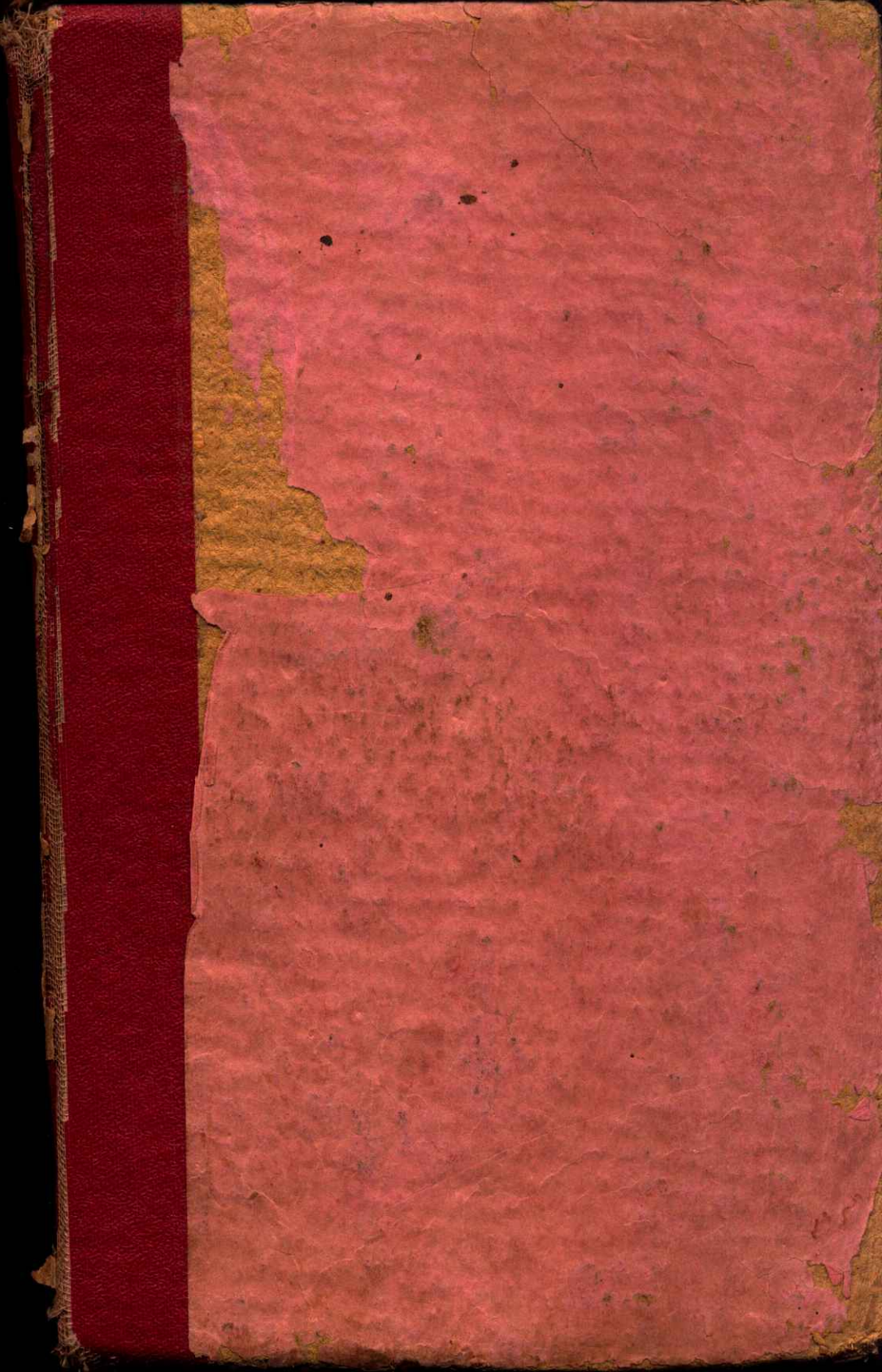
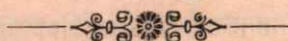

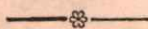
* श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिग्रन्थालायाः द्वितीयं कुसुमम् *

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः—

लघुशब्देन्दुशेखरः

श्रीविश्वनाथदण्डभट्टविरचितयाऽभिनवचन्द्रिकाटीकया, श्रीवैद्यनाथपायगुण्डे-
विरचितया चिदस्थिमालाटीकया, श्रीसदाशिवभट्टविरचितेन तिलकेन,
श्रीमद्भट्टोदयङ्करपाठकविरचितया ज्योत्स्नाटीकया, श्रीराघवेन्द्राचार्य-
कृतया विषमपदविवृत्या, कारकप्रकरणे—श्रीशिवनारायणशास्त्रि-
विरचितया विजयाटीकया श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचितया
न्यासपरिष्कारपूर्णया वरवर्णिन्या, किञ्च—
टिप्पण्या च विराजितः ।

तस्य

(अव्ययीभावसमासान्तः द्वितीयो भागः)

समलङ्कर्ता—श्रीगुरुप्रसादशास्त्री,
व्याकरणाचार्यः, न्यायाचार्यः, दर्शनाचार्यः,

सम्पादकः

डा० बालशास्त्री एम.ए.

व्याकरणाचार्य, साहित्याचार्य, साहित्यरत्नम्

विक्रम सं० २०४८

व्यवस्थापक :

हरेकृष्ण लढा

वाणीविलास प्रकाशन

K ८/५ बीबी हटिया,

वाराणसी - २२१००१

विक्रय केन्द्र :

कचौड़ीगली, वाराणसी

पुनर्मुद्रणाधिकार: संपादकाधीन:

द्वितीय संस्करणम् ५००

मूल्यम् :

अव्ययीभावसमासान्तभागस्य

सम्पूर्ण " " " ४००)

Price

(Avyayibhavasamasant)

Complete Set 400/-

मुद्रक :

मनोहर मुद्राणालय जतनवर, वाराणसी

॥ श्रीः ॥

प्रास्ताविकङ्कितम् ।

अथ परिप्रथितयशोराशिधवलितखण्डभूमण्डलानामनितरसाधारणपाण्डित्यप्रकर्ष-
निवृष्टवादिमत्तमतङ्गजानां, महामहोपाध्यायपण्डितप्रकाण्ड-श्रीनागेशभट्टानां जगदावर्जन-
प्रभविष्णु निस्तन्द्रं पदं लम्भयन्तीषु नैकासु कृतिषु मूर्धाभिषिक्तं वरेण्यं धाम दधानो लघुरपि
महतोऽपि लघयन्नन्वर्थनामा लघुशब्देन्दुशेखरो विद्वद्भैरवैर्भट्टोजिदीक्षितचरणै-
राविष्कृतायाः सिद्धान्तकौमुद्या व्याख्यानव्यपदेशेन निखिलवैयाकरणसिद्धान्तानां कामं
प्रकाशकः कैर्नाम न श्रद्धाऽवनतोत्तमाङ्गैः सादरमभिनन्दते ? ।

अनुगङ्गमङ्ग ! वाराणस्यामस्याङ्कस्य न सचेतसो हृदयावर्जनाय प्रभवति
प्रतिप्रतोलि प्रत्यङ्गणं वाऽनुरणन्मसृणमसृणो ध्वनिर्वट्टनां शेखरस्यास्य फक्किः
समभ्यस्यताङ्कलगलविवरान्मन्द्रोऽतन्द्रशोभः समुत्तिष्ठन्प्रसरतोऽध्वनीनस्यापि ? ।

के नाम नास्य ग्रन्थरत्नस्यानन्यदुर्लभेन सौभाग्यसौरभेण परिस्पृष्टमाना हृदि कमप्य-
निर्वचनीयं भावमुद्विभ्रति सुकृतिनोऽपि ? । निगूढतमत्त्वस्य तस्यास्य प्रथितमहसो
ग्रन्थरत्नस्य विद्वन्मौलिमण्डनस्य शेखरस्य-तदनुरूपभिर्नैकविधेन पथा गूढतमन्तत्वं
प्रकटयन्तीभिरभिनवचन्द्रिकादिमिष्टीकाभिरलमलङ्कृतस्येदम्प्रथमं राजसंस्करणं प्रकल्प-
यन्त्याः काशीस्थ-‘श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः’ सौभाग्यातिशयङ्किल
परामृशन्तो भृशं निभृततमम्प्रमोदामहे ।

(१) चिदस्थिमाला ।

तत्र—तत्रभवन्नागेशभट्टप्रधानशिष्यश्रीवैद्यनाथपायगुण्डे—विरचिता चिदस्थिमाला
टीका शेखरपङ्किलापने, ‘कुतः केन वा का किल शङ्का कौमुदीमधिकृत्य कृता ?
यामपहस्तयितुममुष्याः शेखरपङ्केरवतारः’ इत्याद्यवश्यज्ञातव्यविषयप्रकटने च सर्वाष्टीका
अप्यतिशैते ।

कचन प्रतिपङ्क्तिं प्रतिपदञ्च कचन दुर्विगाहविषम-तमाऽशुद्धि-दुरुक्ति-द्विरुक्ति-पङ्क्ति-

विपर्यास-प्रसङ्गभङ्गादिदूषणगणैराकुलीकृतया अस्याः शोधनं नाम नवीनटीकानिर्माणादपि गरिष्ठमतिमात्रं मनोव्यथामापादयदपि श्रीचिन्तामणिगुरुचरणकृपयैव निर्व्यूढमिति वस्तु-स्थितिरैवैषा । अस्याः कणेहृत्य रसमास्वादयन्तो रसिकाः प्रकामं नाम प्रमोदं धास्यन्ति । अस्याश्च काव्यभिनवैव वर्णनशैलीति द्रष्टृणां स्पष्टमेतद्भवेदेवाभिरूपपुङ्गवानाम् ।

अस्मदुपलब्धेषु चतुर्थपि पुस्तकेषु प्रत्यक्षं दुर्विगाहा अशुद्धयो ग्रन्थरत्नं दूषयन्त्य इनोपलभ्यन्ते । ता निरस्य प्रकाशनं नामासिधाराऽवलेहनमेव । अथ तत्कियदिव निर्व्यूढमस्माभिरित्यत्र तु विद्वांसः प्रमाणम् । इयं कारकान्तैवोपलभ्यते ।

(२) अभिनव-चन्द्रिका ।

शारदावताराणां श्रीबालशास्त्रिपरमगुरुचरणानां शिष्यैर्दण्डिभट्टैर्विरचिता परिष्कार-पथावलम्बिनी जगद्धिताऽभिनवचन्द्रिकाऽद्यापि पठने पाठने चोपयुज्यते, नितरामभिनन्द्यते च परिष्कारप्रियैः पण्डितवृन्दैरन्तेवासिसार्थैश्च । परीक्षादिषु बाढमुपकारिणीयम-विकलं प्रकाशभावं भजमाना भूयोऽपि विदुषस्तोषयेदिति, बहुशः स्खलनं दधत्या पङ्क्तिभ्रंश-विषयप्रमोष-ग्रन्थासङ्गति-प्रसङ्गभङ्गादि-निगूढदूषणगणैः पदे-पदे समा-क्रान्ताया अस्याः स्वशेमुषी, गुरुक्ति-परम्परा-स्वसम्प्रदायादिकञ्च प्रमाणीकृत्य शोधनं नाम नोद्वेजयिष्यति सहृदयानिति च सुदृढोऽस्माकं प्रत्ययान्तेषः । हन्त ! इयं हलन्तपर्यन्त-मेवोपलब्धा । अग्रे तु अस्मत्तातपादैर्न्यायाचार्यश्रीशिवनारायणशास्त्रिभिरविरचिता नवीनशैलीसुललिता विजयैव विजयते, अस्मत्सङ्कलिता-वरवर्णिनी च ।

अस्याश्च नवपुस्तकानि शोधनायोपयुक्तान्यस्माभिः, तत्र प्रायः समाना एवा-ऽशुद्धयो दरीदृश्यन्ते । लेखकैरियं मन्ये एवं कदर्थिता-यत्-यद्यस्यामुपात्तो विषयः सम्प्रदायप्रसिद्धो न स्यात्तर्हीरयाः संशोद्ध्व प्रकाशनमप्यसम्भाव्यमेव स्यात् । इदानीं पठन पाठनयोरुपयुज्यमानो विषयोऽस्यां निबद्ध इत्येतावतैवाऽस्या भूयान् समादरो दरीदृश्यते ।

(३) सदाशिवभट्टीयं तिलकं [भट्टी]

१८७३ सम्बति विद्यमानैः सिद्धसारस्वतैः प्रचण्डपाण्डित्यशोभिभिः काशिकासि-परिसरमलङ्कुर्वाणैः श्रीमदाशिवभट्टैर्विरचिता प्रक्रियांशव्याख्यानमूर्धन्यतमा टीकेयमतीव

मनोहारिणी विदुषां समवाये नितान्तं प्रथते च । परन्दौभाग्यभरेणान्तेवासिनामस्या न शुद्धं संस्करणमिति दूयमानमानसानां मनीषिणां कृतेऽस्माभिरत्यन्तं क्लेशमुरीकृत्यापि किञ्चिदिव शोधितेयं हर्षतरलितस्वान्तास्तानतान्तान्विधास्यति पण्डितेन्द्रानिति वयं विदन्तः प्रमोदामहे । इदम्प्रथमम् । किञ्चिदिव शुद्धं संस्करणमिति ब्रुवन्तो हर्षातिरेकम्भजामहे च ।

(४) ज्योत्स्ना ।

श्रीसदाशिवभट्टादिभिराद्रियमाणा विवेचनेयं कामपि तां शोभां धत्ते इति विद्वचेतांसि प्रमाणम् । इयं १८५० वत्सरे वैक्रमेऽधिकाशि प्रकटितेति सप्रमाणमुपरिष्ठा-
न्निवेदयिष्यामः । अस्याः शोधने परैस्तर्कयितुमप्यशक्यः श्रमः खेदश्चास्मान्वाकुलीचकार ।

(५) विषमी [विषमपदविवृतिः]

श्रीराघवेन्द्राचार्यैः सदाशिवभट्टाभ्यर्णङ्कालं स्पृशद्भिः स्वनिर्मितां चन्द्रिकां सङ्घि-
ष्येयं निर्मिता । प्रक्रियांशं विवृण्वती चेयं म०म० श्रीराजारामशास्त्रिचरणैः, तदन्तेवासिभिः
शिवावतारैः श्रीबालशास्त्रिचरणैश्च तत्र-तत्र शेखरव्याख्यानावसरे स्मर्यमाणा विशिष्टं
स्थानं विद्वत्समवाये धत्ते इति विदन्त्येव विद्वांसः ।

(६) विजया

कारकाव्ययीभावप्रकरणेऽस्मत्पितृचरणैः श्रीश्रीशिवनारायणशास्त्रिभिराविष्कृता
नितरां प्रौढाऽपि सरला विजयाऽभिधाना शेखरटीकाऽपि निवेशिता । अस्या अतितमां
मधुरां वर्णनशैलीं दृष्ट्वा परीक्षार्थिसार्थः सर्वथैव प्रमोदमाधास्यति ।

(७) वरवर्णिनी

श्रीविश्वनाथावतारश्रीबालशास्त्रिचरणैरभ्यूहितस्य, तदन्तेवासिभिरस्मत्पितामह-
श्रीचरणैः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिभिराविष्कृतस्य शब्देन्दुशेखर-बृहज्जटाजूट-शब्देन्दुशेखर-
भूति-शब्देन्दुशेखर-त्रिपुरसुन्दरीत्यादिनामभिः प्रसिद्धस्य व्याख्यानिकुरम्बस्य,
किञ्च स्त्रीप्रत्ययादावुमानाथीगदीपिकायाः, गुरुवर-पण्डितैकशेष-शेषावतार-श्री १०८
श्रीहरनारायणत्रिपाठिपादानाञ्चालम्बनेन मया सङ्कलितेयं वरवर्णिनी यदि विदुष-
स्तोषयेन्ननु सफलश्रमोऽहं कृतकृत्यमात्मानं मन्ये ।

अत्र स्वसम्प्रदायमनुरुद्धयैव सर्वे परिष्कारा, न्यासाश्च, विशिष्टाः शङ्काः, समाधयश्च निवेशिताः—इति कचिद्युनरुक्तिदोषोऽपि मर्षणीय एव ।

यथामति शोधितेष्वत्र शेखरे नूनं मदज्ञानविलसिता मुद्रणयन्त्रसङ्घर्षजाश्च मात्राभङ्गादिनैकरूपास्त्रुटयो भवेयुस्ता विद्वद्भिः समीकरणीया एव ।

ननु—विद्वन्निवहैरैकपदे संहत्य कर्तुमर्हं, नितान्तं गुरु कार्यमेतच्छेखरप्रकाशनात्मकं त्रिचतुराक्षरलवलयीयसा चेतसा चिकीर्षन्नहं कथं नाम न वचनीयोऽस्म्यभिरूपाणाम् ? ।

अथापि—अप्रकाशितग्रन्थप्रकाशनादिकौतुकङ्कथङ्कथमपि संवरीतुमसमर्थेन मन्या किमप्यदभ्रेण साहसेन यदिदमनुष्ठितं, तत्र—

‘पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य ? न वचः ?’

—इति प्रामाणिकोक्तिरेव प्रमाणभूता ।

किञ्च—दुर्लभतमग्रन्थप्रदानैरतिवेलमस्माननुगृह्यतां परममान्यानां महामहोपाध्याय—राजकीयविद्यालयाधिपति—श्रीगोपीनाथकविराजपूज्यपादानां न केवलमयमेव जनः—सर्वोपि सुरभारतीप्रणयिसार्थ एवाधमर्णभावं भजते इति न चटुलचाटुवाद एषः ।

एवं मान्यवर—श्रीगणपतिशास्त्रिमुकाटे—श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभारद्वाज,—सुहृद्वरीण—श्रीनृसिंहशास्त्रित्रिपाठि—श्रीगोपालशास्त्रिनेने—श्रीनारायणशास्त्रिखिस्ते—व्याकरणाचार्य—सुहृन्मूर्धन्य—स्वर्गीयभास्करशर्मपर्वतीयप्रभृतयोऽस्मान्नैकविधाभिर्वीथीभिरुत्साहयन्तो मान्या न विस्मरणीयाश्च ।

ईदृशमहत्तमग्रन्थरत्नस्य मुद्रणेन संस्कृतस्नेहिलोकमुपकुर्वन्तः श्रीजगन्नाथप्रसादभार्गवमहोदयाः, तदनु श्रीकैलासनाथभार्गवमहाभागाश्च नितरां धन्यवादाहर्हाः । इति ।

श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज,

भीरवाट, काशी ।

वसन्तपञ्चमी १९५२-२८।१।३६

विधेयतमस्य —

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणः ।

॥ श्रीः ॥
शब्देन्दुशेखरानुक्रमणिका—

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
७—अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (१-२९७)		८—अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् (२९८-३३०)	
(१) अर्थवत्	१	(३५) आङि चापः	२९९
(२) कृतद्धित	२३	(३६) विभाषा दिक्समासे	३०२
(३) परश्च	४५	(३७) जरसा-जरसे	३०५
(४) डयाप्प्रातिपदिकात्	४८	(३८) अतिखट्वाय	३०६
(५) सरूपाणाम्	६६	(३९) किति ह्रस्वश्च	३१६
(६) एङ् ह्रस्वात्	८५	(४०) नेयदुवङ्	३३४
(७) तस्माच्छसो नः	९४	(४१) स्त्रियाश्च	३३७
(८) अट्कुप्वाङ्	९७	(४२) न षट्स्त्रादिभ्यः	३३९
(९) यस्मात्प्रत्ययविधिः	१०२	९—अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्—	
(१०) सुपि च	१०९	(४३) अतोऽम्	३४०
(११) बहुवचने झल्येत्	११६	(४४) सान्तंमहतः	३४५
(१२) नामि	१२३	(४५) ह्रस्वो नपुंसके	३४६
(१३) सर्वादीनि	१४५	(४६) तृतीयादिषु	३५२
(१४) जसः शी	१४९	(४७) प्ररीणाम्	३५९
(१५) उभयशब्दः	१५७	१०—इलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (३६३-४८८)	
(१६) उभयशब्दः	१६५	(४८) दादिघातोर्धः	३६३
(१७) उत्तराः कुरवः	१७९	(४९) इयणः	३७१
(१८) न बहुव्रीहौ	१८१	(५०) दिव औत्	३७८
(१९) उपसर्जनत्वपरिष्कारः	१८७	(५१) आद्यन्तवत्	३९२
(२०) जराया जरस्	१९५	(५२) नलोपःसुप्	३९५
(२१) आकङारादेका	२०८	(५३) हन्तेरत्पूर्वस्य	४०५
(२२) कोशे शब्दा अर्थपराः	२१८	(५४) मघवा बहुलम्	४०९
(२३) विश्वपाशब्दः	२२३	(५५) श्वयुवमघोनाम्	४१२
(२४) आतो धातोः	२२६	(५६) न सम्प्रसारणे	४१४
(२५) शेषो घ्यसखि	२२९	(५७) अष्टन आ	४२१
(२६) आङो ना	२३१	(५८) प्रियाद्गुः	४२४
(२७) सखिशब्दः	२३८	(५९) युष्मदस्मच्छब्दः	४३४
(२८) बहुगणवत्	२४३	(६०) साम आकम्	४४४
(२९) प्रत्ययलोपे	२५२	(६१) एकवाक्यलम्	४५०
(३०) न लुमताङ्गस्य	२६४	(६२) सामन्त्रितम्	४५६
(३१) नित्यस्त्रीत्वपरिष्कारः	२७५	(६३) देव करोषि	४६०
(३२) न भूसुधियोः	२८४	(६४) अदसोऽसेर्दादु	४६४
(३३) कृत उत्	२८९	(६५) तिरसस्तिरि	४७१
(३४) सेः-सयौ-सयः	२९२	(६६) उभे अभ्यस्तम्	४७६

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या	विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
११—इलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्—		(१) कारकप्रकरणम् पृष्ठम्	
(६७) अपो मि	४८९	(१) प्रातिपदिकार्थ	६०१
१२—इलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्—		(२) कर्तुरीप्सित	६२९
(६८) उत्तरपदत्वे च	४९१	(३) अनभिहिते	६४८
(६९) अहन्	४९९	(४) तथायुक्तं	६६०
१३—अव्ययप्रकरणम्—		(५) अकथितश्च	६६२
(७०) खरादिनिपात	५०४	(६) अकर्मकधातुभिर्योगे	६७१
(७१) तद्धितश्चासर्व	५०८	(७) गतिबुद्धि	६७६
(७२) अव्ययादाप्	५१३	(८) स्वतन्त्रः कर्ता	७०१
१४—स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्—		(९) इत्थम्भूतलक्षणे	७०९
(७३) त्रियाम्	५१७	(१०) कर्मण यमभिप्रैति	७१९
(७४) अजायतष्टाप्	५२१	(११) रुच्यर्थानां	७१९
(७५) श्रद्धा चामहत्	५२५	(१२) ध्रुवमपाये	७२७
(७६) टावृचि	५३१	(१३) अन्यारात्	७३७
(७७) प्रत्ययस्थात्	५३७	(१४) षष्ठीशेषे	७४४
(७८) अनुपसर्जनात्	५४४	(१५) कर्तृकर्मणोः	७५६
(७९) वक्ष्यमाणा	५५३	(१६) कृतपूर्वा कटम्	७६१
(८०) प्राचां छक्	५५७	(१७) यतश्च निर्माणम्	७७६
(८१) अपरिमाणबिस्ता	५६०	(२) अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।	
(८२) जानपदकुण्ड	५६९	(१८) समर्थः पदविधिः	७८९
(८३) वीतो गुण	५७३	(१९) प्रथमानिर्दिष्टं	७८८
(८४) पुंयोगादा	५७५	(२०) यथाऽसादृश्ये	८०१
(८५) स्वाज्ञाच्चोप	५८०	(२१) विभाषा	८०७
(८६) जातेरस्त्री	५८४	(२२) समासान्ताः	८११
(८७) पाककर्ण पर्ण	५९३		
(८८) नृनरयोः	५९६		

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

टीकापञ्चकोपेतः, टिप्पणीविराजितः—

लघुशब्देन्दुशेखरः ।

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तां सञ्ज्ञामाह—अर्थवदिति । अधातुरित्यादिः पर्युदासो—लाघवात् ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

अर्थवत् । सन्धिप्रकरणेन सङ्गतिं प्रदर्शयितुमाह—स्वादिविधावित्यादिना । लाघवादिति । सज्यप्रतिषेधे हि असमर्थसमासकल्पना, वाक्यभेदः, क्रियाध्याहारश्च कर्तव्यो भवतीति गौरवमिति भावः । स्यादेतत्—, 'अधातु'रित्यस्य धातुभिन्न इत्यर्थः । तथा च धातोरपि धातुघटोभयभेदमादाय धातु-भिन्नत्वेन 'अधातु'रिति पर्युदासो व्यर्थः । नच 'अधातु'रित्यस्य—धातुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः । तथा च 'धातुघटोभयभेद'स्याकारकभेदस्य धातुनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेऽपि धातुत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वस्याभावात्तं भेदमादाय न दोष इति वाच्यं, 'धातुघटोभयं न'स्याकारकभेदीयप्रतियोगितायाः धातुत्व-घटत्व-द्वित्वैतन्नितयावच्छिन्नत्वेन 'प्रतियोगिता धातुत्वावच्छिन्ना न'ति वक्तु-मशक्यत्वेन पूर्वोक्तभेदमादाय दोषस्य दुरुद्धरत्वात् । नच 'अधातु'रित्यस्य—धातुत्वमात्रावच्छिन्नप्रति-

❀ चिदस्थिमाला ❀

स्वादिसन्ध्युत्तरं तद्विधिमपास्य प्रातिपदिसञ्ज्ञाकल्पने सङ्गतिमाह—स्वादीति । प्रातिपदिकेति । ड्याग्रहणं त्वन्यार्थमिति मूलादौ स्फुटमेव । एतेन 'ड्यापोप्यधिकांशस्य च प्राथम्यात्सूचीकटाह-न्यायाच्च स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमादौ वक्तुमुचित'मित्यपास्तम् । अतएव—'स्वादिविधौ ड्याप्रातिपदिकादित्वधिकृतं, तत्र किमिदं प्रातिपदिकमिति जिज्ञासायां प्रथमं तल्लक्षणमाहेति रत्नाकराद्युक्तावतरणमयुक्तमिति भावः । तां सञ्ज्ञामिति । 'तज्जिज्ञासाया'मित्यादिः । अधातुरिति । आरोपितो धातुरित्यादिर्वाच्योर्थः । 'धातुभिन्न'-मित्यादि तु फलितोऽर्थः । अतो न पुंस्त्वानुपपत्तिः । आदिनाऽप्रत्यय इत्यस्य सङ्ग्रहः । लाघवादिति । वाक्य-

❀ ज्योत्स्ना ❀

स्वादिसन्धिरुक्तस्तत्रोत्तरग्रन्थेन सङ्गतिं वक्तुमुपक्रमते—स्वादिविधाविति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारादिति । ड्याग्रहणं त्वन्यार्थमिति भावः । एतेन—ड्यापोप्यधिकांशस्य च प्राथम्यात्सूचीकटाहस्यान्यायात्स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमादौ वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । तद्विधा-वपि प्रातिपदिकाधिकाराच्च । तां सञ्ज्ञामिति । तत्सञ्ज्ञाविधायकं सूत्रमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽर्थवदि-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । 'अर्थवदधातुरतिप्रातिपदिक'मित्येव सूत्रं कार्यम् । तिवित्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । तद्विद्वत्प्रहणञ्चोत्तरत्र न कार्यम् । यदा 'अर्थवदविधिरधातु-प्रातिपदिक'मित्यस्त्विति, तन्न, आद्ये प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणे सिपः पकारेण प्रत्याहारापत्तेः । न्यासि-

प्रत्ययान्तमिति । आवर्तिते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

योगिताकभेदवानित्यर्थः । तथा चोभयाभावीयप्रतियोगिताया धातुलेतरघटलाद्यवच्छिन्नत्वेन स भेदो धर्तु न शक्यते इति नोक्तदोष इति वाच्यं, धातुलस्यापि धातुलघटलोभयमिन्नत्वेन धातुलावच्छिन्ना धातुलेतरधर्मानवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकभेदस्यैवाप्रसिद्धेरिति चेन्नैवम्, 'अधातु'रित्यस्य-धातुलपर्याप्ता या अवच्छेदकता तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः । तथाच निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया धातुल-घटल-द्विलेषु त्रिषु व्यासज्यवृत्तित्वेन धातुत्वपर्याप्तत्वाभावेनादोषात् । नच प्रत्येकमपर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्तसम्भवात् समुदायस्य च प्रत्येकानतिरेकात्—'धातुत्वादिषु त्रिषु पर्याप्ता प्रतियोगितावच्छेदकता केवलधातुत्वे पर्याप्ता ने'ति वक्तुमशक्यत्वेन उक्तदोषतादवस्थमिति वाच्यम्, अवयवावयविनोरिव प्रत्येकसमुदाययोरपि परस्परमस्मन्मते मिन्नत्वेन दोषाभावात् । अत एव समासग्रहणस्य भाष्योक्तनियामकत्वं सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययान्ततदादिसमुदायरूपसमासस्यापि प्रत्ययान्ततदादित्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

अथवा 'अधातु'रित्यस्य धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः । तथाच निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया धातुत्वादित्रितय-पर्याप्तत्वेन निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया त्रित्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वस्य सत्त्वेऽपि धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिकपर्याप्तिकत्वस्याभावेनादोषात् । नचैवमपि धातुत्ववृत्तित्वविशिष्टोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वेन 'विशिष्टं शुद्धाच्चातिरिच्यते' इति न्यायेन शुद्धनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया अपि धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वेनोक्तदोषतादवस्थमिति वाच्यं, 'धातुलं धातुल-निरूपितवृत्तित्वविशिष्टवत्' 'धातुलं निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावत्'—इत्याकारकप्रतीतिभ्यां कृतेन पर्याप्तद्वयेनाधिकरणताद्वयेन चोपपत्तौ अतिरिक्तधातुलवृत्तित्वविशिष्टनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणत्वस्य अतिरिक्त्या धातुलवृत्तित्वविशिष्टनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तस्य कल्पने मानाभावेन धातुलवृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वस्य धातुलवृत्तित्वविशिष्टनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि विरहेण शुद्धनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां सुतरामभावेनादोषादिति दिक् । नच 'प्रतियोग्यवृत्तिधर्म एव भेदीयानुयोगितावच्छेदको भवती'तिनियमेन प्रकृतेऽनुयोगितावच्छेदकार्थवत्त्वस्य प्रतियोगिनि धातावपि सत्त्वेन 'धातुमिन्नमर्थव'दिति कथं बोधः? अत एव 'घटो न द्रव्य'मित्यादिप्रतीतिर्न भवतीति वाच्यं, भेदविधेयक-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भेदाऽसमर्थसमासाभावप्रयुक्तलाघवादित्यर्थः । आवर्तित इति । बोद्धव्यार्थं, तथाच सूत्रे तन्नादिनोभयं विवक्षितमिति भावः । अग्रप्रत्ययपदे इति । तदेकदेशप्रत्ययांशे इत्यर्थः । अनकारपाठस्त्वयुक्तः । नञ आवृत्त्यभावेनोभय-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञेति । 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे' इत्युक्तेः । प्रत्यासत्तिलभ्यमिदम् । मूलोक्तं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न्यायाश्रयणे तु कषः पकारेण तदापत्तेः । द्वितीये तु 'तत्रे'त्यादौ विभक्तयन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वानापत्त्या तद्धितग्रहणस्यावश्यकतया न लाघवम् । आवर्तिते इति । खरते प्रत्ययपदुदासाभावान्नाचां मतेनेदम् । प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञेति । धर्मिग्राहकमानबलादिति भावः । अन्ये तु 'कृदिति', 'षः प्रत्ययस्य', 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यादावपि निषेधग्रहणेरिष्टत्वेनायुक्तमेतत् । अन्यथा 'व्यतिसे' इत्यादावेव निषेधः प्रवर्तते । षडित्यादावेव च—इत्सञ्ज्ञा प्रवर्तते । तस्मात्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिक-

‘सञ्ज्ञाविधा’विति निषेधस्तु—प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञा तद्विषय इति भावः ।
अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वम्—एतत्सञ्ज्ञाफलभूताविभक्तीतरसमभिव्याहारान-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

स्थले तादृशनियमस्वीकारेण प्रकृते धातुभेदस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यता-
वच्छेदकत्वेनादोषात् । अत एव ‘अघटं द्रव्यमानये’त्यादिप्रयोगास्तद्वच्छन्ते । अन्ये तु ‘प्रतियोग्य-
वृत्तिरेव धर्मोऽनुयोगितावच्छेदको भवती’ति सर्वत्र नियमः । किन्तु प्रतियोगिवृत्तिरपि धर्मो भेदा-
न्वयितावच्छेदको भवत्येव । अत एव ‘अर्थवदधातुः’ ‘अघटं द्रव्यमानये’त्यादिप्रयोगाः सञ्ज्ञच्छन्ते ।
नचैवंरीत्या ‘घटो न द्रव्य’मित्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, अभावविधेयकस्थले ‘उद्देश्यता-
बाधितत्वेनादोषादित्याहुः । प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञेति । ‘सञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यता-
प्रयोजकं यत्प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं पदं तत्—तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकञ्चे’ति
‘सञ्ज्ञाविधा’वित्यस्यार्थस्वीकारेण प्रकृते प्रत्ययपदञ्च सञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यता-
प्रयोजकमिति न तदन्तविधিনিषेध इति भावः । एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेति । चिकीर्षित—प्रातिपदिक-

❀ चिदस्थिमाला ❀

त्रान्वयाप्रसङ्गापत्तेः । प्रत्ययस्येति । तत्त्वेन तमुद्दिश्येत्यर्थः । तद्विषये एवेत्यर्थः । ‘इति
भाव’ इति सूचितां प्रत्ययपर्युदासवैकल्यरूपामरुचि कथयितुमाह—अत्र सूत्रे इति । अस्मिन्सूत्रे इत्यर्थः ।
द्वैराद्यनोक्तिफलान्तरापी स्पष्टतया तत्तत्प्रातिपादनं, तेन मूलकदिष्टवैषम्यनिरासध्वननम् । एतत्सञ्ज्ञा-
फलभूतेति । प्रातिपदिकसञ्ज्ञासाध्येत्यर्थः । ‘फलीभूते’त्यपपाठः । तेन तिङ्शतद्वितविभक्तिव्यावृत्तिः । इदञ्च

❀ ज्योत्स्ना ❀

प्रत्ययपर्युदासं प्रत्याख्यातुमाह—अत्रेति । ‘पुत्रीयती’त्यादौ तिङ्विभक्तीतरसमभिव्याहारस्य पुत्रीयेत्यादि-
नानपेक्षणादित्याप्तेः—‘एतत्सञ्ज्ञाफलीभूते’तिविभक्त्यविशेषणम् । वस्तुतस्तु धातुप्रत्ययपर्युदासाभ्यामेव
तत्रातिव्याप्तेर्वारणादुक्तविशेषणं परिशेषसिद्धार्थानुवादकमात्रम् । अत एव शब्दरत्ने नैतदुपात्तमित्याहुः ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

त्यनेनाभेदो बाधितः स्यात् । अत्रेति । केचित्स्वेतत्सञ्ज्ञाफलभूताविभक्तिभेदकूटविशिष्ट—स्वव्यभिचारिक-
प्रत्ययप्रकृत्यन्यतर—समभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वम् । ‘देवदत्तो भवति’ ‘देवदत्तो
गार्थ’ इति समुदायस्याप्रत्ययान्तस्याधातोश्च विभक्तिप्राभूतस्य सञ्ज्ञावारणायैतत्सञ्ज्ञाफलभूतत्वेन विभक्ति-
विशेषिता । अर्थवत्त्वमादाय चिकीर्षिता या सञ्ज्ञा तत्फलेत्यर्थः । ‘देवदत्तो गार्थ’ इत्यत्र गार्थप्रकृतिकस्य
सुपो गार्थ इत्येतन्निष्ठसञ्ज्ञाफलभूतत्वेपि चिकीर्षित—‘देवदत्तो गार्थ’ इत्येतन्निष्ठसञ्ज्ञाफलभूतत्वाभावाच्चाति-
व्याप्तिः । एतेन ‘सुबितरे’त्युक्तयैव तिङ्विभक्तिव्यावृत्तौ सिद्धार्थां विशेषणं व्यर्थमित्यपास्तम्, ‘खट्वे’त्या-
दावव्याप्तेरिव । सिद्धान्ते तु विभक्तिग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणमिति खट्वादौ न दोषः । चालिनीन्यायेनासम्भव-
वारणाय—‘भेदकूटे’ति । ननु—उभयभेदमादायासम्भववारणाय—‘विभक्त्येतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व’-
भेदकूटविशेषणमवश्यं देयमेवेति—अत एव तत्तद्भेदमादाय न दोषः—‘तत्तद्भेदस्य विभक्त्येतरतत्तत्तारूप-
धर्मावच्छिन्नत्वात्किमर्थं भेदकूटे’ति चेत्—अत्रैव तात्पर्यात् । ‘साङ्कूटिनम्पक्रिम’मित्यादौ ‘सङ्कूटिन्’पक्रि’इत्ये-
तेष्वणमवक्षेपव्याप्तिवारणाय—स्वव्यभिचारिकत्वेन प्रत्ययो विशेषितः । नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्ये ‘पाकेन

❀ विषमपदविवृतिः ❀

सञ्ज्ञाविधिः कल्प्यते इत्याहुः । मूलोक्तं प्रत्ययपर्युदासं प्रत्याख्यातुमाह—अत्रेत्यादिना । एत-
त्सञ्ज्ञाफलभूतेति । इदं वस्तुस्थितिकथनं, न तु अर्थवत्त्वशरीरघटकं, फलाभावात् । अत एव

—पेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सञ्ज्ञाफलभूतेत्यर्थः । विभक्तौ प्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूतत्वमुपलक्षणञ्च तु विशेषणमतो नान्योन्याश्रयः, अन्यथा 'र्थवत्त्वज्ञानाधीना प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, तदधीनश्चार्थवत्त्वज्ञान'मित्यन्योन्याश्रयो दुर्वारः स्यात् । तथाच 'वस्तुतः प्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूते'त्यादिलक्षणं फलितम् ।

स्यादेतत्, खट्वा, पक्किमम्, साङ्कटिनमित्यादौ खट्व-पक्वित्र-साङ्कटिन्-इत्यादीनामेतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतरेषां टाप्-मप्-अणो सममिव्याहारेणैव अर्थविषयकबोधजनकत्वादर्थवत्त्वञ्च स्यादिति चेन्मैवम् । 'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्ति'पदं प्रत्ययमात्रोपलक्षणमितिस्वीकारेणादोषात् । नचैवमपि प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तथाहि- 'अप्रत्यय इति किम् ? अपि काकः श्येनायते, माभूदेवमधातुरिति पर्थुदासो भवती'त्युक्तम्, एतच्चानुपपन्नम्, एतत्सञ्ज्ञाफलभूतप्रत्ययेतर-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्वरूपकीर्तनं, नत्वस्य लक्षणे निवेशः, फलाभावात् । नच ऊर्णुतुवतुरित्यादौ धातोस्तत्त्वापत्त्या 'लघावन्त' इति स्वरापत्तिः । एवमुर्णुत इत्यादावपि तस्य तत्त्वे 'इगन्तानां च द्व्यधा'मित्याद्युदात्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्, अह-ञित्याद्यर्थमावश्यकधातुपर्थुदासेनैव तत्र वारणात् । अत्र यस्य यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा चिकीर्षिता तस्य तस्य यावद्विभक्तिभिन्नं यद्यावत्, -तदपेक्षयेत्यर्थः । तेन 'चालनी'न्यायेन न दोषः । तद्विज्ञं च साजात्यात्प्रकृति-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

निर्बृत्त'मित्यत्र स्वव्यभिचारित्वमिति तत्र । 'स्वव्यभिचारिके'त्यत्र स्वं व्यभिचारि यस्य सः । यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा चिकीर्षिता स स्वपदार्थः । तत्त्वं च-यत्र यद्व्यभिचारित्वमानेयं तदसमवायि-परिनिष्ठित-समवायित्वन्तत्र तत् । अस्ति च 'देवदत्तो गार्ग्य'इत्यत्र तथा । सुप्रत्ययव्यभिचारित्वं 'देवदत्तो गार्ग्य'इत्यत्रानेयं, तादृशो यः सुस्तदसमवायित्वम् अमाद्यन्ते-देवदत्तो गार्ग्यम्, राजः पुरुषमित्यादौ-परिनिष्ठिते देवदत्तो गार्ग्ये-त्यस्य समवायित्वात् । साङ्कटिनादौ तु सङ्कटिन्पक्क्यादीनामप्यवयवसमवायिपरिनिष्ठितसमवायित्वं नास्तीति नाव्याप्तिः । 'पञ्चनावप्रिय'इत्यत्र समुदायोत्तरस्वाद्यपेक्षत्वेन टजन्यस्य यथा न प्रातिपदिकत्वन्तथा 'साङ्कटिन्' 'पक्वित्रम्'मित्यादौ तदपेक्षत्वेनार्थवत्त्वाभावेन तत्र स्यादतः प्रत्ययाव्यवहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीयः । यस्यार्थवत्त्वमानेयं तस्य, अपेक्ष्यमाणप्रत्ययस्य च मध्ये प्रत्यययोरर्थवधायाको न चेदिति तदर्थः ।

सर्वत्र विभक्त्यवयवमादायासम्भववारणाय, 'मूलकेनोपदंश'मित्यादौ सोपपदके उपपदापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय, 'पञ्चाञ्चके' इत्यादौ चाऽनुप्रयुज्यमानापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय च, निभसङ्काशादीनामुत्तरपद एव प्रयुज्यमानानां पूर्वपदा(र्था)पेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय च, उपसर्गाणां धात्वपेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय च प्रत्ययेति-निवेशः । प्रत्ययमात्रे कृदादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतीति । धातुप्रत्ययान्यत्रोर्विभक्त्य(न)पेक्षत्वेन तत्र दोषाभावात्तदकरणलघवानुरोधेन विभक्त्यपेक्षयेत्युक्तौ तु 'मधु' 'लिङि'त्यादिकेष्वश्रयमाणविभक्तिवेन विभक्त्यनपेक्षयार्थबोधकेष्वव्याप्तिवारणाय नञर्थद्वयनिवेशः । केवलकृदादीनामपि विभक्त्यनुसन्धानापेक्षत्वेन केवलकृदादिष्वतिप्रसङ्गभङ्गाय 'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्त्यनुसन्धानेन लोकेर्धबोधकत्व'मिति नोक्तमिति सर्वमवदात-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शब्दरत्ने एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेति न दृश्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु 'ओदनं पचती'त्यादावोदनं पचेति समुदायस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वनारणायैतत्सञ्ज्ञेति । तत्समुदायस्य तिङ् रूपविभक्त्यपेक्षयाऽर्थबोधजनकत्वेपि तदितराऽनपेक्षयाऽर्थबोधजनकत्वात्प्रातिपदिकं प्राप्तम् । 'एतत्सञ्ज्ञे'त्युक्तौ तु एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतरतिङ्पेक्षयैवार्थबोधजनकत्वात्तद्वारणम् । पचेल्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावात् । एतेनैतत्सञ्ज्ञाफलभूतेति व्यर्थमेव, शब्दरत्नेऽदर्शनादिति पाठकोकमपास्तम् । शब्दप्रयो-जनानुरोधेन तस्य पूरणीयत्वात् । एवं च 'देवदत्तस्य पुत्र' इत्यत्र 'स्य पुत्र' इति समुदाये षष्ठ्यर्थस्य

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तिङ्प्रसमभिव्याहारेणैव ‘इयेनाये’त्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकलेनार्थवत्त्वविरहेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-
या अप्राप्त्या प्रतिषेधस्यायुक्तत्वादिति वाच्यम्, एतत्सञ्ज्ञाफलभूतप्रत्यय-तिङ्-एतदन्यतरेत्यादि-
लक्षणस्वीकारेणादोषात् । ननु ‘एवाञ्चके’इत्यादौ ‘एधा’मित्यस्य एतत्सञ्ज्ञाफलभूतप्रत्यय-तिङ्-
एतदन्यतरेतर-‘चके’-इत्येतत्समभिव्याहारेणव लोके अर्थविषयकबोधजनकलेनार्थवत्त्वञ्च स्यात् ।
नच पदेतरस्यापि लक्षणघटकलेन न दोष इति वाच्यम्, ‘पञ्चनावप्रिय’ इत्यादौ ‘पञ्चनावे’-
त्यस्यार्थवत्त्वञ्चेत्युत्तरग्रन्थविरोधात् । नच ‘एधा’मित्यस्यार्थवत्त्वाभावेऽपि न क्षतिः, नचा-
थवत्त्वाभावेन पदत्वाभावादेषाञ्चके इत्यादौ अनुस्वारो न स्यादिति वाच्यं, ‘नश्चापदान्तस्ये’-
त्यनेनानुस्वारसिद्धिरिति वाच्यम्, एवाञ्चके इत्यादौ ‘तिङ्ङितिङ्’ इति निघातानापत्तेः, वैक-
ल्यिकपरसर्वणानापत्तेश्च । नचैतत्सञ्ज्ञाफलभूतप्रत्यय-तिङ्-स्ववृत्त्येकार्थीभावाभाववत्पदे-तदन्यतमे-
तरेत्यादिलक्षणस्वीकारेण एधामित्यस्यार्थवत्त्वं, पञ्चनावेत्यास्य तदभावश्च सिध्यतीति वाच्यम् । ‘मूल-
केनोपदंश’मित्यादौ स्ववृत्त्येकार्थीभावाभाववत्पदेतर-मूलकेनेत्येतत्समभिव्याहारेणव उपदंशमित्यस्य
लोकेऽर्थविषयकबोधजनकलेनार्थवत्त्वानापत्तेः । नच स्ववृत्तेप्रातिपदिकलाभाववत्पद-तिङ्-एत-
त्सञ्ज्ञाफलभूतप्रत्यय-एतदन्यतमेत्यादिलक्षणस्वीकारेण न कापि क्षतिरिति वाच्यम् । अर्थवत्त्वपरिष्कारे
प्रातिपदिकलप्रवेशेऽन्योन्याश्रयापत्तेरिति चेन्मैवम् । स्ववृत्तिसमासलाभाववत्पद-तिङ्-एतत्सञ्ज्ञाफल-
भूतप्रत्ययै-तदन्यतमेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके अर्थविषयकबोधजनकलमिति परिष्कारेणादोषात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रत्ययान्यतररूपमेव गृह्यते । तेन कचिदादेशागमादिसापेक्षत्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । दधि-मधु-लिङि-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पुत्रपदार्थेन्वयेनार्थवत्त्वेपि न प्रातिपदिकत्वं, विभक्तीतरषष्ठीप्रकृत्यपेक्षयैव लोकेऽर्थबोधजनकलेन
परिष्कृतार्थवत्त्वाभावात् । समासग्रहणकृतनियमेन तु नास्य वारणं, षष्ठ्याः स्वातन्त्र्येण प्रयोगान-
र्हत्वात् । अत्र वदन्ति-एवंविधार्थवत्त्वग्रहणे खट्वशब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिः, विभक्तीतरटा-
द्यपेक्षयैव खट्वशब्दस्यार्थबोधकत्वात् । टाविधानं लनियतलिङ्गे चरितार्थम् । विभक्तीतरवाचक-
विषयक्षणेपि एवाञ्चकारेत्यादावेधामित्यस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिः, चकारेत्येतदपेक्षयैव लोके तस्या-
र्थबोधकत्वात् । यदि विभक्तीतरो वाचकः प्रत्ययो विवक्ष्यते-तदा ‘पञ्चनावप्रिय’इत्यादौ ‘पञ्चनाव’-
त्यस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः, प्रियशब्दपेक्षया तस्यार्थबोधकत्वेपि प्रियशब्दस्याप्रत्ययत्वात् । एवं
प्रत्ययस्यापि । यदि च विभक्तीतरत् यत्स्वगतवृत्त्याश्रय इत्युच्यते, तदा हरिष्वित्यादौ प्रत्ययस्य
प्रातिपदिकत्वापत्तिः । प्रकृत्यपेक्षया तस्यार्थबोधकत्वेपि प्रकृतेरतादृशत्वात् । ‘हारिप्रविण’ इत्यादौ
गिनन्तस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिश्च, तस्य स्वगतवृत्त्याश्रयाध्येत्रणपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् ।

यदि च विभक्तीतरयःस्वसमवेतसञ्ज्ञाश्रयीभूतं-तद्विवक्ष्यते; प्रियशब्दश्च स्वसमवेतसमाससञ्ज्ञा-
श्रयः । चकारेत्ययं तु न तथा । ‘हरिष्वि’त्यादौ प्रकृतिभागसु तथाविधपदत्वाश्रय इति प्रत्ययस्य
तदपेक्षयाऽर्थबोधकत्वेन प्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिः । एषञ्च ‘कुम्भकार’त्यत्र ‘कार’त्यस्य न प्रातिपदिकत्व-
मिति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थशेखरविरोधोपि । स्वसमवेतसमासलाश्रयकुम्भेत्येतदपेक्षयैवार्थबोधक-
त्वात् । तथा च ‘द्रष्टुं भुक्त्वा व्रजती’त्यादौ तुमुनन्तादीनां प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । स्निग्धार्थबोध-
कत्वप्रयोजकत्वस्य यातीत्यादेः स्निग्धसञ्ज्ञानाश्रयत्वादित्युच्यते, तदा स्नात्वा कालका(दाविला)दौ

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इदमत्र तत्त्वम्,—‘अत्र सूत्रे वृत्तिमत्त्वमर्थवत्त्वमुत्तरसूत्रे च-(शब्दाधिकाराश्रयेण)-‘एकाशी-
भावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वरूपमर्थवत्त्वं,—‘न केवला कृतस्तद्धिता वा अर्थवन्त’इत्यादि भाष्योक्तेः

अन्यथाऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणेन सिद्धे-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तथाहि—एधाञ्चके इत्यादौ चके इति खट्वृत्तिसमासत्वाभाववत्पदं, तदितरसमभिव्याहारान-
पेक्षया अर्थबोधकत्वान्नार्थवत्त्वक्षतिः । अथ 'तन्निभः' 'कुम्भकार' इत्यादौ निभकारादीनां-
पञ्चनावेत्येवोक्तरीत्यार्थवत्त्वन्न स्यात् । नच पूर्वपदेतरत्वस्यापि लक्षणे निवेशेन नोक्तदोषः,
अतएव 'एधामासतुःकल्प'मित्यादौ 'आसतुःकल्प'मित्यादेरर्थवत्त्वं सिध्यतीति वाच्यं, 'हरिष्वि'-
त्यादौ सोरपि निरुक्तार्थवत्त्वापत्त्या प्रत्ययपर्युदासकर्तव्यतापत्तेः । नच पूर्वपदशब्देन समासावय-
वस्यैव पूर्वपदस्य ग्रहणान्न दोष इति वाच्यं, 'पञ्चनावप्रियपुत्र'इत्यादौ प्रियेत्यत्र समासघटकपूर्व-
पदेतरत्वस्याभावेन पञ्चनावेत्यस्यार्थवत्त्वापत्तेः । नच नियतपूर्वत्ववत्सुबन्तमेव लक्षणघटकपूर्वपदेन

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

त्यादेः सङ्ग्रहाय न अर्थद्वयनिवेशः । अन्यथा लाघवाद्भिक्तिसमभिव्याहारोपक्षयेत्येव वदेत् । 'लोके' इत्यनेन
प्रसिद्धिसूचकेन कल्पितत्वव्यावृत्तिः । तत्र मानमाह—अन्यथेति । ईदृशार्थवत्त्वानङ्गीकारे इत्यर्थः - ।
अधातुरिति । विकरणादीनामनर्थकप्रत्ययानां दर्शनात्तत्पर्युदासानुपन्यासः ।
व्याख्यानादिति । बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधमूलकादिति भावः । यद्वा अनेकार्थसम्भवेऽभिव्यक्तव्याख्यानस्यैव
प्रामाण्यमिति 'लण्' सूत्रे आकारे स्पष्टत्वेन सुप्तिङन्तमिति सूत्रस्यार्थवत्पदानुवृत्तिसामर्थ्यवर्णनपराग्रतः टीका-
कारवक्ष्यमाणभाष्यमूलकादिति भावः । अर्थवत्त्वेनैवेति । एवेनातत्त्वार्थकत्वादिव्यावृत्तिः । एतेन तेनापि
सादृश्यसम्भवाद्द्वयादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यादतोऽर्थवद्ग्रहणमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । सिद्धेरिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

'अधातुरित्यादिपर्युदासेन'तिपाठः । आदिपदात्प्रत्ययान्तपर्युदासः । एवञ्च 'तत्पर्युदासः सार्थक'
इत्युत्तरग्रन्थे तत्पदेन पर्युदासद्वयग्रहणमुपपद्यते । क्वचिद् 'धातुरितिपर्युदासेन'त्येवादिशब्दरहितः

ॐ विषमपदविघृतिः ॐ

आलेत्यादेः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । तस्य खगतसमासत्वानाश्रयकालाद्यपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् ।
एवं प्राच्छदित्यादेः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः, खगतसमासत्वाश्रयकच्छकाराद्यपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् ।
किञ्चोत्तरसूत्रेपि एवंविधार्थवत्त्वस्यैव विवक्षणीयतया प्रागुक्तसर्वपक्षेष्वपि तद्वितसमासयोः प्रातिपदि-
कत्वानापत्तिः । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एव प्रातिपदिकत्वस्य वक्तव्यतया तस्य लोके सर्वथाऽर्थबोध-
कत्वादिति । अत्रोच्यते—अन्तिमः पक्ष एव साधीयान् । 'आला काला' न न दोषः । समास-
सङ्ग्राह्य आत्मादेः सुबन्तत्वस्यावश्यकतया ततः पूर्वमेव प्रातिपदिकत्वप्रवृत्तेः । तस्याश्च दशाया कालात्मादे-
खगतसङ्ग्राहानाश्रयत्वात् । एवं 'मूलकेनोपदंश'मित्यादावप्यदोषो बोध्यः, 'मूलकेन'त्यादौ समास-
सङ्ग्राहः पूर्व खगतसङ्ग्राहानाश्रयत्वात् । अलौकिकप्रक्रियावाक्ये तु स्वप्रकृतिपरिनिष्ठितनिष्ठम् ईदृशार्थ-
वत्त्वमारोप्य प्रातिपदिकत्वं निर्वाह्यम् । यद्वा विभक्तीतरत्वाच्चे यत्स्वप्रकृतिनिमित्ततया नाश्रीयते
तदेव प्रगृह्यते । प्रत्ययस्य प्रकृतिस्तथाविधा, पञ्चगवेति समासस्य च धनेति तथाविधमुत्तरपदे विहित-
समासमुपजीव्य टचः प्रवृत्तेः । तेनैधा-खट्व-भुक्त्वा-हारिद्रविण इत्यादौ न दोषः । चकारेति तिङन्तस्य

ॐ वरवर्णिनी ॐ

रिति—प्राचां मतं—प्रत्ययपर्युदासशब्दाधिकाराश्रयणाऽर्थवत्त्वद्वयाभ्युपगमादिगौरवेण कटाक्षयन्नुभयसूत्र-
साधारणन्तदाह—एतत्सङ्गतेति । यस्यार्थवत्त्वं चिकीर्षितं तदेतत्पदेन ग्राह्यम् । तथाच—एतस्य=राम-
शब्दादेः, या सङ्ग्राह=प्रातिपदिकादिसङ्ग्राह, तत्फलभूता विभक्तिः—उत्पत्त्यमाना स्वादिविभक्तिः, तदितरो-
वटादिः, तत्समभिव्याहारानपेक्षयैव लोके रामेत्यादितो दशरथापत्याद्यर्थविषयकबोधस्य जननादर्थवत्त्वं

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विवक्षितमिति नोक्तदोष इति वाच्यं, कञ्छ्वन्ताच्चाशब्दात्पि ‘चञ्चास्त्रि’त्यादौ सोरर्थवत्त्वा-
पत्त्या प्रत्ययपर्युदासकतव्यतापत्तेरिति चेन्न, एतत्सञ्ज्ञाफलभूतप्रत्यय—तिङ्—स्ववृत्तिसमासला-
भाववत्पद—स्वादिध्वितिपदत्वानाश्रयनियतपूर्वत्ववत्सुबन्तै—तदन्यतमेतरसममिव्याहारानपेक्षया लोके
अर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । ‘स्वादिध्वितिपदत्वानाश्रये’त्युक्त्या ‘चञ्चा-
स्त्रि’त्यादौ न दोषः । ‘नियते’त्युक्त्या ‘पञ्चनावप्रियपुत्र’ इत्यादौ न दोष इति दिक् ।
बोधजनकत्वमिति । ‘शुक्लिक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थित्ये’ति शेषः । अत एव ‘गवित्ययमाहे’त्यादौ
गवित्यस्य अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सादृश्यज्ञानाधीनोपस्थित्यर्थविषयकबोधजनकत्वेऽपि
निरुक्तार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबन्तत्वाभावाच्च वलोपः । स्यादेतत्, बोधजनकता—स्वरूप-
योग्यता वा फलोपघायकता वा गृह्यते ? नाद्यः, व्यावर्त्थ्याभावेनार्थवद्गृहणवैयर्थ्यापत्तेः । नाप्यन्यः,
सादृश्यस्थले योग्यताज्ञानाद्यभावदशायां शाब्दबोधो न जातः तत्रार्थवत्त्वानापत्तेरिति चेन्नैवम्,
‘अर्थविषयकबोधतात्पर्येणोचरितल’मिति—अर्थविषयकबोधजनकत्वस्य परिष्कारेणादोषात् ।

नचैवमपि सूत्रेऽर्थवद्गृहणवैयर्थ्यम्, धनवनादेरर्थविषयकबोधतात्पर्येणोचरितत्वेन ‘तद्वटकनका-
रादिनोचरित’ इति वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं, ‘स्वविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-
तात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणल’मित्यर्थवत्त्वघटकबोधजनकत्वस्य परिष्कारेणादोषात् । नचैवमपि
प्रत्येकमपर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्त्यसम्भवेन प्रतिवर्णं सञ्ज्ञाया दुरुद्धरत्वेनार्थवद्गृहणवैयर्थ्यमिति
वाच्यम्, अवयवावयविनोरिव प्रत्येकसमुदाययोरपि भेदस्वीकारेणादोषात् । अत एव भाष्योक्तं
समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययान्ततदादिसमुदायस्यापि प्रत्ययान्ततदादिलेन
तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अन्ये तु अर्थविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्य-
नुयोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थविषयकबोधजनकत्वम् । तथाच ‘धनं’ ‘वन’मित्यादौ धनपदं धनत्वाव-
च्छिन्नं बोधयत्नित्यकारकतात्पर्यायबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकं धनवृत्तिसमुदायत्वमेव न तु धकारादिवृत्तित्वव्यक्तिमिति न दोषः ।

नचैवमपि धकारनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टा या पूर्वोक्तात्पर्याया विशेष्यता, तादृशविशेष्यता-
पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं धकारादिवृत्तित्वव्यक्तिमिति—‘विशिष्टं शुद्धाच्चातिरिच्यते’ इतिन्यायेन
निरुक्ततात्पर्यायशुद्धविशेष्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकमपि धकारादिवृत्तित्वव्यक्तिवं भवत्येवेति—
प्रतिवर्णं सञ्ज्ञा दुर्वारेत्यर्थवद्गृहणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यं, ‘धकारनिरूपितवृत्तित्वविशिष्ट-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पाठः । तत्रायं भावः,—प्रत्ययान्तपर्युदासात्कल्पितार्थसमुदायार्थेनार्थवतो बहुज्विष्टिष्टित्येवाहञि-
त्यादेरपि तथाभूतस्य सञ्ज्ञानिवारणार्थं धातुपर्युदासनावश्यकव्ययेन सादृश्यात्पुनरर्थवतो
ग्रहणं प्राप्नोतीति । एवं तु ‘तत्पर्युदासः सार्थक’ इत्युत्तरग्रन्थे तत्पदेन ततोऽपि प्राक्तन-
ग्रन्थेऽधातुरित्यादिः पर्युदास इत्यत्रोपात्तं पर्युदासद्वयं ग्राह्यम् । ननु नञिव युक्त्यायानित्यल-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

रामादेः सुपपञ्चम् । यद्यपि स्वादिप्रकृतिमात्रस्य रामादेर्न बोधजनकत्वन्तथापि सम्भावितन्तत्रास्त्ये-
वेति न लक्षणानुपपत्तिः । ‘हरिपु’इत्यादौ सुप एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतर—इत्यादिरूपप्रकृति—सम-
मिव्याहारपेक्ष्यैवार्थबोधजनकतया निरुक्तार्थवत्त्वविहेषेव दोषविरहे प्रत्ययपर्युदासो निष्कल एवेति नागेशा-
शयः । ‘विभक्तीतरसममिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्व’मित्येतान्मात्रात्रोक्तौ—‘राशः पुरुषः’

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

वाञ्छिततात्पर्यविशेष्यतावा'नित्याकारकप्रतीतिद्वयान्यथानुपपत्त्या क्लृप्ताभ्यां पर्याप्तिभ्यामधिकरणत्वाभ्यामोपपत्तौ निरुक्तध्वकारादिवृत्तित्वविशिष्टतात्पर्यविशेष्यताया अतिरिक्ताधिकरणत्वपर्याप्त्योः कल्पने मानाभावेनादोषात् । नचैवमपि 'धनपदाद्धनत्वावच्छिन्नं बोद्धव्य'मित्याकारकबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्येण, 'धनमानयेति वाक्यं धनकर्मकानयनं बोधयतु' इत्याकारकवाक्यधर्मिकतात्पर्येण, 'धनमानयेति वाक्याद्धनकर्मकानयनं बोद्धव्य'मित्याकारकवाक्यार्थधर्मिकतात्पर्येण वा यत्र धनादिपदमुच्चरितं तत्र निरुक्तार्थवत्त्वञ्च स्यात् ; बोधजनकत्वप्रकारकत्वे तादृशबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्ययोरभावात् , वाक्यधर्मिकतात्पर्यस्थले च पदे विशेष्यत्वपर्याप्तेरभावादिति वाच्यम् , अर्थविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यविशेष्यताविशिष्टतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थवत्त्वपरिष्कारान्तर्गतमर्थबोधजनकत्वमिति स्वीकारणादोषात् । वै० 'स्वमानाधिकरण्य', 'स्वावच्छेदकधर्मव्यापकानुपूर्वीव्याप्यधर्मावच्छिन्नलो'भयसम्बन्धेन । तथाच पूर्वोक्तबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यायं जन्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नधनादिपदनिष्ठप्रकारताख्यविषयतायां, वाक्यधर्मिकतात्पर्यायं धनादिनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकताख्यविषयतायां, वाक्यार्थधर्मिकतात्पर्यायं धनादिनिष्ठजन्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताख्यविषयतायाञ्च 'धनपदं धनत्वावच्छिन्नं बोधयति'त्याकारकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताया निरुक्तवैशिष्ट्यसत्त्वान्न दोष इति दिक् ।

अन्ये तु यस्यार्थवत्त्वं वक्तव्यं तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयसाधारणं बोध्यम् । तथाच प्रत्ययानां तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरप्रकृतिसमभिव्याहारेणैव लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वादर्थवत्त्वाभावेन प्रत्ययपर्युदासो विफलः । अतएव 'अपि काकः श्येनायते' इति भाष्यं सङ्गच्छते । 'श्येनाय'त्यस्य 'श्येनाय'निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयतिद्रव्ययेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वात् । अत एव 'पञ्चनावप्रिय' इत्यादौ 'पञ्चनाव'त्यस्य नार्थवत्त्वं, पञ्चनावनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतर-प्रिय-समभिव्याहारेणैव पञ्चनावत्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वात् । अतएव 'एधाचक्रे' इत्यादौ 'एधा'मित्यस्यार्थवत्त्वं सिध्यति, चक्रे इत्यस्य एधाञ्जिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेन तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया एधामित्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

श्लेढटकीभूत- 'राशः पुरुषे'ति समुदायस्य पुरुषोत्तर-सु-विभक्तीतर-वटपटादि- समभिव्याहारानपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वात्-अर्थवत्त्वापत्तिरत- 'एतत्सञ्ज्ञाफलभूते'ति विभक्तिविशेषणमुपात्तम् । एवञ्च, - राशः पुरुषे'त्येतत्सञ्ज्ञाफलभूतोत्पत्त्यमान-सुविभक्ती-तर-पुरुषोत्तरसुविभक्ति-समभिव्याहारापेक्षयैव 'राशः पुरुषे'त्यस्य बोधजनकतया नार्थवत्त्वमिति न सुपो धात्विति सुपो लुगापत्तिर्दोषः । लिङ्-धुग्-इधि-मध्वित्यादौ विभक्त्यनपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वादर्थवत्त्वं न स्यादतोऽत्र- 'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तिसमभिव्याहारापेक्षये'त्येवमनुक्त्वा नन्द्योपादानमावृत्तम् । 'रामे'त्यादेरेतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतर-क्रियावाचकास्त्वादिपदोपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वाद्गमेल्यस्यार्थवत्त्वं न स्यादतः 'समभिव्याहार' पदोपादानम् । समभिव्याहारश्च नियतपूर्वापर्यम्, एवञ्च क्रियावाचकास्त्वादिपदानां पूर्वापरीभावनिवमस्यानङ्गीकाराद्बटोऽस्ति- 'अस्ति वट' इत्येवमन्येनानि तत्प्रयोगान्नास्त्वादीनां समभिव्याहार इति नोक्तदोषः ।

'एतत्सञ्ज्ञे'त्यत्र च-एतस्य सञ्ज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः । एतद्बृहत्तित्वविशिष्टसञ्ज्ञाफलभूतेत्यर्थः । तेन- 'अचातुरिति किम् ? अपि काकः श्येनायते' इति भाष्यं स्वरसत उपपद्यते । कर्मधारये तु-एतत्सञ्ज्ञापदेन-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रातिपदिकसंज्ञाया एव ग्रहणे—प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूत-स्वादि विभक्तीतर-‘ते’समभिव्याहारापेक्षयैवाऽर्थबोध-जनकत्वेन निरुक्तार्थवत्त्वविरहादेव प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्त्याऽधातुग्रहणफलोपपादनमनुपपन्नं स्यात् ।

न च षष्ठीतत्पुरुषेऽपि—‘देवदत्तो गार्ग्य’ इत्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदाद्युपस्थित्या ‘देवदत्तो गार्ग्य’त्यस्य तद्धितान्ततदादित्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमिति भाष्योक्तं तत्परिभाषाप्रवृत्तिफल-कथनमनुपपन्नमेव, ‘देवदत्तो गार्ग्य’त्यस्य—एतद्वृत्तित्वविशिष्ट—प्रातिपदिकसंज्ञा—फलभूतो-त्पत्त्यमान—स्वादि विभक्तीतर—गार्ग्यपदोत्तरसु—समभिव्याहारापेक्षयैवार्थबोधजनकतयाऽर्थवत्त्वाभावेनैव तत्र प्रातिपदिकत्वापत्तिनिराससम्भवादिति वाच्यं, ‘देवदत्तो गार्ग्य’इत्यत्र सुरहित—‘गार्ग्य’त्यस्य निरुक्तार्थवत्त्वेन—‘अर्थवदन्तं यत्तद्धितान्तं’मित्यर्थकं कृतद्धिते’तिसूत्रेण गार्ग्यवदेवत्तो गार्ग्येत्यस्यापि तदापत्तेरित्याशयेन भाष्यसङ्गतेः । ‘लोके’ इत्युपादानात्—‘हरिष्वि’त्यत्र शास्त्रे सोः प्रकृत्यनपेक्षयाऽर्थ-बोधजनकत्वेऽपि नार्थवत्त्वं, लोके सोऽस्त्वा विरहादिति तत्त्वम् । ननु खट्वा गौरि रमेत्यादौ खट्व-गौर-रमेत्यादेरर्थवत्त्वं न स्यादितत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतर-टाप्ङीबादि-समभिव्याहारापेक्षयैव खट्व-रम-इत्यादेरर्थ-विषयकबोधजनकत्वात्, नच विभक्तिपदं प्रत्ययोपलक्षणमिति न दोष इति वाच्यम्, ‘इन्द्राणी’ ‘वराणानी’-त्यादावेतत्संज्ञाफलभूतप्रत्ययेतराऽऽनुक्समभिव्याहारापेक्षयैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेनार्थवत्त्वानापत्ते-रिति चेन्न । विभक्तिपदस्य प्रत्ययागमोभयोपलक्षणत्वेनादोषात् । अन्ये तु—विभक्तिपदं व्यर्थमेव, ‘एत-त्संज्ञाफलभूते’त्येतावतैव सामञ्जस्यादित्याहुः ।

‘एधाञ्चक्रे’इत्यत्रैतत्संज्ञाफलभूतेतर—चक्रे—पदसमभिव्याहारापेक्षयैव तथात्वेनार्थवत्त्वं न स्यादेवञ्चैवामि-त्यत्र सुबन्तुपत्त्या पदत्वाभावेन ‘तिङ्ङतिङ्’इति निघातानापत्तिः, ‘वा पदान्तरस्ये’ति परसर्वणविकल्पा नापत्तिश्च, अतः—‘एतत्संज्ञाफलभूतेतरो यः पदेतर’ इति निवेशः कार्यः । नचैवं ‘रामेषु’इत्यादौ सोरग्यर्थवत्त्वापत्तिः, एतत्संज्ञाफलभूतेतरो यः पदेतरो घटादिस्तत्समभिव्याहारानपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वात्, ‘रामे’त्यस्य सम-भिव्याहारेण सोरार्थबोधजनकत्वेपि तस्य ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’इति पदत्वेन पदेतरत्वाभावादिति वाच्यम्, एतत्संज्ञाफलभूतेतरो यः—‘सुसिङ्गन्तं पद’मिति शास्त्रविहितपदसंज्ञकेतर’ इत्येवं लक्षणस्वीकारेण ‘रामेषु’इत्यत्र ‘रामे’त्यस्य ‘सुसिङ्गन्त’मितिपदसंज्ञकत्वाभावेनादोषात् । न चैवमपि ‘परमहरिष्वि’त्यादौ हरिशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या सुसिङ्गन्तमिति पदत्वादेतत्संज्ञाफलभूतेतरो यः सुसिङ्गन्तमितिपदसंज्ञकेतरो घटादिस्तत्समभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थविषयकबोधजनकत्वात्सुपोऽर्थवत्त्वापत्तिरिति वाच्यं, सुपोऽर्थबोधे जननीये परमहरिसमभिव्याहारस्यैव कारणत्वेन तस्य च सुबन्ततदादित्वाभावेन प्रत्ययलक्षणेनापि ‘सुसिङ्गन्त’-मित्यनेन पदत्वाऽसम्भवेन सोरार्थवत्त्वापत्तेरसम्भवात् ।

नन्वेवमन्त्रेरपत्यमात्रेयः, मधोरपत्यं माधवः, ततः सप्तमीबहुवचने सुपि ‘अत्रिभृगुकुले’ति गोत्रप्रत्ययलुकि अत्रिषु मधुषु इत्यत्रान्तर्वर्तिविभक्त्याऽत्रिमधुशब्दस्य सुसिङ्गन्तमितिपदसंज्ञकतया एतत्संज्ञाफलभूतेतरो यःसुसि-ङ्गन्तमिति पदेतरो घटादिस्तत्समभिव्याहारानपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वेन सुपोऽर्थवत्त्वापत्तिरिति चेन्न, ‘एतत्संज्ञा-फलभूतेतरो यः स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयपदेतर’ इत्यादिक्रमेणार्थवत्त्वस्वीकारेणाव्यादिशब्दानां स्वादिष्वितिपद-त्वाश्रयतया—स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रय-घटादिपदेतरोऽत्रिशब्दो मधुशब्दश्च—तत्समभिव्याहारापेक्षयैवार्थबोध-जनकत्वेन सोरार्थवत्त्वापत्त्यभावात् । एवं निवेशे च ‘एधाञ्चक्रे’इत्यत्र—एतत्संज्ञाफलभूतेतरो यः स्वादि-ष्वितिपदत्वानाश्रय—‘चक्रे’ इति पदेतरो-घटादिस्तत्समभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेनैवा-मित्यस्यार्थवत्त्वमिति समन्वयोऽपि बोध्यः ।

यत्तु—‘एतत्संज्ञाफलभूतेतरो यस्तिङ्ङन्तेतरः—इत्येवं निवेशादत्रिषु मधुषु इत्यादावेतत्संज्ञाफलभूते-तर—तिङ्ङन्तेतर—स्वप्रकृतिभूतान्निमिध्वादिसमभिव्याहारापेक्षयैव तथात्वेन सुपो नार्थवत्त्वम्, ‘एधाञ्चक्रे’ इत्यत्र तु

❁ वरवर्णिनी ❁

—एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतरो यश्चक्रे इति, स न तिङन्तेतरः, किन्तु तिङन्त एवेति घटपटादिकमुदासीनमादा-
यार्थवत्त्वं सुपपादमिति—'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतरो यः स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयपदेतर' इत्येवरीत्या गुरुनिर्वशा-
दरो व्यर्थे' इत्याहुः । तन्न । अ इवाचर—अ, अ—अभवाव इति सततं यस्मिन्कर्मणि तत्—आभवावम् ।
तेषु—आभवावेषु—इत्यत्र—'आख्यातामख्यातेने'ति समासे परादिवद्भावेन 'आभवादे'ष्वित्यस्य समुदायस्य
तिङन्ततया—'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतर—तिङन्तेतर—घटाद्युदासीनसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थबोधजनकत्वात्सुपो-
ऽर्थवत्त्वापत्तेः । किञ्च—'तन्निभ' इत्यादौ कोशादिप्रामाण्यात्पूर्वपदसमभिव्याहृतानामेव निभादीनामर्थबोधजन-
कत्वस्वाभाव्योपगमेन तत्सञ्ज्ञाफलभूतेतर—तिङन्तेतर—तत्पदादिसमभिव्याहारपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वादर्थ-
वत्त्वानापत्त्या स्वाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात्समासानापत्तेः । तदेवम्—'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतर—स्वादिष्वितिपदत्वा-
नाश्रयपदेतर—समभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्व'मर्थवत्त्वं पर्यवसन्नम् ।

नन्वेवमपि—'पञ्चगवधन' इत्यादवेतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतर—स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रय धनपदेतर—घटादि—सम-
भिव्याहारानपेक्षयाऽर्थबोधजनकत्वात्पञ्चगवेतिटजन्तमात्रस्यार्थवत्त्वापत्तिरिति चेन्न, 'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतर-
स्ववृत्तिसञ्ज्ञानाश्रयपदेतेर'त्यादिरीत्याऽर्थवत्त्वस्वीकारेण 'पञ्चगवे'त्यस्य स्ववृत्तिसमाससञ्ज्ञानाश्रयोदासीनघटा-
दिपदेतर—धनपद—समभिव्याहारपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वादर्थवत्त्वविरहेण निरुक्तदोषनिराससम्भवात् । नन्वेव-
मपि 'कुम्भकार' इत्यत्रैतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतर—स्ववृत्तिसञ्ज्ञानाश्रयोदासीनघटादिपदेतर—कुम्भपद—समभिव्या-
हारेणैवार्थबोधजनकतयाऽर्थवत्त्वानापत्तिरिति प्रातिपदिकत्वविरहेण ढकोऽप्राप्त्या—'अन्यथा कुम्भकारेयो-
ऽप्यापद्यते'ति शेखरासङ्गतिर्दुरुद्धरेति चेन्न, 'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतर—स्ववृत्तिसञ्ज्ञानाश्रयपदेतर—पूर्वपदेतर—
समभिव्याहारानपेक्षये'त्येवरीत्याऽर्थवत्त्वपरिष्कारेण 'कुम्भे'त्यस्य पूर्वपदेतरत्वाभावेनोदासीनमादायार्थवत्त्व-
स्योपपादनीयतया शेखरसङ्गतेः स्पष्टत्वात् ।

'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतरो यः—स्ववृत्तिसञ्ज्ञानाश्रयस्वोच्चेतरस्तदितरसमभिव्याहारानपेक्षये'त्यादिरीत्या
लक्षणस्वीकारस्तु कुम्भकारादौ स्वोच्चेतर—पूर्वपदेतरोदासीनसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थबोधजनकतया कारा-
देरर्थवत्त्वोपपादनेऽपि—'हरिषु' इत्यादौ—स्ववृत्तिप्रातिपदिकसञ्ज्ञानाश्रय—स्वोच्चेतर—हरिपदेतर—घटादि-
समभिव्याहारानपेक्षया तथात्वात्सुपोऽर्थवत्त्वापत्त्या—नोचित इत्यस्मद्गुरुवरणाः पण्डितैकशेष—शेषावतार—
श्रीहरनारायणत्रिपाठिपादा आहुः ।

'पक्त्रि'मित्यादौ 'पक्त्रि'इत्यस्य या प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, तत्फलभूतेतरः स्ववृत्तिप्रातिपदिकसञ्ज्ञानाश्रय-
घटादिपदेतर—पूर्वपदेतरः—सु(विभक्ति)स्तत्समभिव्याहारपेक्षयैवार्थबोधजनकत्वेन 'पक्त्रो'त्यस्यार्थवत्त्वानापत्त्या-
ऽप्रातिपदिकत्वान्मन्प्रत्ययो न स्यादिति तु नाशङ्कनीयं, तादृशसुविभक्तेरपि 'पक्त्रि' इत्येतद्वृत्तिप्राति-
पदिकसञ्ज्ञाप्रयोज्यत्वस्य परम्परयाऽक्षततया एतत्सञ्ज्ञाफलभूतत्वेन तदितरत्वामेवार्थवत्त्वस्य
सुलभत्वात् ।

अथैवमपि 'एधामासतुःकल्प'मित्यत्र 'आसतुःकल्पे'त्यस्यार्थवत्त्वं न स्यात्, तथाहि—स्वम्—आसतुरिति,
तद्वृत्ति—पदसञ्ज्ञा—ऽनाश्रयपदं—न—एधामितिपदं, पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेन पदवत्त्वरूपपदत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्,
किन्तुदासीनं पदं, तदितर—(समासाऽऽद्यवयवरूपः)—पूर्वपदेतर—'एधा'मित्येतत्समभिव्याहारपेक्षयैव लोके-
ऽर्थविषयकबोधजनकत्वादिति चेदत्र केचित्—'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेतरो यः स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयपूर्वपदेतर-
स्ववृत्तिसञ्ज्ञानाश्रयपदेतरस्तत्समभिव्याहारानपेक्षये'त्येवरीत्याऽर्थवत्त्वस्वीकारेण 'एधा'मित्यस्य स्वादिष्वितिपदत्वा-
नाश्रयपूर्वपदतया तदितरत्वाभावेनासतुःकल्पेत्यस्यार्थवत्त्वसौलभ्यमित्याहुर्लघुस्मद्गुरुवस्त्रिपाठिपादाः ।
अत्रत्यं तत्त्वमस्मल्लुतशेखराभिनवराजलक्ष्म्यां, श्रीबालशास्त्रिगुरुनरकृते शेखरजटाजूटे, तदनुगामिन्या-
मसमत्पितामहचरणकृतशेखरत्रिपुरसुन्दर्यां द्रष्टव्यः ।

रुत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात् ।

अभिनव-चन्द्रिका

स्यादेतत्—‘मूलकेनोपदंश’मित्यादौ ‘उपदंश’मित्यस्यार्थवत्त्वञ्च स्यात् । ‘उपदंश-मित्यस्य उपदंशनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतर’मूलकेनेत्येतत्समभिव्याहारेणैव लोकेऽर्थ-विषयकबोधजनकत्वात् । एवम्—‘एधामासतुःकल्प’मित्यादौ ‘आसतुःकल्पे’त्यस्यार्थवत्त्वञ्च स्यात् । अन्यत्राधेधातुके अस्वातोः प्रयोगाभावेना‘सतुःकल्प’निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरैधामि-त्येतत्समभिव्याहारेणैवा‘सतुःकल्पे’त्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वादिति चेन्नैवम्, यस्यार्थवत्त्वं वक्तव्यं तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय-स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयपूर्वपदै-तदन्यतरैतरसमभि-व्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमिति पारिष्कारणादोषात् । पूर्वपदे ‘स्वादिष्विति-पदत्वानाश्रये’त्युक्त्या ‘हरिषु’ ‘चञ्चास्वि’त्यादौ सोर्नार्थवत्त्वम् । नच ‘पञ्चनावप्रियपुत्र’ इत्यादौ ‘पञ्च-नावे’त्यस्यार्थवत्त्वं स्यात्, ‘प्रिये’त्यस्य पूर्वपदत्वादिति वाच्यं, ‘पूर्वपदे’त्यत्र ‘नियतपूर्वत्ववत्पदे’त्यस्य

चिदस्थिमाला

अत्र सूत्रेऽनर्थकव्यावृत्तिसिद्धेरित्यर्थः । ननूत्तरसूत्रेऽनर्थकनिवृत्त्यर्थं तदस्त्वत् आह—उत्तरेति । स्वार्थिकानामपि तत् एवार्थवत्त्वमिति भावः । तद्वैयर्थ्यमिति । अर्थवत्पदवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

ज्योत्स्ना

फलं ‘वेस्कन्देरनिष्ठाया’मित्यनेन विहितफलस्य तिष्ठन्तेष्वपि प्रवृत्तिः । अन्यथा निष्ठासदृशेषु कृदन्ते-

विषमपदविवृतिः

टापः व्रजतीति तिष्ठन्तस्याध्येत्रणश्चामन्तादिति निमित्ततया शास्त्रेऽनाश्रयणात् । ‘कर्मण्य’णित्यस्य ‘कर्मोपपदसञ्ज्ञकं भवति, धातोश्चा’णिति वाक्यार्थे निमित्तीभावस्यानाश्रयेणैपि ‘तत्रोपपदं सप्तमीस्थ’-मित्येतदेकवाक्यतया ‘कुम्भे’त्यादेः कर्मणोऽपि निमित्ततयाऽऽश्रयणमस्त्येव । ‘तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्यय’ इति तदर्थत् । तेन ‘कारेत्यस्य न प्रातिपदिकत्व’मिति स्त्रीप्रत्ययस्थशेखरोपपत्तिः । वस्तुतस्तु

वरवर्णिनी

परत्वेवं व्याचक्षते—अर्थवद्वितीति । ‘अर्थाच्चासन्निहिते’ इति इतिप्रत्ययस्तु न शङ्क्यः, द्रव्यवाचकस्यैव तत्र ग्रहणात्, तादृशार्थे चायमेव निर्देशो लिङ्गम् । अधातुरित्यादिरिति । ‘परव-लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो’रित्यनेन धातुपदस्यैव लिङ्गविधानाच्च तत्पुरुषस्य विशेष्यनिम्नत्वम् । पर्युदास इति । धातुभिन्नो धातुसदृश इत्येवंरूपः । ‘धातुभिन्न’ इत्यस्य—धातुनिष्ठप्रतियोगिताकभेदानित्यर्थः । प्रतियोगि-तायां धातुनिष्ठत्वविशेषणेपि धातुत्वावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम् । तेन भूधातुनिष्ठप्रतियोगिताकभेदस्य एष-धातौ सत्त्वेपि नाऽव्याप्तिः । धातुनिष्ठत्वविशेषणेन—‘धातुत्वेन घटो ने’ति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-योगिताकभेदमादाय नाव्याप्तिः । ननु ‘धातुत्वावच्छिन्ने’त्यस्य—धातुत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकेत्यर्थः, ‘धातुघटोभयं ने’त्युभयभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकताया धातुत्वे घटत्वे द्वित्वे च सत्त्वेन धातुत्वेपि सत्त्वा-द्दूषणं तदवस्थमेव । न च तदितरधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणेन न दोष इति वाच्यं, धातुत्वस्यापि ‘धातुत्व-घटोभयं ने’त्युभयभेदीयधातुत्वनिष्ठप्रतियोगिताकभेदवत्त्वेन प्रतियोगितायाश्च धातुत्वावच्छिन्नत्वेन इतर-धर्मानवच्छिन्नत्वस्याऽऽसम्भवात् । न चैवं धातुत्वपर्याप्तावच्छेदकताप्रतियोगिताकभेदवदित्यर्थः । ततश्चात्र उभयभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकता धातुत्वघटत्वद्वित्वैतन्नित्ये पर्याप्ता न तु धातुत्वे इति न दोष इति वाच्यं, प्रत्येकमपर्याप्तस्य धर्मस्य समुदाये पर्याप्त्ययोगेन धातुत्वेपि अवच्छेदकतापर्याप्तेः सत्त्वादिति चेन्न । धातुत्वगतं यदेकत्वं तादृशैकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताप्रतियोगिताकभेदवदित्यर्थोत्—‘धातुघटोभयं ने’त्युभयभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं तन्नित्यगतं

न च 'नञिव्युक्त'न्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं तत्, तदनित्यत्वज्ञापने भाष्य-
सम्मतदृढतरफलाभावात् । 'अहन्' 'काण्डे' इत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निवेशेनादोषात् । अत एव 'तन्निभः' 'कुम्भकार' इत्यादौ कार-निभादीनामर्थवत्त्वं सिध्यति,
'निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशे' त्यादिकोशप्रामाण्येन निभादीनां पूर्वपदसमभिव्याहाराभावेऽसाधुत्वे-
ऽपि, उपपदसमासस्य नित्यत्वेन तदभावे कारादीनामप्रयोगेऽपि तदितरसमभिव्याहारापेक्षणादि-
त्याहुः । भाष्यसम्मतदृढतरफलाभावादिति । 'भाष्यसम्मते'त्युक्त्या- 'अनची'त्यत्र पर्युदास-
स्वीकारेऽपि नञिव्युक्तन्यायानित्यत्वेन वागित्यादिद्वित्वसिद्धेः फलसत्त्वेऽपि भाष्ये प्रसज्यप्रतिषेध-
स्यैव स्वीकारेण नैतन्नञिव्युक्तन्यायानित्यत्वस्य फलमिति बोधितम् । 'दृढतरे'त्युक्त्या- 'वेः स्कन्दे-
रनिष्ठाया'मित्यस्य एतन्न्यायानित्यत्वात्तिष्ठन्तेऽपि प्रवृत्तिरूपफलसत्त्वेऽपि 'तिष्ठन्ते षत्वं जायते न वे'-
त्यत्र नियामकाभावाच्चैतदनित्यत्वस्य दृढतरं फलमिति बोधितम् । ननु 'एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्ति-
समभिव्याहारापेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्व'मित्यनेनैव सिद्धे नञ इतरपदस्य चोपादानं
व्यर्थमित्याशङ्क्याह—अहन्काण्डे इत्यादि ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तथाच तत्सामर्थ्यादुक्ताथलाभ इति भावः । एतेनात्र सूत्रे इदृशाथग्रहणे मानाभाव इत्यपास्तम् ।
अत्र सूत्रे एव तत्सफलमिति शङ्कते—नच नञिवेति । 'नञिव्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाद्यर्थगतिः' :
नञ्युक्तमिव्युक्तं वा यत्किञ्चिददृश्यते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे=द्रव्ये कार्यं विज्ञायते, हि=यतः
तथार्थावगतिरस्ति, नञ्मात्राद्वानमानयेत्युक्ते लोभमानीय कृती भवतीत्यर्थः । तत्=अर्थवत्पदम् । यत्किञ्चित्फल-
सत्त्वादह—भाष्येति । नन्वीदृशार्थवत्त्वग्रहे धातुप्रत्ययान्तपर्युदासौ व्यर्थौ, तयोस्तत्त्वाभावादत आह—अह-
निति । एतेन—'विभक्तौतरानपेक्षत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यायकत्व'मर्थवत्त्वम्, एवञ्चाधातुग्रहणमपि सुत्य-
जम्, विभक्तौतरादिसापेक्षत्वेन धातोः प्रशस्तार्थवत्त्वाभावादिति रत्नाकारोक्तमपास्तम् । एतत्साध्येति ।
प्रातिपदिकाञ्ज्ञासाध्येत्यर्थः । अनपेक्षत्वेपीति । 'विभक्तिसमभिव्याहारापेक्षे'ति लघुभूतनिवेशे तु तत्
एव वारणे तदानर्थक्यापत्तिरेवेति भावः । तथाचान्यसङ्गहार्थं नञर्थद्वयघटितमेव तन्निविष्टं, तदाह—तदितरेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ष्वेव तत्प्रवृत्तिः स्यादतः फलभावोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य फलं—भाष्यसम्मतत्वेन विशेषयति—भाष्यसम्मततेति ।
एवञ्च न्यायाप्रवृत्तौ भाष्यसम्मत्यभावात्तत्र तत्प्रवृत्तेर्द्वैत्यादिसम्मतत्वाच्च कृदन्तेष्वेव षत्वप्रवृत्तिः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'सन्निधोगशिष्ट'न्यायेनैव 'तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्यय' इत्यर्थलाभे 'तत्रे'त्यस्य तदर्थकस्याना-
श्रयणेन 'कुम्भे'त्यस्य शास्त्रे न निमित्तत्वेनाश्रयणमिति—स्त्रीप्रत्ययस्थशेखरोऽसङ्गत एव । 'गतिकारकोप-
पदाना'मित्यत्रोपपदग्रहणं सार्थकं, 'दधिसेचा'वित्यादौ दधीत्याद्युपपदस्य सुबन्तेन समासश्चोपपद्यते ।
तेन मूलकोपदंशमित्यत्रोपदंशमित्यस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । प्रादीनामुपसर्गसञ्ज्ञायां धातोर्निमित्त-
त्वेपि प्रयोगेऽनिमित्तत्वाच्च दोषः । 'ते प्राग्धातो'रित्यत्र सञ्ज्ञानियमपक्षाश्रयणात् ।

नन्वेतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्त्यपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वमित्येतावदेवास्तु, कृतं नञ्द्वयप्रवेशेनेत्यत
आह—अहञ्जिति । तथा चाधातुरित्यादिपर्युदाससार्थक्याय नञ्द्वयप्रवेश इति भावः । न च नञ्द्वय-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

त्रित्वं न तु धातुवगतमेकत्वं, न्यूनवृत्तिवात्, अन्यूनानतिप्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वस्वीकारो नान्य-
स्येति न दूषणम् । अत्र नैयायिकाः—'प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वम्' 'अनुयोगिता-

तदितरानपेक्षत्वमस्येवेति तत्पर्युदासः सार्थकः । न च तत्केवलप्रत्ययस्य ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विभक्तीतरेत्यर्थः । तत्पर्युदास इति । धातु-प्रत्ययान्तपर्युदास इत्यर्थः । अर्थवत्पदसामर्थ्येन प्रशस्तार्थ-
वत्त्वनिर्वचने यदि लघुभूतनिवेशेनाहम्काण्डे इत्यादावप्राप्तेरित्युच्येत तर्हि पर्युदासद्वयानर्थक्येऽपि दध्या-
द्यसङ्गहापत्तिरतो नञर्थद्वयघटितमेव तत्पाणिनिसम्मतमिति न तदानर्थक्यमित्याह—सार्थक इति । अत एवो-
त्तरसूत्रे कृतद्धितग्रहणं सफलम् । कृतद्धितग्रहणं नियमार्थमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये- इत्यन्यदेतदिति
भावः । अत एव सूत्रकृतः प्रत्ययपर्युदासो नाभिमतः, भाष्यकृतोऽपि तथा; अनुक्तत्वात् । एवञ्च स व्यर्थ एव-
त्याह—न चेति । नहीत्यर्थः । तत्=उक्तप्रशस्तार्थवत्त्वं, तथार्थकत्वस्य तत्सम्मतत्वादेकत्वम् । केवलप्रत्ययस्येति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अत एवाकर्तरि च कारके सञ्ज्ञाया’मिति सूत्रे भाष्ये ‘उकर्तरतीति कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणात्-
कारकग्रहणं न कर्तव्य’मित्युक्तम् । नन्वेवमपि अर्बतः पदान्यर्वत्पदानील्यत्र विभक्तिलुकि त्रादशो न
प्राप्नोति, ‘असा’वित्यनेन नञा युक्तेन सोरन्यसदृशविभक्तेरेव तन्निमित्तत्वापातात् । नचेष्टापत्तिः,
मतुबन्ततामाश्रित्य त्रादेशप्रत्याख्यानपरभाष्येण तान्तप्रयोगस्य विभक्तिलुक्यपि सम्मतत्वा-
दित्याशङ्क्य भाष्यसम्मतैर्दाढ्यप्रयोजकत्वाभावेन परिहरति—हृदेति । तस्यायं भावः,—
उक्तप्रत्याख्यानरीत्या तान्तस्यानियमेन प्रयोगे प्राप्तेऽपि सूत्रारम्भपक्षेणैकवाक्यतया सौ नञ्पूर्वे
च प्रयोगो यथा नेष्यते—तथा विभक्तिलुक्यपीति । तथाच श्रीहर्षः—‘वाहैरल्लुप्यत सहस-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मिति परिशुद्धेति । नच तत्केवलप्रत्ययस्येति । ‘अलुप्तप्रकृतिकस्येत्यादिः । अत ‘इयान्’ इ’रित्यादौ
तत्सत्त्वेपि न क्षतिः, अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिवारणार्थं प्रत्ययपर्युदासः स्यात् । तस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्यया-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रवेशोऽधातुमिति ‘पुंल्लिङ्गप्रत्ययस्येति’ इति वाच्यं, ‘दाध पठ्य’ ‘राजपुरुष’ इत्यादौ ‘दधि’ ‘राजे’त्यस्य
प्रातिपदिकत्वानापत्तेः । नचेति । नहीत्यर्थः । यद्यप्यस्यापत्यमिर्व्यतिसे इत्यादौ केवलप्रत्ययस्या-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वच्छेदकस्यैव विशेष्यतावच्छेदकत्व’मितिनियमद्वयम् । अत एव ‘मनुष्यो न ब्राह्मण’ इति न प्रयोगः,
मनुष्यत्वस्य प्रतियोगिब्राह्मणवृत्तित्वात् । एवं प्रकृतेपि अर्थवत्त्वस्य प्रतियोगिधातुवृत्तित्वाद्वातुभिन्नमर्थवदिति-
विशेष्यविशेषणभावो न सम्भवतीत्याहुस्तत्र, ‘प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैव अनुयोगितावच्छेदकत्व’मितिनियमस्य
भेदविधेयकस्थले एव स्वीकारात्, अत एव ‘ब्राह्मणभिन्नं मनुष्यमानये’तिप्रयोगोपपत्तिः । यद्वा—
द्वितीयनियमो नाश्रीयते इति न दोषः । अत्रापि पूर्वोक्तप्रयोग एव प्रमाणम् । प्रत्ययान्तमिति ।
ननु प्रत्ययान्तपर्युदासो विफलः, प्रत्ययपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्, प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्यानङ्गीकारेण तस्यापि प्रत्ययत्वादिति चेन्न; तादृशभेदस्या-
नङ्गीकारेपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्याङ्गीकारात् ।
उक्तभेदस्यानङ्गीकारे बीजञ्च—‘घटपटौ न घट’ इत्यत्र अनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकता-
पर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाऽप्रतीतिरेव । अनुयोगितावच्छेदकं घटत्वं पटत्वं द्विवच-
नं तत्र पटत्वद्विधाधिकरणे तादृशभेदप्रतीतावपि घटत्वाधिकरणे भेदाप्रतीत्या तद्यापकत्वाभावात् । ‘घटपट-
मठा न घटपटा’वित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणो धर्मः पटत्वघटत्वविशिष्टं द्वित्वं, तद्धर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य घटत्वाधिकरणे पटत्वाधिकरणे मठत्वाधिकरणे त्रित्वाधिकरणे च प्रतीत्या
तादृशभेदानङ्गीकारे मानाभावः । अत एव ‘समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेन’ेत्यादिव्याख्यातं मूलकृता ।

तदुक्तं—'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इति सूत्रे भाष्ये—'न हि लोके केवलं प्रत्ययेनार्थो गम्यते, केन तर्हि ? सप्रकृतिकेने'ति । हरिण्याह—

'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकोऽर्थो न विद्यते ।

कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः ॥

प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते ।' इति

❀ चिदस्थिमाला ❀

नच 'व्यतिसे' इत्यादावलौकिकप्रक्रियावाक्ये प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासेऽयसेल्लोपे 'से' इति प्रत्ययमात्रस्य प्रशस्तार्थवत्त्वात्सञ्ज्ञापत्तिरिति तत्पर्युदासोप्यावश्यक इति वाच्यं, 'से' इत्येतावन्मात्रेणार्थानवगमेन सोपसर्गादेव तदवगमेन प्रत्ययमात्रस्यातथात्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तपर्युदासप्राप्तेश्च । अत एव तत्र पदत्वसिद्धिः, लोके तत्प्रयोगस्यैवामावाचेति दिक् । विशुद्धानां=केवलानां, प्रत्ययरहितानामिति यावत् । लौकिकः=लोकविदितः । न विद्यते इति । तावन्मात्रप्रयोगाभावादिति भावः । एवमग्रेऽपि । चोप्यर्थे, 'कृत्तद्धिताना'मित्यग्रे योज्यः । अलौकिक इति । लौकिको नास्तीत्यर्थः । 'असर्वे'मित्यादिसामान्यापेक्ष-ज्ञापकादसमर्थसमास इति केचित् । वस्तुतस्तु नवर्थकोऽकारोऽत्र, तेन पदभेद एवेति बोध्यम् । तदन्तस्य=कृत्तद्धितान्तस्य । तथैव=लौकिक एव । एवमग्रेण ज्ञापनासनाकारूपतान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थापनीयैव

❀ ज्योत्स्ना ❀

हर्गवर्गव'इति नान्तमेव तत्र प्रयुक्तम् । स्यादेतत्—'अनञ्चि चे'त्यत्रानञ्चीत्यनेनाज्ज्यसदृशहलः प्रत्यायनादवसाने द्वित्वं न प्राप्नोतीति तत्र द्वित्वं नञ्वियुक्तन्यायानिल्लफलं भवितुमर्हति । नचेदं भाष्यसम्मतप्रयोज्यदाव्याभाववत्,—वाक् वाग्-इत्यवसाने द्वित्वस्य भगवता कण्ठरेणैव प्रदर्शितत्वादित्याशङ्क्यातिशायिकप्रयोगेण समाधत्ते—तरेति । व्याख्यानात्, 'सुडनपुंसकस्ये'—त्यादिज्ञापकादसमर्थसमासस्य कचिदङ्गीकाराच्चोकस्य फलस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । विशुद्धाना-मिति । प्रत्ययरहितानां केवलानामित्यर्थः । लौकिकोऽर्थो न विद्यत इति । धात्वादीनां विशुद्धाना-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

न्त्वात् प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव सञ्ज्ञावाराणाञ्च, पूर्वं जाताया अतिदेशेन सत्त्वेपि न क्षतिः

❀ विषमपदविवृतिः ❀

प्युक्तार्थबोधकत्वमस्ति तथाप्याद्ये तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकलक्षणेनैव, अत्यन्तु प्रत्ययान्तपर्युदासेनापि व्यावर्त्यम् । तथा च प्रातिपदिकलक्ष्यप्रत्ययान्तपर्युदासाव्यावर्त्येहसार्थबोधकं न किञ्चित्प्रत्यय-सञ्ज्ञकमस्तीति तात्पर्यम् । विशुद्धानां=प्रत्ययरहितानां । कृत्तद्धिताना'मित्यादेः—कृत्तद्धितानां

❀ वरवर्णिनी ❀

एवञ्च प्रकृते प्रत्ययत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्ययान्ते सत्त्वात्प्रत्ययान्त-पर्युदासः सार्थक इति बोध्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः ।

अत्र प्राचीनमते पूर्वसूत्रेऽर्थवत्त्वं 'शक्तिरक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वम्', उत्तरसूत्रे 'एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धत्व'मिति उभयविधस्वीकारे गौरवं, शब्दाधिकारस्वीकारे च । किञ्च प्रत्ययपदस्यावृत्तौ गौरवमर्थवद्ब्रह्मण्यैवार्थं चेत्यत आह—अत्र सूत्रे इति । एतत्सञ्ज्ञेति । अत्र केचित्—'एतत्सञ्ज्ञे'त्यत्र एषा नासौ सञ्ज्ञेति समासः ? एतस्य सञ्ज्ञेति वा ? नाद्यः, राज्ञः पुरुष इत्येतद्वधत्क- 'राज्ञः पुरुषे'त्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञापत्तेः, प्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतरानपेक्षत्वेन अर्थवत्त्वात् । न च समासग्रहणनियमेन तद्यावृत्तिः, उत्तरभागस्य 'पुरुषे'त्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वेन नियमानाक्रान्तेः ।

अत एव पदसञ्ज्ञासूत्रेऽन्तर्ग्रहणस्य सञ्ज्ञाविधौ तदन्तर्विव्यभावज्ञापकत्वे

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अत एवेति । सूत्रद्वयसाधारणनिरुक्तार्थवत्त्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । प्रत्ययेऽवतिव्याप्तिदाना-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शास्त्रव्यवस्थाहेतुरर्थवत्ता तेषां सर्वेषामस्तीति ध्वनितम् । अत एव=सूत्रद्वये तत्सामर्थ्यात्तथार्थवत्त्वस्याभिम-
तत्वादेव । पदसञ्ज्ञेति । ‘सुसिङ्गन्त’मिति सूत्रे इत्यर्थः । ज्ञापकत्वे इति । सति सप्तमी । वर्तते

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मिति—पूर्वत्रैव ‘कृतद्धितानामर्थश्च केवलाना’मित्युत्तरत्राप्यन्वेति । ‘अलौकिक’इत्येतत्—‘प्राग्विभक्ते-
स्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते’ इत्युत्तरत्रैवान्वेति । विभक्तेः प्राक्=पूर्वभागे विद्यमानस्य तदन्तस्य=कृत-
द्धितान्तस्य, अलौकिकः=शास्त्रीयोऽर्थस्तथैव=धात्वादीनामिव नास्तीत्यर्थः । अत्र कृतद्धितान्तस्य

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अत एव पदेति । सूत्रद्वये तत्सामर्थ्यात्तथार्थवत्त्वस्याभिमत्त्ववदेवेत्यर्थः । अत एव भाष्यकैयटोभयोप-
न्यासः, भाष्यमात्रोपन्यासे तूत्तरत्रैव तथार्थवत्त्वं लभ्येत, कैयटाच्च यथा लाभः पूर्वत्र तथार्थवत्त्वस्य तथा

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

केवलानां प्रकृत्यसममिव्याहृतानामर्थो लौकिकः=लोके प्रतीयमान इत्यर्थः । प्राग्विभक्तेः=विभक्त्यु-
त्पत्तेः प्राक् । तदन्तस्य=कृतद्धितान्तस्य । तथैवार्थः=लौकिकोऽर्थः—न विद्यत इत्यत्रान्वयः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘देवदत्तो गार्ग्ये’त्यस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषया व्यावृत्तिपरिभाष्यलापनाय ‘उत्तरभागे स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वस्य
निवेशः, अन्यथा तत्रापि नियमेनैव वारणात्परिभाषया कृतस्य वारणस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । किञ्च ‘अपि काकः
इयेनायेते’इत्यत्र प्रत्ययान्तपर्युदासाभावे इयेनायेत्यस्य प्रतिपदिकत्वापादनपरिभाष्याऽसङ्गतिः, प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-
फलभूतविभक्तीतरतिङ्गविभक्तिसापेक्षत्वेन अर्थवत्त्वाभावात् । नाप्यन्यः ‘देवदत्तो गार्ग्ये’तिसमुदायस्य एतन्निष्ठो-
द्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रया या सञ्ज्ञा तत्सञ्ज्ञाफलभूता विभक्तिरागामिनी विभक्तिस्तदितरा गार्ग्यप्रकृतिका
विभक्तिस्तदपेक्षत्वेन अर्थवत्त्वाभावादेवाप्राप्त्या परिभाषया कृतस्य वारणस्यासङ्गत्यापत्तेरिति चेन्न, अर्थवदन्तं
यत्तद्धितान्तमित्यर्थेन भाष्यसङ्गतेः स्पष्टत्वात् । नच प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतया सञ्ज्ञाविधौ विधेयतापत्तिरिति
वाच्यं, तस्या अनित्यत्वात् । केचित्तु एषा चासौ सञ्ज्ञेति कर्मधारयेऽपि न दोषः । ‘देवदत्तेन कृत’मित्यत्र तु
न दोषः, नियमार्थमुत्तरभागे स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वनिवेशे विभक्तीतरानपेक्षयेति विशेषणं देयं, तेनैव
चात्रापि नियमसिद्धिरिति । ‘देवदत्तो गार्ग्ये’इत्यत्र तु ‘गार्ग्ये’त्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वेऽपि समुदायस्य
वक्ष्यमाणार्थवत्त्वाभावात् नियमप्रसक्तिरिति न दोष इत्याहुस्तत्र । ‘देवदत्तो गार्ग्ये’इतिसमुदायषट्क-
‘देवदत्तो गार्ग्ये’त्यस्यैव ‘राजा पुरुष’ इत्यत्रत्य—‘राजा पुरुषे’त्यस्यापि वक्ष्यमाणार्थवत्त्वाभावेन नियमा-
प्रसक्त्या दोषस्य सत्त्वात् । ‘विभक्तीतरमिव्याहारानपेक्षये’त्यत्र विभक्त्यपेक्षत्वोक्तौ दधीत्यादीनामर्थ-
वत्त्वानापत्तिः । सममिव्याहारपदाभावे सर्वस्य वाक्यस्य क्रियां विना परिसमाप्तेरभावेन क्रियापेक्षत्वेन
रामपदादीनामपि अर्थवत्त्वानापत्तिः । अत्र विभक्तिपदं प्रत्ययोपलक्षणन्तेन खट्वा पक्त्रिमित्यादौ न
दोषः । अत्र पदेतरत्वमपि विशेषणं देयं, तेनैवाचक्रे इत्यत्रैवाधिलस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धिः, ‘तन्निभ’
इत्यत्र च निभश्चदस्य च तत्सिद्धिः । अन्यथा विभक्तीतर—चक्रे—तदित्यनयोपेक्षत्वेनार्थवत्त्वाभावात्तद-

‘कृत्तद्धितेति सूत्रेऽन्तग्रहणं कर्त्तव्यं ? न कर्त्तव्यम्—अर्थवदिति वर्त्तते, कृत्तद्धितान्तश्चैवार्थवत्, न केवलाः कृत्तरत्तद्धिता वा’ इति भाष्यमुपादाय—‘शास्त्रीयार्थग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्ति-वैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते’ इति कैयटेनोक्तम् । ‘लौकिकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत्वल्पित-स्वादप्रकृतेरर्थः—प्रत्ययान्तेषु=सुनन्तेषु योभिव्यक्ततरो लक्ष्यते बोद्धुमिः स’ इत्यन्वयः ।

यत्तु प्रत्ययान्तेष्वित्यस्य कृदाद्यन्तेष्वित्यर्थ इति, तन्न, तावन्मात्रेण कस्याप्यर्थस्याभि-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इति । अनुवर्तते इत्यर्थः । अर्थवदिति । अर्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः । उपादायेति । “लौकिकार्थवत्त्वा-श्रयणे कृत्तद्धितान्तस्यापि तत्त्वाभावादर्थवद्ग्रहणात्तदन्तस्यापि न स्यात् । प्रागुक्तशास्त्रीयार्थवत्ताश्रयणे तु तदन्तवत्कृत्तद्धितानामपि केवलानां तत्त्वमस्तीति तेषां सम्ज्ञापत्तिः । न च फलाभावः, ‘ड्याप्रातिपदिका’-दित्यादौ शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन फललाभसम्भवात् । तथा चोभयथापि भाष्यानुपपत्तिः” इति समाशङ्क्य चेत्यपि बोध्यम् । शास्त्रीयार्थेति । कल्पितप्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थेत्यर्थः । वैयर्थ्येनेति । कृत्तद्धितयोस्तादृशार्थवत्त्वाव्यभिचारादिति भावः । अत्रेऽनुवृत्तिपदं स्पष्टार्थम् । यथाश्रुतासङ्केतराह—लौकिक-मिति । तदर्थस्य=प्रशस्तस्य । प्रत्यासन्नः=अव्यवहितसमीपोऽपि । कृत्तद्धितप्रत्ययाद्यर्थस्तु न तादृशः, कल्पितावयवार्थत्वात्तस्य । तदाह—अप्रत्येति । लक्ष्यते इति । सुवर्त्तत्वात्प्रातिपदिकसम्ज्ञायाः सुपो द्योतकतया तत्रैव स लक्ष्यते न तु तद्रहिते इत्यर्थः । विवरणकाराद्युक्तिं खण्डयति—यत्त्विति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्राग्बिभक्तेरलौकिकार्थनिषेधेन विभक्त्यन्तस्य पूर्णलौकिकार्थवत्त्वं तत्प्राग्भागस्य च लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

एवञ्च कृत्तद्धितान्तस्य विभक्त्यपेक्षया लोके बोधजनकत्वेपि विभक्तीतरानपेक्षत्याद्युक्तार्थवत्त्वं सुस्थमिति ध्वन्यते । लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वाच्च कृत्तद्धितान्तार्थस्य विभक्तीतरानपेक्षया प्रतीयमान-त्वात् । विभक्त्यन्तार्थो हि लौकिकः, सर्वथेतरनैरपेक्षेण लोके प्रतीयमानत्वात् । कृदन्तार्थस्तु

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नापत्तिः । न च पदेतरत्वनिवेशे ‘पञ्चगवधन’ इत्यत्र ‘पञ्चगवे’त्यस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः, धनशब्द-सापेक्षत्वेपि पदेतरनिरपेक्षत्वादिति वाच्यं, स्ववृत्तिप्रातिपदिकत्वाभावपदेतरत्वस्य निवेशात् । अत्र तु पञ्चगववृत्तिप्रातिपदिकत्ववदेव धनपदं, तदभाववच्च उदासीनः, तदितरं धनपदं, तत्समभिव्याहारा-पेक्षत्वमिति न दोषः । एवं सति तन्निभ इत्यत्र दोषवारणाय पूर्वपदेतरत्वं निवेदयम् ।

ननु रामेषु इत्यत्र दूषणं दुर्वारं, सो रामशब्दापेक्षत्वेपि पदेतरनपेक्षत्वात् । पदत्वे ‘सुसिङ्गन्तमिति-विहितत्व’विशेषणेन तु न निर्वाहः, कन्तुवन्तचञ्चाशब्दात्सममीबुधवचने ‘चञ्चासु’ इत्यत्र अन्तर्वर्तिविभक्त्या सुसिङ्गन्तमितिपदत्वेन दूषणस्य तदवस्थत्वात् । स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयत्वनिवेशेपि ‘एधाञ्चक्रेकल्प’-मित्यन्त्याप्तिः, ‘चक्रे’ इत्यस्य स्वादिष्वितिपदत्वादिति चेन्न । यस्य प्रातिपदिकत्वं चिकीर्षितं, व्यावर्तनीयं वा तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय—स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयपूर्वपदैतदन्यतरैरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमिति परिष्कारेणादोषादित्यपरे प्राहुः । विस्तरस्त्वभिन्नवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेयः ।

श्रीगुरुचरणारस्तु—सूत्रद्वयेऽपि वृत्तिमत्त्वमेवार्थवत्त्वं, तत्त्वञ्च वृत्तिविशिष्टत्वं, वै० ‘स्वपर्याप्त्य-धिकरणत्व’ ‘स्वनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वं’तदुभयसम्बन्धेन । रामशब्दादिषट्कारेणादावर्थ-वरवाभावायायः सम्बन्धः । रामशब्दान्त्याकारादौ वासुदेवरूपाधैमादायाधैरन्तवारणाय द्वितीयः सम्बन्ध इत्याहुरिति संक्षेपः ।

व्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात् । अर्थवत्सूत्रेऽप्येवमेवेति—‘अनुवृत्तिसामर्थ्या’-
दित्यनेन सूचितम्, अन्यथा ‘तत्सामर्थ्या’दित्येव वदेत् । पूर्वसूत्रे यादृशार्थवत्त्वग्रहो-
ऽत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थवत्त्वस्यैव ग्रहः, शास्त्रीयार्थग्रहणे तु तदनुवृत्तिर्व्यर्था
स्यादिति तद्भावः ।

किञ्च पूर्वसूत्रे सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणे न किञ्चित्फलं—प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदाना-

अभिनव-चन्द्रिका

तिरिक्तमिति । वस्तुतस्त्वेकभेदघटितसूत्रद्वयसाधारणगुरुतरनिरुक्तार्थवत्त्वस्वीकारस्य प्रत्यय-
पर्युदासखण्डनातिरिक्तं किमपि फलमिति प्राचीनमते एव महालाघवमिति बोध्यम् ।

चिदस्थिमाला

तावन्मात्रेण=कृदाद्यन्तमात्रेण । रप्यभावेनेति । तावन्मात्रप्रयोगाभावादिति भावः । अपरिवर्धः,
स्पष्टार्थो वा । नच लिङादौ तथास्तीति वाच्यं, तत्त्वग्रहाभावेऽपि बोधात् । सुबन्तत्वस्यापि तत्र सत्त्वाच्च,
सर्वेषां तत्त्वग्रहासम्भवाच्चेति दिक् । सुतरामिति । अर्थस्येति भावः । एवमेवेति । उक्तार्थवत्त्व-
मेवेत्यर्थः । अन्यथा=अत्र तथानभिमतत्वे । तत्सामर्थ्यात्=अर्थवत्पदसामर्थ्यात् । नन्वनुवृत्तिपदेन
कथमेवं लब्धमत आह—पूर्वेति । अर्थवत्सूत्रे इत्यर्थः । तत्सामर्थ्यादिति भावः । अत्रापि=कृत्तद्धित-
सूत्रेऽपि । अर्थस्यैवेति । अर्थवत्पदार्थस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण मूलकृद्भिमतवैषम्यनिरासः । एवञ्चैक-
मेवार्थवत्त्वं सूत्रद्वये । ‘यादृशतादृशे’ति सादृश्योपपत्तिस्तु औपाधिकभेदं वास्तवभेदमादाय वा बोध्या ।
शास्त्रीयार्थेति । उक्तरूपार्थवत्पदार्थे इत्यर्थः । व्यर्थेति । तेषां तदन्तानां चार्थवत्त्वाव्यभिचारादिति
भावः । तद्भावः=भाष्यकैयटाशयः ।

ननु—‘अकर्त्तरी’त्यादौ कारकग्रहणादिसाफल्यरूपफलसम्भवात्—नञिवयुक्त्यायाऽनित्यत्वशापकतयैव
साफल्यमस्त्वत आह—किञ्च पूर्वसूत्रे इति । कृत्तद्धितेति सूत्रात्प्राक्सूत्रे इत्यर्थः । प्रकृतसूत्रे इति
यावत् । सामान्यत इति । वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपेत्यर्थः । न किञ्चित्फलमिति । नच प्रादीनां द्योतकाना-

ज्योत्स्ना

मित्यर्थादुक्तं भवति । सुतरामभावादिति । यदि तु केवलप्रकृतिप्रत्यययोरर्थस्य शास्त्रकृतकल्पित-
त्वादभिव्यक्तत्वमात्रं, कृदाद्यन्तार्थस्य च लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वादभिव्यक्ततरत्वं, विभक्त्यन्तार्थस्य तु

सदाशिवभट्टीयम्

मूल एव स्फुटीभवित्यति । कृत्तद्धितान्तञ्चैवार्थवदिति । अर्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः । एवमेवेति—
औपाधिकभेदं वास्तवभेदमादाय वा बोध्या सादृश्योपपत्तिः । अन्यथा=पूर्वत्र तथानभिमतत्वे ।

तत्सामर्थ्यादिति । पर्युदासेनैव निरर्थकव्यावृत्तौ व्यावर्त्यन्तराभावेन वैयर्थ्यमिति भावः । पूर्वसूत्रे
परिष्कृतार्थवत्त्ववादिनो मम तु प्रत्यय-देवश्चो गार्ग्यादि-रूपव्यावर्त्यसत्त्वेन तद्ग्रहस्य सामर्थ्याभावादनु-
वृत्तिपर्यन्तानुधानं सङ्गच्छते । ननु पूर्वत्र तथार्थवत्त्वसङ्ग्रहः कैयटस्य नाभिमतः, अन्यथाऽर्थाधिकारादित्येव
वदेत्, किञ्चित्तत्सामर्थ्यस्यानुवृत्तिप्रयोजकत्वेपि तदन्तविध्यप्रयोजकत्वेन च तथा नावादीदित्यपि वक्तुं
शक्यमित्यरुचेराह—किञ्चेति ।

विषमपदविवृतिः

विभक्तीतरानपेक्षया प्रतीयमानत्वात्तत्प्रत्यासन्नः । कृत्तद्धितार्थस्तु स्वप्रकृति-विभक्त्युभयापेक्षयैव
कृदादेः प्रतीयमानत्वाद्विप्रकृष्ट इति बोध्यम् । तत्सामर्थ्यादित्येवेति । अधातुरिति पर्युदासेन पूर्वसूत्रे-
ऽर्थवत्त्वलाभात्, कृदादीनां चानर्थकानामप्रसिद्धेरिति भावः । सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणे इति ।

तिरिक्तम् । अत एव तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन—'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्ये'ति न्यासेन 'काण्डे' इत्यादौ ह्रस्वारणात्फलाभावेन वा—भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्याने

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्येतावदेव सूत्रम्, तस्य च नपुंसकत्वशक्तिपर्याप्त्यधिकरणं यत्तस्यान्त्यस्याचो ह्रस्व इत्यर्थः । तदेतदाह—यत्तस्येति । एतेन 'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्ये'ति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मितरधात्वादिसापेक्षतयैव बोधकानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञासिद्धिः फलमिति वाच्यं, तत्र शापकेनानुक्तसमुच्चयार्थक-चकारेण वा तत्सिद्धेः । अत एव—सूत्रद्वये प्रागुक्तार्थवत्त्वाङ्गीकारादेव । नियमेति । 'प्रत्ययान्तस्य चेल्लुक्तद्वितान्तस्यैवे'ति नियमेत्यर्थः । एवञ्च काण्डे इत्यादौ प्रातिपदिकसञ्ज्ञैव नेति भावः । तत्सत्त्वेऽपि न दोष इत्याह—ह्रस्वेति । विभक्त्यन्तस्य शक्तिसञ्ज्ञाप्रधानत्वेन लिङ्गयोगाभावादिति भावः ।

फलाभावेन वेति । 'प्रातिपदिसञ्ज्ञाया' इति शेषः । सुवृत्पत्तिस्तु गमके सत्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । नियमार्थत्वाश्रयणापेक्षो विकल्पः । तत्प्रत्ययाख्याने इति । प्रत्ययान्तपशुंदासप्रत्याख्यान इत्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पूर्णलौकिकार्थवत्त्वादभिव्यक्ततमलमिति विषयविभागेनोच्यते, तदा 'प्रत्ययान्तेष्वि'त्यस्य—कृदाद्यन्तेष्वित्यर्थोऽपि सम्यगेवेति वदन्ति । तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेनेति । कृद्ग्रहणस्य नियमार्थत्वान्तु न, मिद् छिदित्यादौ धातुपशुंदासात्सञ्ज्ञाया अप्राप्तेस्तस्य विध्यर्थत्वादिति प्रदीपकृतः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अत एव तद्धितेति । सूत्रद्वयेऽप्युक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । फलाभावेनेति । एतेन तद्धितग्रहणमपि निष्फलमिति सूचितम् । 'प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया' इति शेषः । औत्सर्गिकैकवचनान्तु सत्येव गमके । लुगपि न, धातुसाहचर्येण स्वप्रकृतित्वाश्रयेतरव्यवहितव्यवहितान्यतरस्वावयवकलुक्-प्रयोजकधातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवदवयवसमभिव्याहृतस्यैव लुग्विधानात् । 'काण्डे तिष्ठती'त्यादौ तिष्ठतीत्यादिसमभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणाय—धातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवत्सम्बन्धित्वेनावयवो विशेषितः । लुक्प्रयोजकत्वं—प्रत्यासत्तिध्वननायान्यतरविशेषणं, न तु व्यावर्तकम् । एवमपि तत्रैव तत्प्रयोजकधातुत्ववत्तिष्ठतिसमुदायावयव'तिष्ठ'समभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणाय—स्वावयवकत्वेन धर्मवान् विशेषितः । स्वमवयवो यस्येति तदर्थः । स्वशब्दो लुक्प्रतियोगिरः । अस्ति च 'पुत्रीये'त्यत्र तथा, पुत्रमिति सुप्रत्ययावयवकतत्प्रयोजकधातुत्ववत्पुत्रीयेत्येतदवयवकचसमभिव्याहृतत्वात् । प्रकृते तु न दोषः । एवमपि तत्रैव तथाप्रकृतिमादाय तदवयवं वादायातिव्याप्तिवारणाय—स्वप्रकृतित्वाश्रयेतरत्वेनावयवो विशेषितः । 'तत्पर्याप्त्यधिकरणे' त्युक्तौ त्ववयवमादाय स्यादेव सातिव्याप्तिरत—'आश्रये'त्येवमुक्तम् । एवमपि राजपुरुषादौ पुरुषाद्युत्तरसुप्यव्याप्तिवारणायव्यवहितत्वेनावयवो विशेषितः । विशेषिते तु तथाभूतं पूर्वपदमादाय तत्परिहारः । तथा तत्रैव पूर्वपदान्तरसुप्यव्याप्तिवारणायान्यतरत्वेन स एव विशेषित इत्यलम् ।

ॐ विषमपदविज्ञातः ॐ

उत्तरसूत्रे विशिष्टार्थवत्त्वस्यैवोपयोगेनार्थाधिकारानुरोधात्पूर्वसूत्रेपि तादृशार्थवत्त्वग्रहणे न्यायतः प्राप्तेऽपि तत्परित्यागेन सामान्यतोर्यवत्त्वग्रहणे फलमाह—अत एवेति । 'अत एवे'त्यारभ्य 'नाप्युत्तरसूत्रेणे'त्यन्तमेकं वाक्यम् । 'प्रातिपदिकत्वे टाबापत्ति'रिति वाक्यान्तरम् । 'तत्प्रत्याख्याने' इत्यस्य-

‘पञ्चनावप्रिय’ इत्यादौ ‘पञ्चनावे’त्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं, नाप्युत्तरसूत्रेण । प्रातिपदिकत्वे तु टाबापत्तिः । एवञ्च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो विफलः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न्यासेन सिद्धे प्रातिपदिकस्येत्यादि व्याख्यानं परास्तम् । सैद्धान्तिकन्यासापेक्षया एकपदाधिक्येन भाष्योक्तप्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्येण न्यासस्यासङ्गतापत्तेः । नपुंसकत्वशक्तिपर्याप्त्यधिकरणस्येत्यर्थकरणेन ‘वारिणी’ इत्यादौ न दोष इति दिक् । टाबापत्तिरिति । पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य सत्त्वेन ङीपः प्राप्तेरभावादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अनेन नेति । अर्थवत्सूत्रेण नेत्यर्थः । उत्तरेति । ‘तद्धितान्तत्वात्समासत्वाच्च प्राप्त’मिति शेषः । समान्यतोऽर्थवत्त्वस्योभयत्र ग्रहणे तु स्यादेवेति भावः । टाबापत्तिरिति । टजन्तस्योपसर्जनतया ‘दिगो’रित्यादि-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अत्र वदन्ति—एवन्तु ‘अस्यापत्यम्—इ’त्यादौ प्रत्ययपर्युदासादप्राप्तेस्तद्धितग्रहणस्यापि नियमार्थत्वं न

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

यथा तत्साहचर्यादादेशरहितस्य वृत्त्यवयवस्य प्रातिपदिकावयवस्य लुगित्यर्थः । ‘परमकाण्डे’ इत्यत्र वृत्त्यवयवसत्त्वादादेशरहितेति ।

ननु सिद्धान्तेऽपि सोमसुता अश्वः—‘सोमसुताश्वः’, ‘सोमसुताऽतती’त्यादावेकादेशेन्तवद्भावेन सुप्तवात् परादिबद्धावेन धातुत्वप्रातिपदिकत्वाभ्यान्तदवयवत्वेन लुक् स्यादिति चेन्न, उभयत आश्रयणेनान्ताद्यवयवत्वोभयामावात्, ‘अधिकरणे चे’ति निर्देशेन विभक्त्येकादेशो नान्तवदित्युक्तेश्च, पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाच्च, अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे लुकि परनिमित्तैकादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वाच्च ।

प्रत्याख्यानेति । प्रत्ययान्तपर्युदासेत्यर्थः । अनेन न प्रातिपदिकत्वमिति । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे इदं, ‘विधियुत्वेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु सामान्यतोर्थवत्त्वग्रहेऽपि प्रत्ययान्तभिन्नपरन्तस्तमाससञ्जातीयसमुदायभिन्नपरन्तदिति सङ्कोचादेव न तत्प्राप्तिरित्यनेन प्राप्तिविरहादसङ्गतिः स्यात् । विधियुत्वेन प्रवृत्तिरिति पक्षेऽप्याह—नाप्युत्तरेति । टाबापत्तिरिति । टजन्तस्योपसर्जनतया ‘टिड्डे’ति ‘दिगो’रिति वा

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

च ‘अनेन न प्रातिपदिकत्वमित्यनेनैवान्वयः । प्रत्ययान्तपर्युदाससत्त्वे तत एव ‘पञ्चनावे’त्यस्य प्रातिपदिकत्वं नेत्युक्तविधार्थवत्त्वस्यात्र सूत्रे ग्रहणे नेदं सम्भवतीति ‘तत्प्रत्याख्याने’इत्युक्तम् । ‘अत एवे’त्यस्य सूत्रद्वये उक्तविधार्थवत्त्वग्रहणादेवेत्यर्थः । अस्मिन्सूत्रे ईदृशार्थवत्त्वग्रहे ‘पञ्चनावे’ति प्रयोजनोपन्यासः—‘उक्तविधार्थवत्प्रत्ययान्तस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्हि तथाविधतद्धितान्तस्यैव’ति नियमासिप्रायेण । पञ्चनावे-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

टाबापत्तिरिति । अनुपसर्जनाधिकाराट्टिड्डेति ङीपोऽप्रसङ्गादिति भावः । प्रकृते हि—‘पञ्चनावे’त्युपसर्जनमेवेति तत्त्वम् । तथाहि—उपसर्जनत्वं स्वविशिष्टत्वं, वै० ‘स्वतादात्म्य’ ‘स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यता-विशिष्टत्वोभय’सम्बन्धेन । वै० ‘स्वनिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्व’ ‘स्वाभाववत्त्वो’भयसम्बन्धेन । स्वाभावश्च—स्ववृत्तिप्रयोज्यतानिरूपितपदवदितनिष्ठप्रयोजकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको विवक्षितः । यस्योपसर्जनत्वं चिकीर्षितं तत्त्वम् । प्रकृते—पञ्चनावनिष्ठशक्तिनिरूपकाऽन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्य, [‘पञ्चनावे’त्येतत्पर्याप्तशक्तेरभावात्तादृशविशेष्यतानिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकत्वस्य ‘पञ्चनावे’त्येतन्मात्रे विरहेण च—] तादृशप्रतियोगिताकत्वाभाववत्त्वस्य च सत्त्वादुपसर्जनत्वमुपपन्नम् । ‘वृषलपत्नी’त्यादादुपसर्जनत्ववर्णनाय तादृशभावनिवेशः, तत्र समुदाये एव प्रयोजकतायाः सत्त्वात् । तथाच वृषलपत्तिनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वेऽपि वृषलपत्तिनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थानिरूपितप्रयो-

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

कचिन्डीबापत्तिरिति पाठः । तस्यायं भावः—पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपास्थित्य-
प्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणलम्पसर्जनलम् । तथा च तादृशोपसर्जनत्वं प्रकृते नेति ।

स्थादेतत्—‘पञ्चनावे’त्यस्य सत्यप्यर्थवत्त्वे न क्षतिः, उत्तरपदपरकत्वनिमित्तीकृत्य जाय-
मानायाः समाससञ्ज्ञायाः तद्विघातकटावादिप्रवृत्तिं प्रत्यनिमित्तत्वेन सन्निपातपरिभाषया तद्वारण-
प्रम्भवादिति चेन्मैवम्, ‘तद्विधितोत्तरपदे’त्यादीनां सञ्ज्ञाशास्त्रत्वेन अभ्यनुज्ञावाक्यकल्पनाया
अभावाद्भ्यनुज्ञावाक्यसङ्कोचकसन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु ‘यतोऽनाव’ इति सूत्रस्थ-
भाष्यप्रामाण्येन विघातकशब्दे ‘ऽजायत’ इत्यादौ सङ्कोचस्यावश्यकतया ‘ऽजायत’ इत्यस्य—‘टाप्-
खोपजीव्यविघातकत्वाभाववान्भवती’त्यर्थेनोपजीव्यविरोधात्पञ्चनावेत्यस्मान्न टावादिः । किञ्च
‘पञ्चनावप्रिय’ इत्येतत्पर्याप्तैकार्थाभावेनैव विशिष्टे बहुव्रीहिसञ्ज्ञाया अवान्तरे तत्पुरुषसञ्ज्ञायाश्च
सिद्धत्वेन ‘पञ्चनावे’त्यत्र शक्तिकल्पने मानाभावात्—‘पञ्चनावे’त्यस्य लोके अ-विषयकबोधजन-
कत्वमेव न । स्पष्टञ्चेदं प्रकृतसूत्रे शब्दरत्ने इति दिक् ।

विफल इति । परे तु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयसाधारणमर्थवत्त्वं, स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारक-
तात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणलम् । गुरुतरलक्षणं स्त्रीकृत्य प्रत्ययपर्युदासखण्डनापेक्षया तत्पर्यु-
दासं स्त्रीकृत्य एतल्लक्षणस्यैव लघुत्वात् । नच ‘पञ्चनावप्रिय’ इत्यादौ ‘पञ्चनावे’त्यस्या-
र्थवत्त्वं स्यादिति वाच्यं, ‘पञ्चनावे’त्यत्र शक्तिकल्पने मानाभावेन विशिष्टशक्त्यैवोपपत्तेरित्यादिना
दत्तोत्तरत्वात् । नचैवमपि ‘युतिष्ठन्त’मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः; तत्र हि—अन्तर्ग्रहणेन ‘सञ्ज्ञाविधा-
वितिपरिभाषां ज्ञापयित्वा—‘यथेवं’ कृतद्धिते’तिसूत्रेऽन्तर्ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम्,—
॥ चिदस्थिमाला ॥

जीपोऽप्राप्तेरिति भावः । पर्यवसितमुपसंहरति—एवञ्चेति । इदृशार्थवत्त्वग्रहणे चेत्यर्थः । प्रान्तिरेवेति ।
‘प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया’ इति शेषः । एवञ्चाथैवद्वहणव्यावर्त्यता-प्रत्ययस्य, ‘पञ्चनावे’त्यस्य च बोध्या ।

॥ ज्योत्स्ना ॥

स्यात्, यथोद्देशपक्षे ‘अ अस् इज्’ इत्यवस्थायां प्रवृत्ता सञ्ज्ञा एकदेशविकृतन्यायात्—‘ह’रित्यवस्थायां

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

जीपोऽप्राप्तिरिति भावः । उपसर्जनहस्त्वेन तु न निर्वाहः, यस्य प्रातिपदिकस्य स विधीयते तदर्थं प्रत्यु-
पसर्जनत्वाभावेन ‘सुमोकुल’मित्यादाविव तदप्राप्तेः । वस्तुतो ‘जीवापत्ति’रिति पाठोपि सुयोजः, यस्मान्डीव्
विधीयते तदर्थं प्रति टिदादेरनुपसर्जनत्व एव प्रत्यासत्त्या तत्प्रवृत्त्या डीप्राप्तेः सत्त्वात् । ननूत्तरपदत्व-
स्यानिमित्तं स्यादिति चेत्सत्यम्, ‘अलौकिक एव प्रक्रियावाक्ये समासान्ताः प्रवर्तन्ते’ इति सिद्धान्तात् ।
पञ्चन् जस् नौ जस् इत्यवस्थायामेव बहुव्रीहिसञ्ज्ञासमकालमेव ट्प्रवृत्त्या तत्तद्विधानत्वेन प्राति-
पदिकलोत्तरपदहेतुकद्विगुत्वयोः प्राप्तावपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् द्विगुसञ्ज्ञायाः प्राक् प्रातिपदिकत्वे
तथैवान्तरङ्गत्वाद्यप्यस्यात् । सन्निपातलक्षणाया द्विगुसञ्ज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तत्वात्परिभाषाया अप्राप्तेः ।
मम त्वर्थवत्त्वाभावेन न प्रातिपदिकत्वमिति न याविति नवीनाशयः प्रतिभातीति केचित् ।

विफल इति । ‘प्रत्यय’ इतिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वेत्यपि बोध्यम् । तत्र हि प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि

॥ विषमपदविवृतिः ॥

त्यस्योक्तविधप्रत्ययान्तत्वाभावेनोक्तनियमाप्रवृत्तार्थवत्त्वसूत्रप्राप्तिसम्भवात् । ‘प्रत्यायान्तसामान्यविषये

॥ वरवर्णिनी ॥

ज्यतानिरूपितप्रयोजकत्वपर्याप्तैर्वृषलपत्नीतिसमुदाये सुलभतया तादृशप्रतियोगिताकाभावविरहेण नोपसर्ज-
नत्व’मितिकेचित् ।

‘दश दाडिमानि षड्पूपा’ इत्यादिनिरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणस्य फलम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अर्थवदिति वर्तते, कृतद्धिताच्चैवार्थवत्, न केवलाः कृतस्तद्धिता वा—‘इत्युक्तम् । तथा च निरुक्तार्थवत्त्वस्य केवलकृतद्धितेष्वपि सत्त्वेन तद्विरोधः स्यादिति वाच्यं, ‘कृतद्धितान्तच्चैवार्थ’दित्यस्य—‘प्रातिपदिक’-मिति ‘न केवलाः कृतस्तद्धिता वे’त्यनन्तरं—‘प्रातिपदिकानी’ति च शेषो बोध्यः । तथाच ‘सञ्ज्ञा-विधा’वित्यस्य सञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकं यत्प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं पदन्तत्तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकवैयर्थ्येन तदादिविशेष्यकतदन्तविध्यभावेऽपि अनुवृत्तार्थ-वदिविशेष्यकतदन्तविधेः सूरपादत्वेन ‘कृतद्धितान्तच्चैवार्थवत्प्रातिपदिकं न केवला कृतस्तद्धिता वा प्रातिपदिकानी’त्यर्थकतया भाष्यस्य सुयोजनेनाविरोधात् ।

अर्थवदिति किम् ? धनं वनम्, प्रतिवर्णं सञ्ज्ञा माभूत् । नच वृक्षप्रचलनन्यायेन विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकसञ्ज्ञा स्यात्तु प्रतिवर्णमिति न दोष इति वाच्यं, ‘दश दाडिमानि’ ‘षड्पूपा’ इत्यनर्थकसमुदायस्य प्रातिपदिकत्ववारणायार्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।

एतदेवामिप्रत्ये भाष्ये—अर्थवदिति किम् ? धनं वनमिति दोषं प्रदर्शयामि सूत्रशेषे दश दाडिमानित्यनर्थकसमुदायस्तत्फलत्वेन प्रदर्शितः । नच ‘दश दाडिमानि’त्यनर्थकसमुदायस्य समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिर्भवतीति नैतत्फलम्, धनं वनमित्यादौ वृक्षप्रचलनन्यायेनैव प्रतिवर्णं सञ्ज्ञा नेत्युक्तमेव, तथाचार्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, ‘स्वातन्त्र्येण प्रयोगा-र्थाश्वत्पूर्वावयवकः, स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थाश्वत्पूर्वदुत्तरावयवकः, अर्थविषयकबोधौपयिकाकाङ्क्षापर्याप्त्य-धिकरणञ्च यः समुदायस्तस्य चेत्तर्हि समासस्यैवे’ति नियमशरीरस्य वक्ष्यमाणत्वेनानर्थकसमुदाये अर्थविषयकबोधौपयिकाकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणलस्याभावेन नियमेन व्यावृत्तसम्भवादर्थवत्त्वात् ।

अतएव प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयोजनं ‘देवदत्तो गार्ग्येत्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽभाव’इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा नियमेनैव तद्व्यावृत्तिः सम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । मम तु अभेदसंसर्गकबोधं प्रति समानविभक्तिकलस्य तन्त्रत्वेन ‘देवदत्तो गार्ग्ये’त्येतावन्मात्रेऽभेदसंसर्गकबोधौपयिकाकाङ्क्षा-पर्याप्त्यधिकरणलस्याभावेन नियमेनाव्यावृत्त्या तत्सङ्गतिरिति प्राहुः ।

व्यावृत्तिरिति । वृक्षप्रचलनन्यायाश्रयणेनेदं दूषणं, तदनाश्रयणे तु—‘धनं’ ‘वन’मित्यादौ प्रतिवर्णं सञ्ज्ञाव्यावृत्तिरेव तत्फलमेति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु यथाश्रुतेऽर्थवत्त्वस्य किं व्यावर्त्य,—यत्पर्युदासेन लभ्यते इत्युक्तम् । नच धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं नार्थवत्त्वं, तत्सत्त्वेऽपि क्षुत्त्यभावात्, गमकं विना सुपोऽनुत्पत्तेरत आह—दशेति । आदिपद-ग्राह्यन्तु—‘कुण्डमजाजिनं, पल्लपिण्डः, अर्धोरुकमेतत्कुमारीः, स्फ्ययकृतस्य पिता प्रतिशीन’ इति बोध्यम् । निरर्थकेति । तथा यः पदसमुदाय इत्यर्थः । पदार्थानां समन्वयस्यैव वाक्यशक्यत्वेन

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रत्ययत्वे किन्दूषणम् ? इति प्रश्ने—परत्वमाशुदात्तत्वमङ्गसङ्गोत्थेने विधयः प्रसज्येरन्तित्युक्तं, न तु प्रातिप-दिकत्वं न स्यादित्यपि । तव तु तदपि वक्तव्यमिति । ननु यथाश्रुतेऽपि किमर्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यं यत्पर्यु-दासेन लभ्यते इत्युक्तमत आह—दशेति । निरर्थको यः समुदाय इत्यर्थः । पदार्थानां समन्वयस्यैव

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नियमे विज्ञायमाने लत्र सूत्रे ईदृशार्थवत्त्वग्रहणे नेदं प्रयोजनम् । ‘प्रत्ययान्तस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्ह्युक्त-

१ यद्वा कृतद्धितान्तं चैवार्थव’दित्यत्र चोऽप्यर्थः, एवकारो भिन्नक्रमः । तथाच—केवलकृतद्धिता-वेवार्थवन्ताविति न, अपि तु कृतद्धितान्तमप्यर्थवदिति तदर्थ इति न दोष इति तु परे ।

तत्र हि 'सुपो धाव्'ति लुगापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदभावात्तत्त्वमिति भावः । नन्वत्रापि तत्त्वे वर्णवन्न क्षतिरत आह—तत्र हीति । निरर्थकपदसमुदाये प्रातिपदिकसञ्ज्ञा अत इत्यर्थः । भाष्ये—प्रकृतसूत्रस्थे । तत्रत्यकैयट् चेत्यपि बोध्यम् । दिगिति । तदर्थस्तु—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सुलभेति चेन्न, तदभाव एव नियमप्रक्रमात् । अत एव भगवता 'कृतद्धितग्रहणयोर्द्वयोरपि नियमार्थं'मित्युक्तमिति । अत्रायं प्रदीपकृदाशयः,—अस्तुकरीत्या यथोद्देशपक्षे 'भिद् छि'दित्यादौ सञ्ज्ञा,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वाक्यशक्यत्वेन तदभावात्तत्त्वम् । दिगर्थस्तु समासेतिनियमेन नास्य व्यावृत्तिः, तस्यार्थवत्समुदायविषय-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विधार्थवत्तद्विधान्तस्यैवेति नियमेनैतत्सूत्रविहितप्रातिपदिकत्वस्य व्यावृत्तिसम्भवात् । 'बहुश्रेयसी' 'प्रियतिसे'त्यादौ नदीत्वतिस्त्रार्थमुपसर्जनपदार्थेपि स्त्रीलभानस्याङ्गीकर्तव्यतया टाबापादनोपपत्तिः । स्वार्थविशिष्टार्थान्तरुपसङ्क्रान्तत्वमुपसर्जनत्वं, तच्च 'बहुकुरुचरे'त्यादाविव 'पञ्चनावे'त्यादावपि ।

बीपोऽप्राप्त्या टाबापादितः । 'बीबापत्ति'रिति पाठे तु—यस्मान्बीप् कर्तव्यस्तदर्थं प्रति टिदर्थस्या-विशेषणत्वरूपमनुपसर्जनत्वमुपपादनीयम्। 'भिद्-छि'दित्यादावधातुरिति पर्युदासेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ कृद्ग्रहणस्य तद्विधानार्थत्वे नियामकत्वासम्भवात्तद्वितग्रहणस्य तदुक्तिः । यत्तु—अस्यापत्यमिरित्यादौ प्रत्ययपर्युदासात्प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ तद्वितग्रहणमपि विधर्थमेव, न नियमार्थं, यदि तु अ षस् इ इत्यस्यां दशायां प्रवृत्तं प्रातिपदिकत्वमेकदेशविकृतन्यायेन हरित्यत्रापि सुलभमिति चेन्न, प्रत्ययान्तपर्युदासाभावे एव तद्वितग्रहणस्य नियमार्थत्वप्रक्रमादप्रत्ययान्तपर्युदासाप्रवृत्तेरित्युच्यते, तदा भिद्-क्विवित्यस्यां दशायां प्रवृत्तं प्रातिपदिकत्वं भिदित्यत्रापि सुलभमिति [-पाठकः] तत्तुच्छम् । प्रत्ययपर्युदासस्य मूलत एवाभावेन प्रत्ययान्तपर्युदासस्य च व्यर्थत्वेन शङ्क्यमानत्वेन त्वदुपन्यस्तशङ्का-डम्बरस्यापराद्धेषोर्धोऽनुष्कस्य कण्ठाडम्बरत्वात् । किञ्चान्तरङ्गत्वात्किपो लोपेऽधातुरिति पर्युदासेन भिदित्यादौ प्रातिपदिकत्वं दुर्लभम्, अस्यापत्यमिरित्यादौ प्रातिपदिकत्वं विना सुब्लगेव नेति महद्वैषम्यम् । टाप्यक्षे 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वस्तु न शङ्क्यः, 'राजकुमारीपुत्र' इत्यादाविव तद्वा-रणसम्भवात् । नचैवं पञ्चनौशब्दस्याप्रातिपदिकत्वेन टजेव दुर्लभ इति वाच्यं, समासान्तविधौ प्रातिपदिकाधिकाराभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च सञ्ज्ञिपातरिभाषया टाप्युपोर्वारणं, द्विगुसञ्ज्ञा-द्वारोत्तपदानन्तर्यनिमित्तकस्य टचस्तद्विघातकत्वादिति वाच्यम्, 'कृन्मेजन्त'इति सूत्रस्यभाष्य-प्रामाण्येन परम्परयापि तद्विघातकत्वस्य ग्रहणेपि सञ्ज्ञिपातलक्षणस्य साक्षादेव ग्रहणमित्याशयात् । अत्र बीपबापायमानो—'द्विमो'रिति वा 'टिड्डे'ति वा विहितो बोध्यः ।

इति दिगिति । अन्येत्वर्थवत्त्वमत्र शक्ति-लक्षणा-द्योतनान्यतमसम्बन्धेनार्थोपस्थितिजनकत्वम् । 'गो-पी'त्यादौ बीधुत्पत्तेःपूर्वमेव प्रातिपदिकस्य लक्षणावश्यकत्वेन गोपेत्यस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धये—'लक्षणे'ति । द्योतकनिपातसङ्ग्रहायाह—'द्योतने'ति । न तु विभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षयेति परिष्कृतमर्थवत्त्वम् । 'सिद्धं खन्व्यव्यतिरेकाभ्यामित्यारभ्य वर्णिता'ऽर्थवन्तोऽन्व्यव्यतिरेकाभ्यामित्यन्तेनैतत्सूत्रस्थ-भाष्यग्रन्थसन्दर्भेणास्मदुक्तार्थवत्त्वस्यैवार्थवच्छब्दार्थत्वावगतेः । अत एव भाष्ये 'वर्णानामनर्थकानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञा मा भूदित्यर्थवत्'दित्युक्तम्, न तु प्रत्ययस्य माभूदिति । नन्वोदनं पचतीत्यत्र—'ओदनं पचे'त्यस्य 'देवदत्तस्य पुत्र' इत्यत्र 'पुत्रे'त्यस्य 'देवदत्तो गार्ग्ये'ति समुदायस्य च प्राति-पदिकत्वापत्तिः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययादेरोदनं पचतीत्यादेशच लोकेऽर्थबोधनवृत्ति-

पूर्वसूत्रेणेति । ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मा’दिति प्रत्ययान्तत्वाभावादिति भावः । नियमस्य

ॐ आभिनव-चन्द्रिका ॐ

ननु ‘नियम्यत्वेनाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकले सति तदीयो-
द्देश्यतावच्छेदकरूपव्याप्यरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकलं नियामकत्वमिति सिद्धान्तेन तादृशस्थले नियामक-
शास्त्रेण नियम्यशास्त्रे सङ्कोचः कर्तव्यः, तत्र यद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः कर्तव्यः तानि
रूपाणि-निर्यामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं, तद्योप्यं, तद्यार्पकम्, एवं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं
तद्योप्यं, तद्यार्पकश्चेति षड्रूपाण्युपस्थितानि । तत्र नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाति-
रिक्तत्वेन, तादृशरूपव्याप्यरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा सङ्कोचः कर्तुं च शक्यते, स्तुषाश्चश्रून्याय-
प्रसङ्गात्, नापि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तादृशरूपव्यापकरूपावच्छिन्ना-
तिरिक्तत्वेन वा सङ्कोचः कर्तुं शक्यते, नियम्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः; किन्तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यता-
वच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यञ्च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

समासग्रहणकृतनियमेन नास्य व्यावृत्तिः, तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात् । नच तद्ग्रहणाभावेऽप्येऽनुवृत्त्य-
भावेनाऽनर्थकसमासविषयकत्वस्यापि सम्भवेन कथं तद्विषयकत्वं तस्येति वाच्यं, धर्मिग्राहकमानेनैव तत्र
सिद्ध्या पारिशेष्यात्तस्य तद्विषयकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं ‘धातोः प्रत्ययान्तस्य च चेत्कृतद्धितान्त-
स्यैवे’ति नियममाश्रित्य धातुप्रत्ययान्तपर्युदासोऽपि विफल इत्यादिबोध्यः । ननु समासस्य प्रत्ययान्तत्वेन
विध्यर्थमेव समासग्रहणमुचितमेत आह—प्रत्ययेति । इतीति । परिभाषाप्रवृत्त्येत्यर्थः । ‘समासस्ये’ति
शेषः । ननु नियमस्यार्थवच्छेदविषयकत्वेन ‘पूर्वो भाग’ इत्यादिलाभः कथमत आह—नियमेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कार्यकालपक्षे तु धातुपर्युदासात्सञ्ज्ञा नैव स्यादिति तदर्थं कृद्ग्रहणविध्यर्थताऽवश्यवक्तव्या ।
‘इ’रित्याद्यर्थन्तु तद्धितग्रहणं न भवति, केवलप्रत्ययपर्युदासानङ्गीकारात्, निरुक्तार्थवत्त्वस्य च तत्र

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कल्पनेपि ‘ओदनं पचे’त्यादेः समुदायस्य तत्कल्पने मानाभावात् । प्रत्ययपर्युदासस्तु नास्त्येव,
प्रत्ययस्य फलाभावेनैव प्रातिपदिकत्वाप्रवृत्तेः । नच ‘हरिष्वि’त्यत्र प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे औत्स-
र्गिकैकवचने च तस्य श्रवणापत्तिः, तस्य सति गमक एवोत्पत्तेः । अत एव ‘ङ्याप्रातिपदिका’-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

✓ पूर्वसूत्रेणेति । अत्रेदमवधेयं—‘राजन्-अस्-पुरुष-सु’ इत्यादौ समासे धातु-प्रत्यय-प्रत्ययान्तभिन्नतयाऽर्थ-
वत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वसिद्ध्या समासग्रहणं व्यर्थं सन्नियमार्थम् । निरुक्तसमासस्य प्रत्ययान्ततया प्रत्ययान्त-
पर्युदासेन निषेधस्तु न, ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं’मिति परिभाषया तत्र तदादे-
रूपस्थित्या राजन्-अस्-पुरुष-सु इत्यस्य प्रत्ययनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वरूपप्रत्ययान्तत्वेऽपि प्रत्ययान्ततदा-
दित्वाभावात् । ननु तदादित्वं नाम-प्रकृत्यादित्वं, तच्च तादृशसमुदायेऽक्षतं, ङप्रत्ययप्रकृतिराजन्ङ्गन्दादित्वा-
दिति चेन्न, ‘स्वनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्व’ ‘स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयनिष्ठावयवयवतानिरू-
पकत्वो’भयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टस्यैव प्रत्ययान्ततदादिस्त्वेन तत्त्वाभावात् । तथाहि—प्रत्ययपदेन यदि
राजपदोत्तरङ्गो ग्रहणं तर्हि तत्समुदाये ङस्निष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वं नास्ति, सुप्रत्ययस्य यदि तेन ग्रहणन्तर्हि
स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रय-पुरुष-निष्ठावयवयवतानिरूपकत्वं तादृशसमुदाये नास्तीति प्रत्ययान्त-
तदादित्वविरहः स्पष्ट एव । नन्वेवमपि ‘घट-पटसमुदायो न घट’ इति प्रत्ययापत्तिवारणाय—‘स्ववृत्ति-
व्यासज्यवृत्तिषर्मावच्छिन्नानुयोगिताकः स्वप्रतियोगिको भेदो नाङ्गीक्रियते’ इति नियमाभ्युपगमात्प्रत्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दिति सूत्रे भाष्ये तदधिकारस्यासत्त्वे प्रत्ययादौत्सर्गिकैक्यवचनापत्तिर्नापादिता । नचैवं धनं वन-
मिल्यादावपि विभक्त्यनुत्पत्तावर्थवदिति व्यर्थमिति वाच्यं, निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वावधा-
नेनार्थवत्सूत्रस्थशेषभाष्यप्रामाण्येन चानर्थकप्रतिपदिकादेकवचनोत्पत्त्यभ्यनुज्ञानात् । न च 'काण्डे'
इत्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे ह्स्वापत्तिः, नपुंसके वर्तमानत्वाभावेनादोषात् । स्पष्टशब्दं भाष्ये ।

न च व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकाद्यवयवसुब्लुगापत्तिः, सुप्कार्यन्त्वलुक्समासे चारितार्थमिति
वाच्यं, धातुसाहचर्येण मुख्यावयव एव सुब्लुक्प्रवृत्तेः । न चौपगवयतीत्यादावणो णिजापत्तिः ।
उपगवयैर्नैकार्थभूतत्वेनानर्थमात्रस्य णिजर्थेनान्वयायोगात् । उत्तरसूत्रे तु शब्दाधिकाराश्रयणेन
प्राशस्त्ये मनुष्या प्रशस्तार्थवत्त्वं विवक्षितम्, तच्च पृथगुपस्थितयोरर्थयोरन्वयबोधजनकत्वम्,
एकार्थभाववत्त्वं वा । लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वमपि लौकिकार्थसदृशत्वम् । लौकिकार्थो यथायोग्ये-
तरन्वयी तत्सदृशत्वम् । 'पञ्चगव' इत्यादौ तु तद्वितान्तत्वेन प्रतिपदिकत्वेऽपि न टाप । स्वार्थे-
कानां क्वचित्प्रकृतितः लिङ्गवचनातिवृत्त्याऽर्धनावमित्यादाविव क्लीबत्वाश्रयणेनादोषात् । विशेषण-
पदार्थे स्त्रीलस्यानभ्युपगमाच्च । 'प्रियतिसे' त्यादौ तु भाष्यप्रामाण्येन भौतपौर्विकं स्त्रीलमादाय
तिस्रादेशः । 'विभक्तीतरे' त्याद्यकार्थवत्त्वतु गुरुतरमनेकदोषदुष्टञ्च । अर्थवदिति तु धनं वनमित्यादौ

ॐ वरवर्णिनी ॐ

यान्तसमुदायो न प्रत्ययान्त' इति भेदासम्भवात्त्रिरुक्त-राजन्-अस्-पुरुष-सु इत्यत्रार्थवत्सूत्रेण कथं प्राति-
पदिकत्वप्राप्तिरिति चेन्न, प्रत्ययान्तसमुदायत्वेऽनुयोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि निरवच्छिन्नानुयोगिताकस्य
'प्रत्ययान्तसमुदायो न प्रत्ययान्त' इति भेदस्य तत्र सत्त्वे बाधकाभावेन पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वप्राप्तः
सम्भवात् । नचैवं घटपटसमुदायो न घट' इत्यपि प्रत्यय आपद्यते, निरवच्छिन्नानुयोगिताकतादृशभेदस्य निष्प्रत्यय-
त्वादिति वाच्यम्, 'घटपटौ न घट' इत्यत्र घटभेदस्य विधेयतया-उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव च विधेयान्वयस्य
त्वादिति वाच्यम्, 'घटपटौ न घट' इत्यत्र घटभेदस्य विधेयतया-उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव च विधेयान्वयस्य
स्वीकरणीयत्वया तत्र निरवच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'प्रत्ययान्तसमुदायो न प्रत्ययान्त'
इत्यत्र तु न भेदस्य विधेयत्वम् । यदा तद्वक्तित्वावच्छिन्नानुयोगिताक एव प्रत्ययान्तभेदोऽत्र न समुदायत्व-
रूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न इति न नियमभङ्गः । 'घटपटौ न घट' इत्यत्र तु तद्वक्तित्वस्यानुल्लेखान्न
तादृशभेदमादाय तथाप्रतीत्यापत्तिरिति श्रीगुरुचरणाः ।

अथैवमपि 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पद' मिल्यादिर्न नियमः, किन्तु परिसङ्ख्यैव । तथाहि- 'त्रीहोन-
ब्रह्मन्ती' त्यादौ यदा नखविदलनेनैव तुषापनयनेच्छा तदाऽवघातस्याप्राप्त्या तस्य पाक्षिकतया तद्विधानं हि
नियमः । यत्र तु 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यादौ-रागप्राप्तभक्षणस्य पञ्चनखेषु तदतिरिक्तेषु चातिप्रसक्तिस्तत्र-पञ्चानां
पञ्चनखानां भक्ष्यत्वोक्तिः परिसङ्ख्यैवोच्यते । एवञ्च प्रकृतेऽपि-समासे असमासे च प्रातिपदिकसङ्ख्याप्राप्तौ-
समासस्य प्रातिपदिकसङ्ख्याविधानं-परिसङ्ख्यैव भवितुमर्हति न नियमः, पाक्षिकत्वाभावात् । तदुक्तं-

'विधिरलन्तमप्राप्तौ, नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्यैव गीयते ।' इति ।

सत्यम्, अन्यनिवृत्तिरूपनियमसाधर्म्येणात्र परिसङ्ख्यायामपि नियमशब्द उपात्तः, वस्तुतस्तु परिसङ्ख्यैव
सेति तत्त्वविदः प्राहुः । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति वदतां प्राचां मते नियामकशास्त्रीयो-
द्देश्यतावच्छेदकव्यापको यो नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नस्य स्वीयोद्देश्यताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तस्य स्वविधेयाभावो बोध्यते । तादृशनियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमासत्व-
व्यापको नियम्यार्थवत्सूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-धातुप्रत्ययादिभिन्नार्थवत्त्व-व्याप्यो धर्मश्च प्रकृते-पूर्वभागपदघटि-
तसमुदायत्वं, तदवच्छिन्नस्य स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकसमासत्वावच्छिन्नातिरिक्तस्य वाक्यस्य च स्वविधेय-प्राति-
पदिकत्वा-ऽभावोऽत्रेति समासग्रहणादवगम्यते ।

ॐ अभिनवचन्द्रिका ॐ

कर्तव्य इत्यभिप्रेत्याह—नियमस्य सजातीयविषयत्वादिति । यत्तच्छब्दार्थेयोरननुगतत्वेनेति । यत्तत्पदयोः सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थलोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तत्वेन बुद्धीनामानन्त्यात्तदर्थानामप्यानन्त्येनानुगमासम्भवादिति भावः । ननु बुद्धीनामानन्त्येऽपि दीक्षितबुद्धिष्ये प्रकृते

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

त्यादौ वर्णानां प्रातिपदिकत्ववारणायौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तेरुक्तदिशाऽऽपादयितुं शक्यत्वात् । अथवा ‘हरिषु’ ‘करोषी’त्यादौ । ‘षु—करोषी’ति सुप्तिङन्तसमुदायस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्ववारणाय तत् । तस्य प्रातिपदिकत्वे तु ‘सुपो धात्वि’ति लुगापत्तिः । समासग्रहणकृतनियमेन तु न वारणं, पूर्वभागस्याऽपदत्वात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—‘अर्थवदिति व्यपदेशाये’ति । विशिष्टसम्बन्धिनो निर्देशायेति तदर्थः । ‘वर्णानां च माभू’दित्युत्तरभाष्यन्तु प्रत्युदाहरणदिक्प्रदर्शनपरम् ।

‘दश दाडिमानी’ति निरर्थकपदसमुदायस्तु न व्यावर्त्यः, समासग्रहणकृतनियमेनैव व्यावर्तनात् । नचार्थवतां यः समुदायोऽर्थवान्त्स एव नियमव्यावर्त्य इति वाच्यम्, व्यावर्त्यसमुदायस्यार्थवत्त्वविशेषणवैयर्थ्यात् । भाष्ये तु ‘दश दाडिमानी’ति पदसमुदायस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमाशङ्क्यानर्थकत्वेन परिहृत्य, ततो ‘देवदत्त गामभ्याज शुक्ला’मिति सार्थकवाक्यस्य तदाशङ्क्य—समासग्रहणकृतनियमेन वारितम्, न त्वर्थवदित्यस्य तद्व्यावर्त्यतया प्रदर्शितम् । समासग्रहणकृतनियमस्यासाधारणं प्रयोजनं प्रदर्शयितुमेवानर्थकसमुदायस्यार्थवदित्यनेन व्यावृत्तिः प्रदर्शिता, न तु तस्य तदेव व्यावर्त्यमित्यभिप्रेत्य । अप्रत्यय इति तु प्रसज्यप्रतिषेधः । तेन ‘काण्डे’ ‘हरा’वित्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन प्राप्तस्यापि प्रातिपदिकत्वस्य निषेधसिद्धिः । अन्यथा प्रतिषेधस्य शास्त्रविहितत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाऽन्तवत्त्वयोरप्रवृत्तौ प्रातिपदिकत्वे लुगापत्तिः । शास्त्रतात्पर्यविषयस्यापि शास्त्रीयत्वे तु न मानम् । अन्यथाऽऽजिभ्येऽयादेशस्यापि शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तस्मिन्नपि स्थानिवद्भावापत्तौ ‘नायक’ इत्यादावयाचनापत्तिः । अत एव प्रसज्यप्रतिषेध एव—‘ब्रह्मबन्धू’रित्यादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यादित्युक्तं भाष्ये—न पर्युदासे । ‘अथवा पुनरस्तु पर्युदासे’ इति भाष्यन्तु प्रौढिवादपरम्, अन्यथा ‘काण्डे’ इत्यत्र ह्रस्वस्य कथञ्चिद्द्वारेणपि ‘सुपो धात्वि’ति लुक्ः प्रसज्यात् । अन्तादिवत्त्वयोरेकत्रार्थेऽनाश्रयणेनोभयत आश्रयणे’ इति निषेधाप्रवृत्तेः, तस्य व्यपवर्गविषयत्वाच्च । अस्योदाहरणं त्वव्युत्पत्तिपक्षे ‘घटः पटः’ इत्यादि । व्युत्पत्तिपक्षे तु ‘बहुपटवः’ ‘परमगाग्यार्थणः’ शिवभागवतः’ ‘राजकुमारीश्रित’ इत्याद्युदाहरणम् । गार्ग्यभगवच्छब्दाभ्यां सुफणप्रवृत्त्या शिव—परमेत्येतत्सहितस्यातद्विद्वान्तत्वात्, ‘राजन् इस् कुमारी अ’मित्यस्यां दशायां षष्ठीतत्पुरुषयोर्द्वितीयातत्पुरुषयोर्युगपत्प्रवृत्त्या समुदायस्यासमासत्वादित्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘नियमस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तौ प्राप्त प्रातिपदिकत्व-बाध-स्वार्थत्याग-परार्थकल्पनादिदोषप्रसङ्ग इति नियम-शास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्ति’रिति वदतामर्वाचां मते तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापक-नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य-धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचेः । तथा च प्रकृते—अर्थवच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतादृशार्थवत्त्वव्याप्य-नियामक-कृतद्वितीया—शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-समासत्वव्यापक—पूर्वभागपदघटितसमुदायत्वरूप-धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनार्थवत्त्वसूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचेन पूर्वभागपदघटितसमुदायत्वरूपे वाक्ये समासे च पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौनियामक-शास्त्रेण समासे प्रातिपदिकसम्बन्धा विधीयते इति तत्त्वम् । स्पष्टञ्चेदं शेखरामिनवचन्द्रिकाऽभिनवराज-लक्ष्म्यां, शेखर-जटाजूट-त्रिपुरसुन्दर्यादिषु च मान्यैरिन्तिरूपितन्त एवावधार्यम् ।

सजातीयविषयत्वात्साजात्यं दर्शयितुमाह—पूर्वो भाग इति । एतेन यत्तच्छब्दार्थयोरन-
नुगतत्वेन शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेन व्यवच्छेद्यानुगमेऽपि क्षत्यभावेन च

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यत्तत्पदयोः शक्तिरिति स्वीकारेणानुगमः सम्भवत्येवेत्यत आह—शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनेति ।
अयम्भावः—दीक्षितोत्पत्तेः प्राक्तदीयबुद्धेरभावेन तदानीमपि समाग्रहणकृतनियमेनार्थवत्सूत्रे
सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन अयन्नियमोऽप्रयोजक इति । ननु 'यत्र सङ्घाते' इत्याद्युपलक्षणं—
'पदपूर्वावयवकसमुदायस्य चेत्तर्हि समासस्यैव'त्यस्य, तथा चानुगमः सम्भवत्येवेत्यत आह—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नियमेति । सजातीयेति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावः । खण्डनैकदुक्तिं खण्डयति—एतेनेति ।
साजात्यप्रदर्शनाय तथाकथनेनेत्यर्थः । अर्थयोः—तज्जन्यधीविशेष्ययोः । अननुगतत्वेन—आनन्त्यात् । शब्दा-
नुगमस्य—'यत्र—तस्ये'त्येवंरूपस्य । ननु बुद्धिस्थत्वेन तयोरनुगम एवात आह—व्यवच्छेद्येति । वाक्येत्यर्थः ।
नियमस्वरूपभङ्गस्य तावता अभावादिति भावः । आदिना 'तस्ये'त्यन्तपरिग्रहः । एवेन फलसामान्याभावः
सूचितः । नन्वत्र पदशब्देन न तत्सङ्गकग्रहणं—'वृषण्वसु'रित्यादौ तदभावात्, नापि सुवन्तादिग्रहण-
मनुकरणे तदभावात्, नापि पदत्वयोग्यग्रहणं, भत्वविषये तदभावात्, 'उत्तरपदत्वे'त्येतस्य प्रत्याख्यान-
प्रकारस्यायुक्तत्वात्, आरण्यकदण्डस्य तत्त्वेऽपि कीटाद्युपमुक्तदण्डस्य तदभाववत् । अत एव 'वेतस्वा'-
नितिसिद्ध्यर्थं सप्तमीसमास आहृतो भाष्ये । अन्यथा षष्ठीसमासेऽपि तथा निर्वाहे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।
नापि पदत्वसम्पादकप्रकृतित्वाक्रान्तग्रहणम्, सर्वसमासे पूर्वभागस्य प्रकृतित्वाभावात् । एवञ्च 'राशः पुरुष'
इत्यादेर्न व्यावर्त्यत्वम् । यद्यपि तत्र विभक्तिपूर्वभागे प्रकृतित्वमस्त्येव, तथापि पदत्वसम्पादकत्वाभावः ।
किञ्च 'जन्मवा'नित्यादौ तदनापत्तेः, तद्धितपदस्योपगवादौ कृतार्थत्वात् । शुद्धप्रकृतित्वविवक्षणे तु न

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सत्त्वेनादोषादिति सर्वमनवयम् । नियमस्य सजातीयविषयत्वादिति । सामान्यप्राप्तेः स्वस-
जातीयाद्यवच्छेदेन लब्धनिष्कम्पप्रवृत्तिकविषयत्वं हि नियमः । यथा—'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या'इत्युक्ते
रागतः प्राप्तेः पञ्चपञ्चनखसजातीयात्प्राणिपञ्चनखाद्यवच्छेदेन पञ्चपञ्चनखभक्षणरूपविषयस्याऽप्राप्तस्य
लाभो निष्कम्पप्रवृत्तिकः, ततश्च पञ्चातिरिक्ताऽप्राणिशर्करादिप्रतिकृतपञ्चनखे पञ्चपञ्चनखविजातीये
प्राणिन्यप्राणिनि च भक्षणमभ्यनुज्ञायते । एवं 'समासः प्रातिपदिक'मित्युक्ते सामान्यतः प्राप्तेरर्थ-
वत्प्रातिपदिकमित्यस्य समाससजातीयाद्यवच्छेदे समासप्रातिपदिकत्वरूपविषयस्याऽप्राप्तस्य लाभो
निष्कम्पप्रवृत्तिकः । ततश्च समासाद्विजातीयेऽर्थवन्मात्रे प्रातिपदिकत्वमभ्यनुज्ञेयम् । समाससजातीया-
द्यवच्छेदश्च समासत्ववद्वृत्तिसमानधर्मज्ञानमन्तरेण दुर्निरूपः, साधर्म्यरूपत्वात्सजातीयत्वस्य, तदे-
तत्सर्वभिसन्ध्यायाह—साजात्यं सन्दर्शयितुमाहेति । चैकपाणिखण्डनापन्नदूषणं परिहरति—एतेनेति ।

यत्तच्छब्दार्थयोरननुगतार्थकत्वेनेति । 'तदादीनां गोलाद्यवच्छिन्ने शक्तिः, स इत्युक्ते
गौरिखाद्याकारकबोध' इति मतेनेदम् । नन्वस्त्वर्थाननुगमः,—तद्वाचकशब्दस्त्वनुगतो 'यत्र
सङ्घाते' इत्यादिको भविष्यति, जातिविशिष्ट—व्यक्तिवादेऽननुगतव्यक्तीनामनुगत एको जातिरूपोऽर्थ-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

कत्वात्साजात्यादिति भट्टाः । यत्तच्छब्दार्थयोरिति । तज्जन्यधीविशेष्ययोः । अननुगतत्वेनेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कृत्तद्धितसमासाश्च । चैकपाण्युक्तदूषणमुद्धर्तुमाह—एतेनेति । साजात्यप्रदर्शनमात्राभिप्रा-
यकत्वेनेत्यर्थः । अर्थाननुगमेपि शब्दानुगमोऽस्त्येवेत्याशङ्काह—शब्दानुगमस्येति । अर्थस्यैव

‘यत्र सङ्घाते’ इत्यादि व्यर्थमेवेत्यपास्तम् । पदशब्देनात्र स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्ह-
मर्थवद्गृह्यते । अत एव ‘अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं’मित्युक्तमत्र भाष्ये ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

व्यवच्छेद्यानुगमेऽपि क्षत्यभावेनेति । अपास्तमिति । नियमशास्त्रसार्थक्याय प्रकृते
व्यवच्छेद्यानुगमस्यावश्यकतादिति भावः । ननु पदपूर्वावयवकसमुदायलब्धियामकशास्त्रीयोद्देश्यताव-
च्छेदकसमासलव्यापकं भवितुमर्हति, ‘वृषण्वसुः’ ‘वृषण्वश्वः’ इत्यादौ समासलस्य सत्त्वेऽपि पदपूर्वा-
वयवकसमुदायलस्याभावात्, ‘वृषण्वस्वश्वयो’रिति वार्त्तिकेन वृषणिलस्य भलादित्यत आह—
स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदिति ।

अत एवेति । ‘यत्र सङ्घाते पूर्वा भागः पद’मिति—‘स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थव’दित्यस्योपलक्षण-
मिति स्वीकारादेवेत्यर्थः । अर्थवत्समुदायानामिति । अर्थवतां समुदायाः—अर्थवत्समुदायाः, अर्थ-

❁ चिदस्थिमाला ❁

पदशब्दस्वारस्यं, शक्तग्रहणे तु वैयर्थ्यं तदवस्थमेवात आह—पदेति । अत्र=साजात्यप्रदर्शकवाक्ये । अपिः
पारतन्त्र्यसमुच्चायकः । अत्रार्थे भाष्यमपि प्रमाणयति—अत एवेति । उक्तरीत्याऽन्यथा गत्यभावादेवे-
त्यर्थः । अत्र तन्त्रेण षष्ठीसमासः कर्मधारयश्च । आद्येन द्वितीयादौ न दोषः, अन्येन नियमस्य सजातीय-
पक्षत्वलाभः, अर्थवत्पदस्य तत्रानुवृत्तेः । अन्यथाऽनर्थकसमासेऽर्थवतां समूहत्वस्य सत्त्वेऽपि समूहस्थानर्थक्या-

❁ ज्योत्स्ना ❁

इवेत्यत आह—शब्दानुगमस्य चाप्रयोजकत्वेनेति । अयम्भावः,—अ(न)नुगतार्थे शक्तिग्रहमुप-
जीव्य शब्देनार्थोऽनुगन्तव्यः, अननुगतस्य चाऽर्थस्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां यदि शक्तिरेव न
गृहीता—तत्कथं शब्देन तदनुगमो भविष्यतीति । ननु तदादीनां बुद्धिविशेषविषयत्वमेव सक-
लार्थसाधारणं शक्यं, न गोत्वादि, ‘तस्यापत्य’मिति सूत्रे ‘सर्वनामनिर्देशे विशेषोऽसम्प्रत्ययः, सामान्य-
निर्देशा’ दिति भाष्यात् । बुद्धिविशेषश्च—‘इदमस्तु—सन्निकृष्टं समीपतरवार्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु
विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥’ इत्यादिवृद्धोक्तिसमधिगम्योऽतो नास्त्यननुगम इत्यस्वरसा-
दाह—व्यवच्छेद्यानुगमेऽपि क्षत्यभावेनेति । उपादेयस्य फलविशेषसम्बन्धबोधनायाऽव्यवधानेन
प्रतीतिरपेक्षिता, सा चानुगममन्तरेणासम्भविनी । व्यवच्छेद्यस्य तु तथात्वाभावादननुगमेऽपि न दोषः,
अत एव भाष्ये शब्दापशब्ददयोरन्यतरोपदेशे तदितरस्मिन्पशब्दलसाधुलयोरनुमातुं शक्यत्वेऽपि
शब्दोपदेशस्य ज्यायस्त्वमुक्त्वा ‘इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवती’ति तत्र हेतुरुपदर्शितः पस्पशाया-
मिति भावः । नियमशरीरे न्यूनतां परिहरति—पदशब्देनात्रेति । ननु वाक्ये सञ्ज्ञावारणाय
भाष्येऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमुक्त्वा ‘बहुपटव’इत्यत्र सञ्ज्ञार्थं नियमस्य सञ्ज्ञा-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

आनन्त्यात् । शब्दानुगमस्येति । ‘यत्र तस्यै’त्येवरूपस्य । ननु बुद्धिस्थत्वेन तयोरनुगम एवात आह—
व्यवच्छेद्येति । क्षत्यभावेनेति । नियमस्वरूपमङ्गस्य तावताप्यभावादिति भावः । ‘स्वातन्त्र्येणापी’त्य-
पिना पारतन्त्र्यसमुच्चयः । अन्यथा ‘सर्वं वाक्य’मिति न्यायेन स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थापरयाऽनुकरणस्य इति शब्दा-
पेक्षस्यापि प्रयोगेण स्वातन्त्र्येणैव प्रयोगार्हत्वाभावाच्चियमेन व्यावृत्तिर्न स्यात् । भाष्ये सुबन्तानामिति ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

नियमशरीरे निवेशादिति भावः । व्यवच्छेद्यानुगमेपीति । सङ्गाह्यस्यैवानुगमः, यथा ‘सास्ना-
दिमत्त्वं गोलक्षणे’मित्यत्र सङ्गाह्याणां सकलगोव्यक्तीनामनुगमः । व्यवच्छेद्यमहिष्यादिकन्तु न
कोऽप्यनुगमयति । तथा च भगवान्पाणिनिः—सङ्गाह्यान्साधुशब्दानेवानुगमयति नासाधुशब्दानिति
भावः । अपास्तमिति । साजात्यप्रदर्शनार्थमेव ‘यत्र सङ्घात’इति मूलस्य प्रवृत्तत्वेनानुगमस्य सम्भवे-
प्यनुपयोगेपि क्षत्यभावादिति भावः । वस्तुतो द्वौवपि स्थूलहृद्वानौ; तथा हि—पदसञ्ज्ञकपूर्व-

“भाष्ये ‘सुबन्ताना’मित्यनेन भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त उपलक्ष्यन्ते—” इति कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम् । तेन ‘गवित्ययमाहे’त्यादौ ‘गो’इत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेऽपि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

वांश्वासौ समुदायश्चार्थवत्समुदायः, अर्थवत्समुदायाश्चार्थवत्समुदायश्च तेषामिति तन्त्रेण निर्देशः । नानाप्रयोगामिप्रायेणाऽर्थवत्समुदायानामिति बहुवचननिर्देशः । तथा च ‘स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकः, तादृशार्थवदुत्तरावयवकः, अर्थवांश्च यस्समुदायस्तस्य चेत्तर्हि समासस्यैव’ति भावः । अत एव पूर्वसूत्रे ‘इयैव’दित्यस्य—‘दश दाडिमानी’त्यनर्थकसमुदायव्यावृत्तिस्तत्फलमित्युक्तम्भाष्ये । अन्यथा समासग्रहणकृतनियमेनैव तद्व्यावृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् । भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त इति । शक्तिभेदनियामकसंसर्गद्वारकार्थवन्त उपलक्ष्यन्त इत्यर्थः । ‘आकाङ्क्षाभासार्थवन्त उपलक्ष्यन्ते’ इति यावत् । सुबन्तत्वाभावेऽपीति । सादृश्यज्ञानाधीनोपस्थित्या अर्थबोधकत्वेऽपि शक्तिलक्षणा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्रैव विध्यर्थत्वे सम्भवति नियमानुपपत्त्या वाक्ये तदापत्तिरेव । किञ्च ‘पञ्चनावप्रिय’ इत्यादौ पूर्वखण्डे तदापत्तिरिति भावः । अत्र=अर्थवत्सूत्रे । वाक्यवारणायैति भावः । नन्वेवमपि अत्रैव भाष्यान्तरविरोधः तेन मूलोक्तस्यैव यथाश्रुतस्य लाभादत आह—भाष्ये इति । तदग्रे अत्रत्ये एवेत्यर्थः । ‘बहुपटव’ इत्यादौ तदभावमाशङ्क्य नियमस्य साजात्यप्रदर्शनायेत्युक्तम् । भेदेति । वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि शब्दप्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा—भेदसंसर्गः । स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्ता इत्यर्थः । समासेऽपि वाक्येयिनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । नहि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः, परइचेति वचनादिति तद्भावः । तत्र पूर्वभागफलमाह—तेनेति । [‘स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हे’ति—] अर्हन्तेनेत्यर्थः । ‘गो’ इतीति । स्वरूपबोधायाव न कृतः, संहिताऽविवक्षया वा । अभावेऽपि=तत्प्रयुक्तपदत्वाभावेऽपि ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सजातीयत्वेन सुबन्तमात्रविषयतोकेति, तत्राह—भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेति । भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त इति । भेदे=प्रवृत्तिनिमित्तभेदे सत्याकाङ्क्षा संसर्ग इतरान्वयस्तद्वारकार्थवन्त इत्यर्थः । उपलक्ष्यन्त इति । ‘अश्वकीती’त्यादौ ‘गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुवृत्ते’रिति वचनात्सुबन्तासुबन्तानामपि समासदर्शनेनोक्तार्थस्यैव सजातीयत्वात् । तिङ्मिन्नघटितत्वेन सजातीयलप्रहणादेवदत्तः पचति भवतीत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तितादवस्थयन्तु न—‘जहिजोडः’ ‘पचत-भृज्जते’त्यादिसमासानां तिङ्मन्तघटितत्वदर्शनेनोक्तरूपे सजातीयत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः । स्पष्टश्चेदं भाष्ये कैयटे च । गोइत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेऽपीति । यदात्वजन्तुंल्लिङ्शेषे

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

पूर्वोक्तभाष्यानन्तरं प्रकृतसूत्रभाष्य इत्यर्थः । भेदसंसर्गेति । वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे

॥ विषमपदविवृतिः ॐ

भागघटितत्वस्य अनुगतरूपस्य सम्भवात् । ‘गामानये’त्यादेरिव ‘बहुपटव’ इत्यादेरपि प्रातिपदिकत्वाभाववारणाय व्यवच्छेद्यानुगमस्यावश्यकत्वाच्च व्यवच्छेद्यानुगमस्यासम्भवमनुपयोगं च वदन् चक्रपाणिः स्थूलदृष्ट्वा । तदेतद्व्ययमभ्युपेत्य साजात्यप्रदर्शनार्थं वदन्नव्योऽतिस्थूलदृष्ट्वा । यत्तच्छब्दार्थयोरनुगमे साजात्यस्यैवासम्भवात् । समासवाक्ययोरैकधर्मवत्त्वं हि साजात्यम् । व्यवच्छेद्यानुगमस्यानावश्यकत्वे साजात्यप्रदर्शनानुपयोगाच्च । ननु वाक्यसञ्ज्ञावारणायार्थवत्समुदायानामिति नियमशरीरमुक्त्वा ‘बहुपटव’ इत्यादौ दोषमाशङ्क्य—‘सुबन्तानां समुदायस्य समासग्रहणं नियमार्थ’मित्युक्तं भाष्ये, न तु ‘स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हे’ति विशेषणेन पूर्वोक्तनियमशरीरं स्थापितमित्याशङ्काह—भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेति । तथा च ‘सुबन्ताना’मिति भाष्येण—पूर्वोक्त-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अत्र सूत्रे परत्वेवं व्याचक्षते—‘नियमस्य सजातीयविषयत्वा’दित्यस्यायं भावः—नियामकशास्त्रं हि—स्व-वैयर्थ्यप्रयोजकशास्त्रोपदेश्यतावच्छेदकव्याप्यभूतं—स्वीयोपदेश्यतावच्छेदकव्याप्यभूतं—यद्रूपन्तद्रपावच्छिन्नाति-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

रिक्त्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचकृत्वा स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वविधेयं विधत्ते, इदमेव च नियमस्य सजातीयविषयत्वं नाम । 'कृतद्धिते'ति सूत्रे च तादृशं रूपङ्गिमित्याह—पूर्वो भाग इतीति । एवञ्च पदसम्बन्धपूर्वभागषट्समुदायत्वमेव प्रकृते तादृशं रूपमित्याशयः । यत्तच्छब्दार्थयोरिति । स्ववैयर्थ्यप्रयोजक-नियम्य-शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नातिरिक्त्वेन सङ्कोचस्तद्रूपमनुगतीकर्तुं प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थस्तत्राप्यननुगतार्थकयत्तच्छब्दयोरुपादानेन पुनरप्यननमेव एवावस्थित इति भावः । ननु—यत्तच्छब्दप्रतिपाद्यत्वेन दीक्षिततात्पर्यविषयो यावान्समुदायस्तत्त्वमेव तादृशं रूपमिति नाननुगम इत्यत आह—शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनेति । दीक्षितमजानतो दीक्षितप्राकालिकस्य वा तेन रूपेण ज्ञानात्मत्वेनाप्रयोजकत्वं तादृशरूपेणानुगमस्येति तदाशयः । यद्यपि पदसम्बन्धपूर्वभागवत्समुदायत्वेन रूपेणानुगमः सम्भवति, तथापि—प्रकृतेऽनुगमाभावेऽपि क्षतिविरहः, किञ्च 'राज्ञः पुरुषः' 'गामभ्याजे'त्यादि वाक्यात्मकाननुगततत्त्वक्यतिरिक्त्वेनैव सङ्कोचेऽपीष्टसिद्ध्याऽनुगमप्रयास एव दीक्षितानामनुचित इत्याह—व्यवच्छेदेति । यस्य समुदायस्याध्वच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाकान्तत्वं स एवात्र व्यवच्छेद्यः—'राज्ञः पुरुष' इत्यादिः । अपास्तमिति । 'यत्र सङ्घात' इत्यादिना सङ्कोचरूपाकारनिरूपणादिति भावः । किञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन सङ्कोचोपक्षया—पदसम्बन्धपूर्वभागवत्पदसमुदायातिरिक्त्वेन सङ्कोचे लघवादीदृश एव सङ्कोचाकारो बोध्यः—'इति ।

भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त इति । 'अर्थवन्त' इत्येतावन्मात्रोक्तौ—नागेशमते पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्यैव शक्तित्वेन तादृशतादात्म्यात्मकशक्तिसम्बन्धेनार्थवतामेव घटादीनां ग्रहणं स्यात्, अतो 'भेद-संसर्गद्वारके'त्युक्तम् । भिन्न-भेदः=शक्तिभिन्नः सादृश्याख्यः, संसर्गः । 'अपी'ति शेषः । एवञ्च—सादृश्याख्यभेदसम्बन्धेन, शक्त्याख्यतादात्म्य[अभेद]सम्बन्धेन च योऽर्थवानित्येवं निर्गमितोऽर्थः । तेन 'गविलयमाहे'त्यस्य सादृश्याख्यसम्बन्धेनार्थवतोऽनुकरणस्यापि नियमेन व्यावृत्तिः सिद्धीति श्रीबालशास्त्र्यनुयायिनः । केचित्तु—भेदे सति=उपस्थितिभेदे सतीत्यर्थ इत्याहुः, तत्र, घटः पटश्चेति समूहात्मनोपस्थितौ भेदाभावेन तादृशपदसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तेरित्याहुः । अन्ये तु—'उत्तरपदपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिरूपित-शक्तिसादृश्यादिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयीभूतार्थस्य योऽन्यस्तद्विषयकबोधप्रयोजकशक्ति-सादृश्यादिसम्बन्धेनाऽर्थवन्त इत्यर्थः । भेदे सति=शक्तिभेदे सति, यः संसर्गः=आकाङ्क्षाभास्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नोऽन्वयः—इत्यक्षरार्थात् । तादृशसंसर्गश्च—'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ राजस्वत्वयोर्निरूपितत्वमेव । तद्विषयकबोधप्रयोजकशक्तिसादृश्यादिसम्बन्धेनार्थवत्त्वं तत्रेति नियमेन तद्व्यावृत्तिरित्याहुः ।

परिष्कारप्रियास्तु—'शक्तिभेदे सती'त्याद्यर्थेन 'सुन्दरः पुरुष' इत्यादेरभेदसंसर्गद्वारकार्थवतो ग्रहणेन दोषाभावेऽपि 'गविलयमाहे'त्यादौ शक्तिभेदाभावेन प्रातिपदिकत्वापत्तिरुद्धेति, किञ्च 'देवदत्तो गार्ग्य' इत्येतद्वत्तदेवदत्तो गार्ग्येत्यस्याप्यर्थवत्त्वेन समासग्रहणकृतनियमेनैव व्यावृत्तौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदाद्युपस्थितेः फलत्वेनास्य भाष्ये उदाहरणमसङ्गतमेवेति—पदविशिष्टसमुदायत्वं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वं, वै० 'स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टसंसर्गकविशेष्यविशेषणभावप्रयोजकत्वं', 'स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थबोधौपयिकाकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणत्वो'भयसम्बन्धेन । शक्तिवैशिष्ट्यञ्च—'स्वनिरूपकार्थप्रतियोगिकत्व-अनुपयिकत्वैतदन्यतरत्वं' 'स्वनिरूपकार्थमित्रार्थप्रतियोगिकत्व-तादृशानुपयिकत्वैतदन्यतरत्वं'तदुभयसम्बन्धेन । शक्तिश्चात्र पदनिष्ठा नार्थनिष्ठा । 'गविलयमाहे'त्याद्यर्थ, 'देवदत्तस्य—'खाट्'-शृणु' इत्याद्यर्थश्च प्रथमः सम्बन्धः । 'देवदत्तो गार्ग्य'त्याद्यर्थञ्च 'स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थे'ति द्वितीयः सम्बन्धः—'इत्यनुगमश्च प्राहुः । आचार्यास्तु—भेदे=प्रवृत्तिनिमित्तभेदे—' इत्येव समर्थयामासुः । विस्तरस्त्वभिन्नवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेयः ।

देवदत्तो गार्ग्य इति । नन्वेतत्सम्बन्धाफलभूतेत्याद्यर्थवत्त्वं यदि 'देवदत्तो गार्ग्य'ेत्यत्र भवता ['प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषया तत्र न प्रातिपदिकत्वमिति भवता] स्वीकियते तदा—'देवदत्तेन कृतो'त्यत्रापि अर्थवत्त्वस्य

न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम्, अनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तावन्मात्र-
स्यापि पृथक्प्रयोगार्हत्वात् । 'बहुपटव' इत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये—'स्वातन्त्र्येणे'ति ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

न्यतरज्ञानाधीनोपस्थित्या अर्थबोधः कलाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः । स्वातन्त्र्येणेतीति ।
स्यादेतत्, - स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वं पूर्वसूत्रवदेतसञ्ज्ञाफलभूतेत्यादि यदि परिष्कियते तर्हि 'पञ्चगव-
धने'त्यादौ 'पञ्चगवे'त्यस्य तादृशार्थवत्त्वस्याभावेन निरुक्तरूपे नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमासत्व-
व्यापकत्वञ्च स्यात्, तत्र समासत्वस्य सत्त्वेऽर्थवत्पूर्वावयवकत्वस्याभावात् । किञ्च 'राज्ञः पुरुषा विल्यादौ
'पुरुषे'त्यस्य चिकीर्षितप्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूतप्रत्ययेतर' औ 'सममिब्याहारेणैव लोकेऽर्थविषयकबोध-
जनकत्वेन 'राज्ञः पुरुषे'तिसमुदाये स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवदुत्तरावयवकत्वाभावेन समासग्रहणकृत-
नियमेव तद्व्यावृत्तिर्न स्यादिति चेन्मैवम्, प्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूत-प्रत्यय-पदै-तदन्यतरेतरसममि-
ब्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वं—'स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वमितिपरिष्कारेणादोषात् ।
'राज्ञः पुरुषा'विल्यादौ औविभक्तैरपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूतत्वेन तदितरसममिब्याहारानपेक्षया लोके-
ऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन तत्र समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिः सिध्यति । 'पञ्चगवधनः', 'तन्निभः'
'कुम्भकारः', 'एवाश्चक्रे' 'एवामासतुःकल्पम्' 'मूलकेनोपदंश'मित्यादौ धन-तत्-कुम्भ-चक्रे एवाम्-
मूलकेनेत्यादिषु प्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूतप्रत्ययेतरत्वस्य सत्त्वेऽपि पदेतरत्वस्याभावात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-
फलभूत-प्रत्यय-पदै-तदन्यतरेतरसममिब्याहारानपेक्षयाऽर्थबोधजनकत्वेन पञ्चगव-निभ-कार-आसतुः-
कल्पम्-उपदंशमित्यादीनां स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वं निर्बाधम् । नच 'चक्षासु' 'हरिष्वि'त्यादौ सो-
निरुक्त्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, सोर्निरुक्तार्थवत्त्वसत्त्वेऽपि पूर्वभाग-
प्रकृतेस्तदभावाच्च । एवमेवोत्तरभागस्यापि 'स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वं, परिष्करणीयमिति दिक् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

समुदायस्य= 'गविती'त्यस्य । अनितीति । 'अनुकरणञ्चानितिपर'मित्युक्तेरिति भावः । अपी-तत्स-
मुच्चायकौ । तावन्मात्रस्य=इतिरहितस्य । एतेन किञ्चित्सममिहारावश्यकत्वेनानुकरणे दोष एवेत्यपास्तम्,
बेवलप्रयोगस्यापि लोके शास्त्रे च बहुशो दृष्टत्वात् । एतेनासाधुत्वशङ्कापि निरस्ता ।

नन्वेवं 'प्रयोगार्थे'त्येवामत आह—बहुपेति । अत्र बहुजादेर्घटकतया तत्त्वेऽपि तथाऽतत्त्वात् । अपि-
स्त्वनुकरणनिर्वाहक एवेति भावः । अर्थवत्त्वफलन्तुमेव । नन्वेवमपि 'पुत्रकाम्ये'त्यादौ दोषः, नियम-

❁ ज्योत्स्ना ❁

स्वयं वक्ष्यमाणरीत्यानुकरणेभ्यो विभक्तिरवश्यमुत्पद्यते इत्युच्यते तदा यथाश्रुतोऽपि मूलोक्तो नियमः—
'उत्तरसु तत्प्रकृतिकप्रत्ययो न'तिशेषपूरणेन मनोरमायां व्याख्यातो न दुष्ट इति बोध्यम् । पुत्रकाम्ये-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा-भेदसंसर्गः, स द्वारभूतो यस्य विशिष्यार्थवत्त्वस्य तद्युक्ता इत्यर्थः । समासेपि
वाक्येनैव तेन विशिष्यार्थवत्त्वं, नहि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः, परश्चेतिवचनात्, अतो बहुपटव इत्यादौ न
दोष इति भाट्टम् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

नियमशरीरे 'स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हे'ति विशेषणं देयमित्युक्तं भवतीति भावः । भेदे=पृथक्प्रयोगे

१. 'स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवदित्यादिनोक्ते रूपे ।
२. चिदस्थिमालाकृन्मतम् ।

तत्र ‘पूर्व’इत्याक्षितपरेषामपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हवतामेव ग्रहणात्—‘पुत्रकाम्ये’त्यादौ न दोषः । अत एवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये—‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण’मिति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे—‘देवदत्तो गार्ग्ये’ति समुदायस्य यजन्तत्वेन

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हवतामिति । उक्त एवार्थः । पुत्रकाम्येत्यादाविति । ‘काम्ये’त्यत्र शक्त्यभावेन स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताया अभावेन निरुक्तार्थवत्त्वाभावादिति भावः । अत एवेति । ‘उत्तरभागोऽपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हवानपेक्षित’ इति स्वीकारादेवेत्यर्थः । फलत्वेनोक्त इति । नच ‘देवदत्तो गार्ग्ये’इत्यादौ ‘देवदत्तो गार्ग्ये’त्यस्य चिकीर्षितप्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूत-विभक्तीतर-सु-समभिव्याहारैरेव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेनार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावादेतत्फल-कथनं भाष्योक्तमसङ्गतमिति वाच्यम्, ‘अर्थवदन्तं यत्तद्विद्वान्तं’मित्यर्थस्वीकारेण ‘देवदत्तो गार्ग्ये’-त्यस्यार्थवदन्तत्वेन तद्विद्वान्तत्वेन च दोषकथनस्य संज्ञतत्वात् ।

स्यादेतत्,—‘देवदत्तेन कृत’मित्यादौ ‘कृते’त्यस्यैव ‘देवदत्तो गार्ग्ये’त्यादौ गार्ग्येत्यस्यापि प्रातिपदिक-सञ्ज्ञाफलभूतविभक्ति-पदै-तदन्यतरतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वरूप-स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हवत्त्वस्य सत्त्वाऽप्युपरि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाफलकथनासङ्गतिरिति वाच्यं, यस्समुदायः समासग्रहणकृतनियमशरीराक्रान्तत्वेन विवक्षितस्तत्पर्याप्ता यौपस्थापकशक्तिरानु-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

व्यावर्त्यतापत्तेरत आह—तत्रेति । ‘पूर्वो भाग’इत्यत्रेत्यर्थः । पूर्वत्वस्य साकाङ्क्षत्वादिति भावः । अत्रापेः फलाभावादाह—स्वातन्त्र्येणेति । तैवेत्यर्थः । न चात्र कृदन्तत्वात्सिद्धिः, नियमेन परत्वाद्वाधादिति भावः । स्वातन्त्र्यञ्चात्र विभक्तीतरापातरन्तररूपम् । इदमेव ध्वनयितुं परभागस्यापि तथात्वमिति प्रमाणयितुञ्चोक्तार्थावश्यकत्वं सूचयितुञ्चाह—अत एवेति । उक्तरूपनियमाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ‘परिभाषाया’ इत्यस्याग्नेऽप्यन्वयः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

त्यादाविति । अत्र हि प्रातिपदिकत्वाभावे टावादि न स्यात् । न च कृदन्तत्वात्सिद्धिः, तस्य नियमेन परत्वाद्वाधनात् । आदिग्रहणाजन्मवानित्यादि । स्यादेतत्—‘घटमानये’त्यादौ तिङन्तपदे सुबन्तपदसम्बन्धिल्लग्रहे शब्दार्थयोस्तादात्म्यात्पदपदार्थयोर्भयोरपि परस्परसम्बन्धित्वात्—‘आनयनं कर्माभूतघटसम्बन्धि, कर्मविभक्त्यन्तघटपदवत्त्वा’दित्यानयनादर्थपक्षकानुमानेन वाक्यार्थस्यातिरिक्तत्वाभावे तन्निरूपितबोधकत्वस्य वाक्येऽनभ्युपगमादर्थवत्त्वाभावाच्चिन्त्यमो निष्फलः । नचैवं ‘घटो घटत्वसम्बन्धी, तादात्म्येन घटपदवत्त्वा’दित्याद्यनुमानेन पदार्थस्याप्यनतिरिक्तत्वे तन्निरूपितबोधकत्वस्य पदेऽनभ्युपगमादर्थवत्त्वस्य कुत्राप्यभावेन सञ्ज्ञाप्रणयनस्य निरालम्बनत्वापातः, हेतुसाध्यपक्षधर्मताज्ञानमन्तरेणापि पदार्थबोधनादर्थवत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वमिति चेत्तथैव वाक्या-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

केचित्तु—‘न दोष इति । तदित्थं नियमनिष्कर्षः—‘स्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकप्रत्यय-प्रकृत्यन्यतरसमभिव्याहारानपेक्षप्रयोगार्हवत्पूर्वोत्तरभागस्यार्थवतः समुदायस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव’ति नियमशरीरम् । ‘शिवरामा’दावतिव्याप्तिवारणायार्थवत्त्वेन पूर्वोत्तरभागौ विशेषितौ । ‘बहुपदवः’ ‘पुत्रकाम्ये’त्यादावतिव्याप्तिवारणाय—प्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसम्बन्धित्वेन समभिव्याहारो विशेषितः । एवमपि—कुम्भकारादा-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सत्त्वात्तादृशसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः, ‘देवदत्तो गार्ग्ये’त्यत्रैव ‘देवदत्तेन कृते’त्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमेन वारणन्त्वसम्भवि, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणः तदादिनियमाभावात् ।

प्राप्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽभावः फलत्वेनोक्तः । यथाश्रुतमूलोक्तनियमे तु नियमेनैव तत्र

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

भविकशक्तिरित्येतदन्यतरा तन्निरूपकार्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकप्रातिपदिकसञ्ज्ञा-
फलभूतविभक्ति-पद-एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वं स्वातन्त्र्येण
प्रयोगार्हार्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । तथाहि-अभेदसम्बन्धावच्छिन्ना या गार्ग्यत्वावच्छिन्ना
प्रकारता तादृशप्रकारतानिरूपितदेवदत्तत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति स्वन्तदेव-
दत्तपदसमभिव्याहृतस्वन्तगार्ग्यपदप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वेन 'देवदत्तो गार्ग्ये'त्यत्र औपस्थापकशक्ते-
रानुभविक्शक्तेश्च पर्याप्तिरभावेन 'देवदत्तो गार्ग्ये' इत्येतत्पर्याप्तानुभावकशक्त्यौपस्थापकशक्त्यन्यतर-
निरूपकार्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकप्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतरत्वेन गार्ग्यपदो-
त्तरसोः तत्समभिव्याहारानपेक्षयैव 'गार्ग्ये'त्यस्य लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वेन निरुक्तार्थवत्त्वाभावाच्च
समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिरिति भाष्यसङ्गतिः । 'देवदत्तेन कृत'मित्यादौ तु भेदसंसर्गकदेवदत्त-

❁ चिदस्थिमाला ❁

'प्राप्ते'त्यस्य 'तद्धितान्तत्वा'दित्यादिः । 'अतएवे'त्युक्तमर्थं विशदयति-यथेति । मूलस्य तथार्थककरणे तु न
दोष इति सूचयितुं-यथाश्रुतेत्युक्तम् । पदत्ववृत्तित्यर्थः । एवेन परिभाषाव्यावृत्तिः । तत्र=उक्तसमुदाये ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

दर्शनोपधनाद्वाक्येऽर्थवत्त्वं किमपराध्यति ? । तदेतन्भ्युपगमे ह्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात् । 'पदसमभिव्या-
हाररूपाकाङ्क्षायाः करणत्वज्ञानसहकारेण पदैरेव वाक्यार्थस्यापि बोधनादशाब्दत्वं ने'ति चेत्, पदकर-
णत्वज्ञानसहकारेण पदादर्थबोधनात्तत्रापि अर्थवत्त्वाभावकल्पनतौल्यादशाब्दत्वप्रसङ्गात्तदवस्थ्यात् ।

नन्वितरासहकारेण पदजन्योपस्थितिर्विषयार्थवत्त्वमात्रात्पदानामर्थवत्त्वम्, पदार्थसम्बन्धित्वेन
पदोपस्थितस्य पदार्थसम्बन्धरूपवाक्यार्थस्य शब्दप्रयोज्योपस्थितिर्विषयत्वाच्छाब्दत्वञ्च नानुपपन्नमिति,
तत्र, शब्दजन्यधूमज्ञानेन जायमानाया वह्न्यनुमितेः शब्दप्रयोज्योपस्थितिर्विषयत्वेन शाब्दत्वप्रस-
ङ्गात् । तस्मात्पदस्यैव वाक्यस्यापि अर्थवत्त्वावश्यम्भावात्तद्व्यावृत्तिफलको नियमो न निष्फल इति
वाच्यम्, एवन्तर्हि वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वाऽननुभवात्तयोरर्थवत्त्वं दूरापेतम् ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

बुत्तरभागस्य समुदायप्रकृतिकसुप्रत्ययपेक्षत्वात्, पञ्चनावप्रियादौ पूर्वभागस्य तदपेक्षत्वात्, साङ्कृतिनादौ
'कूटि'न्नित्यस्योत्तरसमुदायप्रकृतिकसुप्रत्ययपेक्षत्वात्तस्य व्यभिचारित्ववाराण्य-स्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकत्वेन

❁ वरवर्णिनी ❁

किञ्च 'देवदत्तो गार्ग्ये'तिसमुदायस्याप्रत्ययान्ततयाऽर्थवत्त्वज्ञेन प्रातिपदिकत्वं दुर्वारं, न च समासग्रहण-
कृतनियमेन व्यावृत्तिः, उत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावाच्चियमाप्रसक्तेः । अथ 'देवदत्तो गार्ग्ये'
त्यत्र तादृशमर्थवत्त्वं नास्तीत्युच्यते तदा-स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हस्योत्तरभागस्यैव ग्रहणेऽङ्गसञ्ज्ञासूत्रभाष्यस्यो-
पष्टम्भकत्वस्याऽसम्भवेन प्रकृतग्रन्थासङ्गतिः । किञ्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषासिद्धेः पूर्वप्रत्ययान्ततया समासेऽर्थ-
वत्त्वज्ञेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या समासग्रहणं विषयमेवेति-अङ्गसञ्ज्ञासूत्रभाष्यस्य सङ्गतत्वेन शेखरोऽ-
सङ्गत एवेति चेन्न । 'देवदत्तो गार्ग्ये'त्यत्र 'देवदत्तेन कृते'त्यत्र च निरुक्तार्थवत्त्वं नालेख्य, 'अर्थवदन्तं
यच्छित्तान्त'मित्यर्थेन 'देवदत्तो गार्ग्ये'त्यस्यार्थवद्वाग्यन्तत्वेन प्राप्तसञ्ज्ञायाः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वार-
णमिति भाष्याशयो वर्णनीयः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अथ यावदसिद्धा समासग्रहणस्य विषयवत्त्व-
मेवेत्यपि न, 'प्रत्ययसामान्यग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा प्रवर्तते' इति पूर्वं स्वीकृत्य प्रत्ययविशेषग्रहणेऽपि
तस्याः प्रवृत्तिरिति साधनार्थैवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रभाष्यस्य प्रवृत्तत्वेन ततः पूर्वमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रकारक-कृत-पदार्थविशेष्यकशाब्दबुद्धिवावच्छिन्नं प्रति तृतीयान्तदेवदत्तसमभिव्याहृतकृतपदप्रकारकं ज्ञानमेव कारणम्, न तु तादृशाऽमन्तकृतपदप्रकारकं ज्ञानम् । अन्यथा 'देवदत्तेन कृतेन' 'देव-दत्तेन कृताये'त्यादौ शाब्दानुभावानुदयप्रसङ्गात् । तथाच 'देवदत्तेन कृते'त्येतत्पर्याप्तानुभावकशक्ति-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अर्थप्रतीतिरन्यथानुपपत्त्या तत्कल्प्यते इति चेद्वर्णैरन्यथासिद्धिरिति तत्र भूमः । तत्किमेकैकस्य वर्ण-स्यार्थप्रतीतिजनकत्वं ब्रूषे ? तत्समुदायस्य वा ? नायः—द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । द्वितीये-ऽप्युत्पद्यमानानां समुदायोऽभिव्यज्यमानानां वा ? अत्राप्याद्ये क्रमेणोत्पत्तिर्युगपद्वा ? नायः—आद्यु-विनाशिनामप्युत्पन्नध्वस्तत्वेन समुदायाभावात् । नान्यः—युगपदनेकविषयतात्वोष्टपुटव्यापारासम्भवात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

याः सत्त्वेन 'राजन् असु पुरुष सु' इत्यस्य प्रत्ययान्ततादित्वविरहेण पूर्वैर्नैव तत्र प्रातिपादिकत्वसिद्ध्या समास-ग्रहणस्य वैयर्थ्येन नियामकत्वसम्भवादिति श्रीमद्गुरुचरणाः ।

परे तु—'अर्थवत्समुदायानामित्यत्र अर्थवाञ्छासौ समुदायः, अर्थवताञ्च समुदाय इति तन्नेत्राग्रे प्रमाणमुपन्यस्यति—अत एवेति । 'देवदत्तो गार्ग्ये'ति नार्थवत्समुदायः, 'देवदत्त' इत्यस्य 'गार्ग्ये' इत्यस्य चार्थवत्त्वेऽपि 'देवदत्तो गार्ग्ये'त्येतत्समुदाये देवदत्ताऽभिन्नो गार्ग्य इत्येतदर्थविषयकबोधजनकाकाङ्क्षाया अभा-वेन समुदायस्थानर्थकत्वात्—नियमेन वारणासम्भवात्परिभाषया वारणं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । 'देवदत्तेन कृत' मित्यत्र तु सुरहितादपि हे देवदत्तेन कृतेति वाक्यादेवदत्तकर्तृत्वकरणकर्मभूतेत्यर्थप्रतीत्या सुरहित एव तादृशाकाङ्क्षायाः स्वीकर्णीयतया समुदायस्याप्यर्थवत्त्वात्समासग्रहणकृतनियमेन वारणमिति न कोऽपि दोषः—इति वदन्ति ।

सम्प्रदायविदस्तु—उत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हस्य ग्रहणे एवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रभाष्यं प्रमाणतया योजनीयं, गार्ग्येति च न तथा । एवञ्च नियमाप्रवृत्त्या परिभाषयैव वारणम्, 'कृते'ति तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगा-र्हमेवेति तत्र नियमेनैव वारणम् । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वञ्च—एतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तोत्तरसमभिव्याहारात-पेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकाङ्क्षाशालित्वम् । 'एतत्सञ्ज्ञा'पदेन च नियमेन व्यावर्त्तनीया सम्भावनाविषयी-भूता सञ्ज्ञा ग्राह्या, 'देवदत्तो गार्ग्ये'त्यत्र सुसहिते एव देवदत्ताभिन्नो गार्ग्य इति बोधजनकाकाङ्क्षा, न सुरहिते इति न तत्र तादृश स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वमुत्तरभागस्येति न नियमेन तत्र प्रातिपादिकसञ्ज्ञानिरास इति परि-भाषया वारणं युक्तमेव । 'देवदत्तेन कृते'त्यत्र तु सुरहित एवाकाङ्क्षाऽऽक्रियते, 'हे देवदत्तेन कृत' 'देवदत्तेन कृतपुत्र' इत्यादिवाक्यादेवदत्तकर्तृत्वोत्पत्तिकर्माभूतपुत्र इत्याद्यर्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । यदि तु 'देवदत्तो-गार्ग्ये'त्यत्रापि सुरहिते एवार्थबोधैपयिकाकाङ्क्षेत्युच्यते तदा—नियमव्यावर्त्तनीय—एतत्सञ्ज्ञा—पर्याप्त्यधि-करणषट्कवाच्यतावच्छेदकीभूतधर्मेण साक्षात्परम्परया वाऽवच्छिन्ना या धर्मिता तन्निरूपितसङ्ख्यानिष्ठ-प्रकारता-प्रयोजकविभक्ती—तरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमेव—स्वातन्त्र्येण प्रयोगा-र्हार्थवत्त्वं परिष्करणीयम् । 'देवदत्तेन कृत'मित्यादौ कृतपदोत्तरसुविभक्तिप्रयोज्यैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता कृतपदार्थकरणकर्मभूतनिष्ठा धर्मिता देवदत्तनिष्ठावच्छेदकताकर्तृत्वनिष्ठावच्छेदकताकर्मत्वनिष्ठावच्छे-दकता काअस्त्येव, तत्र कृतपदार्थैकदेशात्त्वर्थकरणक्रियायामेव देवदत्तादीनामन्यत्वात् । 'देवदत्तो गार्ग्ये' इत्यादौ तु देवदत्तास्य गार्ग्यपदार्थे एवान्वयेन एकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकत्वस्य देवदत्ता-दावभावाच्च दोषः । तत्र हि प्रस्तुत देवदत्तनिष्ठाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितगार्ग्यादिनिष्ठधर्मिता-वच्छेदिकैव एकत्वादिसङ्ख्या (न तु तत्र सङ्ख्यानिष्ठा प्रकारता) इत्याहुः ।

तदप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन 'वृषण्वसु'रित्यादौ पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्ययुक्तमित्यपास्तम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजिकैवाम्बिभक्तिरिति तदितरसममिव्याहारानपेक्षया 'कृते'त्यस्य लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वेन निरुक्तार्थवत्त्वस्य सत्त्वेन 'देवदत्तेन कृते'त्यस्य समासग्रहण-कृतनियमेन व्यावृत्तिः सिध्यतीति दिक् । अपास्तमिति । 'वृषण्वसु'रित्यादौ व्यभिचारेण समास-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदिति । प्रातिपदिकस्येत्यर्थः । आद्यदोषमुद्धरति—एतेनेति । उक्तार्थकरणेनेत्यर्थः । नन्वङ्गाधिकारविहित-सुप्रत्ययनिमित्तकार्याणां सुवादेशविधायकानाञ्च वैयर्थ्यापत्त्या श्रवणं भविष्यति, न च 'राम' इत्यादौ

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नापि द्वितीये द्वितीयः, प्रत्येकध्वनिभिः समुदायाम्बिव्यक्तेरसम्भवेन क्रमेणैवाम्बिव्यक्त्या समुदायाभावस्य तदवस्थत्वात् । असु तर्हि तात्वोष्टपुटव्यापारजन्यचरमवर्णोत्पत्तिकाले, तादृशध्वनिना तदम्बिव्यक्ति-काले(वा) 'वीचीतरङ्ग'न्यायेन पूर्ववर्णजन्यतत्तद्वर्णानां, पूर्वपूर्वतत्तदम्बिव्यक्तताम्बिव्यक्तियुजां वा तेषां सङ्गावात्समुदायस्य तथात्वं; न, सममेवोत्पद्यमानानामम्बिव्यक्त्यामानानां वा पौर्वापर्येणावस्थाने प्रमाणा-भावात्सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्तेरविशेषप्रसङ्गात् । एतेनोत्पत्त्यम्बिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्मिन्पूर्वपूर्व-वर्णानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनान्त्यवर्णानुभवजनितसंस्कारहेतुकैकस्मृत्युपाखण्डवर्णसमुदायस्य वाचक-त्वमित्यपास्तम् । ननु च 'स'ज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वं रेफस्यानन्तर्यं, सकाररकारयोरानुपूर्वी मौनि-श्लोकानुरोधात्, सा च मनसा गृह्यते, मनसोपनीता च श्रोत्रेन्द्रिये भासते । 'सुरभि चन्दन'मित्या-दिवद्वहिरिन्द्रियेण ज्ञानोपनीतस्य स्वायोग्यस्यापि ग्रहोपगमात्सरो रस इत्यादौ नास्त्यर्थप्रतिपत्ते-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रत्ययो विशेषित इत्यलम् । असङ्गतिः स्पष्टैवेति । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषितः प्रागर्थवत्सूत्रे प्रत्ययान्तवत्स्यापि यथाकथाञ्चित्तया गृहीतुं शक्यत्वेन समासस्य प्रातिपदिकत्वाऽप्राप्त्या विध्यर्थेमेवेदानां

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

क्रियमाणे याऽऽकाङ्क्षा तन्मूलको यः संसर्गः परस्परमन्वय इत्यर्थः । भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति । इदमयुक्तम्—तद्वितान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकसङ्गायास्तदादिनियमाश्रयणेन वारणेप्यर्थवत्सूत्रेण तस्या दुर्वारत्वात् । किञ्च तदादिनियमाभावे 'देवदत्तो गार्ग्ये'ति समुदायस्य तद्वितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्व-मापादितं भाष्ये, तदानीं च न समासग्रहणस्य नियमार्थत्वम्, समासस्य प्रत्ययान्तत्वात् : तदा नियमस्य चाभावात्, किन्तु विध्यर्थमेव । तथा च 'देवदत्तो गार्ग्ये'ति समुदायस्य सूपपन्नं प्राति-पदिकत्वापादनम् । किञ्च 'कुम्भकारे'त्यादिसमासे उत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन, 'शुक्लीकृत्से'त्यादौ कुम्भस्तियोगे एव च्चेः साधुत्वात्कुम्भस्तीन्विना 'शुक्ली'त्यादिपूर्वभागस्य स्वात-न्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन च, 'पटुपटु' 'एकैक'मित्यादेरितिदिष्टसमासत्वमाश्रित्य प्रातिपदिकत्वस्य वक्त-व्यतया तद्वदुक्तपूर्वोत्तरभागयोः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वाभावेन च स्वातन्त्र्येण प्रयोगा-र्थवत्त्वपूर्वोत्तरभागकत्वेन समासमात्रेऽस्तीति समाससाजात्येन नियमशरीरे नायं धर्मः प्रवेष्टुं शक्यः ।

एवं 'पञ्चगवधन' इत्यादिसमासे 'पञ्चगवे'ति पूर्वभागस्य च स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वम् । किञ्चधामास मूलकेनोपदंशमित्यादिवाक्येऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकत्वं दुर्वारम्, 'एधामासे'त्यनयोः परस्परपरिहारेणोपदंशमित्यस्य मूलकेनेत्येतत्परिहारेण प्रयोगार्हत्वाभावेनोक्तनियमेनाव्यावृत्तेः । तस्मात्पञ्चीनिर्देशादिभिर्न सुबन्तानां समासा विहितास्तदेकवाक्यतापन्नं यत् 'कृतद्वितसमासश्चे'ति

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

रविशेषः । नचैवमपि ‘स’ज्ञानानन्तरज्ञानविषयो रकार इति रकारमुख्यविशेष्यकमानुपूर्वाविशेषणकं लौकिकप्रत्यक्षं न स्यात्, रकारोत्पत्तिः, तज्ज्ञानं, तत्र ‘स’ज्ञानानन्तर्यग्रहणश्चेत्येतावत्पर्यन्तं रकारनाशेन विशेष्याभावादिति वाच्यं, वीचीतरङ्गन्यायेन श्रोत्रावच्छेदेन नाना रकारा उत्पद्यन्ते, तत्र तत्तद्व्यक्तिभेदेऽप्यानुपूर्व्या एकत्वात् पूर्वकारस्य श्रोत्रसमवेतत्वात्तत्समवेतरत्वस्य समवेतसमवायेन निर्विकल्पकोत्पत्तावनन्तरं रकारे प्रथमं रकारघटितसम्बन्धेन ज्ञातानुपूर्वा विशेषणतया भासते इत्यभ्युपगमात् । तथा च रकारोत्पत्तिः, तज्ज्ञानं, तत्र सज्ञानानन्तर्यग्रहः, सा चानुपूर्वा रकारनाशेऽपि रकारान्तरे विशेषणतया श्रोत्रप्रत्यक्षे भासते इति, नैतदस्ति, वर्णानां क्रियावत्त्वाभ्युपगमाज्ज्ञदिति श्रोत्रदेशमागतानां श्रोत्रेण ग्रहाच्छ्रोत्रस्यैव वाहङ्कारिकलेन वर्णदेशगमनात्तद्ग्राहीवीचीतरङ्गन्यायेनानन्तवर्णोत्पत्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । ज्ञानानामपि वर्णवदाशुविनाशिलेनोत्तरज्ञाने पूर्वपूर्वज्ञानवत्त्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादानुपूर्वा एवाभावात्तद्विशेष्यस्य वर्णे सुतरामभावाद्यथाकथञ्चिद्ग्राहे वा आनुपूर्वा-अनन्तत्वेन तस्याः शक्तावच्छेदकलासम्भवेन तद्विशिष्टे शक्तिग्रहस्यैवासम्भवप्रसङ्गात् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

समासग्रहणमिति नियमकथाप्युच्छिन्नमिति न भाष्यासङ्गतिः, प्रत्युत परिष्कृतार्थवत्त्वाभावात्प्राप्तिरेव नेति भवतामेव तद्विरोधः, अर्थवत्त्वे हि परिभाषास्वीकारेणोत्तरसूत्रेणाप्राप्तावपि नियमाप्राप्त्या सा दुर्बारा स्यादिति चेन्न, कृत्तद्धितेति सूत्रे परिभाषाप्रयोजनदानावसरे यथार्थवत्सूत्रे परिभाषा न स्यात्तदार्थवत्सूत्रन्त्यक्तवो-त्तरसूत्रे भगवतो गमनं निर्देष्टुं स्यात्, अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे तु ‘गामानये’त्यादिवाक्यानां प्रत्ययान्तत्वादेवाप्राप्तावपि ‘मूलकेनोपदेश’मित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसक्तैर्दृढतया तत्र प्रथमं परिभाषा-प्रदर्शनस्यावश्यकत्वात् । न च ‘देवदत्तः पाचक’ इत्यादावतिप्रसङ्गसत्त्वेन प्राथमिककृद्ग्रहणतया वीजा-भावात्त्वयापि तद्भाष्यमवश्यमुपलक्षणतया नेयमिति वाच्यं, प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरहे कृद्ग्रहणपरिभाषायाः ‘सपूर्वस्य चेतृत्तिकारकपूर्वस्यैव’ति नियमार्थत्वापत्त्यातिप्रसङ्गभङ्गस्यैव बीजत्वात् । तस्मादर्थवत्सूत्रे प्रयोजनमदर्शयतो भगवतः ‘प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यत्कर्तव्यं तदन्यथासिद्ध’मित्यभिप्रायः कल्पनीयः ।

अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपर्युदासो नास्तीति भट्टमिहान्नः । प्रत्ययान्तपर्युदासस्त्वस्यैवेति चेत्तत्राऽप्रत्यय इत्यत्र-न विद्यते प्रत्ययो यस्येति बहुव्रीहिः, अन्यपदार्थ एव प्रत्ययविधानावभाष्याद्यवयवक-प्रत्ययचरमावयवकः समुदायः । यथाकथञ्चित्प्रत्ययान्तेपि पारिभाषिकप्रत्ययान्तत्वस्य सत्त्वेन नाप्राप्तत्वेन तन्निषेधस्योचितत्वात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तत्—सुबन्तानां समुदायस्य समासमञ्जानियमपरम् । तेन ‘नीलो घट’ इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिः । न चैवं ‘गवित्ययमाहे’त्यादौ दोषः, ‘गविती’त्यस्य प्रातिपदिकत्वेपि क्षल्यभावात् । ‘गवित्यय’मितिसमुदायस्य तु सुबन्तसमुदायत्वेनैव वारणात् । ‘देवदत्तो गवित्याहे’त्यत्र तु ‘देवदत्तो गवि’त्यस्य न प्रातिपदिकत्वं, परस्परानन्वयेनानर्थकत्वात् । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविब-क्षाया एव वक्ष्यमाणत्वेन गवित्यस्यासुबन्तस्याप्राप्तिश्चात्र । नन्वेवमपि ‘वृत्रम्—अह’ञिति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं दुर्बारं, सुबन्तसमुदायत्वाभावनोक्तनियमेनाव्यावृत्तेरिति चेन्न । ‘जहि कर्मणे’त्येत-देकवाक्यतापञ्चनानेन सुप्तिङन्तसमुदायस्यापि प्रातिपदिकत्वनियमनात् । नन्वेवमपि ‘पचति—भवती’त्येतत्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं दुर्बारम्, उक्तनियमद्वयाविषयत्वादिति चेन्न । ‘आख्यातमा-ख्यतेने’त्येतदेकवाक्यतापञ्चनानेन तिङन्तसमुदायस्यापि प्रातिपदिकत्ववारणात् । तदेतभिरेत्यार्थ-वत्सूत्रे भगवता भाष्यकृतोक्तं—तुल्यजातीयस्य नियमो, ‘यथाजातीयकानां च समासः, सुबन्तानां च समासः, सुप्तिङ्गसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञारभ्यते—‘जहि कर्मणे’ति, सा नियमार्था भविष्यति । तिङ्गसमुदायस्यापि तिङि प्राप्नोति तिङ्गसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञारभ्यते—‘आख्यात-

❀ ज्योत्स्ना ❀

अत्रायं सिद्धान्तः—वर्णातिरिक्तं पदं पदातिरिक्तञ्च वाक्यं—स्फोटति वर्णातिरेकेण प्रकाशत इति व्युत्पत्त्या स्फोटपदामिषेयं तावदवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तस्य नित्यत्वादेकत्वादखण्डत्वाच्च शक्तिग्रहादेनानुपपत्तिः । नचैवं 'ततः सर्वदार्थबोधप्रसङ्गः, व्यञ्जकत्वेन वर्णानामभ्युपयोग इति चेत्, एकैकवर्णस्य तद्व्यञ्जकत्वं समुदायस्य वेति विकल्पप्राप्तेनाभिव्यञ्जकग्रहासम्भवादभिव्यञ्जकग्रहस्य सुतरामसम्भवात् । तदुक्तम्—यःस्फोटोऽभिव्यज्यते वर्णबुद्धिभिः सोपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते इतीति वाच्यं, प्रथमवर्णस्यैव तद्यञ्जकत्वेऽप्युत्तरोत्तरवर्णानां चरमवर्णपर्यन्तानां विशदविशदतरविशदतमाभिव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपयोगात् । विशदतमाभिव्यक्तिसहकृतस्यैव तस्यार्थबोधे उपयोगात् । यदाहुः—'तामस्येन तु तद्यक्तिः सर्वान्ते रजतत्त्वव'दिति, नच विशदविशदतरविशदतमाभिव्यक्तिसहकारेण वर्णा एव स्फोटमिवार्थमभिव्यजन्तु, किमन्तर्गडुना स्फोटनेति वाच्यं, स्फोटाभिव्यक्तेः श्रौत्रप्रत्यक्षरूपत्वाभ्युपगमात्प्रत्यक्षे च रजतत्त्वपरिक्षणन्यायेन विशदाविशदभावस्वीकारेऽप्यर्थोभिव्यक्तौशब्दबोधार्थिकायां तथा कल्पने मानाभावात् । 'शब्दो वाचकोऽर्थो वाच्य' इति प्रतीतिः शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

अत एव 'सनाद्यन्ता' इत्यत्राप्येवं निर्वाहसम्भवात्प्रयोजनान्तरं 'देवदत्तो गार्ग्य' इति दत्तम् । तेन च गुरुभूतव्याख्यानगम्ययोगविभागापेक्षयान्यपदार्थविशेषग्रहणमेव लघ्विति सूचितं भगवतेति दिगित्यन्ये। वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रे प्रयोजनमदर्शयतो भगवतः प्रत्ययविशेषग्रहण एव प्रयोजनप्रदर्शने तात्पर्यम्, तत्सामान्यग्रहेप्येतत्प्रवृत्तिरित्यैव । अत एव 'प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वरा' इत्यादिना तद्विशेषग्रहणान्येबोदाहृतानि; तस्मात्समासग्रहणस्य नियमार्थत्वेमेवेति प्राचां भाष्यासङ्गतिरेवेति नव्याशयः ।

किञ्चोत्तरसूत्रेर्धवत्पदानुवृत्तौ केवले कृति पारिभाषिकार्थवत्त्वासम्भवात्कृतद्धितांशे तदन्तविधौ तद्विशेषणे तावदर्थवत्पदांशेपि तदन्तविधौ बाधकाभावाद'र्धवदन्तं यत्कृतद्धितान्त'मित्यर्थस्य वक्तुं शक्यतया समुदायस्यार्थवत्त्वाभावेप्यर्थवान्—यो गार्ग्यशब्दस्तदन्तत्वेन परिभाषातः प्राकृतद्धितान्तत्वसत्त्वेन च प्रातिपदिकत्वस्य प्राप्तिस्त्वाद, तत्परिभाषोत्तरान्तु विशिष्टस्यार्धवदन्तत्वेपि तद्धितान्तत्वाभावाच्च दोषः । केवलगार्ग्यस्योपगवादीनाञ्चार्धवदन्तत्वमातिदेशिकं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । यत्तु—अर्धवदन्तं यत्कृतद्धितान्तमित्यर्थोत्तरप्राप्तिरिति, तन्न, निरुक्तार्धवत्त्वमात्राय व्यावर्त्यकृतद्धितान्ताऽप्रसिद्धा इतरव्यावर्तकत्वरूपव्यापारवत्करणत्वाभावेन करणतृतीयान्तपदघटित—'येन विधि'रित्यस्याप्रवृत्तेरिति चेत्,

❀ विषमपदविवृतिः ❀

माख्यातेने'ति, सा नियमार्था भविष्यती'ति । नन्वेवमपि 'देवदत्तस्य पुत्र'इत्यस्य, 'ओदनं पचती'त्यत्र 'ओदनं पचे'त्यस्य, 'अजां गमयती'त्यत्र 'अजां गमी'त्यस्य प्रातिपदिकत्वं स्यात् । नचाद्ये विभक्तीतरदेवदत्तेत्यपेक्षयाऽन्ये चैतत्सङ्गाफलभूतविभक्तीतरतिङपेक्षयाऽर्थबोधकत्वेनैतत्सङ्गेल्या-द्यर्थवत्त्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् ; ईदृशार्थवत्त्वस्य भवद्भिरनङ्गीकारात् । एवं भू सत्तायामित्यस्य प्रातिपदिकत्वं दुर्वारम्, 'भू' इत्यस्य सुप्तिङन्तभिन्नत्वेनोक्तनियमत्रयाविषयत्वात् । एतेन 'कटप्रजुश्रीणा' मिल्येतदेकवाक्यतापञ्चेन 'कृतद्धिते'त्यनेन धातुसुबन्तसमुदायस्योपपदम-ति'ङित्येतदेकवाक्यतापञ्चेन चानेन सुबन्तसुप्तिङ्भिन्नप्रत्ययान्तसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमाच्च दोषोऽत्र परास्तम्, 'देवदत्तस्य पुत्र' इत्यादौ दोषानिवारणाच्चेति चेत्सत्यम्, प्रकृतिप्रत्ययो-रन्वयव्यतिरेकभ्यां, पदवाक्ययोश्च लोकेऽर्थबोधजनकत्वेन वृत्तिकल्पनेपि 'स्य पुत्र'इत्यादिस्तत्कल्पने मानाभावेन वृत्त्याऽर्थवत्त्वाभावादेवादोषात् । 'कटमु' 'पाचक' 'कुम्भकारा'दौ तु 'समर्थः पद-विधि'रिति शास्त्रप्रामाण्यादेव वृत्तिमत्त्वम् । 'उपपदमति'ङित्येतदेकवाक्यतापञ्चेन 'कृतद्धिते'त्यनेन सुबन्तप्रातिपदिकसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमनाच्च 'भू सत्ताया' मिल्यत्र दोषः । भेदविवक्षया-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

वाच्यवाचकतालक्षणस्य कल्पनेन व्यञ्जकसमुच्चयस्य व्याघ्रीत्यादावनङ्गीपोरिव दर्शनेऽपि वाचक-समुच्चयस्यादृष्टचरस्य वर्णेषु सद्भावे प्रामाणाभावाच्च । अपरे पुनरेवं सञ्चिन्ते—वर्णानामेवार्थाभिव्य-ञ्जकत्वे एकं पदमेकं वाक्यमिति प्रतीतेर्निरालम्बनत्वापत्तिः—तेषामनेकत्वात् । सेनावनादिवदेकार्थ-प्रत्ययजननौपाधिलभ्यः स इति चेत्तन्न, विकल्पावहत्वात्, तथाहि स एकोऽर्थः किमविशिष्ट उत विशिष्टः, नाद्यः—घट इत्यादितो घटत्ववैशिष्ट्यादिना बोधादविशिष्टार्थप्रत्ययस्य शशविषाणोपमानत्वात् । नान्त्यः, घट इत्यत्रैकं पदमिति प्रत्ययस्य घटमानयेत्यत्रैकं वाक्यमिति प्रत्ययस्य चाविशेषणपर्याय-प्रसङ्गात् । नचैकविभक्त्यन्तार्थेन वैशिष्ट्यस्य विशेषणादेकविभक्त्यन्तार्थविशिष्टार्थविषयादेकं वाक्य-मिति प्रत्ययात्तद्विन्नविषयैकपदप्रत्ययस्य विशेषः स्पष्ट एवेति वाच्यम्, दधानयेति लुप्तविभक्तिक-वाक्ये एकं पदमिति प्रत्ययप्रसङ्गस्य तथाप्यपरिहारात् । नच लुप्तविभक्त्यनुसन्धानादेकं वाक्य-मित्येव तत्र प्रत्ययो नलेकं पदमित्यपीति परिहारः, राजपुरुष इति समस्तपदे एकं वाक्यमिति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

‘पञ्चनावे’त्यस्य केवलकृत्तद्धितयोश्च तद्व्यावर्त्यताप्रसिद्धेः । सन्निपातपरिभाषया यथा न पञ्चनावेत्यस्य सिद्धिस्तथोक्तं प्राग् । न च केवलयोः फलभावादेव न सञ्ज्ञा, पदसञ्ज्ञासूत्रस्थं भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिरिति वाच्यम्, औपगवः पाचक इत्यादावपत्यकवर्धकयोस्तद्धितकृतोः सञ्ज्ञापत्तावपत्यादिगतां सङ्ख्यामादाय सुनुत्पत्तेः फलत्वात् । अवयवात्तदुत्पत्तौ च विशिष्टस्य पदत्वानापत्त्या दूषणान्तरं स्फुटमेवेति प्रत्युत विरोधो न । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे प्रत्ययान्तत्वस्य ‘सनाद्यन्ता’ इति धातुत्वस्य चानर्थकेपि सत्त्वेन व्यभिचारा-दर्शवत्त्वेन सादृश्यग्रहणानापत्तावर्धवत्पदस्य वैयर्थ्याभावात्परिष्कृताथैवत्वाभावेन यथाश्रुताथैवत्वस्य च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र सत्त्वेन प्राप्तिरेवेति न प्रत्युत विरोध इत्यन्ये आहुः । परन्तु तदं कुशकाशाबल-म्बनं नव्यग्रन्थश्रद्धालुभिरादरणीयं क्षोदक्षमन्तु नेत्यलं बहुनेति व्याचक्षते । आहुतिरिति—सुचितास्वरसस्तु समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वापत्त्या प्राचां भाष्यासङ्गतिविरहस्तु न । इमामेवार्चं मनसि निधाय ‘सनाद्यन्ता’ इति द्वितीयफलोद्भावनत्वात् । इदन्तु बोध्यं—प्राचीनमतेष्वुत्तरसूत्रे एकार्थाभावविशिष्टत्वरूपार्थ-वत्त्वग्रहस्योक्तत्वेन ‘देवदत्तो गार्ग्य’ इत्यत्र तदभावेन प्रकृतभाष्यसङ्गतिरस्त्येव, तत्परिहारश्चाथैवत्पदे तदन-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

‘भू’ इत्यस्य प्रातिपदिकत्वात्, निर्देशात्सुबुत्पत्तिर्नित्यन्यत् । ‘कटपु’ इत्येतदेकवाक्यतापञ्चने धातु-सुबन्तसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वनियमनाच्च । ‘प्रकृतिवदनुकरण’मिति पु इत्यस्यापि धातुत्वात् । अत एव सुबनुत्पत्तिः । नियमत्रयप्रदर्शनपरं भाष्यं तूपलक्षणम् । नन्वेवमपि ‘पचति—पचति-तरा’मिति द्विवचनान्तरपि तिङन्तसमुदायसत्त्वेन नियमव्यावर्त्यापातः, एवं ‘शिवभागवत’ इत्यस्यापि नियमव्यावर्त्यतापातः, सुबन्तसमुदायसत्त्वादिति चेन्न । तिङन्तसुबन्तमात्रघटित-समुदायस्यैव तेन व्यावर्तनान् । एतेन ‘प्रत्ययान्तानां समुदायस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्हि समास-स्यैवेत्येक एव नियमोस्तु, कृतं नियमत्रयेणे’त्यपास्तम् । प्रत्ययान्तमात्रघटितेति परिष्कारासम्भ-वेनोक्तस्थले ‘पाचकि’ रित्यादौ च दोषापत्तेः । न च प्रकृतिप्रत्ययभावापन्नसमुदायविषयक एव नियमोस्त्विति वाच्यम्, ‘पचतितरा’ मित्यत्रातिव्याप्तेः, तरामित्यस्याप्रत्ययत्वात् । यदि च ‘प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नौ यावर्थवन्ता’वित्युच्येत, तदापि ‘पचति आ’मिति भागद्वयमादाय तत्रा-तिव्याप्तिः, उक्तभागद्वयस्य प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वात्, आमस्तिङन्ताप्रकृतिकत्वात्, कथञ्चि-त्तत्रातिव्याप्तिवारणे उक्तधर्मद्वयस्य समासमात्रवृत्तित्वासम्भवः । ‘बहुखट्वक्’ इत्यादिसमासे पूर्वा-त्तरभागयोः ‘क’ ‘बहुखट्व’ इत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययभावापन्नत्वात् । कपः समान्तान्तावयवत्वेन

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रत्ययप्रसङ्गापरिहारस्य तदवस्थलात् । विभक्तौ श्रूयमाणलविशेषणेऽपि कण्ठकाल इत्याद्यलुक्समासे एकं वाक्यमिति प्रत्ययस्य दधानयेति लुप्तविभक्तिके वाक्ये एकं पदमिति—प्रत्ययस्य प्रसङ्गस्तदवस्थः । अनेनैव न्यायेनैकबुद्धिविषयलस्योपाधिलं वर्णानां निरसनीयम् । न च कश्चित्पादात्मा स्फोटोऽपरस्तु वाक्यात्मेतिव्यवस्थार्थमेकविभक्त्यन्तलस्य तदनेकलस्य चोपाधिलकल्पनाया आवश्यककलात्प्रागुक्तविकल्पासहलं स्फोटवादिनोऽपि सममिति वाच्यं,—वस्तुसत एवोपाधेस्तन्नियामकतया ज्ञानस्यानुयोगात् । न च वर्णातिरिक्तस्फोटानभ्युपगन्तृणां तुल्यमेतत्—उक्तोपाधिप्रतिसन्धानव्यतिरेकेष्वैक्यप्रत्ययात् । सेनावनादिबुद्धेरुपाधिप्रत्ययं विनानुत्पादेन दृष्टान्तवैषम्यस्यान्यथापातात् । एकबुद्धिविषयलमात्रस्य समूहालम्बन—समुल्लिख्यमानघटपटादिष्वैक्यप्रतीत्यनुपधायकलात् । एकार्थधीहेतुलस्य तावद्वर्णानामेकार्थवाचकलसिद्धयुत्तरकल्यलाचेति । एवं स्थिते वाक्यार्थेनार्थवतो वाक्यस्य प्राप्ता सञ्ज्ञा समासग्रहणकृतनियमेन निवार्यते । तत्रापि फलमाह—प्रातिपदिकत्वे हीति । ननूत्तरसूत्रेऽर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते नवा ? नाद्यः—शशशृङ्गादेर्वैध्यार्थरहितसमासस्य पूर्वेण सञ्ज्ञानापत्तौ समा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

विधिरित्येकः पूर्ववदेव, अपरश्च विभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधकरूपार्थवत्त्वमुत्तरसूत्रे, परिभाषाविरहे एकार्थोभावस्य कृत्तद्धितान्तव्यभिचरितत्वाभावात्तेन तद्रूपस्यैव ग्रहणे मानाभावादिति । देवदत्तो गार्ग्य इति । नन्वेवं 'राशः पुरुष' इत्यत्र सुविनिमुंकराशः पुरुषे' त्यस्य पूर्वसूत्रेण सञ्ज्ञा दुर्कारेव, उत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वेन नियमेन व्यावर्तयितुमशक्यत्वात् । नचैवन्तस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिः, लौकिकवाक्यस्यैव तथाभूतत्वेनैव प्रसिद्धत्वादिति चेन्न; त्वदुक्तीत्या विभक्तिरहितोत्तरभागवत्समुदाये प्रातिपदिकत्वापादनतया तदवयवपूर्वभागविभक्तेलुका लुप्तत्वेन तादृशवाक्यस्यैव गगनारविन्दतुल्यत्वात् ।

अथोत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हताऽऽग्रह एव लज्यतामिति चेन्न, प्रकृतभाष्यविरोधात् । अथ तादृशार्थाग्रहेतिप्रसङ्गोऽनाग्रहे तु भाष्यविरोध इत्युपयतः पाशा रज्जुरिति चेत्तर्हीत्यं नियमः प्रकल्प्यतां, पूर्वसूत्रेणार्थवत्समुदाये चेत्सञ्ज्ञा तर्हि स्वतन्त्रप्रयोगार्थवत्पूर्वोत्तरभागघटित एवेति, तथाच प्रयोगानर्हेत्तरभागकसमुदायस्य पूर्वसूत्राविषयत्वमिति न कश्चिदोषः । अत एव भाष्ये प्रकृतो यजन्तत्वेनैव सञ्ज्ञाभाशंक्य तत्समाधानञ्च कृतम् । अन्यथा तद्धितान्तत्प्रयुक्तसञ्ज्ञाव्यावर्तकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव समूहस्य प्रत्ययान्तत्वाभावेन प्रत्ययान्तपशुदासाप्रवृत्त्या पूर्वसूत्रेणैव तस्या दुर्वारत्वात्तत्परिहाराकरणेन न्यूनतया भाष्यासङ्गत्यापत्तेरित्यपरे-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कान्तस्य समासत्वात् । 'भागवत-शिवे'त्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययभावनानापञ्चत्वादर्थवत्त्वाच्च 'शिवर्भागवत' इत्यस्य नियमव्यावर्त्यत्वापाताच्च । नन्वेवमपि 'राजकुमारीश्रित' इत्यत्र युगपद्वृत्तिद्वयपक्षे प्रातिपदिकत्वानापात्तः, सुबन्तमात्रसमुदायसत्त्वादिति चेन्न । युगपद्वृत्तिद्वयोत्तरं राजकुमारीत्यस्य समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन पुनः सुपि पुनर्द्वितीयातपुरुषेणादोषात् । 'श्रिते'त्यस्य प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्, उत्तरपदे चेति निषेधस्य पदान्तविधावेव प्रवृत्तेः ।

केचित्तु नियमस्य परस्परसमानाधिकरणसमाससञ्ज्ञाश्रयाघटितसुबन्तसमुदायविषयकलाञ्जोक्तदोष इति, तच्च । 'राजकुमारीश्रितस्य पुत्र' इति वाक्ये प्रातिपदिकत्वापत्तेः । उक्तद्वयाश्रयघटितल समासलानाश्रयघटितत्वाभयाभावनिवेशेपि 'राजा कुमारीश्रितस्य सुन्दर'वाक्ये तदापत्तिरिति दिक् । उक्तद्वयाश्रयघटितलैकार्थभाष्यपर्याप्त्यधिकरणत्वोभयाभावनिवेशो न सम्भवति, राजकुमारीश्रितपुत्रे तदभावात् । 'राजकुमारीश्रितो' 'मूलकेनोपदंश'मित्यादौ दोषाच्च । अत्र कुमारीश्रितशब्दादेव सुबुत्पत्तिरित्यपि कश्चित् ।

वाक्यस्य नेति । प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणानापत्तिः । 'पिण्डी'मित्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगेऽलुक्समासे चाङ्गाधिकारविहितसुप्रत्ययनिमित्तककार्याणां सुबादेशानाञ्च चारितार्थ्यं, विकल्पेन समासविधानञ्च स्वराद्यर्थमिति भावः ।

शशशृङ्गादिपदानाञ्च बौद्धे शशशृङ्गादौ शक्तिरिति पूर्वणैव प्रातिपदिकत्वं सिद्धम् । स्वप्नाद्यनुरोधेन च बौद्धपदार्थस्याऽऽवश्यकत्वम् । अक्षौहिणीरथन्तरादिपदेषु अवयवाना-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

व्यापकत्वस्य पदपूर्वावयवकसमुदायेऽभावेऽपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकसमुदाये सत्त्वादिति भावः । आवश्यकत्वमिति । ज्ञानमात्रं प्रति विषयस्य कारणत्वेनातीतानागतविषयकज्ञाना-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्ताफल्यं वाक्यस्यैव प्रयोगादत आह—पिण्डीति । अत्रापि वाक्यव्यवहारपक्षे आह—अलुगिति । 'निमित्ते'ति बहुव्रीहिः । ननु 'न लुमते'ति निषेधानित्यत्वात्तत्सिद्धिरत आह—सुवेति । नन्वेवमपि विकल्पेन समासविध्यन्यथानुपपत्त्या लुङ्, नहि तथा सति तत्साध्यप्रयोगद्वयसिद्धिरत आह—विकेति । चत्स्वर्थे । एवमप्यादिना विशेषणयोगादिपरिग्रहः । ननु निरर्थकशशशृङ्गादिसमासे विध्यर्थत्वमेवैतदुचितमत आह—शशेति । बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यन्तासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य शब्देन बोधनादिति भावः ।

ननु प्रसिद्धपदार्थद्वयस्य सम्बन्धमात्रारोप एव सुवचोऽत आह—स्वप्नेति । तत्रानुभूतपदार्थानां न व्यावहारिकत्वं, प्रतिबोधादावप्युपलम्भापत्तेः । घटादावप्येवमेवेति मञ्जूषायां विस्तरः । ननु रथन्तरादिष्ववयवानां सर्वथाऽऽनर्थक्यात्कथं साजालेन नियमस्यार्थवत्समुदायविषयत्वमपीत्यत आह—अक्षौहितीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मांशेऽर्थवद्ग्रहणस्यासम्बन्धकल्पने समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वापत्तेः । नान्त्यः—पञ्चनावप्रिय इत्यादौ निरुक्तार्थवत्त्वाभावात् पञ्चनावेत्यस्य सञ्ज्ञाप्रसङ्गात् । अत एव 'वृत्तिरधातुः प्रातिपदिकमेतावतैव सिद्धे पूर्वत्र प्रत्ययपर्युदासस्योत्तरस्य च सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्यानं न कृतम्, पञ्चनावेत्यस्य तद्धित-समासवृत्तिरूपत्वेन दोषादत आह—शशशृङ्गादिपदानाञ्चेति । ननु केवलबुद्धिसत्तामारुढं मास्त्वतिरिक्तं शशशृङ्गादि, अन्यथाख्यातिवादाभ्युपगमात्प्रसिद्धशृङ्गे शशीयत्वग्रहेण तद्बुद्धेरन्यथासिद्धत्वादित्यत आह—स्वप्नाद्यनुरोधेन चेति । 'विप्र ! पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन । स्वप्न-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सङ्गिरन्ति । तत्रापि फलमाह—प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणानापत्तिरिति । न च धातुसाहचर्येण वृत्त्यवयवस्यैव प्रातिपदिकावयवस्यापि ग्रहान्न लुगिति वाच्यं, मूलकेनोपदंशमित्यादौ दोषात् । स्वराद्यर्थमित्यादिना विशेषणयोगादिसङ्ग्रहः । शशशृङ्गादिपदानाञ्चेति । बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यन्तासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य शब्देन बोधनादिति भावः । ननु प्रसिद्धपदार्थद्वयस्य सम्बन्धमात्रारोप एव सुवचोऽत आह—स्वप्नेति । तत्रानुभूतपदार्थानां न व्यावहारिकत्वं, प्रबोधेऽप्युपलम्भापत्तेः । ननु स्वप्नरथन्तरा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु शशशृङ्गादिसमासे शशशृङ्गादेरलीकत्वेनानर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ समासग्रहणं विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थमित्याशङ्क्याह—शशशृङ्गादिपदानामिति ।

विप्र ! पृथ्व्यादि चित्तास्थं न बहिष्ठं कदाचन ।

स्वप्नभ्रममदाधेषु सर्वैरेवानुभूयते ।—

—इति कौर्मस्मृतेरनादिवासनारूपेणान्तरवस्थितरजतादेः कामादिश्रुतिसहकारेण बहिर्विषयप्रदेशे आगमस्वीकारेण विषयभासनं च, न तु बाह्यः कोपि विषयस्य विशेषाकारोस्ति । न च सौत्रा-

मयन्तनिरर्थकानामप्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादिना यथाकथञ्चित्माधुत्वान्वाख्यानं बोध्यम् ।

अधिकारोऽयमिति । सञ्ज्ञाऽधिकार इत्यर्थः । सञ्ज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अवयवानाम्=अक्षरार्थानाम् । आदिना समासादिपरिग्रहः । यथेति । उक्तमूलक एव हेतुः । न्वाख्यानमिति । 'समूहस्य'ति शेषः । नन्वधिकार इत्यनेन तदन्यपञ्चसूत्रान्यतमत्वनिरासे स एव कुतः, न च लिङ्गाभावात्सञ्चयनुपादानादवध्याघननुपादानादसिद्धत्वाप्रतियोग्यनुपादानाच्च स एव पर्यवस्यतीति वाच्यम्, एवमपि शुद्धाधिकारत्वे स्वं रूपमित्युक्तेऽग्रिमसूत्रेषु तत्त्वरूपस्य पक्षे विधानापत्तेः, शब्दसञ्ज्ञा नात आह—**सञ्ज्ञेति** । तथाच विशिष्टं सूत्रमिदं पूर्वत्रासिद्धमिति वत्, न शुद्धमधिकारसूत्रमिति भावः । ननु सञ्ज्ञा न शास्त्रान्तरेण कृता आह—**सञ्ज्ञात्वेति** । वक्ष्यमाणसनादिसञ्ज्ञात्वेत्यर्थः । व्याख्यानादिति । विधेयसमानाधिकारण्याद्विधेयकवाक्यनैयत्यर्थः । प्रकारान्तरेणान्वयसम्भवात् । शब्दार्थयोगेस्तादात्म्येन न

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

भ्रममदायेषु सर्वैरेवानुभूयते ॥ इति कौर्मस्मृतेरनादिवासनारूपेणान्तरवस्थितरजतादेः कामादिवृत्तिसहकारेण बहिर्विषयप्रदेश आगमं, स्वाकारेण विषयभासनञ्च, न तु बाह्यः कोऽपि विषयस्य विशेषाकारोऽस्ति, न च सौत्रान्तिकमतप्रवेशः,—तेन तत्रारोपितसत्ताया अप्यनङ्गीकारात् । अस्मन्मते तु बुद्धिस्थज्ञानाकाररजतस्य बाह्यविषये तादात्म्यारोपे विषयसत्तायाश्च तत्रारोपेण यावच्चवहारं बहिःसञ्ज्ञावावगमेन ततो विशेषात् । यदाह पञ्चशिखः—'सदसत्ख्यातिर्वाधावाधाभ्या'मिति । यावद्विशेषदर्शनमवाधात्सत्त्वं, विशेषदर्शने तु बाधातद्भाव इति तदर्थः । बुद्धिमत्तायमाविष्टमेव च वस्तु तत्तत्पदशक्यमित्यादावेवोक्तम् । यदि तु—पदानामान्तरसत्ताव्यतिरेकेण केवलबाह्यसत्तायमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा वृक्ष इत्यतः सत्तायामादस्तांति प्रयोगो न स्यात् । नास्तीत्यभावस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः । अङ्गुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात्सतो जन्मनिषेधात् । उपचारसत्तायान्तु ते दोषा नातवरन्ति, बुद्धिमत्तायमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति-नास्ति-जायत इति प्रयोगयोगात् । शब्दबोधे वा संसर्गाग्रहस्य कारणत्वं, न योग्यताज्ञानस्य, नापि बाध-बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्य । स्पष्टत्वेन मनुष्मन्ने भाष्यकैयटयोः । नन्वशौहिणीरथन्तरादिष्वत्यन्तनिरर्थक्यादवयवानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया अप्रसङ्गात्—अक्षणागमूहनीत्यादिरूपेण पट्टीयमासादेरप्रसङ्गोऽन आह—**अशौहिणीरथन्तरादिपदेष्विति** । अन्यत्र दृष्टार्थारोपेणेति । अशौहिण्यनन्ति दीव्यतीत्यादौ दृष्टार्थस्यारोपेणेत्यर्थः । जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे समासमात्रे उक्तयुक्तिं विना गत्यन्तराभावादिति भावः । **सञ्ज्ञाधिकारः=पञ्ज्ञात्वेनाधिकारः** । ननु परोचारितत्वरूपमञ्ज्ञात्वस्य प्रत्यय इत्यत्राभावात्सञ्ज्ञाधिकार इत्युक्ती रिक्तैत्यत आह—**सञ्ज्ञात्वावगमसिद्धिः** । व्याख्यानात्=अनाकृतिः

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न्तिकमतप्रवेशः, तेन तत्रारोपितसत्ताया अप्यनङ्गीकारादिति भावः । तदुक्तं 'तदस्यास्त्यस्मि'र्ज्ञानसूत्रे—'न सत्तापदार्था व्यभिचरन्तीति भाष्यव्याख्यावसरे कैयटे,—'यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तायमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्ततो वृक्ष इत्यस्मात्सत्तावगमादस्तीत्यस्य गन्तार्थत्वात्प्रयोगो न स्यात्, सतो जन्मविरोधात् । बौद्धसत्तायां ते दोषा नातवरन्ति, बुद्धिमत्तायमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनाय—अस्ति नास्ति जायत इति प्रयोगादिति ।

नन्वशौहिण्यादीनां समासे स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्थवत्त्वसमुदायत्वं न विद्यते, तदवयवानां निरर्थकत्वादित्यशङ्कते—**अशौहिणीत्यादीति** । अन्यत्रदृष्टार्थारोपेणेति । प्रातिपदिकत्वमिदमेव सत्त्वत्वा-

विकारागमानान्तु न तत्सञ्ज्ञा, ‘प्रत्यय’ इति महासञ्ज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैव

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नदनुपपत्तिरिति भावः । नन्वेवं प्रकृत्युपपदोपाधीनां भिन्नविभक्त्यवरुद्धानां तत्सामानाधिकरण्या-
सम्भवात्सञ्ज्ञानतिप्रसङ्गेऽपि विकारादेस्तत्सम्भवात्तदापत्तिरत आह—विकेति । बहुवचनमवयव-
बहुत्वाभिप्रायम् । विकारशब्देनात्र भावरूपादेशः, लोपस्य तदसम्भवात्, तत्त्वे फलाभावाच्च । समुदाया-
देशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । सञ्ज्ञयेति । प्रत्याययतीति पृथगान्तर्भावेणान्वर्थत्वाङ्गीकारेणेत्येषः । नन्वेव-
मत्यन्तस्वार्थिकानां सा न स्यात्, विकारादिवदत आह—स्वप्रकृत्येति ।

ननु ‘यदर्थं वाच्ये बोधो वा विधानं तत्त्वं स्वार्थत्व’मिति वस्त्वप्रकृत्यर्थत्वं दुर्बलं, तदर्थं तासामविधाना-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सञ्ज्ञा, आवर्तिन्यः सञ्ज्ञा’ इति भाष्यादनाकृतित्वावर्तनीलस्वरूपसञ्ज्ञाधिकार इत्यस्मिन्नङ्गकन्याय-
मूलकव्याख्यानात् । परोच्चारितत्वस्य तु सञ्ज्ञात्वाभिव्यञ्जकत्वं प्रायिकं, वृद्धिसञ्ज्ञादौ व्यभिचारादिति
तत्त्वम् । स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैवेति । तत्र स्वार्थप्रत्यायकत्वमिच्छार्थकसनादीनां,
स्वप्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वमत्यन्तस्वार्थिकानामविकादिशब्दघटककादीनामिति बोध्यम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दिश्ववयवानां सर्वथा निरर्थकत्वात्कथं साजात्येन नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वमत आह—अक्षेति ।
अन्वाख्यान-समूहस्येति शेषः । विकारेति । ‘ब्रजुजनुनोः पुक्’ ‘हनस्त चे’त्यादीनाम् । बहुवचनमवयवबहुत्वा-
भिप्रायम् । न सञ्ज्ञेति । तत्सत्त्वे दूषणं सीयुडादेः साचः-आद्युदात्तत्वापत्तिरिति । आगमानुदात्तत्वं नानुपूर्वमि-
ति, नभादेशश्च तत्त्वापत्तिरिति च प्रकृतसूत्रभाष्यतोवक्ष्यम् । महासञ्ज्ञयेति । प्रत्याययति प्रत्याय्यते वा इति
पृथगान्तर्भावेण कर्तृकर्मसाधनप्रत्ययशब्दयोः प्रकृतसूत्रभाष्योक्तान्त्रेण चेति शेषः । तत्र कर्तृसाधनेन
स्वार्थप्रत्यायकसङ्ग्रहः । कर्मसाधनेन तु प्रत्याय्यते प्रकृत्या बोध्यते इति स्वार्थकप्रत्ययस्य । यद्यपि स्वार्थिकेषु
प्रकृत्या तदर्थः प्रत्याय्यते, न-स एव, तथापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यात्प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थकत्वात्सोप्येव-
मुच्यते इति तद्भाष्याशयं कैयट ऊचे । तदेतन्मनसि निधायह—प्रकृतीति । प्रकृतित्वञ्चात्र परश्चेत्यत्र
वक्ष्यमाणं न ग्राह्यम्, इदानीं प्रत्ययत्वस्यानिर्णीतत्वेन वधाद्यादेशरूपप्रत्ययविध्युद्देश्यतायाः स्थानिनि
हन्त्यादौ सत्त्वेन तदर्थबोधकानां ववादीनामपि सञ्ज्ञापत्तेरन्योन्याश्रयापत्तेश्च । किञ्च यत्र प्रत्ययत्वमानेयन्न-
दववित्वम् । अयम्भावः—नभादिव्यावृत्त्यै स्वशब्दार्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिरिति चेत्स्वार्थिकानां
प्रकृत्यर्थप्रत्यायकानां नभादिवत्स्वार्थप्रत्यायकत्वाभावात्सञ्ज्ञा न स्यात्, अतः कर्मव्युत्पत्तिरङ्गी-
कार्या; तथा च स्वेन प्रत्याय्यमानार्थकत्वमव्यभिचारीति अन्येनेति लभ्यते, तदपि स्वसमभिव्याहारे
सर्वत्रास्तीति स्वसमभिव्याहार इति लभ्यते, तदप्यनियमेन सर्वत्र नियमेनेति लभ्यते । तच्च प्रकृतिरूपमेव
फलंति ‘वतोरिड्वा’ ‘नान्तादसङ्ख्यदि’रित्यादौ प्रकृतित्वाभावादेव नानिव्याप्तिरिति बोध्यम् । तन्निष्ठविधेयता-
निरूपिततन्निष्ठव्यधिकरणं तन्निष्ठविधेयव्यधिकरणञ्च यदुद्देश्यत्वं नदवच्छेदकाकान्तत्वं स्थानिनिष्ठो-
द्देश्यताया निवृत्तिसामानाधिकरण्यादागमिनिप्रायास्तस्या अवयवित्वसामानाधिकरण्याच्च स्थान्यागमिनोर्नाति-
व्याप्तिरवधित्वनिवेशेन । एतेन वेत्वादावकारस्य कूपशक्तिकत्वेन कुको विकाररूपस्वार्थप्रत्यायकत्वाभावेपि
प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात्प्रत्ययत्वबुद्धौरमित्यपास्तम् । अस्मिन् शिल्कराणां ‘तृणह’ इति निर्देशादिकरणानां
व्योक्तकतया स्वार्थप्रत्यायकत्वादा प्रत्ययत्वं, शवादीनान्तु प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वान्—योनकतया स्वार्थप्रत्यायक-
त्वादा तत्त्वम् । ननु ‘यदर्थं वाच्ये बोधो वा विधानं तत्त्वं स्वार्थत्व’मिति वस्त्वप्रकृत्यर्थत्वं दुर्बलं, तदर्थं

ॐ विपमपदविवृतिः ॐ

रोपस्यावश्यकतया तत एव समासेऽर्थवत्समुदायत्वं संपादयामिति भावः । विकारागमेति पाठः ।

तत्सञ्ज्ञकत्वात् । स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्चेति । धातुपाठकोशादौ तमुच्चार्य बोधितत्वम् । अत एव नभवधाद्यादेशानां न सञ्ज्ञा । तेषां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वं, न तु स्वार्थोऽस्ति ।

अत एव कोशादौ तदर्थकथनम् । एतर्थमेव भाष्ये 'स्वीयमर्थं प्रत्याययन्ती'ति विग्रहे 'स्वीय'पदोपादानम् । भाष्यप्रामाण्याच्च तदर्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः ।

यत्तु विकारागमादेशानां देशांशे निराकाङ्क्षत्वात्—'परश्चे'त्यस्यानुपस्थितौ

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दत्त आह—स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्चेति । व्याकरणसूत्रेषु तस्याप्यभावादाह—धात्विति । आदिना निरुक्ताद-
सङ्ग्रहः । तमिति । प्रकृतिभूतशब्दमित्यर्थः । अन्वर्थसञ्ज्ञाया निरर्थकव्यावृत्तिरूपफलमुक्त्वाधैवति तदाह—
अत एवेति । अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादेवेत्यर्थः । आदिना विरङ्गादिपरिग्रहः, एतद्रूपादेशानामपीत्यर्थः ।
स्थान्यर्थेनैवेति । स्थान्यर्थोभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्तादिति भावः । एवमव्यवच्छेदमेवाह—
न त्विति । स्वः=स्वीयः । ननु उक्तस्वार्थत्वाभावेऽपि उक्तस्वप्रकृत्यर्थत्वतुल्यं स्वार्थत्वमस्त्येवेत्यत आह—
अत एवेति । स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वादेवेत्यर्थः । तदर्थेति । तेषां पृथगर्थे इत्यर्थः । अत एव नभ्यशब्दादपि
नाभिश्चन्द्रप्रकारकस्तदर्थबोधो—'नाभिहित'इति, ननु कदाचिदपि 'नभहित'इति । येऽपि शास्त्रानभिज्ञास्तेऽपि
बृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतीयन्ति । नन्वेवमपि स्वप्रकृत्यर्थबोधकत्वमस्त्येवेति चेन्न, प्रकृतिशब्दे प्रत्ययविधाना-
वधिग्रहणान्नाभ्यादीनामन्यनिरूपितावधित्वेऽपि नभादिनिरूपिततत्त्वाभावात्स्वपदेन तेषामग्रहणात् ।
नचैवं सिजादीनामपि न स्यात्स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वादिति वाच्यं, तत्र स्थानिनोप्यर्थोभावात्, प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्व-
न्तुमयोः समानम् । अत एव सिजादीनामेवोत्सर्गापवादभावमाश्रित्य 'चिलः' प्रत्याख्यात इति दिक् ।

उक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति—एतदिति । ननु विग्रहे तत्सत्त्वे तद्बोधेऽपि वृत्तौ कथं तद्बोधः, अन्यथा भिन्नार्थ-
त्वापत्तिस्तयोरत आह—भाष्येति । चस्त्वर्थे । तदर्थेति । स्वीयार्थेत्यर्थः । मान्याद्युक्तिं खण्डयति—यत्त्विति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तमुच्चार्येति । अर्थबोधकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । बोधितत्वमिति । प्रकृतिशक्यत्वेन बोधितत्व-
मित्यर्थः । नभवधाद्यादेशानामिति । 'नाभि नभं च', 'हनश्च वधः', 'आदिपदात्—'विराग
विरङ्गश्चे'त्यादीनामित्यर्थः । तेषां हि स्थान्यर्थेनार्थवत्त्वं, योग्यविभक्तिर्नेर्देशाद्विधेयत्वञ्चेति यथाश्रुते
सञ्ज्ञा प्राप्नोतीति भावः ।

ननु बाधकबाधितसाधारणं प्रत्ययपरत्वं प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगशिष्टमत एव 'न यासयो'रिति 'प्रत्ययस्था'.

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तासामविधानादत आह—स्वप्रकृत्यर्थञ्चेति । 'कोशादौ'त्यादिना निरुक्तनिषण्डसङ्ग्रहः । ननु प्रत्यायकत्व-
मित्येवास्तु, मास्तु तत्रादिः, स्वशब्दोपादानञ्चेत्यत आह—अत एव नभेति । स्वशब्दार्थान्तर्भावेण प्रत्यय-
शब्दवृत्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः । अत एवेति । स्वार्थोभावादेव । नभ्यशब्दादपि नाभिश्चन्द्रप्रकारक एव बोधः—
'नाभिहित'इति, ननु कदाचिदपि 'नभहित'इति । येषि शास्त्रानभिज्ञास्तेऽपि बृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतिपाद्यन्ते ।
उक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति—एतदर्थमेवेति । स्थान्यर्थप्रत्यायकनभादेः प्रत्ययत्वव्यावृत्त्यर्थमेवेत्यर्थः ।
इति विग्रह इति । स्वमर्थं प्रत्याययतीति विग्रह इत्यर्थः । एवं 'स्वीयपदे'त्यत्रापि—'स्वीयार्थ-
स्वपदे'त्यर्थो बोध्यः । यथाश्रुतं तु न युक्तम् । भाष्ये तादृशपाठस्यानुपलम्भात् । एवमुक्तिस्तु तत्रत्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

एवमप्रेपि । तमुच्चार्येति । अर्थबोधकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । नभवधाद्यादेशानामिति । 'नाभि नभश्च',
'हनश्च वधः', आदिपदात्—'विराग विरङ्गश्चे'त्यस्य सङ्ग्रहः । श्रमकजिति । श्रमि प्रत्ययत्वाभावे शकारस्ये-

तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययसञ्ज्ञाया अप्रवृत्तिरिति, तत्र । स्ममकज्बहुष्वप्रवृत्त्यापत्तेः ।

किञ्च 'लविषीये'त्यत्र विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च पूर्वं सीयुटि ततो लदेशे प्रत्यय-
सञ्ज्ञासन्नियोगेनेटो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यादत आगमानुदात्तत्वं वक्तव्य-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

पपत्तये बौद्धविषयकल्पना आवश्यकीति भावः । अप्रवृत्त्यापत्तेरिति । नच श्रमि शकारस्येत्यसञ्ज्ञार्थं,
'सर्विके'त्यादौ इत्यार्थमकचि प्रत्ययलस्यावश्यकत्वेऽपि बहुचि प्रत्ययत्वे किं प्रयोजनम् ? नच ईषदून
उः बहूः, तस्मात्क्यचि 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसाया'मित्यनेन सुकि 'बहूष्यती'त्यादौ पूर्वा-
न्तवत्त्वेन प्रत्ययलमादाय पलार्थं बहुचः प्रत्ययलस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं, तस्य वार्तिकस्य
दधिमधुमात्रविषयकलस्य शेखरे वक्ष्यमाणत्वादिति वाच्यम्, ईषदूनः उः बहूः, तस्मादाचार-

❀ चिदस्थिमाला ❀

यत्त्विति । विकारादेशयोर्भेदः प्राग्वत् । देशांशे इति । स्थानपृष्ठीबलाल्लिङ्गाच्चेति भावः । तत्सञ्ज्ञीति ।
'सन्नियोगशिष्टाना'मिति न्यायादिति भावः । ननु 'तृणह इमि'ति निर्देशात्, 'न यासयो'रिति शापकात्प्रवृत्तिरत
आह—किञ्चेति । अनवकाशत्वे सत्येव विशेषविहितत्वस्य बलवत्त्व(बाधकत्व)प्रयोजकत्वादाह—परत्वा-
च्चेति । लदेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्य 'यात' इत्यादिरवकाशः । 'शयिषीष्टे'त्यादौ लसार्वाधुनामुदात्तत्वात्
सीयुट सावकाशः, प्रकृते उभयप्रसङ्गे परत्वात्सीयुडित्यर्थः । यद्यपि तिवादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धं,
तथाप्यधिकृतस्य तन्नासम्बन्धे मानाभाव इत्याशयेनाह—प्रत्ययेति । असङ्गतेरिति । तदापत्तेरित्यर्थः ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

दितीलनिषेधः सार्थक इत्यरुचेराह—किञ्चेति । इटः=उत्तमपुरुषैकवचनस्य ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

स्वपदस्यात्मीयार्थकत्वं ध्वनयितुम् । आत्मवाचकत्वे त्वर्थेनाऽभेदो बाधितः स्यात् । एतेन—'एतदर्थमेव=प्रकृ-
त्यर्थसङ्ग्रहार्थमेव—स्वीयपदोपादानमिति; अन्यथा स्वशब्दमेवोपाददीत, स्वीयपदे उपात्ते त्वात्मीयवाचक-
स्वशब्दप्रकृतिकच्छप्रत्ययान्तादात्मीयप्रकृतिसम्बन्धव्यर्थसङ्ग्रहः, आत्मवाचिप्रकृतिकादात्मसम्बन्धिस्वार्थसङ्ग्रहो
जायत इति भाव' इति व्याख्यान्तरमपास्तम् । 'कर्मसाधनोपि प्रत्ययशब्दोऽस्ती'त्यग्रिमभाष्यानुत्थिति-
प्रसङ्गाच्च । तदर्थान्तर्भावेणेति । स्वशब्दार्थान्तर्भावेणेत्यर्थः । प्यर्थान्तर्भावेणेत्यर्थ इत्यन्ये । यत्तु विकारेति ।
विकार 'एकदेशस्थानिको—इनस्व चे'त्यादिः । आदेशः—सर्वस्थानिको—नभादिरिति भेदः । ननु 'तृणह'इति
निर्देशात्, 'न यासयो'रितिशापकाच्च श्रमकचोर्न दोषः, बहुचि तु प्रत्ययत्वाभावेपि न क्षतित्यरुचेराह—
किञ्च लविषीति । पाठकोक्ताऽरुचित्यु चिन्त्या, नभादेरपि प्रत्ययत्वापत्तेः । विशेषविहितत्वस्थानवकाशत्वे
सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकत्वात्सीयुटश्च लदेशप्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थमत आह—परत्वादिति । उत्कृष्टत्वा-
दित्यर्थः । 'ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेषिता'मिति न्यायेन लदेशप्राप्तिर्योग्यविषया-
भावरूपानवकाशत्वस्य सीयुटि सत्त्वेनापवादत्वादिति यावत् । यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधेन लिङ्सम्बन्धि-
नामुक्तन्यायेन बाध्यबाधकभावोनेत्याख्यातवक्ष्यमाणत्वात् । तत्रकौण्डिन्यायस्य तु नान्नाश्रयणं, तदाश्रयणे
हि तत्रदानोत्तरं दधिदानस्येव सीयुटि लदेशप्रवृत्तिरेव स्यात् । भोजनन्यायाश्रयणे तु परिवेषणोत्तरं
भोजनस्येव तदुत्तरं तत्प्रवृत्तिर्निर्बाधैव । यद्वोक्तन्यायेन सीयुटो बलीयस्त्वादिप्रतिषेधाभावेन परत्वाप्रयोज-
कत्वादाह—चेति । चेन च—उक्तार्थसमुच्चयः । सीयुट एवेति । यद्यपि तृतीयसूत्रेण लस्याने इदुदात्तो
भवतीत्युपपत्तिकाल एव स्वरविधानादनुवादविषये 'यदागमा' इत्यस्याप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्यो-
च्चार्यमाणस्यैव एवाद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघातसिद्धिः; यत् सीयुडागमसमवधाने लस्यानर्थक्यादादेशा-

मिति 'आद्युदात्तश्चे'तिसूत्रस्थभाष्यकैयटासङ्गतिः । लस्थानिकत्वेन देशांशे निराकाङ्क्षत्वेन 'परश्चे'त्यस्याप्रवृत्तौ 'प्रत्यय' इत्यस्याप्यप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगकथनासङ्गतेरिति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

किबन्तात्कतैरि किपि नपुंसकह्रस्वे च बह्विति जाते तस्मादाचारकिबन्ताद्वनिपि 'बह्ना' इत्यादौ 'लोपश्चास्यान्यतरस्या'मित्यनेन पूर्वान्तवद्भावेन प्रत्ययत्वमादायोतो लोपार्थं बहुचः प्रत्ययत्वस्यावश्यकत्वादिति दिक् ।

असङ्गतेरिति । 'तितस्स्त्री'त्यत्र 'लसे'त्यधिकारात्परश्चेत्यस्यानुपस्थित्या आद्युदात्तश्चेत्यस्याप्यनुपस्थित्येति भावः । प्रत्यय इत्यस्याप्यप्रवृत्ताविति । वस्तुतस्तु 'भोभगो'इतिसूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्मत्वेन तदनुवृत्तिरावश्यकी । नच खल्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वस्याभावात्कथं तिबाद्यादेशानां प्रत्ययत्वमिति वाच्यं, 'लः कर्मणी'तिशास्त्रेण लदेशानां कर्माद्यर्थकत्वस्यो-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र हेतुमाह—लस्थानिकेति । 'इट' इति शेषः । यदि तु लावस्थायामनच्क्वात्स्वराभावेऽपि सीयुटि 'धातो'रित्यस्य विहितविशेषणत्वे व्यवहितेऽपि प्रवृत्त्या अनिर्दिश्यमानत्वाच्च समुदायस्य, व्यवहितत्वाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यादेशाप्रवृत्तिरेव स्यादिति शङ्काया निरासेऽपि—लस्य स्थाने इडुदात्तो भवतीत्युत्पत्तिकाले एव स्वरविधानादनुवादविषयाया 'यदागमा' इति परिभाषाया अप्रवृत्त्याऽऽगमविशिष्टयोदात्तत्वाप्राप्त्योच्चार्यमाणस्येत एवाद्युदात्तत्वे पूर्व जातस्यापि सीयुटः शेषनिघातेनानुदात्तत्वे सिद्धे तद्वचनमनावश्यकमितीदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः; नच तावत् एव पृथक्प्रत्ययत्वे सीयुडन्तस्याङ्गत्वापत्तौ तदन्तस्थापि 'लविषीध्व'मित्यादौ गुणापत्तिरित्यागमसन्निधाने विशिष्टे एव प्रत्ययत्वाद्युदात्तत्वे इति तदाशय इति वाच्यम्, अङ्गसञ्ज्ञायां 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेन ग्रहणात्; अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यमित्युच्यते तर्हि—शापकाश्रयणे गौरवापत्तिरेव दोषः । किञ्च—इनमकचोर्षापकसत्त्वेऽपि बहुचि तदभावः, सामान्यापेक्षत्वे माना-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तत्सन्नियोगकथनासङ्गतेरिति । 'परश्चे'त्यस्याप्रवृत्तावपि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगकथनं

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सम्भवेन सीय्—ल इत्यस्य स्थाने 'सीय्' इत्यादेशः स्यात्, स च प्रत्ययसञ्ज्ञक आद्युदात्तश्चेत्यानुमानिकवचनेन प्रामोतीत्याशयः । आगमानुदात्तत्वे उक्ते त्वपवादविषयत्वात् पूर्वमेव नानुमानिकाद्युदात्तत्वप्रवृत्तिरिति श्रौताद्युदात्तत्वस्यैवावस्थानमित्याहुः । तत्र । आनुमानिककल्पनेपि विशेषणविशिष्टस्य लक्षणाननुलक्षिते विशेषणान्वय इत्यङ्गीकारात् । अन्यथा पदस्य वाक्यस्य वाऽऽद्युदात्तत्वापत्तिरिति—तथाप्यस्यैकदेश्युक्तित्वादिति स्पष्टमुदघोते । ननु 'क्रियमाणेप्यागमानुदात्तत्वे क्रियमाणेपि प्रत्ययसन्नियोगेनानुदात्तत्वे सीयुडदेलिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येते'ति भाष्यं लिङविधावुपस्थिताद्युदात्तश्चेत्यस्य विधानकाले लिङोऽनन्तत्वेनापवृत्तावपि सीयुटि 'यदागमे'तिन्यायेन लिङ्स्वात्सीयुटः प्रामोतीत्यभिप्रायकमित्यादेशविधौ न तदसङ्गतिरतः कैयटासङ्गतिमाह—कैयटेति । तत्सूत्रस्थप्रदीपघोतौ तु चिन्त्यावेव, चिन्ताबीजं तु स्फुटं सूक्ष्मदृशमिति नोक्तम् । यत्तु प्रकृतसूत्रे कैयटे 'उपपदस्यापि प्रत्ययत्वेन राजपुरुषादिषु सावकाश'मुपसर्जनम्पूर्व'मित्यतद्वाधित्वा परत्वापत्तिरित्युक्तन्तस्यायं भावः—राजपुरुषयोः सुन्निरूपितप्रकृतित्वेपि शब्दान्तरापेक्षया परस्परापेक्षया वा पर्यायेण प्रयोगे प्राप्ते समस्यमानपदापेक्षयोपपदस्योपसर्जनस्य पूर्वनिपातार्थन्तत्सार्थक्यम् । आदिपदग्राह्यं 'दास्याः पुत्र' इत्यादावलुक्समासे, जहिजोड'मिति तिङन्तपूर्वपदके च समासे तत्सार्थक्यम्; नहि तत्र तिङन्त-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तसञ्ज्ञा न स्यात् । अकचि तदभावे सर्विकेत्यादावित्वं न स्यात् । बहुचितु फलं चिन्त्यम् ।

-‘परश्च’]

परश्च । ‘गुतिज्जिक्द्भ्य’ इत्यादावपादानत्वासम्भवाद्विग्लक्षणा पञ्चमी । तत्र परः पूर्वो वेत्यत्रानियमेनाध्याहारे प्रसक्ते ‘पर एवे’ति नियमार्थमिदम् । ‘गापोष्ट’-गित्यादावपि षष्ठ्यर्थ आनन्तर्य पूर्वपरसाधारणमित्यनियमोऽस्त्येव । अत्र ‘तस्मा’दिति परिभाषोत्तराङ्गविकला प्रवर्तते इत्यव्यवहिता एव प्रत्ययाः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कलेन स्वार्यप्रत्यायकस्य सत्त्वात् । प्रवर्तते इति । उत्तरत्वांशस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ षष्ठ्यंशस्य

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भावो गौरवश्चेति बोध्यं, तदाह—दिगिति । असम्भवादिति । तेभ्यः सनादिर्भवतीत्यर्थेन, आयाती-त्यर्थोभावेन तज्जन्यविभागानाश्रयत्वादिति भावः । तत्र=तस्यां पञ्चम्यां सत्याम् । ‘तदन्वयानुपपत्त्ये’ति शेषः । नन्वेवं ‘गापोष्ट’गित्यादावस्याऽप्रवृत्त्या तस्यादेशतापत्तिरत आह—गापोरिति । प्रत्ययप्रकरण-पाठेन ‘षष्ठी स्थाने’ इत्यस्याबाधस्तदाह—षष्ठ्यर्थ आनन्तर्यमिति । बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूप-षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपकाध्याहृतानन्तरादिपदबोधानन्तर्यमित्यर्थः । नन्वेनेन पूर्वत्वनिवारणेऽपि व्यवहित-त्वापत्तिरेवात आह—अत्रेति । ‘गुतिज्जिक्द्भ्य’ इत्यादावित्यर्थः । परत्वस्य सिद्धत्वादाह—उत्तरेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नानुपपन्नमिति चिन्त्यमेतत् । अव्यवहिता एव प्रत्यया इति । ‘गापोष्ट’गित्यत्र तु ‘धातो’रिति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

षष्ठ्यन्तयोः प्रकृतित्वेन प्रत्ययत्वप्राप्तिरस्ति येन परत्वं प्रसज्येतेति । एतेनोपसर्जनपूर्वत्वस्यानवकाशत्वा-भिप्रायको विवरणग्रन्थः परास्तः । यदपि—प्रकृतसूत्रे—‘विकारागमेपु च परविज्ञाना’दिति भाष्यव्याख्याना-वसरे कैयटेनोक्तं—‘न हि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसञ्ज्ञाऽपि तु प्रत्ययसञ्ज्ञानिमित्तं परत्वं, तथा च परत्वाभावेपि इनम्बहुजकचां प्रत्ययसञ्ज्ञा भवती’ति । तस्याप्ययम्भावः—परत्वसन्नियोगशिष्टं न ‘प्रत्यय’ इति, सूत्रे चकाराभावादव्याप्तेश्च, किन्तु प्रत्ययसन्नियोगशिष्टं परत्वमिति । न च ‘तृणह’इति निर्देशेन सन्नियोगशिष्ट-न्यायानित्यत्वेनाव्याप्तिः सुपरिहरेति वाच्यम्, अधिकारसूत्रवाक्यार्थस्यैकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तौ विकारादिष्व-तिव्याप्तिः, प्रवृत्तौ श्रमादिष्वव्याप्तिरित्युभयस्य दुर्लभत्वादिति । एतेन तद्व्याख्यावसरे उद्योते यदुक्तं—‘न हि परत्वनिमित्तेति—तद्व्याप्येत्यर्थः, तथा हि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिद्धयेदपीति भावः, अपि तु प्रत्ययसञ्ज्ञानिमित्तम्परत्व’मिति । तच्चिन्त्यं ‘राजपुरुष’इत्यादौ प्रत्ययत्वाभावेपि पुरुषशब्दस्य परत्वदर्शनात् । ‘सन्नियोगे’ति न्यायानित्यत्वेन इनमादीनां प्रवर्तते एव सञ्ज्ञेति च—तदपास्तं, चिन्त्यञ्च । तद्व्याप्याशयस्तु विकारागमेपु फलाभावाच्च प्रत्ययत्वमित्येव । आधुदात्तत्वञ्च परत्वसन्नियोगशिष्टम्, न प्रत्ययत्वसन्नियोग-शिष्टम्, अत एव परश्चैत्यस्याग्रे आधुदात्तश्चेति सूत्रितं, वाचनिकं वाऽऽगमानुदात्तत्वमित्यादि कैयटे रूपश्च—यत्र च इनमादौ फलमस्ति भवत्येव तत्र प्रत्ययत्वमित्यादिना । दिगर्थस्तु प्रदीपतोवगन्तव्य इत्यलम्बुनेति व्याचक्षतेतराम् ।

परश्चेति । अपादानत्वासम्भवेति । गुणादिभ्यः सनादिर्भवतीत्यर्थेन ‘आयाती’त्यर्थोभावेन तज्जन्य-विभागानाश्रयत्वादिति भावः । षष्ठ्यर्थ आनन्तर्यमिति । बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसम्बन्ध-निरूपकाध्याहृतानन्तरादिपदबोधानन्तर्यमित्यर्थः । अव्यवहिता एवेति । गापोष्ट’गित्यत्रानन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थकत्वे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति दिगिति । अन्ये तु ‘तृणह’इति निर्देशात्प्रत्ययपरत्वाभावेपि प्रत्यय इत्यस्योपस्थितिः, बहुवि-तु प्रत्ययत्वस्य न फलम्, ‘अव्ययसर्वनाम्ना’मित्यत्रापि ‘प्रत्यय’ इत्यस्य सम्बन्धः, ‘न यासयो’रिति ज्ञापकात् । एवं च यत्र गमकं तत्र परश्चैत्येतत्सन्नियोगशिष्टस्य प्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धः । आधुदात्तश्च-त्यनेन तु न सन्नियोगशिष्टत्वम्, विप्रकृष्टत्वात् । तेन क्विबादेः प्रत्ययसञ्ज्ञासिद्धिः ।

न चैवं षष्ठ्यंशविकलं सम्पूर्णं सूत्रमुपतिष्ठतां, किं 'परश्च'त्यनेनेति वाच्यं, प्रकृत्यर्थ-
मात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः—'पच्' 'पत्'इत्यादेः प्रयोगो मा भूदिति—'प्रत्ययः परो भवत्ये-
न'तिनियमार्थत्वात् । तेन 'न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्यय' इति
सिद्धम् । अनुकरणे तु अभेदविवक्षयाऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावात्
'गवित्ययमाहे'त्यादौ नानुपपत्तिः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

बाधितत्वाच्च केदलाव्यवहितत्वांश्च एवोपतिष्ठते इति भावः । प्रयोगो माभूदिति । स्यादेतत्—
'वर्तमाने लङि'त्यस्य वर्तमानकालेतरकालाविवक्षायां धातोर्लट् भवतीत्यर्थेन, 'प्रातिपदिकार्थमात्रे
प्रथमे'त्यस्य प्रातिपदिकार्थेतरार्थाविवक्षायां प्रथमा भवतीत्यर्थेनैकस्मिन्नेकवचनमित्यस्य एकत्वेतर-
सङ्ख्यायाऽविवक्षायामेकवचनं भवतीत्यर्थेन च धातोर्लटः, प्रातिपदिकात्प्रथमैकवचनस्य च दुर्वारत्वेन
केवलप्रकृतेः प्रयोगो नैव प्राप्नोतीति 'परश्च'ति सूत्रं पुनरपि व्यर्थमिति चेन्मैवम्, 'वाक्ये वाक्यैक-
देश'न्यायेन 'पिण्डां' 'पिधेहीतिवत् 'पदे पदैकदेश'न्यायेन 'सत्या' 'भामा' 'देवः' 'दत्तः' इतिवच्च
समभिव्याहारनियन्तृकार्यविषयेऽपि 'सुख्यपास्य' इत्येतत्तात्पर्येण 'सुख्य' इति यान्तस्य 'पाचक' इत्ये-
तत्तात्पर्येण च 'पच्' 'अक' इत्यादिप्रयोगवारणाय समभिव्याहारनियन्तृकार्याणां तत्समभिव्याहारा-
भावेऽसाधुत्वबोधनाय 'परश्च'तिसूत्रस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अर्थवत्त्वाभावादिति । सादृश्य-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

उत्तरस्येत्यर्थः । अविरोधादिति भावः । एवं=तत्प्रवृत्तौरावश्यकत्वे । असम्भवादाह—पृच्छ्यंशेति । अत्र च
अङ्गसंज्ञासूत्रे 'प्रत्यये' इति 'सुपि चे'त्यादि च सप्तमीनिर्देशास्तात्पर्यग्राहकास्तथा च प्रथमां स्वीकृत्य प्रत्ययैः
सामानाधिकरण्यमिति भावः । उभयार्थविवक्षायां केवलाप्रसङ्गात्प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात्प्र-
त्ययार्थमात्रविवक्षायां 'किमस्य द्वयस'मितिप्रयोगाप्रसङ्गादाह—प्रकृत्यर्थेति । तत्फलमाह—तेनेति । नन्वेवं
'गवित्ययमाहे'त्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह—अनुकेति । अस्य गवित्ययमाहेत्यादावितिसम्बन्धेऽन्वयः ।
अभेदेति । 'अनुकार्यानुकरणयो'रित्यादिः । तदा हि स्वसादृश्याख्यसम्बन्धेनैव तदुपस्थितौ तत्र वृत्त्यकल्पने-
नार्थवत्सूत्रनिविष्ट-वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावादित्यर्थः । भावेनेति । 'स्वौजसि'तिसूत्राप्रवृत्त्येति शेषः

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सिद्धे छेदशेनान्तरकरणं पाठकस्य मुधैवेति भाति । षष्ठ्यंशेति । अत्र च 'सुपि चे'त्यादिनिर्देशास्तात्पर्यग्राहका
इति भाट्टव्याख्यानं, तथा च प्रथमां स्वीकृत्य प्रत्ययैः सामानाधिकरण्यमिति भावः । भवत्येव निय-
मेति । अयं भावः, विधिद्विविधः, नित्यो वैकल्पिकश्च । तत्र नित्यविधेरनुपश्लिष्टस्यैको यण् ,
तद्वदितिः साधुः, स प्रयोक्तव्यः, तदवहितो न साधुः, स न प्रयोक्तव्य इत्यादिरीत्या स्वविधेया-
वटितासाधुत्वबोधनपर्यन्तमपि व्यापारः, 'स्वरती'त्यादिविकल्पविधेश्च साधुत्वबोधनपर्यन्तमेवेत्येवं स्थिते
विध्यन्तरवद्भूतमानत्वविवक्षायां तदवहितस्य साधुत्वं न्यायसिद्धान्तविवक्षायां तदवहितस्यासाधुत्व-
बोधनार्थं नियमः । अत्र च लडादिनिर्णयक एव, 'भूतानि कालः पचती'त्यत्र यथा, 'तस्यापत्य'-
मित्यादिविकल्पविधावुपपत्त्यमुपगौरपत्यमित्यादिप्रयोगभङ्गमियाऽणाद्यवटितस्यासाधुत्वं न न्यायसिद्धं तत्र
महाविभाषया वाक्यम्—अन्यतरस्याङ्गहणानुवृत्त्या समासः उपपत्त्यमित्यर्थे 'उपगु'रिति न प्रयो-
क्तव्यमिति नियमेन साध्यम् । स्पष्टश्चेदमत्र भाष्ये । विपरीतान्तु न, व्याख्यानान्तु । 'क्रेमपित्त'मित्यत्र
योगविभागादिकान्तु भवन्ताञ्जिघृत्ताप्रतीतिर्यथा नियमेन स्यादित्येवमर्थम् । परश्चेतिनियमेन तु निरर्थको

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

किञ्चेल्याशुक्तमपि दूषणं देशांशे निराकाङ्क्षलेपि परश्चेल्यस्य सम्भवमात्रेण सम्बन्धसम्भवः । विकारा-

प्रकृतित्वञ्च—प्रत्ययविधाबुद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वम् । अयं न्यायः शास्त्राबोधिता-
न्यतरप्रयोगविषयः, अत एव ‘लिट्’, ‘इया’नित्यादौ न दोषः । अत्र प्रकृतिविशेषोद्दे-
शनैव प्रत्ययानां विधाना‘नापि केवल’ इति न्यायमूलकम् । एतन्मूलकमेव पठ्यते—
‘अपदं न प्रयुज्यते’ति । अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः ।

परिनिष्ठित्वञ्च—अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम् । निहते तिङन्ता-
दावग्याप्तिवारणाय—अप्रवृत्तेति । वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकान्ते ‘सेद्रे’त्यादाव-
ग्याप्तिवारणाय—‘नित्येती’ति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

ज्ञानाधीनोपस्थित्या अर्थविषयकबोधजनकत्वेऽपि शक्तिलक्षणादन्यतरज्ञानाधीनोपस्थित्या अर्थविषयक-
बोधजनकत्वस्याभावादित्यर्थः । प्रत्ययविधाबुद्देश्यतावच्छेदकान्तत्वमिति । स्यादेतत् स्वस्वप्रकृत्य-
न्यतरार्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वशरीरे प्रकृतित्वस्य, मूलोक्तप्रकृतित्वशरीरे प्रत्ययत्वस्य पतितत्वादन्वो-
ऽन्याश्रय इति चेन्मैवम्, ‘आगमभिन्नः आदेशभिन्नश्च यस्तृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायविधेयस्तन्निष्ठ-
विधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वम्प्रकृतित्व’मिति परिष्कारणादोषात् । अप्रवृत्तेतीति । इदं विशेषणं

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भावादिति । उक्तनिषेधाविषयत्वादिति शेषः । ननु तत्र प्रातिपदिकत्वाभावंऽपि तत्संज्ञातीया-
द्विभक्तिदर्शनेन प्रकृतित्वं कुतो नात आह—प्रकृतित्वञ्चेति । एवञ्च तत्रोद्देश्यतावच्छेदकप्रातिपदिकत्वा-
भावात्तदभावो युक्त इति भावः । नन्वेवमपि ‘दधि’ ‘व्यतिसे’ इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरेवात
आह—अयमिति । ‘न केवलेती’त्यर्थः । अन्यतरेति । प्रकृतिप्रत्ययान्यतरेत्यर्थः । अत एव—तस्य
तद्विषयत्वादेव । आदिना दध्यादिसङ्ग्रहः । ननु ‘परश्चे’त्यनेन न्यायैकदेशसाधनेऽपि अन्यांशस्य
वाचनिकत्वावश्यकत्वे सर्वस्य तत्त्वमस्तु, किं ‘परश्चे’त्यनेनात आह—अत्रेति । न्याये इत्यर्थः ।

विधानादिति । ‘केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भव इतीति शेषः । इतीति । इत्यपीत्यर्थः । ननु ‘अपदं न
प्रयुज्यते’ इति वक्तव्य वाचनिकत्वमेवास्तु, कृतमनेनात आह—एतदिति । नन्वर्थभेदात्कथं तन्मूलकत्वं,
किञ्च गविति लिङ्गित्यादौ दोष एवात आह—अपरीति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादाह—
परीति । आदिना पदात्परामन्त्रितादिसङ्ग्रहः । चेकेति । ‘अप्रवृत्ते’त्यादिः । ‘इडागमे’त्यस्य इडागमविधा-
त्यर्थः । एवञ्चाथार्थभेदात्तन्मूलकत्वं, तत्रादोषश्चेति भावः । एतेन—‘बहुजैव पुरस्ता’दिति नियमेन
सिद्धावपि ‘बहुचपुरस्तादेवे’त्यदिविपरीतनियमस्याप्यापत्तौ अन्यप्रत्ययानामव्यवस्थावारणायैदं सूत्रमिति—
प्रकाश-रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्, उक्तरीत्या निर्वाहात् । नन्वप्रवृत्तत्वं—प्रयोगत्वावच्छेदः ? तत्सामाना-
धिकरण्येन वा ? अन्त्ये किं परिनिष्ठिते ? अपरिनिष्ठिते वा ? एवं नित्यविधित्वावच्छिन्ने (उत्तमः) । अत्रेदं
बोधयम्—परिनिष्ठितत्वेनाभिमतविशेषाऽधिकरणकप्रवृत्तियोः तत्त्वकभूतकालिकप्रवृत्त्याश्रयभिन्नो यो नित्यो
वैकल्पिकभिन्नश्च विधिर्यदायप्रक्रियावाक्ये प्रवृत्तः तत्र यदुद्देश्यतावच्छेदकं तदनाक्रान्तत्वमित्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मस्यात् । अत्यन्तस्वार्थिके तु नास्य सम्बन्धो महाविभाषया मह विरोधात् । विभाषया हि स्वविधेयघटिते
साधुत्वं, नियमेन चासाधुत्वमिति विरोधः । स्पष्ट एवेति । अत एवाषडक्षेत्यादावुत्तरसूत्रस्यान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य
ज्ञातृत्वेन नित्यत्वमुक्तमाकरो । अनुकरणे विविति । अस्य च ‘गवित्ययमाहेत्यादा’विति सप्तम्यन्तेऽन्वयः ।
शास्त्राबोधितेति । शास्त्राबोधितत्वञ्च शास्त्रबोधितासाधुत्वकत्वम् । अतः ‘पाचक’इत्योदध्वनिवाक्यकशास्त्र-
बोधितस्य प्रयोगः स्यादिति नापादनीयं, पर एवेति नियमेन स्वाघटितस्य तंसासाधुत्वबोधनात् । अनुकरणे-

ङ्याप्रातिपदिकात् । समाहारद्वन्द्वः । ननु 'परश्चे'त्यनेन प्रकृतेराक्षेपा-

ॐ अभिनव चन्द्रिका ॐ

लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रयोज्यसङ्कोचमबुद्ध्वा दत्तम् । अन्यथा तेन न्यायेन स्वस्मिन्स्वविधेयघटितातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्स्वप्रवृत्त्युत्तरं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकाकान्तेरभावादित्दं विशेषणं व्यर्थं स्यात् । प्रकृते-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अस्ति चेदं परिनिष्ठितमात्रे । तत्र तावत् 'पचति' राम' इत्यादौ तद्विन्नो यो नित्यविधिर्यस्तदीयप्रक्रिया-
वाक्ये न प्रवृत्तस्तत्तदनाकान्तत्वमस्ति । 'दधि' 'लिट्' निहततिङन्तादौ 'सेद्धे'त्यादावपि विशेषणद्वयमतो न
दोषः । 'पच्-ल्' 'राम-स्' इत्यादौ च नास्ति, यतस्तत्र प्रवृत्तियोग्य एव तादृशोऽतस्तदाकान्तत्वम् । अनुकरणे
त्वेतद्वैपरीत्यमिति तत्त्वम् । अत्र 'प्रवृत्तित्वविध्युद्देश्यतावच्छेदकाकान्तत्वमपरिनिष्ठितत्वमित्युक्तौ लाघवे-
ऽपि नञ्द्वयानिवेशादुक्तरीत्या 'पचती'त्यादौ निर्वाहेऽपि दध्यादावव्याप्तिः । 'अप्रवृत्तित्वविध्युद्देश्यतावच्छे-
दकाकान्तत्वं तत्त्वमित्युक्तौ तु न विशेषः । अप्रवृत्तित्वविध्युद्देश्यतावच्छेदकाकान्तत्वं परिनिष्ठितत्वमिति
त्वसम्भग्यस्तम्, तस्मादुक्तरीतिरेव युक्तेति दिगिति । तदाह—इति दिगिति । इत्येतरद्वन्द्वे बहुवच-
नापत्तेराह—समेति । यत्तु दण्डी—ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्विद्योत्पत्तेस्तत्र प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थ इति
शङ्कामाह; तन्नेति ध्वनयन् शङ्कते—नन्विति । व्यर्थं इति । सर्वत्र व्यर्थं इत्यर्थः । ननु प्राति-
पदिकार्थादौ प्रथमाविधेस्तत्रादोषेऽपि 'पचति' 'पश्ये'त्यादौ क्रियायाः कर्मादिमत्त्वेन तद्वाचकतिङ-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पञ्चम्यन्ताऽनुवृत्त्या 'गापोरनन्तरो भ्रातोश्चाव्यवहितः पर' इत्यर्थान्न दोष इति भावः । न द्वितीयादीनि ।
'पश्य मृगो धावती'त्यादौ 'पचति भवती'त्यादौ प्रथमायाः सम्भवात्प्रथमादीनि वक्तव्ये 'द्वितीयादी-
त्युक्तिर्विभक्तिविधौ 'कर्मणि द्वितीये'त्यस्य प्रथममुपादानात्प्राधान्यसूचनार्था । सङ्ख्याभावादिति ।
तिङन्तार्थप्रधानक्रियायां सङ्ख्यानव्याकाङ्क्षाभावादित्यर्थः । ननु क्रियाविशेषणीभूततिङन्तार्थ-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

ऽतिव्याप्तिवारणायऽतद्वत् व्याचष्टे—अपरीति । निहतादावव्याप्तिवारणाय तदपि परिष्कृते—परीति । अप्र-
वृत्तत्वञ्च प्रतिबन्धकाप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वम्, तेन लिङित्यादौ ण्वुलाद्युद्देश्यतावच्छेदकात्तुत्राकान्तत्वेपि नाव्याप्तिः,
'हरी एता'वित्यादौ च न सा । प्रतिबन्धकत्वञ्च निहते तिङन्ते 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायः, लिङादावुक्तार्था-
नामित्यपवादविषयता वा प्रकृतिभावश्चेति रीत्या तत्र तत्रानेकविधं यथासम्भवं बोध्यम् । दिगर्थस्तु वैक-
ल्पिकविधीनां वाग्रहणरूपप्रतिबन्धकप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वाच्चित्यग्रहणवैकल्यकमिति केचिद्व्याचक्षते ।

ङ्याप् । प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन मात्रपदेन द्वित्वातिरिक्तकालादेर्व्यावृत्त्या च प्रथमाया अप्राप्तावपि 'पश्य
धावती'त्यादौ द्वितीया स्यादत आह—नेति । आदिना 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ तृतीया । सङ्ख्येति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

गमयोस्तु पञ्चम्यन्ताभावेनान्वयासम्भवात्परश्चेत्यस्यानुपस्थितिः । न च सीयुटा व्यवधानाद्धातोः
परत्वासम्भवः, 'यासुट्प्रस्रस्रपदे'ष्विति सूत्रारम्भसामर्थ्येनागमातिरिक्तकृतव्यवधानाभावस्यैव पर-
शब्दार्थत्वात् । इतरथा सीयुट् इव यासुटोपि पूर्वं प्रवृत्त्या परस्मैपदविषयाभावात्तदसङ्गतिः । किञ्च
स्थानिनः प्रत्ययत्वनिर्णयनं परश्चेत्यस्यासम्बन्धेपि 'प्रत्यय' इत्यस्य तत्सन्नियोगनिष्ठाशुदात्तत्वेत्यस्य च
सम्बन्धः । किञ्च परश्चेत्यस्याप्रवृत्तावपि स्थानिवद्भावलब्धप्रत्ययसङ्ज्ञासन्नियोगेनाशुदात्तलोपपत्तिः ।
तदेतदभि प्रत्यय भगवता भाष्यकृतोक्तं—'विकारागमेषु च परविज्ञानात्प्रत्ययसङ्ज्ञा न भविष्यति,
प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते, न च विकारागमाः परे सम्भवन्तीति । प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां =
सिद्धावस्थायां विवक्षायाम् ।

ङ्याप्रातिपदिकात् । तिङन्तात्त्विति । 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ ।

प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थः । तिङन्तात् न द्वितीयादिः, सङ्ख्याभावात् । सङ्ख्यायास्तिङो-
क्त्वाच्च । धातुभ्यस्तु न, तिङामपवादत्वात् । 'तस्ये'त्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्,
तमव्ययौ 'तिङश्चे'ति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थ इति चेन्न । तदभावे

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

राक्षेपादिति । परत्वावध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षत्वादिति भावः । उक्तत्वाच्चेति । 'उच्चार्यानामप्रयोग'इति
न्यायेन तिङन्ताच्च सुबुत्पत्तिरिति भावः । संस्कृतस्येति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणां क्रमेणो-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न्तात् द्वितीयापत्तिरत आह—तिङन्तादिति । सङ्ख्येति । सङ्ख्यावच्छिन्नेऽन्यसङ्ख्याभावादित्यर्थः ।
औत्सर्गिकैकवचनन्तु गमके सत्येव । किञ्चैवं सर्वतिङन्ते सुबन्तत्वेनैव पदत्वे सिद्धे 'सुषिङ्गन्त'मित्यत्र
तिङ्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । नन्वन्यसङ्ख्याभावेऽपि तत्सङ्ख्यामादाय स्यादत आह—सङ्ख्येति ।
द्योतकविषयेऽयुक्ताकार्यानामिति न्यायप्रवृत्तेरिति भावः । एतेन 'वाक्यात्सुबुत्पत्तिनिरासाय स' इत्यपास्तम् ।

ननु धातुभ्यः सुपोऽभावाय सोऽत आह—धातुभ्य इति । ननु एवमपि सुबन्तेभ्यस्तद्धितानि त्यर्थः
सोऽत आह—तस्येति । आदिना 'तेने'त्यादिपरिग्रहः । नन्वेवमपि 'तस्ये'त्यादिना तिङ्ग्रहणविभक्ते-
रनिर्देशेन तिङन्तात्तद्धितव्यावृत्त्यर्थः सोऽत आह—तमव्ययिति । एवञ्च सुबन्तादिष्वेव, तिङन्ता-
न्निर्दिष्टान्यप्रत्ययभावेन तद्वैयर्थ्यमेव, तदाह—न तेभ्य इति । सुबन्ततिङन्तेभ्य इत्यर्थः । एतेन
'वाक्यादत्यन्तस्वार्थिकनिरासार्थः स' इति कौस्तुभायुक्तमपास्तम् । तदभावे—प्रातिपदिकाधिकाराभावे ।

ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्तेजलप्रातिपदिकादेव तद्धितोत्पत्त्यर्थं सोऽत आह—स्वार्थेति । संस्कृतस्य । 'क्रमेण'-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

साधनेऽस्य सङ्ख्यान्वयाकाङ्क्षस्वेवेत्यत आह—सङ्ख्यायास्तिङोक्त्वाच्चेति । तिङन्तेभ्यस्तद्धित-
व्यावृत्त्यर्थोऽपि प्रातिपदिकाधिकारो न भवतीत्यत आह—तस्येत्यादीति । तेभ्यः—तिङन्तेभ्यः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सङ्ख्यावच्छिन्नेऽन्यसङ्ख्याभावादित्यर्थः । नन्वन्यसङ्ख्याभावेऽपि तत्सङ्ख्यामादाय स्यादत आह—सङ्ख्येति ।
एतेन वाक्यात्सुबुत्पत्तिनिरासाय स इत्यपास्तमिति भट्टः । अन्ये तु —'सङ्ख्याभावा'दित्यस्याऽप्रतीतिरित्यर्थः ।
ननु कर्तृकर्मप्रत्ययेऽप्रतीतावपि 'शय्यते'इत्यादौ तत्प्रतीतिरस्त्वेव भावार्थकतिङन्तेऽत आह—उक्तत्वादिति ।
एतेन 'भावति पश्ये'त्यादौ कारकसङ्ख्याया उक्तत्वेऽपि क्रियागतामनुक्तमादाय स्यादित्यपास्त'मिति व्याचक्षते ।

अपवादत्वादिति । फलस्य व्यपदेशिवद्भावेन कर्मत्वात्, धातुमात्रस्य तदुपसारात्त्वात्, समते
सङ्ख्यासम्वाच्च सर्वत्र द्वितीयाप्राप्तेरिति भावः । कच्चित्स्य कर्णत्वेनान्वयविवक्षायां 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ
'हरिन्नमेवे'दित्यादौ च हेतुत्वे तृतीयाप्राप्तिर्बोधा । इदन्तु चिन्त्यं—सङ्ख्यामात्रविवक्षायां कालसाधनादेरविव-
क्षायां तिङादेरप्राप्तौ सुगो वारणाय स आवश्यक इति । ननु वर्त्तमानकालिकैककर्तृकपाकसमूह इत्यर्थे पचती-
त्यादावणादिव्यावृत्त्यर्थः सोऽत आह—तस्येति । ननु तस्येत्यादेर्न पञ्च्यन्तादित्यर्थः, किन्तु तत्सम्बन्धात्त्यादिः,
एवञ्च तिङन्तादणादिःप्राप्तेरित्येवेत्यत आह—ज्ञापकेति । 'तिङन्तात्तद्धितश्चेत्तरवादिरेवे'ति नियमद्वारेति
भावः । एतेन बावृत्तधातुस्यशेखरविरोध इत्यपास्तम् । वाक्यादत्यन्तस्वार्थिकनिरासाय तदिति चिन्त्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तिङोक्तत्वाच्चेति । ननु धावतीति तिङा कर्तृगता सङ्ख्याऽभिधीयते न कर्मगतेति चेन्न, यास्काचार्यमते

१. द्वितीयादिरिति । 'प्रथमादि'रिति तु नोक्तं, प्रथमाविवचौ प्रातिपदिकार्थपदोपादानेन तिङन्ते
प्रातिपदिकार्थाभावेन तदप्राप्तेरिति—श्रीबालशास्त्रिचरणाः । आचार्यास्तु 'कारकविभक्तित्वेन प्राधान्या-
त्तथोक्ति'रिति व्याचक्षते ।

स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग' इति 'कुत्सिते' इन्निमूत्रभाष्योक्तन्यायेन, 'तस्यापत्य'मित्यादौ तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चारित-

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

पस्थित्या तेन क्रमेण शब्द प्रादुर्भावेण येन क्रमेण शब्दप्रादुर्भावेस्तेन क्रमेण तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरिति भावः । तत्सम्बन्ध्यपत्यमिति । विशिष्टार्थे प्रत्ययानां विधानेऽपि 'प्राप्ताप्राप्तविवेक'न्यायेन 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'तिवदपत्यादिमात्रार्थकत्वं प्रत्ययानामिति बोध्यम् । सर्वस्य सुपीति ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

त्यादिः । हेत्वन्तरमाह—तस्येति । प्रथमोच्चारिताद्वाधादाह—बोध्यादिति । 'प्रत्यया'दित्यस्य तावत्पर्यन्तं व्यापार इति भावः । 'इत्याद्यर्थे'ति पाठः । 'सार्थके'त्यनेनात्यन्तस्वाधिकानिनिरासः । एवञ्च केवल-

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

मिदमिति वदन्ति । सुबन्तस्योपस्थितत्वसिद्धये हेतुद्वयमाह—स्वार्थेति । तस्येति च बोधेति । अत्र च 'विद्वन्मानसे'ति वक्ष्यमाणवत्तत्र बोध्यम् । प्रथमोच्चारितबोध्यादिति । प्रथमोच्चारितं बोध्यं वाच्यं यत्सेपि च तदर्थः, बोध्यबोधकादिति यावत् । अन्यथा 'मुक्तेपी'ति न्यायेन बोध्यादुपगवादेरार्थात्प्रत्ययस्य बाधा-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

तिष्ठत्यर्कतृमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्याप्यङ्गीकारात् । यद्वा तिष्ठन्ताद्वितीयापाद्यमाना किं प्रधानक्रियागतै-कलमादाय ? आहोस्विः प्रधानक्रियागतसङ्ख्याया बाधात्तद्विशेषणकर्त्रादिगनैकलमादाय ? । आद्ये 'सङ्ख्याभावा'दित्युत्तरम् । द्वितीये 'तिष्ठोक्ताच्चे'ति । धावनकर्तुरेव दर्शने कर्मलात्कर्तृगतसङ्ख्याया अभिहितत्वे कर्मगताया अपि तस्या अभिहितत्वमिति भावः । तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तम्—'तिष्ठोक्ता एकलादय इति तिष्ठन्ताच्च स्वादयो भवन्ती'ति । यद्यपि 'पचति भवती'त्यादौ प्रथमाया अप्यापादानसम्भवः, तथापि प्रातिपदिकलायेकवाक्यतयैव स्वादिसूत्रस्य विधायकत्वेन तिष्ठन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रातिपदिकार्थाभावात्प्रथमा नापादयितुं युक्तेत्याशयेन 'द्वितीयादि'रित्युक्तम् ।

केचित्त्रष्टाध्याय्यां 'कर्मणि द्वितीये'त्यस्य प्रथममुपादानात्तत्थोक्तिरित्याहुः । तेभ्यः=तिष्ठन्तेभ्यः । प्रथमोच्चारितबोध्यादिति । 'तस्यापत्य'मित्याद्यर्थबोधकशालेषु प्रथमोपात्तं यत्—'तस्य'त्यादि, तद्वोध्यो

॥ वरवर्णिनी ॥

उञ्छादिपाठेनेति । न च 'फिषोऽन्त'इत्येवान्तोदात्तत्वे सिद्धे उञ्छादिषु पाठोऽस्य व्यर्थ इति वाच्यं, 'स्वाङ्गक्षिपामदन्ताना'मिति फिट्सूत्रेण 'स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वान्मानामादिरुदात्त'इत्यर्थकेन (सर्वशब्दस्य सर्वनामसम्बन्धकतया—) प्राप्तस्याबुदात्तत्वस्य बाधनायोञ्छादिषु सर्वशब्दपाठस्यावश्यकत्वात् । नन्वेवमुञ्छादिपाठेन सर्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वेऽपि सुनुत्पत्त्यनन्तरं 'सर्वस्य सुपी'त्याबुदात्तयोञ्छादिषु तत्पाठो व्यर्थ इति चेदत्र प्राञ्चः—'उञ्छादिषु अन्तोदात्तत्वनिपातनात्सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादेरभित्वानुदात्तत्वलक्षणाऽन्तिःसिद्धिः, श्रवणन्तु सर्वत्राबुदात्तस्यैव, प्रत्ययलक्षणेनापि 'सर्वस्य सुपी'त्याबुदात्तस्वर-स्यैवेवमाणत्वात्—'इत्याहुः ।

श्रीराघवेन्द्राचार्योक्तु—'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किञ्चे'ति किपि 'सर्वं इवाचरति—सर्वन्ती'त्यत्रान्तो-दात्तश्रवणायोञ्छादिपाठः सफलः, तत्र हि प्रातिपदिकग्रहणात्सुपोऽसम्बन्धस्य मूल एवोक्तया सुपो-ज्भावेन 'सर्वस्य सुपी'त्यस्याप्राप्तेः । ननु तत्र 'धातो'रित्यन्तोदात्तत्वसिद्धाबुञ्छादिपाठस्य न फलमिति चेन्न, काम्यचक्षित्वेन 'धातो'रित्यस्य नामधातावप्रवृत्तेशांपनात्, अन्यथा 'पुत्रकाम्यती'त्यादौ 'धातो'रित्येवान्तो-दात्तत्वे सिद्धे तदर्थं चित्त्वं व्यर्थमेव स्यादित्याहुः । श्रीबालशास्त्रिचरणानुयायिनस्तु—अत्यन्तस्वार्थिके त्रपि 'सर्वतर' इत्यादाबुञ्छादिस्वरश्चरितार्थः, अत्यन्तस्वार्थिके सुपोऽसम्बन्धस्योक्तत्वादित्याहुः ।

बोध्यात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्थकतद्वितानां सुबन्तादुत्पत्त्या 'अनुदात्तादे'रित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ 'सर्वस्य विकारः सार्व' इत्यत्राजनापत्तेः, 'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वात् । तदधिकारसामर्थ्यात् प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः, सर्वशब्दस्योञ्छादिपाठेनान्तोदात्तत्वात् । स्पष्टश्चेदमत्र भाष्ये ।

न चान्तरङ्गानपीति न्यायेन लुङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्ताप्राप्त्या तस्य सुबन्त-विशेषणत्वेऽपि न दोष इति वाच्यं, तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादन्तरङ्गनिमित्त-विनाशकलुक् एव प्राबल्यबोधनेन दोषात् । 'सर्वस्य सुपी'त्यत्र सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात्-प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन 'न लुमते'त्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति परिभाषया-सुबन्तस्य सर्वशब्दस्य आदिरुदात्त इति तदर्थः । उञ्छादिपाठेनेति । 'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मित्याद्युदात्तत्वबाधनार्थमयं पाठ इति भावः । अन्तरङ्ग-निमित्तविनाशकलुक् एवेति । लुकि 'अन्तरङ्गनिमित्तविनाशक' इति विशेषणदानादतिभवका-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रातिपदिकात्तद्वितविधानं दुर्बलमिति भावः । घटकतयोपस्थितप्रातिपदिकविशेषणत्वाभावायाह-प्राधान्या-दिति । उपस्थितेनेति । उक्तहेतुद्वयेनेति भावः । ननु तदधिकारेऽपि प्राधान्याभावात्कथं तद्विशेषणत्व-मत आह-तदधीति । तत्=अनुदात्तादे'रित्येतत् । तथाच स न्यायोऽत्र बाधेत तेनेति भावः । नन्वेव-मपि 'स्वाङ्गशिष्टा'मित्याद्युदात्त एव सर्वशब्द इतीष्टासिद्धिरेवात आह-सर्वेति । ननु तत्र पाठे एव न मानमिति चेन्न, अन्यभाष्यस्य, 'सार्व'इत्यजन्तप्रयोगस्य च मानत्वात्, 'सर्वस्य सुपी'त्यारम्भाच्च, तदाह-स्पष्टमिति । लुक्स्यानिप्रत्ययनिमित्तकार्यापेक्षया लुगादेः प्राबल्यबोधको न्याय इत्याशयेनाशङ्कते-नचेति । प्रत्ययात्=अजः । तस्य=अनुदात्तादे'रित्यस्य । दोषः=अजनापत्तिः । एवमग्रेऽपि । धर्मीति । उक्त-न्यायबोधक-प्रत्ययोच्चेति-सूत्रस्यमपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिरूपप्रमाणादित्यर्थः । अस्ति हि 'त्वत्कृत'मित्यादौ-लुकोऽन्तरङ्ग-त्वमावेकवचने-इत्यस्य निमित्तविनाशकता, 'न लुमते'तिनिषेधेन लुकि विभक्तिपरत्वाभावात्त-दाह-अन्तरङ्गेति । विनाशकस्यैव लुकोऽपीत्यर्थः । एवेन तद्विनाशकन्यावृत्तिः । अपिना समाप्तादि-सङ्ग्रहः । नन्वत्रापि लुकि 'न लुमते'ति निषेधेन सुप्परत्वाभावात्सर्वस्य सुपीत्यप्राप्त्या तत्त्वमस्त्येवेति न्याय-विषयतया दोषाभाव एवात आह-सर्वस्येति । इत्यत्र=इत्यादौ । तदन्तसप्तमीत्वात्=तदन्तसप्तमीत्व-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कौस्तुभोक्तं दूषयितुमुपन्यस्यति-न चेत्यादि । तेन न्यायेन=अन्तरङ्गानपी'तिन्यायेन । धर्मिग्राहकमानादिति । धर्मिणः=वहिरङ्गेन लुकाऽन्तरङ्गविधिबाधनस्य, ग्राहकं-यन्मानं=प्रत्ययोत्तर-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

य उपगवादिसम्बन्धस्तद्वोधकं यत् 'उपगु ङस्' इत्यादि, तस्मादित्यर्थः । प्राधान्यादिति । इदमयुक्तम्-समर्थादिति सुबन्तमेव विशेष्यतया प्रक्रान्तं न लन्यत्, द्वयोर्हि विशेष्यतया सम्भावनायामन्यतरस्य तथात्वनिश्चयाय हेतुपन्यासो युक्तः । ननु सर्वशब्दोप्याद्युदात्त एव 'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मिति सूत्रेण, ततश्च प्रातिपदिकादित्युक्तावयुक्तदोषस्तदवस्थ इत्यत आह-सर्वशब्दस्येति । कौस्तुभोक्तं दूषयितुमुपन्यस्यति-नचेति । लुङ्निमित्तप्रत्ययादिति । स न्यायो लुक् इव तदुपजीव्यस्य कार्यस्यापि प्राबल्यबोधक इति भावः । 'सौवरीणाम्'=स्वरविधायक-

सुबन्ततया तस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावात् । अत एव सर्वस्तोमादिबहुव्रीहे-
राद्युदात्तत्वसिद्धिः । न चानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थेन न दोष इति वाच्यं,
'गर्गादिभ्य' इत्यादौ सुबन्तं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासम्भवादगत्या लक्षणास्वीकारेऽपि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नित्यादौ अकच्च सिध्यति । अन्यथा लुकि अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावसत्त्वेऽपि समास-
सञ्ज्ञायां तत्सत्त्वेनाकञ्च स्यात् । अत एव 'अर्णुहि' इत्यादौ अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावा-
ल्लुकः पूर्व गुणे संयोगपूर्वकत्वाच्च लुकः । एवं 'राजपुत्री'त्यादौ बहिरङ्गसमासादेः प्राक् शाङ्करवादि-
पाठान्धीनि 'नित्यादिर्नित्य'मित्याद्युदात्तत्वं सिध्यतीति दिक् ।

पूर्वस्य कार्यत्वाभावेनेति । लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्ना—लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्ग-
सञ्ज्ञावत्पर्याप्तधमणे साक्षात्परम्परया वावच्छिन्ना च या उद्देश्यता तदुद्देश्यताकत्वस्य 'सर्वस्य-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मिति सिद्धान्ताङ्गीकारात् । तथान्वयं विशेष्यानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीमङ्गीकृत्य सुबन्तस्य तस्यैत्यर्थेन विशिष्ट-
कार्यत्वं, तदाह—प्रत्यये इति । तस्य=लुकः । ननूक्तसिद्धान्तस्य तत्रानङ्गीकारोऽत आह—अत एवेति ।
तदङ्गीकारादेवेत्यर्थः । 'सर्वस्तोमोतिरात्र' इति श्रुतौ तथा पाठादाह—सर्वेति । आद्युदात्तत्वेति ।
'पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण'त्यादिः । अन्यथा बहुव्रीहिकालेऽन्तोदात्तत्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तस्यैवातिदेशः स्यान्ना-
द्युदात्तस्य । ननु 'गर्गादिभ्य' इत्यादौ तत्प्रकृतिकषष्ठ्यन्ता(सुबन्ता)दित्यर्थस्य लक्षणयाङ्गीकारावश्यकत्वेना-
'ऽनुदात्तादे'रित्यत्रापि तथैवास्त्वित्याशयेनाशङ्कते—नचेति । मानेति । असम्भवाभावादिति भावः । इदञ्च

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पदयोश्चे'तिसूत्रं—तस्मादित्यर्थः । तथाहि—लया कृतं—'लृकृत'मित्यादौ 'लमावेकवचने'इत्येव सिद्धे
'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'तिसूत्रमनर्थकम्,—अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक्कृतप्रयोजकसमासादेश्वान्तरङ्ग-
विधिबाधकलज्ञापनेन चरितार्थं संपद्यते । नन्वेवमपि न ज्ञापनसम्भवः, तव पुत्रस्त्वपुत्र इत्यादौ
तवाद्यादेशबाधनाय तस्यावश्यकत्वादिति चेत्, 'एवं तर्हि सूत्रे मपर्यन्तप्रहणानुवृत्तिरुक्तार्थे ज्ञापिका
भविष्यतीति' भाष्यकृतः । एतद्व्याचक्षते,—'यदि तवाद्यादेशबाधनार्थत्वं सूत्रस्य स्यात्तदा मपर्यन्त-
प्रहणानुवृत्तिमन्तरेणोत्सर्गसमानदेशत्वात्तवादीनां लमौ मपर्यन्तस्य सिद्धाविति व्यर्था तदनुवृत्तिः—उक्त-
ज्ञापनद्वारा प्रागेव लुकि कृते विभक्त्यभावात्तवादेशत्वादेवसम्भवादप्राप्तलमादेशविधायकत्वेन-
सफला भवतीति । एतदुपाध्याया न क्षमन्ते,—शनमकञ्चबहुचां भिन्नदेशानामप्यपवादत्वदर्शनादुत्सर्ग-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सङ्गतिः स्पष्टैव । तद्वोधवोधकञ्च सुबन्तमेवेति तस्योपस्थितत्वमिति भावः । घटकतयोपस्थितप्रातिपदिकत्व-
विशेषणत्वाभावादाह—प्राधान्येति । न दोष इति । यद्यपि प्रकृते 'सर्वस्य सुपी'त्यस्य प्रवृत्त्या प्रातिप-
दिकमपि न, तथाप्युपलक्षणन्तदिति भावः । उच्छादिपाठं प्रमाणयन्नाह—स्पष्टञ्चेति । अत एव
सर्वेति । तत्र तदन्तसप्तमीत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा बहुव्रीहिकालेऽन्तोदात्तत्वात्तत्त्वस्यैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शास्त्रभवानाम् । स्वरशब्दात् 'तत्र भव' इत्यणि 'द्वारादीनां चे'त्यैजागमः । आद्युदात्तत्वसिद्धि-
रिति । नन्वेवं सति 'सर्वस्य सुपी'त्यत्र 'सुपी'ति व्यर्थं स्यादिति चेत्सत्यम्, किमस्माभिः कर्तुं
शक्यं ? सर्वशब्दादाचारकिपि तिपि चाद्युदात्तत्वाभावाय वा स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु तस्या-
नुदात्तादिति विशेषणविशिष्टस्य—'गभीरायां नयां घोष' इत्यादाविव—'समर्था'दित्यनेनान्वयार्थं

❀ ज्योत्स्ना ❀

समानदेशलनियमस्यापवादेष्वभावादसत्यामपि मपर्यन्तानुवृत्तौ तवादीनां लमौ सर्वादेशावनेकाल्वा-
द्वाधकौ स्यातामिति सप्रयोजना मपर्यन्तानुवृत्तिः । नच 'मपर्यन्तस्ये'त्यस्यानुवृत्त्यभावे विभक्तिभुक्तं
प्राप्त्यमाणाभ्यामुत्तरपदनिमित्तक-लमाभ्यामुपसङ्गनिष्पन्नामितिोऽप्यपवाद' इतिन्यायाल्लुक्-
प्रागन्तरङ्गत्वात्प्राप्तौ तवममाविष्य शेषो लोपो विशेषाद्वाधनीयो न तु मपर्यन्तस्येत्यस्यानुवृत्तौ चिची-
षतीतिदोषेण द्विर्वचनमिव तत्र बाधदेलोः-समानफलकलविरोधयोरभावात्, ततश्च सर्वादेशले
मपर्यन्तादेशले वा रूपे विशेषाभावाद्यथा मपर्यन्तस्येत्यस्यानुवृत्तिरिति वाच्यं, लमादेशयोरदन्तादेशले
तथापि हलन्तादेशले फले विशेषस्य सत्त्वेनानुवृत्तेः सप्रयोजनत्वात्, अतोऽन्यथा व्याख्येयम्,
तवाद्य आदेशा स्थानिविशेषप्रकृत्यर्थ 'प्रत्ययान्तरपदयोश्च'त्यत्रानुवर्तन्ते, तत्र तवादीनां प्रसङ्गे सिद्धयो-
स्त्वमयोर्मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वया कृतं लङ्कृतमित्याद्यथा भवन्ती लुको बाधकत्वं ज्ञापयति । तथाहि-
प्रत्ययान्तरपदयोरदेशविधानं तावत्तत्राद्यादेशबाधनार्थं, तवाद्यादेशानुवृत्तिरपि तत्रैव संस्कारविशेष-
सम्पादकत्वेन प्रागुक्तरीत्या दकारस्य शेषे लोपे 'लःपुत्र'इतिरूपसम्पादनार्था । मपर्यन्तानुवृत्तिस्तु
वाक्यभेदेनादेशविधायिका 'प्राप्ताप्राप्तविवेक'न्यायेन 'लङ्कृत'मित्याद्यथा भवन्ती यथोक्तज्ञापनाया-
ऽलम् । केवला हि मपर्यन्तानुवृत्तिर्लाघवाय स्यात्, गरीयसी हि तवाद्यनुवृत्त्या स्थानिप्रतीतिः, ततो
ज्ञापनाय न प्रभवेत्, तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिर्ज्ञापिकेत्याखण्डलार्थः । तत्रायमन्तःकण्टकः-तवाद्यादेशानां
मपर्यन्तस्येत्यनयोरनुवृत्त्या प्रत्ययान्तरपदयोरदेशविधानस्य तवाद्यादेशबाधनार्थलोक्तिः भाष्योक्ता
नोपपद्यते, तवाद्यादेशविषये तया कृतमित्यादौ समाप्ते कृते सर्वादेशयोस्त्वमयोरन्याकारस्य यकारे
'ल्यङ्कृत'मित्यादिरूपसम्पादनफलकत्वात् । 'लमावेकवचने'इतिविहितयोर्मपर्यन्तावधिकत्वादन्त्य-
दकारस्य यकारे 'ल्यङ्कृत'मिति भवेदिति विशेषात् । तस्येदं शोधनं, 'योची'त्यपनीयाच्चे इति न्यासे
ल्यङ्कृतमितिरूपस्योभयत्र तुल्यत्वात् । त्वादेशो हलन्त इति तु न युक्तम्, मसाहचर्येण तस्याप्यदन्त-
त्वात्, अन्यथा भाष्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । सति तु ज्ञापके 'ऽच्ये'इति न्यासस्तवाद्यनुवृत्तिश्च फलाभावा-
न्नाश्रयणीयेति । एवन्तु मपर्यन्तानुवृत्तौ तवादीनां बाधेऽपि शेष लोपाबाधनात्तस्मिन्सति यददन्तं
रूपं तस्य तदनुवृत्तिमन्तरेणासर्वादेशत्वादपि सिद्धौ सामर्थ्याद्यच्चा(?)श्रुतमपर्यन्तानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वं
भाष्योक्तं नानुपपन्नम् । उपाध्यायानान्तु तवाद्यादेशानुवृत्तिसहितमपर्यन्तानुवृत्तेर्ज्ञापकलोकिर्हल-
न्तादेशत्वाभ्युपगमेनेत्यधिकं युष्मदस्मःप्रकरणे वक्ष्यामः ।

यत्तु श्रमकज्वहुचां मित्त्वं प्राक्टेः पुरस्ताद्ग्रहणसामर्थ्याद्विभेदशानामप्यपवादलमित्युसर्ग-
समानदेशलस्यान्यत्रापवादेषु नियम एव, अन्यथा 'तस्मिन्नपि चे'त्यनेन युष्मदस्मदोशकच्चि
विधातव्ये युष्माकास्माकविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः । उक्तनियमे लाकलपवादयोस्तवकममकयोरप्यन्या-
देशत्वापत्तिरतो न भवति युष्माकास्माकविधानवैयर्थ्यमित्युपाध्यायदूषितमतोजीवनम्, तन्न,
युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये मान्तयोः युष्मदस्मदोशकदेशविकृतस्यानन्यत्वादाकच्चि फलभेदप्रसङ्गे
युष्माकास्माकविधानस्य चरितार्थत्वात् । मान्तयोरनभिव्यक्तपदार्थत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिस्तु न,-अति-
देशबललभ्यप्रवृत्तेस्ततोऽभिव्यक्तपदार्थान्तरविषयत्वाभावेनाभिव्यक्तपदार्थनिरूपितानभिव्यक्तपदार्थ-
त्वस्य तत्राभावाददोषात् । अत एव सखीयतेरप्रत्यये एकदेशविकृतन्यायेनानङ्गिद्वद्वावयोः-सखा,
सखायाविल्याबुदाहृतमभियुक्तैरिति परिभाषाप्रदीपादिषि विस्तरेण निरूपितम् ।

अत एवेति । लुकान्तरङ्गस्वरनिमित्तविनाशकत्वाभावादवेत्यर्थः । अन्यथा बहुव्रीहिकालेऽ-

❀ विषमपदविबुद्धिः ❀

तत्प्रकृतिके लक्षणायामनुदात्तादिप्रातिपदिकप्रकृतिकष्यन्तादजित्यर्थेन सिद्धे 'सर्वे'इत्यत्राजनापत्तिः,

प्रकृते लक्षणायां मानाभावात् । वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणा, 'गर्गादिरूपात्प्रातिपदिका-
त्तत्सम्बन्धपत्यमित्यर्थे प्रत्यय' इत्यर्थे—प्रातिपदिकात्परत्वं तद्व्यवधानेन भविष्यति । तद्व्यति-
रिक्तव्यवधाने तु न, मानाभावात् । एतच्च मनुषूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सुपी'त्यत्राभावेन 'नलुमते'तिनिषेधाप्रवृत्तेरिति भावः । मानाभावादिति । 'तस्य विकार' इत्यादौ
'तस्य'लस्य षष्ठ्यन्ततदाद्यर्थबोधकत्वेन तदेकदेशषष्ठां 'पदार्थः पदार्थेनान्वेती'तिन्यायेनानुदात्तादि-
प्रकृतिकेत्यस्य अन्ययासम्भवाच्चैवपि बोध्यम् । भविष्यतीति । 'षकालतने'ष्वितिज्ञापका'त्स्वार्थे-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राचामनुत्तोषेन, तद्वन्वयनिसिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । तत्रापि=गर्गादिभ्य इत्यादावपि । अन्यथा
निर्वाहे जघन्यवृत्तिकल्पनायां अन्याय्यत्वात् । तमेव प्रकारमाह—गर्गेति । 'प्रत्यय' इत्यस्य—'सूत्रे समर्थानां
मध्ये प्रथमोच्चारितं बोध्या'दित्यादिः । तद्व्यवेति । सुबन्ववैलथः । नन्वेवं 'तस्मा'दित्यस्य बाधे सुबन्व-
प्रकृत्यन्तरादिव्यवायेऽपि स्यादत आह—तद्व्यवेतीति । उक्तेहेतुद्वयेन सुबन्ववायाङ्गीकारेऽपि तस्मादित्यनया
तदन्यव्यवायवारणं, तद्व्यवे मानाभावात्, अट्कुप्वाङिति वदिति भावः । नन्वप्रसिद्धेयं प्रकार इति लक्षणेवो-
चित्ताऽन आह—एतच्चेति । उक्तार्थकथनमित्यर्थः । तत्र हि 'चित्रा गावो यस्य सन्ती'त्यत्र मनुषू कुतो
नेति शङ्कायामवयवादिसामर्थ्येन समुदायादप्रातिपदिकत्वेन वारणपरभाष्यव्याख्यावसरे—'ननु प्रातिपदिक-
प्रकृतिकसुबन्तात्प्रत्यय इति—अप्रातिपदिकत्वादित्युक्तमसुबन्तत्वादिति वक्तुं युक्तमिति चेन्न, सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः
समर्थात्प्रत्ययः, प्रातिपदिकात् परः श्रूयते—इत्येवमाश्रयणेन सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणकृतनियमेन-
वारणात्तथोक्ते'रिति तेनोक्तम् । किञ्च तदधिकाराभावे समर्थानामित्यादिसुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्तस्यैवो-
पस्थितत्वात्, तथाच कृतसन्धिकार्यात्तस्मादुत्पत्तौ 'भानव' इत्याद्यसिष्वापत्तिः, लुका ओकारसहितस्य
निवृत्तेः । तदधिकारे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यैव तद्विशेषणम् । एवञ्चान्तरङ्गितिन्यायाविषयांशे एव परिनिष्ठितत्व-
मत एव पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशात्प्राक् टापो लुगिति बोध्यं, तदाह—इत्यन्यत्रेति । उद्योतादा-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

न्तोदात्तत्वाद्बहुव्रीहिखरेण तस्यैव प्रकृतिभावः स्यादिति भावः । मानाभावादिति । अनुदात्तादेः
षष्ठ्यन्तस्यापि सम्भवेन लक्षणायां मानाभावादित्यर्थः । सति तु प्रातिपदिकाधिकारेऽनुदात्तादेः प्राति-
पदिकस्य षष्ठ्यन्तत्वासम्भवादनुदात्तादिप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्ते लक्षणा, 'तस्य विकार' इति तत्रानु-
वृत्तेरिति लन्यदेतत् । तत्रापि=गर्गस्यापत्यं देवदत्त'इत्यादौ षष्ठीवत्तत्रापि । तद्व्यवधानेनेति ।
सम्बन्धबोधकषष्ठीव्यवधानेनेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे सति प्रातिपदिकाधिकारेऽनुदात्तादे'रित्यादौ तत्स-
म्बन्धविकार इत्यर्थेऽनुदात्तादेः प्रातिपदिकात्प्रत्ययः, सच सामर्थ्यात्षष्ठीव्यवधानेनापि भविष्यति,
'तस्य'पदेन तस्या एवोपस्थितेः, 'षकालतने'ष्विति ज्ञापकात्स्वार्थे परिसमाप्त्यैवार्थान्तरान्वयेन सुबन्तादे-
तद्विद्योत्पत्तेः । ननु तत्सम्बन्धवदपत्यमित्यर्थे विधीयमानः प्रत्ययः षष्ठीव्यवधान इव सम्बन्धशब्द-
व्यवधानेऽपि स्यादत आह—मानाभावादिति । तत्रापि लुसषष्ठीव्यवधानसद्भावात्षष्ठीमात्र-
व्यवधाने तल्लोपे प्रातिपदिकनिरूपितश्रौताव्यवधानस्य—प्रत्यये सम्भवात्तदतिरिक्तसम्बन्धादिशब्द-
व्यवधाने प्रत्ययविधानस्यान्याय्यत्वादिति भावः । तदाह—कैयटे स्पष्टमिति । तत्र हि—'चित्रा

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

षट्स्या अनुदात्तादिप्रकृतिकत्वात्, षष्ठ्युत्पत्तिसमये सर्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । एवञ्च 'सर्वस्य सुपी'-
त्यत्र 'सुपी'त्यपि सार्थकम्, उच्छादिषु पाठः सफलः, सर्व इत्यत्राङ्प्रवृत्तेरुभयफलत्वात् ।
मानाभावादिति । 'अनुदात्तादे'रित्यस्य षट्स्यान्तविशेषणत्वसम्भवादिति भावः । न लक्षणेति

लिङ्गविशिष्टस्येति । इयञ्च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे, तद्विशेषग्रहणे च; अनया परिभाषया ङ्याग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष्ये शङ्कितत्वात् । विशेषविषये बहुतरोदाहरण-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

परिपूर्णमर्थान्तरेण युज्यते' इति 'कुत्सित' इति सूत्रस्थमाध्यलङ्घन्यायादिति भावः । लिङ्गविशिष्टस्येतीति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्येत्यर्थः । वै० 'स्वघटितल' 'स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रय-घटकत्वे' तदुभयसम्बन्धेन । प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे इति । प्रातिपदिकत्वेन रूपेण तद्ग्रहणे इत्यर्थः । तद्विशेषग्रहणे इति । प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नग्रहणे इत्यर्थः । न च 'कुमारः श्रमणादिभिः' रितिज्ञापकासङ्गतिः; कुमारशब्दस्य 'कुमार क्रीडाया'मितिधातावपि सत्त्वेन कुमारशब्दत्वे प्रातिपदिकत्व-व्याप्यत्वस्याभावात् । न च समर्थकुमारशब्दत्वं प्रातिपदिकत्वव्याप्यं भवत्येवेति न दोष इति वाच्यम्, अदन्तप्रातिपदिकत्वस्यापि प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन अनया रमाशब्देऽतिदेशेन 'अत इ'जिति इजापत्तेरिति वाच्यम् ; 'तद्विशेषग्रहणे' इत्यस्य—पदप्रतिपाद्यप्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नग्रहणे इत्यर्थेनादन्तप्रातिपदिकत्वस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वेन, कुमारपदस्य समर्थकुमारप्रकृतिके लक्षणया समर्थ-कुमारत्वस्य च पदप्रतिपाद्यत्वेनादोषात् ।

अन्ये तु 'तद्विशेषग्रहणे' इत्यस्य प्रातिपदिकमात्रग्रहणे इत्यर्थः । तत्त्वञ्च प्रातिपदिकमात्रवृत्ति-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

वित्यर्थः । लिङ्गेति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । 'कुमारः श्रमणादिभिः' रित्यादिज्ञापकस्य विशेषोपक्षत्वाद्विशेषग्रहणे एव प्रवृत्तिरिति प्रकाशादिग्रन्थासङ्गतिं सूचयितुमाह—इयञ्चेति । उक्तपरिभाषा चेत्यर्थः । आधे हेतुमाह—अनयेति । एतस्याञ्च सत्यां नाथो ङ्याग्रहणेनेत्यनेनेति भावः । द्वितीये हेतुमाह—विशेषेति । बहुतरोदेति । अयस्कुम्भीत्यादीत्यर्थः । नन्वेतावताऽनया विशिष्टे प्रातिपदिकत्वाति-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

गावो यस्य सन्ती'त्यत्र मतुप् कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याः—सामर्थ्याभावादवयवाच्च भवति, समुदायाद-प्रातिपदिकत्वाच्च भवतीति भाष्यव्याख्यावसरे—'गोमा'नित्यत्रापि सुबन्तात्तद्विद्योत्पत्त्या गोशब्द-प्रकृतिकसुबन्तादुप्ययमानो मतुप् प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वाच्च स्यादित्याशङ्क्य—प्रथमासमर्थ-त्प्रत्ययः, प्रातिपदिकात् परः श्रूयते' इति समाहितम् । प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे परिभाषाप्रवृत्तौ प्रमाण-माह—अनयेति । विशेषग्रहणे च तथात्वे प्रमाणमाह—विशेषविषयेति । बहुतरोदाहरणदानाच्चेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तिदेशः स्यात् । धर्मिग्राहकमानान्यायसङ्कोचादेवेति तु न—अत एवेत्यस्यार्थः, तदसङ्कोचेपि पूर्वं लुक्प्रत्ययान्तर-त्वात्सर्वस्वरे प्रकृतिस्वरेण तत्त्वसिद्धेः । 'कुमारे'त्यादिधर्मिग्राहकस्य भाष्ये साक्षादनुपलब्धमादुदाहरणं प्रमाण-यति—बहुतरेति । ननु 'अयस्कुम्भी'त्युदाहृते प्रातिपदिकरूपेण कुम्भत्वादिना ग्रहणे प्रवृत्तिलाभेपि तद्व्याप्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इदमयुक्तम्—तथा सति 'सर्व' इत्यत्रानापत्तेः । सुपि परे 'सर्वस्य सुपी'त्यस्य प्रवृत्त्या 'सर्वे'ति प्राति-पदिकस्यानुदात्तादिलाभावात्, मम तु सुपः पूर्वमनुदात्तादिलेनानुदात्तादिप्रकृतिकषण्णन्तत्वस्य तत्र सत्त्वेनात्र सुलभः । किञ्च पदोद्देश्यकविधिलाभावेन समर्थपरिभाषा गौणमुख्यन्यायश्च तद्विधिविधौ नोपतिष्ठेयाताम् । अधिकमग्रे वक्ष्यामः । प्रातिपदिकग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमपि भाष्योक्ते किञ्चित्प्रदर्शयते,—अथच'जिति 'वाचा तरती'त्यत्र प्रसज्येत, 'घटेन तरती'त्यत्र च न स्यात्समर्थसुबन्त-स्याधे द्यच्छकत्वात्, द्वितीये तदभावात् । नौग्रहणं तु नियमार्थं स्यात् । बहुतरोदाहरणेति । 'सर्व-

दानाच्च । स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्व—तद्व्याप्यधर्मा विशिष्टेऽनेनाति-
दिश्यन्ते, अत एव 'बहुव्रीहेरूधस' इति सूत्रे भाष्ये—'नचूतश्चे'त्यस्य 'नचन्तबहुव्रीहे'-
रित्यर्थे 'कुण्डोष्ठी'त्यत्र (स) क्वापादितः । अन्यथा तु ड्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः ।
'नचन्तानां यो बहुव्रीहि'रित्यर्थेन च परिहृत इत्यन्यत् ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

विषयताप्रयोजकत्वम् । विषयतायां प्रातिपदिकमात्रवृत्तित्व—प्रातिपदिकवृत्तित्वे सति प्रातिपदिकेतर-
निरूपितवृत्तित्वाभाववत्त्वं । प्रातिपदिकेतरनिरूपितवृत्तित्वाभावश्च सामानाधिकरण्येनान्वयाप्रयोज्यो
विवक्षितः । तथा चात्पदप्रयोज्यविषयतायां प्रातिपदिकेतरवृत्तित्वाभावश्च—अत्पदार्थस्य प्रातिपदिक-
पदार्थेन साकं सामानाधिकरण्येनान्वयप्रयोज्य एवेति न दोष इत्याहुः । धर्मा इति । 'लिङ्गबोधक-
प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयपराप्ता' इति शेषः । नचन्तानां यो बहुव्रीहिरिति । नचन्तो-

❀ चिदस्थिमाला ❀

देशलाभस्तथापि 'बहुव्रीहे'रिति सूत्रभाष्यासङ्गतिरेवेति आह—तद्व्याप्येति । अनेन=उक्तवचनेन ।
अतएव=उभयग्रहणे प्रवृत्त्योभयधर्मातिदेशलाभादेवेत्यर्थः । 'आपादित' इत्यत्रान्वयः । स कश्चित् ।
'नचूतश्चे'तिकवित्यर्थः । अन्यथा तु=तद्व्याप्यधर्मानतिदेशे तु । नचन्तानामिति । नचन्तप्रकृतिकमुच्यन्तो-
त्तरपदको बहुव्रीहिरित्यर्थः । चो वाक्यालङ्कारे । इत्यन्यत् । अज्ञात्वा शङ्कायां तथैव परिहार उचित इति भावः ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

'अतः' कृकमीत्यादिना सत्त्वादिसिद्ध्यर्थमयस्कुम्भीत्यादेर्वहुतरोदाहरणस्य प्रातिपदिकविशेष-
रूपस्य दानादित्यर्थः । स कप्='नचूतश्चे'ति कप् । तदसङ्गतिः । नचोक्तपरिभाषया तस्य बहुव्रीहित्वाति-
देशेऽपि नदीरूपस्य नचन्ताभाव इति वाच्यं, व्यपदेशिवद्भावाश्रयणात् । वर्णयोरेव नदीसंज्ञा-
विज्ञानाद्वा । परिहृत इत्यन्यदिति । ननु 'नचन्तानां यो बहुव्रीहि'रित्यस्य नचन्तयावत्पदानां यो बहु-
व्रीहिरित्यर्थः ? उत नचन्तघटितपदानां वा ? नाद्यः—'बहुकुमारीक'इत्यत्र कवनापत्तेः । नान्त्यः—
'कुमारीभार्य'इत्यत्रातिप्रसङ्गादिति चेन्न । नदीसंज्ञकपदम् अन्ते चरमे येषां तेषां यो बहुव्रीहिः—
नद्युत्तरपदको बहुव्रीहिरित्यर्थेनादोषात् । अत्र पूर्वपक्षे नदीत्यस्य बहुव्रीहिर्विशेष्यः । बहुव्रीह्याक्षिस-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

बहुव्रीहिवादिना ग्रहणे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—स्त्रीप्रत्ययेति । 'तद्रहिते दृष्टा' इति शेषः । तद्र-
हितत्वञ्च तत्प्रकृतिभूतत्वमेव । अत एव नद्युत्तरपदादित्यर्थेऽप्युत्तरपदत्वस्य विशिष्टेऽतिदेशात्कप्स्यादित्यपा-
स्तम्, उत्तरपदत्वस्य प्रकृतौ दृष्टत्वाभावात् । एतद्वचननाथैव—समभिव्याहार इति । अन्यथा तद्वि-
फलमेव स्यात् । विशिष्टेति । तन्मात्रविशिष्टे । एतेन 'दृष्ट्या मालये'त्यत्र तत्प्रकृतौ माले दृष्टप्रातिपदिकत्वस्य
'दृष्ट्या माले'ति विशिष्टेऽतिदेशात्प्रातिपदिकावयवत्वेन लुक् स्यादित्यपास्तमिति केचित्, पाठकग्रन्थे उत्तरमिति
नत्वम् । वस्तुतस्तु समासान्तानामलौकिके प्रवृत्त्या तत्र च सुप्रः सत्त्वान्नदीचरमावयवकत्वं बाधितमतो नचन्त-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

नामस्तृतीया च—भवत्या हेतोः । 'कुसूलूपकुम्भशालं बिले',—कुसूलुबिलम् । 'पूर्वसदृशसमोनार्थ'—
पित्रा सदृशी । तद्व्याप्यधर्मा इति । आनुपूर्वीविशेषभिन्ना अपीत्यर्थः । अत एव—
आनुपूर्वीविशेषव्याप्यधर्माणामप्यतिदेशादेव । नचन्तानां यो बहुव्रीहिरिति । ननु नचन्तसर्वा-

समासान्तेषु तत्परिभाषाऽभावस्तु ड्याप्सूत्रभाष्योक्तोऽवयवविषय एव । समुदाय-
विषये तत्प्रवृत्तावपि दोषाभावेन तदंशे तदप्रवृत्तौ न मानमित्याशयः ।

ड्यावन्तादिति । ड्यावग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणं, तेन ‘ब्रह्मबन्धूतरा’ ‘युवति-
तरे’त्यादेः सिद्धिः । ‘जातेश्चे’ति निषेधान्न पुंवस्त्वम् ; वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यस्य
वक्ष्यमाणत्वात् ।

तद्वितेति । एतच्च समासान्त-ति-प्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं ; व्याख्यानात् । एतेन ‘यूनीतिः’

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

त्तरपदकबहुव्रीहेरित्यर्थः । अवयवविषय एवेति । अत एव अतिशयिताः श्रेयांसो यस्यां नगर्यां
सा अतिश्रेयसी, अः—अतिश्रेयसी यस्मिन्स ‘आतिश्रेयसिः’, अतिशयिताः भ्रातरो यस्यां नगर्या-
मतिभ्रात्री, अः अतिभ्रात्री यस्य स ‘आतिभ्रात्रि’रित्यादौ ‘ईयसश्च’ ‘वन्दिते भ्रातु’रितिकनिषेधः,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु ‘समासान्तविधौ ने’ति ड्याप्सूत्रभाष्यविरोधोऽस्य भाष्यस्यात आह—समेति । तद्विति । मूलोक्ते-
त्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ‘समुदाये’त्यस्य ‘यत्’ इत्यादिः । तदंशे=समुदायांशे । इत्याशय इति । उक्तभाष्यस्येति
शेषः । तथाच तदेव तत्र नियामकम् । अत एव परविधौवैव समाससङ्घातग्रहणे तत्र दोषोक्तिरिति भावः ।

ननूक्तफलाय ड्यावग्रहणेऽपि ऊङ्गन्तादावनिर्वाहोऽत आह—ड्याविति । सिद्धिः=अत्र विशिष्टात्तद्धित-
सिद्धिः, अन्यथा—लोहितिकत्यादिबदादेव स्यादिति भावः । आदिना ‘युवतिके’त्यादि परिग्रहः ।

ननु ‘पुंवद्भावाद्भस्त्वं विप्रतिषेधेने’ति वातिके ‘दारदक’ इत्यत्र पुंवद्भावावकाशप्रदर्शनपरभाष्य-
प्रामाण्येन कप्रत्ययस्यापि तसिलादिषु पाठावश्यकत्वाद्युवतिका—युवतितरेत्यत्र पुंवद्भावान्न कश्चिद्विशेषोऽत
आह—जातेरिति । नन्वेषां न जातिवाचकत्वमत आह—वयोवेति । ननु स्त्रीप्रत्ययान्तात्तद्धितो-
त्पत्त्यङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गोऽत आह—एतच्चेति । तद्धितग्रहणश्चेत्यर्थः । आदिनाऽत्यन्तस्वार्थिकपरिग्रहः ।
व्याख्यानादिति । लक्ष्यसिद्ध्यनुरोधरूपादित्यर्थः । यूनीतिरिति । ‘उक्तार्थे’तिन्यायस्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे,

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पदसमुदायस्तूतरे इति तत्त्वम् । समुदायविषये=‘कुण्डोष्णी’ ‘बहुव्रीहरी’त्यादौ । तत्प्रवृत्तावपि=लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तावपि । दोषाभावेन—‘नद्यन्तानां यो बहुव्रीहि’रित्याश्रयणात् । तदंशे=समु-
दायांशे । तदप्रवृत्तौ=लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तौ । इत्यादेः सिद्धिरिति । वस्तुतस्तुपलक्षणले
प्रमाणभावः, ‘स्वार्थद्वयलिङ्गादिप्रयुक्तकार्योत्तरमेव स्वार्थे परिपूर्णस्य प्रियकुत्सनादियोग’ इति
‘कुत्सित’ इति सूत्रभाष्योक्तेरातिशयिकस्य स्त्रीप्रत्ययान्तादेवोत्पत्तेर्ब्रह्मबन्धूतरा’ ‘युवतितरे’त्यनयो-
रन्यथासिद्धत्वात् । मूलोक्तड्यावग्रहणप्रयोजन(फल)न्तु लोहितिका आर्यिका चेति मनोरमोक्तं, यत्रा-
त्यन्तस्वार्थिकः कनित्याहुः, तत्रास्वरसमुद्भावयन्व्याचष्टे—एतच्चेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदक इत्यर्थो बोध्यः । इत्यादेः सिद्धिरिति । आदिना युवतिकायाः । अन्यथान्तरङ्गत्वा-
देव ड्यापोः पूर्वमुत्पादे सिद्धे ‘स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेङ्ग्यावन्तादेवे’तिनियमार्थवापस्या त्यूङ् पूर्वमनुत्पत्तावसिद्धिः
स्यात्, मानन्तु प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव । एतच्चेति ।—ड्यावग्रहणासम्बन्ध इतीति । प्रत्ययाद्यतीत्या-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वयवको यो बहुव्रीहिरित्यर्थे ‘बहुकुमारीक’ इत्यत्र कबनापत्तिः, ‘नद्यन्तावयवक’ इत्यर्थे ‘कुमारी-
भार्य’ इत्यत्रातिप्रसङ्ग इति चेन्न, नद्युत्तरपदक इत्यर्थेनादोषात् ।

अवयवविषय एवेति । मद्राज्ञी’त्यादिसमासावयवराजशब्दविषय एवेत्यर्थः । तथा च समास-

‘बहुगोमतीके’ति स्यादित्यपास्तम् । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययेषु, अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तद्धितेषु च
‘ड्याग्रहणासम्बन्धो-व्याख्यानात् । अत एव ‘लोहिनिके’त्येतत्सिद्धये ‘लोहितालिङ्ग-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

किञ्च-कियतः समीपमुपकियतं, तस्मात्प्रत्ययान्तत्वात्किञ्चि उगिलान्दोषि, उपकियती, आ उपकियती
यस्मिन् ‘ओपकियतम्’-अत्र ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य’ इति टच् सिध्यति । चरितार्थमिति । अन्यथा

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नेति भावः । एवञ्चेति । लक्ष्यानुरोधेन तस्य तदन्यपरत्वे चेत्यर्थः । ‘आरभ्ये’त्यनेन समासान्तपरिग्रहः ।
‘पठिते’ष्विति शेषः । व्याख्यानादिति । ड्याग्रहणस्य स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधेना-
वश्यकत्वेन तद्विन्नतद्धितस्यैव तेन ग्रहणमिति सूत्रमतेऽपि ‘यूनस्ति’रित्यत्र तदसम्बन्धः । अत्यन्त-
स्वार्थिकादिषु तु तेषामतिरिक्तार्थाभावेन ‘परिपूर्ण’मितिन्यायाविषयतया ‘सुबन्तात्तद्धित’ इति सिद्धान्तस्य
ड्यापोः प्राक् प्रवृत्तेश्चाभावात्तदसम्बन्धः । न चार्थाभावेनेत्येव सिद्धेऽतिरिक्त्यधिकमिति वाच्यं, ‘प्रत्यय’ इति
महासञ्ज्ञानुपपत्तेः । प्रकृत्यार्थापेक्षयाऽन्यः=परो-वाच्यो बोल्यो वा नास्तीत्यन्यदेतत् । द्वावित्यादिवचनान्यतर-
वैयर्थ्यम् । अत एव ‘स्वार्थिक’ इति तत्र व्यवहारः । अत्यन्तत्वं तु कुत्साद्यप्रवेशेनेत्यर्थः । उक्तार्थज्ञापकं सूच-
यितुमाह—अत एवेति । तत्र तदसम्बन्धादेवेत्यर्थः । उक्तार्थं सूत्रद्वयभाष्याभ्यामपि द्रढयति—अत्यन्तत्वादि
सिद्धिरित्यन्तेन । सुबुत्पत्तेः—ड्याबुत्पत्तेःश्लेषमि बोध्यम् । ‘प्रयोजन’मित्यस्य ‘द्विवचनाभाव’ इत्यनेनान्वयः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ड्याग्रहणासम्बन्ध इति । अत एव “हंसं तनौ सन्निहितञ्चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिमिव स्विकायाम्”
इति श्रीहर्षदलोके—‘भक्षैषे’तिवैकल्पिकमित्त्वं व्याचक्षाणा उपेक्षया’ इत्युक्तं मनोरमायाम् । कुत्साद्य-
र्थकाकजं प्रवाध्यात्यन्तस्वार्थिककप्रत्ययान्तस्येदं रूपं, नत्वकज्विविशिष्टस्य, स्यादप्रसङ्गात् । ड्याबन्ताद-
त्यन्तस्वार्थिकोत्पत्तौ त्वातः स्थानिकाकारसत्त्वेन वैकल्पिकव्याख्यानसौष्ठवात्तदुपेक्षया अयोग्यत्वात् ।

इति चरितार्थमिति । नचैवं सति ड्याग्रहणवैयर्थ्यं, लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थ-
त्वात् । तेन ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण’मित्यादेः सिद्धिरिति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपि-
तम् । अस्मिन्पक्षे आर्थिकत्वेकमेव, आतः स्थानिकत्वाभावेनो-दीचामातः स्थाने—इतिविकल्पाप्रवृत्तेः ।
यथाश्रुतमनोरमोक्तव्याख्याने तु पक्षे ‘आर्थिके’त्यपीष्यते । न च ‘बहुगोमतीके’ति प्राप्नोति, अलौकिक-
प्रक्रियावाक्ये समासात्प्रागेव समासान्तप्रवृत्त्या मनोरमायां समाहितत्वात् । ‘यूनीति’रिति तु प्राप्नोति,
तत्राप्येतत्समाधानेनापि लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य बाधनात्कृतेऽपि ड्याग्रहणे ‘लोहितालिङ्गबाधनं वे’ति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दिनाऽत्यन्तस्वार्थिकपरिग्रहः । यूनीतिरिति । ‘उक्तार्थे’तिन्यायस्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे नेति प्रत्ययारम्भाद्वाध्यत
इति भावः । एवञ्चेति । लक्ष्यानुरोधेन तस्य तदन्यपरत्वे चेत्यर्थः । आरभ्येत्यनेन समासान्तपरिग्रहः ।
‘पठिते’ष्विति शेषः । व्याख्यानादिति । ड्याग्रहणस्य स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधि-
नावश्यकत्वेन तद्विन्नतद्धितस्यैव तेन ग्रहणमिति सूत्रमतेऽपि ‘यूनस्ति’रित्यत्र तदसम्बन्धः । अत्यन्तस्वार्थिका-
दिषु तु तेषामतिरिक्तार्थाभावेन ‘परिपूर्ण’मिति न्यायाविषयतया ‘सुबन्तात्तद्धित’ इति सिद्धान्तस्य ड्यापोः

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

घटकराजशब्दत्वादिकमेव समासान्तविधावनया परिभाषया नातिदिश्यते, बहुव्रीहिलादिकं
त्वतिदिश्यत एवेति भावः । इति चरितार्थमिति । तथा चार्थिकेत्यत्र नेत्वविकल्पः, अत्यन्त-
स्वार्थिकेषु ड्याग्रहणसम्बन्धेन आपः पूर्वमेव कपः प्रवृत्तेः, किन्तु नित्यमेवेत्तवम् ।

नचैवं सति ड्याग्रहणवैयर्थ्यम्, अत्यन्तस्वार्थिकानामन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च ड्याग्रहणां प्रागे-

बाधनं वे’ति चरितार्थम् । ‘अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति ‘सर्वस्य द्वे’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं, कैयटे च । तत्र हि-‘पदस्ये’त्यस्य प्रयोजनं-‘द्विपदिके’त्यादौ द्वित्व-सङ्ख्यायुक्तपदार्थस्य वीप्सितत्वात्, वीप्सायामेकत्वलक्षणसङ्ख्याया अनन्तर्भावात्समासा-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘लोहिनिके’त्यादौ ङ्यन्तादेव तद्धितोत्पत्त्या तत्सिद्ध्यर्थं तद्वास्तिकप्रणयनमसङ्गतं स्यादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पादार्थस्य=पादपदार्थस्य, न तु तद्वातुः । एकत्वेति । वीप्साविषयव्याप्तिबोधसमवेतदातृगतैकत्वस्याननु-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कर्तव्यमिति गौरवम् । ‘लोहितको मणि’रिति पुल्लिङ्गे-‘लोहितान्मणा’वित्यस्य चारितार्थ्येन न्यायतौल्याभावात् । प्रतिपदविधिलेनान्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्तु ङ्याग्रहणाद्वाधितुं शक्यत इति नास्ति कोऽपि दोषः । ‘घकालतने’ष्वितिज्ञापकात्तद्धितोत्पत्तिः सामान्येन सुबन्ता’दिति चक्षुषी निमीत्य व्याचक्षाणानां मतं दूषयितुमाह-अत्यन्तस्वार्थिकानामिति । सुबुत्पत्तेः पूर्वमिति । अत्यन्तस्वार्थिकानामन्तरङ्गत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवितुं युक्तत्वात् । ‘कुत्सित’सूत्रोक्तन्यायमूलकत्वात्,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्राक् प्रवृत्तेश्चाभावात्तदसम्बन्धः । न्यायसिद्धये सम्प्रतिमप्याह-सर्वस्येति । तत्र भाष्ये उक्तार्थासंप्रपञ्चा-दाह-कैयट इति । अत्र केचित्प्रत्ययवतिष्ठन्ते-‘तत्र हि भाष्ये-‘पदग्रहणं कर्तव्यं’-समासनिवृत्त्यर्थं-सप्तपर्ण’ इत्युक्तं, यदा सप्तसङ्ख्याकर्णविशिष्टो वृक्ष एकत्वादिसङ्ख्यानाल्लिङ्गितो वीप्स्यते तदा वीप्साविषयव्याप्तिबोध-समये वृक्षगतैकत्वस्याननुभवादिभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासस्य प्राप्तिरपदत्वात् भवति, कृते स्वादौ पदत्वेषि तदर्थसङ्ख्याल्लिङ्गितार्थे वीप्सितत्वाभावात् भवति, तदाल्लिङ्गिते वीप्साविवक्षायां भवत्येव-‘घटं-घटं पश्ये’ति च तद्भावः । ‘सप्तसङ्ख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते ननु तद्वा न वृक्ष’ इति कैयटस्तु चिन्त्य एव, वृक्षादेरवीप्सितत्वे विभक्त्यन्ते इव द्विवचनाप्रसक्त्या पदग्रहावश्यकत्वासङ्गतेः । ततः-‘तद्धितनिवृत्त्यर्थं-द्विपदिके’ति । [भाष्यस्य-] स्त्रीत्वद्वित्वलक्षणलिङ्गसङ्ख्यान्वितः पादार्थो वीप्स्यते, नत्वेकत्वाद्याल्लिङ्गित इति वीप्साविषयव्याप्ति-बोधसमये एकत्वादेरननुभवात् सुबुत्पत्तेः प्राक् पूर्वान्तत्वेन तद्धितान्तस्य दाबन्तस्य द्विवचनं प्राप्नोति, पदा-धिकारात् न भवति, कृते सौ हल्ङ्यादिलोपे च पदत्वेषि तदर्थकस्यैकत्वाल्लिङ्गितस्यावीप्सितत्वात् भवति, तत्त्वे तु भवत्येवेति भावः । यत्तु कैयटः-‘स्त्रीत्वस्यापि वीप्सायामनन्तर्भावमाह, तत्र सम्यक्,-‘द्विपदिकाभ्या’-मित्यत्र प्राप्नोती’ति वक्ष्यमाणभाष्यासङ्गतेः । नहि लिङ्गस्याऽवीप्सितत्वे दाबन्ते ‘स्वादिष्व’ति पदत्वेषि द्विवचनप्रसक्तिरस्तीति । यच्च-‘तद्धितोत्पत्तेः प्राक् समासस्य न द्विवचनमपदत्वा’दित्यभिप्रायकमाह, तदपि न, प्रकृतार्थस्य भाष्यानभिप्रेतत्वात् ; तथाहि-‘तद्धितनिवृत्त्यर्थं’मित्यस्य-तद्धितान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नहि तदुत्पत्तेः प्राक् तदस्ति, ‘समासनिवृत्त्यर्थं’मित्यनेन गतार्थत्वाच्च । किञ्च तथाभिप्रेतत्वे हि ‘तद्धितेनोक्तत्वात् भवती’ति तदुत्तरतत्प्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतिः । नहि ततः प्राक् तेनोक्तत्वं सम्भवतीति बुनः सर्वथा निरव-काशत्वेन तद्वाधकत्वात्ततः प्राक् तदप्रवृत्तेश्च । बुनि कृतेपि ‘तत्कौण्डिन्य’न्यायेन बाधेऽपवादे कृते उत्सर्गा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वोत्पत्तेः, कुत्सितार्थ्यकतद्धितानान्तु ‘कुत्सिते’ इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारेण न्यायत एव ङ्यावन्तादुत्पत्तिसिद्धेरिति वाच्यं, लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्व-ज्ञापनार्थत्वात् । तेन समासान्तादिविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तिः । नन्वत्यन्तस्वार्थिकेषु ङ्याग्रहणासम्बन्धेषु ‘घकालतने’ष्विति ज्ञापकेन तद्धितानां सुबन्तादेवोत्पत्त्या ‘लोहिता-लिङ्गबाधनं वे’ति पुनरसङ्गतमित्यत आह-अत्यन्तस्वार्थिकानामिति ।

अनन्तर्भावादिति । एतदुत्तरं बुनन्तस्येति शेषः । तस्य च ‘द्विवचनाभाव’ इत्यनेनान्वयः ।

द्विभक्त्यभावेन पदत्वाभावात्प्राक्तद्धितोत्पत्तेर्द्विर्वचनाभाव—'इत्युक्तम् । 'पुंयोगा'दिति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्फुटम् । तत्र हि—'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्याः—'साङ्कूटिन'मिति प्रयोजन-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इत्युक्तमिति । अयं भावः—'द्विपदिके'त्यादौ 'द्वी' इत्यस्य 'पादे'त्यस्य च पदत्वेऽपि तदर्थमात्रगत-
वीप्साया अभावाद्विपादेत्यस्य समुदितस्य पदत्वाभावात्तद्धितान्तेन च वीप्साया उक्तत्वाच्च द्विर्भावः ।
स्वार्थिकप्रत्ययानां सुबुत्पत्त्युत्तरमुत्पत्तौ तु द्विपादेत्यस्यापि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वाद्वाप्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भवादित्यर्थः । पदत्वाभावादिति । अत्यन्तस्वार्थिकत्वासुबुत्पत्तेः पूर्वमेवायं तद्धित इति भावः ।
प्रागिति । तदनन्तरन्तु तेनोक्तत्वाच्च । पदाधिकारे तु पदवाच्यस्य वीप्सायोगाभावाच्च दोषः । एतत्=तेषां

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापकासम्भवाच्चेति भावः । प्राक्तद्धितोत्पत्तेरिति । तद्धितोत्पत्तेरनन्तरं
तु न द्विर्वचनं, तस्यैकत्वसङ्ख्यावरुद्धत्वेन वीप्साया अविवक्षितत्वात् । इदञ्च 'विरोधे एव बाध्य-
बाधकभाव' इति वार्तिकमतमाश्रित्य पदग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । 'उभयोरैकार्थ्यबोधकत्वात्समान-
फलकत्वेनापि बाध्यबाधकभाव'इति भाष्यकृन्मते तु—काकचोरिव तत एव बाध इति बोध्यम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रवृत्त्या द्वित्वं न प्राप्नोत्येवेति तवापि माध्यमसङ्गतमेवेति तु न वाच्यम् ; उत्सर्गे द्वित्वे कृते उक्तत्वा-
द्वीप्साया,—बुनोऽप्राप्त्या तन्न्यायविषयाभावात्, हल्ङ्यादिलोपे कृते पदत्वात् । 'द्विपदिका'इति बहुवचनान्तं
पाठ्यमिति च तदुक्तं चिन्त्यम्, तत्पाठस्यापि योजितत्वात् । यत्तु विवरणे—द्विपदिकेत्युत्तरं 'माषश' इत्यप-
पाठः, पदग्रहणेनापि तत्र तन्निवृत्तेरशक्यत्वात्, शसन्तस्यापि पदत्वात्, तत्पूर्वभागस्यापि सुबन्ताच्छस
उत्पत्त्या पदत्वात्—'इत्युक्तं, तत्र 'तत्पूर्वभागस्यापि स्वादिष्विति पदत्वा'दिति युक्तः पाठः, अत्यन्तस्वार्थिकानां
सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति पूर्वमुक्तत्वादिति । प्रकृतग्रन्थार्थस्त्वर्थ—द्वित्वसङ्ख्यायुक्तेति । 'स्त्रीत्वयुक्ते'त्यपि
बोध्यम् । एकत्वेति । कैयटे लिङ्गानन्तर्भावस्योक्तत्वेऽप्युक्तहेतोरिव तस्यागः । अनन्तर्भावात्—'सुबुत्पत्तेः प्राक्
दाबन्तस्ये'ति शेषः । तस्य—'पदत्वाभावाद्विर्वचनाभावः प्रयोजन'मित्यन्वयः । ननु कृते तद्धितेऽपदत्वात्,
तेनोक्तत्वाद्वा द्विर्वचनाभावेऽपि तदुत्पत्तेः प्राक् समासस्य कुतो नेत्यत आह—सेति । अभावेनेति । तस्याः
सङ्ख्यापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्तद्धितस्य च स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्तेन बाधादिति भावः । यद्यपि बुनो बाधकत्वा-
त्तद्विषये द्विर्वचनाप्रवृत्तिरिति वक्तव्यं, तथाप्यपदत्वात्प्राप्तिरेव नेत्युक्तेरेव न्याय्यत्वादेवमुक्तमिति ।
प्रत्याख्याने तु तथैव पूर्वमप्रवृत्तिरिति भावः । नन्'पसञ्जन्ये'ति न्यायेन भवेन पदत्वबाधात्प्रा-
क्तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाभावात्तदभाव इति कैयटः सुयोजोऽन आह—पुंयोगेति । अपिना

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इदञ्चो'कार्थाना'मिति न्यायमननुसन्धाय प्रवृत्तम् । एकत्वं स्त्रीत्वं बुजन्तार्थः, तद्युक्तस्य चाऽ-
वीप्सितत्वाच्च बुजन्तस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

विभक्त्यभावेनेति । अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तेरिति भावः । नन्वेतद्बाध्यं
सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तावप्युपपन्नम्, नित्यत्वाद्बुनि अकादेशे च भवेन पदत्वाभावाच्च तद्धित-
प्रकृतेर्द्वित्वम्, वीप्सायां स्त्रीत्वैकत्वयोरनन्तर्भावान्न तद्धितान्तस्य पदस्य, कयटस्त्वसङ्गत एवेत्य-
श्चेराह—पुंयोगादितिसूत्रे इति । अधिकसापेक्षत्वेनेति । इगुणन्तत्वरूपविशेषापेक्षत्वेनेत्यर्थः ।

मुक्तम् । तत्र हि ‘अभिविधौ भाव इनुणि कूटिञ्शब्दादणप्रत्ययविभक्त्योः प्राप्तयोः स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादणि कूटिन्नित्यरथैव वृद्धिः स्या’दित्युक्तम् । तस्यापि सुबन्तादुत्पत्तौ तु पूर्वं सुपि इनुणन्तत्वरूपाधिकासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽणः पूर्वं समासे विशिष्टादणि रूपसिद्धौ भाष्यासङ्गतिः । प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे तु—उत्तरीत्यैवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

भाष्यासङ्गतिरिति । वस्तुतस्तु सङ्कटिन्निति शब्दरूपसमुदायस्याणसमासयोः समानत्वेन बहिरङ्गत्वाभावात् परत्वादणि ‘सङ्कटिन’मिति स्यादिति भाष्योक्तदूषणं सङ्गच्छत एवेति नैतद्भाष्यं

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ततः प्राक् भवनम् । तत्र हि—‘सांकूटिन’मित्यत्र हि । परिभाषाभावे इति शेषः । इनुणीति ।—इनुण’इतीनुणीत्यर्थः । कूटधातोरिति शेषः । ‘अण्=अणिनुण’ इत्यनेन । स्वार्थिकत्वेन=अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तेः । विभक्तेस्तु स्वार्थबहिर्भूतसङ्ख्यादिद्योतकत्वेनास्वार्थिकत्वाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः । इदं भाष्योक्तं सुबन्तात्तदुत्पत्तात्वेन सम्भवति नान्यथा, तदाह—तस्यापीति । अत्यन्तस्वार्थिकाणोऽपि । अपिः समाससमुच्चायकः । विशिष्टादिति । ‘कूट्रहण’इतिन्यायेनेति भावः । एवमग्रेऽपि । रूपेति । ‘स’मित्यस्य वृत्तेति भावः । ‘गतिकारके’तिपरिभाषाङ्गीकारे तु न दोष इत्याह—प्रागिति । उक्तेति । अण इनुणन्तत्वरूपाधिकापदार्थसापेक्षतया बहिरङ्गतया तन्निरूपितान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । एवञ्च तत्र तदसम्बन्ध एव । अत एव ङ्याभ्यग्रहणस्य तदर्थत्वे समासान्तेषु दोषं स्वार्थिकत्वेनोक्ताशयेन परिहृत्य ‘कथं कालिके’त्यादिकृतशङ्कोत्थितिः । लोहितिकेतिसिद्धिस्तु, वचनेनैव । अत्यन्तस्वार्थिकतरबादेरपि ङ्याबाधन्तादनभिधानमेव । सत्यभिधाने ‘एतिके’त्येव । एवञ्चोक्तन्यायेनैव सिद्धौ ङ्याभ्यग्रहणं व्यर्थमेव । किञ्च समासान्तप्रकरणे प्राति-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति । विभक्तिस्तु सङ्ख्याकर्मापेक्षेति बहिरङ्गेति भावः । इनुणन्तत्वरूपाधिकासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयेति । न च सुबन्तद्वयसापेक्षसमासापेक्षया एकसुबन्तापेक्षाणप्रत्ययस्यै-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

पूर्वोक्तकैयटसङ्ग्रहः । एतेनोक्तार्थस्य भाष्यासंस्पर्शं सूचिवान्, अन्यथा सूत्रेपीति वदेत् । इनुणन्तत्वरूपेति । समासविधौ हि गतित्वज्ञानं समर्थत्वज्ञानं चेति द्वयमेव, अण्विधौ तु प्रातिपदिकत्वं समर्थत्वमिनुणन्तत्वं चेति त्रयोऽन्तस्तस्याधिक्यम् । न च पदद्वयाश्रितत्वेन समासस्यापि बहिरङ्गत्वेनोभयोस्तयोः परत्वाद्गणव स्यादिति वाच्यं, सांकूटिनादिलक्ष्यानुरोधेनोक्तान्तरङ्गत्वस्यैव पुरस्कारादिति कैयटाशयः । एतेन ‘समासस्यान्तरङ्गत्वेपि प्रतिपदोक्तत्वादण स्या’दित्युपास्तम् । इनुणन्तनिष्ठधर्मतयोपस्थितावण्विध्युपस्थित्याऽण्विविधेर्वि-लम्बोपस्थितिकत्वात्, प्रत्युत तन्निष्ठावश्यकसमर्थत्वरूपधर्ममात्रोपस्थितौ समासविध्युपस्थित्या तस्यैव तत्त्वात् ।

असङ्गतिरिति । ननु तदन्तात्तदुत्पत्तावपि परिभाषाङ्गीकारेण सुबुत्पत्यन्तरं प्राप्या तदुत्पत्तेः प्रागेवा-न्तरङ्गत्वात्समासे ततस्तदुत्पत्तौ समुदायादणि सांकूटिनसिद्धिः, तदनङ्गीकारे तु द्वयोरपि तदुत्पत्त्यनन्तरं युगपत्प्राप्यैकपदाश्रितत्वेनान्तरङ्गत्वात्केवलदाणि ‘सङ्कटिन’मिति स्यादिति रीत्या भाष्यस्य सुयोजत्वे न काव्यसङ्गतिरिति चेन्न, ‘सत्यामप्येतस्यामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोती’ति तदुत्तरभाष्यानुरोधेनास्यापि भाष्यस्यो-क्ताभिप्रायकत्वेनैव व्याख्येयत्वेनास्तद्वेत्तादवस्थात्, नहि सुबन्तात्तदुत्पत्तिरिति नियमोऽवयवात्तदुत्पत्तिः प्राप्नोतीति, अवयवस्य तत्त्वाभावात्—येन तद्भाष्यं सङ्गतं स्यात् । इदं प्राचामनुरोधेन-वस्तुतः ‘सञ्चस्कारे’त्यादौ

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न च सुबन्तद्वयसापेक्षसमासापेक्षयैकसुबन्तापेक्षाणप्रत्ययस्यैवान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम्, एतद्भाष्य-प्रामाण्येन पदद्वयसापेक्षादपि विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् । उत्तरीत्यैवेति । सामान्यापेक्षत्वेनेत्यर्थः ।

समासे ततो विशिष्टादणिति साङ्कूटिनसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

स्वौजस । सूत्रे समाहारद्वन्द्वः ! टडपाश्चेत इति । न च फलाभावः, लोपस्यैव फलत्वात् । तत्र-तत्रेतरव्यावृत्त्या चरितार्थानां लोपफलकत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । काम्यजादौ तु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यात् तन्मात्रफलिकेतस्ञ्जेति बोध्यम् ।

* अभिनव-चन्द्रिका *

सुबुत्पतेः प्राक्स्वार्थिकप्रत्ययोत्पत्तौ मानमिति दिक् । समाहारद्वन्द्व इति । तृतीयाद्विवचन-
'भ्या'म्पर्यन्तं समाहारद्वन्द्वं कृत्वा, तदनन्तरं चतुर्थीद्विवचन-
'भ्यां'-पर्यन्तं द्वन्द्वं कृत्वा, ततः पञ्चमीद्विवचन-
'भ्यां'-पर्यन्तं द्वन्द्वं कृत्वा, ततश्च षष्ठीद्विवचनौपर्यन्तं समाहारद्वन्द्वं-
कृत्वा ततोऽवशिष्टानां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा सकलद्वन्द्वानां समाहारद्वन्द्व इति भावः ।
अत एव भ्यामां भ्यसोः औसोश्च नैकशेषः । ननु 'एचोऽयवायाव' इत्यादाविव लोपमात्र-
फलकत्वे इत्सञ्ज्ञैव न स्यादत आह—तत्रतत्रेत्यादिना । समावेशार्थ इति । वस्तुतस्तु

* चिदस्थिमाला *

पदिकस्याप्यसम्बन्धः, तस्यामवस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वादिति दिक् । तदाह—इत्यन्यत्रेति । गुरु-
शेखरोद्योतादावित्यर्थः । 'स्वौजसमौद्' इत्यत्र पृथक्पदानीति—प्रकाशः । तत्र बहूनां लुक्स्वप्नेनागतिक-
च्छान्दसत्वकल्पनेन च गौरवापत्तेः । यदपि 'इतरेतरद्वन्द्व' इति रत्नाकरः, तत्र, बहुवचनस्य सौत्रत्वात्
लुकि गौरवापत्तेरत आह—सूत्रे इति । ननु सञ्ज्ञायाः कार्यार्थत्वेनात्र तदभावेन कथं सेत्याशयेना-
शङ्कते—न चेति । ननु लोपमात्रफलिकेतस्ञ्ज्ञा न, 'अकार्य लोप' इति भाष्योक्तेः, अन्यथा काम्यचः
'क'स्यापि तत्त्वापत्तिरत आह—तत्र-तत्रेति । 'अवर्णस्त्वसौ' 'डसोश्' इत्यादावित्यर्थः । यथा चैतत्तथा स्पष्ट-
मन्यत्र । चरितार्थानाम्=चरितार्थोच्चारणानामेषां वर्णानामित्यर्थः । लोपेति । लोपफलकं यदित्त्वं तत्स्वीकारे
इत्यर्थः । तथाच यत्र लोपे सति तद्वैयर्थ्यं तत्र तदङ्गीकारे इत्युक्तमाध्यायः, अत एव काम्यजादौ
नापत्तिस्तदाह—काम्येति । तन्मात्रेति । लोपमात्रेत्यर्थः । तस्यानुच्चारणेनापि सिद्धेरिति भावः ।

* ज्योत्स्ना *

वान्तरङ्गत्वमिति धाव्यं, तथापि विधेयप्रत्ययस्वरूपसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः । समाहार-
द्वन्द्व इष्ट इति । इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तिः, पृथक्पदत्वे सुरौर्जसित्यादिविभक्तिश्रवणेन भवितव्य-
मिति भावः । लोपे सति—काककारस्य । वर्णोच्चारणवैयर्थ्यात्=ककाररूपेणोच्चारणवैयर्थ्यात् ।

* सदाशिवभट्टीयम् *

सुट इवान्तरङ्गतरार्थकगतिनिमित्तकत्वेन समासस्यान्तरङ्गत्वं बोध्यम् ! तदाह—अन्यत्रेति । एतेन तत्त्वेन-
तत्त्वाङ्गीकारे स्वग्रन्थान्तरविरोध इत्यपास्तमिति केचित् ।

स्वौजस । द्वन्द्व इति । जसादौ रुत्वं सौत्रत्वाच्चेति भावः । वस्तुतस्तिसस्त्रीत्यत्र वक्ष्यमाण-

* विषमपदविवृतिः *

उक्तदिशा पदद्वयापेक्षत्वेपि समासस्याणपेक्षायामन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अन्यत्र विस्तर इति ।
स्पष्टश्चेदं सर्वमत्रत्यभाष्यकैयटयोः । तत्र हि—ड्याव्यग्रहणस्य 'कालितरे'त्यादिप्रयोजन-
मुपन्यस्य तस्य 'बहुगोमत्के'त्यादौ दोषमुद्भाव्य-
स्त्रीप्रत्ययोपि स्वार्थिकः, समासान्ता अपि स्वार्थिका-
स्तत्र परत्वात्समासान्ता भविष्यन्तीत्युक्तम् । 'कालिके'त्यादौ स्त्रीप्रत्ययात्पूर्वं परत्वादत्यन्त-
स्वार्थिके कनि 'प्रत्ययस्था'दिति तत्त्वेन सिद्धिः । 'लोहिनिके'ति तु 'लोहितालिङ्गबाधनश्चे'ति वचनेन
सिध्यतीत्युक्तमाध्याये । कैयटे च—'ड्याव्यग्रहणप्रत्याख्येनेन समासान्ते परिहारः, 'कालितरे'त्यादौ
तु पूर्वोक्तन्यायेनान्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्यये प्रकर्षप्रत्यय इत्युक्तम् । एवञ्चात्यन्तस्वार्थिके कनि इत्वाघटित-
मार्थकेत्यादावाधेव । तत्रतत्रेति । 'टाडसी'त्यादौ ।

‘न विभक्ता’विति निषेधोपयोगिनी’ विभक्तिसञ्ज्ञामाह—**विभक्तिश्च** । चकार एकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्यां समावेशार्थः; अन्यथा पर्यायः स्यात् ।

‘सुप’ इति सूत्रं, ‘तिङ्स्त्रीणि’ इति सूत्रात्तिङ् इति चानुवर्तते । ‘प्रथमयो’रित्यादौ व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथा ‘औजसोः पूर्व’ इत्येव वदेत् । विभक्तिप्रदेशेषु ‘सुप्तिङ्’ इति न वक्तुं शक्यम्, ‘यत्र’ ‘तत्रे’त्यादौ स्यादाद्यत्वानापत्तेः । तेषां सुप्सञ्ज्ञा त्वशक्या, ‘एतर्ही’त्यादौ ‘सुपि चे’ति दीर्घापत्तेः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘स्वतादात्म्य’, स्वप्रतियोगिकविधेयानुयोगिकसंसर्गघटकनिरूपितत्वसमसङ्ख्याकनिरूपितत्ववत्संसर्ग-प्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन-यत्किञ्चिच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदककलरूपसमाना-वधिलस्य—‘विभक्तिश्चे’ति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतिङ्त्वस्य ‘तिङ्स्त्रीणि त्रीणि’तिशास्त्रीयोद्देश्यताव-च्छेदकतिङ्त्वे तादात्म्यस्य सत्त्वेऽपि, तदीयोद्देश्यतावच्छेदकतिङ्त्वे—स्वप्रतियोगिकविधेयानु-योगिकसंसर्गघटकनिरूपितत्वसमसङ्ख्याकनिरूपितत्ववत्संसर्गप्रतियोगिलस्याभावेन समानावधित्वाऽभा-वादाकारसूत्राप्राप्त्या चकारः सुप्तिङ्नुवृत्तिमात्रफलक एवेति बोध्यम् । दीर्घापत्तेरिति । नच ‘एतर्ही’त्यादौ ‘इदमोर्हि’त्यादौ ‘अर्हि’ इति च्छेदेन न दीर्घापत्तिः । तथा च ‘प्राग्दिशस्सु’बितिन्यासे न दोषः । नच ‘अर्हि’ इति च्छेदे ‘एतर्ही’त्यादौ ‘एतेतौ रथो’-रित्यनेन एतादेशानापत्तिरिति वाच्यम्, ‘एतेतावथो’रितिन्यासं कृत्वा अकारादौ धादौ प्राग्दिशीये

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘विभक्तिश्चे’त्यस्य मध्ये उल्लेखे सङ्गतिमाह—न **धीति** । ‘जसादिपु सादेः प्राप्तेत्सञ्ज्ञाभावाय वक्ष्यमाणे’त्यादिः । अपिर्विरोधे । अन्यथा=चकाराभावे । यौगपद्यन्तु एकसञ्ज्ञाधिकारेण बाधितम् । अन्यतरबाधस्तु न, वचन-द्वयप्रामाण्यात्, अत आह—**पर्याय इति** । नन्वेवं ‘त्रीणि-त्रीणि’ इत्यस्याननुवृत्तावष्टन आर्वात्त्यादौ निर्वाहेऽपि ‘प्रथमयो’रित्यादौ दोषोऽत आह—**प्रथमेति** । ‘वाच्ययो’रित्यत्र ‘त्रिकयो’रिति शेषः । ‘व्याख्याना’-दित्यस्यार्थमाह—**अन्यथेति** । तयोरग्रहणे इत्यर्थः । ‘अची’त्यनुवृत्तेरावश्यकत्वात्स्वाबोरिति दुर्बचमत-आह—**औजसोरिति** । किञ्च ‘तस्माच्छस’ इति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् । ननु विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङ्पदाभ्या-मेव व्यवहारः किं, विभक्तिसञ्ज्ञेत्येतत् आह—**विभेति** । नापत्तेरिति । तेषां प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिर्वेऽपि सुप्तिङ्भिन्नत्वात् । ननु एवं तेषामपि सुप्सञ्ज्ञास्त्वित्येतत् आह—**तेषामिति** । प्राग्दिशीयानामित्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

रीत्या लाघवेन निर्विभक्तिकानुकरणभूतानि पृथक्पदान्येवेत्यस्त्वं न्याय्यमेवेति बाध्यम् ।

विभक्तिश्च । नन्वेवं ‘त्रीणि-त्रीणि’त्यस्याननुवृत्तावष्टन आर्वात्त्यादौ निर्वाहेऽपि ‘प्रथमयो’रित्यादौ दोषोऽन आह—**प्रथमेति** । ‘वाच्ययो’रित्यत्र ‘त्रिकयो’रिति शेषः । ‘व्याख्याना’दित्यस्यार्थमाह—**अन्यथेति** । **औजसोरिति** । ‘स्वाबो’रिति तु नोक्तं, जस्व्यावृत्त्यर्थकान्नादिचितीज्यहात्, सोरजादित्वं तु ‘शानं’ ‘शिवोऽर्च्य’ इत्यत्र बोध्यम् । ‘तस्माच्छस’ इति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् । **सुप्सञ्ज्ञेति** । तिङ्सञ्ज्ञाप्येवमेव,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विभक्तिश्च । ननु ‘त्रीणि-त्रीणी’त्यननुवर्त्य ‘तिङ्’ एतन्मात्रानुवृत्तौ विभक्तिपदेनैकैकप्रत्ययग्रहणा-त्प्रथमयोरित्यादौ षण्णां प्रत्ययानां ग्रहणं न स्यात्, किन्तु द्वयोरेव, तत्र सोरजादित्वाभावेनौजसोरेव ग्रहणं स्यादित्याशङ्काह—**प्रथमयोरिति** । बहुवचनापत्तिरिति । ‘द्येके’ष्विति स्यादिति भावः ।

सप्तम्यन्ता इति । 'स्त्रीलिङ्गा' इति शेषः । प्राचां—वैयाकरणान्तराणाम् । इहापि—
अस्मिन्व्याकरणेऽपि ।

सुपः । 'सु'बिति प्रत्याहारात्पृथग्र ।

द्वयेकयोः । नियमार्थे इमे । इह सूत्रे द्वयेकशब्दौ सङ्ख्यापरौ, न सङ्ख्येयपरौ, बहुवचनापत्तेः तदाह—**द्वित्वैकत्वयोरिति ।** लौकिकप्रयोगे तु 'आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति कोशभाष्याद्युक्तेः सङ्ख्येयपरत्वे एव प्रायः साधुत्वम् । क चित्सङ्ख्यापरत्वे-
ऽपि सङ्ख्येयगतसङ्ख्यारोपेण साधुत्वम् । अत एव कयोर्द्वित्वे ? इत्याद्यर्थे—कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति भाष्ये प्रयुक्तमिति बोध्यम् । एकशब्दो द्विशब्दसाहचर्यात्सङ्ख्यावाच्येव । एकग्रहणन्यक्त्वा—एवैकवचनमुत्सर्गः कर्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः 'पचितिकल्प'मित्यादौ च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति 'तद्धितश्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'इदमेतदोः—एत इत' इत्यादेशौ स्त इत्यर्थेनादोषादिति वाच्यं, 'सदा' 'सर्वदे'त्यादौ दाप्रत्ययस्य सुप्सङ्गायां 'सर्वस्य सुपी'ति आधुदात्ततापत्तेः । कतरशब्दाण्यन्तात्किपि तस्मात्तसिलि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'प्राचिदशः सु'बितिन्यासेनेति भावः । तिङ्सङ्गा तु न कृता, कृदन्तात्तरवाद्यापत्तेः । 'राम इहे'त्यादौ निघातापत्तेश्चेति दिक् । प्रथमशब्दादीनां तत्त्ववारणाय—**स्त्रीलिङ्गा इति ।** वृत्तिकारादिनिरासायाह—**अस्मिन्निति ।** कारकप्रकरणादाविति भावः । **प्रत्याहारादिति ।** सप्तमीबहुवचनं—नैव, एकस्यानेकसङ्ख्या-विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यययोग्यत्वायाह—**पृष्टीति ।** सामान्यसूत्रेण सिद्धत्वादाह—**नियमेति ।** बहुष्विति-सूत्राभिप्रायं द्विवचनम् । यत्तु—बहुष्वितिसूत्रभाष्यप्रामाण्या'दादशत' इति एकद्विबहुशब्दान्यविषयमिति-तन्नेति-ध्वनन्नाह—इहेत्यादिना । सङ्ख्यापरौ—लक्षणयेति भावः । 'इह सूत्रे' इत्यस्य फलमाह—**लौकिकेति ।** अत एव तुः प्रयुक्तः । **भाष्यादीति ।** 'सङ्ख्याव्यासन्ने'तिसूत्रभाष्यादात्वर्थः । 'प्राय'इत्यस्य फलमाह—**कचिदिति ।** आरोपेण—शब्दार्थसङ्ख्यायाम् । अत्र मानं सूचयितुमाह—**अत एवेति ।** कचित्तथा साधुत्वादेव । 'कयोर्द्वित्वे' इति पाठः । आदिना 'केषां बहुत्वे' इत्यस्य परिग्रहः । भाष्ये—'बहुष्वि'तिसूत्रस्ये । नन्वन्यादिवाचकैकशब्दस्य कुतो न ग्रहणमत आह—**एकेति ।** नन्वेवमव्ययादिभ्यो न स्यात्सङ्ख्याभावादत आह—**एकेति । उत्सर्ग इति ।** सामान्यसूत्रमित्यर्थः । 'द्विबहोर्द्विबहुवचने' इत्यपरं कार्यमिति भावः । **वचनेति ।** वचनस्य प्रयोगे-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तन्मात्रफलिका=लोपमात्रफलिका । बहुवचनापत्तेरिति । 'द्वेके'ष्विति स्यादिति भावः । यत्तु 'स्वरिता-त्संहितायामनुदात्ताना'मिति सूत्रे 'द्वेकयोरेकश्रुत्यवचन'मिति वार्तिके 'द्वेकयो'रित्यत्र द्विशब्देन द्विल-मुच्यते, एकशब्देन 'चैकल'मिति कैयटग्रन्थव्याख्यानावसरे—'सङ्ख्येयपरत्वे द्वयेकेषामिति स्यादित्य-मिनवविवरणे उक्तं, तद्वमसात् ; 'द्वन्द्वे चे'तिनिषेधेन सुदृष्टातेः । अत एव प्राचीनशेषकृष्णदिविवरणे—द्वेकेष्विति स्यादित्येव तत्रापत्तिर्व्याख्याता । एतेन 'गोत्रे लुगची'ति सूत्रे गोत्रस्य बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुगिति—वार्तिके—द्वेकयोरित्यत्र द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थ इति स्वीयव्याख्याने तु द्वेके-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तदन्तात्तरवाद्यापत्तेः, 'राम इहे'त्यादौ निघातापत्तेश्च । दीर्घापत्तेरिति । सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु 'सर्वदे'त्यादौ 'सर्वस्य सुपी'त्याधुदात्तत्वापत्तिर्बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

बहुषु । बहुशब्दोऽत्र त्रिवादिपराद्धान्तसङ्ख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्वं, तत्परः । बहुवचनन्वाश्रयगतबहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतं, तेन 'वैपुल्यवाचिनो न ग्रहणम् । 'दारा' इत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः, स च कोश-वृद्धव्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसङ्गः । 'भर्तृदारयोः', 'असेजसो' इत्यादौ वृत्तौ तु द्विवचनमेव, आरोपे मानाभावात्, अत एव द्व्येकयोरिति सङ्गच्छते । एतेनैकस्मिन्नपि 'गुरवः समागता' इत्यादि समर्थितम् ।

अन्वर्थसञ्ज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थम् । राम इति । रुत्वे एकदेशविकृत-न्यायेन सुबन्ततया पदत्वाद्विसर्गः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'कतस्त' इत्यादौ तसिलः सुप्तेन 'रोः सुपी' तिनियमाद्विसर्गाभावेन सत्वानापत्तेरिति दिक् ।

एकदेशविकृतन्यायेनेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

त्यर्थः । 'द्व्येकयो' रिति साहचर्याद्बहुशब्दस्यापि सङ्ख्यापरत्वमिति सूचयितुमाह—बहुति । अत्र=सूत्रे । एतेन लोके प्राग्वदिति सूचितम् । व्यापकेति । अन्यतमसङ्ख्येयादिः । एतावतैव बहुत्वे सङ्ख्याव्यवहारः । एतेन 'बहव' इत्युक्ते कर्तृति सङ्ख्याविशेषाकाङ्क्षाया जायमानत्वेन बहुत्वस्य नियतपरिच्छेदकत्वाभावात् सङ्ख्यात्वमित्यपास्तम् । नन्वेवं बहुवचनासङ्गतिरत आह—बहुचेति । तत्फलमाह—तेनेति । 'बहुः पर्वत' इत्यादौ । नच तत्र परत्वादिकवचनं, स्वौजसितिवाक्ये बहुवचनस्यैव परत्वात्, अनयोर्नियामकत्वेन तदेकवाक्यत्वात् । एतेन तथा निर्वाहाद्बहुवचनं व्यर्थमिति कौस्तुभायुक्तमपास्तम् । नन्वेवं 'दारा' इत्यादौ आश्रयकत्वात्तत्र स्यादत आह—दारा इति । पूर्ववैलक्षण्यप्रचक्षुः । नन्वेवमेकस्मिन्नपि वृक्षे 'वृक्षा' इति स्यादत आह—स चेति । आरोपश्चेत्यर्थः । कोशादपि वृद्धव्यवहारस्य प्राबल्यमिति ध्वनयितुमाह—भर्तृ-दारेति । अयं स्मार्तप्रयोगः । अन्यः शाङ्ग(व)रमाष्यीयः । इत्यादिरूपवृत्तावित्यर्थः । आरोपे=अवयवगतबहु-त्वारोपे । तथा वृद्धव्यवहारादिति भावः । तत्र मानं सूचयति—अत एवेति । सति तु वृद्धव्यवहारे तथा भवत्येवेत्याह—एतेनेति । तदनुसारेण तदारोपेणेत्यर्थः । आदिना—आचार्याः कथयन्तीत्यादिसङ्ग्रहः । नन्वेकवचनादिसङ्ख्यानां रूढत्वेऽर्थप्रलयनियमभेदेन दोषवारणाय सूत्रद्वयावयवकत्वेऽपि नान्वर्थत्वेऽत आह—अन्वर्थेति । एकदेशोऽत्र सुबन्तस्य, तदाह—सुबन्तेति । कार्यकालपक्षे चेदम् । सूत्रात्=उत्तरसूत्रात् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

षा'मिति युक्तमित्य(भिप्रेत्या)भिनवविवरणावतरणमपि प्रत्युक्तम् । नन्ववयवगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपे 'वृक्ष' इत्यादावपि बहुवचनापत्तिरत आह—स चेति । कोशवृद्धव्यवहारानुसारेणेति । तत्र कोशा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

बहुषु । न ग्रहणमिति । तेन 'बहुः पर्वत' इत्यादौ न । नचात्र परत्वादेकवचनं स्यादिति वाच्यं, तस्योत्सर्गिकत्वेन तस्य तदपवादत्वादिति वदन्ति । कोशादपि वृद्धव्यवहारस्य प्राबल्यमिति ध्वनयितुमाह—भर्तृदारेति । अयं स्मार्तप्रयोगः । अन्यः शाबरमाष्यीयः । रुत्व इति । सुबन्ततयेति । 'हेतौ तृतीया'

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यत्तु 'स्वरितासंहिताया'मिति सूत्रे कैयटव्याख्यावसरे 'द्व्येकयो'मिति स्यादित्यभिनवविवरणे उक्तम्—तद्वत्भावात् । 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधेन सुडप्राप्तः । भर्तृदारयोरिति । बहुवचनान्तस्योत्तरपदत्वे बहुवचनमेव, पूर्वपदत्वे तु द्विवचनमित्यन्ये । एकदेशविकृतन्यायेनेति । आनुमानिकस्थान्यादेश-भावेनेत्यर्थः ।

सरूपाणामे । 'वृद्धो यूने'ति सूत्रादेवकारोऽपकृष्यत इत्याह—सरूपाण्येवेति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सरूपाणाम् । अपकृष्यत इति । स्यादेतत्, 'सरूपाणा'मिति निर्धारणे षष्ठी । 'सरूपाणा'-मित्यस्य—सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकानामित्यर्थः । तत्र न तावदपकृष्टैवकारः—'सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकाना'मित्यनन्तरं योजयितुं शक्यः; 'सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकानामेवैकः शिष्यत' इति उच्यमाने एवपदवैयर्थ्यापत्तेः । नापि—सारूप्यवदारब्धसमुदायानन्तरन्तथा, सारूप्यवदारब्धसमुदायमात्रघटकेत्यादिरीत्युच्यमानेऽपि एवपदवैयर्थ्याऽनिरासात् । नापि सारूप्यवन्मात्रेत्यादिरीत्या सारूप्यवदित्यनन्तरं योजयितुं शक्यते, जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोः समुदायस्यापि 'मातृभ्या'मित्येवं सारूप्यस्य भ्यामादौ सत्त्वात्सारूप्यवन्मात्रमातृ-मातृशब्दाऽऽरब्धसमुदायदेकशेषापत्तेः । नापि सरूपपदार्थैकदेशे सारूप्ये—सारूप्यमात्रवदारब्धेत्यादिरीत्या एवार्थान्वयः शक्यते कर्तुं, मृगीवाचकहरिणीशब्दस्य, वर्णवाचकहरिणीशब्दस्य च तद्धितादौ वैरूप्यसत्त्वेन सारूप्यमात्रवत्त्वविरहेण 'हरिणीहरिणी'इति समुदाये सारूप्यमात्रवदारब्धत्वस्याभावेन तयोरेकशेषानापत्तेरिति चेन्मैवम्; विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां दृष्टं तेषामेकः शिष्यत इति सूत्रार्थकरणेनादोषात् । तथाच हरिणीशब्दयोर्विभक्तौ औजसादिषु वैरूप्यस्य दर्शनादेकशेषः सिद्ध्यति, मातृशब्दयोस्तु औजसादिषु वैरूप्यस्य दर्शनाच्चैकशेष इति दिक् ।

स्यादेतत्—विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषां तत्त्वं किं ? न तावत्—'स्ववृत्ति-विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसमानाधिकरणयावद्रूप-वत्त्व'सम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वन्तत्त्वम्, नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दस्य क्षतशून्यार्थैकसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः । विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दवृत्ति-एकविंशतिरूप-वत्त्वस्य नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्द-ऽभावात् । नापि तावत्—'स्वाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकयावद्विभक्तिविशेष्यकसम्भावना-प्रयोज्यतावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेष्यकसम्भावना-प्रयोज्यताद्रूपवत्त्वप्रकारकसम्भावना-विशेष्यत्व-सम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वन्तत्त्वम् । 'यद्यस्मान्नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दाद्यावत्यो विभक्तयो भवेयुः तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि भवेयुस्तावद्रूपवानयं भवे'दित्याकारकसम्भावना-विशेष्यत्वसम्बन्धेन निरुक्ताक्षतशब्दयोः परस्परवैशिष्ट्यसत्त्वाद्दोषाभावेऽपि, सञ्ज्ञाभूतसर्वशब्दस्य

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इदमत्रावधेयं, 'सरूपाणा'मिति हि निर्धारणार्थिका षष्ठी, निर्धारणषष्ठीप्रकृत्यर्थस्य च 'स्वघटकत्व' 'स्वघटक-निर्धार्यमाणेतरावृत्तिधर्मवत्त्वो'भयसम्बन्धेन निर्धार्यमाणेऽन्वयो भवति । यथा—'नृणां द्विजः श्रेष्ठ' इत्यत्र निर्धारणषष्ठीप्रकृतिनृपदार्थस्य-नृत्वावच्छिन्नसमुदायस्य—निर्धार्यमाणे द्विजपदार्थे—स्व(-नृसमुदाय-)-घटकत्व-सम्बन्धेन, स्वघटकनिर्धार्यमाण-द्विजेतराऽवृत्ति-श्रेष्ठत्व-धर्मवत्त्वसम्बन्धेन चान्वयो भवति । अत एव—'नृणां गजः शूूलः' इति न प्रयोगः, गजस्य स्वघटकत्वाभावात्, एवं 'नृणां द्विजः प्रमेयः' 'नृणां ब्राह्मणः प्राणी' त्यादयोऽपि न प्रयोगाः, स्वघटकनिर्धार्यमाणब्राह्मणेतरशूद्रादिवृत्तित्वस्यैव प्रमेयत्वप्राणित्वादिधर्मेषु सत्त्वेन तदवृत्तिधर्मवत्त्वाभावात् ।

एवञ्च स्वरूपपदोत्तरषष्ठ्या अपि निर्धारणविभक्तित्वेन पूर्वोक्तसम्बन्धाभ्यामेव तत्प्रकृत्यर्थस्य निर्धार्यमाणे एकत्वावच्छिन्नेऽन्वयो वाच्यः, स च न सम्भवति, स्वघटकनिर्धार्यमाणेकत्वावच्छिन्नेतरस्याप्रसिद्धेः, एकत्वस्य केवलान्वयित्वेन सर्वत्र सत्त्वादिति चेदत्र ब्रूमः, प्रथमार्थैकशब्दस्यैवात्रग्रहणेन तादृशसम्बन्धाभ्यां सरूप-पदार्थस्य निर्धार्यमाणेऽन्वयस्य सम्भवेन दोषाभावात्, 'एकोऽन्याथे प्रधाने च प्रथमे केवले तथे'त्यभिप्रायोक्ते-रेकशब्दस्य प्रथमार्थकतायाः प्रसिद्धत्वादिति मान्याः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सर्वनामसर्वशब्दस्य च स्वाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकयावद्विभक्तिविशेषिका या सम्भावना ‘अस्मात्सञ्ज्ञा-भूतसर्वशब्दाद्यावत्यो विभक्तयो भवेयु’रित्याकारिका, तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या—तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेषिका सम्भावना—‘तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि भवेयु’रित्याकारिका, तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या तवद्रूपवत्त्वप्रकारिका सम्भावना—‘तावद्रूपवानयं भवे’दित्याकारिका, तादृशसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन परस्परं वैशिष्ट्यसत्त्वेन एकशेषापत्तेः । नचेष्टापत्तिः, यथा ‘समानैव वृत्तिर्येषान्तेषामेको गुरुर्मवति, अन्ये तस्य शिष्या भवन्ती’ति वाक्यस्य—काश्यां गयायां प्रयागे च व्यत्ययेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् कुर्वन्तो ब्राह्मणा न विषयाः, तथा ‘विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषामेकः शिष्यतेऽन्ये लुप्यन्ते’ इति वाक्यस्यापि—सञ्ज्ञाभूतसर्वशब्द-सर्वनामसर्वशब्दविषयकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्मैवम्, ‘स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वमिति परिष्कारेणादेषात् । रूपवैशिष्ट्यश्च रूपे—‘स्वमिन्नत्व’ स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्याभ्यसम्बन्धेन, सञ्ज्ञाभूतसर्वशब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञकसर्वशब्दस्य च नैकशेषः, स्वं—सञ्ज्ञाभूतसर्वशब्दः, स्ववृत्तिरूपं—सर्वव्यत्ययत्र ‘सर्वा’ इत्याकारकं, तद्विन्नत्वस्य, स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजक-हेत्वाच्छिन्नाव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्य च ‘सर्वस्मै’ इत्यत्र ‘सर्व’ इत्याकारकरूपे सत्त्वेन स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वरूपतत्त्वस्याभावात् ।

नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्देऽपि न दोषः । ‘अक्षतेभ्य’ इत्यत्र ‘अक्षते’ इत्येतद्रूपमिन्नत्वस्य,

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अपकृष्टैवशब्दार्थस्य—‘विभक्तावेव सारूपाणांमित्येवं विभक्तावन्वये—‘विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदवति—सारूप्याऽभाववतामेकः शिष्यते’ इत्यर्थे—‘रामौ’ ‘रामा’ इत्यादावपि तद्विज्ञातौ परतोऽपि सारूप्यदर्शनादेकशेषानापत्त्या सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् । एकशेषपदार्थे तदन्वयोपि व्यर्थ एव, एक-शेषपदमर्यादयैव तथा लभात् ।

नापि सारूप्यपदार्थेऽन्वयः, तथाहि—सारूप्यवदारब्धसमुदायघटका एव प्रकृते षष्ठ्यन्तसारूप्यपदेन गृह्यन्ते, तत्र न घटकोत्तरन्तदन्वयः, तथा सति—‘सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकः सारूप्यवदन्यारब्धसमुदायघटक’ इत्यादिरीत्याऽर्थे—‘रामश्च रामश्च हरश्च—रामहरा’ इत्यादौ ‘रामरामहरा’ इत्यापत्तेः, सारूप्यवदितर-हरारब्ध-‘रामरामहर’—समुदायघटकत्वस्यैव रामशब्दे सत्त्वात् । नापि सारूप्यपदार्थैकदेशे समुदाये एवशब्दार्थ-स्वान्वयः, तथा सति—‘सारूप्यवदारब्धसमुदायमात्रघटक’ इत्यादिरीत्याऽर्थे—‘मातृमातृ’ इत्यादावपि एकशेषापत्तेः, सारूप्यवदारब्ध-मातृमातृ—समुदायमात्रघटकत्वान्मातृशब्दस्य । नापि सारूप्यवति तद-न्वयः, तथा सति—सारूप्यवन्मात्रारब्धेत्यादिरीत्याऽर्थे रामश्च रामश्च हरश्चैवेवं सहविवक्षायां ‘रामहरा’ इत्यत्रैकशेषानापत्तेः, रामशब्दे सारूप्यवदन्यहरारब्धसमुदायघटकतया तदघटकत्वविरहात् । तादृशमातृ-शब्दयोस्तदापत्तेश्च । नापि सारूप्येऽन्वयः,—तथा सति सारूप्यमात्रवदारब्धेत्यादिरीत्याऽर्थे वर्णवाचकहरिणी-शब्दे मृगीवाचके हरिणीशब्दे च तद्विज्ञातौ धैरूप्यसत्त्वेन मृगीवाचकहरिणीशब्द-वर्णवाचकहरिणी-शब्दयोरैकशेषानापत्तेरिति चेत्—उच्यते,—सारूप्य एवान्वयः, ‘विभक्तौ परतः सारूप्यमेवे’त्यादि रीत्या चार्थः, एवञ्च वर्णवाचकहरिणीशब्दस्य विभक्तौ परतः सारूप्यस्यैव सत्त्वान्न तत्रैकशेषानापत्तिरिति सङ्क्षेपः ।

१. यथा—केचिद्ब्राह्मणाः—प्रयागेऽधीत्य काश्यां याजयित्वा गयायाम्प्रतिगृह्णन्ति, यथा वा केचित्—काश्यां पठन्ति, प्रयागे यजन्ति, चित्रकूटे तपन्ति—ते ब्राह्मणा नोक्तवाक्यविषयीभूताः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘अक्षताय’त्यत्र ‘अक्षता’ इति रूपे सत्त्वेऽपि, स्वाश्रयप्रकृतिकभ्यस्तृत्तिविभक्तिविभाजकभ्यस्त्वधर्म-
वद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्याभावेन निरुक्ततत्त्वस्य सत्त्वात् । एवं सामाननगरे
समानैव वृत्तिर्येषां तेषां तत्त्वमपि—स्ववृत्तिवृत्तिविशिष्टवृत्तिमद्विज्ञलमिति परिष्करणीयम् । वृत्ति-
वैशिष्ट्यञ्च वृत्तौ—‘स्वभिज्ञल’ ‘स्वाश्रयनगरवृत्तिनगरत्वव्याप्यधर्मसामानाधिकरण्यो’ भयसम्बन्धेन ।

नचैवमपि मतिजराशब्दादेकशेषानापत्तिः, तथाहि—स्ववृत्तिरूपं—‘मत्यै’ इत्यत्र ‘मस्य’ इति
रूपं—तद्विज्ञलस्य, स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकडेल्लावच्छिन्नाव्यवहितपूर्वत्वसामाना-
धिकरण्यस्य च ‘मतये’ इत्यत्र ‘मतय्’ इतिरूपे सत्त्वेन—स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्विज्ञलस्याभावादिति
वाच्यं, ‘स्वभिज्ञल’मित्यत्र—‘स्वविशिष्टभिज्ञल’मिति निवेशनादोषात् । वै० ‘स्वसामानाधिकरण्य’ ‘स्वाश्रय-
प्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यो’ भयसम्बन्धेन ।
‘मस्य’ इत्येतद्रूपसामानाधिकरण्यस्य, एतद्रूपाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्य-
वहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्य च ‘मतये’ इत्यत्र ‘मतय्’ इति रूपे सत्त्वेन स्वविशिष्टभिज्ञलस्याभावात् ।
सञ्ज्ञाभूतसर्वनामसर्वशब्दयोरेकशेषवारणाय द्वितीयसम्बन्धदानम्, असम्भववारणाय तृतीयसम्बन्धदानम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नन्वेकविभक्तावित्युक्तौ रामरामेत्यादिसमुदायाद्विभक्त्यभावात्सूत्रवैयर्थ्यं, नचार्थवदिति प्रातिपदिक-
त्वात्समुदायादेकविभक्तिसम्भव इति वाच्यं, समासग्रहणकृतनियमेन तादृशसमुदायस्य प्रातिपदित्वा-
सम्भवात् । एकविभक्तावित्यत्र—एकपदस्य समानार्थकत्वेऽपि उत्पन्नविभक्तेः श्रवणापत्तेर्दुरुक्तत्वात् । ‘विभक्त्य-
न्तानामेकशेष’ इति पक्षेऽपि ‘राम सु’ इति शिष्यमाणोत्तरस्वादिविभक्तिश्रवणापत्तेश्चेति चेन्न, प्रातिपदिकाना-
मेकशेष इति पक्षस्यैव स्वीकारेण (विभक्तिपदस्य च सारूप्ये उपलक्षणतया) दोषाभावात् ।

ननु ‘प्रातिपदिकानामेकशेष’ इति पक्षे—‘समानविभक्तौ सारूप्यं येषान्तेषामेकं शिष्यते’ इत्यर्थे जननी-
परिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोः समानविभक्तौ भ्यामादौ सारूप्यादेकशेषापत्तिरिति चेन्न; वृद्धो यूनेतिसूत्रादेव-
कारापकर्षेण—सारूप्यमेव येषामित्यर्थेन औजसादावनयोर्वैरूप्यादोषविरहात् ।

इदमेव तात्त्विकास्तु “—एवकारापकर्षेऽपि तदर्थस्य न काप्यन्वयः सम्भवति; तथाहि—एवशब्दार्थस्य,—
स्वीयभेदप्रतियोगितावच्छेदकाभाववद्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन विभक्तावित्यनेन—[‘विभक्तावेव’त्येवम्—]
अन्वये—सप्तम्यर्थस्य तत्राव्यवहितपूर्वत्वरूपतया—‘विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति यः
सारूप्याभाववान् तस्यैकशेष’ इत्यर्थेनिष्पत्तौ, रामादिशब्दानामपि विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदवति तद्धितादौ सारूप्यस्य सत्त्वादेकशेषाप्रवृत्त्या सूत्रवैयर्थ्यम् । एकशेषपदार्थेन सह यथेवार्थस्य
सम्बन्धस्तादा एवकारापकर्ष एव निष्फलः; एकशेषपदेनैव तथार्थलाभात् । नापि च षष्ठ्यन्तरूपपदार्थेना-
न्वयः सम्भवति, तथाहि—सरूपाणांमिति निर्धारणषष्ठ्या बहुत्वे एव साधुत्वस्य वक्ष्यमाणतया—घटकत्वं
बहुत्वञ्चार्थः, सरूपपदेन च सारूप्यवतो ग्रहणम्, एवञ्च सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकानामिति षष्ठ्यन्तार्थः ।
तत्र न तावत्सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकोत्तरमेवार्थान्वयः सम्भवति, ‘यत्पदोत्तरमेवकारः प्रयुज्यते
तदर्थसम्बन्धस्य तदर्थेतरार्थसम्बन्धाभावस्य च विशेषणे विशेष्ये वा प्रतीयमानतया—‘सारूप्यवदा-
रब्धसमुदायघटकः सारूप्यवदन्यारब्धसमुदायघटकः शिष्यमाणत्वेनेच्छाविषयैकत्ववान् शिष्यते’ इत्यर्था-
पत्तौ रामश्च कृष्णश्च रामश्चेति सहविवक्षायां ‘राम-कृष्ण-रामा’ इति प्रयोगापत्तिः, सारूप्यवदन्य-कृष्णा-
ऽऽरब्धसमुदायघटकत्वेन रामशब्दे एकशेषाप्रवृत्तेः । नापि सारूप्यवदारब्धसमुदायेऽन्वयः, तथा सति
‘सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकस्य सारूप्यवदारब्धसमुदायेतराघटकस्य’ त्यागार्थोपत्तौ—‘मातृमातरौ’ इत्यत्रैक-

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

नचैवमपि नित्यैकवचनान्तैकशब्दस्य, नित्यद्विवचनान्तद्विशब्दस्य चैकशेषापत्तिः, 'द्वाभ्या'मित्यत्र 'द्वा' इतिरूपविशिष्टभिन्नत्वस्य 'एकस्मै' इत्यत्र 'एके'तिरूपे सत्त्वेऽपि स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वस्याभावादिति वाच्यं, 'स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवत्त्व' इत्यत्र 'स्वविशिष्टभिन्नत्व', 'स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यो'भयसम्बन्धेन । 'स्वविशिष्टभिन्नत्व'मित्यत्र वैशिष्ट्यञ्च 'स्वसामानाधिकरण्य' 'स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यो'भयसम्बन्धेन । द्वितीयदले रूपवैशिष्ट्यञ्च रूपे- 'स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्य' सम्बन्धेन । द्वितीयदलदानादेकद्विशब्दयोर्नैकशेषः । प्रथमदले रूपे रूपवैशिष्ट्यघटक 'स्वविशिष्टभिन्नत्व'दानान्मतिजरादिशब्दानामेकशेषः सिद्धः । स्वविशिष्टभिन्नत्वघटकवैशिष्ट्ये—'स्वाश्रयप्रकृतिके'त्यादिसम्बन्धदानात्सञ्ज्ञाभूतसर्वशब्दसर्वनामसर्वशब्दयोर्नैकशेषः । तत्रैव स्वसामानाधिकरण्यमात्रोक्तावसम्भवः । रूपवैशिष्ट्ये 'स्वाश्रयप्रकृतिके'त्यादिमात्रोक्तावपि असम्भव एवेति दिक् ।

❁ वरवर्णिनी ❁

शेषापत्तिः, सारूप्यवन्मातृशब्दशब्द'मातृमातृ'समुदायेतराघटकत्वान्मातृशब्दस्य । नापि सारूप्यवति—सरूपे—एवकारार्थान्वयः, तथा सति—'सारूप्यवदारब्धसमुदायघटक—सारूप्यवदन्यारब्धसमुदायघटके'—त्याद्यर्थेनिष्पत्तावपि—मातृशब्दयोरेकशेषापत्तेरनुद्धारात्, प्रत्युत रामश्च रामश्च कृष्णश्च—रामकृष्णा इत्यत्र 'रामरामकृष्णा' इत्यापत्तेश्च, सारूप्यवत्कृष्णारब्धसमुदायघटकत्वादामशब्दस्येति चेन्न, सारूप्ये एव एवकारार्थस्यान्वयेन एवार्थस्य—स्वीभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वनियमात्स्वीयभेदप्रतियोगितावच्छेदकाभाववद्वावच्छेदकतया—स्वीयभेदप्रतियोगितावच्छेदक—सारूप्य—व्यधिकरण—वैरूप्यानधिकरण—सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकस्येत्याद्यर्थेलाभान्मातृशब्दादावतिव्याप्तेरभावात् । अन्वेवमपि रामशब्दादौ यत्किञ्चित्प्रतियोगिकवैरूप्यस्यापि सत्त्वादाव्याप्तिरस्येवेति चेन्न, ययोरेकशेषाधिकारिणीतिस्तयोरेव परस्परं तादृशसारूप्यस्य विवक्षणेनादोषात् । सूत्रे सरूपपदञ्च धर्मपरनिर्देशेन सारूप्यपरम्, एवकारस्तत्र तात्पर्यग्राहक इति न तत्रान्वये एकदेशान्वयप्रसङ्गाद्वास्तुसत्तिभङ्गमोतिरिति—'वैशेष्येनापि व्याचक्षते ।

परिष्कारकुशलास्तु—'यत्किञ्चित्पदविशिष्टत्वं सारूप्यम् । वै० 'स्ववृत्तिरूपवत्त्व' 'स्वावृत्तिरूपाभाववत्त्व'तदुभयसम्बन्धेन । वृत्तिता च समवाय-स्वोद्देश्यत्वान्यतरसम्बन्धेन । येषामेकशेषाधिकारिणीतिस्तसुमुदायघटकान्यतमः-स्वम् । एवञ्च मातृत्वादीनामपि स्वोद्देश्यत्वसम्बन्धेन मातृशब्दवृत्तित्वेऽपि स्वावृत्तिमातात्वादिरूपवत्त्वस्यैव सत्त्वान्नैकशेषः । न च वर्णवाचकहरिणीशब्दमृगीवाचकहरिणीशब्दयोरेकशेषापत्तिः, तद्धिते तयोः क्रमेण हारितं हारिमित्यादिरूपसत्त्वेनान्यतरावृत्तिरूपस्यान्यतरत्र सत्त्वादिति वाच्यं, यत्किञ्चित्पदविशिष्टत्वन्तरत्वं, वै० 'स्ववृत्तिरूपवत्त्व' 'स्वावृत्तिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नरूपाभाववत्त्व'तदुभयसम्बन्धेनेति विवक्षणेनादोषात् । न चैवमपि 'मातृमातरा'वित्यत्र स्वं-परिच्छदुत्वाची मातृशब्दस्तदवृत्तिरूपं (डौ मातरित्वेवं रूपमुभयोरिति) मातृत्वमपि, तस्य जननीवाचिमातृशब्दे सत्त्वेन स्वावृत्तिरूपपदेन घटत्वादिरूपमादाय तदभाववत्त्वस्य सत्त्वादेकशेषापत्तिर्दुरुद्धरेति वाच्यं, पूर्वोक्तवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धस्थाने 'स्ववृत्तियावद्रूपवत्त्व'स्य निवेशेन तादृशयावदन्तर्गतमातृत्वादिरूपवत्त्वस्य जननीवाचिमातृशब्दे विरहेण एकशेषाप्राप्तेः सामञ्जस्यात् । नचैवं प्रथमसम्बन्धोपादाने हरिणीशब्दे द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेऽपि 'स्ववृत्ति'हारितत्वं 'हारिणत्वं'तदन्यतररूपस्यान्यतरस्मिन्नभावेन स्ववृत्तियावद्रूपवत्त्वविरहेणैकशेषापत्तिरिति वाच्यं, स्ववृत्तिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नयावद्रूपवत्त्व' 'स्वावृत्तिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्ना-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

परे तु एवकारापकर्षे न मानम् । अत एव 'प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' माता च जनयित्री, माता च परिच्छेत्ता, उभयोरपि क्वचित्सारूप्यं दृश्यते' इति प्रातिपदिकैकशेषकल्पे एव शङ्का कृता, न तु विभक्त्यन्तैकशेषादिकल्पे—भाष्ये । अन्यथा तस्मिन्कल्पे इव तेष्वपि कल्पेषु 'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनमारब्धव्यं स्यात् । अत एव 'किमुच्यते प्रातिपदिकैकशेषे 'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति ? न पुनरन्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषः—तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्, तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि—'मातृभ्याश्च' 'मातृभ्या'ञ्चेति । 'अथ मतमेतत्, विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति, प्रातिपदिकानामेकशेषे दोषो भवतीति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा एकस्यैव सूत्रस्य व्याख्याभेदेन एकस्यैव लक्ष्यस्य साधुत्वमसाधुत्वञ्च स्यात् । एतद्भाष्यैकवाक्यतया—'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति सामान्यत आरब्धमपि वार्तिकं—सर्वनामस्थानविभक्तिपरत्वविषयकम्बोध्यम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भाववत्सै'तदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदविशिष्टत्वं सारूप्यमितिस्वीकारेण हारितत्वादिरूपाणामग्रहणना-
दोपात् ।

ननु सारूप्यं किं विभक्तिस्वावच्छेदेन [यावद्विभक्तिषु] विवक्षितं ? विभक्तिस्वसामानाधिकरण्येन [यत्किञ्चिद्विभक्तौ—] वा विवक्षितम् ? आद्ये नित्यबहुवचनान्तदारशब्दस्य दस्यारो दार इत्यर्थकस्य—सर्ववचना-
न्तस्य दारशब्दस्य चैकशेषानापत्तिः, यावद्विभक्तेरेव तत्राभावात् । अन्ये—मातृशब्दयोरपि द्वौ सारूप्यादेक-
शेषापत्तिरिति चेन्न, समानार्थकैकग्रहणाद्वारशब्दे समानविभक्तौ जहसादौ सारूप्यादेकशेषोपपत्तेः । मातृशब्दे
च औजसादौ 'मातरौ' 'मातारौ' इत्यादिवैरूप्यादेकशेषापत्तेरभावाच्च दोषलेशविरहात् । नन्वेवमपि सर्व-
शब्दयोरेकशेषानापत्तिः, सर्वस्यै-सर्वायेत्येवं तयोर्वैरूप्यदर्शनादिति चेन्न, श्रष्टापत्तेरिति केचित् ।
श्रीबालशास्त्रिचरणस्त्विष्टापत्तिमत्रत्यामन्यथैव दूषयाञ्चकुरिति श्रीमदसत्पितामहश्रीस्नेहिरामशास्त्रिपादै-
रशब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यां निरूपितन्तत एवावधार्यम् ।

अत्र केचित् ननु—क्षतरहितार्थकाक्षतशब्दस्य तण्डुलपर्यायनित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दस्य चैकशेषा-
नापत्तिः, स्ववृत्त्यदन्तत्वरूपस्येतरस्मिन्नित्यबहुवचनान्तेऽवृत्तेरिति चेदुच्यते—यत्किञ्चित्पदविशिष्टरूपवत्त्वं
सारूप्यं, वै० स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वं सम्बन्धेन । वै० 'स्वभिन्नत्व' 'स्वाश्रयोत्तरविभक्ति-
वृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वो'भयसम्बन्धेन । 'रामौ' इत्यादौ रामवृत्तिरामत्वरूप-
विशिष्टपटत्वादिरूपवद्वटादिभिन्नत्वालक्षणसमन्वयः । 'स्वभिन्नत्व'निवेशाच्च रामशब्दे रामत्वरूपमादाय
दोषः । 'स्वाश्रयोत्तरे'त्यादिद्वितीयसम्बन्धनिवेशाच्च न हरिणीशब्दयोरेकशेषानापत्तिः । एवं मातृशब्दयो-
र्नैकशेषः, उक्तसारूप्याभावात् । अक्षतशब्देऽपि न दोषः, स्ववृत्त्यक्षतत्वरूपवैशिष्ट्यस्य निरुक्तसम्बन्धाभ्यां
'अक्षतात्व'रूपे विरहेण तद्भिन्नत्वस्य तत्र सुस्थत्वादेकशेषसौलभ्यात् ।

न चाक्षतशब्दे स्वाश्रयोत्तर-सु-विभक्तिवृत्तिप्रथमात्वरूपविभक्तिविभाजकधर्मवज्जसादिप्रत्ययाव्यवहित-
पूर्वत्वात्स्वभिन्नत्वाच्चाक्षतात्वेऽक्षतत्वरूपवैशिष्ट्यस्यैव सत्त्वेन रूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वाभावादिकशेषानापत्ति-
रिति वाच्यं, द्वितीयसम्बन्धस्थाने 'स्वाश्रयोत्तरविभक्तिविभाजकविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्व'स्यैव
निवेशेन—विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादि विभाजकैकवचनत्वादि धर्मवत्सुविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावादोषप्रसङ्ग-
विरहादित्याहुः । स्पष्टशब्देमभिनवचन्द्रिकायाश्च । विस्तरस्त्वभिनवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेयः ।

तेन जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्भ्यामि नैकशेषः । न चैकविभक्ताविति व्यर्थं, ‘यानि सरूपाण्येव’त्युक्त्यैवोक्तदोषवारणादिति वाच्यम् ; हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः । पुंवद्भावेन तद्वितादौ

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अन्यथा विभक्त्यन्तैकशेषवादिते ‘मातृभ्या’मित्यादौ एकशेषो भवति, प्रातिपदिकैकशेषवादिते एकशेषो न स्यादिति फलभेदः स्यात् । तथा च जननीपरिच्छेत्तृवाचकयोर्भ्यामि सारूप्यसत्त्वात्—प्रातिपदिकैकशेषवादितेऽप्येकशेषो भवत्येव, केवलं सर्वनामस्थाने एव न भवति, तत्र वैरूप्यात् । न च ‘मातृमात्रोः प्रतिषेध’ इति वार्तिके एकशेषाकरणेन एवकारापकर्षोऽस्तीति गम्यते; अन्यथा मिसि जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोः सारूप्यस्य सत्त्वेन ‘मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य’ इत्येवं वक्तव्यं स्यादिति वाच्यम्, अनुकरणस्वरूपभङ्गमिया एकशेषाकरणेनादोषादित्याहुः । भ्यामिति । भ्यामि सारूप्यसत्त्वेऽपीत्यर्थः । नैकशेष इति । सर्वासु च विभक्तिष्वेकशेषो न भवतीत्यर्थः । वैरूप्यादिति । वर्णवाचक-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सरूपाण्येवेतीति । न तु विरूपाणीत्यर्थः । औजसादिषु सरूपत्वाभावादेव नातिप्रज्ञोऽन आह—भ्यामीति । तदादावित्यर्थः । औजसादिषु वैरूप्यात् । एवकारस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वये तात्पर्यग्राहकत्वेन विभक्तिवावच्छेदेन सारूप्यान्वयलाभात् । अन्यथैकशब्दस्वारस्येन सामानाधिकरण्येन स स्यादिति भावः । नन्वेवमुपस्थितत्वात्तदवच्छेदेन तद्धाभे तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाशङ्कते—नचैकेति । शब्द-शास्त्रे विभक्तिवत्तद्धितादीनामप्युपस्थितत्वं, प्रकरणं तु समानमित्याशयेन समाधत्ते—हरिणिति । पुंवदिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नुसारेण—दारा इति । पुंभूम्नि दारा इत्यमरः । वृद्धव्यवहारेणारोपमाह—एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादीति । एकशेषानापत्तेरिति । नन्वेमपि विभक्तावित्येतावदस्तु, एतेनैकग्रहणन्तु

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सुबन्ततोहेतुकं यत्पदन्तेदेकदेशविकृतन्यायेन कृतरुत्वे इत्यर्थः, यथाश्रुतं तु न साधु, तेन न्यायेन विकृता-व्यवनिबन्धनकार्यस्थानतिदेशात् । मम हेतुपादानन्तूपदेशाप्रवृत्तिचोतनाय । इदञ्च पक्षद्वयेपि बोध्यम्, अग्री इत्यत्रैव रुत्वस्यासिद्धत्वासुबुद्ध्याप्रवृत्त्या पुनः पदत्वमित्यादिप्रागुक्तञ्च न विस्मर्तव्यम् ।

सरूप । विभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेष इत्यर्थ इति पक्षसाधारणं फलं वक्तुमाह—भ्यामीति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । तन्त्रस्योदाहरणमाह—यथा भ्यामिति । भ्याम्य-पीत्यर्थः । अन्ये तु ‘प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः’, माता च जनयित्री, मातारौ च धान्यस्य, मातृमातार इति—वैरूप्यविषयोदाहरणोपन्यासेन ‘यस्यापि विभक्त्यन्तानामेक-शेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि सरूपाणि ‘मातृभ्यां’ ‘मातृभ्यां’ चेति । अथ मतमेतत्, विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेत्यग्रिमभाष्येण च भ्याम्येकशेषो भवत्येव ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परे तु—यत्किञ्चित्पदविशिष्टत्वं सरूपत्वम् । वै० ‘स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्व’सम्बन्धेन । वै० ‘स्वभिन्नत्व’, ‘स्वाश्रयोत्तरविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वीमद्विभक्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तिव्यो’भयसम्बन्धेन । एवञ्च नोक्तसत्त्वे दोषलेख इत्याहुः । नचैवं द्वित्रिशब्दयोरेकद्विशब्दयोश्चैकशेषापत्तिः, तथाहि द्विशब्दगतरूपविशिष्टं न त्रिशब्दगतं रूपं, तस्य स्वभिन्नत्वे नाद्यसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धविरहात्, किन्तु घटत्वादिरूपमेव तथा, तादृशरूपवत्त्वञ्च-

वैरूप्यात् । दृष्टानीति । 'लौकिके प्रयोगे' इति शेषः । एकशेषश्चायमनैमित्तिकत्वे-
नान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति एतद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

हरिणीशब्दस्य 'हारित'मिति, हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य 'हारिण'मिति तद्विज्ञातौ वैरूप्यादित्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'भसाद'इत्यादिना । आदिना क्यजादि । ननु परनिमित्तत्वेन बहिरङ्गतया दीर्घादीनामसिद्धत्वादेवकाराप-
कर्षेऽपि तयोस्तत्रैकशेषो दुर्वारोऽत आह—लौकिक इति । सारूप्ये तस्या उपलक्षणत्वेन तन्नामिदित्तत्वं
फलमाह—एकेति । चत्त्वर्थे । तदपवादत्वव्यवहारोऽस्यान्यत्र स्पष्टः । अतएवावैरूप्यमपि प्रातिपदिकांशे

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

व्यर्थमेवेति वाच्यम्, 'स्वसा च स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः' इत्यादावेकशेषानापत्तेः, विग्रहवाक्य-
विभक्तयोः सारूप्याभावात् । एकग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेकशेषान्तरमुत्पन्ना या एकविभक्तिस्तस्या-
मन्यतरस्य शेषे वैरूप्याभावस्य विवक्षितत्वात् । नन्वेवमपि तद्वैयर्थ्यं, विभक्तिनिमित्तकार्यात्प्राग्-
वैरूप्याभावस्य विवक्षितत्वादित्याशङ्क्य 'दृष्टानीत्ये'तद्वाक्यशेषेण व्याचष्टे—लौकिके प्रयोग इति शेष
इति । एतेन सत्यप्येवकारापकर्षे मातृमात्रोरेकशेषो दुर्वार इत्यपास्तम् । ननु 'विकृताविकृता देहं
प्रन्ति ते वर्तयन्ति चे'ति वाग्भटश्लोकादौ 'च'शब्दबोधितसाहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण
द्वन्द्वसाधुत्वम्, विवक्षितार्थप्रतीतिस्तु पाष्ठकी प्रकरणादिना भवति, एवमक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां
दीव्यन्तामित्यत्र विवक्षावशादन्तर्भूतार्थानां क्रियापदानां साहित्यबोधकत्वात्साहित्यावच्छिन्ने साहि-
त्यावच्छिन्नान्वयेनैकशेषस्य वक्ष्यमाणरीत्या साधुत्वे साधारणे तन्त्रस्य नेदमुदाहरणं भवत्यतस्तस्य

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

यदा एवकारापकर्षाभावे उपलक्षणस्वातिप्रसङ्गमात्रं—भ्यामीति । सिद्धान्तपक्षे त्वौजसादावपि तद्व्यावृत्तिः फलं
बोध्यम् । ध्वनितञ्जेद्वयमादावपीत्युक्त्या बृहति [बृहच्छेखरे] । तद्विज्ञातादविति । आदिना क्यङ् । 'हारितं'
'हारिणं' 'हरिणीवते' 'हरितावते' इत्यत्र । ननु सत्यप्येवकारापकर्षे मातृमात्रोरेकशेषो दुर्वारोऽलौकिके औ-
जसादावपि सारूप्यादत आह—लौकिकेति । यद्यपि विरूपाणि नेत्यर्थपर्यवसानात्, लौकिके च वैरूप्या-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो ने'ति कैयटोक्तं तु न युक्तम्, 'तै'रित्यनुप्रयोगे क्यार्थावगतिसम्भवात्,
सा च तौ च 'तै'रित्येकशेषसम्भवात् । 'अर्थविप्रतिषेधे नैकशेष' इति वचनाभावाच्च । अत एव
'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति पक्षे 'एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेष' इति एवकाराघटितो
वाक्यार्थनिष्कर्षो भाष्यकृता दर्शितः । अपकर्षस्य भाष्यकृता कुत्राप्यनाश्रयणाच्च । अत एव
प्रातिपदिकतन्त्रमाश्रित्यैकशेषप्रत्याख्यानं न फलभेदः । तत्र हि 'मातृभ्या'मित्यत्र सारूप्यात्तन्त्रं
सम्भवति, 'मातरा'वित्यादौ च नेत्याहुः । तद्विज्ञान्तादौ वैरूप्यादिति । तथा च यानि सरूपाण्येव-
त्युक्तौ हरिणीशब्दयोरेकशेषो न स्यात् । एवकारानपकर्षे तु जननीवाचिपरिच्छेदवाचिनोरेक-
शेषापत्तिरित्युभयतः पाशा रज्जुरिति तत्परिहाराय विभक्तावित्यावश्यकमिति भावः । अन्ये त्वेव

ॐ वरवर्णिनी ॐ

त्वस्य त्रिशब्दादावक्षतत्वादिति वाच्यं, 'स्वसमानानुपूर्वाकत्वं' 'स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वामद्विभक्त्य-
व्यवहितपूर्ववृत्तिवै'तन्त्रितयसम्बन्धेन 'स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्व'सम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात् । न च 'जरसा'-
वित्यादौ जराशब्दगतरूपविशिष्टरूपस्वरूपवद्भिन्नत्वाभावाज्जरसावित्यादावेकशेषानापत्तिरिति वाच्यं, 'स्व-
भिन्नत्वे'ति प्रथमसम्बन्धस्थाने 'स्वाश्रयवृत्तिभिन्नत्व'सम्बन्धस्यैव वक्तव्यतया स्ववृत्तिजरात्वरूपाश्रयजरावृत्ति-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कारो नापकृष्यतेऽदर्शनात् । मातृशब्दयोस्तूक्तयोभ्याम्येकशेषो भवत्येवेत्युक्तम् । एवं शुद्धव्यन्त-
(स्वजनन्त)कुमारीशब्दस्यौजसोरेकशेषो भवत्येव, शसि तु न, यन्पूर्वसवर्णाभ्यां रूपमेदात् । ‘मातृमात्रोः
प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति वार्तिकन्तूलक्षणम् । ‘एकविभक्ता’विति तु सहविवक्षाया उपलक्षणार्थम् ,
सहविवक्षायामेकविभक्तेरव दर्शनात् । तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तम्—‘एकविभक्ताविति
किमर्थम् ? ‘पयः पयो जरयति’ ‘वासो वासश्छादयति’ ‘ब्राह्मणाभ्यां कृतं ब्राह्मणाभ्यां देही’ति
असहविवक्षाविषयप्रत्युदाहरणदानेनैकविभक्तावित्यस्य सहविवक्षोपलक्षणत्वं स्पष्टमेव सूचितम् ।
‘विभक्तिः सारूप्यणाश्रीयत’ इति प्रातिपदिकैकशेषोपपादनप्रकरणस्थं भाष्यं लेख्येति युक्तिः । नचैवं सति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भिन्नत्व न जरात्वरूपे, किन्तूदासीनघटत्वादिरूप एवेति-घटत्वादिकमेव निरुक्तव्रित्तसम्बन्धेन रूपविशिष्टं
रूपं, तद्वत्त्वं घट इति—तद्वद्भिन्नत्वस्य जराशब्दे निर्वाधत्वादुक्तदोषविरहात् । नचैवमपि मातृशब्दयोरेकशेषा-
पत्तिः, अन्वावाचिमातृशब्दवृत्तिमातृत्वस्वरूपविशिष्टोदासीनघटत्वादिरूपवद्वदादिभिन्नत्वस्य परिच्छेत्तृवाचि-
मातृशब्दे सुलभत्वात्, नहि जननीवाचिमातृशब्दवृत्तिमातृत्वस्वरूपविशिष्टं परिच्छेत्तृवाचिमातृशब्दवृत्ति-
मातात्वं रूपं भवितुमर्हति, जननीवाचिमातृशब्दाचारकिवन्ताद्धेतुमणिवि ‘मातारयती’त्यत्र जननीवाचि-
मातृशब्देऽपि-स्वोद्देश्यत्वसम्बन्धेन मातात्वरूपस्य वृत्तितया तत्र परिच्छेत्तृवाचिमातृशब्दवृत्तिमातात्वं
स्वाश्रय- (जननीवाचिमातृशब्द-)-वृत्तिभिन्नत्वविरहादिति उदासीनघटत्वादिकमादाय एकशेषापत्तिरिति
वाच्यम् । ‘स्वाश्रयवृत्तिभिन्नत्व’स्थाने ‘स्वविशिष्टरूपभिन्नत्व’सम्बन्धनिवेशेनादोषात् । स्वमत्र रूपम् । वै०
‘स्वाश्रयवृत्तित्व’ ‘स्वाश्रयोत्तरविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वमिद्विभक्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वो’ भयसम्बन्धेन । तदेवमत्र
स्वपदेन जननीवाचिमातृशब्दवृत्तिमातृत्वस्वरूपं यदा गृहीतं, तदा—स्वं मातृत्वं, स्वाश्रयो जननीवाचिमातृशब्दः,
तदुत्तरजसादिविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वमिद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्य परिच्छेत्तृवाचिमातृशब्दवृत्तिमाता-
त्वरूपे सत्त्वेऽपि,—स्वं मातृत्वं, स्वाश्रयो जननीवाची मातृशब्दस्तद्वृत्तित्वाभावो मातात्वरूपे इति स्वविशिष्टं
रूपं न मातृत्वं, किन्तु मातृत्वंमेव, तद्वद्भिन्नत्वं मातात्वं, (एवञ्चोक्तसम्बन्धद्वयेन) ‘स्वविशिष्टरूपभिन्नत्व’सम्बन्धेन
स्ववृत्तिमातृत्वस्वरूपविशिष्टं रूपं मातात्वंमेव, (—नोदासांनं घटत्वादि,) तद्वद्भिन्नत्वं न परिच्छेत्तृवाचि-
मातृशब्दे इति नैकशेषः । ‘मातारयती’त्येतत्स्थलीयमातात्वरूपस्य-जननीवाचिमातृशब्दवृत्तिमातृत्वस्वरूपाश्रय-
जननीवाचिमातृशब्दवृत्तिस्त्वेऽपि—स्वाश्रयोत्तरविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वमिद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्या-
ऽभावान्न तस्य रूपस्य स्वविशिष्टरूपत्वमिति न दोषः । यदि च तदुत्तरत्वरूपानुपूर्व्यां जातिविशेषरूपतयो-
भयत्रैक्यात्पुनरपि ‘मातारयती’त्यत्रत्यमातात्वरूपमादाय दोष इत्युच्यते तदा—आनुपूर्ववच्छिन्नवर्णसमुदाय-
स्यैव रूपपदेन ग्रहणं, तावृशसमुदायश्च प्रत्युच्चारणं शब्दानां भेदाद्भिन्न एवेति ‘मातारौ’ ‘मातारयती’त्यत्रत्य-
मातारितिशब्दसमुदायस्य भेद एवेति गृहाण । यद्वा—‘स्वविशिष्टरूपभिन्नत्व’स्थाने ‘स्वविशिष्टवृत्तिताव-
द्रूपभिन्नत्वं’देयं, वै० ‘स्वाश्रयनिरूपितत्व’ ‘स्वाश्रयोत्तरविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वमिद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्व’निरू-
पितत्वो’भयसम्बन्धेन । एवञ्च मातृत्वस्वरूपाश्रयजननीवाचिमातृशब्दोत्तरविभक्तिवृत्त्यानुपूर्वमिद्विभक्त्य-
व्यवहितपूर्व—परिच्छेत्तृवाचिमातृशब्द—निरूपितवृत्तिता—जननीवाचिमातृवृत्तिमातृत्वस्वरूपाश्रयनिरूपिता
नास्तीति नोक्तदोषप्रसर इति तत्त्वदृशो नैथिलप्रवरा व्याचक्रुः ।

केचित्तु—शब्दविशिष्टशब्दत्वं तत्त्वं, वै० (विभक्तित्वावच्छेदेन)—स्ववृत्तियावद्रूपत्वसम्बन्धेन ।
एवञ्च मातृशब्दे—विभक्तित्वावच्छेदेन परिच्छेत्तृवाचिमातृशब्दवृत्तियावद्रूपस्य जननीवाचिमातृशब्दे-
ऽसम्भवान्नोक्तदोष इत्यप्याहुः । अत्रत्यं तत्त्वं राघवेन्द्राचार्यैर्विषमपदविवृतौ प्रकटितन्तदप्यत्रानुसन्धेयमिति—
साम्प्रदायिकाः । इतोऽधिकं जिज्ञासमानैरस्मत्पितामहचरणनिमिता शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दरी द्रष्टव्या ।

ननु तन्त्रेणैव सिद्धेरिदं व्यर्थम्, ‘अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्ता’मित्यत्राक्षा इति कारकस्य सकृदुपादानेऽपि सर्वत्रान्वयः । तन्त्रकारणन्तु-शब्दानां तुल्यरूपता । एवमक्षो भज्यतां भुज्यतां दीव्यता’मित्यपि । तन्त्रं द्वेधा-शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्च । शब्दस्य

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तुल्यरूपतेति । स्ववृत्तिभ्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मेणेत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एव । अत एव च सञ्ज्ञासर्वनामप्रथमाद्योरैकशेषः-अन्यथा जसि ‘प्रथमे’ इति वैरूप्यात् स्यादिति बोध्यम् । ‘कारकस्य’त्यनेन विभक्त्यन्ततन्त्रता सूचिता । सममिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपतात्पर्यग्राहकात्साहित्यानावच्छिन्न-तयोपस्थितेः । अत्र मित्रानि शब्दज्ञानानि, मित्राश्च तदर्थोपस्थितयः, प्रत्येकान्वयविषयः समूहात्मनात्मको बोधः, अनेकज्ञानयौगपचस्यापि पातजलैरङ्गीकारादितिभावः । तदाह-सर्वत्रेति । ‘प्रत्येक’मिति शेषः । नचात्र (जात)शास्त्रीयैकशेषेणैव निर्वाहः,—तथासति एकशेषे तच्छब्दमर्यादयेतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितेरेव-प्रतीत्या लोपादिस्थल इव शिष्यमाणस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायकत्वावश्यकत्वेनैकपदजन्यैकोपस्थिति-विषयाणां पुष्पदन्तादिपदवदेकत्रान्वयस्यैवौचित्येन च विभक्त्यर्थव्यासज्यवृत्तिसङ्ख्यान्वये तदन्वयिताव-च्छेदकधर्मावश्यकत्वेन साहित्यमानावश्यकतया चात्रानेकत्रान्वयस्य दुरूपपादत्वादितिभावः ।

तुल्यरूपतेति । तदुक्तम्-“अक्षादिषु यथा मित्रा भक्षिभजिदिविक्रियाः । प्रयोगकालभेदेपि प्रतिभेदं पृथक्स्थिता ॥ अक्षाणां तन्त्रिणां तन्त्रे उपायस्तुल्यरूपता”इति । एतेन तुल्यरूपत्वे सत्यनेकार्थबोधकत्वं तल्लक्षणं सूचितम् ।

एकशेषविषयोदाहरणमाह—एवमिति । उक्तवत् । ‘इत्यपी’त्यस्य-‘भवति तन्त्रेण’ति शेषः । नन्वत्र न वास्तवतन्त्रव्यवहारः, तत्तत्कारकशक्तिनां मित्रक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसन्धानाद्बोधेनावृत्तेरेव तात्त्विकत्वात् । अनेकार्थस्थले तात्पर्यग्राहकप्रकरणादीनां क्रमेण ज्ञानात् क्रमेणोपस्थितौ बोधे चाऽऽवृत्तिव्यव-हाराङ्गीकारात्, उच्चारणैक्यमात्रेण तु तन्त्रव्यवहारो गौणोऽत आह-तन्त्रमिति । यत्तु-‘अर्थभेदाच्छब्दभेद’

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

असाधारणमुदाहरणान्तरमाह—एवमिति । अक्षो भज्यतामिति । अत्र ह्यक्ष इति विभक्त्यन्तं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मातृमातरावित्यत्राप्येकशेषापत्तिः, शिष्यमाणस्य कृतदीर्घत्वे च तेन जननीबोधासम्भवेनाकृत दीर्घत्वे च तेन परिच्छेत्तृबोधासम्भवेनैकशेषाप्रवृत्तेः । एकशेषशब्दं हि एकस्य नानेकार्थकतो त्पादकं, किन्तु लोकसिद्धानुवादकम् ; न हि लोके दीर्घोपधान्मातृशब्दाज्जननीबोधो ह्यस्योपधाच्च परिच्छेत्तृबोधो दृष्टः । तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तम्-‘शब्दस्य स्वाभाविकी वाऽनेकार्थता-स्यात्, वाचनिकी वा’ । तथाहि तावत्स्वाभाविकी-अशिष्य एकशेषः, किं कारणं ? एकेनोक्तत्वात्तस्या-र्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । यदि तर्हि एकेनानेकस्याभिधानं भवति ‘प्लक्षन्ग्रयोधौ’ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । इदानीमेवोक्तमेकेनानेकस्याभिधानं भवतीति । स रूपाणा-भेकेनानेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् । किं कारणं रूपाणामेकेनानेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ? अभिधानं पुनः स्वाभाविकमिति । एतद्वाच्येण हि शिष्यमाणस्य विरूपाध्यैवोपधकत्वं स्पष्ट-मेवोक्तम् । अत एव जीवन्तजीवन्तहरिणीशब्दयोस्तद्धितविवक्षानिमित्तकपुंवद्वावापेक्षयाऽनमित्तिकत्व-नान्तरङ्गत्वादिकशेषे कृते ‘स्वरमित्राना’मिति जीवन्तस्य शेषः, तस्मात्तस्य समूह इत्यर्थेऽणि ‘हारित’ मिति रूपं न भवति, तशब्दघटितस्य विरूपत्वेन हरिणीशब्दार्थाप्रतिपादकत्वात् । यत्र तु तद्धित द्वयो रूपं समानं तत्र भवत्येवैकशेषः । यथा हरिण्योरपत्ये ‘हारिण्या’विति, अत्र ‘भस्याड’ इति पुंवद्वावो न, ‘अडे’ इति पर्युदासादित्याहुः । तन्त्रस्योदाहरणमाह—यथाऽक्षा भज्यन्तामित्यादि ।

पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे आद्यं, यथा—‘अक्षा’ इत्यादौ । तत्सहत्वे त्वन्त्यं, यथा—‘घटा’ इत्यादौ । तत्र ‘अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्ता’मित्यादावन्वयिपदार्थभेदाद्बोद्धुरावृत्त्यैव बोधः,

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

पर्यायपरिवृत्त्यसहत्व इति । पर्यायस्य या परिवृत्तिः—आवृत्तिः, तस्या सहत्वे इत्यर्थः । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः कर्तव्यः तत्पर्यायशब्दान्तरासम्भवे शब्दतन्त्रमिति यावत् । तत्सहत्वे इति । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः कर्तव्यः तत्पर्यायशब्दान्तरासम्भवे अर्थतन्त्रमिति यावत् । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताको बोधो यत्र सम्भवति तत्र—अर्थतन्त्रम् । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताको बोधस्तत्र—शब्दतन्त्रम् । यथा ‘घटा’ इत्यत्रैव, घटलनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधसम्भवात् । नानार्थस्थले च शब्दतन्त्रमेव, यथा ‘अक्षा’ इत्यादौ । अत्र हि प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावेन प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधस्य

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इति मते सकृत्तात्त्वोष्टपुटव्यापाराद्विनिगमनाविरेष्टेनानेकशब्दानां भेदापह्नवेनोच्चारणमित्याद्यः ; ‘अर्थभेदेऽपि शब्दैक्य’मिति मते तात्त्वोष्टपुटव्यवहारप्रकाशितैकशब्देनैकवृत्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसम्बन्धेनानेकार्थबोधार्थतन्त्रमिति केचित्, तत्र, अक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेऽपि लोकानां भेदाप्रतीतिः, पटादिष्वर्थभेदाभावेनोपपत्त्यापि भेदाभावात्, बोद्धुमिरनेकशब्दज्ञानानुभवाच्चात आह—शब्दस्येति । ‘मतद्वयेऽपी’त्यादिः । शब्दान्वयव्यतिरेकसत्त्वे इति भावः । तत्सहत्वे=शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहत्वे । उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । तत्र=तयोराबोदाहरणमध्ये । अस्याशय उक्तः । इदमुभयमपि प्रातिपदिकतन्त्रम्, एकक्रियादोषवान्वयसत्त्वात् । तदुक्तं वृद्धैः—‘सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थं गमयती’ति । तदाह—अन्वयीति । तथा च क्वचिद्विभक्त्यन्ततन्त्रमनेकज्ञानयोगपञ्च, क्वचित्प्रातिपदिकतन्त्रं समूहात्मकमेकमेव-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तन्त्रेण निर्दिष्टम् । तस्य बह्वर्थत्वेऽप्यप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभाव इति बोध्यम् । पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे इति । तच्च स्वबोध्यस्यार्थस्यैकेन पर्यायान्तरेणाबोध्यत्वम् । अन्वयिपदार्थस्य=अन्वयानुयोग्येक-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तत्र स सुवार एव, तथापि अन्यतरीयं लौकिकम्, अपरीयमलौकिकमादायाव्याप्तिवारणं शेषफलं बोध्यमिति वदन्ति । अत्रावैरूप्यमपि प्रातिपदिकांश्च एव, तेन सञ्ज्ञासर्वान्मनोः प्रथमाद्योरेकशेषोन्यथा जसि प्रथमे प्रथमा

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यथाशब्दोऽत्रोदाहरणार्थे न दृष्टान्तार्थः । अक्षशब्दः शकटाक्षस्य विभीतकाक्षस्य देवनाक्षस्य च वाचकः, एकशेषेण तु नात्र निर्वाहः । एकत्रानन्वयेन सहविवक्षाया अभावात् । तथा च तदर्थमावश्यकं तन्त्रेणैव निर्वाहे एकशेषारम्भो व्यर्थ इति भावः । एकशेषानिर्वाहस्थान्तरमाह—एवमक्षो भज्यतामिति । अत्रैकवचान्तलेनैकशेषः शङ्कितुमशक्य इति भावः । शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं चेति । अर्थस्य विजातीयत्वे शब्दस्यैकजातीयत्वे शब्दतन्त्रम् । अर्थस्यैकजातीयत्वेऽर्थतन्त्रम् । पर्यायपरिवृत्त्यसहत्व इति । पर्यायेण प्रवृत्तिः परिवृत्तिस्तदसहत्वे इत्यर्थः । एकार्थकानां शब्दानां पर्यायेणैवार्थबोधनाय प्रवृत्तिर्न युगपद्विचार्यकानामेकानुपूर्विकाणामप्यक्षादिशब्दानां युगपदेवार्थबोधनाय प्रवृत्तिरर्थभेदात् । तथा च विभीतकाक्षबोधकाक्षशब्दस्य देवनाक्षबोधकाक्षशब्देन सह पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे युगपत्प्रयोगार्हत्वे मित्रार्थत्वे शब्दतन्त्रमित्यर्थः । तत्सहत्वे=पर्यायपरिवृत्तिसहत्वे, एकार्थत्वे इति यावत् । ननु तन्त्रस्थले बोद्धुरावृत्त्यैव बोधः । एकशेषस्थले तु नैव

उच्चारणन्तु तन्त्रेण । अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु एकोपस्थित्यैवान्वयः; यथा—'अक्षान्पश्य', 'घटान्पश्ये'त्यादाविति चेत्सत्यम्; 'सरूपाणामेकशेष एवे'तिनियमर्थत्वात् । तत्फलन्तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्तादृशप्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य निवृत्तिः । स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषयः, सहविवक्षाविषयश्च ।

अत एव—'विभक्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षे 'द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्याशङ्क्य—'अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते' इति भाष्ये उक्तम् । किञ्चासहविवक्षायामपि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

असम्भवात् । एकोपस्थित्यैवेति । एकरूपपुरस्कारेण नानार्थोपस्थितेषु समभिव्याहृतपदार्थान्वय-सम्भवादित्यर्थः । प्रत्यर्थमिति । अत्रार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारता ग्राह्या, तथा च 'यावत्प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारतास्तावच्छब्दप्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । अत एव 'घटोयं घटोयं घटोय'मिति प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारताभेदेन एकप्रवृत्तिनिमित्तस्थलेऽपि नानाशब्दप्रयोगः कृतो भाष्ये ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदर्शानमित्यत्रान्वय्यनेकज्ञानपदसमभिव्याहारस्तादृशैकपदसमभिव्याहारश्च नियामक इति बोध्यम् । तत्फलन्तु=नियमफलन्तु । प्रत्यर्थमिति । 'अक्षा भज्यन्तार' 'अक्षा दीव्यन्ता'मित्यादावर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः । अपिर'र्थावयौ प्रती'त्यादिवक्ष्यमाणसमुच्चायकः । अत एवाह—कदाचिदिति । तत्रापेक्षीयस्य सूत्र एवोक्त-त्वादन्त्यं प्रमाणयति—अत एवेति । सहविवक्षाविषयत्वादेवेत्यर्थः । असहविवक्षायामेकशेषे तु तत्रास्य सावकाशतया निरवकाशत्वाभावेन भाष्योक्तिरसङ्गता स्यादिति भावः । तत्रैव दोषान्तरमाह—किञ्चेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

धातूपस्थाप्यार्थस्य । एकत्वे त्विति । तिङ्गुपस्थाप्यसङ्ख्याया धात्वर्थेऽन्वयानभ्युपगमात्सङ्ख्या कृतावच्छेदशून्यत्वादाल्पर्यस्यैकत्वं मन्यते । अथैकत्वे इत्यस्यैकधर्मावच्छेदेनोपस्थिति विषयत्वे इत्यर्थः । एकोपस्थित्येति । 'अक्षान्पश्ये'त्यतो दृशिकर्मत्वेन बहुत्वेन च रथाक्षविभीतकाक्षदेवना-क्षाणां त्रयाणामप्युपस्थितेरित्यर्थः । इदन्लविभक्त्यन्ततन्त्रमभिप्रेत्य, तदा ह्यक्षानिति नियत-विभक्त्यन्तात्प्रतिनियतार्थोपस्थितिर्युज्यते । यदालेको रथाक्षो द्वौ विभीतकाक्षौ शेषा देवनाक्षा दृशि-कर्मत्वेन विवक्षितास्तदा प्रातिपदिकतन्त्रं, प्रातिपदिकस्य तत्सत्सङ्ख्याविशिष्टतत्तत्पदार्थोपस्थापन-पूर्वकबहुलोपस्थापकत्वाद्वहुचनमिति बोध्यम् । एतेनोक्तरूपेण तत्तदर्थबोध एकशेषं विना न सिद्ध्ये-दित्यपास्तम् । नियमार्थत्वादिति । जातिपक्षे लोकप्राप्तस्य समकालसर्वणग्रहणस्य तपरसूत्रे-णेव लोकप्राप्तस्यैकशेषस्यानेन नियमविधानादिति भावः । अत्र दृष्टान्ते समकालसर्वणग्रहणनिवृत्ति-रिवेहाप्यनेनैकशेषद्वयनिवृत्तिः फलमित्याह—तत्फलन्त्विति । विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्वि-षय इति । स चायमर्थ एवकारापकर्षादिलभ्य इति प्रागुक्तम् । सहविवक्षाविषयश्चेति । इदञ्च 'तिष्ठपुनर्वर्षोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इति सूत्राद्वन्द्वे इत्येकदेशमनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते—इतिव्याख्यानाहभ्य-मित्याहुः । आरवैः सहिताः सारवाः, सरवां भवाः सारवाः, सारवाश्च ते सारवाश्च ऊर्मयस्तेषु जातः—सारवसारवोर्मिजः । "भक्तिप्रहविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्दिनी ध्यानालम्बनतां

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तथा च कथं तन्त्रेण निर्वाह इत्याशङ्काह—अन्वयिपदार्थभेदादिति । आवृत्त्यैवेति । शब्दावृत्त्या

तत्प्रवृत्तौ सहविवक्षायां द्वन्द्वस्येवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ ‘सारवसारवोर्मिज’ इत्यादिप्रयोगविरोधापत्तिः । असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यन्ततन्त्रेण ‘ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहि’ ‘पयो जरयती’त्यादि—‘नीलोत्पलस्पर्धिनी नेत्रे तनुर्वा हरे’रितिवत् ‘विद्वन्मानसहंस’ति-वच्चेष्टमेवेति बोध्यम् । न चासहविवक्षायां तन्त्रसत्त्वे ‘इदित’ इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः, अन्यपदार्थावगतये तत्सत्त्वात् । इयस्य धातोरिति करणे तु गौरवम् ।

एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्—‘अर्थावयौ प्रति यदर्थानर्थान्प्रति च यत्तदपि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सरूपाण्येव तद्विषय इति । तत्र यद्वक्तव्यन्तत्पूर्वमेवावोचाम । अन्यपदार्थावगतय इति । चिन्त्य-मिदं, चक्षिद्धातौ नुम्वारणाय ‘इचासाविचे’ति कर्मधारयं स्वीकृत्य ‘इदन्तधातोर्नुम्भवतीति’ ‘इदितो-नुम्धातो’रिति सूत्रार्थस्यावश्यकत्वात् । अर्थावयौ प्रति यदर्थानर्थान्प्रति चेति । अत्राप्यर्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारतैव ग्राह्या ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्प्रवृत्तौ=उक्तनियमप्रवृत्तौ । अन्यत्र=असहविवक्षायाम् । सारवेति । नन्वेवमसहविवक्षायां तत्रापत्तिरत आह—असहेति । ‘इत्यादी’त्यसेष्टमेवैलान्वयः । एकशेषे तु बहुवचनद्विवचनापत्तिरिति भावः । ‘भक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नैतिहितप्राप्तये । लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥१॥ विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तबुते ! दुर्गामार्गणीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर ! । सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो ! साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिभ्रमुच्चैः क्रियाः ॥२॥ अत्रविदुषां मानसामिन्नमानसाधिकरणकहंसेत्याचर्थः । अत्र शास्त्रीयप्रयोगविरोधं परिहरति—नचेति । ‘इत’ इत्येव ब्रूयादिति भावः । गौरवमिति । प्रतिपत्तिगौरवमित्यर्थः, उभवाश्रयणादिति भावः । ‘आश्रयणेने’ति

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

समाधिनिरतैर्नैतिहितप्राप्तये । लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्ति-शमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” इति लिङ्गवचनश्लेषोदाहरणं काव्यप्रकाशनवमे ।

“विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तबुते ! दुर्गामार्गणीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर ! ।

सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिभ्रमुच्चैः क्रियाः” इति च श्लिष्टे वाचके परम्परितरूपकोदाहरणन्तत्रैव दशमे उल्लासे । इति बोध्यमिति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पदार्थोपस्थित्यावृत्त्या चेत्यर्थः । दर्शनेनेति । ‘घटोयं घटोय’मित्यादौ । अन्यत्र=असहविवक्षायाम् । सारवोसारवोर्मिज इति । सरय्यां भवः सारवः, ‘दाण्डिनायने’ति निपातनात्साधुः । आरवेण सहितः—सारवः । सारवश्चासौ सारवश्चेति कर्मधारयः । तथा चोक्तभाष्येण, ‘सारवे’त्यादिमहाकवि-प्रयोगेण च सहविवक्षायामेवोक्तनियम इति सिद्धम् । केचित्तु—‘तिष्ठपुनर्दलो’रिति सूत्राद्वन्द्व-इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सत्येकशेष इत्याहुः । ननु ‘सरूपाणामेकशेष एवे’तिनियमवत् ‘सरूपाणां सह-विवक्षायामेवैकशेषो नासहविवक्षायामित्यपि नियमोद्गीकार्यः, तेन तृतीयान्तचतुर्थ्यन्तयो ‘ब्राह्मणाभ्या’मित्यनयो ‘ब्राह्मणाभ्यां कृतं’ ‘ब्राह्मणाभ्यां देही’ति पृथक् प्रयोगः, नलेकस्य निवृत्तिः । अन्यथा ‘ब्राह्मणाभ्यां कृतन्देही’ति प्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्य—द्वितीयनियमं स्वीकृत्योक्तप्रयोगापाद-नेनेष्टापत्तिमाह—असहविवक्षाविषयेणेति । पय इति । एकं प्रथमान्तमेकं द्वितीयान्तम् । नीलोत्पलस्पर्धिनीति । एकं द्विवचनान्तं नपुंसकं नेत्रे इत्यस्य विशेषणम्, एकं वच्यन्तं तनोर्विशेष-णम् । अन्यपदार्थावगतय इति । ननु चक्षिणो नुम्ब्यावृत्तये कर्मधारस्यावश्यकत्वे एकमित्पदं

प्रत्यर्थमेवेत्याश्रयणेन । अनेकघटादिपदानां साहित्ये वृत्तिरेव नानभिधानात्, एकस्यैव त्वनेकाथस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः । 'द्विर्वचनेऽची'त्यादावेक-
शेषशब्दस्तु भाष्ये तन्त्रपरः । स चोच्चारयितुः, बोद्धुस्वावृत्तिरेवेति बोद्धव्यम् ।

‘एकविभक्ता’वित्यत्रैकपदन्तु स्पष्टार्थम्,—‘एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि
ने’त्यर्थं स्पष्टं बोधयितुम् । ध्वनितश्चेदं ‘विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षण’मिति भाष्ये एक-
पदानुच्चारणेन । समाहारद्वन्द्वविषये तु नैकशेषः, ‘एकवच्चास्यान्यतरस्या’मित्यनेनैकशेष-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पूर्वान्वयि । ननु द्वन्द्वनिवृत्तिः फलमुक्तमिति कथं प्रत्याख्यानमत आह—अनेकेति । तत्र=साहित्ये ।

नन्वेकशेषस्य सहविवक्षाविषयत्वे कथमन्यत्र तदुक्तिरत आह—द्विरिति । आदिना ‘अक्षा भज्यन्ता’
मित्यादि । तत्रपर इति । समानफलकत्वात्तल्लक्षक इत्यर्थः । असहविवक्षायां विभक्त्यन्ततन्त्राङ्गीकारादिति
भावः । तत्रापि विशेषं सिद्धान्तभूतमाह—स चोच्चेति । ‘अनन्यार्थैकग्रहणेन यस्यां विभक्त्येकशेषस्तस्यां
विभक्तौ सरूपाणमित्यर्थेन भ्यामादावेकशेषो, नौजसादा’विति—खण्डनकारोक्ति’—‘पयः पयो नयती’त्यत्र
वारणाय सहविवक्षायामेकशेष इत्यर्थलाभाय चैकग्रहण’मिति—रक्षाकरोक्तिश्च खण्डयति—एकेति । ‘स्पष्टार्थ’
मित्यस्य व्याख्या—एकस्यामपीति । यत्तु ‘समाहारद्वन्द्वविषयेऽपि प्रवृत्त्यौचित्यं, सङ्कोचे मानाभावात्,
अन्यथा ‘घटघट’मित्यस्य साधुतापत्तेः, अनभिधाने च न मानं, सूत्रानर्थक्यापत्तिश्च, ‘घटघटा’वित्यस्यापि
तत एव वारणात् । न च ‘घटघट’मित्यत इव ‘घटा’इत्यतः समूहाप्रतीत्या कथमेकशेषः ? तत्रापि प्रवरणादि-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तथाच सत्यप्येकशेषशास्त्रारम्भे तन्त्रन्यायस्यावश्यकतां दर्शयति । सूत्रकृन्मतमुपपाद्य भाष्यमतेन
सूत्रप्रत्याख्यानमाह—एतच्च सूत्रमिति ।

नन्वेवं सूत्रप्रत्याख्याने—घटघटाविति द्वन्द्वः कस्मान्न भवत्यत आह—अनेकघटादिपदानामिति ।
सूत्रप्रत्यख्यानवादिमतात्तदारम्भवादिस्य दुर्बलत्वं मन्यमानः सत्यपि सूत्रे तत्रैकग्रहणप्रत्या-
ख्यानं (वे यो?) वक्तुमुपक्रमते—एकग्रहणन्तु स्पष्टार्थमिति । इत्यर्थं बोधयितुमिति । एकग्रहण-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

इति वैरूप्यान्न स्यादिति बोध्यमित्यन्ये । नन्वेकशेषस्य सहविवक्षाविषयत्वे कथमन्यत्र तदुक्तिरत आह—द्विर्व-
चनेति । स्पष्टार्थमिति । सूत्रारम्भसामर्थ्यात्—वक्ष्यमाणेतारांस्यापि बोधयितुं शक्यत्वेन च वक्ष्यमाण एवार्थ
इति स्पष्टार्था बोधनार्थमित्यर्थः । एकस्यामपीति । सामानायां त्वित्यर्थः । बोधयितुमिति । अन्यथा-
‘चालनी न्यायेन भिन्नविभक्तौ वैरूप्यमादायासम्भवः स्यात्, ‘रामौ’‘रामाभ्यां’‘स्वसा’‘स्वसारा’वित्यादौ
भिन्नविभक्तौ सर्वत्र वैरूप्यस्य सत्त्वादिति भावः । नैकेशेष इति । तेन ‘बुद्धो यूने’त्यादिविरूपैकशेषस्य लक्ष्ये
‘गार्थौ’‘गर्गा’ इत्यादौ समाहारे एकशेषेण न ‘गार्थ’ इत्येकवचनं, विभक्त्यन्ततन्त्रन्तु न, वैरूप्यात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

व्यर्थमिति चेत्स यम् । नन्वर्थं अर्थं प्रति तदपि प्रत्यर्थमिति ‘घटघटा’विति द्वन्द्वः कस्मान्न
भवतीत्याशङ्क्याह—अनेकघटादिपदानामिति । तन्त्रपर इति । एकशेषे द्विवचनापत्तः । सह-
विवक्षाऽभावेन तदसम्भवाच्चेति भावः । इत्यर्थं बोधयितुमिति । एकग्रहणसामर्थ्यादप्यर्थान्तर्भावेण

विषयपदानां समाहारे वृत्त्यभावबोधनात् । 'न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ तु जाति-
पक्षेणैव निवाहः । अत एव तत्र व्यक्तिपक्षे 'यं कञ्चिद्ब्राह्मणमहत्वा कृती स्या'दिति
दूषणं भाष्ये उक्तम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

वृत्त्यभावबोधनादिति । नचान्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्येन इतरेतरयोगविषये एव वृत्तिर्नेति
कस्मान्न कल्प्यते, तावतापि 'अन्यतरस्या'मित्यस्य सार्थक्यसम्भवादिति वाच्यम्, 'सरूपाणा'-
मित्यादिनिर्देशाऽन्यथाऽनुपपत्त्या एकशेषविषयपदानां समाहारे वृत्तिरेव नेति कल्पनाया एवोचित-
त्वात् । निर्वाह इति । 'न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ ब्राह्मणत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्य-
ताकबोधतात्पर्येणैवं ब्राह्मणपदमुच्चरितमित्यर्थतन्त्रेण निर्वाह इत्यर्थः ।

दूषणमिति । आवृत्तिमकृत्वा शब्दतन्त्रज्ञानहीकृत्य ब्राह्मणत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता-
कबोधपरत्वे इत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

गमकवशात्तत्प्रतीतौ बाधकाभावात् । अन्यथाऽनेकं ब्राह्मणं भोजयेति-सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । अत एव
'न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ व्यक्तिपक्षेऽनेकब्राह्मणहननादावपि प्रत्यवायः शास्त्रकृतामिष्टः, समूहस्य प्राधान्या-
देकवचनं, हननान्वयस्तु तत्र बाधात्-व्यक्तिष्वेव, 'ब्राह्मणानां शतं 'भोज्यता'मितिवत्'-इतिरत्नाकरकृत-
त्वण्डयति-समाहारेति । एकवदिति । 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्येव समाहारेतरेतराभ्यां 'तदिदं वचं'
'तानीमानि वस्त्राणी'त्यादिसिञ्चा तद्वयर्थ्यादिति भावः । एतेन-'उक्तशापकादितरेतरद्वन्द्वविषये तद्विधानेऽपि
समाहारद्वन्द्वविषयेऽपवादाभावात्- 'घटघट'सितिद्वन्वापत्तिः । नच दिक्षु समाहारस्येवात्राप्यनभिधाना-
त्तदभाव इति वाच्यं, तत्र समाहरणस्य बाधवदत्र तदभावादित्याशङ्क्य-एवकारापकर्षेण 'सरूपाणा-
मेकशेष एव वृत्तिर्नान्ये'तिव्याख्याननेन तद्यावृत्तिसिद्धिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेरेवापकर्षो व्यर्थ
इतिस्वपूर्वग्रन्थविरोधापत्तेः, तदपकर्षसाफल्यस्यान्यथाप्रागुक्तत्वात्, 'पौनःपुन्यं' 'पौनःपुनिक'इत्यादौ तद्वि-
वृत्तेर्मातृमातृस्यां मातृमात्रोक्त्यादौ द्वन्द्वस्य चानापत्तेश्चेति दिक् । 'अनेकं ब्राह्मणं'मित्यादौ तु लक्षणाया सामाना-
धिकरण्यं बोध्यम् । 'शेष'शब्दश्च निवृत्तिमदवस्थानवाचीतिरत्नाकराद्यसाङ्गत्यायाह-एकेति । एतल्लभ्यो

ॐ उयोत्सना ॐ

सामर्थ्याद्विशब्दार्थान्तर्भावेण समासाश्रयणादेकस्यामनेकस्याच्च विभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति विधेय-
सङ्गतैवकारेण स्वाधिकरणे स्वसजातीयव्यवच्छेदबोधनादेकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि
नेत्यर्थस्याक्षेपात्, अन्यथा विभक्तावित्येतावतैकत्वविवक्षणादेकस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव
न विरूपाणीत्यर्थेलाभादेकग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, तथा च मातृमातरावित्यत्रैकशेषापत्तिस्तत्रापि कचि-
ज्यामादावेकस्यां विभक्तौ वैरूप्याभावस्य सत्त्वात् । सत्येकग्रहणे तूक्तीत्या दोषाभावः । वस्तुतो विभक्ता-
वित्येकत्वस्यानुवाद्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वाद्विभक्तिसामान्ये यानि सरूपाण्येव न विरूपाणीत्यर्थे-
नापि मातृमातरावित्यादावेकशेषानापत्तिश्चिन्त्यमेतत् । तस्मादेकशेषप्रवृत्त्युत्तरेकस्यां विभक्तौ-
यानि सरूपाणीत्यर्थेलाभायैकग्रहणमिति प्रागुक्तमिह तत्त्वम् । वृत्त्यभावबोधनादिति । यदि तु

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सरूपैकशेषस्थले तु तन्त्रेण राम इत्यस्य दुर्बोद्धत्वात् । अन्यतरस्यामित्यनेनेति । 'फलभेदे'निवार्तिकस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

समासः । 'सरूपाणी'त्यस्य विरूपाणि नेत्यर्थः । एवमैवकारापकर्षो मास्तु, तदपकर्षं तूक्तार्थसम्पादकैक-
ग्रहणं मास्त्विति भावः । दूषणं भाष्ये उक्तमिति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषे तु एतद्दूषणासं-

शेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं, तदाह—एक एवेति । 'एके'ति लुप्त-
विभक्त्यन्तं पृथक्पदम् । अत एव तत्र 'सरूपाणा'मित्यस्यान्वयः । तत्रावस्थानस्य सिद्धतया
निवृत्तिरेव विधेया । तत्र 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायेन श्रूयमाणपदवृत्त्या बोधः ।

धातुषु तु नारय प्रवृत्तिः । एकनिष्ठानेकक्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येक-
धातुत एव निवृत्तभेदानां प्रतीत्याऽनेकधातुप्रयोगोपसर्गः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'एव'इति भावः । पृथगुक्तिफलमाह—एकेति । लुप्तेति । शेषशब्दस्य कर्मसाधनत्वे लुप्तस्वन्तं, भावसाधनत्वे
लुप्तसन्तमित्यर्थः । तत्र=एकपदार्थे । अन्यथा पदार्थैकदेशत्वात् स्यात् । तत्र=तयोर्मध्ये । नन्वेवं कथं बोधोऽत
आह—तत्रेति । निवृत्तेर्लोपवच्छास्त्रोक्तत्वे सतीत्यर्थः । लक्षणेतिमतसङ्गहायाह—वृत्तेति । एतेन तत्सरणाद्बोधः
इति निरस्तम्, उक्तयुक्तेः प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः, एकशेषशास्त्रमजानतो बोधानापत्तेश्च ।
अनेकेति । तत्फलानुकूलत्वेन फलकाराद्यवयवानामित्यर्थः । निवृत्तेति । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन धातु-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

समाहारद्वन्द्वविशेष एकशेषः स्यात्तदा शुक्रः पटः शुक्रा शाटी शुक्रं वस्त्रं,—'तदिदं शुक्रं' 'तानीमानि
शुक्रानी'ति प्रयोगद्वयेऽप्येकशेषे कृते एकत्र समाहारस्यैकत्वादेकवचनस्यान्यत्रेतरयोगे वर्ति-
पदार्थबहुत्वाद्वहुवचनस्य च सिद्धेः 'एकवच्चास्यान्यतरस्या'मिति व्यर्थं सदुक्तार्थे शापकं सम्पद्यते ।
यत्र तु—सोयमाश्विकः, सा चैयमाश्विकी, तच्चेदमाश्विकं कुलं, 'तदिदं सर्वमाश्विकं', 'तानीमान्याश्वि-
कानी'त्यबहुप्रकृतीनां वृत्तिस्तत्र—'फलसेनेति'—वार्तिकेन समाहारद्वन्द्वस्य निषिद्धत्वादप्रसङ्गात्—द्वन्द्वे
प्रसक्ते विधीयमान एकशेषस्तदा न प्राप्तः, इतरेतरयोगे तु द्वन्द्वे प्रसक्ते एकशेषो विधेय इति बहु-
वचने प्राप्ते—एकवचनार्थम्—'एकवच्चास्यान्यतरस्या'मिति स्यादतश्चिन्त्यमेतत् । तस्माद्वद्वत् घटश्चा-
नयोः समाहारे 'घट' इत्येकशेषो भवत्येव, न च नपुंसकत्वप्रसङ्गः, समाहारद्वन्द्वे एव तद्विधानात् ।
एवञ्च 'घटघट'मित्यादेरनभिधानं नाश्रयणीयमित्यपरमनुकूलम् । स्पष्टश्चेदं बृहच्छब्दरत्ने बृहच्छेखरे च
जातिपक्षेणैव निर्वाह इति । नच जाल्याक्षितव्यक्तीनां बहुत्वाद्वहुवचनापत्तिः—तासां विशेषणत्व-
विदक्षायां जातिप्राधान्यात्तस्या एकत्वादेकवचनस्य न्याय्यत्वादिति भावः । इतिदूषणं भाष्ये उक्त-
मिति । नच तत्र विभक्त्यन्ततन्त्रेणैष्टसिद्धिः, प्रतिव्यक्तिं शास्त्रावृत्तिकल्पने गौरवप्रसङ्गात् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

विकल्पेनैकवद्विधायकत्वेत्तेराश्विकादावप्राप्तैकवद्भावविधानार्थमिति न वाच्यम् । ननु तस्य विधित्वे-
प्यबहुप्रकृतेराश्विकादिद्वन्द्वस्य 'द्वन्द्वश्चे'ति नित्यैकत्वे प्राप्ते विकल्पार्थमिति कथं शापकत्वमिति चेन्न । तेन प्रकर-
णेन समाहारगतैकत्वानुवादात् । तत्र द्वन्द्ववाच्यसमाहारे वर्तिपदार्थगतसङ्ख्यापारोमाभावेप्येकशेषवाच्यसमा-
हारे तदभावे बीजाभावात् । ननु शापकेन समाहारे एकशेषाभावेपि द्वन्द्वे 'घटघट'मिति स्यादेवातः
सामान्यतो ज्ञाप्यशरीरमाह—समाहारे वृत्त्यभावेति । लुप्तेति । शेषशब्दस्य कर्मसाधनत्वे लुप्तस्वन्तं,
भावसाधनत्वे तु लुप्तसन्तम् । अत एवावस्थानमिति व्याख्यानं सङ्गच्छते । नच भावसाधनत्वे 'आकडारे'ति
सूत्रस्याभाष्यविरोधः, तत्रहि—एकेति सम्बन्धादेकग्रहणमन्त्रत्यं प्रत्याख्यातमिति वाच्यं, भावसाधने शेषशब्दे
विभक्तिविपरिणामेनेति विवरणेनैव समाधानात् । श्रूयमाणेति । तत्र=एकपदार्थे अस्य फलं 'युग्मदी'ति सूत्रे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

गतिरिति भावः । अत्र वदन्ति—सोयमाश्विकः, सा चैयमाश्विकी, तच्चेदमाश्विकं, 'तदिदं
सर्वमाश्विकं' 'तानीमान्याश्विकानी'ति अबहुप्रकृतीनां यत्र वृत्तिस्तत्र 'फलसेने'ति वार्तिकेन समा-
हारद्वन्द्वस्य निषिद्धत्वादप्रसङ्गात् । द्वन्द्वे प्रसक्ते विधीयमान एकशेषस्तदा न प्राप्तः, इतरेतर-
योगद्वन्द्वे तु प्रसक्ते एकशेषो विधेय इति बहुवचनप्रसङ्गे एकशेषो विधीयते, बहुवचने प्राप्ते

सरूपाणां किम् ? घटपटौ । 'शेष' इत्येतन्मात्रोक्तौ द्विबहोरपि शेषः प्रसज्येत । 'एक' इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थः स्यात् । तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ कदाचित् ब्रुदात्तवत्त्व—ब्रुनुदात्तवत्त्वरूपसाम्यमादायोभयस्वरितैकादेशः प्रसज्येत । न च 'अक्ष-स्यादेवनस्ये'ति फिटसूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्तस्य, देवनाक्षे 'फिष' इत्यन्तोदात्तस्य

❀ चिदस्थिमाळा ❀

वाच्यक्रियायास्ततः कर्त्रादिभेदेऽपि निवृत्तभेदाया एव प्रतीतेरिति भावः । सङ्ख्यापरतयाह—द्विबहोर-पीति । एतावदिति । तन्मात्रेत्यर्थः । एक इति । अन्तरतम इत्यर्थः । तदाह—तथा चेति । अन्य-तरसाम्यमादायान्यतरादेशवदुभयसाम्यमादाय सोऽपि प्रसज्येत्यर्थः । उभयोक्तौ शङ्कते—नचेति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

नच प्रागुक्तरीत्या समाहारद्वन्द्वप्रसङ्गेऽप्येकशेषविधानादेकवचनं, जातिपक्षेऽपि व्यक्तिप्राधान्यविवक्षायां तथात्वस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं, समाहाराविवक्षायां व्यक्तिपक्षेपि दोषस्य तुल्यत्वात् । एवन्तु जातिपक्षे-णैव निर्वाह इत्येवकारश्चिन्त्यप्रयोजनः । भाष्यकृता त्वेकशेषप्रत्याख्यानं लाघवादभ्युपगम्य व्यक्ति-पक्षे दूषणमित्युक्तमिति दिक् । उभयस्वरितैकादेशः प्रसज्येतेति । यदि त्वान्तरतम्यघटकोदात्तानुदात्त-शब्दाभ्यां तत्सङ्गकग्रहणात्स्वरितघटकयोस्तयोस्तथात्वाभावादुभयस्वरितैकादेशो न प्राप्नोति, किन्त्वा-द्युदात्तत्वानुदात्तत्वरूपान्तर्येणादेशविधाने दोषाभाव इत्युच्यते, तथापि तेनैव रूपेणान्तरतम्याश्रयणे

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

स्फुटीभविव्यति । द्विबहोरिति । सङ्ख्यापरत्वात्साधुत्वम् । अंशविशिष्टोदात्तकत्वे सत्यंशविशिष्टानुदा-त्तकत्वं गृहीत्वोदात्तानुदात्तयुक्तोपि स्यादेवेत्यत आह—कदाचिदिति । ब्रुदात्तवत्त्वेति । द्वाबुदात्तवन्ता-वश्वशब्दौ यस्य तत्त्वम् । कर्मधारये तु मनुव् न स्यात् । उदात्तशब्दो धर्मिपरः । तस्यैव ग्रहणे मानाभावा-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

एकवचनार्थमेकवच्चास्यान्यतरस्या'मिति स्यात् । किञ्चानेनेतरद्वन्द्वयंगे एकशेषाभावो ज्ञाप्य-स्तावतापि तस्य सार्थक्यसम्भवात् । तस्माद्धटश्च घटश्चानयोः समाहारे 'घट' इत्येकशेषो भवत्येव । न च नपुंसकत्वप्रसङ्गः, समाहारद्वन्द्व एव तद्विधानात् । एवञ्च 'घटघट' इत्यादेरन-मिधानं नाश्रयणीयमित्यपरमनुकूलमिति । अत्र ब्रूमः—समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषप्रवृत्तौ—'विभ-क्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षेऽयं तर्हि दोषः—कश्चिद्वचनलोपः, द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रति-षेधश्चे'ति भाष्यं, 'कश्चिदिति—शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्य' इति कैयटग्रन्थश्च व्याकुप्येत । एकवचनान्तस्यापि साधुत्वे तु तदसङ्गतिः, तेनैकवचनान्तस्यासाधुत्वलाभात् । एतद्भाष्यप्रामाण्या-देव समाहारद्वन्द्वविषये नैकशेषः । अत एवैकशेषोदाहरणानि द्विवचनबहुवचनान्तान्येव भगवता भाष्यकृता प्रदर्शितानि, नलेकवचनान्तानि । सूत्रशेषे च भाष्ये 'केष्वर्थेषु लौकिकाः शब्दान्प्रयु-ज्यते ?, लोके चैकस्मिन्वृक्षा इति प्रयुज्यते' द्वयोर्वृक्षा'विति, बहुषु 'वृक्षा' इति । तेन 'गार्ग्या, हंसः पिता' इत्यादिभ्य एकवचनान्तेभ्यः क्रमेण गार्ग्यायण-हंसी-मातृबोधो न । 'गङ्गायां मीन-घोषा'विति च न । निवृत्तभेदानामिति । भेदेनाप्रतीयमानानामित्यर्थः । तथा च तिङन्तेभ्योऽ-भेदेनैव शब्दशक्तिस्वभावेन प्रतीत्या नानेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग इति भावः । ननु 'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्तिकप्रयोगः कथम् ? एकशेषस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न; एकशेषे सति विव-क्षितार्थानवगममात्तदभावः । एवं ह्यत्रार्थो विवक्षितो 'जननीवाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्चैकशेषप्रति-षेधो वक्तव्य' इति, एष चार्थो 'मात्रो'रित्युक्ते न गम्यत इति कैयटेन समाधानात् । एतेनाहो

चैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यं, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वर-
विधि'रिति वचनेनैव निर्वाहात् । एकादिदशान्तसङ्ख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वानभिधानान्न
भवतः । विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इत्यलम् ।

चुट्ट । 'आदिर्भिट्टुडव' इत्यत 'आदि'रिति 'षः प्रत्ययस्ये'त्यतः 'प्रत्ययस्ये'ति
चानुवर्त्तते, तदाह—प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटे नेत्वम् । प्रत्ययेति किम् ? चामरा-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

स्वरभिन्नानामिति । स्वरः भिन्नो येषामिति विग्रहः, भिन्नस्वरकाणामिति यावत् ।

अनभिधानादिति । सङ्कलितसङ्ख्यातात्पर्येणेत्यर्थः, अत एव 'ऊकाल' सूत्रे शेखरे 'एकद्वित्रि-
मात्राणां'मिति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

चुट्ट । प्रत्ययाद्याविति । प्रत्ययबोधकाद्यावित्यर्थः । नेत्वमिति । आटचि टकारस्य नेत्व-

❀ चिदस्थिमाला ❀

आद्यशेषस्येष्टत्वादाह—कदाचिदिति । अन्यत्रातिप्रसङ्गं निराचष्टे—एकादीति । 'एकश्चैकश्च'द्वौ द्वौ चे'
त्यादाविति भावः । अभ्यर्हितत्वादुपस्थितिक्रमाद्वा एकशेषशब्दस्य पूर्वनिपातः । 'गर्गो'इत्यादौ पितुरेक-
त्वात्प्रकृतिरेका, यजस्तु बहवः प्रानुवन्ति यद्यपि तथापि यजित्वत्र व्यक्त्यैक्यविवक्षया ते वारणीयास्तदाह—
इत्यलमिति । आद्यनुवृत्तिफलमाह—तेनेति । अत एवाह—प्रत्ययेतीति । चामरादाविष्टेऽन्तोदात्तत्वा-

❀ ज्योत्स्ना ❀

प्रमाणाभावात्कदाचिदुदात्तसञ्ज्ञकः कदाचिदनुदात्तसञ्ज्ञकश्चादेशः प्राप्तः—शेषग्रहणेन वारणीय इति
स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । एकशेषद्वन्द्वानभिधानादिति । तथाचैकशेषप्रकरणे वार्तिकम्—'सङ्ख्याया
अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चे'ति । एकावित्युक्ते स्वसहायादर्थस्य प्रतीतिर्न, द्वावित्यस्य द्वावित्य-
सन्दिग्धेन पदान्तरेण च तद्बोध्यार्थप्रतीतिरित्येकाविति सन्दिग्धे एकशेषो नेति तदर्थः । एवञ्च तुल्य-
न्यायाद्वन्द्वोऽपि सङ्ख्यावाचकानां न भवति, नद्येकद्व इत्युक्ते विवक्षितार्थप्रतीतिर्भवति । त्रय इति
पदान्तरेण च तद्बोध्यार्थप्रतीतिरिति । यत्र तु 'लोचनाधरकृता हतरागे'त्यादाविव साहित्यावच्छिजे
साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण द्वन्द्वसाधुत्वं, पार्ष्टिकस्तु विशेषबोधः, तत्र विवक्षितार्थस्य पदान्तरेण बोध-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

दिग्ं गृहीत्वा स्यादेव दोषः । स्वरभिन्नेति । तृतीयासमासः । दशान्तेति । अष्टादशान्त्य इत्यर्थः । अग्रे
एकोनविंशत्यादौ विंशत्यादाविति बोध्यम् । एकादशादित्यागे बीजाभावादित्यन्ये । एकशेषेति । एकश्च एकश्च
दश च दश चेत्यादाविति भावः । अत्र द्वन्द्वानभिधानं सरूपे, विरूपे तु द्वादशादावस्त्येव, अत एव विरूप-
सङ्ख्यावाचिद्वन्द्वानभिधानप्रतिपादके'त्यदादितः शेषे पुनपुंसके'त्यत्र शेखरे 'नवान्तानां'मित्येव पाठः ।

विंशत्यादौ त्विति । सङ्ख्यापरिच्छिन्नसमुदायपराणां, न तु सङ्ख्येयमात्रपराणां; 'ब्राह्मणानां विंशती'
इत्यादौ विंशतिसङ्ख्यावच्छिन्नौ द्वौ समुदायावित्यर्थप्रतीतिः, 'विंशती घटा' इत्युक्ते चत्वारिंशतामप्रतीतिः ।

चुट्ट । 'चुडपः प्रत्ययस्ये'ति वाच्ये योगविभागादस्यानित्यत्वेन चुञ्चुवादौ नेत्वमिति प्रकारस्य

❀ विषमपदविवृतिः ❀

मध्ये वा मनोरामरामा'विति प्रयोगोपपत्तिः सङ्गच्छते । अत्र च 'नौवयोधर्मविषमूलमूले'ति
निर्देशोपि गमकः । स्वरभिन्नानामिति । भिन्नस्वराणामित्यर्थः । ननु स्वरभेदे कथं सारूप्यमिति चेन्न ।

❀ वरवर्णिनी ❀

वाचाटे नेत्वमिति । ननु टकारस्येत्सञ्ज्ञायामवशिष्टस्य अकारस्याऽऽकारेण दीर्घादेशे कृते टकारो-
त्तराकारोच्चारणं व्यर्थम्, अकारोच्चारणं विनापि 'वाचा' इति रूपस्य सिद्धेरित्यकारोच्चारणसामर्थ्यादकारस्य

दावित्त्वं मा भूदिति । चुञ्चुप्चणपोर्यादित्वात्परनिमित्तयलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वा-
त्प्रत्ययादित्वाभावाच्चेत्त्वम् ।

न विभक्तौ । ‘हलन्त्य’मित्यस्य निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं—यमोर्मकारपरि-
त्राणार्थादुदित्करणात् । तेन ‘किमोऽत्’—‘के’ति सिद्धम् । प्राग्निदशीयत्वादयं विभक्तिः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मिलर्थः । माभूदिति । नच चामरशब्दे चकारस्येत्सञ्ज्ञायामपि चितः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तल-
विधानाच्च दोष इति वाच्यम्, चित्त्वसामर्थ्येनाप्रत्ययत्वेऽपि अन्तोदात्तलम्भविध्यतीतिकल्पनेना-
दोषात् । यादित्वादिति । तथाच प्रत्ययबोधकाऽऽदिलस्य चुञ्चुप्चणपादौ चकारेऽभावाच्च दोष
इति भावः । समाधानान्तरमप्याह—परनिमित्तत्वादि । वस्तुतस्तु बहिरङ्गासिद्धत्वस्य नोपयोगः,
प्रत्ययबोधकाऽऽदिलस्याभावादेवेत्सञ्ज्ञाया अप्राप्तेः । निषेधोऽयमिति । ‘अनन्तरस्य विधि’रिति-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पत्तिः, आबुदात्तः सः । यत्तु ‘चुड षःप्रत्ययस्य’—इति वाच्ये योगविभागादनिलमिदं, तेन चुञ्चुपादौ नेत्त्वमिति
रत्नाकरस्तत्र, भाष्यानुक्तत्वात्तद्धनयन्नाह—चुञ्चुविति । तल्लेपे आह—परेति । ङादेरित्त्वानापलोप-
देशपदाननुवृत्तिरिति तत्तात्पर्यं, तस्य खण्डितत्वाच्च । टीटचोप्येवमित्त्वाभाव इति बोध्यम् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

यितुमशक्यत्वाद्ब्रह्मो भवत्येव—‘द्वेकयोर्द्विवचनैकवचन’इति यथा । एतेन ‘एकद्विकरणे हेतु महापातक-
पञ्चके । तृणवन्मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारय’न्निति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । एवमप्यर्थविवक्षायामेक-
शेषस्तत्र न भवति—अर्थाऽसम्प्रत्ययस्य सत्त्वात् । तथा च—‘प्रथमेऽष्टादशाध्यायास्तत्र प्रकरणत्रयम् ।
त्रिनिर्द्वादशभिर्लक्ष्यं हीनमध्योत्तमत्वत’इति भागवताऽनुक्रमण्यां बोपदेवो—ब्रह्मं कृत्वाप्येकशेषं कृतवान्
‘नौवयोधर्मविषमूलमूले’तिवद्विरूपशब्दसमभिव्याहारान्निवृत्तिरिति नैकशेष इति तद्व्याख्यायां हेमाद्रिः ।
चामरादावित्यादिपदाच्चकासादेर्धातोः सङ्ग्रहः । बहिरङ्गासिद्धत्वादिति । समुदायादिलसापेक्षे-
त्सञ्ज्ञाया वर्णद्वयमात्रापेक्षलोपस्यैव बहिरङ्गत्वं, सञ्ज्ञाकृतान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्तु नाश्रितः । तदाश्रयणेऽपि

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

भाष्यानुक्तत्वेनानुक्तत्वं ध्वनयन्नाह—यादित्वेति । टीटचोप्येवमेवेत्त्वाभाव इति बोध्यम् । असिद्धत्वाच्च ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

रूपशब्देन वर्णानुपूर्व्या एव ग्रहणात् । तथा च ‘तृज्वकोष्ठ’रिति सूत्रे भाष्यम्—‘नहि खरो
रूपवा’निति ।

न विभक्तौ तुस्माः । ननु प्राग्निदशीयविभक्तौ नायं निषेधः प्रवर्तते इत्येवोदित्त्वेन ज्ञाप्यता-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

त्सञ्ज्ञा न भविष्यतीति न दोषः, न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घो नैलेव कल्प्यते इति वाच्यं, दीर्घावधाय-
कस्य साक्षाद्विधिशालस्य बाधकल्पनापेक्षया इत्सञ्ज्ञाशास्त्रबाधस्यौचित्यादिति चेन्न; संहितासञ्ज्ञाया एव
बाधकल्पनेनापि संहिताधिकारविहितदीर्घाप्रवृत्त्या ‘वाचा-अ’ इति रूपसाधनेनाकारोच्चारणस्य चरिता-
र्थतयाऽकारोच्चारणस्य वैयर्थ्याभावेन ‘टकारस्येत्सञ्ज्ञा ने’तिकल्पनायाः कर्तुमशक्यत्वात् । किञ्च टकारस्ये-
त्सञ्ज्ञायां दीर्घे च कृतेऽपि तत्राचः परस्मिन्निति धृष्टे पञ्चमीसमासाश्रयणादीर्घस्य स्थानिवद्भावे ‘वाचा’
इत्यस्यादन्तत्वादतो भिस् ऐसित्यैसादेशे ‘वाचै’रिति रूपम्, अकारानुच्चारणे तु ‘वाचाभि’रिति रूपमिति-
वाचैरिति रूपसम्पत्तयेऽकारोच्चारणं सफलमेव, न व्यर्थमिति—न तदुच्चारणसामर्थ्यादित्सञ्ज्ञाऽभावो लब्धु-
शक्यते—अत ‘आदि’रित्यनुवर्त्तनीयमेवेति—असद्विरुद्धरणाः पण्डितैकशेषाः श्रीहरनारायणत्रिपाठिबोण्याः ।

अत एव दानीमो मरय नेत्वमिति—नव्याः । भाष्ये तु प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्ताबुद्धित्वं ज्ञापकमित्युक्त्वा 'दानीञ्चे'ति सूत्रे 'लोपो व्यो'रिति लोपेन यकारं प्रक्षिप्येत्सञ्ज्ञा वारिता । अन्यत्रानित्यत्वस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तम् । लोपरयासिद्धत्वाच्च नान्यत्वमिति बोद्धव्यम् । विभक्तौ किम् ? 'अचो यत्' ।

अतो गुणे । 'उत्स्यपदान्ता'दित्यतो'ऽपदान्ता'दिति 'एङि पररूप'मित्यतः 'पररूप'मिति चानुवर्तते । पुरस्तादिति । अत एव 'नादिची'तीज्रहणं चरितार्थम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न्यायादिति भावः । अत्र फलाभावादिति । नच 'इटोऽत्' 'औत्' इत्यादौ 'न विभक्ता'विति निषेधाप्रवृत्तये सामान्यतः स्थमोरुकारोच्चारणेन 'न विभक्ता'विति निषेधानित्यलं कल्पनीयमिति वाच्यं, 'तपरस्तत्कालस्य' इति शास्त्रेण 'अत्' 'आत्' इत्यादीनां सञ्ज्ञात्वेनादोषात् । असिद्धत्वा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एव—तत्प्रयुक्तविभक्तिवादेव । 'नव्या'इति सूचितारुचिमाह—भाष्ये त्विति । ननु तथैव कुतो नोक्तमत आह—अन्यत्रेति । दानीभिन्न इत्यर्थः । चो—वाक्यालङ्कारे । लोपासिद्धत्वं—बहिरङ्गतया । एतेन तथा शास्त्रिदृष्ट्यायुक्तमपास्तम् । बाध्यविशेषचिन्ताङ्गीकारे गमकमाह—अत एवेति । उक्तन्यायाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रत्याहारमात्रापेक्षाहोपात्प्रत्ययोदित्सञ्ज्ञाद्वयापेक्षेत्सञ्ज्ञाया बहिरङ्गत्वमेवेति चिन्त्यमेतत् । इत्सञ्ज्ञाया अप्रवृत्तिस्तु उपदेशपदानुवृत्त्या बोध्या । दानीमो मस्येति । इदमुपलक्षणम्—'सद्यःपर'दित्यादौ सकारतकारादेरित्सञ्ज्ञा वारितेति । अत्र पक्षे 'सद्यःपर'दित्यादावित्त्वाप्रवृत्तिर्निपातनाद्बोध्या ।

असिद्धत्वाच्चेति । बहिरङ्गत्वादित्यर्थः । अत्राप्युपदेशेन्यत्वं नेत्येव वक्तुमुचितम् । न तदन्तस्य सञ्ज्ञेति । 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण'मिति निषेधस्तिह नोक्तः, 'सामञ्चित'मितिवन्महासञ्ज्ञा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

'नान्त्य'मिति पूर्ववत् । बहिरङ्गासिद्धत्वादिति भावः । ननु सूत्रे चकाररूपवत्परत्वात्प्रवृत्तावपि प्रयोगे त्वित्सञ्ज्ञालोपाभ्यामेव तत्रिवृत्तिर्वाच्येति कथं नान्त्यमिति चेन्न, व्यवसितान्त्यत्वाभावात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मत आह—अत एवेति । उक्तज्ञाप्यांशं विहाय सामान्यतोऽनित्यत्वज्ञापनादेवेत्यर्थः । अन्यत्रेति । न चौतस्तकारे तत्फलम्, अनुच्चारणेनाप्युपपत्तेः । एकवचनमिति । नन्वेकवचनग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते, एकवचनशब्दस्य प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावात् । 'त्वमावेकवचन' इत्यादावर्थबोधकत्वस्याप्यङ्गीकारात् । 'सुः सम्बुद्धि'रित्युक्तौ तूपतिष्ठते । न च 'सञ्ज्ञाविधा'-विति निषेधः, यथा सामञ्चितशब्दयोगार्थोपपत्तये उक्तनिषेधाप्रवृत्त्या तदन्तविधि-स्तथात्रापि तदन्तविधिशङ्काया अनिवारणात् । आमन्त्रणसाधनत्वस्येव सम्बोधनसाधनस्यापि

ॐ वरवर्णिनी ॐ

फलाभावाच्चेति । ननु 'हरौ'क'एधिषीये'त्यादौ तकारस्येत्सञ्ज्ञेति तदनित्यत्वफलमस्येवेति चेन्न; 'न विभक्ता'वित्यत्र 'विभक्त-अ-अ-औ' इतिच्छेदेन—'विभक्तिश्चे'त्यत्र च विपूर्वकभजधातौरेव सञ्ज्ञात्व-स्वीकारेण च—'अ-अ-औ' इत्यत्र प्रथमाकारस्य 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इत्युक्तेनिषेधार्थकतया—अ-औभिन्न-विभक्तिसत्त्वास्त्वर्गसकारमकारा इतो ने'त्यर्थेन 'हरा'वित्यादौ तकारेत्सञ्ज्ञासेद्धेरनित्यत्वज्ञापने फलाभाव इत्याशयादित्यसङ्गुरुचरणाः । परे तु विभक्ताविति निर्देशादेव तकारेत्सञ्ज्ञेति नानित्यत्वज्ञापने फलमित्याहुः ।

तद्धि ‘रामा’नित्यादौ निषेधाभावाय, पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नोत्तरानिति । अनन्तरापेक्षया—उत्तरान्—व्यवहितानित्यर्थः ।

एकवचनं सं । ‘सुः सम्बुद्धि’रित्युचितम् । ‘सम्बोधने चे’त्यतः ‘सम्बोधने’ इत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुचने न दोषः । ‘सम्बुद्धावङ्गस्य गुण’ इति व्यवहारान्न तदन्तस्य सञ्ज्ञा । तस्मात्पारायणादावदृष्टार्थमेवैवं न्यास इति बोद्धव्यम् ।

सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति । सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन ‘यस्मात्स विहितस्तदादी’-त्यंशोपस्थितिः । स चात्र योग्यतया पञ्चम्यन्त इति भावः । ‘प्रत्यये

अभिनव-चन्द्रिका

दिति । अत्रापि पूर्ववदेव असिद्धत्वस्य नोपयोग इति मन्तव्यम् । व्यवहितानिति । उत्सर्ग-कर्तृकव्यवधानवत् इत्यर्थः । उचितमिति । न च सुपोऽपि ‘सुः सम्बुद्धि’रिति न्यासे सम्बुद्धि-सञ्ज्ञापत्तिरिति वाच्यं, तदनुबन्धकपरिभाषया दोषाभावात् । न दोष इति । वस्तुतस्तु ‘सुः सम्बुद्धि’रित्यत्राऽनुनासिकोकारनिर्देशेन बहुवचनमुपो व्यावृत्त्या तन्न्यासकल्पे ‘सम्बोधने’ इत्यनुवृत्तेः फलं चिन्त्यम् । न सञ्ज्ञेति । यादृशसञ्ज्ञापुरस्कारेण प्रत्ययानामज्ञाधिकारे निमित्त-त्वेनोपादानं तत्सञ्ज्ञाशास्त्रे तदादिनिषेधकतदन्तविधिर्न भवतीति ज्ञापनादिति भावः ।

न च ‘सञ्ज्ञाविधा’विति तदन्तविधিনিषेधादेतत्कल्पनाया नोपयोग इति वाच्यम्, एतत्परिभाषा-ऽनुपयुक्तेति तात्पर्येणैतद्वन्धप्रवृत्तेः । अत एव ‘अर्थवदधातुरप्रत्ययः’ ‘प्रथमच’मत्या’ ‘विभाषाप्रकरणे तीयस्य’ ‘कृतद्धित’ ‘कृन्मेजन्तः’ ‘तद्धितश्चा’ ‘क्वातो’ ‘सामन्त्रित’मित्यादिषु तदन्तविधिः सिध्यति । अन्यथा निरुक्तस्थलेषु तदन्तविधिसिद्धये महान् यत्नः कर्तव्यः स्यादिति गौरवं स्यात् ।

न च ‘कृदतिङ्’ ‘ते तद्राजाः’ ‘व्यादयस्तद्राजाः’ ‘तिङ्शित्सार्वधातुकम्’ ‘आर्षधातुकं शेषः’ ‘लिट्चे’त्यादौ एतत्परिभाषाभावे तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यं, तृतीयाध्याये ‘धातो’रित्य-धिकारसत्त्वेन, चतुर्थपञ्चमयोः ‘प्रातिपदिका’दित्यधिकारसत्त्वेन च ‘प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या’ इति

चिदस्थिमाला

तद्वैयर्थ्यमिति । ‘अची’त्यनुवृत्तौ बाधकाभावादित्यर्थः । ननु ‘अनन्तरा’नित्यस्य प्रतिपक्षिणि वाच्ये तथोक्तिर्युक्ताऽत आह—अनन्तरेति । तथाचोत्तरत्वमव्यवहितापेक्षं, न व्यवहितापेक्षमिति भावः ।

ननु तुल्ययुक्त्वाऽऽमन्त्रितसञ्ज्ञावत्तत्सञ्ज्ञाभावाय—तदादयकत्वमत आह—सम्बुद्धाविति । व्यवहारात्—सौत्रात् । तदन्तस्येति । तथाहि सति ‘एङ्-ह्रस्वा’दित्यत्राज्ञाक्षेपासम्भवेन ‘हे कतर’दित्यस्यासिद्धिः । एतेन तदर्थं तदितिशास्त्रदण्ड्यायुक्तं, ‘सामन्त्रित’मित्यत्रत्या मनोरमा समूला चिन्त्या, अन्वर्थसञ्ज्ञावत्—उद्देश्य-स्यापि तुल्यत्वात्—सापि प्रत्ययमात्रस्यैवेति स्वीकारादिति शास्त्र्युक्तञ्चापास्तं, तद्धनयन्नाह—तस्मा-दिति । कार्यकालपक्षेणाह—सम्बुद्धेरिति । अंश इति । अङ्गसञ्ज्ञासूत्रघटकेत्यर्थः । परिभाषायां तदंशस्य

ज्योत्स्ना

बलात्साहचर्याच्च तदन्तस्यैव सञ्ज्ञाया भवितुं युक्तत्वादिति भावः । अदृष्टार्थमिति । सम्बोधने ‘सुपां सुलु’मित्यौजसोः सु इत्यादेशे—सञ्ज्ञाया अभावार्थमेकवचनग्रहणमित्यपि न, लक्ष्यादर्शनात् । ननु सम्बुद्धेरङ्गोपायत्वस्य साक्षादभावेऽप्यङ्गोपायप्रत्ययोपायत्वात्परम्पर्याऽङ्गोपायत्वमस्तीत्या-

सदाशिवभट्टीयम्

नन्वन्तरानित्यस्य प्रतिपक्षिणि वाच्ये तथोक्तिर्युक्ताऽत आह—अनन्तरापेक्षयति ।

एङ्-ह्रस्वात् । पञ्चम्यन्त इति । नन्वेवमपि कतरदित्यादावतिव्यासिर्दुर्वारेव, यस्मात्कतरशञ्ज्ञा-

विषमपदविवृतिः

तदन्त एव सम्भवादित्याशङ्क्याह—सम्बुद्धाविति । इत्यंशेति । सम्बुद्ध्याक्षिप्तत्वेत्यस्य—तदु-पस्थापितस्येत्यर्थ इति भावः । फलाभावादिति । आक्षेपकोपपत्तिरुपाक्षेपफलाभावादित्यर्थः ।

१. पर्वतीयास्तु—‘राम’ इत्यादौ तद्वारणं फलमित्याहुस्तत्र, ‘प्रत्यय’इत्यादिनिर्देशेरेव समुदासात् ।

गृह्यमाणे यस्मात्स विहित' इत्याद्युपपत्तिष्ठते इति 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इत्यादिपरिभाषार्थ इति—'अङ्गस्ये'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

अनुमानरूपाऽऽक्षेपस्तु नात्र, फलाभावात् । यथा पीनत्वानुपपत्त्याऽनुमीयमानरात्रि-भोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं, न तथा एतत्सूत्रे—तदनुमानेन सम्बुद्ध्युपपत्तिर्भवति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

परिभाषयः तदन्तविधिनिषेधस्य सिद्धत्वात् । न च 'कृत्वन् निष्ठा' इत्यादौ तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यं, कृपदस्य प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वाभावेन, कृत्वन्तुपदे प्रत्ययबोधकत्वस्यैव चाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषायास्तत्राप्रवृत्तेः । न चैवमपि 'षः प्रत्ययस्य' 'चुटू' 'लङ्कतद्धित' इत्यादौ तदन्तविधिस्तस्यादिति वाच्यं, तत्र प्रत्ययपदस्य प्रत्ययबोधकपरत्वेन प्रत्ययबोधकबोधकत्वेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वरूपप्रत्ययबोधकत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषायास्तत्राप्रवृत्तेः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रत्यये इत्यन्तयोगविभागेन तदंशमूलकत्वात्तदाह—प्रत्यये इति । शेषमाह—गृह्येति । उपेति च । अयमेव च आक्षेपपदार्थः । तथाच तद्विशेषणत्वमेकादेरिति तदन्तविधिः । तदन्तांशस्तु न, 'प्रत्ययग्रहणे' इतिनिषेधात् । इदमेव सूचयितुमत्राङ्गसम्बाधनानुपन्यासः । ननु प्रसिद्धाक्षेप एवात्र कुतो नात आह—अनुमानेति । अनेन तस्यातिरिक्तत्वं निरस्तम् । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण वृत्त्यनुपस्थितस्यापि शब्देऽन्वय-सम्भवादाह—फलेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तस्मद्विर्विहिता स आदिर्यस्यादद्यादेशाकारविशिष्टस्य तस्य च हस्वान्तस्य तदादित्वेन ततः परस्य दका-रस्य सम्बुध्यवयवहलत्वेनेति चेन्न । परिभाषायां तदादिपदे बहुव्रीहिसत्त्वेपि विहितप्रत्ययप्राग्भाग एव

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सम्बुद्ध्युपपत्तिरिति । प्रयोगे इति शेषः । तथा च प्रयोगे तदुपपत्तये श्रद्धोग एवाक्षेपः स्याच्च तु सूत्रे इति भावः । आक्षिप्तस्याक्षेपकानुपपादकत्वेनाक्षेपासम्भवमुक्त्वाऽऽक्षेपमूलभूतानुपपत्तेरभावे-नापि तदसम्भवमाह—किञ्चेति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अनुमानरूपाक्षेपस्त्विति । अर्थापत्त्यात्मकानुमानजन्याऽनुमितिरूपार्थापत्तिस्त्वित्यर्थः । शास्त्रे-अर्थापत्तिपदं—प्रमाणप्रमित्युभयपरं, तत्र प्रमाणरूपार्थापत्तिः—परस्परविरुद्धधर्मद्वयघटितहेतुरूपा । प्रमिति-रूपा तु—शब्दबोधविशेषात्मकश्रुतार्थापत्तिनाम्नी एका, यथा—'पीनोऽयं देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इतिवाक्य-जन्यबोधः—अध्याह्नतरान्निभोक्तादिविषयकः । अनुमितिविशेषात्मिका दृष्टार्थापत्तिनाम्नी—अपरा, यथा—'अयं रात्रिभोक्ता, दिवाभोजनकर्तृत्वाभावाविशिष्टपीनत्वादिति । अत्र हेतौ—परस्परं विरुद्धौ धर्मौ भोजनकर्तृत्वा-भाववत्त्वं—पीनत्वरूपौ । एवं 'जीवश्चैत्रो गृहे नास्तीत्युक्तौ—अन्यत्र प्रतीतिरर्थापत्तिरूपा,—'चैत्रोऽन्यत्र सत्तावान्, जीवित्वे सति गृहसत्त्वामावात्', अत्र जीवित्वसत्ताऽभाववत्त्वे परस्परं विरुद्धौ धर्मौ । श्रुतार्था-पत्तावन्यत्राऽस्तीत्यध्याहारो बोध्यः ।

इयं—अर्थापत्तिः प्रत्यक्षादिचतुष्टयातिरिक्तप्रमाणान्तरं, तज्जन्यशान्तिमात्मिकाऽर्थापत्तिरपि—प्रत्यक्षशब्दानु-मित्युपमितिभिन्नेति मीमांसकमतम् । तार्किकास्तु—अनुमानविशेष एवार्थापत्तिः, विशेषश्च—विरुद्धधर्म-द्वयघटितत्वस्वरूप एव, तज्जन्यं ज्ञानमपि—अनुमितिविशेषरूपमेव, अवश्यकृत्प्रमाणचतुष्टयातिरिक्ते बल-वत्तरप्रमाणाभावादित्याहुरिति श्रीबालशास्त्रिचरणानुयायिनः । अनुमित्यभावे हेतुमाह—यथेत्यादिना । अर्थापत्त्यात्मकानुमानस्य सम्भव एव नेति भावः ।

किञ्च प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गपेक्षत्वेऽपि—ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावः । अत एवाङ्गस्येति सूत्रे—‘तत्स्थाने प्रत्यये इत्यधिकारः कार्य’ इति पक्षे—‘प्राकरो’दित्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादिः स्यादित्याशङ्क्य—‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे’रिति परिभाषो-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न चैवमपि ‘ईदृदेद्विवचन’मित्यादौ तदन्तविधिप्रसङ्ग इति वाच्यं, श्रुतानुमितपारिभाषया ‘ईदृदे’दित्यस्य द्विवचने एव विशेषणत्वेन सत्यामपि तदन्तविधौ क्षत्यभावात् । न चैवमपि ‘तरसमपौ घ’ इत्यादौ तदन्तविधिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यं, ‘परौ तरसमपौ घ’ इति न्यासेन कस्मात्पर-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दोषान्तरमाह—किञ्चेति । ‘प्रयोगे’ इति शेषः । अत एवाह—शास्त्रे इति । अत एव=उक्तहेतुद्वयादेव । ‘सूत्रे’ इत्यस्य ‘समाहितं भाष्ये’ इत्यत्रान्वयः । प्रत्यये इति—सप्तम्यन्तम् । आशङ्क्येति । तदन्तविधिना विशिष्टस्य प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । यस्मादिति । एवञ्च विशिष्टस्य न प्रत्ययान्तत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । एतेन ‘तत्र परस्परं प्रति अङ्गसञ्ज्ञाभावा’दिति

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

शङ्काह—किञ्चेति । ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेनेति । यद्यपि प्रातिपदिकात्परः प्रातिपदिकोद्देश्येन विधीयमानः सुपदबोधैकवचनसङ्गः सुः-सम्बुद्धिसङ्ग इति स्वादिविधिसुप्तसङ्गैकवचनसङ्गा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

गृह्यते, प्रत्ययेऽङ्गमित्युत्तरसूत्रे तस्यैव सम्भवेनार्थाधिकारानुरोधात् । तथाविधस्य च प्रकृते हस्वान्तत्वाभावात्, हल्श्च ततः परत्वाभावात् । अत एव तत्र तत्र प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरित्युच्यते । उक्तार्थकतदादिपदस्य प्रत्ययान्तेन सामानाधिकरण्यासम्भवेन तस्य विशेष्यत्वासम्भवात् । नन्वेवं प्रदेशे तेन तस्य कथं सामानाधिकरण्यमिति चेदन्वयादिबाधेन शब्दाधिकारस्वीकारादिति गृहाण । यद्वोपस्थाप्यतदादिपदेऽर्थवानेवान्यपदार्थः—अर्थाधिकारादिति—न कापि दोषशङ्कालेशः । विकरणान्तस्याप्यर्थवत्त्वमस्त्येव, ‘कतर’दित्यत्र तु दकाररहितस्य नेति, प्रकृतसूत्रस्य भाष्यमपीह मानं, तत्र हि विहितविशेषणं हलग्रहणं यस्माच्छ्रुत्वात्सम्बुद्धिर्विहितेति । विधीयतेऽस्माद्विहितं, बाहुलकादपादाने निष्ठः । हस्वपदं तद्विशेषणं, ततस्तदन्तविधिः । यस्मात्सम्बुद्धिर्विहिता तस्माच्छ्रुत्वात्तात्परः सम्बुद्धेर्हल्लुप्यत इति सूत्रार्थः, यथाश्रुतं तु न युक्तम्, ‘हे राम’ ‘हे स’ ‘हे गौरी’त्यादावव्याप्तेः । तदादीत्यस्योक्तार्थकत्वन्ध्वनयितुं विहितेति प्रकृता-भिप्रायकमुक्तमिति दिक् । स्पष्टमिति । अयमेवात्राक्षेपपदार्थः, एडादेस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरत एवा-त्राङ्गसञ्ज्ञासूत्रानुपन्यासः । ननु प्रकृतिमन्तरा प्रत्ययानुत्पत्त्या तेन तदुत्पत्तिर्भवत्येवात आह—किञ्चेति ।

ननु रात्रिभुक्तिरपि पीनत्वजनिकैवेति तत्रापि तज्ज्ञाने तदनपेक्षत्वमेवात आह—शास्त्र इति । दिवा-भुजान्ते सति पीनत्वमित्यर्थस्य तादृशानुमितिं विनापि विरोधग्रस्तत्वात्तत्र लोके सम्भवत्येव सः, प्रकृते तु न तथा गमकमिति भावः । ननु तदादेः परम्—एकवचनं सम्बुद्धि’रित्यर्थाशानेप्यपेक्षेवात आह—अत एवेति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ननु विधायकशास्त्रजन्यज्ञाने परत्वेन भानेन स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थाभिधायकत्वविशिष्टपरत्वविशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेन परत्वस्यावध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षतया तदाकाङ्क्षाशान्तयेऽङ्गपदाध्याहार उचितोत आह—किञ्चेति ।

प्रत्ययस्योत्पत्तावित्यस्य बाहुलकात्करणे क्तिना—प्रत्ययविधायकशास्त्र इत्यर्थो बोध्य इति भावः । ज्ञाने=सर्वज्ञाने । सर्वज्ञाने परत्वेनाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । प्रत्ययत्वहेतुकानुमितस्तु न, व्यभिचारादिति—जटाजूटकृतः ।

पस्थित्या समाहितं भाष्ये, न त्वङ्गाक्षेपेणेति दिक् ।

अङ्गस्य—उक्तार्थस्य । 'हल्ङ्या'बिति सूत्राद्धलित्यनुवर्त्तते । हे कतरदिति । प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनापहारादिति भावः । नन्वङ्गात्परस्याः सम्बुद्धेरवयवस्य हलो लोप इत्युचितम्, सम्बुद्ध्याक्षितस्य सम्बुद्धैवान्वयस्योचितत्वादत आह—कुलेतीति । अत्र

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

विति नियतावध्याकाङ्क्षायामुपस्थितप्रातिपदिकादित्यस्यान्वयेन 'प्रत्ययग्रहणे चे'तिपरिभाषया तदन्तर्विधेरभावादिति दिक् । दिगिति । न चाङ्गस्याऽऽक्षेपाभावे 'कतर'दित्यादौ दोषो दुरुद्धरः, ह्रस्वान्ततदाद्यवहितोत्तरलविशिष्टस्य सम्बुद्ध्यवयवहलः सत्त्वात्, 'भवामि' 'भविष्यामी'त्यादौ दीर्घसम्पत्तये 'तदादे'रित्यत्र स आदिर्नस्येति बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् । न च 'ह्रस्वान्ततदादे'रित्यस्य सम्बुद्धौ विशेषणत्वेन न दोष इति वाच्यं, 'कुले'त्यादौ मकारस्य लोपानापत्तेरिति चेत् ; मैवम्, एङ्-साहचर्येण ह्रस्वस्यापि सम्बुद्ध्यनवयवस्य ग्रहणेनादोषात् । वस्तुतस्तु एवं साहचर्येण 'कतर'दित्यादौ दोषवारणे तु तदादेरित्यस्योपस्थित्या अङ्गाक्षेपस्य खण्डनं शेखरोक्तं वृथैवेति बोध्यम् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

भाष्यमुपादाय 'प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययस्याभावात्तद्विधौ निमित्तत्वेनाश्रयणाच्च प्रकृतिः प्रत्ययनिमित्तं, प्रत्यये परतोऽङ्गसञ्ज्ञाविधानादङ्गं प्रत्ययापेक्षं, तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितराक्षेप इति कैयटोक्तमपास्तम्, तदाह—इति दिगिति ।

तस्यैवाङ्गपदार्थत्वादाह—उक्तेति । तस्य विशेष्यं मूलोक्तं समूलयति—हल्ङ्याबिति । ह्रस्वान्ता न प्रकृतिरित्याह—प्रकृत्यक्तेति । अङ्गात्=एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चोक्तात् । 'हे कतर'दित्यत्र तावताप्यदोषात्—

❀ ज्योत्स्ना ❀

सम्बुद्धिसञ्ज्ञानामेकाग्र्यत्वेन विशिष्टार्थबोध इतिसम्बुद्धिज्ञानेऽप्यङ्गोपपाद्यत्वं सम्भवति, तथापि स्वादिविधिवान्वयार्थबोधात्प्राक्तत्रान्तर्गतानामेव सुसञ्ज्ञेत्यभिप्रायेण ज्ञाने तदनपेक्षत्वमुक्तमिति भावः । शास्त्रं=एङ्हस्वा'दित्यादौ । दिगिति । यदिल्लङ्गसञ्ज्ञाधिकारयोरकरणे लाघवानुसन्धानात्परिभाषायाः क्वचित्तदन्तांशानुपस्थितावपि तदाद्यंशोपस्थितिर्भाष्ये उक्ता, न तु तयोः सङ्गावेऽपि

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

न त्वङ्गाक्षेपेणेति । नन्वङ्गाधिकाराभावेङ्गसञ्ज्ञासूत्रस्याप्यभावेन कथं तदाक्षेपं वदेदिति चेन्न, अङ्गस्येत्यस्याभावेपि 'ह्रस्वाङ्गात्' 'इणःपीध्व'मित्याद्यर्थमङ्गसञ्ज्ञासूत्रस्यावश्यकत्वात्, अङ्गपदेन प्रकृतेर्विवक्षणाच्च । दिगिति । अनुमितस्य शाब्देऽन्वयित्वाभावादिशेष्यविशेषणभावनिवन्धनतदन्तर्विधेरलाभो-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

उक्तार्थस्य = यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यर्थस्य । अत आहेति ।

अन्ये त्वङ्गाक्षेपाभावेप्येङ्ह्रस्वात्परा या सम्बुद्धिस्तस्या हलो लोप इत्यर्थेन 'हे कतर'दित्यादौ सम्बुद्धिलोपवारणादङ्गाक्षेपो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—कुलेतीत्याहुः । ननु पौर्वापर्यभावोपपन्नादिवद्भावे-

१ अन्ये तु—'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यङ्गसञ्ज्ञाशास्त्रे तस्यादित्वादिरितिसमासेन प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव तदादिपदेन यथाग्रहणन्तथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषायामपि, एवञ्च 'भवामी'त्यादौ मिबाद्यव्यवहितपूर्वत्वात्प्रकृतिनिष्ठादित्वनिरूपकत्वाच्च [—शब्दन्त'भवे'त्यादिसमुदायस्य—] दीर्घः सिद्धः, 'कतर'दित्यत्र तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वं नाकारान्ते, दकारमात्रे तु प्रत्ययत्वपर्याप्तेरभावाच्च दोष इत्याहुः ।

परत्वात्पूर्वरूपे—उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावात्, तत्स्वीकारेऽपि ह्रस्वसम्बुद्धोः

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अत्रेदम्बोधम्, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन अङ्गत्वव्याप्यत्वस्य सम्बुद्धौ सत्त्वेन तयाऽङ्गाक्षेपेऽपि आक्षिप्तस्य शब्देऽनन्वयात्, ‘कतर’दित्यादौ दोषवारणं साहचर्यमन्तरा न भवतीति—परममूलोक्तं न सम्यक् । शेखरोक्तखण्डनन्तु न सम्यक्, अनुमाने व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणत्वेन व्याप्येन व्यापका-
नुमाने बाधकाभावात् । न च श्रुतार्थापत्त्याऽङ्गस्येत्यस्याक्षेप इति—परममूलोक्तं सङ्गतमेवेति वाच्यं, तदभाववत्तानिश्चयमुद्रया तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया वा परस्परविरुद्धयोर्धर्मयो-
र्विरोधपरिहारस्यैवार्थापत्तिफलत्वेन तादृशविरुद्धधर्मद्वयोपादानस्याभावेनार्थापत्तिविषयत्वस्यात्रा-
भावात् । शेखरोक्तं फलाभावेन परममूलखण्डनन्तु न युक्तम्, ‘पीनो देवदत्त’इत्यादौ पीनत्वो-
पपत्तिरूपफलवत् अङ्गाक्षेपेण प्रत्ययत्वोपपत्तिरूपफलस्य सत्त्वात् । ‘किञ्चे’त्याद्युक्तं शेखरोक्त-
मप्यसङ्गतमेव, धूमोत्पत्तौ वहरेपेक्षासत्त्वेऽपि धूमज्ञाने वहरेनपेक्षणेन धूमेन वहरेनुमानस्या-
सङ्गत्यापत्तेरिति दिक् ।

अत्रेदं तत्त्वं—‘कतर’दित्यादौ अदृङि डित्करणसामर्थ्यादेव अदृङादेशाकारभादाय प्राप्त-
सम्बुद्धिलोपवारणं, न चादृङो डित्करणं ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्ण’ इति पूर्वसवर्णदीर्घबाधनार्थमिति वाच्यं, दुकि विधातव्ये अदादेशविधानसामर्थ्येन पूर्वसवर्णदीर्घवारणेन डित्करणवैयर्थ्यस्य सुस्थत्वात् । अन्ये तु—एदसाहचर्यात्प्रकृत्यवयवो ह्रस्वो गृह्यते इति ‘कतर’दित्यादौ न दोषः, सम्बुद्ध्यनवयवत्वेन साहचर्यं स्वीकृत्य ‘कतर’दित्यादौ दोषवारणन्तु न सम्यक्, कुले’त्यादौ परादिवद्भावेन सम्बुद्धित्वात्सम्बुद्ध्यनवयववहस्वाभावेन लोपानापत्तेरित्याहुः । तत्स्वीकारेऽपीति । ‘उभयत आश्रयणे’ इति परिभाषाया अनङ्गीकारेणैकत्रान्तादिवत्त्वोभयस्वीकारेऽपीत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राचां मतेनाह—उभयत इति । सिद्धान्ते तदभावादाह—तत्स्वीकारेऽपीति । उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भाव-
स्वीकारेऽपीत्यर्थः । तेन भेदानतिदेशादाह—ह्रस्वेति । ननु स्थानिरूपातिदेशेन तत्सम्भवोऽत आह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तस्योपस्थितिर्युक्ता, पञ्चम्यन्तत्वकल्पने गौरवाच्च । अत एवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे ‘परस्परं प्रत्यङ्गसञ्ज्ञ-
भावा’दिति भाष्यमुपादायाऽव्यभिचारात्परस्पराक्षेपकलादित्यर्थः—प्रदीपे व्याख्यात—इत्युच्यते तदाऽऽ-
क्षिप्तस्य शब्देऽन्वयप्रतियोगित्वानुपपत्तिर्बृहच्छेखरोक्ताऽत्रापीदमर्थत्वेन सूचिता बोद्धव्येत्याहुः ।

नन्वेओङिति सूत्रभाष्योक्तस्य ‘अमि पूर्व’इत्यत्र ‘पूर्वसवर्ण’इत्यनुवृत्त्या सिद्धे पूर्वग्रहणसामर्थ्याद्यादृशः
पूर्वस्तादृशो यथा स्यादित्यर्थाश्रयणाद्वक्ष्यमाणे ‘राम’मित्यादौ ‘सुपि चे’तिदीर्घो न भविष्यति,
अर्द्धाधिकविकारे एकदेशविकृतन्यायस्तु भाष्यकृतैवाङ्गीकृतः, ‘सम्प्रसारणाच्चे’त्यत्रोक्तार्थकपूर्वग्रहणानु-
वृत्तावपि ‘हल’ इतिसम्प्रसारणानुवादेन विधीयमानो दीर्घो वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यत आह—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दिगर्थः । परत्वात्पूर्वेति । लोपेऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वोद्भावेन तु प्रतिपदोक्तत्वमस्य बोध्यम् ।

ननु तवापि हलि सम्बुद्ध्यवयवत्वम्, अमि सम्बुद्धित्वं, ह्रस्वान्तेऽङ्गत्वमित्युभयत आश्रयणमेवेति तत्र तदभावे
कथं सिद्धिरत आह—तत्स्वीकारेऽपीति । ननु तु पौर्वापर्यं नापेक्षितमिति भावः । ननु स्थानिरूपातिदेशेन

पौर्वापर्यव्यवहारासम्भवात्,—ताद्रूप्यानतिदेशाच्च—हस्वान्ताङ्गात्परसम्बुद्धेरभावान्मलोपो न स्यात् । एवञ्च लक्ष्यानुरोधादन्याक्षिसस्याप्यन्यत्रान्वय इति भावः । एतदर्थमेव 'हल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चे'दिति व्याख्यातम्, मस्य सम्बुद्धित्वाभात् । अर्द्धविकारेणैकदेश-विकृतन्यायेनापि न सम्बुद्धित्वम्, एकवचनसञ्ज्ञासम्बुद्धिसञ्ज्ञयोरुक्तपरिमाणनिष्ठतया तयोस्तेन न्यायेनालभाच्च । मकारस्यादेशत्वाभावाच्च—नात्र स्थानिवद्भावः ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

ताद्रूप्यानतिदेशादिति । अन्तादिद्वित्तिर्यो वर्णत्वव्याप्यो धर्मस्तद्धतितो धर्मस्यानतिदेशादित्यर्थः । वस्तुतश्चिन्त्यमेतत्,—'क्षीरपेणे'त्यादौ 'पे' इत्यत्र एकाजुत्तरपदत्वातिदेशाय—अन्तादिद्वित्ति-वर्णमात्रवृत्तिस्तत्स्थानिकादेशावृत्तिश्च यो धर्मस्तद्धतितो धर्मो नायातीति 'ताद्रूप्यानतिदेशा'-दित्यस्यार्थस्य वक्तव्यतया हस्वत्वेऽन्तादिद्वित्तिवर्णमात्रवृत्तिवोभयसत्त्वेऽपि तत्स्थानिकादेशावृत्ति-लस्याभावेन हस्वान्तत्वस्यातिदेष्टुं शक्यत्वात् ।

अर्द्धविकारेणेति । अर्द्धाधिकविकारेणेत्यर्थः । अक्षपरिमाणनिष्ठतयेति । सङ्ख्यात्व-परिमाणत्वे-तदन्यतरत्वव्याप्यधर्मप्रकारकसंशयसामान्यनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयता-वत्त्वरूपाक्षपरिमाणसमनियतधर्माणमेवातिदेशो भवतीति—अक्षपरिमाणनिष्ठविवधत्वादिधर्माणां वीवधादौ अतिदेशायावश्यं वक्तव्यत्वाच्चिन्त्यमिदम् । आदेशत्वाभावादिति । न चा'तोऽमि'त्यत्र

❁ चिदस्थिमाला ❁

ताद्रूप्येति । यत्—'उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावात्—'हे शाने'त्यादौ परत्वात्पूर्वरूपे हस्वात्परसम्बुद्ध-भावान्मलोपो न स्यादित्येतदर्थं तथाव्याख्यानं, तदा हि—हस्वग्रहणं हलो विशेषणं न सम्बुद्धेरिति नोभयत आश्र-यणम् । एतेन उच्यते सोरिति निष्कर्षः परास्तः—'इति शास्त्री, तत्खण्डयन्नाह—एतदर्थमेवेति । अस्यार्थमाह—
मस्येति । उल्लेखेति भावः । ननु हस्वान्ताङ्गत्वमन्तवद्भावेन, लौकिकेनैकदेशेतिन्यायेन सम्बुद्धित्वं मस्यात अह—अर्धेति । तन्यूनविकारे एव तत्प्रवृत्तेः । अपिः पूर्वसमुच्चये । हेत्वन्तरमाह—एकेति । क्रमसत्त्वानुपपत्तिः, 'येन विधि'रित्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितमिदम् । ननु शास्त्रीयोऽस्तु सः । तस्य तत्रापि 'एरु'रित्यादौ प्रवृत्तेरत आह—मकारस्येति । चो व्युत्क्रमे ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

एकवचनेत्यादि । अनन्विधित्वादिति । सम्बुद्धित्वस्य स्थान्यलसाधारणत्वाच्चैत्यपि बोध्यम् ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

तत्सम्भवोऽत आह—ताद्रूप्येति । एतदर्थमेवेत्यस्यार्थमाह—मस्येति । असाधारणत्वनिवेश-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

नैव साध्यतामत आह—ताद्रूप्यानतिदेशादिति । पौर्वापर्यानतिदेशादित्यर्थः । हस्वान्तत्वानति-देशादिति तु नार्थः, तस्य स्वतः सिद्धत्वेनातिदेशानपेक्षणात् । अन्याक्षिसस्य=अन्योपस्थापितस्य ।

वस्तुतस्तु 'यथेनोपस्थाप्यते तस्य तेनैवान्वय' इति नियमे मानाभावः, गुणश्रुत्योपस्थापितस्यैक इत्यस्याङ्गेनानन्वयाद्यभिचारश्च । यदि च तस्याङ्गद्वारा गुणेनान्वयस्तर्हि प्रकृतेऽपि हल्द्वारा सम्बुद्ध्याऽन्वय इति तुल्यम् । एतदर्थमेवेति । अङ्गादित्यस्य हल्यन्वयसूचनार्थमित्यर्थः ।

नन्वेवमपि 'कतर'दित्यत्र लोपो दुर्वारः, अदन्तस्य यस्माद्विहितस्तदादित्वात्, तकारस्य च सम्बुध्य-वयवत्वादिति चेन्न, प्रत्ययघटकभागाघटितस्यैव तदादेर्ग्रहणेनादोषात् । न चैवं कुलेत्यत्र लोपा-नापत्तिः, मकारस्य सम्बुध्यवयवत्वोपपादनायाऽमित्यस्य परादिवद्भावेन सम्बुद्धित्वस्य वक्तव्यतया कुलेत्यस्य प्रत्ययघटकभागाघटितत्वादिति वाच्यं, सम्बुध्यवयवत्वस्योपलक्षणत्वेन परादिवद्भावा-नाश्रयणेनादोषात्, मकारस्य सम्बुध्यवयवत्वं पूर्वमासीदेवेत्याशयात् । नन्वेहहस्वात्परसम्बुद्धे-

अत एव ‘राम’मित्यादौ ‘सुपि चे’ति दीर्घो न । न च सम्बुद्धित्वस्य सकारमात्र-
निष्ठत्वेन स्थानिभूताल्लघ्वत्वेनामः सम्बुद्धित्वाभावे कथं मस्य सम्बुद्धवयवत्वमिति वाच्यं,
सुप्सञ्ज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपस्थाप्ये जायमानैकवचनसञ्ज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन
सम्बुद्धिसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यानल्वधित्वात् ।
एतेन—अदृढादेशेनैव नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ ‘कुलेतीति’ व्यर्थम्—’इत्यपास्तम् ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

‘म्’इतिच्छेदः क्रियत इति स्थानिवद्भावेन सम्बुद्धित्वमायास्यत्वेन, ‘म्’इतिच्छेदे ‘ज्ञान’-
मित्यादौ ‘सुपि चे’ति दीर्घापत्तिस्तु—सन्निपातपरिभाषया—अदन्तमङ्गं निमित्तीकृत्य
जायमानो मादेशस्तद्विघातकं ‘सुपि चे’तिदीर्घम्प्रति निमित्तं न भवतीति रीत्या वारणीया ।

न च ‘रामाये’ त्यादौ ‘सुपिचे’तिदीर्घसम्पत्तये दीर्घविषये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति
‘ज्ञान’मित्यादौ दीर्घो दुर्वारः स्यादिति वाच्यम्, ‘कष्टाये’तिनिर्देशेन सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्ये—
‘स्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववा’नितिसङ्कोचे ‘ढेय’ इत्येतद्विश्वत्वेन सङ्कोचङ्कृत्वा सङ्कुचितसङ्कोचस्य
‘सुपि चे’त्यत्रावश्यकर्तव्यत्वेन ‘ज्ञान’मित्यादौ दीर्घापत्तिनिरासात् । तदेवं—‘सुपि चे’ति दीर्घो यद्यपि
परस्तथापीह न प्रवर्तते’ इति कौमुदीग्रन्थसङ्गच्छते ।

वस्तुतस्तु ‘सुपि चे’त्यत्र सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्ये ‘स्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववा’निति
सङ्कोचे ‘ढेय’ इत्येतदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचं कृत्वा सङ्कुचितसङ्कोचे प्रमाणाभावेन—‘ज्ञान’मित्यादौ
‘सुपि चे’तिदीर्घापत्तेः ‘म्’—इति च्छेदः कर्तुं न शक्यते, ‘न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारण-
मपि भवती’ति ‘उच्चैरुदात्त’सूत्रस्थभाष्येण मकारमात्रस्यातिदेशत्वासम्भवाच्च ।

सम्बुद्धित्वाभावे इति । सम्बुद्धित्वस्य हे कतरदित्यादौ अदिति रामुदाये सत्त्वेन अल्ल-
व्याप्यधर्मघटितत्वाभावात्, ‘अतो’मित्यत्र स्थानितायाः सुप्त्वावच्छिन्नत्वेनाल्लव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्व-

❀ चिदस्थिमाला ❀

अत एव=उभयोरप्रवृत्तेरेव । एतेन तत्र तदप्रवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणमिति शास्त्र्युक्तमास्तम् । सिद्धान्ते शङ्कते—नचेति ।
अल्वधित्वेन—अस्थानल्वधिविति निषेधादिति शेषोऽग्रे । तस्य=सम्बुद्धित्वस्य । अनलिति । अनुद्देश्यकविधि-
यताकत्वाभावादित्यर्थः । तस्येत्यस्य=सम्बुद्धिसंज्ञासूत्रस्येत्यर्थं तु याथास्तमेव साधु । तथाच तस्या अपि विशिष्ट
सत्त्वेनास्य सुतरामनल्वधित्वमिति भावः । एतेन=उक्तरीत्या साफल्येन । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वाभावादाह—

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

वादिमूलकमन शङ्कते—मात्रनिष्ठेति । प्रत्याहारपरामर्शेलायां ‘लोपश्च बलवत्तर’ इत्युक्तेरुकार-
निवृत्त्या तस्य तन्निष्ठत्वमिति भावः । अन्त्यपदस्य सादृश्ये लक्षणानङ्गीकर्तृतदीत्यैव समाधत्ते—विशिष्टे-
सत्त्वेनेति । त्वन्मते ह्युक्तरीत्या मध्यगानुबन्धनिवृत्तावपि—‘इकः’ ‘सुप’इत्यादिनिर्देशान्यथानुपपत्त्याऽऽनन्त-
पदपरामर्शयोग्ययोः प्रागनिवृत्तिरित्यस्यावश्यकत्वमन्यथा स्वपदेन विशिष्टस्यैव परामर्शोक्तस्य विशिष्टे
सत्त्वमिति भावः । विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेनेति । एवं च प्रकृतेऽल्लुप्तित्वेपि तस्य न तन्मात्रवृत्तित्वमिति
रुन्वसेवातिदेशो भवत्येवेति भावः । तस्य=सम्बुद्धिलोपस्य । अनल्वधित्वात्=स्थानिसम्बन्धरत्नामत्रनिष्ठ-

❀ विषमपदविबुद्धिः ❀

लोप इत्यर्थेपि ‘कुले’त्यत्र लोपो भवत्येव, ‘एकदेशविकृत’न्यायेन मस्य सम्बुद्धित्वात् । तथाचोक्त—
व्याख्यानकेशो व्यर्थ एवेत्याशङ्क्याह—मस्येति । ‘सम्बुद्धित्वाभावा’दिति हेतो ‘ह्रस्वान्ताज्ञात्पर-
सम्बुद्धेरभावा’दिति—व्यवहितसाधेनान्वयः । स्थानिभूताल्लघ्वत्वेनेति । अल्लस्थानिभूतो यः ‘सु’
रिति समुदायस्तद्धर्मत्वाभावेनेत्यर्थः । तथा च ‘स्थानिवदादेश’ इत्यत्र स्थानिपदस्यादेश-
विधायकशास्त्रघटकस्थानषष्ठ्यन्तपदजन्यप्राथमिकोपस्थिति विषयपरत्वेपि सम्बुद्धित्वस्य तद्धर्मत्वाभावा-
दतिदेशो न स्यादिति शङ्काभिप्रायः । तस्यानल्वधित्वादिति । तस्य=सम्बुद्धित्वस्य । अनल्वध-

एङ्ग्रहणं किमिति । 'हरे' 'विष्णो' इत्यादावङ्गाधिकारस्थात्-परनिमित्ता-
पेक्षाच्च-गुणात्पूर्वं ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धिः । सेप्रभृतीनां सम्बोधने प्रयोगसत्त्वे एग्रहणेनैव
सिद्धेः प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः । हरे इति । सामर्थ्यादेवात्र सन्निपातपरिभाषा न,
'गुणात्सम्बुद्धे'रिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च । अत एव 'हे लक्ष्मी'त्यादौ

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

स्याभावाच्च- 'अल्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ना या उद्देश्यता तदुद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्न भवती'ति
आद्यर्थकानल्वधाविलस्य, अतिदिदिक्षिताल्वव्याप्यधर्मघटितधर्मस्यातिदेशो न भवतीति द्वितीयार्थका-
ऽनल्वधाविलस्य च प्राप्त्यभावेन सम्बुद्धित्वैकवचनत्वे स्थानिवद्भावेन आयास्यत एवेति चिन्त्य-
मिदम् । आरोपप्रकारीभूतसम्बुद्धित्वेन 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे'रिति शास्त्रीयोद्देश्यतायाः साक्षादन-
वच्छिन्नत्वाच्च । परनिमित्तापेक्षाच्चेति । चिन्त्यमिदम्- 'एङ्ह्रस्वा'दित्यत्राऽपरनिमित्तक- 'एङ्ह्रस्वा'
दिति शास्त्रस्य परनिमित्तक- 'ह्रस्वस्य गुण' इति शास्त्रस्य चाश्रीयमाणसमुदायस्यान्यूनानतिरिक्त-
त्वाभावाच्च । 'एङ्ह्रस्वादित्यत्र तदादित्वस्यान्वयासिद्धत्वाद्वाङ्गाक्षेपोऽपि न सम्यगिति पूर्वमेवावो-
चाम इति दिक् । प्रयोगसत्त्वे इति । 'नहि पदान्तादेवो रुरस्ती'ति भाष्यप्रामाण्येनैकारान्ताना-

❁ चिदस्थिमाला ❁

परेति । पूर्वमन्तरङ्गं परं बहिरङ्गमिति भावः । नन्विना सहितः सेस्तस्य सम्बोधने लोपानापत्तिरत आह-
सेप्रेति । अनेन हे शब्दमतिक्रान्तोऽतिहेरित्यादि परिग्रहः । प्रत्येति । एतेन तदर्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेवेति
दृष्टव्युक्तमपास्तम् । अत एव मूलं 'हे विष्णो' इति प्रत्युदाहरणान्तरं दत्तम् । इति प्रश्न इति । एतेन
'ह्रस्वान्ताद्विहितस्येत्यर्थेन गुणे जातेऽपि न क्षतिरिति प्रश्न' इति-शास्त्र्युक्तमपास्तम्, 'हे लक्ष्मी'त्यादा-
वव्याप्तिः, परिभाषावाधे मानाभावाच्च । ननु एवमपि गुणे कृते सन्निपातपरिभाषया लोपो न स्यात्,
एङ्ग्रहणस्य 'से' इत्यादौ सावकाशत्वादत आह-सामर्थ्यादेवेति । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादेवेत्यर्थः । से-
प्रभृत्यर्थत्वे लेशग्रहणमेव कार्यमित्युक्तमेव । स्मृतवित्यादीनां त्वनभिधानमेवेति भावः । नन्वेङ्गं तदप्रवृत्तावपि
'राम' इत्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य सावकाशत्वेन गौरीत्यादौ परत्वादल्लङ्घावितिलोपं बाधित्वा 'अम्बार्थे'ति ह्रस्वे
सम्बुद्धिलोपो न स्यादत आह-गुणादिति । अत एव-ह्रस्वांशेऽपि तदप्रवृत्तेरेव । आदिना 'हे गौरी'-

❁ ज्योत्स्ना ❁

अङ्गाधिकारस्थादिति । अनेन सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वमुक्तं, 'परनिमित्तापेक्षाच्चे'त्यनेन तु-पूर्वनिमित्तक-
मन्तरङ्गं, परनिमित्तकं बहिरङ्गमित्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावे प्रयोजकं धर्मान्तरं-पूर्वपक्षिणा इहाभिप्रेतमुक्तम् ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

धर्माश्रितविधित्वाभावादित्यर्थः । स्वमतेपि 'सोर'मित्युक्तत्वादनल्वृत्तिधर्मत्वेन न स्थानितावद्वृत्तिक-
त्वादित्त्ववदतिदेशो भवत्येवेति बोध्यम् । ननु गुणस्य परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धि-
वर्णमात्रनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमपीत्युभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुप एव स्यादत आह-अङ्गाधीति ।
एवञ्च तस्य तन्मात्रनिमित्तकत्वमिति भावः । एग्रहणेति । स्मृतवादिषु तु गुणे णित्वाद्द्विप्राप्तिरिति
भावः । सामर्थ्यादेवात्रेति । प्रत्याहारग्रहणस्येति भावः । ननु रामादौ ह्रस्वग्रहणस्य साफल्यार्थ्यादौ
तथा कथं वार्यतात आह-गुणेति । अत एव-ह्रस्वांशे तदप्राप्तेरेव । असमबलत्वेन परत्वासम्भवादाह-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

त्वादित्यर्थः । यथाश्रुतौ पूर्वोत्तरपक्षावसङ्गतावेव, सम्बुद्धित्वस्य स्थानिभूताल्लक्षणायाः समु-
दायस्यामस्थानिलोपपादनेनैव निवारणीयतया सम्बुद्धिसञ्ज्ञायाः समुदायोद्देश्यकत्वोपपादनस्या-
सङ्गतत्वात् । इदमयुक्तम्-पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां सम्बुद्ध्यवयवज्ञस्य विशेषणताया एवावगमात्,
तत्र चोक्तरीत्या दोषात् । अङ्गाधिकारस्थादिति । एतेनाङ्गसञ्ज्ञाकृतं बहिरङ्गत्वमुक्तम् ।

लोपसिद्धिः । परत्वादिति-अभ्युच्चयः । नित्यत्वाच्चेति । चैनानवकाशत्वसङ्ग्रहः ।
नपुंसके 'त्रपो' इत्यादावस्यापि लुका बाध इत्यन्यत् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मनभिधानमिति बोधनाय 'तु' शब्दः । अनवकाशत्वसङ्ग्रह इति । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यरूप-
बाधबीजस्य सत्त्वादिति भावः । वस्तुतस्तु सम्बुद्धिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन गुणस्य चारितार्थ्यादनव-
काशत्वादित्यसमञ्जसमेव ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

त्यादिपरिग्रहः । एतेन 'स्वतः-सिद्धेर्ग्रहणार्थमपि तत्', अत एव 'गुणात्सम्बुद्धेरित्येव सूत्र्यतामित्यप्यास्त'-
मिति शास्त्र्युक्तमपास्तम् ।

असमवलत्वेन परत्वासम्भवादाह—अभ्युच्चेति । ननु तस्य नित्यत्वेऽपि लोपस्योक्तरीत्यान्तरङ्गत्वम्,
'ऋकृतव्यूहे'ति तु नास्त्येवात आह—चेनेति । यद्यपि 'रामे'त्यत्रापि सम्बुद्धिगुणः प्राप्नोतीति सोऽपि

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अभ्युच्चेति । अनवकाशेति । 'येन ने'तिन्यायेनोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमचारितार्थ्येपि बाधः, 'तदप्राप्ति-
योग्ये'त्यत्र योग्यता वर्तमानैवेति नाग्रह इति च भावः । ह्रस्वस्य गुणे इवपदोपस्थित्या 'रामे'त्यत्र

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न च गुणबहिरङ्गत्वस्य पूर्वपक्षामिप्रेतत्वे 'परत्वान्नित्यत्वाच्चे'ति समाधानग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं,
'सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य 'अ'मिति न्यासे परत्वान्नुडित्यादिभाष्येण समानाश्रये त्वपरनिमित्ता-
पेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वस्य चानाश्रयणमिति समाधानग्रन्थाशयात् । सामर्थ्यादेव = एङ्ग्रहण-
सामर्थ्यादेव । एङ्ग्रहणस्य सामर्थ्याच्चेति । ह्रस्वग्रहणं 'हे लक्ष्मी'त्याद्यर्थ, सन्निपात-
परिभाषया ह्रस्वस्य सम्बुद्धिलोपानिमित्तत्वे तु तद्वैयर्थ्यम् । अभ्युच्चय इति । नित्यानित्ययोर्विप्रति-
षेधायोगादिति भावः । अनवकाशत्वसङ्ग्रह इति । ननु तथा सति गुणे कृते लोपाप्रसङ्ग इति
चेन्न, एङन्तत्वनिमित्तकलोपप्रवृत्तेः सुलभत्वात् । 'विषयभेदे उत्सर्गापवादभावो ने'ति त्रिपथगायां
निरूपितं न विस्मर्तव्यम् ।

'त्रपो' इत्यत्र लोपाप्राप्तिविषये गुणस्य चारितार्थ्याद्गुणस्य नलोपापवादत्वमित्याशङ्क्याह—
नपुंसक इति । बाधकाबाधितप्राप्तेरभावेपि प्राप्तिमात्रमस्त्येवेति भावः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अनवकाशत्वेति । परे तु—'ह्रस्वस्य गुण'इत्यत्र स्थानिनो 'ह्रस्वस्य'निर्दिष्टतयेकपरिभाषानुपस्थितेर्हैरामे-
त्यादावपि तत्प्राप्त्या उभयोरप्यपवादत्वादिदमयुक्तं, किञ्च गवयशब्दाचारकिबन्तात्कर्त्तरि कियतो लोपे
यलोपे हे गवेत्यादौ लोपस्य सावकाशत्वेन नानवकाशत्वम्, अत्र स्थानिवत्त्वान्न गुणप्राप्तिः, सम्बुद्धि-
लोपस्य—तु प्राप्तिरस्त्येव, तत्र कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वन्तु न वक्तुं शक्यं, लोपस्य पूर्वविधित्वाभावात् ।
पञ्चमीसमासस्य त्वनित्यत्वात् । एवं ह्यशब्दादाचारकिबन्तात्कर्त्तरि किपि—अलोपयलोपयोर्'हं ह' इत्यत्रापि
लोपस्य सावकाशत्वमिति—जगन्मान्या असद्गुरवः श्रीहरनारायणत्रिपाठिपादाः । श्रीबालशास्त्रि-
चरणाः, असत्पितामहपादाः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिवरेण्याश्चाप्येवमेव प्राहुः ।

अमि पूर्वः । 'पूर्वसवर्ण' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणन्तु 'राम'मित्यादौ द्विमात्र-
वारणाय ।

लशङु । समाहारद्वन्द्वः । अतद्धिते किम् ? 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे'—कर्णिका ।
किञ्चफलन्त्वादिवृद्धिः स्यात् । आदिग्रहणाद्बृहः षाकनो न । तस्य किञ्चे गुणो न स्यात् ।
तस्माच्छ । पुंसीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । पुंसो विहितस्येत्यर्थः । 'तत्र विद्यमाना-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अमि पूर्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी'त्युपतिष्ठते, तच्च पञ्चम्यन्तं,
षष्ठ्यन्तं वा, आद्ये—तदादेः परीभूतो योऽभ्यच् तस्मिन्परतः पूर्वरूपमित्यर्थः । अन्ये—अगन्त-
तदादेरभ्यचि परतः पूर्वरूपमित्यर्थः । अत एव—'हे देवदत्त ! अम्' इत्यादावनेन पूर्वरूपं न ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

निरवकाशस्तथापि फलाभावात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः । वृत्तिकाराद्युक्ताह—पूर्वसवर्ण इति ।
द्विमात्रेति । तदादीत्यर्थः । तेन 'कुमारी'मित्यादौ त्रिमात्रसङ्ग्रहः । अत्र कृष्ण शास्त्रि-दण्डयुक्तं यथा
चिन्त्यं तथा भावप्रकाशे स्पष्टम् । समेति । वृत्तौ तु इतरेतरद्वन्द्वपरतया तद्विवरणं बोध्यम् । यत्तु 'चूडालः'
'लोभश' इत्यपि प्रत्युदाहरणमिति शास्त्रिदण्डिप्रभृतयः, तत्र, तत्रेत्वे फलाभावात्, तद्धनन्नाह—कर्णेति ।
यत्तु—'एङ्ङस्वा'दितिवदाक्षिसप्रकृतेः 'पुंसी'ति विशेषणमिति शास्त्र्यादयस्तत्र, प्रागुक्तरीत्या प्रसिद्धा-
क्षेपासम्भवाद् । यद्यपि स्वोक्ताक्षेपः सुवचस्तथापि तत्र गौरवादाह—पुंसीतीति । व्यत्ययेनेति भावः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

द्विमात्रेति । 'पूर्वसवर्ण'इत्यनुवृत्तेः प्रमाणत आन्तर्येण प्राप्तस्य वारणायेत्यर्थः । पूर्वसवर्णदीर्घेण-
सिद्धेरेतदारम्भसामर्थ्यात्पूर्वसवर्णः प्रमाणतोऽन्तरतमोऽपि न भविष्यतीति तु वक्तुमशक्यं,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तदप्राप्त्या लोपस्य नानवकाशत्वमिति बोध्यम् । द्विमात्रेति । 'कुमारी'मित्यादौ त्रिमात्रार्थश्चेत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

द्विमात्रवारणायेति । न चैवं पूर्वसवर्णदीर्घेण सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यमिति वाच्यं, 'गौरी'इत्यादौ

ॐ वरवर्णिनी ॐ

किञ्चफलन्त्विति । न च 'बुञ्छ'णितिवृत्तं ब्राह्मादिभ्यः कको विधीयमानस्य किञ्चसामर्थ्या-
दादिककारस्य नेत्त्वमिति कल्पनात्कर्णिकादौ न दोष इति वाच्यम्, ककि ककारद्वयोच्चारणसामर्थ्यात्-
अन्त्यककारस्य नेत्त्वमित्येवं कल्पनाया अप्यापत्तेरादिककारस्येत्वापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् । 'केण'इत्यादि सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यादादिककारस्येत्वाच्चावारणे तु दोषश्चिन्त्य इत्यस्मद्गुरुचरणाः ।

ननु 'लशक्तद्धित' इत्यत्र 'कतद्धित' इत्येव सूच्यतां, किं लशङ्ग्रहणेन ? न च शबादौ कथं
शकारादेरित्सञ्ज्ञेति वाच्यं, शकारस्थाने छकारं कृत्वा 'लुङ्' इत्यनेनैव तत्सिद्धेः, व्यु-व्युडादौ तु 'युल्'-
'य्यु'लित्वेवं करणेन लकारस्य हलन्त्यमित्यनेनैवेत्सञ्ज्ञेति चेन्न, छकारस्यायनेयीनीयिय इति ईयादेशापत्तेः,
न च फडादिः साहचर्यात्तद्धितछकारस्यैव तदादेश इति वाच्यं, 'मत्वर्थाच्छ' इति कृतसञ्ज्ञकछत्ययेऽपि 'मत्व-
र्थाय' इत्यादौ तदादेशप्रवृत्तेरिति सङ्केतः ।

तस्माच्छस इति । अत्र पुंसीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी, 'शस'इत्यवयवषष्ठी, तत्पदेन पूर्वसवर्णदीर्घः परा-
मृश्यते, तेन पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य पुंवाचकाद्विहितशसवयवस्य नत्वमित्यर्थे—दीर्घात्तमवशिष्टस्य शसवयव-
सकारस्य नत्वेन रामानिल्यादिसिद्धिः । तथा च सकारस्य नत्वमिति फलितोर्थः ।

ननु शस इतिषष्ठ्या अवयवार्थकत्वे तत्र—'तस्मा'दितिपरिभाषोपस्थित-परस्येत्यस्यान्वयो न स्यात्प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् । शशब्दस्य शसवयवे लक्षणायामपि न तत्र तदन्वयः, 'पदार्थः पदार्थेना-

द्विहितस्येत्यर्थो वा । तस्मादिति किम् ? एतान् गाः पश्य । 'पुंसि' किम् ? मतीः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तत्र विद्यमानादिति । पुंस्त्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्येणोच्चरिताद्विहितस्येत्यर्थः, 'प्रधानाप्रधान' इति न्यायात् । अत एव 'राजकुमारीः पश्ये'त्यादौ नानेनादेशः । अन्यथा राजकुमारीशब्दस्य पुंस्त्वावच्छिन्नविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वेन 'तस्माच्छसो न' इति नलं दुर्वारं स्यात् । एतान् गाः पश्येति । 'अकः सवर्ण' इतिसूत्रादीर्घपदमनुवर्त्य पञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणमय्य दीर्घात्-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'अतिखट्वा' नित्यादिसिद्धये आह—विहितस्येति । यथाश्रुतमेव ततोऽपि लाघवाच्चोजयति—तत्रेति । 'वाक्यैकदेश'न्यायेन प्रयोग इति भावः । शसः किं ? 'रामाः' ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

'वाच्छन्दसी'त्यत्रानुवृत्त्यर्थं सामर्थ्यस्योपपत्त्यात् । तत्र विद्यमानाद्विहितस्येति । अत्र पक्षे 'पुंसी'ति-पञ्चम्यर्थकल्पना नास्ति, पूर्वसवर्णदीर्घे कृते पुंसि विद्यमानात्परो वा शस् न सम्भवत्यतः परविशेषणं विहाय 'विहितस्येत्युक्तम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

'वाच्छन्दसी'त्यत्रानुवृत्त्यर्थेन । दीर्घे कृते परत्वासम्भवाद्वाह—विहितेति । यद्यपि सकाररूपावयव-विशेषणत्वेनासम्भवः सुपरिहरस्तथापि सुपुरुषा स्त्रिय'इत्येतद्व्यावृत्तये तदुक्तमिति बोध्यम् । एतानिति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

त्रिमात्रप्रवृत्त्यर्थत्वात्, 'वा छन्दसी'त्यनेनैकवाक्यार्थत्वाच्च ।

तस्माच्छसः । ननु 'तस्मा'दिति मासु, 'अक' इत्यनुवर्त्याकः परस्य नलविधानेन 'लिह' इत्यादावदोषात् । न चादेः परस्येत्यादेर्नकारे 'हरी'नित्यत्र दीर्घश्रवणानापत्तिः, 'शसः सो नः पुंसी'ति न्यासेनादोषात्, अकः परस्य शसः सस्य न इत्यर्थः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेन बाधः स्यादिति तु न शङ्क्यम्, पूर्वसवर्णदीर्घेऽकः परस्य शसो-ऽसम्भवेनोक्तन्यायाप्रवृत्तावनवकाशत्वेन तं बाधित्वा नले प्रवृत्ते पश्चात्तत्प्रवृत्तेः ।

ननु 'तितऊ'नित्यत्रोत्सर्गे कृते नलचारितार्थ्यादुक्तन्यायेन तस्य बाधे पुनरप्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् ; 'अक' इत्यस्य सकारविशेषणत्वेनादोषात् । अक् च सामर्थ्यात्प्रत्ययानवयवस्तथा च पूर्वसवर्णदीर्घोत्तरमेव नलप्रवृत्तिरिति न कश्चिद्दोष इत्यभिप्रायेण शङ्कते—तस्मादिति किमिति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ऽन्वेति, न पदार्थैकदेशेने'ति न्यायविरोधात् । किञ्च तत्र पठ्या अवयवत्वार्थकत्वेऽपि शसोऽवयवस्य स्थाने नत्वमित्यर्थो न सिध्यति, शस इत्यत्र अवयवपष्ठोत्वे स्थानपष्ठोत्वायोगादिति चेदुच्यते, अवयवपष्ठोत्वेऽपि तत्र परस्येल्-स्थान्वये बाधकाभावः, तस्य प्रकृत्यर्थे शस्यप्यन्वयात् । एवं पठ्या अवयवार्थकत्वेऽपि—शसवयवस्य स्थाने इत्येवमर्थे [स्थानार्थलाभेऽपि] न बाधकं, तस्मादितिपरिभाषयोपस्थितपष्ठ्यंशेनैव तल्लभात् । किञ्च शशशब्दस्य स्वायत्वे लक्षणायामपि तत्र परस्येल्स्थान्वये न किमपि बाधकं, निरूप्यनिरूपकभावातिरिक्ते एव 'पदार्थः पदार्थेनावेती'ति न्यायस्य प्रवृत्तिस्वीकारादिति तत्त्वविदग्नेसरास्त्रिपाठिचरणा व्याचक्षतेतराम् ।

गाः पश्यति । नन्वकःसवर्ण इत्यतोऽङ्गपदमनुवर्त्य पुंसि विद्यमानादगन्ततदादेः परस्य शसः सकारस्य नत्वमित्यर्थे'गा'इत्यादौ न दोषः, तत्र हि प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमात्वेऽन्तवद्भावेन आकारान्ते तदादित्वेऽपि सकारमात्रस्य शस्त्वाभावात्, गकारान्ते त्वगन्तत्वस्यैव विरहात्, 'रामा' नित्यत्र तु दीर्घात्पूर्वं प्रतिपदोक्तत्वा-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

परीभूतो यश्शस्सकारस्तस्य नकारादेशस्यादित्यर्थेन 'लिह' इत्यादौ दोषो नास्तीति प्रश्नकर्तुराशयः । वस्तुतस्तु दीर्घपदमनुवर्त्य पञ्चम्यन्तेन विपरिणामेऽपि तस्य शक्येवान्वयः स्यात्, तथाच 'गाः पश्ये' त्यादौ दीर्घात्परीभूतशसोऽभावेन नायं प्रश्नकर्तुराशयः । न चा 'कःसवर्ण' इति सूत्रादक इत्यनुवर्त्यकः परीभूतो यश्शस्सकारस्तस्य नः स्यादिति प्रश्नकर्तुराशय इति वाच्यं, 'गाः पश्ये' त्यादौ अगव्यवहितोत्तरलविशिष्टशसोऽभावेन 'गाः पश्ये' त्यादिदोषकथनासङ्गत्यापत्तेः । न च 'तस्माच्छसो नः पुंसी' त्यत्र 'च्छसो नः पुंसी' ल्यनन्तरं सकारम्प्रश्लिष्यागव्यवहितोत्तरलविशिष्टो यः शस्सकारस्तस्य नः स्यादिति प्रश्नकर्तुराशय इति वाच्यम्, एवन्तर्हि 'लिह' इत्यादावेव दोषसत्त्वेनैतान् गाः पश्येति पर्यन्तमनुधावनासङ्गत्यापत्तेः, तस्मादीर्घपदमनुवर्त्य सकारम्प्रश्लिष्य दीर्घात्परीभूतो यश्शस्सकारस्तस्य नः स्यादिति प्रश्नकर्तुराशयः । अन्ये तु—'शसो नुमुंसी' ति न्यासः कियते, 'अक' इति पद-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

न्रत्वे पश्चादीर्घे च रूपसिद्धिः, 'प्रथ्य' इत्यादावपि प्रतिपदोक्तवान्नत्वात्पूर्वं यणि अगन्तवविरहाद् दोषः, एवं 'लिह' इत्यादावप्यगन्तत्वं नास्तीति तस्मात्पदं व्यर्थमिति चेन्न । 'अचः परस्मि' त्रित्यत्र पञ्चमीसमासाश्रयणेन—इकारेण सहितः सेः, तस्माच्छसि—'सय' इत्यत्र स्थानिवद्भावेनागन्तवान्नत्वाभावाद्यं तदावश्यकत्वात् । किञ्च—नृशब्दादाचारकिवन्ताद्धिचि शसि 'नर' इत्यादौ, 'विश्वप' इत्यादौ च नत्वाभावाद्यं तस्मादित्यस्मद्गुरुचरणाः । नन्वेवमपि 'शसोऽन् पुंसी' ति न्यासेन पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वमनादेशे ततो दीर्घे सर्वलक्ष्यसिद्धिः, 'गा' इत्यत्रापि अनादेशं बाधित्वा 'औतोम्शसो' रित्यात्वे कृते लक्ष्यसिद्धेस्तस्माद्ब्रह्मणं व्यर्थमेवेति चेन्न, 'बहुश' इत्यादौ 'बह्वल्पाया' दिति विहितस्य शसोऽनादेशापत्तेः ।

केचित्तु—'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इत्यतः 'प्रथमयो' रित्यनुवृत्त्या प्रथमाद्वितीयासम्बन्धित्वाभावात्तद्धितशसो नाऽनादेशः, यदाऽचीत्यनुवर्त्याजादेः शसो ग्रहणात्तद्धितशसो नाऽनादेश इत्याहुः ।

परे तु—अनादेशे पदधातोर्ध्वगर्थे के तत आचारकिवन्तात्कर्त्तरि किपि—अहोपे प्रातिपदिकत्वाच्छसि 'पद' इत्यत्र पञ्चमीसमासाश्रयणादहोपस्य स्थानिवत्त्वादनदेशापत्तिरतस्तस्मादित्यावश्यकं, प्रकृते पञ्चमीसमासाश्रयणे च तस्माद्ब्रह्मणमेवात्र मानम् । 'शसःसो नः पुंसी' ति न्यासे तु न कश्चिद्विषयः, तत्र हि—अकः परस्य शसःसकारस्य नादेश इत्यर्थेन—शसः सकारस्याकंपरत्वाव्यभिचारेऽपि अकपदानुवृत्तिसामर्थ्यादग्मात्रस्थानिकस्यैवाको ग्रहणेन 'गाःपश्ये' त्यादावोकारस्थानिकत्वेनागितरस्थानिकादकारात्परस्य नत्वाप्रवृत्तेरित्यस्मद्गुरुचरणाः प्राहुः ।

अत्र केचित्—ननु 'शसो नुमुंसी' 'शसो नुमुंसी' ति वा न्यास उचितः, अकपदानुवृत्त्याऽकः परस्य शसो नुक् नुन्वेत्याद्यर्थे—'आदेः परस्ये' ति परिभाषया शसोऽकारस्थानावयवे नुकि, 'मिदचोन्या' दिति परिभाषया च शसोऽकारान्तावयवे नुमि वा—पूर्वसवर्णदीर्घे संयोगान्तलोपेन सलोपे—'रामा' नित्यादिरूपसिद्धेः । 'लिह' इत्यादौ त्वकः परत्वाभावादेव न दोषः । 'गाःपश्ये' त्यादावोकारस्थाक्त्वाभावेन, 'औतोम्शसो' रित्यात्वे कृते तु—अकः परस्य शसोऽभावेन न दोष इति चेन्न, 'विश्वप' इत्यादावातो लोपे पञ्चमीसमासपक्षेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादकः परतया नुगाथापत्तेः । 'अष्टौ' इत्यत्र तु न नुगाथापत्तिर्दोषः, आत्वे कृते [जश्शसोः—] 'अष्टाभ्य औ' शिल्यौशादेशेऽपि आत्वस्य परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वेनाकः परत्वाभावेन नुगाद्यापत्तेरभावात् । एवञ्च विश्वप इत्यत्रैव दोषः । पञ्चमीसमासानाश्रयणे तु सुवचावेवैमौ न्यासाविति—प्राहुः । तदपरे न क्षमन्ते, तदप्राप्तियोग्येऽचारिताथ्यमूलकतत्क्रौण्डिन्यन्यायेन एतद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घ-बाधापत्त्या रामानित्यावसिद्ध्यापत्तेः । शतोऽधिकन्तु—अस्मत्पितामहश्रीस्नेहिरामशास्त्रिचरणनिबद्धशेखरत्रिपुरसुन्दर्यामनुसन्धेयम् । सदाशिवभट्टयादौ च विस्तरो बोध्यः ।

अट्कु । बाधितुमिति । तेन ‘पर्याणद्ध’मित्यत्र ‘उपसर्गादसमासेऽपी’ति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मनुवर्तते, तथाचाकः परीभूतो यश्चसस्सस्तस्य नुम् स्यादिति—‘लिह’इत्यादौ न कुत्रापि दोषः । पूर्व-सवर्णदीर्घाप्रतियोगेऽच्चारितार्थस्य, ‘अतित्वा’नित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घे कृते परादिवद्भावेन शस्त्वस्य

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्फलमाह—तेनेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अकः परो यः शस्त्वस्य न इत्यर्थेनादेःपरस्वेत्यकारस्य ने ‘सुषि चे’तिदीर्घे संयोगान्तलोपे ‘रामा’निति सिद्धा-वपि ‘हरी’निति न सिध्येत्, तदर्थमगन्तात्पुंसो विहितस्येत्यर्थे तु ‘येन ने’तित्यायेन दीर्घबाधापत्तिः । एतेन नुमि संयोगान्तलोपे, नुकि संयोगादिलोपे वा न दूषणमित्यपास्तम् । पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वादीर्घो-त्तरमपि नुमादेः प्राप्या ‘तत्कौण्डिन्य’न्यायप्रवृत्तेः सुवचत्वात् । वस्तुतः पूर्वसवर्णदीर्घान्तात्पुंसस्तदादेः परस्य शसोऽव्यवस्येत्यर्थो न्यायो, विहितेति तु फलितार्थकथनपरं, द्वितीयतदन्तविधिप्राप्तातिप्रसङ्गभङ्गाय वेति बोध्यम् ।

अट्कु । पर्याणद्धेति । ‘व्यवधायकस्य पदस्य गत्वाश्रयातिरिक्तद्वितमिन्नपरत्वे’ इति वक्ष्यमाणस्य ‘गत्वा-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अट्कुप्वाङिति । ‘रभाभ्या’मित्यनेन व्यवहितेऽप्राप्तविध्यर्थमिदम् । नन्वेवं ‘कृत्स्नं’ ‘मृत्स्ने’त्यादावडादि-व्यवधानाभावाण्गत्वाऽप्राप्तावपि ‘आदर्शेने’त्यत्र अडादिव्यवायस्यापि सत्वाण्गत्वापत्तिः, नच अडादिभिरेव व्यववाये इत्यर्थः, अडादिव्यवाये गत्वमित्यर्थस्यैव सूत्राक्षरैर्लभादिति चेन्न, प्रकृतसूत्रे ‘रभाभ्या’मित्यनुवृत्ते-स्तस्मादिति परिभाषयाऽव्यवहितत्वांशोपस्थित्या—रेफषकाराव्यवहितपरत्वं नकारे विशेषणमुपस्थाप्यते, ततश्च रेफषकाराभ्यां परस्य नकारस्य वर्णान्तरकृतव्यवधानराहित्यं लभ्यते, व्यववाये इत्यनेन चाडादिकर्तृकव्यव-धानवरत्वं नकारे लभ्यते, एवञ्च रेफषकाराव्यवहितोत्तरस्याडादिव्यवधानवतो नस्य गत्वमित्यर्थः पर्यवसन्नः । तत्र च व्यवहितत्वाव्यवहितयोर्विरोधात्सूत्रवैयर्थ्यमतः—अव्यवहितपदार्थ—वर्णान्तरकर्तृकव्यवधानशून्यत्व—घटक—वर्णान्तरे ‘व्यवाये’इत्यनेन अडाद्यतिरिक्तत्वमात्रं बोध्यते, तदेवमडादिव्यतिरिक्तत्वणैककर्तृकव्यवाय-शून्यस्य नस्य गत्वमित्यर्थलभेन आदर्शेनेत्यत्राडादिव्यतिरिक्तशकारेण व्यवधानाण्गत्वाप्राप्त्याऽऽदर्शेनेति रूपसिद्धेः । अतएव वार्तिककृता—आदर्शेनेत्यत्र,—‘अडाद्यतिरिक्तव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इत्यनेन गत्वं परिहृत्य—मदुक्ताशयेनैव—‘नवाऽतिरिक्तव्यवाया’दित्यनेन समाहितम् । नन्वग्रे भाष्येऽडाद्यतिरिक्त-व्यवाये गत्वमाशङ्क्य—‘चुटुतुलश्वव्यवाये ने’त्येव गत्वनिषेधप्रकरणे पठनीयेऽट्कुप्वाङित्यादिरीत्या सूत्र-करणादडादिभिरेव व्यववाये गत्वमित्यभिप्रेत्य—‘अटैव व्यववाये’इत्यर्थेन परिहृत्य, तदेवं त्वदुक्तोऽर्थो भाष्यासम्मत इति लभ्यते इति चेन्न, तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्, स्पष्टञ्चेदं शेखर एवेति—नागेशानुयायिनः ।

परे तु—(आदर्शेनेत्यादावडादिसहिततवर्गादियोगेऽस्य विध्यर्थत्वे तु—) ‘कृत्स्नम्’ ‘मृत्स्ना’इत्यादि-कतिपयलक्ष्येषु अडादिव्यतिरिक्तानां तकारशकारसकाराणामेव व्यवधानलाभात्—निषेधप्रकरणे ‘शस्त्वैर्व्यवाये’ इत्येव न्यासे करणीयेऽट्कुप्वाङित्युक्तेराडादिभिरेव व्यववाये इत्यर्थलभ इत्येव—‘अडादिभिरेव व्यववाये’इति भाष्यस्याशय इति—सा नैकदेश्युक्तिः, आपाद्यमानन्यासस्य लघुत्वात् । एतद्भाष्याशयवर्णनपरैव ‘अडाद्य-तिरिक्तव्यवाया’दिति वार्तिककारोक्तिः । किञ्च—ड्याप्तातिकादित्यत्र षष्ठ्यंशवैकल्यवदत्र विरोधादव्यवहितांश-विकलैव तस्मादिति परिभाषोपपत्तिश्चेत्, तथाच अडादिव्यवाये गत्वमित्येवार्थः स्यादित्यादर्शेनेत्यत्र गत्वं दुर्वारम् । यद्वा—अव्यवहितांशोपस्थितावपि प्रकृतसूत्रे परिभाषोपस्थिताऽव्यवधानांशस्य, सूत्रोक्तव्यवायस्य च (धर्मस्य) परस्परं विरोधेऽपि धर्मिणामडादीनामन्यैवर्णैः सहैकत्र प्रयोगदर्शनाच्च परस्परं विरोधः । ‘तदेवम्—अडाद्यतिरिक्तव्यवायशून्ये’ इत्यादि नागेशोक्तं न युक्तम्, किन्तु अडादिकर्तृकव्यवायातिरिक्त-व्यवायशून्यस्य नस्य गत्वमित्येवार्थः प्रकृते स्यात्, तथाच अडादिकर्तृकव्यवायातिरिक्तो व्यववायः—मृत्स्नेत्यादौ, तदतिरिक्तव्यवायो रामेणेत्यत्रेति गत्वं सिद्ध्यति । ‘मृत्स्ने’त्यत्र च न गत्वम् । एवञ्च आदर्शेनेत्यव-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अगव्यवहितोत्तरत्वस्य च सत्त्वेन कृते चारितार्थस्य सत्त्वात्तत्कौण्डिन्यन्यायेन नुमा पूर्वसवर्ण-दीर्घस्स्यादिति प्रश्नकर्तुराशयः । तथाच 'शसो नःपुंसी'त्येव न्यासः कर्तव्यः, तत्राक इत्यनुवर्त्य सकारश्च प्रशिष्य अगन्ततदाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टो यश्शसस्सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसीत्यर्थः कर्तव्यः । अथवा दीर्घपदमनुवर्त्य दीर्घात्परीभूतो यश्शसस्सकारस्तस्य नः स्यादित्यर्थः कर्तव्य इति—'एतान् गाः पश्ये'त्यादौ दोषः स्यादित्युत्तरकर्तुराशयः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

णत्वं दुर्वारम्, अडादिकर्तृकव्यवायातिरिक्त-कृत्वादिस्त्रील्यव्यवाय-शून्यत्वस्य आदर्शेनेतिव्यवाये सत्त्वात् । अडाऽपि तत्र व्यववायसत्त्वात् । तदतिरिक्तशकारेणव्यवायोऽपीति त्वन्यदेतत् । एवञ्च शेखरोक्तः—अडाद्यतिरिक्तव्यवहितस्येत्याद्यर्थमाश्रित्यादर्शेनेत्यत्र णत्वस्य परिहारो न युक्तः, अव्यवधानपदार्थघटक-व्यवधानकर्तृतयाऽऽक्षिप्तस्य वर्णस्य शाब्दे मानामावेन तत्राडाद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्यात्यन्तमयुक्तत्वात् । तथासङ्कोचे रषाम्बामित्यस्य व्यवर्त्तत्वाच्च, किन्तु भाष्योक्तरीत्याऽडादिमिरेव व्यववाये नान्यैरित्याद्यर्थलामादेव तत्र न णत्वमित्याहुः ।

इदमत्र तत्त्वम्—अत्र 'आदर्शेनेत्यादिना' एतद्वाचिकमत'मित्यन्तेन वाचिकमतमुद्भाव्य-तस्यैकदेशयुक्ति-प्रत्युक्तिरूपत्वं शेखरकुनाऽवधारितं—तत्र युक्तम्, अव्यवहितोत्तरपक्षित्या तद्व्यवहितपदार्थेऽट्कुप्वाङ्-नुम्कर्तृकव्यवायातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे-अट्कुप्वाङ्-नुम्कर्तृकव्यवायातिरिक्त-व्यवाय-शून्यस्य नस्य णत्वमित्यर्थस्यैव निष्पत्त्याऽऽदर्शेनेत्यत्र णत्वस्य दुर्वारत्वात्, अट्कुप्वाङ्-नुम्कर्तृकव्यवायातिरिक्तो व्यववायो'मृत्सना' 'कृत्स्नम्' 'आर्घ्यो'दित्यादौ, तच्छून्यत्वस्य आदर्शेनेत्यत्र सौलभ्यात्, अडादिव्यवायस्यैव तत्र सत्त्वात् । शेखरोक्तः—अट्कुप्वाङ्-नुमतिरिक्तव्यवायशून्येत्याद्यर्थस्तु न युक्तः, नियामकशास्त्रेण-नियम्यशास्त्रे सङ्कोचात्प्राप्तयत्र यत्र-कार्यं भवति, तत्र तत्र सङ्कोचानन्तरमपि नियामकशास्त्रप्रवृत्तेरौचित्यात् ; व्यववाये भवति चेत्तर्हि अडादिकर्तृक-व्यवाये एवेति नियमस्यैव लभ्यात् । एवञ्चादर्शेनेत्यत्र नियमेऽपि णत्वप्राप्तिरस्त्येव, भाष्ये—'एतैरेव व्यववाये' इत्यत्रैवकारो भिन्नक्रमः—एतैर्व्यवाये एवेति तदर्थः, नत्वेतैरेव व्यववाये नान्यैरित्यर्थः । अत एव नियम-प्रदर्शनानन्तरं 'मिह कस्मान्न भवति ?—आदर्शेनेति, अट्कुप्वाङ्-नुमत्प्राप्त्येत्येव,—इति शङ्कितं भाष्ये । ततः—'शर्व्वव्यवाये ने'त्येव सिद्धे 'अट्कुप्वाङ्'ति गुरुभूतन्यासकारणेन—'एतैरेव व्यववाये नान्यैरिति लभ्यते इति—समाधानं कृतम्, न तु नियमेनादर्शेनेत्यत्र णत्ववारणमुक्तमिति—आदर्शेनेत्यत्र णत्वस्य वारणमित्यमेव बोध्यं, न शेखरोक्तनियमेनेति ।

नात्र भाष्यवाचिकयोर्मतभेदः, किन्तु ऋवर्णात्रस्येतिवाचिकप्रत्याख्यानय 'व्यवाये' इति योगो विभज्यते'व्यवाये नस्य णत्वं भवती'ति तदर्थः । ततः 'अट्कुप्वाङ्-नुम्' इति लुप्तरीत्यान्तं—नियमार्थम् । तथा च नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य-नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापक-आक्षरसामाना-यिकत्व-धर्मा-ऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने व्यववाये सङ्कोचेन—मातृणामित्यत्र 'व्यवाये' इत्यनेन णत्वं सिद्धं भवति । भाष्योक्तस्य 'शर्व्वव्यवाये ने'त्यस्य निषेधप्रकरणे 'स्तुश' इति पाठ्यं,—रषाम्बां परस्य सकारतवर्गशकारपरस्य न णत्वमिति च तदर्थ इति तात्पर्यम् । तेन आदर्शेनेत्यादौ न णत्वमिति भाष्यवाचिकग्रन्थाशय इत्याहुः । परत्वेवकारघटिते एव न्यासे तात्पर्यं वदन्ति, तदा तु आदर्शे-नेत्यत्र न णत्वमिति स्पष्टमेव लभ्यते, स्पष्टञ्चेदं सदाशिवमद्वीये ।

तदयमत्र निर्गलितोऽर्थः—नियमेनान्यस्य व्यावृत्तिर्भवति, न तु स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कस्यचित्, यथा समासग्रहणकृतनियमेन समासव्यतिरिक्तस्य वाक्यस्यैव नियमेन व्यावृत्तिर्न तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्य-तावच्छेदकावच्छिन्नस्य—समासस्थापि—नियमेन प्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिर्भवति, एवमट्कुप्वाङ्-नुम्भिरिति-नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाडादिव्यवहितनत्वावच्छिन्नातिरिक्तस्यैव मृत्सनेत्यादेर्व्यावृत्तिः स्यात् न तु-नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य अडादिव्यवहितनस्याऽदर्शेनेत्यादेरिति—नियमेनादर्शेनेत्यत्र णत्व-वारणं शेखरोक्तमयुक्तमेव । आदर्शेनेत्यत्र णत्ववारणन्तु—'शस्तैर्व्यवाये' इत्येव लघुन्यासेन सिद्धेऽट्कुप्वाङ्-नुमेति

णत्वसिद्धिरिति भावः । अयोगवाहानामिति । न विद्यते—योगो—वर्णसमाम्नाये—येषां तेऽयोगाः, अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थः । ते च ते वाहयन्ति—प्रयोगं निर्वाहयन्ति—ते वाहाः । ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः । अत एव ‘उरःकेणे’त्यादौ विसर्गव्यवधानेऽपि णत्वसिद्धिः । तदुक्तं भाष्ये—‘नार्थो नुम्वहणेन—अनुस्वारे कृतेऽङ्व्यवाये इत्येव सिद्ध’मिति ।

‘आदर्शेने’त्यादौ तु नातिप्रसङ्गः, अडतिरिक्तव्यवायात् । ‘तस्मा’दित्युपस्थितं निर्दिष्ट-ग्रहणमेतत्समभिव्याहारे—‘अडादिव्यतिरिक्ताव्यवहित’परम् । तदुक्तं—‘णवेऽन्यव्यवाये प्रति-षेधो वक्तव्यो, न वा—अन्येन व्यवेतत्वा’दिति ग्रन्थेन । एतदुत्तरम्—‘अटा व्यवायसत्त्वा-त्प्राप्नोत्येव !, अटैव व्यवाये इत्यर्था’दित्यादि भाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरम् । ‘चुटुतुल-शर्य्यवाये ने’ति प्रतियोगिज्ञानसापेक्ष-निषेध-बोधक-गुरुन्यासेन सिद्धे ‘अट्कुप्वाङ्’इत्युक्त्या-‘एतैरेव व्यवाये’ इत्यर्थं वदता—तस्यास्तदुक्तित्वध्वननात् ।—एतद्वार्तिकमतम् ।

अभिनव-चन्द्रिका

अडादिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरमिति । चिन्त्यमिदम्,—अट्कुप्वाङ्सूत्रेऽव्यवहितशेषस्य बाधा-
चिदस्थिमाला

अयोगवाहपदमन्वर्थमित्याह—न विद्यते इति । अत एव—तेषामकारोपरि पाठेनादत्वादेव । अत्र मानमाह—तदुक्तमिति । ‘रषाभ्या’मिति पञ्चम्या व्यवहितेऽप्राप्ताविदमेकं वाक्यं विध्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—आदर्शेनेति । तत्र तावद्वाचिकमतेनाह—अडतिरिक्तेति । ननु तावतापि तस्य निवारकं किमत आह—तस्मादिति । तदुपस्थितिलब्धमित्यर्थः । तदुक्तं—वाचिककृता । अग्रिमभाष्यविरोधं परिहरति—एतदिति । ‘इत्यादी’त्यस्य ‘ने’ति शेषः ।

ननु नेदं सिद्धान्ताशयकं, तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, तथा सत्युक्तार्थाज्ञानेन शङ्कायामपि तत्प्रकाशनस्यैवौचित्याच्च, अत उभयोरप्युक्तिरन्याशयैवेति शङ्कावत्तस्यापि तत्त्वमेवेत्याशयेन तत्र हेतुमाह—चुटुत्विति । गुरुत्वसम्पत्तये आह—प्रतियोगीति । इत्युक्त्येति । तत्सामर्थ्याल्लब्धमित्यर्थः । लाघवार्थं तथा न्यासे तु नोक्तार्थसिद्धिरित्याह—तस्या इति । समाधानपरभाष्योक्तिरपीत्यर्थः ।

नायं सिद्धान्त इत्याह—एतदिति । इतो लाघवात्—यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादेतत्खण्डनाय प्रवृत्तेश्च

सदाशिवभट्टीयम्

अथप्रत्ययातिरिक्त्येत्यर्थः; प्रत्याख्यानेन फलाभेदायेति—निषेधप्राप्तिरत्रेति बोध्यम् । योगार्थस्येष्टपृष्ठलकारे-ऽतिप्रसङ्गाद्रूढ्यर्थमाह—तत्रानुस्वारेत्यादिना । उरःकेति । उरसि क यस्य, उरःकायतीति वा—विग्रहः ।

अन्येन व्यवेति । उक्तयुक्त्यनङ्गीकारेऽयमर्थो न स्यात् । न्यासेन सिद्धे इति । न च ‘चुटु’-

विषमपदविवृतिः

अट्कुप्वाङ् । तदुक्तित्वध्वननादिति । वस्तुतस्तु ‘कृत्स्नं’ ‘मूर्ध्नि’ ‘आम्रं’दित्यादौ णत्ववारणाय

वरवर्णिनी

गुरुन्यासात्—‘आक्षरसमासाधिकवर्णकर्तृकव्यवाये नस्य णत्वं चेत्तर्हि अडादिकर्तृकव्यवाये एव नान्यत्रे’ति नियमेनेति बोध्यमिति मान्या व्याचक्षते ।

नियमत्वञ्च—यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वं, वै० ‘स्वीयविधेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधायकत्व’ ‘स्वीयो-द्देश्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वो’ भयसम्बन्धेन । ‘वृद्धिरेची’त्यस्य ‘आहुण’इति सूत्रवैशिष्ट्य-वारणायाचः सम्बन्धः, ‘ओमाडोश्चे’त्यस्य ‘एङि पररूप’मितिशास्त्रवैशिष्ट्यवारणाय द्वितीयः सम्बन्धः । अर्थवच्छास्त्रविशिष्टत्वात्समासग्रहणस्य नियमत्वं, ‘व्यवायेपी’ति शास्त्रविशिष्टत्वाच्च ‘अट्कुप्वाङ्’नुम्भि’रित्यस्य नियमत्वमिति—सङ्क्षेपः । अस्य समन्वयः स्वयमूहनीयः ।

भाष्ये तु 'रषाभ्या'मिति सूत्रे 'ऋवर्णान्नस्ये'त्यस्य प्रत्याख्यानाय—'व्यवाये' इति योगं विभज्य 'अट्कुप्वाङ्नुम्भि'रित्येतत्—'एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यै' रित्यर्थकं व्याख्यातम् । तदा तु 'आदर्शेने'त्यादौ प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तद्विकलांशस्योपस्थित्या अडादीतरत्नेनाऽव्यवहितपदार्थं सङ्कोचस्य कर्तुमशक्यत्वात् । 'तस्मि'न्निति 'तस्मा'दिति परिभाषे हि योऽंशो बाधितः सिद्धो वा तमंशमपरित्यज्यान्वांशविशिष्टे उपतिष्ठेते । यथा प्रत्ययविधौ 'परश्चे'त्यधिकारेण उत्तरत्वांशस्य सिद्धत्वात्तदंशरहिता 'तस्मा'दिति उपतिष्ठेते । एवं 'व्यवायेऽपी'त्युक्त्याऽऽव्यवहितान्शस्य बाधितत्वात्तदनुपस्थितौ तत्र कथमडादीतरत्नेन सङ्कोच इति विभाज्यताम् । तथाचादर्शेनेत्यादौ णत्वं दुर्बारमेवेति बोध्यम् । णत्वस्य प्राप्तिरेव नेति । इदमपि चिन्त्यमेव,—नियमस्थले हि 'नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यश्च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रे सङ्कोचं कृत्वा नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्ति'रित्येकः पक्षः । अथवा 'निरुक्तरूपावच्छिन्ने नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचं कृत्वा नवश्चाध्याहृत्य नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्ति'रित्यपरः कल्पः । तथाच प्रकृते आद्यकल्पे—'व्यवायेऽपी'तिनियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य—नियामकशास्त्रीयो-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सिद्धान्तमाह—भाष्ये त्विति । पाठकमादार्थक्रमो बलीयानितिन्यायेनाह—व्यवायेपीति । विभज्य—'तत्र णत्वं विधाये'ति शेषः । छान्दसो भिसो लुगिति सूचयन्नाह—नुम्भिरिति । तदर्थमेवाह—अक्षरेति । नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । व्याख्यानमिति । एतेनोक्तरीत्या योगविभागेन विनापि निर्वाहः सुकर इति दण्डशुक्तं, 'वस्तुतो व्यवायेऽपीति न कार्यम्—उक्तशापकात्तत्र निर्दिष्टाङ्ग-विकल्पपरिभाषोपस्थितिः, अट्कुप्विति तु पूर्ववन्नियमार्थ'मिति शास्त्रयुक्तश्चापास्तम् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैरिति । न चैवं 'रामेणे'त्यादौ दोषः, आक्षरसमाम्नायिकाकारादिभिः

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

इत्याद्युक्तौ मृत्तेत्यादाविवादशेनेत्यादावपि णत्वं वारितं स्यात्, एवञ्चादर्शेनेत्यत्र णत्वसिध्यर्थमेव तथा ['चुडुतु' इत्यादिरीत्या सूत्रकृता—] नोक्तमित्येव कुतो न स्यादिति वाच्यं, 'चुडुतु'—एवमुक्तावपि 'रषाभ्या'मिति पञ्चमीनिर्देशाव्यवधानमात्रे अप्राप्तावेतैरेव व्यवधाने न भवति, आदर्शेनेत्यत्राडादि-सहितव्यवधाने तु भवत्येवेति नियममुखेन वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः । यद्वा 'शर्व्ववाये'ने'ति शेष-भाष्यस्य तवर्गाणनुक्त्योपलक्षणतयैवोद्द्योते व्याख्यातत्वेन मात्रपदविशिष्टन्यासेपि तात्पर्यं बोध्यम् । न्यासश्च निषेधप्रकरणे, स चेत्थं 'नभू'इति प्रकरणे 'पदेन व्यवाये चुडुतुलशर्मात्रेणे'ति । विधिप्रकरणे च 'रषाभ्या'मित्यस्यानन्तरम्—'आङ्'इति पञ्चम्यन्तस्याधिकारः कार्यः, शर् च—अयोगवाहभिन्नः, तुसाह-चर्थात्, तेन क्रिमिशब्दादाचक्षणणिजन्तात्किमि क्रिमिशब्दस्यान्शब्देन पञ्चसमासे शसि अहोपे [अनुस्वारे] 'क्लिङ्गः पश्ये'त्यत्र शरा [अनुस्वारेण] व्यवायाणत्वं न स्यादिति फलभेदो न । अत्र न्यासे एकोन-विंशतिर्मात्रा, विंशतिर्वा, यथान्यासे सप्तदशमात्राः, नुम्यग्रहणत्यागे पञ्चदश वेति गौरवमभिप्रेत्य गुरुन्यासे-त्युक्तम्, आद्ये कल्पे तु मात्रपदभावेन पञ्चदश तास्तथापि सुविन्यस्य लघुभिन्नैत्यर्थ इति न दोषः । प्रतिपत्ति-गौरवादस्यैकदेशयुक्तित्वम् । प्राप्तिरेव नेति । ननु निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे—व्यवाये णत्वम्भवत्यडादि-

ॐ विषमपदविबुद्धिः ॐ

तु नैवं, 'व्यवायेने'ति लघुन्यासेन सिद्धेऽट्कुपुग्रहणमेतैरेव व्यवाये इत्यर्थकं भविष्यतीति सूपपत्रं भाष्यम् । आक्षरसमाम्नायिकैरिति । वर्णैरित्यर्थः । अजभागे तु न वर्णत्वम् ।

गत्वे इति । णकारे इत्यर्थः ।

पदान्तस्य । ‘न भाभू’ इति सूत्रानेति वर्तते । अत्र सूत्रे ‘अनन्तरस्ये’-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इदयतावच्छेदकव्यापकाक्षरसामान्याधिकलावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचं कृत्वा—‘अट्कुप्वा’ङित्यस्य विधाय-
कत्वे आदर्शनेत्यत्राट्कुप्वाङित्यनेन णलस्य दुर्वारत्वात्,—‘अट्कुप्वा’ङित्यत्र वा ‘ऽडादिकर्तृकव्यवधान-
वद्भिन्नो य आक्षरसामान्याधिककर्तृकव्यवधानवान् तस्य नस्य णलं न भवती’ति निषेधमुखेन प्रवृत्तौ—
‘व्यवायेपी’त्यनेन आदर्शनेत्यादौ णलस्य दुर्वारत्वात् । अत एव ‘रषाभ्या’मिति भाष्ये—‘मातृणामि’त्याद्यं
‘रषाभ्या’णले ऋकारग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमुक्त्वा—‘अट्कुप्वा’ङिति योगविभागेन नियमं च स्वीकृत्य
तद्वार्तिकश्च प्रत्याख्याय—‘अट्कुप्वा’ङिति सूत्र—आदर्शनेत्यादौ णलवारणाय—‘अटा व्यवाये णले-
ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति वार्तिकमुक्तम् । अन्यथा पूर्वसूत्रे एव ‘आदर्शने’त्यादौ नियमेनैव
णलवारणादेतद्वार्तिकानुत्थानमेव स्यात् । अग्रे भाष्यकारेण चोक्तम्—‘व्यवायेपी’ति योगो विभज्यते,
अट्कुप्वाङिति नियमार्थमिति्यादि । अग्रे ‘अटैव व्यवधाने भवति,—किं वक्तव्यमेतत् ? नहि, कथ-
मनुच्यमानं गस्यते ? अङ्ग्रहणसामर्थ्यादिति, यदि हि अटा चान्येन च व्यवाये स्यादङ्ग्रहण-
मनर्थकं स्यात्, ‘व्यवाये णो भवती’त्येव ब्रूयात् । अस्ति चान्यदङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं, किम् ?,
योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्त्र माभूत्—‘कृत्स्नम्’ ‘मृत्स्ने’ति, यथेवं प्रयोजनं स्यात्—‘शर्व्ववाये ने’त्येव
ब्रूयात्—” इति भाष्ये समाहितम् ।

‘चुटुतुलशर्व्ववाये ने’ति मूलोक्तं चिन्त्यमेव, भाष्येऽदर्शनात् । तस्माच्छर्व्ववाये नेत्येव सिद्धे
‘अट्कुप्वा’ङिति गुरुन्यासकरणादट्कुप्वाङ्नुम्भिरेव व्यवाये णलं भवतीति सूत्रार्थ इति आदर्शनेत्यादौ
णलं न भवतीति । न च ‘शर्व्ववाये ने’ति न्यासकले ‘आप्त्रा’दित्यादौ णलं स्यात्, यथाश्रुतन्यासे
च अडादिव्यवधानाभावाणलं न स्यादिति फलभेद इति वाच्यं, ‘तुशर्व्ववाये ने’त्येव सिद्धे ‘अट्कु-
प्वा’ङिति गुरुन्यासकरणेन निरुक्तार्थस्य लाभात् । भाष्ये ‘शर्व्ववाये ने’त्यपि ‘तुशर्व्ववाये ने’त्यस्यैवो-
पलक्षणमिति दिक् ।

णकार इत्यर्थ इति । अयं भावः—णपदस्य णलावच्छिन्नाभिन्नो यो णपदवाच्यस्तत्र
शक्तिः, तथाच प्रत्ययप्रकृतिणपदजन्यबोधे णलावच्छिन्नस्य प्रकारीभूतलात्वप्रत्ययोऽपि णकारे
इति । अत एव ‘कुलं कस्मान्न भवती’ति भाष्येऽपि कुपदस्य कवर्गाऽभिन्नो यः कुपदवाच्य-
स्तत्र शक्त्या—कुलं कस्मान्न भवतीत्यस्य कवर्गः कस्मान्न भवतीत्यर्थः । तथाच ‘वृद्धिरादै’
जित्यादौ ‘कुलं कस्मान्न भवती’त्यस्य-सङ्केतसम्बन्धेन कुपदं कस्मान्न तिष्ठतीति प्रश्नाशय
इत्याहुः । परे तु शब्दब्रह्मवादिमते धर्मी सर्वत्रैक एव-सत्यज्ञानानन्दस्वरूपोऽखण्डोऽखण्डानन्दैक-
रसः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमानिति तस्य विधातुमशक्यत्वाद्धर्मा एव विधेयाः । तथाच कुलं कस्मान्न
भवतीति यथाश्रुतमेव समीचीनम् । प्रत्युत कुर्भवतीत्यादेरेव कुलं भवतीत्यर्थः कर्तव्यः, तथाच
‘णले’ इत्यस्य णकार इत्यर्थ इति व्याख्यानमसमञ्जसमेवेत्याहुः !

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रत्यायितानामाकारादीनामप्याक्षरसामान्याधिकलाभ्युगमात् । तर्हि ‘वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन
गृह्यन्ते’ इतिपक्षे ‘मातृणा’मित्यादावृकारैकदेशस्य रेफस्येव तदुत्तरभागस्य ऋकारेण सावर्ण्या-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

भिन्नैराक्षरसामान्याधिकैर्व्यवाये नेत्यर्थात् प्राप्तिरेव नेति । स्वसिद्धान्तभूते विधियुक्तेन प्रवृत्तिरिति पक्षे—त्वाक्षर-
सामान्याधिकातिरिक्तैः व्यवाये णलं भवत्यडादिभिर्व्यवाये णत्वम्भवतीत्यवार्थात्तस्य चात्र सत्त्वात्प्राप्तिरस्येव ।

किञ्च ‘व्यवायेपी’त्यनेन ‘कुशेने’त्यादौ णत्वापत्तिरनाक्षरसामान्याधिकाऽऽभवत्त्वा व्यवायसत्त्वादिति चेन्न,
‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि’ पूर्वत्र व्यवायेपीत्यपकृत्यते, रषाभ्यामव्यवहितपरस्याडादिव्यवाये ण इत्यर्थात्,
रषाभ्यामव्यवहितपरस्यानाक्षरसामान्याधिकव्यवाये इत्यर्थाच्च । व्यवायेपीति सूत्रे पूर्वसूत्रानुवृत्त्या ‘मृगेणे’त्यादौ

त्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोद्ध्या, 'अपदान्तस्येत्यनुवर्त्येतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

यस्मात्प्र । 'यस्मा'दिति—'तदादी'ति तच्छब्दाकाङ्क्षापूर्णाया । तदादीति । तत्—प्रकृतिरूपम्—आदिर्यस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थमाह—तस्मिन्प्रत्यये इति । 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इति न्यायेनात्रापि 'तस्मि'न्निति परिभाषाप्रवृत्तिः । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यम् ।

स्त्री इयतीति । इदम्शब्दाद्वतुपि वस्य 'किमिदम्यां वो घ'इति घादेशे तस्येयादेशे 'इदं किमो'रितीति 'यस्ये'ति लोपे ङीपि 'इयती' इति रूपम् । न च तत्र परतः

✽ अभिनव-चन्द्रिका ✽

अप्रवृत्तिर्बोध्येति । सर्वणलविधिकाण्डानन्तरं णलनिषेधकाण्डारम्भादिति भावः । प्रमाणा-
न्तरमप्याह—अपदान्तस्येत्यादि । यस्येत्यर्थः इति । प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रय-
निष्ठावयवतानिरूपक इति भावः ।

तस्मिन्प्रत्यय इति । तथाच 'खनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयावयवकल', 'स्वाव्यवहित-
पूर्वत्वै'तदुभयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टलमङ्गलमिति फलितम् । परिभाषाप्रवृत्तिरिति । औपश्लेषि-
काधिकरणबोधकसप्तम्यन्तघटितत्वरूप—तस्मिन्निति—परिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकान्तल-

✽ चिदस्थिमाला ✽

स्वं रूपमिति शास्त्रतोऽणदेः सञ्ज्ञाशब्दत्वावगमात्तत्र च शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्यैव भाव-
प्रत्ययवाच्यत्वादाह—णकारे इति । तदुक्तं हरिणा—'सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता । सञ्ज्ञाशब्द-
स्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभि'रिति । न्यायाप्रवृत्तिरिति पाठः । 'न्यायाना'मिति पाठे विषयभेदकृतं बहुत्वम् ।

अपेति । 'रषाभ्या'मित्यादौ षष्ठीसमासाभ्रमायाह—तदिति । तस्मिन्नित्यंशलाभबीजमाह—प्रत्येति ।
'प्रत्ययविधौ चापञ्चम्या'इतिनिषेधादत्र तदन्तग्रहणं न । नन्व'न्योपकारकत्वेन द्वयोर्गुणत्वाद्गुणाना'मिति-
न्यायेनात्र परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यादत आह—गुण इति । लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्थाबीजम् । ननु तदादिग्रहणात्के-
वलप्रकृतेरन्तरङ्गत्वं न स्यादत आह—प्रकृतीति । अत्र 'यस्येति चे'तिलोपापत्तिः । असिद्धवन्तु न,
'प्राग्भादसिद्धत्वं'मिति पक्षाभ्युपगमात् । 'इन्सोर'दितितपरकरणेन तदनित्यत्वात्सूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च ।
वस्तुतो रूपोदाहरणमेतत्, कायोदाहरणं तु ओयत इत्यादि (?) । 'स्त्री अं पश्ये'त्यादावियङ् स्यादिति ।

✽ ज्योत्स्ना ✽

जातिपक्षाश्रयणाद्वा अङ्ग्रहणेन ग्रहणे योगविभाजनियमावन्तरेणापि तत्र णलसिद्धिरिति चेन्न,
व्यक्तिपक्षे तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयस्य तुल्यस्थानप्रयत्नकरत्वाभावात्सावर्ण्याभावात् । पक्षान्तरे

✽ सदाशिवभट्टीयम् ✽

दोषः । पूर्वोक्तवार्तिकमतेष्वेवं सत्त्वेन तदात्विति विशेषोपादानकथनमिति तु चिन्त्यं, प्रत्याख्यानेति न्याय-
प्रवृत्तौ तु फलभेदात् न स्यादिति भावः । यस्मात्प्र । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्यो-
पकारे हि तथा भूयसि वर्तते'इतिन्यायशरीरम् । यस्मात्परो यः प्रत्ययो विधीयते तत्प्रत्ययोपदिल्लष्टतदाद्यङ्गमि-
त्यर्थेन सिद्धे परिभाषोपस्थितिर्मुधा, परनिमित्तकत्वन्तु परसत्ताशाप्यसत्ताकत्वेन सुलभमिति तु न वाच्यं, वक्ष्यते ।

✽ विषमपदविवृतिः ✽

यस्मात्प्रत्ययविधिः । 'गुणानां च'ति न्यायेन 'तस्मि'न्निति परिभाषाया अप्रवृत्तिमाशङ्क्याह—गुणः
कृतात्मेति । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते'इति न्यायः ।

✽ वरवर्णिनी ✽

इति रूपमिति । अयमाशयः—विधिग्रहणाभावे यस्यादिति पञ्चन्युपपत्तये दिक्छब्दाध्याहारे यसा-
त्परः प्रत्ययः—तस्मिन्प्रत्यये परे तदादि अङ्गसम्बन्धं स्यादिति सूत्रार्थनिष्पत्त्या 'स्त्री इयती'त्यादौ—स्त्रीशब्दा-

स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिरूपो दोषो न, यस्येतिलोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यं, व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः ।

तत्र हि—समानाश्रयत्वम्—असिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम् । अस्ति च ‘यस्येति’लोपापेक्षया ‘स्त्रिया’इति सूत्रेऽधिकस्य स्त्रीशब्दस्या-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सत्त्वादिति भावः । अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमिति । तत्त्वञ्च यत्किञ्चिदाभीयशास्त्रविशिष्टत्वं,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शास्त्रिदण्डिप्रभृतयस्तत्रेति ध्वनयन्नाह—स्त्रीशब्देति । आदिना ‘प्रथी इयती’त्यादौ यणपरिग्रहः ।

ननु प्रत्ययसापेक्षत्वमुभयोस्तुल्यमिति कथं तत्त्वमत आह—तत्र हीति । अधिकेति । इवर्णञ्च

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः । इयङापत्तिरूपो दोष इति । आदिपदा‘यस्येति चे’ति-लोपः । ‘वाम्नासो’रित्युत्तरसूत्रेऽम्शसाहचर्यात्स्त्रिया इयङ्निमित्ताजादिप्रत्ययस्य सुप्सञ्ज्ञकस्यैव ग्रहणादियङो वारणसम्भवात् । ननु समानाश्रयत्वं—समाननिमित्तकत्वं, तच्चेयङ्लोपयोस्तद्विनिमित्तकयोरस्त्येव, न, व्याश्रयत्वं व्याचष्टे—तत्र हीति । असिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तेति । अत्र

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

असिद्धत्वेनेति । स्थानिवत्त्वन्तु नोक्तं, पदसंस्कारे आदिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । वान्वयसंस्कारेण लोपे तत्प्राप्तावपीयङि ‘न पदान्ते’ति निषेधात् । नातिरिक्तेति । विकारकृतमतिरिक्तत्वं तु न, तेन जहि विंशका-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वस्तुतो ‘गुणानाञ्चे’ति न्यायो नात्र शास्त्रे समाश्रीयते इत्युक्तं प्राक् । इयङाद्यापत्तिरिति । आदि-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

द्वतुपः परस्य सत्त्वादङ्गसञ्ज्ञायां ‘स्त्रिया’ इतीयङापत्तिः । विधिग्रहणे तु—द्वयङ्लोपपञ्चम्या—यमुद्दिश्य प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्प्रत्यये तदादेः [—प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयनिष्ठाचवयवत्वनिरूपकसमुदायस्य—]—अङ्गसञ्ज्ञा भवतीत्यर्थेन वतुपः स्त्रीशब्दमुद्दिश्य विहितत्वाभावेन नाङ्गसञ्ज्ञेति तत्र नेयङाद्यापत्तिरिति ।

‘न च विधिग्रहणेऽपि सुनिरूपिताङ्गत्वस्य स्त्रीशब्दे सत्त्वात्—‘स्त्री-इयती’त्यत्रेयङापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं, प्रत्यासत्त्या यस्मिन्प्रत्यये परत आदेशस्तन्निरूपिताङ्गत्वस्यैव विवक्षणीयतया अजादिप्रत्ययप्रयोज्याङ्गसञ्ज्ञावतः स्त्रीशब्दस्यैवाजादौ प्रत्यये परत इयङादेशेन ‘स्त्री इयती’त्यत्रादोषात् । न च विधिग्रहणाभावेऽपि ईकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादजादिप्रत्ययपरत्वाभावेनेयङापत्तिर्नेति वाच्यं, पदचरमावयवे विधौ ‘न पदान्ते’ति स्थानिवद्भावनिषेधात्, पदसंस्कारपक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावादचः परस्मिन्प्रत्ययस्याप्राप्तेः ।

न च ‘वाम्नासो’रित्युत्तरसूत्रसाहचर्येण ‘स्त्रिया’ इत्यस्याजादौ सुप्येव प्रवृत्त्यङ्गीकारात्स्त्री-इयतीत्यत्र न दोष इति वाच्यं, सूत्रान्तरसाहचर्यस्य प्रामाणिकैरनङ्गीकारात् । न च विधिग्रहणाभावेऽपि—‘असिद्धवदत्राभा’-दितिसूत्रेणाभीयस्येति चेतीकारलोपस्यासिद्धत्वेन तद्व्यवधानान्नयङापत्तिस्तत्रेति वाच्यं, ‘स्त्रिया’ इत्यत्र ‘यस्ये’तिलोपापेक्षया स्त्रीशब्दस्याऽधिकतयापेक्षणादसिद्धत्वाश्रय-यस्येतिचेतिलोपशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वस्य ‘स्त्रिया’ इत्यत्राभावेनासिद्धवदित्यस्यात्राऽप्राप्तेः ।

पेक्षा । प्रत्यासत्त्या चाजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गे एवेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वे-
ऽपि न दोषः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

वैशिष्ट्यञ्च 'स्वविशिष्टल' 'स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनाश्रीयमाणो यावाब्धसमुदायस्त-
त्समभिव्याहृतो यस्तदघटितसमुदायाश्रयकत्वं तदन्यतरसम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धे वैशिष्ट्यञ्च 'स्त्रीयो-
द्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकल' 'स्त्रीयविधेयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्वो'भय-
सम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धानुपादाने चिणोलुगदृष्ट्या चिणो लुकोऽसिद्धत्वं न स्यात् । द्वितीयसम्बन्धे
निरुक्तसमभिव्याहृते 'समुदाय' इति विशेषणादाने 'जही'त्यादौ 'अतो हे'रिति दृष्ट्या 'हन्तेर्ज'
इत्यस्यासिद्धत्वं न स्यात् । समभिव्याहृतपदानुपादाने स्थान्यादेशयोर्भिन्नस्वरूपमादाय
दोषः स्यादतस्तदुपात्तम् । एतेन यथाश्रुतमूलरीत्या 'जही'त्यादौ हेर्लुकि कर्तव्ये जादेशस्या-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्रापि यथाकथञ्चिन्निमित्तत्वमस्त्येव, तदपि यथाकथञ्चिदिति भावः । ननु स्त्रीशब्दात्तस्याविधानेऽपि
सोर्विधानेनाङ्गत्वाद्विधिग्रहणे कृतेऽपि दोष एवात आह—प्रत्येति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

निमित्तशब्दः कार्यसाधारणः, अन्यथा 'जही'त्यत्र हिलोपे कर्तव्ये जभावासिद्धेरप्रसङ्गात्, जभावे
हि हिशब्दो निमित्तं, हिलोपे च 'ज' इत्यदन्तमङ्गमिति तयोरसाम्यात् । निमित्तमपि शब्दरूपमेव ग्राह्यं,
तेन 'कुर्वः' 'कुर्म' इत्यत्र म्भोरुलोपस्यासिद्धत्वात्तदुत्सर्वधातुक'इत्युत्त्वसिद्धिः । सञ्ज्ञादिकृतनिमित्ता-
न्यूनानतिरिक्तत्वस्यापि ग्रहणे तदसङ्गतिः । आङ्गत्वादुभयोः प्रत्ययापेक्षत्वेऽप्युल्लविधौ सार्वधातु-
कत्वस्यातिरिक्तत्वेनाश्रयणात् । अतिरिक्तमपि पूर्वविध्युपात्ततावच्छेदकरूपेणाश्रितं चेत्तदपि समाना-
श्रयमेव, अत एव चिणो लुकि चिणो लुगसिद्धः, यत्र तु तथानाश्रितं, यथा चङ्गायितेत्यत्र 'ये विभाषा'
इत्यात्वे निमित्तं यङमपेक्ष्य 'यस्य हल' इति यलोपे आर्धधातुकत्वेन तृच् । तत्रत्याश्रयावादसिद्धत्वं
नेति शब्दरत्नः । अत्रोपात्तता व्यापकधर्मावच्छिन्ना ग्राह्या, न व्याप्यधर्मावच्छिन्ना, 'आस'ञित्या-
दावल्लोपाद्भिद्योः प्रत्ययपरकाङ्गत्वेन साम्येऽपि—तद्वाप्यसार्वधातुकल-लुङ्वादिना तदभावात् ।
व्यापकधर्मोऽपि शक्त्याख्यसम्बन्धेन न शब्दोपात्त इत्याग्रहः, किन्तु लक्ष्यप्रक्रियाक्षितोऽपि, तेन
'चङ्गायिते'त्यत्रालयलोपयोरुभयोः प्रत्ययपरकाङ्गत्वसाम्येऽपि प्रत्ययपरकप्रत्ययान्ताङ्गत्वेन प्रत्यय-
द्वयापेक्षत्वाद्यलोपस्यात्वमपेक्ष्याऽधिकाश्रयत्वं न विरुध्यते । अत एव—'अचःपरस्मि'ञितिसूत्रे 'हल-
चोरादेशः स्थानिवदिति चे'द्विशतेस्तिलोप एकादेशो वक्तव्य' इति वार्तिके 'विंशक' इत्यत्र वुनि तिलोपे

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दावसिद्धत्वं, स्पष्टं चेदमुदुद्योते । यत्तु शब्दरत्नमनूवोपात्तता व्यापकधर्मावच्छिन्नेत्यादिना छिद्यन्ते, तन्मुधैव,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पदग्राह्यं चिन्त्यम् । यत्तु पाठकेनोक्तम् 'आदिपदाद्यस्येति चेति लोपो ग्राह्य' इति, तत्तुच्छम् ; तस्मि-
न्कर्तव्ये इकारस्य स्थानिवत्त्वादाभीयासिद्धत्वाच्च । न च 'न पदान्ते'ति निषेधः, लोपस्य पदान-
वयवत्वात्, चिणोलुङ्गन्यायेन समानाश्रयत्वाच्च । 'वामशो'रित्येतत्साहचर्यात्सुप एवाचप्रत्य-
यस्य ग्रहणे तु 'व्री औ' इत्युदाहर्तव्यम् । अशब्दादौ प्रत्यये रूपम् । परादिवद्भावेन च प्रत्ययत्वम् ।

एवं 'वारि औ' इत्यत्र 'इकोऽवी'ति नुम्, स्त्रीशब्दस्येयच्छब्देन समासे 'ऽचि ङिन्'तीयङ् । न च
स्थानिद्वावः, 'न पदान्ते'ति निषेधात् । ननु विधिग्रहणे कृतेऽपि स्त्रीत्यस्य सुनिरूपिताङ्गत्वमादायेयङ्
दुर्वार इत्यत आह—प्रत्यासत्त्येति । तदादिग्रहणस्य 'भवामी'त्यादिमूलोक्तं प्रयोजनं न युक्तं,

विधिग्रहणादेव 'भनक्ती'त्यादौ 'अतो दीर्घो यजी'ति न । तदादिग्रहणं 'करोमी'-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सिद्धत्वानापत्तिः, चिणो लुङ्गृष्ट्या चिणो लुकोऽभिद्धत्वानापत्तिश्चेति परास्तम्; मूलोक्तान्यूनानति-
रिक्तसमुदायाश्रयकलमित्यस्य-निरुक्तलक्षणोपलक्षणत्वात् । भिनक्तीत्यादाविति । अयम्भावः—
'प्रत्ययेऽङ्ग' मिलेव सिद्धे 'यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मिति करणाद्-यदवधिकपरत्वावच्छिन्न-
विधेयताश्रयो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परतः तदाद्यङ्गसङ्गं स्यादिति 'स्त्री-इयती'त्यादौ स्त्रीशब्दावधिका-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तस्य फलान्तरमप्याह—विधीति । ननु तदादिग्रहणफलं मूलोक्तमयुक्तं, तदभावेऽपि तत्रारम्भ-
सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः । यत्तु पय वय गतौ आभ्यां यङ्लुकि 'पापामि' वावामी'त्यादौ तच्चारितार्थ-
मिति—शास्त्रिदण्डिप्रभृतयस्तत्र, यङ्लुकिदृष्टान्तसत्त्वात्, तदेतद्वनयन्मौलाऽऽदिपदसङ्गाहमेवाह—
करोमीति । प्राचोक्तमेवाह—तथा सतीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तस्य स्थानिवद्भावात्पररूपाभाव आपादितो न 'यस्येति चे'त्यल्लोपाभावः । तिलोप-यस्येतिलोपयोः प्रत्यय-
परकाङ्गसङ्गाश्रयत्वेन समाननिमित्तकत्वाद्यस्येति लोपे तिलोपस्यासिद्धत्वादिति हि तस्याभिप्रायः ।
एवं तु 'स्त्री इयती'त्यत्रापि यस्येति लोपेयङाद्योरपि प्रत्ययपरकाङ्गत्वसाम्यात्समानाश्रयत्वादि-
यङाद्यापत्तिर्न भवति । समानाश्रयत्वश्चासिद्धत्वाश्रयशास्त्रोपयुक्ताङ्गसङ्गानिमित्तप्रत्ययान्यूनानतिरिक्त-
निमित्ताश्रयत्वमित्येव, अत एव 'स्त्री इयती'त्यत्र प्राग्भादसिद्धत्वमितिपक्षेऽसिद्धत्वसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे वा
दोषः—इत्युपाध्यायैर्व्याख्यातमित्यस्वरसादाह—एव भनक्तीत्यादाविति । 'भवामि' 'भविष्यामी'ति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

व्यतिरिक्तस्यैवाभावेन दोषलेशाभावात् । ननु समानाश्रयत्वम्-असिद्धत्वाश्रयशास्त्रसन्धनिमित्तान्यूनानति-
रिक्तकार्यनिमित्तान्यतरकत्वमित्येवास्तु, मास्तु च विधिग्रहणमत आह—भनक्तीति । न च सिद्धान्तेपि
'मिदं च'इति विधानमाश्रित्याङ्गत्वं दुर्वारमिति वाच्यं, तेनाहः परत्वस्याज्ञातस्य ज्ञापनेपि प्रत्ययस्यापूर्वबोध-
नाभावात् । अत एव 'भनक्ती'ति भाष्ये प्रयुक्तं, 'भूसुबो'रित्यतस्तिङीत्यनुवृत्त्या'आने मु'गिति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टतया दीर्घवारणे तु 'स्त्री ई' पश्यती'त्यत्रैव स्त्रीशब्दस्येयङापत्तिर्बोध्या । ननु विकरणान्ते दीर्घ
आरम्भसामर्थ्यात्सिद्धः । न च 'यायामी'त्यादौ यङ्लुङ्गन्ते 'पुत्रीयामि' 'बोभूयामहे' 'चिकीर्षामी'त्यत्र शब्दे-
कादेशस्यान्तवत्त्वेनाङ्गत्वे च चरितार्थ इति वाच्यम्, आद्यस्यच्छन्दोविषयत्वात्, अन्येषु तु 'कृदतिङ्'
सूत्रीयभाष्यरीत्या शब्देकादेशस्य स्थानिवत्त्वात्प्राप्तिरेव नेत्यत आह—करोमीति । उद्धोतीयफलप्रदर्शनमपि

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विधानसामर्थ्येन तत्राङ्गस्येत्यस्यासबन्धकल्पनया दीर्घसिद्धेः । हन्तेर्यङ्लुङ्यभिधाने दृढमानाभावा-
दित्यभिप्रेत्य स्वयं तस्य फलमाह—तदादीति । वस्तुतश्चिकीर्षामीत्यादौ चारितार्थान्मूलोक्तमपि युक्तम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ननु 'कार्यमनुभव'त्रितिपरिभाषाप्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य निमित्तत्वाभावेन समानाश्रयत्वमक्षतं, किञ्च—
असिद्धत्वेनाभिमतशास्त्रायसम्यन्तपदप्रयोज्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणीभूतसमुदायपर्वोक्तविषयताप्रयोजकसप्त-
म्यन्तपदघटितत्वं समानाश्रयत्वमिति स्वीकारेण यस्येति लोपस्यासिद्धत्वेन 'स्त्रीयती'त्यत्र न दोष इति
विधिग्रहणं व्यर्थमत आह—

भनक्तीति । केचित्तु—'अभ्यासस्यासर्वणे' इत्यतोऽसर्वणपदानुवृत्त्या 'स्त्रीयती'त्यत्र न दोष इत्यतो

१. अन्यूनानतिरिक्तपदोपादानफलन्तु—ज्योत्स्नायुक्तं—'चङ्गायिता' 'पपुष' इत्याद्यनुसन्धेयम् ।

त्यादौ विकरणस्य गुणार्थम् ।

प्रत्ययविशिष्टस्येति । तथा सत्यङ्गेन प्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौ 'वव्रश्च'

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

ऽव्यवहितपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्य वतुष्यभावात्स्त्रीशब्दस्याङ्गसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति विधि-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मूलोक्तोदाहरणेऽतो दीर्घा यञीत्यारम्भसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यतीत्यत आह—विकरणस्येति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भनक्तीत्यवतारयन्ति, तत्र, वासुदेवार्थकाऽशब्दादौविभक्तौ परादिबद्भावेन सुप्तात्स्त्री-औ-इत्यत्रेयडापत्तेरेव जागरूकत्वादेतत्पर्यन्तानुधावनस्य अनुचितत्वादित्याहुः । विधिग्रहणामावे भनक्तीत्यत्र हि—अभि परे 'भ' इत्यस्याप्यङ्गत्वापत्तावतो दीर्घ इति दीर्घापत्तिरित्याशयः । नच 'भूसुवो'रित्यतः तिङीत्यनुवर्त्य यञादौ तिङि दीर्घ इत्यर्थाङ्गनक्तीत्यत्र न दोष इति वाच्यं, "—'ज्ञानोर्जे'ति सूत्रेण ह्रस्वजादेशविधानेऽपि जानाती-त्यादावतो दीर्घ इति दीर्घसिद्धेर्दीर्घाकारविधानमङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरितिपरिभाषाशापकम्—'इति भाष्यो-क्तेर्विरोधेन तिङपदानुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । नच विधिग्रहणखण्डनाय प्रवृत्तस्य भाष्यविरोधोऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम्, 'अभन'गित्यत्र 'तिङश्चे'त्यकचि अभनकगित्यत्र [—अभन्—अक्—अगित्यत्र] अभन्रित्यस्य अकञ्जिनरूपिताङ्गत्वेनाहोपोऽन इत्यकारलोपापत्तेः । 'अहोपोऽनोऽनके' इति न्यासेन तत्र दोषवारणन्तु न युक्तं, लाघवाभावात् ।

नच विधिग्रहणेऽपि अकञ्जिनरूपविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वस्य—अभनगित्यत्र समुदाये इवापर्याप्त्या अभन्रित्यत्रापि सत्त्वादङ्गसञ्ज्ञापत्तिरिति वाच्यं, तादृशोद्देश्यतापर्याप्त्यधिकरणस्यैव ग्रहणात्, अत्रैव विधिग्रहणं तात्पर्यग्राहकमित्याशयात् ।

अन्ये तु—वासुदेवार्थकाऽशब्दादौविभक्तौ ततो वारिशब्देन सम्बन्धे 'वारि-औ' इत्यत्रेकोऽचि विभक्तावितिनुमापत्तिः, परादिबद्भावेन विभक्तिवात्,—अतो विधिग्रहणमावश्यकम् । नच 'सुपी'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे विभक्तिपदमनतिदिष्टविभक्तिग्रहणार्थमिति 'वारि-औ—' इत्यत्र नोक्तदोष इति वाच्यं, पूर्वोक्ते 'स्त्री-औ'इत्यत्र स्त्रिया इतीयडापत्तेरित्याहुः ।

केचित्तु—करोमीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसञ्ज्ञार्थं क्रियमाणस्य तदादिग्रहणस्य—दिग्योगपञ्चम्यां—['करोमी'त्यादौ विकरणविशिष्टस्य मिप्परत्वेनाङ्गसञ्ज्ञायाः सिद्धः—]—वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यादेव यस्मादिति पञ्चम्या ल्यब्लोपपञ्चमीत्वनिर्णयसम्भवे विधिग्रहणमनतिफलकं व्यर्थमेवेत्याहुः ।

गुणार्थमिति । नच गुणविधायकशास्त्रवैयर्थ्यात्तदादेरङ्गसञ्ज्ञा भविष्यतीति वाच्यं, 'भवामी'त्यादौ गुणस्य चारिर्ध्येन ज्ञापनासम्भवात् । नच 'करोमी'त्यादौ—गुणविधायकशास्त्राणामङ्गाधिकारात्पूर्वमेव पाठादपि—गुणसिद्धौ तदादिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अशब्दादाचारकिञ्चिन्ताद्वयार्थे के आर्षधातुकत्वादतो लोपे—'अ'इत्यादौधातुकमात्रमवशिष्टं—तस्मिन्परतो वारि-मधु-गुन्वादिशब्दानान्त्यस्य गुणापत्तरङ्गाधिकारे तत्पाठस्यावश्यकत्वात् ।

वव्रश्चेति । अयमाशयः—'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्ग'मित्येतावन्मात्रमेव सूत्रमस्तु, प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, न चैवं तदारिरूपं कियदित्यपेक्षायामवधेरनिर्देशाच्चरवधिकैवाङ्गसञ्ज्ञेति प्रत्ययविशिष्टस्य ततो-न्यधिकस्यैव वाऽङ्गसञ्ज्ञापत्तौ राम भिसित्यत्र ससहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ते रामित्यस्यानङ्गत्वेनातो भिस येसित्यैस् न स्यात्, एवं—'रामाभ्या'मित्यत्र 'सुपि चे'ति दीर्घो न स्यात्, समुदायस्यैवाङ्गत्वादिति वाच्यं, 'कौशल्यकार्मार्याभ्याञ्च' 'पापाणके कुत्सितै'रित्यादिनिर्देशैः, 'सुपि चे'त्यादिसुप्ताारम्भसामर्थ्येन च ससहाये-ऽपि व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेस्तत्र दोषाभावात् ।

इत्यस्यासिद्धिः । किञ्च ‘राजपुरुष’ इत्यादौ ‘न लुमते’ति निषेधात्पूर्वपदे

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । ‘भनच्ची’त्यादौ ‘मिदचोऽन्त्या’दिति परिभाषया भकारोत्तराकारावधिकपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्य भ्रमि सत्त्वेनाकारस्याङ्गसङ्ख्यायामतो दीर्घो यच्चीति दीर्घापत्तिरिति भावः । असिद्धिरिति । एवञ्च ‘कोट्टी’त्यत्र ‘त्रियाञ्चे’ति तृज्वद्भावस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभाव लुप्तप्रत्ययाव्यवहितत्वेन साक्षादवच्छिन्ना या—लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसङ्ख्यावत्पर्याप्तधर्मेण साक्षात्परम्परया वा अवच्छिन्ना उद्देश्यता—तदुद्देश्यताके कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थक—‘न लुमताङ्गस्ये’ति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन समासोत्तरं तृज्वद्भावप्राप्त्या लुकोऽन्तरङ्ग—‘त्रियाञ्चे’ति तृज्वद्भाव—निमित्तविनाशकत्वस्याभावेन लुक्ः पूर्वं तृज्वद्भावे समासेऽपि श्रवणं दुर्वारमित्यपि बोध्यम् । न लुमतेति निषेधादिति । ‘यस्मात्प्रत्यय’ इति सूत्रे ‘प्रत्यय’ इति पदाभावेन ‘न लुमताऽ-

॥ चिदस्थिमाला ॥

तदनुकमाह—किञ्चेति । अपिः सिद्धान्तसमुच्चायकः । यत्तु ततोऽधिकस्येति स्पष्टार्थमिति शयोक्तिपरं

॥ ज्योत्स्ना ॥

असिद्धिरिति । उरदत्वस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वानामात्परनिमित्तकत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण’मिति निषेधस्यासिद्धिरिति भावः । ननु ‘वज्रश्चे’त्यत्राङ्गेन प्रत्ययपरत्वानाक्षेपेऽपि न दोषः, ‘न सम्प्रसारण सम्प्रसारण’मित्यत्र सम्प्रसारणस्थानिनः सम्प्रसारणशब्देन बोधनात्तदसम्भवादत आह—किञ्चेति । अयं भावः—असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्र-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

ननु ‘न सम्प्रसारणे’ इत्यत्र सम्प्रसारणपदं लक्षणया स्थानिपरमतो न दोष इत्यरुचेराह—किञ्चेति । ननु ‘न लुमता तस्मिन्नि’ति न्यासे—लुमता लुप्ते प्रत्यये परतो यत्पूर्वस्य कार्यं तदेव

॥ वरवर्णिनी ॥

न चैवमपि वज्रश्चेत्यत्रोरदत्वस्य परनिमित्तकत्वानापत्त्यऽचः परसिञ्चिति स्थानिवद्भावानापत्तौ सम्प्रसारणपरकत्वविरहेण ‘न सम्प्रसारणे’ इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणनिषेधानापत्तिः, प्रत्ययग्रहणे तु अङ्गेन प्रत्ययाक्षेपादुरदत्वस्य परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वाच्च सम्प्रसारण इति निषेधसिद्धिरिति वाच्यं, ‘सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति वार्तिकेन ‘न सम्प्रसारण’ इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानानेन सम्प्रसारणे कृतेऽपि सम्प्रसारणाश्रयस्य—पूर्वरूपस्य—निषेधेन यणि वज्रश्चेति रूपसिद्धेः । सूत्रकृन्मतेऽपि—‘अभ्यस्तस्य चे’ति सूत्रेण सम्प्रसारणे सिद्धेऽपि ‘हः सम्प्रसारण’मिति—चङ्परकणौ सम्प्रसारणविधायक—सूत्रारम्भसामर्थ्यात्—अभ्याससङ्ख्याननिमित्तशास्त्राणामभ्याससङ्ख्याप्रबोजक—द्वित्व—निमित्त—प्रत्यय—निमित्तकत्वमिति शापनेन उरदत्वस्य द्वित्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्तत्वेन परनिमित्तत्वं सुलभमेवेति परनिमित्तत्वेन स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या ‘वज्रश्चे’त्यत्र ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधप्रवृत्तिर्न प्रत्युहैव ।

नच ‘राजपुरुष’ इत्यादौ प्रत्ययविशिष्टत्वेन ‘न लुमते’ति निषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणभावेन राजत्रित्यादेः पदत्वानापत्तौ नलोपानापत्तिरतः प्रत्ययग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं, ‘न लुमता तस्मिन्नि’ति न्यासेन तत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिसम्भवादिति चेत्—‘देवदत्त ओदनमपाक्षी’दित्यत्र सुप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसङ्ख्याया लुङ्गन्ते सत्त्वादेवदत्तात्पूर्वमडागमापत्तोरतस्तदादिग्रहणमावश्यकमिति—इत्थं सङ्गुर्वस्त्रिपाठिपादाः ।

१. अजृह्वदित्यत्राभ्यस्तस्य चेत्यनेनैव सम्प्रसारणसिद्धौ ‘हः सम्प्रसारण’मिति न्यर्थः, तथा शापिते तु—‘अजृह्व’दित्यत्र णिच्चा व्यवहितत्वाच्चङ्निमित्तकस्याभ्यस्तस्य चे’त्यस्य तत्राप्राप्त्या ‘हः सम्प्रसारण’मिति सफलम् । शापनफलन्तु—‘प्रजिह्वायकीविषती’त्यत्राभ्यस्तस्येति सम्प्रसारणाभाव इति तत्त्वम् ।

पदत्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः । ततोऽप्यधिकस्य वेति । 'देवदत्त ओदनमपाक्षी'दित्यादौ 'देवदत्तादिशब्दोत्तरसुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवात्पूर्वमप्यडापत्तिः, अङ्गसञ्ज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपि-
ताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

टाडसि । 'अङ्गस्ये'ति षष्ठ्या 'अतो भिस' इत्यतोऽनुवृत्तेनात इत्यनेन पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरिणाम इत्याह—**अकारान्तादिति ।** 'अकारा-
त्परेषामङ्गसञ्ज्ञानिमित्तटादीनामित्यर्थ' इति पक्षान्तरं भाष्ये । किञ्चादन्तादङ्गादित्यर्थेऽपि 'ब्राह्मणमिस्सा' इत्यादावतिप्रसङ्गः । 'ब्राह्मणे'त्यस्यापि 'युवोरनाकौ' इतिसूत्रभाष्योक्त-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

ङ्गस्ये'त्यत्राङ्गपदेन प्रत्ययस्यानुपस्थित्या लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नेऽपि उद्देश्यतायां

❀ चिदस्थिमाला ❀

न त्वनिष्ठप्रतिपादनपरम्, प्रत्यासत्त्या लुङादिनिमित्ताङ्गस्य ग्रहणादिति शास्त्रिदण्डिप्रभृतयस्तत्रेत्याह—
अङ्गेति । अङ्गस्येतीति । 'अधिकृते'त्यादिः । मूलवच्छास्त्रिदण्ड्याद्युक्त्यसङ्गत्य ध्वनयन्तिस्त्वान्तपक्षमाह-
अकारादिति । इदमपि तदभ्युपेत्य, वस्तुतः स पक्ष एवायुक्त इत्याह—किञ्चादन्तादिति । अपिना-
अङ्गाधिकाराभावपक्षसमुच्चयः । ननु कथं तस्याङ्गत्वमत आह—ब्राह्मणेत्यस्यापीति । अपिः समुदायसमु-
च्चये । 'नलुमते'तिनिषेधस्य—लब्धाङ्गसञ्ज्ञकस्येत्यर्थात्—अनित्यत्वाद्वा अप्रवृत्तिस्तदाह—युवोरनेति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

प्रतिबद्धाङ्गसञ्ज्ञा राजशब्दस्य स्यात्, ततः षष्ठीविधानात्, ततश्च पदत्वस्याङ्गसम्बन्धिकार्यत्वात् 'न लुम-
ते'ति तन्निषेधाज्जलोपो न स्यात् । सति तु प्रत्ययग्रहणे यस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गसञ्ज्ञा वस्तुतोऽङ्गसञ्ज्ञो-
द्देश्यककार्यमपि तस्मिन्नेवप्रत्ययेपूर्वस्य प्राप्नोति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो भवतीति प्रत्यासत्त्या आश्रीयते ।
असति तु तस्मिन् प्रत्यासत्तावप्याश्रितायां प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं निषिध्यते, ननु प्रत्यये परतः पूर्वस्येति ।
'पञ्चकौट्रीभी रथै'रित्यत्र तु 'त्रियाञ्चे'ति तृज्वद्भावरूपाङ्गाकार्यस्य पार्थक्येन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावादुक्त-
प्रत्यासत्तेराश्रयितुमशक्यत्वात्प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति—'न लुमते'तिसूत्रस्थस्वग्रन्थविरोधो न, एवंसति
प्रत्ययग्रहणे भाष्योक्तं इत्यर्थमिति प्रयोजनमपि सङ्गृहीतं भवति । युवोरनाकावितिसूत्रभाष्योक्त-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

उक्तरीत्याऽरुचिग्रस्तं बोध्यम् । ननु प्रत्ययेङ्गमितीयतैव सिद्धे पदत्रयकरणाद्विहितपदाध्याहारे विधि-
ग्रहणं मुषैवेति चेन्न । प्रत्यासत्तिप्रतिबन्धेन प्रत्ययभेद एव प्रवर्तनेन चारितार्थ्यसम्भवात् । पदत्रयस्य फलन्तु
'हरिर्भवामी'त्यत्र दीर्घः केवले नेति बोध्यम् ।

टाडसि । अङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थः स्यादिति । उक्तलक्ष्यसिद्ध्यर्थमावश्यकपरिभाषाद्वय-
सञ्चारेणैवानङ्गादन्त—'सय'इत्यादिव्यावृत्तौ सिद्धायां विभक्तिविपरिणामेनात्र व्याख्यानां तव निष्फलं
स्यादिति भावः । अङ्गनिमित्तेत्यर्थे तु न तयोरावश्यकसञ्चारकत्वम् । सञ्चारे तु पाठो न
कार्य इति स्पष्टं भाष्ये । एतेन 'ते आश्रित्य पाठवैयर्थ्यस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन तदापादनमसङ्गतं

❀ विषमपदविवृतिः ❀

निषिध्यत इति नात्र दोष इति चेद्दोषान्तरं गृहाण, श्रियावित्यादौ तावदियङ्नापत्तिर्दोषः;
सहाये व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्त्या श्रित्यस्यानङ्गत्वात् । एवं 'जुहोती'त्यादौ गुणो न स्यात् ।
गुणस्तु करोतीत्यादौ चरितार्थः । 'प्रत्यय' इत्युक्तौ तु तत्परकस्य मुख्यतदादित्वव्यपदेशभाजो-
ऽसत्त्वेनासहायत्वाव्यपदेशिवद्भावः सुलभः । अथात्र कथञ्चिद्व्यपदेशिवद्भावं मन्यसे तदा इत्यर्थ-
मित्यादावियङ्गाद्यापत्तिः, 'न लुमते'ति निषेधस्योक्तविधयाऽप्रवृत्तेः । युवोरनाकाविति । तत्र हि-

रीत्याऽन्तर्वर्तिविभक्त्याऽङ्गत्वात् । अर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा प्रत्ययस्यैव भिसो ग्रहणे त्वेषामङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थः । भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि प्रत्यासत्त्या तन्निरूपिताङ्गस्य ग्रहणमिति युज्यते वक्तुं, नान्यथा । इदमेव हि 'अतो भिस' इत्यत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं भाष्ये दत्तमित्यलम् ।

सुपि च । 'अतो दीर्घो यजी'त्यनुवर्तते । 'यजी'त्यनेनाल्वात्तदादिविधिरित्याह—
यनादाविति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विशेषणस्य दातुमशक्यत्वेन लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञावत्पर्याप्तोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये प्रत्यय-लक्षणं न भवतीत्यर्थस्य लाभेन 'राजपुरुष' इत्यादौ नलोपस्यापि लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञाव-त्पर्याप्तोद्देश्यताकत्वेन नलोपे प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तौ 'राजपुरुष' इत्यादौ नलोपो न स्यादिति भावः ।

इत्यादाविति । 'ओदनमपाक्षीद्देवदत्त' इत्यस्योपलक्षणमिदम्बोध्यम् । अपाक्षीद्देवदत्तस्याङ्ग-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र हि—'पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः शीतं कुलं पञ्चक्रोष्टृ' इत्युक्तम् । स्पष्टञ्चेदं भावप्रकाशे । नन्वत्रान्यथा वारण-मत आह—अर्थवदिति । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेराह—प्रत्ययेति । एवञ्च तथोक्तिरयुक्तैव स्यात् ।

ननु प्रत्यासत्त्या भिन्नमित्ताङ्गादित्यर्थे नोक्तदोषोऽत आह—भिस इति । हि=यतः, एवमग्रेऽपि । ननु तत्रान्यथैव वारणमस्तु, अङ्गाधिकारस्य चान्यत्प्रयोजनं भविष्यतीत्यत आह—इदमेवेति । किञ्च भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यत्र न मानं, तस्याः परिभाषाया लक्ष्यासंस्कारकत्वात् । एवञ्च प्रत्यासत्तिः सर्वथा दुर्ज्ञेया । वर्णग्रहणेऽर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या 'नेदमदसो'रिति निषेधारम्भेण च सर्वत्रैसिद्धिः । एवञ्च तथा व्याख्यानं चिन्त्यमेव फलाभावात्तदाह—इत्यलमिति । अल्वात्=तद्वाहकत्वात् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

रीत्येति । तत्र ह्युक्तं—समासे कृतेऽत्रान्तरपदस्य प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसञ्ज्ञा, 'न लुप्त'तेतिनिषेधस्तु न, अङ्गसञ्ज्ञोद्देश्यकार्यान्तरे कर्तव्ये—एव तत्प्रवृत्तिर्न तु तस्यामपीति । इदं यथोद्देशपक्षे, कार्यकालपक्षे लङ्सञ्ज्ञैस्विध्योरेकवाक्यतया प्रत्यये परतो यदङ्गं तस्मात्परस्य भिसः—प्रत्यासत्त्या—अङ्गसञ्ज्ञा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'अङ्गसञ्ज्ञायां 'न लुप्त'तेति निषेधो न प्रवर्तते, तस्या अङ्गत्वविशिष्टानुद्देश्यकत्वा'दित्युक्तम् ।

ननु प्रत्यासत्त्या भिन्नमित्ताङ्गस्यैव ग्रहणाज्जोक्तदोष इत्याशङ्क्य समाधत्ते—भिस इति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अथ 'सुपि चे'ति सूत्रं किमर्थं, 'रामाभ्या'मित्यादावतो दीर्घो यजीति सिद्धेः, नच तत्र 'तुस्तु-शम्यम' इति सूत्रात्सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, अतो रामाभ्यामित्यादौ सार्वधातुकपरत्वाभावादतो दीर्घो यजीति दीर्घो न स्यादिति वाच्यं, 'सार्वधातुके' इत्यस्यातो दीर्घो यजीत्यत्र सम्बन्धो न कार्यः, 'सुपि चे'त्यपि न कार्यमित्येवं तात्पर्यात् । न चैवं 'केशव' इत्यत्र 'केशाद्वोऽन्यतरस्या'मिति वप्रत्यये परतोऽपि 'अतो दीर्घ' इति दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, 'केशाद्वोऽन्यतरस्या'मिति न्यासेन—अवप्रत्यये 'यत्येति चे'ति लोपे 'केशव' इत्यस्य सिद्धेः, ।

न च 'केशाद्वोऽन्यतरस्या'मिति न्यासे—केशशब्दादाचक्षाणजिन्तात्कर्त्तरि किपि [केशमाचष्टे केशयति, केशयतीति—] 'केड्' इत्यत्र—अवप्रत्यये 'केशव' इति रूपं, वप्रत्यये तु 'केड्व' इति—फलभेदसत्त्वा-दवप्रत्ययः कर्त्तुं न शक्यत इति 'केशव' इत्यत्र वप्रत्यये दीर्घवारणाव सार्वधातुकपदानुवृत्तिरतो दीर्घ इत्यव

❁ वरवर्णिनी ❁

आवश्यकीति रामाभ्यामित्यार्थ 'सुपि चे'ति चरितार्थमिति वाच्यं, 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारक' इत्यत्र रक्त्ति-
त्येवं न्यासेऽपि—'अतो दीर्घ' इति दीर्घेण सिद्धे आकारोच्चारणसामर्थ्यात्तद्धिते परतोऽतोदीर्घेति दीर्घो नैति
ज्ञापनेन 'केशव' इत्यत्र 'केशाद्' इत्येवं वप्रत्ययेऽपि दीर्घोपत्तेरभावात् । ननु शृङ्गमाचष्टे शृङ्गयति, ततः
कर्त्तरि किपि 'शृङ्ग' इत्यत्राऽऽकारोच्चारणं सफलं, नच 'आरगुदीचा'मित्यत्र रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो-
ऽपि विधानार्थं, तेन जडस्यापत्यं—'जाडारः' 'पाण्डार' इत्यपि सिद्धमिति भाष्यप्रामाण्येन तद्धितप्रकरणे गिज-
न्तात्कर्त्तृकिपोऽनभिधानेन शृङ्गिति हलन्ते न आकारोच्चारणफलं, तस्मानभिधानादिति वाच्यं, 'वासुदेवा-
जुनाभ्यां वु' नित्यत्र कनि विधातव्ये वुन्विधानस्य—तद्धितप्रकरणे गिजन्तात्कर्त्तरि किम्भवतीति—ज्ञापकतया
शृङ्गितिहलन्ते आरकान्विधानस्य 'शृङ्गारक' इति रूपसिद्ध्यर्थं साफल्येन—ज्ञापकत्वासम्भवादप्रत्यये दीर्घोपत्तेः
सुपिचेति करणीयमेवेति चेन्न,—'विनभ्यां नानाजौ नसहे'ति सूत्रे नाजो जित्करणत्तद्धितो-
दीर्घ इत्यप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्केशवादावदोषात् । नच स्वार्थं जित्करणं, 'वेनां, नजो ना—उदात्तश्चे'ति न्यासेनापि
आयुदात्तत्वसिद्धेः । एवञ्च 'सुपि चेति नारम्भणीय'मिति पूर्वपक्षः सुस्थः ।

यत्तु—'शरादीनाञ्चे'ति दीर्घविधानं व्यर्थं सत्तद्धिते दीर्घश्चेच्छरादीनामेवेति ज्ञापयति, इतरथा हि—
'शरावती'त्यत्रातो दीर्घ इत्येव सिद्धेस्तद्व्यर्थमिति—तन्न, शरादीनाञ्चेत्तर्हि तद्धित एवेति विपरीतनियमापत्तौ
शराभ्यामित्यत्रापि दीर्घानापत्तेः, शरा ई यस्य कुलस्य तत् 'शरि' कुलमित्यत्र—['शरे' शब्दे-]नपुंसकह्रस्वे मत्तुपि
शरीवतीत्यत्रैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन शरशब्दतया दीर्घार्थं 'शरादीना'मित्यस्य चारितार्थ्यञ्च ।

एवञ्च नाजो जित्करणमेव—तद्धिते परतो दीर्घाभावश्च'पकमिति 'मुखरः' अङ्गने'त्यादौ न दीर्घप्राप्तिः ।
तत्रापि—'अर' 'अन' इत्येवमकारादिप्रत्ययविधानन्तु—'शुषिरं' 'विषुण' इत्याद्यसिद्धेन कर्त्तुं शक्यम् ।

न चातो दीर्घो यजीत्यस्य सुबिधित्वाभावेन 'नलोपः सुप्त्वेर'त्यस्याप्रवृत्त्या नलोपस्यासिद्धत्वाभावेन
'राजभ्या'मित्यत्र दीर्घोपत्तिः, ममतु 'सुपि चे'त्यस्य सुबिधित्वात्तलोपस्यासिद्धतया न दीर्घ इति वाच्यं, सुप्त्व-
धर्मवन्निमित्तके विधौ नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्येवमर्थेन सुप्त्ववद्भवामादिनिमित्तकत्वादतो दीर्घ इत्यस्यापि
सुबिधित्वात्तभावात् । न चैवं षत्वस्यापि सुबिधित्वाहण्डिषु इत्यत्रापि नलोपासिद्ध्या षत्वानापत्तेः—
सुप्त्वतद्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकविधेरेव सुबिधित्वादतो दीर्घ इत्यस्य चातथात्वात्तलोपासिद्धेरभावा-
द्दीर्घोपत्तेस्तादवस्थमिति वाच्यं, 'नलोपः स्वरसञ्ज्ञायैस्तुन्निधि'भिति न्यासे—स्वरसञ्ज्ञा च आश्व—एश्व-
प्यसिद्धत्वापत्तिः, 'अतो दीर्घो यजी'त्यत्र 'अत आ यजी'ति न्यासेन प्रतिपदोक्तस्यास्यैवाकारस्य 'नलोप' इत्यत्र-
ग्रहणेन 'राजाश्व' इत्यत्रादोषात् । केचित्तु पूर्वत्रासिद्धमित्यतः पूर्वत्रेत्यनुवर्त्य पूर्वस्मिन्नुवादिविधौ नलोपोऽसिद्ध-
इत्यर्थेन षत्वविधेर्नलोपविध्यपक्षया पूर्वत्वाभावेन सुप्त्वधर्मवन्निमित्तके विधावित्यर्थे 'दण्डिषु' इत्यत्र न दोष
इति 'राजभ्या'मित्यत्र न दोष इति 'सुपि चे'ति व्यर्थम् । नच 'सुपि चे'ति सूत्राभावे अय-पय-दयादिधातोर्वन्निधि
यलोपे अवा-दवा-पवेत्यत्रातो दीर्घ इति दीर्घोपत्तिरिति वाच्यं, विड्वनोरित्यनेन विजावेत्यादौ ह्रस्वाकारेऽ-
प्यनेन दीर्घे रूपसिद्धेर्दीर्घाकारविधानात्कृति परे नानेन दीर्घ इति ज्ञापनेनादोषात् । गोजेत्यादौ विटि दीर्घ-
श्रवणार्थेन न्नाऽऽकारविधानं, प्रत्ययलक्षणेनातो दीर्घ इत्येव दीर्घसिद्धेरिति चेत्—सत्यम्, 'बहुवचने श्रव्ये'-
दित्यत्रानुवृत्त्यर्थमेव सुपि चेति सूत्रं, तेन पचध्वमित्यत्र तिङि एत्वं नैति बोध्यम् । अध्वंकरणेन तु तत्र
नेष्टसिद्धिः, 'लविषाद्वगम्' ऐधिद्व'मित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।

१. वुन्विधानं हि—अजुनमाचष्टेऽजुनयति, ततः किपि प्रातिपदिकत्वे हलन्ताजुञ्शब्दादुनि—
'अजुनक' इति रूपार्थं, कनि तु तत्र तद्रूपानापत्तिरिति । आरगुदीचामित्यत्रत्यभाष्येण तु आबन्तप्रकृतिके-
गिजन्तात्कर्त्तृकिप एवाऽनभिधानं, न तु तद्धितप्रकरणे गिजन्तमात्रात्कर्त्तरि किप इति तदाशयः ।

डेर्यः । चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं, व्याख्यानादित्याह—**डेइत्येतस्येति ।**

सन्निपातेति । उपजीव्यविरोधन्यायमूलैषा । सन्निपातः—संश्लेषस्तन्निमित्तको यो विधिः स—तं सन्निपातं यो विहन्ति स तद्विघातः—तस्यानिमित्तमित्यर्थः । न च यजादित्वसापेक्ष-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सञ्ज्ञायां तस्यैवाडांपत्तिरिति बोध्यम् । यथाश्रुतन्तु न युक्तम्, ‘लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त’ इत्यत्र प्रत्यासत्त्या लुङादिनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताद्यवयवकाङ्क्षस्य ग्रहणे ‘देवदत्त ओदनमपाक्षी’-दित्यादौ समुदायस्याटोऽनापत्तेः । संश्लेष इति । उपजीव्यमात्रस्योपलक्षणमिदम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्यैवेति । कष्टायेत्यादिनिर्देशात्—प्रतिपदोक्तत्वाच्च । एवेन सप्तम्येकवचननिरासः । तस्य भिन्ना-देशविधानात् । न च विकल्पोऽस्तु ‘सर्वनाम्नः स्मै सिना’वित्येव सिद्धे ‘डसिङ्यो’रित्यत्र डिग्रहण-वैयर्थ्यापत्तेः । डेरा’मित्यत्र तु ‘स्त्रिया’मित्यादिनिर्देशात्तस्यैव ग्रहणं, तदेतदभिप्रेत्याह—**व्याख्याना-दिति ।** शापकमूलेयमिति सारदेवायुक्तेरसाङ्ग्यं ध्वनयन्नाह—**उपजीव्येति ।** तदुक्तार्थासाङ्ग्यं ध्वन-यन्नाह—**सन्निपात इति ।** पूर्वपरयोर्विशेषणविशेष्योश्चैत्यर्थः । ‘विधि’रित्यत्र कर्मणि किः । ‘तद्विघातस्ये’त्यत्र ‘कर्मण्य’णित्यणित्याह—**तं समिति ।** ‘सन्निपातविघात’ इत्यत्र भावे घञ्-एवमग्रोऽपि । एवञ्च दीर्घविधौ

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

निमित्तप्रत्ययस्वरूपस्यैसित्यर्थाददोष इति बोध्यम् । चतुर्थ्येकवचनस्यैवेति । न सप्तम्येकवचनस्य । व्याख्यानादिति । ‘द्वन्द्वे चे’त्यादिनिर्देशमूलकादित्यर्थः ।

—**नात्र सन्निपातविघात इति ।** यादेशलक्षणीभूतादन्तसन्निपातस्य विघातो—विघातकत्वं,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्यादित्यपास्तम् । **डेर्यः ।** ‘सम्प्रसारणे’ इत्यादिनिर्देशस्योभयोरग्रहे ङाः कत्वसम्भवेपि ‘सम्प्रसारणे’ इति पररूपेण चतुर्थ्यन्तमेव, कष्टायेति सप्तम्यन्तमेवेत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन सप्तम्या एव ग्रहाभावेन तत्त्वासम्भवादाह—**व्याख्यानेति ।** तच्च ‘सर्वनाम्नः स्मैसिनौ’ ‘डसेः स्मा’दित्येव सिद्धे डिग्रहण-रूपं, प्रतिपदोक्तरूपञ्चेत्यन्ये । ‘उपजीव्ये’ति न्यायानाश्रयेण लिङ्गन्तु—वृद्धावित्यादिनिर्देशः । यत्तु ‘वाचि ह्रस्वश्चे’त्येव सिद्धे ‘डिति ह्रस्वश्च’‘वामी’तिसूत्रद्वयं लिङ्गम्, तद्धि ‘भूणा’मित्यादौ नुडर्थं, नुड्यजादित्वस्य विनाशादिति, तन्न, वामीत्युक्तेऽपि—‘आत्वं पुग्विधे’रिति न्यायेनौपदेशिकसन्निपातविघात-सत्त्वेन चारितार्थाभावात्, अचीत्युक्तेपि सामर्थ्येन परिभाषाया बाधाच्च । **तं विहन्तीति ।** ननु यादेशेनैव सन्निपातनाशादीर्घस्य कथं तद्विघातकत्वमिति चेन्न, तेन पूर्वापरीभावसन्निपातविघातेऽप्यदन्ताङ्गेति विशेषण-सन्निपातस्य सत्त्वेन दीर्घस्य तद्विघातकत्वात् । सन्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्रागव्यवहितोत्तरं वा यः सन्निपात एतदन्यतरविघातकस्यानिमित्तमित्यर्थस्य तिस्र इत्याद्यनुरोधेनावश्यकत्वाच्च । यजादित्वेति । एवञ्च पर

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ननु—‘अतो दीर्घो यजि’‘सुपि चे’त्यत्रा’ङ्गार्थगालवयो’रित्यतोऽट्पदमनुवर्त्य अङ्गविधानेनैव सिद्धे दीर्घ-ग्रहणं व्यर्थं, न च पररूपापत्तिरिति वाच्यं, विधानसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरिति चेन्न, ‘आभ्या’मित्यत्र अडागमे कृते हलादित्वाभावेन हलि लोपानापत्तेः । यद्यपि—‘अहल्यनाप्यकः’‘लोप’इतिन्यासे—प्रथमस्य—‘हलादिभिन्ने आपि ह्रदोऽन् भवति’इत्यर्थे, द्वितीयस्य ‘लोपः’ इत्यस्य—‘आपी’त्यनुवृत्त्या ‘आपि परे ह्रदो लोप’इत्यर्थे च निष्पन्ने—अहलीति पर्युदाससामर्थ्याद्भूतपूर्वहलादित्वेऽपि—अहलीति पर्युदासप्रवृत्त्याऽनादेशे ‘आभ्या’मिति रूपसिद्धिः सम्भवति, तथापि पदलाघवाभावेन दीर्घपदस्य सञ्ज्ञाशब्दतया सञ्ज्ञाशब्दानाञ्चार्द्धमात्रिकत्वेन मात्रालाघवाभावाच्च दीर्घग्रहणेनैव वरमिति—**श्रीगुरुचरणाः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणः ।**

दीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविधात इति वाच्यम्, आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विधातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः । किञ्चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि कृतेऽसिद्धत्वे मानाभावः । किञ्चातिदेशिकसन्निपातविधाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ- 'गौरि' इत्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तविधाताभावात्तत्रैतस्या अति-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

ननु शास्त्रे ज्ञानमेव प्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकम्, अन्यथाऽतिदेशशास्त्रप्रणयनं व्यर्थं स्यात्, तथाच 'सुपि चे'ति दीर्घस्य बहिरङ्गासिद्धत्वे तद्धर्मिकस्योपजीव्यविधातकत्वप्रकारकज्ञानस्य अभावात् 'ड्ये' इति शास्त्रं 'सुपि चे'तिशास्त्रस्याभ्यनुशां ददात्येवत्यरुचेराह—किञ्चेति ।

ननु रामायेत्यादौ यादेशस्य जातत्वेऽपि 'ड्ये' इति शास्त्रस्य 'स्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्रवृत्तिमता शास्त्रेण यस्य साधुलम्बोध्यते तदपि साध्व'ति अभ्यनुज्ञादानसमये तत्समानकालप्राप्तिक- 'सुपिचे'ति शास्त्रस्यासिद्धत्वं वक्तुं शक्यत इत्यरुचेराह—किञ्चेति । आतिदेशिकेति । आतिदेशिकपदार्थ- तावच्छेदकातिदेशपदार्थे यदागमन्यायसिद्धातिरिक्तत्वेन एकदेशविकृतन्यायसिद्धातिरिक्तत्वेन च

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तद्विधातकत्वाच्चैतत्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु सन्निपातलक्षणविधिनिमित्तनिमित्तकत्वस्यानङ्गीकारात्किमस्या- न्तरङ्गत्वमुत यादेशस्येति चेत्तत्र नाद्य इत्याह—आरोपितेति । नैतत्प्रवृत्तेरिति । स्वरूपसन्निपात एवैत- त्प्रवृत्तौ निमित्तमित्युपजीव्यविरोधस्य दुर्वारत्वादिति भावः । नान्त्य इत्याह—किञ्चान्तेति । 'यत्' इति शेषः । एवमग्रेऽपि । कृते-अन्तरङ्गे । ननु तज्ज्ञानमेव तत्प्रवृत्तौ निमित्तमास्ताम्—इत्यनाद्यदोषेण स पक्षः सम्य- गोवात् आह—किञ्चेति । 'गौरी'त्यस्य 'हे' इत्यादिः । स्थानीति । आद्यसूत्रेण । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेणैतं, विधिमुखेनेति सिद्धान्तपक्षे प्रत्ययलक्षणेनेति बोध्यम् ह्रस्वेत्यस्याम्बार्थेतीत्यादिः । तत्र- हेगौरीत्यादौ । भाष्येति । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यादित्यादि 'कृन्मजन्ते' इति सूत्रस्य भाष्येत्यर्थः

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अत्र कृतेन दीर्घेनेत्यर्थः । यद्यपि स्वमते बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायान्तर्भूतशब्दरूपनिमि-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

निमित्तकत्वेन तत्त्वमिति भावः । एवमुक्तिस्त्वधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति मतसाधारण्येन तत्त्वसूचनाय ।

नात्रेति । एवञ्च विधातरूपविशेषणज्ञानाभावेन तत्कर्तव्यरूपविशेषणज्ञानाभावेन तत्कर्तृकत्वरूपविशिष्ट- ज्ञानासम्भवात्तदप्रवृत्तिरिति भावः । अत्रासिद्धत्वं यादेशदृष्ट्या, न परिभाषादृष्ट्या, तस्या अन्तरङ्गत्वस्य दुरुपपादत्वात् । परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि यादेशदृष्ट्या सिद्धत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च, षाष्ठबहिरङ्ग- परिभाषायां बहिरङ्गप्लुतस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वे त्वेतस्याश्रयात्सिद्धत्वेन 'पयोडा'दौ बहिरङ्गासिद्धत्वस्येव 'यं सन्निपातविधातकं पश्यसि तन्निमित्तमाभूया' इति तदर्थमिति बोध्यम् । वस्तुत इति । अन्तरङ्गत्वस्य ससम्बन्धिकत्वेन तज्ज्ञानाय बहिरङ्गत्वज्ञानस्यावश्यकत्वेऽपि सन्निपातलक्षणत्वग्रहस्य तद्विधातकत्वग्रहप्रयोज्य- त्वेनेह तज्ज्ञानं न हेतुरिति भावः । ननु पूर्वत्रेत्यस्येवास्या अग्यन्तरङ्गदृष्ट्या बहिरङ्गं नेत्येवार्थ इत्यत आह—किञ्चेति । स्थानिवत्त्वेति । आनुमानिकेन सन्निपातलाभ इति भावः । श्रौतेन सम्बुद्धित्वन्तु न, अखिवत्त्वात् । ननु दीर्घाद्युत्तरमतिदेशप्रवृत्त्या तदभावेऽपि प्रवृत्तेः प्राक् परिभाषया प्रतिबध्येतेति नास- ङ्गतिरिति चेन्न । प्रवृत्तेः प्राग् विधातकत्वासम्भवेन यत्र तद्विधातकत्वं भावीत्यर्थवश्यकत्वेनातिदेशेन

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

चतुर्थ्येकवचनस्यैवेति । न सप्तम्येकवचनस्य । संश्लेषः=सम्बन्धः । ययादित्वसापेक्षेति । इदं बहुपक्षं बहिरङ्गमिति प्राचीनमतेन । किञ्चातिदेशिकेनेति । इदं प्राथमिकपरिहारस्योपबृंहणं, न समाधाना-

व्याप्तिपरभाष्यासङ्गतिः । सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिकत्वमिति चेदत्रासिद्धत्वमपि कथमिति वद ? ।

‘कार्यस्य निमित्तं ययोः सन्निपाततयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव ‘दाक्षि’रित्यत्राकारान्तप्रकृतीऽसन्निपातनिमित्ताऽङ्गसञ्ज्ञाऽनया परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्याऽनित्यत्वेन समाहितं भाष्ये कृन्मेजन्तसूत्रे । नह्यङ्गसञ्ज्ञायामदन्तस्याङ्गसञ्ज्ञेत्युक्तमस्ति ।

न च कष्टयेत्यस्य ‘अकृत्सार्वे’ति दीर्घणोपपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यं, तस्यापि सन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तेः । विरोधाभावात्, फले विशेषाभावाच्च परत्वेऽप्यकृदिति नोपन्यस्तम् ।

तस्याकृदित्यादिपर्युदासेनाऽसुप्येव प्रवृत्तिरित्यन्वे ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सङ्कोचः कर्तव्यः, अत एव ‘येषां’ ‘तेषां’ ‘शैवः’ ‘गार्ग्य’ इत्यादौ ‘यस्ये’तिलोप—मुदागमौ सिद्धे; अन्यथा विभक्तिं निमित्तीकृत्य जायमानमत्त्वं तदानन्तर्यविधातकमुत्प्रवृत्तिम्प्रति, शिवादिरूपप्रातिपदिकं निमित्तीकृत्य जायमानोऽणादिस्तादृशप्रातिपदिकविधातक—‘यस्ये’तिलोपम्प्रति च निमित्तं न स्यात् । मम तु एकदेशविकृतन्यायेन ‘यस्ये’तिलोपे शिवादिरूपप्रातिपदिकत्वस्य यदागमन्यायेन ‘सा’मित्यत्र विभक्तित्वस्य च सत्त्वाज्ञोपजीव्यविरोधः । अत एव ‘स एषां ग्रामणी’-रित्यादिनिर्देशः, ‘वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तमिति वार्तिके वर्णाश्रयविशेषणञ्च सङ्गच्छते । ययोरिति । यद्रूपावच्छिन्नयोरित्यर्थः । तयोरिति । तद्रूपावच्छिन्नयोरित्यर्थः । विरोधाभावादिति । चिन्त्यमिदम्, ‘रामाये’त्यादौ ‘सुपि च’ति ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ’ इत्युभाभ्यां एकस्य दीर्घस्य विधातुमशक्यत्वात्—एकस्य च शास्त्रस्य विधायकत्वम्, अपरस्यानुवादकत्वञ्च वक्तव्यं, तथाच कस्य विधायकत्वं ? कस्यानुवादकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावाद्विरोधस्य सत्त्वात् । अतोऽरुचेराह—फले इति । नोपन्यस्तमिति । केचित्तु—‘अकृत्सार्वधातुकयो’रिति पर्युदासाद्गतुलव्याप्यधर्मावच्छिन्नो-

ॐ चिदस्थिमाळा ॐ

तदसङ्गतिनिरासाय शङ्कते—सङ्गीति । अत्र=सन्निपाते । तद्यत्रेति पाठः । उक्तोऽर्थः । कनिहुमयत्र ‘तत्रे’त्येव पाठः, तत्राश्रय ‘हेगौरी’त्यादौ, द्वितीयस्य ‘रामाये’त्यादावित्यर्थः । कथमिति । अत एव पुक्लृस्त्वत्वादीदृशपदिति भाष्यादिसङ्गतिरिति भावः । विशेषमाह—कार्यस्येति । पूर्वस्येत्यर्थः । सूत्रे=तद्विधायके । उपेत्यस्य ‘विशिष्ये’त्यादिः । एवञ्च तत् एवेष्टसिद्धावनित्यत्वमफलमिति भावः । ‘भाष्यविरोधापत्ते’रिति हेतुं सूचयन्नुक्तशयेनैवाह—अत एवेति । तदनाग्रहदेवेत्यर्थः । ‘समाहित’मित्यत्रान्वयः । अन्यथा सङ्कापा एकेद्व्युक्तित्वेन योजनेऽपि समापेक्षयैव वाच्यत्वेन तथा तदुक्त्यसङ्गतिः स्पष्टैव, तदाह—नङ्गङ्गिति । न हि तद्विधावदन्तस्यैव अङ्गसञ्ज्ञेत्युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं परत्वान्मूले तदुद्देश एवोचितोऽत आह—विरोधेति । परत्वेऽपि=पाठस्तत्त्वेपि । मतान्तरमाह—तस्येति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तत्कलस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्सन्निपातदीर्घयोरुभयोरपि प्रत्ययातिरिक्तनिमित्तकत्वाभावात्साम्यादुक्तासङ्गतिस्तथाप्युक्तान्तरङ्गलक्षणे बहिरङ्गलक्षणशास्त्रीयनिमित्तकसञ्ज्ञान्तर्भूतसञ्ज्ञावच्छिन्ननिमित्तकत्वस्य विवक्षितत्वाद्यथादिप्रत्ययरूपसब्दद्वयनिमित्तकदीर्घपेक्षया यादेशलक्षणीभूतादन्त-सन्निपातस्य प्रत्ययमात्रनिमित्तकत्वादन्तरङ्गत्वमित्याशयः । मतान्तरे तु दीर्घविधेः सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वे नास्ति संशयः । इत्यन्य इति । अतएवोरुया धृष्णुयेत्यादौ न दीर्घः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तदुद्बो तद्विधातकत्वाभावात् । अशास्त्रीयेति । तास्यनित्यत्ववदिति भावः । तेनादेशप्रयुक्तकारणाय तदप्रवृत्तिर्बोद्ध्या । तत्रासिद्धेति । अशास्त्रीये—विधातकत्वं भावीत्यादिव्यवहारे इत्यर्थः । स्पष्टञ्चेष्ट

“अल्यग्रहणमेत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थं, तेन ‘सर्वेषा’मित्यादावेव-
सिद्धिः—” इत्युत्तरम् ।

एतेन—‘बहुवचने किं? रामस्य’ इति व्याख्यातम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नापत्तिः । ‘अल्य’ इत्युक्तौ लतो दीर्घ इत्यादावपि तदनुवृत्तौ ‘भवामो’ ‘रामाभ्या’ मित्यादावेव दीर्घः
स्यात् त्रु ‘पचाव’ इत्यादौ । अप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिति । अन्ये तु ‘सुवामन्त्रित’ इत्यतोऽनुवर्तमानसुप्पद-
वन्मध्ये [हलील्यस्य-] यञीत्येतत्सम्बद्धत्वेन तत्सम्बद्धस्य निवृत्तये—‘सुप्प्रतिने’त्यत्र सुप्पदवन्मध्ये यञीत्ये-
तत्सम्बद्धस्य हलील्यस्य निवृत्तये अल्यग्रहणं स्यादिति- अज्ञापकमेत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यभावस्य ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

बहुवचने किमिति । न च ‘राम’ इत्यत्रैवैवशास्त्रदृष्ट्या ‘ससजुषो रु’ रित्यस्य त्रैपादिकस्यासिद्धत्वादेत्वा-
पत्तिरिति रामस्येतत्पर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्, एत्स्वनिमित्तस्य सकारस्य विनाशोन्मुखतया-
ऽकृतव्यूहपरिभाषया तत्रैत्वाप्राप्तिः । न च विसर्गस्यापि शर्षूपसङ्ख्यातत्वेन अल्यत्वादेत्स्वनिमित्तसमवधान-
संभवात्—‘विनाशोन्मुखतया वारणसम्भव इति वाच्यं, ‘नुम्बिसर्जनीये’ति सूत्रे विसर्गपाठसामर्थ्यात्तस्य
शर्षु पाठोऽनित्य इति ज्ञापनेन विसर्गस्य शस्त्रान्तरेण निमित्तविनाशसम्भवादकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्ते-
रप्रत्युद्भवात् । न च ज्ञापकस्य सजातीयपेक्षत्वेन पत्वे कर्तव्ये एव विसर्गस्य शर्ष्वमनित्यं नत्वेत्वे इति
एत्स्वनिमित्तज्ञपरकत्वविनाशाभावादकृतव्यूहपरिभाषया ‘राम’ इत्यत्रैवैवस्याव्युदासेन ‘राम’ इत्यत्रैव
फलसम्भवे ‘रामस्ये’त्येतत्पर्यन्तानुधावनं मूलकृतोऽसङ्गतमिति वाच्यम्, ‘प्रत्ययः’ ‘परश्चे’त्यादिनिर्देशे-
स्तत्रैववारणसम्भवात् । न च निर्देशैः सूत्राक्षरखण्डनमयुक्तमन्यथा ‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘कौश-
ल्यकार्मायाभ्याञ्चे’त्यादिनिर्देशैः ‘रामस्य’ ‘रामाभ्या’ मित्यादावपि दोषाभावेन बहुवचनग्रहणं व्यर्थमेव
स्यादिति वाच्यम्, ‘एङ्हस्वा’दित्यत्र ह्रस्वग्रहणसामर्थ्येन ‘राम’ इत्यादौ सावेत्वं नेति कल्पनेनादोषात् ।
ह्रस्वग्रहणं हि हे रामेत्यत्र लोपार्थं, तत्र यदि एत्स्वमेव स्यात्तर्हि एङन्तत्वादेव सिद्धे तत्र ह्रस्वग्रहणं व्यर्थ-
मेव स्यात् । यद्यपि ‘हे गौरि’ ‘हे अतिचमु’ ‘हे लक्ष्मी’त्याद्यर्थमपि ह्रस्वग्रहणं, तथापि तावन्मात्रफलकत्वे-
इदुदेङःसम्बुद्धे’रित्येव पठनीये सामान्यतो ह्रस्वग्रहणस्य वैयर्थ्यं सुस्थमेव । न च ‘हे कुले’त्यत्र मकारस्य
लोपाय ह्रस्वग्रहणमिति वाच्यम्, इदुदेङः सम्बुद्धे’ इत्येतदनन्तरं ‘मस्ये’ति सूत्रं कृत्वा तत्र सम्बुद्धवयव-
मकारलोपोपपादनसम्भवाद्ब्रह्मग्रहणस्य वैयर्थ्यात् ।

न च हे अम्बेत्यत्राम्बार्थेतिह्रस्वविधिसामर्थ्यादेत्स्वप्रवृत्तेरभावे सम्बुद्धिलोपार्थं ह्रस्वग्रहणमिति वाच्यं
तत्रापि—‘अम्बार्थेनघोडिडुडाः’ इति न्यासेन डादेशे ङित्वाङ्लोपे च हे अम्बेत्यादिसिद्धेः । ‘नष्टोः
ङित्वाङ्लोपे’ति भाष्येण सावेत्त्वस्य वारणसम्भवाच्च ।

केचित्सु ‘स्वौजसमौ’दित्यत्र ‘वौजसमा’ इति, ‘वौजसमौ’ च ‘रुपि चे’तिन्यासेन प्रकृते शस्त्रपत्वा-
भावादेव ‘राम’ इत्यत्रैवैवस्याप्राप्तिरतो ‘रामस्ये’त्येतत्पर्यन्तानुधावनमित्याहुः, तत्र, एवं सति ‘राम’ इत्यत्र
रेफस्य यञ्वात्—‘रुपि चे’ति सूत्रेण दीर्घापत्तेः । न च ‘हयवर’दित्यत्र हरयवङिति न्यासेन रेफस्य यञ्प्रत्याहारि
पाठाभावात् दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, पञ्चरेन् ददेरन्नित्यादौ ‘लोपो व्यो’रिति यलोपानापत्तेस्तथा न्यासस्य
कर्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु—‘सुपि चे’त्यस्य स्थाने ‘अपि च’ ‘आपि च’ ‘शपि चे’त्यादि न्यासैरमः टापःशपो
वाऽऽभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारेण च राम इत्यत्र न दीर्घशङ्केत्याहुः ।

नन्वेवं वौजसितिन्यासे राम इत्यादौ दीर्घापत्तेरभावेऽपि ‘शोऽञ्’ ‘पयोऽञ्’ ‘स्रोतोऽञ्’ ‘ओजोऽस्ती’

ॐ वरवर्णिनी ॐ

त्यादावतो रोरित्युत्त्वानापत्तिः, 'शिवोऽर्च्य' इत्यादावुत्त्वस्य चरितार्थतया प्रकृते उरवशास्त्रदृष्ट्या रुत्वविधेरसिद्धत्वात् । सिद्धान्ते स्वौजसिति पाठे तु—सर्वत्र रुत्वस्य ससजुषोरित्यादिनिष्पन्नस्यैव सम्भवेन तस्य चोरवदृष्ट्याऽसिद्धत्वादुत्त्वमनूचोरवविधेर्वैयर्थ्येनानुवादसामर्थ्याच्चासिद्धत्वम् । न च 'देवा अत्रे'-त्यादावुत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वादेवोच्चाप्राप्त्या तपरकरणं विफलं सदुत्त्वं प्रति रुत्वासिद्धत्वं नेति ज्ञापयतीति यशोऽत्रेत्यादौ न दोष इति वाच्यं, प्रथमैकवचने 'हाहा अत्र' 'विश्वपा अत्रे'त्यादौ तपरकरणस्य चारितार्थात् । न चैवमपि 'एहि सुस्रोत ३ अत्र स्नाही'त्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वादेवोच्चाप्राप्त्याऽप्युत्तादिति व्यर्थमिति तदेवात्वं प्राप्ते रुत्व नासिद्धत्वात् ज्ञापयतीति वाच्यं, 'वासी ३ मधु'रित्यत्र भाष्यप्रयोगेऽसम्बोधनेऽपि पुनर्दर्शनात्—'आगच्छतु भवान्देवदत्त ३ अहं गच्छामी'त्यादावुत्त्ववाराणाय अप्रुतादित्यस्य चारितार्थेन ज्ञापकत्वासम्भवात् । न चैवमपि—अप्युते इति व्यर्थं, 'तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्ते'-त्यत्र रोरसिद्धत्वादेवोच्चाप्राप्तेरिति तदेव 'रुक्मुत्त्वं प्रति नासिद्ध'मिति ज्ञापयतीति वाच्यं, 'तिष्ठतु देवदत्त अ३ शिदत्त'त्यत्रोत्त्ववाराणयाऽप्युते इत्यस्य चारितार्थात् । न च 'रूपरात्रिरथन्तरे'ति रुत्वविधानमेवोक्तार्थ-ज्ञापकम्, अन्यथा 'हसित्वे'ति उच्चे कर्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वादुत्त्वाप्रवृत्त्या रोरीति लोपे अहारूपमित्यस्यैव सिद्ध्या रुत्वे रत्वे च फलाभावः स्पष्ट एवेति वाच्यं, 'भोभगो' इति यत्त्वार्थं रुत्वविधानस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासम्भवात् । न च रुत्वविधेर्यत्त्वमात्रफलकत्वे यत्त्वमेव प्रक्रियालाघवादिधेयमिति रुत्वविधानं ज्ञापकमेवोक्तार्थं इति वाच्यम्, अहञ्छब्दादाचक्षाणजिज्जन्तात्कर्त्तरि किपि—'अह'इत्यस्य गोशब्देन समासे ततो रूपशब्देन सम्बन्धे [गोहः रूपः—]गोरूपमिति रूपं रुत्वविधानपक्षे भवति,—आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन अहिल्यस्य, परादिवद्भावेन—ओह् इत्यस्य चाहञ्छब्दत्वादूपरात्रीतिहकारस्य रुत्वे भोभगो इत्यस्याप्राप्त्या रोरी-तिलोपस्यैव प्रवृत्तेः । तेन वार्त्तिकेन यत्त्वविधाने तु 'गोयूरूप'मिति भवतीतिफलभेदेन यत्त्वविधानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । न चैवं रूपरात्रीतिवार्त्तिकेन लाघवालोपे एव विधातव्ये रुत्वविधानसामर्थ्यादुत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं नेति वाच्यम्, रूपमिवाचरत्—'अरूप'इत्यस्योक्तं 'गोह'शब्देन सम्बन्धे रुत्वपक्षे 'गोरूप'-दिति भवति, लोपपक्षे तु हकारस्य लोपः इति वाच्यं, 'लोपविधानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च बहुवचनग्रहणाभावेऽपि राम इत्यत्र दोषाभावाद्रामस्येत्यत्रैव शेखरकृता दूषणं दत्तमिति तदेतत्स्वरसत उपपद्यते इत्याहुः श्रीगुरुचरणाः । साम्प्रदायिकास्तु—प्रत्यय इत्यादिनिर्देशैस्त्रिपाद्या अपि कचिदसिद्धत्वाभावेन रुत्वे एत्वाप्राप्त्या राम इत्यत्र दोषो नेति—रामस्येत्यत्र्यन्तमनुधावनमित्याहुः ।

रामस्येति । केचित्तु रामस्येत्यत्रापि न दोषः, 'टाडसिद्धसामिनादस्या' इति न्यासेनास्यादेशेऽतो गुण इति पररूपे उक्तरूपसिद्धेरप्रत्युहत्वात् । न चास्यादेशे इदंशब्दान्धसि अस्म्येत्येतद्रूपं न स्यात्, 'अनाप्यक'इत्यनेनादेशापत्तेरिति वाच्यम्, 'आप्यको लोपः', 'अन दौसो'रिति न्यासेन टा—ओसतिरिक्ते लोपप्रवृत्त्या तादृशरूपसिद्धेः ।

न चैवं रामस्येत्यत्रैवं वारणेऽपि—सर्वस्यै सर्वस्मात् सर्वसिन्नित्यादावेत्वापत्तिरिति वाच्यं, तत्रापि—अस्मै—अस्मिन्नित्येवमादेशविधानेन पररूपेणोक्तरूपसिद्धेः । न चैवमनेकत्र तथा प्रश्लेषे गौरवमिति वाच्यं, 'सर्वनाम्नः सै' इत्यनेनन्तरम्—'अट् चे'ति न्यासेन—'डसिद्धयो'रित्यत्रापि तत्सम्बन्धाद्रूपसिद्धेः । न च निर्जरशब्देऽपि डसोऽस्युदेशे जरसापत्तिर्दोष इति वाच्यं, सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावे पररूपेण निर्जरस्येति रूपसिद्धेः । परे तु—व्याघ्रपाच्छब्दस्य अशब्देन समाहारद्वन्द्वे व्याघ्रपादशब्दान्धसि अस्यादेशे भत्वात् पादः पदिति पदादेशापत्तेरित्येति न्यासो न कर्तुं शक्यते इति रामस्येत्यत्र शेखरकृदुक्तं दूषणं युक्तमेवेत्याहुः ।

ननु रामस्येत्यत्र सन्निपातपरिभाषयैव नैत्त्वं, न च साऽनित्येति वाच्यं, 'हलि सर्वेषा'मित्यादिनिर्देशैः

‘रामाभ्या’मित्यपि प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

एतेन=एत्वे तदप्रवर्तनेन । अन्यथा तथा तदप्रवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन ‘सर्वेषा’मिति-निर्देशेनेत्वे तदप्रवृत्तिरिति—शास्त्रिदण्डयुक्तमपास्तम् । निर्दुष्टमुदाहरणमाह—रामाभ्यामिति ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

‘ईदृत्त्यत्रे प्रदीपे । बहुवचने । रामाभ्यामिति । ‘सुपि चे’ति तु ‘रामाये’त्यत्र सावकाशं, पशुदासेनाकृदि-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

तत्सम्बद्धस्यानुवृत्तौ तु ‘रामे’ष्वित्यादौ पत्वं न स्यात् । ‘सु’ी’त्यस्य तु यञ्सम्बद्धत्वेपि अल्पग्रहणसामर्थ्यात्

❁ वरवर्णिनी ❁

पृथिव्युवचने एत्वप्रवृत्तौ तस्या अनित्यत्वेऽपि सर्वत्र तस्या अनित्यत्वे मानाभावादित्यत आह—रामाभ्यामिति । नच ‘डेर्य’इत्यस्य स्थाने ‘डेरय’इति न्यासं कृत्वाऽकारोच्चारणसामर्थ्यात्कदायेत्यादिनिर्देशाच्चातो गुण-इति पररूपं बाधित्वा सर्वर्णदीर्घे—[डेराय इति न्यासेन वा—] रामायेत्यादिसिद्धौ सुपि चेत्यारम्भसामर्थ्या-द्रामाभ्यामित्यादौ नैत्वमिति बहुवचनग्रहणस्य नान्यत्वं, नित्यं ‘सुपि चे’त्यस्य स्थाने ‘डेभ्यामो’रिति न्यासेन विशेषविहितत्वेनापवादत्वदेत्वं बाधित्वा दीर्घे ‘रामाभ्या’मित्यादौ नैत्वनिवृत्तिः फलं सम्भवतीति बाध्यं, पचध्वमित्यादावेत्ववारणाय बहुवचने श्लीत्यादौ सम्बन्धार्थं सुपिचेल्यस्यावश्यकत्वात् । ‘अल्पे’दित्यस्य-स्थाने ‘सभ्ये’दितिन्यासेन सकारभकारादौ प्रत्यये परतोऽदन्ताङ्गस्यैकार इत्यर्थेन ‘पचध्व’मित्यत्र वारणसम्भवेऽपि ‘पचस्व’-‘स्पद्धस्वे’ त्यादावेत्त्वापत्तेः । ‘सभ्येदतिङ्’ इति न्यासेन, भादि साहचर्यात्सादेरप्यतिङ् एव ग्रहणाद्वा तद्धारणे तु—‘वेर्ङितौ’त्यत्र ‘सुपिचे’त्यस्य सम्बन्धाभावे पट्वी मृद्वीत्यादौ गुणापत्तिरतः ‘सुपि चे’त्यावश्यकमेवेति न तत्सामर्थ्याद्भ्यामादावेत्ववारणसम्भव इति ‘रामाभ्या’मिति फलं सम्यगेवेति साम्प्रदायिकाः ।

केचित्तु—‘न विभक्ता’वित्यतो विभक्तिपदमनुवर्त्य ङिति विभक्त्यावित्यर्थेन पट्वीत्यादौ नोक्तदोषः, किञ्च ‘स्त्रियाम्’ [४-१-३] इत्यधिकारादग्रे एव ‘तद्धिताः [४-१-७६] इत्यधिकारे करणीये ‘ओर्गुण’इति गुणाभावाय—‘यूनस्तिः’ [४-१-७७] इत्यतः प्राक्तद्धिताधिकारपाठेन स्त्रीप्रत्यये गुणाभावज्ञापनाच्चोक्तदोषः, अन्यथा स्त्रियामित्यधिकारादग्रे एव तद्धिताधिकारे ‘प्राचां’ष्फस्तद्धित इत्यत्र तद्धितग्रहणं ‘यस्येतिचे’त्यत्र इकार-ग्रहणमौङः इयामिति च न करणीयमिति लाघवं स्पष्टमेव । न च तद्धितग्रहणन्तन्नाग्न्यतोऽपि ष्फ इतिज्ञापनाय, तेन आसुरिंशब्दात्ते अस्त्रायणीत्यस्य सिद्धिरिति न तदकरणप्रयुक्तं लाघवमिति वाच्यं, ष्फद्विधानेनापि—डित्व-सामर्थ्यादन्यतोऽपीतिकल्पनेनापि तस्तिङ् । नच डीपीणदीनान्तद्धिताधिकारान्तर्गतत्वे ‘लशक्तद्धित’इतीत्संज्ञा-नापत्तिरिति वाच्यं, ‘चुद्ध’इत्यत्र ‘चुडुङ्’इति न्यासकृत्वा तस्तिङ्ः कर्तुं शक्यत्वात् । नच ‘शकन्धूः’—‘कर्कन्धूः’ ‘कुरू’रित्यादावोर्गुण इति गुणापत्तिरिति वाच्यम्, ‘ऊङुत’इत्यस्य स्थाने ‘डूङुत’ इत्येवं न्यासेन डित्करणसाम-र्थ्येन गुणाभावज्ञापनात् । नच ‘दण्डिनी’त्यादौ ‘ऋन्नेभ्य’ इति डीपि तस्य तद्धितत्वात्तद्धितइति डिलोपापत्ति-रिति वाच्यं, ‘डाबुभाभ्या’मित्यादौ डापो डित्करणात्स्त्रीप्रत्यये ‘नस्तद्धित’ इत्यस्याप्रवृत्तिरितिज्ञापनात् । नच ‘शुनी’ ‘मघोनी’त्यादौ ‘शयुवे’ति सम्प्रसारणं न स्यान्डीपस्तद्धिताधिकारीयत्वादिति वाच्यं, स्त्रीप्रत्यये ‘स्त्रीप्रत्यये’इत्येवं विशिष्य सम्प्रसारणविधानेनापि तत्सम्भवात् ।

नच नद्या अः—नद्यः, गौर्या अः गौर्यः, तत इच्छायां क्यच्—यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्तद्धितत्वेन ‘क्यच्च्योश्च’तियलोपापत्तिरिति वाच्यम्, अनन्विधाविति निषेधादिति प्राहुः । परेतु ‘सर्वस्य सुपि’ प्रत्ययः ‘बल-द्रव्याभ्यां ठङ्कनौ’ इत्यादिनिर्देशात्सर्वत्रैवैत्ववारणसम्भवाद्वहुवचनग्रहणं स्पष्टार्थं सत्पञ्चाक्षराणां निर्देशैः खण्डनमयुक्तमितिज्ञापयितुमित्याहु रिति सङ्क्षेपः । अत्रत्यो विपुलो बालकलहोऽभिनवराजलक्ष्म्यां प्रशशित-स्तत एवावधारणीय इति—फलगुत्वाच्च नेह तन्यते ।

‘बहुवचने झलीक्’ इति तु न सूत्रितं, ‘ज्ञानयो’रित्यादौ नुमापत्तेः । इटि तु—गङ्गे
इत्यादौ गुणे तस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वात् ‘एङ्ह्रवा’दित्यस्याप्राप्तौ व्यवधानाद्
‘हल्ङ्घा’वित्यस्य चाप्राप्तौ सम्बुद्धिलोपानापत्तिः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

हेतुतानिरूपितयादौ प्रत्यये परतस्तेन दीर्घ इति नात्र तस्य प्राप्तिरित्याहुः । नुमापत्तेरिति । ‘ज्ञान
ओस्’ इति स्थिते ‘ओसि चे’त्यनेन इगागमे ‘वार्णादाङ्ग’मितिपरिभाषया ‘इकोऽची’ति नुमापत्ति-
रिति भावः । न च वर्णशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
कपर्याप्तिकस्थानेतावत्त्वरूपसमानस्थानिकत्वस्येकोऽचि विभक्तावित्यत्राभावाद्द्वार्णपरिभाषाया अप्रवृत्तौ
अन्तरङ्गत्वाद्गुणे इगन्तलाभावानुमोऽप्राप्त्या ‘ज्ञानयो’रित्यादौ न दोष इति वाच्यं, ज्ञानशब्दस्य
अशब्देन समासे तस्मादाचारकिबन्तात्कर्त्तरि किपि नपुंसकह्रस्वे परमशब्देन समासे ओसि परम-
ज्ञान ओसिति स्थिते इकि जाते इयङि निरुक्तसमानस्थानिकत्वस्य सत्त्वेन इयङादेशापत्तेः ।

न च ‘एरनेकाच’ इति यणि निरुक्त‘परमज्ञानयो’रिति रूपं सिध्यतीति वाच्यं, ‘सपूर्वपदस्य
चेन्नतिकारकपूर्वपदस्यैवे’ति नियमपरेण ‘गतिकारकपूर्वपदस्यैवे’तिवार्तिकेन यणोऽप्राप्तेरिति दिक् ।
सम्बुद्धिलोपानापत्तिश्चेति । न च ‘गङ्गे’इत्यादौ पञ्चमीसमासस्थानित्ववादप्रवृत्तौ एङन्तत्वा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

बहुवचनग्रहणस्येति भावः । उक्तदोषाभावाय ‘झली’दिति न्यासे त्वाह—इटि त्विति । प्राचां मते नेदं, कैयट-
मते सिद्धान्तमते च स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः । सर्वत्र सप्तमीनिर्देशासाङ्गत्वापत्त्या तथा कर्तुमेव दुर्वचमिति तत्त्वमत
एव इटि त्विति पाठो न प्रचुर इति बोध्यम् । नन्ववसाने चत्वस्य पदान्तजशत्वापवादत्वाज्जत्वोत्तरं चत्व-
एव इटि त्विति पाठो न प्रचुर इति बोध्यम् । नन्ववसाने चत्वस्य पदान्तजशत्वापवादत्वाज्जत्वोत्तरं चत्व-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

लस्याप्राप्तेः । आद्यपक्षेऽबादत्वेपि ‘रामेभ्य’इत्यसिद्धेः । ‘राम’इति तु न प्रत्युदाहृतं रूपलयेनैवेष्टसिद्धेः ।
पूर्वोक्तसिद्धत्वबाधस्तु हलोनन्तरा’इत्यादिनिर्देशाद्बोध्यः । नुमापत्तेरिति । पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वेनो-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नुमापत्तेरिति । नच ‘सम्बुद्धौ चे’त्यत्रापीक एव सम्बन्धे हे रमे इत्यत्रेकि वार्णादाङ्गमिति परिभाषाया
ह्रस्वस्य गुण इति—इको गुणे सम्बुद्धिलोपे वृद्धौ हे रमै इत्येव स्यान्नतु हे रमे इति—ज्ञानयोरित्येतत्पथेन्तानुधावनं
मृष्टानामनुचितमितिवाच्यं, सम्बुद्धावित्यत्र विषयसप्तमी स्वीकृत्य पूर्वमेवेकि गुणे ततो विभक्तौ लोपे च रूप-
सिद्धेः । विस्तरस्तु अभिनवचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ।

सम्बुद्धिलोपानापत्तेरिति । पञ्चमीसमासस्थानित्यत्वेतु—व्याघ्रपाच्छब्दस्य अशब्देन समासे व्याघ्र-
पादशब्दाद्भवसि—तस्येडागमे आद्गुणे च परादिवद्भावेन ‘एभ्य’इत्यस्य स्वादित्वेन, स्वाश्रयाजादित्वाच्च
भावेन पादःपदितिपदादेशापत्तिरतो यथान्यासमेव रमणीयमित्यसद्गुरुचरणरास्तत्र भवन्तः पण्डितेन्द्राः—
श्रीहरनारायणत्रिपाठिनो व्याचक्षाणा विजयन्तेतराम् । विस्तरस्त्वस्मत्पितामहचरणपण्डितराजश्रीस्नेहि-
रामशास्त्रिवराभ्युहितायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यामनुसन्धानीयः ।

केचित्तु—‘बहुवचने झल्ये’दित्यत्र—‘असावे’दिति न्यस्यन्ति । ‘असा’विति च पर्युदासः, तेन सुमित्रे
तत्सदृशे दुप्येव प्रवृत्तिरिति पचध्वमित्यत्र न दोषः । ओसि चेत्यस्य च—‘अजादौ चेदेत्वं तद्धोस्येवे’ति निय-
मार्थतया राममित्यादौ नैत्वमित्याहुस्तत्र, रामाभ्यामित्यादावेत्त्वापत्तेः, ‘सवाभ्यां वामा’ वित्यादिनिर्देशे-
स्तत्र बारणन्तु न युक्तं, निर्देशैः—सुहासुरस्तण्डनस्थानुचितत्वात् । एवमेव ‘एत्’ इत्यादिन्यासानामपि परीक्षा
कार्येतिबोध्यम् ।

जश्त्वमिति । ‘बाधित्वे’ति शेषः । अवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्वापवादत्वात् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

देव सम्बुद्धिलोपः सिध्यतीति न दोष इति वाच्यम्, ‘एमि’रित्यादौ मिस इटि हलादित्वाभावेन हलि लोपानापत्तेः । केचित्तु ‘आप्यको लोपः’अन टौसोः’ इति न्यासः क्रियते, हलीति च न क्रियते । तथाच-‘एमि’रित्यादौ न दोष इति ‘बहुवचने झल्ये’दिति न्यासः सम्यगेव । प्रथमैकवचने ‘इदोऽयं पुंसि’‘यःसौ’ इत्याभ्यां औ-जस्-अम्-औद्-शस्सु ‘दधे’ति बाधञ्च तत्रातिप्रसङ्ग इत्याहुः । अपवादत्वादिति । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थविशिष्टस्य कृते चारितार्थस्य सत्त्वादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ऽपि न्यासो न युक्तेऽत आह—बाधित्वेति । अस्य ‘भवती’ति शेषः । अवसाने इति । ‘रत्नमु’डादौ

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इति शेष इति । चिन्त्यमेतत्, रत्नमुडित्यादावान्तरतम्यात्बकारस्य चल्लेन षकार एव प्राप्नोति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

भयोनित्ययोः परत्वानुमापत्तेरिति भावः । ‘अन्तरङ्गत्वादुणं’ इति तु न वाच्यम्, इकि तस्या अनित्यत्वेनाप्रवृत्तेः, अरन्त्येकोऽसिद्धत्वादुणो न स्यादिति । यद्वा वाणादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । सा चागमविषयेषि, अत एव सतुक्निर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनं सङ्गच्छते । ‘उभयोरान्देशत्व एवे’ति—‘हस्व’इत्यत्रवक्ष्यमाणपक्षे तु ‘रमे’इत्यादौ ‘हस्वस्य गुण’इति गुणापत्तिर्बोध्या, उभयोरान्देशत्वात् । इट्पक्षे ‘रामेभ्य’इत्यत्र हलि लोपानापत्तिर्बोध्या । ‘तच्छिव’इत्यत्र मनोरमाग्रन्थविरोधं परिहरति—इति शेष इति । यत्र तु जश्त्वचल्ले इति द्वन्द्वे नैव शेषसम्भवस्तत्र तु ‘जश्तु अचल्ले’ इति छिन्दन्ति ।

यत्र पूर्वं जश्त्वप्रवृत्तौ परिनिष्ठिते रूपे विशेषस्तत्र जश्त्वप्राक् प्रवर्तते, न बाध्यबाधकभावः, तेन ‘रत्नमुडा’-दौ न दोषः, अन्यथाऽऽन्तरतम्याच्चल्लेन पश्य ष एव स्यात् । ‘जक्षित्यादयः षड्’‘वौष’दित्यादिनिर्देशाश्लेषलिङ्गम् । एतेन ‘णत्वं द्वित्वं चतुर्णां’मित्यत्रत्वग्रन्थविरोधश्चल्लेन जश्त्वापवादत्वादित्यपास्तम् । तथाहि पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वं इत्यस्य वर्णद्वित्वे प्रवृत्तौ चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्दस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वे पूर्वत्र ग्रन्थवर्णापत्तिरिति हि तन्नोक्तम् । तत्र च पूर्वं जश्त्वे गकयोः श्रुतिः, अपवादविषयतया तदभावे कुत्वनिष्पन्नकस्य द्वित्वे कद्वयश्रुतिरिति परिनिष्ठिते वर्त्तते विशेषः, वर्णद्वये तत्प्रवृत्तौ तु परेषामसिद्धत्वात्कुत्वे जश्त्वापवादत्वादित्वात्पक्षेया परत्वाच्चल्ले द्वित्वमिति प्रक्रिया । एवङ्गकारे जशि पर इति तदुत्तरशङ्काग्रन्थोपि न विरुध्यते, द्वित्वे कुतेपीत्यर्थाभावे एकग्रन्थवरूपविशेषस्य सत्त्वात्—सिद्धान्ते तु पूर्वमेव चर्त्वमिति प्रक्रिया बोध्या । त्रिपाद्यान्तक्रकोण्डिन्यन्यायस्तु प्रवर्तयिष्यते ‘अहन्’घञे इति तत्रैव समर्थयिष्यते । त्रिपाद्यान्तन्यायप्रवृत्तौ यद्वाच्यं विरुध्यते तदनित्यत्वेन समाधेयम् । परन्विदं मनोरमाकाराशयवर्णनमात्रं, वस्तुतः ‘षड्’-ति-निर्देशेनाबाधकत्वज्ञापनमेव लघ्विति दिक् । जश्त्वापवादत्वादिति । ननु प्राचीनमतेऽभेदविवक्षाया अपि सत्त्वेन पदत्वाभावे चर्त्वं सार्थकमिति वाच्यमिति चेन्न । ‘यरोनुने’ति ‘वापदान्तसे’ति पूर्वोत्तरसाहचर्येणै

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

केवलस्यानुवृत्तिः । किञ्च ‘सुपां सु’रिति यादेशे एत्वाभावार्थं झल्लग्रहणं, एत्वे सञ्जिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ ‘हलि सर्वेषां’मिति निर्देशो गमक इत्याहुः । नुमापत्तेरिति । ‘वाणादाङ्ग’मिति परिभाषया गुणं बाधित्वेति शेषः । सञ्जिपातपरिभाषया नुम्वारणे तु तथैव गुणोपि न स्यादिति भावः । इटि तु ‘एभ्य’ इत्यादौ हलि लोपानापत्तिर्बोध्या । बाधित्वेति शेष इति । यत्तु प्राठकेन-उक्तम्—‘एवं सति षडित्यादावान्तरतम्यात्बकार एव स्याच्च टकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् ।

द्वित्वे रूपेति । 'पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे' इति न्यायाच्चत्वंोत्तरं द्वित्वं बोद्धव्यम् ।

● अभिनव-चन्द्रिका ●

न च 'वावसाने' इति चर्लस्य जस्लापवादले 'रत्नमुट्' इति रूपं न स्यात्, 'तैककौण्डिन्य' न्याय-
विषये स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्त्वेन स्वविधेयाघटितत्वेन च सङ्कोचात् । 'ष्णान्ता षडिति निर्देशा-
ऽनुपपत्त्या इष्टापत्तिः कर्तुं न शक्यत इति वाच्यं, उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतावच्छेदकयोर्धर्मयोर्यत्र
व्याप्यव्यापकभावस्तत्र 'माठरकौण्डिन्य' न्यायप्रवृत्तौ तेन न्यायेन एकविनियोगोद्देशेन प्रवृत्तवाक्य-
कदम्बघटकधर्मावच्छिन्नबोधकप्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्वाक्यकदम्बघटकव्याप्यधर्मावच्छिन्न-
बोधकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्त्वेन सङ्कोचात्, प्रवृत्ते 'जस्लचर्लं करवाणी'ति
विनियोगोद्देशेन प्रयुक्तः—'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' इति वाक्यकदम्बसद्वटकव्याप्यधर्मा-
वच्छिन्नबोधकद्वलपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकद्वलवावच्छिन्ने चर्पदार्थतावच्छेदकचर्लावच्छिन्नातिरिक्त्वेन
सङ्कोचेन 'रत्नमु'षिति दशायाश्चरतिरिक्त्वालोऽभावाद्वावसाने' इत्यस्याप्रवृत्तौ जस्ले
'वावसान' इति चल 'रत्नमुट्' 'रत्नमु'डिति रूपद्वयसिद्धेः । अत एव शसि दशोरेलाभ्यासलोप
निषेधस्सङ्गच्छते, चरतिरिक्त्वालामभावेन 'अभ्यासे चर्च'त्यस्याप्रवृत्तेः । तथाच अनादेशादे-
रित्यत्र आदेशो वैरूप्यसम्पादक एव गृह्यते इत्यादि न वक्तव्यमिति दिक् ।

● चिदस्थिमाला ●

गतिस्तु—'अपवादोऽपी'ति—न्यायेन तातङ् न्यायेनान्यथा वा बोध्या । अतएवा'संयोगा'दित्यत्र 'ऋदपधेभ्य' इति
वार्तिकखण्डकस्य 'नवा कसस्मानवकाशत्वादपवादो गुणसेति वार्तिकखण्डिकायां—'युक्तं तत्र यदनवकाशं
क्वित्करणं गुणं बाधते, इह पुनरुभयं सावकाशमीजतुर्वर्तितेत्यादौ' इति भाष्योक्तौ 'कसस्य कित्त्वे फलाभावः,
इह तु सम्प्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद्बुद्धेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलवान्न तद्विधिना सह
स्पष्टते, तातङ् न्यायेने'ति कैयटेनोक्तम् । 'परसवर्णत्व'मिति वार्तिकाद्वर्णद्वित्वे इदं ने'ति—प्राञ्चस्तत्र ।
'वाक्वागि'ति—भाष्योदाहरणेन तस्य तत्प्रपञ्चत्वबोधनात्तदाह—पूर्वत्रेति ।

● ज्योत्स्ना ●

न टकारोऽल्पप्राणतया प्रयत्नभेदादतोऽसिद्धत्वाज्जस्ले चर्लमिति—यथाश्रुतमेव स गगित्य'भुतवदु-

● सदाशिवभट्टीयम् ●

तत्प्रकरणस्य पदानवयवेऽप्रवृत्तेः । न्यायादिति । फलाभावेऽपि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति भावः । पूर्व-
ग्रन्थेऽस्य फलविशेषाभावे प्रवृत्तौ न बाधकमित्येव तात्पर्यम्, न तु तत्र प्रवृत्तौ बाधकमितीति न तद्विरोधः ।
मूले प्रयत्नभेदादिति । ननु प्रयत्नभेदेऽपि त एव स्यान्न तु सः, सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन सकारस्य सदृश-

● विषमपदविवृतिः ●

तस्माच्चर्लस्यासिद्धत्वाज्जस्त्वं ततश्चर्लमित्येव युक्तमिति तच्च । उत्सर्गापवादभावपरिख्यागे
कारणाभावात् । षडित्यादौ तु न दोषः । शसिदशोः प्रतिषेधेन चर्लितौ झलपदेन चर्लितस्य
जस्विधौ जशमिधस्य ग्रहणबोधनेन जस्लोत्तरमेव चर्लप्रवृत्तेः । समानाश्रये चरितार्थस्य सवर्णदीर्घ-
स्य व्याश्रये गुणेन वैरूप्यसम्पादकादेशप्रवृत्तियोग्ये चरितार्थस्य चर्लस्य सारूप्यसम्पादकादेशप्रवृत्ति-
योग्यस्थले चर्लस्यासिद्धत्वेन तस्य जस्ले बाधनाच्च, 'अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकपर' इति
न्यायात् । अन्ये तु 'ष्णान्ता षडिति निर्देशेन जस्लचर्लयोः उत्सर्गापवादभाव एव नेति, अन्यथा जस्त्वं
बाधित्वा चर्लं षकारस्य तदभावपक्षे जस्त्वेन डकारस्य श्रवणापत्तौ टान्तनिर्देशानुपपत्तिः । न च
पुनर्भावापेक्षमात्रेण तत्सिद्धिरिति वाच्यं, जस्ले पुनश्चर्लाभावस्योपक्रमे पुनर्भावपक्षे चर्लाभावाश्रय-

२ अथवादात्वाज्जस्त्वं प्रबाध्य षस्य महाम्राणप्रयत्नसाम्येन चर्लत्वेन षकारे एव कृते, तस्य वैकल्पि-
कत्वात्पक्षे जस्त्वेन डकारे च कृते 'रत्नमुट्' 'रत्नमु'डित्वेन रूपद्वयं स्यान्न तु 'रत्नमुट्' इति तदाशयो विषम्यां स्पष्टः ।

तादेश इति । अन्यथा 'खरि चे'ति चत्वेन सिद्धाविदं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

ह्रस्वन । 'ह्रस्वनद्याप' इति पञ्चमी, 'आमि सर्वनाम्न' इत्यत 'आमी'ति वर्तते ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इदं व्यर्थं स्यादिति । न च 'अच उपसर्गात्' इत्यतस्त इत्यनुवर्त्य 'सः स्याद्धातुके' इति तादेशे सति तु 'घत्स्यती'त्यादौ 'चयो द्वितीया' इति द्वितीयादेशो भवति, चत्वं तु तस्यासिद्धत्वाद्वितीयादेशो न स्यादिति वाच्यं, तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे 'अच उपसर्गात्' इत्यत्र तपदे एतत्सूत्रपर्यन्तानुवृत्तिप्रयोजकस्वरितत्वमकृत्वा 'सः स्याद्धातुके' इत्यनेन आदेशमात्रविधाने 'स्थानेऽन्तरतम' परिभाषया सस्य स्थाने-अर्थादेव तो भवतीति-तस्यासिद्धत्वाभावेन द्वितीयादेशसम्पत्तेः । एतत्सूत्रनान्यैव-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तमत्वाभावादत आह—मूले—अत एवेति । आन्तरतम्यपरीक्षायामभेदघटितस्यापि सादृश्यस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः । एतन् पाक्षिकसकारनिवृत्त्यर्थन्तद्विधानमित्युपास्तम् । नचैवमपि 'वत्स्यति' 'घत्स्यती'त्यत्र पक्षे द्वितीयादेशान्तद्विधानमिति वाच्यं, बहिरङ्गपरिभाषया सन्निपातपरिभाषया च सिद्धान्तेपि तस्याप्रवृत्तेः । यद्वा 'सःसि'—अन्तरतम आदेश इत्येव तकारे लब्धे तकारानुवृत्त्यादेशविधानं ज्ञापकमुक्तार्थस्येत्यर्थः, न तु सर्वथा सूत्रं न कर्तव्यमिति । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकादित्यस्य यथा वक्ष्यते तथाऽत्रैवेति । न चात्र कल्पने तानुवृत्तिद्वितीयादेशाभावायेति शङ्क्यत्वेनैव सिद्धे सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, तदेतदभिप्रेत्याह—चत्वेन सिद्धाविति । यद्वा तादेशारम्भे हेतुत्रयं सर्वथा तकाराप्राप्तिः, पाक्षिकसकारनिवृत्तिः, द्वितीयादेशप्रवृत्तिश्चेति, तत्राद्यस्य न्याय्यत्वेनोक्तम्—अत एवेति । यद्वा एवकारोप्यर्थ इत्याहुः । ह्रस्वनद्यापः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

णायोगात् । तथात्वे 'शिशियतु'रित्यादौ द्वित्वे कृते सम्प्रसारणे 'शिशुवतु'रिति स्यादित्याहुः ।

व्यर्थं स्यादिति । ननु तादेशे 'चयो द्वितीया' इत्यस्यानन्तरं 'स आर्द्धधातुके' इति कार्यं, शरीत्यनुवृत्त्या शरादावार्द्धधातुके सस्य द्वितीय इत्यर्थः, स चान्तरतम्यात् एव । 'तासस्त्यो'रित्यत्र

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ह्रस्वनद्याप इति । अयमत्र वर्तलितोऽर्थः—'नु'डिल्यको योगः, 'नद्याप' इत्यपरः, अङ्गात्परस्यामो नुडिल्याद्यस्य, नद्यन्तादावन्ताच्च परस्यामो नुडिल्यपरस्यार्थः । तत्र नुडिति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे 'नद्याप' इति नियमार्थं, दीर्घात्परस्यामो नुट् चेन्नद्यापः परीभूतस्यैवेति । तेन वातप्रम्यामित्यादौ न नुट् । 'लिहां' 'दुहा'मित्यादौ तु न नुडापत्तिः, 'षट्चतुर्भ्यश्च'ल्यस्तेदानीं वैयर्थ्येन तस्य—'हलन्ताच्चेत्षट्चतुर्भ्य एवे'ति नियमार्थत्वात् । अत एव 'शला' 'शुजिकुब्जां', 'षट्कतिकतिपयचतुरां', 'वसुसंस्तु'भ्वस्वनदुहा'मित्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति ह्रस्वग्रहणं न कार्यम् ।

विचक्षणास्तु—नुडिल्यस्य सामान्यापेक्षत्वे—नद्यामित्यादौ डेरामि परमप्याटं सामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादाधित्वा नुडापत्तिः । यत्तु—'नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्ति' रिति पक्षे 'नद्याप' इत्यस्यैव विधायकतया तस्य च विशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया परत्वादाया नुट् बाध्यत इति नद्यामित्यादौ न दोष इति, तत्र, 'नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्ति' रिति पक्षे दोषतादवस्थ्यात् । किञ्च 'नद्यापः परस्यामो नुडेव नान्य'दित्येवं नियमापत्तिः, तथा च आट्-याट्-स्याटामन्यत्र डिङ्गच्चेन, सुटश्च पुनपुंसकयोश्चरितार्थतया-सर्वासां गौर्यां सर्वस्यामित्यादौ नुटा बाधापत्तिः । किञ्च सर्वासां सर्वस्यां गौर्यामित्यादौ याडादीन्वाधित्वा नुटः सिद्ध्यर्थं नद्याग्रहणं स्यादिति तस्य विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमार्थत्वमेव न सिद्ध्यत् । तदेवं—विश्वपां

तच्च षष्ठीया विपरिणम्यते, 'नामी'ति लिङ्गादित्याह—ह्रस्वान्तादित्यादि । आमत्र षष्ठी-
बहुवचनमेव, न तु डेरामादीति स्पष्टं भाष्ये !

यत्तु 'नु'डिति विभज्य सामान्येन नुङ्विधेयः । 'नद्याप' इति-दीर्घान्ताच्चेन्नद्याप एवे'ति
नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः । 'ह्रलन्ताच्चेत्पट्चतुर्थ्य एवे'ति नियम इति ह्रलन्तेषु न
दोषः, एवञ्च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति; तन्न, 'नद्याप' इत्यस्य—'स्त्रीलिङ्गानाञ्चेन्नद्याप

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'सः सी'ति तादेश आरभ्यत' इति मूले 'आदेश'पदोपादानम् ; 'तादेशो न कर्तव्यः, तत्स्थाने
आदेशमात्रं विधातव्यमान्तरतम्यात् एव भविष्यती'ति च कौमुद्यर्थः ।

न चैवमपि 'सः स्याद्धातुक' इत्यत्र तपदस्यानुवृत्त्यभावेन सकारस्य स्थाने कदाचित्कारः
कदाचित्सकारश्च भविष्यति, आन्तरतम्यात्, 'त' इत्यस्यानुवृत्तौ तु तकार एव भवतीति फलभेद
इति वाच्यं, सकारादेशे तकारादेशे वा 'खरि चे'ति चर्त्तस्य दुर्वारतया तकारघटितस्य 'घत्स्यती'
त्यस्य च सम्पत्त्या तपदानुवृत्तावनुवृत्तौ वा फलभेदाभावादिति दिक् । विपरिणम्यत इति ।
वस्तुतस्तु विपरिणामाभावेऽपि 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीया'निति परिभाषया षष्ठ्यंश-
सहितायास्तस्मादिति परिभाषायाः षष्ठ्यंशविकलायास्तस्मिन्निति परिभाषायाश्चोपस्थित्या आम-
व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यद्वृत्तान्तमाबन्तन्नयन्तमङ्गं तदव्यहितोत्तरत्वविशिष्टस्य नुङ् भवतीत्यथन
सामञ्जस्यं स्यात् । स्त्रीलिङ्गानाञ्चेदिति । वस्तुतस्तु—कुमारीशब्दात्क्यजन्तात्किपि तस्मादामि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तच्च='त्रेख्य'—इति पूर्वत्र सफलञ्च । पंचमीत्वे बीजमाह—नामीति । शास्त्रिदण्ड्यायुक्तिं खण्डयति—यत्त्विति ।

ॐ उयोत्सना ॐ

पस्थित'इत्यत्रोक्तं न विस्मर्तव्यम् । 'डेरामादी'त्यादिपदात्कास्प्रत्ययादाम् घादामौ । स्पष्टं भाष्ये इति ।
'आमि सर्वनाम्' इतिसूत्रे इत्यर्थः । तत्र ह्युक्तं—कास्प्रत्ययादामो घादामश्चामित्वार्थं तत्रानुबन्धकरणा-
निरनुबन्धकग्रहणेन तदग्रहणात्, डेरामो निरनुबन्धकत्वेऽपि तत्र याडादस्याङ्भिः परत्वानुदो बाधा-
'त्सकृद्गति'न्यायाश्रयणाच्च नुमस्तदप्रवृत्तेः षष्ठीबहुवचनस्यैव ग्रहणमिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

बहुवचनमेवेति । तद्धितस्य सानुबन्धकत्वात्, 'कास्प्रत्यया'दिति विहितस्यापि न, फलाभावात् ; तथा-
श्चदन्ते नित्यत्वादलोपः, इगन्ते परत्वाच्चित्यत्वाच्च गुणः, णिजन्ते नित्यत्वादयादेश इति ह्रस्वांशे न फलं,
नचन्तेपि परत्वादगुणे वर्णसञ्ज्ञापक्षेऽप्राप्तिः, तदन्तसञ्ज्ञापक्षेपि 'सकृद्गता'विति न्यायेन नेति न तत् ।
आबन्तादाचारकिपोऽनभिधानमेव, तस्यात्र ग्रहणेपि न दोष इति प्रकान्तसूत्रभाष्यादितिस्पष्टमुच्यते इति भावः ।

दीर्घेष्विति । दीर्घान्तेष्वित्यर्थः । ननु बहुश्रेयसीत्यत्र पुंस्यपि नदीत्वस्य सत्त्वात्, खट्वाप्रा अः—खट्वा
इत्यादौ पुंस्यप्याबन्तस्य सत्त्वात्कथं स्त्रीत्वलाभ इति चेत्तवापि व्यभिचारेण दीर्घान्तत्वलाभो न स्यादित्यत

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'सी'ति कर्तव्यम्, न च लाघवाभावः । तकारं कृत्वा थकारकरणापेक्षया साक्षात्थकरणे प्रक्रिया-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वातप्रम्यामित्यादौ नुडापत्तिः । 'सख्यशिश्वीतिभाषायां' 'नद्यां मनुप्' 'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां'
'सर्वासां प्रायदर्शन'मित्यादिनिर्देशैर्विपरीतनियमादिनिराससम्भवेऽपि—'आकारान्तादीकारान्तादूका-
रान्ताच्च चेद्भवति तर्हि नद्याप एवे'ति नियमस्यापि सम्भवादापत्त्या—['विश्वपां' 'खल्वां' 'वातप्रम्या'
मित्यादौ नुटो व्युदासेऽपि]—'ग्लावां' 'नावां' 'गवा'मित्यादौ नुडापत्तिर्दुरुद्धैवेति—ह्रस्वग्रहणमावश्यक-
मेवेत्याहुः । शेखरोक्तनियमाकारासम्भवात्साधनप्रकारस्तु अभिनवचन्द्रिकायां दक्षितो नेह प्रतन्यते ।

एवे’ति नियमपरतयाऽपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन, नदीत्वाप्त्वयोर्हस्वेऽपि दृष्टत्वेन त्वदुक्त-
नियमे दृढतरमानाभावेन च ‘मतीना’ मित्यादौ नुडनापत्तेः ।

नामि । ‘दूलोप’ इत्यतो ‘दीर्घ’ इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येति किम् ? चर्मणाम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘कुमारीणां ब्राह्मणाना’मित्यत्र कुमारीशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वस्याभावेन नयन्तत्वस्य च सत्त्वेन,
एवं—वनिताशब्दादाचारकिबन्तात्कर्तरि किपि आसि ‘वनितानाम्ब्राह्मणाना’मित्यादावपि
वनिताशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वस्याभावेन आबन्तत्वस्य च सत्त्वेन च स्त्रीलिङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्ले
नियम्य—नुडिति—शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक—आम्ल—व्याप्यत्वस्य सत्त्वेपि नियामक—‘नद्याप’—
इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक—नद्याबन्ताङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्ल—व्यापकत्वस्य—[नयन्ताङ्गा-
व्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्लाधिकरण’कुमारीणां वनितानाञ्च ब्राह्मणाना’मित्येतद्वटकवृत्त्यभावप्रति-
योगित्वादेव स्त्रीलिङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्ले सत्त्वेन—] अभावात् ‘स्त्रीलिङ्गानाञ्चेन्नद्याबन्ताना-
मेवे’ति नियमो न सम्भवतीति ‘मतीना’मित्यादौ न दोषः, तस्मान्नियमद्वयाश्रयणे गौरवात्

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दीर्घेषु—तदन्तेषु । अपिरुक्तसमुच्चये । ननु इष्टानुरोधेन तथैवात आह—नदीत्वेति । मति—अतिखट्वादौ ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

आह—नदीत्वाप्त्वयोर्हस्वेपीति । तदन्तसञ्ज्ञापक्षे उभयत्रापि तदन्तपरता बोध्या । नामि । चर्मणा-
मिति । ‘ब्राह्मणमिस्ते’ति पूर्वोक्तोदाहरणपरभाष्यरीत्येदं प्रयोजनम् । अर्थवत्परिभाषया तद्वारणे तु—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लाघवात् । थकाराभावे च ‘खरि चे’ति चर्त्वेन तकारः, एवं सिद्धे तत्त्वविधानमित्याशयात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

चर्मणामिति । ‘नामी’तिसूत्रस्याङ्गाधिकारे पाठाभावे चर्मञ्छब्दादामि नकारस्यामा सम्बन्धे—‘नामि परे
अचो दीर्घो भवती’त्यर्थकेन ‘नामी’त्यनेन दीर्घापत्तौ ‘चर्माणा’मिति रूपप्रसङ्ग इत्याशयः । न चैवमपि ‘प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण’मिति परिभाषया तदादेरुपस्थित्या तद्विशेष्यकतदन्तविधा-
वजन्ततदादेनांमि दीर्घ इत्यर्थेन—चर्मण्यस्य तदादित्वाभावाच्चान्तस्य चर्मन्त्रित्वस्य तदादित्वेऽप्यजन्तत्वाभावा-
च्चाप्परकत्वविरहाच्च चर्मणामित्यत्र न दीर्घापत्तिरिति वाच्यम्, अङ्गाधिकारेऽस्य पाठाभावे—प्रत्ययत्वव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्य नाम्पदे विरहेण—प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अप्रवृत्तेः । नचैवमपि
‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्ये’ति, ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहण’मिति च परिभाषयाऽर्थवतो नामः
प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्चर्मणामित्यत्र न दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, ‘ब्राह्मणमिस्ते’त्यादावतो भिस् ऐसित्यस्य प्रवृत्त्य-
भावाच्च तस्याङ्गाधिकारे पाठ इत्येवमाशयकभाष्यप्रामाण्येनाऽत्र प्रकरणे तयोः परिभाषयोरनानुश्रवणात् ।
अन्यथा ‘ब्राह्मणमिस्ते’त्यत्र निरर्थकस्याप्रत्ययस्य च भिस्ते वारणस्य परिभाषाभ्यामाभ्यामपि सम्भवादङ्गा-
धिकारेऽतो भिस् ऐसिति सूत्रपाठस्य व्यर्थतया तद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । स्पष्टञ्चेदं सदाशिवभट्टीये ।

परे तु—अङ्गाधिकारे ‘नामी’त्यस्य पाठाभावे नमतेः किपि—‘अनुनासिकस्य क्त्वा’ति दीर्घे—नमतीति नाम्,
चर्मणो नाम्—‘चर्म-ना’मित्यत्र दीर्घापत्तिरित्येव नागेशाशयः, ‘चर्मना’मित्येव च पाठः, ‘चर्मणा’-
मिति णकारघटितः पाठस्तु लेखकानुवधानात् । इह—‘चर्मना’मिति पाठस्यैव साम्प्रदायिकत्वादेव च
‘आमी’ति न्यासे ‘चर्मणा’मित्यत्र दीर्घापत्तिरूपो दोषो भाष्यकृतोपन्यस्तः, अन्यथा—‘आमी’ति न्यासे
‘चर्मणा’मित्यत्र दीर्घापत्तिश्चेदङ्गाधिकारपाठे किं फलम् ? अथ अङ्गाधिकारपाठस्य ‘चर्मणा’मित्यत्र दीर्घा-

ननु 'आमी'त्येवारतु, नित्यत्वापूर्वं दीर्घेऽपि ह्रस्वाप्तान्नुडित्येतत्सामर्थ्याद्भूतपूर्व-
ह्रस्वान्तत्वमादाय नुट्सिद्धेः । न च 'नृ चे'ति दीर्घविकल्पात् 'नृणा'मित्यत्र नुट्
चरितार्थः ?, 'नृनद्याप' इत्येव सिद्धेः ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

'नुट्-नद्याप' इति न्यासः कर्तुं न शक्यत इति बोध्यम् । भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमिति । पञ्चमी-
समासेन स्थानिवद्भावात् ह्रस्वान्तत्वातिदेशादिति भावः । नृनद्याप इत्येव सिद्धेरिति । ननु

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

नम्धातोः किपि 'देवदत्त ना'मित्यत्र फलं बोध्यम् । 'टोरना'मिति निर्देशेन प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तदादेरेव दीर्घं

❁ वरवर्णिनी ❁

भावः फलमिति मन्यसे ?—तर्हि 'आमी'ति न्यासे किं फलमित्युभयतःपाशा रज्जुः स्यादित्याहुः ।

नन्वङ्गाधिकारे 'नामी'त्यस्य पाठभावे 'नोपधाया'इति सूत्रं व्यर्थं, सुप्त्व-तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताक-
कार्यत्वस्येदानीं 'नामी'ति दीर्घे विरहेण 'नलोपः सुप्त्वे'ति नियमाक्रान्तेरभावेन नलोपास्तित्वाभावेन
नलोपोत्तरं 'नामी'त्यनेनैव 'पञ्चाना'मित्यादौ दीर्घसिद्धेः । अङ्गाधिकारे 'नामी'त्यस्य पाठे तु अङ्गसम्बन्धा-
निमित्तस्य नाम्नः प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तस्य च सुप एव सम्भवेन सुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकार्यत्वस्य
'नामी'ति दीर्घे सत्त्वेन 'नलोपः सुप्त्वे'ति नियमाक्रान्ततया नलोपस्याऽसिद्धतयाऽजन्ताङ्गाभावेन 'नामी'ति
दीर्घांप्राप्त्या तत्र दीर्घार्थं 'नोपधाया' इति चरितार्थमिति चेन्न, 'नामी'त्यत्राङ्गाधिकाराभावे 'नोपधाया'
इत्यत्रापि तदसम्बन्धस्यावश्यकतया, नमतीति नाम्, हे चमैन्-नाम्-चमाम्नामित्यत्र नाम्परकनान्तोपधाया
दीर्घार्थं 'नोपधाया' इत्यस्य सार्थक्यसम्भवेन तद्वैयर्थ्याभावादित्यस्मदुरवस्त्रिपाठिपादा व्याकुर्वन्ति ।

भाष्यरीत्या शङ्कते-नन्विति । अयमाशयः—लाघवाच्चामीत्यत्रामीत्येव न्यासोऽस्तु, अजन्ताङ्गस्य दीर्घः
स्यादामि परे इति च तदर्थः, 'रामाणा'मित्यादौ परत्वान्नुटि 'आमी'ति दीर्घं रूपसिद्धेः । न चैवं न्यासे 'राम-
आ'मित्यवशात् [कृते नुट्यपि यदागमन्यायेनाम्वादामीत्यस्य प्रवृत्तेः सम्भवेन दीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गितया-]
नित्यत्वान्नुटः पूर्व दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाभावान्नुण्न स्यादिति वाच्यं, ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनसामर्थ्यात्सरूपाणा-
मित्यादिनिर्देशाच्च भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुट्सिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । न चामीत्येतदप्राप्तियोग्येऽच्चारिता-
र्थस्य, कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाभावादच्चारितार्थस्य नुटि सत्त्वेन 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन दीर्घो नुटो-
वाच्यते इति वाच्यं, साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणेन 'रामाणा'मित्यादौ कृतेऽपि दीर्घे
स्थानिभूतादचः पूर्वस्मात्परस्यामो नुटि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाद्भ्रस्वान्तात्परत्वान्नुडिति कल्पनाया एवौचित्यात् ।

यद्यपि पूर्वस्मादव्यवहितपरत्वमामो नास्ति, आकारेण व्यवधानात्, तथापि सामर्थ्यादव्यवहितत्वस्याना-
दरोऽत्र बोध्यः, एतेदवाभिप्रेत्य—'भूतपूर्वे'त्यादाक्तम् । परे तु—“अशब्दादामि आनामित्यादौ स्थानि-
भूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्यैवाप्रसिद्धेः पञ्चमीसमासेन न निर्वाहः सम्भवत्यतः—भूतपूर्वगत्याश्रयणम् ।
शास्त्रबाधोपेक्षया ह्रस्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमित्येवं कल्पनस्यौचित्येन दीर्घेऽपि उपलक्षणतया
ह्रस्वत्वमस्त्येवेति न दोष इति च—तदाशयः—”इत्याहुः ।

न च 'नृ चे'ति दीर्घविकल्पादीर्घाभावपक्षे नृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्वग्रहणं सफलमिति न तत्सामर्थ्या-
द्भूतपूर्वगत्याश्रयणं कर्तुं शक्यमिति वाच्यं, 'नृनद्याप' इतिन्यासेनापि तत्र नुट्सिद्धिसम्भवात्सामान्यतो
ह्रस्वान्तात्परस्यामो नुड्विधानस्य वैयर्थ्येन भूतपूर्वगत्याश्रयणमित्याशयात् । ननु 'आमी'तिन्यासपक्षे 'ह्रस्-
नद्याप' इति ह्रस्वघटितन्याससत्त्वे—'नृ चे'ति दीर्घपक्षे ह्रस्वात्परत्वाभावेन नुटोऽप्रवृत्त्या यणि 'त्रा'मिति
रूपं, दीर्घाभावपक्षे नुटि 'नृणा'मिति च रूपं भवति, [आमीति न्यासकल्पे—] 'नृनद्याप'इति न्यासाङ्गीकारे
तु—दीर्घपक्षे स्थानिवद्भावेन नृशब्दत्वान्नुटि 'नृणा'मिति रूपं, दीर्घाभावपक्षे च 'नृणा'मिति रूपमिति

ॐ नृवरणिनी ॐ

फलभेदस्य सत्त्वान्नृनचाप इति न्यासस्य कर्तृमशक्यत्वाद्भवप्रवृत्त्यवैयर्थ्याभाव इति चेदत्र केचित्—
आमीति न्यासकल्पे 'नृचे'ति दीर्घस्य, 'नृनचाप' इत्येतदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थस्य, कृतेऽपि नुटि
यदागमपरिभाषयाऽऽम्परकत्वाच्चारितार्थस्य च सत्त्वेन तत्कौण्डिन्यन्यायप्रवृत्त्यं [नृ-आमित्यस्यां
दशायां] तेन न्यायेन नुटं बाधित्वा दीर्घे स्वविहितकार्याश्रय-नृ-आ'मित्येतदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे
तत्पक्षे 'नृनचाप' इति नुटोऽप्रवृत्त्या यणि 'ब्रा'मिति, दीर्घाभावपक्षे 'नृणा'मिति यथा रूपं—तथा 'ह्रस्वनचाप'
इति ह्रस्वघटितन्यासकल्पेपि 'नृचे'ति दीर्घकल्पे 'ब्रा'मिति, तदभावे नुटि 'नृणा'मिति रूपमिति फलभेदा-
भाव इत्याहुस्तत्र, 'नृचे'त्यस्य प्राप्तविभाषात्वेन तत्र भावस्य सिद्धतयाऽभावस्यैव विषयतया 'नृचे'तिसूत्र-
विहित—दीर्घाभावरूपकार्याश्रयातिरेकत्वेनैव सङ्कोचस्य वक्तव्यतया 'नृचे'ति विहितदीर्घाभावरूपकार्याश्रय-
'नृ-आ'मित्येतदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तत्र नुटोऽप्राप्त्या यणि 'ब्रा'मिति, दीर्घे तु स्थानिवद्भावेन नृशब्दत्वा-
न्नुटि—'नृणा'मिति—रूपद्वयं, 'ह्रस्वनचाप' इति यथाश्रुतकल्पे तु दीर्घपक्षे—ह्रस्वान्ताङ्गात्परत्वाभावादामो
नुडभावे यणि 'ब्रा'मिति, दीर्घाभावपक्षेऽपि च—तद्विहितकार्याश्रयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचान्नुटोऽप्राप्त्या यणि
'ब्रा'मिति रूपमित्युभयथाऽप्येकमेव रूपमिति कल्पभेदेन फलभेदस्य तावतापि अनिरासात् ।

मान्यास्तु—प्राप्तविभाषासु सर्वत्र भावे अभावे च खण्डशः शक्तिरिति 'नृ चे'त्यन्तेनैव सिद्धो भावः
अभावश्चापूर्वं इत्युभयं विधीयते, तत्र भावांशेऽनुवादमात्रम्, अभावांशे त्वपूर्वं विधीयते इति विशेषः,
एवञ्च विभक्तिनिमित्तके कार्ये यथा तत्कौण्डिन्यन्यायो न प्रवर्त्तते, तथाऽभावत्वावच्छिन्नविषयताके कार्ये
कर्त्तव्येऽपि तत्कौण्डिन्यन्यायो न प्रवर्त्तते इति कल्प्यते, एवञ्च प्रकृतेऽभावरूपकार्यस्याभावत्वावच्छिन्न-
विषयकतया तत्कन्यायाप्रवृत्तौ नृ-आमिति दशायां नुटि—'नृणा'मिति, दीर्घपक्षे—दीर्घस्याभावत्वावच्छिन्न-
विषयताकार्यत्वाभावात्कन्यायप्रवृत्तौ—स्वविहितकार्याश्रय-नृ-आमित्येतदतिरिक्तत्वेन नुडविधायकशक्तीयो-
द्देशयतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचे नुटोऽप्राप्त्या यणि 'ब्रा'मिति यथा रूपन्तथा 'ह्रस्वनचाप' इति न्यास-
पक्षेऽपि दीर्घपक्षे—ह्रस्वान्तत्वाभावान्नुटोऽप्राप्त्या यणि 'ब्रा'मिति रूपम्, नृचेति दीर्घाभावे च—'नृनचाप' इति
न्यासे 'ह्रस्वनचाप' इति न्यासे च उभयथाऽपि 'नृणा'मिति रूपमिति 'नृणां' 'ब्रा'मिति रूपद्वयस्य सर्वत्रैव
नुरूपतया फलभेदाभाव इत्याहुः ।

अन्ये तु [नृः ऋतृ नृ-] 'नृनचाप' इति पठित्वा नृसम्बन्धिह्रस्वकारात्परस्य नुडित्यर्थेन दीर्घपक्षे
नुटोऽप्राप्त्या यणि 'ब्रा'मित्यस्यैव सम्भवेन न फलभेद इत्याहुः ।

नन्वेतावतापि फलभेदो दुर्वार एव, तथा हि—तिसृणामित्यादौ नुडर्थ 'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यत्र 'त्रेस्त्रय'
इत्यतश्चेरित्यनुवृत्त्या—त्रिशब्दादामि परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घं बाधित्वा त्रयादेशे—आमीति दीर्घे त्रया-
आमित्यवस्थायां स्थानिवत्त्वेन दीर्घविशिष्टे त्रिशब्दत्वान्नुटि 'त्रयाणा'मिति रूपं, 'ह्रस्वनचाप' इति न्यास-
सत्त्वे आमीति न्यासकल्पे तु—स्थानिवत्त्वेनाज्जपाऽल्मात्रवृत्तिह्रस्वधर्मस्थानितुमशक्यत्वेन नुडभावे 'त्रया'
मिति रूपं जायते इति फलभेदस्य स्पष्टत्वात् ।

न च 'त्रे'रित्यनुवृत्तावपि चतुश्शब्दसाहचर्यात्रिशब्दोऽयोपध एवेह गृह्यते, तेन त्रयाणामित्यत्र योपधत्वा-
न्नुटोऽप्रवृत्त्या सर्वत्रैव 'त्रया'मित्येव रूपमिति न फलभेद इति वाच्यं, त्रिशब्दादाचारिकविन्तात्कर्त्तरि-
किपि तुकि प्रातिपदिकत्वादामि त्रित्—आमित्यत्र ह्रस्वग्रहणपक्षे ह्रस्वान्तत्वविरहान्नुटोऽप्रवृत्त्या 'त्रिता'मिति,
'नृनचाप' इतिकल्पे त्रिपदानुवृत्तिस्वीकारे तु—यदागमन्यायेन तुविशिष्टेऽपि त्रिशब्दत्वानपायान्नुटि 'त्रिता'-
मिति रूपमिति फलभेदस्य तावतापि दुरुद्धरत्वात् । न च षट्चतुश्शब्दसाहचर्यादतत्कारान्तोऽयकारोपध
एव त्रिशब्द इह गृह्यत इति वाच्यं, चतुश्शब्दादाचक्ष्णणिजन्तात्कर्त्तरि किपि निष्पन्ने चतुश्शब्दे तत्कारान्त-
त्वस्यापि सम्भवाच्चथा साहचर्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्त्रितामित्यादौ फलभेदस्य सुस्थत्वादिति चेन्न, जराशब्दे

तदुक्तं भाष्ये—‘नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयती’ति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘आमी’ति न्यासकल्पे ‘नृ आ’मिति स्थिते नित्यत्वात् ‘नृ चे’ति दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाभावानुटोऽप्राप्त्या यणि ‘त्राम्’ इति, दीर्घाभावे नुटि ‘नृणा’मिति रूपद्वयम्, ‘नृनद्याप’ इति न्यासकल्पे तु ‘नृणाम्’ ‘नृणा’मिति च रूपद्वयमिति फलभेदः । एवं नृशब्दस्य ऋशब्देन समासे सवर्णदीर्घे ‘नृ’ इति जाते तस्मादामि पूर्वान्तवद्भावेन नृशब्दत्वान्नृनद्यापो नुट्,—आमीति न्यासकल्पे नुट् भवति । ‘ह्रस्व-नद्यापो नुट्’ ‘नामी’ति च यथावस्थितन्यासकल्पे नुट् न भवतीति फलभेदः । एवं नृशब्दा-दाचारकिबन्तात्कर्तरि किपि तुकि तस्मादामि ‘ह्रस्वनद्याप’ इति कल्पे नुण्ण भवति, ‘नृनद्याप’ इति कल्पे च भविष्यतीति फलभेद इति चेदत्र केचित्—‘नृनद्याप’ इति न्यासे शेखरतात्पर्यं, तपरकरणसामर्थ्याच्च ह्रस्वऋकारान्तस्यैव नृशब्दस्य न तु तान्तनृशब्ददीर्घान्तनृशब्दस्य वा ग्रहण-मिति न पूर्वोक्तफलभेद इति अदोषादित्याहुः ।

परे तु—‘नद्यापो नुट्’ ‘नृणा’ इति ‘आमी’ति सूत्रकल्पे न्यासः क्रियते, ‘नुवै’ति च ‘तककौण्डिन्य’ न्यायेन ‘आमी’त्येतदप्राप्तिर्योग्येऽचारितार्थस्य कृते चारितार्थस्य च सच्चादीर्घस्य बाधक इति नुट्कल्पे ‘नृणा’मिति तदभावे च ‘त्रा’मिति न फलभेद इत्याहुः । अस्मिन्मते च ‘नृचे’तिसूत्राकरणप्रयुक्तं लाघवमनुसन्धेयम् । नैकमुदाहरणमिति । सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रमेकमुदाहरणं न प्रयोजयतीत्यर्थः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वक्ष्यमाणरीत्या परम्परया स्थानिवद्भावरस्य भट्टैरनङ्गीकारात्रयादेशे त्रिशब्दत्वेऽपि कृतदीर्घे ‘त्रया’ इत्यत्र त्रिशब्दत्वाभावादुभयत्रापि कल्पे नुटोऽप्रवृत्त्या ‘त्रया’मित्यस्यैव रूपस्य सम्भवेन फलभेदाभावात् । वस्तुतस्तु अत्रः परस्मिन्नितिसूत्रशेखरोक्तरीत्या—इदुदुपधेभ्य आचक्षाणणिचोऽनभिधानाच्चतुश्शब्दस्य तान्तस्या-ऽसम्भवेन तत्साहचर्यात्रिशब्दस्यापि अतान्तस्यैव ग्रहणसम्भवेन ‘त्रिता’मित्यादौ न फलभेद इत्यवधेयम् ।

नन्वेवमपि नृशब्दादाचारकिबन्तात्कर्तरि किपि तुकि प्रातिपदिकत्वादामि—ह्रस्वग्रहणपक्षे नुटो-ऽप्रवृत्त्या नृनामिति, ‘नृनद्याप’ इति न्यासे यदागमपरिभाषया नुटि ‘नृन्ना’मिति फलभेदः पुनरपि दुरुद्धर-एव, न च ह्रस्वग्रहणकल्पेऽपि यदागमपरिभाषया नुट् प्रवृत्तेति वाच्यं, वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेरिति चेन्न, आचारकिबन्तात्कर्तरि किपोऽनभिधानस्य नागेशभट्टैरुक्तत्वादुक्तफलभेदस्याभावात् । नन्वेवमपि नृशब्द-ऋशब्दयोः समासे सवर्णदीर्घे निष्पन्ननृशब्दादामि ‘ह्रस्वनद्यापो’रिति न्यासे पञ्चमीसमासमाश्रित्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वान्तत्वेन नुटः प्रवृत्त्या ‘नृणा’मितिरूपं, ‘नृनद्याप’ इति न्यासे तु स्थानिवद्भावे-ऽपि ऋकारेण व्यवधानानुटोऽप्रवृत्त्या यणि ‘त्रा’मिति रूपमिति फलभेदस्तदवस्थ एव, न च ‘नृनद्याप’ इति न्यासाङ्गीकर्तृभाष्यप्रामाण्यादत्र पञ्चमीसमासो नाश्रीयत इति वाच्यम्, एवमपि ‘नृनद्याप’ इति न्यासे—दीर्घविशिष्टे ‘स्थानिवदादेश’ इति स्थानिवद्भावान्नृशब्दतया नुटि ‘नृणा’मिति, ‘ह्रस्वनद्याप’ इति न्यासेऽनस्त्विधाविति निषेधाद्भ्रस्वान्तत्वस्यानयनासम्भवेन नुडभावे यणि ‘त्रा’मिति फलभेदस्य सम्भ-वादिति चेच्छृणु,—‘नृणा’मिति रूपमिदं ?, ‘त्रा’मिति वा ?, आद्ये—पञ्चमीसमासमाश्रित्यानिष्टापादनस्या-नुचितत्वान्नद्याप इति न्यासे तदनाश्रयणेन नुटि ‘नृणा’मिति रूपं, ‘ह्रस्वनद्याप’ इति न्यासे तु इष्टरूप-सिद्धयर्थं पञ्चमीसमासमाश्रित्य ऋकारस्य स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वान्ततया नुटि ‘नृणा’मिति क फलभेदः ? द्वितीयेऽपि—ह्रस्वग्रहणसत्त्वे पञ्चमीसमासानाश्रयणेन, ‘नृनद्याप’ इति न्यासे च तदाश्रयणेन नुडभावे ‘त्रा’मिति रूपसिद्धेर्नास्ति फलभेद इत्यदोषात् । परे तु ‘नृनद्याप’ इति न्यासमाश्रित्य यदागमन्यायेनापि नृदिति तान्ते नृशब्दसम्बन्धिह्रस्वऋकारान्तत्वस्यानेतुमशक्यतया नृच्छब्दे न फलभेद इत्याहुः ।

१. एकमुदाहरणं कर्तृभूतं—सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रं न प्रयोजयति, तदुदाहरणमात्र-फलकं विशेषशास्त्रं—‘कलेढञ्’—‘मित्रे चर्षौ’ ‘अग्नेर्ढञ्’ इत्यादि तु—प्रयोजयत्येवेति दण्डिभट्टानामाकृतम् ।

—‘तिसृणामि’ति—‘ष’ङित्यत्र ‘त्रे’रित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति—भाष्ये एव स्पष्टम् ।

एतेन ‘ऋन्नद्याप’ इति न्यासे भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम् । ‘चतसृणां’ ‘प्रिय-
चतसृणा’मित्यत्र ‘षट्चतुर्भ्य’ इति सिद्धम् । गौणे तदप्रवृत्तौ तु न मानम् ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

सिद्धमितीति । न च भाष्योक्ते ‘आमी’ति न्यासकल्पे—‘ह्रस्वनद्याप’ इत्यत्र ह्रस्वपदोपादाने
त्रिशब्दादामि त्रयादेशे नित्यत्वादामीति दीर्घे ह्रस्वान्तत्वेकल्याद्भस्वनद्याप इति गुण भवतीति ‘त्रया’
मित्येव रूपं, तत्र ह्रस्वग्रहणाभावे तु दीर्घेपि ‘षट्चतुर्भ्य’ इत्यत्र त्रेरित्यनुवृत्तिसत्त्वात्स्थानिवत्त्वानुष्टे
‘त्रयाणा’मिति च रूपमिति फलभेद इति वाच्यं, षट्चतुरसाहचर्येणानकारान्तत्रिशब्दस्यैव ग्रहणात्रयादेशो

❁ चिदस्थिमाला ❁

नन्वेवमपि ‘तिसृणा’ मिल्यादौ सावकाशोऽन आह—तिसृणामिति । एतेन नैकमुदाहरणं तत्र तदनुवृत्त्या
सिद्धिरिति भाष्यद्वयविरोधेन प्राच्यदीक्षितादीनामुक्तिखण्डनायाह—प्रियेति । सिद्ध इति । नुडित्यर्थः ।
तदुक्तिं निराचष्टे—गौणे इति । ननु बहुवचनमेव तथेति तैरुक्तमेवात आह—बहुति । तत्र तदप्रवृत्तावभ्यु-

❁ ज्योत्स्ना ❁

षडित्यत्रेति । षट्चतुर्भ्यश्चेत्यर्थः । ‘ह्रस्वनद्याप’इत्यत्रैव ‘त्रे’रित्यनुवृत्त्यासिद्धिर्भाष्याल्लभ्यते ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

इति न शङ्क्यं, न आम् अनाम् इत्येवमपि निर्देशोपपत्तेः । षडित्यत्रेति । ‘नृनद्याप’ इति तूचितं, भाष्य-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

प्राचां मते तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्वितीयाप्रवृत्तेश्च । षडित्यत्रेति । अनन्तरत्वा‘नृनद्याप’
इत्यत्र तदनुवृत्तिरुचिता ।

❁ वरवर्णिनी ❁

नन्वेवमपि—‘छन्दस्युभयथे’ति वैकल्पिकदीर्घविधाने—धातुशब्दादामि ‘ह्रस्वनद्याप’ इति यथावस्थित-
सूत्रसत्त्वे दीर्घपक्षे ‘धात्रा’मिति, दीर्घाभावे तु नुडि ‘धातृणा’मिति रूपम्, ‘नृनद्याप’ इति न्यासे तु पक्ष-
द्वयेपि नुटोऽप्रवृत्त्या ‘धात्रा’मिति रूपमिति ‘धाता धातृणा’मिति तैत्तिरीयशाखाप्रयोगासङ्गत्या फलभेदः,
एवं ‘श्रीग्रामण्योश्छन्दसी’ति वैकल्पिकदीर्घविधानेऽपि—ह्रस्वग्रहणे दीर्घपक्षे नुडभावः, दीर्घाभावे नुट्,
‘नृनद्याप’ इति कल्पे तूभयत्र नुडभाव इति फलभेद इति चेदुच्यते,—‘न तिसृचतसृ’ ‘नृ च’ ‘छन्दस्यु-
भयथा’ ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ ‘श्रीग्रामण्योश्छन्दसी’ति पञ्च सूत्राणि ‘ह्रस्वनद्याप’ इति सूत्रञ्च विहाय—‘ऋतश्च-
नुतो नुट्’ ‘षणनद्यापः’ ‘नुवां’ ‘छन्दसि च’ श्रीग्रामण्यो’रिति । च पृथक्सूत्राणि क्रियन्ते, तत्कौण्डिन्य-
न्यायेन चैतानि ‘आमी’तिदीर्घस्य बाधकानि । ‘ऋतश्चतुर’ इत्यत्र च ‘त्रे’रित्यनुवृत्तते । एवञ्चेदृशलु-
न्यासेन सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणमित्याशयात् । छन्दसिदृष्टानुविधेश्चधातृणामित्यादाव-
दोषात् । त्रितां त्रिनामित्यत्र फलभेदवारणाय तु अत्रापि कल्पे—आचारकिन्नन्तात्कर्तृकिपोऽनभिधान-
मादरणीयम् । एवमन्येऽपि त्रिशब्दस्येष्टशब्देन समासादिना प्रसक्ताः फलभेदाः पञ्चमीसमासादिना
निरसनीया इत्याहुरस्मद्वरवक्षिणापठिचरणाः ।

केचित्तु नद्याप्साहचर्यान्नृशब्दोप्यजन्तो गृह्यत इति नृच्छब्दादौ न दोषः, त्रीत्—नृशब्दादौ च
पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावात्तत्त्ववधानान्न नुडित्याहुः ।

प्रियचतसृणामिति । अयमाशयः—यद्यपि ‘प्रियतिसृणां’ ‘प्रियचतसृणा’मित्यादावामीति न्यासे ह्रस्वग्रहणे
प्रियचतसृ—आमित्यत्र नुडि प्रियचतसृणां प्रियतिसृणामित्यादि रूपाणि भवन्ति, ‘नृनद्याप’ इति न्यासे तु नुटो

बहुवचनन्तु लाघवार्थम् । द्विवचने हि 'चतुर्भ्या'मिति गुरुनिर्देशः स्यात्, 'नैक-
मुदाहरण'मिति प्रकृतसूत्रस्थाभाष्यविरोधश्च । 'समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्ये बहुवचन-
निर्देशस्तदर्थ' इति तु न युक्तम्, 'अस्थिदधि'—'तिसृभ्यो जस' इत्यादौ व्यभिचारात् न
न च—'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्वती'ति सर्वादि-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नुटोऽप्राप्त्या 'त्रया'मित्येव रूपम्भवतीति फलभेदाभावात् । गृह्यमाणाविभक्तेरिति । गृह्यमाणाद्विहित-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पेत्यापि दोषान्तरमाह—नैकमिति । एवमभ्युपेत्योक्तमिदानीं तस्य वैयर्थ्येऽपि न तस्य तदर्थत्वमिति प्रसङ्गा-
पत्तेरित्याह—समेति । 'षट्चतुर' इतीत्यर्थः । तदभिमतं भाष्यरूपमानान्तरं खण्डयति—नचाङ्गेति ।
पञ्चम्या=तदन्तेन । अथाङ्गसूत्रमायाह—गृह्येति । तस्य तथार्थे साधकं तदग्रिमभाष्यान्तरमपि तथा

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

गुरुनिर्देशः स्यादिति । यदि त्वन्वितार्थकद्विवचननिर्देशमपेक्ष्यानन्वितार्थस्य शब्दार्थयोस्तादात्म्या-
दर्थगतबहुत्वारोपमूलस्य वा बहुवचनस्य निर्देशो गुरुः, न हि वर्णगौरवमेव गौरवं न च
ज्ञानगौरवं तदिति राजाज्ञास्तीत्यतस्तत्सामर्थ्याद्गौणे 'प्रियचतसृणा'मित्यत्र नुडप्राप्तिरित्युच्यते
तदा—'ऋक्षपाप' इति न्यासे भाष्यतात्पर्यं वक्तव्यमेव । अत्राप्याह—नैकमुदाहरणमिति ।

भाष्यविरोधश्चेति । वस्तुतस्तु—'नामि दीर्घं आमि त्वेत्स्यात्कृते दीर्घेन नुड भवेत् । वचना-
द्यत्र तच्चास्ति नोपधायार्थमर्णाम् ॥' इति वार्तिके आद्यपादाभ्यां पूर्वपक्षे समाधाने तृतीया-
दाद्यभागेन—हस्वान्तान्नुड्विधिसामर्थ्यात्कृतेऽपि दीर्घे नुडित्यर्थेन पुनः पूर्वपक्षोत्तेजनम्
तदुत्तरभागे, नतु यत्र दीर्घो निषिद्धस्तदर्थोपक्षयात्सामर्थ्याभावात्समाधाने स्थिरीकृते चकारचटितेन
चतुर्थपादेन पूर्वोक्तप्रयोजनसमुचितमुत्तरसूत्रे प्रयोजनमुक्तम्, तद्व्याख्यातं भाष्ये पूर्वपक्षिणा चाङ्ग-
सञ्ज्ञानिमित्तस्य—षट्चतुर्भ्यः परस्यामो नुडित्यर्थेन चतसृणामित्यत्रेव प्रियचतसृणामित्यत्रापि
षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेनैव नुडविहितोऽतो नृणामित्येतदेकं प्रयोजनं ह्रस्वक्षणनुड्विधिं न प्रयोजयतीत्युक्त-
वचनसामर्थ्यं दृढीकृतम् । नैतावताऽसौ षट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्यार्थः समुचितप्रयोजनवादिसिद्धान्ता-
भिमतोऽत्र वार्तिके चकारप्रयोगात्, किन्तु सर्वादिसूत्रभाष्यप्रामाण्यादङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्य षट्चतु-
र्भ्योऽर्थद्वारा विहितस्य षट्चतुरर्थसङ्ख्यासमर्पकस्यामो नुडित्येवार्थ इति कृतबुद्ध्यो विदाङ्कुर्वन्तु ।
व्यभिचारादिति । तत्रा'स्थिदधी'त्यादावन्यपदार्थप्रधानसमाहारद्वन्द्वमपेक्ष्य वर्त्तिपदार्थप्रधानेतर-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ऽप्राप्त्या यणि प्रियचतसृमिल्यादिरूपाणीति फलभेदस्तथापि 'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यनेन तत्र नुडसिद्धेर्न फलभेदः,
न च बहुवचननिर्देशाद्गौणे तदप्रवृत्तिरिति वाच्यं, लाघवादेव तथा निर्देशाद्गौणे तदप्रवृत्तौ वाधका-
भावात् । किञ्च षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटो गौणेऽप्रवृत्तौ ह्रस्वग्रहणस्य प्रियतिसृणां प्रियचतसृणामित्यादौ
नुडादिसिद्धेरपि फलत्वेन अनेकोदाहरणसम्भवे—'नैकमुदाहरण'मिति भाष्ये एकपदोपादानमसङ्गतमेव
स्यादतो गौणेऽपि षट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्य प्रवृत्तिर्भाष्यारूढैवेति प्रियचतसृणामित्यादौ न दोष इति ।

व्यभिचारादिति । तत्र बहुवचनेन निर्देशेपि तेषां गौणेऽपि प्रवृत्त्या—'बहुवचनेन निर्दिष्टा
गौणे न प्रवर्त्तन्ते' इति नियमस्य व्यभिचारादित्यर्थः । वादी—'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यस्य गौणेऽप्रवृत्तिरित्यत्र
प्रमाणतया भाष्यमुपन्यस्यति—न चेति । 'इत्युक्त'मित्यस्य—'भाष्यकृते'ति शेषः । गृह्यमाणादिति ।
पञ्चम्यान्तात्परीभूतविभक्तिनिमित्तकं नुडादिकार्यं गृह्यमाणात्पडादिभ्यो विहिताया आमादिविभक्तेर्भवतीति

सूत्रभाष्याद्ब्रह्ममाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थकादस्य नुटो गौणेऽप्रवृत्तिः । ‘षड्भ्य’ इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन ‘परमपञ्चे’त्यादौ लुगभावमाशङ्क्य—‘षट्प्रधान एष समास’ इत्युक्तम् । ‘समासस्य षट्प्रधानत्वेन सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्त्वसत्त्वान्न दोष’ इति तदर्थः । ‘ष्णान्ते’त्यत्र—लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानम् । प्रकृतेऽपि तथैव,—‘षड्भ्य’ इत्यादौ—पञ्चम्या विरुद्धविभक्तित्वादङ्गस्येत्यनेन सम्बन्धायोग्यत्वाद्विहितेत्याद्यङ्गवाहारेण प्रत्ययविशेषणतैवेति

अभिनव-चन्द्रिका

विभक्तेरित्यर्थः । सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेनेति । न च सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वरूपसङ्ख्यावाचकत्वस्वीकारे ‘राजान’ इत्यादौ बहुलप्रकारकराजत्वावच्छिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वस्य राजशब्दे सत्त्वेन तस्य षट्त्वापत्तिरिति वाच्यं सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येय-
चिदस्थिमाला

आह—षड्भ्य इति । न दोष इति । विहितविशेषणत्वेऽपीति भावः । ननु लोके गणनायां तदपाठात्तावतापि—कथं तत्त्वमतस्तदाशयमाह—ष्णान्तेत्यत्रेति । न मानमिति । ‘इति तदाशय’ इति शेषः । नन्वेतावता लुगिबधौ तथा लभेऽपि नात्रेत्यत आह—प्रकृतेऽपीति । ‘षट्चतुर्भ्य’ इत्यत्रापीत्यर्थः । तथैव=विहितविशेषणमेव, तुल्ययुक्तेरिति ध्वनयन्नाह—षड्भ्य इति । आदिना—‘सर्वनाम्नः स्मा’

उच्यते

तरयोगद्वन्द्वो लघुरित्याशयः । ‘तिसृभ्यो जस’ इत्यत्र त्वर्थगतबहुलस्य शब्दे आरोपाद्बहुवचनमित्युपाध्यायाः, तत्फलञ्चा‘तितिस्र’ इति गौणे स्वराप्रवृत्तिः । नचैव‘मतितिस्र’ इत्यत्र स्वराप्रवृत्तये जसग्रहणं क्रियमाणमनर्थकं, ‘तिसृके’त्यत्र कनि तिस्रभावे नित्वादाबुदात्तस्येय्यमाणस्य बाधाभावाय तस्य सत्त्वात् । यत्त्व‘तितिस्र’ इत्यत्रेभ्यत एव जसुदात्तत्वमित्युपाध्यायैरुक्तं, तत्—‘उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ती’ति—भाष्योपन्यस्तैकदेशिमताशयवर्णनमात्रमिति स्पष्टं भाष्ये । इत्युक्तमिति । सर्वादिसूत्रभाष्ये इत्यर्थः । प्रकृतेऽपि=‘षट्चतुर्भ्यश्चे’त्यत्रापि । तथैव=विहित-

सदाशिवभट्टीयम्

स्योदासीनत्वान्मण्डूकानुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । सङ्ख्येयविशेष्येति । मुख्यविशेष्येत्यर्थः । तत्त्वञ्च स्वार्थनिष्ठविशेष्यता—निरूपकविषयता—ऽनाश्रयत्वम् । यस्य सङ्ख्यावाचकत्वं स स्वपदार्थः, नातः ‘प्रियपञ्चान’ इत्यादौ दोषः । नन्वेवं त्रयो दण्डिन इव, त्रयः पूषाण इव, त्रयः पूष इव—‘त्रिदण्डिनः’ ‘त्रिपूषाणः’ ‘त्रिपञ्चान’ इत्यादावुपमितसमासेऽतिव्याप्तिः, मम तु षडर्थगतसङ्ख्यामिधायित्वाभावाज्जशसोर्न सेति चेन्न, परमकतरवदिष्टत्वात्, अन्यथा कति तक्षाण इव ‘कतितक्षाण’ इत्यादौ तवापि सा दुर्वारैव स्यात् । ‘षड्भ्य’ इत्यस्य प्रवृत्त्या एकत्र षष्ठ्यर्थे पञ्चमीस्वीकारेण षड्भ्यः परयोः षडर्थगतसङ्ख्यामिधायिनोरित्यर्थः । एवञ्चेत्—‘द्वित्राः’ ‘पञ्चशकुनय’ इत्यत्रापि मम न सेति चेन्न । कति पञ्चेवेति—‘कतिपञ्चान’ इत्यादौ तद्वाक्यात् । उभयत्रापि पटमञ्जकः शब्दः प्रत्यासत्त्या एक एवेति चेत्, एवं रीत्या तत्परिहारस्य मयापि कर्तुं शक्यत्वात् । तथाहि लोके सङ्ख्यावाचकत्वेन प्रसिद्धशब्दप्रकारकसङ्ख्येयमुख्यविशेष्यकप्रतीतिजनक-प्रत्यासत्त्या—प्रकारभूतशब्दाव्यवहनकारान्तेति सूत्रार्थः, एवञ्च दश पञ्चेव ‘दशपञ्चान’ इत्यादावपि न सेति दिक् । विहितविशेषण-

वरवर्णिनी

तदर्थः । न दोषः=परमपञ्चेत्यादौ लुगनापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । तथैव=विहितविशेषणमेव ।

तत्र हेतुमाह—विरुद्धविभक्तिःवादिति । प्रत्ययविशेषणतैवेति । एवञ्चाङ्गसङ्ख्यानिति सङ्ख्येयवर्णनम्

ॐ वरवर्णिनी ॐ

विहितस्यामो नुडिल्यर्थे गौणे-प्रियपञ्चच्छब्दे-पञ्चत्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यतायाः सत्त्वेऽपि तस्या अन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणतया—शब्दबोधीयप्रकारत्वा-मानाधिकरणसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वान्नोक्तसङ्ख्यावाचकत्वमिति षट्संज्ञाऽभावात् नुटस्तत्र प्रवृत्तिरित्याशयः ।

ननु—सङ्ख्यावाचकत्वं यदि-सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वं तर्हि—‘पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं’ इति मते ‘राशः’ इत्यादावपि बहुत्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितराजञ्छब्दार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वेन षट्त्वे ‘षट्म्य’ इति शसो लुगापत्तिरिति चेन्न, बोधपदेना-त्रोपस्थितेग्रहणेन राजञ्छब्दादौ च कचिद्विषयसङ्ख्यायाः कचिद्बहुत्वसङ्ख्यायाश्चोपस्थितिसिद्धये सङ्ख्या-लिङ्गादौ खण्डशः शक्तिस्वीकारेणोपस्थितेर्गदासङ्ख्यायाः सङ्ख्येयस्य च पृथगेवोपस्थितिरिति प्रकृते-सङ्ख्यो-पस्थितेश्च बहुत्वत्वेन रूपेणैव सत्त्वादुपस्थितौ सङ्ख्यानिष्ठप्रकारताया अभावाददोषात् । केचित्तु—सङ्ख्या-निष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठनिर्वचच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वमेव सङ्ख्यावाचकत्वमतौ ‘राशः’ इत्यादौ न दोषः, तत्र हि सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयराजनिष्ठमुख्यविशेष्यताया-राजत्वेन धर्मेणावच्छिन्नत्वा-दित्याहुः ।

प्राञ्चस्तु—‘गृह्यमाणविभक्तेरित्यस्य—[गृह्यमाणपदस्य तदर्थगतसङ्ख्याभिधायिन्यां लक्षणायाः स्वीका-रात्]—गृह्यमाणार्थगतसङ्ख्याभिधायिन्या विभक्तेरित्यर्थः, ‘गान्ता ष’ इत्यत्र सङ्ख्यापदेन-लोके सङ्ख्यावाचक-तया प्रसिद्धानां पञ्चादीनामेव ग्रहणं, ‘षट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्य च-षडर्थे-चतुरर्थे-गतसङ्ख्याभिधायिन आमो नुडिल्यर्थः, एवञ्च ‘पञ्चानां’ ‘परमपञ्चानां’मित्यादौ षट्संज्ञकपञ्चाद्यर्थगतसङ्ख्याभिधायित्वादामो नुट् सिध्यति । एवञ्च ‘प्रियतिसुणा’मित्यादौ गौणे तदप्रवृत्त्या तत्र नुडर्थं वचनस्यावश्यकतया—‘नैकमुदाहरण’मिति भाष्यस्य—एकम्=ककारान्तमात्रमुदाहरणमित्यर्थेन ‘ऋन्नवाप’ इति न्यास एव भाष्यतात्पर्यमिति वदन्ति ।

नन्वेवमपि नागेशभिनतसङ्ख्यावाचकत्वस्वीकारे ‘प्रियपञ्चानः पञ्चे’त्यत्र प्रियपञ्चोत्तरविभक्तेर्लुगा-पत्तिः, तत्र पञ्चेत्यस्यैवान्यपदार्थतया पञ्चत्वसङ्ख्याभिधायित्वस्य विभक्तावक्षतत्वादिति चेन्न, गृह्यमाण विशिष्टविभक्तेर्लुगित्वावर्थात्, वै० ‘स्वोत्तरत्व’ ‘स्वार्थगतसङ्ख्याभिधायित्वो’भयसम्बन्धेन । प्रकृते—स्व-यदि प्रियपञ्चच्छब्दः—पञ्चञ्जिति, तदा तदर्थगतसङ्ख्याभिधायित्वं जसि नास्ति, अन्यपदार्थगतसङ्ख्या-भिधायित्वात्तस्य, यदि स्वपदेन-अन्यपदार्थबोधकः ‘पञ्च’ञ्जिति गृह्यते, तदा—तदुत्तरत्वं प्रियपञ्चञ्जितिसमु-दायोत्तरवर्त्तिनि जसि नास्तीत्यदोषात् । यदि च प्रियपञ्चच्छब्दः षट्कपञ्चपदार्थस्यान्यपदार्थस्य चैक्येन-तत्र-स्वं प्रियपञ्चन्वटकपञ्चञ्जितिपदं, तदुत्तरत्वस्य तदर्थगतसङ्ख्याभिधायित्वस्य च जस्यक्षततया-गृह्यमाण-प्रिय पञ्चच्छब्दः षट्कपञ्चन्वदविशिष्टत्वं तदुत्तरजसि सम्भवतीति तदुत्तरजसो लुगापत्तिरस्त्येवेत्युच्यते, तर्हि—गृह्य-मणविशिष्टविभक्तेर्लुगित्वार्थः, वै० ‘स्वोत्तरत्व’ ‘स्वप्रयोज्यसङ्ख्यानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यता-निरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वो’भयसम्बन्धेनेति न कोपि दोष इति गृह्याण । तथाहि—‘प्रियपञ्चानः पञ्चे’त्यत्र-प्रियपञ्चन्वटकगृह्यमाणपञ्चञ्जित्यस्य स्वनिष्ठप्रीतिनिरूपकत्वाश्रये शक्तिर्न तु पञ्चत्वावच्छिन्ने, तदेवं तद्वटकपञ्चच्छब्दप्रयोज्या या अवच्छेदकता सा न पञ्चत्वसङ्ख्यानिष्ठा, किन्तु स्वनिष्ठप्रीतिनिरूपकत्वनिष्ठा, तादृशावच्छेदकतानिरूपकता च न पञ्चञ्जिष्ठा, अपि तु अप्रसिद्धा, इति—तादृशविशेष्यतानिरूपित-प्रकारताप्रयोजकत्वस्य प्रकृतप्रियपञ्चन्वटकपञ्चन्वदोत्तरजसोऽभावात्तिरुक्तद्वितीयसम्बन्धाभावेन प्रथमसम्बन्ध-सत्त्वेऽपि उभयभावावस्य सत्त्वादोषविरहात् । नन्वेवमपि विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थ-कतया ‘परमपञ्च पञ्चे’त्यत्र गृह्यमाण-परमपञ्चन्वटकपञ्चन्वदप्रयोज्यपञ्चत्वसङ्ख्यानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता पञ्चन्वदार्थनिष्ठा विशेष्यता-तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्य परमपञ्चन्वटकपञ्चन्वदोत्तर-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विशेषोपस्थितिजनकत्वं सङ्ख्यावाचकत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । न चैवमपि सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यतानिरूपकोपस्थितिजनकत्वरूपसङ्ख्यावाचकत्वस्य ‘प्रियपञ्चा द्रौपदी’त्यादौ

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विशेषणं, लोकं गणनायां प्रसिद्धानां ग्रहणे मानाभावश्चेत्येव ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

जसोऽभावाद्द्वितीयसम्बन्धाभावेन जसो लुङ्गन स्यादिति चेन्न, ‘स्वप्रयोज्यसङ्ख्यानिष्ठावच्छेदकत्वाऽनिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाभाववत्त्व’मित्यस्यैव द्वितीयसम्बन्धस्थाने निवेशनीयतया—प्रकृते परमपञ्चधत्कपञ्चनपदप्रयोज्या या पञ्चत्वसङ्ख्यानिष्ठाऽवच्छेदकता—तादृशावच्छेदकत्वाऽनिरूपिता विशेष्यता—न पञ्चनिष्ठा,—तत्र तन्निरूपितत्वस्यैव सत्त्वात्—किन्तूदासीनघटपटादिनिष्ठा, तादृशविशेष्यतानिरूपिता या उदासीना प्रकारता—तत्प्रयोजकत्वाभाववत्त्वस्यैव परमपञ्चधत्कपञ्चनपदोत्तरजसोः सत्त्वेन गृह्यमाणवैशिष्ट्यसत्त्वाज्जसो लुकः सम्भवेन दोषलेशाभावात् ।

अथ प्रियाः पञ्च येषां पञ्चानां ते—‘प्रियपञ्चानः पञ्चे’त्यत्र प्रियपञ्चनपदप्रयोज्य—सङ्ख्यानिष्ठप्रकारत्वाऽनिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाभाववत्त्वस्य, स्वोत्तरत्वस्य च सत्त्वादगृह्यमाणवैशिष्ट्यस्य तदुत्तरजसि सत्त्वाल्लुगापत्तिरिति चेन्न, ‘स्वप्रयोज्यसङ्ख्यानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्व’ ‘स्वोत्तरत्वो’भयसम्बन्धेन गृह्यमाणविशिष्टस्यैव जसो लुगित्यर्थेन—प्रकारताप्रयोजकत्वस्य च विभक्तौ स्वरूपयोग्यतामात्रेणापि स्वीकारेण ‘परमपञ्च पञ्चे’त्यत्र विशेषणवाचकपञ्चनपदोत्तरवर्त्तिजसो बहुत्वरूपार्थबोधकताया अभावेऽपि ‘अयं जम् सहकारिकारणान्तरसमवधाने सति बहुत्वरूपार्थबोधये’दिति सम्भावनायाः सम्भवेन तद्योग्यताया अक्षततया जसो लुक्सिद्धेः । ‘प्रियपञ्चानः पञ्चे’त्यत्र तु योग्यताया सर्वथाऽसम्भवात् जसो लुगित्याशयः । यद्यपि तत्र विशेषणवाचकप्रियपञ्चनपदपञ्चनपदोत्तरजसो वास्तविकमपि सङ्ख्याबोधकत्वं सम्भवति, तथापि तद्वदगृह्यमाणपञ्चनपदप्रयोज्यसङ्ख्यानिष्ठावच्छेदकताया एवाप्रसिद्धा सङ्ख्यानिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्य जस्य सम्भवान्निरुक्तसम्बन्धाभावेन लुगभावो बोध्यः । ननु किमत्र सहकारिकारणपदेन भवता विवक्ष्यते, यत्सत्त्वे ‘परमपञ्च पञ्चे’त्यत्र बहुत्वबोधः सम्भाव्येनेति चेत्—तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या सङ्ख्याबोधनेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकपदोत्तरत्वं विभक्तावपेक्षितं, तद्वत्त्वात् सङ्ख्याबोधने सहकारिकारणतया विवक्षितं, तथा च प्रकृते ‘परमपञ्च पञ्चे’त्यत्र यदि परमपञ्चच्छब्दस्य विशेष्यत्वं स्यात्तर्हि तदुत्तरजसोऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकपरमपञ्चनपदोत्तरत्वस्य सम्भवेन—बहुत्वसङ्ख्यावाचकत्वं सम्भवति, यदा तु तादृशपदं विशेषणं भवति—यथा प्रकृते ‘परमपञ्च पञ्चे’त्यादौ, तदैवं सहकारिकारणाभावादिशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या निरुक्तीत्या सङ्ख्याबोधकत्वाभावेऽपि स्वरूपयोग्यताऽस्त्येवेति निर्गलितोऽर्थः ।

भट्टोक्तावपरितुष्यन्तः केचित्तु—भाष्यद्वयविरोधाच्छङ्ख्यासिद्धव्यवहारविरोधाच्च नागेशोक्तमयुक्तं, कैयटाद्युक्तमेव च समीचीनं, तथा हि—‘अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते’ इत्यादिभाष्यं सर्वादिसूत्रे तदन्तर्विधिबुद्ध्या प्रवृत्तम् ? अबुद्धा वा ? नाथः—अतिसर्वादेरपि सर्वाद्यन्तत्वात्सर्वनामत्वे स्मायादेशापत्त्या भाष्योक्त्यसङ्ख्यापत्तेः, नाप्यन्यः, ‘परमसर्वस्मै’ इत्यत्र डेविभक्तेः समुदायाद्विहितत्वेन तस्य च सर्वनामत्वाभावेन स्मायादेशानापत्तेः । तद्भाष्यस्य—गृह्यमाणार्थगतसङ्ख्याभिधायिन्या विभक्तेरित्यर्थं वदतां कैयटादीनान्तु नोक्तभाष्यविरोधः, ‘परमसर्वस्मै’ इत्यत्र डेविभक्तेः सर्वाधगतसङ्ख्याभिधायित्वात्, ‘अतिसर्वाये’त्यत्र तु अन्यपदार्थगतसङ्ख्याभिधायित्वेऽपि—सर्वनामार्थगतसङ्ख्याभिधायिन्या डेविभक्तेरभावात् स्मायादेशः । एवञ्च भट्टानां मते सर्वादिसूत्रसंभाष्यविरोधः स्पष्ट एव । एवमेव स्वं रूपमिति भाष्यविरोधोऽपि भट्टानां मते, तथाहि—स्वरूपसूत्रे भाष्ये ‘अशब्दसंज्ञे’त्यस्याभावे—शब्दशास्त्रीयवृत्त्यादिसंज्ञानामपि

ॐ वरवर्णिनी ॐ

स्वरूपबोधकत्वापत्तिः, नच गुणवृत्त्यादिसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादेव स्वरूपग्रहणनिरासम्भव इति वाच्यं, 'स्वरूपस्यादैजादेश्च तन्त्रेण बोधाय सञ्ज्ञाविधान'मित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वादतोऽशब्दसञ्ज्ञेत्यावश्यकमित्याशङ्क्य—'ष्णान्ता ष'डिति शास्त्रेण षान्तानां षट्सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्याच्छब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञाशब्दानां स्वरूपबोधकत्वाभाव इत्युक्तम्, षान्तसङ्ख्यावाचकषष्ठ्यशब्दस्य 'ष्णान्ता ष'डिति स्वरूपेणैव ग्रहणे सिद्धे तस्य [षण्णान्ता षडित्यनेन—] षट्सञ्ज्ञाविधानं व्यर्थमेवेति च तदार्थः । भट्टोक्त-सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वरूपसङ्ख्यावाचकत्वस्वीकारे तु—'ष्णान्ता ष'डित्यनेन परम-षष्ठ्यशब्दस्यापि षट्सञ्ज्ञा भवति, 'परमषष्ठ' इति च न स्वरूपम्, किन्तु षडित्येव तथा, एवञ्च 'ष्णान्ता ष'डित्यत्र षकारग्रहणं परमषडित्यत्र षट्सञ्ज्ञार्थं भट्टानां मते चरितार्थमिति कथं तद्वैयर्थ्येन भाष्योक्तशापकत्वस्योक्तिः सङ्गच्छताम् ? प्राचां मते तु—लोके सङ्ख्यावाचकत्वेन प्रसिद्धानां पञ्चन्-षषादिशब्दानामेव षट्सञ्ज्ञा, न परमषडादीनामिति—स्वरूपग्रहणेनैव षषः षट्सञ्ज्ञासिद्धौ षकारोच्चारणं शापकमेव भाष्योक्तार्थेत्येति न काप्यसङ्गतिः । एवं भट्टोक्ते 'सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यके'त्याद्यर्थे लक्ष्यदोषोपि प्रसज्यते, तथाहि—दण्डिन इव इमे त्रयः—त्रिदण्डिन इत्याद्युपमितसमासे पूर्वपदार्थस्यैव प्रधानतया सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयमुख्यविशेष्यक-बोधजनकत्वेन त्रिदण्डिनित्यस्य षट्सञ्ज्ञायां जसो लुगापत्तिः । 'राश' इत्यादौ च तद्वारणार्थं 'सङ्ख्यानिष्ठ-प्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठनिरवच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्व'मित्युक्तावपि प्रकृते—त्रित्वसङ्ख्या-निष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठनिरवच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधस्यैव त्रिदण्डिद्वन्द्वद्वितीकारान्न निस्तार-सम्भावनाऽपि । एवं भट्टानां मते व्यवहारविरोधोप्यापद्यते, स चेत्थं—लोके यथा 'स्वनिष्ठविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्व' 'स्वावच्छिन्न-पदान्तरार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-निरूपकोपस्थित्य-जनकत्वो' भयसम्बन्धेन जात्यादिविशिष्टस्यैव जात्यादिवाचकत्वव्यवहारः, अत एव परमब्राह्मणादेर्न जातिवाचकत्वव्यवहारः, किन्तु ब्राह्मणादेरेव, तथैव सङ्ख्यावाचकत्वमपि—'स्वनिष्ठप्रकारताकोपस्थिति-जनकत्व' 'स्वावच्छिन्नपदान्तरार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकोपस्थित्यजनकत्वो'भयसम्बन्धेन सङ्ख्याविशिष्टत्वमेव वाच्यं, तथा च परमपञ्चञ्छब्दे—परमत्वावच्छिन्नरूपपदान्तरार्थनिष्ठप्रकारता-निरूपिता या पञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वस्यैव सत्त्वेन तदज-नकत्वाभावात्सङ्ख्यावाचकत्वानापत्तौ षट्त्वाभावे जसो लुगनापत्तिनांगेशभट्टानां मते । एवञ्च—'लोके गणनायां प्रसिद्धानामेवैव ग्रहणं, तदर्थगतसङ्ख्याभिधायिविभक्तेरिति च 'गृह्यमाणविभक्ते'रित्यस्यार्थः 'ऋग्वेदाप' इति न्यास एव भाष्यतात्पर्यम्' इति प्राचोक्तमेव युक्तमुत्पश्यामः—इत्याहुः ।

नवीनानुसारिणो विचक्षणास्तु—प्राचाम्मतेऽपि 'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या' इत्यादि भाष्यं तदन्त-विधिं बुद्धाऽबुद्धा वा प्रवृत्तं ? नाद्यः—'अतिसर्वाये'त्यत्र स्मायोदेशापत्तेः, नान्त्यः, परमसर्वशब्दे समु-दायस्य सर्वनामत्वानापत्तौ—सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्तान्नलित्यर्थेकेन 'सप्तम्यास्त्र'लित्यनेन परमसर्वत्र-त्यत्र त्रलनापत्तेः, एवञ्च नवीनैरिव प्राचीनैरपि भाष्यस्यास्यैकदेश्युक्तित्वमवश्यमभ्युपेयम्, अत एव भाष्येऽपि—'सर्वनामेति महती खलु सञ्ज्ञा क्रियते' इत्यादिना समाधानान्तरमुक्तमिति नाद्यभाष्यविरोधः ।

अशब्दसञ्ज्ञेतिप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधोऽपि न नवीनानां मते—तस्यापि तन्त्रावृत्त्यादिना वृत्त्यादै-जादिरूपोभयार्थग्रहणप्रतिपादकतया गौरवपराहृत्वेनैकदेश्युक्तिवात् । परमषडित्यादौ लुगर्थं षड्भ्यो-लुगित्यत्र षडित्यावर्त्य स्वरूपस्य षट्सञ्ज्ञकस्य च ग्रहणेऽपि गौरवस्य स्पष्टत्वात्तद्व्याप्यस्यैकदेश्युक्तित्वस्य सर्वैरेव वक्तव्यत्वात् । 'त्रिदण्डिन' इत्यत्रापि तु, दोषः, तथाहि—षान्तनान्तान्यतरावधिकपूर्वपदपर्याप्त-प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववती या—सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठनिरवच्छिन्ना मुख्यविशेष्यता तादृशमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वस्यैव प्रकृतेः परिष्कृतसङ्ख्यावाचकत्वेन—त्रिदण्डिनित्यत्र दण्डिनि-

भाष्योक्तेः,—इति गौणे नुटोऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, ‘नामी’ति सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रामाण्या-
नुद्विधायके विहितपदानध्याहारेण षडादिभ्यः परस्याङ्सञ्ज्ञानिमित्तस्यामो नुडित्यर्थेन

❀ चिदस्थिमाला ❀

इत्यादि । अग्रे आदिना जात इति । द्वितीयेप्युसंहारमाह—इति गौणे इति । उक्तभाष्येति । ‘नैक-

❀ ज्योत्स्ना ❀

‘नामी’ति सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रामाण्यात्—‘नैकमुदाहरणं योगारम्भं योजयती’ति भाष्यप्रामाण्यात् ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

मिति । ‘परमपङ्क्ति’त्यादेरनभिधानमेवेति न स्वं रूपमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि षान्तस्य षट्सञ्ज्ञा-

❀ वरवर्णिनी ❀

तिनान्तावधिकपूर्व—त्रिपद—पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्यैव सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येय-
निष्ठनिरवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायामस्तीति—तादृशप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वाभावाच्च त्रिपण्डित्यस्य सङ्ख्यावाचक-
त्वप्रसक्तिरिति नात्र लुगापत्तिर्दोषः । नन्वेवं परिष्कृतसङ्ख्यावाचकत्वस्वीकारे—पञ्चानां पञ्च—पञ्चपञ्चेल्यत्र
नान्तोत्तरपञ्चनपदावधिकपूर्व-पञ्चनपद-पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्वस्यैव—पञ्चत्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारता-
निरूपितपञ्चनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वमिति—सङ्ख्यावाचकत्वानापत्या लुगनापात्तिरिति चेन्न, ‘आश्रयभेदेन विषयता
भिद्यते’ इति मते—पूर्वपञ्चनपदपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्ववत्त्वस्य उत्तरपञ्चनपदप्रयोज्य—पञ्चत्व-
सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यतायामभावेन परिष्कृतसङ्ख्यावाचकत्वस्याक्षतत्वात् ।

‘प्रयोजकभेदेनापि विषयता भिद्यते’ इत्यस्यापि सत्त्वेन च ‘परमाश्च ते च पञ्च परमपञ्च, परमपञ्च
च परमपञ्च च—परमपञ्चेत्येकशेषे आश्रयस्याप्यैक्येन पूर्वोत्तरपञ्चनपदप्रयोज्यविषयतयोरैक्येन प्रयोजक-
तानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वस्यासम्भवादोषस्तदवस्थाः—इत्यपि न वक्तुं शक्यते । ‘जातिवाचकत्ववदेव
सङ्ख्यावाचकत्वमपि परिष्करणीय’मिति राजाज्ञाभावाच्च न व्यवहारविरोधाच्चनवीनोक्तमसङ्गतम् ।

किञ्च ‘षट्भ्यो लु’गित्यस्य प्राचीनाभिमतं षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोऽजशसोरित्यर्थे ‘पञ्च ब्राह्मणा’ इत्यत्र
ब्राह्मणपदोत्तरजसोऽपि षडर्थगतसङ्ख्याभिधायित्वाल्लुगापत्तिः, यदि तु षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोः
षडव्यवहितोत्तरयोरित्यर्थस्तदा ‘प्रियपञ्चानः पञ्चे’त्यत्र—उत्तरपञ्चपदार्थगतसङ्ख्याभिधायित्वस्य षट्-
सञ्ज्ञकपञ्चनपदोत्तरत्वस्य च तत्र सत्त्वाज्जसो लुगापत्तिः । यद्यपि—षट्विंशतिषोऽजशसोरुङ्गि-
त्यर्थः, वै० ‘स्वार्थगतसङ्ख्याभिधायित्व’ ‘स्वाव्यवहितोत्तरत्वो’भयसम्बन्धेन, तथाच ‘प्रियपञ्चानः
पञ्चे’त्यत्र स्वपदेन पूर्वपञ्चञ्चद्वयस्य उत्तरस्य वा एकदैकस्यैव ग्रहणसम्भवेनोक्तसम्बन्धद्वयविरहेण
नोक्तोपस्तथापि—वर्तिपदार्थान्यपदार्थयोर्देवक्यं तदा ‘प्रियपञ्चानः पञ्चे’त्यत्र पूर्वपञ्चार्थगतसङ्ख्या-
भिधायित्वस्य, स्वोत्तरत्वस्य च सत्त्वाल्लुगापत्तिः प्राचीनार्थे पूर्वोक्ता सुदृढेवेति नवीनोक्तमेव युक्तमिति—
समर्थयन्ते ।

अपरे तु—षकारनकारविशिष्टत्वं षट्त्वं, वै० ‘स्वान्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या—
सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपिता सङ्ख्येयनिष्ठा विशेष्यता—तत्प्रयोजकत्व’ ‘स्वान्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयो-
ज्यतावत्त्वावच्छिन्नसादृश्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाऽप्रयोजकत्वो’भयसम्बन्धेन । एवञ्च ‘त्रिपण्डित’ इत्यत्र
दण्डिनपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितदण्डित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकत्वेऽपि स्वान्तपर्याप्तप्रयोजकता-
निरूपितप्रयोज्यतावत्त्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकत्वाभावेन न षट्त्वम् ।
‘परमपञ्चे’त्यत्र तु परमनिष्ठप्रकारतायाः सादृश्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन न दोष इति नव्यमते न कोऽपि
दोष इत्याहुः ।

‘कन्नचाप’ इति न्यासे भाष्यतात्पर्यमित्याविष्कृतं प्राचां कैयटादीनां मतमुत्थापयामिति—भाष्यप्रामा

गौणेऽपि प्रवृत्तेः । 'अतो भिस' इत्यादावङ्गस्येत्यस्यैवमन्वयस्यैवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । अत एव 'परमचतुर्णा'मित्यादौ नुट् ।

यद्यप्येवं 'षड्भ्यः' 'अद्भुतरादिभ्य' इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं, तथापि लक्ष्यानुसारत्वात् विहितविशेषणं, 'विरुद्धविभक्तिः' इति भाष्योक्तयुक्तित्वेकदेशिन इति बोध्यम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

पञ्चशब्दे सत्त्वेन 'न ष' इति निषेधानापत्तिरिति वाच्यं, सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वं सङ्ख्यावाचकत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । नन्वेवमपि दण्डिन इव त्रयः त्रिदण्डिन इत्यादौ सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वस्य सत्त्वेन सङ्ख्यावाचकत्वसत्त्वात् षट्सञ्ज्ञापत्तिः, एवं 'स्वं रूप' मिति सूत्रस्थ-अशब्दसङ्ज्ञेयस्य प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च ।

तत्र हि भाष्ये शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञाविषये स्वरूपग्रहणं न भवति, 'ष्णान्ता ष' इत्यनेन षान्तस्य षट्सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्, शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञाविषये स्वरूपग्रहणे तु—षड्भ्यो लुगित्यत्र स्वरूपस्य सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् षट्सञ्ज्ञकनान्तस्य च ग्रहणे सिद्धे षणान्तेत्यत्र षकारोपादानं

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मुदाहरण'मिति त्यर्थः । 'अङ्गे'त्यर्थे मानमाह—अतो भिस इति । तद्भाष्यतात्पर्यमाह—यद्यप्येवमिति । नन्वेवं भाष्योक्तहेतोः का गतिरत आह—विरुद्धेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

एकदेशिन इतीति । वस्तुतो 'नामी'ति सूत्रस्य भाष्योक्तिरैकदेशिन इति प्रागुक्तम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञाया शब्दस्वरूपाग्रहणापकमित्युक्तं, विहितविशेषणं तु तदभिधाने फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्यादिति स्पष्टम् ।

ॐ वरवणिनी ॐ

प्यादिति । 'नैकमुदाहरण'मिति भाष्यप्रामाण्यादिति च नदर्थः । अत एव—विहितपदानध्याहारादेव । अन्यथा 'परमषण्णा'मित्यत्र विशिष्टस्य षट्त्वेन नुटः सिद्धावपि विशिष्टस्य चतुश्शब्दत्वाभावात्परमचतुर्णामित्यत्र नुणन स्यादित्याशयः । यद्यप्येवमिति । विहितपदानध्याहारेणेत्यर्थः । एकदेशिन इति । 'नैकमुदाहरण'मिति भाष्यादेवास्या एकदेशयुक्तित्वमित्याशयः । किञ्च विरुद्धविभक्तिवादिति हेतुरयुक्त एव, परशब्दयोगे पञ्चम्या विरुद्धविभक्तिवस्य त्वद्रीत्या वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः साम्प्रदायिकाः ।

परे तु—प्राचोक्तमेव युक्तम्, 'अङ्गाधिकारे' इति भाष्यस्य—'यथाऽङ्गाधिकारे' इत्येवं दृष्टान्तपरतया व्याख्यानेन—'सप्तम्यास्त्र'लित्यादावपि सर्वनामार्थगतसङ्ख्याभिधायिसप्तम्यन्तान्त्रलित्यर्थस्य सम्भवेन 'परम-सर्वत्रे'त्यत्र त्रलुसम्भवात् । उपसर्जने सञ्ज्ञायाश्च सर्वनामसञ्ज्ञा भाष्यकृतैव—'अथवे'लादिना महासञ्ज्ञाबलादिना च वारित्वेति न 'अतिसर्वे' इत्यत्र त्रलापत्तिः । 'स्वं रूप'मिति सूत्रस्थ—[अशब्दसङ्ज्ञेयस्येति खण्डनाय प्रवृत्तं]—भाष्यमपि 'नैकदेशयुक्तिः', षान्तस्य षट्सञ्ज्ञाविधानाच्छब्दशास्त्रसञ्ज्ञाबोधकशब्दे स्वरूपस्य षट्सञ्ज्ञकस्य च बोधनावृत्तिन्नादेरनावश्यकतया त्वदुक्तगौरवस्यासम्भवात् । 'प्रियपञ्चानः पञ्चे'त्यत्र वक्तिपदार्थान्यपदार्थयोरेकत्वेऽपि न जसो लुगापत्तिः, 'स्वान्तपर्याप्तशक्तिप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिताया प्रकारत्वासमानाधिकरणा [मुख्या—] विशेष्यता, तादृशविशेष्यतानिरूपितसङ्ख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्व', 'स्वोत्तरत्वो'भयसम्बन्धेन षड्विशिष्टयोर्जदशसोलुगित्यर्थेन तत्र च तादृशप्रकारतासमानाधिकरणस्यैव सत्त्वादित्याहुः ।

‘अद्वुतरादिभ्यः’ ‘षड्भ्यो लुगि’त्यनयोरेव सर्वादिसूत्रे भाष्ये उपन्यासाच्च । ‘षड्भ्य’ इत्यादेः—‘षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिजशसो’रित्यादिक्रमेणार्थ इति कैयटोक्तन्तु—‘अद्वुतरादिभ्य’ इतिसूत्रे भाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते ।

न च 'पदां' 'दता'मित्यादावतिप्रसङ्गः, ह्रस्वं नाम मात्राकालिकाच्च, तत्र सामर्थ्याद्विशेषणीभूतमात्राकालिकत्वांशे एव भूतपूर्वगत्याश्रयणं नतु विशेष्यभूताच्चांशोऽपीत्यदोषादिति चेन्न; 'नोपधाया' इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन 'चर्मणा'मित्यादौ दीर्घाभावः सिद्ध इति

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

व्यर्थमित्याशयकमुक्तम् । नवीनमते तु सङ्ख्याननिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठसुख्यविशेष्यताक-
बोधजनकत्वस्वरूपसङ्ख्यावाचकत्वस्य षट्शब्द इव परमषष्ठशब्देऽपि सत्त्वेन तदर्थं षकारोपादान-
मावश्यकं, स्वरूपग्रहणपक्षे हि—परमषष्ठिति न षष्ठस्वरूपं, येन तत्र सङ्ख्या सिद्धयेदिति भाष्यासङ्गतः

❀ चिदस्थिमाला ❀

तत्र तत्त्वं हेत्वन्तरमाह—उपेति । नन्वेवं कैयटस्य का गतिरत आह—षड्भ्य इति ।
हरदत्तोक्तिं खण्डयति—न चेति । 'भूतपूर्वाश्रयणे' इति शेषः । तत्र तस्य फलमाह—तेनेति ।
[इति=इत्यादौ ।] ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

दूषयिष्यत इति । यथा चात्र दूषणाभावस्तथा तत्रैव वक्ष्यतेऽस्माभिः ।

❀ वरवर्णिनी ❀

इदमत्र तत्त्वं—नव्यमेतं सङ्ख्यावाचकत्वं स्वविशिष्टविशेष्यताकोषजनकत्वं, वै० 'स्वजन्योपस्थितीय-
सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं', 'षष्ठकावधिकपूर्वपदप्राप्तिप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वं',
'स्वजन्योपस्थितीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितसादृश्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वासामानाधिकरण्यै' तन्निमित्तसम्बन्धे-
नेति 'प्रियपञ्चानः पञ्चे'त्यत्र न जसो लुगापत्तिरिति । प्राचां मते तु—पकारनकारान्यतरान्तत्वे सति
लोके सङ्ख्यावाचकत्वेन प्रसिद्धत्वमेव तत् । 'प्रियपञ्चानः पञ्चे'त्यत्र लुक् तु न, षड्विंशत्योर्जेशसो-
लुगित्यर्थस्य षड्भ्यो लुगित्यत्र स्वीकारात् । वै० स्वोत्तरत्वं 'स्वार्थगतसङ्ख्याभिधायित्वै'तदुभयसम्ब-
न्धेन । 'स्वोत्तरत्वे'त्यत्र उत्तरत्वमव्यवधानवदिति—'पट्काः' 'पट्कल्पा' इत्यादौ न जसो लुगा-
पत्तिरिति सङ्क्षेपः ।

पत्तिरिति सङ्क्षेपः ।
न चैवं ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणे 'पदा' 'हदा' 'दता' मित्यादावपि भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमदाय
नुडागमापत्तिरिति वाच्यं, मात्राकालिकाच्चवस्यैव ह्रस्वत्वेन—विशेषणीभूते मात्राकालिकत्वे सामर्थ्याद्भूतपूर्व-
गत्याश्रयणेपि विशेषीभूताच्चवांशे भूतपूर्वगत्याश्रयणे मानाभावाददोषात् । 'हृदय-दन्त-पादादिशब्द-
वत्पदादिशब्दा अपि पृथक्प्रसिद्धा एव, सप्तमौ तेषां व्यवहृत्या प्रयोगमात्रं 'पद्म' इत्यादिना बोध्यते' इति
मते तु पदादीनामोदेशत्वाभावेन भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वासम्भावाच्च । आदेशत्वपक्षेऽपि आमुत्पत्तिकालिक-
ह्रस्वान्तादिलेखमर्थस्वीकारेण 'पद्म' इत्यत्र च 'सप्तप्रभृति'ष्विति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वेनादिशोचतमेवामादि-
विभक्त्युत्पत्त्या 'पदा'मित्यादौ—आमाभुत्पत्तिकालिकह्रस्वान्तत्वाभावेनादोषाचेति—'नामी'तिसुत्रस्यसकल-
शङ्काग्रन्थार्थः ।

उत्तरार्थत्वादिति । अयमाशयः—‘नामी’त्यत्र ‘आमी’त्यत्र न्यासे—‘नोपधाया’ इत्यस्य नानाङ्गस्यो-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्पष्टेवेति चेन्न, यस्य सङ्ख्यावाचकत्वं वक्तव्यं तत्पर्याप्तिप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणा या सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपिता सङ्ख्येय-निष्ठा विशेष्यता तादृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं सङ्ख्यावाचकत्वमिति परिष्कारेणा-ऽदोषात् । 'प्रियपद्मा दौपदी'त्यादौ पञ्चज्ञित्यत्र निरुक्तसङ्ख्यावाचकत्वस्य सत्त्वान्नषडिति निषेधः सि-द्धयति । न चैवमपि परमषडित्यत्र षडित्यस्य षट्सङ्ख्यायामपि ततो विहितत्वाभावात्परमषडित्यादौ लुगनापत्तिरिति वाच्यं, षडभ्यो विहितयोर्यज्ञसोरित्यस्य-षट्सङ्ख्याकनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयता-श्रययोरित्यर्थः । अत्र चोद्देश्यताऽपर्याप्त्याऽपि गृह्यत इति परमषडित्यादौ षषि अपर्याप्त्या उद्देश्यतायाः सत्त्वेनादोषात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

पद्याया अचो दीर्घः रागदामीत्यर्थे 'चर्मणा'मित्यादौ दीर्घापत्तिरतो 'नामी'त्येव न्यासो युक्तः । नन्वामीति न्यासेऽपि नात्र दोषस्तथाहि—'वरीणां' 'मधूनां' 'सुनूना'मित्यादाविकोऽचि विभक्ताविति नुम्यपि नकारा-न्ताङ्गस्योपधाया अचो दीर्घः स्यादामीत्यर्थेकेन 'नोपधाया' इत्यनेन दीर्घे सिद्धे पुनर्नुमचिरेति वार्तिके नुम्यहणं व्यर्थं सन्नोपधाया इत्यत्र सागमो नुट्सहित एवाम् गृह्यते—इति ज्ञापयति, एवञ्च 'चर्मणा'मित्यादा-वतश्चात्तान्न दीर्घापत्तिरामीति न्यासेऽपि । न चेनहन्पूर्वेति नियमाद्वारीणामित्यादौ नुमि 'नोपधाया' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यं, पूषन्नादिसाहचर्येण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रतिपदोक्तस्यैवेनो ग्रहणा-दिति चेन्न, 'नुमचिरे'त्यत्र नुमग्रहणसामर्थ्यात्—आमि परे नान्ताङ्गस्येको दीर्घश्चेत्तर्हि नुमो नान्तस्यैवेति विशेषकल्पनापत्त्या ['दण्डिना'मित्यादौ दीर्घाभावे सिद्धेऽपि—] चर्मणामित्यादौ दीर्घापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् । 'नोपधाया' इत्यत्र शब्दाधिकारान्नुट्सहित आमेव गृह्यत इति नियमे मानाभावाच्च । अत एव भाष्ये 'दण्डिना'मिति परित्यज्य 'चर्मणा'मित्येव 'आमी'ति न्यासफलमुक्तम् ।

न च 'दण्डिना'मित्यादौ 'नामी'ति नकारघटितन्यासाभावेऽपि 'इनह'ञ्चिति नियमान्नोपधाया इति दीर्घा-प्रवृत्त्या तद्विहाय 'चर्मणा'मिति भाष्ये उक्तं, न तु नान्ताङ्गस्येको दीर्घश्चेन्नमो नान्तस्यैवेति नियमात्तथोक्त-मिति—तथा नियमस्य 'दण्डिना'मिति न फलं, 'नुमचिरे'त्यत्र नुमग्रहणसामर्थ्यान्नुट्सहित एवाम् नोप-धाया इत्यत्र गृह्यते'इति नियमे तु—'चर्मणा'मिति फलमस्त्येवेति चर्मणामित्यत्रामीति न्यासेऽपि नोक्तदोष इति वाच्यं, 'वारीणां' 'सुचीना'मित्यादौ नुमा रूपसेद्धावपि 'नामन्यतरस्या'मिति वैकल्पिकोदात्तत्वार्थं नुट्सम्पत्तये 'नुमचिरे'त्यत्रत्यनुमग्रहणस्य साफलयात् । वार्तिकाक्षरेर्ज्ञापितेन वचनेन सूत्राक्षरखण्डनस्यानु-चितत्वाच्च । तथा च 'नामी'त्येवं यथाश्रुतं न्यासस्य 'चर्मणा'मिति फलं सम्यगेवेत्याहुः ।

मान्यास्तु—'आमी'तिन्यासे न कोऽपि दोषः, आम्निरूपिताऽव्यवहितपूर्वस्योपधाभूतस्याचो दीर्घ इति हि [तथान्यासे—] 'नोपधाया' इत्यस्यार्थः, अव्यवहितत्वञ्चातिदिष्टनकारातिरिक्तव्यवधानशून्यत्व-रूपमेव, तदेवं 'पञ्चाना'मित्यत्रागमविशिष्टाग्रहणेन ग्रहणात्तन्निरूपितपूर्वत्वविशिष्टस्य असिद्धनलोप-प्रनियोगिनकारोपधस्याकारस्य दीर्घः सिद्धः । 'चर्मणा'मित्यत्र तु—अनतिदिष्टनकारेण व्यवधानान्न दोषः । एतादृशाव्यवहितत्वरस्याश्रयणे तु 'नोपधाया' इति सूत्रमेव मानमित्याहुः ।

परे तु—'नामि' 'नोपधाया' इत्यनयोरेकाधिकारे पाठो हि—'चर्मणा'मित्यादौ दीर्घाभावाय, अङ्गा-धिकारे हि अङ्गसङ्ख्यानिमित्तस्य नामो ग्रहणेन 'चर्मणा'मित्यादौ वारणं भवति, यदि आम एव 'नोपधाया' इत्यत्र ग्रहणन्तर्हि 'चर्मणा'मित्यादावपि अङ्गसङ्ख्यानिमित्तस्यामः सत्त्वादीर्घापत्तिरस्त्येवेति अङ्गाधिकारे 'नोप-धाया'इत्यस्य पाठो व्यर्थ एवेति तत्सामर्थ्यादेव नुट्सहितस्यैवामो ग्रहणेन 'चर्मणा'मित्यादौ दोषाभावादा-मीति न्यासे न किमपि दूषणं पदयाम इत्याचक्षते ।

दिक् । परिभाषाविरोधादिति । सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एतेन—कैयटानुरोधेन दीक्षित-शास्त्रि-दण्ड्यायुक्तं, मिश्रोक्तखण्डनाय ऋत्रयाप’ इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यमनुपक्षीणमेवेति दण्डयुक्तं,—“ह्रस्वान्ताद्विहितस्येत्यर्थो भूतपूर्वगतिशब्देन विवक्षितः, ‘पहृन्न’-इत्यत्र ‘शस्प्रभृति’ष्विति विषयसप्तमी, एवञ्च—तत्र ह्रलन्तादेव विधिरिति—न नुटः प्रसङ्गः, यद्वा—‘आमि परतो यद्वस्वान्तं दृष्टं ततः परस्यामो नु’डिति वाक्यार्थः, आवृत्तौ च ह्रस्वग्रहणमेव मानम् । यद्वा ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्—पूर्वं नुट् पश्चादौर्ध्वः—”इति शाक्ययुक्तञ्चापास्तम् । तदाह—इति दिगिति । ननु पूर्ववदत्राप्यनित्यत्वेनैव निर्वाहोऽत आह—सर्वत्रेति । ननूक्तज्ञापका-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नन्वेदह्रस्वादित्यत्र ह्रस्वग्रहणानुवृत्तौ नपुंसके सोरमादेशे ‘आदेः परस्ये’त्यकारलोपे ‘सुपि-चे’ति दीर्घे ‘हे कुण्डां’ ‘हे पिण्डा’मिति प्राप्नोतीति भाष्यद्वस्वसन्निपातलक्षणो विधिः स्वप्रयोज्ययत्नादिलक्षणा ह्रस्वविधातकदीर्घस्यानित्यं नेत्येतावत्परिभाषानित्यलक्षणपनशरीरं वक्तव्यं, तथाच ‘रामाणा’मित्यत्र ‘सुपि चे’त्यस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावोऽत आह—सर्वत्रानित्यत्वे इति । ह्रस्वसन्निपातलक्षणो विधिरादेशरूपो ग्राह्यो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वादित्यागमरूपो नुद्धिः सन्निपातविधातकदीर्घस्यानित्यं भवत्येवेति भावः । अत एव ‘श्राञ्चलोप’इत्यत्र

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु ‘कष्टाय क्रमणे’ इति निर्देशेन दीर्घमात्रे सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तते, अत एवा’ने सु’मिति सूत्रे भाष्ये—‘सु’डिति न्यास आपादितः, ‘नामी’ति सूत्रे भाष्ये च—‘अमीना’मित्युदाहृतं, न तु ‘वृक्षाणा’मिति, तत्र परत्वा’त्सुपि चे’त्यस्य न्याय्यत्वात् । ‘श्राञ्चलोप’ इति-सूत्रस्थं ‘शकाराभावे ‘यज्ञाना’मित्यादौ नामीति दीर्घत्वं बाधित्वा परत्वाञ्चलोपः स्या’दिति भाष्यन्तु

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सर्वत्रेति । ‘कष्टाय क्रमणे’ इति निर्देशस्य सामान्यपेक्षज्ञापकतामाश्रित्य सर्वत्र ‘सुपि चे’ति दीर्घं सन्निपातपरिभाषान् प्रवर्तते इति कल्पने न प्रमाणं, ‘इनाञ्चलोप’इति सूत्रे भाष्ये ‘सुपि चे’ति दीर्घं कर्त्तव्ये सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्ध्वनितत्वात् । तत्र हि—‘रूपादिभ्यः इनम्’ ‘इनाञ्चलोप’इत्यादौ इनमः शकारा-कारणे ‘नाञ्चलोप’ इत्यादिन्यासे नन्दतीत्यत्र नकारात्परस्य नुमो नकारस्य लोपमाशङ्क्य—‘अनिदिता’मित्यप-कृष्य इदिद्वित्रस्य धातोर्नस्य लोप इत्यर्थेन परिहृत्य अन्ते—यज्ञानां यज्ञानामित्यत्र नलोपापत्तिरिति दूषणे दत्ते—[नामीति—] दीर्घे जाते नास्तिनलोपप्राप्तिरिति पुनः पूर्वपक्षिणा शङ्किते—‘परत्वादीर्घं बाधित्वा नलोपः प्राप्नोती’त्युक्तं सिद्धान्तिना । अत्र परत्वादित्युक्त्या ‘नामी’तिदीर्घस्यैव प्राप्तिः सूचिता ननु ‘सुपिचे’त्यस्य, ‘सुपि चे’ति दीर्घस्य नलोपात्परत्वात् । सर्वत्र दीर्घे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ तु नलोपात्परत्वात्सुपिचेतिदीर्घ-स्यैवप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्यात् । मम तु चतुर्थेकवचने सुपिचेतिप्रवृत्तौ सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तावपि अन्यत्र—षष्ठ्यादौ तत्प्रवृत्तौ बाधकाभावाच्च सन्निपातपरिभाषाया ‘सुपिचे’ति दीर्घा’ऽप्रवृत्त्या प्रकृतभाष्यसङ्गति-रिति भैरवमिश्रादयः प्राहुः ।

परेतु बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वत्र दीर्घविषये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव, नचैवं ‘यज्ञाना’-मित्यत्र नलोपात्परत्वात्सुपिचेतिदीर्घप्रवृत्त्या नलोपाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरितिवाच्यं, ‘सुपि चे’त्यत्र सुप्—अत्—अङ्गादिसञ्ज्ञानामेवोद्देश्यतया तदपेक्षया नलोपशास्त्रस्य प्रतिपदोक्ततया—‘सुपिचे’त्यस्य’ तेन नलोपेन प्रतिपदो-क्तत्वाद्वाधइतिभाष्याशयेनादोषात् । नामीति दीर्घस्यापि प्रतिपदोक्तत्वात्प्राप्तिरस्ति, साच परत्वाच्चिरस्तेवेति सर्वं समञ्जसमित्यसद्भुवस्त्रिपाठिपादाः प्राहुः ।

कृताऽकृतप्रसङ्गित्वात् 'नामी'ति नित्यम् । न च विशेषाभावेन फलाभावान्न कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यं, विशेषाभावेऽपि 'पर्जन्य'न्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेः 'इको झलि'ति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । 'आयादयो' इति सूत्रे भाष्ये—स्यादिभिः परत्वादायादिबाधमाशङ्क्य "अनवकाशत्वादायादयः, न च 'गोपायती'त्यादिरवकाशः, अत्रापि शपः स्यादेः प्राप्तेः, न च नास्ति विशेषः, अन्यदिदानीमिदमुच्यते—'नारित विशेष' इति, यदुक्तम्—आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति, स नास्त्यवकाशः—"इति भाष्योक्तेश्चैत्यपि बोध्यम् ।

ॐ अभिनव चन्द्रिका ॐ

भाष्योक्तेश्चेति । न चेदम्भाष्यम्—'आयादयो वा' 'सार्वधातुके नित्य'मिति न्यासपरम्, तथा च यथाश्रुतन्यासकल्पे 'गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति' इति रूपत्रयं भवति, एतन्न्यासकल्पे च अपवादत्वात्सार्वधातुके नित्य'मिति शास्त्रेणायप्रत्यये 'गोपायिष्यती'त्येकमेव

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तस्या अनित्यत्वं प्रागुक्तमेवेति न स तदभावसाधकोऽत आह—कृताकृतेति । तन्मात्रत्वेनापि नित्यस्वाभ्युपगमात् । तत्प्राप्तिः=नामीत्यस्य प्राप्तिः । स्यादिभिरिति । यथाश्रुतसूत्रे 'आयादेर्यदार्धधातुके तत्र परे आयादीनां निवृत्तिरिति पक्षे—'गुप्ति'जुंगोपे'ति न स्यात्; 'गोपां' 'गोपाञ्चकारे'ति स्यात्, 'आवादि-प्रकृतेर्यदार्धधातुके तत्र परे तेषामुत्पत्तिरिति पक्षे—प्रागुक्तेऽसिद्धावपि—'गोपाये'तीष्टं न सिद्ध्यतीत्युक्त्वा स्वीकृते—'आयादयो' वा, ततः 'सार्वधातुके नित्य'मिति न्यासभेदपक्षे । 'गोपायिष्यती'त्यादाविति—अस्यादिः ।

परत्वादिति । लोदेशप्रवृत्त्युत्तरं 'स्यतासी' इति पक्षे इदम् । तथा च 'सकृद्वृत्ति'न्यायेनायादयो न स्युरेवेति भावः । ल्यबन्तस्योक्तावनवयः । नास्तीति । 'सति शप्यसति वे'ति शेषः । विशेषकृच्छ्राख्यं तदभावे न प्रवर्तत इति मन्यते । स नास्तीति । पर्जन्यबलक्षणप्रवृत्तेरिति भावः । एतेन "शब्दान्तरस्येति नामीत्यस्यानित्यत्व"मिति दण्डयुक्तं, "तस्या अनित्यत्वात्तेनैव दीर्घ इति नामीत्यस्योपन्यासो निष्फल

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

शकारश्चरितार्थः । 'नाञ्जलोप' इत्युक्ते हि 'यत्ना'नामित्यादौ परत्वाच्चामीति दीर्घ बाधित्वा नलोपः स्यादित्युक्तं भाष्ये । 'सुपि चे'तिदीर्घेऽपि सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ तु—लोपादपि परत्वात्तेन दीर्घेणात्र प्रवर्तितव्यमिति शकारो व्यर्थ एव स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । अभ्युपेत्य दीर्घमात्रे सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां—परोऽपि—'सुपि चे'ति दीर्घो नित्येन 'नामी'ति दीर्घेण बाधितुं युक्त—इत्याह—कृताकृतप्रसङ्गित्वाभावान्नामीति नित्यमिति । एतेन "रामशब्दे 'नामी'त्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'सुपि चे'ति दीर्घापेक्षया नलोपस्य नित्यत्वाभिप्रायमिति न ताद्वरोधः । एव च 'रामाणां'मित्युदाहरणे 'नामी'त्यस्योपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य समाधानान्तरमाह—कृताकृतेति । 'नामी'तिसूत्रे भाष्येऽमीनामित्युदाहरणोपन्यासस्त्वन्यासासिद्धत्वाभिप्रायः, न तु 'वृक्षाणां'मित्यस्यानुदाहरणत्वाभिप्राय इति भावः । आयादिबाधमाशङ्क्येति । इदन्तु भाष्यम्—'आयादयो वा' 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' 'सार्व-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इको झलि । तत्र हि—एतत्सूत्राभावे 'बुभूषती'त्यत्र गुणः स्यात्, न चाज्जनगमामित्यजन्तस्य दीर्घविधानान्न गुणः, दीर्घेण गुणस्य बाधादिति वाच्यं, गुणे कृतेऽपि दीर्घस्य चारिताभ्यादित्युक्तम् । दीर्घस्य दीर्घविधानेन फलाभावान्न दीर्घप्रवृत्तौ तु भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति—तेन पर्जन्यबलक्षणप्रवृत्तिः सूचितेति बोध्यम् ।

आरम्भेति । यत्तु—‘कतीना’मित्यत्र ‘षट्चतुर्थ्य’ इति नुटि सन्निपातपरिभाषाया अप्राप्तेः सावकाशत्वमस्येवेति; तन्न, ‘न हेक’मित्युक्तन्यायेन ‘कतेर्नामी’त्येव सिद्धे सामान्यसूत्रारम्भेत्यर्थात् । एवञ्च ‘न तिसृचतसृ’ इत्यकरणेन लाघवमिति भावः । ‘नुटी’ति तु नोक्तम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

रूपं स्यादिति फलभेदः स्यादिति वाच्यम्, ‘आयादयो वा’ ‘आर्द्धधातुके’ ‘सार्वधातुके नित्य’मिति न्यासपरत्वेन भाष्यस्य योजनयाऽदोषात् । अत्रार्द्धधातुक इति शास्त्रं सार्वधातुके नित्य’मिति नित्याऽऽय-प्रत्ययवाधनायेति न फलभेदः । कतेर्नामीत्येव सिद्ध इति । न च ‘कतेर्नामी’ति न्यासेऽपि षट्-सञ्ज्ञकत्वं निमित्तीकृत्य जायमानो नुट् स्त्रोपजीव्यषट्सञ्ज्ञकत्वविघातक‘कतेर्नामी’त्येतद्वृत्ति-म्प्रति निमित्तं न स्यादिति पुनरपि सन्निपातपरिभाषाविरोध इति वाच्यं, षट्सञ्ज्ञकत्वस्य एक-देशविकृतन्यायेन दीर्घे कृतेऽपि सत्त्वेन सन्निपातविघाताभावात् । न चातिदेशिकसन्निपातविघा-ताभावमादायैतत्परिभाषाप्रतिबन्धो न भवतीति वाच्यं, तत्र एकदेशन्यायातिरिक्तातिदेशस्य ग्रहणमिति पूर्वमेवोक्तत्वात् । नोक्तमिति । ‘भृङ्ग’ इत्यादौ दीर्घापत्तेरिति भावः । न च ‘भृञः

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एवेति—नामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यदुच्यते चिन्त्यमिति मनोरमा चिन्त्या—’इति च शास्त्र्युक्तञ्चापास्तम् ।

खण्डनकारोक्तिं खण्डयति—यस्त्विति । तथा सति गौरवमपि प्रकृते नेत्याह—एवञ्चेति । ‘कतेर्नामी’-त्युक्तौ चेत्यर्थः, प्राप्तेरेवोक्तरीत्या अभावादिति भावः । एतेन “न तिस्रित्यारम्भेत्यर्थः—”इति शास्त्रिदण्ड्यु-क्तमन्यथा च दण्ड्युक्तमपास्तम् । नोक्तमिति । “उणादीनामव्युत्पन्नत्वेन भृङ्गशब्देऽदोषेऽपि, प्रत्यासत्त्या

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दिति प्रक्रियाप्रकाशकदुर्किर्मनोरमाकारेण प्रकारान्तरेण दूषिता । नुटीति तु नोक्तमिति । एतावानिह

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अप्राप्तेरिति । इदञ्चान्यरीत्या, स्वमते तु तत्रापि परिभाषाप्रवृत्तिः स्फुटैवेति बोध्यम् । नोक्तमिति । दोषाभावात् । शास्त्रेऽयमेव नुट् कर्तव्यः, अन्यत्र—निटो नटो वा कार्या इति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

धातुके’ इति न्यासामिप्रायम् । [नोक्तमिति ।] उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमिति [शेषः] । ‘अनञ्च’

ॐ वरवर्णिनी ॐ

कतीनामित्यत्रेति । न चात्रापि दीर्घे सति षट्त्वविनाशात्परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यं, दीर्घेऽप्येक-देशविकृतन्यायेन षट्त्वस्य सत्त्वात् । न चातिदेशप्रयोज्यसन्निपातविघाताभावेऽपि सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्ति-रिति वाच्यम्, अतिदेशपदेन एकदेशविकृतन्यायातिरिक्तस्य ग्रहणेनादोषात् । अतएवातिजरासीत्यत्रनुम्, अन्यथा सन्निपातपरिभाषया न स्यात् । मम तु एकदेशविकृतत्वात्तत्परिभाषाऽप्रवृत्त्या न दोष इतितत्त्वम् ।

ननु ह्रस्वग्रहणसत्त्वे आमीत्युक्तौ गम्ल—आमितिस्थिते आमीतिदीर्घे ऋकारस्य यणि गत्रामितिरूपम्, आमीतिसूत्राभावेतु दीर्घाभावे यणि गम्लामिति फलभेद इति कथं सामर्थ्यमिति चेन्न, कतेरामीत्यत्र ‘लकते-रामीति’ न्यास इत्याशयेनादोषादित्याहुः ।

नुटीतीति । ननु ‘नुटी’ति न्यासे न दोषः, न च नुटीति न्यासेऽचो दीर्घो नुटि परे इत्यर्थे अनञ्च इत्यत्र नुटि परेऽकारस्य दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, ‘तस्मान्नुडची’त्यत्र ‘तस्मान्नुगची’ति न्यासेन नुक् एव विधा-नेन नुट्परत्वाभावेनादोषसम्भवात् । न चैवमपि ‘अनञ्च’इत्यत्र नञो नुगागमे ‘डमो हस्ता’दिति डमुडा-पत्तिरिति वाच्यम्, ‘उत्तरपदत्वे’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनादोषत्वस्य पदत्वाभावादजादिपदपरकत्वाभावेन—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अजादेः पदस्य ङमुडिलेवं नवीनाभिमतार्थे ङमुडापत्तेरसम्भवात् । न च नञो अशब्देन समासे 'तस्मान्मुडची'ति न्यासकत्वे नुटि—अन इत्यसादाचक्षाणणिचि टिलोपे कर्त्तरि क्तिपि प्रातिपदिकत्वादिभक्तौ ततो मित्रशब्देन समासे नलोपे च—अनो मित्रम्—अमित्रमित्यत्र—स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चकारेण व्यवधाना 'नञोजरमित्रमृता'इति सूत्रेण नञः परस्य मित्रशब्दस्य स्वरो न भवति, नुगागमे तु नुको नञंव्यवस्थेन यदागमन्यायेन नञ्पदेन नुग्विशिष्टस्यैव ग्रहणान्नलोपासिद्धत्वेऽपि स्वरापत्तिरिति वाच्यं, नुकं विहाय नट एव 'तस्मान्नडची'ति न्यासेन विधानादनश्च इत्यत्र नुटीतिदीर्घापत्तेरभावात् । न च नुटीति न्यासे 'नोपधाया' इत्यत्रापि तस्यैव सम्बन्धे 'सन्नच्युत' इत्यत्र नुट्परतया दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, तत्रापि ङमट्कारेण नट एव विधानेनादोषात् । न च 'ङमोहसे'त्यत्र ङमडिति न्यस्य नट एव विधाने 'तस्मान्मुडची'त्यनेन नट एव विधाने च सन्नच्युत इवाचर्य—सन्नच्युतित्वा सन्नच्युत्वेत्यत्र, अनश्च इवाचर्य—अनश्चत्वा—अनङ्गत्वादावाचारकिबन्तात् क्त्वाप्रत्यये च 'उदितो वे'ति वैकल्पिक इण स्यादिति नड्विधानं कर्तुमशक्यमिति नुड्विधानेऽनश्चः सन्नच्युत इत्यादौ दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, नुटीत्यस्याङ्गाधिकारे पाठेन अङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपादजन्ताङ्गस्य दीर्घःस्यान्नुडादौ प्रत्यये परे इत्यर्थेन अनश्च इत्यादावदोष इत्याशयात् ।

अस्यापत्यमिः, न इः—अनिरित्यत्र निरित्यस्य नुडादिप्रत्ययतयाऽपि न दीर्घापत्तिः—'अ'इत्यस्याङ्गत्वाभावात् । न चाक्षिशब्दान्मतुषि मकारस्य बत्वे 'बहुलं छन्दसी'त्यनङि, 'अनो नुड्वे'त्यत्रन्तात्परस्य मतुपो नुडागमे—'ऽनो लोप'इति लोपेऽट्कुत्वेतिणत्वेऽक्षणावित्यत्र 'नोपधाया'इति दीर्घापत्तिर्नुटीत्यस्यैव तत्र सम्बन्धादिति वाच्यम्, 'अनो नुड्वे'त्यत्र नुवेति न्यस्य नुक् एव विधानेनादोषात् । न च नुकि सति तद्विशिष्टस्य पदत्वे 'पदान्तस्ये'ति णत्वनिषेधापत्तिरिति वाच्यं, नट एव तेन विधानेनोक्तदोषाभावात् । पूर्वोक्तरीत्याऽऽचारकिबन्तात् क्त्वाप्रत्यये इङ्विकल्पार्थन्तु न नुड्विधानं, हलन्तेभ्य आचारकिपोऽनभिधानस्य भट्टैः पूर्वमुक्तत्वादिति चेन्न । 'भृजः किन्नुट्चे'ति गन्प्रत्यये तस्य नुटि नुडादिप्रत्ययपरतया दीर्घापत्तेः, न च उणादयोऽव्युत्पन्नान्येव प्रातिपदिकानीति वाच्यम्, अयामन्तात्वाद्येत्यादिसुप्रामाण्येनोणादियुत्पत्तिपक्षस्याप्यभ्युपगमात् । न च तत्रापि 'भृजः किन्नुट्चे'त्येवपाठ्यमिति वाच्यं, पूर्वोक्तरीत्या शृङ्ग इवाचर्य—भृङ्गित्वेत्यादौ वैकल्पिकेऽविधानार्थमुदित्वस्यावश्यकत्वादिति मैथिलाः । परे तु—तादृशप्रयोगाणामभिधाने तत्र वैकल्पिकेऽष्टत्वे च दृढतरमानाभावाच्चट्कारेणऽपि दोषाभावाऽनुटीति सुवचमेवेत्याहुः ।

नन्वेवमपि लघुवाङ्मन्येत्यास्तु, नकारे परे अचो दीर्घ इत्यर्थः, नचाङ्गेनेत्यादावङ्गत्वस्यापि इत्यादिविहितनादिप्रत्यये परतो दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, 'विनन्म्यां नानाया'वित्यत्र अकारोच्चारणेन नादौ तद्धितदीर्घाभावबोधनात् । न च 'सुनोती'त्यत्र सुञो दीर्घापत्तिरिति वाच्यं, 'प्लादीना'मिति ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्विकरणे परतो दीर्घाभावबोधनात्, अन्यथा दीर्घप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'सिनो ग्रास' इत्यादावपि न तदापत्तिः, 'दुग्धोदीर्घश्च'ति दीर्घविधानसामर्थ्येन कृति तदभावबोधनात् । 'सुपि चे'त्यनन्तरं नीतिन्यासेन नादौ सुपि अजन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थेन तत्र प्राप्त्यभावाच्चिति चेन्न, हरिणेत्यत्र दीर्घापत्तेस्तथान्यासस्य कर्तुमशक्यत्वात् । नन्वाङि नुगस्त्रियामिति न्यासेन नुकोऽङ्गावयवत्वेन नकारादिसुपोऽभावाच्च 'हरिणे'त्यादौ दोषः, नचाङि नुगिति न्यासेऽमुनेत्यस्यासिञ्चापत्तिर्नाभावस्याप्रसिद्धेर्नमुने इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेति वाच्यं, 'न मु ने' इत्यस्य नकारे कर्त्तव्ये मुत्वन्नासिद्धमित्यर्थेनापि दोषाभावात् । न च 'न मु ने' इत्यस्यैवदृशेऽर्थेऽमुष्मै कुलायेत्यत्रोच्चिबिभक्त्याविति नुमागमरूपे नकारे कर्त्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धत्वाभावा ननुमापत्तिरिति वाच्यं 'न मुने'इत्यत्र 'न मु नुकी'ति न्यासेनादोषादिति चेन्न । प्रकृष्टः कविः—प्रकविस्तेन प्रकविणा—रम्यविणेत्यादौ नकारस्य विभक्तिस्त्वभावेन 'प्रातिपदिकान्ते'ति णत्वानापत्तेः । न च प्रातिपदिकान्तत्वादेव णत्वं स्यादिति वाच्यम्, उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्तदन्तस्यैव नस्य णत्वमित्यर्थस्यैव गर्गभिनितीत्यादौ णत्वाभावाय स्वीकर्त्तव्यतया तदप्राप्तेः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

न चैतदर्थमाङ्गि नुमस्त्रियामिति न्यासं कृत्वा नुमागमे ‘प्रातिपदिकान्ते’त्यनेन नुमो नस्य गत्वं स्यादेवेति ‘रम्यविणे’त्यादौ न दोष इति वाच्यं, ‘प्रियतिसे’त्यत्र बहुव्रीहौ-प्रियत्रि-आ इत्यवस्थायां नुमत्तिसादेशयोः प्राप्तावेनेन परत्वान्नुमि निर्दिश्यमानपरिभाषाया जागरूकतया नुमा निर्दिश्यमानस्य त्रिशब्दस्य व्यवधाना-त्तिसादेशानापत्तेः, ‘आङो नास्त्रिया’मिति यथाश्रुतन्यासे तु कृताकृतप्रसङ्गितया नित्यत्वादादौ तिसादेशो न दोषः । नचैवं क्लृप्ते प्रियतिसृणे कुलयेत्यत्रकोऽपि विभक्त्याविति नुमः कृताकृतप्रसङ्गितया नित्यत्वादादौ नुमि निर्दिश्यमानस्य तेन व्यवधानात्तिसादेशानापत्तिरिति वाच्यं, पूर्वं त्रिशब्दस्य, कृते आदेशे तिस-शब्दस्येति शब्दान्तरस्य प्राप्त्या ‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरित्यो भवती’त्यनया नुमोऽनित्यत्वेनादोषात् ।

नन्वेवं न्यासेन नुमागमे व्यक्तिविशेषवाचकादनुकरणाद्वा त्रिशब्दाष्टाविभक्तौ त्रिणेत्यत्र विभक्तौ हलादित्वा-भावात्षट्त्रिचतुष्टयो हलादि ‘रित्यन्तोदात्तस्वरानापत्तिरित्वा ‘आङो नाऽस्त्रिया’मित्येव न्यासो युक्तस्तथा च हरिणेत्यादौ दीर्घापत्तिरेव दोषः, न च तत्र स्वरशास्त्रे प्रतिपदोक्तहलादेशस्य आदेरेव ग्रहणाज्जिणेत्यत्र सिद्धान्तेऽपि स्वरो न प्रवर्तते इति वाच्यं, विभक्तिनिमित्ताकादेशविषये ‘हलि सर्वेषा’मिति निर्देशात्प्रतिपदोक्त-परिभाषा न प्रवर्तते इति ज्ञापनात्, अन्यथा ‘रामेभ्य’ इत्यादौ चरितार्थमेत्वं लाक्षणिकज्ञादौ ‘सर्वेषा’-मित्यत्र न प्रवर्ततेति चेन्न, नुमिधानेऽपि ‘सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्ति’रित्यनेनान्तोदात्तत्वसिद्धिरिति चेत्—प्रियत्रिणेत्यत्र ‘सावेकान्’ इत्यस्याप्रवृत्त्याऽन्तोदात्तस्वरानापत्तिरतो यथान्यासमेवाङो न। स्त्रियामित्येव रमणीयन्तथा च मानुनेत्यत्र दीर्घापत्तिरतो ‘नामी’त्येव न्यासो युक्तो न तु नीतीत्याहुर्मैथिलाः ।

नन्वेवमपि—‘वित्ती’त्येवं न्यस्तयात्म्, उकार इत्यस्यासाविति तदर्थः । अङ्गाधिकारात्प्रत्ययस्यक्षेपेण लाभस्तेन उकारेत्सम्बन्धे प्रत्यये परतोऽनन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थः, तेनोकारेत्सम्बन्धे धातौ प्रातिपदिके च परतो ‘हे देवदत्त दीव्यसि’ ‘कुत्र भवा’नित्यादौ च न दीर्घः । सुप्रत्ययस्थाने सेविधानात्प्रत्ययः वृद्धिरादेर्जिलादिनिर्देशात्प्रथिमथील-नेन दीर्घाकारविधानाच्च हरिः शम्भू रामश्चादौ न दीर्घापत्तिः, ऋकारांशेऽनङादिना बाधाच्च न दोषः । ‘अथैवत्’ ‘अनद्यतने’ इत्यादिनिर्देशैरुकारेत्सम्बन्धे तद्धिते दीर्घाभावबोवनाद्धनवानित्यादौ न दीर्घः । ‘शरादी-नाञ्च’ ‘मतौ बह्वचोऽनजिरादीना’मित्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्याच्च न तत्र दोषः । केचित्तु—मतुपः स्थाने मतुपं, तुटः स्थाने तिटं, सुटःस्थाने सिटं कृत्वा तत्र तत्र दोषं निरस्यन्ति । अनद्यतन इवाचर्य—अनद्यतनित्वा, सर्वेषां पुत्र इत्यत्र ‘षष्ठ्या आक्रोशे’ इति षष्ठ्या अलुकि ततः पूर्वदाचारकिवन्तात्त्वात्प्रत्यये—सर्वेषां सुत इवाचर्य—‘सर्वेषांसुतित्वे’त्यादौ चोदितो वेति क्व इङ्गिकल्पार्थेन्तु नोङ्गिकरणन्तत्रावश्यकं, प्रातिपदिकाश्रितानु-बन्धप्रयुक्तात्मनेपदादिकार्याभावस्य भाष्यकृता—‘ब्राह्मणमाणवबाहवचनित्यत्र केदाराद्यमित्यतोऽनुवृत्तावपि-प्रकृते यन्त्योः फले विशेषाभावात्—सिद्धे यन्विधानं कचिदन्यतोऽपि यनिति बोधनार्थ’मिति वदता—सूचितत्वादुदितोवेत्यस्य प्राप्त्यभावेन फले विशेषाभावात् । णमुलदौ तु ‘अचो ण्णिती’त्यादि विहितवृद्ध्या-दिना बाधान्न दोषः, कृतवानित्यादावपि निष्ठयामप्यदर्थे ‘इतिदीर्घविधानाज्जापकादुकारेत्सम्बन्धे कृति अस्य प्रवृत्त्यभावकल्पनाच्च दोष इति चेत्सूत्रनिर्देशादिना सूत्राक्षरसङ्कोचादेरनुचित्वादेव तथा नोक्तमिति मैथिलाः ।

कुतूहलकारास्तु—नुशब्देन नशब्दस्य समासे आचारकिवन्तात्कर्तरि किय्यल्लोपे नृनिजिते ततो यशब्देन समासे नलोपे निष्पन्नाञ्चयशब्दाचारकिवन्तात्कर्तरि किय्यल्लोपे यलोपे नलोपः सुप्स्वरेति नियमा-क्रान्तत्वान्नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वान्तत्वाभावात्तुकोऽप्रवृत्त्या निष्पन्नान्नुशब्दादामि—प्रत्ययत्ववदाम्बस्यैधा-ञ्चकेश्यादावाम्यपि सत्त्वेन सुप्त्वव्याप्यत्वाभावेनोक्तनियमाक्रान्तत्वाभावेन नलोपासिद्धत्वाभावाद्भस्वनथाप-इतिनुटि नृचेतिवैकल्पिकदीर्घे कर्तव्ये प्रत्ययत्ववन्नाम्बस्य सुप्त्वव्याप्यत्वान्नलोपः सुप्स्वरेति नियमाक्रान्ते-नलोपस्यासिद्धत्वात्तदप्रवृत्तौ ‘नोपधाया’ इतिनित्ये दीर्घे नृणामितिरूपं भवति, वित्तीतिन्यासे तु वित्प्रत्ययत्वस्य नृटीतिन्यासे च नुडादिप्रत्ययत्वस्य सुप्त्वव्याप्यत्वाभावेन नलोपासिद्धत्वाभावेन नृचेतिवैकल्पिकदीर्घापत्तिरतो ‘वित्तीतिनोचितम् । नुडागमे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वन्तु न, पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वात्, ‘कौलुप्तने’ति निषेधाच्च ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘नलोपः’सु’वित्यस्य सुबृत्तिविषयताप्रयोजके विधावित्यर्थे तु—उकारेत्सञ्ज्ञकप्रत्ययत्वादेरपि तादृशविषयता-
प्रयोजकतया नलोपः सुप्त्वेरतिनलोपस्यासिद्धत्वान्नुचेल्यस्य तत्राप्राप्त्या यद्यपि न फलभेदस्तथापि—दण्डिन-
भात्मन इच्छति दण्डीयति, ततः—किप्यहोपयलोपयोः प्रातिपदिकत्वादामि दण्डी—आमित्यवस्थायां
सुबृत्तिविषयताप्रयोजकेऽचिन्नुधात्विर्तायङि कर्त्तव्ये नलोपासिद्धत्वापत्त्या दण्डियामिति रूपासिद्धेः सुप्त्व-
व्यायधर्मावच्छिन्ननिमित्तके विधावित्येव तस्यार्थो युक्त इति पूर्वोक्तनृणामित्यत्र फलभेदो दुरुद्धर इति
‘वित्’तिन्यासो नोचित इति व्याचक्षते ।

ननु नामीत्यत्र नदीत्येवास्तु, ‘ह्रस्वनचाप’ इत्यादिभिरपि नडेव विधीयतामिति चेन्न, ‘षष्ठ्या आक्रोशे’
इत्यलुकि पूर्वोक्तरीत्या क्त्वाप्रत्यये ‘चौराणांसुतित्वे’त्यत्रोदितोवतिवैकल्पिकेनानुपचरित्यप्याहुः । विस्तरस्तु-
माननीधैरसत्पितामहश्रीछेदिरामशास्त्रिचरणैर्विरचितायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यां, मत्कृतायां शेखरा-
भिनवराजलक्ष्म्याञ्चानुसन्धेयः ।

[परममान्यास्तु—‘नामी’ति सूत्रव्याख्यावसरे—नित्यत्वादिति [१२४५०शे०]। नुटोऽपरनिमित्तकत्वे-
नान्तरङ्गत्वसत्त्वात्तुल्यतया तस्य नोपयोगः, नृणामित्यादौ चारितार्थाच्च न नुटोऽपवादत्वेन बलवत्त्वमिति
नामीत्यस्य नित्यत्वमेवोपयुज्यते । भूतपूर्वेति । पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावादित्यर्थः । योगारम्भमित्यस्य—
सामान्ययोगारम्भमित्यर्थः । ‘व्याप्यधर्मपुरस्कारेण बोधकपदोपादानेन कार्यनिर्वाहसम्भवे व्यापकधर्म-
पुरस्कारेण बोधकपदोपादानेन कार्यनिर्वाहोऽनुचितः सत्यपि लाघवे’ इति नियमादिति भावः ।

आमीति । [१२४५०] नन्वामीति न्यासे ह्रस्वग्रहणे सति नित्यत्वादीधै ह्रस्वान्तत्वाभावाऽनुटोऽप्राप्त्या यणि
ब्रामितिरूपं, दीर्घाभावे नुटि नृणामितिरूपं, ‘नृनचाप’ इतिन्यासेतु दीर्घेऽपि स्थानिवद्भावेन नृशब्दत्वान्नुटि
नृणामिति, तदभावे नृणामिति फलभेदः, न च नुटो दीर्घाभावपक्षे नृणामित्यत्र सावकाशतया दीर्घेण तक्र-
न्यायान्नुटो बाधे दीर्घपक्षे ब्रामिति, तदभावे नृणामिति न फलभेद इति वाच्यं, प्राप्तविभाषाणां पक्षेऽभाव-
मात्रविधायकतया नृचित्यनेन नुटविधायकदीर्घाभावरूपस्वाविधेयघटितातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचे दीर्घाभावे यणि
ब्रामिति, दीर्घे नृणामिति, ह्रस्वग्रहणे तु नृणां—ब्रामिति—फलभेदस्य स्पष्टत्वात् । न च ह्रस्वग्रहणेऽपि
तक्रन्यायेन नृचित्यनेन [दीर्घाभावपक्षे—] नुटो बाधे यणि ब्रामिति, दीर्घपक्षेऽपि ह्रस्वान्तत्वाभावाऽनुडभावे
यणि ब्रामिति, दीर्घपक्षेऽपि ह्रस्वान्तत्वाभावाऽनुडभावे यणि ब्रामिति एकमेव रूपमिति न फलभेद इति
वाच्यम्, ह्रस्वग्रहणसामर्थ्येनात्र कल्पे तक्रन्यायाप्रवृत्तेः कल्पनादिति चेन्न, ‘नृनचाप’ इत्यस्य ‘नचापो
नुट्’ ‘नुर्वे’ति न्यासे तात्पर्येणादोषात् । ‘नुर्वे’ति च तक्रन्यायेन दीर्घबाधकमिति नुटपक्षे नृणां, नुडभाव
ब्रामिति, ह्रस्वग्रहणपक्षेऽपि नृणां ब्रामिति न फलभेद इति तदाशयात् । नृशब्दादाचारकिबन्तात्किपि
तुकि नृच्छब्दे फलभेदस्तु न शङ्क्यः, नचाप्साहचर्येणाहलन्तस्यैव नृशब्दस्य ‘नुर्वे’ति सूत्रे ग्रहणात् ।

नरश्च अरश्च त्रः, तेषां ब्रामित्यत्रापि नृ—कृशब्दयोः समासे नृशब्दे न नुडापत्त्या फलभेदशङ्कापि,
पञ्चमीसमासेन ऋकारेण व्यवधानान्नुटोऽप्रवृत्तेः । एवं ‘षट्चतुर्भ्यश्च’त्यत्र त्रिग्रहणानुवृत्तौ त्रयादेशोऽपि
स्थानिवत्त्वेन त्रिशब्दत्वान्नुटि ‘त्रयाणां’मिति, अननुवृत्तिकल्पे तु नित्यत्वादीधै ह्रस्वान्तत्वाभावाऽनुटोऽप्रवृत्त्या-
‘त्रया’मिति फलभेदशङ्का तु—षट्चतुर्साहचर्यादनकारान्तस्यैव त्रैग्रहणात्सर्वत्र ‘त्रया’मित्येवेत्येवं निवा-
रणीया । अतकारान्तेनापि साहचर्याश्रयणादाचारकिबन्तात्कर्त्तरि किपि निष्पन्ने त्रिच्छब्देऽपि न फलभेद
इति केचित् । परे तु—‘त्रेख्यः’ ततः—‘स्त्रियां चतुरो नुट्’, ‘त्रे’रिति वच्ते, स्त्रियां त्रिचतुर्शब्दा-
त्परस्यामो नुडित्यर्थः । ततः—‘षण्नचापः’—चतुरो नुडिति वच्ते, षट्सञ्ज्ञकेभ्यः चतुर्शब्दान्नचन्ता-
दाबन्ताच्च परस्यामो नुडिति च तदर्थः । ततो—‘नुर्वा’—नृशब्दादामो वा नुडित्यर्थः । ‘स्त्रियां चतुरो
नु’डित्यनेन च तक्रन्यायेन दीर्घबाध इति ‘न तिसृचतसृ’ इति निषेधो न कार्यः, एवं ‘नुर्वे’त्यनेनापि तक्र-
न्यायेन दीर्घबाध इति—नृचति सूत्रं न कार्यमिति महत्त्वमवश्यम् । त्रितामित्यादौ फलभेदस्तु पूर्वोक्तसाहचर्या-

अपदान्तस्य । ‘ष’ इत्येव’ सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् ‘इणः षीध्व’मित्यत्र ढविधानार्थं, ‘रषाम्या’मित्यत्रानुवृत्त्यर्थश्च; एवञ्च तत्र ग्रहणं, ‘पदान्तस्ये’ति च न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

इण्कोः । वर्गग्रहणञ्चत्वस्यासिद्धत्वात् ‘सक्षि’त्याद्यर्थम् ।

अभिनव-चन्द्रिका

किन्तु चे’त्यत्र नुगेव क्रियत इति न दोष इति वाच्यम्, ‘अनश्चः’ ‘अनेषक’ इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वस्य नुदपरकत्वस्य च सत्त्वेन दीर्घापत्तेः । न च तत्रापि नुगित्येव न्यासः क्रियत इति न दोष इति वाच्यम्, ‘अनेषक’ इत्यादौ ङमुडापत्तेः । इत्यादीति । आदिना कुकि

चिदस्थिमाला

नुडवयवनिरूपिताङ्गस्यैव ग्रहणेनानङ्गत्वात्—‘अनश्च’ इत्यादावदोषेऽपि, ‘अक्षण्वन्त’ इत्यादौ ‘पूर्वत्रे’ति नुटोऽसिद्धत्वं, न च तस्यापि सन्निपातेतिवद्बाधः, उभयबाधकल्पनस्यान्याय्यत्वात्, शास्त्रबाधापेक्षया लौकिकन्यायबाधस्यैवौचित्याच्चेत्येवमदोषेऽपि पूर्वत्रेत्यस्यानित्यत्वशापनस्य, अङ्गस्येति स्थाने ‘प्रत्यये’ इति करणपक्षे तेतान्वयस्य चानापत्त्याऽनश्च इत्यादौ दोषापत्तेः, ‘पदलाघवं युक्तं, मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वं, प्रतिपत्तिगौरवस्य सर्वथा वर्ज्यत्व’मित्येवमर्थत्वाच्च” इति शेषः । एतेनेष्टापत्तिग्रस्तं तदित्यापास्तम् ।

तत्र ढविधावग्रे पुनः षग्रहणकर्तव्यतापत्तिर्मण्डूकपुल्यापत्तिश्चेति मनसिनिधयाह—रषाम्यामिति । एवञ्च सति महलाघवमित्याह—एवञ्चेति । सर्वसङ्गाहकतदुक्तौ चेत्यर्थः । अपदान्ताधिकारफलमाह—पदान्तस्येति । ‘इण्को’रिति समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ।

ज्योत्स्ना

वाक्यशेषः—‘अनश्च’ इत्यादावतिव्याप्तिः, अङ्गसञ्ज्ञाप्रयोजकत्वस्य नुव्ययसम्भवादङ्गसञ्ज्ञाप्रयोजके

विषमपदविवृतिः

इत्यादौ तु न दोषः, पदद्वयाश्रयत्वेन वहिरङ्गत्वात्तया नुटोऽसिद्धत्वात् । परं त्विदम्—‘उणादीनामव्युत्पत्तिपक्ष एवे’ति खसिद्धान्तविरुद्धम् । यत्तु कश्चिदाह—‘नुटो’ति न्यासे सन्निपातपरिभाषया नुद दीर्घनिमित्तं न स्यात्, ‘नामी’ति न्यासे तु नुटो न दीर्घनिमित्तत्वमिति न सन्निपातपरिभाषाविरोध इति, तच्च । नामीति न्यासेऽपि नुटो घटकतया दीर्घनिमित्तत्वात् । ‘नुटो’ति न्यासेऽपि ‘कष्टाये’ति ‘नेह’-शेन दीर्घविधौ सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यभावकल्पनासम्भवाच्च ।

‘इण् च क् चे’ति इतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनमिति भ्रमनिरासायाह—वर्गग्रहणमिति । ठकारेति ।

वरवर्णिनी

देव निरसनीय इत्याहुः । अन्धेतु—‘त्रेख्य’ इत्यस्याग्रे—‘चतुस्रुर्नुद’ इति योगः क्रियते, ‘त्रे’रित्यनुवृत्तं, तच्च चतस्रसाहचर्यादृकारान्तेमेव गृह्यते । ततः—‘नथापोमुट्’ ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ ‘नुर्वा’ न्यासा इति न फलभेद इत्याहुः । वस्तुतस्तु—‘ऋत्रयाप’ इति न्यास एव भाष्याशयो युक्तः, तत्र पूर्वोक्तफलभेद-लेशस्याप्यभावादिति—प्राहुः ।]

इण्कोरितीति । नन्विदं सूत्रं किमर्थं, मूलोक्ते ‘रामस्ये’त्यत्र स्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययतया तदवयवसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति पठन्तु न शङ्कते, ‘लोपः शाकल्यस्ये’त्यादिनिर्देशात् । न च निर्देशः सूत्रखण्डनमनुचितम्, अन्यथा ‘ल्वादयः’ ‘पथिमथ्यमुक्षा’मित्यादिनिर्देशैरेव सुधुपास्येत्यादौ यणिसिद्धाविको यणचीति व्यर्थं स्यादिति वाच्यं, प्रक्रियालाघवात्त्यादेश एव विधातव्ये स्यादेशविधानसामर्थ्यादेव रामस्येत्यादावदोषात् । न च व्यादेशे ‘षःप्रत्ययस्ये’ति पकारस्वेत्वापत्तिरितिवाच्यं, पकारोच्चारणसामर्थ्यादोपो व्योमिति-

आदेश । प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात्, सातेः षत्वनिषेधाह्लिङ्गाच्च ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

प्राङ्क्षित्यादेर्ग्रहणम्बोध्यम् । व्याख्यानादिति । प्रत्ययस्येत्यनुवृत्तिं कृत्वा 'लोपे प्रत्ययलक्षण'मित्येव सिद्धे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मिति करणात्प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वं स्वीक्रियत इति व्याख्याना-

❀ चिदस्थिमाला ❀

व्याख्यानादिति । 'समुदाये दृष्टा'इतिन्यायमूलकादित्यर्थः । नन्वेवमादेशपदेऽपि तत्त्वापत्तिरत

❀ ज्योत्स्ना ❀

न्युच्चो दीर्घस्य वक्तुमशक्यत्वात्, अजन्ताङ्गस्य नुटि दीर्घ इति सूत्रार्थादिति । ननु शब्दस्वरूपं विशेष्य-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

लिङ्गादिति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । एतेनाचक्ष्वाणनिचि टिलोपे सार्धैक्यमित्यपास्तम्, तदन-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

वर्गद्वितीयो—न प्रथमः, तस्याल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् ।

❀ वरवर्णिनी ❀

लोपेन यकारस्यादौ प्रहेषाद्वा दोषाभावात् । न चोच्चारणसामर्थ्यादमुष्यपुत्र इत्यत्र षत्वं नस्यादिति वाच्यम्, नडादिगणेऽमुष्येति निपातनात्—'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिके'त्यादिनिर्देशादेव च तत्र षत्वसिद्धेः । हे राम—स्येत्यादौ षोऽन्तकर्णमीतिधातोरोदेः सस्य षत्वापत्तिस्तु—'सात्पदाद्यो'रितिनिषेधाद्बहुमशक्या, नच राममिच्छति रामस्य-ति, 'सर्वप्रतिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगमुका'विति सुक्, रामस्यतीति रामस्यस्तत्सम्बुद्धौ हे रामस्येत्यत्र—यद्वा रामस्येत्यत्र रामस्यधातोर्लोपमध्यमपुरुषैकवचने वा षत्वापत्तिरिति भट्टोजिदीक्षितानामाशय इति वाच्यं, सुकः प्रत्यया वयवत्वाभावेन षत्वाप्राप्तेरिति चेन्न । अततीत्यत्, चौरस्यात्—चौरस्यात्, 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुक् । तत आचक्ष्वाणनिचि टिलोपे कर्त्तरि क्तिपि क्तिपोवकारं निमित्तीकृत्य लोपोव्योरिति यलोपे, प्रातिपदि-कत्वात्प्रथमैकवचनेऽवसन्तस्य दीर्घे—चौराः चौरसौ चौरस इति रूपाणि भवन्ति, ष्यादेशे तु चौरद्—चौरङ् चौरषौ चौरष इत्येवं रूपाणि भविष्यन्तीति फलभेदस्य सत्त्वेन 'टाङ्सिङ्सामिनाल्या'इति षकारोच्चारणस्य कर्तुमशक्यत्वेन 'सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ष'इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन सुकः सकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्वं रामस्येत्यत्र न षत्वमित्यपास्तम्, सुकः सकारस्य अश्वाः, अश्वसौ—इत्येवंरूपसम्पादनेन चरितार्थत्वात् । एवं रामस्येत्यनुकरणादाचक्ष्वाणनिचि टिलोपे क्तिपि स्यादेशपक्षे रामाः रामसौ रामस इति रूपाणि, ष्यादेशे रामडित्यादीति फलभेदोऽपि अनुसन्धेयः । 'विश्वपासु'इत्यत्र षत्वापत्तिरपि दोष इण्कोरित्यनुक्तौ बोध्यः । सुपः सकारोच्चारणन्तु 'लिट्सु'इत्यादौ धुट्सम्पादनेन सफलम् ।

परे तु रमते इति रमाः, 'सर्वधातुभ्य असु'न्नित्यसुन्, रमसमिच्छति रमस्यति, रमस्यतीति रमस्यः, ततःस्वार्थिके प्रज्ञाच्चण रमस्य एव रामस्यः, तत्सम्बुद्धौ हे रामस्येत्यत्र षत्वापत्तिर्भट्टोजिदीक्षिताभिप्रेता, न चात्र सकारस्यान्तवर्त्तिविभक्त्या पदान्ततयाऽपदान्तस्यमूर्धन्य इति निषेधः शङ्काः, 'नःक्ये' इति नियमेन सान्तस्यापदत्वादित्याहुः । यत्तु 'रामेभ्यः' 'रामान्' 'रामै'रित्यादावेव षत्वापत्तिसम्भवे रामस्ये-त्येतत्पर्यन्तमनुधावनं ग्रन्थकृतोऽसङ्गतमिति, तत्र, 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इति निषेधस्य जागरूकत्वेन तत्र दोषाभावात्, तत्र तत्र नत्वादिविधिभिः षत्वस्य बाधनाच्च । 'राम'इत्यत्र तु जातेऽपि सस्य षत्वे तस्या-सिद्धत्वादुत्पत्तिविषयप्रवृत्तेः सुलभत्वात्तदपि नोपात्तमिति सङ्क्षेप इति त्रिपाठिचरणा व्याचक्षते ।

केचित्तु—'आदेशप्रत्यययो'रिति सूत्रं विहाय 'इण्को'रित्येव विधायकं सूत्रमिष्यते, सुपीः सुपिसा-वित्यादौ तु नानेन षत्वापत्तिः, 'शासिवसिधसीनाञ्चे'ति सूत्रस्य 'सान्तानाम्धातूनां सस्य यदि षत्वं तर्हि शास्यादीनामेवे'ति नियमार्थतया सुपिसावित्यादौ षत्वाप्राप्तेरित्याहुस्तत्र, बाढमाचष्टे साधयति, ततः साधयन्तमिच्छति सिसाधयिषतीत्यादौ द्वितीयसकारस्य मूर्धन्यापत्तेः, मम तु आदेशरूपत्वाभावाच्च ष इति यथावस्थानमेव रमणीयमिति च गुरवः श्रीत्रिपाठिचरणा व्याचक्षते ।

तदाह—प्रत्ययावयवेत्यादि । विवृताघोषस्येति । विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतो-
ऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः । ठकारवारणायाद्यम्, ऋकारवारणाय द्वितीयम् ।

रामस्येति । ‘टाडसी’तिसूत्रे सकारोच्चारणन्तु ‘इण्को’रित्यनुवृत्तावेव तात्पर्य-
प्राहकमिति भावः ।

सर्वादीनि । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिशब्दोऽवयववाची । तेन सर्व-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

दित्यर्थः । अत एव ‘कविभिः कृत’मित्यादौ प्रत्ययरूपो यो विसर्गस्तस्य षत्वम्भवतीति सामाना-
धिकरण्ये ‘इदुदुपधस्ये’ति षत्वं न भवति । न च प्रत्ययावयवे प्रत्ययलस्वीकारे ‘अचिशु’ सूत्रे
अत्रूपे प्रत्यये इयङ्बुवङौ भवत इत्यर्थे ‘श्रियौ’ ‘भ्रुवौ’ इत्यत्रैव तौ स्यातां न तु, ‘श्रियः’ ‘भ्रुवः’इति
भाष्यविरोधः, जसवयवेऽकारेऽपि भवन्मते प्रत्ययत्वस्य सत्त्वात्, एवं ‘रामाणा’मित्यादौ प्रत्य-
यावयवे आभि प्रत्ययत्वस्य सत्त्वेन राममित्यस्य भसञ्ज्ञायां परत्वादलोपापत्तिः । एवं ‘भूया’दित्यादौ
प्रत्ययावयवतत्कारमात्रे प्रत्ययलस्वीकारे अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ङ्घादिलोपापत्तिश्चेत्यादिदूषणगणपात इति
वाच्यं, षष्ठीप्रकृतिप्रत्ययपदप्रयोज्या या विषयता तादृशविषयताश्रयत्वेन प्रत्ययावयवोऽपि गृह्यत
इति सामञ्जस्यादिति दिक् ।

सर्वादीनीति । अविशेषादिति । सर्वशब्दनिष्ठावयवतानिरूपकसमुदायघटकत्वस्य विश्वा-
दिष्विव सर्वशब्देऽपि सत्त्वादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आह—सातेरिति । एतेन ‘तस्य तत्र लक्षणे’ति शास्त्र्युक्तमन्यथा मनोरमोक्तश्चापास्तम् ।
विवारभ्रमनिरासायाह—विवृतेति । लघवादाह—टाडसीति । एतेन “ततो न षत्वमत्र, अमुष्येत्यादौ
तु निपातनात्तत्, तथा च ‘विश्वपा’स्विति प्रत्युदाहार्यं, तत्र तु ‘लिट्’स्वित्यादिसिद्ध्यर्थं तदुच्चारण-
मावश्यक”मिति—दण्डयुक्तमपास्तम्, विपरीतगौरवापत्तेः ।

तत्र बीजं ध्वनयन्नाह—आदीति । तेन = तथा बहुव्रीहिणा । तत्र = समुदाये । युगपलक्ष्ये

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मिधानात् । अनुवृत्तावेवेति । अन्यथासुध्येत्यादावपि न स्यादिति भावः । सर्वादीति । तद्गुणत्वेबीजमाह—
अवयवेति । एवञ्चान्यपदार्थस्य प्रायः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धित्वात्तत्त्वमिति भावः । न्यायसिद्धत्वा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

द्वितीयमिति । ऊष्मणामीषद्विवृतत्वे ‘ईषद्विवृतस्ये’त्येव सुवचम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि । तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्यान्यपदार्थस्य ये गुणा विशेषणानि

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तद्गुणिति । यत आदिशब्दोऽवयववाची अतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्येवमन्यवो बोध्यः । ‘तद्गुण-
संविज्ञान इत्यस्य—तस्य—अन्यपदार्थस्य गुणाः=विशेषणानि—वृत्त्यन्तवर्त्तिपदार्था इति यावत्, [समस्यमान-
पदानामर्था इति तु तत्त्वम् ।] तदन्वयान्वयित्वेन संविज्ञायन्ते यत्रासौ बहुव्रीहस्तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः ।
यथा—‘लम्बकर्णं कुसुलपदं प्रोन्नतघोणं बृहन्नितम्बं स्थूलौष्ठमानये’त्यत्र—लम्बौ कर्णौ यस्येत्यादिवहुव्रीहौ
वृत्तिघटकसमस्यमान—लम्बपद-कर्णादिपदार्थानामन्यपदार्थान्वयि—आनयनादिक्रिया-ऽन्वयित्वेन संविज्ञाना-
लम्बकर्णादिशालिन एवानयनात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम्, एवं सर्वादीनीत्यत्रादिशब्दस्यावयववाचितया—
पञ्चत्रिंशच्छब्दसमुदायरूपा—ऽन्यपदार्था—न्वयि—सञ्ज्ञाभवनक्रिया—ऽन्वयितया तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति
श्रीगुरुचरणाः । अन्ये तु—तस्य—अन्यपदार्थस्य गुणानाम्=अवयवानां वर्त्तिपदार्थानां—संविज्ञानम्=अन्य-

शब्दघटित उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थ इति—बहुवचनम् । 'उद्भूतावयवभेद' इत्यस्य—आरोपितावयवगतसङ्ख्या इत्यर्थः । तत्र वैयर्थ्यादप्रवृत्तावपि अवयवेषु प्रवर्त्तमाना अविशेषात्सर्वशब्देऽपि भवति । 'सर्वनामानी'त्यत्र 'पूर्वपदा'दिति णत्वमत एव निपातनाञ्च, नाप्राप्ते णत्वे कृतस्य निपातनस्य तद्वाधकत्वाणत्वसहितमसाधु इति स्पष्टं भाष्ये ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

निपातनाच्चेति । न च कृतणत्वेन यत्र सञ्ज्ञावगमस्तत्रैव 'पूर्वपदा'दिति णत्वम्भवति, अतः

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्रयोगाभावात्—'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु'—इति न्यायेनाह—अवयवेऽपि । अत एव—अस्मादेव । सौत्रत्वं विहाय निपातनाश्रयणफलमाह—णत्वेति । एवञ्च लोकेऽपीत्यादिः । क्वचित्था पाठ एव ।

ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तदन्तर्विधिः, न च शब्दरूपं तत्, तस्यातिप्रसक्तत्वादत आह—

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

तत्सर्वेषामिति निर्देशानुषाबनं न कृतन्तेनैतत्साध्यं सर्वशब्दघटितत्वम्, अन्यपदार्थस्योभयसाधारणत्वात् । निपातनाच्चेति । 'लोकेपी'ति शेषः । ऋष्यसम्मत्तशाप्यार्थकस्यापि 'ओर्गुण'इत्यादेरनादरात् । नत्सम्मति-

❁ विषमपदाववृत्तिः ❁

तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्रेति विग्रहः । संयोगेन समवायेन वा यत्र वर्तिपदार्थसम्बन्धी अन्यपदार्थस्तत्र प्रायेण तद्गुणसंविज्ञानः, यथा—'पीताम्बरमानय' 'लम्बकर्णमानये'त्यादौ । अन्यत्र तत्तद्गुणसंविज्ञानः, यथा—'चित्रगुमानये'त्यादौ । क्वचित्तु संयोगादिना वर्तिपदार्थसम्बन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेपि अतद्गुणसंविज्ञानः, 'नागयज्ञोपवीती भोज्यतां' 'लम्बकर्णो भोज्यता'मित्यादौ ।

उद्भूतावयवभेद इति । उद्भूतः—आरोपितोऽवयवस्तत्सहचरिता सङ्ख्या यत्रेति बहुव्रीहस्तदाह—आरोपितेति । न हि तदन्तर्विधिं विनयेति । इदमयुक्तम्—इह इतरश्चेति द्वन्द्वे सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधार्थ-

❁ वरवर्णिनी ❁

पदार्थे विशेषणत्वं—तद्गुणसंविज्ञानत्वम्, उपलक्षणत्वम्—अतद्गुणसंविज्ञानत्वम् । येन सम्बन्धेन सम्बन्धी अन्यपदार्थः स सम्बन्धः शाब्दबोधकाले यदि भवेत्तदा तद्विशेषणं—विशेषणमित्युच्यते, यदा तु सम्बन्धिनो-स्सम्बन्धः शाब्दबोधकाले न भवेत्तदा तद्विशेषणमुपलक्षणमित्युच्यते । यथा 'लम्बकर्णमानये'त्यादावाद्यम् । 'दृष्टसागरमानये'त्यादौ शाब्दबोधकालेऽन्यपदार्थस्य पुंसः कर्तृत्वसम्बन्धेन दर्शनविशिष्टत्वाभावस्य भूते क्तप्रत्ययेन बोधनादतद्गुणसंविज्ञानत्वम् । 'नागयज्ञोपवीतिनमानय' 'चित्रगुमानये'त्यादौ तु प्रकरणादिवशा-त्तद्गुणसंविज्ञानत्वमतद्गुणसंविज्ञानत्वञ्च भवति । तदुक्तं सर्वादिसूत्रे कैयटेन—'तस्यान्यपदार्थस्य गुणा-उपलक्षणानि—प्रकारतयाऽन्यथिपदार्थाः, तेषामपि कार्ये संविज्ञानं—तद्गुणसंविज्ञानं, यथा 'दण्डी विषाणी चानीयता'मित्यत्र यथायथं संयोगसमवायलक्षणसम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थस्य गुणा-उपलक्षणस्य दण्डादेरप्यन्तर्भावो भवतीति तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति प्रकृतेऽपि आदिशब्दस्यावयववाचित्वात्समवायेन सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थत्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वादुद्भूतावयवभेदसमुदायस्य समासार्थस्य च युगपलक्ष्ये प्रयोगाभावा-त्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्याधेया सञ्ज्ञया प्रवर्त्तितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा भवतीति । कार्ये संविज्ञानञ्च द्वेधा—क्वचिद्विशिष्टस्य क्रियायां संनिधिमन्त्रेण—यथा क्रियायोगाभावेऽपि 'शुक्लवाससं भोजय' 'नागयज्ञोपवीतिनं भोजये'त्यत्र । क्वचित्तु विशेषणस्यापि क्रियायोगेन, यथा—'शुक्लवाससं पदेये'ति । एवञ्च यत्र कार्यं तद्भावभावि तत्र तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । अर्थात्—वृत्ति-

‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञाया’मिति वार्त्तिकाच्चाब्दरूपविशेष्यमादाय ज्ञापका-
त्तदन्तविधिरित्याह—द्वन्द्वे चेतीति । प्रथमार्थे सप्तमी । द्वन्द्वः सर्वनामसञ्ज्ञो नेति
तदर्थः । न हि तदन्तविधिं विना समुदाये सञ्ज्ञाप्रवृत्तिरस्ति—या निषिद्धोतेति भावः ।

ननु तदन्तस्यापि सर्वनामत्वे—‘सर्वनाम्नः स्मै’ इत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्य
ङेः स्मै इत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादौ दोषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति भाष्यसूचितं

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

एव रघुनाथादिशब्दे णत्वं न भवति । तथाच—प्रकृते कृतणत्वेन सञ्ज्ञानवगमाणत्वप्राप्तेरसत्त्वाज-
णत्वमिति भावः । प्रथमार्थे सप्तमीति । वस्तुतस्तु—वाचकत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच—वाचकतासम्बन्धेन
सर्वनामपदं द्वन्द्वे न तिष्ठतीति यथाश्रुतमेव सङ्गतमिति प्रथमार्थे सप्तमीत्यस्य नोपयोगः । समुदाय
इति । न च अथ इतरश्चानयोः समाहार एतरम्, अश्चान्यश्चानयोः समाहार आन्यमित्यादौ
परादिवद्भावेन सर्वादित्वस्य सत्त्वात्सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधार्थं ‘द्वन्द्वे चे’ति शास्त्रं चरितार्थमिति
कथन्तदन्तविधिज्ञापकत्वं ?, फलञ्च स्मायाद्यभाव इति वाच्यं, ‘पूर्वोत्तरनिमित्तकार्यापूर्वमन्त-
रङ्गोप्येकादेशो ने’त्यस्य—वस्तुतः पूर्वोत्तरनिमित्तके कार्ये कर्तव्येऽन्तरङ्गत्वाज्जातोप्येकादेशोऽसिद्धो
भवतीत्यर्थः । तथा च—‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधस्य वस्तुतः पूर्वोत्तरपदनिमित्तकत्वेन तस्मिन्कतव्ये
जातस्याप्येकादेशस्यासिद्धत्वेन ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधवैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । अत एव ‘सरूपाणा’मित्यत्र
विभक्तौ परतः प्रातिपदिकैकशेषकल्पे विभक्त्यन्तानामेकशेष इति कल्पे च न फलभेदः । अन्यथा

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रयोजनमिति । तथा च गमके सत्येवं तस्य तत्त्वाङ्गीकारो नान्यत्रेति नातिप्रसङ्ग इति
भावः । वार्त्तिकस्यापूर्वत्वायाह—ज्ञापकादिति । नन्ववयवनिषेधेन तत्सफलमत आह—प्रथमेति ।
मूलोक्तज्ञापकेनैव निर्वाहे स्वीयवार्त्तिकोऽल्लेखफलं सूचयितुं शक्नोते—नन्विति । सर्वनामत्वे इति । विरोधे-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मादाय तदन्तविधिरव्यावर्तकोऽत आह—ज्ञापकादिति । विरुद्धोतेति । सत्यपि विहितविशेषणे-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

माह—प्रयोजनेति । एकदेश्युक्तिरिति । यस्तु विहितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात्सर्वनामपदे योगरूढ्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मावश्यकत्वात् । तस्मादन्वर्थसञ्ज्ञाक्षिप्तसञ्ज्ञी सर्वादिमिर्विशेष्यते, अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसङ्गायते

ॐ वरवर्णिनी ॐ

षट्कपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तद्गुणसंविशानत्वं, वै० ‘स्वान्वयिक्रियान्वयित्वं’ ‘स्वप्रतियोगिकसंयोग-
समवायान्यतरसम्बन्धानुयोगिकत्वं’तदन्यतरसम्बन्धेनेति फलितम् । तदेवं—तद्गुणसंविशाने तद्विशिष्टस्ये-
तरान्वयः, अतद्गुणसंविशाने तु—तदुपलक्षितस्येति भेदः । कचिदेकक्रियान्वयित्वं, यथा—‘शुक्लवाससं-
पद्य’, ‘नागयज्ञोपवीतिनमानये’ति, कचिच्च क्रियान्वयन्यवयित्वमात्रेण कार्यसन्निहितत्वमात्रं, यथा—
‘नागयज्ञोपवीतिनं भोजये’ति,—अत्र हि शब्दशक्तिस्वभाव एव शरणम्”—इति नागेशभट्टा अभिप्रयन्ति ।
‘विधेयान्वयि—तत्कालसन्निहिता—ऽन्यतरस्वषट्कावयवार्थकत्वं तद्गुणसंविशानत्वम्, तद्भिन्नत्वमतद्गुण-
संविशानत्व’मिति च्छायाकृतः । मान्यास्तु—वर्त्तिपदार्थान्वयो यत्रान्यपदार्थान्वयस्य नान्तरीयक-
स्तत्र तद्गुणसंविशानत्वमित्याचक्षते—इति शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यामरमत्पितृमहाः—श्रीस्नेहिरामशास्त्रि-
चरणा व्याचक्षते ।

विरुद्धेतेति चेन्न, 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञाया'मिति तदन्तविधिसूत्रस्थवार्तिक-
भाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवात् । इत एव वाऽऽरुचेर्भाष्ये पक्षान्तरोपादानम् ।

न च ऋष्युक्तपक्षे नारुचिरिति श्रमितव्यं, वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे 'अपरितुष्यन्स्त्वपि
भवाननाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याहे'ति वार्तिककारं प्रति [पूर्वत्र] भाष्योक्तेः ।

अकचेति । 'कुत्सित'इतिसूत्रोक्तभाष्यरीत्या सञ्ज्ञाकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयेन

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'रामा'विलादौ-राम सु राम सु इत्यनयोः सारूप्यात् विभक्त्यन्तैकशेषकल्पे एकशेषो भवति । 'विभक्तौ
परतः सरूपाणामेकशेष' इति कल्पे च-राम राम औ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्बौ परादिवद्भावेन
विभक्तिपरकत्वस्य सत्त्वेऽपि 'राम्' इत्यस्य 'रामे'त्यनेन सारूप्याभावादकशेषो न स्यादिति फलभेदः
स्यात् । मम तु वस्तुतः पूर्वोत्तरनिमित्तकैकशेषे कर्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वात्सारूप्यमस्येवेति
न फलभेदः । भाष्ये सूचितमिति । 'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते तद्गृह्यमाणविभक्तैर्भवती'ति
भाष्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तैरित्यर्थस्य करणादिति भावः । एकदेश्युक्तत्वादिति । वस्तुतस्तु-
नेदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिः, तथाहि-भाष्ये- 'सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतानां प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्युक्ता 'पूर्वपरे'ति
सूत्रेऽसञ्ज्ञायामिति योगं विभज्य यानि सर्वादीनि तानि असञ्ज्ञायां द्रष्टव्यानीति सञ्ज्ञाभूतानां
सर्वादिषु पाठाभावादेव पर्युदास इति सञ्ज्ञाप्रतिषेधोऽनर्थक इत्युक्ता-उपसर्जनप्रतिषेधखण्डनाय
समाधानत्रयमुक्तम् । तत्र प्रथमन्तावत्-(१)'अनुपसर्जना'दिति योगः प्रत्याख्यायत इति । अनुप-
सर्जेन अ अदिति च्छेदं कृत्वा 'अ' इत्यनेन 'त्यदादीनामः' 'अ' इत्यनेन 'अद्भुतरादिभ्य' इत्यद्भु-
अनुपसर्जनस्यैव भवतीति 'अतिकतरं कुलम्' 'अतित'दित्यादौ न दोष इत्युक्तम् । तस्याय-
म्भावः-स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात् 'बहुकुरुचरे'त्यादौ टिदर्थगतस्त्रीत्वस्याभावाच्च
दोषः प्राप्तिरित्यनुपसर्जनाधिकारो व्यर्थः । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे सर्वत्र-'वनोर्च' इत्येतद्विहाय-
'स्त्रिया'मिति गृह्यमाणविशेषणमेव । न च 'कुम्भकारेयः' इत्यापत्तिवारणाय तदन्तविधिज्ञापनार्थ-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ऽन्वयः । आश्रयणस्य 'न कार्य'इत्यत्र । तथानुक्तत्वादाह-सूचीति । क्रमविवक्षयाह-वार्तिकेति । तत्रत्यं-
भगवतेव तथा सूचितमित्याह-इत एव वेति । पक्षान्तरम्=अन्वर्थत्वरूपम् । पक्षेषु=तेषां मध्ये । 'पूर्वत्र भाष्य-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ऽतिसर्वस्यै इति तदन्तविधिना स्मायापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वादिति भावः । एकदेश्युक्तित्वादिति ।
वस्तुतो विहितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात्सर्वनामपदे योगरूप्यङ्गीकारात्सर्वार्थवाचकसर्वानसञ्ज्ञक-
सर्वादेर्विहितस्य ङेःस्यै-इत्यादिरूपेण प्रदेशार्थव्यवस्थापनादतिसर्वादौ दोषवारणादेषा सिद्धान्त्युक्तिरेव ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

ङ्गीकारेण सर्वार्थवाचकसर्वनामसञ्ज्ञकसर्वादेर्विहितस्य ङेःस्यै इत्यतिसर्वादौ न दोष इति तस्यापि सिद्धान्त्यु-
क्तिर्न समर्थयाञ्चक्रे, स एव वक्तव्यः- 'मासपूर्वाये'त्यादिव्यावृत्त्या सार्थकस्य तस्य क सामर्थ्यमिति, महा-
सञ्ज्ञयेव ततिसद्वौ विहितपदाध्याहारो विफल इत्यरूप्यैवाग्रिमभाष्यस्य त्वयापि व्याख्येयत्वान्मूलतो-
षिकं किं पराक्रान्तन्त्वयेति च । सञ्ज्ञाकारकाभ्यां पूर्णंति । सञ्ज्ञाकारकाभ्यां पूर्णो योर्थस्तस्येत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति कैयटोक्तमेव युक्तमिति केचित् । भाष्यसूचितमिति । 'अथवाङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाण-
विभक्तैस्तद्भवती'त्येतत्सूत्रस्थभाष्यसूचितमित्यर्थः ।

सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः, प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थात्तदन्तसञ्ज्ञाऽभावे तदसिद्धिरिति भावः । एवमेव त्रलाद्य-सिद्धिर्वोद्ध्या । एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तम् ।

जसः शी दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थ—‘वारिणी’ इति । अदन्तादिति—‘परस्ये’त्यनेनान्वेति । ‘अत’ इत्यस्याङ्गविशेषणतया—अदन्तादङ्गादित्यर्थः । ‘सर्वनाम्न’ इति तु

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मनुपसर्जनाधिकारः सार्थक इति वाच्यम्, अनुपसर्जनाधिकारभावेऽपि ‘शूद्रा चामह’दित्यत्रामहत्पूर्वे-तिपर्युदासेन सामान्यतः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । न चापि-शलेन प्रोक्ता मीमांसामधीते ‘आपिशला ब्राह्मणी’ इत्यादावणन्तत्वप्रयुक्तद्व्यङ्ग्यारणायानुपसर्जना-धिकारः सार्थक इति वाच्यं, प्रोक्ताण्यर्थगतस्त्रीत्वमादायैकवारं ङीपो जातत्वेन ‘लक्ष्ये लक्षण’न्यायेन

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कारोक्ते’रिति पाठः । शीतिरन्वये हेतुः । स चोत्पत्तौ, सा चार्थे । अन्योन्यनिरासायाह—प्रत्येति । आदि सङ्गाहं तसिलित्याह—त्रलादीति । एतेन—तथा तदर्थेन । ननु ह्रस्वे एव गुणेन सिद्धिरत आह—दीर्घोच्चेति । अव्यवहितान्वयाऽऽभ्रमायाह—परति । नन्वेवं कथं तदन्तविधिरत आह—अत इति । नन्वेवं सर्वनामान्ता-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

गमकत्वात्समासः । अन्वयेनेति । अयं सुबन्तात्तदुत्पत्तौ हेतुः, इदं चाकज्विधौ ‘विभाषा सुप’इत्यतः ‘सुप’ इत्यस्य सम्बन्धेऽपि वाक्यभेदेन युष्मदस्मत्प्रकृतिकसुबन्तस्य टेः प्रागकज्विधायकमित्याशयेन । यदि त्वकच्च्ञीय-शेखरोक्तरीत्या वाक्यद्वयेऽपि सम्बन्धः, सुबन्तावयवसर्वनामोष्ठेः प्रागकजिति वाक्यार्थस्तदा स्पष्टैव सुबन्ता-त्तदुत्पत्तिः । अत्रत्यन्तस्त्वमुभयशब्दे स्फुटीभविष्यति । सुबन्तादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । सुबन्तं सम्पाद्ये-त्यर्थः । ‘उत्पत्ते’रित्यस्याग्रे ‘कर्तव्यत्वा’दिति शेषः, यथाश्रुतन्तु न युक्तम्, उक्तभाष्यात्सुबुत्पत्त्यनन्तर-न्तदुत्पत्तिलाभेऽपि देशविशेषस्यालामात् । ‘घकाले’त्यादिना तल्लोभेऽपि अकचि कृते तद्वाधात् । एवमग्रेऽपि ‘सर्वनामप्रकृतिकसुबन्ता’दिति व्याख्येयमिति न तदसङ्गतिरपि । प्रागकजित्यस्याग्रे—‘कर्तव्य’ इति शेषः ।

इत्यर्थात्तदन्तेति । नन्वेवमपि ‘सर्वक’इत्यादौ सर्वार्थकुत्साबोधविधायिकां किमादेरकजहुर्वारोऽतस्त-द्वारणार्थं सर्वनामोष्ठेः प्रागकच्प्रकृत्यर्थकुत्सायामिति प्रत्यासत्तिरावश्यिकेति तथैव तदन्तसञ्ज्ञाभावे तदसिद्ध्यु-पपत्तावयं प्रयासो विफल इति चेन्न, भवच्छब्दात्सुप्यनुत्पत्तेऽत्यन्तस्वार्थिके कनि भवदर्थकुत्साविश्लायाम-कज्नेत्यस्य फलस्य वक्तुं शक्यत्वेन सुवचत्वात् । असिद्धिरिति । समासार्थकुत्साविवक्षायामसिद्धिरिति भावः ।

नन्वेवं भवकच्छब्देन समासे समुदायकुत्साबोधकोऽपरोऽकच् स्यात्, इष्टापत्तेः । एतेनान्तर्वर्ति-सुपा सुबन्तत्वमादाय तत्सिद्धिरित्यपास्तम् । एवमेवेति । सर्वनामप्रकृतिकसमीपश्चम्यन्तान्न तसिलाविति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सर्वनामाऽवयवटेरिति । न तु सुबन्तस्य टेः, तथा सति ‘सर्वकाभ्या’मित्यादौ दोषा-पत्तिः, ‘ओकारसकारे’ति वार्तिकन्तु युष्मदस्मच्छब्दविषयकम्, ‘अव्ययसर्वनाम्ना’मित्यस्य श्रुतत्वात्तेन ‘टे’रित्यनेन सम्बन्धः । ‘प्रातिपदिका’दिति चाव्ययसर्वनामात्मकप्रातिपदिक-प्रकृतिकसुबन्तपरम् । परमत्वावयोत्तरं कुत्साद्यन्वयविवक्षायामिदम्, कुत्साद्यन्वयोत्तरं परमत्वा-न्वये तु नेदमिति भावः । इदमयुक्तम्—सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तादित्यस्यानन्वयात्, ‘परम-भवका’नित्यत्र भवच्छब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तत्वेनाकचिसङ्घेः । ‘उत्तर-पदत्वे’ति निषेधस्तु पदान्तविधावेव, भवन्मते सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्रातिपदिकमेव प्रकृतितया-

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

पुनस्तस्याप्राप्त्याऽध्येत्रणो लुप्तलेनाऽणो योऽकारस्तदन्तादित्यर्थेन 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण' मिति परिभाषयाऽणि योऽकारस्तदन्तलस्यानेतुमशक्यत्वाद्ध्येत्रणार्थगतस्त्रीत्वमादायापि ङीपोऽप्राप्तेरनुपसर्जनाधिकारस्योपयोगाभावात् । न चैवमपि 'अतिसर्वाये'त्यादौ स्मायाद्यापत्तिर्द्वारा, अअद्भावेवानुपसर्जनस्य भवत इत्युक्तत्वादिति वाच्यं, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामि'तिसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्यान्यतरस्य अनुपसर्जनस्य आमित्येवमत्र विवक्षणेनादोषात् । तथा हि—अन्यतरस्येत्यत्रान्यतरशब्दोऽर्शाद्यजन्तः । तथाचान्यतरस्येत्यस्यान्यतरशब्दघटितसर्वविधेत्यादिसमुदायस्येत्यर्थः । तत्रानुपसर्जनं आमृज्ज्ञानमित्यर्थः । आमिति अम्धातुर्गत्यर्थाद्भावे किप् । 'ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था' इति प्रकृते अम्धातुर्ज्ञानार्थकः । 'अनुपसर्जने'ति लुप्तषष्ठ्यन्तं पदम् । 'अ' 'अ'दिति प्रकृतार्थकरणस्योदाहरणम् ।

द्वितीयं च समाधानम् (२) 'अथवा अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवती'ति । तस्यायम्भावः—'सर्वेनामः स्मै' 'ङितिङ्योः स्मात्स्मिनौ' 'जसः शी' 'आमि सर्वेनामः सुद्' 'अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' 'त्यदादीनाम' इत्यादौ 'सप्तम्यास्त्रलि'त्यादौ च सर्वत्र 'स्वाव्यवहितोत्तरल', 'स्वार्थगतसङ्ख्यामिधायिलै'तदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रभृतीनां स्मायाद्यादेशा भवन्तीत्यर्थ इति,—'अतितत्' 'अतिकतरं कुलम्' 'अतिसर्वाये'त्यादौ न दोषः ।

'गृह्यमाणविभक्ते'रिति भाष्यस्य—गृह्यमाणार्थगतसङ्ख्यामिधायिविभक्तेरित्यर्थः । एतत्कले च 'सर्वादीनी'त्यत्र तदन्तविधिर्नास्तीति 'अतिसर्वाये'त्यादौ सर्वनामार्थगतसङ्ख्यामिधायिषेप्रत्ययस्याभावाच्च स्मायादेशः । 'परमसर्वस्मै' इत्यादौ तु समुदायस्य सर्वनामत्वाभावेऽपि ङेप्रत्यये सर्वनामार्थगतसङ्ख्यामिधायित्वस्य सर्वनामाव्यवहितोत्तरलस्य च सत्त्वाच्च दोषः ।

(३) 'अथवा सर्वेषां नामानि सर्वेनामानी'ति तृतीयं समाधानमुक्तम् । अत्र कले च 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञाया'मिति वार्तिकेन 'सर्वादीनी'त्यत्र तदन्तविधिरस्तीति 'सङ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेध' इति वार्तिककले, तत्प्रत्याख्यानकलेषु त्रिषु च न फलभेद इति दिक् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

श्रित्याकच्छ्रुतेश्च । परमलकुत्सयोर्युगपदन्वये युगपदेव समासतद्धितवृत्तिसम्भवाच्च । 'परमसर्वत्रे'ति—तु कथञ्चिदुदाहरणं शक्यमुपपादयितुम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासेपि समुदायादुत्पन्नसप्तम्याः सर्वनामाप्रकृतिकत्वात्तदन्तात्रलोऽसम्भवात् । सर्वस्य सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्तलेपि तस्मात्त्रलि परमादेस्तद्धितान्तत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । शिवभागवतादाविव तदुपपादनेऽपि तद्धितान्तत्वाभावेन समुदायस्याव्ययत्वानापत्तिः । तदनापत्तौ समुदायाद्विहितसुपो लुगनापत्तिः । सर्वनामनः परा या सप्तमी तदन्तात्रलित्यर्थे तु तच्छब्दाङ्गपुंसकात्परं यत्—'अ-शब्द-प्रकृतिकसप्तम्यन्तम्—'ए' इति तत्त्रलपत्तिः । 'परमसर्वे' 'परमविश्वे' इति भाष्योक्तं तदन्त-

१. दिगर्थस्तु—ननु भाष्योक्तद्वितीयकल्पवदत्र तृतीयकले तदन्तविध्यभावेऽपि सर्वेषां नामानि सर्वेनामानीत्येवं रीत्या भाष्यकृदुक्तं 'सङ्ज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्तिकोक्तोपसर्जनस्य सर्वनामसञ्ज्ञाप्रतिषेधखण्डनं न विरुध्यते, 'पदाङ्गाधिकार' इति परिभाषया स्मात्स्मिन्स्मायादीनामङ्गाधिकारीयकार्याणां 'परमसर्वस्मात्' 'परमसर्वस्मि' इत्यादौ सुलभत्वादिति चेन्न, सर्वनामो विहितस्य ङेस्मै इत्याद्यर्थस्य वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ तदभावायावश्यमभ्युपगन्तव्यतया परमसर्वस्मादित्यादौ स्मात्स्मिन्नाद्यभावापत्त्या 'प्रयोजनं सर्वनामाव्यययादीना'मिति वार्तिकोक्ततदन्तविधेरावश्यकत्वादित्याहुः । स्पष्टञ्चेदं ज्योत्स्नायां विषम्याच्चोक्तमिति ततोऽधिकमनुरूपेयम् ॥

विहितविशेषणं, तस्य तु नाङ्गं विशिष्यम्, आवृत्तौ मानाभावात् । तेन ‘वर्णाश्रमेतराः’ ‘मास-पूर्वा’ इत्यत्र न । अत एव ‘विभाषा जसी’ति चरितार्थम् । ‘अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यादन्तात् सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न, ‘ते’ ‘तेषा’मित्याद्यसिद्धेः । अत्रविधौ विषयसप्तमी तु न, तस्मिन्नितिपरिभाषाबाधे मानाभावात् । प्रागित्सञ्ज्ञाया इति । प्रत्ययादित्वज्ञाना-भावात्तज्ज्ञानाभाव इति भावः ।

अभिनव-चन्द्रिका

विहितविशेषणमिति । वस्तुतस्तु ‘जशः शी’ इत्यस्य सर्वनामभिन्नं यददन्तमङ्गं तदादि वा ततः परीभूतस्य जसः शी भवतीत्यर्थकरणेन ‘वर्णाश्रमेतरा’ इत्यादौ दोषाभावेन विहितविशेषणं व्यर्थं, ‘तस्मादि’ति परिभाषायां जागरूकायां विहितपदाध्याहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । ननु ‘मासपूर्वा’ इत्यादौ जसः शी भवत्येवेत्यत आह—अत एवेति ।

मानाभावादिति । तस्मिन्नितिपरिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसम्पत्तये ‘असति प्रमाणान्तरे यावत्स्यः सप्तम्यस्ताः सर्वा औषष्ट्येकाधिकरणबोधिका मन्तव्याः’ इत्येतन्मूलकव्याख्यानपरिभाषा-शेषभूत—‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’तिपरिभाषाबाधे मानाभावादिति भावः ।

चरितार्थमिति । ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधे प्राप्ते शीभावे कर्तव्ये विकल्पेन निषेधार्थं तत् । यदि ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधेन शीभावो न प्रतिषिध्यते तर्हि ‘विभाषा जसी’ति शीभावे कर्तव्ये

चिदस्थिमाला

दित्यपि कुतो नात आह—तस्य त्विति । तस्य फलमाह—तेनेति । इदं सूत्रकृतसम्मतमेवे-त्याह—अत एवेति । तथार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अन्यथासञ्ज्ञायास्तत्राभावपक्षेऽप्यवयवसञ्ज्ञाया ततः परत्वाच्छीप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः । आवृत्त्यभावतो लघुभूतं मूलानुक्तमाह—अङ्गेति । अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यातः परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येति सिद्धान्तार्थे तु न दोषलेशः । अत एव मूले ‘सर्व-नाम्नः स्मै’ ‘हसिड्यो’रित्यनयोर्वृत्त्योरतः सर्वनाम्न इत्येतावन्मात्रमुक्तम् । तदिति । शित्वेत्यर्थः ।

उद्योत्सना

चरितार्थमिति । विहितविशेषणाभावे हि द्वन्द्वस्य पाक्षिके सर्वनामलनिषेधे सत्यप्यवयवसर्वनामले पदाङ्गाधिकारपरिभाषया तदन्तविधौ तत्प्रयुक्ते जसः शीभावे चारितार्थमिति भावः ।

सदाशिवभट्टीयम्

तदसिद्धिरिति भावः । एवम्—‘अभवकञ्चा’मित्यादौ नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽकच्यन्तोदात्तत्वं सिध्यति, अन्यथावयवादुत्पत्त्या स्वरद्वयं श्रूयेतेति बोध्यम् । चरितार्थमिति । ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधस्तु विशिष्टस्य ‘स्वाङ्गशिष्टा’मिति प्रकृतिस्वराकज्जिनेपधकत्वेन कृतार्थः स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं—‘रमसर्वे’इति तदन्त-सञ्ज्ञोदाहारणपरभाष्यस्य । वस्तुतस्तवङ्गसञ्ज्ञकाददन्तसर्वनाम्नः परस्येति सर्वत्रापि इति न कापि विहित-विशेषणम्, अत एव सर्वनाम्नः परस्याम इति ‘तस्मिन्नि’तिचञ्चे भाष्ये उक्तमिलाडुः ।

विषमपदविवृतिः

विधिप्रयोजनन्तु समीचीनम् । अवयवस्य सर्वनामले ततो जसो विहितत्वाभावेन शी-भावानापत्तेः । इति चरितार्थमिति । विहितविशेषणाभावे समुदायस्य विकल्पेऽप्यवयवस्य नित्यसर्वनामसञ्ज्ञामादाय नित्यं शीभावापत्तेः । यद्यप्येवं सति ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधवैयर्थ्यमपि सुवचम्, तथाप्यामि सर्वनाम्न’ इत्यादौ विशेषणं स्वीकृत्य ‘जसः शी’त्यत्र तदाश्रयणे विवदमानं प्रत्येवमुक्तम् । किञ्च समुदायगतकुत्साविवक्षायां कप्रत्ययार्थं स निषेधः सार्थकः, तत्फलं ‘वर्णाश्रमेतराणा’मित्यादौ सुडभाव इति मन्तव्यम् । अत्र यद्वक्तव्यं तदग्रे वक्ष्यते ।

परे तु अनुबन्धत्वयोग्यतयाऽत्रापि तन्निषेधप्रवृत्त्या शित्वादेव सर्वादेशः । इत्सञ्ज्ञा-
योग्यशकारवत्त्वमेव तत्सूत्रे शित्वम् । अत एव काणोर्विषये 'नानुबन्धकृतमसारूप्य'-
मिति विकल्पाभावः । अन्यथा कादीनां—कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्येयत्वज्ञाने—इत्स-
ञ्ज्ञादेः प्रवृत्त्या वाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धज्ञानाभावेन विकल्पो दुर्वारः,
पश्चादनुबन्धत्वज्ञानेऽपि जातनिवृत्त्ययोगात् । यदि तत्र पश्चात्तज्ज्ञाने तन्निवृत्ति-
स्तर्ह्यत्रापि पश्चात्तत्त्वज्ञाने सर्वादेशत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिः । ध्वनितञ्चेदं 'लुटः प्रथमस्य'

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

विकल्पेन सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधो व्यर्थः स्यात्, अद्ययवसर्वनामत्वस्यैवमपि सुस्थतया जसःशीभावस्य
दुर्वारत्वेन विकल्पानुपयोगादिति भावः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

सिद्धान्तमाह—परे त्विति । तदिति । 'नानुबन्धकृत'मितीत्यर्थः । ननूकृतीत्या न शित्वमत आह—
इत्सञ्ज्ञेति । हि=यतः । साजात्यादाह—अत एवेति । योग्यतानिवेशादेवेत्यर्थः । अन्यथा=तदभावे ।
इतीति । 'प्रवृत्त्ये'ति शेषः । विकल्पः= 'वासरूप' इति । अन्यथा=तदभावे । कादेरिति । इत्सञ्ज्ञादावन्वयः ।
अनुबन्धेति । तत्त्वेत्यर्थः । 'तदप्रवृत्त्ये'ति शेषः । ननु तदनन्तरं तत्सत्त्वेन तदापत्तिरेवात आह—पश्चादिति ।
विपक्षे बाधकमप्याह—यदीति । ध्वनितमिति । तत्र ह्याद्ये—डाविकारस्य शित्वं कार्यं, सर्वादेशार्थ-

❁ ज्योत्स्ना ❁

ध्वनितञ्चेदमिति । तत्र—'लुटः प्रथमस्ये'ति सूत्रे डाविकारे शित्करणं सवादेशार्थं वक्तव्य-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

परे त्विति । अत एव काणेति । यद्यपि—'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मित्यत्रानुबन्धत्वयोग्यतानिवेशफलत्वं,
तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणेत्सञ्ज्ञायोग्यत्वमेवानुबन्धत्वमिह शास्त्रे इति बोध्यते, न तु लक्षणात्तत्फलमुक्तमिति
न दोषः । अनुबन्धेति । तत्त्वज्ञानेत्यर्थः । एवमग्रेपि बोध्यम् । विकल्प इति । ननु दधतीत्यत्रान्तादेश
इवात्रापि प्राग् विकल्पो न स्यादिति चेन्न, अजणादिविषये सूत्रीयासारूप्यमादाय प्राप्तविकल्पनिवृत्त्या सार्थक्ये-
नापवादोपीति न्यायविषयतया दधतीत्यतोऽत्र वैषम्यात् । अत्रत्यन्तरत्वं परिभाषेन्दुशेखरविवृतिसङ्गहे
स्पष्टम् । ध्वनितमिति । तत्र हि डाकारस्य शित्वं कार्यमित्याशङ्क्य—अनिश्वात्प्रतिष्ठत्वाद्वा इत्युक्तम् । अन्ये शित

❁ विषमपदविवृतिः ❁

बोधरूपतत्प्रवृत्तिकाल इति । वस्तुतो बोधमात्रं न प्रवृत्तिः, किन्तु पदैकवाक्यतयाऽन्वयार्हस्य
सर्वस्योपस्थितौ वाक्यार्थबोधे वृत्ते पश्चाद्वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयार्हपरिभाषोपस्थितौ तदेकवाक्यतया
महावाक्यार्थबोधः, तन्मूलक अस्मादयमिति शृङ्गप्राहकतयोपप्लूयमानवाक्यार्थबोधो वा लक्ष्ये
प्रवृत्तिः, अस्याश्च दशायां कादेरनुबन्धत्वं ज्ञातुं सुशकमेव ।

❁ वरवर्णिनी ❁

ध्वनितञ्चेदमिति । तत्र 'लुटः प्रथमस्ये'ति सूत्रे भाष्ये—'डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ।
डाविकारः शित्कर्तव्यः, किम्प्रयोजनम् ? सर्वादेशार्थम्,—'शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो यथा स्यात्, अकि-
यमाणे हि शकारे 'अलोऽन्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत—'इत्युक्तम् । अत्र कैयटः—'डाविकारः
इति । डादेश इत्यर्थः । 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मित्यन्यस्य स्यादिति डाश्चक्य' इत्याह । तदग्रे भाष्ये—

—‘अनेकालिंश’दित्यादिसूत्रेषु भाष्ये इति प्राहुः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्राहुरिति । न च डादिविषये सर्वादेशत्वं विनाऽनुबन्धत्वस्याभावादानुपूर्व्यात्सिद्धमिति परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थविरोध इति वाच्यं, डादिविषये सर्वादेशत्वाभावेन प्रत्ययादिलाभावादित्सञ्ज्ञाया अप्रवृत्त्या खोपजीव्यानुबन्धत्वविघातादुपजीव्यविरोधान्नानुबन्धकृतमिति परिभाषया शीः सर्वादेशो न भवतीति परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थविरोधाभावात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मित्याशङ्क्य प्रश्लेषेण समाहितम् । द्वितीये—‘शित उदाहरणमिदम् इ’शिति प्रागुक्तीत्या सङ्खण्ड्य ‘जसः शी’ति प्रतिपाद्य-उक्तीत्यानेकाल्वात्संसाध्य ‘नानुबन्धकृत’मिति ज्ञापनार्थं शिद्वहणमित्युक्तम् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मित्युक्तम् । ‘अनेकालिंश’दिति सूत्रे च शित्सर्वस्येत्यस्य ‘जसःशोः शि’रित्युक्त्वाऽऽनुपूर्व्यादनेकाल्वात्सिद्धमित्याशङ्क्य नानुबन्धेति ज्ञापनेन सार्थक्यमुक्तम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

उदाहारणे शिदयावुक्त्वाऽऽनुपूर्व्यादनेकाल्वात्सिद्धमित्याशङ्क्य ‘नानुबन्धे’ति ज्ञापनेन सार्थक्यमुक्तम् ।

वस्तुतस्तु न्यायसिद्धत्वेनाऽनित्यत्वादित्येव सिद्धान्त्युक्तिः । न्यायसिद्धैतद्भाष्यविरोधेन, प्रश्लेषप्रयुक्तगौरवेण

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्राहुरिति । अन्ये तु ‘नानुबन्धकृतमनेकाल्व’मित्यत्रानुबन्धपदस्य तत्त्वयोग्यपरत्वे-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सिद्धमलोन्यविकारात् । सिद्धमेतत्-कथम् ? अलोन्यविकारात् । अस्त्वयमलोन्यस्य । का रूपसिद्धिः ? कर्त्ता । ङिति टेलोपाहोपः । ङिति टेलोपेन लोपो भविष्यति । अमत्वात्र प्राप्तोति, ङित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति—’इत्युक्तम् । तत्र ङितीत्यस्य-आकारे ङिति परतः टिसञ्ज्ञकस्य लोपो ङित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीति तदर्थः । एतद्भाष्येऽन्यादेशत्वमभ्युपेत्य टिलोपेन समाहितम् । पूर्वपक्षिणा च डादेशस्य शित्व-कृतव्यमित्युक्तम् । एतेन ध्वनितम्—‘यद्यनुबन्धपदस्यानुबन्धत्वयोग्ये लक्षणा न स्यात्तदा आदेशप्रवृत्ति-कालेष्युकरीत्यानुबन्धत्वाभावेन नानुबन्धेत्यस्याप्राप्त्याऽनेकाल्वेनैव सर्वादेशत्वे सिद्धे पूर्वपक्षसमाधानयो-निर्दलत्वापत्तिरिति । ततोऽप्ये भाष्ये-अनिस्त्वाद्वा,—अथ वाऽनिस्त्वादेतत्सिद्धम् । अनिस्त्वञ्चालोन्यस्या-यम्भवन्न प्रत्ययः स्यादित्यादिनोपपादितम् । वद्वा-आनुपूर्व्या । इदम्भाष्यमनुबन्धपदस्य लक्षणाया अभावे नानुबन्धेतिवचनस्यात्राप्रवृत्तिस्वीकारेऽप्यानुपूर्व्यादनेकाल्वेनैव सर्वादेशत्वम्भविष्यतीत्यभिप्रायेण । ततः प्रदिलिष्टनिर्देशाद्वा । अथ वा प्रदिलिष्टनिर्देशोयं—‘डा आ-डा’ इत्युक्तम्भाष्ये । एतेनाकारस्य प्रश्लेषाभावे ङकारस्यानुबन्धत्वयोग्यत्वान्नानुबन्धेत्यस्य प्रवृत्त्या सर्वादेशत्वन्दुर्लभं स्यादित्युक्तप्रायमिति भैरवमिश्राः ।

१ पर्वतीयास्तु—‘ङित्त्वे’त्यस्यानन्यार्थङित्त्वेष्वेव प्रवृत्तिर्यथा-‘अन्यार्थङित्त्वेष्वनडादिषु चरितार्थः’-इत्यनेन दीक्षितेरुक्ता, तथाऽनेकालिंशदित्यस्यापि अनन्यार्थङित्त्वेष्वेव प्रवृत्तिरुच्यतेति—‘जसः शी’त्यादा-वनेकाल्वादेव सर्वादेशो, न शित्वात्, ‘विभाषा ङित्यो’रित्यादौ विशेषणार्थतया शित्वस्य चरितार्थत्वा-दित्याहुः, तत्र युक्तम्,—‘अनन्यार्थङित्त्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणार्थतया-सम्भवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते—’ इति कौमुदीग्रन्थानुसारेण ‘ङित्त्वे’त्यस्य-तातङि प्रवृत्तेरेव लाभात्, परेण बाध इति त्वन्येदत् । किञ्चैवं ‘श्चुत्वं धुटि सिद्ध’मित्यादौ विशेषणार्थ-त्वेन धुटित्वस्य चरितार्थतया धुटि ‘आद्यन्तौ टकिता’वित्यस्याप्रवृत्त्यापत्तिः, ‘समःसुटी’त्यादौ विशेषणार्थत्वेन सुटित्वस्य चरितार्थतया च सत्कर्त्तव्यादौ सुट आद्यवयवत्वानुपपत्तिरित्यपि बोध्यम् । यदपि—‘नानुबन्ध-कृतमनेकाल्व’मित्यत्र अनुबन्धपदस्यानुबन्धत्वयोग्यपरत्वे न मानमिति, तदपि चिन्त्यमेव, ‘लुटः प्रथमस्य’ ‘अनेकालिंशत्सर्वस्येत्यादिसूत्रस्याभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्, तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वे च बलवत्तरप्रमाणाभावात् । काणोर्विषये वासरूपन्यायेन विकल्पापत्तेश्चेति सुधियो विभावयन्तु—इति गौडाः ।

अतः सर्वनाम्न इति । अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन 'मासपूर्वाये'त्यत्र स्मै न ।

उसिङ्योः । स्मात्स्मिनो 'हलन्त्य'मिति न, 'न विभक्ता'विति निषेधात् । यद्यपि—इत्त्वप्रवृत्तिकाले न विभक्तित्वज्ञानं, तथापि 'विभक्ता'वित्यस्य—विभक्तित्वयोग्य-इत्यर्थान्न दोषः । अत एव सूत्रे 'तु'ग्रहणं चरितार्थम् ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

सर्वनाम्नो विहितस्येति । अत्रापि पूर्ववदेव—सर्वनामामिन्नं यददन्तमङ्गमदन्ततदादि वा तस्मात्परस्य ङेइत्यस्य स्मै भवतीत्यर्थ इति 'वर्णाश्रमेतराये'त्यादौ न दोष इति बोध्यम् ।

एवं 'उसिङ्योः स्मात्स्मिना'वित्यस्यापि—सर्वनामामिन्नं यददन्तमङ्गमदन्ततदादि वा ततः परयोः उसिङ्योः स्मात्स्मिनौ भवत इति 'मासपूर्वात्' 'मासपूर्वं'इत्यादौ न दोषः । एवमेव 'आमि सर्वनाम्नः सु' ङित्यत्रापि—सर्वनामामिन्नं यददन्तमङ्गं, तस्मात्परस्यामः सुङित्यर्थ इति 'वर्णाश्रमेतराणा'मित्यादौ न दोष विहितविशेषणाश्रयणं मुधैवेति सुधियो विभावयन्तु ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

मूलकृदनुरोधेनाह—अदन्तादिति । सिद्धान्तस्तुक्त एव । एवमग्रेऽपि । ज्ञानमिति । उक्तरीत्येति भावः । अत एवेति । अन्यथा सुप् तदभावात्तिङ्क्षादाौ तत्सत्त्वेऽपीत्वाप्राप्तेरन्त्ये तदभावाच्च प्राग्दिशीये-ऽनित्यत्वेन तदप्रवृत्तेरिष्टत्वाच्च तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः ।

❁ सदाशिव-भट्टीयम् ❁

च तत्र तादृशतद्ग्रहणे फलाभावाच्च तद्भाष्यद्वयमेकदेश्युक्तिः । अत एव 'परस्मैपदाना'मिति सूत्रभाष्येऽनित्वा-देव णलः सर्वादेशत्वं साधितं, न तु प्रक्षेपादपि । परिभाषाज्ञापनन्तु 'पुत्रैबुभ्य' इति निर्देशेनापि सिद्धं, शिद्ग्रहणञ्च न कार्यमिति तदाशयमाहुः । विभक्तित्वयोग्य इति । यद्यपि दधतीत्यादिबदिदमपि लक्षणां विनैव सिध्यति, तथापि 'स्थानेन्तरतम' इति सूत्रोक्त—'मुक्तवन्त'मिति न्यायविरोधादनर्थकत्वमुक्तं, तद्रीत्येदमिति

❁ विषमपदविधृतिः ❁

'जेनेकाल्शि'दित्यत्र शित्पदस्य शित्त्वयोग्यपरत्वे न फलं—प्रत्युत गौरवम् । किञ्चेत्सञ्ज्ञा-योग्यशकारवत्त्वज्ञानं सर्वादेशत्वज्ञानं, सर्वादेशत्वज्ञाने च प्रत्ययादित्वज्ञानं, ततश्च शकारस्ये-सञ्ज्ञायोग्यत्वज्ञानमिति चक्रकापत्तिः, काणोस्तूक्तरीत्या प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वज्ञानं सुलभमित्याहुः ।

केचित्तु 'नानुबन्धकृतमसारूप्य'मित्यस्य वासरूपपरिभाषापवादतया 'उपसज्जातनिमित्तोप्युत्सर्ग उपजनिष्यमाणनिमित्तेनापवादेन बाध्यते' इति—'न धातुलोप' इतिसूत्रस्थकौस्तुभोक्तन्यायेन तेन तस्य बाधः, प्रकृते तु प्रथमत एवानेकाल्वात्सर्वादेशस्यापवादस्य निमित्तमस्तीत्युक्तन्यायस्या-प्रवृत्तेर्विशेष इत्याहुः । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सूत्रस्थं—'शित्सर्वस्ये'ति किमुदाहरणम् ? 'इदम-इश्', शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति, इदं तर्हि 'जश्शसोः शिः' 'जसः शी'ति भाष्यं, 'लुटःप्रथमस्ये'ति सूत्रस्थं—'डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थं, डाविकारः शित्कर्तव्यः, किं प्रयो-जनं ? सर्वादेशार्थ'मिति भाष्यञ्च—शिदनुबन्धपदे शित्त्वानुबन्धत्वयोग्यपर इत्युपेत्य 'कृत्वा चिन्ता'-न्यायेन प्रवृत्तमिति—अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययस्यासत्यां प्रत्ययसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञा न स्यादसत्या-मित्सञ्ज्ञायां लोपो न स्यादसति लोपेऽनेकाल्, यदाऽनेकाल् तदा सर्वादेशो, यदा सर्वादेशस्तदेतसञ्ज्ञा, यदेतसञ्ज्ञा तदा लोप इति तदुत्तरभाष्येण तथात्वं सूचितमिति न तद्विरोधः ।

विभक्तित्वयोग्य इति । ननु 'पसज्जनिष्यमाणनिमित्त'न्यायेन सिद्धे विभक्तित्वयोग्ये लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति चेन्न, 'न बहुव्रीहा'वितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन निषेधविषये सञ्ज्ञाविषये वा—'उपसज्जनिष्य-माण'न्यायाप्रवृत्तेः । तत्र हि 'लकटिपुत्र' इत्यादावलौकिके प्रक्रियावाक्ये प्राप्ताकज्वारणाय बहुव्रीहिपदं

आमि स । ‘आज्जेसरसु’ गित्यत ‘आ’दिति वर्त्तते ।

पञ्चत्रिंशदिति । तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वेऽपि कृत्स्नसकलादिशब्दानां नेति भावः ।
सर्वविश्वौ—बुद्धिस्थानेकसङ्ख्याकावयवारब्धसमुदाये शक्तौ । तस्य समुदायस्या-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

आमि सर्वनाम्नः सुट् । आमीति सप्तम्याः ‘त्रैल्य’ इत्यादौ चारितार्थ्येन, आदिति पञ्चम्या-
‘आज्जेसरसु’ गित्यादौ चारितार्थ्येन परत्वात्पञ्चमीनिर्द्देशस्य प्रबलत्वेन ‘तस्मा’दिति परिभाषा
षष्ठ्यंशसहितोपतिष्ठते, ‘तस्मि’न्निति परिभाषा च षष्ठ्यंशविकला । तथा चाऽऽमव्यवहितपूर्वत्व-
विशिष्टं यत्सर्वनामाभिन्नमदन्तमङ्गं तदादि वा तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य मुडिति सूत्रार्थः ।

अनेकसङ्ख्याकावयवारब्धेति । अनेकसङ्ख्याकावयवारब्धत्वं विना समुदायत्वस्यैवासम्पत्त्या समु-
दाये इदं विशेषणं व्यर्थमेवेति बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तेन=परिगणनेन । अन्वर्थसञ्चालम्यमाह—सर्वार्थेति । नन्वेवं बहुवचनमेव स्यान्नैकवचनादीत्यत
आह—सर्वविद्वाविति । अनेकेति । बह्वित्यर्थः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नन्वेवं ‘सर्वोऽप्यात्मा नित्य’ इति प्रयोगानुपपत्तिः, अद्वैतसिद्धान्तेऽन्तःकरणाद्युपाधिभेदादात्मनाम्भेदे-
ऽपि बुद्धिस्थानेकसङ्ख्याकावयवारब्धसमुदायरूपत्वानुपपादनात् । एवमात्मनां सर्वपामेकत्वमित्यादि प्रयोगा-
नुपपत्तिः । न चात्राशेषत्वावच्छिन्नः सर्वशब्दार्थः, अशेषत्वञ्च—विधेयशून्यावृत्त्युद्देश्यतावच्छेदकव-
त्त्वम् । प्रकृते विधेयस्य=नित्यस्य यस्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तद्धान्नित्यः प्रतीयत इति नानुपपत्ति-
रिति वाच्यं, ‘सर्वे घटाः प्रमेयत्ववन्त’ इत्यत्रागत्यापत्तेः, विधेयस्य विधेयतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । किञ्च ‘सर्वे घटा रूपवन्त’ इत्यादौ शब्दाद्वटत्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन रूपा-
भाववदवृत्तिघटत्वावच्छिन्नस्य विधेयांशेऽधिकावगाहित्वेन शब्दबोधसम्भवेऽपि—वारद्वयं घटत्वविषयत्वाव-
गाहानुभवस्य सार्वजनीनस्याभावादननुपपत्तिः । न चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयवत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ
इति वाच्यं, तदवच्छिन्ने तस्य विधेयतया भानानुपगमात् । न च सर्वशब्दार्थो व्यापकत्वमेव, तस्य विधेये-
ऽन्वयान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयानुपगमात् । नाप्यभेदेन विधेयत्वव्यापकः
सर्वपदार्थः, एवं सति विधेयबोधकपदसामानाधिकरण्येन सर्वशब्दस्य तल्लिङ्गत्वापत्त्या ‘सर्वे वेदाः प्रमाण’-
मित्यत्रान्वयि प्रमाणशब्दवत्सर्वशब्दे न पुंसकत्वापत्तिः, एवमेकवचनापत्तिश्चेति चेन्न, उद्देश्यतावच्छेदक-
व्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिको धर्मः सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । स च धर्मः ‘सर्वे घटा रूपवन्त’ इत्यादौ
घटनिष्ठयावत्त्वम् । तदवच्छिन्नस्य चोद्देश्येऽभेदान्वयोपगमान्न पूर्वोक्तानुपपत्तिः । यावत्त्वमत्र पर्याप्तावुद्देश्यता-

१. विधेय-रूपवत्त्वादि-व्याप्या या उद्देश्यतावच्छेदक-घटत्वादि-व्यापिका पर्याप्तिः, तावृश-
पर्याप्तिकं यथावत्त्वादिकं तदेव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, तावृशयावत्त्वावच्छिन्ने च सर्वशब्दस्य शक्ति-
रित्यर्थः, यथा—‘सर्वे घटा रूपवन्त’ इत्यत्र-घटवृत्तियावत्त्वं हि रूपवत्त्वव्याप्यं,—पटेऽपि रूपवत्त्वस्य
सत्त्वात्, एवं यावत्त्वस्य व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्तिघटत्वव्यापकत्वमप्यक्षतमिति लक्षणसमन्वयः । एवञ्च
वायौ रूपाभावेन द्रव्यत्वादि व्यापकपर्याप्ति रूपाद्यव्याप्यतया ‘सर्वाणि द्रव्याणि रूपवन्ति’ इति न प्रयोगः ।

एवं ‘सर्वं गगनं’मित्यादिप्रयोगाभावाद्यावत्त्वदनेकत्वमपि सर्वपदार्थः, तच्च—स्वार्थभेदान्वयोद्देश्यतावच्छे-
दकसामानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वमेव । भेदश्च—‘सामानाधिकरण्य’—‘निरूपकत्वो’भयसम्बन्धेन प्रतियोगिता-
विशिष्टान्यो आहः, तेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नेभेदमादाय नातिप्रसङ्गः । ‘चैत्रो दधि मुञ्क्ते’, ‘मैत्रः पयो मुञ्क्ते’
‘देवदत्तो घृतं मुञ्क्ते’ ‘विष्णुमिश्रः सर्वमेवे’त्यादौ सर्वपदेन प्रत्येकं दधि-पयो-घृतानां भोजनकर्मतया-
प्रतिपादनात्—यद्रूपावच्छिन्ने पदान्तरोपस्थाप्यै स्वार्थान्वयस्तद्रूपावच्छिन्नान्विततया, यावद्धर्मावच्छिन्ना
उपक्रान्ताः—प्रत्येकं तावद्धर्मावच्छिन्नेषु सर्वपदस्य शक्यन्तरमप्यङ्गीकार्यम् । विस्तरस्तु—असत्पितामह-
श्रीस्नेहिरामशास्त्रिचरणभूहितायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यां, शक्तिवादे चानुसन्धेयः ।

नुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं, यथा—'सर्वो लोक' इति । तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादि—'सर्वो व्यूहौ' 'सर्वे व्यूहा' इति । यदाऽऽनुद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षा तदाऽपि बहुवचनं—'सर्वे घटा' इति ।

पूर्वपरावर । व्यवस्थाऽसञ्ज्ञावर्तिन एवेमे सर्वादय इत्यर्थः । एवमुत्तरसूत्र-द्वयेऽपि । नित्यं द्विवचनान्त इति । द्विवचनान्त एवेत्यर्थः ।

अकजर्थ इति । ननु काकचोः को विशेषः ? प्रत्ययस्वर-चित्त्वराभ्यामन्तोदात्तत्व-स्थव सत्त्वात् । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या चित्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वम्—'उभकाभ्या'—

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अनुद्भूतावयवभेदत्वमिति । समुदायलगताः समुदायगता वा यत्रैकलसङ्ख्या विवक्ष्यते तत्रानुद्भूतावयवत्वम्बोध्यम् । उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षेति । अवयवगतसङ्ख्याविवक्षेत्यर्थः ।

परममूले—द्विवविशिष्टस्य वाचक इति । 'स्वानधिकरणवृत्तिल' 'स्वसजातीयमात्रवृत्तित्वो'—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एकशेषेणाह—तादृगिति । अनुद्भूतावयवभेदेत्यर्थः । तं विनापि बहुवचनमाह—यदापीति ।

सञ्ज्ञायाः सामान्यसूत्रेणैव सिद्धेर्गणसूत्रार्थमाह—व्यवस्थेति । नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह—एवे-त्यर्थ इति । अनेन सजातीयवचनान्तरस्यैव व्यवच्छेदाद्वादादिकं भवत्येव—उभेति, अर्थपरत्वे एवायं नियम इति—शब्दपरत्वे 'उभा'दित्यादि भवत्येव । रूपेऽविशेषस्य स्पष्टत्वादाह—प्रत्ययेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

नोक्तदोषः । नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह—एवेति । अनेन सजातीयवचनस्य व्यवच्छेदाद्वादादिकं भवत्येव । अर्थपरत्वे एवायं नियम इति शब्दपरत्वे उभादित्यादि भवत्येव । नच सुबन्तेति । अयं भावः—'त्वयका' 'मयके'त्यादिसिद्धये 'विभाषा सुप'इति सूत्रादकज्विधौ 'सुप' इति सम्बध्यते, तथा चायमर्थः—युष्मदसत्प्रकृतिकौकारसकारभकारादिसुबन्तस्य टेः प्रागकजित्येकः, अन्यत्र तु युष्मदसदोः सुबन्तावयव-सर्वनामप्रैः प्रागकजित्यपरः, एवञ्च सुबन्तस्य प्रत्ययविधाबुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्प्रकृतित्वं स्पष्टमेवेति ।

एतेन—सुबन्तादकचि—'उभाभ्या'मिति रूपेण विशेषस्य सत्त्वेन स्वरपर्यान्तानुधावनं व्यर्थम्, ओकारेत्यादि

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लक्षणाया बहुव्रीह्यालौकिकप्रक्रियावाक्यपरमित्युक्तम् । उक्तन्यायेनैव पूर्वं सर्वनामसञ्ज्ञायास्तज्जिम्ताकच-श्चाप्रवृत्तिसिद्धौ लक्षणाश्रयणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव, अप्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वादिति । अकज्विधौ सर्वनामपदं

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वच्छेदकसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । न च विधेयव्याप्यत्वं हि विधेयतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविधेयाभाववदवृत्तित्वम्, एवञ्च 'सर्वे घटाः प्रमेयत्ववन्त' इत्यादौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयत्वाभावाप्रसिद्धाऽनुपपत्तिरिति वाच्यं, व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-गिताकविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वस्यैव व्याप्यत्वरूपत्वात् । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चः पूर्वमतप्रसिद्ध एव ।

अयं सर्वशब्दार्थश्च—यत्र सर्वशब्दस्योद्देश्यबोधकपदसमानाधिकरण्यन्तत्र, यत्र तु विधेयबोधकपद-समानाधिकरण्यन्तत्र तु विधेयतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वम्प्रवृ-त्तिनिमित्तम् । यथा 'पृथिवी सर्वगन्धवती' त्यादौ ।

मित्यादौ सुबन्तस्य, के तु प्रकृतेरिति विशेष इति वाच्यं, तद्धितविधौ 'प्रातिपदिका'दित्यधिकारेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् । स च जायमानो न्यायात्सुबन्तात्पर इत्यन्यदेतत् । युष्मदस्मद्विषये तु वचनात्सुबन्तस्यैव प्रकृतित्वं, तस्यैव टेः प्रागकजिति बोद्धव्यम् । न चाकचि तन्मध्यपतितन्यायेन तस्योभग्रहणेन ग्रहणे उभकावयवौ यस्येत्यर्थे उभकशब्दादयच्युभकय इति रूपं, के तु नेति विशेषः; 'कश्चेदानीं काकचो-विशेष' इति भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानादिति शङ्कते—न चेति ।

द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अकचि तन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्य द्विवचन-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टं यद्विलं तदधिकरणवृत्तिर्या भेदप्रतियोगितावच्छेदकता, तत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्वाभाववद्भिलम्—उभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बोध्यम् । साजात्यञ्च एकवचनार्थैकत्वपरिष्कारघटकसाजात्यवत्—'स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गिलविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वं'रूपेण ग्राह्यम् । इदमेव द्विलं द्विवचनार्थोऽपि । यथा 'उभौ घटपटा'वित्यादौ—स्वं द्विलं, 'स्वानधिकरणवृत्तिल', 'स्वसजातीयमात्रवृत्तिल'तदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टद्विलस्याप्रसिद्धावपि तद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकलरूपसम्बन्धस्यैतद्विलेऽभावात्स्वाभाववत्त्वं स्वस्मिन् सुलभमिति लक्षणसमन्वयः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न्यायात्—'स्वार्थे परिपूर्ण'मित्येव रूपात् 'कुत्सिते' इति सूत्रमाध्योक्तात् । नन्वेवं कचिदोपोऽत आह—युष्मदिति । वचनात्—'ओकारसकारे'तिवार्तिकात् । तच्च युष्मदस्मच्छब्दमात्रविषयम्, भाष्ये तथैवोदाहरणात् । तस्यैवेति । तत्र 'सुपः' 'प्रातिपदिका'दित्युभयसम्बन्धेन कचित्सुबन्तावयवप्रातिपदिकस्यैव, कचित्सुबन्तस्यैवत्यर्थस्तत एव तदन्यसर्वेनान्नां प्रातिपदिकोदरेव प्रागित्यर्थः । रूपे एव विशेषमाह—नचेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तु युष्मदस्मद्विषयम्—' इत्यपास्तम् । के तु प्रकृतेरिति ! न्यामादिप्रकृतेरित्यर्थः । 'सुबन्तात्पर' इत्यस्य सुबन्तं सम्पाद्य यतः कुतश्चित्पर इत्यर्थः । यथाश्रुतं न युक्तम् । न्यायासाध्यत्वात्, अकचि चाऽसम्भवात् ।

प्रातिपदिकस्यैवेति । अकचसूत्रीयशेखरस्तु स्वरूपकथनपरः, न तु द्वितीयवाक्ये तत्सम्बन्धपर इति न तद्विरोधः । अत एव 'काकचोः को विशेष' इति भाष्यं सङ्गच्छते । यत्त्वकज्जिवावुद्वोते उक्तम्—उभयं प्रकृतमिति प्रतीकमुपादाय—प्रातिपदिकाधकारात्सुबन्तसामर्थ्यादिति—तच्चिन्त्यम् । इति विशेष इति । यत्तु प्रकृतसूत्रे उद्वोते—एवमाज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थेऽकच्ययच्युभकयघट इति रूपं, केऽच्ययुभयकघट इति, कस्य द्विवचनत्वे उभयकघट इति वा स्यादिति रूपे विशेष इत्युक्तं, तत्तु 'वृत्तौ कृतायामय'जिति प्राचीनवासनया,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तत्प्रकृतिकसुबन्तेन लाक्षणिकं, 'नेदमदसोरको'रककारकत्वाव्यभिचारात् । ननु समस्तार्थमेतत्स्यादिति चेत्सत्यम्, काकचोरविशेषप्रतिपादनपरभाष्यादेवोक्तार्थस्वीकारात् । अन्यत्र तु लाक्षणिकमेवेत्युक्तं 'इयाप्रातिपदिका'दिति सूत्रे । अकज्जिधौ प्रातिपदिकाधिकारस्य नोपयोगः—तस्य पञ्चम्यन्तत्वात् । तत्र सर्वनामपदेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङ्यन्तस्यापि ग्रहणाद्भवतीशब्दे ङीपः प्राक अकचि 'भवतकी'ति रूपम् । न च 'प्रत्ययः परः प्रयोक्तव्य एवे'तिनियमेन मध्येऽऽजनुपपत्तिः । 'ल्यकै'त्यादाविव प्रकृतिप्रत्ययमध्येऽप्यकप्रवृत्तिसम्भवात् । शब्दादिविधानेनोक्तनियमस्यानित्यल-कल्पनात् । सुबन्तात्परेति । सुबन्तत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरकालप्रवृत्तिक इत्यर्थः ।

परत्वं, के तु तेन व्यवधानान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः । 'उभादुदात्त' इति सूत्रे भाष्यकृता-
ऽयच्चः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वेन नित्यप्रहणमयोग्यं
सत्—योगविभागेनोभशब्दादवृत्तिविषयेऽत्यन्तस्वार्थिकायज्विधानार्थम् । अयञ्च तद्विषये
सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव, स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अत एवायज्विशिष्टस्योभस्य सर्वनामत्वा-
त्सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिः । अत्र नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधा-
न्महाविभाषाया असम्बन्धः ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

स्वसजातीयमात्रवृत्तिलनिवेशात्—'उभौ घटाकाशा'वित्यादौ तत्तदाकाशघटोभयवृत्तिद्विले
तत्तद्वटाकाशोभयवृत्तिद्विलेवैशिष्ट्यस्य सत्त्वेऽपि नोक्तलक्षणाव्याप्तिः । सङ्ख्यारूपं द्विलं
नोभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न वा द्विवचनार्थः, 'उभावाकाशा'वित्यादिप्रयोगाणां प्रमाण्या-
पत्तेः, धवद्वयखदिरद्वयतात्पर्येण 'धवखदिरौ छिन्धी'त्यादिप्रयोगापत्तेश्च । न च द्विलत्वेन
रूपेण नानाद्विल्लावगाहिबोधोऽव्युत्पन्न इति वाच्यं, 'सारस्वतौ मेधौ भवतः' ब्राह्मणा-
भ्यां ब्राह्मणाभ्यां देही'त्यादौ द्विलत्वेन नानाद्विल्लावगाहिबोधदर्शनेनेतादृशद्विल्लावगाहिबोधो न
भवतीति वक्तुमशक्यत्वात् । न चैवमप्युभावाकाशावित्यादिप्रयोगवारणयोद्देश्यतावच्छेदक-

❀ चिदस्थिमाला ❀

ननु पाठाभावे दृष्टान्ते तावन्नलादिकमेव कथमत आह—उभादुदात्त इति । नन्वस्वरितत्वा-
द्देत्यस्याननुवृत्त्या तयच्चिकल्पेन विकल्पासिद्ध्या च वाक्यसिद्धिर्न स्यादत आह—महेति । उक्तन्यायस्य
तत्राप्रवृत्तेराह—अयञ्चेति । तद्विषये=वृत्तिविषये । स्वार्थीति । 'अत्यन्ते'त्यादिः । अत्र=द्वितीयवाक्ये ।

ननु वृत्तिविषये तद्विधाने 'उभयोर्वांस' इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत्, न तत्र तन्निमित्तं, किन्त्वन्यदेव

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

'वृत्तिविषये पूर्वमेव स' इति सिद्धान्ते तु सर्वधोभयकषट इत्येकमेव भवितव्यमिति विशेषाभावः स्पष्ट
एव । अत एव तद्विशेषानुक्तिरत्र ग्रन्थे, आदेशपक्षे तयस्यानिकत्वेनायचस्तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फला-
भावेन महाविभाषाया असम्बन्धः सिध्यति, प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तदसम्बन्धार्थं तस्यादत आह—भाष्य-
कृतेति । व्याख्यानं=सम्बन्धावश्यकत्वे हेतुः । अन्यथा फलभेदे पक्षभेदासङ्गतिः स्यादिति भावः ।

अयोग्यं सदिति । द्वितीयसूत्रस्य 'वे'त्यस्यास्वरितत्वादसम्बन्धमभिप्रेति । ननु कारकमनोरमायां
वस्तुतस्त्वित्यादिना वृत्तौ कृतायामयजित्यर्थलोभनोभयत उभयत्रेत्यादाविवेति दृष्टान्तासङ्गतिः, अन्योन्या-
श्रयापत्त्या त्रलादेरेवानुत्पादप्रसङ्गात्, सत्ययच्च त्रलादिवृत्तिः, सत्याञ्च त्रलादिवृत्तावयजितीत्यत आह—

❀ विषमपदविवृतिः ❀

प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानादिति । अस्यात्यन्तस्वार्थिकायज्विधानार्थमित्यनेनान्वयः ।
महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वेनेति । अस्य 'लक्ष्यानुरोधा'दिति शेषः । अत एवेति । सुबुत्पत्तेः
पूर्वमयजुत्पत्तेरेवेत्यर्थः ।

ननु सुबुत्पत्त्यनन्तरमयजुत्पत्तावप्युभशब्दात्सुबन्तात्स्वायंऽयच्च ततः सप्तम्यान्ततत्त्रल्यु'भयत्रे'त
रूपं सिध्यति, न हि अवयवार्थकायजन्तस्योभयशब्दस्य सर्वादेषु पाठः, न स्वार्थिकायजन्तस्येत्यत्र
मानमस्तीति चेन्न, सुबुत्पत्त्यनन्तरमयजुत्पत्तौ 'नित्य'मित्यत्रोभादित्यस्य सम्बन्धेन तस्य तत्प्रकृतिक-
सुबन्ते लक्षणायां मानाभावेन—सुपि परत उभशब्दादयच्च तस्य सप्तमीरूपस्य सुप उभशब्दप्रकृतिकस्य
सर्वनामप्रकृतिकत्वाभावेन त्रलाद्यनापत्तिरित्याशयात् । 'घकालतने'ष्विति ज्ञापकं तु सार्थकतद्धित-
विषयम् । न चोभशब्दपाठस्य त्रलाद्युत्पत्तिरपि प्रयोजनमस्त्विति वाच्यं, तथा सति—'उभस्य सर्वनामत्वे
किं प्रयोजनम् ? अकर्जर्थ पाठः क्रियते 'उभकौ', किमुच्यतेऽकर्जर्थमिति ? न पुनरन्यान्यपि सर्वनाम-
कार्याणि । 'अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात्'—इत्यादि भाष्यग्रन्थसन्दर्भसूचितप्रयोजनान्तराभावा-

अयमप्याद्युदात्त एवोदात्तग्रहणानुवृत्तेः ।

अयञ्च वार्तिकप्रामाण्याद्यत्रोभशब्दस्योभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावना

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

व्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्यान्दय इति स्वीकारादेव नोक्तदोषावकाश इति न परिष्कृत-
द्वित्वमुभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न वा द्विवचनार्थ इति—कथमस्योपयोग इति वाच्यं, ‘उभौ धवखदिरौ
छिन्धी’त्यादावुद्देश्यतावच्छेदकधवत्वव्याप्यत्वस्य खदिरत्वव्याप्यत्वस्य च द्वित्वेऽभावेनैकैकधवैकैक-
खदिरतात्पर्येण तादृशप्रयोगोपपत्तये शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्यान्वयस्वीकारे धवद्वयखदिरद्वय-
तात्पर्येणोभौ धवखदिरौ छिन्धीतिप्रयोगस्योभावाकाशावित्यादिप्रयोगस्य चापत्तेर्दुर्वारत्वादिति दिक् ।

उभशब्दस्येति । अयच्चप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भा-
वना ततोऽन्यत्रायजिति भावः । यद्यत्र—‘उभशब्दादयजन् स्यात्तर्ह्युभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्या’दिति
यत्र सम्भाव्यते ततोऽन्यत्रायच्चाधुरिति यावत् । अत एव ‘उभे भद्रे’ इति सिद्धम्, यद्युभशब्दायच
न स्यात्तर्हि टापि पूर्वान्तवद्भावेन टावन्ते उभशब्दस्य सत्त्वाद्विवचनपरत्वमेवेति अयचो-
ऽसाधुत्वात् । ननु उभतयाविति रूपं न स्यात्, ‘यद्ययजन् स्यात्तर्हि तयपि तेन व्यवधाना-
दुभशब्दस्य द्विवचनपरकत्वाभावेन अपवादायज्विषयत्वेनोत्सर्गतयपोऽप्रवृत्तेः, एवं भाष्यकृन्मते
‘उभयत’ ‘उभयत्रे’त्यावसिद्ध्यापत्तिश्च, यद्ययजन् स्यात्तर्ह्युभशब्दस्य भाष्यमते सर्वादावपाठात्तत्प्रकृ-
तिकसप्तम्याः सर्वनामप्रकृतिकत्वाभावेन त्रलाद्यनुत्पत्तौ उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेति ततोऽन्यत्र न
जातमिति तत्रायचः साधुत्वस्य दुरुपपादत्वादिति चेत्तत्राह—उभयशब्दस्येति । अयच्चप्रवृत्ति-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अयञ्चेति । कारकमनोरमाग्रन्थस्तु प्राचामनुसारीति न तद्विरोध इति भावः । ननूभशब्दस्यायचि कृते
सर्वत्रैव तद्विषयत्वाभावसम्भावना, यद्ययचं विना सम्भावनेत्युच्यते तदोभयत’उभयत्रे’त्यादावपि स न
स्यादत आह—उभयशब्दस्येति । द्विवचनेति । तच्चोभशब्दप्रकृतिकमेवेति नाग्रहः, तेन ‘परमोभौ’-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भिप्रायविरोधात् । आद्युदात्त एवेति । नान्तोदात्तः, चित्त्वेनान्तोदात्तस्य प्राप्तत्वेनोदात्तग्रहण-
वैयर्थ्यात् । ननु ‘क इदानीमन्यस्यान्यत्र भवति ? ‘उभयोन्यत्र’ उभयशब्दोस्यान्यत्र भवति’ इति
भाष्यम् ; अस्योभशब्दस्यान्यत्र=द्विवचनभिन्ने परत ‘उभय’ इति रूपं भवति ;—अयज्भवतीति
फलितोर्थः । तथा चायचप्रत्ययस्य द्विवचनभिन्ने परत एव विधानेन सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवायजिति
पूर्वग्रन्थासङ्गतिः, भाष्यसूचितकजतिरिक्तसर्वनामकार्याभावविरोधश्च, ‘उभयत्रे’त्यादावुभशब्दा-
त्सप्तमीद्विवचनोत्तरमेव त्रलुत्पत्त्या द्विवचने च सति अयज्भावेन सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्ता-
भावेन त्रलनापत्या तदर्थं उभशब्दपाठस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्याह—द्विवचनविषयत्वाभावसम्भा-
वनेति । ‘परिनिष्ठिते प्रयोगे’ इति शेषः । तथा चान्यत्रेत्यस्य—द्विवचनपरत्वाभावे इति नार्थः, किन्तु
परिनिष्ठिते प्रयोगे द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनायामित्येवार्थ इति न पूर्वोक्तदोषद्वयमिति भावः ।

नन्वेवमप्युभावित्राप्ययच स्यात्, अयचि ततो द्विवचनेपि परिनिष्ठिते प्रयोगे उभशब्दस्य
द्विवचनपरत्वाभावात्, अयचा व्यवधानादित्यत आह—उभयशब्दस्य वेति । वस्तुतोऽय-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

उभशब्दस्योभयशब्दस्य वेति । इदमत्र तत्त्वं—‘यद्ययजन् स्यात्तर्हि उभशब्दो द्विवचनपरकः स्या’-
दिति सम्भावना, ‘यद्ययच्स्यादुभयशब्दो द्विवचनपरकः स्या’दिति च सम्भवना—अयचः प्रति-

तत्रैव । अत एवोभयार्वास इत्यादौ 'शयवासे'त्यलुकि नायच् । तद्धनयन् वार्तिकमाह—
उभयोऽन्यत्रेति ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

सम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायत्ताधुरिति भावः ।
तथा चोभतयाविति रूपं, भाष्यमते उभयत उभयत्रेत्यादि च सिद्धं, यद्युभशब्दादयच् स्यात्तर्हि अय-
जन्तस्य द्विवचनपरत्वमेवेति ततोऽन्यत्रेति न जातमिति अपवादविषयत्वाभावेनोत्सर्ग-

❁ चिदस्थिमाला ❁

वार्तिकसिद्धमिति प्रातिपादयन् वार्तिकमवतारयति—अन्यत्रेति । उक्तीत्या तदसम्भवादाह—उभयेति ।
उक्तीत्या तत्र वस्तुतस्तत्परत्वं नैवात आह—विषयेति । विषयत्वेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः ।
आदिना—'उभये देवमनुष्या' इति, सति हि तस्मिन्नयच्छब्दं श्रूयतेति भावः । वार्तिकमिति । यत्प्रामाण्या-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

'उभोभा'वित्यादौ समासप्रकृतिकेपि तत्र नायच्, प्रत्याख्याने द्विवचनशब्दग्रहणेन तदर्थस्य सम्भवेना-
रम्भेपि तथैवोचितत्वात् । 'उभयशब्दादुत्पन्नं द्विवचन'मिति मनोरमाग्रन्थस्य तु-तदन्तादित्यर्थ इति बोध्यम् ।
विषयत्वञ्च परत्वम् । नन्वेव 'मुभा'वित्यत्र प्रक्रियायामेकादेशतः प्राक् तस्य तत्परत्वसम्भावनायामपि
परिनिष्ठिते तदभावस्यापि सम्भावनयाऽतिव्याप्तिर्द्वारेति चेन्न, तद्विषयत्वसम्भावनाभावस्य विवक्षितत्वात् ।
विषयत्वविषयिणी अभावप्रतियोगिभूता सम्भावनेत्यर्थात् । लुका चानुत्पत्तिरेवेति—न तत्रापि सम्भावनेति
बोध्यम् । यद्वा—'उभौ साम्यासस्ये'ति निर्देशेन 'स्वोत्तरत्वं' स्वावयत्वा'न्यतरसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वमेव
तद्विषयत्वं परिनिष्ठिते विवक्षितमिति यथाश्रुतमपि साधु । अलुकीति । यद्यपि द्विवचनबहुवचनयोरलुक्
नेति—'अलुगुत्तरपदे' इति सूत्रभाष्याल्लभ्यते, तथापि सम्भवाभिप्रायेणैदमुक्तमिति बोध्यम् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

मार्थिकोऽर्थो न तु वाच्योऽर्थः, 'अन्यत्रे'त्यस्य प्रकृतद्विवचनभिन्ने एव शक्तत्वेन ततो द्विवचनपरत्वा-
भाव इत्यर्थलाभात् । अस्येत्यस्योभयशब्दस्येत्यर्थे 'क इदानीमस्यान्यत्र भवती'त्यादिभाष्यग्रन्थस्या-
नन्वितार्थलापनेश्च । भाष्याक्षरार्थस्त्वस्यो'भशब्दस्य परिनिष्ठिते प्रयोगे द्विवचनभिन्नपरत्वे उभय
इति रूपं बोध्य'मिति । अत्रैरनेकाच इति सूत्रस्थगतिकारकपूर्वस्यैष्यत इत्यस्येवार्थिकार्थ एव तात्पर्यं
न वाच्यर्थः । ननु 'यत्र द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावना तत्रैवाय'जिति नियमो व्यर्थः, 'उभा'वि-
त्यादौ वृत्तेरभावेन वृत्तिविषये विहितस्यायचोऽप्रवृत्तेः, अकजन्तात्तु नायच् ; अनभिधानादित्युक्त-
मेवेत्याशङ्क्य तत्फलमाह—उभयोर्वास इति । नन्वेवं सति वृत्तिविषये इति व्यर्थम्, 'उभा'—

❁ वरवर्णिनी ❁

बन्धिका, आद्यसम्भावनाफलं स्त्रियाम्—'उभे भद्रे' इत्यादौ नायच्, तत्रायजभावेऽन्तवद्भावेन टावन्तस्योभ-
शब्दतया तत्रोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भवात् । 'यद्ययच्छात्तर्हि उभयशब्दो द्विवचनपरकः स्या'दिति-
द्वितीयसम्भावनया तु नात्र ['उभे भद्रे' इत्यत्र] निर्वाहसम्भवः, तत्रहि—यद्ययच्छात्तर्हि टिड्ढेतिङीपि
ततो द्विवचनेऽयजन्तस्योभयशब्दस्य ङीपा व्यवधानेन द्विवचनपरत्वासम्भवादतः प्रथमा सम्भावनाऽवश्य-
मङ्गीकार्या । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीवन्तस्याप्युभयशब्दतया द्विवचनपरत्वसम्भावनाऽयचोऽ-
प्रवृत्त्या 'उभे भद्रे' इत्यत्र दोषाभावात्प्रथमसम्भावनास्वीकारो मुधैवेति वाच्यं, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणे-
नोभयशब्दत्वस्य ङीवन्तेऽसम्भवात् । यदि तु विभक्तिनिमित्तकार्यं एव 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहण'
मिति प्रवर्त्तते न तु द्विवचनरूपविभक्त्यभावनिमित्तके, किञ्च सम्भावना न विभक्तिकार्यमित्यभिप्रेयते
तर्हि प्रथमा सम्भावना त्याज्यैव, 'यद्ययच्छात्तदोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्या'दिति द्वितीयसम्भावनै-

द्विवचनपरत्वाभावे इति । तत्परत्वविषयत्वाभावे इत्यर्थः ।

‘उभयो मणि’रित्यादौ तु न, ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषा’मिति निर्देशेन योगविभागस्य

अभिनव-चन्द्रिका

तयप्रवृत्तेः । एवं यद्युभयशब्दादयच्च स्यात्तर्हि भाष्यमतेऽयजन्तोभयशब्दस्य सर्वादौ पाठात्सर्वनाम-
त्वेन तदुत्तरसप्तम्याः सर्वनामप्रकृतिकत्वेन तस्मात्त्रलि. विभक्तिद्विक्रि उभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वा-
भावेनायचः साधुत्वस्य सूपपादत्वादिति दिक् ।

चिदस्थिमाला

दिदमुक्तं तदित्यर्थः । प्राग्वदाह—विषयेति । परिभाषाशयेनाह—योगेति ।

ज्योत्स्ना

तत्परत्वेति । यद्ययच्छात्तर्ह्युभयशब्दस्य सर्वादिगणे पाठात्तस्य सर्वनामताऽस्त्येवातस्मत्सिला-
वपि स्यातामिति द्विवचनस्य लुगपि स्यादित्यस्ति द्विवचनविषयकत्वाभावसम्भावनेति भावः ।

ननु स्वार्थिकस्यायचो द्विवचनोत्पत्तेः प्रागेव प्रसङ्गाद्विवचनपरत्वाभावोऽव्यभिचारीत्यतो व्याचष्टे-
तत्परत्वविषयाभाव इत्यर्थ इति । ननु वक्ष्यमाणभाष्योक्तरीत्या रूपबाधन्तेऽयज्जेष्यते,

सदाशिवभट्टीयम्

निर्देशेनेति । उभयशब्दप्रकृतिकसुबन्ताभावेन स्वार्थिकायजुत्तरातिरार्थाभावेन ‘तत्क्रौण्डिन्य’-

विषमपदविवृतिः

वित्यादौ द्विवचनपरत्वादेवायचोऽप्रवृत्तेरिति चेत्सत्यम्, एतत्फलितार्थकथनमेव—वृत्तिविषय इति ।
एवञ्चान्यत्रेत्यस्योभा’वित्यपि प्रत्युदाहरणं दातुं शक्यम् । तत्परत्वविषयाभावे इति । परिनिष्ठिते
प्रयोगे तत्परत्वाभावसम्भावनायामित्यर्थः, यथाश्रुतमूलं तु न युक्तम्, ‘द्विवचनपरत्वाभावे’-
इत्युक्तौ सम्प्रति द्विवचनपरत्वाभावाभावेनोभयत्रेत्यादावयजनापत्तेः । न चान्तरङ्गलं, विभक्त्युत्पत्तेः
पूर्वमयजापत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तेः । इत्यादौ तु नेति । ‘अत्यन्तस्वार्थिकाय’जिति शेषः । निर्देशेनेति ।

वरवर्णिनी

वायज्जूपकार्यसिद्धिप्रतिबन्धिका । ईदृशसम्भावनायाः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेव—उभयशब्दस्य सर्वादिगणे
पाठं प्रत्याचक्षणस्य भगवतो भाष्यकारस्य मते ‘उभयतः’ ‘उभयत्रे’त्यादिरूपसिद्धिः, ‘यद्युभयशब्दादयच्छा-
त्तर्ह्ययजन्तस्योभयशब्दस्य भाष्यमतेऽपि सर्वनामसम्बन्धकतया तदुत्तरसप्तम्याः सर्वनामप्रकृतिकतया तत्त्रलि-
द्विवचनपरत्वाभावसम्भवादयच्चप्रतिबन्धाभावात् । ‘यद्ययजन् स्यात्तर्हि उभयशब्दो द्विवचनपरकः स्या’दिति-
प्रथमसम्भावनायान्तु—उभयशब्दस्य भाष्यमते सर्वनामत्वाभावेन तद्विहितसप्तम्याः सर्वनामप्रकृतिकत्वाभावेन
तत्त्रलोऽप्राप्त्या द्विवचनपरत्वसम्भवादयच्चप्रतिबन्ध एव स्यात् । एवमुभयतावितिसिद्धिर्द्वितीयसम्भावना-

१ ननुभयो मणिरित्यत्र द्विवचनपरत्वविषयत्वाभावादत्यन्तस्वार्थिकोऽयज्जुवारीऽत आह—उभय इति ।
‘ने’त्यस्य—अयजिति शेषः । नन्वत्यन्तस्वार्थिकायचो—द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनायां सुबुत्पत्तेः
पूर्वमेवोत्पत्तेः सिद्धान्तितया—पूर्वं प्रवृत्तौ तदन्तस्योभयशब्दत्वाभावेन तयप्समानार्थकस्यायचोऽप्रवृत्तिः,
उभयो मणिरित्यादिभाष्यप्राप्त्यालिट्यभ्यासस्योभयेषामिति निर्देशाच्चावयवार्थकस्य ‘उभादुदात्त’ इत्यनेन
विहितस्यायच एव पूर्वं प्रवृत्तौ तु तदन्तस्योभयशब्दत्वाभावेनात्यन्तस्वार्थिकस्य—[‘नित्य’मिति योगविभागेन
विहितस्य—] अयचोऽप्राप्तिरिति शङ्कैवेयं नोदेतीति चेन्न, बहुतरकादिपदुभयोस्तयोरयचोरनियतं प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति शङ्कितुराशयस्य वर्णनीयत्वादिति अस्मत्सतीर्थ्या विद्वत्तमाः श्रीनृसिंहशास्त्रिणो ग्रन्थमिमं लाप-
यन्ति । विषमपदविवृतिः कृतस्तु—‘इदमुपलक्षण’मित्यादिनाऽस्य दोषान्तरत्वेवाभिप्रयन्ति ।

गौडास्तु—उभावयवौ यस्य मणेरसावुभयो मणिरित्यत्र—अयच्चप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभय-

इष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च तस्य कचिदप्रवृत्तेः, अतो रूपाद्यन्ते नायच् । रूपादेरस्मादन-
भिधानमेव वा ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इष्टसिद्ध्यर्थत्वेन चेति । चिन्त्यमिदम्, विभक्तयोगद्वयमध्येऽन्यतरेणान्यतरस्य यत्र
वैयर्थ्यं तादृशतोधातोरित्यादिविषय एव 'योगविभागादिष्टसिद्धि'रिति परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेण

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तस्य=द्वितीयस्य । तत्र गत्यन्तरसम्भावदाह—रूपादेरिति । ननु के तत्सम्भावनाया अभावात्पूर्वमयचि
'उभयत' इत्यादिवत्तदपाठेऽपि विशिष्टस्य सर्वनामत्वेनाकजेव स्यादपवादत्वादिति तस्योक्तरीत्या तत्सम्भवो

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इह तु स्यादिति फलभेदोऽत आह—कचिदप्रवृत्तेरिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

न्यायाप्रवृत्त्या सर्वथा निरवकाशत्वेनैवावयवार्थकोऽयच् तद्वाचकः स्यादिति तत्र कृते 'क्रोष्टी'त्यत्र ङीब्वत्स्वा-
धिकोऽयच् दुर्वार इति निर्देशेनैव वारित इति बोध्यम् । अनभिधानमेवेति । तत्प्रत्याख्याननेन फलैक्यायेद-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इदमुपलक्षणम्—अत्यन्तस्वार्थिकायचोन्तरङ्गत्वेन सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तेः स्वीकारेणावयवार्थकायचः
पूर्वं स्वार्थिकायच्युभयशब्दप्रकृतिकमुबन्ताभावेनो'भादुदात्त' इत्यस्यावयवार्थकायज्विधायकस्य निर्वि-
षयत्वापत्तेः । अनभिधानमेव वेति । अत्र प्रमाणन्तु—कप्रत्ययस्य द्विवचनत्वमाश्रित्योभयशब्द-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

फलं, द्वितीयसम्भावनाऽभावे हि यद्ययज्जन् स्यात्तर्हि तयपि तेन व्यवधानाद्विवचनपरत्वं न स्यादिति अपवादा-
यचो विषयतया तयपोऽप्रवृत्त्योक्तरूपसिद्धभावप्रसङ्गः स्पष्ट एव । तस्यां सत्यान्तु—यद्युभयशब्दादयस्या-
त्तर्ह्ययजन्तस्योभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेति प्रतिबन्धकसद्भावाच्चायजिति,—इति अस्मत्पितामहवरण्या
श्रीस्नेहिरामशास्त्रिचरणा व्याकुर्वते ।

शब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायजिति पूर्वोक्तरीत्या द्वितीयसम्भावनात्कप्रतिबन्धकाभावा-
दत्यन्तस्वार्थिकस्यायचः पूर्वं प्रवृत्त्या—ततः—'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ती'ति भाष्यस्य—
प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमित्यर्थस्याभियुक्तैरनुपदमेव वक्ष्यमाणतयाऽत्यन्तस्वार्थिकायज-
न्तस्योभयशब्दतयाऽवयवार्थकोऽयच्प्राप्नोतीति शङ्कायां—'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति यकारद्वयाघटित-
निर्देशेनात्यन्तस्वार्थिकायचोऽत्र वारणं भवतीति अवयवार्थकायज्वटितमेव रूपमिति समाधानं युक्तमेवेति
यथावस्थितमेव रमणीयमिति प्राहुः ।

ननु—अस्य स्वार्थिकायचप्रत्ययस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्त्या 'उभयोर्वास'इत्यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वं द्विवचन-
परत्वाभावेन समासरूपवृत्तेः सत्त्वेन चायजापत्तिः, द्विवचनस्य च 'शयवासे'त्यलुक्—इत्यत आह—
अयं केति । [पृ० १६०] तथा च—यद्ययज्जन् स्यादुभयशब्दो द्विवचनपरः स्यादिति प्रथमसम्भावनायाः प्रति-
बन्धकतया तत्र नायज् । द्वितीयसम्भावनामात्रस्वीकारेऽपि 'यद्ययच्स्यादुभयशब्दो द्विवचनपरकः स्या'दिति-
द्वितीयसम्भावनायाः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादत्र नायजिति भावः ।

१. एकतरस्य सार्वत्रिकत्वे एकतरस्य यत्र वैयर्थ्यं तत्रैव योगविभागाद्येष्टसिद्ध्यर्थत्वं, यथा—'सह
सुपा' 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुङ्समानाधिकरणे—इत्यादावाच्योः सार्वत्रिकत्वेऽपरयोर्वैयर्थ्यापत्तिः,
प्रकृते तु वैकल्पिकावयवार्थकायज्विधायकेन पूर्वयोगेन नित्यात्यन्तस्वार्थिकायज्विधायकस्योत्तरयोगस्य वैयर्थ्या-
भावेन योगविभागाद्येष्टसिद्ध्यर्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्चिन्त्यमिदमिति गौडः ।

अय्यकच् तु न वाच्यः । उपजीव्यत्वेन कस्यैव प्राप्तेः ।

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

प्रकृते चावयवार्थायचोऽन्यन्तस्वार्थिकायचश्चैकेन योगेन विधातुमशक्यतयाऽपरयोगस्य साफल्येन तद्वैयर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यतरेणान्यतरयोगवैयर्थ्यस्यैतत्परिभाषाबीजत्वाच्च, तथैव स्वयमयुक्तत्वाच्च ।

न चैवमपि उभे भेदे इति न स्यात्, यद्युभशब्दादयच् स्यात्तर्हि तदन्तात् ‘टिङ्ढे’ति ङीपि ङीपा व्यवधानादुभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वज्ञास्तीति ततोऽन्यत्रेति जातमिति प्रतिबन्धकाभावा-
दयजापत्तेरिति वाच्यं, ङीप्यपि ङ्यन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उभयशब्दत्वस्य सत्त्वेन उभय-
शब्दस्य द्विवचनपरकत्वस्यैव सत्त्वात् । न च ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण’मिति ङ्यन्ते
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उभयशब्दत्वज्ञायास्यतीति वाच्यं, विभक्तिनिमित्तकार्ये कर्तव्ये एव
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा ग्रहणमिति परिभाषायाः प्रवृत्त्या अयचो द्विवचनपरकत्वाभावनिमित्तत्वेन
विभक्तिनिमित्तकत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः ।

ननु अयचप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायचः
साधुत्वस्य स्वीकारे सर्वादौ पुनरप्युभशब्दपाठो व्यर्थः, यद्युभशब्दादयच् स्यादयजन्तोभय-
शब्दस्य सर्वादौ पाठात्सर्वनामत्वादकच्युभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेति ततोऽन्यत्रेति न जात
मित्ययचोऽसाधुत्वात् केऽपि उभकावितिरूपसिद्धेरत आह—अय्यकच् तु न वाच्य इति ।
अयचप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वसम्भावना तस्यां कर्तव्यायाम-
कचप्रवृत्तिशङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—उपजीव्यत्वेन कस्यैव प्राप्तेरिति ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

नास्तीत्ययचो न प्राप्तिरिति कथं तदापादनं मूलेऽत आह—अयचीति ।

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

मावश्यकमिति भावः । वस्तुत इदं प्रत्याख्यानमिष्टापत्तिं कृत्वैव, अत एव—‘उभोभा’विति वक्ष्यमाणग्रन्थ-
सङ्गतिरिति बोध्यम् ।

अय्यकच् तु नेति । अयम्भावः—सुबुत्पत्तेः पूर्वमयजङ्गीकारे तत्र कृतेऽयजन्तस्य गणे पाठेन सर्व-
नामत्वादकचि तद्विषयत्वमेव स्यादिति—तदभावसम्भावनाऽभवेन पूर्वमयजप्रवृत्तौ कप्रत्ययेपीष्टसिद्धयोभशब्द-
पाठो व्यर्थः, वृत्त्यनन्तरमयजङ्गीकारे तु नायं दोष इति । उपजीव्यत्वेनेति । अयम्भावः—उक्तीरित्यो-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

प्रत्याख्यानपरं भाष्यम्,—तथा हि—द्विवचनशब्दस्य तत्सञ्ज्ञकपरत्वे रूपप्राप्ययच् भवति,
द्विविशिष्टार्थवाचकपरत्वे तु स नेति फलभेदादनमिधानम् । ननुभशब्दपाठो मास्तु,
न च कप्रत्ययापत्तिः, वृत्तिविषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवायजुत्पत्तिस्वीकारेण कप्रत्ययस्य च
सुबुत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पत्त्या पूर्वमयचयजन्तस्य सर्वादिषु पाठेन ततोऽकच एव प्रवृत्तेः ।
न चायजन्तस्य सर्वनामत्वेप्युभशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात्ततः कप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यं, सुबुत्पत्तेः
पूर्वमेवायजुत्पत्तिस्वीकारेणोभयशब्दस्यासुबन्तत्वेपि न ततः कप्रत्ययप्राप्तिः । ‘प्रत्ययः
परः प्रयोक्तव्य एव’ति नियमेनोभशब्दार्थचोर्मध्ये कप्रत्ययासम्भवाच्चेत्याशङ्क्याह—अय्यकजिति ।
कुतो न वाच्य इत्यतस्तत्र हेतुमाह—उपजीव्यत्वेनेति । परिनिष्ठिते प्रयोगे द्विवचनपरत्वाभावो

१. ननु कप्रत्ययरूपवृत्तिविषयतायामयचि उभयशब्दस्य सर्वनामत्वे कप्रत्ययापवादस्याकचः प्राप्तेः
सत्त्वेन [कप्रत्ययासम्भावात्—उभयशब्दो द्विवचनपरकः स्यादिति सम्भावनायाः प्रतिबन्धकीभूतायाः
सत्त्वेनायजनुत्पत्तौ के उभकाविति सिद्धेः सर्वादिगणे उभशब्दपाठः पुनरपि व्यर्थ एवात आह—अय्यक-
जिति । अयचसम्प्रयोगशब्दनिमित्तक—सर्वनाम—निमित्तोऽकच—स्वोपजीव्य—सर्वनामत्व—निमित्तभूतो-
भयशब्दत्व—विनाशनिमित्तं न स्यादिति भावः ।

अपवादस्त्वन्यत्र चरितार्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—अकज्विधावेवोभग्रहणेन सिद्धे सञ्ज्ञाप्रणयनं किमर्थम् ?

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘यद्युभशब्दादयच्छास्त्रार्थयजन्तोभयशब्दस्य सर्वादौ पाठेनाकच्छ्या’दित्यकचप्रवृत्तेः सम्भावनायां द्विवचनपरकलाभावसम्पादनेन कस्योपजीव्यत्वादिति भावः । अन्यत्रेति । उपजीव्योपजीवकभावस्याभावविषये सर्विकेत्यत्र चारितार्थादिति भावः । किमर्थमिति । न च सर्वादानुभशब्दपाठेऽकज्विधौ पाठे वा लाघवाभावाद्दिशेषाभावेन-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘अपवादोऽपी’ति न्यायेनाह—अपेति । एवञ्चाकजर्थः पाठ इति मौलं सिद्धं, तत्र दोषमाह—अत्रेदमिति । ‘न ह्येकै’मिति न्यायेनाह—अकजिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विवरणकृत्कर्मन्दी तु कचिदप्रवृत्तौ व्यवस्थामपश्यन्नयजिनमित्तद्विवचनपरलाभावेन—वृत्तिरुपलक्ष्यते इत्याह, सा च परार्थाभिधानम् । नचोभे भद्रे इत्यत्रापि अतिप्रसङ्गः, कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाणां पञ्चानामेव वृत्तिशब्देन ग्रहणात् । तत्रोभयत उभयत्रेत्यादाविव कप्रत्ययेऽप्ययजापत्तिरित्युभयशब्दपाठवादी मन्यते । एवमपि बहुजकचोरत्राप्रसङ्गस्तस्मात्परस्य स्वार्थातिरिक्तस्य विशेष्यतयाभिधानं वृत्तिरिह विवक्षिताऽतो बहुजकजर्थस्य स्वार्थे विशेषणत्वाददोषः । एवं तु कप्रत्ययेऽप्ययजन् प्राप्नोति, अधिकरणत्वापादानत्वयोस्तु प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वात्तदर्थकविभक्त्यन्ताद्विहिताभ्यां त्रतसिलभ्यां परार्थाभिधाना‘दुभयत’ ‘उभयत्रे’त्यादावयचप्रवर्तत इत्युभशब्दस्य पाठे प्रयोजनाभाव इति प्रत्याख्यानवादिमतादप्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति सूचयंस्तत्रात्मनोऽभिप्रायमाह—उभयोमणिरित्यवयवार्थकायच् तु नैव प्राप्नोति, वृत्तिविषयेऽन्तरङ्गत्वात्स्वार्थिके तदन्तस्योभशब्दत्वाभावाद्वितीयस्य प्राप्यभावात्, प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये तत्प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तस्यायचो व्यवधानासम्भवादिति । उभशब्दपाठवादिमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति सूचयंस्तत्राख्यरसमाह—अत्रेदं चिन्त्यमिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

भयशब्दस्य तद्विषयत्वाभावसम्भावनाभावेऽप्युभशब्दस्य कप्रत्ययविवक्षायां तदभावसम्भावनासत्त्वेनायजुजीव्यकापवादाकचोऽप्रवृत्तिरिति । नचैवमुभयशब्दस्यैव तदभावसम्भावनाऽयचप्रयोजिकाऽस्तु,—उभशब्दस्य तु सा मासु, फलाभावात्, एवञ्च पाठो न कार्य इति लाघवं, न ह्यत्रापि कप्रत्ययस्योपजीव्यत्वमिति वाच्यम्, एवमपि पूर्वमयज् मा प्रवर्तताकप्रत्ययोत्तरन्तु स प्रवर्तत तदा तदभावसम्भावनासत्त्वादित्याहुः ।

किमर्थमिति । एवं सति प्रत्ययविधौ नदन्तविधिनिषेधेन ‘परमोभका’विलाघसिद्धिजु न, तन्निषेधे-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

हि अयजुपजीव्यः, यदि चायचि कृतेऽकच् स्यात्तदा स्वार्थिकायजन्तस्य द्वित्वविशिष्टबोधकत्वेन ततो द्विवचनापत्तौ द्विवचनपरत्वाभावमुपजीव्यं व्याहन्येतेति कप्रत्ययस्यैव प्राप्तिरित्यर्थः ।

नन्वपवादेऽयचि जागरूके कथं क इत्याशङ्क्याह—अपवादस्त्वन्यत्रेति । उपजीव्योपजीवकभावा-

१. नन्वकचः कापवादतया कप्रत्ययो दुर्लभोऽत आह—अपवाद इति । ‘अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हान्तरङ्गेण बाध्यते’ इत्यत्रान्तरङ्गपदमितरस्याप्युपलक्षणमित्याशयः । एवञ्चापवादोऽकच् सर्विकेत्यादौ चरितार्थ इति प्रकृते केन बाध्यते इति कप्रत्ययसिद्धिः । २. नक्षेकमुदाहरणं योगारम्भे प्रयोजयतीति न्यायः ।

३. कर्मन्दी=दण्डी, सिद्धान्तकौमुदीतत्त्वबोधिनी टीका—भाष्यविवरणादिकारो हानेन्द्रसरस्वतीत्यर्थः ।

अनभिव्यक्तपदार्थकत्वात्सञ्ज्ञाव्यावृत्तिः, सर्वनामसाहचर्याच्च, अत एवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति ।

‘उभयोऽन्यत्रे’ति वार्तिके तयप्समानार्थकोऽप्ययज् गृह्यते, ‘उभयो मणिः’, ‘उभये देवमनुष्या’ इति भाष्ये तदुदाहरणात् । स्वार्थिकस्य च ग्रहणं, तदुपक्रमेण वार्तिक-प्रवृत्तेः । एवञ्चावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षया, उद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्या-साध्वेव, एतन्मूलकमेवोभयस्यासर्वविभक्तित्वं ‘तद्धितश्चे’तिसूत्रे कैयटेनोक्तं, तदाह—
कैयट इति । हरदत्त इति । अत्रारुचिबीजं—प्रागुक्तभाष्यविरोधः ।

भाष्ये तूभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः, कप्रत्ययस्याज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थे विधानेन

अभिनव-चन्द्रिका

इयमाशङ्काऽसङ्गतेति वाच्यं, सर्वादानुभशब्दपाठे ‘उभे भद्रे’ इत्यादावन्तोदात्तदर्शनेन ‘स्वाङ्गशिटा’-मिल्याद्युदात्तत्वबाधनार्थमुच्छादिषु [घृतादिषु ?] उभशब्दपाठस्यावश्यकत्वेनोभयत्र पाठे गौरवेणा-कञ्चिद्भावोभशब्दस्य ग्रहणं कस्माच्च क्रियत इति शङ्कायाः सम्यक्त्वात् ।

चिदस्थिमाला

ननु सञ्ज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं तदत आह—अनभीति । अभिभावतरणमाह—उभयोऽन्यत्रेति । तदिति । वार्तिकेऽर्थः । एतेन स्वार्थिकायजन्तस्यैव तत्र ग्रहणमिति दण्डयुक्तमपास्तम् । अपिसमुच्चय-माह—स्वार्थेति । ‘अत्यन्ते’त्यादिः । एवञ्च—तद्वद्विवचनानुदाहरणे च । एतेन ‘मिश्रमते द्वित्वा-वच्छिन्नपदार्थप्राधान्ये ‘उभा’विति, तादृक्पदार्थद्वयसमुदायद्वयप्राधान्ये ‘उभया’विति साधुरिति न पूर्व-विरोध’ इति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । एकशेषेण आह—अवयवेति । तं विनाप्याह—उद्भूतेति । ‘अस्ये’ति शेषत्वविवक्षया षष्ठी । एतदिति । उक्तोदाहरणपरमाधेयार्थः । प्रागुक्तेति । तथोदाहरणपरमाधेयार्थः । मूलादि खण्डयति—भाष्ये त्विति । तत्प्रकारमेवाह—कप्रेति ।

ज्योत्स्ना

अनभीति । ‘अभिव्यक्तपदार्था ये’ इति न्यायो गौणमुख्यन्यायमूलकत्वात्तत्तत्पदकार्येष्वेवैत्यस्वरसादाह—सर्वनामसाहचर्याच्चेति । तदुपक्रमेणेति । स्वार्थिकोपक्रमेणेत्यर्थः । असाध्वेवेति । भाष्ये एकवचन-

सदाशिवभट्टीयम्

प्यवयवोभसर्वनाम्नां टेः प्रागकञ्, तदर्थगतकुत्साद्विलियेन समुदायार्थे तद्विवक्षायामवयवार्थे तद्विवक्षायया वक्तुमशक्यत्वेन ‘परमगार्ग्यायण’ इत्यत्रोक्तरीत्येष्टसिद्धेरित्योशयात् । ‘परमभवका’ नित्यत्रोक्तन्तु मतान्तरमिति श्लोदिष्यते । विशिष्टस्य प्रकृतित्वाभावे ‘ऽनुभका’ वित्यादौ स्वरे तु न दोषः, सति शिष्टत्वेन स्वघटितपदघटि-तत्वेन च निघातप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । एवं हि गणेऽन्तोदात्ततन्निपातनं न कार्यमिति लाघवमिति भावः, प्रत्याख्यानेन गणेऽन्तोदात्तात् तन्निपातनानुमानम्, अन्यथा स्वार्थं पाठस्यावश्यकत्वात्तदसङ्गतिः स्यात् । अत एवोपसर्जनेति । इदञ्च त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षे फलं सुवचमिति वादिनां मतेन, स्वमते उपसर्जने

विषमपदविवृतिः

दन्यत्रेत्यर्थः । तथा च द्विवचनपरत्वाभावसम्पादनद्वारा खोपजीव्य-कप्रत्यय-विघातकाकचोऽयञ्ज निमित्तं भवतीति नात्राकरप्रवर्तत इत्यर्थः । अत एवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति । इदमुपलक्षणम्,—वृत्त्युत्तरमुपसर्जने कुत्सादियोगासम्भवात्, ततः पूर्वं तद्योगे त्वकजिष्ट एवेति । अज्ञाताद्यर्थ-विशिष्टस्वार्थे इति ! सुबन्तात्कप्रत्ययविधानेऽप्यभिधानस्वाभाव्यात्सूत्रे विभक्तिविशेषस्यानुपा-

द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्तिके

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकेति । स्यादेतत्—यदि द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वं द्विवचनत्वं तर्हि घटपदस्यापि द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वात्तस्यापि द्विवचनत्वापत्तौ उभयोर्घटौ उभयघटावित्यादावयच् न स्यात्, उभशब्दस्य उभयशब्दस्य वा द्विवचनपरकत्वस्यैव सत्त्वात् । न च द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वं द्विवचनत्वमिति घटपदात्तथोपस्थितेरभावाच्चोक्तदोष इति वार्च्यं, त्रतसिलादेरपि द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वेन तस्यापि निरुक्तद्विवचनत्वापत्तौ 'त्रतसिलादेर्द्विवचनत्वं नास्ती'त्यग्रिमग्रन्थविरोधात्, उभावित्यादावौ-विभक्तेर्द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वस्याभावेन निरुक्तद्विवचनत्वस्यानापत्तेश्चेति चेन्मैवम्; यस्य द्विवचनत्वं वक्तव्यं तत्प्रयोज्यप्रधानतानिरूपिताऽप्रधानत्वासमानाधिकरणा या द्वित्व-

❀ ज्योत्स्ना ❀

बहुवचनयोरेवोदाहरणाद्विवचनस्य परित्यागाच्चेति भावः ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

कुत्सादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वं स्पष्टमन्यत्रेति बोध्यम् । अनुवादकत्वमिति । बोधकत्वमित्यर्थः ।

❀ वरवर्णिनी ❀

द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकेति । द्वित्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठमुख्यविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वं द्विवचनत्वमिति प्रकृतग्रन्थार्थः । नन्वेवमुभयत इत्यादौ तसिलादेरपि पूर्वोक्तद्विवचनत्वापत्त्या तत्रायजन स्यात्, द्विवचनपरत्वस्यैव तत्र सम्भवादिति चेदुच्यते,—स्वपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या अप्रधानता, तदसमानाधिकरणा या—सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यता, तादृशविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वं द्विवचनत्वमिति स्वीकारेणादोष इति । तथाहि—यस्य द्विवचनत्वं चिकीर्षिततत्त्व—स्वम् । 'उभयत' इत्यत्र च स्वं—तस्, तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती प्रधानता—क्रियाऽपादानभाव-सम्बन्धनिष्ठा, तन्निरूपिता अप्रधानता—द्वित्वाऽवच्छिन्ननिष्ठा, तत्रैव च सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपिता-सङ्ख्येयनिष्ठा विशेष्यतापीति-तादृशाऽप्रधानतासमानाधिकरणैव विशेष्यता जाता, एवञ्च तादृशाऽप्रधानत्वा-ऽसमानाधिकरण्याभावाच्चादृशविशेष्यताकोपस्थितिजनकस्य तसिलादेर्न द्विवचनत्वम् ।

ग्रन्थकुदुक्ते—'उभोभौ' 'उभाका'वित्यादौ तु—उभशब्दस्य कप्रत्ययस्य च निरुक्तद्विवचनत्वं सुलभं, तथाहि—स्वम्—द्वितीय उभशब्दः, कप्रत्ययश्च, तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती प्रधानता—द्वित्वावच्छिन्ननिष्ठा, तन्निरूपिताऽप्रधानता—द्वित्वनिष्ठा, तदसमानाधिकरणा—सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठा विशेष्यता—द्वित्वावच्छिन्ननिष्ठेति लक्षणसमन्वयात् । तदेवं—स्वविशिष्टाऽप्रधानत्वा-ऽसमानाधिकरण—द्वित्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वं द्विवचनत्वं, वै० 'स्वप्रयोज्यत्व' 'स्वपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्प्रधानतानिरूपितत्वो'भयसम्बन्धेनेति फलितम् । यस्य द्विवचनत्वं चिकीर्षितं तत्स्वम् ।

समन्वयस्त्वित्थम्—उभयत्रोभयत इत्यादौ क्रियाऽधिकरणभाव—क्रियाऽपादानभावादि—सम्बन्ध-निष्ठप्रधानतानिरूपिताऽप्रधानताया द्वित्वावच्छिन्नप्रकृत्यर्थनिष्ठायास्त्वतिसिलादिः प्रयोजकः, तादृशसम्बन्ध-

१. यद्यपि कारकक्रियाभावरूपः सम्बन्धः सर्वत्र संसर्गतया भासते इति उभयत्रेत्यादावपि सङ्ख्येय-विशेष्यकबोधजनकत्वं सम्भवति । तथापि प्रकृते विशेष्यतापदेन प्रधानताया एव ग्रहणेन तस्याश्च संसर्गता-विशेष्यतासाधारणतया उभयत्रेत्यादिपदजन्यबोधीयप्रधानता कारकशक्तिनिष्ठेन सङ्ख्येयनिष्ठेति नात्र सङ्ख्येयस्य प्राधान्यमिति न तत्रोक्तदोष इति तत्स्वम् ।

द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणमुभयशब्दग्रहणवत् । अत एवोभयोरुभावोभोभावित्यादौ नायच् । तदुक्तं भाष्ये—“कैऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति, कथं ? स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति—प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति”—इति । इति—हेतोः, प्रकृतेः—कादिप्रकृतेरुभयशब्दस्य—ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति तदर्थः । त्रतसिलौ तु विभक्तयन्तस्य स्वार्थे विहिताविति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तयोरुक्तद्विवचनत्वमिति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठा प्रधानता तादृशप्रधानताप्रयोजकत्वं द्विवचनत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । तथा हि—प्रधानता नाम संसर्गताविशेष्यतासाधारणो विषयताविशेषः । तथा चोभयत्रे-त्यादौ सप्तम्यन्तात् त्रलाद्युत्पत्त्या त्रल्पदप्रयोज्याऽऽधाराधेयभावसंसर्गनिष्ठप्रकारतानिरूपिता-प्रधानत्वसमानाधिकरणैव द्वित्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठा प्रधानता जतेति त्रतसिलादे-र्नोक्तद्विवचनत्वं, कप्रत्ययस्य प्रातिपदिकादेवोत्पत्त्या संसर्गनिष्ठप्रधानताख्या विषयता न कपद-प्रयोज्येति कस्य नोक्तद्विवचनत्वमज्ञ इति, तदेतत्सर्वं ध्वनयन्नाह—तत्तत्कारकशक्तिप्रधानाविति ।

परे तु ‘स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ती’त्यस्य यदागमपरिभाषावत् स्वार्थिक-प्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्माः स्वार्थिकप्रत्ययान्तेऽति दिश्यन्त इत्यर्थः । तथा चोभयशब्दग्रहणेनोभय-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अस्यावश्यकत्वमाह—उभयशब्देति । इतिहेतावित्याह—इति हेतोरिति । ‘ग्रहणे’ करणे ल्युडित्याह—ग्राहके-णेति । दृष्टान्तवैपम्यमाह—त्रतसिलाविति । इतिभूतसमाप्तौ । एतेनाकजुपक्रमानुरोधादकजर्थ एव पाठः

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

उभोभावित्यादौ नायजिति । प्रागुक्तकर्मन्दिविवरणकृन्मते लत्रायन्भवत्येवत्यस्वरसादाहे-त्यपि बोध्यम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

निष्ठप्रधानताया अपि त्रतसिलादिरेव प्रयोजक इति—अप्रधानतायां त्रत्वप्रयोज्यत्वस्य, तादृशत्रलादिपर्याप्त-प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्प्रधानतानिरूपितत्वस्य च सत्त्वाच्चदसमानाधिकरणद्वित्वसङ्ख्यानिष्ठप्रकारता-निरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यतानिरूपकोपस्थितिजनकत्वस्य त्रलादावभावेन न द्विवचनत्वम् ।

‘स्वप्रयोज्यत्व’सम्बन्धनिवशादुभयोर्वास इत्यादावोसि क्रियाऽधिकरणभावसम्बन्धनिष्ठप्रधानताप्रयोजकत्वेन स्वपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्प्रधानतानिरूपितद्वित्वावच्छिन्नप्रकृत्यर्थेनिष्ठाऽप्रधानतासमानाधिकरण-सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यताकोपस्थितिजकत्वेऽपि ओसो द्विवचनत्वमक्षतं, तादृश-ऽप्रधानतायां स्वप्रयोज्यत्वस्याभावाच्चाऽप्रधानताप्रयोजकत्वम् । ओसो हि द्वित्वमात्रमर्थः, त्रलादिस्तु विभक्त्य-न्नस्य स्वार्थे विहित इति तादृशऽप्रधानताप्रयोजकत्वं तत्रास्त्येवेति तत्रेवम् ।

प्रधानतायां—‘स्वपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्व’निवेशाच्च—‘उभोभौ पश्यन्ती’त्यत्र द्वितीयोभ-शब्दस्य द्विवचनत्वसिद्धिः । तत्र हि—दर्शनक्रियाकर्मभावसम्बन्धनिष्ठप्रधानताप्रयोजिका द्वितीया-विभक्तिरौ इति, न तु यस्योभयशब्दस्य द्विवचनत्वं चिकीर्षितं स इति—उभयशब्दपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपित-प्रयोज्यतावती प्रधानता न दर्शनक्रियाकर्मभावसम्बन्धनिष्ठेति तादृशसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यतायास्तानिरूपिता-ऽप्रधानत्वसमानाधिकरण्येऽपि दोषविरह इति श्रीमन्तो महामान्याः श्रीगुरुचरणा व्याकुर्वते ।

१ एवञ्च यदागमपरिभाषावदत्रापि—स्वार्थिकप्रत्ययविशिष्टः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थः, यदागम-परिभाषावदेव चात्र वै० ‘स्वघटितत्व’ ‘स्वनिष्ठविषयतानिरूपितीद्देश्यताश्रयघटितत्व’ ‘स्वविशिष्टा-

तस्मात्—उभयशब्दात् । जसीति । अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेन न तत्कृतं नित्य-सञ्ज्ञाया बहिरङ्गत्वम्, अत एव सञ्ज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्दे न विकल्पः, अर्थकृत-बहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेति भावः । इदमर्वाचामनुरोधेन ।

परे तु—अस्य पक्षेऽभावबोधकतया 'निषेधाश्च बलीयांस' इत्यनेनाऽस्य प्राप्तिः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

शब्दस्यापि ग्रहणात्केऽप्युभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेत्युभयशब्दपाठो व्यर्थः । अत एव प्रकृतितो-ऽभिन्ना इत्यर्थकं 'प्रकृतितोऽविशिष्टा' इति भाष्यं सङ्गच्छते । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इत्याहुः ।

सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्येति । प्राधान्येन स्वीयसर्वार्थवाचकत्वरूपार्थस्येत्यर्थः । पक्षे-ऽभावबोधकतयेति । अयं भावः—प्रथमचरमेति विकल्पस्य नेमशब्दे प्राप्ते अन्यत्राऽप्राप्ते

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रत्याख्यातः, न त्रलाघर्षः, अन्यथा सर्वनामत्वाच्चो न स्यातामिति भाष्यतात्पर्यमिति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । उपसंहारपरत्वभ्रमनिरासायाह—उभयेति ।

ननु समुदायस्यैकत्वात्कथमिदमत आह—अवयवेति । एकशेषेणेति भावः । सञ्ज्ञायाः=तस्या एव । अत एव=विकल्पेपि तस्य निमित्तत्वादेव । इदं प्राचां मतेन । सिद्धान्तमाह—अर्थेति । अर्वाचां=प्रक्रिया-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

उभयत्रापि=नित्यवैकल्पिकसञ्ज्ञयोः । निमित्तत्वे=निमित्तत्वे सतीत्यर्थः । न तत्कृतं=सर्वार्थबोधकत्व-रूपार्थकृतं—नित्यसञ्ज्ञाया बहिरङ्गत्वं नेत्यन्वयः । उपसर्जनप्रथमादिशब्दे न विकल्पः=विकल्पो नेत्यन्वयः । ननु शब्दरूपनिमित्तस्योभयत्र साम्ये शब्दकृतान्तरङ्गबहिरङ्गभावोऽसम्भव एव, अर्थादिकृतोऽन्तरङ्गबहिरङ्गभाव आश्रीयते इत्यखरसादाह—अर्थकृतेति । अस्य=विकल्पस्य । अस्य=पाक्षिकशीभावनिषेधस्य । ननु 'निषेधाश्च बलीयांस' इत्यत्र निषेधशब्देनात्यन्तं विध्युन्मूलको निषेधो गृह्यते, न पाक्षिकोऽपीत्यखरसादाह—अत एवेति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इत्यनेनास्येति । परे तु परिभाषेन्दुशेखरे 'निषेधाश्च बलीयांस' इत्यत्र—'विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्या बीज'मिति स्वयमेवोक्ततया प्राप्ताऽप्राप्तविभाषास्थले विध्युन्मूलनाभावेन तत्परिभाषाप्रवृत्तेरभावेनेदं चिन्त्यम् ।

घटितत्वे तन्नित्यसम्बन्धेन । तत्रापि वै० 'स्वेतरत्व' 'स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वे'तदुभय-सम्बन्धेन । यथा—देवदत्त एव देवदत्तक इत्यादौ स्वार्थिके कनि—देवदत्तकस्य देवदत्तपदेन ग्रहणं, तत्र स्वं—कन्, तद्धटितत्वात्, कनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रय—देवदत्त—घटितत्वात्, कनितर—कनिष्ठ-विधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रय—देवदेते—तराघटितत्वाच्च देवदत्तकस्येति समन्वयः । प्रदर्शितश्चायं प्रकारो यदगमपरिभाषानिरूपणे विजयायां श्रीजयदेवमिश्रैरिति प्राहुः ।

१. परेतु—उभौ पश्येत्यादौ द्वितीयार्थं कर्मत्वान्वयिवृत्तित्वेवेत्येत्यत्रापि निषेधानापत्तिः 'प्रकृतितो-ऽविशिष्टा' इत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तिश्चेति—अपूर्ववचनमेवैतत्कल्प्यते—'स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा' इति, स्वार्थिकप्रत्ययान्ते प्रकृत्यभेदो वाचनिक आरोप्यते इति च तदर्थः । एवञ्च—यथाऽकचि तन्मध्यपतित-न्यायबलाद्विवचनपरत्वन्तथा कप्रत्ययान्तेऽपि अनेन भाष्यवचनेन प्रकृत्यभेदाद्विवचनपरत्वम् । उभोभा-विति समासे तु अयज्मवत्येव, अतिदेशश्चायं न सार्वत्रिकस्तेन स्वार्थिकप्रत्ययान्ताशिकादिशब्दादेशेर्द-गित्यादिर्न भवति । उभयेत्येत्यादौ तु न दोषस्त्वलोदरत्यन्तस्वार्थिकत्वाभावेनाऽतिदेशाप्रवृत्तेरित्याहुरिति श्रीबालशास्त्रिचरणानुयायिनः ।

किञ्च न ‘अन्तरङ्गं बलीयः’ इत्यस्या अत्र विषयो, युगपत्प्राप्त्यभावात् । सञ्ज्ञानां वाव्यवधकभावाभावेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तेः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विभाषात्वेन पक्षे अभावस्यापि विधेयत्वेनाऽऽवृत्त्या नञं चाध्याहृत्य प्रथमादीनां सर्वनाम-सञ्ज्ञा न भवतीति पूर्वं सामान्यतो निषिध्य पश्चादुद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेया-न्वयाद्विकल्पेन सर्वनामसञ्ज्ञाविधाने ‘निषेधाश्च बलीयांस’ इति न्यायेन ‘उभये’ इत्यादौ ‘प्रथमचरमे’ति विकल्पस्यैवापत्तेरिति भावः ।

सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तेरिति । वस्तुतस्तु ‘उपसङ्गनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसङ्गात-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कारादीनां प्राप्तेः सिद्धत्वादाह—अभावेति । निषेधाश्चेति । विध्युन्मूलकत्वेनोपजीव्यादपि ते बली-यांस इत्यर्थः । अभ्युपेयेदं, वस्तुतस्तदविषय एवेति प्राचां मतेनैवाह—किञ्चेति । सञ्ज्ञानाम्=आकङ्क्षारिया-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अतएवो‘भा’वित्यस्य सिद्धिः, अत एवोद्द्योते बोधकपदोपादानमेव । अभावबोधकेति । ‘न वेति विभाषे’-त्युक्तेरिति भावः । एवञ्चापवादविषयेऽन्तरङ्गोद्भावनमसङ्गतमिति भावः । इदञ्च प्राप्तिसम्युपेत्य, वस्तुनस्त-त्प्राप्तिरेव नैयाह—किञ्चेति । युगपत्प्राप्त्यभावादिति । उभयविषयकवाक्ये—जसि परतः सर्व-नामता वा न भवति—जसः कार्यं प्रतीति सत्रार्थोऽत्र पक्षे, जसः कार्यमिति वाचनिकं, यद्वा जसः स्थाने आदेशे कर्तव्ये, जस इकारे कर्तव्य इत्यर्थो वा, जसुत्तरमेव तस्य कर्तव्यतेति न युगपत्प्राप्तिः । ‘प्रकल्प्य चे’ति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दानाच्च अज्ञातत्वादिविशिष्टप्रातिपदिकार्थे एव कप्रत्यय इति भावः । परे खित्यादि । निषेधाश्च बलीयांस इति । ननु खरतेर्वैट्त्वात्—‘ऋद्धनोः स्ये’ इति विप्रतिषेधेने’ति विप्रतिषेधानुपपत्तिः, उक्त-न्यायेन विकल्पस्य बलवत्त्वादिति चेन्न; ‘ऋद्धनोः स्ये’ इत्यस्य निषेधसमकक्षत्वात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नञाऽभावबोधने एव सा प्रवर्तते, प्रकृते च वापदं, न नञ्पदमिति च तदप्रवृत्तिरिति गुरवः । अतोऽरुचे-राह—किञ्चेति । अंशद्वयवती हि—अन्तरङ्गपरिभाषा, तस्या आद्योऽंशः ‘अन्तरङ्गं बलीय’ इति । एवञ्च—नित्यसञ्ज्ञाया अन्तरङ्गत्वेऽपि—‘अन्तरङ्गं बलीय’ इत्यंशेन नित्यसञ्ज्ञाया बलवत्त्वं न वक्तुं शक्यं, नित्यसञ्ज्ञा-विभाषासञ्ज्ञयोर्युगपत्प्राप्तिरेवाभावादिति भावः । परे तु—पूर्वप्रवृत्तिकारूपं लौकिकमन्तरङ्गत्वमेव-नित्यसञ्ज्ञायाः, न तु शास्त्रीयं तदिति नित्यसञ्ज्ञाया अन्तरङ्गतया लौकिकं बलवत्त्वं सुस्थमेवेति चिन्त्य एवायं शेखर इत्याहुः ।

१. अयं भावः—प्रतियोगिसापेक्षाभावबोधकनञा विध्युपमर्दकतयाऽभावो बोध्यते इति—तत्र विध्युपमर्दकतया शाब्दबोधेऽभावभावेन विध्यपेक्षयाऽधिकं बलं, विधेर्निषेधोपमर्दकत्वेन शाब्दबोधेऽ-भानात् । वादिशब्दैर्बोधितोऽभावस्तु न विध्युपमर्दकत्वेन भासते, नातो निषेधस्यात्राधिकबलता । किञ्च—‘प्रथमचरमे’ति सूत्रं नेमशब्दांशे पक्षेऽभावबोधकं, भावस्य पूर्वगैव सिद्धत्वात्, प्रथमादिषु च भावस्यैव बोधकम्, अभावस्य सिद्धत्वादिति प्रथमांशेऽस्य निषेधत्वाभावेन बलवत्त्वाभाव इति चिन्त्यमेत-दिति । इत एवारुचेराह—किञ्चेति ।

२. परेतु—‘विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव सञ्ज्ञा भवती’ति कौमुदीग्रन्थस्य—नित्यसञ्ज्ञा-प्राप्तिकाले विकल्पसञ्ज्ञाया अप्राप्तिलक्षणमेव तत्र लौकिकं बहिरङ्गत्वं, यथा ‘सुधुपास्य’ इत्यत्र यन्प्रवृत्ति-कालेऽनचि चेत्यस्याऽप्रतिरूपं बहिरङ्गत्वमित्यस्य वक्तुं शक्यतया चिन्त्यमेतत् । किञ्च—पदसंस्कारपक्षे-समकालप्राप्तिरपि भवचेति शेखरोऽयं चिन्त्य एवेत्याहुः ।

अत एवोभये इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन शीभावसिद्धिः, 'पूर्वपरे'त्यादि तु पक्षे तदभावमात्रबोधकम् । 'असिद्धं बहिरङ्ग'मित्यपि न; अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायेन 'यदि नित्या सञ्ज्ञान स्यादस्माज्जसि अपवादः प्रथमचरमेति-विकल्पः स्या'दिति सम्भावनायाः सत्त्वेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्पूर्वरीत्या निषेध-शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सर्वादीनीत्यत्र सङ्कोचाच्चित्त्यसञ्ज्ञाया अप्रापेरिदं-चिन्त्यम् । शीभावसिद्धिरिति । वस्तुतस्तु जसुत्पत्त्यनन्तरं सर्वनामसञ्ज्ञायामपि सर्वनामसञ्ज्ञकाभिन्नं

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ऽस्यासाम् । अत एव—सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्सत्त्वादेव । नित्यप्रवृत्त्युत्तरमपि विकल्पप्रवृत्त्या पक्षे तदभाव-विशिष्टे साधुत्वं सुबोधमित्याह—पूर्वेति ।

ननु कथं तावतातदभावो न आह—अन्तरङ्गेति । अनया='असिद्ध'मित्यनया । ननु तथैवार्थे माना-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रायिकलोकोः फलमाह—अत एवेति । शीभावसिद्धिरिति । विहितविशेषणफलन्तु 'मासपूर्वा' इत्यादौ शीभावव्यभाव इति प्रागुक्तम्, तदपि—'तृतीयासमासे' इत्यादीनां समुदायस्यैव निषेधकत्व-मिति मतेन । यदा लेवं सति तत्र सप्तमीनिर्देशवैयर्थ्यापत्तिः—तस्मात्तृतीयासमासादिघटकतत्त्वसर्वा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

न्यायेन प्रवृत्तिपक्षे नित्यसञ्ज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तिः, अप्रवृत्तिपक्षे जसः पूर्वमेव नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तिरित्युभये इत्यस्य सिद्धिरिति भावः । ननु प्रथमे इत्यादिसिद्ध्यनुरोधाद्वाक्यान्तरे जस्विषये पूर्वमेव सर्वनामता वा भवति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नचैवमप्याकडारादन्यत्र सञ्ज्ञाया बाध्यबाधकभावाभावादिसमयुक्तमिति वाच्यं, विजातीययो-स्तदभावपि सजातीययोस्तदङ्गीकारात्, नित्यविकल्पयोः सञ्ज्ञयोरेकसञ्ज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि तदङ्गीकाराद्वा, भावाभावयोर्विरोधेन तयोः साक्षाद्विरोधात् । साक्षाद्विरुद्धयोरेकसञ्ज्ञाधिकारबहि-र्भूतयोस्तयोर्बाध्यबाधकभावाभावः, साक्षाद्विरुद्धयोस्तुल्ययोः साऽस्त्येव, यथा तपरस्तत्कालस्याणु-दित्सर्वणस्थेयनयोः । अत एव पूर्वादीनां वैकल्पिकीं सर्वनामसञ्ज्ञां नित्यसञ्ज्ञा बाधते ।

नन्वेवं 'पूर्वे' इत्यादौ शीभावोत्तरं न स्यात्, 'पूर्वपरे'त्यादिना जसि परतः सर्वनामसञ्ज्ञाविकल्पवि-धानेन जसः सर्वनाम्नो विहितत्वाभावादित्याशङ्काह—पूर्वपरेत्यादि स्थिति । तथा च 'पूर्वे' इत्यादौ जसः पूर्व प्रवर्तमानां 'सर्वादीनी'त्येतद्विहितां सर्वनामसञ्ज्ञामुपजीव्य शीभावप्रवृत्तिरिति भावः ।

नन्वसिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनान्तरङ्गोत्तरं प्रवर्तमानबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेनाभावबोधनाच्च दोष इत्याशङ्का समाधत्ते—असिद्धमिति । नन्वन्तरङ्गप्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाधीनबहिरङ्गप्रवृत्तेरन्तरङ्गपरि-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सर्वनाम्नो विहितत्वेनेति । परे तु विहितविशेषणं न युक्तं, पदसंस्कारपक्षे पूर्वं जसाद्युपस्थितौ परपदाध्याहारस्यैव युक्तत्वादित्याहुः । नन्वेवं नित्यसञ्ज्ञायां विकल्पसञ्ज्ञा न स्यादत आह—पूर्वपरेति । तदभावः=नित्यसर्वनामसञ्ज्ञाऽभावः । भुक्तवन्तमितिन्यायो नात्राश्रीयते इत्याशयः । 'असिद्धं बहिरङ्ग-मन्तरङ्ग'इत्यस्या द्वितीयोऽंशः—'असिद्धं बहिरङ्ग'मिति, प्रकृते तमपि निरस्याति—असिद्धमिति । अन्तरङ्गं=

१. वस्तुत इदं चिन्त्यं, 'जसः शी'त्यादेः—तदाद्यभिन्नसर्वनाम्नः परस्य जसः शीत्यर्थस्यैव अभिनवचन्द्रिकादौ सिद्धान्तितया विहितविशेषणाश्रयणे फलाभावात् ।

-‘उभयशब्दः’]

ॐ अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम् ॐ

अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि—तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेरनया वारयितुमशक्य-
त्वात्, बहुशस्तथा दृष्टत्वात् । तदुत्तरमध्येतत्प्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे
साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । ‘जसी’ति विषयसप्तमीतिपक्षेऽपि—प्रातिपदिकादिसञ्ज्ञोत्तर-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यददन्तमङ्गं ततः परस्य जसः शी स्यादित्यर्थकरणेन ‘वर्णाश्रमेतरा’ इत्यादौ दोषाभावाद्बिहितपदा-
ध्याहारस्य पूर्वमेव खण्डितत्वाज्जमुत्पत्त्यनन्तरमपि सर्वनामसञ्ज्ञायां नोक्तदोष इति बोध्यम् ।
वारयितुमशक्यत्वादिति । वस्तुतस्तु नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले विकल्पस्याप्राप्तिरूपमेव बहिरङ्गत्वं

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भावोऽत आह—बहुश इति । नन्वेवमस्य वैयर्थ्यमत आह—तदुत्तरमिति । ननु तत्र विषयसप्तम्यां
युगपत्प्राप्त्या पूर्वविषयत्वमत आह—जसीति । आदिना नित्यसञ्ज्ञा ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दीनामुपसर्जनानामिव पाठाद्विर्भावद्वारैव सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधात्तदन्तविधिना सञ्ज्ञाप्राप्तेरसम्भवा-
द्विहितविशेषणे प्रयोजनाभावः, अत एव वृत्तौ विहितविशेषणं न कुत्राप्युक्तं दीक्षितैरपि तु
सुद्विधावेव विहितविशेषणप्रयोजनं वदद्विस्तत्रानास्था प्रदर्शितेत्युच्यते—तदा मूलोक्तं साध्वेव,
वक्ष्यमाणभाष्यग्रन्थस्तु यथोद्देशपक्षामिप्रायेणेत्याहुः ।
बहुशस्तथादृष्टत्वादिति । ‘हे पयो ३ दे’ हेपयो ३ दे’त्यादावन्तरङ्गे एकादेशादौ बहिरङ्गत्वादेर्दृष्टत्वा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

शीभावे कर्तव्ये इत्यर्थ आवश्यकः, जस आदेशस्य विषये इत्यर्थो वा, उभयथापि शीभावविषयता जसः प्राक्का-
लीनैव सामर्थ्याद्बुद्धते इति युगपत्प्राप्तिनित्यविकल्पविधयोः सम्भवतीति चेत्तत्राप्यसम्भव एवेत्याह—
जसीति विषयसप्तमीति । ननु ‘मनुष्येयं प्रातरुत्थावे’ति दृष्टान्तेन पूर्वं यस्य निमित्तसम्पत्तिस्तस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भाषया निवारणाभावेपि बहिरङ्गा वैकल्पिकी सर्वनामसञ्ज्ञाऽसम्भवादेव न प्रवर्तते, न हि नित्य-
सञ्ज्ञोत्तरं प्रवर्तमानमपि पूर्वपरेति शास्त्रं सर्वनामसञ्ज्ञाया अभावं बोधयितुं क्षमं, भावाभावयो-
र्विरोधात् । विधायकशास्त्रभेदेन सञ्ज्ञाभेदे तु—‘पूर्वपरे’त्यादिना स्वविहितसञ्ज्ञाया अभावबोधनेपि
‘सर्वादीनी’त्येतद्विहिताया अभावबोधनात्, तामाश्रित्य नित्यं शीभावो दुर्वार इत्याशङ्काह—
तदुत्तरमपीति । शास्त्रभेदेन सञ्ज्ञाया भेदाभावेपि जातसञ्ज्ञाया एव पूर्वादिष्विवोभयोरपि

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नित्यसर्वनामसञ्ज्ञा, बहिरङ्ग—वैकल्पिकसञ्ज्ञा । बहुश इति । यथा—‘ग्रामिणी’इत्यत्रान्तरङ्गे नपुंसक-
हत्वे कृते बहिरङ्गभूतोऽपि नुम् भवत्येव । तव तु जातेऽप्यन्तरङ्गे बहिरङ्गनुमोऽप्रवृत्तिरेव स्यादिति भावः । नन्वेवं
प्रथमेति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—तदुत्तरेति । एवञ्च नित्यसञ्ज्ञोत्तरमपि तव विकल्पोपपत्तेर्न वैयर्थ्यमिति भावः ।

१. तत्तच्छास्त्रप्रामाण्यात्सर्वनामस्य पूर्वादौ पक्षेऽसर्वनामत्वमारोप्यते इत्याशयमस्य श्रीबालशास्त्रिचरण-
नुसारिणः प्राहुः । बोधनस्येति । चित्त्यभिदं—सर्वनामत्वासर्वनामत्वयोः परस्परविरुद्धयोरेकत्रावस्थाना-
सम्भवात् । पूर्वोक्तः सर्वनामस्य सर्वनामत्वस्य आरोपस्तु न युक्तः, यत्र शास्त्रस्य वैयर्थ्यसम्भावना तत्रैव
तादृशरोपस्य शास्त्रप्रामाण्यादङ्गीकारेऽपि प्रकृते द्वितये इत्यादौ शास्त्रस्य चरितार्थतया तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।

मेवास्याः प्रवृत्तिः, तदुत्तरमेव तद्विषयात् । स्थानिवदतिदेशप्रापिताया निरवकाशत्वाच्च ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

'प्रथमचरमे'त्यस्य मूलकृतोऽभिप्रेतमिति नेदं दूषणं सम्यक् । निरवकाशत्वाच्चेति । चिन्त्यमिदम् , प्रथमचरमेतिशास्त्रस्यात्र प्रवृत्तेरभावेन स्थानिवदित्यतिदेशार्थमन्यत्सञ्ज्ञाशास्त्रमन्यविषयेऽन्यदिति वक्तुमशक्यत्वेन निरवकाशत्वस्य दुरुपपादत्वात् । न च 'उभये' इत्येतद्वक्ष्यसिद्ध्यर्थं व्यक्तिपक्षे उप-
प्लुतं 'प्रथमचरमे'तिशास्त्रं निरवकाशमिति वक्तुं युक्तम्, एवन्तर्हि 'उभये' इतिलक्ष्यार्थमुपप्लुतस्य

❁ चिदस्थिमाला ❁

अस्याः=वासञ्ज्ञायाः । तत्र दोषान्तरं सिद्धान्तमतेनाह—स्थानिवदिति । ननु कार्यकालपक्षे

❁ ज्योत्स्ना ❁

दित्यर्थः । परशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वप्रवृत्तपरशास्त्रप्रवृत्तिवैयर्थ्यापादकत्वेऽनिष्टत्वाच्चिन्त्य-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

पूर्वं प्रवृत्तिरित्यर्थः सिध्यति, तस्यापि परिभाषया कोडीकारे न बाधकं, तत्रासिद्धत्वं च निमित्ताभावादप्राप्ति-
रूपमिति युगपत्प्राप्त्यभावेपि परिभाषासञ्चरत्येवेति चेत्तत्राह—स्थानिवदिति । निरवकाशेति । अयं
भावः—प्रकृतिभेदात्प्रत्ययो मिथ्यते, स्थानिभेदादादेशो मिथ्यते, आदेशभेदात्स्थानिवद्भाववाक्यं मिथ्येऽनल्वि-
धिभेदाच्च । एवञ्चोभयशब्दावयवोऽयजादेशः सर्वनामत्वेऽनल्विधौ कर्तव्ये 'तय रूपस्थानिव'दिति वाक्यं
निरवकाशमिति । एतेनोभयीत्यत्र डीप्सम्पादनेन द्वयेत्यादिसाधनेन चातिदेशप्रापितापि सावकाशेति
परास्तम् । अन्यस्यानभिधानाच्च । चेन निषेधानां बलीयस्त्वस्य सङ्ग्रहः । ननु परिभाषाविरोधादतिदेश-
वाक्योपप्लव एव नेति चेत्तत्राह—प्रत्यक्षेति । निरवकाशत्वञ्च 'दिवः कर्म चे'ति सूत्रस्थमनोरमानुरोधेन

❁ विषमपदविवृतिः ❁

अभावबोधनं सम्भवति, लुगादिनेव जातनिवृत्तेरङ्गीकारादिति भावः । ननु 'प्रथमचरमे'त्यादौ
जसीति विषयसप्तमी, तथा चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्त्याऽन्तरङ्गं बलीय इत्यस्यात्र विषयो-
स्त्येवेत्याशङ्क्याह—जसीति । तदुत्तरमेवद्विषयादिति । तथा च प्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तरमेव शी-
भावविषयसत्त्वेन तदुत्तरमेव वैकल्पिकी सर्वनामसञ्ज्ञा । नित्यसर्वनामसञ्ज्ञा तु प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-

❁ चरवर्णिनी ❁

ननुभयशब्दातिरिक्ते प्रथमशब्दादौ तव जसुत्वत्त्यनन्तरं प्रथमचरगेतिसर्वनामसञ्ज्ञेतिसर्वनामोऽ-
विहितत्वाच्छीभावो न स्यादतस्त्वयाऽपि अगत्या प्रथमचरमेतिविकल्पसञ्ज्ञायां विषयसप्तमी वक्तव्येति
नित्यविकल्पसञ्ज्ञयोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालप्राप्तिकतयाऽसिद्धं बहिरङ्गमित्यनयाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यैवसञ्ज्ञेति
वक्तुं शक्यमित्यत आह—जसतीति । तद्विषयादिति । विषयता हि—स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वे एव ।
एवञ्च प्रातिपदिकसञ्ज्ञां विना जस्विषयकसर्वनामसञ्ज्ञाया अप्राप्त्या प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालत्वं न विकल्प-
सञ्ज्ञाया इत्याशयः । अतिदेशेति । अयञ्च तयपोऽतिदेशादित्यर्थः ।

१ तयपस्थानिकस्याऽयञ्चः स्थानिवद्भावार्थमुपप्लुतस्य स्थानिवत्सूत्रस्य निरवकाशत्वमित्यर्थः । चिन्त्य-
मिदम्—उपप्लुतस्य वैयर्थ्यसम्भावनायामुपप्लवस्यैवाभावेनादोषात् । अन्यथा—निजैरित्यत्र स्थानिवदति-
देशप्रापितेन जरसादेशेनानुमानिक्याः सन्निपातपरिभाषाया बाधाज्जरसादेशापत्तिः स्यात् ।

प्रत्यक्षस्य स्थानिवद्भावस्यानुमानिक्याऽनया बाधयोगाच्च । सर्वनामसञ्ज्ञायामुक्तयुक्त्या यथोद्देशपक्षस्यैवौचित्याच्च । अत एव ‘तयादेशे उभयप्रतिषेधः, तयपो ग्रहणेन ग्रहणात् जसि विभाषा प्राप्नोती’ति स्थानिवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकम्—‘अयच्चप्रत्ययान्तर’मिति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘सर्वादीनि सर्वनामानि’तिशास्त्रस्यापि निरवकाशत्वस्य तुल्यत्वात् । बाधयोगाच्चेति । इदमपि चिन्त्यमेव, नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले विकल्पसञ्ज्ञाया अप्रवृत्त्या नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले परस्य-निमित्ताभावादप्रवृत्तिरूपं बहिरङ्गत्वमिति वदितुमते प्रत्यक्षस्थानिवदितिशास्त्रस्य ज्ञापकसिद्धत्वेनानुमानिक्या ‘असिद्धं बहिरङ्ग’मितिपरिभाषया बाधयोगादिति कथनस्यायुक्तत्वात् । अत एवेति । ‘निषेधाश्च बलीयांस’ इति न्यायेन प्रथमचरमेतिशास्त्रस्योभयत्र विभाषालेन पूर्वं निषेधमुखेन प्रवृत्त्युपपत्तये कल्पितानिषेधशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नतिरिक्तत्वेन ‘सर्वादीनी’त्यत्र सङ्कोचान्नित्यसञ्ज्ञाया अप्राप्त्या, पक्षे सर्वनामसञ्ज्ञासम्पत्तये कल्पितेन ‘विभाषा जसि सर्वनामसञ्ज्ञा भवती’ति वाक्येन ‘उभये’ इत्यादौ विकल्पेन सञ्ज्ञा प्राप्नोतीति स्वीकारादेवेत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

यौगपद्यमेवेत्याद्यर्थकासिद्धमित्यस्य निषय एवात आह—सर्वेति । उक्तेति । तासां बाध्यबाधक-भावभावेन ततः प्राक् तत्प्रवृत्त्या ततो विहितत्वेन शीसिद्धिरूपमेत्यर्थः । ‘औचित्याच्चे’ति पाठः । अत्र भाष्यसम्मतिमाह—अत एवेति । अन्तरङ्गत्वेन अनिर्वाहदेवेत्यर्थः । नन्वेवं क्षीप्सादतो

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मेतत् । अनुमानिक्या बाधयोगाच्चेति । वस्तुतोऽक्लृप्तबाधाया नित्यसञ्ज्ञाया बाधकल्पनापेक्षया क्लृप्तबाधाया वैकल्पिकसञ्ज्ञाया एव बाध उचितः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तद्रीत्यापि । ननु कार्यकालपक्षे जसुत्तरमेव नित्यसञ्ज्ञाया अपि प्राप्तिरिति युगपत्प्राप्तिरस्येवेति चेत्तत्राह—सर्वनामेति । अत एव तयादेश इति । तयबन्तत्वप्रयुक्ते आदेशे कर्तव्ये उभयशब्दावयवादेशस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

समकालमेवेति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः । अनुमानिक्यानयेति । ‘अन्तरङ्गं बलीय’ इत्यनयाऽसिद्धं बहिरङ्गमित्यनया वेत्यर्थः । नन्वस्तु यथोद्देशे नित्यपक्षिकयोर्युगपत्प्राप्त्यभावः, तत एव चान्तरङ्गं बलीय इत्यस्याप्रवृत्तिश्च, तथापि कार्यकालपक्षेऽस्येव तयोर्युगपत्प्राप्तिः, शीभावप्रवृत्तिकाल एव नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह—सर्वनामसञ्ज्ञायामिति । उक्तयुक्त्येति । सवनाम्नो विहितत्वेन शीभावसिद्धिरित्युक्तयुक्त्येत्यर्थः । यद्यपि कथञ्चिद्युगपत्प्रवृत्तिं गृहीत्वाऽन्तरङ्गं बलीय इति नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तावपि तदुत्तरं बहिरङ्ग इति पूर्वशेखरोक्तयुक्त्या सूपपादा, अन्यथान्तरङ्गं बल-वदित्यस्य विषयाभावेपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव सर्वनामसञ्ज्ञाङ्गीकारात्तन्निवृत्तिर्न स्यात् ; तथाप्यन्तरङ्गं बलवदिति न्यायेन बाधितस्य पुनरप्रवृत्तिरितिप्रामेय्येणैवम् । अत एवेति । उक्त-

१ अनुमानिक्येति । चिन्त्यमिदम्, अनया प्रधानतमविधिशिष्टाणामपि बाधस्याभ्युपेयतया-अप्रधानानामतिदशानां बाधप्रतिबन्धासम्भवात् ।

२ ननु कार्यकालपक्षे विभक्तेः प्राक्फलभावात्सर्वनामसञ्ज्ञाऽप्रवृत्तिः, विभक्त्युत्पत्तौ तु समकाल-प्राप्तिरस्येव नित्यविकल्पसञ्ज्ञयोरित्यत आह—यथोद्देशेति । सर्वनाम्नो विहितस्य जसः शीत्यादिपूर्वोक्तार्थे सर्वनाम्नो विहितत्वस्य सिद्धये पूर्वं सर्वनामसञ्ज्ञाऽऽवश्यकीति यथोद्देशपक्ष आख्य इत्याशयः । चिन्त्य-मेतत्—तदाधमिन्नसर्वनाम्नः परसेत्याद्यर्थेन सिद्धेर्विहितविशेषणस्यानौचित्येन कार्यकालपक्षाश्रयणे बाधका-भावात्समकालप्राप्तेः सुलभत्वात् । ३ अत एव—विकल्पस्य प्रागेव प्राप्तेरेव, अन्तरङ्गनित्यसञ्ज्ञाया विकल्पस्य बहिरङ्गस्य बाधाभावादेव वा ।

सूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्ये प्रत्याख्यातं, न त्वन्तरङ्गन्यायबलेन । 'उभयी'त्यत्र डीप्त् 'टिड्ढे'ति-
सूत्रे मात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारात्प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धः । 'अत' इत्यनुवृत्त्या च
'कती'त्यादौ नातिप्रसङ्गः । तयग्रहणन्तु सूत्रेऽवयुत्यानुवादः । द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायज-
न्तस्य जसःशीविषयेऽनभिधानमेव, पुंस्वेव वाऽनभिधानमिति तदाशय इति वेदन्ति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अवयुत्यानुवाद इति । पृथक्कृत्यैकदेशानुवाद इत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वम्—'धातोर्द्वये प्रत्ययाः
सुपस्तिङ्श्च' इति भाष्ये 'द्वये' इति प्रयोगदर्शनेन—द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजन्तस्थानभिधानकथनं
साहसमात्रमेव, तयादेशकल्पे विकल्पप्रवृत्त्या द्वये द्वया इति रूपद्वयं भवति, 'अयच्
प्रत्ययान्तर'मिति कल्पे तु सर्वनामत्वाप्राप्त्या—'द्वया' इत्येवेति फलभेदस्तु न शङ्क्यः,
आदेशकल्पे 'तयादेशे उभयप्रतिषेध' इति वार्तिकेन तयपः स्थानिवत्त्वनिषेधात्, 'अयच् प्रत्य-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्याशयमाह—उभयीति । मात्रेति । 'प्रमाणे इति सूत्रस्य'त्यादिः । नन्वेवमितिप्रसङ्गोऽत आह—
अत इति । ननु तयवृत्त्या पाणिन्यसम्मतमिदमत आह—तयविति ।

नन्वेवमप्यन्यत्र दोष एवात आह—द्वित्रीति । लक्ष्याभावादाह—पुंस्वेवेति । तदाशयः=प्रत्याख्यानपर-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सूत्रे=टिड्ढेति सूत्रे । अवयुत्या=अवयवेनैकदेशेन तयग्रूपेण, अनुवादः—अर्थात्प्रत्याहार-
ग्रहणस्येत्यर्थः । 'अवयुत्यानुवाद' इति पाठे—अवयुतेः=प्रत्याहारैकदेशस्यानुवाद इति षष्ठीसमाप्तः ।
नन्वयचः प्रत्ययान्तरत्वे द्वये द्वया इति तयवन्तत्त्वप्रयुक्ता जसि विभाषा न प्राप्नोतीत्यत
आह—द्वित्रिप्रकृतिकेति । अनभिधानमेवेति । इदं 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' इत्यत्र

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । अत एव वार्तिकमते 'उभयी'ति डीपि कर्तव्ये तत्प्रतिषेधो न, शीभाव
एव तद्विधानात् । अत एव भाष्ये 'यदि प्रत्ययान्तरम्, 'उभयी'त्यत्रेकारो न प्राप्नोतीति शङ्कितम्,
ननु यदि स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यादि । अनभिधानमेवेति । इदं 'द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्जे'ति तयग्रह-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

युक्त्या नित्यसञ्ज्ञायाः वैकल्पिकसञ्ज्ञया बाधायोगादेवेत्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । 'न षट्स्वस्वा-
दिभ्य' इति निषेधोपि बोध्यः । नन्वेवं प्रत्याहाराश्रयणे टिड्ढेति सूत्रे तयग्रहणं व्यर्थमित्या-
शङ्क्याह—तयग्रहणन्तिविति । अवयुत्या=अवयवेनैकदेशेन, अवयुत्येति ल्यवन्तं वेति । 'अवयु-
त्यानुवाद' इति पाठे त्ववयुतेः प्रत्याहारैकदेशस्यानुवाद इति षष्ठीसमाप्तः । ननु स्थानिवदित्यतिदेश-
प्रापिताया निरवकाशत्वाच्चेत्युक्तम्, 'द्वये' इत्यादौ सावकशत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—अनभिधानमेवेति ।

चिन्त्यमेतत्—उपायस्योपायान्तरादूपकतया भाष्यकृदुक्तस्यापि युक्तत्वात् । 'जसि विभाषा प्राप्नोती'-
भाष्यस्य पूर्वपक्षग्रन्थस्तु—नित्यसञ्ज्ञाया अन्तरङ्गत्वमनुद्धा परत्वादिकल्प एव स्यादिति बुद्ध्या च प्रवृत्त
इति न तद्विरोध आपादनीयः ।

१ अनभिधानमिति । 'अयच्प्रत्ययान्तर'मिति भाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः । अन्यथा तयप्स्यानिका-
यच्प्रत्ययस्वीकारे 'द्वये'द्वया इति रूपम्, 'अयच्प्रत्ययान्तर'मिति पक्षे तु 'द्वया'इत्येवेति फलभेदापत्तिः
स्पष्टेवेत्याशयः । चिन्त्यमिदं—'धातोर्द्वये प्रत्यया'इति कर्तृकर्मणोः कर्तातिसूत्रस्याभाष्यप्रयोगादनभिधानस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । 'अयच्प्रत्ययान्तर'मिति भाष्यन्तु—'उभाडुदासो नित्य'मित्यनेनायच्प्रत्ययान्तरं विधीयते
इत्यर्थेकं, न तु 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्जे'त्यनेनायच्प्रत्ययान्तरमित्यर्थेकमिति न फलभेदशङ्कापीति प्राहुः ।

केचित्तु 'द्वये'इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं मत्वा भाष्यविरोधं परिहरन्ति, तन्मुपैव, विभक्तिप्रतिरूपकत्वे
मानाभावात् । अन्येतु 'द्वये' इति सप्तम्यन्तं, तथाच द्वये=आख्यातप्रातिपदिकार्थविषये इत्यर्थे इत्याहुः ।

२ मान्यास्तु—प्राचीनमतमेवात्र ज्यायः, तथाहि—यदुक्तमभावबोधकतयेति, तत्र युक्तं,

तथापीहेति । ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण’मिति ‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञाया’
मिति च तदन्तविधिद्वयेन उतरान्तान्तेत्याद्यर्थे परमकतरस्य, व्यपदेशिवद्भावेन कतरस्य

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यान्तर मिति कल्पे च प्रथमरमेतिविकल्पसञ्ज्ञाया अप्राप्ता ‘उभये’ इत्येकमेव रूपमित्यारम्भप्रत्या-
ख्यानयोर्वैषम्याभावेनाऽनभिधाने मानाभावात् ।

वस्तुतस्त्वत्रादेशकल्पे ‘तयादेशे उभयप्रतिषेध’ इति वार्तिककरणादौरेवेणायच्च प्रत्ययान्तर-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्याशयः । नचैवं महिडो डस्येव चस्य समुदायानुबन्धत्वेनाऽयचोऽनुबन्धत्वात्कथञ्चित्कार्यमिति वाच्यं,
‘तस्यस्थमिपा’मित्यादितज्ज्ञापकस्य विशेषापक्षत्वेन तत्र तथाङ्गीकारेप्यत्र तथाङ्गीकारे मानाभावादिति
केचित् । वस्तुतस्तु प्रत्याहारघटकचकाराऽन्यचस्य तद्विधौ सत्त्वेन दृष्टान्तवैषम्येण शङ्कैवायुक्तिरिति बोध्यम् ।

एकस्तदन्तविधिमूलमिमत इति प्राचामुक्तिनिरासायाह—प्रत्ययेति । तत्र निषेधाप्रसक्तौ, प्राचां मतेनव

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तयग्रहणस्याकरणप्रौढ्या । वस्तुतस्तुभशब्दप्रकृतिकोऽयजेव प्रत्ययान्तरम्,—‘उभादुदात्त’इत्यत्र तयस्ये-
त्यस्याननुवृत्तेः, ननु द्वित्रिप्रकृतिकोऽपि, तत्र तयग्रहणस्य सत्त्वात् । अत एव ‘कर्तृकर्मणो’रितिसेत्र

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

णस्याकरणप्रौढ्या, वस्तुतस्तुभशब्दप्रकृतिक एवायच्च प्रत्ययान्तरान्तरं तयस्येत्यनुवृत्तेः, द्वित्रिप्रकृतिकस्तु तयस्या-
निक एव न तु प्रत्ययान्तरमिति पाठकाः । एतन्मतश्रद्धालवोऽन्ये त्वत्र ह्ययच्चप्रत्ययान्तरमिति भाष्यं यथाश्रुतं
युज्यते, असति बाधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । त्वया तूभशब्दप्रकृति-
कोऽयजिति व्याख्येयमिति तद्वद्भाष्यं स्यात् । भाष्ये तत्र च द्वितये इत्येव पाठ इति वदन्ति । इदञ्च ‘नेवति-
विभाष्य’त्यारम्भे प्रत्ययान्तरत्वेन समाधानमावश्यकमिति स्पष्टमेव, तत्प्रत्याख्यानं त्वन्तरङ्गप्रथमादिसाहचर्या-
दिधिमुखेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तिमूलोक्तरीत्या न्याय्यैवेति बोध्यम् । तदन्तविधि-
द्वयेनेति । यद्यप्येकेनापि तदन्तविधिना प्रयोजनलाभात्पाठः सार्थकस्तथापि सत्येकस्मिन्तदन्तविधा

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वस्तुतो नेदं युक्तम्, अनभिधाने प्रमाणाभावात् । ‘धातोश्च द्वये प्रत्ययास्तिष्ठः कृतश्चे’तिभाष्यप्रयोगाच्च ।

अन्ये तु सर्वनामसञ्ज्ञायां कार्यकालपक्ष एव । तत्पक्षे च सञ्ज्ञायाः कार्यनिमित्तनिमित्तकत्वम्,
अत एव ‘पूर्वपरै’त्यादि चरितार्थम्, अन्यथा पूर्वं नित्यसर्वनामसञ्ज्ञायां तत एव नित्यशीभाव-
तत्किल—प्राप्तविभाषामिप्रायेणैव, यदि पूर्वेण नित्यसञ्ज्ञा न स्यात्तर्हि अनेनाऽभावो बोधयितुं न शक्यते,
यदि च नित्यसञ्ज्ञाया बाधस्तथापि पूर्वेणाप्राप्त्याऽनेनाभावो बोधयितुं न शक्यते इति । युगपत्प्राप्त्यभावा-
दित्यपि न युक्तं, ‘सुदृश्यास्य’इत्यादाविको यणचीत्यस्यानचिचेत्येषश्चया पूर्वप्राप्तिकस्वरूपं लौकिकमन्तरङ्गत्वं
यथा, तथैवात्रापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालिकनित्यसञ्ज्ञाप्राप्तिकाले तदप्राप्तेः लौकिकमन्तरङ्गत्वं नित्य-
सञ्ज्ञाया’इत्येवामिमेतमिति निरुक्तदोषाभावात् । निरवकाशत्वादित्यपि न युक्तम्, अन्तरङ्गत्वाज्ञित्य-
सञ्ज्ञाया बाधादुपप्लवस्यैवाभावात्, अन्यथा ‘श्रीश’इत्यादौ व्यक्तिपक्षे ‘इको यणची’त्यस्योपप्लुतस्य निरव-
काशत्वात्पर्यायतापत्तिः । किञ्च—आनुमानिकेत्येवमपि न युक्तं, निरुक्तलौकिकान्तरङ्गत्वप्रयुक्तबलवत्त्वस्य लोक-
सिद्धतया तस्यानुमानिकत्वाभावात् । यथोद्देशपक्षे इत्यपि न युक्तं, ‘जसः शी’त्यादेस्तदाद्यभिन्नसर्वनाम्नः
परस्य जसःशीत्याद्यर्थस्यैव युक्ततया विहितविशेषणाभावेन कार्यकालपक्षेऽपि दोषाभावात् । अतएव पद-
संस्कारपक्षे विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं सर्वनामसञ्ज्ञायामपि न दोषः । उपायस्योपायान्तरादूपकतया च—
नत्वन्तरङ्गन्यायबलेनेत्यप्ययुक्तम् । ‘धातोर्द्वये’इति भाष्यप्रयोगाच्च नानभिधानोक्तियुक्तेति प्राहुः ।
विस्तरस्त्वमपि तामहचरणकृत—त्रिपुरसुन्दर्यां मत्कृतायामभिनवराजलक्ष्म्याञ्चानुसन्धेयः ।

च सञ्ज्ञा सिद्धेति भावः । तत्र मानमाह—केवलयोरिति । प्रयोजनाभावात्—फला-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मिति कल्पोभगवताऽऽस्थितः ।

'उभयी'त्यत्रेव 'द्वयी'त्यत्रापि ङीबभवत्येव । 'द्वित्रिभ्यां तयस्ये'त्यत्र तयग्रहणमकृत्वा 'द्वित्रिभ्या'-मिति विकल्पेनायच्चप्रत्ययस्यैव विधातुं शक्यत्वात् । तथा चाऽयच्चप्रत्ययान्तरमिति भाष्यकल्पे—द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे तयस्येति पदं न कर्त्तव्यं भवति, एवं 'टिड्ढे'ति सूत्रेऽयजिति प्रत्याहाराश्रयणेन तत्रत्यं तयग्रहणमपि न कर्त्तव्यं भवति । एवं—प्रथमचरमेति सूत्रे 'तयादेशे उभय-प्रतिषेध' इति वार्तिकञ्च न कर्त्तव्यं भवतीति महदेव लाघवम् । द्वयीत्यत्र ङीबन भवतीति तु वक्तुमशक्यं, 'द्वयं द्वयी'ति कोशविरोधादिति दिक् ।

सञ्ज्ञासिद्धेति भाव इति । वस्तुतस्तु अत्रत्यशेखरो मूलञ्चैतदुभयमपि चिन्त्यमेव, साक्षा-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

'धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते । तिङः कृतश्चे'तिद्वयशब्दाजसः शी प्रयुक्तः, स्वयमपि तथैवानूदिष्यते । यदि तु चाकर्मण्यव्याकरणे द्वयशब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञा विधानात्, 'व्यर्था द्वयेषा'मिति माघप्रयोगाच्चोक्तप्रयोगे नित्यं शीभाव इत्युच्यते तर्ह्यनभिधानं कुत्रत्यम् ? त्रिशब्दविषयश्चेत्प्रमाणाभावः, उक्तमाघप्रयोगस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्याकरणान्तरेण साधुलव्यवस्थापनस्य सर्वनामसञ्ज्ञाप्रकरणे कौस्तुभे दूषितत्वाच्चेति दिक् । नन्वदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शीविधाने केवलयोरपि

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम् । न चास्मिन्पक्षे सर्वनाम्नो विहितत्वाभावेनोभय इत्यादौ शीभावानापत्तिः, विहितविशेषणताया अनाश्रयणात्, 'अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य प्रत्यासत्त्या तत्पर्याप्ताङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्य जसःशी'त्यादिरूपेण वाक्यार्थबोधाङ्गीकारेण विहितविशेषणफलसिद्धेः । 'नान्तरङ्गं बलीय इत्यस्यात्र विषय' इत्याद्ययुक्तम्, तदप्रवृत्तावपि नित्यसर्वनामसञ्ज्ञायाः पूर्वप्रवृत्तिस्वीकारेण 'तयादेशे उभयप्रतिषेध' इति वार्तिकवैयर्थ्यात् । 'पूर्वपरेत्यादि तु पक्षे तदभावमात्रबोधक'मित्याद्यप्ययुक्तम्, प्रथमादिशब्दविषयकाप्राप्तविभाषायामगतेः । प्रथमादिशब्दे सर्वनामसञ्ज्ञाविकल्पसामर्थ्येन चास्मदुक्तार्थकल्पनैव ज्यायसी । 'तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्ये'त्याद्यप्ययुक्तम्, कार्यकालपक्षाश्रयणेनैवोपपत्तौ पूर्वादिषु जाततन्निवृत्तिकल्पनाया अयुक्तत्वात् । सञ्ज्ञाविषये निषेधविषये वाऽक्लृप्तस्य 'उपसज्जनिष्यमाण'न्यायस्य पूर्वादिष्वाश्रयणमप्यगतिकगतिः । उभयशब्दे तु नोपसज्जनिष्यमाणन्यायावकाशः, द्वितीये इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् । एवं 'जसीत्यस्य विषयसप्तमील'मप्यगतिकगतिः । तथा च नित्यविकल्पयोः सञ्ज्ञयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावात्परत्वाद्विकल्पे प्राप्ते 'तयादेश' इति वार्तिकं प्रवृत्तम् । वस्तुतस्तु जसि विकल्पविषयेऽपि अकजाबुदात्तत्वात् नित्यसञ्ज्ञा प्रवर्तते एव । शीभावः परं वैकल्पिकीं सञ्ज्ञामाश्रित्य प्रवर्तते, न नित्यम्; अन्यथा विकल्पवैयर्थ्यापत्तेः । नित्यविकल्पयो-

१ किञ्च तदादिरूपं विशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेरेव 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे' इति निषेधिका, अत एव 'कृतद्धिते'त्यत्रार्थवन्तं विशेष्यमादाय तदन्तविधिर्भवत्येव, एवञ्चात्र 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययादीना'मिति भाष्यबलेन शब्दरूपं विशेष्यमध्याहृत्य तदन्तविधौ तन्निषेधाभावाद्यं शेखरश्चिन्त्यएवेति परे ।

फलाभावादिति । अकचु न फलं, वृत्त्येकदेशे कुत्साद्यनग्वयाए, प्रातिपदिकार्थगतकुत्सादावेव च तत्प्रवृत्तेः ।

भावादित्यर्थः । अदन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्येव ‘जसः शी’त्यादेर्यादिति भावः ।

ननु डतरग्रहणेनैव सिद्धेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आह—अन्यतरेति ।
कियत्तद्वय एव तयोर्विधानादिति भावः । अपुरीति । पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थः ।
तद्धनयन्स्त्रियामुदाहरति—अन्तरायामिति ।

‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायाश्च प्रयुज्यते ॥’ इति केचित् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सर्वनामसञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य सर्वादिपदे सत्त्वेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्ति-
विषयताप्रयोजकत्वस्य तत्राभावेन, सर्वादिगणान्तर्गतडतरडतमेत्यत्र प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयो-
जकत्वस्य सत्त्वेऽपि सर्वनामसञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य साक्षादभावेन ‘साक्षात्-
सञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितप्रत्ययमात्रवृत्त्युद्देश्यताप्रयोजकं पदं तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोज-
कत्वे’त्यर्थिकायाः ‘सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणज्ञासौ’ति परिभाषायाः प्रकृते प्राप्यभावात् ।

सर्वनाम्नो विहितस्येति । अत्रापि पूर्ववत्सर्वनामामिन्नं यददन्तमङ्गं तस्मात्परत्येत्यर्थो
बोद्धव्यः । विशेष्यत्वे नेति । विशेष्यताप्रयोजकत्वे नेत्यर्थः । तथा च पूःपदप्रयोज्यविशेष्यता-
निरूपितप्रकारताप्रयोजकेतरस्यैवान्तरशब्दस्य ‘अन्तरं बहिर्योगे’ इति गणसूत्रे ग्रहणमिति भावः ।

अन्ये तु अपुरीत्यस्य—पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेतिव्याख्यानमिति—छीलविशिष्टपूःशब्दार्थनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकेतरान्तरशब्दस्य ‘अन्तरं बहिर्योगोपे’ति गणसूत्रे ग्रहणमिति
‘अन्तरायां नगर्या’मित्यादिसिद्धिः ।

परे तु—उपस्थितं पूःशब्दं विहायानुपस्थितपूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे मानाभाव इत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदभावे हेतुमाह—अदेति । अदन्तादिति पाठः । प्राचां मतेनाह—अदन्तादिति । पूःशब्दस्य=तदर्थस्य ।
अत एवान्तरायां नगर्यामित्यपि सिद्धम् । केचित्—दीक्षितशास्त्रिदण्ड्यादयः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं सम्भवलेवेत्यत आह—सर्वनाम्नो विहितस्येत्येवेति । अत्र हेतुः प्रागेवोक्तः ।

वस्तुतः ‘प्रयोजनाभावा’दित्यस्य—सञ्ज्ञायाः प्रयोजकत्वस्य सर्वार्थवाचकत्वस्वरूपस्याभावादित्यर्थः ।
एवञ्चास्मदुक्तरीत्या विशेषणाभावपक्षे प्रयोजनलाभेऽपि तदन्तविधिरावश्यक इति बोध्यम् । इति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विधायकशालाभेदेन भेदाच्च विरोधः । तथा च ‘तथादेश’ इति वार्तिकोत्थितिः । ‘स्थानिवद-
तिदेशप्राप्तिताया’ इत्यप्युक्तं, द्वयशब्दे चारिताध्यात्, तदनभिधानस्य निरस्तत्वात् । ‘प्रत्यक्षस्ये-
त्याद्यप्युक्तम् । ‘पचावेद’मित्यादौ पूर्वान्तवद्भावेन लोडुत्तमलायाश्चित्य प्रवर्तमानस्यैत्वादरेन्त-
रङ्गपरिभाषया बाधदर्शनात् । ‘स्योन’इत्यादौ स्वसमकालप्राप्तिकस्यापि स्थानिवद्भावेनाङ्गलमाश्रित्य
प्रवर्तमानस्य गुणस्यान्तरङ्गपरिभाषावलेन यणा बाधदर्शनाच्चेति । एकदेशविकृतन्यायस्य लौकिक-
त्वेऽपि स्थानिवदतिदेशस्य प्रत्यक्षत्वादित्याहुः । तद्धनयनयन्निति । पूःशब्दार्थमात्रविवक्षायां
लिङ्गान्तरेप्युदाहरणसम्भवात् स्त्रियामेवोदाहरणोपन्यासो व्यर्थः स्यादिति भावः । एकोन्यार्थे इति ।
—कस्य चिदभियुक्तस्य वचनं न तु कोशः । तेनैकदिगित्यत्रैकशब्दः समानार्थः । तेन तद्योगे
‘तुल्यार्थे’रिति तृतीया । एका मातेत्यत्र साधारणार्थः ।

नन्ववधिनियमो व्यवस्थेत्युक्तम्, तस्य पूर्वादिशब्दार्थत्वाभावात् । देशवाचिनः सर्व-
नामत्वानापत्तेश्च, न हि काशी प्रयागादेव पूर्वा न ग्रामान्तरादित्यवधेर्नियमोस्तीत्याशङ्काह—

केवले=असहाये । तत्र सङ्ख्याऽन्यार्थासहायवाची'णान्ता षट्' 'बहुषु बहुवचनम्' 'एकादाकिनिचे'त्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टमुक्तः । 'एको गोत्रे' इति सूत्रशेषे भाष्ये प्रथमार्थोऽपि उक्तः । साधारणसमानार्थयोः सङ्ख्यावाचिन एवार्थतः पर्यवसानम्, यथा—'तेनैकदिक्', 'चैत्रमैत्रयोरेका माते'त्यादौ । 'सर्वस्य द्वे' इतिसूत्रे 'एकै-कश' इति भाष्यमुपादाय—'केचिदाहुरल्पाथोऽप्येकशब्दोऽस्ती'ति वदता कैयटेन केचिदि-त्युक्त्या तदर्थकाभावो ध्वनित एव, एवञ्च प्रधानार्थे न दृढं मानम् ।

'स्वाभिधेयापेक्षावधी'ति समस्तः पाठः । नियमेनावधिसापेक्षेऽर्थे वर्तमान-पूर्वादीनामित्यर्थः । दक्षिणा गाथका इति । उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वादत्र व्यवस्थाऽस्ती-त्याग्रहे तु—'उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त' इति प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न दृढं मानमिति । चिन्त्यमिदम्—अर्थनिर्णयस्य कोशाद्यधीनत्वेन अर्थनिर्णायके शब्दशास्त्रे-महाभाष्ये—मुख्यार्थकैकशब्दादर्शनेनैव प्रधानेऽर्थे न दृढं मानमिति कथनस्य साहसमात्रत्वात्, 'एके मुख्यान्यकेवला' इति कोशस्य तत्रार्थे मानत्वाच्च । 'नेत्येके ऽपेहिं दृश्यते' इति वार्तिके मुख्यार्थकैकशब्दस्य, 'समो वा लोपमेके' इति भाष्ये मुख्यार्थकैकशब्दस्य दर्शनाच्च । [एकवीरादौ तथोपलब्धेश्च] शब्दार्थनिर्णयस्य लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चेति दिक् ।

अवधिसापेक्षेऽर्थे इति । अवध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नवाचकत्वमेव व्यवस्था-वाचकत्वम् । यद्धर्मावच्छिन्नज्ञानोत्तरमवधिविशेषविषयिणी जिज्ञासा नियमेनोदेति तद्धर्मावच्छिन्न-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र=अष्टानां मध्ये । अन्यार्थेति तत्पुरुषः । यथाक्रममाह—णान्तेति । भाष्ये इति । जातावेकवचनम् । एवम् अग्रे—उक्त इत्यादावपि । उक्तक्रमेणाह—साधेति । अर्थेन कर्मधारयः । तयोरेकशब्दत्वादाह—अर्थत इति । अथ सार्वविभक्तिकस्तसिः । उदाहरति क्रमेण—यथेति । केचिदिति सूचितारुचिमाह—सर्वस्येति । प्रकाशशास्त्र्याद्युक्तव्यस्तपाठासाङ्गत्यायाह—स्वाभीति । 'व्यवस्थाया'मिति विषयसप्तमीत्याह—नियमेनेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

केचिदिति । गणरत्नमहोदधिकारास्त्वेकः सङ्ख्यासहाययोरित्यर्थद्वयमेवाहुः । न दृढं मानमिति । वस्तुतो सहायत्वं द्विविधं,—कचित्स्वदोषप्रयोज्यतरानपेक्षितत्वरूपं, यथैकाकिमिः क्षुद्रकैर्जितमिति, क्वचिद्वस्तुत्कर्षप्रयोज्यानपेक्षितेतरकत्वरूपं, तत्र द्वितीयार्थमादायैकशब्दस्य प्रधानार्थकत्वम् । यथै-कवीरः पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्तिर्मया—सार्द्धं वरितास्याजमीढेत्यादौ(?) तदनुभवादिति युक्त-मुत्पश्यामः । मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वादिति । इदञ्च हैमवतवर्षस्थितिमपेक्ष्योक्तम्, अन्यथा

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नियमेनावधिसापेक्ष इति । उत्तरे इति । नियमेनापेक्ष्यमाणोऽपि पूर्वपक्षो नावधिरिति भावः ।

१ स्वाभिधेयेति । स्वस्य=पूर्वादिशब्दस्याभिधेयो योऽर्थस्तेन—अपेक्ष्यते—स्वाकाङ्क्षाशान्तये नियमेन जिज्ञास्यते—इत्यपेक्षः, [कर्मणि घञ्] स चासावधिरञ्च—स्वाभिधेयापेक्षावधिः, तस्य नियमः=निय-मेनोपशान्तिरित्युक्तार्थः । तत्र विंशध्वीभूतस्यावधेरुपशान्तेरसम्भवात्तद्विशेषणीभूताया ज्ञानविषयेच्छाया एवोपशान्तिग्राह्या, 'संयोगविप्रयोगौ सति विशेष्ये बोधे विशेषणमुपसङ्गमनः' इति न्यायात् । [विप्रयोगः=अभावः, प्रकृते उपशान्तिरूपः ।] 'व्यवस्थाया'मिति सप्तम्यर्थो वर्तमानत्वं, तच्च स्वप्रतियोगि-जिज्ञासाविषयीभूतपूर्वत्वादिरूपावच्छिन्नबोधकत्वम् । एवञ्च अवध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षपूर्वत्वादिरूपावच्छिन्न-बोधजनकपूर्वादिशब्दानां सर्वनामसम्बन्धेति फलितोऽर्थः ।

उत्तराः कुरव इति । सुमेर्ववधिकपरदेश[त्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुषु उत्तरशब्दः—
शब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वर्तते इति व्यवस्थाविषयत्वं बोद्धव्यम् । दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां
मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितदेश — तात्कालिकसूर्यसंमुख-

अभिनव-चन्द्रिका

वाचकत्वमिति यावत् । मध्याह्नसूर्यसंयोगीति । वस्तुतो नेदं दिग्वाचकपूर्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तम्,
एवं सति दाक्षिणात्यानाम्—‘उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा त्रिराप उपस्पृशेत्’ इत्यादिविधीनाङ्कुर-
मशक्यत्वमेव स्यात्, तदृष्टया सर्वासामेव दाक्षिणादिकत्वात् । एवं—पाश्चात्यानां—‘दाक्षिणाभिमुखः
सञ्चरन्नादिविधिं कुर्यादित्यादि विधीनां कर्तुमशक्यत्वमेव स्यादिति देशवाचकपूर्वादिपदानां
यत्प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तन्तर्दिग्वाचकानां बोध्यम्, एवं दिग्वाचकपूर्वादिपदानां यत्प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं
मूले तद्देशवाचिनां बोध्यमिति दिक् ।

चिदस्थिमाला

अत एवाह—सुमेर्विति । लक्ष्येष्वप्येवं तदाह—दिग्वाचकेति । सन्नीति । तयोः सन्निहितदेशावित्यर्थः ।
तदिति । मध्याह्ने इत्यर्थः । तदिति । सूर्येत्यर्थः । उदयाचलपर्यन्तादिरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकाह-

विषमपदविवृतिः

केचित्त्ववधिलमेतद्व्यावर्यं दुर्वचम्, स्मिनादेशाऽभावस्तु ‘पूर्वादिभ्य’ इति विकल्पात्, पक्षे तु स
इष्यत एव, तस्माद्दाक्षिणा गायका इत्येव प्रत्युदाहरणमित्याहुः । ननु कुरुषूत्तरशब्दस्य केवलरूढले
व्यवस्थाभावादेव सञ्ज्ञाया अभावादसञ्ज्ञायामिति व्यर्थमित्याशङ्क्य योगरूढिमाश्रित्य समाधत्ते—
सुमेर्ववधिकेति । ‘तात्कालिके’ति पाठः ।

१. सङ्केतसम्बन्धेनोत्तरपदवाचः—उत्तरपदशक्यः, तत्र च कुरुसङ्केत इति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तता
स्पष्टैव । तत्र परिचयार्थेवोपलक्षणीभूतं रूपं दर्शयति—सुमेर्ववधिकेति । इदञ्च रूपं न प्रवृत्तिनिमित्तं,
किन्तूपलक्षणमात्रम् । भारतवर्षावधिकेति च तदर्थः । अन्यथा ‘सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुस्तरतःस्थित’-
इत्यभियुक्तोक्तेः सर्वत्र सुमेर्ववधिकपरत्वस्य सम्भवात्सर्वेष्वेव वर्षेषु उत्तरकुरुत्वव्यवहारपत्तिः ।

पूर्वादिशब्दा हि द्विविधाः—दिग्वाचकाः, देशवाचकाश्च, तत्र तयोर्भेदं दर्शयति—दिग्वाचकेति ।
अत्रापि—सङ्केतसम्बन्धेन तत्पदवानेव उत्तरपदशक्यः, मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलत्वादिकन्तुप-
लक्षणं परिचयार्थेवेति श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिण उमानाथपण्डिताः ।

तदयमत्र निर्गलितोऽर्थः—पूर्वदिक्त्वादिकं मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकमेकमेव सर्वत्र, पूर्वदेशत्वादि
कन्तु तत्तत्पुरुषव्यक्त्यवधिकं भिन्नं भिन्नमिति ।

परे तु—विपरीतमेव दिग्देशवाचकपूर्वादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमत्र भट्टैरभिहितं, वस्तुतः ‘पूर्वस्यां
दिशि वाराणसी’त्युक्तौ—‘कस्मात्पूर्वस्यां दिशि ? प्रयागाच्चित्रकूटादेर्वे’ति आकाङ्क्षोदयस्य सार्वत्रिकतया
पूर्वदिक्त्वादेरेव तत्तद्व्यक्त्यवधिकत्वं, ‘पूर्वदेशीयोऽयमित्युक्तौ तु ‘कस्मान्पूर्वदेशीय’ इत्याकाङ्क्षया अनुदयाच्च
पूर्वदेशत्वादिकमेव मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकं सर्वत्रैकमेव । शेखरोक्तन्तु न युक्तम्, अन्यथा
दिग्वाचकपूर्वादिप्रवृत्तिनिमित्तस्य सर्वत्रैक्येन दाक्षिणात्यानां पूर्वादिव्यवहारविलोपापत्तिः स्यात् । अस्मा-
कन्तु तत्तत्पुरुषभेदेन पूर्वदिक्त्वादिकं भिन्नं भिन्नं, न तु मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकमेकमेवेति नोक्तदोषः ।

तदेवं स्वरसायत्र दिशि सुमेरुस्तरत्वमुत्तरत्वमिति बोध्यम् । नन्वेवं ‘सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुस्तरतः’
इति विरुध्यते इति चेन्न, यथाऽस्माकं य उदयाचलः स एवास्मद्विरुद्धदिग्वर्तिनामस्ताचल इत्यनुभवसिद्धं,
तथैव दाक्षिणोत्तरयोरपि वैपरीत्यमूहमिति प्राहुः ।

भट्टानुसारिणस्तु—मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयास्ताचलसंनिहितदेशाद्युपाध्यवच्छिन्नत्वस्य
तत्तत्पुरुषावधिकोदयास्ताचलसन्निहितत्वदिश्व स्वरसतो दिग्देशधर्मत्वस्य प्रतीयमानतया भट्टोक्तमेव सम्यक्,
‘काश्याः प्रयागः पश्चिमः’ ‘काश्याः पाटलिपुत्रं पूर्व’मित्यादौ तु पूर्वादिशब्दा देशवाचका एव, न दिग्वा-
चका इत्याहुः ।

यावदेश-तात्कालिकतत्पृष्ठस्थयावदेश-रूपोपाधिप्रिशिष्टदिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरिति-उपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येव, मद्ब्रूयाहे सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् ।

देशवृत्तीनां-तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः ।

‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमद्ध्येऽन्तरात्मनि च ॥’

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

त्वादिति भावः । सन्निहितत्वादीति । एतेन ‘दक्षिणपूर्वैत्यत्र पुनर्वत्वं न प्राप्नोति, समानायामाकृतावभाषितपुंस्कत्वात्, आकृत्यन्तरे चैतो तथा,—दक्षिणा पूर्वति दिक्शब्दौ, दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । एवं तर्हि ‘सर्वनाम्न’ इति पुनर्वत्त्वमिति—‘दिङ्नामे’ति मन्त्रस्यभाष्यविरोधो निरस्तः । एवञ्च पूर्वादिशब्द-रेकस्या एव दिशः उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम् । उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं, तत्प्रान्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च । रामायणे किष्किन्धायां सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैव दिग्बिभागस्योक्तेः । पृथ्वीमध्यन्तु मध्याह्नसूर्यसंयोगि-देश इति बोध्यं, तदाह—इत्यन्यत्रेति । शब्दरत्नादावित्यर्थः । व्यवच्छेद्यमार्थयाप्र सिद्धाप्रसिद्धसाधारण-माह—अन्तरमिति । ननु त्रिसूत्रीप्रत्याख्यानपक्षे शीवदकचत्वारवि वैकल्पिकाविष्टौ त्रिसूत्र्या न स्याता-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

‘सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुस्तरतः स्थित’ इतिवचनात्तत्तद्वर्षस्थितसूर्यावधिकसुमेरोरुत्तरत्वावश्यम्भावा-स्तुमेरोरुदयगिरिस्तात्सूर्यसम्मुखीनस्य तत्रौचित्याच्चोक्तोपाधीनामप्यनियमः स्यात् । एवञ्च दिग्वाचक-पूर्वादिशब्देषूक्तानियमनिरासाय रुढिरभ्युपगन्तव्येत्येतावदिह रहस्यम् । देशवाचिनां तु उक्ता-नियमे इष्टापत्त्या विशेष इत्याह—देशवृत्तीनान्विति । तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादि-प्रवृत्तिनिमित्तावधारणगर्भः समासः,—तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तमिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रत्ययग्रहणामेवेन ‘सञ्ज्ञाविधा’वितिनिषेधाप्राप्त्या ‘प्रयोजनं सर्वनामे’ति बोधिततदन्तविधिस्वीकारे बाध-काभाव इति भावः । सन्निहितत्वादीति । दिग्देशवृत्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव भाषितपुंस्कत्वाभावो भाष्योक्तः सङ्गच्छते । [आर्यायां—] चेन सदृशः, स्थानेन्तरतम इति यथा ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तत्तदवधिकेति । यन्निरूपितदेशस्य पूर्वत्वादि तदवधिकेत्यर्थः । अपरशब्दो रूढो, न नञ्समासः । परापरशब्दयोः समानार्थत्वात् । अन्तरमवकाशावधीति । अवकाशे यथा—अन्तरे देहि । अवधौ—मासान्तरे देयम्, परिधाने- अन्तरे शाटकाः । अन्तर्द्धौ—घनान्तरितः सूर्यः । भेदे-उदरमन्तरं कुरुते,

यत्तु पर्वतीयाः—मध्याह्नस्य देशभेदेन भेदादाक्षिणालानां ‘प्राङ्मुखस्त्रिवार’ मित्यादिविध्यनुष्ठाना-नुपपत्तिं परिजह्नुस्तत्र युक्तम्, यत्र केन्द्रे मध्याह्ने सूर्यसंयोगस्तस्य केन्द्रस्यैक्येन तत्पृष्ठदेशादेरपि तथैव केन्द्रवशादैक्येन दाक्षिणालानां पूर्वदिगभिमुखमनुष्ठेयकार्याणां स्वदेशेऽननुष्ठानापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् । एवञ्च भट्टोक्तो दिग्देशवाचिपूर्वादिप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनप्रकारो विपर्ययेणैव संलापनीयः । अत एव देशविभागव्याख्यावसरे—‘महोदयं मूलमवधीकृत्येति यायावरीयः’ [महोदयः—कान्यकुब्जनगरम्] इति राजशेखरो निर्दिदेश । रामायणेऽपि मध्यदेशावधिक एव तथा व्यवहार इति गौडाः ।

मान्यास्तु—दिग्व्यवहारस्य तत्तत्पुरुषभेदेन भिन्नस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्छेखरोक्तमयुक्तमेव, अन्यथा-सर्वत्रैव देशे मध्याह्नसूर्यसंयोगस्य सत्त्वेन सर्वस्यापि सर्वदिक्त्वं स्यात्, एवञ्च—यदा यत्पुरुषस्योदयगिरि-सन्निहिता या दिक्ता सा तस्य—प्राची, एवम्—उदयगिरिव्यवहिता प्रतीची, सुमेरुगिरिसन्निहिता—उदीची, तद्व्यवहिता दक्षिणेत्येव तत्त्वमिति व्याचक्षते ।

—इतिकोशोक्तार्थान्तरव्युदासार्थमाह—**अन्तरं बहिर्योगेति ।** अयं त्रिसूत्र्या क्रियमाणः सञ्ज्ञाविकल्पो जसाधारे शीभाव एव, न त्वकजाद्युदात्तत्वादाविति बोद्धव्यम् ।

न बहुव्रीहौ । ‘चिकीर्षिते’ इत्यध्याहारलभ्यम् । प्राचीनवृत्तिकृद्वीत्येदं व्याख्यानाम् । नेदं सूत्रं बहुव्रीहेरतत्त्वनिषेधकम्, उपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः । **प्रक्रियावाक्य इति ।** अलौकिके इत्यर्थः । न चालौकिके समासप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुप-सर्जनत्वादेव समास इव तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यं, तत्रैकार्थीभावस्यारोपे-ऽपि स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिभवकानित्यत्रैव प्राप्तस्याकचो-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपेति । पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोज-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मत आह—**अयमिति ।** अर्थाधिकारानुरोधात् । तेनान्यन्नित्यं तदाह—**न खिति ।** आदिना त्रलादि । यत्तु शास्त्रिदण्ड्यादयः ‘विषयसम्भ्या चिकीर्षिते इति लभ्यते’ इति, तत्र, तथा सति तद्विषयत्वस्य समुदाय एव सत्त्वेन तत्रैव निषेधापत्तौ ‘प्रियविश्वे’त्यादिलक्ष्यसम्भवेऽपि ‘त्वत्कपितृक’ इत्यादिमूलोक्त-लक्ष्योच्छेदापत्तेरत आह—**चिकीर्षित इति ।** सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—**प्राचीनेति ।** तदाशय-माह—**नेदमिति ।** किञ्च सूत्रे सत्सम्भ्या बहुव्रीहौ कर्तुमिष्टे सति सर्वादेः सर्वनामत्वं नेत्यर्थलाभायैव समुदायस्येष्टत्वे ‘न बहुव्रीहि’रिति वाच्ये ‘न बहुव्रीहा’विति गुरुनिर्देश इति बोध्यं, सूत्रवैयर्थ्यं तन्मते आह—**न चेति ।** तत्रैकेति । एकोपस्थितिनिधामकसमुदायशक्तेराह—**आरोपेऽपीति ।** ततो बोधस्य कस्याप्यभावेन

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अतो न तत्र रूढिरिति ज्ञेयम् । अत्र केचित्—पूर्वादिव्वपरशब्दस्य णठोऽनर्थकः । परस्य नञ्समासे तदन्तविधिना सिद्धत्वादिति । अन्ये त्वित एव पाठात्सर्वनामसञ्ज्ञायां तदन्तविधिर्न सूत्रकृत्स्मत्त इति मन्वते । अपरे त्वपरशब्दो रूढो न तु नञ्समासः, परापरशब्दयोः समानार्थत्वादिति व्याचक्षते ।

अन्तरमवकाशेत्यादि । तत्रावकाशे यथा—अन्तरं देहि । अवधौ—मासान्तरे देयम् । परिधाने—अन्तरे शाटकाः । अन्तर्द्धौ—पर्वतान्तरितः सूर्यः । भेदे—यदन्तरं सिंहशृगालयोर्द्वयोः । तादर्थ्ये—तवान्तरे ऋणं गृहीतम् । छिद्रं = विवरं, तत्र—अन्तरे प्रवर्तव्यम् । आत्मीये—अयमत्यन्तरो मम । विनार्थे—अन्तरेण पुरुष कारम् । बहिरर्थे—अन्तरे चाण्डालगृहाः । अवसरे—अन्तरज्ञः सेवकः । मध्ये—आवयोरन्तरे शैलः । अन्तरात्मनि—अन्योन्तर आत्मा आनन्दमयः । चकारात्सदृशार्थेऽपि, यथा—‘स्थानेऽन्तरतम’ इति ।

नन्वध्याहारे प्रमाणाभावोऽत आह—**नेदमिति ।** सिद्धेरिति । एवञ्चाध्याहारं विना नैरर्थक्याद-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यदन्तरं सिंहशृगालयोर्द्वयोः । तादर्थ्ये—तवान्तरे ऋणं गृहीतम् । छिद्रं—अन्तरं पश्यति । आत्मीये—अन्तरे जनाः । विनार्थे उदाहरणं मृगयम् । बहिरर्थे—अन्तरे चाण्डालगृहाः । अवसरे—अन्तरज्ञः सेवकः । मध्ये—अनयोरन्तरे शैलः । अन्तरात्मनि—अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । चकारात्सदृशार्थेऽपि । यथा—स्थानेऽन्तरतमः । विनाबहिःशब्दयोरव्ययत्वेऽपि चार्थयोगमाश्रित्य द्वन्द्वः । न त्वकजाद्यु-दात्तत्वादाविति । अकजाद्युदात्तत्वे तु नित्यं स्तः, तयोः कर्तव्ययोः सतोः सर्वादीनीति नित्यं सञ्ज्ञासत्त्वात्, सा तु न शीभावोपयोगिनी, शीभावे विकल्पविधानसामर्थ्यात् । वर्णाश्रमेतरे इत्यादौ तु नैते, ‘द्वन्द्वे चे’ति नित्यसञ्ज्ञानिषेधात् । विकल्पस्य च शीभावमात्रफलकत्वात् । एवं प्रथमे इत्यादावपि न ते । बोधकत्वरूपेति । लोके इति शेषः । वस्तुतस्त्वेकार्थीभावकल्पनातः पूर्वमव-

ऽभावार्थं सञ्ज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् । लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् । 'अतिक्रान्त' इत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नारत्येवेति भावः ।

भाष्यकारस्त्विति । 'अकचरवरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशय'मिति भाष्योक्तेः—वृत्तिकृद्वीत्येदं व्याख्यानमयुक्तमिति भावः ।

ननु स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्तु, कथं प्रत्याख्यानमत आह—यथोत्तरमिति । एतच्च 'धिविक्कण्योर चे'तिसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । एवञ्च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदम् ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

कलरूपोपसर्जनत्वस्यालौकिकविग्रहवाक्ये 'युष्मद्'सु इत्यत्राभावादिति भावः । अतिदिश्यमानधर्मसमनियतधर्मनिमित्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वेन समाससञ्ज्ञार्थमलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थ-भावस्यारोपेऽपि तत्समनियतोपसर्जनत्वनिमित्तकसर्वनामसञ्ज्ञानिषेधस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

अत एव 'अति भवत् अम्' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये अकञ् भवति ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्रधानार्थविशिष्टविशेषणार्थबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वस्यात्र विवक्षितस्याभावेनेत्यर्थः । 'अलौकिक' इति व्याख्यायां बीजमाह—लौकिके त्विति । नन्वेवमतिक्रान्त इति वाक्योल्लेखो वृथाऽत आह—अतिक्रान्त इति । नन्वेवमप्यकृतेत्यनया तत्र नेति सूत्रवैयर्थ्यमेवात आह—अकृतेति । स्वरः=स्वाङ्गशिष्टमिति । प्रत्यङ्गं=प्रत्ययवत्—पूर्वपरत्र वा । संशयमिति क्रियाविशेषणं, संशयाविति पाठान्तरम् । भाष्योक्तेरिति । 'गोनर्दीय आहे'ति प्रागुक्तेरिति भावः । ध्वनितमिति । तत्र हि 'किमर्थमत्रं विधीयते'वस्य लोप एवासिक्त्याशङ्क्य—अत्रेऽलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन तेन प्रतिबन्धात्प्रासलघूपधगुणाभावाधर्मत्वविधानं, न च बलोपेऽपि 'न धातिव'तिगुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यं, तत्प्रत्याख्याने गुणप्राप्तेरित्युक्तम्, एवञ्च तत्सूत्रभाष्योभयमूलकमेवेदं, तेन सूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिसमतत्त्वमेव कथञ्चित्सूत्रमतेऽपि

❁ ज्योत्स्ना ❁

ध्याहारसिद्धिरिति भावः । नास्येवेति । सद्भावेऽप्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तस्या अनित्यत्वमित्याद्यन्यत्र विस्तरः । भाष्ये ध्वनितमिति । एवं हि भाष्ये—'धिविक्कण्योरचे'ति—कायमकारः श्रूयते ? न क्वचिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भवति—अतो लोप आर्धधातुके इति, यदि न क्वचिच्छ्रूयते, किमर्थमयमुच्यते ? नलोप एवोच्येत ? नैवं शक्यं,—लोपे सति गुणः प्रसज्येत, अले पुनः सत्यकारलोपस्य

❁ विषमपदविवृतिः ❁

अकचः प्राप्तिर्वोध्या । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायस्तु सञ्ज्ञातिरिक्तान्तरङ्गबाधकत्वविषयः, अर्थातिरिक्तनिमित्तविनाशकविषयो वा । ननु 'स च समासेऽपि श्रूयते'त्यस्यातिभवकानिलेव दृष्टान्ततया प्रदर्शनीयः, अतिक्रान्त इत्यादिकं तु न प्रदर्शनीयं, प्रकृतासङ्गतेरित्याशङ्क्याह—अतिक्रान्त इत्यादीति । तथा चातिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्य इवालौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवर्तमानोऽकञ् यथातिभवकानिति समासे श्रूयते तथा त्वकं पितेति लौकिकविग्रह वाक्य इवालौकिके वाक्ये प्रवर्तमानोऽकञ् लत्वपितृक इति समासेऽपि श्रूयतेति मूलार्थे इति भावः ।

प्रत्यङ्गम्=अन्तरङ्गम् । एतच्चेति । भाष्यकृत्करिष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानस्य सूत्रकृदभिमतत्वमित्यर्थः । भाष्ये ध्वनितमिति । एवं हि तत्र भाष्यम्—'कायमकारः श्रूयते, न क्वचित् श्रूयते ? लोपोऽस्य भवति'

तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकम् । यद्वा वार्तिककृता तस्य कृतत्वात्सूत्रकृतेदमार-
ब्धम् । सञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वमपि भाष्यकृद्दूहितमेव न सूत्रकृद्दूहितमिति ‘विभाषा दि’
गिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । सूत्रे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थ एव । अत एव वृत्तिकृदुक्तः

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कैयटे स्पष्टमिति । अत्रारुचिब्रीजन्तु महर्षीणां सर्वज्ञत्वभङ्गः, अतोऽस्मिन् शास्त्रे उत्तर-
मुनितात्पर्यानुसारेणैव पूर्वमुनेस्तात्पर्यमवधारणीयमिति बोध्यम् । प्रथमार्थ एवेति । वस्तुतस्तु
वाचकत्वं सप्तम्यर्थ इति स्वीकृत्य बहुव्रीहौ वाचकतासम्बन्धेन सर्वनामपदं न तिष्ठतीति न बहुव्रीहा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

साध्यं, न तु विपरीतं—सति सम्भवे इति—सूत्रतत्सदसम्भवे सूत्रमप्रामाण्यमेवेति प्रत्याख्यानं सूत्रसम्मत-
मिति च चतुष्टयं ध्वनितम् । ‘तद्विशिष्य’मित्यादिना सूत्रकृत्खण्डितप्राचीनकृषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकार-
वचःखण्डनप्रवृत्ताभ्यावार्तिकवचनैः सर्वांशे तत्त्वे वृद्धिसूत्रभाष्यविरोधापत्त्या तदंशे सूत्रकारवचसोऽपि
अदृष्टार्थसाधने ‘तत्रापाणिनीयं तु भवती’ति भाष्योक्त्या प्रामाण्यसत्त्वेऽपि दृष्टार्थसाधने अप्रामाण्य-
कल्पनैवोचिता । किञ्च भाष्यस्य सन्दिग्धत्वेनासन्दिग्धार्थस्य सूत्रस्य तथा व्याख्यैवोचिता । किञ्चेतिहास-
पुराणाद्यैर्वेदार्थवर्णनवत् वार्तिकभाष्यादिग्रन्थैः सूत्रार्थवर्णनमुचितमिति भावः । एवं सति सूत्रगतिं
प्राचामनुरोधेनाह—एवञ्चेति । उत्तरमुनिप्रामाण्येन तद्विरोधे चेत्यर्थः । सिद्धान्तमतेन तामाह—
यद्वेति । तस्य=उपसर्जनप्रतिषेधस्य । नन्वेवमप्यन्वर्थत्वेन निर्वोहे वैयर्थ्यमेवात आह—
सञ्ज्ञेति । अत्रैवाह—सूत्रेति । अत्र भाष्यसम्मतमाह—अत एवेति । तस्य तदर्थत्वादेवेत्यर्थः ।

ॐ उद्योत्सा ॐ

स्थानिवद्भावाद्गुणो न भविष्यति । ननु च लोपेऽपि सति ‘न धातुलोप आर्धधातुके’ इति प्रतिषेधो
भविष्यति, आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः, न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः,
अपि च प्रत्याख्यायते खल्वपि स योगः तस्मिन्प्रत्याख्यायते गुणः स्यादेवेति । अत्र ‘धातुलोप’
इति बहुव्रीहिमाश्रित्य धातुलोपनिमित्तार्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी नेत्यर्थे सूत्रारम्भवादिमतेन प्रथमं
वलोकविधानपक्ष उपपादितः । षष्ठीतत्पुरुषपक्षे धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी नेति तु
सूत्रार्थदोषासम्भवेऽपि प्रत्याख्यानपक्षे सूत्रार्थतिरस्काराय प्रत्याख्यानवादिमतेन स दोषः पुनर्देही-
कृतः, एवञ्च प्रत्याख्यानविरुद्धफलकसूत्राशयकल्पनं क्वचित्कचिद्वृत्तिकाराणामनुचितमिति
सूचितं, तदाह—एवञ्चेति । नन्वनुवादकत्वे स एव दोषोऽत आह—यद्वेति । कैयटे स्पष्ट-
मिति । नचैवं सूत्रमते ‘अतिसर्वम्’ ‘अतिसर्वस्मै’प्रसङ्गः, ‘कस्ये’दिति सूत्रकैयटोक्तरीत्या ‘न बहुव्रीहा’
वित्यत्र नेति योगविभागेन तत्प्रतिविधानादित्याहुः । नन्वेवं सूत्रे सप्तमीनिर्देशो व्यर्थोऽत आह—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रथमार्थ एवेति । प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजनसाधनतात्पर्यक एवेत्यर्थः, न तु चिकीर्षिते
इत्यध्याहारतात्पर्यकः, लघुनि प्रथमानिर्देशे कर्तव्ये गुरुस्सप्तमीनिर्देशस्तत्पदार्थ एवेति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यदि न क्वचिच्छ्रूयते, किमर्थमिदमुच्यते, नलोप एवोच्येत । नैवं शक्यं—लोपे सति गुणः प्रवर्तते,
अत्र च सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भविष्यति । ननु च लोपेऽपि ‘न
धात्वि’ति निषेधो भविष्यति, आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः, न चैष आर्धधातुकनिमित्तो
लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते खल्वपि स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्यायते गुणः स्यादेवेति । एवञ्च
प्रत्याख्यानविरुद्धफलकसूत्राशयकल्पनं वृत्तिकाराणामनुचितमिति सूचितं तदाह—एवञ्चेति ।

कैयटे स्पष्टमिति । नन्वेवं सूत्रमते—‘अतिसर्वाये’त्यादौ स्मैप्रसङ्गः । बहुव्रीहिग्रहणस्योपसर्जने-

प्रक्रियावाक्ये निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया साधितः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति तत्त्वम् ।

तदनुगुणानामेवेति । प्राधान्येनोपस्थितविषयप्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया सर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतेषामनुकरणे मानाभावः । 'नाम'पदस्वारस्येन प्राधान्येनेत्यस्य लाभः । उपसर्जनं हीतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति तेन तद्व्यावृत्तिः । पूर्वोदिसङ्ग्रहाय स्वीयसर्वार्थेति-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

वित्यस्यार्थ इति यथाश्रुतमपि सम्यक् । बोधकमहासञ्ज्ञयेति । महासञ्ज्ञालब्धेऽर्थे प्राधान्येनोपस्थितिविषयेतिनिवेशादुपसर्जनव्यावृत्तिः । प्रसिद्धेति निवेशात् सञ्ज्ञाव्यावृत्तिः । स्वीयसर्वार्थेतिनिवेशात् सर्वादिसञ्ज्ञातिमित्तरूपेण सर्वार्थवाचकत्वस्याभावेऽपि स्वीयप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण सर्वार्थवाचकत्वमव्याहृतमिति बोध्यते ।

हीतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति । पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेनोपस्थापकत्वमुपसर्जनत्वमिति भावः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

तदनुगुणत्वं विशदयन्नाह—प्राधान्येनेति । सञ्ज्ञाशब्दत्वेन चतुर्थीपक्षे आह—सर्वनामपदेति । नामेति । अन्यथा सर्वार्थत्वं वदेत् । स्वीयेति । तत्त्वपदवाच्येत्यर्थः । तत्र=

❀ ज्योत्स्ना ❀

सूत्रे इति । इति तत्त्वमिति । मुख्य इव गौणोऽप्यर्थः पदस्यैवेति-ततः-पदान्तराध्याहारेण

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

सौत्रत्वात्प्रथमार्थे सप्तमीत्येवं तु न व्याख्येयं, गौरवात्, मनोरमोक्तरीत्या सिद्धे फलाभावाच्च ।

अन्यथेति । चिकीर्षिते इत्यध्याहारतात्पर्यकत्वे इत्यर्थः । व्यर्थः स्यादिति । इदन्तु चिन्त्यम्—पाणिनिनापि किमर्थं प्रथमार्थे सप्तमी स्वीकृतेति प्रश्ने तवाप्युत्तरस्य दुर्लभत्वात् । अपरशब्दस्तु रूढः, परापरयोस्तुव्याख्यात्वात् । नामपदस्वारस्येनेति । नम्यमानार्थकत्वात्तेति व्युत्पत्तेरिति भावः । विशेष्यभूतार्थकमिति यावत् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

पलक्षणत्वात्, सञ्ज्ञायां तु व्यवस्थायामसञ्ज्ञायामिति पृथक्कृत्य निषेधो बोध्यः । अन्तर्गणकार्यमप्यनुपसर्जनादित्यस्याकारात्कारावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्याविलयार्थेन परिहर्तव्यम् । सत्वमप्यर्थाधिकाराश्रयणेन परिहर्तव्यम् । अन्ये तु प्रियविश्वाय, उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्प्रतिषेधमिति न बहुव्रीह्याविति सूत्रस्थभाष्येण, 'न कोपधाया' इत्ययं योगः पुंवद्भावाभावात् विषये, तत् उत्तरमाद्यस्य योगस्य विषय इति 'न कोपधाया' इति सूत्रस्थभाष्येण 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके' इत्यभिप्रेत्युक्तोक्त्या च सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधोपि सूत्रकृत्यमन्त एव । अत एव बहुव्रीहिपदस्य तदर्थालौकिकवाक्यपरत्वं लक्षणया स्वीकृत्य 'लक्षकपितृक' इत्यादावकजभावः फलमिदं भाष्ये । तथा चात्र सूत्रकृद्भाष्यकृन्मते विरुद्धे एव । उत्तरमुनिस्मृतिश्च प्रबलेत्येव तत्त्वम् । विभाषा दिगिति सूत्रस्थं भाष्यं लेखदेश्युक्तिरित्याहुः ।

ननु सर्वार्थवाचकत्वं सर्वविश्वयोरेव, नलन्येषामपीत्यत आह—प्रसिद्धस्वीयेति । तथा च स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाचकत्वं सर्वार्थवाचकत्वम् । मानाभाव इति । तेन 'त्यदादीनि'त्येकशेषोपि सञ्ज्ञोपसर्जनयोर्न, 'त्यदादीनि'चेति वृद्धसञ्ज्ञापि न । नामपदस्वारस्येनेति । घटपदं घटत्वस्य नामेल्यप्रयोगादिति भावः । पूर्वोदिसङ्ग्रहायेति ।

सञ्ज्ञाव्यावृत्तये ऽभिव्यक्तेतिन्यायमूलकं 'प्रसिद्धेति'ति भावः

सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः— 'सर्वादीनि तदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वांशे एव विधिः सर्वार्थवाचकत्वस्य लोकतः सिद्धेः । एतेनान्वर्थसञ्ज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकत्वस्य विशेष्यतया सर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्यपास्तम् । एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

ॐ चिदास्थमाला ॐ

विशिष्टमध्ये । एतेनेत्यस्यार्थमाह—एकपदेति । अभ्युपेत्याप्याह—रूढ्यर्थेति । ननुक्तसर्वार्थवाचकत्वं

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

वाक्यार्थव्यवस्थापनालक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य—रूढियोगाभ्यामुभयार्थयो-
रुपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरपि प्रत्ययो यथा 'प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः' इति गौत-
मीयेन्द्रियलक्षणसूत्रे इति काव्यप्रदीपकृता व्याख्यातमित्याहुः । मतान्तरं दूषयति—एतेनेति । तदा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अभिव्यक्तेति । इदञ्चान्येषां मतेन, कचिस्त्वेतदपपाठः । स्वमते तु प्रसिद्धार्थकाव्ययभूतना-
मपदस्वारस्येन नामपदोपादानदेवोभयलाभः । यद्वा—सर्वेषामिति बहुवचनेन प्राधान्यलाभः, अव्ययना-
मपदेन प्रसिद्धलाभ इति बोध्यम् ।

पदवन्तीति । इदं चान्यरीत्या । स्वीयमते तु वृद्धिस्त्रोक्तरीत्या पदभिन्नानीत्यर्थो बोध्यः । लोकतः
प्रसिद्धेरिति । यत्र सञ्ज्ञोपसर्जनीभूते उभयमपि लोकतः प्रसिद्धं तत्रासम्भवाच्चोभयविधिरिति बोध्यम् ।
न चासम्भवेपि तत्सादृश्यविधिरन्यत्रेवास्तु, अन्यतरविधानेपि सार्थक्येनान्यत्रेवात्र सामर्थ्याभावादिति भावः ।
एतेनेति । उक्तरीत्या सर्वार्थवाचकस्य पदार्थकदेशत्वेनेत्यर्थः । दोषान्तरमप्याह—एकपदोपेति ।
अव्युत्पन्नत्वादिति । इदं च 'समासे उद्देश्यविधेयभावनान्वयो ने'ति वादिनां मते स्पष्टमेव । तन्मते तेन

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु दिग्वाचकपूर्वादीनां न स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाचकत्वमिति चेन्न, 'सर्व-
ेषामेव वर्षाणां मेरुवृत्तः स्थितः' इति प्रमाणानुरोधेन तत्तद्वर्षवासिनां सूर्योदयाधिकरणत्वेन
परिदृश्यमानभागविशेषाणामेव तत्तद्देशवासिनः प्रति पूर्वोदिकत्वाङ्गीकारेण सर्वार्थवाचकलोपपत्तेः ।

ननु द्वयोस्त्रिषु वा सङ्केतितसर्वादीनां सर्वनामसञ्ज्ञा दुर्बारा, सर्वार्थवाचकत्वादित्याशङ्क्याह—
सञ्ज्ञाव्यावृत्तये इति । अभिव्यक्त्येतिन्यायमूलकेति । नन्वस्य न्यायस्य यत्तदिति (?) चेत्सत्यम् ।
'अभिव्यक्ते'ति न्यायस्य पदकार्यविषयकत्वमन्यत्रोक्तं तु हेयमेव । तथा चायं न्यायः प्रातिपदिक-
कार्यविषयेपि । अत एव सञ्ज्ञात्रिशब्दे त्रयादेशाभावः, 'युष्मदसञ्ज्ञां ङसो'शित्यादौ आला-
यभावश्च । अयं निर्देशः प्रातिपदिककार्येणैतत्प्रवृत्तेर्लिङ्गम् । सर्वनामपदवत्त्वांश एवेति ।
इतरांशस्तु योगार्थानुगुणानामेव सञ्ज्ञितसूचनायेति भावः । अन्यथा महासञ्ज्ञाकरणानुपयोगात् ।
एकपदोपस्थाप्ययोरिति । यत्तु परेषां कृतीष्टसाधनत्वयोर्लिङ्गुपस्थाप्ययोः परस्परान्वयस्य दृष्टत्वा-
त्, 'धातोः पृथक् फलव्यापारौ शक्यौ चेतयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः, पृथगुपस्थितयोस्त-
योस्तथान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति मञ्जूषायां फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिवादस्य स्वयमपि दूषित-
त्वाच्च चिन्त्यमेतदिति पाठकेनोक्तं, तच्च, कृतीष्टसाधनत्वयोर्लिङ्गत्वाख्यातत्वादित्युक्ततावच्छेदकभेदेन
शाब्दबोधविषययोस्तथान्वयाङ्गीकारेपीतरत्र तथाप्येव मानाभावात् । मञ्जूषाग्रन्थस्तु पृथगुप-

रूढ्यर्थयोगाथयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्च । तदन्ते सर्वार्थवाचकत्वं त्ववयवद्वारा बोध्यम् । एतेन 'तदाक्षितस्य विशेष्यते'त्यपास्तम् । तद्विनाऽनुपपत्त्यभावेनाक्षेपायोगात्, आक्षितस्य शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च ।

केचित्तु आवृत्त्या एकस्योद्देश्यताऽपरस्य विधेयतेति वदन्ति । परन्त्वाद्यः

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कथं तदन्तेऽन आह—तदन्त इति । अवयवनिष्ठसर्वार्थवाचकत्वस्य समुदाये आरोपः, उपसर्जनं तु तस्यैव तत्त्वमिति न तदारोप इति भावः । उक्तदोषद्वयाभावादाह—एतेनेति । अन्वर्थसञ्ज्ञाक्षित-
त्यर्थः । तस्यार्थमाह—तद्विनेति । उक्तसर्वादिपायाह—केचित्त्विति । प्राञ्च इत्यर्थः । एकस्य=एक-
बोधयस्य योगार्थस्य । एवमग्रेऽपि । अत्राऽऽवृत्त्यादिकृतगौरवादाह—परन्त्विति । आद्यः=विशिष्टविधिपक्षः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

क्षितस्य=अन्वयसञ्ज्ञाक्षितस्येत्यर्थः । मानाभावाच्चेति । पदवृत्त्युपस्थापितस्यैव शाब्देऽन्वयप्रति-
योगिलाभ्युपगमादिति भावः । एतच्च शब्दाध्याहारवादे, अर्थाध्याहारवादे तु तथानुपस्थितस्यापि
तदन्वये बाधकाभावः, जात्याक्षिभ्यस्केर्मांसकैस्तङ्गीकारात्, अप्रसङ्गस्तु तात्पर्यग्रहस्य शाब्दे

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

रूपेणान्वये पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । स्वमते तु समासेपि तथान्वयो भवत्येवेति कारके वक्ष्यते, मञ्जूषयाञ्च
वक्ष्यते, तदाऽव्युत्पन्नत्वादित्यस्योत्सर्गिकत्वादित्यर्थो निपुणतरैर्मत्सजातीयैरन्यैरपि वेदितव्यः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्थितयोस्तथान्वयस्योत्सर्गिकत्वादेकपदोपस्थाप्ययोरन्वयाङ्गीकारे एवमन्वयः स्यादित्येवंपरः । अत
एव 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष' इत्यादौ भक्षप्राथम्ययोर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः । यद्यप्येवकार्यार्थयो-
रन्ययोगव्यवच्छेदयोः परस्परमन्वयोस्ति, तथाऽपि नोद्देश्यविधेयभावेन सः, अगतिकगतिश्चेति
न दोषः, निपातातिरिक्तनामपदोपस्थाप्ययोस्तथान्वयाङ्गीकाराद्वा । अन्यतरवियोगेनेति । यत्तु
'अरिमेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते' इति पदश्लेषोदाहरणेऽरीणाम्मेदः पलं चाश्रातीत्य-
रिमेदः पलाशश्च बाहुः—अरिमेदसञ्ज्ञकः पलाशसञ्ज्ञकश्च कल्पद्रुम इत्यर्थके परस्परमुद्देश्यविधेयभावे-
नान्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयस्य दृष्टत्वादित्यन्वयम्, अत एव दुष्टपदं, श्रुतिकट्टं, च्युतसंस्कृतीति पद-
दोषविशेषलक्षणसूत्रे—'ननु श्रुतिकट्टप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावाल्लक्ष्यानुपस्थितौ
कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य—रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरपि प्रत्ययः,
यथा 'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणिन्द्रियाणि भूतेभ्य' इति गौतमीयेन्द्रियलक्षणसूत्रे इति काव्य-
प्रदीपकृता व्याख्यातमिति पाठकेनोक्तं, तच्च, अरिमेदः पलाशश्च बाहुः हि योगरूढौ मण्डपादिशब्द-
वत्, न तु [योगरूढौ (?)] रूढौ, वृक्षयोर्मेदः पलान्शितृत्वात् । सर्वनामशब्दस्तु योगरूढः । योगरूढ-
स्थले च शेखरोक्तो नियम इति नोक्तश्लेषोदाहरणविरोधः । काव्यप्रदीपकृदुक्तिस्तूक्तनियमविरो-
धेन प्रौढिवादरूपेति दिक् । ननु सर्वनामपदस्य योगरूढत्वेन तदनुगुणानामेव सञ्ज्ञिकलक्षणं,
नतुपसर्जनादीनां सर्वादीनां गणाद्वर्हिभावस्तथाचा'तिसर्वाये'त्यादौ समुदायस्य सञ्ज्ञा दुर्वारा,
तस्य प्राधान्येन स्वीयप्रकृतिनिमित्तवत्सर्वोपस्थापकत्वादित्याशङ्काह—तदन्तत्वे इति । अवयव-
द्वारेति । व्याख्यानादन्तावयवद्वारोक्तसर्वार्थवाचकानामेव सञ्ज्ञिकलक्षणनायामुपसर्जनस्य सर्वादि-
वर्हिर्भाव अर्थादापतितः । योगार्थाननुगुणत्वेन तस्य तत्त्वे मानाभावादिति भावः । 'येन विधि'
रिति सूत्रे कैयटेनोक्तं पक्षं दूषयति—एतेनेति । आक्षेपं विनैवोक्तरीत्या निर्वाहसम्भवेनेत्यर्थः ।

पक्ष इतो लघुरिति बोद्धव्यम् । सन्निवेशादिति । तदनुमानादित्यर्थः । अत्रोपसर्जनत्व-
मितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् । ‘तदोः स’ इति सूत्रे—‘अदस एव दस्य नान्यस्ये’ति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इतो लघुरिति । सर्वाद्यन्तानि शब्दस्वरूपाणि प्राधान्येनोपस्थितिष्वयप्रसिद्धस्वीयसर्वार्थ-
वाचकत्वविशिष्टसर्वनामपदवन्तीति प्रथमकल्पे एकमेव वाक्यमिति लाघवं, सर्वाद्यन्तानि प्रसिद्ध-
स्वीयसर्वार्थवाचकानि, तानि च सर्वनामपदवन्तीति द्वितीयकल्पे तु वाक्यद्वयमिति गौरवम् ।

इतरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति । पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारता-
प्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वमिति यावत् । अन्ये तु—पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीय-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सन्निवेशे ताल्बोष्ठपुटव्यापारस्य हेतुत्वेऽपि महासञ्ज्ञाकरणस्याहेतुत्वादाह—तदनुमानादिति । सन्निवेशा-
नुमानादित्यर्थः । कृत्रिमोपसर्जनस्यैव ग्रहणमिति भ्रमनिरासायाह—अत्रेति । वार्तिके इत्यर्थः । अत्रेत्येव
विवक्षितमिति भावः । नन्वेवं ‘तदोः सः सा’विति सूत्रभाष्यविरोधः, ततो हि कृत्रिमोपसर्जने एव निषेध-
प्रतीतिः, अन्यथा सिद्धान्तेऽप्युपसर्जनत्वादत्वत्वयोरप्राप्तौ—‘इष्यते’ इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यादत आह—तदो-
रिति । अदस एवेति । “-अनन्त्ययो’रिति न वाच्यं ‘तदोः सः सौ’ ततो ‘ऽदसः’ नियमार्थमिदम् ” इत्यादिः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सहकारिणात्तदभावेनैव निरसनीय इत्याहुः । तदनुमानात्=सर्वार्थवाचकानुकरणानुमानात् । तच्चैवं-
‘सर्वादिगणपठितानि सर्वार्थवाचकानुकरणानि’ सर्वनामसञ्ज्ञाप्रयोजकत्वात्, यच्चैवं तच्चैवमिति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इतो लघुरिति । वस्तुतः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायाद्यननुसन्धानादाद्यपक्षोपेत्येतत्पक्षसम एव । इतर-
विशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति । ‘तेषां घन’ इत्यादौ तु तच्छब्दस्येतरविशेषणतया स्वार्थबोधकत्वे-
ऽपि न तथोपस्थितिजनकत्वम्, उपस्थितेः शक्तिग्रहमानविषयत्वात् । नन्वेवं ‘परस्मैपदं’ ‘परस्मै-

ॐ वरवार्णिनी ॐ

इतरविशेषणेति । इतरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वमित्यर्थः । यथा—
‘अतिसर्वा’ इत्यत्र—सर्वरूपाथैतरातिक्रमणरूपार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं सर्वं—शब्दस्येति
तस्योपसर्जनत्वम् । नन्वेवं केवलसर्वशब्दस्यापि—सर्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-सर्वत्वनिष्ठप्रकारता—प्रयोजक-
त्वादुपसर्जनत्वापत्तिरिति चेन्न, इतरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-यत्किञ्चिद्धर्माच्छिन्नप्रकारता—प्रयोजकत्व-
स्यैव तथात्वेन सर्वत्वनिष्ठप्रकारताया निरवच्छिन्नत्वाभावात्, [अनुल्लिख्यमानजातेः
सर्वत्वस्य प्रकृते स्वरूपत एव भागेन तन्निष्ठप्रकारतायाः सर्वत्वत्वेनानवच्छिन्नतया निरवच्छिन्नत्वात्] ।

नन्वेवमपि ‘सर्वस्मै’ इत्यत्र केवलसर्वशब्दे उपसर्जनत्वापत्तिस्तदवस्थैव, एकत्वत्व-पुंस्त्वत्वाथवच्छिन्न-
पुंस्त्वैकत्वादिनिष्ठप्रकारता—निरूपित-सर्वत्वावच्छिन्नसर्वनिष्ठविशेष्यता—प्रयोजकत्वस्य केवलसर्वशब्दे सत्त्वा-
दिति चेन्न, इतरपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वस्यैवोपसर्जन-
त्वेन—एकत्व-पुंस्त्वादौ च नानाविधवचनलिङ्गादिमानोपपत्तये खण्डशः शक्तिस्वीकारेण तादृशप्रकारता-
प्रयोजकत्वस्य केवलसर्वशब्देऽभावेनादोषात् । उपस्थितिपदोपादानाच्च—‘सर्वस्मै घटायै’त्यत्र घटरूपेतर-
पदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेऽपि सर्वशब्दस्य नोपसर्जनत्वापत्तिः, घटत्वेन

❁ वरवर्णिनी ❁

घटस्य, सर्वत्वेन च सर्वस्योपस्थित्या इतरपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वस्य सर्वशब्देऽभावात् ।

नन्वेवमपि 'नीलो घट' इत्यत्र नीलघटतात्पर्येण तच्छब्दप्रयोगे तादृशतच्छब्दस्य—नीलेतरघटत्वावच्छिन्न-घटपदार्थ-निष्ठविशेष्यतानिरूपितनीलत्वावच्छिन्नप्रकारताकोपस्थितिजनकतयोपसर्जनत्वापर्याया 'स' इत्यादि रूपानापत्तिरिति चेन्न; इतरत्वस्य पदे विशेषणेन, इतरपदेन स्वार्थेतरार्थस्य ग्रहणेन वा दोषाभावात् । यस्योपसर्जनत्वं चिकीर्षितं तत्त्वम्, प्रकृते केवलसर्वशब्दस्य स्वपदेन ग्रहणे—सर्वत्वादिर्न स्वार्थेतर इति तत्र नोपसर्जनत्वापत्तिरिति—'सावच्छिन्नत्व'मपि न देयमिति लाघवम् । नीलघटादितात्पर्यकतच्छब्दे च घटत्वावच्छिन्नो घटादिर्न स्वार्थेतरोऽर्थ इति न दोष इत्याशयः ।

परे तु—“द्वीयेतरप्रत्यये 'द्व' इति प्राप्नोति, 'स्व' इति चेप्यते—” इति भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वं वदतो नागेशभट्टस्य 'द्व' इत्येव रूपमिष्टमिति—तत्रोपसर्जनत्वं भट्टाभिमतमिदानीं न सिद्ध्येत इतरत्वं पदविशेषणमिति स्वार्थेतरार्थस्य ग्रहणमिति च वक्तुमशक्यम्, एवञ्च—‘सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः’ ‘कीचका वेणवस्तेऽप्युयं स्वनन्त्यनिलोद्धताः’—इत्यादिकोशप्रामाण्येन कूकुदादिशब्दानां सत्कारपूर्वकालङ्कारविशिष्टकन्यादानकर्तृत्वावच्छिन्नवाचकतया तत्तात्पर्येण नीलघटादि-तात्पर्येण च तदादिशब्दप्रयोगे तेषामुपसर्जनत्वापत्तिः, तत्र दाननिष्ठप्रकारतायाः सत्कारावच्छिन्नत्वात् अतः स्वविशिष्टोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वं वाच्यं वै० ‘स्वप्रयोज्यत्व’ ‘स्वपर्याप्तशक्तिज्ञानीय मुख्यविशेष्यतासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । यस्योपसर्जनत्वं चिकीर्षितं तत्त्वम् । अतिसर्वादी च—स्व—सर्वशब्दः, तत्प्रयोज्यतातिक्रमणकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसर्वत्वावच्छिन्नविषयताकोपस्थि-तीयप्रकारताप्रयोजकत्वं तत्रैव, एवं—स्वपर्याप्तशक्तिः—सर्वत्वावच्छिन्ननिरूपिता, तादृशशक्तिज्ञानीया मुख्यविशेष्यता—सर्वत्वावच्छिन्ना सर्वनिष्ठा, तत्रैव च—सर्वकर्मकातिक्रमणकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यता-निरूपिता सर्वपदप्रयोज्या उपस्थितीयप्रकारताऽपीति—तादृशविशेष्यतासामानाधिकरण्यस्य तादृशप्रकार-तायां सत्त्वेन तत्र—तत्प्रयोजकस्य सर्वशब्दस्योपसर्जनत्वं सुलभम् । यद्यप्यतिसर्वशब्दे एव पर्याप्त्या तादृशो-पस्थितिप्रयोजकत्वन्तर्भाष्यपर्याप्त्या सर्वशब्देऽपि तदस्यैवेति भावः । पूर्वोक्तकूकुदादिवाचकतच्छब्दे च तादृशशक्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यता—तादृशकन्यादानकर्तृत्वावच्छिन्ननिष्ठा, उपस्थितीयप्रकारता च सत्कारादि-निष्ठेति तादृशविशेष्यतासामानाधिकरण्यस्य तादृशोपस्थितीयप्रकारतायामसत्त्वान्नोपसर्जनत्वापत्तिः । सर्वत्व-निष्ठप्रकारतायाः पूर्वोक्तविशेष्यतासामानाधिकरण्याभावाच्च न केवलसर्वशब्दस्योपसर्जनत्वम् ।

अत्र ‘स्वप्रयोज्यत्व’सम्बन्धानिवेशे ‘परमसर्वस्यै’ इत्यत्र सर्वशब्दस्योपसर्जनत्वापत्तिः, तथा हि स्व-परमसर्वघटकः सर्वशब्दः, स्वपर्याप्ता या शक्तिज्ञानीया सर्वत्वावच्छिन्ना मुख्या विशेष्यता, तादृशविशेष्यतासामानाधिकरण्यस्य परमत्वावच्छिन्नोपस्थितीयप्रकारतायां सुलभतया तत्प्रयोजकत्वस्य सर्वशब्दे-ऽक्षतत्वात्, न च मुख्या विशेष्यता सर्वत्वावच्छिन्ना, सर्वनिष्ठा उपस्थितीया प्रकारता तु परमत्वावच्छिन्ना परमनिष्ठेति मुख्यविशेष्यतातादृशप्रकारतयोः सामानाधिकरण्याभावादेव न सर्वशब्दस्योपसर्जनत्वापत्ति-रिति वाच्यम्, परमसर्वयोरभेदान्वयेन परमत्वावच्छिन्ननिष्ठप्रकारताया मुख्यविशेष्यतासामानाधिकरण्यस्य संपादात्वात् । ‘स्वप्रयोज्यत्व’ सम्बन्धोपादाने तु—सर्वपदप्रयोज्या न परमत्वावच्छिन्नविषयताकोपस्थि-तीया प्रकारता, किन्तु परमपदप्रयोज्यैवेति नोपसर्जनत्वापत्तिः । न च परमशब्दस्य तत्प्रयोजकत्वे-एकार्थीभावेन परमसर्वस्यापि तत्त्वादपर्याप्त्या सर्वपदस्यापि तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वसम्भावान्नसम्बन्ध-निवेशेऽपि परमसर्वशब्दे सर्वशब्दस्योपसर्जनत्वापत्तिरिति वाच्यं, तत्र प्रयोजकतायाः पर्याप्त्यैव स्वीकारा-दित्याहुः—इत्यसत्पितामहचरणा मरुमण्डलमार्तण्डाः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणो व्याचचक्षिरे ।

नियमे ‘द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति, स्व इति चेप्यते, यथालक्षणमप्रयुक्ते’—इति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रकारताप्रयोजकलमुपसर्जनलम् । अत एव ‘द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति स्व इति चेप्यते’ इति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा उपसर्जनत्वात्सत्ताप्राप्ता तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न च ‘यथालक्षण-मप्रयुक्ते’ इत्यत्रालक्षणमितिच्छेदः । लक्षणपदं—लक्षणप्रवृत्तिपरमुपचारात्, तथा चाप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावयोग्यतेत्यर्थे इति एतस्यानभिधानमिति वाच्यम्, प्रवृत्तौ लक्षणास्वीकारे गौरवात् । ‘अलक्षण’मितिच्छेदे मानाभावाच्च । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावं स्वीकृत्य अप्रयुक्तविषये लक्षणमन-तिक्रम्य प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थस्यैव ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यस्य न्याय्यत्वादित्याहुः ।

परे तु सर्वादिविशिष्टलमुपसर्जनलम्, वैशिष्ट्यञ्च ‘स्वप्रयोज्योपस्थितीयविशेष्यताप्रयोजकता-पर्याप्त्यधिकरणल’ ‘स्वप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितोपस्थितीयप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणल’तदुभय-सम्बन्धेन । अत एव ‘सर्वेषाम्पुत्रः’ ‘परस्मैपदम्’ ‘अतिभवकान्’ ‘सर्वस्मिन्शय’ इत्यादिषु सुट्स्मा-यादयः सिद्ध्यन्ति, अन्यथा पूर्वोक्तलक्षणद्वयस्यापि सर्वादिशब्देषु सत्त्वादुपसर्जनत्वात्सुडादयो न स्युः । न च निरुक्तोपसर्जनलस्य अतिसर्वेति समुदाये एव सत्त्वेनावयवस्य सर्वनामत्वादति-सर्वायेत्यादौ स्मायाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं, मासपूर्वायेत्यादौ स्मायाद्युत्पत्तिवारणाय सर्वनामाभिज्ञं यददन्तमङ्गन्ततः परेषां ङेप्रभृतीनां स्मायादयो भवन्तीत्यर्थकरणेनादोषात् ।

न च ‘द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति स्व इति चेप्यते’ इतिभाष्यविरोधो निरुक्तोपसर्ज-नलस्य सत्त्वादिति वाच्यं, ‘स्वप्रयोज्योपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणघटितल’ ‘स्वप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितस्वेतरपदप्रयोज्योपस्थितीयविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणघटितल’-तदुभयसम्बन्धेन सर्वादिविशिष्टलमुपसर्जनलम्, अथवा ‘स्वघटितल’ ‘स्वेतरपदप्रयोज्यविशेष्यता-प्रयोजकघटितलो’भयसम्बन्धेन—सर्वादिविशिष्टलमुपसर्जनलमिति स्वीकारेणादोषात्—एवञ्च भाष्यं नैकदेशीत्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

जगन्मान्याः श्रीहरनारायणत्रिपाठिचरणास्तु—एवं सति शुद्धसर्वशब्दद्विशब्दादेरपि—अतिसर्वादौ निरुक्तसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रकारताकोपस्थितिप्रयोजकतय तत्रत्यात्रत्यशक्त्योरैक्येन तादृशप्रकारताको-पांस्वतिजनकत्वस्याक्षततयोपसर्जनत्वापत्तिरतः—स्वविशिष्टप्रकारताकोपस्थितिप्रयोजकत्वप्रकारतात्पर्यविषयत्व-मेवोपसर्जनत्वं, वै० ‘स्वप्रयोज्यत्व’ ‘स्वपर्याप्तशक्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यतासामानाधिकरण्यै’तदुभय-सम्बन्धेन । एवञ्च शुद्धद्विशब्दादौ इच्छाकर्तृरूपाद्यर्थे तात्पर्याभावात् शक्त्यैक्येऽपि दोषसम्भवः । एवमपि ‘सर्व इव—‘सर्व’ इति कल्गुगन्ते भट्टमते उपसर्जनत्वमिष्टं तदिदानीं न सिद्ध्येदिति दोषस्तदवस्य इति चेत्—‘स्वप्रयोज्यत्वं’विहाय—‘स्वनिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताद्विशेष्यतानिरूपितत्वं’लस्यैव प्रथम-सम्बन्धतया निवेशेनादोष इति गृहाण ।

नचातिसर्वायेत्यत्रातिसर्वशब्दनिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या अतिक्रमणकर्तृत्वावच्छिन्ननिष्ठा विशेष्यता सा न सर्वशब्दप्रयोज्येति तद्वटकसर्वशब्दस्योपसर्जनत्वानापत्तिरिति वाच्यं, तत्र सर्वशब्देऽपर्याप्त्या

१ द्वीयतेरिति । अयमाशयः—तदोः सः सावित्यत्रानन्त्यग्रहणं किमर्थं, न च तदादौ ढस्य सत्त्वापत्तिरिति वाच्यं ‘तदोः सः सौ’ ‘अदसः’ इति योगो विभज्यते, द इति वर्त्तते, अदसो ढस्य स इत्यर्थः । पूर्वेण सिद्धे इदं व्यर्थं सन्नियमार्थं भविष्यति, अनन्त्यदकारस्य चेत्सत्वन्तर्ह्यदस एवेति तदादौ ढस्याप्राप्तिरित्याशङ्क्य भाष्यकृदाह—द्वीयतेरित्यादि । अप्रत्ययः=अविद्यमानो [लुप्यमानः—] विष्प्रत्ययः । गुणस्तु न—अहोपरस्य स्थानिवत्त्वादिति तत्त्वम् ।

भाष्यन्तु प्रकृतसूत्र—नञ्सूत्रादिस्थानेकभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरिति न तद्विरोधः ।

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

एकदेश्युक्तिरिति । चिन्त्यमिदम्—पूर्वाक्तदिशा एकदेश्युक्तिरस्य कथमपि वक्तुमशक्यत्वात् ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

प्रकृतेति । महासञ्ज्ञाया वार्तिकप्रत्याख्यानपरत्वर्थः । नञ्सूत्रेति । नञ्समासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्ये अस

॥ विषमपदविवृतिः ॥

भाषा' इत्यादौ सैभावो न स्यादिति चेन्न, अन्तरङ्गत्वेन स्मायादिषु कृतेष्वेव समाससञ्ज्ञाप्रवृत्तेः । समासस्य विप्रयोजकत्वाभावेनान्तरङ्गानपीति न्यायाविषयत्वात् । 'राजकुमारीपुत्र' इत्यादौ ह्रस्व-
वारणप्रकारेण निर्वाहसम्भवाच्च । अत्र 'सञ्ज्ञोपसर्जनीभूता' इति वार्तिकारम्भादन्वर्थसञ्ज्ञाश्रय-
णमेव श्रेयः । सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतप्रथमचरमादीनां सञ्ज्ञाव्यावर्तय इति बोध्यम् ।

॥ वरवर्णिनी ॥

प्रयोजकतायाः सत्त्वेनादोषात् । न चैवं 'स्वनिष्ठप्रयोजकतानिरूपिते'त्यादिनिवेशे 'परसैपदं' 'परसैभाषा' इत्यादावुपसर्जनत्वापत्त्या सैभावानापत्तिरिति वाच्यं, निपातनेनैव तत्र स्मैभावसिद्धेः । एवञ्च—'स्वनिष्ठ-
प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यतानिरूपितत्वं' 'स्वपर्याप्तशक्तिकानीयमुख्यविशेष्यतासामानाधिकरण्यो-
भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रकारताकबोधप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वमुपसर्जनत्वमिति तत्त्वम् ।

एकदेश्युक्तिरिति । परे तु स्वविशिष्टप्रकारताकबोधप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वमुपसर्जनत्वं, वै०
'स्वान्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यतानिरूपितत्वं' 'स्वपर्याप्तशक्तिकानीयमुख्यविशेष्यता-
सामानाधिकरण्यै'तदुभयसम्बन्धेनेत्यवश्यं स्वीकार्यम्, अत एव 'परसैपदं' 'परसैभाषा' 'सर्वस्मिन्शयः'
'सर्वस्मिन्वास' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः, स्वान्तपर्याप्तप्रयोजकत्वस्याभावात् । 'अनेषक' इत्यत्रैतत्तदोरिति श्लोका-
देव न दोषः । कनो लुकि तु 'द्व'शब्दबद्धाभ्यरीत्या स्मायादिकमिष्टमेव—'सर्वस्मै ब्राह्मणायै'ति,—
एवञ्च न तत्रोपसर्जनत्वानापत्तिदोषः ।

एवञ्च द्वीयतेरप्रत्यये द्व इत्यत्र द्विशब्दस्य स्वान्तत्वाभावादुपसर्जनत्वाभाव इति 'स्व इति चेप्यते'
इति भाष्यं सप्रपन्नम् । एतद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तिरिति प्रमाणाभावात् । ईदृशोपसर्जनत्वस्य स्वीकारादेव 'द्व'
इत्यादेरुपसर्जनत्वादेव चोपसर्जनाधिकारस्य तदन्तविशिष्टाप्रकृतं सङ्गच्छते, अन्यथा कुरुचरशब्दाचार-
क्विन्तारकर्त्तरि किपि नागेशभट्टमते 'द्व' इत्यत्रेव तत्रापि उपसर्जनत्वेन तत्र डीव्वारणायोपसर्जनाधिकारस्य
चरितार्थतया तदन्तविशिष्टाप्रकृताऽसङ्गतैव स्यात् । 'स्वान्तपर्याप्ते'त्याद्युक्तौ तु तादृशकुरुचरशब्दे उपसर्जनत्वा-
भावेन तदन्तविशिष्टाप्रकृता सप्रपद्यते । तादृशकुरुचराद्यनभिधानपरस्तरत्यः 'शेखरस्त्वयुक्त एव ।

न च 'द्व' इत्यादावपि द्विशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेन स्वान्तत्वं सुलभमिति उपसर्जनन्वमस्त्येवेति शेखरो
ऽपि युक्त एवेति वाच्यम्, अनतिदिष्टस्यैव स्वान्तत्वस्य ग्रहणात् । 'द्व' इत्यत्रोपसर्जनत्वमभिप्रायन्नागेशसु-
अतिदिष्टमपि स्वान्तत्वन्तत्र लक्षणे मन्यते, एवञ्च यथाश्रुतशेखरग्रन्थेऽपि सङ्गच्छते, 'परसैपद'मित्यादिरूपा-
ण्यपि सिद्ध्यन्तीतीदमेवोपसर्जनत्वं ['परे तु' मतोक्तं] सर्वसम्मतमित्याहुः ।

अन्ये तु—स्वविशिष्टत्वमुपसर्जनत्वं, वै० 'स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकानिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपिता
या उपस्थितोपसर्जनविशेष्यतासामानाधिकरणा प्रकारतः, तत्प्रयोजकत्वं' 'स्वतादात्म्यो'भयसम्बन्धेने-
त्याहुः । अधिकत्वसद्विचितायां शब्देन्दुशेखराभिनवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेयम् ।

श्री बालशास्त्रिचरणानुसारिणस्तु—स्वेतरत्—यत्—पदं, तदर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वार्थनिष्ठ-
प्रकारताकोपस्थितिजनकत्वमुपसर्जनत्वं,—'स्व' इति चेप्यते' इति वदते भाष्यकृतोऽभिप्रेतमित्याहुः ।

तृतीयासमासे । ‘द्वन्द्वे चे’ति सूत्रस्थाकरोत्तरीत्या ‘न बहुव्रीहौ’ इति सूत्रस्थाकरीत्या च प्रथमार्थे सप्तमी । अयमपि समासस्यैव निषेधो नावयवानाम् ।

समुदायस्येति । ‘अकचस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम्’ ।—इति भाष्योक्त्या एतत्प्रकरणविषयस्मृत्या एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां प्रथमार्थकत्वमिति तस्यावयवसञ्ज्ञानिषेधकत्वाभाव उचितः । किञ्चावयवमात्रस्य निषेधे ‘वर्णाश्रमेतराणा’-मित्यत्र सर्वार्थवाचकसर्वान्यन्तत्वेन समुदायसञ्ज्ञायां सुडापत्तिः, तस्य सञ्ज्ञानिषेधेऽपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात् । अवयवस्य व्यपदेशिवद्भावेन, समुदायस्य च

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रथमार्थे सप्तमीति । वस्तुतस्तु वाचकत्वे सप्तम्यर्थ इति स्वीकृत्य वाचकतासम्बन्धेन तृतीयासमासे तृतीयासमासार्थवाक्ये च सर्वनामपदं पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेन न तिष्ठतीत्यर्थस्वीकारेण सामञ्जस्यात् प्रथमान्तेन विपरिणामो वृथेति बोध्यम् । प्रत्यङ्गमिति । अन्तरङ्गमित्यर्थः । मुक्तसंशयमिति ।—क्रियाविशेषणमेतत् । निःसंशयमन्तरङ्गत्वात्समासात्प्रागेव अकचस्वरौ कर्तव्यावित्यर्थः ।

प्रथमार्थकत्वमिति । इदमपि चिन्त्यमेव, उक्तयुक्तैः । सुडापत्तिरिति । परे तु ‘न बहुव्रीहौ’

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इत्यादावत्वसत्त्वयोरनापत्तिरेत्यर्थः । प्राचोक्तमसङ्गतमिति ध्वनयन्नाह—द्वन्द्वे चेतीति । स्मृत्येति । तद्विषय—‘न बहुव्रीहौ’ विलेतत्साहचर्येण चेलपि बोध्यम् । खण्डनकृतं खण्डयितुमाह—किञ्चेति । मात्रपदेन समुदायव्यावृत्तिः । तदाशयो भावप्रकाशे प्रतिपादितस्तत एव बोध्यः । निषेध इति । ‘प्रयोजनमिति—‘येनविधि’रिति—सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तदन्तर्विधा’विति शेषः । तथा भाष्यप्रयोगसामर्थ्यात्तदभावकल्पनापेक्षया स पक्ष एवोचित इति भावः । नन्वेनेन निषेधात्तस्य सर्वार्थवाचकत्वमेव नात आह—तस्येति । सर्वार्थवाचकत्वस्थेत्यर्थः । लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेधमशक्यत्वादिति भावः ।

यत्तु खण्डनकृतं ‘—समूहमात्रनिषेधस्येत्वे ‘द्वन्द्वे चे’त्येव वाक्ये सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात् सञ्ज्ञानोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तम्यामपि बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाद्विद्यमानानीत्यध्वाराणैव बहुवचनस्य समूहावयवाभिप्रायत्वेन सर्वादीनीत्यस्य गौरवादनन्वयान्निष्फलत्वाच्चाननुवृत्त्या समुदायस्यावयवानाञ्च निषेधः, तयोर्मध्ये समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः, आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्य तुल्यास्यसूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वात्,

ॐ उयोस्त्वा ॐ

अयमपि समासस्यैवेति । परेलेवं सति मासपूर्वायेत्यादाववयवनिषेधाभावादङ्गाधिकारपरिभाषया स्मायादिवारणाय विहितविशेषणाश्रयणे गौरवात्सप्तमीनिर्देशानुरोधाच्च तृतीयासमासे विद्यमानसर्वादीनां निषेधः, स च पूर्वोक्तरीत्या पाठाद्बहिर्भावद्वारैवेति सर्वान्यन्तत्वप्रयुक्तसर्वनामसञ्ज्ञां समुदाये न प्रवर्तयति । स्पष्टत्वेदं ‘विभाषा दि’गितिसूत्रे वृत्तिपदमङ्गयोः । अत एव भाष्येऽत्र सूत्रे समास इत्यनुवर्तमाने पुनस्तदुपादानमसमास इति योगविभागेन वाक्ये निषेधार्थमिष्युक्तम् । प्रथमार्थकनिर्देशे तु तदनुपपत्तिरित्याहुः । इदं तु स्यात्—वाक्ये निषेधः प्रवर्तमानो लौकिक एवाप्रवृत्तिर्भवेति, न मासपूर्वायेति लौकिके, प्रत्यासन्नत्वात् । न पूर्वसदृशेऽतिप्रतिपदोक्तसमासस्यैवैह प्राह्यत्वात्तस्यलौकिके निषेधे फलालाभात् । ‘त्वयकाकृतं’ त्वकाकृतं’-मित्यादावन्तरङ्गाकजनिषेधस्यैव गोन्दायमतेऽनेष्टत्वात् । सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायादिति । इदं पाठाद्बहिर्भावद्वारा सञ्ज्ञानिषेध इत्यनाश्रित्योक्तम् । स्यादेतत्—सञ्ज्ञाविधाविव निषेधेऽपि तदन्त-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नावयवानामिति । केचित्तु मासपूर्वायेत्यादौ स्मायादिवारणाय विहितविशेषणाश्रयणे गौरवात्सप्तमीनिर्देशानुरोधाच्च तृतीयासमासे विद्यमानसर्वादीनां निषेधः, स च पूर्वोक्तरीत्या पाठाद्बहिर्भावद्वारैवेति

द्वन्द्वे विद्यमानत्वेन निषेधे तु - अवयवस्य निषेधे फलाभावः ।

न च त्वच्छब्दस्य तान्तत्वे काकचोर्विशेषेण फलं, द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशधणा-
न्वयाभाववक्तृत्वादिविवक्षाया अभावात् । समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेना-
वयवगतकुत्सादेरपि द्रोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक्तदनुत्पत्तेः, अन्यथा तव प्रत्येकं
कप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिः । अत एवोक्तं भाष्ये—'अकञ् हि न भवती'ति—'विभाषा जसी'ति-
सूत्रे । समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः । कृताऽकचा समासस्तु भवत्येव, तत्र सर्वार्थ-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'तृतीयासमासे' 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधैः—तद्व्यक्तानि सर्वादीनि न भवन्तीति सर्वादिलमेव निषिध्यते,
न सर्वनामसञ्ज्ञा । तथा च 'वर्णाश्रमेतराणां'मित्यत्र इतरशब्दस्य सर्वादिलनिषेधे तदन्तस्य सर्वनाम-
सञ्ज्ञाया दूरापास्तत्वेन सुटोऽप्रवृत्तिः । तथाच यथाश्रुतसप्तम्यर्थेऽपि क्षतिविरहात् ।

न चावयवस्य सर्वादिलनिषेधे सर्वनामत्वाभावादकञ् न स्यादिति वाच्यम् 'अकञ्स्वरौ तु कर्तव्यौ
प्रत्यङ्गं मुक्तसंशय'मिति भाष्येण समासात्प्रागेव अकचप्रवृत्तेरित्याहुः । कुत्सादिविवक्षाया
अभावादिति । 'वृत्त्युत्तर'मिति शेषः । वृत्तेः प्राक् कुत्सादिविवक्षायान्तु अन्तरङ्गत्वादकञ् भव-
त्येवेति बोध्यम् । तदेतद्धनयन्नाह—कृताकचा समासस्त्विति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्फलञ्च तत्रावयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोपि नाकजिति—'इति तत्त्वण्डयति—अवयवस्येति । व्यपेत्युत्तरान्वयि ।
फलाभाव इति । इतरकशब्देन समासे 'अतिभवका'नित्यादाविव तच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वादिति भावः ।

मनोरमाद्युक्तं खण्डयति—न चेति । समाहारे इव इतरेतरयोगेऽपि साहित्यस्य विशेष्येति सिद्धान्तेनाह—
द्वन्द्वावयवेति । एकार्थीभाववशादिति भावः । नन्वेवमपि समुदाये तद्विवक्षासम्भव एवात आह—
समुदाये इति । एवञ्च शङ्का एवायुक्तेति भावः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विध्यङ्गीकारात्सर्वाद्यन्तानां सञ्ज्ञा निषिध्यते । नचैवं समुदायस्य निषेधाभावादङ्गाधिकारपरिभाषया
सुडापत्तिः, केवलानां व्यपदेशिवद्भावेन सञ्ज्ञा इव द्वन्द्वावयवानां निषेधस्यापि तेनैव विधेयत्वादिति
त्याशङ्क्याह—अवयवस्येति । अवयवस्य निषेधे फलाभाव इति । नचाङ्गाधिकारपरिभाषया
प्राप्तस्य सुटो निवृत्तिः फलं, विहितविशेषणेनापि तस्य वारायितुं शक्यत्वात् । एवञ्च विद्यतिक्रिया-
ध्याहारे गौरवात्प्रथमार्थकसप्तम्यैव समुदायनिषेध उचितः, तृतीयासमास इत्यादावप्येवमेवेति भावः ।

अत एवोक्तमिति । यस्माच्छीभावः प्राप्तस्तस्य शीभावे कर्तव्ये पक्षे सर्वनामसञ्ज्ञा विधेयशीभा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सर्वाद्यन्तत्वप्रयुक्तसर्वनामसञ्ज्ञा समुदाये न प्रवर्तते । स्पष्टं चेदं 'विभाषा दि'गिति सूत्रे वृत्तिपद-
मञ्जर्योः । अत एव भाष्येऽत्र सूत्रे समासे इति वर्तमाने पुनस्तदुपादानं योगविभागेन वाक्ये निषेधार्थ-
मित्युक्तम् । प्रथमार्थकसप्तमीनिर्देशे तु तदनुपपत्तिरित्याहुः । अवयवस्यानिषेधे फलाभाव इति ।
केचित्तु विहितविशेषणानाश्रये एवं सति सम्भवतीति वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडभावस्तत्फल-
मित्याहुः । अन्यथा तवेति । अवयवनिषेधवादिनस्तवेत्यर्थः । अत एवेति । उक्तरीत्याऽवयवेभ्यः
पृथक्तदनुत्पत्तेरेवेत्यर्थः । अन्यथा समुदायस्य शीभावे कर्तव्ये एव विकल्पेऽप्यवयवस्य नित्यसर्व-
नामसञ्ज्ञामाश्रित्याकचो दुर्वारतया तदसङ्गतिः, मम त्ववयवस्य सर्वनामत्वेपि तदर्थमात्रे कुत्सा
न्वयाभावादकजभावः । समुदायकुत्सामादाय तु नाकञ्, समुदायस्यासर्वनामत्वादिति भावः ।

नन्ववयवकुत्साविवक्षाया उक्तरीत्याऽभावेऽकचः प्राप्तिरेव नेति 'शीभावं प्रति विभाषाऽकञ्जि न
भवती'ति भाष्यं पुनरसङ्गतमेवेत्यत आह—समुदायेति । यद्वा—अत एवेत्यावयवमात्रस्य निषेधा-
भावादेवेत्यर्थः । तथात्वे हि सर्वार्थकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदायस्य नित्यसर्वनामसञ्ज्ञायामकचस्यादेवेति

त्वादनेन विकल्पो भवत्येव, ‘त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्त’मिति जयदेवप्रयोगबलेन अन्यार्थकत्वच्छब्दस्य सत्त्वेऽपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावात्, बहुसम्मतत्वाच्च ।

एतेन ‘न बहुव्रीहाविति वदस्यापि द्वन्द्वे चिकीर्षिते इत्यर्थ’ इत्यपास्तं, फलभावात् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

त्वदधरमधुरमधूनीति । अन्ये तु—राधिकाऽत्यन्तविरहोत्कलिततया स्वाधरे कृष्णाधरलभ्रमेण मधुपानं कुर्वतीति बोधयितुं—‘त्वदधरमधुरमधूनी’त्यत्र लच्छब्दो युष्मच्छब्दनिष्पन्न एवेत्याहुः ।

न बहुव्रीहाविति । अयम्भावः—‘चार्थे द्वन्द्वः’ इत्यनेन—इतरेतरयोगसमाहारयोर्द्वन्द्वो विधीयते, तत्र ‘घटपटौ’ ‘घटपट’मित्युभयत्रापि घटपटोभयप्रकारकसमुदायविशेष्यकबोधस्यैव जननात् परस्परान्वयोपपत्तये घटलावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या पटनिष्ठा समुदायत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यतालावच्छिन्ना या पटलावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसमुदायलावच्छिन्ना घटनिष्ठा विशेष्यता, तादृशविशेष्यताकबोधस्यौचित्येन समुदायलावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारता-प्रयोजकत्वस्य ‘वर्णाश्रमेतरे’ ‘वर्णाश्रमेतरा’ इत्यादावितरशब्दे सत्त्वेन निरुक्तोपसर्जनत्वस्य सत्त्वात् द्वन्द्वघटकानामुपसर्जनत्वादेव पाठात्पर्युदासे सिद्धे—‘द्वन्द्वे चे’ति सूत्रमपि ‘न बहुव्रीहा’वितिवृत्त्या

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एव=अवयवनिषेधे फलभावादेव । ‘सूत्रे’ इति पूर्वान्वयि । तदेऽध्वनयन्माह—कृताक-चेति । अनेन=प्रक्रान्तं ‘विभाषा जसी’त्यनेन । तत्र दोषान्तरमाह—त्वदधरेति । गणेऽदन्तत्वेन पाठ इति भावः । बह्वेति । तान्तत्वेति भावः । प्राचोक्तं खण्डयति—एतेनेति । अस्वार्थ-माह—फलेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

समुदायादेव प्राप्नोतीत्यत इति भावः । तत्रेति । ‘वर्णाश्रमेतरके’ इत्यत्राकचि समासे कृते इत्यर्थः । अनेन=‘विभाषा जसी’त्यनेन । तत्त्वमिति । ‘द्वन्द्वे चे’त्यस्य प्रत्याख्यानेऽपि ‘विभाषा जसी’-त्यस्यारम्भाजसि विकल्पो भविष्यतीति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । एतेन—उपसर्जनप्रतिषेधेन यत्र समुदायनिषेधे प्रयोजनाभावस्तत्र विद्यति कियाम्प्याहारेण—बहुव्रीहौ विद्यमानसर्वाद्यन्तस्य निषेधा-भावात्तदन्तविधिमूलकव्यपदेशिवद्भावासम्भवात्केवलवयवनिषेधार्थं तथाप्याहारः, तन्निर्वाहार्थमा-ऽकृतव्यूहपरिभाषाया वृत्तेः प्रागजप्रवृत्तिकल्पना गौरवपराहता । ‘चिकीर्षिते’ इत्यप्याहारो लक्षणा वा ततोऽपीति—प्रथमार्थकसप्तमीनिर्देशस्य व्याख्यातुं शक्यत्वेऽपि ‘द्वन्द्वे चे’त्यत्र सप्तमीनिर्देश-सामर्थ्याद्भाष्यविरोधाद्द्व्युत्पाद्यनुग्रहाद्विहितविशेषणादाने लाघवानुसन्धानाच्च,—विद्यति कियाम्प्या-हारेण समुदायावयवोभयनिषेधः, तत्रोच्यतीत्यावयवनिषेधे फलभावः । ‘देकयो’रिति सूत्रनिर्देशात्, ‘एकद्विकरेण हेतु’रिति श्रीहर्षप्रयोगात्, द्विषद्वि’रिति बोधदेवप्रयोगात् द्विशब्देनैकशेषाभावद्वन्द्वयो-रिष्टत्वा’देकद्विका’ इत्यादौ प्राग्वृत्तेरकृतव्यूहपरिभाषयाकजप्रवृत्तावनन्तरं वृत्तावयवमात्रकुत्साप्रयुक्ते

ॐ विषमपदविवृत्तिः ॐ

भाष्यासङ्गतिः । अकजिज्ञ न भवतीति । ननु कृताकचा समासे नानेन विकल्पः, अज्ञातार्थकत्वेना-ऽसर्वार्थकत्वात्, पूर्वं द्वन्द्वे जसि सर्वनामसञ्ज्ञाविकल्पे पश्चादवयवकुत्सामादायाकचि शीभाव-विकल्पघटितं रूपमित्यवयवकुत्सार्थकाकजमिप्रायकत्वमप्यकजिज्ञ न भवतीति भाष्यस्य न सम्भवती-त्याशङ्क्याह—तत्रेति । मानाभावाच्चेति । अन्ये तु दाण्डिनयनसूत्रे स्वरसर्वनामैकश्रुत्या द्वयो-रैकवाक्यशब्दयोरिवोदात्तानुदात्तयोस्त्वशब्दयोः सकृत्पठितेन ग्रहणे सिद्धे लत्त्वेत्युभयपाठः—एकस्य

१ ‘त्वत्त्वसमसिमेत्यनुचानी’ति फिदसूत्रस्य मानत्वादाह—बह्विति ।

जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधायकस्य 'विभाषा जसी'त्यस्यासङ्गतेऽर्चेति भावः ।

उद्धृतावयवभेदसमूहस्य द्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जने सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या 'द्वन्द्वे चे'त्यपि 'न बहुव्रीहा'वितिवदिति तत्त्वम् । अत एव 'गोस्त्रियो'रिति सूत्रे 'कुक्कुटमयूर्या'वित्यादौ ह्रस्ववारणाय 'द्वन्द्वे ने'ति वचनमारब्धमिति दिक् ।

नाकजिति । समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज्जेत्यर्थः ।

प्रथमचरम । अत्र सूत्रे 'ने'ति न सम्बध्यते, प्रथमादिष्वसम्भवात् ।

'जसी'त्यनुवृत्तेरर्थाधिकारादयमपि शीभावे एव विकल्पः, तदाह—जसः कार्यं प्रतीति । तयः—'सङ्ख्याया अवयवे तय'विति । प्रत्यय इति । 'तदन्ता' इत्यत्र हेतुरुक्तः ।

द्वितीयतृतीयौ—'द्वेस्तीयः' 'त्रेः सम्प्रसारणञ्चे'ति साधू । अर्थवदिति । प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोद्धं, तेनानन्ते आद्युदात्तस्य 'द्वितीयाय भागाये'त्येवं, अनभावे तु स्मैर्भवत्येव ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कर्तव्यमेव, एवञ्च द्वन्द्वस्थले अवयवगतसङ्ख्या यदा विवक्ष्यते तदा इतरेतरयोगः, समुदायगतं समुदायत्वगतं वा यदैकत्वं विवक्ष्यते तदा—समाहारद्वन्द्वः । उभयत्रापि द्वन्द्वविषये समुदायविशेष्यकावयवप्रकारकबोध इति सुधियो विभावयन्तु । एतत्सर्वं प्रमाणयन्नाह—द्वन्द्वे नेति वचनमारब्धमिति । हेतुरुक्त इति । केवलतयस्य सर्वनामसञ्ज्ञायामपि 'जसः शी'त्यत्र विहितविशेषणस्य सत्त्वेन फलभावादिति भावः । प्रतिपदोक्तस्येत्यपीति । 'द्वितीयाय भागाये'त्यादौ 'पूरणाद्भागे तीयादन'

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अस्वावश्यकत्वमाह—जसाधारे इति । तेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेन चास्याप्यवयवनिषेधकत्वाभाव इति भावः । नन्वेवमुक्तरीत्या सूत्रवैयर्थ्यमेवात आह—उद्धृतेति । इतरेतरद्वन्द्वोदाहरणादिति भावः । अत एव—तत्र तस्य विद्ध्येत्यतया वर्तिपदार्थस्योपसर्जनत्वादेव । सूत्रे इति । 'भाष्ये'इति शेषः । साधकान्तरमप्यन्यत्र स्फुटम् । समुदायकुत्सादिविवक्षायां के तु न विकल्पः, द्वन्द्वस्य सर्वावन्तत्वाभावात्, 'परश्चे'त्यनेन तस्यापि द्वन्द्वावयवबोधनात् । जसुविषयताया द्वन्द्वोत्तरमेव सत्त्वेन 'जसी'ति विषयसप्तमीत्यपि वक्तुमशक्यम् । एतेन मन्दोक्तमपास्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशे, तदाह—इति दिगिति । उक्ताशयेनाह—समुदायेति । असम्भवादिति । प्राप्त्यभावेन निषेधासम्भवादित्यर्थः । 'तत' इत्यस्यार्थं सूचयन्नाह—तदन्ता इति । वक्ष्यमाणतो वैलक्षण्यायाह—द्वितीयेति । पूरणफलमाह—तेनेति । 'अनन्तस्ये'ति पाठः । अन्यथात्रार्थवत्त्वसत्त्वादोषापत्तिरेवेति भावः । तदेव स्पष्टयति—अनिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कप्रत्यये 'विभाषा जसी'तिविकल्पाभावस्येष्टत्वादिति परास्तम् । दिगिति । वस्तुतस्तु परमसर्वादावयववद्धारकसर्वार्थवाचकत्वस्य द्वन्द्वेऽपि सत्त्वादुपसर्जनत्वाभावः । 'गोस्त्रियो'रितिसूत्रस्थं वार्तिकं तु तत्रैव द्वन्द्वेऽप्युक्तमिति भाष्यकृतकृतप्रत्याख्यानसंरम्भादेकदेश्युक्तिरिति तत्रैव प्रदीपे स्पष्टम् ।

अत एव 'विभाषा दिक्समासे'इतिसूत्रे 'बहुव्रीहाविति किमर्थम्? द्वन्द्वे माभूत्—दक्षिणोत्तरपूर्वाणांमिति, नैतदस्ति प्रयोजनं—द्वन्द्वेचेति प्रतिषेधो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् । तथा च 'द्वन्द्वे'त्यस्य प्रत्याख्यानासम्भवात्प्रागुक्तरीत्यैकद्विका इत्यादि प्रयोगेष्ववयवनिषेधे फलं भवत्येवेत्याहुः ।

असम्भवादिति । यद्यपि नेमशब्देऽस्ति सम्भवः, तथाप्युभयत्र विभाषालादस्या 'नवेतिविभाषे'त्यनेन संस्काराच्चेत्यनेन प्रदेशस्य समीकरणादसम्भवतादवस्थमिति भावः । हेतुरुक्त इति ।

१ परे तु गोस्त्रियोरित्यत्रैकविमक्ति चापूर्वनिपाते इति शास्त्रीयमेवोपसर्जनत्वं विवक्षितं, न लौकिकम्, अत एव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः—'कुमारी'—इत्यत्र लौकिकोपसर्जनत्वस्य नागेशमते सत्त्वेऽपि न ह्रस्व इति शेखरश्चिन्त्य एवेति गौडाः ।

जराया । ‘अष्टन’ इत्यतो विभक्ताविति, ‘अचिरे’त्यतोऽचीत्यनुवर्तते, तदादिविधिश्वेत्याह—अजादाविति । ‘जरसा’वित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन ।

विभक्तौ किम्? जराया इदञ्जारम् । प्रतिपत्तिलाघवाय ‘जराया असुङ्’ न कृतः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इत्यनि तस्य तीयप्रत्ययार्थेनैवार्थवत्त्वात्तत्रार्थवद्ग्रहणपरिभाषया वारणं न भवतीति लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽवश्यं शरणीकरणीयेति तथैव परिभाषया ‘पटुजातीयाये’त्यादावपि वारणं भवतीति भावः ।

जारमिति । न च शरदादौ ‘जराया जरस् च’ इत्यन्तर्गणसूत्रस्य वैयर्थ्यात्तेन ‘तद्धिते चेत् समासान्त एवे’तिनियमेनैव जारमित्यादौ दोषवारणाद्विभक्ताविति व्यर्थमिति वाच्यं, जराशब्दात् क्यजन्तात्किपि ‘क्यचि’ चे’तीले अल्लोपयलोपयोः कृतयोः ‘जरी’त्यादौ अल्लोपस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवद्भावेन अचपरकत्वाज्जरसादेशापत्तेः, जराशब्दादाचारकिबन्तात्तद्व्यदादौ इटि आतो लोपं बाधित्वा परत्वाज्जरसादेशापत्तेश्च ।

असुङ् न कृत इति । वस्तुतस्तु—प्रथमान्तजराशब्दस्य पदद्विले स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वाद्-शब्देन समासे ‘जराजरा-औ’ इति स्थिते पूर्वान्तवद्भावेन जराशब्दत्वाज्जरसि—‘जरसौ’ इति रूपं भवति, असुङ्कल्पे च ‘जराजरसौ’—इति फलभेदात्तथान्यासः कर्तुं न शक्यत इति बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नन्वेवं जरसावित्यादावादेशो न स्याद्विभक्तेरङ्गपत्वेन अजादित्वाभावादत आह—जरसाविति । व्यपेति । एवञ्चाद्यन्तवत्सूत्रं न कार्यम्, इदमेव ध्वनयितुमिह तदनुपन्यासः ।

नन्वर्धमानालाघवेन ‘जराया असुङ्’ इत्येवास्तु, किं जरसादेशविधानेनात आह—प्रतीति । ‘जरसादेश’

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

केवलप्रत्यये सञ्ज्ञायाः प्रयोजनाभाव इत्येषः । असुङ् न कृत इति । जराशब्दादाचक्षणाणिजन्ता-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रतिपत्तीति । प्रतिपत्तिः=प्रक्रिया । इत्सञ्ज्ञालोपयोर्द्विचैत्यस्य ज्ञानुसन्धाने प्रक्रियागौरवमित्यर्थः । “—‘तत्करोती’ति णिजन्ताज्जराशब्दा किपि टिलोपणिगलोपयोरेकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जरसादेशे-जरसाविति, असुङि—जसाविति फलभेदः, नच णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विभक्तिपरकत्वाभाव इति वाच्यं, ‘कौलुप्त’मिति स्थानिवद्भावनिषेधात्—” इति तु न युक्तम्, आबन्तप्रकृतिकणिजन्तात् किपोऽनभिधानात् । अत्र प्रमाणन्तु—‘आरगुदीचामित्यत्र एका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थं, जडस्यापलं जाडार’ इति भाष्यमेव, आबन्तप्रकृतिकणिजन्तात्किपितु—टिलोपेन निष्पन्नगोष्ठशब्दाद्विकि आरकि च फलभेदेन भाष्योक्तिरियमसङ्गतैव स्यादिति केचित् । अन्ये तु जराशब्दस्य ऋशब्देन समासे गुणे—जररित्यस्य पूर्वान्त-वत्त्वेन जराशब्दत्वाज्जरसादेशे जरसाविति, असुङि तु रेफस्यासुङि दीर्घे जरसाविति फलभेदान्नार्थं न्यास उचित इति वदन्ति । तत्र, पररूपेण तत्रापि जरसावित्यस्य सिद्ध्या फलभेदाभावात् । असुङोऽकारोच्चारणसामर्थ्याद्‘दतो गुण’ इति पररूपमिति तु न वाच्यं, जरसावित्यादौ तच्चारिताभ्याम् । परेतु—जरामत-तीति जरात्, ततो णिचि किपि टिलोपे जररिति रेफस्यासुङि जसावितिरूपं, जरसादेशे तु—जरसाविति-फलभेदः । टिलोपस्य अचः परेति स्थानिवत्त्वनु न, अज्जलादेशत्वात् । णिलोपस्यापि न तत्, ‘कौलुप्त’-मिति निषेधादित्याहुः । एतत्खण्डनाय पूर्वतीयानां प्रयासस्तु तुच्छ एव, जराच्छब्दघटकजराभागे जरा-शब्दत्वानपावादित्यादि—अत्रत्यं तत्त्वमस्मत्कृतायां शब्देन्दुशेखराभिनवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेयम् ।

पदाङ्गाधिकार इति । पदमङ्गं च विशेष्यं, विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः । पद-
शब्दनोत्तरपदाधिकारः, केवलपदाधिकारश्च गृह्यते इति—'येन विधि'रित्यत्राकरे स्पष्टम् ।

निर्दिश्यमानस्येति । 'षष्ठी स्थानेयोगे'तिसूत्रमावर्तते, आवृत्तस्य चायमर्थः—
'षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते, न प्रतीयमान'मिति, तेनेदं सिद्धमिति भावः ।
नन्वयं जरशब्दो न जराशब्दोऽत आह—एकदेशेति । स्थानिवत्सूत्रेणेति
भावः, 'जरा' इत्युक्तपरिमाणस्य ग्रहात् । अनेन स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्य-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यत्तु—जराशब्दाण्यन्तात्किपि टिलोपे तस्मादौविभक्तौ 'जर्-औ' इति स्थिते असुद्धकल्पे 'जसौ'
इति, जरस्कल्पे 'जरसौ' इति फलभेद इति ज्योत्स्नादिकृतः, तच्च, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानि-
वद्भावेन जरसादेशस्यैवाप्राप्तेः । एतेन जरामत्तीति—जरात्—तस्माण्यन्तात्किपि निरुक्तदिशा फल-
भेदादसुद्धकृतु न शक्यत इति परास्तम्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात् ।

विशेष्यमिति । विशेष्यमेवेत्यर्थः । तथा च—पदाधिकारेऽङ्गाधिकारे उत्तरपदाधिकारे च—
असति प्रमाणान्तरे पदस्याङ्गस्य च विशेष्यत्वमेवेतीयं परिभाषा बोधयति । एतेनैतत्परिभाषा-
वत्त्वमिति निर्दिष्टे इत्यादिपरिभाषालभ्यमर्थमादायाऽव्यवहितपूर्वस्य कार्याणि भवन्तीत्यादिपरिभाषाः
सिद्ध्यैयुरित्यपास्तम् । पदाङ्गाधिकारयोः—असति मानान्तरे पदस्याङ्गस्य च विशेष्यत्वमेवेति सूचनाय
परिभाषायाः सार्थक्यात्, अन्यथा 'गर्गादिभ्यो य'मित्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणत्व-
वद्भावस्य पदस्य च कदाचिद्विशेषणत्वं स्यात् । षष्ठ्यन्तमिति । षष्ठ्या अन्त्यं षष्ठ्यन्तम्, अन्त्यशब्दः

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इत्यादिः । अर्धमात्रालाघवे सत्यपि तस्याऽसार्वत्रिकत्वं, ततोऽस्य बलवत्त्वञ्च । एतेन जराशब्दात्तत्करोतीति
किञ्चि टिलोपे किञ्चि णिलोपे 'एकदेशविकृत'न्यायेन जराशब्दत्वात्तत्र दोषापस्था स न कृतः, तत्र कार्ये
किञ्चित्त्वं सत्यपि न, 'कौ लुप्त'मिति निषेधात् । अत्र शास्त्राश्रयणे 'अभिव्यक्ते'ति न्यायानाश्रयणे
च जरसादेशस्यैव मानमिति क्लृप्तवद्भावमुक्तमपास्तं, मूलशैथिल्यात् । 'कौ लुप्त'मित्यस्यासार्वत्रि-
कत्वात्, 'अभिव्यक्ते'त्यनेन तत्रादोषाच्च इति दिक् । 'येन विधि'रित्यस्यायं प्रपञ्च इति तत्रैव भाष्ये
स्पष्टत्वादाह—एदमिति । तत्रैवोदाहरणदानादाह—उत्तरेति । 'परमातिमहा'नित्यस्य सिद्धेर्भाष्योक्त-
त्वादाह—केषकेति । सीरदेवायुक्त्यसङ्गत्वादाह—षष्ठीति । अत्रत्यं तत्त्वं परिभाषेन्दुशेखरे, गदायां
च स्पष्टम् । लौकिकाविषयत्वादाह—स्थानीति । तदप्राप्तौ बीजमाह—जरा इति । यथा चैतत्तथा
तत्रैव स्पष्टम् ।

ननु तेन जराशब्दत्वेऽपि जरशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वाभावात्कथमादेशोऽत आह—अनेनेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तिक्पि बृहच्छेखरोलो दोषोऽपीह बोध्यः । आवर्तते इति । भाष्ये तु नियमफलकत्वस्य प्रत्याख्यान-
दावृत्तिर्न दृश्यते, नत्वेकदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानिकादेशस्यापि तत्र ग्रहणादिति भावः ।

एकदेशविकृतन्यायेन निर्दिश्यमानत्वातिदेशोऽपि कस्माच्चेत्यत आह—जराया इति । अकपरि-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

जराया जरस्यवररम्यः । अकपरिमाणस्येत्यर्थः । स्थानि-
बुद्धयेति । नचैवं व्यवस्थायामप्यपिबदित्यादौ आगमिबुद्ध्या सादृकस्य पिबादेशा-

मानस्ये'तिपरिभाषाबाधाभावो बोद्धव्यः । 'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यस्य तु सञ्ज्ञासूत्रत्वात्—सूत्रस्थजराशब्दो जराशब्दान्तपर इति—तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ।

निर्जरसेति । अत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वेन रुत्वं न, भत्वेन पदत्वबाधात् । सूत्रेषूत्तरस्थस्य पूर्वत्रापकर्षवदग्रे लेखो वैचित्र्यायेति बोद्धव्यम् ।

पक्षे इति । जरसादेशाभावपक्षे इति भावः । इदमर्वाचामनुरोधेन ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

समीपवाची, तेन षष्ठीप्रकृतिरित्यर्थः । परैलतद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रोहिरित्याहुः । 'षष्ठी स्थानेयोगे'तिसूत्रे 'यत' इति शेषं कृत्वा—यतः षष्ठी सा स्थानपदार्थानुयोनिकसम्बन्धप्रतियोगिनी भवतीति सूत्रार्थेन तथैव लभ्यात् । तत्र निर्दिश्यमानत्वं—षष्ठीप्रकृतिविशिष्टप्रकारताश्रयत्वम्, वैशिष्ट्यश्च 'स्वजन्यशाब्दबोधीयत्व' 'स्वपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्व' 'स्वपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यतानिरूपितत्वै'तन्नित्यसम्बन्धेन । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुचन्द्रिकायां द्रष्टव्य इति दिक् । इति भाव इति । सञ्ज्ञात्वपरिमाणत्वेतदन्यतरव्याप्यधर्मप्रकारकसंशयसामान्यनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताव-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्थानिवत्सूत्रेणेत्यर्थः । नन्वेवं कथमेतत्प्रवृत्तिरत आह—येनेति । एवं यदागमा इति बोधितस्याप्यादेशेन निवृत्त्यभावः, एतन्न्यायबलात् । 'अस्यच्चा'वित्यादौ दोषवारणादिति तत्रैव स्पष्टम् । एवमनयालोन्त्येत्यादीनां समावेश एव, न बाध्यबाधकभाव इत्याद्यपि तत्रैव स्पष्टं, तदाह—इति दिगिति । नन्वेवं तदत्रैव वक्तुमुचितमत आह—सूत्रेष्विति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

माणस्य=परिच्छिन्नपरिमाणस्य । अनेन=जराया इत्यनेन । परिभाषाबाधाभाव इति । एकदेशविकृतन्यायेन तु न तद्बुद्धिः तस्य लौकिकत्वात्, लोके चाकपरिमाणबोधकज्ञोपादिशब्दानां यत्किञ्चिदपनीतावयवे प्रवृत्त्यदर्शनात् । अतिदेशशास्त्रेण लातिदेशिकी तद्बुद्धिर्भवत्येव, 'दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवती'ति भाष्यादिति भावः । ननु तदन्तसञ्ज्ञाया अपि पुरुषारम्भलाविशेषोऽत आह—सञ्ज्ञासूत्रत्वादिति । एवञ्च जराशब्देन तदन्तोपस्थितावपि न तद्बुद्धिः, सञ्ज्ञाशब्दानां सञ्ज्ञासमानाधिकरणानुगतसंस्थानवत्तत्त्विकबोधकत्वाभ्युपगमादिति भावः । ननु सर्वनामस्थान इत्यस्य विषय-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पत्तिरिति वाच्यम्, उक्तयुक्त्या निर्दिश्यमानत्वाप्राप्तावपि 'पादः प'दिति सूत्रस्थभाष्यग्रामाभ्येन सागमस्य निर्दिश्यमानत्वानङ्गीकारात् । अन्ये तु 'निर्दिश्यमानत्वं'—'स्वबोध्याघटितत्वे सति स्वबोध्यत्वम् । तच्च सागमके तदन्ते च न, आदेशे त्वस्येवेति—तत्र निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽऽदेशवारणम् । यद्वा स्वरूपमित्येतद्विशक्तिग्राहकशास्त्राननुसन्धानकालीनस्थानषष्ठ्यन्तपदजन्योपस्थिति-विषयत्वरूपनिर्दिश्यमानत्वमादेशेपि, यदागमन्यायोपि शक्तिग्राहक एव । 'अस्य च्चा'वित्यादौ जातिपक्षः । अथवा यतः षष्ठ्युच्चारिता तत्त्वतस्तथानिकत्वान्यतरत्वं, तिसृणामित्यत्र तिस्रादेशे कृते त्रयादेशाशङ्कपरभाष्यग्रामाण्यादित्याहुः । वैचित्र्यायेति । न तु पदत्वभत्वयोर्द्वयोरननुसन्धानेपि निर्जरसेत्यादिसिद्धिरतस्तथोरलेखः । अन्ये तु दृष्ट्यां मानभ्यामित्येतदर्थं स्वादिष्वित्यस्यावश्यपाठ्यतया दत्त इत्यादौ जश्नशङ्कया 'यचिभ'मित्यपि पाठ्यमिति विशेष इति वाच्यम्, तथा सति शिवोच्य इत्युदाहरणे 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' 'नादिची'त्यनयोरनुपन्यसनीयत्वापत्तेः ।

परे तु—'विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाञ्जर'सित्यसङ्गतं, विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् । अत एव 'जराया' इति सूत्रे—'अजरांसी'त्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जर'सिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते, अन्यथा त्वद्रीत्या शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमा विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तत्सङ्गतिः स्पष्टैव ।

अत एव 'टाडसी'ति सूत्रे कैयटेनोक्तं—'भाष्यकारः सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेण अतिजरादिति भाव्यं, न त्वतिजरसिनाऽतिजरसादिति—गौरवमुद्भावि-
तवान्—'इति । भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या, तदभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या 'सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपय'न्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव ।

वृत्तिकारोऽप्याह—'अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति, यथा तु

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सिद्धान्तमाह—परे त्विति । अत्र भाष्यसम्प्रतिमाह—अत एवेति । तेषां तत्रेष्टत्वा-
देवत्यर्थः । अन्यथा—तदनिष्टत्वे तु । कैयटसम्प्रतिमप्याह—अत एवेति । उक्त एवार्थः ।
तदभावेति । जरसभावे इत्यर्थः । तस्य=जरसः । वृत्तिकृतसम्प्रतिमप्याह—वृत्तीति । भाष्याद्यविरोधायाह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सप्तमीत्वाभिप्रायिका नुम्जरसोर्विप्रतिषेधोक्तिर्भाष्ये इत्यस्वरसादाह—अत एवेति ।

तस्या अप्राप्त्येति । सन्निपातपरिभाषया अप्राप्त्येत्यर्थः । असङ्गतिः स्पष्टैवेति । शक्यते त्वत्र
वक्तुम्—औपदेशिकविभक्तिनिमित्तपाक्षिकजरसभावप्रक्रमेऽपि स्थानिवद्भावसहकारेणातिदेशिकतथा-
भूतजरसप्रक्रमे सन्निपातविधातसम्भवमूलिका कैयटोक्तिः स्यादित्यस्वरसादाह—वृत्तिकारोऽपीति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तदभावपक्षे तस्याप्राप्तेरिति । अभावपक्षोपक्रमे पुनर्भावपक्षस्वीकारायोगादिति भावः । 'तस्याप्रा-
प्ते'रित्यस्य—जरसादेशस्याप्राप्तेरित्यर्थः । पाठकस्तु—'तस्या अप्राप्त्ये'ति पाठं स्वीकृत्य सन्निपातपरिभाषाया—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परे तु—'अजरांसी'त्यत्र शिभावजरसोः प्राप्तौ—कृतेऽपि जरसि प्राप्तेः—'नित्यत्वाच्छिभाव'
इति परेणोक्ते,—'एवन्तर्हि कृतेऽपि शिभावे प्राप्तेर्जरसपि नित्य इति'—उभयोः साम्येन परत्वाञ्जरसिति
चान्येन तत्त्वण्डिते; 'शिभावे ततो नुमि तेन व्यवधानान्निर्दिश्यमानत्वाभावाञ्जरसोऽप्राप्त्याऽनित्यो जरसा-
देश'इति केनचिच्छङ्किते—'जरसो नित्यत्वं द्रढयितुं—'नुम्जरसोः परत्वाञ्जर'सिति जरसादेशस्यापि नित्य-
तया तौल्यात्परत्वाञ्जरसिति युक्तमेवेत्युक्त्या—अनेन भाष्येण शिभावस्य पूर्वं प्रवृत्तेरलाभाच्च तद्विरोधः,
कैयटविरोधस्त्वकिञ्चित्कर इति—'निर्जरसे'त्यादि कौमुद्युक्तमेव युक्तमित्याहुर्गौडाः ।

१ 'टाडसी'ति सूत्रेण टाडसीः स्थाने नादेशाऽदादेशयोरेव विधानस्य लाघवादौचित्येन—इना-
देशाऽदादेशविधाने गौरवमिति भाष्यकृदाहेत्यर्थः । [इति=इति हेतोः । गौरवम्=इनाद्यादेशविधाने
गौरवमित्युक्त्यर्थः ।]

२ परे तु—वृत्तिग्रन्थे 'निर्जरेणेत्येव भवति न तु निर्जरसेतीत्युक्त्या तेन वृत्तिग्रन्थेन 'निर्जरसे'त्येव
भाष्यसम्प्रतिमित्यर्थस्यापि लाभसम्भवाद्दीक्षितोक्तमेव युक्तमित्याहुर्गौडाः ।

३ विषमपदविवृतिमनुसरद्भिः पर्वतीयैर्देशितः कैयटविरोधपरिहारस्त्वयुक्तः, अभावोपक्रमे
भावोपक्रमस्यायुक्तत्वात् । विशेषस्तु अभिनवराजलक्ष्म्यां वक्ष्यते ।

भाष्यं तथा नैतदिष्यते इति लक्ष्यते—इति । नपुंसकद्वितीयैकवचनेऽपि लुग्बाधेन 'अतोऽमि'त्यमि सन्निपातपरिभाषया जरसभावः । न च तत्र न अकारान्तसन्निपात-कृत एवाजादिः, किन्तु तदभावेऽपि, एषा तु सन्निपातलक्षणविधिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति—अत्र भवत्येव जरसिति वाच्यं, मानाभावात्, 'टाडसी'ति सूत्रस्थेनानिजरेणेतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च । ध्वनितश्चेदं 'जराया' इति सूत्रे भाष्ये ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

च्छेदकविषयतावत्त्वरूपाकपरिमाण—चतुष्टु—समनियतजराशब्दस्वरूपधर्मनिमित्तकार्यस्यैकदेशविकृत-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नपुंसकेति । विशेषविहितत्वादाह—लुग्बाधेनेति । तत्र=नपुंसकद्वितीयैकवचने । पातेति । तल्लक्षण-विधिप्रवृत्तिरित्यर्थः । एषा तु=सन्निपातेति तु । अत्र भाष्यसम्मतमप्याह—ध्वनितमिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नैतदिष्यत इतीति । अत्राप्यानिष्टहेतुः—सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरिव व्याख्यानसापेक्षपूर्व-विप्रतिषेधाप्रवृत्तिरपि व्याख्यातुं शक्येति—गोकर्णशिथिलेयमप्युक्तिरतो वक्ष्यमाणभाष्येण दार्ढ्यमुपन्य-स्यन्नाह—नपुंसकद्वितीयैकवचनेऽपीति । नैतदिष्यत इतीति बोध्यमिति । इदध्विन्यम्—पाठान्तरस्य भाष्यपुस्तकेष्वनुपलम्भात्, 'अतिजरसं पश्येत्यत्र लुक्स्माच्चे'ति पूर्वपक्षस्य त्वयमाशयः, परत्वाञ्जित्यत्वाद्वा जरसादेशेन बाधितस्वभावस्य जरसुप्रवृत्त्युत्तरमपि न प्रवृत्तिः, अनकारान्तत्वादतो लुकावश्यं भाव्यमिति, ततः परेण किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाहियते न प्रथमैकवचनमप्यति-जरसन्तिष्ठतीति पृष्ठे विशेषे—अस्त्यत्र विशेषः—तत्राकृतेऽम्भावे जरसभावो न प्राप्नोति, किं कारणम् ?

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अप्राप्येत्यर्थमाह । ध्वनितश्चेदमिति । नपुंसकद्वितीयैकवचने जरसभाव इत्येतदर्थ इत्यर्थः ।

१ इदं=निभक्त्यादेशाः पूर्वविप्रतिषेधेनेतीति । परे तु—'अतिजरसमित्यत्र द्वितीयैकवचने लुक्स्माच्च भवतीति पृष्ठे, —'प्रथमैकवचनेऽपि लुक्स्मान्नाशङ्कितः ?' इति केन चिदाशङ्किते, पूर्वपक्षी—'प्रथमैकवचनेऽम्भावोत्तरेमेवाजादि विभक्तिपरकत्वसम्भावज्जरससम्भवतीति—लुगपवादेऽम्भावे जाते सति न लुक् प्राप्नोति, द्वितीयैकवचने तु अम्भावात्परत्वात्पूर्वं जरसि 'लुक्स्माच्चे'ति शङ्का युक्तैव—'इतिशङ्कामुपपादितवान् । एवञ्च प्रथमैकवचनेऽम्भावोत्तरमेव जरसित्येव विशेषोपपादको ग्रन्थः । [अयं पूर्वपक्षी सन्निपातपरिभाषामबुद्धेव च प्रवृत्तः, सन्निपातपरिभाषास्मरणे तु—द्वितीयैकवचनेऽपि सन्निपातपरिभाषया लुगप्राप्तेरतिजरसं पश्येत्यत्र लुक्स्माच्चेति शङ्काया एवासङ्कते ।] तदेवं द्वितीयैकवचने लुक्स्माच्चेति पूर्वपक्षः स्थापितः । तत्र सिद्धान्तिन उत्तरं,—'तत्र जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया न लुक्—' इति । [तत्र=अतिजरसं पश्येत्यत्र द्वितीयैकवचने ।] एवञ्च लुगपवादाऽम्भावात्परत्वाज्जरसि लुक् प्राप्नोति—सन्निपातपरिभाषया च स बाधेते इति तत्त्वम् । इत्थं सन्निपातपरिभाषास्मरणे जाते स एव पूर्वपक्षी पुनः शङ्कितवान्—'तर्हि सन्निपातपरिभाषया प्रथमैकवचनेऽपि जरस् न स्या'दिति, ततः प्रथमैकवचने सिद्धान्ती—'इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम्—अतिजरस्, अतिजरैरिति भवितव्य'मिति समाहितवान् । हलादिभिस्साहचर्यात्सुविभक्तेरेवेदं रूपमतिजरमिति, न तु द्वितीयैकवचनस्य, तत्र तु जरसिष्ट एव—अतिजरसमिति—तत्त्वविदो गौडाः ।

एतेन—'यदि विभक्त्यादेशात्पूर्वं जरस्यात्ताहि द्वितीयैकवचनेऽपि अमादेशात्पूर्वं जरसि सन्निपातपरि-भाषया न लुक्' इति भाष्योक्तिर्विरुद्धेतेति नागेशोक्तमपास्तं, तादृशशङ्कायाः—पूर्वोक्तरीत्या प्रथमैक-वचन एव सत्त्वात्—अमादेशात्पूर्वं हलादित्वाच्च जरस्, अमादेशे तु सन्निपातपरिभाषया न जरसिति नदाशयस्योक्तत्वात् । तदनुसारेणैव च सिद्धान्तिनाऽपि प्रथमैकवचनेऽतिजरमित्येव भवतीतीष्टापत्त्या समाहितमिति न दीक्षितमते भाष्यविरोधः । पाठभेदे तु न मानमिति प्राहुः ।

तत्र हि पूर्वपक्षिणा—'अतिजरसं पश्येत्यत्र लुक् कस्मान्ने'ति पृष्ठे, परेण—'प्रथमैकवचने—अतिजरसन्तिष्ठतीत्यत्रापि कुतो लुक् न शङ्क्यते'—इति पृष्ठे, पूर्वपक्षिणा—'प्रथमैकवचनेऽम्भावोत्तरमेव जरस्', तत्र जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया न लुक्—'यद्वाऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषय न जर'सिति पाठभेदेन विशेष उक्तः ।

ततः परेण 'यथेवम्—अतिजरसम् अतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरस्'—इति द्वितीयैकवचनादौ शङ्किते, सिद्धान्तिना—'इष्टमेवैतदतिजरमतिजरैरिति भवितव्य'मिति ।

अत्र विशेषोपपादनेऽन्त्यपाठ एव युक्तः, अन्यथा लुक्ः प्रथमैकवचने तेनाभावे उपपादिते द्वितीयैकवचनेऽपि तेन न्यायेन लुकोऽप्राप्तौ विशेषोक्तिरसङ्गतेति बोद्धव्यम् ।

एवं—स्त्रियां जरसादेशे कृते 'याडापः' इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं विफलमेव, तेषां परत्वात् । अतिखट्वशब्दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः ।

परे तु—जरसादेशाद्विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेन, तेन 'जराणा'मित्यादावामि

* चिदस्थिमाला *

'तत्र हो'स्'उक्त'त्रयेऽन्वयः । 'वचनेतिजरसन्तिष्ठतीत्यत्रापि'ति पाठः । तत्र—तथा सति । अतिजरमिति प्रथमाद्वितीयासाधारणमेवेदमिति भावः । अत्र—उक्तभाष्ये । अन्यथा—आद्यपाठे । एकेति—प्रथमेत्यादिः । तेन—सन्नीतिन्यायेन । एवञ्च—तेषामादाविष्टत्वे च । एवमिति पाठे—एवं सतीत्यर्थः, तद्वदित्यर्थो वा । पूर्वतो भेदमाह—तेषामिति । सर्वथा तत्र न प्रश्लेषवैयर्थ्यमिलाह—अतीति । तेषाम्—औड आप इत्यादीनाम् । ततो विशेषसिद्धान्तमाह—परे त्विति । मात्रं काल्पनै, नतु विभक्त्यादेश एव । अयमेव पूर्वतो विशेषः । आमीत्यस्याभावेऽन्वयः

* ज्योत्स्ना *

अचीत्युच्यते, यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुङ् न भविष्यति—'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' । तस्य चायमाशयः—प्रथमैकवचने या पूर्वं लुक्ः प्राप्तिः सा अपवादेनाम्भावेन बाधिता, तत्र तु कृते सन्निपातपरिभाषया जरस् न बाधनीयः, इन इकारोच्चारणेन विभक्त्यादेशस्यादन्त-सन्निपातविधातकत्वानभ्युपगमात् । कृते च जरसि सन्निपातपरिभाषया न लुक् । न च द्वितीयैकवचनेऽप्येतद्विशिष्टमितिवाच्यं, 'गुणात्सम्बुद्धे'रिति वक्तव्ये—'एदहस्वा'दितिज्ञापकादौपदेशिकविभक्तिसन्निपातलक्षणविधेस्तद्विधातकत्वाभ्युपगमादिति । ततो 'यथेवमतिजरसमसिजरमैरिति न प्राप्नोति—अतिजरमितिजरैरिति भवितव्य'मिति परेण कृतस्याक्षेपस्याप्ययमाशयः—टादेशस्यैवादन्त-सन्निपातविधातकत्वाभावः—इन इकारोच्चारणात्स्यादिति सोर्भिसश्चकारान्तसन्निपातेनामाद्यादेशस्तद्विधातिजरसो निमित्तं न स्यादिति । ततो 'गोनर्दीय आह—इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति—अतिजरमितिजरैरितिभवितव्यं सत्यामेतस्यां परिभाषायां—'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति

* विषमपदविवृतिः *

भवितव्यमिति । 'उक्त'मिति शेषः । 'प्रश्लेष आवश्यक' इत्युत्तरम् 'इत्याहुःपरे'त्वित्यपपाठः । 'विभक्त्यादेशाना'मिति—पूर्वोक्तमुपलक्षणं विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रस्येत्याह—विभक्तिसम्बन्धीति ।

१ 'द्वितीयैकवचनादौ शङ्किते' इति तु नागेशमहानामुक्तिश्चिन्त्यैव, पूर्वोक्तरीत्या प्रथमैकवचने एव तादृशापत्तेर्भिस्साहचार्दुपपादनादिति परे ।

२ आवश्यक इति । परे तु—'नुमोऽनङ्जरसो भवतो विप्रतिषेधेन, नुमोऽवकाशः—कुण्डानि जरसो-ऽवकाशः—जरसा, जरसे' इति भाष्योक्तेः पूर्वविप्रतिषेधेन जरसेव, ततो न यादित्याहुर्गौडाः ।

३ तेन जराणामिति । वस्तुतस्तु—जरसा जरसे इति भाष्यप्रामाण्यात्पूर्वं जरसेवेत्याहुः ।

पूर्वं नुटि जरसोऽभाव एव । एवञ्च ‘ह्रस्वनद्याप’ इत्यत्राऽऽकारप्रश्लेषे न फलं, नापि मानम् ।

अत एव ‘ङ्याग्रहणेऽदीर्घः’ इतिवज्जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वार्तिक-
कृता नाऽऽरब्ध इत्याहुः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न्यायेनानेतुमशक्यत्वादिति । इत्याहुरिति । परे तु—विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रात्प्रागेव जरस्, तथाहि—यत्र जरसादेशस्य परत्वेनान्तरं ‘विप्रतिषेधे पर’मिति परिभाषया परत्वाउरस्, यथा—अजरांसि । यत्र च याडादयः परास्तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन जरसेव, यथा जरसे इत्यादौ याटं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन जरस् । अत एव ‘जरसोऽवकाशो जरसा जरसे’ इति भाष्यं सङ्गच्छते, अन्यथा—‘आडि चापः’—‘याडापः’ इत्येताभ्यां परत्वेन एकारे याटि च कृते पूर्वत्र सन्निपातपरिभाषया अन्त्ये तु याटि अजादिविभक्तिपरत्वाभावेन जरसोऽप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव च—‘अथेह लुक्स्माञ्च भवति—‘अतिजरसम्पश्ये’ति ?’ ‘किं पुनः कारणं—द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते, न पुनः प्रथमैकवचनमपि ?—अजरसं तिष्ठतीति, अस्त्यत्र विशेषः, नात्र कृतेऽम्भावे जरस्भावः प्राप्नोति, किं कारणम् ? अचीत्युच्यते’—इति भाष्यं—तदप्राप्तियोग्ये चरिताध्याभावविशिष्टा या अपवाद-शास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरोत्सर्गप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावना, तादृशसम्भावनारूपबाधबीज-वताऽतोऽमिति सूत्रेण ‘स्वमोर्नपुंसका’दिति शास्त्रे—स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन, स्वविधेयघटका-तिरिक्तत्वेन च सङ्कोचादजरसं तिष्ठतीत्यत्र प्रथमैकवचने जरसादेशे कृते अमुघटितातिरिक्तस्वमो-रभावेन लुकोऽप्राप्तिरिति—द्वितीयैकवचन एव ‘लुक् कस्माञ्च भवती’ति शङ्का उचिता, न तु प्रथमैकवचने—इति विशेषप्रदर्शनपरं भाष्यं सङ्गच्छते, अन्यथा—द्वितीयैकवचनेऽपि भवद्वीत्यामादेशे सन्निपातपरिभाषया तत्रापि जरसः—[विप्रतिषेधेन]—अप्राप्त्या इदं भाष्यमसङ्गतं स्यात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत्र मानं सूचयन्नाह—अत एवेति । तस्य तथेष्टत्वादेवेत्यर्थः । वैषम्ये दृष्टान्तः । एवञ्च तदज्ञाननिरासाय

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इत्याहुरिति । अन्ये तु ‘नुम्जरसा’विति वार्तिके नुम्पदं—लक्षणया नुम्भिभावोभयपरम् । यद्वा ‘नित्यत्वापूर्वं शिभावः, जरसादेशस्तु न नित्यः, शिभावे कृते नुमि तदप्राप्ते’रिति शङ्कापरिहाराय ‘शिभावोत्तरमपि विप्रतिषेधेन जरसः प्राप्ति’रिति भाष्यकृतोक्तं, न तु शिभावोत्तरमेव जरसित्याशयेन ।

अयं विप्रतिषेधोपन्यासो जरसो नुमा सह समबलतामभ्युपेत्य, वस्तुतो जरसादेशः सर्वविधिभ्यो बलवान्, ‘जरसोऽवकाशो जरसा जरसे’ इति जराया इति सूत्रस्थभाष्यप्राप्ताभ्यात् । अन्यथा ‘जरसे’इत्यत्र जरसादेशात्परत्वायाडाप इति याडिति तदसङ्गतिः । एवञ्च ‘विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेन’त्यस्य क्वावकाशः ?, जरसादेशस्य सर्वतः प्रबलत्वात् । एतेन ‘एवं स्त्रियां जरसादेशे कृते’ इत्यारभ्य ‘तेषां परत्वा’दित्यन्तो ग्रन्थो निरस्तो वेदितव्यः । तथा च पुंसि निर्जरेण निर्जरसे-त्यादिरूपं, स्त्रियां जरायै जरसे इत्यादि भवति ।

नचैवं ‘टाडसी’ति सूत्रस्थकैयटासङ्गतिरिति वाच्यम्, वैकल्पिकत्वेन प्रथमं जरसादेशाभावे इनादेशे कृते पश्चात्प्राप्तस्य जरसः सन्निपातपरिभाषया वारणमित्याशयात् । न चाऽभावोपक्रमे पश्चाच्च भावपक्षादरणम्, अन्यथा ‘शिद्वियतु’ रित्यादौ द्वित्वोत्तरं ‘विभाषा श्वे’रिति सम्प्रसारणा-

१ नारद इति । वस्ततस्तु दीर्घभिन्नादेशे न स्थानिवदिति ‘ङ्याग्रहणे’ इत्यस्यार्थः इति जरसादेशस्यापि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वार्तिककृता उक्त एवेति—नागशोक्तिश्चिन्त्येत्याहुस्मत्पितामहचरणाः-श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणः, श्रीगुरुवस्त्रिपाठिपादाश्च ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मम तु—परत्वाज्जरसि द्वितीयैकवचने 'लुक्स्माञ्'ति शङ्का युज्यते । अग्रेऽपि—'यदा जरस्भावः कृतस्तदा लुङ् न भविष्यति,—'सञ्जिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति सिद्धान्तिना समाहितम् । अत एव चाग्रे पूर्वपक्ष्येकदेशिना—'यद्येवमतिजरसमतिजरसैरिति न प्राप्नोति, अतिजरम्, अतिजरैरिति भवितव्य'मिति प्रथमैकवचनतृतीयाबहुवचनयोरेव शङ्का कृता ।

ततः सिद्धान्तिना—इष्टापत्तिं मत्वा—'गोनर्दीयस्त्वाह—इष्टमेवैतत् सङ्गृहीतम्—अतिजरम् अतिजरैरिति भवितव्यं, सत्यामेतस्यां परिभाषायां—'सञ्जिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'त्युक्तं समाधानं सङ्गच्छते, अन्यथा विशेषोपपादान एव लुगैसौस्सञ्जिपातपरिभाषया जरसोऽप्राप्त्या इमे शङ्कासमाधाने असङ्गते स्याताम् ।

न च 'नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन,—'अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानी'ति भाष्यविरोधः, भवद्रीत्या शिभावादेव परत्वाज्जरसि नुमा जरसो विप्रतिषेधविचारस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति वाच्यम्, अतिजर—अस् इतिस्थिते परमपि जरसादेशम्बाधित्वा नित्यत्वाच्छिः कस्माञ् भवतीति शङ्कां मनसि निधाय—इयादेशे कृतेऽपि परत्वानुमं बाधित्वा परत्वाज्जरसेव भविष्यतीति—जरसा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पत्तिरिति वाच्यम्, आकारनिमित्तकस्य जरसां—ऽभावोपक्रमेपि इकारनिमित्तकस्याभावानुपक्रमात् । 'शिञ्चिद्यतु'रित्यादौ तु श्चिबुद्धैव पश्चात्प्रवृत्तेरस्ति विशेषः ।

नपुंसकद्वितीयैकवचने तु जरसादेशो भवत्येव, 'अथेह लुक्स्माञ् भवति—अतिजरसं पश्ये'ति भाष्यात्, अल्लुग्भ्यां जरसः परत्वाच्च । न च लुक्ः सर्वविधिभ्यः प्राबल्यं, बहिरङ्गलुक् एव तथात्वात्, तत्र च स्वमोरिति सूत्रस्थं 'त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्य'मिति वार्तिकं मानं, तेन 'भवता'दित्यत्र लुक् बाधित्वा तातड् । 'अतिजरमतिजरै'रिति भवितव्य'मित्यग्रिमभाष्यन्तु—प्रथमैकवचनविषयम् ।

ध्वनितचेदं जराया इति सूत्रे भाष्ये, तथा हि—'अथेह लुक्स्माञ् भवति—अतिजरसं पश्ये'ति पूर्वपक्षिणा शङ्कितं, ततः पूर्वपक्षिणा—अस्यत्र विशेषः, नाकृतेऽम्भावे जरसादेशः प्राप्नोति, किं कारणम् ? अचीत्युच्यते । न चायं परिहारो द्वितीयैकवचनेऽप्यविशिष्ट इति वाच्यम्, अनवबोधात्, 'किं कारणमचीत्युच्यते'इत्यन्त एव विशेषप्रतिपादनपरो, नाग्रिमः । तस्य चःयमाशयः—अतोमित्यम्-प्रवृत्तिं विना न जरस्भावः, सोर्हलादित्वात्, अम्भावे तु न लुक्, अमा बाधितत्वात् । अमा बाधितस्यापि पुनः प्रवृत्तौ तु ज्ञानमित्यत्रापि तदापत्तिरिति । न च जरसादेशार्थं सोरम्बिधानम्, अकारादेशविधानेनैव सिद्धावम्बिधानवैयर्थ्यात् [१] ।

ततो द्वितीयैकवचने लुक् समाधत्ते सिद्धान्ती—'यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुङ् न भविष्यति,—सञ्जिपातलक्षणो विधिरनिमित्त'मिति । 'यदा चे'त्यस्य—'अमं लुक् च बाधित्वा परत्वा'दिति शेषः । ततः पुनः पूर्वपक्षी प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च शङ्कते—'यद्येवमतिजरसमतिजरसैरिति न प्राप्नोति, अतिजरमतिजरैरिति भवितव्य'मिति । लक्ष्या-नुरोधाज्जरसादेशविषये सञ्जिपातपरिभाषा नाश्रीयत इति तद्भाषः । ततः सिद्धान्त्याह—'गोनर्दीय आह—'इष्टमेवैतत्सङ्गृहीत'मित्यादि । 'किं कारणमचीत्युच्यते, अम्भावे कृते सञ्जिपातपरिभाषया जर'सिति नव्योक्तपाठान्तरन्तु भाष्यपुस्तकेषु कापि नोपलभ्यते, पूर्वग्रन्थासङ्गतेश्च । 'प्रथमैकवचने अतिजरसं तिष्ठतीत्यत्र लुक्कुतो न शङ्कितः' ? इति तदस्थेन शङ्किते—सञ्जिपातपरिभाषया जरसादेशा-प्रवृत्त्योक्तरूपमेव दुर्घटमिति समाधानस्य पाठान्तरकल्पनया भवदभिप्रेतस्य प्रतिपादनाय—'अस्यत्र विशेष' इत्युक्तयसङ्गतेः, तथोक्त्या हि—अतिजरसं तिष्ठतीति रूपं स्वीकृत्य विशेषमात्रमभिधित्सित-मिति प्रतीयते । किञ्च—'अस्यत्र विशेषः—नात्राकृतेऽम्भावे जरसादेशः प्राप्नोति, किं कारणम्, अची-

परिभाषाया अनित्यत्वमिति । इनातोरीकारदीर्घोच्चारणम्, एसि कर्तव्ये ऐस्करणञ्च तदनित्यत्वे मूलमिति तदभिमानः । षष्ठ्येकवचने इति । एकसूत्रोपात्तत्वात्सादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेध इति तद्भावः ।

एतच्च भाष्येति । इनातोरीकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः, ‘इष्टमेवैतस्स-
ङ्गृहीतमतिजरैरिति भवितव्यमिति ‘जराया’ इतिसूत्रस्थभाष्येति चार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अभिनव-चन्द्रिका

देशोऽपि नित्य इति—बोधयितुं तद्वार्तिकप्रवृत्तेः, अग्रिमभाष्येण तथैव लाभात् । एतेन ‘यद्वा-
ऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जर’सिति पाठभेदेन विशेषोपपादनम्, एवं ‘स्त्रियां जरसादेशे
कृते ‘याडापः’ इत्यादीनामाकारप्रक्षेपेण वारणं विफलमेव । विप्रतिषेधे परमित्यनयैव परविप्रतिषेधेन
सिद्धेरित्युक्तिः परास्ता, पूर्वोक्तभाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधेन जरसि याद्वारणाय प्रक्षेपस्या-
वश्यकत्वात् । ‘टाडसिद्धसा’मित्येतत्स्थानातिजरेणेत्येतद्विषयकेण कैयटेन विरोध इति
तु न वाच्यम्, तद्विरोधस्याकिञ्चित्करणतया इष्टापत्तेरित्याहुः ।

चिदस्थिमाला

तथेष्टमिति भावः । अत्र तद्विशेषगमकाभावादाह—एकेति । तद्भावः—तदभिमानः । प्राचोक्तमाह—
इनातोरीति । स्वयं भाष्यान्तरमाह—इष्टमेवेति । भाष्येति चेति । भाष्येत्वंश्लेषः । एतेनैस्करणं शापक-
मेवेत्यपास्तं, द्वितीयभाष्यविरोधात्, लाघवाभावाच्चैरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थं तस्य सत्त्वाच्च । इकारप्रत्याख्यानेन
चेदं ध्वन्यते—योगविभागादिकेशपरिहारायैव स इति न फलान्तरकल्पनेऽभिनिवेशः । अर्थः, आदेशविषये
तु अदिति छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति, तदाह—अन्यत्रेति । शब्दरत्नादावित्यर्थः । प्राचां मतेन मूलमिति

ज्योत्स्ना

इति सिद्धान्तस्याप्यमाशयः,—इन इकारस्य प्रत्याख्यानात्—विभक्त्यादेशस्यादन्तसन्निपातविघात-
कत्वान्भ्युपगमे उक्तिसम्भवाभावात्सन्निपातपरिभाषया जरसप्रवृत्तेर्लक्ष्यसिद्धेस्तथैवष्टत्वात् । एवञ्च
सन्निपातपरिभाषापक्षपातप्रदर्शनाज्ज्ञापकात् इनाऽऽद्विषयसङ्कोचः सति सम्भवे व्याप्यधर्मावच्छेदेनैव-

विषमपदविवृतिः

त्युच्यतेऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जर’सिति भवत्कल्पितपूर्वभाष्येण प्रथमैकवचनेऽम्भायो-
त्तरमेव जरस् प्राप्नोति, द्वितीयैकवचने त्वमादेशात्प्रागेव परत्वाच्चरसिति लभ्यते । तच्च ‘विभ-
क्त्यादेशाः पूर्वविप्रतिषेधेने’ति वदतस्तव विरुद्धम् ।

‘यथेवमतिजरसमतिजरसैरिति न प्राप्नोती’ति भाष्यस्य, भवदुक्तं द्वितीयैकवचनाभिप्रायक-
त्वमपि न युक्तम्, ‘यथेव’मिति पदस्वारस्येन पूर्वग्रन्थोक्तयुक्तिमुपजीव्येयं शङ्केति प्रतीयते ।
पूर्वग्रन्थार्थोक्तरीत्याऽतिजरसं पश्येत्यादावमादेशात्पूर्वं जरसः प्रवृत्तिः, तदङ्गीकारे च
द्वितीयैकवचने कथं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावः ? ।

किञ्च द्वितीयैकवचने लुकि पूर्वपक्षिणा शङ्किते—ततः परेण—‘प्रथमैकवचने लुक् कुतो न शङ्कित’
इति पृष्टे ‘अस्यत्र विशेष’ इति पूर्वपक्षिणा विशेषे प्रतिपादिते, पश्चात्प्रवृत्तो ‘यथेव’मिति ग्रन्थो न
तावत्पूर्वपक्षिणः, तेन जरसादेशमङ्गीकृत्यैव लुक् आपादनात् । नापि तदस्थस्य ‘इष्टमेव ह्येतत्संगृहीत’-
मित्यग्रिमभाष्यासङ्गतेः, अतिजरसैरित्युपन्यासासङ्गतेश्च । नापि सिद्धान्तिनः,—तेन जरसादेशा-
भावप्रतिपादनद्वारोक्तस्वरूपस्यैव खण्डनीयतया ‘ऽतिजरसमिति न प्राप्नोती’त्यनिष्टापादनासङ्गतेः ।

अत एव व्याघ्रहणेऽदीर्घ इतिवदित्याद्ययुक्तम् । अदीर्घपदेन दीर्घभिन्नजरसोपि ग्रहणात् ।
दीर्घभिन्नस्य ह्रस्वस्यैव ग्रहणे तु—चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ ह्रस्वादिलोपयाडागमायापत्तिरित्याहुः ।

पदञ्चो । आदेशैः स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते इत्याह—**पाददन्तेति ।**
 'अनुदात्तस्य चदुपधस्येत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । अत एव तुल्यास्यसूत्रादिभाष्ये—
 'आस्ये तुल्यः' 'पादेनोपहतं' 'भासेन पूर्वार्थे'त्यादिप्रयोगाः, 'हृदयस्य प्रिय' इति सौत्र-
 प्रयोगश्चोपपन्ना भवन्ति । 'ये च तद्धिते' इति सूत्रस्थे—'वा केशेषु' इतिवार्तिके वाग्रहणन्तु
 तत्र सूत्रे वाग्रहणासम्बन्धबोधकम् । यद्यपि निशाशब्दस्य निशाशब्दप्रकृतिकत्वेन भागुरि-
 मतसिद्धतयाऽऽपो वैकल्पिकत्वेन च वाक् वाचेत्युभयवन्निरिन्शयोः—सूत्रे निशग्रहणं
 विनापि—सिद्धिः, तथापि सुटि हलन्तस्यासाधुत्वबोधनायात्र ग्रहणमिति—वृत्त्यनुसारिणः ।

परे तु—'अनुदात्तस्ये'तिसूत्रे—'अन्यतरस्या'मित्यस्य स्वरितत्वं नास्ति । अत एव
 'शीर्षश्छन्दसी'ति सूत्रे—'शीर्षन्नितिप्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्, आदेशत्वे हि छन्दसि शिर-
 श्शब्दस्य प्रयोगो न स्यादि'त्युक्तं भाष्ये । अन्यथा विकल्पानुवृत्त्याऽऽदेशत्वेऽपि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सूचयंस्तथैव व्याचष्टे—आदेशैरिति । **स्वानुरूपा इति ।** अर्थतो वर्णतश्चेत्यर्थः । तेन चरणादीना-
 मन्ववाचकपादादीनां नेति भावः । तथैव तदाशयमाह—**अनुदात्तेति ।** अत एव—तदनुवृत्त्यास्य
 पाक्षिकत्वादेव । भाष्येति । जातवैकवचनम् । नन्वेवं 'येचे'तिसूत्रस्थवार्तिके वाग्रहणानर्थक्यमत आह—
 'येचेति । व्यवस्थितविभाषाणां परिगणितत्वेन तद्धोषकत्वासम्भवादाह—तत्रेति । 'येचे'ति सूत्रे इत्यर्थः ।
 वेति । तदर्थकान्यतरस्यामित्यर्थः । अत एवाह—**आप इति ।** निश्चिन्निशयोरिति । मातृमात्रोरितिवत्प्रयोगः,
 किञ्चिद्वैरूप्यादर्थभेदाच्च । **वृत्तीति ।** प्रकाशमूलशास्त्रिदण्ड्यादय इत्यर्थः । अत्रारुचिं प्रतिपादयन् सिद्धान्त-
 माह—**परेत्विति ।** अत्र भाष्यसम्प्रतिमाह—अत एवेति । तदभावादेवेत्यर्थः । 'सूत्रे' इत्यस्याग्रेऽन्वयः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

त्यपि सूचितम् । अत 'एङ्हस्वा'दिति ज्ञापकं—तत्सूत्रविहितसम्बुद्धिलोपे सञ्जिपातविघाताभ्युपगम-
 विषयमित्यतिजरसं पश्ये'त्यत्र सञ्जिपातपरिभाषया लुगभाव इत्यप्युक्तप्रायमिति दिक् ।

इतिवृत्त्यनुसारिण इति । वक्ष्यमाणभाष्यानुसारिमते तु 'ये च तद्धिते'त्यत्रादेशत्वाय शिरसो ग्रहणं

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

पदञ्चोमा । **स्वानुरूपा इति ।** वर्णतोऽर्थतश्चेति बोध्यम् । नन्वस्य वैकल्पिकत्वाच्चरणादेरादेशत्वेऽपि न
 दोष इति चेन्न, 'पदा' इत्यसाच्चरणत्वप्रकारकबोधो माभूदिति, 'चरणोऽक्षिया'मित्युक्तेस्तस्य नपुंसकत्वेन
 तस्यादेशे शसि 'पन्दि पश्ये'तिमाभूदिति, 'सुन्दरास्ते'त्यत्र 'मुखं स्वाङ्ग'मिति स्वरो माभूदिति च । अन्तरतमे-
 इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनैतल्लभः कथमिति परं चिन्त्यम् । भाष्य इति ।—जातवैकवचनं । वेति ।
 तदर्थकान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः । **निश्चिन्निशयोरिति ।** शब्दपरत्वेन सिद्धान्तत्वान्नैकशेषः । **सुटीति ।** इदं च
 सुप्तेन सादृश्यमिति मते । **हलन्तेति ।** विपरीतन्तु न, 'आसन्न प्रयत्नश्चे'ति भाष्यप्रयोगात् । ननु छन्दसि

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पदञ्चोमास् । अन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिं दूषयित्वा 'स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते' इत्युक्तमपि

१ एवञ्च स्वविशिष्टत्वं स्वानुरूपत्वं, वै० 'स्वघटकन्यजनघटितत्वं', 'स्वबोध्यार्थविषयकबोधजनकत्वं'तदु-
 भयसम्बन्धेन । स्वं—पदादय आदेशाः, तेन चरणशब्दस्य श्लोकपादादेशे न पदादेशानुरूपत्वम्, आसन-
 शब्दस्य च नासन्नादेशानुरूपत्वम् । यावदानुपूर्वमित्त्वेन तु न सादृश्यम्, आदेशविधानवैयर्थ्यादिति गौडाः ।

दोषामावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ‘ये च तद्धिते’ इत्यत्र च—‘आदेशत्वाय शिरसो ग्रहणं कर्तव्यमिति युक्तं, ‘वा केशेषु’ इति च वक्तव्यमिति युक्तम् । तस्माच्छासादिविषयाणि प्रकृत्यन्तराण्येव पदादयः । एवं—मांसपृत्स्नवोऽपि । अत एव नस्पृतोः स्थानिवद्भावादावन्तत्वमादाय ‘नसां’ ‘पृता’मित्यादौ न नुडादिः, नासिकाया नस् यत्तत्क्षुद्रेषु’ इति वार्तिके आदेशत्वमेव, ‘नासिकाया’ इत्युक्तेः । अत एव तद्विषये ‘नासिकाक्षुद्र’ इत्यादि न । अत एव पदादिषु, ‘मांसपृत्स्नूनामुपसङ्ख्यानमिति वार्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्यथा=स्वरितत्वे आदेशत्वे च । बांधकान्तरमाह—ये चेति । विकल्पानुवृत्तौ बांधकान्तरमाह—वा केशेष्विति । ततः पूर्वं विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—शसादीति । प्रकृत्यन्तरत्वेनोक्तभाष्यप्रयोगोपपत्तिः ।

एवं ‘मांसपृतनासानूना’मिति स्थानिनिर्देशोऽपि तेषामयुक्त इति सूचयन्नाह—एवमिति । तेषामन्यग्रन्थासङ्गतिमपि सूचयन्नाह—अत एवेति । प्रकृत्यन्तरत्वादेवेत्यर्थः । अत एव तत्र प्रक्षेपे फलामावोऽनुपदमुक्तः ।

ततस्तत्रोक्तवैलक्षण्यफलमाह—अत एवेति । तत्र तदिष्टत्वादेवेत्यर्थः । नन्वं तत्रापि कुतो न, प्राचां स्थानिनिर्देशस्य सत्त्वादत आह—अत एवेति । तत्र तथेष्टत्वादेवेत्यर्थः । सुडिति—नागमग्रहणं, प्रत्यया-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कर्तव्यमिति गौरवम् । नसां पृतामित्यादौ नुडादि न, तद्विधौ—आ—आदिति प्रश्लेषादिति तेषामाशयः । इत्याहुरिति । ‘ये च तद्धिते’ इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यमित्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः । आदेशेन स्वानुरूपप्रकृत्याक्षेपात् । यद्वा ‘पदादयः प्रकृत्यन्तराणी’त्यनेन प्रकृत्यन्तरबोधकसूत्राणां प्रत्याख्यानं

ॐ सदाशिवमटीयम् ॐ

सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनादेशत्वेऽपि दोषामावाद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरवात आह—ये च तद्धित इति । इत्युक्तमिति । तस्य स्वरितत्वे तु शिरस्यस्य दुर्वारत्वेन तन्निवृत्तये क्रियमाणः स्थानिनिर्देशो विफलः स्यादिति भावः । ननु ‘वा केशेष्विति’शापकात्रात्र सम्बन्ध इत्युक्तेवेति चेन्न, तज्ज्ञापकानुसन्धाने हि प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि दोषामावेन तदसङ्गतेस्तदवस्थत्वात् । प्रकृत्यन्तरेति । ते च शसादौ साधव इत्यर्थः, अतो न पूर्वोक्तभाष्यादिप्रयोगविरोधः । अत एवेति । न तु ‘आ-आ’विति प्रश्लेषादिति भावः ।

यत्तु वृत्तिकारमते शिरस इति स्थानिनिर्देशो न कर्तव्यो भाष्यानुसारिमते तु कर्तव्य इति पाठककृतं लाघवोपवर्णनन्तरं, शीर्षण्य इति वच्छिरस इत्यस्याप्यापत्तेः । अन्ये तु पदादीनामादेशत्वमेव, तस्य न्यायप्राप्तत्वात् । अत एव ‘शीर्षश्छन्दसी’तिसूत्रे माथ्ये ‘प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्, आदेशो मा विशायी’त्युक्तम् । ‘शिरसो ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृत्यन्तरं मा विशायीति’ये च तद्धिते’ इति सूत्रस्य माथ्यं त्वयाधिकारप्राप्तातिप्रसङ्गमङ्गायेति नास्माकं प्रतिकूलम् । ‘वा केशेष्वित्यतो वेति सम्बध्यते, तेन ‘हृदयस्ये’त्यादेर्नासङ्गतिः । वार्तिकस्य पदस्याप्यनुवृत्तिः सूत्रे क वृष्टेति चेत्—‘वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः’ इणः ष’इत्यनवोः पश्य । अत एव ‘शीर्षश्छन्दसी’ति सूत्रे इव ‘पद’ञिति सूत्रे प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नोक्तम्, तेन ह्यत्र सूत्रे आदेशत्वप्रकृत्यन्तरत्वयोः फलविशेषो ध्वनितः, विकल्पसम्बन्धे तु विशेषस्य स्पष्टतया तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याहुः । आहुरिति । ‘स्थानेन्तरतमे’ इति पाठदूषणावसरे एतत्फलान्धत्वासािम्बकरणत्वात् प्रकृत्यन्तरत्वमेधां ध्वनितं माथ्ये इत्यपि बोध्यम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दूषयितुमाह—शिरसो ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तमिति । विकल्पानुवृत्तौ दूषणान्तरमाह—वा केशेष्विति । ‘ये च तद्धिते’ इत्यत्रैव ‘वा केशेष्वित्यारम्भेणान्यतरस्यांग्रहणस्यानुवृत्तेरुत्तरत्र मण्डूकपुल्या

प्रत्याहार इति । व्याख्यानादौट्टकारेणेति भावः । अक्लीबस्येति । पर्युदास-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अक्लीबस्येति । 'अनन्तर' इति शेषः । तथा चाक्लीबस्यानन्तरं प्रत्यासत्त्या—अक्लीब-
प्रकृतिकश्च सुट् सर्वनामसञ्ज्ञक इति सूत्रार्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रत्यययोरित्युक्तेः, 'सर्वनामस्थाने चे'त्यत्रासम्बुद्धाविति पर्युदासाच्च । प्रत्याहारोऽपि न टाटकारेण,
'प्रत्ययासत्ति'न्यायविरोधात्, औट्टित्वस्यान्यार्थत्वाच्च । टाटकारस्तु 'टाडसिद्धसा'मित्यादौ विशेषणार्थः, तद-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तात्पर्यम् । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् कचिदतिप्रसङ्गस्यानभिधानाश्रयेण
निरासात् । आदेशत्त्वार्थं शिरसोग्रहणस्य—'वाकेशे'ष्वित्यादिवातिकानां करणेऽपि लाघवमित्याशयः[?]

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सुडनपुंसकस्य । व्याख्यानादौट्ट इति । आगमस्तु न, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धा'विति पर्युदासात्,
फलाभावाच्च । टाटकारेण प्रत्याहारे शसोप्यन्तर्भावात्—'शि सर्वनामस्थान'मिति नियमाश्रयणेनेतरेषां क्लीबे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तदनुवृत्तेश्च कल्पनामपेक्ष्य सर्वथा तस्यास्वरितत्वकल्पनैव न्यायेति भावः ।

[ननु याडादीति । 'ह्रस्वनद्याप'इत्यत्र न प्रश्लेष इत्यभिमानेनेदम् । जरसामित्यादौ नुडभावार्थं
तु प्रश्लेष आवश्यक इत्युक्तन्तु न विस्मर्तव्यम् । ?] व्याख्यानादिति । अन्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञेति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ननु 'सुडनपुंसकस्येत्यत्र 'सुडशी'इत्येव न्यस्यतां, धनं वनमित्यादौ स्वमोरपि सर्वनामस्थानत्वात्पुं-
सकस्य श्लोच इति नुम् नुन, 'तुल्यास्यप्रयत्नं' 'मूलमस्यावर्द्धा'त्यादिनिर्देशात्, सन्निपातपरिभाषयाऽदन्त-
सन्निपातनिमित्तकस्यातोऽमित्यमादेशस्य तद्विधातकनुमागमं प्रति निमित्तत्वासम्भवाद्वा । 'अशी'त्युक्तेश्च—'ज्ञाने'
'वारिणी'इत्यत्रापि न नुम् । न चाशीत्युक्तौ 'जसःशी'ति इयादेशस्यापि सर्वनामस्थानसञ्ज्ञानापत्तौ 'सर्वे'इत्यत्र
'यच्चि भ'मिति भसञ्ज्ञायां 'यस्येति चे'ति लोपापत्तिरिति वाच्यम्, 'औडः'इयां प्रतिषेधो वाच्य' इत्यत्र
'औडः' इति विहाय—'इयां प्रतिषेध' इति न्यासेन—शीमात्रेऽपि लोपस्य प्रतिषेधेनादोषादिति चेन्न;
'अति जरसं पश्ये'त्यत्र 'नपुंसकस्य श्लोच' इति नुमापत्तेः । न च सन्निपातपरिभाषयाऽदन्तसन्निपातनिमित्तस्या-
ऽमादेशस्य नुमागमं प्रत्यनिमित्तत्वान्नुम् भवतीति वाच्यं, 'नपुंसकस्य श्लोच' इति श्लोन्तलक्षणं नुमापत्ते-
स्तावताऽप्यपरिहारात् । केचित्तु—'नपुंसकस्य शौ श्लोच' इति न्यासेन श्लोन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुम्
स्याच्छौ परत इत्यर्थादतिजरसमित्यत्र नुमोऽप्राप्तेः 'सुडशी'ति न्यासे न दूषणं, नचैवं न्यासे लाघवाभावः,
'शि सर्वनामस्थान'मिति सूत्रस्याऽकरणेण लाघवात्, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ शौ' इति न्यासेनैव
शानानीत्यादौ दीर्घसिद्धेः, एवमेवोगदिचां सर्वनामस्थाने शाब्धातोरेति न्यासेन 'त्रिर्वर्त्ती'त्यादौ
नुम्सिद्धेरित्याहुः । ननु 'सु'डिल्लेव न्यासेः कुतो न कृतः, नचैवमह्नी अहनी साम्नी लोमनी इत्यादौ सर्व-
नामस्थानतया भत्वाभावाद्भत्वप्रयुक्तो 'विभाषा छिद्यो'रिति अलोपो न स्यादिति वाच्यं, शीग्रहणसाम-
र्थ्यात्,—भत्वप्रयुक्तस्य 'यस्येति चे'ति लोपस्य औडि—'औडः'इयां प्रतिषेध' इति प्रतिषेधस्य वैयर्थ्येन 'शी
परे भत्वप्रयुक्तकार्याणि भवन्ती'ति ज्ञापनाद्वा—निरुक्तदोषाभावादिति चेन्न, 'ज्ञाने' इत्यादौ औडः सर्वनाम-
स्थानतया 'नपुंसकस्य श्लोच' इति नुमापत्तेः । 'शि सर्वनामस्थान'मित्यस्य 'नपुंसके चेत्सर्वनामस्थान-
सञ्ज्ञा तर्हि शब्दे'ति नियमार्थत्वन्तु न वक्तुं शक्यं, शसि—अपूर्वसञ्ज्ञाविधायकतया तस्य साफल्यत्वात्,
'धन'मित्यादौकादेशस्य परादिवद्भावेन सर्वनामस्थाननिमित्तकदीर्घापत्तिस्तु 'शि सर्वनामस्थान'मित्यादिनि-
र्देशैवारणीयेति सङ्क्षेप इति श्रीगुरुत्रिपाठिचरणानुसारिणो गौडाः प्राहुः ।

परतयाऽप्यस्य भाष्ये व्याख्यानात्, लघुत्वाच्चेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने अत एव ज्ञापकात्पेक्षादिसमर्थसमासानां साधुत्वं बोद्धव्यम् ।

स्वादिषु । ‘सु’रत्र प्रथमैकवचनम् । आदिशब्देन कवन्तानां ग्रहणं, व्याख्यानात्, तदाह—**कप्रत्ययावधीति ।** तदन्तेष्वित्यर्थः ।

यचि भम् । समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वान्न टच् । ‘यची’त्यनेन—स्वादेर्विशेषणात्तदादि-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

स्वादिषु—यचि भस्मिद्युभयत्रापि—प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादानं यत्र तत्रापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिमात्रांशोपस्थित्या तदादेरेव पदसञ्ज्ञाभसञ्ज्ञे भवत इति बोधयन्नाह—तदन्तेष्वित्यर्थ इति । असर्वनामस्थानकप्रत्ययान्तस्वाद्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं पदसञ्ज्ञं स्यादित्यर्थः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

भिप्रेत्याह—**व्याख्येति ।** अपिना पक्षान्तरसमुच्चयः । युक्तश्चायमित्याह—**लघुत्वादिति ।** अत्र तु सोऽपि युक्त इति ध्वनयन् भाष्योक्तमेवाह—**प्रसज्येति ।** प्रथमोपस्थितत्वात्, असर्वनामस्थाने इति व्यत्ययैकवचनेन पशुंदासाच्चाह—**सुरत्रेति ।** सुपीलेव वाच्ये आदिग्रहणसामर्थ्यात्तदन्त्येषामपि ग्रहणं, ते चाविशेषात्कवन्ता इत्यभिप्रेत्याह—**आदीति ।** यथाश्रुते कपोऽसंग्रहापत्तेराह—**तदन्तेष्विति ।** एतेन यथाश्रुतमेव वदन्तः **शास्त्रिदण्ड्यादयः** परास्ताः । यत्तु ‘समासान्तविधेरनित्यत्वान्न ट’जिति शास्त्री, तत्र, तथासति सूत्रादन्यत्रापि तथा प्रयोगापत्तेस्तद्धनयन्नाह—**सौत्रत्वादिति ।** विशेषणात्=विशेष्यी-

❀ ज्योत्स्ना ❀

औट्टकारेणेति । न तु टाटकारेण, नापि—सुडित्यागम इति भावः । अत एव ज्ञापकादिति । ‘सुट-स्त्रीपुंसयो’रिति वक्तव्ये—‘अनपुंसकस्येति ज्ञापकादिति भावः । केषाञ्चिदसमर्थसमासानामिति । ‘अश्राद्धभोजी’त्यादीनामित्यर्थः । प्रथमैकवचनमिति । न सप्तमीबहुवचनम् । तदन्तेष्वित्यर्थ इति । कप्रत्ययपर्यन्तेष्वित्यर्थः । [सन्निपातलक्षणविधेस्तद्विधातकत्वाभ्युपगमादिति ?] ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

सञ्चारिरेह सिद्धे अनपुंसकस्येति व्यर्थमेव स्यादत्, ‘अनुबन्धवतश्चेत् शेरवे’तिनियमस्तु न, राजासे’मनुष्य-युवान् इति निर्देशात् । ‘अनुबन्धवतोऽङ्गुरस्य चेत् शेरवे’ति, तेन ‘राजानौ पश्ये’ति औटि न स्यादिति चेत्, औटि टकारोच्चारणसामर्थ्यात् तेन प्रत्याहार इत्येवेहि । ‘सुट् सर्वनामस्थानमशी’रिति तु न सञ्चितं, ‘ज्ञान’मित्यादौ सन्निपातपरिभाषया नुस्वारणसम्भवेप्यङ्गरसं पश्येत्यादौ दीक्षितमतनैः श्लान्तलक्षणनुमापत्तेः । ‘सर्वे’इत्यादौ ‘यस्ये’ति लोपस्तु न, ‘ओङःश्चा’मित्यत्र औडित्यस्याकरणात्, तत्प्रत्याख्याने तदलाभाच्च ।

स्वादिषु । प्रथमैकेति । अत एवासर्वनामस्थाने इति चरितार्थम् । व्याख्यानादिति । सुपां ग्रहे ष्टे ‘सुप्सु’ इत्येव वदेत् । अधिकग्रहे—विनिगमनाविरहात् कवन्तानामिति भावः । कपः सङ्गहायाह—**तदन्तेष्विति ।**

यचिभम् । सौत्रत्वान्न टजिति । समासान्तानित्यतायाः क्लृप्तत्वादितरेतरयोगद्वन्द्वे एकवचनमिति नोक्तम् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

व्याख्यानात् औट्टकारेणैव प्रत्याहारो न तु टाटकारेणेत्यर्थः । प्रथमैकवचनमिति । सप्तमीबहुवचन-ग्रहणेऽसर्वनामस्थाने इति व्यर्थं स्यादित्यर्थः । व्याख्यानादिति । तदुत्तरं प्रत्ययाभावाच्च । ‘कप्रत्यया-वधी’त्युक्तौ—कप्रत्ययस्य न स्वादिषु ग्रहणमिति प्रतीयेत, अत आह—**तदन्तेष्विति ।** नपदान्तसूत्रस्थ-इति । तत्र हि वेतस्वानित्यत्र स्त्वमाशङ्क्य भवेन समाहितं, तत्र च भसञ्ज्ञाया स्त्वप्रतिवन्धा-

विधिः । असर्वनामेति । तेन सुपादावित्यादौ पादः पञ्च । भसञ्ज्ञापदत्वकार्यप्रति-
बन्धरूपेऽशास्त्रीयेऽपि कार्यं भवति, न पदान्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् ।

आकडारा । 'प्राक्कडारा'दिति नावधिः, तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गात्, समा-
वेशार्थं हि तदित्याह—कडारा इत्यादि । व्याप्यर्थकाऽऽडा 'आ चार्थात्'इति वक्तुं
युक्तम् । एकैवेति । सङ्ख्यावाच्येशब्दोपादानादवधारणं सम्पद्यते इति भावः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

आकडारादेका । अत्रैकपदप्रवृत्तिनिमित्तं—स्वसजातीयद्वितीयराहित्यरूपं—स्वसमभिव्याहृत-
पदार्थसंसर्गिलविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वरूपेण—स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वं
श्रौध्यम् । विस्तरस्तु—'एकःपूर्वपरयो'रित्यत्र प्रपञ्चितोऽस्माभिरिति तत्रैव द्रष्टव्यः ।

'एका सञ्ज्ञा भवती'त्यस्य—इत आरभ्य 'कडाराः कर्मधारये' इत्यतः प्राक्—स्त्रीयोद्देश्यता-
वच्छेदकविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदकसञ्ज्ञान्तरसमानाधिकरण्याभावविशिष्टा सञ्ज्ञा भवतीत्यर्थः ।

स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यञ्च—[उद्देश्यतावच्छेदके—]—'स्वतादात्म्य' 'स्वप्रतियोगिक—
विधेयानुयोगिक—संसर्ग—घटक—निरूपकत्वसमसङ्ख्याकनिरूपकत्ववत्संसर्ग—प्रतियोगिकत्वो'—
भयसम्बन्धेन । अत एव तत्पुरुषबहुव्रीहिसञ्ज्ञादिभिरङ्गसञ्ज्ञायाः, ह्रस्वदीर्घसञ्ज्ञाभ्यां यथार्थं

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

करणात् । जीर्णानुक्तं विशेषमाह—भसञ्ज्ञेति । प्रकृतसूत्रविहितेत्यर्थः । यथाचैतत्तद्वान्यत्र स्पष्टम् । इत्याह—
इत्यत आह । मर्यादायां द्वन्द्वासंग्रहापचेरत आह—व्याप्यर्थकेति । 'चार्ये द्वन्द्व'इति सूत्रमभिव्याप्येत्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नपदान्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिति । तत्र हि 'वेतस्वा'नित्यत्र—इमनुपि टिलोपे—'तसौ
मत्वर्थे—' इति सान्तस्य भसञ्ज्ञापदत्वप्रतिबन्धद्वारा रत्वाभावार्थेत्युक्तम् । इतिवक्तुमिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तेनेति । पूर्वसुत्रे 'राजाना'वित्यत्र नलोपस्तु नापादितः, भसञ्ज्ञया बाधात् । भवतीति । तेन
'इतः दत्ते'त्यादौ जश्त्वं नेति भावः । आकडारादेका सञ्ज्ञा । सञ्ज्ञाग्रहणं स्पष्टार्थं, प्रकरणादेव
तल्लभादिति स्पष्टमत्रैव भाष्ये । व्याप्यर्थकेति । तेन 'चार्ये द्वन्द्व'इत्यस्य सङ्ग्रहः, तेन कर्मधारयसञ्ज्ञा-
विषये न द्वन्द्वसञ्ज्ञा । युक्तमिति । तदुत्तरमस्यानुयोगादिति भावः । पदगौरवेऽपि मात्रालाघवं प्रतिपत्ति-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तिरिक्तं न किञ्चित्कार्यम् । व्याप्यर्थेति । ननु मर्यादार्थकाङ्क्षा 'आचार्या'दिति निर्देशेऽपि न कोपि दोष
इति चेन्न, समाहारे द्वन्द्वबहुव्रीहिसञ्ज्ञयोः समावेशापत्तेः । वक्तुं युक्तमिति । नतूक्तं, वर्णगौरवा-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परे तु—स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदकसञ्ज्ञान्तरासमानाधिकरण्या सञ्ज्ञा भवती'त्येका
सञ्ज्ञे'त्यस्यार्थः । वै० 'स्वतादात्म्य' 'स्ववृत्त्यवच्छेदकतासजातीययावच्छेदकताश्रयत्वे'तदुभयसम्बन्धेन ।
साजालस्य—स्वप्रतियोगिक उद्देश्यत्वानुयोगिको यः—[साक्षात्परम्परया वा—] सम्बन्धः, तदन्तःपातियाव-
न्निरूपकत्ववृत्तिसङ्ख्यासजातीयसङ्ख्यावन्निरूपकत्वघटितो य उद्देश्यतानुयोगिकः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगिकत्वेन ।
समन्वयस्तु—मपदसञ्ज्ञादीरुद्देश्यतावच्छेदकं तदादित्वमिति—पदसञ्ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यत्वानुयोगिक-
स्तादृशोद्देश्यतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतदादित्वप्रतियोगिकश्च यः—स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वरूपः
सम्बन्धः स यावत्सङ्ख्याकनिरूपकत्वघटितस्तावत्सङ्ख्याकनिरूपकत्वघटितः—भसञ्ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यत्वा-
नुयोगिकस्तन्निरूपिततदादित्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिकः सम्बन्धोऽपीति—रीत्या बोध्यः । तत्पुरुषबहुव्रीहि-
सङ्ख्यायस्तादृशमुद्देश्यतावच्छेदकं सामर्थ्यमिति—मपदसञ्ज्ञादिबन्ध तयोः समावेशः । यद्यपि द्विगु-
तत्पुरुष—कर्मधारयादिसञ्ज्ञानामपि तादृशमुद्देश्यतावच्छेदकं सामर्थ्यमेवेति न तत्पुरुषसञ्ज्ञया द्विगु-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

घिनदीसञ्ज्ञयोः, अङ्गसञ्ज्ञया च भपदसञ्ज्ञयोश्च समावेशः सिद्ध्यति । लक्षणसमन्वयस्तु—यथा—
भसञ्ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक—तदादित्वस्य—पदसञ्ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतदादित्वे—स्वतादा-
त्म्यस्य, खनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकोद्देश्यतानिरूपकविधेयतावत्त्वसंसर्गघटकनिरूपकत्वसमसङ्ख्याक-
निरूपकत्ववत्संसर्गप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाद्बोध्यः ।

नचाङ्गसञ्ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतदादित्ववैशिष्ट्यस्य—भपदसञ्ज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-
तदादित्वे सत्त्वात्तयोः समावेशो न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गसञ्ज्ञायाम्—अव्यवहितपूर्वं यत्तदादि
तदेवोद्देश्यं,—भपदसञ्ज्ञायाम्—विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन तदाद्यभिन्नं यदव्यवहितपूर्वं तदेवोद्देश्य-
मिति स्वप्रतियोगिकसंसर्गघटकनिरूपकत्वतुल्यसङ्ख्याकनिरूपकत्ववत्संसर्गप्रतियोगित्वस्य तदादित्वयो-
रभावेन—अव्यवहितपूर्वत्वतदादित्वयोस्तादात्म्यस्याप्यभावेन च परस्परोद्देश्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य
परस्परोद्देश्यतावच्छेदकेऽभावेनादोषात् । एवं ययोः सञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावो नेष्यते तत्र विशेषण-
विशेष्यभावव्यत्यासेन निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदकत्वविघटनं बोध्यम् । सङ्ख्यावाचीति । निरुक्त-
सङ्ख्यावाचीत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदुत्तरमस्यानुपयोगादिति भावः । प्रतिपत्तिलाघवमत्र गूढाभिमतम् । उपादानाद्यभावादाह—

ॐ उयोत्सना ॐ

न तूक्तम्—अत एव निर्देशात्पाणिनेर्वर्णगौरवात्पदगौरवगरीयस्त्वानुमानात् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

लाघवञ्चात्र पक्षे इत्याशयः । इदमुपलक्षणम्—‘आदन्द्रा’दित्यस्य, तेनाभिव्याप्त्यर्थकत्वं सम्भाव्येत, सिद्धान्ते

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तपदगौरवस्य गरीयस्त्वादिति पाठकः । सङ्ख्यावाच्यैकशब्दोपादानादिति । वस्तुतस्तु दीक्षितो,

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सञ्ज्ञादेः समावेशः सम्भवति, तथापि चकारादिवलेन तत्र समावेशस्योद्देश्यतयोपजीव्यत्वान्न तयो-
र्बाध्यबाधकभावः । एवञ्च तत्पुरुषादिसञ्ज्ञाभिरङ्गसञ्ज्ञाभसञ्ज्ञयोः समावेशः शेखरोक्तः सप्रपन्नः, तादृश-
समसङ्ख्याकनिरूपकत्वविरहात्, तेन ‘वृत्रघ्न’ इत्यादावल्लोपसिद्धिः । घिनदीलघुगुरुसञ्ज्ञा वर्णस्येवेति
पक्षेऽपि—घिलघुसञ्ज्ञयोरनदीगुरुसञ्ज्ञयोरपि समावेशः सिद्धः, तादृशसमसङ्ख्याकनिरूपकत्ववत्संसर्गप्रति-
योगित्वस्याभावात् । अन्यथा ‘गौरवं’ ‘मौनं’ ‘शौचं’ ‘लाघव’मिलादाविगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् न स्यात्,
निरवकाशया विसञ्ज्ञाया लघुसञ्ज्ञाया बाधसम्भवात् । एवं वात्सीश्चन्द्रित्थित्वेन तादृशनदीसञ्ज्ञाया
गुरुसञ्ज्ञाया बाधादगुरुनृत् इति श्रुतो न स्यात् । मम त्वत्र नदीत्वाद्दीवन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं,
गुरुत्वात्सुतश्च भवत एव । एवञ्च—उभे अपि वर्णस्येति आकरोक्तः पक्ष एकदेशिन इति शेखरोक्तमनुक्तमेवेति
गौडाः । एवं कारककर्मादिसञ्ज्ञासमावेशः सिद्ध्यति । कर्तृकरणकर्मादिसञ्ज्ञानां तु न परस्परं समावेशः,
निरुक्तपरिष्कारानुसरणात् । भपदसञ्ज्ञयोस्तदादित्वस्यैव तत्र हि कारकत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया
तादृशसञ्ज्ञान्तरत्वस्यैव सत्त्वात् । यत्र तु बाध्यबाधकभावो नेष्टः, निरुक्तसञ्ज्ञान्तरत्वञ्च भवति—तत्र विशेष्य-
विशेषणभावव्यत्यासेन निरुक्तसमानोद्देश्यकसञ्ज्ञान्तरत्वं विघटनीयं, यथा—अङ्गभसञ्ज्ञयोः । ‘ङिति
ह्रस्वश्चे’तिविसञ्ज्ञानदीसञ्ज्ञयोर्विषये तदादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽपि नदीसञ्ज्ञायान्तादृशं
तदादित्वमुद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकं कल्पनीयं, विसञ्ज्ञयाञ्च तदादित्वमुद्देश्यतावच्छेदकमेवेति न तयो-
र्बाध्यबाधकभावः । एवञ्च यत्र बाध्यबाधकभावो नेष्टस्तत्र विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासासम्भवे उद्देश्य-
तावच्छेदकमुद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकं कार्यमिति सर्वत्रोपाय आस्ये इति श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणो
गुरुचरणाः प्राहुः ।

या परेति । द्वयोः सावकाशयोः परा, निरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः । आभ्यामेव बाध-
सिद्धिस्तु न, अन्यत्र तव्यदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञादीनां समावेशदर्शनेन विरोधा-
भावाद्विप्रतिषेधप्रवृत्तेः । लौकिकस्य तत्रकौण्डिन्यायस्यापि लोके सञ्ज्ञाविषये-
ऽदर्शनेन शास्त्रेऽपि सञ्ज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेश्च । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थः ।

परोदाहरणन्तु—'अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते' इत्याद्याकरे स्पष्टम् ।
विरोधाद्यभावेन विप्रतिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतयाऽत्रापि
तेन व्यवस्था । अपादानादिसञ्ज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिर्दोषः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अदर्शनेनेति । 'विरोधे हि बलीयसा दुर्बलो बाध्यते' इति न्यायेन विरोधाभावे तत्र-
कौण्डिन्यायस्याप्रवृत्तेरिति भावः । अप्रवृत्तावपीति । चिन्त्यमिदम्—'आकडारादेका सञ्ज्ञा'
इत्यनेन निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदकसञ्ज्ञान्तरसामानाधिकरण्याभावस्य निरुक्तसमानोद्देश्यता-
वच्छेदकसञ्ज्ञायां बोधनेन विप्रतिषेधस्य सत्त्वेन विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सङ्गुपेति । द्वयोर्निरवकाशत्वे विकल्पस्थैवेष्टत्वादाह—सावेति । निरवेति । 'अन्यतरस्या' इत्यादिः ।
नन्वेवं ताभ्यामेवान्यत्रेवात्रापि बाधसिद्धाविदं सूत्रं व्यर्थमत आह—आभ्यामेवेति । तत्रापि आह—
अन्यत्रेति । अस्मैव व्याख्या—तव्येति । द्वितीय आह—लौकीति । अपिरुक्तसमुच्चये । नेदं परोदाहरण-
मित्याह—नचेति । अत एव न्यूनता निरासायाह—परोदेति । एतेन 'परानवकाशा असञ्ज्ञा पद-
सञ्ज्ञां बाधते', इति दण्डयुक्तमपास्तम् । ननु तयोत्राप्रवृत्तौ कथं ताभ्यामत्र व्यवस्थाऽत आह—
विरोधादिति । आदिना सामान्यविशेषभावः, भिन्नफलत्वादिति भावः । आदिना लौकिकन्यायः । प्रकृत-
सूत्राभावेऽनिष्टमाह—अपेति । स्वादिष्विति बाधेन भवस्य सावकाशत्वादाह—परयेति । तद्बुद्ध्या

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

लोके सञ्ज्ञाविषयेऽदर्शनेनेति । तथाहि देशविशेषे—'काशी'ति सामान्यसञ्ज्ञायां 'वाराणसी'ति
विशेषसञ्ज्ञायां बाधाभावः, यथा च 'पाश्चात्ते'ति सञ्ज्ञायां 'अहिच्छत्रे'ति विशेषसञ्ज्ञायाः ।
पर्यायापत्तिर्दोष इति । तेन 'धनुषा विध्यती'त्यादौ धनुरादीनामपादानलप्रयुक्तपञ्चम्यादि

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तु तथात्वेपि न क्षतिरित्यपास्तम् । वस्तुतोऽवधिनिर्देशोऽफलः, 'उपसर्जनं पूर्वं'मिति प्रकरणे विच्छेदनाग्रेऽ-
सम्बन्धासम्भवात् । निरवकाशत्वेति । एकस्या इति भावः । नन्वेकेत्युक्तेः परैव कुतोऽत आह—
विरोधाभावेनेति । पर्यायापत्तिरिति । पर्यायो हि क्रमप्राप्तस्थाननिक्रमः, तत्कार्ययोर्मध्ये यत् क्रमात्

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नव्यश्च द्वावपि स्थूलहृद्वानौ, केवलार्थकैकशब्दस्यैवात्र ग्रहणात् । कैवल्यं हि सजातीयसञ्ज्ञान्तरा-
समानाधिकरणम्, 'एकाकी तिष्ठती'त्यादौ तथा प्रतीतेः । ननु परत्वनवकाशत्वाभ्यामेव बाधसिद्धौ
आकडारादेकेति व्यर्थमित्याशङ्क्याह—आभ्यामेवेति । परत्वनवकाशत्वाभ्यामेवेत्यर्थः । अन्यत्र—
आकडारीयविषयसञ्ज्ञाभिन्ने । लोके सञ्ज्ञाविषय इति । 'ग्राम' इति सञ्ज्ञायां 'वाराणसी'ति
सञ्ज्ञायाः, कृष्णदेवदत्तादिसञ्ज्ञायां वृष्ण्यन्धकादिसञ्ज्ञायाश्च बाधादर्शनादित्यर्थः । आकडारे इति ।
तेन 'धनुषा विध्यती' त्यत्र न पञ्चमी । विरोधाभावेनेत्युक्त्या तस्य स्पष्टत्वात् । पर्यायापत्तिर्दोष

भपदसञ्ज्ञयोः समावेशे तु ‘राज्ञ’ इत्यादौ नलोपस्यापत्तिर्बोद्ध्या । न च ‘राजन्य’ इत्यादौ ‘सुसिङ्गन्त’मिति पदत्वं दुर्वारम्, परया भसञ्ज्ञया तु न बाधस्तस्या अन्तरङ्गत्वादिति वाच्यः ; समानावधिकाया अन्तरङ्गाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैव बाधादित्याहुः । आकडारस्थसञ्ज्ञासु च यथोद्देशपक्ष एवेत्यद्वयङ्गशब्दे निरूपयिष्यते ।

भपदसञ्ज्ञाविधावङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्य पाठेनाङ्गमित्यनुवर्त्याङ्गं सत् पदं भवति, भं भवतोत्यर्थेन ताभ्यां तस्य समावेश एव न पर्याय इति बोद्धव्यम् । पुरुषसञ्ज्ञापरस्मैपदसञ्ज्ञयो-
रपि ‘णलुत्तमो वा’ इति ज्ञापकात्समावेशः । ‘गुरुलघुसञ्ज्ञे वर्णस्य, नदीधिसञ्ज्ञे तदन्तस्ये’ति भिन्नावधिकत्वात्समाविशतः । ‘उभे अपि वर्णस्ये’ति पक्ष आकरे उपलभ्य-

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

समानावधिकतयेति । समानावधिकत्वञ्च—निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वीयोद्देश्यतावच्छेदक-
विशिष्टोद्देश्यतावच्छेदकत्वं बोध्यम् । समावेश एवेति । निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदकत्वस्याभावा-
दितिभावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

तत्रैव प्रवृत्तेराह—समेति । आहुरित्यरुचिबीजन्तु स्वतस्तस्यात्वेन नेदं सुवचं, तस्यान्यत्र दृष्टत्वेऽपि
तदन्यस्यापि दृष्टत्वेन तस्यैवाश्रयणे मानाभावश्च, अन्यत्र दृष्टान्तरङ्गत्वस्यापि ग्रहणापत्तिश्चेति, तस्मा-
द्वाध्यप्रामाण्याद्वाज्येति निर्देशश्च तथेति तत्त्वम् । ननु कार्यकालपक्षे एकदेशस्थत्वेन कथं
परत्वेन व्यवस्थाऽत आह—आकडारिति । ननु सूत्रसत्त्वेऽङ्गसञ्ज्ञा भपदसञ्ज्ञाभ्यां बाधेत-
अनवकाशत्वादत आह—भपदेति । अस्याङ्गमित्यनुवर्त्येत्यत्रान्वयः । ‘यस्मादिति’ सूत्रादिति
भावः । नन्वेवमपि पर्यायः स्यात्, एवञ्चानुवृत्तिरपि सफला नियमबाधश्च नात आह—इहाङ्गेति ।
अस्य समावेशेऽर्थद्वाराव्याहोषान्तरमुद्धरति—पुरुषेति । अपिरुक्तसमुच्चये, ‘णलः परस्मैपद-
स्यानिकत्वात्तत्त्वम् । दोषान्तरमुद्धरति—गुर्विति । सौत्रक्रमेणाह—नदीति । उभे = धिनदीसञ्ज्ञे ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

नेति स्पष्टं भाष्ये । अपवादत्वेनैवेति । तथाच—‘सुसिङ्गन्त’मितिपदसञ्ज्ञया बाधो-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

प्राप्तं परं तदनतिक्रमस्यापत्तिरित्यर्थः । सिद्धान्ते तु सञ्ज्ञयोर्या परा तत्प्रयुक्तं कार्यम्पूर्वमपि प्रवर्तते, इदानीं
तु कार्यगतपरत्वं नियामकं स्यादिति भावः । एतेनैकमेव कार्यं स्यादिति चिन्त्यमेतदित्यपास्तम् ।

नलोपस्यापत्तिरिति । सर्वथा निरवकाशत्वादलोपे जाते इति भावः । नदीधिसञ्ज्ञे इति । मांध्य-
प्रयोगात्पूर्वनिपातो नञाः । अनुपपादनादिति । [२१२ पृ०] लघुनोपायेनेति शेषः ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

इति । इदमयुक्तम्—विप्रतिषेधे परमिति परकार्यस्यैव प्रवृत्तेः । बाध्यसामान्यचिन्तयेति ।
अत्र च ‘मिति चे’ति सूत्रं मानम्, तद्धि भवदीय इत्यादौ पदत्वार्थम्, अन्तरङ्गत्वात्सुसिङ्गन्त-
मिति पदत्वं तु तद्वैयर्थ्यम् । नन्वाकडारीयसञ्ज्ञयोः कार्यकालत्वे एकदेशस्थत्वेन या परेत्यसङ्गत
मित्याशङ्क्याह—आकडारस्येति । णलुत्तमोवेति । पुरुषसञ्ज्ञा तिङ्शु परस्मैपदसञ्ज्ञाया बाधिका-

१ नच ईबन्धुरित्यत्र वर्णस्यैव गुरुनदीसञ्ज्ञे इति समानावधिकत्वस्यैव सत्त्वात्कथं समावेश इतिवाच्यं,
प्रकृते नदीसञ्ज्ञाभावाद्नदी बन्धुनीत्यस्याऽप्रवृत्तावपि बहुव्रीहिनिमित्तकपूर्वपदप्रकृतिस्वरौपेयं सिद्धेः, नह्यत्रा-
नुदात्तत्वान्तोदात्तत्वयोः फले भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः । स्पष्टञ्चेदं विषमपदविवृतौ ।

२ परे तु सञ्ज्ञयोः समावेशेऽपि तत्प्रयुक्तद्वितीयादिकार्याणां समावेशासम्भवात्परत्वात्पञ्चम्यादे-
रापन्तिरित्येव दोष इति प्राहुः ।

मानोऽप्येकदेशिन एव, समावेशानुपपादादिति दिक् ।

यलोप इति । 'हलि सर्वेषा'मित्यनेनेत्यर्थः ।

अहोपोऽनः । तपरकरणम्—[किम् ?]—अनितेः किपि 'आन' इत्यादौ लोपाभावाय । अन्त्वं त्वत्रैकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

वेशानुपेति । एतेनान्यथोपपादनं तत्र पक्षेऽपास्तं, छिष्टत्वादस्वरितत्वाच्च । पुरुषसञ्ज्ञात्मने-पदसञ्ज्ञयोरप्युक्तसामान्यापेक्षशापकात्समावेशः । अन्यत्रेष्टसमावेशस्थले च पाणिनिना कृत एव तदाह—इति दिगिति । पत्वासिञ्चा 'लोपो व्यो'रिति न, लोपः शाकल्यस्येत्यपि न, हलीत्यस्य बाधकत्वात्, एतेन 'तेन लोपे रूपद्वयमिति तत्त्व'मिति शास्त्र्युक्तमपास्तं, तद्धनयन्नाह—हलीति ।

करणमनितेरिति पाठः । एकेति । शास्त्रीयेणेत्यर्थः । अकृते तु नास्त्येव । एतेन नञ्समासभ्रम-वारणार्थमेव तपरकरणं न तदर्थम्, दीर्घेऽन्त्वस्यैवाभावादिति केषाञ्चिदुक्तिः परास्ता । अत्र वृत्त्याद्युक्तमेव व्याख्यानं युक्तं, न मूलाद्युक्तमित्यन्यत्र स्पष्टं, तदाह—इत्यन्यत्रेति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

निरवकाशत्वोदाहरणमित्युक्तम् । किञ्च—'भवदीय' इत्यादौ 'सिति चे'ति पूर्वपदसञ्ज्ञया परभसञ्ज्ञया बाधोऽनवकाशत्वोदाहरणं बोध्यम् । एकदेशविकृत न्यायेनेति । स च न्यायो लौकिकः—'प्राग्दीव्यत' इति विकृतनिर्देशादशास्त्रीयकार्येऽप्यङ्गीकृतः, 'स्थानिव'त्सूत्रे आदेशग्रहणज्ञापितस्तु शास्त्रीयकार्य एवेति न तस्यात्र प्रवृत्तिर्विवक्षिता, अन्वत्स्याशास्त्रीयत्वात्, तदाह—इत्यन्यत्र विस्तर इति । आवृत्त्येति । अत्र पूर्वस्येत्येतावदंशे आवृत्तिर्विवक्षिता, 'विधा'वित्यस्य

❀ दिपमपदविवृतिः ❀

ऽपवादात् । परस्मैपदसञ्ज्ञा तु शतृकसोश्चरितार्था । तथा च परस्मैपदानामित्यनेन शतृकसो-रेव णलदेशः स्यात्, तस्य च स्थानिवद्भावेनोत्तमाभावात्तदसङ्गतिरिति भावः । इदमुपलक्षणं—तयोः समावेशे 'सिचि वृद्धि'रित्यपि ज्ञापकं बोध्यम् । एकदेशिन एवेति । इदमयुक्तम् । इशब्दस्य तदन्तसञ्ज्ञापक्षेपि समानाधिक्रिया लघुसञ्ज्ञया परत्वाद्धेन धित्वानापत्तेः । धिसञ्ज्ञा तु हरिशब्दे चरितार्था, तत्र भिन्नावधिकत्वेन द्वयोः समावेशात् । अस्य स्त्री ईत्यत्र गुरुसञ्ज्ञया बाधेन नदीत्वानापत्तेश्च । तस्मादेरजित्वादिनिर्देशैस्तयोः समावेशो भवता वाच्यः । स च समो वर्णसञ्ज्ञा-

❀ वरवर्णिनी ❀

अहोपोऽनः । नन्वत्र—'अनो न'शित्वेवास्तु, नकाराकारश्चोच्चारणार्थः, शित्वाच सर्वादेशः, न च यथान्यासे 'प्रियाष्टन' इत्यत्राऽहोपे तस्य स्थानिवद्भावात्पृत्वत्वं न भवति, [पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधस्तु न, तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे'भित्ति तन्निषेधात्] 'अनो न' शितिन्यासे तु नशोऽञ्ज-लादेशतयाऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावभावेन ष्टुत्वं स्यादेवेति वाच्यं, नागेशभट्टादिरित्या प्रियाष्टन-इत्यादेरनभिधानात्, बहिरङ्गस्य नशादेशस्यासिद्धत्वाद्वा ष्टुत्वाप्राप्तेरिति चेदत्र केचित्—प्राणितीति प्राण्, ततः शसि—'प्राणः' इत्यत्रानितेरिति णत्वस्यासिद्धत्वादनो नशिति नशादेशापत्तिः, यथान्यासे तु—'अहोप' इति तपरकरणान्न तत्र लोपः, स्पष्टञ्चेदं शेखरे मूले एव । न च 'वाणां द्राङ्गं बलीय' इति परि-भाषया दीर्घात्पूर्वमेव लोपप्रवृत्त्या तत्र ह्रस्वाकारस्य सुलभतया तपरकरणेऽपि 'प्राण' इत्यत्र लोपापत्तिः सिद्धान्तेऽपीति—'ययोरेव समो दोषः परिहारस्तयोः सम' इति न्यायप्रसरापत्तिरिति वाच्यम्, अनितेः किपि—'अनुनासिकस्य की'ति दीर्घे—तत उपसर्गेण सम्बन्धे सवर्णेदीर्घात्प्रागपि दीर्घाकारस्त्वैवोपलभ्य-मानत्वात्तपरकरणेन तत्त्वानुत्तेः सम्भवात् । 'अनो न'शितिन्यासे तु एकदेशविकृतन्यायेनान्वस्य तत्र सत्त्वान्नशादेशापत्तिः—' इत्याहुः ।

परे तु—अर्द्धविकारेऽर्द्धाधिकविकारे चैकदेशविकृतन्यायाप्रवृत्तेरत्रार्द्धाधिकविकारे तदप्रवृत्तेः 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्यानुमानिकस्थान्यादेशभावसत्त्वात्स्थानिवद्भावेनैवान्वत्वं बोध्यमित्याहुरिति—श्रीत्रिपाठिपादाः ।

पूर्वस्मादिति । ‘अचः परस्मिन्’ इत्यत्र ‘पूर्वविधा’ इत्यस्यावृत्त्या पञ्चमी-
समासाश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः । तेन प्रत्यैषिषन्नित्यादिसिद्धिः,
अन्यथा जुस् स्यात् । अत एव ‘उभे अभ्यस्त’ इति सूत्रे “—‘उभे’ग्रहणं
यत्रोभे श्रूयते तत्रैवाभ्यस्तसङ्गर्हम्, ऐर्त्सन् इत्यत्राभ्यस्तलक्षणो जुस् मा भूदि-
त्युक्ते,—शपैकादेशस्य पूर्वविधाविति पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाज्जुसोऽप्राप्तेरसति प्रयो-
जने उभेग्रहणं सहार्थम्—” इत्युक्तम् । तेन—उभे यत्र श्रूयते इत्यर्थेऽपि प्रत्यैषिषन्निति
सिद्धये आवश्यकं पञ्चमीसमासेन तत्सिद्धावुभेग्रहणं सहार्थमिति तद्भावः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रत्यैषिषन्निति । न च जुसः पदचरमावयवत्वेन—‘न पदान्ते’ति स्थानिवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः,
‘पदे अन्त’ इति सप्तमीसमासस्य सिद्धान्तितत्वेन पदपरकचरमावयवकत्वस्य जुस्यभावेन निषेधा-
प्रवृत्तेः । न च ‘प्रत्यैषिषन् देवदत्ता’ इत्यादौ पदपरकचरमावयवत्वस्य जुसि सत्त्वेन पुनरपि
तन्निषेधः शङ्क्यः,—इत एवारुचेस्तत्र प्रत्यासत्त्या परपदस्थाजादेशस्यैवाश्रयणेनादोषादिति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शब्दरत्नादावित्यर्थः । मौलापि सूचितेष्टान्तरसंग्रहायाह—आवृत्तेति । मनोरमोक्तफलानामन्यथासिद्धा-
वध्यस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयन्नस्यासाधारणफलमाह—प्रत्यैषिषन्निति । अन्यथा=समासाभावे । अस्यावश्यकत्वं
भाष्यसम्मतमित्याह—अत एवेति । तदाश्रयणादेवेत्यर्थः । उक्ते—इत्यस्य एकदेशेनेति शेषः । प्रयोजेति ।
उक्तेत्यादिः । उक्तं—भाष्यसिद्धान्तिनेति शेषः । तस्यार्थं सूचयन्नाह—तेनेति । उभेग्रहणेनेत्यर्थः । इत्यर्थेऽपि
=इत्यर्थेन तत्र वारणेऽपि । तत्सिद्धौ=ऐर्त्सन्नित्यादिसिद्धौ । तुना पाक्षिकत्वं सूचितमिति मनोरमादि चिन्त्य-
मिति स्पष्टं शब्दरत्नादौ । यत्तु—‘मनोरमादि न युक्तमैर्त्सन्नित्यादिः पञ्चमीसमासं विनाऽसिद्धेस्तस्मात्—‘इत्थं

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः सम्भवात्, वस्तुतः पूर्वस्य विधावित्यतः पूर्वसम्बन्धिनि—तत्स्थानिके, तन्निमित्तके
च विधाने इत्यर्थद्वयस्य कोटीकारसम्भवादावृत्तिर्व्यर्था । न च ‘षष्ठी स्थाने योगे’ति नियमात्स्थाना-
तिरिक्तसम्बन्धप्रतीतिर्बाधः, अनुवादे परिभाषणामनुपस्थितेः, ‘अचः परस्मिन्पूर्वस्ये’ति—षष्ठ्या
पूर्वस्य कार्यं कर्तव्ये—इत्यर्थात्कार्यस्य विधिरूपत्वाद्विध्यर्थ आक्षिप्ते विधिग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्या-
दधिकार्थसंग्रहाय नियमबाधाच्च, पुनर्विधाविति वचनन्तु योगविभागेन नियमार्थं, पूर्वस्य विधावच
आदेशः स्थानिवदेव यथा स्यादिति, तत्फलञ्च—वाय्योरित्यादौ स्वाश्रयकार्यनिवृत्त्या ‘लोपो व्यो’-
रिति लोपाभाव इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । कौस्तुभकारास्तु—‘काममतिदिश्रुता वा सच्चा-
ऽसच्चापि नेह भारोऽस्ती’ति वार्तिकाद्यक्षिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात् क्वचित्स्थानिवद्भवतीति,—

ॐ विषमदिवृत्तिः ॐ

पक्षेपि, तथा हि ‘वेतस्वा’नित्यादौ भसञ्ज्ञाया इवादीहपदित्यादौ अभ्यासेकारस्य धिसञ्ज्ञायां
‘दीर्घां लघो’रित्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्वत्त्वेन तयोः समावेशकल्पनात् । पञ्चमीसमासाश्रयणा-
दिति । परस्मैत्येतदर्थान्तर्भावेन वृत्तिः, ‘पञ्चमी भयेने’त्यत्र पञ्चमीति योगविभागेन भाष्यकृता
‘तत्पर’ इत्यत्र पञ्चमीसमासाश्रयणादिति भावः । दीक्षितेन पञ्चमीसमासोदाहरणस्यापि पञ्चमिष्यस्य
विदिसाहचर्येण लङ् एव झेर्जुममाश्रित्यान्यथासाधनान्पञ्चमीसमासस्य लङि जुस्वारणप्रयोजनमाह—
तेनेति । अत एवेति । एवं जातीयस्थले जुगीत्यस्याऽनिष्टत्वादेवेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्—अविन्द-
न्नित्यादौ सिजभ्यस्तेति जुसभावोपि फलम् । ननु झेरित्यत्रैकारोऽविवाक्षितः, तथा च डितो
झस्य जुसिति वाक्यार्थः, इतश्चेतीकारलोपे झमात्रस्यैव छित्त्वादिसम्भवात्, तथा च प्रत्यैषिष-
न्नविन्दन्नित्यादौ न दोषः, सत्त्वस्यावृत्तित्वेन स्थानिवद्भावेनानुमशङ्क्यत्वात् । एवञ्च पञ्चमीसमासप्रयो-

इति पक्षे त्विति । तुनाऽस्यानित्यत्वं सूचितम् । 'प्रविगणय्ये'ति भाष्योदाहरण-
मपि तदनित्यत्वे एव सङ्गच्छते । अत एव हे 'गौ'रित्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वान्न सम्बुद्धि-
लोपः । 'पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रिता'दिति व्याख्याने तु न मानम् ।

केचित्तु—पूर्वस्मादव्यवहितपरस्यैव कार्ये स्थानिवत्त्वम्, 'प्रविगणय्ये'त्यादौ तु

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

अव्यवहितपरस्यैवेति । न च 'भवती'त्यादौ पञ्चमीसमासेन गुणस्य स्थानिवद्भावादेवादेशो न

❁ चिदस्थिमाला ❁

कौमुद्याशय' इत्यन्तो भिन्नो ग्रन्थः, 'पक्षे'त्वित्यादिभिन्नः । इतिहेतौ । नियमसूत्राणां यतो निषेधमुखेनैव
प्रवृत्तिरिति निष्कृष्टपक्षोऽतो 'रषाभ्या'मित्येवात्र णत्वमित्याद्यर्थः । तेषां विधियुक्तेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु-
'अडव्यवाये' इत्येवात्र णत्वमिति द्वितीयायः । अनित्यत्वाशयेन यथाश्रुतं मूलयोजनं तु न, अनित्यत्वोक्ते-
रत्रानुपयोगात्, टीकाग्रन्थासङ्गतेश्च"इति शास्त्री, तत्र; टीकाग्रन्थस्यायुक्तत्वात्, तस्यासार्वत्रिकत्वसूचनरूपो-
पयोगस्य सत्त्वात्, खण्डशोऽध्याहारादिनाऽप्रक्रान्तार्थकल्पनया व्याख्याने गौरवात्, अक्षरमर्यादया
तथाऽप्रतीतेः, विधियुक्तेनैव प्रवृत्तेः सिद्धान्तत्वेन वैपरीत्योक्तेर्भाष्यादिविरुद्धत्वात्, 'पुष्पाती'त्यार्थं तत्र
पग्रहणावश्यकत्वेनोत्तरमात्रार्थत्वे द्वन्द्वासम्भवेन निर्देशासङ्गत्यापत्त्या 'रषाभ्या'मित्यत्र निर्दिष्टविकलपरि-
भाषोपस्थितौ मानाभावेन तथा सत्यतिप्रसङ्गापत्त्या तथा व्याख्याने फलाभावेन 'व्यवायेपी'त्यस्यावश्यकत्वेना-
द्याधिसम्भवाच्च । एतेन—“ष्टुत्वाविषयत्वप्रदर्शकं पूर्वस्मादपीति निर्दिष्टविकलपरिभाषोपस्थिताविहैव सूत्रे
पग्रहणं लिङ्गम्, अतएव व्यवायेपीति न कार्यम्”इत्यपि तदुक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः । व्यवायेपीति योग-
विभागेन नियमप्रतिपादकभाष्यविरोधापत्तेश्चेतिदिक् । तस्मादनित्यत्वाशयकं मूलं, तदाह—तुनेति । अस्य=
पक्षरूपः । 'अत्र सेडग्रहणं मान'मिति दीक्षितादयस्तत्रेति ध्वनयन्नाह—प्रवीति । इतीति । एतत्सजातीय-
प्रणमयेतिभाष्योदाहरणेत्यर्थः । तदिति । पञ्चमीसमासेत्यर्थः । अपिसुचयेमेवाह—अत एवेति । तद-
नित्यत्वादेवेत्यर्थः । तत्र कैयटोक्तसमाधानं दूषयति—पूर्वस्मादि ति । स्पष्टश्चेदमुच्यते, भावप्रकाशे च ।

मूलासङ्गतिमाह—केचित्त्विति । बेभिहितेत्यादिः, प्रत्येषिषन्नित्यादेः, यूष्ण इत्यादेश्च सङ्गाहकमाह—
पूर्वस्मादिति । लिङ्गादचः पूर्वत्वस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारणत्वेपि ततः परत्वस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणं,
निर्दिष्टांशबाधे मानाभावात्, एवञ्च 'हे गौः' इत्यत्र न दोष इति भावः । नन्वेवमप्याद्यस्य का गतिरत
आह—प्रवीति ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

वाक्यशेषस्य कल्पनवत्कचित्स्थानिवन्न भवतीत्यस्यापि कल्पनात् स्वाश्रयकार्यनिवृत्तेः सिद्धौ
विधिग्रहणं योगविभागेन 'पूर्वस्यैव विधौ, न पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवद्भाव' इत्यर्थलाभर्थ, तेन ईयतु-
रित्यादौ सर्वर्णदीर्घादि नेत्याहुः । भाष्यमते तु दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिह दीर्घो वारणीयः ।
त्रैपादिकस्यैव दीर्घस्य तत्र ग्रहणमित्यत्र तु न मानमित्यन्यत्र विस्तरः । नचैवमप्यारतीत्यादावाद्गुणो-
वारयितुमशक्यः, तत्र कृते पूर्वान्तवद्भावाद्भ्याससम्भवाया'मत आदे'रिति दीर्घे रूपसिद्धेरिति दिक् ।

अनित्यत्वं सूचितमिति । अनित्यत्वे ज्ञापकन्तु 'निष्ठायां सेटी'ति सूत्रे सेडग्रहणम्, तद्धि
कालावधारणार्थम्—अक्रियमाणे हि तस्मिन्कारित इति स्थिते इग्गिलोपयोः प्राप्तायोर्नित्यलागिलोपे
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कृतवृद्धेः करोतिग्रहणेन ग्रहणदिकाच इति इदंप्रतिषेधः स्यात्, सेडग्रहणे-
ल्लिटि कृते णेलोपो विधीयते, तत्र पञ्चमीसमासे णेः स्थानिवद्भावान्निषेधाप्राप्तेरिदं सिद्धं इति
व्यर्थं सेडग्रहणं—पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वञ्च ज्ञापयतीति 'निष्ठायां सेटी'ति सूत्रे प्रदीपग्रन्थे
स्पष्टम् । सङ्गच्छत इति । पञ्चमीसमासेनाहोपस्य स्थानिवद्भावे तु लघुपूर्वोत्तरस्य णेरभावादयादेशो
न स्यादिति भाष्योदाहरणासङ्गतिरिति भावः । इति व्याख्याने तु न मानमिति । अत्र यद्वक्तव्यं

❁ विषमपदविवृतिः ❁

दाहरणं मृग्यमिति चेत्सत्यम् । पञ्चमीसमासानित्यत्वे ज्ञापकमाह—प्रविगणय्येति । निष्ठायां

स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वमादाय न दोष इति तदनित्यत्वे न मानमिर्त्याहुः ।

पूर्वत्रासिद्धे नेति । अतिदेशदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोऽयम् । तत्फलन्त्वतिदेशान्तराणां वतिघटितानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् । अत एव ‘अमी’ ‘क्षीरपणे’त्यादौ मीत्वणत्वे भवतः । अत्रैकारस्यादस्मान्बन्धित्वं, पे इत्यस्यैकाजुत्तर-पदत्वञ्चान्तवद्भावाधीनम् ।

तस्य दोष इति । इदं वाचनिकमेव । ‘न मु ने’ इति सूत्रे ‘न’ इति योगविभागस्तु भाष्ये न दृश्यते । अत एव सिद्धकाण्डे वार्तिककृताऽऽरब्धे, ‘नलोपः सु’विति सूत्रञ्च सूत्रकृता ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

स्यादिति वाच्यं, स्वविधौ पञ्चमीसमासेनापि स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः । अत्राव्यवहितपरत्वं श्रूयमाणं बोध्यम् । आहुरिति । अत्रारुचिबीजन्तु—‘प्रविगणय्ये’ति भाष्यासङ्गतः, स्थानि-भूतादचः पूर्वत्वेनदृष्ट-णकाराव्यवहितोत्तरत्वस्य श्रूयमाणस्थगौसत्त्वेन अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्तेन व्यावाहृत्पूर्वणकाराव्यवहितोत्तरत्वस्य णावभावेन णेरयादेशानापत्तेः । अमी क्षीरपणेति सिद्धमिति । ‘अन्तादिवचे’ति सूत्रं न कर्तव्यमिति मते । ‘स्थानिवददेशोऽनत्विधा’

❀ चिदस्थिमाला ❀

केचिदित्यरुचिबीजन्तु—पूर्वसादित्युक्तेः सिद्धान्तत्वस्य भावप्रकाशादौ स्पष्टत्वेऽपि सप्तहाये व्यपदेशित्वा-प्रवृत्तिः, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिश्चेति तदर्थमनित्यत्वमेव शरणमिति । अतिदेशेति । ‘अचः परे’तीत्यर्थः । पूर्वसूत्रन्तु लिङ्गात्तत्र प्रवर्तते एवेत्यन्यत्र स्पष्टम् । अनुवाचत्वस्य सफलत्वनियतत्वादाह—तत्फलन्त्विति । तदघटितनिरासायाह—वतीति । अतएव=अन्यत्र तत्प्रवर्तनादेव । एकाजुत्तरेति ।—कर्मधारयः । स्थानि-वत्त्वं तु न, आद्यस्याशास्त्रीयत्वात्, अन्त्ये एकाचत्वस्य स्वतः सत्त्वेप्युत्तरपदत्वस्याशास्त्रीयत्वात्, पक्षद्वयेऽपि वर्णसमुदाययोः स्थानित्वेन तदधर्मत्वाच्चैति भावः । ‘योगविभागेनैतदपि सिद्ध’मिति प्राचोक्तं खण्डयन् योग-विभागस्य भाष्यासम्मतत्वमाह—न मु ने इतीति । अस्य वाचनिकत्वादेवेत्यर्थः । ‘अतएवे’त्यस्योभयत्रान्वयः । वार्तिकासम्मतत्वमाह—सिद्धेति । सूत्रासम्मतत्वमाह—नलोप इति । ‘आरब्ध’मित्यस्यानुषङ्गः,

❀ ज्योत्स्ना ❀

तदन्यत्रोक्तम् । इदं वाचनिकमिति । यथा तु—‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव’दित्यस्येवास्यापि न वाच-निकत्वं तथा ‘न पदान्त’सूत्र एव निरूपितमस्माभिः ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

सेट्ग्रहणमप्यत्र ज्ञापकं बोध्यम्, तद्धि कारितमित्यादाविटि कृत एव णिलोपो यथा स्यान्न ततः ततः प्रागित्येतदर्थम्, पूर्व णिलोपे हि ‘एका’जिति निषेधादिष्ण स्यात् । पञ्चमीसमासस्य नित्यत्वे हि पूर्व णिलोपेपि तस्य स्थानिवद्भावोदेवनिषेधाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । केचिदित्यादिः—आहुरि-त्यन्तोऽपपाठः । स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव प्रविगणय्येत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वस्वीकारे प्रचिकीर्षेत्यादावयादेशापत्तेः । अन्तरङ्गपरिभाषावारणायाह—वतिघटितेति । इदमयुक्तम् ।

१ सप्तहाये व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्त्या तमाश्रित्यप्रवृत्तं शेखरोक्तं केचित्तुमतमयुक्तमित्याशयः । परे तु घटितत्वघटकत्वधर्मयोरेव व्यपदेशिवद्भावेनानयनं, न तु लघुपूर्वत्वादधिर्माणां, तथात्वे हि-दृशिशब्देऽपि व्यपदेशिवद्भावादिकारादिरूपेऽचि-इगव्यवहितपूर्वत्वस्यानयने सवर्णदीर्घयणद्वेरापत्तिरतः केचित्तुमतमयुक्तं, पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वमेवास्थेयमिति गौडाः ।

२ अदृशशब्दसम्बन्धित्वं दकारस्यैव विशेषणत्रैकारस्येति तु वक्तुमशक्यम्, असुमाचष्टे—अदृशतीत्यत्र ण्यन्तस्याऽऽदृश्यस्य शब्दिभित्तके गुणे एकारस्यादृशशब्दसम्बन्धित्वेन ईत्वापत्तेः । अमी इत्यत्र तु पूर्वान्त-वर्धनेकारस्यादृशशब्दसम्बन्धित्वमुपपादनीयमिति श्रीत्रिपाटिचरणानुसारिणो गौडा व्यावर्णयन्ति ।

प्रकारार्थमिति । प्रकारः सादृश्यं, तच्च सुप्त्वेन । 'मांसपचनी'त्यादावपि 'न लुमते'तिनिषेधानित्यत्वाच्छसादिपरत्वं बोद्धव्यम् । शब्दत्वेन सादृश्यमित्यन्ये, तन्न; 'वा शोकप्यञ्जोगवि'त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, 'नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु न'सिति भाष्य-पठितवार्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । 'आसन्यं प्राणमूयु'रित्यत्रापि तद्वदेव शसादिपरत्वम् ।

अत्र 'सुप्रभृतिष्वि'ति वाच्ये 'शस्प्रभृतिषु' इत्युक्त्याऽन्यत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोध्यते । अत एव पदहन्निशां ग्रहणं चरितार्थम् । तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया तत्र व्यवस्थार्थताया एव वक्तव्यतया सुप्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्या असम्भवेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह—भाष्ये इति । तत्र हि—“शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते, अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते—‘शलादोषणी ककुदोषणी याचते महादेवः’—”इत्युक्तम् । आद्यस्याधिगुप्रैषे पठ्यमानस्य शलाकाकारे दोषणी इत्यर्थः । छान्दसः कादिलोपः ।

एतेन 'दोषे'त्यकारान्तस्य दूषणवाचिनो दोषनादेशः—इत्यपास्तम् ।

तेन पदद्विरिति । न च कोशस्थपदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः पृथक्

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विलस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या तेनानयोः सिद्धिर्बोध्या । वैयर्थ्यापत्तेरिति । विरुद्धोऽर्थो यस्यासौ व्यर्थः, तस्य भावो वैयर्थ्यम् । एवञ्च तस्य—विरुद्धार्थत्वापत्तेरित्यर्थः । 'नासिक्यं नगरं'—'नासिक्यो वर्ण'—इत्यादौ नसादेशवारणाय कृतम्—'अवर्णनगरयो'रिति वार्तिकं,—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'अत्राप्रतिषिद्ध'मिति न्यायेनाद्यस्य, तद्विवरणपरतया वार्तिकस्य च निर्वाहादिदमन्ते उक्तम् । भेदनिरासायाह—सादृश्यमिति । प्राचोक्तं खण्डयति—शब्दत्वेनेति । तदनित्यत्वानाश्रयणाजलाववादिति तद्भावाः ।

अत एव प्रत्ययत्वेनापि न सादृश्यमिति ध्वनयन्नाह—आसन्यमिति । तद्वदेव=निषेधानित्यत्वादेव । एवं सति प्रासातिप्रसङ्गनिरासाय तात्पर्यभूतसिद्धान्तमाह—अत्रेति । पदन्नित्यत्रेत्यर्थः । अन्यत्र=सुटि । अत एव=तत्रैतत्प्रवृत्तेः काचित्कत्वादेव । अन्यथाह—तेषामिति । तत्र तेषु । मात्रं=कार्त्स्न्यं । तस्या=व्यवस्थायाः । तदिति । तेषां ग्रहणेत्यर्थः, तत्र हि=भाष्ये हि । उक्तावन्वयः । अधिगिविति । होतृकर्तृकेऽभिगुं प्रति प्रैषे इत्यर्थः । भिन्ने पदे । आदिना विभक्तिः । एतेन=भावविरोधेन । 'दोषे'त्यकारान्तस्येति पाठः । पादादीति—पठोत्तत्पुरुषः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तद्वदेवेति । 'न लुमते'ति निषेधानित्यत्वादिवैयर्थ्यः । तस्या असम्भवेनेति । व्यवस्थार्थताया असम्भवेनेत्यर्थः । कादिलोप इति । 'शलादोषणी'इत्यत्र 'शलाकाकारदोषणी'ति प्राप्ते 'काकार' इत्यस्य कादेर्वर्णसमुदायस्य लोप इत्यर्थः । भाष्यरीत्यानादेशत्वादिति । किन्तु पदादीनां प्रकृत्यन्तरत्वमेवेति भावः । नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यं प्राप्नोतीत्यत आह—तत्त्वेऽपीति । अनादेशत्वेऽपीत्यर्थः ।

प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वादिति । एतेन पादहृदयशब्दाभ्यां सौ तन्निमित्तके पद्वदादेशे सन्निपातपरिभाषया लोपलुक् न स्यातामिति 'पदद्विः'—'स्वान्तं हन्मानसम्भनः'—इत्यसङ्गतिरित्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन सुप्परत्वमादाय तन्मतेपि सूत्रेण सिद्धिसम्भवात् । तदनित्यत्वस्यागतिकगतित्ववत्—शब्दत्वेन सादृश्यमादाय पदादि प्रवृत्तिरपि अगतिकगतिः । भाष्यपठितेति । इदमप्युक्तम्—नासिकाशब्दप्रयोगाभावाय तदावश्यकत्वात् । तस्या इति । व्यवस्थाया इत्यर्थः । 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वेन सर्वत्र सुप्परत्वादिति भावः । पादयतीत्यादौ पद्मावधारणाय

पदादिवचनन्तरं व्यर्थं, न हि स्थान्यादेशयोः पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति, स्थान्युपादानेनैव तदर्थभिधानसमर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात्, अत एव नसाद्यादेशानां कोशेऽनुपन्यास इति वाच्यं, पदादीनां भाष्यरीत्याऽनादेशत्वात् । तत्त्वेपि—‘तृज्जत्कोष्ठु’रिति—वक्ष्यवस्थार्थमस्यावश्यकत्वेन सौ परतो हृदादीनां प्रयोगार्थम्प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टञ्चेदं ‘वा शोके’ति सूत्रे मूले ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

परिसुखादौ पाठेन ‘नासिक्या वर्णा’ इति, सङ्काशादिषु पाठात्—‘नासिक्यं नगर’मिति च साधयित्वा प्रत्याख्यातम् । शब्दत्वेन सादृश्ये तु—प्रत्याख्यानकलेषु ‘नासिक्यं’ ‘नास्य’मिति वर्णं रूपद्वयम्, एवं नगरेऽपि ‘नासिक्यं’ ‘नास्य’मिति रूपद्वयम् । आरम्भपक्षे तु नसादेशाभावाच्चरणवर्णयोर्नासिक्यमित्येकमेव रूपं भवतीति—फलभेदेन प्रत्याख्यानोऽसङ्गत्यापत्त्या विरुद्धार्थत्वापत्तिः । मम तु सुप्त्वेन सादृश्याच्चलुमते’ति निषेधेन नसादेशाप्राप्त्याऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः ‘नासिक्य’मित्येकमेव रूपमिति—फलभेदाभावाच्च प्रत्याख्यानसङ्गतिः । तेन ‘नासिकाया न’सिति वार्तिकस्य स्थानि घटितस्यामाधुनेति बोधनायावश्यकत्वमिति वैयर्थ्याभावाददमसङ्गतमित्यपास्तम् ।

स्यादेतत्—‘स्वान्तं हन्मानसं मनः’ ‘पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रिया’मित्यादौ हृत्पदशब्दादेरनुकरणत्वेन शब्दस्वरूपपरतयाऽर्थपरत्वाभावेन—स्वरूपतो हृदयत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितहृदयशब्दस्य, एवं—स्वरूपतश्चरणत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितपादशब्दस्य च पदञ्जितसूत्रेण पदाद्यादेशविधानेन प्रकृते कोशे हृत्पदादेशयोरप्राप्त्या ‘तेन—‘स्वान्तं हन्मानसं मनः’ ‘पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रिया’मित्यादि सङ्गच्छते’ इतिकौमुदी असङ्गता । ‘एतेन—‘स्वान्तं हृत्’, ‘पदङ्घ्रि’रित्यादौ—हृत्पदादिशब्दे अर्थस्य प्रकारीभूय भानात्—तत्र कोशेऽपि चरणविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वं, हृदयविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्यास्येवेति कौमुदी सङ्गतैवेति परास्तम् । स्वरूपतश्चरणत्वप्रकारकचरणत्वमुख्यविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य, एवं—हृदयत्वप्रकारकहृदयमुख्यविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य चाऽभावेनादेशाप्रवृत्तेः कौमुयसङ्गत्यापत्तेस्तदवस्थत्वादित्यत आह—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र=कोशे । नन्वेवं न तत्र प्रकारार्थत्वोपयोगोऽत आह—तच्चेऽपीति । अनादेशत्वेन भिन्नत्वेपीत्यर्थः । अस्थ=पदञ्जितस्य । मूले=कौमुद्याम् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पास्तम् । वस्तुतस्तदादेशत्वविधिमतेऽपि न दोषः, सुप्त्वेन सादृश्यग्रहणे मांसपचन्यासन्ययोर्दोषप्रसङ्गाच्चलुमतेति निषेधानित्यलकल्पने गौरवाच्छब्दत्वेन सादृश्यग्रहणस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

न च ‘वा शोके’प्यत्रोगे’ष्वित्यस्य वैयर्थ्यम्, एतेषु स्थान्यादेशयोः प्रयोगो हृदयस्यैव नान्येषामिति नियमार्थत्वात् । एवं ‘नासिकाया यत्तच्छब्दे’ष्वित्यस्यापि न वैयर्थ्यम्, एतेषु नासिकाया एव नान्येषामन्ये इति तत्रापि नियमार्थत्वस्य वक्तव्यत्वात् । एवञ्च प्रकृत्यन्तरविधिमतेऽपि शब्दत्वेनैव सादृश्यं ग्राह्यं, तत्तद्वचनवैयर्थ्यस्योक्तरीत्यैव प्रतियमाधेयत्वात् । न च ‘सुप्रसृति’ष्वित्येव वक्तव्यं ‘शस्प्रसृति’ष्वित्यस्य वैयर्थ्यशङ्कापि, हलन्तेभ्योऽगुगादिभ्योऽनसाने लुगिबन्धेः सर्वतो बलवत्त्वात्तत्र कृते आदेशस्य प्रकृत्यन्तरस्य वा प्रयोगाभावात्त्वस्य सत्त्वादित्याहुः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मुप्येव पदादय इति व्यवस्थार्थं तच्चरितार्थादयुक्तमेतत् । नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यं प्राप्नोतीत्यत आह—तच्चेपीति । अनादेशत्वेपीत्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । एतेन पादशब्दात् हृदयशब्दात्सौ तच्चिन्तिते पदशब्दे सञ्ज्ञातपरिभाषया लोपलुक् न स्यातामित्यपास्तम् । ननु कोशे पद-हृदादिवत् नस्मासादयोपि कुतो नोक्ता इति चेन्न, पदादीनामिव तेषां सर्वनामस्थाने प्रयोगाभावादित्येवेहि ।

कोशे शब्दा अर्थपरा एव । शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव । एवञ्च—'विष्णुनारायण' इत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जूपायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितम् । 'एतत्पदममुकवाचक'-मिति शक्तिग्रहस्तु—स्वस्वप्रसिद्धमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्मनसैव । 'अध्ये देवि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कोशे शब्दा अर्थपरा एवेति । अनुमानेनेति । 'इदं विष्णुपदं नारायणत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिम्, नारायणपदघटितप्रघटकघटकल'दित्यनेनेत्यर्थः । 'अगृहीतशक्तिरूपघटितप्रघटकघटकेषु कोशा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

वक्ष्यमाणप्राचीनरीतिखण्डनाय सिद्धान्तमाह—कोशे इत्यादि । नन्वेवं तस्य शक्तिग्राहकत्व-मित्यस्य भङ्गोऽत आह—शक्तीति । एवञ्च—तत्र त्रेपामर्थपरत्वे च । प्रसिद्धाऽन्यथाशक्तिग्रहविरोधं परिहरति—एतदिति । प्रसिद्धम्—अर्थम् । नन्वेवं श्रुतिविरोधोऽत आह—अध्ये इति । हेतुहेतुम-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ननु कोशपठितशब्दानां लोकप्रसिद्धार्थानुकरणत्वेन शब्दपरत्वादभिव्यक्तपदार्थन्यायसहकारेण सूत्र-प्रवृत्तेस्तत्रासम्भवात्पदत्रिद्वचरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हन्मानसं मन इत्यनयोः प्रकारार्थप्रयोजनलोकिरयुक्ते-त्यत आह—कोशे शब्दा इति । अर्थपरा एवेति । अनुकरणत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु तत्त-दर्शनिरूपितशक्तिग्रहस्य कोशाधीनत्वाच्छक्तिग्रहमन्तरेणार्थपरत्वासम्भवात्कोशपठितशब्दानामर्थपरत्वं नरविषाणसदृशमत आह—शक्तिग्रहस्त्विति । सामान्यत एवेति । 'इदं पदमर्थबोधकं, पदत्वात्, गौरितपदवत्—' इत्येवमित्यर्थः । इत्यादीति । आदिपदात्तृतीयायां श्रुतीयापादस्थोद्गीथाधिकरण-शङ्करभगवत्पादमाध्यानुगुण्यपरिग्रहः । तत्र हि—सामानाधिकरण्यं चतुर्धा—'अध्यासेनापवादेनै-कत्वेन विशेषणत्वेन चेत्युक्त्वा, अध्यासेन यथा—इयं प्रतिमा विष्णुरिति । अपवादेन—इदं रजतमिति, एकत्वेन—द्विजोत्तमो द्राघ्नो भूदेव इति, विशेषणत्वेन—नीलमुत्पलमित्युदाहृतम् । अत्रैकलोदाहर-णस्य पर्यायरूपतात्पर्यायशब्देषु चैकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्तदितरस्यानर्थक्यात्सहप्रयोगाभावा-द्धौकिकवाक्यत्वाभावात्कोशरूपत्वम् । कोशपठितशब्दानां शब्दपरत्वेकत्वेन सामानाधिकरण्योक्ते-र्विरोध इति भावः । भाष्यसंमतिमप्यत्राह—अध्ये देवीत्यादि । अध्यापदार्थाभिन्नो देवीपदार्थ इत्यर्थ

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु कोशे शब्दानां लोकप्रसिद्धशब्दानुकरणत्वेन शब्दपरत्वादाभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन पदाद्यप्रवृत्तिसम्भवात्पदत्रिः स्वान्तं हृदित्यादेः प्रकारार्थलप्रयोजनलोकिः कौमुद्यामसङ्गतेत्यत आह—कोशे शब्दा इति । अर्थपरा एवेति । अनुकरणत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु तत्तदर्थे शक्ति-ग्रहस्य कोशाधीनत्वाच्छक्तिग्रहमन्तरेणार्थपरत्वासम्भवात्कोशस्थशब्दानामर्थपरत्वं शशविषाणसदृशमत आह—शक्तिग्रहस्त्विति । सामान्यत इति । अर्थविशेषापुरस्कारेणेत्यर्थः । 'इदं पदमर्थबोधकं, पदत्वात्, गोपदव'दित्यनुमानं बोध्यम् । एवञ्चेति । अनेनानुमानेन सामान्यतो विष्णुपदार्थोऽस्तीति ज्ञाने विष्णुपदश्रवणेन तत्स्मरणसत्त्वे इत्यर्थः । इति क्रमेणेति । कोशस्थं पर्यायेष्वेकं पदं विशिष्यार्थ-बोधकं, विदितशक्तिकैकपदमुत्पुष्टं प्रत्येव कोशस्य शक्तिग्राहकत्वादत आह—स्वस्वप्रसिद्धेति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अर्थपरा एवेति । अर्थविशिष्टशब्दपराः, नत्वनुकरणानीति भावः । नन्वेवं तदर्थबोधोपासङ्गः, कोशार्थबोधात्पूर्वं शक्तिग्रहासम्भवादत आह—शक्तिग्रहस्त्विति । 'इमानि विष्णवादिपदान्यर्थबोधा-कानि, पदत्वात्, मदुचरितघटादिपदव'दित्येवमनुमानेनेत्यर्थः । एवञ्च विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ

सरस्वति इहे काव्ये विहव्ये—एतानि तेऽध्ये नामानी'त्यादौ यत एतानि तव नामानि अतस्त्वदभिन्ना एषामर्था इति बोधः । अत एव 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति सूत्रभाष्ये 'सामान्यवचन'मित्यस्य इदं प्रत्युदाहरणन्दत्तम् ; अन्यैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एकशेषस्तु न, तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधानापत्तेः । अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वकमेकार्थबोधने कोशतात्पर्यात् ।

अभिनव-चन्द्रिका

च्छक्तिग्रहो न भवतीति—पदत्वहेतुकानुमानेन अर्थवाचकत्वग्रहस्तु—अर्थत्वप्रकारकार्थविशेष्यकबोधमेव जनयति, ननु स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकबोधमिति तदनुमानं विफलम् । न चार्थत्वस्योपलक्षणत्वात्—तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधस्यानुदयेऽप्यर्थत्वेन रूपेण तत्तच्छक्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकमेव शक्तिज्ञानं भवतीति निरुक्तेहृत्पर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यं, विशेषधर्मप्रकारकशक्तिज्ञानाभावदशायां मुपलक्षणीभूतधर्मप्रकारकशब्दबोधस्य 'तमानये'त्यनन्तरं 'कमानयामी'ति प्रश्नदर्शनेनानुभवविरुद्धत्वात् । विशेषधर्मप्रकारकशक्तिज्ञानस्यानेनानुमानेनासम्भवात्—अर्थत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य, अर्थत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य च सत्त्वेऽपि स्वल्पतश्चरणत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य, स्वरूपेण हृदयत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य चाभावेनादेशाप्राप्त्या कौमुद्यसङ्गत्यापत्तेस्तदवस्थत्वाच्च । तस्मात्पूर्वोक्तानुमानेन पर्यायघटितप्रघट्टकशक्तिग्रहवतः पुरुषस्य स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारकं शक्तिज्ञानं जायत इति सर्वं समञ्जसम् ।

चिदस्थिमाला

ज्ञानान्वय इत्याह—यत इति । इदमेव भाष्यसम्मतमित्याह—अत एवेति । तथा बोधादेवत्यर्थः । अन्यथा—तथाबोधानङ्गीकारेण भेदेन यथाश्रुतप्रतीयमानस्य हेऽध्ये तव एतानि अध्ये इत्यादीनि शब्दरूपाणि नामानीत्यर्थस्याङ्गीकारे । अपिना—सामान्यवचनत्वम् । तथा च ब्रह्मविकलतेति भावः । नन्वेवं सर्वत्र 'विरूपाणामपो'त्येकशेषापत्तिरत आह—एकेति । इष्टापत्तावाह—अनेकेति । अत्र सूत्रसम्मतिः

विषमपदविवृतिः

तत्तत्पुरुषस्येति । कश्चित्पुरुषं प्रतिविष्णुपदमर्थविशेषे गृहीतशक्तिकमन्यं प्रति नारायणपदन्तथेति भावः । अत्र भाष्यं प्रमाणयति—अत एवेति । इदमुद्गीथाधिकरणस्थशङ्करभाष्योपलक्षणं,—तत्र हि समानाधिकरण्यं चतुर्थाऽध्यासेनापवादेनैकत्वेन विशेषणत्वेनेति । अध्यासेन यथा—इयं प्रतिमा विष्णुरिति, अपवादेन यथा—नेदं रजतमिति, एकत्वेन यथा—द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूदेव इति, विशेषणत्वेन यथा—नीलमुत्पलमित्युदाहृतम् । तत्रैकलोदाहरणे उक्तीरितिः स्पष्टैव ।

कोशतात्पर्यादिति । तथा च—'भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः । कृतोऽत्र भिन्न-

वरवर्णिनी

इत्येवं बोधः, पश्चाच्च 'नारायणपदं विष्णुत्वावच्छिन्नवाचकं, विष्णुत्वावच्छिन्नवाचकविष्णुपदार्थाभिन्नार्थवाचकत्वात्, यत्पदं यदर्थवाचकपदार्थाभिन्नार्थवाचकतत्तदर्थवाचकं—मदुच्चरितकलशपदव'दिति विशिष्यानुमानेन इमानि विष्णवादिपदानि नारायणाद्यर्थवाचकानीति विशिष्य शक्तिग्रहः । कोशस्थतत्तदर्थभिन्नार्थवाचकपदेष्वन्यतमे कस्मिंश्चित्पदे पूर्वं शक्तिग्रहस्तु ब्रह्मव्यवहारादेव, स एव विशिष्यानुमितेः प्रयोजकः । इयांस्तु विशेषः—ब्रह्मव्यवहारादिना कस्य चिद्विष्णुपदे पूर्वं शक्तिग्रहः, कस्य चिन्नारायणपदे, कस्य चिच्चैवकुण्ठपदे । एवञ्च यस्य पूर्वं नारायणपदे शक्तिग्रहस्तस्य 'विष्णुपदं नारायणत्वावच्छिन्नवाचकं, नारायणत्वावच्छिन्नवाचकनारायणपदार्थाभिन्नार्थवाचकत्वात्'—इत्येवं विशिष्यानुमानं बोध्यम् । एवमेव सर्वत्रोहेनीयं, तदेतदाह—एतत्पदमिति । ननु पर्यायशब्दस्वरूपप्रतिपादनपरे श्रुतिविशेषे यथा पदानां स्वरूपपरत्वं तथा कोशेऽप्यावश्यकमत आह—अध्वने देवीति ।

अत एव 'यत्तदेतेभ्य' इत्यादौ पाणिनिनैकशेषो न कृतः ।

एतेन “—कोशे शब्दानां शब्दपरता, अत एवैकशेषो न, अर्थपरत्वन्तु न सम्भवति, इतः पूर्वं शक्तिग्रहाभावात् । 'एते शब्दा एकार्था' इति बोधः । एवञ्चात्र प्रकारार्थत्वा-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

बोधानापत्तेरिति । वस्तुतस्तु—एकरूपावच्छिन्नसंसर्गेण—एकरूपावच्छिन्नस्या-
ऽन्वयबोधेच्छारूपसहविवक्षायाः कोशेऽभावादेव एकशेषोपपत्तिः । एकशेषो न कृत इति ।
वस्तुतस्तु 'यत्तदेते'ल्यनुकरणत्वेन शब्दस्वरूपपरतया 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्यनेन—प्राधान्येन

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

माह—अत एवेति । तथा तात्पर्यादेर्वैलथ्यः । प्राचां मतं खण्डयति—एतेनिति । उक्तसिद्धान्तविरोधेने-
लथ्यः । शब्देति । वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्प्रसिद्धार्थपदोपस्थितार्थेनाभेदान्वय इति भावः । अतएव=
भिन्नार्थत्वेनाप्रसरेव । अभेदश्च वाच्यवाचकभावमादाय पर्यवस्यतीति कोशादेः शक्तिग्राहकतापि नासङ्गते-
त्याह—एते इति । शास्त्रस्य तु न पदपरेषु प्रवृत्तिः, 'उभा' इत्यादिनिर्देशात् । नचात्र संज्ञात्वम्, आधुनिक-
सङ्केताभावात् । 'अभिव्यक्ते'ति न्यायोऽप्यत्र न, अपदकार्यत्वात् । अत एव सर्वनामसंज्ञायां संज्ञा-
प्रतिषेधो वार्तिककृतारब्धः, तदेतदभिप्रेत्याह—एवञ्चेति । शब्दपरत्वे चेत्यर्थः, अत्र=कोशे । अक्षतावन्वयः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इत्यादिवोधः । आर्थिकार्थमाह—यत एतानीति । कोशतात्पर्यादिति । तथा च 'भेदाख्यानाय
न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः । कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां कमाहते' इति कोशकारैः परिभाषितम् ।

अस्यार्थः—भेदस्य=लिङ्गभेदस्य, स्वरूपभेदस्य चाख्यानाय द्वन्द्वैकशेषौ न कृतौ । लिङ्गभेदाख्यानाय—
'हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिश'मित्यस्य स्थाने—'कुलिशहादिनीवज्रा' इति द्वन्द्वः, 'सहो बलं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लिङ्गानामनुक्तानां कमाहते ॥ इति कोशकारैः परिभाषितम् । अस्यार्थः—भेदस्य=लिङ्गभेदस्य,
स्वरूपभेदस्य न आख्यानाय द्वन्द्वैकशेषसङ्करा न कृता इति । लिङ्गभेदाख्यानाय—'हादिनी वज्र-
मस्त्री स्यात्कुलिश'मित्यस्य स्थाने कुलिशहादिनीवज्रा इति द्वन्द्वः । 'सहो बलं सहामागं' इत्यस्य
स्थाने 'वहसी बलमार्गयो'रित्येकशेषः, 'विष्णुनारायणः कृष्ण' इत्यादौ भेदाख्यानाय 'विष्णव'
इत्येकशेषश्च न कृतः । तथा स्वर्गादिसम्बन्धिनां भेदस्य प्रतिपादनाय सङ्करो न कृतः, किन्तु
स्वरादिकाण्डादिरूपेण पृथगेव निर्देशः कृतः । अस्यापवादः—'भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां कमाहते'
इति । भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामुपलक्षणम् । तेन समानलिङ्गानां समानस्वरूपाणां द्वन्द्व
एकशेषश्च कृत एव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया' इति । 'पादा रश्म्यद्विनुर्याशा' इति
। 'अनुक्ताना'मित्यनेन—जनयित्री प्रसूयिता तातस्तु जनकः पितृति स्थानान्तरे निर्दिष्टानां
द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव—'मातापितरौ पितरा'विति । एतेन 'सं नभः श्रावणो नभा' इत्यत्र
'नश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतमिति मञ्जूषोक्तमपास्तम् : 'नभोन्तरिक्षङ्गनं' नभाः श्राव-
णिकश्च स' इत्येवं स्वस्वपर्यायेषु पठितत्वात् । 'कमाहते' इति—क्रमः प्रस्तावस्तं विना सङ्करो
न कृतः । मति प्रस्तावे सङ्कर एव, यथेन्द्रादिप्रस्तावे 'मेरुः सुमेरु'रित्येवमादिरूपेण गिरिवर्गादिभ्य
उत्कृष्य सङ्करः कृतः । ननु विष्णुपादार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इत्यादिबोधे एकशेषो न प्राप्नोति,
'इदित' इत्यादिनिर्देशेन सहविवक्षायामेव तत्प्रवृत्तेरिति चेन्न, करीरादिपदार्थानामप्रसिद्धानां
मिलितानां प्रसिद्धघटपदार्थेन्यभेदान्वये घटः करीरः कलश इत्यादौ करीरादिपदानामेक-
शेषोपपत्तिरित्याशयात् । पाणिनिनेति । 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यतिदेशेन अलनुकरणवदेकशेषा-
करणादिति भावः ।

ऽभावेऽपि न क्षतिः—” इत्यपास्तमिति दिक् ।

मङ्ग्यावि । ‘सायेभ्य’ इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे इत्यधिकृत्य प्रथयन्तत्वाभाय । एतेन ‘ग्रहप्रिय’ इत्येवैतदुदाहरणमित्यपास्तम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्वीयसर्वार्थवाचक्यदादीनामेवैकशेषविधानात्प्रकृते तदप्राप्त्या नैकशेषानापात्तः । दिगिति । परंतु कोशे शब्दानामर्थपरत्वं सर्वत्र न सम्भवति, ‘विभुर्विष्णौ चन्द्रमसि’ ‘अप्येकदन्तहरम्बलम्बोदर-गजानना’ इत्यादावर्थपरत्वस्यासम्भवात् । सर्वत्र शब्दपरत्वमपि न, ‘सत्कृत्यालङ्कृतौ कन्यां यो ददाति स कूकुद,’ इत्यादौ शब्दपरत्वासम्भवात् । कौमुदीयोजनन्त्वेवम्—ननु असर्वविभक्तिकपदानां ‘लाजाः पुंभूमि चाक्षताः,’ ‘नासत्यावद्विनौ दक्षौ,’ ‘दारा पुंभूमि’ इत्यादिवत्पदाद्यादेशस्य ‘शना-दिष्वेव प्रयोग’ इत्येव वक्तव्ये सामान्यतः—‘पदङ्गि’रिति करणं, [‘स्थानं हन्मानसं मन’ इत्यत्र च सर्व-विभक्तिषु प्रयोगो भवतीति कथनं—] ‘प्रसूतिग्रहणं प्रकारार्थ’ मित्यत्र मानमित्येवं तदाशयवर्णनेनैवेत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एतेन—इत एवाश्चेरासन्धमिति उक्तं मूले’ इत्यपास्तं, तदाह—दिगिति ।

यत्तु ‘पूर्वग्रहणमधिकार्यसूचनार्थं, तेन सायमो मलोपः सिध्यती’ति, न्यासकारः, तन्न; ‘स्थितेर्वञि नायशब्दोऽकारान्तोऽसादेव लिङ्गादहरवसानवाचक’ इति हरदत्ताहुकेः । अत एव ‘सायमण्डन-मभिन्वरयन्त्य’ इत्यादि कविप्रयोगा अपि, तदेतद्धनयन्नाह—सायेभ्य इतीति । एतेन—तस्य प्रथयन्तत्वेन । ग्रहेति । उत्तरपदाधिकारवाचे मानाभावात् । एवेन ‘द्व्यहो’नि मौलव्यवच्छेदः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

महा मार्ग’ इत्यस्य स्थाने—‘सहस्री मार्गबलयो’रिति, ‘विष्णुनारायणः कृष्ण’ इत्यादौ स्वरूप-भेदाख्यानाय ‘विष्णव’ इत्येकशेषश्चात्र शास्त्रे न कृतः । तथा स्वर्गादिसम्बन्धिनां भेदस्याख्यानाय सङ्करो न कृतः, किन्तु ‘स्वरादिकाण्ड’ इत्यादि रूपेण पृथङ्निर्देशः कृतः । अस्यापवादः—पर्युदास-न्यायेन—‘भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते’ इति । भिन्नलिङ्गानामिति—भिन्नस्वरूपाणामुपलक्षणम् । तेन समानलिङ्गानां समानस्वरूपाणां द्वन्द्व एकशेषश्च कृत एव, यथा ‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया’ इति, ‘पादा रम्यङ्गितुर्याशा’ इति च । ‘अनुक्ताना’मित्यनेन—‘जनयित्री प्रसूमाता तातस्तु जनकः पिते’ति स्थानान्तरे निर्दिष्टानां द्वन्द्वैकशेषौ कृतौ—‘मातापितरौ पितारा’वितौत्युक्तम् । एतेन ‘खं नभः श्रावणो नभा’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति न कृतमिति मञ्जुषोक्तमपास्तम् । ‘नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्’ ‘श्रावणे तु नभाः श्रावणिकश्च सः’ इत्येवं स्वस्वपर्यायेषु पठितत्वात् ।

क्रमादृते इति । क्रमः—प्रस्तावः, तं विना सङ्करो न कृतः सति तु प्रस्तावे तावन्मात्रसङ्करः कृत एव, यथेन्द्रादिप्रस्तावेन हरिप्रसूतीनां—‘मेरुः सुरैरुहंमादि’रित्येवमादिरूपेण निरिवर्गादिभ्य उक्तव्य सङ्करः कृत इति । अत्र वदन्ति—‘विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थः’ इत्यादिबोधे एकशेषो न प्राप्नोति, एकशेषस्य द्वन्द्वविषयत्वात्, द्वन्द्वस्य च समानाधिकरणे तत्पुरुषसञ्ज्ञयानवकाशत्वेन बाधनादप्राप्तेः । न च महाविभाषया तत्पुरुषसञ्ज्ञाऽभावपक्षे द्वन्द्वः प्राप्नोति, ‘यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादो नमुक्ते विषये उत्सर्गा न भवती’ति ‘परिमध्ये षष्ठ्या वे’ति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । न च शाब्द-बोधे शब्दस्य प्रकारतया भानाभ्युपगमाद्विष्णुनारायण इत्यादौ विरूपोपस्थित्यनुभवाच्च भिन्नार्थत्वात्—

ॐ विषमपदविवृतः ॐ

एतेनेति । उत्तरपदे इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वाभावेनेत्यर्थः । इत्यन्ताः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अपास्तमिति । परं तु—कोशे शब्दाः शब्दपरा एव, न त्वर्थपराः, अन्यथा—‘इनः मयं नृपे पत्नौ’ ‘लाजाः पुंभूमि चाक्षता’ इत्यादिष्वर्थासङ्गतिः स्यात्, न हि—इनरूपार्थः सूर्यादौ वर्तते, पुंस्त्वविशिष्टे बहुत्वविशिष्टे च लाजार्थो वर्तते—इत्येवमर्थतत्र सम्भवति ! । ‘कोशे शब्दाः शब्दपरा एवे’ति मन्यते तु—इनशब्दो वाचकत्वेन सूर्यादिरूपार्थे वर्तते, एवं पुंस्त्वावच्छिन्ने बहुत्वावच्छिन्ने

ॐ चरवर्णिनी ॐ

च लाजशब्दो वर्त्तते इत्येवमर्थसङ्गतिः सम्भवत्येवमिति न कश्चिदोपः । एवं 'निभसङ्काशनाकाशप्रतीकाशो-
पमादयः, स्युस्तरपदे त्वर्मा'त्यादौ समासचरमावयवरूपोत्तरपदार्थे वर्त्तमाना अर्मा साधव इत्यर्थे इति
नासङ्गतिः । 'कोशे शब्दा अर्थपरा' इति ननु तत् तु—निमायार्थो उत्तरपदार्थे वर्त्तन्ते इत्यर्थः स्यात्, एवञ्च
तदसङ्गतिः स्पष्टैव, न हि तदर्थः समासचरमावयवे वर्त्तने इत्यर्थः सम्भवत्यपि । तस्मात्कोशे प्रथमान्ताः
शब्दाः शब्दपरा एव । 'इनः सूर्ये प्रभा नृपे' इत्यादौ गृह्यन्ते अन्यत्र व्युत्पादिताः शब्दास्त्वर्थपरा एव ।
एवं 'कीचका वेणवस्ते स्यु'रित्यादौ यत्तत्पदप्रतिताश्च नैवार्थपरा एवेति विवेकः । तेन 'अप्येकदन्तहेरम्ब-
लब्धोदरगजाननाः' इत्यादौ प्रथमान्तशब्दप्रवृत्ते 'एकार्थाः' इति शेषः, तथा चेन्न शब्दा एकार्था इति बोधः ।
नन्वेवं कोशे शब्दानां शब्दपरकत्वेन 'पदङ्घ्रि'रित्यादौ समादिपूर्वभागस्यानुकरणतया पदायादेशः प्रवृत्त्या
कथं कोशस्य प्रकारार्थत्वे एषां कौमुद्युक्तं मानत्वमिति चेन्न, 'लाजाः पुंभूमी'तिवत् 'पच्छसादौ' इति वक्तव्ये
तथानुक्तैरेव प्रकारार्थत्वे मानत्वमिति कौमुद्याशयस्य वक्तुं शक्यतया दोषाभावादित्यस्मदुचरणाः प्रादुरिति
गौडा व्याचक्षते ।

मान्यास्तु—'अनुमानेने'त्यस्य—'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य' इत्यादौ, 'सिंहादिपदमर्थवाचकं पदत्वा'-
दित्याद्यनुमानेनेत्यर्थः । नन्वेवमनुमानेनार्थत्वेनैवार्थस्य सर्वपदादुपस्थित्या विरूपोपस्थित्यभावाद्दोषो घट इति
वद्विष्णुपदार्थभित्तो नारायणपदार्थे इत्यादिरीत्याऽभेदान्वयोऽसम्भवी, वैयाकरणेनैव स्वनिष्ठशक्तिनिरूप-
कत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टतत्त्वमार्वाच्छिन्ने तत्तत्पदानां शक्तावपि—तन्मते शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाकल्प-
नाद्विरूपोपस्थितैरेव कुमशक्यत्वादिति । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु—विरूपणाभापि समानप्रवृत्तिनिमित्त-
कानामेकशेष इत्यर्थकस्य 'विरूपणाभापि समानार्थानां मित्यस्य 'कुटिलदण्डौ' 'वृकदण्डौ' इत्यादावप्रवृत्ता
तत्रैकशेषो न स्यात् । किञ्च भवद्रीत्या 'घटः' 'कलशः' इत्यादावपि शब्दभेदमात्रेण विरूपो-
पस्थित्याऽभेदान्वयापत्तिरिति चेन्न, 'अर्थवाचकत्वव्याप्यपदत्ववानय'मिति परामर्शेनैव कोशस्यपदेषु
इतरबाधविधया स्वार्थवाचकत्वसाधकानुमित्यात्मकशक्तिज्ञानस्योत्पत्त्या इतरबाधस्यापि च स्वातन्त्र्येण
सिंहत्वावच्छिन्नत्वेन रूपेण सिंहदिभानप्रयोजकतयाऽभेदान्वयस्य सुपपन्नत्वादित्याशयमाविष्कुर्वन्नाह—
विष्णुपदार्थाभिन्न इति [५.२.१८] । ननु तद्वर्गप्रकारकशब्दबोधे तद्वर्मावच्छिन्नतत्त्वमिति तत्त्वप्रका-
रकस्य स्वजन्यबोधविषयत्वेन निष्ठप्रत्ययत्वसम्बन्धावच्छिन्नतत्त्वमार्वाच्छिन्नत्वावच्छिन्नभगवदिच्छीयप्रकारतानिरू-
पितविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपकज्ञानस्य कारणतया—प्रकृते 'सिंहपदासिंहपदार्थो बोद्धव्य' इत्या-
कारकेच्छाया अभावेन—बोधविषयत्वनिष्ठतादृशप्रकारताया सिंहपदार्थत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वाभावेना-
भ्रान्तानां सिंहादिपदार्थत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वावगाहिज्ञानासम्भवेन कोशस्य—'सिंहो मृगेन्द्रः
पञ्चास्य'—इत्यादिपदाच्छाब्दबोधानापत्तिः, न च सिंहत्वादिधर्मप्रकारकबोधे सिंहत्वादितद्वर्मावच्छिन्न-
सिंहादिधर्मिताकं सिंहादिपदप्रकारकं स्वजन्यबोधीयतत्त्वमार्वाच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
त्वावच्छिन्नसंसर्गताकं यज्ज्ञानं तस्यापि कारणत्वान्नरं कल्प्यते, इदञ्च ज्ञानमभ्रान्तानां प्रामाणिकाना-
मपि सम्भवति, कुत्राप्यंशे भ्रमत्वाभावादिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, तयामपि घटपदाद्व्यव्यवहारेणैव-
सत्त्वादिप्रकारकबोधस्याप्यापत्तेरिति चेदत्रास्मत्पितामहश्रीगुरुचरणाः—इदं ज्ञानस्य तद्वर्गप्रकारकशब्दबोधे
बोधविषयत्वनिष्ठद्वितीयप्रकारतांशे तदितरतद्वर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वावगाहितादृशज्ञानाभावविशिष्ट-
स्यैव कारणत्वान्तरकल्पनात्तथाविधज्ञानाभावविशिष्टे तादृशज्ञाने प्रसरति सति च—प्रामाणिक-
तमानामपि सिंहत्वावच्छिन्नत्वप्रकारकः शब्दबोधो निर्वाध एवेति प्रादुरित्याचक्षते । कोशे शब्दानां
शब्दपरत्वादिव—'अप्येकदन्तहेरम्ब'त्यादौ द्वन्द्वबहुवचनोपपत्तिः, 'विष्णुनारायण' इत्यादावसमानार्थकत्वे-
नैकशेषाभावश्च स्वरसक्तः सङ्गच्छते ।

'अन्ये देवी'त्यादौ तु सम्बोधनविभक्त्यन्तर्भवमेव सामानाधिकरण्याप्रयोजकमिति न काशशब्दानां
शब्दपरत्वे शेखरोक्तभाव्यविरोधः । 'क्षियः' 'उभादुदात्त' इत्यादिनिर्देशादनुकरणेण सूत्राप्रवृत्त्या 'यत्तदेतेश्वर'
इत्यादौ न दोषः । 'भेदास्थानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः' इत्यमरकोशीयप्रतिशविरोधपरिहारो-
पायस्तु—ज्योत्स्नायां विषम्याञ्च विस्तरणोपपादितस्तत् एवानुसन्धेय इति गौडाः ।

विश्वपा इति । “विश्वं पातीति विग्रहे ‘आतोऽनुपसर्गे’ इति प्राप्ते वाऽसरूपन्यायेन ‘आतो मनिन्कनिव्वनिपश्चे’ति चेन विच् । स चाऽऽदन्तेभ्यो लोकेऽपि, ‘कीलालप आगत’मिति ‘विभाषा पूर्वाह्णे’ति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । किपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तकिट्भ्योऽनभिधानमेव । अत एव ‘यू स्त्र्याख्या’वित्यत्र विजुक्तो भाष्ये, न तु किप् । अत एव ‘शंस्था’ इत्यादिप्रयोगेषु भाष्यकृता ईत्वं न कृतम्—”इति केचित् ! अन्ये—किपमेवाहुः ।

अभिनव-चन्द्रिका

किपमेवाहुरिति । परे तु ‘ईलमवकारादा’वितिवाच्यमिति ‘वसां वसा पावानः पिवते’ ‘घृतं घृतपावानः पिवते’त्यादावीत्त्ववारणाय कृतं वार्तिकं—भगवता ‘पावान’इति वनिषा माधयित्वा प्रत्याख्यातम् ।

चिदस्थिमाला

केचिन्मतमाह—विश्वमिति । ननु तत्र छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिर्धुमात्तस्य—‘घृतं घृतपावानः’इति भाष्यसम्भवेति कथमत्र सोऽन आह—स चेति । विग्रहस्याछन्दस्त्वादाह—कीलालप इति । एतेन ‘छन्दसे—आतो’मनि’निति विच्, लोके त्वन्येभ्योपीतीति ।

ननु तेन द्विवेव कुतो नात आह—किपस्त्विति । ‘किप्चे’लत्रान्येभ्योर्धुमात्तस्याऽपिना आतः सनुचयात् । असर्वत्रिकत्वादाह—भाष्येति । अत एव ध्यायतेर्धातेर्धातोरिति भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव—अन्यत्र तदभिधानादेव । एवमग्रेपि । विजुक्त इति । आक्षेपश्चत्वेनेति भावः । तदुपलक्षणमिति भ्रमनिरासायाह—न स्त्विति । ईत्वमिति । ‘स्वः कचे’ति सूत्रभाष्यस्य किपदं विचरनिति भावः । केचित्—दीक्षितादयः प्राज्ञः । अत्रारुचि सूचयन मिद्वान्तमाह—अन्ये इति । भाष्यनस्त्विति इत्यर्थः ।

ज्योत्स्ना

‘नीलघटयोरभेद’ इत्यादाविव द्वन्द्वप्राप्तिरिति वाच्यं, सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तथा वक्तुं शक्यत्वेऽपि—तद्विवक्षायां ‘नीलोत्पल’मित्यादिवत्तत्पुरुषस्यैव युक्तत्वात् । ‘विरूपाणामपी’ति वार्तिकारम्भसामर्थ्याच्च शब्दातिरिक्तस्यैव प्रकारतया भासमानस्य भिन्नार्थव्यप्रयोजकत्वाच्चेति ।

अत्रोच्यते—भिन्नाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकार्थमवोधकत्वलक्षणस्य वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे टपाध्यायैराहतस्य शब्दसामानाधिकरण्यस्य कोशपठितशब्देऽवभावात्तत्पुरुषसञ्ज्ञाया अप्रसङ्गः ।

न च ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इति सूत्रस्योक्तभाष्यविरोधः,—प्रोडशिप्रकरणे रोहिण्या गोर्दक्षिणकर्णे जपे विनिजुक्तस्य मन्त्रस्य हन्तुमनर्हत्वादिरूपेणाध्यादिपदानाम्—इडा मनोर्दुहितामेवेत्येवमादिगौणीवृत्तिव्यपाश्रयेण इडादिपदानां वेदभाष्यकारैर्व्याख्यानाहोसामान्यबोधकत्वाभावेन विशेषपरत्वमित्याशयात् । अध्यादिपदानां गोलमेव प्रवृत्तिनिमित्तं, नद्रूपेणैव बोधकत्वमित्यत्र तु न मानम्—एतानि तेऽन्ये नामानीत्यस्य बोधकत्वान्वेवार्थः, वेदभाष्ये तथैव दर्शनात् । अध्या ‘इ’ति गवां नाम, क एतादहन्तुमर्हतीति भारतादहन्तुमर्हत्वेन गवाभिधायकत्वस्य आज्ञस्यतो लामाचेति दिक् ।

नन्वातोमनिन्कनिव्वनिपश्चे’त्यत्र ‘विजुपेत्छन्दसी’त्यतः ‘छन्दसी’त्यनुवृत्तेस्तत्रत्यचकारेण समुचितो विच्छन्दस्येव स्यादिति लोके विश्वपादीनां कथं साधुत्वमत आह—स चादन्तेभ्यो लोकेऽपीति । अत्र प्रमाणमाह—‘कीलालप आगत’मितीत्यादि । अन्ये किपमेवाहुरिति ।

विपमपदविवृतिः

भाष्यानुक्तकिट्भ्य इति । एतेन ध्यायतेर्धारित्युपपन्नम् । ईत्वं न कृतमिति । इदमप्राधान्येन

दीर्घाञ्ज । चेन 'इची'त्यनुकर्षः । 'दीर्घाच्छयेवे'ति नियमपरं 'दीर्घाच्छसी'त्येव

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'विश्वपाः' 'शंस्था' इत्यादौ वार्तिकमते ईत्वाप्राप्त्या, भाष्यमते ईत्वप्राप्त्या आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदेन प्रत्याख्यानसङ्ख्यापत्तेः । 'ईत्वमवकारादा'विति वार्तिकस्य श्रूयमाणवकारादावीलं न भवतीत्यर्थः । तथा च विश्वपाःशंस्था इत्यादौ न फलभेद इति किपि वार्तिकप्रवृत्त्यभावेन धुमास्येतीत्वस्य दुर्वारतया विजेव, अत्र च मानं 'कीलालप आगत'मिति भाष्यप्रयोग एव, एवं 'यूह्याख्या'वित्यत्र विचकथनं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । एवञ्च-आदन्तेभ्य आचारकिवन्तेभ्यः कर्तरि किपि फलभेदाभावेन आदन्तेभ्य आचारकिपोऽनभिधाने न मानम् । न च वार्तिकमते 'पीवा' 'पीवान' इति लक्ष्यासिद्धिरिति वाच्यम्, एतदुद्धारायैव भगवता वार्तिकप्रत्याख्यानान् । 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्य'मिति सिद्धान्ताच्चेलाहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

[लोके—'सर्वत्रे'ति शेषः । अत एव एवोक्तिः । अयमभावः—'विजुपे' इत्यतश्छन्दसीलस्यातो मनि-नित्यत्रानुवृत्तिधुमेतिसूत्रस्थ 'धुं' धृतपावान् इति भाष्यसम्मतता । एवञ्चादन्तेभ्यो विच् छन्दस्वेव । 'अन्येभ्योपी'त्यत्र तदसम्बन्धः, 'दृश्यते' इत्युक्तेः । अपिना-छन्दस्वेवातः समुच्चयः, यथा छन्दसि तेषां दृष्टानुविधिरादन्तेभ्यः, तथा तद्धिचेभ्यः सर्वत्र तेषां दृष्टानुविधिरित्यर्थः । किप्चेत्यत्रान्येभ्योपीत्यनुवर्तते, वचनविपरिणामः । 'किप् चान्येभ्योपि दृश्यते' इतिताच्छीलिकप्रकरणे-भाष्योक्तेः । चेन मनिनादेः, अपिना आतः समुच्चयः, किवपि अन्येभ्यः आतश्च दृश्यते इत्यर्थः । दृशिना दृष्टानुविधिः । 'स्थः कचे'त्यत्र 'चात् किप्मात्रमि'ति भाष्य एव स्पष्टम् । एवं चादन्तेभ्यो लोके किवेव । न च धुमेतिसूत्रस्थवार्तिकप्रत्याख्यानयोः फलैक्याय आदन्तेभ्यः किपोऽनभिधानमावश्यकमिति वाच्यं, स्वार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वस्यावश्यकत्वेन जीयतेवेतिपक्षे-दृष्टिग्रहणसमुच्चयापूर्वात्ववत् दधातेवेति भाष्यस्य तथा पूर्वत्वाशयकत्वेन हलीलस्यानजादि-परत्वे मानाभावेन परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चापृक्तलोपे उभयोरप्राप्त्याऽऽदन्तेभ्यः किपीत्वं नैवेति धुमेति सूत्रभाष्योपपत्त्या तत्तत्तदन्तरभिधानस्य निर्मूलत्वात्(?) । अत एव वार्तिकपक्षे 'कथं धादरी'त्या-शुक्तिवत् कथं 'धी'रित्यादि नोक्तं, प्रत्याख्यानपक्षे च कथं शंस्था इति विजत्र न किमिति नोक्तम् । अतएव च 'स्थः कचे'ति सूत्रभाष्यमप्याजस्येनोपपद्यते । किञ्च तथानुक्त्या डिस्साहचर्येण श्रयमाण एव कितीत्व-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नचैवमीत्वप्रसङ्गः—'ईत्वमवकारादा'विति वार्तिकेन तजिषेधात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वमिति भाष्यमते किपोऽन्तरङ्गत्वाद्पृक्तलोपे प्रत्ययलक्षणाभावादीत्वस्याप्राप्त्यभावाच्च ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दीर्घाच्छसीत्येवेति । 'तस्माच्छम'इत्यतः प्रागिति शेषः । एवञ्च 'तस्माच्छस'इत्यत्र शस्मग्रहणं न कर्तव्यं

ॐ विषमपदविवृति ॐ

वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणमिति वार्तिकमतेन । वस्तुतस्तु 'शंस्था'इत्यत्र किपि ईत्वापादनं न तावद्वार्तिकमतेन, तेन ईत्वमवकारादाविति निषेधारम्भात्, नापि भाष्यमतेन, तेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणानङ्गीकारात्, तदेतदभिप्रेत्याह-अन्ये त्विति [पृ. २२३] ।

१ तस्याधिकृतत्वादाह—चेनेचीति । चेनानुवृत्त्यकरणजलाघवादाह—दीर्घादिति । प्रथमयो-रित्यग्रे इति भावः ।—अयं पाठश्चिदस्थिमालायां कचिद्दृश्यते ।

२ इह चिदस्थिमालापुस्तके भूयान्पाठे विपर्ययो दृश्यते । असावैविकश्च [] एतदन्तर्गतः पाठः ।

तु न सूत्रितम्, 'दीर्वादेव शसी'तिविपरीतनियमापत्तेः । प्रत्याहारेषु जातिपक्षा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रवृत्तिरित्यपि ध्रुमेति सूत्रमाध्यामितम् । अत एव—“ननु माधातोः किरीत्वं दुर्लभं, वकारादौ प्रतिषेधात्, प्रत्ययलक्षणसूत्रे नियमपक्षस्य सिद्धान्तितत्वेन स्थानिवत्स्वस्थानस्त्विधाविति निषेधाच्च, ङित्साहचर्येण श्रयमाण एव किरीत्त्वप्रवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यादिसम्मतत्वाच्च । अत एव शंखाशब्दे नेत्त्वमित्यरुचराह—
एतच्चेति । ईकारान्तधातोः—किपि न दोष इति ध्वनयितुं धातुविशेषोपन्यास इत्याहुः”—इत्येवं मनोरमा-
व्याख्याता मान्यैः । तस्माद्विश्वपाशब्दे किंनव, ईत्वस्य तु प्रसङ्ग एव न पिबोरभावात् । एवं कीलालं
पातीत्यर्थककीलालपाशब्देपि । कीलालं पिबतीत्यर्थककीलालपाशब्दे तुक्तीत्या नेत्त्वप्रवृत्तिः, एवं शंखा-
शब्दादावपि । यद्यप्येवंरीत्या सूत्र्याख्यावित्यत्र सूत्रचं, तथापि प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विधेयत्वमते
प्राप्तेर्वाभावावयवश्रयणीयसौत्रत्वानाश्रयणजलाघवं,—छन्दोवदित्यतिदेशेन तत्सम्भव इति प्रथमोपस्थितत्वं
न हृदि निधाय भगवता तत्परित्यज्य विजुक्तः । अत एव मूलविभुजादित्वात्क इति सिद्धान्त उत्तरपक्षत्वेन
भगवतोक्तः । अत एव वाऽऽदन्तमात्रेभ्यस्तदगभिधाने मानाभावेपि इत्याद्यने लोके किपि न दोषलेश इति
केचित्तन्मतमयुक्तमेव । तेन वार्तिकमते सुग्रीवेत्यादि न स्यात्तस्मात् 'स्वः कचे'त्यत्र भाष्यप्रयोगाद्वैतमिति तत्र
मिश्रोक्तं, 'वार्त्तिकान्नाश्रयकारप्रयोगाद्वा नेत्त्व'मिति वार्त्तिकारम्भो ज्यायान्, प्रत्याख्यानपक्षे प्रत्ययलक्षणेन
विध्यर्थनेत्त्वापत्तेरिति कैयटोक्तं, 'शंखाशब्दादौ विजेव, भाष्यस्य तत्परत्वादित्यक्तं चापास्तम् । उक्त-
रीत्याऽदोषेण प्रत्याख्यानपक्षस्यैव भगवत्सम्मतत्वात् । 'स्वः कचे'त्यत्र मनोरमाप्येवमेव । आदन्तधातु-
प्रकृतिकिञ्चिन्तमादन्तं लोकेऽसाध्वित्वापास्तमिति—दिगिति ।]

'आख्या'वित्यत्र भाष्येऽपि विच्छेदेन विवेक, 'शंखा' इत्यादावीस्वमवकारादावित्युक्तेर्नेति
गूढाकूतम् । यद्यपि दीक्षिताशुकीरीत्यापि निर्वाहस्तथापि न स सिद्धान्त इति ध्वनयन् सिद्धान्त-
माह—प्रत्याहारेष्विति । पूर्वसवर्णदीर्घे क्षत्यभावेऽपि तस्यान्याय्यत्वसूचनायाह—जसीति

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ननु प्रथमयोरित्यनेनाकः पूर्वसवर्णदीर्घोऽप्यधारणोदाहरणे गौर्यावित्यादौ न प्राप्नोति, अक्-
शब्दोपात्तेकारादेरनुच्चारितस्य ग्राहकसूत्रेणेतरेप्रत्यायकत्वानङ्गोकारादिति—'दोर्धाज्ज'पि 'चे'ति
व्यर्थमत आह—प्रत्याहारेष्विति । अत्र=असाधारणोदाहरणे गौर्यावित्यादौ । यत्तु विश्वपा-
वित्यादावित्यर्थ इति, तच्च; प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु ग्राहकसूत्रप्रवृत्तेः प्रागुपपादितत्वात् । यद्यप्यक्पद-
वृत्त्युपस्थिताक्षरसामान्याधिकोपस्थाप्यदीर्घादेरक्पदवृत्त्यनुपस्थापितत्वात्तदुत्तरपष्ठयथाऽन्वयाप्रसङ्गः,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

भवति, तस्मादितिपञ्चम्या शसीति सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनसम्भवाच्चो न कर्तव्य इति लाघवमिति भावः ।
नन्वेवंतच्छब्दोऽन्तरपरामर्श इति सिद्धान्तात्—'नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्ति'रिति पक्षे—
'बहुश्रेयसी'नित्यत्रैव नत्वं स्यात् तु 'हरी'नित्यादौ, तदुत्तरं पाठे तु शस्पर्दं कर्तव्यं, 'हरी'नित्यत्रैव स्यात् तु
'बहुश्रेयसी'नित्यादाविति दोषश्चेति चेन्न; प्रकृते निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिरित्याशयात् । तस्मादित्यनेनाक्रो दीर्घः
परामृश्यते, प्रथमयोर्वा दीर्घः परामृश्यते इत्याशयाद्वा । 'मृगान्दन्ती'ति निर्देशश्चात्र लिङ्गं, स्पष्टं चेदं सर्वं प्रथ-
मयो'रित्यत्र भाष्ये । विपरीतनियमापत्तेरिति । 'मृगान्दन्ती'ति 'नृन्पे' कानाञ्छेदिते' इति निर्देशाश्रयेण तु

१. मान्यपदेन बहुशब्दचिदस्थिमालायां, शब्दरत्नभावप्रकाशे च मृगः प्रौढमनोरमाटीकाकर्ता
भट्टीजिदीक्षितपुत्रो वीरेश्वरदीक्षित एवेति मन्महे । हरिदीक्षितपितृत्वेन स्वगुरुनामेशगुरुपितृत्वा
च मान्यपदेनास्य वैयनाथभट्टानां व्यवहारो युक्त एव । एतत्कृता मनोरमाटीका चास्माभिर्दृष्टा काश्यामेव
कस्य चन भट्टस्य गृहे इति तेनाप्यस्य पुष्टिर्भवतीति—गौडाः ।

श्रयणादत्र प्राप्तिः । न्याय्यत्वादिति । जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः ।
धातोः किं-हाहानिति । अव्युत्पन्नमिदम् । अस्य क्रियाशब्दत्वे तु 'सा'निति
प्रत्युदाहरणम् ।

परे तु-क्त्वः इति इत्यादिसिद्धयर्थम्—'आतोऽनाप' इति वक्तव्यमित्युक्ते 'आत'
इति योगविभागेन तत्संसाध्य, —तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवञ्च साशब्दादेर्यद्यभिधानं तदा
योगविभागेन लोप इष्ट एव । सूत्रे धातुग्रहणमावन्तनिवृत्त्यर्थमेव, भाष्यवार्तिककृतो-
रज्ञानकल्पनापेक्षयेदृशार्थकल्पनस्यैवौचित्यात् । आवन्तादाचारकिवेव न, तत्किवन्ताद्वा
कर्तृकिन्न अनभिधानादिति—न तत्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः । अत एव 'प्रथमयो'रिति

❁ चिदस्थिमाला ❁

'निषेधाश्चे'ति न्यायादिति भावः । इदमिति । गन्धर्वविशेषवाचीत्यर्थः । इदञ्च प्राचां मतेनोक्त-
मिति सूचयन् सिद्धान्तमाह—परेस्त्विति । उक्ते—वार्तिककृता । एवञ्च सूत्रमतेऽपि स साध्य एव,
अन्यथा फलभेदापत्तेरित्याह—सूत्रे इति । ननु प्राचोक्तमेव युक्तमस्याक्षरमर्यादयाऽलाभादत आह—
भाष्येति । ईदृशेति । धातुग्रहणं तदन्यसामान्यव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्याक्षरमर्यादयाऽलाभेऽपि भाष्यवार्तिक-
प्रामाण्यात्तदन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थं, ननु तथेति सूत्रकृदभिमतमित्यर्थः । नन्वेवमप्यवन्तादाचारकिवादौ सूत्र-
वार्तिकयोर्मिथो विरोध एवात आह—आवन्तादिति । यदभावज्ञापनेनोपपत्तिस्तदभावमात्रज्ञापनमेवो-
चितं नाधिकवाधज्ञापनमित्याह—तत्किवन्ताद्वेति । इतिहेतौ । तत्र—तत्प्रयोगविषये । भाष्यान्तरमप्यत्र-
साधकमित्याह—अत एवेति । तथाथैकल्पनस्यैवौचित्यादेवेत्यर्थः । मात्रं—कार्त्स्न्यं ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

प्रत्ययानां प्रकृतिवृत्त्युपस्थाप्येऽन्वयनियमादिति 'विश्वपावित्यादा'वित्यर्थोऽपि प्रत्याहारेषु जातिपक्षाश्च
णफलकथने न दुष्यतीति, तदपि न, प्रत्ययानां प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्योपस्थिति विषयेऽन्वयनियमस्य द्विरेफा
दिपदानुरोधेन कल्पनादिति दिक् । पररूपबाधकं दीर्घं विध्येति । तस्मादिति तच्छब्देन तु
अवस्थानिकदीर्घमात्रपरामर्शो न तु पूर्वसवर्णदीर्घस्यैवेति बोध्यम् । नचैवं रामानिल्यादावुक्तयोग-
विभागेन दीर्घे कृते 'आतोनाप' इति वार्तिकरीत्या लोपः स्यादिति वाच्यं, पक्षान्तरेणैक
रूप्यायात्रापि पक्षे 'आतोनाप' इत्यनेनाकारान्तादङ्गाद्विहितप्रत्यये भस्यान्त्यस्य लोपविधानाद-
दोषात् । एवञ्च रामाणामित्यादावपि वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घे नुटःपूर्वमपि कृते लोपो नेति बोध्यम् ।
नचैवं कीलालपानां कुलानामित्यत्रातोलोपाभावार्थं नुड्विधावनुवर्तमाने—'आतोधातो'रित्येतस्मिन्—
'नेतराच्छन्दसौ'त्यतो नेत्यस्य स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणस्य चानुवृत्त्या—नपुंसकसम्बन्धिन
आतो लोपो नेत्यर्थाश्रयणं भाष्यकृतो व्यर्थमिति वाच्यं, तस्यैकदेश्युक्तित्वात् । अथवा क्लीबाजन्तत्वं
सापेक्षत्वेन बहिरङ्गाद्विहातप्रातिपदिकत्वमात्रसापेक्षाया विभक्तेः पूर्वमुपत्तौ ततो ह्रस्वे लोपे
प्राप्तेर्वारणाय भाष्योक्तप्रकारस्य नास्ति वैयर्थ्यमित्याशयः । समाधायेति । रामाणामित्यादां

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । नन्वेवं प्रथमयोः पूर्वैत्यत्रत्यभाष्योद्धोतविरोधः, ततो हि ग्रन्थादस्य न्यासस्य
निर्दुष्टत्वं लभ्यते इति चेन्न, इज्ग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रसङ्गसत्त्वेन तस्य लाघवपक्षपातित्वादिति वदन्ति ।
अत्र 'दीर्घास्तु' इति सूत्रयितुमुचितम् । आतो धातोः । सानितीति । आकारेण सहितानित्यर्थः । एतेन-
पञ्चमीसमासेन स्वमते स्थानिवत्त्वेनान्यथासिद्धिः प्रयुक्ता,—यद्यभिधानमिति 'यदी'त्यनेनेदं सूचितम् ।
वस्तुतः फलभेदाय तेषामनभिधानमेवेति । नन्वनाप इत्यस्य प्रत्याख्यानं 'त्काः-इन' इति निपातनेनापि भाष्ये
कृतं, तेन अत्र लोपो नेष्ट इति प्रतीयते, योगविभागेन प्रत्याख्यानान्तु नासाकं प्रतिकूलमतो भाष्यान्तर-
विरोधमाह—अत एव प्रेति । एतदेकवाक्यतयैव निपातनेनाधातुपदस्याऽऽभिन्नपरत्वबोधनद्वारा लोप

मिति तदाशयः । अधात्ववयवाकारान्तानां लोपाभावे तु—तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याहुः ।

क्त्वः ङन इति ।—क्त्वाप्रत्ययस्य इडित्याद्यर्थक—'क्त्व इट्' 'ङनः शस्येत्त्व'-मित्यादिप्रयोगस्यमत्रोदाहरणम् । एतेनाऽऽचारविबन्तात्कर्तृकिपा एते प्रयोगा निर्वाह्या इत्यपास्तम् । आचारविबन्तप्रकृतिकर्तृकिबन्तस्य भाष्ये क्वाप्यनुपन्यासेन तेभ्यः कर्तृकिपोऽनभिधानस्यैव लभाच्च ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कारपरमिचुक्त्वेन नाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन लोपाप्राप्त्या नासङ्गतिः । न च भवन्मते 'प्रथमयो'रिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्र हि 'कीलालपा'मित्यादौ लोपार्थं नुद्धिधायके 'आतो धातो'रित्यनुवृत्तिं कृत्वा योगविभागेन सनाहितम् । नागेशमते च न भाष्यविरोधः, 'प्रियहाहा'मित्यादौ 'आतो धातो'रित्यस्य चारितार्थ्येन नुद्धिधायके 'अतः' इत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम्, 'आत' इत्येतत्साहचर्येण 'आज्जसे'रिति सूत्रादनुवृत्ताऽऽप्यदस्यापि स्त्रीत्वबोधकाकार-भिन्नाकारपरत्वेन—'प्रियहाहा'मित्यादौ नुटोऽप्राप्त्या तत्र लोपार्थम्—'आतो धातो'रित्यनुवृत्तेरावश्यकत्वात् । अत एव—ड्याप्सूत्रे भाष्ये—'आबन्तस्थले पूर्वान्तवद्भावेनैव सिद्धे आब्रह्मणं किमर्थ'-मित्याशङ्क्य 'बहुदामे'त्यादिडाबन्तविषयं प्रयोजनमुक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा 'क्त्वाया इ'डित्यादि-भाष्यप्रयोगेण 'क्त्व' इत्यादिप्रयोगेण च क्त्वाशब्दस्य च स्त्रीपुंलिङ्गत्वानुमानेन 'क्त्वाया' इत्यादौ यादर्थं टाप्प्रत्ययकरणस्यावश्यकतया अजादिगणे क्त्वाशब्दपाठस्यावश्यकत्वेन लन्मते आबन्त-भिन्नो यः 'क्त्वा' तत्सम्बन्धी य आकारस्तदन्तस्य टाप्प्रकृति भूतस्याबन्तभिन्नत्वेन टापि भर्त्त्वेन लोपे टान्विषये एव आब्रह्मणप्रयोजनसत्त्वेन डाप्पर्यन्तमाब्रह्मणप्रयोजनानुधावनमसङ्गतं स्यात् । मम तु स्त्रीत्वबोधकघटकाकारमिन्नाकारस्याभावेन लोपाभावे पूर्वान्तवद्भावेनैव 'क्त्वाया' इत्यादौ प्रातिपदिकलमायातीति डाप्पर्यन्तमनुधावनं युक्तमेवेत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदाशयः=भाष्याशयः । अतएवेत्यस्यार्थं स्पष्टयति—अधात्विति । हाहादीनामित्यर्थः । तदेति । भाष्येत्यर्थः । पूर्वोऽऽदिना—क्त्वाप्रत्ययस्य स्वप् । 'इत्याद्यर्थक—क्त्वा इडिति पाठः । द्वितीयादिना—'क्तो स्वप्', 'ङनः शान'जित्वादि । एतेन=स्वारसिकतथाप्रयोगसत्त्वेन तत्साधुत्वाय तदावश्यकत्वेन । निर्वाह्या इति । तथाच योगविभागो व्यर्थ इति भावः । प्राचां मते दोषान्तरमाह—आचारेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अकारेणाऽऽकारस्यापि ग्रहणादिह तत्प्राप्तिरिति भावः । तदसङ्गतिरिति । अव्युत्पन्नहाहायाकारान्ते लोपाप्रवृत्तौ हि 'कीलालपा'मित्यादौ धातुविषये लोपेनोक्तरीत्या नुटो बाधेऽपि 'हाहा'मित्यादौ नुटप्रसङ्गस्य वारयितुमशक्यत्वादसङ्गतिः । आद्रहणानुवृत्त्यभावपक्षे हि—'हाहा'मित्यादौ नुटः

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मित्यादौ तु परत्वात्—'बहुवचने'इति दीर्घे नुद्धिधावनुवर्तमानाऽनाप इति लोपप्रसङ्गः, आब्रह्मणसत्त्वे त्ववर्णान्तलक्षणो नुट 'बहुवचने'इति दीर्घापवाद इति न दोषः, अत एव भाष्ये तत्र कार्यमिति नोक्तमिति चेन्न; चारितार्थ्येण नुटः प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वं प्रवृत्तेः, पूर्वं दीर्घेण पञ्चमीमासेन स्थानिवत्त्वेन सन्निपात-परिभाषया वा लोपाप्रसक्तेश्च । 'कथं कीलालपानां कुलाना'मिति भाष्यन्तु—सर्वेषामेकदेश्युक्तिरेवेति निपुण-तरमालोचनीयम् । इत्यादन्ताः ।

१ मातृदस्य भवद्रीत्या तथा पारिभाषिकार्थस्य स्वीकारे तु—'कीलालपां पुर्या'मित्यादावाकारस्य स्त्रीत्वाच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकर्तृतात्पर्यविषयघटकतया लोपाप्राप्त्याऽऽत इत्यनुवृत्तिप्रशसो भग-वतो भाष्यकारस्यासङ्गत एव स्यादिति शङ्कितुर्गुहाकृतम् ।

जसि च । ‘ह्रस्व गुण’ इति वर्त्तते :

ह्रस्वस्य । ‘सम्बुद्धौ चे’त्यतः ‘सम्बुद्धा’विति वर्त्तते ।

शेषो घ्य । ‘यू स्त्र्याख्या’वित्यतो ‘यू’ इति, ‘ङिति ह्रस्वचे’त्यतो ‘ह्रस्व’ इति च वर्त्तते । ‘शेष’पदार्थमाह—अनदीत्यादि । तदन्तमिति । अनुवृत्तयुभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणान्तदन्तलाभ इति भावः । ननु ‘मल्यै’ इत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसञ्ज्ञैव भविष्यतीति

अभिनव-चन्द्रिका

जसि च । न च ‘जिति चे’त्येव सूत्र्यतां, ‘जुसिचे’ति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीति लाघवमिति वाच्यम्,

चिदस्थिमाळा

इतोऽपि पूर्वं द्वितीयः पक्ष उक्त इति बोध्यम् । अनुवृत्तह्रस्वगर्भितमाह—युभ्यामिति ।

ज्योत्स्ना

प्रसङ्ग एव नास्तीति लोपे सवर्णदीर्घे वा नास्ति रूपे विशेषः । नन्वेकसञ्ज्ञाधिकारादित्यनुपपन्नम्, ‘आकडारादेका सञ्ज्ञे’त्यस्य परिभाषालव्यवस्थापनात् । नचाकडारादित्यवधिनिर्देशमकृत्वैका सञ्ज्ञे-

सदाशिवभट्टीयम्

जसि च । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कचिदप्रवृत्त्या पूर्वस्य गौरीत्यादिसिद्ध्यर्थो योगविभाग इति बोध्यम् । शेषो घ्यसखि । युभ्यामिति । यूपदह्रस्वपदानुवृत्तिफलितार्थकथनमदः । अनवकाशत्वाच्चदीति । ननु ‘गवां पत्ये स्त्रियै’इत्यत्र सावकाशत्वात्कथं नदीत्वस्य तत्त्वमिति चेदत्राहुः—विप्रतिषेधे परं कार्यं हस्तोऽपतिः समास एव षिः षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा यू असखि ङिति नदी-

विषमपदविवृतिः

इत्यादन्ताः । यू इतीनि । पूर्वसूत्रे तस्य दीर्घपरलेपि शब्दाधिकारादत्र ह्रस्वरत्वं, ‘ह्रस्व’ इत्यनेन समानाधिकरण्यानुरोधात्, तदेतदभिप्रेत्याह—अनुवृत्तयुभ्यामिति । अनवकाशत्वादिति । ननु ‘गवाम्पत्यै ब्राह्मण्यै’ इत्यत्र ‘पतिः समास एवे’ति नियमेन धिलाप्रवृत्तौ चरितार्था नदीसञ्ज्ञा

वरवर्णिनी

ननु ‘जसि चे’ति सूत्रं विहाय ‘जिति चे’त्येव सूत्र्यताम्, ‘अविभयु’रित्यत्राप्यनेनैव गुणस्य सिद्धतया ‘जुसि चे’ति च न कर्त्तव्यं भवतीति लाघवात् । न च ‘ह्रस्वस्य गुण’इत्यतो ‘ह्रस्वस्ये’त्यस्यानुवृत्त्याऽविभयुरित्यत्र दीर्घान्ते भीषातोर्गुणो न स्यादिति वाच्यं, तत्र ह्रस्वपदे स्वरितत्वाभावेनानुवृत्तेश्च सम्भवात् ।

न च ‘जागयु’रित्यादावपि यदागमन्यायेन यासुङ्घिशिष्टे जित्त्वस्य सत्त्वेन गुणापत्तिरिति वाच्यं, ‘जुसि चे’ति सूत्रस्य स्थाने ‘जिति चे’ति न्यासः कार्य इत्याशयेन तत्र च ‘क्सस्याचो’लतोऽचीलस्यानुवृत्त्या इवपरिभाषोपस्थित्या च—अत्रादौ जिति परे इगन्ताङ्गस्य गुण इत्यर्थेन यासुङ्घिशिष्टेऽजादित्वाभावेनादोषात् । न च ‘वातप्रम्यः’ ‘पप्यः’ ‘नियः’ ‘गौर्यः’ ‘लक्ष्म्य’ इत्यादावपि गुणापत्तिरिति वाच्यं, ‘वातप्रम्यः’ ‘गौर्यः’ इत्यादौ गुणे सत्यकोऽभावात्—प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्याप्राप्त्या—तन्निषेधाय ‘दीर्घाञ्जसि चे’त्यत्र जस्यहणस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्याञ्जसि दीर्घस्य गुणो नेति ज्ञापनेनादोषात् । न च गौरीमिच्छन्ति गौरीयन्ति, गौरीयन्तीति—‘गौर्य’ इत्यत्र—गौरीशब्दात्कथञ्जन्तात्किपि अलोपयलोपयोनिष्पन्नाद्वौरीशब्दाञ्जसि अलोपस्याचः परेति स्थानिवत्त्वेन जित्परत्वाभावेन गुणाप्राप्त्या तत्र—प्राप्तपूर्वसवर्णदीर्घवारणाय ‘दीर्घाञ्जसि चे’त्यत्र जस्यहणं चरितार्थमिति—कथं तस्योक्तार्थज्ञापकता ? पूर्वसवर्णदीर्घे तु न स्थानिवत्त्वं, तस्य पूर्वपशेव-स्थानिकतया पूर्वमात्रसम्बन्धिकत्वाभावादिति वाच्यं, पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिक-सञ्ज्ञासमकालमेव स्थानिवत्त्वेनेरनेकाच इति यण एव तत्र प्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घांप्राप्त्या तत्र जस्यहणस्य

शेषग्रहणं व्यर्थमत आह—एकसञ्ज्ञेति । अधिकारादिति । 'कडाराः कर्मधारये' इत्येतत्पर्यन्तं तस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । स्पष्टार्थमिति । स्पष्टतया तदन्तविधिलाभार्थ-

॥ चिदस्थिमाला ॥

नन्वाकडारादित्यस्य सञ्ज्ञान्वयस्थापकत्वेपि नाधिकारसूत्रत्वमिति मूलमयुक्तमत आह—कडारा इति । तस्य=सञ्ज्ञान्वयस्थापनस्य । शब्दरूपस्य विशेष्यत्वं सति गमके एवेत्याह—स्पष्टतयेति । ननु 'क्तोडी'ति

॥ उद्योत्सना ॥

लेतावानधिकार एवास्त्विति वाच्यम्, 'बहुषु बहुवचन'मित्यादिषु तदसम्बन्धाय मण्डूकानुवृत्तिकल्पने तदविषयप्रसङ्गाच्चेत्यत आह—कर्मधारय इत्येतत्पर्यन्तमिति । तस्य=एकासञ्ज्ञेत्यस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः दूति । तथा च प्रधानोपकारकत्वमात्रेणाधिकारसादृश्यात्परिभाषाप्यधिकारशब्देनोच्यते इति तात्पर्यम् । स्पष्टतया तदन्तविधिरिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय वर्णग्रहणे च सर्वत्रे-

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

वा स्त्रियाः इयञ्त्ववङ्स्थानावस्थायामि च न आख्या हस्वं लघु इति न्यासभेदेन सावकाशत्वेपि परत्वा-
न्नदीत्वं बाधकं भविष्यतीति शेषग्रहणस्य स्पष्टार्थतावादिनामाशय इत्येके । परं त्वत्रारम्भसामर्थ्यान्नदीसञ्ज्ञा,
परकार्यत्वाच्च विसञ्ज्ञेति भाष्यादिग्रन्थे योजनैव—तस्यावयवाक्रम एव—'इति हस्वः पतिश्च' 'समास एव विः'
'षष्ठीयुक्तद्वन्द्वसि वा' 'असस्त्री'ति न्यासेन सिद्धे सामान्यतो हस्वान्तस्य विधानं निरवकाशम् । विशेषतो
विधाने लाघवन्तु—'मलै' 'धेनवै' इत्यत्र बाधमन्तरेव विसञ्ज्ञावस्थित्या प्रतिप्रत्युक्तम् । न च सामान्यतो विधाने
गवाम्पलै इत्यत्र सावकाशे मलै इत्यत्र परत्वाद्वाध्येते इति वक्तुं युक्तम्, उकारान्तस्य सञ्ज्ञाविधानं न कुत्रापि
सावकाशमिति 'धेनवै' इत्यत्र नदीत्वमेवेति फलभेद इति वाच्यं, तदभावात् । उदन्तस्य विधिवैयर्थ्यमित्यस्य—
उकारानुवृत्तिर्न कार्येत्याशयः ? उत तद्विषयकं वाक्यं नोपप्लव्यमिति ? नाद्यः, तस्या उत्तरार्थत्वात् । नान्त्यः,
तस्य विप्रतिषेधसूत्रप्रतिबध्यत्वादित्यन्ये । भाष्यप्रामाण्यात् इति स्त्रियां पतिश्चन्द्रस्यानभिधानमित्यपरे ।
'इतिहस्वश्चे'त्यत्रा 'दशे'तिवचकारः पुनर्विधानार्थस्तस्यानवकाशत्वमित्याशय इतीतरे । वस्तुतस्त्वहन्नित्यत्र
वक्ष्यमाणरीत्यानवकाशत्वं सुस्पष्टमेव, पतिशब्दे विसञ्ज्ञाप्राप्तियोग्यतासत्त्वात् । नियमेनापि बाध इत्यन्यत् ।
एतेन नव्यमते परमसख्ये स्त्रियै इत्यत्रापि सार्थक्यमित्यपास्तम् । 'असस्त्री'त्यस्य प्रसङ्गप्रतिषेधत्वाङ्गीकारेण-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

'मलै' इत्यादौ परत्वादिलेन बाध्यते । अत एव 'ऊहुपघाया गोह' इति सूत्रे उ-ऊदिति प्रश्लेष-
माश्रित्य 'गोह' इति विकृतनिर्देशः प्रत्याख्यातो भाष्ये । तत्र हि—निजुगुहहुरित्यत्र चरितार्थ-
मुत्वं बाधिला गूहयतीत्यादौ परत्वाद्गुणे आन्तर्यादीर्घ ऊकार इत्युक्तम् । निजुगुहहुरित्यादौ
गुणस्य प्राप्तिसम्बन्धेऽप्युत्पत्त्यस्य तदपवादत्वमनाश्रित्येदं भाष्यं प्रवृत्तमिति स्पष्टमेवेति चेत्—सत्यम् ।
नन्वधिकारादित्यसञ्ज्ञातम्, एतस्य परिभाषात्वात्, अधिकारत्वे हि प्रतिपत्तौ सम्बन्धकल्पनागौरवम्,
'बहुषु बहुवचन'मित्यादौ तदसम्बन्धाय मण्डूकप्लुतिकल्पनेऽतिगौरवमित्यत आह—बुद्धिस्थत्वा-
दित्यर्थः इति । स्पष्टतयेति । शब्दस्वरूपं विशेष्यमध्याहृत्य तदन्तविधिस्तु कल्पनीयत्वादस्पष्ट

॥ वरवर्णिनी ॥

चारितार्थासम्भवादिति चेन्न; लक्ष्मीतन्त्रादिशब्दात्कयजन्ताकिपि अल्लोपयलोपयोर्यसि 'लक्ष्म्यः' 'तन्त्र्यः'
इत्यादौ पूर्वोक्तरीत्या पूर्वसर्वणदीर्घनिवृत्तये जस्यग्रहणस्य चरितार्थतया नियमार्थत्वासम्भवेन 'वातप्रम्य' इत्यादौ
गुणापत्तेः । अत्रापि—'परनेकाच' इत्यस्य प्राप्तिरिति तु वक्तुमप्यशक्यं, संयोगपूर्वत्वात् । नन्वेवमपि
कयजन्तलक्ष्मीशब्दे परत्वादियञ् एव प्राप्या न तत्र पूर्वसर्वणदीर्घप्राप्तिरिति चेत्, यङ्लुकि 'अवोभुजु'-
रित्यत्र अनुबन्धनिर्दिष्टतया 'जिति चे'ति गुणानापत्तेरिति चेति न्यासस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु—
'क्षितपाशये'त्यस्यानित्यतया यङ्लुगन्ते न दोष इति तथा न्यासः सुवच एवेति—गौडा व्याचक्षते ।

मिति भावः । मात्रे इति । 'ऋतो डी'ति तु 'यू' इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः ।
आडो ना । 'पुंसी'ति तु नोक्तम्, 'अमुना कुलेने'त्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वानुमनापत्तौ,
पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपासिद्धेः । 'न मु ने' इति निषेधस्तु न नुमि;
'न मु टादेश' इति वार्तिकविरोधात् । अत एव सूत्रकृता 'क्त्व'-इति वत्—'नी'ति नोक्तम् ।

अभिनव-चन्द्रिका

'भूयासुः'जागृयु'रित्यादौ गुणापत्तेः । न च 'जुसिचे'त्यस्यैव स्थाने 'जिति चे'त्येव न्यस्यते, इक्परिभाषा-
प्युपस्थाप्यते, तथा च 'क्विजितिचे'ति-निषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, 'वातप्रम्यः' 'नियः' 'लक्ष्म्य'
इत्यत्रापि गुणापत्तेरिति दिक् । इति भाव इति । न च 'गवां पल्यै' इत्यादौ 'पतिः समास एव'ति नियमा-
द्विसञ्ज्ञाया अप्राप्या तत्र नदीसञ्ज्ञायाश्चरितार्थत्वान्मल्यै इत्यादौ परत्वाद्विसञ्ज्ञा माभूदित्येतदर्थं
शेषग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । 'हस्वौ यू ध्यसखि' 'डिति स्त्र्याख्यौ नदी वा' 'इयडुवड्स्थाना-
वस्त्रौ वा न' अत्र 'हस्व'इति न वर्तते, 'डिती'ति च वर्तते, वाक्यभेदश्च । न च इयडुवड्स्थानाविति
च वर्तते, स्त्री च, यूसाहचर्येण स्त्रीशब्दोऽपि ईकारान्त एव गृह्यते इति स्त्रीशब्दे न दोषः, एवञ्च
मल्यै इत्यादौ परत्वाद्नदीसञ्ज्ञा भवतीति शेषग्रहणं स्पष्टार्थमित्यदोषात् । 'न मु न इति
निषेधस्तु न नुमीति । सैद्धान्तिकन्यासे इति शेषः । वार्तिकविरोधादिति । न चाडो ना पुंसीति

चिदस्थिमाला

नियमाद्गुणामविनादोषोऽत आह—ऋत इति । ततोऽस्यैवौचित्यादिति भावः ।
पदलाघवादाह—पुंसीति । नुमेति । इकोचीति नुमभावापत्तावित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।
दायामादेशाद्या आदेशः । सूत्रसम्मतिमप्याह—अत एवेति । 'क्रमश्च क्ति'रिति सूत्रे ।

सदाशिवभट्टीयम्

'न डिसम्बुज्यो'रित्येतत्तुल्यत्वात् । मात्रे इतीति । अयमत्र मूलाशयः—यूग्रहणाननुवृत्तावपि हस्वपदा-
नुवृत्त्या विश्वादिशब्दे नातिप्रसङ्गः, अदन्तस्य तु सत्यपि धित्वे क्षतिर्नास्ति । तथाहि रामेणेत्यनेनादेशो
नादेशापवादः । रामस्येत्यादौ सत्यपि गुणे क्षतिर्नास्ति । इदानीमिक्परिभाषोपस्थित्या तदप्रतिषेधः । 'अच्चे'-
रित्यत्रेदुष्यामित्यनुवर्तत एव, 'हरिहरा'वित्यत्र 'द्वन्द्वे घौ'त्यस्य विषयेपि न दोषः । 'अदन्तं चेदजाद्ये'ति
नियमाथैवाद्जाद्यदन्तमित्यस्य, 'ईदेशे'रिति शापकाच्च न विपरीतनियम इति ।

आडो ना । रूपासिद्धेरिति । प्रियत्रिणा कुलेनेत्यादौ विभक्तेर्हलादित्वाभावेन 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'-
रिति स्वरसिद्धिरपि बोध्या, तत्र स्वमते विहितविशेषणाभावात् । ननु 'न मु ने' इत्यस्य सिद्धान्तेऽपि
नकारोऽसिद्धत्वनिषेधकत्वेन रूपं सिद्धम्, 'अमुष्मै कुलाये'त्यादितु न भवत्येवेति चेत्तत्राह—न मु ने इति ।
विरोधादिति । एवञ्च न सोऽर्थः सिद्धान्ते, इदानीन्तु स तवाशयकस्तथाचामुष्मै इत्यादि प्रमितलक्ष्य-
विरोधः स्यादिति भावः । तत्रार्थे सूत्रसम्मतिमप्याह—अत एव सूत्रेति ।

विषमपदविवृतिः

इति भावः । न मुने इति । 'न मु ने' इत्यत्र नेत्यकारस्तुच्चारणार्थ इति भावः । वार्तिकविरोधा-
दिति । पूर्वपक्षिणो वार्तिकविरोधस्याकिञ्चित्करत्वादित्युक्तम् । 'अमुना घटेने'ति लक्ष्यासिद्धेरिति
तु वक्तुं युक्तम् । नीति नोक्तमिति । 'ने' इति निर्देशस्तु शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वेन नपुंसकस्य-

वरवर्णिनी

[यूकिं—] मात्रे इति । अदन्तेषु रामादिशब्देषु टाडसीति निरवकाशेनादेशेन बाधात्, रामस्येत्यत्र च
गुणेऽपि क्षतिविरहात्, 'रामे' इत्यत्राच्चेरिति न, तत्रेदुष्यामित्यस्यानुवृत्तेः । दीर्घाकारान्तेषु तु—हस्वग्रहणा-

१ गुरवस्तु—'डिति हस्वः पतिश्च' [यूस्त्र्याख्यावित्यतो नदीत्यनुवर्त्य—डिति हस्वः पतिशब्दो

तथा सति तन्त्रेण नकारनिर्देशोऽपि सम्भाव्येत । आगन्तुनाऽकारेण तस्यापि 'ने' इति निर्देशेन तन्त्रस्वीकारे त्वत्यन्तं ज्ञानगौरवमिति न किञ्चिल्लाघवमिति स्पष्टम्भाष्ये ।

आडितीति । ङकारविशिष्टा सञ्ज्ञा न त्वस्य ङस्येत्त्वम् । अत एव 'हरिणा', 'मत्या' इत्यादौ न गुणः । एवम्—'औङ आप' इत्यत्रापि । अत एवासम्भवे एवापवादत्वमिति वार्तिकमतेऽपि 'रमे' इत्यादौ न याट् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

नकारेति । नुसम्बन्धीत्यर्थः । दीक्षिनाद्युक्तिं खण्डयति—आगन्तुनेति । पश्चान्तरे इति भावः । तस्यापि=नुमोऽपि । भाष्यमते बाधसम्भवादाह—असम्भवे एवेति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

त्यनेन तदन्तविधिवस्त्वकल्पनीयत्वादस्पष्ट इति भावः । स्पष्टार्थमिति । यथामङ्गलसूत्रे शब्दतः सङ्ख्यासाम्यमाश्रयणीयं, नार्थत इत्यर्थस्य स्पष्टतया ज्ञापनार्थं ङमिग्रहणमित्यर्थः । एवञ्च नायं स्वरित

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

न किञ्चिल्लाघवमिति । 'ने' इति न्यासेपि नकारइत्यर्थाङ्गीकारे लघुभूत'नी'तिन्यासत्वागो निर्वाजः स्यादिति भावः । 'औङ आप' ति सूत्रभाष्ये औवि ... त्वे खट्वे इत्यादौ याट् स्यादित्युक्तं, तदयुक्तं, शीभावस्य याडपवादत्वात्, अनोऽन्यरीत्या योजयति—अत एवेति । हरिणा मत्येति । तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन नादेशस्य गुणबाधकत्वमत्राऽरुचिः । न याडिति । 'हरी' इत्यादौ गुणो नेत्यपि बोध्यम् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

माश्रित्य । तस्यापि=नुमोपि । ज्ञानगौरवमिति । ननु—'आडो नुट् पुंवी'ति न्यासोऽस्तु, 'न मुने' इत्यत्र च 'न मु नी'त्यत्र च न्यासोऽस्ति चेन्न; 'अनु'मै कृत्वाये'त्यादौ मुत्वस्य मिद्वलेन नुमापत्तेः ।

ननु नुम्विधिं प्रति सिद्धत्वेऽपि स्मायादेशं प्रत्यसिद्धत्वेन मुत्वात्पूर्वं स्मायादेशे कथं नुमः प्राप्तिरिति चेन्न, 'अनुने'त्यादौ मुन्वस्यासिद्धत्वेन सवर्णदीर्घस्येनादेशगुणयोर्वा वारणाय नाभावे कर्तव्ये कार्यमात्रं प्रत्यसिद्धलनिषेधावश्यकत्वात्, सवर्णदीर्घस्मायादेशयोर्नुम्विधत्कत्वाविशेषात्, पररूपन्तन्तरङ्गत्वान्मुत्वात्पूर्वमेव प्रवर्त्तते । 'न मुने' इत्यत्र 'मु न नी'ति न्यासे तु आडो नुट् पुंवी'ति सुवचम् । नतवस्येति । आडित्यस्यासञ्ज्ञात्वमनाश्रित्याडो नादेशविधानादेव । ङकि लोप इत्यादौ विषयप्रत्ययस्याङादेशं विधाय तदीयङकारस्य नेत्वमित्यर्थः [१] एवमौङ इत्यत्रापि बोध्यम् । वार्तिकमतेऽपीति ।

❀ वरवर्णिनी ❀

नुट्त्वाऽदोपात्, इदन्तोदन्तेष्विष्टत्वाद्ङकारान्तानुधावनमित्याशयः । अदन्ते धिपञ्चायां 'द्वन्द्वे धी'ति पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तु न, 'अजाद्यदन्त'मित्यस्याऽदन्तस्य चेदजदेरेवेति नियमार्थत्वात् । अजादेश्वेददन्तस्येवेति विपरीतनियमस्तु न, 'इदंज्ञः सोमवरुणयो'रितीस्त्वविधानात् । 'अक्षिकलिभ्या'मिति निर्देशाच्च ।

ननु 'मात्रे' इत्यत्रापि न दोषः, एवं सति 'ऋनोडी'तिसूत्रे डिग्रहणस्य वैयर्थ्येन ऋकारान्तेषु वित्तप्रयुक्तगुणस्याप्रवृत्तेशोपयितुं शक्यत्वादिति चेन्न; 'मात्रे' इत्यस्य—मात्रेऽल्लस्योपलक्षणतया परिच्छेत्तु-

धिपञ्चा इत्यर्थः] ततः—'समाप्त एव धिः' ['पनि'रित्यनुवर्त्तते] ततः 'पठ्ठियुक्तश्छन्दनि वा' [धिरिति, पनिग्नि च वर्त्तते] ततः 'असखि' [वृत्त्याख्यावित्यना वृ इति द्वस्य इति धिरिति च यथायथमनुवर्त्तन्ते, सखिवर्जं ह्रस्वाविदुनो धिपञ्चावित्यर्थः]—इति न्यासैः मिद्वे सामान्यतो द्वस्वान्तस्य मञ्चाविधानस्य निरवकाशत्वाज्ज्ञातमञ्चैव भविष्यति, न धिपञ्चेत्याशयः । एतन्-नव्यमते 'परमसखै स्त्रियै' इत्यत्र सार्धैक्यमित्यपास्तमित्याहुः ।

घेडिति । 'सुपि चे'त्यतः 'सुपी'ति वर्तते । तेन पट्वीति सिद्धम् ।

न च 'घेडी'त्येव सूत्रं कार्यं, ङकारादावित्यर्थः । 'प्रबाहवा'—इत्यत्र 'आङयाजयारा-
मुपसङ्ख्यान'मित्याङदेशस्तु 'ङा'इत्येव वक्तुं शक्य इति वाच्यं; 'मत्या'मित्यादौ
'आणनद्याः' इत्यस्यानापत्तेः, अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् । इद्वहणे त्वनुबन्धकार्य-
त्वास्थानिवत्त्वं स्पष्टमिति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न्यासकल्पे नुम्यपि 'नमुने'इति प्रवर्तिष्यते इति—'अमुना कुलेने'त्यादौ मुलस्यासिद्धत्वाभावात्नुमापत्तौ
पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्रवृत्तावपि न रूपासिद्धिरिति वाच्यम्, 'अमुष्मै कुलाये'त्यादावप्येवं
मुलस्य सिद्धतया नुमापत्तेः, स्मायादेशानापत्तेश्चेति । घेडिति । इतिदिगिति । दिगर्थस्तु
'नानुबन्धकृतमनेकाल्'मित्यस्य—'अनुबन्धमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मघटि-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राग्बदाह—घेडिति । अल्विधीति । ङकारादित्वस्य तत्त्वेन तेनालाभादित्यर्थः । तथा च
नुडापत्तिरिति भावः । स्पष्टमिति । इदानीमपीत्सञ्चङ्कङ्कारादावित्येवार्थ इति 'औङआप'
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । 'प्रबाहवे'लत्रोक्तरीत्येव निर्वाह इति न सुपां सुलुगिति सूत्रभाष्यविरोधः,
तदाह—इति दिगिति । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्, घेरित्यादिनिर्देशस्य सौत्रत्वादिनोपपत्तश्च—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

घेडिति । दिगिति । दिगर्थस्तु तत्र तदनापत्तौ नुडापत्तिः, सिद्धान्ते हि परत्वादाया नुङ् बाध्यत ।
रमायामित्यादौ डेरामि याडनापत्तिरपि बोध्या, यदि तत्र डेङां क्रियते, तदा रमायामित्यत्र पूर्वं प्रत्ययत्वा-
भावेनेत्त्वाप्रवृत्त्या ङकारयुक्ते एवादेशे कृते वार्णपरिभाषया याटि कृते प्रत्ययादित्वाभावादित्त्वं ङस्य न स्यात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अपिना भाष्यकृन्मतेपि याटि कृते निर्दिश्यमानपरिभाषया शीभावस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वेन खट्वा-
मित्यादावाट इव भाष्यकृन्मतेपि निरवकाशत्वे न याटः पूर्वं शीभावप्रवृत्तेः । केचित्तत्त्वल्ले-
खनेन सामानधिकरण्यायावन्ताङ्गाद्विहितस्यौङः शीभावविधानात्कृतेपि याटि शीभाव
प्रवृत्तेः भाष्यकृन्मते तत्क्रौण्डिन्यन्यायादेव शीभावेन याटो बाध इत्याशय इत्याहुः ।

अल्विधित्वेनैति । ननु ङकारस्य वस्तुतोऽनुबन्धत्वेनैतस्याप्यनुबन्धकार्यत्वमिति चेन्न; तथा सति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वाचिमातृशब्दस्य पुंलिङ्गे वर्तमानत्वात्तत्स्तृतीयकवचनं 'आङोनाऽस्त्रिया'मिति नादेशापत्तिरित्यतो यूपदा-
नुवृत्तिरित्याशयात् । परे तु 'मात्रा' इत्यत्रापि न दोषः, 'आङोनाऽस्त्रिया'मित्येवदुद्भयामित्यस्यानुवृत्तेः ।
'मात्रे' इत्यत्र च ऋतश्चेद्गुणस्तर्हि ङावेवेति नियमान्न दोष इति—'यूकि'मित्यस्य—'यूस्त्राख्यावित्यत्र
यूग्रहणं किमर्थं, 'शेषोषी'लत्र तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात्—'इत्याशयेन—'मात्रे' इत्युत्तरम् । एवञ्चात्र जननी-
वाचिमातृशब्दे नदीत्वे आट् स्यादिति 'मात्रे' इति स्यादित्याशय उत्तरस्येति—गौडा व्याचक्षते ।

पट्वीति । परे तु—पट्वीलदावोतो गुणवाचनादित्यनेन टाप एव विधानेन नोक्तदोषः ।
एवं डीपः स्थानेऽपि टीवेव कार्यः । 'डीबादे'डित्त्वं नामधातो ङित्वप्रयुक्तात्स्नेपदार्थ'मिति तु वक्तुमश-
क्यम्, एवं सति—'ब्राह्मणमाणवेत्यनेन—यच्चोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे यतो विधानादन्यतोऽपि तदिति 'पृष्टादुप-
सङ्ख्यान'मिति सिद्धम्—'इति भाष्योक्तेरसङ्गत्वापत्तिरिति सङ्क्षेपः ।

स्थानिवत्त्वाभाववदिति । परे तु 'डेडांम्रयाप्तीभ्य' इत्येवं न्यासेन स्थानिवद्भावं विनाऽपि ङित्व-
त्वाभावात् मत्यामित्यत्रोक्तदोषः । अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेश्च स्वीकारादेव 'वार्णपरिभाषया' नित्य-
त्वाच्च पूर्वं याटि ङामि प्रत्ययादित्वाभावाद्दशकेति ङस्यत्वं न स्यादिति तत्र दूषणदानं तुच्छमेवेति
तथा न्यासस्य सुवचत्वेऽपि 'वरिमन्विधि'रित्यादिपरिभाषानुसन्धानादिगौरवायथान्यासमेव रमणीय-
मित्याहुर्गौडाः ।

डसिङ । एङो द्वित्वेऽप्यस्वरितत्वाद्यथासङ्गं न ।

'डितश्चे'ति तु नासूत्रि, 'ऋत उ'दित्यत्र ऋदन्तान्ङितोऽति परे पूर्वपरयोरुदित्याद्यर्थे 'जाग्रती'त्यादौ दोषः स्यादिति । डसिग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

अच्च घेः । इदुद्भयामिति किम् ? 'घेः परस्य डेरौदच्चे'ति, 'ङिप्रकृतेर्घेरौदच्चे'ति वाऽर्थो मा भूदिति ।

अदौतोस्तपरत्वं मुखसुखार्थम् । इत्सञ्ज्ञायाश्च 'तस्य लोप' इति तयोलापः । न चैतो विभक्तित्वात् 'न विभक्तौ' इति निषेधात्कथमित्सञ्ज्ञेति वाच्यं, 'मुख-सुखार्थ'मित्यस्य—तदेव प्रयोजनं, नतु कार्यान्तरं, नापि प्रयोगे श्रवणमित्यर्थात्तत्त्वप्रतिज्ञैव 'न विभक्ता'वित्यस्य तत्राप्रवृत्तेः । अत एव 'इदुद्भौ' 'पत्या-वैश्वर्ये' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । यदि तूच्चारणार्थानां विनैव शास्त्रमपगमः स्यात्तदा इत्सञ्ज्ञकानामपि तद्वदेव निवृत्तिरस्तु, किं 'तस्य लोप' इत्यनेन ? स्वभाववादस्यो-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तत्तत्तद्वर्मातिरिक्ताः, आनुपूर्व्यतिरिक्ताश्च येऽनुबन्धघटितबोधकवृत्तिधर्मास्तन्निमित्तके कार्ये कर्तव्येऽनुबन्धा अविविधानवद्भवन्तीति अर्थकरणात्, अनुबन्धमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकप्रतिपाद्य-तावच्छेदकेतरो योऽल्लव्याप्यो धर्मस्तद्वद्विदितदिदिक्षितधर्मनिमित्तके विधौ कर्तव्ये स्थानिवन्न भवती-त्यनन्विधावित्यस्यार्थकरणान्मत्यामित्यादौ दोषाभावात्—वेर्द्धत्येव सुवचमिति ।

डितश्चेति नासूत्रीति । आ समन्तात्—अः—वासुदेवो यस्मिन्नगरे तत्—आ, ततो बहुवि पुनर्नपुंसक-ह्रस्वे 'बह्व'इति जाते तस्मादाचारकिपि लङि शपि 'आज्ञकार्यस्य सम्भावनायां वार्णं पूर्वं न प्रवर्तते'इति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तमसदिति ध्वनयन्नाह—अस्वरितत्वादिति । अनुवृत्तिः किमर्थेत्याह—इदुद्भयामिति । पञ्चम्यन्तत्वस्योत्तरार्थमावश्यकत्वादाह—घेः परेति । आदेशसाविध्यात्पञ्चोचितेत्याह—ङिप्रकृतेरिति । पर्यायस्तयोरुभयत्र बोध्यः । तस्वेति । मुखसुखार्थत्वेत्यर्थः । अत्र सूत्रसम्प्रतिमाह—अत एवेति । तत्र तत्तत्तद-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इत्यनुसन्धानविरहेऽपि न दोष इत्यपरमनुकूलं भवति, 'डसो'रिति न्यासे तु तदापद्येत । तत्राप्रवृत्ते-रिति । तत्प्रवृत्तौ हि लोपाभावाच्छ्रवणप्रसङ्गात्प्रतिज्ञाविरोध इति भावः । वादस्येति । परार्थत्वरूपस्वभाव-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेनाप्रवृत्तौ तु न मानम् । यदि तूभयोरौदशत्वे एव, समानकार्यित्व एव सेत्यनुगम-वादितमतमवलम्बसे, तदा सुपःसम्प्रति ङादित्वासम्भवेन भौतपूर्विकं तदुद्भवे ? वासुपीति निवर्त्ये—'जतु डवते' इत्यत्रैव प्रवर्तते ? इत्यादिनानाविकल्पन्तत्कुञ्चौ निक्षिपामि । यदि निर्देशादिकं प्रदर्शयिष्यसि, तदा प्रतिपत्ति-गौरवेण भीषयिष्यामीति—तूष्णीमेवास्वेति । डसिङसोश्च । नासूत्रीति । जयन्ति भवन्तीत्यन्तर्गङ्गत्वात्पर-रूपेऽवःपरेति स्थानिवत्त्वेन गुणे परादित्वेन डित्वसत्त्वात्प्रकृतस्येपि दोषो बोध्यः । पूर्वरूपे तु न स्थानिवत्त्वं, पूर्वपरविधित्वात् । अच्च घेः । ननु तत्प्रतिज्ञायां किं मानमत आह—अत एवेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रपञ्चेत्यादाविडापत्तेः, त्काप्रत्ययककारस्यानुबन्धत्वेन स्थानिवद्भावेन वलादिलस्य सुवचत्वात् ।

नन्वेवं 'तिर्विशतेडिति' 'श्रिवृकुमुचमां शिति' 'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यादावपीत्यपं व्यर्थ-मिति चेत्सत्यं, [—व्यर्थमेव] । डसोरित्येवेति । न च द्विवचननिर्देशान्ङसोर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्, 'अती'त्यस्यानुवृत्त्या दोषाभावात् । औतस्तकारस्योच्चारणार्थत्वादिस्वञ्ज्ञां विनैव निवृत्तिः, अत एव न स्वरितत्वमिति प्राचीनोक्तं दूषयितुमाह—यदि, त्विति । स्वभावत एव निवृत्तिवादस्य । उभयत्र=उच्चारणार्थं

भयत्रापि समत्वात् । ध्वनितश्चेदं ‘तस्य लोप’ इत्यत्र भाष्ये—इति दिव औत्सूत्रे निरूपयिष्यामः ।

न चैवमग्नान्वित्यत्रौतः स्वरितत्वापत्तिः, न च ‘प्रत्ययाप्रत्यययो’रित्येव सिद्धे पुनः—‘तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्य’मिति वार्त्तिकेदौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं; तस्याः परिभाषाया लक्ष्यसिद्धये भाष्यकृता काप्यनाश्रयणात् । स्पष्टश्चेदं ‘तित्स्वरित’मित्यत्र कैयटे ।

‘अङ्गस्य’ इति सूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिना सोक्ता, न तु सिद्धान्ति-
नेति—स्पष्टं तद्विदाम् । ‘श्रान्नलोप’ इति सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितस्तदभावः,—

अभिनव-चन्द्रिका

यणोऽप्रवृत्तौ लघूपधगुणे बहो अ अत् इति स्थिते, पररूपे, परादिबद्धानेन ङित्सम्बन्ध्यात्परकलस्य सत्त्वेन पूर्वरूपापत्तेः । सङ्गच्छत इति । वस्तुतस्तु—‘तपरस्तत्कालस्ये’ति शास्त्रेण ‘अत्’ ‘आत्’ इत्यादी-
नामेव सञ्ज्ञालेन नेत्सञ्ज्ञाप्रतिरिति बोध्यम् । अनाश्रयणादिति । चिन्त्यमिदं, ‘वसोस्तम्प्रसारणम्’

चिदस्थिमाला

प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । दीक्षिताद्युक्तिं खण्डयति—यदि त्विति । कथं ध्वनितमित्यत आह—इति दिव इति । एवम्= उच्चारणार्थानामपीत्त्वे । स्पष्टश्चेदमिति । वातकसाफलयाय तत्र तेन तथोक्तम् । नन्वङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये कण्ठत उक्तेवाऽऽ आह—अङ्गस्येतीति । वैपरीत्यशङ्कानिरासायाह—इनाञ्जलोप इतीति । यथाचैतत्तथान्यत्र स्पष्टम् ।

ज्योत्स्ना

वादस्येत्यर्थः । उभयत्रापीति । उच्चारणार्थेषु, इत्सञ्ज्ञकेषु चेत्यर्थः । समत्वादिति । उच्चारणाथा-
नामितरोच्चारणफलकलस्येवेत्सञ्ज्ञकानामितरसम्बन्धिकार्यविशेषफलकलस्य सत्त्वादिति भावः ।

वस्तुतस्तु तपरसूत्रे तःपरो यस्मादिति पञ्चमीतत्पुरुषाश्रयणात्तत्काररहितं वर्णमात्रं सञ्ज्ञा, विशिष्टा-
द्विभक्त्युत्पत्तिस्तु सौत्रत्वादिति व्याख्यातत्वात्तत्कारस्य शाब्दबोधे न प्रवेशः, ‘प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-
न्वितस्वार्थबोधकत्व’नियमात्, तद्वदुच्चारणार्थवर्णसमवधाने तद्रहितबोधकभागस्यैव प्रकृतित्वाद्विभक्त्य-
र्थान्वयादुच्चारणार्थानां शाब्दबोधे प्रवेशाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्र लोपोपक्षा । इत्सञ्ज्ञकानान्तु-
कार्यविशेषसम्पादनाय तदेकान्तलप्रतिज्ञानाद्विशिष्टस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन लोपाकरणे ‘स्वं रूप’-
मिति परिभाषणाच्छाब्दबोधे प्रवेशः स्यादित्यस्ति तत्र लोपोपक्षेति—स्वभाववादस्य तत्साम्यस्य
चोपन्यासश्चिन्त्यः । यदि तर्ह्युच्चारणार्थानां प्रकृतित्वाभावात्तदर्थस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वमात्रा-
लोपं विनैव निवृत्तिरिति ‘हयवर’डित्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावपक्षे
उच्चारणार्थाकारणमुपस्थितिरादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया कस्माच्च भवति ? उच्यते, प्रत्येकवर्ण-
विभक्तेरनुत्पत्तावपि ‘हयवर’डित्यादिसूत्ररूपवर्णसमुदायात्तदुत्पत्तेर्हीकारात्तदर्थस्योच्चारणार्थवर्णरहित-
समुदायेऽन्वयेन दोषवारणात्, पुनः पुनरकारोच्चारणेनाकाराव्यवहितपूर्ववर्णातिरिक्तवर्णानां प्रत्या-
हारं ग्रहणाभावज्ञापनेन दोषाभावस्य रप्रत्याहारमण्डनावसरेऽस्माभिरुक्तत्वाच्चेति दिक् ।

श्रान्नलोप इति सूत्रे भाष्येऽपीति । तत्र हि—‘नाञ्जलोप’ इत्येव शकारानुपादानेन लोपविधाने

सदाशिवभट्टीयम्

समत्वादिति । नन्वितरेत्सञ्ज्ञकविशिष्टे ‘स्वं रूप’ शाब्दस्येत्युक्त्या विशिष्टस्य विधानं श्रवणापत्तिरत इत्सञ्ज्ञालोपो

विषमपदविवृतिः

इत्सञ्ज्ञके च । ननु ‘तपरस्तत्कालस्ये’त्यनेन औकार एव विधेय इति ‘न विभक्ता’वितीत्यादिशङ्क-
समाधाने निष्फले इति चेत्सत्यम् । ध्वनित इति । तत्र हि ‘नाञ्जलोप’ इति न्यासे नन्दिताद्यादौ नलोप

इति वाच्यम् ; 'प्रत्ययग्रहण'मित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववद्ग्रहणमित्यर्थात् । अत एवाऽऽदेशेषु दिक्प्रत्ययश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन फलभेदो नेति दिक् ।

अनङ् सौ । 'सा'विति प्रथमैकवचनम्, 'असम्बुद्धा'विति पर्युदासात् । नकाराकारस्तूच्चारणार्थ इत्सञ्ज्ञकः ।

अलोऽन्त्यात् । अवध्यवधिमतोः साजात्यादाह—पूर्वो वर्ण इति । अत एव 'शिष्ट' इत्यादौ 'शा' इति समुदायरय 'शास इ'दितित्वं न । पञ्चम्यन्ताल्लग्रहणाच्च शस्य न ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

'वसुंलसु' 'वले' 'वनोरच' 'न पदान्ता'दित्याद्यर्थ परिभाषाया आवश्यकत्वेन एकदेश्युक्तिवमात्रेण 'परिभाषा न स्वीक्रियते' इति वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्दे'त्यस्यैकदेश्युक्तिवत्वेन अन्तरङ्गपरिभाषाया अपि लक्ष्यसिद्धयनुपयुक्तत्वापत्तेः । विस्तरस्तु—परिभाषेन्दुचन्द्रिकायां द्रष्टव्य इति दिक् । अलोऽन्त्यात्पूर्व । उपधात्वञ्च—यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च—'स्वघटकल' 'स्वघटकान्त्यालव्यवहितपूर्वलो'भयसम्बन्धेन । अत्रान्त्यालोऽवधिलेन तदव्यवहितपूर्वोऽपि अलेव

❁ चिदस्थिमाला ❁

वार्तिकार्थमाह—प्रत्ययेति । अत्र भाष्यसम्मतिमाह—अत एवेति । तस्य तथाप्येन तत्र तदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । एवञ्चोतस्त्वत्वं स्वरितत्वार्थमित्यादिप्रकाशोक्तमयुक्तमिति बोध्यं, तदाह—इति दिगिति । सप्तमीबहुवचन-निरासायाह—सावितीति । तदसङ्गतये आह—इदिति । 'अल'इत्यस्य फलमाह—पञ्चम्यन्तेति । विधेयगतत्वेन

❁ ज्योत्स्ना ❁

नन्दिदेत्यत्रातिव्याप्तिः । कितीत्यनुवर्त्य [तथात्वाद्विसञ्ज्ञायाः सिद्धत्वादिति वदद्भिरुपाध्यायैरस्यैक-देश्युक्तिवसूचनात्कार्यकालपक्षे सखीत्यस्याङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधौ सखिशब्दान्तस्य सञ्ज्ञानिषेध इति मिश्रोत्प्राक्षितस्य, 'सख्यवयवभिज्ञेवर्णाद्यन्तस्य घिसञ्ज्ञेति'मूलोत्प्रेक्षितस्य तदाशयस्य च पूर्वपक्षि-सम्बन्धिलक्षणैचित्यात् । यथा चेयं पूर्वपक्ष्युक्तिस्तथोक्तं प्रागिति दिक् ।]

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

प्राथम्येति, अनित्यसञ्ज्ञकतपरे तु तपरसूत्रवृत्त्या तकाररहितस्यैव विधानमिति वैपम्यमिति चेन्न, 'भाष्यमानेन सवर्ण-ग्रहणं न'त्यनेन गुणाभेदकत्वादिप्राप्तस्यैव तपरसूत्रप्राप्तस्यापि निषेधप्रोक्त्यात् । अत एव किमोदिति पक्षेऽनुना-सिको नेति बोध्यम् । फलभेदो नेति । नन्वादादेशे दित्वं नाश्रयणीयमतोपि फलैक्यं, न हि भाष्ये औदा-देशो दिदिति, अदादेशो दिदिति वा कण्ठरवेणोक्तमस्तीति चेन्न; दित्वमाश्रित्य तितीतिवार्तिकप्रत्याख्यानावसरे भाष्ये आकारस्य तपरत्वानुक्त्या तेन फलभेदापत्तेरिति भावः । इत्वं नेति । अलोऽन्त्यस्येति तु न, नानर्थके इति

❁ विषमपदविवृतिः ❁

आपादितः । उक्तपरिभाषासत्त्वे तु नशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावादेव नलोपाप्रसक्तौ तदसङ्गतिः ।

नेति दिगिति । ननु 'तपरस्तत्कालस्य'त्यनेनौकारमात्रस्यैव तस्य सञ्ज्ञात्वेन तस्य तित्त्वाभावा-त्स्वरितत्वशङ्कात्तत्समाधाने द्वे अपि निष्फले इति चेन्न; किमोदित्यत्रापि तथात्वापत्तौ केत्यत्र स्वरितत्वा-नापत्तेः, यदि च तदर्थं तित्पदन्तिद्वोध्यपरन्तदा प्रकृतेपि तदापत्तेः । नव्यमतेऽणुदिसूत्रस्य भाष्या-नुरोधेनानुबन्धविनिमुक्तपदार्थोपस्थित्यङ्गीकारेण तित्पदस्य तद्वोध्यपरलस्यावश्यकत्वाच्च । तदेतद-भिप्रेत्य—तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटे तित्प्रत्यायितसञ्ज्ञाधर्मणं सञ्ज्ञौ कथ्यते इत्यस्ति तित्पदव्यपदेश आदेशस्थेत्याद्युक्तम् । समुदायस्येति । 'नानर्थक्येति' परिभाषा तत्रैव सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्याता । शस्येति ।

सर्वनामस्थाने । ‘नोपधाया’ इति, ‘ह्रलोपे’ इत्यतो ‘दीर्घ’ इति चाऽनुवर्त्तते ।

अपृक्त । ‘अपृक्त’ इति पुंस्त्वमविवक्षितम् ; अत एवापृक्तं हलिति सङ्गच्छते । अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानमदृष्टार्थम् ।

हल्ङ्याप् । ‘सुतिसी’ति पृथक् पदम् । हलन्तादिति । सुतिसीनां प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य ‘यस्मात्स विहितस्तदादे’रित्यस्य विशेष्यत्वेन तदन्तलाभ इति भावः । एवं ङ्याबंशे द्वेधा तदुपस्थित्या ङ्यावन्तान्तादित्यर्थो द्रष्टव्यः । हल्ङ्याब्भ्यः किमिति । ‘राम’ इत्यादौ दीर्घान्तत्वाभावात् दोष इति प्रश्नः । ‘दीर्घात्किं?, निष्कौशाम्बिः, अतिखट्व’ इत्यारभ्य—‘संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा’दित्यन्तोऽपपाठः, मनोरमायां दर्शनात् ।

सखेति । यद्यप्यत्रैव ‘सख्युरसम्बुद्धा’विति लेख उचितस्तथापि नान्तलक्षणदीर्घेणैव सिद्धेः, ‘अत उपधायाः’ इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवौचित्याच्चात्र नोक्तम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

गृह्यते इति ‘शिष्ट’ इत्यादौ न दोष इति भावः । तदन्तलाभ इति । सुतिसिभिः तदादिरिति धर्मा उपस्थापनीयो ? ङ्याब्भ्यां तदादिरिति धर्म उपस्थापनीयो वेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभाभ्यां धम्यु-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विवक्षाप्राप्तावाह—अपृक्त इतीति । तत्रियमानादरे बीजमाह—अत एवेति । अत्रि फलाभावादाह—हलिति । पृथगिति ।—समाहारद्वन्द्वेन । अन्यथाऽपृक्तशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः ! ‘पृथक्पदानो’त्युचितम् ।

विशेष्यस्यान्यथासत्त्वादाह—सुतीति । भेदेनोक्तेः फलमाह—द्वेधेति । शास्त्रिदण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गल्यन्धनयन्नाह—दीर्घादिति । ‘आरभ्ये’त्यस्य—‘उक्तेः’ इति शेषः । उचित इति । निरवकाशत्वाभावेनावकाशत्वेऽपि प्रतिपदोक्तत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिनियामकत्वस्य स्वीकारादिति भावः ।

मूलाशयमाह—तथापीति । ‘सख्युयः’—‘सङ्ख्यस्य चेत्यादिनिर्देशादाह—उक्तेति । ‘अनुकरणे’न्ययः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

निषेधात् । तत्प्रत्याख्याने तु न दोष इति स्पष्टमत्रैव सूत्रे भाष्ये । प्रदेशेष्विति । ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ गुणोऽपृक्ते’वेरपृक्तये’ल्लेतेषु सूत्रेष्विति भावः । हल्ग्रहणेनैवेति । तत्राशयोः ‘उतोवृद्धिर्लुकिहली’त्यतो हलीत्यनुवृत्तावपि तदादिविधिविप्रतिबन्धाय हलिति वक्तव्यम् । तृतीये तु ‘वे’रित्यनुनासिकनिर्देशमाश्रित्यापृक्तस्येति भाष्ये प्रत्याख्यातमिति—न कर्तव्यम्, हल्ङ्यावितिसूत्रे तु वर्तते एवेति बोध्यम् । अदृष्टार्थमिति ।

ॐ विपमद्विवृतिः ॐ

‘आस्’ इति समुदायात्पूर्वलेपीति शेषः । अदृष्टार्थमिति । यत्तु पाठकेनोक्तं—‘हल्ङ्या’विति सूत्रे हलन्तानां सुतिसीनामित्यर्थे हन्यादित्यादौ यासुद्विशिष्टस्य लोपः स्यादिति, तत्र; सुतिसीनां तस्मादित्युत्तरस्यति परिभाषया पष्ठन्तलक्षणेन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ दोषाभावात् । अद्यादित्यत्र रुदिहीत्यत्रादः सर्वेषामङ्गार्यगालवयोरित्यादि नेष्यते एव हल्यग्रहणात् । वस्तुतस्तु ‘गुणोऽपृक्ते’ इत्यस्य हलादौ सार्वधानुके इत्यर्थे ऊर्णातीत्यत्रापि गुणापत्तिः । नचो’र्णातीर्विभाषे’त्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं, सूत्रद्वयस्य विषयव्यवस्थाया एवानापत्तेः । एवम्—‘अदः सर्वेषा’मित्यस्य, हलादेः सार्वधानुकेत्येत्यर्थापत्तौ अस्ति अत्तामित्यादावडापत्तिः, तस्मादपृक्तसञ्ज्ञासूत्रं दृष्टार्थमिति । द्वेधेति । गोवर्णकयणी बहुश्रेयसीत्यादर्थमिदम् । राम इत्यादाविति । राजेत्यादौ तु संयोगान्तलोपेन सिद्धिः ।

अचो ङिण । 'मृजेवृद्धि'रित्यतो 'वृद्धि'रित्यनुवर्तते, 'अङ्गस्ये'ति चाधिकृतं, तदाह—अङ्गस्य वृद्धिरिति ।

ख्यत्यादिति । उच्चारणार्थाकारेण कृतयणः प्रयोगस्थस्यानुकरणादविशेषेणो-
भयोर्ग्रहणमित्याह—खितीत्यादि । डस्यादिपरस्तादृशखि-खी-ति-ती-शब्दप्रकृतिक
एव सम्भवतीति भावः । सुसखेति । 'न पूजना'दिति निषेधात्—'राजाहः सखिभ्य'
इति टञ्ज ।

समुदायस्येति । 'असखी'त्यस्य—सखिभिन्नावयवाविति वर्णसञ्ज्ञापक्षेऽर्थः ।
अत्र पक्षे पर्युदासेन तद्विन्नप्रातिपदिकान्त्येवर्णादेरेव ग्रहणात्—'कृतं सख्या' इति वाक्ये
न दोषः । सिद्धान्तिसम्मेते तदन्तसञ्ज्ञापक्षे—सखिभिन्नावित्यर्थः । पर्युदस्यमान-
समर्पकसखिशब्दे तदन्तग्रहणन्तु न, विशेष्यासन्निधानादिति भावः । एतत्सर्वं—
हरदत्तानुरोधेन ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

पस्थितौ सुतिसीत्येतदुपस्थितं तदादि विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिना ङ्यावन्तं यत्तदादि तदन्तं यत्तदादि
तस्मात्परीभूतं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यत इति सूत्रार्थ इति भावः । सखिभिन्नावयवाविति । नच
सखिभिन्नं खीति, तदवयवकारस्य घिसञ्ज्ञा दुर्वारैवेति वाच्यं, पर्युदासन्यायेन सखिभिन्नं यत्प्राति-
पदिकं तदवयवकारोकारयोर्घिसञ्ज्ञा भवतीत्यर्थेनादोषात् । एतदेवाभ्युपेत्याह—कृतं संख्येतीति ।

हरदत्तानुरोधेनेति । परेतु—'असखी'त्यस्य सखिभिन्नप्रातिपदिकावयवावित्यर्थः । नच 'र्युदस्य-
मानो यत्र वर्णः पर्युदाससमर्पकश्च—यत्र समुदायबोधकपदं तत्र तत्पदं तदवयववे लक्षणिकमिति
व्याप्तिः, अत एव 'इदुदुपधस्य'न पदान्तात् 'नरुल्लव्यप्रशान्'अलसन्तस्य'इत्यादौ सर्वत्र प्रत्यय-
पद-नाम्पद-प्रशान्पद-धातुपदानि तदवयवपराणीति—प्रकृते सखिपदं तदवयवे लक्षणिकः

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्रकृतिक एवेति । तत्स्थानिक एवेत्यर्थः । मूलाशयमाह—असखीति । 'सर्वे सर्वपदे'ति न्यायेनेदम् ।

यथाश्रुते प्रसक्तशेषमुद्धरति—अत्रेति । पूर्वस्यासिद्धान्तत्वसूचनायाह—सिद्धान्तीति । विशेष्येति ।
शब्दरूपविशेष्यं त्वतिप्रसक्तम् । एतेन शब्दशास्त्रप्रसिद्धः शब्दो विशेष्य इत्यपास्तम् । यद्यपि

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

नन्वेवं हलङ्यादिसूत्रे तदन्तविधिना हलन्तं सुतिसि लुप्यते इत्यर्थेन हन्यादित्यादावतिप्रसङ्गः, सञ्ज्ञाकरणे
तु न तदन्तविधिरिति वृष्टं फलम्, न च निर्दिश्यमानपरिभाषया निस्तारः, सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावात् । यदि-
वृक्तातिप्रसङ्गभङ्गाय षष्ठीनिर्देशः क्रियते—तदा भिन्नादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्वारः, स्थानिवद्भावविषये उक्त-
परिभाषाया अङ्गत्वेरिति चेन्न; सुतिसि हलिति 'सुतिसिहल'इति वा कर्मधारयनिर्देशेन परनिपातनात्तस्य विशे-
षणत्वाभावाभिनिर्णयेन तदन्तविधेरभावेनातिप्रसङ्गाभावात् । षष्ठीतत्पुरुषस्तु न, निषादस्थपतिवद्गौरवात् ।
एतेनापृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्यादि शब्दरत्नादिग्रन्था व्याख्याता इति बोध्यम् ।

ख्यत्यात्परस्य । भिन्नावयवाविति । अन्त्यावयवत्वार्थः । अत एवाह—प्रातिपदिकान्त्ये-
वर्णादेरिति ।

❁ विषमपदविवृति ❁

यद्वा 'हलङ्याभ्यः कि'मित्यस्य-ङ्याभ्य इति किमर्थमित्यर्थः । समुदायद्वाराऽवयवप्रश्ने तात्पर्यात् ।

इदितोरित्यर्थ इति । सञ्ज्ञाविधौ प्रथमान्तयोरैवोपयोगात् । सख्यवयवभिन्नाविदुतावित्यु-
चितम् । वर्णसञ्ज्ञापक्षे सूत्रार्थमुक्त्वा तदन्तसञ्ज्ञापक्षे तं वक्तुमाह—तदन्तेति ।

‘यस्येति चे’ति सूत्रभाष्यात्—‘सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया—सख्यवयव-
भिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः । यथा ‘अत्वसन्तस्ये’ति सूत्रेऽधातोरित्येतद्वटकधातुपदस्य
‘पिण्डप्र’ इत्यादिसिद्ध्यर्थं धात्ववयवे लक्षणाऽऽकरे दृश्यते ।

तदन्तसञ्ज्ञापक्षेऽप्यसखीति चोरेव विशेषणं, ततस्तदन्तविधिः, ‘उतश्च प्रत्यया’दिति चत् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

भवतीति कथं सखिभिन्नप्रातिपदिकावयवावित्यर्थ इति वाच्यम्, ‘ख्यत्वात्परस्ये’ति सूत्रस्य
‘किमर्थं विकृतनिर्देशो—न सखिपतिभ्यामित्येवोच्यते—अतिप्रखेरागच्छती’ति भाष्यस्य प्रामाण्येन
प्रकृते तादृशार्थकरणात् । अन्यथा घिसञ्ज्ञाया अभावेन गुणाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।
नच ङ्यन्तप्रकृतिक एक एवायमिति विहितविशेषणमनाश्रित्यैवं भाष्यं प्रवृत्तमिति नैतद्विरोध
इति वाच्यम्, तस्मादिति परिभाषायां जागरूकायां सत्यां विहितविशेषणाश्रयस्य कर्तुमशक्यत्वात्,
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया ङ्यन्तप्रकृतिकसखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वेन ‘शेषोध्यसखी’त्यत्र
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया एतत्सखिशब्दग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । नचैवमपि यस्येति चेति
सूत्रस्याभाष्यविरोधः, तत्र हि ‘-इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति, यद्यत्र लोपो
न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वादतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
अप्रवृत्त्या उपसर्जनहस्यत्वे कृतेऽपि सखिशब्दतया घिसञ्ज्ञा न स्यात्, लोपे तु लक्षणप्रति-
पदोक्तपरिभाषयात्र दोषः—’ इत्युक्तम् । भवद्वीत्या विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसञ्ज्ञा निर्बाधैवेति
तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम्; लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङ्यन्तस्य सखिशब्दत्वेन
स्थानिवद्भावेन कृतहस्यस्यापि तत्त्वेन ‘असखी’तिनिषेधप्रवृत्तेः सुलभत्वेन प्रकृतभाष्यासङ्गत्या एतस्य
भाष्यस्यैकदेश्युक्तिर्वेनादोषात् ।

न चास्मिन्मते असखीत्यत्र सखिपदं सख्यवयवे लाक्षणिकमिति—प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मा-
वच्छिन्नविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वाऽभावाच्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यं, कुमारत्वस्य—
‘कुमार कुमारक्रीडाया’मिति धातावपि सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावात्—‘कुमारः श्रमणा-
दिमि’रिति ज्ञापकासङ्गत्यापत्त्या,—‘श्रयुवे’त्यत्र युवन्पदमेव नकारान्तयुवञ्शब्दान्तलाक्षणिकमिति
एकदेशान्वयभिया ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण’मिति परिभाषायाः ‘युवतीः पश्ये’तिफलदानपर-
भाष्यप्रमाणेन च—तथा कल्पनीयत्वेन अभेदसम्बन्धेनान्वयाप्रयोजकप्रातिपदिकेतरवृत्तिलाभावत्वे
सति प्रातिपदिकवृत्तिलमित्येतद्रूपप्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकलक्षरूपप्रातिपदिकग्रहणलस्यावश्यं
परिष्करणीयतया प्रकृते परिभाषाप्रवृत्तेः सुवचलात् । किञ्च पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वेन
‘राजाहः सखिभ्यष्ट’जिति समासान्तटचोऽकरणेनैवं भाष्यमेकदेश्युक्तिः, ख्यत्वादितिसूत्रस्थ-
भाष्यविरोधाच्चेत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कार्यकालेऽङ्गं विशेष्यमस्त्येव, तथापि सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्नतु सख्यन्तभिन्नस्येति नैकाकार्थ-
भावापन्नस्य सखिशब्दस्य तं विनाङ्गे विशेषणत्वेनान्वयायोगादिति भावः । भाष्यास्त्वित्यस्य—
‘लभ्यते’ इत्यत्रान्वयः । तत्रादौ वर्णं सञ्ज्ञापक्षे आह—सख्यवयवेति । चोरेवेति । उक्तं

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अन्यथा ‘सख्युर्घातक’ इत्यलुक्समासेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । लक्षणयेति । यद्यपि तदन्त-
विकृतत्वेनापि भाष्यमुद्धोते योजितं, तथापि वर्णसञ्ज्ञापक्षे लक्षणावश्यकत्वेनात्र सैवादृता । किञ्च
तदन्तविधिकल्पने लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तयेऽनित्यत्वमाश्रयणीयम्, ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण’-
मिति तन्निषेधप्रवृत्तये कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता वाश्रयणीया स्यात् । लक्षणापक्षे तु—वक्ष्यमाणरीत्या
न्यायत एव लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽप्रवृत्तिः सिध्यतीति सैवादृतेति बोध्यम् ।

ततश्च--सख्यवयवभिन्नेवर्णाद्यन्तमित्यर्थः । तदन्तविधिश्च--शेषपदार्थविशेषणतया । एवञ्च 'प्रकृते नैव घिसञ्ज्ञे'ति-लभ्यते । तत्र हि--"इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ?--अति-सखेरागच्छति, यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वात्--अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि घिसञ्ज्ञा न स्यात् । लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः--" इत्युक्तम् ।

भवद्रीत्या हि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसञ्ज्ञा निर्बाधैवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न च लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः, सखिशब्दस्य तदवयवपरत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात् । प्रातिपदिकत्ववदुपस्थापकपदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणम् ।

ख्यत्यासूत्रे--"किमर्थं विकृतनिर्देशः, न--'सखिपतिभ्या'मि त्येवोच्यते?, अतिसखे-रित्यत्र मा भूत्?--"इति भाष्येऽपि ङ्यन्तप्रकृतिक एवायम् । विहितविशेषणानाश्रयणेनेव

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

रीत्यैवेति भावः । प्रकृते=सखिशब्दे । कृतेऽपीति । तत्त्वसत्त्वादिति भावः । लोपेऽपि=इकारस्य । तदनित्यत्वस्यागनिकगतित्वादाह--सखीति । ननु एवमपि तदस्त्वेवात आह--प्रातीति । तदुपस्थापकपदोपादानं--सामान्यतो विशेषतो वा । मूलोक्तप्रकारस्यापि भाष्यसम्मतत्वनिरासायाह--ख्यत्या-दिति । नन्वेवं भाष्ययोर्मिथो विरोधोऽत आह--विहितेति । अनेन सङ्कोचावश्यकता सूचिता । एतत्=

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

बोध्यम् । प्रातिपदिकत्वदुपस्थापकेति । ननु तद्वदुपस्थापकत्वं--विशेषणतया, विशेष्यतया, मुख्यविशेष्यतया वा ? सर्वसाधारण्येन वेह विवक्षितं ? नाद्यान्त्यौ, सख्यवयवे लक्षणायांमपि विशेषणतया सखिशब्दस्य भान-सत्त्वात्तद्वदुपस्थापकत्वप्राप्तेः प्रकृते परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अत एव न द्वितीयोपि; आनुपूर्वीनिष्ठ-प्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अपि सखिशब्दे सत्त्वात् । नापि तृतीयः, 'प्रातिपदिकार्थे'ति सूत्रेति तदप्रवृ-त्त्यापत्तेः, द्वन्द्वनिर्देशे बहुशस्तत्सञ्चारस्य भाष्योक्तस्यासम्बद्धत्वापत्तेश्चेति चेत्,--अत्रोच्यते--सर्वसाधारण्येनैवेह तदुपस्थापकत्वं विवक्षितं, लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोपः, शब्दपराणाञ्च शब्दनिष्ठाजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम्, एवञ्च सखिशब्दावयवेषु तदारोपेऽप्यवयवानां जातेर्वा न तद्वत्त्वमिति । यद्वाऽस्तु शब्दपरायणामानुपूर्वी प्रवृत्तिनिमित्तं, ध्वंसादिरूपायास्तस्या अपि न तद्वत्त्वमिति च । विहितविशेषणानाश्रयणेनेवेति । विधीयते-ऽस्माद्विहितं,--प्रकृते प्रकृतिरूपं--तदादीत्यर्थः, तेन यत्सखिपत्योर्विशेषणन्तदनाश्रयणे,नेत्यर्थः । अपादाने निष्ठा च--'एङ्ङस्वा'दिति सूत्रभाष्ये स्पष्टेति तत्सूत्र एवोक्तम् । अयं भावः,--ङसिङसोरिति प्रत्ययग्रहणेन तदादीत्यु-स्थितं न सखिपत्योर्विशेष्यं, तयोः श्रूयमाणपदार्थविशेषणत्वस्य न्याय्यत्वात् । नापि स्वातन्त्र्येण परपदार्थविशेषणं, व्यधिकरणविभक्तिद्वयापत्तेः; किन्तु सखिपत्योर्विशेषणम्; एवञ्च सुनखेरित्यादौ ना-

१ केचित्तु--'कुमारः श्रमणादिभि'रिति शापकात्प्रातिपदिकत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकस्यैव प्रातिपदिक-ग्रहणपदेनाभिप्रयणीयत्वेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्राप्तावपि--सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिनितिचतुर्निमित्तकत्वेन विभक्तिनिमित्तकत्वस्योपपादयितुं शक्यतया 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण'मिति तन्निषेधान्न दोषः । ख्यत्या-दितिसूत्रभाष्योक्तमतिसखेरिति च ङ्यन्तस्य रूपं, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषामप्यनुद्धैव चेदं भाष्यं प्रवृत्तं--अत्र दोषवारकं विहितविशेषणमनुद्धेवेति ग्रन्थं लापयन्ति ।

परं तु--सखिभिन्नावयवा इत्येवावार्थः, प्रकृतसूत्रार्थप्रतिपादनप्रवृत्तभाष्यस्य यस्येति सूत्रैस्त्वकदेश्युक्त-

प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणनैवैतद्भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इत्यल्म ।

पतिः समा । एवकार इष्टोऽवधारणार्थः । स्मृतिपुराणेषु ‘पतये’ ‘सखिने’त्य दि व्याकरणाणिपन्नत्वेनासाधेव । त्रिशङ्कावयाज्ययाजनादाविव तयोमाहात्म्येनासाधु-प्रयोगेऽपि ऋषीणां दोषाभावात् । याज्ञे कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च । अस्माकमपि—स्मृतिपुराणाध्ययनविधिबलात्, तेषां तपोबलाच्च-यज्ञमध्येऽपि तदन्तर्गततत्पाठे दोषाभावः । स्वातन्त्र्येणेदृशं प्रयुञ्जाना अस्मादादयः प्रत्यययन्त्येव । अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये—‘छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ती’त्युक्त्वा ‘न ह्येष्टिस्ती’त्युक्तम् । ‘यू स्याख्या’विति सूत्रे

ॐ चिदस्थिमालां ॐ

ख्यत्यादिति सूत्रस्थम् । तदिति । ‘यस्येति चे’ति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । एतेन ख्यत्यादिति सूत्रभाष्यविरोधा-त्तद्भाष्यमभ्युपगममात्रपरमिति मूलं युक्तमेवेति रत्नाकरोक्तमपास्तं, तत्रत्यकैयटस्य तु प्रमाद एव इत्युद्योते स्पष्टं, तदाह—इत्यल्मिति ।

इष्टत इति । अन्यथा विपरीतनियमापत्तावनिष्ठापत्तिवारणाय लिङ्गानुसरणे गौरवापत्तिरिति भावः । दीक्षितायुक्तप्रकारस्यार्थासाङ्गत्याऽयुक्तत्वं दिगर्थत्वेन वक्ष्यमाणं ध्वनयशाह—स्मृतीति । नन्वेवं कथं तैः प्रयुक्तमत आह—त्रिशङ्कादीति । अभ्युपेत्येदम् । वस्तुतः सिद्धान्तं पस्पशास्त्र-भाष्यसम्मतमाह—याज्ञे इति । नन्वेवमप्यसाकं दोष एवात आह—अस्माकमपीति । तदन्तर्गतेति । स्मृत्याद्यन्तर्गतेत्यर्थः । एतत्फलमाह—स्वातन्त्र्येणेति । अत एव—स्मृत्यादावसाधुसत्त्वादेव ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इष्टतोऽवधारणार्थ इति । एवकाराभावे तु ‘समासे पतिरेव घिसञ्ज्ञक’ इति नियमसम्भावना । तथा च-अतिसखेः स्वमित्युदाहृतभाष्यप्रयोगविरोध इति भावः । ननु ‘समासे ए’ पतिर्घिसञ्ज्ञ इत्यभिप्रेतनियम-पक्षेऽपि ‘सीतायाः पतये नमः’ ‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतः’ वित्याद्युपिप्रयोगविरोधोऽस्त्ये-वेत्यत आह—स्मृतिपुराणेष्वित्यादि । संक्षिप्तास्तु—पतिरित्याख्यातः पतिः, ण्यन्तादच इरित्यस्य

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

निप्रसङ्ग इति । परिभाषानाश्रयणनैवेति । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखीशब्दस्यापि ग्रहणेन कृतहत्वे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यज्ञमध्ये—ब्रह्मयज्ञमध्ये । अतएव = असाधुत्वादेव । आद्यन्यासे दोषमाह—भाष्यत्वेनान्यथायोजनस्यायुक्तत्वात् । बहुव्रीहौ नित्यकपः, तत्पुरुषे तु एकादेशेन सखिशब्दत्वाद्भूचः प्रवृत्त्याऽतिसखेरितिरूपस्यैवासम्भवेन, लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्र घिसञ्ज्ञाऽप्राप्तेश्च तस्य भाष्यस्यैक-देश्युक्तत्वं स्पष्टमेव । ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहण’मिति तु नात्र प्रवृत्तेः, सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिनितित्त-निमित्तकत्वेन विभक्तिनिमित्तकत्वमाश्रित्य तस्या अप्रवृत्तेः । अन्यथा ‘कृच्छ्रात्पतित’ इत्यत्र ‘पञ्चभ्याः स्तोकादिभ्य’ इत्यलुकः सुबिनिमित्तकत्वेऽपि ‘अपेतापोढमुक्ते’ति समासो न स्यात्, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा-ऽग्रहणात् । ननु सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदप्रयोज्याया निमित्तताया एव ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहण’-मित्यत्र ग्रहणेन प्रकृते तदभावान्न दोष इति चेन्न, शूनीशब्दान्दसि ‘शूः’ इत्यत्र, ‘न गोश्वन्साववर्णे’ इति विभक्त्याद्युदात्तत्वनिषेधापत्तेस्तथाप्यपरिहारात् । बहुप्रत्ययघटितबहुपत्युरित्यादीष्टरूपासिद्ध्यापत्त्या विहित-विशेषणानाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । ‘सखिपतिभ्या’मित्यस्य ‘खितिभ्या’मितिलघुन्यासोपलक्षणत्वेन च विहितविशेषणनाया वक्तुमशक्यत्वाच्च शेखरोक्तमसङ्गतमित्याहुः—श्रीगुरुचरणानुसारिणो गौडाः ।

हरदत्तग्रन्थे स्पष्टतरञ्चैतत् ।

‘समासे’ इत्युक्तेः बहुचूर्वे न धित्वम् । अत एव—‘पतिवृत्तावेवे’ति नासूत्रि ।

वर्णसञ्ज्ञापक्षे पत्यवयवेकार इत्यर्थः । तदन्तसञ्ज्ञापक्षे पत्यवयवेकारान्त इत्यर्थः ।
सूत्रे पतिशब्दश्च तदवयवेकारे लाक्षणिकः ।

एतेन—‘शेषो ध्यसखिपती’ ‘पतिसखी समास एवे’ति वा सूत्र्यतामित्यपास्तम् ।
‘यस्येति चे’ति सूत्रस्थभाष्यरीत्या ‘सुपतिना’ ‘सुसख्ये’त्यादीष्टासिद्ध्या तथा न्यासस्य
कर्तुमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नासूत्रीति । वस्तुतस्तु ‘वृत्तिरिति सञ्ज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्त्या, अस्मदादिकृतसञ्ज्ञाया
अव्यवस्थापकत्वे ‘पतिवृत्तावेवे’तिन्यास एव कर्तुं न शक्यते इति बोध्यम् ।

इत्यर्थे इति । ‘पतिः समास एव’ इति सूत्रात्—‘समासाष्टकपत्यवयवेकारो घिसञ्ज्ञको
न भवतीति—नियमस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षेऽर्थस्य लाभः । विधिमुखेन प्रवृत्तौ तु—
पतिभिन्नत्वेन ‘शेषोध्यसखी’त्यत्र सामान्यतः सङ्कोच इति बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

बहुचूर्वे=बहुपत्येत्यत्र । प्राग्वत्क्रमेण तत्सूत्रार्थमाह—वर्णेति । पक्षद्वयेऽप्याह—सूत्रे इति । एतेन=
प्राचाम्मते बहुचूर्वेऽनयोर्विशेषस्य स्पष्टत्वेन शेषोपीति पृथगित्याशयेन । विनिगमनाविरहादाह—पतीति ।
सिद्धान्तमाह—यस्येतीति । ‘वस्तुत’ इत्यादिः । रीतेरिष्टत्वेऽन्वयः । अशक्यत्वमितीतिपाठः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

लाक्षणिकत्वात्सूत्रेऽग्रहणात्पतये इत्यादेः सिद्धिः । एतेन ‘सखिना वानरेन्द्रेणे’तिरामायणं, ‘कृष्णस्य
सखिरजुन’ इति भारतश्च व्याख्यातमित्याहुः । ननु ‘पतिः समास एवे’ति न्यासेऽपि नियमः केवल-
पतिशब्दस्यैव सञ्ज्ञां व्यावर्तयतीति बहुचूर्वेऽसमुदायस्य कथं सा व्यावर्तिता स्यादत आह—
पत्यवयवेकार इत्यर्थे इत्यादि । तथा च पत्यवयवेकारस्तदन्तो वा समासादन्यत्र बहुचूर्वेः
सम्भवतीति तद्यावृत्तिरप्युपपद्यत इति भावः ।

इत्यादीष्टासिद्धेति । तत्र ‘शेषोऽध्यसखिपती’ इति न्यासे सख्यवयवेकारान्तस्यैव
पत्यवयवेकारान्तस्यापि निषेधः स्यादिति ‘सुसख्ये’त्यादाविव ‘सुपतिने’त्यादावपि नाभावादि
न स्यात् । ‘सखिपती समास एवे’ति न्यासे तु ‘सुपतिने’त्यादावपि नाभावादि
स्यादितिष्टासिद्धेत्यर्थः । इति दिगिति । [अत्रापि दिगित्येतद्दूषणाप्रत्यासत्या

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

चातिदेशेन तत्त्वसत्त्वास्तुखेनैव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिर्नेति चेन्न, ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ।

अलमर्थस्तु—वस्तुतस्तु भाष्यस्यायं भावः—सुसखेरित्यत्रातिव्याप्तिरिहाराय ‘सखिपतिभ्यां परस्ये’ति सूत्रे
यदि ‘लक्षणप्रतिपदोक्त’परिभाषा सञ्चरति—तदा सह खेन वतैत इत्येवं निष्पन्नेऽव्याप्तिः । तत्परिहाराय यद्य-
नित्यत्वात्तदप्रवृत्तिं ब्रूषे तर्हि—पूर्वोक्तेऽतिव्याप्तिरित्युभयतःपाशा रज्जुरिति ।

पतिः समास एव । समास इत्युक्तेरिति । ‘पतिर्ज्ञे’ति वाच्य इति भावः । बहुचूर्वे न
धित्वमिति । तत्रैव न धित्वमित्यर्थः । ‘पतिर्ज्ञे’त्युक्ते तु भूपतिनेति समासेऽपि न स्यादिति भावः ।
एवमुक्तिस्तु वृत्तावितिन्यासे दोषदानमिति बोध्यम् ।

अत एवेति । प्रसिद्धावेवकारो, नत्ववधारणे, तेन पतीयतेः किपि—पत्युरित्यादौ न
धित्वम्, ‘पत्यानुपपीडं शेते’ ‘पत्योपदंशन्नुन्वते’ इत्यादिकृद्भूतौ च न धित्वमिति बोध्यम् ।
लाक्षणिक इति । अत एव भाष्योक्तवर्णसञ्ज्ञापक्षेण न फलभेद इति बोध्यम् । पतिसखी समास
इति । इदम्प्राचामनुसारेण, तन्मतेऽभिव्यक्तेति न्यायेन वृद्धेर्वारणात् । पदकार्यविषयकत्वन्तस्येति—

नित्यं बहुवचनान्त इति । ‘किमः सङ्ख्यापरिमाणे’ इत्यनेन किंशब्दा-
द्वहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसङ्ख्येयविषयप्रश्ने एव डतिरिति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः ।

बहुगण । सङ्ख्याप्रदेशेष्वेतःसञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणसत्त्वेऽपि तन्मूलककृत्रिमा-
ऽकृत्रिमन्यायस्य न प्रवृत्तिः, कर्तरि कर्मत्यादाविव । अत एव ‘सङ्ख्याया अतिशदन्ताया’

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कर्तुमशक्यत्वादिति । ‘शेषोऽध्यसखिपती’ इति न्यासे तु—‘भूपतिना’ इत्याद्यसिद्धिः, ‘सखिपती-
समास एवे’ति न्यासे तु—सुसख्येत्यादौ नागेशरीत्या घिसञ्ज्ञापत्तिः, अस्मन्मते च बहुचप्रत्यये
‘बहुसखिने’त्यादौ घिसञ्ज्ञानापत्तिश्च । एतेन—‘पतिवृत्तौ’ इति न्यासोऽपि प्रत्युक्तः, बहुचि
‘बहुमत्या’ इत्यादौ घिसञ्ज्ञापत्तेरिति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मनोरमाद्यतद्गतिरेव दिगर्थः ।

विषयान्तो बहुव्रीहिः । भाष्ये इति । तत्र हि ‘किमित्येतत्परिप्रश्ने बतैते, परिप्रश्नश्चानिर्वाते,
अनिर्वातश्च बहुषु, द्व्येकयोः पुनर्निर्वातमेवे’त्युक्तम् । ननु सूत्रसत्त्वे न्यायेन विधिषु बह्वादीनामेव ग्रहणं
स्यान्नैकादीनामत आह—सङ्ख्येति । तन्मूलेति—बहुव्रीहिः । लक्ष्यानुगोषोऽत्र मुख्यं सार्वत्रिकं
बीजमिति ध्वनयन्नाह—कर्तरीति । प्रकृतविषये वचित् शापकमप्याह—अत एवेति । तदप्रवृत्तावेवे-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

स्वरूपव्याक्रियासमासे सूचयति ?] तथाहि—प्रागुपपादिताया ख्यत्यादितिसूत्रभाष्यविरुद्धलक्षणाया
एकदेशिसंमतत्वात्सखिशब्दान्ते घिसञ्ज्ञाया इव सिद्धान्तिमते पतिशब्दान्तेऽपि घिसञ्ज्ञायाः सम्भवा-
‘च्छेषोऽध्यसखिपती’तिन्यासे इष्टस्य सिद्धिः । ‘पतिसखी समास एवे’ति न्यासे च—सुसखिनेत्यादीष्ट-
सिद्धिः । तर्हि तथैव कुतो न कृतमिति चेत् ?, ‘शेषोऽध्यसखिपती’ इतिन्यासे तावत्स्वतन्त्रपति-
शब्दस्येव पतिशब्दान्तसमासघटकपतिशब्दस्य निषेधापत्तौ द्वन्द्वे घेः पूर्वनिपातनियमो न स्यात् । दृश्यते
च सः, ‘पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवान्’ यत्पत्यपत्यसुहृदा’मित्यादि । ‘पतिपुत्रान्प्रीतिक्षेत् यौवने वार्द्धके
तथे’त्यादीनामसाधुतापत्तिश्च । ‘पतिसखी समास एवे’तिन्यासान्तरमपि न, पतिशब्दस्येव सखिशब्द-
स्यापि द्वन्द्वे पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । एतेन ‘पतिसखी वृत्तावेवे’ति न्यासान्तरमपि प्रत्युक्तम् । इवे प्रति-
कृतौ’ इति कनो लुप्याचारकर्तरि क्वपि च पतिसख्योरनिष्टप्रसङ्गाच्च । एतेन बहुज्विशिष्टे सख्यन्तसमु-
दाय इव तादृशपत्यन्तसमुदाये सञ्ज्ञाया अनिष्टत्वात्तदवयवस्य पत्युःसञ्ज्ञायाभावाभावायोरविशेषात्
‘पतिवृत्तावेवे’ति न्यास दोषाऽभाव इत्यपास्तम् । बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसङ्ख्येयविषयप्रश्ने एवेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्वमते तु ‘सखाया’ वित्युक्तम् । इत्यादीष्टेति । आदिना द्वन्द्वे पूर्वनिपातसङ्ग्रहः । बहुत्वसङ्ख्येति ।
इदं प्राचामनुसारेण, स्वमते बहुत्वे सङ्ख्यात्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

सङ्ख्येयविषयप्रश्नेति । यद्यपि सङ्ख्याप्रश्ने वृत्तिस्तथापि सङ्ख्येयमपि तत्प्रश्ने विषयो
भवत्येवेत्येवमेवोक्तम् । भाष्ये स्पष्टत्वादिति । तत्र हि—डल्यन्तादेकवचनद्विवचने न स्तः, तत्र सङ्ख्याया

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सुपतिनिति । द्वितीये दोषमाह—सुपत्येति । इदमुपलक्षणं,—‘पतिसुतान्वयवा’-
नित्यादौ ‘द्वन्द्वे घी’ति पूर्वनिपातोपि पूर्वन्यासे न सिध्यत् । उत्तरन्यासे च बहुसखि-
शब्दे घिलं न स्यादित्यपि बोध्यम् । भाष्ये स्पष्टत्वादिति । तथा च भाष्यम्—

—इति शदन्तपर्युदासः सङ्गच्छते, न हि शदन्ता कृत्रिमा सङ्ख्याऽस्ति । तस्मात्सङ्ख्या-
प्रदेशेषु भयगतिः ।

किञ्च लोकप्रसिद्धमहासञ्ज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरिति
स्पष्टं भाष्ये ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

त्वर्थः । त्यन्तपर्युदासस्यान्यथापि सार्थक्यादाह—शदन्तेति । तत एव न्यायान्तरसञ्चारमत्राह—तस्मादिति ।
शुद्धरूढिपक्षे न्यायविषयतामभ्युपेक्षेदं, वस्तुतोऽन्वर्थत्वात्सैव नेत्याह—किञ्चेति । तत्र गमकामावादाह—

❀ ज्योत्स्ना ❀

किमः सङ्ख्यापरिमाणे कतेर्हतिविधाने किमर्थप्रश्नविषयत्वेनैव सङ्ख्याभिधानात्प्रश्नस्य च संशयपूर्वकत्वात्
संशयस्य च तत्तद्विशेषधर्मावच्छिन्नविषयकोटिकत्वात्तत्रैकद्वित्वयोरिव त्रिचतुःपञ्चलादीनामपि
सर्वदा परिस्फुरणादिति भावः । अतएवानिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति भाष्ये उक्तम् ।
न तु 'कति भवतः पुत्राः' 'कति भवतो भार्या' इत्युक्तेऽप्येकविषयप्रश्ने तात्पर्याभावः, 'एकः
पुत्रो' 'द्वौ पुत्रा' वित्युत्तरेणापि तत्र सन्देहनिवृत्तेरिष्टत्वादित्याहुः । नहि शदन्ताः कृत्रिमेति ।
त्यन्तपर्युदासस्तु न ज्ञापकः, वतिव्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् । उपाध्यायास्तु—वैयाकरणसिद्धान्ते
सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वाभ्यनुज्ञानात्तत्तत्सञ्ज्ञाकरणं नियमार्थं, तत्र लोके यथा—गोपालादिसञ्ज्ञाकर-
णेन सञ्ज्ञिनियमः सञ्चयन्तरं निवर्तयति, न क्रियानिमित्तमर्थान्तरं, सजातीयविषयत्वात् । एवं
शास्त्रे सञ्चयन्तरमात्रनिवृत्त्या लौकिकप्रसिद्धार्थान्तरावगमादिदृष्टार्थसिद्धिः । क्वचित्कृत्रिमस्यैव ग्रहणं,
क्वचिदकृत्रिमस्यैव, क्वचिदुभयोरित्यादि तु—लक्ष्यानुसारिव्याख्यानाज्ज्ञापकाच्चावसेयमित्याहुः ।

स्पष्टं भाष्य इति । एवं हि भाष्ये—'अथवा महतीयं सङ्ख्येति सञ्ज्ञा क्रियते, सञ्ज्ञा च नाम यतो
न लघीयः,—कुत एतत्,—लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणं, तत्र महत्या सञ्ज्ञायाःकरणे एतत्प्रयोजनम्—
अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा—विज्ञायते,—सङ्ख्यायतेऽनया सङ्ख्येति, एकादिकया चापि सङ्ख्यायते' इति । यद्यपि
महत्याः सञ्ज्ञायाः करणात्तदर्थान्तर्गतानामुपात्तानामेव बह्वादीनां भवतु सञ्ज्ञा, यथा—सर्वादीनामेव-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

निर्णयेन प्रष्टव्यत्वाभावेन किमोऽप्रयोगादिलभिप्रायकमुक्तम् । बहुगण । शदन्तेति । तिपर्युदासस्तु नोक्तः,
तस्मात्तत्परिमाणवाधेनापि सार्थक्यसम्भवेन प्रकृतार्थसाधने साधारणत्वात् । असञ्ज्ञातविरोधन्यायेन
प्रथमोपगतसङ्ख्यापदे सञ्चरितकृत्रिमन्यायबाधानौचित्याच्च । सङ्ख्यापदार्थनिर्णायकः कृत्रिमन्यायः,
तिशब्दार्थनिर्णायकोऽर्थवन्न्यायः, तत्र कतरस्य बाध इति—संशये—शदन्तपर्युदासस्यैव विनिगमकत्वं वाच्यं,
ततो वरं तन्मात्रप्रदर्शनमेवेति च । अयमेव तत्रत्यभाष्यप्रदीपोद्घोतानामाशय इति बोध्यम् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

बहुष्विति वक्तव्यम्, इह माभूत्,—कियान्, न वक्तव्यम्, किमेतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते,
अनिर्ज्ञातञ्च बहुषु, द्वेचकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वाच्चकयोः परिप्रश्नो न, परिश्चाभावात्किमेव
तावन्नास्ति—कुतः प्रत्यय इति । खतन्त्रास्तु—किमः प्रश्नार्थकत्वात्प्रश्नस्य च संशयपूर्वकत्वात् संशयस्य च
तत्तद्दर्मावच्छिन्नविषयकोटिकत्वात्तत्रैकद्वित्वयोरिव त्रिचतुःपञ्चलादीनामपि परिस्फुरणात् 'द्वित्रा' इत्यादा-
विव खौजसिति विधिसूत्रगतं परलमादाय बहुवचनम् । तथा च 'कति पुत्राः' इति प्रश्ने 'द्वौ
पुत्रा' वित्युत्तरं लोके कुर्वन्तीत्याहुः । बहुगण । नहि शदन्तेति । इदमुपलक्षणम्—त्यन्तपर्युदासोऽप्यत्र

अत एव ‘पञ्चकृत्व’ इत्यादिसिद्धिः । एतन्न्यायोपयोगस्त्वभ्यासान्नेडितादिसञ्ज्ञा-
विषये द्रष्टव्यः ।

सूत्रे बहुगणग्रहणन्तु—तयोर्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासङ्ख्यात्वात् । बहुत्वादि
हि त्र्यादिसङ्ख्याव्यापको धर्मविशेषः । अत एव भाष्ये—‘एतत्सूत्रमतिदेरार्थ—

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

बहुगणवतु । नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वेति । यद्धर्मप्रकारकनिश्चयोत्तरं स्वेतरसङ्ख्यात्वव्याप्य-
यावद्धर्मप्रकारकसंशयसामान्यं नोदेति, तद्धर्मावच्छिन्नसङ्ख्यावाचकत्वेति भावः । त्र्यादिसङ्ख्या-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एवेति । नन्वेवं ‘कृत्रिमे’ति न्यायस्य निर्विषयत्वं स्यादत आह—एतदिति । आदिना—संयोगादि ।
दीक्षितशास्त्रिणद्वयवृत्तिं खण्डयितुं सिद्धान्तमाह—सूत्रे इति । ‘कृत’मिति शेषः । नियत
इतरव्यावृत्तौ यो विषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावात् । विषयपरिच्छेदहेतुत्वंऽपि तत्र नियतत्वाभावादिति यावत् ।
त्रित्वादिसङ्ख्या व्याप्या यस्य । अत्र मानमाह—अत एवेति । तस्य सङ्ख्यात्वादेवेत्यर्थः । उद्देश्यविशेषण-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सर्वनामसञ्ज्ञा नाधिकानां, फलञ्च तत्र सङ्ज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिः, एवमिह बहुगणयोः सङ्ख्यैपुल्यवाचिनो-
र्व्यावृत्तिरित्येकादीनां लोकप्रसिद्धानां सञ्ज्ञा न स्यात्तथापि सञ्ज्ञासूत्रेऽन्वर्थत्वाश्रयणसामर्थ्यात्प्रदे-
शेषूभयगतिरिति—समन्तरं वक्ष्यमाणव्याख्यानं भाष्यस्येति न दोषः । उपाध्यायास्तु—‘सङ्ख्ये’ति योगं
विभज्यान्वर्थसञ्ज्ञाबलेन तदनुसङ्गसकलसङ्ज्ञानामाशेषादेकादीनां लोकप्रसिद्धानां सञ्ज्ञा न
स्यात्तथापि सञ्ज्ञासूत्रेऽन्वर्थत्वाश्रयणसमर्थ्याद्बह्व्यादीनाञ्च सञ्ज्ञां प्रसाध्य—‘बहुगणवतु’ इति द्वितीय-
योगेन भूयादीनां निवृत्तये—‘नियतसङ्ख्यावाचिनां चेद्भवति तर्हि बह्वादीनामेवे’ति नियम-
मिच्छन्ति । अतएवेति । सङ्ख्याप्रदेशेषूभयगतेरेवेत्यर्थः । पञ्चकृत्व इत्यादेः सिद्धिरिति । सङ्ख्याया

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अभ्यासान्नेडितादीति । तेषु महासङ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । तयोरिति । तदर्थयो-
रित्यर्थः । नियतविषयेति । नियतानि यान्येकत्वादीनि तद्विषयेत्यर्थः । नियतैकत्वाज्ञानात्रित्वदेर-
त्यन्तानियतैकत्वज्ञानाद्बहुत्वे इतिरिति भावः । बहुत्वादि हीति । आदिना गणत्वं तच्छब्दवाच्यं
हीत्यर्थः । यथाश्रुतं आदिपदग्राह्यं दुर्वचं स्यादिति बोध्यम् । त्र्यादीति । त्रित्वादीत्यर्थः । धर्मविशेष इति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सङ्ख्याव्यापक इति । ननु बहुत्वं न त्रित्वादिव्यापकं, तथाहि—सङ्ख्यातोत्पत्तावपेक्षाबुद्धिर्नियामिका,
सा च द्वित्वोत्पत्तौ—‘अयमेकः, एतदेकत्वविशिष्टविशिष्टोऽयमेकः—इमौ द्वौ’ इत्येवं रूपा । त्रित्वोत्पत्तौ च—
‘अयमेकः एतदेकत्वविशिष्टविशिष्टोऽयमेकः—इमौ द्वौ, एतद्वित्वविशिष्टविशिष्टोऽयमेकः—इमे त्रयः’ इत्येवं
रूपा । बहुत्वोत्पत्तौ च—‘अयमेकः—अयमेकः—अयमेकः—इमे बहवः’ इत्येवं रूपा—वैयाकरणानाम-
भिमतता । तार्किकाऽभिमतान्स्यादृश्येक्षाबुद्धिस्तु न वैयाकरणैरुपेयते इति यथासङ्ख्यसूत्रे शब्देन्दुशेखरा-
भिनवराजलक्ष्म्यामनोचाम । तदेवं त्रित्वस्थले बहुत्वोत्पादिकाया अपेक्षाबुद्धेरभावेन तत्त्वाभावाद्वापकत्वो-
क्तिरसङ्गतैवेति चेन्न, अपेक्षाबुद्ध्या तदुपपादनासम्भवेऽपि विषयापेक्षयैव व्यापकत्वस्योपपादनीयत्वात् ।
तथाहि—एकस्मिन्नेव विषये कस्य चित्पुरुषस्य प्रागुक्तत्रित्वोत्पादकोपेक्षाबुद्धेः सर्वेन त्रित्वमुत्पद्ये, कस्य
चिद्बहुत्वोत्पादिकायास्तस्याः सर्वेन बहुत्वमुत्पद्यते । एवञ्च एकपुरुषोपेक्षया त्रित्वबहुत्वयोरैकत्रासत्त्वेन व्याप-
कत्वस्यासम्भवेऽपि पदार्थापेक्षया व्यापकत्वमुपपद्यत एवेति—एकस्मिन्नेव पदार्थे तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिमादाय
त्रित्वबहुत्वयोर्द्वयोरपि सम्भवाद्वापकत्वमक्षतमिति परशिवावतारा गुरुवराः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणो व्याचक्षते ।

१ ‘बहवो जना’ इतिप्रतीतिताक्षिकखिलचट्टादिव्यापकः सङ्ख्यात्वव्याप्यो धर्मविशेष इत्यर्थः ।
‘सङ्ख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंशयनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिशानविषयत्वञ्च—नियतविषय-
परिच्छेदहेतुत्व’मिति श्रीगुरवः—श्री१०८ त्रिपाठिपादाः ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

न तु त्रित्वादिरूपमित्यर्थः । सचैकोऽखण्डोपाधिस्तस्य चानेकेषु पर्याप्तेरैकत्वं, समवायवदिति बोध्यम् । न च बहुत्वस्य त्रित्वाद्यतिरिक्तत्वे गौरवमिति शङ्क्यं, बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्ववादिनां बहुत्वत्वं जातिरूपं—बहवः त्रय इत्यादिप्रवृत्तिवैलक्षण्यायावश्यमतिरिक्तं वाच्यं, मया तु बहुत्वमेवातिरिक्तमिष्यते, बहुत्वत्वन्तु बह्वितरावृत्तित्वे सति सकलबहुवृत्तित्वरूपमिति विशेषाभावात् । अथ त्वयोच्येत—मया बहुत्वत्वमपि जातिरूपमतिरिक्तं नेष्यते, किन्त्वेकत्वद्वित्ववद्भेदविशिष्टसङ्ख्यात्वमेव बहुत्वत्वमिति, तर्हि मयापि बहुत्वमतिरिक्तं नेष्यते किन्तु एकत्वद्वित्ववद्भेद एवेति वक्तुं शक्यमित्यलमतिप्रसक्तविचारेण । अतएवेति । बहुत्वे सङ्ख्यात्वाभावादेवेत्यर्थः । इत्युक्तमिति । ननु बह्वादीनां शब्दरूपाणां त्रित्वादिप्रवृत्तिसङ्ख्यात्वजातिमदभिन्नत्वमित्यर्थे लक्षणापत्तेश्च, व्यपदेशातिदेशायां—त्रित्वादिसङ्ख्यायां यो व्यपदेशः—सङ्ख्येति स बह्वादिषु भवतीत्यर्थेन सर्वेष्टसिद्धौ बहुत्वस्य सङ्ख्यात्वेऽपि नेदं भाष्यं विरुद्धं, किञ्च वतुडतिविषयकमेवास्तु, तयोः सङ्ख्यावाचकत्वस्य बाधातु लक्षणेति च तत्तात्पर्यं वक्तुं शक्यम् । किञ्च बहुत्वस्य सङ्ख्यात्वाभावे 'सङ्ख्याचैव तथा तिङा'मिति भाष्ये सङ्ख्यापदेन बहुत्वमपि विवक्षितम् । तथा 'तस्य पूरणे' इति सूत्रे वार्तिकं 'सङ्ख्यापूरण इति वक्तव्य'मिति । अत्रापि सङ्ख्यापदेन बहुत्वं विवक्षितं—बहुतिथ इत्यादिसिद्ध्यर्थं, तद्विरुद्धेत । एवं बहुत्वलेपु सङ्ख्यापदेन बहुत्वं विवक्षिततन्निर्गुण्येत, तस्मादस्तु बहुत्वं त्रित्वादिरूपासङ्ख्येति चेन्न; अत्र प्रकरणे सङ्ख्यापदेन सङ्ख्यावाचकपदस्यैव विवक्षितत्वात् । किञ्च बहुत्वस्य सङ्ख्यात्वे भूय्यादीनां सङ्ख्याकार्थ्यं दुर्वारम् । न च नियमेन निस्तारः, सम्पूर्णसूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन तद्विरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । तत्र तत्र भाष्ये बहुत्वस्य सङ्ख्यापदेन व्यवहारस्तु, बहुशब्दस्य सङ्ख्यासञ्ज्ञकत्वेन शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारेण द्विरैकव्यवहारवत्, 'हिरण्यपूर्वं कशिपु'मितिवचः नेयः । एवञ्च तस्य न तादृशनिश्चयहेतुत्वमिति भावः । तस्य त्रित्वादिभिन्नत्वेपि त्रित्वादिप्रवृत्तिसङ्ख्यात्वजातिमत्त्वमस्यैव । अत एव 'नित्यं बहुवचनान्त' इति प्रतीके—बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नेति स्वग्रन्थो, बहुत्वं सङ्ख्येत्यभिप्रायका भाष्यादिग्रन्थाश्च स्वरसतःसङ्गच्छन्ते । 'बहुत्वं न सङ्ख्ये'ति शब्दरत्नादिग्रन्थास्तु शब्दपराबहुशब्दात्त्वप्रत्यये बहुशब्दः नियतविषयपरिच्छेदेहेतुत्वरूपसङ्ख्यात्वाभाववानित्यर्था बोध्याः ।

यद्वा—बहुत्वादीत्यत्र सङ्ख्यापराबहुशब्दावप्रत्यये—बहुत्वत्वादीत्यर्थः । सङ्ख्याव्यापक इति । तादात्म्येन यत्र सङ्ख्या तत्र समवायादिना स इत्यर्थः । एवञ्च बहुत्वत्वेन रूपेण न बहुशब्दात्रित्वमानमिति न तादृशो निश्चयः, त्रिशब्देन तु त्रित्वमानमिति सोऽस्येवेति भावः । धर्मविशेष इति । न तु त्रित्वत्वादिरूप इति

❀ विषमपदविवृतिः ❀

ज्ञापकः । यत्तु पाठकेनोक्तम्—त्यन्तपर्युदासो न ज्ञापकः, कतिव्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति, तत्तुच्छम्; भाष्यकृता त्यन्तपर्युदासेऽर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणमित्युक्तत्वेन विंशतिशब्दे एव त्यन्तपर्युदासेनाऽप्रवृत्तेः । पतिशब्दात्तु कनिष्ठ एव । स्पष्टं चेदं भाष्ये इति । तथा च भाष्यम् “—अथवा महतीयं-सञ्ज्ञा क्रियते, तत्करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञायते, सङ्ख्यायतेऽनयेति सङ्ख्या, एकादिकया चापि सङ्ख्यायते—” इति । ननु महासञ्ज्ञाकरणेन तदर्थानुगुणं सञ्ज्ञित्वं कल्प्यतां, प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थावगतिस्तु कुत इति चेन्न; तदर्थाननुगुणानां वक्ष्यमाणप्रकारेण सञ्ज्ञित्वव्यावृत्तिसम्भवात् । नियतविषयपरिच्छेदेहेतुत्वाभावेन बह्वादीनामन्वर्थसञ्ज्ञाननुगुण्याच्चागत्या महासञ्ज्ञाप्रकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थावगतेः कल्पनात् । एतन्न्यायोपयोगः—कृत्रिमाकृत्रिमन्यायोपयोगः । अभ्यासाग्रेडितेति । तत्र महासञ्ज्ञाकरणेऽपि न लोकप्रसिद्धार्थस्य ग्रहणम्, ऐच्छिकद्विःप्रयोगेपि अभ्यासादिकार्यापत्तेः । ननु सङ्ख्यापदेन लोकप्रसिद्धार्थग्रहणे सूत्रे बहुगणयोर्ग्रहणं व्यर्थं, तथोरपि सङ्ख्यावाचिलादित्याशङ्काह—सूत्रे इति । अत एव—बहुत्वाभावादेव । इदमुपलक्षणं

यदयमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह—इत्युक्तम् । यत्तु भाष्ये—‘एकादिकया चापि सङ्ख्यायते’ इत्युक्तं, तस्ययमर्थः—ब्रह्मादिकयाऽपि स्वव्याप्यत्रित्वादिसङ्ख्याया सङ्ख्यायते ।

कतिशब्दोऽपि सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया सङ्ख्यानकरणम् । एवं वत्त्वन्तेऽप्युच्यम् ।

यद्वा—‘चापि’शब्दौ वाक्यालङ्कारे । एकादिकया सङ्ख्यायते, साऽपि प्रदेशेषु यथा गृह्येतेति लोकप्रसिद्धमहासङ्ज्ञाकरणमिति तदर्थः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

त्वेन वार्तिककृतसङ्ख्याग्रहणखण्डनाय भाष्योक्तपक्षचतुष्टयान्तर्गतपक्षमाह—एतदिति । तेषामज्ञानं प्रकल्पयन् भाष्ययोरविरोधमाह—यस्त्विति । अन्वर्थसञ्ज्ञापक्षे इति भावः । अपिना—ब्रह्मादिसमुच्चयादिरोधः ।

साक्षादतत्त्वमाह—ब्रह्मादीति । साक्षादतत्त्वेत्याह—स्वव्याप्येति । अत एवातिदेशपक्षान्वर्थसञ्ज्ञापक्षयोरैकफलकता । ननु कतिशब्दस्य सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया साक्षात्सङ्ख्यानाकरणत्ववत्परम्परयापि न तत्त्वमत आह—कतीति । वत्त्वन्ते सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयपरिमाणार्थतया नत्वं बोध्यम् । वस्तुतः स्वारसिकतत्त्वाभावादाह—यद्वेति । तेषामुक्तिं खण्डयति—एतेनेति । उक्त-

❀ उयोक्त्वा ❀

विधीयमानस्य कृत्वसुचो लौकिकैकादिसङ्ख्याभ्योऽपि विधानादिति भावः । ष्णान्तेत्यत्र तु प्रयोजनं नोक्तं, खोल्लिङ्गनिर्देशेन सङ्ख्येत्पनुवृत्त्या शास्त्रीयसङ्ख्याग्रहणेसम्भाव्यलौकिकतन्निश्चयस्य वक्तुंशक्यत्वात् । एतन्न्यायोपयोगः—कृत्रिमाकृत्रिमन्यायोपयोगः । इत्युक्तमिति । व्याख्या-तश्च कर्मन्दिविवरणे—सम्यक् ख्यायतेऽनयेति—सङ्ख्या । नियतविषयत्वञ्च—परिच्छेदस्य सम्य-त्तत्रम् ।—एवञ्चानियतविषयपरिच्छेदहेतुबहुत्वादेरसङ्ख्यात्वाद्वाप्यकार ‘असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहे’लवोच-दिति । एतेनेति । भूयादीनां सम्यक्ख्यानकरणत्वाभावादसङ्ख्यात्वेनेत्यर्थः ।

❀ सदःशिवभट्टीयम् ❀

भावः । ‘ब्रह्मादिकया चापि सङ्ख्यायते’ इति भाष्यविरोधः । अनेन हि भाष्येणैकादिषु ब्रह्मादिषु च तुर्यो योग इति प्रतीयते इति चेदत्राह—यस्त्विति । एकादिकयेति । एकत्वादिकथेत्यर्थः । ब्रह्मादिकयेति । बहुगण-शब्दवाच्यबहुत्वसङ्ख्येत्येत्यर्थः । यथाश्रुतमेव तदादिशब्दरूपेत्यर्थकम् । स्वव्याप्येति । यत्र यत्र शक्तिसम्बन्धेन त्र्यादिशब्दस्तत्र तेन सम्बन्धेन बहुगणशब्दाविति भावः । त्रित्वादिसङ्ख्येति । पूर्ववत्त्वप्रत्ययेन त्रिशब्दार्थसङ्ख्येत्यर्थः, शेषमप्राग्व्याख्येयमिति वदन्ति । सङ्ख्यायत इति । अख्येतीति शेषः । ‘बहुत्वं सङ्ख्ये’तिवादिनापि ‘बहु’इति विषये एवं दिशैव व्याख्येयत्वात्, सम्पूर्णसूत्रस्य-त्वया निशमार्थत्वानभ्युपगमादिति भावः । नन्वेवमपि कतिशब्दासङ्ग्रहः, जिज्ञासाविषयसङ्ख्यावन्तो हि कतिशब्दवाच्याः, तत्र त्रित्वादेरेव सङ्ख्यारूपत्वे तद्व्याप्यत्वं दुर्वचम्, अतःप्रकारान्तरेण तत्सङ्ग्रहमाह—कतिशब्दोपीति । वस्तुतस्तु समवायतादात्म्यघटितसामानाधिकरण्येन सङ्ख्यात्वस्य त्रित्वादिव्यापकत्वं

❀ विषमपदविवृतिः ❀

अज्ञम्—‘ब्रह्मादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुं ज्ञापकात्सिद्धमिति भाष्यस्य, ब्रह्मादीनां सङ्ख्यावाचकत्वे तु ज्ञापकवैयर्थ्यम् । ननु बहुत्वादेः सङ्ख्यात्वाभावे ‘एकादिकया चापि सङ्ख्यायते, इति भाष्यविरोधः । तत्रापिशब्देन ब्रह्मादीनामपि ग्रहणादित्याशङ्क्य समाधत्ते—यत्त्वित्यादिना । स्वव्याप्येति । तथा च स्वव्याप्यत्रित्वादिव्याप्य ब्रह्मादीनां सङ्ख्यार्थकत्वेपि साक्षात्तदभाव इति भावः ।

कैयटोक्तं दूषयति—एतेनेति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेन बहुत्वादीनामसङ्ख्यात्वेनेत्यर्थः ।

एतेन—'अर्थान्तरवाचिनश्चेत्सङ्ख्याकार्यं तर्ह्ये बहुगणयोरेवे'ति नियमार्थं तत्, तेन भूर्यादीनां न । तेषां वैपुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात् । वैपुल्यं—विशालता । विशेष्यविशेषणदलाभ्यामवहुत्ववाचिन एकशब्दस्य, बह्वर्थमात्रवाचिनां त्र्यादीनाञ्च न व्यावृत्तिः ।

यद्वा—'अनियतसङ्ख्यावाचिनाञ्चेद्बहुगणयोरेवे'ति नियमः । अनन्तशब्दवदनन्तवाचिशतशब्दस्य सङ्ख्याकार्याभाव इष्ट एवेत्यपास्तम् । सङ्ख्यैवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं,

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

वाचक इति । बहुले त्रित्वादिसङ्ख्याव्यापकत्वस्य सत्त्वेऽपि निरुक्तसङ्ख्यालव्याप्यधर्मप्रकारकसंशय-सामान्यनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वं नास्तीति न बह्वादिपदं सङ्ख्यावाचकमिति भावः । इत्यपास्तमिति । परे तु—सङ्ख्यावाचकत्वं सङ्ख्यालव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वमेव, अत एव 'एकादिकया चापि सङ्ख्यायते' इति भाष्ये—'चाऽपि' शब्दौ सङ्गच्छन्ते । अन्यथा

❀ चिदस्थिमाला ❀

भाष्यविरोधेनेत्यर्थः । बहुत्वेति । बहुत्ववदित्यर्थः । तत्—बहुगणग्रहणम् । व्यावर्त्यत्वायाह—तेषामिति । आदिना—सङ्खः । भेदायाह—विशेषेति । यथाक्रममाह—अबद्धिति । लाघवादाह—यद्वेति । यदोषेणेत्यागेन प्राचां पूर्वस्वीकारस्तमुद्धरति—अनन्तेति । ननु सिद्धान्ते तयोर्ग्रहणं कुतो नात आह—सङ्खेति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

सुवचम्, अभेदेन व्यापकत्वमित्यत्र मानाभावश्चेति बोध्यम् । ऊह्यमिति । अयम्भावः—एकत्वादिषु लोकप्रसिद्धयोगस्य बह्वादिषु बाधात्तदर्थान्तर्भावेण सङ्ख्यापदस्य वृत्तिः स्वीक्रियते, सा चेहैव न प्रदेशेषु, मानाभावात् । एतेनैवं सति भूर्यादिषु सङ्ख्याकार्यातिप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । बह्वादिषु सङ्ख्यापदं योगरूढमिति यावत् । सङ्ख्यापदे बाहुलकात्करणेऽङ्गिति । इत्यलमिति । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं, तस्यायं भावः—आरम्भेऽपि प्रदेशे एकादीनां ग्रहणायातिशदन्ताया इति सामान्यापेक्षशापकं वक्तव्यमेव, तद्वरं बह्वादीनामेव सङ्ख्यापदेन ग्रहणाय तादृशशापकाश्रयणम् । एतेन कौस्तुभकदुक्तं समाहितमित्यलमर्थः ।

एतेनेति । उक्तसङ्ख्यात्वस्य बहुगणयोरभावेनेत्यर्थः । नन्वेवं छिष्टकल्पनया बह्वादिषु योगरूढिस्वीकारे फलमस्ति ? नवा ? आद्ये महासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यात्प्रदेशे कृत्रिमन्यायबाध इति भाष्यासङ्गतिः, द्वितीयेऽस्तु सङ्ख्यापदस्य रूढिरेव, अलमनया छिष्टकल्पनयेत्यरुचेराह—यद्वेति । सूत्रे बहुग्रहणन्वित्यारभ्य व्याख्यान्तरम् । अत्र नियमेन 'सङ्ख्ये'तिशब्दस्यापि सङ्ख्याकार्थं वार्यते इति विशेष इति बोध्यम् । तयोरिति । बहुगणशब्दयोरित्यर्थः । अनियतेत्यादि । नियतैकत्वनिश्चयजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । तादृशनश्चयजनकशब्द एव

❀ विषमपदविवृतिः ❀

अथवा 'महतीयं सञ्ज्ञा क्रियते' इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्, —'ननु महत्याः सञ्ज्ञायाः करणात्सङ्ख्यैवैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोस्सञ्ज्ञा सा भूदेकादीनान्तु कथं स्यात् ? , नैष दोषः । सङ्ख्येति योगो विभज्यते । तत्र चान्वर्थसञ्ज्ञानुरूपः सर्वः सञ्ज्ञी आक्षिप्यते । ततो 'बहुगणे'त्यादि । इदम्भूर्यादिव्यावृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते । अन्वर्थसञ्ज्ञाश्रयणादेव सङ्ख्यैवैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोः सञ्ज्ञा नेति । ननु महासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्याल्लौकिकसङ्ख्याया अपि प्रदेशेषु ग्रहणमित्युक्तम्, सङ्ख्यैवैपुल्यवाचिनोर्बहुगणयोः सञ्ज्ञानिरासार्थं तत्सार्थक्यादित्याशङ्क्याह—सङ्खेति । यद्वा—लोकप्रसिद्धसङ्ख्या

परस्परसाहचर्येण त्र्यादिसङ्ख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेव ग्रहणात् । 'वतु'इति सानुबन्ध-
निर्देशो ब्राह्मणवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः । उतिस्तद्वित एव, वतुसाहचर्यादित्यलम् ।

'ष्णान्ता' इत्यतः 'ष'ङिति वर्तते, 'सङ्ख्ये'ति च प्रकृतं, तदाह—उत्यन्तेति । अत एव
'षट्कती'ति डडनुवादेन शुग्विहितः । अत एव सङ्ज्ञाविधावपि—प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणम् । सङ्ख्येति किं ? पतयः ।

प्रत्ययस्य । अनेकसङ्ज्ञाकरणात्—आवृत्त्या, विभक्तिविपरिणामेन च—तद्भावि-
सङ्ज्ञाश्रयणम्, अतो न सङ्करः । तेन 'हन्ती'त्यादौ 'इला'विति द्वित्वं न, तदाह—

अभिनव-चन्द्रिका

बह्वादीनां निरुक्तसङ्ख्यावाचकत्वस्याऽभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न च 'यदयमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहे'—ति
भाष्यविरोध इति वाच्यं, वलन्तस्य उतिप्रत्ययान्तस्य च सङ्ख्यालव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वस्या-
ऽभावेन तस्य भाष्यस्य तद्विषयकत्वेनादोषात् । भूर्यादीनान्तु—'अनियतसङ्ख्यावाचिनाच्चेद्बहु-
गणयोरेवे'त्यादिनियमेनैव वारणं बोध्यमित्याहुः । सङ्ख्येति च प्रकृतमिति । तेन साक्षात्सङ्ज्ञा-
निष्ठविधेयतानिरूपिता या प्रत्ययमात्रवृत्त्युद्देश्यता, तादृशोद्देश्यताप्रयोजकं तदादिविशेष्यकतदन्त-
विधिप्रयोजकं नेत्यर्थिकाया 'सङ्ज्ञाविधा'विति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः; साक्षात् षट्-
सङ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य सङ्ख्यापदे एव सत्त्वेन उतिपदेऽभावात् । पतय इति ।
पतिशब्दस्य 'पातेर्ङिति'रित्यौणासिकउतिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । न च 'बहुगणवतुडतिसङ्ख्या'

चिदस्थिमाला

'रामार्जुनगतिस्तयो'रिति वत् । साहचर्यादिति । उणादेरव्युत्पन्नत्वेनान्यासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं, तदाह—इत्य-
लमिति । अत एव—तदन्तस्य सङ्ज्ञात एव । अत एव—तदनुवादेन तद्विधानादेव । एतेन—सङ्ज्ञाविधाविति-
निषेधात्, उत्यन्तेत्युक्तं, न च केवलस्य सङ्ज्ञा निष्फला, अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन 'षड्भ्यो लु'गिति
लुक्ः सम्भवादित्यपास्तम् । शाकटायनमतेनाह—सङ्ख्येति किमिति । शास्त्र्युक्तेरसाङ्ग्यं सूचयन्नाह—
अनेकेति । वक्तुस्तन्तत्त्वेऽपि बोद्धुरावश्यकमाह—आवृत्त्येति । नन्वेवमन्योन्याश्रयापत्तिरत आह—

ज्योत्स्ना

इत्यलमिति । अत्रेदं तावच्चिन्त्यम्—'महासङ्ज्ञाकरणान्वर्थत्वाभ्यां प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थग्रहणे-

सदाशिवभट्टीयम्

सङ्ख्यापदस्य वृत्तिः, 'असङ्ख्यां सङ्ख्ये'त्यादि भाष्यात्, 'एकादिकया चापी'ति भाष्याच्च, सङ्ज्ञासङ्ज्ञा
स्यादिति वार्तिकाच्च ।

विषमपदविवृतिः

वाचित्वस्य बह्वादिष्वभाव इति पूर्वमुक्तत्वेनान्वर्थसङ्ज्ञाबलेन सङ्ख्यैवैप्युक्तवाचिनोर्बहुगणयोर्व्यावृत्ति-
रिति वक्तुमशक्यम् । एवं पतिशब्दोपि डत्यन्तत्वेन सङ्ज्ञिकोटौ निविष्टौ न व्यञ्जित्वेनेत्या-
शङ्काह—सङ्ख्यादिनेत्यलमित्यन्तेन । पतये इति । सङ्ख्यापदानुवृत्तिरप्युणादीनां व्युत्पत्तिपक्षस्य
ज्ञापिका । अतो न सङ्कर इति । वस्तुतस्त्वेनेकसङ्ज्ञाकरणसामर्थ्यादाकडारीयत्वाभावेपि नासां

१ 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति कुविन्दं प्रति कस्य चिदुक्तौ—वाने सति शाटकसिद्धिः, शाटक-
सिद्धौ च वानं,—'शाटकं वये'त्युक्तेरिति—प्रसक्तस्यान्योन्याश्रयस्य—'यस्योतस्य शाटकेतिसङ्ज्ञा भवित्री
तद्वये'त्येवंरीत्या भाविसङ्ज्ञाश्रयणेन यथा निरासः, यथा वा—'इत्यणः सम्प्रसारण'मित्यादौ भाविसङ्ज्ञा-
विश नं तथाऽत्रापि यस्य लुक्शुल्लुप्तसङ्ज्ञा भाविन्यस्तददर्शनन्तथैव नान्योन्याश्रय इति भावः ।

लुक्श्लुलुप्शब्दैरिति । 'अदर्शनं लोप' इत्यतो 'ऽदर्शन'मित्यनुवर्तते । प्रदेशेषु भावि-
सञ्ज्ञाविज्ञानानान्योन्याश्रयः । एकसञ्ज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्थत्वेन—लोपसञ्ज्ञाय आसां
समावेशः; तेन प्रत्ययलक्षणसिद्धिः ।

षड्भ्यो । 'जशसोः शि'रित्यतो 'जशसो'रिति वर्तते । 'षड्भ्य' इति विहित-
विशेषणं, तेन गौणं न ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

'कति चे'त्येव सूत्र्यतामिति वाच्यं, छान्दसङ्गत्यन्तपतिशब्दस्य सङ्ख्याषट्सञ्ज्ञयोरनापतेः ।
नान्योन्याश्रय इति । लुक्श्लुलुप्पदानां लुक्श्लुलुप्पदप्रयोज्यत्वे, विधेयतायाम्, अदर्शने च
खण्डशशक्तिस्वीकारादिति भावः । यत्र तु लुगादिपदं विधेयसमर्पकं तत्रादर्शनरूपखण्डस्यैवोपस्थितिः,
न तु लुगादिपदप्रयोज्यत्वरूपखण्डस्य, विधेयतारूपखण्डस्य च; अनुपयोगात् । यत्र च लुगादिपद-
मुद्देश्यतासमर्पकं तत्र खण्डत्रयस्याप्युपस्थितिः । लुगादिपदप्रयोज्यविधेयताश्रयादर्शनरूपार्थलाभस्तु
आकाङ्क्षावैचित्र्यादिति न लुकि श्लुप्रयुक्तं कार्यं, नापि लुपि, न वा श्लौ लुवादिप्रयुक्तकार्यसङ्करः ।
भाविसञ्ज्ञानुसरणन्तु भट्टानां मुधैवेति प्राहुरिति दिक् । विहितविशेषणमिति । 'षड्भ्यो लु'मित्यस्य

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्रदेशेष्विति । नन्वेवमपि विशेषविहितत्वादितामिर्लोपसञ्ज्ञाबाधः स्यादत आह—एकेति । दक्षिताद्युक्तेर-
साङ्ख्यस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वात्सिद्धान्तमाह—षड्भ्य इतीति । इष्टानुरोधेन तस्मादित्यस्याप्रवृत्तेः । बहुवचनं
प्रयोगभेदाभिप्रायम्,—'ऋन्नेभ्य' इतिवत् । 'दित्राः' 'पञ्चकाः शकुनयः' इत्यादौ षट्त्वाभावादवादोषा-
दाह—गौण इति ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

ऽपि सञ्ज्ञाप्रदेशे बह्वादीनां सङ्ख्यानकरणलखरूपार्थान्वयः कथ'मिति । तस्माद्योगविभागेन
नियमपरमुपाध्यायव्याख्यानमेव सारम् । एवञ्चैकादिया चापि सङ्ख्याया सङ्ख्यायते, अपिशब्दाद्बह्वा-
दिकेयेति यथाश्रुत एव भाष्यार्थः । 'असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहे'ति भाष्यान्तरन्तु नियतसङ्ख्यावाचिनामेव

❁ विषमपदविवृतिः ❁

सञ्ज्ञानां समावेशः । लोपसञ्ज्ञा त्वासां विषये प्रवर्तते एव,—बाधकाभावात्, नष्टेता इव लोपसञ्ज्ञा
प्रत्ययादर्शनमुद्दिश्य विहिता, किन्त्वदर्शनमात्रम् । एकसञ्ज्ञयुद्देश्यकानेकसञ्ज्ञानान्तु पृथक्सञ्ज्ञा-
करणसामर्थ्याच्च युक्तः समावेशः । 'न लुमते'ति निषेधारम्भाच्च लोपसञ्ज्ञैव तासां विषये प्रवर्तते ।

ननु यथा लोपसञ्ज्ञा एतासां विषये प्रवर्तते तथैता अपि लोपसञ्ज्ञाविषये प्रवर्तन्ते,
तथाचागोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेत्यत्र च्वेलोपे तत्र 'लुक्छित्तिलुकी'ति ङीपो
लुक् प्रसज्येत, छिद्भिदित्यादौ 'श्वा'विति द्वित्वं प्रसज्येत, च्वेः क्तिपश्चादर्शनस्य
लुक्श्लुलुप्पदप्रवृत्तेः, 'वेरपृक्तस्ये'ति लोपे प्रत्ययलव्याप्यधर्मपुरस्कारेणैव प्रत्ययस्योपपादना-
दिति चेन्न; पृथक्सञ्ज्ञात्रयविधानसामर्थ्येनासां स्वभिन्नसञ्ज्ञासामान्यविषयेऽप्रवृत्तिकल्पनात् ।
लोपसञ्ज्ञायास्त्वासां विषये प्रवृत्तिरुपपादितैव । अत एव—'प्रत्ययादर्शनेन्तु लुमत्सञ्ज्ञां
प्राप्नोति, तत्र को दोषः ? तत्र लुकि श्लुविधिप्रतिषेधः । न वा—पृथक्सञ्ज्ञाकरणात् ।
यथैव तर्हि अदर्शनसामान्ये लोपसञ्ज्ञा—लुमत्सञ्ज्ञाऽपि लोपसञ्ज्ञामवगाहेरन् । तत्र को दोषः ?
गोमतीत्यत्र 'लुक्छित्तिलुकी'ति ङीपो लुक् प्रसज्येत । ननु चात्रापि 'न वा पृथक् सञ्ज्ञाकरणा'-
दित्येव सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्सञ्ज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुमत्सञ्ज्ञा अपि लोपसञ्ज्ञां नावगाहन्ते, एवं
लोपसञ्ज्ञापि लुमत्सञ्ज्ञां नावगाहते । तत्र स एव दोषः, लुक्त्रयुपसङ्ख्यानम्—' इत्यादि भाष्योक्तं
सङ्गच्छते । 'न वा पृथक् सञ्ज्ञाकरणा'दिति भाष्यस्य—तद्भावितसञ्ज्ञाभिप्रायकत्वे तु गोमतीत्यत्र 'लुक्
छित्तिलुकी'ति लुगापादनपरभाष्यं, 'यथैव तर्हि'त्यादि तदुत्तरभाष्यं चासङ्गतं स्यात्, तद्भावितसञ्ज्ञा-
श्रयणे गौरवञ्च । विहितविशेषणमिति । अत्र वदन्ति—एवं सति 'परमकती'त्यत्र 'षड्भ्यो

‘परमपञ्चे’त्यादौ तु विशिष्टस्यापि सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजकत्वेन सङ्ख्यावाचितया षट्त्वमस्येवेति न दोषः ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

षट्सञ्ज्ञकविशिष्टयोर्जशसोर्लुगित्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च—‘स्वार्थगतसङ्ख्याभिधायिल’ ‘स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वे’तदुभयसम्बन्धेन, तेन ‘षड् ब्राह्मणाः’ षट्कल्पा इत्यादौ न दोषः ; ब्राह्मणपदोत्तरजसि, कल्पबन्तप्रकृतिकजसि च षट्सञ्ज्ञानिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वस्याभावात् ।

बोधजनकत्वेनेति । यस्य सङ्ख्यावाचकत्वं वक्तव्यं, तत्प्रयोज्या सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपिता निरवच्छिन्ना स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणा च या सङ्ख्येयनिष्ठा विशेष्यता, तादृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वरूपसङ्ख्यावाचकत्वस्य परमपञ्चषट्कपञ्चशब्देऽपि सत्त्वेन ‘षड्भ्यो लु’ गित्यादौ—उद्देश्यताया अपर्याप्त्यापि विवक्षणात्परमपञ्चेत्यादौ न दोष इति भावः । एतेन मूलोक्तदिशा ‘त्रिदण्डिन’ इत्यादौ ‘त्रिदण्डि’न्नित्यस्य सङ्ख्यावाचकत्वं स्यात्, परमषडित्याद्यर्थं पान्तग्रहणस्यावश्यकत्वात्, तेन ज्ञापकेनाशब्दसञ्ज्ञेति प्रत्याख्यानपर—‘स्वं रूप’-मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेत्यपास्तम् । ‘षड्भ्यो लु’ गित्यस्य षट्सञ्ज्ञकनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रययोर्जशसोर्लुगित्यर्थेन तत्रोद्देश्यताया अपर्याप्त्यापि विवक्षणेन ‘परमषडित्यादौ षडित्यत्रापर्याप्त्या उद्देश्यतायाः—सत्त्वादुक्तभाष्यविरोधाभावात् । त्रिदण्डिन्नित्यादौ ‘त्री’त्यत्रैव—सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्तिर्नतु त्रिदण्डिन्नितिसमुदाये इति—दण्डिन्नित्यस्य ‘स्वप्रयोज्यसङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितत्व’ ‘स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वा-समानाधिकरण्यो’भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टनिरवच्छिन्नसङ्ख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्य-धिकरणत्वरूप—सङ्ख्यावाचकत्वस्यैवाभावेनोक्तदोषविरहादित्याहुः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

नन्वेवं कथमिदं तदन्तेऽत आह—परमेति । अपिः केवलसमुच्चये । जनकत्वेनेत्यभेदे तृतीया वार्तिकेन, वस्तुतस्तयोर्भेद एवेति स्पष्टं मञ्जूषायाम् । लोके गणनायां प्रसिद्धानामेवात्र ग्रहणमित्यत्र न मानं, गौणे त्वतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यं, नतु सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयस्येति भावः । उपसर्जनप्रतिषेध-खण्डनाय—‘यद्वाङ्माधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति, यथेवं परमपञ्च षड्भ्य इति लुङ् न प्राप्नोति,

❀ ज्योत्स्ना ❀

सङ्ख्यात्वमभ्युपगम्य पक्षान्तरेण प्रवृत्तमिति न तद्विरोधनप्रदर्शनमत्र पक्षे किञ्चित्करमित्याहुः । इति न दोष इति । एवन्तु त्रयः पञ्च इव त्रिपञ्चान इत्युपमितसमासस्य सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधज-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

अत एव सङ्ख्येतिपदे न सङ्ख्याकार्यं, त्वदीयनियमेन तु न वारणीयम्, तस्य बहुवाचित्वाभावात् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

लुगिति लुगनापत्तिः, डत्यन्तस्य षट्सञ्ज्ञाविधानात् । न चायं समास एव दुर्लभः, ‘दिक्सङ्ख्ये-सञ्ज्ञाया’मिति नियमादिति वाच्यं, दिक्सङ्ख्येयसमानाधिकरणविशेषणत्वेनोपादाय प्रवर्त्तमान-समासञ्ज्ञाया एव तेन नियमेन व्यावृत्तेः । अत एव सर्वोदिसूत्रे परमपञ्चेति प्रयुक्तं भाष्ये । न च ‘बहुगण’, ‘डतिचे’त्यनयोर्द्विस्तदन्तविधिः, अतिकृतय इत्यत्रापि षट्सञ्ज्ञायां लुगापत्तेः । बह्वा-दीनामसङ्ख्यात्वस्य तथा स्वीकृतत्वेनान्वर्थसञ्ज्ञाबलेन सङ्ख्याषट्सञ्ज्ञयोरुक्तस्थले वारणसम्भवादिति ।

स्पष्टश्चेदं 'षट्प्रधान एष समासः' इत्यादिना सर्वादिसूत्रे भाष्ये । कैयटस्य तु प्रमाद इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

प्रत्ययलोपे । 'प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपे माभूत् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अन्यत्र निरूपितमिति । परेतु—'सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठनिरवच्छिन्न-विशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेव सङ्ख्यावाचकत्वम् । न च 'प्रियपञ्चान' इत्यादौ 'षड्भ्यो लु' गिति लुगापत्तिरिति वाच्यं, 'षट्प्रधान एव समास' इति भाष्यप्रमाणेन 'षड्भ्यो लु' गित्यादेः 'स्वार्थगतसङ्ख्याभिधायित्व' 'स्वाव्यवहितोत्तरत्वै' तदुभयसम्बन्धेन षट्सङ्ख्याविशिष्टयोर्जशतो-लुगित्यर्थेनादोषात् । अत एव 'प्रियपञ्चा द्रौपदी' त्यत्र 'डाबुभाभ्या' मिति सूत्रे अनुवृत्तेन 'न ष' इत्यनेन डाब्निषेधः सिध्यति । लोकप्रसिद्धसङ्ख्यावाचकत्वं विहायाऽन्यादृशसङ्ख्यावाचकत्वपरिष्कारे माना-भावाच्च शेखरोक्तं चिन्त्यमेवेत्याहुः । प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या सिद्ध इति । अत्रेदं तत्त्वं—'प्रत्ययस्य लु'—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नैष दोषः—इत्यग्रिममुक्तमाह—षडिति । अन्यत्र=उच्यते ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नकस्य षड्वापातात्लुक्प्रसङ्गाच्चिन्त्यमेतत् । अन्यत्र निरूपितमिति । कयटप्रदर्शितप्रकारोपपत्तिस्तु

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रत्ययलोपे । अनुवृत्तेति । तत्फलन्त्वपिपूर्वादीङ्गतौ किप्, भागुरिमतेऽलोपे—पिपौ पियः—इत्यत्रैरेकाच इति यणन, ननन्देत्यादावाम् च न, प्रत्ययपदभावे तु यस्य कस्यचिहोपे प्रत्ययलक्षणमित्यर्थेनानेकाच्चाभावेन अप्राप्तौ यणामभावावतिदिश्येयाताम् । किञ्चोक्तेयं वैहतीत्यत्र ष्यङ् स्यादिति बोध्यम् । लोपे इति च सति सप्तमी, अतएव 'पच भवती' त्यादावतिङ् इति निघातप्रतिषेधः, दधीयति मधुयतीत्यत्र सुवन्तलक्षणः क्यच्, वेभि-दीति चेच्छिदीतीत्यत्र यङोवेतीट् च सिध्यति । अवयवलोपे माभूदिति । अत्र कैयटः—'अन्यतमावयवलोपे

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ननु प्रत्ययस्य लोपे=शास्त्रतोऽर्थतश्च अदर्शने सति प्रत्ययलक्षणे—हरितिर्यत्रापि जसोऽदर्शनाज्जसिचेत्यस्य गुणस्य

१. अयम्भावः—प्रत्ययस्य लोपः=अदर्शने, तत्र प्रत्ययलक्षणमित्यर्थे कविरित्यत्र जसोऽभावसत्त्वाद्गुणापत्तिः । 'शास्त्रविहिते प्रत्ययादर्शने तत्त्व'मित्यर्थे तु—'कविपुत्र' इत्यत्र सुपो धात्वितिशास्त्रविहितद्व्यप्रतियोगिकाऽभावसत्त्वाद्गुणापत्तिः । न चात्र नलुमताज्जस्येति निषेधादेव न तदापत्तिरिति वाच्यं, 'राश' इत्यत्र नलोपापत्तेः, राजेत्यत्र प्रथमान्ते हल्ङादिसूत्रविहितसुप्रत्ययादर्शनेन सत्त्वात् । 'शास्त्रविहिते प्रत्ययादर्शने' इत्यस्य—यस्याः प्रकृतेर्विहितस्य प्रत्ययस्याभावः शास्त्रकर्तृकस्तस्याः प्रकृतेरित्यर्थेन तत्प्रकृतिकत्वस्य शसादिपरकराजञ्छब्देऽप्यक्षतत्वात् । प्रत्युच्चारणं शब्देभेदस्वाकारे तु 'राजे'त्यत्र सुप्रकृतेः 'राश' इत्यत्र शसादिप्रकृतेश्च भेदादेव नोक्त दोष इति सृष्टिं कुर्वन्नित्येवमादयो दोषा बोध्या इति केचित् ।

'लोप' इति भावे घञ्, प्रत्ययस्य लोप इति समासः । प्रत्ययलोपे इति 'यस्य च भावेन' इति सति-सप्तमी । औपश्लेषिकसप्तम्या—प्रत्ययलोपे परत इति तु नार्थः, अभावेन पौर्वापर्यासम्भवात् । शास्त्र-कृत्कल्पितस्य लक्ष्यसिद्धये बौद्धतादृशव्यवहारस्य स्वीकारे तु 'पच—गच्छती'त्यादौ 'तिङ्ङितिङ्' इति निघातस्य 'अतिङ्' इति निषेधो न स्यात् । एवं 'बहुपरित्राजका नगरी'त्यत्र प्रत्ययलोपाव्यवहित-पूर्वस्य कार्याभावेन प्रत्ययलक्षणाभावे 'असुप' इति निषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययस्यादिति त्वापत्तिः । एवं बोभवीतीत्यत्र यङ्लुकि लुसयाव्यवहितपूर्वस्य कार्याभावेनेडागमानापत्तिरिति स्पष्टं—सदाशिवभट्टीये ।

वरवर्णिनी

प्रत्ययलक्षणेनापत्तिरिति चेन्न, 'पतिः समास एव' इत्यादिनिर्देशात्प्रत्यासत्त्या च यस्य प्रत्ययस्यादर्शनं शास्त्रविहितं तत्प्रत्ययनिमित्तकं कार्यमित्यर्थेनादोषात् । गुरवस्तु—सृष्टिं कुर्वन्नित्यत्र नलोकेतिषष्टीनिषेधात्पठ्या अदर्शनेन षष्टीसमासापत्तिः, प्रत्ययस्यादर्शनेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या षष्ठ्यन्तत्वस्य तत्र लाभात् । न च 'पूर्णगुणे'ति निषेधादेव न समासापत्तिरिति वाच्यं, 'सृष्टिं कृतवा'नित्यत्र समासपत्तेरिति—'अदर्शने लोप' इत्यतो लोपपदं, 'प्रत्ययस्य लु'गित्यतो लुगादिपदञ्चानुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन तृतीयान्ततया—लुक्लुलुलुलोपशब्दैः प्रत्ययस्यादर्शने प्रत्ययलक्षणमित्यर्थो वाच्य इति नोक्तदोष इत्यप्याहुः । अनुवृत्त्येति । न च तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, अपि-पूर्वकादीङ्धातोः क्पि भागुरिमतेऽलोपे दीर्घे 'पी' शब्दादौविभक्तौ 'पिया'वित्यत्र प्रत्ययलक्षणेनानोकाच्चा-देरनेकाच इति यणापत्तेः । ननु—उदियावित्यादिभाष्यप्रयोगात्तत्र यणभावाय—'किञ्चिद्धात्ववयवपूर्वकस्य-वेकारस्यरेनकाच इत्यनेन यणभवती'तिसिद्धान्ततया 'पिया'वित्यत्र प्रत्ययग्रहणाभावेऽपि प्रत्ययलक्षणेन यण-प्राप्नोतीति चेन्न, ननन्दपुरित्यत्रेकारस्य दोक्ष लोपेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्याऽनेकाच्चात्कास्त्रेनेकाच आसि-त्यामापत्तेः । नचाम्बिधौ कासुग्रहणेन—'आमि कर्त्तव्ये अनुबन्धलोपे प्रत्ययलक्षणं' नेति कल्पनान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, अनुन्ददित्यत्रोकारलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'आडजादीना'मित्याडागनापत्तेः । ननु कासुग्रहणेन सामान्यतोऽनुबन्धलोपे प्रत्ययलक्षणं नेति ज्ञापनान्नोक्तदोष इति वाच्यं, 'राजपुरुष' इत्यादौ ङकाररूपा-नुबन्धलोपे पश्चाच्च सुपोभात्विति षष्ठ्या लुकि प्रत्ययलक्षणाभावेन नलोपापत्तेरिति निस्तरेण खेखराभिनव-राजलक्ष्म्यां निरूपितमस्माभिः ।

अवयवलोप इति । कृत्प्रत्ययलोप एव प्रत्ययलक्षणमित्यर्थः । तेन 'प्रत्ययलोपलक्षितसमुदायत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभावनिष्ठविषयतानिरूपकज्ञानजन्यज्ञानीयविषयताश्रयप्रत्ययनिष्ठनिमित्ततां कार्य-मेव प्रत्ययलक्षणेन भवती'त्यस्य लाभेन आङ्पूर्वकहनधातोः—'आङो यमहने' इत्यात्मनेपदे विधिलिङि इटि 'इटो'ऽदित्वाददेशे सीयुटि, सकारलोपे 'गमहने'त्युपधालोपे 'होहने'रितिकृत्वेन निष्पन्ने—'आघ्रीय' इत्यत्र सीयुटिश्छिष्टप्रत्ययानयवसकाररूपप्रत्ययलोपेऽपि तन्निमित्तकानुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपो न भवति, सकाररूपप्रत्ययावयवलोपेऽपि समुदायत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभावस्याम वात् । न चानुदात्तोपदेशे-त्यत्र वन्साहचर्याङ्गन्धातोरेपि अनुपधालोपिन एव ग्रहणादेवाघ्रीयेत्यत्र न दोष इति तदर्थमाद्यप्रत्ययग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, वनोर्तेर्विचि शसि'न' इत्यादावुपधालोपस्य दर्शनेन तथा साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु किञ्चिन्निमित्तकोपधालोपाभाववदनेति साहचर्याङ्गन्तेरपि तथैवानुपधालोपिनो ग्रहणमिति न दोष इति चेन्न, समिधमिच्छति—समिध्यति, समिध्यतीति समिदित्यत्र इच्छाक्यजन्तात्किं निष्पन्नाद्वाविभक्तौ 'समिधा' इत्यत्र क्यजकारस्य प्रत्ययावयवस्य लोपे प्रत्ययलक्षणापत्त्याऽदन्तत्वाद्वाङ्सीतीनापत्तेः, भिसि ऐसापत्तेः, ङसे स्यादेति शापत्तेश्च । न च वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यं, तस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वात् । अदन्तत्वादौ च वर्णस्याप्रधानताया एव सत्त्वात् । न च प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारमावादेव सलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणाऽप्रवृत्त्याऽऽघ्रीयेत्यत्रोक्तदोषाभावादाद्यप्रत्ययग्रहणं विफलमिति वाच्यं, 'यावता विना-ऽनुपपन्नं तावत्सकलं ज्ञायते' इति न्यायेन प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारस्यापि ज्ञापनेन 'आध्न्ये'त्यत्र नलोपाभावात् तत्सार्थक्यात् । प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारे ज्ञापिते हि कृत्प्रत्ययलोपाभावेना-घ्रीयेत्यत्र प्रत्ययलक्षणसूत्राप्रवृत्त्या क्षालित्वाभावात्प्रलोपो नेति तत्त्वम् ।

ननु प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारेऽचिन्नुधात्विति सूत्रे तदादिविध्युपपदनपरयेन विधिरिति सूत्रभाष्यविरोधः, अजन्त इत्यर्थेन प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारस्य सत्त्वेन जसादावकारे प्रत्ययत्वस्य स्वारसिकतयाऽजन्तत्वस्य च व्यपदेशिवद्भावेन सम्भवादिति चेन्न, 'स्वघटितत्वं' 'स्वनिष्ठचरमावयवता-निरूपकत्वे'तदुभयसम्बन्धेन अज्जिहृष्टैर्येवाजन्तपदेन विवक्षणेन सहाये व्यपदेशिवद्भावात्प्रवृत्त्याऽकारे स्वघटितत्वादेरसम्भवेनाऽजन्तत्वस्य जसकारेऽसम्भवात् ।

न च प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारे 'वृद्धः पाक'न्निति पाकनः ककारस्य लक्षकेतीत्वारत्तिरेवञ्च 'वराक' इत्यत्र गुणनिषेधापत्तिः, एवमाखनिकवकइत्यत्रेकवकप्रत्ययषट्ककारास्यापि प्रत्ययत्वादित्वापत्त्या 'गमहने'त्युपधालोपापत्तिरिति वाच्यं, प्रत्ययत्वव्यवहारेऽचिन्नुधात्विति सूत्रे तदादिविध्युपपदनपरयेन विधिरिति सूत्रभाष्यविरोधः, अजन्त इत्यर्थेन प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारस्य सत्त्वेन जसादावकारे प्रत्ययत्वस्य स्वारसिकतयाऽजन्तत्वस्य च व्यपदेशिवद्भावेन सम्भवादिति चेन्न, 'स्वघटितत्वं' 'स्वनिष्ठचरमावयवता-निरूपकत्वे'तदुभयसम्बन्धेन अज्जिहृष्टैर्येवाजन्तपदेन विवक्षणेन सहाये व्यपदेशिवद्भावात्प्रवृत्त्याऽकारे स्वघटितत्वादेरसम्भवेनाऽजन्तत्वस्य जसकारेऽसम्भवात् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नित्यतः 'प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्यै' 'लोपे प्रत्ययलक्षणमित्येव सिद्धे पुनः प्रत्ययग्रहणं 'षष्ठीप्रकृतिप्रयोज्य-प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयता प्रत्ययावयवेऽपि स्वीक्रियते' इति बोधनाय, तेन—'इदुदुप-धस्ये'त्यत्र प्रत्ययसिन्धो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपि 'कविमिःकृत' वित्यादौ न दोषः । नच—'प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपे माभूत्, तेनाग्नयेत्यादौ नानु-नासिकलोपः—' इति भाष्यविरोध इति वाच्यं, तस्यापि भाष्यस्यास्मिन्नेव तात्पर्यमिति कल्पनेना-दोषात् । अत एव 'आदेशप्रत्यययो'रित्यादौ 'आदेशः प्रत्ययश्च यः सकार' इति सामानाधिकरण्ये-नान्वयेऽपि 'रामे'ष्वित्यादौ षत्वं सिद्ध्यति । अत्रैव 'सात्पदाद्यो'रिति सातिग्रहणमपि ज्ञापकम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वयं गच्छतीति स्वीकारेणाऽऽदित्वस्य च प्रत्ययत्वव्युत्पत्तिधर्मतया तदानयनासम्भवात् । अत एव राम-मित्यत्र मकारं सुप्त्वमादाय 'सुपिचे'ति दीर्घो न । प्रमाणञ्चात्र 'यचि भ'मित्यादिनिर्देश एवेत्याहुः । एवञ्च स्वावयवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाऽसमानाधिकरणा या प्रत्ययत्वावच्छिन्ना विषयता सा प्रत्ययावयवे-ऽपीति फलितं, 'आदिभिदुडवः' 'षःप्रत्ययस्य' 'लशक्तद्धिते' इत्यादौ प्रत्ययावयवीभूताऽऽदित्वावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपितैव प्रत्ययत्वावच्छिन्ना विशेष्यतेति न वराक इत्यादौ दोषः । एवमुद्भूतगुगमित्यत्र यादिप्रत्ययपरत्वेन वान्तादेशोऽपि न । केचित्तु गव्यगच्छि कर्त्तव्ये ओकारोच्चारणसामर्थ्यान्नादेश इत्याचक्षते ।

[ननु प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सिद्धे द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन—लुप्तप्रत्ययवृत्तिप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मस्यैवानेना-तिदेश इत्यर्थस्यावश्यं स्वीकरणीयतया आग्नयेत्यत्र झलत्वस्य प्रत्ययत्वाव्याप्यतया तस्यातिदेशाभावेनैव नलोपाप्रसक्त्या प्रथमप्रत्ययग्रहणस्य न फलमिति चेन्न; प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदजन्यप्रतीतिविषय-तावच्छेदकधर्मस्यैवानयनमित्यस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन लामाप्रकृते—क्षपदप्रयोज्यविषयतायाः सकाररूप-प्रत्ययनिष्ठायाः प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाक्षतेः प्राप्तस्य प्रत्ययलक्षणस्य निरासायाद्यप्रत्ययग्रहणस्य सार्धैक्यसम्भवात् । अत्वसन्तस्येत्यत्र तु अस्त्वादिपदं न तथेति 'सुदृष्टप्रासाद' इत्यत्र न दीर्घः ।]

ननु 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षण'मित्येव सिद्धे द्वितीयग्रहणं न कार्यमेवेति चेन्न, 'सुदृष्टप्रासाद' इत्यत्रात्वसन्त-स्येति दीर्घाभावाय प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तात् कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति, न तु प्रत्ययवृत्ति-धर्मासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतां कार्यमित्यर्थस्यावश्यं यत्कथ्यतया तल्लामार्थं तत्सत्त्वात् । एवञ्च अस्पदस्य प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभावाच्च 'सुदृष्टप्रासाद' इत्यत्र दीर्घः । न चातुसाह-चर्याच्छ्रयमाणाऽसन्तस्यैव दीर्घ इति 'सुदृष्टप्रासाद' इत्यत्र जषट्कमसमादाय न दीर्घ इति वाच्यं, मति-मच्छब्दादाख्यानणिजन्ताद्विचि निष्पन्ने 'मतिम्' शब्दे 'सर्वे सर्वपदादेशा' इतिन्यायेन स्थानिवत्त्वेनात्वन्तत्व-सत्त्वात्तत्र चातोरश्रूयमाणस्यापि सत्त्वात्तथा साहचर्यस्यासम्भवात् । नचोक्तमतिशब्दे णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादत्वन्तत्वाभाव इति वाच्यं, दीर्घविधावचःपरसिन्नितिस्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः । नन्वत्वसन्तस्येत्यत्र निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्त्या मतिशब्दे निर्दिश्यमानस्यातोरभावाच्च दोषः । किञ्च—'असायामेधे'त्यत्र असतिवर्णग्रहणादुगिद्वर्णग्रहणमिति तदन्तविधिनिषेधप्रतिप्रसवात्तदन्तविधावनल्लिखावितिनिषेधात्सुदृष्टप्रासाद इत्यत्रासन्तत्वस्यानयनासम्भवाच्च दीर्घप्रसङ्गः, न च असिति न वर्णग्रहणमिति कथमुगिद्वर्णग्रहणमित्यस्य विषय इति वाच्यम्, अनिसिन्नितिपरिभाषायाः—अन्त्वादी वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताया अतिदेश इत्यर्थस्य परिभाषेन्दुशेखरभूत्यादौ निर्णीतत्वेन तद्विषयत्वाक्षतेरत एव वार्तिककृतां मते प्रत्ययलक्षण-सूत्रस्य विध्यर्थेऽपि स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वमादाय दीर्घोपपत्तिर्न, अस्त्वस्य वर्णत्वव्याप्यतयाऽनल्लिखाविति निषेधादिति चेन्न, दामञ्ज्ज्वादाक्षणाणिजन्तात्कर्त्तरि क्पि उपशब्देनाव्ययीभावसमासेऽनल्लिखाविति निषेधात्स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तादुपदाममित्यत्रानन्तलक्षणजनापत्तेः । यत्तु सुदृष्टप्रासाद इत्यत्र प्रत्ययलक्षणा, प्रवृत्त्याऽसन्तत्वाभावादस्यायामेधेति विनोऽभावो द्वितीयप्रत्ययग्रहणफलमिति, तन्न; मायादिसाहचर्येण श्रूयमाणस्यैवासो ग्रहणेन तत्र विनः प्राप्तेरभावादिति; नियमार्थत्वमस्य प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य वदतां भाष्य-कृतां मते च नियमफलतयाऽपि उपदाममित्यादिसिद्धिर्ध्येयेति च श्रीत्रिपाठिचरणान्तेवसन्तो गौडाः ।

तेन ‘आघनीये’त्यादौ नानुनासिकलोप इति स्पष्टं भाष्ये ।

इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकम्—अवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य । एवञ्च ‘आदेशप्रत्ययोः’

अभिनव-चन्द्रिका

‘प्रत्ययलोपे’ इति सूत्रे ‘स्थानिव दित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीयते, अर्थात्—प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तके कार्यं कर्तव्ये एव प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ‘सुदृष्टप्रासाद’ इत्यादौ—अलसन्तस्येति दीर्घो न, अस्त्वे प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावात् ।

चिदस्थिमाला

इदमेवेति । अन्यथोक्तभाष्यस्य तस्य चासङ्गतिः स्पष्टैव ।

सदाशिवभट्टीयम्

तद्वदितसमुदायस्याप्यदर्शनमस्त्येव, यथावयवे दग्धे पटो दग्ध इति मुख्यो व्यवहार इति । तस्यायं भावः—समवायिकारणनाशे सत्यसमवायिकारणनाशे वा कार्यनाशोस्त्येवेति सर्वसम्मतम्, एवञ्च महापटस्य नाशो मुख्य एव, तत्सहकृताच्च कारणकलापात्खण्डपटोत्पत्तिस्तद्वत्प्रकृतेपीति । आघनीयेत्यादाविति । आदिना समिधमिच्छति समिधयति, किप्—समिधस्य हीनादेशो न । ज्ञापकमिति । अयं भावः—तदभाव-बुद्धिं प्रति तद्वृद्धिः प्रतिबन्धिनेति सर्वसिद्धं, शास्त्रेत्वाहार्यापि सा तथेति निर्विवादम् । एवञ्चावयवलोपेन समुदायलोपे सत्यप्यवयवान्तरेऽतिदेशेन तद्वृद्धिसत्त्वेन कथं तल्लोपबुद्धिः स्यादतः कैयटोक्तं न युक्तं, किन्तु ज्ञापकमेवाश्रयणीयम् । अत एव भावरूपे आदेशेन तल्लोपकार्यमिति प्रपञ्चितं प्राणिति ।

नन्वेवमाश्रीयति भाष्योदाहरणासङ्गतिः, तथाहि—कार्त्स्न्यनिवेशेपि प्रत्यासत्तिरवश्यं वाच्यैव, प्रत्ययलोपे लुप्तप्रत्ययवृत्त्यसाधारणधर्मनिमित्तकं भवतीति, अन्यथा सुदृष्टदित्यत्र दीर्घो दुर्वारः, असः कृत्स्नप्रत्ययस्य लोपसत्त्वात्, असम्बुद्धौ सौ विधानेन प्रत्ययलक्षणत्वाच्च । अतएवैकैनेव प्रत्ययपदेन कार्त्स्न्यलाभे द्वितीय-प्रत्ययपदमकार्यमित्युक्तं भाष्ये । प्रत्यासत्यनङ्गीकारे तुक्तीत्योभयोरप्यावश्यकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च तव मने लुप्तः सकारात्मकः प्रत्ययस्तद्वृत्तिशस्त्वं न प्रत्ययासाधारणम् । कैयटमते तु न दोषः, लुप्तप्रत्ययावशिष्ट ईयस्तद्वृत्तिस्तदसाधारणो धर्म आर्द्धधातुक्त्वादिरवेति चेन्मैवं; लुप्तप्रत्ययएव यत्कार्यप्रयोजकस्तत्कार्यं प्रत्ययलोपेपि भवतीत्यर्थेनादोषात् । सुदृष्टदित्यत्र लुप्तः अस्, स त्वप्रत्ययोदीर्घप्रयोजकः, अच्युत्पत्तिपक्षे सुपया इत्यादौ अप्रत्ययस्यापि तस्योपलम्भात् । आघनीयेत्यत्र तु लुप्तः सः, स तु प्रत्ययसञ्चक एव अनुनासिकलोपप्रयोजक इति ।

अवयवेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्येति । नचैवं प्रत्ययादेरित्सञ्ज्ञायामितिप्रसङ्गः, आदिपदानुवृत्ति-सामर्थ्येन कृत्स्नप्रत्ययादेरेव विवक्षितत्वात् । एवमायनेयीत्यत्राबुदात्तश्चेत्यत्राप्यतिप्रसङ्गो भजनीयः ।

नन्वेवमपि ‘येनविधि’रिति सूत्रे भाष्येऽचिदनु इति सूत्रे तदादिविधेरभावे श्रियौ भ्रुवावित्यत्रैव स्यात्, श्रियः भ्रुव इत्यत्र न स्यादित्युक्तं, तद्विरुद्धेत् तत्प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वसत्त्वेनाचिप्रत्ययस्यैव जन्ते प्रत्यय इति वार्येपि तत्र तत्प्रवृत्तेर्निष्कलत्वादिति चेन्मैवम्; तस्य प्रत्ययत्वेपि विधानाभावेनाङ्गसञ्ज्ञानिमित्तत्वाभावात् । एतेन कर्मठ इत्यत्रेकादेशोपि परिहृतः, ‘ठस्येक’ इति सूत्रे भाष्ये कर्मठेऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्याङ्ग्येति वर्त्ततेऽङ्गस्य यष्टकारः, किञ्चास्य ठकारनिमित्तं यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति कस्मिंश्चाङ्गमित्येतद्भवति प्रत्यये’ इति यदुक्तन्तस्य प्रतीयत इति व्युत्पत्त्या विहितइति न तद्विरोधः । अङ्गसञ्ज्ञासूत्रे साक्षादेव विधानमाश्रीयते न घट्यतेति च तदाशयः ।

यदपि प्रत्ययस्यादिति सूत्रे भाष्ये ‘केति सङ्घातग्रहणं’कारिका हारिकेत्यत्र न स्यात्, वर्णपक्षे तु वचनसामर्थ्यादेव भविष्यतीत्युक्तम् । तस्यायमाशयः—स्वग्रहणे सति सामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते, वर्णग्रहणे तु वचन-सामर्थ्यादेव न प्रवर्त्ततइति स्वग्रहणं न कार्यमिति । एव‘मीहो’ति सूत्रेपि तत्सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृत्स्नप्रत्ययग्रहणमिति तद्विरोधो नेतिबोधयम् । अनेनावयवे प्रत्ययत्वज्ञापनेपि तद्व्याप्यत्वादेरिज्ञापनात्, अन्यथा भूयास्तामित्यादाविडादेरापत्या बहूपप्लवापत्तिः । एवमन्यत्रातिप्रसङ्गो भजनीयस्ततो ज्ञापकसिद्ध्या-साम्वन्धिकत्वेन यदि प्राप्नोति । एवञ्चेति । एतेन कैयटमते प्रत्यय-ग्रहणात् स्वरूपतः प्रत्ययस्य ग्रहण-

‘इदुदुपधस्ये’त्यनयोर्लक्षणादि नाश्रयणीयं, ‘सात्पदाद्यो’रिति च चरितार्थम् ।

‘स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थ’मिति भाष्यम् । ‘प्रत्ययस्यासाधारणं

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थ,—‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव, न स्थानिवदिति । तथाच स्थानिवत्सूत्रे आदेशपदार्थे प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्—‘सुदृष्टप्रासाद’इत्यादौ

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

लक्षणादीत्यादिना—। वैयधिकरण्यम् । द्वितीयं प्रत्ययलक्षणमिति लब्धमाह—प्रत्ययस्येति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मिति कल्पना प्रत्युक्ता, चारितार्थ्येण फलामावात् । आदेशप्रतीति । अत्रावयवप्रत्ययविषयवाक्ये तद्विधानाभावेनासम्भवात्तदादेरित्यस्यानुपस्थितिरिति एषिषीष्टेत्यादौ सीयुदसुडादेः पत्वसिद्धिरित्यपरमनुकूलम् । अन्यथा तदादेरित्यस्योपस्थित्येणकवर्गान्ततदादेरिति सूत्रार्थेन तत्र तदनापत्तिरतो लक्ष्यानुरोधान्नैवमर्थः किन्त्विण्कवर्गाभ्यां परस्य तदादेरवयो यः प्रत्ययस्तदवयवस्य सकारस्य पत्वमित्यर्थ इति वक्तव्यं स्यात् । लक्षणादीति । आदिना—आद्ये सौत्रत्वाद्बन्धः, व्यधिकरणान्वयश्च । अन्ये प्रसज्यप्रतिषेधो व्यधिकरणान्वयश्च । इति चरितार्थमिति । एवञ्चैकयैव कल्पनया द्वयोश्चारितार्थ्यमिति लाघवं, कैयटमते कल्पनाद्वयमिति गौरवमिति भावः । ननु कात्स्न्यविवक्षायाः फलं विज्यर्थमिति पक्षेआध्नोयेति, नियमार्थमिदसूत्रमिति पक्षे तद्विवक्षायास्तु किं फलमिति चेच्छृणु, तद्विवक्षां विना तस्य नियामकताया एववक्तुमशक्यत्वमिति । किञ्च प्रथिमानमाचष्टे प्रथिमयति ततः किप् प्रथिनात्यन्त्रानश्चेति टच्नः सिद्धिः । एवं वारिमनामाचष्टे वारमयति ततः किप् संयोगान्तलोपः बहवो वारमो रस्यां नगर्यां सा बहुवारम्का नगरीत्यत्रेनः—स्त्रियामिति कप्सिद्धिश्च । एवं सर्व्वत आचष्टे सर्व्वतयति ततः किप् सर्व्वदित्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घसिद्धिश्च । अचः परेति स्थानिवत्स्वन्तु न, नन्यमते सपादसप्ताध्यायीस्वदीर्घविधौ तन्निषेधात् । एवंसर्व्वद्विद्यते यस्य स सर्व्वत्वी र्व्वविनावित्यन्त्रास्मायामेधास्रजइति विनः प्रत्ययस्य सिद्धिः । एवं सुसर्व्वदित्यत्र । तस्यपातोः किप् परमेण समसिआचक्षणे णिचि किपि परमत् । सुना समासे सुपरमन्त्रित्यत्रसोर्मनस्यलोमोषसीति स्वरसिद्धिश्च । इहापि नस्थानिवत्, आद्येऽपूर्व्वविधित्वादन्त्ये स्वरविधित्वात्, अन्यथा प्रत्ययावयवलोपेपि प्रत्ययासाधारणधर्मनिमित्तकमेवेति नियमेनान्नन्तत्वमिन्नन्तत्वमसन्तत्वं स्थानिद्वावेन लभ्येत्युक्तोदाहरणेषूक्तविधीनामप्रवृत्तिरेव स्यात् । एतेन क्वचित्पश्यादसेन क्वचित् तत्सूत्रस्यपदान्तरसाहचर्य्येण श्रयमाणतदन्तेष्वेवोक्तविधीनां प्रवृत्तेरङ्गीकारेण वक्ष्यमाणलक्ष्येषु तदप्रवृत्तिसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसूत्रं व्यर्थं, साहचर्य्यन्न सर्व्वत्र व्यवस्थापकमिति हि तज्ज्ञापनार्थन्तदिति शब्दरत्नाधुक्तं, बहूनां शापकान्तराणां सत्त्वादित्यपास्तम् । साहचर्य्येण तत्रैव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे उक्तलक्ष्येषु तदप्रवृत्त्यापत्तिः । ‘सुदृष्टप्रासाद’ इति भाष्योदाहरणस्यासङ्गत्यापत्तेः ।

नियमार्थमिति । तत्फलन्तु ‘सुदृष्टप्रासाद’ इत्यत्र स्थानिवत्त्वेनाऽसन्तत्वात्स्वरदीर्घा न ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

आग्नीयेति । चरितार्थमिति । प्रत्यावयवे प्रत्ययलक्षणीकाराभावे तु प्रत्ययरूपसकाराभावेन पलाप्रवृत्तौ सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । ननु प्रत्ययरूपसकारस्य कुत्राप्यसम्भव एव कुतो नोक्तः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ ननु स्थानिवत्सूत्रेणैव—‘राजा’ ‘दधि’ ‘वारी’त्यादौ लोपरूपादेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्तात्सुसिङ्गतमित्यादिना पदत्वसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसूत्रं व्यर्थमित्यत आह—नियमेति । अत्र हि—[प्रत्ययलक्षणसूत्रे] भाष्यवार्त्तिककारौ नियमार्थतया विध्यर्थतयैव च यथायथं सूत्रमिदं योजयन्ति । तत्र तावद्वार्त्तिककृतः—‘अतुणेट्’ ‘मित्रशी’रित्यादौ—[आद्ये हलादिपिन्निमित्तकेमागमे कर्त्तव्ये, द्वितीये—हलादिकिन्निमित्तके इत्वे कर्त्तव्ये] अलिवधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रासादपि तत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्ये

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रत्ययलक्षणसूत्रं विध्यर्थम्—इत्याचक्षते । न च वार्त्तिकमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वे—गवे हितं गोहितमित्यत्र तत्प्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन अवाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यं, 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षण'मित्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन—यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या 'एचोयवायाव' इत्यत्राच्चस्य [प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मत्वाभावेन—] प्रत्ययासाधारणधर्मत्वाभावेनादोषात् । न च चित्रायां जाता चित्रेत्यत्र 'टिड्ढे'ति ङीबापत्तिः, अणत्वस्य प्रत्ययासाधारणरूपत्वादिति वाच्यम्, 'अणो योऽकार' इत्यर्थस्य टिड्ढेति सूत्रे शेखरे वक्ष्यमाणतयाऽणोऽप्रधानतयाऽऽश्रयणस्यैव तत्र सत्त्वेन—प्रधानाप्रधानन्यायात्प्रत्ययस्य यत्र प्राधान्येनाश्रयणं तत्रैव प्रत्ययलक्षणमित्यर्थकस्य—प्रत्ययलक्षणसूत्रस्याप्रवृत्तेः । प्रत्ययस्य प्राधान्येनाश्रयणञ्च—अवयवावयविभावादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वं, स्वावयवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाऽसमानाधिकरणप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताश्रयत्वमिति यावदिति—'अणो योऽकार' इत्यर्थेऽणि प्रकारताश्रयत्वस्यैव सत्त्वात् । अतुणेऽित्यादौ तु प्रत्ययस्य प्राधान्येनाश्रयणात्प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ।

भाष्यकृतस्तु—स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थं, न तु अस्त्विषौ विध्यर्थम्, अनस्त्विषावित्यस्यात्राप्यनुवृत्त्या स्थानिवत्सूत्रवदस्यापि अस्त्विषावनिष्ठत्वात् । न चातुणेऽित्यत्रास्त्विषौ स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या कथं रूपसिद्धिरिति वाच्यं, 'तुणह इ'मित्यत्र 'हली'त्यस्यानुवृत्तिमकृत्वा नाम्यस्तस्याचीत्यतो नेति अचीति चानुवर्त्याजादौ नेति व्याख्यानेन परिशेषादेव हलादौ पिति तत्प्रवृत्त्याऽस्त्विषत्वाभावादेवेमागमसिद्धेः । पिरन्तु स्थानिवद्भावेनैवानेनं शक्यमित्याशयः । एवं 'मित्रशी'रित्यादावपि 'शास इ'—इत्येको योगः, 'अङी'त्यपरः । तत्र पूर्वेण सिद्धे 'ज्जादौ विङिति चेदङ्गवे'ति नियमार्थत्वेना'ङी'त्यस्य व्याख्येयतया 'शास इ'दित्यत्र 'हली'त्यस्याऽकारणादस्त्विषत्वाभावेन कित्वस्य च प्रत्ययलक्षणं विनाऽपि स्थानिवत्त्वेनैवानयनेनेत्त्वसिद्धिरिति नेदं सूत्रमस्त्विध्यर्थमिति तत्त्वविदः । स्पष्टञ्चेदं सदाशिवभट्टीये ।

नच आशास्ते इत्यत्र 'शास इ'दितिच्वाभावाय अङ्सादृचार्थापरस्मैपदे हलादावेवेत्त्वमित्यर्थस्यावश्यकस्य लाभाय 'शास इदङ्गहलो'रित्येवं सूत्रमावश्यकमिति वाच्यं, 'आशासः कातुपसङ्ख्यान'मित्यस्य 'आङ्पूर्वाच्छासश्चेत्कावेवे'ति नियमार्थतया 'आशास्ते' इत्यत्रादोषात् ।

अथात्र कोट्टशो नियमः? यदि—'कृत्स्नप्रत्ययलोपे सति लुप्तप्रत्ययवृत्तिप्रत्ययाऽसाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तताकमेव कार्यं भवति, नातिरिक्त'मिति नियमाकारस्तर्हि—'दध्यत्र' 'मध्वत्र' 'वार्यत्र' 'राजाऽत्रे'त्यादौ कृत्स्नप्रत्ययलोपसत्त्वादीर्घयणादिकं न स्यात्, नियमाक्रान्तत्वात् । 'कृत्स्नप्रत्ययलोपे एव लुप्तप्रत्ययवृत्तिप्रत्ययासाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तताकं कार्यं नान्यत्रे'ति रीत्या तत्स्वीकारे तु 'दधी'त्यत्र लुप्तप्रत्ययवृत्तिप्रत्ययमात्रवृत्तिमुत्पावच्छिन्ननिमित्तकपदत्वादिकार्यस्य तदतिरिक्ते 'रामः'इत्यादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । 'कृत्स्नप्रत्ययलोप एव—न तद्विज्ञे—अवयवलोपे'—इत्यपि न, 'राम' इत्यादौ पदत्वसिद्धावपि—'सुदृष्टप्रासाद' इत्यादौ स्थानिवद्भावस्यावारणादीर्घापत्तेरनुद्धारादिति चेदत्र केचित्—'कृत्स्नप्रत्ययलोपे लुप्तप्रत्ययवृत्तिप्रत्ययासाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तताकमेव कार्यं नान्य'दित्येव नियमः, न च 'राजात्र' 'दध्यत्रे'त्यादौ दीर्घयणादेरप्यनापत्तिरिति वाच्यं, नियमस्य सजातीयविषयतया तादृशप्रत्ययासाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तताकार्यस्यैव वारणादित्याहुः ।

अथ नियमस्थले 'नियमकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकग्राप्यं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचो भवती'ति नियमः कृत्तद्धितेति सूत्रे उपपादितोऽस्माभिः । तत्र हि—कृत्तद्धितेति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थतया नियमकसमास—शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमासत्व व्यापकं—नियम्यार्थवच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकार्यवत्त्वव्याप्यञ्च यत्—पदपूर्वावयवकसमुदायत्वं—तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेनार्थवच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचो भवति, एवं प्रकृतेऽपि—नियमक—प्रत्ययलक्षण-शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं, नियम्य-स्थानिवत्सूत्रीयो-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

द्देश्यतावच्छेदकव्याप्यञ्च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यस्यानिवच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नं सङ्कोचोऽत्रावश्यकः, अन्यथा कृतदितसूत्रेऽर्थवच्छास्त्रे समासातिरिक्तत्वेन, प्रकृते स्थानिवत्सूत्रे प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन च सङ्कोचे स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्ग इति सर्वमुपपादितमेव । एवं सति च प्रकृते नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने आदेशे नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-प्रत्ययलोपत्व-व्यापकस्य कस्यापि रूपस्याप्रसिद्धेस्तादृशरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचो नोपपद्यते । न च स्वस्यैव स्वव्यापकत्वात्प्रत्ययलोपत्वमेव तादृशं रूपमिति तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन स्थानिवच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकादेशत्वावच्छिन्ने सङ्कोच इति वाच्यं, स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गापातात्प्रकृते—स्वविशिष्टत्वं स्वव्यापकत्वं, वै० 'स्वसमानाधिकरणात्यन्तभावाप्रतियोगित्वं' 'स्वाभाववद्भूतित्वो' भयसम्बन्धेनेत्यस्यैव स्वीकारेण स्वव्यापकत्वस्य स्वसिन्वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव 'कृतदितसमासाश्चे'त्यत्रापि स्वस्य स्वव्यापकत्वमाश्रित्य समासत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन न सङ्कोचः, अन्यथा 'गामानये'ति वाक्यास्याप्यर्थवत्पक्षेण सञ्ज्ञापत्तिस्तदवस्थैव स्यादिति, स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गस्तदवस्थ एव च स्यात् ।

न च स्थानिवत्सूत्र-प्रत्ययलक्षणसूत्रयोर्द्देश्यविधेययोर्व्यत्यासेन—'स्थानिवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्यवान्—आदेशो भवति' 'प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्यं प्रत्ययलोपनिमित्तकं भवति'—इत्येवमर्थः । 'प्रत्ययलोपे'इति च प्रथमार्थे सप्तमीत्याशयः । एवञ्च—स्थानिवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्यवति—नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने, नियामक-प्रत्ययलक्षण-शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्यत्वव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-स्थानिवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्यत्वव्याप्यं यत्—प्रत्ययवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्यत्वात्मकं रूपं—तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः सम्भवत्येवेति वाच्यं, सुप्रत्ययवृत्तिमुद्रावच्छिन्ननिमित्तकार्यत्वेन 'सुपि चे'ति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ रामायेत्यादिरूपासिद्ध्यापत्तेः, कष्टायेत्यादिनिर्देशासङ्गत्यापत्तेर्व्यत्यासे गौरवाच्चेति चेन्न; व्यत्यासं विनाऽपि तादृशरूपस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तथाहि—

नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने—आदेशे नियामक—प्रत्ययलक्षणशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक—'प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकार्यप्रयोजकीभूतप्रत्ययलोपत्व'व्यापक—नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक—'आदेशत्व'—व्याप्य—'लुप्यमानप्रत्ययवृत्तिधर्मसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्व'—रूपधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः । इदञ्च रूपं नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रत्ययलोपत्वस्य व्यापकं—'सुदृष्टप्रासाद' इत्यत्र नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपाभावेऽपि लुप्यमानप्रत्ययवृत्त्यस्त्वधर्मसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वात् । नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपव्याप्यञ्च,—इत्तेर्वधादेशे [तस्य प्रत्ययत्वाभावेन—] तादृशरूपस्यावृत्तेः । परे तु लोपत्वमेव तादृशं रूपं, प्रत्ययलक्षणशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वात्, स्थानिवत्सूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकादेशत्वव्याप्यत्वाच्चेत्याहुः ।

केचित्तु लोपत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचो नोचितः, दामञ्ज्ज्वादाचक्ष्वाणज्जन्तात्कर्त्तरि क्विपि निष्पन्नस्य दाम्भशब्दस्योपेनाव्ययीभावसमाप्ते स्थानिवद्भावेनानन्ततयाऽनश्चेति टचि—उपदाममिति रूपं भवति, तदिदानीं न स्यात्, लोपातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः । अन्वस्य प्रत्ययासाधारणरूपत्वाभावाच्च प्रत्ययलक्षणस्याप्यवृत्तेरित्याहुः ।

अथ नियमस्य किं फलं, न च 'सुदृष्टप्रासाद' इत्यत्र स्थानिवद्भावनासन्तत्त्वमादायात्वसन्तस्येति न दीर्घ इति मनोरमोक्तं फलमिति वाच्यं, दीर्घविधावतुसाहचर्याच्छ्रयमाणाऽसन्तस्यैव ग्रहणेन दीर्घप्राप्तेरेवाभावात् । न च साहचर्यपरिभाषाया अनित्यतया सुदृष्टदित्यत्र दीर्घनिवृत्तिः फलमुचितमेवेतिवाच्यम्, 'अत्वसन्तस्ये'त्यत्र निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तेरुचितत्वेन सदृष्टदित्यत्र निर्दिश्यमानाऽस एवाभावेनादोषात् ।

नचात्वसन्तस्येति सूत्रेऽस्पदोत्तरं षष्ठ्या अभावाच्चिर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तिदुरुपपादेति वाच्यम्, 'अत्वसो'रिति न्यासेन तदन्तर्विधिना 'अत्वन्तस्य, धातुभिन्नो योऽपन्तस्तदवयवो यो निर्दिश्यमानः—अस्,

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तस्योपधायाश्च दीर्घोऽसम्बुद्धौ सा’विल्येन सुदृषदित्यत्र दीर्घप्राप्तेरभावस्य स्पष्टत्वात् । परे तु—स्थानिवद्भावे-
नासम्बुद्धेः सम्भवेऽपि तदुपधाया अभावेन न दीर्घप्राप्तिः, स्थानिवद्भावादिना ह्यस्य बुद्धितन्निमित्तकस्यैव
कार्यस्य प्रवृत्तिर्न तु तदुपधानिमित्तकस्येत्याहुरेति चेदत्र सदाशिवभट्टानुयायिनोऽस्मत्पितामहाः
श्रीरत्नेहिरामशास्त्रिणः—सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावेनासन्ततया’स्मायामेधासजो विनि’रिति विनिप्रत्यया-
पत्तिः । न च मायामिधादिसाहचर्याच्छ्रूयमाणस्यैवासस्तत्र ग्रहणमिति वाच्यं, मेधामाचष्टे मेधयति—इत्यत्रा-
चक्षणाणिजन्तात्कचैरिक्किपि ‘मेध’ इत्यत्राश्रूयमाणस्य मेधाशब्दस्याप्युपलम्भात्तथा साहचर्यस्यासम्भवात् ।
न च तत्रापि श्रूयमाण एव मेधशब्दः, मेधाशब्दत्वन्तु तत्रैकदेशविकृतत्वादिति वाच्यम्, बहुदण्डिच्छ-
ब्दादाचक्षणाणिजन्तात्किपि टिलोपे संयोगान्तलोपे ‘बहुदन्’ ‘बहुदण्डा’वित्यत्र ‘सर्वे सर्वपदादेशा’ इति
स्थानिवद्भावेनेनन्तत्वात्प्राप्तस्येनः स्त्रियामिति कपो वारणं नियमफलमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । एवं—राज-
च्छब्दादाचक्षणाण्यन्तात्किपि राजः समीपमुपराट्—इत्यत्र स्थानिवत्त्वेन प्राप्तस्थानश्चेति टचो वारणं नियम-
फलमित्यपि बोध्यम् । एवं पीताम्बरा सुदृषन्नगरीत्यादावुगितश्चेति ङीपो वारणं नियमफलमिति सदाशिव-
भट्टोक्तमप्यत्रानुसन्धेयमित्याहुः ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणं—‘सप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयतानिरूपकं तादृशं कार्यं
प्रत्ययलोपे सति भवति, न तु षष्ठ्यन्तपदप्रयोज्यविषयतानिरूपकं’मित्यर्थेलाभाय । तेन ‘नखभिन्न’
इत्यादौ भित्तो लुकि नैसादेशः । नन्वत्र ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे’ति सूत्रज्ञापितयाऽन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो
लुम्बाधते’ इति परिभाषया अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव प्राबल्यबोधनेन—‘कृते नखनिभिन्न’ इत्यादौ
लुगुत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेनैसः प्राप्त्याऽन्तरङ्गैस्त्विधायकनिमित्तविनाशाभावात्तस्या अप्रवृत्त्या लुकः प्राब-
ल्याभावेन लुकः पूर्वमेवैसि ततो लुकि लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनरैसोऽप्राप्त्या दोषविरहालक्षणग्रहणं व्यर्थ-
मेवेति चेन्न, सर्वस्यै हितं सर्वाहितमित्यत्रापि पूर्वोक्तरीत्या अन्तरङ्गानपीतिन्यायादृत्तौ पूर्व स्यादिति ततो
निर्दिश्यमानसुब्लुकि स्याटः श्रवणापत्तेः । न चागमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेन तद्वि-
शिष्टस्यैव प्रत्ययत्वं, लुकपदार्थश्च कृत्स्नप्रत्ययादर्शनरूपः, एवञ्च स्याटः श्रवणे कृत्स्नप्रत्ययादर्शनरूपलुकप-
दार्थव्यापातात्स्याद्विशिष्टस्य लुकि न स्याटः श्रवणमिति वाच्यम्, सुपो धात्वित्यत्र तदन्तविधिनो सुबन्तस्य
लुकप्रसक्तया तद्वारणाय निर्दिश्यमानपरिभाषाया अवश्यमाश्रयणीयतया डेविमक्तेर्लुकि स्याटः
श्रवणापत्तस्तदवस्थत्वात् ।

‘लुकपदोदादानादेव निर्दिश्यमानपरिभाषायास्तदन्तविधेश्च बाध इति स्याद्विशिष्टस्यैव लुकि सर्वाहित-
मित्यत्र न दोष’ इत्यपि न, तत्पदमर्यादया—प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यमिति दिश्यते, न प्रत्यय-
स्थानिकमित्यर्थज्ञापनस्यैवौचित्यात्, साक्षाच्छास्त्रवाधापेक्षयाऽस्याः कल्पनाया एव युक्तत्वात् ।
[सर्वान्तो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावे तु ‘रमापुत्र’ इत्युदाहरणीयम् ।] उच्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावाच्चै-
सितिवयुक्तम्, अतिदेशविषये सर्वत्रारोपेणैव तादृशज्ञानस्य सम्भवात् । आरोपविषयेऽपि
तात्त्विकतादृशज्ञानस्य स्वीकारे तु सर्वातिदेशशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । निर्जरसावित्यादौ स्थानिवद्भावेन
तद्बुद्धावपि उच्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावेन जरसादेशानापत्तेश्च । नचैवं तत्तदर्थकार्यस्य प्रवृत्तावपि
प्रत्ययस्थानिककार्यस्याभावेन नखनिभिन्ने ऐसापत्तिर्भट्टोक्ताऽयुक्तेति वाच्यम्, अवकृष्टः कोकि-
लयाऽवकोकिल इत्यत्र ‘अवादयः कृष्टार्थे’ इति समासे उपसर्जनहस्वप्रवृत्तेः पूर्वमिनादेशप्रवृत्तेरसम्भवेन
हस्वप्रवृत्त्यनन्तरमिनादेशप्रवृत्तेरेव दोषत्वात् । एवम्—एकया खट्वा क्रीतः—एकखट्व् इत्यादौ तद्वितीयो-
त्तरपदेति समासे क्रीतार्थकठको लुकि ‘लुक्छितलुकी’ति टाब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भित्त ऐसापत्तिश्च । टाबसी-
त्यत्र अदन्ताद्विहितानां टादीनामित्यर्थस्तु न वक्तुं शक्यः, तस्मादिति परिभाषाबाधे मानाभावात् । यैस्तैरिति
रूपासिञ्जापत्तेश्च । ‘त्यदादीनाम’ इत्यत्र विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमे तु ‘अनेषका’ इत्यादौ समासात्पूर्वं त्यदात्वे
टाप्यापः सुप्परत्वाभावादसुप् इति निषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययस्थादितीत्वापत्तेरिति सङ्क्षेपः । विस्तरस्त्वस्त्वपितामह-
श्रीचरणविरचितायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरमुन्दर्यामसत्कृत्यामभिनवराजलक्ष्म्यान्वानुसन्धेयः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमादायात्वसन्तयेति दीर्घो न । न च अनुसाहचर्यादसन्तमपि श्रूयमाणासन्तमेव गृह्यते इति नोक्तदोषः, अथवा निर्दिश्यमानपरिभाषया 'सुदृषत्प्रासाद' इत्यादौ निर्दिश्यमानस्यातोऽभावाच्च दीर्घप्राप्तिरिति वाच्यं, 'सुदृष'च्छब्दात्प्रलयलक्षणेन स्थानिवद्भावेन वाऽसन्तत्वमादाय

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

ननु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानावयवाऽच एव दीर्घविधानात् कथमत्र तत्प्राप्तिरिति चेच्छृणु, अस्पदस्य षष्ठ्यन्तत्वाभावेन तत्परिभाषया अप्रवृत्तेरिति । नन्वन्तरङ्गानपीति परिभाषयेत्सम्बन्धालोपाभ्यां प्रागेव जसो लुकि स्थानिवत्त्वेन जसन्तत्वमेव, नासन्तत्वं, न च स्थानिवत्त्वेन जसन्तत्वेऽसन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति वाच्यम्, एवं सत्वाटिटदित्यादौ स्थानिवत्त्वेन प्यन्तत्वे इति निर्दिश्यमान-णिनुद्धेरप्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन षाष्ठद्वित्वस्यादेशत्वे णिलोपो न स्यादिति भाष्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेः, एवञ्च कथमेतदुदाह्रियत इति चेत्—शृणु, फले विशेषाभावेनोक्तपरिभाषया 'तस्य लोप' इत्यस्वाभाषनात् ।

न च प्रकृतसूत्रारम्भे विशेषः, अन्यार्थमावश्यकत्वस्योक्तत्वात्, फले विशेषसत्त्वेपीतसञ्ज्ञा तूक्तपरिभाषया न बाध्यते, आकडारा इति नियमारम्भेण सञ्ज्ञा न कस्यापि बाध्या, नवा कस्यापि बाधिकेत्यर्थस्य सामान्यतो ज्ञापनाङ्गीकारात् । अत एव 'गर्गा' 'विदा' इत्यादौ 'जित्वादे'रिति स्वरवारणार्थं 'लुकि स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं ने'ति वचनमारब्धं, ननुमतेति सूत्रे भाष्ये । इत्सञ्ज्ञाया लुकिः प्रागप्रवृत्तौ तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव देवदारोम्बिकारः फलं देवदारु, ओरजिलत्र फले लुगिति लुक्, तस्य विकारे 'जितश्च तत्प्रलया'दित्यजि देवदारवमित्युदात्तं सिध्यति । तथा विदस्य गोत्रापत्यानि विदाः, ततो विदस्य यूयत् इच्, तस्य प्यक्ष-त्रियेति जितश्च प्रलयात् परत्वाल्लुकि विदः—इदं च । न चैवं भसञ्ज्ञापि लुका न बाध्येतेति राजपुरुषाऽसिद्धिरिति वाच्यम्, 'उपजनिष्ये'ति न्यायेन 'ननुमते'तिनिषेधेन प्रागपि तदप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति बोध्यम् ।

एवं पीतमम्बरं यस्याः सा पीताम्बरेलत्र सोर्लुकि स्थानिवत्त्वेनोपिदन्तत्वादुगितश्चेतिङीप् न । एवं शिखिनमाचष्टे इति णिचि टिलोपे किपि शिगिलत्र स्थानिवत्त्वेन इन्नन्तत्वा 'दिन्हन्नि'तिनियमेनोपधादीर्घ-वारणेपि तदनुवर्तमाने 'सौ चे'तिदीर्घो न । यदि तत्र नेत्यनुवर्तते तदा तलुनोस्यास्तीति तलुनौ, तमाचष्टे णिचि किपि तलुनौ तलुन इत्यादावनुनासिकस्येति 'सर्वनामस्थाने'ति वा दीर्घो न । बहवः शिखिनो यस्यां नगर्थ्या सा बहुशिङ् नगरीत्यत्रेनः स्त्रियामिति कप् न । एवं कल्याणधर्माणमाचष्टे कल्याणधर्मयति ततः किप् कल्याणधर्म, तस्य समीपमुपकल्याणधर्ममित्यत्रापि स्थानिवत्त्वेनानन्तत्वादनश्चेति टच् न ।

एवमप्रजसमाचष्टे अप्रजयति, ततः किप् सोऽस्यास्तीत्यप्रज्वाणिलत्र स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वादसन्तलक्षणो विन्नेति । अन्यथा कृत्स्नप्रत्ययलोपेपि स्थानिवत्त्वेन तदन्तत्वाद्दोषादहरणेषु ते ते विधयस्त्युरेवेति बोध्यम् ।

प्रत्ययस्यासाधारणमिति । अत्र प्रमाणं द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति भाष्यकृतः । अन्यथा तल्लक्षणमित्येव वदेदिति । तदाशयं कैयटः—प्रकृते तत्पदप्रत्ययपदयोः पर्यायत्वेपि प्रत्यासत्तिः प्रार्थनीय-स्याप्रार्थितस्यैव लामायेति लाघवमिति तदाशयः—इत्याह । वस्तुतस्तु न तच्छब्दः कस्यचित्पर्याय इति मञ्जूषार्या सिद्धान्तितम् । उद्घोते—यन् पर्यायत्वमुक्तन्तु केचिदाहुरित्युक्त्वा मतान्तरमिति बोध्यम् । इतोपि लाघवमभिप्रेत्य स्थानिवत्पदानुवृत्तिरेव कार्येति—तदाशयं कौस्तुभकृतः । बहुव्रीहिलभ्यफलस्य नखभिन्न इत्यादेरन्यथासिद्धत्वादेवमुक्तमिति तदाशयः । नन्वेवं कात्स्न्यासाधारण्ययोर्विवक्षावै द्वयोरपि प्रत्ययपदयोः सामर्थ्यं वर्णनीयन्तच्चासम्भवि, लोपे स्थानिवदित्युक्तावतिप्रसङ्गस्योक्तत्वाद्भयोरप्यभावे प्रत्यासत्तेरप्युक्ताया वक्तुमशक्यत्वात्, तृतीयस्य च प्रत्ययपदस्य भगवता प्रत्याख्यानात्, तथाच कोस्य भाष्यस्याशय इति चेदयम्,—तावन्मात्रफलकत्वे मात्रालाघवाय, प्रतिपत्तिलाघवाय च 'कृत्स्नप्रत्ययलोपे' इत्येव त्रयादिति । नचैवमपि प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादवधारणान्तर्भावेण समसोऽसाधारण्यं लभ्यतां, स्वसमा-नाधिकरणवर्णविशेषत्वरूपं प्रत्ययस्य प्राधान्यं दुर्लभम्, तं विनापि तस्य चारितार्थात् । एवञ्च चित्रायां

रूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति । न चैवं ‘दाघर्त्ती’ति सूत्रे—‘तेतिक्ते इति किं निपात्यते ? आत्मनेपदम्, नैतदस्ति—‘अनुदात्तङित’इत्येवसिद्धम्, नियमार्थं तर्हि भविष्यति—‘अत्रैव यङ्लुगन्तस्य, नान्यत्र बेभिदीति’—इत्युक्तम् । अस्य नियमत्वे तेनात्मनेपदं दुर्लभं

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘अस्मायामेधे’ति विनेरापत्तेदुर्वारत्वात् । ‘अलसन्ते’त्यत्र अस्पदोत्तरषष्ठा अभावेन निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेश्च ।

नचैवमपि—‘अर्थवद्ग्रहणे’ ‘लक्षणप्रतिदोक्त’ ‘निरनुबन्धकग्रहणे’, ‘प्रत्ययाप्रत्यय’परिभाषाचतुष्टयस्यानिनस्मिन्ग्रहणेष्वाप्रवृत्तये ‘अनिनस्मि’ञ्जितिपरिभाषया एषु अन्वादिषु वर्णबोधकत्वावश्यकत्वेन अनल्विधावितिनिषेधादेव स्थानिवद्भावो नापि प्रत्ययलक्षणमिति ‘सुहृषत्प्रासाद’ इत्यादौ न दोषावतार इति वाच्यं, रमाशब्दाण्यन्तात् तत्रो ल्यपि प्रादिसमासे प्ररम्येत्यादौ ‘प्रत्ययाप्रत्यययो’रितिपरिभाषया इदानीमापः प्रत्ययस्यैव ग्रहणापत्त्या, तत्परिभाषानङ्गीकारेऽपि—आपःप्रत्ययस्यापि ग्रहणापत्त्या, प्रत्ययलक्षणेन, स्थानिवद्भावेन वा—आप्तमादाय ‘विभाषाप’ इत्यनेन णेरयादेशे प्ररम्येत्यस्याऽऽपत्तेः ।

‘प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र तत्रैव प्रत्ययलक्षण’मिति नियमस्वीकारे तु आप्तस्याप्लुधातावपि सत्त्वेऽप्यत्र प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणमिति प्रत्ययलक्षणस्याप्यप्रवृत्त्या आप्लुधातोरेव ‘विभाषा’ऽऽप’इति सूत्रे ग्रहणमिति न दोषः ।

नच ‘मित्रशीः’ ‘अतृणे’डित्यादौ ‘शास इदङ्हलोः’ ‘तृणह’इमित्यादि न स्यात्, हलादिलस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरितिवाच्यं, ‘शासइदङ्हलो’रित्यत्र हलिति न क्रियते, ‘शास इ’दिति, ‘अङी’ति च योगो विभज्यते, अजादौ चेदङ्घेवेति नियमेन ‘तृणह इ’मित्यत्र

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्यान्तरविरोधमत्र परिहरति—नचेति । एवम्=अस्य नियमार्थत्वे । तामुपपादयति—अस्येति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ह्रस्वनद्याप इत्यत्र, निरूपयिष्यते च षट्चतुर्भ्यश्चेत्यत्र । तत्र वतीति । तत्फलन्तु ‘ह्रस्वाती’त्यत्रात्वसन्तयेति दीर्घाभावः । नच गवे हितमित्यादावल्विधौ स्थानिवद्भावासम्भवे तत्र विध्यर्थता शङ्का; अस्त्वस्थेवाच्त्वस्यापि प्रत्ययासाधारणरूपत्वाभावात् । असाधारण्यान्तर्भावेन नियमे किं प्रमाणमिति चेत्प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमिति वक्तव्ये पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यमित्येव । यथा—‘न धातुलोप-आर्धधातुके’इत्यत्र धातुलोपइतिव्याख्यानाद्बहुव्रीह्यवगमाद्वाधातुलोपोयस्मिन्स्तन्निमित्तके गुणवृद्धौ न भवतः—इतिसूत्रार्थाश्रयणादेव बेभिद्यते रोरवीतीत्यादेर्व्यावृत्तावतिरिच्यमानार्धधातुकग्रहण-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

जाता चित्रेलादावनिष्टं डीवादिविधायकत्वमेवास्व स्यान्न नियामकत्वमिति चेन्न; अकारान्ता ये टिदादयः तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तदन्तादिति तदर्थाङ्गीकारेणानल्विधावित्यनुवृत्तेर्विधिवक्षं इव विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणकारान्तादित्यर्थाङ्गीकाराद्वा तत्रास्या प्रवृत्तेः । स्पष्टश्चायमन्त्यः प्रकारः प्रकृतसूत्रे कैयटे, अस्तिसिचोऽपृक्त इति सूत्रे शेखरे च । नचान्यपक्षे सशमा रज्जुरेत्यत्र डीवर्थं न तु मात्रजिति प्रत्याहारनिर्देश इति सिद्धान्ते कति क्रिय इत्येतद्धारणयावश्यकत्वेनान्यत्रेवात्रसामर्थ्याभावादिति वाच्यम् । नषडिति निषेधेनापि कतीत्यस्य सुसाधुत्वात् । अस्तुवा श्रवणेत्यादिनिर्देशेनोक्तप्राधान्यस्य लाभ इति दिक् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अचैषीदित्यादौ आदेशरूपत्वेनैव षलसिद्धेरिति चेन्न; ‘इन्द्रो मावक्षत्’ ‘स देवानयक्ष’दित्यत्र बहि यजिभ्यां लेटि सपि प्रत्ययरूपसकारसम्भवादिहापीति भाष्यम् ।

ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधरणत्वादिति वाच्यम्, 'आत्मनेपद'मित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्ति-
त्वात् । ततो 'विध्यर्थमिद'मिति वार्तिकानुसारिणा 'अनुदात्तङित इत्येव सिद्ध'मिति शङ्किते-
तदनुसार्येकदेशिन एव तत्समाधानमित्यदोषादित्यन्यत्र विस्तरः ।

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययव'दिति सिद्धे 'लक्षण'ग्रहणं—प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्यय-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

हलीतिपदमननुवर्त्य, 'नाभ्यस्ते'तिसूत्राच्चेत्यचीतिचानुवर्त्याजादौ न भवतीति निषेधेन च इदादेर-
नैमित्तकत्वेन प्रत्ययपरकलस्यानुपजीव्यतया प्रत्ययलक्षणस्यानुपयोगेन दोषाभावात् ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदित्येव सिद्धे इति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययव'दित्येतावतापि सिद्धे
प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययलव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताके कार्ये कर्तव्ये एव प्रत्ययलक्षणं
यथा स्यादित्यर्थे ज्ञापकम्, अत एव न खमिन्न इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन भिन्न ऐस्न । न च

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

हि=यतः । न च प्रत्ययस्य यत्र विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमशरीरमस्तु, एवञ्च तद्भाष्यं मुख्यपक्षाभिप्रायक-
मेवास्तिवति वाच्यं, राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः, तदाह—अन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सामर्थ्यादार्धधातुकत्वेन धातुलोपनिमित्तपरिग्रह इति धिन्विक्कृष्योर्विचि वलिलोपगुणनलोपेषु
'सुधे' 'सुक'रितिभवति, नतु गुणनिषेधे दीर्घनलोपयोः 'सुधी' 'सुकी'रिति । स्पष्टश्चेदमिहैव सूत्रे
भाष्यप्रदीपाध्ययनविभावनाजुषाम् । पठन्ति च—

सुधे सुधेवाऽरिवधात्सुराणां, सुकां रणे लाघवतश्च रामः ।

विशेषणे द्वे य इहादिकर्तुर्वदेदधीतिः स हि कैयटीये ॥ इति ।

स्यादेतत् । अस्तु प्रकृते प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादसाधारण्यान्तर्भावेन नियमः, दृष्टान्ते त्वार्ध-
धातुकग्रहणं 'तोतोर्जति' 'भोमोर्त्ति' त्यादौ तुर्वामूर्च्छल्योर्धङ्लुकि 'राल्लोप' इति—छोलोपि गुणनिषेधा-
प्रवृत्त्यर्थं भवितुमर्हतीति—तदनुपपत्तिः । अथ—यङ्लुक् छान्दस इति भाष्यसिद्धान्तमभ्युपगम्य
दृष्टानुविधिलाच्छान्दसे नानुपपत्तिरित्युच्यते; एवमपि 'विङिति चे'तिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽऽर्धधातुके
इति योगविभागेन—तत्र धातोर्लोप इत्यर्थकं धातुलोपपदमनुवर्त्य 'धातोर्लोपनिषेधो यदि
भवेत्तर्हि—आर्धधातुक एवे'ति नियमेन सार्वधातुके रोरवीतीत्यादौ 'ङितिचे'तिनिषेधाप्रवृत्तयेऽवश्या-
श्रयणीयेन—तोतोर्त्तीत्यादावपि न धातुलोप इति योगान्तरप्राप्तनिषेधस्य वारयितुं शक्यत्वाद्यङ्
लुक्छान्दसलवलकल्प्यनिषेधवचनतो लाघवादार्धधातुकग्रहणस्यार्थविशेषबोधने दृष्टान्तत्वोक्तिरनु-
पपन्नैव । अत्रोच्यते—एवं हि रोक्त इत्यादौ सार्वधातुकनिमित्तोपि निषेधो बाध्येत, अथान्तरङ्गत्वा-
द्यङ्निमित्त एव बाध्य इति मतं, तर्हि तोतोर्त्तीत्यादौ सार्वधातुकनिमित्तः कथमसौ बाधनीय इत्युभयतः
पाश्चा रज्जुः—छान्दसलाभ्युपगमान्तरेण न निस्तरितुं शक्यते इति—योगविभागाभ्युपगमस्यैकदेशि-
मतलावसायादार्धधातुकग्रहणमार्धधातुकत्वेन आर्धधातुलोपनिमित्तपरिग्रहार्थमिति दृष्टान्तः सूपपन्नः ।
अत एव 'सिधेर्मनिनि वलि लोपे—आस्त्रेमाणमित्यत्र लोपस्यार्धधातुकनिमित्तत्वाभावाच्च धातुलोप
आर्धधातुके इति निषेधो न प्रवर्तते'—इति भाष्ये उक्तम् । प्रत्ययावयवनिमित्ते लोपे प्रत्ययनिमित्तत्वं
तु—इहैव प्रथमप्रत्ययग्रहणप्रत्युदाहरणे आग्नीयेत्यादौ प्रत्यावयवलोपे प्रत्ययलोपलोपपादनदिशेत्यलम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तत्रैवेतीति । तदेतियुक्तम् । अन्यत्रेति । यङ्लुङन्तशेखर इत्यर्थः । एवं पास्पङ्गीतीतिवक्तव्ये वेभिदीती-

१. 'सुध' इति प्रथमान्तं, प्रीतिप्रद इत्यर्थः । २. सुकाः=राक्षसहंसकः ।

सस्थानिकमित्यर्थलाभार्थं, तेन ‘नखभिन्न’ इत्यादावैसादिकं नेत्येके । अतिदेशेना-
ऽऽहार्यतद्बुद्धिभावेनऽयुच्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावाच्चैसादीति तद्वर्धमित्यपरे ।

कार्यमिति । प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमिति भावः । ‘इहापि ‘परिवी’रिति
शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वादीर्घत्वं भविष्यतीति भाष्येण—तृज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयो-
रैक्यकथनेन चातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यङ्गीकारात्परिवीरित्यत्र
तुग्दीर्घौ पर्यायेण न; किन्तु दीर्घ एव—परत्वात्, अन्यथाऽनेनैवोभयोर्विधानात्परत्वा-
भावेन पर्यायो दुर्वार इति बोद्धव्यम् । तदाह—जसि चेति गुणे प्राप्ते इति ।
जसि चेति विहितेऽनेन गुणे प्राप्ते इत्यर्थः ।

अभिनव-चन्द्रिका

लुगुत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेनैसः प्राप्त्या लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनरैसोऽप्राप्त्या अन्तरङ्गनिमित्त-
विनाशकत्वस्य लुक्प्रभावेन ‘अन्तरङ्गानपी’तिपरिभाषाऽप्रवृत्त्या लुक्पूर्वमेवैसि तत ऐसो लुकि
दोषाभाव इति वाच्यं, रमायाः पुत्रः रमापुत्रः’ इत्यादौ निरुक्तदिशा पूर्व याटि ‘निर्दिश्यमान’-
परिभाषया यादृहितस्य लुकि याटः श्रवणाभावाच्च प्रत्ययनिमित्तकार्य एव प्रत्ययलक्षणं, न तु
प्रत्ययोद्देश्यकार्ये इत्यर्थस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । इदन्तु सर्वं भाष्यकृन्मतम् । वार्तिककारस्तु—
अतिवधावपि प्रत्ययलक्षणार्थमिदं सूत्रमितिस्वीकरोति, अत एव ‘मित्रशीः’ ‘अतृणे’डित्यादौ
न दोषः ‘गवेहितं गोहित’मित्यादौ ‘वर्णाश्रये’नेति परिभाषया न दोषः । ‘सुदृष्टप्रासाद’ इत्यादौ
दोषवारणन्तु—‘अनिनस्सि’न्निति परिभाषया वर्णबोधकत्वातिदेशेनैव बोध्यम् । ‘विभाषाप’ इत्यत्र
‘इकरितपौ धातुनिर्देश’ इतीका ‘विभाषापे’रिति निर्देशेन पूर्वोक्तप्रस्येत्यादौ न दोषः, ‘गुणवो’-
रिति साहचर्याद्विभाषाप इत्यत्रापि आप्लुधातोरेव ग्रहणमिति वा पूर्वोक्तदोषवारणं बोध्यम् ।

उच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानषष्ठ्यर्थाभावादिति । चिन्त्यमेतत्—वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकता-
कष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविशेष्यताकष्टसाधनत्वप्र-
कारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताया एव स्थानपदार्थत्वेन स्थानपदार्थ-
स्योच्चारणघटितत्वस्याभावात् । स्थानपदार्थस्योच्चारणघटितत्वे ‘दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य’-
मित्यादौ स्थानपदार्थत्वानुपपत्तेश्च । ‘इकोयणचि’दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य’मित्यादिशास्त्रैरिक्मक-

चिदस्थिमाला

एके—दीक्षितादयः । सिद्धान्तमाह—अतिदेशेनेति । नन्वेवं परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घौ
पर्यायेण स्थातां, कार्यातिदेशेऽनेनैवोभयोरपि विधाने विप्रतीति सूत्राप्रवृत्तेरत आह—
इहापीति । प्रतिपादितमिदमादौ स्थानिवत्पुत्रे । अन्यथा—तेषां तद्देशत्वानङ्गीकारे । तदाह—
इति । तयोरैक्यमभिप्रेत्याहेत्यर्थः । एतेन—‘इतिहेतौ, यत एतत्कार्यातिदेशकमत एव हेतोरित्यर्थः—’ इति

ज्योत्स्ना

इति बोध्यमिति । उपाध्यायास्तु—‘सतिप्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्तेऽपि भवति’इति कार्यातिदेश-
पक्षे सूत्रार्थमुक्त्वा परिवीरित्यत्र सति प्रत्यये—दृष्टो दीर्घो न तुमिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवती-
ति प्रतिसमादधते । नलुमताङ्गस्येत्यत्र—‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण’मित्यनुवृत्त्या लुमच्छब्देन प्रत्ययलोपे
प्रत्ययनिमित्तं कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा न भवत्यङ्गस्य सम्बन्धि चेदिति यथाश्रुतसूत्रार्थं प्रत्यासत्तिलभ्यार्थतया

विषमपदविवृतिः

तदाहेति । अतिदिश्यमानकायाणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्येतत्प्रमयमेवेत्यर्थः । प्रत्ययलोप इति ।

न लुमता । ‘लु’शब्दयुक्ता लुमन्तस्तदाह—लुगित्यादि । अङ्गकार्यमिति । लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसञ्ज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वेत्यर्थः । तेन ‘पञ्चे’त्यादौ पदसञ्ज्ञा भवति । राजपुरुषादौ भसञ्ज्ञा च न । अङ्गसञ्ज्ञा तु यथोद्देशत्वात्प्रत्ययसत्ताकाले जाता तिष्ठत्येव ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मुच्चारणं दर्भकर्मकं प्रस्तरणश्चेष्टसाधनलप्रकारकभ्रमविषयः, यत्कर्मकमुच्चारणं, शरकर्मकं प्रस्तरणश्चेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्येव बोधनादिति दिक् । इत्यर्थ इति । लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वलेन साक्षादवच्छिन्ना लुप्तप्रत्ययाङ्गसञ्ज्ञावत्पर्याप्तधर्मेण साक्षात्परम्परया वा अवच्छिन्ना च या उद्देश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीति—नलुमताङ्गस्येति सूत्रार्थ इति भावः । तेन राजपुरुषादौ भसञ्ज्ञा, ‘परमन्निपुत्र’इत्यादौ त्रयादेशश्च न भवति । साक्षात्लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नलनिवेशात्—उत्क्रामेत्यादौ न दोषः । विस्तरस्तु—परिभाषेन्दु-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शास्त्र्युक्तमपास्तं, प्राचामसाङ्गत्वं ध्वनयन् मान्यायुक्तं सूत्रसिद्धान्तार्थमाह—लुप्तप्रेति । प्रत्यासत्ति-लभ्यमाह—तदिति । पूर्वस्येलेव सिद्धेऽङ्गस्येति लब्धमाह—लब्धाङ्गिति । लुप्तप्रत्ययनिरूपितेत्यादिः । ‘पूर्वं’ इत्यन्तस्य फलमाह—तेनेति । ‘लब्धाङ्ग’इत्यस्य फलं वक्तुमादौ प्राचां मतेनाह—अङ्गेति । सिद्धान्तमाह—तत्काले इति । प्रत्ययस्य सत्ताकाले इत्यर्थः । इदमपि कैयदादिरीत्या न भाष्यरीत्येति सूचयन्नाह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

परिष्करोति—लुप्तप्रत्यये परतो य इत्यादिना । पदसञ्ज्ञा भवतीति । सुप्तिष्ठन्तमिति पदसञ्ज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायोपाधिलेन निरुक्तोपाधिकार्यत्वाभावाभिषेधाप्रवृत्तेरिति भावः । भसञ्ज्ञा च नेति । तस्या निरुक्तोपाधिकार्यत्वाभावाभिषेधादिति भावः । ननु ‘राजपुरुष’ इत्यादौ प्रत्ययलोपेऽङ्गसञ्ज्ञाया-अप्रवृत्तौ निरुक्तोपाधिकार्यत्वाभावोऽत आह—अङ्गसञ्ज्ञा त्विति । प्रत्ययसत्ताकाले—लोपात्पूर्वम् ।

तिष्ठत्येवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । ननु भसञ्ज्ञायामप्येतदविशिष्टं, न चान्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुगिविधिः प्रबलः, अङ्गसञ्ज्ञायामपि तुल्यत्वात् । धर्मिग्राहकमानाद्विरोधे एव लुगिविधिः प्रबलो न चासावङ्गसञ्ज्ञेयति चेद्भसञ्ज्ञायामपि कुत्रत्यसः ? । कार्यद्वारकस्त्वसानुभाष्यामविशिष्टः । अथ ब्रूयादकृतव्यूहपरिभाषया लोपे प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसञ्ज्ञायाः पूर्वमेवाप्रवृत्तावस्ति तथा लुको विरोधो—नलङ्गसञ्ज्ञायामपि, तस्या लब्धाङ्गसञ्ज्ञककार्योद्देश्यकत्वाभावेन निषेधाभावादिति मतं, तन्न, तस्याः परिभाषाया भाष्यकृता कण्ठरेणानुक्तादित्यस्वरसः । तथा हि—‘इह किञ्चिन्नपो’ इति भाष्यास्तम्बुद्विविषये प्रबलत्वं निषेधानित्यलम्भसञ्ज्ञायामपि तत्र न्यासे कल्पनीयमित्येके गौरवं । ‘जिगमिष’विवृत्तस्यैत्र गमेरिद-परस्मैपदेषु, ‘न वृद्धयश्चतुर्भ्यः’ इत्यताभ्यामिटो विविधप्रतिषेधौ प्रत्ययलक्षणनिषेधादहसाद्यन्तौ [?] तत्र

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

त्युक्तिमात्रमेकदेशिनः, अन्यत्सर्व्वं सिद्धान्तिन इति बोध्यम् ।

न लुमताङ्गस्य । तदुद्देश्यकमिति । तत्पूर्वत्वेन तदुद्देश्यकमित्यर्थः । अन्यथा सुबन्तत्वेन तत्पूर्वभागस्य राजनिलस्योद्देश्यतासत्त्वाद्राजपुरुषे पदत्वं न स्यादिति बोध्यम् । सञ्ज्ञा च नेति । ‘आधे पक्षे’ इति शेषः । जाता तिष्ठतीति । वक्ष्यमाणरीत्या जातेषु लुकि तत्प्रवृत्त्या लुकोऽन्तरङ्गाङ्ग-सञ्ज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावेन तत्र कर्त्तव्यायान्तन्यायाप्रवृत्तेरिति भावः । भसञ्ज्ञायास्तु लुकि कृते न लुमतेतिनिषेधादप्रवृत्त्या तद्रूपान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वं लुकोस्येवेति तत्र कर्त्तव्यायां तन्व्याया-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

गुणे प्राप्ते’ इति वक्तव्ये ‘जसि चेति गुणे प्राप्ते’ इत्युक्त्येतल्लब्धम् । न लुमताङ्गस्य । वार्तिकमतेनैत-त्सूत्रोदाहरणमाह—राजपुरुषादाविति । सर्वमतसाधारण्येनैतत्सूत्रोदाहरणन्तु—कतीत्यादि । ‘लब्धाङ्ग-सञ्ज्ञक’ इत्यस्य प्रयोजनमाह—अङ्गसञ्ज्ञा त्विति । अन्यथान्तरङ्गानपीति न्यायेनाङ्गसञ्ज्ञातः पूर्व

—तस्या लब्धाङ्गसञ्ज्ञककार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । स्पष्टञ्चेदं ‘युवोरनाका’ वित्यत्र कैयटे ।

‘न लुमते’त्यस्यानित्यत्वादङ्गसञ्ज्ञायामप्रवृत्तिरिति कश्चित् । अत एव पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलमिति ‘तद्वितार्थे’ति समासे—ठकः—‘अध्यर्धे’ति लुकि—‘लुक्तद्धिते’ति स्त्रीप्रत्ययलुकि च ‘पञ्चक्रोष्टृ’ इत्यत्र तृज्वत्त्वम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । कश्चिदिति । अचारुचिबीजन्तु—अङ्गसञ्ज्ञाया उपजीव्यत्वेन तन्निषेधस्य ‘न लुम-
ताङ्गस्ये’त्यनेन कर्तुमशक्यत्वमिति । तृज्वत्त्वमिति । ‘पूर्वं जातं तिष्ठत्येव’ति शेषः । तथाहि ‘पञ्चक्रोष्टृ’
इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसञ्ज्ञायां लुक्प्रत्ययप्राप्त्या ‘लुक्तद्धिते’ति लुकोऽन्तरङ्ग—स्त्रियाच्चेति—
शास्त्रनिमित्तविनाशकत्वस्याभावेन ‘लुक्तद्धिते’त्यतः पूर्वमेव तृज्वद्भावेऽपि पश्चादध्यर्थेति लुकि
‘लुक्तद्धिते’ति स्त्रीप्रत्ययलुकि च ‘पञ्चक्रोष्टृ’ इति तृज्वद्भावघटितस्य निर्वाधत्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्पष्टञ्चेदमिति । वस्तुतोऽयुक्तमेवैतत् । ‘न लुमता तस्मिन्नि ति न्यासान्तरानुरोधेनाङ्गसञ्ज्ञायामपि निषेधो-
चिन्त्यात् । लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृतिसम्बन्धि यत्कार्यमित्यर्थो हि तदा । एवञ्च सूत्रमतेऽपि लुप्तप्रत्यये परतो यः
पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतः तदुद्देश्यकमाङ्गमनाङ्गं वा यत्कार्यमित्यर्थ उचितः, नतु तत्र लब्धाङ्गसञ्ज्ञकत्वनिवेशः । सूत्रे
अङ्गपदं पूर्वोपलक्षणमेव, ‘योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवती’ति प्रकृतसूत्रभाष्येऽप्येवम् ।
अत एव पक्षयोः समफलता, तत्प्रत्याख्यानसङ्गतिश्च । अत्रत्योद्योतस्तु कैयटानुरोधीति न तद्विरोधः, तदेतद-
भिप्रेत्य यथोद्देशे तद्रीत्या तस्याः सत्त्वेऽपि, तद्रीत्या कार्यकाले, सिद्धान्तरीत्या च पक्षद्वयेऽपि—अङ्गसञ्ज्ञां
साधयति—न लुमतेत्यस्येति । ‘ज्ञाते तत्त्व’मिति पाठः । ‘इति कश्चि’दित्यपपाठः । ‘युवोरनाका’ वित्यादि-
सूत्रस्य भाष्योद्योतविरोधात् । तस्याः फलमाह—अतएवेति । अनित्यत्वेनैतदप्रवृत्त्याङ्गसञ्ज्ञासत्त्वादेवेत्यर्थः ।

प्रत्ययलुकीति । सोलुकि चेत्प्रत्यय बोध्यम्, अन्यथाङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे ‘उर’दित्यत्रेवावृत्त्या क्रोष्टृशब्दः
प्रत्ययेऽङ्गसञ्ज्ञो भवति, तस्य च रूप्यकप्रत्यये तृज्वद्भाव इत्यर्थेनाङ्गसञ्ज्ञादि न स्यात्, स्त्रीप्रत्ययस्तु गौरा-
दित्वादत एव विधानाद्वा । यद्यपीदं कैयटमतेऽपि सिध्यति तथापि तत्र भाष्यसम्मतमिति ध्वनयन्नाह—

ॐ उयोत्सना ॐ

परस्मैपदेष्वित्यस्योपलक्षणत्वात्परस्मैपदोपलक्षितसादेरार्धधातुकस्यैवेद्विधिनिषेधश्च—सूत्राभ्यां विधेय
इति भाष्यप्रदीपविवरणे कर्मन्दिदर्शितदिशा गौरवान्तरम् । नलुमताङ्गस्येति यथाश्रुतसूत्र-
न्यासे पुनरङ्गसञ्ज्ञाया अङ्गोद्देश्यकार्यत्वाभावाच्चास्ति निषेधप्राप्तिरिति न किञ्चिदल्पनीयम्,
एवमङ्गात्परस्य सादेरार्धधातुकस्य विधीयमानयोरिद्विधिप्रतिषेधयोरप्यङ्गोद्देश्यकार्यत्वाभावादेव
सिद्धिरिति कल्पनान्तरावकाश इति गौरवाभाव इत्याहुः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । स्त्रीप्रत्ययेति । गौरादित्वात् । इदं—‘स्त्रियाच्चेति’ति सूत्रे—भाष्यकारैकदेशिनः ।
तृज्वत्त्वमिति । जातन्तिष्ठतीति भावः । अङ्गसञ्ज्ञायां नलुमतेत्यस्याऽप्रवृत्तेः, एवञ्च लुकोऽन्तरङ्गसञ्ज्ञा-
निमित्तविनाशकत्वाभावा‘दन्तरङ्गानपी’ति न्यायाप्रवृत्तेः पूर्वमङ्गसञ्ज्ञायां तृज्वत्त्वे ङीवादिरिति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लुक्प्रवृत्तौ यथोद्देशेऽपि स न स्यादिति भावः । अत एवेति । अङ्गसञ्ज्ञायामुक्तरीत्या न लुमतेति
निषेधाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । स्त्रीप्रत्ययलुकीति । इदमुपलक्षणं, तथाहि—इदं स्त्रियाच्चेत्यत्र—स्त्रीईइति
प्रश्लिष्य ईकारे परतः स्त्रियां तृज्वद्भावः, अत एव ज्ञापकात्पुनन्तान्दीषिति भाष्योक्तपक्षान्तराभि-
प्रायेणायं ग्रन्थः ?, आहोस्वित् स्त्रियां क्रोष्टोरङ्गस्य तृज्वद्भाव इति पक्षान्तराभिप्रायेण ?; नाथः,

तदुक्तं भाष्ये—तृज्वदिति सूत्रे—‘न चापरं निमित्तमाश्रीयते, किं तर्हि ? अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति; अङ्गसञ्ज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेने’ति ।

न चोरदत्त्वतृज्वत्वेऽपि परनिमित्ताश्रयणमिति—‘पञ्चक्रोष्टु’ इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्, ‘उर’दित्यत्र शब्दतः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेऽपि अङ्गसञ्ज्ञाद्वारोरदत्त्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरित्येव ‘लिट्यभ्यासस्ये’ति सूत्रस्थभाष्याशयात् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रत्ययलक्षणैनेति । तथा च लुकोऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलस्याभावेन ‘अन्तरङ्गा’निति परिभाषाया अप्रवृत्त्या लुकः प्रागेव ‘त्रियाच्चे’ति तृज्वद्भावो भवतीति भावः । अङ्गसञ्ज्ञाद्वारेति । ‘अचःपरस्मिन्’त्रित्वात्रान्यथासिद्धमपि परम्परयानिमित्तं ‘परनिमित्त’मित्यनेन गृह्यते—इति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदुक्तमिति । न चापरमिति । अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीत्येवमित्यस्य विच्छिन्नत्वाल्लक्षणापुरोधाय ‘सर्वनामस्थाने’ इत्यस्य नानुवृत्तिः । नचकारे परतो विधानान्नचापरमित्ययुक्तं; प्रश्लेषानाश्रयणं त्रियां वर्तमान इत्यर्थात् तत्र च सति स इति भावः । यदि च तथा भाष्यसम्मतं स्यात्तदोक्तरीत्या तदपि सम्मतमेवेत्युक्तरीत्याऽङ्गत्वे निषेधाप्रवृत्त्या तस्मिन्नावपि तथैव तृज्वत्त्वं न स्यादिति तन्नानित्यत्वमेव शरणमिति तेनैव निर्वाहे तत्र तन्निवेशो न्यर्थोऽन्यथाभाष्यासङ्गतिरेवेति गूढाकूतम् । एतद्भाष्यस्यान्यभाष्यविरोधं परिहर्तुमङ्गेन प्रत्ययाक्षेपमतेऽङ्गसञ्ज्ञायामनित्यत्वादप्रवृत्तावपि तृज्वत्त्वस्य परनिमित्तत्वेन तत्र कर्तव्ये निषेध एवेति नचापरमित्ययुक्तमेवेति शङ्कते—नचोरदत्वेति । अङ्गेन प्रत्ययाक्षेपस्तत्रेति भावः । दृष्टान्ते तथा सत्त्वेऽत्रैवमापत्तिस्तत्रैव तथा नेत्याह—उरदित्यत्रेति । साक्षात्परनिमित्तत्वाभावेऽपि अङ्गसञ्ज्ञायाः परनिमित्तत्वेन परम्परया तदस्तीत्याह—शब्दत इति । एवेनाङ्गेन प्रत्ययाक्षेपनिरासः । अत एवाङ्गस्येति सूत्रे इव लिट्यभ्यासस्येति सूत्रेऽपि ‘ग्रहिवृश्चतिभृज्वतीनामविशेष’ इत्यत्र वृश्चिखण्डनायोरदत्त्वस्य स्थानिवद्भावादिलेवोक्तं, ननु तथा, तदेतद्धनयन्नाह—लिख्यति । इदं तस्माद्युपलक्षणं, तदभावेऽपि

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अङ्गसञ्ज्ञाद्वारेति । कार्यकालपक्षे, ‘विच्छति’चेति सूत्रभाष्यरीत्या वा यथोद्देशपक्षे—सञ्ज्ञासूत्राणां विधिप्रदेशगतत्वाद्विधिसूत्राणां वा सञ्ज्ञाप्रदेशगतत्वादेकवाक्यत्वादिति भावः । एकवाक्यता च पदैकवाक्यतया, वाक्यैकवाक्यतया वेत्यन्यदेतत् । नन्वङ्गसञ्ज्ञासूत्रे—प्रत्यये इति यदि ‘यस्य च भावेन भावलक्षण’मिति सप्तमी ‘स्यात्तदा सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्याद्योपयुज्यते’ इति न्यायातस्या निमित्तसप्तमीत्वं स्यात्, नलेतदस्ति—तस्या औपश्लेषिकाधिकरणसप्तमील-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्त्रीप्रत्ययलक्षिके प्रत्ययलक्षणेन ईकारपरकत्वस्य न लुमतेति निषेधे जागरूके सत्यसम्भवेन तत्पक्षे तृचि क्रोष्टु इति रूपस्यैव दुर्लभत्वात् । नान्त्यः, तत्पक्षे तृज्वत्त्वप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीप्रत्ययस्यैवभावेन तल्लुकः खपुष्पगन्धायमानत्वात् । तस्मात्पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः कीतं कुलमित्यर्थे ठक् तस्याऽध्यर्थेति लुकि ‘पञ्चक्रोष्टु’ इत्यत्र तृज्वत्त्वमिति वक्तुं युक्तम् । वस्तुतस्तु—पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः कीतं कुलमित्यर्थे ठकः पूर्वं तृज्वत्त्वविनाशकलाभावेनेति वक्तुं युक्तम्, अन्तरङ्गत्वात् । अङ्गसञ्ज्ञाया लघुत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन प्रवृत्त्या लुकोऽन्तरङ्गतृज्वत्त्वविनाशकलाभावेनान्तरङ्गानपीति न्यायाप्रवृत्तेः । अङ्गस्य क्रोष्टुरिति । अङ्गस्यावयवो यः क्रोष्टुशब्द इत्यर्थः । अङ्गसञ्ज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति । नन्विदं भाष्यं—पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः कीतै रथैः—‘पञ्चक्रोष्ट्री रथै’रित्युदाहरणे प्रवृत्तं, तत्र च श्रूयमाणभिसमाश्रित्याङ्गसञ्ज्ञा िष्यतीति न प्रत्ययलक्षणोपयोग इति चेन्न; तस्य ‘पञ्चक्रोष्टु’ इत्युदाहरणोपलक्षणेनादोषात् । तथाचोक्तदिशान्तरङ्गत्वेन तृज्वत्त्वस्य समाससञ्ज्ञातः पूर्वमेव तृज्वत्त्वप्रवृत्त्या न प्रत्ययलक्षणोपयोग इति वाच्यम् । ‘अङ्गसञ्ज्ञा तु भवती’ति भाष्यस्य

नियमतः परबुद्धेः पूर्ववृत्तितया परनिमित्तत्वात् । अत एव ‘चर्करीति’
‘अजर्घा’ इत्यादावत्वप्रवृत्तिः । ‘अचिश्नु’ इत्यादावजादिप्रत्यय इत्यर्थस्तु—‘अङ्गस्ये’ति

❧ चिदस्थिमाला ❧

कारणलक्षणाकान्तत्वमस्तीत्याह—नियमत इति । इदमेव युक्तं न तत्राक्षेप इत्याह—अत एवेति ।
भाष्यस्य तदाक्षेपपरत्वाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा प्रत्यासत्त्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययस्यैव तत्र ग्रहणात्तस्य च
लुका लुप्तत्वात् परनिमित्तत्वेनात्वस्य निषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणाभावात्तथाङ्गत्वेऽपि तत्र स्यादिति महदनिष्टं,
तस्मात्तथैव तद्भाष्यतात्पर्यमित्युभयोरपरनिमित्तत्वेन साम्यमिति न भाष्ययोर्विरोधप्रसङ्गः । एतेनोक्तभाष्य-
सजातीयस्य ‘युवोरेने’ति सूत्रस्यभाष्यस्यापि तदविरोध एवेति तत्र शङ्कापूर्वकं समाधानं कैयटोक्तं चिन्त्यमेवेति
ध्वनितम् । नन्वेवं तावतामङ्गेन प्रत्ययाक्षेप इति कथैव निरस्ता, तथा सति कथममचिद्विन्वत्यादाविष्टार्थलामोऽत
आह—अचीति । निराकाङ्क्षाध्याहारादिजङ्गेशादाह—यथाकथञ्चिदिति । नन्वङ्गेन प्रत्ययाक्षेपाभावेऽपि
कार्यकालपक्षे कैयटादिमतेऽङ्गसंज्ञाशास्त्रस्य तत्रोपस्थितिरिति—तद्वत्तस्य परनिमित्तत्वमेवेति तयोरसिद्धिरेवेत्यत

❧ ज्योत्स्ना ❧

सिद्धान्तात्, अत उरदत्वस्य परनिमित्तत्वमनुपपन्नमत आह—नियमतः परबुद्धेः पूर्ववृत्तितयेति ।
एवञ्च प्रत्यये इत्यौपश्लेषिकसप्तम्यतः—तस्मिञ्चितिपरिभाषासंस्कृतायाः परसप्तमीत्वं, परत्वस्य
पूर्वबुद्धिनियामकलाञ्जिमित्तसप्तमीलञ्चेति भावः । तथा चाचः परस्मिञ्चित्यतिदेशे साक्षात्परम्परया
वा परनिमित्तकत्वं ग्राह्यं,—नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधे पुनः प्रत्ययनिमित्तकत्वं साक्षादेवेत्युक्तं
भवति । अत एव ‘न लुमता तस्मि’ञ्चितिवाचिकन्यासे तस्मिञ्चिति चरितार्थम् । तद्धि ‘प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षण’मितिपूर्वसूत्रे लक्षणपदोपादानात्प्रत्ययनिमित्तकत्वलाभे सामर्थ्यात्साक्षात्प्रत्ययनिमि-
त्तकत्वलाभार्थं विज्ञायते, तत्समानफलकलाय ‘न लुमताङ्गस्ये’तिसूत्रन्यासेऽपि तथैवोचितमिति दिक् ।

अत एवेति । अङ्गसंज्ञाद्वारा उरदत्वस्य परनिमित्तकत्वेन, ‘न लुमताङ्गस्ये’त्यस्य च
साक्षात्प्रत्ययनिमित्तककार्य एव प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । चर्करीतीति । अत्र यन्निमित्तकं यदङ्गं—
प्रत्यासत्त्या तन्निमित्तकतदभ्यासस्य य ऋवर्णस्तस्योरदित्यनेनात्वं विधेयं, तच्च साक्षात्प्रत्ययनिमि-
त्तकत्वे न स्यात्, न लुमताङ्गस्येति निषेधादिति भावः । ननु प्रत्यये परतो यस्मात्प्रत्ययविधि-
स्तदङ्गं तदवयवाभ्यासऋवर्णस्यादित्येवोरदित्यस्यार्थस्ततश्च चर्करीतीत्यत्र सत्यपि यदल्लुक्मादाय
नलुमताङ्गस्येति प्रतिषेधे तिबिन्मित्ताङ्गसंज्ञामादायास्य प्रवृत्तिरुपपत्त्येत—इत्यस्वरसादाह—अजर्घा
इतीति । अत्र नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां हल्छादिलोपेऽल्लिखितत्वात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तौ तन्निमित्तो-
रदत्वानापत्तिः, स्थान्यल्लुक्प्रतिषेधमात्राश्रयणेऽल्लिखितत्वमिति निषेधप्रवृत्तेरभ्युपगमादिति भावः ।
स्थान्यलसाधारणधर्माश्रयणे एव तन्निषेधप्रवृत्तेः परिभाषाप्रदीपार्चिषि व्यवस्थापितत्वाच्चिन्त्यमेतत् ।

नन्वचिद्विन्वत्यादावजादौ प्रत्यये इत्यर्थो नोपपद्यते, अङ्गसंज्ञाद्वारा वाक्यैकवाक्यतया
प्रत्ययस्य तत्र निमित्तभावेऽपि पदैकवाक्यतयाऽचीत्यस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात्तदादिविध्य
भावात्, किन्तु प्रत्यये यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गं भवति, तस्य च श्वाद्यन्तस्याचीत्यल्लुक्
स्त इत्यर्थः प्रदर्शनीयोऽत आह—अचिद्विन्वतीत्यादाविति । विधिप्रदेशोपस्थितसंज्ञया
विधिवैक्यस्य पदैकवाक्यतयैवान्वयः, प्रत्यये यस्यात्प्रत्ययविधिस्तदादेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य-

❧ विषमपदविवृतिः ❧

लुकोन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावसम्पादनार्थत्वेनादोषात् । नियमत इति । नन्वेवं तृज्वत्त्वस्यापि
परनिमित्तकत्वेन तस्मिन्नलुमतेति निषेधप्रवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न; नलुमतेति निषेधे व्याख्यानं न
शब्दतः परनिमित्तकत्वस्यैवाश्रयणात् । अत एवेति । उरदित्यत्र शब्दतः परनिमित्तकत्वानाश्रयणे
‘न लुमते’ति निषेधाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । इदमयुक्तम्—अल्लुक्प्रवृत्तावपि ‘गुणो यदल्लुको’मिति निषेधेनेष्ट-
सिद्धेः । यत्तु चर्करीत्यजर्घा इत्यादौ तयोस्तन्निमित्तकाङ्गत्वमादायालप्रवृत्तिरिति पाठकेनोक्तं, तच्च ।

षष्ठ्या 'निमित्ते' इत्यङ्गाहारेण तस्य विशेष्यतया यथाकथञ्चिदुपपाद्यः, आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्वस्याभावाच्च ।

वस्तुतस्तु—'कार्यकालपक्षे क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसञ्ज्ञो भवति, अङ्गसञ्ज्ञकस्य च तस्य तुज्वत्त्वं स्त्रिया'मित्येवार्थः । तुज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव । 'उर'दित्यादौ तु गतिरुक्तैव । पदैकवाक्यतयाऽन्यस्तु—सञ्ज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

एतेन—आवृत्त्याऽपि प्रातः निमित्तताऽपि, वप्रश्चेति लक्ष्यानुरोधात्, न तथा प्रकृते, लक्ष्यानुरोधादेवेति तदाशयः । 'चर्करीति' 'अजर्घा' इत्यादौ तु 'न लुमते'ति-निषेधानित्यत्वादत्त्वप्रवृत्तिः, 'त्रपो' इत्यादौ गुणवत् । अङ्गाक्षिसप्रत्ययनिमित्तं

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

कार्यकालत्वस्याभावादिति । कार्यकालपक्षीयविधिशैत्यलक्षांशस्याभावादिति भावः ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

आह—आकडारेति । सञ्ज्ञाशास्त्रेष्वित्यर्थः । अन्यथा भादिसञ्ज्ञाया बाधो न स्यादिति भावः । व्यक्ती-भविष्यति चैतदद्वयशब्दे । ननु यत्रोपदेशतः सञ्ज्ञाद्वयप्रसङ्गस्तत्रानुपपत्त्या तदभावेऽप्यन्यत्र तदभावे न मानमित्यङ्गसञ्ज्ञायां तच्चे बाधकाभावः, किञ्च 'अङ्गसञ्ज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन'ति सूत्रद्वयभाष्योक्त्या तत्र कार्यकालत्वमेव भाष्याभिमतम्, अन्यथा तथोक्तसङ्गतिः स्पष्टैव, एवञ्चोक्तदोषस्तदवश्य एवात आह—वस्तुतस्तुति । प्रत्ययेऽङ्गेति । 'न लुमते'त्यस्य नित्यत्वादङ्गसञ्ज्ञाविषयेऽप्राप्तिरत एव 'न लुमतातस्मिन्' त्रितिन्यासे न दोषः, अत एव 'गुणो'यङ्लुको'रित्यादीनामङ्गाधिकारे पाठः सङ्गच्छते । नन्वेवं 'वप्रश्चे'त्यस्य-सिद्धिरत आह—उरदिति । अनुपपदमेवेति भावः । नन्वेवमपि पदैकवाक्यतयान्वये तत्त्वमेवात आह—पदैकेति । अन्यत्र—उचोतशब्दरत्नादौ । युवोरनाकावित्यादिसूत्रस्यैयदाशुक्तिं खण्डयति—एतेनेति । उक्तरीत्या 'पञ्चक्रोष्टृ' 'वप्रश्च' 'चर्करीती'त्यादिभाष्याविरोधेन सिद्धत्वेनेत्यर्थः । प्रकृते='युवोरनाकौ' 'तुज्वत्क्रोष्टृ'रित्यादौ । लक्ष्येति 'नन्दनं दधि' 'कारकं दधि' 'पञ्चक्रोष्टृ' इत्यादिलक्ष्ये इत्यर्थः । तदाशयः='युवो'रित्यादिसूत्रभाष्याशयः । नचैवमपि तत्रात्वं कथमत आह—चर्करीतीति । आक्षेपवाच्युक्तसमाधिं खण्डयति-

॥ ज्योत्स्ना ॥

उदित्यादिरूपेण सूत्रार्थमभ्युपगच्छतां दीक्षितप्रभृतीनां मतेऽप्याह—आकडाराधिकारस्थेष्विति ।

कार्यकालत्वस्याभावाच्चति । किन्तु तत्र यथोद्देश एव पक्षस्तत्त्वरूपश्च प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रदीप-प्रदर्शितदिशा—यत्र सञ्ज्ञाशास्त्रोपदेशस्तत्रैव वाक्यार्थबोधेन गृहीतपदशक्तिप्रहोत्तरं 'भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजन'मिति यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्तुः सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारप्रयोजकत्वमिति नास्ति पदैकवाक्यतायाः सम्भव इति भावः । 'विद्यतिचे'ति सूत्रस्यप्रदीपप्रदर्शितदिशा—यथोद्देशपक्षेऽपि सञ्ज्ञाप्रदेशागतानां विधिसूत्राणामेकवाक्यतेत्यभ्युपगमे तु—तत्र वाक्यैकवाक्यतायाः—सञ्ज्ञाप्रकरणे सिद्धान्तितत्वादुरदित्यादौ नास्ति साक्षात्प्रत्ययस्य निमित्तत्वमित्येव सारम् ।

॥ विषमदिवृत्तिः ॥

अङ्गाधिकारस्याभ्यासकार्याणामभ्यासाङ्गोभयनिमित्तप्रत्यये एव प्रवृत्तेः । अत एव जिह्ननीयि-षतीत्यादौ न कुत्वम् । कार्यकालत्वस्याभावाच्चति । इदमयुक्तं—'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्चिभ मित्याद्यनेकभाष्यविरोधात् । कैयटोक्तं दूषयति—एतेनेति । आकडारस्थस्य कार्यकालत्वाभावेन प्रत्यये इत्यस्यावृत्तिं विनैवोक्तदिशा निर्वाहेण चेत्यर्थः । पदैक-वाक्यतयेति । 'यत्राङ्गमिति श्रूयते तत्र यस्मात्प्रत्यय इत्युपतिष्ठते' इति सूत्रार्थाश्रयणात् । अस्मिन्पक्षे च

लुकि भवत्येवेति तु-भ्रुवे हितं भ्रूहितमित्यादावुवडापत्त्या चिन्त्यम्-” इत्यपास्तम् ।

त्रिषु सरूपा इति । ‘हे प्रथमयो’रिति सूत्रे युष्मानित्यादौ ‘तस्माच्छसो न’ इत्युपन्यासपरेण भाष्येण, ‘स्वमोर्नपुंसका’दिति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्बुधदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्तिकेन, तद्भाष्येण च, ‘न ष’दिति निषेधेन च-लिङ्गसत्ताबोधनेऽपि लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपे न विशेष इत्यर्थः ।

‘साम आक’मिति सूत्रस्थस्य-‘अलिङ्गे युष्मदस्मदी’ इति भाष्यस्य ‘पदान्तरसन्निधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्न प्रतीयते’ इत्यर्थ इति दिक् ।

त्रेस्त्रयः । अयं न सान्तः, ‘निजां त्रयाणा’मिति निर्देशात् ।

अभिनव-चन्द्रिका

इति दिगिति । दिगर्थस्तु एकस्य मते-‘अलिङ्गे युष्मदस्मदी’ इति वचनायुष्मदस्मदोर्लिङ्गं नास्ति, अन्येषां मतेऽस्तीति विवेकः ।

त्रेस्त्रयः । अयङ् न कृत इति । ङिचेति शास्त्रस्य-ङित्वसामर्थ्येन कल्प्यमानान्त्यादेशत्वावुवादकत्वेन प्रकृते ङित्करणसामर्थ्यात्-अन्त्यादेश एव भविष्यतीति कल्पनीयमिति गौरवम् । किञ्च त्रयाणामित्यस्य द्वित्रे स्थानिवद्भावेन सुवन्तत्वात्-‘इ’ शब्देन समासे समासत्वेन प्रातिपदिकत्वादाम्ब्यस्यापि लुकि

चिदस्थिमाला

अङ्गेति । ननु मूलं न लिङ्गाभावप्रातिपादकं, तथा सत्यलिङ्गाः इत्यस्यैवौचित्यात्, अव्ययप्रकरणसमीपे एवं युष्मदादेः प्रतिपादनौचित्याच्च, किन्तु तत्सत्त्वेऽपि सारूप्यप्रतिपादकं, तच्च विरुद्धमत आह-ङेप्रेति । अत्र भाष्यादेः-प्राबल्यं तथैवेति-विपरीतक्रमः । नन्वेवमन्यभाष्यविरोधोऽत आह-साम इति । मात्रं-कात्स्न्ये । अत एवाव्ययानामत्राग्रहणं, तेषां लिङ्गाभावादव्ययीभावस्य क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्च । एतेन-‘इदमुपलक्षणमव्ययस्यापि, युक्तितौल्या’दित्यादिरत्नाकराशुक्तमपास्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशे, तदाह-इति दिगिति ।

ज्योत्स्ना

स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे इति-बहुव्रीहिः, ‘स्वमोर्नपुंसका’दिति सूत्रं यास्मिन्स्मिन् साप्तमिके प्रथमे पादे-‘नेतराच्छन्दसी’तिसूत्रे इत्यर्थः । शिशीनुमादिभिरिति । आदिना लुक्

वार्तिकेनेति । ‘नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति वार्तिकेनेत्यर्थः ।

तद्भाष्येण चेति । ‘नपुंसकादेशानामवकाशः-‘त्रपु त्रपुणी, त्रपूणि’, युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामवकाशः-‘त्वं ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणः, युवां ब्राह्मणावावां ब्राह्मणौ, यूयं ब्राह्मणाः वयं ब्राह्मणाः’ इहोभयं प्राप्नोति-‘त्वं ब्राह्मणकुलम्, अहं ब्राह्मणकुलं, युवां ब्राह्मणकुले, आवां ब्राह्मणकुले, यूयं ब्राह्मणकुलानि, वयं ब्राह्मणकुलानि’, युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन, अथेदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृतेषु-पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्छिशीलुङ्नुम्विधयः कस्माच्च भवन्ति ? सकृदतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति भाष्येण चेत्यर्थः । अत्र वार्तिकं भाष्ये च विभक्त्यादेशशब्दनाऽमेवोच्यते, स्थानिभेदमाश्रित्य तु बहुवचनमिति बोध्यम् । अत्रामिनवविवरणं-

सदाशिवभट्टीयम्

स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्र इति । इत्यनुवर्त्तमाने नेतराच्छन्दसीति सूत्र इत्यर्थः ।

विषमपदविवृतिः

प्रत्यये इत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षिता । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तमिति । न लुमतेति निषेधस्तु अङ्गा-

त्रेयङ् न कृतः,—‘अयङ् यी’त्यादाविवोच्चारणार्थत्वशङ्कावारणाय ।

केचिदिति । ‘आमि सर्वनाम्न’ इति साहचर्यादिति भावः । वस्तुतस्त्विति । साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात्सूत्रान्तरस्थतदाश्रयणे दृढतरप्रमाणाभावाच्चेति भावः ।

न च गौणमुख्यन्यायेनात्र नेति वाच्यम्, अप्रसिद्धत्व-गौणलाक्षणिकत्वान्यतररूप-गौणत्वाभावात् । अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेध आरब्धो वार्तिककृता । इतर-विशेषणतामात्रेण तत्त्वाभावात्, पदकार्य एव तत्प्रवृत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विशिष्टादामि ‘त्रि-त्रो-आ’मिति स्थिते-अयङ्-कल्पे ‘त्रित्रयाणा’मिति स्यात् यथाश्रुतकल्पे ‘त्रयाणा’मिति च फलभेदादयङ् कर्तुं न शक्यत इति बोध्यम् । पदकार्य एवेति । तत्त्वञ्च-स्त्रीत्वानिमित्तकले सति विभक्त्य-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आदिना अनङ्त्वशङ्केति तच्छङ्काप्रयुक्तत्रिदेशासङ्गतिजप्रतिपत्तिगौरववारणायेत्यर्थः ।

केचिदिति । प्रसादकारादय इत्यर्थः । तत्र निर्मूलत्वं दीक्षितशास्त्रिदण्ड्याद्युक्तेरसाङ्गत्वं ध्वनयन्नपाकरोति-आमीति । तेषामाशयान्तरं खण्डयति-नचेति । शुद्धलक्षणागिरासायाह-गौणेति ।

‘अतएवे’त्यस्यार्थमाह-इतरेति । अस्त्युपेलाप्याह-पदेति । अतएव प्रियतिसत्त्वादौ तिस्रादयो भाष्य-कृतोदाहृताः । एतेन ‘त्रेः सम्बन्धिन्यामीति विज्ञानाद्गौणे ने’ति प्रकाशदण्ड्याद्युक्तमपास्तं, तत्रापि तथार्था-पत्त्या भाष्यासङ्गत्यापत्तेः, वैषम्ये तु न बीजं, तदाह-इत्यन्यत्रेति । शब्दरत्नादावित्यर्थः । ननु सङ्ख्येयपरत्वे

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

“—भाष्ये-‘शिशिलुग्विषय’इत्येव पाठः, ‘शिशिलुग्विषय’इति नुम्घटितः पाठस्त्वशुद्धः, अमः सर्वनामस्थानत्वाभावात्—” इति । अत्र ब्रूमः—शिना विप्रतिषेधे तुल्यबललोपपादनाय भाष्येनुम् पठ्यते, तथाहि-यदि नुमा विप्रतिषेधो न स्यात्तदा ‘यूयं ब्राह्मणकुलानी’त्यादौ विभक्त्यादशं बाधित्वा-नित्यत्वाच्छिः स्यात्, न च तस्मिन् कृते विभक्त्यादेशोऽपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोतीति सोपि नित्यः; तदानीं नुमा परत्वात्तस्य बाधनादनित्यत्वात् । वार्तिके नुम्ग्रहणे सति पूर्वविप्रतिषेधाद्विभक्त्यादेशेन बाधनात्कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्विभक्त्यादेशोऽपि नित्य इति शिना सह तस्य तुल्यबलत्वोपपत्तिः, अत एवेह मूले बृहच्छेखरे च शिशोनुमादिभिरिति नुमादिपदघटितः पाठो दृश्यते—इति सूक्ष्मदृश एव विदाकुर्वन्तु । उच्चारणार्थत्वशङ्कावारणायेति । यथान्यासे सान्तत्वशङ्काया इव ‘त्रेय’ङिति न्यासे

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

त्रेख्यः । शङ्कावारणायेति : तत्रापि न्यासे उक्तनिर्देशाश्रयणे तु जराया असुडीव प्रतिपत्तिगौरव-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

क्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकार्य एवेति चर्करीत्यादावत्वप्रवृत्तिरिति भावः । अनङ्गापत्त्या चिन्त्यमिति । इदञ्च विशेषणतया वर्णाश्रयणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वार्तिकमतेन दूषणं, न वस्तुतः ।

अपास्तमिति । वस्तुतस्त्वाकडारीयेष्वपि कार्यकालपक्षस्योपपादितत्वात्कैयटोक्तमपि युक्तम् । आवृत्तिरप्यावश्यकी, अङ्गपञ्चायामुपक्षीणायाः परबुद्धेरङ्गपञ्चायामुपक्षीणत्वेनोरदत्वस्य प्रत्ययनिमित्त-त्वात्, कुलालपितुर्घटं प्रतीव, ‘ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती’त्यादौ ब्राह्मणस्य प्रश्नक्रियां प्रतीवा-न्यथासिद्धत्वात् । स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे इति । एतत्सूत्रोत्तरवार्त्तिनि ‘नेतराच्छन्दसी’ति सूत्रे इत्यर्थः । पदान्तरसन्निधानं विनेति । वस्तुतोऽङ्गे शुभदस्मदी’इत्यनेन टाबभावोपपादनार्थं प्रवृत्तत्वेनेदृशार्थकत्वं न युक्तम् । न चा’ऽटाव्यते’ इत्यादौ पदान्तरसन्निधानं विना स्त्रियां वर्तमाने ऽवित्यर्थ इति वाच्यम्, मानाभावात् । ‘न षडि’त्यत्र षड्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्—‘अलिङ्गे युष्म-दस्मदी’इति वार्तिकं कस्य चिद्विषयमैतमाश्रित्य प्रवृत्तमिति बोध्यम् । उच्चारणार्थत्वशङ्कावारणायेति ।

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्त इति । सङ्ख्यापरत्वेऽपीत्यथः । अत एव कस्य द्वित्वे इत्यर्थे 'कस्य द्वयो'रिति भाष्ये बहुष्विति सूत्रे प्रयुक्तम् ।

त्यदादी । 'अष्टन' इत्यतो 'विभक्ता'वित्यनुवर्तते, तत्फलं—तत्कुलम्, सोर्लुक्त्वत्वं न ।

इष्टिरिति । भाष्यकारस्येति भावः । द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्बाधात्, किमः कादेशविधानाच्च प्रश्नः । भवान् भवन्ताविति—अभ्युचयाय ।

डौ तु सवर्णदीर्घ इति । इदं सम्भावनामात्रेण । एषां डौ—'इदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् ।

क्विवन्तवातेति । 'ईत्वमवकारादौ' इति वार्तिकस्य, 'पावान्' इत्यादीनां वनिषा साधनरूपस्य तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य च—फलैक्यायेदृशेभ्यः क्तिपोऽनभिधानमावश्यकमिति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निमित्तकत्वं, स्त्रीत्वानिमित्तकत्वे सति प्रातिपदिकप्रकृतिकप्रत्ययनिमित्तकत्वं वा, पदात्परत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकपदघटितशास्त्रविधयताकत्वं वेत्यन्यत्र विस्तरः । अभ्युचयायेति । यत्तु द्विशब्दात्प्रागेव भवच्छब्दः पठ्यते, तथा च भवानित्यादौ न दोष इत्यरुचेराह—भवन्ताविति । स च भवांश्च इति भवन्ताविति विग्रहः । अत्र 'त्यदादीनां मिथःसहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इति तच्छब्दस्यैकशेषापत्तिरिति, तन्न; यथाश्रुतपाठं परित्यज्य अन्यथापाठं परिकल्प्य भाष्यकारेष्टेः खण्डनस्यायुक्तत्वात् । एतादृशरीत्या दोषवारणेऽनवस्थापाताच्च । अनभिधानमिति । वस्तुतस्तु यथोत्तरमिति परिभाषया ईत्वापूर्वमेव 'वेरपृक्तस्ये'ति लोपे हलादिलाभावादेव नेत्त्वप्राप्तिः, 'धीवरी' 'पीवरी'त्यादौ

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्त्वं सिद्धमेवेत्युक्तिर्विषयाऽत आह—सङ्ख्येति । वार्तिकत्वभ्रमनिरासायाह—भाष्येति । लोपैरिति । विशेषविहितैरत्वस्येत्यर्थः । अभ्युच्येति । दोषस्य नानारूपत्वप्रकाशनायेत्यर्थः । एतेन वैयर्थ्यं परिहृतम्, "ननु व्यक्तिपक्षेऽत्वसन्तस्येति सूत्रेऽस्याप्यतोरुपस्थितिसामर्थ्यात्सौ 'त्यदादीनाम' इत्यस्य न प्राप्तिरित्यपि शङ्का स्यादत आह—भवन्ताविति—"इत्यपास्तञ्च । एषामिति । प्रतिपादितमिदमथस्तात् । 'यक्षानुरूपो बलि'रिति न्यायेन [व्रतेन माधवो ?] मनोरमादृतं मूलाशयं दूषयति पूर्ववत्—ईत्वेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

उच्चारणार्थत्वशङ्काया अपि वारणस्य सम्भवादुपलक्षणमेतत्—, आचारक्विवन्तात्किप्यामि 'त्रयाणा'मित्यत्र त्रिच्छब्देऽन्यादेशत्वापत्तेरित्याहुः । प्रातिपदिककार्येष्विष्टप्रवृत्तिकृतया परिभाषाप्रदीपार्चिषि व्यवस्थापितेन 'अमिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन तत्रादेशाप्रवृत्तिकल्पना तु न, अन्यतो विधानज्ञापक त्रयादेशविधान-सामर्थ्यात्तन्त्यायाप्रवृत्तेरितिह तत्त्वम् । अभ्युचयायेति । प्रथमोपात्ताद्विशेषकरोत्तोपादानम्—अभ्युचयः । इदं जातिपक्षे, व्यक्तिपक्षे तु—'असत्त्वन्तस्ये'ति-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मिति भावः । ईत्वमवकारेति । अस्य 'तथे'त्यादिः । 'आदा'विति फलितार्थकथनं, भाष्ये 'वकारे प्रतिषेध'

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इदमयुक्तम्,—त्रयोदशेत्यादौ सान्तादेशविधायक—'त्रेस्त्रय' इत्यादाविवात्रापि सान्तत्वभ्रमवारण-सम्भवात् । अभ्युचयायेति । भवानिति प्रत्युदाहरणस्यापि निर्दृष्टत्वादिति भावः । केचित्तु नुमः पूर्वं परत्वात्त्यदाद्यत्वे पश्चात्—'उगिदचा'मिति नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे भवानिति सिध्यतीत्याहुः, तन्न, नलोपापत्तेः । श्लन्तानामेवोगितां नुम्विधानाच्च, अन्यथा धिनुणि नुमापत्तेः ।

धीवरी पीवरीत्यादि तु 'ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च' किष्कनिप्च चेनेत्यर्थकात्-
'जनसनखनां सञ्जलोः' 'धुमास्थागापे'तिसूत्रभाष्यपर्यालोचनया सिद्धात्-वार्त्तिक-
तिसिद्धम् । 'धीर्ज्ञायतेर्दधातेर्वे'ति 'किञ्चची'तिवार्त्तिकस्थभाष्ये 'दधातेर्वे'त्युक्तिरेकदेशिनः ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वान्न दोषः परेतु-प्रकृतिविशेषोद्देश्यककिपि परत एव 'ईलमवकारादा'-
विति वार्त्तिकं प्रवर्तते, शंस्था इत्यादौ 'स्थः क चे'ति चकारेण स्थाधातोः किपो विधानादीत्वं न जायते,
'धीवरी' 'वातप्रमी'रित्यादौ 'किप्वे'त्यनेन किपो विधानात्तत्र प्रकृतिविशेषोपादानाभावात्-'ईल-
मवकारादा'वित्यस्य विषयो नास्तीति-'ईलमवकारादा'विति वार्त्तिकमते वनिपा तत्प्रत्याख्यानपर-

❀ चिदस्थिमाला ❀

यद्यपि भाष्ये 'वकारे प्रतिषेध' इत्येव त्रिरुक्तं, तथापि कारप्रत्ययात्सर्वणनिर्देशो भगवदभिमत इत्य-
ल्पग्रहात्तदादिविधिरित्याह-अवकारादाविति । ईदृशेभ्यः=ईत्वेविषयाऽऽदन्तेभ्यः । 'आवश्यकमिति,
इदमपि सम्भावनामात्रेण' इति पाठः । नन्वेवं धीवर्यादेरप्यनभिधानापत्तिरतो वार्त्तिकमते आह-
धीवरीति । आदिना 'धी'रित्यादि । वार्त्तिकपाठे तथा वार्त्तिकानुपलम्भादाह-ध्याप्योरिति । चेनो-
भयसङ्ग्रहः । तत्राद्ये मानमाह-जनेति । द्वितीये तदाह-धुमेति । तत्राद्ये 'इयडादेशेऽसिद्धत्वे 'धियौ-
धियः-पियौ-पियः' इत्यत्र दोषं दत्त्वा, 'नैतदीत्वं, किन्तहि ? ध्याप्योः सम्प्रसारणमेत'दित्युक्तम् ।
द्वितीये-'यावान' इत्यादिसिद्ध्यर्थमवकारादाविति वार्त्तिकस्वीकारे 'कथं धीवरी-पीवरी' ? इति प्रश्ने 'नैत'-
दित्याद्युक्तम् । सूत्रभाष्येति । सूत्रयोर्भाष्ययोरित्यर्थः । वार्त्तिकात्=ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्चेत्यतः ।

नन्वेवं धीवरीत्यादिसिद्धावपि तद्भाष्यात्ततस्तदनभिधाने भाष्यान्तरविरोध एवात आह-धीरिति ।
वार्त्तिकस्येति । तदग्रिमस्थ-ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चे'ति वार्त्तिकस्येत्यर्थः । भाष्ये तथैव सत्त्वात् । अत
एवोद्योतशब्दरत्नाविरोधोपि । एकदेशिन इति । तद्भाष्यस्य ततस्तदनभिधानाशयकत्वस्य सिद्धान्तत्व-
वादिमते हि एव ततोऽभावाच्चदुक्तिरसिद्धान्तानभिज्ञस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि तत्र 'स्थः क चे'ति-
सूत्रस्य भाष्याविरोध एवात आह-शंस्था इति । तत्रत्यकिप्पदं विचपरमिति भावः । 'अम्बाम्बे'ति सूत्रस्ये
'सव्येष्ठा' इत्यत्राप्येवं बोध्यम् । एतेन-'स्थः क चे'त्यत्र 'चात्कि'विति कौमुदी, 'भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभाव'
इति कैयट-हरदत्ताद्युक्तिश्चापास्ता । एवञ्च तथा मूलाशयं सन्दूष्य मान्योक्तं मूलाशयमाह-मीडमान
इति । [वस्तुतस्तु 'सोमनसी'ति स्वरस्येष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यथा दुष्करयोः सिद्ध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य
नियमार्थत्वावश्यकत्वेन साहचर्याऽनित्यत्वज्ञापने प्रकृतेऽपि फलामावेन 'जीर्यतेर्वा ज'रितिपक्षे दृशिग्रहण-
समुच्चयापूर्वाऽत्ववद्दधातेर्वा धीरितिभाष्यस्य तथाऽपूर्वेत्वाशयकत्वेन हलीत्यख्यानजादिपरकत्वे मानाभावेन
व्याश्रयत्वाद्वाणादाङ्गमित्यस्याप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वादपृक्तलोपे उभयोत्प्राप्त्याऽऽदन्तेभ्यः किपि'धुमे'तीत्वं नैवेति-
तसूत्रभाष्योपपत्त्या ततस्तदनभिधानस्य निर्मूलत्वम् । अत एव वार्त्तिकपक्षे 'कथं धीवरी'त्याद्युक्तिवत् 'कथं धी'
रित्यादिनोक्तं, प्रत्याख्यानपक्षे कथं शंस्था इति विचित्रं न किञ्चित् नोक्तम् । अत एव 'स्थः क चे'ति सूत्र-
भाष्यमप्याञ्जस्येनोपपद्यते । एवं 'दधातेर्वे'त्युक्तिरपि भाष्ये सिद्धान्तिन एव । किञ्च तत्र तथानुक्त्वा ङित्साह-
चर्येण श्रूयमाणे एव कितीस्वप्रवृत्तिरित्येतसूत्रभाष्याभिमतम् । एवञ्च शंस्था इत्यादौ ईत्त्वशङ्कैव न । उक्तञ्चेतत्
स्पष्टं दीक्षितमौन्याभ्याम् । तस्मात्प्रत्याख्यान पक्ष एव भगवत्समतः । एवञ्च कैयटहरदत्ताद्युक्तमयुक्त-
मेव । अत एव नोद्योतादिविरोधोपि । एवं मान्योक्ताशयोप्ययुक्तः, हिंसायकस्य मीडो मानार्थकत्वे
मानाभावात्, अत एव धुमेत्यत्र तद्ग्रहणं सफलम् । आहुरित्युक्त्या मान्यैरपि तत्रैयमरुचिर्ध्वनितेति च
बोध्यम् । तदेतदरुचिद्वयं ध्वनयंस्तत्राह-एकदेशिन इति ।]

१ [] एतदन्तर्गतोऽयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते, विसंशुलक्षेति । २. ईत्वात्त्वयोः । ३. मान्यः=
बृहच्छब्दरत्नकृत-हरिदीक्षितः ।

‘शंस्थाः’ इत्यत्र विजेवेति न दोषः

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

भाष्यमते च न फलभेद इत्याहुः । एकदेशिन इति । नेयमेकदेश्युक्तिरिति पूर्वमेवावोचाम ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सूत्रेऽस्याप्यतोरुपस्थितिसामर्थ्यात्सौ न ‘त्यदादीनाम’ इत्यस्य प्राप्तिरिति शङ्का स्यादतो ‘भवन्ता’-
विस्त्युक्तमित्याशयो वक्तुं शक्यः । अनभिधानादिति । अत्र यद्वक्तव्यन्तदन्यत्रोक्तम् ।

ईदृशेभ्य इति । आदन्तेभ्य इत्यर्थः । किपोऽनभिधानमिति । वस्तुतस्तु प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य-
नियमार्थत्वपक्षे किपोऽन्तरङ्गत्वादपृक्तलोपेऽल्वधिलात्प्रत्ययलक्षणाभावादीत्त्वप्राप्तेरभावाच्च तदर्थ-
मीत्वमवकारादाविति वार्तिकम्, अपि तु ‘यावान’ इत्यादौ कनिपोत्त्वाभावाथर्वार्तिकमारब्धम्,
अत एव भाष्यकृता ‘यावान’ इत्यादेर्वनिपा साधनेन तत्प्रत्याख्यातम् । एवञ्चारम्भप्रत्याख्यानयोः
फलैक्यायाऽऽदन्तेभ्यः कनिप एवानभिधानं कल्पनीयं, न किपोऽपि, तस्माद्विश्वपावद्वातप्रमाशब्दः
किवन्तो विजन्तो वा [अतो नाऽ-] नभिधानमर्हति, प्रमाणाभावादिति चिन्त्यमेतत् ।
‘किवन्तवातप्रमीशब्दस्ये’ति मूलमूलन्तु ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारकिवन्तात्कर्तरि किवित्य-
भिप्रायकमित्याहुः । इति न दोष इति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वपक्षे किप्यपि न

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

इत्येव त्रिरुक्तेः । आवश्यकमिति । ‘इदमपि सम्भावनामात्रेणे’ति शेषः । अत्र पक्षचतुष्टयमुपलभ्यते,
तत्रावकारे प्रतिषेध इति वार्तिकारम्भ एव ज्यायान्, अन्यथा शंस्थाशब्दे प्रत्ययलक्षणेनातुणेदित्यत्रेवेत्यापत्ते-
रित्येकः । प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरिति प्रत्ययलक्षणसूत्रञ्च वार्तिकानारम्भे प्रकृतेऽनिष्टत्वसिद्ध्यर्थमेव
स्याद्यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्च । किपीत्वं भवत्येव, हलीलस्यानवीत्यर्थकत्वात्, शंस्थाशब्दे विजेव, भाष्य-
प्रयोगाद्वैत्वाभाव इति द्वितीयः । वार्तिकमनारम्भणीयम्, अनस्विधाविति प्रत्ययलक्षणसूत्रेऽनुवर्तनीयमिति
किपीत्वं नैव प्राप्नोति, दधातेवेति त्वेकदेश्युक्तिरेव । यत्तु दृशिग्रहणादपूर्वत्वाशयकत्वं तस्य, जीयर्थे-
त्युरित्यस्येवेत्याहुरिति तत्र सम्यक्; एवमपि जनसनेति सूत्रे धियौ धिय इत्यत्रैयङीत्त्वस्याभीयासिद्धत्वन्तु न
भवति; ‘किवपीत्वं, विभक्ताविय’ङिति व्याश्रयत्वादिति भाष्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेरिति तृतीयः । ईत्वंविषये
किवेव नेति चतुर्थः । तस्यायं भावः—एवं सति वार्तिककारम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्यं संपद्यते, अनस्विधा-
वित्यस्य स्वरितत्वप्रतिष्ठां मण्डूकानुवृत्तिं विनैव प्रत्ययलक्षणसूत्रे नियमार्थत्वञ्च । शंस्थाशब्दे च किपमङ्गीकृत्य
वार्तिकारम्भावश्यकत्वकल्पनां भाष्यकारप्रयोगादीत्वाभावकल्पनञ्चापेक्ष्य ‘स्यः कचे’ति सूत्रकलत्रस्वरितत्व-
प्रतिष्ठाकं विषयदेवमानुवर्तते, नाकलत्रस्वरितत्वप्रतिष्ठाकं किप्पदमपि, इयमेव कल्पना युक्ता । तत्र भाष्ये
किप्पदन्तु वार्तिकानुसारिण इति । युक्तश्चायं विवस्विधायके दृशिग्रहणेन किस्वप्रयुक्तकार्यार्थदर्शने स न
दृश्यते इत्यस्यैव युक्तत्वादिति बोध्यम् । स्पष्टछन्दं सर्वं ‘बुमेति’ सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्घोतेषु इति दिक् ।

पर्यालोचनया सिद्धादिति । इदं क्वनिवर्थं पाधात्वर्थञ्चोक्तं, शेषन्तु वार्तिकं, शेषे उपलभ्यत एवेति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अपरे तु—इदं जातिपक्षे, व्यक्तिपक्षे ललसन्तस्येति सूत्रेऽस्याप्यतोरुपस्थितिसामर्थ्यात्सौ न ‘त्यदा-
दीनाम’ इत्यस्य प्राप्तिरिति शङ्का स्यात्, अतो भवन्तावित्यपास्तमित्याहुः । इति हृदन्ताः ।

ईदन्तेभ्य इति । वातप्रपूर्वान्माधातोः किपोऽनभिधानमित्यर्थः । वातप्रमीशब्दादाचारकिवन्तात्
कर्तरि किवित्यन्ये ।

मीड्—माने इतीकारान्तात् क्विवित्येके ।

वातप्रमीः—निःशृङ्गो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः ।

बहुश्रेयसीति । 'इयसो बहुव्रीहेर्न'ति निषेधान्नोपसर्जनह्रस्वः ।

यूः स्यात् । दीर्घयोरेव ग्रहणं—व्याख्यानात् । 'वा छन्दसी' ति पूर्वसवर्णदीर्घः ।

यू किं? मात्रे ।—'आणनद्या'इति न । स्त्रियमाचक्षाते—स्याख्यौ ; मूलविभुजादित्वात्कः ।

'स्याख्या'वित्युपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरित्याह—ईदूदन्ता-
विति । 'आच्छीनद्यो'रित्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा बोद्ध्या ।

आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति । तत्फलन्तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः ।

नित्यस्त्रीत्वञ्च—प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वम् ।

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

नित्यस्त्रीत्वञ्चेति । तत्त्वञ्च—प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वम्, प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्न-
मुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं 'स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं' 'स्वावच्छिन्न-

॥ चिदस्थिमाला ॥

एवञ्च मूलं चिन्त्यमेव । एतेन शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तमपास्तं वेदितव्यमिति स्पष्टं भावप्रकाशे, तदेतद्धनयं-
स्तदर्थमाह—वातेति । व्याख्येति । लक्ष्यदर्शनमूलकतत्परिभाषासञ्चारेणेत्यर्थः । नन्वेवं 'दीर्घाञ्जसी'ति
निषेधापत्तिरत आह—वाच्छन्देति । कर्मण्यणो बाधकमाह—मूलेति । विशिष्टपाठे इति भावः ।
यथाचैतत्तथा प्रतिपादितमादौ भावप्रकाशे । अत्र वर्णसञ्ज्ञापक्षो न युक्तः, तन्त्यादौ तस्य तदवाचकत्वात्,
द्योतकतापक्षस्य सिद्धान्तत्वे गौर्यादावपि तथैव सत्त्वात्, तस्यान्यार्थत्वे लक्षणापत्तेः, अस्त्रीत्वत्र तदापत्तेश्च,
तदेतद्धनयन्नाह—स्याख्यावितितीति । नञन्तादिति तु अतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं, केवले तु व्यपदेशि-
वद्भावेन तत्त्वम् । नन्वेवमाच्छीनद्योरिदौ दोषोऽत आह—आच्छीति । स्त्रियामित्येव वाच्ये आह—

॥ ज्योत्स्ना ॥

दोष इति बोध्यम् । इत्येक इति । अत्र पक्षे 'क्विवन्तवातप्रमीशब्दस्ये'ति मूले मीड्प्रकृतिक
क्विवन्तवातप्रमीशब्दस्येत्यर्थो बोध्यः ।

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

बोध्यम् । ह्रस्व इति । कप्चनेति शेषः । यूः स्याख्यौ नदी । तदवयवे लक्षणंति । शत्रन्तस्याङ्गसञ्ज्ञाया-
निमित्तभूते नञवयवे इत्यर्थः । तेन 'तुदन् गौरी'त्यत्र न दोषः । नचैवमपि शत्रन्तान्मत्तुपि च 'तुदद्वती'-
त्यत्र दोष एव, मत्तुपस्तदङ्गसञ्ज्ञानिमित्तत्वान्नञवयवत्वाच्च, नचेष्टापत्तिः, वर्णसञ्ज्ञापक्षेऽप्राप्तेरिति चेन्न,
शीसाहचर्येणकारप्रल्लेपे वा ईकाररूपे नञवयवे इत्यर्थाङ्गीकारात् । नन्वेवमपि तुदने हितं तुदतीयम्,
तमतति तुदतीयात्, तमाचष्टेति णिचि क्विपि टिलोपे यलोपे तुदतीः 'ततोम तुपि डीपि, तुदतीमीनी'त्यत्र दोष
एवेति चेन्न, वर्णसञ्ज्ञापक्षेऽपि तत्र प्राप्त्या दृष्टापत्तेः । अत एव 'शीड्यो'रिति नामूत्रि । यदि तत्र नुमोऽनि-
ष्टत्वे मानमुपलभ्यते, तदा चरमावयवे लक्षणेति बोध्यम् । आख्याग्रहणादिति । विच्पक्षे इदं, कर्पक्षे
तु ख्यग्रहणेति युक्तम् । अनभिधायकत्वेति । येन प्रवृत्तिनिमित्तेन लिङ्गान्तरावैशिष्ट्येन स्वेनार्थो-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

वाच्छन्दसीति । मूलविभुजादिभ्य इति । 'आतोनुपसर्गे क' इत्येतेन तु न, उपसर्गत्वात् ।

अत एव—

यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः क्रियाख्येभ्यः सोयमुच्छेन जीवति॥'

—इति सिद्धम् ।

इयन्तकुमार्यादीनां क्यचि निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गेन समानाकारतया नित्यस्त्रीत्वाभाव-
वारणाय—‘प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये’ इति ।

नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं न स्यादत आह—प्रथमेति । अर्थान्तर-
सङ्क्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसङ्क्रमेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसञ्ज्ञामादायैव कार्यम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विशेष्यतानिरूपितस्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारत्वाप्रयोजकत्वे तत्रितयसम्बन्धेन । शक्तिवैशिष्ट्यञ्च—
‘स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं’ ‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकत्वाप्रकारकतात्पर्यविशेष्यता-
विशिष्टतात्पर्यायविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वे’ तदुभयसम्बन्धेन । तात्पर्यविशेष्यतावैशिष्ट्यञ्च—‘स्वावच्छे-
दकतयाकल्पव्यापकानुपूर्वीव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वं’ स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ।

प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धोपादानेन—‘सेनानी’शब्दस्य न नित्यस्त्रीत्वम्, अन्यथा
सेनालरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य, स्वाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-स्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारत्वाप्रयोजकत्वस्य च सेनाकर्मकनयनकर्तृत्वावच्छिन्न-
निरूपितशक्तौ सत्त्वेन दोषस्य दुरुद्धरत्वं स्यात् । प्रथमसम्बन्धोपादाने तु—सेनात्वावच्छिन्नमुख्य-
विशेष्यता प्रयोजकत्वस्य सेनाकर्मकनयनकर्तृत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तावभावाच्च दोषः ।

द्वितीयसम्बन्धोपादानेन—जिहेतीति हरित्यादौ धातुवाच्यतावच्छेदकताध्ययरूपप्रवृत्तिनिमित्त-
मादाय न दोषः । अन्यथा साध्यत्वस्य कस्यापि लिङ्गस्यान्वयितः नवच्छेदकतया स्वावच्छिन्नमुख्य-
विशेष्यताप्रयोजकत्वस्य स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारत्वाऽप्रयोजकत्वस्य
च साध्यत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वेन दोषो दुरुद्धरः स्यात् ।

तृतीयसम्बन्धोपादानेन—स्त्रीलिङ्गविषयकतात्पर्येणोच्चरित—सेनानी-शब्दे एव सेनाकर्मकनयन-
कर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय न दोषः, अन्यथा—सेनाकर्मकनयनकर्तृत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयो-
जकत्वस्य, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य च सेनाकर्मकनयनकर्तृत्वा-
वच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वाद्दोषो दुरुद्धरः स्यात् ।

शक्तिवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धोपादाने—सेनानीशब्द एव सेनालरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय स्वाव-
च्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य—
‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारत्वाऽप्रयोजकत्वस्य’ च सेनात्वावच्छिन्ननिरूपित-
शक्तौ सत्त्वेन तज्ज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकत्वाप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताविशिष्टतात्पर्य-
विषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य सेनानीशब्दे सत्त्वादोषो दुर्वारः स्यात् ।

शक्तिवैशिष्ट्ये द्वितीयसम्बन्धोपादानेन—वात्स्या आद्यः—वात्स्यायः, वात्स्यायं
नयतीति—‘वात्स्यायनी’त्यादौ वात्सीसम्बन्ध्यायकर्मकनयनकर्तृत्वावच्छिन्नविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरिते
वात्सीसम्बन्धिषुवापत्यलरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय न दोषः ।

अन्यथा स्त्रीलविशिष्टवत्सुवापत्यलरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य—‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य,
‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलनिष्ठप्रकारत्वाप्रयोजकत्वस्य’ ; ‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
स्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वाभावस्य’ च स्त्रीत्वविशिष्टवत्सुवापत्यत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ
सत्त्वेन तादृशशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य निरुक्तवात्स्यायनीशब्दे सत्त्वादोषो दुर्वारः स्यात् ।

बोधजनकत्वाप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतावैशिष्ट्यदानेन बोधविषयत्वादिप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितस्थले
न दोष इति दिक् । लिङ्गान्तरविशिष्टानभिधायकत्वमिति । ‘यत्प्रवृत्तिनिमित्तं

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

भिर्धार्थेन वत्प्रकारकबोधजननेच्छोच्चरितं तत्त्वं यदा स्वस्य तदा नित्यस्त्रीत्वमिति यावत्, यस्य नदी-
सञ्ज्ञा चिकीर्षिता न स्वपदार्थ इति बोध्यम् ।

१ तृतीयसम्बन्धोपादाने तु तत्र न दोषः, तादृशविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरपुंनपुंसकालङ्ग-
निष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्यैव सेनानीशब्दे सत्त्वात् । सेनानीशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादित्याशयः ।

कायकालपक्षेऽपि 'कुमारी'त्यादौ प्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वेन नदीसञ्ज्ञा । समासे तु स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः । तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे, प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशे वा न मानम् ।

तदुक्तं भाष्ये—'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्, अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदी-सञ्ज्ञा भविष्यतीति ।

“आकडारस्थसञ्ज्ञानां कार्यकालत्वाभावात् । अन्यथा तत्तद्विधेकवाक्यत्वापन्नयोः कथं बाध्यबाधकभावः स्यादिति बोध्यम्—” इत्यपि—के चित् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्त्रीत्वस्यान्वयितावच्छेदकं तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रीत्वैतरलिङ्गस्यान्वयितावच्छेदकं भवति तद्रूप-विशिष्टानभिधायकत्वमित्यर्थः । अर्थात्—स्त्रीत्वान्वयितावच्छेदकं स्त्रीत्वैतरलिङ्गान्वयितानवच्छेदकञ्च यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तादृशप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टार्थोभिधायकत्वमिति फलति । स्त्रीविषय इति । स्त्रीविषय-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आख्येति । एवम्—उक्तनित्यस्त्रीत्वाङ्गीकारे—तस्यातत्त्वात् । पक्षद्वयेऽपीदं न्यायसिद्धमिहा—यथोद्देश इति । समासे तु बहुश्रेयसीत्यादिषु तु भविष्यतीति कार्यवेलायामपि भविष्यतीत्यर्थः । तेन यथोद्देशे इदमिति कैयटोक्तमपास्तं, तथाहि सति नदीसञ्ज्ञास्तीत्येवं वदेत् । अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्, अत एव क्यजायन्ते न दोषः, तत्रापिच्छादिविशेषणतया कुमारीशब्ददेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वादित्युपपादितमेव । एतेन—यथोद्देशे न्यायसिद्धमिदं, कार्यकाले तु वाचनिकमिदमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् ।

कालत्वाभावादिति । 'दोषाप्रसङ्ग एवेति शेषः । अन्यथा—तासां तत्त्वाङ्गीकारे । 'यत' इत्यादि । पन्नयोः=सञ्ज्ञयोः । केचिदित्यरुचिबीजन्तु अत्र तत्त्वाभावे भविष्यतीत्युक्तभाष्यविरोधः, तासामतत्त्वन्तु यत्र सञ्ज्ञाद्वयमुद्देशतः प्राप्तं तद्विषयमिति न तद्विरोध—इति ।

भाष्ये स्पष्टमित्यनेन तस्या अदोषत्वमत्र सूचितम् । यत्तु तद्गीत्याऽन्यथा शस्त्रिदण्ड्यादिभिरुक्तं तत्त्वण्डयति—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशे तु न मानमिति । एवमग्न्यादिशब्दानामाचारकिंप्रकृतिककर्तृ-क्विवन्तानां स्त्रियां वृत्तौ 'तस्माच्छसो नः पुंसी'त्यादिना नलायापत्तिः, तथा शकट्यादिस्त्रालिङ्गशब्दा-मुक्तरीत्या पुंवृत्तावाङो नाभावाद्यनापत्तिः, अस्त्रियामिति निषेधादिति चिन्त्यमेतत् । कार्यकाल-त्वाभावादिति । कार्यकालपक्षे हि सञ्ज्ञाकार्याणां प्रायेणाङ्गत्वात्तत्प्रवृत्तिकालेऽर्थान्तररोपसङ्गान्तस्य स्थाय्यत्वाभावात्सञ्ज्ञा न प्राप्नुयात्, नलाकडारस्थसञ्ज्ञानां कार्यकालत्वमस्तीति—यथोद्देशपक्षे-ऽन्तरङ्गत्वाद्भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेणार्थान्तररोपसङ्गमात्पूर्वं सञ्ज्ञा प्रवर्तते एवेत्यवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति यथोद्देशपक्षमिप्रायमेवेति भावः । अन्यथेति । कार्यकालपक्षे । कथं बाध्यबाधकभाव इति । तत्पक्षे सञ्ज्ञानां विधिप्रदेशगतत्वेनैकदेशस्थत्वात्परत्वाभावा-द्बाध्यबाधकभावानापत्तिरिति भावः । केचिदिति । सञ्ज्ञयोः कार्यार्थमन्यदेशगमनेऽपि न स्वदेशीय-त्वव्यवहारस्यागः, व्यवहारार्थं तत्तद्देशगतानां व्यवहर्तृणामिवेतीहाखरसः । अत्र यद्वक्तव्यं

ॐ विषमपदविवृति ॐ

प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशे इति । नन्वेवं कुमारी—वर्षाभू—शब्दे नदीसञ्ज्ञा-दुर्वारा, विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वादिति चेत्सत्यम् ; 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति वार्तिकस्य यथोद्देशपक्षमिप्रायेण प्रवृत्तेः । तथाचावयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति भाष्यमुपादाय कैयटोक्तम्,—अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्थाय्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसञ्ज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे न निवर्तते इति । आकाडारस्थेत्यारभ्य-केषाञ्चिन्मतम् । 'कार्यकालत्वाभावा'दित्युत्तरम्—'अवयव-स्त्रीविषयत्वात्सिद्धमित्येतद्यथोद्देशपक्षमिप्रायमेवेति शेषः । कथमिति । पौर्वापर्याद्यभावादिति शेषः ।

हे बहुश्रेयसीति । हस्वे कृते गुणस्तु न । प्रक्रियालाघवाय ‘अम्बार्थानां हस्वः’
‘हस्वनद्योर्गुण’ इत्येव वाच्ये—हस्वविधानसामर्थ्यात् । ‘जसि चे’त्यत्रैकदेशे स्वरितत्व-
प्रतिज्ञया हस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् ।

अम्बार्थानामपि गुणस्तु वक्तुमशक्यः, ‘अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयो-
रपी’ति रभसाद्युक्ताऽनःशब्दस्याम्बार्थत्वेन गुणापत्तेः । हस्वप्रहणे तु—‘अचः’
इत्युपस्थित्याऽजन्ताम्बार्थग्रहणान्न दोषः । तस्य नपुंसकत्वेऽपि ‘हे वारे’ इतिवत्पक्षे
गुणः स्यादेव । गुणश्रुत्येकपरिभाषोपस्थितौ त्वम्बेत्यादावप्यनापत्तिः । अयं हस्वः—
‘अनन्तरत्ये’ति न्यायात्—‘हस्वस्य गुण’ इत्यस्यैव बाधकः । तेन मातरित्यत्र ‘ऋतो
ङी’ति गुणो भवत्येवेति दिक् ।

आटश्च । ‘न माङ्योगे’ इति सूत्रस्थभाष्योक्ते—‘अटश्चे’ति न्यासे तु—‘वृद्धिरेची’ति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

लञ्च पूर्वोक्तमेव बोध्यम् । गुणापत्तेरिति । ‘हे जनयित्रि ! हे प्रसु’ इत्यादौ गुणापत्तिर्बोद्ध्या ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अम्बार्थानामिति । आदिना विश्वादि । ननु सोर्लुका लुप्तत्वात्तत्रापि न दोषोऽन आह—तस्येति ।

नन्ववर्गगुणस्थित्या न दोषोऽन आह—गुणेति । ननूक्तरीत्या हस्वस्य गुणबाधकत्वे मातरित्यादौ
दोषोऽन आह—अयमिति । उक्तज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे तु दोष एव न, तदाह—दिगिति । इह सूत्र-
रीत्या आटश्चेत्यस्योपन्यासो न भाष्यरीत्येति सूत्रयन्नाह—नमाङ्योगे इति । एतेन परत्वेन न्याय्यत्वा-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तत्परिभाषाप्रदीपाविध्युक्तम् । भाष्ये स्पष्टमिति ।—‘सङ्ख्याव्ययादेर्बि’त्यतो ‘दामहायनान्ताचे’-
त्यत्र ‘सङ्ख्यादे’रित्यनुवर्ततेऽव्ययग्रहणं निवृत्तम्—’इति भाष्योक्तेः समासनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्ते-
र्भाष्यकृदभिप्रेतत्वादिति भावः । ‘हस्वस्य गुण’ इति भाष्ये लम्बुपगम्यैकदेशानुवृत्त्यभावम्—‘अम्बार्थ-
नद्योर्हस्व’ इत्यनन्तरं ‘हस्वस्ये’ति तदुत्तरन्यासस्य तु (?) योगं विभज्य अम्बार्थनद्योर्गुणबाधनार्थं
पुनर्हस्वं विधाय ‘गुण’ इति तृतीयसूत्रे ‘हस्वस्ये’त्यनुवर्तते इत्येवं परिहृतम् । वक्तुमशक्य इति ।
अम्बार्थनद्योर्गुण इति न्यासेनेत्यर्थः । तथा न्यासे हि ‘हस्वस्ये’ति तदुत्तरन्यासस्य ‘जसि चे’
त्यत्रानुवृत्तौ क्लृप्ताभाव इति लाघवमपि भवति ।

नन्वनःशब्दस्य नपुंसकत्वासोर्लुकि सम्बुद्धिपरत्वाभावाद्गुणो न प्राप्नोतीति आह—
तस्येति । पक्षे इति । ‘न लुमते’ति निषधस्थानित्यत्वात्तदप्रवृत्तिपक्ष इत्यर्थः ।
चिन्त्यमेतत्—अनित्यस्थले लक्ष्यैकचक्षुक्तताया आवश्यकत्वेनात्र ‘न लुमताङ्गस्ये’-
त्यस्याप्रवृत्तौ बीजाभावात्, नदीसाहचर्यात्स्त्रीलिङ्गस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणादनःशब्दे गुण-
प्राप्तेरभावाच्चेति—मौनिश्रीकृष्णभट्टाः । तत्रेदं वक्तव्यम्,—इत एवापरितोषाबुक्त्यन्तरेण

ॐ विपमपदविवृतिः ॐ

भाष्ये स्पष्टमिति । वस्तुतो नैवं भाष्यकृतोक्तं, किन्त्वम्बार्थानां हस्वः । नदीहस्वयोन्यासे
जसि चेति नद्या अपि गुणः प्राप्नोतीत्याशङ्क्यं तर्हि योगविभागः करिष्यते, ततो ‘हस्व’ ‘अम्बार्-
थनद्यो’रिति वर्तते । अनयोर्हस्वस्य हस्वो भवति, किमर्थमिदं, गुण’ इत्यत्राम्बार्थनद्योर्हस्व इत्यत-
दनुवर्तते इत्युक्तम् । वक्तुमशक्य इति । ‘अम्बार्थनद्योर्गुण’ इति न्यासेनेत्यर्थः । गुणः स्यादेवेति ।
अनित्यस्थले लक्ष्यैकचक्षुक्तताया आवश्यकत्वेन ‘न लुमताङ्गस्ये’त्यस्याप्रवृत्तौ बीजाभावाच्चदीसाह-
चर्यात्स्त्रीलिङ्गस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणादनःशब्दे गुणप्राप्तेरभावाच्चेति मौनिश्रीकृष्णभट्टाः । अयं हस्व

बोद्धव्यम् । अत्र अट् तु वक्तुमशक्यः, अस्वपोऽहसन्नित्यत्र वृद्धिवारणाय 'आटश्चे'त्यत्र धातावित्यपकर्षेण वृद्धनपचैः । 'वृद्धिरेची'त्यस्य तु पररूपं बाधकमिति बोद्धव्यम् । डेरिति सप्तम्येकवचनं व्याख्यानात् ।

इह परत्वादिति । सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भावः । स्पष्टश्चेदं 'ह्रस्वनद्याप' यत्र भाष्ये । यद्यपीह आडपवादो नयाम्, सर्वथाऽनवकाशत्वात् । 'अपवादो गदीर्घत्वस्ये'ति 'दीर्घोऽङ्कित' इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनाऽऽगमामादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वात्,

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

बोध्यमिति । न चाऽङ्घ्रिधानसामर्थ्यादेव पररूपं न भवतीति आङ्घ्रिधानं व्यर्थमिति वाच्यं, बहु-श्रेयस्यामित्यादौ नुद्धाधेन अङ्घ्रिधानस्य चारितार्थात् । नचैवमपि अस्वपोऽहसन्नित्यादावुत्त्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन अट्चेति न्यायेऽपि वृद्धिर्न प्राप्नोतीति तत्र धातावित्यस्यापकर्षो व्यर्थ इति वाच्यम्, 'नाजानन्तर्य' इति निषेधात्—'अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति दिक् । सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति । एतेन यत्र परशास्त्राप्रवृत्तौ पूर्वशास्त्राप्रवृत्तिप्रयोज्यं परशास्त्राप्रवृत्तिवैयर्थ्यं तत्र 'सकृद्गति'-न्यायः, न्यत्र 'पुनःप्रसङ्गविज्ञान'न्याय इत्यपास्तम् । बहुश्रेयस्यामित्यादौ परशास्त्र-आणनद्या इति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दुपन्यास इति परोक्तमपास्तम् । नन्वेन मास्तु, 'वृद्धिरेची'त्यनेन भविष्यत्यत आह—वृद्धिरिति । व्याख्यायति । 'व्यवस्थाया'मित्यादिनिर्देशमूलकात्तत इत्यर्थः । 'येन ने'तिन्यायविषयत्वमाह—सर्वथेति । नन्वागमादेशयो-रविरोधात्कथं तत्त्वमत आह—अपवाद इति ।

अनवेति । सर्वथेत्यादिः । अयम्भावः—अत्र विषये तस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येवापरबाधः

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दृश्यति—गुणश्रत्येकपरिभाषोपस्थितौ त्वित्यादीति । इदमपि चिन्त्यम्, अम्बार्थनद्योः क्रमा-त्सम्भवव्यभिचाराभावेनेकपदोपस्थितेरभावेन दोषाभावादिति मौनिश्रीकृष्णभट्टाः । अयं ह्रस्व इति । विधानसामर्थ्यलभ्यो, 'ह्रस्वस्ये'ति भाष्योक्तयोगविभागलभ्यो वा ह्रस्व इत्यर्थः ।

वृद्धिवारणायेति । नचान्तरङ्गायां वृद्धौ बहिरङ्गस्योत्त्वस्यासिद्धत्वाच्चरत्वाभावः, 'नाजानन्तर्ये बहिष्प्रवृत्तिरिति निषेधादिति भावः । इति बोध्यमिति । नचाऽङ्घ्रिधानसामर्थ्यं, डेरामि नुद्धाधनार्थं चरितार्थत्वात् । एवन्तु 'ह्रस्वनद्यापो नु'डित्यस्यानन्तरं 'डेने'त्येव नूयादिति चिन्त्य-मिति मौनिश्रीकृष्णभट्टास्तत्र, 'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यानुत्तरसूत्रेषु नेत्यस्यानुवृत्तिप्रसङ्गात्, विधि-प्रकरणसमाप्त्यनन्तरं तत्करणे तु 'श्रीग्रामण्योऽष्टन्दसी'त्यतश्छन्दसीत्यस्यापि तत्रानुवृत्तिप्रसङ्गा-दिति यत्किञ्चिदेतत् । सर्वथाऽनवकाशत्वादिति । न च वचनसामर्थ्यादाङ्घ्रिवधाने प्रवृत्त्या सावकाश आमिति वाच्यं, समानफलकत्वाभावेऽपि विरोधमात्रेण बाध्यबाधकभावस्य—'अष्टाश्रि

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति । विधानसामर्थ्यलभ्यो भाष्योक्तयोगविभागलभ्यो वा ह्रस्व इत्यर्थः । वृद्धिवारणायेति । न चान्तरङ्गायां वृद्धौ बहिरङ्गस्योत्त्वस्यासिद्धत्वं, नाजानन्तर्य इति निषेधात् । पररूपं बाधकमिति । नचाङ्घ्रिधानसामर्थ्यं, डेरामि नुद्धाधनार्थं चरितार्थत्वात् । यत्त्वेवं सति—'ह्रस्वनद्यापो नुडि'-त्यस्यानन्तरं 'डेने'त्येव नूयादिति मौनिश्रीकृष्णभट्टाः, तत्र; 'षट्त्रिचतुर्भ्यश्चे'त्युत्तरसूत्रेषु 'ने'त्य-स्यानुवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे आङ्घ्रिरिति पाठ्यम् । अथवा—डेराम्—उकारानुबन्ध-विशिष्टः कार्यः, तथाचैवं लघुन्यासेन सिद्धेऽङ्घ्रिधानं पररूपबाधनार्थमिति चेन्न, सखीशब्दात् षस्यटि पररूपेति तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वेन 'ख्यत्या'दित्युत्त्वाप्रवृत्त्यर्थमङ्घ्रिधानं स्यादित्या-

—तथापि अनवकाशत्वेन बाधेऽपवादप्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः ।

अत एव 'न गणेरीत्वमपवादत्वाद्वलादिःशेषं बाधते, किंतिहि ? 'अनवकाशत्वा'दिति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रवृत्त्यनन्तरं नुदप्रवृत्तावपि परशास्त्रवैयर्थ्याभावेन 'सकृद्वृत्ति'न्यायाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । उत्सर्गप्रवृत्तेरिति । 'तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थविशिष्टं कृते चारितार्थाभावरूपं बाधबीजं यत्र तत्र 'स्वप्रवृत्तियोग्यो यः स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्तदतिरिक्त्वानोत्सर्गे सकृच्च'इतिनियमात्प्रकृते आमप्रवृत्त्यनन्तरं

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

—तत्र कृते यद्युत्सर्गप्राप्तिस्तर्हि भवत्येव स इति । अत्र मानमाह—अतएवेति । तत्र हि 'डोढौक्यत' इत्यादौ ह्रस्वदीर्घयोरन्यत्र सावकाशयोः परत्वादौकारस्यौकार एव दीर्घः स्यात्, ह्रस्वे कृन् दीर्घापवादे गुणेऽपि तस्यैव दौलभ्यादिति दोषो न, अन्यार्थमावश्यकतयाऽभ्यासविकारेष्वित्यनया निर्वाहात् । अन्यत्फलमजीगणत्, अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्वलादिःशेषं बाधत इत्युक्तत्वेकमाह—न गणेरिति । गणरूपाभ्यासान्त्यणस्यत्वमित्यर्थाद्वलादिः शेषेण तन्निवृत्तौ तदवकाशं सर्वथेति तद्भावः । स्पष्टञ्चेदं परिभाषन्-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

यूपो भवति, वाजपेयस्य चतुरश्र' इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोरिव—दर्शनात्सामर्थ्यकल्पनात् प्राग् विरोधमूलकबाधकत्वेनानवकाशलोक्तिरित्याशयात् । आगमादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वादिति । यंयम्यते इत्यादौ हि 'अकृति' इति निषेधादीर्घाप्रतिर्विरोधानुद्बोधत्वयोरिवान्यत्रापि सति विरोधे बाध्य-बाधकभावस्येष्टत्वादिति भावः । अनवकाशत्वेन बाध इति । अनवकाशलोपलक्षितेन विरोधेन बाध इत्यर्थः । अत एवेति । समानफलकत्वाभावे विरोधमात्रेणापि बाधकत्वादित्यर्थः । न गणेरीत्वमपवादत्वादिति । 'ई च गण'इत्यत्र स्थानपट्टी,—'अभ्यासस्ये'ति, हलादिःशेषे लवयवपट्टी-[-अभ्यासस्येति,]—इति संस्कारभेदात्समानफलकत्वाभावात् सामान्यविशेषभावेऽपि गणेरीत्वं समान-फलकत्वलक्षणपवादत्वाद्वलादिःशेषेऽनन्तरं गणेरीत्वेनाजीगणद्वित्यस्य सिद्धिरित्यन्यदेतत् । स्पष्टं चेदं 'गुणो यद्भुको'रिति सूत्रे भाष्यप्रदीपे । एतेनागमादेशयोर्लक्ष्यमात्रसंस्कारकत्वात्समानफलक-त्वेनैव तयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यपास्तम् । उक्तरीत्यैकत्र स्थानपट्टयत्र, परत्रावयवपट्टीति संस्कारभेदे समानफलकत्वानङ्गीकारात् । समानफलकत्वेन बाधस्थले बाधकप्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्दधिब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याथेति कौण्डिन्ये दधिदानोत्तरं तक्रदानादर्शदनापत्तौ हेरामुत्तरमाङ्ग-प्रसङ्गात् । विरोधमूलकबाध्यबाधकविषये तु यत्र सामान्यविशेषयोः परस्परं, सामान्यस्य वा विशेषेण विरोधस्तत्र विशेषप्रवृत्त्यनन्तरं निमित्ताभावात्सामान्यस्याप्रवृत्तावपि, यत्र विशेषस्यैव सामान्येन

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शयात् । अत एवेति । अनवकाशत्वेन बाधेऽपवादप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । किन्तुनवन-काशत्वादिति । अलोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतया गणेरन्त्यस्य अत्येत्वमित्यर्थेऽनवकाशलमिति भावः । वस्तुतस्त्वेवमर्थाश्रयणेनानवकाशलोपपादनेऽभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेति परिभाषाश्रयणेपि हलादिःशेषो न स्यात्, ईलस्योरीत्या निर्विषयत्वापत्तेः, तस्माद्युगपद्वयोरसम्भवेऽनवकाशलं, यथाऽडामोः, आमो द्विचनपहारकत्वेनागमिन एवासत्त्वेन युगपत्तयोः प्रवृत्त्यसम्भवात् । नुगदाधे-योस्तु युगपत्प्रवृत्तिसम्भवः, दीर्घेण सर्वस्यागमिनोऽनपहारात् । ईलहलादिःशेषयोरपि न युग-पत्सम्भवः, एकस्य स्थानिन आदेशद्वयासम्भवात् । प्रक्रियावासनावतामिस्वं हि रूपान्तरप्राप्तिः, लोपः सर्वथा निवृत्तिरिति तथा च लोकेऽपि 'ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौठिन्यौ परिवेष्टि'मिति भोजनपरिवेष्टणयोयुगपदसम्भवेन स्वप्रवृत्तिसमये भोजनबाधेपि परिवेष्टणानन्तरं माठरकौण्डिन्यो-

‘गुणो यङ्लुको’रितिसूत्रभाष्ये उक्तम् । ‘पादः पदि’तिसूत्रस्थं—‘शब्दान्तरप्राप्त्याऽनि-
योराडात्यमोः परत्वादा’मिति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोद्धव्यम् ।

अड्यन्तत्वादिति । ‘लक्ष्मेरुद्’ चे’त्यौणादिक-‘ई’-प्रत्ययान्तत्वादिति भावः ।
कुमारीति । ह्रस्वविधायके शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणात् ‘गोक्षियो’रिति ह्रस्वो न ।

अचिश्नु । भ्रूशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, भ्रमेर्ह्यप्रत्ययान्तो वा । इह ख्यो’रिति
धातोः समानाधिकरणं विशेषणं, तदाह—इवर्णोवर्णान्तधातोरिति । इत्यस्येति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तत्प्रवृत्तियोग्यताया अभावो न औत्सर्गिकाद्प्रवृत्तौ बाधकाभाव इति भावः । भाष्ये उक्तमिति ।
तथाच अपवादशब्दस्य कृते चारितार्थप्रयुक्तबाधो यत्र तत्र रुद्धिः, अन्यत्रायं गौण इति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शेखरादौ । भाष्यान्तरविरोधं परिहरति—पाद इति । स्पष्टश्चन्द्रमुद्योते । एतेन तथा परोक्तमपास्तम् ।
ननूच्च गमादीनामिति वार्तिकनिष्पन्नभ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धमत आह—भ्रूशब्दस्येति । सिद्धान्तमत
मुक्त्वा शाकटायनमतमाह—भ्रमेरिति । अन्यथोर्न, असम्भवादस्य तु तथा व्यभिचारदित्याह—
धातोरिति । वैयधिकरण्ये क्षिपतीत्यादौ दोषो, डिच्चवैयर्थ्यं, सम्भवतीति न्यायविरोधश्चात आह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विरोधः, न तु विशेषेण सामान्यस्य, तत्र विशेषे प्रवृत्ते निमित्तसत्त्वात्प्रवृत्तिः सामान्यस्य भवत्येव,
यथाऽऽमि सति—आटः, लोके च ‘ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टा’मिति भोजनपरि-
वेषणयोर्विरोधेऽपि परिवेषणानन्तरं माठरकौण्डिन्ययोर्भोजनदर्शनात्,—तथैव युक्तत्वात् । अत
एव ‘हयवरद्’ सूत्रे भाष्ये उक्तन्यायमुपन्यस्य ‘नदानीन्तौ भुञ्जाते’ इति कालविशेषनिवेशनं कृतमि-
त्यधिकं परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं तत एव द्रष्टव्यम् । शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणादिति ।
लौकिकोपमजनग्रहणे यथा कयजन्ते लुबन्ते वा न दाषस्तथा परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यम् ।

ननूच्च गमादीनामिति वार्तिकेन किप्यनुनासिकलोपे ऊङि च निष्पन्नभ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे
सूत्रे तदुपादानं व्यर्थमत आह—भ्रूशब्द इति । समानाधिकरणं विशेषणमिति । वैयधिकरण्येन
तथात्वे तु गौरवं, ‘क्षिपती’त्यादौ दोषापत्तिश्च । वलिलोपेन तत्रेष्टसिद्धावपि ऊयतुरित्यादाववल्लोपे
दोषः, तुल्यन्यायादुत्तरसूत्रं तथात्वापत्तेरिति द्वादिबतु रित्यादौ यणापत्तिरिति भावः । इत्यन्तस्येत्यर्थ
इति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरिष्टत्वादिति भावः । यत्तु ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधा-
द्भ्रूशब्दान्ते नोवच्छिद्यते, एवञ्च तत्र ‘नेयडुव’ इति नदीसञ्ज्ञानिषेधाभावात्, ‘क्वासि हे
सुभ्रु !’ विमानिता सुभ्रु ! पितुर्गृहे कुतः ?’ इत्यादिमहाकविप्रयोगेषु नदीत्वप्रयुक्तः सम्बुद्धिह्रस्वः
सिध्यतीति, तच्च, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’ति प्रतिषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वसिद्धान्तात् ।
यदितु—ऊङ्चगमादीनामिति वार्तिकनिष्पन्नभ्रूशब्दस्य रुद्धिशब्दत्वमभ्युपगम्य वार्तिकमते ऊङ्-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भोजनं दृश्यते । ‘हयवरद्’ सूत्रे च भाष्ये ‘नदानीन्तौ भुञ्जाते’ इति कालविशेषप्रदर्शनञ्च कृतम् ।
‘च्छ्वो’रिति सूत्रे च भाष्ये ऊठष्टित्वे ऊडुत्तरं वलोप उक्तः, ऊठ्-वलोपयोर्युगपदसम्भवादिति दिक् ।

ननूच्च गमादीनामिति वार्तिकनिष्पन्नभ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे तदुपादानं व्यर्थमत आह—
भ्रूशब्दस्येति । सुभ्रुवाविति सिद्धमिति । तथा च प्रयुज्यते—‘गूढसूचितरहस्यविभेदः सुभ्रुवां प्रवृत्ते
परिहास’ इति । एवमिवर्णोवर्णान्तधातन्तस्याङ्गस्येत्यर्थात्सुभ्रियावित्यादावियङ्सिद्धिः । ‘न भवती’-

इत्यन्तस्येत्यर्थः । तेन सुभ्रुवाविति सिद्धम् । आन्तरेति । स्थानत इति भावः ।
य्योरिति किं ? वत्रे । अचि किं ? युयात् । इतीयङीति । सुधीशब्दे यणिषेधा-
रम्भादत्र प्रकरणे 'धातोः स्वरूपग्रहणे' इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः ।

एरनेकाचो । धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवतीति । धात्ववयवसंयोगपूर्वमिन्न
इत्यर्थः । तद्विन्नश्च धात्ववयवपूर्व एवेति—उदियावित्यादौ न दोषः । 'असंयोगा'दित्येव-
धात्ववयवसंयोगमिन्नात्परस्येत्यर्थेन सिद्धे—पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् । एः किम् ? असंयोग-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अप्रवृत्तिरिति । 'न भूसुधियो'रिति ज्ञापकेन—धातुलेतर—धातुलव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतां काय
धातुविहिते प्रत्यये भवतीति—'धातोः कार्यमुच्यमान'मिति परिभाषाधर्करणादिति भावः । नच 'इकोयणची'-
तियणिषेधेन 'नभूसुधियो'रिति चरितार्थमिति कथमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम् , 'इकोयणची'त्यनन्तरमेव
निषेधे कर्तव्ये एतत्प्रकरणे निषेधकरणाच्चिरुक्तार्थज्ञापनसम्भवात् । 'नभूसुधियो'रिति इयङ्गटितनिर्देशेन धा-
निरुक्तार्थज्ञापनसम्भवाच्च । अन्यथा धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया इयङोऽप्राप्त्या तच्चिद्देशा-
सङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् । स्पष्टार्थमिति । चिन्त्यमिदम्—धात्ववयवसंयोगमिन्नात्परस्येत्यर्थ—'यव-
क्रियौ'—'कटयुवा'वित्यादौ धात्ववयवसंयोगमिन्नः 'यवक्'—'कटप्' इति, तत्परत्वस्य इकारे सत्त्वेन
यणापत्तेः ।

नच धात्ववयवसंयोगमिन्नोऽपि पर्युदासनात्तेन धात्ववयवो गृह्यत इति नोक्तदोष इति वाच्यम् ,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

समेति । अङ्गाधिकारादाह—अन्यतस्येति । य्योः षट्त्रिंशत्वेन यथासङ्ख्यास्य व्यक्तिष्वेऽप्राप्तेराह—
आन्तरेतीति । ननु धातोरिति परिभाषया सुधीयङोदेरप्राप्तिरेवेतीदमयुक्तमत आह—सुधीति । 'क्षिप्त'
इत्यादिनिर्देशमूलकसामान्यापेक्षत्वमभिप्रेत्याह—अत्रेति । प्रसङ्गप्रतिषेधस्य गुरुभूतत्वादिति प्रसङ्गापादक-
त्वाच्चाह—धात्ववयवेति । तत्फलमाह—तद्विन्नश्चेति । मिन्नादिति । स च तत्सामर्थ्यात्पर्युदासेन

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रत्ययान्तभ्रूशब्दस्यातिरिक्तस्याभावात्सूत्रे व्यर्थं भ्रूग्रहणं—तदन्ते उवङ्ःप्रवृत्त्यभावकल्पकमित्युच्यते,
एवन्तु 'कासि हे सुभ्रु !' इत्यादिसिद्धावपि 'गूढसूचितरहस्यविभेदः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः'
इत्यादिपूर्वङ् न स्यादित्युक्तस्य रुडिशब्दत्वं नाभ्युपगन्तव्यम् । 'सुभ्रु !' इति प्रयोगे हस्यप्रमादस्य
बहुसम्मतत्वादित्याशयेनाह—इति सिद्धमिति । वस्तुतस्तु भ्रूशब्दोपादानं भ्रूशब्दार्थप्राधान्ये एवो-
वङ्, नतूपसर्जने इत्यर्थसूचनार्थमिति—'कासि हे सुभ्रु !' इत्यादिबहुव्रीहौ नदीलप्रयुक्तहस्यसिद्धिः,
'सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः' इत्यादावुवङ् तु—सुष्ठु भ्रमन्ति ताः सुभ्रुवस्तासामित्यर्थे उपसर्जनत्वा-
भावान्नानुपपन्न इत्याहुः । स्पष्टार्थमिति । 'यवक्रिया'वित्यादौ धात्ववयवसंयोगमिन्नाद्रेफात्परत्वेना-
तिप्रसङ्गात्, धात्ववयवसंयोगात्परस्येति व्याख्याने उदियावित्यादौ दोषाच्च—धात्ववयवसंयोगपूर्व-
मिन्नइत्यर्थस्य स्पष्टं लाभार्थमित्यर्थः । वस्तुतस्तु धातोः सम्बन्धसंयोगमिन्नः, पूर्वः=पूर्वावयवोऽ-
नन्तरो यस्येकारस्येत्यर्थः, सत्यमिधाने आनन्तर्यसम्बन्धेऽपि समासस्येष्टत्वादिति—'यवक्रिया'-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

त्युक्तया क्रियान्वयेन प्रसङ्गप्रतिषेधशङ्कां निराकरोति—धात्ववयवसंयोगपूर्वमिन्न इति । उदिया-
विति । उत्पूर्वादीज्ञातवित्यस्मात्क्रिपि रूपम् । इत्यर्थेन सिद्धेरिति । वस्तुतस्तु संयोगमिन्नात्संयोगैक-
देशात्तद्वटितसमुदायाद्वा परस्य संयोगपूर्वकस्यापि यणापत्तेः । धात्ववयवसंयोगात्परस्य नेत्यर्थे तदिया-
दित्यादौ दोषः, पर्युदासाभावेनोक्तार्थालाभादिति—पूर्वग्रहणमावश्यकम् । एः किसिति । पूर्वसूत्रात्

पूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्यात्, अङ्गविशेषणं मा भूदिति । तेन 'यवक्रिया' वित्यादौ नातिप्रसङ्गः । 'लुलुवतु' रित्यादौ तु नातिप्रसङ्गः, 'ओः सुपी'ति नियमात् । विपरीत-नियमस्तु न, सुधीशब्दे अचि सुपि यणिनषेधारम्भात् ।

कुमार्याविति । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्छाकलं त्वत्र न, 'नः क्ये' इति निषेधात् । **प्रधीरिति ।** 'प्रकृष्टं ध्यायती'ति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीत्वम् । 'प्रकृष्टा धीर्यस्ये'ति विग्रहे तु नदीत्वम् । **ग्रामणीरिति ।** 'अग्रग्रामाभ्यां नयते'रिति गत्वम् ।

'गतिकारकपूर्वस्यैवे'ति भाष्ये पठ्यते, स च नियमः, तेन गतिकारकपूर्व-भिन्नस्य नेति फलति । तद्विन्नञ्च-तत्सदृशं, सपूर्वपदमेव । तेन 'नित्यतु' रित्यादौ यण्, तदाह-**गतिकारकेतरेति ।** यत्तु- 'अत्र गतिसमासो नित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदोक्तत्वाद्ब्रूयते' इति, तन्न; भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेतरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषय-प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रस्यः 'प्रकृष्टा

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

एवं तर्हि धात्ववयवसंयोगभिन्नधात्ववयवरेफमादायोक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वादिति दिक् । नःक्येइति-निषेधादिति । नचैवमपि राजीयतेः किपि राज्यावित्यादौ 'इकोसर्वण' इति शाकलं स्यादिति वाच्यम्, 'अत्रय' इत्यादाविव 'यद्वृत्तिनिमित्तमुन्निमित्तिका पदसञ्ज्ञा चिकीर्षिता तद्वटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वाभावावत्त्व' 'खण्डकलै'तदुभयसम्बन्धेन तादृशवृत्तिविशिष्टलरूपोत्तरपदत्वस्य सत्त्वेन 'उत्तरपदत्वेचापदादि'ति निषेधेनादोषात् । अप्रवृत्तेरिति । प्रतिपदोक्तत्वेनाभिमतशास्त्रोद्योद्देश्यतावच्छेदकं, लाक्षणिकत्वेनाभिमतशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं यद्वृत्तं तद्वृत्तावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वरूपलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालिङ्गस्याभावात् । यद्वा- 'स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्वाव-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदवयववत्तदघटक एव गृह्यते इति भावः । **इवर्णेति**-उपात्तत्वात् । अङ्गेति ।-प्राधान्यात् । तदभावे आह-**लुलुवतुरिति ।** अत्र शास्त्राद्युक्तमयुक्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशे । 'प्रथमलिङ्ग'त्यनेनाह-**प्रकृष्टेति ।** तस्य विधिमुखेन प्रवृत्तेराह-**तेनेति ।** श्रीपतिदत्तायुक्तं खण्डयति-यस्त्रिति । नदीति । आद्येत्यर्थः । विग्रह-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

वित्यादौ नातिव्याप्तिः, पूर्वग्रहणस्यार्थवत्त्वञ्चेत्याहुः । **इवर्णविशेषणं** यथा स्यादिति । नच धातु-विशेषणेऽतिप्रसङ्गाभावः, -संयोगभिन्नस्य धातोरिति वाच्यं, गङ्गीयतेः किप्- 'गङ्गीः, 'गङ्गीयौ' गङ्गिय' इत्यादौ यणापत्तेः । इति निषेधादिति । एवञ्च लुवन्तकुमारीशब्दे पक्षे शाकलं भवत्येव, यदि सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्याहुः । प्रतिपदोक्तत्वादिति । एवञ्च प्रतिपदोक्तगतिसमाससाहचर्येण कारकसमासस्य 'कर्तृकरणे' इत्यस्यैव ग्रहणात् 'दुष्टा धीर्येषां' 'वृश्चिकाद्धी' रित्यर्थक- 'दुर्धी-वृश्चिकभी' शब्दयोरेण प्राप्नोतीति मूलोक्तसमाधानप्रयासो व्यर्थ एवेति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

खोरित्यनुवृत्त्या सिद्धमित्याशयः । निषेधादिति । ननु 'खरकुट्ये ब्राह्मण्यै' इत्यादौ शाकलं प्राप्नोतीति चेन्न; 'उत्तरपदत्वे' इति वार्तिकारम्भे तत्प्राप्तावपि प्रत्याख्यानपक्षे तदप्रवृत्तेः । प्रतिपदोक्तत्वादिति । तथा च दुर्धियावित्यत्र बहुव्रीहौ यप्नेति तदाशयः । विशिष्टरूपोपादानविषय इति । 'दिक्समासे'

धीर्यस्या’ इति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः—‘प्रह्वै ब्राह्मण्यै’ इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत ।

शुद्धधियाविति । ‘शुद्धा धीर्यस्ये’ति विग्रहः । ‘शुद्धं ध्यायती’ति विग्रहे—यणेव ।

आद्ये सत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वाच्छुद्धत्वस्य कथमपि न कारकत्वमिति भावः ।

कथन्तर्हीति । ‘दुर्ध्यायन्ती’ति ‘दुष्टा धीर्ध्यानं येषा’मिति, ‘वृश्चिकाद्भी’रिति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः । **दुःस्थितेति ।** दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः । प्रकृष्टा धीरित्यादौ—प्रकर्षः प्रशब्दार्थो—धीशब्दोपात्तधात्वर्थे विशेषणमिति यण् भवत्येव ।

यत्क्रियेति । या चासौ क्रियेत्यर्थः । **तं प्रति**—तद्वाचकं प्रति । यद्वा—यस्य धातोर्वाच्यया क्रियया युक्ता इत्यर्थः । **नेहेति ।** ततश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः । ‘भीत्रार्थाना’मिति तु हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थम् । विभक्तिप्रकरणे तु न कृतं, कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः । किञ्च हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रारम्भेऽपीत्यपि बोद्धव्यम् । अभ्युच्चयेनाह—**वृश्चिकसम्बन्धिनीति ।** अत्र पूर्वपदान्तर्गतोत्तरपदलोपः—शाकपार्थिवादित्वात् ।

न भू । अनन्तरस्येति न्योयेन ‘एनेकाचः’ ‘ओःसुपी’त्यनयोरेव निषेधः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितत्वं’ ‘स्वावच्छिन्नलै’तदन्यतरसम्बन्धेन—‘स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-विधेयताकत्वं’ ‘स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञानविषयीभूतानुपूर्वीविशिष्टविधेयताकलै’तदुभय-सम्बन्धेन—‘यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टल’रूपप्रतिपदोक्तस्याभावादेति भावः ।

इत्यर्थ इति । ‘जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषतानर्थग्राहकले सति प्राधान्यतमल’-मुपसर्गत्वमिति परिष्कारेण यज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वं यस्य प्रादे-स्तन्निरूपितोपसर्गत्वं तस्येति स्वीकारादिति भावः । नभूसुधियोः । नच भूग्रहणं व्यर्थम्

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

फलमाह—**शुद्धमिति ।** ननु धीशब्दस्य योगिकत्वेन तत्रापि कुतो नात आह—**आद्ये इति ।** शुद्धत्वस्य तदवच्छिन्नत्वम् । विनिगमनाविरहादाह—**दुष्टेति ।** सत्त्वभूतार्थकत्वनिरासायाह—**ध्यानमिति पाठः** नन्वेवं प्रकृष्टा धीरिति विग्रहेऽपि प्रधीशब्दे यण् न स्यात्, प्रशब्दस्य कृषिं प्रति गतित्वेऽपि धीशब्दं प्रत्यतत्त्वादत आह—**प्रकृष्टेति ।** क्रियायोगे उपसर्गत्वविधानादाह—**या क्रियेति ।** नन्वेवं तामित्युचितमत आह—**तद्वाचकेति ।** लक्षणामभिप्रेत्यैवाह—**यद्वेति ।** वाच्यया क्रियया । इदञ्चान्यत्र स्पष्टम् । एतेन—यस्य क्रियेति-न, प्रयाणीय इत्यादौ गत्वानापत्तेः, तत्र धातोरेव क्रियावाचकत्वेन तम्प्रति तस्य तत्त्वेऽप्यनीयरे प्रत्यतत्त्वादिति शास्त्रयुक्तमपास्तम् । नन्वेवमपि भीत्रेति सूत्रस्य षष्ठीबाधकत्वेनोक्तदोष एवात आह—**भीत्रेति ।** शास्त्र्या-द्युक्तिं खण्डयन्नाह—**विभक्तिः ।** मूले भाष्यरीत्योक्तं, सूत्रमतेऽप्याह—**किञ्चेति ।** षष्ठोति—‘वृश्चिकमिव’ इत्यत्र । **सूत्रारम्भेपीति ।** भीत्रेति सूत्रारम्भेऽपीत्यर्थः । अनेन मूलीयन्यूनता परिहृता । मूलं दूषयति—**अभ्युच्चयेनेति ।** अनतिप्रसङ्गाय, कैयटादिसकलग्रन्थासाङ्गत्याय चाह अत्रेति । अनन्तरेति । अत एव भूशब्देन तदन्तं ग्राह्यम् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अनयोरेव निषेध इति । एवञ्च—निषेधस्य सुप्येव फलितत्वात्सुद्धयुपास्य इत्यादौ प्रवृत्तिर्नैति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति वदतिसमास इति विशिष्टरूपोपादाने इत्यर्थः । इतिविग्रहाभिप्रायेणेति । ‘प्रकृष्टध्यायती’ति विग्रहे तु नित्यस्त्रीलाभावाः । सत्त्वभूतार्थकेति । शुद्धधात्वर्थविशेषणत्वे तु कर्मकारकत्वमस्त्वेवेति भावः । **सूत्रारम्भेऽपीति ।** ‘भयहेतु’रिति हेतुपदस्वारस्यात् । तथा च सूत्रारम्भेपि षष्ठीसमास-सम्भवाच्चोक्तस्थले यणिति भावः । अभ्युच्चयेति । पूर्वपरिहारेऽप्युक्तत्वादिति भावः ।

अनयोरेव निषेध इति । तथा च सुद्धयुपास्ये निषेधप्रवृत्तिर्नैति भावः । प्रकारान्तरमाह—**सुपीति**

१ अन्यतरसम्बन्धोऽत्र द्वितीयसम्बन्धघटकाऽऽनुपूर्वीवैशिष्ट्यनियामकः । उभयसम्बन्धस्तु—शास्त्र-वैशिष्ट्यनियामक इति बोध्यम् ।

‘सुपी’ति वानुवर्त्तते, तदाह—सुपीति । लोपाविति । ‘अतो लोपः’ ‘लोपो व्योर्वली’त्याभ्यामिति भावः । यलोपे निषेधादलोपो न स्थानिवत् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोप इष्यते ।

स्थानिवच्चादिति । एवञ्च यणादेशे यलोपे ‘सख्’ इति स्यादिति भावः । अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् ‘न पदान्ते’ति निषेधस्तु न स्थानिवत्त्वस्य; ‘नः क्ये’ इति सामान्यापेक्षनियमेनास्यापदत्वात् । परपदस्थाजदेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च । क्रियपेक्षक्यसम्बन्धियलोपस्य यणि बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु न, अनित्यत्वात् ।

कौ लुप्तमिति—भावे कः, लोप इत्यर्थः । ‘गोमत्यतेरप्रत्यये गोमा’निति भाष्योक्तेरस्या-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘वर्षाभ्वश्चे’ति नियमेन पूर्वस्य भूशब्दस्य यदि यण् तर्हि वर्षापूर्वकस्यैवेति नियमेन परमभुवावित्यादौ न दोषः । विपरीतनियमस्तु न, ‘दृन्करे’ति वार्तिकारम्भसामर्थ्यादिति वाच्यम्, आसीत् अकरोत् इति यस्यां क्रियायामिति समासे तस्य च्विप्रत्ययान्तेन भूशब्देन समासे ‘भ्वासीदकरो’दिति जाते, तस्मात् णिचि तस्मात्किपि अशब्दादिना समासं कृत्वा पुनर्णिजित्यादिक्रमेण ‘भ्वा’सिति जाते अकचि ‘भ्वका’सिति जाते ततो णिचि तस्मात्किपि ‘भ्व’किति स्थिते द्योरित्यूठि तत् उशब्देन समासे ‘भू’ इति निष्पन्ने तत् औविभक्तौ यणापत्तेरिति दिक् ।

वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोप इष्यते इति । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोपो यथा स्यात्तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । एतेन वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोपेऽपि अतो लोपात्प्राक् पूर्व वेरपृक्तस्येति लोपाप्रवृत्तौ मानाभावादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं वेरपृक्तलोपे ततोऽलोपेऽपि ‘लोपो व्योर्वली’त्यस्य प्राप्त्यभावाद्दोपो न स्यादित्यपास्तम्, निरुक्तार्थकरणेनातोलोपस्य वलिलोपस्य च वेरपृक्तलोपात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पूर्वविप्रतिषेधस्य प्राचोक्तस्य भाष्यानास्त्वत्वादाह—वेरिति । भगवता काविति वार्तिकार्थस्य योगविभागेन साधितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टं, यणश्चवणं न मूलमिति—एवञ्चेति । स्थानिवत्त्वे चेत्यर्थः । सजातीयपेक्षत्वेन हलन्तरूपविशेषापेक्षान्वेष्याह—परिति । सप्तमीसमासलब्धोपमर्थ इति तत्रैव स्पष्टम् । ‘नाजानन्तर्ये’ इति नातिरिक्ता, किन्त्वनित्यत्वमूलेति सिद्धान्तेनाह—अनित्यत्वादिति । कर्मण्यर्थासङ्गतेराह—भावे इति । ननु किलुगित्यत्र कावित्यस्य—कौविधिमित्येवार्थो नायमत आह—गोमत्यतेरिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रकारान्तरमाह—सुपीति वेति । वलिलोप इष्यते इति । लोपोव्योरिति विधेयस्य प्रथमनिर्देशेन वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपस्य बलवत्त्वज्ञापनादिति भावः । अत एव ‘व्योर्लोपे कावुपसङ्ख्यान’मिति वार्तिकं सङ्गच्छते, भाष्यकृता च—‘लोपो व्योर्वली’त्यतोऽनन्तरं ‘वे’रिति योगं विभज्य व्यन्तयोर्व्योर्लोपविधानाद्वार्तिकं प्रत्याख्याय—‘अपृक्तस्येति’ तृतीययोगे वेरित्यनुवृत्त्या वेरपृक्तलोपः साधित इत्याहुः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यलोपे सख् इति । यावत्पर्यन्तं ‘लोपो व्यो’रित्यस्य प्रवृत्तिसम्भावना तावत्पर्यन्तं ‘वेरपृक्त’ति लोपो न प्रवर्त्तते । ननु ‘नः क्ये’ इति निषेधो दन्त्यान्तविषयकोऽनुनासिकान्त्यविषयो वा स्यादित्याशङ्क्य—‘सति वाधके’ इति न्यायालक्ष्यानुरोधाच्च सामान्यापेक्ष इत्याह—न क्य इति । परपदस्थाजदेशस्यैवेति । अपीपचञ्चिति पञ्चमीसमासप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यप्राप्त्याप्यादिति भावः ।

अनित्यत्वादिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनैव निर्वाहे ‘नाजानन्तर्य’परिभाषा नाश्रयितव्येति मतेनेदम् । नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्तौ कौलुप्तं न स्थानिवदित्यसङ्गतं, लोपस्य लोपकर्मत्वाभावादित्यत आह—भावे क इति । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्कचित्सकर्मकभ्योपि भावे कौ

ऽप्यर्थस्य कचिदङ्गीकारः । 'कौ विधिं प्रति ने'त्येव तु सार्वत्रिकमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अनङ्गिति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायस्तु गौणमुख्यन्यायवत्पदकार्य-
विषय एवेति भावः । दीर्घस्यापीति । प्रयोगस्थकारान्तानुकरणं, सूत्रेऽकारश्चो-
च्चारणार्थ इति भावः । लूनीरित्यादि । 'ल्वादभ्यः' 'क्षायो मः' 'प्रस्योऽन्यतरस्या'-
मिति नव-मत्वे । 'शुषः कः' 'पचो वः' इति कत्व-वत्वे । [इति ईदन्ताः]

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कचिदङ्गीकार इति । नच 'कौ लुप्तं न स्थानिव'दित्यस्य 'सख्युर्गोमान् पदस्त्वञ्चे'ति यत् फलचतु-
ष्टयमुक्तमभियुक्तैः तत्रैकमपि फलं न सम्भवति, तथाहि—सखीयतेः किपि सखीरित्यादौ यलोपस्य बहिरङ्गा-
सिद्धत्वादेव न यणः प्राप्तिः, नाजानन्तर्ये निषेधस्तु न प्रवर्तते, तस्या असत्त्वात्, सत्त्वेऽनित्यत्वाद्वा ।

एवं गोमानित्यपि फलं न सम्भवति, गोमत्यतेः किपि अतोलोपयलोपयोरतोलोपस्य स्थानिवद्भावात्
नुमोऽप्राप्तावपि दीर्घे स्थानिवत्त्वनिषेधात्पूर्वमलसन्तस्येति दीर्घे—तस्यस्थानिभूतादचःपूर्वत्वेन दृष्टत्वा-
भावात् स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या ततो नुमि रूपसिद्धेः । एवं 'पद' इत्यपि न फलम्, पादयतेः किपि
शसि 'पद' इत्यादौ यद्यतोलोपस्य स्थानिवद्भावात्पदादेशो न स्यात्तर्हि 'पादस्य पा'दित्येव सिद्धे
पादस्य लोपकरणेन सामान्यग्रहणार्थेन प्रकृते स्थानिवद्भावो न भवतीति वक्तुं शक्यत्वात् ।

एवं लमित्यपि न फलम्, युष्मयतेः किपि लमित्यादिरूपाणामनभिधानस्य मपर्यन्तशेखरे वक्ष्यमाण-
त्वादिति वाच्यम्, अक्यजन्तगोमानित्यादिरूपासिद्धेः, तथाहि सिद्धान्ते परं नित्यं नुमं बाधित्वा वचन-
सामर्थ्यादादौ दीर्घो भवति, लद्रीत्या तु क्यजन्तगोमानित्यादौ दीर्घस्य चारितार्थ्येन पूर्वं नुमि
अत्त्वन्ताभावाद्दीर्घानापत्तिः । एवं त्वमित्याद्यपि फलं भवितुमर्हति, एतेषां यथाऽज्ञानभिधानं तथा-
मपर्यन्तेत्यत्र वक्ष्याम इति दिक् । पदकार्यविषय एवेति । पदकार्यत्वञ्च—'लोलानिमित्तकले सति'

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्यान्तरमप्यत्र मानमित्यन्यत्र स्पष्टम् । यद्यपि तत्र तस्योक्तमर्थं प्रदर्श्य 'लवमाचक्षाणो लौ'रित्यसिद्धि-
माशङ्क्य—एवं तर्हि कौ विधिमिति'ति भाष्ये उक्तं, तथापि तदस्य काचित्कत्वपरं, न सर्वथाऽभाव-
परमित्युच्यते स्पष्टं, तदाह—अन्यत्रेति । अभीति । अभियुक्तैरिति भावः । ननु सूत्रेऽधिकृतानु-
करणेन विकारे नोभयसिद्धिरत आह—प्रयोगेति । निमित्तव्यवहारातिदेशे तृजन्तप्रयुक्तकार्यमेव
स्यान्न ऋदन्तप्रयुक्तमित्यनिष्टापत्तिः, अर्थ—तादात्म्यातिदेशासम्भव एव, तयोरर्थैक्यस्य स्वत एव सत्त्वात्,
सहप्रयोगाभावाच्च, शास्त्रकार्यातिदेशावपि न, तुन्नन्तस्याद्युदात्ततया तुज्वद्भावेन रेफरूपयणदेशतच्छास्त्र-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

गौणमुख्यन्यायवदिति । यदि तु परिभाषाप्रदीपार्चिष्णुकरात्या'ऽभिव्यक्तपदार्था ये' इति
न्यायस्य प्रातिपदिककार्येष्वपि प्रवृत्तिरित्यभ्युपगम्यते तदाऽनङ्गिणद्भावाविह न प्राप्तुतः, तर्हि—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भवति, यत्र प्रयोगस्य न गत्यन्तरमिति भावः । ननु 'नैवं विज्ञायते 'कौलुप्तं न स्थानिवत्, कथं
तर्हि ? कौविधिं प्रति न स्थानिव'दिति 'न पदान्त'सूत्रस्य भाष्यात्कौलुप्तं न स्थानिवदिति नास्त्येव-
त्याशङ्क्याह—अस्याप्यर्थेऽप्येति । तथा चोक्तं भाष्यं—'सर्वत्र नैवं विज्ञायते कौ लुप्तं न स्थानिवदिति,
सर्वत्र कौ विधिम्प्रति न स्थानिवदिति विज्ञायते, इत्यर्थकमिति भावः । पदकार्यविषय एवेति ।
एवञ्चाभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायमूलकं 'प्रसिद्धे' इति—सर्वनामप्रकरणस्य स्वग्रन्थविरुद्धं, तस्मा-
न्न्यायप्रवृत्तावपि विशेषणतयाऽभिव्यक्तपदार्थकत्वमादायानह बोध्यः, किन्तु तस्य धातुत्वमिव ।

इति ईदन्ताः ।

व्याख्यानात्, प्राधान्याच्च रूपातिदेशोऽयमित्याह—**क्रोष्टृशब्द इति** । तच्चोदात्त-
ऋकारविशिष्टमिति दिश्यते, तृज्वदिति चकारोच्चारणात् । तेन 'क्रोष्टा' इत्यादौ 'उदात्तयणः'
इति स्वरसिद्धिर्बोद्ध्या । पक्त्रादेस्तु नातिदेशः, अर्थत आन्तर्याभावात् ।

इदं सूत्रं 'स्त्रियाञ्चे'ति च प्रयोगनियमफलकमिति बोद्धव्यम् ।

अप्तृन् । ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृज्वन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा दीर्घे सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं
व्यर्थम्, अत आह—**नियमार्थमिति**—'अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दानां
ने'ति । नेष्ट्रादयोऽप्युणादय एवेति भावः ।—'तेषां 'तृञ्चित्सूत्रस्थवार्तिकेन व्युत्पादना-
नप्त्रादीत्यादिग्रहणेन प्रशास्तृशब्दस्यैव ग्रहणम्—'इत्यन्ये । अन्युत्पत्तिपक्षे तु विद्वर्थ-
मेवेति बोद्धव्यम् ।

भाष्यप्रयोगादिति । एवञ्चोणादिष्वस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विभक्त्यनिमित्तकल'मित्यादि पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् । अन्येषामिति । इदं फलितार्थकथनम्,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रवृत्तावपि तस्योदात्तस्थानिकत्वाभावेनोदात्तयण ति स्वरानापत्तेः । इदमनुपदमेव वक्ष्यते, तस्माद्रूपातिदेश
एव पर्यवसितस्तदाह—**व्याख्यानादिति** । प्राधान्यञ्चात्र सर्वप्रयोगनिष्पादकत्वेन बोध्यम् । तच्च=रूपम् ।

अतिप्रसङ्गं निराचष्टे—**पक्त्रादेरिति** । लोके उभयप्रयोगसत्त्वादाह—**इदमिति** । नियमस्वरूपं प्रदर्शयन्
मजातोयं तद्व्यावर्त्यमाह—**अन्येषामिति** । अतो धातृशब्दस्य दावो भवत्येवेति भावः । आदिग्राह्यं
सूत्रयन्नाह—**नेष्ट्रादय इति** । इदं दूषयति—**तेषामिति** । नेष्ट्रादीनामित्यर्थः । मूलतात्पर्यं सिद्धान्तभूतमाह—
व्युत्पत्तीति । यथाश्रुतप्रतीयमानमूलार्थस्य दूष्यत्वेनान्यथा तदाशयमाह—**एवञ्चेति** । तथाभाष्यप्रयोगे-
त्यर्थः । एवञ्च न नियमव्यावर्त्य इति भावः । ननु कुटुम्बस्य यौगिकत्वमात्रं दृष्टम्, अन्यन्तु सञ्ज्ञा-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

'अनङ्सा'विलयत्र 'सोर्डे'ति वक्तव्येऽनङ्गविधानमनमित्युक्तार्थकसरूपुरपि सूत्रे ग्रहणार्थं, न चैवमर्था-
धिकारानुरोधेनोशनस्पुरुदंसोष्टिलोपे सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति सान्तमहत इति च दीर्घः
स्यादिति वाच्यम्, अङ्गवृत्तपरिभाषया समाधानात् । यत्तूशनसः सम्बुद्धावनङ्गनलोपश्च वा वक्तव्य
इति वृत्तौ पठ्यमानवचनार्थस्य ज्ञापकमिति, तन्न; तस्य वचनस्य भाष्यादावनुपलम्भादप्रामाणिक-
त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यलम् । तृञ्चित्सूत्रस्थवार्तिके नेति । 'तृन्विधावृत्तिवृत्तानुपसगस्यानि-
निट्वञ्चे'त्येतेनेत्यर्थः । तत्रा'नुपसगस्ये'त्युक्त्या प्रशास्तृ-प्रतिहृन्त्येस्तुत्रेव, न तृन्, इडभावार्यं
तूणादिषु तद्व्युत्पादनमावश्यकं, तदाह—**आदिग्रहणात्प्रशास्तृशब्दस्यैवेति** । अस्य=उद्गातृ-
शब्दस्यैव । व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति । अनिट्वस्य स्वतः सिद्धत्वादिति भावः । नन्वेहमनर्त्विज्यपि

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्राधान्याच्चेति । सर्वेषां कार्याणां रूपनिष्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । ननु रूपातिदेश
स्वरदेशो न स्यात्, वर्णसंस्थानविशेषस्यैव रूपत्वेन स्वरस्यारूपत्वात्, अत एव विभिन्नस्वरकयो-
र्विभिन्नार्थयोर्हरेरिणीशब्दयोः सरूपाणामित्येकशेष इत्याशङ्क्याह—**तच्चेत्यादि** । अथ तदाकषाभावा-
दिति । यद्यपि स्थानषष्ठभावेन स्थानेन्तरतमपरिभाषा नोपतिष्ठते, तथापि रूपातिदेशस्य फलतः
स्थान्यादेशभावपर्यवसायित्वेनोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिमभिप्रेत्येदम् । सञ्ज्ञाशब्दानामिति । इदमुणादि-
व्युत्पन्नानामित्यनेन पाक्षिकम् । यथान्यास इति । 'प्लुल्लुचौ' 'अप्तृन्तृच्'इति यथान्यासे इत्यर्थः ।

पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयम् । ये त्रौणादिकत्वमेवास्थ स्वीकृत्य भाष्यप्रयोगादेव दीर्घत्वमिच्छन्ति, ते मान्याः, भाष्यकृताऽन्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेन दानेऽन्यस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात् ।

‘ण्वन्तृचावि’ति भाष्ये तु—“तृचश्चकारो व्यर्थः, न च ‘अप्तन्तृ’जित्यादौ विशेषणार्थः, ‘तृ’ इत्येव सिद्धेः । न च ‘तृ’ इत्युच्यमाने मातरौ पितरावित्यादौ प्राप्नोति, तत्र हि तृप्रत्ययो निरनुबन्धक इति वाच्यं, नप्तृग्रहणस्य ‘योनिस्मन्बन्धवाचिनाश्चेदस्यैव नान्येषां योनिस्मन्बन्धवाचिना’मिति नियमात्—”इत्युक्तम् । नेष्टृत्वपृष्टहोतृपोतृणान्तृन्तत्वस्य, प्रशास्तुस्तृजन्तत्वस्य ‘तृन्नि’तिसूत्रे भाष्यवार्तिकयोरुक्तत्वेन तेषाङ्ग्रहणं प्रपञ्चार्थमेव । एवञ्च यथान्यासे नियमफलं चिन्त्यम् ।

क्रोष्टेति । अनङि ‘सर्वनामस्थाने चे’ति दीर्घः, प्रथमोपस्थितत्वात् । क्रोष्टारावित्याद्यर्थन्तु तल्लेखः । यद्वा विशेषविहितत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वेन स एव न्याय्यः ।

विभाषा तृ । अयमपि नियम एव—‘तृतीयादावच्येवोभयमिति । तेन भ्यामादौ,

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नियमशरीरन्तु ‘उणादिनिष्पन्नानां तृजन्तानां दीर्घो यदि भवति तर्हि नप्तृादीनामवेत्येवेति ।

अयमपि नियम एवेति । अपरिेवार्यं, लाघवादेकस्य सूत्रस्य नियमकत्वे सिद्धे सूत्रत्रयस्य नियमकत्वे गौरवात् । विशिष्टाभावस्य सुलभत्वादिति । नच क्रोष्टृनित्यादौ तृजन्तत्वाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभावः कस्मान्न स्वीक्रियते, तथा च तुजन्तस्य प्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्, ‘विभाषा तृतीयादिष्वची’ति नियमनं तुजन्तत्वदिशि तृजन्तत्वाभावस्यान्यत्र नियमनात् प्राधान्यादन्यत्र विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावकल्पनेनैवोपपत्तौ गौरवादुभयाभावप्रयुक्त—विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावप्रयुक्त-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शब्द इति कथं तत्त्वमत आह—पङ्कजादीति । सकलप्राचीनवर्णितमूलाशयं खण्डयति—ये त्विति । इदमपि सर्वमभ्युपेक्ष्योक्तं, वस्तुतश्चिन्त्यमिदमित्याह—ण्वन्तृचावि । अत एव तुः । ‘उक्त’मित्यत्रान्वयः ।

भाष्यान्तरमाह—नेष्टृति । अत्रिति । इदमपि भाषाविषयं, छन्दसि तुजन्तत्वस्य तत्रैवोक्तत्वात् । एवञ्च=मात्रादीर्निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्तत्वे च । यथान्यासे=तृचश्च सर्वे । अन्यथोक्तरीत्या तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टेव । एतेन मूलानुयायिनः सर्वे निरस्ताः । तल्लेखः=अप्तृन्तित्यस्य लेखः । अत्रास्वारस्यादाह—यद्वेति । विशेषेति । प्रतिपदोक्तत्वादित्यर्थः । अनिरवकाशत्वेन तस्याबाधकत्वेऽपि पूर्वप्रवृत्तिनियामकत्वस्यान्यत्र स्पष्टत्वादिति भावः । सिद्धे आरम्भाच्छाब्दनियममाह—अयमपीति । तेन=अजादितृतीयाद्यभावेन ।

ॐ उयोत्सा ॐ

उद्गातृशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यत आह—पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयमिति । ते मान्या इति । औणादिकत्वकल्पनमेकं, ततश्च प्राप्तस्य दीर्घाभावस्य भाष्यप्रयोगादभावकल्पनं द्वितीयं, ‘होतृपोतृनेष्ट्रोद्गातार’ इति भाष्यप्रयोगात्तत्र दीर्घे इष्टापत्तावपि केवलोद्गातृशब्दे दीर्घाभावसाधनार्थमुपलक्षणात् भाष्यप्रयोगस्य वक्तव्येति तृतीयति—अनेकगौरवप्रत्वादेतस्य मतस्येति भावः ।

अन्यप्रयोगस्येति । ‘होतृपोतृनेष्ट्रोद्गातार’ इत्यस्येत्यर्थः । नियमफलं चिन्त्यमिति । भाष्योक्तनियमेन मातृपित्रादिशब्दानां केवलतृप्रत्ययान्तत्वालभातृजन्तत्वाभावादीर्घप्राप्तेरभावादिति भावः । प्रथमोपस्थितत्वात्=अष्टाध्याय्यां प्रथमोपात्तत्वात् । एतदुल्लेखः=‘अप्तृ’न्तित्यस्योल्लेखः । विशेषविहितत्वात्=तृन्तृचोः साक्षादुपादानेन दीर्घस्य विहितत्वात् । शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेति । अन्तरङ्ग-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नियमफलं चिन्त्यमिति । मातरौ पितरावित्यादौ निरनुबन्धकत्वेन तृजन्तत्वा-

रासि, क्रोष्टुपुत्र इत्यादौ च न दोषः, सर्वत्र विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात् ।

'तृज्वत्क्रोष्टुः' स्त्रियाञ्चे'त्याभ्यां सर्वनामस्थाने स्त्रियाश्च तृजन्तरूपविधानेन तयोः प्रयोग-
नियमार्थत्वं फलति । एतेन 'तृज्वत्सर्वनामस्थान एवेति नियमादिवद्विषय'मिति परास्तम् ।
न चैवमपि क्रोष्टुनित्याद्यसङ्गतम्, अन्यत्र तृजन्तस्यैव प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारि-
तार्थ्यादिति वाच्यं, 'तृज्वत्क्रोष्टु'रिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः । न च 'तद्विते-
ष्वचामादेः' इको गुणवृद्धी' इति सूत्रयोः 'क्रौष्टुः,' 'क्रोष्टृयाः' इति भाष्यप्रयोगासङ्गति-
रिति वाच्यम् ; ऋकारान्तस्यैव ऋषिवाचकत्वेनादोषात् ।

इदं सूत्रत्रयन्तु—शृगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्टृशब्दयोर्व्यवस्थार्थमित्यवधेयम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विशिष्टाभावस्य च कल्पनायाः अन्याय्यत्वात् । सर्वनामस्थानं स्त्रीलिङ्गं तृतीयाद्यजादिविभक्तिश्च
विहायान्यत्र सर्वत्र विशेष्यतृजन्तलाभावप्रयुक्त एव तुजन्तत्वविशिष्टतृजन्तलाभाव इति कल्पनेना-
दोषात् । सर्वनामस्थाने स्त्रियाश्च—'स्त्रियाश्च' 'तृज्वत्क्रोष्टु'रिति शास्त्रद्वयप्रामाण्यात्तद्विषये विशेषण-
तृजन्तलाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति सर्वनामस्थाने स्त्रियाश्च तृजन्तमेव साधु, अन्यत्र तु
तृजन्तः साधुरिति विवेकः । एवं 'पद्मोमा'सित्यत्रापि बोध्यम् । तेनापि सूत्रेण पाद-
शब्दादिसमानाधिकरणपञ्चशब्दादेरभावस्य शसादिव्यतिरिक्ते बोधनेन पञ्चशब्दाद्यभावप्रयुक्त एव
विशिष्टाभावः प्राधान्याद्बोध्यते, अतो न शसादिव्यतिरिक्ते पङ्कदादीनां प्रयोगः । एवं
'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणे'ति सूत्रेणापि इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वसमानाधिकरणसमाहारद्वन्द्वविधा-
नादन्यत्र—[अविप्रतिषिद्धव्यवाचकादौ—] विशेष्यसमाहारद्वन्द्वभावप्रयुक्त एवोभयाभाव-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र विशेषणाभावमाह—भ्यामादाविति । विशेष्याभावमाह—शसीति । उभयाभावमाह—क्रोष्टुपुत्र
इति । तदेवाह—सर्वत्रेति । अपिसमुच्चयः प्रागुक्तनियमस्तु न शाब्दो नापि तृज्वद्भावीय इत्यतो विल-
क्षण इत्याह—तृज्वदिति । विधानेनेति । सर्वनामस्थानादौ तुजन्ते तृज्वत्त्वस्य कथमप्यप्राप्तत्वादित्यर्थः ।
एतेन विभाषेतिनियमार्थमन्यत्सूत्रद्वयं विध्यर्थमेवेत्यप्राप्तम् । एतेन—उक्तरीत्या तस्य विधायकत्वेन । इदं=
'विभाषे'ति सूत्रम् । एवमपि=विभाषेत्यस्य नियामकत्वेऽपि । योगेति । तेनैव सर्वनामस्थानेऽपि तुजन्त-
मात्रप्रयोगसिद्ध्या नियमस्य सजातीयविषयतया स्त्रियामुक्तप्रयोगनिरासाय तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियामित्येव वदेदिति
भावः । तस्मादुक्तनियमेनान्यत्र तुजन्तमेवेति सिद्धम् । तत्र शङ्कते—न चेति । यथाक्रममाह—क्रौष्टु इति ।
एवेनोकारान्तव्यवच्छेदः । सूत्रविरोधं परिहरति—इदमिति । अत्र मानमाह—तदुक्तमिति । मृगशब्दोऽत्र

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

न्यायोऽत्र बाधकत्वे मूलमिति लक्ष्यते । एष एव=अपृच्छितदीर्घ एव । प्रयोगनियमार्थत्वमिति ।
'तृज्वदेव सर्वनामस्थाने न तुजन्तम्' इत्येवं नियमेनेत्यर्थः । परास्तमिति । उपक्रमस्थतृज्वत्पदबोध-
तप्रधानार्थस्यान्यत्र सम्बन्धाभावबोधकनियमापेक्षया सर्वनामस्थानपदबोध्यनिमित्तत्वस्याऽप्रधानस्य
तृजन्तनिरूपितत्वसङ्कोचकल्पने लाघवादिति भावः । उक्तनियमस्येति । तृतीयादावच्येवोभय-
मित्येवं रूपस्येत्यर्थः । वैयर्थ्यापत्तेरिति । तथा च तृतीयादावच्येवोभयमिति नियमादन्यत्र प्रधानस्य
तृजन्तस्यैव प्रयोगकल्पनात्क्रोष्टुनित्यादेर्नासङ्गतिरिति भावः । अन्यत्र तुजन्तस्यैव प्रयोगकल्पने
भाष्यप्रयोगविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—नचेत्यादि । क्वचित्सर्वणस्येति । इदं 'स्थाध्वोरिचे'ति

ॐ विषयपदविवृतिः ॐ

भावादेव दीर्घापत्तेरिति भावः । विशिष्टाभावस्येति । भ्यामि तृतीयादिपरत्वेऽपि शस्यजादिविभक्ति-
परत्वेऽपि—कचिद्विशेषणाभावेन कचिद्विशेष्याभावेन च जादित्वविशिष्टतृतीयादिविभक्तिपरत्वाभावस्य
सुलभत्वमित्यर्थः ।

एतेनेति । उक्तनियमस्यैव निर्दुष्टत्वेनेत्यर्थः । तथा च 'तृज्वत्क्रोष्टु'रित्यस्य तृज्वत्सर्वनामपरत्व-

तदुक्तं भाष्ये—‘तृज्वद्भावविषये एतत्तृजन्तं मृगवाचीति, तृतीयाद्यजादिविभक्तिषु—‘तृजन्तं तुन्नन्तञ्च मृगवाची’ति च । अनेन हि अन्यत्र तुन्नन्तमेवेत्यपि सूचितमिति दिक् ।

कृत उत् । ‘तपरत्वं भाव्यमानस्यापि कचित्सवर्णग्राहकताज्ञापनद्वाराऽऽन्तर्यतो द्विमात्रनिवृत्त्यर्थं, तेनाम् इत्यादिसिद्धिरिति ‘द्वौ’रिति सूत्रे कैयटः । यत्तु तपरत्वं ‘दूलोप’ इति दीर्घबाधनार्थमिति, तन्न,—

‘सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पत्रगाः ।

नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवित् रश्मयो यथा ॥’—

—इति रामायणप्रयोगविरोधात् । ‘उरण्पर’ इति सूत्रेऽग्रहणाभावे ‘ऊ-रण्’ इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्च ।

सस्यैवेति । संयोगान्तलोपेन सिद्धे नियमार्थं, तेन—ऊर्गित्यादौ नेति भावः । विपरीतनियमस्तु न, ‘पुमान्ब्रिया’ इति निर्देशात् ।

‘एरनेकाच’ इति सूत्रमेरितिपदरहितं सानुवृत्ताऽऽवृत्तविशेषणं सवार्त्तिकञ्चानुवर्त्तते

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इतीतरेतरभावो भवेत्येवेति दिक् । इत्यादिसिद्धिरिति । वस्तुतस्तु—अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृत्य ‘अदसोसे’रित्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देशेनैवोपपत्तौ इयं परिभाषा विफला । विपरीतनियम इति । ‘सस्य लोपश्चद्रेफात्परस्यैवे’ति विपरीतनियम इत्यर्थः । निर्देशादिति । नच ‘झरो-झरि सवर्णे’ इति लोपेनेदं रूपं सिध्यतीति न निर्देशासङ्गतितरिति वाच्यम्, अस्यासिद्धत्वेन ‘नश्वापदान्तस्ये’त्यनुस्वारापत्त्या निर्देशासिद्धः । एतेन व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वा उच्चारणे वैलक्षण्यभावाद्विदमसङ्गतमिति परास्तम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

हरिणादिजातिवाची । एतेन सामान्यतस्मिन्प्राप्त्या नियमपरत्वं वर्णयन्तोऽन्ये सर्वे प्रत्युक्ताः । उक्तभाष्यप्रयोगा-तृतीयादिशब्देन तद्धितस्यापि ग्रहणमिति वदन्तोऽपि, हलादिषूभयान्तस्यैव प्रयोग इति वदन् शाक्यपि; तदाह—इतिदिगिति । कचित्—उकारांशे । कैयटकौस्तुभायुक्तिं खण्डयति—यस्मिन्निति । एवार्थलाभे बीजमाह—संयोगान्तेति । विपेति । ‘रादेव सस्ये’त्येवमित्यर्थः । नन्वेवं परमलुवावित्यादिवत् सकृल्लुवावित्यत्रापि यण्

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सूत्रे ‘इच्चकस्य तकारेत्त्व’मिति वार्त्तिकव्याख्यानपरकैयटीये स्पष्टम् । कैयट इति । यद्यपि ‘चक्षो’-रित्यत्र ‘भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाती’त्यर्थे एव ज्ञापकत्वं तेनोक्तं, तथाप्युक्तार्थ एव तस्य तात्पर्यम्, ‘सनांशसमिश्र उः,’ ‘तनादिकृष्ण्य उ’रित्यादौ सवर्णग्रहणत्येष्टत्वादिति भावः । अत्राधिकं यद्वक्तव्यं तत्परिभाषाप्रदीपाधिष्युक्तम् । कर्मत्वाद्यगिति । एतेन क्रियाविशेषणानां कर्मत्वोक्तिः—‘ततोऽन्यत्रापि दृश्यत’ इति दृशग्रहणसिद्धितीयोपलक्षणम्, न कृद्योगे, षष्ठ्याः कर्मणि लकारस्य च तत्रादर्शनादिति परास्तम् । षष्ठोलकारविध्योः कर्मग्रहणस्य कर्तृसाहचर्याद्धाल्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मबोधकत्वेन दोषोद्धारादिति परिभाषाप्रदीपाधिषि विस्तरः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

एवेति नियमपरत्वे सर्वनामस्थाने तुन्नन्तस्यापि प्रयोगापत्तिः, आद्यस्या द्विविधनियमपरत्वेऽपि ‘क्रोष्टुपुत्र’ इत्यादौ तृजन्तस्य प्रयोगापत्तिः, ‘तृजन्तं सर्वनामस्थाने एवे’ति नियमे विमत्तयन्तर एव

१ एव ‘विभाषावृक्षमृगे’त्यत्रापि बहुप्रकृतेरेवेतरेतरयोगद्वन्द्वविशिष्टसमाहारविधानाद्द्विरामलके इत्यादौ विशेष्यभावाप्रयुक्त एवोभयाभावः ।

इत्याह—धात्ववयवेत्यादि । गतीत्यादि च । सकृल्लवावित्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् ।

'न भूसुधियो'रिति निषेधे प्राप्ते आह—**वर्षाभ्वश्चेति** ।--'वर्षाभूर्ददुरे पुमान्' । **स्वार्थिक इति** । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः--स्वार्थस्तत्र भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाट्टञ् । द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्यायशब्दयोः पाठेन--'स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवे'ति नियमार्थकेनैजागमो न । पुनर्भू-शब्दस्य रूढस्य नित्यस्त्रीत्वादाह—**यौगिक इति** ।—**इत्यूदन्ताः** ।

वणकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणे रेफाभावादाह—**ऋवर्णादिति** । **व्युत्पत्तिपक्षे इति** । अव्युत्पत्तिपक्षेऽबादिष्वपाठादीर्घशङ्कैव नेति भावः । व्युत्पत्तिपक्षे निरनुबन्धक-तृप्रत्ययान्ता एवेति 'ण्वुलृच्'विति भाष्यस्वरसः ।—**इत्यूदन्ताः** ।

वैकल्पिकेति । 'यत्तदेतेभ्य' इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादतिदेशस्य, 'क्षिय' इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः । अनुकरणस्यानुकार्य-शब्दस्वरूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकत्वम् । अनुकार्यश्चानुकरणाद्विजन्मेवेति 'मतौ छ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईषदानुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसादृश्यादर्थोपस्थापकत्व-मिति—अत्र कैयटे, प्रागदीव्यतोऽणित्यत्र भाष्ये च स्पष्टम् । अत एव 'किर' इत्यादितः—

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

ऐजागमोनेति । नच सौवर्यः सप्तम्य' इति निर्देशासङ्गतिः, स्वशब्दाच्चेत्स्वाध्यायसङ्ग्राम-शब्दयोरिति नियमेनैचोऽप्राप्तिः, अत एव 'अप्राकृतस्तु यः खारः' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्त इति वाच्यं, खरशब्दस्य सुपूर्वकऋधातोरचि एकः, सुशब्दपूर्वकराधातोः कप्रत्यये द्वितीय इति द्विविधखरशब्दस्य स्त्रीकारेणादोषात् । अत्र च 'सौवर्यः सप्तम्यः' 'अप्राकृतस्तु यः खारः' इत्यादि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न स्यादत आह—**सकृदिति** । यादवमाह—**वर्षाभूरिति** । ऐजभावकृतासाधुत्वं निराचष्टे—**स्वस्या इति** । द्वारादिष्विति । स्वशब्दवत्तयोरपि पाठेनेत्यर्थः । स्वशब्देन केवलवत्तदादेरपि ग्रहणमिति भ्रम-निरासायाह—**नियमेति** । एतेन 'स्वार्थिकाः प्रकृतिरिति भाष्यप्रयोगात्नेति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । वस्तुतस्त-स्यात्राप्रप्तिरेवेति बोध्यम् । ग्रहणपक्षेऽनुपयोगं सूचयन्नाह—**वणैकेति** । मूलासाङ्ग्यं वक्तुं तत्तात्पर्यमाह—**अव्युत्पत्तीति** । तदेवाह—**व्युत्पत्तीति** । तृप्रत्ययान्ताः—पित्रादयः । **यत्तदिति**—असन्देहायैकशेषो न कृतः । एतेन तदकरणेन वैकल्पिकत्वं शाप्यत इति शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तमपास्तं, तद्वनयन्नाह—**क्षियइति** ।

नन्वभेदपक्षे तस्येष्टार्थत्वाभावेन कथमिष्टसिद्धिरत आह—**अनुकरणेति** । मात्रपदेन तदर्थनिरासः । ननु भेद-सादृश्येनैव तदुपस्थितिरिति न तत्र वृत्तिरत आह—**अनुकार्यमिति** । एवेन—सकलग्रन्थकारोक्ताभेदपक्ष-निरासः । नन्वेवमपि तस्य विकारे आनुपूर्वीभेदात्कथं ततोऽप्रीतिरत आह—**ईषदिति** । वाचकेति । अनुकरणेत्यर्थः । अर्थः=अनुकार्यम् । अत्र=मतौ छ इत्यत्र । 'कृधातो'रिति पाठः । नन्वेवं 'भूसत्ताया'मिल्यादौ

ॐ उयोस्ना ॐ

स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठेनेति । द्वारादिषु स्वशब्दस्य केवलस्य पाठात् तदादिग्रहणस्य तत्र चोदितत्वात्तेनैव स्वग्रामस्वाध्याययोरपि ऐचः सिद्धत्वात्तयोः पाठो नियमार्थ इति भावः । तत्र तदादिग्रहणे ज्ञापकं—द्वारादिषु पठ्यमानस्य श्वशब्दस्य 'श्वाभास्त्रि'रिति तदादौ प्राप्यभावात्,—**श्वादेरिति** सूत्रम् ।

ॐ विषमदिव्युतिः ॐ

तृनन्तप्रयोगवारणात् । तत्र लक्षणवशेनेत्त्वप्रवृत्तावपि 'किर' इत्यस्यानुकरणत्वाभावात् ।

'धातोः कार्यमुच्यमान'मिति परिभाषा तु 'किरश्च पञ्चभ्य' इति निर्देशादनित्या ।

कधातुरिति बोधः । 'भू सत्ताया'मित्यादौ त्वित एव निर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्य-
भावोऽपि, स च सूत्रेष्वेवेति-प्रामाणिकाः । 'गवित्ययमाहे'ति वान्तस्यैवानुकरणम्,
अनुकार्यस्वरूपमङ्गभिया च न वलोपः, 'झलां ज'शित्यादौ जश्वाभाववदित्याहुः ।

इत्वे इति । 'किरश्च पश्चभ्य'इति निर्देशादधातुप्रत्ययेऽपि तत्प्रवृत्तिरिति भावः ।
कीरिति । कृधातुरित्यर्थः । गुणो नेति । 'ऋत उ'दित्युत्वमप्यत एव न ।
अत एव 'प्रो यडी'ति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते ।—इत्युदन्ताः ।

अनङिति । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः । गमृनिति । लृवर्णस्य दीघा-
भावाद्वर्ण एवेति भावः । ननु तुल्यास्यसूत्रे भाष्यकृता 'ऋति ऋवा'इत्यादिविधेययो रेफ-
द्वयगर्भ-लृद्वयगर्भयोरुच्चदीर्घत्वाङ्गीकारेणात्र द्विलकार ईषस्पृष्टो दुर्वारः, आमि च तथा
धातूणामित्यत्र रेफद्वयगर्भोऽपीति चेन्न; 'अकः सवर्णे'इति सूत्रे उक्तोत्तरत्वात् ।

गम्लेति । यत्तु-लणसूत्रे 'उरणपर'इत्यत्र 'अ'जिति वक्तव्येऽणग्रहणसामर्थ्येनाणपूर्वेणैवे-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निर्देशा एव प्रमाणमिति दिक् । न वलोप इति । गवित्यस्य सादृश्यज्ञानाधीनोपस्थित्याऽर्थविष-
यकबोधजनकत्वेऽपि शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थित्याऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपार्थवत्सूत्रोक्तार्थ-
वत्त्वस्याभावेन प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः । उक्तोत्तरत्वादिति । ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिक-
स्यैव ईषत्स्पृष्टऋकारस्य, ह्रस्व ऋकार-ह्रस्वलकार-एतदुभयस्थानिकस्यैवेषत्स्पृष्टलकारस्य च

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दोषोऽत आह-भूसत्तायामिति । उक्तभाष्याद्यविरोधायाह-इत एवेति । नत्वभेदपक्षोप्यस्तीति भावः । सच=
अभावश्च । सूत्रेष्वेव-सूत्रादिष्वेव पाणिन्यादिपठितेषु । नन्वेवं गवित्ययमित्यादौ दोषोऽत आह-गविति ।

सोर्हृड्यादिलोपादाह-वान्तेति । नन्वेवं वलोपापत्तिरत आह-अनुकार्येति । चत्त्वर्थे ।
आहुरिति । भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः । 'ननु धातोः स्वरूपे'ति परिभाषासत्त्वे कथमत्रेत्वमत आह-
किरश्चेति । सौत्रत्वादिकल्पनात् इदमेवोचितमिति भावः । मूले न्यूनतां निराचष्टे-ऋत उदिति ।
अत एव=तत्परत्वादेव । न स इष्ट इति मूलाशयनिरासायाह-अत एवेति । आदिना-लतिल्लवेति । अत एव
कमेणाह-रेफेति । अत्र=शसि । प्रसङ्गादाह-तथेति । शास्त्राण्युक्तिं खण्डयति-यस्त्विति । अस्य-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इत्याहुरिति । अनुकरणाद्यथा विभक्तेरप्राप्तिस्तन्मतपरिष्कारश्चाङ्गुणित्येतत्सूत्रव्याख्यायां दर्शितः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इत एव निर्देशादिति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षा त्वप्रामाणिकीति भावः । न वलोप
इति । 'लोपः शाकल्ये'त्यनेन । 'लोपो व्यो'रिति लोपस्तु छान्दसः, परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गश्च ।
यद्यपि 'लोपः शाके'ति लोपस्य पाक्षिकत्वेनापि परिहारः सुलभस्तथाऽपि पक्षेपि लोपाकरणस्यो-
पपत्तिस्तेनेत्यदोषः । इत्युदन्ताः ।

उक्तोत्तरत्वादिति । इदमयुक्तं, विवृतत्वसाम्येन कदाचिद्विवृतस्य, लकारसाम्येन कदाचिदीष-
त्स्पृष्टस्येत्याद्युक्तरीत्यैतद्दोषद्वयावारणात् । न च धातूणामित्यत्र रेफद्वयाघटितत्वविवृतत्वरूपधर्मद्वय-
साम्येन विवृत एव दीर्घो भविष्यतीति वाच्यं, तथा सति 'होतृ-लकार' इत्यत्रापि लकारद्वया-
घटितत्वविवृतत्वरूपधर्मद्वयसाम्येन विवृतस्यैवापत्तावीषत्स्पृष्टस्य पक्षेऽप्यनापत्तेः । वस्तुतस्तु गमृनित्यत्र-

त्युक्तं भाष्ये, लकारस्य यणि हि तत्र लपरत्वार्थं परेणाऽऽग्रहणं स्यादिति सामर्थ्योक्ति-
रसङ्गता । ऋकारस्य यणि तु 'रोरी'ति लोपेन न विशेष इति, तन्न; ऋकारांशे हल्रूपाऽणि
'रोरी'ति प्रवृत्त्या फलाभावेनाप्रवृत्त्या तत्साहचर्याल्लकारांशेऽपि हल्रूपाऽण्यप्रवृत्ति-
रित्याशयात् । वस्तुतः ईदृशानामभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् ।

सेरिति । इना सहेत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्ये'ति सत्वम् । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेऽपि
लिङ्गाद्यन्वयार्थप्रतिपादकत्वात्—अव्ययमिति—महासञ्ज्ञयाऽस्यानव्ययत्वान्न विभक्तिलुक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

साधुलस्योक्त्यादिति भावः । लिङ्गाद्यन्वयार्थप्रतिपादकत्वादिति । नचैवमव्ययीभावस्य
'अव्ययीभावश्चे'त्यनेन नपुंसकत्वादव्ययीभावे तत्प्रयुक्तकार्यानुपपत्तिरिति वाच्यं, विनापि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'विशेष इती'त्यत्रान्वयः । लकारस्येति । 'तत्रे'त्यादिः । असङ्गता—'स्या'दिति शेषः । तस्मात् गन्तेत्यादौ न
यणितिभावः । ऋकारांशे तु नेदं फलमित्याह—ऋकारेति । आशयादिति । 'भाष्यसे'त्यादिः । तत्प्रचिताऽरुचि-
माह—वस्तुतः इति । इदञ्चान्यत्र स्पष्टम् । नन्वेवं पूर्वान्तवत्त्वेनाव्ययत्वात्सोल्लेखं स्यादत आह—एकेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दृढं मानं चिन्त्यमिति । चिन्तावीजन्तु—सूत्रमते ऋकाराल्कारयोः सार्वण्या-
भावाल्लकारस्य लकारेऽपि उः स्थानेऽणोऽभावाच्च लपरत्वप्राप्तिरित्यभिप्रेत्य पूर्वणाण्ग्रहणे
णकारानुबन्धस्य भाष्योक्तज्ञापकत्वं नानुपपन्नम्, भाष्योक्तं तत्र विकल्पानुवृत्तिस्तु सूत्रकृन्मता-
मिप्रायेणैव, तज्ज्ञापकस्य अणुदित्यत्र णकारानुबन्धस्याऽग्रहणप्रत्याख्यानवादिवार्तिककृन्मतेऽभावात्,
तथा च 'नाज्जला'वित्यत्र वार्तिके—अज्जलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽल्लत्वादिति,—परदशतानी-
त्यत्र पारस्करादित्यस्युटि शुबलद्विवचनयोर्ज्ञोऽस्मरीतिलोपाभावार्थं, तद्विकल्पानुवृत्तावनर्थकं भवेत् ।
तदेतदभिप्रेत्य हयवरदसूत्रे—'इत्यन्तसन्दिग्धमाचार्याणां,—वर्त्तते विभाषा नवती'ति भाष्यमित्याहुः ।
अन्ये तु—विकल्पानुवृत्तावपि 'उरण्पर' इत्यत्र णकारोपादानस्य पूर्वणाण्ग्रहणज्ञापकत्वपर-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

षत्स्पृष्टस्य शङ्कैव निर्दला, तस्य पूर्वसवर्णत्वाभावात् । गमूणामित्यत्र तु पक्षे ईषत्स्पृष्ट लृकार
इष्यत एव । न विशेष इति । ननु कृतेरा कृत्या, तेन कृतिरा इत्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावे ऋका-
रस्य यणि रपरत्वेन 'रोरी'ति लोपे 'द्वलोप' इति दीर्घे विशेषः स्पष्ट इति चेत्—न; यणो बहिरङ्गतया
'इको य'णित्येकवाक्यतापञ्चोरण्पर इत्यस्यापि बहिरङ्गतया रेफस्यासिद्धत्वेन दीर्घाप्राप्तेः ।

यद्वा—दसाहचर्येणाऽनागमकरेफपरत एव दीर्घाङ्गीकारेणादोषात् । यत् 'आ च आ च—'ऋ—आ'तेन
'ऋरा'इत्यत्र दीर्घापत्तिमाशङ्क्य यणोऽचः परेति स्थानिवत्त्वेन ऋकारपरत्वबुद्धौ लोपप्रयोजकरेफपरत्वा-
भावाच्च दीर्घे इत्युक्तं, तन्न; 'दे'ति सूत्रे पूर्वणाण्ग्रहणस्य निश्चितत्वेन दीर्घप्राप्तेरेवाभावात्,
पदान्तविधित्वेन स्थानिवद्भावस्य दुर्लभत्वाच्च । दृढं मानञ्चिन्त्यमिति । इदमसङ्गतम्—अग्निपुराणे
'इको य'णित्यस्य लाकृतिरित्युदाहरणदर्शनात् । अलोन्त्यस्येत्यतोऽऽग्रहणमपकृष्य शब्दाधिकारं
चाश्रित्योः स्थाने लकारभिन्नोण् रलपर इत्यर्थाङ्गीकारेण लाकृतिरित्यग्निपुराणोक्तप्रामाण्येन मूलोक्त-
साहचर्याश्रयणाद्वा नोरण् इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । महासञ्ज्ञयाऽनव्ययत्वादिति । यत्त्वं

१ कृतिशब्दस्य ऋशब्देन समासे कृति-ऋशब्दात्—टाविभक्तौ रूपमिदम् । 'आ' इति ऋशब्दस्य
सौ रूपम् । 'कृत्या' इति च 'कृति-ऋ' शब्दस्य सौ रूपमिति तत्त्वम् ।

सादेशात्पूर्वमाद्गुणस्तु न; ‘नेन्द्रस्ये’ति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेका-
देशाप्रवृत्तेः । न च ‘नान्तः पाद’मिति सूत्रस्थेन—‘न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ती’ति
भाष्येण विरोधात्सावीदृशानां प्रयोगोऽनुचितः, सावपि पदत्वसत्त्वादिति वाच्यम्,
योगविभागसिद्धस्य सौ पदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात् । ‘सावप्रयोग एवे’त्यन्ये ।

सय इति । न चास्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात्—‘एङः पदान्ता’दिति दुर्वारमिति वाच्यं,
भाष्ये ‘स्वादिष्वि’ति योगं विभज्य—स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः । ततो ‘अ सर्वनामस्थाने
यचि’ । ‘सुबन्त’मित्यनुवर्तते । ‘अ यची’ति प्रसज्यप्रतिषेधः । तेन ‘यजादौ सर्वनामस्थाने

अभिनव-चन्द्रिका

वतिमब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तमाहेत्यादौ सादृश्यप्रतीतिदर्शनेनाव्ययीभावश्चेत्यनेन ‘अनपुंसकोऽव्ययीभावो
नपुंसक’मित्युक्त्या नपुंसकवदित्यतिदेशलाभेन नपुंसकप्रयुक्तकार्यसिद्धेः । यजादौ सर्वनामस्थाने इति ।
नच ‘शम्भुरिवाचरति शम्भवति’, ‘परमकविरिवाचरति—परमकवयति’—एवं ‘लेढीति लिहः’
‘परमश्चासौ—लिहश्च परमलिहः’—तस्मात्पि जन्तादाचारक्विबन्ताद्वा वनिपि—परमलिह्यादौ,

चिदस्थिमाला

नन्वेवमप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे सादेशेऽन्तररूपापत्तिः, तदभावे ‘सहे’ इत्येव स्यादत आह—सादेशादिति ।
नच—नहि । अत्र मानाभावादाह—सावप्रेति । ‘दान्तादिति दुर्वार’मिति पाठः । विभज्येत्यस्य—
व्याख्यानेऽन्वयः ।

सदाशिवभट्टीयम्

त्रिलिङ्गेनेति । [पृ० २७५] नपुंसके ह्रस्वात्प्राक् समानाकारत्वमिति बोध्यम् ।

सय इति । प्रसज्येति । अनुवर्तत इति । सुसिद्धिंति सूत्रादिति शेषः । अयचीति ।
इदञ्चासर्वनामस्थाने इत्यत्रत्यनञसम्बन्धमभिप्रेत्य । नेति । इदमपि निषेधार्थकाऽशब्दमभिप्रेत्य ।

विषमपदविवृतिः

‘खरादिनिपातमव्यय’मिति सूत्रविषयकम् । ‘कृन्मेजन्त’इति सूत्रविषये तु अन्वर्थमञ्ज्ञा नाङ्गीक्रियते,
अत एव कुम्भकारेभ्य इत्यत्राव्ययसञ्ज्ञापादककृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते इति, तत्रः
अव्ययीभावविषये वचनप्रामाण्याल्लिङ्गान्वयेऽव्ययत्वाङ्गीकारेऽप्यत्र तथाङ्गीकारे मानाभावात् । कृन्मे-
जन्तसूत्रस्थभाष्यं त्वेकदशयुक्तिः । आद्गुणस्तुनेति । तस्मिन्सति उत्तरपदपरकसदृशभावेन सादेशो
न स्यात्, इकारैकदेशस्य तदुत्तरनिमित्तकत्वाभावेन न—अचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावोत्तर-
पदत्वं प्रत्याशा । एतेनात्राद्गुणे विशिष्टस्य सादेशापत्त्याऽकारन्तं रूपमाप्येतेति मिश्रोक्तं परास्तम् ।

इत्यन्ये इति । इदं चिन्त्यम् । असिद्धवत्सूत्रे भाष्ये—‘ओः सुषां’खत्राकारप्रश्लेषपर—भुजोवुगिति-
वार्तिकस्य—ओरिति प्रयोगासङ्गतेः । सम्भवति चात्र पूर्वान्तलेनोकारस्य पदान्तत्वम् । तस्मात्सेरोः-
सुपीत्यादौ पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावाच्चोलप्राप्तिरिति ‘पदान्तादेङः परो रुनास्ति’ इति भाष्य-
विरोधो न । एवम्—

‘मदमत्तमयूरस्य पृष्ठे माल्यवतो गिरेः ।

सीताविरहसन्तप्तं रामं मुहुरमुमुहत् ॥’

—इत्यभियुक्तौ ‘गिरा—इ’रिति कर्तृशुभोक्तावपि बोध्यम् । लट्ठीत्या तस्याप्यसङ्गत्यापत्तिः ।

अयचीति । ‘असर्वनामस्थाने’इत्यत्र ‘अ’ इति पृथक्पदं निषेधार्थकं, स एवात्राकारो निर्दिष्टः,
नत्वसर्वनामस्थानेऽयचीति पदच्छेदः, नन्वयवैयर्थ्यात् । असर्वनामस्थाने इति । ‘प्रसज्यप्रतिषेध’
इति वक्तुं युक्तम् । ननु सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं नेत्येवास्तु, किं यचीति विशेषणेनेति चेन्न; ‘सुवा’-

पूर्वं पदं न, मञ्ज्वे चेत्सुबन्तं तदपि पदं ने'ति व्याख्यानेनादोषात् ।

आतिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा'विति प्रतिषेधाच्च ।
'उत्तरपदस्य तद्वदितस्य वा पदत्वे कर्तव्येऽन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं ने'ति तदर्थः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

एवं—'द्रोश्चोतिब्रह्मः, परमश्चासौ ब्रह्मश्च—परमब्रह्मः'तस्मात्प्रत्ययान्तादाचारकिबन्ताद्वनिपि परमब्रह्मेत्यादौ च आरम्भपक्षे पूर्वरूपढलघत्वादिकं न भवति, प्रत्याख्यानपक्षे भवतीति फलभेद इति वाच्यम्, यजादौ सर्वनामस्थाने इत्यस्य—सुभिन्नप्रत्ययमात्रस्योपलक्षणत्वात् । नचैवमपि परमवाग्भ्यामित्यादावपि पदसञ्ज्ञानिषेधः स्यादिति वाच्यं, 'यजादौ सर्वनामस्थाने' इत्यस्य—ह्लादिस्वाद्यतिरिक्त-प्रत्ययमात्रस्योपलक्षणतया निरुक्तदोषासम्भवात् । 'परमवाचा'मित्यादौ तु 'भ'मिति विभक्तसूत्रेण 'यजादौ सर्वनामस्थाने परे पूर्वं भसञ्ज्ञं, मध्ये चेत्सुबन्तं तदपि भं भवती'ति भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधाच्च न दोषः । न चारम्भपक्षे कार्यित्वनिवेशादुत्तरपदत्वे इति निषेधाप्रवृत्त्या—अटतीत्यट् परमश्चासावट् च परमाट्, तस्मादाचारकिबन्तात् 'क्विचौ च सञ्ज्ञाया'मिति क्विचि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् 'न पदान्ता'दिति ष्टुत्वनिषेधेन परमाट्तिरिति रूपं भवति, प्रत्याख्यानपक्षे च पूर्वोक्त-दिशा पदसञ्ज्ञानिषेधात् ष्टुत्वेन 'परमाट्'तिरितिरूपमिति फलभेद इति वाच्यं, प्रत्याख्यानपर-भाष्यप्रामाण्येन तस्यानभिधानात् ।

परे तु—कार्यित्वनिवेशे न मानम्, आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदात्पूर्वाक्तानां सर्वेषामेवान-भिधानम् । यजादौ सर्वनामस्थाने इत्यस्योपलक्षणतया व्याख्यानं त्वयुक्तमेव, परमवाचावित्याद्यर्थं भमितियोगविभागेन मध्यस्य सुबन्तस्य च सञ्ज्ञाविधानस्यानर्थक्यापत्तेः । 'यजादौ सर्वनामस्थाने' इत्यस्य ह्लादिस्वाद्यतिरिक्तप्रत्ययमात्रस्य भवन्मते उपलक्षणत्वेन पदसञ्ज्ञानिषेधेनैवोपपत्तेरित्याहुः । उत्तरपदस्येति । उत्तरपदलक्ष—यद्धृत्यारम्भकसुबन्तिमित्तिका पदसञ्ज्ञा चिकीर्षिता

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु क्तीत्योत्तरपदस्यापदत्वेन परादिवस्त्वेनापदत्वेऽपि पूर्वान्तवस्त्वेन स्यादेवात आह—आतीति । भाष्ये तथा प्रतिपादितत्वात् । उक्तप्रकारस्य गुरुभूतत्वेन लघुभूतं सिद्धान्तमाह—उत्तरेति । ननु नात्रोत्तरपदकार्यं, तस्यैवासत्त्वात्, तादृष्यानतिदेशाच्च, किन्तु पूर्वस्यैवात आह—उत्तरेति । अत्र बीजं ध्वनयन्नाह—अन्तर्वर्तिविभक्त्येति ।—पूर्वान्वयि । केचिदित्यरुचिबीजन्तु प्रत्याख्यानोत्तरं वचनस्यापनपरभाष्यप्रामाण्येन-

ॐ उयोत्सा ॐ

भाष्याद्यवस्थितविभाषालं कल्पयित्युक्तप्रयोगेण विरोधमाहुः । उत्तरपदस्य तद्वदितस्येति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्वादिषु पूर्वं पदम्भवति ततो, यजादावसर्वनामस्थाने परे मध्ये चेत्सुबन्तन्तदपि पदम्भवतीति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

गिति विशिष्टस्य सुबन्तत्वप्रयुक्तप्राप्तपदत्वस्यापि प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वेन निषेधापत्तेः ।

पूर्वमिति । सर्वनामस्थानं यस्माद्विहितं तदादीत्यर्थः, यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यतस्तदनुवृत्तेः । सुबन्त-मिति । 'सुभिन्नन्त'मित्यतः सुबिल्यनुवर्तते इति भावः । स्वमतेनाह—उत्तरपदत्वेचेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्र वक्ष्यते । नन्वन्तर्भूतविभक्त्या मा भूत्पदत्वं, पूर्वान्तत्वेन तु दुर्बारेमेवेत्यत आह—आतिदेशिकस्यापीति । स्पष्टमेवेति । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तपदत्वस्य तेन निषेधादिति भावः । प्रतिषेधा-चेति । प्रतिषेधाद्वैत्यर्थः । पूर्वान्तत्वेन प्राप्तपदत्वस्य वारणयाह—तद्वदितस्येति । 'उत्तरपदत्वे'इत्यत्रो-त्तरैवावर्तते । एकमुत्तरपदपरम्, अपरन्तु उत्तरपदघटितपरं, वांशब्दश्चार्थे इति भावः ।

अतो न योगविभागमूलकप्रत्याख्याननेन फलभेद इति—केचित् ।

‘इतोऽ’दित्यतोऽनुवृत्तं ‘सर्वनामस्थाने’ इति प्रथमया विपरिणम्यते, णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह—सर्वनामस्थानमिति । तत्र गितः कार्यस्यासम्भवात्—णिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते । शस्येति । अचीत्याधिकारात्तद्विगतशसो न ग्रहणमिति भावः ।

गामिति । परत्वादत्र वृद्धिस्तु न, अनवकाशत्वेन आत्वस्यापवादत्वात्, तदाह—ओतो णिदिति । सूत्रे तपरकरणेन गस्याविवक्षितत्वमिति भावः । तेन चित्रगुरित्यादौ

ॐ अभिनव चन्द्रिका ॐ

तद्वृत्तिविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च ‘स्वघटकार्यवदव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्त्व’—‘स्वघटकत्वै’तदुभयसम्बन्धेन । तेन—अत्रयः—भृगवः—बहुपटवः—परमवाचा—परमलोभिनशयः—पूर्वदण्डिप्रियः—पद्मगवधनः—इत्यादौ कुत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । प्रथमया विपरिणम्यत इति । वस्तुतस्तु—विभक्तेः विपरिणाममकृत्वा णिदित्यत्र कर्मधारयं स्वीकृत्य गोशब्दाङ्गाव्यवहितोत्तरलविशिष्टसर्वनामस्थाने इत्सञ्ज्ञकणकारो भवतीत्यर्थेन सामञ्जस्याच्च विभक्तिविपरिणामः । न च ‘गोतो वृद्धि’रित्येव सिद्धे णित्वकरणं व्यर्थमिति वाच्यं, ‘णलुत्तमो वा’ इत्यत्र ‘णल्युत्तमे’ इति वक्तव्यतया तत्रैकपरिभाषोपस्थित्या ‘चखादे’त्यादौ वृद्ध्यनापत्तेः । एवं गाङ्कुटादिसूत्रेण उत्तमणलो छित्त्वाप्राप्त्या चुकुटचुकोटितिरूपद्वयासिद्धेश्च ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एषामनभिधानमेवेति । एतेन ‘थासः से’ इत्यादिरनुकरणमिति दण्डयुक्तमपास्तम्, अर्थासङ्गतेः । तत्र=प्राधान्यात्कार्यातिदेशे । ननु श्रूयमाणस्वरूपतद्विगतशस एव ग्रहणेन क साहचर्यमत आह—अचीति । तदाह इति । अपवादत्वमेव प्रकाशयन्नाहेत्यर्थः । मतान्तरासाङ्गत्यादाह—सूत्रे इति । प्रागन्यो-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

यद्यपि परादिवद्भावेनैकारमात्रमुत्तरपदं, तस्य च कार्यत्वं पूर्वरूपविधावस्ति, तथाप्यपदादिविधिविति पशुदासात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति, पूर्वान्तवद्भावानु पदत्वे आनीयमाने प्रतिषेध उक्तयुक्त्या प्रवर्तते इति भावः । सूत्रे तपरकरणेनेति । तद्धि ‘चित्रगु’रित्यत्र णित्त्वाभावार्थं कृतं,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वाक्यद्वयेन सुवाच्यत्वादिसिद्धौ वाक्यत्रयकल्पना चिन्त्या । एवञ्च सौ परे फलभेदो नेत्यपरमनुकूलम् । शम्भवतीत्यादौ शमुपपदपूर्वसुबन्तभूशब्दादाचारकिबन्ताल्लटि तिपि शपि गुणे पूर्वरूपमपि न, यजादीत्यादिशब्दस्य प्रकारवाचित्वेन शपोपि यजादित्वादिति । एवं सजनतीत्यादि बोध्यम् । गोतो गित् । विपरिणम्यत इति । णित्काट्यमिति । एवञ्च णिच्छब्दस्य णिद्विति लक्षणेत्यर्थः । वस्तुतः सप्तम्यन्तमेवान्तु, गोत इति तु षष्ठ्यन्तं, णिच्छब्दस्य णिनिमित्तकार्थे लक्षणा । एवञ्च सर्वनामस्थाने परे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

केचित्तु वाशब्दः पक्षान्तर बोधकः, उत्तरपदघटितलञ्चोत्तरपदाविषयकपदविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । ‘से’ इत्येतद्वटक—‘ए’ इत्यस्य परादिवद्भावेनोत्तरपदविषयत्वात्तदविषयकपदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं घटादिपदे, तदविषयत्वं से इति समुदायस्य, तद्वटकत्वम्—ए इत्यस्य चेति तयोः पदलेन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन दधिसेगिति समुदायस्योत्तरपदघटितत्वेन समुदायोत्तरल्लुप्तसोः प्रत्ययलक्षणाभावप्रसङ्गः तद्वटितस्येत्यसङ्गतमित्यपास्तमित्याहुः । गित इति । णिद्वत इत्यर्थः वस्तुतस्तु ‘सर्वनामस्थाने’ इति सप्तम्यन्तं, ‘गोत’ इति षष्ठ्यन्तं, गित्पदं—णित्वप्रयुक्तकार्यपरम् । एवञ्च गोशब्दस्य सर्वनामस्थाने परतो णित्वप्रयुक्तं कार्यं भवतीत्येवार्थो युक्तः । परत्वादिति । ‘आङ्गत्वा’दिति वक्तुं युक्तम् । तपरकरणेनेति । परं तु—लङुक्तरात्या गोदाशब्दातिरिक्तकारान्ताभावेन तयोश्च

न दोषः, अन्यथाऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन स्थानिवत्त्वेन गोऽन्तत्वाद्दोषः स्यादेव । मम त्वोकारान्तत्वाभावादल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च न दोषः ।

परे तु—'गोतो णि'दिति सूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्रत्याख्यातम् । चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः, गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् । 'हे चित्रगो' इत्यादौ तु लाक्षणिकत्वाच्च दोष इति अत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'द्योः सर्वनामस्थाने णित्वं वक्तव्य'मिति 'औतोऽ'मित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः । मुद्यौरिति । केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिरुदाहृतः ।

विहितमिति । यदि तु वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते तदा न्यथोऽयं यत्नः ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

न्यथोऽयं यत्न इति । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा वर्णग्रहणे न प्रवर्तते इति परिभाषेन्दु-

❁ चिदस्थिमाला ❁

कारान्तासस्वधिया 'गो' इत्युक्तावपि 'न त्वाचार्या' इति न्यायेन तस्यानिवर्त्यत्वात्तत्तत्पक्षितद्योशब्दसङ्गहाय 'तकार' इति; स तदविवक्षायां मानमिति सप्लुतानुकरणवारणेन सर्वतत्कालग्रहणेन तावतैव वा स चरितार्थः, अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । मूलं दूषयन् सिद्धान्तमाह—परेस्त्विति । नचैवमप्यन्यत्र दोषोऽत आह—चित्रेति । अत्रैव=गोतोणिदित्यत्रैव । नन्वेवमप्यव्याप्तिरत आह—द्योरिति । मूलं दूषयति—यदि त्विति । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत्—'वेदाश्चेत्प्रमाण'मितिवत् । 'भाष्यविरोधादस्य-

❁ ज्योत्स्ना ❁

तपरसूत्रेऽणित्यनुवृत्त्या 'गो' इति समुदायस्यानणत्वात्समकालग्राहकत्वाभावाद्ध्यर्थ—गस्याविवक्षायां तात्पर्यग्राहकं—सम्पद्यते इति भावः ।

इत्याहु रिति । अपरे तु—'गोत' इति तपरकरणादेव 'गोः पूर्वणित्वात्त्वे'ति वार्तिकं णित्वे प्रतिषेधः प्रत्याख्यातः स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये । तस्यायं भावः—तपरसूत्रेऽग्रहणाननुवृत्तिपक्षे 'गो' इत्येतत्समकालस्य णित्वार्थं तपरकरणमिति 'चित्रगु'रित्यत्र दोषाभावः, 'हे चित्रगो !' 'चित्रगवः' इत्यत्र गुणे कृते प्राप्तिरसम्भवेऽपि लाक्षणिकसमकालिकस्याग्रहणाद्दोष इति । एवं स्थिते 'हे चित्रगो अग्र'मिति पूर्वत्वेऽपि प्रतिषेधः प्रत्याख्येयः, लाक्षणिकेऽन्तगोशब्दत्वेन दोषाभावात्, 'न वर्णग्रहणे' ष्विति निषेधस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वात् । औत्त्वेऽपि—औतोमशोरिति न्यासे प्रतिषेधेन न प्रयोजनम्,

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

गोशब्दस्य णिनिमित्तककार्थ्यम्भवतीत्यर्थं इतीदं चिन्त्यम् । न दोष इति । हे चित्रगो इत्यत्र न दोषो विहितविशेषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इत्याहु रिति । गामित्यत्र वृद्धिस्तु न— इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

णित्वस्येष्टत्वेनात्राङ्गस्य विवक्षितत्वे द्योर्णित्वं वक्तव्यं स्यादिति लाघवाद्गकाराऽविवक्षैव । 'चित्रगो' इत्यादौ तु विहितविशेषणेन, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया वा—न दोषः । एवञ्च 'गोः पूर्व-णित्वात्त्वे'त्यत्र णित्वात्वग्रहणं न कार्यमित्यपरमनुकूलम् । ध्वनितञ्चदं तपरकरणात्—'णित्वात्वयोः स्थानिवत्त्वप्रतिषेध'इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येण । प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यन्त्वेकदेशयुक्तिरित्याहुः ।

स्मृतौरिति । स्मृत उर्थेनेत्यर्थः । यत्तु—एषामभिधाने—‘अयवायावादिष्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं, तत्स्थानिकायादीनामस्वरितत्वाये’तिवार्तिकव्याख्या-
वसरे—‘अवादेशे नास्युदाहरण’मिति—‘स्वरितो वे’तिसूत्रस्य भाष्यविरोधः, प्रकृते पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन उशब्दस्यानुदात्तत्वात्तदेकादेशस्य
‘एकादेश उदात्तेने’त्युदात्तत्वे ‘स्मृतवा’इत्यादौ तदुदाहरणसम्भवादिति, तन्न; तृतीयादिष्व-
नभिधानेऽपि अन्यत्र तत्सत्त्वे बाधकाभावात् । न च ‘गोतः’ इति सूत्रे—‘द्यौश्च वृद्धि-
र्वक्तव्ये’ति वार्तिके—द्यौश्च वृद्धिर्वक्तव्ये’त्यत्रान्वयः । वार्तिकोक्तिसु औतोऽमिति
सूत्रस्येति न पूर्वविरोधः । मूलं दूषयन् सिद्धान्तमाह—परत्विति । * इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

रायो हलि । ‘अष्टन आ’इत्यत ‘आ’विभक्ता’वित्यनुवर्तते ।

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

चन्द्रिकायां विस्तरेणामिहितमिति तत एवावधारणीयम् । अजन्ता इति । अत्र कुत्वं न्याय्यम् ।

अन्ये तु ‘अल्पात्तर’मिति निर्देशादादिरन्त्येनेतिसूत्रबोधितसंज्ञासु हल्सन्धिकार्यं न प्रवर्तते
इति प्रकृते कुत्वं नाशङ्कनीयमित्याहुरिति शिवम् । * इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः *

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मिधान’मिति मान्यायुक्तं खण्डयति—यत्त्विति । स्मृतस्य=स्मृतशब्दस्य । तत्=वार्तिकम् । शास्त्राद्युक्तिं
खण्डयति—न चेति । गोत इति । ‘सूत्रे’ इत्यस्य—‘वृद्धिर्वक्तव्ये’त्यत्रान्वयः । वार्तिकोक्तिसु औतोऽमिति
सूत्रस्येति न पूर्वविरोधः । मूलं दूषयन् सिद्धान्तमाह—परत्विति । * इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः *

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

‘अनलिवधा’विति निषेधात्, ‘आ गोत’ इतिषाष्टवार्तिकन्यासे च तपरत्वात्, बहुगुमानित्यत्र खरोऽपि
प्रतिषेधं न प्रयोजयति, ‘न गोश्व’न्नित्यत्राष्टनो दीर्घादित्यतो दीर्घादित्यनुवर्त्य दीर्घान्तगोशब्दादिति
व्याख्यानात्, ‘चित्रगूना’मित्यत्र सत्यपि दीर्घान्तत्वे लाक्षणिकत्वादिति—‘गोः पूर्वणित्वात्त्वस्वरेषु प्रति-
षेधो वक्तव्य’ इत्यस्य—व्याख्येय इत्येवार्थः । नचैवं गामित्यत्र परविप्रतिषेधाद्बुद्धिः प्राप्नोति, पूर्वविप्रति-
षेधेनात्त्वस्यैव बाधकत्वात्, ‘आगोत’इति षाष्ठ्यासंख्यात्रैव तात्पर्यकल्पने लाघवात्, द्यौर्निघ्नत्वात्वे तु
न प्रयोजनं, ‘सुद्यौ’रित्यादीनां दिव औत्वेन सिद्धत्वात्, ‘यद्याव इन्द्र ते शत’मिति भाष्योदाहृत-
प्रयोगेषु वृद्धिश्छान्दसव्यत्ययेनेत्याहुः । इत्याहुरिति । अस्मिन्पक्षे भाष्यमुपलक्षणपरतया न
व्याख्येयं, नापि स्वरितो वेति भाष्यतात्पर्यसङ्कोच इति भावः । * इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॐ

ॐ विपमपदविवृतिः ॐ

तृतीयादिष्विति । ‘अजादि’ष्विति शेषः । सूत्र इति । अस्य ‘वक्तव्ये’त्यनेनान्वयः ।
‘द्यौश्च वृद्धिर्वक्तव्ये’त्यस्य—‘गोतोणिदि’ति सूत्रे द्यौर्ग्रहणं कर्तव्यमिति तात्पर्यम् । वार्तिक इति ।
‘—औतोऽमिशो’रिति सूत्रस्य—’ इति शेषः । एतेनास्य वार्तिकस्य औतोमिति सूत्रे दर्शनाद्भेत इति
शेखरोक्तिरसङ्गतैत्यपास्तम् । इदानीन्तनभाष्यपुस्तकेषु वार्तिकत्वेन नेदमुपलभ्यते, तथापि वार्तिक-
साजात्याद्वातिकेन्युक्तम् । ईदृशानामिति । अजादिविभक्तिपराणां, सुपराणाञ्चेत्यर्थः ।

ॐ इति अजन्ताः पुंलिङ्गाः ॐ

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमेति । रमयतेः पचाद्यच् , टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः । 'वाचा' इत्यादौ तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्त्वाते ।

'आप' इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यादङ्गस्येति पञ्चम्या धिपरिणम्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्याह—आवन्तादिति । 'जसः शी'त्यतः—'शी'ति वर्तते ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इत्याहेति । वस्तुतस्तत्त्वज्ञानमित्तस्यावन्ततदाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्यौः शी स्या-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अजिति । एतदुपपत्तिरादौ भावप्रकाशे स्पष्टा । डयाग्रहणस्यान्यार्थताया प्रागुक्तत्वादाह—एकेति । मूलाशयमाह—वाचेति । तदर्थं तदावश्यकत्वे सर्वत्र तथैवेति—मूलात्तत्पर्यम् । प्रतीति । अनिरवकाशत्वेनात्र तस्याऽबाधकत्वेऽपि पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमस्येवेत्यन्यत्र स्पष्टमिति भावः । नन्वेवं सन्निपात-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

रमेति । क्रीडार्थकर्मधातोः पचाद्यचि साधुः । स्वादय इति । आवन्तत्वाय पूर्वान्तवद्भावस्यावश्यकत्वेन तत एव स्वादिसिद्धिरिति भावः । एतेन 'वाचे'त्यस्य सिद्ध्यर्थं लिङ्गविशिष्टपरिभाषासञ्चारस्यावश्यकत्वात्

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

रमेति । अमन्तत्वेन मित्वाङ्गस्यः । 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषये'ति प्राचां ग्रन्थेऽभिहितत्वेन तद्वि-परीतमाह—पूर्वान्तवत्त्वेनेति । पञ्चम्येति ।—'आवन्ता'दिति मूलानुसारेण ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नमो विद्वच्छिरोभूषारत्नाय न्यायवार्द्धये ।

पितामहाय गुरुवे 'स्नेहिरामजि'शास्त्रिणे ॥ १ ॥

रमेति । ण्यन्ताद्रमधातोः पचाद्यचि 'जनीजृक्स्तुरजोऽमन्ताश्चे'त्यमन्तत्वान्मिस्त्वे'मितां हस्व'इति ह्रस्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । 'घञजपः पुंसी'त्यादिलिङ्गानुशासनसूत्राणि तु 'लिङ्गमशिष्य'मित्यादिना भाष्यकारैः प्रत्याख्यातान्येव । 'सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते'इत्यत्र तु अनोयोगे द्वितीया, इति—न घञन्तस्य क्रीबता । 'शेषं पुंव'दित्यत्र तु 'विजानीया'दित्यध्याहारेण तस्य कर्मतया निर्वाह इति न सम्बन्धादिपदानां क्रीबता साधीयसी, लोकाननुग्रहात्, न च तत्र बलवत्प्रमाणमपि पश्यामः । एवञ्च तथा पर्वतीयोक्तिर्निरस्ता ।

विशेषेणेनेति । 'आप' इति विशेषणम्, 'अङ्गस्ये'ति विशेष्यमित्यर्थः । परे तु—'आप' इति प्रत्ययस्य ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादेरुपस्थितौ, पञ्चम्यन्तस्याप इत्यस्य तद्विशेषणतया तदन्त-विधौ, पुनरोऽङ्ग इति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादेरुपस्थितौ, तद्विशेषणतया पुनस्तदन्त-विधिः, एवञ्च—'आवन्ततदादितदन्तात्परस्याऽङ्गसंज्ञाजनकस्यौः शी'त्येवार्थः—इति न 'अङ्गस्ये'त्यस्य

१ भागुरिमते एव हलन्तेभ्यष्टापः प्रवृत्त्या तदन्यपाणिन्याद्याचार्यमते तु—बहुदामेति डावन्तमुदाहार्यम् ।

२ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाप्रवृत्तौ स्त्रीत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकप्रत्ययविशिष्टत्वज्ञानाय रमेत्यादावन्त-वद्भावस्यावश्यकत्वेन प्रवर्त्तनीयतया तेनैव निर्वाहसम्भवात्परिभाषासञ्चारो गौरवपराहृत इत्याशयो भट्टानाम् ।

रमे इति । ‘यस्ये’ति लोपो न, अभत्वात् ।

सम्बुद्धौ च । ‘बहुवचने झली’त्यतः—‘ए’दिति, ‘आङि चापः’ इत्यत ‘आप’ इति चानुवर्तते । एङ्हस्वादिति । सम्बुद्धौ प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया हल्ङ्यादिलोपात्प्रथममेत्वेऽनेन सम्बुद्धिलोप इति भावः । सन्निपातपरिभाषा त्वनित्यत्वा-
नात्र प्रवर्तते ।

आङि चा । चेन प्रकृतम्—‘ओसी’ति परामृश्यते । ‘घेडिती’त्यतोऽनुवृत्तं—
‘डिती’ति, आप—इति पञ्चम्या—षष्ठ्या विपरिणम्यते,—इत्याशयेनाह—डिद्वचनस्येति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

दिलेवार्थः । प्रतिपदोक्तत्वेनेति । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थरूपबाधबीजस्य ‘सम्बुद्धौ चे’त्यत्र सत्त्वा-
दिति भावः । एतङ्गन्थलापनायैवैतद्बाधबीजकथनम् । वस्तुतस्त्वेतद्बाधबीजाकल्पनेऽपि ‘हल्ङ्या’
विति लोपे प्रत्ययलक्षणेनैतदप्रवृत्तौ बाधकाभावाच्च दोषः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

परिभाषया लोपो न स्यादत आह—सन्निपातेति । अत्र—सम्बुद्धिलोपे । स्पष्टं चेदं भाष्ये । पञ्चम्या—निरवकाशया ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रकृतेऽपि तथैव सिद्धौ पूर्वान्तवद्भावोद्भावनं चिन्त्यप्रयोजनमित्युपास्तम् । प्रतिपदोक्तत्वेनेति । नाऽ-
प्राप्ते लोपेऽस्य बाधकत्वादित्यर्थः । एतेन लोपेऽप्याप इति प्रतिपदोक्तत्वेन तत्त्वालोभस्यत्युपास्तम् । अनित्य-
त्वादिति । भाष्योक्तपरिगणनस्य तु परिभाषास्वीकारे तात्पर्यं, नतु परिगणने, ‘न हि भिक्षुकाः सन्ती’ति
दृष्टान्तेन तथैव लाभात् । ध्वनितञ्चेदम्—‘इतोऽन्यत्राप्रवृत्ति’रिति वदता‘इतोऽन्यत्रे’त्यत्र स्त्वे उत्त्वे गुणे ‘एङ्-
पदान्ता’दिति पूर्वरूपं कुर्वता भाष्यकारेण, अन्यथाऽकारनिमित्तकत्वेनोत्त्वस्य गुणद्वारा पूर्वरूपात्तद्विवात-
कत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अभत्वादिति । एवञ्च नैतदर्थं इयां प्रतिषेध इति भावः । आप इति । ‘सम्बुद्धौ चे’ति सप्तम्या षष्ठ्यन्त-
त्वं परिकल्प्यत इति भावः । ‘समानकार्थित्वाभावेऽपवादत्वं ने’ति मतेनाह—शीघ्रेति । अनेनेति ।
प्रश्लेषपक्षे इदम् । वस्तुतस्तु हल्ङ्यादिलोपापवादत्वेन पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तौ ‘एङ्हस्वा’दिति लोप
इत्याशय उचितः ।

नन्वेवं सति ‘अचः परस्मि’न्निति सूत्रे पूर्वैत्यस्याभावेन ‘हे गौरि’त्यादौ दोषमाशङ्क्य-एङ्ग्रहणसाम-
र्थ्यादिति वर्णितम्, भवद्वीत्या तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन बाधे पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तौ एङ्हस्वादिति लोपस्यै-
वावश्यकत्वेन एङ्ग्रहणसामर्थ्यस्यासङ्गतत्वमिति चेत्, न; तस्य तत्क्रौण्डिन्यन्यायानाश्रयणेन,
ङ्याग्रहणेऽदीर्घे’ इति न्यासाश्रयणेन च प्रवृत्तत्वात् । सन्निपातेति । आतिदेशिकसन्निपाताविधातस्य

ॐ वरवर्णिनी ॐ

पञ्चम्या विपरिणामस्यावश्यकते’त्याहुः । ‘सम्बुद्धौ चे’त्यत्रापि—‘सम्बुद्ध्यव्यवहितपूर्वस्य आबन्ततदा-
चननावयवस्याल एकारः’—इत्येवं—तदादिद्वयं पूर्वोक्तरीत्योपस्थाप्याऽर्थो वर्णनीयः ।

१ ‘प्रतिपदोक्तत्वेन’—इत्यस्य निरवकाशत्वेनेत्यर्थः । हल्ङ्यादिलोपानन्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन ‘सम्बुद्धा-
चे’त्यत्रस्य प्राप्तावपि हल्ङ्यादिलोपाऽप्राप्तिविषये सर्वथाऽचारितार्थस्य सत्त्वादेरस्य निरवकाशत्व-
मस्त्येवेति तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थरूपप्रथमबाधबीजेन येननाप्राप्तिन्यायेनास्य बाधः । प्रतिपदोक्तत्वं-
भयोः सममेवेति न तावता सिद्धिरित्याशयः । मूलोक्तं प्रतिपदोक्तत्वंवेरस्य न युक्तं, सम्बुद्ध्यपेक्षया सुतिस्ती-
नामेव शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्वल्ङ्यादिलोपस्य त्वदुक्तीत्या प्रतिपदोक्तत्वापूर्वं लोपापत्तेः । तस्मात्—आविति
प्रश्लेषमाह—‘हे रमे’ इत्यत्र ‘सम्बुद्धौ चे’ति एरवे कृते स्थानितत्वाद्दृष्ट्यादिलोपस्य प्राप्तावपि परत्वादे-
ङ्हस्वादिति सम्बुद्धिलोप इत्याशयः । आ—आविति प्रश्लेषे तु—हल्ङ्यादिलोपस्य प्राप्तिरेव नेति युक्त एव
‘एङ्हस्वा’दिति सम्बुद्धिलोपः । सूत्रमेतदपि परत्वादेङ्हस्वेति सम्बुद्धिलोपः । न चोभयोलोपविभाषकतया

सर्वनाम्नः स्या । आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन 'मास-पूर्वाये'ति सिद्धम् । अत्र ह्रस्वो न स्याट्, तस्य विधयत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवात् । नापि द्विचनस्य, व्याख्यानात् ।—अत आपो ह्रस्व इत्याह—

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

सर्वनाम्नो विहितस्येति । वस्तुतस्तु 'आबन्ताङ्गभिन्नं यत्सर्वनाम ततः परस्य जितः' स्याट्, आपश्च ह्रस्व' इत्युच्यमानेऽपि 'मासपूर्वाये' इत्यादौ दोषाभावाद्विहितविशेषणे गौरवात्, 'तस्मा'दिति परिभाषायां जागरूकायां दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तकल्पनां विहायान्यकल्पनायां माना-भावाच्च चिन्त्यमिदम् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

यथाश्रुते दोषादाह—आबन्तादिति । फलाभावादिति । शास्त्र्युक्तेरसाङ्गत्वं ध्वनयन्नाह—तस्येति । व्याख्यानादिति । आगमापेक्षयाऽवयवपञ्चम्यन्तत्वेन स्थानपञ्चम्यन्तत्वाभावादित्यर्थः ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

सर्वनान्नः स्या । असम्भवादिति । 'द्वयुत्प्लोस्तु ट् च' इत्यादौ तु तयोरावृत्तिस्तत्सामर्थ्याच्च तत्रो-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

न सन्निपातपरिभाषाप्रवर्तकत्वमिति भावः । परस्येति । तेन 'यस्यै' इत्यस्य सिद्धिः । न स्याट् इति । चेन द्वयोरेककालं विधेयत्वप्रतीतिरिति भावः । नापीति । नच विधानवैयर्थ्यम्, एकवचने तत्साफलयात् । आप इति । कार्यभेदेऽपि सन्नियोगशिष्टत्वमात्रेण च समुच्चायकमिति भावः ।

❀ वरवर्णिनी ❀

विरोधाभावेन विरोधमूलकविप्रतिषेधपरिभाषायाः कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, उभयोरेककार्यबोधकत्वे एकस्थानुवादकत्वमवश्यं वाच्यमिति—कस्य तत्त्वमिति सन्देहेऽन्यत्र परस्य बलवत्त्वदर्शनात्पूर्वस्यैवानुवादकत्वस्यौचित्येन परस्य सम्बुद्धिलोपस्यैव मुख्यत्वेन तेनैव व्यवस्थेत्याशयादित्याहुस्मरित्वामहचरणाः ।

सिद्धमिति । मासेन पूर्वा मासपूर्वा, तस्यै—मासपूर्वायै—इत्यत्र 'पूर्वसदृशे'ति समासे 'तृतीया-समासे' इत्येन समुदायस्य सर्वनामसङ्ख्याया निषेधेन समुदायादुत्पन्नाया डेविभक्तेः सर्वनाम्नो विहितत्वाभावेन निरुक्तार्थकस्य याडपवादस्य 'सर्वनाम्नः स्या'दित्यस्याप्रवृत्त्या याट उत्तरागस्यैव प्रवृत्त्या 'मास-पूर्वायै' इत्यस्य सिद्धिरित्याशयः ।

असम्भवादिति । 'स्याटो दीर्घस्य विधानान्न ह्रस्वः, अन्यथा स्यडेव विहितः स्या'दिति तु न युक्तं, 'नुडादिवत्स्यटोऽकार उच्चारणार्थ' इत्यस्याप्यापत्तेः । न चागमेष्वाकारानुबन्धस्यादृष्टत्वाच्चोच्चारणार्थत्वसन्देह इति वाच्यं, 'नान्तादसङ्ख्यादेर्म'दित्यादावकारस्याप्युच्चारणार्थस्यागमे दृष्टत्वात् ।

व्याख्यानादिति । स्याट्दित्वेनाद्यन्तौ टकिताविति परिभाषाप्रवृत्त्या 'जितं' इति षष्ठ्या अवयवार्थकतया तस्याः पुनः स्थानपञ्चीत्वकल्पने मानाभावादावृत्तौ गौरवाच्चेत्याशयः । **गुरवस्तु—**'जित' इत्यवयवपञ्चम्यन्तस्य स्थानपञ्चम्यन्ततया विपरिणामस्य—[पञ्चम्यन्तसर्वनामपदस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामोपेक्षया—] लघु-तया 'जित' इत्यस्यैव स्थानपञ्चा विपरिणामः स्यान्न पञ्चम्यन्तसर्वनामपदस्य—[षष्ठ्या विपरिणामः] । नचैवं जितः स्थानपञ्चा विपरिणामे लिङ्गे दुहे इत्यत्र ह्रस्ववारणाय 'सर्वनाम्न' इत्यस्याप्यावृत्तिः करणीयेति गौरवमिति वाच्यम्, 'आबन्तस्य ह्रस्व' इति वदतस्तवापि 'सर्वा' इत्यादौ ह्रस्ववारणाय 'जित' इत्यस्याप्यावृत्तिरावश्यकैवेति उभयोस्तुल्यत्वात्, अतो मूलोक्तं न युक्तं, किन्तु चकारो वाक्यान्तरार्थः, सर्वनाम्नो जितस्याट्—इत्येकं वाक्यं, ततः 'ह्रस्वश्च' इति ।—ह्रस्वश्च स्यादित्यर्थः । तत्र कस्य ह्रस्वः ? इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं श्रुतत्वात्सर्वनाम्नः सम्बन्धे—'सर्वनाम्नो ह्रस्व' इति फलति । एवञ्च न कोपि दोष इत्याहुः ।

आपश्चेति । आबन्तस्य गणे पाठाभावेन सर्वनामत्वाभावादाह—
एकादेशस्येति । ग्रहणादिति । सर्वनामशब्देनेत्यर्थः ।

न चैवमप्याबन्तत्वाभावः, एकादेशनिष्पन्नस्याप्त्वाभावात्, अत एव 'खट्वा'
इत्यादौ परादिवद्भावेनाऽऽस्वमाश्रित्याऽऽबन्तादिति सोऽर्थो उक्तः, परादिवद्भावेन तत्त्वं
तु न लभ्यम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावादिति वाच्यम्;

❁ चिदस्थिमाला ❁

आपश्चेतीति । पूर्वत्र पञ्चम्यन्तमप्यत्र षष्ठ्यन्तमिष्टानुरोधादिति भावः । साकाङ्क्षत्वादाह—सर्वेति ।
अत एव=स्वत आप्त्वाभावादेव । नन्वेवमत्रापि तेनैव तत्त्वमस्त्वत आह—परादीति ।

❁ उयोत्सा ❁

सुद्धिधावाबन्तत्वातिदेशस्य प्रयोजनाभावेऽपि तुल्यन्यायात्स्याडादिविधावन्तवद्भावस्य वक्त-
व्यतया तत्राबन्तत्वातिदेशस्यास्ति प्रयोजनमिति शङ्कते—न चैवमिति ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

देवत्वम् । 'युष्मद्युपपदे' इत्यत्र तु तिङ्ङणं तत्स्थानिकलकारे लाक्षणिकम् । आपो ह्रस्वश्चेति । इदञ्च
ह्रस्वपदश्रुत्याऽऽपरिभाषोपस्थित्या 'आप' इत्याबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य क्तितः स्याडश्च ह्रस्वः, स चालोऽन्य-
परिभाषयाऽन्यस्यैव स्यात्तत्कलितार्थकथनमापो ह्रस्व इति : एतेनाप इत्यस्यावृत्तिपरं लापनश्चिन्त्यम् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

नचैवमिति । तुल्यन्यायात्सर्वस्यै इत्यादावप्युक्तरीत्याभिप्रेतेति भावः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

आपश्च ह्रस्व इति । 'श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीया' निति परिभाषया ह्रस्वस्य सर्वानाम्नैव
यद्यपि सम्बन्ध उचितस्तथापि सर्वनाम्नः स्याद्धिधावाबन्तस्यैवाश्रयणमिति 'आपो ह्रस्व' इति फलितमित्याशयः ।

सर्वेत्याबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात्सर्वनामत्वाभावात्सर्वासामित्यत्रापि सर्वनाम्न इति सुट् न स्यादत
आह—ग्रहणादिति—कौमुद्याम् । नचैवमिति । एवं=सर्वांशब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि । सर्वांशब्दस्याबन्तत्वं न
स्यात्, दीर्घनिष्पन्नस्य 'आ' इत्यस्याप्त्वाभावादाबन्तत्वस्य तत्र दुर्वचत्वादित्याशयः । अत एव=दीर्घनिष्पन्न-
स्याप्त्वाभावादेव । 'उक्तः'—इत्यस्य 'भाष्ये' इति शेषः । यदि दीर्घनिष्पन्नस्य खट्वाघटकस्य—'आ'
इत्यस्याप्त्वं स्यात्तर्हि भाष्यकृतान्तदर्थं परादिवद्भावप्रवर्तनमसङ्गतं स्यात् । नच खट्वेत्यत्र परादिवद्भावे-
नाप्त्वमिव सर्वेत्यत्रापि परादिवद्भावेनैवाप्त्वं वक्तव्यमिति वाच्यं, पूर्वान्तत्वेन सर्वनामत्वं, परादिवद्भावेना-
प्त्वमित्युभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेरिति शङ्काग्रन्थाशयः । उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावस्य
सिद्धान्तिभाष्यानारूढत्वेन—पूर्वान्तवद्भावेन सर्वनामत्वं, परादिवद्भावादिकादेशनिष्पन्ने आप्त्वमिति सर्वेति
समुदायस्याबन्तसर्वनामत्वमर्थसमाजग्रस्तमित्युत्तरम् । इदमत्र निगूढमाकूतम्—'उभयत आश्रयणे'
इत्यनेन-व्यपवृक्तधर्मस्य पूर्वत्व परत्वदेरुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधः, यथाऽऽभीयादित्यत्र-उपसर्गत्वं,
ततः परत्वञ्चेति तदुभयानयनेऽनेन निषेधः । सर्वेत्यादौ तु न पूर्वत्वं परत्वं वाऽऽनेयं, किन्तु सर्वेत्यत्रैव सर्व
नामत्वमाबन्तत्वञ्चानेयमिति नानेनान्तादिस्वनिषेधः । अतएव हेतानेत्यत्र सम्बुद्ध्यवयवस्य मस्य लोपः, अन्यथा
एङ्हस्वादित्यत्र—'एङन्ताङ्गस्तान्ताङ्गात्परः सम्बुद्ध्यवयो हल्लुप्यते इत्यर्थे एकादेशेऽङ्गे पूर्वान्तवत्त्वेन
ज्ञानेत्यस्याङ्गत्वेऽपि मस्य सम्बुद्ध्यवयवत्वं न स्यात्, उभयत आश्रयणे तन्निषेधात् । मम तु—'ज्ञाने'त्यत्राङ्गत्वं
पूर्वान्तवत्त्वेन, परादिवद्भावेनापि च सम्बुद्धित्वं सुलभं, परत्वपूर्वत्वादिब्यपवृक्तधर्मानयनाभावेनोभयत
आश्रयणे इति निषेधाप्राप्तेः । एतदर्थमेव—एङ्हस्वादिति सम्बुद्ध्यवयवविशेषणं, न सम्बुद्धेः ।
ह्रस्वान्ताङ्गात्परीभूतायाः सम्बुद्धेरवयवो हल्लुप्यते इत्यर्थे हि—परत्वस्य व्यपवृक्तधर्मास्तानयनयनमपेक्षितं,
तच्चोभयत आश्रयणेनान्तादिवदिति निषेधान्नानतुं शक्यमिति न सर्वेत्यादौ तत्परिभाषासत्त्वेऽपि दोष
इत्यस्मद्गुरवस्त्रिपाठिपादा व्याकुर्वन्ते । अस्तिपतामहचरणाः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिपादा अप्येवमाहुः ।

उभयत आश्रयणे तदभावस्य भाष्ये एकदेश्युक्तत्वेऽपि सिद्धान्तिसम्मतत्वाभावात् ।
एतच्च तिङन्ते इण्धातौ वक्ष्यामः ।

परे तु—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽऽवन्तस्य सर्वनामत्वम्, आवन्तत्वं तु परादिव-
द्भावेनेत्याहुः । सर्वस्यामिति । इह परत्वात्स्याटि कृते सकृद्भूतिन्यायात्सुण ।

प्रतिपदोक्तस्येति । दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादस्य तत्त्वम् । योत्तरेति ।
'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति मात्रग्रहणात्सम्प्रत्यसर्वनामत्वे-
ऽपि पुंवत्त्वम् 'योत्तरेति'—यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्या योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सकृद्भूतिन्यायादिति । निरनुबन्धकपरिभाषया 'आमि सर्वनाम्न' इत्यत्रत्याम्पदेन-
[स्थानिवद्भावेन ङित्वेन—]अस्यामोऽग्रहणात्सुण भवतीत्यपि बोध्यम् । एवं 'रमायां' 'बहुश्रे-
यस्या'मित्यादौ च नुण भवतीति बोध्यम् । एवञ्चाणनया इत्यत्र 'अणनया' इति न्यासेऽपि न
दोषः, निरनुबन्धकपरिभाषयैवास्याप्यामः—[स्थानिवद्भावेन ङित्वात्—]तत्रत्याम्पदेनाग्रहणेन

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एतच्च—एकदेश्युक्तित्वञ्च । अन्यथा सिद्धान्तमाह—परेत्विति । बहुव्रीहिपदाधिकाराविशेषादाह—दिक्-
शब्दमिति । द्वितीयं—'योत्तरेति'—फक्किकान्तर्गतं, नतु प्रतीकम् । इन्द्रोत्तरं त्वः । लक्षणां विनाऽसामाना-
धिकरण्येन बहुव्रीह्यनुपपत्तेरुद्देश्ये एव लक्षणाङ्गीकारादाह—योत्तरेति । विशेष्यशब्दो विशेष्यलिङ्गः । गुणेति ।
गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वादित्यर्थः, ज्ञानस्य विशेषणत्वात् । एवञ्च विशेषणत्वात्सप्तमीविशेषणे इत्यस्य
प्राप्तिः । तत्र हि सप्तम्यन्तान्योत्तरपदार्थविशेषणस्य विषयताविशेषविशेषणत्वविशिष्टस्य ग्रहणं, वैपरीत्ये पूर्व-
निपातवैपरीत्यापत्तिः, उद्देश्यविधेभावप्रतीतिस्तु समासेऽपि; तदाह—अन्यत्रति । शब्दरत्नादावित्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

उत्तराशब्दस्य गुणवाचकत्वादिति । उत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यस्य लक्षणावृत्त्या बोधकत्वादित्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

आहुरिति । 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टे'ति निषेधः स्यादेव, तस्यानङ्गीत्यत्रा'मनङ्गुहः स्त्रिया'मिति वार्तिकेना-
ऽऽम्बिकल्पत्वाभावात् विभक्तिनिष्ठनिमित्तताकाकार्ये इत्यर्थे आवश्यक इति, अत्रापि तेनैव निषेधः कुतो न
स्यादिति चिन्त्यमेतत् । उद्देश्यत्वविधेयत्वप्रतीत्येति । एवञ्च 'पूर्वतो वह्निमा'नित्यादाविवोद्देश्यस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सिद्धान्तीति । आवन्तत्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनापि सुलभत्वाच्चिन्त्यमेतत् । सर्वनामत्वमपि स्थानि-
वद्भावेन सुलभम् । लिङ्गविशिष्टेति । इदं यथोद्देशे, कार्यकाले तु मदुक्तीतिरेव शरणम् ।

सकृद्भूतीति । बुद्धावित्यादिवत्सन्निपातपरिभाषयाऽपि सुवारः सुद् । यत्तच्छब्दाभ्यामिति ।
'प्रतीत्ये'त्यन्तस्य—'इत्यर्थेने'त्यनेनान्वयः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परेत्विति । अन्तवद्भावं विनाऽपि सर्वैत्यस्य सर्वनामता लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, आवन्तत्वं तु
परादिवद्भावेनेति अन्तवद्भावानाश्रयणादुभयत आश्रयणाभावात्तत्परिभाषाप्रवृत्तिशङ्काकथैव नेति भावः ।

योत्तरेति । 'उत्तरेव'मिति यदुत्तरात्वप्रकारकं ज्ञानं, तद्विशेष्यभूता—प्रसिद्धपूर्वा—लोकप्रसिद्धा-
पूर्वा दिग्यस्या इत्यर्थः । वस्तुतो या पूर्वा दिक् तस्यां यस्या उन्मुग्धाया उत्तरात्वप्रकारकं ज्ञानं तस्या इति भावः ।
या वस्तुतः पूर्वामपि दिशमुत्तरात्वेन जानातीति यावत् । एवञ्चोत्तराशब्द उत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यभूतां
[वास्तवपूर्वाम्—] स्वाध्यागादाहेति महद्भूत इतिवद्गौणः, पूर्वाशब्दस्तु स्वाध्यामेव—प्रसिद्धपूर्वामाहेति—न स
गौणइति—उत्तरापदस्य—गुणवाचकत्वात्—स्वार्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरवाचकतया लौकिकोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपात-
इति श्रीत्रिपाठिचरणान्तेवसन्तो गौडाः ।

सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थेनोत्तरापदस्य गुणवाचकत्वात्पूर्वनिपात इत्यन्यत्र विस्तरः ।

ॐ आभेनच-चन्द्रिका ॐ

नुटोऽप्राप्त्या अङ्घ्रिधानसामर्थ्यादेव पररूपाप्रवृत्तौ वृद्धेरव च प्रवृत्त्या तथान्यासेऽपि लक्ष्यसिद्धेः । अन्यत्र विस्तर इति । शब्दरत्न इत्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पूर्वापदे तु न तथा, तच्छब्दसामनाधिकरण्येन विधेयबोधकत्वात्—‘न विधौ परःशब्दार्थ’ इतिन्यायेन तत्र लक्षणाया अयोगात् । यद्यपि बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वाद्वात्तपदार्थानुवादेनान्यपदार्थसम्बन्धिल-
धीस्ततः प्रतीयते, तथाप्यनुवादस्योद्देश्यविधेयभावेनैव विवक्षितत्वादेवमुच्यते । तत्रापि यदा तात्त्विकवस्तुविवर्तनिराकरणेऽतात्त्विकवस्तुस्थितिरनूच्यते—‘यत्कुण्डलं तत्सुवर्णम्, एतत्सम्बन्धी’ति च तदा ‘योत्तरा प्रसिद्धा पूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्या साऽस्येत्येवं विपरीतमुद्देश्यम् । ‘न विधौ परः शब्दार्थ’ इति न्यायस्तु नैवं सति प्रवर्तते, आरोपस्यैवेह विधेयत्वात्, अत एव ‘या पूर्वा सोत्तरा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै’ इत्युद्देश्यविधेयभाववैपरीत्येन विग्रहं प्रदर्शयतां प्रकाशकृतां

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

हेतुत्वञ्च तृतीयाथः । तत्त्वञ्च ‘न विधा’विति न्यायद्वारकम् । इत्यन्यत्रेति । अत्रायं सङ्ग्रहः—

‘दैक्षितं तज्जं भाट्टं प्राक्करीयमतं तथा । विवेचयामि निष्कृष्य साधनैर्बाधकैस्तथा ॥’

तथा हि—तत्रेदं प्राक्करीयं मतं—“सा पूर्वा उत्तरा यस्यास्तस्यै उत्तरपूर्वायै इत्येव, ‘या पूर्वा

सोत्तरा यस्येत्युक्ती सचेतसामुत्तरापदस्यैव प्रवृत्तिप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्य सर्वानुभवासिद्धतया तस्यैव गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातौचिख्यात् । ‘न विधा’विति न्यायस्तु श्रोतृप्रतिपत्तार्थस्य तं प्रति बोधनाय तद्विपरीतार्थबोधकस्यान्याय्यत्वमूलको-नात्र प्रवर्तते, लोकानां तद्विपरीतबोधोपजननस्यानुभवसिद्ध-
त्वात् । यच्छब्दयोगः प्राथम्य’मित्यादि-असमस्तविषयकम्, ‘सप्तमी विशेषणे’ इति शास्त्रेण तन्न्याय-
बाधात् । एतद्विरोधादेव च ‘हितयोगे चे’तिवार्तिकस्ये उद्देश्यविधेयभावेन बोधे समासानिष्ठलप्रति-
पादनपरो शब्दरत्नग्रन्थोपपास्तः । हरिदीक्षितास्तु-विशेषणविशेष्यभावो हि लोकाधीनः, लोके च पादनपरो शब्दरत्नग्रन्थोपपास्तः । हरिदीक्षितास्तु-विशेषणविशेष्यभावो हि लोकाधीनः, लोके च पादनपरो शब्दरत्नग्रन्थोपपास्तः । हरिदीक्षितास्तु-विशेषणविशेष्यभावो हि लोकाधीनः, लोके च पादनपरो शब्दरत्नग्रन्थोपपास्तः ।

ॐ वरवाणनी ॐ

अन्यत्र=शब्दरत्ने । तत्र हि ‘वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते,—योत्तरात्वप्रकारकज्ञान-
विशेष्या, सा प्रसिद्धपूर्वा [सूर्योदयनिर्णया पूर्वात्वेन जगदिदिना-] यस्या इत्यधीत् । तत्रोत्तरापदस्य
ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया गुणवाचकत्वेन सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहिविति—पूर्वनिपातः । उत्तरस्यां पूर्वात्व-
प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वन्तु न विधेयं, पूर्वापदस्य पूर्वनिपातापत्तेः । ‘न विधौ परः शब्दार्थ’
इत्युक्तेर्विधेयबोधके लक्षणा नौचिख्यात् । त्वमुक्ते—‘या पूर्वा सोत्तरा यस्या’—इति विग्रहे तु पूर्वापदस्य यच्छब्द-
समभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया तस्यैव लक्षणिकत्वेन गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकतया पूर्वनिपातापत्तिः—
इत्युक्तम् । परेतु—या जगत्प्रसिद्धा पूर्वा दिक् सा उत्तरा=उत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या—यस्या मूर्त्ताया
इति यथाश्रुत एवार्थ इति—प्राचोक्तमेव युक्तमाहुरित्यन्यत्र विस्तरः ।

१ दैक्षितं=मनोरमाकृतमतम् । तज्जं=दीक्षितपौत्र-वृहच्छब्दरत्नकृद्हरिदीक्षितमतम् । भाट्टं=वृह-
च्छेखरादिकृद्भागेशभट्टमतम् । प्राक्करीयं=मनोरमाकृता खण्डितं—‘या पूर्वा सोत्तरा’त्यायुक्तं परम-
प्राचीनानां प्रक्रियाप्रकाशकृतां शेषश्रीकृष्णशास्त्रिणां मतम् । ‘प्राक्तने’ति पाठः ।

स्पष्टार्थमिति । 'दिङ्नामानी'त्यस्य बहुव्रीह्यधिकारे सत्त्वादिति भावः । **अन्तरायै नगर्यै** इति । 'अपुरी'त्यस्य-पूःशब्दार्थस्याऽविशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः । अत्र मानमन्वेष्यम् । **हे अम्बेति ।** ह्रस्वे कृते 'सम्बुद्धौ चे'त्येत्वं न, 'आ-आ'बिति प्रश्लेषात् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अविशेष्यत्व इत्यर्थ इति । पूःशब्दार्थनिष्ठविशेष्यत्वाऽप्रयोजकत्व इत्यर्थः । अत्र मानमन्वेष्यमिति । केचित्तु- 'अपुरी'त्यस्याष्टाध्यायीस्याऽन्तरं बहियोगेति सूत्रे पाठे करणीये गणसूत्रपाठकरणमेव मानमित्याहुः । 'पुरी'शब्दस्य विशेष्यताप्रयोजकत्वे सर्वनामसञ्ज्ञा न भवतीत्येवार्थो लाघवादित्यन्तरस्यां नगर्यामित्यादौ स्याद्भवत्येवेति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु प्रतिपदोक्तत्वेन तस्य लभेऽपि तस्य कथं तत्त्वमत आह-**दिङ्नामानीति** । मूलं यथाकथञ्चिदुपपादयति-**अपुरीति** । मूलं-दूषयति-अत्रेति । प्रश्लेषादिति । एतेन-ह्रस्वबाबिति सूत्रे दीर्घादिति योगविभागेन

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मतखण्डनप्रवृत्तमनोरमाग्रन्थस्य 'पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्ति'रित्येवं रूपस्य-व्याख्यानावसरे-भ्रमाविष्टानवबोधकपदापूर्वनिपातस्यायुक्तत्वादिति हेतूपन्यासपूर्वकं- 'शुक्ती रजतं यस्य शुक्तिरजतको देवदत्त' इत्यप्यत एव सङ्गच्छते इत्युक्तं हरिदीक्षितैर्बृहच्छब्दरत्ने इत्याहुः । अत्र वदन्ति-तच्छब्दयोगि 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यादौ विधेयबोधकस्य विशेषणलोहितपदस्य पूर्वनिपातदर्शनादिहापि विधेयबोधकपदस्यैव न्याय्यः पूर्वनिपातः । विपरीतोद्देश्यविधेयभावेन विग्रहं

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

विशेष्यत्वेन विधेयस्य प्रकारता स्यादितिदञ्चिन्त्यम् । एवञ्च पूर्वाशब्दस्य पूर्वात्वप्रकारकज्ञानलक्षणया पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरेत्येव परमप्राचीनोक्तमुत्तरपूर्वत्वेन युक्तम् । 'न विधौ पर शब्दार्थः' इत्यपि चिन्त्यम्, 'आयुर्वै घृत'मित्यादौ घृतमायुर्जनकमित्यर्थेन विधेयायुःशब्दस्य लक्षणया तस्य दुष्टत्वात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मनुभवसिद्धमिति तु शपथैकसमधिगम्यम् । विधेयबोधके तु न लक्षणा, उक्तन्यायात् । एतदप्रवृत्तिबीजकथनन्तु स्वमौल्येनैव । ईदृशे विषये विधेयबोधके एव लक्षणायाः सर्वजननीनानुभवसिद्धत्वेन 'या पूर्वे'त्यादि भाष्यसङ्गतेः । उक्तभाष्याविरुद्धस्य प्रत्युत तदनुकूलस्योक्तन्यायस्य त्यागे बीजाभावाच्च । एवञ्च 'या पूर्वा सोत्तरे'त्यादिविग्रहे उद्देश्यविधेयभावावनुगतपूर्वनिपात एवेति भाष्यानुसारिसरणिरिति वदन्ति । अत्र मानमिति । 'अन्तरायां पुरी'ति भाष्योदाहरणात्पूःशब्दस्य प्रयोगे

ॐ वरवर्णिनी ॐ

स्पष्टार्थमिति । केचित्तु 'द्विस्तुल्ये सञ्ज्ञाया'मित्यधिकारीय'तद्वितार्थे'ति विहितस्यापि ग्रहणापत्तौ-पञ्चभिरुत्तरेः क्रीता 'पञ्चोत्तरा' इत्यादौ सर्वनामतापत्त्या बहुव्रीहिग्रहणमावश्यकमित्याहुः ।

अन्तरायै इति । पूःशब्दार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयत्वाऽप्रयोजकोऽन्तरशब्दः सर्वनामसञ्ज्ञा इत्यर्थः । विशेष्यतां विहाय विषयतापदोपादानाच्च-पूःशब्दार्थस्य कदाचित्प्रकारताप्रयोजकत्वेन विवक्षायामपि न सर्वनामता, 'पूःशब्दार्थनिष्ठविशेष्यते'त्यादि पर्वतीयोक्तौ तु तादृशस्थले सर्वनामतापत्तिरेवेति गौडाः । मानमिति । शब्दे विशेष्यताप्रकारतयोर्बाधात्पुरार्थग्रहणेऽपि विषयताप्रयोजकताया यत्किञ्चिन्निष्ठाया ग्रहणे मानाभावादुपस्थितत्वाच्च पूःशब्दे एव तदौचित्यात्पूःशब्दप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयत्वाऽप्रयोजकोऽन्तरशब्द इत्येव वार्त्तिकार्थ इति 'अन्तरस्यै नगर्यै'इत्येवोचितमिति दीक्षितोक्तमयुक्तमिति नागेशभट्टानामाशयं गौडा व्यावर्णयन्ति ।

‘बक्षरं यदी’ति पठित्वा—‘बक्षराम्बार्थकस्यैव ह्रस्व’ इति नियममाश्रित्य—‘डलकवतां ह्रस्वो ने’त्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्फलभेदाय सामान्यतोऽपि वार्तिकमसंयुक्तविषयमित्याशयेनाह—असंयुक्ता इति । ‘बक्षरं यदी’त्यस्याऽऽङ्गत्वात्—‘बक्षराम्बार्थकान्तस्यैव ह्रस्व’ इति नियमशरीराजगदम्बेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव ।

यद्यपि जरसादेशस्येति । एवञ्चैत्वशीनुड्याडामां नित्यत्वात्पूर्वमेषु क चिदजादित्वाभावात्कचित्सन्निपातपरिभाषया जरसोऽनापत्तिरिति भावः । यद्यपि याडामोजरस-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

फलाभेदायेति । ‘बक्षरं यदी’तिप्रत्याख्यानपक्षे ‘हे अक्के’त्यादौ ह्रस्वः प्राप्नोति, ‘डलकवतां ह्रस्वो ने’ति वार्तिकमते ह्रस्वो न प्राप्नोतीतिफलभेदवारणयाऽऽसंयुक्ता इति वक्तव्यमिति भावः । ह्रस्वो भवत्येवेति । न चादन्तत्वाद्वाप्यादिति वाच्यं, ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन टापोऽप्राप्तिः । सन्निपातपरिभाषया टापः प्राप्यभावाच्च ।

इति भाव इति । वस्तुतस्तु कचित्परत्वात्कचित्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेव जरसिति—एत्वशीनुड्याडामां वारणाय ‘सम्बुद्धौ च’ ‘औः आपः’ ‘ह्रस्वनयापः’ ‘याडापः’ ‘डेरामित्यादिषु सर्वत्रा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ड्यापोर्ग्रहणे सर्वत्र दीर्घयोरेव ग्रहणाशेति शास्त्र्यायुक्तमपास्तम् । एवं वार्तिकाभावादाह—बक्षरमिति । एतेन—तथा भाष्योदाहरणादस्य लाभ इति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । प्रत्याख्याने न्यूनतां निराकरो—बक्षरमिति । ‘कान्तकस्यैव’[कान्ताङ्गस्यैव?]ति पाठः । लक्ष्मीशब्दस्य तु नाम्बार्थत्वमिति स्पष्टमेव । एतेन—सूत्रेण तदन्तविधिना प्राप्तोऽपि ‘बक्षरं यदी’ति वचनेन वार्तिकप्रत्याख्यानात्तदन्ते न ह्रस्व—इति शास्त्र्युक्तमपास्तम् ।

मूलासाङ्गलं ध्वनयन् पूर्वपक्षतात्पर्यमाह—एवञ्चेति । तस्य तत्त्वेनावन्तत्वे चेत्यर्थः । एवञ्चेतदर्थं न प्रक्षेप इति भावः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रदर्शयतां प्रकाशकृतां तात्पर्यमप्यत्रैवेति । तर्हि ‘या पूर्वा सोत्तरा यस्योन्मुग्धस्य स पूर्वोत्तर उन्मुग्ध’ इत्युद्देश्यविधेयभावानुगतपूर्वनिपातो भाष्यकृता कथमुदाहृतः—इति चेत् ? या पूर्वा सैवोत्तराऽस्येत्येवकारार्थान्तर्भावेणेति ब्रूमः । यच्छब्दसममिव्याहृतपूर्वापदस्य पूर्वालप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वरूपविशेषणपरस्येव तच्छब्दसामानाधिकरण्यद्विधेयपरत्वाद्विशेषणसङ्गततदुत्तरैवकारेणायोगव्यवच्छेदकेनोत्तरस्यां पूर्वत्वभिन्नधर्मप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वव्यवच्छेदविधेयताबोधनादिति दिक् । नन्वन्तरायां पुरि वसतीति भाष्योदाहरणात्—पूःशब्दसामानाधिकरण्य एव निषेधबोधकत्वमिति प्रतीयते, एवञ्चान्तरायै नगर्थे इत्यत्र कथं निषेधोऽत आह—पूःशब्दाथस्याऽविशेष्यत्व इति । एवञ्चेति । जरसि कृते स्था निवद्भावेनैलादीनां प्राप्ती चेत्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

‘सिंहो माणवक’ इत्यादौ विधेयसिंहशब्दस्य सिंहसदृशे लक्षणायाः स्वयमुक्तेश्च । नियमेति । अत्र ‘द्वयक्षर’मित्यस्यार्थशब्दस्य विशेषणत्वेनोपपत्तौ नियमपरतया व्याख्यानं क्लिष्टम् । भवत्येवेति । पुनष्टाप् तु न

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

एवायं निषेध इति केचित् । अन्ये तु ‘स्वं रूप’मिति शास्त्रात्पूःपदस्य स्वरूपपरत्वे प्रत्यासत्त्याऽन्तरशब्दार्थकविशेष्यसमर्पके पूःशब्देऽसतीत्यर्थः, एवञ्च नगरीविशेष्यत्वे सर्वनामत्वमिष्टमेवेत्याहुः । अत एवाजर्थं सङ्गतमिति सूत्रे ‘भृगैरजर्थमि’त्यादौ ‘सङ्गत’मिति विशेष्यमध्याहार्यमित्यभियुक्ताः । प्रक्षेपादिति । येन नाप्राप्तिन्यायमाश्रित्येदम् । एत्वशीनुड्याडागमामिति । इटम्

पेक्षया परत्वात्तयोः कृतयोराद्येऽजादित्वविघातादन्त्ये सन्निपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिः, एवमेवेऽपि; तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह—एवमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्निर्जरशब्दे उक्तम् । स्वाश्रयमिति । स्वं—श्रूयमाण आकारः ।

स्थानिवद्भावेनाप्वमिति । न च 'ड्याग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिव'—दिति ह्रस्वे आप्वस्य विच्छेदात्कथं दीर्घे स्थानिवत्त्वेन तल्लभः?; 'ड्याप्स्थानिको दीर्घ-भिन्न आदेशो न स्थानिव'दिति तदर्थ इति वाच्यं, 'याडापः' 'औड आपः' 'आडि चापः' 'डेराग्नद्याप्' 'हल्ड्याप्'—इत्येतेष्वाकारप्रश्लेषमाश्रित्य—स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यातु-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

ऽऽकारप्रश्लेष आवश्यकः । यथा च पूर्वं जरस्—तथा निर्जरशब्दे एवावोचाम । परत्वात्तयोरिति । चिन्त्यमिदम्—पूर्वविप्रतिषेधेन जरसेव पूर्वं भवतीति—'जरसोऽवकाशः जरसा जरसे' इति 'जराया' इति सूत्रभाष्यतो लाभात् । निर्जरशब्दे उक्तमिति । यदत्र वक्तव्यं तदस्माभिरपि तत्रैवोक्तमिति बोध्यम् । न च जरसि कृते स्थानिवद्भावेनाऽऽवन्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानाऽऽपो-ऽभावादेत्वं नैव प्राप्नोतीति—तत्राऽऽकारप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यं, प्राचीनमते निर्दिश्यमानपरि-भाषाया वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तेरित्याशयात् । वस्तुतस्तु 'हे अतिखट्वे'त्यादवित्त्ववारणाय तत्र प्रश्लेष आवश्यक एवेति बोध्यम् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

भूलमतेऽपि स्थलत्रये नैतदर्थं प्रश्लेष इत्याह—यद्यपीति । एतेनान्यथा दण्ड्याद्युक्तिरपास्ता, विरोधापत्तेः । तत्र=स्थलत्रये । इदमप्ययुक्तमित्याह—अत्रेति । 'यजादिसुबिन्मित्तक'मित्यादि दण्ड्याद्युक्ते-रसाङ्गयादाह—स्वमिति । ननु तेन दीर्घस्य स्थानिवद्भावनियेषेऽपि ह्रस्वस्य कथं तत्त्वव्यवच्छेदोऽत आह—

❀ ज्योत्स्ना ❀

नित्यत्वादिति । उक्तरीत्यादीनां कृताकृतप्रतङ्गादित्यर्थः । कचिदजादिलाभावात्—नुब्धाडोः । कचित्सन्निपातपरिभाषया—श्यामोः । एलविषये तु सन्निपातपरिभाषया जरसोऽना-पत्तिः, एलस्य सन्निपातलक्षणत्वेऽपि सन्निपातविघातकस्य जरसोऽनिमित्तत्वाभावात्, किन्त्वेत्त्वे-कृते यदि जरस् स्यात्,—एवप्रवृत्तिरनर्थिका स्यादिति जरस् न प्रवर्तते, अथापि एवमप्यु-भयोरनित्यत्वादेत्वे कृते सङ्गतिन्यायादेत्वं न प्रवर्तते इत्याशयः । एतदेवाभिप्रेत्य—यद्यपीत्या-द्युत्तरग्रन्थे याडामावपेक्ष्य एलस्य पृथगुक्तिः—एवमेवेऽपीति । त्रिष्वपि 'परखा'दिति हेतोः समानत्वे-ऽपि जरसप्राप्तिहेतोर्विशेषात् । नन्वाकारप्रश्लेषे सति शीनुडोरपि जरसि कृते प्राप्त्यभावाज्जरस इव तयोरप्यनित्यत्वं, तत्र प्रश्लेषो व्यर्थ इत्याक्षिपति—यद्यपीत्यादिना । एवमेवेऽपीति । परत्वा-त्कृते इत्यर्थः । जरसप्राप्तिस्तु सकृद्वताविति न्यायादिति प्रागुक्तम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानं त्वेतादृशे विषये नास्तीत्यचक्षेयत्र प्रदीपे स्पष्टम् । तत्र=एलयाडाम्शास्त्रेषु । एवमितीति । 'पह्ज' इति सूत्रे 'प्रवृत्ति'चित्यस्य विषयसप्तमीलाभ्युपगमात्परां निलांश्चैलादीन् बाधिलाऽन्तरङ्गलाज्जसादिषु-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

भवति, बहिरङ्गसिद्धत्वात् । उक्तमिति । 'एवञ्चेन्निर्रसे निर्रस इत्येव भवितव्य'मिति भाष्यविरोधात् 'पूर्वं-विप्रतिषेधेन जरस्' इत्येवोचितमिति निर्जरशब्दस्य शेखरश्चिन्त्य एवेति । स्वं श्रूयमाणेति । 'स्वम्=आदेशत्व'-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

वक्ष्यमाणञ्च चिन्त्यम् । तथाहि—नित्यत्वस्य एलविषये जरस्यपि तौल्यादिति । तस्मात्परत्वादेवे पश्चाज्जरसि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरेलाप्रवृत्तिरित्येव तत्त्वम् । प्रश्लेषेति । याडामोः

भाष्यनये—शङ्कासत्त्वेनादोषात् ।

अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्तिकानां फलभेद आपतति तेषामनभिधानं, यथा अतिखट्वस्य—अः—‘अतिखट्वाः’ इत्यादेः । वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्पूर्वं फलाभावेन स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तौ फलभेदस्यैवाभावश्च ।

यत्तु—‘आकारान्तरं प्रश्लिष्य’—‘आकाररूप एव यो न कदाचिद्रूपान्तरं प्राप्त इत्यर्थ’ इति, तच्च; मानाभावात्, भाष्ये तस्यानुक्तेश्च ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

फलभेदस्यैवाभावाच्चेति । वस्तुतस्तु—‘धालन्त्यकोस्तु नित्य’मितिवार्तिकोदाहरणे ‘मुनयिके’-त्यादौ गुणे स्थानिवत्त्वमन्तरा धातुलाभावे धालन्त्यकारासम्भवेन तदसङ्ख्यापत्त्या चिन्त्यमिदम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ह्याविति । नये इति । ननु वार्तिकमते इत्यर्थः । ननु कचिद्वार्तिकमतेन सुलोपः सूत्रभाष्यमते तत्प्रक्षेपेऽपि स्यादिति कथं तत्प्रत्याख्यानमत आह—अत्रेति । उक्तविषये इत्यर्थः । आदिना—‘गङ्गा’रित्यादि । अभ्युपेत्येदं, वस्तुतोऽत्र स एव नेति तत्राप्यक्षत्या नाख्यानभिधानमित्याह—वक्ष्येति । ‘परे’त्विति मतशेषे ‘किञ्चे’त्यादिनेत्यर्थः । ‘स्यैवाभावश्चे’ति पाठः । फलाभेदाय कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति—यत्तिविति । इत्यर्थः—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कृतेषु स्थानिवद्भावात्प्राप्ता एलादयः आकार प्रक्षेपान्न भवन्तीति भावः । इत्यादेरिति । आदिना निष्कौशाम्बेरिनिष्कौशाम्बोरित्यादेः सङ्ग्रहः । वक्ष्यमाणरीत्येति । वक्ष्यमाण‘परे तु’मत-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मिति वक्तुं युक्तम् । आकाराश्रयमाकारत्वमित्यर्थे पौनरुक्त्यं स्यात् । वक्ष्यमाणरीत्येति । सा च—परम्परा-सम्बन्धेन स्थानिनिष्ठधर्मस्य नातिदेश इत्येवं रूपा । एवञ्चेदाल्पन्त्यकोस्तु नित्यं, मुनयिका, अत्र नीषातोरुणे अयादेशे धातुत्वं, ‘शिवोऽर्च्य’ इत्यत्र पूर्वरूपम्, ‘आरतुः’ ‘आरु’रित्यादावसंयोगाछिट्किदिति किञ्चन स्यात्, मध्ये किञ्चित्कार्याभावेन तदन्तर्मानतिदेशादितीदमपि चिन्त्यमेव । ‘अभावश्चे’ति पाठः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कृतयोरपि पश्चाद्विशिष्टादीनां प्राप्तिः सम्भवत्येव । आभि विबुद्धयैव पश्चाद्विशिष्टादिप्रवृत्तेः सन्निपात-परिभाषाविरोधाभावादित्याशयः । यद्वा—‘शस्त्रमृति’ष्विति विषयसप्तमीति पूर्वमेव निशादीनां प्रवृत्तिरिति भावः । फलाभावेनेति । ‘इदं चिन्त्य’मिति ‘शेषो ध्यसखी’ति सूत्रे निरूपितम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इति=इतिवार्तिकेन । ह्रस्वे=‘अतिखट्वे’त्यत्र खट्वाशब्दस्य ‘गोखियो’रिति ह्रस्वे । आप्वस्य विच्छेदात्=ह्रस्वनिष्पन्नेऽकारे स्थानिवद्भावाऽप्रवृत्त्याऽऽप्त्वाभावात् । दीर्घे=‘अतिखट्वायेत्यत्र सुपिचेति दीर्घे कृते । तल्लाभः=आबन्तत्वलाभः । वार्त्तिकेन तन्निषेधाद्वले आप्वविरहे तत्स्थानिके दीर्घे कथमाप्तं स्यादित्याशयः । तदर्थः=वार्त्तिकार्थः । अङ्गोषादिति । तन्मते ‘ह्रस्वाभ्यहणेऽदीर्घे’इति वार्त्तिका-भावेन ह्रस्वे आप्वस्यातिदेशे सति दीर्घे स्थानिवत्त्वेनाप्वस्यातिदेशं शक्यत्वादित्याशयः ।

अनभिधानमिति । ‘अतिखट्वाये’त्यत्र यद्यपि फलभेदस्तथापि सोऽन्यथाऽपि वारयितुं शक्यते इति न तस्यानभिधानम् । ‘अतिखट्वाः’इत्यत्र तु ह्रस्वाभ्यहणे तदन्तर्गतसत्त्वेन फलभेद आपततीत्यख्यान-भिधानमुचितमित्याशयः । अभावश्चेति । ह्रस्वोत्तरमशब्देन समासे सवर्णदीर्घे आप्वस्याभावान्मुनि-त्रयमतेऽपि न फलभेद इत्याशयः । आकारान्तरमिति । आ-आ-आभित्तिरीत्याऽऽकारद्वयं प्रश्लिष्य-

आबन्तं यदङ्गमिति । 'प्रत्ययग्रहणे' इति परिभाषयाऽतिखट्वस्य नाबन्तत्वं, यच्चाबन्तं—खट्वेति, न तदङ्गमिति भावः ।

न चानयाऽऽबन्तग्रहणे तेनाङ्गविशेषणादाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थादतिखट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्; अङ्गस्य विशेषणत्वात् ।

एतेन—'श्रतमाकारमादाय स्मृतमनुबन्धमादाय आपवानुसन्धानात्स्यादेव या'ङित्यपारतम् । तस्य लाक्षणिकत्वाच्च ।

ननु स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिविधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथमस्य तत्र प्राप्तिरत आह—उपसर्जनेति । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने'ति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति भावः । अत्रोपसर्जनत्वं—लौकिकमेव, स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासम्भवात् ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

आबन्तं यदङ्गमिति । आबन्ततदाद्यभिन्नं यदङ्गमित्यर्थः । नाबन्तत्वमिति । नाबन्त-तदादित्वमित्यर्थः । यच्चाबन्तमिति । यच्चाबन्तं तदादीत्यर्थः ।

लौकिकमेवेति । शास्त्रीयोपसर्जनत्वसमानाधिकरणं लौकिकोपसर्जनत्वमेवेत्यर्थः । तेनैकदेशि-

❀ चिदस्थिमाला ❀

'उक्त' इति शेषः । तस्य=आकारान्तरप्रश्लेषस्य । अनया='प्रत्ययग्रहणे' इत्यनया । विशेषणत्वादिति । अत्र च तत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव मानम् । एतेन=आबन्ताङ्गाभावेन । वक्ष्यमाणरीत्याऽस्यायुक्तत्वादाह—तस्येति । आकारस्येत्यर्थः । अस्य=तदादिविधेः । ननु तथापि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावस्तत्रास्त्वेवात आह—अत्रेति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

प्रस्तावे—'किञ्चाकारप्रश्लेषपक्षेऽपी'त्यायुक्तरीत्येत्यर्थः । वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति । परिभाषावृत्तिकाराः [सीरदेवाचार्यास्तु-] 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण'मिति परिभाषायां तदाद्यंश-ग्राहके—'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी'त्यङ्गसञ्ज्ञासूत्रीययोगविभागे—'नेयहुवृद्धि'त्यतो 'ऽङ्गी'त्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणेनार्थपरत्वं सम्पाद्य—'स्त्रीप्रत्यये'इत्यर्थे 'यूस्त्याख्या'वित्यतः 'स्त्याख्ये'त्यनुवर्त्तते, तेन स्त्रीप्रत्ययस्य विशेषणात्—प्रधानस्त्रीप्रत्ययभिन्नप्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यर्थादियं लभ्येत्याहुः । 'गोस्त्रियो'रितिसूत्रभाष्यानु-परिभाषायां स्त्रीप्रत्ययविशेषणार्थ-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

लौकिकमिति । तच्च—वाक्यार्थवत्त्वे सति स्वार्थविक्षिप्तार्थान्तरबोधकत्वरूपं, नेतरविशेषणत्वरूपं, टापो बोतकत्वेन सर्वत्रोपसर्जनस्यैव सत्त्वात् । इदञ्च समासे एव, वाक्ये तु न, तेन 'सर्वस्यै पुरुषाये'त्यादौ न दोषः ।—त्वासम्भवादिति । तन्मात्रे लौकिकोपसर्जनत्वन्तु स्त्रीप्रत्ययान्तवदितत्वाद्बोध्यम् । यथ्येतादृशो-पसर्जनत्वं यत्रोदाहरणे—न तत्र तदादिनियमप्रसक्तिः, यत्र प्रसक्तिर्न तत्रोपसर्जनत्वं, तथापि परिभाषाया

❀ वरवर्णिनी ❀

आकाररूपो यो आ, तद्रूपो य आबिल्यर्थे इत्याशयः । नच फलभेदाभाव एव मानमत आह—भाष्ये इति । अङ्गस्य विशेषणत्वादिति । इदमुत्तरं स्ववासनयैव नागेशभट्टैरुक्तम् । परेतु नायं प्राचीनाना-माशयः, किन्तु यत्र धर्मी सिद्धस्तत्र धर्ममात्रस्य तदादित्वस्यैवोपस्थित्या न तदन्तद्वयमित्यनुपदमेवासाभि-वक्ष्यमाणमेवात्र युक्तमुत्तरमित्याहुः । लाक्षणिकत्वाच्चेति । नागेशमते वर्णग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-भाषायाः प्रवृत्तेर्दीर्घनिष्पन्नाकारे आपवस्य लक्षणनिष्पन्नतया निराससम्भव इत्याशयः ।

लौकिकमेवेति । स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छे-

यद्यपि स्त्रीप्रत्ययान्ते शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति, तथापि—न तेन ‘प्रत्ययग्रहणे’ इति तदादिनियमप्रसक्तिः ।—एतत्सर्वं व्याख्यादर्शबनुरोधेन ।

परेत्वस्याकारस्य लक्षणिकत्वान्नात्र याद्, वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेः—‘ओ’दित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

उक्तपरिभाषायामित्यर्थः । प्रसक्तिरिति ।—येन निषेधः सफलो भवेत्, तस्मात्तस्याऽग्रहणमेवेति सिद्धम् । मूलं दूषयति—एतदिति । अत्र=अतिखट्वायेत्यत्र ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मनुपसर्जनं इति प्राबोवाद इति लभ्यते, तदा तु परिभाषार्थसङ्गाहके—‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये’ इति योगविभागे—‘नेयदुः’ङित्यतोऽस्त्रीग्रहणं, ‘वामी’त्यतो व्यवस्थितविभाषार्थकं वाग्रहणमनुवर्त्तनीयं, न तु ‘स्त्राख्य’पदमपीति पूर्वोक्तार्थसिद्धिरनुगन्तव्येति । अधिकं जिज्ञासुभिः परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यम् ।

ॐ सद्शिवभट्टीयम् ॐ

अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्यर्थात् । ननु—अस्य स्त्रीत्यर्थेऽशब्दान्डीवि ‘यस्ते चे’ति लोपे ‘ई’ति जातं, तस्य निरुद्धेन समासे ‘निरि’रित्यत्र ‘एकविभक्ति चे’ति प्रत्ययमात्रस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वसम्भव इति, न च फलाभावः, ह्रस्वस्तु स्वमते स्यादेवोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्त-प्रातिपदिकत्वादिति वाच्यम्, ‘स्त्रीभ्यो ढ’गिति निरुद्धस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वे ढकि अदिबुद्धिरिति चेन्न, ‘स्त्रीभ्यो ढ’गित्यस्य—स्त्रीत्वरूपार्थवाचकाद्गित्यर्थस्यैव वक्ष्यमाणत्वेन निरित्यस्य तत्त्वाभावात्तद-प्राप्तेः । वस्तुनस्तु ‘कुम्भकारेयोप्यापेते’ ‘स्त्रीभ्यो ढ’गिति दोऽत्र प्राप्नोती’ति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदं, तत्र शेषरोऽपि चिन्त्य एव, ‘मातृष्वसेय’इत्यादि तु पृषोदरादित्वाद्बोध्यम् । न तेनेति । तेन=स्त्री-प्रत्ययान्तेन, किन्तु स्त्रीप्रत्यय एव तदादिनियमः प्राप्त इति तत्रैव निषेध उचित इति भावः । वस्तुनः शास्त्रीयो-पसर्जनत्वमेव स्त्रीप्रत्ययान्ते इति बोध्यम् । तत्र तदादिनियमप्रसक्तिस्तु—तवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोपस्थापक-स्त्रीप्रत्यये श्वानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तघटकस्त्रीप्रत्ययोपस्थाप्यस्त्रीप्रत्ययान्ते बोध्या । अत एव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न बाधः, प्रत्युताश्रयणञ्च । अत एवाऽङ्गमुंसक’मित्येकदेशिसमासप्रत्याख्यानपरभाष्येण फलभेदश्च न, तच्चाङ्गिप्लीत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन भाष्यकृता प्रत्याख्यातम् । तन्नारम्भे लौकिकोपसर्जनत्वेन ह्रस्वो न, प्रत्याख्याने त्वनुपसर्जनत्वाद्भूत्वाः स्यादेवेति फलभेदः । मम तु पूर्वमिदानीञ्च शास्त्रीयोपसर्जनत्वामात्र ह्रस्व इति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वर्णग्रहणेपीति । वर्णग्रहणे तत्प्रवृत्तौ बहूपप्लवापत्तेः । ओदिति सूत्रस्थभाष्यस्य चैकदेशयुक्तिल-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

दकताप्रयोजकत्वं—लौकिकोपसर्जनत्वं, तदेव—‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने’त्यत्र गृह्यते इत्याशयः । समन्वयस्त्वस्येत्यं—

स्वं=टावादिस्त्रीप्रत्ययः, स्वान्तः=अतिखट्वाशब्दः, तत्पर्याप्ता शक्तिः—खट्वाकर्मकातिक्रमणकर्तृत्वावच्छिन्न-निरूपिता, तन्निरूपकोऽर्थः—खट्वाकर्मकातिक्रमणकर्तृत्वावच्छिन्नरूपः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता खट्वानिष्ठा, तन्निरूपिता या स्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकता, तत्प्रयोजकत्वं टावादौ स्त्रीप्रत्यये इति रीत्या बोध्यः ।

शास्त्रीयोपसर्जनत्वासम्भवादिति । यद्यपि—अस्य स्त्री—ई, या निष्क्रान्तो ‘निरि’रित्यत्र शास्त्रीयो-पसर्जनत्वं प्रत्ययमात्रेऽपि सुलभम्, प्रकृतेर्लुप्तत्वात्प्रत्ययमात्रस्यैव ईकारस्य शिष्टत्वात्तथापि—‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने’त्यस्यावषिष्यतात्परेतरतः—‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इत्यादि—शास्त्रीयमुपसर्जनत्वं प्रकृते न गृह्यते, किन्तु लौकिकमेवेति तत्त्वम् ।

परे र्विति । अस्य=अतिखट्वायेत्यत्र दीर्घनिष्पन्नाकारस्य । नचेति । खट्वेत्यस्य सवर्णदीर्घनिष्पन्नतया-लक्षणिकत्वात्, त्वथा[भट्टेन]वर्णग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषासञ्चारस्य स्वीकारादित्याशङ्काशयः ।

न च 'खट्वायै' इत्यत्र याडनापात्तिः, सूत्रन्तु 'निशायै' इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं, यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषा-विषयत्वात्, न चेह तथा, एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वात् ।

'पदाङ्गाधिकारे' इति वार्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया एवौचित्यबोधनाच्च । अतएव—'आबन्तान्तं यदङ्ग'मित्यर्थाभिप्रायेण—'अतिखट्वायै'त्यतस्मिन्—'अतिखट्व—ए' इति स्थिते प्रवृत्तं 'डयाग्रहणेऽदीर्घ' इति वार्तिकं व्याख्याय,—श्रुताऽऽकारस्मृतानुबन्धाम्यामाप्त्वेना-ऽऽशङ्कां कृत्वा,—लाक्षणिकत्वेन समाधाय—आकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्यानं—एतत्परिहारायो-पायान्तराकथनं भाष्ये ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

समासप्रकरणतत्प्रत्याख्यानयोर्न फलभेद इति परिभाषेन्दुचन्द्रिकायां विस्तरः । निशायै इत्यादाविति । इदमुपलक्षणं—'बहुदामायै' बहुयज्वायै' इत्यादेः, । निशघातोरिगुपधलक्षणे के टापि निशशब्दस्यापि खट्वाशब्दतुल्ययोगक्षेमत्वात् । आबन्तान्तं यदङ्गमिति । आबन्ततदाद्यन्ताभिन्नं यदङ्गमित्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नचेत्यस्यैवमिति शेषः । वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे इत्यर्थः । इत्यत्र=इत्यादौ । इह=खट्वायै इत्यादौ । ननुपायस्योपायान्तरादूषकत्वान्मूलमपि युक्तमेवात आह—पदाङ्गेति । एवञ्च मूलमसङ्गतमेवेति भावः । स्वोक्तप्रकारावश्यकतामाह—अत एवेति । तेन निर्वाहादेवेत्यर्थः । 'अकथने'ऽस्यान्वयः । 'अभिप्रायेणे'त्यस्य—प्रवृत्तमित्यन्तान्वयः । एतदिति । द्वितीयशङ्केत्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

निशायामिति । इलन्ताद्यापोनमिधाने तु 'बहुयज्वाया'मित्यादि बोध्यम् । सत्त्वादिति । एवन्त्वतिखट्वायेत्यत्र ह्रस्वात्पूर्वमाकारसत्त्वेन कथं तस्य लाक्षणिकत्वम् ? किञ्च तत्तच्छब्दानुवादेन विहितत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्य सत्त्वेन कथं परिभाषया वारणमिति चिन्त्यमेतत् । तस्मादतिखट्वायेत्यत्र यकारमुपजीव्यजायमानो दीर्घो

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । पदाङ्गेति । शब्दस्वरूपस्याप्यध्याहारेण पृथक्कदन्तविधिरिति भावः ।

लाक्षणिकत्वेन समाधायेति । एवञ्च तद्भाष्येणाकारप्रश्लेषोऽपि सूच्यते इति भावः । वार्तिकस्येति । 'चित्रायां जातश्चित्र' इत्यादौ दोषवारणायोभयोरप्यावश्यकत्वेन चिन्त्यमेतत् । यत्तु 'निशे' इत्याद्यर्थे तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमित्याहुस्तत्तुच्छम्, 'पद्'न्निति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वात् । जरसपेक्षया याटः

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इह=खट्वेत्यादौ । तथा=तादृशरूपम् । सवर्णदीर्घात्पूर्वमपि 'आ' इतिरूपस्य सत्त्वात् ।

१ अन्यन्तु—ओदिति सूत्रभाष्येमेकदेश्युक्तिः, गोभवदित्यादावावश्यकेन गौणमुख्यन्यायेनैव 'अदोऽभव'दित्या-दिवारणसम्भवात्, एवञ्च वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते, अत एव गुणादिनिष्पन्नैकारादेर्हरये इत्यादावायदयः सिद्ध्यन्ति । 'आदेच उपदेशे' इत्यादेरस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनापेक्षया वर्णग्रहणेऽ-प्रवृत्तिरित्यर्थज्ञापकत्वे लाघवमित्याहुः । इत एवारुचराह—पदाङ्गेति । २ अत एव=अङ्गस्य विशेष्यतया तदन्त-विषिद्वयलामादेव । सिद्ध्ये = स्थानिबत्त्वेनावन्तत्वात्प्राप्तस्य याटोऽभावात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया मन्मते[भट्टमते—] वर्णग्रहणे प्रवृत्तावपि तथा नात्र याद्वयावृत्तिः, अतिदेशविषये तदप्रवृत्तेः । व्याख्याय=तेनातिखट्वायेत्यत्र याटो वारणं कृत्वा । श्रुताकारेति । समूहाल्बनशानेनेति भावः । आप्त्वस्य आकार-पकारसमुदायरूपत्वादिति तत्त्वम् । लाक्षणिकत्वेनेति । अतिदेशविषयाभावेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-प्रवृत्तौ बाधकाभावादित्याशयः । तत्प्रत्याख्यानं=भाष्ये 'डयाग्रहणेऽदीर्घ' इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानानुसारे ।

किञ्च—अङ्गस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य, तत्प्रत्याख्यानाय—आकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

किञ्च—खट्वाया अर्द्धेऽर्द्धखट्वायामित्यादौ याडनापत्तिः ।

किञ्चाऽऽकारप्रश्लेषपक्षेऽपि दीर्घोत्तरं—'स्वाश्रयाकारत्वं, स्थानिवद्भावेनाप्य'मिति शङ्काऽयुक्तैव, दीर्घापूर्वं स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्यबुद्धेरभावात्तदादेशे

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'तथा प्रवृत्त'मित्येतद्विशदयन्दोषान्तरमाह—किञ्चेति । एतेन 'तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव तत्र मान-मिति प्रागुक्तमपास्तम् । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । परिनिष्ठितविभक्त्या समासेनाह—अर्थे इति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

खट्वाया अर्धेऽर्द्धखट्वायामिति—विग्रहप्रदर्शनमेकदेशिसमासारम्भपक्षे दोषसद्भावसूचनार्थम् । चिन्त्यमेतत्—सूत्रमते एकदेशिसमासारम्भादुपसर्जनत्वसद्भावेऽपि परिभाषाप्रदीपार्चिः—परिष्कृत—गोत्रियोरिति सूत्रस्थ—भाष्यप्रदीपोक्तदिशा हल्ल्याबिति सूत्रस्थदीर्घग्रहणात्परिभाषाया-मनुपसर्जने इति विशेषणस्य प्रायोवादलाभ्युपगमात्तदादिनियमाभावादर्धखट्वायामित्यत्र दोषा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

परलान्न जरसर्धमपि तत् । अर्द्धखट्वायामिति । 'अर्द्धं नपुंसक'मिति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे तु—गोवाश्यायै-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एतत्परिहाराय=श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामतिलखट्वायेत्यत्र प्राप्तस्य याटः परिहाराय । अयम्भावः—वार्त्तिकाऽ-सत्त्वे—स्थानिवद्भावेनाप्यभावादाय प्राप्तस्य याटो वारणमाकारप्रश्लेषेण कृतं भगवता । परन्तु वार्त्तिकाभावे श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यां प्राप्तस्य याटो वारणाय कश्चनोपायो नोद्भावितः । सा च शङ्का नाकारप्रश्लेष-मात्रेणापनीयते, दीर्घनिष्पन्नाकारस्य दीर्घत्वावपायात्, अतो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषासम्भारो[वार्त्तिकसत्त्वे इव तत्खण्डनेऽपि—] भाष्यकृतमिमत् इत्यभ्युपेयम् । एवञ्च आबन्तान्तं यदङ्गमित्येवार्थः, वर्णग्रहणे लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिश्च भाष्यारूढेति नागेशभट्टाशयः ।

परे तु धर्मसन्निधाने प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया धर्ममात्रोपस्थापकतयाऽङ्गसन्निधाने तदादित्वमात्रस्यैवो-पस्थित्याऽऽबन्ततदाद्यभिन्नमङ्गमित्यर्थस्यैव लभेन नातिखट्वायेत्यत्र याटः प्राप्तिरपि, एवञ्च—अङ्गस्य विशेष्य-ताया एवौचित्यादिति नागेशभट्टोक्तं नास्माकं प्रतिकूलम्, अस्माभिरङ्गस्य विशेषणताया अनुक्तेः । किन्तु—तदादित्वधर्ममात्रोपस्थित्या न द्वितीयस्तदन्तविधिरित्यस्यैवास्माभिराश्रयणात् । वार्त्तिकखण्डनावसरे भाष्ये उपायान्तराकथनञ्चास्मदुक्तीत्या धर्ममात्रोपस्थित्या द्वितीयतदन्तविधेरभावेनातिखट्वायेत्यस्याबन्ततदादि-त्वाभावेन याटः प्राप्तेरभावादेव । ङ्याभ्यग्रहणवार्त्तिकव्याख्यावसरे भाष्ये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वार-णन्तुपायस्योपायान्तरादूषकतयैव । अङ्गस्य विशेषणताया [प्राचीनानुसारिभिः—] अस्माभिरनुक्तेरव 'किञ्चाङ्गस्ये'त्यादि भट्टोक्तमपि नास्माकं प्रतिकूलमित्याहुः । इतोऽरुचिराह—किञ्च खट्वाया इति ।

याडनापत्तिरिति । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमेन अर्द्धखट्वेत्यस्याबन्ताङ्गत्वाभावादित्याशयः । एवञ्च तदन्तविधिद्वयगिहावश्यकमिति तत्त्वम् । परेतु—'स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जने न'त्यत्र शास्त्रीयमेवोपसर्जनं गृह्यते, [शास्त्रीयोपसर्जने एव तदादिनियम इति यावत्], 'खट्वाया अर्द्ध'मित्यत्र खट्वेत्यस्य तु न शास्त्रीय-मुपसर्जनत्वम्, 'एकविभक्तिचापूर्वनिपाते' इति शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्य—'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचन' मित्य-नेन निषेधात् । एवञ्च मनुक्तीत्या तदन्तविधिद्वयाभावेऽपि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययातिरिक्ते तदादिनियमा-भावादर्थखट्वायामित्यत्र न याडनापत्तिरित्याहुः । इत एवारुचिराह—किञ्चाकारप्रश्लेषेति ।

दीर्घे तदारोपस्य दुर्लभत्वात्, परम्परया कार्यमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात् ।

‘याडापः’ इति सूत्रे भाष्येऽपि “—‘आतेखट्वाये’त्यत्र स्थानिवत्त्वात्प्राप्तस्य याटः प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः,—‘ड्याप्प्रहणेऽदीर्घे’ इति स्थानिवत्त्वनिर्देशात् । न च दीर्घत्वे-आबसौ भूतपूर्व इति याट् प्राप्नोति, लाक्षणिकत्वात् । स्थानिवत्त्वे तु तत्सामर्थ्या-नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः—”इत्युक्तम् ।

यद्यपि स्थानिवत्सूत्र-याडापसूत्रस्थभाष्याभ्यां—हल्ड्याप्सूत्र-याडापसूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते, तथापि भाष्यमुपलक्षणम्, इतरसूत्रविषयोदाहरणानभिधानं वेत्यनयोर्युक्तं सुधीभिर्विचार्यमित्याहुः ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

इत्याहुरिति । ‘हे अतिखट्व’, ‘अतिखट्वेन’, ‘अतिखट्वाय’, ‘अतिखट्वयोः’, ‘अतिखट्वाना’-

❀ चिदस्थिमाला ❀

प्रागुक्तव्याख्याने दोषमाह—किञ्चेति । अपिरुक्तीत्या वार्तिकमतसमुच्चायकः । मानाभावादिति । फलाभावादित्यर्थः । अतिदेशस्य कार्यार्थत्वात्—परम्परया कार्यमादाय तत्प्रवृत्तौ न मानमिति भावः ।

विशेषं वक्तुं स्वोक्तप्रकारे भाष्यान्तरसंमतिमप्याह—याडाप इतीति । ‘उक्त’मित्यत्रान्वयः । अन्यथा शङ्कते—दीर्घत्वे इति । इतः प्राक् ‘नचे’त्यपपाठः, अत्र सत्त्वात्, तथैव भाष्यशैलीसत्त्वात् । नन्वेनेनैव पूर्वत्रापि समाधाने तदानर्थक्यमत आह—स्थानीति । अतिदेशनिर्विषयतापत्तेरित्यर्थः । तमेवात एवाह—यद्यपीति । भाष्यं=भाष्यद्वयम् । युक्तमिति । उपलक्षणत्वे एकोक्त्यैव निर्वाहे द्वितीयकथनानुपयोगो

❀ ज्योत्स्ना ❀

भावात् । भाष्यमते त्वेकदेशिसमासस्य कर्मधारयमाश्रित्य प्रत्याख्यानादुपसर्जनत्वाभावेन दोष-शङ्काया अप्यभावादिति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

यकारसन्निपातविघातकयाटं न प्रवर्तयतीति सन्निपातपरिभाषया वारणं बोध्यम् । मानाभावादिति । अत्र यद्वक्तव्यन्तदुक्तं प्राक् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

[गोवशायै?] इत्यादि बोध्यम् । मानाभावादिति । इदं चिन्त्यम्—‘अतिखट्वाये’त्यादावुक्तीत्यैव याडप्रवृत्तौ आकारप्रश्लेषवैयर्थ्यापत्तेरेव मानत्वात् । ‘अतिखट्वाये’त्यादौ सन्निपातपरिभाषयापि याटो वारयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् । अत्र निष्कर्षस्तु—‘आबन्तान्त’मित्येव सर्वत्र वाक्यार्थः, परम्परयापि कार्यमालोच्य स्थानिवत्त्वं प्रवर्तते एव । ‘अतिखट्वाये’त्यादावुक्तैव गतिः । ‘आ आ’बिति प्रश्लेषस्तु ‘चित्र’ इत्याद्यर्थ इति सुधीभिराकलनीयम् ।

❀ वरवर्णिनी ❀

१ दुर्लभत्वादिति । परेतु—अतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवद्भावेन याटशङ्का—‘अतिखट्व-ए’ इत्य-वस्यायमेवेति न तत्र स्थानिवत्त्वे भट्टमतेऽपि बाधकं किञ्चित् । किञ्च—‘सुनयिके’त्यादौ ‘धात्वन्तयकोस्तु नित्य’मित्यस्य प्रवृत्तये गुणनिष्पत्तेऽपि स्थानिवद्भावो भवत्येवेति स्वीकरणीयमेवेति चिन्त्यमिदमित्याहुः ।

तत्सामर्थ्यात्=अतिदेशिसामर्थ्यात् । न एतत्परिभाषाप्रवृत्तिः=न लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिः ।

२ परेतु—उपायस्योपायान्तरादृषकत्वात् ‘याडाप’ इति सूत्रभाष्यविरोध इति प्राचीनोक्तमेव युक्तं, लाक्षणिकत्वादित्यादिना नागेशभट्टोक्तं सर्वमयुक्तमेवेत्याहुरस्मत्पितामहश्रीचरणाः । श्रीत्रिपाठिपादा अप्येवमाहुरिति गौडाः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मित्यादौ, - 'विभक्तिनिमित्तकरार्थात्पूर्वमेव जरस् भवती'ति निर्जरशब्दे परेवित्यादिना सिद्धान्तित-
त्वेन जरसा, जरसे, जरसः, जरसोः, जरसामित्यादौ च याडादिवारणाय- 'सम्बुद्धौ च' 'आङि
चापः' याडापः' 'हेराम्' इत्यत्र तत्तद्विधिसूत्रेष्वकारप्रश्लेष आवश्यकः । अतिखट्वायेत्यादा-
वाकारप्रश्लेषेऽपि याङ्गारणाय 'स्त्रीप्रत्यये चै'ति परिभाषया उपसर्जनवाक्ये तदादिनियमसत्त्वेना-
बन्ततदाद्यभिन्नं यदङ्गं ततः परस्य ङितो याङिल्यवश्यं 'याडाप' इत्यस्यार्थो वक्तव्यः ।

न चातिखट्वायेत्यादावाकारस्य लाक्षणिकलान्न याङिति नागेशभट्टैरुक्तमेवेति वाच्यं, वर्णग्रहणे
फलभावेनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरेवोचितत्वात् । नच ओत्सूत्रभाष्ये- 'अदोऽभव'दिलादौ प्रगृह्य-
सञ्ज्ञायाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वारणपरभाष्यविरोधः-वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्ताविति-
वाच्यं, तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तिवेनाऽविरोधात् । अन्यथा 'गोऽभव'दिलादौ दोषवारणायैतदग्रे
एव भाष्ये गौणमुख्यन्यायस्य प्रवर्तितत्वात्तेनैवात्रापि दोषवारणे एतद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । 'खट्वायै'
इत्यादौ याङुपपत्तये 'यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्यतत्परिभाषा-
विषयत्व'मिति रीत्या वारणापेक्षया च वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्तेरेव लघीयस्त्वात् ।

न च 'पदाङ्गाधिकारे'इतिपरिभाषया आवन्तं यत्तदादि तदन्तं यदङ्गं तस्मात्परस्य ङितो
याङिल्यर्थेनातिखट्वायेत्यादौ पुनरपि दोषो दुर्वार एवेति वाच्यं, यत्र धर्मा सिद्धः धर्मोऽसिद्धस्तत्र
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अदग्धदहनन्यायेन तदादिल्लरूपधर्ममात्रोपस्थित्या आवन्तं यदङ्गम्, -
आप्-यस्माद्विहितस्तदादिल्लविशिष्टं-तस्मात्परस्य ङितो याङिल्यर्थेनादोषात् ।

नच खट्वायै मनुष्यः खट्वा, ईषदूनः खट्वा बहुलट्वा, तस्मै- 'बहुखट्वायै ब्राह्मणाय' इत्यादावा-
बन्ततदादिलाभावादुपसर्जनवाक्येन याण स्यात्, एवं 'स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्धनिष्ठविशेष्यता-
निरूपित-स्त्रीलनिष्ठप्रकारतावच्छेदकलरूपोपसर्जनलस्य प्रकृते सत्त्वादनुपसर्ज-वाक्येनापि न स्या-
दिति वाच्यम्, स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वत्वपदपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यतानिरू-
पितस्त्रीलनिष्ठप्रकारताऽवच्छेदकताप्रयोजकलमुपसर्जनलमिति कल्पे बहुचः पदलाभावेनानुपसर्जनल-
स्याक्षततया वाक्यभेदाभावेऽपि यादसिद्धेः ।

न च द्विवारं स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ प्रमाणाभावादिह आप्तमेव नेति वाच्यं, 'धालन्त्यकोस्तु नित्य
मुनयिका सुपाकिरे'त्यादौ द्विवारं स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिमन्तरा धालन्त्यकारत्वासम्भवेन 'द्विवारं स्थानि-
वद्भावो न भवती'त्युक्तेः साहसमात्रत्वात् ।

न चाबन्तं यत्तदादि तदन्तं यदङ्गमित्यमिप्रायणातिखट्वादौ दोषवारणाय प्रवृत्तम्- 'इयाव्
ग्रहणेऽदीर्घः' इति वार्तिकं व्याख्याय-श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्तवसम्पादनेन शङ्कां कृत्वा,
लाक्षणिकत्वेन समाधायकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्यानकल्पे एतत्परिहारायोपयान्तरं भाष्ये नोक्त-
मिति-वर्णग्रहणे इयं परिभाषा प्रवर्तते इति कल्प्यते इति वाच्यम्, उपायान्तराकथनमात्रेणै-
तत्कल्पनायाः कर्तुमशक्यत्वात् । 'आवन्तं यदङ्ग'मित्यर्थस्यैव पूर्वमुपपादिततयाऽतिखट्वायेत्य-
स्याबन्ततदादिलाभावेन प्रकृते च 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने'ने'ति परिभाषया तदादिनियमस्य सत्त्वा-
देव दोषवारणेन तदकथनेऽपि न्यूनलस्याभावाच्च ।

न च खट्वाया अधर्मर्धखट्वा, तस्यामर्धखट्वायामित्यादौ याण स्यात्, निरुक्तोपसर्जनलस्य
सत्त्वेनाबन्ततदादिलाभावादिति वाच्यं, 'स्त्रीप्रत्यये चै'तिपरिभाषायां शास्त्रीयोपसर्जनलस्यमानाधिक-
रणलौकिकोपसर्जनलस्यैव स्त्रोकारात्, प्रकृते च 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचन'मितिवचनेन
शास्त्रीयोपसर्जनलाभावात्तदादिनियमाभावेनादोषात् । अत एवैकदेशियमासप्रकरणतत्प्रत्याख्यानयोर्न
फलभेदः ।

न च स्थानिवत्सूत्रस्थ-याडापइतिसूत्रस्थाभ्यां तयोरेवाऽऽकारप्रश्लेषो लभ्यते इति कथं
सर्वत्राऽऽकारप्रश्लेष इति वाच्यं

ब्रश्च । अत्र राजिसाहचर्याञ्जाजिः फणादिरेव, तेनान्यस्य विभ्रागित्येवेत्याहुः ।
छशौ वणौ, ताम्यां शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणमित्याह—छशान्तयोरिति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

जरसा, जरसे, जरसोः, जरसामित्यादौ दोषवारणाय प्रश्लेषस्यावश्यकत्वेन प्रकृतभाष्ययो-
रुपलक्षणतया व्याख्येयत्वात् । केवलं सम्बुद्धौ चेत्यत्राकारप्रश्लेषस्य फलं चिन्त्यम् । 'हे अतिखट्वे'-
त्यादौ 'स्त्रीप्रत्यये चे'ति परिभाषयाऽऽबन्ततदादित्यस्याभावाच्चिर्दिश्यमानपरिभाषया वा निर्दिश्यमा-
नस्यापोऽभावेनैव एतस्याप्रवृत्तेः ।

न च 'गङ्गायमुने' इत्यादौ 'औः आपः' इति न प्राप्नोति, प्रकृते नवीनमते द्वन्द्वे समुदायविशेष्यक-
बोधेन स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वादुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादाबन्ततदादित्याभावादिति वाच्यं,
'गोस्त्रियो' रितिसूत्रेऽत्र ह्रस्ववारणाय कृतस्य 'द्वन्द्वे ने'ति वार्तिकस्य 'स्त्रीप्रत्यये' इत्यादि तदादि-
विधিনিषेधेऽपि तात्पर्यमित्यदोषात् । कचिद्विशेष्यान्तरस्य धर्मिणः सत्त्वेऽपि 'अनुत्तरपदस्यैव' इति
ज्ञापकात् कचित्तदादीति धर्म्युपतिष्ठते न तदादित्यरूपं धर्ममात्रमिति तदन्तविधिव्येनादोषाच्चेति प्राहुः ।

फणादिरेवेति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया 'राजू दीप्ता' वित्यस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्याञ्जाजरिपि
फणादिरेव गृह्यते इति भावः । न च फणादिभ्राजघातुनैवास्ति, अन्यथा फणादेर्भ्रजतुः, अफणादेश्च
बभ्राजतुरितिरूपद्वयसिद्धेः, अफणादेश्च ऋकारेतरानुबन्धकरणेन—अविभ्रजत्, फणादेश्च—ऋदित्त्वेन
'नारलोपी'ति निषेधादबभ्राजदितिरूपद्वयसिद्धेः—'भ्राजभासे'ति सूत्रे भ्राजिग्रहणमनर्थकं स्यादिति-
वाच्यं, पेचुर्भ्रजुर्धस्मिन्कर्मणि—इत्यत्र 'आख्यातमाख्यातेने'ति समासे णिचि टिलोपे चङि च
'अपेचुर्भ्रज् इ अत्' इति स्थिते ह्रस्वविकल्पाय 'भ्राजभासे'त्यत्र भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।

'फणादौ 'भ्राजू' इति, अन्यत्र 'भ्राजे'तिपाठेन, 'ब्रश्चे'तिसूत्रे च 'राजू' इति, पाठेन—'विभ्राड्'

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

युक्तेस्तुल्यत्वादिति द्वितीयः पक्षो युक्त इति मम प्रतिभाति । एतेन मूलानुयायिनः शास्त्रिदण्ड्यादयः प्रत्युक्ताः ।

सीरदेवाद्युक्तेरसाङ्गत्वं ध्वनयन्नाह—अत्रेति । ब्रश्चेति सूत्रे इत्यर्थः । आहुरित्यनेन—भाष्यासम्मतत्वं-

ॐ उयोत्सा ॐ

इत्याहुरिति । यत्तु इयन्विधौ फणादिषु च भ्राशतिस्तालव्यान्तः पठितः, तस्य षत्त्वे विभ्राडिति
सिद्धेरत्र भ्राजिग्रहणं व्यर्थमिति, तन्न, भ्राजित्यस्य ग्रहणसामर्थ्याच्छयन्विधौ फणादिषु च दन्त्यान्त्य-
पाठनिर्णयस्याचार्यबोपदेव—प्रक्रियाकौमुदीकारयोः संमत्या परिभाषाप्रदीपाचरिषि व्यवस्थापितत्वात् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

ब्रश्च । विभ्रागित्येवेत्याहुरिति । एवञ्च भ्राशो विभ्राडिति, भ्राजो विभ्रागिति रूपद्वयसिद्धौ भ्राजिग्रहणं
व्यर्थं, किञ्चैकानुबन्धकारजिसाहचर्यादेकानुबन्धकभ्राजेरेव कुतो न ग्रहणं, तथा च फणादेः षत्वन्न
स्यादिति साहचर्यं चिन्त्यम् ।

ॐ विषमपद्विवृतिः ॐ

आहुरिति । अत्र पाठकाः—विभ्राग् विभ्राडिति—दीप्यर्थफणादितद्विभ्राजिभ्यां
साध्यम्, तच्च फणादिदीप्यर्थकभ्राशिभ्राजिभ्यां सुसाधमिति सूत्रे भ्राजिग्रहणं व्यर्थम्,
तस्मात्फणादिभ्राशिरशान्तः । 'वाभ्राशे'त्यत्र शान्तपाठात्तालव्यान्त इति तिङन्तशब्दरत्न-
प्रण्यस्तु चिन्त्य एवेत्याहुः, तच्चिन्त्यम्, भ्राशिति तालव्यान्तपाठस्य धातुसूत्रयोश्चिरतर-
सार्वजनीनसम्प्रदायसिद्धस्यापलापयोगात् । भ्राजिग्रहणन्तु विभ्राजयेतिण्जन्तात्किपि टिलोपे
ष्वलार्थः । यत्तु—वृक्षं वृश्चतीति किञ्चन्ताणिजन्तात्किपि 'वृक्षव्' इति लप्सूत्रस्थकैयट-

‘छशयो’रित्युक्तेऽपि न क्षतिरिति चिन्त्यं, ‘पदस्ये’ति तु ‘पृष्ठ’मित्यादिसिद्धये व्यधिकरणमेव । अन्तादेश इति । ‘अलोन्यस्ये’ति वचनात् । अत्र ‘झलो झली’त्यतो ‘झली’ति, ‘पदस्ये’ति, ‘स्को’रित्यतोऽन्ते इति चानुवर्तते । ‘झोः शू’डित्यत्र ‘किङ्ती’-त्यनुवृत्तेः—‘प्रष्टे’त्यादौ शादेशाभावादशान्तत्वेन षत्वाप्राप्तौ छग्रहणम् । अत्रापि सतुङ्-निर्देशो बोद्धव्यः ।

तस्यासिद्धत्वादिति । ‘चयो द्वितीये’त्यस्य ‘नादिन्ये’ति सूत्रे भाष्ये पाठादिति भावः । टतयोरिति । धुडभावे टस्य, धुटि तस्येत्यर्थः । न भवतीति । जश्वात्प्राक् षस्य नेत्यर्थः । जश्वे तु प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘विभ्रा’गिति रूपद्वयसिद्धौ—भ्राजेः पुनः पाठोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाज्ञापक इति केचित् ; तन्न, विभ्राज्शब्दाण्यन्तात्किमपि टिलोपे ‘विभ्र’ इति स्थिते षत्वार्थं भ्राजिग्रहणस्य, ‘ब्रश्चे’तिसूत्रे आवश्यकत्वादिति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सम्मतत्वरूपाऽरुचिर्बोधिता । मूलदिकं खण्डयति—छशयोरिति । ‘पदस्य विशेष्यत्व’मिति तु नेत्याह—पदस्येति । अयञ्ज्ञतत्पञ्चार्थ इत्याह—अलोऽन्त्येति । ‘झली’त्यादेरुपपत्तिमाह—अत्रेति । ब्रश्चेति सूत्रे इत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—झोरिति । मतान्तरं त्वयुक्तमेव । एतेन तथा शास्त्राद्युक्तमपास्तम् । असिद्धत्वं पूर्वत्वसापेक्षमिति तदाह—चय इति । एकत्रोभयासम्भवादाह—धुडेति । यथाश्रुतमूलासङ्गतिं परिहरति—जश्वादिदि । परिशिष्टकाराशयमाह—एकाच इति । प्राचोक्तं खण्डयति—यस्त्विति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रयोगमुपादाय—टिलोपे अनुमानिकस्थान्यादेशभावे ‘वृक्षवृक्ष्’ ‘वृक्षव्’ अनयोरेव [एकदेशविकृतन्यायस्तु नार्द्धाधिकविकारे इति—] न षत्वमित्युक्तं विवरणकृद्भिः, तच्चिन्त्यम् ; अर्थवतो वृक्षवृक्ष्-वृक्षव्—अनयोःस्थान्यादेशभावस्य भ्राजिग्रहणसार्थक्यानुग्राहकस्य सम्भवेन षत्वप्राप्तेस्तदवस्थत्वात् । अत एवारुच्या ‘वृक्षं वेति वाति वे’ति विग्रहप्रदर्शनं कैयटोऽध्यायैःकृतमिति सुधियो विभावयन्तु ।

चिन्त्यमिति । इदं चिन्त्यं—‘धातो’रित्यस्यैकाच इत्युत्तरार्थमत्रानुवृत्तस्य विशेष्यत्वेन तदन्तविधःसुलभत्वात् । षत्वाप्राप्ताविति । वाचादीनामनभिधानमिति भावः । धुडभाव इति । वर्ण-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

चिन्त्यमिति । शब्दरूपाध्याहारे फलाभावात्पदस्येत्यस्य तु वैयधिकरण्येन—पदावयवयोश्छशो-रित्येवमन्वयात्तदन्तविधेरसम्भवाच्चिन्त्यमिदमित्याशयः । परेतु—‘ब्रश्चे’त्यत्र वाक्यद्वयम्, एकं रुडित्यादौ पदान्ते षत्वार्थं, द्वितीयं पृष्ठमित्यादौ झलि परे षत्वार्थम् । एवञ्च ‘पृष्ठ’इत्यार्थं झलि षत्वविधायके पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनान्वयेऽपि पदान्ते षत्वविधायके वाक्ये वैयधिकरण्ये फलाभावादनौचित्याच्च पदस्य विशेष्यतया तदन्तविधिरुच्यते एवेति—‘ब्रश्चादीनां तदन्तानां छशान्तानाञ्च पदानामन्त्यालः षत्व’मिति—ब्रश्चेत्यादेरर्थ इति [तदन्तविधेरसम्भवाभिप्रायिका—] ‘चिन्त्य’मिति शेखरोक्तिरसङ्गतैवेति श्रीत्रिपाठिचरणान्तेवसन्तो गौडा व्याचक्षते ।

केचिच्चिति । 'एकाचः' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्या मध्येऽपि सम्बन्ध एवोचित इति भावः । जश्त्वेनेति । यत्तु 'जश् झशी'ति निर्देशाच्छस्य न जश्त्वमिति, तच्च; अविकृतस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यादयस्मयादित्वेन मत्वाच्च तत्र तदप्राप्तौ न्यायसिद्धायां ज्ञापकत्वायोगात्, 'उपदेशेऽ'जित्वादिनिर्देशैः कुत्वाद्यनापत्तेश्च । अत्र मते भाष्यानुग्रहो विचार्यः ।

'मांसपृतने'त्यस्य 'पदन्न' इति सूत्रे उपसङ्ख्यातत्वादाह—शसादौ वेति । स्त्रीत्वादिति । पुंस्त्वाभावादित्यर्थः । नात्वं नेति । 'स्त्रीत्वा'दित्यनुकृष्यते । अतएव 'पुंस्त्वाभावान्नत्वाभाव' इति नोक्तं, न हि पुंस्त्वाभावो नाभावे प्रतिबन्धकः, नपुंसकेऽपि तदङ्गीकारात् ।

ङिति ह । अत्र वाक्यद्वयम् । आद्ये—'यू' इति, 'स्याख्या'विति, 'अस्त्री'ति, 'इयङुवङ्स्थाना'विति, 'वे'ति चानुवर्तते । अन्ये—'यू' इति, 'वे'ति, स्त्रीवाचकावित्ये-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निर्देशैरिति । 'आदिरन्त्येन'तिबोधितसञ्ज्ञाशब्देषु ह्रस्वमध्यप्रवृत्तिज्ञापनादित्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र सूत्रे प्रतिवन्दी सर्वोष्ठवफलिकामभ्युपेलाप्याह—उपदेशे इति । अत्र मते=केचिमते । उपेति । एतेनः 'भाष्यवृत्त्योरेतच्चाश्रितं, मांसपचन्या इत्युदाहरणात्,—'मांसस्य पची'तिवाक्तिकेनान्यथासिद्धि मत्वा मूले एतदुक्त-मिति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । भाष्योदाहरणन्तु वक्ष्यमाणमूलरीत्योपपन्नमेवेति भावः । तत्त्वस्य तदभावासाध-कत्वादाह—पुंस्त्वेति । मूलाशयमाह—स्त्रीत्वादिति । तमेव विशदयति—अत एवेति । आदौ सिद्धान्त-माह—अत्रेति । सूत्रे इत्यर्थः । अत एव चः । 'आद्ये'इत्यस्य—'तत्रे'त्यादिः । मात्रपदेन—नित्यत्वव्यवच्छेदः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

'अविचार्य' इति तु च्छेदः । इति तु न सम्यगित्यर्थः । अविचारे युक्तिस्तु पूर्वोक्तैव । ङिति हस्वश्च । द्वयमिति । अत एव सूत्रे चः । 'आद्ये' इत्यस्य—'तत्रे'त्यादिः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ग्रहणे यदागमन्यायाप्रवृत्तिरिति भावः । तत्रेति । 'जश्'मित्यादिभाष्यकृतप्रयोगनिर्वाहायोक्तार्थ-ज्ञापकत्वस्य सम्भवेऽयस्मयादित्वकल्पनानौचित्यात् । अन्यथा 'पुमान् स्त्रिये'ति निर्देशस्यानुपदं स्वेनैव ज्ञापकलोकेरसङ्गतिरिति । तथा 'शास इत्'अनिदित्' 'अमिद्धवत्' 'पूर्वपदा'दित्यादिषु सूत्रेषु भाष्यकृद्भिर्निर्देशज्ञापकलोकेरसङ्गतिः । कुत्वाद्यनापत्तेश्चेति तु—इष्टापत्त्या ज्ञापनादाह । 'अचोऽशु' इति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्सिद्धम् । अत एव 'स्तोऽचुने'त्यादौ विसर्गफलजश्त्वादीन्येवमेव न ।

वस्तुतोऽस्माच्चिदंशोदेकवर्णात्मके पदे पदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि न विसर्गस्यायोगवाहकत्वेनाश्रयं विना तस्य प्रयोक्तुमनर्हत्वाच्च । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वेन ङित्यादितः शादीनामबोधेनै-कवर्णात्मके पदान्तत्वप्रयुक्तकार्याप्रवृत्तेर्युक्तिसिद्धत्वाच्च । 'अनुकार्यस्वरूपभङ्गमिये'त्येतदपि 'स्थान्यर्था-भिधानसमर्थे'ति युक्तिमूलकमेव । 'सस्यु'रित्यादौ तु विकृतेनापि स्थान्यर्थाभिधानायुक्तस्तत्रादेशादिः । अत एव 'त्रः संख्यायाः', 'णान्ते'ति निर्देशोपपत्तिः । तत्र नलोपे हि शून्यमेवावतिष्ठेत्युक्तन्यायेन तत्र नलोपाप्रवृत्तिरिति मचेतसः परिभाषयन्तु । विचार्य इति । 'हो ङ' इति सूत्रे भाष्ये 'एकाच' इत्युत्तरसूत्रे 'धानो'रित्यनुवृत्तेरुक्त्वेन मध्यस्थेऽप्यस्मिन्ननुवृत्तेः स्पष्टत्वेन 'विचार्य' इत्युक्तिश्चिन्त्यैव ।

तन्मात्रार्थकं ‘स्यास्या’विति च । तत्र—ह्रस्वयोरप्राप्ते, दीर्घयोस्तु ‘नेय’डिति निषेधादप्राप्ते विभाषा ।

इष्वादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्य “—‘डिति ह्रस्वश्चे’त्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो नाश्रीयते—”इति कैयटस्तु—ह्रस्वांशमात्रविषय इत्याशयेनाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ।

अत एवास्य दीर्घांशे निषेधविकल्पत्वं भाष्ये उक्तं—‘यू स्यास्या’—विति सूत्रे । तत्फलं—‘कटपुवे ब्राह्मण्यै’ इति । लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात् ।

परेष्वत्र विकल्पो भवत्येव, आस्याग्रहणरहितस्यैवात्र सम्बन्धात् । यद्वा ‘स्यास्या’-वित्येतदेव स्त्रीवाचकवित्येतन्मात्रार्थकमत्र, शब्दाधिकारात् । तच्च डिदाक्षिप्ताङ्गस्य विशेषणम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेनेति । ‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं’—‘स्वावच्छिन्न-विशेष्यतानिरूपितस्त्रीलनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं’ ‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलितरलिङ्गनिष्ठ-प्रकारताऽप्रयोजकत्वं’ तत्रित्यसम्बन्धेन प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टा या शक्तिः—‘स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं’—‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं’ तदुभय-सम्बन्धेन—तादृशशक्तिविशिष्टस्वरूपनित्यस्त्रीलस्य ‘कटपुवे ब्राह्मण्यै’ इत्यादावभाषादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राचां मतमाह—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अप्राप्ते इति । न च ‘यूस्यास्या’वित्यत्र ह्रस्व-ग्रहणपक्षस्यापि भाष्ये उक्तत्वेनाऽप्राप्तिः कथमिति वाच्यं, तत्रैव पक्षे शेषपदमकृत्वा परत्वादिसञ्ज्ञया बाध इत्यर्थस्याऽप्युक्तत्वेनादोषात् । अत एव ‘ह्रस्वघटितवाक्ये ‘नेय’डिति सूत्रं निवृत्तं’मित्युक्तं ‘यूस्यास्या’वित्यत्र भाष्ये । निषेधादिति । न च दीर्घवाक्ये इयडिति निवृत्त्या तदंशे उभयत्र विभाषात्वमेव कुतो नेति वाच्यम्, भावमात्रतात्पर्यकतालाघवानुरोधेनाऽप्राप्तविभाषात्वस्यैवौचित्यात्, उभयकल्पनात एककल्पने लाघवस्य वाक्ययोः साम्यस्य च सत्त्वात् । अवलम्बकल्पनातः प्रतिप्रसवविधौ कल्पकल्पनप्रयुक्तलाघवमपि बोध्यम् । खण्डनकृदुक्त्यासाङ्गत्वं ध्वनयन् कैयटविरोधं परिहरति—इष्वादीति । आदिना—अशन्यादि ।

कैयट इति । ‘स्त्रीविषयार्थ’मित्यादिव्याख्यायामित्यर्थः । ह्रस्वांशेति । इष्वाद्यप्राप्तिरूपोपक्रमानुरोधात् । यूस्यास्याविति सूत्रे—उपक्रमे । अत्रानुवृत्तेयङुवङ्स्थानाविलंशस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्यानेन तत्र ह्रस्वग्रहणपक्षे डिति योगविभागे ‘डिति चैयङुवङ्स्थानौ स्यास्या यू अस्त्री वा नदीसञ्ज्ञौ न भवतः—’इति कैयटोक्तेश्च—निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया अत्रानुवृत्ततदंशे नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति-भावस्तदाह—अत एवेति । तस्य ह्रस्वमात्रविषयकत्वादिवेत्यर्थः । अस्य—डिति सूत्रस्य । मूलस्य युक्तत्वेपि सकलग्रन्थासाङ्गत्वाय सिद्धान्तमाह—परेष्विति । एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वात्, भाष्ये ह्रस्वघटितवाक्ये ‘स्यास्या’विति कण्ठत उक्तत्वाच्चाह—यद्वेति । अत्रार्थभेदे बीजमाह—शब्देति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

ह्रस्वयोरप्राप्ते इति । न च ‘यूस्यास्ये’त्यत्र ह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि भाष्ये उक्तत्वात्कथमप्राप्तिरिति वाच्यं, तत्रैव पक्षे शेषपदमकृत्वा परत्वादिसञ्ज्ञया बाध इत्यस्याप्युक्तत्वेनादोषात् । निषेधादिति । न च दीर्घ-वाक्ये इयडिति निवृत्त्योभयत्र विभाषात्वमेव कुतो नेति वाच्यम्, भावमात्रतात्पर्यलाघवानुरोधेनाप्राप्त-विभाषात्वस्यैवौचित्यात् । उभयत्र कल्पनात एककल्पने लाघवस्य वाक्ययोः साम्यस्य च सत्त्वात् ।

ह्रस्वांशेति । इष्वाद्युपक्रमानुरोधात् एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वात्, भाष्ये ह्रस्वघटितवाक्ये ‘स्यास्या’वित्यस्य कण्ठत उक्तत्वाच्चाह—यद्वेति । डिदाक्षिप्तेति । इदं प्राचीनवासनया, वस्तुतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

डिदाक्षिप्तेति । ननु डित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्येन—अव्यभिचारस्यैवाक्षेपनियामकत्वेन

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ श्रीगुरुचरणास्तु—दीर्घवाक्ये ह्रस्ववाक्ये च नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकस्यास्यावित्यस्य सम्बन्धो भवेत्येव,

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘यूस्याख्या’वितिसूत्रभाष्यप्रामाण्यात् । तत्र हि—“ह्रस्वौ च इयडुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसञ्चौ भवतो न पुंवचनौ, इहैव भवतु—‘श्रियै ब्राह्मण्यै’ ‘अतिश्रियै ब्राह्मण्यै’ ‘अतिधेनवै ब्राह्मण्यै’ ‘भुवै ब्राह्मण्यै’ अतिभुवै ब्राह्मण्यै’, इह माभूत्—‘श्रियै ब्राह्मणाय’ ‘अतिश्रियै ब्राह्मणाय’ । किमर्थं मिदमुच्यते ?—‘प्रथमलिङ्गग्रहण’मिति यदुक्तं तदत्र द्वेष्यं विज्ञानीयात्—”,—इत्युक्तम् । एवञ्च—‘प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव न पुंवचनौ’ इति ‘प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे’ति च तद्भाष्योक्त्या उभयवाक्ये एव नित्यस्त्रीत्वार्थकस्याख्यावित्यस्य सम्बन्धः स्पष्टमेव लभ्यते । तदेवं—प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टम्—इदुदन्तम् इदुदन्तञ्च यदङ्गं स्त्रीत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताधिकरणीभूतं तत्रदीप्तञ्च वेल्यर्थोऽस्य बोध्यः ।

प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टयञ्च—‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्व’ ‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतन्निष्ठप्रकारताप्रयोजकत्व’ ‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्व’ तन्निमित्तयसम्बन्धेन । शक्तिवै० ‘स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व’ ‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वो’भय-सम्बन्धेन । इदमेव च प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वरूपं नित्यस्त्रीत्वं निरुक्ताभाष्यामिमत् । ‘वाक्यद्वयेऽपि नित्यस्त्रीत्वस्यासम्बन्ध’ इत्यभिप्रायकं—नागेशोक्तन्तु न युक्तं, यूस्याख्यावितिसूत्रस्थनिरुक्ताभाष्यविरोधात् ।

एवमेव—“सत्यमिधाने इष्टापत्तेः, भाष्ये श्रियै ब्राह्मणायेति तु क्यजन्तारिकपि—” इति शेखरोक्तमप्युक्तं—‘श्रियै ब्राह्मणायै’त्यस्य तथासाधनेऽपि ‘धेनवै ब्राह्मणाय’ ‘शक्ये ब्राह्मणायै’त्यादिरसिद्धापत्तेः । न च तत्रापि क्यजन्तादेव किपि न दोष इति वाच्यं, वयन्नि ‘अकृत्सावै’ति दीर्घं धिसञ्ज्ञाभावापत्तेः ।

‘विपरीतं नित्यस्त्रीत्वनिवेशे श्रीशब्दात्कनो लुपि ‘श्रियै ब्राह्मणायै’त्यादौ विकल्पेन नदीत्वानापत्ति-दोषः—” इत्यपि नागेशोक्तमप्युक्तम्—एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव ‘स्त्रीत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताधिकरणी-भूत’मिति विशेषणदोन कन्तुवन्ते निरुक्तदोषाभावात् ।

एवमेव—“एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि बोध्यम्—” इत्यपि भट्टोक्तमप्युक्तमेव, ‘प्रथमलिङ्गग्रहण’मित्यस्य ‘वामी’त्यत्र स्वीकरणीयत्वात् । भाष्ये ‘तदत्र द्वेष्य’मित्यत्र ‘अत्र’ पदस्वारस्येन ‘ङिति ह्रस्वश्चे’त्यत्रैव ‘प्रथमलिङ्गग्रहण’मित्यस्य निवृत्तेर्लाभात् । किञ्च—आवितिटाविभक्तिमारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारमाश्रित्य ‘वापि ह्रस्वश्चे’तिन्यासस्य—‘ङितिह्रस्वश्च’ ‘वामी’त्युभयोः, स्थाने करणीये ङिङ्ग्रहणाच्च तथा लाभात् । एवञ्च ‘वामी’त्यत्र ‘प्रथमलिङ्ग’मितिप्रवृत्ते, ‘ङिति ह्रस्वश्चे’त्यत्र च ‘प्रथमलिङ्गग्रहण’मिति न प्रवृत्ते—इति वैषम्यमनयोरस्त्येवेतितत्त्वम् ।

तदेवं—“यत्तु दीर्घवाक्ये” इत्यादिना शेखरकृता खण्डितं परमप्राचीनमतमेव युक्तं, केवलं तत्र परमप्राचीनमते “ह्रस्ववाक्ये ‘स्त्रिया’मित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणम्—” इत्ययमंश एवाऽऽसमीचीनः । पूर्वोक्तरीत्या उभयोरपि ह्रस्वदीर्घवाक्ययोनित्यस्त्रीत्वार्थकस्याख्यपदसम्बन्धस्य स्पष्टं लाभादित्याहुः ।

श्रीबालशास्त्रिचरणाः—‘सूत्रकृन्मते—‘स्त्रीत्वेतरलिङ्गावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रकारताऽऽसमानाधिकरण-स्त्रीत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं’ सर्वत्रैकप्रकारमेव नित्यस्त्रीत्वम् । ‘प्रथमलिङ्गग्रहण’मिति वदतां वार्त्तिककृतां मते तु—‘स्त्रीत्वेतरलिङ्गावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रथमलिङ्गावच्छिन्नप्रकारताऽऽसमानाधिकरणस्त्रीत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं’ नित्यस्त्रीत्वम् । एवञ्च ‘बहुश्रयस्यै ब्राह्मणायै’त्यत्रापि नित्यस्त्रीत्वम् । लिङ्गे प्राथम्यञ्च—शक्तिशानाधीनविषयीभूतशक्यन्तर-निरूपकत्वम् । ‘अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्ध’मिति वदतां ‘प्रथमलिङ्गे’ति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षणाणां भाष्य-कृतां मते तु—‘स्त्रीत्वेतरलिङ्गावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाऽऽसमानाधि-करणस्त्रीत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकत्वं’ नित्यस्त्रीत्वम् । प्रथमलिङ्गावच्छिन्नत्वं, मुख्यविशेष्यत्वञ्च न दीयते इत्येव वार्त्तिकमतादत्र विशेष इति तत्त्वम् । ‘बहुश्रयस्यै ब्राह्मणायै’त्यादौ तु श्रयसीत्वावच्छिन्नविशेष्यतामादायैव लक्षणसमन्वयो बोध्यः । तादृशविशेष्यताया हि—अन्यपदार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताऽऽसमानाधि-करणत्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वे मुख्यपदानिवेशवादिनां भाष्यकृतां न तत्रानुपपत्तिः—” इत्याहुः ।

अत एव ‘प्रथमलिङ्गग्रहणश्चे’त्यास्यात्राऽप्रवृत्त्यन्वाख्यायके—‘ह्रस्वौ चेयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ च [-प्राक् प्रवृत्तेः] स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ भवतो, न तु पुंवाचकाविति वक्तव्य’मिति वार्तिके—‘अतिशक्त्यै ब्राह्मण्यै’, क मा भूत् ?—‘अतिशक्तये ब्राह्मणाय’;

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत्र मानमाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेवैत्यर्थः । अत्र वक्ष्यमाणबौद्धक्षेपेषु । वार्तिके—तद्व्याख्यानावसरे ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तल्लभः, ‘नेदं प्रत्ययमात्रग्रहण’मिति चेन्न, ‘वामी’ति साहचर्येण तन्मात्रग्रहणात् । अत एव ‘हे गौरि-शेतेऽय’ मित्यादौ नदीत्वविकल्पो न । अत्र—‘डितिहस्वश्चे’ति सूत्रविषये । अन्वाख्यायक इति । अस्तिवदमपूर्वमिति भावः । अत एव ‘तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे’ इत्युक्तम् । ह्रस्वौ—ह्रस्ववर्णाघन्तौ-शब्दौ, इयङादिस्थानेवर्णा-घन्तौ च तावित्यर्थः । प्रवृत्तौ—प्रवृत्तिः=अर्थान्तरसङ्क्रान्तिः, तस्यां सत्यामिति कैयटः । न तु पुंवाचकेति । यद्यपीदन्न भाष्ये तथापि नपुंसके नुमा बाधात्फलति । वार्तिक इति । इत्यर्थकवार्तिकव्याख्यानावसरे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कथमत्राङ्गक्षेपः ? नन्विद्यङुवङ्स्थानेकाराव्यवहितोत्तरवर्तिष्ठित्प्रत्यय एवेति वाच्यम्, एवं सति तदव्यवहितोत्तरवर्तिष्ठितः प्रत्ययासाधारणतया ‘प्रत्ययग्रहणे’ इति परिभाषोपस्थित्यैव निर्वाहेऽङ्गक्षेपकरणानौचित्यात् । न चोपात्तरूपं छित्तं प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति उपात्तरूपस्य प्रत्ययासाधारण्यनिमित्तकप्रवृत्तिकपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशय इति वाच्यम्, एवमपि धीचित्रावित्यादौ चित्रव्यादङ्घित इयङ्स्थानिनः परत्वेन व्यभिचार एव । न चेदमफलं सञ्ज्ञास्थलं, तत्स्थलीयेयङ्-स्थानिनः परं छित्त्वनु प्रत्ययासाधारणमेवेति वाच्यम्, ‘द्वन्द्वे धी’त्यस्याप्रवृत्त्या मतिचित्रयोर्द्वन्द्वे ‘चित्रमती’ इत्येतत्तिद्वेरेव फलत्वात् । न च लौकिकविग्रहवाक्ये विभक्त्या व्यवधानेन छित्परत्वाभावेन नदीलाप्रवृत्तौ घिसञ्ज्ञायां ‘द्वन्द्वे धी’त्यस्यप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवृत्तनदीलेन प्रथमप्रवृत्तकार्यनिवृत्तिरिति वाच्यं, ‘दण्डित्ता’वित्याद्यनुरोधेन प्रयोगसमवायिधित्वस्य तत्प्रवृत्तिप्रयोजकतया प्रकृते च नदीलेन बाधे धित्वस्य प्रयोगसमवायिलेन ‘द्वन्द्वे धी’त्यस्य प्रथममप्यप्रवृत्तेः । न च हरिश्वाहश्चेति विग्रहे परिनिष्ठिते रूपे यणादेशेन धित्वस्य प्रयोगसमवायिलाभावात्तत्र ‘द्वन्द्वे धी’त्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, यणादेशेऽपि स्थानिवद्भावेन धित्वस्य सुलभत्वात्, तदन्तसञ्ज्ञापक्षे धित्वस्य षट्त्ववदल्परत्वाभावात्, शेषग्रहणप्रत्याख्यानपक्षे उपसङ्गनिष्यमाणन्यायेन भाविनदीत्वमालोच्य पूर्वं धिलाप्रवृत्तेश्च । न च तदन्तविध्यर्थं शेषग्रहणस्य नयैः स्थापितत्वेन तत्पक्षे प्रथमतो धिलप्रवृत्तिर्निर्बाधैव, पश्चादाकङ्गारीत्यादन्न नदीलाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, ‘अन्तरङ्गानपी’तिन्यायेन समासलुक्ः पूर्वं धिलाप्रवृत्तेः, पश्चाच्च नदीसञ्ज्ञाविषयसत्त्वेन न धित्वम् । न च छित्परकलं निमित्ती-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अयमत्र विवेकः—वार्त्तिककृतस्मृतं नित्यस्त्रीत्वं नागेशभट्टमते—‘यूस्थारुयौ नदी’ ‘नेयङुवङ्स्थानावस्त्री’त्युभयत्रैव, न ‘वामी’त्यत्र, ‘डिति हस्वश्च’ ‘वामी’त्यनयोर्नित्यस्त्रीत्वासम्बन्धस्यैव भट्टैः स्पष्टमुक्तेः । शेखरखण्डनप्रवृत्तानां श्रीगुरुणाम्मते च—‘यूस्थारुयौ’ ‘वामि’ ‘नेयङुवङ्’—इतिष्वेव वार्त्तिककृतद्वयमितं नित्यस्त्रीत्वम् । ‘डिति हस्वश्चे’त्यत्र तु भाष्याभिमतं नित्यस्त्रीत्वमिति ।

केचित्तु—‘डितिहस्वश्चे’त्यत्र वाक्यद्वयेऽपि—प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वं नित्यस्त्रीत्वं, प्रवृत्तिनिमित्त-वै० ‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्व’ ‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्व’ ‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारत्वाऽप्रयोजकत्वै’तन्नित्यसम्बन्धेन । शक्तिवै०—स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व’ ‘स्वनिरूपकतावच्छेदकनिष्ठस्त्रीत्वेतरलिङ्गावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वाऽसमानाधिकरणविषयताकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वो’भयसम्बन्धेनेत्याहुः । अत्रत्यं विशेषतस्तत्त्वमसाम्पत्तितामहश्रीचरणैराविष्कृतायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यामसदभ्युहितायामभिनवराजलक्ष्म्याद्यानुसन्धेयन ।

‘अतिश्रियै ब्राह्मण्यै’ ‘श्रियै ब्राह्मण्यै’ । क मामूत् ? ‘अतिश्रिये ब्राह्मणाय’ ‘श्रिये ब्राह्मणायै’ति ‘यू स्याख्या’वितिसूत्रशेषे भाष्ये उक्तम् ।

एवञ्चास्य निषेधविकल्पत्वमसम्भवि, समुदायस्य केनापि प्राप्त्यभावात् । अवयवस्य प्राप्तावपि—तस्यानेन विकल्पाभावात् ; डिदाक्षिसाङ्गस्यैवानेन विकल्पात् । एतच्च ‘प्रवृत्तौ—स्त्रीवचनौ’ इत्यनेन सूचितम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘अत एवे’ति विशदयति—एवञ्चेति । तथा तदुक्तौ चेत्यर्थः । अस्य=प्रकृतसूत्रदीर्घाशय । ‘प्रथमलिङ्गे’त्यनेनाह—अवयवेति । कुतोऽवगतमिदमुक्तभाष्येऽत आह—एतच्चेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

इत्यर्थः । डिदाक्षिसेति । ‘यतो डिद्विहितः तदादित्वाभावा’दित्युद्द्योतोक्तेरुक्त एवाशयोऽस्य मुख्योऽर्थान्तर-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

निषेधविकल्पत्वमसम्भवीति । ‘निषेधविकल्पत्वमेवे’ति नियमासम्भवप्रदर्शनपरमेतत्, अर्थान्तरोपसङ्गमाभावे निषेधविकल्पत्वस्य ‘श्रियै’ ‘श्रिय’ इत्यादौ सम्भवात्, एवञ्चास्या ‘नेय’ङिति निषेधांशमादाय प्राप्ताप्राप्तविध्यंशमादाय प्राप्तविभाषात्वं फलितं भवति । अयं भावः—यदि ‘प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चे’त्येतन्मूलभूतमवयवस्त्रीविषयत्वमादायाऽपि ‘ङिति ह्रस्वश्चे’त्यस्य प्रवृत्तिस्तदा ‘ऽतिश्रिये ब्राह्मणायै’त्यत्रापि नदीलविकल्पः स्यादिति समुदायस्त्रीविषयत्वमादायैव तस्य प्रवृत्तिर्वक्तव्या, एवञ्च ‘प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चे’त्यस्याप्रवृत्तिर्यद्यपि फलतः सम्पद्यते तथापि नित्यस्त्रीत्वस्येहाश्रयणे ‘ऽतिश्रियै ब्राह्मण्यै’ इत्यत्र नदीत्वं न स्यादिति ‘स्त्रीवाचका’वित्येतावन्मात्रं ‘ह्रस्वश्चे’त्यस्य पदेन विवक्ष्यते—इति । केनापीति । ‘यूह्याख्या’वित्यनेन विधेः, ‘नेयदुव’दित्यनेन निषेधस्य वेत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कृत्य ङित्वे नदीसञ्ज्ञा, तदभावे तु नेति—‘मती’त्युत्तरं ‘चित्र’स्य व्यवस्थापने—नदीलस्यापि तस्येष्टत्वात्, [‘चित्रे’ घो’त्येतत्प्रवृत्तिफलं सम्पादितमेव—] पूर्वं ‘चित्र’स्य व्यवस्थापने तु न नदीत्वमित्युभयतः पारंगतिं वाच्यम्, चित्रे परतो मतिशब्दस्य नदीसञ्ज्ञया ‘द्वन्द्वे घो’त्यस्याप्रवृत्तौ दीनां पूर्वनिपातापत्तेः । किञ्च कर्त्राशब्दादाचारकिबन्तात्सम्बुद्धौ सुलोपे चित्रङि परतो ‘ङिति ह्रस्वश्चे’ति विकल्पेनदीसञ्ज्ञासिद्धिरिति फलम् । एतेन ‘वामी’त्येतदकरणलाघवेन ‘वाचि ह्रस्वश्चे’तिवक्तव्ये ‘ङिति ह्रस्वश्चे’त्युक्तिः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायेति बृहच्छब्दरत्नोक्तमपास्तम् । ननु ‘वामी’त्येतत्साहचर्येण ङित्प्रत्यय एवेति चेन्न, आमोऽपि प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वादिति चेत्,

अत्राहुः—इयङाक्षिसप्रत्ययेन ङिद्विशेषणात्तद्विशेषणेनाङ्गस्याक्षेप इत्याशय इति—‘नेय’ङित्यादौ इयङाक्षिसस्याङ्गस्येयद्विशेषणतेवोचिता । प्रकृते च डिदाक्षिसस्याङ्गस्य तुल्यन्यायान्ङिद्विशेषणत्वेपि स्त्रीत्वेन तद्विशेष्यत इति । असम्भवीति । अतिश्रिये इत्याद्युदाहरणविषय इत्यर्थः । श्रिये इत्यादौ तु सम्भवोऽस्त्येवेति भावः । एवञ्च प्राचां मते अतिश्रिये इति भाष्योदाहरणासङ्गतिः, ‘अङ्गाक्षेप’ इति युक्तिसिद्धत्वेन तस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् । सूचितमिति । ‘प्रवृत्ता’वित्यस्य—नदीसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले इत्यर्थः । एवञ्च यदा नदीसञ्ज्ञा कर्तव्या तदा स्त्रीवाचकावेव न पुंवाचकावित्यर्थेनान्यत्र पुंवचनत्वेऽपि प्रवृत्तिकाले पुंवाचकत्वाभावस्य विवक्षितलसूचनादिति भावः । ‘इति वक्तव्य’मित्यस्य—‘ङिति ह्रस्वश्चे’त्यपहायेत्याशयः । ‘नदीसञ्ज्ञौ भवतः’ इत्यक्षरस्वारस्येन स्वातन्त्र्येण विधायकत्वावगतेः । अनेन च वार्तिकेन ‘कटप्रवे ब्राह्मण्यै’ इत्यादावपि नदीसञ्ज्ञा प्राप्नोत्येव, प्रवृत्तौ पुंवाचकत्वाभावात् । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चे’त्येतदप्रवृत्त्यन्वाख्यायकत्वन्तु ‘श्रिये ब्राह्मणायै’त्युदाहरणविषय एव । ‘अतिश्रिये’ इत्याद्युल्लेखस्तु—यथाश्रुतसूत्रसत्त्वे डिदाक्षिसस्याङ्गस्य स्त्रीत्वाभावाच्चदीलाभावेन सिध्यतः कथमिदानीं सिद्धिरिति शङ्कानिरासाय, ‘यङ्लुक्प्रवलोप’ इति वार्तिकस्य ‘लविते’ति

अत एवात्र वाक्यद्वयेऽपि विधिविकल्प एव दर्शितः । एवञ्च—‘अत्र नियमो नाश्रीयते’—इति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचितः । उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानन्तु ‘यूःरुयाख्या’वित्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदेशिनो ‘यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहण’मिति पक्षोपपादने उक्तिभूतमिति तन्नादरणीयम् ।

यत्तु—‘दीर्घवाक्ये ‘रुयाख्या’विति ईदूतोस्तदन्तस्य वा विशेषणं, पुनरङ्गेन तदन्तविधिः,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एव=अस्य निषेधविकल्पकत्वासम्भवादेव । दर्शित इति । मूले इति भावः । एवं सति कैयटस्य सङ्कोचेन कृतं व्याख्यानमप्यफलमित्याह—एवञ्चेति । उभयत्र तथाङ्गीकारे चेत्यर्थः । नियम इति । ‘उक्तरूप’ इत्यादिः । नन्वेवमुपक्रमविरोधोऽत आद—उपेति । एकदेश्युक्तिवादविरोधः—ति भावः । प्राचोक्तं खण्डयति—यस्त्विति । दीर्घेति । तद्वदित्यर्थः । सर्वत्र तथोस्तत्वासम्भवादत आह—तदन्तस्येति । मात्रपदेन—नित्यत्वव्यवच्छेदः । नन्वेवं ‘नेय’इत्यत्राप्येवमर्थः स्यादिति तत्सम्भव

ॐ उयोत्सा ॐ

विधिविकल्प एवेति । दीर्घांशे कचिच्चेयङिति निषेधात्, कचित्त्वतोऽप्राप्तः, ह्रस्वांशे च सर्वत्रैवाऽप्राप्तेः—‘पक्षे भवती’त्येवं रूपो विधिविकल्पो ‘वा नदीसञ्ज्ञौ स्त’ इति मूलग्रन्थेन दर्शित इत्यर्थः । ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति । पक्षोपपादन इति । नदीसञ्ज्ञायां ह्रस्वयोर्ग्रहणे ‘बहुशकटि रित्यत्र कपमाशङ्क्य—‘यूःरुयाख्यौ नदी’ ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ ‘वामी’त्येतदुत्तरं—‘ङिति’ति विभक्ते योगे‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ ‘वा’ ‘नदी’त्यनुवृत्त्या निषेधविकल्पमुक्त्वा—ततो ‘ह्रस्वा’विति योगान्तरे—‘नेयडुवड्स्थानौ’ ‘वे’ति निवर्त्य, ‘रुयाख्यौ’ ‘ङिति’ ‘नदी’त्यनुवर्त्य—‘ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसञ्ज्ञौ’-वित्येवं नियमे दोषाभावात्तस्य पक्षस्योपपादनं भवति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सङ्क्रमोऽङ्गस्यैवेति भावः । दर्शित इति । ‘ह्रस्वे’ति वार्तिकव्याख्यानभाष्ये इति भावः । अजानत इति । अन्यथा ‘ह्रस्वा’वित्यस्य नियमार्थतां न वदेत्, उभयलिङ्गादौ विध्यर्थत्वसम्भवात् । एकदेशीति । उक्तेतो-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रयोजनदानवदृष्टान्तार्थं वेति भावः । वाक्यद्वयेपीति । ‘ह्रस्वौ ङे’त्यादि वार्तिके ‘भवत’ इत्युक्त्वादिति भावः । यत्तु कौमुद्यां—‘वा नदीसञ्ज्ञौ स्त’इत्यर्थो दर्शितस्तुच्छम्, ‘नित्यस्त्रीलिङ्गा’-वित्युक्त्या निषेधविकल्पस्यावश्यकत्वेन ‘वा नदीसञ्ज्ञौ स्त’ इत्यस्य फलितविधिविकल्पाशयकत्वस्यैव निर्णयेन स्वाभिमतोऽर्थे तदुपपत्तिः । ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षोपपादन इति । इत्थं हि तदुपपत्तिः—‘यू’ इति—इलोलावच्छिन्नयोर्ग्रहणम्, न चैवं ‘बहुशकटि’रित्यादौ कवापत्तिः, ‘यूःरुयाख्यौ’, ‘नेयडुवड्स्थानौ’, ‘वामी’त्येतदुत्तरं ‘ङिति’ति विभक्ते योगे‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’, ‘वा’ ‘नदी’त्यनुवृत्त्या निषेधविकल्पं स्वीकृत्याग्निमे ‘ह्रस्वा’विति न्यासे—‘इयडुवड्स्थानौ वे’ति निवर्त्य ‘ङिति’ ‘नदी’त्यनुवर्त्य ‘ङित्येव यू ह्रस्वौ नदी’त्येवं नियमेनादोषादिति—पाठकाः । एवं शकट्यादिशब्देषु नदीत्वस्य ‘ङित्येवे’ति नियमेन वारणेषु इष्वादिषूभयलिङ्गेषु नदीत्वानापत्तिः, अतः ‘रुयाख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीत्वमजानत एकदेशिन’ इत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः । वस्तुतस्तु शकट्यादीनां ङिति नदीत्व-विकल्पानापत्त्या नियामकत्वस्याग्रे दृश्यमाणत्वेन तद्भाष्यस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वस्य सर्वैकत्वव्यलेऽपि ‘शेषो धी’ति सूत्रे शेषग्रहणमकृत्वा यथान्यास एव ‘बहुशकटि’रित्यादौ धिसञ्ज्ञाया बाधेन दोषाभाव-प्रतिपादनावसरेऽपि भाष्ये निषेधविकल्पलक्षणेन तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वे मानाभावेन लघुका-शयासङ्गतिः, तस्मान्ङिति सूत्रेऽङ्गशेषस्य युक्तिसिद्धत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव रुयाख्यावित्यनेन सम्बन्धात्तस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वोऽतिश्रिये इति भाष्योदाहरणासङ्गत्यापत्त्या इयत्वाद्यंशे तदसम्बन्धेन निषेधविकल्पमात्रबोधकत्वेऽपि तदसङ्गत्यापत्त्या ‘नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदेशिन’ इत्याशयः ।

अङ्गस्य च केवलस्त्रीत्वं विशेषणम् । एवं ह्रस्वघटितवाक्येऽपि 'स्त्रिया'मित्येतन्मात्र-
मुभयोर्विशेषणम्—” इति, तत्तु चिन्त्यं, भाष्यात्तदलाभात् । 'नेयडुव' इत्यत्र तु न इयडा-
द्याक्षिताङ्गस्य विशेषणं स्त्रीत्वं, तदाक्षितस्येयडादिविशेषणताया एवौचित्यात् । 'यस्याङ्ग-
स्येयुवौ' इति भाष्योक्तेः, 'स्यास्या'वित्यस्य—नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकस्य 'यू' इत्यनेनैव
कलससम्बन्धत्वाच्च । अत एव 'अतिश्रिये ब्राह्मणाये'त्यत्रानेन निषेधादवयवनदीत्व-
प्रयुक्तमपि नदीकार्यं न ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एवात आह—नेयडिति । आक्षिप्तस्याक्षेपकेऽन्वयस्यैवौचित्यादाह—तदेति । इयडाक्षितस्येत्यर्थः ।

तत्र मानमप्याह—यस्याङ्गेति । तावत्पर्यन्तं तस्याङ्गासम्भवादाह—स्यास्यावित्यस्येति । तत्राङ्गाक्षेपका-
भावादिति भावः । तथा व्याख्यानफलमाह—अत एवेति । तथा व्याख्यानोदेवेत्यर्थः । सिद्धान्ते शङ्कते—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

भाष्यात्तदलाभादिति । भाष्ये हि 'प्रवृत्ता च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे'त्येतावदुक्ते-
रनित्यस्त्रीलिङ्गावित्यनुक्तेश्च ततस्तदलाभः । नापि निषेधविकल्पपरभाष्यात्तदलाभः, एकदेश्युक्तिवत्स्य
प्रागावेदितत्वात् । वस्तुतस्तु 'श्रियै' 'श्रिये'इत्यादौ 'नेय'इतिनिषेधात्कटप्रुवै कटप्रुवे इत्यादौ नित्य-

ॐ सदाशिवमहोयम् ॐ

गौरवाच्चास्य तत्त्वमिति भावः । तदन्तस्य वेति । तेन कटप्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यत्र न नदीत्वं, 'श्रिये ब्राह्मण्यै'इत्यत्र
नदीसम्बन्धः । अत एव 'प्रवृत्तौ च प्राक्च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे'ति भाष्ये उक्तमिति भावः । तदलाभादिति ।
'स्त्रीवचना'वित्येव भाष्योक्तेः, उक्तप्रयोगाणामनभिधानाच्च । अत एवोक्तवार्तिकञ्चद्वयरहितम्—'अपर आह'त्या-
दिना पठित्वा—'कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरनन्यप्रकृतिरिति वा वक्तव्य'मित्यादाविव न्यायत्वविचारो न
कृतो भाष्यकृता । कैयटेनाप्युक्तं 'चशब्दोऽत्र नैतन्मते इति पूर्वस्माद्विशेषः, न हि प्राक् प्रवृत्तेः किञ्चिदनिष्टमापद्यते,
'अत्यशनये ब्राह्मण्यै' इति न सिध्येत्, तदन्ते तदनिवेशेऽत्यशनये अतीषवे ब्राह्मण्यै इति न सिध्येत्, अयमेव 'कार-
मपठतो वार्तिककारस्यापरस्य, न हि प्राक् प्रवृत्तेः, किञ्चिदनिष्टमापद्यते' इति कैयटस्य चाशयः । नित्यस्त्रीवचनस्य
स्त्रीवचनत्वाव्यभिचार इति आद्यवाक्ये नित्यस्त्रीत्वनिवेशादेवोपक्रमे निषेधपरतया व्याख्याने न फलभेदः ।
तदुक्तनित्यस्त्रीत्वाधर्ममजानत एकदेश्युक्तिस्तु साहसमात्रम्, साधकान्तभाष्याभावात्, विपरीतस्यापि वक्तुं
शक्यत्वाच्च । अतिश्रिये अतिप्रुवे इत्यनयोस्तदन्तविधिनोपपत्तेश्च । अन्ते तन्निवेशादेव 'यू इति ह्रस्वयो-
ग्रहण'मिति पक्षे ह्रस्वश्चेत्यस्य नियमार्थता सिद्धान्तिता । अत एवाकडारसूत्रे एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्याद्विद्वदसम्बन्धा-
नाश्रित्य शेषग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम् । अन्यथा 'गवां पत्यै स्त्रियै'इत्यादौ चारिताध्यास्तामर्थ्योक्तिरसङ्गतैव स्यात् ।
नित्यस्त्रीत्वञ्च वार्तिककृत्सम्मतमत्र । यत्तु अतिशकटये घेनवे इति स्वरसतो लुबन्तविषयकमपि भाष्यं
सुयोजम् (?) । प्रतिषेधपरतया व्याख्यानस्यैकदेश्युक्तिस्तु नैव युक्तम्, 'अवयवविषयत्वात् सिद्ध'मिति चेत्—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भाष्यादिति । 'द्वेष्यं विजानीया'दिति भाष्येण 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चे'त्यस्याप्रवृत्तौ 'अतिश्रियै
ब्राह्मण्यै' इति भाष्योदाहरणासङ्गतेरिति भावः । नदीत्वप्रयुक्तमिति । नित्यनदीत्वप्रयुक्तमित्यर्थः ।

यथेति । एतस्य दूरस्थितेन 'एव'मित्यनेनान्वयः । साहश्यञ्च त्रिलिङ्गगतत्वेन । तत्फलन्तु
नित्यस्त्रीत्वनिवेशे दोषाभावसूचनम् । यद्वा—नन्वित्यस्य—एवमित्यनेनान्वयः, तस्य च नित्यस्त्रीत्वा-
निवेशे इत्यर्थः । एवञ्च नित्यस्त्रीत्वनिवेशे 'खरकुट्यै'इत्यादौ भाष्यसम्मतत्रिलिङ्गवत्प्रकृते अनियत-
लिङ्गत्वेन नदीत्वापत्तिरिति वाक्यार्थः । न चैवं 'चञ्चा ब्राह्मणा'नित्यत्र नत्वापत्तिरित्यत

ननु यथा—

—‘खरकुट्यै ब्राह्मणायै’त्यादौ लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गग्रहणा-
न्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्ये उक्तम् । ‘चञ्चा ब्राह्मणान्पश्ये’त्यादौ युक्तवद्भावेन स्वलिङ्ग-
प्रयुक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशान्न नत्वम् । स्पष्टञ्चेदं ‘तस्माच्छस’ इति सूत्रे भाष्य-
कैयटयोः । यद्वाऽतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तेन कार्यातिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्या-
ऽप्रवृत्तिः । स्पष्टञ्चेदं ‘स्त्रिया’मिति सूत्रे भाष्ये । युक्तवद्भावादप्रत्याख्यानेऽपि यथा
दारादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्य भानं, तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याप्रवृत्तिरिति । चिन्त्यमिदम्—तदभाववत्तानिश्चयमुद्रयाऽतिदिश्यमान-
धर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यैवाऽतिदेशस्वरूपसिद्धत्वात् । ‘तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रयाऽतिदिश्य-
मानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्यन्तु भवत्येव, अन्यथा ‘अधु’रित्यादावात्तानन्तरं ‘विभाषा प्राघेद्’ इति लुगर्थं
घेत्वातिदेशस्यावश्यकत्वात्—तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया स्थानिवद्भावेनाऽतिदिश्यमानघेद-
विरुद्धस्वाश्रयाऽऽदन्तलप्रयुक्तस्य ‘आत’ इति धेजुसोऽप्रवृत्त्यापत्तेः ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

नन्विति । यथेत्यस्य—एवमित्यन्वयः । लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वे दोषमुद्रति—चञ्चा इति । सामर्थ्यादाह—
स्वलिङ्गति । अपिना तत्तमुच्यः । अतिदेशस्वभावसिद्ध एवायमर्थ इति चात्र तदतिदेश इति, लाघवेनाह—
यद्वेति । ननु युक्तवद्भावसत्त्वे शब्दं सुवचनं, न तदभावे इति—तत्र पक्षे दोष एवात आह—युक्तेति । आदिना
लुप् । ननु तावता पुंसि वृत्तिरेवेति कुतो न तदत आह—पुस्त्वे इति । सूत्रे ‘पुंसी’ति धर्मपरमिति भावः ।

॥ ज्योत्स्ना ॥

स्त्रीत्वाभावादप्राप्ता पक्षे भवतीत्येवं विधिविकल्पसम्भवेऽपि ‘निषेधाश्च बलीयांसो भवन्ती’ति भाष्योक्त-
न्यायात्कटमुवे इत्यादौ चारितार्थाज्ञेयखिल्यनेनैतद्भाषापतिरतो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन निषेधं
बाधित्वा वेत्यनुवृत्त्या प्राप्ताप्राप्तविभाषान्यायेन विकल्प इति सूचनाय नेत्यनुवृत्तिरिति भावः ।

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

इयङुवङ्स्यानिप्रतिषेधे यणस्थानिप्रतिषेधः, अवयवस्येयङुवङ्स्यानत्वा’दिति वार्तिके ‘प्रतिषेध’ इत्युक्तेरिति
दिगित्याहुः । ङितिह्रस्वश्चेति—सूत्रस्यव्याख्योत्तरं—‘—ङिति ह्रस्वश्च । यत्’वाचि ह्रस्वश्चेत्येव सूत्रेण सिद्धे
‘ङिति ह्रस्वश्च’वासी’ति सूत्रद्वयं व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्—’इति, तत्रः
यदागमपरिभाषायाः स्वमते वर्णग्रहणेऽपि प्रवृत्त्याऽत्राजादित्वातिदेशादित्यतिदेशेन विधाताभावेऽपि वस्तुत-
स्तद्घातसत्त्वात् । न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तददिरित्यस्योपस्थित्या ‘पङ्ह्रस्वा’दित्यादाविवाङ्गणम् इति
वाच्यम्, नेदं प्रत्ययमात्रग्रहणमिति । सूत्रान्तरसाहचर्येण स्वयमेवान्यत्र खण्डितम् । किञ्चोक्तयुक्त्या
तददिरित्यस्यालभ्यत्र सप्तम्यन्तप्रत्ययस्याश्रयणेऽपि न षष्ठ्यन्तदादिरित्यस्योपस्थितिसत्त्वात् न च ह्रस्व-
पदेन सामानाधिकरण्यात्त्रैव सम्भवति, स्पष्टञ्चेदं ‘परञ्च तत्र षष्ठ्यन्तेत’त्यादिना परिभाषेन्दुशेखरे । त्वन्मते
वार्तिकानुत्थानञ्च । किञ्चाङ्गविशेषणत्वे ‘कटमुवे ब्राह्मण्ये’इत्यस्य परित्यागः किमर्थं कृत इति शङ्कानुद्धारत्वाच्च ।
‘प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चे’त्यस्य खरकुट्यै इति वचनं सङ्गच्छते । विभक्तिविपरिणामेति । शब्दाधिकारेण ‘यु’
इति ह्रस्वयोरपि सम्भवात्तथोग्रहणेऽस्य विभक्तिविपरिणामेन ह्रस्वश्चेत्यन्वयः ।

॥ विषमपदविवृतिः ॥

आह—चञ्चा इति—इति [वैयनाथ-]—भट्टाः । पाठकास्तु—‘चञ्चान् ब्राह्मणान् पश्ये’त्यारभ्य—
‘पुंस्त्वे वाच्ये नत्वमित्यर्थो’दित्यन्तस्य—‘इत्यर्थान्न नत्व’मिति कृतान्वयस्य—‘एव’मित्यादिनान्वयं
कृत्वा ‘इति न च वाच्य’मित्यन्वयः कर्तव्यः—इत्याहुः । तद्विरुद्धेति । ननु तच्छब्देन प्रकृतिलिङ्गं
परामृश्यते ? तत्कार्यं वा ? नाद्यः—स्वाश्रयपुंस्त्वस्य प्रकृतिलिङ्गाविरुद्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
नान्यः—तत्प्रयुक्तकार्यस्यैवाभावातिदेशाप्रवृत्तेः । न च टाबादिरेव तत्कलम्, तावतापि
स्वाश्रयनत्वस्य तदविरुद्धत्वादिति चिन्त्यमेतत् ।

ननुक्तं हि प्रकारद्वयमतिदेशसत्त्वे एव, तत्प्रत्याख्याने तु कथमित्याह—युक्तवद्भावादिति ।

न नत्वम्, 'पुंस्त्वे वाच्ये नत्व'मित्यर्थात् । न चैवं 'खरकुट्यै' इत्यत्रापि युक्तवद्भावेन नित्य-
स्त्रीत्वालसूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम्, 'स्यास्या' वित्यस्य 'स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आह' इत्यर्थात् ।
न चायं तथा, स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात् । यद्यपि पदार्थमात्रे
शास्त्रीयलिङ्गत्रयमस्ति, तथापि व्यक्तवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तल्लिङ्गोपज[न]नेऽपि
स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानामावात् । प्रकृते तु—'ब्राह्मणायै'त्यादिविशेष्यदर्शनेन
तत्सत्त्वानुमानात् । स्पष्टञ्चेदं भाष्यकैयटयोः ।

एवं—

—श्रीशब्दात्कनि लुपि 'श्रिये ब्राह्मणायै'त्यादौ विकल्पापत्तिः, युक्तवद्भावेन
स्त्रियामङ्गस्य वर्तनात्, अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वानिवेशाच्चेति चेन्न,—

—सत्यभिधाने इष्टापत्तेः । भाष्ये दृश्यानां—'श्रिये ब्राह्मणायै'त्यादि तु क्यजन्ता-
त्किपि बोध्यम् ।

विपरीतं—नित्यस्त्रीत्वनिवेशादिनो लुबन्ते 'श्रिये ब्राह्मणायै'त्यादौ तदनापत्तिर्दोष इत्याहुः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इत्याहुरिति । परेतु सूत्रकृत्-प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टत्वं नित्यस्त्रीत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च—'स्वविशिष्ट-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एवं—तत्र युक्तवद्भावेन निर्वाहेणैवेति । एवञ्च प्रथमेत्युक्तभाष्यासङ्गतिरिति भावः । [पानातनुरिति पाठः ? ।]

ननु शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य केवलान्वयित्वेन तथार्थो दुर्वचोऽत आह—यद्यपीति । लौकिकस्यासम्भवादाह—
—शास्त्रीयेति । उपजनेऽपि—प्रादुर्भावेऽपि । नन्वेवं प्रकृतेऽपि तदभाव एवेति तथार्थेऽपि तेनैव सिद्ध्या
तदसाङ्गत्वं तदवस्थमेवात आह—प्रकृते त्विति । 'खरकुट्यै—ब्राह्मणायै'त्यादावित्यर्थः । एवमनूच तदुद्घातनेन
पूर्वपक्षमाह—एवमिति । तद्वदित्यर्थः । अत्रेति । उभयत्रेत्यर्थः । नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधोऽत आह—
भाष्ये इति । कैयटदिमतेऽयमपि दोष इत्याह—विपेति । तत्=विकल्पाभावापत्तिः । 'परं तत्रे'ति शेषः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

'चञ्चा ब्राह्मणान् पश्ये'त्यारभ्य 'पुंस्त्वे वाच्ये नत्वमित्यर्था' दित्यन्तस्य—'इत्यर्थाच्च नत्व'मित्येवञ्च
कृतान्वयस्य 'एवं'मित्यादिनाऽन्वयं कृत्वा—'इति न च वाच्य'मित्यन्वयः कर्तव्यः ।

श्रियै ब्राह्मणायैत्यादि त्विति । आदिपदात्—'शकटये ब्राह्मणायै'त्येतत् । लुबन्तस्य तु शकटि-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सम्भवादत् आह—यद्यपीति । तत्सत्त्वानुमानादिति ।
ननु 'गौर्यै पदार्थायै'ति विशेषदर्शनेन कृतो न पुंस्त्वानुमानं, तथा चाढाद्यनापत्तिरिति चेत्—न;
भावानवबोधात् । अनुमानप्रकारस्तु—'खरकुटी'शब्दो वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टार्थप्रतिपादकः, प्रवृत्ति-
निमित्तसमानाधिकरणपुंस्त्वसमानाधिकरणस्वमिन्नप्रवृत्तिनिमित्तवत्समानाधिकरणत्वात्, 'नीलो घट'
इत्यादौ घटपदसमानाधिकरणनीलपदवत्—' इति । न च पूर्वोक्तो दोषो नोद्धतः, द्वितीयप्रवृत्ति-
निमित्ते व्यतिरेकविशेषणदानात् । न चैवमपि 'गौर्यै प्रकाण्डायै'त्यादौ नदीत्वानापत्तिः, उक्त-
प्रवृत्तिनिमित्तवच्चिन्तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वस्य हेतुत्वात् । न चैवं
'हरिणा देवतये'त्यादौ देवताया अपि विशेष्यत्वादस्त्रियामिति नालनिषेधापत्तिः, सामान्यविशेष्य-
भावे विशेष्यवाचकस्य विशेष्यत्वात् । वस्तुतस्तु स्वस्वप्रवृत्तिनिमित्ततानुयोगितावच्छेदकप्रवृत्ति-
निमित्तवत्समानाधिकरणं हेतुः । न च गौरीत्वानुयोगितावच्छेदकप्रवृत्तिनिमित्तवत्समाना-
धिकरण्यमिति वाच्यम्, तस्य गौरीत्वानुयोगिताव्यभिचरितत्वात् । न चैवमपि
पदार्थादिशब्दे गौर्यादिप्रतिपादनकाले लिङ्गान्तरोपसर्जनेन नित्यस्त्रीत्वव्याहृतिः यस्य
नदीसञ्ज्ञा कर्तव्या तज्जन्त्यर्थविशेष्यकरणस्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य स्यात्पदेन विवक्षि-
तत्वादिति दिक् । इत्याहुरिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—अज्ञाक्षेपस्तावदप्रामाणिकः, आक्षेपेऽपि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

शक्तिविशिष्टल’ ‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्नाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताक-
बोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणलै’तदुभयसम्बन्धेन । शक्तौ वैशिष्ट्यञ्च-‘स्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकल’ ‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलनिष्ठप्रकारताप्रयोजकल’ ‘स्वाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकलै’तत्रितयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटक-
शक्तिवैशिष्ट्यञ्च-‘स्वपर्याप्त्यधिकरणल’-‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकत्वप्रकारक-
तात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणलै’तदुभयसम्बन्धेनेति स्वीकरोति ।

एतल्लक्षणं-‘बहुश्रेयसै ब्राह्मणाय’, ‘कुमार्यै ब्राह्मणायै’त्यादावव्याप्तमिति मत्वा-‘प्रथम-
प्रयोल्लिङ्गग्रहणं कर्तव्यमिति वदन्वार्तिककारश्च-प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वं नित्यस्त्रीत्वम् ।
वैशिष्ट्यञ्च-स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकल’-‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलनिष्ठप्रकारता-
प्रयोजकत्व’-‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकलै’तत्रितयसम्बन्धेन ।

शक्तिवैशिष्ट्यञ्च-‘स्वपर्याप्त्यधिकरणान्तल’-‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकल-
प्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणलै’तदुभयसम्बन्धेनेत्यभिप्रेति ।

‘अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमित्युक्त्या’प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेति वार्तिकं प्रत्याचक्ष्णो भाष्यकारः-
‘प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टल’नित्यस्त्रीत्वम्, प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यञ्च-‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यता-
प्रयोजकल’-‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीलनिष्ठप्रकारताप्रयोजकल’-‘स्वावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितस्त्रीलेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकलै’तत्रितयसम्बन्धेन ।

शक्तिवैशिष्ट्यञ्च-‘स्वपर्याप्त्यधिकरणल’-‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकत्वप्रकारक-
तात्पर्यविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणलै’तदुभयसम्बन्धेनेत्यभिप्रेति ।

तदेवं त्रिविधे नित्यस्त्रीले-‘इति हस्वश्चे’त्यत्र ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं यच्चोदितं तदत्र द्वेष्यं विजानीया’
इति भाष्यप्रामाण्येन सूत्रकृत्समतं यन्नित्यस्त्रीत्वं तदेव इति हस्वश्चेत्यत्र सम्मतमिति लभ्यते, ‘अत्रे’ति-
पदस्वारस्यात् ।

‘वामी’त्यत्र-‘प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमित्याद्युक्त्या ‘यूक्याख्या’ इति सूत्रे
इव ‘वामी’त्यत्रापि वार्तिककृत्समतं, भाष्यकारसम्मतं, वा नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम् । अत एव ‘श्रीणां
श्रियां ब्राह्मणाना’मित्यादौ ‘वामी’ति विकल्पो भवत्येव । अत एवोपक्रमे-निषेधपरतया ‘वामी’-
त्यस्य व्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अत एव ‘हस्वो च इयल्लुक्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च
प्रवृत्तेः स्त्रीवचनोवेव नदीसञ्ज्ञौ भवतः’ इति वक्तव्यं, ‘शकट्यै’ ‘अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै’,
क माभूत् ? ‘शकट्यै’ ‘अतिशकट्यै ब्राह्मणाय’; ‘धन्वै अतिधन्वै ब्राह्मण्यै’; क माभूत् ?
‘धेनवेऽतिधेनवे ब्राह्मणाय’; ‘श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै’, क माभूत् ? ‘श्रियेऽतिश्रिये ब्राह्मणाय’,
‘भ्रुवै-अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै’, क माभूत् ? ‘भ्रुवे-अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय’ इति भाष्यं सङ्गच्छते । अत्र ‘प्रवृत्तौ
च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनोवेव’त्युक्त्या-पूर्वोक्तं सूत्रकारसम्मतं नित्यस्त्रीत्वं ‘इति हस्वश्चे’त्यत्र
ग्राह्यमिति बोध्यते । अत्र षष्ठीबहुवचनोदाहणादानेन च ‘यूक्याख्या’वित्यत्रैव ‘वामी’त्यत्रापि
भाष्यवार्तिककारसम्मतं पूर्वोक्तं नित्यस्त्रीत्वमेव ग्राह्यमिति बोध्यते । एवञ्च तथा शेखरोक्तिर्युक्तैव ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इयञ्चार्थे एव तस्यान्वयः । तथा च ‘हल्लेख्यवङ्स्थानयोः-प्रवृत्तौ च स्त्रीवचनौ’ इति वार्तिक-
विरोधाभावादियञ्चार्थे नित्यस्त्रीले बाधकाभावः । ‘अतिश्रियै ब्राह्मण्यै’ इत्यादावर्थान्तरसङ्गम-
प्राक्कालीननित्यस्त्रीत्वस्य ग्रहणेन भाष्यस्य सामञ्जस्यात् । न च ‘अपर आह’ इति वार्तिके ‘प्रवृत्तौ स्त्री-
वचना’विति निश्चकारः पठ्यते । अग्रे गत्वा ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं’मित्यस्योपलक्षणत्वेन तत्प्रत्या-
ख्यानरीतीनां तद्वैयर्थ्यं विजानीया’दित्युच्यते । एवञ्चातिश्रिशब्दघटकश्रीशब्दस्य कथं स्त्रीलविशिष्टार्थ-
प्रतिपादकत्वं, न चावयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमित्युक्त्युक्त्या सिद्धिः, नित्यस्त्रीलार्थप्रतिपादकत्वं किमिदं

* अभिनव-चन्द्रिका *

यच्च—'भाष्ये दृश्यमानं श्रिये ब्राह्मणायेत्यादि तु क्यजन्तात् किपि बोध्य'मिति शेखरकृतः; तच्च; 'शकटये ब्राह्मणाय', 'धेनवे ब्राह्मणाय'ेत्यादौ क्यजन्तात्किपि 'अकृत्सावै'ति दीर्घापत्तेः, किवन्ता-किपि तु तुगापत्तेः ।

यदपि—'पदार्थमात्रे शास्त्रीयं लिङ्गत्रयमस्ति, तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिशब्दबोध्यत्वकाले तल्लिङ्गो-पजननेऽपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां मानाभावादिति शेखरकृतः, तदपि न; कस्य चित्प्रियस्य पुष्टि-कामनादशायां तस्य पुंस्त्वेन बहुवारं बोधे पुष्ट्यापत्तेः, एवं द्वेषादिनाऽपुष्टिकामनया स्त्रीलेन बोधे तस्याऽपुष्टिप्रसङ्गात् । एवं यस्य साम्यकामना तस्य नपुंसकत्वेन बहुवारं बोधे साम्यप्रसङ्गाच्च, पुंस्त्वादिशास्त्रीयलिङ्गस्य सत्त्वाद्युपचयापचयादिरूपत्वात् ।

न च 'चञ्चा ब्राह्मणा'नित्यादौ युक्तवद्भावेन स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्वाश्रयपुंस्त्वप्रयुक्तनकारा-देशापत्तिरिति वाच्यं, युक्तवद्भावेन प्रकृतौ यल्लिङ्गद्वचनप्रयुक्तं कार्यं भवति, यल्लिङ्ग-

* विषमपदविवृतिः *

प्राप्नोत्या ? उत नव्यरीत्या ? नाथः, प्राचां मते प्रधानेन स्त्रीलनिवेशेन स्त्रीलनिवेशो न, उक्त-न्यायात् । नान्त्यः, 'श्रियै ब्राह्मण्यै' इत्यादौ 'सर्वथा प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदित'मित्यस्योपलक्षण-त्वेन तत्प्रत्याख्यानरीतीनां सर्वासामप्यनाश्रयणसूचनात् । एतेन—'नित्यस्त्रीलं यथोद्देशेन संपाद'-मिति अपास्तम् । न चैवं 'श्रियै' इत्यादीनां नित्यस्त्रीत्वमव्याहृतं; लिङ्गान्तरप्रकारकबोधजन-कत्वात् । नन्वेवमपि 'अतिश्रिये ब्राह्मणाय'ेत्यत्र श्रीशब्दस्य लिङ्गान्तरावाचकत्वेनातिप्रसङ्गो दुर्वार इति चेन्न, घटकतयापि लिङ्गान्तरावाचकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नन्वेवं सति श्रीशब्दस्य घटकतया अन्यतिकांतबोधकत्वेन तस्य च लिङ्गान्तरसमानाधिकरणबोधकत्वेन नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वविशिष्ट-प्रातिपदिकत्वाभाव इति चेन्न, 'स्त्रीवचनावेवे'त्येवव्यावर्त्यलिङ्गान्तरांशे 'घटकतयापी'ति निवेशेऽपि सूत्रोपात्तनित्यस्त्रीत्वांशे तदनिवेशात् । न च लिङ्गान्तरासमानाधिकरणत्वेन च नित्यस्त्रीत्वार्थकत्व-विशिष्टप्रातिपदिकत्वाभाव इति वाच्यं, स्त्रीवचनावेवेत्येवव्यावर्त्यलिङ्गान्तरांशे घटकतयापीति निवेशेऽपि सूत्रोपात्तनित्यस्त्रीत्वांशे तदनिवेशात् । न च लिङ्गान्तरासमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्त-वद्बोधकत्वं विशेष्यतया ? यथाकथंचिद्वा ? नाथः, 'अतिश्रियै' इत्यादौ प्रकृत्युत्तरं तदभावात् । नान्त्यः, 'अवयवस्त्रीविषयलात्सिद्ध'मिति न्यायाङ्गीकारापत्त्या 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तदिह द्वेष्यं विजानीया'दिति भाष्यविरोधात् । अत एव शेखरे 'एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेवेति सूचित'-मित्युक्तम् ।

'किमर्थं पुनरिदमुच्यते—इत्युक्त्वा' 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्वेष्यं विजानीया'दित्युक्तया 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चे'त्येतदननुवृत्तितात्पर्यकमुक्तवार्तिकमित्यर्थस्य लाभात् । अन्त्या त्वद्वीत्या 'प्रथम-लिङ्गग्रहणञ्चे'त्यस्यास्य च उभयोरभावदयकत्वं कथनीयं स्यादिति चेत्—

अत्र ब्रूमः—'तद्वेष्यं विजानीया'दित्यस्य 'श्रिये ब्राह्मणाय'ेत्युदाहरणविषयलात्सामान्यप्रवृत्त-भाष्यस्य—सति प्रतिबन्धके विशेषविषयत्वात्, बाधकानि च वक्ष्यामः । किञ्च 'शकट्यै ब्राह्मणाय'ेति भाष्यविरोधः, तथा हि—किमत्र क्यजन्तात्किप् ? उत किवन्तात्किप् ? आहोस्वित्कनो छुप् ? नाथद्वितीयो—दीर्घतुगापत्तेः । न तृतीयः,—स्वमते यथाकथञ्चित्स्त्रीलनिवेशेन 'श्रिये ब्राह्मणाय'ेत्यादिविव विकल्पापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यत्त्वत्र पाठेनोक्तम्—'अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै' इत्यत्र वृत्तेर्ब्राह्मणीबोधिकायाः स्त्रीलाजदीलं, तदवयवस्यापि शकटिशब्दस्य नदीलसूचनाय—'शकट्यै ब्राह्मण्यै' इति । तथा 'अतिशकटये ब्राह्म-णाय'ेत्यत्र वृत्तेर्ब्राह्मणबोधिकायाः पुंस्त्वाजदीलाभावः, अवयवस्य सत्यपि स्त्रीले नदीलाभावसूच-नाय 'शकटये' इत्युक्तिरिति, तत्तुच्छम् ; अवयवशकटिशब्दस्य नदीलतदभावसूचनं पर्याप्त्या ? उत स्वरूपसम्बन्धेन ? नाथः—असम्भवितात् । नान्त्यः—फलाभावात् । विशिष्टस्य नदीलसंज्ञातद-भावादन्यतरोक्तावयववेऽनदन्यतरस्य सर्वैरुक्तत्वात्तसूचनस्य निस्सारत्वात् । किञ्चाऽङ्गस्यैव नदी-संज्ञायां घटकस्य शकटिशब्दस्य घिलस्याऽप्रतिबद्धप्रवृत्तिकतया 'ऽतिशकट्यै' इत्यादौ 'चेर्ङिती'ति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यद्वचनप्रयुक्तकार्यं न भवति तदुभयोर्भावाभावयोः—‘अचः परस्मिन्नि’त्यनेनेवातिदेश-
स्वोकारेणादोषात् । न च ‘श्रिये ब्राह्मणाये’त्यादौ युक्तवद्भावेन स्त्रियामङ्गस्य प्रवर्तनाद्विकल्पा-
पत्तिरिति वाच्यम्, पूर्वोक्तसूत्रकृतसम्मतनित्यस्त्रीत्वस्य प्रकृतावभावेन युक्तवद्भावेन प्रकृते कन्लु-
बन्तेऽतिदृष्टमशक्यत्वात् । एतेन तत्र विकल्प इष्यते एवेत्यपास्तम्, पूर्वोक्तभाष्यविरोधाच्च ।
तथा च पूर्वोक्तसूत्रकृतसम्मतं नित्यस्त्रीत्वमेव ‘ङितिह्रस्वश्चे’त्यत्र ग्राह्यमिति सुबियो विभावयन्त्वित्याहुः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

गुणापत्तिः । किञ्चातिश्रियै इत्यादौ विशिष्टस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन नेयङिति निषेधाप्रवृत्तौ चरितार्थस्य
नदीलस्य ‘श्रिये’ इत्यत्र ‘निषेधाश्चे’ति न्यायेन ‘नेय’ङिति निषेधापत्तिः । ननु शेषपदेन स्वरूपेण
नदीशून्यत्वस्य विवक्षितत्वाच्चाद्यः, वायें निषेधस्य प्रविष्टत्वेन ‘निषेधाश्चेति’ न्यायानवतारादिति
चेन्न; ‘हरेर्मतये’ इत्यादौ दोषप्रसङ्गात् । ‘स्वरतिसूती’ति सूत्रे स्वरतेरुदात्तत्वे एव ‘निषेधाश्चे’ति
संचारेण भाष्ये सल्लक्षणेद्वलबाधकत्वापादनेन विधिसुखेन प्रवृत्तौ तदसम्भारबोधकत्वाच्च ।

यत्तु पाठकेनोक्तं—‘वाक्यभेदेन निषेधविकल्पकत्वमपी’ति; तत्तुच्छम्, भाष्यात्तदलाभात्, माना-
भावाद्गौरवापत्तेश्च । किञ्च ‘प्रथमलिङ्गग्रहणश्चे’त्यस्य फलदर्शनावसरे ‘लुप्—‘खरकुट्यै ब्राह्मणाये’ति
भाष्ये उक्तम् । स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आह—सः कृयाख्यः, न चायं तथा, स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः
पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानादित्यर्थकः—‘स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनाच्चायं स्त्रियं स्त्रियामेव वर्तते’
इत्यादि कैयटेनोक्तम् । भवद्रीत्या ‘तस्माच्छ्रुतं नः पुंसी’त्यादौ क्लृप्तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन
किञ्चिल्लिङ्गविशिष्टस्य शक्तावन्ये, स्वनिरूपितशक्तिसम्बन्धेनेतरत्रान्ये वा शक्तिनिरूपकत्वस्य स्वनि-
रूपकतावच्छेदकलिङ्गेपि लाभस्य सार्वजनीनानुभवसिद्धस्य च त्यागेनोक्तार्थकरणानौचित्यादुक्तभाष्य-
कैयटासङ्गातिः । मन्मते तु ‘श्रिये ब्राह्मणाये’त्यादौ लुपि विकल्पाभावः फलं, ‘नित्यस्त्रीत्वस्य’ ङिति
ह्रस्वश्चे’त्यत्रापि सम्बन्धात्, ‘प्रथमलिङ्गग्रहणश्चे’त्यस्य तदविषयत्वाच्च ।

किञ्च—‘सत्यभिधाने इष्टापत्ति’रिति शेषखरः । तत्फलन्तु ‘श्रिये ब्राह्मणाये’त्यादिना विवरणेन
यूक्याख्याविति सूत्रस्थेन विरुद्धः ।

किञ्च निषेधविकल्पकत्वप्रतिपादकत्वे ‘यूक्याख्या’विति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्च, तस्यैकदेशयुक्तित्वकल्पनं
त्वप्रामाणिकम् । किञ्च ‘ङिति ह्रस्वश्चे’ति सूत्रे ‘कृयाख्या’विति विशिष्टानुवृत्तिप्रतिपादनपरानुवृत्तिपर-
भाष्यस्वारसेन ‘ङिति ह्रस्वश्चे’त्यस्यापि नित्यस्त्रीत्वविषयकत्वमेव लभ्यते । वस्तुतस्तु ‘ङिति ह्रस्वश्चे’ति
सूत्रे ह्रस्वदीर्घयोरंशयोरपि कृयाख्यपदानुवृत्तिपरभाष्यस्वारस्याक्षित्यस्त्रीत्वार्थकानामेवोदाहरण-
दानाच्च ‘ङिती’ति सूत्रं शब्दद्वयसाधारण्येनापि नित्यस्त्रीत्वविषयमेव । अत एव ‘यूक्याख्या’विति सूत्रे
भाष्ये ‘यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहण’मिति पक्षोपपादनावसरे ‘शेषो षी’ति सूत्रे शेषग्रहणमकृत्वा ‘घिसञ्ज्ञया
बाधेनादोषाद्ग्रहणग्रहण’मिति भाष्ये उक्तम् । ह्रस्वांशे कृयाख्यावित्यस्याऽसम्बन्धे तु स्त्रीवाचक-
पतिशब्दे ‘पतिः समास एवे’ति नियमेन धिलाप्रवृत्तौ नित्यनदीलप्राप्त्या तदसङ्गातिः स्पष्टैव ।

किञ्चाज्ञाक्षेपेऽतिश्रियै इत्यादौ विशिष्टस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादेव नदीलाप्रवृत्तौ तदुदाहरणपरभाष्या-
ऽसङ्गातिः स्पष्टैव । ननु—“अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्ध’मिति चेदियदुवद्भूतिपेधः यणस्थानयोरपि यवोः
प्रतिषेधः, एवञ्चाद्यै ब्राह्मण्यै—”इति भाष्यासङ्गातिः । लन्मतेऽज्ञानाक्षेपेण ‘ङिति ह्रस्वश्चे’ति
विकल्प आपादयितुं शक्यो न तु निषेध इति चेन्न, तद्भाष्यस्य युक्त्यसहत्वेन चिन्त्यतायाः कैयटेनै-
वोक्तेः । तथा हि—आध्यायताति विग्रहो वा ? इष्यन्तं धीर्यस्येति वा ? नाद्यः,—नित्य-
स्त्रीत्वाभावेन नदीलाप्राप्तेः । नान्यः—‘नधृतश्चे’ति कवापत्तेः । न च ऋदन्तसाहचर्येण समासा-

यू किं ? मात्रे । यद्यपि 'य' इति दीर्घपरं, तथापि विभक्तिविपरिणामेन 'य्योर्ह्रस्वा'वित्यन्वयो बोद्धव्यः ।

एतत्सर्वं 'वामी'त्यत्रापि बोद्धव्यम् ।

.'इदुद्गयामौदच्च घेः' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—

इदुद्गयाम् । अनदीसञ्ज्ञकेषु 'अच्च घेः' 'औ'दित्याभ्यां बाधात्, 'डेरा'मिति सूत्रानदीग्रहणानुवृत्तेर्वाऽऽह—**नदीसञ्ज्ञकाभ्यामिति ।**

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

वामीत्यत्रापि बोध्यमिति । चिन्त्यमिदं “—‘प्रथमलिङ्गग्रहणं-यच्चोदितं तदत्र द्वेष्यं विजानीयात्—’इत्यत्रत्य-‘अत्रे’तिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः । ‘ह्रस्वौ च इयङ्बुव्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ भवतो न तु पुंवाचका’वितिवार्तिकव्याख्यानावसरे षष्ठीबहुवचनोदाहरणादानाच्च । एतेन 'वाऽचि ह्रस्वश्चे'त्येव सिद्धे 'वाऽऽमि' 'ङिति ह्रस्वश्चे'इति पृथग्योगकरणात्सन्निपातपरिभाषा ज्ञाप्यते इत्यपास्तम् । 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यत्र 'प्रथमलिङ्गग्रहणश्चे'तिवार्तिकस्याभावेन 'वामी'त्यत्र तु तद्वार्तिकस्य सत्त्वेन कथमप्येकयोगस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत एव 'अःणि ह्रस्वश्चे'ति न सूत्रितम् । आबिति-टा इत्यत आरभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहार इति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'तत्रे'ति शेषः । एवञ्च तस्य ह्रस्वत्वविशेषणासम्भव इति भावः । भिन्नान्येव सूत्राणीति भ्रमनिरासायाह—**इदुद्गयामिति ।** अग्रेऽपि सूत्रद्वयमित्याह—**आभ्यामिति ।** ननु सन्निपातपरिभाषया यण् न स्यादत आह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

शब्दस्य युक्तवद्भावादुक्तरीत्या नदीत्वविकल्प इष्यत एव । अत्र वदन्ति-शकटिशब्दे यदि कयजन्तात्किप् क्रियते तदा दीर्घापत्तिः, अथाचाक्किवन्तात्किप् क्रियते—एवमपि तुगापत्तिः, 'आगमशास्त्रमनित्य'मिति तु स्वमतेनाङ्गीकृतमिति चिन्त्यमेतत् । 'शकट्यै, अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै'क माभूत् ? 'शकटये अतिशकटये ब्राह्मणायै'ति भाष्ये 'शकट्यै शकटये'इत्यनयोरुपादानस्य तर्हि किं तात्पर्यम् ? अत्र ब्रूमः—'अतिशकट्य ब्राह्मण्यै'इत्यत्र वृत्तेर्ब्राह्मणीबोधिकायाः स्त्रीत्वानदीत्वे तदवयवस्यापि शकटिशब्दस्य नदीत्वसूचनाय 'शकट्यै ब्राह्मण्यै'इत्युक्तम् । एवम्—'अतिशकटये ब्राह्मणायै'त्यत्र वृत्तेर्ब्राह्मणबोधिकायाः पुंस्त्वाच्चनदीत्वाभावेऽत्रयवस्य सत्यपि स्त्रीत्वे नदीत्वाभावसूचनाय 'शकटये' इत्युक्तिरिति । य्योर्ह्रस्वाविति । सावर्ण्यं षष्ठ्यर्थः । एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि । नेयङ्बुव्द्विशेषणत्वं, व्याख्या-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

त्पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्वे एव कपः प्रवृत्तिरिति विवरणोक्तं युक्तं ? 'प्रियतिसृ'इत्यादौ समासोत्तरमपि ऋदन्तस्य सत्त्वात् । न च तत्र कपोऽनिष्टत्वं, तावतापि साहचर्यासम्भवात्—त्वदुक्तसाहचर्याश्रयो नवुत्तरपदादित्यर्थो निष्फल एव स्यात्, प्रियचतसृक'मित्यादौ समासोत्तरमपि ऋदन्तस्य सत्त्वाच्च । तत्र तु मानाभावेन कवप्रवृत्तिकल्पनानौचित्यात्, कृशब्दस्य दीर्घान्तस्य पदान्तरण बहुव्रीहौ नपुंसकह्रस्वे समासोत्तरमपि ऋदन्तस्य सत्त्वेन साहचर्याश्रयणायोगाच्चेति बहुतरमुक्तं विचार्य—भाष्यकैयटाद्यारूढमन्योक्तं मामकं वेति सूक्ष्मधियो विभावयन्तु ।

य्योर्ह्रस्वाविति । सावर्ण्यं षष्ठ्यर्थः । बाधादिति । नदीसञ्ज्ञकेष्वेवाभ्यां बाधः कुतो न, विनिगमनाविरहादित्यत आह—**नदीग्रहणानुवृत्तेश्चेति ।** ननु 'तिस्त्रो भार्या यस्ये'ति बहुव्रीहौ 'स्त्रियाः पुंव'दिति

मत्यामिति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् ।

त्रिचतुरोः । ‘अष्टन आ’ इत्यतो ‘विभक्ता’विति वर्त्तते । तत्फलं त्रिभार्यः । तृतीयान्तेन समासः । भार्यो—भरणीयः ।

अचिर । अलोऽन्यपरिभाषयैव सिद्धे ‘ऋत’ इति,—अनुवर्त्तमान—‘तिसृचतसृ’ इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनाय । अन्यथा ‘त्रिचतुरो’रित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तौ रादेशेन तिसृचतस्रो-र्वाधापत्तिरिति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अनित्यत्वादिति । ‘सोऽचि लोपे चे’दित्यादिनिर्देशेन सन्धिकार्ये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः । एतेनेति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्य स्त्रीकारे तिसृणामित्यादौ स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकत्वेन तिस्रोदेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्पूर्वं त्रयादेशे नुटि दीर्घे च लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन पुनर्दीर्घावृत्त्या ‘न तिसृचतसृ’ इतिनिषेधवैयर्थ्येनेत्यर्थः ।

त्रयादेश इति । इदमुपलक्षणं—नुड्दीर्घयोरपि । ऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावादिति । ‘नघृतश्च’त्यत्र नदीसाहचर्येणालौकिकप्रक्रियावाक्ये ऋदन्तोत्तरपदकसमास एव कप्रवृत्तेः, अन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गे कपि कर्तव्य विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वेन तिस्रोदेशस्यासिद्धत्वाच्च । एतेन ‘कुण्डोष्ठी’त्यत्र कबापादनपरभाष्यविरोधात्समासार्थालौकिकविग्रहवाक्ये समासत्वाभावारोपणे इदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ‘समासार्थालौकिकविग्रहवाक्ये एव च कप्रवर्त्तते’ इत्युक्त्या ‘बहुकुगारिके’त्यादौ

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सञ्ज्ञीति । बहुव्रीहौ पुंवङ्गावेनेष्टसिद्धेराह—तृतीयान्तेनेति । तिसृभिर्भार्य इति विग्रहः ।

अत एव स न रूढ इत्याह—भार्य इति । एतेनोक्तरीत्या सिद्ध्यदं फलं सन्दृश्य ‘त्रिप्रिय’ इत्यादि तददन्तो दृष्ट्यादयः परास्ताः । रादेशेनेति । अजादिविभक्ताविति भावः । वस्तुतस्तत्रैव स्वरितत्वं, न तत्र, ‘अन्यथा अचि रश्चे’त्येव वदेत् । एवञ्च योग्यतयैव तत्कल्पनसिद्ध्या तददृष्टार्थमेवेति बोध्यम् । तदाह—इति दिगिति । एतेन तथा शास्त्र्याद्युक्तमपास्तम् । ननु रस्य गुणादीनामिव नुटोऽन्य-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

वित्यस्य श्रोर्विशेषणत्वमित्येतत्सर्वमित्यर्थः । तत्फलन्वतिश्रीणां ब्राह्मणानामित्यादौ नदीत्वविकल्पो भवतीत्याहुः । त्रिभार्य इति । तिस्रो भार्या अस्येति न समासः, समानाधिकरणलक्षणपुंवङ्गावेऽति-दिश्यमानधर्मविरुद्धाश्रयकार्याभावात्तत् एव तिसृभावानापत्तेरत आह—तृतीयान्तेन समास इति । भार्याशब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वेन क्रियावाचित्वाभावात् ‘कर्तृकरणे कृते’ति तृतीयासमासो न प्राप्नोतीत्यत आह—भार्यो भरणीय इति । ‘ऋहलो’रिति ण्यदिति भावः । एवमपि ‘मृजोऽसञ्ज्ञाया’-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पुंवङ्गावे ततस्तिष्ठभावानापत्तेराह—तृतीयान्तेनेति । भार्यो भरणीय इति । भार्याशब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वे क्रियावाचिताभावात् ‘कर्तृकरणे’ इति तृतीयासमासो न प्राप्नोतीत्याशङ्कपरिहाराय ‘भरणीय’ इत्युक्तमिति पाठकाः, तच्च, सञ्ज्ञाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तत्त्वशङ्काया असम्भावितत्वात्, तस्माद्वस्तुस्थितिकथनमेतत् । यत्तु पाठकेनोक्तं—‘मृजोऽसञ्ज्ञाया’मिति क्यपा भाव्यमिति चिन्त्यमिति, तच्च, ‘मृजोऽसञ्ज्ञाया’मिति सूत्रे तदनुबन्धकपरिभाषया भौवादिकस्य मृजो ग्रहणेन जौहोत्यादिकात् ध्वनुबन्धकाण्यन्तरा रूपसिद्धेः ।

अचिर । अलोऽन्यपरिभाषयैव सिद्धे इति । एतदारभ्य—‘इति दि’मित्यन्तस्यायं भावः—‘तिसृचतसृ’ इत्यनयोरनुवृत्तौ अचीति सप्तमीनिर्देशेन तस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनया

नुमचिरेति । अत्राचिरांशे 'न तिसृ' इति निषेधो मूलम् ।

एतेन स्त्रीत्वरूपार्थविशेषविभक्तिसञ्ज्ञानिमित्ततिस्राद्यपेक्षया नुडन्तरङ्ग इत्यपास्तम् ।
अतो निषेधादेवार्थसञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणात् । अन्यथाऽऽमितिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वे-
ऽपि सञ्ज्ञाऽर्थविशेषानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

वस्तुतः—स्वरूपेणोपादाने न बहिरङ्गत्वं, किन्तु केन चिद्विशेषधर्मेणोपादाने एवेति,
विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमेव नेति च रुद्धातौ निरूपयिष्यामः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वो न । न च बहु जस् कुमारी जस् इत्यस्यां दशायां परत्वात्कपि स्त्रीप्रत्य-
यान्तत्वरूपप्रातिपदिकत्वाभावाद्भ्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यं, समासान्ते जाते यदागमपरिभाषया
कव्विशिष्टे स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्यस्य, प्रातिपदिकत्वस्य च सत्त्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषया ह्रस्वस्य
प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पवादत्वमेव युक्तमिति कथं तदंशे विप्रतिषेधोऽत आह—अत्रेति । वार्तिके इत्यर्थः । मूलमिति ।
निषेधेन तदपवादत्वाभावस्य श्रपनादिति भावः । स्त्रीत्वेति । तद्रूपार्थविशेषश्च विभक्तिसञ्ज्ञा चैतदुभय-
निमित्तकेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—अत इति । अस्मादित्यर्थः । अर्थेति । अर्थसञ्ज्ञोभयकृतेत्यर्थः ।

अस्य तत्त्वमाह—अन्यथेति । तदाश्रयणे इत्यर्थः । 'आमी'त्यस्य 'त्रयादेशे' इत्यत्रान्वयः । सञ्ज्ञा
चार्यविशेषश्चैतदुभयानपेक्षत्वेनेत्यर्थः । इदमपि विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तद्वत्तदपि
नेति सविशेषमाह—वस्तुत इति । तत्रादौ विशेषमाह—आदिमेत्यन्तेन—स्वरूपेणेति [?] ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मिति कथपा भाव्यमिति चिन्त्यमेतत् । तस्मात्—'त्र्यम्बक' इतीह प्रत्युदाहार्यम्, तिसृभिरभ्यन्ते=
सेव्यते इति हि तत्र विग्रहः ।

'तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् । द्यौरापः पृथिवी चैव त्र्यम्बकस्तन स स्मृतः'
इति महाभारते । अपशब्देन द्यावापृथिव्योरन्यस्तुतीयो द्योलोकस्तैः सेव्यमान इत्यर्थः । तदेत-
द्भुवनेश्वरमित्यनेन व्याख्यातम् । असङ्गतिः स्पष्टैवेति । केचित्त्वन्तरङ्गत्वात्रयादेशे तत-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दिगिति । तिसृचतस्रित्वं विभक्तिविपरिणामेनोभयानुवृत्त्या त्रिचतुःस्थानिकयोस्तिसृचतस्रोरादेशो
भवतीत्यनेन 'कृत' इति स्पष्टार्थमिति दिगर्थः ।

एतेनेति । पूर्वविप्रतिषेधकरणेनेत्यर्थः । त्रयादेश इति । तत्रादेशे दीर्घे तदसङ्गतितरिति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सिद्धे 'कृत' इति व्यर्थमिति शङ्काग्रन्थार्थः । यदि 'कृत' इति नोच्येत तदा कस्य रेफ
इत्याकाङ्क्षायां पूर्वत्र क्लृप्ततया क्लृप्तस्य 'त्रिचतुरो'रित्यस्यैवानुवृत्तौ रादेशस्तिसृचतस्रोरेव बाधकः
स्यादिति समाधानग्रन्थार्थः । 'त्रिचतुरो'रित्यस्यैव कार्यतया क्लृप्तस्य 'कृत' इत्यनेन सम्बन्धेन
निर्वाहे 'तिसृचतस्र' इत्यस्यानुवृत्तिः स्थानिवद्भावात्त्वेणमूलकलाघवानुरोधेन । [तिसृचतस्र
इत्यस्यानुवृत्त्युक्तिः ।] विप्रतिषेधासम्भवादाह—अत्रेति । असम्भवमेव व्यनक्ति—एतेनेति ।

नुडन्तरङ्ग इति । आमिति शब्दस्वरूपस्य श्रोत्रेन्द्रियेणैव सुग्रहत्वात् स्त्रीत्वविभक्ति-
त्रिचतुराङ्गापेक्षत्वेन ह्रस्वाङ्गानपेक्षनुडपेक्षया बहिरङ्गत्वं तिसृचतस्रोरेति भावः । विनिगमनाविरहण
सञ्ज्ञार्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणे गमकमिदमित्याह—अर्थसञ्ज्ञाकृतेति । सञ्ज्ञार्थेति । पूर्वनिपातस्या-

तृज्वत्सूत्रे भाष्ये तु “—‘न तिस्रि’तिज्ञापकाद्देशो नुद्धिषये न । पूर्वविप्रतिषेधेन तु न सिद्ध्यति, अपवादविषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः, रदेशस्य सर्वापवादत्वात्—” इत्युक्तम् ।

त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । स्त्रीनिष्ठसङ्ख्यायां वर्तमानयोरित्यर्थ इति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मूलं दूषयति—तृज्वदिति । एतेन प्राग्बच्छास्याद्युक्तमपास्तम् । अश्रुतत्वाच्चाज्ञविशेषणं, किन्तु श्रुतत्वाच्चोरेवेत्याह—स्त्रीनिष्ठेति । अन्यथाऽतिव्याप्तिरित्याह—त्रीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

स्तिस्त्रभावे ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’ति न्यायात्रयादेशस्य पुनरप्रवृत्तावस्य निषेधस्यासङ्गत्यभावाच्चापकत्वाभावाभाहः । अपरे तु त्रयादेशस्य विभक्तिविशेषापेक्षत्वाद्विभक्तिसामान्यापेक्षतिसृभावमपेक्ष्य नास्त्यन्तरङ्गभाव इति प्राहुस्तन्मतं दूषयति—वस्तुत इति । निरूपयिष्याम इति । ततोऽप्यधिकं जिज्ञासुमिस्तु परिभाषेन्दुशेखरे निरूपितं द्रष्टव्यम् । परिभाषाप्रदीपार्चिषि तु—‘ह्रस्वनद्याप’ इति सूत्रभाष्योक्तस्य—‘कास्प्रत्ययादाम्’ ‘डेरा’ माद्यनेकव्यतिरेकेण षष्ठीबहुवचनग्रहणस्यानेकज्ञापकसाध्यत्वेन स्त्रीरूपार्थविशेषापेक्षतिसृभावादल्पापेक्षत्वाभावाच्चात्रयादेशस्य नास्त्यन्तरङ्गत्वम्, अत एव त्रयादेशं वाधित्वा परत्वात्तिसृभावे ‘सकृद्गति’ न्यायेन त्रयादेशाभाव इति स्थानिकसूत्रे भाष्यकृतः । ‘अर्थकृतं बहिरङ्गत्वं नाश्रीयत’ इति त्वयुक्तं—‘वर्णो वर्णेने’ति सूत्रे कर्मधारयबहुव्रीह्योरन्तरङ्गबहिरङ्ग-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ऽनित्यत्वादित्थं निर्देशः । यत्तु पाठकेनोक्तम्—‘अन्तरङ्गत्वाच्चादेशेपि पश्चात्तिसृभावे ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’ति न्यायेन पुनस्त्रयादेशाप्रवृत्तौ निषेधस्य साफल्यज्ज्ञापकत्वमनुपपन्नमिति; तच्च, ‘न तिसृचतस्र’ इत्यन्तरङ्गे निषेधे कर्तव्येऽर्थसङ्ज्ञापेक्षस्य बहिरङ्गस्य तिस्रादेशस्यासिद्धत्वेन तिसृग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्येन सामान्यतोऽर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणबोधनमित्याशयात् । न चान्तरङ्गत्वाच्चादेश इत्यपवादानुपयोग इति वाच्यम्, अस्य ग्रन्थस्य परत्वात्तिस्रादेशे ‘सकृद्गति’न्यायेन पुनस्त्रयादेशाप्रवृत्तिरिति भाष्याविरोधस्य सूपपादत्वाददूषणान्तरस्य सुवचतार्थत्वात् । न च ‘स्वामी’त्यादौ ‘अप्तृ’चित्यस्य प्रतिपदोक्तत्वेन प्रथमतः प्रवृत्तिदर्शनात्प्रकृतेऽपि आमिति विशिष्य प्रत्ययविशेषनिमित्तकत्वेनास्य प्रतिपदोक्तत्वादिति चेन्न, तिसृविधावपि स्त्रियामित्युपपादनेनार्थविशेषविशिष्टप्रकृतेरुपादानेन प्रतिपदोक्तत्वस्योभयत्र तौल्यात् । अपरे तु—त्रयादेशस्य विभक्तिविशेषापेक्षत्वाद्विभक्तिसामान्यापेक्षतिसृभावमपेक्ष्य नास्ति अन्तरङ्गभाव इति प्राहुस्तन्मतं दूषयति—वस्तुत इति । ननु ‘रुधा’दित्यादौ ‘रुदादिभ्य’ इति प्रकृतिविशेषापेक्षाभ्यामदीङ्घ्यां धातुमात्रापेक्षस्य यासुटोऽन्तरङ्गत्वमुच्यते, एवञ्च रुदादिभ्यः स्वरूपेणैवोपादानं न विशेषधर्मेणेति चेन्न; ‘सार्वाधातुके’ इत्युक्त्या प्रकृते धातुलस्यावश्यकतया धातुलज्ञानमपि विशेषशास्त्रप्रवृत्तावौपयिकतयाऽपेक्षितमिति सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौपयिकधातुलानुसन्धानं, तद्विज्ञधर्मानुसन्धानञ्चेति यासुटोऽन्तरङ्गत्वेऽपि प्रकृते सार्वधातुकत्वसामान्यधर्मापेक्षस्य विशेषधर्मस्यानुपपादनेन वैषम्यमित्याशयात् । यत्तु ‘वर्णो वर्णेने’ति सूत्रे कर्मधारयबहुव्रीह्योरन्तरङ्गबहिरङ्गभावं विचारयता भाष्यकृतैवार्थकृतबहिरङ्गत्वस्याश्रयणादयुक्तमेतदिति पाठकेनोक्तं, तदतिमौढ्यात्, ‘प्रत्यङ्गवर्ता लोक’ इत्यादिना ‘अचः परस्मिन्’तिसूत्रस्थभाष्योपपादितदिशोपस्थितिकृताऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावाश्रयणेन तद्भाष्यप्रवृत्तेः । अत एव स्वार्थद्रव्यादिप्रयुक्तकार्याणामन्तरङ्गबहिरङ्गभावो ‘अचः परस्मिन्’तिसूत्रस्थं भाष्यञ्च सङ्गच्छते । सङ्ख्यायामिति । स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतत्रिवचतुष्टवत्सङ्ख्यायामित्यर्थः ।

नेहेति । त्रिशब्दस्य पुनपुंसकवृत्तित्वेऽपि समुदायस्य स्त्रियां वृत्तेरङ्गविशेषणत्वे आदेशः स्यादिति भावः । आमि त्विति । तत्र—‘आम्’—पृष्ठीबहुवचनमेव, अर्थाधिकारात्, अतो न डेरामि त्रयादेश इति बोद्धव्यम् । प्रियतित्सेति । अङ्गविशेषणत्वेऽत्रान्यासिः स्यादिति भावः ।

‘प्रिया जस् त्रि ज’सिति स्थिते ‘अन्तरङ्गानपी’तिन्यायेन विभक्तिलुकि पुनः सुपि तदन्तविधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः । ततो ‘नवृत्तश्चे’ति कप्त्तु न, समासार्थालौकिकवाक्ये ऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् । ‘ऋदुशने’त्यनल् ।

प्रियतिसृणी इत्यादि । अत्र नुमः परत्वात्तिस्रादेशे पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन नुम् । ‘न तिस्रि’ति ज्ञापकेन सामान्यत आगमविषये रादेशो नेति ज्ञाप्यते । ‘प्रत्ययोत्तरे’ति सूत्रे चेमौ भाष्ये प्रयोगौ ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

नन्वेवं सप्तम्येकवचनस्याऽऽम्यपि त्रयादेशापत्तिरत आह—तत्रेति । ‘त्रेस्त्रय’ इत्यत्रेत्यर्थः । स्त्रीनिष्ठसङ्ख्यायां वर्तमानत्वेऽपि अङ्गस्य स्त्रियामवृत्तेराह—अङ्गेति । आदेशमुपपादयति—प्रियेति । न्यायेनेति—। ‘तिस्रादेशात्पूर्व’मिति शेषः । पुनरिति । ‘समासा’दित्यादिः । पदाङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वादाह—तदन्तेति । ‘त्रिशब्दान्तत्वात्प्राप्त’ इति शेषः ।

नन्वेवं कवापत्तिरत आह—तत इति । पूर्वपदे ‘स्त्रियाः पुंव’दिति पुंवद्भावोऽपि बोध्यः । नन्वत्र नुमः परत्वात्तिस्रादेशे ‘सकृद्भूति’न्यायेन नुम् न स्यादत आह—अत्रेति । नन्वेवमपि रादेशेन तद्वाध उचितोऽत आह—न तिस्रिति । भाष्यरीत्यैवाह—सामेति । उभयत्र बीजं ध्वनयन्नाह—प्रत्येति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

भावं विचारयता भाष्यकृता तदाश्रयणात्, नापि विभक्तिसङ्ज्ञामपि तिसृभावोऽपेक्षत इति तत्तत्त्रयादेशोत्पापेक्ष इति वाच्यं, सङ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यान्तरङ्गशास्त्रीयनिमित्तबहिर्भूतनिमित्तक-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

उत्तरपदत्वाभावादिति । ऋकारान्तोत्तरपदकबहुव्रीहावित्यर्थः । एतेन ‘बहुमातृक’इत्यादि तदुदाहरणेषु समासान्ताऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये बहु जस् मातृ जस् इत्यत्रैव प्रवृत्त्या तत्र भावादित्यपास्तम् । ऋकारान्तोत्तरपदत्वा-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

तेन ‘प्रियत्रि’रित्यादौ प्रियास्त्रयो यस्यास्तेत्यर्थकेऽजहत्स्वार्थावृत्तिके पक्षे त्रिशब्दस्य विशिष्टार्थबोधकत्वं त्रिशब्दस्याश्रयमेवेति तिस्राद्यापत्तिरिति परास्तम् । न डेरामिति । सञ्ज्ञिपातपरिभाषयापि त्रयादेशो वारयितुं शक्य इत्यपि बोध्यम् । यणादेशे तु न सञ्ज्ञिपातेति प्रवर्तते इति तु मूल एव स्फुटीकृतम् । ननु प्रिया जस् इत्याद्यलौकिकविग्रहवाक्ये कुतो न तिस्रादिस्तथा चालौकिकप्रक्रियावाक्यस्य ऋदन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदत्वादलौकिके कप् स्यादित्याशङ्क्याह—प्रिया जस् इति ।

अलौकिकवाक्ये इति । अपरिनिष्ठितत्वरूपं तत्त्वन्तु नातिदेशसहस्रेणातिदेष्टुं शक्यमिति भावः । एतेन ‘बहुशक्यै’ इत्यादौ कवापादनं परास्तम् । सञ्ज्ञिपातपरिभाषयापि कप् सुपरिहर इत्यपि बोध्यम् ।

नुमः परत्वादिति । इदमुपलक्षणं—शौ नुमः परत्वापि । तिस्रादेशे पुनर्नुमभावस्तु सकृद्भूतिन्यायादिति बोध्यम् । सामान्यापेक्षत्वे प्रमाणमाह—प्रत्यय इति । एवञ्च रादेशस्यापवादलेपि न

द्वेरेत्वे इति । बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु 'न यासयो'रिति निर्देशो नित्यत्वान्न प्रवर्तते । विभक्ताविति । 'युवोरनाका'वित्यत्र भाष्ये पाठात्, ङवाप्सूत्रे तत्परिभाषादोषेषु पाठाच्च । 'सख्यशिञ्ची'ति ङीप् । 'यस्येति चे'तीकारलोपः ।

लक्ष्मीरिति । 'कृदिकारा'दिति ङीषि-लक्ष्मीत्यपि । स्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । स्यायतेर्दूट्, टिलोपयलोपौ, टित्वान्ङीप् । इयङिति । स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादियङ्बेवानुवर्तते इति भावः ।

गुणनेति । 'जसि चे'ति गुणः । 'आङो ना' 'अच्च घेः' 'ह्रस्वजघाप' इत्येतैरित्यर्थः । बाध्यते इति । 'स्त्रीशब्दस्येयङ्' इत्यनेनान्वयः । नुम्—'इकोची'ति : पूर्वकारिकोक्तैर्बाधे सति यत्फलितं तदाह—ओस्याविति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जने पुंसि विद्यमानस्य स्त्रियाः—स्त्रीशब्दस्योसादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र, गुणादिभिर्बाधादिति भावः । पुंवद्भावादिति । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्का'मित्यनेनेति भावः ।

ननु ह्रस्ववाक्येऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धेन स्त्रीशब्दावयवभिन्नह्रस्वेवर्णान्तमित्यर्थेन कथमत्र प्राप्तिरत आह—अस्त्रीति । तत्र बीजमाह—तत्सम्बद्धस्यैवेति । प्रसज्य-प्रतिषेधस्तु न, वाक्यभेदाद्यापत्तेः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नन्वापि—अत्र बहिरङ्गासिद्धमत आह—बहिरिति । अनित्यत्वादिति । एतेन सन्निपातपरिभाषाया दाम् स्यादित्यपास्तम् । लिङ्गविशिष्टेत्यस्यानित्यत्वमूलकमिदमिति ग्रन्थासाङ्गत्यायाह—युवोरनेति । तदिति । लिङ्गविशिष्टेतीत्यर्थः । प्रतिपादितमिदमादौ भावप्रकाशे । लोप इति । तथाच न पूर्वान्तवत्त्वाशङ्काऽपि । लक्ष्मीत्यपिति । अत एव 'लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रिये'ति द्विरूपकोशः । ननु समस्तत्वात्कथमेकदेशानुवृत्तिरत आह—स्त्रीति । स तत्रैव स्वरितत्वकल्पनाद् । व्यवहितत्वादाह—स्त्रीशब्देति । बाधे इति । 'परत्वा'दित्यादिः । फलितत्वेनैवार्थक्येनेनाह—अजादाविति । सम्बन्धेन—तदापत्त्या । तथा सति स्त्रीशब्दभिन्नह्रस्वेवर्णान्तादित्यर्थे फलाभावेन सामर्थ्यादाह—स्त्रीशब्देति । नन्वेवमपि प्रत्ययप्रतिषेधे दोष एवात आह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सञ्ज्ञासद्भाव एव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादित्यादि निरूपितं तत एवावधारणीयम् । अनित्यत्वादिति । 'नाजानन्तर्य' इत्यस्याः परिभाषायाः अनाश्रयणादेवमुक्तम्, अनित्यत्वमूलिकैव 'नाजानन्तर्य' परिभाषेत्यपि वदन्ति । भाष्ये पाठादिति । ज्ञापकमप्यस्याः—'व्याप्रातिपदि'कादिति सूत्रे लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया अनित्यत्वफलक-ङ्वाग्रहणमेवेत्येके । 'शक्तिलाङ्गले'ति वार्तिके घटग्रहणेन सिद्ध-घटीग्रहणाङ्गलिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वकल्पनमिह ज्ञापकमित्यपरे । विस्तरस्तु परिभाषा-प्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः । टिलोपयलोपाविति । डिल्लसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । 'लोपो व्यो'रिति च यलोपः । टिलोपस्य स्थानिवद्भावस्तु न भवति, यलोपे निषेधादिति बोध्यम् । इत्यर्थेनेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दोष इति भावः । न यासयो'रिति । पररूपस्यापि 'ङ्किति चे'ति सूत्रस्थभाष्यप्रतिपादिते औयत इत्यादि-लक्ष्यसिद्धयुपपादकेऽसिद्ध इव पररूपस्याप्यसिद्धत्वमिति भावः । ननु स्त्रीमित्रावयवे इत्यर्थेऽस्त्रीति निषेधस्यातिस्त्रिशब्दे कनिषधे प्रवृत्तिसम्भावनेत्यत आह—नन्विति । 'ह्रस्वेवर्णान्त'मिति पाठः । पञ्चम्यन्तपाठस्तु लेखकप्रमादात् । पाठकास्तु—स्त्रीशब्दस्य तदवयवे लक्षणायां मानामावात्स्त्रीमित्रा-वयवावित्येवार्थः, एवञ्च परमरूपादिशब्देषु निषेधो नैव प्रवर्तते इत्याहुः । नन्वस्त्रीत्यस्य प्रसज्य-प्रतिषेधत्वे इयङ्बुवङ्स्थानावित्यतत्सम्बन्धत्वमेव नेत्याह—प्रसज्येति । पाठकस्तु—ननु प्रसज्यप्रतिषेधे-

नन्वियडुवड्स्थानावित्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः किं नेत्यत आह—दीर्घस्याय-
मिति । तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः । श्रयन्त्येनामिति श्रीः । 'किञ्चची'त्यादिना
वागित्यत्रैव कर्मणि किञ्दीधा । अड्यन्तत्वाच्च सुलोपः ।

नेयडु । ड्वयोच्चारणं स्पष्टार्थम् । स्थानशब्दो—भावल्युडन्तः । इयडुवडोः स्थानं
स्थितिययारिति बहुव्रीहिः । सा च बाधकाविषये एव, तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीः,—प्रद्वै
इत्यादौ न निषेधः । सा चोपलक्षणं—व्याख्यानात्, तेन 'हे श्री'रित्यादौ निषेधसिद्धिः;
'श्रिया'वित्यादौ तत्स्थितिसत्त्वात् । यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयडादिस्थितिः

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रसज्येति । आदिनाऽसमर्थसमासः । तत्र—पूर्ववाक्ये । अर्थान्तरायाह—वागिति । कर्मणीति ।
योग्यतया किपा अन्वेति । आवश्यकयथाश्रुतमूलयोजने सम्भवति फलितपरतया योजनं शास्त्रिदण्ड्यादि-
कृतमयुक्तमिति सूचयन्नाह—स्थानेति । 'अस्त्री'ति पर्युदासलभ्यमाह—सा चेति । व्याख्येति ।
'नेयडुवडोरस्त्री'त्येव तत्सम्बन्धनाबीदूतावित्यर्थेन स्थानादेशसम्बन्धस्थान्तरङ्गत्वेन लभे सिद्धे स्थान-
ग्रहणात्तथाऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रयडुवड्भ्यामङ्गाक्षेपादाह—यत्रेति । यच्छब्दविषयेत्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

'अस्त्री'त्यत्र स्त्रीशब्दे तदवयवे लक्षणामपेक्ष्य तदन्तविधिना स्त्रीशब्दान्तमिहह्रस्वेवर्णान्तादित्यर्थे
प्राप्तेरसम्भवेऽपि विशेष्याभावात्तदन्तविधेरयोगादेवमुक्तम् । नन्वस्त्रीति प्रसज्यप्रतिषेधे स्त्रीशब्दस्य
विति विकल्पो नेत्यर्थे छिप्रत्ययाक्षिप्ताङ्गस्य विशेष्यसद्भावात्तदन्तस्यापि निषेधः प्राप्नोतीत्यत
आह—प्रतिषेधस्तु नेति । वाक्यभेदाद्यापत्तेरिति । आदिनाऽसमर्थसमासापत्तिपरिग्रहः ।
पर्युदासपक्षे तु 'स्त्री'त्यस्य नैर्कार्याभावापन्नस्याङ्गाक्षेपे सत्यप्यन्वयो दुर्लभ इति बोध्यम् । एवन्तु
स्त्रीशब्दे लक्षणासहितपर्युदासालाघवाच्छुद्धपर्युदासेऽप्यतिस्त्रिशब्दे ह्रस्वप्रयुक्तनदीलविकल्पः सिद्धः,
सम्बन्धानुवृत्तेरुक्तिरभ्युपगम्य फलाभावप्रदर्शनपरेति बृहच्छब्देन्दुशेखरोक्तव्याख्यैव ज्यायसी ।

नच बहुज्विशिष्टे 'बहुस्त्री' 'सुन्दरस्त्री'त्यादौ च समुदायस्य स्त्रीरूपलाभावादस्त्रीति निषेधाप्रवृत्तौ
दीर्घवाक्याच्चदोलविकल्पः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, लक्षणारूपगौरवग्रस्तत्वेन प्रमाणान्तराभावाच्च
पक्षान्तरपरिग्रहस्य शिथिलत्वादित्याहुः । अस्त्रीत्यस्येयडुवड्स्थानाविलेतेतत्सम्बन्धस्यानुवृत्तावप्यतिस्त्रि-
शब्दस्येयड्स्थानलाञ्छिप्रधराप्तिमाशङ्कते—नन्विति । तत्रेति । इयडुवड्स्थानाविलेतेतद्वटितवाक्ये
इत्यर्थः । स्पष्टार्थमिति । इकारयकारोकारवकाराणि स्थानं ययोरित्यर्थे ह्रस्वकारोकारयकारवकारस्थानि-
नोरीदूतोः सञ्ज्ञावारणस्य ड्वयोच्चारणे स्पष्टत्वादिति भावः । इति बहुव्रीहिरिति । व्यधिकरणपदो

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सूत्रान्तरसामर्थ्येन पूर्वोक्तायाङ्गीकारात् । नेयडुवड्स्थाना । बाधकाविषय इति ।
इदञ्च स्वरूपकथनं नत्वपूर्वं, यण उवडोऽपवादत्वात्तस्यैव प्रवृत्तेः । तयोरिति । अत्र स्थानि-
नोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । व्याख्यानादिति । सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । हे श्रीरित्या-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

जिदाक्षिप्ताङ्गेन स्त्रीशब्दस्य सम्बन्धात्तदन्तविधौ अतिस्त्रीत्यादावपि निषेधः स्यादित्यपि मूलाशयः
सम्भवतीत्याह—श्रयन्त्येनामिति । इदमार्थिकार्थकथनं, विग्रहस्तु श्रीयते इत्येव । कर्मणीति ।
इदं क्रियान्वयि । बाधकाविषयेति । स्थितिशब्दस्वारस्यादिति भावः । अङ्गेति । नदीसञ्ज्ञाप्रयुक्त-
कार्यप्रवृत्तिप्रयोजक-विभक्तिनिमित्तकलब्धाङ्गसञ्ज्ञक-समानानुपूर्विकावयवप्रयोज्यबाधकाबाधित-

क्वचित् दृष्टा—तस्य, तदवयवस्य च निषेध इति फलितम् ।

अत एव—प्रकृष्टा धीर्यस्याः, यस्य वा—‘प्रधी’रित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं भवत्येव । तदुक्तं भाष्ये—“अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेत्—इयदुवड्स्थानप्रतिषेधे यणस्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्राप्नोति, अवयवस्येयदुवड्स्थानत्वात्—आङ्गै—प्रङ्गै, ‘सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणात्’ यस्याङ्गस्येयुवौ भवतरतस्येदं ग्रहणं, न चैतस्याङ्गस्येयदुवडौ भवतः—” इति । श्रियै इति । ‘ङिति ह्रस्वश्चे’ति विकल्पः ।

वामि । ‘आमी’तिच्छेदः । प्रधीशब्दस्येति । प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः । वृत्तिकात्तदीनामिति । अयम्भावः—भाष्ये ‘आङ्गै’ ‘प्रङ्गै’ इत्यादावियङ्स्थानत्वा-निषेधमाशङ्क्य—‘यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे’-इत्युक्तरीत्या समाहितम्—तत्र न बहुव्रीहिः कवापत्तेः, किन्तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत् । तत्र कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

फलितमिति । न च ‘प्रधी’रित्यादौ धीरूपेऽङ्गे इयङ्सिद्धः क्वचिद्वृत्तेन पुनरपि दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्, अजादिविभक्तिपरत्वं प्रकारकसम्भावनाप्रयोज्या यस्मिन्नङ्गे इयदुवड्प्रवृत्तिसम्भावना-तस्य तदवयवस्य च नदीसञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थेनादोषात् । यदङ्गावयवयोर्नन्दं पञ्ज्ञानिषेध-श्चिकीर्षितस्तदुत्तरप्रत्ययेऽजादित्वं सम्भाव्य यस्मिन्नङ्गे इयदुवडौ सम्भाव्येते तस्य तदवयवस्य च नदी-सञ्ज्ञा नेति फलितम् । एतेन भेकवाचकपुनर्भूशब्दादाचारक्रियन्तादजादितिपि [अधातुतिप्रत्यये ?] सुपरकत्वाभावेन ‘अभ्यस्तस्यचे’त्यस्य अप्राप्तावुवड्स्थितिदर्शनेन पुनर्भूशब्दे ‘नेयदुवड्’ङितिनिषेधः स्यादित्यपास्तम् ।

कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वेति । ‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं’ ‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतारूपित-स्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं’—‘स्वावच्छिन्नविशेष्यतारूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकत्वं’-तत्रितयसम्बन्धेन—प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टा या शक्ति—‘स्वपर्याप्तधिकरणत्वं’—‘स्वज्ञानाधीनोपस्थिति-प्रयोज्यशब्दबोधजनकत्वप्रकारतापर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं’तदुभयसम्बन्धेन—तादृशप्रवृत्ति-निमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वरूपनित्यस्त्रीत्वेत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

क्वचित्=प्रयोगे । अत एव=ईदृशायांङ्गीकारादेव । एवन्तस्य फलमुक्त्वा तत्र मानमाह—तदुक्तमिति । ‘यूस्याख्या’वितिसूत्रे इत्यर्थः । ‘प्रथमलिङ्गे’त्यस्य प्रत्याख्यानम्—‘अवयवे’ति । ‘प्रतिषेधे’ इत्यस्य—‘दोष’ इति शेषः । तमेवाह—यणिति । द्वितीयैकवचने नदीकार्याभावादमीति नच्छेद इत्याह—आमीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत एव ‘मुग्धमार्कण्डेयशिशुश्रिये’ति मुक्तकश्लोके—‘मुग्धो मार्कण्डेयो यस्मि-स्तस्य शिशोः श्रीर्यस्मा’दिति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ‘नेयदुवड्स्थानावस्त्री’तिवदिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । स्थानशब्दोऽधिकरणसाधनः, इयदुवडोः स्थानाविति षष्ठीसमासश्चेत्यपि वदन्ति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दाविति । इयदुवडोः कापि स्थित्यभावात् । नदीकार्याश्रयेऽङ्गे इति । ‘सुधी’त्यत्र सु सु धी-सु इति स्थिते समासान्तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्ये प्रवृत्त्या तत्र सुवन्ते नदीकार्याश्रयेऽङ्गे इयदुवडोः स्थितिः कापि न दृष्टा इति—तत्र निषेधाभावे ‘यूस्याख्या’विलेनेन नदीसञ्ज्ञायां कप् स्यात् । किञ्च नैकत्र गृहे काकदर्शने अन्यत्र गृहे ‘काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा’ इति भवतीत्युपलक्षणताऽप्यशङ्केति चिन्त्यमेतत् । तस्मादर्थक-यादृशधर्मावच्छिन्न इयदुवडोः स्थितिर्दृष्टा तदर्थकतद्रूपावच्छिन्नस्येत्यादिशब्दार्थो वक्तुं युक्त इत्यलम् ।

ॐ विषमदिवृतिः ॐ

प्रवृत्तिके इयदुवड्स्थानभूताविति तु निष्कर्षः । तेन प्रधीशब्दघटकधाशब्दस्याङ्गत्वसत्त्वेपि न कश्चि-दोषः । एतेन प्रधीति समासार्थालौकिकविग्रहवाक्ये नदीसञ्ज्ञाभावेनोपपादयिष्यमाणः कवभावे

भाष्यासङ्गतिः । अतः 'स्त्रीविषयावेव यौ ग्रू नित्य'मित्यत्र भाष्ये—एवकारो भिन्नक्रमः, नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः । 'नित्यमेवे'त्यस्य—पदान्तरं विनापीत्यर्थः । खलपू-कटप्रूप्रामणीत्यादीनां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः ।—पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः, शक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च ।—अतस्तेषां न पदान्तरं विना स्त्रीवृत्तित्वम् । ध्यानादि तु स्त्रीपुंससाधारणमिति ।

अत्रारुचिबीजन्तु—सूत्रभाष्याद्यक्षरैरीदृशानित्यस्त्रीत्वालाभः, भाष्योदाहरणे बहुव्रीहि-रेव । कप्तु न, ऋकारसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राड्न्दीत्वं तदुत्तरपदके एव तत्प्रवृत्तेः । धीशब्दस्येयङ्स्थानत्वेन प्राड्न्दीत्वनिषेधात् । गतिपूर्वकत्वाद्यपि सुलभः ।

“—‘आद्ध्यै’ इति चिन्त्यमेतत्, क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावात्”—इति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नित्यस्त्रीत्वाभावादिति । निरुक्तनित्यस्त्रीत्वाभावादित्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अर्थान्तरे वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रकृष्टमिति । एतेन 'बहुव्रीहिरय'मिति शास्त्र्याद्युक्तमपास्तम् । इयङिति । 'अवयवस्ये'त्यादिः । कबिति ।—नवृत्तश्चेति । तत्र—तथार्थके । पुंसः—पुंस एव हि । इतिः—भावसमाप्तौ । सूत्रेति । 'यथाश्रुते'इत्यादिः । तदुक्तदोषमुद्धरति—भाष्योदेति । यथाङ्गलाभस्तथा प्रागुक्तम् । किञ्च ग्रामनयनादि तद्धर्मो न ध्यानादिकमित्यत्र दृढतरमानाभावः । एतेन तथा शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । तदाह—इति दिगिति । अत्र मते पुंसि नदीत्वाभाव एवेति विशेषायाह—स्त्रियाभितीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ऋकारसाहचर्येणेति । प्रियतिसेत्याद्यर्थमृकारांशे वृत्तेः प्राक्लस्यावश्यकतया तत्साहचर्यान्वयशोऽपि तथालमिति भावः । कैयटस्तु चिन्त्य एवेति । नलशुद्ध इत्यर्थः । प्राचीनोक्तभाष्यदूषणमनूद्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

व्याख्यात इति दिक् ।

'अमी'तिच्छेदभ्रमानरासायाह—आमीति । भिन्नक्रम इति । सूत्राक्षरात्तल्लभप्रकारस्तु इत्यम्—आख्यापदस्य रूढ्यर्थबोधजनकत्वपरत्वेन मण्डपादिपदानां रूढानां पदसममि-व्याहारविशेष एव यौगिकार्थबोधजनकत्वात्तेन चायमर्थ उपलक्ष्यते इति भावः । मुख्येति । पदान्तरासन्निधानाधीनेत्यर्थः । स्त्रीपुंसेति । समासान्ताजन्तः । नित्यस्त्रीत्वालाभ इति । खरसत इति भावः । इदमुपलक्षणं—'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चै'त्यस्य लुबन्त—'खरकुट्ट्यै' इति भाष्योपन्यस्त-फलस्य । अन्यथा तस्य पदान्तरसममिव्याहारं विना स्त्रियां वर्तमानत्वेन सूत्रेणैव सिद्धा तदसङ्गतिः । सम्भावितनदीत्वतत्प्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकादित्यर्थभ्रमं निराकर्तुमाह—ऋकार-साहचर्येणेति । 'प्रियतिसृणी'इति भाष्याहकारांशे सम्भावितत्वानिवेशेन तेन सह द्वन्द्वनिर्दिष्टत्वात् । 'आद्ध्यै' इति भाष्योदाहरणात्तत्त्वनिर्णय इति भावः । एतेन—'अलौकिकप्रक्रियावाक्ये तत्प्रवृत्तेः प्रागुपपादितत्वेन साहचर्याश्रयणं विफल'मित्यपास्तम् । 'आद्ध्यै'इत्यारभ्य—'इती'त्यन्तः कैयट-ग्रन्थः । न्यूनतां परिहरति—ईदृश इति । उक्तरीत्येति । 'यत्र नदीकार्याश्रय'इत्युक्तरीत्येत्यर्थः । विशिष्टस्यापीति । 'न भूसुधियो'रिति यणनिषेधादित्यर्थः । समुदायस्येति । 'हसौ'चेयडुवङ्स्थानौ चे'ति वार्तिकादिति भावः । पूर्वं 'सुष्ठु धीर्यस्याः सा' 'सुष्ठु ध्यायती'ति विग्रहद्वयस्य उपक्रान्तत्वात्—

लक्ष्मीवादिति । ‘स्त्रिया’मिति शेषः । पुंवद्रूपमिति । उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वा-
ऽभावात्पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति । ईदृशपद-
घटितविग्रहे इत्यर्थः । तेन कर्मधारये बहुव्रीहौ च सर्वलिङ्गेऽपि मतद्वयेऽपि लक्ष्मीवत् ।
‘प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चे’त्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वात् । ‘नेयङि’ति निषेधस्योक्तरीत्या
प्राप्त्यभावादिति भावः । विशेष इति । लक्ष्मीशब्दाऽपेक्षयेत्यर्थः ।

श्रीवादिति । ‘स्त्रिया’मिति शेषः । विशिष्टस्यापीयङ्स्थानत्वेन डिदामोर्विकल्पस्य,
अन्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति भावः । पुंसि त्वीदृशबहुव्रीहावपि न नदीत्वं, ‘नेय’-
ङित्यवयवस्य निषेधात्, समुदायस्याऽप्राप्तेश्च । पुंवदिति । ‘सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे’
इति शेषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः ।

इति विग्रहे त्विति । ईदृशपदघटितविग्रहके स्त्रीलिङ्गबहुव्रीहौ, कर्मधारये चेत्यर्थः ।
तत्र—बहुव्रीहावयवस्य ‘नेय’ङिति निषेधः, ङिति तु समुदायस्य विकल्प इति बोद्धव्यम् ।

स्त्रियाञ्च । अत्र‘असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने’ इति न सम्बद्ध्यते, आरम्भसामर्थ्यात् ।
ऋन्नेभ्य इति । तदन्तशब्दानां बहुत्वाद्वहुवचनम् । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्त-
विधिः । ‘स्त्रिया’मिति चाधिकारः ।

कासि हे सुभ्रु इति । रावणेन सीताऽपहारोत्तरं रामविलापोयम् । विधिना-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अनदीत्वादिति । एवञ्चोभयत्र तुल्यं रूपमिति भावः । ‘गतिसमासोऽय’मिति शास्त्र्याद्युक्ते-
रसाङ्गत्यायाह—ईदृशेति । तेन=तथा व्याख्यानेन । तत्रापि सर्वसङ्ग्रहायाह—सर्वेति । मतेति ।
वृत्तिकैयटमतेत्यर्थः । उक्तरीत्या=‘यस्याङ्गस्येयुवा’विति भाष्योक्तरीत्या । अवान्तरविशेष इत्यर्थाऽन्नमायाह—
लक्ष्मीति । प्राग्वदाह—स्त्रियामिति । अपिना अवयवसमुच्चयः । शेषसूचितविशेषमाह—
पुंसि त्विति । अपिना द्वितीयसमुच्चयः । विग्रहद्वयस्य प्रकान्तत्वादाह—सुष्ठुति । अत एव आद्ये
मतान्तरे अनुक्तत्वादाह—ईदृशेति । मूले बहुव्रीहिरित्याह—विग्रहके इति । प्राग्वदत्र नेत्याह—
स्त्रीलिङ्गेति । तथैवोक्तत्वादिति भावः । मतद्वयेऽपीति बोध्यम् । तत्र=तयोर्मध्ये । अन्यत्र मूलकृदा-
द्युक्त्यसाङ्गत्यायाह—तदन्तेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कैयटेन चिन्त्यतामात्रोक्तेरशुद्धलानुकेरुक्तस्य चिन्त्यतोक्तप्रायत्वात् । इति शेष इति । पुंसि
समुदायस्येवावयवस्यापि स्त्रीवृत्तिलाभावात् । उक्तरीत्येति । ‘सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणा’दिति
भाष्योक्तरीत्येत्यर्थः । समुदायस्याप्राप्तेश्चेति । स्त्रियां वृत्तिलाभावादिति भावः । तदन्तशब्दाना-
मिति । ऋदन्तनान्तशब्दानामित्यर्थः । ‘ऋन्नाभ्या’मिति द्विवचननिर्देशे मात्रागौरवञ्चेत्यपि बोध्यम् ।
‘ऋन्नाब्धी’विति समाहारद्वन्द्वनिर्देशे लाघवमिति तु न, ऋदन्तान्नकारान्तादिवाऽवर्णान्तादपि

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सीतापहारेति । अत्र कृद्योगे षष्ठीसमासस्य निषेधात् ‘सीताया अपहारे’ति वक्तुं युक्तम् । विधिनेति ।
विधिना त्वया हापितः लाजितः किं कुर्वं, ‘हे सुभ्रु त्वं कासीत्येवं स बहु विललापे’ति योजना, न तु त्याजितः

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्राथमिकविग्रहे च ‘ह्रस्वौ चे’त्युक्तवार्तिकेन नदीत्वविकल्पात्पुंवदित्यस्यासङ्गत्यापत्त्याह—इति विशेष
इति । समुदायस्य चेति । समुदायस्य बहुव्रीहित्वाच्चित्यस्त्रीत्वाभावात्तदंशेऽप्राप्तिलक्षणे बाध इति

त्वया हापितस्त्याजितः सः—'हे सुभ्रु ! कासि' इत्येवं बहु विललोपेत्यर्थः । 'नेय'ङित्य-
नेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात्प्रश्नः । प्रमाद इति । विरहपीडितत्वेना-
ऽनवधानलक्षणोऽत्र प्रमादः । स च विरहपोषकत्वात्काव्ये गुणः ।

एकाजुत्तर । एकोऽज्यस्मिन्, तादृशमुत्तरपदं यस्येति—सूत्रे बहुव्रीहिगर्भो
बहुव्रीहिः । 'उत्तरपदे' इत्यनेनास्य वाक्यस्य समासपदघटितवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासो
विशेष्य इत्याह—तस्मिन्समासे इति । आरम्भेति । 'प्रातिपदिकान्ते'त्यनेन
विकल्पेन णत्वे सिद्धे इत्यर्थः । पुनरिति । णग्रहणेऽनुवर्त्तमाने इत्यर्थः । यणमिति ।
'दन्करे'ति यणमित्यर्थः ।

भेकजाताविति । 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलि'रित्यमरादस्य
बाह्यादित्वेन वा ङीषिति भावः ।

अन्ये त्वस्य गौरादिपाठान्नित्यमेव ङीष् । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री'ति यादवस्य

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सः=लक्ष्मणः । मनोरमादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—विरहेति । दण्ड्याशुताक्षेपादेरसाङ्गत्याय सिद्धान्त-
मतेनाह—उत्तरेति । सिद्धे इति । एवञ्च वाऽननुवृत्तिः सिद्धेति भावः । पुनस्त्वोपपत्तये आह—
ग्रहणे इति । 'न भूसुषियो'रिति निषेधात्सूत्राऽप्राप्तेराह—द्वनिति ।

ननु तत्र तदभावेति स्त्रियां ङ्यन्तप्रयोगौचित्यमिति कथं वर्षाभूरित्युदाहृतमत आह—शिलीति ।
यादवानुरोधेनाह—बाह्यादीति । मूलादि दूषयति—अन्येत्विति । अमरानुरोधादाह—नित्यमेवेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

जीवापत्तिः सन्देहात् । तत्राऽदन्ताद्यापा बाधनेप्याकारान्तान्ङीषि दोष इत्यन्यत्र विस्तरः । काव्ये गुण
इति । यथात्र नदीसञ्ज्ञानिषेधो न प्रवर्तते तथोक्तमचि श्रुधात्वित्यत्र । बाह्यादित्वेनेति ।
'बाह्यादिभ्यश्चे'त्यत्रोत इति तु नानुवर्तते, पद्धत्यवन्त्यादीनामिकारान्तानां गणे पाठात् । गणे तु

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स इति, त्वयेत्यस्यानन्वयापत्तेः । भावप्रकाशे तु—विधिना त्वया हापितः त्याजितः स लक्ष्मणः 'हे सुभ्रु !
त्वं क्वासी'त्वेवं बहु विललोपेत्यर्थः—इत्युक्तम् । तत्र लक्ष्मणस्य विलापे कर्तृत्वेन नान्वयः, 'रामविलापोऽय'-
मिति स्वपरग्रन्थविरोधात् । किन्त्वयमप्येको विलापप्रकार इति बोध्यम् । परन्तु तच्छब्देन लक्ष्मणपरा-
मर्शो दुर्लभः, तस्याप्रकान्तत्वात्, राम इत्यस्यैव विलापे कर्तृत्वेनान्वयित्वस्यैव स्वरसतः प्रतीतिश्च । परन्त्वय-
मर्थो न प्रकरणस्यानुगुणे, नापि तत्पदव्याख्यायाः, तथाहि षष्ठसर्गे एकादशं भट्टिपथम्—

आःकष्टं वत ही चित्रं हूं मातदैवतानि धिक् । हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वं विललाप सः ॥

शोकेनाक्रान्तमनाः विकल्पन्नाह—आ इति । पीडायाम्—'आः' । पितृवियोगात्पीडितः—'आ'
इत्याह । अस्मद्वियोगमात्रात्पिता प्राणास्त्यक्तवानित्याह—कष्टं—कृच्छमिति । भर्तुरमरणादस्मद्वियो-
गाच्च मातुः काऽवस्थेत्यभिप्रायेणाह—वतेति । वतशब्दः खेदे । सौमित्रिरपि सीतया शप्त
इति विस्मितः—'ही'त्याह । ही विस्मये । यदि नाम सीतया मूढतयापि शप्तः, तथापि सौमि-
त्रिणा विदुषा सतापि कथं तादृशशापो दत्त इत्यभिप्रायेणाह—चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यं, यदेवं-
विधमनर्धजातन्तर्कैकयीप्रभवमिति कुध्यन् 'हूं मात' इत्याह । हूंशब्दः क्रोधे । अथवा सर्वमेवेदं दैवत-
विचेष्टितमिति नच तेषु ममाऽनुचितमित्यभिप्रायेण—धिग् दैवतानीत्याह । धिक् कुत्सायाम् । प्राणां-
स्त्यक्तवन्तमपि पितरं न पुनरहं द्रक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह—हा पितः क्व द्रष्टव्योऽसि । हा ! शोके । हे सुभ्रु
सीते ! क्वासी'त्यादि तद्व्याख्यानश्चेति बोध्यम् । समुदायस्य चेति । इदञ्च पदान्तरं विनापि स्त्रियां

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

निषेध इति बोध्यम् । विरहपोषकत्वादिति । एवञ्च विशिष्टधर्मबुद्ध्याऽसाधुशब्दोच्चारणे एवानिष्टो-
त्पत्त्या विरहपोषकत्वात्पर्येण तदुच्चारणे न दोषः । वाक्यैकदेशन्यायेनाह—समासपदघटकेति ।

‘सुतः पुत्रः स्त्रियान्वमी, आहुर्दुहितर’मिति वन्नित्यङ्यन्तत्वेऽप्युपपत्तेरित्याहुः ।
‘गौरादित्वादिकल्पने मानाभावादमरे ‘वर्षाभूः कमठी डुलि’रित्येव पाठः—इति
सुवोधिनीकार’ इति माधवः—तदनुसारेण मूलं बोद्धवम् ।

टाण्डीपौ न स्त इति । ‘स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्ने’ति न्यास्यानादिति भावः । स्वस्ना-
दिषु मातृशब्दस्य ननान्द्रादिसाहचर्यात्प्रसिद्धत्वाच्च ससम्बन्धिकजननीवाचकस्यैव ग्रहणम् ।
‘सन्निपातपरिभाषयैव तिसृचतस्रोर्द्धाभावे सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापनार्थन्तयोर्ग्रहण’-
मिति केचित् । ‘स्वस्नादिषु तिसृचतस्रोः पाठोऽनार्थ’ इति कृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसः ।

✽ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ✽

✽ अभिनव-चन्द्रिका ✽

स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । ‘न षट्स्वसादिभ्यः’ इत्यत्र ‘टावृचि’ इत्यतश्चापः, ‘ऋचेभ्यः’
इत्यतो ङीपश्चातुर्वृत्त्योभयनिषेधेन ‘डावुभाभ्यां’मित्यत्र ‘न षट्स्वसादिभ्यः’ इत्यनुवृत्त्या ङापो
निषेधाच्चेति भावः । प्रसिद्धत्वाच्चेति । अवयवशक्तिग्रहानधीनशक्तिग्रहाधीनोपस्थितिष्विषयार्थ एव
तात्पर्यकल्पनं युक्तमित्येतन्मूलिकया—‘अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी’ति परिभाषयेति भावः ।

✽ इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गाः ✽

✽ चिदस्थिमाला ✽

नन्वेवं वर्षाभूरिति यादवस्य वा गतिरत आह—भेभ्यामिति । अन्येति त्वादिसृचितामरुचि
ध्वनयन्मूलाशयमाह—गौरेति । आदिना बाह्यादित्वम् । नन्व ‘नन्तरस्ये’ति न्यायेन ङीप एव निषेध
उचित इति कथमुभयनिषेधोऽत आह—स्त्रियामिति । ‘अभिव्यक्ते’ति न्यायेनाह—प्रसिद्धत्वाच्चेति । केचित्=
कौस्तुभकारादयः । कैयटादिसकलग्रन्थाऽसाङ्गत्यायाह—स्वस्नादिष्विति । ✽ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ✽

✽ ज्योत्स्ना ✽

वर्षाभूशब्दस्य पाठो नोपलभ्यते इति चिन्त्यमेतत् । अमरग्रन्थप्रामाण्यात्पाठभ्रंशकल्पनमपेक्ष्य तु
‘भुवश्चे’त्यनेन ङीषः कल्पनं लघु । ‘छन्दसी’त्यस्यानुवृत्तेस्तत्र सत्त्वेऽपि ‘छन्दसा अपि कचिद्भाषायां
प्रयुज्यन्ते’ इति न्यायाश्रयणात्प्रयोगसिद्धेर्निष्प्रत्यहत्वादित्याहुः ॥ ✽ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ✽

✽ सदाशिवभट्टीयम् ✽

वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारमतमनुसृत्योक्तम् । कैयटमते तु शोभने भ्रुवौ यस्या इति बहुव्रीहिः,
शोभनं भ्रमतीति तत्पुरुषस्य वा नित्यस्त्रीत्वाभावाच्चरीत्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । भावप्रकाशे तु—
जयमङ्गलादौ भ्रुशब्दादप्राणिजातेश्चेत्यङ्गि तदन्तेन समासे उपसर्जनहत्वे कृतेऽपि स्वभावान्मनुष्यजाति-
वचनत्वेन पुनरुद्धत इत्यङ्गि पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सति सम्बुद्धौ हत्वत्वम्, ऊङभावे तु दीर्घत्व-
मित्युक्तम् । ‘ऊङव गमादीना’मिति व्युत्पादितस्य क्रियाशब्दत्वाज्जातिवाचकत्वाभावे नोङ् सम्भवति,
अव्युत्पन्नस्य ऊङ्प्रत्ययान्तस्य वा शुद्धरूढस्य प्राण्यङ्गवाचकस्य तु जातिवाचकत्वाद्ङ् भवति । तथा च
धातुत्वाभावादुवङ्भावे सवर्णदीर्घे भ्रू इति । भ्रूग्रहणेन तु नोवङ्, तत्र धातुसाहचर्येण तस्यापि धातुसम्बन्ध-
स्यैव ग्रहणात् । अत एव कैयटे तत्प्रत्याख्यातम् । कप् तु न, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । निवन्तप्राण्यङ्ग-
योगरूढिस्वीकारादमरे ‘भ्रुवौ स्त्रिया’मिति प्राण्यङ्गे उवङ्पुपान्नः, तत्राप्यङ् तु न, अजातिपर्युदासेन
शुद्धरूढेभ्य एव तदुत्पत्तेरिति । ✽ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ✽

✽ विषमपदविवृतिः ✽

एतन्न्याये बीजं कारके स्फुटीभविष्यति । व्यवहितस्यापि निषेधमाह—स्त्रियां यदिति । भाष्येति ।
तत्र हि सन्निपातपरिभाषाफलत्वेन तिस्र इत्यादौ टाबभाव उक्त इति स्वस्नादिषु पाठोऽप्रामाणिक
इति तत्त्वमिति सिद्धम् । ✽ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ✽

१ एवञ्च तदनुसारेण ‘वर्षाभ्वश्चे’त्यत्रान्यथा कल्पयन्तः पर्वतीया मान्या एव । ‘सुवपुपास’
इत्यत्रत्यमनोरमोक्तिरपि न तेषामनुगुणेति स्पष्टं तद्विदाम् ।

अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अतोऽम् । 'अत' इत्येतत्—अधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणम् । 'स्वमोर्नपुंसका'दिति चानुवर्तते । अम्-लुगबाधको 'येन नाप्राप्ते' इति न्यायात् ।

'अम्' इतिच्छेदो न तु 'म्-इति, 'ज्ञान'मित्यादौ 'सुपि चे'ति दीर्घापत्तेः । सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु 'हेज्ञाने'त्यादौ सम्बुद्धिलोपस्यानापत्तिः । मनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्यलोपेन विनाशात् ।

अत एव 'एङ्हस्वा'दिति सूत्रे 'ज्ञाने'त्यादौ मलोपाय, 'कतर'दित्यादौ लोपाभावाय चाङ्गाक्षेप-व्यधिकरणान्वय-हल्पदानुवृत्तय आस्थिता भाष्ये, न तु 'म्'-इतिच्छेद उक्तः—इत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनयेति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

येन नाप्राप्त इति न्यायादिति । 'स्वमोर्नपुंसका'दित्येतदप्रसिद्धयोग्ये चारितार्थ्याभावविशिष्ट-कृतेचारितार्थ्याभावविशिष्ट—स्वमोर्नपुंसकादित्येतत्प्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्याऽतोऽमितिशास्त्रवैयर्थ्य-सम्भावनारूपबाधबीजस्य 'अतोऽमि'त्यत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

एतन्न्यायविषये च 'अतोऽमि'त्येतत्प्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन 'अतोऽमि'तिशास्त्रविधेयघटितातिरिक्तत्वेन च 'स्वमोर्नपुंसका'दित्यत्र सङ्कोचो भवतीत्यतोऽमित्येतत्प्रवृत्तेः प्राक् तत्प्रवृत्त्यनन्तरं च 'ज्ञान'मित्यादौ 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुङ् न भवतीति बोध्यम् ।

न तु मिति । अजहितकेवलहलादेशस्यास्मिच्छास्त्रेऽदर्शनादिति भावः । वारणे खिति । वस्तुतस्तु 'सुलुनी'इत्यादौ नुम्प्रवृत्तये सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वस्यावश्यकत्वेऽपि 'सुलु'इत्यादौ

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'अतोऽम्'दिति उपपादयति—अत इति । सिद्धान्तमाह—अमीति । अत एव—वैषम्ये बीजाभावेन तदापत्तेरेव । एतेन तथा मनोरमादि सकलग्रन्था निरस्तास्तादाह—इति दिगिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इति दिगिति । दिगर्थस्त्वे 'इह स्वात्सम्बुद्धे'रिति सूत्रे हल्ग्रहणानुवृत्त्यभावे कुण्डशब्दात्सम्बुद्धा-वमादेशे 'आदेः परस्ये'त्यकारलोपापत्तौ 'सुपि चे'ति दीर्घे 'हे कुण्डा'मिति प्राप्नोतीति भाष्योक्तमिति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अतोम् । 'अङ्गस्ये'ति पञ्चम्या विपरिणम्यते इति भावः । 'दीर्घवारणे'त्विति तुनाऽरुचिर्बोधिता । तद्बीजन्तु—'आने सु'गिति सूत्रे भाष्ये मुडिति न्यासे 'पचमान' इत्यादौ 'अतो दीर्घो यजी'ति दीर्घापत्तिर्भाष्ये दत्ता । तथा 'एङ्हस्वा'दिति सूत्रे भाष्ये हल्ग्रहणानुवृत्त्यभावे कुण्डशब्दात्सम्बुद्धौ अमादेशे 'आदेः परस्ये'त्यकारलोपे 'सुपि चे'ति दीर्घे 'कुण्डा'मिति प्राप्नोतीत्युक्तम् । एतद्वाच्यद्वय-प्रामाण्यात्सामान्यतो दीर्घविषये सन्निपातपरिभाषानाश्रयणस्य स्वीकर्तव्यत्वात् । अत एव 'सर्वेषा'-मित्यादौ 'बहुवचने झल्ये'दित्येत्त्वसिद्धिः । अत एव 'रामाय'ेत्यादौ 'सुपि चे'ति दीर्घसिद्धिः ।

न चैवं निकुञ्चिते उपधात्वं निमित्तीकृत्य जायमानमकित्वं गुणस्य निमित्तं स्यादेवेति गुणापत्तिः, किन्तुप्रत्ययं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तास्य नलोपस्य तद्विधातकाऽकित्त्वनिमित्तस्यायोगादेव दोषवारणात् ।

न च 'बहुवचने झली'ति सूत्रे झलग्रहणादलि सर्वेषामिति निर्देशात्कष्टायेति निर्देशाच्च विशिष्य तत्र तत्राप्रवृत्तिः कल्प्यते इति वाच्यम्, प्रतिलक्ष्यमप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया लाघवेन सामान्यत एव तत्कल्पनौचित्यमित्याशयात् । 'श्चाच्चलोप' इति सूत्रस्थभाष्यन्तु 'सुपि चे'त्यपेक्षया नित्यत्वात्पूर्व-लोपः स्यादित्यभिप्रायकमिति न तद्विरोध इति दिक् । मनिमित्तेति । इदं चिन्त्यं—सन्निपात-

‘जसः शी’ ‘औड औपः’ इत्याभ्यां ‘शी’ ‘औड’ इति चानुवर्तते तदाह—

कलीबादित्यादि ।

कलीवादित्यादि ।
यस्येति च । इश्च अश्च यं, तस्येत्यर्थो—व्याख्यानात् । भस्येत्यधिकारः, चेन 'नस्त-
द्धिते' इत्यतः 'तद्धिते' इत्यनुकृष्यते, तदाह—भस्येत्यादि । भस्येति किं ? गर्गरूप्यम् ।
'औड' इति

औडः श्यामिति । इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्वं बोद्धव्यम् । 'औड' इति स्वरूपकथनं, 'सर्वे' इत्यस्य भाऽधिकारेण सिद्धेः ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

ॐ अभिनव-चान्द्रिका ॐ

‘ह्रस्वस्य पिती’ति तुगापत्त्या—‘ह्रस्वो नपुंसके’ इत्यत्र ‘सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्यः सङ्कोचो नास्ती’ति सामान्यतो वक्तुमशक्यत्वेन—सङ्कुचितसङ्कोचस्यैव यथाऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वं, तथैव—‘अतोऽ’मित्यत्रापि—‘गुणात्सम्बुद्धे’रित्येव वक्तव्ये ‘एङ्ह्रस्वा’दिति करणेन ‘कष्टये’त्यादिनिर्देशेन च सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वस्यावश्यकत्वेऽपि—‘अतोऽ’मित्येतच्छास्त्रीयाभ्यनुज्ञावाक्ये ‘स्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्रवृत्तिम—‘देङ्ह्रस्वा’दित्येतदतिरिक्त—स्वोपजीव्यविघातका-ऽतिरिक्तेन शास्त्रेण यस्य साधुत्वं बोध्येत तदपि साधु’—इत्येवं सङ्कुचितसङ्कोचस्यावश्यं वक्तव्यतया—मितिच्छेदेऽपि ‘ज्ञान’-मित्यादौ ‘मुपि चे’ति दीर्घो न प्राप्नोति, तस्य ‘एङ्ह्रस्वा’दित्येतदतिरिक्त—स्वोपजीव्यविघातकत्वात्परिभाषाप्रवृत्त्या तद्वारणात् ।

एवञ्च सञ्ज्ञिपातपरिभाषया दीर्घवारणेऽपि 'हे ज्ञाने'त्यादौ सम्बुद्धिलोपानापत्तेरसत्त्वादिदम-
युक्तम्, अतएव तुना अरुचिः सूचितेति बोध्यमित्याहुः ।
सञ्ज्ञिपातविधातकशास्त्रे एव 'कष्टाये'तिनिर्देशेन, एवं-'गुणात्सम्बुद्धे'

युक्तम्, अतएव तुना अर्वाचिः सूचितेति बोध्यमित्याहुः ।
अन्ये तु—‘सुपिचे’त्यत्र सञ्ज्ञिपातविघातकशास्त्रे एव ‘कष्टये’तिनिर्देशेन, एवं—‘गुणात्सम्बुद्धे’-
रित्येव वक्तव्ये एदहस्वग्रहणेन ‘एदहस्वा’दित्यत्र च—‘‘हेर्य’ इत्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघात-
कलाभाववान् दीर्घो भवति,’’—‘‘अतोऽमित्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान् लोपो
भवति’’—इति च सङ्कोचेन—‘‘ज्ञान’मित्यादौ सञ्ज्ञिपातपरिभाषया न दीर्घः, सञ्ज्ञिपातविघातके
‘सुपि चे’त्यत्र ‘अतोऽ’मित्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकलाभाववान् दीर्घ’ इत्येवं सङ्कोचस्या-
भावात् । नापि ‘हेज्ञान’इत्यादौ सञ्ज्ञिपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपानापत्तिः, ‘एदहस्वा’दित्यत्र
‘अतोऽ’मित्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान् लोपो भवती’ति सङ्कोचेन ‘अतो’मितिलोपे
सञ्ज्ञिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तदतिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचात् । तथाच ‘मितिच्छेदे न कोऽपि दोषः,
न वैदहस्वादित्यत्राज्ञाक्षेपवैयधिकरण्यान्ययादिक्लेश-क्लेश इति प्राहुः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

यस्य न ग्रहणं, 'सूर्यतिष्ठे'ति सत्रे पुनर्यग्रगण्यत्वादाह—व्याख्यानानादिति । मनोरमादिसकल-
ग्रन्थासाङ्गत्यायाह—इत एवेति । गौरादित्वाङ्गीषिति भावः । वार्तिके आह—औह इति । इतीत्यस्य

❁ विषमपदविवृतिः ❁

परिभाषाया उपजीव्यविरोधस्यान्यायमूलकत्वेनाऽतोऽमिति मादेशोपजीव्यस्यादन्तसन्निपातस्या-
विनाशेन प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातं प्रतियोगिणमादाय प्रकृतपरिभाषा-
सञ्चारस्तु न, तस्य 'शैव' इत्यादि साधारण्येन 'अङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्या'दिति भाष्यैक-
देश्युक्तिवत्स्य वक्ष्यमाणत्वात् । भवतीत्यादाववादीनामप्यनापत्तौ 'दोषाः खत्वपी'तिकल्पे-
ने'ति भाष्यासङ्कत्यापत्तेश्च । व्याख्यानादिति । 'सूर्यतिष्ये'ति सूत्रे यग्रहणादिति तु नोक्तम्,
अन्ततो दीर्घसङ्कावारणाय व्याख्यानस्यावश्याश्रयणीयत्वेनेति भावः । नित्यस्त्रीत्वमिति । विभक्ति-
मपेक्ष्य स्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यसङ्गतम्, नदीत्वानापत्तेरिति । 'गौरादित्वान्धी'षिति तु हेयमेव, गौरा-
दित्वे मानाभावात् । वस्तुतस्तु 'जसः शी'ति निर्देशानुपपत्त्या गौरादित्वमेव न्याय्यमिति कैयटः ।

जज्ञसोः । शस्—अत्र सुवेव, व्याख्यानात् ।

नपुंसकस्य । 'इदितो नु'मित्यतो 'नु'मिति, 'सर्वनामस्थाने' इति चानुवर्तते, 'अङ्गस्ये'ति च प्रकृतं, तच्च झलज्भ्यां विशेष्यते । 'नपुंसकस्ये'ति गृह्यमाणस्याभावादङ्गस्यैव विशेषणम्, 'अस्थिदधी'त्यादौ तु गृह्यमाणस्यैव, प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात् । अत एव 'त्रिचतुरो'त्यत्र 'स्त्रिया'मिति तयोरेव विशेषणमित्याकरः ।

उपधादीर्घ इति । 'सर्वनामस्थाने चासबुद्धा'त्यनेनेति भावः । शेषमिति । —कर्मणि घञ् । 'घञजपः पुंसी'ति प्रायोवादः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

व्याख्यानादिति । जस्साहचर्यादिति भावः । बलवत्त्वादिति । 'श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाषी'ति पाठः । सिद्धेः—व्यावृत्तिसिद्धेः । धर्मग्राहकमानेन येनानुबन्धेन सानुबन्धत्वे तदनुचारेण एव 'निरनुबन्धके'तिप्रवृत्त्या प्रकृतेऽप्राप्त्या साहचर्याश्रयणमित्याह—व्याख्यानादिति । अत एवैकश इति प्रयोग-सङ्गतिः, तत्र 'तानी'त्युपक्रमाच्चपुंसकैकशब्दाच्छस् । झलन्तस्येत्याद्यर्थोपायमाह—इदित इति । सर्वेति । 'उगिदचामित्यतः'क्यादिः । हेतुसंचितमत्रैव प्रसङ्गादाह—अस्थीति । अत एव—ततस्तस्याः प्राबल्यादेव । भावेऽर्थासङ्केतराह—कर्मणीति । नन्वेवं लिङ्गानुशासनविरोधोऽत आह—घञेति । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

च्छेदेऽपि तुल्यन्यायादीर्घे सञ्ज्ञिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । प्रायोवाद इति । अत एव—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

व्याख्यानादिति । साहचर्याश्रयणेपि सुप्त्वेनैव तत्त्वमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । प्रकरणाच्छ्रुतेरिति । ननु कथमतत्रिचतुरोरित्यादौ द्वयोरपि विशेष्यविशेषणयोः सूत्रोपात्तत्वेनोपस्थितत्वं मूलकस्य 'प्रकरणाच्छ्रुते'रिति न्यायस्यावतारेपि, नपुंसकस्य प्रकृतेऽनुवर्तमानतया तन्त्यायाऽविषयत्वात्पूर्वसूत्रे नपुंसकस्येत्याङ्गसम्बन्धित्वेन तस्यैव विशेषणत्वौचित्याच्च । किञ्च झलचोरपि श्रुतत्वाच्चपुंसकस्येत्यनेनैव सम्बन्धापत्तावङ्गस्येति झलज्भ्यां विशेष्यत इति पूर्वग्रन्थासङ्गतिः । किञ्च नपुंसकस्येत्याङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविध्यापत्तावतिज्ञानानित्यादौ नुमापत्तिरिति चेन्न, भावानवबोधात् । तथाहि—अनुवृत्ते तज्जातीयपदान्तरानुसन्धानत्वेनानुसन्धीयमानस्य नपुंसकपदस्य सूत्रे श्रूयमाणाऽऽस्थ्यादिभिरेवान्वयस्य 'प्रकरणाच्छ्रुते'रिति वाचनिक्यैव परिभाषा स्वीक्रियत इति । एतेन प्राधान्यादङ्गविशेषणं स्यादित्यपास्तम् । वाचनिक्याऽनया तद्वाधात् । किञ्च न्यायसिद्धत्वेऽपि तत्त्वार्थनिर्णयदशायां स्वान्वयितयेतराकाङ्क्षापेक्षणेन नपुंसकस्येत्याद्यन्वयवेलायामस्थ्याद्युपस्थितेरावश्यकत्वेन प्राकरणिकाङ्गानुसन्धानात्पूर्वमेव नियमेनास्थ्यादीनामुपस्थित्या तेनैवान्वयस्यौचित्यात् । नपुंसकानुवृत्तिराहगमहनेति विहितव्यन्ते 'दधिने'त्यादावनवाद्यप्रवृत्तये । आध्यकारेण(?) सिद्धये सपूर्वग्रहणेन प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति न ज्ञाप्यते, किन्तु येनविधिरित्यनित्यत्वं ज्ञाप्यते इति बोधनमात्रेण प्रकृतेऽङ्गविशेषणत्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेन तथा करणात् । 'वा शा'विति वक्तव्ये 'वा नपुंसकस्ये'ति न्यासेन श्रुतस्यानुसन्धीयमानस्य वा विशेष्यविशेषणत्वान्यतररूपेण श्रुतेनैव सम्बन्धस्य ज्ञापनाच्च । तेनैवैवंविधे विषये क्लृप्तसम्बन्धत्यागबोधनाच्च । अन्यथा 'आच्छीनद्यो'रिति सूत्रेऽपि तथापत्तौ नपुंसग्रहणवैयर्थ्यतादवस्थं स्यात् । 'तच्च झलज्भ्यां विशेष्यते' इति ग्रन्थस्तु न्यायप्रवृत्तौ विशेषाभावेन तदनादरेण प्रवृत्तं इत्यदोषः । इति प्रायोवाद इति । अत 'एव पुनः खध्यम्परे' इति सूत्रे 'सम्बन्धमनु-

अद्दु । दूडेति पाठः । दस्य घृत्वं, डस्य संयोगान्तलोपश्चाऽऽदेशस्वरूप-
भङ्गभिया न कृत इति कैयटः । ‘पञ्चम्य’ इति—अधिकव्यवच्छेदाय, अस्य सर्वाद्यन्त-
र्गणत्वात् । परे तु ‘उतरादिभ्यः’ इति विरुद्धविभक्तिपञ्चम्यन्तत्वादङ्गस्येत्यनेगान्वयानर्हमिति
‘उतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरङ्गसञ्ज्ञानिमित्तयो’ रित्यर्थ इति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
एवञ्च ‘परमकतरं कुल’ मित्यादौ नाद्दु ।

यत्तु कैयटैर्नार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं, तेन ‘परमकतरं’ दित्युक्तम्, तन्न;
तस्य यदि उतराद्यर्थगतसङ्ख्याभिधायिन इत्यर्थस्तदा पञ्चम्यन्तात्तादृशार्थप्रतीत्यसम्भवः;
यदि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, तदा ‘विरुद्धविभक्तित्वा’दिति भाष्यासङ्गतिः, विधानस्य सर्वथा-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

बलीया’ निति परिभाषयेति भावः । कैयट इति । अत्रारुचिवीजन्तु—हलनुबन्धात्प्रागचोऽञ्जपस्या-
नुबन्धस्य वा सर्वत्र दर्शनेन प्रकृतेऽपि उकारानुबन्धसहितोऽडुडित्येव पाठः सम्यगिति ।

उतरादिभ्यो विहितयोरिति । ‘उतरप्रत्ययान्ततदादि—उतमप्रत्ययान्ततदादि—अन्य—अन्यतर—
इतरे’त्येतभ्यो विहितयोः स्वमोः,—अङ्गाभिन्नानि यानि उतरान्ततदादि—उतमान्ततदादि—
अन्य—अन्यतर—इतरे’त्येतानि, तेभ्यः परयोः स्वमोर्वा,—अडुडित्यर्थ इति भावः । एतादृशार्थ-
करणस्य फलमाह—परमकतरं कुलमिति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एव सम्बन्धमनुवर्तिष्यते’ इति भाष्यप्रयोगसङ्गतिः, भावघण्विषयमेवेदमिति तु न, ‘मांसम्भक्षोऽस्ये’ति
‘कर्मण्यण्’सूत्रस्य भाष्यप्रयोगात् । ‘सूत्रे दस्य घृत्वेन ड’ इत्युक्तेर साङ्गत्यायाह—दूडेति । प्राचीन-
ग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—परेत्विति । तस्येति—कैयटस्येत्यर्थः । ‘यत’ इत्यादिः । इत्यर्थः=

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

‘सम्बन्धमनुवर्तिष्यते’ इति भाष्यमुपादाय ‘सम्बन्ध्यते इति सम्बन्धः, कर्मणि घञ्, सम्बद्धमित्यर्थे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वर्तिष्यते’ इति भाष्यमुपादाय ‘सम्बन्ध’ मिति कर्मणि घञ्, प्रथमान्तमिति कैयटेनोक्तम् । ‘घञजप’
इत्यस्य भावघण्विषयकलन्तु न युक्तम्, ‘कर्मण्य’ णिति सूत्रे मांसं भक्षोऽस्येति भाष्यविरोधात् ।

सरूपभङ्गायेति । अस्याशय उक्तः—‘व्रश्चे’ति सूत्रे ।

सर्वादपि अन्यद्वुतरात्प्राक् पठिला ‘अद्वुदन्यादिभ्य पञ्चम्य’ इत्येव सूत्रयितुमुचितम् ।
नाद्दुइति । अत्र वदन्ति—“अङ्गस्येति षष्ठी, उतरादिभ्य इति पञ्चमी, तत्राशक्यं
विरुद्धविभक्तित्वाद्वुतरादिभ्य इत्यनेनाङ्गस्येति विशेषयितुं, तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो
विहितात्प्रत्ययः, उतरादिभ्यो यो विहितः—” इति—भाष्यस्यायमर्थः, ‘उतरादिभ्य’ इति ल्यब्लोपे
पञ्चमी, अर्थपरश्चायं निर्देशो लक्षणया । एतदर्थमेव बहुवचननिर्देशः, तथा च उतरार्थ-
माश्रित्य विहितयोः स्वमोरिति पर्यवसितम् । एवमेव षड्भ्यो लुगित्यत्रापि । न च ‘कतरधन’-
मित्यादावतिप्रसङ्गः, प्रत्यासत्त्योपस्थितउतरादिभ्यः परयोरेव विधानात् । न च लुप्तकजन्ते कतर-
शब्देऽतिप्रसङ्गः, तत्र कनुत्पत्तौ दृढतरमानाभावादुत्पत्तौ वास्येष्टत्वे बाधकाभावात् । न च कतर
इवान्य इति विग्रहे कतरान्यशब्देऽतिप्रसङ्गः, व्याघ्रादिले मानाभावात्, तस्यैव वा यादृशउतराद्यन्य-
तमार्थप्राश्रित्य स्वमो विहितौ ततः परलस्य विवक्षितत्वात् । न चोक्तानेकविधेः शाश्वते मानाभावः,

ऽनाश्रयणेनाऽर्थद्वारकं विधानमिति तद्वन्त्यासङ्गातश्च ।

न चैतदर्थे उपसर्जनप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादिति वाच्यं, तत्प्रत्याख्यानार्थैवै-
तद्वाच्यप्रवृत्तेः । परमकतरादिव्यावृत्तयेऽवश्यं श्रयणीयविहितविशेषणेनैवातिकतरादि-
व्यावृत्तौ स व्यर्थ इति तदाशयः । 'त्यदादीनामः' इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाच्च्यदादीनामित्यर्थद्वारकं
विभक्तिविशेषणम् । 'अस्थिदधि' इत्यादावङ्गं तथा तद्विशेषणं, व्याख्यानादित्यपि तत्रैव
भाष्ये स्पष्टमित्याहुः ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

इत्याहुरिति । परे तु—'सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतानां प्रतिषेध' इति प्रतिषेधकवार्तिकारम्भकल्पे यथा
'सर्वस्मै' 'परमसर्वस्मै' 'अतिसर्वाय' 'कतरत्' 'अतिकतर'मित्यादिरूपाणि भवन्ति, तथा तत्प्रत्या-
ख्यानकल्पेऽपि तथैव रूपाणि यथा भवेयुस्तथा वक्तव्यम् । त्वदीत्या'ऽङ्गाधिकारे यदुच्यते' इति
प्रत्याख्यानकल्पे तु—'सर्वादीनी'त्यत्र यदि तदन्तविधिरस्ति तदा—'अतिसर्वात्' 'अतिसर्वाय'
'अतितत्' 'अतिकतर'मित्यादौ दोषो दुरुद्धरः स्यात् । यदि च तत्र तदन्तविधिर्नास्ति—तदा
'परमसर्वे'—'परमसर्वस्मै' 'परमसर्वस्मात्' 'परमसर्वेषां' 'परमसर्वस्मिन्' 'परमकतरत्' 'परमसः'
'परमसर्वत्रे'त्यादिरूपाणि न सिद्ध्यन्तीति—'गृह्यमाणविभक्ते'रित्यस्य—गृह्यमाणार्थगतसङ्ख्याभिधायि-
विभक्तौ परतः कार्याणि भवन्तीत्यस्य,—गृह्यमाणार्थगतसङ्ख्याभिधायिविभक्तेः कार्याणि भवन्तीत्यस्य
चोपलक्षणतया निरुक्तभाष्यस्याऽवश्यं व्याख्येयत्वेन—'परमकतर'मित्येव भवति, न तु 'परमकतर-
दिति शेखरकृतामुक्तिः साहसमात्रमेव ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

सूत्रस्याभिमतः । पञ्चमीति । 'इति तथा तदर्थोऽभिमत' इति शेषः । तद्वन्थेति । कैयटग्रन्थेल्यर्थः ।
भाष्यार्थे शङ्कते—न चेति । एतदर्थं—कैयटमिमतार्थलाभार्थम् । अन्यथा प्राप्तेरेवाभावेन तदानर्थक्यं
स्पष्टमेव । एतदिति । प्रक्रान्तसर्वादिसूत्रभाष्येल्यर्थः । सः—उपसर्जनप्रतिषेधारम्भः । तदिति ।
सर्वादिसूत्रभाष्येल्यर्थः । प्रसङ्गादाह—त्यदेति । अतो विशेषमाह—अस्थिति । तथा—अर्थद्वारकं
विभक्तिविशेषणम् । वैलक्षण्ये बीजमाह—व्याख्यानादिति । लक्ष्यानुरोधादिल्यर्थः । प्रत्यासत्तेराह—

❀ ज्योत्स्ना ❀

—इति कैयटेन व्याख्यातम् । विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनेति । 'उतराद्यर्थसम्बन्धिनीत्युक्तेर्या
विहिते'त्येवंविधानस्यानाश्रयणादिल्यर्थः । वस्तुतस्तु—उतरादिभ्यो या विहितेत्यस्य उतराद्यर्थया विहिते-
त्यर्थः । अर्थाद्विधानञ्च शब्दद्वारकम् । अर्थात्परत्वाश्रयणे तु तथाभूतार्थबोधकादतिकतरमित्यादाव-
वयवात्परलाहोषः स्यादतो विहितविशेषणमिति कैयटोपाध्यायानामाशयः । इति तदाशय इति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

अद्भुतरादिभ्य इति । एतद्वाच्यप्रवृत्तेरिति । एवञ्चेष्टारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदे सूत्राऽन-
भिधानं किमर्थं क्रियते, फलान्तरसूचनायैव तद्वाच्यप्रवृत्तेरित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । वस्तुतः 'कर्ता' 'धर्ते'-
त्यादौ झुनिमिच्चाऽनङि सन्निपातपरिभाषाविरोधात्सुलोपो न स्यादिति तदर्थं विभक्तित्वेऽपि तदनित्यत्वं
ज्ञापनीयमेवान्नापि विभक्तिलोपे तदनित्यत्वाच्च दोष इति चिन्त्यमेतत् । विहितविशेषणेति । यदि तु
प्राचीनमते षडर्थगतसङ्ख्याभिधायित्वरूपम्विहितत्वमित्युच्यते तदा तेषामपि विरोधः ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

आरम्भप्रत्याख्यानस्यैव मानत्वात् । नव्यमते च उपसर्जनप्रतिषेधारम्भे परमकतरादिष्यते,

डित्वफलमाह—

टेः । ‘ति विंशते’रित्यतो ‘डिती’ति वर्तते, ‘भये’ति चाधिकृतम् । पञ्चम इति । डटो मटि भत्वाभाव इति भावः । अन्यतमस्येति । डतरादिष्वपाठादिति भावः । एकतरमिति । ‘एकाच्च प्राचा’मिति डतरच् । एकतमस्य त्वेकतमदित्येव ।

परत्वादिति । ‘नुमपेक्षये’ति शेषः ।—शब्दान्तरप्राप्त्या, झलन्ताज्जलक्षणभेदाच्च नुमप्यानित्य इति भावः । के चित्तु शिभावात्परत्वाज्जरसि ततः शौ झलन्तत्वानुमित्यर्थमाहुः । अत्र यद्वक्तव्यं तन्निर्जरशब्दे उक्तम् ।

सान्तमहतः । ‘सान्ते’ति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं—‘संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरगम् । ‘नोपधायाः’ ‘सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा’वित्यनुवर्तते, तदाह—सान्तसंयोगस्येत्यादि । उपधाग्रहणञ्च पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं, पारिभाषिकार्यस्येहासम्भवात् । ‘सर्वनामस्थाने’ इति

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘अद्भुतरादिभ्यः’—इत्यस्य—‘डतरान्ततदादि—डतमान्ततदादि—अन्य—अन्यतर—इतरे’—त्येतदर्थगतसङ्ख्याभिधायिनौ—यौ एतदव्यवहितोत्तरौ च—स्वमौ तयोरद्भित्यर्थः । एवं ‘सप्तम्याञ्च’—लित्यादेः सर्वनामार्थगतसङ्ख्याभिधायिनी या सप्तमी—सर्वनामोत्तरा च—तदन्ततदादेर्जलादिर्भवतीति—‘अतिकतरम्’ ‘अतिसर्वे’ इत्यादौ कुत्रापि प्रत्याख्यानकल्पे न दोष इति प्राहुः । निर्जरशब्दे उक्तमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तदस्माभिस्तत्रैवोक्तमिति बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नुमेति । अपिना जरस् । प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेनाह—केचिन्विति । उभयमप्यसङ्गतमित्याह—अत्रेति । सान्तेति । ‘से’ति ‘अन्ते’ति च उभयम् । महदंशेऽदोषादाह—सान्तेति । तस्याङ्गांशे उत्पिताकाङ्क्षत्वादाह—यद्वेति । परिभाषावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टम् । एतेन तथा मिश्राद्युक्तमपास्तम् । ननु पृषोदरादिगणपठित्वचनेनैव तत्सिद्धिरत

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

वस्तुतस्त्वेवं सत्युपसर्जनप्रतिषेधारम्भ-वार्तिक-न्तत्प्रत्याख्यानयोः फलभेदप्रसङ्गः । विहिते तस्मादित्युत्तरस्येत्येतत्कृतसंस्कारानभ्युपगमो, विहितपदाध्याहारश्चेति गौरवं मला वार्तिकतोपसर्जनप्रतिषेधफलत्वेनातिकरमित्येतदुन्यस्तमतस्तन्मते तस्मादित्युत्तरस्यैतत्कृतसंस्काराद् ‘ङ्सञ्ज्ञानिमित्तयोर्दतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद’डिति सूत्रार्थव्यवस्थापनात्परमकतरदित्येवेष्ट्यते । नहि विरुद्धविभक्तिनिर्देशे सर्वत्र

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सान्तमहतः । संयोगविशेषणमिति । नन्वेवं हंसावित्यत्रेकादशे जाते हंस् इति सान्तसंयोगस्य सर्वनामस्थान-औ-परकत्वादीर्षः स्यात्, अन्तवत्त्वेनाकारान्तत्वन्तु न, ताद्रूप्यानतिदेशात्, सर्वनामस्थानपरकं सान्तसंयोगान्तं यदङ्गमित्यर्थेन सान्तत्वाभावाच्च भवतीति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रत्याख्याने तु नेति—फलभेदः स्पष्ट एव । किञ्च नव्यमते सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानानावसरे—‘परमकतर’मिति न सिध्यति,—इति वार्तिककृतं प्रति भाष्यकृता न्यूनतोद्भावनीया स्यादिति । भत्वाभाव इति । ननु यथोद्देशे डटि जातस्यानिवृत्तिरिति चेन्न; आकडारस्थेषु कार्यैक्यतारूपकार्यकालस्याऽभावोपि कार्यप्रवृत्तिकाले एव प्रवृत्तिकलरूपकार्यकालत्वस्वीकारस्य प्रागुपपादितत्वात् । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्पिताकाङ्क्षत्वेन पूर्वपक्षस्वारस्यादाह—यद्वेति । नन्वन्यवर्णतद्गणयोरितराव्यवधाने एवेति

सान्तसंयोगस्य विशेषणम् । अत एव 'हंसशिंसी'त्यादौ न दोषः । यद्वा 'अन्यविकारे ऽन्यसदेशस्येति' न दोषः ।

मांसपचन्या इति । मांसस्य पचनीत्यर्थः । 'मांसस्य पचियुङ्घजो'रित्यप्येतत्सिद्धार्थानुवाद एव । 'शब्दत्वेन च सादृश्यं, 'न लुमते'त्यस्य च नित्यत्व'मित्यभिमानः ।

वृत्ताविति । भाष्यस्वरसत्त्वननुवृत्ताविति भावः । मासश्छन्दसीति । मासस्तकारः स्याद्वादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः । 'माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरं तवे'त्युदाहरणम् ।

ह्रस्वो नपुंसके । क्लीबवदर्थे वर्तमानस्याऽजन्तस्येत्येव सामर्थ्यात्प्रातिपदिकलाभे

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न दोष इति । 'अनन्यविकारे'इतिपरिभाषास्वीकारेऽपि 'सान्तमहत'इत्यत्र 'सर्वनामस्थाने' इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वाभावेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषयैव 'हंसशिंसी'त्यादौ हंससम्बन्धिसान्तसंयोगे—'षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविशेष्यताश्रयत्वे सति षष्ठीप्रकृतिजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयसममिव्याहृतवर्णघटितत्वरूपनिर्दिश्यमानलस्याभावाच्च दोष इत्यपि बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आह—मांसस्येति । एतेन—'तेनापि सिद्ध्या अत एवेत्येवाऽसङ्गतिरतः सोऽप्यर्थः' इति भास्करशास्त्र्युक्तमपास्तम् । अभिमानग्रन्थमाह—शब्दत्वेनेति । अभिमानपदसूचितावृत्तिस्तु दोषद्वयरूपा प्रायुक्तैव, सुखेन सादृश्यं, 'न लुम'तेत्यस्यानित्यत्वाच्छादिपरत्वमिति । एतेन मूलं तदनुयायिदृग्बन्धाद्युक्तञ्चाऽपास्तम् ।

तथोक्तेः फलमाह—भाष्येति । 'नपुंसके' इत्यर्थे आद्यजन्तमित्याह—क्लीबवदिति । एतेनार्थवदित्यतस्तदनुवृत्तिरिति शास्त्र्याशुक्रमपास्तम् । धातुतिष्ठन्तादौ तत्त्वासम्भवादाह—सामर्थ्यादिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विहितविशेषणमेवेति नियमः, 'युस्मदस्मद्भ्यां ङसो'शित्यादौ व्यभिचारादिति प्रत्याख्यानपक्षेऽपि तथैवोचितमित्याहुः । इत्यभिमान इति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । भाष्यस्वरसत्त्वननुवृत्ताविति । अत्र पक्षे लोके पदादीनां प्रयोगो नानुपपन्नः, शस्त्रप्रवृत्तिनियमस्यच्छन्दोविषयत्वात् ।

ॐ सद्वाशिवभट्टीयम् ॐ

यद्वाऽन्यसदेशस्येति न दोष इति । ननु परिभाषेन्दुशेखरे 'इयञ्चोभयोर्युगपत्प्राप्तावेवं'त्युक्तम्, अत्र तु नोभयोर्युगपत्प्राप्तिरिति चेन्न, यस्य कस्यचिच्छब्दे युगपत्प्राप्तिरस्ति तस्यैकत्राप्राप्तावपि भवतीत्यर्थाच्छिरासीलत्रोभयोः प्राप्तिरस्ति, हंसशिंसीत्यत्रान्वयस्यैवेति न दोषः ।

ह्रस्वो नपुंसके । अजन्तस्येति । ननु वारिणी इत्यत्र ह्रस्वः स्वात्तद्वारणाय प्रातिपदिकग्रहणमिति वाच्यं,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

परिभाषेन्दुशेखरे उक्तं, तदनेन विरुध्यते इति चेन्न; शब्दत उद्देश्यत्वेनोपधाऽतिरिक्तकृताऽव्यवधानं एवेति तदर्थेनादोषात् । प्रकृते च नकारो 'नोपधाया' इत्यतोऽनुवृत्त्या शब्दत उद्देश्यत्वेन नोपात्त इत्यदोषात् । अभिमान इति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

क्लीबवदर्थे वर्तमानस्येति । तत्त्वञ्च—क्रीडनिरूपितशक्तिविशिष्टत्वं, वै० 'स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं' 'स्वविशिष्टशाब्दबोधीयविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वोभयसम्बन्धेन । वै०—'स्वविषयकज्ञाननिष्ठजन्यतावच्छेदकोपस्थितियविषयताप्रयोज्यशाब्दबोधीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाऽसामानाधिकरण्य' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधीयत्वोभयसम्बन्धेन । 'कुलवधूः' 'कुलपुत्री' 'शानवापी'त्यादौ ह्रस्ववारणाय सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यघटकः प्रथमः सम्बन्धः । 'वारिणे' इत्यादौ तदापत्तिवारणाय—

‘प्रातिपदिकस्येत्येतत्सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थकम् । तेन ‘काण्डे’ इत्यादौ अन्तवद्भावेन

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थकमिति । न च ‘वारणी’ इत्यादौ ह्रस्वारणाय प्रातिपदिकग्रहणं सूत्रे चरितार्थं,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

ह्रस्वशौ कर्तव्ये दीर्घकरणवैयर्थ्येन ह्रस्वाभावज्ञापनात् । ननु ह्रस्वान्ते ‘शिसर्व्वनामस्थान’मित्यनेन सर्व्व-
नामस्थानसन्ज्ञायां ‘ज्ञाने’ इत्यत्र ‘नपुंसकस्ये’तिनुम्सादिति चेन्न, ‘सुडनपुंसकस्ये’तिसूत्रेनपुंसकग्रहणं न
कर्तव्यं, शिसर्व्वनामस्थानमिति नियमार्थं ‘नपुंसकात्परं शि एतदेव सर्व्वनामस्थानसन्ज्ञाम्भवति नान्य’दिति
नियमेन सिद्धान्नपुंसकग्रहणसामर्थ्येन जसृशसुसम्बन्धिशेरेव ग्रहणमिति—‘द्वितीयाप्रसृतीनी’तिनिर्देशाच्च
बहुवचनादेश एव सा—इति ज्ञापनेनादोषात् । सत्त्वप्रधानेति । अन्तवद्भावादप्राप्तसत्त्वप्रधानेत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सत्त्वप्रधानस्येति । अत्र वदन्ति-शब्दादीदृशार्थालाभः, किञ्च पर्जन्यवल्गुक्षणप्रवृत्त्या प्रथमतो ह्रस्वे

ॐ वरवर्णिनी ॐ

स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वरूपः सम्बन्धः । एवञ्च ‘वारिणी’ इत्यादौ न दोषः, तथाहि—एका ‘वारिणी’ इति पर्याप्ता
विभक्त्यर्थेनिरूपिता शक्तिः, एका च विभक्त्यर्थाऽवटितार्थेनिरूपिता वारिपर्याप्ता । परं वारिपर्याप्तशक्तेर्वारिणी
इत्यत्राप्यपर्याप्तत्वात् तामादाय दोषः । एवमेव—विकृत्यवैधटितार्थेनिरूपितशक्तेर्वारिणीपर्याप्तत्वसत्त्वेऽपि—
तत्प्रयोज्यलिङ्गविशिष्टप्रकारतानिरूपितविषयतायाः—तत्प्रयोज्यकर्तृक्रियाभावात्मकसंसर्गनिष्ठ—संसर्गताख्य-
विषयता—निरूपिता या पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता प्रकारता तादृशप्रकारतासामानाधिकरण्यस्यैव—
सत्त्वात् तामादायापि दोषः । एवं ‘काण्डे’ इत्यादावपि ध्येयमिति शारदावतारा जगन्मान्याः परमगुरवः
श्रीबालाशस्त्रिचरणाः, तदनुसारिणोऽस्मत्पितामहश्रीचरणाश्चादुरिति गौडाः ।

सत्त्वेति । ननु सत्त्वप्रधानत्वं किं, न तावत्सत्त्वनिरूपितमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं, ‘श्रीपं कुल’मित्यादौ
कुलस्यैव मुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वेन श्रीपत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वाभावेन ह्रस्वानापत्तेः । नापि
सत्त्वनिरूपितपक्षितीयमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं तत्, ‘काण्डे तिष्ठतः’ इत्यादौ—प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थे
एव विहितत्वेन केवलश्रीपादिशब्दवत्प्रथमान्तस्य ‘काण्डे’ इत्यस्यापि सत्त्वनिरूपितपक्षितीयमुख्यविशेष्यताप्रयो-
जकत्वेन ह्रस्वापत्तेस्तादवस्थादिति चेत्—एवं तर्हि संसर्गताविशिष्टत्वं सत्त्वप्रधानत्वं, वै० ‘स्वनिरूपित-
प्रकारताप्रयोजकत्व’ ‘स्वविशिष्टाऽवटित्व’तदुभयसम्बन्धेन । वै० ‘स्वनिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्व’
‘स्वनिरूपितप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकपदावटित्व’तदुभयसम्बन्धेन । ‘ज्ञान’मित्यादौ—संसर्गता
ज्ञान—ज्ञानत्वसमवायनिष्ठा, तन्निरूपितप्रकारता—ज्ञाननिष्ठा, तत्प्रयोजकत्वं ज्ञानपदे इति—तत्र सत्त्वप्रधान-
त्वम् । ‘काण्डे तिष्ठतः’ इत्यत्र तु संसर्गता अभिहितत्वरूपा, तन्निरूपितप्रकारताप्रयोजकम् ‘ए’ इति, तद्वटितत्वा-
त्काण्डे इत्यस्य—इति तत्र न सत्त्वप्रधानत्वम् । श्रियं पाति तत्कुलं—‘श्रीप’मित्यत्रापि श्रीत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपिता—अमर्थं—कर्मत्व—निष्ठविशेष्यता यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मत्वनिष्ठसंसर्गतानिरूपित-
श्रीत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितरक्षणकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजक ‘पा’पदाऽवटित—घटादि—पदावटि-
तत्त्वस्यैव श्रीपाशब्दे सत्त्वात्स्वविशिष्टघटावधटितत्वात्स्वनिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाच्च सत्त्वप्रधानत्वं
तत्राक्षतमित्याहुः श्रीगुरवस्त्रिपाठिचरणाः ।

परे तु—‘स्ववृत्तिसंसर्गताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यवटित्व’—‘स्वनिरूपिताऽप्रधानत्वसमा-
नाधिकरणविशेष्यताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यवटित्व’—‘स्वावच्छिन्नशब्दबोधयप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यवटितत्वाभाववत्त्वे’तत्रितयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभाव-
वत्त्वं सत्त्वप्रधानत्वम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘श्रीप’मित्यादौ क्रियाकर्मभावादिसंसर्गत्वावच्छिन्ननिरुक्तसम्बन्धत्रयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सुलभ-
त्वाल्लक्षणसम्बन्धः । ‘काण्डे’ इत्यादौ तु—अधिकरणक्रियाभावसंसर्गस्य स्ववृत्तिसंसर्गताप्रयोजकत्व-
प्रकारकतात्पर्यविशेष्यैकारघटितत्वेन, स्वनिरूपिताऽप्रधानत्वसमानाधिकरणकाण्डवृत्तिविशेष्यताप्रयोजकत्व-
प्रकारकतात्पर्यविशेष्य-‘काण्ड’-शब्दघटितत्वेन, स्वावच्छिन्नकाण्डत्वावच्छिन्नप्रकारातिरूपित-कर्त्रादि-
बोधक-देवदत्तादिपद-प्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकदेवदत्तादिपदघटितत्वाभाववत्त्वेन—नि-
रुक्तत्रितयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्यैव सत्त्वेन तदभावाभावाच्च सत्त्वप्रधानत्वम् । ‘सप्तम्यर्थाधिकरणक्रियाभाव-
स्यापि संसर्गतया भान’मिति सम्प्रदायविदः । संसर्गप्रतियोगिनि—संसर्गनिरूपिताऽप्रधानत्वस्य, संसर्गा-
नुयोगिनि च संसर्गनिरूपितप्रधानत्वस्य व्यवहारः । संसर्गे प्रतियोगिनिरूपितं प्राधान्यम्, अनुयोगि-
निरूपितमप्राधान्यञ्च व्यवहियते साम्प्रदायिकैः ।

‘श्रीप’मित्यादौ श्रीशब्दार्थप्रतियोगिक्रियाकर्मभावसंसर्गस्य प्रथमसम्बन्धद्वयेन वैशिष्ट्यस्य श्रीप-
शब्दादौ सत्त्वात्तादृशसंसर्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाभावेनाऽप्यासितः—संसर्गत्वावच्छेदकतयाऽभाव-
घटिततृतीयसम्बन्धोपादानम् । तदुपादाने तु—तदनुयोगिबोधक‘प’शब्दघटितत्वस्यैव सत्त्वेन
तदभावाभावेन त्रितयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्त्वात्सत्त्वप्रधानत्वमक्षतम् । आधानुपादाने—
श्रीपशब्द एव तदनापत्तिः ।

ननु ‘प्रिपुत्रः’ ‘श्रीपुत्रः’ इत्यादौ विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन ‘प्रि’शब्दादेरेव संसर्गबोधकत्वेन ‘काण्डे’
इत्यादितुल्यतया ह्रस्वानापत्तिः । लुकः प्रागेव तु न ह्रस्वः, ‘अन्तरङ्गानपी’ति न्यायेन लुकः प्राबल्यात्,
लुगुत्तरं निरुक्तसत्त्वप्रधानत्वाभावेन ह्रस्वाऽप्राप्त्याऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वस्य लुक्कक्षतत्वादिति चेन्न;
लुक्स्थले—विभक्त्यर्थसंसर्गानुयोगिप्रतियोगिबोधक-पदद्वया-ऽऽत्मक‘प्रिपुत्रे’त्यादि-समुदायस्यैव संसर्ग-
बोधकत्वस्वीकारेण तद्वदितत्वस्य प्रिशब्दादावभावेन—[‘काण्डे’ इत्यादौ च तद्बोधकैकारघटित-
त्वस्यैव सत्त्वेन तत्तुल्यत्वविरहेण—] दोषाभावात् । नच काण्डवृत्तिसत्त्वप्रधानत्वस्यान्तवद्भावेन ‘काण्डे’
इत्यादावतिदेशाद्व्यापत्तिरिति वाच्यं, प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्येनान्तवद्भावाप्रवृत्तेः । तद्वति तदभावस्य
अन्तवद्भावेनानतिदेशाच्च । ‘प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादन्तवद्भावानतिदिष्टप्रातिपदिकत्ववतो ग्रहण’मिति
वदतां कैयटोपाध्यायानामपि ह्रस्वे कर्त्तव्येऽन्तवद्भावो न प्रवर्त्तते इत्यत्रैव तात्पर्यं कल्पनीयम्, अन्यथा-
ऽनतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्याऽपि अन्तवद्भावेनानतिदेशेऽतिप्रसङ्गो दुरुद्धरः स्यात् । एवञ्च अतिदिष्टप्रातिपदिक-
त्ववत्यनतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्यानतिदेशः, तद्वति तदभावानतिदेशादिति सिद्धम् । यद्यपि सर्वोऽपि
धर्मोऽभावरूपः सम्भवति, तथापि अभावत्वेन यत्र निमित्तता तस्मिन् कार्ये कर्त्तव्ये तद्वति तादृशभावस्य
तादृशभाववतो वा नातिदेश इति तदाशयः । अत एव तत्रानतिदिष्टत्वविशेषणदानेन निस्तारः ।

‘सप्तम्यधिकरणे च’ति निर्देशाद्विभक्त्येकोदेशो नान्तवदिति दीक्षितोक्तं सम्प्रधानान्तु हेयमेव, शानस्य—
अः—‘ज्ञानाः’ इत्यादौ ह्रस्वापत्तेरनिरासादित्याहुः ।

अन्ये तु—‘कुलपुत्री’ ‘कुलवधूः’ ‘काण्डे’ ‘कुण्डे’ इत्यादौ नपुंसकलिङ्गनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्व-
सम्बन्धेन ह्रस्वः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थं सत्प्रधानाप्रधानन्याये सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् ।

भाष्यकारस्तु—नपुंसकलिङ्गविशिष्टत्वं नपुंसकवदर्थे वर्त्तमानत्वं, वै० ‘स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयो-
जकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्व’ ‘स्वनिरूपितशक्तिविशिष्टत्वं’—भयसम्बन्धेन । शक्तिवै०—‘स्वपर्याप्त्यधि-
करणत्व’ ‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वो’भयसम्बन्धेन । अस्य
च नान्तवत्त्वेनानतिदेशः, अत्र विद्यमानपदाध्याहारेण अस्य ‘नपुंसके विद्यमानस्ये’त्येतत्पदसमुदायार्थतया
‘तासौ नित्यानिद्व’वत्पदशक्यत्वाभावेन—अशास्त्रीयत्वादित्याशयेन प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याचक्ष्यै—
इत्याहुरिति शास्त्रावताराः श्रीबालशास्त्रिचरणास्तदन्तेवसन्तश्च । अत्रत्यं तत्त्वमस्मत्कृत्यायामभिनवराज-
रुद्रम्यामनुसन्धेयमिति गौडाः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

“—‘वारिणी’इत्यादौ इयादेशो ईकारोच्चारणसामर्थ्यादेव नोक्तदोषः—” इति यद्यपि वक्तुं शक्यते तथापि ‘वारिणे’‘वारिणा’इत्यादौ ह्रस्ववारणायैव प्रातिपदिकग्रहणं चरितार्थमिति वाच्यम्, अर्थ-वत्सूत्राप्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामिनोक्तदोषवारणात्प्रातिपदिकग्रहणवैयर्थ्यस्यैव सत्त्वात् । “—‘ह्रस्वो नपुंसके’इत्यस्य नपुंसकत्वशक्तिपर्याप्त्यधिकरणस्याजन्तस्य ह्रस्वो भवतीत्यर्थेन निरुक्तदोषवारणसम्भवात्प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थम्—” इति तु न युक्तं, वैयाकरणमते सुबन्ते एव शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य सत्त्वेनोक्तदोषवारणस्य कर्तुमशक्यत्वात् । न च ‘प्रातिपदिकग्रहणेऽनु-वर्तमाने पुनः प्रातिपदिकग्रहणादनतिदिष्टप्रातिपदिकस्यैव ग्रहण’मिति कैयटरीत्या, ‘सप्तम्यधिकरणे चे’ति निर्देशादिभक्त्येकादेशो नान्तवदिति दीक्षितरीत्या च ‘काण्डे’ इत्यादौ दोषाभावात्सत्त्व-प्रधानस्यैव ह्रस्वो भवतीति निष्फलमिति वाच्यं, ‘दोषाभूतमहः’ इत्यादौ कैयटदीक्षितयोर्मते ह्रस्वस्य दुर्वारतया तत्र दोषवारणाय सत्त्वप्रधानस्यैव ह्रस्वो भवतीत्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् ।

‘सत्त्वप्रधानस्यै’त्यत्र—सत्त्वपदेन लिङ्गान्वयितावच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपपुरस्कारेण बुद्ध्यमानं विवक्षितम् । प्रधानत्वञ्च—संसर्ग-विशेष्यैतदुभयवृत्तिः, निरवच्छिन्नविशेषणताश्रयाऽवृत्तिर्विशेष्यता-संसर्गताव्यापकीभूतः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।

सत्त्वप्रधानत्वञ्च—यत्किञ्चित्प्रधानतानिरूपिताऽप्रधानत्वाऽसमानाधिकरणलिङ्गान्वयितावच्छेदक-रूपावच्छिन्नप्रधानताप्रयोजकत्वम् । ‘काण्डे’ इत्यादौ सप्तम्यर्थसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताऽप्रधानत्व-सामानाधिकरण्यस्यैव लिङ्गान्वयितावच्छेदक-काण्डत्व-रूपावच्छिन्नप्रधानतायां सत्त्वान्नोक्तसत्त्व-प्रधानत्वम् ।

स्यादतस्तत्—‘श्रीपुत्र’ इत्यादौ ह्रस्वो न स्यात्, लिङ्गान्वयितावच्छेदक-श्रीकर्मकपालनकर्तृत्वा-वच्छिन्नप्रधानतायां जन्यजनकभावसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताऽप्रधानतासामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्, एवं ‘श्रीपं—कुलं’ ‘सुलु—कुल’मित्यादावपि ह्रस्वो न स्यादिति चेन्नैवं;

‘यस्य ह्रस्वश्चिकीर्षितस्तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या प्रधानता तादृशप्रधानता-निरूपिताऽप्रधानत्वाऽसमानाधिकरणा या—[यस्य ह्रस्वश्चिकीर्षितस्तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयो-ज्यतावती—]—लिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्ना प्रधानता, तादृशप्रधानताप्रयोजकतापर्याप्त्यधि-करणत्वं सत्त्वप्रधानत्व’मिति परिष्कारेणाऽदोषात् । ‘श्रीपुत्रः’ ‘श्रीपं कुलं’ ‘सुलु—कुल’मित्यादौ संसर्गनिष्ठप्रधानताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य [विनिगमनाविरेहणोपस्थापकशक्तेरानुभवि-कशक्तेश्च समासे वाक्ये एव कल्पनेन—] तादृशे समुदाये एव सत्त्वेन तद्वटके-श्रीपादौ केवले निरुक्त-सत्त्वप्रधानत्वस्याऽव्याहतत्वात् ।

न च ‘श्रीपुत्र’ इत्यादौ समासात्प्रागेवान्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वः स्यादित्ययं प्रयासो विकलः, पदाव-धिकांस्वरूपाने च ‘श्रीपं कुल’मित्यादौ दोषाभावाच्चेति वाच्यं, ‘श्रीपुत्र’ इत्यादौ समासे विभक्तिलुकि निरुक्तसत्त्वप्रधानत्वाभावेन—लुक्प्रत्ययान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वस्य सत्त्वादन्तरङ्गानपी’ति परिभाषया पूर्वं ह्रस्वाऽप्रवृत्तौ समासोत्तरञ्च पूर्वोक्तरीत्या सत्त्वप्रधानत्वस्याऽभावेनैतादृशपरिष्कारस्या-ऽवश्यकत्वात् ।

न च ‘यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी’तित्यायेन ‘सुलु—कुलं’ ‘श्रीपं—कुल’मित्यादौ संसर्ग-निष्ठप्रधानताप्रयोजकतापर्याप्तः ‘श्रीप’इत्यत्र ‘सुलु’इत्यत्र च सत्त्वात्पुनरपि निरुक्तसत्त्वप्रधानत्व-स्याभावादोषतादवस्थमिति वाच्यं, ‘यस्य ह्रस्वश्चिकीर्षितस्तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यता-वदुपस्थितीप्रधानतानिरूपिताऽप्रधानत्वाऽसमानाधिकरणा—[—यस्यह्रस्वश्चिकीर्षितस्तत्पर्याप्तप्रयोज-कतानिरूपितप्रयोज्यतावती—] लिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपस्थितीया प्रधानता तादृशप्रधानता-

प्रातिपदिकत्वेऽपि न ह्रस्वः । विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेऽपि प्रकृत्यर्थापेक्षया प्राधान्यमस्यैव ।
'प्रथमाया अपि अन्याभिहितशक्तिरर्थः' इति तत्रापि तत्संसर्गको बोध इति तस्याः प्राधान्यम् ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

प्रयोजकत्वं सत्त्वप्रधानत्वमिति परिष्कारेणाऽदोषात् । आकाङ्क्षाभास्ये सम्बन्धे उपस्थितीयप्रधानताया
असत्त्वेन सत्त्वे एव तादृशोपस्थितीयप्रधानतायाः सत्त्वात् ।

नचैवमपि 'काण्डे' इत्यादौ काण्डवृत्तिनिरुक्तसत्त्वप्रधानत्वस्य पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशविशिष्टेऽति-
देशाद्भ्रष्टो दुर्वार इति वाच्यं, प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्येन सत्त्वप्रधानत्वस्य पूर्वान्तवद्भावेनाऽतिदेशो
न भवतीति कल्पनेनादोषात् । एतेन 'कुलशब्दस्य अशब्देन समासे 'कुलः' इत्यादौ ह्रस्वो दुर्वारः'
इति, 'घटलोपस्थिति'रित्यादौ ह्रस्वापत्तिरिति चाऽपास्तम् । अपरनिमित्तके ह्रस्वे कर्तव्यं बहिरङ्गत्वेन
एकादेशस्याऽसिद्धत्वाच्च । सत्त्वप्रधानत्वस्याशास्त्रीयत्वाच्च ।

परे तु—'नपुंसकत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविशिष्टत्वं क्लीबत्ववदर्थं वर्तमानत्वं, वै० 'स्वपर्याप्त्य-
धिकरणत्वं' स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकलप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं'-
तदुभयसम्बन्धेन । 'काण्डे' इत्यादौ च निरुक्तोभयसम्बन्धेन शक्तिवैशिष्ट्याभावाच्च दोषः । एत-
देवामिप्रेत्यात्रत्यं प्रातिपदिकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

ननु सिद्धान्तेऽधिकरणशक्तिरूपस्य तस्य संसर्गतयाऽन्यथासत्त्वप्राधान्यमस्यैवेति तथापि दोष एवात्र
आह—विभेति । एतेन 'ज्ञानेभ्य' इत्यादौ ह्रस्वाभावो व्याख्यातः । 'असिद्धम्वहि'रिति तु न निर्वाहः, तावतापि
तत्त्वानपायात् । ननु प्रथमास्थले प्रकृत्यर्थान्यथाभावादिव भुमयमप्यसम्भव्यता आह—प्रथंति । 'असिहिते
प्रथमे'त्यादिसिद्धान्तवार्तिकानुरोधेनाह—अन्येति । तत्=विभक्त्यर्थम् । तस्याः=शक्तेः । तत्रापि कच्चिद्विशेषमाह—

❁ ज्योत्स्ना ❁

आदेशपक्षनिराकरणेन भाष्यमते प्रकृत्यन्तरपक्षस्यैव च व्यवस्थापनात् । ननु श्रीपञ्चानवदित्यनुपपन्नं

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

तेन काण्डे इत्यत्र पूर्वान्तवत्त्वेन सत्त्वप्रधानत्वादोषः तदवश्य एवेति शङ्का नात्र । ह्रस्व इति । ननु
काण्डे इत्यत्र पर्जन्यवलक्षणप्रवृत्त्या पूर्वं ह्रस्वे तत् एकादेशे 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वप्राप्ति-
रेवेति चेन्न, भाष्यप्रामाण्येन नपुंसकघटकवर्णैकादेशभिन्नं लक्ष्यं लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेरित्यर्थात् । अत एव
ज्ञानेभ्य इत्यत्र न दोषः । अन्यथा नपुंसकाजन्तप्रातिपदिकत्वाद्भ्रष्टः स्यात् । बहिरङ्गपरिभाषया वारणं
वा । एवञ्चा'दसोसेर्हादुदोम'इत्यत्रत्यशेखरोऽपि चिन्त्य एवेति बोध्यम् । स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यविरोधोऽपि

❁ विषमपदविवृतिः ❁

कृते 'ऊखतुः'प्रेखतु'रित्यादाविव 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनः प्रवृत्तिरेव नास्ति । अत एव 'ज्ञानेभ्य'
इत्यादौ न ह्रस्वः । किञ्च घनलक्ष्यादौ अतिप्रसङ्गवारणाय 'प्रधानाप्रधानं' न्यायेन नपुंसकत्व-
विशिष्टार्थविशेष्यकबोधजनकस्यैव ह्रस्वस्य वक्तव्यतया 'काण्डे' इति सप्तम्यन्तजन्यबोधविशेष्यस्य
नपुंसकत्वाश्रयत्वाभावादेव दोषवारणे उक्तप्रयासवैयर्थ्यम् । एतेन 'प्रातिपदिकपदमनतिदिष्टप्राति-
पदिकत्ववत्परं, श्रीपादौ प्रत्ययलक्षणापदेशेनैव कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसङ्ज्ञा । काण्डादौ
प्रकृतिगतस्य प्रातिपदिकत्वस्यातिदेशेनाननतिदिष्टन्तत् । सत्त्वप्रधानस्येत्येतदापि प्रकृतिविषयकं
फलितार्थकथनम्, एवं च न शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति परास्तम् । एतेन—एवं च
नपुंसकपदं नपुंसकत्वपरं, तस्य च प्राधान्यासंभावाच्च प्रधानन्यायावतार इति बालप्रतारकं निरस्तं-
मिति चेच्चिन्त्यमेतत् । न चान्तवद्भावेन नपुंसकत्वविशिष्टार्थविशेष्यकबोधजनकप्रातिपदिकत्व-

‘काण्डे तिष्ठत’ इत्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियामावेन क्रियायामन्वये तदभिन्नप्रथमार्थस्यापि तेन सम्बन्धेनान्वयात्तस्य प्राधान्यम् ।—स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।

ज्ञानवदिति । दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः । ‘श्रीपाणी’त्यादौ ‘एकाजुत्तरपदे’ इति णत्वं भवत्येवेति बोद्धव्यम् ।

इकोऽचि । ‘सुपी’ति वक्तव्ये—‘विभक्ता’विति चिन्त्यप्रयोजनम् । विभक्तौ किं ? मधुन इदं माधवम् । हे वारे हे वारीति । अत एव ‘इकोऽची’तिसूत्रस्थम्—‘इह किञ्चिन्नपो’ इति, ‘एङ्हुस्वादि’तिसूत्रस्थं—‘हे त्रपु’ इति च भाष्यं सङ्गच्छते ।

वृद्धयौचेति । वृद्ध्यादीनां क्रमेण ‘गावौ’ ‘हरौ,’ ‘क्रोधा,’ ‘हरये’ इत्यवकाशः, नुमो—‘वारिणी’ इति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

चिन्त्यप्रयोजनमिति । वारिशब्दादाचारकिबन्ताद्यङ्गुकि तस्मात्तिबादौ नुपर्थं विभक्तावित्यावश्यकमिति केचित् । वारिशब्दादाचारकिबन्तादाशीलिङि ‘वारि—इषीष्टे’ति स्थिते नुमर्थं ‘सुपी’ति विहाय ‘विभक्ता’विति परे ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

काण्डे इति । तस्य=प्रथमार्थस्य । तथा व्याख्यानफलमाह—श्रीपा नीति । चिन्त्येति । नामधातो लिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावात् । माधवमिति । अत्र नुमि टिलोपः स्यात् । मूलोक्तार्थे भाष्यसम्मतमाह—अत एवेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

श्रीपाणीत्यादावे‘काजुत्तरपदे’तिणलकृतविशेषस्य सत्त्वात्, एतदाह—दीर्घान्तत्वप्रयुक्त इति । उक्तव्याख्याने फलमाह—श्रीपाणीत्यादाविति । चिन्त्यप्रयोजनमिति । चिन्ताबीजन्तु नपुंसकवृत्ते-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

विरोधोपि न, तत्र लक्षणान्तरेण पुनः प्राप्तेः । प्राधान्यमिति । तत्त्वञ्चात्र प्रकारतानाश्रयत्वम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मपि स्यादिति कथं मध्यमः प्रकार इति वाच्यम्, अन्तवद्भावेनार्थानतिदेशात् । अन्यथा सत्त्वप्रधानत्वमप्यतिदिश्येत । ननु शब्दस्वरूपस्यापि कथमतिदेशः ? अशास्त्रीयत्वात् । तथा च बहुपल्लवापत्तिरिति चेन्न, तस्यापि स्वरूपमिति शास्त्रबोधितत्वात् । न च तत्प्रत्याख्याने गल्यसंभवः, तत्प्रत्याख्याने शब्दप्रधानतया शब्दस्य शास्त्रीयत्वात् । अथवा लोङ् रूपस्य मेनिविधानेन शब्दस्याशास्त्रीयस्याप्यतिदेशबोधनात् । साङ् रूपस्य सहेःकार्येण च तथैव बोधनात् । एकदेशविकृतन्यायेन सिद्धे तदनुपयोगाच्च । प्राधान्यमिति । प्रकारतानिरूपितत्वमित्यर्थः । एवञ्च प्रकारतानिभिन्नविशेष्यताशालिनी लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वयार्थबोधजनकत्वरूपसत्त्वप्राधान्यस्याभावादिति भावः । तत्संसर्गक=तद्भट्टितसंसर्गकः । प्रथमार्थस्य=तत्प्रकृत्यर्थस्य । एवञ्च तिङः कर्तृत्वशक्तिमानर्थो द्योलः, कर्तृक्रियाभावश्च वाच्यः, एवं प्रथमायास्तिङ्गर्थकाण्डार्थाभिन्नत्वञ्च प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तिभङ्गः, काण्डार्थाभेदान्विततिङ्गर्थस्योक्तसंबन्धेन क्रियायामन्वयात् । अन्ये तु ‘कटं भीष्म’मित्यादिवृत्पार्थिकपरस्परवच्छेदः । उक्तसम्बन्धेन द्वयोरपि क्रियायामेवान्वयादित्याहुः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । यत्तु पाठकेनोक्तं—‘चिन्ताबीजन्तु नपुंसकवृत्तेरिदंशब्दादधुनाप्रत्यये इशादेशे नुमापत्तौ

तृतीयादिषु । भाषितः पुमान् येन शब्देनेत्यर्थे—पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गस्तरात् ।
'भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे'—इति बहुव्रीहिः । भाषणक्रियया स्वकरण-
तयाऽऽक्षिप्तशब्दश्च क्लीबेन समानानुपूर्वीकः, समानार्थश्च गृह्यते,—प्रत्यासत्तेः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तृतीयादिषु । यत्प्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वस्यान्वयितावच्छेदकं तदेव यत्र नपुंसकत्वस्यान्वयिताच्छेदकं
भनति तद्भाषितपुंस्कमित्यर्थः । पीलुशब्दे च वृक्षत्वव्याप्यजातिरूपं पुंस्त्वस्यान्वयितावच्छेदकं,
फलत्वव्याप्यजातिरूपं च नपुंसकत्वस्यान्वयितावच्छेदकमिति न तस्य भाषितपुंस्कत्वमिति भावः ।

परे तु—भाषितः पुमान् यया शक्त्या सा भाषितपुंस्का, सा विद्यते यस्मिन्तद्भाषितपुंस्कम्,
अर्श आद्यजितिभावः । तत्त्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वम् । शक्तौ प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यञ्च
'स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्व'—'स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विशेष्यव्यासम्भवादाह—प्रवृत्तीति । विनिगमनाविरहादाह—समानार्थश्चेति' ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

रिदमशब्दादधुनाप्रत्यये इशादेशे नुमापत्तौ 'यस्ये'तिलोपो न स्यादित्याहुः । भाषितः पुमान्येन
शब्देनेति । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति मतेनेदम् । अतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिः, पुंवाचकस्य
क्लीबवृत्तित्वाभावात् । यद्वा 'येने'त्यस्य यज्जातीयेनेत्यर्थः, समानानुपूर्वीकेणेति यावत् । इति बहुव्रीहि-
रिति । तेन—यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तक्लीबवृत्तिः शब्दः पुंवदिति सूत्रार्थः । तत्र यद्यर्थभेदे शब्दैक्याभ्यु-
पगमस्तदातिव्याप्तितादवस्थमिति याशङ्कार्थभेदाच्छब्दभेदावयवेन समाधानमाह—भाषणक्रियये-
त्यादि । समानानुपूर्वीकः समानार्थश्चेति । अत्र 'समानानुपूर्वीक' इत्येतावत्तैव प्रयुशब्दे

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

समानानुपूर्वीक इति । अन्यथा अजरशब्दे पुंस्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय पुंवद्भाव उक्त इत्यम्बुशब्दे पुंवत्वापत्तिः ।
नन्वेतदप्यर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति दर्शने सर्वोयं प्रयासः सफलः, तत्र च दर्शने फलवाचकपीलुशब्दे-
ऽस्तीति पुंवत्त्वं दुर्बलमत आह—समानार्थश्चेति । तत्प्रकारकबोधेच्छयोच्चरित इत्यर्थः । एवञ्च यदा
यत्र तत्प्रकारकबोधेच्छयोच्चार्यते तदा स पुंवदिति सूत्रार्थ इति भावः । इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यस्येति लोपो न स्यादिति', तत्तुच्छम्, 'नस्तद्धिते' इति—टिलोपेनापि तत्सिद्धेः । अतिप्रसङ्ग
इति । प्रवृत्तिनिमित्तभेदाच्छब्दभेदे नायं दोषः । एवञ्च तत्पक्षे यथाश्रुतमेव रमणीयम् ।

पुमान्यस्मिन्निति । पुंसा प्रवृत्तिनिमित्तवृत्तिलब्ध स्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधारतासम्बन्धेन ।
एवञ्च बोधनकर्मभूतपुंस्त्वविशिष्टाधिकरणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । ततोऽर्शआद्यचि तद्धेतुकप्रवृत्तिक
इत्यर्थः । क्लीबपदं च लक्षणया क्लीबत्वविशिष्टार्थप्रतिपादकपरं, तत्र च तद्धेतुकप्रवृत्तिकस्याभेदेना-
न्वये धनवान् सुखीत्यादिवद्धर्मिपारतन्त्रयेण तस्याश्रयतासम्बन्धेनान्वयः । समानानुपूर्वीक इति ।
'इदं प्रयुशब्दव्यावृत्तये' इति पाठकाः, तत्तुच्छम्, 'ग्रामण्ये सेनान्ये कुलाये'त्यादौ पुंवद्भावेन
ह्रस्वाप्रवृत्तिप्रतिपादनपरभाष्यासङ्गतेः, ह्रस्वेकारान्तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । इकः किं ? श्रीपेणे
त्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेष्व, अजग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति यत्किञ्चिदेतत् । तस्माद्यस्येगन्तक्लीबस्य पुंव-
द्भावः कर्तव्यस्तस्य नपुंसकत्वप्रयुक्तकार्याप्रवृत्तिप्राक्कालीनरूपस्य भाषितपुंस्कत्वे पुंवदित्यर्थः । समा-
नानुपूर्वीकत्वञ्च तत्कालीनमेव ग्राह्यम् । एतेन 'ऐडविडन्तारके कथं पुंवत्वमिडविडशब्दस्य
भाषितपुंस्कत्वाभावा'दिति परास्तम् । प्रत्यासत्तेरिति । 'समानानुपूर्वीक'त्यनेनान्वयि । 'समानार्थेने'ति

ततोऽर्शआद्यच्,—तत्फलितमाह—प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति । ‘इकोऽची’ति, ‘नपुंसकस्ये’ति चानुवर्त्तते, ते च तत्र षष्ठ्यन्ते । अत्राऽर्थात्प्रथमान्ते । इक इति किं ? श्रीपेण । टादौ किम् ? अनादिनी । अयञ्च ह्रस्वनुमोरभावातिदेशः क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य । पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थनिवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

अस्थिदधि । नकारादकार उच्चारणार्थः । अनङ उदात्तस्योच्चारणेन सिद्धा-
वुदात्तग्रहणम्—‘असति यत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तो गुणोऽविवक्षितः’ इति ज्ञापना-
र्थम् । ‘त्रिचतुरो’रिति सूत्रे ‘तिसृचतसि’त्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते कर्त्तव्ये आद्युदात्त-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नपुंसकलनिष्ठप्रकारताप्रयोजकलै’तदुभयसम्बन्धेन । शक्तिवैशिष्ट्यञ्च—‘स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं’—‘स्वज्ञाना-
धीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधजनकलप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं’तदुभयसम्बन्धेन ।

पीछुशब्दे च—यदि वृक्षलव्याप्यजातिस्वरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं ध्रियते तर्हि—स्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकलस्य तदवच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वेऽपि—स्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितनपुंसकलनिष्ठप्रकारताप्रयोजकलस्याभावात्,—यदि फललव्याप्यजातिरूपं प्रवृत्ति-
निमित्तं ध्रियते तर्हि—तदवच्छिन्ननिरूपितशक्तौ—स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनपुंसकलनिष्ठ-
प्रकारताप्रयोजकलस्य सत्त्वेऽपि स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकलस्याभावात्
न दोष इत्याहुः ।

ज्ञापनार्थमिति । ‘स्वं रूप’मित्यत्र रूपपदेनोदात्तत्वानुदात्तत्वस्वरितत्वानुनासिकत्वनिर्नुनासि-
कत्वातिरिक्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य ग्रहणमिति ज्ञापनार्थमिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ते च इको नपुंसकस्येति प्रकाशादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—अयञ्चेति । ‘नुम्ह्रस्वयो’रिति मनोरमा-
दिसकलग्रन्थासाङ्गत्यायाह—ह्रस्वनुमोरिति । यद्यपि पुंवदित्यभावातिदेशस्तथापि टादौ पुंसि बिहित-
स्याभावस्यातिदेश्यत्वाभावात्—अनन्तरेतिन्यायाश्रयणे‘ने’त्येव च सिद्धेऽतिदेशवैयर्थ्यात्, न्यासिन्यायाश्रयणाच्च
ह्रस्वनुमोर्निषेधाङ्गीकारे गौरवाच्चाह—क्लीबत्वत्वेति । नचैवं ‘नन्विषये’इति स्वरनिषेधापत्तिः, ‘भिन्नकर्तृक-
त्वात्, विषयपदेन नपुंसकत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्च, प्रतिपादितञ्चैतद्भावप्रकाशे, स्पष्टञ्चेदमीचद्विवचने
इत्यत्र कैयटे, तदाह—इत्यन्यत्रेति । अस्थिदधीति । नुमोऽपवादोऽयम् । सत्यन्तफलं भाष्याद्यविरोधायाह—
त्रिचतुरोरिति । कौस्तुभादिसकलग्रन्थासाङ्गत्यायाह—तिस्त्रिति । तस्योपपन्नत्वायाह—नियेति । तत्र

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पुंवद्भावाप्रवृत्तिसिद्धौ तदितरोपादानं चिन्त्यप्रयोजनम् । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिनिमित्तवाचिभाषितपुंस्क-
शब्दादर्शआद्यचा क्लीबवाची शब्दो नाभिधीयते, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयः क्लीबरूपोऽर्थ एवाभि-
धीयते, अर्थबोधकनपुंसकपदेन समानाधिकरण्यात्, तृतीयादावचि परे इगन्तस्य वाच्यं भाषितपुंस्कं
नपुंसकं पुंवदिति सूत्रार्थ इति भाष्यप्रदीपयोः स्पष्टम् ।—एवञ्च भाषितः पुमान्यस्मिञ्चिति भाषण-
क्रियायां करणाङ्गायां यस्य तृतीयादिविभक्त्या पौर्वापर्यं, तदिगन्ताङ्गमेव—सम्बध्यते, प्रत्यासत्ते-

ॐ विषमपदविवृत्तिः ॐ

तु उपरजकतया । द्वन्द्वे प्रयुक्त इति । नन्वनङ्यपि ‘फिष’ इत्यन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तो-
च्चारणं विवक्षार्थं स्यात्, न च झलं जश् झशी’त्यादौ जशिति सञ्ज्ञाप्रतिपत्तये अयस्मयादित्वेन
जश्वाप्रवृत्तिकल्पनवलक्ष्ये प्रवृत्त्यर्हस्य झटिति प्रतिपत्तये आद्युदात्तोच्चारणं न्याय्यमिति वाच्यम्

निपातनं विवक्षार्थम् । निपातनं नाम—अन्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम् ।
वधादेशेऽपि हन्त्यनुरूपेऽन्तोदात्तेऽनुदात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

विवक्षार्थमिति । न च हन्धातोरेकाच्चेन वधादेश आद्युदात्तोऽन्तोदात्तो वा भवतीति
'स्थान्यनुरूपगुणेश्वरे उच्चारणीये' इत्यसङ्गतमिति वाच्यं, 'हनो वध' इत्यत्र 'फिष' इतिशास्त्रानुगुणे-
ऽन्तोदात्ते वधादेशे उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणस्य विवक्षितत्वात् । स्थानिनो हन आद्युदात्तत्वेऽपि
'धातो'रित्यनेनान्तोदात्तत्वरूपेण साधुत्वबोधनात्, तेनैव रूपेणान्तोदात्तो पठनीये आद्युदात्तोच्चारणस्य
विवक्षितत्वाच्च, हन्धातोर्नुदात्तोपदेशत्वेन सर्वानुदात्ते वधादेशे पठनीये आद्युदात्तोच्चारणस्य
विवक्षणीयत्वाद्धेति दिक् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

शास्त्रत आह—उदात्त इति । स्थानित आह—अनुदात्ते वेति । नन्वेवमस्थ्यादीनां 'नन्विषये'त्याद्युदात्त-

❀ उयोत्था ❀

रित्यर्थभेदे शब्दैक्यात्पीछुशब्दे नातिप्रसङ्गो, न वा प्रथुशब्देऽपीति वदन्ति । अन्तोदात्तेऽनुदात्तेवेति ।
'धातो'रित्यन्तोदात्तविधानादनुनासिकलोपार्थमनुदात्तत्वप्रतिज्ञानादुपदेशेऽनुदात्तत्वाच्चेति बोध्यम् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

एवं सति विशेषयत्नस्यैवाश्रयणात् । विशेषयत्नश्च—स्थान्यनुच्चारण—शास्त्राप्राप्तोच्चारणान्यतररूपः ।
अत एव सहस्रोदात्तानुदात्तघटितत्वेन स्वरितस्यैव तदनु रूपत्वात्सादेशे उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् ।
प्रकृते च शास्त्राप्राप्तमुच्चारणं छान्दसत्वादिना शास्त्राप्राप्तत्वे 'न तिष्ठचतष्ट' इत्यादावपि तुल्यम् ।
झटिति लक्ष्यप्रवृत्त्यर्हप्रतिपत्तिकलकशास्त्रप्राप्तोच्चारणं तदित्यपि न, चतसर्यपि तौल्यात् । किञ्च
केवलास्थिशब्दस्यान्तानुदात्तत्वेनानुदात्ताद्यवयवकाऽनञोपि प्रवृत्त्यर्हस्य झटिति प्रतिपादकत्वा-
च्छान्दसत्वादिना फिदशास्त्राप्रवृत्तिकल्पनमधिक एव यत्नः । लक्ष्येषु यद्यद्गुणकप्रवृत्त्यर्हं तत्तद्गुणस्य
झटिति प्रतिपादनं त्वशक्यमेवेति चेत्; अत्र केचित्—आनञादीनां व्युत्पत्तिपक्षे आद्युदात्त-
तया तदेकवाक्यतायै अव्युत्पत्तिपक्षे 'फिष' इत्यस्येदृशविषये अप्रवृत्तिरिति प्राहुस्तत्र, ईदृशे
विषये व्युत्पत्तिपक्षस्यैव निर्मूलत्वात् । तथाहि—अर्थपरे हि शब्दे मञ्जकादौ मञ्जकादिव्यावृत्त्यर्थं
गवादौ गोण्यादिव्यावृत्तये प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया साधुत्वान्वाख्यानेपि शब्दपरेष्वसाधोर्व्यावर्त्याऽ-
भावात्तत्कल्पने मान भावात् । अन्यथा अनञादिकल्पकधात्वादिविषयि भूवादिवु प्रकृतिप्रत्ययादि-
कल्पना स्यादित्यनवस्था स्यात् । कल्पकविशेषात्तन्निर्णये त्दात्तसम्पादकस्यापि कल्पनासम्भवाच्च ।
आद्युदात्तत्वे फिदशास्त्रावाधापत्त्यानाधायकपक्षैक्यरूपाय व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तस्यैव युक्तत्वाच्च ।
तस्माज्ज्ञापकोपवर्णनभाष्यप्रामाण्यादीर्हिंशे विषये फिदशास्त्राप्रवृत्तिकल्पनैव भाष्यतात्पर्यम् ।

तथा च वृद्धिसूत्रे भाष्यम्—'उभयमिदं गुणेषूक्तं—भेदका अभेदका इति, किं पुनरत्र न्याय्यम् ?
अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम्, कुत एतत् ? यद्यमस्थिदधिसक्थ्यक्षगानकुदात्त इत्युदात्तग्रहणं
करोति—' । अत्र वयं विचारयामः—स्वं रूपमिति शास्त्रारम्भे स्वरस्य रूपत्वाभावेन तस्यासम्भित्वे
'फिष' इत्यादिशास्त्रप्राप्तस्वरघटितस्योच्चारणेऽपि तस्य तत्तच्छब्दाद्बोध्यत्वादस्याः परिभाषाया उप-
योगश्चिन्त्य इत्यायाति । तत्पत्त्याख्यानेपक्षेऽपि 'सख्यु'रित्यादौ विकृतस्याग्रहणन्तत् । पदत्वप्रयोजक-
सुबुत्पत्तिप्रयोजकप्रातिपदिकप्रवृत्तिकालीनतदाश्रयरूपस्य ग्रहणेनोदात्तादीनामग्रहणात् । 'यूख्याख्या'
धेत्यादावपि प्रातिपदिकलाभयस्य प्रातिपदिकाश्रयसङ्गतेः प्रागस्वरकत्वमेव । ऐक्षाकादावेकश्रुतेः

तदुक्तम्—‘असति यत्ने’ इति । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणस्यापि स्थानित्वेनात्र तद्विवक्षायां न मानमिति भाष्ये स्पष्टम् । उदात्तत्वफलं—‘दध्ने’त्यादावल्लोपे उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं, ‘दधनी’त्यादौ श्रवणश्च । ज्ञापनफलन्तु—तन्तुजन्तानां भिन्न-स्वरकान्तानाम्—‘ऋदुशने’त्यनेन तत्स्वरकाऽनङ्सिद्धिरिति दिक् । तदन्तेति । आङ्गत्वादिति भावः । अत्रापि ‘नपुंसकस्ये’ति सम्बद्ध्यते, तेन धाञ् ‘आहगमहने’ति किप्रत्यये ‘दध्निने’त्यादौ न । एतच्च गृह्यमाणस्यैव विशेषणं, तेनातिदध्ना ब्राह्मणेने-त्यादि सिद्धम् । सुधियेति । शोभनज्ञानवत्स्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंवत् । प्रधीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत् । मध्विति । मकरन्द—मध्व—माक्षिक—वाचिनः पुं—नपुंसकयोः सत्त्वात्पुंवत्वम् । मृद्वीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु न, स च ‘मार्द्धीकं मधु न द्वयो’रित्यमेरेणोक्तः । भाष्ये ‘मधोस्तृप्ता’ इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययोदाहरणत्वन्तु—‘माध्वीर्गावो

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

गृह्यमाणस्यैव विशेषणमिति । श्रुतानुमितपरिभाषयेति भावः । एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तथाऽन्तानुदात्तत्वेनान्तरतम्यात्प्राप्तानुदात्ते एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति—ज्ञापितेऽपि न चारिताध्यत आह—परेति । अपिना तत्रानुदात्तसमुच्चयः । लोपाभावपक्षे आह—दधनीति । तत्स्वरकेति । उदात्तस्वरकेत्यर्थः । एतेनान्यथा सकलप्राचोक्तमपास्तम्, तदाह—इति दिगिति । अत्रापि=अस्थिदधीति सूत्रेऽपि । तच्च=नपुंसकस्येति च । उक्तीलैवाह—गृह्येति । आदिना—अतिदध्ना ब्राह्मणेनेति, तत्र ङीप् न, सन्निपातेति विरोधात्, बहिरङ्गतयानङोऽसिद्धत्वाच्च, अनेन भाष्येऽप्यतिदध्नेत्येव पाठो न तु प्रियदध्नेति । तत्रापि बहुव्रीहिर्न, किन्तु तत्पुरुष इति, तथा प्राचोक्तं चिन्त्यमिति सूचितमिति स्पष्टमन्यत्र । पुंवदिति । इयङ्सिद्धिः प्राग्वत् । शाश्वतीयक्रमविवक्षयाऽऽह—मकरन्देति । नन्वेवं मूले न्यूनताऽत आह—मृद्वीकेति । तत्र मानमाह—स चेति । ननूक्तीलैव सिद्धे भाष्यासङ्गतितर आह—भाष्ये इति । लिङ्गान्वयः क्षीरवाचित्वे । तथा सति विशेष्यनिघ्नत्वादाह—नपुंसकेति । तत्र प्रसिद्धत्वात्तथैव सम्भवात्तात्पर्याच्च तस्यैव

ॐ उयोक्त्वा ॐ

इतिदिगिति । अयञ्च दिगर्थः—परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितः । लिङ्सिद्धेति । गवां मधुसम्बन्धस्य क्षीरसमवारूपस्यैव सामर्थ्यलभ्यत्वादेवमुक्तम् । क्षीरवाचिनपुंसक-मधुशब्दाभिप्रायेणेति । पुंवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तस्य मकरन्दत्वादेः क्षीररूपे क्लीबार्थे सत्त्वात्प्रवृत्ति-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सर्वस्वरसङ्गाहकत्ववत्प्रकृते भवादावपि एकश्रुत्याऽनुकृतस्य शास्त्रकृतकृतविकृतस्य सर्वस्वरसङ्गाहकत्वं भवत्येव । एवञ्चैषा परिभाषा निष्फला । तथाप्येवंविधार्थकस्य न्यायसिद्ध्यर्थस्य बोधकमुदात्तग्रहणमिति भाष्याशय इति तत्त्वमिति सुधियो विभावयन्तु । अन्तोदात्तेति । हन्तेराद्यचोरेऽत्यादाद्युदात्तास्यापि तदनुरूपत्वं वक्तुं शक्यम्, तथापि धातोरित्यन्तत्वप्रयोज्यमेवोदात्तत्वं हन्तेरिति तदेव स्थान्यनुरूपमिति भावः । प्रयोगे शेषनिघातेनानुदात्तात्वात्स्थानिनो भविष्यत्कालीनप्रवृत्त्यर्हाऽनुदात्तोच्चारणस्य लक्ष्यश्रवणार्हगुणकक्षटितिप्रतिपत्तिजनकत्वादाह—अनुदात्तो वेति । यत्तु पाठेकेनोक्तम्—‘उपदेशेऽनुदात्तात्वाच्च’ इति, तत्तुच्छम् । उपदेशेऽनुदात्तात्वेऽप्यान्तरतम्यपरीक्षावसरे तस्याऽभावादनुपयोगात् । तेनेति । प्रतिपदोक्तपरिभाषानुसन्धाने नपुंसकपदानुसन्धाने च न विशेष इति भावः ।

भवन्तु नः' इति लिङ्गसिद्धक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति दिक् ।

स्नुर्वेति । 'मांसप्लूतूनां पदादिषूपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकेनेति भावः । पूर्व-
विप्रतिषेधेनेति । न च नित्यत्वादेव नुम्सिद्धेः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं, तदन्ते
नुमि कृतेऽपि अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन 'यदागमाः' इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

पुंस्त्वनपुंसकलघोः शोभनज्ञानवत्त्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वादिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु
'माध्वागार्वा भवन्तु नः' इति मन्त्रेण मधुशब्दस्य माधुर्यमेवार्थ इति तत्रत्यमधुशब्दस्य पयो-
वाचित्वे न मानमिति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ग्रहणं न तु तस्य, अतएवाभरविरोधोऽपिनेति भावः । एतेनोक्तभाष्यबलान्माक्षिकवाच्यपि नित्यनपुंसकलिङ्गः,
शाश्वतस्य तु प्रमाद इति प्राचोक्तं, मधुश्चैत्रो मधु मद्यमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन भाषितपुंस्कत्वाच्चपुंसकत्वाच्च-
पुंवदिति शास्त्रिदण्ड्यायुक्तत्वापास्तम्, तदाह—इति दिगिति । ननु सूत्रे पाठाच्छादावेवेति कुतो नात
आह—मासिति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तेऽपि तुज्वत्वप्राप्तेराह—पूर्वेति । नन्वेवमयं

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

निमित्तौक्ये भाषितपुंस्कत्वाभावात्पुंवद्भावाप्राप्तेर्हि लिङ्गव्यत्ययोदाहरणत्वसङ्गतिरित्युक्तमभिप्रायवर्ण-
नस्याभिप्रायः । नित्यत्वादेव नुम्सिद्ध इति । तुज्वद्भावस्तु न नित्यः, अङ्गस्य नुमि कृते तदवयवस्य
निर्दिश्यमानकोष्ठशब्दस्य नुमा व्यवधानादप्रसङ्गात् । तदन्तइति । 'अस्य तुज्वत्वप्राप्ते'रित्यनेनान्वयः ।
तत्र हेतुः—नुमि कृतेऽपीत्यादि । नन्वेवं निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषाया अप्रवृत्तौ को हेतुरत आह—
सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावादिति । तुज्वकोष्ठुरितिप्रथमानिर्देशादिति भावः । एवं परमकोष्ठशब्दे तदन्ते
तुज्वत्प्रसङ्ग इति मौनश्रीकृष्णभट्टाः । अत्र केचिदिष्टापत्तिमःयुपगम्य प्रतिविधति । वस्तुतस्तु-
वृद्धिसूत्रे भाष्यप्रदीपयोरुक्तरीत्याऽर्थतः षष्ठीनिर्देशोऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तेः सम्भवात्कोष्ठ-
रितिषष्ठीतिपक्षे च सुतरां तथात्वाद्विष्टापत्तौ प्रामाणाभावाच्चिन्त्यमेवेदमिति ब्रूमः । नुम्-तु न नित्यः,
शब्दान्तरप्राप्तेस्तत्र परत्वात्तुज्वद्भावे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधानुम्, तेन च निर्दिश्यमानकोष्ठ-
विभक्तयानन्तर्यविधातात्तुज्वद्भावस्य पुनः प्रसङ्गाभावात्सकृद्वृत्तिन्याय एवेदशविषये व्यवस्थापकः ।
एतच्च सर्वं शेषपूरणसापेक्षात्तुज्वत्वप्राप्तेरित्यतस्माद्ग्रन्थादन्तरं तथाभूतस्यैव सकृद्वृत्तिन्यायान्न पुन-
स्तुज्वत्वमितिग्रन्थस्य लेखनात्सूचितम् । एतेनाचश्चेत्सूत्रप्रदीपोक्तदिशा प्रथमप्रवृत्तसंस्कारवैयर्थ्य-
सम्पादको यत्र द्वितीयसंस्कारस्तत्र पुनःप्रसङ्गविज्ञानानङ्गीकारानुम्वैयर्थ्यसम्पादकस्य तुज्वत्वस्य
सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणेनाप्रवृत्तिसाधनं चिन्त्यमित्यपास्तम् । सर्वथा पुनःप्रसङ्गविज्ञानाभावे सकृद्वृत्ति-
न्यायस्यैव व्यवस्थापकत्वे ग्रन्थतात्पर्यादुक्तहेतोरपि शेषपूरणेनैव सङ्गाद्यत्वात् । यद्वा विभक्तावित्य-
स्याङ्गविशेषणत्वात्कोष्ठशब्दस्य विभक्तयानन्तर्यविधाते सत्यपि तुज्वत्वप्रकृतेरप्रतिबन्धादुभयोरपि
नित्यत्वात्पूर्वविप्रतिषेधानुमि तुज्वत्वस्याप्रवृत्तिः सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणैकसाध्येत्यभिप्रायेणाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ज्ञानवत्त्वेति । लाघवनादरान्मतुप् । लिङ्गसिद्धेति । गवां मधुसम्बन्धस्य क्षीरसमवायिरूपस्यैव
सामर्थ्याल्लभ इति भावः । यद्यप्यनुपदोक्तमृद्धीकाविकारवाचिमधुशब्दस्य लिङ्गव्यत्ययोदाह-
रणत्वसम्भवेऽपि तादृशार्थविवक्षयेत्यमुक्तमिति भावः । नित्यत्वादेवेति । इदं चिन्त्यं, तुज्नुदोर्वि-
प्रतिषेधोपपत्तयेऽवश्यश्रयणीयेन तुच्प्रवृत्त्युत्तरकालीनसंनिपातपरिभाषाप्रयुक्ताऽप्रवृत्तिप्रयुक्तानित्य-
त्वेनैव पूर्वविप्रतिषेधोपपत्तेः । तद्ग्रहणेनेति । इकोचीतिसूत्रस्थम्—'अतिराभ्या'मित्यादौ नुमि कृते
रैशब्दान्तत्वं नास्तीति—विवरणन्तु निर्दिश्यमानरैशब्दान्तत्वाभिप्रायकमिति तेन न विरोध इति

तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावाद्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्याभावेन तृज्वत्त्वप्राप्तेः । सकृद्वृत्तिन्यायान्न पुनस्तृज्वत्त्वम् ।

नन्वयं ‘कृशक्रोष्टुने’ इत्यस्यैव भाष्ये उदाहरणात्तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयक एव, अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे बीजानापत्तिरिति चेन्न; उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात्, तदुक्तं—‘न चोदाहरणमादरणीय’मिति । ‘उदाहृतातिरिक्तो-दाहरणाभावः—’ इत्येवम्परतया नादरणीयमिति तदर्थ इत्याहुः ।

सुखेति । अत्र शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाऽघित्वा-न्नाभावो न, नुमभावाच्च यण् । धातु इति । अनङ् न, ‘न लुमते’तिनिषेधात् । धारणादिकर्तृत्वं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तम् । हे धातरिति । ‘ह्रस्वस्य गुणः’ इति गुणः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इत्यस्याभावेनेति । न च ‘तृज्वत्क्रोष्टु’रित्यादौ निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तौ ‘परम-क्रोष्टे’त्यादौ परमक्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तृजन्ततदादिरूपादेशापत्तिरिति वाच्यम्, ‘अनुत्तरपदस्थस्ये’ति-ज्ञापकेन क्वचित्तादादिविधेरप्रवृत्त्या ‘परमक्रोष्टु’इत्यस्य स्थाने ‘स्थानेऽन्तरतम’ इति परिभाषया-‘परमक्रोष्टु’ इतितृजन्तादेशो भवतीत्यदोषात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दोषः पूर्वविप्रतिषेधेऽपि तुल्योऽत आह—सकृदिति । पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं=पूर्वविप्रतिषेधः । नापत्तिः=तदभावापत्तिः । ननुदाहरणस्यानादरे विरोधोऽत आह—उदेति । आहुरित्यरुचिबीजं तु लक्ष्या-नुरोधेन व्यवस्थितयोर्मध्ये नित्यत्वस्योक्तरीत्योभयोस्तुल्यत्वेन पुनःप्रसङ्गन्यायेन पूर्वविप्रतिषेधवचनापेक्षया सकृद्वृत्तिन्यायेन तदनारम्भ एव लघुः । इदमेव सूचयितुं सकृदिति सामान्यत एवोक्तम् । किञ्चाष्टत्वे तदुक्त्यैव निर्वाहात्तद्योदाहरणे भगवतोऽज्ञानस्यैव मूलत्वापाताच्चायुक्तमिदं, किन्तु तथोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षेऽप्यनभिधानेन तृज्वत्त्वाभाव इत्येव कल्पना न्याय्या । यतो भाष्यकृता सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानाया-श्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतम् । एवञ्च सर्वतृज्वद्भावविषयोऽयं, सर्वे नचोदेति न्यायात्, तस्य चोक्तोऽर्थः । तत्रोदाहृतस्य साभिप्रायमुदाह-तेत्यर्थ इतीति बोध्यम् । अत्र=तुल्यशब्दे । ‘निमित्तमेकमेव पुंस्त्रीबयो’रिति शेषः । तत्र पुंवत्त्वपक्षे आह—पुंवत्त्वे इति । नुमेति । अङ्गीकृत्येत्यादिः । न लुमतेति । ‘प्रियतिसु’ इति भाष्योदाहरेणानङ्विषये न लुमतेत्यस्य नित्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । ‘ऋतोऽङी’ति—तु असर्वनामस्थानत्वान्न । आदिना—पोषणं ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सकृद्वृत्तिन्यायान्नेति । एतदपि विशेषपूरणसापेक्षग्रन्थलेखनाद्ग्रन्थकृत्कल्पनारूढमिति प्रतिभाति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति बोध्यम् । षष्ठीनिर्देशाभाववदिति । अत्र मौनिश्रीकृष्णभट्टाः—‘एवं सति परमक्रोष्टुशब्दे तदन्तविधिना विशिष्टस्यैवादेशापत्तिः । न च प्रयोगनियमार्थत्वेन निर्वाहः, क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्रूपको भवतीति शाब्दे निष्पन्ने क्रोष्टुशब्दस्य तद्वद्रूपकत्वासम्भवात्प्रयोगनियमस्य फलितत्वेन केवल-क्रोष्टुशब्दग्रहणे तस्य सर्वनामस्थानपरत्वाभावाच्छ्रौतवाक्यार्थविषयकत्वफलितस्याप्यविषयत्वात्तृज्व-द्भावस्यवानापत्तेः । एतेनाज्ञसंज्ञानिमित्ते सर्वनामस्थाने क्रोष्टुस्तृज्वदित्यपास्तम् ।

एच इक् । 'आदेश' इति कर्मणि घञ् । ह्रस्वपदेन कर्मधारयः । निद्वारणे सप्तमी, सौत्रमेकवचनं, तदाह—**आदिश्येत्यादि ।** 'मध्ये' इत्यपपाठः, तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात् ।

एचां पूर्वभागेऽवर्णसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोर्वर्णसदृशः, तत्रोभयान्तरतम-ह्रस्वाभावात्पर्यायेणावर्णादेः प्राप्ताववर्णाभावायेदं, तदाह—**इगेवेति ।** यथाप्राप्तमेव नियम्यते

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यद्वा 'क्रोष्टु' रिति षष्ठ्यन्तमेव, 'तृज्व' दिति च मतुबन्तम् । तथा च क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तृज्वानादेशो भवतीत्यर्थे इति—षष्ठ्याः सत्त्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषयैव दोषवारणाच्च । न च तुन्नन्त-क्रोष्टुशब्दस्य कथं क्रोष्टुरिति षष्ठ्यन्तं रूपं स्यादिति वाच्यं, 'प्रकृतिवदनुकरण' मिति परिभाषया अनेनैव तृज्वद्भावेन—'घेर्ङिति' ति गुणेन तद्रूपसिद्धेरिति दिक् ।

एच इक् । निर्धारणे सप्तमीति । यथा नागेशमते 'नृणां द्विजः श्रेष्ठ' इत्यादौ नृपदार्थस्य 'खघटकल'—'खघटकद्विजेतरयावदवृत्तिश्रेष्ठवत्तै' तदुभयसम्बन्धेन, यथा वाऽस्मन्मते नृपदार्थस्य—'खघटकवृत्तिल' 'खघटकद्विजेतरयावदवृत्तिलै' तदुभयसम्बन्धेन श्रेष्ठेऽन्वयस्तथा प्रकृतेऽपि नागेशमते 'खघटकल' 'खघटकेतरावृत्त्येच्छस्थानिकलवत्तै' तदुभयसम्बन्धेन ह्रस्वादेशपदार्थस्य-इकपदार्थेऽन्वयः, अस्मन्मते च 'खघटकवृत्तिल'—'खघटकेतरावृत्तिलै' तदुभयसम्बन्धेनादेशपदार्थस्यै-च्छस्थानिकलेऽन्वय इति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तस्याप्राप्तराह—ह्रस्वस्येति । कर्मधारय इति । अत एव निर्देशादिशेषस्य पूर्वनिपातः । जातविकवचनमिति शास्त्रिदण्ड्याद्युक्त्यसाङ्गत्यायाह—सौत्रमिति । औचित्यादिति । एतेन तद्वदितप्रतीकधारणं दण्ड्यादेरपास्तम् । सूत्रारम्भफलमाह—**एचामिति ।** तत्र—उभयसादृश्ये सति । आदिना—इवर्णादि । यथासङ्ख्येऽनिष्टापत्तेराह—यथेति । ननु केषाञ्चिन्मते ह्रस्वस्यैव सत्त्वात् एव स्यादत आह—ह्रस्व इति । स च तच्छाखामात्र-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

निर्धारणस्यानेकविषयत्वादाह—सौत्रमेकवचनमिति । आत्वे कृते नुडनापश्येति । न च पूर्वस्मा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

—अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेनेति ग्रन्थासङ्ख्यापत्तेश्चेति वदन्ति । तत्राहुः—प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषायां तदन्तांशस्य शब्दस्वरूपादि विशेष्याध्याहारमूलकत्वेनैकदेशान्वयस्वीकारादिना तृजन्तार्थलाभप्रयोजकतदन्तविध्यावश्यकतया तथैव पुनर्विशेष्यमध्याहृत्य तृजन्तान्तेत्यर्थ-स्वीकारेणादोषात् । एतेन 'षष्ठ्यर्थकविभक्तिमात्रस्य 'नाभि नभं चे'त्याद्यनुरोधेन निर्दिश्यमानपरि-भाषाप्रवृत्तियोग्यताया वृद्धिसूत्रस्थभाष्यकैयटादिध्वनिततया षष्ठीनिर्देशाभावादित्याद्यसङ्गतमिति पाठकोक्तमपास्तम् । नाभ्यादौ प्रकृतपरिभाषावश्यकत्वे तदर्थं तत्र षष्ठ्यर्थावश्यकलेऽपि प्रकृते तदर्थ-कले मानाभावात् । 'षष्ठीनिर्देशाभावा'दित्यस्य—तदर्थकविभक्तिर्निर्देशाभावादित्यर्थः । 'यतश्चे'तिसूत्रे 'कारकेष्विति वदे'दिति—भाष्येण निर्धारणसप्तमीस्थले एकवचनान्तत्वस्यासाधुत्वादाह—सौत्रमिति ।

यत्तु पाठकेन—'निर्धारणसप्तमीस्थले प्रकृते समुदायबोधकलेऽनुद्धूतावयवभेदविवक्षया बहुवचनं स्यादित्यभिप्रायकं—निर्धारणस्यानेकविषयत्वादाहे'त्यवतारितं, तत्तुच्छम्, अनुद्धूतावयवभेद-विवक्षया निर्देशोपपत्तौ सौत्रलकल्पनाया अन्याय्यत्वापत्तेः । नियम्यत इति । ननु यथासङ्ख्यपरि-भाषैकवाक्यतया ऐच्छस्थानिकमूलवर्णविधायकत्वसम्भवे त्यागायोगः । न चैवमेजित्येव ब्रूयादिति वाच्यं, यथासङ्ख्यसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । न च ह्रस्वादेश इति व्यर्थम्, ह्रस्वादेशे प्राप्ते इत्यर्थेन विषयविशेषबोधनेन साफल्यत्वात् । किञ्च शास्त्रान्तरप्राप्तस्य नियामकले एच इति व्यर्थं, परिभाषा-प्रकरणानुरोधेनैतस्यापि परिभाषालेन परिभाषाणामनियमे नियमकारित्वेन यत्सेगनिग्नस्यप्राप्तिस्त-स्येग्रपहस्यप्रापकत्वेन इगनिग्नस्यप्राप्त्यैव एव सम्भवनादिति चेन्न, परिभाषाप्रकरणानुरोधेनादेश-पदानुरोधेन चैतस्य विध्यन्तरशेषतथैव लक्ष्यसंस्कारकत्वेन नियामकत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् ।

इति न यथासङ्गम् । ह्रस्व एचु नास्येव, ‘एओ’ङित्यादौ दीर्घनिर्देशादिति स्पष्टं भाष्ये ।

न चार्द्धमात्राऽवर्णस्याऽद्वयार्द्धमात्रेवर्णोर्वर्णयोरिति उत्तरभूयस्त्वात्तत्सदृश इगेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति वाच्यम्, ‘अद्वयार्द्धमात्राऽवर्णस्याऽर्द्धमात्रेवर्णोर्वर्णयो’रित्यस्यापि पक्षस्य-‘प्लुतावैच’ इति सूत्रे विनिगमनाविरहेण भाष्ये उक्ततया-समप्रविभागपक्षस्यैव भाष्यकृतसम्मतत्वादित्याहुः ।

प्ररीणामिति । न च ‘रायो हली’ति विषयसप्तमीति प्रागेवाऽऽत्वं; निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात् । आत्वे कृते नुडनापत्त्या हलादिविषयाभावेन पूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च ।

केचित्तु-नुटो निमित्तस्य सन्निपातस्य दीर्घेण विनाशावश्यकत्वेन तद्विषये सन्निपात-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

आहुरिति । अभ्यनुज्ञावाक्ये, विघातकशास्त्रे वा सङ्कुचितसङ्कोचमकृत्वा सामान्यतः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वविषये सङ्कोचाभावे ‘सुलु’इत्यादौ तुगापत्तिः । ‘सुलुनी’ इत्यादौ नुमर्थं सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यावश्यकत्वेन ‘ह्रस्वो नपुंसके’ इत्यत्राभ्यनुज्ञावाक्ये-सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्य-सङ्कोचाभावे नुम इव तुकोऽप्यभ्यनुज्ञादाने प्रतिबन्धकाभावादित्यत्रारुचिर्बोद्ध्या । सङ्कुचितसङ्कोचे तु सकलेष्टसिद्धिः । ॐ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः । ॐ

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विषय इति भावः । ‘ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वा’दिति वार्तिकानुरोधेनाह-नचेति । आहुरिति । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानं, नतु वार्तिकानुरोधेनेत्यरुचिराहुरित्यनेन सूचिता । अस्युपेत्याह-निर्दिष्टेति । वस्तुतः सैव नेत्याह-आत्वे कृते इति । तद्विषये=नुद्विषये । एवं सति ‘सुषिचे’त्येव-दीर्घ इति नेत्याह-‘नामीतीति । अत्रारुचि-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दपि विधौ स्थानिवद्भावानुडनापत्तिः सिद्धेति वाच्यं, स्थानिभूतादचः पूर्वस्थानिमित्तत्वेनाश्रितात्परस्य विधौ स्थानिवद्भाव इत्येव प्रदीपकव्यवस्थापितेऽर्थे नुडनापत्तिरित्याशयात् । दीर्घेण विनाशावश्य-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

आदेशपदं हि स्थाननिमित्तसम्बन्धार्थकार्थेन नित्यसापेक्षत्वात्तेनैवान्वयि । तथा च एचः स्थाने आदिश्यमानेषु ह्रस्वेष्वित्यर्थे एतद्विधेयानामेतद्व्यवस्थितविधेयज्ञानाधिकरणक्षणपूर्वक्षणावश्यकज्ञानविषयो-द्देश्यज्ञानासमये ज्ञानसम्भवाच्छान्तरप्रापितानामेव ग्रहणबोधनद्वारा विधायकत्वव्युदासात् यथा-सङ्ख्यशास्त्रप्रवृत्तौ विधायकत्वापत्त्याऽऽदेशग्रहणबोधितार्थासङ्ख्यापत्तेः । एतदर्थमेव आदेशग्रहणम् । एजग्रहणं तु स्थानेन्तरतमपरिभाषाबाधनेन ‘श्रीप’मित्यादाविग्रूपह्रस्वव्यवस्थापकनिरासाय ।

न चैवमिग्रहणमेव तत्र कुर्यादिति वाच्यं, सामर्थ्येन विनिगमनाविरहादजन्तेषु सर्वेषु एतस्य पाक्षिक-प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, अचक्षेतिपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थं ह्रस्वग्रहणस्यावश्यकर्तव्यत्वाच्च । अनेकह्रस्वविधायकेषु ह्रस्वेग्रहणयोः करणेऽत्यन्तगौरवापत्तेश्च । एतेन-‘ह्रस्वे प्राप्ते एच इभवतीति विधायकमेवास्तु, किमितराङ्गबोधकादेशग्रहणेने’त्यपास्तम् ; यथासङ्ख्यापत्तेः, परिभाषाप्रकरणबाधापत्तेश्च । ‘भाव्यमानोप्युकार’ इति परिभाषया दीर्घाकारस्यापि विधानापत्तेश्चेति सूक्ष्मचेतसो विभावयन्तु ।

नचेति । इयं वृथा चिन्ता, विषयसप्तमीत्वस्यास्मिच्छास्त्रे फलप्रमाणाभ्यामेवाश्रयणात् । अत्रेदं बोध्यं-प्ररीणामित्यत्र सन्निपातपरिभाषया पूर्वमात्वाप्रवृत्तावपि कृते दीर्घे तद्विरोधाभावादात्ते प्ररीणा-मित्येव रूपम् । तद्विषय इति । नुद्विषय इत्यर्थः । एवञ्च सामान्यतो नुद्विषये संनिपातपरिभाषा-प्रवृत्तिर्नामीतिशास्त्रेण बोध्यते इति भावः । नन्वेवं सति ‘रामाणा’ मित्यादौ ‘नामी’ति दीर्घ इति

परिभाषाया विषय एव न । 'नामी'ति दीर्घस्तु 'सुपि चे'ति दीर्घं नित्यत्वाद्वाधते इति माधवाशयमाहुः ।

'ग्रामणि कुल'मित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे 'ह्रस्वस्य पिती'ति तुङ्न्, समुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वेन वर्णमात्राश्रयेऽन्तरङ्गे तुकि असिद्धत्वात् ।

ये तु—'षत्वतुकोरसिद्धः' इति वचनात्,—'न लोप' इति सूत्रे कृतितुग्ग्रहणाच्च—'ह्रस्वस्य पिती'ति सूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिं वदन्ति, तेषामुपजीव्यविरोधान्न तुक्, अजन्तत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः ।

न चैवं सन्निपातपरिभाषा व्यर्था, तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात्, किञ्च तस्या अपि स एवार्थः, अत एव सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे 'वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्या'दित्युक्तम् । न च 'न प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः, अङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्या'दित्यग्रिमभाष्यविरोध इति वाच्यं, तस्यैकदेश्युक्तित्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

बीजं तु दीर्घविषये तदप्रवृत्तावप्यत्रानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ न मानं, 'अनमिनिवृत्तस्ये'त्यादि, 'प्रसक्तस्यैव न जातस्ये'त्यादि च भाष्यमपि अत्र विरुद्धमिति । एतेन मनोरमानुयायिशस्त्रिदण्ड्यायुक्तं निरस्तम् । अन्यत्र प्रसक्तदोषवारणमनयैवेति—प्रतिपादयितुमाह—ग्रामणीति । इदं दूषयति—ये स्त्विति । अन्यथोभयो-
र्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अजन्तत्वेति । प्रातिपदिकेत्यादिः । एवम्=उत्तरीत्या तद्वारणे । भेदमभ्युपेत्योक्तं, वस्तुतः स एव नेत्याह—किञ्चेति । अत एव=तस्या अपि तदर्थत्वादेव । विचालः=नाशः । तत्र शङ्कते—न चेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

कत्वेनेति । अत 'एवैङ्गह्रस्वात्सम्बुद्धे'रितिसूत्रे ह्रस्वग्रहणानुवृत्त्यभावे सोरमादेशे'आदेःपरस्ये'त्यकार-
लोपे 'सुपिचे'तिदीर्घे 'हेकुण्डा'मिति स्यादितिभाष्ये उक्तमित्याशयः । माधवाशयमाहुरिति । अत्रा-
खरसबीजं नामीतिसूत्रत्रयारूयानावसरे उपपादितम् । समुदितप्रातिपदिकापेक्षेति । किञ्चिद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वात्तदपेक्षह्रस्वस्यापि कृदन्तरह्रस्वमात्रापेक्षतुक्मपेक्ष्य बहिरङ्गत्वमित्यर्थः । तदाह—
वर्णमात्राश्रये इति । यदा पिकृन्प्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपात्—'ह्रस्वान्तप्रकृतेस्तुग्विधीयते' इति मतं,

ॐ विषमदविवृतिः ॐ

ग्रन्थासङ्गतिरत आह—नामीतिदीर्घस्त्विति । वर्णमात्राश्रयेति । इदं चिन्त्यम्, तुग्विधौ 'यस्मा-
त्प्रत्ययविधिस्तदादी'त्यस्योपस्थितौ तस्यापि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाश्रयणाद्बहिरङ्गत्वात् ।

न च पदद्वयाश्रयत्वेन ह्रस्वो बहिरङ्गः, तावतापि ह्रस्वशास्त्रीयनिमित्तसमुदायबहिर्भूतकिञ्चिनि-
त्तकत्वेन तुकोऽपि बहिरङ्गत्वात् । न च प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया किञ्चन्तलबुद्ध्यैव प्रवृत्त्या
ह्रस्वस्यापि किञ्चाश्रयत्वमस्त्विति वाच्यम्, एतस्य समासत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वनिमित्तकत्वेनै-
तन्निमित्तकोटौ कियोऽप्रवेशात् । एतेन 'विश्वोह' इत्यादौ सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वं, समुदितप्राति-
पदिकापेक्षत्वात्, गुणस्य त्वन्तरङ्गत्वमिति—अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमाश्रित्यान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकवर्णन-
शेखरादियोजनाप्यपास्ता । बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायान्तःपातिणिनिमित्तकत्वाद्गुणस्य ।

किञ्च 'निमित्तस्य सप्तम्याद्यन्तोपात्तमेवे'ति परिभाषन्दुशेखरेण च विरुद्धमिदमत एव वाऽरुचेराह—
ये स्त्विति । अप्रवृत्तिमिति । तत्फलन्तु 'प्रकृत्ये'त्यादौ ल्यपोऽसिद्धत्वाभावेन तुक्प्रवृत्तिः ।
उपजीव्यविरोधादिति । ग्रामणिकुलमित्यादाविति भावः । एवं हि कृति तुग्ग्रहणस्यान्तरङ्गपरिभाषाया-

अन्यथा ‘शैव’ इत्यादावपि सा लोपनिमित्तं न स्यादित्यन्यत्र निरूपितम् ।

‘ग्रामणिपुत्रो’ ‘ग्रामणि कुल’मित्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमित्ते ह्रस्वे बहिरङ्गपरिभाषयापि तुम्वारणं सिद्धयतीत्याशयेन ‘कृन्मेजन्तः’ इति सूत्रे ‘ह्रस्वस्य पिती’त्यादौ तदुपन्यास एकदेशिन इति न तद्विरोध इत्यलम् ।

॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः ॥

❀ चिदस्थिमाला ❀

तत्त्वमुपपादयति=अन्यथेति । तत्त्वाभावे इत्यर्थः । अपिना दाक्षिरित्यादिसङ्ग्रहः । एवञ्च वर्णाश्रय इति—विशेषणवैयर्थ्यापत्तिस्तदाह—अन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । नन्वेवं ‘कृन्मेजन्त’ इति सूत्रभाष्य-विरोधोऽत आह—ग्रामणीति । षष्ठोत्तरपदः । अपिरुक्तसमुच्चये । इत्यादौ—तद्विषये । तस्य तत्त्वं चोक्तहेतुद्वयादेव इत्याद्यन्यत्र स्पष्टं, तदाह—इत्यलमिति ।

॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

❀ ज्योत्स्ना ❀

तदोभाभ्यां समसमुदायाश्रयणेऽपि ह्रस्वस्य क्लीवरूपार्थसापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वमिति बोध्यं, स्पष्टश्चेदं ‘कृन्मेजन्त’ इत्यत्र प्रदीपे । न प्रत्ययः सन्निपातलक्षण इति । अकारान्तप्रकृतिसन्निपातनिमित्तास्य प्रत्ययस्य तन्निमित्तकत्वाभावादिति भावः ।

अङ्गसञ्ज्ञा तर्हीति । [३६० पृ०] तस्याः प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्तकत्वादिति भावः । अनिमित्तं स्यादिति । प्रकृतिप्रत्ययविघातकस्यानिमित्तं स्यादित्यर्थः । अन्यत्र निरूपितमिति । अत्रारुचिवीजं तूक्तभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वे प्रमाणाभावः । शैव इत्यत्राङ्गसञ्ज्ञाया लोपनिमित्तत्वापादनं तु दाक्षिरित्यत्र प्रत्ययस्य तदनिमित्तत्वापादनेन तुल्यं, सामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यतीति प्रदीपकदुक्तप्रतिविधानमपि तत्र तुल्यम् । अत्र तु मते शैव इत्यत्र चरितार्थस्य लोपस्य दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृत्युपजीवक इन्निमित्तं न स्यादिति तत्र प्रतिविधानान्तरमास्थेयं स्यादित्याहुः । इत्यलमिति । स्वरूपव्याक्रियया पराकर्तव्यस्य मतस्यैतावत्येव पराकरणे समर्था, स नातोधिकमपेक्षते इत्यर्थः । तथाहि ‘ह्रस्वस्य पिति कृती’तिसूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषयाबहिरङ्गत्वमित्यर्थः । अत्रारुचिवीजं तूक्तपरिभाषायाः सामान्येनाप्रवृत्तिरूपभाष्यैकदेश्युक्तिकल्पनागौरवपराहता । ‘ग्रामणिकुल’—

❀ विषमपदविवृतिः ❀

स्तुतिविषयेऽप्रवृत्तिज्ञापकता भग्ना । स्वस्मिंश्चरितार्थविरहाच्छ्रुते—इत्यर्थेति । समाधत्ते—तस्येति । अन्यत्र निरूपितमिति । अत्र पाठकाः—अत्रारुचिवीजन्तु उक्तभाष्यैकदेश्युक्तित्वे मानाभावः, ‘शैव’ इत्यत्राङ्गसञ्ज्ञाया लोपनिमित्तत्वापादनन्तु ‘दाक्षि’रित्यत्र प्रत्ययस्य तदनित्यत्वापादनेन तुल्यम् । सामर्थ्यादाङ्गो वारणविचालो भविष्यतीति प्रदीपकदुक्तम् प्रतिविधानमपि तत्र तुल्यम् । अत्र तु मते ‘शैव’ इत्यत्र चरितार्थस्य लोपस्य दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृत्युपजीवक इन्निमित्तं न स्यात्, इति प्रतिविधानान्तरमास्थेयं स्यादित्याहुः, तनुच्छम् ; भवतीत्यादिषु विजातीयेषु बहुषु स्थलेषु सन्निपातपरिभाषाया अतिप्रसक्तत्वेन ‘दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता’ इति भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । सन्निपातपरिभाषाया उपजीव्यविरोधमूलकत्वेन तत्सङ्गतेष्वेति दिक् । ननु ‘कृन्मेजन्त’ इतिसूत्रे ‘ह्रस्वस्य पिती’तिसूत्रविषये एव सन्निपातपरिभाषायाः भाष्ये सञ्चरितत्वात्, तेन ‘ग्रामणिपुत्र’ इत्यादौ तुगभावः सन्निपातपरिभाषया सिध्यतीत्यर्थेन विरोधो—ह्रस्वस्य पितीति सूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति स्वीकृतित्यर्थत आह—एकदेशिन इति । * इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः । *

❁ ज्यांस्त्रा ❁

मित्यत्र सन्निपातपरिभाषया तुग्गारणपरं भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः, ग्रामणिच्छत्रमित्यत्र तुगभाव-
प्रसङ्गादिति स्पष्टं प्रदीपे । 'षलतुकोरसिद्धः' इतिवचनां ज्ञाजानन्तर्ये बहिष्प्रकृतिरितिपरिभाषा
ज्ञाप्यत इति तु भाष्यादिग्रन्थप्रसिद्धो घण्टापथः । नच तुग्विधावजानन्तर्यमाश्रितमिति बहिरङ्गा-
सिद्धत्वन समाधानपरभाष्यविरोधापत्त्या तत्रैकदेश्युक्तिकल्पनागौरवमेवमपि तुल्यमिति वाच्यं, बहि-
रङ्गशास्त्रे उपात्तो योच् तस्यान्तरङ्गशास्त्रे आनन्तर्यश्रयणेन तदन्यस्य कार्यं कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वं
नेतिपरिभाषार्थव्यवस्थापनाद्बहिरङ्गशास्त्रे उपात्तस्याचो हस्यान्तरङ्गशास्त्रे तुग्विधौ पितृदानन्तर्याश्रय-
णऽपि तदन्यस्य तुको विधानाभावात्परिभाषाप्रवृत्तेरभावात् । बहिरङ्गशास्त्रे उपात्तस्याचोऽन्तरङ्गशास्त्रे
आनन्तर्याश्रयणं क्वचित्साक्षाद्यथा- 'अक्षरू'रित्यत्र । द्यौरित्यत्र 'द्यौ'रिति बहिरङ्गशास्त्रे उपात्तस्य
च ऊडूपस्यान्तरङ्गशास्त्रे- 'इकोयणची'त्यत्र । क्वचित्स्थानिद्वारा-यथाक्षरूरित्यत्रैवान्तरङ्गे वलिलोपे
ऊडूस्थानिनो वकारस्य । कोऽसिचत् अधीत्येतयोस्त्वेकत्र बहिरङ्गे उपात्तस्यैकादशरूपस्याच
आनन्तर्याश्रयणेन तदन्यस्य षलं विधेयम् । अन्यत्र च तथाभूतस्य दीर्घैकादेशस्याचः पितृदानन्तर्या-
श्रयणेनासिद्धत्वलाङ्गत्वबुद्ध्या गृहीतस्य तुग्विधेय इति,—परिभाषाप्रवृत्त्या 'षलतुकोरसिद्ध' इत्यस्य
भाष्योक्तं तज्ज्ञापकत्वं, ज्ञापिते सति चारितार्थ्यं च नानुपपन्नम् । एवञ्च कृतितुग्ग्रहणस्य वैयर्थ्य-
शङ्कापि नास्ति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे तज्ज्ञापकं भवेद्ग्रामणिच्छत्रमित्यत्र तुगर्थमित्याद्य-
धिकजिज्ञासुभिः परिभाषाप्रदीपार्चिर्द्रष्टव्यः । ❁ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः । ❁

नमो विद्वच्छिरोभूषारत्नाय न्यायवार्द्धये ।

पितामहाय गुरवे 'स्नेहिरामजि'शास्त्रिणे ॥ १ ॥

नुमोऽनवद्य-सद्वन्ध-विद्योद्योतितदिङ्मुखान् ।

मरुमण्डलमार्त्तण्डस्नेहिरामाभिधान् गुरुन् ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

लघुशब्देन्दुशेखरः

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढः । 'झलो झली'त्यतो 'झली'ति, 'पदस्ये'ति, 'स्को'रित्यतो 'ऽन्ते' इत्यनुवर्त्तते । झलि परे पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः । ङस्तु न विहितः । झषन्तत्वाभावेन भष्मावाप्राप्त्या ध्रुडित्याद्यसिद्धेः ।

दादेर्धा । दादिग्रहणमौपदेशिकदादित्ववल्लक्षकं, व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह—उपदेशे इति । एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि “—धत्वस्यासिद्धत्वाद्दत्वं प्राप्नोती'त्याशङ्क्य—अपवादत्वेन समाधाय, 'अथवा एवं वक्ष्यामि—'होढोऽदादेरिति, ततो 'धातो'रिति, 'दादे'रिति वर्त्तते, 'ने'तिनिवृत्तम्—”इत्युक्तम् । दुहेस्तु 'वा दुहे'

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

पदान्ते विद्यमानस्येति । हस्य पदविशेषणत्वं स्वीकृत्य—‘हान्तं यत्पदं तत्र विद्यमानस्य निर्दिश्यमानस्येति वक्तुं युक्तम् । यद्वा—धर्मिपारतन्त्र्येण ‘हलसमानाधिकरणपदान्तलाभ्रये विद्यमानस्य हस्ये'त्युचितम् । यद्वाऽन्ते'इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वं प्रकल्प्य—‘पदान्तस्य हस्ये'ति व्याख्यानमुचितम् । यथाश्रुतन्तु न सम्यक्, 'लिहा'वित्यादौ 'हा'विति समुदायस्यापि पदान्तत्वेन तत्र विद्यमानस्य हस्य ढलापत्तेरिति दिक् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

त्रयाणामनुवृत्तौ वाच्यं वाक्यार्थमाह—झलीति । एतेन ‘पदचरमावयवस्य हस्येत्यर्थः—’ इति शास्त्रयुक्तमपास्तम् । प्रक्रियालाघवेनाह—ङस्त्विति । आदिना—‘लेढी'त्यादि । वृत्त्याद्येकवाक्यतया आह—दादीति । व्याख्यानादिति । वक्ष्यमाणभाष्यमूलकाद्वृत्त्यादिकृतव्याख्यानादित्यर्थः । ‘अभिप्रेत्य'त्वेनेन निर्वाजवाच्यार्थलागुरूपोक्ताथेऽहचिर्विधिता । घत्वेति । धुगादावित्यादिः । धातोरेति । धातोर्थ इतीत्यर्थः । नचात्र न्यासे दुहेर्दत्वं न स्यात्, ‘वादुहे'त्यनेन तु धत्वस्यैव विधानात्, तथाच भाष्यमयुक्तमेवात् आह—दुहेस्त्विति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

असिद्धेरिति । तथासति झषन्तत्वाभावाद्भूभावो न स्यादिति तदसिद्धिरिति भावः ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

होढः । ङस्त्विति । ‘प्रतिपत्तिलाघवाये'ति शेषः । ध्रुडित्याद्यसिद्धेरिति । झषन्तत्वाभावेन भष्मावानापत्तेरिति भावः । आदिपदेन ‘लीढ' इत्यादि ग्राह्यम् ।

१ दिगर्थस्तु—‘लिहौ' इत्यत्र ‘हो'वितिसमुदायं पदान्ततयाऽऽश्रित्य ढत्वापत्तिर्न युक्ता, ‘वसुसंमुष्वंस-नहुहा'मित्यादिनिर्देशेन पदचरमावयवस्य हस्यैव ग्रहणात् । अत एव ‘झली'त्यनुवृत्तिरपि सफल, अन्यथा ‘लीढ' इत्यादौ ‘हत्' इति समुदायस्यापि पदान्ततयैव ढत्वसिद्ध्या तदर्थं तदनुवृत्तिव्यर्थैव स्यात् । एतेन ‘वस्तुतस्तु'इत्यादिना दण्डिभट्टोक्तावपरितुष्यतां पर्वतीयानां—‘पदावसाने विद्यमानस्येत्या-द्यर्थसम्पादनायासो व्यर्थ एवेति सुधियो विभायन्त्विति गौडाः प्राहुः ।

त्यनेन ढत्वस्यापि विधानान्तर्गतं न दोष इति—तदाशयः । तत्र 'धातो'रिति—सूत्रे भाष्य-
कृतकृत'दादे'रित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवदादिलक्षकं—सामर्थ्यात् । अर्था-
धिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेधसमर्पकेऽप्येवम् । अत एव नामधातुविषये 'दामलि'डि-
त्यादौ ढत्व-घत्वाभावौ सिद्धौ । एवञ्च तदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्य-
उपदेशकालिकदादित्वलक्षकतोचिता ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

फलान्तराभावेनेति । दादिभिन्ने धातौ घत्वस्याऽसिद्धत्वाद्भलेन न तत्र घत्ववारणाय सेति भावः ।
ननु दाद्यवयवभिन्नहस्य ढत्वविधानेन—लेढीति लिट्, दामनो लिट्—दामलिडित्यत्र
हस्य दाद्यवयवत्वेन ढत्वानापत्तिरिति चेन्न; अर्थाधिकारानुरोधेनौपदेशिकदादिघात्ववयवभिन्नस्ये-
त्यर्थसम्पादनेनाऽदोषात् । परे तु—'दादे'रित्यस्याऽनुवृत्तेः—अत्रार्थाधिकारानुरोधाद्दादिघात्व-
लक्षकतोचिता ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

तुः—वैलक्षण्ये । समुच्चयार्थकवाशब्देन ढस्य समुच्चय इति भावः । अपिना—घत्वसमुच्चयः । अनुवृत्त्या च
तल्लभः । तदाशयः=भाष्याशयः । ध्वनितत्वं तत्रापक्षे । [आद्यपक्षे] ध्वनयितुमन्त्यपक्षेऽर्थमाह—तत्रेति ।
अन्त्यपक्षे इत्यर्थः । फलान्तरेति । अ-दादिव्यावृत्तिरूपफलाभावेनेत्यर्थः । असिद्धत्वेन दादिभिन्नविषये ढत्व-
स्यैव प्रवृत्तेरिति भावः । तत्=अनुवृत्तदादेरिति पदम् । वृत्त्यधिकवाक्यतयेति भावः । नन्वत्र सामर्थ्यात्तथार्थ-
सम्भवेऽपि पूर्वत्र न, दादिव्यावृत्त्या साफल्यत्, एवञ्च—दामलिडित्यादौ वक्ष्यमाणवैयधिकरणान्वयेऽपि घत्वा-
भाववत् ढत्वमपि न स्यात्, अदादेरिति निषेधादत आह—अर्थेति । चत्वर्थे । एवं=तत्तल्लक्षकम् । उभयत्र
तथार्थकारणफलमाह—अत एवेति । धातुत्वसंपत्तये आह—नामेति । नचैवमपि न दामलिहो व्यावृत्तिः,
उद्देशोपदेशयोः सङ्कीर्णत्वेनौपदेशित्वस्य धातुत्वस्य च सत्त्वादिति वाच्यं, दादेरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादत्र-
तयोर्भेदस्यैवाङ्गीकारादिति भावः । प्रकृतमाह—एवञ्चेति । तत्र तयोः सिद्धौ चेत्यर्थः । तदेकेति ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

फलान्तराभावेनेति । चिन्त्यमेतत्—'अघो'गित्यत्र 'होढोऽदादे'रित्यनेन घत्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्य
ढत्वस्य बाधनार्थं 'धातो'रवयवस्य दादे'रिति वैयधिकरणान्वयप्रयोजिकाया दादेरित्यनुवृत्तेर्भाष्यकृतै-
वोक्तत्वात् । वृत्तिकृता त्विहोपदेशपदार्थगर्भितो वाक्यार्थो दर्शितः—'धातोर्धातो'रित्यस्यावृत्त्या मिश्र-
प्रभृतिदीक्षितपर्यन्तार्वाचीनैर्व्याख्यातो न तु भाष्येऽप्येतदर्थगन्ध उपलभ्यते । ततो यथाभाष्यं—

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

दादेर्धातोर्धः । फलान्तराभावेति । अत्र केचित्—दादेरित्यत्र कर्मधारयो—धातो'रित्यवयवपट्टी,
धातो'रवयवो य आदिर्दकारः, [सा पञ्चमी—] तस्मात्परस्य घः स्यादिति वाक्यार्थः, एवञ्च धुगित्यत्र दात्पराव्यव-
हितहकारासम्भवेन येन नाव्यवधानन्यायनैकव्यवयविऽपि घत्वम् । 'दामलि'डित्यत्र बहूनां व्यवायसत्त्वान्न
भवति । एवमधोगित्यत्रापि न दोष इति बोध्यम् । त्वन्मतेऽधोगित्यत्र घत्वाय दादेरित्यस्यावश्यकत्वात्
तत्—फलान्तरं स्फुटम् । एवञ्च दादेरित्यावृत्तिलक्षणा च न कर्त्तव्या भवति, त्वन्मते धातो'रिति व्यर्थं च ।
कथमधोगिति शङ्का च स्वरसतो न सङ्गच्छते, भाष्यन्तूपलक्षणमेवेत्याहुः ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

दादेर्धातोः । ढत्वस्यापि विधानार्थमिति । वाग्रहणं समुच्चयार्थमिति भावः । उक्ताशयम्=
औपदेशिकदादित्ववति लक्षणेत्युक्ताशयम् ।

❀ वरवर्णिनी ❀

दामलिडिति । परेतु—अपवादत्वपक्षे नामधातुविषये कथजन्तदामलिहशब्दे घत्वप्रवृत्तेरवश्यमेव
वाच्यतया तदेकवाक्यतया 'होढोऽदादे'रिति पक्षेऽपि तत्र घत्वमेवोचितम्, होढोऽदादे'रितिन्यासे औप-
देशिकदादिभिन्नस्येत्यस्य भाष्यादलाभात् । 'सामान्यतो दादिभिन्नस्येत्यर्थे तु कथजन्तदामलिहशब्दे

तदन्तरं—‘दादे’रिति वर्त्तते—इति भाष्यस्योक्ताशयमजानतो ‘घोऽदादे’रित्युच्यते, कथमधो’गिति शङ्कायाम्—‘एकाच’ इति सूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णेतुं ‘धातोर्वयवो यो दादि’रित्यर्थमुक्त्वा—गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धब्रित्यादौ भण्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं वैयधिकरण्यमुक्त्वा—‘दोग्धे’ति तु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धम्—” इति भाष्ये उक्तम् । तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यकमिति वदता—तस्येहानावश्यकत्वं सूचितम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

वयवभिन्नस्येत्यर्थसम्पादनेन चारितार्थ्यात्तादृशाऽर्थकल्पने प्रमाणाभावः । न चैवं कयजन्त-निष्पन्नदामलिङ्गशब्दे ढलानोपत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अत एव भाष्ये—“घोऽदादे’रित्युच्यते, कथमधोक् ?—” इति शङ्कायां ‘धातोर्वयवो यो दादि’रिति वैयधिकरण्येनैव समाधानमुक्तम् । दामलिङ्गशब्दे घलवारणाय तदर्थमवश्यं लक्षणाश्रयणे तु तेनैव ‘अधो’गित्यत्र निर्वाहे ‘घोऽदादेरित्युच्यते’ इति शङ्कायाः, वैयधिकरण्येन तत्समाधानस्य चाऽपङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्तादृशार्थं लक्षणाऽप्रामाणिकी । अत एव सूत्रे ‘धातो’रिति चरितार्थम्, अन्यथा औपदेशिक-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्पक्षेकेत्यर्थः । उचितेति । अन्यथा फलभेदेन पक्षभेदस्यैवासाङ्गत्यापत्तेरिति भावः । नन्वेवमग्निमसर्व-भाष्यासङ्गतिरत आह—उदनन्तरमिति । ‘घत्वस्यासिद्धत्वा’दित्यादि ‘निवृत्त’मित्यन्तोक्तग्रन्थानन्तरमित्यर्थः । ‘भाष्ये उक्त’मित्यन्वयः । ‘अजानत’इत्यस्य ‘शङ्काया’मित्यन्वयः । नन्वेवं शङ्कायोजनेऽप्युत्तरमतिव्याप्ति-वारणाय आवश्यकत्वात्तदेव वाच्यमत आह—एकाच इतीति । इत्यर्थमिति । तथाचाधोगित्यादिसिद्धिः । नन्वेवं दोग्धेत्यादि न स्यादत आह—दोग्धेतीति ।

तत्र—भाष्ये । अनावश्यकत्वमिति । लक्षणयैव निर्वाहात् । अन्यथाऽधोगित्यादौ घत्वप्रवृत्ति-रूपफलान्तरसिद्धयेऽयैव सूत्रे तस्यावश्यकत्वेनोत्तरत्र तदावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्वाजतापत्तिस्तदाह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दामलिगिति-घत्वेनैव भाव्यं, घात्ववयवदादित्वस्य दोग्धेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेनैवेहापि वक्तुं शक्यत्वात् । वैयधिकरण्यानवयस्य च पक्षद्वयसाधारणत्वेऽप्यधोगित्यत्र ढत्वप्राप्तिराद्यपक्षे वचनप्रामाण्याद्वाधनीया । द्वितीयपक्षे घत्वस्यासिद्धत्वायोग्यत्वेऽप्यदादेरिति बहुव्रीहेः प्रसज्यप्रतिषेधस्य वाऽऽश्रयणेन सा वारणीया । दादिकर्मोपपदे दादिहान्तधातोः किन्तु न, अनभिधानात्, सति तत्र गन्तप्रयोगानभिधानं, मिमादि-प्रकृत्यन्तरस्य तद्भवविध्यतीति विशेष इत्याहुः । सीरदेवसु-परिभाषाबललभ्यः सूत्रे उपदेशपदार्थ इति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

दादिभिन्नत्वस्याभावाद्ढत्वं दुर्लभमेव । एवञ्च अपवादपक्ष—होढोऽदादेरितिन्यासपक्षयोरैकवाक्यता सम्पद्यते, एवञ्च—दामलिगित्वेव रूपमिष्यते । ननु तर्हि—‘दादेरिति वर्त्तते’इत्यादिभाष्यासङ्गतिरिति चेन्न, अर्थाधिकारानुरोधेन दादिधात्ववयवभिन्नस्य हस्येत्यर्थसम्पादनेन तच्चारितार्थ्यात् । न च दादेरित्यनुवृत्त्यभावेऽपि ‘हान्तस्य धानोर्हस्य घः’ इत्यर्थेऽपि अधोगित्यादिसिद्धौ दाद्यनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यं, दाम गूहतीत्यर्थे—दामोपपदानुद्घातोः किपि दादिपदानुवृत्तिसत्त्वे धातुघटकदादित्वाभावेन ‘धातो’रित्यस्याप्रवृत्त्या, दादित्वाद्दोढोऽदादेरित्य-स्याप्यप्रवृत्त्या ढत्वघत्वयोरभावाद्ज्झलां जशोऽन्ते’ इति जश्त्वेन हस्य गत्वे—‘दामगुक्’ इति भवति, दादिपदानुवृत्त्यभावे तु—हान्ततया घत्वप्रवृत्त्या भण्भावेन ‘दामगुक्’ इति रूपं भवेदिति फलभेदस्य स्पष्टत्वात् । एवञ्चानुवृत्तमपि दादिपदं ‘दादिव्यो धातु’रिति सामानाधिकरण्येनैवान्वेति—दामगुगादिसिद्धये इत्यभिदधत्यस्मदुरवस्त्रिपाठिपादाः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

तेन चेति । तेनापीत्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘दादेरिति वर्तते’ इत्यस्य नोक्ताशयः—अग्रिमग्रन्थानां दुर्योजत्वापत्तेः । किन्त्वित्यम्—असिद्धत्वेनाशङ्क्यापवादत्वेन समाधाय—‘अथवे’त्याद्युक्तं भाष्ये । तयोः पक्षयोरयं भेदः—पूर्वत्र सिद्धत्वमूरीकृत्यापवादत्वेन समाहितं, नचासिद्धशास्त्राभावाय प्रतियोगं तदुपस्थानादेतत्स्वराम्भाच्च विकल्पोऽस्तु, श्रुत्या प्रकरणवाधस्यैव युक्तत्वेनोत्सर्गापवादयोर्विकल्पायोगात्, वादुहेत्यत्र द्रुहग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च । तस्मादेतदसिद्धत्वाद्धत्वे एतदानर्थक्यापत्तिरिति तदपवादत्वमस्य युक्तम्, इदानीन्तु मूलभूताऽसिद्धत्वादेरभावः प्रतिपाद्यते इति,—तथाहि होदोदादेरित्युक्तिमात्रेण वाक्यार्थद्वयाशयकेनापवादत्वान्यनिषेधप्रकारेण शङ्कासमाधानेऽप्यसिद्धत्वं, निषेधद्वारा विपरीतमपवादकल्पत्वं च पर्यवसितं न निरस्तमिति स्वीकृतमेव, नाममाधुतुदामलिङ्गाद्यर्थमाद्यभावश्यकश्चेति न पूर्वसमाधितो वैलक्षण्यमतोऽप्ये दादेरित्यनुवृत्तिः, तथा च भिन्नविषयत्वान्नापवादत्वं, न वा तत्कल्पत्वं, नाप्यसिद्धत्वमिति—ततो वैषम्यं स्फुटमेव । यदोक्तशङ्कायास्तथोक्तिमात्रेण समाधानेऽप्यग्रे यथान्यासीय एवार्थो नार्थान्तरमिदानीमिति स्पष्टं बोधनाय ‘दादेरिति वर्तते’ नेति निवृत्तमित्युक्तम् ।

यदा पूर्वसूत्रेऽदादेरित्यत्र किंवदुन्नीहियुतनञ्समासात्पद्यो ? उत कर्मधारययुतनञ्समासात्पद्यमी ? आद्योऽपि किं व्यधिकरणो बहुव्रीहिस्तु समानाधिकरणः ? तत्र नाद्याद्यः—गमकाभावात् । आदिपदस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । आद्यान्त्ये—दादेरितिकस्य विशेषणं ? न धातोस्तस्याऽस्तत्वात्, न पदस्य, ह्यलघुत्वित्वाक्ये तदसम्बन्धात् दुहदेर्धातोरनुकरणे अभेदविवक्षायां दुह्मवतीत्यापत्तेश्च, सकृच्छ्रुतस्यान्तपदेन कृतसम्बन्धत्वाच्च, आवृत्तौ मानाभावाच्च । नापि ह्यस्य, दस्य हानवयवत्वात्, आदिपदस्य तत्त्वेन प्रसिद्धत्वात् । तथाच कर्मधारये आदिभूतदात्परस्य ह्यस्य ढत्वं नेत्यर्थः पर्यवसितः, एवं हि दोग्धा धुगित्यादीष्टसिद्धावपि उक्तन्यायेन ‘दंदग्धि’-धुगित्यादीनामसिद्धिः, अधोगित्यादौ ढत्वापत्तिश्च । नचैवमादिपदं व्यर्थं, दंदग्धि-अधोगित्यादावनिष्ठकरणेन साफल्यत्वात्,—दंदद्धीत्यादीष्टसाधनेन साफल्यत्वाच्च । अतो भगवता पूर्वत्रापि बहुव्रीहिणा धातोरेव विशेषणमिदमिति सूचयितुं तथोक्तम् ।

यदा—अदादेरिति लाघवात्पुनरासे आदिभूतदमिन्नात्तत्सदृशात्परस्य ह्यस्य ढत्वमित्यर्थे दोग्धेत्यादीनां सर्वेषामसिद्ध्यापत्तिः । नचोत्तरसूत्रानर्थक्यं, तथाहि सति विकल्पापत्तिरतः प्रसज्यप्रतिषेधः स न पर्युदास इति सूचयितुं तथोक्तम् । तदाहि दादिना नजोऽसम्बन्धात्केवलस्यानुवृत्तिः सुलभेति तदाकृतम् ।

यदा—‘अदादि’रिति च्छेदे तस्यैवाग्रेऽनुवृत्त्या ढत्वधत्वयोरुल्लेखविषयकत्वेन विकल्पापत्तिरतो भगवता तथोक्तमिति । न चैवमेवाशयकल्पने किं विनिगमकमिति वाच्यम्, अग्रे बहुषु ग्रन्थेषु दुर्योजनापेक्षयात्रैकत्रैव तथाशयकल्पने लाघवात् । एवञ्च भिन्नविषयतादिप्रतिपादकमिदमिति न तथार्थो लक्षणया भाष्याभिमतः, तथा च दामलिङादिप्रातिपदिकानामनभिधानमेव भाष्याभिमतम्, अन्यथा आद्यपक्षे नाममाधुतुप्रातिपदिकभेदेन दामलिक् दामलिङिति रूपद्वयस्य ण्यन्ताण्यन्तभेदेन तक्—तडित्यादिरूपद्वयस्यैव प्राप्त्या अन्यपक्षे नाममाधुतु-दामलिङिति वत्प्रातिपदिकस्यापि अदादेरिति—निषेधात् ढत्वाभावाज्जश्वेन तदेवेति फलभेदापत्तेः । एतदर्थमेवाथवेति पक्षोक्तिः ।

किञ्चान्यत्रोत्तरार्थत्वावश्यकत्वोक्त्या सर्वथा तदावश्यकत्वस्य बहुषु स्थलेषु दृष्टत्वेनहानावश्यकत्वकल्पनमयुक्तं, किञ्च तथाभिमतत्वे वदेत्तथाभाष्यकृत्, यतो नोक्तमतो नाभिमतं तस्य । किञ्चाधोक्तसिद्धये वैयधिकरण्यमेवोक्त्या तस्यैवावश्यकतां ध्वनयितुं न तस्यैवैहैवावश्यकत्वमपि तत्तरप्राप्तीत्याह—‘सा चावश्यकत्ववयवयोगा-षष्ठी विशेषोत्तरार्थे’ति । सा षष्ठी अवयवयोगाऽवश्यकत्वमुत्तरार्थां च विशेष्या, चात् इहार्थेत्यर्थः । तस्यैह फलस्योक्तत्वात्तराह—‘किंप्रयोजन’मिति । उत्तरयति—एकाचइति । इहापि यथा स्यात्—गर्ध्विति । एवमुभयत्रावश्यकत्वमुक्तम् । अतएव प्रकृते पुनः शङ्कते—‘यदि तथा षष्ठी दोग्धेत्यादौ न प्राप्नोती’ति । समाधत्ते—एषोऽपीत्याद्युक्तं—भाष्ये । यद्युक्तग्रन्थात्तथाभिमतं भवेत्तर्हि ‘यद्यवयवयोगे’त्यादि ग्रन्थासङ्गतिरेव स्यात् । शङ्काया अज्ञानतो योजनेऽपि सिद्धान्ते तथाशयस्य प्रकाश्यत्वेन ‘एषोऽपी’त्यासङ्गतिरेव । तथा च भाष्यस्योक्त एवार्थो न तथेति दादेरित्यनुवृत्तेश्च तथाशयकल्पने तदसङ्गतिरेवेति मदुक्ताशयकल्पनैवोचिता । अत्रार्थे धातुपद-

तेन च ‘दादे’रित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमित्यन्यत्रविस्तरः । धुगित्यादिसिद्धये गो नोक्तः ।

‘औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा तु—तत्र—तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेन ‘तरप्तमपौ घः’ ‘अत्वसन्तस्ये’त्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकी ।

तत्र हि भाष्ये इदमुक्तम्—“इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते—‘यत्रास्यैतद्रूप’मिति, रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं, तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते, कोऽसौ ?, उपदेशो नाम—”इति ।

अनुबन्धप्रस्तावात्सानुबन्धकोचित्युक्तं, न्यायस्यान्यत्रापि तुल्यत्वादिति बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मपि लिङ्गम्, अन्यथा भवत्क्षिप्रायैनेवाऽधातुव्यावृत्तिसिद्ध्या तदारथक्यापत्तिः । ‘उत्तरार्थत्वेपीह-
किञ्चित्प्रपो’इतिन्यायेनेहकरणस्य सफलत्वौचित्ये इह तदभावात् । एवञ्च मूलादिदण्डव्यन्ताश्चिन्त्याएवेति
बोधः, तदाह—इत्यन्यत्रेति । बौद्धे इत्यर्थः । आदिना ‘धुग्ध्व’मित्यादि । अन्यथा भवभावादि न स्यात् ।

मूलस्याशयान्तरं निराचष्टे—औपेति । भाष्ये न्यूनतां परिहरति—अनुबन्धेति । पदादिलाघवा-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

वृत्तिकाराशयमुपेक्षते, तन्मतमनूय दूषयति—औपदेशिकप्रयोगिकयोरित्यादि । ‘उपदेश-
ग्रहणवत्सूत्रविरोधेने’ति पाठः । ‘उपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेने’ति कचित्पठ्यते, तत्र करोतेः
क्रियासामान्यवाचकत्वात्कुर्वदित्यस्यान्विद्यदित्यर्थाद्वा, सूत्रशब्देन—यथाकथञ्चित्सूत्रकारग्रहणाद्वा

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

एकाचो । वक्तुं युक्तमिति । भष्यत्याहारोपि ‘झषस्तथोरित्यत्रैव कृतः, अतो भष् कर्तव्यः
‘उज्झिते’त्यादिज्ञानतथातवः सेट्का एवेति भष्यत्याहार एवास्तु किं झष्यत्याहारेणेति चिन्त्यमेतत् ।
अशक्तीति । ‘शक्यभावे’ति वक्तुं युक्तम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अन्यत्र विस्तर इति । अन्ये तु पूर्वत्र निषेध्यसमर्पके दादेरित्यस्यौपदेशिकदादिलवति
लक्षणायां ‘धातो’रित्युत्तरसूत्रे ‘दादे’रित्यनुवृत्तिवैयर्थ्यम् । ‘अपवादपक्षेपी’त्याद्यपि न, औपदे-
शिकदादिलवतो धातुलाव्यभिचारेण धातोरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, तस्मादादेरित्यस्यौपदेशिक-
दादिलवति लक्षणायां मानाभावः । ‘धातो’रित्युत्तरसूत्रे दादेरित्यनुवृत्तिस्त्वधोगित्यत्र पूर्वसूत्रप्राप्त-
ढलनिवृत्त्यर्था । तथा हि—‘धातोर्घ’ इत्येतन्मात्रेण ‘धु’गित्यादिसिद्धौ धातोरित्यनुवृत्तिवैयर्थ्यकरण्ये-
नान्वयेनाऽदादावपि—‘अधो’गित्यादौ घलार्था । तत्सामर्थ्येन च—‘अधो’गित्यत्र न पूर्वेण ढलम् ।
धातोरिति तु दारुलिहशब्दे घलाभावार्था । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति, ततः क्तिप्,
दामलिगित्येव, धलप्रवृत्तरेवेत्याहुः । इत्यादिसिद्धय इति । आदिपदेन दुग्धमित्यादिपरिग्रहः । तत्र
हि घले झषस्तथोरिति घलसिद्धिः । नन्वौपदेशिकप्रायोगिकयोरिति परिभाषयैवौपदेशिक-
दादिलवतो ग्रहणे सिद्धे दादिग्रहणं व्यर्थमत आह—औपदेशिकेति । ‘धातो’रिति सूत्रे ‘दादे’रि-
त्यनुवृत्तिर्व्यर्था ।

प्रयोगो नास्तीति कृत्वेति । ‘औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा-
सत्त्वे तु लौकिकप्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति औपदेशिकप्रयोगग्रहणमिति भाष्यासङ्गतिः

एकाचो ॥ 'झप् झषन्तस्ये'ति वक्तुं युक्तं, भष्पदाशक्तिक्लपेनेन लाघवात् ।
निवृत्तमिति । 'धुग्म्य'मित्यादौ प्रदान्तत्वादेव सिद्धिरिति भावः । सामर्थ्या-
दिति । स्वोर्ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वे तु तदनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः । धातोः किं ?
'तद्वा'डित्यादि ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

दादिलवतो धातुभिन्नस्याऽप्रसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः । वक्तुं युक्तमिति । ननु 'सर्वे सर्वार्थ-
वाचकाः' इति सिद्धान्ताद्भषो-भकारादि-षान्तसमुदाये शक्तिः सिद्धेवेति चेन्न; तदर्थं वक्तुस्तात्पर्य-
क्लपेन गौरवात् । लाघवाद्भषो भषिति वक्तुं न युक्तं, 'झषस्तथो'रित्यत्र तदावश्यकत्वात् । अत एव—
'उज्झ'धातोः क्तिचि 'उग्धि'रितिसिद्धम् । तद्वाडिति । ननु भष्पभावेऽपि पुनर्जश्त्वेन न दोष
इत्यत आह—आदीति । आदिना 'गद्वा'डित्यस्य सङ्ग्रहः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दाह—भष्पदेति । नन्वन्यज्ञलव्यावृत्त्यर्थं तदिति कथं सामर्थ्यमत आह—स्वोरिति । इतरशलित्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विवक्षिताऽन्वयलाभो वक्तव्यः । इति वक्तुं युक्तमिति । एवन्तु 'झप् झषन्तस्ये'ति यथासङ्ख्यान्वयापत्तेः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

फलाभाव इति । शलाघोः स्वोरित्यन्वयेन विशेषणत्वेनान्वयसम्भवेपि तयोर्ज्झलाघोरेव सम्भवेनानु-
वृत्तौ फलाभाव इति भावः । एतेन 'झलाजशोऽन्ते' इत्यत्रान्तपदेनैव तन्निवृत्तौ स्वोर्ग्रहणं व्यर्थमेवेत्य-
पास्तम् । ननु 'झलो झली'त्यत्र झल्पदं—झलादिप्रत्ययपरमित्युक्तं, तत्कथमुच्यते झलाघोः स्वोरिति ?,
'स्व' इत्यनयोः प्रत्ययत्वाभावादिति वाच्यं, झल्पदस्य प्रत्ययावयवझल्पपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनाप्यन्वय-
सम्भवात् । तद्वाडिति । आदिना द्वि ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

उक्तपरिभाषयौपदेशिकप्रयोगस्य मुख्यत्वबोधनादिति भावः । ननूक्तपरिभाषयौपदेशिकदादिलवतो
ग्रहणेऽपि नोक्तभाष्यविरोधः, 'सानुबन्धकग्रहणेष्वित्युक्तयो'क्तभाष्यस्य सानुबन्धकविषयत्वादित्या-
शङ्क्योक्तभाष्यं सर्वविषयकं, न सानुबन्धकमात्रविषयं, न्यायस्य सर्वत्र तौल्यादित्याह—अनु-
बन्धग्रस्तावादित्यादिना । वक्तुं युक्तमिति । बशस्यस्थाने आन्तरतम्येन भष्पमेव प्रवर्त्यार्था-
ज्झकारस्य निवृत्तेरिति भावः । वस्तुतस्तु मदोज्झमाचष्टे मधोगिल्यादौ कुलप्रवृत्त्या प्रयोगे झान्ता-
सम्भवेपि 'जमलणन'मिति सूत्रस्थभाष्योक्तदिशा प्रातिपदिकसङ्ख्यासाम्यमादाय परलान्तरतमपरि-
भाषां बाधित्वा यथासङ्ख्यशास्त्रप्रवृत्तौ गर्धवित्यादौ भकारापत्तेः—अत एव 'भष् भष्पन्तस्ये'ति नोक्तम्,
स्थान्यादेशनिमित्तानां यथासङ्ख्यविज्ञाने 'भान्तस्य यो बश् तस्य भ' इत्यादि सूत्रार्थपर्यवसाने गर्दभ-
मित्यादौ भष्भावा[न]ापत्तेरिति दिक् । मूले—झलीति निवृत्तमिति । न च बुबुधिष्वे इत्यत्र भष्-
भावनिवृत्तये ध्वमो 'झली'ति विशेषणमावश्यकमिति वाच्यम्, इटो ध्वमोऽवयवलेपि भष्भाव-
निमित्तध्वशब्दानवयवलेनैकाचध्वशब्दयोरिटो व्यवधानेनादोषात् । तद्वाडिति । इदमयुक्तम् ,

१ ननु तत्पूर्वकवधातोर्निष्पन्ने 'तद्वा'डित्यादौ तदो दस्य भष्भावेऽपि पदान्ततया पुनर्जश्त्वेन न
फले विशेष इति चेन्न, तद्वाडित्यस्य—[तं दूयते इति तद्ः तम् आ समन्तादहोतीत्यर्थे—] एकाक्षरकोश-
प्रसिद्धतशब्दपूर्वकदूधातोः [किपि तदुपपदकदूधातोः—किपि वा] तत आङ्पूर्वकाऽदूधातोः किपि—तद्वाडित्यत्र
धाववयवदकारस्य भष्भावे जश्त्वाप्राप्त्या फलभेदस्य स्पष्टत्वात् ।

ननु दुहेर्धवे धात्ववयवः—एकारूपं ‘दु’ इति, ‘उ’ धिति च, तत्राद्यो न झषन्तः, अन्त्ये न बश्, ‘दु’ धिति तु नावयवः—इति कथं भण्मावः ?, अत आह-
व्यपदेशिवदिति । विशिष्टोऽपदेशो—मुख्यव्यवहारः—सोऽस्यास्तीति—व्यपदेशी, तेन तुल्यमित्यर्थः । इदमाद्यन्तवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

व्यपदेशिवद्भावेनेति । सूत्रकारः—‘खघटकल’ ‘खघटकावधिकपरल’ ‘खघटकावधिक-पूर्वलाभाववत्त्वै’तन्नितयसम्बन्धेन खविशिष्टलरूपाऽन्त्यलं, ‘खघटकल’ ‘खघटकावधिकपूर्वल’ ‘खघटकावधिकपरलाभाववत्त्वै’तन्नितयसम्बन्धेन खविशिष्टलरूपादिलञ्च स्वीकृत्य ‘आभ्या’मित्यादौ अकारादौ खघटकावधिकपरलाभावेन अकारान्ताङ्गाभावेन दीर्घादीनामप्राप्त्या दीर्घादिविधीनां प्रवृत्त्यर्थमाद्यन्तेति सूत्रं प्रणीतवान् ।

तत्र वार्त्तिककारः—आदिलाऽन्त्यलयोः—‘पूर्वोक्तरीत्या खघटकावधिकपूर्वल’ ‘खघटकाव-धिकपरल’रूप सम्बन्धयोः प्रयोजनाऽभावेन तयोस्त्वानुपादानेन ‘आभ्या’मित्यत्र अकारान्तत्वस्य सुवचनेन सूत्रं निष्फलमित्याह ।

भाष्यकारस्तु—‘स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकल’ ‘स्वाभाववद्वृत्तितानवच्छेद-कलो’भयसम्बन्धेन खविशिष्टधर्मवत्त्वं घटकलं, ‘स्वाभाववद्वृत्तितानवच्छेदकल’ ‘स्वाधिकरणवृत्त्य-भावप्रतियोगितावच्छेदकलै’तदुभयसम्बन्धेन खविशिष्टधर्मवत्त्वं घटितलञ्च स्वीकृत्य,—‘अ-भ्या’-मित्यत्र अकाररूपेऽङ्गे अकाररूपाऽङ्गाधिकरणज्ञानवृत्तिककाराद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकलादिधर्म-वत्त्वाऽभावेन घटितलाभावाद्दीर्घाद्यर्थं ‘व्यपदेशिवदेकस्मि’न्निति प्रणीतवान् । तथा च—एकस्मिन्= एकसम्बन्धविशिष्टे, व्यपदेशिवत्=सम्बन्धद्वयविशिष्टवत्—कार्यं कर्तव्यमिति फलितोऽर्थः । एतन्मूलकमेव—‘अनया घटितल-घटकले एवातिदिश्येते’इति साम्प्रदायिकानां प्रवाद इति दिक् ।

तेन तुल्यमिति । उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकलनियमात्सम्यन्ताद्वितिरुचितः । तथा च

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘धात्ववयव एकारूप’मिति पाठः, अवयवशब्दस्याजहङ्गित्वात् । अत एवाग्रे तथैव पाठः । भाष्ये इति । तत्पुत्रप्रलाख्यानपरे इत्यर्थः । रध्वोः किं ? दाददि । दधधातोर्बहुलुकि लोटि हेधितिर्निकेचित् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तेन तुल्यमिति । नन्वेवमलोन्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य स्यात्, तत्र जातेपि तस्मिन्नन्त्येन न दोषः । नन्वस्य भण्भावे धकारादिरेव स्यादिति चेन्न, धस्य विधानं व्यर्थं

१ अयमाशयः—समुदायविशिष्टधर्मवत्त्वं घटकत्वं, वै० ‘स्वव्यापकत्व’ ‘स्वव्यापकत्वाभाववत्त्वै’तदुभय-सम्बन्धेन । व्यापकत्वञ्च—स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वम् । व्याप्यत्वञ्च—स्वाभाववद्वृत्तित्वम् ।

अत्रोभयत्राधिकरणता, वृत्तिता, प्रतियोगिता च—विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । ज्ञानरूपमधिकरणमादाय रामादिघटकरेफादौ समन्वयो बोध्यः । ककारे रामादिसमुदायघटकत्वमितिव्यवहारवारणाय—‘स्वव्यापकत्व’-सम्बन्धोपादानम् । तदुपादाने तु—विषयित्वसम्बन्धेन रामेति समुदायाधिकरणज्ञानवृत्तिककाराभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-कत्वावच्छिन्नत्वात्कारो न रामशब्दघटकः । स्वस्मिन्नपि खघटकत्वव्यवहारवारणाय च स्वव्याप्यत्वाभाववत्त्वसम्बन्धोपादानम् । एवञ्च दण्डिभट्टोक्तं घटकत्वलक्षणं फलितम् ।

एवं घटितत्वमपि—‘स्वव्याप्यत्व’, ‘स्वव्यापकत्वाभाववत्त्वै’तदुभयसम्बन्धेन खविशिष्टधर्मवत्त्वम् । अत्रापि व्यापकता—व्याप्यता—तद्व्यपकधिकरणत्वादयश्च विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्याः । रामेति समुदाये ककारादिघटितत्वव्यवहारवारणायः सम्बन्धः । एतत्फलित एव दण्डिभट्टोक्तो घटितत्वपरिष्कार इति गौडाः ।

एकाचः किं ? दामलिट् । बशः किं ? क्रोत्स्यति । झषन्तस्य किं ? दास्यति ।

धुगिति । 'अवसन्तस्ये'ति सूत्रेऽधातोरिति निषेधेन-कारकं प्रत्यप्रधानभूत-क्रियावाचकस्यापि धातुत्वादिति भावः । न च 'धातोरुच्यमानङ्कार्यन्तप्रत्यये भवती'ति परिभाषया कथमत्र घत्वादित् ?-तत्प्रत्ययः=धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्ययः-इति वाच्यम्, अस्य पदान्तनिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यथा व्यपदेशिनि=सम्बन्धद्वयविशिष्टे-कार्यं भवति, तथैकसम्बन्धविशिष्टेऽपि कर्तव्यमित्यर्थ इति उपपादितमेव पूर्वमित्यन्यत्र विस्तरः । कारकमिति । इतरपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतः-नाश्रयरूपमुख्यपदार्थघटकेतरपदार्थे प्रत्ययेतरत्वेन सङ्कोचादिति भावः ।

न चेति । किपः प्रत्ययलक्षणेन-धातुसंशब्दनेन विहितप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य पदान्ते विद्यमानत्वेन-तत्प्रवृत्तेः सुवचत्वाच्छङ्कासमाधाने अत्र निर्दले । किञ्च ज्ञापकसाजात्याद्धातुत्वेतर-धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकार्ये एव तस्याः प्रवृत्तिस्वीकारेण तस्या अत्राऽप्रवृत्तेश्चेति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु धातुत्वस्य क्रियावाचकत्वे सति स्वादिगणपठितत्वरूपत्वेन क्रियाया अनुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव प्रदीप्तमौलित्वकथमत्र घत्वमभ्यावौ ? कुदर्थकर्तारं प्रति गुणभूतत्वादत आह-अवसन्तेति ।

नचेति । 'एवमपी'तिशेषः । आदिना-मभ्यावः । ननु तत्प्रकृतिकप्रत्ययोऽस्येवात आह-तत्प्रत्यय इति । अस्य=धुगादिस्थपत्वादेः । 'पदान्ते'त्यादिबहुव्रीहियम् । परम्परया प्रत्ययनिमित्तत्वेन तु न तत्प्रवृत्ति-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

क्लीमप्-स्वघौक् 'चण्डौट्' 'प्रेमधत्' इत्यादौ क्लीबभयति-स्वर्गौधयति-चण्डौढयति-प्रेमदधयतिप्रभृति-भ्योऽप्रत्यये, दधुधारणे-इत्यस्य यङ्लुकि 'दादद्धी'त्यत्रैव च स्याज्जत्वधोक्-गर्द्ध-वित्यादौ 'यत्रैका'जिति निषेधस्तु नास्मिन्सूत्रे प्रवर्तते, 'अजर्घा' इतिभाष्योदाहरणात् । अत एव 'एकाचो बशो भप् झषन्त-स्ये'ति ग्राह्यालघवेऽपि न कृतमिति चिन्त्यमेतदिति भावः । यथोद्देशपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्प्राक् प्रवृत्तायां सञ्ज्ञायामर्थान्तरोपसङ्क्रमे सत्यप्यनपायादिति प्राहुः । धातोरुच्यमानं कार्यमिति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये'इति पाठस्तु प्रसृत्यादौ 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यामापत्तेर्भाष्ये दूषितः । तत्र-स्वरूपग्रहणाभावेऽपि 'सृजिदृशो'रिति साहचर्यादिना धातोर्यथाकथञ्चिदुपपादनेन कार्यस्योच्यमानत्वा-ददोषः । धातुसंशब्दनेन विहित इति । स च तिङ् कृदा । प्रत्ययनिमित्तत्वाभावादिति । औगहृत्येति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तत्सामर्थ्याच्चत्वेनेति चेन्न, एवमपि दामलिङिलत्र ढत्वे भभावो जाते एकाज्ग्रहणसामर्थ्येनालोभ्यपरिभाषा-बाधे ककाररूपस्य स्यादिति बोध्यमिति । नन्वन्तस्याभावेऽचोपि स्यादिति चेन्न, वस्तुतो झलांजशोऽन्ते इति सूत्रस्य झलामित्यत्रैव कृत्वा झलामेव भभाव इति व्याख्येयमिति पूर्व्वककारस्यापि स्यादिति बोध्यम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भभावे प्रवृत्तेपि 'झलां जशोन्ते' इति जश्नेन पुनर्दकारप्रवृत्तेः । बशः किमिति । 'झलां जशोन्ते' इतिसूत्रस्थसत्यग्रहणमत्रैव कृत्वा तस्यैव भविविधेय इति भावः । कारकं प्रतीति । भावे किप्यपि न साध्यलमात्रेण भानं धात्वर्थस्येति तत्रापि धातुत्वं न सुलभमिति भावः । प्रत्ययनिमित्तकत्वा-

१ धातुत्वादिति । क्रियानिष्ठोपस्थितीयमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्यैव कारकेतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाऽसमानाधिकरणा या क्रियानिष्ठोपस्थितीयमुख्यविशेष्यता तत्प्रयोजकत्वस्यापि धातुत्वादित्यर्थः ।

अत एव 'अप्रशा'निति चरितार्थम्, अन्यथा 'मो नो धातो'रित्यत्रापि तत्प्रवृत्ता नत्वानापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

वा द्रुह । द्रहेः प्राप्तेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्र विभाषेयम् ।

इग्यणः । यणः स्थाने इति । नन्वेवमदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचने इटि तस्य सम्प्रसारणत्वादल इति दीर्घापत्तिः; न च यथासङ्ख्यसम्बन्धाददोषः, ऋलृक्सूत्रे 'लृकारोपदेशः किमर्थः' इत्यादिभाष्यविरोधादिति चेन्न; विधिप्रदेशेषु 'यण इ'गित्येव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्येन तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोषः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तद्भावितपक्षाश्रयणादिति । तेन भावितः-तद्भावितः । प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । न च 'यदा तेन सञ्ज्ञा तदा तद्भावितत्वं, यदा च तद्भावितत्वं तदा तेन सञ्ज्ञे'त्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ज्ञापकादित्याह-अत एवेति। प्रवृत्तौ=तदापत्तौ । अनापत्त्या=अप्राप्त्या । 'शान्'तेजने'इत्यस्य तु न तद्रूपमित्यन्यत्र स्पष्टम् । एवं=मूलोक्तांशङ्गीकारे । कैयटशास्त्र्यायुक्तिं खण्डयति-नचेति । तत्र दण्ड्यायुक्तदोषासाङ्गत्याह-ऋलृगिति । आदिना-हयवरसूत्रस्थस्य-'अयं रेफो यवाभ्या'मित्यादिभाष्यस्य परिग्रहः । तद्भावीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

धर्मिग्राहकमानेन तत्प्रत्यये एवेति-नियमादस्य सजातीयविषयत्वेन च सप्तम्यन्तपदेन प्रत्ययेऽस्य नियमत्वप्रतिपादनेऽनियमप्रसक्तौ परिभाषाया नियमार्थत्वस्य व्यवस्थापनादिति भावः । तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । नचैवं गोधुगित्यादौ स्याद्ब्रह्मभावः, -'गोधुग्भ्या'मित्यादौ तु पदत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वात्कार्य-कालपक्षे कथं स्यात् ? , यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणादिति चेद्भवेदेवं, परन्तु धातोरुच्यमानं कार्यं यद्वातु-विशेषोपादानेन तदेव न तु संशब्देननोच्यमानं तथेति परिष्कृतार्थं परिभाषाया ब्रूमः, तथाभूतो-दाहरणानां भाष्ये दर्शनादित्युक्तोदाहरणेषु न कापि परिभाषाप्रवृत्तिः, एवं चाऽचिन्नुधातु' 'एरने-काचः' इत्यादीनां धातुप्रत्ययपरत्वाभावे 'सुधियौ' 'प्रथ्या'वित्यादौ प्रवृत्त्यविधातात्परिभाषाया अनित्यत्वकल्पनागौरवं नास्तीत्यपरमनुकूलम् । 'नशेर्वै'त्यादेस्तद्वातुविशेषोपादानेनोच्यमानकार्यस्य नानकीतियदलुकिप्रत्ययपरत्वे एव प्रवृत्तिः स्यान्न तु 'प्रणग्भ्या'मित्यादाविति, प्रत्ययनिमित्ते एव परि-भाषाप्रवृत्तिर्न पदान्तनिमित्तेऽपीति 'मृजेवृद्धि'रितिसूत्रस्थप्रदीपग्रन्थाशय इत्यत्र विस्तरः ।

भाष्यविरोधादिति । सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां सङ्ख्यार्थं लृकारोपदेशस्यावश्यत्वे हि भाष्यविरोधः स्यादिति भावः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्पष्टैवेति । अप्रशानितिनिर्देशस्तु पदान्तेपि पदान्तप्रयोजकप्रत्यय इत्यर्थः । इग्यणः । हल इति दीर्घापत्तेरिति । यदि हल इत्यस्याङ्गपदस्य सम्प्रसारणपदे प्रत्यासत्त्या सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गे-त्यर्थे न दोष इत्युच्यते तदात्र न दोष इति बोध्यम् । अदोष इति । ननु ऊवतुर्ल्यत्र वेजो वयादेशे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भावादिति । भ्रौणहल्ये तत्त्वनिपातनेन साजात्यात्प्रत्ययनिमित्तककार्ये एवास्याः प्रवृत्तिरिति भावः । केचित्तु संशब्दनेन विहितप्रत्ययः क्तिबेव, तमाश्रित्यैव धुगित्यत्र घलादि । प्रत्ययनिमित्तककार्ये एवास्याः प्रवृत्तिरिति तु न, अनुदात्तस्य चर्दुपधस्याऽचि विभाषा इत्यादौ तदप्रवृत्त्यापत्तेरित्याहुः ।

इग्यणः । भाष्यविरोधादिति । ननु वकारस्य लृकारोऽप्यन्तरतम इति तद्वारणाय यथामङ्ग-

‘वाक्यस्य सञ्ज्ञे’ति पक्षे भाष्ये—‘सम्प्रसारणस्ये’त्यादौ ‘सम्प्रसारणजातस्य सम्प्रसारणग्रहणेन ग्रहण’मित्युक्ततया तदेकवाक्यतयाऽत्र पक्षे तद्भावितस्य सञ्ज्ञेति भाष्ये सूचितम् । तेन ‘द्युभ्या’मित्यादावपि न दीर्घप्राप्तिः । अत एव ‘अक्षद्यूश्चासावरुणश्च अक्षद्यूरुण’ इत्यादौ पूर्वरूपं न । समानाङ्गग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सम्प्रसारणपदप्रयोज्यत्वस्योपलक्षणत्वेनाऽदोषात् , खण्डशः शक्तिस्वीकारेण विधेयस्थले सम्प्रसारणपदप्रयोज्यत्वस्य मोषेणादोषाच्चेत्युपपादितं ‘प्रत्ययस्य लु’मित्यत्रैव । तेन द्युभ्यामिति । नन्वतद्भावितसञ्ज्ञापक्षेऽपि ‘निरुतं’ ‘दुरुतं’मित्याद्यर्थे ‘हलः’इत्यस्य—सम्प्रसारणप्रयोजकप्रत्यय-निमित्तकाऽङ्गसञ्ज्ञावदवयवहलः परस्येत्यर्थाश्रयणेन नोक्तदोष इति चेन्न; ‘निरुतं’मिति भाष्यप्रामाण्येन सम्प्रसारणघटिताऽङ्गाघटकहलः परस्येत्यर्थास्वीकारेण तत्र दोषाऽभावेऽप्यत्र दोषतादवस्थयात् ।

न च तपरकरणसामर्थ्याच्च दीर्घ इति वाच्यं, दिव्शब्दप्रकृतिकवयजन्तात्किपि निष्पन्ने द्युशब्दे चारितार्थ्यादिति—‘भाव्यमानोऽप्युकार’इत्यत्र विस्तरेणोपपादितम् । यदि तु ‘निरुतं’-मित्यादिभाष्यप्रामाण्यात्तादृगेवार्थ इत्यदुहितरामित्यत्र नोक्तो दोष इत्युच्यते तदाऽऽह—अतएवेति । ननु ‘समानाङ्गग्रहणं कर्तव्य’मित्यस्य प्रत्याख्यानन्तु तद्भावितपक्षाभिप्रायेणैव, अतद्भावितपक्षे तु न तस्य प्रत्याख्यानमित्यत आह—आदाविति । आदिना ‘द्युपुत्रः’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । तत्र हि—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘तन्नाच्चाश्रयणेने’त्यादिः । इत्यादौ—अनुवादे । अत्रपक्षे—वर्णसञ्ज्ञापक्षे । अत एव पक्षयोः समफलता, अत्र-पक्षे तत्र स्थले दोषपरिहारौ च नोक्तौ भाष्ये । अवान्तरमप्याह—तेनेति । तपरत्वाच्चद्वारणं कैयदादिकृतं तु न युक्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशे । अस्य फलान्तरमप्याह—अत एवेति । तद्भावितत्वा-श्रयणादेवेत्यर्थः । दण्ड्याद्युक्तिं खण्डयति—समानाङ्गेति । तुल्ययुक्त्या भाष्यमुपलक्षणमित्याह—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

द्वित्वसम्प्रसारणयोः वयादेश्यकारस्य सम्प्रसारणे प्राप्ते‘लटि वयो य’इति तन्निषेधे‘वश्चास्ये’ति यकारस्य वकारे कृते तस्य सम्प्रसारणन्तु न, ‘उश्चास्ये’त्वेवसिद्धे वादेशविधानसामर्थ्यात् । तत्रोकारे सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां पररूपार्थमेव वादेशविधानं स्यात्, मम तु पूर्वसूत्रात्सम्प्रसारणपदानुवृत्त्या पररूपस्यापि सिद्धौ वकार-विधानस्यासामर्थ्याभावादिति सुषियः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सम्बन्ध आवश्यक इति चेन्न, लकाराऽघटितत्वेनान्तर्थादुकारस्यैव प्रवृत्तेः । अत्र पक्ष इति ।

१ ‘यणस्यानिकेकर्तृका सचेत्यादि हि वाक्यस्य सञ्ज्ञेति पक्षे सूत्रार्थः, एवञ्च अनुवादस्थले स्थानित्वं पूर्वा-परीभावश्च सत्तया न सिद्ध्यतीति तद्भावितपक्षाश्रयणमित्यर्थः । ‘सम्प्रसारणपदस्य तद्भाविते लक्षणे’ति तु तत्त्वम् ।

२ समानाङ्गेति । यदङ्गघटकं सम्प्रसारणं तदङ्गघटकेऽचीत्यर्थः । नन्वेवमपि ‘अक्षद्यूरुण’इत्यत्र समास-निमित्तकप्रत्ययनिमित्तकाऽङ्गसञ्ज्ञामादाय समानाङ्गत्वात्पुनरपि स एव दोष इति चेन्न; सम्प्रसारणनिमित्तक- [किनादि]—प्रत्ययनिमित्तकाङ्गसञ्ज्ञावद्वटकेऽचीत्यर्थेन तादृशकिमिति चङ्गत्वस्य समुदितेऽक्षद्यूरुणे-ऽभावेनादोषात् ।

नन्वेवमपि ‘सुध्युत’मित्यत्र सम्प्रसारणनिमित्तक-क्त-प्रत्ययनिमित्तकाङ्गसञ्ज्ञावद्वटकाच्चत्वस्य सत्त्वात्पुनरपि स एव दोष इति चेन्न, सम्प्रसारणविशिष्टेऽङ्घ्रि पूर्वरूपमित्यर्थः, वै ० ‘स्वाव्यवहितोत्तरत्व’ ‘स्वाघटिताङ्गा-घटकत्वो’भयसम्बन्धेनेति स्वीकारेणादोषात् । स्वं—सम्प्रसारणं, स्वाघटितमङ्गम्—‘उते’ति, तद्वटक एव उकार-

तथा च भाष्यं “—‘शकहृथ’मित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानाङ्गग्रहणं कार्यं?—
न कार्यम्, असम्प्रसारणत्वात्।—अन्योऽयं सम्प्रसारणाऽसम्प्रसारणयोः स्थाने एक आदि-
श्यते। यदि नेदं सम्प्रसारणम्? ‘हलः’ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति, वचनप्रामाण्याद्वि-
ष्यति—” इति। ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधोऽपि वचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपोत्तरम्।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न सम्प्रेति। तत्र शङ्कते—नचेति। एवं=तदप्रवृत्तौ। सूत्रन्तु दीर्घाविषये उक्तीत्या चरितार्थमिति भावः।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वर्णसञ्ज्ञापक्ष इत्यर्थः। वचनप्रामाण्याद्विविष्यतीति। अन्ये तु वर्णसञ्ज्ञापक्षे न तद्भावितपक्षा-
श्रयणं, सूत्रशाटकन्यायेनाप्यपरिहार्यस्यान्योन्याश्रयस्यापत्तेः। ‘अदुहितरा’मित्यत्र तु यथासङ्ख्य-
विज्ञानाच्च दोषः। ‘लृकारोपदेशः किमर्थः? लृकारोपदेशो यदच्छाशकिजानुकरणप्लुत्यार्थः’
इति ऋलृस्मृत्त्यर्थं भाष्यन्तु यथासङ्ख्यशास्त्रप्रवृत्तेरप्युपलक्षणम्। एवञ्च वकारस्थाने लृकार-
वारणाद्योक्तं कुसुश्चाश्रयणमपि न।

केचित्तु—‘सम्प्रसारणस्ये’ति दीर्घारम्भसामर्थ्येन सम्प्रसारणप्रत्ययनिमित्तकाङ्गावयवस्यैव हलः
परस्य सम्प्रसारणान्ताङ्गस्यैव—‘हल’ इति दीर्घविधानेनादुहितरामित्यत्र न दीर्घः। सम्प्रसारण-
निमित्तप्रत्ययस्यैवाप्रतिषेधः। उक्तार्थाश्रयणफलन्तु ‘निरुत’मित्यादौ दीर्घाभाव इत्याहुस्तच्च,
उत्तरपदनिमित्तकसम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद् ‘हल’ इति दीर्घाप्रोक्तेः।

परेत्वेनेको हलः? इति हलवाचनार्थत्वाच्च दीर्घस्य, ‘बुभ्या’मित्यत्र तु ‘दिव उ’दिति तपरल-
सामर्थ्येन दीर्घाभावः। ‘भाव्यमानो’प्युकारः सर्वर्णान्गृह्णातीत्यस्यार्थस्यापि तपरलं ज्ञापकमस्तु,
एकस्यानेककल्पकत्वे बाधकाभावात्।

वस्तुतो ‘ऋत उ’दिति तपरलं ‘भाव्यमान’ इति परिभाषाया ज्ञापकम्। ‘बूच’ इत्यस्या-
भिधाने ‘चिकीर्षक’ इत्यादिबह्विहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्च तपरलसामर्थ्येन दीर्घलस्य वारणम्। ‘बुभ्या’-
मित्यत्र तूलदीर्घलयोरन्तरङ्गपदद्वारा भ्याम्निमित्तकत्वेन नान्तरङ्गबहिरङ्गभावः। ‘असद्वयरुण’
इत्यत्रापि न पूर्वरूपम्। ऊठि पूर्वरूपात्परलादन्तरङ्गत्वाच्च तस्य ‘हल’ इति दीर्घोऽल्विधिलेन स्थानि-
वत्त्वेन सम्प्रसारणत्वाभावात्।

यद्वा ‘च्छ्रोः’-शूडित्यत्र हस्वे विधातव्ये दीर्घविधानं ‘च्छ्रो’रिति विहितस्योऽऽः सम्प्रसारण-
पदेनाग्रहणज्ञापनार्थं, तेनाक्षद्वयरुण इत्यत्र न पूर्वरूपमिति दिगित्याहुः।

सोलोपि ‘युक्ताम्’ इत्यत्र ‘सम्प्रसारणस्ये’ति दीर्घो न, उत्तरपदनिमित्तके सम्प्रसारणे एव तत्प्रवृत्तेः।
न चाक्षद्वयरुण इत्यत्र चरितार्थस्य ‘सम्प्रसारणस्ये’ति दीर्घविधानस्य सामर्थ्येन ‘हल’ इति दीर्घस्य
‘हूत’ इत्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वाभावादिति वाच्यम्, पूर्वरूपस्य सम्प्रसारण-
ग्रहणेन ग्रहणत्वकल्पनादिति दिगित्याहुः। ननु सम्प्रसारणासम्प्रसारणयोर्जातस्य पूर्वरूपस्य सम्प्रसा-
रणाभावेन पूर्वरूपोत्तरं सम्प्रसारणं न स्यादित्याशङ्क्याह—न सम्प्रसारण इति। इदमयुक्तम्, अचः

ॐ वरवर्णिनी ॐ

रूपोऽजिति नोक्तदोषलेशः। नचैवमपि सुधियावित्यत्र पूर्वरूपापत्तिरिति वाच्यं, सम्प्रसारणविशिष्टेऽचि-
इत्यर्थः। वै० ‘स्वाव्यवहितोत्तरल’ ‘स्वघटिताङ्गघटकत्व’ ‘स्वाघटिताङ्गघटकत्व’तत्रितयसम्बन्धेनेत्युक्त्या-
औविमक्तेः स्वघटिताङ्गघटकत्वभावेनादोषात्। न च ‘षष्ठ्या आक्रोशे’ इत्यलुकि ‘सुधियः पुत्र’ इत्यत्र दोष
इति वाच्यम्, अजिबिशिष्टे सम्प्रसारणे सति पूर्वरूपमित्यर्थः। वै० ‘स्वाव्यवहितपूर्वल’ ‘स्वाघटिताङ्गघटकत्वो’
भयसम्बन्धेनेत्यस्य विवक्षणेन—अजघटितसुधीरूपाङ्गघटकत्वात्सम्प्रसारणस्य तदघटकत्वाभावेनादोषादिति
सङ्क्षेपः—इत्यसमुद्भवो जगन्मान्याः श्रीहरिनारायणत्रिपाठिपादा व्याचक्षते।

न च 'यु-उ-अन्-अस्' इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादीर्घे पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यम्; अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः । न चैवं तत्र सवर्णदीर्घोत्तरं 'न सम्प्रसारणे' इति निषधो न स्यादिति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वादिति दिक् ।

वाह उद् । 'भस्ये'त्यधिकारः । 'वसोः सम्प्रसारण'मित्यतः 'सम्प्रसारण'मित्यनुवर्तते, तच्चोठो विशेषणं, तेन 'अलोऽन्त्यस्ये'ति न, तदाह—भस्येत्यादि । ह्रस्व उद् न कृतः, वृद्ध्यनापत्तेः । वृद्धिविधावपि ह्रस्वग्रहणे 'जनौ'रित्याद्यसिद्धिः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एवाक्षयशब्दस्य नपुंसके 'ऽक्षयु' इत्यादौ 'हल' इति दीर्घो न, तपरत्वेन वारणन्त्वयुक्तमेवेत्युक्तम् । तदाह—इतिदिगिति । यत्नलाघवायाह—ह्रस्वइति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेति । नाजानन्तर्यपरिभाषयाऽपीहाऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यते । इहाप्रवृत्तेरिति । तदप्रवृत्तौ हि परत्वात् 'सम्प्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपं भवति । 'सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलव'दिति परिभाषया तु नेह निर्वाहस्तस्या भाष्ये प्रत्याख्यानादिति भावः । वस्तुतस्तु—परादपि कृताऽकृतप्रसङ्गिनः सवर्णदीर्घस्य नित्यत्वात्तेन पूर्वरूपस्य बाधनाच्चिन्त्यमेतत् । तस्मादल इति वचनप्रामाण्यात्सम्प्रसारणस्थानिकैकादेशस्य सम्प्रसारणग्रहणेन सामान्यतो ग्रहणज्ञापनात्—'यून' इत्यत्र सवर्णदीर्घोत्तरं पूर्वरूपमित्येषा प्रक्रिया न्याय्येत्याहुः ।

तत्र सवर्णदीर्घोत्तरमिति । तच्छब्देन पूर्वरूपं, तस्मिन्कृते यः सवर्णदीर्घस्तदुत्तरमित्यर्थः । इति स्थानिवत्त्वादिति । नच सदैव सम्प्रसारणाऽव्यवहितपूर्वत्वस्य यण्यलाभाच्चिषेधाऽप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामप्रवृत्तेः—'तस्मिन्'चित्यनेन तत्र संस्कारानाधानात्, षाष्ठाभाष्येऽत्यर्थस्य ध्वननादिति दिक् । इतिदिगिति । स्वरूपव्याक्रियया पराकरणस्येयं दिक्, एतावतैव पराकरणोजनयनस्य सुशक्तत्वाभावात् । तथाहि—पूर्वाचार्यानुशेन कृतायाः 'सम्प्रसारण'मितिमहासञ्ज्ञाया एकाक्षरसञ्ज्ञास्थानापञ्चलादपृथगर्थोपस्थापकपदलालाघवादिगण इति विभक्तिद्वयावरुद्धप्रातिपदिकद्वयस्योद्देश्यविधेयभावबोधकलेनागौरवात्सामर्थ्याभावात्तद्भाषितपक्षाश्रयणाभावादुद्दिष्टरामित्यादौ दोषवारणायोपाध्यायोक्तं यथासङ्गं सम्बन्धाश्रयणमावश्यकम् । नच ऋलृक्सूत्रस्थभाष्यविरोधः, तस्यैकदेशयुक्तिलेनासाधकत्वात् । उपाध्यायोक्तयथासङ्गसम्बन्धस्यान्तरतमपरिभाषासङ्कोचकत्वाच्च । 'अक्षद्वय' इत्यत्र पूर्वरूपन्तु न, पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्योः स्थाने 'हल' इति दीर्घेऽसम्प्रसारणत्वात् वर्णद्वयस्थानिकपूर्वैकादेशादेकवर्णस्थानिकस्य यणोऽन्तरङ्गत्वाच्च । बिद्धसुक्तमित्यादौ समानाङ्गे परं पूर्वैकादेशेन यणं सामर्थ्याद्वाध्यते इत्याहुः । दीर्घाप्राप्तेरिति । इदमस्तुपपादितदिशा पाक्षिकं वाक्यस्य सम्प्रसारणसञ्ज्ञापक्षेऽवतिष्ठते । वर्णसञ्ज्ञापक्षे तु 'ज्वरत्वरे'त्युत्तरसूत्रे 'जृ' 'तृ'रिति सम्प्रसारणान्ताज्ञाभावाद्दीर्घप्राप्तेरावश्यकः । पूर्वसूत्रेऽपि दीर्घ ऊद् कृतः, तत्रापि 'द्वावू'वितिपक्षे सवर्ण-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

परेति स्थानिवत्त्वेन पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वात् । न चैवमिति । पूर्वरूपोत्तरं वचनप्रामाण्याच्चिषेधप्रवृत्तावपि सवर्णदीर्घोत्तरमपि तत्प्रवृत्तौ मानाभाव इति भावः ।

१ विशेषणमिति । सम्प्रसारणसञ्ज्ञक ऊडित्येवमित्यर्थः । तेनेति । यद्यलोन्यपरिभाषाऽन्त्यस्य ह्रस्व ऊद् स्यात्तर्हि सम्प्रसारणसञ्ज्ञको न स्यादित्याशयः । २ भस्येति । वाहन्तस्य भस्याङ्गस्यावयवो यो निर्दिश्यमानो वाह, तस्य यणः स्थाने इक् भवतीत्यर्थ इति यावत् ।

‘च्छ्वोः शू’डित्यत्रापि ह्रस्वकरणेऽक्षयू’रित्याद्यसिद्धिः । अतद्भावितत्वेन तस्याऽसम्प्रसारण-
त्वात्—‘हलः’ इति दीर्घाप्रप्तेः ।

संप्रसार । ‘अमि पूर्व’ इत्यतः ‘पूर्व’ इति, ‘इको य’णित्यतः—‘अची’ति, ‘एकः
पूर्वपरयो’रिति चानुवर्तते, तदाह—सम्प्रसारणादचीत्यादि । ऊठष्ठित्वम्—‘एत्येधती’
त्यत्र विशेषणार्थम् ।

छन्दस्येवेति । ‘छन्दसी’त्यनुवर्त्तमाने ‘वहश्चे’त्यनेनेति भावः । णिजन्ताद्वि-
जिति । अनेन लोके विश्ववाद्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते, न त्वस्योऽ ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘सम्प्रसारणस्ये’ति दीर्घापत्तिर्बोद्ध्या । अतद्भावितत्वेनेति । परेतत्त्वद्भावितपक्षस्याश्रयणेऽपि न
कश्चिदोषः । ननु ‘द्युपुत्र’ इत्यत्र ‘सम्प्रसारणस्ये’ति दीर्घापत्तिः, नच उदिति तपरकरणसामर्थ्येन
न ह्रस्व इति वाच्यं, दिवशब्दात्क्यचि ततः क्विपि सम्प्रसारणे ‘हलः’ इति दीर्घे ‘द्युभ्या’मित्यादौ
ह्रस्वार्थं तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न; उत्तरपदार्थस्य सम्प्रसारणपदार्थे विशेषणत्वेन उत्तरपदनिमित्तक-
सम्प्रसारणस्यैव तेन दीर्घविधानात् । अतद्भावितपक्षे ‘समानाङ्गग्रहणं कर्त्तव्य’मिति वार्त्तिकस्य

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु तत्र ‘हल’ इति दीर्घेण्डसिद्धिरत आह—अतद्भावीति । एतेन तथा शास्त्र्याद्युक्तमपास्तम् ।
मूले णिस्वफलमुक्तमिति सूचयन्नाह—ऊठष्ठित्वमिति । एतावता सर्वरूपसारूप्यमिति नेत्याह—अनेनेति ।

१ अतद्भावितत्वेनेति । तद्भावितपक्षानाश्रयणे तु ‘द्युभ्या’मित्यत्र उतत्परकरणात्कुरुते इति
बद्ध इति दीर्घाप्रप्त्या न दोषः । ‘अनुहितरा’मित्यत्र तु यथासङ्ख्यं सम्बन्धेन न दोषः । नच भाष्ये
लकारोपदेशफलतयाऽस्य यथासङ्ख्यं सम्बन्धस्यापरिगणितत्वेन नैवं सम्भवतीति वाच्यं, प्रयोगाणामेव
मुख्यतया तेषामेव फलतया परिगणनात् । किञ्च—नहि यावन्ति लक्ष्याणि तावन्ति निर्देष्टव्यान्त्येवेति
नियमः, एवञ्च ह्रस्वोऽकरणेऽपि न दोषः इत्याहुः । परेतु तद्भावितपक्षानाश्रयणे ‘द्युपुत्र’ इत्यत्र
‘हल’ इति दीर्घापत्तिः । तपरत्वन्तु—दिवमिच्छति, क्यच्, कर्त्तरिक्णिप्, ततः अहोपस्य यलोपे
स्थानिवद्भावनिषेधाद्यलोपे, ऊठः कौविधित्वाच्छ्वोरित्युठि, भ्यामि द्यू-भ्यामिति स्थितौ ह्रस्वोकारविधानाय
चरितार्थम्, अन्यथा भाव्यमानपरिभाषायाः सत्त्वादान्तरतम्यादीर्घ उकारः स्यात् । नचास्मिन्पक्षे द्युपुत्रे
दीर्घवारणाय तपरकरणं चरितार्थमिति न तद्भाव्यमानोऽप्युकार इति परिभाषाज्ञापकमिति नान्तरतम्यात्तत्र
दीर्घप्राप्तिरिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, उत्तरकालप्राप्तिकस्य ‘हल’ इति दीर्घस्य तपरेण वारणाऽ-
सम्भवाच्चद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टतया तेन परिभाषाज्ञापनस्य निष्प्रत्यूहत्वादित्याहुर्गौडाः ।

२ दीर्घाप्रप्तेरिति । ‘एत्येधती’त्यत्र तन्त्रेण ह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशे तु यस्य कस्याप्युकारस्य
ग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इत्याशयः ।

३ सम्प्रसारणाच्चेति । यत्तु पर्वतीयाः—‘अज्विशिष्टयणः सम्प्रसारणसम्भावविधानादेवोपपत्त्या इदं
व्यर्थमित्याशङ्क्य—विद्वांसमाचष्टे विदावयतीत्यत्रेष्टवद्भावेन नित्यत्वाट्टिलोपे ‘विद्’ इतिस्थितेऽचोऽभावेन
सम्प्रसारणानापत्तिमाहुस्तद्भाविलोभनमात्रम् । प्रत्याहारेषु अज्विशिष्टयणमनिवेशेन अज्विशिष्टयणः
सम्प्रसारणसम्भाव्या वक्तुमशक्यत्वात् । अकारसहितांश्चतुरोऽपि यकारादीन्पठित्वा तथोपपादने तु विशिष्टरूपा-
श्रयणादर्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्याऽनर्थक्यकारादौ सम्प्रसारणानापत्तेश्च । ‘इयणोऽज्वतः सम्प्रसारण’मित्येवं
न्यासेन यथाकथञ्चित्ताथा वक्तुं शक्यत्वेऽपि तत्र लाघवाभावात् । विदावयतीत्यादावपि स्थानिवत्त्वेन
तद्वैशिष्ट्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च, स्वविधौ न स्थानिवदित्यस्य स्वमात्रविधायित्वस्य वक्तुं युक्तत्वाच्च ।
सति सम्भवेऽज्वत इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च, विद्वयतीत्यस्यैवेष्टवाच्चेति प्राहुर्गौडाः ।

णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, अङ्ग-भ-सञ्ज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् ।

विग्रहणं क्त्रिपोऽप्युपलक्षणं, 'वच्यादिभ्यो विहिते किती'ति व्याख्यानस्याचःपर-
स्मिन्नित्यत्र, काम्यचसूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन ण्यन्तात्कौ सम्प्रसारणाप्राप्तेः । प्रतिपदोक्ततया
किशब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव 'कौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यत्र ग्रहणेन णिलोपस्य
स्थानिवत्त्वाच्च ।

तेन काम्यचसूत्रोक्तविहितविशेषणपक्षतदितरपक्षयोर्न फलभेदः । वस्तुतो 'विभाषा
पूर्वाह्णापराह्णाभ्या'मिति सूत्रे 'प्रष्टौह आगतं प्रष्टवाडूप्य'मिति भाष्ये लौकिकविग्रहवाक्ये
'प्रष्टौह' इति प्रयोगादन्यत्रापि णिवः । तदुक्तम्—इति पक्षे इति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सत्त्वाच्च 'अक्षब्धश्चः' इत्यादौ पूर्वरूपमित्याहुः । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । नन्वेवं—
'वहेर्वाहेर्वा णिविचाजनमिधानान्न स्त एवे'ति परिभाषेन्दुशेखरस्थग्रन्थविरोध इति चेन्न; तत्र
बाह्वाधुप्रकृतिकयोस्तयोरनभिधानबोधनेनादोषात् । अङ्गभसञ्ज्ञाक्षिप्तेति । ननु 'न लुमताङ्गस्ये'-
त्यत्रोक्तदिशा प्रत्ययाक्षेपो न स्यादिति दमयुक्तमिति चेन्न; प्राचीनमतावलम्बनेनैव तद्वन्धस्य सत्त्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शुद्धभसञ्ज्ञाया अनाक्षेपकत्वाह—अङ्गभेति । अङ्गसहितभबोधकपदाभ्यामित्यर्थः । एतेनापरनिमित्त-
कत्वात्कथं स्थानिवत्त्वमित्यपास्तम् । मूले विजुक्तेः स्वारस्यमन्योक्तमसङ्गतमिति ध्वनयन् विचोऽसार्व-
त्रिकत्वान्मूलासङ्गतिं परिहरति—विजिति । नन्वेवं सम्प्रसारणापत्तिरत आह—वच्यादीति । नन्वे-
वमपि पक्षान्तरं स्यात्, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु 'कौ विधि'मिति निषिद्धमत आह—प्रतीति । ग्रहणेन=
ग्रहणौचित्येन । तेन=द्वितीयप्रकारेण । आद्ये एकस्यैव पक्षस्योक्तत्वादाह—काम्यजिति । एतेनैतदर्थं ण्यन्तात्
क्त्रिपोऽनभिधानमित्यपास्तम् । विग्रहस्याछन्दस्त्वादाह—लौकिकेति । 'वहश्चे'त्यत्र तदनुवृत्तिरिति
भाष्याकृतम् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दीर्घं बाधित्वा लघूपधगुणापत्तिरिति बोध्यम् । अङ्गभसञ्ज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेनेति । इदं कार्यकालपक्षे,
यथोद्देशपक्षे तु 'नचापरं निमित्तामाश्रीयते' इति साप्तमिकभाष्यप्रदर्शितदिशा प्रत्ययनिमित्तात्वा-
भावाणि जन्ताद्विजिति पक्षेऽपि विश्ववाट्शब्दे ऊठाऽत्र भवितव्यमेव । तत्राहुः—एवमपि णिलोपस्य
स्थानिवत्त्वाद्वाहन्तस्य भत्वाभावादृ कथं स्यात् ? माभूदिति चेत्,—यथोद्देश इव कार्यकालेऽपि
भत्वाभावादयोऽभावे वक्तव्ये 'भसञ्ज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणा'दिति तत्र हेतूपन्यासवैयर्थ्य-
मिति । अत्र ब्रूमः—'न पदान्त'-सूत्रभाष्योक्तरीत्या भसञ्ज्ञाविधौ पदमित्यस्यानुवृत्त्या पदं सङ्गं
भवतीत्याश्रयणाद्भसञ्ज्ञाया अपि पदकार्यत्वात्पदान्तविधौ नेति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वाहन्तस्य
भसञ्ज्ञायां यथोद्देशपक्षे ऊद् निष्प्रत्यूहः । कार्यकालपक्षे तु प्रत्ययनिमित्तस्योऽऽपदकार्यत्वाभावा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अन्यत्रापि ण्वुलिति । णिजन्ताद्विचि तु प्रष्टौह इति रूपं दुर्लभम् । णिचा व्यवधानेनोऽ-

१ वाहो विशेषणादिति । परेतु—अचःपरेति स्थानिवद्भावस्य स्थानी निवृत्तः आदेशो न जातः'
इति बुद्धयुपपादकतया 'वाही'तिबुद्धौ तस्यैव भवेन वाहो भत्वाभाव इत्याशयः । 'वाहो विशेषणा'दिति-
शेखरोक्तानुग युक्तम्, स्वमते आक्षेपाभावात्, फलाभावाच्चेति गौडाः ।

चतुरनडु । 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इति वर्त्तते ।
 सार्वन । 'आच्छीनद्यो' रित्यतो 'नु' मनुवर्त्तते, 'आ' दिति च । तदाह—आदित्य-
 धीति । विशेषविहितेनेति । यासुटा सीयुडित्यर्थः । न बाद्धयत इति । उपजीव्य-
 त्वादिति भावः । अमा चेति । 'असम्बुद्धा' विति विशेषविहितेनाऽमेत्यर्थः । नुम
 उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्, ततः प्राक् तस्याप्राप्तेऽप्येति भावः ।

क्वचित्तु 'आमा च नुम्न बाद्धते' इति पाठः । तत्रायमर्थः—
 'बह्वनडुंही'त्यादौ 'नपुंसकस्ये'ति नुम्—परत्वादामा बाद्धेत, पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् न
 बाद्धते इति । दत्त्वं नेति । 'अनङ्गास्तत्रे'त्यत्र रुत्वं भवत्येव, 'तत्रोपदेशवैयर्थ्याभा-
 वात् । संयोगान्तलोपस्येति । हस्थानिकस्येत्यर्थः । एवञ्च नस्य प्रातिपदिकान्तत्वा-
 ऽभाव इति भावः । अनङ्गवानिति । अनः शकटे वहतीत्यर्थे—'वहेः क्तिन्नसि, अनसो
 डश्च' ।—यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ।

ननु हेऽनङ्गान्नित्यत्र सम्बुद्धिलोपेऽवश्यं प्राप्ते अम आरम्भादमोऽपवादत्वेन तद्विषये
 सम्बुद्धिलोपानापत्तिः, विषयभेदेऽप्यचि—रादेशस्य नुडपवादत्वमाशङ्कितं सप्तमे
 भाष्ये इति चेन्न; प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरान्वाख्यानेनाऽपवादत्वस्यैवा-
 ऽसम्भवात् । ध्वनितश्चेदं प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्य-कैयटयोः । एवमेव 'अतृणेद्' 'अनङ्ग'-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ततः=अमः । तस्य=नुमः । नन्वेवं नुमोऽविकृतरूपश्रवणार्थतयाऽनङ्गास्तत्रेत्यत्र रुत्वमपि न स्यात् आह—
 अनङ्गवानिति । ननु सोऽलोपपक्षे तस्यासिद्धत्वेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—हस्थानीति ।

ननु विषयैक्ये एवापवादत्वमिति नात्र तथाऽत आह—विषयभेदेपीति । सिद्धान्तमाह—प्रत्ययेति ।
 ध्वनितमिति । तत्र हि आद्यप्रत्ययग्रहणस्याद्यफलं संखण्ड्य द्वितीयफले दत्ते जगदित्यादौ लोपोत्तर-
 कालिकतुगमावापत्तिरूपदोषो दत्तः । ननु तत्र विलोपात्परत्वात्पूर्वगमः का'वित्यनुनासिकलोपे
 किपि सत्यपि तुकः प्राप्तिरतः कैयटेनोक्तम्,—अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः, 'गमः का'वित्ययं हि लोपोऽङ्ग-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तत्र कर्तव्ये स्थानिवद्भावात्प्राप्त्यभावः इति विशेष इति । एतेन 'विश्ववाङ्म्या'मित्यादौ स्वादिष्वि-
 त्यनेन प्रत्ययनिमित्तपदसङ्ख्यायाः स्थानिवद्भावाभावात् 'होड'इत्याद्यपि न प्राप्नोतीत्यपास्तम् । 'हस्था-
 निकस्ये'त्यनेन—'हल्'यापः सो'रिति दीक्षितोत्प्रेक्षितन्यासे सुस्थानिकसंयोगान्तलोपस्य व्यावृत्तिः ।
 'न क्षिसम्बुद्धयो'रिति शापकं तदसिद्धत्वाभावस्याप्युत्प्रेक्षणात् । विषयभेदेऽपि अपवादलाङ्गीकारे-
 साधकं दर्शयति—विषयभेदेऽपि हीति । हिर्हेतौ । एवमेवेति । प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्यया-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ऽप्रवृत्तेः । तत्रोपदेश इति । रुत्वशास्त्रवैयर्थ्याभावादित्यर्थः । 'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः
 स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' इति न्यायादिति भावः । भाष्ये
 ध्वनितत्वमेवाह—एवमेवेति । लोपेन प्रत्ययानुत्पत्तेरान्वाख्याने एवेत्यर्थः । अन्ये तु—विषयभेदे
 नोत्सर्गापवादभावः । अचि रादेशस्य नुडपवादत्वमपि न; विषयभेदात् । निरूपितश्चेदं

१ वसुस्तस्वित्यनेन दुविधानेनोगित्वान्नुमा च रूपसिद्धौ 'सावनडुह' इति न कार्यमिति केचित्तत्र,
 उकारविशिष्टस्यादेशत्वापत्तौ सर्वादेशत्वापत्तेः । व्याख्यानादिनोकारस्येत्सङ्गकत्वे त्वनडुदीतरेत्यत्रोगित-
 श्चेति हस्यापत्तेः ।

नित्यादेस्तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यते इति दिक् ।

सहेः सा । 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्य' इत्यधिक्रियते । लोके त्विति ! एतेन 'तुराषाणमेघवाहन' इति व्याख्यातम् । 'नहि वृती'त्यनेन किबन्तसहावेव दीर्घविधाना-
दाह-अन्येषामपीति ।

दिव औत् । ननु—विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञोचिता,

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

दिगिति । दिगर्थस्त्विदमयुक्तं, तथा सति 'सः' इत्यत्रापि प्रथमतो हल्ङ्यादिलोपे प्रत्यय-
लक्षणेन त्यदाद्यत्वेऽपि विसर्गश्रवणं न स्यात् । किञ्च प्रत्ययस्थानिककार्ये कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणाभावेन
'भवता'दित्यत्रातो हेरित्यनेन लुकि 'भवे'त्येकस्यैव रूपस्यापत्तेश्च, तस्मात्स्वविषये नाप्राप्तप्रत्यया
नुत्पत्तिरपि बाध्यते, ततश्च प्रकृतदोषस्तदवस्थ एव, तस्माद्वल्ङ्यादिलोपविषये तर्कन्यायस्थानि-
त्यत्वमेवाश्रयणीयम् । तदनित्यत्वे प्रमाणन्तु—'इदमो मः' इति सूत्रमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

यद्वा—'सावपि पदं भवती'ति सिद्धान्तादत्र 'भवे'दित्यंभव तल्लक्ष्यत्वाभावेन पुनः संयोगान्त-
लोपेनेष्टसिद्धिरिति विचारणीयं सुधीभिः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विशेषोपक्षत्वाद्दहिरङ्गः, भिन्नविषयत्वाच्च येननेत्यपि न, सति तस्मिन्न्यायेनैव विलोपः स्यात्, तस्मात्
सति किपि नात्र तुकः प्राप्तिरपि तु विलोपे कृते इति । तत्र 'मिन्ने'तिवार्तिकरीत्या, सिद्धान्तस्तूकरीत्योक्त
एवेति तत्त्वम् । एवमेव=उक्तप्रकारेणैव । एतेन तदानर्थक्यं परिहृतं, लाघवञ्चात्र मते इत्याद्यन्यत्र स्पष्टं, तदाह—
इति दिगिति । व्याख्यातमिति । एतेन तत्र णिवरेव दुर्लभः, प्रागेवै तु पत्वमिति हरदत्तः परास्तः ।
सहावेव—नतु प्यन्ते । सकलग्रन्थकाराज्ञानं प्रकाशयन्नाह—नन्वित्यादिना । अनुवादे गत्यन्तरसत्त्वादाह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नुत्पत्तेरान्वाख्यानेनैवेत्यर्थः । तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यत इति । अन्यथा तु परत्वादिस्र स्यादिति
भावः । एतेन प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृतद्धिते इति वार्तिकेनेत्सञ्ज्ञाप्रतिषेधाल्लक्षणायामावश्यक-
त्वमित्याशयकल्पनं परास्तम्, 'गुप्तिज्जिह्वयःस'नित्यादौ प्रतिषेधप्रसङ्गात् । नच सनि प्रत्यया-
नुकरणे प्रकृतिवदतिदेशेन प्रत्ययत्वप्रयुक्तप्रतिषेधात्, अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायांमर्थवत्त्वा-
भावाद्वा प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गः, इत्सञ्ज्ञा तु प्रत्ययत्वप्रयुक्तव्यवसितान्त्यत्वादेवेति
वाच्यं, 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलधुसणत्वमा' इत्यादौ द्वन्द्वसाधुत्वार्थं विभक्त्युत्पत्तिप्रातिपदिक-
त्वयोरभावश्यकत्वेन प्रतिषेधप्रसङ्गस्याऽप्यपरिहरत्वादत इत्सञ्ज्ञाविधौ प्रतिषेधे चोभयत्र प्रातिपदिक-
शब्देन स्वरूपातिरिक्तार्थबोधकत्वमावश्यकमिति वाच्यमिति दिक् । नन्वस्तूकरीत्या प्रातिपदिक-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सविस्तरं त्रिपथगायाम् । तथा चोत्सर्गापवादभावाभावेऽनञ्जानित्यत्र प्रत्ययलक्षणसूत्रासत्त्वे
नित्यत्वात्सोलोपि नुमोऽनापत्त्या तस्य तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यते एव । इन्मुन्विधिसामर्थ्येन
भूतपूर्वगत्याश्रयणसम्भवेऽप्यन्यार्थमारब्धव्येपि प्रत्ययलक्षणसूत्रेणैव निर्वाह उचित इति भाष्या-
शयः । किञ्च लोपशाल्लोणानुत्पत्तेरान्वाख्यानेऽप्युत्सर्गापवादभावस्यावर्जनीयतयाऽऽमादिविषये
हल्ङ्यादिसूत्रेण प्रत्ययानुत्पत्तेरान्वाख्यानमसम्भवि । किञ्च 'हेगौरी'त्यादौ सन्निपातपरि-
भाषया सम्बुद्धिलोपानापत्तिप्रतिपादकभाष्यासङ्गतिः । अपि च णिलोपशाल्लोण गेरनुत्पत्ते-

१ एवञ्च तर्कन्यायस्य विभक्तिविषयेऽनित्यस्वीकारेणैवोपपत्तौ प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्त्यन्वा-
ख्याने न मानमित्याशयः । २ तत्र=कैयटे । ३ प्रागेवेत्यव्ययं नितरामित्यर्थे । द्वागेवेति पाठेऽपि तथैव ।

—अन्यथा तान्तस्य विधानमित्यस्याप्यापत्तेः । ध्वनितश्चेदमद्वसूत्रे भाष्ये ।

तत्र हि—डित्वाभावेऽदादेशे पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्य—‘अनुनासिकोपधत्वा’दिति समाहितं, न त्च्चारणार्थत्वादिति ।

किञ्च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसम्पादनेन चरितार्थेषु तत्र-तत्र विशेषणार्थेष्विव हलन्त्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावः । अत एव ‘तस्य लोप’ इति सूत्रेऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नत्च्चारणार्थत्वादिति । ननु सम्बुद्धिलोपविषये सञ्ज्ञिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादनुनासिकाकारपक्षे सम्बुद्धिलोपप्राप्त्या तस्यैकदेश्युक्तिमावश्यकम्, अत एव तत्पक्षे ‘साधीयोऽत्र सम्बुद्धिलोपः प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तमिति चेन्न, ‘प्रामाणि कुल’मित्याद्यर्थं सङ्कुचितसङ्कोचस्यावश्यकत्वेन ‘ह्रस्वस्य गुणः’ ‘अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व’ इत्येतद्वाक्यार्थं एङ्ह्रस्वेतिसम्बुद्धिलोपातिरिक्तत्वेन सञ्ज्ञिपातपरिभाषाप्रयुक्तसङ्कोचेऽपि—अत्र तदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावः । ‘साधीय’ इति भाष्यमेकदेशिन इति च उपपादितमजन्तनपुंसकान्ते इति तत एवावधार्यम् ।

परेत्च् रणार्थानां विनैवेत्सञ्ज्ञां निवृत्तिस्वीकारे न बाधकम्, ‘उच्चारणार्थ’मित्यस्योच्चारणमेवार्थः प्रयोजनमित्यर्थस्य स्वयमेवोक्तत्वेनात्राकारस्योच्चारणे पूर्वसवर्णदीर्घसम्पादनेन चारितार्थ्यादत्रोच्चारणार्थत्वस्यासम्भवेन विनैवेत्सञ्ज्ञां तस्य निवृत्तेरसम्भवेनानुनासिकोपधः स स्वीकृत इति कोऽद्वसूत्रस्थ-भाष्येन विरोधः ? । दिवऔदित्यत्र तकारस्यापि सर्वोद्देशसम्पादनेन चारितार्थ्यादुच्चारणार्थासम्भवा-‘ज्ञानुबन्धे’ति परिभाषया फलाभावोपपादकं तद्भाष्यमिति कस्तेनापि विरोधः ? । एवं ‘तितिप्रत्यय-ग्रहणं कर्तव्य’मिति वार्तिकाभावे तकारस्य तिस्रस्वसम्पादनेन चारितार्थ्यादुच्चारणार्थत्वा-सम्भवाद्विनैवेत्सञ्ज्ञां निवृत्त्यभावेन तित्वमुक्तमिति कस्तेनापि विरोधः ? । तकारस्योच्चारणार्थत्व-सम्पादनेन वार्तिकस्य साफल्यञ्च वार्तिकवैयर्थ्यमपि । दर्विरित्यत्र लोपवारणायाऽनुनासिकत्वं स्वीकृत्यानुनासिकान्त्यस्येति व्याख्यानमिति—न तेनापि विरोधः ।

सिच इदित्वस्यामंस्त इत्यत्रानिदितामित्यस्य—न विद्यते इद्यस्मिन्नित्यर्थेन नलोपाभावार्थं तस्या-वश्यकत्वेनेदित्वानुमः शङ्कापि युक्तैव । हनःसिजित्येतज्ज्ञापकादनिदितां धातूनामेव ग्रहणे-नामंस्त इत्यस्य सिद्धिं मनसि निधाय सजादेशकरणेन समाहितम् । न च तज्ज्ञापकेन तत्र लोपाभावे फलाभावेन तस्योच्चारणार्थत्वात्पुनः सिजेव कुतो नोक्त इतिवाच्यम्, अमेस्तीदित्यत्र नुमभावसम्पाद-नेन तस्य चारितार्थ्यात्तस्योच्चारणार्थत्वा सम्भवादिति न तेनापि सह विरोधः ।

‘यदपि अनुवादविषये’ इत्यादि, तदपि न, सनःसकारे लक्षणा उत शक्तिः ? आद्यत्वे तवापि न, विधौ परत्वस्य बाधात् । अन्यत्वे प्राचीनानामपि लक्षणां विनैव निर्वाहात् । यदपि—‘गमेरि’डिति दृष्टान्तेनोपधालोपवारणं तदपि रभसादेव । दृष्टान्ते प्राचीनानामुच्चारणार्थकारसत्त्वेन तन्मते

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विधेयेति । अपूर्वविधित्वादाह—तान्तस्येति । अदडिति । हलन्त्येति । ‘प्राप्ते’त्यादिः । अन्यान्येकभाष्य-सम्मतमपीदमित्याह—अत एवेत्यादि । अज्ञानेन तथोक्तावपि सिद्धान्तेऽपि तथा नोक्तमिति सूचयन्नाह—

ॐ विषमपदविवृत्तिः ॐ

रन्वाख्यानेन—‘आटिट’दित्यादौ सणिचकस्य द्विलानापत्तिः । यदि च ‘द्विर्वचनेची’ति निषेधा-द्विले कर्तव्ये न तदनुत्पत्तिबुद्धिः, द्विलोत्तरं तु तदनुत्पत्तिरिति कथञ्चिदुच्यते तर्हि—अनङ्ग-नित्यत्राप्यमा बाधात्तत्प्रवृत्तिकाले न तदनुत्पत्तिबुद्धिः, पश्चात्तु तथेति सुवचम् । अतूणेडिति तदु-दाहरणं तु भवत्येव, ‘तूणेढी’त्यादौ चरितार्थस्यैवो हल्ङ्घ्यादिलोपानपवादत्वादित्याहुः ।

तान्तस्य विधानमिति । इदमयुक्तं, ‘तपरस्तकालस्ये’ति तत्कालस्य सम्बन्धबोधनात् ।

‘दिव औ’दित्यादीनां सर्वादेशत्वापादनं भाष्ये कृतम् । ‘तित्स्वरित’मिति सूत्रे च भाष्ये—‘तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्य’मिति वार्त्तिकस्य ‘द्युभ्यामित्यादौ तदभावः फल’मित्युक्तम् । दित्त्वमाश्रित्य च प्रत्याख्यातन्तदित्यन्यत् ।

किञ्चाऽऽदेशेषु सर्वत्र तकाराणामुच्चारणार्थत्वेनेत्सञ्ज्ञकत्वाभावात्तिति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् ।

तथा विधेयविषये—उच्चारणार्थानामप्यनुनासिकत्वेनेत्सञ्ज्ञा । अत एव ‘वेरपृक्तस्ये’त्यत्राऽपृक्तग्रहणाभावे—‘दर्वि’रित्यत्र लोपमाशङ्क्य—‘अनुनासिकपरस्य वेर्ग्रहण’मिति भाष्ये उक्तम् ।

अत एव ‘इदितो नु’मिति सूत्रे भाष्ये-धातोरित्यस्याभावे सिच इदित्त्वादभैत्सीदित्यादौ नुममाशङ्क्य सजादेशकरणेन समाहितं, न तु सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वादित्त्वाभावेन । ल्युडादावुच्चारणस्यानाकाभ्यामेव निवृत्तिरिति न तस्येत्सञ्ज्ञा, [अनुनासिकत्वाभावात्] । अत एव नन्दादिभ्यो ल्युप्रत्यये ‘नन्दने’ति टाबन्तप्रयोगो ‘गाङ् लिटी’ति सूत्रे भाष्ये ।

‘ल्युः कर्त्तरि पुंसी’ति त्वमरस्य प्रमादः ।

अनुवादविषये तु—हलन्त्यसूत्रभाष्योक्तरीत्या तेषां व्यवसितान्त्यत्वाभावेन, फलाभावेन चेत्सञ्ज्ञाशास्त्राऽप्रवृत्तेरुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्रहिते लक्षणा । ✓

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

तदप्राप्तौ दोषाभावात् । नुम् तु नाशङ्कनीयः, ‘गम्’इति पृथक्करणेन तस्य धात्ववयवत्वाभावेन नुमप्राप्तेः । सुबुत्पत्तिस्तु ‘क्षिय’इत्यत्रैव प्रकृतिवदनुकरणं न भवतीत्यनेन सिद्धा । अस्तेर्भूरित्यत्र निर्विसर्गपाठ इति प्रमाद एवेत्याहुः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

दित्वमिति । भाष्यान्तरमाह—तथेति । किञ्चेत्यर्थः । भाष्यान्तरमाह—अत एवेति । तेषामित्सञ्ज्ञकत्वादेवेत्यर्थः । नन्वेवं ल्युडादौ दोषोऽत आह—ल्युडादाविति । अनुनासिकत्वे सत्यपीति भावः । ‘अनुनासिकत्वाभावा’दिति काचित्कोऽपाठः, तदावश्यकत्वस्य भाष्ये एवं स्पष्टत्वात् । तत्र मानमाह—अत एवेति । तस्य तदभावादेवेत्यर्थः । भाष्यविरोधादेवाह—ल्युरिति । ‘विधेये’त्युक्तेः फलमाह—अनुवादेति ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

शब्दः स्वरूपातिरिक्तबोधकः, इत्सञ्ज्ञाविधौ तु तस्यार्थवन्मात्रबोधाक्षतिरित्यस्वरसादाह—फलाभावेन चेति । नन्वनुवादे इत्सञ्ज्ञायाः फलमाकारमात्रोद्देश्यकत्वं, विधेरन्यथा तान्तस्य तथात्वापत्तिरिति फलाभावोक्तैरभिप्राय इति चेच्चिन्त्यमेतत् । तत्रहीकारविशिष्टस्कारो लिङ्गसम्बन्धी न सम्भवतीतीकारस्योच्चारणार्थत्वं, तस्य चेत्सञ्ज्ञायां फलाभाव इति बोध्यम् ।

इत्सञ्ज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरिति । एवञ्च यत्रेत्सञ्ज्ञाशास्त्रप्रवृत्त्योच्चारणार्थरहितस्य शक्त्यैव तद्रहित-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

सर्वादेशत्वापादनमिति । बोधकगतमनेकाल्लं बोध्ये उपकरोतीत्यभिप्रेत्येदम् । तदभावः फलमित्युक्तमिति । ‘तित्स्वरित’मित्यत्र तित्पदं—तिद्वोध्यपरमित्यभिप्रेत्येदम् । तथाच कैयटेनोक्तं—तित्ता प्रत्यायितः सञ्ज्ञी सञ्ज्ञाधर्मेण कथ्यते इति—अस्ति तद्वचपदेश आदेशस्येति । एतेन तपरसूत्रेणाज्मात्रस्य विधेयत्वात्तत्रानेकाल्लतित्वयोरभावाददमप्ययुक्तमित्यपास्तम् । ‘उच्चारणार्थानामपी’ति पाठः ।

अनुनासिकपरस्य वेरिति । उच्चारणार्थानां विनैवेत्सञ्ज्ञां निवृत्तावनुनासिकपरस्य वेः कुत्राप्यभावेन सूत्रस्य निर्विषयत्वं स्यादिति भावः । उच्चारणार्थानामित्सञ्ज्ञां विना निवृत्त्यनिवृत्तिविचारः

विधौ तु नोचिता सा, ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायात् । ‘णौ गमि’रित्यादीनां नुम् तु न, स्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वेकः सत्त्वात् । ‘गमेरि’डिति वच्च नोपधालोपः, अत एव सुबुत्पत्तिः, अन्यथा ‘हनो वध लिङी’तिवत्सा न स्यात् ।

‘अस्तेभू’रित्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति केचित् । एवञ्चात्र तित्त्वरिता-पत्तिरिति चेन्न, दिव इकारस्योदात्तत्वेन संसनधर्मिणो हलः स्थाने जायमानौकारस्या-नुदात्तत्वेनेकारस्य यणि ‘उदात्तस्वरितयोर्यण’ इति स्वरितसिद्ध्या फलाभावात्, ‘तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्य’मिति वार्तिकेन तदप्राप्तेश्च । अन्तोदात्तं ‘द्यौ’रिति तु द्यौशब्दस्य बोद्धव्यम् । अल्विधित्वेनेति । ‘अनल्विधा’वित्यत्र पञ्चमीसमासस्याप्याश्रयणादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नन्वेवं विधेयविषयेऽपि तथैवास्त्वत आह—विधौ त्विति । सा=लक्षणा । नन्वेवं कचिदोप एवात आह—इकः सखादिति । एवञ्च तत्स्वरूपबोधकत्वेन न दोषः । नन्वेवमुपधालोपापत्तिरत आह—गमेरिति । चस्त्वर्थः ! मतान्तरमाह—अतएवेति । इगन्तत्वादेवेत्यर्थः । नन्वेवम्—‘अस्तेभू’रित्यत्र विधेये कथं सुबु-त्पत्तिरत आह—अस्तेरिति । केचिदित्यस्मिन्विधौ प्रकृतिवदित्यस्याऽनित्यत्वेन तदुपपत्तिरिति न तत्स्व-साधकमिति । शङ्कापर्यवसानमाह—एवञ्चेति । तत्र तत्त्वे चेत्यर्थः । अत्र=द्यौरित्यादौ । उदेति । ‘किणेऽन्त’ इत्यनेन । ‘प्रत्ययाप्रत्यययो’रित्यस्यालक्ष्यसंस्कारकत्वेन भाष्ये काप्यनाश्रयणादाह—तित्तीति । दिवमा-श्रित्य वार्तिकं प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । नन्वेवं ‘पृथिवी उत द्यौ’रित्यादौ पञ्चमानान्तोदात्तप्रयोगविरोधोऽत आह—अन्तोदात्तमिति । अलः स्थाने विध्यभावादाह—अनलिति । उक्तीत्याऽनुदात्तत्व-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

बोधकत्वं, तत्र च लक्षणा न, गौरवादित्युक्तप्रायम् । एतेन हयवरडित्यादौ उच्चारणार्थाकारस्य लक्षणयैव निवृत्तिः, अनुवादविषयत्वात्, अन्यथा तु इत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिर्हृशादिप्रत्याहारे एव स्यान्न हृत्प्रत्याहारे, ततश्च रप्रत्याहारखण्डनायुक्तदिशा । ‘मामांन्नायस्व’त्यादौ दोषतादवस्थमिति परास्तम् । इत्सञ्ज्ञाफलस्य हृशादिप्रत्यहारेष्वप्रवेशस्य सत्त्वाल्लक्षणाहेतोर्भावात् । हयवरेत्यादेः क्रमबोधकत्वेन अनुवादस्यासम्भवाच्च । वस्तुतस्तदुच्चारणमात्रार्थत्वादेव प्रत्याहारेषु उच्चारणार्थानां प्रवेशो नास्तीति रप्रत्याहारमण्डनावसरे निरूपितम् ; तद्रीत्या—‘सुट्तिथो’रित्यादौ इकारादीनां निवृत्तिर्लक्षणांमन्तरेणापि सिद्ध्यति । व्यर्थत्वादेव प्रत्याहारेष्वर्थं प्रयासः । न चैवं सजादेश-करणपरभाष्यविरोधः, तादृशभाष्यादर्शनात् । तथाहि—‘इदितो नुम् धातो’रित्यत्रेद्वहणाभावे ‘ऽमैत्सी’-दित्यत्र नुममाशङ्क्य—‘नैतदस्ति प्रयोजनं, प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं स्यात्—यन्नियोगतः स्यात् यच्चा-त्रेकारेण क्रियते तदकारेणापि कर्तुं शक्यम्—’ इत्येतावद्धि भाष्यं, तत्र ‘शक्यं कर्तुं’मित्यनेन न तु तत्कृतमित्यर्थादुक्तं, व्याख्यातश्च प्रदीपकृता-सकारस्योच्चारणार्थो य इकारः क्रियते इत्यकारेणापि सजि-त्येवं सकारः शक्यः कर्तुमिति उच्चारणार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, नतूच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञ-कत्वात् इत्यस्वरस्योक्तत्वादिति बोध्यम् । स्वरितसिद्ध्यति । तथाच प्रयुज्यते ‘द्यौः पितः पृथिवी मातरधु’गित्यादिः । अन्तोदात्तं द्यौरिति । ‘पृथिवीमातप्रगिरत ? द्यौ’रित्यादौ तथा दर्शनादिति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

काकदन्तपरीक्षामनुकरोतीति नात्रास्माभिः सूक्ष्मेक्षिका कृता । अतएव सुबुत्पत्तिरिति । इक्प्रत्यया-न्तत्वादेव । गौगमिरित्यादीति । आदिपदेन ‘ब्रुवो वचि’रित्यादि सङ्ग्रहः । नोपधालोप इति । ‘वचि’रित्यत्र सम्प्रसारणमप्येवमेव न ।

ऊर् तु नेति । इदमुतस्तपरत्वन्त्विति पूर्वग्रन्थेन विरुद्धम् । ज्ञापितेपि स्वस्मिन्धारिताध्या-सम्भवादुदोऽप्रवृत्तौ व्यञ्जनस्य स्थाने आन्तर्यामिस्त्वस्यैव प्रवृत्तौ ।

पदान्त इति । 'एङः पदान्ता'दित्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भावः । अयमुकारोऽन्तोदात्तो निपात्यते, तेन 'बुभिरक्तुभि'रित्यादौ पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सिद्धम् ।

अत्र यथा 'हलः' इति दीर्घो न-तथोक्तम् । उतस्तत्परत्वन्तु 'भाव्यमानोऽप्युकारः सर्वणप्राहकः' इत्यर्थज्ञापनार्थमिति 'तिस्त्वरित'मिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

'बुभ्या'मित्यत्र ऊट् न । 'किङ्ती'त्यनुवृत्तेः ।

यत्तु—“अस्मात्तत्परत्वात्—कुरुत इत्यादावुदितितपरत्वाद्गुणाभावो यथा स्थानि-
वःसूत्रे भाष्ये उक्तः—तथा प्रकृते दीर्घाभावः—” इति कैयटः, तदेतेन परास्तम् । दीर्घस्य बहिरङ्गतया तेन व्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च । अत एव 'ऋत' इति तपरत्वेन 'चिकीर्षती'त्यादौ 'हलि चे'ति दीर्घस्य न व्यावृत्तिः । अत एव 'द्यचः' इत्यादौ 'चा'वितिदीर्घसिद्धिः ।

षट्चतु । रेफान्तस्य षट्सञ्ज्ञैव तु न कृता, 'चत्वारः' इत्यत्र लुगापत्तेः । तत्र 'रो न' इत्युक्तौ तु पदलाघवाभावः ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

तथोक्तमिति । ततद्भावितपक्षाश्रयणादिति भावः । अतद्भावितपक्षेऽपि यथा न दोषस्तथोपपादितम् । ज्ञापनार्थमिति । स्वांशे चारितार्थश्च दिव्शब्दात्क्यचि ततः किपि ऊठि बोध्यम् ।

अनुवृत्तेरिति । अननुवृत्तौ तु क्विसाहचर्याद्भावितप्रत्ययग्रहणेनादोषो बोध्यः । परास्तमिति । उक्तोदाहरणे तस्य चारितार्थाभावेन ज्ञापनासम्भवादिति भावः । पदलाघवाभावादिति । विहित-विशेषणाभावेनातिचतुर्णामित्यत्रामः षट्सञ्ज्ञकात्परत्वेन नुट्सिद्धिरितिभावः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्राप्तेराह—सिद्धमिति । उक्तं=तत्र तद्भावितत्वाश्रयेण । कैयटादिसकलोक्तिं खण्डयति—यस्मिन्निति । एतेन=भाष्यविरोधेन । तत्परत्वेनेति । सामर्थ्यादिसिद्धत्वेनेति शेषः । नव्यावृत्तिरिति । तन्निमित्तदीर्घसु जुगपतीत्यादौ सफलः । 'णान्ते'त्यत्र रेफप्रक्षेपेणाह—रेफान्तेति । तिस्रः, त्रीणीत्यादौ सन्निपातपरिभाषया दोषाभावादाह—चत्वार इति ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

दीर्घसिद्धिरिति । अत्र यद्वक्यव्यं तत्परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितम् । पदलाघवाभावादिति । यदि—'षट्चतुर्भ्यश्च' 'षट्चतुर्भ्यो' हलादि'रिति सूत्रद्वये चतुर्ग्रहणमकृत्वा 'णान्ता ष'डिति पाठेन रेफान्तस्य षट्सञ्ज्ञा क्रियेत, अतिव्याप्तिपरिहाराय च 'षड्भ्यो छ'गित्यस्यानन्तरं 'रो ने'ति पठ्यते तदा सप्तमात्रात्मिका वृद्धिश्चतुर्ग्रहणात् । अर्धपञ्चमात्रात्मकग्रहणमत्र, सार्धमात्रं लाघवं, 'षड्भ्यो लुगं'—इति न्यासे । ततोऽपि वाक्यभेदाभावप्रयुक्तं चाधिकम् । पदगौरवं तु नापयातीति भावः । वस्तुतश्चतसृणामित्यत्र स्वार्थं 'षट्त्रिचतु'रित्यत्र चतुर्ग्रहणस्यावश्यकम्, अन्यथा चतसृभावे कृते रान्तत्वाभावेन षट्त्वाभावादल्लिख्यौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च तदप्राप्तेः ।

नच स्त्रीत्वसापेक्षचतसृभावात्पूर्वमन्तरङ्गत्वान्नुटि षट्स्वरे दोषाभावः, हलादित्व-विशेषणसापेक्षत्वेन स्वरस्यान्तरङ्गत्वाभावात् । 'कास्प्रत्ययादाम्'—'औदाम्'—'डेराम्'—इत्याम्-त्रयव्यतिरेकेणानेकज्ञापकसाध्यषष्ठीबहुवचनग्रहणसापेक्षत्वान्नुटोऽप्यन्तरङ्गत्वाभावात् ; ततश्च

❁ विषमपदविवृतिः ❁

दीर्घस्य बहिरङ्गतयेति । उत्त्वदीर्घयोस्तुल्यनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गबहिरङ्गभावो न युक्तः । पद-लाघवाभाव इति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो' हलादिः 'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यनयोश्चतुर्ग्रहणद्वयस्याकरणम् । 'षट्-

केचित्तु ‘ष’डित्यादि षडाद्यर्थपरम् । अर्थात्परत्वञ्चामः शब्दद्वारकम् । स चार्थः प्रधान एवेति न गौणेऽतिप्रसङ्ग इति, तन्न; ‘शब्दद्वारक’मित्यस्य—शब्दनिष्ठपरत्वाद्यवधित्वस्य, परत्वस्य वा अर्थे आरोप इत्यर्थः; एवञ्च गौणत्वात्तत्र सम्बन्धे, तन्निरूपितसम्बन्धे च न विभक्तिः ।—‘परम्परासम्बन्धेनान्वय’ इत्यपि न; प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्सम्बन्धेन क्लृप्तस्याऽन्वयस्य भङ्गापत्तेः ।

अत एव ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गौणाधारादावधिकरणत्वादिनिमित्ता विभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञादिना भाष्ये साधिता । अत एवेदृशस्थले षष्ठ्यपि न । अत एव ‘स्त्रियाः पुंव’दिति सूत्रे ‘स्त्रियाः’ इत्यर्थग्रहणमिति पक्षे भाष्यकृतोक्तं—‘भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च, न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ती’ति ।

‘दिक्शब्दयोगे’ इत्यस्य—दिक्शब्दार्थान्वयभूतेऽवधित्वादौ सम्बन्धे पञ्चमीत्यर्थः । स च सम्बन्धो मुख्य एव साक्षात्सम्बन्ध एव च ग्रहीतुमुचित इति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दीक्षितादिसकलोक्तिं खण्डयति—केचित्तिवति । तत्रेति । ‘यत्’ इति शेषः । लघ्वादाह—परत्वस्येति । एवञ्च=आरोपे च । आधे आह—तत्र सम्बन्धे इति । द्वितीयेऽपि आह—तन्निरूपितेति । तत्र मानमाह—अत एवेति । तयोस्तथान्वयस्य क्लृप्तत्वादित्यर्थः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अतएव=भाष्यविरोधादेव । अतएव=उक्तीत्या शब्दद्वारकपरत्वस्यासम्भवादिव, अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वेवं कथं पञ्चमी, साक्षाच्छब्दयोगाभावादत आह—दिक्शब्देति । वस्तुतो विहितविशेषणमित्यन्यत्र प्रतिपादितं, तदाह—इतिदिगिति । ‘सिद्धीयमद्वित्वे’ इति पाठः । ननु वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तिरत आह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

परत्वाच्चतसृभावे दोषस्य सत्त्वात् । ‘गौणे षट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्याप्रवृत्ति’रिति मते ‘प्रियचतसृणा’मित्यत्र चतसृभावे कृते ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्ते नुटि दोषप्रौव्याच्च । ‘चतसृभि’रित्यादौ ‘हल्युपोत्तम’-मिति खरस्य चतसृभावोत्तरमेव प्रसङ्गेनात्राप्याक्षेपात् । चतसर्थाद्युदात्तनिपातनखरस्तु यथा षट्स्वरस्य न बाधकस्तथा स्पष्टभाष्ये इति दिक् । केचित्तिवति ।—मनोरमाग्रन्थानुवादः ।

षडाद्यर्थपरमिति । ‘षट्चतुर्भ्या’मित्यन्वितार्थद्विवचननिर्देशे कर्तव्येऽनन्वितार्थत्वेन गुरुभूत-बहुवचननिर्देशादिति भावः । नन्वर्थपरत्वेऽपि ‘प्रियपञ्चा’मित्यादौ नुट् स्यादेव, शब्दद्वारकस्य अर्थात्परत्वस्य सत्त्वात्, अत आह—स चार्थः प्रधान एवेति । इदमर्थग्रहणसामर्थ्यलभ्यं, ‘पञ्चमीनिर्दिष्टे’ यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवती’ति—सर्वादिसूत्रस्थभाष्य—तद्याख्यानप्रदीप-ग्रन्थभ्यान्तु षडर्थद्विहितत्वमामो नुट्प्रवृत्तौ निमित्तं, बहुवचननिर्देशादितिलभ्यते । विधानञ्च षडर्थसङ्ख्याबाधकत्वेनेति तन्मते गौणत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीति बोध्यम् । परत्वाद्यवधित्वस्येति । विहितत्वावधित्वमादिपदग्राह्यम्, ‘क्रियाकारकावधित्वमेव सम्बन्ध’ इति मतेनेदम् । ‘अतिरिक्तः सम्बन्ध’ इति मतेऽप्याह—तन्निरूपितसम्बन्धस्यैवेति । इति दिगिति । अत्रेदमवधेयम्—

ॐ विषमपद्धतिवृत्तिः ॐ

कती’त्यत्र तु चतुर्ग्रहणं कर्तव्यमेव, कतिग्रहणेन षडिति स्वरूपग्रहणात् । रान्तस्य षट्सञ्ज्ञायान्तु पदत्रयमिति पदगौरवमिति भावः । स चार्थः प्रधान एवेति । ‘प्रधानाप्रधानयोः प्रधानस्यैव ग्रहण’-मिति न्यायात् । परत्वस्य वेति । अवधितासम्बन्धेन शब्दनिष्ठपरत्वस्येत्यर्थः । तत्र सम्बन्ध इति । इदृशस्थले द्वयी गतिः—अवधित्वं पञ्चम्यर्थः, अवधितानिरूपकत्वं वा । तथा च तत्र सम्बन्धे=अवधित्वसम्बन्धे, तन्निरूपितसम्बन्धे=अवधितानिरूपितसम्बन्धे चेत्यर्थः । परम्परासम्बन्धेनेति । स्वबोधकप्रतियोगित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । ‘गौणर्थे न विभक्तिः’ ‘प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परासम्बन्धेन नान्वयः’ इत्युक्तार्थद्वये भाष्यं साधकमाह—अत एव गङ्गायामिति । परम्परासम्बन्धेनान्वये तु

णत्वं द्वित्वमिति । ननु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति णत्वात्पूर्वमेव द्वित्वं युक्तं, 'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्योदाहरणसिद्धये वर्णद्वित्वेऽपि तत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ।

अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गर्तस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वे पूर्वत्र ग्रथवणापत्तिः, अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात्कर्तृत्वाभावेन तस्य चर्त्वसम्भावनाऽपि न । न च कस्य द्वित्वेऽप्यवसाने

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

गस्यैव द्वित्वे इति । ननु चर्त्वस्य जश्वापवादत्वात्कस्य द्वित्वे इति वक्तुं युक्तमिति चेन्न, 'माठरपरिवेषण'न्यायेन जश्पदार्थे चरतिरिक्तत्वेन सङ्कोचाज्जश्वात्पूर्वं तदप्राप्तेः । उपपादितश्चेदं 'बाधित्वेतिशेष' इत्यत्र चन्द्रिकायाम् ।

नचैवं कस्यापीति । न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यनेन चस्य द्वित्वमिति वक्तुं युक्तमिति वाच्यं, तेन हि असिद्धत्वाभावे बोधितेऽन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेनान्तरङ्गत्वाद्वित्वात्पूर्वं कुत्वे कस्यापीत्येवमेव वक्तुं युक्तत्वात् । अथ वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तौ 'स्त्र'गिति भाष्यप्रयोगे द्वित्वानापत्तिः, द्वित्वदृष्ट्या 'अ अ'इत्यस्य सिद्धत्वेन विवृतस्याच्च्वाभावेनाच्परकत्वाभावात् । एवं मध्वरित्यत्र ।

किञ्च द्वित्वाश्रयस्य नासिद्धत्वमित्यस्य स्वीकारे 'वाक्क्' इत्यत्र 'स्कोःसंयोगाद्यो'रित्येतद्दृष्ट्या कुत्वस्य सिद्धत्वेन संयोगादिलोपापत्तेः । मम तु 'वा'गिति भाष्यप्रयोगादवसाने चर्त्वस्य 'खरि चे'त्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावबोधनेन द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये इत्यादि प्रत्यक्षसत्या अर्थो न कल्पनीय इति न कश्चिद्दिरोधो, नापि दोष इति चेन्न, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यनेन द्वित्वदृष्ट्या असिद्धत्वाऽभावबोधनेऽपि 'आदिरन्त्येने'त्येतद्दृष्ट्या तस्यासिद्धत्वेन संवृतस्यापि तेनाच्च्व-बोधनेन 'स्त्र'गित्यादि भाष्यविरोधाभावात् । 'वाक्क्' इत्यत्र संयोगसञ्ज्ञादृष्ट्या द्वित्वस्यासिद्धत्वेन संयोगसञ्ज्ञाया अभावेन लोपप्राप्तेः । किञ्च वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिं वदता भवतापि 'द्वित्वाश्रयस्ये'त्यवश्य-मुरीकर्तव्यम् । अन्यथा ऊढिमारुत्यदौडिदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात् 'कुहोश्चु'रित्यनेन चुत्वा-पत्तेः । वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिं स्वीकृत्यता भवतापि 'खरिचे'त्येतद्दृष्ट्या अवसाने चर्त्वस्य नासिद्धत्वमिति न वक्तुं शक्यते । अद्-धातोः क्तिपि पश्चाद्वाशब्देन समासे ततो णिचि टिलोपे अद्दित्यत्र 'खरिचे'ति दस्य चर्त्वापत्तेरित्यलं पल्लवितेनेति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

वाकिति । भाष्योदेति । 'अनचिचे'त्यस्य । चर्त्वे=वावसाने इत्यनेन । ननु तस्यापि 'खरिचे'ति चर्त्वमत आह—अवेति । 'प्रकरणे प्रकरण'मिति पक्षस्त्वयुक्त इत्यन्यत्र स्पष्टम् । सिद्धान्ती शङ्कते—न चेति । जश्त्वे=

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

परत्वानुवादेन कार्यविधौ नह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति भाष्यात्परलस्य रशब्दावधिकस्यैव वक्तव्यत्वा-दुक्तदोषसङ्गावेऽपि विधानानुवादेन कार्यविधौ तदभावः, 'द्येकयो'रित्यादिविधानस्यार्थसापेक्षत्वेन 'जनिकर्तुः प्रकृति'रित्यनुशासनात्तदवधिलस्यैव विधानानुवादे योग्यत्वात् । 'स्वमोर्नुंसका'दिति-सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमेव तदित्याहुः । शब्दावधिकस्यार्थावधिकत्वे न बाधकं, शब्दार्थयोस्ता-दात्म्यात् । 'नह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति भाष्यन्तु तयोरोपाधिकमेदाभ्युपगमेनेत्यपि व्याचक्षते । गस्यैव द्वित्वे इति । इदञ्जलं चर्त्वमिति रामशब्दगतकौमुद्यां जश्त्वमित्यस्य 'बाधित्वे'ति शेषपूरणेन

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

गङ्गापदार्थस्य प्रवाहस्य समीपवर्तितीरनिष्ठलसम्बन्धेनाधारलेऽन्वयसम्भवात्स्वरितलप्रतिज्ञाश्रयणं व्यर्थं स्यात् । एवं गौणार्थे विभक्त्युत्पत्तावपि बोध्यम् । इदं भाष्यं गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा-मनाश्रित्योक्तम् । णत्वात्पूर्वमेवेति । इदं द्विलविषयेऽसिद्धं नेति 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्यार्थमभिप्रेत्य । गस्यैव द्वित्वे इति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्य वर्णद्वित्वे प्रवृत्त्यभावे जश्त्वद्विलचर्त्वानामसिद्धत्वात्कुत्वे

चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गकारे ज्ञशि परे पूर्वस्य जश्चे उक्तरीत्यैव चर्त्वाभावे गश्रवणं दुर्वार-
मिति वाच्यं; ‘न मु ने’ इतिवत्पूर्वत्रासिद्धीय’मित्यस्य ‘द्वित्वे कृतेऽपि—प्रत्यासत्त्या
द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं ने’त्यर्थ इति न दोषः ।

एतेन—‘द्वित्वं परसवर्णत्वे सिद्धं वक्तव्यं, संख्यन्तेत्यत्र त्रियकारकत्वार्थ’मिति-
वचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तिरित्यपास्तम्, एतदवयुत्यनुवादरूपत्वादिति चेन्न,
‘पूर्वत्रासिद्धीय’मित्यस्य द्वित्वे कर्त्तव्येऽन्यदसिद्धं नेत्येवाऽर्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति
तदर्थ इति—णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः ।

रोः सुपि । अत्र ‘खरी’त्यनुवर्त्तते, तेन सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप् । एवञ्च
‘खरवसानयो’रिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलक एवैष विधिरित्याह—रोरेवेति । विपरीत-
नियमस्तु न—‘हलोऽनन्तराः संयोग’ इति निर्देशात् । द्वित्वे इति । ‘अचो रहाभ्या’-
मित्यनेन ।

‘अचो रहे’त्यतो ‘द्वे’ इति, ‘नादिनी’त्यतो ‘ने’ति च वर्त्तते । यदाह—न द्वे स्त

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

रोःसुपि । ‘रोः सौ’ इति वक्तुं युक्तम्, निरनुनासिकोकारवत्तया च न प्रथमैक-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

झलां जश्चित्यनेन । उक्तेति । ‘अवसाने’ इत्याद्युक्त्यर्थः । नमुने इति । ‘यत’ इत्यादिः । उपसंहरति-
इतिनेति । वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तौ साधकं ग्रन्थकारोक्तं खण्डयति—एतेनेति । अस्यार्थमाह—एतदिति । तत
एव वचनादाह—पूर्वत्रेति । ‘यत’ इत्यादिः । अन्यथाऽनुस्वारादपि पूर्वमस्यैव द्वित्वे ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’ति
न्यायेन पुनरप्रवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । वाकित्यादेरेतावतैव सिद्धिरितिभावः । विस्तरस्तु भावप्रकाशे
द्रष्टव्यः । सप्तमीबहुवचनादन्यस्य खरादेरसम्भवादाह—तेनेति । अत एव ‘पयोभ्या’मित्यत्र विध्यर्थत्व-
शङ्का न । एवञ्च—तदनुवृत्तौ च । सिद्धान्तमाह—इतरेति । विपरीतेति । रोः सुप्येवेतीत्यर्थः । ननु द्वित्वेऽपि

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

व्याख्याने न सङ्गच्छते, सङ्गच्छते चास्मदुपदर्शितयथाश्रुतव्याख्याने इति बोध्यम् ।

अवयुत्यनुवादरूपत्वात्—एकदेशानुवादरूपत्वात् । अन्वर्थसञ्ज्ञेति । षडिवाचरति षट्—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

द्वित्वचर्त्वयोरसिद्धत्वाज्जश्चे ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्रस्यैव द्वित्वे इत्यर्थः । गकारे ज्ञशि परे इति ।
इदं, ‘गस्यैव द्वित्व’मिति पूर्वोक्तञ्च—स्वग्रन्थविरुद्धं, खेन पूर्वमवसाने चर्त्तस्य जश्त्वापवादत्वोक्तेः ।

उक्तरीत्यैवेति । ‘अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वा’दित्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः । इत्येवार्थ इति ।
द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थ इति भावः । अन्ये तु—‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इदं
पदद्वित्वविषये,—‘द्विवचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्’ ‘उभौ साभ्यासस्ये’ति वार्त्तिकसूत्राभ्यां
लिङ्गाभ्याम् । तेन ‘ऊर्णनाव’ ‘औजड’दित्यादिसिद्धम् । अन्यथा परत्वाणत्वढत्वयोस्तदसिद्धिः ।
‘द्वित्वे कृते द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं ने’त्यपि न, मानाभावात् । ‘अभ्यासे जश्त्वचर्त्वयो-
रेत्वतुको’रिति वार्त्तिकाच्च । अत एव फलभजिग्रहणं ज्ञापकम्—अभ्यासादेशसिद्धत्वस्येति—‘अत
एकह’लिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या द्वित्वाश्रयस्यैव जश्त्वासिद्धत्वाभावेन ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यम् ।
‘सुपि भूतो द्विरुच्यते ?’ इति पाठ इति दिगित्याहुः ।

सप्तमीबहुवचनमिति । न तु प्रत्याहारान्तर्गतानां सप्तमीबहुवचनमिच्चानां, खरादि-
त्वाभावात् । एवञ्चेति । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे सिद्धे इत्यर्थः । तथा च भ्यामादौ-

इति 'शरो झरी'ति लोपस्तु वैकल्पिकः ।

प्रियचत्वार इति । आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि 'चतुरनडुहो'रिति आम । गौणत्वे
त्विति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्—'नामी'त्यत्रोक्तम् ।

यत्तु—'ष्णात्ते'त्यत्र सङ्ख्यापदानुवृत्तेः, तस्य च सङ्ख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधान-
न्यायेन सङ्ख्यारूपार्थस्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणेनोपसर्जने षट्त्वमेव न । सङ्ख्यापदेन च
सङ्ख्येयमुच्यते, अतः सङ्ख्येयपरपञ्चादौ तस्य प्राधान्यात्सञ्ज्ञा सिद्धा । यद्वा
षडित्यन्वर्था सञ्ज्ञेति न गौणे सा—इति, तन्न;

—'प्रियपञ्चा द्वौपदी'त्यत्र 'न ष'डिति डाब्निषेधानापत्तेः। आकडारसूत्रे भाष्येऽस्या
'डु'सञ्ज्ञया व्यवहाराच्च । सर्वनामसञ्ज्ञावदत्रोपसर्जनप्रतिषेधानारम्भाच्च । सर्वनाम-
सञ्ज्ञासूत्रस्थेन 'षड्बः' इतिसूत्रविषयभाष्येण विरोधापत्तेश्चेत्यलम् ।

कमलिति । 'तदाचष्टे'इति णिचीष्टवद्वावाट्टिलोपे कर्तरि'किपि'णेरनिटी'ति णिलोपः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

वचनस्य, 'प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण'परिभाषया च न 'सु'शब्दस्य ग्रहणमिति विभावनीयम् ।

अत्र यद्वक्तव्यमिति । अस्माभिरपि तत्रैवोपपादितम् । डाब्निषेधानापत्तिरिति । स्त्रियां
यत्प्राप्नोति तच्चेति व्याख्यानसामर्थ्येन डाब्निषेधे सिद्धे चिन्त्यमेतत् । वस्तुतः षडिव ब्राह्मणः
षडित्यत्र षष उपसर्जनत्वेन षडिवेत्यन्वर्थसञ्ज्ञयापि गौणे तत्प्रवृत्तेर्दुर्निवारणत्वादिति वक्तुं युक्तम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न क्षति'श्रो झरी'तिलोपादत आह—झर इति । दीक्षितादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—अत्रेति ।

प्राचोक्तिं खण्डयति—यत्त्विति । नन्वेवमिष्टासिद्धेवात आह—सङ्ख्यापदेन चेति । लाषवादाह—
यद्वेति । अस्याः=षडितिसञ्ज्ञायाः । नहि तदान्वर्थत्वं सम्भवति । ननु पक्षान्तरे सम्भव एवात
आह—सर्वेति ।

मुख्यदोषमाह—सर्वेति । तस्मात्तत्र षट्त्वेऽपि नुद् नोक्तप्रकारेणेत्येव तत्त्वम्, अधिकमन्वत्र स्पष्टं,
तदाह—इत्यलमिति । लक्ष्मीपद्यान्यतरवाचकप्रकृतिकोऽयमित्याह—तदाचष्टे इति । शास्त्र्याचसङ्गतिं

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इत्याचारकिबन्तषट्शब्दो हि सञ्ज्ञा, स च षडर्थसदृशाचरणकर्तृत्वेनेतरपरिच्छेदकत्वमात्र-
स्वरूपेणाथेनानुगत इत्यन्वर्थसञ्ज्ञेत्युक्तम् । डाब्निषेधानापत्तेरिति । विस्तरस्तु परिभाषा-
प्रदीपार्चिषि निरूपितः, निरूपयिष्यते च स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे । षड्भ्य इति सूत्रविषयभाष्येणेति ।
तथाच गौणे लुगेव तादृशभाष्याज्ञेयते इति 'प्रियपञ्चे'त्यत्र डाब्निषेधानापत्तेरिष्टापत्तिर्न वक्तुं
शक्यते—इत्युक्तं भवति । 'षड्भ्य इति सूत्रविषये'त्युक्त्या—'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यस्य गौणे प्रवृत्तिरिष्टेति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अप्राहविसर्गविधिरयं नेति भावः । षडित्यन्वर्थसञ्ज्ञेति । षडिवाचरतीति षट्,
प्राधान्येन सङ्ख्येयबोधकः । डाब्निषेधानापत्तेरिति । 'स्त्रियां यद्यत्प्राप्नोति तच्चे'त्यर्थाश्रयण-
सामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादाय निषेधप्रवृत्तेः खनोक्तेन वृत्तेः प्राक् स्थितं षट्त्वमादाय निषेध-
प्रवृत्तेः सम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । 'यद्वे'त्युक्तं दूषयति—आकडारसूत्र इति । षड्भ्य इति सूत्र-
विषय इति । तत्र हि षड्भ्यो लुगित्यत्र विहितविशेषणमाश्रितं, लट्तीत्या प्रियपञ्चानामित्यत्र
षट्त्वाभावादेव लुगप्रवृत्तौ तदाश्रयणवैयर्थ्यम् । इत्युक्तमिति । प्रधानाप्रधानन्यायेनोपसर्जने षट्त्व-

वस्तुतो लणसूत्रे—‘न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति, ननु चायमस्ति ‘कर्तृ हर्तृ’—इति भाष्यात्—‘भोगो’ इति सूत्रे ‘वृक्षव् करोती’ति भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् ‘कमल्’—‘वृक्ष’वित्यादेरेनभिधानमेवोचितम् । यान्तास्तु नैव सन्ति, किपि ‘लोपो व्यो’-रिति यलोपात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न, यलोपे तन्निषेधात् ।

प्रशानिति । शाम्यतेः किप् । ‘अनुनासिकस्ये’ति दीर्घः । अयं शान्तिसाम्या-न्यतरवद्वाचकः सत्त्ववाचीति—स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम् । साम्यवाचिन्यसत्त्वार्थके तु स पाठः सार्थक इति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अनभिधानमेवेति । वस्तुतोऽनभिधाने दृढतरप्रमाणाभावेनास्याभिधानमेवोचितमित्युपपादित-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ध्वनयन् हरदत्तादिसम्मतमाह—वस्तुत इति । स्पष्टश्चेदं भावप्रकाशे । किपीति । ‘प्यन्ततोयादे’रित्यादिः । नन्वस्य स्वरादिपाठादव्ययत्वे प्रशामावित्याद्यसङ्गतितर आह—अयमिति ।—अन्वर्थसम्भावलेन । पूर्वोत्तर-साहचर्येण त्वाह—साम्येति । स्वरादीनां तु पाठसामर्थ्यात्सत्त्ववाचित्वेऽप्यव्ययत्वमिति बोध्यम् । ‘णिवन्नन्तत्वावुपधावृद्धि’रिति—नैमिषीयोक्तं तु न युक्तं, लक्षणाभावात्तदाह—इतिदिगिति । यथाश्रुतन्यासे

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

लभ्यते । ‘तन्नाम्नी’ति सूत्रे—इह चास्मदुपदर्शितदिशा चिन्त्यतामावहति । यद्वा—‘षड्भ्य इति सूत्र-विषयभाष्येण’त्यस्याङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति भाष्येणेत्यर्थः । तच्च भाष्यं ‘षड्भ्य’ इत्यत्रेव ‘षट्चतुर्भ्यश्चे’त्यत्रापि युक्तितौल्यादविशिष्टमिति नुटोऽपि गौणे न प्रवृत्तिरित्याशयः । एकदेश्युक्तिवादिति । ‘न पदान्ताः परेऽणः सन्ती’त्येतदुत्तरं—‘ननु चायमस्ति—कर्तृ-हर्तृ’इति भाष्यात्परेषामणोऽवसानेऽनुनासिकत्वयोग्यानामचामभिधानसम्भवेऽपि तथाभूतानां तेषां हलामन-भिधानं यकारवकाराणां वक्तव्यं, न तु खर्-अन्तर-लिङित्यादेः रेफहकारान्तस्यापि, ‘अमोऽनु-नासिका न हौ’इति निषेधेनानुनासिकत्वयोग्यताया अभावादिति भावः, तदाह—कमलवृक्षवित्यादे-रिति । यकारान्तात्किप्सम्भवोऽपि नास्तीत्याह—यान्तास्तु नैव सन्तीति । किपीति । तोयादिशब्देभ्य आचक्ष्ण इत्यर्थे प्यन्तात्कर्तरि किपीत्यर्थः । ‘प्राग्दीव्यत’—इत्यत्र दीव्यति-शब्दैकदेशस्य यान्तस्यानुकरणसम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । प्रदीपकृतस्तु—‘भोगो’ इति सूत्रेऽश्वग्रहणस्य ‘हलि सर्वेषा’मित्यत्राऽशा हलो विशेषणाद्बल्यशि लोपविधानात्—‘वृक्षव् करोती’त्यत्र तदभावः प्रयोजन’मिति भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तत्वात्तदनभिधाने प्रमाणाभावः । न च ‘न पदान्ताः परेऽणः सन्ती’ति भाष्यमेव प्रमाणम्, पराण्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तदर्थत्वे—‘ननु चाय-मस्ति ‘कर्तृहर्तृ’—’इति भाष्यविरोधात्तत्रानुनासिकत्वयोग्यहलप्रतियोगिको विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इत्यर्थो वक्तव्यः, स च ‘वृक्षव् करोती’ति भाष्योदाहरणप्रतिकूल इत्यनुनासिकत्व-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वारणमशक्यम्, ‘प्रियपद्माना’मित्यत्र पञ्चनशब्दस्य प्राधान्येन सङ्ख्येयबोधकत्वात् । अन्यथा त्रिचतुरोरीत्यादावर्थवत्परिभाषया, प्रधानन्यायेन च—प्राधान्येन त्रिलादिविशिष्टबोधकग्रहणे ‘प्रियतितसे’त्यादौ तिस्रदेशाद्यनापत्तिरित्युक्तमित्यनेन ध्वनयति—अनभिधानमेवोचितमिति । ‘सुधुपास्ये’त्यादिप्रयोगानुरोधेन ‘न पदान्ताः परेणः सन्ती’ति भाष्यस्य—‘कार्यभाज’ इति पूरणवश्यकलेन कमल् वृक्षवित्यादेरणोऽप्रगृह्यस्येति कार्यभावत्वमस्येवेति भावः । यान्तास्तु न सन्तीति । ‘एचोऽयवायाव’इति सौत्रो निर्देश इति भावः । ‘अयादेश’इत्याद्यभियुक्तप्रयोगाच्चिन्त्य-

विभक्ताविति । 'अष्टन आ' इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । अकचसहितस्यापीति । तन्मध्यपतितन्यायेन तस्यापि किंशब्दत्वात् । अङ्गानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमकच । यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न प्राप्नोति ।—अत एव 'भिन्धकी'त्यत्राकचि धित्वं न

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मन्यत्र । यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषयेति । ननु 'कर्कि'शब्दे अकचः किम्शब्दनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वाश्रयत्वेन तन्मध्यपतितन्यायेन निर्दिश्यमानत्वादादेशः प्राप्नोत्येव, 'भिन्धकी'त्यत्र तु अकचः तिष्ठन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वाश्रयत्वेन तिष्ठन्तत्त्ववृत्तिह्यन्तत्वादेरारोपेऽपि हित्वस्यारोपे प्रमाणाभावेन हेरभावेनाकचि कृते धित्वं न प्राप्नोतीति भाष्योक्तमपि सङ्गच्छते, निर्दिश्यमानपरिभाषयेति तु भाष्ये नोक्तमिति चेन्न, परमर्किशब्दात्कृत्साविवक्षायामकचि परम-ककिम्शब्दे निरुक्तदिशा किंशब्दान्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानकिंशब्दाभावेनादेशापत्तिरित्याशयेन तद्वन्त्यस्य सत्त्वात् । 'निर्दिश्यमानपरिभाषया आदेशो न प्राप्नोतीत्यस्य—तादृश'परमर्कि'शब्दे आदेशो न प्राप्नोतीत्यर्थादिति यावत् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न्यासे आह—तन्मध्येति । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात्कादेशे कृतेऽकचि 'कक' इत्येव स्यादत आह—अङ्गेति । अङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानापेक्षत्वेनेत्यर्थः । कचित्तथा पाठ एव ।

एतेन सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणात्प्रकृतेराश्रयणाच्च चिन्त्यमित्यपास्तम् । जायमानाकचस्तदुत्तरमेव 'प्रियङ्कुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते' इति भाष्यात्प्रवृत्तावपि प्रातिपदिकादित्यस्यैवाधिकारेण सूत्रे सुपः शब्देन

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विशिष्टह्रलणभावो, विशेषणाभावप्रयुक्तश्च विशिष्टाभावस्तत्र विषयस्तथाच—'न पदान्ता' इत्यस्य पदान्ताः परेऽणोऽनुनासिकरूपकार्यभाजो न सन्तीत्यर्थ इत्याहुः । अत्र वदन्ति—सत्यामपि अश्रप्रहणानुवृत्तौ 'वृक्षवृहसती'त्यत्र 'हलि सर्वेषा'मित्यनेन लोपः कथं वारणीयः?, अनभिधानात्, 'कचिदभिधानं, कचिदनभिधान'मित्यत्र प्रमाणाभावात्—'न पदान्ताः परेऽणः स'न्तीति भाष्यैकवाक्यतया लाघवात्प्रयोगमात्रावच्छेदेनानभिधानमेव क्षोदक्षममिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

किमः कः । 'इम' इत्येव कर्तव्यम्, 'त्यदादे'रित्यनुवर्तते, तेनैवमन्तत्यदादेः कादेश इत्यर्थात् । 'कुतिहोः' 'काती'त्यत्राप्येवमेवेति ककारोच्चारणसामर्थ्यात्यदाद्यत्वविषये इत्युक्तावपि दोषः स्यादेवात आह—तन्मध्येति । नचेन्नो निर्दिश्यमानत्वात्तस्यैव स्यादिति वाच्यम्, इवर्णान्तोवर्णान्तधातो-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मेतदिति केचित् । अङ्गानपेक्षत्वेनेति । सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चिन्त्यमेतदिति केचित् ।

अन्तरङ्गत्वादित्वेऽकजिति । 'अज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वेनाकचो बहिरङ्गत्वमिति कैयटोक्तरीत्येदम् । भाष्ये तु 'परत्वादित्वं'मित्युक्तम् । ननु यद्यकचः परत्वादित्वं तर्हि कादेशोऽपि परत्वात्ततः प्राप्नोति, यद्यन्तरङ्गत्वादित्वं कादेशोऽप्यन्तरङ्गत्वात्ततः प्राप्नोतीति चेन्न, अकजिवधौ 'तिष्ठश्चे'त्युक्त्या समनिमित्तकयो-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ अत्र किम्शब्दो जिज्ञासिते शक्तः, उद्देश्यवाचकस्य किम्शब्दस्य विधेयवाचकशब्दसममिव्याहारे तत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितो यो वृत्तजिज्ञासितो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नबोधकता वाच्या । स च धर्मः—'को ब्राह्मणः' 'कः पण्डित' इत्यादौ चैत्रत्वादिरूप एव, न तु जिज्ञासाविषयतावच्छेदकांशे तस्यानुगमकस्य शक्त्यैक्यसम्पादकस्य धर्मस्य विशेषणत्वं, तेन रूपेण जिज्ञासाविषयतावच्छेदकधर्मस्य शाब्दबोधे मानाभावात् । एवञ्च 'को ब्राह्मण'इत्यतो 'ब्राह्मणत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्मस्तद्वान् ब्राह्मण' इत्याकारकोऽन्वयबोधः श्रोतुरुत्पद्यते ।

प्राप्नोतीति भाष्ये पूर्वपक्षं कृत्वाऽन्तरङ्गत्वाद्वित्वेऽकजित्याद्युक्तम् । आवृत्त्याश्रयणेन साकचकस्यादेश इति कैयटः ।

इदमो मः । ‘तदोः सः सा’वित्यतोऽनुवृत्तेराह—साविति ।

इदोऽय् । ‘यः सा’वित्यतः ‘सा’विति वर्तते ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

निमित्तत्वेनानाश्रयणादकचस्तन्निरपेक्षत्वाऽन्तरङ्गत्वमुक्तमेवेति भावः । अत एव=उक्तपरिभाषासम्भारादेव । कैयट इति । कादेशविधानसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तिः सुवचनेत्युच्यते ।

॥ ज्योत्स्ना ॥

तत्रेदं वक्तव्यं—‘व्यो’रिति तत्र सूत्रकारनिर्देशः कथमेवं सति सङ्गच्छतामिति—तस्मादवर्णपूर्वस्य हल्यन्यनभिधानमिति केचित्, तच्च; ‘नान्तः पादमव्यपरे’ इति निर्देशासङ्गतेः । तत्र लोपः कथं वारणीय इति चेत्, ‘हलि सर्वेषा’मित्यत्र यकारमात्रमनुवर्तते, वकारो निवर्तते इति वृत्तिकृन्मत-मुपपद्येति निगर्थितम् । अत्र बुधमनोहराकारः—‘हलि सर्वेषा’मित्यत्र पदान्तग्रहणमवश्यमनुवर्तनीयं, ‘वायो वा’(?) ‘व्रश्चे’त्यादौ लोपवारणार्थमिति—भो-भगो-अघो-अपूर्वस्येतदनुवृत्तिं तत्र वदद्भिः ‘हरिवृहसती’त्यादौ लोपाभावः प्रयोजनमिति वक्तव्यम्, नचैतद्वकारानुवृत्त्यभावे सङ्गच्छते इति—‘वृक्षवृहसती’त्यत्र लोपो भवत्येवेत्याहुः । वस्तुतस्तु वारि-अत्र वार्यत्रेत्यादौ पदान्त्यकारस्य लोपाभावो-भोभगो इत्याद्यनुवृत्तेः प्रयोजनं वक्तुं शक्यम् । अतो ‘हलि सर्वेषा’मित्यत्र वकारानुवृत्तेरावश्यकत्वे प्रमाणाभाव इत्यन्यत्र विस्तरः । इति कैयट इति । नच

॥ विषमपदविवृतिः ॥

रकचिधभावयोः परत्वादिले अकच्, ‘घकालतने’ष्विति ज्ञापकेन सुवृत्पत्यनन्तरमकज्युत्तावप्यकचः प्रातिपदिकमात्रनिमित्तकलेनान्तङ्गत्वादकचि ततः कादेशः । अत एव भ्यामादौ किमष्टरेव प्रागकच्, न तु सुवन्तस्य टेः, तदेतत्परत्वादिलेऽकजिति ‘हुञ्जल्भ्यो हे’रिति सूत्रस्थभाष्येण, ‘कादेशः खल्वपि अवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्य’ इति ‘त्यदादीना’मिति सूत्रस्थभाष्येण च सूचितं भवति । ननु संनिष्ठं

॥ वरवर्णिनी ॥

वक्तुश्च ‘किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितब्राह्मणत्वावच्छिन्नविधेयताशास्त्रज्ञानम्मे जायता’मित्याकारिका जिज्ञासा प्रथमं भवति । सा च वक्तुवाक्यजन्यसमभिध्याहृतब्राह्मणादिपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधेन निवर्तते । न चैवम्प्रमेयो ब्राह्मण इतिवाक्यादपि तादृशजिज्ञासानिवृत्तिः स्यात्, एतद्वाक्यस्य किञ्चित्प्रमयत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकबोधजनकत्वादिति वाच्यम्, पूर्वोक्तानुगमकधर्मोपलक्षितधर्मस्य विधेयन्यूनवृत्तित्वेनापि विशेषणीयत्वादिति तत्त्वम् ।

विधेयबोधककिम्पदस्य तु—समभिध्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो धर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिः, यथा ‘द्रव्यङ्किमस्ती’त्यादौ यत्र सर्वनामसम्बन्धकः किञ्चिद्भेदः प्रयुज्यते तत्र पूर्वोक्तदिशा बोधः कल्पनीयः ।

वितर्कबोधककिञ्चिद्भेदस्य त्वन्ययसम्बन्धकस्य प्रयुक्तसमवेतसम्भावनात्मकज्ञानबोधकता ।—यथा ‘किमिन्द्रः ? किम्पद्मं ? किमु सुकुरविम्बं ? किमु ? सुख’मित्यादौ । तादृशज्ञाने च प्रकारतासम्बन्धेनन्दादिपदार्थस्यान्वयः । तादृशज्ञानस्य तु विशेष्यताया प्रथमान्तायेंऽन्वय इति ध्येयम् ।

यत्र तु ‘कति घटाः सन्ती’ति प्रयुज्यते—तत्रापि जिज्ञासित एव किम्पदार्थः । इतिप्रत्ययार्थः—सङ्ख्यात्वावच्छिन्नः । एवञ्च ‘सङ्ख्यात्वान्यूनवृत्तिदशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकज्ञानं जायता’मित्याकारकेच्छाविषयाऽभिबसङ्ख्याविशिष्टाः सन्तीति बोधः । ‘दश घटाः सन्ती’तिवाक्यात्सा आकाङ्क्षा निवर्तते ।

यत्र ‘कस्य राजा पटु’रित्यादावुद्देश्यतावच्छेदकीभूतषष्ठ्यर्थे किञ्चिद्भेदार्थान्वयस्तत्र यादृशधर्मविशिष्टसम्बन्धेन सम्बन्धेन जिज्ञासितान्वयस्तत्र तेनैव सम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नान्विततादृशसम्बन्धधर्मितावच्छेदकबोधः । एवं सर्वत्रोहनीयमितिभैरवमिश्राः । विस्तरस्तु शक्तिवादे असत्पितामहश्रीचरणविरचितायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्याज्ञानसन्धेयः ।

दश्च । इह 'अष्टन'इत्यतो 'विभक्ता'वित्यनुवर्तते । साविदमो दस्याऽसम्भवात्तदाह—
विभक्ताविति ।

हलादाविति । 'आपी'ति वर्तते । 'हल्यै'शिति वक्तुं युक्तम् ।—

❁ चिदस्थिमाला ❁

नन्वानन्तर्यात्तदोरित्यतः सावित्यस्यैवानुवृत्तिरुचिताऽत आह—साविति । 'विभक्ता'विति शेषः ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

'किमः क' इत्यपनीय 'का'दित्येवं न्यासे 'त्यदादीनामः' इत्यनुवृत्त्या त्यदादीनां ककारात्पर-
स्यादेः किमशब्देकारस्याकारविधानेन 'क' इत्यादिरूपसिद्धौ विशिष्टयोः स्थान्यादेशयोरुच्चारणमेव
साकचककिंशब्दस्यादेशविधानार्थं स्यादिति वाच्यम्, 'कुतिहोः' 'काती'त्युत्तरसूत्रयोः 'किम' इत्य-
नुवृत्तेरावश्यकत्वात्, अन्यथा तत्र कद्वयप्रसङ्गात् । नचोतिहोर्वातीति न्यासे तदपि सिध्यति,
पूर्वयोगेन सिद्धेऽनन्त्यार्थत्वमस्य, द्वयोरकारयोः पररूपेण चेष्टसिद्धिः, 'कुतिहो'रित्यत्रोतिहोरिति
'काती'त्यत्र च 'वाती'ति न्यास इति न कापि दोष इत्युच्यते, तदा विशिष्टोच्चारणसामर्थ्यादेव
साकचकस्यादेश इति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरः । एतेन—'इमः कः' 'कुतिहोः' 'काती'ति
न्यासे त्यदादेरिमन्तस्य तत आदेशविधानात् साकचकस्यापि सिध्यतीति यथाश्रुतः
स्थान्यंशे विशिष्टनिर्देशो व्यर्थः । नचैवं निर्दिश्यमानपरिभाषया इम एव स्यादिति
वाच्यम्, इमस्त्यदादित्वासम्भवेन इमन्तस्यैव निर्दिश्यमानत्वादिति—'मौनिश्रीकृष्णभट्टोक्तं
परास्तम् । साकचकस्य निर्दिश्यमानकिंशब्दत्वाऽभाववन्ननिर्दिश्यमानत्यदादित्वाभावादिति
दिक् । इति वक्तुं युक्तमिति । ननु तथोक्तं, पदलाघवाभावात् । वर्णलाघवन्वित्सञ्ज्ञालोप-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

यंधानिर्दिश्यमानत्वन्तथात्रापीमन्त-त्यदादेरेव निर्दिश्यमानत्वात् । अनाप्यकः । विभक्ताविति । अत्र विभक्ता-
विति चिन्त्यप्रयोजनम् । हलिलोपः । सौ तु 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायेनायं लोपबाधकः स्यादेवेति बोध्यम् ।

वक्तुं युक्तमिति । ननु लोपकरणे स्वरितो न भवति, अश्ररणे त्वशः सम्पूर्णस्थानिकत्वात्स्वरितः

❁ विषमपदविवृतिः ❁

साविति कुतो वा नानुवर्तते इत्याशङ्क्याह—साविदम इति । इदमुपलक्षणं 'यः सा'वित्युत्तरसूत्रे

❁ वरवर्णिनी ❁

१ विभक्ताविति । एवञ्च विभक्तावित्यस्यात्र मण्डूकानुवृत्तिवारणाय 'इदोऽयं पुंसी'त्यादावपि
तदनुवर्त्तनीयं, तस्य चोपपक्षगतया 'सा'वित्यनेन सहान्वयः ।

२ आपीति । परे तु—साविदोऽयंपुंसीत्यस्य प्रवृत्त्याऽन्येषाञ्जाजादित्वेन च दोषाभावादापीत्यनुवृत्ति-
व्यर्थेवेत्याहुः । केचित्तु—सौ लोपाऽयादेशयोः पर्यायापत्तिरत आपी'तीत्याहुः । वस्तुतस्तु तत्क्रन्यायेना-
ऽयादेशो लोपापवादो भविष्यतीति न तत्र पर्यायापत्तिरतो मूलाशयवर्णनमात्रमेतदित्याचक्षते ।

अन्ये तु विभक्तिकार्यं तत्क्रन्यायाऽप्रवृत्त्या पर्यायापत्तिरननुवृत्तौ दुरुद्धरैवेत्याहुः । श्रीधराचार्यास्तु—
साकचके चरितार्थस्य इशादेशस्य—'इतः' इत्यादावकज्रहितेऽयं लोपः परत्वाद्बाधकः स्यात्, तसिलोदेः
प्राद्विशीयत्वेन विभक्तिसम्भवात् । अतः—आपीत्यनुवृत्तिरावश्यिकैव । परन्वेवमपि 'विभक्ता'विति
व्यर्थमेव, आपस्तत्त्वाव्यभिचारादित्याहुः ।

३ हल्यशिति । ननु—इदमाचष्टे इदयति, अत्र आचक्षाणणिजन्तात्किपि टिलोपे भ्यामि—'इद्-भ्या'
मित्यस्यां दशायामनेनाऽशादेशपक्षे—आभ्यामिति, लोपपक्षे तु—इदः इदानीमर्थवत्त्वेन—'नानर्थकेऽलोन्य-
विधि' रित्यस्याऽप्रवृत्त्याऽलोन्यपरिभाषया दस्य लोपे 'इभ्या'मिति फलभेदात्कथमयं न्यास इति चेन्न;
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन विभक्तिपरत्वाभावेन अश्लोपयोरप्रवृत्त्या फलभेदाभावात् । कौ विधित्वा-
भावेन च न स्थानिवद्भावनिषेधसम्भवः, 'कौ लुप्त'मिति तु न सार्वत्रिकमित्याहुः—पण्डितैकशेष-
शेषावतार—त्रिपाठिचरणानुसारिणो गौडाः ।

—‘अक’ इति पर्युदासादिदं गौणे न प्रवर्तते इत्याहुः ।

नन्विदोऽन्त्यस्य लोपः स्यादत आह—नानर्थके इति । इयमुपधासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा, फलानामन्यथोपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्याता च । प्रत्याख्याने ‘अनापी’त्यतोऽन्त्यनुवर्त्य ‘हली’ति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्याऽन एव—‘अलोऽन्त्यस्ये’ति लोपे—पररूपे चेष्टासिद्धिर्बोद्ध्या ।

ननु दीर्घापेक्षया लोपस्य नित्यत्वात्पूर्वं लोपे ‘अ-भ्या’मिति स्थितेऽङ्गस्याऽकार-रूपत्वेनादन्तत्वाभावादीर्घो न स्यादित्यत आह—आद्यन्तवदिति । ‘आदिरन्त्येने’ति-सूत्रोक्तरीत्याऽऽद्यन्तशब्दयोर्विशिष्टशक्ततया तत्प्रयुक्तकार्याण्यसहाये न स्युरित्ययमारम्भः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अक इति पर्युदासादिति । न च ‘अक’इति बहुव्रीहिर्न तत्पुरुषः, तथाच पर्युदासादित्यसङ्गत-मिति चेदत्र कश्चित्—‘पर्युदासा’दित्यस्य निषेधकत्वादित्यर्थः । ‘संसर्गवद्विप्रयोगस्ये’तिन्यायेनावत्तेति-वत्तस्यैव ग्रहणमित्याशयात् । परे तु—अर्शआद्यजन्त-क-शब्देन नञ्त्तत्पुरुषे पर्युदासादित्यपि सुसङ्गतमित्याहुः ।

‘अक इती’त्यादि तु सिद्धान्तेऽपि, नलशकरणे एव, एतेनाश-लोपयोः कः फलभेदो येनाक इत्याद्युक्तमित्यपास्तम् । अथाशकरणे उदात्तानुदात्तयोः स्थाने जायमानोऽश् स्वरित एव स्यादिति फलभेद इति चेत्—

अत्र कश्चित्—स्थान्यनुरूपे स्वरित एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं, तेन न स इत्याह, तत्र, इदंशब्देन नञ्त्तत्पुरुषे तस्माज्ज्यामि ‘अनाभ्या’मित्यत्र स्वरितश्रवणापत्तेः । सिद्धान्ते तु

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सर्वादेशपररूपप्रक्रियाकृतगौरवेण पराहतमिति हि भगवतो दाक्षीपुत्रस्याशयः । एतेन ‘लोप आप्यकः, ‘आस्’ञिति विपरीतन्यासः प्रत्युक्तः, ‘नानर्थके’ इत्येतत्प्रत्याख्यानायाऽनोऽनुवृत्त्या लोपस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । नच प्रथमन्यासे लोपस्थानेऽकर्तव्य इति नैष दोषः । नच प्रक्रियागौरवम्, एवन्तर्हि ‘अच्य’ञितिद्वितीयन्यासस्थाने ‘सोर’ञिति कृत्वा स्याद्विधायके ‘सर्व-नाम्नोऽस्य’ञिति न्यासात्, तथाकरणेन ‘स्याद्दुस्वधे’ति पदत्रयाकरणप्रयुक्तस्य लाघवस्य सत्त्वात् । अवद्सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याऽस्यः कदाचिदन्तोदात्तत्वे ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इति विभक्त्युदा-त्तत्वापत्तिरूपदोषः शब्दरत्नोक्तश्च चतसर्थापुदात्तनिपातनादस्यः सुवचलमभ्युपगच्छद्भिर्मौनि-श्रीकृष्णभट्टैः पराकृत इति वाच्यम्, सैस्मात्स्मिनां प्रपञ्चादस्यञि दोषस्य स्पष्टत्वात् ।

न चाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ‘सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य’इत्येताभ्यां परिभाषाभ्यामिह निस्तारः, तथोरवलम्बनस्य कुशकाशावलम्बनरूपत्वात् । ‘स्याद्दुस्वधे’ति न्यासगौरवस्यैव चात्र प्रसङ्गादित्य-न्यत्र विस्तरः । यत्तु गौणे केप्रमृत्त्यजादिविभक्तौ टौसोरनादेशो न प्राप्नोतीति, तच्चेत्याह—अक इति पर्युदासादिति । यद्यप्यक इति बहुव्रीहिघटकनञः संसर्गाभावबोधकत्वाद्भेद-बोधाभावात्पर्युदासोक्तिर्युक्ता, तथापि निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादवत्ता धनुरित्यतः सम्भावित-वत्ता गौरिवाक इदमः सम्भावितककारस्यानुपसर्जनेदमः प्रतीतेरेव युक्तमिति भावः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रसज्येतेति चेन्न, अशो निपातानुदात्तकरणेनादोषात् । आहुरिति । अत्रारुचिस्त्पसर्जनत्वात्पूर्वमेवाकचो-ऽप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वाभावा इति तदनन्तरं गौणत्वेऽपि प्रवर्तते एवेति बोध्यम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सुग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । अदन्तत्वाभावादिति । ‘तस्य चे’त्यनाश्रित्येदम् । विशिष्टशक्तयेति । सत्यन्यस्मिन्पूर्वो नास्ति तत्रादिशब्दस्य, सत्यन्यस्मिन्यस्मात्परो नास्ति तत्रान्यशब्दस्य शक्तयेत्यर्थः ।

एकस्मिन्निति । असहाय इत्यर्थः । तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इवासाहायेऽपि स्यादित्यन्वयः । उपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिस्तदाह—
आदाविवेति । 'एकस्मि'न्नित्युक्तेर्दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽञ्ज । आदिवत्त्वफलमौपगवेऽण आद्युदात्तत्वम् । कार्यस्य प्राधान्यादयमपि कार्यातिदेश एव, तदाह—**कार्यमिति ।**

ननु 'इद-ए' इति स्थिते स्मैभावात्परत्वादानादेशे 'सकृद्रतौ' इति न्यायेन स्मै न स्यादत आह—**नित्यत्वादिति ।** स्मै-आदेशे तु न अनादेशो, हलिलोपेन बाधात् । लक्ष्यानुरोधेन बाधकाऽबाधितकृताऽकृतप्रसङ्गरस्यैवात्र प्रहणात् ।

'अकोऽको'रित्यनयोः फलमाह—ककारयोगे त्विति । 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्य-

* अभिनव-चन्द्रिका *

तत्पुरुषे इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाच्छिष्यमानाकारस्योदात्तत्वमिति । परे तु 'इद' इत्यनुवर्त्य तत्स्थाने-
ऽश्विधानेनादोष इत्याहुः । न च 'हलिलोप' इत्यत्र 'झलि लोप' इत्येव सूत्रं कर्तव्यमिति वाच्यं,
वेदे-आपःस्थाने यादेशे तत्र लोपानापत्तेरित्यलम् ।

असहाये इति । असहायत्वपरिष्कारस्तु मनोरमाटिप्पण्यां द्रष्टव्यः । नित्यत्वादिति । परेतु
उपसञ्जननिष्पन्ना न्यायेनात्रानादेशस्य प्राप्तिरेव नेति नित्यत्वलक्षणे बाधकाबाधितत्वादिनिवेशकल्पनन्तु
मन्दप्रयोजनमित्याहुः । ननु सञ्ज्ञोपसर्जनयोस्त्यदाद्यत्वाप्राप्त्या तत्र विधानार्थमश्विधानं चरितार्थ-

* चिदस्थिमाला *

शास्त्र्युक्तेरसाङ्गत्यायाह—**कार्यस्येति ।** सर्वेषां कार्यार्थत्वात् । ननु सै कृतेऽप्यनादेशप्राप्तेः
सोऽपि नित्योऽत आह—**स्माधिति ।** नन्वेवमपि कृताकृतप्रसङ्गमोत्रेण नित्यत्वमनादेशस्य तावद-
स्त्येवात आह—**लक्ष्येति ।** 'अनापि' 'नेदमे'ति क्रमेणाह—**अक इति ।** अन्तादात्तादुत्तरपदादित्यतो

* ज्योत्स्ना *

प्रवर्तत इति । अन्येतु त्यदादीनामित्यस्यानुवृत्त्येवमर्थमभ्युपगच्छन्ति । उपमेयेति ।
'एकस्मि'न्नित्यत्रेत्यर्थः । सप्तम्यन्तादिवार्थ इति । 'मथुरावत्सुप्ते' इत्यादौ तथा दृष्टत्वादिति
भावः । कार्यस्य प्राधान्यादिति । 'व्यपदेशातिदेशोऽय'मिति प्राचामुक्तिस्तु सम्भवामिप्रायेति
बोध्यम् । अकोऽकोरित्यनयोरिति ।

* सदाशिवभट्टीयम् *

आद्यन्तवदे । एतल्लब्धमेव व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति बोध्यम् । बाधकाबाधितेति । ननु कृताकृत-
प्रसङ्गमात्रेणैव नित्यत्वमस्तु मास्तु चेदम्, 'असै' इत्यत्र सै तु पुनः प्रसङ्गविशानात्स्यादिति चेन्न,
'इदम्-ए' इति स्थिते त्यदाद्यत्वापेक्षया नित्यत्वादानादेशापत्तेः । वस्तुतस्त्वन्तरङ्गत्वादुपजनिष्पन्नाणेति

* विषमपदविवृतिः *

असहाये इति । असहायत्वं चात्र मुख्यव्यपदेशनिमित्तरहितत्वम् । तच्चौपगवः आभ्यामित्यनयो-
रस्ति । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणस्याभावात् । तथा च यन्निरूपितमादित्वमन्यत्वमवयवत्वं वा
खस्यानेयं तदवयवत्वेतरद्वितीयासममिष्याहृतत्वमसहायत्वम् । 'सभासञ्जयने', दरिद्राधातौ चाकार
इत्यनयोर्नासहायत्वं, तत्समुदायाघटकत्वेतरवर्णसत्त्वात् । 'हरी' इत्यादौ द्विवचननिरूपितमन्तत्वम् ।
ईकारस्यानेयं तदवयवः स्वेतरो न कोपीति-असहायत्वं सुस्थम् । एवं 'व्यतिसे' इत्यादावपि । 'हरिषु'
इत्यादौ सोर्न पदत्वं, यस्माद्विहितस्तदाद्यवयवकत्वस्य तत्तत्सत्त्वगर्भस्य व्यपदेशिवद्भावालभ्य-
त्वात्, एवं 'प्रचिकीर्ष्य गत' इत्यादौ नायादेशः । अवयवत्वतद्व्याप्यधर्माणां व्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वेपि
लघुपूर्वत्वस्य तदलभ्यत्वात् । अत एव 'दधी'त्यादौ न यण्, अच्परकत्वस्य व्यपदेशिवद्भावालभ्य-
त्वात् । केचित्तु मुख्यव्यपदेशमात्रघटकत्वमसहायत्वमित्याहुः । अकोकोरिति । 'अनाप्यकः' 'नेदमद-
मोको'रित्यनयोरित्यर्थः । न-वशोऽनुदात्तत्वविधानं व्यर्थम्, आभ्यामित्यादावूडिदपदादिति विभक्ते-

कचीति भावः । अस्यानवयवत्वेऽपि तन्मध्यपतितन्यायात्तद्विशिष्टे प्राप्तिरिति बोद्धव्यम् ।

इदमोऽन्वा । अनुदात्तत्वम्—‘आभ्या’मित्यादौ ‘ऊडिद’मिति ‘सावेकाच’इति वा विभक्त्युदात्तत्वाभावाय,—उभयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामन्तोदात्तादित्यस्य सम्बन्धात् । एवञ्चाभ्यामित्यादि सर्वानुदात्तम्, ‘एभिरग्ने प्रेषां तदेषा’मित्यादौ तथा श्रवणात् ।

नन्वेवमप्यत्वे हलिलोपेनाऽऽभ्यामित्यादेः सिद्धावनुदात्तत्वेनैव सिद्धावश्वविधानं व्यर्थमत आह—**साकच्कार्थमिति ।** शित्वात्सर्वादेश इति भावः । सञ्ज्ञोपसर्जनयोस्तु नेदम्, ‘एतदस्त्रतसो’रित्युत्तरसूत्रसाहचर्यात् । न च त्यदाद्यत्वेन सिद्धेऽकारविधानमेव साकचि सर्वादेशार्थं भविष्यति, किं शित्वेनेति वाच्यम् ?—अन्यार्थतापत्तेः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मित्यत आह—सञ्ज्ञोपसर्जनयोरिति । साहचर्यादिति । ननुत्तरसूत्रसाहचर्यस्याप्रयोजकत्वं स्वयमेव शब्दरत्ने उक्तमिति—अत्र कथं तेन निर्वाह इति चेन्न, ‘साहचर्या’दित्यस्यार्थाऽधिकारानुरोधादित्यर्थ-स्वीकारेणादोषात् । अन्यार्थतापत्तेरिति । तद्विधानसामर्थ्यादतो गुणे ‘सुपिच’ ‘बहुवचने झली’-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

यथाक्रममाह—उभयत्रेति । एवमपि=इदमोऽनुदात्ताऽत्वमात्रविधावपिशित्वादिति शित्वसामर्थ्यादेव निर्दि-
श्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । उत्तरेति । तत्र सञ्ज्ञोपसर्जनैतदस्त्रतसोरसम्भवेन तादृशस्याग्रहणात् । अन्यार्थेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

‘अनाप्यक’ इत्यत्रत्यस्य ‘नेदमदसोरको’रित्यत्रत्य चेत्यर्थः ।

उभयत्रापीति । ‘ऊडिदम्पदाद्यप्युभैरुभय’ इत्यत्र ‘सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्ति’रित्यत्र चेत्यर्थः । अनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामित्यस्य ‘क्रमा’दिति शेषः । अन्तोदात्तादित्यस्य सम्बन्धादिति । ‘अन्तो-
दात्तादुत्तरपदान्यन्तरस्यामनित्यसमाप्ते’ इति सूत्रगतस्येति शेषः । आभ्यामित्यादेः सिद्धाविति । अन्वादेशाऽनन्वादेशसाधारण्येन अनुदात्तत्वेनैव सिद्धावित्यर्थः । अन्यार्थतापत्तेरिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

न्यायान्नादेशः ।—नास्त्येवेदं फलमिति बोद्धव्यम् । अन्यार्थतापत्तेरिति । सामर्थ्यादिकारस्यैव स्यादिति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

रुदात्तत्वेन शेषनिघाते नाऽशोऽनुदात्तत्वसिद्धेरित्याशङ्काह—अनुदात्तन्त्विति । शित्वादिति । अश-
विधानसामर्थ्याच्च निर्दिश्यमानपरिभाषाऽकचो व्यावर्त्तनाय न प्रवर्त्तते इति भावः । ननु तदादेरित्यस्य
विशेष्यतया तदन्तर्विधावनाभ्यामित्यादौ सनुद्कस्यादेशापत्तेर्निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति
चेन्न, अकज्यावृत्तिफलिकाया एव तस्या अप्रवृत्तिकल्पनात्, नुड्व्यावर्त्तिका सा प्रवर्त्तते एव ।

ननु सञ्ज्ञोपसर्जनयोस्त्यदाद्यत्वात्प्रवृत्तावश्वचनं सार्थकमिति न तत्सामर्थ्यं, तथा च साकच्चे-
निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽऽदेशो न स्यादित्याशङ्काह—सञ्ज्ञोपसर्जनयोरिति । अन्यार्थतापत्तेरिति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ उत्तरसूत्रेति । नच सूत्रान्तरसाहचर्याश्रयणस्य नागेशाऽसम्मततया कथमेतदिति वाच्यं, ‘द्वितीया-
दौत्वेन’इत्युत्तरसूत्रे इदम एतदश्चाऽनुवृत्त्या तस्य च तत्राऽनुपसर्जनस्य ग्रहणेन—प्रकृतेऽपि अर्थाधिकारा-
नुरोधात्सञ्ज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यस्यैवेदमो ग्रहणेनादोष इत्याशयात्—इत्यस्मद्गुरुवस्तात्याशास्त्रिपादाः प्राहुः ।

२ नचाऽन्त्यस्यादेशे फलाभावादलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वोदेशैव स्यादिति वाच्यम्
‘अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषयाऽन्त्यसदेशस्यापत्तेरित्याशयादित्यस्मद्गुरुवः प्राहुः ।

द्वितीयादौ । पूर्वसूत्रात्—‘इदम’ इति, ‘एतदस्त्वतसोः’ इत्यत ‘एतद’ इति चानुवर्त्तते, ‘अनुदात्त’ इति च—। **विधातुमिति ।** विधानमत्र—अज्ञातज्ञापनमेव, न तु प्रवर्त्तना-विषयत्वं, तच्चेदमैवेति नाग्रहः । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।

सुगण्डस्विति । ‘ङ्णो’ रिति टुक्, तस्यासिद्धत्वाच्च जश्त्वम् । **नलोप इति ।** नकारलोप इत्यर्थः । न चात्र प्रत्ययान्तत्वात्—‘अप्रत्यय’ इति निषेधेन प्रातिपदिकत्वा-भावात्कथं नलोप इति वाच्यं, पर्युदासे यथोद्देशेन सिद्धेः ।

न च कार्यकालपक्षे दोषः, व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकातरपक्षेण लक्ष्यसिद्ध्या पक्षान्तरेण दोषदानस्य काप्यदृष्टत्वात् । ध्वनितञ्चेदं प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणे भाष्ये ।

न च—प्रसज्यप्रतिषेधे दोषः, तत्पक्षे लोपेनेव जातनिवृत्तेरपि तेन वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यं, ‘न ङिसम्बुद्धो’ रिति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभावात् । स्पष्टञ्चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

त्यादेर्बाधापत्तेः । न च साक्षाद्विधाधकल्पनापेक्षया लाघवाद्दोलोन्त्यपरिभाषाबाध एवोचित इति वाच्यं, विनिगमनाविरहात्कदाचित्—तस्मिन्निति परिभाषाया अपि बाधापत्तेः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘मोराजी’ति वदाभ्यामिमिरित्यादौ विकाराभावार्थतापत्तेरित्यर्थः । पूर्वसूत्रादेवाह—अन्विति । भाष्ये इति । अत्रैव सूत्रे ‘अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं, नत्विदमा कथितमिदमैव यद्यनुकथ्यते’ इति ग्रन्थेन ।

लोपो नेत्यर्थनिरासायाह—नकारेति । ध्वनितमिति । यथा चैतत्तथाऽन्यत्र स्पष्टम् । निषेधेति । ‘अप्रत्यय’ इति निषेधेत्यर्थः । स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र हि पक्षद्वयेऽपि दोषमाशङ्क्य शापकेन परिहृतः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

हलि लोपं बाधिलेकारस्य अनन्त्यविकार इति परिभाषया वा दकारस्य स्थाने आदेशस्य, मोराजीतिवदेभिराभ्यामित्यादौ विकाराभावार्थत्वस्य चापत्तेरित्यर्थः । न तु प्रवर्त्तनाविषयत्वमिति । तथात्वे हि—‘इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रीरधीता, आभ्यामहरप्यधीत’मित्यादिभाष्याद्युदाहरणविरोधः । तथाच ‘कथितानुकथितमात्रमन्वादेशः’ इति वार्तिककृतोक्तम् । तत्र मात्रग्रहणस्य व्यावर्त्यमाह—इति नाग्रह इति । न च ‘ईषदर्थे क्रियायोगे मयादाभिविधौ च यः । एतमातं छितं विद्याद्वाक्यस्मरणयो-रङ्गित् ॥’ इति भाष्यप्रयोगे एनादेशाकरणादिदमाकथितस्यैवानुकथनेऽन्वादेश इति कल्पनीयमित्याह—स्पष्टं चेदं भाष्य इति । ‘तद्वैष्यं विजानीयादिदमा कथितमिदमैवानुकथ्यते इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे कथितानुकथितमात्रमन्वादेश इति वार्तिकव्याख्यानपरभाष्य इत्यर्थः । तथा प्रयोगः—‘एवं तयोक्तं तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्सिद्धवार्त्तमधूकमाला । ऋजुप्रणामक्रियैव तन्वी

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तदर्थमेव कुतो न तस्यादिति भावः । पर्युदासेति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु शास्त्रीयत्वात्प्रसज्यलक्षणेन निषेधः

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

‘आभ्या’मित्यादौ दीर्घादिबाधनार्थत्वापत्तेरित्यर्थः । नकारलोप इत्यर्थे इति । इदानीन्तनमूलपुस्तकेषु नलोप इत्येव पाठः । पर्युदास इति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु पूर्वजातप्रातिपदिकत्वापि निवृत्त्यापत्तिरिति भावः

न डि । डौ तु छन्दसीति । ‘राजनी’त्यादौ भत्वान्नलोपाप्राप्तेः । राजनीवाचरतीत्यर्थे ‘अधिकरणाच्चे’ति क्यच्तु लोके नास्त्येव, अनभिधानात् । अत एव ‘परमे व्योम’-नित्यादावयस्मयादिवाङ्मत्वेन सूत्रस्थडिग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते इति भावः ।

सामर्थ्यादिति । ‘न लुमते’तिनिषेधाऽनित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । एतदनित्यत्वबललब्धमेव ‘वा नपुंसकाना’मिति बोद्धव्यम् । न च ‘परमेव्योम’नित्यत्र घोषत्वाऽल्पप्राणत्वादिसादृश्येन पूर्वसवर्णे दकारे ‘स्वादि’ष्विति पूर्वस्य पदत्वात्प्राप्तनलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यम् ? ‘अन्तरङ्गानपी’ति न्यायेन,—संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन च—पूर्वसवर्णेऽपि,—लुक एव प्राप्स्या प्रक्रियालाघवाय लुक एवौचित्यमित्याशयात् । स्पष्टश्चेदं भाष्ये । डावुत्तरपदे इति । एतद्वललब्धमेव ‘डौ तु छन्दस्युदाहरण’मित्युक्तम् ।

न चेति । पञ्चमीसमासेन प्राप्तिः । षाष्ठीमिति । ‘वाह ऊट्’इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः । कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता ।

जजोर्ज्ञ इति । ज-जयोगे लोक-वेदसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनं, न त्विदं वर्णान्तरं, शिक्षादावपरिगणितत्वेन तत्सस्त्वे मानाभावात् । अत एव ‘तज्ज्ञान’मित्यादौ श्चुत्वसिद्धिः ।

सुविविधाविति ।—सर्वविभक्त्यन्तावयवकः समास इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

छन्दःपर्यन्तधावने बीजमाह—राजनीत्यादि । आचरतीति । मिथुके राजन्यतीति प्रयोगविषयेत्यर्थः । अत एव=अनभिधानादेव । अन्यथा तदर्थमावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टेव । साक्षात्तदसम्भवादाह—न लुमतेति । अत्र लाघवमप्याह—एतदिति । आदिना निरनुनासिकत्वम् ।

दकारे इति ।—संयोगान्तलोपेऽपि च । ‘न्यायेनेत्यस्य’ ‘लुक एवे’त्यत्रान्वयः । तदप्रवृत्तौ पूर्ववर्णेऽपि तस्यासिद्धत्वेन च लुक एवेत्यर्थः । अपिना तदभावसमुच्चयः । स्पष्टश्चेदमिति । ‘न कचित्—डिलोपेन कुप्यते, सर्वत्र लुमतैव, स यथेह भवति परमे-व्योमत्रिति, एवमिहापि स्याच्चर्मतिल इति, तस्मान्न डिसम्बुद्धयो-रनुत्तरपदे इति कार्य’मिति तत्रोक्तं, तदाह—एतदिति । एतेनान्यथा शास्त्र्याद्युक्तमपास्तम् । मूलमुपलक्षणमित्याह—कार्येति । सूत्रादावपाठात्त्रेदमपूर्वविधायकमित्याह जजोरिति । शिक्षादाविति । तत्र ‘त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वै’त्युक्तेः । सर्वसङ्गहायाह—सर्वेति ।

तन्त्रादिना आह—विधीति । अत एव=परिसङ्ख्यायामप्येवमङ्गीकारादेव । इत एव परिसङ्ख्याप्यत्र नियमव्यवहारार्था । ‘निषेधमुखेन प्रवृत्ति’रिति प्राचां ग्रन्थास्त्वयुक्ता एव,

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रत्यादिदेशेनमभाषमाणा ॥’ इत्यादौ तदादिनोपात्तस्य पुनरुपादानेऽन्वादेशो दृश्यते । ‘एतमातं जितं विद्या’दित्यत्र तु—अन्वादेश एव न, तच्छब्दोपात्तस्य पुनरुपादानेऽपि धर्मान्तरज्ञापनाभावादित्याहुः ।

त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरिति । वस्तुतस्तु कार्यकालपक्षाश्रयणेन दोषदानमप्रयोजकं, व्यवस्थितपक्षद्वयमध्येऽन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्ष्यसिद्धौ तदयोगादिति समनन्तरमेवोक्तत्वादिति । तत्र यद्वक्तव्यं तदपि प्रागेवोक्तम् । सर्वविभक्त्यन्तावयवकः समास इति । यद्यपि भाष्ये ‘सर्वविभक्त्यन्तः समास’ इत्येवोक्तं, तथापि समासस्य सर्वविभक्त्यन्तत्वासम्भवादुक्तप्रकारेण तत्प्रदीपकता

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्यादिति भावः । जजोर्ज्ञः । ध्वनेरिति । ध्वन्यनुवादकत्वं शब्दस्य बाधितमत आह—लिपीति ।

नलोपःसुप् । सर्वविभक्त्यन्त इति । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासोऽत्र कर्तुमुचितः ।

विधिशब्दो—भावसाधनः, कर्मसाधनश्च । तत्र स्वरादिविषये—भावसाधनः । सुब्विषये—कर्मसाधनः । 'कृती'त्येतत्—सामर्थ्यात्तुक् एव विशेषणमित्याह—कृति—तुगिति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येव सिद्धेऽन्यनिवृत्तिफलकोऽयं, तदाह—नान्यत्रेति ।

अन्यनिवृत्तिफलक—सिद्धविषयक-विधित्वमेव नियमत्वम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अत एव पस्पशायामिति । परे तु सर्वविधमांसभक्षणस्य रागतः प्राप्तत्वादिच्छायाश्च सङ्कोचस्यासम्भवात्कचिन्निषेधमुखेनापि नियमस्य प्रवृत्तिरङ्गीकार्या, गभेर्ज्ञानार्थकत्वेन शाब्दबोधविषय इत्यर्थेनाविरोधात् ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

व्याख्यातमिति भावः । सुब्विषये कर्मसाधन इति । नचैवं सम्बन्धसामान्ये पृष्ठीति स्थाने-योगत्वं प्राप्नोति, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितिरिति चेत्—एवं तर्हि प्रदीपकदुक्तव्याख्याना-न्तररीत्या विधिशब्दो भावसाधन एव, सम्बन्धसामान्यपृष्ठया सर्वविभक्त्यन्तार्थान्तर्भावात्,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

कर्मसाधन इति । एवञ्च विधिशब्दस्याऽऽवृत्तिरिति भावः । यदि तु सुप्शब्दस्य सुप्सदृशे लक्षणा, तदा तु न

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अतएवेति । सप्तम्यन्ताद्वाज्जशब्दात्क्यचोऽनभिधानादेवेत्यर्थः । नलोपःसुप् । 'नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्तिर्न निषेधमुखेने'त्याह—अन्यनिवृत्तिफलकेति । पस्पशायामिति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ अन्यनिवृत्तिः फलं यत्रासौ—अन्यनिवृत्तिफलकः । सिद्धः—'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यादिविध्यन्तरैः सिद्धः—विषयो यस्यासौ—सिद्धविषयकः । अन्यनिवृत्तिफलकश्चासौ सिद्धविषयको विधिश्व—अन्यनिवृत्तिफलक—सिद्धविषयक—विधिः, तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः । तदुक्तं—

'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ, नियमः पाक्षिके सति । तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते ॥ ति ।

तदेवं—'स्वर्गकामो यजेत' 'अश्वमेधेन यजेत' इत्यादिविधिः । 'ऋतौ भार्यामुपेया'दित्यादौ ऋता-नुपेयादेवेत्यर्थस्य मीमांसकसिद्धान्तिसम्मततया 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति—नियमः । यदा 'व्रीहीनव-हन्ती'ति नियमोदाहरणम् । [मीमांसकैकदेशिमते तु—ऋतावेव भार्यामुपेयादित्यर्थे—'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति—परिसङ्ख्या ।] 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति तु सर्वसम्मतं परिसङ्ख्योदाहरणं, रागतस्तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तेः ।

व्याकरणे च—'इको यणचो'त्यादीनि विधिशास्त्राणि । 'विप्रतिषेधे पर'मित्यादीनि—नियमशास्त्राणि । 'कृतद्धितसमासाश्च' 'नलोपः सु'वित्यादीनि परिसङ्ख्याशास्त्राणि । 'भक्ष्यनियमोऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते' इति भाष्योक्तेरत्र व्याकरणे परिसङ्ख्याशास्त्राणां नियमशास्त्रत्वेन च व्यवहारः ।—इति विवेकः ।

इदमत्र तत्त्वम्—एवकारार्थे यत्र विधेयस्याऽन्वयस्तत्र नियमः,—यथा 'व्रीहीनवहन्त्यादेव' । 'ऋतौ भार्यामुपेयादेवे'ति । उद्देश्यस्य यत्रैवकारार्थेऽन्वयस्तत्र तु परिसङ्ख्या—यथा मीमांसकैकदेशिमते—'ऋतावेव भार्यामुपेयात्', इति, पञ्चनखाः पञ्चैव भक्ष्याः' इति च । व्याकरणे च 'विप्रतिषेध परमेवे'ति नियमः । 'समास एव प्रातिपदिकसञ्ज्ञा नान्यत्रे'ति च परिसङ्ख्येति ।

अत्र श्रीबालशालिस्त्र्यनुयायिनः—'इदमत्र हृदयं—शास्त्रविशिष्टशास्त्ररहितत्वं विधित्वं, वै०—स्वीयोद्देश्यता-वच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यकत्वं सम्बन्धेन । यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वञ्च नियमतत्वं; वै०—'स्वविशिष्टोद्देश्यतावच्छे-

अत एव पस्पशायां भाष्ये—‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यत्र ‘भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सर्वविभक्त्यन्तलोक्तिरिति चिन्त्यमेतत् । गम्यते इत्युक्तमिति । एवञ्चाभक्ष्यवाचकत्वं तत्र नास्ती-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

विधिशब्दस्यावृत्तिरिति बोध्यम् । भक्ष्यनियम इति । अत्र व्याकरणशास्त्रे नियमस्य सामान्यशास्त्रबाधकत्वं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्पृशेर्यङन्तादप्रत्यये सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्पृषोदरादित्वाद्वा साधुः । गम्यते इत्युक्तमिति । न

ॐ वरवर्णिनी ॐ

दकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं ‘स्वविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकत्वो’भयसम्बन्धेन । सम्बन्धघटकं वै० ‘स्वविधे-
यवत्त्वं’ ‘स्वविधेयभाववत्त्वो’भयसम्बन्धेन । यथा ‘व्रीहीनवहन्ति’त्यत्र—‘चरुनिमित्तं तण्डुलाः सम्पाद्याः’इति
वाक्येन कदाचिन्नखविदलनेन तत्सम्पादनस्य कदाचिदवघातेन तत्सम्पादनस्य तण्डुलादौ यथेच्छं प्राप्ततया
नखविदलनेऽवघाताभावस्य सत्त्वेन लक्षणसम्बन्धः । एवमेव—‘ऋतौ भार्या’मित्यादौ रागप्राप्तस्यैव निर्या-
मकतया रागेण कदाचिद्गमनस्य कदाचित्तदभावस्यापि प्राप्ततया सम्बन्ध ऊहनीयः ।

परिसङ्ख्यात्वञ्च—यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वं, वै० ‘स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्योद्देश्यतावच्छेदकत्व’
‘स्वीयविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वो’भयसम्बन्धेन । यथा ‘ऋतावेवे’त्यर्थक ‘ऋतौ भार्यामुपेया’-
दित्यस्य रागप्राप्त-भार्योपगमन-विधायकतया तदुद्देश्यतावच्छेदकीभूत-भार्यात्व-व्याप्य-ऋतुमद्भार्यात्वा-
वच्छिन्नोद्देश्यताकतया परिसङ्ख्यात्वमित्याहुः ।

इदमत्र गृहमाकूतं—नियमशास्त्रेण नियम्यशास्त्रविधये तदीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यते ।
यथा ‘व्रीहीनवहन्ति’ ‘विप्रतिषेधे पर’मित्यादौ । परिसङ्ख्याशास्त्रेण च—परिसङ्ख्येयार्थवदित्यादिशास्त्रीयो-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकीभूत-परिसङ्ख्येयशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यभूत—
रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचो विधीयते । ततश्च परिसङ्ख्याशास्त्रेण स्वयमेव स्वविधेयं विधीयते ।
इयमेव च ‘विधिसुखेन प्रवृत्तिरित्युच्यते ।

निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु—स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तो यः स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापक-
परिसङ्ख्येयशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य-रूपावच्छिन्नस्तदतिरिक्तत्वेन परिसङ्ख्येयशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदका-
वच्छिन्ने सङ्कोचमात्रं परिसङ्ख्याशास्त्रेण विधीयते, कार्यन्तु परिसङ्ख्येयशास्त्रेणैव, एवञ्च तत्र तदुद्देश्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नेतत्र निषेधमात्रमनेन विधीयते—इति । परिसङ्ख्यात्वमते—‘ऋतौ भार्या’मित्यत्र, ‘पञ्चनखाः’
इत्यत्र च रागप्राप्तस्यैव परिसङ्ख्येयं । परिसङ्ख्याशास्त्राणां विधिसुखेनैव व्याकरणे प्रवृत्तिरिति स्वमतं सूचय-
न्नाह—फरुकेति । अन्यनिवृत्तिः फलति, न तु परिसङ्ख्याशास्त्रेण अन्यनिवृत्तिः शब्दतः क्रियते, विधि-
मुखेनैव प्रवृत्तेरित्याशयः ।

पस्पशेति । परे त्विदं शेखरोक्तं चिन्त्यं—पूर्वोक्तरीत्या यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वाभावेन ‘पञ्च पञ्च-
नखाः’ इत्यस्य परिसङ्ख्यात्वाऽभावेन ‘नलोपःसु’दित्यस्य च ‘पूर्वत्राऽसिद्ध’मिति शास्त्रविशिष्टतया परि-
सङ्ख्यात्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । किञ्च भवद्रीत्या व्याकरणे परिसङ्ख्याशास्त्रवत्तुल्ययुक्त्या लोकेऽपि
‘पञ्च पञ्चनखाः’ इत्यादीनामपि परिसङ्ख्याशास्त्राणां विधिसुखेन प्रवृत्त्यापत्तौ ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीते’ति-
विध्युल्लङ्घने इव मांसाभक्षणे विध्युल्लङ्घनप्रयुक्तप्रत्यवायापत्तेः ।

किञ्च व्याकरणेऽपि सर्वत्र परिसङ्ख्याशास्त्राणां विधिसुखेनैव प्रवृत्तिर्न सम्भवति—‘हन्तेरत्पूर्वस्य’त्यादाव-
सम्भवात् । तथाहि—यदि हन्त्यवयवनकारातिरिक्तत्वेन ‘हन्ते’रित्यत्र सङ्कोचः स्यात्तर्हि ‘हन्ते’रित्यस्यो-
दाहरणदारिद्र्यप्रसङ्गः, यदि चात्पूर्वकहन्त्यवयवनकारातिरिक्तत्वेन ‘हन्ते’रित्यत्र सङ्कोचस्तर्हि ‘वृत्रघ्न’ इत्यत्र
णत्वापत्तिः, तस्मात्—अत्पूर्वकहन्त्यवयवनकारातिरिक्त-हन्त्यवयवनकारातिरिक्त-हन्त्यवयवनकारस्य णत्
भवतीति रीत्या निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिरावश्यकी ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एवमेव 'तपस्तपःकर्मकस्यैव'त्यत्रापि विधिमुखेन प्रवृत्तिर्दुर्लभा, तथाहि—'तपस्तपः'इति सूत्रे भाष्ये—'तपः' 'तपः कर्मकस्यैव'ति योगद्वयं कृत्वा—'कर्मवत्कर्मणे'त्येव सिद्धे 'तपः' इति योगः—सकर्मकाणाञ्चेत्तप एवेति नियमार्थे इति स्वीकृत्य 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इति वार्तिकं तत्र भगवता प्रत्याख्यातम् । एवं 'तपः'इत्येव सिद्धे 'तपःकर्मकस्यैव'त्यपरो योगः—'सकर्मकस्य तपश्चेत्तर्हि तपःकर्मकस्यैव'ति नियमार्थस्तेन तपोव्यतिरिक्त-कर्मके नेति । तत्र योगे एवकारस्तु विपरीतनियमवारणार्थः—इत्युक्तम् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तौ तु—'तपः'इत्यत्र सकर्मकतपधात्वतिरिक्तत्वेन यदि सङ्कोचस्तदा 'तपः' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । यदि तपःकर्मकतपधात्वतिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्तदा 'उत्तपति स्वर्णं सुवर्णकारः' इत्यत्राप्यापत्तिः ।

तस्मात्त्रापि 'तपःकर्मकातिरिक्त-सकर्मकतपधात्वतिरिक्त-तपधातोः कर्त्ता कर्मव'दिति रीत्या निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिर्जायसी । एवं 'बाहुभाभ्या'मित्यत्रान्यतरस्याग्रहणेन शेखरोक्तरीत्या नियमेऽपि निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिः । एवं 'मृज्वृद्धिः' 'अजादौ क्लृप्ति वेष्यते'इत्यत्र योगं विभज्य भाष्यप्रदर्शितनियमे च निषेध-मुखेनैव प्रवृत्तिरिति—शारदावतारश्रीबालास्थानुसारिण उमानाथशास्त्रिणः प्राहुः ।

मञ्जूषायान्तु—एवकारसमभिव्याहृते न विधेयतायां तात्पर्यं, किन्त्वाथार्थमन्यनिवृत्तावेव इति तान्त्रिकाः ।

एवञ्च एवकारसमभिव्याहारेऽपि आर्थेव परिसङ्ख्या, सा चोपात्तातिरिक्ते समभिव्याहृतधनुर्धरादि-पदार्थाभावप्रत्ययरूपा, यथा 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ 'नान्यो धनुर्धरः' इति । सच नैवकारघटित-वाक्यार्थः, किन्तु आर्थ एव, उक्तीतिः । शाब्दी परिसङ्ख्या तु—'त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव' इत्यादौ ।

'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः'—इत्यादावप्युक्तरीत्या आर्थेव परिसङ्ख्या । अत एव 'युष्मद्युपदे' इत्यादौ नियमार्थोऽयमारम्भः । 'युष्मदि मध्यम एव, युष्मद्येव मध्यमः इति चे'ति भाष्ये उक्तम् । तेन हि नियमशास्त्राणामेवकाराभावेऽपि तदर्थान्तर्भावेण बोधकत्वं सूचितम् ।

यत्तु—पञ्चपदस्य पञ्चातिरिक्ते लक्षणा, भक्ष्यपदस्य भक्ष्यत्वाभाववति लक्षणा, तेन 'पञ्चातिरिक्ता भक्ष्य-त्वाभाववन्त' इति बोध इति, तत्र; पदद्वये लक्षणपेक्षया उक्तप्रकारस्यैव न्याय्यत्वात् ।

किञ्चैवं शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रीयनियमे विकल्पवारणाय सामान्यविशेषन्यायेन विधेस्तद्विषयत्वाभावकल्पन-मित्यतिगौरवम्, 'किमासेव्यं पुंसां ? सविधमनवद्यं द्युसरितः' इत्यार्थपरिसङ्ख्यादोहरणमिति काव्यप्रकाशादि-ग्रन्थासङ्गतेष्व । त्वद्रीत्या हि द्युसरित्सविधातिरिक्तमनसेव्यमिति बोधेन तस्याः शाब्दत्वात् । अत एव शाब्दपरिसङ्ख्यायां 'किं भूषणं ? सुदृढमत्र यशो, न रत्नमि'त्युदाहृतम् ।

भाष्यकारोऽपि पस्पशायामाह—“'किं शब्दापशब्दयोरुभयोरुपदेशः कार्यः ? 'उतान्यतरो-पदेशः ? , अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्,—तद्यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते, 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्युक्ते गम्यते एतत्—अतोऽन्ये न भक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन भक्ष्यनियमः, तद्यथा 'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट' इत्युक्ते—गम्यते एतत्—'आरण्यो भक्ष्य' इति । एवमिहापि 'गौ'रित्युपदिष्टे, गम्यते एतत्—गाव्यादय अपशब्दा इति । गाव्यादिषु चोपदिष्टेषु गम्यते एतत्—'गौरित्ययं शब्द इति'—” इति । तत्र सुशब्दोपदेशः साधुत्वबोधनद्वारा प्रयोगविधयर्थः । अपशब्दोपदेशस्तत्प्रति-षधार्थः । अत्र भाष्ये 'गम्यते' इत्युक्त्या—तस्य तज्जन्यशब्दबोधाविषयत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । किञ्च लक्षणा-वादिमते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यम् । 'नियमेने'त्यस्य चोपदेशेनेत्येवार्थः संदर्भबलाद्गम्यते । शब्दा-न्तरेणानुपदेशात्, अर्थतोऽलोभाच्च । अयं न मुख्य उपदेश इति नियमपदप्रयोगः । ईदृश इतरनिवृत्तिफलक उपदेश एव च नियमपदेनोच्यते इति प्रामाणिकाः ।

परेतु—'इमामगम्यन् रशनामृतस्यै'त्यस्वामिधानीमादत्ते' इत्यत्र—लिङ्गाद्भ्रशनायामपि प्राप्तस्य मन्त्रस्याऽऽर्वविधिद्वारा परिसङ्ख्या । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके,—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अपूर्वविधिरवायमतो मन्त्रश्च निश्चितः । परिसङ्ख्या फलेनोक्ता,—इति,

आलङ्कारिका अपि—परिसङ्ख्याप्रकरणे प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनं प्रयोजनान्तराभावात्, स्वतुल्यान्यव्यवच्छेदं गमयतीति । भागवतेऽपि—

‘लोके व्यवयामिषमद्यतेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना ।

व्यवस्थितिस्तु विवाहयज्ञसुराग्रहैरास्तु निवृत्तिरिष्टा’ ॥ इति

नित्याः=रागतः प्राप्ताः । जन्तोः=प्राणिमात्रस्य । अतस्तत्र चोदना=विधिर्नास्ति । नन्वेवं‘ऋतौ भार्या-मुपेयात्’ ‘हुतशेषं भक्षयेत्’ ‘सौत्रामण्यां सुताग्रहान्गृह्णाति’ इत्येतेषां वैयर्थ्यं, भार्या=विवाहितमित्यर्थः, तत्राह—व्यवस्थितिरिति । तेषु पुनः प्रापणमित्यर्थः । रागतो नित्यप्राप्तत्वाच्चैते नियमविधयः, पाक्षिकां हि प्राप्तौ नियमो भवति, किन्तु प्राप्तस्याप्यर्थस्य पुनःप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा अन्यनिवृत्तिः फलति, तदाह—आस्तु निवृत्तिरिति । भाष्येऽपि नियमयेदनाभ्यनुज्ञा, ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्या’मिति दोषश्रवणं तु मनसि कामे सत्यपि तस्यां द्वेषादिनाऽनुपगमे बोध्यम् । एवञ्च ‘ऋतौ भार्या’मित्यस्य क्तावेव, तत्र भार्यामेव, तत्र तामुपेयादेव—इत्यर्थेनैव तात्पर्यम् । अतएव गृहस्थस्यानृतौ अनुपगमे ब्रह्मचर्यमुक्तम् । अविवाहिता-गमने, ऋतौ भार्यागमनाभावे प्रायश्चित्तं प्रोक्तं स्मृतिषु । ‘तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते’ इत्यस्य शाब्दी आर्या चेत्यर्थः । ‘इजादेःसनुमः’ इति सूत्रे कैयटोप्याह—नियमे प्राप्तबाधः, सिद्धस्य पुनरुपादानात्—अनुवादोपपत्तेरिति । ‘यस्य हलः’ इति सूत्रेऽपि—नियमे श्रुतार्थत्यागन अश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात् परिकल्पनमुक्तानुवादोपपत्तेरिति । ‘अनुपराभ्यां कृञः’ इति सूत्रे भाष्येऽपि—‘प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपद’ ‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफलं’ आत्मनेपदं भवतीत्युक्तं, तेन हि विधेरेव प्रतिषेध आर्थ फलमिति स्पष्टमवोक्तम् । एवकारोऽपि स्वसत्त्वे स्फुटं तदर्थद्योतक एव, नतु तत्सममिव्याहारेऽपि शाब्दबोधे तद्वानम् । तत्सममिव्याहारेण मनसा बुध्यमानत्वमपि द्योतकत्वम् । एवकारात्ममिव्याहारेऽपि अनुवादबलादेव तदर्थ-लाभः । शाब्दपरिसङ्ख्या तु—

‘त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केन चित् ।’

‘किम्भूषणं सुदृढमत्र यज्ञो—न रत्नम् ॥’ इत्यादिभ्येव ।

‘युष्मदि मध्यम एव, युष्मद्येव मध्यमः’ इति भाष्येणैवकारसममिव्याहारासममिव्याहारयो-स्तुल्यार्थत्वमेव सूचितमित्याहुः । पञ्चदशेऽपि स्वार्थहानिरार्थकल्पना प्राप्तबाधरूपदोषव्ययतु यथाश्रुते प्रतीयमाने स्वार्थे तात्पर्याभावात्, तात्पर्यतस्त्यागोऽन्याथे तात्पर्याङ्गीकारेण तात्पर्यतः परार्थ-कल्पना प्राप्तबाधश्चेति सूत्रपादम् । ननु ‘व्रीहीनवहन्ती’त्यादौ पञ्चप्राप्तस्य नियमे अवहनेनैव व्रीही-न्संस्तुयात्—न नखविदलनादिनेति प्रतीतिस्तत्रापि त्रैदोष्यं प्राप्तमिति—परिसङ्ख्यायाः तस्य लघुत्वव्यवहारा-नुपपत्तिरिति चेन्न, पक्षे स्वरसत एव तस्याप्राप्त्या कल्पबाधकल्पना, परिसङ्ख्यायां तु नित्यप्राप्तस्याकल्पबाधस्यैव बाधकल्पनमिति ततः परिसङ्ख्याया गुरुत्वात् । कल्पप्राप्तिकस्यैव च प्राप्तबोधनेनापूर्वविधेरपि नियमस्य लघुत्वम् । आत्मच्छास्त्रे नियमस्तु आत्मनेपदविधायके मध्यमादिविधायके च प्रकृत्युपपदनियमरूपः । तद्विषये हि प्रत्ययानां पाक्षिकां प्राप्तिः । अत एव ‘युष्मदी’ति सूत्रे उपपदनियम प्रकृत्य ‘समे देशे यजेते’तिवत्पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियम इति कैयटः । न च तत्सूत्रे भाष्योक्तप्रत्ययनियमानुपपत्तिः, प्रत्ययनियमस्य परिसङ्ख्यात्वेन गुरुत्वादिति वाच्यम्, एतदनपेक्षेतरत्फलमस्ति नवेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तबाधसत्त्वेन द्वयोः समतामाश्रित्य भाष्ये विचारसत्त्वेनादोषात् । एवञ्च ‘पञ्च पञ्चनखा’ इत्यादेः ‘पतिः समास एव’ इत्यादेशश्च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः । अवधारणविषयत्वबोधात्, पुनरनुवादाद्वा सामान्यप्रापकप्रमाणस्य तदतिरिक्ताविषयकत्वरूपः सङ्कोचः । तेन च आर्थेस्तत्कार्याभावः । तमादाय निःशास्त्रस्य निषेधत्व-व्यवहारः, नान्यत्रेत्यादिप्रतिनिर्देशश्चेत्यन्यत्र विस्तरः—इत्युक्तं भट्टैः ।

गम्यते' इत्युक्तं,—तदाह—इत्यसिद्धत्वादिति ।—इत्यन्यत्र विस्तरः ।

सुब्विधिशब्देन सुप्-तद्व्याप्यधर्मा-वच्छिन्नोद्देश्यकविधेर्ग्रहणम् । एतेन—'दण्डिषु'-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

किञ्च 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यस्य विधिलेऽहरहः सन्ध्यामुपासीतित्यनेन सन्ध्याकरणाभावस्या-
निष्टजनकलबोधनवत्पञ्चनखाऽभक्षणस्याप्यनिष्टजनकलबोधापत्त्या—'प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिसु
महाफला' इत्येतद्विरोधापत्तेः । किञ्च विधिमुखेन प्रवृत्तिस्वीकारे—'तपस्तपः कर्मकस्यैवे'त्यत्र 'तपः'
इति योगं विभज्य 'सकर्मकाणाञ्चेत्तप एवे'ति नियमेन 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्तिकं
खण्डयता भगवता च स्वीकृते तत्र योगद्वयेऽन्यतरयोगस्य वैयर्थ्यापत्तेः । निषेधमुखेन
प्रवृत्तिस्वीकारे यथा च न वैयर्थ्यं तथा निरूपयिष्यते । सुब्विधिशब्देनेति । वस्तुतस्तु

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदाह—इत्यन्यत्रेति । मञ्जूषादावित्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—सुब्विति । तद्व्याप्येति । नतु

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ल्यर्थादुक्तम् । यत्तु—'एच इ' गिति सूत्रे भाष्यं—'नानेनेको निर्वर्त्यन्तेऽपि त्वनिको निर्वर्त्यन्ते' इति, यच्च-
वार्तिकम्—'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधः' इति तत्र=अनेन=एच इ गिति शास्त्रेण,
इको न निर्वर्त्यन्ते,—हृस्वविधायकसामान्यशास्त्रेण सिद्धत्वात्, अपि तु विशेषशास्त्रातिरिक्तविषयकलस्य
सामान्यशास्त्रे कल्पनेन फलतोऽनिको निर्वर्त्यन्ते इत्येव चार्थः । परत्र—'कर्तृकर्मणोःकृती'त्यस्योभयप्राप्तौ
कर्मातिरिक्तविषयकलकल्पनाद्भ्यः प्रतिषेध इत्यर्थः । तात्पर्यसङ्कोचस्थले लक्षणामन्तरेण नैयायिकमते
मतान्तरस्थे लतांशे विशेषबोधस्येष्टत्वात् (?) । यत्पुनः—'स्थानेऽन्तरम्' सूत्रभाष्ये—'किं पुनरिदं निव-
र्तकम्—आहोस्वित्—प्रतिपादक'मित्येवं स्वतन्त्रविधिनियमपक्षावुपन्यस्याद्यपक्षे विषं मुसलमित्यत्र
सकारस्यान्तरतमे सकारे—'आदेशप्रत्यययो'रितिषत्वापत्तिः, अन्ते च सामान्यशास्त्रप्राप्ता-
नामनन्तरतमानामनिषेधात्सूत्रवैयर्थ्यमुक्त्वा—सामान्यशास्त्रांशेषभावेन विधायकलपक्षः परिग्रहीतः,
तत्—सामान्यशास्त्रस्य तात्पर्यसङ्कोचलक्षणरीतिगौरवमभिप्रेत्य । नचान्तरतमपदस्यान्तर-
तमाभावपरत्वं, लक्षणागौरवस्य तदवस्थत्वात् । वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पापत्तेर्वारणाय सामान्य-
शास्त्रतात्पर्यसङ्कोचादौ गौरवाधिक्याच्च । अत एव 'वस्वेकाचाद्रसा'मितीटि कृते—आकारलोपा-
नापत्तिरिति सञ्जिपातपरिभाषादोषपरिगणनावसरे—भाष्ये उक्तम् । न चैवमर्थवदितिसामान्यप्राप्ते-
रेव समासग्रहणकृतविधानसङ्कोचः स्यात्तु तुल्यबलविरोधिन्याः कृदन्तत्वप्रयुक्तप्राप्तेरपीति—'मूल-
कोपदंश'मित्यत्र दोष इति वाच्यं; 'विप्रतिषेधे परमेवे'ति नियमेन तस्या अपि सङ्कोचाच्चक्ति-
पक्षे तथैवावश्यं वक्तव्यत्वात् । एतेन नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति परास्तम् । तदेत-
दभिप्रेत्याह—इत्यन्यत्र विस्तर इति । इत्युक्तमिति । सत्युत्तरनिपाते तूत्तरपदत्वे चेति निषेधा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वचनस्य वचनेन वाध इति नियमत्वं युक्तम् । 'पञ्च पञ्चनखा' इत्यस्य तु नैवं, तत्र सर्वमांसभक्षणस्य रागतः
प्राप्तत्वेन बाध्यवचनाभावात्, भाष्यन्तितरमांसभक्षणनिषेधतात्पर्यकम् । किञ्च तथा सति वाक्ये प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञाया साधुत्वं स्यात्,—एवञ्च पञ्चनखभक्षणाभावे प्रत्यवायः स्यात्, भवति तु नेति—वैलक्षण्य-
सत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् । तद्व्याप्येति । स च भिस्त्वादिः । यदि तु पूर्वत्रासिद्धमित्यतो 'नलोपः सुप्-वरे'ति-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रतिषेधस्याऽशाब्दत्वमुक्तं भवति । 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रस्थे 'द्विधिराकारलोपस्ये'ति भाष्यं, 'भोभगो' इति
सूत्रस्थं—'किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते' इति भाष्यञ्चात्रार्थे गमकं बोध्यम् । प्रतिषेधस्य
शाब्दत्वे स्वार्थहानि—परार्थकल्पनयोरापत्तिश्च दोषो बोध्यः । न च 'मूलकेनोपदंश'मित्यत्र कृदन्तत्व-

इत्यादौ षत्वरूपसुब्विधावप्राप्ताऽसिद्धत्वविधानार्थमिदम्—‘इत्यपास्तं, वैरूप्यापत्तेश्च ।
सञ्ज्ञाविधौ—‘दण्डिदत्तौ’ ‘दत्तदण्डिनौ’ । अत्र नलोपे-दण्डिशब्दस्य धित्वे
पूर्वनिपातनियमापत्तिः, इष्यते त्वनियमः, असिद्धत्वे तु—अधित्वात्सिद्धति ।
न च पूर्वनिपाते नलोपो, नलोपे च धित्वे पूर्वनिपातः’ इत्युक्तं,—
—‘यस्य पूर्वपदत्वे धित्वं भावि—तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्य’मिति सूत्रार्थान्न दोषः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

‘पूर्वत्रासिद्ध’मित्यतः ‘पूर्वत्रे’त्यनुवर्त्य पूर्वसुप्स्वरसञ्ज्ञातुगिवधिषु क्तव्येषु नलोपोऽसिद्ध इत्यर्थ-
करणात्षत्वस्य पूर्वलाभावादस्याप्राप्त्या तादृशार्थे प्रमाणाभावः । किञ्च त्वन्त्ये—‘इकोऽची’त्यस्य
सुब्विधित्वाभावेन नपुंसकदण्डिश्चन्द्रास्मि नलोपे इकोऽचीत्यत्राज्यहणाभावपक्षे पुनर्बुमि ‘लक्ष्ये-
लक्षण’न्यायेन पुनर्नलोपोप्राप्त्या नकारश्रवणेन, तत्र सूत्रे अज्यहणे तु तदश्रवणेन फलभेदादिह
किञ्चित्तपो इति भाष्यविरोधापत्तिः । यद्यपि सुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताके इत्याद्यर्थस्वीकारेण न
भाष्यविरोधस्तथाप्य—‘शुद्धं कृला कुचोय’मिति न्यायेनात्र न तादृशार्थः कर्तुमुचित इति दिक् ।

यस्य पूर्वपदत्वे धित्वं भावीति । अत एव दिव्शब्द—ब्रह्मवाचककशब्दोर्द्ध्वे ‘बुका’वित्यत्र

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

व्यापकेत्यर्थः । स्वरादिसाहचर्येण षत्वादेरेतत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन च नलोपशङ्कतः पूर्वशास्त्रविहित-
सुब्विधेरेव ग्रहणादिति भावः । एतेन—तस्यैव ग्रहणेन । वस्तुतस्तत्र भवनादाह—सुब्विधाविति । अप्राप्तेति ।
षत्वस्य परत्वान्नलोपस्य पूर्वत्वात् । इदं—सुब्विधावित्यंशरूपम् । अत एवोभयस्वीकारादाह—वैरूप्येति ।
तत्र—सुब्विधौ मूलं उदाहृतं, स्वरविधौ मनोरमायाम् । अन्यत्र विशेषवशादुदाहरति—सञ्ज्ञेति । ‘त्वधित्वा’दिति
पाठः । अन्योन्याश्रयमाशङ्कते—नचेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सूत्रे ‘पूर्वत्रे’त्यनुवर्त्य पूर्वेष्वेषु विधिविध्यव्यत्यये तदेदं व्यर्थं, षत्वस्य सपादित्वाभावात् । वैरूप्यापत्तेश्चेति ।
साच सुब्विधौ विधित्वम्, इतरेषु नियमत्वमित्येवंरूपा । ‘विधिशब्दे एकत्र भावसाधनत्वमेकत्र कर्म-
साधनत्व’मिति वैरूप्यस्य त्वन्मतेऽपि सत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् । तस्मात्पूर्वत्रेत्यत्रान्यनुवृत्तिरेव ज्यायसीति बोध्यम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रयुक्तप्राप्तस्य समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधो न स्यादिति वाच्यं, गम्यप्रतिषेधस्यैव परत्वेन बाधकल-
सम्भवात् । यत्तु ‘एच इ’गिति सूत्रस्थं भाष्यं—‘नानेनेको निर्वर्त्यन्तेऽपि तु अनिको निर्वर्त्यन्ते’इति,
यच्च वार्तिकम्—‘उभयप्राप्तौ कर्मणीति निषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेध’इति,—तदुभयं गम्यमानप्रतिषेध-
परम् । ‘नानेनेको निर्वर्त्यन्ते’इत्यस्य नानेनेकोऽपूर्वा विधीयन्त इत्यर्थः । अप्राप्तासिद्धत्वेति । परत्र
षत्वे पूर्वस्य नलोपस्यासिद्धत्वाप्राप्तेरित्यर्थः । वैरूप्येति । स्वरविध्यादौ नियमार्थत्वं, सुब्विधौ तु
विध्यर्थत्वमिति वैरूप्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु कादिसूत्रवत्, कृतद्धित इति सूत्रवच्च—नियमशास्त्राणां
विधिसुखेन प्रवृत्त्या शाब्दबोधे न वैरूप्यम् । यस्य पूर्वं पदत्वे इति । एतत्फलन्तु

१ अप्राप्तेति । नलोपशङ्कस्य नलोपः सुवित्यतः प्राक्सपादसप्ताध्याय्यां पाठे तु आगत्य आहत्ये-
त्यादौ ‘अनुदात्तोपदेशे’ति नलोपासिद्ध्या तुकोऽप्रवृत्त्यापत्तिः ।

२. अन्योन्याश्रयादित्यर्थः । एवञ्च धित्वाप्रवृत्तौ ‘दत्त सु-दण्डिन्-सु’ इतिविग्रहे ‘दत्तदण्डिना’वि-
त्यस्य, ‘दण्डिन्-सु-दत्त-सु’ इति विग्रहे ‘दण्डिदत्ता’विति सिञ्चलेवाऽनियम इति शङ्काशयः ।

३. अत्रार्थे सञ्ज्ञाग्रहणमेव मानं, न च ‘पञ्चे’त्यत्र सञ्ज्ञाविधौ नलोपोऽसिद्ध्या षट्त्वा’त्र ष’दिति
यामिषेधेन तच्चरितार्थमिति वाच्यं, सञ्ज्ञापदेनाऽत्र घिसञ्ज्ञाया एव ग्रहणस्य भाष्यारूढत्वात् । ‘पञ्चे’त्यत्र तु
स्त्रियां यत्प्राप्नोतीत्येवंरीत्या न दाविति स्पष्टमन्यत्र ।

न च धित्वे बहिरङ्गतया नलोपोऽसिद्ध इति वाच्यं, सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् ।

कृति तुग्विधौ—'वृत्रहमिः' । कृतीति किं ? 'वृत्रहच्छत्रम्' । अस्मादेव सञ्ज्ञाकृतं, बहिर्भूतनिमित्तकसञ्ज्ञाकृतञ्च—बहिरङ्गत्वं परिभाषायां नाश्रीयते, अन्यथा 'वृत्रहमि'-रित्यादौ बहिर्भूतमिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपोऽसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात् ।

भाष्ये तु—सन्निपातपरिभाषया 'वृत्रहमि'रित्यादौ तुल्यव्यावर्त्येदं प्रत्याख्यातं, पदत्वद्वारा लोपस्य भिस्सन्निपातनिमित्तकत्वात् । सन्निपाताऽनिमित्तकनलोपविषयाणां—'वृत्रहधन'मित्यादीनामनभिधानमिति तदाशयः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

शुशब्दस्य पूर्वनिपातः सिद्धः । ननु सूत्रे सञ्ज्ञाग्रहणं न कर्तव्यं, 'द्वन्द्वे घी'त्यस्य द्वन्द्वकालिकधित्ववत् एव पूर्वं प्रयोग इत्यर्थो दानियमो 'दत्तदण्डिना'वित्यादौ सिद्ध एवेति चेन्नैवं, 'ग्रामणिपुत्रा'वित्यादावपि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्यत्रेव भाविसञ्ज्ञाविशनेन परिहरति—यस्येति । 'यत्' इत्यादिः । 'धित्वं भावि तत्पूर्वमेवे'ति पाठः । अस्मादेव=कृति—तुग्रहणादेव । तत्त्वमुपपादयति—अन्यथेति । तदाश्रयणे इत्यर्थः । इदं=तुग्रहणम् । ननु न लोपो भिस्सन्निपातनिमित्तकोऽत आह—पदत्वेति । नन्वेवमपि तदन्यविषयार्थभावइत्युक्तमत आह—सञ्ज्ञीति । आर्थिकमाह—तदेति । तुकोऽभावे इत्यर्थः । मात्रं कात्स्न्यं । छत्रमिति । तथा च नियमोऽफलः । एतेन बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकं कृति-तुग्रहणमिति सकल-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

जलोप एव न प्राप्नोतीति भावः । धित्वे बहिरङ्गतयेति । धित्वं प्रकृतिमात्रसम्बन्धि, नलोपस्तु प्रकृतिप्रत्ययोभयापक्षपदसञ्ज्ञां प्रातिपदिकसञ्ज्ञास्वापेक्षते इति ततो बहिरङ्ग इति भावः । तद्वैयर्थ्यं स्यादिति । चिन्त्यमेतत्—बहिर्भूतनिमित्तकसञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य परिभाषायामनाश्रयणे वाह ऊडिति सूत्रस्थोऽग्रहणज्ञापकपरभाष्यविरोधः स्यादिति सञ्ज्ञामात्रकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणे ज्ञापकत्वं, किन्त्वेवंति कृति तुग्रहणस्य चारितार्थ्यसम्भवः । नाज्ञानन्तर्यपरिभाषाश्रयणे तु ज्ञापकत्वमप्यसम्भवि ।

न च 'दत्तदण्डिना'विति सञ्ज्ञाविधौ भाष्योक्तनलोपासिद्धत्वोदाहरणस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेनान्यथासिद्धिरिति वाच्यं, सञ्ज्ञायां कार्यकृतविरोधस्यैव वक्तव्यत्वेन कार्यकालपक्षे 'द्वन्द्वे घी'त्यनेनैकवाक्यतापक्षधित्वस्य नलोपापेक्षया बहिरङ्गत्वादित्याहुः । तदाशय इति । 'नलोपः सु'विति सूत्रस्थभाष्याशय इत्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

न दोष इति । ननु सञ्ज्ञाग्रहणं मास्तु, अयमर्थश्च न कर्तव्यो नियमश्च स्यादेवेति चेन्न, 'ग्रामणिपुत्रा'वित्यत्र द्वन्द्वे ग्रामणिशब्दस्य पूर्वनिपातोत्तरद्वन्द्वसंप्राप्त्या पूर्वं धित्वाभावात्पूर्वनिपातो न स्यात् । ब्रह्मवाचकशब्देन

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'बुलिहा'वित्यत्र 'द्वन्द्वे घी'ति पूर्वनिपातः । कृतीति किमिति । कृति परतो विधौ नलोपोऽसिद्ध इत्येव सिद्धे तुग्रहणं चिन्त्यैप्रयोजनम् । अस्मादेवेति । एतत्प्रयोजनं चिन्त्यम् । 'वाह ऊट्'—

१. न च तुकि किञ्चिन्निमित्तकाङ्गसञ्ज्ञावतो हनो निमित्तता, नलोपे तु 'वृत्रहे'त्यस्येति नलोप एव बहिरङ्ग इति वाच्यं, 'वृत्रे'तिसम्बन्धन्तस्य पृथक्पदतया—शब्दतः किञ्चिन्निमित्तकतुको बहिरङ्गत्वस्य सुसत्त्वात् ।

२. परे तु—तुग्रहणं—मधवेवाचरतीत्यर्थे क्यङन्त-मधवाय'शब्दादाचारकिपि अलोपयलोपयोर्मधवेत्याकारान्ताज्ञामधातोर्णुलि—मधवायक' इत्यत्र कृति परतो 'आतो शु'मिति शुकि कर्तव्ये नलोपाऽसिद्धत्वाभावाय, अन्यथाऽऽदन्तत्वाभावाच्च न स्यात् । अलोपस्य तु न स्थानिवत्त्वं, कौ लुप्तत्वादिति चिन्ताबीजमाहुः ।

तदभावे ‘कृती’त्यपि व्यर्थमेव । न च सन्निपातपरिभाषया तुच्चात्रव्यावृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थं ‘कृती’ति,—‘कृति तुगेव न, अन्यस्तु भवत्येवे’ति इति वाच्यं,—
‘वृत्रहच्छत्र’मित्यत्र नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् ।

राजनीति । ‘विभाषा ङिश्यो’रित्यल्लोपविकल्पः । प्रतिदिवेति—कनिनन्तम् ।

हलि च । ‘वोरुपधायाः’ इति सूत्रं, ‘सिपि धातो’रित्यतो ‘धातो’रिति चानु-
वर्त्तते । ‘वो’रिति च धातोर्विशेषणम् । ‘पदस्ये’ति सम्बद्धमानमपि इक एव व्यधिकरणं
विशेषणं, तद्धनयनाह—प्रतिदीन इति । अत्र वान्तस्यः भत्वाभावात्—‘न भकुर्छुरा’-
मिति निषेधो न । धातोः किम् ? अग्निः करोति ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अनियमप्रसङ्गात् । तत्र समासे पूर्वपदत्वे ‘इको ह्रस्व’इति ह्रस्वत्वे पूर्वनिपातचिकीर्षायां धित्वेऽपि द्वन्द्व-
सञ्ज्ञाकालिकधित्ववत्त्वाभावात्—‘यस्य पूर्वपदत्वे’ इत्याद्यर्थस्यावश्यकतया सञ्ज्ञाग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ग्रन्थकारोक्तमपास्तं, तदाह—इति दिगिति । अत्रेति । तत्र वोरित्यनुवृत्त्या तदन्तस्यैव भस्य ग्रहणात् । तेन=
उपधात्वापेक्षनियमेन । अपिना—उक्तमेव । नन्वन्तरविषयक एव नियमः कुतो न ? सर्वनामेत्यनुवृत्तेरत आह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

अत एव ‘कृन्मेजन्त’ इति सूत्रे ‘नलोपो वृत्रहभि’रिति वार्तिकेन—सन्निपातपरिभाषायास्तुगभावः
प्रयोजनमुदाहृत्य—‘एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वाच्च भविष्यति’—इति
भाष्यस्य ‘बहिरङ्गत्वादिति शेषपूरणेन प्रदीपकृता व्याख्यानं कृतमित्याहुः । अपरे तु प्रदीपकृदुक्त-
व्याख्यानान्तरमनुरुन्धानां ‘असिद्धो नलोपः’ इति ‘कृन्मेजन्त’ सूत्रभाष्ये—‘असिद्ध’ इत्यस्य ‘कृतितुग्-
ग्रहणा’दिति वाक्यशेषमभ्युपगम्य वृत्रहधन’मित्यादेरभिधाने प्रमाणाभावमपश्यन्तः कृति—तुग्ग्रहण-
प्रत्याख्यानपराऽऽष्टमिकभाष्यस्यैकदेश्युक्तिवमिच्छन्ति । युक्तञ्चैतत्,—नाजानन्तर्यपरिभाषाविरोधा-
द्बहिरङ्गत्वादितिशेषपूरणेनासिद्धो नलोप इति भाष्यव्याख्याया अनुचितत्वादिति दिक् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दिव्शब्दस्य समासे ‘युका’वित्यत्र पूर्वनिपाते सति धित्वं प्राप्नोति,—नोत्तरप्रयोगे इति तदर्थमेवैतादृश-
सूत्रार्थाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । तत्रोत्तरपदे प्रत्ययलक्षणं न, ‘उत्तरपदत्वे चे’तिनिषेधात् । तन्निपातोत्तरन्तु
न तन्निषेधप्राप्तिः, उत्तरपदस्य कार्य्यत्वे एव तन्निषेधप्राप्तेरिति वदन्ति । नन्वेवमपि ‘हरिहरा’वित्यत्र पूर्वमेव
धित्वप्रवृत्त्या दोषः, न च तदुत्तरमपि तत्प्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यम्, ‘यद्देशे एव घटो वर्त्तते तद्देशे एव
‘घटो भवती’ति प्रतीत्यापत्तेरिति चेन्न, ‘द्वन्द्वे वी’त्यस्यावृत्त्यर्थद्वयाङ्गीकारात् ।

हलि च । रेफान्तधातोर्दाहरणानि—सुरधातोः किपि ‘सुःकरोती’त्यादीनि । धातोः किमग्निः
करोतीति । नन्विदुदुपस्येति व्यर्थं स्यादिति तदवयवाङ्गत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति चेन्न, ‘हरिर्य्यंती’त्यादौ

१ अन्यथा—रेफवान्तस्य धातोरुपधाया य इक् तदन्तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनान्वये तु
‘दधिरे’ शब्दादधिबीशब्दाच्चाक्षणाण्यन्तादत्रो यदिति यति ‘दधीर्यः’ ‘दधीव्यः’ इत्यत्रैव दीर्घः स्या-
न्नतु ‘प्रतिदीनो’ ‘गीर्यती’त्यादौ । रेफवान्तस्य पदस्यावयवो यो धात्ववयव इगित्यर्थे तु सुन्दरं ग्रामणि यत्रेति
समासे ‘सुन्दरग्रामणि’रित्यत्र विसर्गस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वेन रेफान्ततया—[स्वतश्च पदत्वात्—]
दीर्घपत्तिः । अतो ‘रेफवान्तस्य धातो’रित्येवार्थो युक्त इति श्रीगुरुचरणाः ।

न संयोगा । अन्तर्ग्रहणं स्पष्टार्थं, संयोगस्य वमाभ्यां विशेषणेन तदन्तलाभात् । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धा'वित्येव सिद्धे नियमोऽयमित्याह—शावेवेति । उपधाया इति । तेन 'अनुनासिकस्येत्यस्यापि नियम इति भावः ।

अत्र सर्वनामस्थानग्रहणं न सम्बद्ध्यते, तेन 'वृत्रहणी' 'वृत्रघ्नः' 'वृत्रघ्नी' इत्यादौ न 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घः ।

इति निषेधे इति । एतत्फलभूते निषेधे इत्यर्थः । 'शिस्वो'रिति वक्तव्ये—

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

तेन वृत्रहणी इति । सर्वनामस्थानपदासम्बन्धेनेत्यर्थः । यद्यत्र सर्वनामस्थानपदसम्बन्धः स्यात्तदा 'सर्वनामस्थाने यदि दीर्घस्तदा शावेवे'तिनियमसम्भवात्—'वृत्रहणी' इत्यादाव'नुनासिकस्ये'ति दीर्घः

❁ चिदस्थिमाला ❁

अत्रेति । सिद्धान्ते मूलसङ्केतराह—एतदिति । पदलाघवादाह—शिस्वोरिति । दण्ड्यायुक्तेरसाङ्गत्यायाह—

❁ उयोत्सना ❁

स्पष्टार्थमिति । प्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । तदाह—संयोगेत्यादि ।

चिन्त्यमेतदिति । अन्तर्ग्रहणाभावे हि 'वम' इति षष्ठ्यपि सम्भाव्येतेति—वकारमकारसम्बन्धी यः संयोग इत्यर्थः स्यात्ततश्च—'जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः' इति कृतसमासान्तस्य जम्भादेः शसादौ निषेधापत्तिरिति । मौनिश्रीकृष्णमट्टस्तु—'येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्यानित्यलज्ञापकमन्तर्ग्रहणमिदमिति 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इत्यादेः कोडीकारमाहुः । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्ति-सिद्धान्तादाह—एतत्फलभूत इति । ननु वृत्रहणमाचष्टे वृत्रहयतीत्यादौ—अव्यवधाने चारिताश्रय-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

'हलि चे'ति दीर्घापत्तेः । न संयोगात् । अत्र—'न हलो वमा'दित्येव सूत्रयितुमुचितं, हलः परौ यौ वमौ ततः परस्याऽनोऽकारस्येत्यादिसूत्रार्थः । नन्वेवं 'पणमन' इत्यत्र पठुशब्दाणिच ततो मनिन्प्रत्यये णिच टिलोपे तस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वेन हल्परत्वाभावाद्धोपः स्यात्, संयोगग्रहणेन संयोगसङ्ख्याया द्विष्टत्वात्परस्यैव न स विधिरिति—न स्थानिवद्भाव इति चेन्न, तस्याऽनित्यत्वात् ।

इन्हन् । अनुनासिकस्येति दीर्घ इति । एतेन 'नोपधाया' इति सूत्रस्योपधाग्रहणस्येदमेव

❁ विषमपदविवृतिः ❁

सूत्रस्थोद्ग्रहणस्य बहिरङ्गपरिभाषायां ज्ञापकत्वस्य भाष्योक्त्यासङ्गतिश्च, अकृति तुमेव नेति,—अयं सूत्रतात्पर्यविषयो नियमो न तु शब्दमर्यादया लभ्य इति बोध्यम् । स्पष्टार्थमिति । अन्तर्ग्रहणाभावे 'वम' इत्यस्य षष्ठीलसम्भावनायां वकारमकारसम्बन्धी यः संयोग इत्यर्थः स्यात्ततश्च 'जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः' इति कृतसमासान्तस्य सुजम्भादेः शसादौ निषेधापत्तिरिति केचित् । 'वमा'दिति न्यासे तु दोषश्चिन्त्यः । श्रीकृष्णमट्टस्तु—'येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्यानित्यलज्ञापकमन्तर्ग्रहणमिति 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इति सिद्धमित्याहुः । 'वृत्रहणी' इत्याद्यनेकोदाहरणोपन्यसनं वैचित्र्याथम् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—एतत्फलभूते इति । ननु 'वृत्रहयती'त्यत्रा-

१—'न हलो वमा'दिति तु न सूत्रितं, राजीयतेः कनिषि अलोपे यलोपे शसि'राजीवनः' इत्यादौ 'नलोपः सु'विति नियमेन नलोपस्याऽसिद्धत्वाभावेन निषेधानापत्त्याऽल्लोपापत्तेः । यथाश्रुतन्यासे तु संयोगसङ्ख्यायाः सङ्ख्याविधिर्वेन तत्र च नलोपस्यासिद्धत्वेन एतन्निषेधप्रवृत्त्या न दोष इत्याहुः । विषयस्याया एव तत्र ग्रहणाच्चिन्त्यमिदमिति तु परे ।

‘सौ चे’ति योगविभाग उत्तरार्धः ।

हो हन्तेः । ञिणकारा हस्यैव विशेषणम् । तत्र ञिणद्विषये येननाव्यवधान-
न्यायेन द्वाभ्यां व्यवधेय—‘धातक’ इत्यादावेव, न तु हननीयतेर्षुल्यनेकव्यवधाने ।

‘धातोः कार्यमुच्यमान’मिति परिभाषया धातुसंशब्दनेन विहितप्रत्यय एव, तेन वृत्रहण-
माचष्टे ‘वृत्रहयती’त्यादौ न । ने तु परे—‘वृत्रघ्न’ इत्यादावेव, स्थानिवत्त्वकृतव्यवधानेऽपि
श्रौताऽव्यवधानसत्त्वात्, न तु ‘हनन’मित्यादौ श्रौतव्यवधाने—इति स्पष्टं भाष्ये ।

‘वृत्रघ्न’ इत्यादौ णत्ववारणाय—‘हन्तेरत्पूर्वस्ये’ति विभज्य व्याचष्टे—हन्तेरेति ।
‘उपसर्गादसमासेऽपी’त्यत ‘उपसर्गा’दिति वर्त्तते, ‘रषाभ्या’मिति च ।

तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह—उपसर्गस्थादिति । प्रकृतोपयुक्तमाह—अत्पूर्वस्येति ।
‘अत’ इति सिद्धे ‘पूर्व’ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अत्रोपसर्गादित्यस्य निवृत्त्यौ णत्वमात्रस्यायं
नियम इत्याह—एकाजुत्तरेति । णत्वमपीति । अपिना ‘प्रातिपदिकान्ते’त्यस्य, ‘कुमतिचे’

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

स्यादेवेति भावः । उत्तरार्ध इति । ‘अलसन्तस्ये’त्येतदर्थ इत्यर्थः । हकारस्यैवेति । अङ्गस्य तु न,
नकारपरकाङ्गासम्भवात् । ननु ञितोरेवाङ्गेऽन्वयोऽस्तु, किमव्यवहितपदार्थे सङ्कोचेनेति चेन्न,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ञिणञ्चेति । तत्र=तेषां मध्ये । ननु वक्ष्यमाणाऽव्यवधाने साफल्येन धातक इत्यादावपि न स्यादत
आह—इदमिति । ने तु=नकारे तु । उक्तं प्रासङ्गिकमिति सूचयन्नाह—प्रकृतोपेति । ‘अत’ इति पञ्चमी

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

फलमिति सूचितं, यदि त्वनन्तरस्येति न्यायो, बाध्यसामान्यचिन्तेति चाश्रीयते—तदाऽलसन्तस्येति सूत्रे
उपधाग्रहणानुवृत्तये तत् । गोमा’नित्यत्र नुम्दीर्घयोः प्राप्तावुभयोरेकविषयत्वेन दीर्घस्य नुमपवादत्वं स्यादिति
‘गोमा’नित्यत्र नुम्नैव स्यात् । उपधाग्रहणे तु उपधाया दीर्घो, नुम् तूगित इतिभिन्नोद्देश्यत्वान्नबाध इति ।

वृत्रहयतीति । नन्वत्राकारस्यात उपधाया इति वृद्धिः स्यादिति चेन्न; अत्र ‘उपधाया’ इत्यत्रोपधाशब्देन
पूर्वपदाघटकस्यैव ग्रहणात् । अत एव वृक्षवयतीत्यत्र वृक्षोत्तराकारस्य वृद्धिर्न, स्थानिवत्त्वन्तु न, ‘नपदान्ते’ति
निषेधात् । अत एव जगच्छब्दाणिच जागयतीत्यत्र वृद्धिः, अन्यथा तुल्यत्वाद्बुद्धिर्न स्यात् ।

स्यायं नियम इतीति । ननु हलङ्गादिसूत्रे णत्वसिद्धिरिव तत्फलमिति विधित्वसम्भव इति कथं नियमत्व-
मिति चेन्न; ‘रषाभ्या’मित्यनुवृत्त्या रेफकाराभ्यां परस्येति सूत्रार्थाश्रयणेन नियमस्य साधयितुमुचितत्वात् ।
वस्तुतोऽत्पूर्वस्येति परिभाषा, हन्तेर्णत्वमात्रमस्या लिङ्गम् । एवञ्च येन वाक्येन हन्तेर्णत्वन्तत्र पूर्वस्येत्युप-

१ मुख्यत्वाद्धेत्यर्थः । हन्तेस्तु विशेषणतया ‘न ह्युपाधेरुपाधि’रित्युक्तेन तत्रान्वयः । किञ्च नकारे परे
‘वृत्रघ्न’ इत्यादौ हन्तेरसम्भव इति तत्त्वम् ।

२ उपसर्गादित्येव केवलं नानुवर्त्तते, किन्तु ‘प्रातिपदिकान्ते’ति ‘एकाजुत्तरपदे’ इति ‘कुमतिचे’ति
चानुवर्त्तते इत्याशयः । ‘उपसर्गा’ दित्याद्यनुवर्त्तते’ इति लेखस्तूचितः । उपसर्गादित्यस्य निवृत्तौ तु—
‘अरिहनन’ मित्यत्र नाप्राप्तणत्वविधानार्थतयाऽस्य नियमत्वं न स्यात् । मम तु ‘अरिहनन’मित्यत्र
‘वृत्रहनन’मित्यत्रच न दोषः, ‘उपसर्गा’दित्यादीनामनुवृत्त्या उपसर्गस्य निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बि-
भक्तिस्यैकाजुत्तरपदस्यस्य कवर्गवत्युत्तरपदे विद्यमानस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वमित्यर्थादिति तत्तत्सूत्रैः
सिद्धस्यैवानेन विधानान्नियमार्थता मुपेति गौडाः ।

त्यस्य च सङ्ग्रहः । बाह्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्सर्वबाधः ।

इदमत्पूर्वग्रहणं 'हस्थानिककवर्गाभाववद्वन्ते'रुपलक्षणम्, अतो 'बहुवृत्रहाणी'त्यत्र,

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तथा सत्येकधर्मावच्छिन्नेऽनन्ययाद्बन्धानापत्तेः । इदमिति । नच ङित्यस्य धातावपि सत्त्वेनास्य प्रत्यय-
निमित्तकलाभावेन नात्र प्राप्तिरिति वाच्यम्, अस्याऽङ्गाधिकारीयतयाऽङ्गस्य च प्रत्ययांशे उत्थिता-
काङ्क्षतया प्रत्ययनिमित्तकलात् । श्रौताव्यवधानसत्त्वादिति । नकारे परे कुलविधिसामर्थ्यात्
श्रौताव्यवधानस्य निमित्तत्वमाश्रीयत इति भावः । श्रौताव्यवधाने तदप्रवृत्तिस्वीकारादेव सूत्रे
ङित्यस्य चारितार्थ्यम्, अन्यथा तत्राप्यनेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

अत्रोपसर्गादित्यस्य निवृत्त्येति । ननूपसर्गादित्यस्य निवृत्तौ अनुपसर्गात्परस्य गलविधानेन

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मात्रं—कात्स्न्ये, तत्र बीजमाह—बाध्येति । दीक्षितादिमतेन 'कुव्यवाये' इति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह—
इदमिति । अन्यथा वार्तिकमते 'बहुवृत्रहाणी'त्यत्र गत्वं, सूत्रमते तु न तत्र । बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु
'प्राधानी'त्यत्र दोषः । तथा सूत्रमते 'प्रघनाघनः'इत्यत्र गत्वं, वार्तिकमते तु नेति फलभेदः स्पष्ट एवेति भावः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सम्भवाद्वाभ्यां व्यवधाने 'घातक' इत्यादावपि न स्यादत आह—इदमिति । कुमति चेत्त्यस्य सङ्ग्रह
इति । 'सञ्जिपातलक्षणस्य घलविधेस्तद्विधातकत्वायोगाच्चिन्त्यमेत'दिति—जगन्नाथपण्डितराजः ।

शब्दरत्नकारस्तु—'नियमव्यावर्त्यणत्वमात्रे कवर्गव्यवायाश्रयणेन तत्र सञ्जिपातपरिभाषाप्रवृत्तौ
नियमवैयर्थ्यादनित्यत्वमावश्यक'मिति चिन्ताबीजमाह । अत्र वदन्ति—उक्तरीत्या सञ्जिपात-
परिभाषयैव गलमात्रव्यावृत्तिरिति लघुकल्पे संनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तिश्चिन्त्यैव । अत एव 'कुव्यवाये
हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः'—'किंप्रयोजनं? वृत्रघ्नः', 'लुघ्नः' 'प्राधानी'—हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्रात्पूर्वग्रहणं न
कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्र 'वक्तव्य'इत्यस्य—सञ्जिपातपरिभाषया व्याख्येय इत्यर्थः । 'अत्पूर्वग्रहणं
न कर्तव्यं भवती'त्यस्य—चोपसर्गादित्येतदसम्बन्धपूर्वकमत्पूर्वस्येति योगविभागो न कर्तव्यः,
'प्राधानी'त्यत्र गलवारणार्थं 'हन्तेरत्पूर्वस्येत्येको योगस्तु कर्तव्य एवेति तदर्थ इति ।

बस्तुतस्तु 'कुमति चे'त्यस्यैव सञ्जिपातपरिभाषया व्यावृत्तिः कर्तुमुचिता, नलेकाजुत्तरपदे णः'
'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चे'त्यनयोरपि । तयोर्हि नकारान्तर्यसम्पादकाऽल्लोपात्प्रागेव प्राप्तिस्ततो
लोपे कृते कुलस्येति—सञ्जिपातपरिभाषाया निमित्ताभावादप्रवृत्तेः । नचाल्लोपात्प्रागणलप्रवृत्तिः, अत्पूर्व-
स्येतिनियमेनाभ्यनुज्ञायमानाऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽत्पूर्वत्वस्य विनाशोन्मुखत्वेन तदसम्भवात् । नच
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावादत्पूर्वत्वम्, अनिष्टस्थले प्रवृत्त्यभावात् तस्य काचित्कलव्यवस्थापनात्,
नचात्र गलमिष्टम् । 'अत' इति पञ्चमीनिर्देशेनैव सिद्धावत्पूर्वस्येति पूर्वग्रहणाच्छिष्यमाणाऽत्पूर्वत्वे-
णलस्याभ्यनुज्ञानाच्च । एतेन लोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वादत्पूर्वत्वमित्यपास्तम् । नचैवं 'बहुवृत्रहाणी'-
त्यत्रापि नियमेन गलं न प्राप्नोति, अतिरिक्तवार्तिकारम्भेणात्पूर्वस्येत्यंशस्य सर्वथा प्रत्याख्याने तु

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तिष्ठते—इत्यनियमे नियमकारिणीत्वाभिप्रायेण 'नियम' इत्युक्तम् । हस्थानिकेति । 'अत्पूर्वस्येत्यस्य भाष्ये

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ऽव्यवधान एव स्यान्न द्वाभ्यां व्यवधाने 'घातक' इत्यादावित्याशङ्क्याह—इदमिति । प्रघनाघन
इत्यत्रेति । केचित्त्वभ्यासस्य निरर्थकलाञ्छात्र गलम् । 'मूर्तौ घन' इति निपातनात् उपसर्गयोगे प्रघन

‘प्राधानि’ ‘प्रघनाघन’ इत्यत्र च न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ।

यत्तु—कार्यकालपक्षे बहिरङ्गदीर्घासिद्धत्वात् ‘बहुवृत्रहाणी’त्यादौ न दोषः, ‘प्राधानी’त्यादौ यथोद्देश एव लक्ष्यानुरोधादिति, तन्न; तत्पक्षेऽपि त्रिपाद्यां तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । ‘प्रघनाघन’ इत्यत्र दोषाच्च ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

चारितार्थ्यं, न चास्य परिभाषालंकारेण ‘हनवयवनकारस्थानिकमूर्धन्यविधायकशब्देऽपूर्वस्येत्यु-
तिष्ठते’ इत्यर्थश्च दोष इति वाच्यं, ‘कुमतिचे’त्यत्रापि तदुपस्थित्या ‘हरिकामिणा’ वित्यादौ गत्वानापत्ते-
ति चेन्न, ‘हनवयवनकारस्य गत्वं भवति चेदत्पूर्वस्यैवे’ति नियमोऽत्राश्रीयते न तूपसर्गात्परस्य हनो-
यवस्य नस्य चेदत्पूर्वस्यैवे’ति नियम इति नियमवाक्ये उपसर्गादित्यस्य निवृत्त्ये ‘त्यर्थविवक्षणेनादोषात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्तुतस्तु—यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादुपलक्षणत्वे मानाभावादुक्तदोषत्रयापत्तेश्च तत्करणयोगविभागोपलक्षणत्व-
प्रापकत्वनियामकत्वापेक्षया वार्तिकमेव ज्यायः, अत एव तदाश्रित्य तत्खण्डकभाष्यसङ्गतिरिति बोध्यं,
तदाह—इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः ।

खण्डनकुराणुक्तिं खण्डयति—यस्मिन् । तत्पक्षेऽपि—कार्यकालपक्षेऽपि । विस्तरस्तु भावप्रकाशे

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

गौरवमिति वाच्यं, योगविभागवादिमते—‘एकाजुत्तरे’ति सूत्रे आरम्भसामर्थ्याच्चित्तं गत्वे
सिद्धे पुनर्णग्रहणाच्चियमबाधनाद्वार्तिकारम्भेऽपि अत्पूर्वग्रहणमिव पुनर्णग्रहणमपि न कर्तव्यं
भवतीति गौरवाभाव इति—वक्तुं शक्यत्वात् । तर्हि ‘वृत्रघ्न’ इत्यत्र पुनर्णग्रहणात्—‘एकाजुत्तर-
पदे’ इति गत्वं कस्मान्न स्यादिति चेच्छ्रूयमाणैकाजुत्तरपदे ‘बहुवृत्रहाणी’ इत्यादौ चारितार्थ्यात्—प्रागु-
क्तीत्या नियमेनैव तस्य बाधनादित्याहुः । वयन्तु तर्कयामः—पुनर्णग्रहणात्—‘एकाजुत्तरे’त्यस्य
नियमेन न बाधः, ‘वृत्रघ्न’ इत्यत्र तु न तत्प्रवृत्तिः,—एकाजुत्तरपदस्य विनाशोन्मुखत्वेन लोपात्प्राक्
तदप्रवृत्तेः, कृते लङ्गोपेऽपूर्वस्येति पूर्वग्रहणात्, सञ्जिपातपरिभाषया वा तदभाव इति ‘प्रातिपदिका-
न्ते’ति वैकल्पिकगलस्यैव नियमेन व्याश्रितः । ‘कुव्यवाये हादेशेषु’ इतिवार्तिके ‘वृत्रघ्न’ इति भाष्योक्त-
तदुदाहरणस्य प्रदीपकृतोक्तीत्यैव व्याख्यातत्वादित्यलम् । यथाश्रुतयोगविभागे वा दूषणाभिधानाग्रहः ।
इदमिति । हस्थानिकेति तेन ‘करणयोऽविद्रु’चित्त्यनेन हन्तेरप्रत्यये घनादेशे वहःस्थाने कुत्व-
विधानाभावात् द्रुघण इत्यत्र पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति गत्वं भवत्येव । कुठारस्य हेषासञ्ज्ञा । कुव्यवायेहादेशे
ष्विति वार्तिके हादेशेचित्त्यंशस्यैतदेव फलमिति शब्दरत्नः । तदाह—अन्यत्र विस्तर इति । प्रघनाघन
इत्यत्र दोषाच्चेति । अत्र हि ‘हन्तेर्घत्वञ्चे’ति वार्तिकेन हन्तेः पचाद्यचि द्विवचनागागमयोरिव हस्य
घत्वस्याऽविधीयमानत्वाद्धस्थानिककवर्गव्यवायस्यासत्त्वाण्त्वाप्रवृत्तेरिष्टत्वादित्याशयः । ‘षाष्टद्विवचनस्य
द्विःप्रयोगनियमः, तत्रोत्तरभागएवार्थवान्, अभ्यासखण्डस्त्वनर्थक’ इति स्वयं व्यवस्थापनी-
यत्वात्—अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयोपसर्गात्परहन्तेर्णत्वप्राप्तेरभावाच्चिन्त्यमेतत् । हरिदीक्षितास्तु—
‘प्रघनाघन’ इत्यत्र गत्वप्राप्तेरिष्टापत्तिं कृत्वा वार्तिकस्य कुव्यवाये न सर्वत्र गत्वाभाव इत्यत्र तात्पर्य-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रत्याख्याने तु हस्थानिककवर्गाभाववदन्तेरुपलक्षणत्वाद्वादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।

प्रघनाघन इति । नन्वभ्यासस्य नैरर्थक्यादर्थवदन्तिताभावाच्च गत्वं, परस्य त्वभ्यासव्यवयाच्चेति चेन्न,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इत्यत्र वार्तिकमतेपि प्राप्तगत्ववारणाय ‘अगारैकदेशे प्रघण’ इति कृतगत्वविहितलोपसर्गात्परस्य चनो

माधवेनोक्तमिति । 'वृत्रघ्नो' 'वृत्रघ्ण' इति रूपद्वयं तेनोक्तम् । तद्भाष्येति ।
 “—‘कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः’, वृत्रघ्नः, सुघ्नः, प्राधानि, हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं
 न कर्तव्यं भवति—”इति भाष्येत्यर्थः । अत्पूर्वग्रहणस्य तादृशोपलक्षितार्थत्वे मानाभाव
 इति तदाशयः ।

अनिनिति । एतच्च 'येन विधि'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्यत्र तु अलैवा-
 नर्थकेन तदन्तविधिर्न तत्समुदायेनेति हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

द्रष्टव्यः । वृत्रघ्न इति । मसञ्ज्यायामलोपे उत्तरपदमनञ्कम्, अल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वमिति,—एकाजुत्तरत्तर-
 पदत्वाभावात्प्रातिपदिकान्तेति विकल्पो भवतीत्यादिः । कुव्यवेति । कुव्यवायनिमित्तके णत्वविधिमित्रे इत्य
 स्थाने आदेशेषु प्रत्यासत्त्या कवर्गरूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । अधिकमन्यतोबोध्यम् । अन्य-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मपि तु—योगविभागेन णत्वमात्रस्य निवृत्तिर्घटेत तस्मिन्नर्थे इति कल्पयन्ति । मौनिश्रीकृष्णभट्टास्तु—
 'भूतौ घनः' इत्यनेन निपातितस्योपसर्गयोगे 'प्रघन' इत्यत्र सूत्रमते अत्पूर्वत्वात्, वार्तिकमते हस्थानिक-
 कवर्गव्यवायाभावाच्च णत्वं प्राप्नोति, न चेष्टापत्तिः—'आगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चे'ति कृतणत्वनिर्देशस्य
 वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्य—प्रकृतिप्रत्ययोभयस्थानेऽखण्डादेशनिपातनमिति भाष्योक्तपक्षे प्रकृतिप्रत्यय-
 सम्मोहात्प्रकृतिकाराभावाणत्वप्राप्तेरभावात्तदेकवाक्यतया 'हन्तेरप्रत्ययो घनादेशश्चे'ति भाष्योक्त-
 यत्नान्तरेऽप्य'गारैकदेशे प्रघण' इति कृतणत्वनिर्देशेनोपसर्गात्परस्य घनस्य णत्वाभावज्ञापना-
 दोषपरिहारसङ्घतिरिति । वयन्तु कल्पयामः—हन्तेरत्पूर्वस्येति वक्तव्यं, 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति धातु-
 निर्देशबोधकतिप उपादानादन्तेः स्वरूपेणोपादान एव णत्वप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् 'प्रघन' इत्यादौ सर्वविकारे
 न तत्प्रवृत्तिः । एवं 'प्राधानी'त्येकदेशविकारेऽपि—इति सामर्थ्यादत्पूर्वस्येति योगविभागेनोपसर्गादित्ये-
 तदसम्बन्धपूर्वकयोगान्तरप्राप्तणत्वस्य निवृत्तेः सुशकलाच्च कश्चिच्छुद्धोपद्रव इति दिक् ।

कुव्यवायहादेशेष्विति । हादेशेषु सत्सु यः कुव्यवायो—हादेशरूपकुव्यवायस्त्र प्रतिषेधो वक्तव्य
 इत्यर्थः । अत्पूर्वग्रहणस्येति । 'अत्पूर्वस्ये'ति योगविभागस्येत्यर्थः । तदाशय इति । भाष्याशय

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

हन्तेरित्यस्यार्थवदन्तिसम्बन्ध इत्यर्थेन णत्वापत्तेरित्याशयात् । अत एव प्रणिहन्त्यादित्यादौ न णत्वम्, 'उभौ
 साम्यासस्ये'ति चात्र लिङ्गम् । न कर्तव्यमिति । तत्तु प्रत्याख्यानपक्षे प्राचान्तु न दोषः, तत्पक्षे तन्मते
 वचनेनैव निर्व्वाहात् । 'हादेश' इति चेदं वार्तिककृता सूत्रस्य प्रतीकं गृहीतम् । 'कुव्यवाये' इत्यादिणत्व-
 विधायकशास्त्रेषु णत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । तेन टीकोक्ता द्विरुक्तिशङ्का प्रत्युक्ता ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नस्य णत्वं नेत्यर्थज्ञापकलाभ्रयणाच्चेत्याहुः । हादेशेष्विति—अर्थतः कवर्गविशेषणं, तत्फलं तु
 'करणेयोविद्वु'धित्यनेन हन्तेरप्रत्यये घनादेशे च 'वृघण' इत्यत्र 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञे'ति णत्वसिद्धिः ।
 हस्थानिककवर्गाभावात् । ननु 'वृत्रघ्न' इत्यादौ न णत्वं, नकारमुपजीव्य जातस्य तद्विघातकणत्वानिमि-
 त्त्वादिति चेन्न, त्रैपादिके कार्ये सञ्ज्ञिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत्र चेदं वार्तिकं भाष्यं च मानम् ।

मघवा बहुलम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा, ‘तु’ इति च वर्तते । ऋ इदिति । तेन अनेकालम्बाभावान्न सर्वादेशः ।

उगिदचाम् । ‘अच्’मित्यञ्चुधातोर्ग्रहणं—व्याख्यानात् । नलोपिन इति । अकारलोपाकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्वादिति भावः । अत्रोगित्—झलन्त एव, व्याख्यानात् । तेन ‘शमी’ ‘शमिना’वित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति—‘युवोरनाका’वित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपधादीर्घ इति । ‘सर्वनामस्थाने चे’त्यनेन । असिद्धत्वाभावकल्पने मान-माह—तथा चेति । निपातनादिति । ‘वनो र चे’ति सूत्रे भाष्ये तु—‘मघवञ्शब्दो-ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिक’मित्युक्तम् ।

मघशब्दादिति । धनार्थादित्यर्थः । भाषायामपीति । अपिना—छन्दसि । ‘मघवानमीमहे’ इति मध्योदात्तं वनिपि बोद्धव्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

त्र=अन्नादिभिन्नस्थले । षष्ठ्यन्ततया व्याख्याने बीजमाह—षष्ठ्यर्थे इति । अजिति न प्रत्याहारः, ‘नपुंसकस्ये’ति सूत्रे पुनरज्यहणात्तदाह—व्याख्यानादिति । नलोपिन इतीति । नन्वेवं नलोपिन एव यथा स्यान्न पूजार्थस्येतदर्थमचामित्यस्य चारिताश्रयात् कथं मूलाद्युक्तनियम इति वाच्यं, भाष्यप्रामाण्येना-ऽचामित्यस्यावृत्त्या तस्यापि सुलभत्वात् । एकं तु नियमशरीरं मूलोक्तमेव, ‘अञ्चतश्चेत्तर्हि नलोपिन एवे’त्यारं, तत्र च बीजं—सूत्रे नलोपेन निर्देश एवेति भावः । ननु किन्नन्तानुकरणेन स न्यायसिद्ध एवेति कथं तस्य तद्वीज-त्वमत आह—अकारेति । ‘अकारलोपस्यापि न्यायप्राप्तत्वेने’त्यादिः । एवञ्च पूजार्थस्य प्राञ्चीत्यादयोऽप-शब्दा एव, अत एव प्राञ्चावित्यादौ नकारद्वयश्रवणाशङ्कापि नेत्यपरमनुकूलमिति भावः । अपकर्षणादस्माह-चर्षश्चेत्याह—व्याख्यानादिति । निपातनादिति । महेर्हस्य घः, प्रवृत्तागमः, कनिप्रत्ययश्चेति त्रयस्य निपातनादित्यर्थः । अत एवेदं परमते नेति सूचयन् सिद्धान्तमाह—वनोर चेतीति । ‘मघोनी’त्यत्र कुतो नेति शङ्कायामिति भावः । नन्वेवं कथं छन्दसि मध्योदात्तसिद्धिरत आह—मघेति । भाष्याभावा-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमिति । विशेषश्च परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः । उगिञ्झलन्त एव व्याख्याना-दिति । व्याख्यानमूलन्तु—झलन्तेनाऽचां साहचर्यमिति । इति युवयोरनाकावित्यत्र भाष्ये इति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तेन ‘जगध’मित्यादौ घलादिसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । मूले—अनिनस्मिन्निति । ‘अल्लोपोनः’—अन उदाहरणं,—राज्ञः, अस्थना । इन उदाहरणम्—‘इनहन्’—दण्डी, वाम्नी । अस उदाहरणम्—‘अलसन्तस्य चाधातोः’,—सुपयाः, सुस्रोताः । मन उदाहरणं—‘मनः’,—सुशर्मा, सुप्रथिमा । अत्र च ज्ञापकमत्व-सन्तस्येति सूत्रेऽधातोरिति पर्युदासः, ‘न संयोगा’दिति निषेधश्च । असतेर्विचि, यज्वनो, ब्रह्मणश्च,—णिजन्ताद्विचि,—तस्मिन्नुपपदेऽनितेर्विचि,—निषेधौ सफलाविति केचित् । अलैवानर्थकेनेति । अत्र च ज्ञापकं—‘नेदमदसो’रिति सूत्रेऽदसो ग्रहणम् । इति युवोरनाकावित्यत्रेति । इतिशब्देनातिप्रसङ्गा-

१. ‘नपुंसकस्य झलचः’ इत्यत्राज्यहणादित्यर्थः । नच ‘बहूर्जि’ इत्यत्र नुम्वारणाय तत्र ‘अचः’ इति पञ्चम्यन्तमिति वाच्यम्, एवं सति ‘शानानी’त्यादावप्युगिदचामित्येव सिद्धं—‘इकोऽची’त्यत्राचीति पृथक्कृत्य भाष्ये ‘शानानी’त्यादौ सर्वनामस्थाने नुम्साधनस्य वैयर्थ्यापातादित्याशयात् । यद्वा ‘प्रत्यय’ इति निर्देशमूलकाव्याख्यानादित्यर्थः ।

आकरे इति । 'केशाद्वे'ति सूत्रे कैयटे इत्यर्थः । एवञ्च मतुपि 'अत्वसन्तस्ये'इति दीर्घसत्त्वेन, त्रादेशे तदभावे फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भव इति भावः ।

नन्वेवमप्यन्तोदात्तस्य त्रादेशे वकाराकारस्योदात्तत्वं, मतुपि तु--'ह्रस्वनुङ्म्या'मिति प्राप्तस्य मतुबुदात्तत्वस्य--'न गोश्च'न्निति प्रतिषेधेन पित्त्वादनुदात्तत्वे घकाराकारस्योदात्तत्वमिति फलभेदोऽस्त्येवेति चेन्न; त्रादेशपक्षे दीर्घवत्-बहुलग्रहणेन घकाराकारोदात्तत्वस्याप्यङ्गीकारात्; तत्रैव मानान्तरमाह-हविरिति । 'मघवानृजीषी' इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ।

'अर्वणस्तु' मघोनश्च न शिष्यं-छान्दसं हि तत् ।

मतुब्बन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् ।

—इत्यत्रत्यवार्त्तिकरीत्या मघवञ्शब्दस्य लोकेऽसाधुत्वं लभ्यते । तथा च तुज्वत्सूत्रे

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तथोक्तेराह—केशादिति । एवञ्च=प्रत्याख्याने तथा सत्त्वे च । एवमपि=दीर्घाभावप्रयुक्तफलभेदाभावेऽपि । अङ्गीकारादिति । अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भव एव । अत एव 'चे'ति विहाय 'बहुल'मित्युक्तम् । तत्रैव=असिद्धत्वाभावकल्पने एव । न्यूनतानिरासाय वैदिकप्रयोगमप्याह-मघेति । उक्तासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह-अर्वण इति । 'तु' इति स्वरूपपरं नपुंसकम्, अन्यथा 'ते'ति वदेत् । शब्दस्य=तस्यापि । ननु मतुवादिविधौ

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इतिशब्देनातिप्रसङ्गाभावरूपसाध्यांशमात्रं विवक्षितं, तेनोगिदृचां सर्वनामस्थानेऽधातोरित्यस्यानन्तरं 'झल' इति योगं विभज्य—ततो 'नपुंसकस्याच' इति न्यासे 'झल इत्युभयोः शेषः'

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भावरूपसाध्यांशमात्रं विवक्षितम् । भाष्ये—'नपुंसकस्य झलचः' इति सूत्रे योगविभागोक्तार्थज्ञापनात् । तत्रैवेति । असिद्धत्वाभावकल्पने एव । असाधुत्वं लभ्यत इति । अविशेषेण प्रवृत्त-

१. अर्वणस्तुप्रत्ययो मघोनश्च त्रप्रत्ययः—इदं द्वयं-न शिष्यं=न विषयं, हि-यतः, तत्-मघवन्नादि-शब्दद्वयं, छान्दसम् । नच छान्दसप्रयोगसिद्धयेऽपि सूत्राणि क्रियन्ते एवेत्यत आह—मतुबिति । कधातोर्विजन्ताच्छन्दसीवनिषौ चेति वनिपाऽर्वन्नित्यस्य, मतुपाऽर्वच्छब्दस्य, एवं मघशब्दान्मतुपा मघवच्छब्दस्य च सिद्धे त्र त्रादेशविधेरानर्थक्यम् । ननु त्रादेशसत्त्वे सौ नान्तस्यान्यत्र तान्तस्य रूपं भवति, त्रादेशाभावे तु सौ तान्तस्यापि रूपापत्तिरिति चेदत आह—'छन्दस्युभयदर्शना'दिति । वेदे उभयथापि रूपदर्शनात्—यथायथं रूपाणि साधनीयानीति वार्त्तिकार्थः । एवञ्च वार्त्तिकरीत्या मघवच्छब्दस्यच्छान्दसत्वमिति नागेशाशयः ।

परे तु वार्त्तिके 'छान्दसं हि त'दित्यत्र तत्पदेन तुविधानस्य ग्रहणात्—'त्रप्रत्ययान्तानां छान्दसत्वात्तुविधानं विनापि रूपसिद्धेस्तुविधानं व्यर्थ' मित्यर्थस्यैव लाभान्मघवच्छब्दस्य लोके प्रयोगे बाधकाभावेन नागेशोक्तमयुक्तं, मघवच्छब्दस्य लोकेऽप्रयोगे च मानाभावात् । वार्त्तिकरीत्या व्रन्तस्यैव छान्दसत्त्वेन लोकेऽप्रयोगात् । 'हविर्ज-क्षिति निश्शङ्को मलेषु मघवानसौ' इत्यत्र तु न व्रन्तस्य प्रयोगः, अपि तु तत्र 'मघवा-अनसौ' इति छेदः । अनसौ=गतप्राणे-गतामुक्त्वे वा-मघवा हविर्मुङ्क्ते इत्यर्थः । एवम्—'अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषयाः' इति भाष्यस्य-क्रोष्टुशब्दस्य जम्बुक-मुनिविशेष-वाचकत्वेऽपि 'तुज्वत्क्रोष्टु'रिति जम्बुक-वाचिन्येव यथा प्रवर्त्तते, तथा छन्दःप्रदाभावेऽपि त्रादेशविधौ छान्दसावित्यर्थ इति न तद्विरोधः—श्लाघुरस्मद्भरवस्त्रिपाठिपादाः । अस्मत्पितामहश्रीचरणा अप्येवमाहुः ।

भाष्यम्—‘अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते’ इति—इत्यन्यत्र विस्तरः।

छन्दस्येवेति। न च वनिबन्तस्य सम्प्रसारणे ‘यस्येति’लोपे ‘मघोन’ इत्यसिद्धिः, व्याश्रयत्वान्नाभीयासिद्धत्वं लोपे सम्प्रसारणस्य; नापि बहिरङ्गासिद्धत्वं—तस्या ‘वाह ऊठ्-सूत्रस्थतयाऽऽभीयत्वेनाभीयान्तरङ्गस्य तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वेनात्र तस्या अप्रवृत्तेः, अन्तरङ्ग-शास्त्राश्रय एव तदाश्रय इति—समानाश्रयत्वमव्याहतमिति वाच्यं; निपातिताऽन्तोदात्त-मघवञ्शब्दमादाय सिद्धेः। ‘एकादेश उदात्तेनोदात्त’इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषा-ऽभावात्। छन्दस्यापाद्यरूपाभावान्नाऽनिष्ठापादनम्। अन्तोदात्तन्विति। कन्यन्तत्वाद्-व्युत्पन्नत्वाद्वा तत्त्वम्।

अन्नन्तानामिति। ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यपकृष्यते। तत्र नकारं प्रश्लिष्य नान्ताना-

॥ चिदस्थिमाला ॥

छन्दसीत्यस्याप्रकान्तत्वात्कथं तत्त्वमत आह—तथा चेति। तथा च सामान्यतस्तेषां लोके असाधुत्वम्। प्रकारान्तरसमुच्चितछन्दसत्त्वं तत्त्वे हेतुर्न केवलमतो न छन्दसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानाम्। एतेन मूलादि-सकलग्रन्थाः कविप्रयोगाश्च परास्तास्तदाह—अन्यत्रेति। शब्दरत्नादावित्यर्थः। तदंति। परिभाषेत्यर्थः।

ननु रूपसिद्धावपि स्वरे विशेषोऽत आह—एकेति। तल्लोपे वीजमाह—अल्लोप इति। यद्यपि ‘मल्लक’

॥ ज्योत्स्ना ॥

इतिहेलन्तरेणोक्तार्थस्य भाष्ये दर्शनेऽपि दोषाभाव इति बोध्यम्। नानिष्ठापादानमिति। यस्येतिलोपेनानिष्ठापादनं नेत्यर्थः। ‘अन्नन्ताना’मिति वृत्तिरयुक्ता, अनुवृत्तेरभावादत आह—अल्लोपोऽनइत्यपेति। ‘अन’ इत्यस्यापकर्षे दोषाभावोऽपकर्षविधिना तुल्ययोगक्षेम इति दर्शयितु-

॥ सदाशिवमदीयम् ॥

मघवा बहुलम्। लोकेऽसाधुत्वमिति। इदं चिन्त्यं, मघवञ्शब्दस्य व्रन्तादेशस्यासाधुत्व-बोधनेनोपपत्तौ विशिष्टस्यासाधुत्वबोधने मानाभावात्, अत एव ‘न्द्रो मरुत्वान्मघवा’ इत्यादयो लोके प्रयोगा बहवो दृश्यन्ते। अत एव वार्तिके ‘त’दित्येकवचनप्रयोगः सङ्गच्छते, अन्यथा ‘एता’विति वक्तुमुचितं स्यात्। आभीयान्तरङ्ग इति। न चाभीयान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्याभावेनान्तरङ्ग-परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति, एवञ्च सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धत्वाभावाद्यस्येतिलोपः स्यादिति वाच्यं, सम्प्रसारणाश्रयपूर्वरूपे तन्निष्ठधर्मस्यातिदेशात्। अत एवान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापनपरभाष्यं सङ्गच्छते, अन्यथा बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धत्वाभावाल्लूपधगुणे ‘विश्वौह’ इति सिद्धौ चारिताश्या-नावेनाऽसङ्गतत्वं स्पष्टमेव। वस्तुतोऽसिद्धवदत्राभा’दित्यत्र जाताऽसिद्धत्वमेव, अत एव भाषिकारे परत्वा-दिना बाध्यबाधकभावो भवति, अतएव च नवीनाः (?)। अन्यथा तेनेदं बाध्यमुतानेनेति विनिगमनाविरहः

॥ विषमपदविवृतिः ॥

वार्तिकस्य कनिप्रत्ययान्तविषयकलस्यापि कल्पनात्। ‘मनुबन्ध्योर्विधाना’दित्युक्तधनुरोधेन वनिबन्तविषय-कले तु कन्यन्तार्थं तदावश्यकलेन ‘मघोनश्च न शिष्य’मित्यसङ्गतं स्यादिति भावः। ननु कनिप्रत्य-यस्य लोकेवेदसाधारण्येन विधानादुक्तवार्तिकस्य कन्यन्तविषयकलमसम्भवीत्याशङ्क्याह—तथाचेति।

ननु निपातितान्तोदात्तमादाय मघोन इत्यस्य सिद्धावपि वनिबन्तमादाय ‘यस्येति चे’ति लोपः

मित्यर्थः । तेन 'मघवतः' इत्यादौ नाऽल्लोपसम्प्रसारणे, 'धीवरी'त्यादौ च नाऽल्लोपः । स्पष्टञ्चेदम्—'ऋलृक्'सूत्रे भाष्ये ।

परे तु—नकारप्रश्लेषाभावेऽपि न दोषः । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्य सत्त्वेनाऽनः स्थानि-
त्वाभावेन स्थानिवत्सूत्रेणान्तत्वात्त्वाभात् । 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इत्यनेनापि मघवञ्शब्द-
स्यैव स्थानित्वं, नाऽनः । अर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाऽभावाच्चैकदेशविकृतन्यायावसरः ।
ध्वनितञ्चेदं 'श्वयुवे'त्यत्र भाष्ये इत्याहुः । मघवतीति । पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ
'उगितश्चे'ति ङीप । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणान्नुम्न ।

शुन इति ! ननु सम्प्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन पूर्वत्वं बाधित्वा

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सूत्रे भाष्ये एकदेशविकृतन्यायाङ्गीकारे 'राज्ञः कंचे'त्यादावदोषाय पश्चान्तरत्वेनोक्तं—'श्वादीनां सम्प्रसारणे
नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थ'मिति, तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते—'अल्लोपो नः' नकारान्तस्येती'ति;
तथापि तत्प्रश्लेषनप्रकारं सिद्धान्तभूतमाह—तेनेति । अग्रन्तत्वाभावेनेत्यर्थः । ननु स्थानिवत्त्वेना-
ग्रन्तत्वमत आह—अलोऽन्त्येति । सिद्धान्तेऽपि नेत्याह—सर्वे सर्वेति । लौकिकन्यायेनापि नेत्याह—
अर्धेति । उक्तभाष्येदमेव तात्पर्यमित्याशयेनाह—ध्वनितमिति । एतेन नकारप्रश्लेषाभिप्रायं तदित्य-
पास्तम्, योगविभागेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः, 'ऋलृक्'सूत्रभाष्यविरोधापत्तेश्च । ङीविति । 'अत'
इत्यधिकारेण 'पुंयोगा'दिति ङीप्नेति । ननु लिङ्गविशिष्टेति नुम् स्यादत आह—विभक्ताविति । परम्परया

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

माह—धीवरीत्यादौ चेति । मघवञ्शब्दस्यैव स्थानिवत्त्वमिति धीवञ्शब्दे न स्थानिवत्त्वमिति
बोध्यम् । ध्वनितञ्चेदं श्वयुवेत्यत्र भाष्ये इति । तत्र हि 'श्वादीनां सम्प्रसारणे

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्यादिति प्रकृतं तदभावादन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति चिन्त्येतत् । न दोष इति । ननु स्थानिवत्त्वेना-
ऽन्त्वाभावेऽग्रन्तत्वं स्यादेव—सुबन्तत्वमिवेति चेन्न, 'अल्लोपोऽनः'इत्यत्रानो निर्दिश्यमानस्यैव सत्त्वेन तस्यैवात्रा-
नुवृत्त्यात्राप्यनो निर्दिश्यमानस्यैव ग्रहणात्, अर्थाधिकारानुरोधात् । यद्वा वेयधिकरण्येन—'एषामन'
इत्यर्थोऽत्र, स च निर्दिश्यमान एव, तस्याऽऽवृत्त्या तदन्तविधिरग्रन्तस्येत्यादिरिति न दोषः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्यादित्याशङ्क्याह—छन्दसीति । नाल्लोपेति । अल्लोपो दृष्टान्तार्थः । अग्रन्तत्वाभावादिति । ननु
वृक्षसादाविव स्थानिवत्त्वेनाग्रन्तत्वं सुलभं, स्थानिनि मघवञ्शब्देऽग्रन्तत्वसत्त्वात् । न चाग्रन्तत्व-
विशेषणवैयर्थ्यं, 'युवतीः पश्ये'त्यादौ सम्प्रसारणनिवृत्त्यर्थत्वात् । न चात्र 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण'
मिति निषेधः शङ्क्यः, तदननुसन्धानेनैव तत्प्रवृत्तेरिति चेन्न; 'अन इत्युभयोः शेषः' इति भाष्यस्या-
ऽकारवकारयोरुक्तं कार्यद्वयम्—अन्सम्बन्धिनोस्तयोर्बोध्यमिति वाक्यार्थाश्रयणेनादोषात् ।
'अग्रन्तत्वाभावा'दिति शेखरग्रन्थो, 'नन्वादेशेऽङ्गतेऽग्रन्तत्वमस्ती'ति कैयटग्रन्थश्चासङ्गत एव ।
अल्लोपदृष्टान्तोऽप्ययुक्तः, अनोऽकारस्यैव लोपविधानेनाऽग्रन्तत्वस्य श्रौतमानुमानिकश्च
स्थानिवत्त्वमाश्रित्य दुर्लभत्वेन धीवरीत्यादिवल्लोपवारणस्य सुकरलेप्यग्रन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तमान-
सम्प्रसारणस्य दुर्वारत्वात् । अथवा 'युवतीः पश्ये'त्यादौ 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण'मिति
परिभाषया सम्प्रसारणाभावमभिप्रेत्य 'अन इत्युभयोः शेषः' इति भाष्यं प्रवृत्तम् । एवञ्चानामित्यर्थ-
मेत्यर्थपि न दोषः, विशेषणसामर्थ्येन श्रूयमाणाग्रन्तत्वविवक्षणात् । लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति ।

‘अल्लोपोऽनः’ इति लोपे ‘शुनः’ इति सर्वाऽनुदात्तं स्यात् ; उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तं वा स्यात् ; पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते ।—तत्र हि वकारस्थानिकोकारस्य संसनधर्महलस्थानिकत्वेनानुदात्ततया श्रन्शब्दस्यान्तोदात्ततयोऽकारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात् ।

किञ्च—लोपे स्थानिवत्त्वेन यणप्रसङ्गः ; ‘अतेः शुनः’ इत्यादिनिर्देशैस्तद्वारणे तु—‘बहुश्वा’ ‘बहुमघवा’ ‘बहुयुवे’त्यत्र ‘अन उपधालोपिनः’ इति ङीब्विकल्पापत्तिः ; ‘मघोनः’ इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्चेति चेन्न ; वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेन कचिदप्रवृत्त्याऽदोषात् । श्रन्शब्दे आभीयतया सम्प्रसारणाऽसिद्धत्वेन ‘न संयोगा’दिति निषेधाच्च ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

निमित्तत्वमादायाह—उदात्तेति । ननु लोके न स्वरनैयलमिति न दोषः ; वेदेऽपि तत्त्वादेव न दोषोऽन आह—किञ्चेति । तद्विहिते । यणित्यर्थः । बह्विति । बहवः श्वानोऽस्वामित्याद्यर्थः । श्रन्शब्दस्य गौरादिषु पाठेऽध्यनुपसर्जनाधिकारात्तदप्रसङ्गः । एवं लोपे दोषप्रौढ्ये फल्गुदोषमप्याह—मघोन इति । अनित्यत्वस्यागतिकगतित्वादाह—इवञ्चिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय ‘श्वयुवे’लस्यानन्तरमल्लोप इति योगं विभज्य ततः—‘अन’ इत्युभयोः शेषः’ इत्युक्तम् । समनन्तरप्रदर्शितव्याख्यानमन्तरेणानुपपन्नं तदाक्षिपतीति भावः । वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेनेति । सतुङ्निर्देशश्चात्र ज्ञापकः ; ‘विश्वः’ ‘प्रश्नः’ इत्यत्र हि वार्णं तुल्यं बाधिलाऽऽङ्गं शब्दशेषे कृते तुगप्राप्तेस्तद्विद्वत्तये क्रियमाणस्य सतुङ्निर्देशस्य कथमन्यथोपपत्तिः । न च वार्णपरिभाषा समानाश्रये विषये, समानाश्रयलब्ध समाननिमित्तकत्वम् । नचैवं सति सतुङ्निर्देशानुपपत्तिः ; तुल्यः शब्दशेषश्च न निमित्तभेदादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तस्य तुल्यो निवृत्तये तस्यावश्यकत्वात् । प्रकृते चाल्लोपपूर्वकादेशयोर्निमित्तभेदात्परिभाषासञ्चारस्यासम्भवात्तदनित्यत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थम् ; अन्तरङ्गत्वात्पूर्वकादेशोऽसिद्धेति सिद्धेति वाच्यं, तथा सति ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इति सूत्रस्य वार्णपरिभाषाज्ञापकत्वासम्भवः प्रसज्येत, इयाय इषेयेत्यादौ ‘द्विवचनेऽची’ति रूपातिदेशाद्विवचने कृते बहिरङ्गौ वृद्धिगुणौ बाधिलाऽन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे व्यर्थं सूत्रं ज्ञापकं वक्तव्यं, सवर्णदीर्घस्य गुणवृद्धौश्च निमित्तभेदात्तदसम्भव इत्यन्यत्र विस्तरः । भाष्यकारास्त्वसवर्णे इति सवर्णपदुदासमात्रस्य ज्ञापकत्वमाहुः । तत्रायं भावः—इयायेयेष्वन्यत्रान्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घो—वृद्धिगुणाभ्यां निमित्तस्य

ॐ विषमपद्विवृतिः ॐ

इदमुपलक्षणम्—हलन्तस्योगितोग्रहणादित्यपि बोध्यम् । सर्वाऽनुदात्तं स्यादिति । ‘न गोश्च’जित्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि निषेधाङ्गीकारादिति भावः । ‘सावेकाच’इत्यस्यैव ‘न गोश्च’जिति निषेध इत्यभिप्रेत्याह—उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । अत्राद्यपक्ष एव श्रेयान्—‘एवन्तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्याः, किं तर्हि ? येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः’ इति असिद्धवत्सूत्रस्थ-भाष्यविरोधः । ‘यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत नैवं शक्यमिति तदुत्तरभाष्यन्तु विभक्तिग्रहणमनुवर्त्य स्वरमात्रप्रतिषेधपक्षखण्डनपरम् । आद्युदात्तत्वमिष्यत इति । ‘सावेकाच’ इति विभक्तिस्वरस्तु ‘न गोश्चजिति’ प्रतिषिद्ध इति भावः । इदमयुक्तम्—अल्लोपपक्षेप्युक्तीत्यो-दात्तनिवृत्तिस्वरप्रवृत्तौ ‘फिषः’ इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्या ‘शुने’त्यस्याद्युदात्तत्वात् । न च लक्ष्णे

नं सम्प्रसारणे । अनुवृत्त्यैव निषेध्यसमर्पके लब्धे पुनः सम्प्रसारणग्रहण-

* चिदस्थिमाला *

‘हूःसम्प्रसारण’मित्यत आह—अन्विति । मात्रं—कात्स्न्ये ।

* ज्योत्स्ना *

विनाशोन्मुखत्वं दृष्ट्वा न क्रियते—इत्यन्तरङ्गलस्य प्राबल्यप्रयोजकत्वाभावाद्धिप्रतिषेधे परत्वाद्वि-
गुणयोः कृतयोरचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावस्य दीर्घविधौ प्रतिषेधादभ्यासस्येत्यशस्य
चारितार्थेऽपि—ईषतुरित्यत्रेयञ्भावार्थं क्रियमाणोऽसवर्णस्येति पर्युदासोऽभ्यासापेक्षेयत्वे बहिरङ्गस्य
वर्णमात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधनादनर्थको—यथोक्तार्थज्ञापनात्फलवत्तां लभते ।
नचासावियर्तात्वादौ चरितार्थः, तथा सत्यतेश्चैव ब्रूयात् ; ‘यवो’रित्यनुवृत्त्यार्त्तैरिवर्णस्येयद्वित्यर्थेन
तत्सिद्धेरिति । एवञ्च निमित्तांशमादाय समानाश्रयत्वे निरूप्यमाणे न प्रकृते दोषो नान्यलक्ष्या-
सङ्ग्रहो, नापि ज्ञापिते सति चारितार्थ्यासम्भव इति चिन्त्यमेतत् । अतएवासिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे-
ऽजादीनामर्तं विधायाऽऽद्येति न्यासेन विधीयमाना वृद्धिरासन्नित्यादौ श्रवणोपात्तप्रागेव । अन्तरङ्गत्वा-
ज्ञानाश्रयत्वाच्च वर्णादाङ्गं बलीय इत्यस्याप्रवृत्तिस्तत्तत्परकरणाल्लोपाभाव इति प्रदीपकृत्कार्यांश-
मादाय समानाश्रयत्वे तु लक्ष्यासिद्धिः, तत्र पक्षे तत्परकरणवैयर्थ्यं प्रसज्यते तच्च निमित्तांशमादायैव-
समानाश्रयत्वे ज्ञापकं स्यात्, एवं सतुक्निर्देशोऽपीति वयं ब्रूमः । प्रायेण शास्त्रे लक्ष्यसिद्धयुपयोगि-
समानाश्रयत्वं—समाननिमित्तलक्षणमेव परिभाषायां निबन्धुणामभिमतम् । अतः क्वचित्—
‘सर्वधातुकमपि’दित्यादौ लक्ष्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धौ समानकार्यत्वे परिभाषासञ्चारस्तेषामभ्यु-
पगमवादः,—तथान्यत्र ‘अदस औ सु लोपश्चे’त्यादौ पूर्वपक्ष्याशयप्रदर्शनमात्रमिति निष्कर्षः ।

अतएवोक्तुरित्यत्र ‘सवर्णदीर्घस्यान्तवत्त्वादभ्यासत्वाद्ब्रह्मः प्राप्नो न भवति, सकृत्प्रवृत्तत्वात्—आङ्गत्वा-
द्धि पर्जन्यवलक्षणप्रवृत्त्या हस्वे कृते ततो दीर्घो ‘वार्णादाङ्गं बलीय’ इति न्यायात्परत्वाच्चेति’ प्रथमहेतु-
मभ्युपगम्य द्वितीयहेतुना सिद्धान्तस्तिष्ठन्ते व्यवस्थापयिष्यते । न च प्रथमहेतोनभ्युपगमे द्वितीयहेतुर-
किञ्चित्करः, आङ्गत्वात्प्रत्ययापेक्षह्रस्वापेक्षदीर्घस्यान्तरङ्गत्वेन प्रबलत्वात्, कथमन्यथाऽभ्यासोत्तरा-
ऽजपेक्षसवर्णदीर्घपेक्षयाऽभ्यासमात्रापेक्षह्रस्वोऽन्तरङ्गत्वान्माधवाचार्यैरभ्युपगतो मनोरमायां ह्रस्व-
लस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वादित्यादिना दृषित इति वाच्यं, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽन्तोरानन्तर्याश्रयणं
तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति हरदत्तोत्प्रेक्षितार्थिकया—नाजानन्तर्यपरिभाषया दोषा-
भावात् । वार्तिककारास्तु—‘नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे’ इति ह्रस्वाभावार्थमन्तवत्त्वप्रतिषेधमारभमाणः
नाजानन्तर्य इति परिभाषासञ्चारमिह नाभ्युपगच्छन्ति । बहिरङ्गशास्त्रे उपात्तस्याचोऽन्तरङ्ग-
शास्त्रे पश्चादुपादाने बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यजन्तनपुंसकशेषेऽस्मिन्किञ्चपपरिभाषार्थ-
स्तेषामभिमतः । यद्यपि यथोद्देशपक्षे ‘न वा परं निमित्तमाश्रियते’ इति युवोरनाकाविति
सूत्रभाष्योक्तदिशाऽङ्गस्यापि ह्रस्वस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात्—ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाभावस्तथापि
कार्यकालपक्षेऽङ्गसञ्ज्ञैकवाक्यत्वाभावेन प्रत्ययनिमित्तत्वमन्याहतमिति युवोरनाकावित्यत्र भाष्य-
कैयटयोः स्पष्टम् । माधवाचार्यास्तु—कार्यकालपक्षे वचनस्यावश्यकत्वेऽपि यथोद्देशपक्षेऽभ्यास-
मात्रापेक्षे पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्ह्रस्वाभाव इति सूत्रकाराशयमाहुरिति दिक् ।

१ न सम्प्रसारणे इति । नन्विदं सूत्रं न कार्यं, किन्तु ‘सम्प्रसारणाच्चे’त्यत्रैव ‘सम्प्रसारणादस-
म्प्रसारणे’ इति कार्यं, ‘यून’ इत्यदौ असम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्याद्वकारस्य पूर्वं सम्प्रसारणं, ततो यकारस्य
सम्प्रसारणेऽपि सम्प्रसारणपरतया पूर्वरूपाप्रवृत्त्या यणि ‘यून’ इतीष्टरूपसिद्धेरिति चेन्न; वाक्यसंस्कारपक्षे—
‘पृथ यूनः पश्यती’त्यादौ यणः स्थानिवत्त्वेन ‘एतत्तदो’रिति सुलोपानापत्तेरित्यस्मद्गुरुचरणाः ।

सामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेध इति—दूरस्थस्यास्य, ‘व्यथो लिटी’त्यस्य च निषेधः ।

न च व्यथि-व्यद्धादावस्य चारितार्थेन ‘यूनः’ इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घरूपैकादेशे तस्य ‘अचः परस्मि’न्निति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणत्वेऽपि तेनैव स्थानिवत्त्वेनोकारव्यवधानात्कथं निषेध इति वाच्यं; ‘व्यथ’ इति सूत्रं ‘य’ग्रहणेनैव सिद्ध्या सम्प्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधक-तयैव चारितार्थस्य वक्तव्यत्वेन—व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः, ‘यूनस्ति’रिति निर्देशाच्चेत्या-शयेनाह—इति यकारस्येति । न च कार्यकालपक्षे—‘इयणः’ इत्युपस्थितस्य पदैक-वाक्यतयाऽन्वये निमित्तस्य यणाऽन्वयेन ‘येननाव्यवधान’न्यायेन पूर्वस्य सम्प्रसारणा-ऽप्राप्तेरिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं, तत्पक्षेऽपि सञ्ज्ञासूत्राणां वार्क्यभेदेनैव सम्बन्धस्योक्त-तया विधायकेषु ‘यणः’ इत्यस्याभावात् । अत्र चेदमपि ज्ञापकं बोद्धव्यम् ।

ननु सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोः सम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थो, निमित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह—अत एव ज्ञापकादिति । तदुक्तं भाष्ये “—इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाऽऽचार्याणामभिप्रायो गम्यते, एतदेव ज्ञापयति—‘परस्य पूर्व

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत्र गौरवादाह—यूनस्तिरिति । तथा च निर्दिष्टाङ्गविकलपरिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । पूर्वस्येति । अनेकव्यवहितस्याऽपि यस्येत्यर्थः । ‘सम्प्रसारणाप्राप्ते’रिति पाठः । अपिना पक्षान्तरम् । वाक्येति । अत एव ‘भस्येऽप्युपस्थितमिदं भवति—यच्च भमिती’ति भाष्ये उक्तम् । इदमपि=सूत्रमपि । उभयोरिति । एतेन ‘शब्दपरविप्रतिषेधेनापि सिद्ध्या—अत एव ज्ञापकादित्यत्र एवासङ्केतरूप्यत्वं तस्ये’ति आन्तोक्तमपास्तम् ;

ॐ ज्यात्स्ना ॐ

अनुवृत्त्यैवेति । ‘हुःसम्प्रसारण’मित्यतः । निषेध्यसमर्पके = ‘सम्प्रसारण’मित्येतस्मिन् । तन्मात्रेति । मात्रशब्दः कात्स्न्ये, यावत्सम्प्रसारणे इत्यर्थः । दूरस्थस्येति । षाष्टचतुर्थपादे ‘वसोः सम्प्रसारण’मित्यधिकारे पाठादस्य दूरस्थत्वं, साप्तमिकचतुर्थपादे—‘द्युतिस्त्रायोः सम्प्रसारण’मित्य-धिकारे पाठादथो लिटीत्यस्येति बोध्यम् । यग्रहणेनैव सिद्ध्यति । एवं व्यथि-व्यद्धादौ पूर्वस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लक्षणस्येति न्यायावतारः, स्थानिभेदेन संप्रसारणस्येव ‘फिष’ इत्यस्यापि पुनः प्रवृत्तिसम्भवात् । अत एवासिद्धवत्सूत्रे भाष्येऽल्लोपेन वा निवृत्तौ, पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ, स्वरे विशेषाभावप्रतिपादनं सङ्गच्छते । तन्मात्रनिषेध इति । मात्रशब्दः—कात्स्न्ये, सर्वसम्प्रसारणनिषेध इत्यर्थः ।

पूर्वमिति । यकारस्य सम्प्रसारणाप्राप्तेः पूर्व-पूर्वरूपोत्तरं सवर्णदीर्घरूपैकादेश इत्यर्थः । नन्वनञः

१ तत्पक्षेऽपि=कार्यकालपक्षेऽपि । वाक्यभेदेन=वाक्यैकवाक्यत्वतया । उपजीव्योपजीवकभावापन्नविषयता-प्रयोजकपदघटितत्वं वाक्यैकवाक्यत्वम् । एवञ्च कार्यकालपक्षे प्रतिपत्ता ज्ञानदुर्बल इति तदर्थं तत्र सञ्ज्ञा-शास्त्रस्य पृथग्वाक्यार्थबोध एवोचित इति भावः । उपजीव्योपजीवकभावापन्नविषयताप्रयोजकपदञ्च यणपदं सम्प्र-सारणपदञ्च । पदैकवाक्यत्वे तु—विशेष्यविशेषणभावेनान्वयः, निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकपद-घटितत्वञ्च पदैकवाक्यत्वमिति पूर्वमेवावेदितम् ।

२ परे तु अनेकस्थानिघटितेषु लक्ष्येषु न युगपदेव शास्त्रं प्रवर्तते, किन्तु पर्यायेणैव, अन्यथा ‘व्यथो लिटी’त्यस्य तत्कन्यायेन यकारथकारनिवर्त्तकहलादिःशेषसूत्रापादादतया थस्य हलादिःशेषेण निवृत्तिर्न स्यात् । मम तु यकारनिवर्त्तकहलादिःशेषसूत्रस्य ‘व्यथो लिटी’त्यस्यापादादत्वेऽपि थकारनिवर्त्तक-हलादिःशेषसूत्रस्य न व्यथो लिटीत्यपवाद इति ‘सकृत्प्रवृत्त्यैव’तिशेखरोक्तिश्चिन्त्यैव, अत एव वाऽऽश्चया निमित्तत्वानुपपत्तिपथेनानुभावनमिति पण्डितैकशेष—शेषावतार—श्रीत्रिपाठिचरणा व्याचक्षते ।।

भविष्यतीति—” । ‘लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्य तु नायं विषयः, कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् ।

अवर्णस्तृ । न तु साविति । पर्युदास एव तूचितः ।—प्रत्ययत्वेन च सादृश्यम् । ‘अनजः’ इति बहुव्रीहिः, ‘वाजमैवसु’ इति प्रयोगात् । तत्पुरुषे ह्यनजः परस्यावर्ण इत्यर्थेऽत्र न स्यात् । सुरत्र—प्रथमैकवचनम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

विरोधाभावात्, तद्विषये ‘विधे’ति सूत्राप्रवृत्तेर्भाष्ये स्पष्टत्वाच्च । ननु ‘लक्ष्ये लक्षे’ति न्यायेन सिद्धेर्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवात आह—लक्ष्ये इति । भेदादिति । अत्रापीदमेव मानम् । दण्ड्याशुक्लसाङ्गत्यायाह—पर्युदास इति । वाक्यभेदादिदोषाभावादिति भावः ।

नन्वावर्तं पदमित्यादौ तद्धिते न स्यादत आह—प्रत्येति । अत एवावर्गवर्ग इत्यादौ न दोषः, न लुभतेति निषेधेन प्रत्ययपरत्वाभावात् । अन्यत्र पर्युदासेऽपि विशेषमाह—अनज इतीति ।—अवर्णो विशेषणम् ।

अनुनासिकोकारपाठादाह—सुरत्रेति । सुपरत्वात्तद्व्यङ्ग्यविकल्मेतत्पर्युदाहरणमिति—यथाश्रुतासङ्केतराह—

❁ ज्योत्स्ना ❁

सम्प्रसारणनिषेधार्थत्वं सम्प्रसारणग्रहणस्य नास्तीति भावः । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदादिति । ननु युगञ्च वरत्रा च तयोः समाहारो युगवरत्रं, तस्मै युगवरत्राय, युगवरत्रार्थं युगवरत्रेभ्य इत्यादौ प्राप्तस्य नपुंसकह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधार्थं यच्च्येकादेशदीर्घौलपु प्रतिषेध इति वचनेन ‘न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति तत्प्रत्याख्यानभाष्येण च विरोधः । न च दीर्घाद्युत्तरं कार्याश्रयवर्णभेदोऽस्ति तत्रेति वाच्यम्, उदवह—स—तामिति स्थिते परत्वाद्बह ओकारे ‘उदवोढा’मित्यत्र सकृत्प्रवृत्तत्वात्पुनर्वृद्धिर्नेति ‘सहिवहोरो’दितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् लक्ष्ये प्रथमलक्षणप्रवृत्तिप्रयोजकानुपूर्वीतरशब्दाप्रयोज्यविकारान्यानुपूर्व्यभेदे लक्ष्यभेदाभावस्येष्टत्वात् । तत्रेतरशब्दाप्रयोज्यत्वस्य विकारविशेषणत्वात् । ‘युगवरत्रार्थे’त्यादौ लक्ष्यभेद एव । विकारग्रहणं लग्नमप्रयुक्तानुपूर्व्यभेदे लक्ष्यभेदज्ञापनार्थम्—अत एव ‘शदेः शित’इति सूत्रे भाष्ये ‘ऋधातोर्दटि साट्कस्य ऋच्छादेशे पुनराट्, पुनः ऋच्छादेश इति चक्रकव्यवस्था प्राप्नोति’ इत्युक्तम् । ‘इकोगुणे’ति सूत्रे तु भाष्ये—‘मृजेवृद्धिरच इति न्यासेऽटोऽपि वृद्धिः प्राप्नोतीत्युक्तम् । कैयटोपाध्यायास्तु—‘अनन्यविकारेः न्यस्यदेशस्येति भाष्योक्तात्समाधानालक्ष्ये लक्षणमितिन्यायादटो वृद्ध्यभावे समाधानान्तरं वदन्तः शब्दान्तरप्रयोज्यानुपूर्वीभेदे एव लक्ष्यभेदस्तदभावे तु विकारागमाभ्यामानुपूर्वीभेदेऽपि लक्ष्यभेदेऽपि लक्ष्यभेदं नाभ्युपगच्छन्तीति सर्वथा लक्ष्यभेदस्य प्रकृते दुर्वचत्वाच्चिन्त्यमेतत् । न चैवं सम्प्रसारण इत्यस्य वैयर्थ्यम्, पूर्वस्य सम्प्रसारणोत्तरं पक्षे प्राप्तस्य परसम्प्रसारणाभावार्थं परस्यैव सम्प्रसारणे पूर्वस्य सम्प्रसारणाभावो यथा स्यादिति तत्सार्थक्यात् ।

एतेन—‘वत्रश्चे’त्यत्र यथोद्देशपक्षे ‘न वा परमिति समाश्रीयते’ इति ‘युवोरनाका’विति सूत्रभाष्योक्तरीत्योरदत्वस्य परनिमित्तकत्वाभावात्, ‘अचः परस्मि’न्निति स्थानिवद्भावाभावात्सम्प्रसारणशब्दः सम्प्रसारणस्थानिलक्षक इति भाष्योक्तपक्षान्तरे पूर्वस्य निषेधे परस्य सम्प्रसारणोत्तरं सम्प्रसारणस्थानिपरत्वाभावात्तौस’दिति निदर्शनेन भ्रष्टावसरन्यायस्य शास्त्रेऽनाश्रयणाच्च पूर्वस्य

❁ विषमपदविवृतिः ❁

किमिति प्रश्ने ‘अनर्वा यज्वव’दिति प्रत्युदाहरणं—नोपपद्यतेऽसाविति प्रतिषेधविषयत्वेन द्व्यङ्ग्यविकल्पादत

१ ‘पथ’ इत्यत्र पुनर्लोपस्य वारणाय च ‘स्वप्रवृत्तिसमानकालिकत्व’स्य तत्र दानमुचितमिति भावः ।

२ नचात्रापि ‘वाज’मित्यस्यानञ्वात्ततः परत्वेन भविष्यतीति वाच्यम्, ‘अनज’इत्यत्र पर्युदासस्याश्रयणेन नञ्सादृश्यस्य विभक्तिरहितत्वेन ग्रहणाच्च [‘वाज’मित्यस्य च सविभक्तिकतया] बहुव्रीह्याभावे तत्र न स्यादित्याशयादिति गौडाः ।

अनञः किमिति । ‘अनञः’ इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्नः ।
उत्तरम्—अनर्वेति । यज्वन्शब्दसदृशोऽनर्वन्शब्दो व्यावर्त्य इत्यर्थः ।

नन्विह निरनुनासिकोच्चारणेऽपि तपरसूत्रस्याऽनणीव विधीयमानेऽपि विद्वत्त्वत्वात्—
नस्यान्तरतम्यादनुनासिकः स्यात्, तपरसूत्रेऽप्रत्ययग्रहणानुवृत्तावग्रहणानुवृत्तौ च
मानाभावादत आह—आ—आदिति । विशेष्य-विशेषणभावेनाऽन्वयान्न सर्वादेश इति भावः ।

भाष्ये तु—“अनुनासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणा-
च्छुद्धस्यैव विधानम्—”इत्युक्तम् ।

● चिदस्थिमाला ●

अनञ इत्यस्येति । गुणानां भेदकत्वाऽभेदकत्वसाधारण्येन शङ्कते—नन्विहेति । नन्वेवं वादाविव सर्वा-
देशापत्तिरत आह—विशेष्येति । विधाने=आन्तरतम्येन तदङ्गीकारे । इदं भाष्यं कुत्रत्यमिति विचार्यम् ।

● ज्योत्स्ना ●

सम्प्रसारणं स्यादेवेत्यपास्तम् । न चैवं सम्प्रसारणस्थानिककार्यमनेन निषिध्यते इति भाष्योक्त-
पक्षान्तरासङ्गतिः । जातिपक्षे सकृत्प्रवृत्त्योभयोः सम्प्रसारणे ‘लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया-
ऽप्रवृत्तिरित्याशयवर्णनादिति । नन्वनञः किमिति प्रश्ने ‘नर्वा यज्वव’दिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते,
असाविति प्रातिषेधविषयत्वेन व्यङ्गविकलत्वादत आह—अनञ इत्यस्येति । अनर्वन्शब्दो
व्यावर्त्य इति । तत्फलन्तु अनर्वाणावित्यादीति भावः । केचित्त्वर्वाऽयज्वव’दिति मूले अनर्वेति
नपुंसके बहुव्रीहिः कुलपरे विवक्षितः । अयज्ववदिति च छेदः । तत्रापि कुलवाचिबहुव्रीहे-
वृत्तिः । नचैवमप्यङ्गेन प्रत्ययाक्षेपाभावात्(?) । नच ‘वाहैरुप्यत सहस्रदुर्गवर्गवः’ इति श्रीहर्षप्रयोग-
विरोधः, ‘अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि त’दिति वार्तिकाल्लोकेऽसाधोस्तस्य विरोधे
बाधकत्वाभावात् । मनुवन्ततामाश्रित्य त्रादेशप्रत्याख्यानपक्षे तान्तप्रयोगस्य तत्र साधुत्वाच्च,
‘ननु सा’विति प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याचक्षाणस्य मूलकृतस्तथैवेष्टत्वाच्च । एतेनाऽसाविति पुनर्दासा-
द्विभक्तिलुकि त्रादेशो नेति प्रत्युक्तम् । ‘सुडनपुंसकस्येतिज्ञापकात्—प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्स-
मासस्य साधुत्वाभ्यनुज्ञानात् । ‘अधातु’रित्यादिपर्युदासादर्थवत्त्वलाभेऽर्थवत्सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणात्—
‘ननिव युक्त’न्यायस्याऽनित्यत्वकल्पनाच्चेति यथाश्रुतमेव मूलं व्याचक्षते । तेन नान्तत्वप्रयुक्ते अपि-
अर्वन्तीत्यत्रावन्तमिति तद्धिते च त्रादेशसिद्धिः । अपरे तु—अङ्गेन प्रत्ययाक्षेपात् प्रत्ययनिमित्तक-
त्वस्यान्यथाऽसिद्धत्वाद्विभक्तित्वेन सादृश्यग्रहणस्योचितत्वाद्वनिवन्तस्य औप्यर्वरी, तद्धिते चावर्णमित्येव,
त्रादेशेन न भाव्यमित्याहुः । इति भाव इति । प्रश्नेषसामर्थ्यादेव च तपरसूत्रस्यात्र बाध
इत्यपि भाव इह प्रदर्शनीयः, अन्यथा वाच्यवृत्त्याऽनुनासिकव्यावृत्तेस्तेनालाभादित्याहुः ।

ननु पर्यायेण सकलाकारविधानार्थं प्रश्नेषस्योपक्षीणत्वाच्च सामर्थ्यमित्यस्वरसं प्रश्नेषपक्षे सूचयन्
पक्षान्तरमाह—भाष्ये त्विति । ‘अष्टन आ विभक्ता’वित्यत्र—प्रसङ्गागतविचारमुपक्रम्य भाष्ये इत्यर्थः ।

● विषमपदविवृतिः ●

आह—अनर्वन्शब्दो व्यावर्त्य इत्यर्थ इति । तत्फलन्त्वर्वाणावित्यादीति भावः ।

ननु ‘परस्मैपदाना’मित्यादाविवाऽऽकारसमुदायस्य विधेयत्वेऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यादित्याशङ्क्याह—
विशेष्येति । भाष्ये त्विति । ‘अष्टन आ विभक्ता’विति सूत्रे इति शेषः । एतेन ‘पथिमयी’ति सूत्रे

१ पूर्वार्कारस्य निरनुनासिकत्वे मानं मृग्यं, निश्चिते हि निरनुनासिकत्वे विशेषणतया तद्व्यावर्तकं
स्यादपि, नत्वनिश्चये सति तथेति गौडाः ।

कचित्त—इदं सर्वं 'गुणा भेदकाः' इति पक्षे । 'वृद्धिरादै' चसूत्रभाष्यसंमते सिद्धान्त-
भूते 'गुणा अभेदकाः' इति पक्षे, जातिपक्षे च तत्प्राप्तस्यापि सर्वगुणप्रहणस्याऽप्रत्यय-
ग्रहणन निषेधेनादोषात् । अत एव भाष्ये—'तपरस्तकालस्येति प्राप्नोती'त्युक्तम् ।

'अप्रत्ययः' इति च वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकम्, अणग्रहणस्य च तत्रासम्बन्ध इति
तदाशयः । अत एव भाष्ये 'भाव्यमानेन सर्वगुणानां ग्रहणं नैत्येव पठितं, न त्वणेति ।
एतदेवामिप्रेत्याऽणुदित्सूत्रेऽनया परिभाषयाऽप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यामाशङ्क्य—अप्रत्यय-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दीक्षितादिसकलप्राचीनग्रन्थासाङ्गत्यायाह—केचिदिति । रत्नाकारादय इत्यर्थः । इदं सर्वं=पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तरूपम् । पक्षे=तत्रैव । कुत इत्यत आह—वृद्धीति । तदिति । अभेदकेत्यर्थः । अपिना=जातिपरिग्रहः ।
अत एव=तत्रोक्तरीत्याऽदोषादेव । तत्र पक्षे उदित्सम्बन्धस्य नैवेष्टत्वादाह—अप्रत्ययेति । सर्वेति ।
अणग्रहणजात्यभेदकपक्षप्राप्तेत्यर्थः । नन्वेवमणसम्बन्धात्प्राप्तिरेव कथमत आह—अणिमिति । अत एव=तथा
तस्य सर्वनिषेधकत्वादेव । तदेवं पोषयति—एतदेवेति । ग्रहणस्येति । अविधीयमान इत्यर्थकस्येत्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

एतेन तत्सूत्रे तादृशभाष्यानुपलम्भादसङ्गतमेतदिति मौनि-श्रीकृष्णभट्टोक्तं भाष्यानुपस्थिति-
मूलकं दूषणं बोध्यम् । 'गुणानामभेदप्रयुक्ता प्राप्तिः प्रश्लेषाच्चिवार्यते' इति दीक्षितोक्तिं
दूषयन्मतान्तरमाह—केचित्त्विति । गुणा भेदका इति पक्षे इति । विध्यर्थलप्रयुक्ततपरसूत्राऽप्राप्ति-
स्तपक्ष एव सम्भवात् । पक्षद्वयोक्तस्तु परिहारोऽपि भेदकपक्ष एवेति भावः ।

तत्प्राप्तस्यापीति । तच्छब्दाऽपिशब्दाभ्यां—गुणाभेदकपक्षजातिपक्षप्रयुक्तप्राप्तिद्वयसङ्ग्रहः ।
निषेधेनादोषादिति । प्रागुपन्यस्तपक्षाभ्यां तु न तयोः पक्षयोर्दोषपरिहारः, इतरनिवृत्ते-
र्वाच्यवृत्त्या अलामादिति भावः । अत एवेति । जातिपक्षप्रयुक्तस्य गुणाभेदकलप्रयुक्तस्य च
सर्वगुणप्रहणस्य विधेयविषयेऽप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ।

इत्युक्तमिति । नचानयोरपि पक्षयोस्तपरसूत्रस्य व्यापारः, षण्णां ग्रहणस्य प्राप्तत्वेन नियमार्थस्य
तत्र वक्तव्यतया व्यक्तिपक्षगुणभेदकलयोरेव तस्य प्रापकलसम्भवादिति भावः । 'जातिपक्षप्राप्तस्य
गुणाभेदकलप्राप्तस्य 'अप्रत्यय'ग्रहणेन निषेधे"—इत्यस्याशयमाह—अप्रत्यय इति चेत्यादि ।
सर्वप्रतिषेधकमिति । अणग्रहणप्राप्तस्येव जातिपक्ष-गुणाभेदकलाभ्यामपि प्राप्तस्य प्रतिषेधकमित्यर्थः ।
नत्वणेति । अणग्रहणप्राप्तस्यैवाऽप्रत्यय इति निषेधे तु—'भाव्यमानेनाऽणे'त्येव पठेदिति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

एवं भाष्ये नोपलभ्यते इति कस्य चिच्छङ्का निरस्ता । तत्प्राप्तस्येति । 'गुणाभेदकलप्रयुक्ता प्राप्तिः
प्रश्लेषाच्चिवार्यते' इति दीक्षितोक्तं दूषयन्मतान्तरमाह—केचित्त्विति । इदं सर्वमिति । 'प्रतिपत्ति-
लाघवेन तथैवोच्चारणे कर्तव्ये' इत्यादिभाष्योक्तम्, 'आ—आदिति प्रश्लेषा'दिति मूलोक्तं चेत्यर्थः ।

तत्प्राप्तस्येति । गुणाभेदकलेन प्राप्तस्य, जातिपक्षेण प्राप्तस्य चेत्यर्थः । अतएवेति । गुणाभेदकल-
प्रयुक्तप्राप्तेरप्यणनणसाधारण्येनाऽप्रत्यय इत्यनेन निषेधादेवेत्यर्थः । इत्युक्तमिति । 'षण्णां ग्रहस्य प्राप्तत्वेन
जातिपक्षगुणाभेदकलपक्षयोस्तपरसूत्रस्य नियमार्थत्वेन प्रापकलासम्भवा'दिति पाठकस्तत्र, नियम-
शास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तेः । 'गुणाभेदकत्वेन प्राप्नोती'त्यनुक्ता 'तपरस्तकालस्येति प्राप्नोती'त्युक्त-
तया गुणाभेदकत्वेन प्राप्तस्याप्यप्रत्यय इत्यनेन निषेध इति सूचितं भवतीत्यशयस्तूचितः । तथा च

१ अयं भावः—'भेदकत्वं गुणानां' मितिपक्षे हि तपरसूत्रं विध्यर्थमतोऽनुनासिकाकारप्राप्तिशङ्का,
प्रश्लेषादिनोत्तरादुपपन्नते, अभेदकत्वपक्षे तु तपरसूत्रस्य नियमार्थतयाऽणुदित्सूत्रप्राप्तस्यैव नियामकतया,

ग्रहणस्य तत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तम् ।—तेन च तस्याऽव्यापकत्वं सूचितम्, अप्रत्ययग्रहणस्य मदुक्तीत्या व्याख्यानञ्च सूचितम् ।—तेन जातिग्रहणप्राप्तस्य, गुणाऽभेदकत्वपक्षप्राप्तस्य चानयाऽणनपसाधारण्येन निषेध इति सूचितम् ।

वस्तुतोऽणुदित्सूत्रस्थाऽप्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वपरभाष्यस्य एकदेशानुमतिद्वारा परिभाषा बोद्धव्यत इत्यर्थः । ‘प्रतीयते’ इत्यस्य—विधीयते इत्यर्थाऽप्रसिद्धा कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या । परिभाषायां सवर्णपदेन—समानजातीयो भिन्नधमा—उच्यते । तेन जशादिविधौ जत्वादि-जात्याश्रय—सर्व—जकारादिग्रहणसिद्धिरित्याहुः ।

एतेन—‘पथीयतेः क्तिपि पन्थाः इत्यादी’त्यपास्तम् ।—अत्र शुद्धार्थं तदनुच्चारणस्या-ऽऽवश्यकत्वेन भाष्यासङ्गतेः ।—तस्मात्तदनभिधानमेवोचितम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदेवाह—तेन चेति । फलितमाह—तेनेति । शापकतात्र विलक्षणेति सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । ननुकार्थकत्वे परिभाषाया अतिप्रसङ्गापत्तिर आह—परीति । अस्य सिद्धान्तत्वेऽपि केचिदित्यरुचिबीजं गुणानां भेदकत्वं न सिद्धान्ते, मूलाशुद्धिरेवेति । पथीयतेः=कयजन्तात् । अत्र दीर्घश्रवणार्थमाद्विधानमिति तदाकृतम् । एतेनेत्यस्यार्थमाह—अत्रेति । भाष्येति । ‘भाष्ये’त्वित्युक्तभाष्येत्यर्थः । अत एव शङ्कते—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

यत्त्वर्वाचीनग्रन्थेषु पठ्यते—‘भाव्यमानोऽणु न सवर्णान्यृह्णाती’ति, तत्—उदिदंशे ‘ऽप्रत्यय’इति निषेध-व्यापाराऽभावतात्पर्यकं, ‘कुहोश्चु’रित्यादौ विषये उदिदुच्चारणादित्यन्यत्र विस्तरः । तस्येति । यथाश्रुतार्थकाऽप्रत्ययग्रहणस्येत्यर्थः । मदुक्तीत्येति । ‘वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकत्वमिति रीत्येत्यर्थः । ‘प्रतीयते=विधीयते’इत्यन्वर्थतामाश्रित्याऽप्रत्ययग्रहणस्येहशार्थेन सामर्थ्यात्परिभाषार्थसङ्ग्रह इति कैयटमतेऽस्वरसं सूचयन् प्रकारान्तरेण परिष्कुर्वन्नाह—वस्तुत इति । इत्याहुरिति । अत्रारुचि-बीजन्तु अप्रत्ययग्रहणस्यैकदेशानुमत्या शापकत्वे चारितार्थ्यासम्भवः । किञ्च—‘गुणाभेदकत्व-प्रयुक्तप्राप्तेः प्रतिषेध’ इतिनकुमशक्यं, गुणभेदेऽपि व्यक्तरैक्यमिति हि—‘गुणा अभेदका’इत्यत्रामिप्रेतं, न च तत्र व्यक्तिभेदप्रयुक्तसवर्णत्वसमानधर्मत्वयोः सम्भव इत्याद्यधिकं परिभाषाप्रतीपाचिषि विस्तरेण निरूपितम् । भाष्ये तु—शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्गुणानामभेदकत्वं बाध्यते, एवमेव भेद-कलाद्गुणानां तपरत्प्रयुक्तसवर्णग्रहणं, जातिपक्षे च—जालाश्रयव्यक्तिग्रहणमपि तथैव बाध्यते—इत्याशय इत्याहुः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

‘तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोती’ति भाष्यं ‘गुणा अभेदका’इत्यभिप्रायकम् । सर्वत्र=सर्वविषये जातिपक्ष-प्रयुक्तप्राप्तिश्च प्रतिषेधकमित्यर्थः । तत्रेति । अप्रत्यय इत्यत्रेत्यर्थः । तदाशयः—‘गुणाभेदकत्वेन प्राप्नोती-त्यनुक्ता तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोती’ति वदतो भाष्यकारस्याशय इत्यर्थः । गुणाभेदकजातिपक्षयो-रणग्रहणस्याभावेनाऽणग्रहणस्य च तत्र सम्बन्ध इत्युक्तमिति बोध्यम् । अत एव=अप्रत्यय इत्यत्र-अणग्रहणासम्बन्धादेव । ननु जशादिविधौ जञ्जजात्याश्रयसर्वजकारग्रहणासिद्धिः, ‘भाव्यमानेने’ति निषेधात्, तत्र चाणग्रहणसत्त्वादित्यत आह—परिभाषायामिति ।

तस्य चाप्रत्यय इति निषेधाच्छङ्कैव नोदेति । एवं—प्रच्छेपेऽपि, शुद्धोच्चारणेऽपि च—गुणानामभेदकत्वे-ऽनुनासिककाकारप्राप्तिर्दुष्परिहरेति उत्तरमप्यसङ्गतमेवेति श्रीत्रिपाठिचरणानुसारिणो गौडाः ।

न च 'अ'दित्येवास्तु, नकारेकारयोरत्वे सर्वर्णदीर्घेण रूपसिद्धेः, पररूपन्तु न, 'पथिमथ्यमुक्षां लोपः' 'भस्य टेः', 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति न्यासेन नकाराऽश्रवण-सिद्धावकारविधानसामर्थ्यादिति वाच्यं, ज्ञानगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमाकारोच्चारणात् ।

इतोऽत् । 'आ'दित्यनुवृत्तैव सिद्धेऽद्वचनमृमुक्षुणमित्यादौ 'वा षपूर्वस्ये'ति दीर्घ-विकल्पे पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थम् ।

'इत'इति 'अ'दिति च तपरत्वं मुखसुखार्थम्, 'एर'दित्युक्तौ ततो लाघवाभावात्, अन्यथा विधेयेऽपि तपरकरणात्कुरुत इत्यादौ गुणाभाववत्—'पन्थाना'वित्यादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

थो न्यः । 'थो नु'डिति नोक्तम् ; इत्सञ्ज्ञाया, 'आद्यन्ता'वित्यस्य चानुसन्धाने प्रक्रियागौरवात् ।

भस्यं टेः । भस्य किं ? पथिम्याम् । सम्बुद्धौ नपुंसकानामिति । इदं 'न लुमते'तिनिषेधाऽनित्यत्वमूलकमित्युक्तम् । यद्यपि भाष्ये 'वा नपुंसकाना'मित्येव पठितं,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न चेति । सूत्रक्रमेणाह—नकारेति । लोपानुवृत्तये आह—भस्येति । स्पष्टार्थमिति । एतेनान्यथा सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् । हरदत्तादिसकलग्रन्थासाङ्गत्यायाह—इत इतीति । फलाभावाद्युक्त-न्तरमाह—एरदिति । अन्यथा—तदर्थत्वानङ्गीकारे । एतेनात इति स उच्चारणार्थः, इत इति स तु उक्त-व्यावृत्त्यर्थः—इत्यपास्तम् । हलन्तेभ्य आचारकिन्तु नास्त्येवेत्युक्तम् ।—अतो न तदन्तात्किपि नपुंसके 'पथीनी'त्यादावस्वाभावाय तपरकरणम् । एतेन—'इति तपरकरणेनैवात्र नहन्तिनियमबाधपूर्वकं दीर्घत्वानुमानं पुंस्वपीति तदर्थं तपरकरणम्, आदेशे तूच्चारणार्थमिति मिश्रोक्तिश्चिन्त्ये'ति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । अधिकं शब्दरत्नभावप्रकाशतोऽवगन्तव्यं, तदाह—अन्यत्रेति । यत्तु आगमशास्त्राऽनित्यत्वज्ञापनार्थमिति तन्न; तस्याः असत्त्वात्तदाह—इत्सञ्ज्ञाया इति । नेदमपूर्वमित्याह—इदमिति । उक्तं—ह्रस्वादिषुत्रे ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तपरत्वं मुखसुखार्थमिति । पदमञ्जरी—शब्दकौस्तुभयोरप्येवं, मनोरमायान्तु 'पथीयतेः' किपि पन्थियावित्यादिव्यावृत्तिस्तपरकरणस्य प्रयोजन'मित्युक्तम् । तत्र प्रागुक्तरीत्या सावेकवचने 'पन्था'इत्यस्यैवानभिधानम्, 'पन्थिया'वित्यादेस्तु तथालं प्रमाणाभावः ।

यद्वा—सावात्वे कर्तव्ये क्यजकारलोपस्य स्थानिवद्भावादात्ताप्रवृत्त्या 'पन्थी'रित्येवं रूपम्, 'कौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यर्थस्य व्यवस्थापनेन निषेधाप्रवृत्तेः । 'पन्थिया'वित्यादौ तु 'कौ लुप्तं न स्थानिव'दि-त्याश्रीयते। इत इतीति । तपरकरणसामर्थ्यादिति सिद्धिः (?) एवं 'थो नु'डिति कर्तव्ये थादेशादधिकार्था-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ वस्तुत इदमयुक्तं, यथाश्रुतेऽपि 'षष्ठोस्थाने' इति परिभाषासम्भारेण तौल्यात् । अतश्चोऽनास्थायां बोध्यः । प्रक्रियागौरवं—ज्ञानगौरवम् ।

२ भस्य टेरिति । भापरः प्रत्ययो डिङ्गवतीत्यर्थकं 'भाडि'दित्येव तु न सूत्रितं, सुपथिन इदं—'सौपथ'मित्यादौ 'टे'रिति लोपस्य 'हन्यनपत्ये'इत्यनेन निवृत्त्यापत्तेः । 'भस्य टेर्लोप'इति यथाश्रुतन्यासे तु 'भस्य टे'रित्यस्याऽप्राकरणिकतया 'हन्यनपत्ये' इत्यनेन न निवृत्तिः । किञ्च—सुपथिन्शब्दादिष्टनि इष्टमेयस्तेर्लोप इत्यर्थकेन 'टे'रित्यनेन इतो लोपे पुनर्भस्य टेर्लोप इति टिलोपे 'सुपिष्ठ' इतीष्यते, तदि-दानीं न सिञ्चेत्, समानाश्रयत्वेनाऽभीयत्वेन विभक्तिनिमित्तकटेरिति लोपे कर्तव्ये इष्टनिमित्तकटिलोपस्या-ऽसिद्धत्वात् । यथाश्रुते 'भस्य टेर्लोप' इति सूत्रन्तु नाभीयमिति न दोष इति—उमानाथपण्डिताः ।

अन्ये तु—सुपथिन्शब्दात्तत आगत इत्यणि 'नस्तद्धिते'इति टिलोपेऽनेन डित्वेऽपि जातस्य 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्याऽऽभीवासिद्धत्वेन 'टे'रित्यस्याप्राप्ता 'सौप'मितीष्टं रूपं न स्यात्, 'सौपथ'मित्येवानिष्टं रूपञ्च

तथापि सूत्रे छिप्रग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन, ‘हे चर्मन्’, ‘हे चर्म’, इति सम्बुद्धावेवोदा-
हृतत्वेन च तावन्मात्रविषयताऽस्येति भावः ।

ष्णान्ता । विशेष्यसाकाङ्क्षात्पुल्लिङ्गनिर्देशात्प्रकृतं ‘सङ्क्षे’त्याकृष्यते ।
सङ्क्षयाशब्देन च—सङ्क्षयाप्रकारकबोधजनकाः—पञ्चादयो गृह्यन्ते, ‘सङ्क्षे’तिशब्दे,
बहुगणडतिषु च तदन्तत्वासम्भवात् ; तदाह—सङ्क्षेति । सन्निपातेति । बहिरङ्गासिद्धत्वं न,
सञ्ज्ञायाः कार्यकालपक्षत्वेन समत्वात् । स्पष्टश्चेदं भाष्ये ।

नोपधा । नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीतिदीर्घाप्राप्तेरयमारम्भः । ‘नामी’त्यस्याङ्गविशेषणतैव
न्याय्या, नामः प्रत्ययत्वात् ; एवञ्च ‘पञ्चाना’मित्यादौ पकाराऽकारस्य दीर्घवारणायो-
पधाग्रहणम् ।

नेति किं ? चतुर्णाम् । नामि किं ? चर्मणाम् । नलोप इति । ‘ब्रुवः
पञ्चाना’मिति लिङ्गान्न सन्निपातपरिभाषाविरोधः ।

अष्टन आ । ‘अनण्वान्नानुनासिकः’ इति भाष्ये स्पष्टम् । जातिग्रहणेन गुणा-
ऽभेदकत्वेन तु न सः, भाव्यमानत्वात् । ‘शुद्धोच्चारणा’दिति तु नात्र वक्तुं शक्यम् ;
‘रायो हली’त्युत्तरार्थन्तस्य चारितार्थात् । प्रक्षेपेणापि न निर्वाहः, वाच्यवृत्त्याऽनुनासिक-
व्यावृत्तेस्तेनाऽलाभात्, प्रत्युत तत्रापि गुणाऽभेदकत्वादेर्दुर्वारत्वेनाऽऽन्तरतम्यादनुनासिक-
स्यैव प्राप्तेः । प्रक्षेपस्य पर्यायेण सकलाकारविधानार्थत्वं स्यात् । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्ये=न डीति सूत्रस्थे । प्रकृते आह—सङ्क्षेति । ‘आदशतः सङ्क्षया सङ्क्षेये’इत्युक्तेः । पूर्वत्र स्वरूप-
परत्वादाह—सङ्क्षेयेतीति । कुत्रिमन्यायेनाह—बद्धिति । ‘उपधाग्रहणं व्यर्थ’मिति मिश्रशारु-
त्यायाह—नामीति । एवेन—दीर्घश्रुत्योपस्थिताऽच्च्यावृत्तिः । अङ्गांश तस्योत्थिताकाङ्क्षायाह—नाम
इति । सूत्रमतेनाह—अनण्त्वादिति । भाष्यमतेनाह—जातीति । तुश्चाथे । दीक्षितादिसकलौक्तिं
खण्डयति—शुद्धोच्चेति । ननु प्रक्षेपसामर्थ्यान्न तथाऽत आह—प्रक्षेपेति । हलादावित्यर्थे बीजमाह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

तस्यापि सिद्धिरित्याशयः कल्प्यः । एवमन्यत्रापीति । जनादेरालङ्घिवाविर्जर्थः । वस्तुतस्तु—परिभाषा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पञ्चानामित्यादाविति । नन्वप्यन्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषया सिद्धे उपधाग्रहणं
व्यर्थम्, ‘अत उपधायाः’, ‘णौ चङ्युपधायाः’ इत्यादावुपधाग्रहणं न व्यर्थ, ‘ननन्द’
‘अचकाङ्क्ष’दित्यादौ वारणार्थत्वात् । अत्र हि नोक्तपरिभाषया निस्तारः, अन्त्यसदेशानन्त्य-
सदेशयोरैकस्मिंलक्ष्ये प्राप्त्यभावादिति चेन्न, पकारावित्यादावृत्तौति गुणं बाधित्वा
दीर्घवारणायोत्तरार्थं तदावश्यकत्वात् । चतुर्णामिति । इदं ‘तितऊना’मित्यस्योपलक्षणम् ।

लिङ्गादिति । वस्तुतस्तु अस्मिन्निर्देशाच्चतिसृचतस्र इति धर्मिग्राहकमानाच्च त्रिपायां सन्निपात-
परिभाषा न प्रवर्तते इति तत्त्वम् । तत्रापि=प्रक्षिष्टेपि । ननु प्रक्षिष्टेपि गुणाभेदकलाश्रयणेन
प्रक्षेपवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—प्रक्षेपेणेति । एवमन्यत्रापीति । ‘आ सर्वनाम्न’ इत्यादौ ।

स्यादतो ‘अस्य टेलोप’ इत्येवमुक्तम् । एवञ्चास्याऽऽभीयत्वविरहेण जातस्य टिलोपस्यासिद्धत्वाभावाच्च
‘सौप’ मिलमिमत्तं रूपं सिध्यतीत्याहुस्तत्र, नित्यत्वाद्भस्य टेलोप इति टिलोपे नान्तत्वाभावात्पुनर्नस्तद्धिते
टिलोपाप्राप्त्या ‘सौपथ’मित्यस्यैव सिद्धान्तसिद्धत्वात्तस्य चास्मिन्न्यासेऽपि सुसाधतयाऽदोषादतः ‘सुपिष्ठ’
इत्येसिद्धये यथाश्रुतन्यास आश्रयणीय इति गौडाः ।

१ नाम्बस्य ‘नामयतीति नाम्’—इत्यत्र नम्भातुनिष्पन्नेऽपि सत्त्वात्सुप्बव्याप्यत्वाभावेऽपि—सुप्ब-

‘रायो हली’त्यतो ‘हली’त्यपकृष्यते ।

अष्टाभ्य औश । ‘उ’ङिति तु नोक्तं, सकारस्योकारे ‘अष्टा-अ-उ’ इति स्थिते ‘इण्डिशीनामाद्रुणः सवर्णदीर्घत्वादिति न्यायेनाऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे तत आद्रुणे ‘अष्टौ’ इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । ‘हली’त्यपकर्षे कृताकारादित्यनुपपन्नमत आह—कृतात्वेति । कृतात्वानुकरणमित्यर्थः । लक्षणवशसम्पन्नत्वे हि तस्य वैकल्पिकतया लाघवाद्दृष्टम्य

❁ चिदस्थिमाला ❁

अपकृष्यते इति । यत्तलाघवादाह—उङितीति । तत्फलमाह—लक्षणेति । दीक्षिताशुक्तेरसाङ्गत्वादाह—

❁ ज्योत्स्ना ❁

प्रदीपार्चिष्युक्तरीत्या गुणभेदकलप्रयुक्तप्राप्तेर्भाव्यमानेन सवर्णाग्रहणमित्यनेन निषेद्धुमशक्यत्वात् तत्प्रयुक्तप्राप्तेः प्रतिविधानार्थं यन्नः कर्तव्यः, स चेत्थं ‘पथिमथ्यभुक्षामा’दित्यत्र शुद्धोच्चारणाद्गुणानां भेदकत्वादिति सिद्धौ तत्परकरणाद्भेदकलप्रयुक्तसमकालसवर्णाग्रहणस्य प्राप्तिः प्रक्रियाप्रकाशकृदुक्तरीत्या ‘भाव्यमानेन सवर्णाग्रहणं नास्ती’ति परिभाषया वारणीयेति । दोषाधायकतत्परकरणाधिक्यादुच्चारित-तत्तत्प्रत्ययसंज्ञातीयस्थानान्तरोपात्तविधेयव्यक्तेरभेदज्ञापनादष्टनो विधीयमानाकारस्यापि तत्परल-प्रयुक्तगुणभेदकत्वाबाधपूर्वकं समकालग्रहणस्य ‘भाव्यमानेन ने’ति निषेधः । नचैवं ज्ञापितेऽपि तत्परलस्य चारितार्थ्याभावः, ‘रायो हली’त्यादौ चारितार्थात् । पथ्यादेराकारविधाने शुद्धोच्चारणेन गुणभेदकलस्य बाधितुमशक्यत्वेन तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

उङितीति । ‘अलोऽन्यस्ये’त्यन्यादेशे सिद्धे ‘आदेःपरस्ये’त्यस्य बाधनाय ङिलमिति बोध्यम् । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे इति । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षात्सवर्णदीर्घात्प्रत्ययमात्रापेक्षो गुण एवान्तरङ्गत्वापि गुणनिमित्तस्योक्तः प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वाद्द्विरङ्गं गुणमपेक्ष्य वर्णमात्रापेक्षत्वात्सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्ग इत्याशयः । न च ‘नाजानन्तर्ये’ इति निषेधः प्राप्तोति, उत्तरकालप्रवृत्तिकेऽजानन्तर्याश्रयणे एव तत्प्रवृत्तेः, ‘पर्यवस्थाते’त्यत्र प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षाज्जनिमित्तक्यणादेशस्याप्यन्तरङ्गत्वानापत्तौ परत्वाद्गुणे प्राप्ते ‘गुणाद्यणादेशोऽन्तरङ्गत्वादिति सिद्धान्तव्याकोपः स्यात् । एवन्तर्हि इहोत्तरकालप्रवृत्तिकेऽन्तरङ्गे गुणेऽजानन्तर्याश्रयणादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ गुणं बाधित्वा परत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादिति—भगवतः सूत्रकारस्य प्रकारान्तरेणाशयं वर्णयामः । अल्विधित्वेनेति । यथोद्देशपक्षे इदम् । [ननु] प्रथमप्रवृत्तपरशास्त्रप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यासम्पादकपूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ पुनः प्रसङ्ग-विज्ञानाश्रयणस्याचक्षेत्सिद्धौ प्रदीपकृता व्यवस्थापनात्तदाश्रयणेऽस्वरसं सूचयन्प्रकारान्तरमाह— यथोद्देशपक्षस्यैवेति । नचाल्विधिः, षट्स्य नान्तसङ्ख्यावाचकलसमानाधिकरणधर्मान्तर-स्वरूपत्वात् । तस्य—‘नान्तसङ्ख्यावाचकलपर्यवसन्नं त’दिति पक्षेऽल्विधिलेऽप्येकदेशविकृतन्याये-नाभिप्रेतसिद्धिः । सच न्यायदिष्टज्ञपुच्छश्चदृष्टान्तेन लोके प्रसिद्धः,—‘प्राग्दीव्यत’ इति विकृत-निर्देशेन शास्त्रेऽप्यङ्गीक्रियते नलानुमानिकस्थान्यादेशभावमूलक इत्यन्यत्र विस्तरः ।

तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताया एव ‘नलोपः सु’दित्यत्र निवेशेन—अत्र च—शाब्दबोधीयाया विषयताया अङ्गसम्बन्धाप्रयोजकत्वेन सङ्कुचितत्वान्नाम्वावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयतायाः सुप्तव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिरूपित-त्वेनादोषादित्याशयः ।

१ ‘न्यायेने’त्यस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः । न च—‘अष्ट—अ—उ’ इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययोभय-षट्काऽवर्णद्वयापेक्षसवर्णदीर्घापेक्षया प्रत्ययमात्रषट्काऽकारोकारनिमित्तकगुणस्यान्तरङ्गतया पूर्वं गुणे पश्चा-द्द्वयावष्टाविति निर्बाधमेवेति वाच्यं, शसि ‘अष्टा—ओ’ इति जाते भवादातोधातोरिति लोपापत्तेः न च नात्राकारान्ताधातुरिति वाच्यं, धातुग्रहणस्यावन्तनिवृत्तिमात्रफलकतायाः पूर्वमेवोपापादितत्वादित्यवधेयम् ।

गुरुवस्तु—न च प्रत्ययमात्रापेक्षत्वेन गुणोऽप्यन्तरङ्गः, न हि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेमेवा-न्तरङ्गत्वं नैतदित्यत्र प्रमाणं पददान इति वाच्यम् ; उभयोरन्तरङ्गतया तौद्वयेऽपि सवर्णदीर्घेऽपवादादस्य विशेषतया दीर्घस्यैवापत्तेः एवञ्च उङ् न कर्तुं शक्यते—इत्याहुः । इतोऽधिकं ज्योत्स्नायां द्रष्टव्यम् ।

इत्येव वदेदिति भावः । ज्ञापयतीति । अयं भावः—‘हलीत्यपकृष्यमाणं वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं, तेन ‘अष्टन’इत्यस्य कचिदक्ष्वपि प्रवृत्तिरिति । आत्वमिति । आत्वमात्रमित्यर्थः ।

सूत्रे इति । दीर्घान्तादष्टनः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः । ज्ञापकादिति । तद्धि ‘अष्टभि’रिति ह्रस्वेऽन्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थम् । एवञ्च ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वे ज्ञापकम् ।

न च ‘अष्टाभि’रित्यत्र सावकाशस्य ‘अष्टन’ इति सूत्रस्याऽष्टभिरित्यत्र परत्वात्—‘झल्युपोत्तम’मित्यनेन बाधे—सकृद्रतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तौ व्यर्थमेव तत्, न ह्यष्टाभिरित्यत्र ‘झल्युपोत्तम’मिति प्राप्नोति, कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेन षट्त्वाभावात्,

● चिदस्थिमाला ●

अयमिति । सन्निधिनिरासायाह—आत्वमात्रमिति । मात्रं—कात्स्न्ये । ज्ञापकस्य साधारणत्वात्तदाह—दीर्घान्तादिति । एवञ्च—तत्र तद्वावृत्त्यर्थत्वे च । ‘ज्ञापितेऽप्यचारितार्थं शङ्कते—नचेति । ननु दीर्घपक्षेऽपि तत्प्राप्त्या तस्य निरवकाशत्वेन तदपवादत्वमत आह—नह्यष्टाभिरिति । हलीत्यपकर्षाभावजः ।

● विषमपदविवृतिः ●

उडङ्गिति । ङिलमादेः परस्येत्यस्य बाधनार्थम् । अष्टञ्शब्दो घृतादिलादन्तोदात्तः । व्यर्थमेव तदिति । तथाचालस्य वैकल्पिकत्वेन ज्ञापकमिति भावः ।

न च प्रक्रियालाघवाय—ओशि विधातव्ये उडङ्गविधानसामर्थ्यात्पूर्वं गुणे ततो वृद्धौ रूपसिद्धिरिति वाच्यम्, ओशि ‘नादिची’ति निषेधेन पूर्वसवर्णदीर्घस्याप्रवृत्त्या उङि तस्य, ‘तस्माच्छोने’ति नलस्य च प्रवृत्त्या फलभेदाज्ज्ञापितेपि स्वस्मिन् चारितार्थमिति भावः । कार्यकालपक्षइति । यथोद्देशपक्षे तु ‘झल्युपोत्तम’मिति खरेऽल्विधिमिश्रे खरे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वेन षट्त्वं सुलभं, षट्स्य समुदायवृत्तित्वेनाल्वृत्तिलाभावात् । ‘भविष्यति किञ्चित्कार्य’मित्यमित्यन्वायालप्रवृत्तेः पूर्वं कार्याभावेपि षट्स्यप्रवृत्तेः । ननु कार्यकालपक्षे आलात्पूर्वं कार्याभावेन षट्त्वाप्रवृत्तावपि परत्वाच्चित्तलाच्च ‘झल्युपोत्तम’मिति बाधित्वाऽल्वे कृते स्थानिवद्भावेन नान्तत्वमाश्रित्य षट्सञ्ज्ञा क्रियते इत्याशङ्क्याह—

१ नन्वेकमात्रालाघवेऽपि पर्यायशब्दतया विसर्जनीयान्यतरस्यामिलादिवलाघवगौरवचर्चाया अनुचितत्वमिति चेन्न, लक्षणवशसम्पन्नत्वे हि—‘अष्टञ्छब्दस्येदं रूपमुत—आकारान्तानुकरणेऽष्टाशब्दस्य इदं रूप’मिति सन्देहसम्भवात्,—असन्देहाय—‘अष्टभ्य’ इत्येव कस्मान्नोक्तमित्याशयात् । अष्टभ्य इति निर्देशे तु ‘अष्टञ्छब्दस्येदं रूपमुत—आकारान्तानुकरणाऽष्टाशब्दस्येवेदं रूप’मिति सन्देहो न भवति, आकारान्तानुकरणे ‘ऽष्टभ्य’ इत्यस्यापत्तेरित्यसन्देहायाऽष्टभ्य इति वक्तव्ये सन्देहाधायकः—कृतात्वनिर्देशो ज्ञापक इत्याशयेन लाघवगौरवचर्चानादरादित्यस्मद्गुरवः प्राहुः ।

२ अन्यथाऽत्रैव ‘हली’ति कुर्यात्, न ‘रायो हली’त्यत्रेत्याशयः । इदमत्र तत्त्वं—पूर्वरीत्या ‘अष्टाभ्य’ इति कृतात्वस्य निर्देश इति ज्ञापितेऽपि—यद्यपि—‘अष्टन आ विभक्ता’ वित्यत्र ‘हली’त्यस्यापकर्षाज्जशसोरात्त्वं न प्राप्नोति, तथापि अत्रैव हलीति कर्तव्ये उत्तरत्र कृत्वाऽज्ञापकपेण तत्सम्बन्धादष्टाभ्य इति निर्देशोपपत्तिरिति—[जशसोरात्वप्रवृत्तिः—]—सूत्रकृत्सम्मत, एवञ्चापकृष्यमाणस्य ‘हली’त्यस्य जशसतिरिक्तविषयतेति—आत्वज्ञापनं नापूर्वं, किन्त्वाचार्याकृतैर्नैव लब्धम् । अन्यथाऽत्रैव हलीति कुर्यादिति ।

३ यद्यपि ‘—अष्टाभ्य’ इति कृतात्वनिर्देशोय’मिति, ‘आत्वं जशसोः परतः—’इति चांशद्वयस्य ज्ञापनेऽपि पुनरपि कृतात्वनिर्देशो व्यर्थः, कृतात्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनाष्टञ्छब्दतया ‘अष्टभ्य’ इत्युक्तवपि दोषाभावेन ज्ञापितेऽपि स्वांशेऽचारितार्थात् तथापि—कृतात्वनिर्देशोऽनुमितात्वस्य वैकल्पिकतां ज्ञापयितुमिति—‘अष्टे’त्यादिवागणाय तच्चारितार्थमित्यंशत्रयज्ञापकता कृतात्वनिर्देशस्येति श्रीगुरुचरणाः ।

अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चेति वाच्यं, पुनः प्रसङ्गविज्ञानबोधनद्वारा,—एतद्विषये यथोद्देशोपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारा वा,—तद्विकल्पे ज्ञापकमित्याशयादित्यन्यत्र विरतरः ।

अष्टानामिति । 'हली'त्युक्तेरादौ नुट्, तत आत्वम् ।

यत्तु 'सन्निपातपरिभाषयाऽत्र नात्वं, किन्तु 'नोपधाया'इति दीर्घे नलोपः । अन्तोदात्तत्वनु 'षट्त्री'त्येव सिद्धं, नलोपे तु न सन्निपातपरिभाषा, नलोपस्यासिद्धत्वादिति;

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

लाघवादाह—एतदिति । षट्सञ्ज्ञेत्यर्थः । एवेन—तदनित्यत्व—कृतात्वषट्सञ्ज्ञयोर्निरासः । यथोद्देशे विभक्तिसापेक्षत्वेनाऽऽत्वस्य बहिरङ्गतया विभक्तेः प्राक् षट्त्वे जाते तत आमि नुटः प्राक् नित्यत्वादात्वे आमुत्तरमसिद्धत्वात्पूर्वं सञ्ज्ञा वृत्ते नुटः प्राक् नित्यत्वादात्वे वा नान्तसञ्ज्ञावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्यापि स्थानियत्वमन्वाभावेन तत्प्रयुक्तस्य 'षट्त्री'त्यादिस्वरदिरल्विधित्वाभावात्स्थानिवत्त्वेनैकदेशेति न्यायेन वाऽऽकारान्तस्यापि षट्त्वेनाऽऽकारान्तेऽपि 'झल्युपोत्तम'मित्यस्य प्राप्त्याऽष्टन्स्वरस्य तदपवादत्वेनाऽष्टाभिरित्यत्रेवाष्टमिरित्यत्रापि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं विकल्पज्ञापकं सफलं तत्र पक्षे भविष्यतीत्यनेन पूर्वमेव प्रवृत्तेस्तदाह—इत्यन्यत्रेति । शब्दरत्नादावित्यर्थः । दण्डयुक्तिं खण्डयति—यत्त्विति । ननु तथा नलोपोऽपि न स्यादत आह—नलोपे विति । पूर्वत्र=नुटि ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नलोपस्यासिद्धत्वादिति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्य पूर्वशब्दोऽम्बन्धकार्येऽसिद्धत्वमित्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अल्विधित्वेनेति । यथोद्देशोपक्षस्यैवेति । ननु यथोद्देशोपक्षस्यैवाश्रयणेन ज्ञापनेऽपि स्वस्मिन् चारितार्थ्यम्, अष्टञ्शब्दस्य 'त्रः सञ्ज्ञाया' इत्याद्युदात्ततयाऽन्तानुदात्तत्ववारणायऽष्टनो दीर्घादित्यस्य शसि प्रवृत्तेरावश्यकतया तत्र 'झल्युपोत्तम'मित्यस्याप्राप्त्या चरितार्थस्याष्टनो दीर्घादित्यस्याष्टाभिरित्यादौ 'झल्युपोत्तम'मित्यनेन परत्वाद्वाधः स्यादेवेति चेन्न, अष्टञ्शब्दस्य घृतादित्वेनान्तोदात्तत्वात् ।

नन्वेवमपि दीर्घग्रहणस्य न स्वस्मिन् चारितार्थ्यं, खरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधेनाष्टाभिरित्यत्र 'झल्युपोत्तम'मित्यस्याप्राप्तेरिति चेन्न, 'अनन्तर'स्येति न्यायेना'चः परस्मिन्'चित्यस्य स निषेध इत्यङ्गीकारात् । नन्वेवं सत्यष्टानामित्यत्रा'ष्टनो दीर्घा'दिति विभक्त्युदात्तत्वं न स्यात्, नलोपस्यासिद्धत्वेनाऽष्टञ्शब्दस्य दीर्घान्तत्वाभावादित्याशङ्क्याह—अन्तोदात्तत्वं त्विति । तत्प्रकृते इति । नुटि कृते

१ नान्तसञ्ज्ञावाचकस्य षट्त्वेन तत्र विशेषणतयाऽलाश्रयणमित्यभिमानः ।

२ अयम्भावः—'भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजन' मित्यभिस्तन्धिमात्रेण विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वात्षट्सञ्ज्ञायां विभक्तौ तत आत्वेऽपि नान्तसञ्ज्ञावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपषट्त्वस्याल्परमत्वविरहेण स्थानिवद्भावेनादिदेशेऽष्टाभिरित्यत्रापि 'झल्युपोत्तम'मित्यस्य प्राप्तिरिति अष्टन्स्वरो निरवकाशतया 'झल्युपोत्तम'मित्यस्य बाधकस्तथा च अष्टाभिरित्यत्रेव अष्टाभिरित्यत्रापि स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं ज्ञापकमिति भैरवमिश्राः ।

श्रीगुरुचरणास्तु—नान्तसञ्ज्ञावाचकत्वस्य पूर्वमपि सत्त्वान्नोद्देश्यतावच्छेदकमेव विधेयतावच्छेदकमिति नान्तसञ्ज्ञावाचकत्वमुद्दिश्य तत्समानाधिकरणषट्त्वस्य विधानात्षट्त्वं नास्ति विधिरिति आत्वे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेन जातषट्त्वेन कार्यसिद्धिरिति तदाशयमाहुः । आकारान्ते षट्त्वेऽपि जडशसो न लुक्, औदिविधिवैयर्थ्यापत्तेरिति तदाशयः ।

नचाष्टन्स्वरोऽष्टानामित्यत्र चरितार्थे इति वाच्यं, 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रिति हलादिस्वरस्यैव तत्र प्राप्त्याऽष्टन्स्वरस्य निरवकाशत्वात् । नचैवमपि 'प्रियाष्टाभि'रित्यत्राष्टन्स्वरश्चरितार्थे इति वाच्यं, दीर्घेऽग्रहणज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तस्य गौणेऽप्रवृत्तेरिति तत्त्वम् । स्पष्टशब्दं ज्योत्स्नादौ ।

तत्र, पूर्वत्र कर्तव्ये नलोपाऽसिद्धत्वेऽपि तत्र कृतेऽसिद्धत्वे मानाभावात्, सन्निपातस्याऽशास्त्रीयत्वेन तस्य नलोपाऽसिद्धत्वेनाऽलभाच्च, आरोपिताऽसिद्धत्वेऽपि वस्तुतो नलोपे तद्विधातस्य जायमानत्वेन नलोपेऽपि तस्या दुवारत्वाच्च ।

—अत एव ‘गव्यिता’, ‘नाव्यिते’त्यादौ सन्निपातपरिभाषया यलोपो न । —अन्यथा ‘यस्य हल’ इति यलोपस्य बहिर्भूततृज्जिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽन्तरङ्गाऽत्रादेशं प्रत्यसिद्धतया निमित्तविधाताऽभावः स्पष्ट एव ।

—तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनैव साध्यतया तस्याऽसिद्धत्वादात्वमव युक्तं—तदनित्यत्वेन । किञ्च—षट्सञ्ज्ञासन्निपातेन जातस्य नुट आत्वे नलोप वा न तद्विध तत्त्वं, स्थानिवद्भावेन कृतात्वेऽपि षट्सत्त्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अभ्युपेक्षाह—सञ्जीति । आरोपितति च । अत एव=हेतुत्रयाङ्गीकारादेव । अन्यथा=हेतुत्रयानङ्गीकारे । तस्य=नलोपस्य आत्वदृष्ट्या । तत्=परिभाषा । वस्तुतस्त्वमाह—किञ्चेति । अपिना लोपसमुच्चयः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

पूर्वशास्त्राच्च नुड्विधायकं, तत्सम्बन्धि कार्यं—नुड्वि—तस्य नान्तसन्निपातोऽपीति—तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते, एवञ्च नुटः सुब्विधिलात्तत्सम्बन्धिकार्यं सन्निपाते ‘नलोपः सु’विति-नियमेनाऽप्यसिद्धत्वव्यावृत्तिः कर्तुं न नुज्यते इति भावः । शास्त्राऽपिद्वलमाश्रित्याह—पूर्वत्र कर्तव्ये इत्यादि । कार्यासिद्धत्वेऽप्याह—सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वेनेति । आरोपितेति । अतिदिशमानधर्मविरुद्धाश्रयकार्याप्रवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वादयमभ्युच्चयः । अत एवेति । शास्त्राप्रवृत्तौ कर्तव्यायामेवाऽपिद्वलं ननु कृतायामपीत्यायुक्तरीतिरेवेत्यर्थः । परिभाषाऽनित्यत्वे-नैवेति । सन्निपातपरिभाषाया—अनित्यत्वेनेवेत्यर्थः । तस्याऽसिद्धत्वादिति । नलोपस्याऽसिद्धत्वा-दित्यर्थः । सन्निपातविधाताभ्युपगमेन दोषं परिहृत्य वस्तुतः सन्निपातविधाताभावादेव दोषपरिहार-माह—किञ्चेति । स्थानिवद्भावेनेति । यथा त्वत्विधिः षट्त्वं न भवति तथा प्रागुक्तम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इत्यर्थः । तथाच नुड्विधया नलोपस्यासिद्धत्वेन नुटो न खोपजीव्यविधातकाऽदर्शनमिति—संनिपात-परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति न वाच्यमिति भावः । इदं कार्यकालपक्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषायास्त्रिपाद्याम-प्रवृत्तिप्रतिपादकस्वग्रन्थविरुद्धम् । ‘नार्कुट’ इत्यस्य पूर्वत्र वृद्धौ कृतायामपि परस्य विसर्गस्यासिद्धत्वा-श्रयणेन त्रिपाद्यां तदप्रवृत्त्युपपादनात् । अन्तरङ्गपरिभाषादृष्ट्या विसर्गासिद्धत्वं नु तत्र पक्षे न त्रिपाद्यां तदप्रवृत्त्युपपादकम्, ‘यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्वह सिद्ध’मिति भाग्योक्तरीत्या तत्र पक्षेऽसिद्धत्वेऽप्यन्यपरिभाषाणामिवास्या अपि प्रवृत्तदुर्वारत्वात् । अशास्त्रीयत्वेनेति । ‘राजभ्या मित्यादौ नान्तलस्याऽदन्तत्वाभावस्य वा अशास्त्रीयस्य दीर्घाप्रवृत्तयेऽतिदेशदर्शनादिदमयुक्तम् । सुबादि-विधावेव नलोपस्यासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषया नलोपस्यासिद्धत्वे मानाभावः सुब्विधौ कृते इत्यर्थे तु न मानमिति वक्तुं युक्तम् । नलोपो वेति । वाशब्द इवार्थः । नन्वेवमात्वे हलीत्यस्यापकर्षः—

१ मानाभावादिति । अन्यथाऽभवन्नित्यत्र कस्यापि सापादिकस्याऽप्राप्त्या तत्कारलोपेन चरितार्थः संयोगान्तलोपोऽनङ्गानित्यत्र हलङ्ग्यादिलोपं प्रत्यसिद्ध इति—हलङ्ग्यादिलोपानन्तरमपि न प्रवृत्तेति हकारलोपानापत्तिरवश्यं कृते तत्रासिद्धत्वे न मानमित्याहुर्गुरुवः । दुवारत्वाच्चेति । किञ्च—भाष्ये सन्नि-पातपरिभाषादुपगतया ‘हे कुमारि—हे किशोरी’त्यत्र सम्बुद्धिनिमित्तकह्रस्वजनया सम्बुद्धि-लोपो न स्यादित्युक्तं, तव तु प्रत्ययलक्षणेन सन्निपातविधातविरहाद्वाप्योक्तमङ्गः स्यादित्यपि-बोध्यमिति गौडाः ।

कार्यकालपक्षे तत्तद्विज्ञेयकवाक्यतापन्नषट्वस्य बहिरङ्गतायाऽऽत्वे कृतेऽनान्तत्वेन षट्त्वाभावाच्च न स्यादिति—'हली'त्यपकर्षः । दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकादाकारान्तस्य षट्सञ्ज्ञा-
श्रयणे,—अत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं षट्वे नान्तसञ्ज्ञावाचकत्वसमाना-
धिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारान्ते आश्रयणे
वा—प्रतिपत्तिगौरवमिति बोद्धव्यम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

नन्वेवं किमर्थमपकर्षोऽत आह—कार्येति । 'हलीत्युभयोः शेष' इति भाष्यमपि कार्यकालाशयकमिति
भावः । दीक्षिताद्युक्तो दोषमाह—दीर्घेति । पक्षान्तरं प्रागुक्तमेवाह—अत्रेति । षट्सञ्ज्ञायामित्यर्थः ।

❁ ज्योत्स्ना ❁

इदमप्युपलक्षणं—लौकिकैकदेशविकृतन्यायस्य । नन्वेवं चेदुक्तरीत्याऽस्यापकर्षो व्यर्थः, स्थानिवद्भावेन
कृतात्वेऽपि षट्वस्य सञ्ज्ञावा'दधाना'मिति नुदप्रतिषेधाभावादत आह—कार्यकालपक्षे इति । आत्वे
कृते इति । आत्वस्येव षट्वस्यापि बहिरङ्गत्वानुल्यबलत्वात्परत्वान्नित्यत्वाद्वा आत्वमिति भावः ।
दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकादिति । तद्धि 'अष्टभि'रित्यत्र ह्रस्वात्परविभक्तेरन्तोदात्तत्वव्यावृत्त्यर्थं क्रिय-
माणमष्टाभिरित्यत्र कृतात्वस्य षट्त्वाभावादधन इत्यंशान्तरस्य चरितार्थस्य परत्वात् 'झल्युपोत्तम'-
मित्यनेन बाधसिद्धौ व्यर्थं सत्कृतात्वस्य षट्सञ्ज्ञायां ज्ञापकमित्यष्टाभिरित्यत्रापि 'झल्युपोत्तम'-
मित्यस्य प्राप्त्याऽष्टभिरित्यत्र निरवकाशत्वादुपोत्तमस्वरबाधः स्यात्, तन्माभूदिति चरितार्थ
सम्पद्यते—इति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । नचैवमपि 'अष्टा'वित्यत्र शस्यष्टन्स्वरश्चरितार्थ
इति वाच्यं, घृतादिपाठादन्तोदात्ताष्टन्शब्दैकादेशस्यैकादेश उदात्तानोदात्तः—इत्यनेनापि सिद्धत्वा-
दित्याशयात् । तथापि 'प्रियाष्टन्ते'त्यादावष्टन्स्वरस्य चारितार्थसम्भवाज्ज्ञापकत्वं कथमिति
चेत्—एवं तर्हि एवमत्र कल्पयामः,—'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रित्यतः प्राक्—'अष्टनो हलादिः'-
ततः 'षट्त्रिचतुर्भ्यो झल्युपोत्तम'मिति न्यासः करिष्यते । यद्वा 'शतुरनुमो नद्यजादी' इत्यत्रा-
न्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वेन ततः प्राक्पठ्यमानेऽष्टनः खरे मण्डूकानुवृत्तिक्लेशमिया
तत्सम्बन्धादन्तोदात्ताष्टन्शब्दादेव खरो विधेयः । उभयथापि 'प्रियाष्टन्ते' इत्यादौ विभक्तिखरो
न प्राप्नोतीति—भाष्योक्तज्ञापकं नानुपपन्नं, किन्तु 'प्रियाष्टभि'रित्यादौ आद्यपक्षे खरे इष्टा-
पत्तिर्न द्वितीयपक्षे इति विशेषः । 'कदष्टा'वित्यादौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिखरे पक्षद्वयेऽपि
खरो न प्रवर्तते इति चापरो विशेष इति दिक् । केचित्तु 'कदष्टा'वित्यादौ यथाश्रुतसूत्रे-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

परत्वान्नित्यत्वाच्च नुदं बाधित्वाऽऽत्वे नुदं न स्यादिति तत्प्रवृत्तये, यदि च कृतात्वस्यापि षट्वत्वं तदा
स व्यर्थं इत्याशङ्क्याह—कार्यकालपक्षे इति । ननु कार्यकालेपि नुदर्थं षट्सञ्ज्ञायां ततः प्राप्तनुदं
परत्वाद्वाधित्वाऽऽत्वेपि स्थानिवत्त्वेन षट्वत्त्वमाश्रित्य नुदं सुलभं इत्याशङ्क्याह—तत्तद्विधीति । ततश्च
नुदमिव षट्वत्त्वमपि बाधित्वा परत्वादालमिति भावः । ननु लक्ष्यानुरोधेन यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेन
नुदसिद्धौ कार्यकालपक्षाश्रयणेन दोषोद्भावनं तत्परिहाराय हलीत्यपकर्षश्चायुक्त इत्याशङ्क्याह—
दीर्घग्रहणादिति । प्रतिपत्तिगौरवमिति । 'हलीत्यपकर्षोपक्षे'त्यादिः । वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षे
षट्वस्य स्थानिवद्भावेन सुलभत्वे 'षट्सञ्ज्ञायामुपदेशवचनं कर्तव्यम्, ताताद्यष्टनो नुदर्थं, अष्टाना-
मित्यत्राले कृते षट्सञ्ज्ञा न प्राप्नोत्युपदेशग्रहणाद्भवती'ति भाष्यवार्तिकयोरसङ्गतिः । तस्मात् षट्वस्य
नान्तत्वविशिष्टसञ्ज्ञावाचकत्वेनाल्घटितत्वाच्चातिदेशसाध्यत्वम्, सञ्ज्ञापदस्य तद्विधाबुद्ध्यतावच्छेदक-

वृत्त्याद्यनुसारेणाह—गौणत्वे त्वित्यादि । स्थानिवद्भावादिति । ‘पूर्वत्रासिद्धे’ इति तु ‘तस्य दोष’ इत्यनेन निषिद्धमिति भावः । ‘कार्यकालपक्षे’ इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तम् । प्राधान्य एवेति ।—बहुवचननिर्देशात् । एवञ्च गौणे औशोऽप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्याऽऽत्वमपि नेति भावः ।

परे तु—‘ष्णान्ता’ इति सूत्रे भाष्ये—‘अष्टाना’मित्येतत्सिद्धये ‘हली’त्यपकर्षमुक्त्वा तत्र पक्षे —‘प्रियाष्टौ’ ‘प्रियाष्टा’ इति न सिद्ध्यति, ‘प्रियाष्टानौ’ ‘प्रियाष्टान’ इति प्राप्नोति—” इति शङ्किते—‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति समाहितम् । तत्र ‘यथालक्षण’मिति प्रतीकमुपादाय “यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते, नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः, तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं, तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः—” इत्येकमर्थमुक्त्वा—“नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते, प्रयुक्तानामेव

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

खण्डनीयत्वादाह—वृत्त्येति । तस्येति । तत्र हि णत्वं सर्वं गृह्यत इत्युक्तम् । पक्षान्तरं खण्डयति—कार्येति । प्रतिद्वन्द्व इत्यत्र । आदेशेति—औचित्यर्थः । एतेन काश्चिन्ना विपरीता चिन्त्येति सूचितम् । वृत्त्याद्युक्त्या सूचितमाह—परे त्विति । तत्र=अपकर्षपक्षे । तत्र=भाष्ये । यथेति । शास्त्रमनतिक्रम्येत्यर्थः । तदाह—तदत्रेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दीर्घस्वरप्राप्तेर्ज्ञापकानुपपत्तिमौंश उदात्तनिपातनेन परिहरन्तोऽष्टशब्दस्य घृतादिपाठकल्पनामप्रामाणिकीं मन्यन्ते, तत्र, ‘अष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे’ इति श्रुतावन्तोदात्तदर्शनात् । तत्र हि ‘राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु’ ‘संज्ञे’ति पूर्वपदप्रकृतिस्त्रोऽष्टशब्दस्य घृतादिषु पाठे ‘त्रः सङ्ख्याया’ इत्याद्युदात्तापत्त्या विरुध्यते इत्युक्तम् । स्थान्यन्तरधर्मत्वाभावेनेति । नान्तसङ्ख्यावाचकत्वं पर्यवसन्नं षट्त्वं न तु तत्समानाधिकरणधर्मान्तरविशेषरूपं तदिति पक्षेऽल्लिखिलात्, स्थानिवद्भावाप्राप्तावप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वं बोध्यम् ।

प्राचामनुरोधेनेत्युक्तमिति । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति भावः । अत्र यदधिकं वक्तव्यं तदस्माभिः प्रागेव निरूपितम् । ननु ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’त्यस्य मुनित्रयतात्पर्यानुगृहीतलाघवप्रयुक्तलक्षणानतिक्रमेण प्रयुक्तस्यानुगमः=अनुमितिः—‘अप्रयुक्ते दीर्घसत्रव’दिति पस्पशोक्तन्यायेन,—कर्तव्येति—पदस्फोटोद्भास्युपगतमतावलम्बेनाद्यं व्याख्यानं, तत्रानुमितेः परोक्षरूपव्याख्यात्मकत्वात्परोक्षस्य तथा कर्तुमशक्यत्वात् शिष्टप्रयुक्तवाक्यघटकपदानामेव च तथात्वात्सर्वदेशान्तरे इति पस्पशोक्तप्रकारेण प्रयुक्तानामपि देशान्तरे उपलम्भादुपलम्भफलको यत्नः कर्तव्यो ननु ततः प्राक् साधुलापरोक्षव्यञ्जिका लक्षणप्रवृत्तिः, प्रयुक्ते यथा अलक्षणं तथा कर्तव्यमित्यर्थमाश्रित्य वाक्यस्फोटवादिमतावलम्बनापरं व्याख्यानमुपाध्यायैरुक्तम् । अत्र द्वितीयव्याख्याने लक्षणोपलब्धभाव एव वक्तव्यः, लक्षणाप्रवृत्तेरुक्तिः—साधुलनिर्णयाजनकत्वं प्रवृत्ताव-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

रूपेणैव प्रायेण सञ्ज्ञबोधकत्वात् । अन्ये तु—हलीत्यपकर्षे नुटि कृते न आत्वं, सञ्ज्ञिपातपरिभाषाविरोधात्, नलोपे तु न सा, न तिस्रिति धर्मिग्राहकमानेन सपादसप्ताध्याय्यामेव तत्प्रवृत्तेः, अत एव ‘जग्ध’मित्यादौ घत्वादिति । अत एव ‘दोदद्धो’रिति सूत्रे भाष्ये दान्तत्वे धान्तत्वे च नलघले, थान्तत्वेऽशेषस्तस्मात्थान्त एवेत्युक्तम् । एवञ्च ‘हलीत्युभयोः शेष’ इति प्रतीकमुपादाय नुटि कृते आलमिति कैयटग्रन्थश्चासङ्गत एवेत्याहुः । तज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति । इदमयुक्तम्—

लक्षणान्वाख्यानात्—'इति व्याख्यानान्तरमुक्तम् । तत्रान्त्यव्याख्यानमेव ज्यायः,—अप्रयुक्ते लक्षणाभावत्यैव योग्यता, न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसङ्गतेः । आद्यव्याख्यायामप्रयुक्त इति वाक्यशेषासङ्गतिः, प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमात् । 'प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यान'-मित्यन्यत्र भाष्योक्तेश्च ।

किञ्च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्योचिता । एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च । 'न वा' इति सूत्रे भाष्ये पक्षभेदेनैक यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्काराच्च । अत एव हल्ङ्यादिसूत्रादौ—अस्य 'अप्रयुक्ते लक्षणाभाव' इत्येव व्याख्याऽऽहता कैयटेन ।

'नास्त्रेडितस्ये'ति सूत्रेऽपि कैयटः—'प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावे न प्रवृत्तिः'—इति । एवञ्चैषामनभिधानमेवोचितम् । अत एव 'अष्टाम्य औ'शिति सूत्रे भाष्ये—'विभाषा आत्वं, यद्यमात्वभूतस्य ग्रहणङ्करोति—'अष्टाम्य' इति; अन्यथा 'अष्टन' इत्येव ब्रूयात्—' इत्युक्तम् । कैयटरीत्या गौणे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

उक्तं=कैयटेन । तत्र=नयोर्मध्ये । 'अलक्षण'मिति च्छेदेन नञ्समासेनाव्ययीभावेनाप्रयुक्ते इति । तत्र दोषान्तरमाह—प्रयुक्तानामिति । फक्किक्केलनेन—वचनत्वं निरस्तम् । कैयटसम्मत्तमपीदमेवेत्याह—अत एवेति । अन्यस्य ज्यायस्त्वोदेवेत्यर्थः । एषां=गौणानाम् । इदं भाष्यान्तरेण द्रव्यति—अत एवेति । तदनभिधानादेवेत्यर्थः ।

❁ उद्योत्सा ❁

वगमयन्ती प्रथमव्याख्याने लक्षणप्रवृत्तिं साधुत्वपरोक्षफलिकां व्यवस्थापयति, नलसाधुत्वनिर्णयस्तत्र । अत एव बाधतेरात्मनेपदित्वाद्वात्रतीति परस्मैपदघटितस्य च्युतसंस्कृतित्वं, 'वचन्ती'त्यादीनां व्याख्यानलक्षणानुगमात्तदभावादप्रयुक्तत्वमात्रमिति विशेष उक्तः कण्ठाभरणे—राज्ञा भोजेन । तथा—परद्वयः कम्बलगादुक्ताभ्यां द्वारि स्थितौ गायति मङ्गलानि ।

तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् ! रुमायां लघुनस्य कोऽर्चः ? ॥'

—इति परस्परान्वयाननुभावकपदकदम्बरूपवाक्येऽपार्थत्वमुदाहरता—प्रत्येकपदेऽन्वितार्थपदच्छायामात्रेण साधुत्वानुमानं, तन्निर्णयस्तु न वाक्यस्यैव मुख्यशब्दत्वात्, (?) तद्वद्वक्तृशिष्टप्रयुक्तान्वितार्थपदसंस्कारस्य वा सर्गान्वाख्यानोपायस्य व्याकरणविषयत्वादित्यर्थमङ्गीकृतं, वृद्धिसूत्रे च भाष्ये 'कृतमनयोः साधुत्व'मित्युक्ते, 'वृद्धि—आदेव' इत्यनयोः पदयोः साधुत्वमभ्युपगम्यैवाचार्यस्य अकृता साधनानु प्रागन्वयाननुभावकलादनर्थकत्वमाशङ्कितं, तत्राप्रयुक्त एवाशय इति प्रियाष्टशब्दस्य शिष्टाऽप्रयुक्तस्य लक्षणानुपारेण साधुत्वानुमाने को दोषः ? । एतेन 'प्रियाष्टाभ्या'मित्यादौ भाष्यतात्पर्यानुसारेणास्मदुपेक्षितं न्यायानु(?) द्वयोर्न—कापि प्रतिकूला भवतीत्यस्तरसादाह—अत एवेति । तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । शक्यते तत्रापि वक्तुं यत्—अष्टन इत्यल्लोपाभावे निर्देशो गौणेऽल्लोपयोग्यत्वव्यावर्तक इति कृतालवबहुवचननिर्देशस्यालविकल्पज्ञापकत्वे नास्त्यसङ्गतिरिति, तथापि तुल्यन्यायात् 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यस्यापि गौणे प्रवृत्तिर्याद्येति गूढाभिसन्धिराह—एवञ्चेति । वस्तुतस्तु 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यत्र 'हली'—

❁ विषमपदविवृतिः ❁

'प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति न सिध्यति,' 'प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति' 'ष्णान्ते'ति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र ह्यालं कृत्वा—औश् न कृतो हलीत्यस्यापकर्षपक्षे प्रियाष्टाभ्यामित्यादाविव प्रियाष्टानामित्यादावप्यालप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च । अत एव=अनभिधानादेव । विशेषणार्थ इति ।

एवञ्च तत्प्रयोगविचारः सर्वोऽपि निष्फल एवेत्याहुः ।

निरुपपदादिति । नुमोऽसमास एव विधानेन, सोपपदे ‘चोः कु’रिति कुत्वेनैव सिद्धत्वेन किनि किपि च विशेषाभावादिति भावः । कनाविति । इदमुपलक्षणम्—उच्चारणार्थेकारस्यापि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, नकारः ‘किन्प्रत्ययस्ये’त्यत्र विशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् ।

सन्निहिते इति । तत्फलन्तु—णिजादीनां सञ्ज्ञाऽभावः ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

विचार इति । इरदत्तादिशास्यन्तानाम् । सोपपदे किनोऽफलत्वमाह—नुम इति । प्राचीनसकलग्रन्था-साङ्गत्याय सिद्धान्तमते मूलन्यूनतां परिहरति—इदमिति । आदिना वृद्धिप्रतिषेधादि ।

॥ ज्योत्स्ना ॥

‘त्यपकर्षादेव न गौणव्यावृत्तिः ‘प्रियाष्टानौ’ ‘प्रियाष्टान’ इत्यजादिविभक्तिन्यावृत्तेरेव तन्मुख्य-फलत्वात् । नचैवं लोपाविशिष्टनिर्देशवैयर्थ्यं, हलीत्यपकर्षे तस्य तात्पर्यप्राहकत्वेन वर्णनीयत्वात्, इत्येतत्सर्वमभिप्रेत्यैवास्य मतस्यादौ परेलिति तुशब्देनावसाने आहुरित्यनेन सूचितमिति प्रतीयते इत्यलम् । इदमुपलक्षणमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । विशेष-णार्थ इति । भाष्यकैयटयोस्तु तदनुबन्धकपरिभाषया ‘किप्रत्ययस्ये’त्युच्यमानेऽपि किपो ग्रहणं

॥ विषमपदविवृतिः ॥

अन्यथा ‘ऽनुनासिकस्य किञ्जलो’रित्यादाविव किनोऽपि ग्रहणापत्तिरिति भावः । वस्तुतस्त-दनुबन्धकग्रहणेति परिभाषया किनोऽग्रहणे सिद्धे नकारोऽपि व्यर्थ एवेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

णिजादीनामिति । णिचः कृत्वे देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ ‘कर्तृकर्मणो’रिति षष्ठ्यापत्तिः, णिचः प्रकृतेः प्रत्नेरर्थे देवदत्तस्य कर्तृत्वात् । जन जनने इत्यस्माणिचि ‘जनिवध्यो’रिति वृद्धिनिषेधापत्तिः ।

१ परेतु—‘सर्वनामानि’ ‘प्रष्टोऽग्रगमिनी’त्यादौ कचित्प्रयुक्तेऽपि ‘प्रातिपदिकान्ते’तिणत्वस्यातिक्रमो-दृश्यते एव, अप्रयुक्ते तु यथाशास्त्रं प्रयोग इति नातिक्रम इति न वाक्यशेषाऽनुपपत्तिः । यथा च सहस्र-वार्षिकयज्ञबोधकचनानां कदाचित्सहस्रवार्षिकपुरुषैः कृताच्चारितार्थमुदीकियते, तथैव प्रियाष्टनादीनां कदाचित्प्रयुक्तत्वमादाय तदर्थमेतदिति न—‘प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यान’मित्यनेनापि विरोधः, यदेमे प्रयुक्ताः स्युस्तदा चारितार्थस्य सुवचत्वात् । कैयटप्रदर्शिते द्वितीयोऽर्थे च न मानं, किञ्च—यथालक्षणमितिच्छेदो भाष्यकृदभिमतः स्यात्तर्हि भाष्यकृताऽवश्यमेव स प्रदर्शितः स्यात्, नहि भाष्यकृतमिदं शैली—यत्तद्विदग्धा-नामंशानामव्याख्यानमिति । एवमचिकोर्तदित्यादिर्भाष्योक्त्याऽऽसाधुतालाभात्कदाचित्प्रयुक्ता अपि ते-ऽसाधव एवेति—न इरदत्तादिसूत्रस्यैयटविरोधोऽपि । ‘अष्टाभ्यः’ इत्यत्र तु—‘किमष्टाशब्दस्य लक्ष्यस्य-स्यानुकरणमिदमुत्त लक्षणनिष्पन्नोऽत्राकारः ? इति विचारावसरे इदमुक्तं भाष्ये, “—यदि लक्षणनिष्पन्न आकारः स्यादष्टच्छानुकरणमेव सूत्रकृत्कुर्यात्, इदमेव च आकारः—‘अष्टाभ्यः’ इति, अतो वैकल्पिक-मिदमात्वम्—” इति । [अत्र च भाष्ये नैकवचनबहुवचनयोरदोऽपि तु—अनुकरणे एव विचारः, —कृतात्वस्यानुकरणमष्टच्छब्दस्य वेति] एवञ्च भट्टोक्तदोषाभावात्प्रथमव्याख्यैव युक्ता न द्वितीयव्याख्यानम् ।

किञ्च लक्ष्यैकचक्षुष्केन तथैव वक्तव्यमिति न राजाशास्त्रितः । किञ्च स्वयं भाष्यकृत्लक्ष्यैकचक्षुष्कोऽपि लक्ष्यैकचक्षुष्कं छात्रं प्रति तथा वक्तुं शक्नोत्येव । किञ्च—नैककृत्किञ्चाव्याख्यानभेदेन एकस्य साधुत्वासाधुत्वे ब्रूमः, किन्तु साधुत्वमेव ब्रूमः इति—अभिधानमेवैवामित्यस्मद्विरुधः शेषावताराः श्रीत्रिपाठिपादाः प्राहुः । अस्मत्पितामहश्चोचरणा अप्येवमेव व्याचक्रुरिति गौडाः ।

अतिङ् किं ? 'रुरुदिवे'त्यादौ 'नेङ् वशि कृती'ति निषेधो माभूदिति । ज्ञापकेन निर्वाहस्तु व्याख्यानाद्वरं करणमिति न्यायाननुगृहीत इति सूत्राशयः ।

युजेर । 'उगिदचा'मित्यतः 'सर्वनामस्थाने' इति, 'इदितो नु'मित्यतो नुमिति चानुवर्त्तते ।

क्विन्प्रत्यय । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्रूपसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । न च तदभावे वस्य कुत्वापत्तिः, तथा सति 'किनो घ' इत्येव वदेत्, 'नशेर्वा' इत्यत्र घानुवृत्तावप्यदोषादिति बोध्यम् ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

ज्ञापकेनेति । तत्र कृद्ग्रहणेनेत्यर्थः । सूत्राशयइत्यनेन सिद्धान्ते फलत्वमेव सूचितम् । वस्य=तस्यैव ।

॥ ज्योत्स्ना ॥

न भविष्यतीति नकारः प्रत्याख्यातः । ज्ञापकेन निर्वाहस्त्विति । 'अकृत्सार्वधातुकयो'रित्यत्र सार्वधातुकग्रहणं तिङ् कृत्सञ्ज्ञाया अभावे ज्ञापकम्, अन्यथा 'चिनुया'दित्यादौ कृत्वादेव निषेधसिद्धौ तद्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । घ इत्येवेति । यद्यपि नादस्याल्पप्राणस्य वकारस्य तादृशो वर्गवृत्तीयः [-'कु'रिति न्यासे प्राप्तः—'किनो ग' इति न्यासेन] ग एव विधातुमुचितस्तथापि

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

किन् प्रत्ययस्य कुः । घ ईतीति । यदि घस्यान्तरतम्याद्गकारः फलमपेक्षते इति तर्ह्यत्रापि न्यासे 'ग'

॥ विषमपदविवृतिः ॥

किञ्च चेचीयत इत्यादावकृत्सार्वेति दीधानापत्तिः, यङन्तत्वात् । रुरुदिवेति । नन्विदमयुक्तमिति चेन्न, 'नेङ्गशी'त्यत्र तिङो व्यावर्त्यत्वासम्भवेन कृद्ग्रहणसामर्थ्येन कृत्वावच्छेदेन कादिनियमं बाधित्वाऽस्य प्रवृत्तिविज्ञानादित्याशयात् । 'नेङ्गशी'त्यस्यापि कादिनियमेन बाधात्—'रुदिव' इत्युचितम् । तत्र हि 'रुदादिभ्यःसार्वे'तीङिष्यते, कृते तु नेङ्गशीति निषेधः स्यात् । ज्ञापकेनेति । 'अकृत्सार्वधातुके'ति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणेन तिङां कृत्सञ्ज्ञाभावकल्पनयेति भावः । ननु 'जागृया'दित्यत्र रीङोऽप्रवृत्तये, 'क्रिया'दित्यत्र तत्प्रवृत्तये रिङ्विधावसार्वधातुकग्रहणमात्रस्यानुवृत्त्यर्थं तदिति चेन्न, एकदेशानुवृत्तौ मानाभावेन तत्रापि समुदायानुवृत्तौ लिङ्ग्रहणवैयर्थ्यापातेन पर्युदात्मस्यैवाऽप्रवृत्तेरित्याशयात् ।

किनो घ इति । यद्यप्यल्पप्राणप्रयत्नवाम्यादिति वक्तुमुचितम्, तथापि वकारस्य महाप्राणता किनो

१ नचात्र 'नेङ्गशी'ति प्राप्तस्यापि प्रतिषेधस्य क्रयादिनियमेन निवृत्त्या रूपसिद्धिर्निर्वाधेवेति वाच्यं, क्रयादिनियमो हि 'मध्येऽपवाद'न्यायेन 'एकाच उपदेशे' इति, 'श्र्युक्तः किती'ति सूत्रेण वा प्राप्तस्यैव निवर्त्तको न तु 'नेङ्गशी'ति सूत्रप्राप्तस्येलाशयात् । परन्त्वेवं सति बभूविवेति रूपस्य पुरःस्फूर्त्तिकत्वात्तरागस्य निर्बाजित्वापत्तेः, अशोकवनिकान्यायेन योजनन्तु छिष्टमिति 'अरुदिवे'ति पाठ एवात्र युक्तः । लङो रूपमेतत् । अत्र प्राप्तस्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीटः प्रतिषेधः स्यादिति भावः । ननु तिङः कृत्सञ्ज्ञाऽभावोऽकृत्सार्वधातुकयो'रित्यत्र सार्वधातुकग्रहणमेव ज्ञापकं, तद्धि 'चिनुया'दित्यादौ दीर्घाऽप्रवृत्तये, यदि च तिङः कृत्सञ्ज्ञा स्यात्तर्हि कृत्पर्युदासेनैव सिद्धे सार्वधातुकग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् ।

किञ्च तिङः कृत्सञ्ज्ञायाङ्कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽतिशयेन तमविष्टनावित्येव तमपः सिद्धौ 'तिङ्गश्चे'ति सूत्रमपि व्यर्थमेव स्यादिति तदेव ज्ञापकं भविष्यतीत्यत आह—ज्ञापकेनेति । वरं करणमिति । तादृशार्थबोधकशब्दोपादाने हि शब्दात्तार्थोपस्थितिः, व्याख्यानेन तथाकल्पने तु विवक्षितार्थस्यानुमितिवाच्या, अनुमितिसमग्री च गुरुतरव्याप्तिज्ञानादिघटितेति गौरवं स्पष्टमेवेति ज्योत्स्नानुसारिणो भैरवमिश्राः ।

चोः कुः । 'स्को'रित्यतो 'ऽन्ते' इति, 'झलो झली'त्यतो 'झली'ति चानुवर्तते, पदस्ये'ति चाधिकारः । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । अतदुणवद्बुत्रीह्याश्रयणात्प्राप्तिः ।

सुयुगिति । 'सत्सूद्विषे'ति किप् । धातुपाठेति । व्याख्यानादिति भावः । युगिति । 'किप् चे'ति किप् । इहेति । 'सृजिदृशो'रिति सूत्रे—'रज्जुसृड्भ्या'भिति भाष्यप्रयोगात्काम्यसूत्रे भाष्ये—'उपयट्काम्यती'ति प्रयोगात् 'क्विन् प्रत्ययस्ये'ति कुत्वं नेत्यर्थः ।

परिमृडिति । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये'इति परिभाषयाऽत्र सुन्निमित्तिका मृजेर्वृद्धिर्न, किन्निमित्तिका तु 'किडति चे'ति निषेधान् ।

परौ व्रजे । 'क्विव्वची'त्युणादिपठितमिति मते—ततः क्विव्वदीर्घानुवर्तते,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

समाप्ते किनोऽभावादाह—अतदिति । तथा=बहुव्रीहितः । प्राप्तेराह—इहेतीति । ननु परिमृडित्यत्र मृजेर्वृद्धिरिति स्यात्,—प्रत्ययलक्षणेन सुपरत्वात्, नच मृज्प्रकृतिकप्रत्यये एव सेति वाच्यं, तथापि मृज्धातोः किपि मृडित्यादौ दोषप्रौव्यादत आह—धातोरिति । निषेधाच्चेति । एतेन मृडित्यपि सिद्धम् । अस्यासिद्धान्तत्वायाह—क्विव्वचीति । व्रश्चादौ तथा क्वत्तेराह—व्याख्येति । चस्त्वर्थे । यत् 'न वा झलो लोपा'-

ॐ उद्योत्ता ॐ

'वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः, एके अल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः, तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादा घोषवन्त एकेऽल्पप्राणाः, इतरे महाप्राणा यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः' इति तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्योक्त—शिक्षावाभ्याद्वर्गाणामेवाल्पप्राणत्वलाभात्—'नादिनोहृस्वशः स्मृताः, ईषच्चादायणश्चैवे'ति पाणिनीयशिक्षया—ईषच्छुक्लुः शुक्ल एवेति लौकिकदर्शनसहकारगृहीतनादानुप्रदानभावस्य तादृशयोरिव वर्गतृतीयचतुर्थयोः प्राप्तेर्विनिगमकाभावेऽपि शब्दपरविप्रतिषेधाच्चतुर्थस्य घस्य प्राप्तिरिह विवक्षितेत्यष्टमे भाष्यप्रदीपयोः स्पष्टम् । तत्रामिनविवरणे तु—वकारस्य महाप्राणता—'किनो घ' इति प्रदीपोत्प्रेक्षितन्यासानुमेयेति व्याख्यातं,—तादृशशिक्षाप्रातिशय्यादिमूला-न्वेषणयत्नेन प्रमाणीकृत्य व्यवस्थापनीयम् । केचित्तु—'शल ऊष्माणः सस्थाने द्वितीया हकारेण चतुर्था' इति शब्दकौस्तुभप्रदर्शितशिक्षायाम्—ऊष्मत्वं=वायुप्रधानत्वम्, तच्च महाप्राणत्वमेव, 'शषसहानां वर्गद्वितीयचतुर्थयोश्च'ति व्याख्यानाच्छेषभूतानां वर्गप्रथमतृतीयपञ्चमानामिव यणामल्पप्राणत्वस्यार्थलभ्यत्वं प्रतिज्ञाय नादिनोऽल्पप्राणस्य वस्य तादृशतृतीयप्राप्तेः 'किनो ग' इति न्यासस्यैव भाष्याशयत्वेन वर्णयन्तः प्रदीपोपमर्देन व्याचक्षते । इति मते इति । यदा तु

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

इत्येवोचितम्, अस्यासिद्धत्वेन जश्वापवृत्तेः प्रक्रियालाघवाच्च । तथापि कैयटानुरोधेन घ उक्तः तदाशयस्तु विवरणे द्रष्टव्यः । नच यथा कथञ्चिदकारस्य वकारान्तरतमत्वोपपादनेऽपि 'नशेर्वै'त्यत्र शकारस्य पत्वजश्वाभ्यां ङकारे-ङकारान्तरतमत्वमुद्वृत्तमेवेति कथमुच्यते-नशेर्वैत्यत्र धातुवृत्तावप्यदोषादिति वाच्यं, 'गृहं गन्तुम्प्रवृत्तस्य कपाटं पर्याटयामि'इति न्यायेन तेन तस्य तद्वदेव सुवचनरत्वात् । यदा 'झषस्तयो'रित्यतः प्राक् 'किनो घोऽन्ते नशेर्वां झलाजशः'इति न्यासेन जश्वे सुलभे फलभेदाभावः । नचैवमपि प्रक्रियालाघवाय गे विधेयै'घ'विधानस्य कोऽ-मिप्राय इति चेच्छृणुः, 'दादे'रित्यतस्तदनुवृत्तिसम्भवेन विधेयानुपादाने लाघवमिति । तथाचैवं न्यसनीयम्—'चोः कु'रित्यस्यानन्तरं—'नहो घः' 'आहः स्यः' 'व्रश्चभ्रस्ज' 'होढः' 'दादेर्धातोः' 'वा दुहः' 'किनोन्ते' 'नशेर्वां' 'एकाचो वशो' 'दधस्तयोः' 'झलाजशि'ति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'घ'इति वदेदिति कैयटोत्प्रेक्षितन्यासानुमेयेति विवरणे स्पष्टम् । इति मते इति । यदा ल'न्येभ्योपि

व्याख्यानाच्च ताम्यां 'पदान्ते' इत्यस्यासम्बन्धः, किन्तु षेणैवेत्याह—**क्विब्रित्यादि ।**

विश्वस्य । 'दूलोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्त्तते । ननु षत्वादीनामसिद्धत्वेन राट्-शब्दपरत्वाभावः, अत आह—**पदान्तेति ।** तेन 'विश्वराजा' वित्यादौ न, 'विश्वाराड्भ्या'-मित्यत्र च भवति । 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यत्र तु न दीर्घः, 'नरे सञ्ज्ञाया'मित्यतः सञ्ज्ञापदापकर्षणात् ।

स्कोः स । 'झलो लोपः संयोगान्तलोप' इति भाष्योक्तेरत्र 'झल' इत्यस्यासम्बन्धः, तेन झलः परयोः स्कोर्लोप इति नार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । 'झली'त्यनुवर्त्तमानं झलादि-प्रत्ययपरम् । 'झलो झली'त्यत्र 'उदः स्थे'त्यारम्भेण तदर्थकतयाऽर्थाधिकारात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इति भाष्यादत्रापि पञ्चम्यन्तझल इत्यस्य सम्बन्धेन 'मृ'दित्यत्र न लोप इति, तत्खण्डयति—**झल इति ।** तदग्र इति भावः । अन्यत्र—उद्योतादौ । ननु विशेष्यासन्निधेः कथं तथाऽत आह—**झल इति ।** तृतीया-

ॐ उयोस्त्ना ॐ

'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति सूत्रे कार्यविशेषसङ्गाहकादृशिग्रहणादुणादिसूत्रस्य तत्समानाकारस्य वार्तिकार्थस्य वा प्रत्याख्यानमित्युच्यते तदा—किब्दीर्घयोस्तेनैव सिद्धत्वात् 'परौ व्रजे'रित्येतावन्मात्रं कतव्यम् । 'एकाचो बश' इति सूत्रे स्ध्वोर्ग्रहणात् झलीत्यस्य निवृत्तेरावश्यकला-व्याख्यानात्ततः पूर्वमेव तच्चिद्वृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः । सञ्ज्ञापदापकर्षणादिति । एवञ्च 'निमित्तनिमित्तपदद्वयेन चेत्सञ्ज्ञा गम्ये'त्येवमाश्रयणादुदाहृतकोशप्रयोगे न दीर्घ इति भावः ।

वस्तुतस्तु दीर्घविधावुत्तरपदाधिकारात्तस्य च पूर्वपदाक्षेपकत्वात्पूर्वपदभूतविश्वशब्दस्य विधीयमानो दीर्घोऽनेकपदद्वन्द्वघटककोशस्थविश्वशब्दस्य न भवति, पूर्वपदशब्दस्य समासपूर्वावयवे रूढत्वादिति बोध्यम् । 'संयोगान्तलोपेयणः प्रतिषेधो वक्तव्यः, दध्यत्र । संयोगादिलोपे ञ् यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः, काक्यर्थं वाक्यर्थम्—'इत्यस्यानन्तरं—'न वा झलो लोपात्, बहिरङ्गत्वाद्दे'ति भाष्ये दृष्टयोरुभयोः परिहारयोर्मध्ये उत्तरस्यैव पूर्वस्यापि संयोगादिलोपविषयकत्वं 'झलो-झली'ति सूत्रे 'झल' इति पञ्चम्याः षष्ठीप्रकृत्योभयत्रानुवृत्त्यपकर्षाभ्यामन्वयेन झलन्तसंयोगाद्योः स्कोस्तादृशसंयोगान्तपदस्य च लोपविधानेनेष्टसिद्धेः, 'संयोगादिलोपलत्वे'ति वार्तिके संयोगादिलोपग्रहणं न कर्तव्यमिति केचिदाहुस्तन्मतं निराकृतुमाह—**झलो लोप इत्यादि ।** 'न वा झलो लोपा'दिति वार्तिकव्याख्यानभाष्ये—'झलो लोपः=संयोगान्तलोपः—'इत्येवोक्तं, न तु संयोगादिलोपस्याप्युल्लेखः कृतः, तत्र झलग्रहणस्य संयोगादिलोपेऽनुवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव, तदाह—तेन झलपरयोः स्कोरिति । वाक्यर्थमित्यादौ दोषत्राणन्तु वचनारम्भेण तृतीयपक्षा-वलम्बेन वा कर्तव्यम् । 'संयोगादिलोपलत्वे'ति वार्तिके संयोगादिग्रहणन्तु लोपललाभ्यां समानप्रतिविधानमिति 'न पदान्त'सूत्र एवोक्तम् । क्वचित्पाठः—'झलः परयोः स्को'रिति; तच्च, संयोगान्तलोपे षष्ठ्यादिविपरिणामेनाऽपकट्यव्यस्य तेनैव रूपेणोत्तरत्रान्वयौचित्यात्, 'सुवृद्ध' 'परिमृद्ध' 'मृष्ट' इत्याद्यसङ्ग्रहप्रसङ्गाच्च । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो' नुम्-संयोगादिलोपार्थ'मिति वार्तिके संयोगादिलोपग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः । अन्यत्र प्रपञ्चितमिति । बृहच्छब्दरत्ने

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दृश्यते' इति दृशिग्रहणात्किब्बचो'त्यादि सिद्धमित्युच्यते तदाऽनेन षट्त्वमात्रं पदान्ते विधीयते किब्दीर्घो त्वन्येभ्योपि दृश्यत इति बोध्यम् ।

तेन ‘पृथक्स्थाता’, ‘पयःस्थिति’ रित्यादौ न दोषः। ‘सङ्गी’ति वार्तिकाच्च। सनस्सकारमारम्य-
आ महिङो ङकारात्सङ्घिति प्रत्याहारः। ‘भूयास्ता’मित्यादौ ‘व्यञ्जनपरस्ये’ति न्यायेन
लोपाभावेऽपि न क्षतिः।

केचित्त्वप्रत्यये संयोगादिलोपप्राप्तिर्योग्योदाहरणानामनभिधानमेवोचितं, ‘सङ्गीति
वक्तव्यं—काष्ठशक्स्थाता’—इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानपरेण ‘काष्ठशगेव नास्ति, कुतः
काष्ठशक्स्थाता?’—इति भाष्येण तथैव बोधनादित्याहुः।

‘प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः, ‘सङ्गी’ति वक्तव्यमेवे’ति—परे।

‘चोः कु’रित्येतत्पत्वेनापवादत्वाद्वाद्वाधते, ‘क्विन्प्रत्ययस्ये’त्यस्य तु क्विन्विधान-
सामर्थ्यादेव न बाध इत्याह—क्विन्नन्तत्वादिति। ऋत्विकशब्दो यज्ञसम्बन्धि-
पुरुषविशेषे रूढः।

‘त्यदादीना’मित्यनुवृत्तेराह—त्यदादीनामिति। तेन ‘आतपः’ इत्यादौ न।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तृतीन्तार्येऽन्वयः, अन्यथा तेनैव सिद्धे तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति तत्रैवोक्तं, प्रकारान्तरमाह—सङ्गीतीति।
नन्वेवं भूयास्तामित्यादौ दोषोऽत आह—भूयास्तामिति। भाष्यमूलकं प्राचोक्तमाह—केचित्त्विति। तदेवाह
—सङ्गीतीति। केचित्त्विति सूचितामरुचिमाह—प्रत्येति। अत एव ‘धिकस्वीत’मित्यादा न दोष इत्युच्यते
रपष्टम्। ननु किन्प्रत्ययस्यासिद्धत्वेन न्याय्यत्वाच्चोक्तु’रित्युचितमत आह—चोः कुरिति। कुंवे वक्ष्यमाणा-
ऽसाङ्गत्वादाह—किनिति। अवयवार्थस्याविवक्षितत्वादाह—ऋत्विकमिति। एतेन—ऋतो वा यजतीति

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

हरिदीक्षितैरित्यर्थः। प्रदीपकृतस्तु—पञ्चम्यन्तश्चलप्रहणानुवृत्तेः—झलः पूर्वयोः स्कोलोप इति
तदर्थं कल्पयन्तः—संयोगादिलोपेऽपि ‘झलो लोपा’दिति परिहारमभ्युपगच्छन्ति। अत एव भाष्ये
‘संयोगान्तस्य झलो लोप’ इति वक्तव्ये ‘झलो लोपः संयोगान्तलोप’ इति लोपपदं वारद्वयमु-
पातम्, तेन संयोगश्चासावन्तश्चार्थात्पदस्य, तत्सम्बन्धी यो लोपः—संयोगाद्योः स्कोझलः पूर्वयोः
स्थाने स भवतीति एकः, अपरश्च संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य झलः स्थाने लोपो भवतीति—अर्थ-
द्वयस्य क्रोडीकारलाभः। तत्रेयं विप्रतिपत्तिः—झलः पूर्वयोः स्कोरित्यर्थः ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति
परिभाषाबाधमन्तरेण कथं सङ्गच्छतामिति। अत्रोच्यते—झलः परयोः स्कोः पदान्ते झलि च परे
यः संयोगस्तदाद्योरसम्भव एव, झलपरयोर्झलि परे संयोगाद्योः स्कोः—‘पयःक्षारं’ ‘पयःस्थिति’
रित्यादौ सम्भवेऽपि तत्र ‘संयोगाद्यो’रित्यस्य विशेषणस्य वैयर्थ्यमतो ‘झलः पूर्वयोः स्कोर्झलि
पदान्ते च यः संयोगस्तदाद्योर्लोप’ इत्यर्थलाभः। तत्रैतत्स्यात्—‘संयोगाद्यो’रित्यस्य विशेषणस्य
वैयर्थ्यमिति, तच्च, अनुवर्तमानेन पदस्येत्यनेन संयोगविशेषणात्पदस्य यः संयोगो न पदयो-
स्तदवयवझल आदिभूतयोः स्कोरित्यर्थलाभेन ‘पयःस्थाता’ ‘पृथक्स्थिति’ रित्यादौ लोपाभावात्
तत्सार्थक्यात्, पूर्वसमीपबोधकाऽऽदिप्रहणाच्च—‘तस्मा’दित्युत्तरांशस्यह्यप्रवृत्तिरितिह तत्त्वम्।

ह्यारम्भेणेति। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम्—‘उदःस्थे’त्यत्र। इति परे इति। अपरे तु—‘पृथक्-
स्थाता’ ‘पयःस्थिति’ रित्यादौ अन्तरङ्गत्वाज्जद्वे रूढे च कृतेऽल्विधौ स्थानिवद्भावाभावात्स्कोः-
संयोगादिलोपाभावः। ‘द्विष्टरां-पयोधावती’त्यनयोः ह्रस्वादङ्गधेयेदप्रवृत्तिरप्येवम् [१]। स्कोरित्यत्र
झल इत्यनुवृत्त्या झलः पूर्वयोः स्कोरित्यर्थलाभे संयोगप्रहणात्संयोगान्तस्य लोप इति लोपाधिकारे
पदान्तरप्रशुकार्थस्याप्रवृत्तिरिति सार्वत्रिकः परिहारः, ‘ईषत्स्थान’मित्यादौ ‘झलो झली’त्यस्या-
प्रवृत्तेरपि तत एव सिद्धत्वात्। सङ्गीतेतत्प्रत्याख्यानान्तरमेव भाष्येऽहं प्राचोक्तं समाधानात्तद्वै-
तात्पर्यं परेश चाहुयो’रित्यत्र प्रदीपकृतदणितस्येत्येव व्याख्येयत्वादित्याहुः।

तदोः किं ? यः । 'तो'रिति तु नोक्तम्, 'अनेषे'त्यादौ नस्याप्यापत्तेः । न च नुटो हिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वं, बहिर्भूतमुनिमित्तकत्वेनाऽस्यैव बहिरङ्गत्वात् ।

इदञ्च 'तस्मान्नुडची'ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । सौ किं ? तौ । अत्वसत्वे नेति । गणकार्यत्वादिति भावः ।

डे प्रथ । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशि'त्यतो 'युष्मदस्मद्भ्या'मिति वर्त्तते । 'डे'- इति पृथक्पदम्, अत एव—'प्रथमयोरित्युच्यते', कयोः प्रथमयोः ।—विभक्तयोः, वचनयोस्तु न ग्रहणं, 'शसो ने'ति लिङ्गा'दिति भाष्यं सङ्गच्छते ।

त्वाहौ । यद्यपि युष्मदस्त्वाददेशः—'त्वमावेकवचने' इति सिद्धः, तथापि युष्मान्तिक्रान्तोऽस्तिवमित्यर्थमत्र विधानम् । न चैवं तत्रास्य चारितार्थ्यात्केवले परत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यं, 'त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः' इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'युष्मदस्मदोरनादेशो'इत्यतो 'युष्मदस्मदो'रिति वर्त्तते ।

शेषे । आत्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह 'शेष'शब्दार्थस्तदाह— आत्वयत्वेत्यादि । स्पष्टञ्चेदं 'युष्मदस्मद्भ्यां ङस'इत्यत्र, प्रकृतसूत्रे च भाष्ये । अत एव 'साम आक'मिति ससुट्कनिर्देशः सङ्गच्छते ।—एवञ्च शेषग्रहणं स्पष्टार्थं,

॥ चिदस्थिमाळा ॥

विग्रहः, 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते'त्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनादित्युक्तास्तम् । आदिना तारक इत्यादि । प्राचोक्ते 'अनश्च' इत्यादौ तस्य साफलयादाह—अनेषेत्येति । कैयटाद्युक्तमाह—नचेति । पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वम् । इदञ्चेति । तत्र हि 'तस्मा'दित्यस्य टानुबन्धस्य चावश्यकत्वम्, अन्यथा नञो नुटि नलोपङ्मुटोर्नुवारत्वादित्युक्तम् । दीक्षिताद्युक्तद्वितीयपक्षासाङ्गल्याह—डे इतीति । द्विवचने 'युवावा'विति विषयत्वादाह—युष्मानिति । युष्मानिति युष्मद'एकावैवाचित्वाभावेन तत्र तस्याप्राप्तेः ।—एतेन 'यथासङ्ग्यर्थ' युष्मदस्त्वादेशवचन'मिति शास्त्र्युक्तं, 'युवामतिक्रान्त' इत्यत्र तदर्थ'मिति दण्ड्यक्तवाप्राप्तम् । एवम्—अस्य युष्मदस्त्वादेशवचन'मिति शास्त्र्युक्तं, 'युवामतिक्रान्त' इत्यत्र तदर्थ'मिति दण्ड्यक्तवाप्राप्तम् । एवम्—अस्य तदर्थत्वेन । तद्विषयेति । तन्निमित्तेत्यर्थः । अत एव—तथा व्याख्यानादेव । शेषेत्येति व्याख्याने तदसङ्गतिः स्पष्टैव, अत एवाह—एवञ्चेति । अर्थान्तराभावे चेत्यर्थः । एतेन तथा सकलप्राचोक्तमपास्तम् ।

॥ ज्योत्स्ना ॥

भाष्ये ध्वनितमिति । तत्र हि नुगचीत्येवाजादौ पदे नञो नुग्विधानान्नुडचीत्यत्र तस्मादिति न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे—तत्राप्ययमर्थः—'तदोऽसः'स्या' वित्यत्र 'तो'रिति वक्तव्येऽनेष इति नस्य सकार-व्यावृत्त्यर्थं कृतं—'तदो'रिति न कर्तव्यमिति लाघवमुक्तम्—नञो नुग्विधिं ङमुडापल्या दूषयित्वा यथान्यासः समर्थितः । अत एव पदद्वयाश्रितत्वाद्बहिरङ्गनुटोपेक्ष्य विभक्तिपरत्वादितिमात्रा-पेक्षान्वस्य बहिरङ्गत्वमित्याशयकं परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वात्तोः ससाविति अपि क्रियमाणे सत्त्वं न भविष्यतीति भाष्यदूषणे प्रवृत्तस्य कस्यचिद्दूषणमनूय—'इति चिन्त्य'मिति तस्य चिन्ता-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

भाष्ये ध्वनितमिति । तत्र हि 'नुगची'ति न्यासे 'तदोः ससा'वित्यत्राऽनेष इत्यादौ सत्ववारणाय 'तदो'रिति न वक्तव्यं, 'तो'रित्येव सिद्धेरित्युक्तम् ।

१ निर्दिश्यमानपरिभाषायास्त्वप्राप्तिरत्र, निर्दिश्यमानत्वस्य नुङ्गिषिष्टैतच्छब्देऽभावेपि निर्दिश्यमानै-तच्छब्दावयवत्वस्य नकारे निर्वाधत्वात् । 'अन्त्यवापे'इति परिभाषाऽपि न प्राप्नोति, अनन्त्यसंदेशानन्त्य-संदेशयोरव्यवधाने एव तत्प्रवृत्तेः । अतएव 'यून'इत्यत्र उकारव्यवधानात् सेति गौडाः ।

२ स्पष्टञ्चेदं भैरव्यां,—तत एवावधार्यम् ।

विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसम्भवात् । अन्यस्येति । अलोऽन्य-
पारेभाषयेति भावः ।

‘त्वाहादयोऽकारान्ताः’ इति वृत्त्याद्यनुसारेणाह—अतो गुण इति । ‘त्यदादीनामः’ इति
सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां ‘हलन्ता एवादेशाः’ इति लभ्यते, तदा पररूपस्य प्राप्तिरेव न ।

यद्यप्युच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्या, तथापि ‘अतो गुणे’
इत्यस्याऽप्रवर्त्तनेन प्रक्रियालाघवमत्र पक्षे । इत्सञ्ज्ञालोपयोस्तु सूत्र एव प्रवृत्तिरिति
न प्रयोगसाधुत्वज्ञाने गौरवम् । ‘त्वाहौ सा’विति गुरुनिर्देशस्तु—‘श्वेतवहोक्थश’सिति-
वन्नार्थसाधकः । गिजन्तात्किपि—‘युष्म्’ ‘अस्म्’—इति प्रातिपदिकयोरादेशा एव नेति
तदाशयः । ‘मपर्यन्तस्ये’ति भाष्यसम्मतश्चायमर्थ इत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति ।
अन्तरङ्गत्वादिति । परनिमित्तानपेक्षत्वेन तत्त्वमिति भावः ।

अलिङ्गे इति । एवञ्च स्त्रियामनयोरवृत्तेर्न टाबिति भावः । इदं ‘साम आक’-
मित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । यद्वेति । इदं—‘त्यदादीनामः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्,
‘साम आक’मित्यत्र च ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सकलप्राचीनग्रन्थासाङ्गत्यादाह—त्वाहेति । सिद्धान्तमाह—त्यदेति । ननु हलन्तत्वे उच्चारणार्थत्वादि-
त्सञ्ज्ञादि बाध्यमिति को विशेषोऽत आह—यद्यपीति । ननु गुरुनिर्देशबलात्तथा, अन्यथा ‘त्वाहा’वित्येव
तत्सिद्धिरत आह—गुर्विति । मान्तयोरादेशपक्षे विभक्त्युदात्तत्वायमकारो विवक्षित इति शास्त्रयुक्तेर-
साङ्गत्यादाह—गिजन्तादिति । भाष्यान्तरमप्यत्र गमकमित्याह—मपर्यन्तेति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्रदापकृतोक्ता, तस्यायमाशयः—सर्वविधेराङ्गलाद्विभक्तिपरत्यदाद्यन्ताङ्गापेक्षा, ततो नुइविधेः
पूर्वोत्तरपदपेक्षलेऽयन्तभूतनिमित्तकलादन्तरङ्गत्वं स्पष्टमेवेति दिक् । इति लभ्यत इति ।
तथाहि ‘त्यदादीनामः’ इत्यत्र ‘द्विपर्यन्ताना’मिति वचनप्रत्याख्यानाय ‘शेषे लोप’ इत्यस्य ज्ञापकत्वमुक्त्वा
‘टिलोपश्चाबभावार्थ’ इत्यनेन ‘शेषे लोप’ इत्यस्य ‘युष्मभ्यं ब्राह्मणीभ्यः, युष्मत्—ब्राह्मणीभ्यः—इत्यत्र
सप्रयोजनत्वेन भाष्यकृता ज्ञापकत्वाभाव उक्तः । एवमपि तवाद्यादेशानामदन्तत्वपक्षे कृतेषु
‘वाणोदाङ्गं बलीयः’ इति न्यायादन्तरङ्गमपि ‘अतो गुणे’ इत्येतद्वाधित्वा शेषे लोपे प्राप्तं
टाप्प्रसङ्गमवस्थाने हलन्तत्वमुपाश्रित्य कैयटोपाध्यायैः परिहृतमिति भावः । ननु मपर्याच्छेषस्य
लोपे विज्ञायमाने चतुर्थोपश्रमीषष्ठीष्वेव शेषे लोपः प्राप्नोति, त्वाद्यादेशविषये तु नित्यत्वात्तेषु

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अत एवेति । शेषग्रहणस्य विभक्तिविशेषणादेव । एवञ्चेति । मपर्यन्ताच्छेषबोधकत्वाभावे इत्यर्थः ।
हलन्ता एव आदेशा इति । तत्र हि भाष्ये—‘द्विपर्यन्ताना’मिति वचनप्रत्याख्यानाय ‘शेषे लोप’
इत्यस्य ज्ञापकत्वमुक्त्वा, ‘टिलोपश्चाबभावार्थ’ इत्यादिना शेषग्रहणस्य टिलोपार्थत्वमुक्त्वा तत्त्वगिडितम् ।
एवमपि तवाद्यादेशानामदन्तत्वे वाणोदाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पररूपं बाधित्वा शेषे लोपे टापः
प्रसङ्गात्तादवस्थं मनसिकृत्य तवममादिषु चादेशेष्वकार उच्चारणार्थो हलन्ता एव
त्वादेशा इति न क्वचिदुपसङ्गः—इत्युक्तम् । ननु ‘हलन्ता आदेशा’ इति पक्षे गिजन्तात्किपि
मान्तयोर्हलन्तेषु त्वाहादेशेषु कृतेषु शेषे लोपे वकारहकारयोर्निवृत्त्यापत्तिरित्याशङ्काह—गिजन्तात्पिबिति ।
गिजन्तात्पिबिति तु न ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’रित्यादेशः, बहुत्वार्थकाभ्यामेव ताभ्यां गिजिवक्षणात् ।

मपर्यन्ताच्छेषस्येति । इदमुपलक्षणं,—तेन 'त्व'मित्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि न ।

ननु अदन्तत्वे आदेशानां 'वार्णादाङ्ग'मिति परिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपे टाबभाव उपपादयितुमशक्यः, अकारस्य कार्यद्वयेऽपि स्थानित्वेन समानस्थानिकत्व-मस्तीति चन्न; 'हलन्ता एवादेशा' इति कैयटेनात्रैवोक्तत्वेनादोषात् ।—'शेष' इत्यस्य सामर्थ्यात्तन्न्याप्रवृत्तिरत्र—'इत्यन्ये; तन्न, युष्मभ्यम्—युष्मत्—युष्माकमित्यादौ टाग्निवृत्त्या चारिताध्यात् ।—तस्मादनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरित्येके । तदाह—अतो गुणे कृते इति ।

अत्र वदन्ति—तत्तद्भाष्यप्रामाण्याच्छेषग्रहण—ससुटकनिर्देशाभ्याञ्चास्य सूत्रस्य-आवृत्त्याऽर्थद्वये तात्पर्य, तच्च लक्ष्यानुरोधाद्यवस्थितम् । तेन भ्यमि टिलोपे 'युष्मभ्य' मिति न । अत एव—'भ्यसोभ्य'मिति सूत्रे—'यदि भ्यमादेशः, शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति—एवं प्राप्नोति, अथाऽभ्यमादेशः,—शेषे लोपष्टिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति, यथेच्छसि तथाऽस्तु'—इत्येवोक्तं, न तु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फलभेद उक्तः ।

वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः, अत एव 'लिङ्गाभावाद्दिलोपवचनानर्थक्य'मिति 'साम आक'मित्यत्र भाष्ये उक्तम् । अत्र 'लिङ्गाभावा'दित्युपलक्षणं,—'शिशीलुङ्नुम्बिभ्यम्

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

उपेति । ननु विशेषणे न क्षतिः, साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्, यद्यपि 'युष्मभ्य'मित्यत्र साम्प्रतिकसम्भवस्तथापि नैकमुद्राहरणं योगारम्भप्रयोजकमिति तात्पर्यं भविष्यतीत्युक्तमेव वक्तुमाह—नस्त्विति । 'कैयटादिमते व्याश्रयत्वान्न से'ति शास्त्र्युक्त्यसाङ्गत्यायाह—अकारस्येति । मतान्तरमाह—शेषे इति । तदिति । बाणेत्यर्थः । अत्र—त्वमित्यादौ । 'एके' ति सूचिताश्चिमाह—अत्रेत्यादिना—हर्ता-त्यन्तेन [४३७ पृ०] । तत्रादौ यथाश्रुतभाष्यद्वयप्रामाण्यादित आह—तत्तदिति । उक्तमिदम् । तथा सन्नयनतिप्रसङ्गायाह—तच्चेति । नस्त्विति । अन्यथा तदनुपन्यासे निर्वाजत्वापत्तिरिति भावः । सिद्धान्त-माह—चस्त्विति । अत एव—तस्याफलत्वादेव ।

भाष्यन्यूनतां परिहरति—अत्रेति । उक्तभाष्ये इत्यर्थः । प्रकारान्तरस्यापि तदेवाह—शिशीति ।

ॐ उद्योस्ना ॐ

कृतेषु मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावान्नोपाभावमाशङ्क्याह—इदमुपलक्षणमिति । 'टेलोप' इति वक्तव्ये 'शेषे लोप' इति शेषग्रहणात् । आदेशविधावुपयोगेतरभागस्य मपर्यन्ताच्छेष इत्युपलक्षणम्, योग्यतानिवेशाच्चतुर्थोपपन्नमीषष्टीबहुवचनेषु नाव्याप्तिरिति भावः । इदञ्च—शेषो लोपो मपर्यन्तस्ये-त्येकयोगत्वे चोपयुक्तादितरस्येवोपयोक्ष्यमाणादितरस्यापि शेषत्वमभ्युपगम्योक्तम् । इतोऽप्य-स्वरसादिलोपपक्षस्य हेयतां सूचयन्नन्त्यलोपपक्षं व्यवस्थापयति—वस्तुतस्तु इत्यादि । सञ्ज्ञिपात-परिभाषया टाबभावस्येति । एतेन लाद्यादेशानां हलन्तत्वकल्पनायादिलोपपक्षान्त्यपक्षयो-

ॐ विषमपद्विवृतिः ॐ

इदमुपलक्षणमिति । न तु विशेषणमित्यर्थः । अत्रैवोक्तत्वेनेति । त्यादादीनामित्यत्रैवोक्तत्वे-नित्यर्थः । युष्मभ्यमिति । संयोगान्तलोपस्तु न, झल्यग्रहणसम्बन्धादिति भावः । अतएवेति । अर्बद्वयस्य व्यवस्थितत्वादेव । शेषलोप इत्यस्यार्थद्वये तात्पर्यमित्यंशं, भ्यामादेशोपि युक्त इत्यंशं च दूषयितुमाह—वस्तुतस्तु इति । अभ्यमसूत्रे इति । पूर्वोक्तस्य वस्तुतस्त्वित्यस्यात्रापि सम्बन्धः ।

युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेने'ति—'नेतराच्छन्दसी'तिसूत्रस्थभाष्यववार्त्तिकबलेन लिङ्गवत्त्वेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वम् ।

अत एव सन्निपातपरिभाषया 'बुद्धा'वित्यत्र टाबभावः—'कृन्मेजन्त'सूत्रे भाष्ये उक्तः । शेषग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव । 'त्यदादीनामः' इतिसूत्रस्थं—'टिलोप-
ष्टाबभावार्थ' इति तु—वार्त्तिकैकदेशिवचनमिति न दोषः । एतच्च भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम् ।

अभ्यम्सूत्रे—'यथेच्छसि, तथा सिव'ति प्रौढोक्त्या—'भ्य'मितिच्छेदस्य प्रौढवादत्वं भगवतैव सूचितम् । 'त्वं यथेच्छसि तथाऽस्तु, तत्र दोषोद्धारो मया सुकरः'—इति तत्प्राप्त्यात् ।

'अभ्य'मित्येव तुच्छेदो न्याय्यः । अत एव 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति सूत्रे 'न चा-
ऽऽदेशो हलादिरस्ती'ति भाष्योक्तिः सङ्गच्छते—'इति ।

परमत्वमिति । आङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । गौणेऽप्रवृत्तौ बीजाभावादाह—
अतित्वमिति ।

युवावौ । द्विवचनशब्दोऽत्र यौगिको—व्याख्यानात्, द्वयोर्वचनं=बोधनं, तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थो, भाष्यप्रामाण्याच्च तद्वृत्त्यामाणा युष्मदस्मदोरेव विशेषणं, न तदन्तस्य; अङ्गाधिकाराद्धि तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह—द्वयोरुक्ताविति । एतत्फलं गौणोदाहरणेषु मूले एव रफुटम् ।

मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमित्यर्थः । ननु समुदायाऽऽदेशत्वेऽपि 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रा'गिति व्यवस्थाया युष्मदस्मद्विषये 'त्वयके'त्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वादन्तरङ्गत्वाद्युवामित्ये-
तत्सिद्धयुत्तरमकजिति—'युवका'मित्यत्र न दोषः ।—अत आह—त्वयेति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

लिङ्गवत्त्वे हेतुरयम् । नन्वेवं शेषग्रहणस्य का गतिरत आह—शेषेति । नन्वेवमप्युक्तभाष्यस्य का गतिरत आह—स्यदेति । '—शेषे लोप इति स्मृतः । लुप्तशिष्टं हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥'—इति तच्छेषः । लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य=टाबभावस्य सिद्धिरिति—तस्य=शेषे इत्यस्य—फलमाहुरिति—तदर्थः । उक्तभाष्य-
गतिमप्याह—अभ्यमिति । तत्त्वमाह—अभ्यमिति । 'द्वित्वे' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणसामर्थ्यमूलकमाह—
व्याख्येति । तस्य साकङ्गत्वादाह—तत्रेति । चस्त्वर्थे । अनुवृत्तस्यापि गुह्यमाणत्वस्यान्यत्र प्रपञ्चित-
त्वात्तस्य तत्त्वे बीजमाह—अङ्गेति । एतेन तथोक्तावपि तदन्तस्यापि विशेषणतापत्तौ गौणे समासे दोष एवेत्यपास्तं, तदाह—एतदिति । विधौ फलाभावे तद्वर्धमेवेत्याह—अधीति । अनतिप्रसङ्गायाह—
युष्मदिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

रुभयोरपि अनावश्यकत्वमुक्तम् । व्याख्यानादिति । लक्ष्यानुरोधिव्याख्यानमूलिकोभयगततिरिह भवतीति परिभाषयेति भावः । इत्यत्र न दोष इति । 'तथा च युवकाभ्या'मित्यादौ दोषः स्यादेवेत्युक्तम् । दोषोऽकचिं कृते युवावयोः सर्वादेशत्वादकचः श्रवणानापत्तिरूप इति केचित् । वयन्तु भूमः—'भिन्धकी'त्यत्राकचि कृते धिभावो न स्यादिति—'हुञ्जल्भ्य' इत्यत्र भाष्या-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अन्तरङ्गत्वादिति । 'अज्ञाताद्यर्थानपेक्षत्वेने'ति शेषः । वस्तुतस्तु परत्वाद्युवादिषु पश्चादकचीति

नन्वत्रापि 'अच्ये' इति न्यासेनैकारादेशोऽयादेशे च सिद्धेराह—युक्काभ्यामिति । 'हलन्ता आदेशाः' इति पक्षे तु 'त्वये'त्यादेरसिद्धिः, एवं मादेशस्य सर्वदेशत्वञ्च न स्यादिति बोद्धव्यम् ।

नन्वेवमपि 'मान्तस्येत्येवोच्यतां, किं 'परि'ग्रहणेनेति चेन्न, युष्मयत्यादेः क्वपि सुप्यादेशाभावार्थं तत्सत्त्वात्,—पर्यन्तशब्देन मान्तापेक्षया शेषस्य लाभात् ।—'कटि-पर्यन्तं वासः' इत्युक्ते 'अग्रे किञ्चिदस्ती'ति नियमेन प्रतीतेः । एवञ्च मान्ताद्यत्राग्रे किञ्चिदवशिष्टं तत्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः ।—अत एव भाष्ये—'अवधिद्योतनार्थं परिग्रहणं कर्तव्यं, 'मान्तस्येत्युच्यमाने—यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः, क्व च मान्ते ? युष्मयतेरस्मयतेश्चाऽप्रत्यये'—इत्युक्तम् । 'अवधिद्योतनार्थं'मित्यस्यान्तशब्दस्यावधि-वाचकताद्योतनार्थमित्यर्थः । 'पर्यन्त'शब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात् । अग्रे किञ्चित्सत्त्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च । 'तत्रैवेत्यस्य—'अनिष्टे एवेत्यर्थः । परिग्रहणाभावे तु—'यतः पूर्वोऽस्ति, परश्च नास्ति सोऽन्त्यः' इतिभाष्योक्तेर्मान्तपदस्य मुख्यार्थवलाभायाऽत्रैव स्यात्, 'क्वौ लुप्त'मित्यस्य प्रवृत्तिश्च स्यात् । 'अभिव्यक्तपदार्थाः' इति न्यायश्च पदकार्यविषय इति—तदाशयः । अत एव भाष्ये प्रयोगदर्शनं न कृतम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

इदमपि प्राचां मतेनेति—सूचयन्—सिद्धान्ते फलमाह—हलन्ता इति । एवमपि=उभयथा अवश्यकत्वेऽपि । किं परीति । अन्तशब्दस्यावयववाचित्वात् । तत्सत्त्वादिति । सामानाधिकरण्येनान्वया-न्मुख्यतरवसत्त्वाच्चैव स्यात् । कृते वारणमाह—पर्यन्तेति । एवञ्च=परिग्रहणे कृते च । एवं चागच्छा वैयधिकरण्यमेव । अत्र मानमाह—अत एवेति । परेस्तत्त्वाभावादाह—अवधीति । अन्तेति । 'परिसमभि-व्याहृते'त्यादिः । अत एवाह—पर्यन्तेति । अन्यसिद्धमपीदमित्याह—अग्रे इति । इष्टत्वाभावादाह—अनिष्टे एवेति । दोषमुपपादयति—परीति । भाष्योक्तेरिति । आदिरन्त्येनेति सूत्रे इति भावः । अत एवान्यथा-नुपपत्त्या आह—क्वाविति । नन्वभिव्यक्तेरित्यनेन वारणमत आह—अभीति । अत एव=तत्रानिष्टत्वादेव ।

❁ उयोत्सा ❁

दकज्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्, साकचकस्य युवावौ नैव स्यातामिति दोषः—इति परिभाषाप्रदीपाचिषि विस्तरः । इति तदाशय इति । सर्वनामप्रकरणे तु सञ्ज्ञा-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

युक्तम् । अत एव 'हुस्तल्भ्य'इति सूत्रे भाष्ये 'भिन्धकी'त्यत्र परत्वाद्धिभावेऽकजित्युक्तम् ।

युक्काभ्यामिति । 'ओकारसकारभकारादा'विति न निमित्तकोटिप्रविष्टं, किन्तुओकारसकारभकार-भिन्नविभक्तौ युष्मदस्मदोः सुबन्तयोष्टेः प्रागकजित्येव वचनशरीरम्, इतरविभक्तौ लथार्त्सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकजित्याश्रित्येदम् । अन्यथा 'भिन्धकी'त्यादाविव परत्वाद्युवावयोः पश्चादकवि दोषाभावादसङ्गतमेतत्स्यात् । उक्तव्याख्याने तु—विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गात्वात्किमादा-विव युष्मदस्मदोराप्यादेशात्पूर्वमकवि निर्दिश्यमानपरिभाषया युवावौ न स्यातामिति दोषः स्पष्टः ।

अग्रे कस्य चित्सर्वे एवेति । 'अङ्गुष्ठमारभ्य मस्तकान्तं कुष्ठ' इत्येव प्रयोगः, न तु मस्तकपर्यन्त-मपीति भावः । पदकार्यविषय इति । सर्वनामप्रकरणे सञ्ज्ञाव्यावृत्तेरभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन

यत्—परिग्रहणाभावे मान्ते यत्र ते—तत्रैव स्यात्, सामानाधिकरण्येनान्वयस्यौ-
चित्यात् । सति तु तस्मिन्सामर्थ्याद्युष्मदस्मदोर्यौ मपर्यन्ताविति व्याख्यानादान्ते,
व्यपदेशिवद्भावेन युष्मदस्यादेः क्वपि च—सिद्ध्यति । ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने’ति
तु प्रत्ययविधिविषयम्—’ इति, तन्न;—परिग्रहणस्य वैयधिकरण्येनान्वये मणिमन्त्रादि-
न्यायेन नियामकत्वकल्पनापेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वात् । तत्र हि—सामानाधिकरण्याऽस-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

दिगिति । परेतु ‘पर्यन्तपदस्य यतोऽग्रे किञ्चिदवशिष्यते तत्र शक्ति’रित्यस्य केनाप्यबोधनेन-
तवापि पर्यन्तपदस्य—‘परी’त्यस्य तादृशार्थे मणिमन्त्रादिन्यायेन अन्तपदशक्तेर्नियामकत्वावश्यकम् ।
किञ्च तादृशार्थनियामकत्वेऽपि वैयधिकरणेनान्वयस्यावश्यकत्वमिति लाघवात्तत्सामर्थ्येन मदुक्तार्थ
एव कल्पनीयः । ननु तवावधिद्योतनार्थ इत्यक्षरास्वरस्यमिति चेत्—सत्यं, परन्तु तवापि ‘तत्रैवे’त्यक्षरा-
स्वरस्यम् । ‘तत्रैवे’त्यस्यानिष्टे एवेत्यर्थवन्मयापि ‘अवधिद्योतनार्थ’मित्यस्य वैयधिकरण्येनान्वयबोधन-
द्वाराऽत्रधिद्योतनार्थमित्यर्थस्य कर्तुं शक्यत्वात् । अत एव कैयटेन ‘क्वौ लुप्त’मित्यस्य प्रवृत्तिफलत्वेन
युष्मयतेः क्वपि निष्पन्नस्य—युष्म्—शब्दस्य ‘त्व’मित्यादिरूपमुक्तम् । तस्मादनभिधानेऽस्य न दृढं
मानम् । नच तथा सति परिग्रहणं न कार्यं, मान्तस्येत्येवोच्यताम्, अन्तग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्ये-
नान्वयो भविष्यति, किं परिग्रहणेनेति वाच्यम्, अन्तग्रहणाभावे मकारस्यैव निर्दिश्यमानत्वेन मकार-
स्यैव त्वाद्यादेशापत्तेरित्यलं क्षोदक्षेमेणेत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाता ॐ

कैयटाद्युक्तिं खण्डयति—यत्स्विति । ते=युष्मदस्मदी । सामर्थ्यात्=तदुक्तिसामर्थ्यात् । नन्वेवं
मान्तयोरादेशप्रसङ्गोऽत आह—अन्वयेति । ‘असमासे’ इति सूत्रस्यकैयटविरोधादत्रल्यकैयटो निषेधोपन्यास-
पक्षे न युक्त इत्याह—व्यपेति । अक्षरमर्यादया नियामकत्वासम्भवादाह—मणीति । ननु तस्यागस्तवा-
पीति को विशेषोऽत आह—तत्र हीति । उक्तार्थे हीत्यर्थः । ननुपायस्योपायान्तराऽदूषकत्वमत आह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

व्यावृत्तेरभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन स्वयमभिधानादिदं विरुध्यते । किञ्चैवं सञ्ज्ञाभूतयुष्म-
दस्मदोरादेशापत्तिस्तस्माद्गौणमुख्यन्यायस्यैव पदकार्यविषयत्वम्, अयं न्यायस्तु प्रातिपदिककार्ये-
ष्वपीति परिभाषाप्रदीपाभिषि व्यवस्थापितम् । ततश्च नान्ते कार्यप्रवृत्तेरसम्भवाद्दन्तयोर्युष्मद-
स्मदोरवयवमान्तभागस्य परिग्रहमन्तरेणापि कार्यं भविष्यतीति नियमेनैव तन्मतोपपादनावसरे
उपाध्यायैः केचिल्लिति तु शब्देनारुचिः सूचितेति सूचयन्नुपाध्यायोपदर्शितमतान्तरमुपक्षिपति—
यत्स्वित्यादि । अत्र यच्छब्दो हेतुपरः, यस्मादिति दोषराहित्येन मतं प्रदर्शितं तस्मात्तत्सम्भावित-
दोषं प्रागुपदर्शितमतमुत्तरेणोपाध्यायमानं तदुपायादानञ्च नैल्यन्वयः । मान्ते यत्र ते तत्रैव
स्यादिति । नचाभिव्यक्तपदार्था इति न्यायस्य प्रातिपदिककार्येष्वपि प्रवृत्तेरसम्भवः; सामाना-
धिकरण्येनान्वयबलात्तन्मात्रवृत्तेरिह विवक्षितत्वात् । किपि च सिद्ध्यतीति । नच ‘कटिपर्यन्तं वासः’
इत्युक्ते यथाग्रेऽपि किञ्चिदस्तीति प्रतीयते तथेहापि प्रतीतेर्मान्ताद्यत्राग्रे किञ्चिदवशिष्टं,
तत्र—दान्ते—एवादेशाः स्युरिति वाच्यम्, ‘अङ्गुष्ठमारभ्य मस्तकपर्यन्तं कुष्ठोऽस्ती’त्यादौ शेषा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्वयमभिधानात्तद्विरुद्धमेतत् । अत एवेति । आदेशप्रवृत्तेरनिष्टत्वादेवेत्यर्थः । प्रयोगदर्शन-
मिति । लादेशघटितप्रयोगदर्शनमित्यर्थः । ननु यूयमित्यत्र शीभावस्य प्रत्ययकार्यत्वेनाङ्गकार्य-

म्भवाद्वैयधिकरण्याऽन्वय इत्यन्यत् । किञ्चात्र व्याख्याने 'अवधिद्योतनार्थ'मिति भाष्याक्षरा-
ऽस्वार्स्यम् । 'मपर्यन्तस्ये'ति च तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दिक् ।

अङ्गकार्ये इति । अङ्गाधिकारस्थे इत्यर्थः । मकारान्तमिति । '—शसो ने'त्य-
नेन संहितया पाठे—' इति शेषः ।

परे तु—शेषविमक्तिभूताऽमादि—युष्मदादि—सन्निपातेन जातस्य लोपस्य तद्वि-
घातकस्य दिनिमित्तत्वं नेति सन्निपातपरिभाषयैव श्याद्यभावः । सुटस्त्वाकमवयवत्वान्न
तेन सन्निपातविघात इति ससकारनिर्देशः—'साम आक' मित्यत्र ।

अत एव—'कृन्मेजन्त'सूत्रे 'ह्रस्वं तुग्विधेर्ग्रामणि कुल'मिति सन्निपातपरिभाषाप्रयोजन-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

किञ्चेति । अत्र—कैयटोक्ते—न तु सिद्धान्तेऽपि । एवं सति मं विहायदेशापत्तिरत आह—मपर्यन्तेति ।
अतएवाङ्गुष्ठमारभ्य मस्तकान्तं कुष्ठ इत्येव प्रयोगो न तु 'मस्तकपर्यन्त'मिति । एतेन तथाऽन्योक्तमपास्तम्,
तदाह—दिगिति । अर्थान्तरनिरासार्थं परिभाषाऽर्थत उपनिबद्धेति सूचनाय वक्ष्यमाणदोषोपपत्तये चाह—
अङ्गाधीति । तत्सम्भवबीजमाह—शस इति । सिद्धान्तमाह—परेति त्वयादिना—आहुतिरित्यन्तेन । एवेनोक्त-
व्यवच्छेदः । नन्वेवमनयैव तत्रापि निर्वाहे 'साम'इति निर्देशासङ्गतिरत आह—सुटस्त्विति । अत एव—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

भावेऽपि पर्यन्तशब्दप्रयोगात्, किन्तु वैयधिकरण्येनान्वये सामर्थ्याभावादभिव्यक्तपदार्था इति
न्यायेन युष्मयत्यादेः क्विपि नैव स्यादिति चेदत्र बृहच्छेखरः—'एवं तस्यापि अभिव्यक्तपदार्थ-
त्वादिति । तत्रायं भावः—'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु
न तदुक्तिषु ॥' इत्यत्र 'अभिव्यक्तपदार्था' इत्यनेनाप्रसिद्धपदार्थसङ्ज्ञाशब्दानां व्यावृत्तिः । 'स्वतन्त्राः'
इत्यनेन प्रकरणादिसहकारेणार्थबोधकानां गौणलाक्षणीकादीनाम् । लोकविश्रुताः—लोके विशेषतया दुर्ध-
बोधकत्वेन श्रुता इत्यनेन सर्वार्थशून्यानामनुकरणानाम्, अर्थसद्भावेऽप्यप्रयुक्तानां वचन्यादीनाम् ।
नच प्यन्तार्थ एष्वन्यतमः । ननु च गौणलाक्षणीकानामनियतार्थत्वेन सन्दिग्धार्थकत्वाद्यथा

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लभावेनोक्तपरिभाषया तद्वारणसम्भव इत्याशङ्क्याह—अङ्गाधिकारस्थ इत्यर्थ इति । ननु विशेषण-
समासे मकारस्य पूर्वनिपातापत्तिः, असमासे संयोगान्तलोपाप्रवृत्तौ 'म्' इत्यस्य श्रवणापत्तिरित्या-
शङ्क्याह—संहितया पाठ इति । तथा च मकारद्वयोच्चारणपि 'न व्यञ्जनपरस्ये'ति न्यायेनैकमकारो-
च्चारणादविशेषः । असंहितया पाठे तु—व्यञ्जनपरलभावे विशेषः स्यादेवेति भावः । केचित्तु
संहितया पाठे जातिपक्षाश्रयणेन द्वयोरपि मकारयोरेक एवादेश इति भाव इत्याहुः । सुटस्त्विति ।
ननु यदागमन्यायस्यातिदेशरूपत्वे पर्यवसानात्तन्न्यायकृतसन्निपातविघाताभावेऽपि वास्तवसन्निपात-
विघातस्त्वस्येवेति परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्बारा । अत एव 'कृन्मेजन्त'इति सूत्रे आलं पुग्विधेरनिमित्तं

१ परे तु परिग्रहणाभावे सामानाधिकरण्येनान्वये 'युष्म्'—इत्यत्रैव स्यान्न युष्मदादौ, परिग्रहणे
कृते तु उभयत्रापि भवति । 'अवधिद्योतनार्थ'मिति भाष्याक्षरास्वारस्यन्तु न, वैयधिकरण्यलभा हि—
मपर्यन्तग्रहणेऽवधिलामस्य स्पष्टत्वात्, [परिपदाभावे हि मान्तस्यैव न दान्तस्य तत्सत्त्वे तु मान्तभागस्येवेति—
अवधिलामस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वात्,] मान्तादग्रे सत्त्वेऽसत्त्वे वाऽग्रहणात् । भाष्येण च 'युष्म्'
इत्यादावादेशाप्रवृत्तिर्नैव लभ्यते । 'आग्रह्य स्तम्बपर्यन्त'मित्यादौ त्वदुक्तार्थातिरिक्तेऽपि पर्यन्तशब्दप्रयोगाच्चेति
चिन्त्य एवायं शेखर इति श्रीत्रिपाठिचरणानुसारिणो गौडाः ।

व्याख्यावसरे—‘यदा ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो, न तदन्तस्य—तदेदं प्रयोजन’मिति व्याख्यात कैयटेन ।

मूलोक्तन्तु न युक्तं,—भाष्यानुक्तेः ।

अत एव—‘नेतराच्छन्दसी’ति सूत्रे भाष्ये—‘नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेने’ति वार्त्तिकं व्याख्याय—‘तेषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुग्विधयः कस्मान्न भवन्ति ?, सकृद्व्रतिन्याया’दित्युक्तम् ।—त्वद्रीत्या पुनः प्रसङ्गस्यैवाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तदेदं प्रयोजनमिति । अवयवावयवव्यायेन तत्त्वेऽपि अवयवावयवव्यायप्रवृत्तिप्राक्क्षणे

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एव—आगमस्यावयवत्वेन तदविधातकत्वादेव । ‘व्याख्यातं कैयटेने’त्यत्रान्वयः । अन्यथा तथा व्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव । ननूपायस्योपायान्तरादूषकत्वान्मौलमप्यस्तु, अत आह—मूलोक्तमिति । मकारान्तरप्रक्षेपरूप-मित्यर्थः । एतेन तस्योपलक्षणत्वं स्वीकृत्य प्रकारान्तरद्वयं दण्डिशास्त्र्यायुक्तमपास्तम् । नन्वेवमप्यप्रति-षिद्धत्वादानुमतमेवाऽत आह—अत एवेति । तस्य अयुक्तत्वादेवेत्यर्थः । ‘सूत्रे भाष्ये’ इति पाठः । तेषु=

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

स्वतन्त्राभावस्तत्करोति तदाचष्टे इति प्यन्तार्थस्यापि, नैतदस्ति, अर्थविशेषे शास्त्रबोधितसाधुत्वानां तथात्वान्नङ्कोकारात्, ‘इतोऽस्सर्वनामस्थाने’ इत्यत्र ‘पथीयति’व्यावृत्त्यर्थं कृतेन तपरकरणेनोक्तार्थ-त्वस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् । ननु ‘छे प्रथमयोर’मिति मकारान्तरप्रक्षेपे द्वितीयमकारलोपः संयोगान्त-लोपेन वक्तव्यः ।—स च भिन्नपदलपक्षं संयोगान्तस्य पदत्वाभावादप्राप्तः,—‘संयोगान्तस्ये’ति शब्दकौस्तुभोपदर्शितप्रकारेण भवेन्नलसाविह रक्षाकर उपायः ।—अम् चातौ मूचेति कर्मधारयेणैक-पदलपक्षं संयोगान्तस्य पदत्वेऽपि यणः प्रातिषेधोरम्भात् झलो लोपाच्च भवेत् । ‘बहिरङ्गलक्षणत्वाद्दे’ति तृतीयपक्षे प्राप्नोति, किन्त्वम्-म्-इति विशेषणसमासे विशेषणस्य पूर्वनिपातापत्तौ रूपाप्रसिद्धिरित्यत आह—शसो नेत्यनेन संहितयेति । [४४०५०] तत्र हि जातिपक्षाश्रयणेन द्वयोरपि मयोरैक एवादेश

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

न तु समुद्रकमेव [?] । एवन्तु न—‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इत्यनादेशपदं ‘योची’त्यत्रैव क्रियते इति, तेनोक्तरूपत्वसौलभ्यादिति चेन्न, युष्मयतेयुष्माकमित्यत्राकारश्रवणार्थन्तदावश्यकत्वात् । न च पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वेनात्रेष्टव्य एवाभ्यस्यस्यमोःफलभेदापत्तिरिति वाच्यम्, पञ्चमीसमासस्या-ऽनित्यत्वेन तत्राश्रयणेन फलभेदाभावप्यत्राश्रयणे मानाभावात् । एवं दोषः सुष्ठ्वेवेति बोध्यम् ।

किञ्च युष्मदस्मदोरित्यस्यापि [सनादेशे] च चारितार्थेऽनादेशेचि हलि चोभयत्रापि यत्वापत्तिरिति तत्राचीति न कर्त्तव्यं स्यादत्राप्यनादेशसत्त्वे तु परितेषलभ्यमेव तद्भवतीति न कार्यमितिदार्ढ्या गौरवापत्तिः । एवञ्चेदं सम्यगेवेति बोध्यम् । किञ्च योचोत्त्यत्राप्यनादेश इति मास्तु, द्वितीयायाञ्चेत्यात्वविधानाज्जापकादादेशोऽचि तदभावादिति । इदन्तु पुनश्चिन्त्यम् । आकमित्येव टिलोपेन सुटोऽप्राप्तः समुद्रकनिर्देशो व्यर्थः । व्याख्यातमिति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्यात्कापयतीत्युक्तमिति चेन्न, यदागमन्यायस्यातिदेशत्वं नेत्याशयात् । ‘आलं पुग्विधेरनिमित्त’-मित्यपि पूर्वपक्षिभाष्यम् । अत एव ‘प्रतिषेधेयं दोषे’ष्विति सिद्धान्तभाष्यव्याख्यावसरे—‘कापयती’-त्याकारान्तभक्तः पुक् न व्यवधायक’ इति—कैयटेनोक्तम् । अन्ये तु—कृतितुग्रहणं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे गमकम् । अतः ‘कापयती’त्यादौ पुक् सिध्यति । समुद्रकनिर्देशोऽप्यत्रैव गमकान्तरम् तेन यदागमन्यायस्यातिदेशलेप्यवयवावयवस्य समुदायावयवलेपि ‘ग्रामणि कुलं’, ‘वृत्रहन्मिः’, ‘कापयती’त्यादौ सन्निपातपरिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधो नेत्याहुः । न तदन्तस्येति । ‘यदा चाव-यवावयवः समुदायवयवो ने’त्यपि पूरणीयम् । त्वद्रीत्येति । ननु त्वद्रीत्यापि युष्मदस्मदोर्विभक्त्या-

अत एव च तत्र युष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्य 'यूयं ब्राह्मणाः' इत्याद्यवकाशप्रदर्शनं कृतम् ।—अन्यथा तत्रापि जसः शीप्राप्या तदसङ्गतिः । 'यूय'मित्यादिप्रयोगकरणेन, तत्र श्यादिशङ्कासमाधानाऽकरणेन च भाष्यकृताऽत्र सन्निपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितम् ।

अङ्गवृत्तपरिभाषया वारणमपि चिन्त्यं, तस्या अङ्गसम्बन्धिकार्यविषयत्वात् । सूत्रभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव । वस्तुतो नैषा लक्ष्यसंस्कारिका, 'द्वयो'रित्यादिनिर्देशासङ्गतेः ।—अत एव भाष्ये 'किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजन'मिति प्रश्ने—'पिबेर्गुणप्रतिषेधो न वक्तव्यः'—इत्येव प्रयोजनमुक्तं, न तु प्रयोगसिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्याहुः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तद्विधातस्य सत्त्वात्तत्प्रवृत्तिः स्पष्टैव । 'आद्यन्ता'वितिसूत्रसहकारेणावयवत्वविशिष्टतत्तत्कार्यस्य विधानेन कस्मिंश्चिदपि क्षणे न सन्निपातविधात इति भावः । आहुरिति । परे तु—प्राचीनमतमेव ज्यायः । यत्तु—नेतराच्छन्दसीति सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्पदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेने'ति वार्तिकं व्याख्याय तेषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुग्विधयः कस्माच्च भवन्ति ? सकृद्रतिन्याया इत्युक्तं, तत्तु मकारप्रश्लेषमबुद्ध्वा अङ्गवृत्तपरिभाषाया प्रत्याख्यानाच्च सकृद्रतिन्यायेन समाहितमिति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विभक्त्यादेशेषु । त्वदीत्या=मकारान्तरप्रश्लेषेण । प्राग्वदाह—अत एव चेति । उक्तोऽर्थः । तत्र=उक्तसूत्रभाष्ये विप्रतिषेधोपपादनावसरे । एवं तस्य तदनभिमतत्वमुक्त्वा स्वोक्तस्य तदभिमतत्वमाह—यूयमिति । अत्र= 'यूय'मित्यादौ । मूलादिऽकलौकिं खण्डयति—अङ्गेति । तत्रादौ प्राचां मतेनाह—तस्या इति । कार्येति । आङ्गैत्यर्थः । सूत्रेति । 'ज्यादादी'त्यादीत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । ननु ततोऽस्या अनित्यत्वमत-आह—अत एवेति । अस्या लक्ष्यासंस्कारिकात्वादेवेत्यर्थः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः । अपिना 'युवावा'विति समुच्चयः । 'अन्यथेत्यस्य—'यत' इत्यादिः । 'युवावा'विति सूत्रोक्तरीत्या 'एकत्वे' इत्येव सिद्धे

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इति भावः । सन्निपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितमिति । यदि तु विभक्तिषन्निपातेन कृतस्य शेष-लोपस्यादन्तलप्रयुक्तश्यादेशे सत्यपि विभक्तिबुद्धेरविधातासन्निपातविधातकत्वाभाव इत्युच्यते तदेह परल्लाच्छीभावे कृते सकृद्रतिन्यायादेव भाष्योक्तरीत्या समाधेयम् । न च 'यूयं ब्राह्मणाः'.

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

शेषग्रहणस्य पूर्वं कर्तव्यताया उक्तवाच्छेषग्रहणमनुवर्त्यैव भाष्योक्तरीत्या स्वादिविषये त्वमादेशवारणस्यौ-चित्येन विप्रतिषेधकत्वेन भाष्यानुक्तं मूलकृतमयुक्तम् । एवं शेषग्रहणस्य स्वमते स्पष्टार्थोक्त्या तदनुमानस्या-शक्यात् । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणभेदेनापि न तदप्यसङ्गतमेतदर्थं शेषग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति चिन्त्यमेतत् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

देशेषु कृतेषु न लुक् प्राप्तिरतोमित्यमा बाधात्, प्राप्तिमात्राभिप्रायकत्वे ममापि तुल्यमिति चेत्—सत्यम् । परिभाषाविषयत्वं सूचितमिति । 'तुभ्यं', 'मह्यं', 'त्वत्', 'मत्', 'तव', 'ममे'त्यादौ स्मै, स्मात्—स्यादयोऽनयैव परिभाषया नेति बोध्यम् । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशे कृते द्विविभक्ति-स्थानिकादेशे कृते पुनरादेशान्तरं नेत्यशि शिञ्चने ज्ञाप्यते इति केचित् । 'अम् मान्त एवावशिष्यते' इति व्याख्याने—'तुभ्य'मित्यादेः सिद्धावपि 'त्व'दित्यादेरसिद्धिः, अतः सन्निपातपरिभाषया वारणप्रकार एव युक्तः । अङ्गसम्बन्धीति । इदं न युक्तं—धर्मिग्राहकमानविरोधात् । अत एव 'ज्यादादीयस' इति सूत्रे भाष्यं—किमर्थं ज्यात्परस्येयस आत्वमुल्लमुच्यते ? लोपः प्रकृतेऽनुवर्त्यताम्, 'अकृद्य-कारे'इतिदीर्घो भविष्यति, एवं तर्हि सिद्धे सति यदाहं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा

त्वमाविति । अत्रापि ‘विभक्ता’विति सम्बद्ध्यते, अन्यथा ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ति वयर्थं स्यात् ।—तत्फलन्तु—त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्य—‘युष्मत्सुन्दरपुत्र’ इति त्रिपदबहुव्रीहौ नाऽऽदेश इति । अत्रैकवचनराब्दो यौगिको—व्याख्यानात्, तदाह—एकस्येति ।

अविभक्तिकमिति ।—व्याख्यानात् ।

योऽचि । अनादेश इति किं ? त्वत्, मत् । ‘पञ्चम्या अ’दित्यदादेशः । आत्वविधायके च भ्यम् व्याकृत्यः ।

वस्तुत उत्तरार्थमेव तत्, ‘अभ्य’मित्येवच्छेदादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

हलादाविति ।—परिशेषलब्धम् । ‘हली’त्यनुवृत्तौ तु—‘योऽची’त्यङ्ग्रहणं मास्तु ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

नास्माकं प्रतिकूलम् । तवापि सन्निपातपरिभाषामनुद्धेदं भार्ग्यं प्रवृत्तमित्यवश्यं वक्तव्यम्, अन्यथा सन्निपातपरिभाषयैव निर्वाहे सकृद्रत्याश्रयणमसङ्गतमेव स्यात् । नच लोकप्रसिद्धपरिभाषयैव निर्वाहे मकारप्रश्लेषे गौरवमिति वाच्यं, ‘ते प्राग्घातो’रित्यादिनिर्देशैर्जसञ्ज्ञीति सूत्रविधेये सन्निपात-परिभाषाप्रयुक्तसङ्कोच एव नेति ज्ञापनेन तस्या अत्राप्राप्तेः । नच—न मया विधेये सङ्कोचः स्वीक्रियते, अपि तु अनुज्ञावाक्ये एव, तथाच ‘ते’ इति निर्देशेन ‘त्यदादीनाम’ इत्यस्यानुज्ञावाक्ये ‘जसः’ शी’त्येतदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि अत्र सङ्कोचे मानाभाव इति वाच्यम्, ‘उपजीव्यविरोधो न न्याय्य’ इत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः । नहि तेन न्यायेनोपजीव्यविरोधकर्तुरनुज्ञादानं पापजनकमिति बोध्यते, अपि तुपजीव्यविरोधस्य पापजनकत्वमुच्यते, अत एव लोकेऽपि उपजीव्यविरोधकर्तृत्वं निन्दितो भवति, न तु तन्मन्त्रयिता, प्रत्युत तन्मन्त्रयितुः प्रतिष्ठा जायते इत्यलं प्रसक्तानु-प्रसक्तयेत्याहुः ।

त्वत्—मदिति । त्वमित्यपि बोध्यम् । परिशेषलब्धमिति । नन्वनादेशग्रहणस्यात्र फलाभाव इत्यनुपदमेवोक्तत्वेन त्वमित्यत्र यत्नाप्राप्त्या ‘हली’त्यनुवृत्तौ तत्राप्याप्त्यं प्रमज्येतेति चेन्न, तथा सति ‘द्वितीयायाश्चे’त्यस्य वैयर्थ्येन ‘अनादेशे भवति चेत् द्वितीयायामेव’ति नियमात्तत्र तदप्राप्त्या अनादेशाजादौ यत्वेन बाधात्परिशेषलब्धमित्यस्य सुवचत्वात् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

वचनग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह—व्याख्यानादिति । ‘डे प्रथमयो’रिति प्राप्तस्य निषधोऽयमस्तिविति भाष्यीय-शङ्कामूलकमाह—व्यःख्यति । तथैव तु न, स्त्रीक्रीडयोर्नत्वाप्राप्तः, अलिङ्गत्वे सर्वत्रैवाऽप्राप्तेश्च, युष्मानित्याध-सिद्धापत्तेः । अनुवृत्तफलमाह—अनेति । ‘युष्म’दिति युञ्जे फलमाह—आत्वेति । अयमपि न सिद्धान्त इत्याह—वस्तुत इति । तत्=अनादेशग्रहणम् । उक्तम्—अनुपदमेव । तत्र=तयोर्मध्ये । ननु तत्रोदात्तोपपशब्देन यथा-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि’रिति । लोपश्च प्रत्ययसम्बन्धिकार्यं नेति दिक् । तत्फलन्त्विति । विभक्ता-

१ परे तु—एवमपि मकारप्रश्लेषे पुनः प्रसङ्गाभावेन भाष्यासङ्गतिरस्त्वेवेति नेदं युक्तं, किन्तु उपायस्यो-पायान्तरादुपकृतया न सकृद्रतिन्यायाश्रयणेनोत्तरमयुक्तमित्येववाच्यमित्याहुः ।

२ परेतु—‘तस्मिन्’ ‘तेने’त्यादिनिर्देशाऽसङ्गत्या त्यदाद्यत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्येव कल्प-नीयमित्याहुः ।

३ परेतु—अन्यथासिद्धा प्रश्लेषमानाभाव इत्याहुः ।

भ्यसोभ्य ।—अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पक्षद्वयेऽपीति । तत्रान्यलोपे द्वयो-
कारयोः पररूपे—‘एकादेश उदात्तेने’त्यभ्यम आद्याकार उदात्तः । टिलोपेऽपि—
‘यत्रानुदात्ते वर्णे परे उदात्तो लुप्यते स वर्ण उदात्त’—इत्यर्थकेन ‘अनुदात्तस्य च यत्रे’
स्यनेन स उदात्त एवेति न विशेष इति भावः ।

नन्वाकमः पूर्वं लोपाभावेनाऽदन्तत्वाभावात्सुडागमाऽप्रसक्तेः समुत्कनिर्देशो व्यर्थः,
सूत्राऽसङ्गतिश्चेत्यत आह—**भाविन इति** । आकमि शेषे लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः ।

अयं भावः—‘सामः प्रसङ्गे आक’मित्यनेन सुडामोरत्र विषयेऽत्यन्तमप्रयोगो बोद्धव्ये ।
स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव । यथा—आर्द्धधातुकविषयेऽस्तेरप्रयोगो, भूप्रयोगश्च—
‘अस्तेर्भू’रित्यनेन प्रतिपाद्यते, न तु सतो निवृत्तिः, शब्दाऽनित्यत्वप्रसङ्गात्,
—किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः । सकारबुद्धिप्रसक्तेश्च प्रकृते साम्प्रतिक्या असम्भवाद्भाविन्या
ग्रहणं—सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति,—प्रथमप्रवृत्त्यैव सुटो निवृत्तिर्न तु प्रवृत्त्यन्तरकल्पनयेति
भाष्ये स्पष्टम् ।

[यद्वा—]तन्निवृत्तिश्चाऽसोऽभावात् ।—अत्र सामः स्थानित्वोक्त्या स्थानिवत्त्वेन

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नन्वाकम इति । ननूपजनिष्यमाणान्यायेनाऽकृतव्यूहपरिभाषया च पूर्वं यत्वाप्राप्त्याऽऽकमः
पूर्वमन्यलोपेऽदन्तत्वात्सुटि तद्विशिष्टस्याकम्बिधानार्थं समुत्कनिर्देशः आवश्यक इति न निर्देश-
वैयर्थ्यं, नवा सूत्रासङ्गतिश्चतिचेन्न, पर्युदासविषये तन्न्यायप्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतदृढतरफलाभावात् ।
अकृतव्यूहपरिभाषा च नास्त्येवेति ग्रन्थकृतेषोक्तत्वाच्च ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कथञ्चिदुदात्तलोपग्रहेणोऽपि स स्वरोऽन्यस्य स्यात्, ‘कर्षात्वतोषजोऽन्त इत्यतोऽन्त’ इत्यनुवृत्तेः, तन्निवृत्तौ
सम्पूर्णस्यैव स्यादिति चेन्न, यत्रेति सप्तमीनिर्देशेनानुदात्तस्य वर्णात्परस्य निमित्तत्वानादरेण लोपस्थानिभूतवर्णा-
त्परस्यैव ग्रहणेनादेरेव तत्प्रवृत्तेस्तदाह—**यत्रेति** । दीक्षितादिसकलग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—**अयमिति** ।
शाब्दमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—**सुडामोरिति** । अत्र विषये=आकम्बिषये । न केवलमत्रैवेत्यं किन्वन्यत्रापीति
प्रसङ्गादाह—**स्थान्यादेशेति** । ‘सर्वं नाम धातुज’मिति रीत्या सूत्रपाठे प्राथम्याच्च—**दिक्प्रदर्शनार्थ-**
मुदाहरणमाह—यथेति । एतेन ‘इको यणचो’त्यस्य त्यागे बीजं चिन्त्यमित्यपास्तम् ।

ननु सर्वत्र किमित्येवमङ्गीकारोऽन्यथापि गतिसम्भवादत आह—**नस्त्विति** । सतो निवृत्तिस्तु नेत्यर्थः । नन्वेवं
स्थान्यादेशन्यवहारो न स्यात्, निवर्त्यनिवर्तकत्वाभावादत आह—**किन्स्त्विति** । तथाच यदुद्देश्यं—
इवुरिनिवर्तकत्वं तयोरपि तत्त्वमारोपेणाऽविरुद्धमिति भावः । प्रकृतमाह—**सकारेति** ।

नन्वमपि कथं तन्निवृत्तिरत आह—**तन्निवृत्तिरिति** । आकमि कृते आमोऽभावात्सुडप्राप्तिरित्यर्थः ।
एवञ्चाप्रसक्तिरेव तन्निर्देशेन बोध्यते इति भावः । ननु स्थानिवत्त्वेनाम्बात्कथं तदभावोऽत आह—**अत्रेति** ।

ॐ उभोत्तरा ॐ

इत्यवकाशप्रदर्शनविरोधः, ‘लं ब्राह्मणः’ इत्यत्र चरितार्थेन विभक्त्यादेशेन ‘यूयं ब्राह्मणाः’
इत्यत्र परत्वाच्छयादेशाभावेन ‘सकृन्नति’न्यायेन तच्छ्रवणनिर्णये तत्रावकाशस्य ‘यूयं ब्राह्मणकुलानी’-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वित्यस्य फलमित्यर्थः । तन्निवृत्तिश्चेति । अस्य ‘वस्तुतः’ इति शेषः । पूर्वग्रन्थेनैकग्रन्थे सांप्रतिक्या-

साम्बमेव, नत्वाम्बम् । उक्तीत्या च न स्थानिवद्भावप्रसक्तिः । सैवाऽप्रसक्तिः ससुट्क-
निर्देशेन बोध्यते इति तत्त्वम्—[—बोध्यम्—] ।

अत एव—‘अतिवाक’मित्यादौ ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’रिति भाष्योदाहृते आकम्नुडभावावै
सिद्धौ । आम्बेव साम्बस्याहार्यारोपेण आदेशः, आदेशस्याऽऽम्बाभावाच्चात्र न नुट् ।

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

नत्वाम्बमिति । ननु आमि साम्बस्यारोपेऽपि स्वतः सिद्धाऽऽम्बानतिदेशो दुर्वच इति
चेन्न; ससुट्कनिर्देशसामर्थ्यादाम्बस्वेतरधर्मस्यैवातिदेशबोधनात् । ‘अस्जो रोपे’त्यत्रेवात्रोभयपर्याप्तैक-
स्थानितानिरूपितादेशताऽऽकमि, तथाचाम्बस्य स्थान्येकदेशवृत्तित्वेन न तस्यातिदेशः, पदत्वा-
दिकन्तु आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन सिद्धम्, आकमि सुप्त्वातिदेशस्य तु नोपयोग इति परे ।

अपरेतु—साश्च म् चेति—साम्, आक् च अम् चेत्याकम् । एवञ्च—यथासङ्ख्येन ‘सा’शब्दस्य
स्थाने ‘आक्’ आदेशः, मकारस्य स्थाने च अमादेशः । तथाचाम्बस्य स्थान्यवृत्तित्वेन न तस्यातिदेशः ।
अत्रैव तात्पर्यग्राहकः ससुट्कनिर्देश इत्याहुः ।

‘ससुट्कनिर्देशादाकमि डित्वारोपेण टिलोपेन सुटो नुटश्चाप्राप्तिरित्यन्ये ।

केचित्तु—ससुट्कनिर्देशाद्युष्मदस्मदोरन्यस्य सकारं विधाय युष्मदस्मच्छब्दान्ताङ्गाद्विहित-
विभक्त्यन्ततदादेरवयवस्य सामः आकम्बिधानेनाम्बस्य स्थान्येकदेशवृत्तित्वेन न तस्यातिदेश इत्याहुः

॥ चिदस्थिमाला ॥

सूत्रे इत्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनेति । ‘आकमी’त्यादिः । तुह्येत्वर्थः । अभ्युपेत्येदं, वस्तुतस्तदेव नेत्याह—उक्तेति
बुद्धिप्रसङ्गस्याऽयोगपक्षेन चेत्यर्थः । नन्वेवं निर्देशो व्यर्थोऽत आह—सैवंति । उक्तार्थस्यावश्यकतां ध्वन-
यितुमाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ननु प्रयोगे आम एव सत्त्वेन कथं सामः स्थानित्वोक्ति-
सङ्गताऽत आह—आम्बेवेति । आरोपफलं तुक्तमेव । एवञ्च सूत्रे समग्रहणं, भाष्यादौ सुदग्रहणञ्च आगमे

॥ ज्योत्स्ना ॥

तत्र परत्वाच्छीवाधकनपुंसकशेर्बाधानाय प्रदर्शनेन विरोधाभावात् । न च पुनः प्रसङ्ग
विज्ञानेन पाक्षिको दोषः, प्रथमप्रवृत्तायाः परशास्त्रप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यसम्पादकस्य पुनः प्रसङ्गविज्ञानस्य
‘अचक्षे’ति सूत्रे प्रदीपकृता तिरस्कृतात्वात् । एतेन श्यादेशे इष्टापत्तिरित्यपास्तम् ।

स्थानिवत्त्वेन साम्बमेवेति । यद्यपीदं वक्ष्यमाणरीत्या साम्बस्यास्त्रोयत्वेनानतिदेशात्प्रयोजना-
भावाच्च वक्तुमशक्यं, तथापि अस्य ग्रन्थस्याम्बातिदेशभावे तात्पर्यं, तदाह—नत्वाम्बमिति ।

न स्थानिवद्भावप्रसक्तिरिति । स्थानिवद्भावेन या सुटः प्रसक्तिः सा नेत्यर्थः । ‘उक्तीत्ये’त्यारम्भ्य
‘बोध्य’मित्यन्तोऽपाङ्कः पाठः, शब्दरत्नग्रन्थेऽप्युपलम्भादित्याहुः । आकम्नुडभावाविति । आकम्
च नुडभावश्चेति द्वन्द्वः । नन्वतिवाकमित्यत्राकमेव दुर्लभः, गौणे सामः प्रसङ्गाभावादत आह—
साम्बस्याहार्यारोपेणेति । आहार्यारोपे निमित्तन्तु—साम्बसम्भावनागममुख्यार्थयुष्मदस्मद-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

अभावेन भाविन्या ग्रहणमिति पूर्वग्रन्थस्य ‘स्थानिवत्त्वेन साम्बमेव नत्वाम्ब’मित्युत्तरग्रन्थस्य विरोधा-
पत्तिः । स्थानिवत्त्वेनाम्बाभावेन भाविन्या अपि सकारप्रसक्तेरसम्भवात् । साम्बमेवेति । यद्यपि

१ न नुडिति । ननु स्थानिवत्सूत्रेण स्थानितावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मस्याप्यानयनं भवति,
अन्यथाऽत्रैवाकमि सुप्त्वाभावात्पदत्वं न स्यात्, एवञ्च साम्बसमानाधिकरणस्याऽऽम्बस्याप्यानयनसम्भवा-
न्नुडापत्तिरिति चेन्न, आहार्यारोपस्य सुडनुड्यावृत्तये एवाश्रयणीयतया—भवद्रीत्याऽऽम्बवारोपानुदि-
तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टतया ‘आम—आक’ मित्येवं सूत्रयितव्यं ‘साम आक मिति सूत्रणादाम्बस्यानतिदेशात् ।
एवञ्चारोपवैयर्थ्यादाम्बानयनं न सम्भवति, सुप्त्वादिकन्त्वानीयते एवेति ‘यद्वा’कस्य एवात्र युक्त इति
गुरवः प्राहुः ।

न च यत्र साम्—भावी—तत्रैवायं; सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वात्, साम्त्वस्याऽशास्त्रीयत्वेनाऽतिदेशाऽलभ्यत्वादिति—भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक् ।

ह्रस्वादिरकम् तु न कृतः, अन्यलोपेऽप्यकारस्यैतन्निवृत्त्या चारितार्थ्येन पररूपापत्तौ 'युष्माक'मित्यसिद्धापत्तेः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

कश्चित्तु—साम आकमित्यत्र नलोपेन नकारं प्रक्षिप्य, सवर्णदीर्घेण निषेधाथेकमकारश्च प्रक्षिप्य—'सुट्'नुटौ न भवतः, आमः आकम्च भवतीत्यर्थकल्पनेन न कश्चिदोष इत्याह, —इत्यलमतिविस्तरेणेति दिक् । अशास्त्रीयत्वेनेति । ननु सामः 'स्वं रूप'मिति शास्त्रग्राहितसङ्केतकत्वेन शास्त्रीत्वादशास्त्रीयत्वं दुर्बचमिति चेन्न, 'शास्त्रग्राहित—सङ्केतकत्वे सति शास्त्रग्राहित-साधुत्वकवृत्तिविषयताप्रयोजकशास्त्रघटकपदप्रतिपाद्यत्व'रूपशास्त्रीयत्वग्रहणेनात्र सामः शास्त्रग्राहित-सङ्केतकत्व—शास्त्रघटकपदप्रतिपाद्यत्वयोः सत्त्वेऽपि शास्त्रग्राहितसाधुत्वकवृत्तिविषयताप्रयोजक-पदप्रतिपाद्यत्वाभावेनाशास्त्रीयत्वस्य सुवचत्वात् ॥ एतादृशशास्त्रीयत्वाश्रयणे प्रभाणाभावात्कला-भावाच्चेत्यरुचेराह—भाष्यविरुद्धेति । अकम्—तु न कृत इति । परे तु युष्मयतेरस्मयतेः

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पलक्षणमिति भावः । दुरुपपादत्वे हेतुमाह—साम्त्वस्येति । एवञ्च भाष्यविरोधापत्तिस्तस्मात्-त्प्रामाण्यादुक्तार्थत्वाकारस्तदाह—इति भाष्येति । एवञ्चान्यथा मनोरमोक्तं तथा दण्ड्याशुक्तञ्चायुक्तमेव,

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

घटिनसमुदायसङ्ख्यासमपर्कत्वमेव । 'अतित्वाक'मिति भाष्यप्रयोगश्चेह लिङ्गमिति बोध्यम् ।

ननु भाविसकारबुद्धिमादाय आकमि स्थानिवद्भावेन साम्त्वमस्त्येवेत्यत आह—साम्त्वस्याशा-स्त्रीयत्वेनेति । एतन्निवृत्त्या चरितार्थेनेति । 'अक'मित्यकारस्याप्यनुच्चारणे 'तु' बहुवचने शली'त्येत्व-प्रसङ्ग इति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्थानिवत्सूत्रेण स्थानितावच्छेदकधर्मातिदेश एवातिदिश्यते इति न नियमः, आर्द्धघातुक्त्वाद्यति-देशानापत्तौ 'त्यपी'त्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः, तथापि सम्भावितमामं विहाय सांप्रतिकस्य सामः स्थानि-वत्त्वेनोपादानसामर्थ्येन साम्त्वमवातिदिश्यते, न त्वाम्त्वमिति कल्पनाच्च दोषः । प्रत्ययल-सुप्त्वादीनां तु न व्यावृत्तिः, 'आ'मिति निर्देशेन प्रसक्तस्थानितावच्छेदकभावस्याम्त्वस्यैव व्यावृत्तेः ।

ननु 'युष्माक'मित्यत्र सामो भावित्वं सम्भवति, न त्वतित्वाकमित्यत्र, तथाह्याकमः स्थानिवत्त्वेना-म्वात्सुटः प्रवृत्त्या सकारस्य श्रूयमाणत्वात् । 'अतित्वाक'मित्यत्र सुटोऽप्रवृत्त्या न साम्त्वं भावीत्यत आह—साम्त्वस्याशास्त्रीयत्वेनेति । यद्यपि 'निर्जरसा'वित्यादौ जराशब्दवदाकम्याम्त्वमशास्त्रीय-त्वेऽप्यतिदेष्टुं शक्यं, साम्त्वं तु सुटमादायार्थसमाजग्रस्तं नातिदेशतो लभ्यम् ; तथाप्याकमः सुटुत्तरं आम्त्वप्रयुक्तशास्त्रीयकार्याभावेन स्थानिवद्भावेनाम्त्वं दुर्लभं, साम्त्वस्याशास्त्रीयत्वेन शास्त्रीयकार्य-प्रवृत्त्यप्रयोजकत्वेनातिदेशालभ्यत्वात्=अतिदेशत्वाप्रयोज्यत्वादिति शेखरार्थः । किञ्च यत्र साम् भावि तत्राकमित्यर्थे—आकमुत्तरं सुटः प्रवृत्तौ तस्य श्रवणापत्तिस्तदेतदमिष्येत्याह—इति दिगिति ।

१ युष्मद्—आमित्यवस्थायामनादेशादिविभक्तिपरतया 'योऽची'त्यस्य प्राप्याऽऽव्ययत्वनिमित्ततर-विभक्तिपरत्वाभावेन शेषेलोपाप्राप्याऽऽन्तत्वविरहेण सुटः कथमपि प्राप्यभावात् 'साम्'—इति रूपस्य भाविताया वक्तुमप्यशक्यत्वादित्याशयः । उपसर्जननिष्पन्नान्यायेन 'योची'त्यस्याप्राप्या शेषे लोपेन तथात्वं तु दुर्बचम्, आकम्प्रवृत्तिसम्भावनायामेव तथा वक्तव्यतया 'साकम्'—इत्यस्यैव रूपस्य तावताऽपि सम्भावनीयतया 'साम्'—इति रूपस्य सम्भावनाया उपपादनस्यासम्भवात् । अथापि—सुटः सम्भावनाया जातेऽप्याकमि—तत्रैव स्थानिवद्भावेनाऽऽम्त्वबुद्ध्या सुटि—साम्त्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वमिति चेन्न;

द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलं दर्शयति—द्वेकत्वेति । द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनी इत्यर्थः । समासार्थो—मुख्यविशेष्यः । अन्यसङ्ख्यः—युष्मदार्थगतसङ्ख्येतरसङ्ख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः । स्त इति । अर्थपरत्वाश्रयणादिति भावः ।

एते इति—कतृपदम् । युवावाविति—कर्मपदम् । एवं 'त्वमा' वित्यपि । पूर्वविप्रतिषेधत इति । विप्रतिषेधे पूर्वं इति—'सुप्पुपे'ति समासः । अत एव 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रभाष्ये—'त्वमा'विति सूत्रे 'शेषे' इत्यनुवर्त्य—सु-जस्-डे-डस्-व्यतिरिक्तविभक्तावेताविति व्याख्यातम् । त्वमौ न चेति । अर्थपरत्वाश्रयणादेवेति भावः ।

इति विग्रहे इति । 'एवं विग्रहे यादृगरूपाणि तानि वक्ष्यन्ते' इति शेषः । अतित्वाकमिति । अत्र यथाऽऽकम्पुडभावौ—तथोक्तम् ।

पदस्य । 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः' इत्यतः प्रागयमधिकारः । तत्फलन्तु—'राजाना'-वित्यादौ नलोपाभावः ।—इयञ्च—कचिस्थानषष्ठी, कचिदवयवषष्ठी । 'हो ढः' इत्यादावाद्या । 'मादुपधाया' इत्यादावन्या । तेन 'वृक्षवन्ता'वित्यादौ वत्वसिद्धिः, अन्यथा मत्वन्तपदा-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

किपादेरनभिधाने प्रमाणाभावस्य पूर्वमुक्तत्वेन तत्र दीर्घोच्चारणस्य चारितार्थमिल्लाहुः । अत्रेदं चिन्त्यम्, युष्मदस्मदोः, 'हली'ति वर्तते, ततो 'योच्यनादेशे' इति पाठेनाऽऽत्वेन सिद्धावाकम्याकारोच्चारणं न कर्तव्यमिति भावः । सामोतिदेशेऽपि भाष्योदाहृते शतित्वाकमित्यत्र सुडप्राप्त्या तत्राक्रमनापत्तिः, नुडापत्तिश्चेति भावः । द्वित्वैकत्वविशिष्टेति । समासे युष्मदस्मदर्थगतसङ्ख्यायाअभानादिति भावः । युक्तश्चेदिति । युक्तश्चेदपीत्यर्थः । तेन द्वित्वैकत्ववाचिन्यन्यपदार्थेऽपि त्वमौ युवावौ च भवन्त्येवेति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदाह—इति दिगिति । अपिना टिलोपपक्षसमुच्चयः । यथाश्रुताऽसङ्गेराह—द्वित्वेति । 'मुख्यविशेष्यः' इति प्रीठः । एतेनान्यथा आदितो यद्याख्यातं दण्ड्यादिभिस्तदपास्तम् । अर्थेति । 'द्विवचनैकवचनशब्दयोः' रित्यादिः । एवमत्रेऽपि । द्वितीयेन साम्यमाह—एवमिति । पूर्वः=आदेशः । ततस्तु गीयान्तात्तसिः । एवं 'परविप्रतिषेध'शब्दोऽपि व्याख्येयः । अत्र मानमाह—अत एवेति । पूर्वविप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वादाह—एवंविग्रहे इति । उक्तं=सामआकमित्यत्र । विरोधिनिर्देशादाह—अपदान्तस्येति । भाष्य-सिद्धान्तमाह—इयञ्चेति । अङ्गस्येतिवदुत्तरत्रानुवर्त्तमानेत्यर्थः । लक्ष्यानुरोधाद्याख्यानाच्चेति भावः । तदाह—होढ इति । 'वृक्षवा'नित्यत्रैव स्यादित्याह—वृक्षवन्ताविति । भाष्ये इति । एतेनान्तग्रहणसामर्थ्या-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ननु नलोपसूत्रेऽन्तग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकान्तस्यैव न व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकस्य लोपार्थं,

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

विग्रह इति । न च विग्रहे रूपाणामभाव इतीदमयुक्तमिति वाच्यं, विग्रहो यस्येति बहुव्रीहिणा समासस्यापेक्षणीयत्वात् । पदस्य । अन्त इति । नन्वन्तग्रहणं मुख्यार्थलोभार्थं, तेनान्त इत्यत्र न दोषः, तत्रान्तत्वस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विप्रतिषेधे पूर्वमिति । अन्ये तु पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकीभूना विप्रतिषेधस्तुल्यबलविरोधस्तेनेत्यर्थ-

साम्बस्याऽशास्त्राथत्वेनातिदेशुमशक्यत्वात् । शास्त्रकारीयसङ्केतविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं हि शास्त्रीयत्वमिति नागेशभट्टाशयः । परेतु जातेऽप्याकमि तत्राम्बुबुद्ध्या सुव्यपि 'साम्' इत्यस्यैव रूपस्य भावित्वं, न 'साम्' इत्यस्य रूपस्य । स्थानिवुद्ध्या हि प्रवृत्तिनिवृत्ता भवतो न तु वस्तुमोपोऽपीति न सामो भावित्वं कथमपीति प्राहुः । अत्रत्यं तत्त्वन्तु—अस्मदभ्युहितायामभिनवराजलक्ष्म्यां द्रष्टव्यमिति गौडाः ।

ऽभावात् स्यात् । अत एव 'नलोपः' इति सूत्रेऽन्तग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्ये ।
'त्रः सङ्ख्यायाः' इत्यत्र नलोपाभावस्तु—'झलाञ्जश् झशी' इत्यत्र जश्त्वाभावबद्धोऽङ्गः ।

पदात् । 'कुत्सने च सुपी'त्यतः प्रागयमधिकारः । 'अनुदात्तं सर्व'मित्यादि-
पदत्रयमापादसमाप्तेः । सर्वग्रहणन्तु—'तिङ्ङितिङ्' इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य विनिगमना-
विरहाल्लभेऽपि स्पष्टतया तल्लाभार्थमित्याकरे स्पष्टम् । 'आदेः परस्य' 'अलोऽन्यस्ये'
त्यनयोस्तु न प्राप्तिः, 'पदस्ये'त्यस्य—'अनुदात्तं' 'तिङ्'—इत्यादिश्रुतप्रथमान्तानुरोधेन-
प्रथमया विपरिणामेन स्थानपष्ठभावात् । तत्र पादशब्देन ऋकपादः, श्लोकपादश्च
अविशेषाद् गृह्यते । 'अपादादि'शब्देन—पादान्तपादमध्यस्थवच्छन्दोहीनवाक्यस्यापि
ग्रहणम् ।—'ग्रामे कम्बलो मे स्व'मिति भाष्यात् ।

षष्ठ्यादीति । 'सर्वस्य' 'पदस्ये'त्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदं लभ्यते इत्यन्यत्र
विस्तरः । तौ चानुदात्ताविति । अनुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादिति भावः ।

उक्तविधयोरिति । पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्यर्थः । द्वितीयायां त्वामयो-

❁ चिदस्थिमाला ❁

न्मुख्यान्त एव नलोपप्रवृत्तिः, अत एव 'त्रः' इति निर्देशसङ्गतिरित्यपास्तं, भाष्यविरोधात्, तच्छून्यश्चाह—
त्र इति । तत्राप्यनुवृत्तौ 'चैत्रः पचति पूर्ती'त्यत्रैव निघातः स्यात् तु 'पचति पूर्ती'त्यत्रेत्यत आह—कुत्सने
चेति । 'ङमुट्'सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । नचादेरित्यादिनिवृत्त्यर्थं कुतो नात आह—आदेरिति । तत्र=
अपादादावित्यत्र । पर्यादासंन्यायोऽत्र नेत्याह—आपादादीति । भाष्यात्—तदुदाहरणात् । यथाश्रुतमनोरमा-
द्यसाङ्ख्यायाह—सर्वस्येति । स्वग्रहणं तु अन्यार्थमिति वक्ष्यते, भ्यामादौ तयोः पदत्वेन केवलतत्सा-
मर्थ्यादपि न लाभस्तदाह—इत्यन्यत्रेति । शब्दरत्नादावित्यर्थः । ननु सूत्रे द्वन्द्वे पूर्वनिपातशास्त्र-

❁ ज्योत्स्ना ❁

तत्फलं तु 'त्रः सङ्ख्याया' इत्यत्र लोपाभाव इत्याशङ्क्याह—त्रः सङ्ख्याया इत्यत्रेति । प्रथमया
विपरिणामेनेति । प्रागुत्पादितदिशा 'पदस्ये'त्यस्यावयवषष्ठीलमनाश्रित्येदमुक्तम् । आदेरे

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

निर्दिष्टत्वादिति चेन्न; उक्तार्थशापने मानाभावात्, न पूर्वमित्यादावनुदात्तमित्यस्यानधिकारात् । श्रुतप्रथमेति ।
वस्तुतः परस्मैत्यस्यानुपदमेव व्यधिकरणत्वेकोक्तिर्विपरिणामकथनमयुक्तम् । न च 'तृज्वत्कोष्ठ' इति वन्नासि
नभश्चेतिवच्च स्थान्यादेशभावकल्पनस्यौचित्यात्तिङन्तस्यानुदात्तात्का आदेशो भवतीत्यथादुदात्तसाम्यनाशुदात्त-
एकानुदात्तत्वोभयविशिष्टादेशापत्तिः, पचतीत्याद्यनुदात्तत्वेकोदात्तविशिष्टो वा स्यादतः सर्वग्रहेण सर्वानुदात्त-
इति कर्तव्यमेवेति चेन्न, तिङिति भाष्योक्तशापकात्तत्र—तत्र न्तग्रहणाच्चात्र तिङन्तावयवस्य लक्षणीय—तिङित्य-
दयवश्चानुदात्तात्क इत्यर्थे विनिगमनाविरोधेन सर्वथावयवस्य सिद्धे वैयर्थ्यमेल्याशयात् । न च तिङन्तावयवस्येति
स्थानषष्ठीत्वादादेः परस्मैत्यापत्तिः, एकैकावयवस्थानेनानुदात्तत्वविधानादादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आदित्वस्य
समुदायविधाने एव सत्त्वात् । यदि तत्र—तत्रान्तग्रहणाच्छापकात्तिङ्समुदायस्यैव षष्ठीङ्कल्पयित्वा विधान-
मित्युच्यते तदात्वादेरिति प्रवर्तते एवेति 'सर्व'मिति कर्तव्यमेवेति चिन्त्यमेतत् । मे स्वमिति । न च

❁ विषमपदविवृतिः ❁

स्तस्य क्रियाविशेषणत्वामिप्रायेण 'प्यल्लोपावियङ्गुणवृद्धिदोर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधने'ति वार्तिक-
प्रयोगः । करणत्वविवक्षया च तद्व्याख्यानभाष्ये च विप्रतिषेधलेनेति निर्देशः । एवं 'गुणवृद्धौत्वे'त्यत्र ।
नव्योक्तरीत्या समाप्ते तु 'पूर्वविप्रतिषेधत' इत्यस्य 'त्वमावपि प्रबाधन्ते' इत्यनेनान्वयापत्तिः । उक्त-
भाष्यवार्तिकयोरनन्वय इत्याहुः ।

अत एव = पदस्येत्यस्य प्रायेणावयवषष्ठीत्वादेव । ननु नलोपसूत्रेऽन्तग्रहणं मुख्यप्राति-
पदिकान्तस्य ग्रहणार्थं, तेन 'त्रः सङ्ख्यायाः' इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेनप्रातिपदिकान्तस्य नलोपो
नेत्याशङ्क्याह—त्रः सङ्ख्याया इति । स्वामयोरिति । अजादित्वाद्याभिति भावः ।

रपवादत्वादाह—षष्ठचतुर्थ्येकेति ।

विभक्तिक्रमलब्धद्वितीयादिक्रमेणोदाहरति—श्रीश इति । 'दत्ता'दित्यनेन चतुर्थ्यन्तत्वं स्फुटीकृतम् । संवेद्योऽस्मानिति । नन्वत्र सन्ध्यभावे नवाक्षरत्वेनाऽनुष्टुप्पादत्वा-
नापत्तिः, सन्धौ तूभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेन्न;
'संवेद्यो' इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात्, 'स्मा'नित्यस्य चैकदेशविकृत-
न्यायेन द्वितीयान्ताऽस्मच्छब्दत्वेन तत्प्राप्तिरित्याशयात् । सन्धिश्चाऽन्तरङ्गत्वादोदशात्पूर्वमेव ।

—आदेशे सति 'नः कृष्णः सर्वदाऽवतु'—इति पादादित्वापत्त्योपजीव्य-
विरोधान्न-आदेशः—'इत्यन्ये ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

अस्मच्छब्दत्वेनेति । नन्वस्मच्छब्दस्य परिच्छिन्नधर्मसमनियतधर्मत्वेनाऽक्तपरिमाणत्वात्कथ-
न्तप्रवृत्तिः । नचैवम्—'उदके केवले'इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्र हि दकशब्दे उदकशब्दलमेकदेश-
विकृतन्यायेनोक्तमिति वाच्यम्, उदकशब्दान्तसमासघटकोत्तरपदाव्यवहितपूर्वपदस्यान्त उदात्तो
भवतीत्यर्थेन 'ओदक'शब्दे परादिवद्भावेन उदकशब्दत्वात्तदन्तसमासघटकोत्तरपदमेकदेशविकृत-
न्यायं 'दके'ति, तदव्यवहितपूर्वपदस्य पूर्वान्तवद्भावेन 'गुडो'शब्दे सत्त्वात्तदव्यवहित-
पूर्वपदं—गुडो इति, तस्यान्तोदात्तत्वस्यान्यथैव सिद्धत्वात्तस्यैकदेश्युक्तिवाचेति अरुचराह—
आदेशे सतीत्यादि ।

उपजीव्यविरोधादिति । तथा विधेयं स्वप्रवृत्तिनिमित्तविघातकारिरिक्तत्वेन सङ्कोचादिति
भावः । विधेये एवानया सङ्कोचो न तु पूर्वसूत्रानुज्ञावाक्ये इति पूर्वमुपपादितमेव ।
अत एव—'नचादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्ज्ञोऽस्तिवति वाच्यम्, तथा सति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

बलात् षष्ठाः पूर्वनिपातेन तत्क्रम उचितोऽत आह—विभक्तीति । खण्डनकृदुक्तं दोषमुद्धरति—नन्वत्रेति ।
सिद्धान्तमतेन तदभ्युपेय हेतुमाह—संवेद्यो इत्यादि—आशयादित्यन्तेन । तत्प्राप्तिरिति । सन्धौ कृते
इति भावः । ननु सन्धेः प्रागेव प्राप्तिरिति कुतो नोक्तमत आह—सन्धिश्चेति । नाजानन्तर्निषेधादाह—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

'तद्वामे कम्बलो मे स्व'मिति च्छान्दसत्वस्यैवोदाहरणं न वाक्यस्यत्यस्तु पशुंदास इति वाच्यं, 'शालीनान्ते'
इत्यत्र च्छान्दसत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अन्यं तु 'त्को ल्यप्', 'श्रःशानज्झौ', 'जृमर्द्योः त्कि'—इत्यादिनिर्देशेन 'आतो घातो'रित्यत्र
धातुपदभनाप्परं, तेन त्वामोरित्युचितम् । अजादित्वेन टाफल्पने न प्रमाणमित्याहुः । नवाक्षर-
त्वेनेति । तथा च नवाक्षरस्य पादत्वाभावेन पादादिस्थत्वाभावात्प्रत्युदाहरणासङ्गतिरिति भावः ।
वस्तुतो 'नवा एकाक्षरेण छन्दांसि वियन्ती'ति ऐतरेयब्राह्मणदचनाञ्जवाक्षरत्वेऽपि पादत्वमस्त्येवेति
वाच्यम् । स्मानित्यस्य चेति । इदमयुक्तम्—एवं सति 'गणेश' इत्यादौ ऋमुडापत्तोः । तस्मादेवं
विषये नैकदेशविकृतन्याय इति पूर्वं निरूपितम् । ननु सन्ध्युत्तरमपादादाविति निषेधप्रवृत्तावपि
सन्धेः पूर्वं नवाक्षरत्वेन तदप्रवृत्तौ आदेशो दुर्गार इत्याशङ्क्याह—सन्धिश्चेति । इदमयुक्तम्—त-
'यद्धितुपर'मिति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां पदद्वयनिमित्तकार्यात्प्रागन्तरङ्गोप्येकादेशो नेति कल्पनात् ।
सन्धेः पूर्वमादेशप्रवृत्तिशङ्कायाः परिहारं मतान्तरेणाह—नः कृष्णेति । उपजीव्यविरोधादि-
नात्र सन्धिपातपरिभाषाभिप्रेता, किन्तु 'यतोनाव' इत्यत्र व्यक्ततामुपजीव्य प्रवृत्तस्वरस्य व्य-
पचत-
देवदत्तेन

‘उभयत आश्रयणेऽपि तस्य स्वीकार इति इण्धातौ निरूपयिष्यामः’—इति परे । ननूक्तरीत्या षष्ठ्याद्यन्तानामेवादेशा भविष्यन्ति, किं ‘स्थ’ग्रहणेनात आह—
स्थेति । अहानौ ‘स्थ’शब्द इति भावः ।

युष्मत्पुत्र इति । युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इत्यर्थः । यद्यपि वृत्तौ सङ्ख्या-
विशेषानवगम इति भाष्ये स्पष्टं, तथापि सम्बोद्धत्वेनैवाऽनेकव्यक्त्यवगतिर्न तु द्वित्वादेर्भानं,
नाप्येकत्वस्येति—त्वमौ न कृतौ । विग्रहे तु सङ्ख्याविशेषमानाद्विवचनादि भवत्येव ।

तस्य लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनाद्यन्तत्वम् । अत एव ‘वध्वोरगारं वध्व्रगार’मिति
प्रगृह्यसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयुक्तम् । वचनद्वयविषयसूत्रप्रत्युदाहरणलभाय—
‘इति त्वपुत्रः’ इति न प्रत्युदाहृतम् ।

समानवाक्ये इति । ‘निमित्त—निमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे’ इत्यर्थकं—‘समानवाक्ये’
इति—प्रकृत्य—विधेया इत्यर्थः । निघातो नाम—अनुदात्तः । एकतिङिति ।—बहुव्रीहिः,
एकतिङन्तं घटितमित्यर्थः । तेन ‘पचती’त्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् ।

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

निमित्तभूतद्यच्चकत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिः—”इत्यादि परिभाषेन्दुशेखरोऽत्रत्यं भाष्यं
च सङ्गच्छते । अन्यथा ‘वान्तो यि प्रत्यये’इत्यस्योदात्तस्य निमित्तविधातकलाभावे तेनानुज्ञादाने
बाधकाभावेनैतदसङ्गतमेव स्यादिति विभावनीयम् । परे इति । अव्यवहितपूर्वत्वाऽव्यवहितपरल्यो-
र्व्यपवर्गधर्मत्वेन तस्यातिदेशस्तेन दुर्लभ इतीदं चिन्त्यमित्याहुः । उक्तरीत्या—पर्वस्य पदस्येऽनुभया
धिकारसामर्थ्यादित्यर्थः । एतन्मात्रस्येति । मात्रशब्दोऽत्रावधारणे । ‘पचती’त्यस्यैव नैकवाक्यत्व-

॥ चिदस्थिमाला ॥

आदेशे सतीति । तदुक्तिरप्ययुक्तेत्याह—उभयेति । उक्तेति । सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादित्यर्थः । त्वमथो-
रभावायाह—युवयोरिति । तस्य तत्रैव शक्तेराह—संबोधयेति । वृत्तावित्युक्तिफलमाह—विग्रहेत्विति ।
अत्र मानमाह—अत एवेति । ततस्तदवगतेरेवेत्यर्थः । ननु प्रथमत्वागे किं बीजमत आह—वचनेति ।
तस्यैव कार्यत्वेनासिद्धत्वादाह—प्रकृत्येति । अधिकृत्येत्यर्थः । फलितमाह—एकेति । कर्मधारये तु स्यादिति भावः ।

॥ ज्योत्स्ना ॥

सतीति । सन्धेः पूर्वं नवाक्षरस्य पादत्वाभावेन पादादित्वाभावादिति भावः । सम्बोध्यत्वेनैवेति ।
‘त्वत्पुत्र’ इत्यनुक्त्वा ‘युष्मत्पुत्र’ इति विशेषरूपेण सम्बोध्यत्वेनेत्यर्थः । अनेकव्यक्त्यवगतिरिति ।
एकमिजत्वेन सामान्यरूपेणाऽवगतिर्न द्विलबहुलादिरूपेणेत्यर्थः, तदाह—नत्विति ।

॥ विषमपदविवृतिः ॥

भिघातकव्यक्ततासम्पादकता नेत्याकरोक्तदिशा न्यायान्तरमेतदिति बोध्यम् । इति परे इति ।
इदमप्ययुक्तम्—इण्धातौ वक्ष्यमाणरीत्योभयत आश्रयणे इत्यस्याभावेऽप्यन्तादिवद्भावेन व्यपवर्ग-
स्यालभादादेवनैकादेशे कृते पदात्परासम्बन्धाभावात् । एकवचनेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोरित्यादेश-
माशङ्क्याह—युवयोरिति । न तु द्वित्वादिनाऽप्येकत्वस्य भानं किन्तु सम्बोध्यत्वेनैवानेकव्यक्त्यव-
गतिरिति त्वमौ न कृताविति योजना । तथा च ‘सङ्ख्यानवगति’रिति भाष्यस्य—विशेषरूपेण सङ्ख्या-
नवगम इत्यर्थ इति न कश्चिदोषः । पचतीत्येतन्मात्रस्येति । एतस्य वाक्यत्वेऽनन्त्यस्यापि
प्रश्नाख्यानयो’रिति पुनः स्यादित्याशयः ।

१. समानवाक्ये इति । स्वशास्त्रमात्रोपयोग्येकवाक्यत्वलक्षणमाह—एकेति । तिङन्तघटितमिति ।
घटितत्वञ्च व्यपदेशिवद्भावानतिदिष्टं ग्राह्यमिति भावः । ‘स्वघटितत्व’ ‘स्वेतरतिङन्ताऽघटितत्वो’-
भयसम्बन्धेन तिङन्तविशिष्टत्वमेकवाक्यत्वमिति तु पर्यवसितम् । न चैवं पदद्वित्वे ‘देवदत्त ! ब्रूहि—ब्रूही’-

इदं—स्वशास्त्रकार्योपयोगि एकवाक्यत्वलक्षणम् । तेन ‘पश्य मृगो धावती’त्यादौ लौकिकैवाक्यत्ववत्यपि नाऽव्याप्तिः । समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । अत एव तिङ्गुतिङः’ इत्यत्रैतदाश्रित्य ‘अतिङः’—इति प्रत्याख्यातं भाष्ये ।

लौकिकैकवाक्यत्वञ्च—‘सुसिङन्तचयो वाक्यं, क्रिया वा कारकान्विते’त्यमरेणोक्तम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मपि तु तद्वटितसमुदायस्यापि । ‘पचती’त्येतन्मात्रस्य तत्त्वफलत्वं—‘अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो’ रिति प्लुतसिद्धिः । नन्वेकतिङन्तघटितलक्षरूपैकवाक्यत्वलक्ष्मीकारे ‘त्वया शयितव्य’मित्यस्यैकवाक्यत्वाना- पत्तिः । ‘त्वया शयितव्यमिति—रामो वदती’त्यत्रैकवाक्यत्वापत्तिश्चेति चेन्न, मुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्व- योग्यक्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविषय-पदाघटक-पदद्वयाघटितत्वरूपतत्त्वलक्ष्मीकारेण ‘त्वया शयितव्य’मित्यादौ मुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वयोग्या या शयनक्रिया तादृशशयनक्रियाप्रतिपाद- कत्वेन तात्पर्यविषयभूतं यत्पदं—शयितव्यमित्येकमेव पदं, नतु तादृशं पदद्वयमत्रास्तीति—तादृश- पदद्वयाघटितत्वं ‘त्वया शयितव्य’मिति वाक्यस्येति—लक्षणसमन्वयः । ‘त्वया शयितव्यमिति रामो वदती’त्यत्र तु—निरुक्तक्रियाप्रतिपादकत्वेन तात्पर्यविषयीभूतं पदद्वयं—‘वदति’ ‘शयितव्य’- मिति, तद्वटितत्वमेव—‘त्वया शयितव्यमिति रामो वदती’तिवाक्यस्येति नातिव्याप्तिः । ‘ब्रूहिब्रूहि- रामे’त्यत्राऽव्याप्तिवारणार्थं ‘पदाघटकत्व’मिति निवेशः ।

नचैवमपि ‘ग्रामङ्गच्छ घटः’ इत्यस्य निरुक्तदिशा तत्त्वापत्तिरिति वाच्यं, परस्परनिरूप्यनिरूप्य- कभावानापञ्चविषयताकपदाघटितत्वमिति विशेषणदानेनादोषात् ।

यद्वा—‘स्ववृत्त्यानुपूर्वाम्त्व’स्वप्रयोज्यविषयताप्रयोजकत्वे‘तदुभयसम्बन्धेन—मुख्यविशेष्यता- प्रयोजकत्वयोग्यक्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यकपदविशिष्टरथान्मुख्यविशेष्यताप्रयोजक- योग्यक्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यं पदं, तादृश—पदद्वयाघटितत्वे सति, परस्परनिरूप्य- निरूपकभावानापञ्चविषयताप्रयोजकपदाघटितत्वमेव तत्त्वम् । लक्षणसमन्वयस्तु स्वयमुच्चेय इत्यलं विस्तरेण ।

ॐ चिदस्थिमाळा ॐ

व्यपदेशिवद्भावस्तु शास्त्रीयकार्ये इति भावः । अव्याप्तिनिरासायाह—इदमिति । समर्थेति । इदमनु- पदमेव स्फुटीभविव्यति । अत एव—अस्यैव शास्त्रकार्योपयोगित्वादेव । ननु तत्र किं लौकिकवाक्यत्वमत आह—

त्यादेरेकवाक्यत्वानापत्तिः, अस्य—स्थानेद्वित्वेऽपि तत्त्वप्रत्यभिज्ञया प्रत्येकमपि तिङन्तत्वात् । अतएव ‘वृक्षं—वृक्ष’मित्यादावनुस्वारादिसिद्धिरिति वाच्यम् ; इतरतिङन्तस्य विभिन्नानुपूर्वोक्तस्य ग्रहणात् ।

न चैवं ‘चैत्रोऽन्नं चरति, मैत्रो ग्रामं चरती’त्यादेरप्येकवाक्यतापत्तिरिति वाच्यं, ‘ब्रूहि—ब्रूही’त्यार्थं स्वेतरतिङन्तस्य—स्ववृत्तिरितिङन्तत्वाभाववतो ग्रहणेनादोष इत्याशयात् ; स्थाने द्वित्वेन ‘ब्रूहि—ब्रूही’ति समुदायेऽपि तिङन्तत्वात् ।

न चैवमप्याख्यातामाख्यातेनेति समासे ‘पचतमृज्जता-अस्ती’त्यादेरेकवाक्यत्वानापत्तिरिति वाच्यं, समुदाय- विशिष्टत्वमेकवाक्यत्वं, वं० ‘स्वतादात्म्य’ ‘स्वघटक यत्पदाघघटकं तिङन्तं तद्विशिष्टतिङन्तघटितमिन्नत्व’ ‘स्वघटकपदप्रयोज्यविषयत्वाऽनिरूपितविषयताप्रयोजकपदाघघटितत्वे’तन्नितयसम्बन्धेन । तिङन्ते तिङन्त- वैशिष्ट्यञ्च—‘स्ववृत्तिरितिङन्तत्वाभावसमानाधिकरण-स्वमिन्नत्वसमानाधिकरण-पदघटकत्वाभाववत्त्व’सम्बन्धेन । घटकता च व्यपदेशिवद्भावानतिदिष्टा । ‘स्ववृत्तिरितिङन्तत्वाभावसमानाधिकरण्य’निवेशाच्चैत्र ब्रूहिब्रूहीत्यादावेव नाव्याप्तिः । ‘स्वमिन्नत्व’निवेशात्—‘चैत्रः पचती’त्यादावेव नाव्याप्तिः । ‘पदघटकत्वाभाव’निवेशात्—‘पचत- मृज्जतास्ती’त्यादौ नाव्याप्तिः । तिङन्ताऽघटितत्वे‘त्याद्येव वक्तव्ये तथाविधतिङन्तघटितमिन्नत्वे‘त्युक्त्या’देवदत्तेन

‘वा’शब्दश्चेदर्थे । कारकान्वितक्रिया चेत्, ‘नोद्धे’ति शेषः । तेन निरर्थकशब्द-
समुदायव्यावृत्तिः । सुप् च तिङन्तश्च सुप्तिङन्ते, सुप्तिङिष्टं तिङन्तं सुप्तिङन्तं,
तेषामेकशेषः । तेन कारकान्वितक्रियाबोधकसुबन्तचय-तिङन्तचय—सुप्तिङन्तचयानां
त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः । तत्र सुबन्तचयो—‘देवदत्तेन शयितव्यम्’ । द्वितीयं—
‘पचति-भवती’त्यादि । तृतीयं—‘चैत्रः पचती’त्यादि ।

एतत्समानार्थकमेव-‘तिङ्तिङ्’ इति सूत्रे—‘अतिङ्’ इति वदत्सूत्रकाराभिप्रेतं वाक्य-
लक्षणम्—‘आख्यातं सविशेषणं वाक्य’मिति समर्थसूत्रभाष्ये उक्तम् ।

तत्राऽऽख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन ‘त्वया शयितव्य’मित्यादेः सङ्ग्रहः ।
‘सविशेषण’मित्यस्य—साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं, तत्सहितमित्यर्थः । तेन
‘नबास्तिष्ठति कूले’ इत्यादौ नद्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः । सविशेषणत्वेन—विभागे
साकाङ्क्षत्वं लब्धम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

लौकिकेति । निरर्थकेति । ‘दश दाडिमानी’त्यादि । सर्वसंग्रहायाह—सुप्चेति । तत्र=तेषां मध्ये ।
उक्तं=वार्तिककृता । न्यूनतां निराचष्टे—तत्रेति । वार्तिके इत्यर्थः । इत्यादेः=इत्यादेरपि । तथैवाह—सवीति ।
वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वायाह—सवीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सुप्तिङन्तश्चेति । अत्र सुप्पदं—सुबन्तपरम् । एवं ‘सुप्तिङिष्टतिङन्त’मित्यत्रापि । सुबन्तचयो—
‘देवदत्तेन शयितव्य’मिति । यदा त्वस्तिर्भवन्तीपरः सर्वत्राऽऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वचनादस्तीत्य-
ध्याहारेणैवैवमादौ वाक्यत्वमित्युच्यते—तदा ‘रूढानी’त्यर्थेन सुबन्तचयस्य वाक्यत्वाभावः ।
‘सुप्तिङन्तचय’ इत्यस्य लयमर्थः—सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ, तौ अन्ते यस्य स चासौ चयः=समुदाय
इति । ‘चैत्रः पचती’युदाहरणम् । ‘जरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति
मङ्गलानी’त्यादौ परस्परसम्बन्धाभावाच्चिरर्थकसुप्तिङ्समुदाये लिष्टापत्तिः, वाक्यत्वमभ्युपगम्या-
आलङ्कारिकैर्दुष्टत्वमात्रस्य व्यवस्थापनात् । किन्त्वेवं ‘पचति भवती’त्यादिकेवलतिङन्तसमुदाये-
ऽव्याप्तेर्लक्षणान्तरं—‘क्रिया वा कारकान्विते’ति । तथाच ‘पचति भवती’त्यादौ क्रियाकारक-
भावेनान्वयस्य भाष्याद्यभिप्रेतत्वालक्षणसङ्गतिः । प्रागुदाहृतजरद्रववाक्ये तु परस्परान्वय-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

निरर्थकशब्दसमुदायेति । ‘दश दाडिमानी’त्यादिशब्दसमुदायेत्यर्थः । देवदत्तेन
शयितव्यमिति । ‘अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती’ति भाष्यन्तु साध्यत्वेन भासमान-
क्रियाप्रधानसुबन्तातिरिक्ताविषयमित्याशयः । तृतीयं चैत्रं पश्यतीत्यादीति । एतदुत्तरं
च ‘एतत्समानार्थकमेव ‘तिङ्तिङ्’ इति वदत्सूत्रकाराभिप्रेतं वाक्यलक्षणं ‘आख्यातं
सविशेषणं वाक्य’मिति समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तमित्यादिः—एकतिङित्यस्यैकानुपूर्विकैव तिङन्तवदित्यर्थे
शयितव्य’मित्यादौ नाव्याप्तिः । ‘पदाद्यवयवत्वे’ति निवेशादेव ‘पचितिकल्पयति चैत्र’ इत्यादौ नाव्याप्तिः ।
‘पचितिकल्पं भवती’ति वत्—‘चैत्रः पचितिकल्पं, हसति चे’त्यस्याप्येकवाक्यतेष्टैव । तृतीयसम्बन्धफलं—‘चैत्रः
पचति पुत्रो रावः’ इत्यादौ नाव्याप्तिरित्याहुः । निरूप्यनिरूपकभावानापक्षविषयत्वाप्रयोजकपदकदम्बकत्वरूप-
मेकवाक्यतां लौकिकीं दर्शयति—पश्य मृगेति ।—इति श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणो गौडेन्द्रा व्याकुर्वते ।

एतदेवैकोद्देश्यकैकविधयकत्वरूपैकार्थत्वगर्भमेकवाक्यत्वलक्षणं बोध्यम् । 'अथैक्या-
देकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति जैमिन्युक्तेः ।

अनेन च 'ब्रूहि-ब्रूही'त्यस्याऽसङ्ग्रहः,—विशेषणानुपादाने सविशेषणत्वाभावात् ।
वाक्यत्वफलत्वत्र प्रश्नोत्तरे 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो'रित्यनेन वाक्यस्य टेः
प्लुतसिद्धिः । अतः स्वशास्त्रपरिभाषितं लक्षणम्—'एकतिङ् वाक्य'मित्युक्तम् ।
अत एव एतदुदाहरणं 'ब्रूहि 'ब्रूही'त्येव भाष्ये दत्तम् । यत्तु—'अत्रोदाहरणे
'देवदत्ते'ति विशेषणं पूर्णीय'मिति, तन्न; पूर्वलक्षणेनैव सिद्धेः, द्विः प्रयोगस्य
भाष्ये व्यर्थत्वापत्तेश्च । यद्यपि पदद्वित्वेऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति, तथापि 'एकति'ङित्यस्य
एकानुपूर्वीकैकतिङन्तवदित्यर्थ इति न प्रकृते दोष इत्यलम् ।

ओदनं पचेत्यादि । समर्थपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते । एकार्थाभावविषय एव
तत्प्रवृत्तेरिति भावः । एते वांनावादय इति । इदञ्च 'सपूर्वाया' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

समर्थपरिभाषा त्वत्रेति । वार्तिकारम्भग्रामर्थ्यादिति भावः । ननु समर्थपरिभाषाया अत्र
प्रवृत्तेरेवासु, वार्तिकञ्च मोक्षित्वाशङ्क्याह—तत्प्रवृत्तेरिति । युष्मदस्मदादेशानां प्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः ।
यद्वा यतो हि तत्प्रवृत्तेरेकार्थाभाव एव विषयः=विधेयमतोऽत्र न प्रवर्तते—लक्ष्यानुरोधादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

उदेवाह—एतदेवेति । अनेन=लौकिकवाक्यलक्षणेन भाष्यीयेन । इत्यस्य=एकतिङित्युदाहरणस्य ।
नन्वकलत्वात्तदभाव एवेष्टोऽत आह—वाक्यत्वेति । अत एव=फलसिद्धतेनाभावादेव । कैयदायुक्तिं
खण्डयति—यच्चिति । ननु एवं तिङन्तद्वयेन कथमेकतिङन्तत्वं तवापीत्यत आह—यद्यपीति ।
एकानुपूर्वीकैति । एकशब्दः समानवाची । यत्तु वाशब्दस्वारस्यादर्शस्यऽपि वाक्यत्वमिति—तद्याख्याकु-
त्तन्न, अथैकवाक्यशब्दाप्रयोगात्, 'वचोऽशब्दसंज्ञाया'मिति निषेधेन कुत्साप्रसक्तेः ।

एतेन—'एकतिङित्यस्यैकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकमित्यर्थः । इदमेव मुख्यमेकवाक्यत्वं—भाष्येऽप्ये
उक्तेः । 'पचती'त्यादौ कारकवचैत्रेण शयितव्यमित्यादावस्तौल्यध्वाहारात्, अत एव 'तिङ्समानापी'ति
वार्तिकसङ्गतिः । 'आख्यातं सविशेषण'मित्यत्राख्यातपदेन धातुः, 'सर्वमाख्यातजं नमि'त्यत्र तथा
दर्शनात् । तेन 'चैत्रेणशयितव्य'मित्यादौ नाव्याप्तिः । 'अथैक्या'दित्यत्रार्थशब्दोऽभिधेयपर इति
मीमांसकाः । फलपरइति नैयायिकाः । इदं तु प्रत्युदाहरणविरुद्धं, तद्वदेकस्य विभागे साकाङ्क्षत्वस्य
प्रमाणनिरूपणरूपफलैकत्वव्यागसाधनत्वरूपफलैकत्वस्य च सत्त्वात् । कोशे—आद्यं तिङन्ताध्याहारणैव
सर्वत्र बोधे, द्वितीयं तं—विनापि बोधे इति विवेकः । 'तिङन्तचय' इत्यादि 'वाक्य'मित्यन्त-
शेखरसु चिन्त्यः, शास्त्रीयेणैव निवाहे लौकिके फलाभावात् । तिङन्ते सर्वत्र क्रियासत्त्वेन 'क्रिय-
चे'त्यस्याऽऽकलत्वाच्च । 'पचती'त्यादौ केवले प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये लौकिकैकवाक्यतायाः सर्वसम्मतत्वेन भव-
द्गोत्या तिङ्बन्तचयत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेश्च, अतिङ्गुहणप्रत्याख्यानं वार्तिकाशयवर्णेनमात्रं, नत्विष्टम्, आष्ट-
मिकद्वित्वस्य द्विःप्रयोगपक्षे 'लुनीहे-लुनीही'त्यादौ तन्निषेधार्थं तस्य साफल्य'दिति मन्दोक्तमपास्तम् ।
उक्त्युत्तरन्यदोषगणस्य मञ्जूषादौ स्पष्टत्वाच्च । अधिकमुद्योतादौ स्पष्टं, तदाह—इत्यलमिति । नन्वत्रासामर्थ्या-
देवाप्राप्तिरत आह—अमर्थेति । इदञ्चेति । '—युष्मदस्मदोर्विभाषाऽनन्वादेशे इति वक्तव्यम्, 'ग्रामे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति न ब्रूहि-ब्रूही'त्यत्र दोष इत्यल'मित्यन्तो ग्रन्थः कचित्पुस्तके दृश्यते । केचित्तु 'सुप्तिङन्तचय'
इत्यस्य सुप्तिङन्तयोश्चय इत्येवार्थः । 'देवदत्तेन शयितव्य'मित्यत्रास्तीत्यध्वाहारात्तातिव्याप्तिः ।

१ नचैकार्थाभावे समर्थपरिभाषाप्रसक्तिः, तदुपस्थितौ चैकार्थाभाव इत्यन्योभ्याश्रय इति वाच्यम्,
'एकार्था भावविषये'इत्यस्य—'पदविधिविषये' इत्यर्थात् ।

न च वा । चादयः समुच्चयविकल्पाऽद्भुतखेदाऽवधारणार्थाः, तेषामन्यतमेन योगे इत्यर्थः । ननु तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणं व्यर्थमत आह—युक्तग्रहणादिति । साक्षादिति । युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिबोतकत्वे इत्यर्थः । परम्परेति । स्वार्थाश्रयान्वय्यन्वयित्वादिरूपेत्यर्थः ।

चेतसेति । 'अनालोचनायै'रित्येव पर्युदासेन सिद्धे—'पश्याथै'रित्येतदिन्द्रियजन्यसकलज्ञानसङ्ग्रहार्थमिति भावः । परम्परेति । स्वान्वितान्वयित्वादिरूपेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'पश्याथैश्च प्रतिषेधः—'समानवाक्ये' इति प्रकृत्य वक्तव्यः, इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं,—तत्र प्रतिषेधः स्यात्, 'ग्रामस्त्वं सम्प्रेक्ष्य गतः' इति, इह न स्यात्—'ग्रामस्त्वं स्वं सम्प्रेक्ष्य गतः—' इति । 'समानवाक्ये इति करणेन समानवाक्ये पश्याथैर्युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेधः—' इति कैयटः । एवञ्च 'न चवे'ति सूत्रे 'युक्त'ग्रहणं स्पष्टार्थमेव, तदभावेऽपि प्रकृतसूत्रस्येव तस्यापि

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

यद्वा—सा परिभाषा एकार्थीभावविशिष्टपदमुद्दिश्य 'तत्तत्समासविधायकपदजन्यप्रतीतिविषयत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयः' इति विधत्ते, तथाच वार्त्तिकारम्भसामर्थ्येन भाष्यप्रयोगेण च युष्मदस्मदादेशानामेकार्थीभावाभावेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारेण तस्या अत्राग्राप्तेरित्यनेकप्रकरणायङ्गन्थो यथाकथञ्चि-ल्लापनीयः । इन्द्रियजन्यसकलेति । ननु ज्ञानमात्रे आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वेन सर्वमपि ज्ञान-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कम्बलस्तव स्वं 'ग्रामे कम्बलो मे स्वं' कम्बलोत्र मम स्वम् । [एतदुदाहरणदर्शनेन 'तेमयावेकवचनस्यै'त्यस्यैव वैकल्पिकत्वमिति प्राप्ते—] अपर आह—'सर्वं एते वांनावाद्योऽनन्वादेशे विभाषेति । न तर्हीदानीमिदञ्च वक्तव्यं—'सपूर्वाया विभाषा' इति?, वक्तव्यम्—अन्वादेशार्थमिति—'इति तत्रोक्तम् । सूत्रे 'नपुंसके भावे क्तः' इत्याह—योगे इति । निर्धारणपञ्चान्न्याख्यानां शालिङ्कृतमयुक्तं, समासाभावापेक्षस्तद्धनयत्नाह—ननु तृतीयेति । स्वार्थेति । चार्थसमुच्चयाश्रय—हरिहरान्वयित्वामित्त्वान्वयित्वत्वर्यः । नन्वेतिपर्युदासेन नहिरिन्द्रियजन्यज्ञानार्थयोगे एव स्यादिति 'चेतसे'त्ययुक्तमत आह—अनेति । अत्र प्राग्बलेत्याह—

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

लक्षणयोग्यतायाः शब्दबोधे कारणत्ववादिनां मते वाक्यत्वाभावेऽप्यसंसर्गाऽग्रहस्यैव तत्र कारणत्ववादिनां—तत्त्वमस्येवेति वयं ब्रूमः । युक्तयुक्ते चेति । समानवाक्याधिकारलभ्योऽयमर्थः, तथाहि—'आख्यातां साऽव्ययकारकविशेषणं वाक्य'मिति वाक्यलक्षणे कारकस्येव कारकविशेषणस्यापि ग्रहणादिति । स्पष्टार्थमेवेति । 'न चवे'त्यत्र 'समानवाक्ये' इत्यस्याऽसम्बन्धमभिप्रेत्येदम् । प्रकृत-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'जरद्वयः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारिस्थितौ गायती'त्यदौ परस्परसम्बन्धान्निरर्थकमुत्तिष्ठन्तसमुदाये वाक्यत्वमिष्टमेव । अत एवालङ्कारिकैरपि अस्य वाक्यत्वमभ्युपगम्य दुष्टत्वमात्रं व्यवस्थापितम् । किं त्वेवं 'पचति—भवती'त्यादिकेवलतिष्ठन्तसमुदायेऽव्याप्तेर्लक्षणान्तरं 'क्रिया वा कारकान्विते'ति । जरद्वयादि-वाक्यस्य तु न वाक्यत्वं, पदार्थानां परस्परमनन्वयात् । "लोके त्वर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति—'देवदत्त गामानय', अनर्थकानि—'दश दाडिमानी षडपूपाः कुण्डमजा-जिनं पलपिण्डम्—' इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्ये 'दश दाडिमानी'त्यादेर्वाक्यत्वव्यवहारस्तु भाक्त इत्याहुः ।

स्वार्थे इति । स्वं=चशब्दस्तदर्थः=समुच्चयस्तदाश्रयो=हरिः, तदन्वयी=स्वामी, तदन्वयित्वं='मे' इत्यस्य । प्रकृतसूत्रस्येवेति । 'पश्याथै'रिति सूत्रस्येवेत्यर्थः । तत्र 'समानवाक्ये' इत्येतत्सम्बन्धाप्रागेव

साक्षात्सम्बन्धे एव प्रवृत्तिः स्यात्, ‘समानवाक्ये’ इत्येतत्सम्बन्धान्तु अस्य युक्तयुक्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यन्यत् । अत एव ‘देवदत्तस्य पुत्राद्यज्ञदत्तः पृथ’गित्यादौ देवदत्तशब्दान पञ्चमीत्याहुः । भक्तस्तवेति । इह ‘तवे’त्यस्य रूपेण सम्बन्धो, न तु साक्षाद्भाष्यतिनेति भावः ।

सपूर्वा । सहशब्दो विद्यमानवाची । अवधेरपि सम्बन्धित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थे-
ऽन्यपदार्थे ‘अनेक’मिति समासो, ‘वोपसर्जनस्ये’ति सः; तदाह—विद्यमानपूर्वादिति ।

प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—प्रथमान्तादिति । ननु ‘एते वांनावादयः’ इत्यनेनैव विकल्पसिद्धेः किमेतेनेत्यत आह—अन्वादेशेऽपीति । अत्र ‘ने’ति निवृत्तं, तदाह—
आदेशा वेति । तेनेति । भक्तत्वेनेत्यर्थः । प्रक्रान्तार्थत्वान्न यच्छब्दोपादानापेक्षेति भावः । स्पष्टश्चेदं सप्तमोच्छासे काव्यप्रकाशादौ । अत्र ‘तेन हरिस्त्वा’मित्येकमुदाहरणं, ‘स मा’मित्यपरं, ‘त्रायते’ इत्यस्य च मध्यमणिन्यायेन तन्त्रेणोभयत्रान्वयः ।—तेन ‘स’ इत्यस्यापि समानवाक्यस्थत्वेन विद्यमानपूर्वत्वं बोद्धव्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्वान्वितेति । स्वं=तादृशधात्वर्थः । एवञ्च=तदभावे तथार्थोक्तौ च । भाष्योक्तं ब्रूयति—अत एवेति । गमकाभावे साक्षात्सम्बन्धस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । एतेन पूर्वत्र युक्तग्रहणेनात्र परम्परासम्बन्धेपि निषेधो ज्ञाप्यते इति शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । ‘तेन सहेति बहुव्रीहि’रिति शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तेरसाङ्गत्यादाह—
अवधेरपीति । एतेन=सूत्रेण । यत्तु—अप्राप्तो निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथा सति विधिविकल्पः फलतीति, तत्र; गौरवात्तदाह—अत्रेति । असम्भवादिति भावः । स्पष्टमिति । तत्र हि ‘प्रक्रान्तं—प्रसिद्धानु—भूतार्थक-
तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते’इत्युक्तं, अनुपादानेऽपि—यत् प्रक्रान्तं, यत्प्रसिद्धं, यदनुभूतमित्येवं तदर्थस्य सामर्थ्यादेवाक्षेपसम्भवादिति तद्व्याख्यातारः । द्वितीये प्राचोक्तदोषाभावादाह—अत्रेति । तत्फलमाह—
तेनेति । एतेन ‘त्रायते’ इत्यनेन हरिस्त्वामित्यनेनैव शाब्दोऽन्वयः, ‘स मा’मित्यत्रत्वध्याहारः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

सूत्रस्येवेति । ‘पदयार्थै’रिति सूत्रस्येवेत्यर्थो विवक्षितः । तत्र ‘समानवाक्ये’ इत्येतत्सम्बन्धात्प्रागियं वाचोयुक्तिः सम्भवेत्, किन्तु तथा सति दार्ष्टान्तिकसमानत्वादस्य दृष्टान्तत्वव्याघातः । ‘समानवाक्ये’ इत्यस्य सम्बन्धे तु युक्तयुक्तेऽपि प्रवृत्त्या दृष्टान्तत्वस्योक्तिसम्भव एव नास्तीति चिन्त्यमेतत् । तस्माद्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामिति दृष्टान्तत्वेनेह प्रदर्शयितुं युक्तमित्याशयः । अनेकमिति समास इति । ‘मत्वर्थे बहुव्रीहिः—कर्मकर्तृवचनेनाऽऽप्रथमायाः’ इति वार्तिकानुरोधेनेदं, ‘तेन सहे’ति तु न समासः, ‘तुल्ययोगे’ इत्युक्तेः ।

काव्यप्रकाशादाविति । काव्यप्रदीप आदिपदग्रहणः । ‘कार्तर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्विषेय सः’ इत्यादौ तथा दृष्टत्वादिति भावः । नन्वतिदिश्यमानधर्म-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वाचोयुक्तिः । अत एवेति । युक्तग्रहणाभावेपि साक्षाद्योगस्य ग्रहणादेव । न पञ्चमीति । ‘पृथग्विना-
नानाभिस्तृतीयान्यतरस्या’मित्यनेन । एवंश्च युक्तग्रहणाभावेन पश्याथैरित्येतत्परम्परासम्बन्धेपि प्रवर्तते इति मूलोक्तमयुक्तमिति भावः । सम्बन्धित्वेन विवक्षायामिति । ‘मत्वर्थे बहुव्रीहि’रिति वार्तिकानुरोधेनेदम् । ‘तेन सहे’ति तु न समासस्तुल्ययोग इत्युक्तेः । काव्यप्रकाशादाविति । काव्यप्रदीप आदिपदग्रहणः ।—कार्तर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्विषेय सः ॥’ इत्यादौ तथा दृष्टत्वादिति भावः । ननु सञ्ज्ञाविधौ

सामन्त्रितम् । 'सम्बोधने चे'त्यतः 'सम्बोधने' इति वर्तते । 'से'त्यनेन प्रथमा परामृश्यते । आमन्त्रणम्—आमन्त्रितमिति महासञ्ज्ञाबलात्तदन्तविधिरित्याह—**तदन्तमिति ।** अत एव है-हे-भो इत्यादीनामपि सञ्ज्ञासिद्धिः । अन्यथा 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन पूर्वं विभक्तिलुकि प्रथमाया अभोधेन 'नखनिर्मिन्न'इत्यत्रैसभाववदत्र सञ्ज्ञा न स्यात् । यद्यप्येषां सम्बोधने शक्तेः प्रातिपदिकार्थसूत्रेणैव प्रथमा, तथापि सम्बोधनविषयप्रथमासत्त्वान्न दोषः । एतदर्थमेव 'प्रथमे'त्यनुवर्तमाने 'से'ति पदम् ।

अन्ये तु 'सम्बोधने चे'त्यस्य तत्र वर्तमानादित्यर्थे अन्यत्रेवात्रापि 'सम्बोधने चे'ति प्रथमा । प्रातिपदिकोक्तत्वरयाऽव्यावर्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिबन्धकत्वात्, 'तिङ्गत्तद्धित-समासै'रिति परिणनाच्च । 'से'ति तु विधेयसमर्पिकाया अनुवाद्यत्वाय स्पष्टार्थमित्याहुः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

मिन्द्रियजन्यमेवेति पुनरपि तद्वैयर्थ्यमिति चेन्न, 'इन्द्रियजन्य'मित्येन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित-जन्यतावज्ज्ञानस्य ग्रहणेन सर्वज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि तत्तदिन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित-जन्यतावत्त्वस्याभावेनादोषात् । बलात्तदन्तविधिरिति । 'सञ्ज्ञाविधा'विति परिभाषा तु नास्त्व्येवेति पक्षे

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न च वैपरीत्यं, अध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनाग्रे एव युक्तत्वात्, तथाचाध्याहृतस्यागन्तूनामन्तेनिवेश इति न्यायेनान्ते एव निवेशेन श्रयमाणस्य समानवाक्यस्थत्वाभावेन च 'स' इति प्रथमान्तस्य विद्यमानपूर्वत्वाभावात्कथं द्वितीयोदाहरणमिति प्राचोक्तमपास्तम् । ननु सञ्ज्ञाविधाविति निषेधात्कथं तदन्तविधिरत आह—**आमन्त्रणमिति ।** निपातनात्करणे क्तः । यद्वा आमन्त्रणमामन्त्रः, करणस्य शेषत्वविवक्षया, स सञ्ज्ञाते वस्येतीतच् । विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते, ननु केवलया विभक्त्येति भावः । एतेन भावे क्तः, उप-चारात्तत्साधने वृत्तिरिति तदुक्तमपास्तं, जघन्यवृत्तिवृत्त्युपपत्तेः । अतएव—तदन्तविधेरेव । **सञ्ज्ञेति ।** आमन्त्रितेतीत्यर्थः । अन्यथा—तदन्तविध्यभावं । शक्तेरिति । कोशे विशिष्योक्तत्वेनेति शेषः । सिङ्गान्तमाह—**अन्यं त्विति ।** अन्ये च रामेत्यादाविव 'है' इत्यादावपि उक्तार्थानामिति नेत्याह—प्रातीति । नन्वेवं 'से'ति व्यर्थं, प्रथमेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरत आह—**सेति त्विति ।** दृष्टान्तेन निवृत्तिः परप्रयोगो वेल्यर्थान्तरनिरासः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अन्येस्त्विति । ननु त्वमित्यस्यापि सम्बोधने वर्तमानत्वे प्रथमेव स्यादिति त्वामित्याद्यसङ्गतमिति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्याशङ्क्याह—**आमन्त्रणमिति ।** ननु प्रथमाया आमन्त्रितसञ्ज्ञायामप्यामन्त्रितस्य प्रत्ययमात्रवृत्तित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रदेशेषु तदन्तविधिसम्भवेनामन्त्रितसञ्ज्ञायां तदन्तविध्यभावपि न कश्चिदोष इति महासञ्ज्ञाकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**अत एवेति ।** तदन्तविधिस्वीकारादेव । अत्र सञ्ज्ञा न स्यादिति । नन्वेवं सुप्तसञ्ज्ञाया आप्नप्रवृत्तौ 'सुप्तिङन्त'मिति पदत्वं हैहे इत्यादीनां न स्यात् । तस्मादन्तरङ्गानपीति न्यायो घर्भिर्ग्राहकमानबलेन सञ्ज्ञाविधि-भिन्नविषय इति न कश्चिदोष इति चेत्सत्यम् ; अव्ययादावित्यादावुपजीव्यत्वेन सुवादिसञ्ज्ञायाः लुक्ः पूर्वं प्रवृत्तावप्यामन्त्रितसञ्ज्ञायास्ततः पूर्वं प्रवृत्तौ मानाभाव इत्याशयः । एतदर्थमेवेति ।

१ गुरवस्तु—'आमन्त्र्यते स्म येने'ति बाहुलकात्करणेकः—इत्याहुः ।

२ द्योतकविषये 'उक्तार्थाना'मित्यस्याप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् ।

अविद्यमानवदिति । ‘गोतो णि’दितिवत्सिद्धे वत्करणमतिदिश्यमानविरुद्ध-
स्वाश्रयस्यापि लाभार्थम् । तेन ‘आम् भो देवदत्ते’त्यादौ ‘आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके’
इति एकान्तरत्वप्रयुक्तामन्त्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये । न चात्र ‘नामन्त्रिते
समानाधिकरणे’ इत्यनेन निषेधादविद्यमानवत्त्वमेव नेति वाच्यम् ; अरय सम्बोधन-
मात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात् , देवदत्तस्यैव विशेष्यत्वाच्च ।

इहेति । ‘अग्रे तव’ ‘देवात्मा’नित्यत्रादेशाः, अग्रे नये’इत्यत्र ‘तिङ्गुतिङः’ इति
निघातः, ‘अग्रे इन्द्रे’त्यत्र ‘आमन्त्रितस्य चे’ति—निघात इति विवेकः । अत्र पूर्वमित्यनेन

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न सामर्थ्यवर्णनमित्यवोचाम । सिद्धे इति । ननु तदभावे अस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्न स्यात् । रादान्ते त्वस्य
वतिघटितत्वेन वतिघटितशास्त्राणां त्रिपाद्यां प्रवृत्तेः पूर्वमुपादितत्वादिति चेन्न, वत्यर्थघटितानामपि
त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनात् । अत एव प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत्र=आम् भो देवदत्तेत्यादौ । अस्त्व=भो इत्यादेः । निषेधानां त्रित्वादुदाहरणानां चतुष्पादथासङ्ख्या-
सम्भवादाह—अग्रे इति । अनतिप्रसङ्गमाह—अत्रति । सूत्रे इत्यर्थः । एतेन परं प्रत्यविद्यमानवत्त्वेऽपि

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

विरुद्धस्वाश्रयकार्यलाभार्थं यदि वत्करणं तदग्रे तवेत्यादावादेशप्रसङ्गो दोषः । अथाविद्यमानवत्त्वाति-
देशसामर्थ्यादादेशे स्वाश्रयकार्यस्य बाधः,—तर्हि एकान्तरितत्वेऽपि तुल्यन्यायात्प्राप्नोतीत्यत आह—स्पष्टं
भाष्ये इति । तथा च साक्षात्पदात्परस्य कार्ये कर्तव्ये स्वाश्रयकार्यस्य वचनसामर्थ्याद्वाचकल्पनऽपि

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

चेन्न, अत्र सम्बोध्यत्वेन ज्ञानवत्पदार्थो युष्मदर्थः । अत एव चेतनेऽस्य प्रयोगः, ‘अहमनेन
सम्बोधित’ इति—अचेतनस्य ज्ञानवत्त्वाभावात् । एवञ्च सम्बोध्यत्वप्रकारकज्ञानवदर्थकत्वेऽपि न सम्बो-
धनार्थकत्वमित्युदाघातः । नचैवमपि भवच्छब्दस्य सम्बोधनार्थकत्वाभावात् भवन्तमित्याद्यसङ्गतम् , प्रथमाया
एवापत्तेरिति वाच्यं, चेतनाचेतनसाधारणतया सम्बोध्यत्वमात्रार्थकत्वेऽपि प्रवर्तनाविषयसम्बोध्यत्वा-
भावात् , अत्र प्रवर्तनाविषयसम्बोधनस्यैव ग्रहणात् । हे भवन्तित्युक्तं हि तस्य प्रवर्तनाविषयकं ज्ञानम्भवति—
‘मया यात्कञ्चित्कारयती’ति । भवानित्युक्तं तु ममद्वयक्रियान्वयिसम्बोधने[१] प्रथमा । त्वां भवन्तमित्यत्र तु क्रि-
यान्वयित्वाभावेनादोषः । परन्तु गदाधारेण क्रियान्वयित्वमस्योक्तम् । वस्तुतः एतादृशङ्कितकल्पनापेक्षया सेति पदस्य
स्वरसतः सार्धक्याय च पूर्वोक्तमेव युक्तमिति प्रतिभाति । आमन्त्रितम् । वत्करणमिति : नच तदभावे-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

‘विभाषा दिक्समासे’ इत्यादाविव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सम्बोधनपदमुच्चार्य विहितप्रथमाया
ग्रहणवारणार्थं ‘से’ति पदं, तत्सामर्थ्याच्च प्रथमामात्रं ‘से’ति परामृश्यत इति भावः । ननु सम्बोधन-
पदाः प्रातिपदिकार्थेति प्रथमायामप्यामन्त्रितसञ्ज्ञापतिः । सम्बोधनमात्रबोधकत्वं तु अग्रे इत्यादावपि
न, एकत्वादिरपि ततो बोधादिति चेन्न, सम्बोधनमभिसुखीकरणं, तच्च प्रत्यासत्त्या प्रकृतक्रिया-
विषयं, तथा च सम्बोधनमस्तीत्यादौ प्रकृतक्रियायामभिसुखीकरणाभावाच्चात्र सम्बोधने प्रथमा,
कर्मशब्दे द्वितीयाभाववत् । प्रकृतक्रियायां तद्विवक्षणे तु—‘सम्बोधने चे’त्यनेनैव प्रथमा, न प्राति-
पदिकार्थसूत्रेण, सम्बोधनस्याधिक्यात्, ‘कर्म गच्छती’त्यादौ प्रथमाभाववत् । अत्रापि हेहे इत्यत्रापि
सम्बोधनपदादस्या वारणमुक्तदिशा बोध्यम् । स्वाश्रयस्यापीति । कतिपयस्येति शेषः । वत्करणेन

१ विशयताप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । भोशब्दस्य सम्बोधनवाचकतायाः स्वयमेवोक्ततयाऽत्रारुचिः ।

परस्याऽऽक्षेपात्पूर्वं परस्य कार्येऽविद्यमानवदित्यर्थः । तेन 'देवास्मा'नित्यत्र 'देवे'त्यस्या-
मन्त्रिताद्यदात्तत्वं भवत्येव । पूर्वं किं—पाहि देव । अत्रामन्त्रितनिघातो भवत्येव ।

प्राचीनमिति । एवमेव 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामी'त्यादिसिद्धिः ।
'नृसिंहाश्रम'ते ख्याति'रित्यादौ—'गेये केन विनीतौ वा'मित्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपक-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

नृसिंहाश्रम ते ख्यातिरित्यादाविति । न च नृसिंहाश्रमेत्यस्याऽविद्यमानवद्भावेऽपि 'नृ'
इत्यस्य विद्यमानत्वात्ततः परस्य युष्मच्छब्दस्य 'ते' इत्यादेशः स्यादेवेति निताताश्रयणं
विफलमिति वाच्यम्, 'नृ'—इत्यवयवावृत्तिधर्मस्य—अविद्यमानवत्त्वस्य—समुदायेऽतिदेशमहसंगा-
प्यतिष्ठमशक्यत्वाद्द्वयवेऽप्यविद्यमानवत्त्वारोपस्यावश्यकत्वात् । अत एवेवं मे गङ्गे इत्यत्र 'गङ्गे'
इत्यादीनां निघातसिद्धिः, अन्यथा 'गङ्गे' इत्यस्याऽविद्यमानवद्भावेऽपि गकारस्य विद्यमानवत्त्वेन

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पूर्वं प्रति तदभावात्कथं 'रक्षे'त्यादितः परत्वमस्मदादेरित्यपास्तम्, परस्य कार्ये स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्तं वा
पूर्वं परं प्रति वा तदतिदेशात् । स्पष्टश्चेदं कैयेटे । अस्यावश्यकत्वाद्—एवमेवेति । तत्रैवाश्रयणमिति भावः ।
आदिना 'दधिते ! ते करिशावककुम्भलक्ष्म्या'इत्यादिपरग्रहः । उक्तप्रकारासम्भवाद्वाह—नृसिंहेति ।
'अख्यातिरन्यथाख्यातिरसख्यातिस्तु ते द्विषा'मिति—'यात्ननिर्वचनीयता'मिति चाबन्तयोः शेषः । एतेन पूर्वार्थस्य-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

परम्परयैकान्तरित्वे तथाकल्पने प्रामाणाभाव इति भाष्यकृदाकृतमिति भावः । इत्यादि-
सिद्धिरिति । 'विद्याबलं दैवबलं तदेवे'ति पूर्वपादस्थितैवशब्दात्परत्वादिति भावः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

इत्याऽऽदर्शनापत्तिः, न च लोप एव कार्येऽविद्यमानग्रहणेनाविद्यमानवदित्यर्थः, लोपे षष्ठ्या आपस्याऽलोप्यसेत्य-
स्यापत्तेः—सर्वादेशार्थमावश्यकमेवेदमिति वाच्यं, सर्वथा लोपे तदर्थबोधे नैव स्यादिति तद्वोधार्थं परं प्रयोगस्तु
स्यादिति पूर्वप्रयोगाभावमात्रफलकं स्यात्, तथाच 'राजदन्तादिषु पर'मित्युक्तम्, आमन्त्रितमित्येव परप्रयो-
गात्सिद्धेरिदं व्यर्थमेव स्यादिति वत्कारणार्थः प्रतिपद्यते इति अयं वतिव्यर्थे एव, न च 'शिक्ष्यमाणं लुप्यमाने'ति
न्यायेन सिद्धे परप्रयोगाय नावश्यकं; सजातीयविषये तत्प्रवृत्तेः । ननु 'व्यास' इत्यत्र पूर्वलोपे विजातीयैर्ना-
प्यर्थबोध इति प्रकृतेऽपि तथैव स्यादिति सर्वलोपार्थमावश्यकमिति चेन्न, 'लोपपर'इत्येवसिद्धे सामर्थ्यादित्यर्थ-
स्यादित्यनिष्ठमेवापद्यतेति तदप्रवृत्तेरिष्टापत्तेः । नचैवं वत्करणे मूलोक्तरीत्या त्रिपाचां प्रवृत्तिः स्यादिति पूर्व-
मुमुडनापत्तिः, तर्हि पूर्वेण परस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणे एव प्रवृत्तिः कल्प्यते । नामन्त्रितं । आमन्त्रितात्परस्येति ।
यत्र तत्रेदमित्यर्थः । एवमनुगतरूपेण कल्पनया आम् भो इत्यत्राप्यामन्त्रितात्परत्वेनाश्रयणाभावेनात्रप्रवृत्त्या
सर्वत्रानुगतरूपेणादोषात् । नचैवं प्रत्यासत्त्यैव निर्वाहे वतिव्यर्थः, प्रत्यासत्तिलामार्थमिहावश्य-
कत्वादितदेवकेचित्, स्वाश्रयमिति दिक् । स्मरामीति । न च 'पश्याथै'रिति निषेधः, इन्द्रियजन्ये एव
निषेधात्, स्मरणस्येन्द्रियजन्यत्वाभावात्, संस्कारजन्यत्वात् । यद्वा साक्षात्कारार्थकेतिनिषेधः, स्मरणन्तु न
साक्षात्कारः, मानसं ध्यानन्तु साक्षात्कारवत् । एवं मनसा साक्षात्करोमीति सङ्गच्छते । इन्द्रियजन्यत्वं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सर्वथाऽविद्यमानं, न किन्तु तत्सदृशमिति बोधनात् । पूर्वं किमिति । इदमत्र पूर्वमित्यादिपूर्वग्रन्थेन
गतार्थम् । एवमेवेति । 'विद्याबलं दैवबलं तदेवे'ति पूर्वपदस्थित एवशब्दात्परत्वादादेश इति
भावः । वस्तुतस्तु नैतद्युक्तम्, एवशब्दस्य स्मरामीति तिङन्तघटितवाक्यस्थलभावेन समानवाक्य-
स्थलाभावात्, 'पश्याथै'रिति निषेधाच्च । 'ब्रजानि देवदत्ते'तिवद्वक्ष्यमाणरीत्या कथञ्चित्प्रम्भेपि—
तस्मात्ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्येव युक्तम् । इत्यादाविवेति । नन्वेतदप्येतत्समशीलमिति

१ अन्वयानुवायेन परस्यैव वत्कार्यं, न पूर्वपरयो रित्यर्थेन 'हरेऽवे'त्यत्र 'हरे' इत्यस्य नाऽविद्यमानतेति
पूर्वरूपसिद्धिरिति गुरवः । २ अत्र कियातप्यंशस्त्रुटित इवाभाति ।

निपाताङ्गीकारेणादोषः । अयं समाधिः प्रकृतेऽपि,—‘नः’ इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् । अन्यार्थन्तु मूलोक्तकल्पनावश्यकत्वं, तदाह—**एवमिति । सर्वेषां निघात इति ।** ‘अस्य प्राप्तः’ इति शेषः । तत्र—‘यमुने’ ‘सरस्वती’त्यनयोर्बाधकाभावाद्भवति, ‘शुतुद्री’त्यस्य तु न, पादादिस्थत्वात् । एतेन ‘आदिभ्यः’ ‘सर्वेषां’मिति बहुवचनम-सङ्गतमित्यपास्तम् ।

अग्ने तेजस्विन्निति । ‘अनुदात्तं’ ‘सर्व’मित्यनयोः सम्बन्धानर्हत्वेन निवृत्त्या तत्साहचर्येणाऽपादादावित्यस्याप्यविद्यमानवत्सूत्रे निवृत्तिरिति भावः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

पदात्परत्वेनादेशा इति; नृसिंह—आश्रमेतिपदद्वयम्, आश्रमेति विशेषणम्, एवञ्च पूर्वस्य ‘नामञ्जिते’इतिनिषेधाच्च दोष इति वेल्यपास्तम्, पूर्वार्थेऽस्तीत्यथाद्वारेण पारिभाषिकैकवाक्यत्वाभावात्, पदद्वयमावाच । नन्वेवमने-नात्रापि सिद्धे इदं व्यर्थमेत आह—**अयमिति ।** तेषां तदश्रवणान्मूलासङ्गतेराह—**अस्येति ।** तत्र=तेषां मध्ये । एतेन=उक्तव्याख्यानेन । **सर्वेषामितीति ।** इति चेतीत्यर्थः । जातावेकवचनेनाह—**बहुति ।** सोऽपि पदकालिको, न संहिताकालिकः, तत्रैकश्रुतिविधानादिति बोध्यम् । नन्वनुदात्तं सर्वमित्यस्यापादपरिसमाप्तेरधिकारेणाग्रे इत्यस्य च पादादिस्थत्वात्कथमविद्यमानत्वपाप्तिरेवात आह—**अनुदात्तमिति ।** पर्यायेषु=देव्यादिषु ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

अन्यार्थमिति । स्वार्थमित्यर्थः । **सम्बन्धानर्हत्वेनेति ।** अविद्यमानवद्भावविधायकस्य सर्वानु-दात्तविधायकत्वे वाक्यभेदापत्तेः—**सम्बन्धानर्हलमितिभावः ।**

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

तत्रास्यास्तीत्याग्रे तु निपाताङ्गीकार एवेति बोध्यम् । **निवृत्तिरिति ।** नन्वग्रे इत्यस्यच्छन्दोवत्त्वाभावाद-पदादाविति सर्वेषां न दोष इति चेन्नित्यमेतत् । ‘अग्रे इन्द्रवरुणे’ति बह्वच उदाहरणार्थमावश्यकमेवेतदित्य-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

कथमस्य दृष्टान्तत्वमिति चेन्न, हे लवकुशौ ! गेये=गाने प्रबन्धे वां=युवां केन=पुरुषेण विनीतौ=शिक्षितावित्यर्थस्य विवक्षितत्वेन द्वितीयार्थकर्मत्वादेरनन्वयेन विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययस्यात्रावश्यक-त्वात् । नन्वेवं नार्थतो विभक्तिप्रतिरूपकत्वमिति वाच्यम्, परिष्करिष्यमाणस्य तस्य सत्त्वात् ।

प्रकृतेपीति । ‘सर्वदा रक्ष देव नः’इत्यत्र । अन्यार्थमिति । स्वार्थमित्यर्थः । बहुवचनमसङ्गत-मिति । ‘इत्यादिभ्यः’इत्यनेन गृहीतानामत्र ‘सर्वेषां’मित्यनेन ग्रहणमित्यभिमानेनेदम् । ‘गङ्गे’इत्यादीनां ग्रहणे तु यथाश्रुतमेव साधु । **निवृत्तिरिति ।** वस्तुतोऽस्य छन्दोविषयत्वाभावेन न पादादिस्थत्वम् ।

नन्वग्रे तेजस्विन्नित्यनयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावोक्ति वा ? न वा ? नाद्य—‘न ङिसम्बुज्यो-रिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि ‘ङिसम्बुज्योरनुत्तरपदे,—राजवृन्दारकः । सम्बुज्यर्थेन नार्थः, न सम्बुज्यन्तानां समासः । किं वक्तव्यमेतत् ? समाससमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम्, नचेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन, अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्यते, समुदायसम्बोधनं समासेन—’इति भाष्यम् । कैयटश्च—सम्बुज्यन्तानामिति । पृथगवयवार्थयोरेकस्मिन्लीकरणे परस्परकार्थ-भावलक्षणसामर्थ्यायोपादिति । नान्यः—सामान्यवचनत्वविशेषवचनत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावाधीन-त्वेन तदभावे प्रकृतसूत्रस्यासम्भवदुक्तिकलापत्तरिति चेद्यथेच्छसि तथास्तु । शब्दतः प्रथमं सम्बु-ज्यन्तार्थयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावानवगाहिशाब्दबोधोपगमेऽप्यरुणाधिकरणन्यायेन पार्थिक-परस्परवच्छेदमाश्रित्य सूत्रस्योक्तिसम्भवोपपत्तेः । सवथा विशेषणविशेष्यभावाभावेपि वाऽमित्य-

आमन्त्रितं किं ? देव करोषि सामान्यवचनं किम् ?—‘अन्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये’ इत्यादौ पर्यायेषु परेषु निषेधो मा भूत् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तेन व्यवधानात् पदात्परामन्त्रिताभावेन निघाताप्राप्त्यापत्तेरित्यलं क्षुद्रोपद्रवाणां विद्रावणेन ।

देव करोषीति । ननु देवपदार्थस्य सिवर्थाश्रयलेऽपि तस्य कृधालर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-प्रयोजकत्वेन उक्तरात्या विशेष्यताप्रयोजकत्वरूपसामान्यवचनत्वाभावाच्च प्राप्तिरिति चेन्न ‘सामान्यवचन’मित्यस्य व्यापकत्वरूपार्थस्वीकारेण देवत्वस्य करोतिक्रियापेक्षया व्यापकत्वेनादोषात् । यद्वा स्वोत्तर-स्वसमानाधिकरणपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वे सति नामपदप्रयोज्य-विषयतानिरूपिताऽभेदसंसर्गावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभाववत्त्वमेव सामान्यवचनत्वम् । तथाच—‘हरे दयालो नः पाही’त्यत्र हरिपदोत्तरसमानाधिकरणदयालुत्वप्रयोज्यविषयतानिरूपिता हरिपदप्रयो-ज्या प्रकारतत्त्वविषयता तत्प्रयोज्यकत्वं ‘हरे’इत्यस्य, किञ्च नामपदप्रयोज्यविषयतानिरूपिताऽभेद-
ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

न्यदित्यादि बोध्यम् । करोषीति । सिवर्थ आश्रयः, तैनेकाधिकरण्यरूपसामानाधिकरण्यमस्त्वैव ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तेजस्वित्वयोः सामान्यविशेषभावमात्रेण सूत्रस्योक्तिसम्भवाच्च । तदुक्तं कैयटेन—‘अग्रे देवि सरस्वति इडे काव्ये विह्व्ये’ एतेषां पर्यायत्वेन सामान्यवचनत्वाभावः, सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वादिति ।

देवकरोषीति । अत्र देवपदार्थस्य कारकप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वये-ऽपि तिष्ठन्तप्रकरणे क्रियाक्रयावतोरभेद इति वक्ष्यमाणरीत्या-क्रियया समभेदस्य अवास्तवस्य सत्त्वेपि तिष्ठन्तं वास्तवस्य सत्त्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तिः । अत्र ‘सामानाधिकरण्ये’ इति चिन्त्यप्रयोजनम् ।

ॐ चरवर्णिनी ॐ

देवेति । इदमिह तत्त्वम्—‘आमन्त्रिते’ग्रहणाभावे देवाऽभिन्नाश्रयबोधके करोतिशब्दे परे देवस्य वि-
षेधापत्तिः स्पष्टैव, वैयाकरणमते आश्रयस्य तिबर्थत्वेन सम्बोधनप्रकृत्यर्थस्याप्याख्याताश्रयेऽभेदान्वयेन एकधर्म-
बोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य स्पष्टत्वात् । कच्चिदस्यैव तिपः पाकाश्रयबोधकत्वेन, कच्चिद्गमनाश्रयबोधकत्वेन,
कच्चित्करणाश्रयबोधकत्वेन, देवपदस्य च कच्चिद्गमनाश्रयीभूतदेवबोधकत्वेन, कच्चित्पाकाश्रयीभूतदेवबो-
धकत्वेन, कच्चित्करणाश्रयीभूतदेवबोधकत्वेन च तस्य तिबपेक्षयाऽन्याप्यवचनत्वस्य स्पष्टत्वाच्च । तथाविधाश्रय-
बोधकतिव्यतिरिक्तत्वेनैव करोतेरपि तथाविधाश्रयबोधकत्वमिति तस्यापि सामानाधिकरण्यमन्याप्यवचनत्वञ्च
देवापेक्षया स्पष्टमेवेति भावः ।

‘क्रिया-कारक-सङ्ख्या-कालादिपञ्चकन्धात्वर्थ’ इति मते तु—उक्तसामानाधिकरण्यमुक्तसामान्यवचनत्वञ्च
धातोरेवेति तसिन्नेव परे आपत्तिर्बोध्यः । यत्तु व्याप्यत्वाभावविशिष्टव्यापकत्वबद्धोपकत्वमिह सामान्यवचन-
त्वम् । एवं—व्यापकत्वाभावविशिष्टव्याप्यताबद्धोपकत्वं विशेषवचनत्वमिह विवक्षितमिति, तन्न; तथा सति-
‘हरे दयालो नः पाही’ति—‘अग्रे तेजस्विनि’ति मूलोक्तोदाहरणे एव कुठारपातापत्तेः, दयालुत्वस्य त्राणकर्तृ-
त्वस्य च शिवादावपि सत्त्वेन भवद्रीत्याऽत्र सामान्यवचनत्वस्य कथमपि दुर्बलत्वादिति प्राहुः ।

परे तु ‘देवकुरुष्वे’त्यादिसम्बोधनप्रथमान्तपदघटितवाक्यजन्यबोधे आख्यातार्थाश्रयस्य सम्बोधनप्रकृत्यर्थेऽभेदेन
प्रकारता । सम्बोधनप्रकृत्यर्थस्य स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसम्बन्धेन व्यापारे प्रकारः । तत्रैव च व्यापारे—
सम्बोधनप्रकृत्यर्थप्रकारीभूताख्यातार्थाश्रयस्याऽपि वृत्तित्वसम्बन्धेन प्रकारता । एवं स्थिते सामान्यवचनपदस्य
विशेष्यवचनपरत्वमेवास्तु, अस्तु च विशेषवचनत्वमपि विशेषणवचनत्वमेव, तथाप्यत्र दोषः स्पष्ट एव,
देवस्य करोत्यर्थाश्रयविशेष्यत्वात्, ‘देवे’त्यस्य करोतिना एकधर्मबोधकरूपसामानाधिकरण्याच्च ।

सामानाधिकरण्यञ्च — एकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव, न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

संसर्गावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वाभावरूपत्वमपि तस्मिन्नितिलक्षणसम्बन्धः । 'देव करोषी'त्यत्र सदाशिवभट्टोक्तरीत्या युष्मच्छब्दसामानाधिकरण्येन — भेदसम्बन्धान् अवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेऽपि तद्विषयतायाः नामपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितत्वाभावेनादोषादिति सङ्गेः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नन्वत्र सामानाधिकरण्यमेवात्र आह — सामेति । एतेन ह्यव्ययिककर्मतदित्यपास्तं, तदाह — इति दिगिति । ननु सकर्मकत्वात्कर्मणाल्पविकारबाधे मानाभावः, न च निपानसामर्थ्यात्बाधः, तथासति केवलदेवापत्तेरते-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदकारान्तपुल्लिङ्गशेषे उक्तम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

ननु प्रवृत्तीति । ननु 'घटो घट' इत्यर्थे प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भस्य विवक्षणेपि 'घटः कलश' इत्यादौ घटत्वकल-
शत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादाय शब्दबोधवदत्राप्यग्न्यादिपदानामर्थपरत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादर्थैक्येपि पूर्ववत्सम्-
भदोप्यस्येवेति किमर्थं 'ननु' — ग्रन्थ इति चेन्नित्यमेतत् । परे त्वग्न्यादिशब्दाः शब्दपरा एव, अर्थपरत्वे तु —
एतानि तेऽध्ये इति पुनरध्ये इति पदवैयर्थ्यापत्तिः । अध्ये एतानि तव नामानी'त्येव स्वारसिकोर्थः, न चैकार्थ-
बोधकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावः, तव नामानीत्युक्ते त्वदर्थे शक्तिरपामित्यर्थो बोध्यत इति तत्सत्त्वात् ।
न च पुनरर्थपरत्वम्, उच्चारणकाले शब्दपरत्वमेव, तव नामानीति वाक्यबोधोत्तरं तेषामेकार्थेतेति, सामानाधि-
करण्यन्तु वर्ततेऽर्थपरत्वन्तु नेति पूर्वग्रन्थभिन्नाशयो नत्वितिग्रन्थ इत्याहुः । ननु सामानाधिकरण्य-
मभेदान्वयार्थप्रतिपादकत्वमेवास्त्विति न दोषः, न च 'देव करोषी'त्यत्राप्येवंवारणम् ; आमन्त्रिते-
त्यस्य वैयर्थ्यमपरमनुकूलमेवेति । यद्वा तत्राप्यभेदान्वयोऽस्ति, क्रियातद्वतोस्तादात्म्याङ्गीकारात् ।
न च त्वमित्यनेनाभेदान्वयेऽपि न देवेत्यनेनाभेदान्वयः, देव त्वमिति वाक्ये एकदेशन्यायेन देवेत्ये-
तन्मात्रप्रयोगे तु त्वंपदार्थस्य तस्मिन्नेवान्तर्भावोनाभेदान्वयस्य सूपपादत्वात् । करोषीत्यस्य [सुन्दरं
करोषीत्यस्य ? —] सुन्दरं करोषीत्यर्थे प्रयोगे सुन्दरपदार्थे भेदस्य सत्त्वाच्चेति चेन्न, अग्न्यादिशब्दानां

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एवमेव च तत्र बोधः स्वीकर्तव्यः, अन्यथा यत्र सम्बोध्यौ चैत्रमैत्रौ तत्र च — हे चैत्रमैत्रः पठत्विति प्रयोगस्यापि
प्रामाण्यापत्तेः । न च मैत्रस्यापि सम्बोधत्वे मैत्रपदादपि सम्बोधनप्रथमयैव भवितव्यमिति वाच्यं, सम्बो-
ध्यत्तद्विशिष्टबोधतात्पर्येणोचरितादेव पथमाया विधानेन चैत्रपदे एव तादृशतात्पर्यविषयत्वस्य सत्त्वेन मैत्रपदे-
ऽभावो न च मैत्रपदात्प्रथमाया अनवकाशात् । मम तु मैत्राऽभिन्नाश्रयस्य सम्बोधनप्रकृत्यर्थचैत्रेऽभेदा-
न्वयबाधात्र तथाविधः प्रयोगः ।

नन्वेतदर्थं सम्बोधनप्रकृत्यर्थस्यैवाख्यातार्थाश्रयेऽभेदान्वयोऽस्तु, एवं चैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति-
रीत्याऽभेदेन मैत्रविशिष्टाश्रये चैत्राभेदान्वयबाधात्र तथा प्रयोगः इति चेन्न, एवमप्युक्तस्य एव 'हे चत्रमत्र
पठत'मितिप्रयोगापत्तेः, 'एकत्र द्वय'मिति रीत्या उभयाऽभेदसम्भवात्, मम तु एकविशिष्टस्यापरत्र-
वैशिष्ट्यमिति रीत्याऽभेदेन मैत्रविशिष्टाश्रयस्य चैत्राऽभेदान्वयबाधात्र तथाविधः प्रयोगः । 'हे चैत्रं हे मत्र !
युवां पठत'मित्यादौ तु नानुपपत्तिः, एकमुभयत्रेति रीत्या त्वन्मदभिन्नाश्रयस्य चैत्रं मैत्रं चाभेदान्वयबाधात् ।
'हे चत्रमैत्रौ त्वं पठतम्' — इति प्रयोगस्तु न, अभेदेन त्वद्विशिष्टाश्रयस्य चैत्रमैत्रौभयत्र द्विवाचच्छेदेना
ऽभेदस्य बाधादित्यलं पल्लवितेनेति श्रीबालशास्त्रिचरणाः प्राहुः ।

सुपादिति । शोभनौ पादावस्येति-बहुव्रीहिः । ‘सङ्ख्यासुपूर्वस्ये’त्यकारलोपः समासान्तः ।

अञ्चेः सुपीति । निपातनैः साहचर्यादिति भावः ।

अनिदिताम् । इत्सञ्ज्ञेकारवद्विज्ञानामित्यर्थः । ‘अङ्गस्ये’त्यधिकारः ।

अञ्चतेर्भस्येति । ‘अल्लोपोऽनः’ इतिवदस्यापि प्रत्यञ्चमञ्चति तेन प्रत्यक्चेत्यादौ-

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

इत्सञ्ज्ञेकारवदिति । ‘अनिदिता’मिति बहुव्रीहिरिति भावः । तद्विज्ञानामिति । तद्वद्विज्ञाना-
भिज्ञानामित्यर्थः । तेनामस्तैत्यत्र न दोषः । प्रत्यक्चेत्यादाविति । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादकारेण

❀ चिदस्थिमाळा ❀

आह—निपेति । अतएव भाष्याविरोधः सुपीतिप्रकरणवाधाभावश्चेति भावः । नन्वसमासगर्भबहुव्रीहा-
वनिष्ठापत्तिरिष्टासिद्धिश्चातो बहुव्रीहिंगर्भो नञ्समासः इत्याह—इत्सञ्ज्ञेकारेति । इदञ्चाङ्गविशेषणमित्याह—
अङ्गेति । नन्वेवमप्यतिप्रसङ्गोऽन आह—अल्लोपोन इतीति । यथाङ्गाऽवयवस्य यजादिस्वादिपरस्य-

❀ ज्योत्स्ना ❀

ननु सकर्मकत्वादञ्चेः कर्मण्युपपदे किंवा भाव्यम्, न च निपातनसामर्थ्यात्—कर्मणीत्यधिकार-
बाधः, सुपीत्यधिकारस्यापि बाधापत्तेरित्यत आह—निपातनैरिति । संस्कारविशेषज्ञापकेन-
ञ्चिद्व्यत्युबन्धनिर्देशेन सुपीति प्रकरणवाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः । अल्लोपोन इति वदिति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

शब्दपरत्वेन वारणेप्यर्थपरत्वेन तदसत्त्वात् । नन्वर्थपरत्वे विशेष्यविशेषणरूपसामान्यवचनत्वमप्यस्तीति कथं
तेन वारणः ‘सामान्यवचन’मित्यस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नमर्थः ‘घटो’नील’ इत्यत्र नीलापेक्षया ‘घटस्य व्यापकधर्मा-
वच्छिन्नत्वमिव प्रकृतोऽध्यादिपदार्थानां समन्यतत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमिति न दोषः ।

अथ किमर्थं समानाधिकरणे इति पदमिति चेन्न, पाचकपाठकश्च युवां पचतमित्यादावव्यापकधर्मा-
वच्छिन्नत्वरूपसामान्यवचनत्वस्य सत्त्वादापत्तेस्तदावश्यकत्वात् । ननु प्रथमान्तपदातिरिक्तस्य समुच्चय एव
नास्तीति सम्बोधनान्तरस्यापि समुच्चयाभाव इति ‘चार्थे द्वन्द्व’इति सूत्रे शेखरेउक्तत्वादिदं प्रत्युदाहरणम-
सङ्गतमिति चेन्न, उश्च उश्चेति मनोरमादिषु प्रामाण्यप्रयोगेषु तदतिरिक्तसमुच्चयस्वीकारे बाधकाभावात्, तत्र
समानाधिकरणपदमपि मानमस्त्विति दिक् । निपातनैरिति । ननु युजादिषु निरुपपदेऽपि निपातनसत्त्वात्कथं
साहचर्येण सुवुपपदत्वलाभ इति चेन्न, सर्वत्रऽलाक्षणिकस्य निपातनस्य सत्त्वेन तत्साहचर्यादस्याप्यलाक्षणिक-
सुवुपपदकत्वरूप निपात्यत इत्याशयात् ।

अनिदिताम् । इत्सञ्ज्ञेकेति । नन्वबुद्धित्वान्नापत्तिः, न च तत्र लोपोऽनिष्ट एवेति
वाच्यम्, इर इत्सञ्ज्ञा वाच्येति वार्तिकसत्त्वे तत्र लोपस्य जायमानतया तद्वत्प्रत्याख्यानं इत्सञ्ज्ञे-
कारवत्त्वात्तदनापत्त्या फलभेदे प्रत्याख्यानानापत्तेः । यद्यपीदित्यदस्य शब्दरूपमध्याह्न्य
तदन्तर्विधितत्सञ्ज्ञेकारान्तमिद्वत्त्वेन न दोषः । न च रेकलोपादित्यपेक्षारः,

❀ विषमपदविवृतिः ❀

ननु सकर्मकत्वादञ्चेः सुप्युपपदे किंवा भाव्यम्, न च निपातनसामर्थ्यात्कर्मणीत्यधिकार-
बाधः, सुपीत्यधिकारस्यापि बाधापत्तेरित्यत आह—निपातनैरिति । संस्कारविशेषज्ञापकेन
अञ्चिद्व्यत्युबन्धनिर्देशेन सुपीति प्रकरणवाधस्यान्याय्यत्वादिति भाव इति केचित् । अलाक्षणिकस्यापि
कार्यस्य पूर्वोत्तरनिपातनेषु दर्शनेन तत्साहचर्यादत्राप्यञ्चतेः सुप्युपपदे एव किन्, न तु युजेरिव
निरुपपादादित्यर्थ इत्यन्ये ।

अनिदिताम् । हलः किं ? नुतः । उपधायाः किं ? नष्टम् । अन्यपदेशपरिभाषा तु
अन्यसदृशानन्वसदृशयोरेकस्मिंल्लक्ष्ये युगपत्प्राप्यभावेन न प्रवर्तते । प्रत्यक्चेति । अन्ये तु
‘सुपात्पदः, ‘विश्ववाङ्-घटौह’ इत्यादौ पूर्वस्य पद्मावसम्प्रसारणे प्राप्नुतः । नह्ययमन्यसदृशस्येति

पूर्वाकारे न प्रवृत्तिः । ‘अच’ इत्यश्चतेर्लुप्तनस्य ग्रहणं, व्याख्यानात् ।

भस्य किं ?—प्रत्यञ्चौ । लुप्तनस्येति किं ?—पूजायां—प्रत्यञ्चा ।

चौ । नेदं वर्गग्रहणं,—व्याख्यानात्, तदाह—लुप्तेत्यादि । अण इति । ‘कर्त्तृचः’ इत्यादीनामनभिधानमिति भावः । एवञ्चाऽऽग्रहणम्—उत्तरत्र ‘सम्प्रसारणस्येत्यत्र ‘तृतीयः’ इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमावश्यकम्—इहापि सम्बद्ध्यते, न त्वत्रास्य व्यावर्त्यमस्तीत्याक्षरे-स्पष्टम् ।

॥ अभिनव-चन्द्रिका ॥

चकारेण वा व्यवधानादिति भावः । व्याख्यानादिति । अकारलोपाकरणपूर्वकनलोपाकरणेन लोपस्य विवक्षितत्वादिति भावः ।

॥ चिदस्थिमाला ॥

अञ्चतेरकारस्येत्यर्थस्तद्वदिति भावः । ‘आतो धातो’ रित्यारम्भात्प्रतीचोयदित्यादि निर्देशाच्चाह—व्याख्याना-दिति । एतेन प्रत्याहारस्य पचाद्यचो वा कुतो न ग्रहणमित्यपास्तम् । प्रत्यञ्चाविति । नुमि जातेऽपि प्रथमनस्य लोपाख्युत्पन्नकारत्वम् । ‘अच’ इति निर्देशादुत्तरपदाधिकाराच्चाह—व्याख्यानादिति । नन्वेवं ‘कर्तृचो-हर्तृच’ इत्यादौ ‘चो’ न स्यादत आह—कर्तृच इति । यद्यप्यस्यां शङ्कायां—‘हल’ इति सूत्रे—यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तप्रथमसमाधौ माभूदन्नदीर्घत्वमित्यादौ कैयटेन व्याख्यातं, तथापि नास्त्येवेष्टशः प्रयोग इति द्वितीयव्याख्यानामेव सिद्धान्त इति भावः । एवञ्च=नदनभिधाने च । ‘अणग्रहणमुत्तरत्र सम्प्रसारणस्येत्यत्र तृतीय इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमिति पाठः । उत्तरत्र=हलइत्यत्र-सम्प्रसारणस्येत्यनुवृत्तेस्तदंशे विशेषणत्वेन तदर्थमावश्यकमित्यर्थः । स्पष्टञ्चेदं ‘षष्ठी स्थाने’ इति सूत्रे भाष्ये इतितत्रैवोद्योते निरूपितम् । पाठान्तरन्तु कल्पितम् । अतएव इदमपि निपातनानङ्गीकारे, तदङ्गीकारे तु तत्रापि [तृतीय इत्यत्रापि] तस्य न फलमिति ‘हल’ इति सूत्रभाष्ये एव स्पष्टं, तदेतच्छून्यत्राह—आकरे इति । एतेन तथा दण्ड्यायुक्तमपास्तम् ।

॥ उयोत्का ॥

अत्र यद्वक्तव्यं तदल्लोपोऽन इत्यत्रोक्तम् । व्याख्यानादिति । ‘वचोऽशब्दसञ्ज्ञाया’मिति निर्देश-

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

तदन्तविधिवदितवाक्यार्थसामर्थ्यादन्येदितो ग्रहणात्, तथाप्येकदेशे शब्दाध्याहारस्य कर्तुं शक्यत्वे दोष एव । नचेदितो नेति प्रसज्ये तत्सम्भवः, प्रसज्यस्यात्र अदृश्यमानत्वादिति चेत्, पशुदासश्चिन्त्य एव, किन्तु प्रसज्ये तु शब्दस्वरूपाध्याहारेण तदन्तत्वे दोषः इति तत्त्वम् । न प्रवृत्तिरिति । अनन्त्यविकार इति, प्रत्ययाप्रत्यय-विशेषणादिति भावः । व्याख्यानादिति । ‘चा’विति लिङ्गात् । अचप्रत्याहारग्रहणे हि तस्यासम्भव एव स्यात् । न च वर्गग्रहणं तत्रेति वाच्यं, ‘छेचे’ति वैयर्थ्यापत्तः, अन्यथा सर्वस्य परे दीर्घस्येव सत्त्वेन ‘दीर्घा’दित्येव सिद्धेऽसङ्गतिः स्पष्टैव । नचोत्तरपदे इत्यधिकाराच्चवर्गेषुत्तरपदे एव दीर्घसत्त्वादुत्तरपदाभावे-‘छेचे’ति चरितार्थम्, तर्हि चावित्यत्र स्वरितेनाधिकार्याद्वर्गग्रहणञ्चु इति पठितस्य च ग्रहणं नेति तत्त्वम् । अनभिधानमिति । तृतीय इत्यत्रैव प्रयोजनस्य भाष्ये कथनात् ।

॥ विषमपदविवृतिः ॥

परिभाषाया विषयः । तथा च प्रत्यासत्त्या पदान्तस्याङ्गस्य यत्कार्यं तस्यैव तत्कार्यमित्येष पन्थाः शरणम् । तेनैव च न्यायेन ‘प्रत्ययकचे’त्यादिसिद्धावन्त्यबाधपरिभाषा व्यर्थैव, तदेतदस्मिन्प्रेत्यैषा परिभाषा भाष्ये प्रत्याख्यातेत्याहुः । प्रत्यञ्चाविति । प्रथमं नकारस्य लोपे पुनर्नुमि प्रत्यञ्चाविति रूपम् । तथा च तन्मध्यपतितन्यायेन नुम्विशिष्टस्याप्यत्र इत्यनेन ग्रहणं स्यादिति भावः । नकार-रहितं प्रत्ययभ्यामित्यपि बोध्यम् । नन्वग्रहणानुवृत्तौ ‘कर्तृच’त्यादौ दीर्घानापात्तिरतस्तदनुवृत्तिर्न कर्त्तव्येत्यत आह—कर्तृचेति ।

अकृतेति । तत्परिभाषाभावे तु—'चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वचनमेव भाष्योक्तं शरणम् ।

विष्वाग्दे । चात्—'आ सर्वनाम्नः—इत्यतः 'सर्वनाग्नः' इत्याकृष्यते । सामर्थ्यादुपसर्जने प्रवृत्तिः ।

'अप्रत्यये' इति पाठे—अविद्यमानः प्रत्ययः—किवादिरित्यर्थः । 'वप्रत्यये' इति पाठेऽप्यकारस्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः । अद्र्यादेश—सभ्रयादेशान्तोदात्तौ—निपातनादिति स्पष्टं भाष्ये ।

अदसो । 'असे'रितीकार उच्चारणार्थः । 'अदस' इत्यवयवषष्ठी । 'स'ग्रहणं तत्स्थानिकौकाररेफयोरप्युलक्षणं,—तेन 'अदस्यति' 'अदोऽत्र' 'अदः'—इत्यादौ न दोषः । 'दा'दिति किम् ?—'अमुयो'रित्यत्रान्त्यस्य मा भूदिति ।

समाहारद्वन्द्व इति । इदमर्वाचामनुरोधेन, वस्तुतोऽयुक्तमेतत् 'उ स ऊ स' इति द्वन्द्वे सुलोपे ध्यन्तत्वाद्भ्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्व-सवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रत्यङ्गस्येति । अन्तरङ्गस्येत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । पदान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-प्रयोजकलरूपोपसर्जनलस्य सर्वत्रैव सत्त्वादिति भावः ।

परे तु स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाभावात्तच्छब्द-स्योपसर्जनत्वाभावेन सामर्थ्यवर्णनमसङ्गतम्, अत एवातिसर्वहगित्यत्रालं नेत्याहुः ।

वस्तुत इति । परे लत्र प्राचीनमतमेव ज्यायः, परनिमित्तापेक्षस्य बहिरङ्गत्वाभ्रयणे प्रमाणाभावः,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मूलाद्यसङ्गतेः सिद्धान्तमाह—तदिति । परसंमतेत्यर्थः । चादिति । अतएवादसोद्वेति वार्तिकसङ्गतिः । नन्वेव सञ्ज्ञाकार्यत्वादुपसर्जने न स्यादतआह—सामर्थ्यादिति । स एव=किवादिरेव । वरूपः प्रत्यय इतिव्युत्पत्तेः । अपिना तस्यैव समुच्चयः, तदाह—अदस्यतीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मूलकादित्यर्थः । इत्यत्रान्त्यस्येति । मुलस्यासिद्धत्वात्तदाद्यलपरूपत्वे लामादेशेषु यकारस्यालोऽन्त्य-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

'विष्वग्' । अत्र चाविलेख कृत्वाऽप्रत्ययग्रहणं न कार्यमिति केचित् । 'कृकमादा'विति पठित्वा तदपि वक्तव्य नास्तीत्युक्तं, न च गणग्रहणापत्तिः, कृ—आदिसमुदायघटके उत्तरपदे इत्येवमर्थस्य विलम्बोपस्थितिकतया कृ—आदिर्यस्य तस्मिन् उत्तरपदे इत्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तदभावादित्याहुः । निपातनादिति । कचिदन्तोदात्तस्यापि स्थानित्वादन्त्यादृशपथगे प्राप्ते—अन्त्यादृशकरूपस्वाभिमतनिपातनाभावादिदं चिन्त्यम् । [अभेदका एव च गुणाः । भेदका इति स्वीकर्तुमते तु युक्तमेवेति तत्त्वम् । अदसोऽमेः । न दोष इति । नन्वदकयतेः क्विपि मुत्वापत्तिरिति चेन्न, निर्दिश्यमानत्वाभावेन वारणात् । नचाकञ्विपयेन सा, तस्याः तिङन्तविषयादावेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । नचैवममुके इत्यसङ्गतं, तस्यासाधुत्वात् । परे तु क्विन्तेपीष्टमेव मुत्वमिति—नामुके इत्यसङ्गतमित्याहुः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विवक्षितत्वादिति । तथा च वकाररूपे प्रत्यये इत्यर्थे क्वादिरित्येवार्थः पर्यवस्यतीति

शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन—नित्यत्वादपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च—ह्रस्वत्वे ततः
सवर्णदीर्घे ‘उ’ इतिरूपासिद्धेः । अत एव ‘ऊकाल’ इत्यत्र—‘उकाल’ इति न कृतम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

फलाभावश्च । ‘ऊकाल’ इति निर्देशस्तु—इतरेतरद्वन्द्वेनाप्युपपादयितुं शक्यः । ‘अतो’मित्यत्र
तपरकरणन्तु मुखसुखार्थम् । अथ आश्च इत्यत्र—अमित्येव रूपम् । अत एव ‘अदसोऽसेर्दादु’ इति
ह्रस्वनिर्देशः सङ्गच्छते, अन्यथा तत्रापि पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे दीर्घश्रवणापत्तेः ।

‘भाव्यमानोऽप्युकार’ इति परिभाषा तु नास्त्येव, फलाभावोत् । अत एव ‘नामी’ति सूत्रस्थं भाष्यं
सङ्गच्छते—इत्युपपादितमन्यत्र । [अत एव अप्रत्ययग्रहणं चरितार्थम्, इदमपि तत्रैवोपपादितम् ।]
अत एवा‘चस्तास्व’दिति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छत इति स्पष्टं विषम्याम् । न च परिभाषेन्दुचन्द्रिकोक्त-
दिशा पूर्वनिमित्तकलक्षणरूपविरहितस्वीकारेणोभयोः समत्वाच्च दूषणत्रयमपि सम्यगिति वाच्यं,
फलाभावात् । अत एव ‘दोषो णा’वित्यादौ दीर्घविधानं सङ्गच्छते, अन्यथाऽऽन्तरतम्यादीर्घस्यैव
विधानं भविष्यतीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव च ‘उ-ऊ’ इति प्रत्ययेण ‘गोह’ इति निर्देशः
प्रत्याख्यातः । अत एव ‘दुधूषति’ ‘सुसूषती’त्यादीनि सिद्ध्यन्ति । अन्यनानतिरिक्तसमुदायस्य
ययोः शास्त्रयोर्निमित्तत्वं तत्रैवापरनिमित्तकशास्त्रस्यान्तरङ्गलमित्याद्यनेकक्लिष्टकल्पनाश्रयणाद्वरं
प्राचीनमतानुसरणमिति विचारयन्तु धीवरा इत्याहुः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

शब्दान्तरेति । दीर्घे कृते तद्व्यक्तेरभावेन ह्रस्वस्यापि शब्दान्तरप्राप्तिकत्वमिति चिन्त्यमेतत् । अपरनिमि-
त्तकत्वेनेति । सुसूषति सुसूषतीत्यादावप्युक्तान्तरङ्गत्वाद्वित्वेऽभ्यासे उकारश्रवणानापत्तिरिति तादृश-
न्तरङ्गत्वम्—अत्रविषये जातवहिरङ्गस्थले एव, नतु समकालप्राप्तिके इत्युक्तम्, एवञ्च प्रकृतेऽपि तथा नान्त-
रङ्गत्वमिति चिन्त्यमेतत् । [चुञ्चुच्चणपोर्यग्वृद्धिकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्येवोच्यते ?] यद्वा उदबोद्धामित्यर्थ-
नैकव्यक्तिवृत्तिविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्येवोच्यते । प्रकृते तु व्यक्तियद्व्यक्तिदीर्घे उकारस्य भेद एवेति
न लक्ष्यलक्षणन्यायप्रवृत्तिः । ननुपुष्टित्यत्र व्यक्तियद्व्यक्तिस्त्वात् पुनर्ह्रस्वापत्तिरिति चेदेवं वक्ष्यामः—
पूर्वोक्ताकारस्य ननुसकत्वमुत्तरस्य तु पुंस्त्वं, तयोः समाहारे सुपोधात्वित्यपेक्षया पूर्वं दीर्घे ह्रस्वे इष्ट-
सिद्धिरिति चिन्त्यमेवैतत् । उकाल इत्यपि चिन्त्यमेव, तन्मतेऽप्युकारेण सवर्णग्रहणात् । असन्देहाय
ह्रस्व उच्चारित इति चेत्तत्त्वं—प्रकृतेऽपि वाच्यमिति । वस्तुतस्तत्स्वीकारे सनासंशेत्यादावापत्तिः । आदेश
एवेत्युक्ते तु सङ्कोच एव दोषः स्यात् । किञ्चोदुपधाया इत्यत्रानयैव सिद्धे प्रत्येपरभाष्यविरोधः ।

किञ्च भाष्यमानेनेत्यत्र स्वरितातिरिक्तविशेषणान्विषयाप्राप्त्या वैयर्थ्याभावः । अष्टादशानां ग्रहणन्तु न, तत्र
प्रयोजनाभावात् । स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् । किञ्च तपरप्राप्तस्य नाऽनया निषेध इति ‘पथिमथी’त्यत्र शेखरे
उक्तवाच्यपरकरणं चरितार्थमेव । किञ्चादसोमादित्युक्तदिशयतेनेप्रत्ययसिद्धौ प्रयोजनाभावः(?) । नचकारे एव
प्रगृह्यार्थं चरितार्थम् । अत्राप्यदसः—‘अमु’—इत्यादेशविधानेनैव सिद्धे गुरूपन्यासादेव तत्सिद्धेः । अमुक इत्यत्र
सर्वादशापत्तिस्तु न, तस्यासाधुताया उक्तत्वात् । अदसुयङर्थं न, तत्रादस्यङित्येवेति सिद्धान्तविध्यमाणात्वात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भावः । अन्यस्येति । यस्येत्यर्थः । न्यायसिद्धेर्धे गमकमप्याह—अतएवेति । अनेक-

१ समाहारे मात्रालाघवेऽपि ‘पथिमथी’त्यत्र समाहाराकरणात्तथालाघव न सूत्रेषु प्रायो गण्यते इत्याशयः ।

२ ‘सनाशे’त्यत्र दोषाच्चेत्यपि बोध्यम् । परे तु—अप्रत्ययग्रहणेन ‘सनाशे’त्यत्र न दोष इति
तदाश्रयणेऽपि न क्षतिरित्याहु रिति—श्रीशिवकुमारशास्त्रिचरणाः प्राहुः—इत्यसद्वरः ।

तस्मात्—'दिव उत्' 'ऋत उ'दिति च तपरत्वेन भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमिति बोद्धव्यम् ।

‘व्यङ्गः सम्प्रसारण’मिति सूत्रे भाष्ये—‘अनन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्ये’ति परिभाषा पठिता । अनन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्यसदेशस्यैवेति तदर्थः । ‘अनन्त्यविकारे’ इति च लिङ्गम् ।—तामर्थतः पठति—अन्त्यबाधे इति । अन्त्यस्य धे—कार्याप्राप्तौ,—अर्थादनेकानन्त्यस्य प्राप्तावित्यर्थः । अन्यथा ‘णो नः’ इत्यादि—‘नेता’ इत्यादावेव स्यात्, न तु ‘नमती’त्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । ‘अल्लोपोऽनः’ ‘अचः’ ‘सान्ते’त्यादावनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयेयं न्याय्या ।

किञ्च—भसञ्ज्ञायां कार्यकालपक्षाश्रयणमशक्यं, परत्वेन पदसञ्ज्ञाबाधकत्वाऽनुपपत्तेः । ‘राज्ञः’ इत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वम्—‘अल्लोपोऽनः’ इति लोपे पश्चात्प्राप्तनलोपैकवाक्यतापन्नपदत्वस्यैतदेकवाक्यतापन्नमत्वेन बाधायोगान्नलोपापत्तेश्च ।

❀ अभिनव-चन्द्रिका ❀

अनन्त्यसदेशेयोरिति । ‘क्वचि’दिति शेषः । तेनाम् इत्यत्रोभयोः प्राप्यभावेऽपि न क्षतिः । अनन्त्यसदेशस्येति । ‘तत्रोपतिष्ठते’ इति शेषः । इति च लिङ्गमिति । चेनावयवत्वावच्छिन्नोद्देश्यताः शास्त्रत्वस्य सङ्ग्रहः । ‘अन्त्यविकाराभावे’ इत्यस्य—यत्समुदायनिरूपितावयवत्वावच्छिन्नोद्देश्यता तत्समुदायघटकस्यान्त्यस्य विकाराभावे इत्यर्थः । अत एव ‘राज्ञः’ इत्यत्र राजेति समुदायघटकात्यस्यैव लोपरूपे कार्ये कर्तव्ये अस्या अप्रवृत्त्यापत्तेः । वस्तुतो ‘ऽल्लोपोनः’ इत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिरिति पूर्वमवोचाम । अनुपपत्तेरिति । यदा तु सञ्ज्ञाशास्त्राणामप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणे न दोषः । ‘आयादय’ इति सूत्रस्थभाष्यं तु परत्वादुःकृष्टत्वादित्यर्थकरणेन न विरुण्डीन्युच्यते—तदायं दोषः प्राचामकिञ्चित्करः । नलोपानापत्तेरिति यदा लेखरीत्या सर्वत्र लोपप्राप्त्याल्लोपस्याऽपवादत्वात्तदेकवाक्यतापन्नमसञ्ज्ञाया अप्यपवादत्वमुच्यते तदायं ग्रन्थश्चिन्त्यः । तस्मात्पर्यादाकडारीयसञ्ज्ञासु यथोद्देशपक्षस्यैव ज्ञापनमित्याशयाद्वा ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

अन्त्यस्य=यस्य । इन्द्रे—‘समाहारे’त्यादिः । अतएवाह—नपुंसेति [४६४पृ०] । प्राचोक्तमेवाह—तस्मादिति । एतेन तत्खण्डयन्तः शास्त्रिदण्ड्यादयः परास्ताः । यथाश्रुतमूलबसन्तेराह—व्यङ्ग इति । ‘लिङ्गवती परिभाषे’ति सिद्धान्तादाह—अनन्त्येति । तदेवाह—अनन्त्येति । एतेनान्यथा शास्त्रिदण्ड्यादिव्याख्यानमपास्तम् । अन्यथा=तथार्थाभावेन, यथाश्रुतार्थाङ्गीकारे । नन्वियं भाष्ये प्रत्याख्याताऽत आह—अल्लोपइति । आधे दोषान्तरमाह—किञ्चःत्यादिना—लभइत्यनेन । प्रकृतेऽपि दोषमाह—राज्ञः इति । एतदिति । अल्लोपोन इतीत्यर्थः ।

❀ ज्योत्स्ना ❀

परिभाषया स्यादित्यर्थः । इति बोध्यमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तद्भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णाङ्गुल्लालित्येन व्याख्यानावसरे परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितम् । अनेकक्लिष्टकल्पनेति । आकडारीयेषु कार्यकालपक्षाश्रयणं, पदैकवाक्यता, अङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन यजादिप्रत्ययेनाऽनो विशेषण-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

क्लिष्टकल्पनेति । आकडारीयेषु कार्यकालपक्षाश्रयणं, तदैकवाक्यता, अङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन यजादिप्रत्ययेनानो विशेषणमित्यादिक्लिष्टकल्पनेत्यर्थः । नलोपस्यासिद्धत्वादिति । नलोपः सुप्खरे’ति सुन्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्, ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्य च सुन्विधित्वात् । बाधायोगादिति ।

तस्मादाकडारस्थसञ्ज्ञासु यथोद्देशाश्रयणमेवावश्यकमिति—‘यजादिस्वादिपरो योऽ’नित्यर्थस्य न तत्र लाभः ।

‘ध्यङः सम्प्रसारण’मिति सूत्रस्थं—‘कार्यकालं सञ्ज्ञा-परिभाषं, ‘भस्ये’त्यु-पस्थितमिदं भवति—‘यचि भ’मिति; तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः, अना-अकारम्—’इति भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः । यजादिप्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया तेनाऽनो विशेषणयोगाच्च । अत एव सर्वफलानामन्यथासिद्धिं प्रदर्शयति—“—तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि—तदर्थमेवा कर्तव्या—”इति उपसंहृतं भाष्ये इति भावः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

एकदेश्युक्तिरिति । सञ्ज्ञाशास्त्राणां पदैकवाक्यतायाः कथमप्युपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः । अङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतयेति । अव्यवहितपूर्वत्वाव्यवहितपरत्वेतदन्यतरत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकले सति स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकलरूपप्रत्ययलस्वीकारात्प्रत्ययलस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

परे लेतादृशप्रत्ययलस्वीकारे मानाभावः तादृशतत्त्वस्वीकारेऽपि पुत्रलस्य जन्यलघटितस्य जन-कांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वाजिज्ञास्यमानदेवदत्तपदार्थस्याऽजिज्ञासितार्थपुत्रलेऽन्वयवदत्राप्यङ्गस्य प्रत्ययले-ऽन्वयेऽपि प्रत्ययस्याङ्गांशे विशेषणले प्रमाणाभावः, लैकिकरीतिविरुद्धत्वेत्येतत्सर्वमविचारमूलमित्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पूर्वत्वादिति भावः । सञ्ज्ञासु=उपदेशतो युगपत्प्राप्तासु । नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह—‘ध्यङ इति । तत्र=उपस्थितौ सत्याम् । उक्तदोषद्वयसत्त्वात्तृतीयं दोषमाह—यजादीति । परिभाषैव भगवतः संमता-न प्रत्याख्यानमिति तद्विरोधोऽपि नेत्याह—अतएवेति । अस्या न्याय्यत्वावश्यकत्वाभ्यामेवेत्यर्थः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

मित्यादिक्रिष्टकल्पनेत्यर्थः । भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिरिति । “—योहुत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत, ‘सूत्रेष्वेव हि तस्सर्वं यदुक्तौ यच्च दार्ष्टिके—”इति भाष्यायुक्ते—सूत्राक्षरारूढस्यैवार्थस्याप्रागप्ये वादिनामुक्तिरित्यर्थः । स्मृतिशास्त्रत्वात् पाणिनिना सूत्रस्यैतावन्तोऽर्था अत्र सन्निहिता इति—प्रतीतौ यथेष्टं तदन्वयकल्पना-लक्ष्यसिद्धिर्वक्तव्या, नतु सूत्रविरुद्धवचनेनेति तदाशयः । स्पष्टत्वेन—‘स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेशो न स्थानिव’दिति वचनप्रत्याख्यानावसरे ‘न पदान्त’सूत्रे भाष्ये । तत्रैतावत्प्रकृतेऽन्विष्यते—‘राज्ञ’इत्यादाव-ल्लोपोऽन इत्येकदेशस्थया भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञया बाधानात्तौ नलोपः स्यादिति, तच्च, ‘आकडारादेके’त्ये-तावतैव सिद्धे सञ्ज्ञाग्रहणात्—सम्यग्ज्ञायमाना=कार्यकालपक्षे प्रधानदेशगमनेऽप्युपदेशदेशकृत-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अत एवेयं नाश्रयणीयैवेत्यन्यत्र विस्तरः । एवावश्यकमिति । इदन्तु तत्त्वं-भसञ्ज्ञा पदस्वरूपे शास्त्रीयेऽपि भवति, न पदं तु-भाष्यादिति नलोप इति सूत्रेपि यचिभमिति भ्यामि प्रकृत्या पदत्व-प्रतिबन्धान्नलोपाभावात् कार्यकालत्वं युक्तमेव (?) । किञ्चाष्टाध्यायीकृतपरत्वाश्रयणात् परत्वात् भसञ्ज्ञैवेति न दोष इति तत्त्वम् । एवञ्च भाष्यमपि नैकदेश्युक्तिः । अङ्गेन प्रत्ययपक्षेऽप्यस्य सर्वत्रोक्तेः, प्रत्यय इत्युपस्थित-स्याऽनो विशेषणाच्च उत्थिताकाङ्क्षत्वमुत्र तिरस्कृतम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सञ्ज्ञाशास्त्रेण कार्यकापक्षे स्वदेशत्यागेनाकडारीयत्वाभावादसिद्धत्वाच्च । उपसंहृतं भाष्ये इति । वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽन्यत्रतस्य भस्याङ्गस्यातो लोप इत्यर्थेपि नाऽनस्तदेश्यादौ दोषः, निर्दिश्यमानान्त्यनकार एव लोपप्रवृत्तेः । अस्य सः-इदंस इत्यादौ-तद इदमश्च तकारस्य दकारस्य च ‘तदोः सस’विति सत्ववारणायोक्तकल्पनाया आवश्यकत्वात् । न ह्यत्रानन्यविकार इति परिभाषा-

अन्त्यसदेशस्येति । अन्येन समानो देशो यस्येत्यर्थः । तत्त्वञ्च—अन्यवर्ण-
तद्वर्णयोरितराव्यवधाने भवति । 'चलीकृष्यते' इत्यादौ ऋकारान्तर्गतरेफस्योत्तराज्भागेन
व्यवधानान्नान्यसदेशत्वसम्भव इति न तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः ।

अत एव 'न सम्प्रसारणे' इत्युदाहरणीभूतस्य—'विद्ध' इत्यादेर्नानया सिद्धिः ।
अत एव 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रं सार्थकम् । 'नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति'
तत्सूत्रस्थभाष्यस्य त्वयमर्थः—एतत्सूत्रसाध्यानि 'विद्ध' इत्यादीन्युदाहरणानि नैतस्याः
परिभाषाया भवन्तीति । अन्त्यसदेशत्वाभावादिति च—तद्भावः ।

परस्यैवेति । द्रशब्दस्यैवेत्यर्थः । अः सेरिति । अत्र अकारेण आकारस्यापि ग्रहणं,

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

इतराव्यवधाने इति । अत्रत्यन्तत्वं पूर्वमुपपादितं, विस्तरेण तत एवावधार्यमिति दिक् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

यथाश्रुतासङ्केतराह—अन्येनेति । तस्याप्यसङ्केतराह—तत्त्वञ्चेति । अन्यसमानदेशत्वञ्चेत्यर्थः ।
'भवती' तिपाठः । 'सदेशत्वसम्भव' इति पाठः । अतएव—तत्त्वस्य तत्रैव स्वीकारादेव । अतएव—तस्यानया-
ऽसिद्धेरेव । एवं सति भाष्यविरोधं परिहरति—नैतस्या इति । तत्सूत्रेति । 'न सम्प्र' ति सूत्रेत्यर्थः ।
इतिरथैसमाप्तौ ।

तदाशयमाह—अन्येति । चो—व्युत्क्रमे, तद्भावश्चेत्यर्थः । एकवचनस्वारस्यादाह—द्रशब्देति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

व्यवहारमत्यजन्तीत्यर्थाश्रयणादुपदेशदेशीयपूर्वपर्येणादोषादित्याहुः । अन्यवर्णतद्वर्णयोरिति ।
अत्र तच्छब्देनान्यवर्णसदेशकार्यवर्ण इत्यर्थः । अन्यत्वावच्छेदकवर्णवृत्त्युपाध्यवच्छिन्नतत्त्वसदेश-
कार्यिणो व्यवधानाभाव इति पार्यन्तिकार्थः, तेन 'हंसशिंरांसी'त्यादौ संयोग-तत्त्वसदेशकार्यिणोरितरा-
व्यवधानादेतत्परिभाषोपस्थितिरिति—'सान्तमहत' इति सूत्रस्थस्वग्रन्थेन न विरोध इति बोध्यम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रवृत्तिः सम्भवति, त्यदाद्यत्वं बाधित्वा पूर्वमेव प्रवृत्त्याऽन्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानाभावात्,
एतच्छब्दस्य कृताकच्कादःशब्देन समासे 'एतदसुक' इत्यादौ तत्परिभाषाप्रवृत्तिशङ्काया अप्यभावाच्च ।

न चोपसर्जनत्वात्पूर्वस्य न तत्त्वम्, एवमप्यस्यायम्—इदमीयं, यूयं पुत्रा यस्य स युष्मत्पुत्रस्तस्य त्वं
युष्मत्पुत्रत्वम्—इत्यादावण्वभावादेशापत्तेश्च । तस्मादेतत्परिभाषाप्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतम् ।
'यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्ये'ति भाष्यन्तु प्रौढ्या, प्रयोजन-
विशेषमप्रदर्श्य सामान्येन तथोक्तेः । भवसंज्ञायां कार्यकालपक्षोऽप्याश्रयितुं शक्यः, तत्पक्षे परि-
भाषाणामिव संज्ञानामपि स्वदेशप्रच्युतौ मानाभावात् । 'अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञे'ति भाष्यस्य
प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तप्रकृतिभाव इत्यर्थ इति दिक् । इतराव्यवधान एवेति । ननु 'हंसशिंरांसी'त्यत्रैत-
त्परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यात्, कार्यिणोऽन्यवर्णस्य च सकारेण व्यवधानादिति चेन्न, इतरपदेन निमित्त-
तया विशिष्य सूत्रानुपात्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् । केचित्तत्र तच्छब्देनान्यवर्णसदेशकार्यवर्ण इत्यर्थः ।
अन्यत्वावच्छेदकवर्णवृत्त्युपाध्यवच्छिन्नतत्त्वसदेशकार्यिणो व्यवधानाभाव इति तावत्पार्यन्तिकोऽर्थः ।

१ अन्यविशिष्टत्वमन्यसदेशत्वं,—वै० 'स्वावधिकपूर्वत्व' 'स्वावधिकपूर्वहलितराव्यवहितपूर्वत्वाभाव-
वत्त्वो'भवसम्बन्धेन । अदमुयङित्यत्र रेफव्यवधानेऽपि मुक्त्वप्रवृत्तये इयं परिभाषा । रेफस्य मस्यानित्वा-
भावात् । उक्ते रेफोऽपि स्थानीत्यन्यदेतदिति गौडाः ।

तेनाऽमूढगित्यादिसिद्धिः । तत्र हि 'आ सर्वनाम्नः' इति पूर्वपदान्तस्याऽऽत्वम् ।

त्यदाद्यत्वेति । त्यदादीनामत्वविषय इत्यर्थः । पक्षे इति । अत्र तन्त्रेणाऽर्थद्वयेऽपि सूत्रतात्पर्यम् । तत्र लक्ष्यानुरोधाद्यवस्था ।

अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—उक्तञ्चेति । लत्ववदिति । 'चलीकृपते' इत्यत्र यथा लत्वं रीगृकारयोर्भवति तथेत्यर्थः ।

अत्र 'अदमुय'ङितिरूपवादिमतं न्याययुतं, लत्वे उक्तरीत्यैतन्न्यायाप्रवृत्तावपि अत्रैतदप्रवृत्तौ मानाभावात् । अत एव भाष्ये—'अदसोऽनोस्त्रे'रिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय—'अथवा—अः से'रिति पक्षमुक्त्वा—'यद्येवम्—'अमुमुय'ङिति न सिद्ध्यति, 'अदद्य'ङिति प्राप्नोति, 'अदमुय'ङिति भवितव्यम्—'अनन्यविकारे' इति—'इत्युक्तम् । अत्र 'इति प्राप्नोती'त्युक्त्या तत्राऽसम्मतिरुक्ता । 'इति भवितव्य'मित्यनेन 'पृथञ्चुत्व'मिति पक्षे

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

न्याययुक्तमिति । परे तु सहेतुकवाक्यस्यैव प्रामाणिकत्वेन 'नेत्येके'इत्यस्य सहेतुकत्वादद्यङित्येव-रूपं भाष्यकृदभिप्रेतम् । अत एव सर्वत्र केचिदियुक्त्वाऽत्र 'एके' इत्युक्तम् । 'अमुमुयङिति न सिद्ध्यती'त्यादि भाष्यन्तु—अस्मिन् पक्षेऽमुमुयङिति न सिद्ध्यति, 'अदद्य'ङिति प्राप्नोति, अनन्यविकारपरिभाषयाऽऽमुयङिति भवितव्य'मिति वस्तुस्थितिप्रतिपादकं भाष्यमिति न तेन सह

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्य आद्यो येषां तस्यैत्यनिरासायाह—स्यदेति । ननु सकृदुच्चरितात्कथमनेकार्थलाभोऽत आह—अत्रेति । असेरित्यत्रेत्यर्थः । तत्र=तयोर्मध्ये । अत्र=तन्त्रे । प्रमाणं=वार्तिकम् । अत्र सिद्धान्तमाह—अत्रेति । एतेषां मतानां मध्ये इत्यर्थः । उक्तेति । उत्तरभागेन व्यवधानादित्यर्थः । अनोस्त्रेरिति । सान्त-ओकारान्त-रेफान्त-भिन्नस्यादस इत्यर्थः ।

अः सेरितीति । मौलवृत्तीयपक्षमित्यर्थः । नन्वेतावता कथमुक्तार्थलाभोऽत आह—अत्रेतीति । भाष्ये इत्यर्थः । चो व्युत्क्रमे—अप्रयुक्तत्वञ्च । तत्र शब्दे=अमुमुयङित्यत्र । यथाश्रुतप्रत्युदाहरणासङ्गतेराह—चस्येति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

नोस्त्रेरिति । ओकारसकाररेफान्तभिन्नस्याऽदस इत्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

अत्वविषय इति । तेन आत्वविषयस्यापि सङ्ग्रहः ।

मानाभावादिति । अत्र गुरुचरणाः—कचिदन्यसदेशानन्त्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे अन्यसदेशो-पस्थितिः, अत्रोत्वस्य तथात्वेऽपि न प्रवृत्तिः, अवधारणगर्भानन्त्यसदेशस्यैव विकारामावात् । अमुमित्यत्रास्यापि प्राप्तमकारादावपि न प्रवृत्तिः, एकप्रयोगेऽदद्विशब्देन्यसदेशानन्त्यसदेशयोः प्राप्त्यभावात्, रेफेन व्यवधाना-दन्यसदेशत्वाभावात् । अत एवादमुयङ् इति भाष्यप्रयोग उपपन्नः, अन्यथान्यसदेशत्वाभावान्मुत्वानापत्ति-स्तप्सादप्रवृत्तिरेव युक्तेति । नापि—अदमुयङिति भवितव्यमिति भाष्यविरोधः, तत्र अः सेरिति पक्षे एवं भवितव्यं, तत्र स्यादिति शङ्कायाम्—'उक्तञ्चे'ति समाधानेनादोषात् । 'समाधानन्तु केचिदिच्छन्ति, वस्तुतस्तु नेत्येव' इति भाष्याशयेनादोषात् । तप्सादद्विशब्देन्येवैष्टं, न द्वयमिति सिद्धान्तमाहुः । अत एव हिः प्रयुक्त इति सुधियः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तेन 'हंसशिंरांसी'त्यादावन्यसंयोगतत्सदेशकार्थिणोरितराव्यवधानादेतत्परिभाषोपस्थितिरित्याहुः । अत्र प्रमाणमिति । तन्त्रेणार्थद्वये इत्यर्थः ।

सम्मत्यभावो दर्शितः । 'इति भवितव्य'मित्युक्त्या च तत्र शब्देऽप्रयुक्तत्वं सूचितमित्याहुः ।

विष्वग्देवयोः किमिति । चस्याप्युपलक्षणमिदम् । ननुत्तरपदाधिकारादञ्च-
रूपे उत्तरपदे इत्यर्थात्—'विष्वगञ्चन'मित्यादेर्व्यावृत्तौ व्यर्थमप्रत्ययग्रहणमत आह—
अप्रत्ययेति । तेनेति । अन्यथा 'अतः कृ' इत्यत्र 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्त-
समासग्रहणेनोत्तरपदाक्षेपेऽपि 'कृधातुरूपे उत्तरपदे' इत्यर्थापत्तौ 'अयस्कृ'दित्यादावेव
स्येदिति भावः ।

उद ईत् । अत्र 'अच'इत्यनुवर्त्तते ।

समः स । 'समो मि'ङिति, 'सम इ'गिति वा न कृतं, परिभाषाज्ञानकृतगौरवापत्तेः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

विरोध इत्याहुः । गौरवापत्तेरिति । ननु समोऽव्ययत्वादकचि सकं, तदञ्चतीति समीच इत्यत्र
चित्त्वादन्त्यादेशो फलभेदसत्त्वेन गौरवपर्यन्तमनुधावनं विफलमिति चेन्न, साकच्चापहारात्कादेशविषये
तन्मध्यपतितन्यायस्याप्रवृत्तेः परिभाषेन्दुशेखरचन्द्रिकायामुक्तत्वेनात्र तदप्राप्त्या निर्दिश्यमानत्वाभावेन
सिद्धान्ते एतस्याप्रवृत्तेः । नच राद्धान्ते तस्याप्रवृत्तावपीदानीं तस्य साकच्चापहारकत्वेन तत्प्रवृत्त्या

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदपवादत्वायाह—अत्रेति । जीर्णानुक्तमाह—सम इति । ततोऽपि प्रयत्नलाघवादाह—सम इगितीति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

समो मिङिति । नन्वकचि कृते विशिष्टस्यादेशार्थं यथान्यास एवास्त्विति शङ्कावसर इति चेन्न,
सर्वनामसाहचर्येणाभ्यासापि वाचकत्वरूपप्राधान्ये एव प्रवृत्तिर्नतु द्योतकस्थले, प्रकृते तु समो-
भोतकत्वात्काचः प्रसङ्ग इति तात्पर्यात् । ननु 'नलोपो नञ' इत्यत्राशिति न्यासे—'अक ब्राह्मण' इत्यत्र
दोषानात्साहचर्यं नाऽभिप्रेतमिति चेदुच्यते, उपसर्गस्यायतावित्यत्र भाष्येणोपसर्गविषयेऽकचोऽनभिधानात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सूचितमित्याहुरिति । अन्ये तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यकृतामसेरित्यस्य प्रतिषेध एव तात्पर्यम् ।
वार्तिककृता—'अदसोद्रे'रिति वचनपाठेन, एतत्सूत्रभाष्ये भाष्यकृता—'पदाधिकारादपदान्तस्य
मुखं न प्राप्नोती'त्याशङ्क्य—यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्त्रि, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अपदान्तस्यापि
भवती'त्युक्तेश्च । 'अमुमुयङिति न सिद्ध्यती'त्युक्तयेदमेव रूपं साधुत्वेन भाष्यकृतोऽभि-
प्रेतम्, 'अदद्रथङिति प्राप्नोती'त्युक्तया तत्रासंमतेः सूचनात् । 'अदमुयङिति भवितव्यम्,
अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति भाष्यं त्वेकदेशिनः, खखण्डितपरिभाषाश्रयणेन
रूपापादनरूपत्वात्तस्येत्याहुः । ननु 'विष्वग्देवयो'रित्यस्याभावेपि चकारेण सर्वनामामनुकर्षणा-
दक्षाचीत्यादौ नास्य प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—चस्यापीति । ज्ञानकृतगौरवापत्तेरिति ।—

१ परे तु—'अदमुय'ङित्यस्य भाष्यकृद्भिरैव प्रयुक्तयाऽदद्रच्छब्दस्याऽप्रयुक्तत्वं दुर्वचम् । किञ्च—
यदीदमप्रयुक्तं स्यात्तर्हि द्विवचने उभयशब्दस्येव, अन्त्ययोश्चदमदोरिव वाऽदमुयङिति रूपं भाष्ये न
प्रयुक्तं स्यात् । एवञ्च 'अदमुय'ङित्येव न्याय्यम् । अदद्रथङिति तु नेष्टम् । अःसेरित्येवमर्थेन तत्साधने हि
पाणिनेः प्रच्छन्नवादितापत्तिरित्याहुरिति त्रिपाठिचरणानुसारिणो गौडाः ।

२ यदागमपरिभाषया कृधातुरूपोत्तरपदत्वादित्याशयः । 'अयस्कृ' इत्यत्र न स्यादिति तु हृदयम् ।

३ अर्थाधिकारानुरोधाल्लुप्तनकार इत्यर्थोऽत्र बोध्यः । 'अप्रत्यय' इत्यप्यनुवर्त्तते इति बोध्यम् ।

४ मिङ—आदेशः । इक्—आगमः । 'परिभाषे'ति—इत्सञ्ज्ञाया अप्युपलक्षणम् ।

तिरसस्ति । ‘अलोपे’ इत्यत्र शकन्ध्वादित्वात्पररूपेणाऽकारः प्रक्षिप्यते । अस्य—
अलोपो=लोपभावो यस्मिन्नञ्चतावित्यर्थस्तदाह—अलुप्ताकारेति ।

तिरश्चेति । रचुत्वेऽलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न, पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् ।

पूजार्थस्येति । पूजारूपार्थस्य गम्यत्वे इत्यर्थः । अत एवाऽव्याकुलं गच्छतीत्यर्थके
‘अञ्चितं गच्छती’त्यादौ नलोपो न । अव्याकुलगमनेन च पूजा गम्यते, न त्वञ्चतेरेव-
सोऽर्थ इति स्पष्टम्—‘अञ्चोऽनपादाने’—इति सूत्रे भाष्य-कैयटयोः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निर्दिश्यमानत्वेनादेशः स्यादिति फलभेद एवेति वाच्यम्, ‘अकञ्चि कृते धिलं न प्राप्नोती’ति
भाष्याद’नेकालि’ति सूत्रे सर्वपदेनाकजघटितस्यैव ग्रहणेनोत्सर्गसमानदेशा अपत्रादा’ इति न्यायेन
‘डिञ्च’त्यत्रापि अकजघटितनिर्दिश्यमानान्यस्य ग्रहणेनादोषात् । मण्डकफुल्लौ एकाचपदानुवृत्त्या
दोषाच्चेत्यलम् ।

तिरस इति । अकारादावञ्चतौ परे इत्यर्थकं ‘तिरसस्तिर्ये’ इति तु सूत्रितम् ; ‘तिराययती’
त्यत्र तिर्यादेशानापत्तेः, रादान्ते तु अत्र टिलोपस्याऽकारपर्याप्तस्थानिताकादेशत्वाऽभावेनाऽलोपे इति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दण्ड्याद्युक्तव्याख्याने उपचारदोषादाह—अलोपे इति । बहुव्रीहिणा मौलं सामानाधिकरण्यं भाष्य-
विरोधादयुक्तमित्यत आह—पूजेति ।—कर्मधारयः । शेषेण भेदेनान्वय इति भावः । तदेवाह—अत एवेति ।
तथार्थादेवेत्यर्थः । कैयटमाह—अव्याकुलेति । नन्वेवं पूर्वत्रापि नलोपो न, स्यात् प्रकृष्टं गच्छतीति व्युत्पत्त्या

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तत्र ह्ययतावित्युपसर्गविशेषणं ? रेफस्य वा ? आधे परेः प्रतिषेधः, अन्त्ये प्रतेरपूर्वविधिरित्युक्तम् ।
यथैकजुपसर्गे स्यात्तदा परिवदक्यपि निषेध आवश्यक इति तदनुक्त्याऽनभिधानमावश्यकमित्याहुः ।

तिरसः । अत्र ‘तिर्ये’ इति, अतीति, अचीति वास्त्विति केचित् । तत्रायं विचारः—आधे
अम्—अञ्चतीति—आडित्यत्र आकारपरत्वादापत्तिः । अलोपग्रहणेत्वेकादेशापहृतिरूपलोपसत्त्वेन नापत्तिः ।
द्वितीयेपि—अ इत्यस्यानुकरणे प्रकृतिवदनुकरणं नेति पक्षे ‘अ—अङ्’ इत्यत्रापदान्तादकारादतोऽगुणे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इदमुपलक्षणं, साकच्चे च विशेषात् । अव्याकुलङ्गच्छतीत्यर्थक इति । एतेनाञ्चुगतिपूजनयो-
रित्यस्य स्थानेऽञ्चुगतौ, अचि पूजायामित्येव सिद्धि—नाञ्चेः पूजाया’मिति व्यर्थमित्यपास्तम् ।

१ अकारादावञ्चतौ परे तिरसस्तिरित्यर्थकं—‘तिरसस्तिर्ये’ इति तु न सूत्रितं, ‘तिर्ये’डित्यादावादेशा-
नापत्तेः । तत्र—‘ओ’डिति च सम्बोधनार्थकं—‘ओ’शब्दे उपपदे अञ्चः किञ्चि ‘एङः पदान्तादती’ति
पूर्वरूपे निष्पन्नम् । एवमञ्चः क्पि—‘अच्’ इत्यस्य आधमिके पदद्वित्वे ततश्च तिरसा समासे शसि
अनन्त्यविकारपरिभाष्योत्तरखण्डाकारलोपे ‘तिरोऽक्च’ इत्यत्र सिद्धान्ते कृतद्वित्वा’डक्च’ इतिरूपस्योत्तर-
खण्डेऽलोपात्—अलोपाभाववत्त्वाभावेन तिर्यादेशो नेष्यते, ‘तिरसस्तिर्ये’ इति न्यासे तु अकाराद्यञ्चतिपरतया
तिर्यादेशापत्तिरिति—शब्देन्दुशेखरदीपिकायामुमानाथपण्डितः । २ कौमुद्यां—‘पूजायां गम्यमानाया’-
मित्येवं वृत्तिरचितेत्याह—गम्यत्वे इति । धातोर्गल्यर्थत्वेऽपीति शेषः । ३ परे तु—अञ्चतेरेव्याकुलार्थकत्वे
कोशादिप्रामाण्याभावादिदमसङ्गतम्, अतः—‘अञ्चित’मित्येवोदाहार्यं, गल्यर्थत्वेऽपि समभिव्याहारादिना
पूजाया गम्यमानत्वादिति गौडाः । ४ ‘इच एकाचोऽ’मित्यतः ।

पूर्वोदाहृतं— प्राच' इत्यादि—चिरन्तनादिरूढस्येति बोध्यम् ।

एतेन 'अञ्चतेर्गता'विति नियमेनैव सिद्धौ 'नाञ्चेः पूजाया'मिति व्यर्थमित्यपारतम् ।

नलोपाभाव इति । ओपधत्वबोधनद्वारेत्यर्थः । स्पष्टञ्चदं—'परेश्च धे'ति सूत्रे भाष्ये ।

अपिना 'च'समवधाने 'चोः कु'रिति कुत्वाभावो, निरुपपदात्किञ्चित् च निपात्यते,—

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

पर्युदासस्याप्रवृत्त्या तत्सिद्ध्यति । ओपध इति । नन्वस्य ओपधत्वे सूत्रे पाठो व्यर्थोऽतो नोपधत्वमेव युक्तं, नच नोपधत्वे कुलशङ्कापरभाष्यविरोध इति वाच्यं, तादृशभाष्येणाऽनुस्वारपरसवर्णयोः कुलदृष्ट्या सिद्धत्वबोधनेनादोषादिति चेन्न, तवापि अनुस्वारस्यासिद्धत्वाभावेन 'चोः कु'रित्यनेनैव कुत्वे सिद्धे इह—एतत्पाठवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्रापि तद्वत्पूजाया गम्यत्वादित आह—पूर्वोदिति । एवञ्च तत्र तथात्वे तदभाव इष्ट एवेति भावः । एतेन= उक्तरीत्या पूजायामित्यस्यावश्यकत्वेन । ननु भाष्यविरुद्धं यथाश्रुतमूलमत आह—ओपधेति । तदेवाह—स्पष्टमिति । 'कुञ्चो'त्यत्र 'चोः कुञ्जली'ति कुत्वं प्राप्नोति, 'सङ्गी'ति वचनात्, एतदपि न फलम्, ऋत्विगादिसूत्रे

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

प्राच इत्यादिति । नलोपाभावाभावविशिष्टं प्राच इत्यादिरूपमित्यर्थः । इत्यपास्तमिति । एवमेवाचि पूजायाम्, अचुगताविति धातुद्वयेन सिद्धे 'नाञ्चेः पूजाया' मित्यस्य प्रकारान्तरेणापि वैयर्थ्यं निरसनीयमित्याहुः । अपिनेति । 'नलोपाभावोऽपी'त्यपिनेत्यर्थः । समवधान इति 'कुञ्चो' 'कुञ्च' इत्यत्र चकाररूपज्ञत्वसमवधाने अकारस्य 'चोः कु'रिति प्राप्तकुत्वाभाव

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

इति पररूपे 'अ'ङितिजाते आदेशः स्यात्, अलोपग्रहणेत्तूकरीत्या लोपसत्त्वेन नादेश इति न दोष इति । तृतीये—अचीत्युक्ते आङित्यत्र दोषतादवस्थ्यात्, अतः पक्षद्वयन्तु सर्वत्रैवेत्याहुः(?) । नाञ्चेः । रूढस्येति । ननु प्राचीन इत्यादौ—विशिष्टरूढत्वस्यादृष्टत्वेन वक्तुमशक्यत्वाद्यौगिके—नलोपानापत्तिः, पूजाया-गम्यमानत्वादिति वाच्यं, प्राचोक्तं पदं क्वचित् पूजयोपादीयते, क्वचिन्नित्याद्यौ च, तत्र निन्दायां लोपयुक्तः प्रयोगः, पूजायान्तु नकारसहितएवेति केचित् । अपास्तमिति । वस्तुतः उत्तरार्थं नकारस्यावश्यकत्वेन, अत्र नियमप्रयुक्तगौरवेण च तदयुक्तमेवेति भाति । एतेनाचुगतावचिपूजायामिति पठ्यते, इदित्वादेव 'अची' नलोपाभावे नाञ्चेरिति सूत्रमेव व्यर्थमित्यपारतम् । पूजाया गम्यत्वेऽपि नलोपापत्तेः, 'अच्युयुजिकुञ्च'मित्यत्र-उकारकरणादचीत्यस्याग्रहणापत्तेश्च, उकाराकरणेन तस्यापि ग्रहणे 'ऽचीत्येके' इत्यस्याप्यापत्तेः, तत्राकारान्तरं कृत्वा अनुबन्धकत्वादग्रहणमिति चेत्, गौरवमेवेति दिक् । ओपधत्वेति । 'कुञ्च्या'दित्यत्राशीर्लिङि तत्त्वन्तत्र

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ओपधत्वबोधनद्वारेति । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु' इत्यपि प्रायिकम् । अपिनेति ।

१ एतेन 'अचीत्येके' इति धातुपाठे उक्तेः [नवीनधातुकल्पनागौरवाभावात्]—'अचि पूजाया'मिति 'अचु गतो' इति च धातुद्वयं स्वीकार्यम्, एवञ्च इदित्वादेव—'अच्य्या'दित्यत्र न नलोपः । 'अच्य्या'-दिति तु गत्यर्थकस्य 'अचु'इत्यस्य, तदेवं—'नाञ्चेः पूजाया'मिति व्यर्थम् ।

किञ्च 'अचु'इत्यस्योदित्वाद्यस्य विभाषेतीडभाषे—'अक्ते'त्येव । पूजायान्तूदित्वाभावादङितेति रूपमिति—रूपद्वयस्यान्यथाऽपि सिद्ध्या 'अञ्चेः पूजाया'मित्यपि सूत्रं व्यर्थमित्यपास्तम् । पूजायां धोलायामिष्टस्य 'अञ्चित'-मित्यादेर्गत्यर्थकस्यापि—असाधुतापत्तेरित्याहुः । स्पष्टञ्चदं सदाशिवभट्टीये तिलके इति तत्रैव द्रष्टव्यमिति गौडाः ।

— इति बोद्धव्यम् । ‘सडी’ति वचनाद्वा कुत्वाभावः ।

षत्वं—स्कोरितीति । सलोपे षत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपे कृते षत्वम् ।

ब्रश्चेः क्पि ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणे पूर्वत्वे श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः ।

सुवृट्स्त्विति । चर्वस्यासिद्धत्वात् ‘डः सी’ति वा धुट् ।

निपात्यन्ते इति । ‘अतिप्रत्ययान्ता’ इति शेषः । तत्र—पृषद्बृहत्तोरुणाभावश्च,

गमेर्जगादेशश्च, महेः कर्मणि प्रत्ययश्च—निपातनात् ।

शतृवदिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः । ‘शतुरनुम’इति सूत्रे ‘बृहन्महतोरुपसङ्ख्यान’मिति तु पृषदादिव्यावृत्तये नियमार्थमिति बोद्धव्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘कुब्जामिति निपातनात् सिद्ध’मिति तत्रोक्तम् । तेन त्वौपदेशिको जकारो लभ्यत, अन्यथा नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च जाते तयोरसिद्धत्वाच्चोः कुरित्यस्य प्राप्तेरेवाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । इरं प्रत्याख्यान-पक्षेणोक्तं, सिद्धान्तमतमाह—सडीति । एवञ्च द्वितीयमेवापिसमुच्चयमिति भावः । यथाश्रुतमसङ्गतं मूलं ‘पाठक्रमादार्थक्रमो बलीया’निति न्यायेन योजयति—सलोपे इति । अत एव मूले षत्वे इति सप्तम्यन्तं न पठितम् । कचिचु मूले ‘स्कोरिति सलोपः, ब्रश्चेति षत्वं, जश्त्वचत्वं’ इत्येव पाठ इति बोध्यम् । तत्र सलोपान्तप्रक्रियामाह—ब्रश्चेरिति । सामान्यमाह—अतीति । तथाप्रक्रमात् । विशेषमाह—तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । केवलकार्याभावादाह—प्रत्ययेति । नन्वेवं वार्तिकवैयर्थ्यमत आह—शतुरिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

इत्यर्थः । इति बोध्यमिति । निपातनेन कुत्वाभावपरभाष्योक्तिर्हि ओपधलमन्तरेणानुपपन्ना—पूरसवर्णानुस्वारयोरसिद्धत्वात्कुत्वप्राप्तेरेवाभावात्—ओपधलमाक्षिपतीति—तत एव नलोपाभावं बोधयति, तच्च धातुमात्रविषयं, किञ्चन्तविषये तु ‘कुञ्चन्ती’त्यत्र कुत्वापत्तिरिति भावः ।

ननु नोपधलेऽपि नलोपाभावमात्रं निपातनीयं, कुत्वाभावस्तु परसवर्णासिद्धत्वादर्थसिद्धः, अत एव ‘नकारजावनुस्वारपक्षमो झलि धातुषु’ इति वृद्धोक्तिरनुकूलिता भवतीत्यतो ओपधत्वपक्षे किं लाघवमित्यत आह—सडीति वचनाद्वेति । एवञ्च कुत्वाभावार्थं निपातनमपि नाश्रयणीयमिति लाघवमिति भावः । कुत्वाभावनिपातनपरभाष्यानु सडीति वचनस्याऽभावः प्रतीयते, तथैव च निरूपितमेतत्प्राक् । नोपधत्वपक्षस्तु अनुस्वारपरसवर्णगौरवपराहत इति दिक् । सलोपे कृते षत्वमिति । एतेन—‘षत्वं स्कोरिति सलोप’ इति मूल—पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वेन वैपरीत्याद्व्याख्यानं सूचयति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

नोपधप्रयोजनं कुञ्चयादिति, तत्र कुञ्चीतिस्त्विनेनापि सिद्धमिति कुञ्चेति पाठो व्यर्थः स्यादतोयं न ओपधः । कथन्तर्हि कुञ्चमाशङ्कितं, तर्हि तद्भाष्यात्कुत्वविषयेऽनुस्वारपरसवर्णत्वयोः सिद्धत्वमेव प्रतिपाद्यताम्, आशीर्लिङि कुञ्चयादित्येव रूपमस्त्विति चेत्, चिन्त्यमेतत् । शतृवदिति । नन्वतृप्रत्ययान्ता एव निपात्यन्ता, किमनेन गुरुभूतेनेति वाच्यम्, अतृप्रत्ययस्यप्रकरणपठितत्वाभावात्, ‘पूरणगुणे’ति निषेधार्थमपि शतृ-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नलोपाऽभावोपीत्यपिनेत्यर्थः । सलोपे कृते षत्वमिति । एतेन ‘षत्वं स्कोरिति सलोप’इति मूल—पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वेन वैपरीत्येन व्याख्यानं सूचयति । पृषदादिव्यावृत्तये इति । ‘अतिप्रत्ययान्तस्य चेदेतयोरेवे’ति नियम इति भावः । ननु लाघवाय शत्रन्ता एवैते निपात्यन्ते, बृहन्महतो-

अत्वसन्त । चस्त्वर्थे । 'अतु'—इति लुप्तपञ्चीकं पृथक्पदम् । 'अधातो'रिति असन्तस्यैव विशेषणं—'तु'शब्दात् । तदाह—धातुभिन्नेति । अत एव 'उगिदचा'मिति सूत्रे—गोमत्यतेरप्रत्यये—गोमानिति प्रयोगो भाष्ये सङ्गच्छते ।

अङ्गविशेषणतयाऽर्थसिद्धतदन्तविधेरवानुवादकमन्तग्रहणम् । परमिति । वचन-सामर्थ्यादुपधापदासम्बन्धेन चारितार्थादित्यभिमानः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

तुशब्दादिति । लर्थक-चशब्दादिलर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत्र योगविभागात्तार्थालाभ इति कैयटादिसकलग्रन्थासाङ्गत्यायाह—चस्त्वर्थे इत्यादि । अत एव= तस्य तद्विशेषणत्वादेव । अन्नेति । एतेनान्तमात्रग्रहणार्थं तत्, अन्यथोपदेशे एव येऽल्वन्तास्तेषामेव ग्रहणं स्यादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, तदभावेऽपि शब्दमर्यादया तदलाभात् । ननु निरवकाशत्वेन कथं परत्वमत आह—वचनेति ।

ॐ उयोत्सना ॐ

अत एव 'षले-सलोप' इति मूले न कृतमिति बोध्यम् । तुशब्दादिति । लर्थ-च-शब्दादिलर्थः ।

अनुवादकमन्तग्रहणमिति । नन्वङ्गस्याऽल्वन्तत्वं न तावद्वौकिकप्रयोगसमेवायि, असम्भवात्, नाप्यौपदेशिकम्—अङ्गस्योपदेशाभावात् 'उपदेशो योऽनुशब्दस्तदन्ताङ्गस्येति व्याख्यानेऽपि समुदायो-पदेश एव सर्वत्र ऋषितात्पर्येण क्वतु—मतुवेकदेशस्यातोरुपदेशाभावेन दोषतादवस्थयम् । वचन-सामर्थ्यादङ्गत्वयोग्याऽल्वन्तस्य भवत्वित्यादेः सम्भवेऽपि मतुक्तवत्त्वाद्यन्ते 'गोमान्' 'यावा'नित्यादौ मान्तस्याल्वन्तत्वाभावाद्दोषतादवस्थयमिति चेत्, अत्राहुर्वाक्तिककाराः—'अल्वन्तस्य दीर्घले पित-उपसङ्ख्यान'मिति । वस्तुस्तु नेदमपूर्वं वार्तिकं, किन्त्विति रिच्यमानान्तग्रहणलभ्योऽर्थः । तथाहि सति-अन्तग्रहणेऽल्वन्ताङ्गस्येत्यर्थं क्वत्वादौरोपदेशिकमल्वन्तत्वं सम्भवत्येव । मतुवादेस्तत्रास्तीति चेत्तत्रापि आनुमानिकमस्येवेति ब्रूमः । कथमिति चेत्—'उपदेशो'जित्येतद्वाक्यार्थस्य 'हलन्त्य'मित्येतद्वाक्यार्थ-धीनत्वात्तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वात्पकारस्येत्सङ्गायां लोपे च कृते उकारेत्सङ्गावेलायां लोपात्प्रागल्वन्तस्यास्ति सम्भव इति स्पष्टमिहैव सूत्रे प्रदीप इति दिक् । नचान्यत्र लब्धावकाशस्य तस्य परेण बाधो वक्तव्यः, न चान्यत्र दीर्घो लब्धावकाश—इत्यत आह—वचनसामर्थ्यादिति । उपधापदासम्बन्धेनेति । तथा च नुमि कृते दीर्घस्यावकाशसम्भव इति भावः । इदञ्च 'निरवकाशले सत्यवापवादत्व'मिति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वदित्यनिर्देशस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः । अत्वसन्तस्य । अनुवादकमिति । वस्तुतस्तच्छ्रूयमाणान्तप्रतिप-त्यर्थं, तेन चन्द्रमयतेः किपि 'चन्द्र'मित्यत्र न दीर्घः, णिलोपस्य तु न स्थानिवत्त्वं, दीर्घविधौ तन्निषेधात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

रूपसङ्ख्यानस्येष्टनियमपरत्वात्सिद्धिः, महच्छब्दे यगाद्यभावनिपातनस्वीकारापत्तेश्च । मन्मते तु शतृप्रत्ययान्तस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते, न तु शतृप्रत्यये परतो यत्कार्यं तदपीति दिक् ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । तुशब्दादिति । लर्थ-चशब्दादिलर्थः । अतएवेति । 'अधातो'रित्यस्याऽसन्तांश्च एव सम्बन्धादेवेत्यर्थः । अनुवादकमिति । केचित्त्वन्तग्रहणमौपदेशिकात्त्वन्तप्रति-पत्यर्थम् । न चोपदेशो गोमानित्यनुबन्तं नाल्वन्तमिति वाच्यम्, 'उपदेशो'जिति वाक्यार्थबोधस्य 'हलन्त्य'मित्येतद्वाक्यार्थबोधधीनत्वात्तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वात्पकारस्येत्सङ्गायां लोपे च कृतेऽल्वन्तत्वस्य सम्भवादित्याहुः । नन्वन्यत्र लब्धावकाशस्य परेण बाधो वक्तव्यः, न चान्यत्र दीर्घो लब्धावकाश इति, अत आह—वचनसामर्थ्यादिति । तथा च नुमि कृते दीर्घस्यावकाशसम्भव इति भावः ।

अयमभ्युच्चय इत्याह—**नित्यमिति** । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेत्यर्थः । **सामर्थ्यादिति** । वाक्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासम्बन्धे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यते इति भावः ।

धीमानिति । न चैकानुबन्धकपरिभाषया मतुपोऽत्राग्रहणं, सूत्रन्तु सर्वादिपठितेऽनुनासिकोकारविशिष्टे ‘भवतु’शब्दे चरितार्थमिति वाच्यं, पकारादेः समुदायानुबन्धत्वेऽप्यतोर्ध्वानुबन्धकत्वाभावात् । अवयवानां नान्तरीयकतया समुदायोपदेशे एव ऋषितात्पर्यमित्यर्थस्य—‘आदेच उपदेशे’ इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वेन—यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा तस्य तदनुबन्धताया एव स्वीकारात् ।

न चोकारलोपेऽन्वन्तत्वस्याप्यभावः; उकारस्याश्रयणेन तदंशे भूतपूर्वगतिस्वीकारात् । एतेन तदाश्रयणे अनुबन्तमेतन्नात्वन्तमित्यपास्तं, तदाश्रयणाभावात् ।—तस्मादनुनासिकोकारविशिष्टो य उपदेशोऽन्तदन्तस्य प्रयोगस्थस्य दीर्घ इति सूत्रार्थ इति न दोषः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

एकानुबन्धपरिभाषयेति । तदनुबन्धकपरिभाषयेत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘अभिमान’ इति सूचितामरुचिमाह—**अयमिति** । इत्याह=इत्यत आह । नन्वेवमसम्भवोऽत आह—**सूत्रं त्विति** । अन्युत्पत्तिपक्षे इति भावः । तत्र तथैव पाठादाह—**सर्वादीति** । तत्र मानमाह—**अवयवेति** ।

भाष्यायुक्तं खण्डयति—**एतेनेति** । तदाश्रयणे=भूतपूर्वगत्याश्रयणे । एतेनेत्यस्यार्थमाह—**तदाश्रेति** । उकारवत्पकाराश्रयणाभावादित्यर्थः । तथा सति सूत्रार्थं निर्देष्टुमाह—**तस्मादिति** । मूले न्यूनतां

ॐ उयोत्सना ॐ

वार्तिकमताभिप्रायेणोक्तं, ‘सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती’ति भाष्यमतानुसारेणाह—**अयमभ्युच्चय इति** ।

अनुनासिकोकारविशिष्ट इति । तदुपलक्षित इत्यर्थः । उपलक्षणञ्चाव्यहितोच्चारण-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

टिलोपः स्यादिति मतेऽदोषेण कथं तदुपरि ‘व्याख्यानेन निर्वाह’ इति दोषो दत्तः, एतद्वचनेन निर्वाहादिति चेन्न, इदमपूर्ववचनं न, किन्तुच्छण इत्यस्यच्छ आदेशे स्थानिवन्मूलकः, छेणकारघटकत्वमारोप्यते इत्यारोपमूलको वा, तत्राद्येऽनेकान्तवादिनामुपरि न दोषः(?) । अन्त्येयु स्वावयवावयविनि घटकत्वमारोप्यते इति तदाऽवयवत्वस्यैवाभावेन तदवयविनि तद्वटकत्वस्वारोपेऽपि नमशक्यत्व(?) व्याख्यानाश्रयस्यावश्यकत्वमिति न विरोध इति—यत्किञ्चिदेतत् । अत्रेदन्तत्वं—‘नोपधाया’ इत्युपधापदाभावे—प्रकृते कृते नुमि दीर्घस्य चारितार्थसम्भवात्—तत्कौण्डिन्यायन्यायेन दीर्घेण नुमो बाधापत्तिः, तत्सत्त्वेऽनवकाशत्वाद्वाधे

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इदञ्च ‘निरवकाशत्वे सत्येवापवादत्व’मिति वार्तिकमताभिप्रायेणोक्तम्, ‘सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती’ति भाष्यमतानुसारेणाह—**अयमभ्युच्चय इति** । वस्तुतस्तु विद्यमानमपि परत्वमन्यत्र चारिताध्याभावेन विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्यनुपयोगीत्युच्यते—‘परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घ’ इतिमूलग्रन्थेन । अत्रोत्सर्गं नुमि कृते अपवादस्य चारितार्थ्याभावेन नात्र ‘तत्कौण्डिन्य’ न्यायविषय इति दीर्घे कृतेऽपि नुम् प्रवर्तत एव । नन्वाश्रीयमाणे एव भूतपूर्वगतिस्वीकारेऽप्युपदेशे पकारस्य सत्त्वेनोपदेशेऽन्वन्तस्याज्ञेय दीर्घ इति वाक्यार्थसम्भव इत्याशङ्कां मनसिक्कृत्य तन्निरासाय-भूतपूर्वगत्याश्रयणेन लब्धार्थमाह—**तस्मादिति** ।

नियमार्थमिति । 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोऽञ्चतेरेवे'ति नियम इति भावः । तेन 'उखास्रत्-ब्राह्मणी'त्यादौ नुम्डीपौ न । न्यायप्रासल्लोपाऽकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्वमित्याशयः । यद्यपि 'अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवे'ति नियमोऽप्यञ्चति-ग्रहणं चरितार्थं, तथापि भाष्यप्रामाण्येन सामान्यापेक्ष उक्तनियमो युक्त इति बोद्धव्यम् ।

नन्वत्र धातुत्वात्कथं नुमत आह—अधातोरिति । न चौपदेशिकधातुविषयक एव नियमोऽस्तु, किमनेनेति वाच्यम्, औपदेशिकत्वानन्तर्भावेण सामान्यापेक्षनियम-ज्ञापनार्थत्वात् । तत्फलं—'पर्णध्व'त्यादाविव 'गोमा'नित्यादिनामधातौ 'उगितश्चे'ति ङीबभाव इति दिक् ।

क्यप्क्षेऽल्लोपो न स्थानिवत्, कौ लुप्तत्वात् । अत्राऽऽचारकिर्वाचीनभतेन; वस्तुतो हलन्तेभ्यस्तदभाव इति—'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

उभे अभ्य । लक्ष्यानुसारेण गर्गदण्डनन्यायादत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिरित्याह—उभे समुदिते इति । 'द्वे' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे—'उभे'ग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

❁ अभिनव-चन्द्रिका ❁

हलन्तेभ्यस्तदभाव इति । तत्र हि 'मिदमिदोर्न विशेष' इत्युक्तम् । अन्यथा मित्वादन्त्याचः परत्वेन हलन्तेषु विशेषसत्त्वान्मिदमिदोर्न विशेष इत्यस्याप्रज्ञत्यापत्तेः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । गर्गदण्डनन्यायादिति । प्रकृते—उद्देश्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको धर्मो द्वित्वं, स एव विधेयतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक इति—अस्यात्र प्रवृत्तिः स्वविषयादिति भावः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

परिहरति—धातोश्चेदिति । ननु नलोपस्य शास्त्रीयत्वेन कथं तथा नियमोऽत आह—न्यायप्राप्तेति । अनेन=अधातोरित्यनेन ।

भाष्यसंमतमपीदं तादृशनियमलभगमकं, न स्पष्टतरञ्च तदाह—इति दिगिति । द्वितीयपक्षं दूषयति—अत्रेति । न्यायात्=तदश्रयणात् । स्पष्टार्थमिति । न च 'द्वे'इत्यस्य विधेयसमर्पकस्य कथमनुवाच्यत्वमिति वाच्यं,

❁ ज्योत्स्ना ❁

विषयत्वेनेति बोध्यम् । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । नलोपिनोऽञ्चतेरिति । यथाश्रुतार्थं तु

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

पुनरुत्सर्गप्रवृत्तिर्भवतीति न दोष इति—मुधियः । केचित्वतुपदमौपदेशिकात्वंन्तलामार्थं, मतुप्यपि हलन्त्यमिति संस्कारानन्तरमानुमानिकादेशत्वमस्त्येवेति—अपित्युपसङ्ख्यानं नापूर्वमित्याहुः । नलोपिन इति । यथाश्रुते प्राड्ब्राह्मणीत्यत्रो'गित' इति ङीबापत्तिः । उभे । लक्ष्यानु इति । वस्तुनस्तुभशब्दस्य द्वित्वावच्छिन्नबोधकत्वादुद्देश्यतावच्छेदकद्वित्वरूपमेकमेवेति न वाक्यभेदः । किञ्च विधेयतावच्छेदकभेदेन वाक्यभेदेऽप्युद्देश्यतावच्छेदकभेदे वाक्यभेद एव न, यथा 'घटपटौ स्त' इत्यत्र । ननु गर्गा इत्यत्र शतनिष्ठ-स्वत्वनिष्ठस्वत्वनिवृत्तिविधेयाधारत्व, स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वत्वप्रकारकेच्छाया दण्डनपदार्थत्वात्, एवञ्च-तिष्ठतेरेकत्वेपि विधेयतावच्छेदकं यत्तत्त्वम् । तथाच वाक्यभेदादेव वाक्यभेदो—नतु विधेयतावच्छेदक-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

नलोपिन इति । इदं विशेषणं—'प्राड्ब्राह्मणी'त्यत्र ङीबभावार्थम् ।

यत्तु—उभेग्रहणं सामर्थ्यत्सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकं; तेन समुदिते इत्यर्थलाभ इति; तन्न, अशब्दार्थत्वात् । शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यस्य बहुशो भाष्यकृतोपहसितत्वाच्च । ध्वनितश्चेदं ‘तत्—असति प्रयोजने उभेग्रहणं सहाय्यं विज्ञास्यते’ इति ग्रन्थेन भाष्ये ।

अत एव सूत्रशेषे भाष्ये गर्गदण्डनन्यायेनैतदर्थसिद्धिमाश्रित्य—‘सहग्रहणं कर्त्तव्य’-मिति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । तुल्यन्यायात्तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणञ्च प्रत्याख्यातमेवेति सुधियो विभावयन्तु ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘पूर्वोऽभ्यास’ इत्यत्र पूर्वशब्दस्य साकाङ्क्षत्वेन तत्र तस्य तत्त्वस्य क्लृप्तत्वात् । ‘पूर्व’ इति तु नानुवर्त्तते, अस्व-रित्वात् । योगविभागस्य, सञ्चान्तरकरणस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । मान्यादिसर्वग्रन्थकारोक्तिं खण्डयति—यस्त्विति । इदम्—अस्याशब्दत्वम् । अन्यथा सप्तम्यन्तं न वदेत् । अत एव—तत्तत्सदलाभादेव । यत्तु—उभे यत्र श्रूयते तत्र सञ्ज्ञा, नत्वभ्यासलोपे इत्येतदर्थमुभेग्रहणम्, अन्यथा ऐर्त्सनादौ अभ्यस्ताश्रयो हेर्जुंस् स्यात्,

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

‘प्राङ् ब्राह्मणी’त्यत्राप्युगितश्चेति ङीप्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । असति प्रयोजने इति । प्रयोजनाभावे सत्यशब्दार्थप्रयोजनवत्त्वोक्तेरुपहासपरत्वमिति भावः । अमिप्रेतप्रयोजनवत्त्वस्यान्यथासिद्धत्वाच्चेत्याह—अत एवेति । विभावयन्त्विति । उभेग्रहणात्सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टबोध इति व्याख्यातवता-मुपाध्यायानान्त्वयं भावः, यथको गुणवृद्धी इति सूत्रे गुणवृद्धिग्रहणानुत्तौ पुनर्गुणवृद्धि-ग्रहणादाश्रितशब्दस्वरूपव्यापारयोर्गुणवृद्ध्योर्बोधः, एवं द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनरुभेग्रहणाद्व्या-सज्यवृत्तिलेन द्वित्वावच्छिन्नबोधः । गर्गदण्डनन्यायेनोक्तार्थलाभस्तु पाक्षिकः । ‘देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ता’मित्युक्ते प्रयोजकव्यापारस्य समुदायविषयत्वेऽपि प्रयोज्यव्यापारस्यादनरूपतत्फलस्य तृप्तिरूपस्य प्रत्येकवृत्तिलेन भाष्यकृता प्रदीपे दर्शितत्वादित्याहुः । ऐर्त्संजित्यादौ जुसभावार्थमुभे-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

भेदादिति स्वीकारेण प्रकृतेविधेयताया अभेदेनादोषात् । यद्वा स्वत्वं न विधेयतावच्छेदकम्, आनन्त्य-प्रसङ्गात्, अपि तु स्वत्वानुगतरूपेणेति न विधेयतावच्छेदकं मित्रम् । न च शतनिवृत्तिर्गणेषु नास्तीति वाच्यम्, एकदेशद्वारा सत्त्वादित्यलम् । असतीति । प्रयोजनाभावे सत्यशब्दार्थप्रयोजन-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

‘उगितश्चे’ति सूत्रे भाष्ये तु—‘अन्वतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातो’ रित्येव नियम-शरीरमुक्तं कैयटेन । न च ‘नाम्नेः पूजाया’मिति यदा न नलोपस्तदा प्रतिषिध्यते तदापि ङीप् भवतीत्युक्तम् । असति प्रयोजन इति । प्रयोजनाभावे सत्यशब्दार्थप्रयोजनार्थत्वोक्ते-रुपहासपरत्वमिति भावः । विभावयन्त्विति । केचित्तु यथे‘को गुणवृद्धी’ इति सूत्रे गुणवृद्धिग्रहणा-नुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणादाश्रितशब्दस्वरूपव्यापारयोर्गुणवृद्ध्योर्बोधः । एवं द्वे इत्यस्याऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरुभेग्रहणाद्विलपर्याप्त्याश्रयसमुदायबोधो ‘गर्गदण्डन’न्यायेन । उक्तार्थलाभस्तु—पाक्षिकः । ‘देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ता’मित्युक्ते प्रयोजकव्यापारस्य समुदायविषयत्वेपि प्रयोज्यव्यापारान्नफलतृप्तेः प्रत्येकवृत्तिलेन भाष्यकैयटाभ्यां प्रदर्शितत्वात् । तस्मादुभेग्रहणं सहायार्थ-मिति कैयटोक्तमपि युक्तमेवेत्याहुः । ‘ऐर्त्संजित्यादौ जुसभावार्थं तूभेग्रहणं स्यादिति आक्षिप्येदं

तत्र द्यादिशब्दानामेकापायेऽप्रवृत्तेः 'ऐत्स'न्त्रित्यादावभ्यासलोपे कार्यबालपक्षे न सञ्ज्ञेति न जुस् । एकादेरात्पूर्वमायन्नादिषूपदेशिवद्भचनेनान्तरङ्गत्वादन्तादेशोऽपि 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेन स्थानिवद्भावाज्ज्ञित्वेन जुसापत्तिः ।

किञ्चैकादेशे जुसोऽपवादविषयस्य जायमानत्वेन 'प्रकल्प्य चापवादविषय'मिति न्यायेन पूर्वमन्तिभावाप्रवृत्तौ एकादेशे जुसापत्तिः । यथोद्देशे पूर्व समुदाये प्रवृत्तसञ्ज्ञायाः स्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपे सत्त्वेऽपि पञ्चमीसमासैनेकादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न तत्प्रवृत्तिः । अत एव 'प्रत्यैषिष'न्त्रित्यादौ न दोष इत्यलम् ।

नाभ्यस्ता । बहुयोगव्यवच्छिन्नोऽपि नुमिहानुवर्त्तते, सामर्थ्यात्तिदाह—**नुम्नेति ।**

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

एकापाये इति । तत्र द्वित्वाभावादिति भावः । कुत्वस्यासिद्धत्वे शबुज्यैव जस्त्वप्रवृत्तिः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ईत्सनादौ—नाभ्यस्तादिति नुक्षिषधश्च स्यादिति, तत्रेत्याह—तत्रेति । तस्मिन्सतीत्यर्थः । एकादेशादिति । 'अन्यथेत्यादिः । शपा संह पररूपादित्यर्थः । शित्वायमाह—सर्वे इति । अभ्युपत्येदं, वस्तुतः स एवादौ नेत्याह—किञ्चेति । एकादेशे—कृते सति । अपवादशब्दो धर्मपरः, तदाश्रयस्य अपवादस्येति यावत् । 'प्रकल्प्य-चे'ति पाठः । ननु कार्यकाले तथा वारणेपि यथोद्देशे दोष एवात आह—यथोद्देश इति । उक्तरीत्या अनि-वाहादस्यावश्यकतामाह—अत एवेति । पञ्चमीसमासत्वादित्यर्थः । एतेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकत्वं, वदन्तः परास्तास्तदाह—इत्यलमिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ग्रहणं स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते—तत्रेति । यथोद्देशपक्षे तु भाष्यकृता कण्ठरेवणोक्तं समाधान-मुपपदमेव वक्ष्यते । ननु क्षस्यान्तादेशो न झेरिति स्थानिवद्भावेन क्षित्वाभावाज्जुसनापत्तिरत आह—एकादेशादिति । वर्णद्वयाश्रितत्वेनान्तरङ्गत्वात् सनकार-शबकारयोरैकादेशादित्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

कथनस्योपहासपरत्वादिति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । वस्तुतो बोधवत्त्वित्यत्राभ्यस्तस्वरानापत्येदमा-यन्मुत्रविषयकमेव, अन्यथाऽन्तरङ्गत्वादन्त्यादेशे तदा शप एवाभावेन तद्विचारासङ्गतिः । एवञ्चान्तरङ्गत्वा-दित्युक्तमेवेति बोध्यम् । किञ्चित्प्युक्तमेव, 'अजक्षु'रित्यत्र जुसश्चारितार्थेन सामर्थ्याभावात्, सामर्थ्यमूलक एव प्रवृत्तेः । तत्रापि शबभ्यस्तसङ्ख्यायरेक्षया बहिरङ्गत्वाद्गतिः स्यादेवेति सामर्थ्यं सुपपाद-मिति केचित् । न दोष इति । वस्तुतः ऐत्सन्त्रित्यैकादेशे परादिवत्त्वेन शित्वेप्यभ्यस्तत्वाभावः । नचैकादेशविकृतन्यायेन तत्त्वं, तस्य फलाभावेनानाश्रयणात् । अत एव स्थानिवत्त्वेन इमामुपन्यस्यैकादेशवि-कृतस्येति वक्तव्यमित्युक्तम् । तत्र 'वक्तव्यं भवती'त्येव फलमुक्तं, न लक्ष्यसिद्धिरूपमुक्तं भाष्ये । तदाश्रयणे वाऽङ्गेविकारे तदप्रवृत्तिरेवेत्यत्राभ्यस्तत्वाभावादेव न दोषः । एवञ्च समासानाश्रयणेपि न क्षतिः । अभ्यस्ता-द्विहितत्वेन वारणं त्वयुक्तमेव, 'जुहुवतु'रित्यत्राभ्यस्तत्वानापत्तेः । साहचर्यमपि पूर्वमुक्तमित्यलम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रयोजनं कार्यकालपक्षे ? आहोस्विद्यथोद्देशपक्षे वा ? , नाद्य इत्याह—कार्यकालपक्ष इति । ननु उक्त-समाधानप्रयासो व्यर्थः, अन्तरङ्गत्वादन्तादेशे श्रौतस्थान्यादेशभावमादायातीत्यत्र न शित्वम्, तथाचान्तिभावे कृते न जुसापत्तिरित्याशङ्क्याह—अन्यथेति । द्यादिशब्दानामेकापाये प्रवृत्त्य-भावस्यानङ्गीकारे । एकादश इति । शप्सनोरकारयोरैकादेशे । नान्य इत्याह—यथोद्देशे इति ।

दाजः शतरि शपः श्लौः श्ला’विति द्वित्वेऽभ्यासहस्रत्वे ‘श्राम्यस्तयो’रित्यालोपे ‘दद’दिति ।

त्यदादिषु । आलोचनमिह—ज्ञानमात्रम् ।

आस । ‘दृष्टवतु’ष्विति सूत्रमनुवर्तते । पत्वापवादत्वादिति । ‘कुः किन्यतः’ इति न्यासेन ‘दृष्ट’ इत्यद्वयाहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्ययग्रहणेनान्यपदार्थांशे वीप्सा-गर्भवहुव्रीहिणा लब्धं तादृशादिकिञ्चन्तविषयं लक्षणमचरितार्थमिति भावः ।

खकार इति । अघोष-महाप्राण-शकार-तुल्यत्वादिति भावः । कैयटेति । ‘किन्यप्रत्यय-स्ये’तिसूत्रस्थेत्यादिः ।

असिद्धत्वादिति । यद्यपि जश्वापवादोऽपि कुत्वं, तथापि शस्थानिकजश्त्व-स्यैव, न तु खस्थानिकस्यापीति भावः । वस्तुत इदं चिन्त्यं, प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीहि-

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

दुर्वैरेति शङ्कां वारयति—न तु खस्थानिकेति । ननु यम्प्रतीत्यनेन कुत्वैकवाक्यता-पक्षपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदार्थे जश्वातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्कथं जश्त्वहृष्ट्याऽसिद्धत्वमिति चेन्न, अपवादसूत्रारम्भसामर्थ्येनापवादप्रवृत्तिप्राक्क्षणेऽपवादशास्त्रास्यासिद्धत्वाभावबोधनेन तस्य चारि-ताथर्यात् । सर्वथाऽसिद्धत्वाये प्रमाणाभावेनात्र कुत्वप्रवृत्तिप्राक्क्षाले तस्यासिद्धत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्त्युत्तरङ्कुत्वस्यासिद्धत्वेन तदृष्ट्या तस्य तत्रापि प्रवृत्तिसत्त्वेन तदप्रवृत्तेरित्याशयात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्याप्रसक्तेराह—सामर्थ्यादिति । निषेधसामर्थ्यादित्यर्थः । मात्रमिति । ननु पदार्थ-रित्यत्रैव चाक्षुषमात्रं, गमकाभावादिति भावः । ननु सूत्रस्य साफल्ये कथमपवादत्वमत आह—
कुरिति । कुत्वमिति । अत एव षत्वाद्यपवादत्वादिति कैयटः । मात्रमवधारणे । अत एव निर्देश-श्रयणेऽपि न फलम् । एतेन—‘एतावत्—कैयटादिमतं संदूष्य तदेव शापकाश्रयणेन समापत्ते—‘दिगादी’ति

ॐ ज्यात्स्ना ॐ

जुसापत्तिरिति भावः । इन्द्रिन्त्यमिति । जश्त्वं प्रति कुलस्यासिद्धत्वादिति दमित्यर्थः । जश्त्वे षत्वा-पवादता न युक्तेति । वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणफलीभूतबहुव्रीहिफलत्वे न मानं, ‘स’गिति भाष्यकृतो-दाहरणात्षत्वापवादत्वमपि तदमिप्रेतमेव, अन्यथा सृजैर्विशेषविहितेन फलेन पदान्ते रज्जुसृड्भ्यामि-त्यादाविव कुलबाधप्रसङ्गात्तदसङ्गतेः । न च कुले तस्यासिद्धत्वात्पलं जश्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम्, एवमपि ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’ति न्यायेन पुनःकुलाप्रवृत्तेः, प्रथमप्रवृत्तकुत्वप्रवृत्तेर्व्यर्थकल्पत्वात्, उदाहरणासङ्गते-स्तदवस्थलाद्वचनसामर्थ्यादसिद्धत्वाभाधानात् । स्पष्टञ्चेदं ‘किन्यप्रत्ययस्ये’त्यत्र भाष्यप्रदीपयोः । एवं स्थिते तादृग्भ्यामित्यादौ शस्य कुलेन खकारेऽसिद्धत्वाभावाच्च—षत्वं न प्रवर्तते, जश्त्वन्तु प्रवर्तते एव, दिगा-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

केचित्तु देवदत्तादयो भोज्यतामिति स्वाकारे प्रत्येकमर्थापत्तिरित्युभेग्रहणमित्याहुः । चिन्त्यमिति । केचित्तु बहुव्रीहिफलत्वे न मानम्, ‘स’गिति भाष्योदाहरणेनापवादत्वं युक्तमेव, अन्यथा ‘रज्जुसृड्भ्या’-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

श्लाविति द्वित्वे इति । अन्तरङ्गत्वात् ‘श्राम्यस्तयो’रित्यालोपं बाधिलेति शेषः । श्राम्यस्तयोरित्या-इति । न चालोपे कर्तव्ये शपः श्लोः स्थानिवद्भावः शङ्काः, तस्याऽपरनिमित्तकत्वात्, अभ्यस्तग्रहणस्या-चारितार्थ्याच्च । आदन्तस्य यङ्लुक्प्रतिष्ठाने दृढप्रमाणाभावात् । इह ज्ञानमात्रमिति । न तु पदार्थैरित्यत्रैव चाक्षुषमित्यर्थः । इदं चिन्त्यमिति । केचित्तु ‘किन्यप्रत्ययस्य कुरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणं अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिविज्ञानार्थं, तेन सम्प्रति किनोऽभावेषि कुत्वं, ‘मानो अस्माक्’ ‘मानो अद्रा’गित्युक्तम् । तदेतत्कुलस्य षत्वापवादत्वाभावे न सङ्गच्छत, ‘रज्जुसृड्भ्या’

मात्रफलकताया एव भाष्यकृतोक्तेः । तस्मादधृक्-अञ्चु-युजि-कुङ्ष्पु अयं चारितार्थ्येन जश्वषत्वापवादता न युक्तेति । तदेतन्मते' इति वदता सूचितमिति दिक् ।

नगिति । ष-ङ-ग-काः प्राग्वत् । नङ्गयामिति । 'मस्जिनशो'रिति नुम् तु न; धातुप्रत्यये तद्विधानात् ।

स्पृशोऽनु । अनुदके किम् ?-उदकस्पर्शः ।

अन्तोदात्तत्वमिति । निच्वादाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । कुत्वस्य जश्वं प्रत्यसिद्धत्वादाह—कुत्वात्पूर्वमिति ।

वोरु । 'सिपि धातो'रित्यतो 'धातो'रिति वर्त्तते, तच्च वार्भ्यां विशेष्यते । पिपठिषतेः क्तिपि अतो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ङ्यदिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद्गुः । रुत्वेऽल्लोपो न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

उदकस्पर्श इति । ननु तत्सत्त्वेऽपि वासरूपन्यायेनाणि अस्थेष्टत्वादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमिति चेन्न, उदकस्पृडित्यस्योपलक्षणत्वेनादोषात् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । नच पद-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इति शास्त्रयुक्तमपास्तं, तदाह—इतिदिगिति । निपातनोपयोगमाह—निच्वादिति । रेफवान्तस्य धातोरिति-व्याख्यानबीजमाह—सिपीति । पिपठोरित्यस्य प्रक्रियामाह—पिपेति । प्रातीति । कुदन्तत्वेनेत्यादिः ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

दिभ्यो यदिति—निर्देशश्चात एव सङ्गच्छते । तथासत्युपयत्काम्यतीति 'काम्यत्'सूत्रस्थो, रज्जुसृङ्भ्यामि-त्यादिः 'सृजिहशो'रिति सूत्रस्थो भाष्यप्रयोगश्च कथं सङ्गच्छतामिति ? ।-तत्रेदमुत्तरं—'किन्प्रत्ययोयस्मा-दिति बहुव्रीह्यभिधेयावधिलस्य सृजौ निरुपपदलक्षणस्य यजावनुपगोपपदलक्षणस्यैवाश्रयणाददोषादिति दिक् । तन्निषेधादिति । नच 'वेतस्वा'नित्यत्र पदान्ते इत्यत्र पदेऽन्त इत्यर्थेन स्थानिवत्त्वनिषेध-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

मित्यत्रेव षत्वापत्तेः । नच कथमुपयत्काम्यतीत्यत्र षत्वं, बहुव्रीह्यभिधेयापेक्षावधित्वस्य सृजौ निरुपपद-लक्षणस्य प्रायुपसर्गोपपदलक्षणस्य चाश्रयणेनादोषादित्याहुः । तन्निषेधादिति । ननु पदचरमावयवविधाय-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मित्यादाविव कुलमपवादत्वाद्वाधिला षत्वापत्तेः । न चोपयत्काम्यतीति 'रज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगौ कथं सङ्गच्छतामिति वाच्यं, किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्यवधित्वस्य सृजौ निरुपपदलक्षणस्य यजौ अनुपसर्गोपलक्षणस्यैवाश्रयणेनादोषादित्याहुः । षडगकाः प्राग्वदिति । ईदृशे विषये जश्वापवादत्वं चर्त्तस्य नेत्यनेन सूचयति । उदकस्पर्श इति । केचित्तूदक-स्पृडिति प्रत्युदाहरणमुचितम् । किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्यवधित्वस्योदकाभिन्नोपपदलक्षण-स्यैवाश्रयणेन कुलस्याप्रवृत्तेः । न चैवं त्यदादिषूपपदेषु दृशः किनो विधानेन केवले दृगित्यादौ कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, त्यदाद्युपपदस्य दृशः किन्प्रत्ययप्राग्वर्त्तित्वेन दृष्टत्वेन केवले तत्त्व-स्यार्थात्सिद्धेः । 'उदकस्पर्श' इति तु न युक्तम्, वासरूपन्यायेन कर्मण्यणः पक्षे इष्टत्वादित्याहुः ।

निच्वादिति । न च खरे प्रत्ययलक्षणाभावात्कथमेतदिति वाच्यम्, एकपदस्वरे लुभता लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेऽपि तदन्यत्र तत्सत्त्वात् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । न च 'वेतस्वा'नित्यत्र

नुम्बि । ‘इण्को’रिति वर्तते । व्यवधानेऽप्राप्तेरिदम् । अयमप्यधिकारः । अत एव
‘निस्स्वे’त्यत्र धातोः सस्य नानेन षत्वम् । ‘व्यवाय’शब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धो—व्याख्यानात्,
तदाह—प्रत्येकमिति । अपिनाऽव्यवधानेऽपि । **नुम्स्थानिकेति ।** प्रकृतसूत्रस्थं,
हयवरट्सूत्रस्थञ्च भाष्यमत्र मानम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

चरमावयवातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणात्कथमत्र तेन निषेध इति वाच्यं, यस्मिन्प्रत्यये
परतोऽञ्च छुप्यते तच्छ्रूयमाणप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टपदसञ्ज्ञावच्चरमावयवकत्रैपादिकस्य
ग्रहणेनात्र लोपनिमित्तकश्रूयमाणप्रत्ययाभावेनादोषादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेराह—व्यवेति । सिद्धान्तमतमाह—अयमिति । अपिना—इण्कोरित्यादि । इन्द्रान्ते
इति न्यायात्, ‘निसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः’—इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्चाह—व्याख्यानादिति ।
तत्रोपलक्षणत्वांशे आह—प्रकृतेति । ‘निसेः प्रती’तिवार्तिकं, व्यवधानाश्रयणेन तत्प्रत्याख्यानपरं भाष्य-
चेत्यर्थः । नुम्स्थानिकत्वांशे आह—हयेति । संयोगान्तलोपविषयेऽकृतेत्यनया पूर्वं सन्निमित्तकषत्वा-

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

परभाष्यप्रामाण्यात्—‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव’दित्यत्र पदचरमावयवातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणा-
द्वेतस्त्वानित्यत्र ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव’दिति निषेधो न प्रवर्तते—इति ‘न पदान्ते’तिसूत्रस्थस्वग्रन्थ-
विरोध इति वाच्यं, लोपसमाननिमित्तकपदत्ववच्चरमावयवविधायकातिरिक्तत्वस्य तत्र विवक्षि-
तत्वादित्याशयात् । नानेन षत्वमिति । सति लस्याधिकारत्वे सकारस्यादेशरूपत्वं प्रत्ययावयवत्वं
नास्तीति न षत्वम् ।—अस्य स्वतन्त्रविधिले तु स्यादिति भावः । प्रकृतसूत्रस्थमिति । ‘नुम्बिसर्जनीये’ति
सूत्रस्थं,—‘प्रत्येकं—व्यवधानाश्रयणे नित्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः’—इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरमित्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

कातिरिक्तस्य ग्रहणादत्राप्रवृत्तिरेव स्यात्, ‘न पदान्ते’ति सूत्रशेखरविरोधश्चेति चेन्न; लोपसमाननिमित्तक-
पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य तत्र विवक्षणमित्याशयात् । ननु ‘कौ छुप्त’मित्येव दोष इति वाच्यं, पिपठि-
तः किञ्चिन्मित्तकालोपस्य कौ छुप्तत्वाभावात्, तस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । पदसञ्ज्ञानिमित्तकप्रत्यय-
निमित्तकाभावादेशविषयत्वस्य वा परिष्कारेनादोषात् । तस्मिन् प्रत्यये परे यो लोपः तस्मिन् प्रत्यये परे
एव कार्ये कर्तव्य इत्यर्थे वा न दोषः । तद्धितनिमित्तकलोपातिरिक्तलोपो न स्थानिवदित्यर्थो वा । तेन
पठ्यतेः पठित्यत्र, जनयतेः जन् ततो जात इति लापनेन जज्ञात इत्यत्र इत्तुत्वं सिद्धमन्यथा निषेधाप्रवृत्त्या
लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदनापत्तिरिति । श्रूयमाणप्रत्ययनिमित्तकपदचरमावयवातिरिक्त इति वा निवेशनीय इति
सुधियः । नुम्स्थानिक इति । शरिति प्रत्याहारग्रहणम्, अत्र मानं—तदभावे केवलानुस्वारोपलक्षणावैभेद

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पदेन्त इत्यर्थेन स्थानिवत्त्वनिषेधपरभाष्यप्रामाण्यात्पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यत्र पदचरमावयवा-
तिरिक्तस्य पूर्वत्रासिद्धस्य ग्रहणाद्वेतस्त्वानित्यत्र पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधो न प्रवर्तत इति
‘न पदान्ते’सूत्रस्थस्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, भसञ्ज्ञाप्रयोजकप्रत्ययपरकस्वादिनिमित्तकपदत्व-
वच्चरमावयवातिरिक्तस्येत्यर्थेनादोषात् । नानेन षत्वमिति । सति लस्याधिकारत्वे उत्तरसूत्रैक-
वाक्यतयाऽऽदेशप्रत्यययोरेवानेन षत्वविधानाच्च कश्चिदोषः । प्रकृतसूत्रस्थमिति । ‘नुम्बिसर्जनीय-
शर्व्ववाये’निसेः प्रतिषेधः, निस्से, निस्स्वे’ति प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यं प्रत्येकं व्यवधाने इत्यत्र मानम् ,

ब्रश्चेति ष इति । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायान्त्रिपादीस्थस्याप्रवृत्ते-
र्हल्ङ्यादिलोपोत्तरं—विविशस्—इत्यवस्थायां षत्वस्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपे ष इत्यर्थः ।
कलोप इति । पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वादिति भावः ।

तडिति । तक्षणेतेः क्तिप् । ण्यन्ताभ्यामिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्
'तक्स्थान्ते'त्यादौ संयोगादिलोपाप्राप्तेः 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः 'काष्ठशक्स्थान्ते'ति
'परेश्व घाङ्कयो'रितिसूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । तत्र झल्परसंयोगादिलोपमाशङ्क्य तथोक्तम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राप्तेराह—ब्रश्चेतीति ।—न युक्तं—तस्या असत्त्वात्, तद्धनयन्नाह—सपादेति । ननु 'परेश्वे'ति सूत्र-
शाष्यप्रामाण्यादेतादृशेभ्यः क्तिव दुर्लभोऽन आह—णिलोपस्येति । तदेवाह—तत्रेति । तथाचाण्यन्त-
विषये एव तदभावाङ्गीकारो न ण्यन्त इति भावः । यत्तु—कौ लुप्तमिति निषेधो दुर्वारः, अत एवमधु-
श्नुतमाचष्टे मधुगितीष्यते इति 'स्वरितो वे'ति सूत्रस्यैकैयटः सङ्गच्छते, अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्संयो-

ॐ ज्योस्त्रा ॐ

ह्यवरट्सूत्रस्थमिति । 'अवरयं नुमो ग्रहणं कर्तव्यं, नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह माभूत्-
पुंस्वित्ती'त्यर्थः । भाष्यमत्रेति । प्रत्येकं व्यवधानाश्रयणे नुमस्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणे चेत्यर्थः ।

सपादसप्ताध्यायीस्थकार्येति । अत्र सपादसप्ताध्यायीशब्देन षत्वशास्त्रात्पूर्वः सूत्रसमुदायो लक्ष्यते,
तत्स्थकार्यशब्दस्तु प्रकृते—संयोगान्तलोपाभिधायकः । त्रिपादीस्थस्याप्रवृत्तेरिति । अकृतव्यूह-
परिभाषयेतीह—विवक्षितं, न तु कार्यासिद्धत्वमाश्रित्य—निरधिष्ठानारोपासम्भवेन जातस्य कार्यस्य
निवृत्तिः क्रियते, शास्त्रासिद्धत्वसिद्धान्तात्, तत्राप्यौजडदित्यादावन्तरङ्गलाङ्गत्वादौ कृते ढशब्दस्यैव
'ह-त'शब्दबुद्ध्या द्वित्वमिति प्राग व्याख्यातत्वात् । यत्तु—'षत्वस्यासिद्धत्वादिति क्त्विकोऽपपाठः,
अफलत्वादिति बृहच्छेखरे उक्तम्, तदकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्येत्याहुः । षत्वस्यासिद्धत्वादिति ।
अलि परे षत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । संयोगान्तलोपे ष इति । पदान्ते ष इत्यर्थः । ननु तक्षि-
रक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां णेः स्थानिवद्भावस्य संयोगादिलोपे 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्—'इत्येतत्प्रति-
प्रसवे सत्यपि 'कौ लुप्त'मित्यनेन तन्निषेधे संयोगादिलोप एवोचितः, अन्यथा 'तक्स्थान्ते'त्यादौ अलि
संयोगादिलोपप्राप्तिस्तदवस्था, सा च 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः काष्ठशक्स्थान्ते'ति भाष्यविरुद्धेत्या-
शङ्क्यामाह—णिलोपस्येत्यादि । न सार्वत्रिकमिति । सति गमकेत्येव तदिति—'सख्युर्गोमान्'

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

नुमग्रहणमावश्यकं शर्ग्रहणे तु केवलानुस्वारस्य तद्धटकात्वेन ग्रहणे सिद्धे नुमग्रहणं सामर्थ्यात् तत्स्थानि-
कानुस्वारोपलक्षणार्थम् । नुम् शुद्धस्तु न गृह्यते, विसर्गसाहचर्येणायोगवाहस्यैव ग्रहणात्, नुमस्थानिकानुस्वार
एव पर्यवसन्न इति बोध्यम् । तदिति । नन्वत्र संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वेन पुनः संयोगान्तलोपस्य
प्राप्तिरेवेति चेन्न, तत्कौण्डिन्यायस्य त्रिपाठां स्वीकारेणादोषात् । एतन्मूलकमेव यं प्रत्यपवादत्वं तस्यासिद्धं
नेत्युक्तम् । इदमेव त्रिपाठां न्यायप्रवृत्तौ मूढाभिषिक्तोदाहणमित्यलम् । षत्वस्यासिद्धेति । अन्यथा

ॐ विषमपदविद्वतिः ॐ

'अवरयं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्—अनुस्वारविशेषणं नुमग्रहणं, नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यात्—
इह मा भूत्सु'—इति ह्यवरट्सूत्रस्थं भाष्यं तु 'नुमस्थानिके'त्यर्थे मानमिति बोध्यम् ।
सपादसप्ताध्यायीस्थे कार्ये इति । अत्र सपादसप्ताध्यायीशब्देन षत्वशास्त्रात्पूर्वः सूत्रसमुदायो

तस्य दोष इति । ‘कौ लुप्त’मिति तु न सार्वत्रिकमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । ‘पिपच् स्’—इत्यवस्थायाम्कुत्वस्यासिद्धत्वात्तदभावे ‘स्को’रित्यस्याप्राप्तेः संयोगान्तलोप इति भावः । दिधगिति । ‘दादे’रिति घः । ‘एकाचः’ इति भणभावः । विद्वानिति । ‘विदेः शतुर्वसा’वदादित्वाच्छपो लुकि शतुर्दित्वाद्वानुभावे उगित्वान्नुमि ‘सान्ते’ति दीर्घे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वान्तलोपो न ।

वसोः । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं, ‘भस्ये’त्यधिकारः, तदाह—वस्वन्तस्येत्यादि । न च विदेः शतुर्वसोरेकानुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं स्यान्न लिङादेश-कसोरिति वाच्यं; ‘वसु’सादेशेन तस्यापि अनुबन्धकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

गादिलोपो दुर्लभः,—नच सकारोपदेशसामर्थ्यात्स इति कैयटाशयः, संयोगान्तलोपेऽपि सस्य कुत्वे ‘वों’-रिति दीर्घे मधुगिति रूपसिद्ध्यर्थं तस्यावश्यकत्वादिति, तन्न; तस्यात्राश्रयेण दृढतरमानाभावेन, ‘नपदान्ते’ति सूत्रे तद्वन्तेस्तगिति कैयदविरोधेन च तस्य कैयटस्य प्रौढिवादपरत्वात्तदाह—इत्यन्यत्रेति । उद्योतादा-वित्यर्थः । उत्तरशेषकुत्वस्येत्याद्यपाठः(?) ‘सनोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनापि वारणसम्भवा’दिति कश्चित्, ‘न्याय्य-कथनपरमेतत्’, सिद्धत्वेऽपि संयोगादिलोपाप्राप्ते’रिति शास्त्री, तदुभयमसङ्गतमित्यत आह—पिपचिति । तदभावे—ककाराभावे । यद्यपि सकलग्रन्थकारोक्तप्रकारेणाप्यत्र निर्वाहस्तथापि भाष्योक्तमेवाह—वसुसेति ।

ॐ उद्योत्स्ना ॐ

पदस्त्वञ्च कौ लुप्तस्य निदर्शन’मिति तदुदाहरणं शब्दकौस्तुभग्रन्थे स्पष्टम् । अन्यत्र विस्तर इति । ‘दीधीवेवीटाम्’—‘अचःपरस्मिन्’—इत्यादिसूत्रस्थभाष्याद्याकरग्रन्थेषु इत्यर्थः । एतेन ‘तक्षयतेः—त’गिति ‘न पदान्ते’तिसूत्रस्थः प्रदीपपग्रन्थो व्याख्यातः । नचैवं मधुश्चतुर्माचष्टे मधुगिति ‘स्वरितो-वानुदात्ते पदादा’विति सूत्रस्थतदीयग्रन्थान्तरस्य का गतिः ?, श्रोतोरुपदेशे सकारादिलभेवेति ब्रूमः । न च सन्श्चोततीत्यादौ शितुग्यावृत्तिस्तत्फलमिति बृहच्छेखरोक्तिर्युक्ता । तावन्मात्रार्थकले इत्थं धुटि सिद्धं वक्तव्यं—विनिमाय—‘शितुगश्चुती’ति न्यासेनैव सर्वसामञ्जस्ये सकारोपदेशस्य मधुगित्येतत्फलकत्वाधारणादिति दिक् । पिपच्सित्यवस्थायामिति । षलस्यासिद्धत्वादित्यनेन तुल्ययोगक्षेमतया कुलस्यासिद्धत्वादित्येतद्व्याख्येयमिति भावः । वसुसादेशेनेति । नचैवमपि

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

‘षढोःक’ इत्यापत्तिः, तर्हि तन्निमित्तलोपातिरिक्तनिवेशे पदचरमावयवेति न निवेशनीयमित्यपि लाघवमिति । पडित्यत्र तु न दोषः, श्रूयमाणतद्धितेति निमित्तत्वादिति दिक् । विस्तर इति । ननु मधुश्चोततीति मधुगिति कथमिति चेत्, अयं सोपधः, तेन संयोगादिलोपे इष्टसिद्धिरिति केचित् । दिधगिति । ननु दिदहि-त्युपदेशाभावाश्रयेणापि दहित्युत्तरखण्डस्योपदेशत्वम्, आगन्तुनामन्ते निवेश इति तस्य तत्त्वाभावात् । न च स्थानिवत्त्वेन विशिष्टे तत्त्वम्, स्थानं द्वित्वानङ्गीकारात् । किञ्च स्थानिवत्त्वेनोपदेशो ग्रहीतुमशक्यः । नच भवत इत्यत्रादुपदेशत्ववदत्र स्थानिवत्त्वेन तत्त्वं स्यादेव, तत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणादुपदेश-प्रत्ययकालिको ग्राह्य इति तत्र स्थानिवत्त्वेन तदाश्रयणेप्यत्र कस्यापि निमित्तत्वेनानाश्रयणात् । उपदेशप्रत्यय-कालिकस्य स्थानिवत्त्वोपदेशस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेन हलन्त्यमित्यत्रेव स्वभावसिद्धोपदेशस्य गृहीतुमशक्यत्वा-दुपदेशत्वाभावात्, ह्रस्वाभाव एव प्राप्त इति चिन्त्यमिति । एवञ्च दिधडिति जैमिनीयोक्तमेव युक्तमिति सुधियः ।

वसोः । वसुसादेशेनेति । नचैवमपि वसुस्तम्भे इत्यस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्, सामान्यग्रहणं

विदुष इति । सम्प्रसारणपूर्वत्वस्य 'षत्वतुको' रित्यसिद्धत्वं तु न, पदान्तपदाद्यो-
रेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वात् ।

सेदिवानिति । षट्धातोः—'भाषायां सदे'ति लिटः कसौ द्वित्वे 'अत एके'त्येत्वा-
भ्यासलोपयोः—'वस्वेकाजा'दितिट् ।

अकृतेति । परे तु—पदावधिकेऽन्वाख्याने 'सद्-वस्-अस्'—इति स्थिते
इदं सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणे वलादित्वा-
भावादितः प्राप्तिरेव नेति—'सेदुष' इत्यादिसिद्धिरित्यकृतव्यूहपरिभाषा निष्फला ।
लक्ष्यानुरोधादत्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमित्याहुः ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

प्रतिपदोक्तत्वेनेति । एत्वाभ्यासलोपात्प्राक् 'आर्धधातुकस्ये'तीडागमापेक्षयेति भावः । नच 'नेद्वशी'ति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु षत्वे पूर्वत्वस्यासिद्धत्वे कथं षत्वमत आह—सम्प्रेति । मूलादि दूषयन् सिद्धान्तमाह—परेत्विति ।
नन्वेवमपि क्रमेणान्वाख्याने दोष एवात आह—लक्ष्येति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

'वसुस्तम्भे' इत्यस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्—सामान्यग्रहणार्थस्य वसुसः सकारेण ध्यनुबन्धकत्वस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । धातोरपि ग्रहणं स्यादिति चेत्, एवं तर्हि स्थानिवद्भावादेवोगित्वे लब्धे उकार एव-
वसुसः सकारानुबन्धसामर्थ्याध्यनुबन्धकयोः कसुवसोरेव सामान्यग्रहणं, न तु एकानुबन्धस्य
धातोरपीति—ज्ञापनार्थ इति सकलेष्टंसिद्धिरित्याशयात् । एतेन—वसोः स्थानिवद्भावेनैवोगित्वे
लब्धे उकारानुबन्धः कसुसामान्यग्रहणार्थो भविष्यतीति भाष्यारूढमधिकसकारानुबन्धासञ्जनं
व्यर्थमित्यपास्तम् । 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहण'मिति परिभाषया धातुव्यावृत्तेर्भाष्य-
सम्मतत्वात्, न हि कचिदप्यसौ परिभाषा लक्ष्यसिद्धयुपयोगिनी भगवता व्याख्यातेति दिक् ।
इत्याहुरिति । अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

नैकानुबन्धस्य धातोरपीति ज्ञापनार्थ इति सकलेष्टंसिद्धिरित्याशयात् । एतेन वसोः स्थानिवत्त्वेनैवोगित्वे
लब्धे उकारानुबन्धवसोः सामान्यग्रहणार्थो भविष्यतीति भाष्यारूढमधिकसकारानुबन्धासञ्जनं व्यर्थ-
मित्यपास्तम् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्याङ्गीकारादिति केचित् । उकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणम्,
अपिना एकान्तत्वादिकस्योपस्थितत्वादन्यस्यैव प्रत्ययस्यैव ग्रहणौचित्याच्च । धातोरग्रहणं परिभाषां विनापि
जातमित्यपि केचिदाहुः । नचैवं संस इति साहचर्यात्तत्र सूत्रे धातोर्ग्रहणापत्तिः, अत्र वसोरिति प्रत्ययस्यैव
ग्रहणात्तत्रापि तस्यैव ग्रहणौचित्यात्, सान्तेतिविशेषणाच्च, नहि धातोर्विशेषणे फलमस्ति, सर्वत्र सान्तेत्यैव
सत्त्वेनाव्यभिचारादिति दिक् । परेत्विति । 'वस्वेके'त्यस्यापि प्रतिपदोक्तत्वमिति चेत्, सद इत्यवस्थाया-
मेत्त्वलोपाभ्यामेव प्रतिपदोक्तत्वात् सम्प्रसारणेन बाध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लक्ष्यते, तेन संयोगान्तलोपसङ्ग्रहः । प्रतिपदविधित्वेनेति । ननु नियमशास्त्राणां विधिमुखेन
प्रवृत्तेः स्वसिद्धान्तत्वेन 'वस्वेकाजादसा'मिति इटोपि प्रतिपदविधिलमिति चेन्न; 'आर्धधातु-
कस्ये'ति सूत्रविहितेऽनुवादरूपत्वेन प्रतिपदविधिलाभाव इत्याशयात् । पूर्वोपस्थितिनिमित्तक-
मन्तरङ्गमिथ्यत्र निमित्तशब्देन सप्तम्यन्तोपात्तस्यैव ग्रहणमिति तदाशयः । स्वरप्रवृत्तौ दोषात् ।

साहचर्यादिति । न च महत्यतेः किपि महतोऽपि धातुत्वसम्भव इति वाच्यम् ; औपदेशिकधातुत्वासम्भवेन तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् । सुहिनिति । नान्तलक्षणदीर्घस्तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न । ‘हिंसी’त्यस्येदित्वात्—‘अनिदिता’मिति नलोपो न । ध्वदिति । ध्वंसु अवस्रंसने, किप् , अनिदित्वान्नलोपः, ‘वसु’इति दत्वम् ।

विवाक्षिते इति । भाष्ये—‘असुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वा’दित्युक्तेरिति भावः । वस्तुतो वचनमेव ज्यायः, विवाक्षितसप्तम्यामपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वात्ततः पूर्वं ‘परमपुमा’नित्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात् ।

बहुपुंसीति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नासुङ् । विभक्तिविवक्षाया लिङ्गकार्योत्तरमेव सत्त्वेन न ङीपः प्रागसुङिति भावः । पूञ् इति । ‘पाते’रिति पाठान्तरम् । ‘स्त्रिया’मिति सूत्रे भाष्ये तु—‘सूतेः सस्य पः, ह्रस्वः, म्मुन्प्रत्ययः’—इत्युक्तम् । वस्तुत उच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञाकृत्यादियमुक्तिर्निष्फला । पुमानिति । ‘सान्ते’ति दीर्घः ।

उशनेति । वशेः कनसिः, ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणम् ।

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

निषेधः शङ्क्यः, ‘उपसज्जनिष्यमाण’ न्यायेन तस्यात्राप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । निमित्तकत्वेनेति । स्वार्थप्रयुक्तकार्यस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । विभक्ताविति । ङीपा व्यवधानात्सर्वनामपरल-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भिन्नेति । तद्विन्नसम्बन्धिसान्तेत्यर्थः । एतेन यथाश्रुतमूलाद्यसङ्गतिः सूचिता ।—मूलादि दूषयति—वस्तुत इति । नन्वत्रासुङ्—‘लिङ्गविशिष्टे’त्यनया कुतो नात आह—विति । ननु मूलमते विवक्षितसप्तमीसत्त्वेन परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ङीपं वाधित्वाऽसुङि उगित्वस्यानुबन्धकार्यत्वेन स्थानिवत्त्वेन लाभात्, ङीप्यपि बहुपुमसीति रूपापत्तिरत आह—विभक्तीति । सिद्धान्ते तु नैव दोषः । एतेन पूर्वविरुद्धमित्यपास्तम् । उभयमपि दूषयति—स्त्रियामितीति । मूलादिखण्डयति—वस्तुत इति । ‘वृत्ता’वित्यनेन मूलादिदोषनिरासस्तोषामनुवादकत्वात्, एतेन तथा शास्त्रयुक्तमपास्तम् ।

इदम्=उभयम् । एवञ्च हे उशन इत्येव रूपं तत्र साधित्वमिति भावः । एतेनानङ् हरदत्तादिसम्मतत्वादिष्ट एवेति तदुक्तमपास्तम् । ननु विशिष्टस्यासन्तत्वाद्वादानुमिन्नत्वाच्च दीर्घापत्तिरेव, न च धातोर्नैति प्रसज्यप्रतिषेधः, वाक्येभेदासमर्थसमासापत्तेरतः पिण्डग्र इत्यादि भाष्योदाहरणमूलकलक्षणा आह—अधातोरीतीति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

ततः पूर्वमिति । विभक्तिबुद्धिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गादसुङः पूर्वमित्यर्थः । इत्यादौ स्वरप्रवृत्तौ=समासान्तोदात्तत्वप्रवृत्तौ, दोषात्=पुंशब्दोकारस्यैवोदात्तत्वप्रसङ्गेन ‘परमपुमान्’ इति मकारोत्तराकारस्यैवं रूपात् । किन्त्वेवं सति विषयसप्तम्याश्रयणं किमर्थं स्यादिति समाससञ्ज्ञासापेक्षादन्तोदात्तात्प्राग् असुङेव भवतीति भगवतो दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेराशय इत्याहुः । निष्फलेति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् ।

अस्य सम्बुद्धाविति । एतच्च वृत्तौ वाचनिकं पठितम् । वशधातौ माधवस्तु—
'सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं—सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।'

—इति श्लोकवार्तिकमप्याह । भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमेवेति प्रामाणिकाः ।

उशाना=शुक्रः । अनेहा=कालः । 'नञि हन एह चे'त्यसुन्, हन एहादेशश्च ।

मुव इति । 'अधातो'रित्यस्य धात्ववयवभिन्नाऽसन्तस्येत्यर्थ इति भावः । अन्यथा
समुदायस्य धातुभिन्नत्वादीर्घः स्यादेवेति बोध्यम् ।

अदस औ । 'अदस' इति षष्ठी । 'तदोः सः' इत्यतः 'सा'विति वर्त्तते । औत्वं
त्यदाद्यत्वापवादः ।

ननु 'सोर्डा'वित्येवास्त्विति चेन्न; असावित्यत्र टिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वं बाधित्वा

ॐ अभिनव-चन्द्रिका ॐ

सम्भावनाया एवेति भावः । टिलोपे कृते इति । यदि सत्व-त्यदाद्यलयोः प्रतिपदविधिलेन
अपवादत्वात्पूर्वमलसले रूपसिद्धिरित्युच्यते तदा सुवच एवायं न्यास इत्याहुरिति सङ्क्षेपः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सौत्रत्वाद्भूतिरिति भावः । एतदर्थमेव पिण्डग्र इत्याद्युक्तम् । अग्रे मूले पञ्चम्या मनोरमादौ दूषितत्वादाह—
अदस इति । सुलोपसन्निधोगशिष्टत्वादयं सावेव तदाह—तदोरिति । अत एवाह—औत्वमिति ।

ॐ ज्योत्स्ना ॐ

टिलोप कृते इति । अभत्वेऽपि डित्वसामर्थ्यकल्प्यटिलोपस्यादस्विषयलेन प्रतिपदविधिलमभि-
प्रेत्येदम् । नित्यत्वादिति । दस्थानिकसलस्य लवकाशः—साकज्विषये 'असकावसुक' इति [यथेति]

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

पुंसो । वस्तुत इति । गौरवादेतदुक्तयुक्तं भवति । अदसः । प्रसिद्धेरिति । नच तत्क्रान्यायेन
सिद्धिः, इत्यादिसिद्धये तदादिविषये तदप्रवृत्तिस्वीकारात् । नन्वनन्यग्रहणप्रत्याख्याने इदम एवेति नियमे
प्रकृतेऽत्वं यदि स्यात्, दकारामावेन स नियमोऽसङ्गतः स्यादतस्सामर्थ्यादत्वं न प्रवर्तते इत्यदोषः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

केचित्त्वेवं सति विषयसप्तम्याश्रयणं किमर्थं स्यादिति—'समासञ्ज्ञासापेक्षान्तोदात्तात्प्रागेव [असुह्] भव-
तीति भगवतो दाक्षीपुत्रस्याशय इत्याहुः । नित्यत्वात्सत्त्वम्बाधित्वेति ।—इदं पूर्वान्वयि । टिलोपे कृते

१ नन्ववयवे लक्षणार्था किं मानं, नच धातुरूपाऽतोऽसम्भवाद्धातुरूपो योऽस् तदन्तमिन्न इति नार्थः,
किन्तु धात्ववयवो योऽस् तदन्तमिन्न इत्यर्थ इति वाच्यं, व्यस्—अल्यस्—शब्देऽस्वरूपधातोः सम्भवा-
दिति चेन्न, एवं सति—'अत्वसन्तस्य चानसः' इत्येव ब्रूयात् । [नच स्वस्य भेदे—स्वमेव व्यावर्त्य-
स्वमेव ग्राह्येति विरुद्धमिति वाच्यम्, 'अनसे'रित्येवमिका निर्देशेन अस्धातुव्यावर्त्यः, पयसादिग्राह्य
इत्येवं वक्तुं शक्यत्वात् ।] एवञ्च—'अधातो'रिति,—पिण्डग्रसादिव्यावर्त्यर्थमित्येव वक्तव्यं, तच्चावयवे
लक्षणां विनाऽनुपपन्नमतोऽवयवे लक्षणया—धात्ववयवभिन्नो योऽस्, तदन्तस्य दीर्घ इत्यर्थ इति—'पिण्डग्र'
इति भाष्यमप्युपपन्नमिति श्रीबालशास्त्रिचरणाः प्राहुरित्यसद्ब्रुवः । २ नित्यत्वात्सत्वं बाधित्वा टिलोपे इत्य-
न्वयः । '—टिलोप इति । 'नित्यत्वा'दित्यादिः । 'डित्वसामर्थ्या'दित्यप्यस्यादिः । नित्यत्वात्सत्त्वम्बा-
धित्वेति । न च 'त्यदादीना'मिति सङ्गाहकशब्दाददस इत्यस्य पार्थक्येन कल्पनायामदसो दस्य स—

त्यदाद्यत्वे 'असा'वियसिद्धेः । असुक इति । 'अमुकः' इत्यादौ त्वव्युत्पन्नो-
ऽऽःशब्दपर्यायोऽमुकशब्द इत्याहुः ।

एत ईत् । बहुवचनशब्दो यौगिक इत्याह—बह्वर्थेति—तेन 'अमी' इति सिद्धम् ।
पश्चादुत्वेति । 'उत्वे'त्युपलक्षणमीत्वस्यापि ।

ननु मुत्वस्यासिद्धत्वात्कथं नाभाव इत्यत आह—न मुं ने इति । कर्त्तव्ये कृते चेति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

असाविति । अस्याशयो भावप्रकाशे प्रतिपादितः । सकलग्रन्थासाङ्गत्यं ध्वनयन्नाह—अमुक इति ।
ननु पारिभाषिकग्रन्थेऽपि अमीभिरित्यादि सिद्धिरेवात आह—सेनेति । अन्यथा एकारस्य बहुवचनपरत्वा-
भावादसिद्धिः स्पष्टैव । 'पश्चादुत्वे'ति ग्रन्थस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वान्वयित्वमपीति सूचयन्नाह—उत्वेत्युपेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

किञ्च परत्वात्सत्त्वे सकृद्वृत्तिन्यायेन त्यदाद्यत्वमिति सुवचमेवेति चेन्न, तत्प्रत्याख्यानपक्षमादायैतद्व्यग्रवृत्तेः ।
वस्तुतस्त्यदादीनाम'इत्यत्र 'विभक्ता'विति विषयसप्तमी, विहितविशेषणादिगौरवात् सैवोचितेत्युक्तत्वात् ।
एवञ्च सकारस्यात्वे पररूपे औडादेशे ढिलोपे सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनरत्वाप्रवृत्त्याऽदोषात् । न च पररूपापूर्व-
मेवान्तरङ्गत्वालोपेऽसकावित्यत्र टाप्प्रौढः इत्याद्यापत्तिरौकारे विभक्तित्वादिति वाच्यं, द्विवचनौकारविभक्ते-
रेवौडिति सञ्ज्ञास्वीकारात् । प्रत्ययस्यादितीत्त्वापत्तिरिति चेत्, ङित्वसामर्थ्यात् पररूपानन्तरमेव ढिलोपस्य
वक्तव्यत्वात्, अन्यथा सोरौदित्येव वदेत्, एवञ्चेदश्चिन्त्यमित्याहुः ।

न मु ने । ननु 'मु'ग्रहणं मास्तिविति चेन्न, पञ्चार्म्मममुनेत्यत्र नाभावे कृते नलोपस्यान्यथाऽसिद्धत्व-

इत्यंशो न चरितार्थ इति तत्सामर्थ्यादिदमेव वाक्यं त्यदाद्यत्वस्य बाधकं भविष्यतीति वाच्यम्, साकच्चे
'अमुक' इत्यादावस्य चारिताध्यात् । ननु 'डौ' आदेशः—'सत्य' सम्भवे बाधनम्भवती'तिन्यायेन
त्यदाद्यत्वापवाद इति त्यदाद्यत्वात्प्रथमं—'डौ' आदेशे कृते परत्वाच्छब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं ढिलोपं
वाधित्वा सत्त्वे पुनःप्रसङ्गविज्ञानन्यायेन ढिलोपेऽसाविति सिद्धम् । न च सकृद्वृत्तिन्यायाङ्गीकारे कृताकृत-
प्रसङ्गत्वमात्रेण नित्यत्वाढिलोपप्रवृत्तेः स्वीकारेऽपि वा—दोष एवेति वाच्यं, प्रकृतसूत्रेऽदस इति योगं
विभज्य 'तदोः सः' इत्यनुवर्त्याऽदस एव दकारस्य सत्त्वं नान्यस्य दकारस्येतिनियमेनानन्त्यग्रहण-
प्रत्याख्यानरीत्याऽधुनापि विभक्तस्याऽदस इत्यस्यारम्भसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्वबाधकतयेष्टसिद्धिरिति चेन्न;
अनन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानरीत्या दोषाभावेऽपि योगविभागादिङ्क्षेपेन प्रत्याख्याने गौरवमित्यनन्त्यग्रहणमन्त्य-
व्यावर्त्तकमावश्यकमिति सूत्रकारमतम् । तन्मते ढिलोपे पूर्वोक्तरीत्या पूर्वग्रवृत्तेऽन्यत्वात्सत्त्वाप्राप्तौ
रूपासिद्धिप्रसङ्ग इत्याशयात्—' इति भैरवमिश्राः ।

१ अत्र 'नाभावे कर्त्तव्ये कृते च किमपि नासिद्ध'मित्यर्थं 'न ने' इति नास्त्रि, मनस इः—
मन-इः, तेन 'मन-इना' इत्यादौ नाभावे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वानापत्त्या गुणापत्तौ धित्वाभावेन नाभावा-
नापत्तेः । एवम्—उजोऽनुकरणेन उकारेण किमः समासे टाविभक्तौ अनुकरणस्य प्रकृतिवदनुकरणमित्युत्पत्त्या-
तिदेशे 'मञ्ज उजो वो वे'ति वादेशे 'किम्वा'—इति स्यात्,—नाभावपृष्ट्या वत्वस्येदानीमसिद्धत्वा-
भावात् । सिद्धान्ते तु वत्वस्यासिद्धत्वान्नाभावे 'किमुना' इतीष्टं रूपम्भवति । नाभावोत्तरमचरत्वाभावेन
वत्त्वाप्राप्तेरिति मैथिलोमानायौ । नाभावे कर्त्तव्ये कृते च उत्वं नासिद्धमित्यर्थं 'नो ने' इति तु न
सूत्रितम्, 'करोषि पटो' इत्यत्रापिपूजितेऽर्थे 'एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्धे पूर्वस्यार्द्धस्याऽदुत्तरस्येदुता'
वित्यनेन उकारे 'पटा इ उ' जाते तदनुकरणे उत्त्वस्याऽसिद्धत्वाभावे—'पटा इ उना' इत्येवं धित्वात्रा-
भावेऽनिष्टापत्तेरिति मैथिलाः ।

एवञ्च 'ने' इति विषयसप्तमीति भावः । भाष्ये तु ने यत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं ने-
त्यर्थेनैव नाभावोऽप्याक्षिप्त इति व्याख्यातम् । 'मु' इति समाहारद्वन्द्वः । 'कृते चे'त्युक्ते-
र्मुत्वे 'मुपि चे'ति दीर्घो न । अमीभिरिति । 'नेदमदसो'रित्येस् न ।

इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

आवृत्तिरिति दण्डयुक्तेरसाङ्गत्यायाह—एवञ्चेति । तथेष्टत्वे चेत्यर्थः । सर्वासाङ्गत्यायाह—भाष्येऽस्त्विति ।
एकवचनोपपत्तये आह—मुद्वृत्तीति । द्वितीयव्याख्यानफलमाह—कृते चेति । सन्निपातपरिभाषा तु
'मुपि चे'ति दीर्घविषये न प्रवर्तते, एतेन—तया सिद्धिं कुर्वन्तः शास्त्रिदण्ड्यादयः परास्ताः ।

❀ इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः ❀

❀ ज्योत्स्ना ❀

भावः । यत्तु न डित्वसामर्थ्यादभस्याऽदसष्टिलोपः कल्प्यते, किन्त्वदसः—सर्वनामस्थानस्य तत्सङ्ग-
कत्वाभावमात्रं, भसञ्जाटिलोपौ तु स्वस्वशास्त्रेणैवेति परत्वात्सत्त्वेऽपि लोपे दोषाभाव इति; तच्च,
अकृतव्यूहपरिभाषया टिलोपानन्तरं भाव्यमानं सत्त्वाभावमादाय पूर्वमेव सत्त्वाप्रवृत्तेः, कृतस्येति
वचनाद्वा । अकृतव्यूहपरिभाषाया लक्ष्यसंस्कारानुपयोगित्वमभ्युपगच्छतान्त्वत्रपक्षे 'सोर्डा' विति
न्यासे इष्टापत्तिरित्याहुः । ननु म्—च उश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिरत आह—
समाहारद्वन्द्व इति ।

* इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः । * [समासश्चायं ग्रन्थः ।]

❀ सदाशिवभट्टीयस् ❀

निषेधापत्त्या अवर्णान्तत्वेन 'अमे चावर्ण'मिति स्वरापत्तेः । ने कृतेऽव्यवहितस्यैवासिद्धत्वनिषेध इति न दोष
इति चेदत्र ने इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेनौपश्लेषिकसप्तम्यभावेन तस्मिन्नितिपरिभाषाया अप्रवृत्त्या व्यवहित-
त्वांशस्य लब्धे शक्यत्वादिति दिक् । ❀ इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः ❀

❀ विषमपदविवृतिः ❀

दस्यान्यत्वाभावात्सत्त्वाप्राप्तेः, दस्यानिकसत्त्वस्य तु साकञ्चे चारितार्थम् । ननु म् च उश्चेति
इतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिरित्याशङ्क्याह—मु इति समाहारद्वन्द्व इति ॥

* इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः *

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

नहो धः । ‘झलो झली’त्यतो ‘झली’ति, ‘पदस्ये’ति, ‘स्को’रित्यतो ‘ऽन्ते चे’ति चांनुवर्तते । झलि परे पदान्ते विद्यमानस्येत्यर्थः । ‘अलोऽन्यस्ये’त्येतल्लब्धं—हस्येति । उपपूर्वात्—‘णह बन्धने’ इत्यतः क्तिप्, ‘नहिवृती’ति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हल्लङ्यादि-लोपे धत्व-जश्त्व-चर्त्वादि ।

दलोपषत्वे इति । पूर्वपदान्तस्य लोपो, धातोः सस्य षत्वम् । ‘आदेशप्रत्यययो’-रिति तु न षत्वं, ‘पदादादि’रिति पक्षे—‘सात्पदाद्यो’रिति निषेधात् ।

हस्य ध इति । कैयटादिमते षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधादिति भावः । ‘उष्णि-गञ्चिव’ति निर्देशाकुत्वस्य जश्त्वे नासिद्धत्वम् । स्वरीत्या तु ढ-ड-ग-का इति बोध्यम् ।

द्यौरिति । ‘दिव औ’दित्यौत्वं, यण् । चतस्र इति । परत्वादांमं बाधित्वा चतस्रा-देशे सकृद्रुतिन्यायात्पुनराम्नेति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये । चतसृणामिति । ‘न तिसृ’ इति दीर्घनिषेधः । सर्वावदिति । सर्वाशब्दवदित्यर्थः । अत एव—‘सर्वनाम्नो

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

वृत्त्यर्थलाभोपायमाह—झल इत्यादि । ‘होढः’ इत्यतो ‘हा’नुवृत्तिरिति शास्त्रिदण्ड्यायसाङ्गत्यायाह—अलोऽन्येति । ‘उपान’दित्यस्य प्रक्रियामाह—उपेति । सम्पदादित्वात्कर्मणीति भावः । चर्त्वादीति पाठः ।

उदोदान्तत्वेन ‘तलोपषत्वे’ इति पाठाऽसाङ्गत्यायाह—दलोपषत्वे इतीति । द्वितीये निपातनवैयर्थ्यपारेहरति—आदेशेति । पक्षे=सिद्धान्तभूते । इदं कैयटादिमतेनेत्याह—कैयटादीति । अत एव वक्ष्यति—स्वरीत्येति । नन्वेवमपि कुत्वाऽसिद्ध्या जश्त्वं कथमत आह—उष्णिगिति । ‘नाजानन्तर्ये’ इति निषेधा-दिदं यणि नासिद्धमित्याह—यणिति । भाष्ये—स्पष्टम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

पक्ष इति । ‘पदस्यादि’रिति पक्षे तु—‘गतिकारके’तिकृदन्तेन समासे पदत्वाभावेन निषेधो नेति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नहो धः । दत्वे विधातव्ये धलविधानन्तु ‘नद्ध’मित्यत्र ‘झषस्तथो’रिति ध्रुत्वार्थम् । मूले—‘दलोप षत्वे’ इति पाठः सुगमः, ‘उदःस्थास्तम्भो’रिति निर्देशेनोदित्यस्य दान्तत्वात् । इति पक्षे इति । ‘पदस्यादि’रिति पक्षे तु निषेधो न प्राप्नोति, ‘गतिकारकोपपदाना’मिति प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे

१ ‘स्को’रित्यतो ‘ऽन्ते चे’त्यनुवर्तते, तेन झलि परतः पदान्ते विद्यमानस्य च नहो हस्येत्यर्थः । यद्यप्यन्ते इत्यनुवृत्तिर्विफला, पदविशेषणतया नहन्तस्य पदस्येत्यर्थस्य लाभसम्भवात्तथाऽपि—वाक्यभेदाय तत्तत्प्रकारानुवृत्तेरावश्यकतया ‘अन्ते’ इत्यस्यानुवृत्तिं विना तत्सन्नियोगशिष्टचकारानुवृत्तेरसम्भवाद्गते इत्यस्यानुवृत्तिरिहादृता । ‘अन्ते’ इति सप्तमी च प्रकृते षष्ठ्यर्थे वाच्या, सामानाधिकरण्यादिति—नहन्तस्य पदस्येति, झलिपरे इति चार्थो लभ्यते इति गौडाः । २ क्विविति । कर्त्तव्यार्थानुपपत्तेर्बाहुलकात्कर्मणि क्तिभ्योऽर्थः । ३ उष्णिगिति निर्देशादित्यर्थः । ४ आमं=‘चतुरनडुहो’रिति विहितम् । ५ ‘सन्तस्य [स्थानिवत्त्व-] प्रतिषेधो वक्तव्यः’—इत्यादि हि तत्रोक्तम् ।

वृत्तिमात्रे'इति न पुंवत्वं, शब्दपरस्य कदाऽपि सर्वनामत्वाभावादिति भावः ।

यः सौ । पुंस्त्वया बाधात्, क्लीबे सोर्लुका लोपास्त्रियामिदम् । वागिति ।
वचेः 'क्लिब्वची'त्यादिना किप्, दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ।

अपो भि । 'अच उपसर्गात्ते' इत्यतस्त इत्यनुवर्त्तते । 'अ'बिति न प्रत्ययो,
—व्याख्यानात् । दिगिति । 'दिश अतिसर्जने'—किप् । ष-ड-ग-काः प्राग्वत् । 'विष
गतौ' अस्मात् किप्, जश्च-चत्वे । 'जुषी प्रीती'त्यतः किप्, सहस्य सभावे—सज्जः ।
अमूभिरिति । अदन्तत्वाभावादेत्त्वाभावेन 'एत ई'दित्यस्याभावे मूत्वमेव ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

अत एवेत्यस्यार्थमाह—शब्देति । 'मात्र'ग्रहणेन हि—यद्वृत्तिषट्कस्य तत्त्वं कदाचिद्वृष्टं
तस्य तत्त्वमिति बोध्यते । अत एव सर्वा नाम कान्चित्तत्त्वः 'सर्वापुत्र' इत्यादौ न पुंवस्त्वमिति
स्पष्टमाकरे । एतेन 'सर्वव'दिति प्रतीकं धृत्वा 'सर्वनाम्न' इति पुंवस्त्वमिति दण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । प्रत्ययः—
'ऋदोर'वितिविहितः । 'अङ्गिः संस्कृत'मिति लिङ्गमूलकमाह—व्याख्यानादिति । किनिति । 'ऋत्वि'-
गादिनेति भावः । क्विविति । 'क्विप्चे'त्यनेन । एवमग्रेऽपि । मूत्वमेवेति । शिषां सर्वत्रेति भावः ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

तत्त्वम् । वृत्तः पञ्चमीसमासेन 'बहुसेचा'वित्यत्र निधातापत्तिरिति बोध्यम् । अपो । व्याख्यानादिति ।
सानुबन्धकपरिभाषया उभयोः सत्त्वे शास्त्रीयग्रहणम्, अत्र तु लौकिक एव सम्भवतीति भावः । नच
'प्रत्ययाप्रत्यययो'रिति न्यायेन दोषः, तदभावात्, 'अङ्गि'रिति निर्देशाच्चेत्याहुः ।

❀ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ❀

❀ विषमपदविवृतिः ❀

उत्तरभागस्य पदत्वाभावादिति भावः । व्याख्यानादिति । उपात्तस्य रूपस्य लौकिके प्रयोगेऽनुपलम्भा-
च्छास्त्रीयस्य सानुबन्धकरूपस्याश्रयणम् । अस्तीह निरनुबन्धकरूपस्य प्रातिपदिकस्य लौकिके
प्रयोगे उपलम्भ इति—प्रत्ययलक्षणं नैव प्राप्नोतीति व्याख्यानपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति केचित् ।
'दिश अतिसर्जने क्वि'निति पाठः । 'क्वि'विति त्वपाठः । जश्च-चत्वे इति । इदमेतन्मते ससमीबहु-
वचनविषयम् ।

❀ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ❀

१ 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यत्र 'मात्र'पदेन भूतपूर्वसर्वनामसम्भावतो ग्रहणेऽपि शब्दपरस्य कदापि
तत्त्वाभावाद् दोष इत्याशयः । २ वक्तीति वागिति कर्त्तरि क्विविति प्राञ्चः । उच्यते इति वागिति
बाहुलकात्कर्मणीति तु अष्टाः । बाहुलकाश्रयणदूषितमेतन्मतमिति तु परे ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

दत्वमिति । ‘वसुसंस्वि’त्यस्य पदाधिकारस्थत्वात्तदन्तेऽपि दत्वम् । एवमाङ्गत्वादामपि । पूर्वपदस्येवेति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । अत एव राजपुरुषादौ नलोपादिसिद्धिः ।

उत्तरपदत्वे चेति । ‘उत्तर’शब्देनोत्तरपदं लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढः । तेन-तस्य पदत्वे=तत्प्रयुक्तकार्ये कर्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न, पदादिविधौ त्वयं निषेधो नेत्यर्थः । तेन ‘परमवाचे’त्यादौ न कुत्वं, ‘दधिसेचा’ वित्यादौ ‘सात्पदाद्यो’रिति षत्वनिषेधश्च । निरूपपदादेव विचि षष्ठीसमासोऽत्र । ‘सोपपदाद्विचोऽनभिधान’मिति—कैयटः । ‘सेचयतेः क्वि’वित्यन्ये ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अस्यावश्यकत्वमाह—अत एवेति । ‘उत्तरे’ति लुप्तपृथ्वन्तं पृथक्पदमित्याह—उत्तरेति । भीमसेनादिवत् । अस्य फलमाह—तेनेति । भेदेनेत्यर्थः । तस्य=समासचरमावयवस्य । ‘पदसंज्ञाया’मिति सकलग्रन्था-साङ्गत्यायास्य लक्ष्यार्थमाह—तदिति । अस्य तत्सूत्र पाठादाह—लुमतेति । अन्यथा—वक्ष्यमाणगौरव-निरासाय गुरुभूतमपि प्रसज्यप्रतिषेधमाह—पदादीति । तेन=उभयेन । तत्राद्यस्य फलमाह—परमेति । द्वितीयस्याह—दधीति । अत एव ‘च’सङ्गतिः । उपपदसमासे ‘गती’त्यादिप्रवृत्तेः सिञ्चशब्दस्य पदत्वमं वनात आह—निरूपेति । नन्वेवमपि सोपपदाद्विचि ‘दधिषेचा’विति किञ्च स्यादत आह—सोपेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

उत्तरपदत्वे । ननु कार्यित्वनिवेशे फलसत्त्वेऽपि प्रमाणाभाव इति चेत्पदादिविधाविति पर्युदास एवावेहि । तथाहि—पूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तिर्हि पदादिविधिर्यथा सेच इति सकारस्य पूर्वकालाव्यवहित-कालवृत्तित्वम् । एवञ्च तत्साहचर्यात्परकालाव्यवहितकालवृत्तिरूपपदान्तकार्ये एव । तथाच—कार्यित्वनिवेशो-ऽर्थात्फलितः । यद्वाऽत्राभाववृत्तित्वेन साहचर्यं, यथा ‘स’इत्यत्र प्राग्भाववृत्तित्वं, तथाच—ध्वंसवृत्तित्वं पदान्तकार्ये एवेति न ‘पदव्यवायेपी’त्येतद्विषये प्रवृत्तिः । अभावप्रतियोगित्वेन वा सादृश्यमिति न दोषः ।

न च पदादिविधिनोन्तेत्यादौ णत्वविधौ पूर्वस्याभावेन पूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तित्वं बाधितमिति वाच्यम्, उत्तरपदकार्ये पदादिविधेस्तथात्वेनादोषात् । ननु पदप्रयुक्तकार्ये उत्तरपदीये कर्तव्ये पूर्वपदीयपदत्वस्यापि निषेधादिति चेन्न, उत्तरपदीयेनेति निवेशेनोत्तरपदसम्बन्धिनः कार्ये इति निवेशेन वाऽदोषात् । अत्रत्य-कार्यित्वादिफलमुक्तं ङमुट्सूत्रे । अनभिधानमिति । अभिधाने हि—‘गतिकारके’ति सुबुत्पत्तेः प्राक्

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सोपपदाद्विच इति । तथा सति ‘गतिकारकोपपदाना’मिति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे उत्तरपदस्य

१ लक्षणे इति । अत्र च ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ ‘दृष्टं साम’ इत्यादिनिर्देश एव प्रमाणम् । उत्तर-शब्दस्य-लक्षणया तथार्थाभावे हि ‘कर्म’त्यादौ नलोपानापत्तिः, सामान्यतो यत्किञ्चिदुत्तरत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । एवञ्च ‘आर्द्रं चर्म’त्यत्र नानेन प्रत्ययलक्षणनिषेध इति नलोपसिद्धिरित्याहुर्गौडाः ।

२ ‘नलुमते’त्यत्रास्य वार्त्तिकस्य पाठादाह—लुमतेति । द्वितीयांशार्थमाह—पदादिविधाविति । तेन=‘उत्तरपदत्वे चे’ति निषेधेन, कुत्वं=पदत्वप्रयुक्तं ‘चोःकु’रिति कुत्वं नेत्यर्थः । ‘षत्वनिषेधश्चे’त्यस्य—पदादिविधित्वेन ‘उत्तरपदे चे’तिप्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात्सात्पदाद्योरिति षत्व-निषेधसिद्धिः—‘अपदादिविधा’ वित्यस्य फलमित्यर्थः ।

३ निरूपपदादिति । सिञ्चतः—इति सेचौ, विच, गुणः । दध्नः सेचौ—दधिसेचौ । करणस्य

पदादिविधिश्व प्रतिपदोक्तत्वा 'सात्पदाद्यो'रित्येव । तेन 'परमबुधा'वित्यादो भण्भावो न ।
'उत्तरपदादिः, कणा वर्णलक्षणा'दित्यादौ तूत्तरपदशब्दस्य समासचरमावमात्रे रूढेर्न दोषः ।

अयश्च निषेधः-उत्तरपदस्य कार्यित्व एवेति ङमुट्सूत्रे उक्तम् । 'बहुचूर्वके' 'बहुवाचौ'
'बहुसेचा'वित्यादावपि न दोषः । 'बहुचूर्वस्य च पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणा'मिति
वचनान्तरात् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

'कैयट' इति सूचिताख्या आह-उत्तरेति । नन्वेवं 'कर्णो वर्णो'त्यादौ निषेधापत्त्या दोषोऽत आह-उत्तरेति ।
'मात्र'पदेन पदत्वव्यवच्छेदः । अन्यथापि तत्रादोषं सूचयन्नाह-अयञ्चेति । आद्य इत्यर्थः । तेन 'माष-
कुम्भवापेने'त्यादौ 'पदव्यवायेऽपी'ति निषेधसिद्धिः । नन्वेवमपि 'बहुवाचा'वित्यादौ कुत्वादिकं स्यादवात
आह-बहुजिति । 'बहुसेचा'वित्यादित्यादावदोषायानुवृत्त्या आह-पदादीति । अत एव नियमोऽयं,

❁ विषमपदविवृतिः ❁

पदत्वं षत्वेपि दुर्लभं स्यादिति भावः । सात्पदः स्योरित्येवेति । 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादा'विति तु
पदादावनुदात्तेय एकादेशस्तस्य रितिविधिर्न तु पदादेः साक्षाद्विधिरिति सोपि पदादिविधिशब्देन
न गृह्यते इति भावः । ननु 'सात्पदाद्योरित्येव'त्यसङ्गतम्, उत्तरपदादिरित्यधिकृत्य 'कर्णो वर्णलक्षणा'दि-
त्यादिविध्यन्तरस्यापि सङ्गावादित्याशङ्काह-उत्तरपदादिरिति । अन्यथा 'कर्णो वर्णलक्षणा'दिति स्वरो
न पदादिविधिः, अकारस्यानादित्वात्, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यादिलव्यपदेश [?] । सूत्रं
चासमासार्थं स्यात् ।-कर्णशब्दादर्श-आद्यचि कृते तु- 'शुक्लः कर्ण' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादित्यत
आह-उत्तरपदादिति ।

शेषत्वविवक्षया षष्ठी । 'नलोके'ति निषेधेन-'नलोके'ति सूत्रविषये कारकविभक्तेः शेषत्वविवक्षया
नोत्पत्तिरित्यस्य कल्पनेऽपि प्रकृते तदभावात्करणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठ्युत्पत्तौ न किञ्चिद्वाचकमित्यपि
केचित् । 'दध्ना सेचौ' इत्येवं करणतृतीयासमासस्यापि उपपदसमासवदेव 'गतिकारकोपपदाना'मिति
परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासे निरुक्तदोष एवेति शेषत्वविवक्षाऽनुधावनम् ।

सोपपदाद्विचि हि 'उपपदमति'ङिति समासस्य 'गतिकारकोपपदानां कृद्भि'रिति परिभाषया
सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्त्या उत्तरपदे सुपोऽभावेन प्रत्ययलक्षणप्राप्तेरभावेन तन्निषेधस्य 'उत्तरपदत्वे चे'त्यस्य
सुतरां प्राप्तेरभावेन 'अपदादिविधा' वित्यंशस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव, अतो निरुपदादेव विजाश्रितः ।

सोपपदाद्विचोऽनभिधाने मानञ्च, 'उत्तरपदत्वे चे'त्यस्य 'सात्पदाद्यो'रित्यत्र पदादादिः-पदादिरिति
पञ्चमीसमासेन प्रत्याख्याने-सोपपदाक्षिरुपपदाच्च विचि 'दध्निसेचा'वित्यत्र पदात्परस्य सेचः संस्य
आदिभूततया षत्वनिषेधः, आरम्भे तु-पदस्यादिः पदादिरिति षष्ठीसमासस्यैव सत्त्वेन सोपपदाद्विचि
निरुक्तपदादित्वाभावेन षत्वनिषेधाप्रवृत्त्या षत्वं भवति, निरुपपदाद्विचि तु सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासे निरुक्त-
पदादित्वात्षत्वनिषेध इति फलभेद एव । एवञ्चारम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्याय सोपपदाद्विचोऽनभिधानं,
निरुपपदादेव च सिचो विच् । निरुपपदाद्विचि हि 'उत्तरपदत्वे चे'त्यस्यारम्भेऽपि न षत्वं, प्रत्याख्यानेऽपि
न षत्वमिति न फलभेदः ।

अत्र कैयट इत्युक्त्याऽरुचिः सूचिता, -सा च आरम्भपक्षेऽपि 'पदादादि'रिति पञ्चमीसमाससत्त्वे
बाधकाभावेन सोपपदाक्षिरुपपदाच्च विचि षत्वनिषेधप्रवृत्तेः फलभेदाभावात्सोपपदाद्विचोऽनभिधाने न
मानमिति सम्प्रदायविदो गौडेन्द्रा व्याचक्षते ।

सेचयतः=णिजन्तात् । एवञ्च णिजनिमित्तो गुणः सुलभ इति न 'क्विति चे'ति निषेधशङ्केत्याशयः ।

१ कार्यित्व एवेति । एवञ्च 'परमदण्डिना'वित्यत्र दण्डिञ्जित्यस्योत्तरपदस्य ङमुडात्मकार्याभावात्

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘उत्तरपदत्वे चे’ति प्रत्ययलक्षणनिषेधप्रवृत्तिरपि तु ‘उञि च पदे’ इत्यतः ‘पदे’ इत्यनुवर्त्य अजादौ पदं ङमुडित्यर्थेन [औविभक्तेश्च पदत्वाभावात्—] न ङमुडित्याशयः । ‘माषकुम्भवापेने’त्यत्र ‘पदव्यवायेऽपी’ति-
णत्वनिषेधप्रवृत्तये प्रत्ययलक्षणस्यावश्यकतया कार्यित्वनिवेश आवश्यक इति—नागेशभट्टाः ।

परंतु—‘पूर्वदण्डिप्रियः’ इत्यत्र ‘दण्डी’त्यस्य नलोऽकार्यितयोत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधापत्तिरतो—‘मध्य-
मत्वानाक्रान्तोत्तरपदस्य कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं ने’त्येव तदर्थो वाच्य इति—‘पूर्वदण्डिप्रिय’ इत्यत्र ‘दण्डी’ति
मध्यमत्वानाक्रान्तमेवोत्तरपदमिति प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्त्या पदत्वान्नलोप इति ‘माषकुम्भवापेने’त्यत्रापि
तथैव प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्तौ कार्यित्वनिवेशो व्यर्थः । मध्यमपदत्वञ्च—यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टत्वं,
वै० ‘स्वघटकत्व’ ‘स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्व’ ‘स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्व’ तत्रित्यसम्बन्धेनेति तादृशमध्यमपदत्वस्य
कुम्भेत्यत्राऽक्षतेरित्याहुः ।

अत्र नागेशभट्टानुसारिणः—मध्यमपदत्वं न त्वदुक्तीत्या यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टत्वरूपं, किन्तु
वृत्तिविशिष्टत्वं, वै० ‘स्वारम्भकत्व’ ‘स्वारम्भकावधिकपूर्वत्व’ ‘स्वारम्भकावधिकोत्तरत्व’ तत्रित्यसम्बन्धेनेति-
‘माषकुम्भवापेने’त्यत्र कुम्भे न निरुक्तमध्यमपदत्वाक्रान्तत्वम् । तथाहि—‘माषकुम्भवापेने’त्यत्र हि वृत्तिद्वयं,
माषस्य कुम्भ इति षष्ठीसमासात्मिका एका वृत्तिः, तं वपतीत्युपपदसमासात्मिका अपरा, तत्र यदि आद्या-
वृत्तिर्गृह्यते तदा न तदारम्भकावधिकपूर्वत्वं कुम्भस्य, अपरा वृत्तिर्यदि वृत्तिपदेन गृह्यते तर्हि न तदारम्भकः
कुम्भमात्रं, किन्तु माषकुम्भमिति समुदायः, वाप इति चेति—कुम्भे निरुक्तीत्या मध्यमपदत्वाभावात्कार्यित्व-
निवेशाऽभावे प्रत्ययलक्षणनिषेधो दुर्वारः । न च वृत्तिविशिष्टत्वरूपं मध्यमपदत्वं स्वीकृत्य कार्यित्वनिवेशा-
पेक्षया यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टत्वरूपं मध्यमपदत्वमादृत्य कार्यित्वनिवेशाभिनिवेशो निरसनीय इति वाच्यं,
‘प्रत्यङ्गिस्फुलिङ्गः’ ‘सनाद्यन्ता धातवः’ ‘यणादिपरं’ ‘सुप्तिङन्तं पदम्’ ‘अणादिसञ्ज्ञार्थानी’त्यादिनिर्देशो-
पपत्तये वृत्तिविशिष्टत्वरूपमध्यमपदत्वस्वीकारस्यैवावश्यकत्वात् । यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टत्वं मध्यमपदत्व-
मितिस्वीकारे हि-पूर्वत्राग्न्यादिशब्दादेर्मध्यमपदत्वाक्रान्तत्वसत्त्वादुत्तरपदत्वे चेतिनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन
पदत्वान्ङमुडापत्तेर्दुर्वारत्वादिति प्राहुः ।

परं तु—कार्यित्वनिवेशमनभ्युपगच्छतामस्माकं नये—‘उञि चे’त्यतः ‘पदे’ इत्यस्यानुवृत्तेरभावात्
‘प्रत्यङ्गिस्फुलिङ्ग’ इत्यादौ ङमुडित्येते एव, ‘सनाद्यन्ता’ इत्यादौ तु ‘हेमपरे वे’त्यादि विभाषाद्वयमध्ये ‘ङमो
ह्रस्वे’ति पाठसामर्थ्यादेव तस्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यपदोपादानेन ङमुट्सूत्रस्य कान्तिकत्वबोधनान्न ङमुट्, अत
एवेको यणचीत्यादिनिर्देशसङ्गतिरिति न वृत्तिविशिष्टत्वं मध्यमपदत्वं, न वा कार्यित्वनिवेश आवश्यकः ।

किञ्च—‘माषकुम्भवापेने’ति कार्यित्वनिवेशस्य फलं न सम्भवति । तथाहि—‘आर्द्रगोमयेण’त्यादौ
‘पदव्यवायेऽपी’ति णत्वनिषेधाप्रवृत्तये कृतं—[तद्धितपरकपदव्यवाये न णत्वनिषेध इत्यर्थकम्—] ‘अतद्धिते इति
वक्तव्य’मिति वार्त्तिकं पदे परतो यो व्यवाय इत्यर्थमाश्रित्य—‘आर्द्रगोमयेणे’त्यादौ पदे परतो व्यवायाभावेन
‘पदव्यवायेऽपी’ति निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभावात्प्रत्याख्यातं, तत्र वार्त्तिकारम्भे—‘माषकुम्भवापेने’त्यत्र सुबुत्पत्तेः
पूर्वं समासे ‘पदव्यवायेऽपी’ति णत्वनिषेधः, प्रत्याख्यानं तु—पदे परतो व्यवायाभावात्पदव्यवायेऽपीति
निषेधाऽप्रवृत्त्या ‘आर्द्रगोमयेणे’तिवण्णत्वापत्तिरिति फलभेदेन प्रत्याख्यानसम्भवात्पदव्यवायेऽपीति सूत्रे
‘पदपदं पदत्वयोग्योपलक्षण’मित्यवश्यमाश्रयणीयमिति—‘माषकुम्भवापेने’त्यत्र ‘वापे’त्यस्य पदत्वयोग्यत्वा-
‘त्वदव्यवायेऽपी’ति निषेधः, ‘आर्द्रगोमयेणे’त्यत्र तु पदत्वयोग्यत्वस्य मयटि प्रत्ययेऽभावात् णत्वनिषेध
इति कार्यित्वनिवेशाभावेऽपि ‘माषकुम्भवापेने’त्यत्र णत्वनिषेधसम्भवः स्पष्ट एव । पदत्वयोग्यत्वञ्च—पदत्व-
प्रयोजकप्रत्ययनिष्ठविधेयतानुरूपितोद्देश्यतावच्छेदक—[प्रातिपदिकत्व—]धर्मवस्त्वमेव । इत्यत्र नागेश-
नुसारिरीत्या वृत्तिविशिष्टत्वरूपं—मध्यमपदत्वस्वीकारेऽपि ‘माषकुम्भवापेने’त्यत्र न कार्यित्वनिवेशफलं,
पदपदस्य पदत्वयोग्योपलक्षणत्वादित्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अत्र नागेशानुसारिणः—कार्यत्वनिवेशमस्वीकुर्वता भवता—मध्यमपदत्वाकान्ते उत्तरपदे—
प्रत्ययलक्षणं क्रियते ? न वा ? यदि 'उत्तरपदत्वे चे'त्यस्य मध्यमतवानाकान्ते एव प्रवृत्तिं स्वीकृत्य मध्यमत्वा-
कान्ते प्रत्ययलक्षणं क्रियते तदा—त्रयो गावो भव्या यस्येति त्रिपदेऽन्तरतत्पुरुषोत्तरं बहुव्रीहौ ढचि
'त्रिगवमव्येने'त्यत्र प्रत्ययलक्षणेन 'गो' इत्यस्य पदत्वादेः 'ङः पदान्तादती'ति,—'अवङ्स्फोटयानस्ये'ति वा
स्यान्नावादेशः; यदि मध्यमपदत्वाकान्तेऽपि 'उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणं नेत्युच्यते
तर्हि—'गो' इत्यस्य पदत्वभावात्पदव्यवायेपी'ति निषेधाऽप्रवृत्त्या गत्वापत्तिरित्युभयतः पाशा रज्जुः ।
कार्यत्वनिवेशादिनामस्माकन्तु अवादेशे 'गो' इति कार्यीति—'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधः;
णत्वे तु न कार्यीति तत्र प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्त्या पदत्वाण्णत्वनिषेध इति—न दोष इति कार्यत्वनिवेश
आवश्यक एवेत्याहुः ।

परे तु—मध्यमपदत्वाकान्तेऽपि 'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्वीकारात्पदत्वाभावा-
'त्रिगवमव्येने'त्यत्र न पूर्वरूपापत्तिः, 'पदव्यवायेऽपी'त्यत्र पदपदस्य पदत्वयोग्योपलक्षकतया च तेन
निषेधात्त गत्वमिति कार्यत्वनिवेशस्य नेदं फलमित्याहुः ।

[ननु अत्रेपत्यानि—अत्रयः इत्यत्र ढकि—'अत्रिभृगुकुत्से'ति बहुत्वे तल्लुकि जसि 'जसि चे'ति गुणे
प्रत्ययलक्षणेन षष्ठ्यन्तत्वात्पदत्वे 'एङः पदान्तादिति' पूर्वरूपापत्तिः, 'उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधस्य तु न
प्राप्तिः, समासचरमावयवत्वाभावात्, यदि तु 'वृत्तिचरमावयवस्य कार्ये' इत्यर्थस्तथापि अत्रिशब्दस्य वृत्ति
चरमावयवत्वं नास्ति, ढकस्तथाभूतस्य लुप्तत्वादिति चेन्न, वृत्तिघटकाऽव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्त्वं वृत्तिचरमा-
वयवत्वमिति स्वीकारेण—अत्रिशब्दस्य वृत्तिचरमावयवत्वेन 'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधप्रवृत्तिः ।

नचैवं राजेत्यत्रापि वृत्तिचरमावयवत्वात्प्रत्ययलक्षणनिषेधे नलोपानापत्तिरिति वाच्यं, यस्य सुपः प्रत्यय-
लक्षणं चिकीर्षितं स वृत्तिघटको ग्राह्य इत्यस्य स्वीकारेण 'राजे'त्यत्र सुप्रत्ययस्य वृद्धृत्तिघटकत्वाभावेन प्रत्यय-
लक्षणनिषेधाप्रवृत्तिः । नचैवमपि परमञ्च तल्लोम च परमलोम, परमलोमि—चरतीति—'परमलोमिचरः' इत्यत्र
वृत्तिघटकलिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन वृत्तिचरमावयवत्वस्य लोमञ्चब्देऽसत्त्वात्प्रत्ययलक्षणेन, नलोपापत्तिः,
कौ परतो भवन्तु न, डिप्रकृतित्वस्य 'परमलोम'ज्जिति समुदाये सत्त्वेऽपि लोमञ्चब्दमात्रेऽसत्त्वादिति
वाच्यं, यद्वृत्तिघटकसुपः प्रत्ययलक्षणं चिकीर्षितं तद्वृत्तिचरमावयवत्वस्य ग्राह्यतया ङेस्तद्वृत्तिघटकत्वाभावेन
तदव्यवहितपूर्वत्वेऽपि तद्वृत्तिचरमावयवत्वस्य लोमञ्चब्दे सुस्थतया 'परमलोमिचर' इत्यत्र न नलोपः
इत्यस्य सुवचावात्]—एवञ्च 'माषकुम्भवापेने'त्यत्र यस्य सुपः प्रत्ययलक्षणं चिकीर्षितं, तद्वृत्तिघटको न वाप-
शब्द इति—कुम्भशब्दस्य वृत्तिचरमावयवतया प्रत्ययलक्षणं न स्यादिति—'पदव्यवायेऽपी'त्यस्याऽप्रवृत्तौ
गत्वापत्तिरिति कार्यत्वनिवेश आवश्यकः, तन्निवेशे तु वृत्तिचरमावयवत्वेऽपि 'कुम्भे'त्यस्य कार्यत्वा-
भावेन प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्त्या 'पदव्यवायेऽपी'ति गत्वनिषेधः सिध्यति । न च यत्तदोरननुगतत्वेन
'यस्य सुपः' इत्याद्यनुक्त्वा—'वृत्तिघटकप्रत्ययेतराव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्त्वं'मेव वृत्तिचरमावयवत्वमिति
वाच्यं, 'राजीयती'त्यत्र क्यञ्चप्रत्ययेतराव्यवहितपूर्वत्वाभावेन निरुक्तवृत्तिचरमावयवत्वस्याक्षततया
'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाऽप्राप्त्या 'नः क्ये' इत्यस्य विधायकत्वस्यैवापत्त्या भाष्योक्तस्य
नियामकत्वस्य भङ्गापत्तेः । एवञ्च 'माषकुम्भवापेने'त्यत्र गत्वनिषेधप्रवृत्तये पदत्वाय प्रत्ययलक्षणस्या-
वश्यकत्वाद्दुत्तरपदत्वे चे'त्यत्र कार्यत्वनिवेश आवश्यक इत्याहुः ।

परे तु—सुबन्तत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरप्रत्ययेतराव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्त्वस्यैव वृत्ति-
चरमावयवत्वेन—'राजीयती'त्यादौ वृत्तिचरमावयवत्वविरहात्प्रत्ययलक्षणेन पदत्वे सिद्धे 'नः क्ये' इत्यस्य
नियामार्थता स्पष्टपन्ना, 'परमलोमिचर' इत्यत्र च वृत्तिचरमावयवत्वाक्षतेन नलोपः, नापि यत्तदनुपवेशप्रयुक्त-

पूर्ववार्तिकमपि ‘उत्तरपदत्वे च पदादिविधा’विवेकमेव पठितम् ।

एतदाख्यानप्रकारस्तु गुरुतर इति न युक्त इति भाष्ये ध्वनितं—प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ-
घटितैतद्वचनपाठेनेति—न स लिखितः । उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्तरपदस्य

॥ चिदस्थिमाला ॥

ननु कथमेकदेशानुवृत्तिः ? किञ्चान्न न तथा पाठो भाष्येऽत आह—पूर्वेति । विधिसूत्रे इति भावः ।

ननु एतावता वार्तिकपक्षः समर्थितो, न प्रत्याख्यानपक्षो भाष्योक्तोऽत आह—एतदिति । मूलोक्त्यर्थः ।
ध्वनने करणमाह—प्रत्येति । नन्वेवमपि ‘पूर्वदण्डिप्रिय’ इत्यादावन्तरतत्पुरुषे दण्डिशब्दस्योत्तरपद-
त्वेन प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाभावे नलोपो न स्यादत आह—उत्तेरिति । प्रत्याख्यानपरभाष्यग्रामाण्य-

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

समासेऽपदत्वादिनिष्ठः स्यादिति भावः । न स लिखित इति । ननु मधुशब्दात् यवन्ताद्बहुवचने

॥ विषमपदविवृतिः ॥

पूर्ववार्तिकमपीति । भाष्ये ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न
भवती’ति वचनं पठित्वा—ततः स्वादिषु पूर्व पदं भवतीत्याद्यनेकविधयोगविभागेन प्रत्याख्याय—
‘दधिसेचा’वित्यादौ षलार्थं पदादादिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणे ‘बहुमेचौ’ ‘बहुमेच’ इत्यादौ
दोषमुद्भाव्य—‘तदुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवती’ति वक्ष्यामि,
तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति । कथं ‘बहुमेचौ?’ बहुचरस्य पदादिविधावेव
न पदान्तविधावित्युक्तम् । नञघटितैतद्वचनपाठेनेति । अन्ये तु प्रत्याख्यानप्रकार एव युक्तः,

गौरवमिति ‘माषकुम्भवापने’त्यत्र पदत्रमावययत्वाभावात्प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यानिषेधाऽप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन
पदत्वाण्यन्तर्विषयसिद्धेर्न कार्यित्वनिवेशस्य किञ्चिदपि फलमित्याचक्षते ।

अत्र नागेशभट्टानुसारिणः सदाशिवभट्टाः—अततीत्यट्, परमश्चासावट् च परमाट्, ततोऽशब्देन
समासे परमाडः, तस्मादाचारकिञ्चिन्तात्किञ्चि अलोपे ‘तितुत्रे’तीडभावे ‘परमाट्’रित्यत्र ‘पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिव’दित्यलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात्प्राप्तस्य ष्टुत्वस्य ‘न पदान्ताट्टो’रिति निषेधाय कार्यित्वनिवेश
आवश्यकः, अन्यथा ‘उत्तरपदत्वे चे’ति प्रत्ययलक्षणनिषेधापत्तौ पदत्वाभावात्षटुत्वनिषेधो न स्यात्, कार्यित्व-
निवेशे तृत्तरपदस्य अडित्यस्य कार्यित्वाभावादुत्तरपदत्वे चेति निषेधाप्रवृत्त्या पदत्वात्षटुत्वनिषेध इत्याहुः ।

परे तु—लेहन् लेहः, ‘इयाब्धे’ति णः, परमश्चासौ लेहश्च—परमलेहः, स ह्वाचरति—परमलेहति,
ततोऽन्यभ्योऽपी’ति वनिषि अलोपे ‘नेङ्गुशी’तीडभावे ‘परमलेहे’त्यत्र ‘उत्तरपदत्वे चे’ति निषेधारम्भ-
पक्षे प्रत्ययलक्षणनिषेधात्षटुत्वाभावः, प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तायाः पदसंज्ञायाः—‘स्वादिषु’ ‘असर्वनाम-
स्थानेयसि’ ‘भम्’ इति—योगविभागेन निरासात्तत्प्रत्याख्याने तु—प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तायाः पदसंज्ञाया
वनिषो यजादिस्वामिदिन्नत्वात्सर्वनामस्थानमिन्नत्वात्कप्रत्ययावधिर्भूतत्वाच्च वारयितुमशक्यत्वादारम्भ-
प्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिः, अतः—‘म’मितिसूत्रेऽनुवृत्तस्य यजादिपदस्य सर्वनामस्थानमिन्न-
यजादिस्वादीतरप्रत्ययमात्रपरत्वस्यावश्यकत्वमिति—वनिपादौ भत्वान्न ढत्वमिति न फलभेदः । एवमेव
परमाट्—तिरित्यत्रापि यजादिस्वादीतरकिञ्चिन्प्रत्यये परतः पूर्वस्य भत्वात्षटुत्वनिषेधाप्राप्त्या परमाट्टि-
रत्येवं षटुत्वमिष्यते एवमिति न तत्र कार्यित्वनिवेशफलमिति प्राहुः । तदेवं—शेखरकृदुक्तः कार्यित्वनिवेशो
व्यर्थः, ‘उञि च पदे’ इत्यत्रत्यं भाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिभूतमेव, ‘पदे’ इति तु लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायैव, तत्फलान्तु ‘मित्सती’त्यत्र कृतदीर्घस्यापि मिनोतेः ‘सनि मीमे’त्यत्र
ग्रहणमिति—सम्प्रदायविदो गौडाः प्राहुः ।

विस्तरस्त्वत्रत्य—शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यामस्मत्पितामहश्रीचरणाकलितायाम्, अस्मदभ्युहितायां
शब्देन्दुशेखराऽभिनवराजलक्ष्म्याञ्चानुसन्धेयः, परीक्षार्थिविद्यार्थिसार्थानुपयोगित्वात्नेह तन्यते ।

ग्रहणं व्याख्यानात् । तेन 'पूर्वदण्डिप्रिय' इत्यादाववान्तरतत्पुरुषोत्तरपदेऽपि नलोपादिसिद्धिः । कादेशो नेति । इदम्शब्दे 'यः सा'विति च नेत्यपि बोद्धव्यम् ।

वक्तव्य इति । 'द्वितीयाटौस्स्वि'ति—अत्र सम्बद्ध्यते । अयञ्च सामर्थ्याल्लुका लुप्तेऽपि भवति ।

एनादेशोऽपि 'एन'मित्यादिसिद्ध्यर्थं वक्तव्यः । 'येननाप्राप्ति'न्यायेनैनतस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेन

❀ चिदस्थिमाला ❀

मूलकमाह—व्याख्यानादिति । न्यूनतां निराचष्टे—इदमिति । अयञ्च 'अभ्येवे'ति सकलग्रन्थासाङ्गत्याय 'तस्मिन्ने एव वार्तिकपाठः' इत्याशयेनाह—द्वितीयेति । अत एवाह—अयञ्चेति । आंशिकविधि-सामर्थ्यादित्यर्थः । नन्वेवमस्यावश्यकत्वेनान्यत्र त्यदाद्यत्वेन सिद्ध्या एनादेशस्य वैफल्यमत आह—एनेति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

जसि यञो लुकि ह्रस्वस्य गुणो भवति, तत्र पदत्वादेः पदान्तादिति दुर्वारं, न चानेन निषेधः, उत्तरपदत्वाभावात्, एतत्प्रत्याख्याने तु यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वस्य पदत्वनिषेधेनादोषादिति चेन्न, उत्तरशब्देनोत्तरपदं न लक्ष्यते किन्तु वृत्तिचरमवर्ति, तथा च प्रकृते निषेधसौलभ्यमिति बोध्यम् । युक्तञ्चेत्तत्, अन्यथा प्रत्याख्यानेऽसादेवाचारकिपि शपि 'मभवति' 'शम्भवती'त्यत्र गुणे कृते पूर्वरूपापत्तिः, अत्र सर्वनामस्थानाभावेन तस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । मन्मते—वृत्तिचरम एव स इति निषेधः स्पष्टेवेति दिक् ।

सम्बध्यत इति । ननु तत्सम्बन्ध एनयोरित्यत्र चारितार्थ्यात् 'सामर्थ्याल्लुका लुप्तेपी'त्यसङ्गतमिति चेन्न, प्राचीनानुरोधित्वात् : तस्य स्वमते ह्येकवचने एवेति बोध्यम् । इदमत्र तत्त्वम्, एनो न वक्तव्यः, न च तत्र न्यायेन त्यदाद्यत्वबाधः, त्यदादिविषयेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात्, यदि सोपि न दोषावहः, 'एनदेव कर्त्तव्य' इति भगवतः सिद्धान्तस्त 'त्रैनदेव कर्त्तव्य' इति शङ्कितेऽपरेण 'यथेनत्कियते तद्धेनोऽपि न कार्य' इति तदुपपन्नपदपरतया तत्सार्थक्यादिति सुधियः । ननूपसर्जने तकारचारितार्थ्यमतः

❀ विषमपदविवृतिः ❀

'उत्तरपदपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' 'बहुचपूर्वस्य चापदादिविधा'विति वचनद्वयापेक्षया प्रत्याख्यानस्य लघुत्वात् । तथा हि—'स्वादिषु'—पूर्वं पदं भवति, ततोऽसर्वनामस्थानेयच्चि'—पूर्वं तद्वटकं च पदं न । ततो—'भम्' । यजादावसर्वनामस्थाने पूर्वं तद्वटकं च भं भवतीत्यर्थ इति सर्वेष्टसिद्धिः स्पष्टा । न च 'दधिसेचा'वित्यादौ षत्पापत्तिः, पदादादिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणात् । न च 'बहुसेचा'वित्यत्र षत्पापत्तिः, पद्यते गम्यतेऽर्थोनेनेति व्युत्पत्त्या पदपदस्यार्थवत्परत्वात् ।

पदञ्च प्रकृतिभिन्नमेव—सातिग्रहणात् । तेन 'प्रतीषिषती'त्यत्र न दोषः । अर्थवदिति तु—'षि'—शब्दमादायोत्तरस्य षत्ववारणाय । एवञ्च सति—षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न दोषः । न चैवं 'कुमारी'ष्वित्यत्र षत्वनिषेधापत्तिः, सातिग्रहणे न पदसङ्ज्ञाशून्ये प्रत्यये पदादिलप्रयुक्तप्रतिषेधाप्रवृत्तिज्ञापनात् । प्रत्याख्यानोत्तरं नञ्घटितैतद्वचनपाठस्त्वेकदेशिनः । 'कथं तर्हि पदादादिः पदादि'रिति भाष्यग्रन्थोऽपि तथैव । किञ्च वचनारम्भपक्षे कश्यपेन प्रोक्तमधीयते 'काश्यगिन' इत्यादौ नलोपापत्तिः, 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यनेन प्रोक्तप्रत्ययान्तस्याध्येतृप्रत्ययं विनाऽप्रयुक्तत्वबोधनेऽपि सुबुत्पत्तेः प्राक् तत्प्रवृत्तिबोधकत्वे मानाभावात् । किञ्च जम्ब्वाः फले 'जम्ब्वा'वित्यत्र 'को सवर्ण' इति प्रकृतिभावापत्तिः । न ह्यत्र फलप्रत्ययस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वत्वं प्रत्याशापि । किञ्च 'बहुचर्मिके'त्यत्र वचनारम्भे नलोपापत्तिः, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन पदत्वाभावात् । कप्रत्ययनिमित्तं पदत्वन्तु समुदायस्य, ततश्च

१ सामर्थ्यात्—तकारोच्चारणसामर्थ्यादित्यर्थः । त्यदाद्यत्वस्यावश्यं प्रवृत्त्याऽदन्तत्वेनैव व्यवहर्त्तव्ये तकारोच्चारणं नपुंसके श्रवणार्थमित्याशयः । नपुंसके त्यदाद्यत्वं तु न, लुका लुप्ते तत्पदस्यैव मानाभावात्,

तत्र कृते त्यदाद्यत्वाप्राप्तेः ।

अत एव भाष्ये ‘नपुंसकैकवचने एनद्वक्तव्यः, कुण्डमानय प्रक्षालयैन’-
दित्युक्तम् । अत्र ‘नपुंसकैकवचने’ इत्युक्त्याऽन्यत्रैनो वक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तं—
वार्त्तिककृता सिद्धान्तिना । अपवादत्वमजानत एकदेशिनो ‘यद्येन’दित्यादिरुक्तिः ।
‘यदि’गर्भवाक्ये पूर्वपक्षयुक्तिवस्यैवौचित्यात् । भाष्यकृता तु फल्गुत्वान्नात्रोत्तरमुक्तम् ।
सिद्धान्ती तु—‘किमुच्यते?—नपुंसकैकवचने इति, सर्वत्र एनदेव वक्तव्यः’ इत्येवं-
शब्दैः प्रत्याख्यानं कुर्यात् । अनयोरप्यादेशयोः ‘एतदस्त्वसौ’रित्येतत्साहचर्येणोपसर्जने

❀ चिदस्थिमाला ❀

तत्र=एनति । अत एव=तस्यावश्यकत्वादेव । अन्यत्रेति । अन्यथा तत्र तत्प्रयोग एव न स्यादिति भावः ।
नन्वेतदग्रे वाचकग्रन्थसत्त्वात्कथमस्य सिद्धान्त्युक्तिवचनं आह—अपवादत्वमिति । यदीति ।
‘प्राय’ इति शेषः ।

नन्वेवं तदग्रे भगवता कुतो न तथोत्तरमुक्तमत आह—भाष्येति । फल्गुत्वात्=सर्वप्रसिद्धत्वेन तुच्छ-
त्वात् । अत्र=एकदेश्युक्तौ । ननु तथापि सा सिद्धान्त्युक्तिस्तत्प्रत्याख्यानपरा कुतो नेति आह—सिद्धान्ती-
स्त्विति । विशेषमाह—अनयोरपीति । एनैनोरित्यर्थः । अपिनाऽत्वम् । साहेति । त्रतसोरनुपसर्जनादेव

❀ विषमपदविवृतिः ❀

यत्प्रातिपदिकसञ्ज्ञकं चर्मजिति, न तत्पदम्, यच्च पदं—बहुचर्मजिति, न तत्प्रातिपदिकमिति नलोपो
दुर्लभः । अपि च वचनारम्भे ‘पूर्वदण्डिप्रिय’ इत्याद्यर्थं ‘मध्यमलानाकान्ते’ति विशेषणोऽतिगौरवमिति
यत्किञ्चिदेतदित्याहुः । अत एवेति । एनतस्यदाद्यत्वापवादत्वादित्यर्थः । अनयोरपीति । एना-
देशस्य, एनतश्चेत्यर्थः । ‘एनतमादाये’त्याद्ये ‘कदेश्युक्ति’रित्यन्तो ग्रन्थोऽपवादत्वमजानत एकदेशिनो—
‘यद्येनदित्याद्युक्ति’रिति पूर्वग्रन्थेन पुनरुक्तोऽपि तद्विवरणपरतरया कथञ्चिन्नेयः । अन्ये तु—‘यद्येनत्
क्रियते एनो न वक्तव्य’इत्यादि भाष्यस्वारस्येन ‘द्वितीयाद्यौस्वेन’ इत्यत्रैव एनद्वक्तव्य इति लभ्यते ।

न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैतदस्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते त्यदाद्यत्वाप्राप्तेः यद्येनदित्याद्येक-
देश्युक्तिरिति वाच्यम्, ‘न लुप्तते’ति निषेधानित्यलेन ‘कुण्डमानय प्रक्षालयैन’दित्यत्राप्येनदः

औटि शसि च तकारं विनाऽपि—एनौ एनानिति सुसाधमतो द्वितीयाऽनुवृत्तोरभ्येव तकारश्रवणं फलमिति
अनित्यत्वात्प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्तौ एनदादेशः क्त्वा सिद्धः । येननाप्राप्तिन्यायेन=तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन ।

१ त्यदाद्यत्वाप्राप्तेरिति । एवञ्च एनदिशाभावे एनमिति रूपं न स्यादत एनादेशोऽपि वक्तव्य
इति भावः ।

परे तु इदं चिन्त्यम्, ‘इदं नो म’इति सूत्रारम्भसामर्थ्येन—सप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविभक्तिवावच्छिन्न-
निमित्ततां कार्ये तत्कन्यायाप्रवृत्तेः, अन्यथा तदप्राप्तिप्रयोगेऽचारितार्थास्यदाद्यत्वस्याऽयादेशेनैव बाधा-
न्मकारादेशविधानवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सुद्धिपये प्रवृत्तये—सप्तमीति । तत्र हि—आमीति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति तत्र
तत्प्रवृत्तिरित्याहुः । २ औचित्यादिति । परे तु एकदेश्युक्तिवचनं प्रमाणं, यदियमेकदेश्युक्तिः स्यात्तदा भाष्य-
कृताऽस्या उतरंमवश्यं दर्शं स्यात् । इत्येवं शब्दैः प्रत्याख्यानं कुर्यादित्यप्यसङ्गतं, नहीयं राजाज्ञास्ति—
एवमेव प्रत्याख्यानं करणीयमिति । एवं सूत्रान्तरसाहचर्याश्रयणमप्ययुक्तमेव, । ‘त्यदाद्यत्वेन सिद्ध’मिति
भाष्यस्य तु स्वयमेव एकदेश्युक्तिवचनोक्ततया तस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासोऽयुक्त एवेति शेखरोक्तम-
युक्तमेवेत्याहुः ।

न प्रवृत्तिः, 'त्यदाद्यत्वेन सिद्ध'मिति भाष्यासङ्गतेष्व ।

एनतमादायैनादेशप्रत्याख्यानपरं 'यद्येनक्तिर्यते' इत्यादि भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ।

अन्वादेशविषये इदमेतदोः समासस्यानभिधानमेव;—'यद्येनक्तिर्यते, एनो न वक्तव्यः, कथमेनमित्यादि ?,—त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्, यद्येवमेतच्छ्रुतको न सिद्धयति, 'एनच्छ्रुतक' इति प्राप्नोति;—यथा लक्षणमप्रयुक्ते'—'इति भाष्यात् ।

ब्रह्मणी इति । 'न संयोगा'दिति निषेधादल्लोपो न ।

रोऽमुपि—अहर्भातीति । 'अह'न्निति रुत्वे 'अहो भाती'ति स्यादिति भावः । नलोपे प्राप्ते इति । न च नलोपेऽकारस्य रौ रे वा विशेषामावेनान्यतरेणैवोपपत्ताबुभयविधान-सामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यं, सम्बुद्धौ नलोपनिषेधेन 'अहर्गच्छे'त्यादाबुत्वाभावेन, 'दीर्घाहो निदाधे'त्यादाबुत्वसम्पादनेन च चारितार्थ्यः ।

न च नकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धेन नकारान्तानुकरणेन नान्तस्याहन्शब्दस्येति

❁ चिदस्थिमाला ❁

सम्भवादिति भावः । सूत्रान्तरस्य साहचर्यानाश्रयणे हेत्वन्तरमाह—त्यदेति । अन्यथोपसर्जनेऽत्वाप्राप्त्या तेनाऽसिद्धत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ननु ततस्तस्य प्रत्याख्यानं स्फुटं प्रतीयते इति कथं तस्यागोऽत आह—एनतमिति । इत्यादीति । अनुपदमेवेदं व्यक्तीभविष्यति । अग्रिमस्य न सर्वस्य तत्त्वं किन्त्वंशस्येति सूचयितुं विशेषान्तरमाह—अन्वादेशेति । तदेवं तदग्रिमं भाष्यमाह—यद्येनक्तिरिति । एतेन तथा तत्प्रत्याख्यानानादरङ्कुर्वन्तो दण्डिशास्त्र्यादयः प्रत्युक्ताः । अल्लो, इति । 'विभाषा ङिङ्यो'रित्यनेन । प्राचीनकृता-ऽह्नित्युपन्यासस्याऽयुक्ततां ध्वनयन्नाह—रोऽमुपि—अहर्भातीति । तदेवाह—अहर्नितीति । रेफसाफल्यमाह—अहर्निति । रुत्वसाफल्यमाह—दीर्घेति । उभयत्र 'हे' इत्यादिः । एवमग्रेऽपि । नकारोच्चेति । 'अह' इत्येव वाच्यं

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

सामर्थ्याऽभाव इत्यत आह—अनयोरिति । अहन् । निषेधेनापीति । अपिना तत्क्रन्त्यायः ।

ननु निषेधविषये चारितार्थोत्तक्रन्त्यायो न दृष्ट इति चेन्न, 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां' (न रात्रौ, तत्क्रौण्डिन्याये'त्यत्र बाधदर्शनात् । न च वाक्यद्वये कार्ये वाक्यत्रयकरणसामर्थ्याद्बाधोस्तु, अत्र किङ्गमकमिति वाच्यं, 'ब्राह्मणेभ्यो गौडेभ्यो दधि तत्रां इमश्रुमलं चे'त्यत्र वाक्यद्वयेऽपि बाधदर्शनात् । अत्र प्राचीनं ग्रामात् हस्ता आत्रा ये बर्हिणस्ते न्यग्रोधा इत्यत्र च दर्शनात् । ननु 'न ङी'ति

❁ विषमपदविवृतिः ❁

प्रवृत्त्या तत्र च त्यदाद्यत्वाप्रवृत्त्या येन नाप्राप्तिन्यायाऽप्रवृत्तेः । सत्यस्य त्यदाद्यत्वानपवादत्वस्यैव तत्क्रौण्डिन्यन्यायाऽनित्यत्वेनैततोपि तदनपवादत्वस्योपपत्तेश्च । "यद्येवमेतच्छ्रुतको न सिध्यति, 'एनच्छ्रुतक' इति प्राप्नोति"—इत्यग्रिमभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः, उपसर्जनत्वेनैतदादेशस्य तत्राप्रवृत्तेः,

१ एकदेश्युक्तिरिति । उपसर्जने एनदादेशे त्यदाद्यत्वाप्राप्तेस्तत्प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वादित्याशयः ।

२ 'यथालक्षण'मित्यत्र च—अप्रयुक्ते यथा लक्षणं तथैव अवगन्तव्यमिति प्रथमव्याख्यैव ज्यायसीति पूर्वमुपपादितमेव । एवञ्च अत्रापि 'एनच्छ्रुतक' इत्येव लक्षणतः प्राप्नोतीति तदेवरूपं युक्तमिति परे ।

व्याख्यानान्नलोपो नेति वाच्यं, 'दीर्घाहो निदाघे'त्यादौ सम्बुद्धौ प्रवृत्त्या भ्यामादौ व्यावृत्त्या च नकारस्य चारितार्थ्यत्तेन नलोपबाधे मानाभावादिति भावः ।

आवर्त्येति । आवृत्तौ मानञ्च—'रूपरात्री'ति वार्त्तिकमेव । अन्यथा नलोपेऽकारस्य रेफादेशेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । भाष्यप्रामाण्याच्च तस्य सम्बुद्धाव-प्रवृत्तिः । तज्ज्ञापकसिद्धवचनरूपनापेक्षया आवृत्तिर्लघीयसीति भावः । आवृत्तस्य पदान्ते अहन्निति निपात्यते इत्यर्थः ।

इदमसम्भवे एवापवादत्वमिति वार्त्तिकमते 'अह'न्वित्यस्य नलोपोत्तरञ्चारितार्थ्या-भिमानेन । वस्तुतः—'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति भाष्यसिद्धान्तात्—रुत्वरत्वे नलोपापवादभूते एव । निषेधविषयेऽपि प्राप्तिमात्रेण येननाप्राप्ति-न्यायविषयसत्त्वात् । निषेधेनापि तस्य बाध इत्यन्यत् । एतेन 'सम्बुद्धौ चारितार्थ्य-मित्यपास्तम् ।

ध्वनितश्चेदम्—'अपवादो रुर्नलोपं बाधियते' इत्यर्थकभाष्येण । एतदग्रे-नलोपे कृतेऽकारे सावकाशत्वशङ्का—तत्समाधानादि वार्त्तिकानुसारिणोरित्यलम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इत्यादिः । 'अह' इति वाच्येऽहन्निति निर्देशो लिङ्गमावृत्ताविति शास्त्र्युक्तमयुक्तम्, उक्तरीत्या तस्य साफल्य-त्तद्धनयन्नाह—रूपेति । ननु सम्बुद्धौ नलोपाभावेन तस्य साफल्यमत आह—भाष्येति । तथोदा-हरणादिपरभाष्येत्यर्थः । चरत्त्वे । ननु ततो वाचनिकनिषेध एवास्त्वत आह—तदिति । वार्त्तिकेत्यर्थः ।

नन्वेवमपि कथं ततस्तल्लामोऽह आह—आवृत्तस्येति । मूलादि खण्डयति—इदमिति । मूलेकशङ्का-समाधिरूपमित्यर्थः । ननु निषेधाविषये न येननाप्राप्तिरत आह—निषेधेति । विषयेति । विषयत्वेत्यर्थः ।

अत्रैवाह—निषेधेनेति । अपिना तयोः समुच्चयः । तस्य=नलोपस्य । एतेन=तत्रापि तथा ताभ्यां बाधेन । अत्रापि वैपरीत्यशङ्का यथा न तथा सविशदं स्पष्टमुच्यते । एतेन तथा सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

निषेधं पर्यालोच्य 'न लोप' इत्यस्य सङ्कोचे प्राप्तिरपि दुर्लभेति चेन्न, सङ्कोचस्य वाक्यार्थकालिकत्वेन वाक्यार्थात्पूर्वमेव च व्याप्यव्यापकज्ञानसत्त्वेन पूर्वं शास्त्रस्यैतद्बाधशानादेतद्विषयसङ्कोचस्य सुलभतया दोषात् । निषेधशास्त्रस्य च प्रतियोग्यपेक्षत्वेन पूर्वन्तत्सङ्कोचाभावात् । नचाहयतेःकिप्यह् इत्यत्र नान्तत्वाभावात्कथं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'न लुभते'ति निषेधाच्च । न लुभतेत्यस्यानित्यत्वं तु धर्मिग्राहकमानेनैकपदाश्रितलुक्त्वेव । तथाचैतेन कृतमेतत्कृतमित्यादौ नैनदादेशप्रवृत्तिरित्याहुः । इत्यलमिति । अन्ये तु—'सावकाशः कः, कोऽवकाशः ? अनन्त्यः—' इत्यादि 'नलोपः प्रातिपदिके'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन त्रिपाद्यां न तत्क-कौण्डिन्यन्यायः, 'रुकोः संयोगाद्यो'रित्यादि तु निरवकाशत्वेन संयोगान्तलोपादि बाधकम् । अत एव रथीतरसिद्धिः, अन्यथा नलोपं बाधित्वा नस्यत्वे तस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घानापत्तिः । अत एव 'ध्रुक' 'सुट्ट'इत्यादौ भङ्भावघलादिषु कृतेषु जश्वादिसिद्धिः । अन्यथाऽपवादत्वात्तै-र्जज्ञापवादत्वापत्तिः । 'रहाभ्या'मिति निमित्तत्वेन कार्यिलबाधस्तु 'हयवर'डिति सूत्रस्थभाष्यबलादेव । अस्तु वा त्रिपाद्यामितरविधिषु यथा तथा, नलोपविषये तु 'ईत् रथीनः'—'रथीतरः' । 'भूरिदात्रस्तुट्'—'भूरिदावतर'इति भाष्यप्रयोगबलेन नोत्सर्गापवादभावः । अत एव 'नलोपः प्राति-पदिके'ति सूत्रे भाष्येऽपि—'अनवकाशो रुर्नलोपं बाधियते, इत्युक्तं, न लपवादो रुरित्याहुः ।

तदन्तस्यापीति ।—पदाधिकारस्थत्वात् । 'ग्रहणवते'ति निषेधस्तु प्रत्यय-
विधिविषय इति—'असमासे निष्कादिभ्य' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति भावः ।

तस्यासिद्धत्वादिति । अकृतव्यूहपरिभाषया दीघाप्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेनेदम् ।
दीघस्तु परत्वाद्वल्लङ्घादिलोपात्पूर्वमेव बोद्धव्यः । सम्बुद्धौ त्विति । सुपोऽत्र हल्लङ्घादि-
लोपाद् 'सम्बुद्धा' वित्युक्तेर्दीर्घाभावे रुत्वे 'हशि चे'त्युत्वे आद्रुणः । सग्वीणीति । इन्ग्रहणे
ऽनर्थकस्यापि ग्रहणादीर्घ इति भावः । बहुवृत्रहाणीति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ।

पदान्ते कुत्वमिति । 'किन्प्रत्ययस्येत्यस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्चे'ति षत्वे कुत्व-
मित्यर्थः । षत्वन्तु 'सृष्ट'मित्यादौ सावकाशमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । अनेन
भाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बोद्धव्यते । तेनासृगित्यत्र न दोषः । कुत्वापवाद इति ।
सृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्य षत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यात्कुत्वबाध
इति भावः । अत एवो'पयट्काम्यती'ति काम्यचमूत्रस्थो भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ।

निपातनादेवेति । निपातनेन न योरपवादाप्र तिमात्रबोधनं, कुत्वन्तु स्वशास्त्रेणैव ।
एतेन निपातनादपदान्तेऽपि कुत्वापत्तिरिति निरस्तम् ।

असृक्शब्दस्त्विति । इदमेव न्याय्यम् । ऊर्गिति । अयं पुल्लिङ्गोऽपि—,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तदाह—इत्यलमिति । मूलादि दूषयितुं तदाशयमाह—अकृतेति । एतत्सूचितारुचिमाह—दीर्घस्त्विति ।
सा नास्त्वेषेति भावः । प्रायुक्तपरिभाषांशस्येदं फलमित्याह—इति । अत्रेति । यथाश्रुतसङ्गतेराह—
किनि । ननु षत्वं निरवकाशमत आह—षत्वं त्विति । श्लीति भावः । एवञ्च 'मानो अस्माक्' मानो
अद्वा'गित्यत्रापि कुत्वसेद्धिरिति बोध्यम् । भाष्यस्य विशेषापेक्षत्वे विश्वसृडावसिद्धिः, सामान्यापेक्षत्वेऽसृगा-
वसिद्धिरत आह—अनेनेति । 'ननु 'सृष्टमित्यादौ षत्वं सावकाश'मित्युक्तमिति कथं तस्य तदपवादत्वमत-
आह—सृजीति । यथाश्रुतमूलासङ्गतेराह—निपातनेनेति । अनयोः=सृक्-ऋत्विक्शब्दयोः ।

मात्रव्यवच्छेदमेवाह—कुत्वन्त्विति । एतमेव दोषमाह—एतेनेति । उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः । निपात्यान्तर-
साहचर्येण पदान्त एव कुत्वनिपातनमिति दुर्वचमिति भावः । पूर्वमते विषयपरिज्ञानस्यासम्भवात्, क्षीर-
स्वाम्यादिप्रतिपादितत्वाच्चाह—इदमेवेति । स्वरभेदस्तु न लोके, तदनादरात्, वेदेऽनापाद्यत्वाच्चेति भावः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

नान्तप्रातिपदिकत्वमहंशब्द इति वाच्यं, पदान्ताहंशब्दस्य सर्वत्र नान्तस्यैव सत्त्वेन तस्य
तत्त्वाप्यतायाः सांख्य्यादिति दिगिति—विभावयन्तु मुधियः । ऊर्गिति । 'इयमूर्जी'ति वैदिकप्रयोगादस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न्याय्यमिति । अन्ये तु—'किन्प्रत्ययस्य कु'रिति सूत्रे—'इदं तर्हि प्रयोजनं—यभ्यः किन् विधीयते
तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात्—मानो अस्माक्, मानो अद्वा'गिति भाष्यात्कुत्वस्यासिद्धत्वा-
त्षत्वे 'किन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वं भवत्येव । षत्वस्य कुत्वापवादत्वं तु न, त्रिपाद्यां तत्कौण्डिन्यन्याया-
ऽप्रवृत्तेः, पदान्ते विशिष्य षत्वविधिकल्पकाभावाच्च । 'विश्वसृ'डादौ तु न कुत्वम् । 'किन्प्रत्ययस्ये'-
त्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहोर्विज्ञानेपि 'स्पृशोऽनुदके' इति सूत्रेऽनुदकग्रहणेन किन्प्रत्ययविधायक-
शास्त्रानुपात्तोपपदके किन्प्रत्ययान्ते 'किन्प्रत्ययस्ये'त्यस्याप्रवृत्तेः । अनुदकग्रहणं तूदके उपपदे क्विपः

‘नपुंसकस्ये’ति सूत्रे बहुवचने ‘ऊर्ज’ इति कैयटात् । नरजानामिति । ‘बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः’ इति वार्त्तिकरीत्येदम् । ‘अचः परो यो झल् तदन्तस्य नु’मिति तत्प्रत्याख्यातृभाष्यमते तु नुमोऽत्र प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम् । न चैवं कुण्डानीत्यसिद्धिः, ‘इकोऽची’ति सूत्रेऽचः—सर्वनामस्थाने’ इत्यनुवर्त्य अनुवृत्तिसामर्थ्यादिक इत्येतत्साह-
र्याच्च ‘सर्वनामस्थाने’ इति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य वाक्यभेदेनाऽजन्तस्य क्लीबस्य तत्र नुम्बिधानाददोष इति भाष्ये स्पष्टम् । ‘काष्ठतल्ली’त्यादौ ‘दिव औ’दिति सूत्रभाष्योदा-
हृतेऽचः परझल्वजातेराश्रयणान्न दोषः ।

अन्त्यादिति । इदं वाचनिकमेव—बहूर्ज्शब्दमात्रविषयकम् । बहूर्जीति । इच्छुत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णो बोद्धव्यः । स्थानिवच्चादिति । ‘कौ लुप्तं ने’ति त्वसार्वत्रिकमिति भावः । स्पष्टश्चेदं ‘दीधीवेवीटा’मिति सूत्रे कैयटे ।

‘जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्याम्भिभ्यसां सङ्गमे—

षट्सङ्ख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि ॥

चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः ! शब्दस्य रूपाणि त—

जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽप्रावधिः ॥’

—इति प्राचीनस्य शुष्कप्रक्रियातार्किकस्य प्रश्ने तदनुसारेणैव श्लोकद्वयेनोत्तरमाह—
गवाक्षशब्दस्येति । शब्दपरत्वेनाऽपूजार्थकत्वान्नस्य लोपः । भेदत इति ।
आद्यादित्वात्तसिः । भेदेनेत्यर्थः । नवेति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं नवेत्यर्थः ।
अग्रेऽपि प्रत्येकमेव सङ्ख्याऽन्वयः । गवागिति । सोल्लंका लुप्तत्वा—नुम् न ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मूर्धं दूषयति—बहूर्जीति । एवं—प्रत्याख्याने—माध्यये । नन्वेवमपि तत्र तत्पञ्चम्यन्तमिति नेष्ट-
सिद्धिरत आह—अनुवृत्तीति । ‘अजन्तस्य क्लीबस्य तत्र—सर्वनामस्थाने परे विधानादिति भाष्ये स्पष्ट’मिति
पाठः [?] । नन्वेवमपि ‘काष्ठतल्ली’त्यादौ दोष एवात आह—काष्ठेति । नन्वत्र हल्ङादिलोपः कुतो न,
तथा सति पुंसीवात्रापि प्रलयलक्षणेन नुमापत्तिरिति भ्रान्तस्य शङ्कायामाह—सोरिति । परत्वात्, सर्वविधिम्य

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

क्लीलिङ्गत्वेन पुंनपुंसकयोरैवेति’ न प्रमाणमिति । किञ्च कर्त्तरि । बहूर्जीति । नन्वत इत्येव कृत्वा
तस्यैवानुवृत्त्या सिद्धे प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षश्चेत्—अयमपरोक्त इति तत्त्वम्, अच इत्यनुकूप्येक
इति न कार्यमिति तु न, औङः श्यामित्यारम्भेण सन्निपातेन परत्वेनौङ्म्यसोस्त्वदोषेऽपि सप्तम्येकवचने-
कारान्तेऽपि नुमापत्तेरिति दिक् । षाण्मासिक इति । अयमपपाठः । ठनि षण्मासिक इत्यपेक्षितम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रवृत्तये, तत्रापि कुलप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेनोदकशब्दे उपपदे ‘उदकस्पृ’डित्येव । असृक्-
शब्दस्त्वस्यतेरौणादिके ऋजप्रत्यये बोध्य इत्याहुः ।

ननु ‘गवाक्षशब्दस्य रूपाणी’ति मूलग्रन्थोऽसङ्गतः, ‘क्लीबेऽर्चागतिभेदत’इत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन
पूजार्थस्याप्यनुकरणावश्यकत्वेन तत्र ‘गवा’गिति रूपाभावादित्याशङ्काह—शब्दपरत्वेनेति । तथा च
गवाक्षशब्दस्यानुकरणं, ‘प्रकृतिवदनुकरण’मिति नलोप इति ‘क्लीबेर्चागतिभेदत’ इति वाक्यशेषो
नासङ्गत इति भावः । सोल्लंका लुप्तत्वादिति । सर्वनामस्थानत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

षण्णामिति । कुक्पक्षे त्रयाणां, गतौ त्रयाणामित्यर्थः । चत्वेत्येति । तेन गतौ त्रयाणामधिक्यं नेत्यर्थः । कुक्पक्षे इति । पूजायामित्यर्थः । अश्वाक्षीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । यः शतेति । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ।

आच्छीन । 'वे'ति वर्त्तते, उत्तरसूत्रे नित्यग्रहणात् । 'नाभ्यस्ता'दित्यतो 'ने'ति तु नानुवर्त्तते, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्, अत्र च प्राप्त्यभावात् । नुग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् । शतुरवयव इति । 'परो यः शते'ति तु नोक्तं, 'तुदन्ती'त्यादिवेकादेशे उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावेन, व्यपवर्गालाभेन च नुमभावापत्तेः । अवर्णश्च शतृभिन्नावयव एव गृह्यते-शत्रुकारेणाव्यभिचारात् ।

शब्दयनोः । 'आ'दिति 'भान्ती'त्यादौ नित्यनुमभावाय, अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । 'आ'दित्युक्तौ तु वर्णप्राधान्यात् प्रत्ययलक्षणम् । 'नलुमते'ति निषेधस्तु प्रत्यासत्या लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गस्य कार्ये एवेति भावः । 'पचन्ती'त्यादिवहुवचने 'नपुंसकस्य श्लचः' इति नुम् ।

निरवकाशत्वमिति । इदं 'छदिरुपधिवलेर्द' इति सूत्रे 'शेषाद्विभाषे'ति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इति न्यायाच्च । तथा च नपुंसकत्वेनासर्वनामरथानुसन्नेत्यर्थः । तथैव वाच्ये एवमुक्तिरेका क्रियति न्यायेनेति बोध्यम् । एकत्र तदभावादाह-कुमिति । अनेनोभयोरनिवारणमित्याह-तेनेति । अत्र एवाह-पूजायामिति । तथाचात्रेष्टापत्तिरिति भावः । ऋदुशनसित्यनङ्गिति सूचनायाह-शत्रिति । नित्येति । नचानेनैव नुमि सिद्धे 'शब्दयनो'रित्यारम्भसामर्थ्यादेवास्य वैकल्पिकत्वं तस्य च नित्यत्वं सिद्धमिति व्यर्थं नित्यग्रहणमिति वाच्यम्, -वैपरीत्यापत्तेः । तदुक्तं भाष्ये- 'तिष्ठतु तावत्संन्यासिकं नित्यग्रहणमिति । यत्तु प्रतिषेधसम्बन्धानुवृत्तिर्माभूदिति नुग्रहणं, नचात्र न क्षतिः, उत्तरसूत्रेण, निषेधस्यैव नित्यतापत्तेरिति, तन्नैति ध्वनयन्नाह-नाभ्यस्तादिति । अभावादिति । एवञ्च सामर्थ्यादेव निषेधनिवृत्तिसिद्धिरत एवाह-नुमिति । आदेशे-कृते । प्राचां भतेनाह-उभेति । सिद्धान्तमतेनाह-तेनेति । आदिति । 'भान्ती'ति पाठः । अङ्गस्य=तत्सञ्चकस्य । 'शब्दयनो'रित्यस्याप्राप्तेराह-पचन्तीति । छदिरिति । तत्र हि-छादिषेधश्चर्मैत्यत्र चर्मणोऽञ्जिति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

त्वानुमेति । वस्तुतः सर्वनामस्थानत्वमेव न । नपुंसकत्वादिति तु चिन्त्यम् । अश्वेति । समाप्ते भूतशब्दस्य पञ्चशतपरत्वम्, एवमक्षिशब्दस्य विंशतिपरत्वम् । अन्यथा भूतादेः पञ्चद्विंशत्सङ्ख्याकत्वेन चतुर्दशसङ्ख्यात्वस्यैवापत्तेः । आच्छी । परो यः शतेति । इदमेव युक्तम् । अन्यथा शतृभिन्नावयवैत्यर्थेऽपि शत्रुकारे समुदायावयवमादायापत्तिरेव स्यादिति । शतृभिन्नावयवोऽर्थवान् ग्राह्य इत्युक्ते गौरवं स्यात् ; पूर्वान्तवत्त्वेन तस्य यत्राऽर्थवत्त्वं तत्रैव प्रवृत्तिरन्यत्र तु नेति कल्पनं चेति । नच त्वन्मते व्यपवर्गाभावः, परत्वेन दृष्टो यः शतेति व्याख्यानेनादोषात् ।-उक्तगौरवेणास्याकिञ्चित्करत्वात् ।

१ शत्रुकारेणेति । शतृभिन्नावयवकारग्रहणात्तदकारस्य शतृनिरूपिताङ्गत्वमवश्यं भावीति अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शत्रन्तोऽङ्गसञ्चक इति लभ्यते । तथाऽग्रहणे त्वङ्गावृत्तौ मानाऽभावादवर्णान्तादङ्गादित्यर्थाऽलाभे कुर्वी अदतीत्यादौ नुमापत्तिः । तादृशाऽवर्णग्रहणे तु नात्र प्राप्तिरिति तदनुवाद एव कौमुद्यामुभयत्राऽङ्गपदसम्बन्ध इत्याशयः ।

परे तु निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वम् । प्रकृते तदभावेनाबाधकत्वेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वं प्रवृत्तौ नियामकत्वे बाधकाभावेन पूर्वं दीर्घे ततो नुमि ‘स्वाम्पी’त्येवेत्याहुः ।

धनुरिति । ‘वी’रिति दीर्घस्तु न, रेफान्तत्याधातुत्वात् । ‘श्रेयांसी’त्यादौ युगपद्वयोरन्यादचः परत्वायोगाद्विरोधेन परत्वाज्जलन्तलक्षणे नुमि कृते उगिल्लक्षणो न । सकृद्व्रतित्यायात् ।

किञ्च—‘अन्यादचः परो मित्रप्रयोक्तव्य’ इति ‘मिदच’ इत्यस्यार्थेन द्वयोर्मितो-
रन्यादचः परप्रयोगासम्भवेन नात्र नुम्ब्वयप्रसक्तिः—पुनःप्रसङ्गविज्ञानेऽपि ।

किञ्च—सत्यपि नुम्ब्वये परस्यानुस्वारे तस्य झलप्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विशेष इति ‘नपुंसकस्ये’ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्‘अित्युक्तम् । अन्यथा प्रतिपदोक्तत्वेनैव ङवाऽङ्गो बाधसिद्धौ किं तेन ? । छदिश्वर्भ-
विकारोऽपि । ‘चर्मणोऽ’जित्यस्य चर्मविकारवाचकादित्यर्थः । शेषादिति । तत्र हि ‘शेषग्रहणमनर्थकं, ये प्रतिपदं
विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्ती’त्याशङ्क्य ‘अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, समासान्ताश्च कवभावे
सावकाशाः’ इत्युक्तम् । मूलादि दूषयन् सिद्धान्तमाह—परेत्विति । नचात्र पुनः प्रसङ्गविज्ञाने दोष एवात
आह—किञ्चेति । अभ्युपेत्याप्याह—किञ्चेति । ॐ इतिहलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॐ

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

द्वयविरोधः कथं परिहर्त्य इति चिन्त्यम् । अन्ये तु च्छदिषः विकृतित्वं तुगेभ्येव प्रसिद्धमिति ‘छदिरुपधी’-
त्यस्य प्रतिपदविधित्वेऽपि—चर्मणि तदप्रसिद्धेः प्रतिपदविधित्वाभावाच्चर्मणोऽजित्यस्य परत्वात्तत्प्राप्तौ पूर्वं-
विप्रतिषेधारम्भ इत्येकेऽत्र परिहरन्ति । अन्यत्र शीघ्रोपरिथितिकत्वात्त्रिल्यविहितैष्टत्प्रभृतिभिः कपो बाधस-
म्भवेऽपि तथाविधकम्बिधेरप्रवृत्तिपक्षे ऊर्द्ध्वजानुरित्यत्र पाक्षिककपोऽनिष्टस्यापत्तौ भाष्यतात्पर्यात् सः, किन्तु
ह्युर्द्ध्वदिभाषेति पाक्षिको शूरित्याहुः । अपरे तु ‘लोहितान्मणा’विलनेन पुंसि चारितार्थेन स्त्रियां प्रतिपदि-
धानमात्रालिङ्गबोधकप्रत्ययबाधे प्राप्ते क्रियमाणा ‘लोहितालिङ्गबाधनं वे’ति तद्वार्तिकात्तद्विरुद्धोक्तभाष्यद्वये-
कदेश्युक्तित्वं कल्पयतः तुल्यन्यायात् प्रकृते प्राप्तस्यापि दीर्घस्याऽकृतब्यूहपरिभाषया नुमि अकारनिष्ठोपधात्वस्य
विनाशोन्मुखत्वेन दीर्घापवृत्तेः ‘स्वम्पी’त्येकमेवेत्याहुः । ॐ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॐ

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्वाम्पीत्येवेति । अत एव ‘सुस्वाम्पि तटानी’ति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

ॐ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॐ

१ पुनः प्रसङ्गविज्ञानेऽप्याह—किञ्च अन्यादच इति । २ नन्वेव ‘पचती’त्यादौ धातोरेव्यवहितो
लडादिर्भवति, तस्य च स्थाने तिवादिरिति शवादीनामपि व्यवधायकत्वादानापत्तिः, अतो ‘मदुत्तरप्रवृत्ति-
भता शास्त्रेण यदोध्यते तदपि साधु’ इति तत्तच्छास्त्रैरभ्यनुशाऽवश्यं वाच्या [चरमप्रवृत्तिभता शास्त्रेणैव
परिनिष्ठितत्वं, मध्ये प्रवर्तमानैः शास्त्रैस्तु शास्त्रप्रवृत्तियोग्यतैवानीयते इति विवेकः] एवञ्च पूर्वप्रवृत्ता-
नुमुच्यन्ते अपरोऽपि नुन्—उद्देश्यतावच्छेदकान्तेः—प्राप्नोतीति—अज्जुमोर्मध्ये अपरोऽपि नुम्स्यादेवेत्य-
रुचिः, अत आह—किञ्च सत्यपीति ।

अथ अन्ययप्रकरणम् ।

स्वरादि । स्वरादीनामपि निपातसञ्ज्ञैव तु न कृता । स्वरादौ 'निपाता आद्यु-
दात्ता' इत्यापत्तेः । एतेन 'चादीनामप्यव्ययसञ्ज्ञैव कार्ये'त्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः ।

स्वरित्यादि । अनुकरणान्येतानि । तत्रेत एव निर्देशान्न स्वाद्युत्पत्तिः, तेन विसर्गा-
दिर्कं न ।

स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता । 'स्वरागतः', 'स्वः स्थितः', 'स्वः पश्ये'त्यादि-
दर्शनात् । गणे च तन्त्रेण सर्वेषामुच्चारणम् । 'उच्चै'रित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानि,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

स्वरादीनामपीति । प्राग्नीश्वरान्निपाताः 'स्वरादीनीत्यादि अव्ययीभावश्चे'त्यन्तं पठित्वा, चादयोऽसत्त्वे इत्या-
दि अधिरीश्वरे इत्यन्तं पाठ्यम् । आपत्तेरिति । नहि तत्र 'चादय' इति सुपठः, ऊर्यादीनामसङ्ग्रहापत्तेः, सङ्ग्रहे वा
कृत्वादिभोगाभावेऽप्युदात्तत्वापत्तेः । एतेन=इष्टाद्युदात्तत्वाभावेन । चादीनामिति । 'प्राग्नीश्वरादव्ययानी'ति
पाठेनेति भावः । आद्ये- 'असत्त्वे' इत्यस्य-इह शास्त्रे ये चादयस्तेऽसत्त्वे ज्ञेया इत्यर्थः । 'निपात एका'जित्यत्र
'चादिरेका'चिति पाठ्यम् । तेनोच्चैरित्यादौ न दोषः । एतेन तत्र तदापस्या तथा दुर्वचमिति दण्डयुक्तम-
पास्तं, तदाह-इत्यन्यत्रेति । उद्योतादमित्यर्थः । अन्विति । 'प्रयोगस्थाना'मित्यादिः । यत्स्वभेदविबक्षाया-
मर्थवत्त्वाभावेन भूतत्तायामिति वन्न सुबिति तत्र तत्पक्षस्य निर्मूलत्वादिति मञ्जूपायां स्पष्टं, तदेतच्छ्रयन्नाह-
तत्रेत एवेति । अनुकरणत्वे सतीत्यर्थः । इत्यादीति । प्रयोगेत्यर्थः । नन्वेवं कथं सर्वसङ्ग्रहोऽत आह—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

स्वरादि । आपत्तेरिति । ननु 'चादय आद्युदात्ता' इत्येवं पाठेन तत्र न दोषः । ननु 'स्वरादयोऽसत्त्वे'
इति पाठे स्वरादीनामसत्त्वे एवाव्ययत्वापत्तिः, अव्ययमिति महासञ्ज्ञया सिद्धान्तेऽप्यसत्त्वं एवेष्टत्वात्, सत्त्ववा-
चकानान्तु कचित्सतिगमक एवेति न दोष इति चेन्न, तत्र च चादय इति पदद्वयकरणेन निपातप्रदेशेषु
चादिपाठेन गौरवापत्तेः । यदि सञ्ज्ञाप्रदेशेषु-निपाता इत्यव्ययमित्युच्यते तदा तु सिद्धान्तेन सममेव । स्व-
रादिष्वे निपातग्रहणं न कार्यमिति त्वत्र पक्षे लाघवं । न चोपसर्गादीनामाद्युदात्तानापत्तिश्चादित्वाभावादि-
ति वाच्यं, चादिगणे एवोपसर्गा इत्यारभ्या 'धिरीश्वरे' इत्यन्तं पाठेन चादित्वसिद्धेः, प्रादय इति च न
कार्यमिति च लाघवं । नच चादीनामप्युपसर्गाग्योरप्यापत्तिः, उपादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । नच कर्मप्रवच-
नीयेष्वापसर्गाग्योरप्यापत्तिः, उपसर्गादीनां गणे पाठत्वेन निपातवत् कर्मप्रवचनीयत्वाप्राप्त्याऽपि समावेश
इति वाच्यं, 'कर्मप्रवचनीया' इत्यत्र कर्मप्रवचनीया एवेति पठित्वा गत्यादिबाधसिद्धेः, अन्ययोगव्यवच्छेदो-
द्येवकारेण । स्वघटितपदल्यागे एवनिवेशे च किं लाघवमिति चेत्-यत्कं पदं कार्यमिति विशेषः । इदमत्र तत्त्वम्-
'स्वरादयोऽव्यय'मित्येव सूत्रतान्त्रादयोऽपि तत्रैव पाठ्याः, 'चादौ प्रादय एवोपसर्गा' इत्येवकारेणोपसर्गादि-
बाधः, चादीनाञ्चादय आद्युदात्ता इत्येव च पाठ्यम् । असत्त्वे इति पठित्वा चादीनां पाठः कार्यः, तत्र
कर्तव्यं वा, तथा च चादयोऽसत्त्वे इति 'प्राग्नीश्वरान्निपाता' इति 'स्वरादिनिपात'मित्यत्र निपाता इति चन
कार्यमिति । एतत्पक्षे निपातपदमनुक्तमिति लाघवं, निपात एकाच्-इत्यादिषु चादय इति पाठे च गौरवे-
ऽपि सप्तपदाकरणात् मात्रालाघवं त्वतिशयितमेव । नच सञ्ज्ञाकृतलाघवं, तदनाश्रयणस्योक्तत्वात् । ननु
स्वरादिषु चादिपाठे स्वरादिराकृतिगणत्वादतिरिक्ताव्ययानामसम्भवे पाठे तेषां चादित्वस्याप्यापस्याद्युदात्ता-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स्वरादिनिपातमव्ययम् । सर्वेषामिति । तत्तच्छक्तिप्रधानानां सर्वेषामित्यर्थः ।

शब्दशक्तिस्वभावात् । हिरुगादीनि—क्रियाप्रधानानि । क्रियाप्राधान्यञ्चैषां क्रियायामेव विशेषणत्वेन । स्पष्टञ्चेदं ‘तद्धितश्चे’ति सूत्रे कैयटे ।

सायं, चिरं—मान्ते अव्यये । ‘सायश्चिर’मितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चिरमित्यव्ययम-
प्रामाणिकमिति परे ।

वदिति । ‘तेन तुल्यं’ ‘तत्र तस्येव’ ‘तदर्ह’मिति विहितः । ‘उपसर्गाच्छन्दसी’ति
विहितस्य च्छान्दसत्वादेव न सञ्ज्ञा । वस्तुतः ‘तद्धितश्चे’त्येव सिद्धेर्वद्ग्रहणं व्यर्थम् ।

अन्तराऽन्तरेणेति । ‘अन्तरान्तरेण युक्ते’ इति सूत्रे भाष्येऽनयोर्निपातत्वोक्तेः
स्वरादिष्वनयोः पाठः प्रक्षिप्तः ।

अस्तीति । धनवानित्यर्थके ‘अस्तिमा’नित्यादौ धनवाचिनः सत्त्ववचनस्य
विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठः । विनिगमनाविरेहेण विभक्तिप्रतिरूपकस्य
शब्दोऽर्थतश्च ग्रहणात् । ‘तेनैव सिद्धि’रिति तु—मनुसूत्रे भाष्यकैयटयोः । सत्ताकर्तृत्वेनैव
धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यामिति—तद्भावः । एवञ्चाऽस्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ
इति तत्त्वम् ।

नमसिति । ‘महसां नमसा’मिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोद्धव्यः ।
प्रताम्प्रशामिति । ‘प्रता’निति नान्ताव्ययस्य पृथक्पाठसामर्थ्यादपदान्तत्वाच्चास्य

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

गणे चेति । ननु प्राधान्येन तद्वोधः त्वरूपं न तत्त्वमत आह—क्रियेति । मूलादि दूषयन्ति सद्धान्तमाह—
सायमिति । तत्र हि ‘अनव्ययभूताकारान्तयोः प्रत्ययसन्निधौ न मान्तत्वं निपात्यते’ इत्युक्तम् । विनिगमना-
विरहादाह—तत्रेति । इत्यन्यतमविहित इत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गमाह—उपेति । छान्दिति । एतेनान्यथा
सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् । सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । एतेन विपरीतं दण्डयुक्तमपास्तम् । मूलादि-
खण्डयति—अन्तरान्तरेति । ननु विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धस्य पाठो व्यर्थोऽत आह—धनेति ।

ननु तथापि शब्दतस्तत्त्वमस्येवात आह—विनिगमेति । एतेनास्तीति सत्तायामिति सकलग्रन्थकारोक्तम-
पास्तम् । मूलादि खण्डयन् सिद्धान्तमाह—तेनैवेति । अर्थतः—ततोऽपि । अपप्रयोग’ इति शास्त्रायुक्ते-
रसाङ्गत्यायाह—महसामिति । अस्य—प्रतामादेः । प्रशामित्यत्र प्रशानितिपाठपरमूलादि खण्डयति—प्रशानितिः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

पत्तिरिति चेन्न, आकृतिगणेऽन्त्ये एव पाठ्य इत्यत्र विनिगमकाभावेन चादितः पूर्वमेव तेषां पाठेना-
ऽदोषादिति प्रक्रियाचातुर्यवतां परममधुर इति मात्सर्यमुत्सार्य विचारयन्तु सुधियः । सत्त्ववाचकत्वे
इति । स्वरादिषु सत्त्ववाचकत्वेऽप्यव्ययत्वस्वीकारात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भाष्यप्रामाण्यादिति । एवं हि तत्र भाष्यम्—‘अथ सायश्चिरयोः किं निपात्यते ? प्रत्ययसन्निधौ गन
मान्तत्वं निपात्यते । नैतदस्ति—मकारान्तः सायंशब्दः—’ इति । कैयटश्च—‘अनन सायशब्दः
प्रत्याख्यायते, अव्ययादेव द्युष्टयलोः सिद्धत्वात् । चिरमित्यस्य तु मान्तत्वं निपात्यते—’ इति ।
‘चिर’मित्यव्ययसत्त्वे तु सायशब्दवच्चिरशब्दस्यापि प्रत्य ख्यानं भाष्यकृतैकैयटौ वदेतामिति भावः ।

ननु वत्यन्तस्याव्ययसञ्ज्ञायां ‘यदुद्धतो निवत’ इत्यादौ विभक्तिश्रवणानापत्तिरित्याशङ्क्याह—
उपसर्गाच्छन्दसीति ।

१ ‘चिरमास्वाध नरेन्द्रस्यदः’ ‘चिरन्दधौ’ ‘चिरम्भुक्ते’ इत्यादौ तु ‘कालाध्वनो’रिति द्वितीया-
बोधेत्याशयः । परं तु—भाष्यमुपलक्षणं, सायमित्यस्य प्राथम्यात्तत्र भाष्यकृता विचारे कृतं तुल्यन्याया-
च्चिरमित्यत्रापि तस्य योजनीयत्वादित्याहुः ।

मत्वाभावः । 'प्रशा'निति नान्तपाठोऽसाम्प्रदायिकः, मान्तानुकरणे नत्वाप्राप्तेः, स्वरादौ रुत्वादिवत् । 'कृन्मेजन्त'सूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव ।

नञः—स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः । 'अव्यये नञ्कुनिपाताना'मित्यत्र पृथङ्ग्रहणन्तु 'अकरणि'रित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकरः ।

एवं—माङोऽपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः । यावत्तावच्छब्दौ—अव्युत्पन्नौ ।

उपसर्गविभक्ति । अत्र प्रतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थतः शब्दतश्च गृह्यते । 'गेये केन विनीतौ वा'मित्यत्रापि 'वा'मित्यस्य युष्मत्प्रकृतिकविभक्त्यन्त-समानार्थत्वमस्येव । स्वरांशे तु नाऽर्थतोऽसम्भवात् ।

एतेन 'युगं पतती'त्यादिव्युत्पत्त्याश्रयणेन 'युगप'दित्यादीनां विभक्ति-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्येति । तत्र हि—'शाम्यतेः क्तिन्तस्य रूपं—प्रानिती'त्युक्तम् । नञ्पक्षे भाष्येऽस्य श्रोतकताया उक्तत्वादाह—स्वरादिष्विति । तत्र नञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति कैयटासाङ्गत्यायाह—अव्यय इति । एतेन तत्र पृथक्पाठाच्चादिवप्रामाणिकः पाठ इत्यपास्तम् । माङोऽपीति । यत्तु सत्त्ववचनस्याव्यय-त्वार्थं स्वरादिपाठ इति, तत्र, तस्याऽमाङ्त्वात् । नच ङकारोऽविवक्षितः, 'मा' इति पृथक्पाठवैयर्थ्यापत्तेः, लक्ष्मीवाचकस्यापि तत्त्वापत्तेश्च । एतेनानयोरुभयत्र पाठश्चिन्त्य इति दण्डिशस्याद्युक्तमपास्तम् । व्युत्पन्नयोः सत्त्ववचनत्वादाह—यावदिति । अत्र=उपसर्गविभक्त्युभयविषये । समेति ।—कर्मत्वात् । तत्फलमाह—स्वरांशे इति । अत्र एवाल्पात्तरस्यापि परनिपातः । एतेन=अर्थतोऽपि तदाश्रयणेन । अत एव=तस्याप्य-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वामिति । यद्यपि विभक्त्यन्तार्थेन न सादृश्यन्तथापि प्रकृत्यर्थेन तत्त्वम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भाष्यस्वरसोऽप्येवमिति । एवं हि तत्र भाष्यम्—'अथ वा पुनरस्तु कृदन्तं मकारान्तमिति, कथं 'प्रतामौ' 'प्रताम' इति ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न प्रत्ययलक्षणेन सञ्ज्ञा भवतीति,—यदर्थं प्रशाम्शब्दं स्वरादिषु पठतीति—' । यदि च स्वरादिषु प्रशाम्शब्दपाठस्तदा 'शान-तेजने' इत्यस्मा-त्किपि तत्राव्ययसञ्ज्ञार्थं पाठस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासङ्गतिः । तस्मात्किपोऽनभिधानकल्पनन्तु क्लिष्टमिति भावः । नञःस्वरादिष्विति । निपातत्वादेव सिद्धेरिति भावः । अव्ययेति । इदं 'तत्पुरुष तुल्याथ'ति सूत्रस्थं वचनम् । अव्ययग्रहणे एतेषां ग्रहणमिति तदर्थः । अकरणिरिति । 'आक्रोशे नञ्यनि'रिति कृञोऽनिरिति भावः । माङोपीति । निपातत्वादेव सिद्धेरिति भावः ।

नन्वर्थतः सारूप्यग्रहणे 'गेये केन विनीतौ वा'मित्यत्राव्ययसञ्ज्ञा न स्यात्, वामित्यस्य कर्मत्वाबोधकत्वादित्याशङ्क्याह—गेये केनेति । विभक्त्यन्तसमानार्थत्वस्येवेति । युष्मच्छब्द-प्रकृतिकविभक्त्यन्तसमानार्थत्वं 'युवा'मिति प्रथमाद्विवचनमादाय, शब्दतः सारूप्यं 'वा'मिति द्वितीयाद्विवचनान्तमादाय । नन्वेवं सति युगपदित्यादीनामपि—एककाले इति विभक्त्यन्तमा-दायार्थतः सारूप्यं, युगं पततीत्यर्थक्युगपच्छब्दमादाय शब्दतः सारूप्यं, तथा च विभक्तिप्रति-रूपकत्वादेव 'युगप'दित्यादीनामव्ययलक्षणे सिद्धे 'युगप'दित्यस्य पाठो व्यर्थ इति चेन्न, यच्छब्दप्रकृतिक-विभक्त्यन्तमादायाऽर्थतः सारूप्यं तच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तमादायैव शब्दतः सारूप्यस्य विवक्षित-त्वेनादोषात् । नन्वेवं स्वरप्रतिरूपकत्वमपि शब्दतोऽर्थतश्च विवक्षणीयं स्यादित्याशङ्क्याह—स्वरांशे तु नेति । अन्ये तु स्वराद्यैकरूपाय शब्दत एव सारूप्यं नार्थतः, तेन तस्मादित्यर्थक'त'दि-त्यस्य प्रथमान्तार्थक'वा'मित्यस्य चाव्ययलक्षणे सिद्धिः । अत एव धनवाचिनोऽस्तिशब्दस्य विभक्तिप्रतिरू-पकत्वेनाव्ययत्वसिद्धिरिति मनुष्येन भाष्यकैयटोक्तं सङ्गच्छते । विभक्त्यन्तञ्च पदद्वयाघटितमेवेति

प्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे तेषां गणे पाठो व्यर्थ इत्यपास्तम् ।

एवं 'त'दित्यपि लुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अत एव 'अविद्या तच्चित्तोर्योगः' 'तत्तदर्थविभागः' इत्यादौ 'त्यदादीनी'ति नैकशेषः ।

अवदत्तमिति । अत्र क्रियायोगेऽपि—

'अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेप्यते ॥'

—इति भाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा तादेशाभावो बोध्यते इत्याशयः ।

आकृतीति । 'अहः'—इति—अहनीत्यर्थे । ओमिति च—स्वरादिषु ।—तच्च—अश्च उश्च म् चेति व्युत्पत्त्या शिवादिवाचकम्, 'अवतेष्टिलोपश्चे'ति सिद्धं—ब्रह्मण्यङ्गीकारे च ।—उभयोरपि स्वरादित्वं व्याख्यानात् । अन्ये 'कृन्मेजन्तः' इति तु न सिद्ध्यति, 'चिरव्यय'मित्युणादिपठितेन नियमादप्राप्तेः । 'उणादिव्युत्पन्नानाश्चेच्चादिस्वराद्यपठितानां भवति, तर्हि च्यन्तानामेवे'ति तदर्थः । अन्यथा च्यन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

'स्वरादिनिपात'मित्यत्र निपातपदे गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तिः, अनित्यत्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

व्ययत्वादेव । नैकशेष इति । त्यदादिसाहचर्येणानव्ययस्यैव तत्र ग्रहणम् । अत्र द्वितीयप्रयोगो बीप्सादि-
र्वचनेनापि सूपपाद इत्यन्यत्र स्पष्टम् ।—उपायस्योपायान्तरादुपकत्वम् । नन्वत्र क्रियायोगादुपसर्गत्वमस्त्येव,
नचैवं तकारापत्तिः, अवदत्तमिति भाष्योक्तेः पक्षे तदप्रवृत्तेः, एतेन तथा सकलग्रन्थकारोक्तमन्युक्तमिति चेन्न,
प्राक्षात् प्रधानतकारबाधपेक्षया गुणभूतोपसर्गसञ्ज्ञाया बाधस्यैव तद्वोध्यत्वस्योचित्यात्, तदाह—अत्रेति ।
निपातत्वाव्ययत्वयोः । फलं त्वव्यये नञ्कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति बोध्यम् ।

आद्ये तत्त्वफलमाह—ओमिति । शिवादीति । विष्णवादीत्युचितम् । सिद्धं=सिद्धञ्च । अनेन
दण्ड्यादिग्रन्थे न्यूनता ध्वनिता । लाक्षणिकत्वाद्यविरोधमूलकमाह—व्याख्यानादिति । नियमस्वरूपमाह—
उणादीति । अन्यथा=तस्यानियामकत्वे ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

तत्तदर्थेति । यद्यप्येकस्यैव द्विरुक्त्याऽपीदं सिद्धं, तथाप्येकतच्छब्दस्य प्रकृतिपरत्वेन एकस्य
प्रत्ययपरत्वेन तदसम्भवः । नच 'तच्चित्तो'रित्यत्र तदित्यस्य तस्यैत्यर्थकस्य प्रथमान्तचिदित्यनेन
सामानाधिकरण्याभावाद्बन्धो दुर्लभः, परिनिष्ठविभक्त्या समासेनादोषात् । नहि द्वन्द्वसूत्रे 'शेष'
इत्यस्यानुवृत्तिर्न प्रथमान्तानामेव स स्यादिति भावः । अत्र केचित्—यद्विभक्तिसमानानुपूर्वीकत्वं तद्विभक्ति-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न युगपदित्यादीनां पाठवैयर्थ्यमित्याहुः । लुप्तषष्ठीकमिति । इदमन्युक्तम्—प्रथमान्तानामेव
द्वन्द्वविधानेन तच्चित्तोरिति द्वन्द्वे पञ्चमस्य प्रवेशानर्हत्वात् । तत्तदर्थविभाग इति । प्रकृतिप्रत्यय-
विभागस्तत्तदर्थविभागेति वाक्यस्थितच्छब्दयोः प्रकृतिप्रत्ययपरयोर्द्वन्द्व इति भावः । शब्दरत्ने तु—
बीप्सायां कृतद्विवचनस्य तच्छब्दस्याऽर्थशब्देन तत्पुरुष इत्युक्तम् । चादिस्वरादिपठितानामिति ।
इदं विशेषणं व्यर्थं, गोरित्यादावव्ययत्वापादकम् । 'इण आति'रिति निष्पजे 'अयाः' इत्यादावव्यय-
त्वानापत्तिस्तु नास्माकं, स्वरादिपाठसामर्थ्येन तत्सिद्धेः ।

अन्यथा 'ओ'दिति प्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यात् ।

एवमतिशयेन साधुरित्यर्थे—'साधीय' इत्यपि ।

सर्वशब्दोऽत्र 'सर्वः पटो दग्ध' इतिवत्—अवयवकार्त्स्न्ये इत्याशयेनाह—यस्मात्सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । नेति । किन्त्वेकवचनमेवेत्यर्थः ।

ननु—'सङ्ख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतया सुपां विधान'मिति पक्षेऽन्यथार्थे सङ्ख्याकारकयोरभावात्कथं विभक्तिः ? 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकाश्रयणे च सर्वाऽपि ।

किञ्च—विहितानां नियमपक्षेऽपि नास्योपपत्तिः, तत्पक्षे सर्वेष्वर्थेषु—विधेयतया प्रधानप्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेव जातस्य निवृत्तिः । तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणस्वरूपं स्वत एव निवर्त्तते ।

—नियमश्च द्विविधः—अर्थनियमः, प्रत्ययनियमो वा । अन्त्योऽपि द्विविधः—प्रकृतार्थापेक्षः, सामान्यापेक्षो वा । तत्र 'कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव', 'कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवे'त्यादिरर्थनियमः । अत्र पक्षे सर्वास्सप्तपि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो,—विभक्तीनामनियतत्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्यथा=तत्प्रवृत्तौ । इदम्=अव्ययत्वम् । क्यन्ते इति शेषः । स्वरादावेवाह—एवमिति । ओमितिवदित्यर्थः । अत एव 'कश्च साधीय' इति तत्र—तत्र भाष्यं सङ्गच्छते ।

यद्यपि सर्वशब्दः प्रकारकार्त्स्न्येऽस्ति, यथा सर्वाङ्गीनो मिथुरिति, सर्वप्रकारान्नभक्षक इत्यर्थः । तथापि न स इह गृह्यते, अव्ययेभ्यः सर्वांसामेकवचनान्युत्पद्यन्त इति पक्षेऽपि सूत्रस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तेः, नहि सर्वा विभक्तयस्तत् उत्पद्यन्तेऽत आह—सर्वेति । वचनेति । त्रिके एव प्राचां विभक्तिव्यवहारात् ।

विशेषणांशे आक्षिपति—नन्वित्यादि चेदित्यन्तेन । 'लोकयोः' 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिभिरित्यर्थः । कथमिति । एवञ्चैकवचनमपि नेति भावः । चस्त्वर्थे । सर्वापीति । तथाचाऽसर्वविभक्तिव्यापारः ।

पक्षान्तरेऽपि दोषमाह—किञ्चेति । निवृत्तिः—नियमेन । तत्र=तेषां मध्ये । तद्योर्येति । कर्मादियोग्येत्यर्थः । प्रातिपदिकेति । 'तादृशे'त्यादिः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

समानार्थकत्वमेव प्रत्यासत्त्येति वामित्यादीनां पाठं विनाऽव्ययत्वानुपपत्तिरित्याहुः । साधीय इति । 'कश्च साधीय' इति भाष्यात् । सर्वेति । अत्र विभक्तिपदे त्रित्वे पर्यवसन्नं, प्रत्येकमेकवचनादाविति भावः । द्वितीयैवेति । 'द्वितीयायाः कर्मत्वमेवार्थ' इत्यर्थे तात्पर्यादर्थापेक्षत्वम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विहितानां नियमपक्ष इति । इदमुपलक्षणं,—प्राप्त्यमाणानां नियमपक्षेऽपीत्यस्यार्थस्य । अस्योपपत्तिरिति । असर्वविभक्तिलस्योपपत्तिः । 'अत्र पक्षे' इत्यस्य—'जातस्य निवृत्ति'रित्यनेनान्वयः । 'सर्वेष्वर्थेष्वित्यस्य—'सर्वविभक्त्युत्पत्ता'वित्यनेनान्वयः । सर्वेषु=कर्मादिष्वर्थेषु द्वितीयाद्येकैकविभक्त्युत्पत्तौ जातायामित्यर्थः । कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिरिति । 'प्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव'त्येव सिद्धौ 'कर्माद्यर्थ'त्यादिविशेषणं व्यर्थम् । तद्योग्यप्रातिपदिकात्प्रथमैवेति । इदं विशेषणम्—अव्ययेभ्योऽपि द्वितीयाद्यर्थम् । अर्थनियम इति । 'यत एवकारस्ततोऽन्यत्र नियम' इति सिद्धान्तात् । अत्र पक्ष इति । अर्थनियमपक्षे इत्यर्थः ।

‘कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्वितीया तदा कर्मण्येव, न कर्णादौ’; ‘कर्मादियोग्य-
तद्रहि—तप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा, न कर्मादौ’; ‘सङ्ख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादा-
वैकवचनादि, न द्वित्वादा’वित्यादिः—प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमः । अत्रापि पक्षे सर्वाः
सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो लभ्यन्ते ।

अथ ‘प्रातिपदिकाच्चेद्वितीया तदा कर्मण्येव, नान्यत्र’; ‘प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा
—मात्रग्रहणात्पर्युदासन्यायेन—कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिपदिकार्थे एवे’त्यादिः सामान्यापेक्षः
प्रत्ययनियमस्तदाऽव्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेव नेति—पूर्वोक्तज्ञापकादेव सेति सर्वाऽपि ।

यद्यपि—सुपां तिङां सङ्ख्याकर्मोभयार्थकत्वेन ‘कर्मण्येव नान्यत्रे’ति वक्तु-
मशक्यं, तथापि ‘कर्मण्येव, न तु तदभावे’इत्याकारो वक्तुं शक्यः । स्पष्टश्चेदं सर्वं
‘बहु’ष्वित्यादिसूत्रेषु भाष्ये । तत्र हि—अर्थनियमे, प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे च सप्तापि
विभक्तयः सम्पूर्णा उक्ताः, सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च सुपोऽप्राप्तिरेवोक्ता । ‘अव्यया-
दाप्सुप’ इति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमिदमिति चेत्—

अत्र ‘तद्धितश्चे’ति सूत्रं भाष्यकृतः—

—‘एकवचन’मित्येव सूत्रं कार्यम्, एकग्रहणञ्च न कार्यम् । विभक्तिविधायुद्देश्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नादेकवचनमित्युत्सर्गः । तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरे बाधके भविष्यतः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘करणादा’वित्यादिना कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिपदिकार्थस्यापि ग्रहणम् । कर्मादीति । ‘तादृश-
प्रातिपदिकाच्चे’दित्यादिः । तदिति । कर्मादीत्यर्थः । ‘एवे’त्यस्य ‘नान्यत्रे’ति शेषः । ‘नियम’इत्यस्य ‘इत्युच्यते’
इति शेषः । भाष्योक्तं चरमनियमासम्भवमाह—यद्यपीति । सङ्ख्याकर्माद्युभयार्थकत्वोक्तिसामर्थ्यादाह—
कर्मण्येवेति । सर्वं=पक्षत्रयम् । तदेवाह—तत्र हीति । आद्यसाधारणमाह—अव्ययादिति । अत्र=
शङ्कायाम् । नन्वेवं कुतस्तदत आह—विभक्तीति । एवञ्च=तत्रानतिप्रसङ्गं च । अपिसमुच्चयेमेवाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमपेक्षमाह—कर्माद्यर्थेति । सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमपक्षमाह—अथेति ।

ननु सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु अव्ययानां प्रातिपदिकार्थसूत्रोदाहरणलमनुपपन्नं ?—तथा च
‘प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थम् ? उच्चैर्नाचैरित्यत्रापि यथा स्या’दिति प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थं
भाष्यं विरुध्यते, प्रातिपदिकार्थसूत्रस्य पर्युदासन्यायेन कर्मादियोग्यप्रातिपदिकार्थ एव
प्रथमाबोधकत्वादिति चेत्—प्रातिपदिकार्थसूत्रस्योक्तनिष्कृष्टार्थमनाश्रित्याऽव्ययानां तदुदाहरणलेनो-
पन्यास इत्याशयात् । वस्तुतस्तु—प्रातिपदिकार्थसूत्रे कर्मादियोग्यप्रातिपदिकादित्यर्थं मानाभावा-
दव्ययानां तदुदाहरणलमुपपन्नम् । तत्रार्थनियमे कर्मादिरहितप्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति नियमेन
प्रथमैवाव्ययेभ्यः प्राप्नोति न द्वितीयादिः । ‘अर्थनियमे सिद्ध’मिति । ‘बहु’ष्विति सूत्रस्थभाष्यस्य
प्रथमाया वचनत्रयं सिद्धमित्येवार्थः, प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे ‘कर्माद्यर्थप्रतिपादनयोग्यप्रातिपदि-
काच्चेद्वितीया तदा कर्मणि सत्येव, न तु तदसत्त्वे’ इत्यादिरेव सूत्रार्थः । तेन ‘गां दोग्धी’
त्यादावपादानत्वादावपि द्वितीयादिः । ‘बहु’ष्विति सूत्रस्थस्य ‘एकस्मिन्वैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु-’
इति भाष्यस्यापि ‘सङ्ख्यावत्त्वयोग्येषु चेदेकवचनं तर्हि एकत्वे सत्येव न तु तदसत्त्वे’ इत्यर्थः,
‘न द्वयोर्न बहु’ष्विति तु फलितार्थक्यनमिति दिक् ।

१ केचित्तु—‘युष्मद्युपपदे एव मध्यमः पुरुषः’ ‘अस्मद्युपपदे एवोचमः पुरुषः’ इत्येवं नियमेन शेषे
प्रथमपुरुषोपपत्तेः ‘शेषे प्रथमः’ इत्यपि ‘तद्धितश्चे’ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ।

एवञ्चैकत्ववत्यपि भविष्यति, अलिङ्गसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्चैकवचनं, द्विवचनादि-
विधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासञ्ज्ञाबोद्धवैकत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तेः । द्वित्वबहुत्वयो-
र्द्विबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्य—'एकवचन'मित्येतद्वचनं विनाऽपि—द्वित्वाद्यभावे कर्मादौ
सिद्धत्वेन सामर्थ्यादप्राप्तप्रापणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेऽप्येतत्प्रवर्तते इति—विनिगमना-
विरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन ।

अत एव 'अव्ययादाप्सुप' इति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं, 'तृतीयासप्तम्यो'रिति च ।
प्रथमाऽपि मात्रग्रहणाद्यत्र—प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसम्भावना तत्रैवेति तस्या
अप्यप्राप्तिरव्ययेभ्यः ।

'पचतिकल्प'मित्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनं, सर्वथाऽप्राप्तावेव तस्य विध्यर्थ-
त्वात् । अत्र च न तथा, कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वेन क्रियायां स्वत एकत्वसत्त्वेन सर्वथा
तदप्राप्ताप्यभावादिति बोद्धव्यम् ।

यत्तु—कैयटेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादनेकनियमवाधे गौरवाच्च प्रथमैकवचनस्यै-
वानेनोत्सर्गत्वं बोद्धव्ये इति 'तद्धितश्चे'ति सूत्रे, रूपप्सूत्रे चोक्तं, तन्न; स्वादि-
सूत्रे प्रथमायाः प्राथम्येऽपि नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया अपि तत्त्वेन

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अलिङ्गेति । नन्वयुक्तमेतत्, तथापि महासञ्ज्ञया अण् एवौचित्यादत आह—द्विवचनेति । नन्वेवमपि
कर्मादावेव स्यान्नत्वव्येष्वत आह—द्वित्वेति । नन्वेवमपि सुरेव स्यादत आह—विनेति इति=
इत्यत्र । इति च=चरितार्थम् । नन्वव्ययेभ्यः प्रथमा सूत्रत एव सिद्धा अत आह—प्रथमापीति । अत
एव सर्वा विभक्त्य इति बहुवचनान्तविग्रहं त्यक्त्यैकवचनान्तविग्रहो दर्शितो भाष्ये । एवञ्चैतत्पक्षे सङ्ख्या-
प्रकरणं विध्यर्थमेव । ध्वनितश्चेदमेकवचनस्योत्सर्गत्वमितरयोस्तद्वाधकत्वं च वदता भाष्यकृता । नन्वेवमति-
प्रसङ्गोऽन आह—पचतीति । अत्र=पचतिकल्पमित्यादौ च । न तथा=न विध्यर्थत्वम् । 'क्रियाया'मित्यस्य
मध्यमणिन्यायेनान्वयः । कैयटेनेति । सुसिद्धविधिभ्यामस्य वाक्यैकवाक्यत्वाच्च न तिङन्तादिभ्यः प्रसङ्गः । एवञ्च
सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते इत्यर्थे न कश्चिदोष इति भावः । आद्ये दोषमाह—स्वादीति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नन्वेकवचनमिति सूत्रं व्यर्थं, द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्य तदविषये
प्रवृत्तिसिद्धेरित्यत आह द्वित्वबहुत्वयोरिति । अप्राप्तप्रापणार्थमिति । सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमपक्ष
एव सिद्धान्त्यमिष्यत इति भावः । अन्ये तु सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः, तत्र हुंकडादिभ्यो निरर्थके-
भ्यो विभक्तेरप्राप्तौ एकवचनमित्यादौत्सर्गिकमेकवचनम् । सार्थकाव्ययेभ्यस्तु 'प्रातिपदिकार्थ' इति प्रथमै-
कवचनं, 'दोषामन्यमहः' 'अयुच्चै'रित्यादिवृत्तिविषये कर्मत्वान्वयाद्वितीयैकवचनं, 'तेना'त्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । एव स्वःशब्दाद्वितीयापञ्चमीसप्तम्येकवचनानि—'स्वः पश्य',
'स्व आगतः', 'स्वः स्थित'इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । एवमपदिशेत्याद्यव्ययीभावात्तदर्थकर्मत्वादिसत्त्वेन
द्वितीया-तृतीया-सप्तम्येकवचनानीत्यादि यथायथं बोध्यमित्याहुः । नानेन सर्वैकवचनमिति ।

तस्याऽविनिगमकत्वात् । ‘निजां त्रयाणा’मित्यत्र त्रयाणाङ्गणेन ‘आद्युदात्तश्चे’ति सूत्रे आदिग्रहणेन च पाणिनिना स्वशास्त्रे एतन्न्यायानाश्रयणज्ञापनाच्च ।

अत्र —‘प्रथमा सम्पूर्णाऽव्ययेभ्यः’, ‘प्रथमाया एवैकवचन’मित्यादिपक्षान्तराणि अर्वाचीनग्रन्थे दृश्यन्ते, तान्यसङ्गतानि; उक्तरीत्या तेषामुक्तिसम्भवाभावात् ।

‘घट’इत्युक्ते एकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ सङ्ख्यावदर्थत्वेन सत्त्वभूतत्वात्, प्रकरणाच्च । ‘बहुषु’इत्यादिसूत्रभाष्योक्तपक्षास्त्वेकदेशिनो—न सिद्धान्तिन इति तत्त्वम् ।

‘असर्वविभक्ति’रिति बहुव्रीहिलभ्यो विशेष्य इत्याह—तद्वितान्त इति । केवलस्य तद्वितस्य प्रयोगाभावेन फलाभावात्सङ्गाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः ।

नन्वेवमपि ‘पचतिकल्प’मित्यादावतिव्याप्तिः, उक्तरीत्या तेषामसर्वविभक्तित्वात्, उभयशब्दे चातिव्याप्तिः, ततो द्विवचनानुत्पादादत आह—परिगणनमिति । एवञ्च सूत्रं न कार्यमिति भावः ।

तसिलादय इति । ‘पञ्चम्यास्तसि’लित्यारभ्य—‘द्वित्र्योश्च धमुञ्’—इत्यन्ता इत्यर्थः ।

❁ चिदस्थिभाला ❁

तस्य=न्यायस्य । अभ्युपेक्षेदम् । वस्तुतः स एव नेलाह—निजामिति । स्पष्टञ्चेत्तत् भावप्रकाशे प्रारम्भे । सकलग्रन्थकारोक्तिं खण्डयति—अत्रेति । अव्ययविषये इत्यर्थः । आदिना—सप्तापि विभक्तयः । अत एवाह—पक्षान्तराणीति । ननु सिद्धान्ते ‘घट’ इत्युक्ते एकत्वानिश्चयात्तत्संशयापत्तिरत आह—घट इति । स्पष्टञ्चेदं मञ्जूषायाम् । नन्वेवमुक्तभाष्यीयपक्षाणां का गतिरत आह—बहुष्विति । निषेधाप्रवृत्तौ बीजं प्रास्त्याद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह—केवलेति । प्राचां ग्रन्थेषु न्यूनतां सूचयन्नाह—उभयेति । दण्ड्यादि-ग्रन्थासाङ्गत्यायाह—पञ्चम्या इत्यादि । ‘आरभ्ये’त्यस्य ‘उभयत्रोक्ताः’ इति शेषः । यत्तु शास्त्री—‘सोऽपि

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

त्रयाणामिति । अन्यथा कपिजग्राधिकरणन्यायेनायमेक इमे त्रय इत्युपेक्षाबुद्धिरेव चतुष्टय-जनिका, प्रथमोपस्थितिचित्वावच्छिन्नबोधनेनैव बहुवचनसार्थकत्वं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत्रेदन्तत्वं—सर्वविभक्त्येकवचनत्वाङ्गीकारे ‘गङ्गाया आनये’त्यतः सर्वविभक्त्येकवचनापत्तिर्नहि तथाचानुभवः, तस्मादेकैव विभक्तिस्तत्र । ‘स्वःस्वित’ इत्यत्र सप्तम्येव, ‘स्वर्गत’ इत्यादौ पञ्चम्येव । एवञ्च सुविलादौ हि प्रत्याहारश्चरितार्थः, अस्य तत्र सप्तमीपञ्चम्यादेर्लुङ्गर्थत्वात् । स्वदुक्तासर्वविभक्तित्वम-युक्तमुक्त्युक्तेः । नच येषामपादानादिर्नास्ति तेषां तु सर्वैकवचनात्तिरिति वाच्यम्, अथे प्रथमेत्येव वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रथमेवेत्यदोषात् । ‘कर्मादियोग्ये’त्यर्थस्तु न प्रातिपदिकपदवैयर्थ्यापत्तेः,

❁ विषमपदविवृतिः ❁

किन्तु प्रथमाद्वितीयातृतीयैकवचनान्येवेत्यर्थः । ज्ञापनाच्चेति । इदमुपलक्षणम्—‘अव्ययादाधुपु’ इति प्रत्याहारग्रहणाच्चैत्यपि बोध्यम् । नन्वेकले एकवचनस्याविधानेन घट इत्युक्ते एकलनिश्चयो न स्यादित्याशङ्क्याह—घट इत्युक्त इति । ननु ‘बहु’ष्वित्यादिसूत्रेष्वेकवचनमिति योगविभागमनाश्रितोक्त-नियमपक्षान् आश्रित्याव्ययेभ्यः सर्वविभक्तीनां सर्वाणि वचनानोक्त्युक्तं तत्कुतो नोक्तमित्यत आह—बहुष्वित्यादिसूत्रेति । ननु विशेष्यासन्निधानात्तद्वितान्त इति तदन्तविधिः कथमत आह—बहुव्रीहिलभ्यं विशेष्यमिति । इत्याहेति । इत्यभिप्रेत्याहेत्यर्थः ।

शस्प्रभृतय इति । 'बह्वल्पर्याच्छस्'—इत्यारम्य 'अव्यक्तानुकरणा'दिति डाजन्ताः । यस्तु—'इवे प्रतिवृत्तौ' इत्यधिकारे—'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल्लन्दसी'ति थाल्, तस्य स्वरादौ 'आस्—थालौ'इति पाठेनाव्ययत्वम् । तत्र 'इण आसि'रित्युणादिसूत्रविहितः—आसिः । 'अया' इत्युदाहरणम् । आसिविधायके 'छन्दसी'ति नानुवर्त्तते । एवञ्च लोके विभक्तिरहितप्रयोगायाव्ययत्वमावश्यकम् । अत्र च स्वरादावासिपाठ एव लिङ्गम् । 'अयासा वयासा' इति तु च्छन्दसम् ।

अम्—आमिति । 'अमु च च्छन्दसि' 'किमेत्ति'ङिति विहितौ । कृत्वोर्था इति । कृत्वसुच्सुद्धाः । तसिवती इति । तेनैकदिक् 'तसिश्च' 'तेन तुल्य'मित्यादि-विहितौ । एवञ्च स्वरादिषु 'व'दिति पाठे फलं चिन्त्यम् । ना—नाञ्जाविति । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सहे'ति विहितौ ।

कृन्मेजन्तः । कृद्यो मान्त इति । 'कारयाम्—' इत्यामन्ते 'आमः' इति लुकेष्टसिद्धिरिति भाव इत्याकारे विस्तरः । कृदन्तस्य तु नैतद्विशेषणं, गणे प्रशाम्नाब्द-पाठात् । अन्यथा श्रुत्या मान्तत्वेन प्रत्ययलक्षणात्कृदन्तत्वे चानेनैव सिद्धे तत्पाठवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन 'प्रतामौ' लवमाचक्षाणो—'लौ'रित्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

न च—'आधये' 'हे आधे', 'कुम्भकारेम्यः' इत्यादौ गुणे एत्वे च कृते एजन्तत्वेन सञ्ज्ञापत्तिः । न च बहिरङ्गत्वं गुणादेः, सञ्ज्ञायाः कार्यार्थत्वात्सञ्ज्ञा-कार्यस्य तत्त्वेन सञ्ज्ञाया अपि तत्त्वात् ; लिङ्सङ्ख्याद्यन्वयित्वेऽप्यव्ययीभावादाविवात्रा-प्यापत्तेरिति वाच्यं, सन्निपातपरिभाषया बाधात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रकारवचनमाला सदृश इति तदन्तस्यापि सङ्ग्रहः' इति, तत्रेति सूचयन्नाह—यस्त्विति । स्वरादौ=गणे ।

प्रसङ्गादाह—तत्रेण इति । सूत्रक्रमेणाह—कृत्वेति । आदिना—'तत्र तस्येवे'त्यादि । उक्तमेव दाढ्यायाह—एवञ्चेति । नन्वेवमामोऽकृत्वादेधामित्यादौ दोषोऽत्र आह—कारयामिति । तत्र 'ले'रित्यत्रानुवृत्ते-राह—आम इतीति । वैपरीत्येऽपि कृतः श्रुतत्वाद्विशेष्यत्वेन दोष इति सूचयन्नाह—कृदन्तस्येति । एतत्=मान्तादि । गणे=स्वरादिगणे । तेन=तथा व्याख्यानाभावेन । सिद्धान्ते शङ्कते—नचेति । आदिना चिकीर्षवे इत्यादि । एजन्तेति । व्यपदेशिवद्भावेन । नचान्तग्रहणान्नित्ययोगबहुव्रीहिणोपदेशे एजन्त इत्यर्थोदत्र न दोष इति शास्त्र्याद्युक्तं युक्तं, तथैव सिद्धेऽन्तग्रहणं न कार्यतिमि भाष्याशयात् । सञ्ज्ञेति । विशिष्टस्येति भावः । कार्यकालपक्षे लुगिन्ध्येकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञायाः समत्वमित्याह—सञ्ज्ञायाः कार्येति । नन्वेतावतापि-किमत आह—सञ्ज्ञेति । नन्वेवमपि लिङ्गाद्यन्वयित्वेन सर्ववाचकत्वान्नात्र तत्प्राप्तिर्महासञ्ज्ञा-विरोधादत आह—लिङ्गेति । आदिना कारकम् । कान्तं तस्य विशेषणं, बाधे हेतुगर्भं स्यादिति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

किञ्च पचतित्कर्मित्यादौ स दुर्वारः, विशिष्टकर्तृत्वस्य केनाप्यनुक्तत्वात् । कृन्मे । सञ्ज्ञाया अपीति । अत एव 'तेभ्यः' 'एषा'मित्यादिसिद्धिः, आद्ये येन विधिस्तदन्तसञ्ज्ञां प्रति त्यदाशत्वस्यासिद्धत्वात्पत्याऽदन्तत्वानापत्तिः

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सञ्ज्ञाकार्यस्येति । लुक् इत्यर्थः । तत्त्वेन=बहिरङ्गत्वेन । अव्ययीभावादाविति ।

१ इदानीन्त्वस्य पाठो नोपलभ्यते ।

न च तया सन्निपातविघातकलुको बाधेऽपि सञ्ज्ञाबाधे मानाभाव इति वाच्यम्, एज्विषयसन्निपातनिमित्तकाऽऽत्मीयसन्निपातविघातकस्य ‘क्विति चे’ति निषेधस्य तया निवृत्तावपि ‘उपदास्ते’त्यत्र कित्वापत्तेः । किञ्चफलन्तु तत्सन्नियोगशिष्टेत्वसिद्धिः । एवञ्चोपादेस्तेति स्यात् । तत्र हि—किदिति व्यपदेशातिदेश एव, इत्त्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्याऽतिदेश्यस्याभावात् ।—

तस्मादनया सन्निपातविघातकशास्त्रस्येव तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्ताऽतिदेश-
सञ्ज्ञानामपि निवृत्तिरवश्यं वाच्या । ‘साक्षात्परम्परया वा स्वसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्त’मिति परिभाषार्थः । एतेनात्राकंजादि स्यादित्यपास्तम् । अकंजाद्येक-
वाक्यतापन्नाऽव्ययसञ्ज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च । लुगेकवाक्यतापन्नं तु न गुणादितो-
ऽन्तरङ्गा, उभयोरपि शब्दतः सुवाश्रयत्वात् ।

अव्ययादा । ‘ण्यक्षत्रिये’त्यतो ‘लु’गनुवर्त्तते । विहितेति । अङ्गसञ्ज्ञायां
विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपिताङ्गविशेषणादित्यर्थः । आप्सुभ्यामाक्षिसाङ्गस्य-
अव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति भावः । तेन ‘कुम्भकारेभ्यः’ इत्यादौ सन्निपात-
परिभाषयाऽव्ययसञ्ज्ञानिवृत्तिद्वारा लुङ्निवृत्तिपरिभाष्येण न विरोधः ।

अत्युच्चैसाविति । अत्राऽधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि उच्चैश्शब्दस्य वृत्तिविषये
शक्तिमत्प्रधानत्वाद्धितीयान्ततया ‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे’ इति समासे अवयवभूतोच्चैः शब्दा-
दव्ययात्परत्वेन लुक् स्यात् । समुदायस्य तु नाव्ययत्वं, लिङ्गाद्यन्वयित्वादित्यभिमानः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

किञ्चाप्रवृत्तौ तु तत्सन्नियोगशिष्टत्वादित्त्वस्याप्यप्रवृत्तिरिति भावः । ननु किञ्चप्रयुक्तमन्यदेव कार्यं कुतो न,
तदभावे तु किञ्चमपि न स्यादिति नोक्तदोषोऽत आह—तत्र हीति । तस्मात्—तदन्यथानुपपत्तिः । अनया=
प्रकृत्या । सञ्ज्ञानामिति । व्यक्त्यभिप्रायं बहुवचनम् । ननु अवश्यं वाच्यापि कथं ततो लभ्यते इत्यत आह—
साक्षादिति । अत्र च तया तद्वारणपरिभाष्यमेव मानम् । एतेन=उक्तार्थकया तयाऽव्ययत्ववारणेन ।
‘अकञ्चस्या’दिति पाठः । ननु कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाबाधेऽप्यकजेकवाक्यतापन्ना स्यादेवात आह—
अकजेकेति । ‘अन्तरङ्गाया’मित्यादिः । गुणादेरिति । ‘बहिरङ्गे’त्यादिः । नन्वेवं तस्या अप्येवं वारणेन
भाष्यासङ्गतिरेवात आह—लुगेवेति । अधिकं गद्यायां स्पष्टम् । नन्वेवम्—‘अनन्यप्रकृतिरिति वक्तव्यं, कुम्भ-
कारेभ्यः, न वा ‘सन्निपाते’ति सिद्ध’मिति ‘कृन्मेजन्त’ इति सूत्रभाष्यविरोधः, त्वद्वीत्या तत्र लुको-
ऽप्राप्तेरतोऽव्ययस्यासाङ्गत्वाय मूलस्यान्यथा तात्पर्यमाह—अङ्गेति । ननु नेदमङ्गाधिकारस्वमत आह—
आविति । तेनेति । तथा व्याख्यानेनेत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वस्तुतस्त्वव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्वम् । ‘आधेय’इत्यादेरन्वर्थसञ्ज्ञा-
बलेनाव्ययत्ववारणसम्भवेऽपि सन्निपातपरिभाषाप्रयोजनकथनार्थं भाष्यकृतैतदुपेक्षितम् । उपादंष्टेति-
समूहान्यः पाठः । सन्निपातपरिभाषया क्विति चेति निषेधस्य निवृत्तिरित्याद्यनेन सगुणः पाठः ।

१ ‘अक’जित्येव ‘आदि’पदरहितः पाठश्चिदस्थिमालासम्मतः । २ परिभाषेन्दुटीकायामेतत्कृतायाम् ।

समुदायस्यापि तत्त्वमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीति । तदन्तेति ।—शब्दस्य विशेष्यत्वात् । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञाया'मिति वाचनिकस्तदन्तविधिरिति भावः ।

न गौणे इति । अयं भावः—'सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लिङ्गाद्यनवव्यर्थ-
बोधकत्वविशिष्टाव्ययपदवत्त्वेन हि अव्ययपदं बोधेयतु—' इति तादृशमहासञ्ज्ञाकरणा-
च्चादृशार्थानां गणेऽनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणे मानाभावेन समुदायस्य
नाऽव्ययत्वमिति ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

तत्त्वम्=अव्ययत्वम् । इति वाचनिक इति । इत्यादिनेत्यर्थः । 'बोधयस्विती'त्येवपाठः । अस्मिमान-
पदसंचितं मृलादावरुचि ध्वनयन् सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

अन्ये गुरुसञ्ज्ञाम्प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात्तस्या अप्यनापत्तिः । वस्तुतोऽव्ययीभावश्चेत्यत्र सामर्थ्यात् महा-
सञ्ज्ञायास्त्यागेत्येतद्विषये महासञ्ज्ञायास्त्यागे मानाभाव इति सुधियः ।

अयं भाव इति । नन्वस्य 'वस्तुतः'कल्पेन न वैलक्षण्यम्, अत एव ध्वननपरत्वेन तदर्थलापनं
कुर्वन्ति केचिदिति चेन्न, 'अयंभावः'इति कल्पे समानाधिकरण्यसम्बन्धेन लिङ्गान्वयित्वं विशिष्टस्य,
न केवलस्येत्याशयः । द्वितीये केवलस्यापि नेत्याशयः ।

ननु तथापि 'वस्तुतो' ग्रन्थेन 'अत एवे'त्यसङ्गतं, तत्प्रत्याख्यानरीतेरभावादिति चेन्न, सर्वनामसञ्ज्ञा-
साहचर्येणास्याप्यन्यार्थत्वेन प्रत्याख्यानेनादोषात् । प्रधानन्यायोपन्यासस्तु चिन्त्यो, 'बुद्धोयूने'त्यादिगमक एव
तत्प्रवृत्तेरिति दिक् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

वस्तुतस्त्वित्रप्रवृत्तिपूर्वकालिकमेलमात्वस्योपजीव्यं, तच्च न 'विभति चे'ति निषेध-
विनाश्यं, यच्च निषेधेन विनाशमिलोत्तरकालिकं, न तदालस्योपजीव्यं, तस्मादेज्जिषये
लालविधानादकिञ्चित्सञ्ज्ञिपातनिमित्तमालं 'स्थाध्वो'रिति किलस्यानिमित्तं, किञ्चित्सञ्ज्ञियुक्तश्चेत्त्व-
मिति किञ्चाभावे न भवतीति कैयटोक्तरीत्यैव सञ्ज्ञिपातपरिभाषाविरोध उपपादनीयः । तत्र
चालोपजीव्यकिञ्चित्स्य साक्षादेव किञ्त्वेन विनाशः, भावाभावयोर्विरोधादिति नैषा प्रतिबन्दी युक्ता ।

तस्माद्याख्यानाद्भाष्यप्रामाण्याच्च सञ्ज्ञिपातविघातकलं परम्परयाप्याश्रीयत इत्येवेत्युक्तम् ।
तादृशमहासञ्ज्ञाकरणात्समुदायस्य नाव्ययत्वमस्येव वक्तुं युक्तम् । 'तादृशार्थाना'मित्यारभ्य
मानाभावेन'त्यन्तो ग्रन्थः प्रकृतानुपयुक्तः, न ह्यत्रान्तर्गणकार्यं किञ्चित्प्राप्नोति येनोपयुज्येत ।
'साहचर्येण'त्युत्तरमर्थस्येति शेषः । प्रसिद्धासावन्तरङ्गश्चासौ पदान्तरानपेक्षश्चासावनुपसर्जनी-

१ बुद्धिगुणादिसञ्ज्ञोद्देश्यतावच्छेदकाऽऽत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्तिनानात्वापत्तौ—हर्थाद्यनेकार्थ-
वत्तेषामुपस्थितावपि कस्य चिदेकस्य ग्रहः स्यान्न सर्वेषां, सकृदुच्चरितन्यायात् । एवञ्च आदैःसमाना-
धिकरणबुद्धिपदवत्त्वेनेव लिङ्गाद्यनवयितावच्छेदकसमानाधिकरणाव्ययपदवत्त्वेन अव्ययपदादोषः । एवं हि—
शक्ततावच्छेदकैक्यं, तेन रूपेण च सर्वेषां ग्रहः । 'आदैःचो बुद्धिपदाऽभिन्नाः' इति शेखरोक्तस्याप्यत्रैव
तात्पर्यमिति श्रीगुरुचरणाः ।

२ इति=इत्यर्थम् । 'महासञ्ज्ञाकरणा'दिति हेतुतया पूर्वान्वयि । 'बोधक'मितीत्यपि पाठान्तरम् ।

वस्तुतोऽत्रार्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसञ्ज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धा-
ऽन्तरङ्गपदान्तरानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैव लिङ्गाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन—न समुदायस्य,
नाप्यवयवस्य सञ्ज्ञा । अत एव भाष्ये—सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रस्थोपसर्जनाप्रतिषेधानुवृत्त्या
‘अत्युच्चैसा’वित्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानरीत्यैवात्राप्येतत्प्रत्याख्यानमुक्तम् ।

एवञ्च विहितविशेषणमङ्गाक्षेपो वा व्यर्थ एव, अव्ययात्परत्वस्याप्यभावात् ।
‘उच्चैरौ’ ‘उच्चैराभ्या’मित्यादेरभिधाने तु न मानम् । अत एव भाष्ये एतन्नोक्तम् ।

अलिङ्गत्वादिति । नन्विदं ‘सदृशं त्रिषु’इति विरुद्धमत आह—लिङ्गत्वादि ।

अयं भावः—‘यथोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मपराया अप्यस्याः श्रुतेर्भाष्यप्रामाण्या-
दत्रोपसंहारः, तथा तत्प्रामाण्यादेव लिङ्गाद्यभावपरताऽपि—’इति ।

ॐ चिदस्थिमाका ॐ

अत्रार्थेति । अव्ययपदयोगलभ्यार्थैर्लभ्यः । अत एव—तत्साहचर्याश्रयणादेव । एवञ्च—उक्तरीत्या
तयोरनव्ययत्वे च । मूलादिमतेनाह—विहितेति । स्तोत्राशयकतयाह—अङ्गेति । ‘त्वस्याभावा’दिति पाठः ।
‘परत्वस्याप्ये’ति पाठेऽपिरेवार्थः । ननु विहितविशेषणत्वे स्तोत्रप्रकरेऽत्यादिना[समासेन]कच्चित्र निर्वाह [?]
इति भाष्यासङ्गतिरेवात आह—उच्चैराविति । ‘औ’ इति अशब्दस्य द्विवचनम् । तत्रैकादेशस्य परादि-
वद्भावात् सुप्त्वम् । उच्चैराभ्या’मित्यस्य ‘ब्राह्मणीभ्या’मिति शेषः । अत्राऽत्वं पूर्वान्तवत्त्वेन । तद्गुण्यति-
अत एवेति । अस्या इति । आधर्वणप्रणवविधायताया इत्यर्थः । अत्र=अव्यये । इतिर्भावसमाप्तौ ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

उच्चैराविति । अकारो बाहुदेवस्तस्मादौ प्रत्ययः, परादित्वेन सुप्त्वम् । एवमिदंशब्दात् भ्यामि

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भूतश्चेति विग्रहः । अत्र ‘प्रसिद्धान्तरङ्गपदान्तरानपेक्षे’ति विशेषणं व्यर्थम्, ‘अनुपसर्जनीभूतलिङ्गाद्यनन्व-
यिन’इत्येतावता पूर्तः । अत एवेति । अत्युच्चैसावित्यादावव्ययसञ्ज्ञाभावादेवेत्यर्थः । इयर्थे एवेति ।
अव्ययसञ्ज्ञार्था कार्यकालपक्षाश्रयणात् ‘अत्युच्चै’रित्यादावकथं प्रवृत्ताच्ययसञ्ज्ञामादाय न लुक् ।

उच्चैराविति । उच्चैःशब्दात्परो द्विवचनान्तोऽशब्दो बोध्यः । तस्य च परादिवत्त्वेन
विभक्तित्वाद्विहितविशेषणाभावे लुगापत्तिरित्याशङ्कावारणायैदम् । उच्चैराभ्यामिति । विहित-

१ सूत्रान्तरसाहचर्याश्रयणाच्चेदं युक्तमिति परे । भैरवमिश्रास्तु—‘ननु प्रधानाप्रधानन्यायो
क्षयैर्निर्देशविषयः, यथा—‘पुमान् स्त्रिये’त्यत्र पुमर्थशब्दस्य स्वयर्थकस्य च निर्देशः । अत्र हि ‘ब्राह्मणवत्सा
ब्राह्मणीवत्तश्चे’त्येवं सहोक्तौ प्रधानाप्रधानन्यायेन प्रधानस्त्रीपुंसभिन्नाऽप्रधानस्त्रीपुंसकृतस्यापि विशेषस्य
सत्त्वदेकशेषो न भवति । प्रकृते तु—‘स्वरादिनिपाते’तिशब्दपरं न त्वर्थपरमिति न प्रधानाप्रधानन्याया-
वसर इत्यत आह—सर्वनामसञ्ज्ञासाहचर्येणेति । साहचर्यमत्र सादृश्यम् । तत्र यथा ‘सर्वनामेतिमहा-
सञ्ज्ञाकरणेन विलक्षणोऽर्थः क्लृप्तस्तथाऽत्राप्यव्ययमितिमहासञ्ज्ञाकरणेनैतादृशोऽर्थः कल्प्यत इति भावः ।

२ प्रसिद्धान्तरङ्गेति । प्रसिद्धान्तरङ्गश्चेति समासकृत्वा—प्रसिद्धमित्यादेर्व्याख्यानभूतं—यत्
‘पदान्तरानपेक्षानुपसर्जनीभूत’मिति—तेन कर्मधारयः । अत्र ‘प्रसिद्ध’मित्यनेन सञ्ज्ञाशब्दव्यावृत्तिः ।
सञ्ज्ञाशब्दो हि यदा सञ्ज्ञाबोधनाय प्रयुज्यते तदा ‘चैत्रनामकोय’मित्येवंरीत्या प्रयोगो भवति, तथात्रापि
‘स्वरनामक’ इत्येव प्रयोग इति पदान्तरसापेक्षता स्फुटैव । ‘अन्तरङ्ग’मित्यस्यैव व्याख्यानम्—‘अनुपसर्जनी-
भूत’मिति । उच्चैःशब्दो हि केवलः प्रयुक्त ऊर्ध्वदेशनिष्ठाधिकरणतां प्रतिपादयति । तस्य स्वार्थमात्रप्रति-
पादकतयाऽन्तरङ्गत्वम् । ‘अत्युच्चैसा’वित्यादौ तु यथा वृत्तिघटकस्य ‘राजपुरुष’इतिसमासावयवस्यैकार्थीभाव-
बलाद्वाजशब्दस्य राजसम्बन्धिपुरुषप्रतिपादकता, पुरुषशब्दस्य च राजसम्बन्धिपुरुषप्रतिपादकता,
तथोच्चैःशब्दस्याप्युर्ध्वशोभिन्नाधिकरणकर्मकातिक्रमणकर्तृप्रतिपादकतया बहिरङ्गत्वमिति भावः । एतेन
‘प्रसिद्धानुपसर्जनीभूत’इत्येव सिद्धेऽधिकविशेषणद्वयोपादानमनर्थकमिति शङ्काया निरास इत्याहुः ।

विभक्ति-वचनशब्दौ कारक-सङ्ख्यापरौ, प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तेः । 'लिङ्गे'ष्वित्यादि विषयसप्तमी । तत्तद्विषये सादृश्यञ्च—लिङ्गाद्यभावाश्रयत्वेन । लिङ्गाभावेन—सादृश्यमव्ययी-भावातिरिक्तविषये, तस्य लिङ्गयोगसत्त्वात् ।—सङ्ख्याऽभावस्तु सर्वसाधारणः । तदभावादिसादृश्यादेव यद्विविधं रूपं तन्न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह—वष्टीति । वशेऽलान्दसत्त्वेनेह प्रयोगश्चिन्त्यः । 'भागुरिः'—आचार्यः । अपिसाहचर्यादेवेऽप्यदेरकारस्यैव लोपः ।

इदं भाष्ये न दृश्यते । निश्—दिशोरिगुपधलक्षणे केऽदन्तत्वादेव टाप् । किंनि 'दि'गित्यपि ।

अत एव 'ड्याप्प्रातिपदिका'दिति सूत्रे—“आग्रहणं न कार्यम्, अकारान्ताट्टाप्, तत्राऽन्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वेनैव सिद्धं, यस्तर्ह्यनकारान्तात्—‘कुञ्चा’ उष्णिहा’ ‘देवविशा’ इति !, अत्राप्यकारान्तादेव—‘कुञ्चानालभेत’, ‘उष्णिहककुभौ’, ‘देवविश’मिति—” ।

अन्ये—“‘कप्रत्यय एवंविषयः’—इत्युक्त्वा—‘बहुराजे’ति डाबन्तार्थमाग्रहणम्—” इति भाष्ये उक्तं सङ्गच्छते । तस्माद्वाचेत्यसाध्वेवेति शिवम् ।

इति—अव्ययानि ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

श्रुतावाह—विभक्तौति । अन्वयायाह—लिङ्गेष्विति । अस्य व्यवस्थामाह—लिङ्गाभावेनेति । तदिति । सङ्ख्येत्यर्थः । दण्डयुक्तावतरणासाङ्गत्यायाह—प्रसङ्गादिति । मूलादि दूषयति—इदमिति । नन्वेवं कथं तत्प्रयोगसिद्धिरत आह—निशिति । इदं द्रवयति—अत एवेति । अस्याभावादेवेत्यर्थः । अन्येव=देवविशमित्यत्र । तस्मात्=उभयोरेवान्यथासिद्धत्वात् । ॐ इत्यव्ययप्रकरणम् ॐ

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

द्वितीयमपि । नच समाप्ते उपसर्जनत्वमेवेति वाच्यं, कुगतिसमाप्ते उभयपदार्थप्राधान्यात् ‘उच्चैराभ्या’मित्यादाव-दोषात् । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेवात्र लुङ् न प्राप्नोतीति कथमनभिधानमेति चेन्न, अन्ये ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न’ति निषेधादिति कश्चित् । प्रत्यकमेवेति—स्वरे विशेषादिति शिवम् ।

हयग्रीवपदाम्भोजद्वन्द्वकारुण्यपूतये ।

मया शेखरचन्द्रस्य रञ्जिता वरचन्द्रिका ॥ १ ॥

ॐ चन्द्रिकाया अव्ययानि समाप्तानि ॐ

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विशेषणाभावेऽत्र टापो लुगापत्तिरिति भावः । णिश्समाधौ भ्वादिः । ‘यन्नव्येति तदव्यय’मिति वाक्यशेषं व्याचष्टे—तदिति । ‘त’दिति पदं तस्मादित्यर्थकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अभावादिसादृश्यादेवेति । ‘यद्यती’ति व्याचष्टे—यद्विविधं रूपमिति । ‘ने’तीति व्याचष्टे—न प्राप्नोतीति ।

ॐ इत्यव्ययानि समाप्तानि । इति सुद्विभक्तिकार्याणि । ॐ

१. एवं विषय इति । तत्रैव भाष्ये—‘यस्तर्ह्यनकारान्तात्कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति,—तत्र हलन्ताट्टापि कृते सुबुत्पत्तिराग्रहणप्रयोजन’मित्युक्त्वा—‘अत्राप्यकारान्तात्तत् प्रवृत्तिर्लक्ष्यते’—कुञ्चानालभेत उष्णिह-ककुभौ देवविशश्च मनुष्यविशश्चेति । ततः शङ्कितं—‘नास्ति विशेषः—अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्ज-नान्तादे’ति । ‘स्वरे विशेषः—यदि क्विबन्तोऽयन्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्नोदात्तात्परविभक्तेरनुदात्तत्व-म्भवति, यदा तु मूलविभुजादित्वात्कान्तस्ताहिं थाथादिस्वरणान्नोदात्तात्परविभक्त्या सहैकादेशे पदमन्तोदात्त-मिति, तस्मात्क एष एवं विषयः ।’ इति । [भाष्ये तस्मादित्यस्य-पूर्वोक्तानामन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः] ।

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

खियाम् । अचेतनखट्वावृक्षादिसाधारणं लिङ्गन्तु सत्त्वादीनां गुणानामुपचया-
पचयस्थितिरूपं क्रमेण पुं-स्त्री-नपुंसकाख्यम्—‘एकार्थे शब्दान्यत्वादृष्टं लिङ्गान्यत्व’-
मिति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलान्वयि, ‘इयं व्यक्तिः’, ‘इदं वस्तु’ ‘अयं पदार्थः’ इति
त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थमात्रे सत्त्वात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु ‘स्तनकेशवती’त्यादिलौकिकलिङ्गस्य खट्वादावभावात् कथं टावादीत्यत आह—अचेतनेति ।
‘न वैयाकरणैर्लौकिकं लिङ्गमाश्रयितुं युक्तं, ‘दारा’नित्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात्, किन्त्ववश्यं कश्चित्
स्वसिद्धान्त आख्यः’ इति भाष्योक्तेराह—सत्त्वादीनामिति । सत्त्वरजस्तमसामित्यर्थः । सकलग्रन्थाऽ-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

खियाम् । सत्त्वादीनाङ्गुणानामिति । ननु ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकत्वमात्मशब्दस्य पुंस्त्वं

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सूत्रकृन्मते ‘खिया’मित्यस्य धर्मिपरतया खियां वर्त्तमानादित्यर्थः, अतएव ‘अव्ययादाप्पुप’इत्यत्र
आम्ग्रहणं चरितार्थं, तद्धि ‘तत्र शालाया’मित्यत्र खियां वर्त्तमानात्तत्रेत्यस्मादुत्पन्नस्य टापो लुगर्थम् ।

भाष्यकृतस्तु खियामिति धर्मपरं, तेन स्त्रीत्वे घोष्ये इत्यर्थः । तत्रेत्यस्याऽव्ययतयाऽलिङ्गत्वेन स्त्रीत्वस्याभानात्
टावित्यभिप्रयन्ति । अत्र भैरवमिश्राः—‘नन्वयं स्त्रीशब्दो न कचिदर्थविशेषेऽत्र शास्त्रे सङ्केतितोऽतः पारिभाषिक-
मर्थमभिधातुं नालम् । नाप्ययं जातिशब्दः, रमा मानुषी खट्वागवादिसाधारण्येन प्रयोगदर्शनात्सर्व-
साधारणस्याऽनुगतसंस्थानस्याभावेन तद्व्यङ्ग्यत्वस्य तत्रासम्भवात् । नापि लोकप्रसिद्धं—‘लिङ्गाख्यावयव-
विशेषसमवेतत्वे सति प्राणित्वं पुंस्त्वं’, ‘योनिममवेतत्वे सति प्राणित्वं स्त्रीत्वं’, ‘तदुभयासमवेतत्वे सति-
प्राणित्वं स्त्रीत्व’मिति वक्तुं शक्यं, अचेतनखट्वा-वृक्ष फलादिसाधारणस्य पुंस्त्वादिव्यवहारस्यानुपपत्तेरत
आह—सत्त्वादीनामिति । सत्त्वरजस्तमसाङ्गुणानामुपचयः पुंस्त्वं, तेषामपचयः स्त्रीत्वं, साम्यश्च
कलीबत्वमित्यर्थः । साम्यमेव च ‘स्थिति’पदेनोच्यते । तदुक्तमाख्ये—‘तटे सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा

१ ‘लिङ्गं शब्दवृत्त्येव शब्देन बोध्यते’ इति तार्किकोक्तिं खण्डयितुमाह—एकार्थे इति । तार्किकानु-
सारिणो गौडास्तु—‘एकार्थे=अर्थैक्येऽपि शब्दान्यत्वात्=शब्दभेदात्—‘बुद्धिः’ ‘प्रत्ययः’ ‘ज्ञानं’ ‘देवः’,
‘देवता’ ‘देवता’मित्यादौ लिङ्गान्यत्वस्य दर्शनालिङ्गं शब्दवृत्त्येव’ इति भाष्यस्य स्वरसतो योजयितुं शक्यतया
लिङ्गस्य शब्दनिष्ठत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति प्रगल्भन्ते । गुरवस्तु—शब्दनिष्ठमेव तत्, तत्त्वं सदर्थ-
परिच्छेदकं; पदार्थनिष्ठं तु न पुंस्त्वादि, व्यक्त्यादिष्वपि पुंस्त्वेन परिच्छेदापत्तेरिति प्राञ्चः ।

नवीनास्तु—शब्दनिष्ठत्वे-छागपदनिष्ठं छागमात्रपरिच्छेदकं स्यादवश्यं छाग्यापि यागपत्तिः, किञ्च
घटशब्दनिष्ठेन सर्वेषां घटानां परिच्छेदापत्तौ ‘घटी’नि रूपानापत्तिः, अतोऽर्थनिष्ठमेव पुंस्त्वादि, तच्च
यथाशब्दं परिच्छेदकमिति—‘पशुने’त्यत्र पुंस्त्वविवक्षयोच्चारणे तथैव परिच्छेदकता, एवं—बुद्धिगतस्त्रीत्वस्य
ज्ञानपदेन तद्विवक्षयां नपुंसकत्वेनैव यथाशब्दं परिच्छेदकतेर्यमिप्रयन्तीत्याहुः ।

२ पदार्थमात्रे इति । व्यक्तिपदबोद्धो हि देवदत्तरूपोऽर्थस्तत्र चेष्टिहत्रयं न स्यात्तदा व्यक्ति-
पदोपस्थितस्त्रीत्वस्य कथं तत्रान्वयः स्यात्, एवञ्च व्यक्तिपदार्थेन सममनेदान्वयो न स्यादिति सर्वत्र सर्वाणि
लिङ्गानीत्युपयमित्याशयः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

कोऽध्यवस्यति—अयमुमान्, इयं स्त्री, इदं पुंसकमिति ? तस्मान्न वैयकारणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमाह्वातुम् ; अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आश्रयः ; कोसौ स्वकृतान्तः ? 'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमाश्रयेयौ ।' किमिदं 'संस्त्यान-प्रसवौ'विति ? 'संस्त्याने स्थायतेर्दृष्ट स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमा'निति—' । अत्र भाष्ये साङ्ख्यमतवद्व्यभिचारिण्येन 'स्वकृतान्त' इत्युक्त्या—साङ्ख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचितवान् । अत्र 'संस्त्यानप्रसव'शब्दाभ्यां तृतीयाऽवस्थापि लक्ष्यते । संस्त्यानं=तिरोभावः, एतदेवाऽपचयशब्देनोच्यते । यद्यपि—संस्त्यानं=सङ्घः, 'स्थायेते शुक्रशोणिते यस्या'मितिव्युत्पत्त्या लोकेऽपि स्त्रीशब्दो दृष्टप्रत्ययान्त एतस्यैवार्थस्य प्रतिपादक-स्तथापि स्त्रीत्वस्य खट्वादिताधारण्योपपत्तये तिरोभावपरत्वमेव तस्य स्वीकृतम् । एवं 'सूतेः स'वित्यनेन सूङ्धातोरौणादिको 'म्सुन्प्रत्ययः, सस्य प इत्यादेशो ह्रस्वश्चेत्येवंरीत्या 'पुम्स'शब्दो व्युत्पादितः । सूते-ऽपत्यजनयतीत्यर्थेन यद्यपि प्राणिनि पुरुषे एव पुम्सशब्दस्य शक्तिर्लभ्यते तथापि—तस्य वृक्षादिताधारण्यो-पपत्तये प्रवृत्तिः—आविर्भावरूपा—पुमानित्यनेनोच्यते । एवं यदा न तिरोभावो न वा प्रवृत्तिः किन्तु साम्यावस्था—सैव स्थितिर्नपुंसकशब्देनोच्यते । ततः पुनः शङ्कितं भाष्ये—'कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमानिति ?—गुणानाम्, केषां ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्'—'सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः, तेषाम्परिणामरूपा एव तेषोऽभिन्नाः शब्दादयः पञ्च गुणाः । सर्वाः पुनर्मूर्त्येव एवमात्मिकाः । गुणसमुदायो द्रव्यम् । सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहरूपतया तत्कारणत्वेन सत्त्वादिरूपत्वङ्कल्प्यते, ततः सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनां दर्शितम् । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । अत्र 'प्रवृत्ति'रित्यनेन लिङ्गसामान्य-लक्षणं निदर्शितम् । नित्या—सार्वदिकत्वात्सार्वत्रिकत्वाच्च । सत्त्वादीनामाविर्भावोवादिरूपः प्रवृत्तिशब्द-वाच्यो नित्यः परिणामः—' इति कैयटः । 'यद्यपि पुरुष आत्मपदव्यवहार्यो नित्योऽपरिणामी, तथापि भोक्तृत्वात्प्रकृतिधर्मापन्न इव भवति, अत एव 'पुरुषः' 'चित्तिः' 'चैतन्य'मिति लिङ्गत्रययोगः । भोक्तृत्वा-वस्थायाम्भोग्यवस्तुशबलितमेव चैतन्यम्प्रतीयते तदेव शब्दगोचरं, यथा—'गच्छति पुरुषः' इति क्रिया-योगस्तद्वत् । न हीह कश्चिदपि स्वसिन्नात्मनि सुहृत्तमप्यवतिष्ठते, वद्धते वा यावदनेन वद्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते, तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं—कुतो व्यवस्था ? विवक्षातः, संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयोरविववक्षायान्नपुंसकमिति—' । एतेन प्रवृत्तेन शास्त्रीयलिङ्गस्य केवलान्वयित्वं दर्शितम्भवति । केवलान्वयित्वञ्च प्रकृते—अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् ।—इति व्याचक्रुः ।

अयं हि साङ्ख्यमतनिष्कर्षः—'अनन्तानन्तपुरुषसम्बन्धिनी त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्हि—नाना । घटत्वेनानेकेषां घटानामेक्यवद्भिन्नापि प्रकृतिः—प्रकृतिस्त्वेन एकेतित्वन्यदेतत् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यदशायाम्सा'प्रकृति'रित्युच्यते । सा च सृष्टिविषयकपुरुषसङ्कल्पात्सत्त्वाधिक्ये महत्तत्त्वरूपेण विपरिणमते । महत्तत्त्वमेव च बुद्धिरित्युच्यते । इयञ्च द्रव्यविशेषः, न तु तार्किकाणामिव गुणविशेषः । महत्तत्त्वञ्चा-हङ्काररूपेण परिणमति । अहङ्कारार्थभागात्—एकादशेन्द्रियाणि, अपरार्थभागाच्च शब्दादिपञ्चतन्मात्राणि । प्रकृते नैयायिकानां पृथिव्यादिपरमाणुवन्निरवयवः शब्दाधारम्भको वस्तुविशेषश्च 'तन्मात्र' शब्देनोच्यते ।

तत्र शब्दतन्मात्रेणाकाश उत्पद्यते, शब्दतन्मात्र—स्पर्शतन्मात्रैर्वायुः, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रैरग्निः, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-तन्मात्रैर्जलं, शब्दस्पर्श-रूप-रस-गन्धतन्मात्रैः पृथिवी । एभ्यो महाभूतेभ्यश्च घटपटादि-कार्याणि—स्वस्वकारणेषु पृथिव्यादिषु सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्त्येव प्रादुर्भवन्ति । तादृशानि च कारणानि—उपादान-कारणानीत्युच्यन्ते । न्यायनये च समवायिकारणतयैवोपादानकारणानां व्यवहारः । उत्पत्तिश्च परिणाम एव । सुखदुःखभोक्तृत्वञ्च प्रकृतेरेव, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवज्रिल्लेपः । प्रकृतिनिष्ठसुखदुःखादीनां निर्लेपेऽपि पुरुषे-जले सूर्योदेरिव प्रतिबिम्बमात्रम् । यथाच मेघादिनाऽऽच्छन्ने जलादौ प्रतिबिम्बो नायाति, तथैव व्यक्ताव्यक्तश-विज्ञानादिना तत्तज्जन्मसुखदुःखानुभवजनितप्रकृतिवृत्तिस्संस्कारस्य नाशरूपे आच्छादने [पुरुषप्रकृत्यो-र्भवे ज्ञानाग्निना व्यवधाने तयोःसम्बन्धाभावात्—] पुरुषं सुखदुःखप्रतिबिम्बाभावेन पुरुषो मुक्तो भवति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रकृतिपुरुषौ तु नित्यावेव, एवञ्च सर्वदा तिष्ठत एव । प्रकृतिवृत्तितत्तत्सुखदुःखानुभवजनितसंस्कारनाश-
प्रयोज्यस्तयोः सम्बन्धनाश एव मोक्षः । पुरुषस्तु निर्धर्मकोऽनिर्वाच्योऽपि प्रकृतिवृत्तिधर्मारोपेणैव
बुध्यते । सृष्ट्युत्पत्तिकारणीभूतत्रिगुणात्मकप्रकृतेरनादित्वे सृष्टेरप्यनादित्वम्—” इति ।

अयमाशयः—सात्त्विकांशाधिक्येन परिणामे पुमान्, राजसांशाधिक्येन परिणामे—स्त्री, तामसांशा-
धिक्येन परिणामे नपुंसकमित्येतन्नित्यं व्यक्तिमात्रवृत्तितया केवलान्वयि, वस्तुमात्रस्य प्रतिक्षणपरिणामितया
सत्त्वरजस्तमसामुपचयापचयस्थितीनाम्—[बुद्धि-ह्लास-साम्यानाम्—] अवश्यम्भावात् । अत एव—एकैव-
व्यक्तिः सात्त्विकेन पुंस्त्वधर्मेण कश्चित्सुखयति, राजसेन स्त्रीत्वधर्मेण कश्चित्शययति, तामसेन नपुंसकत्व-
धर्मेण कश्चिन्मोहयतीति—सर्वजनानामनुभवः । एवञ्च सत्त्वस्योपचयः—इतरयोरपचयः स्थितिर्वा पुंस्त्वं,
रजस उपचयः—इतरयोरपचयस्थित्यन्यतरत्—स्त्रीत्वं, तमस उपचयः इतरयोरपचयस्थित्यन्यतरन्नपुंसकत्व-
मिति फलितमिति केचित् ।

अन्ये तु—प्रतिक्षणं परिणामिनि वस्तुमात्रे कदाचिदुपचितः परिणामो भवति, ‘यादृशो
मासात्पूर्वमासीत्तत् इदानीं पुष्टो भवानिति प्रतीतिः । कदाचिच्चापचितः परिणामो भवति,
‘पूर्वापेक्षया कुशोऽसी’त्यादिप्रतीतिः । कदाचिच्च सम एव परिणामः,—‘यादृशः पूर्वमासीत्तादृशमेव पश्यामी’
त्यादिव्यवहारात्, एवञ्च सत्त्वादिसकलगुणानामुपचयः पुंस्त्वम्, सत्त्वादिसकलगुणानामपचयः स्त्रीत्वं,
सत्त्वादिसकलगुणानां साम्यं नपुंसकत्वम् । उपचयादिकञ्च पूर्वपूर्वपरिणामाद्यपेक्षेत्याहुः ।

परेतु—वस्तुमात्रेऽनेके त्रिगुणात्मकास्त्रिकूटाः सन्ति । तेषु च कश्चिन्निकूटः स्वारम्भकत्रिकूटापेक्षया उपचितः,
कश्चिदुपचितः, कश्चिच्च सम इति—तादृशत्रिकूटरूपाऽवयवादिबृहस्पचयादिकमादायैव पुंस्त्वस्त्रीत्वादिव्यवहारः
इत्याचक्षते ।

अपरेतु—अत्र वस्तुवन्तरापेक्षयोपचयादिग्राह्यः, सर्वमपि वस्तु किञ्चिदपेक्ष्य उपचितं किञ्चिद-
पेक्ष्य सममिति—तादृशोपचयादिकमादाय पुंस्त्वादिव्यवहार इति वदन्ति । अत्र सर्वेष्वपि कल्पेषु पुंस्त्वादेः
केवलान्वयित्वं स्पष्टमेव । नन्वेवं सत्त्वादिरिगुणानामुपचयापचयादेः पुंस्त्वादिरूपत्वे—‘पुरुषः’ ‘चितिः’
‘चैतन्यम्’ इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, पुरुषस्य परिणामित्वाभावादिति चेन्न, पुरुषस्य निर्धर्मतयाऽनिर्बचनी-
यतायाः पूर्वमुक्ततया निर्धर्मकस्य च शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यतया किञ्चिद्धर्मारोपेणैव शाब्दबोधस्य तत्र-
वक्तव्यतया तुल्यत्वात्पुंस्त्वादिरूप्यारोपादिनैव प्रतीतेरुपपादनीयत्वादिति—श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणो
गौडेन्द्राभ्याचक्षते ।

दृष्टिभट्टास्तु—‘स्तनकेशवती स्त्री स्त्रीलोमशः पुरुषः स्मृतः’ इति लक्षणवाक्ये स्तनकेशपदं भगार्थकं,
लोमपदं लिङ्गार्थकमेवञ्च लिङ्गवत्त्वं पुंस्त्वमित्यादिलक्षणनिष्पत्त्या खट्वादौ तदसम्भवाद्वाच्यप्राप्तिमाशङ्क-
साङ्ख्यमते पुरुषातिरिक्तपदार्थमात्रस्य सत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतिपरिणामस्वरूपतया त्रिगुणात्मकत्वेन सत्त्वादीनां
गुणानाद्योपचयापचयादेः सम्भवाच्चेनानाचेतनसाधारणं—गुणोपचयापचसाम्यस्वरूपं पुंस्त्रीनपुंसकारूपं
लिङ्गं ग्रन्थकृत्स्वीचकार । ईदृशल्लिङ्गस्य केवलान्वयितया च पदार्थमात्रे इयं व्यक्तिरिदं वस्तुयं पदार्थ इति
व्यवहारः सुपपद्यते । एवं सति पुरुषादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वनिमित्तावाचापत्तिः, रामशब्दादौ अतोऽमित्यमा-
देशापत्तिः, अतः—अचेतनखट्वादितिप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां गुणोपचयादिरूपं शास्त्रीयल्लिङ्गबोधकत्वमेव,
चेतननिष्ठप्रवृत्तिनिमित्तकपुरुषलक्ष्मादिशब्दानां तु पूर्वोक्तशास्त्रीयल्लिङ्गविशिष्टभगादिमत्त्वरूपल्लिङ्गबोधकत्व-

केनचिच्छब्देन किञ्चिद्वस्तु एकैकविशिष्टमेव, केनचित्पर्यायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं, केनचिलिङ्गत्रयविशिष्टमिति—लिङ्गानुशासनादितो निर्णयम् । तत्र —

‘स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः’

● चिदस्थिमाळा ●

साङ्गत्यायाह—एकार्थे इति । इति=इत्यादि । केवळान्वयि=तद्वत्(?) । तत्र हेतुमाह—इयमिति । व्यवहार-
स्येति । सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरस्येत्यर्थः । अत एव ‘स्वमो’रिति सूत्रे भाष्ये ‘नपुंसका’दित्यनेनासन्दिग्धेनार्थग्रहणेन
भवितव्यं, नहि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्तीति उक्तम् । ‘पुलिङ्गः शब्द’ इत्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदात् ।
अशं आद्यजन्तं वा । नन्वेवं कथं व्यवस्थाऽत आह—केनचिदिति । आदिना व्याकरणशिष्टप्रयोगौ ।
एषु च नैषां शब्दानां वृत्तादिवच्छास्त्रीयः संकेतः । तत्र टिप्पुमादिवलघुभूतसम्बन्धाकरणस्य युक्तत्वेन
गुरुभूतसम्बन्धाकरणसामर्थ्यान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिङ्गं निमित्तत्वेनाश्रीयते । कुत्रिमेति न्यायस्त्व-

● विषमपदविवृतिः ●

चितिशब्दस्य स्त्रीलं कथम् ? सत्त्वादीनां गुणानां तत्राभावादिति चेन्न, ‘पराऽस्य शक्तिर्विविधैव’
‘आत्मनि चैवं विचित्राश्च ही’ति श्रुतिसूत्राभ्यामात्मनि पुंशक्त्यादिसत्त्वेन सर्वलिङ्गोपपत्तेः, सतामपि
सर्वलिङ्गानां तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यत्वावच्छेदैर्नैवामिव्यक्तिरिति नातिप्रसङ्गः । शशविषाणादौ त्वसदेव
लिङ्गं विषाणत्वादिवदवभासते । यद्वाऽन्यथाख्यातिस्त्रीकारादन्यत्र सच्छरीयत्वमसति विषणेऽवभासते
इति लिङ्गव्यवस्थसिद्धिः । केचित्तु—शशविषाणादावन्तःपदार्थसद्भावात्तद्वारको लिङ्गयोग इत्याहुः ।

‘अज’शब्दस्य स्त्रियाम्, ‘अजा’शब्दस्य पुंसि कदाप्यप्रयोगाच्छास्त्रीयमेव टाबाद्यभिधेयमिति
वक्तुमशक्यमित्यभिप्रेत्याह—तत्रेति । तत्सम्भवे त्विति । अन्ये तु लौकिकलिङ्गस्य प्रतिपाद्यत्व-

● वरवार्णिनी ●

मिति स्वीकरणीयम् । दारादिशब्दादेश्च शास्त्रीयलिङ्गबोधकत्वमेव, तदादेश्च लिङ्गत्रयबोधकत्वं कस्यचि-
लिङ्गद्वयबोधकत्वमित्यादौ कोशलोकव्यवहार एव मानमित्याहुः । यत्तु चेतनादौ शास्त्रीयलिङ्गस्वीकारो व्यर्थः,
केवलमचेतनखट्वादावेव शास्त्रीयं लिङ्गं स्वीकार्यमिति, तत्र, ‘दारा’नित्यादौ नत्वा उपपत्तेः । यत्तु—‘एकस्मि-
न्यदार्थे युगपत्सत्त्वादिगुणानामुपचयापचयोदरसम्भवाद्विदेवता, वरुणो देवतेत्यादा युगपदेकपदार्थगतपुंस्त्व-
स्त्रीत्वबोधकवद्देवता-शब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति, तत्र; युगपत्रयाणां गुणानामुपचयापचयोदरसम्भवेऽपि—
एकस्य गुणस्योपचयेऽपरस्यापचयःसम्भवत्येवेति त्वदुक्तदोषाभावात् । नच सत्त्वादीनां गुणतया
तत्रोपचयापचयोर्महदनुपरिमाणरूपयोरसम्भवः, गुणे गुणानङ्गीकारादितिवाच्यं, सत्त्वरजस्तमसां द्रव्य-
स्वरूपत्वात् । नच लिङ्गस्य केवलान्वयित्वमसम्भवि, आत्मनःसत्त्वादिगुणानात्मकतयोपचयोदरसम्भवादिति-
वाच्यम्, अहङ्कारस्य त्रिगुणात्मकतया तद्विशिष्टस्यात्मनस्तादृशल्लिङ्गवत्त्वे बाधकाभावात् । शुद्धे आत्मनि
निलेपे पुरुषे चाहङ्कारादिगतस्य तस्याऽध्यासेनैव लिङ्गव्यवहार उपपादनीयइति च तत्त्वविदो वदन्ति ।

१ एकैकेति । यथा घटस्य वस्तुतो द्रव्यस्यापि द्रव्यत्वेन रूपेण घटशब्देन न मानं, शब्दस्वाभा-
व्यादेव, तथैव प्रकृते शब्दस्वाभाव्यादेव लिङ्गमानव्यवस्था, अतएव च ‘घट’इत्यनेन स्त्रीत्वेन कृतो न
मानमित्यपास्तम् ।

—इत्यादिलौकिकलिङ्गासम्भवे शास्त्रीयं कार्यं शास्त्रीये उक्ते एव । तत्सम्भवे तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके ।

शास्त्रीयमपि—शब्दतो बुद्ध्यते, तथाऽनुभवात् । उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्त्वेन तन्म त्रिविवक्षायां—‘सामान्ये नपुंसक’मिति प्रवाद इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अत इति । वर्णप्रहणात्तदन्तविधिस्तदाह—अकारान्तस्य चेति । वाच्यं यत्स्त्रीत्व-मिति । तद्वाच्याऽर्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः । एवं व्याख्याने फलमग्रे स्फुटम् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

नित्यः, तदेतद्बुद्धि निधायाह—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । शास्त्रीयेति । ‘सामानाधिकरण्यासम्बन्धेने’-त्यादिः । लौकिक इति । न केवललौकिके नापि केवलशास्त्रीये इति भावः । शास्त्रीयमपीति । लौकिकलिङ्गवत् । नन्वेवं ‘सामान्ये नपुंसक’मित्यस्योच्छेदापत्तिरत आह—उपचयेति । तत्र नपुंसकत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । एवमुक्तरीत्या ‘पशुना यजेते’त्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्न स्त्रिया याग इति मीमांसको-द्घोषः । नचैवमविकारिणि ब्रह्मणि एतदभावेन ‘ब्रह्मे’त्यादौ नपुंसकत्वात्तत्रापत्तिरिति वाच्यं, साक्षादसत्त्वेऽप्यात्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परम्परया तत्रापि तत्सत्त्वात् । एतेन नपुंसकत्वादि जातिरूपं लिङ्गमिति वैशेषिकमतं, तदनुयायिशास्त्राद्युक्तं चापास्तमिति मञ्जूषायां स्पष्टं, तदाह—इत्यन्यत्रेति । यथाश्रुतासङ्गतेरुक्तसिद्धान्तेन व्याचष्टे—तद्वाच्येति । स्यादयः शब्दा धर्मपरा धर्मपराश्चेति भावः । अग्रे—मूले एवानुपदम् । एतेन पञ्चमी निरस्ता ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

सम्भवे तदेव, नोभयं, गौरवादित्याहुः । ‘उपचयाऽपचययोः’—सतोरिति शेषः । तन्मात्रविवक्षाया-मिति । विवक्षा च लोकव्यवहारानुवादिनी ग्राह्या, न तु प्रायोगिकी । तदुक्तं हरिणा—
‘सन्निधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्त्तकम् ।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥
भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ॥’ इति ।

लिङ्गं चार्थगतमेव—न शब्दगतमिति—प्रकृतसूत्रस्थभाष्यात्स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रस्थभाष्याच्च स्पष्टमेव गम्यते । स्त्रीपुंनपुंसकादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमेव लिङ्गं, न ततोऽन्यत् । तदपि प्रायेण शास्त्रीयमेव, सति सम्भवे लौकिकमपि । तद्वाच्यार्थगतमिति । इदं विशेषणं व्यर्थं—व्यावर्त्याभावात् । एवं व्याख्यान इति । षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्याऽजादीनां वाच्यं यत् स्त्रीत्व-मिति व्याख्याने इत्यर्थः ।

❀ वरवार्णिनी ❀

तत्सम्भवे इति । अत एव ‘पशुना यजेते’त्यत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टस्य शास्त्रीयपुंस्त्वस्य शब्दसंस्कार-कत्वान्न पशुस्त्रिया यागाङ्गता, पशुशब्दस्य ‘पश्वा न तावु’मित्यादिप्रयोगात्स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि नाभावदर्शनेन शास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव शब्दसंस्कारकत्वादिति भैरवमिश्राः ।

अनुभवादिति । स्वभावादित्यर्थः । एवञ्च शास्त्रकृता शास्त्रीयलिङ्गे नवीना शक्तिर्नास्तीयते, किन्तु अनुभवबलादेव शास्त्रीयलिङ्गमपि लोके शब्दैर्बुद्ध्यते, खट्वेत्युक्ते हि स्त्रीत्वस्य लोकेऽप्यनुभवादिति गौडाः ।

ननु स्थित्या यदि साम्यमुच्यते तर्हि सत्त्वादियुगणानां साम्यावस्थायां सुष्ठेरेवाभावेन कथं षटादौ इदं-वस्ति तिङ्गीबत्वव्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न, स्थितिपदेन सत्ताया एव ग्रहणेन तस्याश्च सर्वत्र सत्त्वेनादोषात् । केचित्तु सत्त्वस्योपचयो देवादियु, रजसोऽस्मात्, तमसः पाषाणभूतादिषु तिर्यक्षु चेल्यप्याहुः ।

अतथातोः किपि अत इति न रूपं, ‘गोधाया’ इति निर्देशानुपपत्तेरत आह—वर्णेति ।

‘अजाद्यतः’ इत्यत्र ‘अत’ इति पञ्चम्यन्तं पृथक्पदम्, ‘उगि णैर्ग्रहणवर्जं’मिति वा, ‘वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधि’रिति वा, शब्दस्वरूपविशेषको वा तदन्तविधिः । ‘अजादी’ति च दुस्रपष्ठयन्तं पृथक्पदं,

तत्र द्योत्ये इति । प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः । द्योत्यस्य तु विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे । वागादिषु विनाऽपि टाबादिकं तस्य बोधाच्च । अत एव 'व्यावक्रोशी'—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

उक्तमर्थं व्यतिरेके दोषदानेन द्रढयति—प्रत्ययेति । तस्य=स्त्रीत्वस्य । एवमग्रेऽपि । अत एव=

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तच्चावर्त्तते, तत्र एकञ्च अजादिवाच्येऽर्थे लाक्षणिकं, द्वितीयं गणपठितशब्दपरम् । निष्ठत्वञ्च षष्ठ्यर्थः, अधिकृतं 'स्त्रिया'मिति च धर्मपरम्, एवञ्च—अजादिवाच्यार्थनिष्ठं यत्तद्वाच्यं—अकारान्तवाच्यार्थगतं यदकारान्तवाच्यं—स्त्रीत्वं तत्र वर्त्तमानाट्टावित्यर्थः । 'अत' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽप्यैकरूप्याय षष्ठ्यन्तवदेव तद्व्याख्याताम् । 'अजादिवाच्य'मित्यादेः—अजत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकबोधतात्पर्येणोच्चरितताप्रातिपदिकाट्टावित्यर्थः । ननु प्रत्ययविधौ परश्चेत्युपस्थित्या पञ्चम्या उचितत्वेन षष्ठ्यन्तत्वकल्पनाऽनुचितेत्यत आह—एवं व्याख्याने इति [५२१४०] । षष्ठ्यन्ततया व्याख्याने इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तत्वे हि—अनुपसर्जनाधिकारेणामहत्पूर्वग्रहेण च स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधेः स्वीकारेण पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चाजीत्यत्राजन्तत्वाट्टावापत्तिर्दुरुद्धरा, षष्ठ्यन्तत्वे तु तस्य स्त्रीत्वेऽन्वयात्तदन्तविधेरभावात्पञ्चाजीत्यत्र समाहारवाच्यमेव स्त्रीत्वं नत्वजादिशब्दार्थगतमिति न दोष इत्याशयः । नन्वेवं षष्ठ्यन्तत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वेऽपि आवृत्त्यादिना—तद्वाच्यार्थगतं यत्तद्वाच्यं—मित्येवं तदर्थश्रयणं नागेशभट्टानां व्यर्थमेव, अभ्यक्षन्यायेनाजादिमात्रवाच्यमित्यर्थस्य लाभात्—'पञ्चाजी'त्यत्र स्त्रीत्वस्य समुदायवाच्यतयाऽजादिमात्रवाच्यत्वाभावेनैवोक्तदोषवारणसम्भवादिति चेत्—

अश्वः—अः=विष्णुः—यस्याः सा इत्यर्थे 'अश्वा'शब्दादन्तवद्भावेनाश्वशब्दत्वाट्टावापत्तेर्वारणाय—'अजाद्यर्थगत'मित्यस्योपादानम् । अन्यथाऽजादिगणपठिताऽश्वशब्दवाच्यस्त्रीत्वाट्टास्यादेव । तदुपादाने तु अन्यपदार्थगतं स्त्रीत्वञ्चत्वाद्यर्थगतमिति न दोषः । ['अत' इत्यस्यावृत्त्या पूर्वत्राप्यन्वयः, टायामित्यादि तु भाष्यप्रामाण्यादेवेति मते तु अत्र दोषश्चिन्त्य एव ।] 'अजादिवाच्य'मित्यंशानुपादाने—तुरगशब्दादपि टाबापत्तिः, अजादिगणपठिताऽश्वशब्दार्थगतस्त्रीत्वस्य सत्त्वात् । 'अजादिवाच्य'मित्युपादाने तु—न दोषः । एवमजैव धनमित्यत्र धनशब्दादपि टाबापत्तिः, अजशब्दार्थगतस्त्रीत्वे वर्त्तमानत्वादित्यन्ये प्राहुः ।

एवमदन्तवाच्यं यत्स्त्रीत्वमित्यर्थे 'स्त्रीत्व'शब्दादपि टाबापत्तिः, अदन्तवाच्यस्त्रीत्वस्य सत्त्वादतोऽदन्तवाच्यार्थगतमित्यपि तदंशं विशेषणं देयम्, एवञ्चाकारान्त'स्त्रीत्व'शब्दवाच्यार्थगतं न स्त्रीत्वं, किन्तु 'त्वान्तं स्त्रीत्व'मिति लिङ्गानुशासनात्स्त्रीत्वमेवेति न दोषः । एवम्—'अदन्तवाच्य'मित्यस्यानुक्तौ दारशब्दार्थगतस्त्रीत्वस्य सत्त्वाट्टावापत्तिः, तदुक्तौ तु—'दाराः पुंभूमी'तिकोशप्रामाण्येन दारवाच्यत्वस्य स्त्रीत्वेऽभावान्न दोषः ।

भैरवमिश्रास्तु—'अजादिशब्दवाच्ये स्त्रीत्वे टा'विति मूलोक्तार्थस्यैव स्वीकारे 'तुरगी'त्यत्र टाप्प्राप्नोति, अजादिष्वश्वशब्दस्य पाठनाऽश्वशब्दवाच्यस्त्रीत्वस्य तुरगशब्दार्थे सत्त्वादत आह—'तद्वाच्यार्थगतमिति । एवमुक्तौ तद्वाच्यार्थस्य यादृशविशेषणविशिष्टस्य तच्छब्दजन्योपस्थितिविषयता तादृशविशेषणावच्छिन्नतद्विषयताविशिष्टं यत्स्त्रीत्वमिति विवक्षितम् । शब्दादुपस्थितिश्चार्थस्य—शब्दप्रकारिकाऽर्थविशेष्यिका जायते । एवञ्च अश्वशब्दजन्योपस्थितिविषयताविशिष्टं यत्स्त्रीत्वन्तदश्वशब्दसामानाधिकरण्येन भासते—न तु तुरगशब्दसामानाधिकरण्येन । तथा च 'तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्येन भासमानं यत्तच्छब्दवाच्यस्त्रीत्वन्तस्मिन्द्योत्ये तत्तच्छब्दाट्टा'विति फलितम्—'इत्याहुः । 'अजादिपदावच्छिन्नाजत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकाट्टा'वित्याद्यर्थे इति तदाशयः ।

तस्य=स्त्रीत्वरूपार्थस्य । विशेष्यतेति । 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य'मिति व्युत्पत्तेः । एवञ्च—अजाशब्दादजवृत्तिस्त्रीत्वमित्येवं बोधापत्तिरित्याशयः । स्त्रीत्वविशिष्टाजत्येव तु तत्र बोध इष्टः । ननु प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वमिति न नियमः, 'क्रियाप्रधानमाख्यात'मित्युक्त्या 'देवदत्तः पचती'त्यादौ 'देवदत्ताऽभिज्ञैकाश्रयिका पचिक्रिये'ति बोधे प्रत्ययार्थस्यापि विशेषणत्वादिति प्रत्ययार्थत्वेऽपि स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वं सम्भवतीत्युक्त्याऽऽह—वागादीति । आदिना—'आशीः' 'दि'मित्यादि ग्राह्यम् ।

१ अतएव=स्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थतया टाबादेस्तद्वाच्यत्वाभावेन द्योतकत्वस्यैव तत्र वक्तव्यत्वादेव ।

इत्यादौ ‘कर्मव्यतिहरे णच् स्त्रिया’मिति णचि ‘णचः स्त्रिया’मित्यञि च ङीप्सिद्धिः,
‘व्यतिलुनीते’ इत्यादौ ‘द्विर्बद्धं सुबद्धं भवती’ति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वात् ।

टाप्स्यादिति । स चाधिकारात्प्रातिपदिकादेव, तच्च सन्निधानादजादिरूपमेव ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

द्योतकत्वादेव । ननु तत्राप्युक्तार्थानामिति न्यायेन दोष एवात आह—व्यतीति । ‘व्यतिलुनीते’ इति पाठः । इत्यापोर्न सम्बन्धः, इहैव तयोर्विधेयत्वादित्याह—प्रातीति । अनतिप्रसङ्गायाह—तच्चेति । ‘अकारान्ते’त्यनेन हलन्तपाठसाफल्यं ध्वनितम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अतएव=स्त्रीत्वस्य द्योत्यत्वादेव । समुच्चयस्य=द्योतकसमुच्चयस्य । वाचकसमुच्चयस्तु प्रायेण न दृश्यते इति भावः । अजादिरूपमेवेति । नन्वेवं चटकिंकाऽजिकेत्यादौ जातिलक्षणो ङीप् दुर्वारः, अज्ञातार्थयोगेपि जातिलक्षणानपायात्, कान्तस्यानजादित्वेन टापोऽप्रवृत्तेरिति चेन्न, अज्ञातत्वाद्यधिकप्रवृत्तिनिमित्तत्वे जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावान्ङीषोऽप्रवृत्तेरिति दिक् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एवञ्च स्त्रीत्वं प्रकृत्यर्थमेव, लघवात्, प्रकृतेः प्रत्ययस्य च तद्वाचकत्वे स्त्रीत्वस्य द्विर्भानापत्तिः प्रत्ययमात्रस्य तद्वाचकत्वे—वागादौ तदभावात्तदभावापत्तिः, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तद्वाचकत्वेऽपि स एव दोषः शक्ततावच्छेदकगौरवञ्चेत्याशयः ।

सिद्धिरिति । वाचकत्वे हि—वाचकसमुच्चयस्योक्तार्थानामिति न्यायेनानुचितत्वाङ्गीकृत्यादित्याशयः ।

अत्र स्त्रियामेव णचि ततो जातस्याऽन्यः स्वत एव स्त्रीत्वद्योतकत्वलाभात्पुनः ‘स्त्रियाम’ इत्यत्र ‘स्त्रिया’ मित्युक्तिः ‘स्वार्थिकाः कचित्प्रकृतितो विशिष्टा भवन्ती’ति शापनायेति भागशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि भागधेयशब्दस्य स्त्रीत्वं स्त्रीत्वञ्चेति परे ।

समुच्चयेति । क्रियाव्यतिहारस्य प्रकृते धातुवाच्यतया व्यतिपदात्मनेपदयोर्द्योतकत्वमेव तत्रास्थेयमित्याशयः । एवञ्च समुच्चयदर्शनादर्शं द्योतकत्वमेवेति तत्त्वम् । तच्च—प्रातिपदिकञ्च । अधिकारात्सामान्यस्यैव लामेऽपि सन्निधानात् [—प्रत्यासत्त्या, उपस्थितत्वादिति यावत्] अजादिलाभः । ‘अजाद्युक्ति’रित्यत्र अजादौ—अकारान्तानाम्—उक्तिः—‘अजाद्युक्ति’रिति सप्तमीसमासमभिप्रायाह—अजादिष्विति । एवञ्च अजादिगणेऽदन्तानां पाठो ङीषो ङीपश्च बाधनायेत्यर्थः । अजादिगणे-ऽनदन्तानामपि—[इलन्तादीनाम्]—पाठोत्पेक्षातथात्वादजादेरुक्तिरिति षष्ठीसमासो न सम्भवतीत्यतः सप्तमीसमासपर्यन्तानुधावनमिति भावः ।

केचित्तु—‘अत’ इत्यस्यावृत्त्या पूर्वत्रापि सम्बन्धादजादिगणेऽनदन्तानां पाठस्याप्रामाणिकतया अदन्तमात्रस्यैव तत्र गणे पाठावच्छेदसमासेऽपि न दोषः, न चानदन्तानां गणे पाठामावे ‘टायामादेशः’ ‘क्वायामिद्’ इत्यादिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिः, मम तु अजादेराकृतिगणत्वादेव तद्रूपसिद्धिरिति वाच्यं, तादृशभाष्यप्रामाण्येन तत्र टाप्वारोपेणैव तस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । अत एव ‘औः इया’मिति निर्देशोऽपि सङ्गच्छते ।

नच तद्भाष्यप्रमाण्यादन्तदन्तस्यापि टाशब्दादेरजादिगणे पाठ एवाभ्युपेय इति वाच्यं, तथा सति ‘इथाप्प्रातिपदिका’दितिसूत्रभाष्यविरोधापत्तेः । तत्र हि—अन्तादिबद्धत्वेन टाबन्धये आभ्यग्रहणस्य गतार्थत्व-माशङ्क्य—‘बहुराज’ इत्यादौ टाबन्धये तत्फलमुक्तं, टाशब्दस्याजादिगणे पाठे तु—टाशब्दाद्यापि—‘आतोऽनाप’ इति वार्तिकैकाग्र्यतया धातुग्रहणस्य आभिनवृत्तिमात्रार्थतयाऽऽतोधातोरित्यनेन लोपेऽन्त-बद्धावाप्रवृत्त्या टाप्यपि प्रयोजनसत्त्वेन टाप्यर्थन्तं भाष्यकृतमनुधावनमसङ्गतं स्यादित्याहुः ।

तत्रापरे क्षमन्ते,—‘आतो धातो’रित्यत्र ‘आतोऽनापः’ इति वार्तिकैकाग्र्यतया आत्पदस्य स्त्रीत्वावच्छिन्नबोधक-घटकभिन्नाकारार्थकतया टापुशब्दाद्याप्यपि लोपामावेन एकादेशस्यैव तत्र सत्त्वेन टापि फलाभावेन टाप्यर्थन्ता-

नन्वजादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थोऽत इत्येव सिद्धेरत आह—अजाद्युक्तिरिति । येननाप्राप्तिन्यायादिति भावः । एतेन 'ङीपि कृतेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टाप् चरितार्थ' इत्यपास्तम् ।

ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्तत्वेनाजादिभ्यष्ठास्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः । स्त्रीत्वञ्च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह—अजादिभिरिति । व्याख्यानादे-
तत्पष्ठयन्तमिति वः । अन्यत्र तु 'स्त्रिया'मिति तदन्तस्यापि विशेषणं,
व्याख्यानादेव, एवञ्च पञ्च सुत्वानो यस्यां सा—पञ्चसुत्वरीत्येव ।

पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगौ—'अकारान्तोत्तरपद' इति स्त्रीत्वे 'द्विगो'रिति ङीप् ।

'अजादिभ्यः' इति व्याख्यानेऽभहत्पूर्वग्रहणेनाऽनुपसर्जनाधिकारेण च 'वनो र चे'त्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिसम्भव इति भावः । न च तदन्तविधावपि श्रुतत्वात्स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम्, अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्त-
ग्रहणस्येव 'स्त्रिया'मित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एतेन=न्यायतो बाधेन । 'सत्यपि सम्भवे' इति रङ्ग्योक्तेः । उक्तव्याख्यानमाक्षेपपूर्वं साधयति—
नन्वित्यादिना । एवेनोक्तार्थव्यवच्छेदः । लक्ष्यदर्शनमूलकमाह—व्याख्येयति । एवमग्रेऽपि । अपिनोपात्तस्य,
तत्रैव सम्बन्ध इत्यर्थे मानाभावात् । नन्वजादिभ्य इति व्याख्यानेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान्नात्र
टापः प्राप्तिरिति ङीवेव स्यादत आह—अजादीति । वनो रचेतीति । अत एव 'अतिधीवरी'त्यादिसिद्धिः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तदस्यापीति । तदन्तस्यैवेत्युचितम् । व्याख्यानादेवेति । अनुपसर्जनाधिकारमूलकात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नुधावनस्योचितत्वादुक्तमाध्यविरोधाभावेन 'टा'शब्दस्याजादिषु पाठस्यैव कल्पनीयतयाऽजादिगणेऽनदन्तानां
पाठाभावात्सानुचितत्वादत इत्यस्यावृत्त्या योजने मानाभावादित्युमानाथपण्डिताः ।

येन नाप्राप्तीति । तत्कौण्डिन्यन्यायादित्यर्थः । कृतेपि ङीपि ङीपि वाऽजादिगणपठितत्वेन टापो
विषयतया कृते चारितार्थसम्भवात्तत्क्रान्यायप्रवृत्तेरेवोचितत्वात् । पर्वतीयास्त्वत्र भ्रान्ता एव । केचित्तु—अत-
इत्यावर्यांजादावपि तत्सम्बन्धान्न ङीपि ङीपि कृते चारितार्थमिति तत्क्रान्यायाप्राप्तिरेव, अतएव अजमाचष्टे
अजयति, ततः किपि 'अज्' इत्यत्र न टाविलाहुः । अधिकमभिनवराजलक्ष्म्यां द्रष्टव्यम् ।

अपास्तमिति । सुटि नुट इव पुनस्तदप्रवृत्तेः । 'कन्यायाः' इति निर्देशेन ङीपो वारणे तु—गणे
पाठो व्यर्थः, अदन्तत्वादेव सिद्धेः, अतो गणे पाठान्ङीपादिव्यावृत्तिरिलाशयः ।

पञ्चसुत्वरीति । सुयजोर्ध्वनिप् । वनोरचेति सूत्रेण विहितयोर्ङिरेफयोर्विकल्पेन विधायकं 'बहुव्रीहौ वे'ति
वार्तिकमिति मतेनेदम् । परेतु चिन्त्यमेतत्—'अनो बहुव्रीहे'रिति निषेधेन ङीपोऽप्राप्तिः । एवञ्च बहुधीवरी-
त्यस्योपधालोपिन उपलक्षणमिदमित्याहुः । अमहत्पूर्वग्रहणेनेति । इदमेव समाधानं युक्तम्, अनुप-
सर्जनाधिकारेणेतित्वरुचिग्रस्तं, यत्रानुपसर्जनादित्यस्य सम्बन्धस्तत्र तस्य तदन्तविधिप्राप्तत्वेऽपि सर्वत्र
तथाज्ञापकत्वे मानाभावादित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याहुर्गुरुवः । पञ्चयन्तत्वे तु केनापि समानाधिकार्याभावाच्च
तदन्तविधिप्राप्तिरिति हृदयम् । अजादीनामेवेति । 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इतिन्यायादित्याशयः,
अतः पञ्चम्येव युक्तेतित्वम् । बोधनादिति । श्रुतानुमितपरिभाषाऽप्रवृत्तिबोधनद्वारेतिशेषः ।

अत्र हीति । समासेऽजशब्दसत्त्वेऽपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यं, नाऽजशब्दमात्रवाच्यम् । सामर्थ्येनाऽजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

चटकेति । क्षिपकादित्वादित्वं न । ह्रस्व इति । असञ्ज्ञायान्तु 'भस्त्राफले'-त्येव । 'सम्भस्त्रे'ति, 'सद'जिति, 'मूलान्नजः' इति च—'पाककर्णे'ति प्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थम् । एवञ्च 'श्वेतफला' 'त्रिफले'त्यप्यत्र बोद्धव्यम् ।

शूद्रा चेति । जातिलक्षणङीषोऽपवादः । जातिश्वेद्वाच्येत्यर्थः । 'पञ्चशूद्री'ति-समाहारे जातिवाचकत्वाभावात्, शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

अप्यन्तेन शङ्का, समेत्यादिना समाधिः । सामर्थ्येन=विशेषणसामर्थ्येन । 'परमाज्ञे'त्यादौ पूर्वोत्पन्नटाप एव श्रवणं, 'अत्यज्ञे'त्यादावदन्तत्वप्रयुक्तः पुनष्टाप्, 'पञ्चाजी'त्यत्र तु द्विगोरिति ङीषा परत्वात्सं बाध्यते । 'अजादिभ्य'इति व्याख्याने तु तदन्तांशोऽचरितार्थत्वाद्द्विगोरिति ङीषो बाधकः स्यादिति भावः । षष्ठ्यन्तत्वे तु फलाभावान्नाजाचंशे तदन्तविधिरिति बोध्यम् । शास्त्रिदण्ड्याधुकेरसाङ्गत्यायाह—क्षिपकेति । सञ्ज्ञात्वप्रयुक्तो ह्रस्वो न छान्दसत्वप्रयुक्त इति सूचयन्नाह—असञ्ज्ञेति । एतेन 'पाककर्णे'त्यत्र भाष्ये दृश्यमानो दीर्घपाठः समर्थितः, मूलं तु माधवानुरोधेनेति सूचितं च । इति च—त्रितयम् । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणमिव नात्र शूद्रशब्देन स्त्रीत्वं विशेष्यते, किन्तु 'शूद्रशब्दष्टाप्' लभते तद्वत्स्त्रीत्वे' इति,—तदभिप्रेत्याह—जातिश्चेदिति । तत्फलमाह—पञ्चेति ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

शूद्रा चेति । निरूपितमिति । नच महाशूद्रसमुदायस्य निषेधेऽवयवाद्याप्सादिति वाच्यम्, महत्पूर्वग्रहण-वैयर्थ्यापत्तेः । नच समुदायनिषेधेऽवयवाद्युत्पत्तौ दगवयवादेवेति तत्फलमिति वाच्यं, स्त्रीवाचकेभ्य इत्यर्थं समुदायादवयवाच्च प्राप्तौ 'वृक्षप्रचलन'न्यायेनावयवादनुत्पत्तेः । नच 'कुम्भकारयोप्यापद्यते'ति भाष्यविरोधः—एतन्न्यायेनाऽवयवादनुत्पत्तेरिति वाच्यं, स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थस्यैव सिद्धान्तत्वात् । परन्तु अनुपसर्जनानधिकारेण तदन्तविधौ 'महाशूद्री'ति न स्यादित्यमहदिति निषेधः । नच शूद्रशब्दार्थस्य स्त्रीत्वाभावः, महाशूद्रेति स्त्रीत्व-विवक्षायामपि नागेशमते टावनापत्तेः । नचादन्तलक्षणः टाप्, ङीषा बाधात् । वस्तुतो विवक्षादिकमप्रयोज-कम्, 'उपजनिभ्ये'ति न्यायेन समासात् प्राक् टावनुत्पादात् । अवयवे जालारोपेण जातिसत्त्वाद्याप्सादेवेति चेन्न, प्रिया महाशूद्रा यस्येति विग्रहे यत्स्त्रीप्रत्ययान्तं शूद्रेति न तदुपसर्जनमिति ह्रस्वो न स्यादित्यन्यत्र बोध्यम् । महाशूद्राङ्गीप्, अवयवाद्याप् च स्यात्, तत्र 'यस्ये'ति लोपेऽपि 'वृक्षे'ति न्यायस्य फलभेदेऽप्रवृत्तेर्दङ्गापादान-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

सामर्थ्येनेति । 'अजाद्यत' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाश्रयणसामर्थ्येनेत्यर्थः । जातिश्वेद्वाच्येति । भाष्यकैयटयोस्तु 'जाति'रित्यस्य न 'शूद्रे'त्यंशे सवन्धः, किन्तु 'अमहत्पूर्वे'त्यंशे, शूद्रस्य स्त्री शूद्रेत्यत्र गौणमुख्यन्यायेन टावन्तेत्युक्तम् । प्रातिपदिककार्येऽपि स्त्रीप्रत्यये गौणमुख्यन्यायः प्रवर्तत इति तद्भावः । एवं त्वजस्य स्त्री अजीत्येव, गौणमुख्यन्यायेन टापोऽप्रवृत्तेः । यद्वा मुख्यार्थकेष्वजादिषु जातिलक्षणङीषं बाधित्वा चरितार्थस्य टापः पुंयोगे परत्वान्ङीषा बाधः, 'अयज्ञे इन्द्र'मित्यादौ सर्वर्णदीर्घस्य गुणेनेव । जातिवाचकत्वाभावादिति । प्राधान्येन जातिविशिष्टावाचकत्वादित्यर्थः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

ननु अजशब्दनिष्ठं पञ्चशब्दनिष्ठं वा न स्त्रीत्वं तर्हि कस्य वाच्यं प्रकृते स्त्रीत्वं ? समुदायस्यान्यथान-तिरेकादिति गतं स्त्रीत्वमत आह—नाजशब्दमात्रेति । सामर्थ्येन—'अजादिमिरत्र स्त्रीत्वं विशेषयिष्यामः' इति भाष्यप्रामाण्येन । अत्रेति । 'श्वेताच्च' 'त्रैश्वे'त्यनयोरप्यत्र पाठस्य सत्त्वादित्याशयः । शूद्रशब्दार्थेति ।

‘जातिश्चे’दित्यस्य कृत्यमाह—**पुंयोगे त्विति** । न चात्र गौणत्वं, सदृश-
लाक्षणिकत्वस्यैव गौणत्वात्, गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः ।

‘अमहत्पूर्वे’त्यत्रापि ‘जातिश्चे’दिति सम्बद्ध्यते । ‘महत्पूर्वो न टापं लभते जाति-
श्चेद्वाच्ये’ति तदर्थः ।

तत्फलन्तु—जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वे पूर्वज्ञातिमात्रविवक्षया महच्छब्देन ‘मृगक्षीर’-
‘कुक्कुटाण्ड’वत्समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां ‘महती—शूद्रे’त्यर्थे ‘महाशूद्रे’ति टावेव ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नेदं प्रतीकम् । जातिश्चेदिति । विषयवाक्यस्येत्यर्थः । कैयटोक्तं जातिग्रहणवैयर्थ्यं तदंशे शङ्कते—न चात्रेति ।
अत्रापि=निषेधेऽपि । परत्वे—‘तात्पर्येणे’ति शेषः । मात्रशब्देन स्त्रीत्वव्यवच्छेदः । इदमेव व्यतिरेकमुखेन
द्रढयति—अमहदिति । ‘जाते’रित्यत्राह—अनुपेति । तत्सत्त्वे आह—शूद्रेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

शङ्कति बोध्यम् । कुक्कुटाण्डेति । न च वार्तिकभावे कुक्कुट्य ङमिति स्यात्, प्रत्याख्यानभाष्येणान-
भिधानात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न चात्र गौ गत्वमिति । ननु शूद्रस्य स्त्री शूद्रेव, तथा च कथं शूद्रशब्दः शूद्रसम्बन्धित्वेन स्त्रीबोधक
इति तत्र गौणः ? शक्यतावच्छेदकारोप एव गौणी वृत्तिरिति नव्यसिद्धान्तात्, अत एवाग्रायी
देवताऽस्याग्नेय इत्यत्र ‘भस्याढे’इति पुंवद्भावः, अन्यथा तुल्य प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्त्वभावात्स
दुर्लभ इति चेन्न; अशूद्रा यदा शूद्रस्य स्त्री विवक्षिता तदा गौणत्वमित्याशयात् । जातिमात्र-
विवक्षयेति । कैयटे त्वसति जातिग्रहणेऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोपि टाब्बाध्येत्युक्तम् ।
न चाभीर्यां प्रतिषेधचारितार्थं, तत्रापि समासस्वीकारेण सुबुत्पत्तेः पूर्वं टापो दुर्वारत्वात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अमहत्पूर्वग्रहणादिना धृतानुमितपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनेन ‘स्त्रिया’मित्यस्य तदन्तविशेषणत्वसम्भवादि-
दञ्चिन्त्यमिति श्रीगुरवः ।

पुंयोगे त्विति । भर्तृकृतपापपुण्यादिमात्तया दाम्पत्यसम्बन्धादोपादेः स्वपत्न्यां लक्षणा । पदकार्येति ।
स्त्रीत्वनिमित्तकत्वे सति विभक्त्यनिमित्तकत्वन्तरत्वम् । स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेदमतो न पदकार्यम् । “यत्तु
इदमेव जातिग्रहणं गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयकत्वे ज्ञापकमिति, तन्न; सदृशलाक्षणिकानामेव
गौणमुख्यन्याये गौणपदेन ग्रहणात्पुंयोगलाक्षणिकत्वे टावभावाय तस्य सार्धक्या”दित्युक्तमात्राथः ।

नन्वदन्तत्वप्रयुक्ततापोऽस्य वार्तिकस्यापवादत्वादप्राप्त्या शूद्रेति वार्तिकविहितस्य च जातावेव प्रवृत्त्या
तन्निषेधस्याऽपि जातावेव प्रवृत्त्या तत्र जातिपदसम्बन्धो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—तत्फलन्त्विति । जाल्यन्तरं=
ब्राह्मणत्वादि । जातिमात्रेति । नायं ब्राह्मणः क्षत्रियो वा, किन्तु ‘शूद्र’इति जातिमात्रविवक्षा । ‘स्त्री वा
पुमान्वे’ति तु नाथापि ज्ञातं, किन्तु सम्मुग्धाकारमेव ‘शूद्र’इति ज्ञानमित्याशयः । ‘स्त्रीत्वविवक्षाया’-
मित्यस्य—‘स्त्री वा पुमान्वे’त्याकाङ्क्षाशान्तये इति शेषः । ‘टावेवे’त्यस्य—‘न निषेधः, समुदितस्य जातिवाचक-
त्वाभावा’दिति शेषः । ननु किं नाम तादृशं जातिवाचकत्वं यन्महाशूद्रशब्दव्यावृत्तं ? न तावज्जातित्वा-
वच्छिन्नविषयताकोपस्थितिजनकत्वन्तत्, समासे समुदायशक्तेर्महाशूद्रशब्दान्महत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
शूद्रत्वावच्छिन्नविषयताकोपस्थितेः सत्त्वेन शूद्रत्वावच्छिन्नविषयताकोपस्थितेरपि सत्त्वाज्जातिवाचकत्वस्य

१ स्त्रीत्वविवक्षायामिति । न चैवं तवमते ‘सामान्ये नपुंसक’मिति शूद्रशब्दस्य स्त्रीत्वेन ‘परवल्लिङ्ग’-
मिति शूद्रशब्दलिङ्गत्वस्यापत्तिरिति वाच्यं, शब्दसाधुत्वाथमेव लिङ्गविवक्षाया अत्राभिप्रेतत्वात् । विशेषतो
लिङ्गविवक्षायामपि सामान्यतो लिङ्गविवक्षायामेव तत्प्राप्तेरिति केचित् । अन्ये तु पश्चात्समुदाये स्त्रीत्वस्य
विवक्षाया इवावयवेऽपि स्त्रीत्वविवक्षाया अभिप्रेतत्वाच्च स्त्रीत्वलिङ्गतापत्तिरालुः ।

‘अमहत्पूर्वे’त्यत्र ‘जाति’रित्यस्याऽसम्बन्धेऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन तदन्तविधिसत्त्वात् ‘जाते’रिति ङीप् स्यात् । शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य, स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वेनात्र टाप् निर्बाध इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

ननु ‘महाशूद्र’शब्दस्य महत्त्वविशिष्टशूद्रत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन कथं ङीप्सित्यत आह—प्रधानेनेति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

महाशूद्रशब्देऽप्यापत्तेरिति चेन्न;—स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयतानिरूपिताऽवच्छेदकत्वाऽसमानाधिकरण-जातिनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य वक्तव्यतया तत्र महाशूद्रशब्देऽदोषात् । यस्य जातिवाचकत्वं चिकीर्षितं तत्स्वम् । महतीशूद्रत्वार्थकस्य महाशूद्रशब्दस्य न जातिवाचकत्वं, तथाहि—स्व=महाशूद्रशब्दः, स्वप्रयोज्या विषयता=महत्त्वावच्छिन्ना प्रकारताख्या, तन्निरूपिता विषयता=शूद्रत्वावच्छिन्ना विशेष्यताख्या, तन्निरूपितावच्छेदकत्वेन शूद्रत्वे इति तादृशावच्छेदकत्वासांमाधिकरणजातिनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्यैवाभावात् ।

‘शूद्रास्ती’त्यादौ तु शूद्रशब्दस्य जातिवाचकत्वं भवत्येव, शूद्रत्वावच्छिन्नप्रकारताख्यविषयतानिरूपिताश्रयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता—अवच्छेदकताऽऽश्रयत्वे, अनवच्छेदकता शूद्रत्वे इति तदसमानाधिकरणजातिनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वात् । ‘शूद्र’त्यत्र तु विषयतानिरूपितविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वमुदासीने, तदसमाधिकरणजातिनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं शूद्रत्वमेवेति तत्र जातिवाचकत्वं सुस्पष्टमेति गुरवः । एवञ्च जातिविशिष्टत्वं जातिवाचकत्वं, वै० ‘स्वनिष्ठप्रकारताकोपस्थितजनकत्वं’ ‘स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतानिरूपकोपस्थितजनकत्वो’भयसम्बन्धेनेति फलितम् । स्वं=शूद्रत्वादि । स्वावच्छिन्ना विषयता शूद्रत्वावच्छिन्ना विशेष्यताख्या, तन्निरूपिता महत्त्वावच्छिन्ना प्रकारताख्या विषयता, तन्निरूपकत्वमेव महाशूद्रशब्दजन्योपस्थिताविति न तस्य जातिवाचकत्वम् । आभीरार्थकरूढमहाशूद्रशब्दे तु—शूद्रत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितमहत्त्वावच्छिन्नविषयताकोपस्थितजनकत्वाज्जातिवाचकत्वं भवत्येवेति सङ्केपः । अत्रत्यं तत्त्वमसत्कृतायामभिनवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेयम् ।

ङीप्स्यादिति । ‘तत्र जाते’गुण्यमाणविशेषणतयेति—शेषः । जातिवाचकशूद्रशब्दान्ताष्टावित्यर्थेन टाप् प्राप्तावपि ‘अमहत्पूर्वे’तिनिषेधाद्याह स्यादिति भावः । जातेरित्यस्य सम्बन्धे टाप्सिद्धिप्रकारं स्वमतेनाह—शूद्रशब्दे इति । एवञ्च ‘महाशूद्र’शब्दशूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्यात्परत्वात्महाशूद्रत्यत्र कथं टाप्सिद्धिरित्याशङ्का समाहितेति तत्त्वम् ।

१ अयमत्र निष्कटोऽर्थः—शूद्रशब्दाष्टाप्यात्तदन्तेन जातिश्रेष्ठाच्या, महत्पूर्वशूद्रशब्दष्टापं न लभते समुदायेन जातिश्रेष्ठाच्येति वार्तिकार्थः । नच अमहत्पूर्वग्रहणामावेऽपि ‘समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः’ इति तदन्तविधिनियेधान्महत्पूर्वकाच्छूद्रशब्दाष्टापोऽप्राप्त्या तद्वधेमिति वाच्यं, तत्सामर्थ्यादेव स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधेर्नापनेन ‘महाशूद्र’त्यत्र टाप्प्रकारणाय तदावश्यकत्वात् । नच ‘स्त्रिया’मित्यस्य ‘पञ्चाजी’त्यादौ टाप्प्रकारणाय गुण्यमाणविशेषणतायाः पूर्वं सिद्धान्तिततया ‘महाशूद्र’त्यत्र शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावान्महाशूद्रनिरूपितशक्तेः समुदायनिष्ठतया तद्वटकशूद्रमात्रस्यानर्थक्याच्च टापोऽप्राप्त्या ज्ञापितेऽपि स्वांशेऽचारितार्थमिति वाच्यं, तदन्तविधिज्ञापकत्वरपरभाष्याप्रामाण्याच्छूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वस्यापि महाशूद्रशब्दशूद्रशब्दे स्वीकारात्स्वांशे चारिता-र्थ्यात् । अनुलोमसङ्कराणां मातृजातिवृत्तित्वेन-शूद्रजीविकादिदर्शनान्महाशूद्रे शूद्रत्वस्यारोपाच्छूद्रेत्यस्य सार्थकत्वाच्च । ‘शूद्राभीर’मित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वेन साहित्याभावाद्ब्रह्माभावमाशङ्क्य—‘आभीराः—जात्यन्तराणी’ति भाष्यन्तु—अनारोपमिप्रायेण । निषेधकोटौ—‘जाति’रित्यस्य सम्बन्धात्—ब्राह्मणादिजात्यन्तरनिवृत्तये जातिमात्रविवक्षायां स्त्रीत्वाविवक्षायां महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन कुक्कुटाण्डवत्समाप्ते पुनःस्त्रीत्वविवक्षायां [‘महाशूद्रे’तिसमुदायेन कस्याश्चिदपि जातेरप्रतीतिः] जातिवाचकत्वाभावाच्चिपेधाऽप्रवृत्त्या ‘शूद्रे’ति प्रथमांशेन तत्र टाप्सिद्धिः, अन्यथा महत्पूर्वत्वाष्टापो निषेधे ‘जातेरस्त्री’त्यत्र तदन्तविधेर्भाषापत्तिः स्यात् ।

महाशूद्रीति । 'आभीरी तु महाशूद्री'त्यमरः । ब्राह्मणादुग्रकन्यायाम्—'आभीरः' । नृपाच्छूद्रायामुत्पन्ना—'उग्र'जातिकन्या । अत्रानुलोमसङ्कराणां मातृजातिवृत्तित्वात्तत्र तां जाति-

❁ चिदस्थिमाला ❁

'—जातिपुंयोगयोः समे'त्यमरशेषः । 'ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते' इति स्मृत्यर्थमाह—**ब्राह्मणादिति ।** 'वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृता'विति स्मृत्यर्थमाह—**नृपादिति ।** 'अमह-
त्पूर्वेति व्यर्थ'मिति दण्डिशास्त्र्याद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह—**अत्रेति ।** महाशूद्रीत्यत्रेत्यर्थः । यत्तु—तेषां
मातृजातीयत्वमिति; तन्न, स्मृतिषु मातृजातिवृत्तेरवोक्तत्वात्, तद्धनयन्नाह—**जातिवृत्तित्वादिति ।**
तथाचास्त्येव टापः प्रसङ्ग इत्यमहत्पूर्वत्यावश्यकमेवेति भावः । नन्वेवं तदन्तविधिशापकत्वासङ्गति-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

उग्रायामिति । उग्र्यामित्युचितम्, अजादित्वं वा कल्प्यम् । कचिदुग्रकन्यायामिति
पाठः । **अनुलोमसङ्कराणामिति ।** उत्तमवर्णादधमवर्णायामुत्पन्नानामित्यर्थः ।

मातृजातिवृत्तित्वादिति । मातृजातिमत्त्वेन स्मृतिबोध्यत्वादित्यर्थः । अतएव—'महाशूद्री'त्यत्र शूद्र-
शब्दस्याऽर्थवत्त्वादेव । ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिभिः क्रमेणान्वयः । अत्र क्षत्रियाद्या अनूढा एव
ग्राह्याः ।

ननु ब्राह्मणादुग्रायामुत्पन्नस्य शूद्रस्मृतिबलेन शूद्रत्वावगमात्—'तत्र तां जातिमारोप्ये'ति पूर्व-
ग्रन्थसङ्गतिः, अत एव श्रीमत्कृष्णाद्वैपायनादिभिः क्षत्रियासूत्रादितानां पाण्डवादीनां क्षत्रियत्व-
मिति चेन्न, औशनसस्मृतावनुलोमसङ्कराणां केषाञ्चिज्जात्यन्तरकथनेन 'त्यदादीनी'ति सूत्रे
भाष्ये आभीरत्वस्य शूद्रत्वव्याप्यत्वाभावोक्त्या च तत्र सम्पूर्णशूद्रत्वानङ्गीकारात् । अत एव तत्र
महाशूद्रशब्दस्य प्रयोगो—न केवलशूद्रशब्दस्य, शूद्रादुत्तमत्वात्तस्य । शूद्रधर्माश्च सर्वे न तत्र प्रवर्तन्ते ।
शङ्खस्मृत्या शूद्रलारोपाच्च केचिच्छूद्रधर्मास्तत्र प्रवर्तन्ते । अयमारोपो न गौणमुख्यन्यायप्रवर्तकः,
शास्त्रबोधितत्वात्कतिपयधमप्रापकत्वाच्च । इमां कुसृष्टिमनाश्रित्य तु कैयटेनोक्तम्—'अमहत्पूर्वेति निषेधो
न वक्तव्यः, न हि 'महाशूद्री'त्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्व'मिति । 'टाङ्गवारणाय 'जातिश्चेद्वाच्ये'त्यस्य मुख्य-
जातिमती चेद्वाच्येत्यर्थस्यावश्यकतयाऽऽभीर्यां शूद्रलारोपेण टापोऽप्रवृत्तेरमहत्पूर्वेति निषेधो व्यर्थ'
इत्यपास्तम्, अस्वारोपस्य शास्त्रबोधितत्वेन च मुख्यसमशीलत्वात् । ननु 'महाशूद्री'त्यत्र योगार्थ-
स्यापि सत्त्वेन जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन ङीष् न स्यादिति चेन्न, अवयवार्थस्य सम्भवमात्रेण-
श्रयणेपि रूढ्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्यभिचारवारणायानाश्रयणेन 'जातिमात्रे'ति मात्रपदेन तादृशस्यैव
व्यावर्त्यत्वेनादोषात् । अत एव योगेन मन्वपत्यबोधकत्वेपि गोत्रप्रत्ययान्तमानुषीत्यत्र जाति-

❁ वरवर्णिनी ❁

ननु अविवक्षितस्य पुनर्विवक्षा नोचितेति चेन्न, 'कृतपूर्वां कट'मित्यादौ पूर्वमविवक्षितस्याप्यंशस्य
विवक्षाया भाष्यकृता प्रतिपादनात् ।

यदि 'कुक्कुटाण्ड'मित्यादौ स्त्रीत्वविवक्षया पुनष्टाबादेरदर्शनात्पूर्वं विवक्षितस्यांशस्य पुनर्विवक्षया स्त्रीप्रत्ययो
न भवतीति कल्प्यते, किञ्च अनुपसर्जनाधिकारस्य तदन्तविधिशापकत्वरपरभाष्यासङ्गतिः, 'बहुकुरुचरे'त्यादौ
पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया समासे तत्र ङीष्वारणाय तत्सार्थक्यादेवञ्च न शेखरोक्तदोष इत्युच्यते
तर्हि उपसर्जननिष्यमाणन्यायेन समासात्पूर्वमपि 'महाशूद्रे'त्यत्र टाङ्ग स्यादिति दोषो बोध्यः । 'जाते'-
रित्यस्य सम्बन्धे तु समुदायेन जातेरप्रतीतेर्महत्पूर्वकत्वेऽपि निषेधाप्रवृत्त्या टाप्सुलभ इति न दोषः—इति ।
केचित्तु उपसर्जननिष्यमण्यन्यायेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि तद्वटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचा-
भावाच्च जातिरित्यस्य सम्बन्धे फलमित्याचक्षते ।

परे तु—पर्याप्त्या यत्र जातिवाचकत्वं स्त्रीत्वञ्च तत्रैव टावित्यर्थः, एवञ्च महत्पूर्वके रूढे पर्याप्त्या
तदभावान्महाशूद्रीत्यत्र टापः प्राप्तेरभावादमहत्पूर्वग्रहणं न कार्यम्, महती शूद्रेत्यर्थे 'महाशूद्रे'तीत्यते
एव, पर्याप्त्या शूद्रशब्दे स्त्रीत्वजातिवाचकत्वयोः सत्त्वात् । तदन्तविधिशापनपरभाष्यन्तु—अधिकार्थपरतया
लापनीयम् । अत एव कैयटेन—'गौरखरेन्द्रगोप—कृष्णसर्पादिनमहाशूद्रशब्दो रूढ्या जात्यन्तरमाह, न च

मारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इत्ययं शूद्रशब्दोऽर्थवानेवेति—शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति । तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेऽपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तदन्तात्, 'ग्रहणवते'ति निषेधादिति तदन्तविधिज्ञापकता नासङ्गता । अत एव शङ्खस्मृतौ—'ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यः क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रासूतपन्नाः क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा एव भवन्ती'त्युक्तमिति भावः ।

यत्तु—'शूद्राभीर'मित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वाद्ब्रह्मन्भावमाशङ्क्य--'आभीरा जात्यन्तराणी'ति 'त्यदादीनी'ति सूत्रे भाष्ये उक्तं, तत्तु अनारोपामिप्रायेणेति न तद्विरोधः । अजादिराकृतिगणः । तेन 'न मु ने'इति सूत्रे 'टायामादेशः'इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः । प्रथमाध्यायचतुर्थपादे 'चमसवदविशेषा'दिति सूत्रे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोरजायां—'छागा'—इति टावन्तप्रयोगो दृश्यतेऽतश्छागाशब्दोऽप्यजादिष्विति केचित् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

रत आह—तदर्थेति । शूद्रशब्दार्थेत्यर्थः । प्रत्यासत्त्या आह—शूद्रशब्दादेवेति । शाकता—भाष्योक्ता । अत एव—अनुलोमसङ्केषु तत्त्वान्मातृजात्यारोपेणैव । यथासङ्ख्यमत्र बोध्यम् । उक्तेऽर्थे भाष्य-विरोधं परिहरति—यस्त्विति । चमसवदिति । श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयमाणायामजामेका'मित्यत्र किमजाशब्देन प्रधानम् ? उत तेजोऽवन्नात्मिका छान्दोग्ये प्रसिद्धाऽवान्तरप्रकृतिरिति संशये न जायत इति व्युत्पत्त्या साङ्ख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाजा प्रधानमिति नाशब्दं तदिति पूर्वपक्षे—योगस्यातिप्रसक्तत्वाद्धोहितादि-शब्दानां रूपविशेषेषु रूढिर्न रज आदाविति तेन तद्ग्रहणमिति दुर्निर्धारम् । यथा 'ऽवांस्त्रिलक्षमस ऊर्ध्वनुभू' इत्यस्मिन्मन्त्रेऽवांस्त्रिलक्षादेरन्यत्रापि सत्त्वादयस्त्रयमस इति दुर्वचं तथाजामन्त्रेऽप्यजात्वादेरविशेषाच्च प्रधान-निर्णय इत्यशब्दं प्रधानमित्यर्थः । केचिदिति । अत्रारुचिबीजन्तु—तथा दुर्वचं, तथा सति 'छागी'ति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

लक्षणकीप्सिद्धिः । केचिदिति । 'छागी'ति भूयः प्रयोगदर्शनमत्रारुचिः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तत्र कथमपि शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वं सम्भवतीत्युक्तम् । अत एव—'आभीरा जात्यन्तराणी'ति भाष्य-स्वरसत उपपद्यते । अत एव च प्रकृतपक्षे भाष्ये 'शूद्रा चामहत्पूर्वे'त्यत्र 'महती शूद्रे'त्यर्थे 'महाशूद्रे ति प्रदर्श्य, अमहत्पूर्वांशे जातेः सम्बन्धमुक्त्वा—[तदन्तविधिक्षोपपाद्य—] तदुदाहरणं नोपन्यस्तम्, अतो ज्ञायते—ज्ञापितेऽपि तदन्तविधौ स्वांशे चारितार्थं नास्तीति । एवञ्चाऽमहत्पूर्वग्रहणं व्यर्थमेवेत्याहुः ।

परे तु—'ततः स्त्रीत्वविवक्षायामित्यादि चिन्त्यमेव शब्दोच्चारणप्रयोजकेच्छारूपाया विवक्षायाः शब्दा-त्पूर्वमेव सत्त्वेन पूर्वमविवक्षा पश्चाद्विवक्षेति वक्तुमशक्यत्वात् । न च 'कृतपूर्वी'त्यत्र पूर्व कर्मणोऽविवक्षया क्त पूर्वशब्देन समासं शनिप्रत्यये पश्चात्कटः'इत्यस्य कर्मणो विवक्षया 'कृतपूर्वी कट'मिति भाष्ये साधितत्वात्पूर्व-मविवक्षा पश्चाद्विवक्षेति वक्तुं शक्यमिति बाध्यं, तत्र पदसंस्कारपक्षे—'कृतपूर्वी'ति कर्मवाचकपदसन्निधाना-भावात्सिद्धस्य पदस्य—वाक्ययोजनावसरे कर्मणा कटेन सम्बन्ध इत्यस्यैव भाष्यतात्पर्येण प्रकृते च महाशूद्रेति समुदायस्यैकपदत्वेन तादृशरीतेरसम्भवात्पूर्वमविवक्षा पश्चाद्विवक्षेत्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः ।

१ सामान्यविशेषवाचिनां कर्मधारय एव, न समुच्चयोऽनभिधानात्साहित्याभावाद्ब्रह्माशङ्कितुराशयः ।

२ अनारोपेति । इष्टसिद्धये हि आरोपानारोपावित्याशयः । आरोपे हि—शूद्रशब्दस्यविशेष-वाचित्वाच्छूद्राभीरमित्यत्र 'घटो घट' इतिवद्बोधो न स्यादिति शङ्काभाष्यविरोधः । एवमुत्तरभाष्यविरोधोऽपि स्पष्ट एवेति तत्त्वविदो वदन्ति । ३ परेतु 'छागी' 'अगे'त्युभयविषयप्रयोगदर्शनादजादिगणे 'छागादे'ति पाठ्यमिति नागेशाशयं कल्पयन्ति ते तथा मानाभावादुपेक्षाः ।

उगितश्च । उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । 'प्रत्ययविधा'-
विति निषेधस्तु न, 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज'मित्युक्तेः,--तदाह—**उगिदन्तादिति ।**

भवतीति । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति निषेधस्तु—सूत्रोपात्ताऽन्ताऽऽदिशब्द-
विषय एवेति भावः । भवत्विति—उगितः प्रातिपदिकस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन
'प्रत्ययग्रहणे' इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या 'निर्यवमती'त्यादौ न दोषः । अश्चतेस्त्विति ।
नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः । नियमोऽपि नलोप्यञ्चतिविषय एवेति निरूपितम् ।

व्यपदेशिवद्भावबन्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—**वन्नन्तादिति ।** नन्वेवं प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया 'बहुधीवरी' न सिद्ध्येदत आह—**तदन्ताच्चेति ।** तत्परिभाषालब्धवन्नन्तेन
प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः । **सामान्येति ।** सूत्रेऽनुबन्धानुच्चारणात्तदनुबन्धक-
परिभाषाया विषयो नेति भावः । इदं 'मतुवसोः' 'ज्ञाप्रोऽवी'तिसूत्रयोर्भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

इदं सूत्रं न ङीव्विधायकं, किन्तु 'ऋन्नेभ्यः' इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्सन्निभयोग-
शिष्ट'र'भावमात्रविधायकम्, उभयविधौ गौरवात् ।

ॐ चिदस्थिलामा ॐ

प्रयोगोच्छेदापत्तेस्तस्मात् असाधुरेवेति । विशेषणात्=विशेष्यीकरणात् । ननु 'व्यपदेशिव'दिति निषेधात्कथं
'भवती'त्यत्रात आह—**व्यपेति ।** नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'निर्यवमती'त्यादौ दोषोऽत आह—
भवत्विति । सर्वादौ 'भातेर्डवतु'रिति व्युत्पादनं तु ३ प्रामाणिकम्, अत्रत्यभाष्यासम्भतेः, गणे उदि-
त्पाठाच्च । एतेन तथा दण्ड्यायुक्तमपास्तम् । प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह—**नलोपीति ।** तदाह—**नियमोऽपीति ।**

उक्तिवैयर्थ्यं परिहरति—**व्यपेति ।** एवं=तथा व्याख्याने । वनः प्रत्ययत्वादाह—**प्रत्ययेति ।** तदिति ।

ॐ विषमपदविट्तिः ॐ

इत्युक्तेरिति । वस्तुतस्तु उगिद्वर्णग्रहणवर्ज्यमिति व्यर्थम्, 'उगितश्च'त्यत्र 'वनो र चे'त्यादा-
विवाऽमहत्पूर्वग्रहणेन स्त्रियामित्यधिकारे तदन्तविधिज्ञापनेनादोषात् । उगित्त्वाऽस्त्वयोः प्रातिपदिक-
साधारण्येनोक्तनिषेधस्योगितश्चाऽत इवित्यनयोरप्रवृत्तेश्च । स्पष्टं चेदमुगितश्चेति सूत्रे भाष्ये ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ भाव इति । परे तु प्रातिपदिकग्रहणे एव तन्न्यायप्रवृत्तिः । तच्च—'उगिद्वर्णग्रहणमित्रत्वे सति वर्णग्रहण-
मित्रत्वे सति प्रत्ययग्रहणमित्रत्वे'मिति परिभाषेन्दुशेखरभूतौ विवेचितं श्रीगुरुचरणैः । सत्त्वादिति ।
एवञ्चोगित्पदस्य प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभावेनेह प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या-
तदादेरनुपस्थितौ—यवमत एवोगिदन्ततदादितया निर्यवमत उगिदन्ततदादित्वस्याभावेऽपि ङीप्सिद्ध
इत्याशयः । यवमतो निष्क्रान्तेतिविग्रहान्न पूर्वं ङीप्प्राप्तिरित्यवधेयम् । २ नलोपिन इति । एवञ्च पूजायां
नलोपाभावे स्त्रियामपि 'प्राङ्' 'प्राञ्चा'वित्येवरूपं, न तु 'प्राञ्ची'त्यादीत्याशयः ।

३ वनः प्रत्ययतया तदादेरुपस्थित्या तद्विशेषणतया तदन्तविधिः, पुनःप्रातिपदिकविशेषणतया तदन्त-
विधिरिति वन्नन्तं यत्तदादि तदन्तं यत्प्रातिपदिकमित्येवार्थः, तत्कलितमाह—**वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति ।**

नच वनधातोर्विन्चि प्रातिपदिकस्यापि वनःसम्भवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदादिनियमाभावात्
बहुधीवरी'त्यादौ वन्नन्तादित्यर्थेऽपि 'वनोरचे'त्यस्य प्रवृत्त्या द्वितीयतदन्तविधिव्यर्थं एवेतिवाच्यं, वन्त्वस्य प्रत्यय-

शर्वरीति । शृधातोः—‘अन्ये योऽपि दृश्यते’ इति वनिप् । एतत्सिद्ध्यर्थमाह—
हशन्ताद्विहित इति । अर्थवतो ग्रहणान्नेह—मघोनी । ‘कनि’प्रत्ययान्तनिपातितस्येदम् ।

बहुव्रीहौ वा । ‘अनो बहुव्रीहे’रिति प्रतिषेधे प्राप्ते इदम् । एतच्च वार्तिकम्—
‘अन उपधे’तिसिद्धीड्विबनुवादेन रादेशविधायकम्, अत एवेदमनुपधालोपिनि‘सुपूर्वे’-
त्यादौ नेति विकल्पोऽयसिद्धः । ‘वनो र चे’त्येतत्तु ‘ऋन्नेम्य’ इत्येतन्डीब्विषयमेवे-
त्युक्तम् । पक्षे डाविति ! तेन द्विवचने रूपत्रयम् ।

कृतसमासान्त इति । उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव सम्भवेनाऽर्थाधिकारानु-
रोध दिति भावः । तेन पादयतेः क्तिबन्तस्य ग्रहणं न । द्विपदीति । ‘द्वौ पादावस्या’
इति बहुव्रीहौ ‘सङ्ख्यासुपूर्वस्ये’ति पादशब्दान्तलोपस्ततो ङीपि—पादः पत् ।

टावृचि । ‘पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोऽपवाद’ इति प्राञ्चः, तच्चिन्त्यम्, ‘शेषाद्विभाष’ति

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्रत्ययेति परिभाषेत्यर्थः । अर्थवतः=वनः । ननु वनिबन्तत्वे तत्त्वमस्त्येवातं आह—कनीति ।

ननु भाष्ये ‘वन उपसङ्ख्यान’मित्येवोक्तेर्विकल्पो निर्मूलोऽत आह—एतच्चेति । ङीविति । ‘वैकल्पिके’-
त्यादिः । रादेशेति । तन्मात्रेत्यर्थः । तेनाऽपूर्वङीब्व्यवच्छेदः । लाषवादिति भावः । ननु ‘वनो र चे’त्यनेन
सिद्धिरत आह—वन इति । ‘अनन्तरस्ये’ति न्यायेन, प्रत्यासत्त्या चेति भावः । अत्र सूत्रे गमकाभावात् ।
दकारोत्तराकारलोपः समासान्तः । पत्—भत्वात् । दण्डशास्त्र्याद्युक्तिं खण्डयति—पूर्वेति । ‘यस्वि’त्यादिः ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

टावृचि । शेषात्सूत्रभाष्येति । नच परत्वाद्टावृचीत्यस्यापवादतेति वाच्यं, प्रत्याख्यानभाष्येण
पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारात् ।

❁ वरवर्णिनी ❁

मात्रवृत्तिताभवेऽपि प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नाया विषयतायाः सङ्कुचिताया एव सत्त्वेनादोषात् । तथाहि—
विजन्तस्य वन्धातुनिष्पन्नस्य वनः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया—प्रातिपदिकत्वे कृदन्तत्वावच्छिन्ना तत्र विषयता,
न प्रातिपदिकत्वेन सङ्कुचिता बन्त्वाऽवच्छिन्ना । यतो हि—वनोऽत्र कृदन्तत्वेन [प्रातिपदिकत्वात्—] अत्र
ग्रहणं प्राप्नोति, न बन्त्वेनेति—प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविषयतायाः सम्भवोऽस्त्येवेति तदन्तविधिद्वयाश्रयण-
मावश्यकमिति श्रीगुरुचरणाः ।

द्विवचने इति । ‘बहुधीवानौ’ ‘बहुधीवर्यौ’ ‘बहुधीवे’ इति रूपत्रयमित्यर्थः । एकवचने तु ‘बहुधीवरी’
बहुधीवा’ इति रूपद्वयमित्याशयः । तस्यैवेति । चरणार्थकेन केवलेन ऋचोऽभिधानासम्भवादित्याशयः ।
पादयतेः=विजन्तस्य पदधातोः । पूर्वसूत्रेति । पादोऽन्यतरस्या’मितिसूत्रेत्यर्थः ।

१ प्राञ्च इति । अयमाशयः—‘ङ्याप्रातिपदिका’दिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थकं पदशब्दमाश्रित्य
‘एकपदे’ति रूपमदन्तलक्षणटापा प्रसाध्य ‘टावृची’ति सूत्रं भाष्यकृता प्रत्याख्यातं, तेन च सूत्रारम्भ-
पक्षेऽपि—पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य ङीपोऽनेन बाधात् ऋचि ‘एकपदे’त्येव रूपम्भवतीति, पादन्तस्य ऋच्यनभिधान-
मिति च लभ्यते, अन्यथा पादसमानार्थकपदशब्दमाश्रित्य प्रत्याख्यानपक्षे—पूर्वसूत्रापवादत्वे—एकपदेति,
अनपवादत्वे तु ‘ऋचि’ ‘एकपदी’ ‘एकपात्’ ‘एकपदे’ति रूपत्रयम्, आरम्भपक्षे तु—‘एकपदी’ ‘एकपदे’ति
रूपद्वयमिति—फलभेदेन प्रत्याख्यानाऽसङ्गत्यापत्तिः । एवञ्चारम्भेऽपि पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोऽपवादत्वेन ‘एकपदे’-

सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि—प्रतिपदविहितसमासान्तानां कपो वैकल्पिकत्वेन कबभावे सावकाशत्वमुक्तं, तद्रीत्याऽस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् । 'बहुव्रीहेरुधस' इत्यत्रापि भाष्ये स्पष्टमेतत् ।

अत एव 'ड्याप्रातिपदिका'दिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थमकारान्तं—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सावकाशत्वादिति । 'तदसम्भव इती'ति शेषः । अत एव—तदपवादत्वादेव । अस्योभयत्रान्वयः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अत एवेति । टापोऽनपवादत्वेन ऋचि ङीपः प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तत्र=भाष्ये । शेषादिभाष्यस्य अनुक्तसमासान्तादित्यर्थाभावे इति शेषः । प्रतिपदविहितसमासान्तानां= 'गन्धस्येदुत्पृति'— 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' इत्यादीनाम् ।

कबभावे इति । अभावपर्यन्तं विधेयता तु न कबादेः, 'सुसुक्षते' इत्यत्र 'सुकोऽकर्मके'ति गुणाभावस्यापि विधेयत्वे 'ऽत्र लोपोऽभ्यासस्ये'ति अभ्यासलोपापत्तेः । तत्र 'अत्रे'त्यस्य—एतत्प्रकरणविधेये इत्यर्थः । तस्मादुभयत्रविभाषास्थले एवाभावपर्यन्तं व्यापारो न सर्वत्रेति—'पादोऽन्यतरस्या'मित्यस्य अप्राप्तविभाषात्वेन अभावपर्यन्तं व्यापाराभावात्पक्षे 'टाबुची'त्यस्य चारितार्थमिति नापवादत्वसम्भव इति भावः । एतत्=पक्षे प्रवृत्त्या सावकाशस्यापवादत्वाभावादिरूपम् ।

परे तु—अपवाद इत्यस्य बाधक इत्यर्थः । एवञ्च 'द्विपदी मानुषी'त्यत्र 'पादोऽन्यतरे'ति चरितार्थ, 'द्विपदा ऋ'गित्यत्र ङीबभावे टाप्चरितार्थ इति ङीप्प्रवृत्तिस्थले परत्वाद्वाङ्गीपौ बाधक इत्यर्थः । एवञ्च ऋचि 'एकपदे'ति टाबेव न ङीप् । न च वयं निरवकाशत्वेनात्र टापो बाधकत्वं ब्रूमो येन त्वदुक्तभाष्यविरोधः स्यात्, किन्तु परत्वेन बाधकतां ब्रूमः । यथा चापवादस्थले नोत्सर्गप्रवृत्तिस्तथा परत्वेन बाधस्थलेऽपीति साम्यादेवान्न बाधकेऽप्यपवादपदप्रयोगः । 'शेषादिभाषे'ति भाष्ये तु—कप एव परत्वेन प्रतिपदविधीनां

त्वकमेव, प्रत्याख्यानेऽपि पादन्तस्य ऋच्यनभिधानादेकपदेत्येकमेवेति । एवञ्च सूत्रप्रत्याख्याने 'एकपदी' 'एकपा'दिति रूपयोरपि ऋच्यापत्तिरतस्तन्निरासाय—'टाबुची'त्यारम्भणीयमेव, प्रत्याख्यानपरं भाष्यन्तु प्रोक्तमुक्तिरिति निरस्तमिति—प्राचीनमतपरिष्कारः ।

शेखरकृतस्तु—'शेषादिभाषे'ति सूत्रभाष्यरीत्या—पक्षे चारिताध्यादस्य पूर्वसूत्रापवादत्वमयुक्तम् । प्रत्याख्यानपक्षे यथा 'एकपदी' 'एकपात्' 'एकपदे'ति रूपत्रयं पादपदशब्दाभ्यां निष्पद्यते, तथैव सूत्रारम्भपक्षे—ऽनुपपादनीयमिति—'अन्यतरस्या'मित्यस्य सम्बन्धाद्वाभ्यां विकल्पाभ्यां पूर्वोक्तं रूपत्रयं साध्यमिति न फलभेदलेशः ।

पादन्तस्य ऋच्यनभिधानेतु शेषादिभाषेति सूत्रभाष्योक्तरीत्याः सूत्रकृन्मते इहस्य 'एकपदी'त्यस्याप्यनभिधानापत्त्याऽनिष्टप्रसङ्गः । ननु प्राचीनैकैचि वाच्यायां पादन्तस्यानभिधानस्यैवाश्रयणात्सूत्रमते 'एकपदी'त्यस्य कथमिष्टत्वलाभः, न च प्रत्याख्यानपरभाष्यरीत्या पाच्छब्दान्तस्य ऋच्यनभिधाने 'एकपदे'ति, 'टाबुची'ति सूत्रं विदधतो भगवतः पाणिनेस्तु पादन्तस्यानभिधानं वक्तुमशक्यमित्यपवादत्वाभावपक्ष 'एकपदी' 'एकपदे'ति रूपद्वयमिति—फलभेदेनारम्भप्रत्याख्यानयोरैक्यायाऽन्यतरस्याङ्गहणेन रूपत्रयमेवारम्भे इव प्रत्याख्यानेऽपि साध्यमिति—'एकपदी'तीष्टमेवेति वाच्यं, टाबुदेश्यत्वेनापरिकल्पितस्य ङीबाधुदेश्यत्वेन कल्पितस्यैव च पादन्तस्यानभिधानकल्पनया फलभेदानवकाशादिति चेन्न, 'न षट्स्वसादिभ्यः' इत्यत्र 'ङीट्पापो न स्त' इत्यर्थस्य लाभाय 'टाबुची'त्यत्र ङीपोऽनुवृत्तेरावश्यकतया 'ऋचि वाच्यायां ङीट्पापो स्त' इत्यर्थस्यैव तत्र लाभेन 'एकपदी'त्यस्य सूत्रमते इष्टत्वमेवेत्यस्य स्पष्टं लाभसम्भवात् । मण्डूकप्लतौ तु गौरवमेवेति—ऋचि 'एकपदी' 'एकपात्' 'एकपदे'त्येव रूपत्रयमित्याचक्षते इति श्रीत्रिपाठिचरणाः ।

उमानाथस्तु—ङीप्पदे मण्डूकानुवृत्तिप्रयोजकस्वरितत्वस्यैव कल्पनादत्र ङीपोऽनुवृत्त्यभावादिकपदीति न सूत्रमते इष्टमिति पादन्तस्यानभिधानेऽपि न दोष इति प्राह ।

पदशब्दमङ्गीकृत्यैतद्व्याख्यातम् ; “—श्रूयते च छन्दसि—‘तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम्’, एकः पाद इत्यर्थः—” इति च भाष्योक्तं सङ्गच्छते ।

तदा हि ऋच्यपि ‘एकपदी’ ‘एकपा’दित्युच्यते एव । एवञ्च ‘एकपात्-ऋ’गित्यस्य सूत्रमते सिद्धये ‘टावृची’त्यत्राप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्यम् ।

‘पादन्तस्य ऋच्यनभिधान’मिति तु न भाष्याशयः, ङीबन्तप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टस्या-
ऽसिध्यापत्तेरिति बोध्यम् । केवलपाच्छब्दस्य स्त्रियाम्, ऋचि वाऽसम्भवेनात्र तदन्तविधिः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

ननु तस्य तत्त्वे एव न मानमतो भाष्यीयमेव तदग्रिममाह—श्रूयते चेति । छन्दसि—विषये । ‘तस्याः एकं पदमिती’ति पाठः । ननु तत्र पदं शास्त्रीयमेव कुतो नात आह—एकः पाद इति । इति भाष्योक्तञ्चैत्यर्थः । तत्र तन्निवृत्तये सूत्रमिदमिति दण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—तदाहीति । तदपवादत्वे हीत्यर्थः ; अपिना तदन्यसमुच्चयः । एवञ्च=तदिष्टत्वे च । अन्यतररिति । अन्यतरस्यां ग्रहणमपीत्यर्थः । प्राचोक्तं खण्डयति—पादन्तस्येति । पादयतेः सम्भवादाह—ऋचि वेति । ननु नलोपस्य ‘पूर्वत्रे’त्यसिद्धत्वेनापः

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

सूत्ररीत्येष्टस्येति । पादन्तकृतसमासान्तस्थानभिधाने ‘द्विपदी’ति सामान्यतोऽपि न सिद्ध्येदिति भावः । नच सूत्रवैयर्थ्यमिति—ऋच्येवानभिधाने—‘सूत्ररीत्ये’तिग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं, सूत्रमते ‘द्विपदी’ति सिद्धं कृत्वा पश्चादुपगतिं लापने यत्—सिद्ध्यति—तत्र सिद्ध्येदित्यर्थात् । नचैवमेकपादिति

❁ विषमपद्विवृतिः ❁

एतत्प्रत्याख्यातमिति । ‘प्रत्याख्यान’मित्युचितः पाठः । एतस्य ‘सङ्गच्छते’इत्यनेनान्वयः । सूत्ररीत्येष्टस्येति । इदं चिन्त्यं, ङीबन्तप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टत्वे मानाभावादिति तर्कचन्द्रिकाकारा मौनिकृष्णभट्टाः । केचित्तु पक्षेत्यादौ टाम्बीपोरुभयोर्निषेधाय ‘न ष’ङिति सूत्रे ङीपोऽनुवृत्तेरावश्यकतया मण्डूकछुतौ मानाभावेन ‘टावृची’त्यनेन ङीपो विधानं सूत्रकृतसंमतमित्याहुः । असम्भवेनेति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

परत्वाभावादपवादत्वेन तैः कपो बाधशङ्कायां भाष्यप्रवृत्त्या भाष्यं सुपपन्नमित्याहुः । अत एव=सावकाशत्वेनापवादत्वाभावादेव,—[एकपदीत्यस्यापि ऋचि शृष्टत्वादेव ।] तदा हि=प्रत्याख्याने हि ।

ह्रूयते एवेति । पदशब्दप्रयोगेऽजायत इति तापि ‘एकपदे’ति, पादन्तप्रयोगे ‘पादोऽन्यतरस्या’मिति विकल्पे—‘एकपदी’ ‘एकपा दित्येवं रूपत्रयं प्रत्याख्याने लभ्यते । एवञ्च तदुभयं रूपं यथा सिद्ध्येत्तथा यतितव्यमिति—पक्षे भरिताश्रयादपवादत्वाभावेन ङीपः प्रवृत्त्या ‘एकपदी’ति, ‘अन्यतरस्या’मित्यस्यानुवृत्त्या चै‘कपा’दिति सिद्धमिति आरम्भप्रत्याख्यानयोस्तुल्यतेति भट्टानामाशयः । अनुवर्त्येति । यद्यं टावपवादः स्यात्तर्हि एतत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपवादस्याभावे ‘पादोऽन्यतरस्या’मिति केन वारितं स्यादिति फलभेदापत्तिः, अत आरम्भपक्षेऽपि अपवादता न युक्तेति—‘एकपदी’ ‘एकपदे’ति सिद्धम्, अन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्त्या-चै‘कपा’दिति सिद्धमिति हि भट्टानां हृदयम् ।

नचारम्भेऽपवादत्वात्—एकपदेति, प्रत्याख्याने त्रीणीति फलभेदनिरासाय—ऋचि पादन्तस्थानभिधानमिति प्राचोक्तमेव युक्तमिति वाच्यम्, अपवादत्वस्य पूर्वोक्तभाष्यरीत्याऽसम्भवेन सूत्ररीत्या पाक्षिकस्य ‘एकपदी’त्यस्या-सिध्यापत्तेः । ‘एकपा’दित्यत्रैव तव मम च विवादः । ‘एकपदी’ति तु सूत्ररीत्या तवेष्टमित्यभिमानो नागेशभट्टानाम् ।

परे तु—परत्वादाहात्सूत्रसत्त्वे ‘एकपदे’त्येवेति एकपदीति न सूत्रसत्त्वेऽपीष्टमिति—नेयं प्रतिबन्दी प्राचां बाधिकेति पादन्तस्थानभिधानमेव युक्तमिति श्रीगुरुचरणा व्याचक्षते ।

असिद्धत्वादिति । आपः परिगणितेष्वभावान्न तत्र नलोपासिद्धत्वम् । इदञ्च कार्यकालपक्षे । अयं निषेधः—‘प्रियपञ्चा द्रौपदी’त्यादौ तदन्तेऽपि । ‘स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्ने’त्यर्थात् ‘अन उपधे’ति ङीबपि नेति बोद्धव्यम् । ध्वनितञ्चेदं भाष्ये ।

परेत्वत्र बहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तिः, नलोपस्य तत्त्वाभावात्,—सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणात् । ‘पञ्चे’त्यत्र तु ‘स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्ने’त्यर्थाश्रयणबलाद्भूतपूर्वषट्त्वाश्रयो निषेधः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राप्तिरेव नेति—असिद्धत्वोपवर्णनं व्यर्थमेवात आह—आप इति । सुबादिष्वित्यर्थः । तत्र=आपि । इदञ्चेति । यथोद्देशे तु एकदेशविकृतन्यायेनैव षट्स्वरूपो धर्मः सुलभस्तत्र च नाल्धर्म इत्यन्यत्र स्पष्टम् । एतेन तथा प्रकाशदण्ड्यायुक्तम्,—‘यथोद्देशे षट्सञ्ज्ञा स्थानिवत्त्वास्तिस्र्यतीतीदृत्सूत्रे सिद्धास्तितत्वा-

न्मनोरमा चिन्त्ये’ति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । आदिना—‘अतिरञ्ज्यां कुलटाभ्या’मित्यादि । तदन्तविधेरत्र-प्रकरणे सत्त्वात्, बहुवचनस्य शब्दबाहुल्येनैवोपपत्त्या प्राधान्ये एव प्रवृत्तौ मानाभावात् । ‘अनन्तरे’ति न्यायबाधे मानमाह—ध्वनितमिति । प्रकृतसूत्रे इति भावः । मूलादि दूषयति—परे त्विति । तत्त्वेति । बहिरङ्गत्वेत्यर्थः । परम्परया सुबिन्मित्तत्वेन तत्त्वाश्रयणं मानाभावो हृदि निधायह—सञ्ज्ञेति ।

नन्वेवमिष्टासिद्धिरेवात आह—पञ्चेत्यत्रेति । तस्य भाष्यध्वनितत्वादाह—स्त्रियामिति । इदमेव भाष्य-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सिद्धं कृत्वा ऋणिति लापने सूत्रमतेऽपि तत्सिध्यतीत्यनभिधानशङ्कासङ्कतिरिति वाच्यम्, अस्य ग्रन्थस्य लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थिततयाऽत्र तदभावे एकपदी, ऋणगावपक्षे टाबिति सूत्रकारमते ङीबन्तस्यासिद्धिरित्याशयः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अमहत्पूर्वग्रहणाच्च । कार्यकालपक्ष इति । यथोद्देशपक्षे तु नान्तत्त्वसमानाधिकरणषट्स्वस्थानाल्धर्मत्वेन स्थानिवत्त्वेनापि सौलभ्यमिति भावः । तदन्तमिति । अमहत्पूर्वग्रहणेन ‘स्त्रिया’मित्यधिकारस्थविधिनिषेधसाधारण्येन तदन्तविधिज्ञापनादिति भावः । स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । नन्वेवं सति ‘प्रियपञ्चे’त्यादौ ‘ढाबुभाभ्या’मित्यपि न स्यादिति चेत्—इष्टापत्तेः । केचित्तु टाम्बीपोरुभयो-रनुवृत्त्या तयोर्निषेधेपि ङाभिनिषेधे मानाभावः, ङीबंशे बाध्यसामान्यचिन्तयाऽन उपधे’ति ङीबपि नेत्याहुः । आश्रयणबलादिति । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणस्याऽन उपधेति ङीबभावस्य

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परिगणितेषु=नलोपः सुबित्यत्र परिगणितेषु सुप्स्वरादिषु । तत्र=टापि कर्तव्ये एवञ्च परिभाषयैवासिद्धत्वमावश्यकमित्याशयः । ‘नलोपः सु’बित्यत्र ‘सु’बिति—‘सु’प्रत्ययमारभ्य चापः पकारेण प्रत्याहारे टापः परिगणितेष्वन्तर्भावस्य सम्भवेऽपि बहुचर्मकेत्यादौ नलोपस्याऽसिद्धत्वादित्वानापत्त्या भाष्ये तस्य पक्षस्य दूषितत्वाद्यापः परिगणितबहिर्भाव इहोपन्यस्तो भट्टैः ।

कार्यकाल इति । यथोद्देशे तु जसो लुगर्थं जातायाः षट्सञ्ज्ञाया नलोपेऽपि स्थानित्वेन सुलभत्वात्प्राप्तिद्वयफलमतः कार्यकालपक्षाश्रयणम् । प्राचाम्मते च कार्यकालपक्षे निपायानपि तत्पारमार्थिकमिति रित्याशयः । अयं=न षट्स्वत्वेति निषेधः । ङीबपीति । अपिशब्दाद्भाबपीति बोध्यम् । शेखरे परेत्त्वित्यादि-ग्रन्थस्तु—कौमुद्यां—‘नलोपस्यासिद्धत्वा’दित्येव पाठो न तु—‘नलोपः सुप्स्वरे’ति नलोपस्यासिद्धत्वात्—इति तत्र पाठ इत्यभिप्रायेणेति तत्त्वविदः ।

तत्त्वाभावादिति । बहिरङ्गत्वाभावादित्यर्थः । प्रकृतेरेव षट्सञ्ज्ञाकृतया तदवयवस्यैव लोपेन बहिरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशयः । विषयतायाः कचित्सुबन्तोद्देश्यकपदत्वावच्छिन्नाया आधिक्येऽपि सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्च बहिरङ्गत्वमिति तत्त्वम् । सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वाश्रयणे हि—जस्मिन्मित्तकपदत्व-निमित्तकत्वाच्चलोपस्य बहिरङ्गत्वं स्यादपि, तदेव तु नेत्याकृतमिति त्रिपाठिचरणानुसारिणो गौडा व्याचक्षते ।

अत एव ‘षट्सञ्ज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फल’मिति ‘नलोपः सु’बित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः ।

मनः । न डाबिति । अयम्, ‘अन’ इति च—उत्करीत्या टाब्डीपोरुभयोरपि निषेधः । एतेन “—‘सीमभ्यां’ ‘बहुयज्वभ्यां’ ‘बहुधीवभ्यां’मित्यत्र डाब्डीपोरभावे नलोपे टाब्दुर्वारः—” इत्यपास्तम् ।

डाबुभा । उभाभ्याङ्ग्रहणाभावे सन्निहितस्याऽन एवानुवृत्तिः सम्भाव्येत । वचन-सामर्थ्याद्वाग्निषेधयोः पर्याये सिद्धेऽन्यतरस्या’मिति स्पष्टार्थम् ।

भाष्ये तु—अन्यतरस्याङ्ग्रहणं वाक्यभेदेन—‘अनो बहुव्रीहे’रित्यनुवर्त्य ततः पक्षे ‘ऋन्नेभ्य’

❁ चिदस्थिमाला ❁

सम्मतमित्याह—अत एवेति । सकलग्रन्थासाङ्गत्यं प्रतिपादयन्मौल्यूनतां निराचष्टे—अयमिति । उक्तेति । स्त्रियामिति व्याख्यानेनेत्यर्थः । एतेन—तथा व्याख्यानेन । ‘निषेधडापो’रिति दण्डयुक्तशब्दा-साङ्ख्यायाह—डाब्निषेधयोरिति । यत्तु—‘ताभ्यां मुक्ते ङीबपीत्येतदर्थं तत्, नचैवं मन्त्रन्तादपि ङीप्प्रसङ्गः, व्यवस्थितविभाषाश्रयणा’दिति शास्त्रयुक्तं; तन्न, तासां परिगणनात्तद्धनयन्नाह—वाक्येति । योगविभागेनेति भावः । अत एव ‘मन’ इत्यस्य निवृत्तिस्तदाह—अन इति । ततः—अन्नन्तात् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

फलत्वेनानुपदमेव कीर्तनाच्चिन्नत्यमेतत् । बहुयज्वभ्यामिति । इदमपि चिन्त्यम्, अन्नन्तत्वा-भावेनाऽनो बहुव्रीहे’रित्यस्याप्राप्तेः । यथाचाऽन्नन्तत्वाभावस्तथोपपादितं ‘श्वयुवे’ति सूत्रे शेखरे । ‘स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्ने’त्यर्थाश्रयणबलाद्भूतपूर्वगतिरित्याशयो वा कल्प्यः । वस्तुतस्तत्त्वन्नन्तत्वमपि स्थानिवद्भावेनानेतुं शक्यं, ‘श्वयुवे’ति सूत्रस्थः शेखरस्तु चिन्त्य एव । ननु ‘श्वयुवे’ति सूत्रस्थं भाष्यं कथं सङ्गच्छतामिति चेन्न, अनोऽवयवस्याकारस्यैवाऽल्लोपोऽन’इति लोपविधानादन्त्यस्य ‘श्वयुवे’ति-

❁ वरवर्णिनी ❁

वाक्यभेदेनेति । ‘अनो बहु व्रीहेः’—अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीविति तदर्थः, ततः—‘अन्यतरस्या’मिति । अत्र ‘अनो बहुव्रीहे’रित्यनुवर्त्तते, एवञ्च अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्वा न ङीविति तदर्थः । ततो ‘डाबुभाभ्या’मिति । एवञ्चान्यतरस्यामित्यनेन विकल्पेन ङीग्निषेधे—पक्षे—‘ऋन्नेभ्य’ इति ङीप्सुलभ एवेति, उपधालोपिनि अनु-पधालोपिनि च अन्नन्तबहुव्रीहौ ‘अन्यतरस्या’मिति विकल्पस्यैव प्राप्त्याऽन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या’मिति सूत्रं नियमार्थं, ‘अन्नन्तबहुव्रीहेश्चेदुपधालोपिन्येवे’ति । एवञ्च ‘बहुव्रीहावेवे’ति वार्तिकेन करणीयमिति प्रष्टव्यार्थः ।

अत्र नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तौ गौरवाद्विधिमुखेनैव प्रवृत्तौ—‘अन्यतरस्या’मित्यत्रान्नन्त-बहुव्रीहीतरत्वेन सङ्कोचे तस्योदाहरणं चिन्त्यम्, एतन्नीयोद्देश्यतावच्छेदकीभूतोपधालोप्यन्नन्तबहुव्रीहीतरत्वेन सङ्कोचस्य फलं चिन्त्ययोगेव ‘बहुयज्वन’इत्यादावन्यतरस्यामिति ङीप्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । तस्मान्निषेधमुखेनैवात्र-नियमशास्त्रस्य प्रवृत्तिरास्थेया, एवञ्च उपधालोपितरान्नन्तबहुव्रीहेर्ङीग्निषेध एव फलम्, उपधालोप्यन्नन्त-बहुव्रीहेर्ङीग्निषेधानमन्यतरस्यामिति योगफलमित्याहुः ।

यत्तु—‘अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते’ इत्यस्वायमर्थः—‘अनो बहुव्रीहेरन्यतरस्या’मित्येको योगः । अन्नन्तबहुव्रीहेर्वा न ङीविति च तदर्थः । एवञ्च निषेधमात्रमेतद्विषयं, निषेधभावे ऋन्नेभ्य इति विहितस्य ङीपोऽनुवादमात्रम् । एवञ्च ‘अन उपधे’ति व्यर्थं सत्—‘ऋन्नेभ्य’ इत्यत्रैवान्नन्तबहुव्रीहीतरत्वेन सङ्कोचं

इति ङीविति तत्सन्नियोगेन रेफादेशः सिद्ध्यतीति 'बहुव्रीहौ वे'ति वचनं प्रत्याख्यातम् ।

'अन उपधे'ति 'ऋन्नेभ्य' इत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः ।

अन उ । 'बहुव्रीहेरूपस' इत्यतो 'बहुव्रीहे'रिति 'सङ्ख्याऽव्ययादे'रित्यतो 'ङी'विति चानुवर्तते । 'अनुपसर्जना'दित्यनुवृत्तमप्यत्र न सम्बद्ध्यते, तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्यमाणस्य चाऽन्नन्तबहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवात् । ध्वनितश्चेदं 'वनो र चे'तिसूत्रे भाष्ये ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नियमेति 'अनो योऽतो विकल्पः स उपधालोपिन एवे'तीत्यर्थः । तेन 'सुपर्वे'त्यादि सिद्धम् । न च पूर्वैरेव विकल्पसिद्धौ तत्रान्यतरस्यामिति व्यर्थम्, असति हि तस्मिन्नित्यर्थो विधिरेव स्यान्न नियमः । 'बहुराष्ट्री'त्यादौ 'ऋन्नेभ्य' इत्येव ङीप् । तत्फलमाह—बहुव्रीहिति । ननु नियमशास्त्राणां सिद्धान्ते विधिमुखेन गृह्योपधालोपिनि 'बहुधावरी'त्यादौ ङीपि सिद्धेऽपि अस्य प्रकरणान्तरस्थत्वेन नान्तलक्षणङीप्सन्नियोगशिष्टं त्वं न स्यात्, 'वनोरचे'त्येतनु नोभयविधायकं गौरवात्, तथात्वे वा ङीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः, सन्नियोगशिष्टत्वात्, तथा चानोबहुव्रीहेः इत्यग्रे उपधालोपिनो वेति वाच्यमित्यन्यतरस्याङ्गहणमन उपेति सूत्रञ्च मास्त्विति कथमिदमत आह—अन उपेति । अपिना फलगुणसमुच्चयः । यद्यपि बहुनि दामानि सन्ति येषु पुरेषु तानि बहुदामानि तान्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीबभावस्तस्य व्यावर्त्यः, अनुपसर्जनं योऽन्नन्तो बहुव्रीहेरित्यर्थात्, तथापि लक्ष्यासम्भव एवेत्याह—अनुपसर्जंति । अस्मिन्बन्धे मानमाह—ध्वनित-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सूत्रस्थशेखररीत्याऽऽनेतुमशक्यत्वात् । एतेन 'धीवरी'त्यादावहोपापादनमपास्तम् । अन उपधालोपिनः । गृह्यमाणस्य चाऽन्नन्तस्येति । धीवन्नित्यादेरित्यर्थः । ध्वनितश्चेदमिति । अनुपसर्जनादित्येतन्न

ॐ वरवर्णिनी ॐ

कृत्वा उपधालोपिनि—अन्नन्तबहुव्रीहेऽङीप् विधेः इति केचित्तत्र, एवमप्यनोबहुव्रीहेरन्यतरस्यामिति योगस्य फलभावात्, बहुयज्वञ्छब्दादौ नियमेनैव ङीपो व्यावृत्तः सिद्धत्वात् ।

अन्ये तु—'अनो बहुव्रीहे'रिति सूत्रं मास्तु, 'उभाभ्या'मित्यपि मास्तु । 'डावनोबहुव्रीहेरन्यतरस्या'मित्येव सूत्रमस्तु, 'मन'इत्यनुवृत्ते, एवञ्च अन्नन्तबहुव्रीहेर्मन्त्रताच्च वा डाप् । पक्षे—मन्त्रन्तान्ङीप्विधेः, अन्नन्तबहुव्रीहेश्च ङीप् । एवञ्च 'अन उपधे'तिव्यर्थं सत्—नियामकम् । नियमश्च—'ऋन्नेभ्य'इत्यत्रान्नन्तबहुव्रीहीतरत्वेन सङ्कोचरूप एव । ततोऽन्यतरस्यामिति, 'अन उपधालोपिन'इति वचने, 'अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्वाङीप्'इत्यर्थः । एतदभावे 'अन उपधालोपिन'इत्यनेन ङीपि 'अन्यतरस्या'मिति व्यर्थं सन्नियमयति—'अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो यदि ङीप्स्यात्तर्हि विकल्पेनैवेति'त्यप्याहुः । विवेचकास्तु—'अनुपसर्जना-दिति बहुव्रीहिविशेषणं, तेन अतिबहुराजे'त्यादौ न ङीप्—'इति शब्दरेखनायं ग्रन्थो विरुणद्धि । यत्तु शब्दरेख-ग्रन्थ एव चिन्त्यः, 'उपधालोपिनो वे'ति न्यासपरभाष्यविरोधात् । यथाश्चेत् हि—अनुपसर्जनाधिकारा-दतिबहुराजेत्यत्र ङीप् भवति, 'उपधालोपिनो वे'ति न्यासे तु ङीपापत्तिरिति फलभेदेन तन्म्यासस्य वक्तुम-शक्यत्वारिति, तत्र, 'अनो बहुव्रीहेः' 'अनुपसर्जनात्' 'उपधालोपिनो वे'ति न्यासे तत्तात्पर्यात् । एवञ्च शब्दरेखेन सह विरोधादनुपसर्जनादित्यस्य सम्बन्ध आवश्यक इत्युमानाथपण्डितः ।

१ नन्वनेः गृह्यमाणस्यान्नन्तबहुव्रीहावनुपसर्जनस्याऽसम्भवेऽपि अतिबहुराजशब्दादौ बहुव्रीहेरुपसर्जन-तया तत्र ङीपो वारणायानुपसर्जनादित्यस्य सम्बन्ध इहावश्यक इति चेन्न; अन्नन्तबहुव्रीहेर्वृत्तत्वात्ततो ङीपः प्राप्तेरवाभावात्, 'वृत्तस्य विशेषणयोगो ने'त्युक्तत्वात् । सुन्दरबहुराजशब्दादौ बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ तु—द्वितीयबहुव्रीहेरनुपसर्जन एवेति न तद्वारणं फलम् । प्रथमबहुव्रीहेस्तु वृत्त एवेति न ततो ङीपः प्राप्तिरिति तत्त्वविदो गौडा व्याचक्षते ।

तत्र हि—‘अनो बहुव्रीहे’रित्यनन्तरम् ‘उपधालोपिनो वे’ति न्यासो दर्शितः ।

विद्वर्थमिदम् । अन्यतरस्याङ्ग्रहणन्तु—अनुपधालोपि—‘सुपर्वे’त्यादौ सावकाशयो-
र्डाप्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेन डीपा बाधो मा भूदिति ।—अन्यथा
विधानसामर्थ्येन त्रयाणां पर्यायसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

ककारादिति । अनेन—‘वर्णमात्रं विवक्षितम्, अकार उच्चारणार्थ’इति सूचयति ।
न च ‘कारिके’त्यत्राकारेण व्यवधानादाप्परककाराभावेनेत्वानापत्तिः, एकादेशोऽपि ‘अचः
परस्मि’न्निति स्थानिवत्त्वव्यवधानमेव । ‘आपि परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्ये’त्यर्थोऽपि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मिति । तत्सम्बन्धस्येष्टत्वे तु तथा दुर्वचं, तस्य तदधिकारबहिर्भूतत्वादिति भावः । ‘विधिनियमे’ति
न्यायेन प्रागुक्तसूत्रे मतमाह—विध्यर्थमिति । ‘अन उपधे’ति सूत्रमित्यर्थः । नन्वेवमन्यतरस्यामिति व्यर्थं,
विधानसामर्थ्यादेव डाप्डीप्रतिषेधानां पर्यायसिद्धेरत आह—अन्यतरेति । डीपा=‘अन उपधे’त्यादि-
विहितेन । अन्यथा=अन्यतरस्यामित्यस्य भावे । तत्=अन्यतरस्यामिति । एतेन—‘इदं सर्वं वार्तिककारीयं,
न तु भाष्यीयं, तेन हि सूत्रत एव बहुधीवर्यादिसिद्धौ सूत्रमङ्गो नोचित इति दूषितप्रायम् । तथाहि—उक्तरीत्या
सूत्राशयवर्णनं तावदयुक्तम्—‘अन उपे’त्यस्यापूर्वविधित्वलिप्सया डी=समुच्चारकस्य तत्रत्याऽन्यतरस्या-
मित्यस्य ‘सुपर्वे’त्यनुपधालोपिविषयकत्वस्यैवापत्तेः । नन्वेवमुपधालोप्यनुपधालोपिसाधारण्येनैव डीविकल्पस्य-
फलिततया ‘अनोबहुव्रीहेर्वे’त्येव सूत्रयितव्यमिति वाच्यम्, ‘अन उपे’त्यस्यापूर्वविधित्वमते लक्ष्यभेदस्य
स्पष्टत्वात् । तथाहि—‘सुपर्वे’त्यत्र डीब्रौ स्यातां, ‘बहुधीवरी’त्यत्र तु न, ‘अन उपे’त्यस्य तदप्रकरणस्थत्वेन
रत्वाप्रवृत्तौ ‘बहुधीवनी’त्येव स्यादिति । तस्माद‘न उपे’त्यस्य ‘क्रेभ्य’ इत्येतत्प्रतिप्रसवत्वं वाच्यमिति
फले न वैलक्षण्यमिति सामर्थ्याद‘न उपे’त्येतत्फलतो नियमार्थम् । वस्तुतस्तु परिसङ्ख्यारूपनियमस्य
‘सुपर्वे’त्यादौ पक्षे प्राप्तस्य डीपो निषेध एव विधेयो न डीविति डोपि निषिद्धे रोपि दुर्लभ इत्ययुक्तमित्य-
वधेयम् । एतेन वस्तुतस्तु डाप्सूत्रस्यमन्यतरस्यामिति मास्तु, प्रकरणान्तरस्थमन उपेत्येतद्विध्यर्थमेवास्तिवत्य-
पास्तम्—‘इत्यास्तां तावत्—’इति शास्त्रयुक्तमपास्तं, माध्यविरोधापत्तेः । यथा शब्दरत्नादि विरोधो न तथा
स्पष्टं भावप्रकाशे । अनेन=कारप्रत्ययकरणेन । मात्रमिति । ‘सूत्रे’इति शेषः । ‘आपीति कर्कारविशेषणं’‘सर्विके’-
त्यादावेकादेशस्य स्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेऽपि वचनाद्भविष्यतीति प्रसादोक्तमाह—आप्परककारेति ।
सन्निहितत्वात्साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्च प्रकाशकृदादिसकलग्न्यकारोक्तमाह—आपीति । उभय-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सम्बन्धयो इत्येतदित्यर्थः । इत्यन्तरमिति । अनुपसर्जनाधिकारात्प्राग्वर्तिनि ‘अनो बहुव्रीहे’रिति सूत्रे
‘उपधालोपिनो वे’ति न्यासकरणेन तत्रानुपसर्जनाधिकारासम्बन्धो ध्वनित इति भावः ।

अन्यतरस्याङ्ग्रहणन्त्विति । ‘उपधालोपिनो वे’ति वाग्रहणन्त्वित्यर्थः । अन्यथेति । ‘सुपर्वे’त्यादौ
डाप्प्रतिषेधयोः सावकाशलाप्रतिसन्धाने इत्यर्थः । अन्ये तु—गृह्यमाणस्यान्नन्तबहुव्रीहेर्बहुधीवेत्यादे-
रनुपसर्जनस्य सम्भवेन बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरी—अतिबहुदामेत्यादावन्नन्तबहुव्रीहेरुप-
सर्जनस्य च सत्त्वेनानुपसर्जनादित्यन उपधेति सूत्रे सम्बन्धयत एव । ‘अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे उपधा-
लोपिनो वेति वक्तव्य’मिति ‘वनो रचे’ति सूत्रस्थं भाष्यन्तु ‘डाबुभाभ्याम्’ ‘उपसर्जना’दित्युत्तरं
तद्वक्तव्यमित्येवं परमित्याहुः ।

अनेनेति । वर्णात्कार इतिविहितकारप्रत्ययान्तनिर्देशेनेत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । सामर्थ्याच्चिर्दिष्ट-

निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितेर्व्यवहिते न प्राप्नोतीति वाच्यम्, आनन्तर्याशोपस्थितावपि 'येन नाव्यवधान'मिति न्यायेनाऽकारव्यवधानेऽपि प्रवृत्तेः । रथकव्यादौ च नातिप्रसङ्गः ।

'के'ति सङ्घातग्रहणे तु—'एतिके'त्याद्यसिद्धिः, अकच्यकारस्योच्चारणार्थतया कशब्दाभावात् । 'न यासयो'रिति ज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते । अकच्चिधायकस्थमकारवैशिष्ट्यमादायेत्त्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु गौरवं, तावताऽपि प्रत्ययस्थत्वांशानुपपत्तेश्च ।

न च वर्णग्रहणपक्षे 'एतिके'त्यादावकारद्वयव्यवधानादित्वाप्राप्तिः, द्वयोरकारयोरेकादेशे टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानात् ।

पुनः स्थानिवत्त्वन्तु न, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । टापा सहैकादेशस्य स्थानिवत्त्वं विना पूर्वैकादेशस्य स्थानिवत्त्वन्तु वक्तुमशक्यं, तस्य टावेकादेशेनापहारेणाऽदर्शनात् ।—अत एव 'न यासयो'रिति निषेधसार्थक्यम् ।

'स्थ'ग्रहणन्तु स्पष्टार्थ, केवलककारस्य प्रत्ययस्याभावात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मकारविशेषणमिति भावः । 'पूर्वस्ये'त्यस्य सत्त्वादाह—आनन्तर्याशोपेति । 'अनुवादे' इति परिभाषाया असत्त्वं, सूत्रद्वयविषयकत्वं वेति भावः । वस्तुतः श्रौताव्यवधानमादाय तत्राप्रवृत्तिरिति तत्त्वं स्वमतमपि नास्त्विति । नातिप्रसङ्ग इति । न्यायादिनैवति भावः । ककारव्यवधानं कात्पूर्वस्येत्युक्तिवलादेव सोढव्यं, 'रथकव्य'त्यादौ श्रौताव्यवधाने प्रवृत्तौ तु न मानमिति बोध्यम् । ननूक्तन्यायाद्यसञ्चारजलाघवेन सङ्घातग्रहणमेवेति न तत्र दोषोऽत आह—केतीति । 'पचतकी'त्यादिसिद्धये आह—अकचीति । ननु 'न यासयो'रिति ज्ञापकात्तत्र सिद्धिरत आह—न यासयोरिति । अपूर्ववचनाकलरन्लाघवादाह—इत्येवेति । अत एवाह—अकजिति । अश्रुपेत्याप्याह—तावतापीति । इत्सञ्ज्ञाद्युत्तरमेव प्रत्ययसञ्ज्ञासत्त्वादिति भावः ।

उक्तन्यायेन निर्वाहपक्षे शङ्केत—नचेति । ननु पुनः स्थानिवत्त्वेन तथाऽत आह—पुनरिति । विकारान्यानुपूर्वैक्येनाह—लक्ष्ये इति । ननु तस्यैव तत्त्वं, न टापा सहैकादेशस्येति नायं दोष एवात आह—टावेति । 'यावता विने'ति न्यायेनाह—अत एवेति । 'एतिके'त्यादावुक्तरीत्यादिकारादेवेत्यर्थः ।

वर्णग्रहणे सत्याह—स्थेति । अत एवाह—केवलेति । न च कान्तादित्यर्थेऽकजेव स्यादिति वाच्यं,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

परिभाषाबाधे तु रथकव्यादावतिप्रसङ्ग इति भावः । उच्चारणार्थतयेति । 'धक्त्वि' 'हिरु'गित्याद्यनुरोधेनेत्यर्थः । प्रत्ययस्थत्वांशेति । निर्मुक्तानुबन्ध एव प्रत्ययसञ्ज्ञाप्रवृत्त्याऽकचि'के'ति समुदायस्य प्रत्ययत्वाभावादिति भावः । केवलेति । न च कान्तात्प्रत्ययादित्यर्थवारणाय 'स्थ'ग्रहणमिति वाच्यं, 'क्षिपकादीनां चे'ति निषेधेन ककारस्य प्रत्ययविशेषणत्वज्ञापनेनादोषात् ।

१ सकृदेवेति । परे तु—अतिदेशविषये लक्ष्य लक्षणन्यायाप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वस्य पुनः प्रवृत्तौ बाधकाभावः । अत एव 'सुनयिका' 'सुपाकि'क'त्यादौ 'धात्वन्तयकोसु नित्य'मिति त्वं प्रवृत्ते, अन्यथा 'ने' इत्यत्र धातुत्वाभावे 'नय' इत्यत्रापि तदभावादित्वं न स्यादिति चिन्त्य एवायं ग्रन्थः । 'न यासयो'रिति निषेधसामर्थ्यादेव न स्थानिवद्भाव इत्येव समाधानन्तु वक्तुं युक्तमित्याहुः ।

केचित्तु—पुनः स्थानिवद्भावेऽपि अत्यजात्याक्रान्तस्यैव व्यवधानेनाधिकव्यवधानाभावात्त दो-
इत्याहुः । अतिदेशस्य कार्यार्थतया सञ्ज्ञास्थले लक्ष्येलक्षणपरिभाषाया अप्रवृत्तिवदतिदेशेऽपि तस्या अप्रवृत्तावपि—निरधिष्ठानारोपासम्भवेन—[आकारि'अ-आ'बुद्धावपि अकारस्यानयनाभावादौकारस्य च स्थानिवद्भावाभावादारोपासम्भवात्—] न द्वितीयस्थानिवद्भावप्रवृत्तिरित्याहुः ।

‘असुप’ इति बहुव्रीहिणा नाङ्गविशेषणं, ‘बहुचर्मिके’त्यादावित्वानापत्तेः । प्रत्यय-
लक्षणेनाङ्गस्य सुव्वत्वात् । ‘न लुमते’ति तु नात्र, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य
कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तेः, इदन्तु टाप्यङ्गमिति दिक् ।

सर्विकेति । ‘अव्ययसर्वनाम्ना’मित्यकच् । **कारिकेति ।** करोतेर्बुल् । नौशब्दात्त्वार्थे
कः । ‘सुपः परो ने’ति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह—**बहुपरित्राजकेति ।** पर्युदासे
हि समुदायस्य सुबिभ्रत्वेन सुबन्तभिन्नत्वेन च ततः परत्वादित्त्वं दुर्वारमिति भावः ।
परिपूर्वाङ्गजेर्बुलि बहुव्रीहौ सुपो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेनाऽऽपः सुबन्तात्परत्वं बोद्धव्यम् ।
कटुकेति । आपो सह सर्वर्णदीर्घात्पूर्वं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्च

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

‘क्षिपकादीनाञ्चे’ति निषेधवैः ध्यापत्तेः, नहि तत्र कान्तः प्रत्ययः सम्भवतीति भावः । एतेनात्र प्रकाश-
दीक्षितदण्डिशस्याद्युक्तं सर्वमपास्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशे, तद्वाह—इति दिगिति ।

यथाश्रुते आह—**सुबिभ्रत्वेनेति ।** तदन्तविधावाह—**सुबन्तेति ।** बोध्यमिति । ‘बहुचर्मिके’त्यादौ

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

प्रत्ययस्था । नच सदाशिव इति कृतत्वाऽन्तरङ्गकचि पूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्याभावेन स्थानिवत्वाप्रवृत्त्या
तत्राव्यवधाने चारितार्थ्येन ‘कारिके’त्यत्र स्थानिवत्त्वेन व्यवधानान्न स्यात्, ‘समर्थाना’मित्यनुवृत्तेरितरत्र
नव्यैरुक्तत्वात्कृतसन्धेः कार्यस्योचितत्वादिति वाच्यं, ‘क्षिपकादीनाञ्चे’ति निषेधाज्ज्ञापकाद्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः ।
अत्रेदन्तत्वम्—आपि यः ककार इत्युक्तेः सामर्थ्याज्ज्ञापकेन वा एकवर्णव्यवधानं सोढव्यम्, आपि
योऽकार इत्युक्ते तु वर्णद्वयव्यवधानम् ।

१ सर्विकेत्यत्र सिद्धं पुनः ‘कारिके’त्युदाहरणानामिप्रायस्तु—कृतसन्धेस्तद्धितोत्पत्त्या ‘सर्वे’ति कृत
दीर्घादकचि—अकचोऽकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावेनादिष्टादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्याभावेन
स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्त्या [परादिबद्धान्नात्वात्—] आपः पूर्वस्याव्यवहितककारस्य सम्भवाच्चरितार्थमिदं सूत्रं,
‘कारिके’त्यत्र ककारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वादकारव्यवाये न प्रवर्तते इति शङ्काव्युदासाय ।

नच ‘कारिके’त्यत्र कथमेकवर्णव्यवधाने प्रवृत्तिरिति वाच्यं, ‘क्षिपकादीनाञ्चे’ति निषेधारम्भेण लिङ्गनैकवर्ण-
व्यवधानेर्पात्रप्रवृत्तिकल्पनादिति श्रीमन्तस्त्रिपाठिपादा भणन्ति ।

२ अयमाशयः—अथ पूर्वग्रहणं मास्तु, नच पूर्वग्रहणाभावेऽपि दिग्भोगपञ्चम्युपपत्तये दिग्वाचक-
शब्दाध्याहारं प्रसक्ते ‘तस्मा’दिति परिभाषया परस्येत्युपस्थित्या ‘सर्विके’त्यादौ परत्वात्सर्वर्णद्वैर्वाधित्वा
ककारोत्तराकारस्यैवे यणि ‘सर्वक्ये’त्यापत्तिरिति, वाच्यं, ‘सर्विके’त्यादावन्तरङ्गत्वात्सर्वर्णदीर्घे ककारा-
त्परस्य ह्रस्वाकारस्याभावेन सामर्थ्यादेव ककारात्पूर्वस्याकारस्यैव सिद्धेः । नच एकादशस्य ‘अचः
परस्मिन्’त्रितिस्य स्थानिवत्त्वात्कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वाकारलाभात्परस्यैवाकारस्यैवत्वात्पात्तरतः पूर्वग्रहणभावश्यक-
मिति वाच्यं, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावस्योपपादितत्वेन तदलाभात् । न चैवं टाप्परत्वाभावः,
परादिबद्धान्नापि तस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । न चान्तरङ्गमप्येकादशं ‘येन नाप्राप्ति’न्यायेना-
पवादत्वाद्वाणां दाङ्गमिति न्यायाद्वा बाधित्वा परत्वाकारस्यैवत्वात्पात्तरतः पूर्वस्यैवावश्यकमिति वाच्यं,
ककारोत्तराकारस्यैवेवेऽऽ इत्यस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादेव पूर्वस्येत्यस्य लाभादित्याशयात् ।

न च भवतु एव भवतु, अ इ वा चर अ, भवतु—अ यस्यां क्रियायां सा ‘भवतव्ये’त्यत्र ककारोत्तरस्य
वस्यैववारणायान्त इत्यस्य चारितार्थत्वं—न तत्सामर्थ्येन—‘पूर्वस्य न परस्ये’त्यस्य लाभ इति वाच्यं,

१ नच टाबेकादेशस्य स्थानिवत्त्वादकारण व्यवधानान्न तत्रत्वमिति वाच्यं, ‘नपदान्ते’ति निषेधात् ।

अन्त्यकारादुत्तरस्याकारस्येत्वं स्यादिति भावः । मामकेति । कस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । 'ममेय'मिति विग्रहे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्या'मित्यणि 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशे आदिवृद्धिः । नरानिति । 'कै-शब्दे' इत्यस्य 'आदेच उपदेशे' इत्याच्चे 'आतोऽनुपसर्गे' इति के- 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः ।

न यासयोः । 'प्रत्ययस्था'दिति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यकेति । यत्तदोरकच्, त्यदाद्यत्वे टाप् । सन्निपातपरिभाषाऽस्मादेव निषेधान्निर्देशाच्चाऽनित्येति तद्विरोधात्कथं टाबिति न शङ्क्यम् ।

त्यकनश्चेति । 'मृदस्तिक'न्निति इच्चभूतनिर्देशेन ज्ञापकेनास्येत्वं वारयितुं शक्यमिति भाष्यकृतः । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यर्थे- 'पञ्चमृत्तिक' इत्यस्यानभिधानमिति तदाशयः । अत्र त्यकनि कर्तव्येऽकारोच्चारणादिच्चं नेति न वक्तुं शक्यं,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

यथेत्वं तथा स्फुटीभविष्यति । कस्य=ककारस्य । 'मामिके'त्यस्य प्रक्रियामाह-ममेयमिति । सञ्ज्ञाछन्दसोरभावान्न 'केवले'ति डीप् । तच्च नियमार्थमित्यन्यत्र स्पष्टमित्यणन्तत्वं प्रयुक्तोऽपि स न । तस्यानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादाह-आदेच इति । यत्तु 'या इत्यस्योदीचामिति विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽय'मिति-न्यासकृतञ्च, 'अतः स्थाने' इत्यंशस्येहाभावात् ; तद्धनयन्नाह-प्रत्ययेति । ननु विभक्तिसन्निपातकृतमस्त्वं कथं टापं प्रवर्तयेत्सन्निपातपरिभाषाविरोधादत आह-सञ्ज्ञीति । अन्यथाऽकारस्याप्परत्वाभावेनाप्राप्तौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेव :

दण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गत्यायास्य प्रत्याख्यानं सिद्धान्तभूतमाह-मृद इति । ज्ञापकेन=सामान्यापेक्षेण । अत एव 'नैवजातीयकाना'मित्युक्तं तत्र । ननु तद्धितलुकि श्रवणार्थं तदावश्यकमिति कथं ज्ञापकमन्यथा तत्रार्थे 'आर्हादगोपुच्छे'ति ठकोऽध्यर्थे'तिलुकि 'लुक्छी'ति टापो लुकि निमित्ताभावात्प्रत्ययस्था'दित्त्वं न स्यात् । नच लुङ् प्रागेवान्तरङ्गत्वादित्वम्, 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायविरोधादत आह-पञ्चभिरिति ।

प्राचोक्तं खण्डयति-अत्रेति । 'उपाधिभ्या'मिति सूत्रे इत्यर्थः । ननु प्रत्ययलक्षणेनाप्परत्वादिष्ट-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

त्यकनोऽकारस्येति । 'तिकनीकारकरणेन ने'ति भाष्यम् । नच प्रक्रियालाघवेन तथाकरणं, प्रथमोपस्थिताऽकारत्यागे बीजानापत्तेस्तादृशलाघवानादरात् ।

तावताऽपि तपरकरणस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्येनैव पूर्वाशस्य लाभ इति तद्वैयर्थ्यमिति शङ्काशयात् ।

अन्ये तु भवितका अ यस्यां क्रियायां सा भवितकैस्तत्र टापि परतः ककारादुत्तरस्य दीर्घाकारस्येत्वं वारणाय तपरकरणमपि सफलमिति न तत्सामर्थ्येन पूर्वाशलाभः ।

नच भवितका-अ इत्यवस्थायामेव दीर्घं ततश्चाबप्राप्तिरेव, अदन्तत्वाभावादिति वाच्यं, 'भवितके'त्यस्य- 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो'रिति प्लुतत्वात्प्रकृतिभावेन दीर्घाप्रवृत्त्या 'भवितका ३ अ' इत्यतश्चापि दीर्घं भवितका ३ आ-इत्यत्र [इत्वंस्य पदान्तविधित्वेन तत्र कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावात्प्रवृत्त्या अकारेण व्यवधानाभावात्-] परादिबद्धावेनाप्परत्वादित्त्वापत्तेरित्याशयात् । न चेत्स्वमपि प्रगृह्यत्वेन वार्यतामिति वाच्यं, प्लुतकार्यस्य प्रगृह्यस्य अपूर्वं-विधित्वाभावेन-[अनुवादकत्वेन-] पदान्तविधित्वाभावात्तत्र कर्त्तव्ये 'न पदान्ते'तिनिषेधाऽप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वेनाकारनिमित्तिकैव प्रगृह्यस्येति तथा टाजिमित्तिकैस्त्ववारणात्, अज्यग्रहणाद्यन्निमित्तिका प्रगृह्यसञ्ज्ञा तन्निमित्तिककार्यस्यैव तथा वारणात् । प्रकृते च स्थानिवत्त्वेन अ-निमित्तिका प्रगृह्यसञ्ज्ञा टाजिमित्तिकन्तिवत्त्वमिति न प्रगृह्यत्वेनेत्वंवारणसम्भव इति पूर्वस्यैव यथा स्यादिति पूर्वग्रहणमित्याहुः । नच सर्विकेत्यत्रैव दोषे कटुकार्थेनानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् ; सर्वथाऽत्रेत्वेऽनिष्टापत्तिरिति सूचनार्थन्तदुक्तेः । विस्तरस्त्वभिनवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेय इति गौडाः ।

‘पञ्चोपत्यको ग्राम’ इत्यादावकारश्रवणानापत्तेः । टापो लुकि प्रत्ययलक्षणं स्थानिवत्त्वञ्च न, उभयोरपि ‘न लुमते’त्यनेन निषेधात् । अत एव ‘कती’त्यादौ वार्तिकमतेऽपि न गुण इत्यन्यत्र विस्तरः ।

आशिषि वु । आशिषि विहितस्य वुनोऽस्येत्त्वं नेत्यर्थः । ‘जीवता’दित्यर्थे ‘आशिषि चे’ति वुन् । देवदत्तशब्दादनुकम्पायां कनि ‘अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य’ इति ‘दत्त’शब्दस्य लोपः । ‘देवदत्तिके’त्युपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यङ्ग्यम् ।

ध्रुवकेति । ‘ध्रु-स्थैर्ये’ पचाद्यचि कुटादित्वाङ्गुणाभावे उवङ्, ततष्टाप्यज्ञाताद्यर्थे कः, ‘केऽण’ इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । चटेः—सञ्ज्ञायां क्ववुन् । वार्तिकोक्ता गणा—आकृति-गणाः । तेन ‘कन्यका’ ‘ध्रुवका’ ‘अलका’ ‘इष्टका’दयः साधवः ।

उदीचान्त्विति । अत्रापि ‘शकुना’विति सम्बद्ध्यते, तेनान्यत्र नित्यमेवेत्त्वम् ।

सूतका पुत्रि । ‘पुत्रके’त्यकारसहितः पाठोऽपपाठः, कैयटाद्यसम्मतः । सूत-शब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दशब्दात्—‘शृङ्गवृन्दाभ्यामारक’न्निति मत्वर्थीय आरकन् । ‘वृन्दारक’शब्दो मुख्यवाची त्रिलिङ्ग इति भावः । **डीन इति ।** शार्ङ्गरवादित्वा-ज्ञातस्येति भावः । **अन्यत्र—सूतकादौ ।**

उदीचाम् । य-क-पूर्वत्वञ्चान्यवहितमेव, एवं ‘प्रत्ययस्था’दिति सूत्रे कात्पूर्वत्वमपि,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

निर्दिष्टवातो वार्तिकमतेनाह—प्रत्ययेति । भाष्यमतेनाह—स्थानीति । अत एवाह—उभयोरिति । अत एव—नेन निषेधादेव । एतेन वार्तिकमते तस्यैव स निषेध इति स्थानिवत्त्वेन गुणः स्यादेवेति परास्तं, तदाह—इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । ‘जीवके’त्यस्य प्रक्रियामाह—जीवतादिति । ‘देवके’त्युदाहरणस्य प्रक्रियामाह—देवेति । नचैवन्देवदत्तिकेत्यनुपयुक्तमत आह—देवेति । ‘ध्रुव-स्थैर्ये’ इतोऽपि ‘क्षिपके’त्यन्नेवेगुपधलक्षणः कः इति दण्डिशस्त्राद्युक्तरसाङ्गत्यादाह—ध्रुस्थैर्ये इति । ‘चटके’त्यत्राप्ययमेव प्रकार इति तदुक्त्यसाङ्गत्यादाह—चटेरिति । भेदनार्थादित्यर्थः । आदिना ‘करका’—‘परका’—‘मेनका’दयः । एतेन कन्यकाशब्दस्य भाष्येऽदर्शनादनुचितः पाठ इत्यपास्तम् ।

शकुनावेव विकल्प इत्याह—अत्रापीति । अन्यत्र=शकुनिभिन्ने । भाष्ये कचित्पुस्तके दृश्यमानपाठं खण्डयति—**पुत्रकेतीति ।** देवतावाचिनः ‘वृन्दारका दैवतानी’त्यमरात्पुंस्त्वेऽपि ‘त्रिपुत्तरे’ इत्युपक्रम्य ‘वृन्दारकौ रूपिमुख्या’वित्यमरोक्तेराह—मुख्येति । अत एव ‘वृन्दारका’ ‘वृन्दारिके’ति भाष्ये उदाहृतम् । ननु सूतकादावकारस्याकारविधानं व्यर्थमत आह—अन्यत्रेति । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य ‘यकपूर्वा’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति सूचयन्नाह—यकंति । तत्कत्वञ्चेत्यर्थः । एतेनान्यथा सकलग्रन्थकारोक्त-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

उदीचाम् । न च स्त्रीबोधकाकारस्य साङ्कादयकेऽभावो वुनस्तत्र शक्तेरभावात्,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अणीति । टिड्ढेति ङीप् तु न, ‘केवलमामके’ति नियमात् । वार्तिकमतेपीति । भाष्यकारमते तु प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेन ‘न लुमते’त्यनेन स्थानिवत्त्वस्य निषेधे प्रत्ययलक्षणमप्यर्थान्निविष्टं, प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य स्थानिवत्त्वानुवादकत्वात् । ‘कन्यके’त्युत्तरं ‘ध्रुवके’त्यपाठः, गणेऽपठितत्वात्

‘उदात्तस्वरितयो’रित्यांदाविवानुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेः । तेन ‘कृशरा’शब्दात्के ह्रस्वे इत्त्वविकल्पो न । ‘ने’त्यनुवृत्तवपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह—इद्वेति । आतः किमिति । ‘उदीचां यकपूर्वायाः’ इत्येवारतु । य-क-पूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः । साङ्काश्यके च नातिप्रसङ्गः, ‘प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावादिति प्रश्नः ।—‘बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधादवयवपष्ठ्येव स्यात्, न च प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवात्र ग्रहणं, विशिष्य तदनुपादाना’दित्युत्तरम् ।

स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति । ‘यकपूर्वाया’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः । धात्वन्तेति । धात्वन्त्यकारकारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः । ‘इत्त्व’मिति शेषः ।

भक्षैषा । अयमपि निषेधविकल्प इत्याह—अत इति । अत्राप्यातः स्थाने इत्यनुवर्तते । तदन्तेति । ‘येन विधि’रिति सूत्रे ‘त्यदादिविधिर्भस्त्रादिग्रहणश्च प्रयोजन’मिति भाष्यात् । अपिना नञ्भिन्नपूर्वाणामपूर्वाणाञ्च सङ्ग्रहः । अत्र ‘नञ्पूर्वाणामपी’ति स्पष्टार्थ, ‘पदाङ्गाधिकारे तस्य चे’ति सिद्धेः । **उपसर्जनार्थमिति ।** एवञ्चानुपसर्जने ‘आदाचार्याणा’मित्यात्वं भवत्येव, उपसर्जनेऽस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात् । **अन्यस्य—**अनुपसर्जनस्य । उत्तरसूत्रम्—‘अभाषितपुंस्काच्चे’ति ।

अन्तर्वीक्षणीमिति । ‘न-एराद्-सु’ इति स्थिते अकचि कृते अकृते वा नवा तत्पुरुषे ‘अन्तरङ्गानपी’ति न्यायेन त्यदाद्यत्वात्प्राक् सुपो लुकि ततोऽकचि वा

❁ चिदस्थिमाला ❁

मुभयत्रापास्तम् । यथाश्रुतासङ्गतेराह—नेत्येति । अवयवेति । तथाच तत्त्वादत्रातिप्रसङ्ग इति तदावश्यकमिति भावः । यथाश्रुतासङ्गतेराह—धात्वन्तेति । ‘नित्य’मित्यस्य निषेधनिवृत्त्ये शेषमाह—इत्त्वमिति । अत्रापि प्राग्वदेवेत्याह—अयमपीति । अतएव स्त्रीलिङ्गा एव निर्दिष्टा इति बोध्यम् । यत्स्वित एव शापकादिह तदन्तर्विधेयभाव इति तत्खण्डयितुमाह—येनेति । दोषान्तरमाह—अपिनेति । किञ्च यत इत्यादिः । विनिगमनाविरहात्सहनञिति । एवञ्च तवापीदमिष्टमिति फलाभावादिति भावः । अतएव मूलं युक्तमित्याह—नञिति । अतएव ‘निर्भक्षिके’त्यादे भाष्यादाहं सङ्गच्छते । एवञ्चेलस्यार्थमाह—उपेति ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

आमतिक्रान्ताऽस्या, अशाता अस्या,—अत्यकेत्यादौ च ‘ड्याग्रहणेऽदीर्घ’ इत्यस्य प्रत्याख्यानो कारस्य स्थानिवत्त्वेन स्त्रीबोधकत्वान्न दोष इति वाच्यम्, तद्रूपयोगाभावात्प्रत्याख्येयमेवेत्याशयात् । ‘उदीचामापो यकाभ्या’मिति वक्तव्यमत्र । नच प्रतिपदोक्तः ‘आपोन्यतरस्या’मिति ह्रस्व एव स्यादिति वाच्यम्, आर्यकेत्यत्रापि ह्रस्वं बाधित्वाऽस्य प्रवृत्त्या दोषात् । ‘बहुचट्टिके’त्यत्र ह्रस्वाभावेनाऽस्य चारितार्थ्येन बाधनायोग इति वाच्यम्, एवञ्चेदत इति नानुवर्तते, तथा च आर्यकेत्यत्र स्थानिवत्त्वेनापवादोपात्तात् ‘ड्याग्रहणे’ इति तु प्रत्याख्यातमेव । अन्ये तु श्विस्तुच्छाधिकेत्यत्र विकल्पः स्यात्, सिद्धान्ते तु स्त्रीबोधकेत्यस्यार्थस्य सिद्धान्तितत्वेन नपुंसकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन विशिष्टे स्त्रीबोधकत्वेऽप्यवयवे अभावाच्चेत्त्वविकल्पः ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेरिति । उत्तरांशविकलतस्मादिति परिभाषाप्रवृत्तेरित्यर्थः । अनङ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थमिति । सूत्रेऽपिशब्दे नङ्पूर्वकमिन्नार्थकः—सोऽपि स्पष्टार्थ इत्यर्थः । अकचि वा पुनर्विशिष्टात्सुपीति । ननु नञ्यान्वितैतदर्थेऽज्ञातार्थविवक्षायां समुदायात्सुबुत्तरमेवाकज्युक्त इति

पुनर्विशिष्टासुपि त्यदाद्यत्वे टापि समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एव टाविति भावः । बहुव्रीहौ तु 'प्रियैतत्का' 'प्रियैतत्का' वा, कबभावे 'प्रियैतक'दित्येव,—सर्वथा नेत्त्वप्राप्तिः ।

अनेषकेति । अज्ञाता एषा एषका, न एषकेति विग्रहः । पूर्वं नञ्समासे—अज्ञाता अनेषा इति । असम्भवादिति । 'एषाद्वे'ति निर्देशात्सञ्ज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरिति भावः ।

अकजर्ह इति । एवञ्च तदकारस्याऽऽतःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इति कोशादिति भावः ।

कप्रत्ययान्तत्वादिति । तत्र च नान्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुपः परत्वं, केन व्यवधानादिति भावः । 'सञ्ज्ञापूरण्योश्चे'ति निषेधेन सञ्ज्ञाया अपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन सञ्ज्ञाभूते न—'अभाषितपुंस्काच्चे'त्यनेन सिद्धिः, आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव सञ्ज्ञाकरणादिति बोद्धव्यम् ।

नित्यमेवेति । तत्र ह्यकचि कृते आतःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । एवमत्यन्तस्वार्थिककान्तेऽपि नित्यमेवेत्त्वम्, अकचोऽत्यन्तस्वार्थिकापवादत्वाभावात् । निःस्वकेति । स्वस्या निष्कान्तेति विग्रहः । उपसर्जनह्रस्वः, टाप्, अज्ञातादौ कः ।

अभाषित । 'स्त्रीविषयाच्चे'ति नोक्तम् । स्त्रीनपुंसकदामशब्दाङ्गुलि अपि अज्ञाता दामा—'दामिका' 'दामाका' 'दामके'त्यसिद्ध्यापत्तेः । 'विहितस्ये'ति व्याख्याने फलमाह— बहुव्रीहेरिति । अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे—पाक्षिककबभावे 'गोस्त्रियोः' इत्युपसर्जनह्रस्वेऽखट्वाशब्दादपि सुप्यज्ञातादौ के सुबहुकि 'केऽण' इति ह्रस्वे पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिकाकाराभावेनैतद्विकल्पाप्राप्तावुत्सर्गेण नित्यमेवेत्त्वं, पर-

❁ चिदस्थिमाला ❁

एतेन तत्राप्यात्वबोधनार्थं भस्माग्रहणमित्यपास्तम् । समासादिति । 'प्रत्ययलक्षणेने'त्यादि । पूर्वत्वे तत्पुरुषे उक्त्वाबहुव्रीहावाह—बहुव्रीहि । विनिगमनाविरह—'ह'—पूर्वमिति । एकवचननिर्देशादेक एवाथ इति भ्रमनिरासायाह—आत्मेति । तत्र च=प्रियस्विकंत्यादौ । अत एव 'बहुव्रीहि'त्यादावित्त्व-सिद्धिः । ननु सञ्ज्ञाभूतो न इहोऽहंहरणं, तस्य 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्यनेनैव सिद्धिरत आह—सञ्ज्ञेति । नन्वेवमपि तस्य भाषितपुंस्कत्वं कथमत आह—आत्मीयत्वेति । एवं प्रत्युदाहरणान्युक्तवोदाहरणान्याह—मूले—निर्भेदकत्वादि । मौल्यनूनां निराचष्ट—एवमिति । तत्र तन्न्यायाप्रवृत्त्या तदंशस्य तत्राप्यभावादिति भावः । एतेन 'नित्यमेवेत्यस्याकज्विषय इति शेषः, सञ्ज्ञोपसर्जनीभूत इत्यप्यकजभाववदुपलक्षणम्, अतएव स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिके के इत्त्वविकल्पो भवत्येव, न ह्यकजत्यन्तत्वार्थिकस्याप्यपवाद'इत्यपास्तम् । पदलाघवादेराह—स्त्रीविषयेति । अनन्यभावे विषयशब्दः । उत्सर्गेण=प्रत्ययत्वादित्यनेन । तादृशेति । अभाषितपुंस्केत्यर्थः । 'बहुव्रीहि'रित्युपसर्जनोपलक्षणं, तेन 'निःस्विके'त्यादावपि नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् । कबभावे

❁ विषमपदविवृतिः ❁

चेत्सत्यम्, पाठकमवैपरीत्येन योजनेनादोषात् । एवमत्यन्तस्वार्थिककान्तेपीति । एतेन—'हंसं तनौ सज्जितश्चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकार्यो'मिति प्रयोगो व्याख्यातः, अकचि स्यादापत्तेः । स्वस्या निष्कान्तेति । स्वस्यानिष्कान्तेति विग्रहे तु नेत्त्वविकल्पः, 'ज्ञास्वे'ति निर्देशेन स्त्रील-

विशेषणत्वे तु तादृशखट्वशब्दात्परत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः ।

शैषिके कपीति । न खट्वा सु इत्यवस्थायां कपि सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात्समाससञ्ज्ञायां 'समासान्ताः' इति शास्त्रबलात्कवन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावात् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वाभावे 'केऽणः' इति ह्रस्वे- 'न कपी'ति निषिद्धे 'आपोऽन्यतरस्या'मिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्त्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः, ह्रस्वाभावे तु 'अखट्वाके'ति इति भावः ।

अयमेवेति । आचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तानामनभिधानमेव स्त्रियाम्,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इत्युक्तेस्तत्रैव फलमाह—शैषिके इति । सञ्ज्ञायां=कर्तव्यायाम् । ह्रस्वे-पाक्षिकेत्यादिः । अस्य फलत्रयं प्राचोक्तं क्रमेण निराचष्टे-आचारेति । एतदिति । अस्योक्तार्थं शापकत्रापरैत्यर्थः । स्त्रीति । व्यक्तिविशेषणं.

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

नच समासेऽप्यवगतस्त्रीत्वं, तथासत्यर्द्धपिप्पलीत्यत्रावयवनिष्ठनपुंसकत्वेन ह्रस्वापत्तेः । वस्तुतस्तत्त्वार्थकेत्यत्र स्थान्यल्लिङ्गत्वेनाप्यवदुर्लभमिति केचित् । परत्वत्यकेत्यत्रापिोऽभावेन विकल्पानापत्तिरित्याहुः । अत्र फलभेदाच्छब्दाग्रहणेऽदीर्घ इति प्रत्याख्यानान् सम्भव इति तत्त्वम् । अनुपसर्जनात् । आचारकिबन्तेति । नच कर्तृकिप्यतो लोपे अदन्तत्वाभावादेवादोष इति वाच्यं, गौरादिपठितानडुह् इत्यादिकिवन्तस्थानभिधानमित्याशयात् । नचोपसर्जनत्वं स्वाधेविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वम्, अतएव 'तदो'रिति सूत्रे 'द्व' इति प्राप्नोति स्व इति चेप्यते' इति भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवत्कल्पनाऽभावः, एवञ्चोपसर्जनत्वाभावः प्रकृते इति वाच्यम्, 'अर्थान्तरवत्त्वेन' इति यत्स्वार्थबोधकत्वं तद्रूपोपसर्जनत्वात् । वस्तुतोऽदृष्टपदनिवेशे मानाभावः, तदोरेति

ॐ त्रिषमपदविवृतिः ॐ

बोधकत्वशब्द एवेत्त्वप्रवृत्तेरिति भावः ।

अनुपसर्जनात् । अनभिधानमेवेति । ननु टिड्ढणजित्यादावत इत्यधिकारेणादन्तात्किपि तुको लोपस्य वा प्रसङ्गेन स्त्रीपोऽप्रसङ्गादनभिधानं निर्मूलं व्यर्थं चेति चेन्न, दीर्घादप्यूढो विधानेनानभिधानस्य तदभिप्रायकत्वोपपत्तेः । अत्रोपसर्जनत्वं न शास्त्रोक्तं, किन्तु लौकिकं, 'पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनसञ्ज्ञा क्रियते यावद्भूयात्प्रधानादुत्पत्त्यमप्रधानाञ्चेति ताव'दित्यनुपसर्जनादिति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ननु आचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तरूपोपसर्जनात्स्त्रीप्रत्ययानुत्पत्त्यर्थमनुपसर्जनाधिकारस्य चरितार्थतया तदन्तविशिष्टापकत्वासम्भव इत्यत आह—आचारकिबन्तेति । नन्वकारान्तादाचारकिबन्तात्कर्त्तरि किपि सर्वत्राकारस्य लोपेनैव भाष्यम्, इगाद्यन्तात्किपि तु तुको-विचि तु गुणस्यैव-प्राप्त्या स्त्रीप्रत्ययविधौ च प्रायोऽत इत्यस्य सम्बन्धात्तत्राऽदन्तत्वाभावेनैव टावादेरप्राप्त्याऽनभिधानाश्रयणमसङ्गतमेवेति चेन्न, गौरादिगणे इवच्छब्दस्थानडुच्छब्दस्य च पाठात्तत्राचारकिबन्तात्कर्त्तरि किपि अनङ्गानिवाचरति-अनङोहति,—अनङुह् इत्यादौ फलभेदस्य स्पष्टत्वात् । नचैवमपि क्यजन्तात्कर्त्तरि किप्यपि तस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यस्योपक्षीणतया तदन्तविशिष्टापकत्वासम्भव इति वाच्यं, तस्याप्यनभिधाने भाष्यतात्पर्यात् ।

केचित्तु—अनभिधानवादी शेखरोऽयञ्चित्य एव,—'तदोः सः सा'वित्यत्र—'द्वीयतेरप्रत्यय'द्व' इति प्राप्नोति, 'स्व'इति चेप्यते'—इति भाष्यप्रामाण्येनाचारकिबन्तात्कर्त्तरि किप्युपसर्जनत्वस्याभावात् ।

—एतद्भाष्यप्रामाण्यात् ।

पञ्च स्त्रीगोव्यक्तयो धनं यस्य स—‘पञ्चगवधन’ इत्यत्रार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावाद्भजन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप् ।

आपिशलिना प्रोक्तमधीते ‘आपिशला ब्राह्मणी’त्यत्र तु न ङीप्, प्रोक्ताणः स्त्रिया-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु किं प्रोक्ताणमादाय ङीवापादनम् ? उताध्येत्रणमादाय ? नाथ—इत्याह—प्रोक्ताण इति । नान्त्यः

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेति बोध्यम् । पञ्चगवधन इति । नच राजपुरुषे कार्यकाले नलोपार्थं ‘दृष्टस्येतान-पेक्षत्व’स्य ग्रहणे दोष एवेति वाच्यं, तत्र यथोद्देशेनैव निर्वाहे ‘दृष्ट’पदनिवेशाभावेन अप्रातिपदिकत्वात् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रकृतसूत्रस्थभाष्यात् । ननु ‘पञ्चगवधन’ इत्यत्र ‘द्विगो’रिति ‘टिड्ढ’ति वा ङीप् स्यात्, वक्ष्यमाणदिशा टिट्वस्याप्रत्ययवृत्तित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तावपि अवयवे टिट्वस्याचारितार्थेन समुदायोपकारकत्वावश्यम्भावात् । स्पष्टा चेयं रीतिरनुपसर्जनादित्यत्र कैयटे, इत्यत्र आह—पञ्चेति । आपिशलिनेति । ‘इञश्चे’त्यण्, ततोऽध्येत्र्यां ‘तद्धीते’ इत्यण्, तस्य

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तद्यावृत्तमुपसर्जनत्वञ्चाजन्तपुंलिङ्गे [१९० पृष्ठे] परेतित्यादिना विस्तरेणामिहिततन्तएवावधेयम् ।

प्रोक्ताण इति । ‘स्त्रिया’मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतया स्त्रियां वर्त्तमानो योऽण् तदन्तादित्यर्थोदिति भावः । काशकृत्स्नेति । काशकृत्स्नशब्दात्प्रोक्ताणि ङीपि काशकृत्स्नी, ततोऽध्येत्रण् । प्रोक्ताणन्तत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मस्य ङीबन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽऽरोपात्प्रोक्ताल्लुगिति लुक्, ततो ‘लुक्छिते’ति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्, ततष्टापि काशकृत्स्नेति सिद्धम् । यत्तु—‘प्रोक्ताणन्ताङ्गीपः प्रागेवाऽध्येत्रण्, तस्य च ‘प्रोक्ताल्लु’गिति लुक्, ततः प्रोक्ताणन्ताङ्गीप्, तस्य ‘लुक्छिते’ति लुक्, ततष्टापि—काशकृत्स्नेति सिद्धम् ।

नचैवमत्रैव ङीपो निवृत्तयेऽनुपसर्जनाधिकारः सफल इति वाच्यं, तत्र ङीप्यपि लुकाऽपहारेण फले विशेषाभावात्—‘इति केचित्तत्र; प्रोक्ताणन्तार्थगतस्त्रीत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकृतयाऽध्येत्रणः प्रागेव ततो ङीप्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । ‘अन्तरङ्गानपी’ति न्यायस्तु—अन्तरङ्गनिमित्तविनाशक लुक् एव प्राबल्यं बोधयतीति न तेनापि अध्येत्रणः प्रागुत्पत्तिर्वक्तुं शक्यते, एवञ्च प्रोक्ताणन्तादेव ङीबिति प्रक्रियैव युक्तेति बोध्यम् ।

अनुपसर्जनत्वञ्च—उपसर्जनभित्तत्वम् । उपसर्जनत्वञ्च—शक्तिविशिष्टत्वं, वै० ‘स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व’, ‘स्वानिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताकोपस्थितिप्रयोजकत्वं’तदुभयसम्बन्धेन । उपस्थितिप्रयोजकता च—विशिष्टार्थोपस्थितिजनकीभूतविशिष्टार्थनिरूपितशक्तिग्रहजनकग्रहविषयीभूतशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वेन बोध्या । शक्तिनिरूपकत्वञ्च—शक्तिविषयताश्रयत्वरूपमिति विवेकः ।

ननु कुरुचरीत्यादावुपसर्जनत्वलक्षणातिव्याप्तिः, तथाहि—शक्तिः—उपत्ययाऽकारनिष्ठा शक्तिः, तत्पर्याप्तिरकारे, एवं—तदनिरूपकोऽर्थः—विशिष्टः—कुरुदेशाधिकरणकचरणकर्तृत्वावच्छिन्नरूपः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपित—कर्तृत्व—निष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वञ्चास्तीति चेन्न; तत्र विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया कुरुदेशाधिकरणकचरणकर्तृः शुद्धकर्तृभित्तत्वाभावात् । [शुद्धस्य=उपत्ययार्थकर्तृर्तुयाशक्तिनिरूपकत्वं तथैव तादृशविशिष्टकर्तुरपीति तदनिरूपकत्वाभावात्त्रोपसर्जनत्वमिति तत्त्वम् ।] ‘बहुकुरुचरे’त्यत्र तु लक्षणसमन्वयो भवत्येव, तथाहि—उनिष्ठशक्तिनिरूपकभित्तोऽर्थो ग्रामादिन्यपदार्थः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताकोपस्थितिप्रयोजकतया तत्र निरुक्तलक्षणसमन्वयः स्पष्ट एव । ‘—द’ इति प्राप्नोति ‘स्व’ इति चेष्यते—‘इति तदोः सः सा’विति सूत्रस्थभाष्यन्तवेकदेशयुक्तिः, पूर्वोक्तशक्तिविशिष्टत्वरूपोपसर्जनत्वस्य तत्र सत्त्वात्, ‘द’ इत्यस्यैव न्याय्यत्वादिति नागेशभट्टाः ।

मवर्त्तनात् । अध्येत्रण्टु लुप्तः, 'अण्योऽकार' इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् ।

अद्वेयत्रयगतस्त्रीत्वमादाय तदग्निमित्तकस्य न प्राप्तिः, 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाण-विशेषणत्वात्तदण एतस्त्रीत्वेऽवर्त्तनात् ।

अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते 'काशकृत्स्ना ब्राह्मणी'त्यत्रापि न ङीप् । प्रोक्ताथगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न ङीप्, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायात् ।

तस्मात्—'बहुकुरुचरे'त्येव तद्व्यावर्त्यम् ।—तत्र च तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव न ।

❀ चिदस्थिमाळा ❀

इत्याह—अध्येत्रिति । ननु प्रत्ययलक्षणेन सोऽत आह—अण् योकार इति । तदगिति । प्रोक्ताणित्यर्थः । निमित्तकस्य=ङीप् । लक्ष्यानुरोधेनाह—स्त्रियामिति । 'काशकृत्स्ने'त्यत्रैव शङ्कते—प्रोक्तेति । अध्येत्रयगतस्त्रीत्व-मादाय तु न शङ्का, उक्तयुक्तेः । इत्येव=इत्याद्येव तु । ननु 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्नेदमपि व्यावर्त्यमत

❀ विषमपदविवृतिः ❀

'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । अध्येत्रण् तु लुप्त इति । 'अतस्तन्निमित्तको न ङी'विति वाक्यशेषः ।

ननु तस्य लुप्तत्वे प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य ङीबुवार् इत्याशङ्क्याह—अण्योऽकार इति । तदण्-निमित्तकस्येति । प्रोक्त णिमित्तकस्येत्यर्थः । तदणः=प्रोक्ताणः । एतन्मीचे=अध्येतृस्त्रीत्वे ।

अत एवेति । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादेवेत्यर्थः । न ङीविति । 'अध्येत्रणमाश्रित्ये'ति शेषः । तदन्तविधिं विनिति । ननु 'ग्रहणवते'ति निषेधः स्वरूपेणोच्चारिते प्रातिपदिक एवं नान्यत्र, टित-

❀ वरवर्णिनी ❀

श्रीबालशास्त्रिचरणास्तु—'तदोः सः सा' विति भाष्यस्यैकदेश्युक्तिर्वे न दृढं प्रमाणमिति—तदनुरोधात्पदविशिष्टत्वमेवोपसर्जनत्वं वक्तव्यं, वै० 'स्वतादात्म्य'स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यता-निरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वो'भयसम्बन्धेन ।

'आपिशले'त्यादौ प्रोक्ताणः स्वविशिष्टत्वादुपसर्जनत्वं, 'तथाहि—यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायेन—लुप्ताऽणधर्भूनाध्येतृनिरूपितशक्तिपर्याप्तिस्तत्र प्रोक्ताणन्ते [—स्वान्ते]—इति प्रोक्ताणि पर्याप्त्या-ऽध्येत्रणिरूपिता शक्तिः, तन्निरूपकोऽध्येता, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं, स्वतादात्म्यञ्च-प्रोक्ताणि स्पष्टमेवेति तत्रोपसर्जनत्वं सुलभम् । 'द्वीयतेरप्रत्यये द्व' इत्यादौ च नोपसर्जनत्वं, 'यः शिष्यते' इति न्यायेनाऽऽचारकिबन्धनिरूपिता कर्तृकिबन्धनिरूपिता विशिष्टार्थनिरूपिता च शक्तिर्दिशब्दपर्याप्ता,—इति निरूपितानां तिष्ठणामपि शक्तीनां स्वपर्याप्तत्वेन स्वपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता प्रो-स्थितिप्रयोजकत्वस्यैव सत्त्वात्स्वान्तपर्याप्तत्वाभावात् । एवञ्च—आचारकिबन्तप्रकृतिकर्तृकिबन्ते निरूपोपसर्ज-नत्वाभावेन तदनभिधानपर्यन्तानुसरणं नागोशभट्टानामसङ्गतमेवेत्याहुः । विस्तरस्त्वजन्ते [१९० पृष्ठे] ।

नन्वेवं बह्वादिगणेऽहञ्छब्दस्य पाठेन अनुपसर्जनस्य च तस्य ज्ञियामवचमानत्वेन तत्सामर्थ्यात्तदंशे-ऽनुपसर्जनाधिकारबाधेन 'दीर्घाहो प्रावृ'डित्यादौ ङीषिष्यते, भवद्गीत्या तु आचारकिबन्तात्कर्त्तरि क्विपि स्त्रियां वर्त्तमानत्वेन अनुपसर्जनत्वेन च तत्र ङीष्विधानाय पाठस्य सार्थक्येनानुपसर्जनाधिकारस्य तदंशे बाधे मानाभावेन 'दीर्घाहो'त्यत्र ङीप् न स्यादिति चेन्न; 'ऋन्नेभ्य'इति ङीपा रूपसिद्धेरप्रत्युहत्वात् ।

इदमत्रावधेयम्—अनुपसर्जनाधिकारस्य त्रीणि शाप्यानि—'स्त्रिया'मित्यस्य तदन्तविशेषणता, 'अनुपसर्जना'-दित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वम्, स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिश्चेति । तत्राद्यस्य फलम्—अतिधीवरीति, तत्र हि ङीब्रौ सिद्धा भवतः । द्वितीयांशफलं—'बहुकुरुचरे'त्यत्र टित्तस्य 'बहुकुरुचरे'त्यस्यानुपसर्जनत्वेऽपि 'कुरुचरे'त्यस्यो-

ज्ञापिते तु तदन्तविधौ प्राधान्यादेतदारम्भाच्च ‘स्त्रिया’मिति ङीप्प्रकृतिविशेषणमेव ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

आह—ज्ञापिते त्विति । एवञ्च=एतदर्थमस्यावश्यकत्वे च । नन्वेवमनुपसर्जनादित्यपि तद्विशेषणं स्यादिति

❁ विषमपदविवृतिः ❁

स्वतथात्वादुक्तनिषेधाप्रवृत्तौ तदन्तविधिः सुलभ एवेति चेन्न, ‘ग्रहणम्—उपादानमात्रं न तु स्वरूपेण’-
त्युगितश्च तिसूत्रे कैयटेनोक्तः । अत एव ‘ऋध्वन्धकृष्णिकुरुभ्यश्च’ ‘वृद्धाच्छ’ इत्यादी न तदन्तविधिः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

पसर्जनतया ङीवभावः । तदन्तविधिः फलञ्च—कौम्भकारेयसिद्धिः । तदाह—तदन्तविधाविति । ननु कुम्भकार-
शब्दस्य कुलालवाचित्वेन शिल्पवाचित्याया ‘सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चे’ति ण्य एव भविष्यति न ‘स्त्रीभ्यो ङ’मिति
दगिति तदन्तान्ङीपकृतौ न विशेषः, किञ्च—‘कारे’त्यस्यार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेनेत्यस्यानुपदमेव वक्ष्यमाण-
तयाऽण्यन्ततदादेः ‘कारे’त्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन, ‘कुम्भकारे’त्यस्य च प्रातिपदिकत्वेऽपि अण्यन्ततदा-
दित्वाभावेन ङीवेवात्र न स्यादिति वक्तुमुचितं, किञ्च—कारशब्दान्ङीप्यपि ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने’ति
परिभाषया कुम्भकार्यामपि ङीवन्ततदादित्वारोपेण प्रत्येकं समुदायाच्च ढकः प्राप्तौ वृक्षप्रचलनन्याया-
त्समुदायादेव ढग्भविष्यतीति नोक्तदोष इति चेत्—शृणु—प्रकृते कुम्भकारपदस्य यौगिकतया कुम्भोत्पादक-
मात्रपरत्वान्नाथो दोषः । नापि द्वितीयः—‘तन्निभ’ इत्यादौ निमादीनामर्थवत्त्वस्य सिद्धये एतत्सञ्ज्ञाफलभूत-
विभक्तौतरस्मिन्पूर्वपदभिन्नत्वेन [अजन्ते १९४] सङ्कोचस्योक्तत्वात्—‘अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेने’त्याद्युत्तर-
ग्रन्थस्य प्राचीनानुसारितयैव लापनीयत्वात् । न तृतीयः—कारशब्दान्ङीपि—कुम्भकारीशब्दादिवार्थे कनि तस्य
‘लुम्भनुष्ये’ इति लुपि ढकि च ‘कौम्भकारेय’ इत्येव रूपमिष्यते, अत्रोपसर्जनतया ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने’-
त्यस्याप्रवृत्त्या ‘कुम्भकारी’ तिसमुदाये स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावेनावयवात्कारीशब्दादेव ढकि ‘कुम्भकारेय’
इत्यस्यापत्तेः सुस्थत्वात् । एतदभिप्रेत्यैव च—‘कदाचित्ततोऽपि ढकी’त्यत्र ‘कदाचि’दित्युक्तं, कन्लुबन्ते
‘कुम्भकारेय’ इत्यस्य, अन्यत्र च ‘कौम्भकारेय’ इत्यस्य विकल्पस्येष्टत्वात् ।

ननु ‘स्त्रीभ्यो ङ’मित्यस्य कोऽर्थः ? नच स्त्रीवाचकाङ्गलित्यर्थे शुभ्रादिषु ‘विमातृ’शब्दपाठो व्यर्थः
स्यात्, तस्य स्त्रीवाचकतया ‘स्त्रीभ्यो ङ’मित्यनेनैव तत्र ढकः सिद्धेः, एवञ्च स्त्रीप्रत्ययान्ताङ्गलित्येव तदर्थो
वाच्यः, अत एव द्रच्छब्दाद्ब्रह्मगधे’त्यणि स्त्रिया‘मतश्चे’ति तस्य ढकि निष्पन्नाद्द्रच्छब्दादपत्येऽर्थेऽणिसिद्धः,
अन्यथा ढकस्यादिति वाच्यं, शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठस्य प्रक्षिप्तत्वेन स्त्रियां दरदारैरनभिधानाच्च
स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थे प्रमाणाभावात् । अत एव पितृष्वसृ-मातृष्वसृभ्यां ढकि ‘ढकि लोप’ इति लोपवचनं
चरितार्थम् । अत एव च शृगलावाचकजम्बूशब्दाङ्गलपादनपरं भाष्यञ्च सञ्जच्छते, अन्यथा स्त्रीप्रत्ययान्तत्वा-
भावात्तदसङ्गतिः स्यात् । एवञ्च कारशब्दान्ङीपि तस्य स्त्रीवाचकत्वेऽपि कुम्भकारीशब्दस्यापि स्त्रीवाचक-
तया वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायात्कुम्भकारीशब्दादेव ढकि नात्र ‘कुम्भकारेय’ इत्यस्यापत्तिरिति चेन्न,
यत्रावयवकार्यं समुदायकार्यनान्तरीयकं न भवति, समुदायकार्यञ्चावयवकार्यनान्तरीयकं भवति तत्रैव
वृक्षप्रचलनन्यायप्रवृत्त्या प्रकृते वृक्षप्रचलनन्यायविषयत्वस्यैवाभावात् । ‘समुदायोद्देशेन विधाने तादृश-
विधेयस्य तादृशसमुदायरूपोद्देशेन यः सम्बन्धः स सम्बन्धस्तादृशसमुदायीययावदवयवैः सह भवति,
अवयवोद्देशेन विधाने च तादृशविधेयस्य तादृशावयवरूपोद्देशेन सह यः सम्बन्धः स तादृशसमुदायस्य
न भवति तत्रैव वृक्षप्रचलनन्यायः प्रवर्तते’ इति यावत् ।

यथा लोके ‘वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलती’त्यत्र चलनरूपविधेयस्य शाखात्मकावयवेन सह कर्तृत्वसम्बन्धे
सत्यपि मूलात्मकावयवेन तादृशचलनात्मकविधेयस्य कर्तृत्वसम्बन्धाभावेन, चलनस्य वृक्षात्मकसमुदायेन सह
सम्बन्धे च तदीयायावदवयवैः सह सम्बन्धस्तथा स न्यायस्तत्र प्रवर्तते । शास्त्रेऽपि—‘भवती’त्यादौ

अत एव धीवानमतिक्रान्ता-‘अतिधीवरी’ति सिद्धम् ।

❁ वरवर्णिनी ❁

द्विरुच्चारणरूपविधेयस्य ‘भू’विति समुदाये कर्मतासम्बन्धे तदीयावदवयवैः सह सम्बन्धो भवति, तादृश-
द्विरुच्चारणरूपविधेयस्य समुदायावयवीभूतं ‘भू’शब्देन कर्मत्वसम्बन्धे तु ‘भू’वितिसमुदायेन सम्बन्धो न भवतीति
तत्र वृक्षप्रचलनन्यायविषयता सुस्था । ‘कुम्भकारेय’ इत्यत्र तु द्रव्यविधेयस्य ‘कारी’रूपावयवेन सह
स्वावधिकाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धे समुदायेन ‘कुम्भकारी’शब्देनापि तत्सम्बन्धस्य जायमानतया द्रव्यप्रयोज्यादि-
वृद्धिरूपविधेयस्य च समुदायेन कुम्भकारीशब्देन सम्बन्धे अवयवेन कारीशब्देन सम्बन्धस्याजायमानतया
न वृक्षप्रचलनन्यायविषय इत्याहुः ।

ननु ‘प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतप्रातिपदिकात्प्रत्ययो भवती’ति
नियमोऽवश्यमाश्रयणीयः, अत एव राजपुरुषस्यापत्यमित्यर्थे पुरुषशब्दादत इजितीञ् न भवति, एवञ्च
‘स्त्रीभ्यो ढ’गिति द्रव्यप्रत्ययार्थभूतापत्यार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणतायाः
‘कुम्भकारी’त्यत्रैव सत्त्वेन कारीशब्देऽन्यथात्वेन ततो दृगनापत्या नोक्तदोष इति चेन्न; ‘परमगार्ग्यायणः’
‘शिवभागवत’ इत्यादिभाष्यप्रयोगदर्शनेन तादृशनियमे ‘प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रत्ययनिष्ठविधेयताक-
कार्यातिरिक्तत्वेन’ सङ्कोचात्कारीशब्दादपि द्रव्यः प्राप्तिः । ‘स्त्रीभ्यो ढ’गित्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकताया
द्रव्यप्रत्ययत्वावच्छिन्नायाश्च विधेयतायाः सत्त्वात् । अत एव शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे ‘शिवभागवतः’
इति, परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे च ‘परमगार्ग्यायण’ इति सिद्ध्यति ।

ननु कारशब्दान्न जीपः प्रसक्तिः, स्त्रीत्वान्वयितावच्छेदकीभूतो यादृशो धर्मस्तादृशधर्मावच्छिन्नवाचकता-
पर्याप्त्यधिकरणत्वस्य कारशब्देऽसत्त्वादिति चेन्न; ‘तण्डुलानां पाचिके’त्यादौ तण्डुलकर्मकपचनकर्तृत्वस्यैव
स्त्रीत्वान्वयितावच्छेदकत्वेऽपि पाचकशब्दाद्यादिदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तेरभावात् । ‘कृद्धहणपरिभाषया
विशिष्टादेव जी’विति तु वक्तुमशक्यं, तस्याः कृद्धहणमात्रविषयत्वात् । ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने’ति
परिभाषया, स्त्रीप्रत्ययतदादिघटितेऽतदादौ स्त्रीप्रत्ययतदादित्वमारोप्यते ननु स्त्रीप्रत्ययतदादिघटितेऽतदादौ
स्त्रीप्रत्ययतदादित्वमारोप्यते इत्याशयः । वस्तुतः समुदायान्जीपि कारीशब्दस्याप्रातिपदिकत्वादेव
तस्मान्न द्रक्, कुम्भकारीशब्दे तत्त्वन्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषेत्यपि केचित् ।

नच ‘स्वस्मिन् स्वघटितत्वं स्वघटकत्वञ्जारोप्यते व्यपदेशिवद्भावेन’त्यस्यैव सिद्धान्ततया तदन्तविधिद्वय-
सत्त्वेऽपि कारशब्देऽणन्तान्तत्वस्य व्यपदेशिवद्भावेनाऽक्षततया ततो जीबुवार एव, वृक्षप्रचलनन्यायस्य
तु नात्र विषय इति पूर्वमेवोक्तमिति वाच्यम्, अवयवात्समुदायाच्च स्त्रीप्रत्ययप्राप्तौ समुदायादेव स्त्रीप्रत्ययस्य
‘क्रीतात्करणपूर्वा’दित्यनेन शापनात्समुदायादेव जीबुत्पत्तेः, अन्यथा गतिकारकपरिभाषया टापः प्राक्समास-
प्रवृत्तावपि तदुत्तरमन्तरङ्गत्वात्क्रीतशब्दाद्यापि अदन्तत्वाभावेन जीषोऽप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति प्राहुः ।

परे तु-पर्याप्त्यैकार्थीभाषाधिकरणोदित नियमेन वृत्तावपि प्रकृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुम्भकार-
वृत्त्यैकार्थीभावस्य कारीशब्देऽतिदेशेन ततो दृगापत्तिः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया हि—लिङ्गबोधकप्रत्ययान्त-
तदादौ लिङ्गबोधकप्रत्ययीयोद्देश्यताधिकरणवृत्तित्वाभावाभाववच्छक्तिपर्याप्त्यधिकरणवृत्तिधर्मस्यारोप इत्यर्थः ।
प्रकृते च लिङ्गबोधकप्रत्ययीयोद्देश्यता—‘कार’निष्ठा, तदधिकरणवृत्तित्वाभावाभाववती शक्तिः—
कारवृत्तिशक्तिवक्तुम्भकारवृत्तिः शक्तिरपि, तत्पर्याप्त्यधिकरणं कुम्भकारः, तद्वृत्तिर्यैकार्थीभावस्तस्य
कारीशब्देऽतिदेश इति तस्मादपि द्रव्यादिति तदन्तविधिरावश्यकः । उद्देश्यतासामानाधिकरण्ये
वक्तव्ये अभावघटितोक्त्या राजपुरुषस्य स्त्रियः—राजपुरुषः, तासां समूह इत्यर्थे—‘पुरुषाद्वधविकार-
समूहतेनकृते’ष्विति द्रक् राजपुरुषीशब्दान्न, भवन्नेषु तु पुरुषवृत्तिशक्तेः तादृशोद्देश्यतासामानाधिकरण्यस्य
स्पष्टतया तादृशशक्तिमत्पुरुषवृत्तिपुरुषशब्दत्वस्य राजपुरुषीशब्देऽतिदेशापत्तौ ततो दृगापत्तिर्दुरुद्भावेति
शारदावतारश्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिण उमानाथपण्डितादयो व्याचक्षते ।

एवञ्चापिशलेत्याद्यप्यस्यैव व्यावर्त्यम् । 'अनुपसर्जना'दिति च सामर्थ्याद्ब्रह्माणविशेषण-
मेवेति भावः ।

तदन्तविधिमिति । अण्णन्तादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाऽण्णन्तान्तमित्येवंरूप-
मित्यर्थः, अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्स दुर्लभः स्यात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु
नायं निषेधः, 'प्रातिपदिका'दित्यनेन सहानन्वयापत्तेः ।

तत्फलं—'कौम्भकारेय'सिद्धिः, अन्यथा—'कुम्भकारेय' इत्यापद्येत;—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कथं तस्यैतद्व्यावर्त्यत्वमत आह—अनुपति । अन्यथैतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । चस्त्वर्थे । तदन्तविधिद्वय-
सत्त्वादाह—अण्णन्तान्त इति । अन्यथा=अस्य ज्ञापकत्वाभावे । नचाणतदन्तविधिरप्ययं निषेध इति
सोऽपि ज्ञाप्योऽन आह—प्रत्ययेति । सिद्धिः=तन्मात्रसिद्धिः । अन्यथा=तदन्तविध्यभावे । इत्यापद्येतेति ।
इत्यप्यापद्येत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कुम्भकारस्यानण्णन्तत्वेन ततो जीवभावे विशिष्टाड्ढकोऽभावात् ।

नचैवं केवलकारशब्दस्यानण्णन्तत्वेऽपि अनर्थकत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्कुम्भेनैकार्थीभूततया निष्कृष्य स्त्रीत्वेना-
न्वयस्य दुर्वचत्वाच्च 'कुम्भकारी'ति सिद्धिरिव तदन्तग्रहणफलं कुतो नोच्यते इति वाच्यं, कारशब्दस्यापि
प्रातिपदिकत्वेन लिङ्गस्य तदर्थधर्मतया च तस्यापि स्त्रीत्वेन योगात्तद्वत्स्त्रीत्वे चोले प्रत्ययोत्पत्तेः सुवचतया
निष्कृष्यान्वयाभावेऽप्युच्यते । एवञ्च कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत् एव ढकि 'कुम्भकारी'त्यस्य
तन्निरूपिताङ्गत्वाभावेन 'कु'शब्दोकारस्य वृद्धिर्न स्यात् ।—एवमनिष्ठापत्तिरुक्ता । पक्षे इष्टसिद्धिरप्यस्ति

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

रूपमित्यर्थ इति । यदि भावसाधनो विधिशब्दस्तदा पङ्केरलभ्यता स्यादतः कर्मसाधनेन तदन्तशब्देन कर्म-
धारयः, तथा च तदन्तं यद्धिधीयमानमण्णन्तान्तमित्येवं रूपमित्यर्थः । प्रत्ययविधाविति । नच विशिष्य
तत्तद्रूपेणोपादाने एव 'ग्रहणवते'ति निषेधप्रवृत्त्या न ज्ञापकतेति वाच्यं, 'शिद्धारे'तिसूत्रे विशिष्योपादानात्तदा-
नात्र फलमित्याशयात् । नच तथापि न ज्ञापकतेति 'कुम्भकारेया'पादनपरभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम्,
एतद्भाष्यप्रामाण्येन विशिष्येत्यस्य चिन्त्यत्वात् । अनन्वयापत्तेरिति । नच एरपत्यं स्त्री ई—इत्यादौ सम्भव
इति वाच्यं, 'प्रत्ययग्रहणे'त्यस्य वाचनिकत्वेन तस्यानेन निषेधाभावादिति तत्त्वम् । कुम्भकारेय इति ।
ननु 'स्त्रिया'मिति गृह्यमाणविशेषणान्न दोषो 'बहुकुरुचरे'त्यादौ, नाप्य'तिधीवरी'ति फलं, 'शूद्रा चे'ति
ज्ञापकेन सिद्धः । नच 'शूद्रा चे'ति ज्ञापकेन 'बहुकुरुचरे'ति व्यावर्त्यमेवेति वाच्यं, तथापि ज्ञापकतासङ्गतेः ।
किञ्च 'शूद्रा चे'त्यनेन तत्सूत्र एव तदन्तज्ञापनम्, 'अतिधीवरी'ति तु 'बहुमोहौ'ति ज्ञापकात्तत्सूत्रे तदन्तम् ।
यत्तु तेन चात्र सिद्धं, कुम्भकारेयस्यापि निष्कृष्यैकार्थीभावाभावे वृत्त्यभावेनानापत्तिः । नच 'परमगार्ग्यायण'
इति भाष्यादस्माच्च तदभावेऽपि वृत्तिः, तथा सत्यपि 'वृक्षप्रचलनन्यायेन' समुदायादेवोत्पत्तिः स्यात् ।
नच फलभदे 'वृक्षप्रचलन'न्यायाऽप्रवृत्तिः, 'बभूवे'त्यादावपि तदप्रवृत्तौ दोषात्फलभेदेऽपि तत्प्रवृत्ति-
रित्यङ्गीकारात् ।

किञ्च पारिष्कारिकार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावादेव न दोषः । नच 'मूलकनोपदंश'मित्यत्र प्राति-
पदिकत्वार्थं नियतसमभिव्याहारातिरिक्तस्य तत्र ग्रहणेनार्थवत्त्वमेवेति वाच्यं, 'निपातस्यानर्थकस्ये'ति स्थाने-
'ऽव्ययस्ये'ति पठनाददोषात् । नच भाष्यप्रामाण्यादर्थवत्त्वं, तर्हि नियतसमभिव्याहारातिरिक्ते विशिष्टस्य
स्यर्थवाचकत्वेनावयवस्य स्यर्थवाचकत्वाभावेनादोषात् । नचैतदप्यारोपितं वर्तते, भाष्यादिति वाच्यं,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

स दुर्लभ इति । अण्णन्तस्य गृह्यमाणत्वन्तूक्तदिशा बोध्यम् । अनन्वयापत्तेरिति ।
ननु एरपत्यं स्त्री ई' इत्यत्रारूपं प्रातिपदिकं सम्भवत्येवेति चेत्सत्यम्, द्वयसजायंशे तन्मात्रस्य

१ अस्य इयम्—ई'त्यत्र अशब्दाच्छेषिकेऽणि यस्येतिलोपेऽणः प्रातिपदिकस्य सम्भव इत्यप्यन्ये प्राहुः ।

—कुम्भेन समासे ङीपि कुम्भविशिष्टस्यापत्येन योगे कार्यर्थे तदयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्, कदाचित्ततोऽपि ढकि कुम्भशब्दोकारे वृद्धभावस्याप्यापत्तेः ।

‘निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्त’मिति तु वक्तुमशक्यं, ‘तद्वितार्थे’त्युत्तरपदे समासविधानात्समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् । कृद्ग्रहणपरिभाषायाः कृन्मात्रग्रहणे प्रवृत्त्या न तथा विशिष्टादेव ङीबुत्पत्तिं प्रत्याशा ।

न च तदन्तग्रहणेऽपि कारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनाऽण्यन्तान्तत्वात्ततोऽपि कदाचिन्ङीपि ‘कुम्भकारेयो’ दुर्वारः, किञ्च—समुदायान्ङीप्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन केवलादपि कदाचिद्ङुकि स दुर्वार इति वाच्यम्,

॥ चिदस्थिमाळा ॥

अत एव तथा व्याख्यातं, तत्सूचयन् युक्त्यन्तरमाह—कुम्भेनेति । ङीपि—उत्तरीत्या कारशब्दमात्रात् । अपिभ्यां केवलाङ्गीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन समुदायाद्ढकीष्टसिद्धिसमुच्चयः ।

ननु निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्तमिति कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्यत्वेन तदभावात् न कारीशब्दात् कदापि ढगत आह—निष्कृष्यैकेति । समुदायेन तत्सत्त्वेऽवयवान्नैवेति शङ्कापि तत एव नेत्याह—समुदेति । ननु कृद्ग्रहणपरिभाषया विशिष्टादेव ङीबिति न पाक्षिकदोषोऽत आह—कृदिति । फलाभावात्तत्त्वं विषटयति—नचेति ।

॥ सदाशिवभट्टीयम् ॥

तर्हि ‘वृक्षेति’न्यायेनैव दोषदानस्य सुवचत्वात् । न चावयवाद्दुत्पत्तावपि विशिष्टस्यापि प्रकृतित्वेनोभयोर्वृद्धो दोषो नेत्युक्तन्यायेन खण्डनमसङ्गतमिति वाच्यं, ‘घाटप्रकारेये’ दोषतात्पर्यात्, तन्नोभयवृद्धौ दोषादिति चेन्न, वृक्षेतिन्यायस्येतद्भाष्यादप्रवृत्तेः । नच करोतीति करा कुम्भस्य करोति यावन्तेन समासेऽवयवादेवोत्पत्तौ ‘कुम्भकारेयो’ गले पतित इति वाच्यं, ‘गतिकारकोपपदाना’मिति पूर्वं समासेऽनन्तरं टापि तदभावात्, ‘षष्ठी शेषे’ इत्यस्यापि कारकत्वाङ्गीकारात् । नच ‘सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चे’ति श्रेण बाधाङ्गदोषेनेति वाच्यं, विशेषविहितत्वेन ढक एव प्रवृत्तेः । यद्वा कुम्भकारीव मनुष्यः—‘कुम्भकारा’, ‘स्यापत्यमित्यर्थे’ ‘स्त्रीभ्यो ढ’गित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थेऽवयवान्ङीप्यवयवे निष्कृष्यैकार्थीभावाभावाद्दगनुत्पत्तौ कौम्भकारेयो’ न सिध्यतीत्यनुपसर्जनाधिकारामावे दूषणम् । नच ‘स्त्रीभ्यो ढ’गित्यत्र स्त्रीवाचकादित्यर्थेनादोष इति वाच्यं, कन्नन्तस्य बहुव्रीहौ हत्वानापत्तेः, अनुपसर्जनाधिकारामावे विशिष्टस्योपसर्जनत्वेऽप्यवयवस्योपसर्जनत्वाभावात् । यदि शास्त्रोपसर्जनं तत्र गृह्यते तर्हि प्रत्याख्यानं वरमिति दिक् । नच ‘टिड्ढे’तिसूत्रे तदन्तग्रहणं कर्तव्यमिति वाच्यं, तथा सति यदि तदन्ते स्त्रियामिति विशेषणं तर्हि ‘बहुकुरुचरे’ति दूषणं, यदि गृह्यमाणस्य तदाऽऽपिश्लेति दूषणं, सिद्धान्ते त्वनुपसर्जनादिति गृह्यमाणविशेषणादुभयं सिध्यतीति बोध्यम् । अर्थवत्त्वाभावेनेति । न चानुपसर्जनाधिकारामावेऽवयवस्याप्रातिपदिकत्वेन ङीबुत्पत्तिः कृता, इदानीन्तु तदभाव इति विरोध इति वाच्यं, तदधिकारामावे इदृशार्थवत्त्वग्रहं प्रमाणाभावाच्चधिकारसत्त्वे तेनेदृशार्थवत्त्वशापनादिति च बोध्यम् । निष्कृष्यैकार्थीभाववत्त्वापत्त्याधर्माव्यतितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वम् । नच ‘विशिष्टं शुद्धात्तातिरिच्यते’इति न्यायात्केवलोऽप्यन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न इति वाच्यम्, अत्र पर्याप्तिमत्त्वस्य निवेदयत्वात् । असहाय एवेति । तत्त्वञ्चातिदिक्षितधर्मावच्छिन्नासमभिव्या-

॥ विषमपदविवृतिः ॥

प्रातिपदिकत्वासम्भवेन तदन्तविधौ तत्साहचर्येण तदंशेपि स इत्याशयात् । निष्कृष्यैकार्थीभाव इति । यद्योऽपि तस्मान्नवृत्त्यैकार्थीभाव इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चेति । नन्वेवं ‘कदाचित्ततोपि ढकी’ति

एतदधिकारादेव ज्ञापकात्-असहाय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः, अर्थवत्सूत्रोक्तार्थ-
वत्त्वाभावेनाऽण्यन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च, तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यं बोद्धव्यं,
न तु न्यूनस्येत्यदोषाच्च । —अन्यथा तदन्तप्रहणे फलभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

एतदेवाभिप्रेत्यात्र भाष्ये उक्तं—‘समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तावयवस्य वृद्धिः स्या’दिति ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

ननु न्यूनस्येति । युक्तञ्चैतत्—यतः प्रत्ययग्रहणे इति नियमेनाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य,
अस्य युवापत्यमित्यर्थेऽशब्दादिभि यस्येति लोपे यजिन्नोश्चेति फलोऽनापत्तेः । एवञ्च तन्निषेधेन तेन
तद्व्यावर्त्यस्यैव सङ्ग्रहो न त्वत्तद्व्यावर्त्यस्य न्यूनस्य, अत एव तत्र ‘स्वस्य चे’त्युक्तिरपि सफलेति ।

अन्यथा—उक्तप्रकारत्रयानङ्गीकारे । ‘एतदधिकारादेव ज्ञापका’दित्यस्य हेतुत्रयेऽन्वयात् । अत एव
सर्वान्ते ‘अन्यथे’त्याहुक्तम् । एवेन-मतान्तरव्यवच्छेदः । तच्चेत्थं—केवलकारस्याप्रातिपदिकत्वेन ततो ङीबभावेन
पाक्षिकानिष्ठाभावः । प्रत्ययान्तत्वेनाथैवत्सूत्राप्राप्तिर्वेदकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तार्थवत्त्वाभावेन गुरुचरणोक्त-
सूत्रद्वयसाधारणार्थवत्त्वाभावेन च ‘कृतद्धिते’ति सूत्राप्राप्तेरिति । समासेचेत्यादि । एकदेशयुक्तमाध्यानुरोधि-
नायं ग्रन्थः । अत एवावयवादुत्पत्तिरिति भाष्यव्याख्यावसरे—‘कृतद्धितेत्यत्र कृद्ग्रहणे इत्यस्य सञ्चारेण
समुदाये प्रातिपदिकत्वेन तत एव स्यात् ङी’विति कैयटोक्तशङ्कायां—‘वस्तुतोऽवयवस्याप्रातिपदिकत्वात्समु-
दायस्य चानणन्तत्वाङ्गीपोऽप्राप्तिरेवेति शङ्कितमुचित’मित्युद्योतोक्तिः सङ्गच्छते । एवञ्च ‘कुम्भकारी’ति तिद्धि-
रेव मुख्यं तदन्तविधेः फलम्, अत एव—‘इदं तर्हि प्रयोजनं—प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्—कुम्भकारी
नगरकारी’ति भाष्यं सङ्गच्छते इति । अवयवादिति । अयं भावः—कारशब्दस्याणन्तत्वादर्थवत्त्वमस्यैव,
वृत्त्याऽर्थबोधजनकत्वस्य कल्पितस्य भौतपूर्विकस्य सत्त्वात्,—वृत्तिद्वयस्य भिन्नत्वेन तद्धेतुभूतैकार्थीभाव-
स्यापि भिन्नत्वात्कारमानवृत्त्येकार्थीभावेन लौकिकप्रसिद्धत्वस्य सत्त्वाच्च । नहि प्रसिद्धत्वेऽपि स्वातन्त्र्यं
विवक्षितम् । किञ्च ‘पञ्चगवधन’ इत्यादौ पूर्वं त्रयाणां बहुव्रीहौ तदेकार्थीभावेन व्यापकेनैव घटककार्ये

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

इतत्त्वं, धर्मश्च स्ववृत्तिधर्मनिरूप्यः, तेन ‘राम’ इत्यत्र न सर्वशब्दत्वातिदेशः, सर्वशब्दत्वस्य राम-
शब्दत्वनिरूपितत्वाभावात् । न चासमभिव्याहृतत्वमिति मासु, ‘दरिद्रे’त्यत्र तत्त्वाभावान्न दोषः,
अन्तत्त्वञ्च स्वघटकप्रागभावानधिकरणत्वमिति कारवृत्तिनिरूप्यत्वं नास्तीति वाच्यं, तदनधिकरणकत्वरूपा-
ऽकारवृत्तिधर्मस्याभाव इकारेऽस्तीति तादृशभावरूपेकारवृत्तिधर्मेण तदधिकरणरूपाकारवृत्तिप्रति-
योगित्वस्य निरूपितत्वात्तदेवाश्रयते । नच तदधिकरणभिन्नत्वमिति स्वसिन्ध्वमेदानङ्गीकारेण नान्तत्व-
मिकारस्येति वाच्यं, पूर्वोक्तरीत्याऽप्यन्तत्वस्यानेतुं शक्यत्वादतोऽसमभिव्याहृतत्वमिति । एवञ्चैकदेशयु-
क्तत्वमावश्यकमेव । वस्तुत एकसिन्ध्वस्यैकव्यक्त्यभिन्ने इत्यर्थः, न त्वसहाये इति । व्यपदेशश्च
विशिष्टवैशिष्ट्यं, तथा चैकव्यक्तिभिन्ने विशिष्टवैशिष्ट्यवत् कार्यं, विशिष्टत्वं च घटकघटितत्वादिरूपम् ।
अस्यापत्यमित्यादौ घटकत्वातिदेशेऽर्थात्तदनधिकरणकत्वरूपमन्तत्वमिति लक्षणसमन्वयः । ‘इयाये’त्यादौ च
घटितत्वातिदेशेऽर्थादवयवित्वप्रतीतिः । ‘दरिद्रे’त्यादौ तदघटकत्वातिदेशेऽपि न तदनधिकरणत्वरूपमिबर्णा-
न्तत्वमायातीति नातिव्याप्तिः । ‘इ—इया’नित्यादौ तदादित्वानतिदेशेऽपि स्यानिबद्धानेन तद्विद्वान्तत्व-
मानेयम्, अत एव ‘न प्रत्ययमात्रस्य तदन्तर्ता ब्रूम’ इति दीक्षितग्रन्थसङ्गतिः । न चास्यापत्यमिति विग्रहे
अ-अणित्यवस्थायां प्रत्ययमात्रस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः, इष्टापत्तेः । नचौपगवेत्येकदेशाकारस्यापि प्रातिपदि-
कत्वापत्तिः, वृक्षप्रचलनन्यायेनादोषादिति निर्दुष्टः पन्थाः ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

पूर्वग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न, कर्मण्यणि यस्य ‘ठिङ्गण’नित्यत्रोपस्थितिसामर्थ्येनाप्रातिपदिकत्वेऽपि
ततो ङीविति पूर्वग्रन्थाशयात् । तदन्तविधौ तु सम्प्रति ‘कुम्भकारे’तिसमुदायं प्रातिपदिकमादाय

‘येन विधि’रिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणे तदादितदन्तविधेः प्रयोजनं—‘गार्ग्यायणः’
‘परमगार्ग्यायणः’ इयुक्तं भाष्ये । तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभावे परमश्चासौ गार्ग्यायण इति
तदर्थो वाच्यः, तथा सति—नैव परमगार्ग्यायणसत्किरिति तत्प्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गता स्यात् ।

मम तु—परमगार्ग्यस्यापत्यामित्यर्थेऽप्युक्तन्यायाद्गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न तु परम-
गार्ग्यात्, तथा सति ‘परमगार्ग्यायण’ इति स्यादिति तत्प्रयोजनत्वोक्तिसङ्गतिः ।

कैयटोऽपि—‘तदादिनियमावश्यकत्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायण इत्युपन्यासः’ इत्युक्तवान् ।
यत्तु सर्वादिसूत्रे भाष्ये—‘अनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते’ इत्युक्तं,
तत्तु—अत्र वार्त्तिककृता तस्य प्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकमिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सिद्धे पृथक् तदनङ्गीकारेऽप्यत्र पूर्वं कृद्भूतौ प्रकृतिप्रत्ययमात्रवृत्त्येकार्थीभावेन व्याप्येन समासासिद्ध्या
तत्पर्याप्तस्य भिन्नस्य तस्यावश्यकत्वात् । उपपदत्वेऽपि समासविकल्पस्य क्वचिददर्शनात् । अत एव ‘नगर-
कारी’त्यतोऽग्रिमम्—‘अत्र हि-तदादिनियमादवयवादुत्पत्तिः स्यात्, कृद्ग्रहणे इत्यस्यास्तु कृदकृद्ग्रहणादस-
ञ्चारः । एवं तर्हीकारान्तेन समासो भविष्यति, यथैवं लभ्येत कृतं स्यात् ‘गतिकारेकोपे’ति समास एव
हि तावद्भवति । तत्र च कृतेऽवयवादुत्पत्तिरित्यादिभाष्यमन्त्रलं, ‘येन विधि’रित्यत्रत्यवक्ष्यमाणभाष्यञ्च
सङ्गच्छते, अन्यथा तयोर्दत्तजलाञ्जलित्वापत्तिः स्पष्टैव । किञ्च तदनङ्गीकारे गतिकारेत्यत्रोपपदग्रहणार्थ-
क्यापत्तेः, त्वद्रीत्याऽर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्सु एवाप्राप्तेः । अत एवोद्योते ‘शङ्कितु’मित्युक्तं, ‘वक्तु’मिति
नोक्तम् । तस्याः शङ्काया उत्तरमिदमेव । नचैवमपि गुरुचरणोक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं नायातीति वाच्यं, तत्र तथाऽर्थ-
वत्त्वाङ्गीकारे एतत्सूत्रस्य गतिकारेत्यत्रोपपदग्रहणस्य च गमकत्वेनेतः प्राक्तदनङ्गीकारः, किन्तु पूर्वोक्त-
स्येत्यदोषात्, एतत्सत्त्वे तु तदङ्गीकार इति तदेतच्छ्रुत्यस्तदेव भाष्यमाह—येनेति । तदर्थः=
भाष्योदाहरणार्थः । कैयटोक्तमपि स्वमते एव सङ्गत्वं न परमते इत्याह—कैयटोऽपीति ।
एकाज्जिर्वचनन्यायेन तु न निर्वाहः, समुदायकार्येणावयवानामननुग्रहात् । उक्तभाष्यस्य पूर्व-
भाष्यविरोधं परिहरति—यदिश्रुति । वार्त्तिकेति । इत्थं हि तेनोक्तं—‘प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्,
स्त्रियामिति गृह्यमाणविशेषणमेव, अमहत्पूर्वेत्यादि क्वचिदेव तदन्तविधिज्ञापकं—‘वनोरेच’त्यादौ, ‘कुम्भकारी’-
त्यादौ कारशब्दादेव ङीप्, उक्तयुक्तेः । केवलकारीशब्दाद्भङ्गु न—अनधिधानात्, अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये
‘तदादिनियमाभावाच्च समुदायाद्भङ्गिति । एवञ्चात्रत्यभाष्यं सिद्धान्तः, तदेकदेशयुक्तिः, एवञ्चात्रान्यथा
कैयटादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तमिति स्पष्टीकृतं भावप्रकाशे, तदाह—उद्योते विस्तर इति । यथाश्रुते

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तदुपस्थितिचारितार्थं सामर्थ्यविरहः । ‘कर्मण्य’णित्येव सिद्धे ‘शीलिकामी’ति णविधानेनाप्राति-
पदिकत्वेऽपि ङीप्ः प्रवृत्तिरित्याशयः । उद्योते विस्तर इति । अन्ये तु ‘अतिशीवरी’ ‘प्रियपञ्चे’त्यादा-
‘वुगितश्च’ ‘वनोरच’ ‘न षडि’त्यादिविधि-प्रतिषेध-प्रवृत्त्येऽमहत्पूर्वग्रहणेन ‘स्त्रिया’मित्यधिकारे
तदन्तविधिज्ञापितत्वाच्च तदर्थमनुपसर्जनाधिकारः, किञ्चानुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधिज्ञापनात्प्रागप्य-
णन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थस्त्वयाऽङ्गीकृतस्तथाच—‘आपिशला ब्राह्मणी’त्यत्र प्रोक्ताणमादाय ङीब्धारणायानु-
पसर्जनाधिकार आवश्यक इति न तस्य तदन्तविधिज्ञापकता । ‘अतिमहती’त्याद्यर्थं ‘स्त्रिया’-
मित्यस्य प्रकृतिविशेषणनिर्णयेन प्रोक्ताणः स्त्रियामवृत्तावपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्तेः ।

ननु ‘स्त्रिया’मित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वमप्यनुपसर्जनाधिकारज्ञाप्यमेवेति चेन्न, तदन्तविधिज्ञापकत्व-
मिच्छतोऽप्येतत्ज्ञापनं विना वैयर्थ्यानुद्धारेणावश्यकत्वात् । स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वे ज्ञापिते उक्तस्थले
ङीब्धारणाय चारितार्थ्येन तदन्तविधिज्ञापकत्वासम्भवः । अनुपसर्जनाधिकारस्थेऽपि तदन्तविधि-

टिड्ढा । ‘ठे’त्येव सिद्धे ठक्-ठञोरुपादानं ठन्-जिठयोर्व्यावृत्त्यर्थम् । अदन्तमिति । प्रत्यासत्त्या टिदाद्यवयवाकारान्तमित्यर्थः । तेन ‘पञ्चाश्वे’त्यादौ ठग्निमित्तोऽपि न ङीप् ।
कुरुचरीति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः । टितोऽप्रत्ययस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्याऽत्र टिदन्तत्वं कुरुचरशब्दस्येति बोद्धव्यम् ।
वक्ष्यमाणेति । वचेर्लुटः शानच् । टित्त्वादिति । ‘स्थानिवत्त्वेने’त्यादिः । ‘न ल्यपी’ति लिङ्गादित्त्वादेरशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः, अनुबन्धकार्ये—‘अनल्विधा’विति-निषेधाप्रवृत्तिश्चेति भावः ।

डित्त्वेनेति । लिङादेशानां स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव, तद्धि अवयवेऽचरितार्थतया समुदायोपकारकम् । न चेदं डित्त्वं—‘स्तुया’दित्यादा-
 वनिगलक्षणवृद्धिनिषेधार्थमिति वाच्यं, विनिगमनाविरहात् । ‘उत औ’दिति वक्तव्ये

❀ चिदस्थिमाला ❀

वक्ष्यमाणदोषादाह—प्रत्येति । न ङीविति । अन्यथा—प्रत्ययलक्षणेन दगन्तत्वाच्चूयमाणाकारान्त-
 त्वादोष इति भावः । ननु नायं टिव्, नापि टिदन्तोऽत आह—**टितोऽप्रेति ।** स्वतोऽसत्त्वा-
 दाह—स्थानीति । नन्वनुबन्धवैशिष्ट्यरूपटित्त्वादेरशास्त्रीयत्वेन कथमतिदेशः ? किञ्चानलिति निषेधो
 जागरूकोऽत आह—**न ल्यपीति ।** अस्योभयवान्वयः । ननु कथमन्यथा सिद्धिरत आह—**लिङेति ।**
 ननु तेषां सिद्धावपि न तस्य सिद्धं, सूत्रेण हि तस्य विधीयतेऽत आह—**तद्धीति ।** वृद्धीति । ‘उतो वृद्धि’-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

टिड्ढाण । टिदाद्यवयवेति । नच ‘टिदाद्यवयवोऽकार’ इत्युक्तेरकारस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणाऽभावेन
 प्रातिपदिकविशेषणेनैव तदन्तविधौ ‘परमकुरुचरी’ति न स्यादिति वाच्यम्, एकस्मिन्नपि तदन्तविधौ
 टिदाद्यवयवाऽकारान्तत्वस्य ‘प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहण’मित्यस्याऽप्रवृत्त्या समुदायेऽपि सत्त्वात् ।

नचैवं बहुकुरुचरेत्यत्रापि वारणार्थमनुपसर्जनाऽधिकारस्य चारितार्थ्येन श्रृङ्गकताऽसम्भव इति वाच्यं,
 टिटिल्यादिप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणेन टिदन्तमित्यर्थोत्समुदाये तदभावेनाचारितार्थात्, ‘टिदाद्यवयवा-
 कारान्त’मित्युक्ते तु परिभाषाबाधः स्यात् । तथाच टिदन्तान्तं यदकारान्तमित्युक्ते ‘पञ्चाश्वे’ति प्रत्ययाऽकार-
 टिदाद्यवयवो ग्राह्य इत्याकलनीयम् । **परेत्विति ।** नच कचिदनल्विधावितिनिषेध इत्यस्याऽभावेन ‘चक्राण’
 इत्यत्र स्थानिवत्त्वेन टित्त्वात् टेटरेवं स्यादिति वाच्यं, ‘टित’ इत्यत्र ‘तडा’मित्यनुवर्तते, ‘टिटितस्तडां टेटे’-
 इति न्यासेन वाऽदोषात् । नच डिदादेशानां न डित्त्वमित्यस्याभावे ‘लविषीष्टे’त्यत्र गुणो न स्यादिति
 वाच्यं, ‘लिङ्सिचा’वितिनिङिति कित्त्वविधानाज्ज्ञापकात् कचिच्च डिदादेशानां डित्त्वमित्युच्यमानत्वात् ।

❀ विपमपदविवृतिः ❀

रूपयोगाभावश्च । ननु तत्प्रयोजनं ‘कुम्भकारेय’ इत्यस्य पाक्षिकस्य वारणमिति चेन्न, ‘अनुपमर्जने
 स्त्रीप्रत्यये’ इत्यनेन तदादिविधितिप्रतिषेधेन तत्रापि पाक्षिकाऽनिष्टप्रसङ्गस्य दुर्वारलात् । ‘अर्थवत्सूत्रोक्ता-
 र्थवत्त्वाभावेने’ति दूषणं तत्रापि समम् । ‘कर्मण्य’णित्यस्यात्रोपस्थितौ मानाभावः । ‘तदादिनियमाभावेना-
 धिकस्य कार्यमन्यथेत्येन न न्यूनस्येत्यपि निर्मूलम् । किञ्च ‘शीलिकामी’ति ज्ञापकाश्रयणेन कथञ्चिदुक्त-

❀ वरवर्णिनी ❀

‘ओर्गुण’ इत्यादाविवपरिभाषोपस्थिताविगलक्षणत्वापत्त्या ‘लेगवायन’ इत्यादौ वृद्धिनिषेधापत्तिः स्यादतो
 वर्णरूपस्थानिनिर्देशे इवपरिभाषा न प्रवर्तते इति कल्प्यते । ‘वर्णरूपे’त्युक्तेः ‘सार्वधातुकार्थधातुकयो’रित्या-
 दावङ्गस्येति स्थानिनिर्देशोऽपि सा प्रवर्तते एव । अयञ्च नियमो न सार्वत्रिक इत्याह—**उत औदिति ।**
 एतत्फलञ्च ‘युया’दित्यादावुतोवृद्धिरिति प्राप्ताया वृद्धेर्निषेध इत्याहुः ।

वृद्धिग्रहणेन स्थाननिर्देशोऽपीकपरिभाषोपस्थित्या तस्या अपीलक्षणत्वाच्च ।

नन्वेवं 'ब्रूता'दित्यत्र ब्रुव ईट् प्राप्नोति, लाश्रयानुबन्धकार्यस्य तदादेशेष्वभावेऽपि तिपः पित्वस्य तदादेशे तातडङ्भावकल्पने मानाभावादत आह—इन इति ।
क्वचिदिति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ।

परे तु—यासुटो ङित्वं न ज्ञापकं, 'पिदर्थं ङित्व'मिति भाष्यात् ।
'सार्वधातुक'मिति सूत्रेऽपिदित्यावर्त्य प्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेन 'ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्ने'त्यनेन
'हलः इन' इतिसूत्रभाष्योक्तेन पित्सु ङित्वाप्रसक्तेः ।

ज्ञानचः शित्त्वमपि तत्सूत्रे एव भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हेरपित्वस्य तातडो ङित्वस्य
वैयर्थ्यापत्तिश्च ज्ञापकत्वे दूषणमप्युक्तं भाष्ये । तस्माद्'वक्ष्यमाणे'त्यादौ सत्यमिधाने-
ऽजादिपाठाद्याप् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

रितीत्यर्थः । नन्वन्तरङ्गमेव प्रथमोपस्थितित्वरूपं विनिगमकमत आह—उत इति । एवं=तेन तथा ज्ञापने ।
ईडिति । इतीडित्यर्थः । 'तदादेशे' इत्यस्यैव व्याख्या—तातडीति । नन्वेवमव्यवस्थापत्तिरत
आह—लक्ष्येति । मूलादि सर्वान्ग्रन्थान्दूषयति—परे इति । ननूकरीत्या तत्रापि तस्तिद्धमिति
तदसङ्गतिरेवात आह—सार्वेति । प्रसज्येति । 'स्वीक्रियमाणे'त्यादिः । द्वितीयं ज्ञापकमपि दूषयति—
ज्ञानच इति । तत्सूत्रे एव—'हलः इन'इति सूत्रे एव । ननु तावतापि सूत्रमते तस्य तत्त्वमेवात आह—
हेरिति । 'चो व्युत्क्रमे—'ङित्वस्ये'त्यग्रे योज्यः । एवं सति तत्र गतिमाह—तस्मादिति । 'सती'त्यनेन

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रतिबन्दीवारणसम्भवेऽपि काष्ठश्रिताया अपत्यं—'काष्ठश्रंतेय' इति प्रयोगवारणाय निष्कृष्यैकार्थीभाव
एव प्रायेण वृत्तिनिमित्तम्, भाष्यादिप्रामाण्यात् कचित्तदभावेऽपि तद्धितादिः ।

किञ्च 'स्त्रीभ्यो ङ'गित्यत्र स्त्रीवाचकानां ग्रहणमिति त्वदुक्तदिशा सर्वमिदं गजज्ञानसमं,
तस्माद्'दापिशले'त्यादौ ङीव्वारणमेवानुपसर्जनाधिकारप्रयोजनम् । तदुक्तमत्र सूत्रे भाष्ये —'आपि-
शलमधीते—'आपिशला ब्राह्मणी'त्यत्र ङीममाभूदित्ययमधिकार इति, इदं तर्हि प्रयोजन—प्रधानेन
तदन्तविधिर्यथा स्यात्—'कुम्भकारी, अत्र हि प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषयाऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नो-
तीति—'इतिसूत्रस्थं भाष्यम्, 'अनुसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते' इति सर्वादिसूत्रस्थं भाष्यैक-
देश्युक्तिः, उक्तबाधकबलादिति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः ।

प्रयोजनाभावादित्यादिनेति । ननु 'भविषीष्टे'त्यत्र भाष्यमते गुणापत्तिरिति चेदत्र
केचित्,—'भूसुवो'रिति सूत्रे तिङः 'सार्वधा'लिति विशेषणार्धाधातुके ङिङि गुणनिषेधो नेत्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ङिच्च पिञ्चेति । इदञ्च 'सार्वधातुकमपि'दित्यत्र—अपिदिति योगो विभज्यते । स चावर्त्तते, प्रसज्य-
प्रतिषेधश्चायं—पिञ्च भवतीति तदर्थः, किं न भवतीत्याकाङ्क्षायां—ङिञ्च भवतीत्यस्य सम्बन्धः, एवञ्च 'पिञ्च
ङिञ्चे'ति लब्धम् । अपरस्य च ङितिपञ्च भवतीत्यर्थः । एवञ्च ङित्वपित्वयोरैकाधिकरणावृत्तित्वं बोध्यते, यदा
ङित्वं परमनवकाशश्च तदा ङिदेव, यदा च पित्वं परमनवकाशश्च तदा पित्वमेवेत्येवं व्यवस्था बोध्या ।
'ङिच्च पिञ्चे'त्यंशस्य फलं—'युया'दित्यत्र परेण यासुटो ङित्वेन पित्वस्यातिदेशिकस्य बाधाधुयादित्यादावुतोवृद्धि-
रिति न वृद्धिः । 'पिञ्च ङिञ्चे'त्यपरांशस्य फलन्तु—'अकरोति'त्यादौ तिपि लङ्वृत्तिङित्वस्यानतिदेशादुप-
निषेधाभावः । तत्र च लङ्विधायकशस्त्रापेक्षया तिवादिविधायकशस्त्रं परमिति तेनैव व्यवस्येति तत्त्वविदः ।

यत्तु—‘किञ्चि चे’तिसूत्रभाष्ये यासुटो द्विचनस्य न डिदादेशानां डित्त्वमित्यर्थे
इ पकतोक्ता, तत्तु वात्तिकमतं, ‘डिच्च पिने’त्यादेस्तेनानुक्तेः ।

यदपि—‘गाड् लिटी’ति सूत्रे गाडो डित्त्वं सानुबन्धकादेशेऽनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य
ज्ञापकमुक्तं वार्तिककृता, तदपि ‘प्रयोजनाभावा’दित्यादिना भाष्ये दूषितमित्याहुः ।

निरनुबन्धकस्य स्त्रियां वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्य ढको ग्रहणमित्याह—
सौपर्णेयीति । ‘सुपर्णी’शब्दादपत्ये ‘स्त्रीभ्यो ढ’गिति ढक् । स्पष्टश्चेदं भाष्ये ।

ऐन्द्रीति । ‘साऽस्य देवते’त्यण् । ऊरुदम्नीत्यादि । ‘प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः’ ।
‘सङ्ख्याया अवयवे तयप्’ । ‘मात्र’जिति मात्रशब्दारभ्याऽयचश्चकारेण प्रत्याहार इति
‘उभयी’ति सिद्धिः ।—तत्र ह्ययच् प्रत्ययान्तरम्, अत एवोभयशब्दस्य जसि सर्वनामत्व-
विकल्पो नेति ‘नवेती’त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

आक्षिपीति । ‘तेन दीव्यती’ति ठक् । ‘तदस्य पण्य’मित्यधिकारे ‘लवणाडुञ्’ ।
यादृश्यां—‘त्यदादिषु दृश’ इति कञ् । इत्वरीति । ‘इणनशिजी’ति करप् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

वस्तुतोऽनभिधानमेव सूचितम् । भाष्यद्वयविरोधमस्य परिहरति—यस्त्वित्यादिना । ‘आदेशे स्थानिवत्त्वेने-
त्कार्याभावस्ये’ति पाठः । आदिना तिवाद्यादेशेषु पित्वाद्यसिद्धिरूपदोषपरिग्रहः ।

ननु निरनुबन्धकेत्युपस्थित्या ‘शिलाया ढः’ ‘सभाया यः’ ‘ढश्छन्दसी’त्येव कुतो नोदाहृतमत
आह—निरनुबन्धेति । तथा भाष्योक्तेराह—स्त्रियामिति । सानुबन्धकस्य=तस्यापि । प्रायुक्तसिद्धान्तमाह—
मात्रजिति । तत्र=उभयशब्दे । ‘लावणिकी’त्यत्राह—तदस्येति । ठमिति । इत्यनेन ठमित्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अन्ये तु—गाडो डित्त्वेन न डिदादेशानां डित्त्वमिति ज्ञाप्यते, तेन ‘भविषीष्ट’त्यत्र न दोषः,
उक्तज्ञापकैर्नवाचिनवमित्यादिसिद्धौ ‘पिच्च डिजे’ति तु ‘भवन्ती’त्यादौ शपः ‘सावैधातुक’मिति
प्राप्तडित्त्वनिषेधार्थमित्याहुस्तत्र; गाडो डित्त्वस्य ‘गाड्कुटे’ति सूत्रे विशेषणार्थत्वात् । तत्फलमिणो
गादेशे कर्मणि छुडि ‘अगासातां ग्रामो देवदत्तेने’त्यत्राऽडित्त्वाच्चेत्त्वम् । ‘न ल्यपी’ति धर्मिग्राहक-
मानाल्लादेशभिन्नमेवानुबन्धकार्यं स्थानिवद्भावेन, तेन ‘भविषीष्ट’ ‘वक्ष्यमाणे’त्यादौ न दोष इत्यन्ये ।

ननु निरनुबन्धकपरिभाषया ढग्रहणे ढको ग्रहणं न स्यादित्याशङ्काह—निरनुबन्धकस्येति ।
‘शिलाया ढः’, ‘छन्दसी’त्यादेः । स्पष्टं चेदं भाष्ये इति । निरनुबन्धकस्येत्याद्युक्तमित्यर्थः । ननु खरे

ॐ वरवर्णिनी ॐ

स्पष्टञ्चेदमिति । ‘ननु चायमस्ति ‘शिलाया ढ’ इति ?, नैष स्त्रियां वर्त्तते’ । [अत्र कैयटः—
शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः—स्वभावादिति ।] ‘अयन्तर्हि ‘सभाया यः’ ‘ढश्छन्द-
सी’ति ? । एषोऽपि न स्त्रियां वर्त्तते—कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ? । यश्चसभायां विदुषामेव
पुरुषाणां साधुत्वाधिकारात् । ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषदेति सम्भवति स्त्रिया साधुत्वम्’
—इति तत्रोक्तम् । एतेन छन्दसि संभयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियाम्प्रयोगाभाव इति विशायते ।

१ ‘सानुबन्धकादेशे स्थानिवत्त्वेनेत्कार्याभावस्ये’ति पाठोऽत्र चिदस्थिमालासंमतः ।

अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्, वरज्यावृत्तेरन्यतरेणापि सिद्धेः ।

चौरीति । चुरा शीलमस्या इत्यर्थः ।

नञ्सन् । तरुण-तलुनयोः—'वयस्यचरमे' इति ङीपि सिद्धेऽपि गौरादिपाठात्परत्वात्प्राप्तेन ङीषा बाधाभावाय पुनरत्र ग्रहणम् । तयोश्च स्वरे विशेषः ।

—एतौ हि 'त्रो रश्च लो वे'त्युननन्तत्वादाद्युदात्तौ । स्त्रीपुंसाभ्यां—नञ्सन्गौ । 'प्रहरण'मित्यधिकारे—'शक्तिषष्ठ्योरीकक्' । 'आढ्यसुभगे'ति ख्युन् ।

यजश्च । 'प्राचां ष्फे'त्यत्र यज एवानुवृत्तये योगविभागः ।

हलस्त । 'हल' इति पञ्चमी, 'यस्ये'ति सूत्रात् 'ईती'त्यनुवृत्तये, 'सूर्यतिष्ये'त्यतो 'य उपधाया'इति च । यलोपेऽलोपस्याभीयासिद्धत्वाद्यस्य ईकारपरत्वाभावाच्चनसार्थक्यायोपधाग्रहणानुवृत्तिः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सिद्धेरिति । तेनेत्यत्र न ङीप् । ईश्वरीत्यत्र तु पुंयोगलक्षणो ङीप्, वज्रन्तेशधातोर्वनोरचेति ङीब्रश्च बोध्यः । वैयर्थ्यशङ्कामादौ तत्र जातां परिहरति—तरुणेति । 'सूत्रेण सिद्धि'रिति शास्त्रिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—अचरमे इति । तयोश्च=ङीप्ङीषोस्तु ।

तत्प्रसङ्गादाह—एताविति । तरुणतलुनावित्यर्थः । अधोदेशक्रमेण लक्ष्यप्रक्रिया आह—स्त्रीति । चानुद्धृत्वादुत्तरस्य तद्ग्रहणाच्च तद्धिने इत्यस्य नानुवृत्तिरित्याह—ईतीति । ननु यञोऽकारलोपे यस्येकारपरत्वेन लोपसिद्धिरलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादित्युपधापदानुवृत्तिर्व्यर्थाऽत आह—यलोपे इति । अपत्याधिकारान्याधिकांरस्यादित्यर्थे 'द्वैत्ये'त्यस्य सिद्धावपि 'द्वैत्ये'त्यस्यासिद्धिरत आह—अपत्येति ।

नन्वापत्यग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्तिकमिति कथमधिकारलाभोऽत आह—यजिति । तस्य सूत्रत्रयेऽकार-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

नञ्सन्जी । पुनरत्रेति । नच वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यत्वादपुंयोगे रूपद्वयं सिद्धं, पुंयोगे 'वयस्यचरमे' इति बाधित्वा 'पुंयोगादाख्याया'मिति ङीषेव स्यादिति वार्तिकम् । तत्र कृतेऽपि वार्तिकेन ङीषं बाधित्वा ङीषेव स्यादिति गौरादिपाठः । तत्सामर्थ्यात्पक्षे ङीषिति रूपद्वयं सिद्धम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विशेषः, ङोपोऽप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वादित्याशङ्क्याह—एतौ हीति । उपरञ्जकतयेति । इष्टनि

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एतेन स्वभावतः पुंस्त्वं निदर्शितम् । अत एव=अयच्चः प्रत्ययान्तरत्वादेव । अनुबन्धद्वयोपादानमिति । अस्य 'प्रकृतसूत्रे' इति शेषः । वरज्यावृत्तेरिति । अत एव 'तमीश्वरा साधु चचार सादरे'ति सिद्धम् । 'त्येशमासे'ति वरच् । 'ईश्वरी'ति तु पुंयोगे सिद्धम् । ईशधातोर्वनिषि 'बनो र चे'ति वा इत्यर्थे इति ।

चौरीति । यद्यप्यत्र 'छत्रादिभ्यो ण'इति णस्तथापि 'ताच्छीक्रेणि णेऽपी'ति परिभाषया ङीप् । वयस्यचरम इति । प्रथमवयोवाचित्वाभावाद्वासि प्रथमे इति यथाश्रुतसूत्रेण तु न सिद्धिः । पुनरत्र ग्रहणम्=वार्तिके ग्रहणमित्यर्थः । तयोः=ङीबन्तङीपन्तयोः । यत्तु 'तरुणतलुनयोर्वार्तिके ग्रहणद्वौरादिपाठोप्यनयोर्मासु' किन्तु बह्वादौ पाठोऽनयोः कार्यस्तेन 'बह्वादिभ्यश्चे'ति पक्षे ङीप्, तदभावे 'वयस्यचरमे' इति ङीप् भविष्यतीति स्वरस्यापि सिद्धिरिति; तत्र, 'नञ्सन्जी'ति प्रतीकमुपादाय—'तरुणतलुनशब्दयोरवयोऽर्थे-ङ्ग्रहणं—'तरुणी सुरे'ति, प्राणिधर्मो हि वयः—' इति कैयटेन समाधानस्य सूचनात् । वार्तिकेऽवयसि टावन्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमनयोर्पादानमावश्यकम् । न चैतावताऽन्तोदात्तस्य सिद्धिस्तदर्थं गौरादिषु बह्वादेषु वा पाठ इत्यत्र फलतो न विशेषः—इति मिश्राः ।

ननु यञोऽपि 'दिद्धे'ति सूत्रे एवोपादानङ्कतो न कृतमत आह—प्राचां ष्फ इत्यत्रेति ।

अनपत्याधिकारस्थादिति । अपत्याधिकारस्थभिन्नादित्यर्थः । यज्ज्ञान्देन व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैव ग्रहणमिति भावः ।

प्राचां प्फ । ‘यञ’ इति वर्तते, ‘अत’ इति च । यञो योऽकार इति चार्थः । तेन ‘वतण्डी’त्यत्रोदीचां मते सावकाशं शार्ङ्गरवादिङीनं बाधित्वा ‘आवट्यायनी’त्यादाविव ‘सर्वत्र’ग्रहणात्प्राचां मते प्रामोऽपि ष्फो न । अत्र हि ‘वतण्डाच्चे’ति यञो ‘लुक्विद्या’मिति लुक्, वर्णाश्रयत्वाच्च न प्रत्ययलक्षणम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रश्नेषेण प्रत्याख्यानपरभाष्यमूलकमाह—इत्याख्येति । एतेनाधिकारग्रहणपक्षे अभिजितीति न स्वादि’त्यधिकारग्रहणं मौलं चिन्त्यं, प्रश्नेषे ‘दैव्ये’त्यस्य सिद्धिरिति दृष्टिदशास्त्वाद्युक्तमपास्तम् । मण्डूकप्लुत्या तत्राऽस्त्रिया-मित्यनुवृत्त्या स्त्रियां यञेव नेति ‘दैव्ये’त्यत्र ङीप्सम्भावनाया दूरोत्सारितत्वात् । ‘अभिजिनी’तिरूपसिद्धितु जातिस्वाङ्गीषेति न तत्र प्रश्नेषः । बहुत्वे तु अयञोऽभावेऽपि ‘तद्वाजस्ये’ति लुक् सिद्ध इत्याद्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्यासत्त्या आह—यञ इति । ‘सर्वत्रे’त्यस्य ‘मध्यमणि’न्यायेनावयः । अत्र हि=‘वतण्डी’त्यत्र हि ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

न च बह्वादिषु पाठः कार्यः, किंवा‘मनोरौ वे’त्यनन्तरं वार्तिकं कार्यं, तेन सर्वत्र रूपद्वये सिद्धे गौरादिपाठः किमर्थं इति वाच्यम्, एवं सिद्धे एवं क्रियमाणेन वैकल्पिकं जातिकार्यरपरान्तरत्वं बोध्यते, तस्माच्च बह्वादिपाठस्यापुंयोगे चारितार्थं, पुंयोगे परत्वाङ्गीषेव स्यात्, एवं ‘मनोरौ वे’त्युक्तेरनन्तरं पाठेऽपि पुंयोगे चारितार्थेनापुंयोगे ङीषेव स्यात्, तस्माद्गौरादिपाठो वार्तिकं चेति बहवः । अनित्यत्व-फलन्तु वृद्धा स्थविरेत्यत्र नैव ङीप् ।

अत्रैवं ब्रूमः—“तृणी सुरे’त्यत्र वयोवाचकत्वाभावादप्राप्ते ङीबर्थं वार्तिकं, तत्रापुंयोगे वैकल्पिकजातिकार्यत्वेन रूपद्वयेऽपि परत्वापुंयोगे ङीषेव स्यात्, वार्तिकं तत्र चरितार्थमिति—पुंयोगे ङीपृष्टितमेकमेव रूपं स्यादिति सिद्धमिष्टं, गौरादिपाठश्च व्यर्थ इति—” । अत्र विचारयन्तु सुधियः ।—वार्तिककस्यान्यार्थतापत्तेश्चेत्यर्थः । ईकगिति । [पृ० ५५६] तत्रेकगितिह्रस्वः पाठ्यः, ‘शक्तिपञ्चोरिक’गेव विधेयः, विधानसामर्थ्यात् यस्येति लोपः, अन्यथा कगमेव विदध्यात् ‘बहिषष्टिलोप’ इत्यत्र ‘बहिषः षलोपो ङ्यञ्च, इक’मिति पाठ्यं, तेन न दोषो विधानसामर्थ्यात् लोप इति चेन्न; तीयादिकं तातीयीकासिद्धेः । नच तत्र दीर्घोऽत्रैव ह्रस्वः, तातीयीकीलसिद्धेः ।

हलस्तद्धितस्य । उपधाया इति । [पृ० ५५६] नच सामर्थ्याद्व्यवधानेपि भवति, ‘गाग्यायणी’त्यत्र तु ‘येनने’ति न्यायेन न दोष इति वाच्यम्, उपधापदानुवृत्तेर्वचनकस्वरनापेक्षया लघीयस्त्वात् ।

प्राचां प्फ । ननु ष्फेव विधेयः किन्तद्धितग्रहणेन ?, ह्रस्वसामर्थ्यादा‘सुरे’रुपसङ्ख्यान’मिति सिद्धमिति चेन्न; संहितापाठे टित्वमपि सम्भाव्येत, किञ्च तस्यादमात्रिकत्वेनाऽविशेषात्, किञ्च गौकक्षयाशब्दाद्गर्गा-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नन्वनपत्याधिकाप्राप्तिञ्चाऽनपत्याधिकारस्यादित्यनुपपन्नमत आह—अपत्याधिकारस्थभिन्नादिति ।

व्याख्यानादिति । ‘आपत्यग्रहणङ्कृतेव्य’मित्येवार्थः कर्त्तव्यः, स चार्थो द्वैत्येऽपि सम्भवति—या द्वीपे भवा सा कस्य चिदपत्यम्भवलेवेति—चेन्न; एतद्वास्तविकप्रत्याख्यानैकवाक्यतया प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपत्य-शब्दस्यापत्याधिकारपरतयाऽपत्यशब्दस्य तदधिकारमवपरत्वात् । तथाहि—“तत्तर्हि वक्तव्यं ? न वक्तव्यम्, नैवं विज्ञायते—कञ्कारपः यञश्चे’ति, कथन्तर्हि ? कञ्कारपोऽयञश्चेति । अयमयञ्प्रत्ययो गगोदिभ्यो विधीयते तत्राकारोऽनुनासिक इत्यञ्चक इह विशेषणार्थः” इति ।—यञो ग्रहणाभावाद्द्वैत्ये नातिप्रसङ्गः, ‘यस्कादिभ्यो गोत्रेऽयञञोश्चे’त्यत्राप्यकारप्रश्नेव । न च विच्छिद्य पाठोऽनुकरणे प्रकृत-सुत्रघटकेऽकारश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्, आर्षेः संहितापाठ एव, व्याख्यातुकरिपतस्तु पृथक् पाठः । अनुकरणादुपस्थिते स्विस्तसङ्ख्याकारनिवृत्तिः ।

षः प्र । 'आदिर्जिठुडव' इति सूत्रादादिरित्यनुवर्त्तते । प्रत्ययस्येति किं ? षोडश । 'षष् उच्च' मित्यत्र षष्शब्दस्य निपातनादुपदेशस्थोऽयं षकारः । वस्तुतः 'उपदेशे' इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वं निरूपितम् । 'आदि' रिति तूत्तरत्रावश्यकमुपरञ्जकतयाऽत्रापि सम्बन्धितम् ।

आयने । आयनो नस्य नेत्वं,—फिनो निष्करणात् । तत्साहचर्यादीनोऽपि नस्य नेत्वंम् । आदिग्रहणं किम् ? ऊरुदघ्नम् । प्रत्ययेति किं ? 'फक्कति' 'खनति' ।

खच्—घञादौ—'घिण्यतोः' 'खित्यनव्ययस्ये'त्यादिलिङ्गादित्सञ्ज्ञैव, नादेशाः । उणादीनां बहुलवचनान्नादेशाः ।

घचश्चित्त्वसामर्थ्यादेते प्रत्ययसम्बन्ध्यादेशा उपदेशसन्नियोगशिष्टकार्यादपि पूर्वमेव, तेनान्तोदात्तत्वाय चित्त्वं सफलम्, अन्यथाऽऽद्युदात्तत्वेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ननु स्त्रियामेव ष्वविधानात् 'दुक्तार्थानामप्रयोग' इति ङीप् न स्यादत आह—**षित्वसामर्थ्यादिति ।**

प्फेणोक्तेऽपीति । द्योतितेऽपीत्यर्थः । 'द्विर्वद्धं सुबद्धं भवती'ति न्यायेन कचित् समुच्चयस्य दृष्टत्वात् । षित्वमपि तदाश्रयेण ज्ञापकम् ।

सर्वत्र । सर्वेषां मते इत्यर्थस्तदाह—**नित्यमिति ।** 'प्राचा' मित्यस्य निवृत्त्या

ॐ चिदस्थिलामा ॐ

ननूपदेशग्रहणानुवृत्त्या नात्र दोषोऽत आह—**षष्टि इति ।** इदं प्राचां मतेन, सिद्धान्तमाह—**वस्तुतः इति ।** पूर्व=प्रारम्भे । ननु 'अविषो' 'महिष' इत्यादौ फलाभावान्नेत्वं, टित्वाङ्गीपि 'महिषी'त्यस्य हि चित्त्वान्महिषशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनोदात्तत्वेनोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धिरत आह—**आदिरितीति ।** एतेन तस्यात्र सफलत्वमन्यथा वदन्तो दण्डशास्त्र्यादयः परास्ताः । दण्डशास्त्र्यादिग्रन्थासाङ्गत्याह—**आयन इति ।** फिन इति । असञ्जातविरोधित्वन्यायसहकृतादित्यर्थः । 'छिनत्ति' 'घूर्णते' इत्यपि बोध्यम् ।

तदसाङ्गत्यायान्यथानतिप्रसङ्गमाह—**खजिति ।** नन्वेवमपि 'शङ्खः' 'षण्ड' इत्यादौ स्यात्, तत्र हि फलाभावाच्चेत्सञ्ज्ञाऽत आह—**उणादीति ।** 'आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं'मिति वार्तिकखण्डनमाह—**घच इति ।** पूर्वमेवेत्यस्य—'भवन्ती'ति शेषः । वाचकतापक्षस्य दूषितत्वादाह—**द्योतीति ।** नन्वेवमपि तदप्रवृत्तिः कुतोऽत आह—**द्विरिति ।** कचित्=द्वौ शास्त्राणौ । 'व्यतिलुनत' इत्यादौ ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दियञन्तप्रकृतिककौड्यादियङन्तप्रकृतिकचान्तात्तद्विवक्षायां 'भस्याडे' इति पुंवत्त्वार्थेन्तस्याऽऽवश्यकत्वात् । नच भाष्ये तत्प्रत्याख्यातमिति वाच्यं, तद्वदस्यापि कृतप्रायस्त्वात् । प्रत्याख्याने 'षाद्यञ' इति चापि गौकक्षा-तस्मात् ष्क इति सिद्धा—गौकक्ष्यायणी । नच गौकक्ष्या इति स्यात्, ष्कस्य चापोऽपवादकत्वादिति वाच्यं, 'प्राचां ष्क' इत्यत्र सर्वत्रग्रहणाऽनुवृत्तिस्तच्च बाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थम् । गौकक्ष्या इति तूदीचां मते । एवञ्च 'गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति सम्प्रसारणनिषेधकं वार्तिकमपि नारम्भणीयमित्यपरमनुकूलम् ।

षः प्रत्यय । आदिरुपरञ्जकेति । 'अविमह्योष्टिष'जित्यादावनायासतो वारकतयेति कंचित् । नादेशा इति । नेचेत्सञ्ज्ञा भवतु, लोपं बाधित्वाऽऽदेशः स्यादेवेति वाच्यम्, इदिति महासञ्ज्ञया लोपं विना सञ्ज्ञाऽप्रवृत्तेः ।

सर्वत्र । सर्वेषामिति फलितार्थः, सप्तम्याखलुत्पत्तेः । आवट्यायनीति । 'प्राचां ष्क तद्धितः सर्वत्र'तिन्यासेन

ॐ वरवर्णिनी ॐ

षित्वसामर्थ्येनेति । नच षिद्धिदादिभ्योऽङित्यङो विधानाय षित्त्वं सफलमिति वाच्यं, भिदादि-साहचर्येण तत्र धातोरेव षितो ग्रहणात् । अत्र भाष्ये ष्कस्य षित्वसामर्थ्यादेव अप्रातिपदिकत्वेऽपि 'षिद्धौ रादिभ्यश्चेति ङीप् स्यादिति प्रातिपदिकत्वसम्पत्तये तद्धितग्रहणं न कार्यमितिरित्या प्रत्याख्यातम् ।

नित्यत्वे सिद्धेऽपि 'प्राचां ष्फे'त्यस्य सर्वत्रग्रहणापकर्षेण बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं तत् ।
तेन 'आवट्यायनी'त्यत्र 'आवट्याच्चे'ति चापं बांधित्वा प्राचां मते ष्फ एव ।

अवटो-गर्गादिः । चाप्तु उदीचां मते प्राप्तङ्गीब्याधनेन चरितार्थः । सर्वत्रग्रहणा-
द्बाधकत्वमेव चापो, न तु-अनन्तरष्फबाधकत्वम् । चापि कृते तु न ष्फप्राप्तिः- 'अत'
इत्यधिकारात् ।

लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः । यद्यपि-तत्र 'कत-शकल-कण्वे'ति पाठात् शकलस्य
लोहितादि-कण्वादिबहिर्भूतत्वात् ष्फाणौ न ततः प्राप्नुतस्तथापि 'कतन्तेभ्यः' 'कण्वादिभ्य'
इत्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुष-बहुव्रीहोरेकशेषेण न दोषः । 'कतन्त'शब्दे शकन्धादित्वात्पररूपं,
तेन 'शाकल्यायनी', शाकल्यस्य छात्राः- 'शाकला' इति च सिद्धम् ।

टाण्डीपोरिति । 'कौरव्य'शब्दे योपधप्रतिषेधाद्वाप्, 'माण्डूक'शब्दे जातित्वान्डीषिति
भावः । 'टाण्डीपोरपवाद' इति पाठस्तु प्रामादिकः ।

वयसि । प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो-वयः । 'वयसी'त्यस्य वयोरूपे
प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तदाह-प्रथमवयोवाचिन इति । तेन 'उत्तानशये'त्यादौ न,
प्रकरणादिना वयःप्रतीतावपि नायं तद्वाचकः, याऽपि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते
तस्या अपि प्रतीतेः । 'द्विवर्षे'त्यादिरपि न वयोवाची, शालादावपि प्रयोगात् ।

कौमार-यौवन-वृद्धत्वभेदाच्चीणि वयांसि, आयुषश्चतुर्भिर्भागैश्चत्वारि वा ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

ततः=तदर्थक-सर्वत्र-ग्रहणम् । अवटः=तच्छब्दः । यत्तु चाविविषये प्राचां मते ष्फः प्राप्तः, उदीचां मते
छिष्, तत्राविशेषाच्चानुभयोरेपि बाधकः स्यात्, 'अनन्तरे'ति न्यायाश्रयेण तु ष्फस्यैव स्यादिति तत्त्वण्डयति-
चाप्तिवति । ग्रहणात्=तत्सामर्थ्यात् । ननु चापि कृतेऽपि एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन ग्रहणे ततः ष्फसिञ्चा
सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमेवात आह-चापीति । सर्वत्रग्रहणस्येहकरणन्तु वैचित्र्यार्थम् । यथासङ्ख्यमाह-
स्फाणावित्यादि । एकेति । स्वरभिन्नामिति बहुव्रीहेः शेषः । उभयोः फले क्रमेणाह-तेनेति ।

इति चेति । एतेन लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पाठ्य इत्यपास्तम् । प्रामादिक
इति । एतेन 'मतान्तराशयेन स पाठ' इति दण्डयुक्तं, 'स एव पाठः, नव्यमेतं तु-टाण्डीपोरिति
पाठ्यं स्या'दिति शास्त्रयुक्तं चापास्तम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकेत्यपत्यप्रत्ययान्तग्रहणं, तेन "यद्यसौ
कूपमाण्डूक ! तवैतावतिकः स्मयः" इति मट्टिप्रयोगः समर्थितः । तत्र हि मण्डूकस्येयं भार्येति तस्येद-
मित्यण् । आदिना लोहितपादेति । नायमिति । शब्दात्तथाऽप्रतीतेः, तत्र हेतुमाह-यापीति ।

त्रीणीति । तदुक्तं- 'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्यादिवरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्य-
महति ॥' इति । बालत्व-मध्यत्व-वृद्धत्वभेदात् त्रीणीत्यन्यं, तदुक्तं- "आपोऽशान्नेवेदालो यावत्क्षीरात्रवर्तकः ।
मध्यमः समतिं यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥" इति । चत्वारि चेति । तदुक्तं- "आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं
धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥" इति । सर्वथापि वार्तिकमः वश्यकं यौवनस्याप्रथमत्वात् ।
बालकशब्दस्याजादिषु पाठाद्वावेव । उपचयापचयलक्षणे द्वे एव वयसीति मतं तु वार्तिकं नावश्यकमित्याहः ।

उभयत्राह-समेति । अनीकमग्रता । यद्यपि 'पाककर्णे'ति सूत्रे 'सम्भवे'त्यग्रे 'त्रैश्वे'ति पठ्यते, तथापि

त्र्यनीका । समाहारे 'तद्धितार्थे'ति द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदत्वात्स्वीत्वम् ।

अपरिमाण । अत्र परिमाणशब्देन 'परिमाणन्तु सर्वत'इति पारिभाषिकमेव गृह्यते, 'सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे' 'कम्बल्यमूर्णापलशत'मिति कोशबलेनोन्मानभूतविस्त-

ॐ चिदस्थिमाळा ॐ

तत्सर्वमजादेराकृतिगणत्वे एव तात्पर्यग्राहकमिति भावः । अत्र=निषेधे । सर्वत=आरोहतः परिणाहतश्च । तेन प्रस्थादिशब्दस्य तत्रैव शक्तिग्रहात् । नन्वेवमुन्माने 'द्विनिष्की'ति न स्यादत आह—सुवर्णेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सिद्धम् । एतेनापकर्षः परास्तः । आरम्भसामर्थ्यादुत्तरसूत्रं नित्यत्वसिद्धेः । नच माण्डूकस्याणन्तत्वेन डीप्राप्त इति 'टाप्डीपो'रिति सुगम इति वाच्यं, कौरव्यसाहचर्येण गोत्राणन्तमात्रस्य ग्रहणेन तत्र जातिलक्षणडीपा बाधा-दिति सुधियैः ।

ॐ वरदणिनी ॐ

ननु 'कौरव्यामाण्डूकाभ्याञ्चे'त्यत्राहुरेपरुसङ्ख्यानादासुरायणीति भवति, अत्र ष्फस्यातद्धितत्वे 'यत्वेति-चे'तिलोपाना'तिरिति तद्धितग्रहणप्रत्याख्यानपरं भाष्यमयुक्तमिति चेन्न; तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे ष्फडव विधेयः, द्विस्वाहोपसिद्धिरिति तद्धितग्रहणं व्यर्थमेवेति तदाशयात् । यत्तु—अत एव तद्धितग्रहणात्स्वीप्रत्ययमात्रे तद्धितपदसम्बन्धे तद्धिताधिकारो व्यर्थ इति तत्र; सर्वत्र तद्धिताधिकारे डीपो ङस्यत्वानापत्तेः, 'शुनी'त्यादौ 'श्वयुवे'तिसम्प्रसारणानापत्तेश्चेति स्पष्टमन्यत्रेति श्रीबालशास्त्र्यनुसारिणः प्राहुः ।

अपरिमाणेति । अयम्भावः—अत्र सूत्रे परिमाणशब्द आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तत्परिमाणमित्येवमाढककुडवादिपरः, न तु परिच्छेदकमात्रपरः—'परिमाणन्तु सर्वत'इत्युक्तेः । तथाच विस्त-कम्बल्ययोरुन्मानभूतयोरपरिमाणत्वादेव 'पञ्चाश्वे'तिवद्विदिता द्विकम्बल्येत्यादौ—निषेधे सिद्धे तयोः पुनर्ग्रहणं नियमार्थम्—'उन्मानस्य चेन्डीनिषेधस्तर्हि विस्तकम्बल्ययोरेवे'ति, तेन 'द्विनिष्की'त्यत्रोन्माने निषेधाभावा-न्डीप्सिद्धः । 'विष्की' 'द्विहस्ता' 'द्विशते'त्यादौ चापरिमाणान्ततया डीनिषेधः सिद्धः । 'आचितो दश भाराः स्युः'ति तदिकोशादाचितशब्दस्योन्मानवाचकतया नियमार्थेति केचित्, वस्तुतस्तु—'आचितः शाक्यो भार'इति कोशादस्य परिमाणवाचकत्वेनापरिमाणान्तादितिनिषेधो न सिद्ध्यदिति तदुपादानमिति भट्टाः ।

अत्रेदं चिन्त्यं—परिमाणशब्दोऽयं परिच्छेदकमात्रपर एव, अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये—इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते—'अपरिमाणे'ति 'न तद्धिते'ति च । तत्रैकः शक्योऽक्तुम्, एवं वक्ष्यामि—'परिमाणान्तात्तद्धित-लुकि' इति । 'द्विगो'रित्यनन्तरमेतत्पठित्वा एवं व्याख्यास्यामः—पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमेतत्—'तद्धितलुकि परिमाणान्तादेव द्विगो'रिति, तेन 'ब्याडकी'त्यत्र डीप्, 'पञ्चाश्वे'त्यत्र च न । नन्वेवं परिमाणान्ततया 'द्विदिस्ते'त्यत्रापि डीप्स्यादिति चेत्—ततो 'विस्तचितकम्बल्येभ्यो नेति', 'तद्धितलुकी'त्येव, एवञ्च पूर्वोक्त-नियमात्प्राप्तो डीप्तेन निषिध्यते, द्विदिस्ते'त्यादि उक्तम् । यद्यत्र परिमाणशब्दः तद्धितार्थपरः स्यात्तर्हि पञ्चाश्वेत्यादाविव 'ब्याचिता' 'द्विकम्बल्ये'त्यादावपि तेनैव नियमेन वारणा द्विस्तचितकम्बल्येभ्यो नैत्युत्तरसूत्रं व्यर्थमेव स्यादतोऽत्र परिमाणपदेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति—नियमेन डीपि प्राप्ते स निषेधः सफलः । किञ्च 'कम्बलाच्च सञ्ज्ञाया'मित्येतत्सूत्रस्य भाष्यादपि 'परिच्छेदकमात्रपरः परिमाणशब्दः' इति लभ्यते, तत्र हि सध्वर्थे 'तत्र साधु'रिति यत् कृत्वा 'कम्बल्य'मिति रूपं प्रसाध्य 'कम्बलाचे'ति सूत्रं प्रत्याख्याय 'सञ्ज्ञाया'मिति वक्ष्यामि—इह माभूत्—कम्बलीया ऊर्णे-त्युक्त्वा—एतदपि नास्ति प्रयोजनं, परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बल्यग्रहणं तत्र क्रियते परिमाणार्थं, परिमाणञ्च सञ्ज्ञैवेत्युक्तम् । यद्यत्र परिमाणपदं परिच्छेदकमात्रपरं न स्यात्तर्हि कम्बल्य-मित्यत्र पारिभाषिकपरिमाणत्वाभावात् परिमाणपर्युदासाप्राप्त्या भाष्योक्तमसंज्ञतमेव स्यात् ।

किञ्च 'सञ्ज्ञायाः संवत्सरसञ्ज्ञस्य चे'त्यत्र भाष्ये—'परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयो'रिति सिद्धे

कम्बल्यग्रहणन्तु—‘उन्मानस्य चेद्विस्तकम्बल्ययोरेवे’ति नियमार्थम् । तेन ‘द्विनिष्की’ सिद्धा । द्वेवर्षे भूता, द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेत्यर्थे—‘द्विवर्षा’, ‘द्विशता’, तिर्यञ्जाने—‘द्विहस्ता भित्ति’रित्यादौ च निषेधः सिद्धः ।

‘काण्डान्ता’दिति तु ‘क्षेत्रे एवे’ति नियमार्थं, तेन ‘द्विकाण्डी रज्जु’रित्यत्र न ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

चेति निषेधः । अर्धगतस्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपादाह—सिद्धेति । पारिभाषिकग्रहणफलमाह—द्वे इति । ‘वयसि प्रे’ति सूत्रभाष्यप्रयोगमाह—द्वे वर्षेति । नन्वेवं ‘काण्डान्ता’दिति व्यर्थमत आह—काण्डान्तादिति । वैपरीत्यनिरासाय तत्स्वरूपमाह—क्षेत्रे एवेति । एतेन ‘काण्डान्ता’दित्यत्रत्य-तथामनोरमामनूद्योक्तं यत्—शास्त्रिणा—तत्र, विस्तकम्बल्यग्रहणवैयर्थ्योपत्तेः, उक्तकोशात्तयोऽन्मानवचन-त्वस्य स्वयमेव कौस्तुभे उक्तत्वात् । नच द्वौ विस्तौ पचतीति उदाहरता न्यासकृताऽऽद्यस्य परिमाण-विशेषवाचित्वमङ्गीकृतमिति मिश्रोक्त्या नाद्यवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, एवमपि द्वितीयवैयर्थ्यतादवस्थ्यात्

❀ विषमपदविद्वृत्तिः ❀

इत्सञ्ज्ञावारणयात्राप्यादिरित्यावश्यकमित्यन्ये । द्वे वर्षे भूतेति । ‘तेने’ति शेषः । ‘अपरिमाणे’त्यत्र परिच्छेदकमात्रस्याग्रहणेन पारिभाषिकपरिमाणस्यैव ग्रहणेन चेति तस्यार्थः । वषशब्दः संवत्सर-वाच्यदन्तो नपुंसकः, तस्मादृजो ‘वर्षाल्लुक् चे’ति विहितस्य ‘चित्तवति नित्य’मिति लुक् । ननु विस्त-

❀ वरवर्णिनी ❀

संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्यान्यत्राग्रहणार्थं, तेन ‘द्विवर्षा बाले’त्यादावपरिमाणविस्ता-न्वितेति ङीष्निषेधः सिद्धः इत्युक्तम् । परिमाणपदेन पारिभाषिकपरिमाणस्य ग्रहणे तु तेनैव कालपेयुदासे-सिद्धे तादृशज्ञापनफलत्वोक्तिरसङ्गतैव स्यात् । परिच्छेदकमात्रस्य परिमाणपदेन ग्रहणे तु कालस्य परिमाण-ग्रहणेन ग्रहणे ङीवापत्तिरतो शापनेन परिमाणपदग्राह्यत्वस्य निरासे निषेधः सिध्यतीति ।

परे तु—सूत्रकारैर्नन्द्यघटितमपरिमाणविस्तेति सूत्रं कुर्वद्भिः परिमाणपदेन सर्वतो मानमेव गृह्यते इति सूच्यते, तदनुसारिण च नागेशघट्टैरित्थं व्याख्यातमिति न—सूत्रभाष्यविरोध आपादनीयः । भाष्यमते तु नन्द्यखण्डनादिना—‘परिमाणपदेन परिच्छेदकमात्रग्रहण’मिति लभ्यते एवेत्याहुः ।

यत्तु केचित्—‘द्विहस्ता भित्ति’रित्यत्र भाष्यमतेऽपरिमाणान्तत्वाभावाङ्गीप्, सूत्रमते तु अपरि-माणान्तत्वात्तन्निषेध इति फलभेद इति दोषमाहुस्तत्तुच्छं, तादृशानामनभिधान एव भट्टानां तात्पर्यो-दित्यसद्गुरुचरणा व्याचक्षते । अभिनवशारदावताराः श्रीबालशास्त्रिवरणास्तु—“‘परिमाणपदं सर्वतो मानार्थकं, विस्तादिग्रहणञ्च नियमार्थम्, एवं ‘काण्डान्ता’दित्यपि नियमार्थम्—’इति नागेशोक्त-ञ्चिन्त्यमेव, किन्तु अत्र शास्त्रे परिमाणपदं परिच्छेदकमात्रपरमेवञ्च सर्वतोमानप्रमाणोन्मानव्रितयपरमेव, विस्तादिग्रहणं काण्डान्तादिति च विध्यर्थमेव ।

अत एव—‘असमासे निष्कादिभ्य’ इति सूत्रस्यम्—‘असमासग्रहणमितः प्राक्तदन्तविधिरिति ज्ञापयती’ति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा ‘आर्हादगोपुच्छे’त्यत्र परिमाणपदेन भवद्वीत्या सर्वतो मानमात्रस्य ग्रहणे निष्कस्योन्मानतया त्वदुक्तपरिमाणत्वाभावेन ‘नैष्किकं’ ‘परमनैष्किक’मित्यत्र ‘आर्हादगोपुच्छे’ति ठकः प्राप्तव‘समासे निष्कादिभ्य’ इति सूत्रेऽसमासग्रहणं निष्कशब्दादसमासे एव ठङ्गान्यत्रेति नियमार्थतया सफलमिति—तदन्तविधिशापकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव । मम तु ‘आर्हादगोपुच्छे’त्यत्रापि परिमाणपदं परिच्छेदकमात्रपरमिति निष्कस्यापरिमाणत्वाभावेन [—परिमाणतया—] तेन ठकोऽपाप्तौ विध्यर्थमेवाऽसमासे इति—तदन्तविधिशापकता तस्य सम्भवत्येव । एवञ्च ‘द्विहस्ती भित्ति’रित्यत्र तत्र प्रयोगः, नतु द्विहस्तेति, इत्सस्य परिमाणतयाऽपरिमाणत्वाभावेनापरिमाणविस्तेति निषेधाऽपश्रुत्या-‘द्विगो’रिति ङीपो निर्बाधत्वादिति प्रादुरित्युमानाथप्रभृतयो व्याकुर्वत । अत्रत्यन्तत्वमभिनवराजलक्ष्म्यां द्रष्टव्यम् ।

द्वौ विस्तौ पचतीति । पचेर्द्वीभावानुकूलो व्यापारोऽप्यर्थः, अत्रोन्मानत्वाट्टको लृक् । 'आचितः शाकटो भार' इत्युक्तेराचितः परिमाणमित्येके । 'आचितो दश भाराः स्यु' रित्युक्तेरुन्मानमेतदिति—एतदपि नियमार्थमित्यन्ये ।

प्रमाणे इति । षोडशशस्तप्रमाणदण्डवाचक—काण्डशब्दस्या—ऽऽयाममात्रपरिच्छेद-
कत्वेन प्रमाणत्वमिति भावः ।

पुरुषात्प्रमाणे । पुरुषस्योर्ध्वाऽधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वात्—
'उन्मानस्य चेद्विस्तादेरेवे'ति नियमान्निषेधाप्राप्त्या नित्यं ङीपि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरो न त्वायामपरिच्छेदकवाची । अत एव तस्य पुरुषविशेषणता नासङ्गता । जातिवचनस्यापि पुरुषशब्दस्य—'पञ्चारत्निः पुरुष' इति शुल्बसूत्रादत्र प्रमाणे इति विशेषणाल्लोकव्यवहाराच्च—परिच्छेदकवाचित्वमपि ।

द्विपुरुषीति । 'द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या' इत्यर्थे—'तदस्य परिमाण'मिति प्रत्ययस्य 'अद्वद्दे'ति लुकि—उदाहरणम् । तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्राऽनुरोधात्परिच्छेदक-
मात्रस्य ग्रहणमिति—सिद्धान्तः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तस्मात् परिमाणमूर्ध्वमानं च द्वयमपि परिमाणशब्देन गृह्यते, नतु प्रमाणं सङ्ख्याकालौ च । नच 'काण्डान्ता'-
दिति लिङ्गात्प्रमाणमपि ग्राह्यं, तथात्वे तस्य विध्यर्थत्वापत्त्या नियमार्थत्वाभावे 'द्विकाण्डी रज्जु'रिति सिद्धावपि तुल्यन्यायतया 'द्विशमे'त्यादावपि ङीप् स्यात्, तेषां कोशतः प्रमाणवाचित्वावगमात्, स च नेष्ट इति; तदपास्तम्, उक्तयुक्तैः, शमादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेन वस्तुत आद्ये लुगप्राप्त्या 'द्विशमद्वयसी'त्याद्येवेति बोध्यम् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । विस्तशब्देनाक्ष-
परिमितं सुवर्णं, तस्य प्रसिद्धपाकासम्भवादाह—पचेरिति । ठक् इति । न तु ठञः ।

अस्य सार्थक्यायाह—आचित इति । मतान्तरमाह—आचित इति । अपिना—विस्तादिसमुच्चयः ।
आयाममात्रेति । तिर्यङ्मानमात्रेत्यर्थः । तल्लक्षणे तस्यैव तेन ग्रहणं, नत्मानस्य, 'ऊर्ध्वमानं
किलोन्मान'मिति पृथगुक्तेरिति भावः । पुरुषस्य शमादिवैषम्ये तदसङ्कत्यायाह—**पुरुषेति ।** अत एव
मात्रपदम् । तेन निषेधः । आदिना—आचितकम्बल्ये । नित्यं—'द्विगो'रित्यनेन । नन्वेवं पुरुषस्य
कदापि तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेनाप्रमाणत्वात् 'प्रमाणे' इति विशेषणासङ्गतिरत आह—**अत्रेति ।**
सामर्थ्यादिति भावः । मात्रङ्गात्स्ये । ननु पुरुषशब्दस्य जातिवाचित्वं प्रसिद्धमितिदमपि दुर्बचमत
आह—**जातीति ।** अत्र=सूत्रे । 'द्विपुरुषी'त्यत्र तद्धितलुकीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याल्लुगाक्षेप इति सकलग्रन्था-
साङ्गत्यायाह—**द्विपुरुषीतीति ।** प्रत्ययस्य=ठकृष्टो वा । ननु परिमाणग्रहणात्तस्यैवाप्राप्तिरत आह—
तत्र हीति । 'तदस्य'सूत्रे हीत्यर्थः । उत्तरेति । 'सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्गे'ति सूत्रेत्यर्थः । अत एव

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शब्दस्थेयत्ताविशिष्टसुवर्णपरत्वात्तस्य च विहृत्यसम्भवात्पचती'त्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**पचेरिति ।**

अत्रोन्मानत्वादिति । ननु—'आर्हादगोपुच्छे'ति सूत्रे परिमाणशब्देन पारिभाषिकपरिमाणग्रहणे-
ऽपि उन्मानस्यापि ग्रहणमिति स्वेन वक्ष्यमाणत्वादसङ्गतमेतदिति चेन्न, नव्यविवरणे 'आर्हादि'ति सूत्रे
परिमाणशब्देनोन्मानस्य न ग्रहणमिति पक्षान्तरस्याप्युक्तत्वेन तद्रीत्यैतद्ग्रन्थसत्त्वात् । पुरुषस्येति ।
'पञ्चारत्निः पुरुष' इति वचनादिति भावः । उन्मानशब्देन तुलायामारोप्य यन्मीयते तत्, ऊर्ध्वाधर-
दिगवस्थितवस्तु परिच्छेदकं चेत्युभयमपि गृह्यत इति भावः । लोकव्यवहारादिति । 'द्विपुरुषी
परिखे'ति लोकव्यवहारादित्यर्थः । उत्तरसूत्रानुरोधादिति । 'सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्गे'त्युत्तरसूत्रानुरोधा-

ऊधसो । समासान्तोऽयम् । तत्र ‘स्त्रिया’मित्युपसङ्ख्यानदाह—स्त्रियामिति ।
‘बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गो’रित्यतो ‘बहुव्रीहा’वित्यनुर्वत्ते । ङित्वाच्चास्याऽदेशत्वम् ।

डाब्डीन्निपेधेष्विति । समासान्तानामलौकिके वाक्ये एव प्रवृत्त्या पूर्वमनङ्गेषां
प्राप्तिः । ‘अन उपधालोपिन’इत्यत्रास्यानुवृत्त्या ङीपोऽपि बाधः । एतेन—मङ्ग्येऽपवादस्याया-
ङ्गान्निपेधयोरिदं बाधकमित्यपास्तमिति भावः । ङीषिति । ङीपि तु कुण्डोधन्शब्दे पूर्वपद-
प्रकृतिस्फरेण धकाराकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्याऽन्तोदात्तत्वन सिद्ध्येत् ।

कुण्डमिषोधो यस्या इति विग्रहः । बहुव्रीहेः किम् ?—ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधाः,
‘प्राप्तापन्ने’ चे’ति समासः । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरिति । अस्वरितत्वादिति भावः ।

निपेधावपीति । अपिना ‘अन उपधे’ति ङीप्, अन्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणात् ।
द्विहायनी बालेति । ‘द्विहायनी द्विवर्षा गौ’रिति प्रायोवाद इत्येके ।

‘बाले’त्यस्य गौरित्यर्थ इत्यन्ये ।

नित्यं सञ्ज्ञा । ननु सञ्ज्ञाशब्दा नियतानुपूर्वीका अनादयः, छन्दसि च
दृष्टस्यैव विधानमिति ङीवभावविशिष्टस्य तत्र प्रयोगासम्भवात् ‘अन उपधे’त्येव सिद्धे
इदं व्यर्थमिति चेत्—उत्तरार्थत्वात् । योगविभागस्तु व्यर्थ एव ।—तद्वनयँल्लक्षणान्तर-
सिद्धमुदाहरति—वेदे पञ्चदाम्नीति । क्वचित्तु ‘शतमूर्ध्नी’ति पाठः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सङ्ख्यायास्तत्रानेन विशेषणे षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य स षाष्टिक इति सिद्धम् । मात्रं—कार्त्स्न्ये । समासान्त-
प्रकरणस्यत्वेऽपि अनङो न प्रत्ययत्वं, ङित्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राचीनासाङ्गत्याह—समेति ।—कवपवादः ।
अत एव स न । अस्याऽऽस्यधिकारस्यत्वादाह—तत्रेति । चतुर्थेऽङ्गविधातित्यर्थः । प्रत्ययत्वेऽप्यविरोधा-
दाह—ङित्वादिति । ननु अनङेवादौ कथमत आह—समासान्तेति । ननु मङ्ग्येऽपवादस्यायेनेदं
ङान्निपेधयोरेव बाधकं, नन्वन उपेति ङीपः, तस्य परत्वादत आह—अन उपेति । पूर्वपदेति । ‘बहुव्रीहित्व-
प्रयुक्ते’त्यादिः । ‘कुण्डोभी’त्यत्राह—कुण्डमिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति दण्ड्यसाङ्गत्यायाह—
अस्वरितेति । नन्वतोऽनर्थकत्वमत आह—अनिति । मूलानुरोधेन कोशस्यान्यथानयनमाह—द्वीति ।

कोशानुरोधेन मूलस्यान्यथानयनमाह—बालेत्यस्येति । वेदेऽपि न फलमित्याह—छन्दसि चेति ।
छन्दस्यपीत्यर्थः । तत्र—उभयत्र । नन्वेवं योगविभागो व्यर्थोऽत आह—योगेति । लक्षणान्तरेति ।
‘दामहापनान्ताच्चे’तीत्यर्थः । ‘एतेनायमपपाठः, ‘दामे’त्यनेन सिद्धत्वादिति दण्ड्युक्तम्, ‘एतच्च कचित्पृथ्यमानं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दित्यर्थः । सङ्ख्या हि न पारिभाषिकपरिमाणम् । बहुव्रीहेरुधसः । नन्वनङ्ङीषोः समानविषय-
कलेन पर्यायेण तयोः प्रवृत्त्या ङीपपक्षे नानङिति,—कथं ‘डाम्डीन्निपेधेषु प्राप्ते’ष्विति ग्रन्थः
सञ्ज्ञच्छतामित्यत आह—समासाङ्गानामिति । तथा च पूर्वमनङ्, पश्चादङीषिति नानयोः पर्याय
इति—‘डाम्डी’विति मूलं युक्तमिति भावः । बहुव्रीहेः किमिति । ऊधशब्दस्य नपुंसकत्वात्केवला-
त्तदन्तादुत्तरपदार्थप्रधानात्तत्पुरुषाच्च न ङीप् । ‘अत्यूयः’शब्दस्य स्त्रियां वृत्तावपि ततः ‘सङ्ख्या-
व्यादे’रिति ङीपा भवितव्यं, तथा च ‘बहुव्रीहे’रित्यनुकावपि त एत एव पर्यवस्यन्तीति भावः ।
प्राप्तोधा इति । ‘अत्यूधा इती’ति त्तरस्थबहुव्रीहिग्रहणप्रत्युदाहरणमित्यपेक्षितम् ।

केवलमामक । अस्मच्छब्दादणि 'तत्रकममकावेकवचने' इति ममकादेशः । भागशब्दात्पुंलिङ्गात्स्वार्थे धेये स्वार्थकेषु लिङ्गातिवृत्तेरपि सत्त्वात्स्वीत्वम् ।—'पाप'शब्दो-
ऽर्शाद्यच्च तद्वति वर्त्तमानः स्त्रियाम् ।

'अपरः'—पवर्गमध्यो घृतादित्वादन्तोदात्तः, 'उतापरं यक्षि देवा'नित्यादौ 'उतापरीभ्यो मघवे'त्यादौ चान्तोदात्तपाठात् । 'पूर्वमनयन्नापर'मित्यादौ पठ्यमानमाद्युदात्त-
त्वमपि वृषादित्वात् । 'अपरा पूर्वामभ्येती'त्यादावजा दिपाठाद्वापि ।

आर्येण कृतेति प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वम् । 'भषज'शब्दोऽव्युत्पन्न
औषधे रूढः । भिषज इदमित्याणि भैषजशब्दोऽपि तत्र । 'सुमङ्गलीरियं वधू'रिति तु
मत्वर्थये 'ई'प्रत्यये बोद्धव्यम् ।

प्रकृतिभागाविति । नुक्सन्नियोगेनेति भावः । मतुबिति । वत्वन्तु 'मादु-
पधाया'इति सिद्धम् । यज्ञेन सम्बन्ध इति । स्त्रिया इत्यर्थः । संयोगपदं—सम्बन्धोपलक्षणं,
सम्बन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिवैज्ञव्यवत्त्वं, तदाह—तत्कर्तृकेति ।

विभाषा । 'सह'शब्दो विद्यमानवाची, 'पूर्व'शब्दोऽवयववाची, व्याख्यानात् । तत्र
केवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासम्भवादव्यभिचाराच्च, पतिशब्देन तदन्तं गृह्यते

❁ चिदस्थिमाला ❁

पूर्वेणैव सिद्धमिति समानमूर्ध्नीत्युदाहार्य'मिति शास्त्र्युक्तञ्चापास्तम् । लक्ष्यप्रक्रिया आह—अस्मदिति । धेये=
धेय प्रत्यये । 'अभेदोपचारा'दिति दण्डयुक्तेरसाङ्गत्यायाह—अर्श आद्यचेति । मध्य इति । न दन्त्योऽप्यमध्य
इत्यर्थः । तत्र ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेत्याह—उतापरीभ्य इति । अन्यथा 'स्काङ्गशिष्टा'-
मित्याद्युदात्तत्वे ङीपि तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वेवं लक्ष्यान्तरविरोधोऽत आह—पूर्वमिति । भिषज
इयमित्यणि आदिवृद्धेरपवादोऽस्मादेव निपातनादेकार इति दण्ड्यसाङ्गत्यायाह—तत्रेति । औषधे रूढ
इत्यर्थः । ततोऽणन्तत्वात्स्त्रियां 'भैषजी'त्येव । प्रत्यये इति । 'छन्दसीवनिपा'वित्यनेन । अनतिप्रसङ्गायाह—
लुगिति । पत्युरन्वयाभ्रमायाह—स्त्रिया इति । मुख्यसंयोगासम्भवात्तथा व्याख्यातमित्याशयेनाह—
संयोगेति । विद्येति । न तु य. योगवाची, पूर्वस्य नकारादेशप्रसङ्गात् । अवयवेति । न व्यवस्थावाची, वाक्ये-
ऽतिप्रसङ्गात् । एवञ्च सहविद्यमानः पूर्वावयवो यस्मिन्प्रातिपदिके तस्येति तदर्थः । तत्र—तथार्थे सति ।

ननु 'प'रूपावयव एव पूर्वशब्देन गृह्यतामत आह—अव्यभीति । तथा च 'सपूर्वे'ति विशेषणं व्यर्थमेव

❁ विषमपदविवृतिः ❁

सुवचं, तथाप्युत्तरार्थं बहुव्रीहिग्रहणम् । लक्षणान्तरसिद्धमिति । 'दामहायनान्ताच्चे'ति सूत्र-
सिद्धमित्यर्थः । घृतादित्वादिति । अयं विचारः प्रासङ्गिकः । ननु 'सुमङ्गली'रियत्र हल्ब्यादिसूत्रेण
लोपेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह—ईप्रत्यय इति । 'छन्दसीवनिपा'वित्यनेन । विभाषासपू । यद्यप्य-
महत्पूर्वग्रहणेन 'स्त्रिया'मित्यधिकारे तदन्तविधिज्ञापनेन 'सपूर्वस्ये'त्यनुक्तावपि तस्य नलं सिध्यति,
तथापि असति तस्मिन्ननुपपत्तेर्जनादिति पत्युर्विशेषणं स्यात्तस्य गृह्यमाणविशेषणत्वनियमात्, तथा च
'हृदपत्नी'ति बहुव्रीहौ न स्यादतः सपूर्वग्रहणम् । 'सपूर्वस्ये'त्युक्तौ तु तस्यैव विशेषणं—गृह्यमाणत्वात् ।
फलान्तरमपि मूले स्पष्टोभविष्यति । किं पूर्वावयवोऽर्थवानेव उतानर्थकोपि नाद्य इत्याह—
विद्यमानपूर्वावयवत्वेति । नान्य ल्याह—अव्यभिचाराच्चेति । अमहत्पूर्वग्रहणेन 'ग्रहणवते'ति

इत्याह—पतिशब्दान्तस्येत्यादि । न पत्युरिति । ‘सपूर्वस्ये’त्यनेन पत्यन्तस्य गृह्य-
माणत्वादिति भावः । ‘बहवो वृषलपतयो यस्या’ इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणाये-
हार्थोऽप्यनुपसर्जनपदसम्बन्धः’ इत्यन्ये । ‘बहुव्रीहा’वित्युपसर्जनोपलक्षणं, तेन पतिमति-
क्रान्ता—अतिपत्नीत्यपि ।

व्यस्ते इति । ‘विभाषा सपूर्वस्ये’त्यत्र ‘यज्ञसंयोगे’ इति न सम्बद्ध्यते, भाष्ये—
‘कथं तुषजकस्य पत्नी’ति व्यस्ते एव प्रज्ञात् । वृषलत्वेन यज्ञसंयोगाभावात्पूर्वेणा-
ऽप्राप्तेः, सपूर्वत्वाऽभावाच्चैतदप्राप्तेरिति भावः ।

उपचारादिति । पाणिग्रहणाश्रयणादिति भावः । यद्वेति । इदं प्रौढ्या,
तत्प्रकृतिककर्तृकिपि दृढमानाभावात् । पूर्वसूत्रे ‘यज्ञसंयोगे’ इति तु ‘वृषलस्य पतिः स्त्री’ति
प्रयोगसाधनार्थम् । सपूर्वस्य किमिति । अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः ।

गवां पतिरिति । स्वामिनीत्यर्थः । निपात्यते इति । तेन चोदात्तसादेशस्यैव प्रवृत्त्या

❁ चिदस्त्रिभाला ❁

स्यादिति भावः । नन्वेवमत्र प्रकरणे तद्गृह्यमाणविशेषणमिति सिद्धान्तभङ्गोऽत आह—स पूर्व्वेति ।

मूलादि खण्डयति—बहव इति । मौलन्यूनतां परिहरति—बहुव्रीहाविति । तन्मात्रेत्यर्थः ।
ननु ‘यज्ञसंयोगे’ इत्यस्य सम्बन्धेन ‘वृषलपत्नी’ति षष्ठीतत्पुरुषेऽप्यनुपपत्तिसत्त्वाद्यस्ते इति विशिष्यो-
पादानं व्यर्थमत आह—विभाषेति । अत एवाह—सपूर्वत्वेति । मूलादि खण्डयति—इदमिति । नन्वेवं
पूर्व्वत्र ‘यज्ञसंयोगे’ इति किमर्थमत आह—पूर्व्वेति ।

नन्वेवमपि तस्योदात्तत्वे न मानमिति दृष्ट्वा सिद्धिरत आह—तेन चोदेति । निपातनेन चेत्यर्थः ।
अपिना—तस्यैव समुच्चयः । एतेन विशिष्टपाठसामर्थ्यात् ‘सपत्नीपात्विके’त्यादौ पुंवत्वं नेत्यपास्तम् ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

विभाषा । बहवो वृषलपतय इति । नचात्र प्रयोजनादनुपसर्जनादिति ज्ञापनाऽसङ्गतिरिति
वाच्यम्, अत्रैव कर्त्तव्ये तत्र करणात् । नचात्र विशिष्टस्याऽनुपसर्जनत्वमेव, सपूर्व्वपतिशब्दत्वाभावात् ।
पतिशब्देन समासकाले बहुवृषलेत्यस्याऽनवयवत्वात् । ‘तदन्तस्ते’तिनासुत्रे, मूलोक्ते दोषात् । ‘समासस्ये’ति तु
नासुत्रे, बहुचूर्णेऽनापत्तेः । बहुवृषलपतौ तु न दोषः, प्रत्यासत्त्या पतिशब्देन केवलेन जातस्य समासस्या-
नुपसर्जनस्य ग्रहणात् । ‘वृत्ते’रिति तु नोक्तं, पतिरिव मनुष्यः—पतिरित्यत्रापत्तेः, व्यपदेशिवत्त्वेन सपूर्व्वत्वात् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

निषेधस्यात्र प्रकरणे प्रवृत्त्यभावज्ञापनात्प्रत्ययविधानाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । इत्यन्ये इति । वस्तुतस्तु
‘बहुवृषलपति’रिति बहुव्रीहेरपि पत्यन्तत्वात्तस्य चानुपसर्जनत्वादत्रापि नकारो भवत्येव । ननु
मूले ‘व्यस्ते कथं मित्युक्त्या समस्ते ‘वृषलपत्नी’त्यादौ नत्वानुपपत्तिशङ्का नेति लभ्यते, तच्चासङ्गतं,
‘विभाषे’ति सूत्रे ‘यज्ञसंयोगे’ इत्यनुवृत्त्या वृषलस्य यज्ञानधिकारेण तत्राप्यनुपपत्तिशङ्कातादवस्थ्यादि-
त्याशङ्काह—न सम्बद्ध्यत इति । अत्र प्रमाणमाह—भाष्ये इति । वृषलस्य पतिरिति । वृषल-
कर्त्तृकपुत्रत्वस्वामिनीत्यर्थः । ननु ‘सपूर्व्वस्य किं? गवां पति’रिति मूलमसङ्गतम्, सपूर्व्वस्येत्युक्तावप्येत-
दोषतादवस्थ्यात् ‘गवा’मित्यस्य पूर्वाचारितस्य सत्त्वादित्याशङ्काह—अवयववाचीति । तेन—निपातेन ।

सपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धम् । किञ्च समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव रूढ्या बोधनार्थं ङीबनकारविशिष्टोच्चारणम् । अत एव समानस्वामिकदासीभूम्यादौ ‘सपति’-रित्येव । समानत्वं चैकस्यैव तत्तत्पत्नीसम्बन्धेन भेदमारोप्य बोद्धव्यम् । मुख्यसादृश्य-व्यपत्तिकासु तु न तथा प्रयोग इष्यते । त्रिसूत्रीति । व्याख्यानादिति भावः । सन्नियोगशिष्ट इति । तेन तदभावे ङीबपि नेति भावः ।

‘नितान्ताना’मित्यत्राकार उच्चारणार्थः । ‘नितान्ताना’मिति पाठे जडत्वाभावः सौत्रः । त्रीण्येतानीति । अत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तमनुपसर्जनमेव । ‘अनुप-सर्जना’दिति चात्र तदन्तविशेषणम् । अत एव गृह्यवृत्तिकृता नारायणेनात्र बहुव्रीहिं कृत्वाऽनेन ङीबित्युक्तं, तदनुसारेण चेदम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

नन्वेवं सपत्यादिष्वित्येव युक्तमत आह—किञ्चेति । ननु ‘समान—एकवीर—पिण्डपुत्र—भ्रातृदास—छन्दसीति समानादिगणपाठसत्त्वेन समानपत्यादिष्विति युक्तमत आह—समानस्वामीति । विशिष्टोच्चारणादिति भावः । रूढेः फलान्तरमप्याह—समानत्वञ्चेति । यत्तु ‘—पूतकत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचन’मिति वार्तिके बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसन्नमिति—’ शास्त्री, तन्न; तन्न्यायस्येहानाश्रयणात् । तद्धनयन्नाह—व्याख्यानादिति । तस्य भाष्योद्योदाहरणमूलका-दित्यर्थः । ‘सन्नियोगे’ति न्यायप्रवृत्तेराह—तेनेति । तदन्तमिति । ‘चित्रं किमरि’ति कोशादेतशब्दस्य चित्रवाचकत्वेऽपि तत एव [वृत्तिप्रामाण्यादेव] शुक्लपर्यायत्वमिति भावः । मूलादिसर्वोक्तिं खण्डयति

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

सपूर्वग्रहणन्तु वृत्त्यभावे चरितार्थम् । त्रीण्येति । ‘कुम्भकपाललोहिनी’त्यत्र न प्राप्नोत्यत इयं व्याख्या—गृह्यमाणविशेषणमिति । त्रिष्वेनीत्यर्थो बोध्यः । सपत्नीति निपातात् स्त्रीविशेष एवेत्यर्थः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

त्र्येण्येति । अयमत्र वक्तुंलितोऽर्थः—‘त्र्येण्ये’त्यत्र त्रीणि एतानि यस्याः सेति विग्रहे ‘वर्णादनुदात्ता’दिति ङीप् । वृत्त्यादिप्रामाण्येन प्रकृते—अनुवृत्तस्यानुपसर्जनादित्यस्य तदन्तविशेषणतया एतशब्दस्योपसर्जन-त्वेऽपि त्र्येतशब्दस्यातथात्वेन तत्प्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । ‘एनी’त्यादौ तु तदन्तत्वाभावेऽपि व्यपदेशि-वद्भावेन ङीप्, नादेशश्चेति—प्राञ्चः । नव्यास्तु—‘अनुपसर्जना’दित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतैव, तदन्त-विशेषणत्वे तु स्थापितेऽपि तदन्तविधौ ‘बहुकुरुचरे’त्यादौ टिदन्तस्य बहुव्रीहेरनुपसर्जनतया ङीपो-दुर्वात्त्वेनानुपसर्जनादित्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ‘अनुपसर्जना’दित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वादव च—‘शक्तीश्याम’ इत्यत्र शक्तीश्यामेवेत्युपमितसमासे वृत्त्या देवदत्तादेर्लोभेन श्यामाशब्दस्य देवदत्तनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपितप्रकारात्प्रयोजकतया इतरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारात्प्रयोजकत्वरूपलौकिकोप-सर्जनत्वाद्भोक्त्रियोरिति हस्तत्वे रूपसिद्धावपि कुम्भकपालं लोहितमिव—‘कुम्भकपाललोहिनी’त्यत्र ‘वर्णा-दनुदात्ते’ति ङीबन स्यादित्युक्तमुपमानानीति सूत्रे भाष्ये । ‘अनुपसर्जना’दित्यस्य तदन्तविशेषणत्वे तु ‘कुम्भकपाललोहिते’त्यस्यानुपसर्जनतया ङीप्स्यादेवेति—भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् । गृह्यमाणविशेषणत्ववादिनो मम तु—गृह्यमाणस्य ‘लोहिते’त्यस्य सति समासे समासार्थोपमेयविशेषणतयोपसर्जनत्वाङ्गीबन स्यादिति सङ्गोक्तम्—‘ईकारो न प्राप्नोतीति सुपपद्ये एव । समासात्प्राक्तु न ङीप् प्राप्तिः, लोहितशब्दस्य तदानीं ङीबत्वात्, समासे तु समासार्थभूतोपमेयलिङ्गेन स्त्रीलिङ्गत्वाङ्गीप्ः प्रसक्त्यर्थव्यपत्तिः, तथापि तत्रोप-सर्जनत्वालोहितशब्दादीकारो न प्राप्नोतीति दोषः—‘उपमेयं समासवाच्य’मिति पक्षे भाष्योक्तः सङ्गच्छते,

एवञ्च ‘अनुपसर्जना’दिति गृह्यमाणविशेषणमेव, ‘त्र्येण्ये’त्यत्र तु पूर्वम्—‘एनी’शब्दं ससाध्य-पश्चात्त्रिशब्देन ‘सुसुप्ते’ति समासे त्रिषु एनी—त्र्येणी, तथा त्र्येण्येति साध्यमित्याहुः ।

श्रीगुरवस्तु—त्रिष्वेनीत्येवं सप्तमीसमासे समस्यमानपदार्थयोः परस्परं सामर्थ्याभावादेनीशब्दस्य

परे तु—‘उपमानानी’तिसूत्रस्य भाष्यस्वरसात्, ‘टिड्ढाण’जित्यादौ गृह्यमाण-
विशेषणत्वस्य क्लृप्तत्वाच्चात्रापि तथैवोचितम्। तत्र हि—‘शस्त्रीश्यामो देवदत्त’इत्यत्र ह्रस्वत्वञ्च
शस्त्र्यामेव, उपमेयन्तु समासवाच्य’मिति पक्षे—‘शस्त्रीश्यामो देवदत्त’इत्यत्र ह्रस्वत्वञ्च
सिद्ध्यति, यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं, तदा ‘कुम्भकपाललोहिनी’त्यत्रानुपसर्जनलक्षण
ईकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम्। ‘त्र्येण्ये’त्यस्य त्रिषु स्थानेषु अन्येत्यर्थो बोद्धव्य इत्याहुः।

आर्षमत्र णत्वम्। वर्णाङ्कि ?—प्रकृता। ‘गतिरनन्तर’ इत्याद्युदात्तः। अन्तोदात्त
इति। ‘श्वेतो वाजी जायते’इत्यादौ तथा पाठादिति भावः। ‘छन्दसि क्त’मिति नादेशा-
पवादः, तेन ‘उत्सर्गसमानदेशा अपवादा’इति न्यायात्तत्स्थानिकत्वं, डीप्संनियोग-
शिष्टत्वञ्चास्य बोद्धव्यम्। ‘विशुद्धिवाची’ति पाठे—तत्प्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः।

अन्यतो। सन्निधानाद्याख्यानाच्च तोपधस्यैव प्रतियोगित्वेनाऽन्य इत्याह—
तोपधभिन्नादिति। वर्णाङ्कि ? खट्वा।—आद्युदात्तः।

❁ चिदस्थिमाला ❁

परेस्त्विति। आद्यमाह—तत्र हीति। ‘उपमे’ति सूत्रे हीत्यर्थः। त्रिष्विति। सुप्सुपेति समासः। सकल-
ग्रन्थासाङ्ख्यायाह—अर्षमिति। अनतिप्रसङ्गायाह—नादेशेति। क्तादेश इत्यर्थः। तत्प्रवृत्तीति।
‘त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म चे’त्यादौ तथैव प्रतीतेः, ‘दैप्-शोधने’ इति सरणाच्च। ‘अवदातः
सित’ इति कोशे तु विशुद्धत्वसाधन्यादुपनिबद्ध इति भावः। ‘उपमानानी’ति सूत्रे भाष्ये—‘तित्तिरि-
कलनापी’ति डीवन्तोदाहरणमूलकमाह—व्याख्येति। अद्यङ्गविकल्पायाह—आद्युदात्त इति।

❁ वरवर्णिनी ❁

विद्यमानैस्यां लक्षणा यक्तव्या। किञ्चाऽगतिकगतिना‘सुप्सुपे’ति समासेनापि न बहुव्रीह्यैलाभःएवञ्चात्र तदन्त-
विशेषणमेवानुपसर्जनादित्यास्थेयमतो ‘त्र्येण्ये’ति वृत्तिरीत्या बहुव्रीहिणैव साध्यम्। ‘शस्त्रीश्यामो देवदत्त’
इत्यत्र तु घन इव श्याम इतिवत्पूर्वपदस्य तत्सदृशे लक्षणा, उत्तरपदेन चोपमेयार्थस्य बोध इति श्यामशब्दस्यो-
पमेयदेवदत्तबोधकतया पुंस्त्वेन टाप् प्रसङ्ग एव नेति—‘ह्रस्वत्वं न प्राप्नोती’त्यादि भाष्यमेकदेशिनोरुक्ति-
प्रत्युक्तिभूतमिति न तद्वृह्यमाणविशेषणत्वसाधकम्। किञ्च ‘गोस्त्रियो’रित्यत्र च ‘एकविभक्तिचापूर्वे’ति-
शास्त्रीयोपसर्जनस्यैव ग्रहणेन श्यामाशब्दस्योपमानानि सामान्यत्वंचनैरित्यत्र तृतीयानिर्दिष्टतयाऽनियत-
विभक्तिकतया च तादृशोपसर्जनत्वाभावाद्गोस्त्रियोरित्यस्याप्राप्त्या भाष्यमेकदेश्युक्तितथैव नेयम्। ‘गोस्त्रियो’-
रित्यत्र लौकिकोपसर्जनग्रहणे तु इच्छाव्यञ्जनप्रकृतिकर्तृकिञ्चिन्तुकुमारोशब्देऽपि ह्रस्वापत्तिरतस्तत्र
शास्त्रीयमेवोपसर्जनं ग्राह्यमिति सिद्धान्त आस्थेय एव।

तस्मादत्र भाष्ये—‘गोस्त्रियो’रित्यत्र लौकिकोपसर्जनग्रहणमित्यभिमानेन भाष्ये यथा—‘यद्युपसर्जनस्येतिह्रस्वत्व’
मित्युक्तिस्तथैव—‘अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोती’त्युक्तिरपि—‘अनुपसर्जनादित्यस्य तदन्तविशेषण-
त्वमन्त्रे’ति सिद्धान्तमवुद्धैव प्रवृत्तेति—न साऽनुपसर्जनादित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वसाधिका। ‘बहुकुरुचरे’
त्याथर्थ ‘टिड्ढे’त्यादावनुपसर्जनादित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वेऽपि प्रकृतेऽपि तथैव स्वीकार्यमिति न नियमः,
शब्दानां सम्बन्धस्थानिकरूपत्वात्। अत एव नीलशब्दः कचिन्नोलं घटं, कचिन्नोलं गुणं, ‘नीले’त्येतत्स्वरूपञ्च
स्वाभाव्यात्प्रतिपादयति। एवञ्च प्राचोक्तमेव युक्तमित्याहुरिति पण्डितैकशेष शेषावतारश्रीत्रिपाठिपादाना-
मन्तेवसन्नो गौडा व्यावर्णयन्ति।

नर्चकीति । शिल्पिनि षुन् । गौरशब्दो वर्णवाच्यप्यन्तोदात्त इतीह पाठः । अनङ्वाहीति । 'आमनङुहः स्त्रियां वे'ति वचनात्पक्षे-आम् ।

सूर्येति । स चेद्य इति । 'सूर्यादीनामङ्गानामुपधाया' इति व्याख्याने तु 'सौरी बलाके'ति न सिद्ध्येत् । सूर्येणैकदिगित्यण्णन्तान्डीपि अण्णन्तमङ्गं न सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । वचनन्तु- 'सूरी कुन्ती'त्यत्र चरितार्थम् । अणो लोपेऽप्याभीयत्वेन सोऽसिद्धः, अणिमित्तकाऽल्लोपस्तु व्याश्रयत्वान्नाऽसिद्ध इति 'य'स्योपधात्वम्, उपधा-ग्रहणादेव भाधिकारमभिव्याप्याऽऽभीयासिद्धत्वमिति बोद्धव्यम् । 'य'ग्रहणन्तुत्तरार्थम् । 'ङ्या'मिति निर्देशात्सप्तम्येकवचनस्याऽग्रहणम् ।

नक्षत्राणीति । नक्षत्रवाचकाद्योऽण् तत्रेत्यर्थः । तेन तिप्पेण युक्तं- 'तैषमहः', तिप्पे भवस्तैष इत्यादि सिद्धम् । मातरि पिबेति ।-पितामहीसिद्धार्थमिदम् ।

दंष्ट्रेति । दंशेः 'दाग्नीशसे'ति करणे घृन् । अयमजादिषु पठ्यते ।-गौरादिषु मातामहशब्दपाठोऽनार्थ इत्यन्ये ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

षुनिति । इति षुनित्यर्थः । पितृस्यावयवेऽचरितार्थत्वात् प्रातिपदिके तत्कार्यमिति भावः । अन्तोदात्त इति । 'सरो गौरे यथा पिबे'त्यत्र फिट्स्वरेण तत्त्वस्य दर्शनादिति भावः । तथाव्याख्यानफलमाह- सूर्येति । तामेवोपपादयति-सूर्येणेति । अत्राङ्गत्वं ङीनिरूपितं बोध्यम् । इत एव भस्वेत्यनुवृत्तमपि अङ्गस्य समानाधिकरणमुपधाया व्यधिकरणं विशेषणं, न सूर्यादीनामिति बोध्यमिति केचित् । ननु वचन-सामर्थ्यात्स्यादत आह-वचनं त्विति । नन्वणो लोपे 'एकदेशे'तिन्यायेन सूर्यशब्दस्याङ्गत्वमस्त्येवात आह-अण इति । ङीनिमित्तके इत्यर्थः । अत एवोपधात्वम् । नन्वेवमप्यण्निमित्तकाल्लोपस्यापि तेनैवा-सिद्धत्वेन यस्य नोपधात्वमत आह-अणीति । उपधेति । अन्यथा यान्तानां सूर्यादीनां लोपो ङ्यादावित्यर्थेनैवैकदेशविकृतिन्यायेन 'सौरी'त्यादिसिद्धौ सूर्यशब्दस्य ङीनिरूपिताङ्गत्वाभावादेव 'सूर्यचरी'त्यादि व्यावृत्ता च-तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एतेषां तत्त्वस्य तदन्यत्राभावादाह-यग्रहणेति । यत्तु 'नक्षत्रशब्दमुच्चार्यविहितेऽणीत्यर्थे' इति कश्चित् । 'नक्षत्रसम्बन्धी योऽण्- 'नक्षत्रेण' 'सन्धिबेले'ति सूत्रद्वयविहितस्तस्मिन्नित्यर्थे' इति दण्डी च, तत्रेति ध्वनयन्नाह-नक्षत्रेति । आदिना तिप्प्यस्येदं 'तैषं' तिप्प्यो देवता अस्य 'तैष'मित्यादि । प्रत्युदाहरणं तु तिप्प्यसञ्ज्ञकस्येदं तैष्यमित्यादि । ननु मातामह-शब्दस्य गौरादिपाठदेव सिद्धे 'षितुव्यमातुले'ति सूत्रस्यपिदं वार्तिकं व्यर्थमत आह-पितेति । तत्पाठस्तन्नानार्थ इति भावः । मूलादि खण्डयति-गौरादिष्विति । 'मातामहशब्दे'ति पाठः ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

सूर्ये । सूर्यादीनामङ्गानामित्यर्थे सौरी न स्यात् । यग्रहणमिति । सूर्यमानयतीति सूर्याणीत्यत्रैकादेशे आकारस्य सूर्यसम्बन्धित्वादुपधात्वाच्च लोपः स्यादित्यावश्यकमिति केचित् । उपधात्वाभावाच्चेत्यपरे । ङ्यामिति । 'विसारिणो मत्स्ये' इति निर्देशादसन्देहाय ङावित्येव वक्तव्यत्वाद्वा सप्तम्या अग्रहणम् । नक्षत्रवाचकादिति । न चामत्रसामान्यपरत्वेनानुगतत्वाच्च जातित्वमित्यप्राप्तङीष एव विधानं न नियम इति

❁ विषमपदविवृतिः ❁

तत्रेत्यर्थ इति । तत्र सूत्र इत्यर्थः । तेनेति । तत्र सर्वत्रेत्यङ्गीकारेणेत्यर्थः । आये 'नक्षत्रेण युक्त' इत्यण् । द्वितीये 'सन्धिबेले'त्यण । 'तस्य विकार' इत्यणि तु नेदम्, प्रतिपदोक्तपरिभाषया नक्षत्र-

जानपदीति । जनपदे भवेत्यर्थः । उत्सादित्वादञ् । डीप्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते-
ऽन्तोदात्तार्थं वचनम् । वृत्तिः—अनुच्छेदा जीविका । अंप्रत्यय इति । तथा च क्रिया-
शब्दोऽयमिति भावः । अमत्रे—कमण्डलुरूपे । ‘कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते
पुमा’निति मेदिनीकोशात्स तत्र नित्यस्त्रीलिङ्ग इति भावः ।

यदि तु—‘पिठरे तु न ना कुण्ड’मिति विश्वकोशे तस्य नपुंसकत्वमप्युक्तं,
पिठराऽमत्रशब्दौ च पर्यायौ ।—‘पिठरं स्थाल्युखा कुण्ड’मित्यमरे नपुंसकत्वमात्रोक्तिस्त्वव-
युत्याऽनुवाद इत्युच्यते,—तदाऽनेकविधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण कुण्डत्वे जाति-
त्वाभावादप्राप्तो ङीपिति बोध्यम् । ‘स्त्रीविषयत्वा’दित्युपलक्षणमिति बहवः ।

कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपाऽमत्रवाचिनो जातित्वमप्यस्ति, सूत्रन्तु नियमार्थ-
मेव, ‘अमृते जारजायां कुण्डेत्येवे’त्यपरे ।

आवपने च नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तस्य ङीषो विधिः । ‘आवपन’मिति सामान्ये नपुंसकम् ।

गुणयोगादिति । गौणत्वेऽप्यपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भावः । विधित्वानुरोधादौणे
एवास्य प्रवृत्तिः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

कुण्डीति । ‘अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी’त्यमरोऽप्यनुसन्धेयः । अमरस्य विश्वविरोधं परिहरति—पिठरमिति ।
अभावादिति । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावादिति भावः । नन्वेवं मूलासङ्गतिरत आह—स्त्रीविषयेति ।
उक्तमतं दूषयन्सिद्धान्तमाह—कमण्डल्विति । अपिनोक्तरीत्याऽस्त्रीविषयत्वम् । ननु ‘कुण्डमग्न्यालये मानभेदे
देवजलाशये’ इति मेदिन्यां कमण्डलोरपि जलाशयत्वेन तत्र नपुंसकत्वोक्त्याऽस्त्रीविषयत्वं, देवस्य
जलाशये इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणात् । अत एवाग्न्यालये इति पृथक्पदम् । अत एव ‘सूर्यकुण्ड’मित्यादयो
व्यवहाराः पुराणेषु सङ्गच्छन्ते । नन्वेवं किमर्थममत्रग्रहणमत आह—सूत्रं त्विति । प्रकृतसूत्रे-
ऽमत्रग्रहणं त्वित्यर्थः । तत्फलमाह—अमृते इति । एतेन मूलादि सर्वं परास्तम् । वस्तुतस्तु तयोः
पर्यायत्वे न मानं, पिठरादिचतुर्णामोदनादिपचनपात्रवाचकत्वस्य ‘सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रञ्च भाजनं’-
मित्यत्र सर्वपदेन पिठरादेः प्रागुक्तस्य ग्रहणेन तत्सामान्यवाचकत्वस्यामरेणोक्तत्वात् । एवञ्चामत्रशब्दस्य
पात्रसामान्यवाचित्वं, पिठरशब्दस्य तद्विशेषकमण्डलुभिन्नवाचित्वमिति पिठरेऽग्न्यालयादौ चामरमेदिनी-
प्रामाण्यान्नित्यनपुंसकत्वप्राप्तावपि पिठरे विश्वप्रामाण्यात्स्त्रीत्वमपि, अमत्रे तु नित्यनपुंसकत्वमित्यत्र तेन
कमण्डलुरूपस्यैव ग्रहणं, तत्र चोक्तामरमेदिनीप्रामाण्यान्नित्यस्त्रीत्वमेवेति यथाश्रुतमेवमूलं युक्तमिति बोध्यम् ।

मूले गौणान्येति । यस्या पाठश्चिदं नाम । ‘अभिव्यक्ते’त्यस्य पदकार्यविषयत्वादत्राप्रवृत्तिरिति भावः ।
नन्वेवं ‘गौणमुख्ये’ति न्यायाच्च स्यादत आह—गौणत्वंपीति । ननु मुख्ये एव कुतो नात
आह—विधित्वेति । पिठरे तूभयमिति तस्य तत्रास्त्रीविषयत्वाच्चेनैव सिद्धमिति न तत्रास्योपयोग इति

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

व्यावर्त्यन्तु तिथ्यसङ्गकपुरुषस्येदन्तेभ्यमित्याहुः । दंष्ट्रा इत्यस्याजादौ पाठः । अपरे इति । ‘कमण्डला’विति
मेदिन्या—‘पिठरे’त्विति ‘पिठर’मिति च कोशस्य सङ्कोचेनानुगतत्वाज्जातित्वमित्याशयः । वस्तुत एकेन कोशेन
कोशद्वयसङ्कोचस्यानुचितत्वात्, कोशद्वयेन तर्हि ‘कमण्डला’विति कोशे उपलक्षणतया व्याख्यापचित्तेरं

❀ विषमपदविवृतिः ❀

पदघटितशास्त्रेण विहिताणएव ग्रहणात् । इत्यपर इति । इदमेव युक्तम् । विधित्वानुरोधादिति ।

वर्णश्चेदिति । तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः । अन्यथा 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'त्युक्त्या-
ऽसङ्गतं स्यादिति बोद्धव्यम् । सूत्रे वर्णशब्दोऽर्श आद्यजन्तः । कालाऽन्येति ।
क्रौयगुणयुक्तेत्यर्थः ।

नील्या अनिति ।—वृत्त्यनुसारेणेदम् ।

'प्रतिपदोक्तत्वात्—अन्प्रकृतिङीषन्तप्रविष्टनीलशब्दस्यैवात्र ग्रहणं, न त्वस्य,
लक्षणिकत्वात् । 'अनाच्छादने' इति—'नीलवर्णवती शाटी'त्यर्थे 'नीली'ति वारणाय
चरितार्थम् । 'नील्या रक्ता गौ'रित्यर्थे 'नीले'त्येवोचितम्—'इति परे

'मैथुनेच्छा'शब्दोऽर्शआद्यजन्तस्तद्वतीत्यर्थः । अन्येति । मैथुनादन्यथा—इच्छति ।
कमे; 'लषपते'त्युक्तम् । शोणशब्दो वर्णवाची,—'वर्णानां तणे'त्याद्युदात्तः । 'अन्यत'
इति सिद्धे फलपार्थमिदम् ॥

वोतो । अत्र 'गुणवचन'शब्देन समस्त—कृदन्त—तद्धितान्त—सर्वनाम—जाति -

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

'विधिनियमे'ति न्यायादिति भावः । यथाश्रुते दोषमाह—अन्यथेति । नन्विदं सूत्रतः कथं
लब्धमत आह—सूत्रे इति । 'यस्या यावृच्छिकं नामे'ति कस्यचिदुक्तेरसाङ्गत्याह—क्रौर्येति । नन्वस्य
लक्षणिकत्वात् सूत्रे ग्रहणमत आह—वृत्त्येति । शास्त्रवैयर्थ्यं तु नेति सूचयन् सिद्धान्तमाह—प्रतीति ।
परिभाषानाश्रयणे मानाभावादिति भावः । शब्दस्यैवेति । प्रथमोपस्थितत्वाच्चेति भावः । नन्वेवमना-
च्छादने इति व्यर्थं स्यादत आह—अनेति । ननु वृत्तिमते नील्या रक्ता—'नीली गौ'रित्यस्येष्टस्यात्रासिद्धि-
रत आह—नील्येति । 'बहुव्रीहिः सूत्रनिर्देशादेव व्यधिकरणोऽपि साधु'रिति हरदत्तासाङ्गत्याह—
मैथुनेच्छेति । एतेन यथाश्रुतासङ्गतिः परिहृता । अन्यत्=धनादिकम् । 'शोणः कोकनदच्छवि'रित्यमरादाह—
शोणेति । 'प्राचा'मित्युक्तेराह—विकल्पेति । गुणो नेहदेङ् रूपः, उत इति विशेषणात्, वचनग्रहणाच्च ।
नच 'संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतमित्युक्त्या विशेषण-
मात्रं, तत्र सव्याप रमित्येतदव्यापाराधीनव्यापारकमित्यर्थः, तच्च कुठारादीति वाच्यम्, 'आसुर्द्रव्य'-
मित्यादौ क्रियायाश्चातिप्रसङ्गात् । नापि नैयायिकाभिमतो गुणः, मृद्वीत्यालसिद्ध्यापत्तेः । यत्तु सञ्ज्ञाजाति-
क्रियान्यशब्दा इह तत्त्वेन विवक्षिताः—चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यपर्यालोचनया तथैव लाभादिति
प्राञ्चो दण्ड्यादयस्तदसदित्याह—अत्रेति । तत्सञ्ज्ञेति । गुणवचनसञ्ज्ञेत्यर्थः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

बोध्यम् । 'नील्या अ'नित्यत्र—प्रतिपदोक्त्येति बोध्यम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मुख्यार्थकैतत्प्रवृत्तौ तत्र 'जातेरस्त्री'त्यनेन सिद्धौ नागग्रहणस्य नियमार्थत्वं वाच्यं स्यादिति भावः ।
गौरित्यर्थे इति । वृत्तिमते त्वत्र 'नीली'त्येव, प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तेन प्रवृत्त्यनङ्गीकारादिति बोध्यम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

'वोत'इति सूत्रे गुणशब्दो न कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनादेङ्बोधकः, 'उत'इत्यस्य विशेषणस्योपादानात्,
नापि—'संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वम्परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम् ॥'

—इति लक्षणलक्षितङ्गुणशब्दबोध्यं विशेषणमात्रं—प्रथमलक्षणेन 'संसर्गिभेदक'मित्यनेनोच्यते ।—'सव्यापार'

सङ्ख्या-सञ्ज्ञाशब्दाऽतिरिक्तशब्दो गृह्यते । ‘आकडार’सूत्रभाष्यपर्यालोचनया तादृशानामेव तत्सञ्ज्ञालाभात् ।

तत्र हि—प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञामुक्त्वाऽप्रे तद्वाधकत्वेनैताः क्रमेण पठिताः । ‘गुणवचने’त्यन्वर्थसञ्ज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां सा सञ्ज्ञेति न रूपादीनां ग्रहणम् । जातिपदेनाऽकृतिप्रज्ञद्रव्यवृत्तिजाति-

❀ चिदस्थिमाला ❀

तत्र हि=आकडारसूत्रभाष्ये हि । मात्रं—कात्स्न्ये । शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदविवक्षया गुणपरत्वेन न तद्विद्वान्तत्वं, भेदविवक्षायां मनुषोऽनभिधानेन वातिकस्योक्तरीत्या भाष्ये प्रत्याख्यानात् । नन्वेवं रूपादीनामपि ग्रहणापत्तिरत आह—गुणवचनेति । तादृशानां=शुक्लादीनाम् । ननु तेषां जातिवत्त्वेनैव निरासोऽन आह—जातीति ।

❀ वरवर्णिनी ❀

मिति द्वितीयं लक्षणं, तस्य—इतरव्यापाराधीनव्यापारकमित्यर्थः । ‘आखुर्द्रव्य’मित्यत्राखुशब्दस्य द्रव्यात्मक-संसर्गभेदकतयाऽतिप्रसङ्गात्, क्रियायामतिप्रसङ्गाच्च । नापि नैयायिकपरिभाषाविषयो गुणः—‘सृष्टी’ ‘पट्वी’त्याद्यसिद्धापत्तेरत आह—अत्र गुणवचनेति । इत्थं हि तत्र भाष्यम् “—‘अर्थवत्प्रातिपदिकं’ ‘गुणवचनञ्च’ ‘समासकृत्तद्विधाव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जाति’रिति । ‘गुणवचनञ्च’त्यत्रार्थवदित्यनुवर्त्तते । एवञ्च प्रातिपदिकसञ्ज्ञा गुणवचनसञ्ज्ञयोरेकविषयत्वात्समावेशार्थेऽन्वयकारस्य करणाच्चोभयोः समावेशः । भाष्ये—कृत्तद्विधपदञ्च तदन्तपरम् । उभयत्र ‘प्रातिपदिक’मित्यनुवर्त्तते । एवञ्च प्रातिपदिकसञ्ज्ञापूर्विका कुदन्त-सञ्ज्ञा तद्विद्वान्तसञ्ज्ञेति—एताभ्याम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः समावेशः । प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामानाधिकरण्यो-पपत्तये कृत्तद्विधपदन्तदन्तपरत्वेन स्मृकृतम् । गुणवचनसञ्ज्ञा त्वेताभ्यां बाध्यते, तेन ‘कत्रीत्वं’द्वारवतीत्व’-मित्यत्र ‘त्वतलोर्गुणवचनस्येति न पुंस्त्वम् । न च गुणिपरशुक्लादीनां गुणवचनसञ्ज्ञा—तद्विद्वान्त-त्वान्न प्राप्नोति, मनुषोऽत्र लोपादिति वाच्यं, श्रूयमाणतद्विद्वान्तस्य सञ्ज्ञाविधानात् । अथ वा गुणगुणिनो-रभेदोपचारादेव गुणिनि शुक्लादिशब्दानामप्रवृत्तिसम्भवेन मनुष एवानुत्पत्तेः । रूपादिशब्दानां तु न गुण-वचनसञ्ज्ञा, जातिसञ्ज्ञया बाधात्, तेन तेभ्यः व्यञ्जन् । जातिसञ्ज्ञा त्वसर्वलिङ्गत्वात्प्रवर्त्तते । एवम-व्ययादिसञ्ज्ञाभिरपि प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्त्या समावेशः । न च प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञा यदि, तदा ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्य’ इति सूत्रे ब्राह्मणादिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, प्राणभृज्जातिलक्षणा-ऽणवाधनाथेत्वात्, जातिसञ्ज्ञया बाधाच्च । ‘येक्यं’ ‘राजपौरुष्य’मित्यादौ व्यञ्ज-तु—ब्राह्मणादित्वात् । एवं सङ्ख्याषट्सञ्ज्ञा । एताः सञ्ज्ञा अपि बाधिकाः, एकद्रव्योपनिवेशिनी हि सञ्ज्ञा ।

—रूपादिशब्दानाङ्गुणवचनसञ्ज्ञा प्रकारान्तरेण वारयति—गुणवचनेत्यन्वर्थेति । बहुविशेषणानां वैयर्थ्यादिति । [५०५७२] सत्त्वं=द्रव्यं—गतम्=आश्रीयते, तत एव—पाकादिना पूर्वगुणस्य निवृत्तिरपि भवति, विभिन्नजातीयेषु—षटपटादिषु दृश्यते । एतेन जातिनिरासः । द्रव्यत्वं हि—विभिन्नजातीयेषु जलपृथि-व्यादिषु यद्यपि दृश्यते तथापि कदापि नापैति । असत्त्वप्रकृतिः=अद्रव्यस्वभावः । तेन भिन्नजातीयतन्वा-रन्वध्याऽसमवायिकारणानाशजन्यनाशप्रतिधोगिनः पटस्य निरासः । क्रियावारणायाह—आधेय इति । आधीयते उत्पाद्यते इत्यर्थः । एतेनाऽनित्यत्वस्य लाभे ‘ऽक्रियाज’ इत्यनेन नित्यत्वस्य च लाभे—‘नित्या-नित्यवृत्तिजातिमा’निति फलितम्, तेन क्रियाव्यावृत्तिः स्फुटा । न चैवमपि तादृशसत्ताजातिमत्त्वस्य क्रियायां सत्त्वादिति व्याप्तिरेवेति वाच्यं, द्रव्यावृत्तित्वस्यापि जातिविशेषणत्वात् । एतेनैव सर्वगुणसङ्गहे ‘सत्त्वे निविशते’ इत्यादि व्यर्थमिति भावः—इति भैरवमिश्राः । अन्यत्वेवं व्याचक्षते—

“—गुणिवाचकानामिति । द्रव्यवाचकानामित्यर्थः । ‘गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्ट’इत्यत्र तु गुणवचन-पदेन गुणवाचकस्यैव ग्रहणं ननु गुणिवाचकस्य,—लक्ष्यानुरोधात् । ननु रूपत्वरसत्वादिजातीनां जाति-सञ्ज्ञयैव बाधसम्भवान्नोक्तदोषोऽन आह—जातिपदेनेति । आकृत्या=अवयवसन्निवेशविशेषेण—गृह्यमाणा या

वाचकानामेव तत्र ग्रहणात् । कठादिशाखा—तदध्येतृणाञ्च तद्धितान्तत्वादेव व्यावृत्तिः ।
एतस्मूत्रभाष्योक्तं—

‘सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥’

—इति गुणलक्षणं त्वेकदशयुक्तिर्बहुविशेषणानां वैयर्थ्यात्, भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च ।

—तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसंमतमिति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ग्रहणेति । जातेर्विशेषणम् । नन्वेवं कठादिनिरासो न स्यादत आह—कठादीति । कठादिशाखाश्च
तदध्येतारश्च तद्वाचिनामित्यर्थः । चत्स्वर्थे । कचित्समस्तत्वात्,—यथा बहुवृचादेरिति बोध्यम् । दण्ड्यादि-
ग्रन्थासाङ्गत्यायाह—एतदिति । लक्षणमिति । ‘उपैत्यन्य’दिति लक्षणान्तरञ्चेत्यपि बोध्यम् । यद्यपि स्वयं
तदपि तत्परतया योजितं तथापि तथापि कैयटरीत्या आह—बहिः । ननु स्वोक्तरीत्या न तत्त्वमत
आह—भाष्यकृतेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वोतोगु । सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथगिति । अभावेऽतिव्याप्तेः—सत्त्वे निविशते इति ।
जातावतिव्याप्तेः—अपैतीति । आत्मनिष्ठधर्मेतिव्याप्तेः—पृथगिति । आश्रयेऽतिव्याप्तेः—अक्रियाज इति ।
क्रिया नाम—कृतिसाध्या, जन्यस्य क्रियात्वात्तस्य च निषेधः । अत्रेदं बोध्यम्, अत्र भाष्ये तु गुणलक्षणम-
सिहितम्, आकडारा इत्यत्र भाष्ये तु गुणवचनलक्षणमसिहितम्, एवं च विरोधाभावाद्बहुविशेषणसाधैक्यात्
भाष्यं सुयोजमित्येकदेशयुक्तित्वं चिन्त्यम् । स्पष्टं चेदं शब्दरत्ने । शुचिशब्दे कृदिकारादिति स्यादित्याह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न रूपादीनामिति । उवर्णान्तत्वाभावेन ङीषोऽप्रवृत्तावपि ‘गुणवचने’ति घ्यङ्वारणायैषां

ॐ वरवर्णिनी ॐ

द्रव्यवर्त्तिनी जातिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकानां जातिसञ्ज्ञेति,—भाष्योक्तं—‘जाती’त्यस्यार्थः, अतएव गुणमात्रपर-
रूपादि—सममिव्याहारे ‘जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठे’ति परनिपातो नेति तत्त्वम् ।

१ सत्त्वे इति । सत्त्वे=द्रव्ये, निविशते=सम्बध्यते, तदाश्रित्य उत्पद्यते—तिष्ठति चेत्यर्थः, एवम्—तत एव-
अपैति=नश्यति, पृथग्जातिषु=नानाजातीयेषु घटपटादिषु, दृश्यते=समवायेन तिष्ठति—स गुणइत्येकं लक्षणम् ।

एवञ्च—‘द्रव्याधिकरणलोत्पादविनाशशालित्वे सति नानाद्रव्येषु समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानत्व’मिति लक्षणं
फलितम् । समन्वयश्चास्य—रूपरसादिषु, तेषां घट-पटा-ऽऽन्न-जम्बू-जल पनस प्रियालादिषु—नैकविधेषु-
त्पादविनाशयोस्तिग्ममरीचिसम्पर्कादिना स्पष्टमापामरमनुभूयमानत्वात् । घटत्वद्रव्यत्वादिजातीनां घट-
पटादौ द्रव्ये सत्त्वेऽपि पृथग्जातीयेषु दृश्यमानत्वपि च तासां नित्यतयाऽप्रायाभावाच्च गुणत्वनां तथापि गत्यादि-
क्रियायामपि द्रव्याश्रितत्वात्ततो निवृत्तेश्च समवायेन द्रव्ये सम्बन्धाच्चोक्तलक्षणातिव्याप्तिः, किञ्च घटरूपद्रव्य
स्यापि कपारूपद्रव्ये समवायेन सत्त्वात्कदाचित्ततो नाशाच्च गुणत्वापत्तिरत आह—आधेयश्चेत्यादि ।
आधीयते इत्याधेयः=उत्पाद्यः, अक्रियाजः=अनुत्पाद्यः । असत्त्वप्रकृतिः=अद्रव्यस्वभावः । एवञ्च ‘नित्या-
नित्यवृत्तिजातिमत्त्वे सति द्रव्यमित्रत्वं गुणत्व’मितिलब्धम् । क्रियात्वं हि न नित्यवृत्ति, नित्यक्रियाया
अप्रसिद्धेरतस्तद्व्यावृत्तिः । गुणत्वन्तु शब्दादिषु नित्येषु घटरूपादिष्वनित्येषु च वर्त्तमानमिति तत्र लक्षण-
समन्वयः । घटपटादिद्रव्याणां सत्त्वप्रकृतित्वादेव निरासः । अन्येतु—‘आधेय’ इत्यस्य—आधेय एवेत्यर्थः ।
एवञ्च ‘सर्वाधारतानियामकसम्बन्धेतरसम्बन्धेन द्रव्याधिकरणत्व’मिति फलितम् । ‘अक्रियाजश्चे’त्यस्य—
क्रियाजन्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नमिश्रत्वनित्यर्थः । —‘असत्त्वप्रकृति’रित्यस्य द्रव्यमित्रमित्यर्थ इत्यप्याहुः ।

२ वैयर्थ्यादिति । तदेवं—‘निविशते’इति व्यर्थम्, ‘अपैती’त्यनेनैव जातिव्यावृत्तेः । एवम्—‘आधेय’इति

शुचिरिति । शुचैरौणादिकः किदिन् । ‘उत’ इत्यस्याभावेऽपि ‘खरुसंयोगोपधाने’-
त्येतत्सामर्थ्येनाऽत इत्यस्यात्राऽसम्बन्धः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्कृदिकारादित्यस्यात्राप्रवृत्ति-
रित्यभिमानः । ‘शुक्ले’ति तु प्रत्युदाहरणमुचितम् ।

तपरः किं ? ‘वधूः’, ‘कासूः । ‘वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री’, ‘कासूर्विकलवाचि
स्या’दितिकोशबलेन नवोढात्वस्य, विकलवाक्त्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन ‘खरु’शब्द-
वद्गुणवचनत्वात् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

किदिनिति । ‘सर्वधातुभ्य इ’निलेनेन । न च ‘उत’ इत्यस्याभावेऽप्यत इत्यस्याधिकात्कथ-
मत्रातिप्रसङ्गोऽत आह—उत इति । नन्वत्र ‘कृदिकारा’दिति दुर्बारमेवात आह—उणादीति ।
‘अभिमान’पदसूचितावृत्तिरुच्यते व्युत्पत्तिपक्षे तस्य प्रवृत्तिरेवेति न फलं, किञ्च तदभावेऽत्र तदसम्बन्धे
मानाभावः, वार्तिकं तु नित्यानुवादो ‘नान्तरिक्षे’ इति (!) वदिति तदेतच्छ्रुत्यत्राह—शुक्लेतीति ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

शुक्लेति । नच संयोगोपधत्वेन निषेधः, ‘खरु’साहचर्येण संयोगोपधेतिनिषेधोऽप्युकारान्तस्यैवेत्याशयात् ।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

गुणवचनत्वं नेष्यत इति बोध्यम् । ‘एक्य’मित्यत्र ‘ब्राह्मणादित्याख्यञ्’ । शुक्लेति त्विति । इदमप्य-
युक्तम्, ‘खरुसंयोगोपे’ति निषेधात् । ‘पीते’त्युचितम् ।

❀ वरवर्णिनी ❀

व्यर्थम्—‘अक्रियाज’ इत्यनेनैव क्रियाव्यावृत्तेः, क्रियायाः क्रियाजन्यत्वाभावात् । एवम्—‘अक्रियाज’ इत्यनेन
द्रव्यव्यावृत्तावसत्त्वप्रकृतिरिति व्यर्थमित्याद्यवधेयमित्याशयः । अत्र—‘निविशते’इत्यस्य सम्बध्यते इत्यर्थं कृत्वा
‘सत्त्वे निविशते’ इत्यनेन जातेर्निवृत्तिसम्भवे’इत्यादि वदन्तोमान्या एव पर्वतीयाः, घटत्वादिकातीनां द्रव्ये
सम्बन्धस्यापि सत्त्वात्तावता तद्व्यावृत्तिसम्भवादिति गौडाः ।

परेतु—सर्वधामपि विशेषणानां साफल्यमेव, तथाहि—‘सत्त्वे निविशतेऽपैती’त्याद्यविशेषणस्यानुक्तौ—
द्रव्याधिकरणकोत्पादविनाशशालित्वमित्यस्यालम्भ—अभावस्यापि गुणत्वापत्तिः, एवं नित्यैकमात्रवृत्त्याकाश-
त्वादेर्गुणत्वापत्तिः । अत्रापि विशेषणे उत्पत्तिमात्रोक्तौ—ध्वंसेऽतिव्याप्तिः, नाशमात्रोक्तौ—प्रागभावेऽति-
व्याप्तिः । ‘पृथग्जातिषु’इत्यस्य च—जातिभ्यः पृथगित्यर्थः, अस्यानुक्तावुत्पादविनाशशालित्वा तत्तद्व्यक्ति-
वृत्तित्वविशिष्टब्राह्मणत्वादिकातेरपि गुणत्वापत्तिः, उत्पादविनाशौ चास्याः—संस्कारपातित्यमद्यसेवनादिना तत्त-
द्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टब्राह्मणत्वादि जातेरुत्पादविनाशयोः सकलानुभवसिद्धतयाऽऽस्येयौ । ‘अधेय’इत्यस्य
सर्वाधारतानियामकसम्बन्धेतरसम्बन्धेन द्रव्यवृत्तित्वमित्यर्थे इति मते—तदनुक्तौ घटादीनां गुणत्वापत्तिः ।
गुणस्यापि कालिकेन द्रव्याधिकरणतयाऽऽधेय एवेत्यस्यासङ्गतिरतः सर्वाधारतानियामकेतरत्वं सम्बन्ध-
विशेषणम् । क्रियाव्यावृत्तये ‘ऽक्रियाजश्चेति’ । ‘अधेयश्चाक्रियाजश्चेत्येकं तृतीयं विशेषणं, ‘नित्यानित्य-
वृत्तिजातिमत्त्व’मिति तदर्थं इति भैरवमिश्रव्याख्याने तु—क्रियाव्यावृत्तये तत् । एवं द्रव्यभिन्नत्वस्यानुक्तौ
घटादिद्रव्येऽतिव्याप्तिरिति न विशेषणवैयर्थ्यमित्याहुः । एवञ्चान्यत्राकटारसूत्रस्य भाष्यस्य व्यवस्थापकत्वेऽपि
प्रकृतसूत्रस्यत्वेन ‘सत्त्वेनिविशते’ इत्यादिलक्षणस्यैव प्रकृते व्यवस्थापकत्वमित्यवधेयम् । सूत्रे बह्वादिग्रहण-
सार्थक्यप्रयोजकसङ्ख्यानिष्ठगुणत्वाभावायैकमात्रवृत्तित्वमप्यत्र विशेषणं देयम्, नचैवमप्येकत्वेऽतिव्याप्तिरिति-
वाच्यम्, अनेकनिरूपितवृत्तितावच्छेदकसङ्ख्यात्वादिधर्मानवच्छिन्नत्वस्यैवैकमात्रवृत्तित्वपदेनोपादानादेकत्वे
चातयात्वादित्याहुः—श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणो दीपिकाकृत उमानाथपण्डिताः ।

शुक्लेति । ‘खरुसंयोगोपधाने’ति निषेधस्तु खरुशब्दसाहचर्यादुकारान्त एवेति भावः । यद्वा ‘शुक्ले’ति-
‘पीते’त्यस्योपलक्षणम् । ‘शोणात्प्राचा’मित्यस्यैवंरीत्या वैयर्थ्येन—‘अदन्ताच्चेच्छोणशब्दादेवे’ति नियामकत्वे
तु पीतेत्यादौ दोषाभावात्प्रत्युदाहरणान्तरं हरिदितितकारान्तमत्र बोध्यम् । नवोढेति । नवोढात्वस्य लज्जाभय

पतिवरेति । पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः ।

बह्वादि । बहुशब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणम् । 'कृदिकारा'दिति, 'सर्वत'इति च गणसूत्रे । अकृतोऽपीत्यर्थः । 'व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न, सुगन्धिः, प्रियकर्तृवैशेष्यादी'ति वृत्तिः । पुराणशब्दोऽत्र पठ्यते । स यद्यपि 'अयं पन्था अनुवित्तः पुराणः' इत्याश्वन्तोदात्तदर्शनेन घृतादिपाठादन्तोदात्त—इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण ततो ङीष्ङीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठसामर्थ्यात्पक्षे टाबेवेति बोद्धव्यम् ।

अजननिरिति । 'आक्रोशे नञ्यनि'रिति जनेरनिः । अहन्शब्दोऽत्र पठ्यते, सामर्थ्यादनुपसर्जनाधिकारबाधः, 'दीघाह्नी प्रावृ'डिति ङीप्शब्दोदात्तम् ।

बह्वादिराकृतिगण इति—गणरत्नकृत् ।

पुण्योगादा । हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

गुणवचनत्वायाह—पतीति । 'बहुशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वगैव सिद्धेऽप्युत्तरार्धे चिन्त्यप्रयोजनं वा त'दिति शास्त्रिदण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—बहुशब्दंति । आकडारसूत्रोक्त्यर्थः । 'सर्वत' इत्यस्यार्थमाह—अकृत इति । अपिना—कृतः । 'प्राचा'मिति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणादाह—व्यवस्थितेति । कचिन्=आदेशादौ । तथा च परिशिष्टम्—'इतो क्यथादनादेशादकते'रिति । वृत्तिरित्यरुचिबीजन्तु तासां भाष्ये परिगणितत्वरूपं, 'वे'ति तु स्वस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहाराय, 'सुगन्धि'रित्यादौ त्वनभिधानान्नेति । शकटिशब्दो-ल्लशकटवाची—युषोदरादित्वात्साधुः । बहु—पद्धति—यष्टि—विकट—विशाल—कल्याण—पुराण—कृपाण चण्ड—'कृदिकारादिक्रान्तः' 'सर्वतोऽक्तिन्नार्थादित्येके' 'शक्तिः शस्त्रे' 'शक्तिः शस्त्री'ति पाठे शब्दद्वयम्, 'इतः प्राण्यङ्गात्' 'चन्द्रभागात्रयाम्' अहनिति च बह्वादिरूपादाह—पुराणेति । इतीति । टित्वान्ङीपीति शेषः ।

बहुव्रीहिवसूचनायाह—प्रावृडिति । उपसर्जनतत्पुरुषे तु नास्य प्रवृत्तिरित्यग्रे स्फुटीभविव्यति । परपञ्चम्यभ्रमायाह—हेताविति । नन्वेवं कुतः प्रत्ययोऽत आह—आख्यायामिति । अविरोधायाह—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

वस्तुतः 'इयामे'त्युदाहरणीयम् । प्रियकर्तृरिति । 'न षट् स्वसादिभ्य' इत्यस्य स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

पराधीनरतिक्रमस्वरूपतया रजेश्व सुखविशेषरूपत्वेन गुणत्वं स्पष्टमेव । विकलेति । विकलवाक्त्वस्य विकल-वचनस्वरूपतया शब्दत्वेन गुणत्वमनुसन्धेयम् । उत्कण्ठयाश्च—स्मरणरूपतया गुणत्वम् । कोमलत्व-कठोरत्वादीनाञ्च संयोगविशेषरूपतया गुणत्वमित्याहुः ।

उक्तरीत्या=सङ्ख्यासञ्ज्ञाया गुणवचनसञ्ज्ञाया बाधेन । 'सर्वत'इत्यस्यार्थमाह—अकृतोऽपि । अपिना—कृतः । 'शोणात्प्राचा'मितिसूत्रात्प्राचा'मित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे'वोत' इतिसूत्रे 'वा'शब्दोपादानं व्यवस्थित-विभाषात्वसूचनाय तदाह—व्यवस्थितेति । वृत्तिरिति । 'देवत्रात'इत्यादिना तस्याः परिगणनादेवत्राता-दिष्वत्पापाठादिह व्यवस्थितविभाषात्वञ्च युक्तमित्यरुचिः । तदुक्तप्रयोगसिद्धस्तु लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वा-त्तत्रार्थस्य शास्त्रीयलिङ्गाभावकल्पनेन । वाग्रहणन्तु सर्वमते विकल्पार्थम् । ङीष्ङीषोरिति । पुराण-शब्द इति । स हि ट्युलन्तः, 'पुराणप्रोक्त'ति निपातनात्तुडभावः, एवञ्च टित्वान्ङीप् प्राप्तः । सामर्थ्या-दिति । केवलस्य स्त्रियां वृत्त्यसम्भवात्सादावुपसर्जन एव प्रवृत्तिरिति—मिश्राः ।

पञ्चम्यर्थे इति । अधिकरणं सप्तमीति स्वीकारे आख्यानमाख्येति विग्रहेणाख्याशब्दस्य ज्ञानपरत्वे—

‘आख्या’शब्दो बोधकपरः। आख्या चोपस्थितत्वात्पुंस एव न स्त्रियाः। स्त्रियां वर्तमानस्य स्त्र्याख्यत्वाऽव्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः। पुंस्थेव यः प्रसिद्ध शब्द इत्यर्थः। पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण स्त्रियां वर्तमानाःपुंबोधकाच्छब्दान्डीषित्यर्थः।

योगः—सम्बन्धः। पुंयोगात्किं ? ‘देवदत्ता’।

❀ चिदस्थिमाला ❀

आख्येति। ‘पु’मिति लुप्तविभक्तिरूपदावृत्त्योभयत्र सम्बन्ध इति दण्डिशास्त्र्याथसाङ्गत्यायाह—आख्या चोपेति। तत एव तत्पदार्थमाह—पुंस्थेवेति। ‘सर्वं वाक्य’मिति न्यायेनेति भावः।

अथ सूत्रार्थमाह—पुंयोगाद्धेतोरिति। संयोगनिरासायाह—सम्बन्ध इति। देवदत्तेति। अयं हि

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

व्याख्यानेनात्रापि निषेधे इदं फलं चिन्त्यं, ‘सुगन्धि’रिति तु फलम्। पुराणशब्दस्याणन्तत्वमिति डीप्-डीषोः स्वेर विशेषाभाव इत्युक्तम्। पुंयो। स्त्रियां वर्तमानस्येति। पुंस्थेवेति। नच ज्येष्ठाकनिष्ठे-त्यजादिनिपातनं व्यर्थं, डीषोऽपत्तेः, पुंसेवविद्यमानत्वाभावादिति वाच्यम्;—एवत्राप्रयोजकत्वात्। अत एव ‘शूरी’ति पुंयोगे सिद्धः।

❀ विषमपदविवृतिः ❀

पुंयोगादा। पुंस्थेव यः प्रसिद्ध इति। ननु शूद्रादिशब्देभ्यो वस्तुतः शूद्रत्व-विशिष्टायां शूद्रस्य स्त्रीत्वं रूपेण विवक्षितायां डीष् न प्राप्नोतीति चेन्न; इष्यत एवात्र डीष्, ‘चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येवद्ववति,—‘तात्स्थ्यात्तादृश्यात्सामीप्यात्तत्साहचर्या’-दिति प्रकृतसूत्रस्याभावादिदि केचित्। अन्ये तु—‘अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रप्रशब्द’ इति तदुत्तरभाष्यादुक्तविषयेऽपि डीषिष्यते। वस्तुतस्तु जातिमत्त्वेऽपि शूद्रस्य स्त्रीत्वं रूपेण विवक्षिता न तु शूद्रत्वजातिमत्त्वेनेति न ततष्ठाप्। सर्वत्र शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणेति न नियमः, सति सम्भवे शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणेति न ‘आग्नेयः स्थालीपाक’ इत्यत्र पुंवद्भावनापत्तिरित्याहुः।

❀ चरवर्णिनी ❀

पुंयोगाद्धेतोर्ज्ञाने वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थे सम्पन्ने शब्दस्य ज्ञाने वर्तमानत्वस्य जनकत्वसम्बन्धेन सम्भवात्पुंयोगाद्धेतोर्ज्ञानजनकादित्यर्थस्य फलतो लाभेऽपि जनकताया वृत्त्यनियामकत्वात्पञ्चम्यर्थे सप्तमी-त्युक्तं भट्टैः। परंतु षष्ठ्यर्थे सप्तमी, वैशिष्ट्यञ्च तदर्थः, तच्च जनकत्वसम्बन्धेनेति न किमप्यनुपपन्नमित्याहुः।

पुंस्थेवेवेति। परंतु—तथासति गोपस्य स्त्री—‘गोपी’ शूद्रस्य स्त्री—‘शूरी’त्यादौ सूत्रं न प्रवर्तते, गोप-शूद्रादिशब्दानां स्त्रियामपि प्रसिद्धत्वात्, सूत्रन्तु—चैत्रस्य स्त्री चैत्री’त्यादौ चरितार्थमित्युक्त एवायं ग्रन्थ इत्याहुः। पुंयोगादिति। अत एव चैत्रस्य स्त्री चैत्रीत्यादौ चैत्ररूपपुंप्रतिप्रयोगिकस्वरूपसम्बन्ध-प्रयोज्यो यश्चैत्रत्वारोपस्तादृशरोपप्रकारीभूतादृशचैत्रत्वपुरस्कारेण चैत्रस्त्रीबोधकाच्चैत्रपदादनेन डीष्। नन्वेवं गोपी—शूरीत्यादौ डीष् दुर्लभस्तत्र गोपत्व-शूद्रत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्त्रियां स्वत एव सत्त्वेनारोपाऽभावा-दिति चेन्न; अगोप्यामपि गोपस्त्रियामनेन डीप्विधानात्, गोप्यान्तु जातिलक्षण एव डीष्। या तु स्वयमपि गोरक्षिका गोरक्षकस्त्री च, परं गोपत्वजातिविशेषाभाववती तत्र—गोरक्षकस्य स्त्री—‘गोरक्षिके’त्येव।

नन्वेवं शूद्रात्पठ्येण शूद्रस्य स्त्रीतिव्युत्पत्त्याऽपि ‘शूरी’ति न स्यात्, जातौ टापा बाधात्, पुंयोगे च शूद्र-त्वस्य स्त्रीसाधारणत्वेनारोपात्सम्भवादितिचदत्रोच्यते,—अत्राप्यशूद्रजातीयायामेव शूद्रस्त्रियां ‘शूरी’ति प्रयोग-इष्यते। शूद्रजातीयायान्तु पुंयोगेऽपि—शूद्रस्य स्त्री—शूद्रजातीया चेत्—शूद्रत्वेवैष्यते इति। केचित्तु पुंवृत्तित्व-विशिष्टशूद्रत्वस्यारोपेण शूद्रजातीयायामपि ‘शूरी’ति प्रयोगः, शूद्रादिपदाच्च शूद्रस्त्रीबोधोऽपि—आरोपित-पुंव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टशूद्रत्वपुरस्कारेणैवेत्याहुः। यदा—यत्र शूद्रस्त्रियां शूद्रत्वमज्ञातं, तत्र पुंव्यक्तिवृत्तित्व-विशिष्टशूद्रत्वारोपेणास्तु शूद्रादिपदाच्छूद्रत्वादिपुरस्कारेण बोधः, तदभावाच्छूद्रविशेष्यताकबोधे तदर्थ-पर्याप्तप्रकारताकविशेष्यताकज्ञानत्वेन न कारणत्वमपि तु तदर्थनिष्ठप्रकारताकविशेष्यताकज्ञानत्वेनैव।

आख्यायां किं ?—‘प्रसूता’ । तदभावे हि ‘स्त्रियां वर्तमानं यत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तक’मित्यर्थोऽपि सम्भाव्येत, अस्ति हि तत्प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वम्, उक्तपुमाख्या तु नैषेति भावः ।

पुंयोगोऽत्र—दाम्पत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः, ‘यथेयं भर्तृपापकृतान्वन्धादील्लभते, एवं तच्छब्दमपी’ति भाष्योक्तेः । ‘देवकी’त्यादि तु गौरादिषु बोद्धव्यमिति केचित् ।

गोपालिकेति । गाः पालयतीति—गोपालः, स एव गोपालकस्तस्य स्त्रीत्यर्थः । ण्वुलन्तस्य तु कारकषष्ठ्या समासनिषेधाच्छेषषष्ठ्या समासे आपः सुपः परत्वादित्वं दुर्लभम् ।

वरतुतः—शेषषष्ठ्या अप्यत्र कारकत्वासुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः । यथाकथञ्चित्कारकग्रहणेऽपि कथञ्चित्कारकत्वमादाय—‘गतिकारकोपपदाना’मित्यस्य प्रवृत्ते

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सञ्ज्ञाशब्दत्वात्स्वभावत एव स्त्रियाम् । ननु तदभावे कथमत्रातिप्रसङ्ग उक्तसुत्रार्थाविषयत्वादत आह—तदेति । अपिना तस्य समुच्चयः । तदिति । प्रसूताशब्देत्यर्थः । सकलग्रन्थासाङ्गत्यायाह—पुंयोगोऽत्रेति । एवेन जन्यजनकभावनिरासः । नन्वेवं देवकीत्यादेः का गतिरत आह—देवकीति । आदिना केकेयी । ‘असाधव एव ते’ इत्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता । ननु गवां पालक इति विग्रहे कारकषष्ठ्या समासस्य निषिद्धत्वाद्गतिकारेत्यस्याप्रवृत्त्या शेषषष्ठ्या सुबन्तेन समासे आपः सुपः परत्वादित्वं दुर्लभमेवात आह—गाः पेति । तदेवाह—ण्वुलन्तस्येति । ‘तृजकाभ्या’मित्यनेनेति भावः । इदञ्च प्राचां मतेनोक्तम् । सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । तत्रापि—शेषषष्ठ्यामपि । नन्वयुक्तमेतत्, परिभाषायां प्रतिपदोक्तपरिभाषया कारकाधिकारविहितसञ्ज्ञानिमित्तकविभक्त्यन्तस्यैव ग्रहणेन तत्राप्रोक्षरत आह—यथा कथञ्चिदिति । अत्रत्येति । ‘—‘गोपालिकादीनां प्रतिषेध’ इति वार्तिकसिद्धये—’ इति शेषः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

गौरादिषु बोध्यमिति । ‘देवकदुहिते’त्यर्थे तेन लीषोऽविधानादसङ्गतमेतत् । तन्निषेधस्य—‘तृजकाभ्यां कर्त्तरीति निषेधस्य ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अतएव ‘नीलो घट’ इति—ज्ञानात्मकविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानात्सुन्दरो घट इति बोधः, न चैवं विशिष्टधर्मारोपो व्यर्थः, शूद्रत्वाज्ञानदशायां शूद्रस्त्रियां शुद्धारोपस्यापि सम्भवादिति वाच्यम्, आरोपत्वस्य भ्रमत्वव्याप्यत्वेन भवद्भिरारोपत्वेनाभिमतस्य तादृशज्ञानस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वेन यथार्थतया भ्रमत्वस्यैवाभावेनारोपत्वस्य तादृशज्ञाने वक्तुमशक्यत्वात् । अस्तु वा घटे पाकरक्ततादशायां रक्तत्वाभावात्मकनिश्चये रक्तत्वारोपः, प्रकृते शूद्रस्त्रियां शूद्रत्वाभावभ्रमात्मकनिश्चये शूद्रशूद्रत्वस्यैवारोपस्तथापि सिद्धमेव नःसमीहितमित्युमानाथः ।

प्राचाम्मतं कटाक्षयति—पुंयोगोऽत्रेति । एतेन जन्यजनकभावनिरासः । तथा सति देवकीत्यादि-प्रयोगाणाङ्गा गतिरत आह—देवकीत्यादि त्विति । आदिना ‘केकेयी’ ‘शूरी’त्यादिप्रयोगाणां सङ्ग्रहः । केचित्त्वेषामनभिधानमाहुस्तेमान्याः, सकलपुराणेतिहासव्यवहारविलोपापत्तेः । परेतु—बाह्यदेराकृति-गणत्वस्योक्ततया तत्पाठेन गौरादिपाठेन वा तेषां साधुत्वं वदन्ति । अन्येतु जन्यजनकभावोऽपि पुंयोग-पदेन गृह्यते, एतत्प्रामाण्यादेवेत्याहुः । गोपालिकेत्यत्र गवां पालिकेति न विग्रहस्तदाह—गां पालय-तीति । इदं प्राचाम्मतमनुरुध्य, वस्तुतस्तद्विशिष्टग्रहेऽपि न क्षतिरित्याह—वस्तुत इति । ननु ‘गति-कारकोपपदाना’मित्यत्र कारकपदोपपदानेन कारकसञ्ज्ञासमानाधिकरणसञ्ज्ञानिमित्तकविभक्त्या समास इत्येव लभ्यते इति ‘षष्ठ्यन्तस्य समासः सुबुत्पत्तेः प्रा’गिति कथं लभ्यते ? अत आह—यथाकथञ्चिदिति ।

रत्रयभाष्यात्, 'उपपदेमति'ङितिसूत्रभाष्याच्च लाभात् । यद्वा—तन्निषेधस्यानित्यत्वा-
दप्रवृत्तौ कारकषष्ठ्या सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन तत्रापीत्वं सुलभम् ।

सूर्येति । सत्तेः क्यण्यद्युदात्तसूर्यशब्दाच्चाप्यन्तोदात्तमिदम् । एतेन ङीष्-
निषेधेन टापैव सिद्धिरित्यपास्तम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तेषामेव सिद्धये इत्यर्थः इतीत्यर्थः । उपपदेति । तत्र हि—'षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेने'ति
वार्तिकम्, 'अथवा विभाषा षष्ठीसमासः, यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास' इति तत्प्रत्याख्यानञ्च ।
'तदोपपदसमास' इत्यस्योपपदमतिङिति सूत्रविहितसमासञ्चा तत्पुरुषसञ्चा च स्यात्स्थीत्यर्थः । विप्रतिषेधस्य
तुन प्राप्तिर्युगपदुभयविहितसमासतत्पुरुषसञ्चयोः प्रवृत्तिसम्भवेनासम्भवरूपविप्रतिषेधाभावात् । अन्यादृश-
विरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तत्तात्पर्यम् ।

नच नित्यत्वानित्यत्वज्ञानकृतविरोधः कैयटेनोक्त एवेति वाच्यं, बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् ।
एवञ्च षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव फलितः, तद्वोधिताऽभावांशस्यैतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात्,
'नित्यं क्रीडे'त्यादिविषये तस्य क्लृप्तबाधत्वादिति भावः । यद्यपि 'षष्ठी'ति सूत्रे 'सुपे'त्यस्य
सम्बन्धात्तत्र तदभावेनोपपदसमास्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं 'न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास'
इति उक्तं पूर्ववार्तिकखण्डभाय तयोर्मध्ये वार्तिककृता, तथापि—पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपवार्तिकद्वय-
प्रत्याख्यानपरम्—'अथवे'त्यादि भाष्यं न वार्तिकम् । नचायुक्तमेतत्, उक्तीत्या विप्रतिषेधासम्भवेन
तत्प्रत्याख्यानेऽप्यन्तरङ्गत्वस्योपपादितत्वेन तदसम्भवादिति वाच्यं, परिभाषायां 'गतिकारकोपपदा'दित्यत्र च
सामान्यतः कारकपदोपादानेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्त्या स्वरसतस्तया तथाथालाभेन च
कारकविभक्त्यन्तेन समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव कृद्भिर्लाभात् । तथा च षष्ठीसमासोऽपि
तथेत्यन्तरङ्गत्वमेवैतस्य नास्तीति न दोषः । एतेन कारकतद्विशेषमात्रयोरुपादाने एव परिभाषाप्रवृत्ति-
रित्यपास्तं, तस्या विधेयकाव्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकमात्रत्वेन च—'उपादाने
एवे'त्यथालाभाच्चेति दिक् । स्पष्टञ्च परिभाषेन्दुशेखरादौ । ण्वुलन्तपक्षेऽप्याह—यद्वा तदिति ।
तृजकेत्यर्थः । तत्रापि=ण्वुलन्तपक्षेऽपि । 'सूर्यान्ने'त्येव वाच्यमित्याह—निषेधेनेति । एवेन—चाव्विधि-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

कथञ्चित्कारकत्वमिति । शेषत्वेनापि वस्तुतः कर्मण एव ग्रहणमिति भावः । १ अत्रत्यभाष्यादिति ।
एवं हि भाष्ये उक्तम्—'गोपालिकादीनां प्रतिषेधः । गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोपालिका,
पशुपालिका—इति । [अत्र 'गोपालिकादीनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वासम्भवादाह कैयटः—'सिद्धये इति वाक्यं
शेष' इति ।] एतेन 'तृजकाभ्यां कर्त्तरी'त्यस्य प्रवृत्त्या कर्मषष्ठ्या समासासम्भवाच्छेषषष्ठ्यैव समासो वाच्यः,
तत्र यदि 'गतिकारकोपपदानां'मिति परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यात्तदाऽऽपः सुपः परत्वादिरिक्त्वदुर्लभमिति
भाष्योक्तस्यैव घटितस्य प्रयोगस्य सिद्धये शेषषष्ठीविषयेऽपि 'गतिकारके'तिपरिभाषाप्रवृत्तिरिति लभ्यते ।

२ ननु प्रकृतसूत्रस्य भाष्यस्य गोपालशब्दं साधयित्वा ततः स्वार्थे केऽपि सिद्धिरित्यत आह—उपपदेति ।
तत्र हि—षष्ठीसमासस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे चोपपदसमास इति 'षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेने'ति-
वार्तिककृतोक्तस्य विप्रतिषेधस्य खण्डनायोक्तम् । अत्र विप्रतिषेधविचारेण षष्ठीसमासस्यापि सुबुत्पत्तेः
प्राक् प्राप्तिः, षष्ठीसमासस्य तु तदनन्तरमिति विप्रतिषेधविचारोऽसङ्गत एव स्यादतः षष्ठीसमासस्यापि
सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्त्या प्राप्तिरिति स्पष्टमेव लभते षष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तिमनभ्युपगम्यापि
समाधानान्तरमाह—यद्वेति । तन्निषेधस्य='तृजकाभ्यां कर्त्तरी'ति निषेधस्य । अनित्यत्वात्=
'तत्प्रयोजको हेतुश्च' 'जनिकुर्तुः प्रवृत्ति'रिति निर्देशेनाऽनित्यत्वात् । आद्युदात्तेति । धातुस्वरणाद्युदात्तेत्यर्थः ।
एतेन=अन्तोदात्तस्य सूर्याशब्दस्यासाधनेन । ङीम्निषेधेन=सूर्यान्नेतिन्यासेन ।

सूरीति । सूर्यस्य स्त्री या कुन्ती—इयं मानुषी, न देवतेत्यर्थः ।

महत्त्वे इति । तद्योगे एवैषां स्त्रीत्वमिति भावः यवनाल्लिप्यामिति ।
लिप्यर्थकोऽत्र ङीष्, 'तस्येद'मित्यण्बाधक इति बहवः । लिपिः—अक्षरविन्यासः ।

मातुलेति । मातुलान्नित्ये प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । या तु स्वयमेवेति । 'अपादाने स्त्रियां घञ उपसङ्ख्यानं, तदन्ताच्च वा ङी'षिति तृतीये 'इङश्चे'ति सूत्रे वार्त्तिकमिति भावः । उपेत्याऽधीयते यस्या इति विग्रहः । 'अर्ये'ति ह्रस्वादित्स्तादाह—स्वामिनीति । 'अर्यः स्वामिवैश्ययो'रित्युक्तेः । 'आर्ये'ति पाठस्तु कैयटाद्यसंमतः ।

स्वार्थ इति । अत एव भाष्ये—'अर्याणी, अर्या'—इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु 'उपाध्यायी'तिवत् 'अर्या'ति पक्षे ङीष्मेवोदाहरेत् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

वैयर्थ्यनिरासः । 'इय'मित्यस्याधिक्यं निराचष्टे—सूर्यस्येति । अनतिप्रसङ्गायाह—तद्योग एवेति । महत्त्वादियोग एवेत्यर्थः । अत एवैषामित्युक्तिः । वार्त्तिकस्य 'घञ्विधि'सूत्रस्थत्वादाह—घञ इति । तत्=तदेव ध्वनयन् । आर्येतीति । भाष्यपुस्तके कचिद्बुद्ध्यमान इत्यादिः । यद्यपि भाष्ये 'स्वार्थे' इति न पठितं, तथापि तदभिमतमित्याह—अत एवेति । एतेन वृत्त्यनुसारेणमित्यपास्तम् ।

अत एवामरसिंहः—'अर्याणी स्वयमर्यां स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्याणीति पुंयोगे स्यादर्यां क्षत्रियी तथा'—इति । ननूक्तप्रकारेणैवेन्द्राणीत्यादेरपि सिद्धा-

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

महद्भिन्नमिति । नच 'स्वार्थे परिपूर्णं पदमर्थान्तरमाकाङ्क्षते' इति न्यायेन सुबुत्पत्त्यनन्तरं महत्त्वविवक्षायां ङीष् जायमानः सुबन्तात्स्यादिति वाच्यं, प्रातिपदिकादित्यधिकारेण तदव्यवहितोत्पत्त्य सुबन्तेऽपि दोषाभावात्, तद्धिते तु प्रातिपदिकप्रकृतिके लक्षणया सुबन्तादेवोत्पत्तिरिति शेषम् ।

यवनाल्लिप्याम् । यवनशब्दस्य यवनलिप्यामौपचारिकत्वेन तस्येदमित्यणोऽप्राप्त्या चारितार्थेन यवनानां लिपिरित्यत्राण्बाधकः परत्वात्स्यादिति बोध्यम् । एवञ्चाण्बाधको ङीषिति बहव एव ग्रन्थाश्चिन्त्याः । अयं पुंयोगेऽपि ङीष्,—कालीत्यत्र न, जानपदेति सूत्रे वर्णग्रहणात्, अन्यथा वर्णादिति सूत्रे कालादित्युक्त्या वर्ण एव तादृशरूपसिद्धेः । नच तेन ङीष्भवतीत्यनुदात्तः स्यादिति वाच्यम्, कालशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनोदात्त-स्वरेण ङीष्ङीपोः स्वरे विशेषाभावात् । यदि तु वर्णग्रहणं मात्रागौरवात्पदगौरवमिति ज्ञापकतया

❁ वरवर्णिनी ❁

ननु सूरी कुन्तीत्यनेनैव स्त्रीत्वामिव्यक्तिसम्भवादियमिति व्यर्थमित्याशङ्कानिवारणायाह—सूर्यस्येति । ननु पुंयोगस्य दाम्पत्यभावरूपस्यैव पूर्वं व्यवस्थापितत्वात्तस्य विवाहितायाम्पसिद्धेः कथमियं सूर्यस्य स्त्री ?, विवाहात्प्राक् सूर्यसम्बन्धेन कर्णस्योत्पत्तिरिति प्रसिद्धमिति चेन्न, "सूर्यस्य स्त्री सूर्या, देवतायां । किं—सूर्या" एतद्भाष्ये उक्तं, तत्प्रामाण्येन 'देवतावाचकस्य पुंशब्दस्य तदेवकर्तृकस्वीकारकर्मत्वसम्बन्धप्रयोज्या यस्याम्प्रवृत्तिः साऽपि तत्स्त्रीत्वेन गृह्यते' इति स्वीकारात् । एवमेवेन्द्राणीत्यादीनामुपपत्तिः । नच जन्य-जनकभावादिसाधारणः पुंयोगः कुतो न गृह्यत इति वाच्यं, पुंयोगोपपादनावसरे—'यथैव ह्यसावकुर्वती किञ्चित्पापमभ्युक्तान्वधवन्धेनकृशांछभते एवम्प्रश्नशब्दमपि'—इतिभाष्यस्वारस्यात् ।

कर्मण्यणिति । सूत्रन्तु ‘इन्द्री’त्यादिव्यावृत्त्यर्थमिति भावः ।

क्रीतात् । ‘करणा’दिति वक्तव्ये—पूर्वग्रहणादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपाऽन्यपदाथ-
ऽवयववाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहिः, तेन—वक्षेण क्रीतेति वाक्ये न । ‘अत’ इति चानुवर्त्तत ।

करणे किं ? ‘सुक्रीता’ । धनक्रीतेति । ‘कर्तृकरणे’ इत्यत्र बहुलग्रहणेन ‘गतिकारको-
पपदाना’मित्यस्यानित्यत्वादत्र सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समास इति भावः । इदमुपपद-
मतिङिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अयमजादिष्वित्यन्ये । एवञ्च ‘गती’त्यादेरनित्यत्वे
न मानमिति तदाशयः । अत एवैतत् ‘कर्तृकरणे’ इति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन भाष्ये
नोक्तम् । ‘अम्बाम्बे’ति सूत्रे गवादिग्रहणन्तु नियमार्थं, तेन ‘दिस्थ’ इत्यादौ
षत्वं नेति दिक् ।

अभ्रलिप्तीति । ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापी’ति विशिष्टस्य क्तान्तत्वम् ।
‘अल्पाख्याया’मिति समुदायोपाधिः । अल्पत्वं करणगतं, क्रियागतं वा । क्तान्तादिति ।
क्तान्तान्तादित्यर्थः, प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ।

ऊरुभिन्नीति । ‘जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठे’ति भिन्नशब्दस्य परनिपातः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

‘विन्द्रवरुणे’ति सूत्रं व्यर्थमत आह—सूत्रं त्विति । नन्तरमेवेति । तथा च ततः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वाद्यापि
गदन्तत्वाभावाच्च ङीषिति भावः । ‘कैयट’ इत्यनेन सूचितारुच्या सकलग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—
अयमिति । अत्र मानमाह—अत एवेति । ततस्तदनित्यत्वाभावादेवेत्यर्थः । एतेन बहुलग्रहणस्यैव
मानत्वात्—‘न मानमित्युक्त’मित्यपास्तम् । नन्वेवम्—‘अम्बाम्बे’ति सूत्रे गवादिग्रहणं व्यर्थं, ‘गोष्ठ’ इत्यादौ
‘सुपि स्थ’ इति के तथा सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे ‘सात्पदाद्यो’रिति निषेधाप्राप्तेः ‘अदिशप्रे’त्येव सिद्धेः, तत्र हि
‘स्थ’ इति प्रतिपदोक्तपरिभाषया ‘सुपि स्थ’ इति विहितकप्रत्ययान्तानुकरणमत आह—**अम्बाम्बेतीति ।**
एतेनोक्तरीत्या गवादिग्रहणमेव तदनित्यत्वे मानमित्यपास्तम् । ‘पदस्यादि’रिति पक्षे तस्य तत्त्वसम्भवेऽपि
‘पदादादि’रिति सिद्धान्तपक्षे तस्य तत्त्वासम्भवाच्च । अत्रान्ये इत्यनेनाहन्विः सूचिता, तद्बीजं तु ‘पदे’ऽन्त-
इति सप्तमीसमासपक्षे ‘गोचे’त्यादेस्तदनित्यत्वं विना न सिद्धिरिति केचित् । ‘पदे’ इत्यस्य पदत्वयोग्यो-
पलक्षणत्वेन तत्सिद्धेरयुक्तमेतदिति परे । तदाह—इति दिगिति । यद्यपि क्तान्तादित्यस्य वक्ष्यमाण-
रीत्या क्तान्तान्तादित्यर्थः सम्भवति, तथापि सम्भवात्प्रकारान्तरमाह—**कृदिति ।** क्तान्तस्य तत्रावृत्ते-
राह—अल्पेति । ङीषेव वास्य श्रौतकः । ननु अल्पत्वस्याऽभ्रगतत्वात्कथं तस्य समुदायोपाधित्वमत
आह—करणेति । तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वस्यावश्यभावित्वेन तस्य तत्त्वाक्षतेस्तदाह—
क्रियेति । परिभाषायां कृत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकारकत्ववतो ग्रहणात् पूर्वोक्तपरिभाषयाऽत्रानिवाहादाह—
क्तान्तादिति । एतेन तथा च वृत्तौ कर्पदं क्तान्तपरम् । ‘निष्ठे’ति पूर्वनिपाताभावायाह—जातीति ।

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

चरितार्थमित्युच्यते, तदा पुंयोगे ङीषिष्ठ एवेति बोध्यम् । **अम्बाम्बेति ।** नच पदादादिरित्यर्थे गोष्ठ
इत्यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि निषेधप्रवृत्त्या षत्वार्यमावश्यकमिति वाच्यम्, पदस्यादिरित्यभिप्रेत्य
प्रवृत्तत्वेनाऽस्य चिन्त्यत्वात् । एवञ्च नियमार्थत्वमप्रयुक्तम् । ‘हृदिस्य’ इत्यपि पदादिरिति विग्रहेणैव

❁ विषमपदविवृतिः ❁

नियमार्थमिति । पदस्यादिरिति विग्रहे सुबुत्पत्तेः प्राक् समासात्त्वशब्दस्यापदत्वात्त्वनिषेधस्य
‘सात्पदाद्यो’रित्यनेनाऽसिद्धत्वात् ।

पाणिगृहीतीति । अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः । भाष्ये तु 'पाणिगृही-
त्यादीनां विशेषे' इत्युक्तम् ।

अस्वाङ्गपूर्व । न स्वाङ्गम्-अस्वाङ्गं, पूर्वञ्च तत्पदं पूर्वपदं, पुनः कर्मधारयः ।
अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः । उत्तरसूत्रे भाष्ये-
'कल्याण-
पाणिपादे'त्यादौ तत्प्रवृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापि तथैवौचि-
त्यात् । तत्र यदुदसर्जनं 'पाणिपाद'मिति समुदायो, न स स्वाङ्गम् ।-स्वाङ्गसमुदायश्च
न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते ।-यच्च स्वाङ्गं-'पादे'ति, न तदस्वाङ्गरूपपूर्वपदात्पर'मित्युक्तम् ।
एवञ्च 'कर्ममुखी'त्याद्यसाधेव ।

'जातिपूर्वा'दितिहापि सम्बद्ध्यते, अन्यथा बहु-नगादीनामस्वाङ्गत्वेन विकल्पस्य
तत्पूर्वके दुर्वारत्वात्तदाह-नित्ये प्राप्ते इति । वस्त्रच्छन्नेति । बहुव्रीहित्वात्पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते चानुदात्तान्तोऽयम् । 'पुत्रादिनी'त्यादौ 'सुप्यजाता'विति-
णिनिदर्शनेनाऽऽकृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावेऽपि 'पुत्रहती'-
त्यादौ गौरादिङीषिति बोद्धव्यम् ।

'अस्वाङ्गा'दित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । किञ्च तदभावेऽस्वाङ्गादिति
प्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणं स्यादिति ।

स्वाङ्गाच्चो । 'तदन्ता'दित्युपसर्जनग्रहणलब्धम् । 'बहुव्रीहे'रित्यनुवर्तमाने उपसर्जन-
ग्रहणफलमाह-अतिकेशीति । 'एकविभक्ती'ति केशानामुपसर्जनत्वम्, अप्रधानत्वञ्च ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

बहुव्रीहिरत्र नेत्याह-अस्वाङ्गमिति । एतद्व्याख्यानफलमुत्तरसूत्रे इति-अर्थाधिकारानुरोधादत्रैवमिति सूच-
यन्नाह-उत्तरेति । तत्र-उत्तरसूत्रभाष्ये । 'उक्त'मित्यत्रान्वयः । चो ह्यर्थे । यच्च पाणीति, न तदन्तमदन्तं
प्रातिपदिकमित्यपि बोध्यम् । रूपपूर्वेति । एतेनास्वाङ्गादित्येव सिद्धं वृषपदग्रहणमप्युत्तरार्थमिति सूचितम् ।

एवञ्च-तत्र तदनुवृत्तौ च । 'पुत्रहती'त्यादावनेन ङीषिति कैयटस्य तदुपपादकदण्ड्यादेश्वासाङ्गत्यायाह-
पुत्रादिनीति । अत्रैवाह-अस्वाङ्गादिति । फलसत्त्वे इदमयुक्तमत आह-किञ्चेति । उत्तरार्थत्वञ्च
प्राक्सूचितमेवेति पुनरत्र नोक्तम् । एतेन तद्विरुद्धमिदमित्यपास्तम् । 'समासग्रे'तिनिषेधनिरासमाह-
तदन्तादिति । शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्तीत्याह-एकेति । लौकिकमप्यस्तीत्याह-अग्रेति ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सिद्धमितिज्ञेयम् । अस्वाङ्ग । अस्वाङ्गादिति बहुव्रीहिविशेषणेऽपि न स्वाङ्गं यत्रेति विग्रहेण 'सुरापीती'-
त्यादिसिद्धौ दोषाभावेन पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति वाच्यम्, उत्तरसूत्रे न स्वाङ्गं यत्रेति कर्तुमशक्यत्वेन
स्वाङ्गमित्रात्पूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गन्तदन्तादनुपसर्जनादित्यर्थे 'कल्याणपाणिपादे'त्यत्रापत्तिः स्यात् । पूर्वपद-
ग्रहणे तु यत्स्वाङ्गं-न तत्पूर्वपदं, यच्च पूर्वपदं-न तत्स्वाङ्गमित्यदोष इति बोध्यम् । स्वाङ्गाच्चो ।
एकविभक्तीति । शास्त्रीयमुपसर्जनमेव ग्राह्यम्, अत एवापराश्वते केशाश्च अपरकेशाः, आ=ईषदपरकेशा

ॐ वरवर्णिनी ॐ

यद्यपि भाष्ये 'भार्याया'मिति नामिहितन्तयापि तत्र विशेषे इत्यभिधानोदेवङ्कथनमित्यभिप्रायेणाह-
भाष्ये त्विति । न चान्य एव विशेषः कल्प्यतामिति वाच्यं, "पाणिगृहीती भार्या, यस्या हि यथाकथञ्चि-
त्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवती"ति भाष्याच्चोक्तमित्यभिप्रायात् ।

शिखेति । इदमेव प्रत्युदाहरणम् । ‘शोभने’त्यादि ‘सुशिखा’न्तं प्रक्षिप्तम् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

शिखेतीति । अन्यथा टाप् बाधित्वा षष्ठे ङीष् स्यादिति भावः ।

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

इति विग्रहे आपरकेशीत्यत्र परादिवद्भावेन ‘आपरे’ति पूर्वपदम्, तस्मात्परं स्वाङ्गं ‘केशे’ति—शास्त्रीयोपसर्जनकमिति ङीभभवति, लौकिकाऽप्रधानत्वग्रहणे तु तत्र तदभावेन ङीष् न स्यादिति—कृत्रिमन्यायेन शास्त्रीयस्यैव ग्रहणमुचितमिति बोध्यम् । एवञ्चाऽप्रधानत्वञ्चेति ग्रन्थश्चिन्त्यः, समुच्चयार्थको वेति सुधियः ।

शिखेति । प्रत्युदाहरणमिति । नचोपसर्जनादित्यस्याऽभावे बहुव्रीहेरित्यनुपसर्जननादित्युभयमपि प्राप्तं-

❀ वरवर्णिनी ❀

सुशिखेति । वस्तुत इदमेव युक्तं, ‘कल्याणपाणिपादे’त्यादौ ङीष्वावृत्तयेऽस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्त्यै ‘अस्वाङ्गामिन्नपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्तात्प्रातिपदिका’दित्यादिभाष्योक्तार्थस्य स्वेनैव पूर्वसूत्रे उक्ततया ‘शिखे’त्यादावस्वाङ्गपूर्वपदात्परत्वाभावेन ङीपोऽप्राप्तेः । अत एव च भाष्ये ‘अशिखे’तिप्रत्युदाहृतं, ‘सहन’-व्यञ्जननिषेधस्तु न शङ्काः, अस्य=विष्णोः—शिखेत्यनेन नञोऽत्राभावात् । न च तत्र समासात्प्रागेव टापि अदन्तत्वाभावाच्च ङीष् प्राप्तिरिति वाच्यम्, उपसर्जननिष्पन्नाण्यन्यायेन, ‘शूद्रा चामहत्पूर्वे’त्यत्रोक्तरीत्या कुक्कुटाण्डवत्स्त्रीत्वाविवक्षया वा समासात्पूर्वं टापोऽप्रवृत्तेः । ‘शीङःखो हस्वश्चे’त्युणादिनिष्पन्नतया ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भि’रितिपरिभाषया सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे टापोऽप्राप्त्या ङीष् एव प्रवृत्तेश्च ।

नागेशानुयायिनस्तु—उपसर्जननिष्पन्नाण्यन्यायेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचो न तु भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेन, अत एव ‘व्याघ्री’त्यादेर्गतिकारकेतिपरिभाषाफलत्वं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्रापि उपसर्जननिष्पन्नाण्यन्यायेनैव भविष्यदपवादविषयघटकव्याघ्रातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे टापोऽप्राप्ता-बुदाहरणपरभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । तथा च प्रकृते ङीष्विषयः=सुशिखेति—तद्विषयाऽतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे ‘सुशिखे’त्यस्मादाहृत् न स्मात् । तथापि तद्वटकं—‘शिख’शब्दात् टाप्स्यादेव । [तद्वटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तु शिखशब्दाद्, व्याघ्रात्तयितुं शक्येताऽपि, तदेव तु न, ‘व्याघ्री’त्याबुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन तद्वटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्य कर्तुमशक्यत्वात्—]एवञ्च शिखशब्दात्समासात्प्रागेव टापि अदन्तत्वाऽभावेन ङीपोऽप्राप्त्या ‘सुशिखे’त्यादि प्रत्युदाहरणं न सम्भवति । उणादयस्त्वव्युत्पन्ना एवेति न ‘गतिकारकोपपदानां’मिति परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वं समाससम्भवं इति शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं युक्तम्, ‘अस्वाङ्गपूर्वपदा’दित्यस्य च प्रसज्यप्रतिषेधेन स्वाङ्गपूर्वपदात्परत्वाभावविशिष्टादित्येवमर्थ इति नोक्तदोष इत्याहुः ।

परे तु—‘ननु ‘अस्वाङ्गपूर्वपदा’दित्यनुवृत्तिपरभाष्यविरोधाच्छिखेत्येतत्प्रत्युदाहरणं न सम्भवतीति चेच्छृणु—बहुव्रीहिपदानुवृत्तयेव ‘शिखा-’ इत्यादौ ङीष्वावृत्तिसम्भवे उपसर्जनग्रहणं—‘यस्मात्प्रातिपदिकान्ङीष् चिकीर्षितस्तन्निरूपितोपसर्जनत्वविशिष्टस्वाङ्गवाचकान्तप्रातिपदिकान्ङी’षित्यर्थसम्पादनद्वारा स्वाङ्गसमुदायवाच्युत्तरपदके ‘कल्याणपाणिपादे’त्यादौ ङीष्वावृत्त्या साफल्यमुक्त्वा—‘अस्वाङ्गपूर्वपदा’दित्यनुवृत्त्या तद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य—उपसर्जनग्रहणस्य—‘उपसर्जनमात्रावध्या स्यात्—‘निष्केशी यूका’ ‘अतिकेशी-माला’, न बहुव्रीहिमात्रादित्यादिप्रयोजनमभिहितं भाष्ये । ‘अथ ‘निष्केशी यूके’त्यावधेत्वे बहुव्रीहिपदे-ऽस्वरितत्वाभ्युपगमेनाऽपि तदननुवृत्तौ सिद्धायामुपसर्जनग्रहणं किमर्थम्—’इति शङ्कायामेव—‘अनुपसर्जना-

१ ‘कल्याणपादे’त्यतो ङीष् चिकीर्षित इति तन्निरूपितोपसर्जनत्वं ‘पाणिपादे’त्यस्य समुदायस्य तच्च न स्वाङ्गमिति—अत्र ङीष्भाव एवोपसर्जनग्रहणफलमित्याशङ्क्य—तच्च ‘स्वाङ्गे’त्याबुदाहृत्याऽपि सिद्धमिति नोपसर्जनग्रहणफलमेवेति—समाधायेल्लभः ।

विशिष्टेऽदन्तत्वाभावेनाप्राप्तेः । यद्यपि भाष्ये 'अशिखे'ति प्रत्युदाहृतं, तस्याप्येकदेश एव तात्पर्यं, नञ्पूर्वं 'सहन'विति निषेधेन प्राप्यभावात् । एतेन 'ओडादिषु शिखाशब्द-पाठ' इत्यपास्तम् ।

* चिदस्थिमाला *

विशिष्टे=टावन्ते । तेनैव समासात् । अत्र भाष्यविरोधं परिहरति—यद्यपि । एतेन=अनेन निषेधे फलाभावेन । लाववादाह—एवञ्चेदमिति । तथा च लक्षणान्तरमिदमित्यपास्तम् ।

* सदाशिवभट्टीयम् *

तत्राऽनुपसर्जनादिति सम्बन्धे 'सुशिखे'त्यत्र टाप् बाधित्वा ङीवुपसञ्जन्येति न्यायेनेति सम्यगेव ग्रन्थः । 'अशिखे'त्यत्रापि न 'सहन'विति निषेधः, अस्य शिखेत्येवं भाष्याऽभिप्रायादिति वाच्यम्, अत इत्यनुवृत्तौ शिखेत्यत्र टाप् बाधित्वा ङीप्स्यान्न तु सुशिखेत्यत्र उपसञ्जन्यन्यायस्य सामर्थ्यमूलकत्वात्, शिखेत्यत्र चारितार्थोदित्येतद्ग्रन्थसङ्गतिरिति कश्चित् । वस्तुतः उपसञ्जन्यन्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरिति सम्यगेव मूलाभिमतम् ।

* वरवर्णिनी *

दिति किं ? शिखा'—इति ग्रन्थप्रवृत्तेः । एवञ्च बहुव्रीहिपदानुवृत्तिमभिप्रेत्योपसर्जनग्रहणफलनिराकरणप्रवृत्त-भाष्यस्यैवास्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्यभिलाषकत्वेन—'स्वाङ्गवाचोपसर्जना'दिति यथाश्रुतन्यासे 'यस्मात्प्रातिपदिका-ङ्गीष् चिकीर्षितस्तन्निरूपितोपसर्जनत्वविशिष्टस्वाङ्गवाचकान्तप्रातिपदिका'दित्यर्थस्य सत्त्वेन 'कल्याण-पाणिपादे'त्यादौ दोषाभावेनाऽस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्यभावस्यैव सत्त्वेनोपसर्जनग्रहणाऽभावे 'शिखे'त्यादि-दोषदानं सपपन्नमित्याहुः । नचैवमपि 'कल्याणपाणिपादे'त्याद्येव उक्तार्थसम्पादनायोपसर्जनग्रहणव्यावर्त्य भाष्योक्तमेवोचितमिति वाच्यं, भाष्येऽपि 'शिखे'त्यस्यैव प्रथमं प्रत्युदाहृततया प्रथमत्वागे मानाभावात् ।

यत्तुत्तरीत्यार्थकरणे—कल्याणं घटपादं यस्या इति बहुव्रीहौ 'कल्याणघटपादे'त्यादौ ङीषोऽनापत्तिः, स्वाङ्गवाचके पादशब्दे उपसर्जनत्वपर्याप्तिरभावात्, एवञ्च सिद्धान्तभूते बहुव्रीहिपदानुवृत्तिकल्पेऽपि यस्मात्प्रातिपदिकादित्याद्युक्तप्रत्यासत्तिमनाश्रित्यास्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्यैव 'कल्याणपाणिपादे'त्यादौ ङीष्-व्यावर्त्य इति 'शिखे'ति प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमेवेति; तत्तुच्छं, बहुव्रीहिपदानुवृत्तिकल्पे—अस्वाङ्गपूर्वपदा-दित्यनुवृत्त्यैवोपसर्जनग्रहणव्यावर्त्य—कल्याणपाणिपादेत्यादि—सिद्धानुपसर्जनग्रहणं बहुव्रीह्यधिकारनिवृत्त्य-र्थम्—इति भाष्यविरोधापत्तेः—'कल्याणघटपादे'त्यादेरनभिधानस्यैवोचितत्वात्, अन्यथा उपसर्जनग्रहणे सत्युत्तरीत्या प्रत्यासत्तिमाश्रित्यार्थकरणे 'कल्याणघटपादे'त्यादौ ङीष् न भवति, अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनु-वृत्तौ तु ङीष् स्यादिति फलभेदस्तत्र स्पष्ट एव ।—यदि च 'स्वाङ्गवाचकोत्तरपदकबहुव्रीहे'रित्यर्थक—'स्वाङ्गोत्तरपदका'दितिन्यासेन सिद्धानुपसर्जनग्रहणं बहुव्रीहिनित्यर्थमिति भाष्यतात्पर्यं, यद्वा—'कल्याणघटपादे'-त्यादौ फलभेदाभावाय तादृशप्रत्यासत्तिरेव नाश्रीयते, नतु तावता तदनभिधानकल्पनमुचितम्, एवञ्च तदनभिधाने मानाभावेन बहुव्रीहिपदानुवृत्तिकल्पेकवाक्यतया तदननुवृत्तिकल्पेऽपि तादृशप्रत्यासत्ति-नाश्रयणीयाऽपि तु 'कल्याणपाणिपादे'त्यादौ ङीषो व्यावृत्तयेऽस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्तनीयमिति—प्रोच्यते—तर्हि 'शिखे'ति प्रत्युदाहरणं नोचितमिति केचित् ।

वस्तुतस्तु 'कल्याणघटपादे'त्यादौ ङीष् नेष्यते, किन्तु टावेव । अतएव बहुव्रीहिपदानुवृत्तिकल्पे 'कल्याण-पाणिपादे'त्यर्थमेवास्तुपसर्जनग्रहणमिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । उत्तरीत्या प्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे—उपसर्जन-ग्रहणस्य कथमपि 'कल्याणपाणिपादे'त्यादौ ङीष् व्यावर्तकत्वं न सम्भवतीति बोध्यम् ।

नच कृते उपसर्जनग्रहणे उत्तरीत्या प्रत्यासत्त्याश्रयेऽपि च 'कल्याणपाणिपादे'त्यादौ ङीष् दुर्बलः, स्वाङ्ग-समुदायेऽपि स्वाङ्गव्यवत्त्वस्यानुभवसिद्धतया पाणिपादात्मकद्वन्द्वस्य तादृशपाणिपादोभयात्मकस्वाङ्गवाच-कतायाः सम्भवादिति वाच्यं, स्वाङ्गत्वव्याप्यकरत्वपादत्वादिधर्मावच्छिन्नवाच्यतानिरूपितवाचकतापर्याप्य-धिकरणीभूतस्यैव स्वाङ्गवाचकत्वव्यवहारेण समुदायत्वविशेषपुरस्कारेण वाचकस्य पाणिपादात्मकसमुदायस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभावादित्युमानाथपण्डितो व्याचष्टे ।

ननु स्वमङ्गं स्वाङ्गश्चेत्—‘सुमुखा शाले’त्यत्रापि स्यात्, मुखस्य शालाङ्गत्वात्, ‘सुकेशी रथ्ये’त्यत्र च न स्यात्, केशानां तदङ्गत्वाभावादत आह—अद्रवमिति । स्पशवद्व्यपरिमाणं—मूर्तिः । रथ्येति । इदानीं प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनाऽसिद्धिः । एवञ्चेदं ‘पूर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षण’मित्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः ।

प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनि कदाप्यदृष्टत्वादाह—तेन चेदिति । अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गं तेन—तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथा सम्बद्धस्तथाऽप्राणी सम्बद्धश्चेदित्यर्थः । अत एव ‘तस्य चेत्तत्तथा युत’मित्यस्य ‘अप्राणिनोऽपि स्वाङ्ग’मिति शेषो भाष्ये दर्शितः ।

पुरस्तादिति । स ह्यनन्तरस्यैव बाधकः । मद्ध्ये इति । स हि पूर्वस्यैव बाधकः । प्रामाणिका इति । एवञ्च ‘सुगात्री’त्यादयोऽपप्रयोगा एवेति भावः । उरः क्रोडेति । ट बन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः ।

शूर्पणखेति । ‘पूर्वपदात्सञ्ज्ञाया’मिति णत्वम् । केवल्यौगिकत्वे तु ‘शूर्पणखी’त्येव ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

एवञ्च लक्षणद्वयमेव । एतेन लक्षणत्रयमिति दण्ड्यायुक्तमपास्तम् । अस्य न प्राणिसम्बद्धविषयकत्वमित्युक्तं स्पष्टयितुं शेषमाह—अप्राणिनोऽपीति । ‘स्वाङ्गं तेने’ति पाठः । मध्ये‘यदी’त्यपपाठः, अग्रे ‘चे’दित्यस्य सत्त्वात् । तेनेत्यस्य व्याख्यानन्तस्येत्यादि । तथेत्युक्तिलब्धमाह—प्राणीःयादि । तदर्थमाह—अप्राणीति । शेषे मानमाह—अत एवेति । यस्य तदन्यविषयत्वादेवेत्यर्थः । भाष्यीयपाठमाह—तस्य चेति । करणस्य शेषत्वविषयता पृष्टी । तुदादौ ‘कुड निमज्जने’ इति धातौ माधवोक्तानुवादो मूले इत्याशयेनाह—टाबन्तोयमिति । तेन समासे उपसर्जनह्रस्वत्वेऽदन्तत्वाप्राप्तिः । क्रोडादौ टाबन्तमात्रस्य पाठादुज्जान्तरवचनक्रोडशब्देन बहुवीहो स्वङ्गलक्षणो लीङ्विकल्पो भवत्येव ‘कल्याणक्रोडी’ ‘कल्याणक्रोडा’ । हरदत्तस्वरसोऽप्येवम् । ‘केवले’त्यनेन रुढिनिरासः । अत्रोभयं नेत्याह—

❁ वरवर्णिनी ❁

सूत्रस्थ‘स्वाङ्ग’शब्दस्य वार्तिककारीयपरिभाषाविषयत्वञ्च तु केवल्यौगिकत्वमिति प्रदर्शयितुमाशङ्कते—नन्विति । स्वमङ्गमिति । स्वीयमङ्गमित्यर्थः । स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वात् । द्रवतीति द्रवं, न द्रवम्—अद्रवम् । मूर्तिः=काठिन्यम्, अथ वा—असर्वगतद्रव्य—परिमाणम्, अविभुपरिमाणमिति यावत् । एतेनाऽऽकाशदेव्यावृत्तिः, तत्कलिताथमाह—स्पर्शवदिति । सा=मूर्तिर्नस्यास्ति तत्—स्वाङ्गम् । स्वेदस्य स्वाङ्गत्वप्राप्तिर्द्वितीयाथ एवेति द्वितीयाथ एव तात्पर्यम् । ज्ञानस्याऽद्रवत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मूर्त्तिमदिति । ‘सुमुखा शाले’त्यत्रातिव्याप्तिवारणाय—प्राणिस्थमिति । ‘सुकेशी’ ‘दीर्घकेशी’रथ्येत्यत्र स्वाङ्गत्वसिद्धये आह—अतस्त्वनन्तत्र दृष्टञ्चेति । ‘सुस्तनी’ ‘सुस्तना’—वा प्रतिमे’त्यस्य सिद्धये—‘तेन चेत्तत्तथा युतमिति । भाष्ये तु—‘तस्य चेत्तत्तथा युत’मिति पाठो दृश्यते, तस्यापि प्राणी=स्यादिर्यथास्तनादिना स्वेनाङ्गेन युतो भवत्येवमेवाप्राणी—प्रतिमादिरपि युतश्चेत्तदा तदङ्गकारोऽवयवः स्तनादिः—प्रतिमादिगतोऽपि स्वाङ्गमुच्यते इत्येवमेवाथः । तत्र ‘तस्ये’ति करणस्य शेषत्वविषयता पृष्टी । अत्र ‘अतस्त्वनन्तत्र दृष्टञ्चे’ति लक्षणान्तरमिति प्रतीयते तत्र युक्तम्, प्रथमलक्षणेनैव द्वितीयलक्षणसङ्क्राष्टस्य सङ्ग्रहसम्भवे लक्षणान्तरस्वीकारस्य गौरवपराहृत्त्वादित्याशयेनाह—एवञ्चेदमिति । पूर्वलक्षणेनासङ्क्राष्टादाह—प्रतिमादीति । अत एव=तृतीयवाक्यस्याप्राणिविषयकत्वादेव ।

न डीविति । अस्वरितत्वादिति भावः । इति शब्द इति । एवञ्च 'भाषाया'मिति व्यर्थ, 'छन्दसी'त्यस्य 'दिक्पूर्वपदा'दित्यत्रासम्बन्धेनास्वरितत्वाद-सम्बन्धसिद्धेः ।

परे तु—'दि'गिति सूत्रे, 'वाह' इत्यत्र च 'छन्दसी'ति वर्तते । लोके त्वन्तोदात्तमेव 'प्राङ्मुखी'ति । एवञ्च तन्निवृत्तिबोधनाय 'भाषा'ग्रहणम् । इति-श्वार्थे, तेन छन्दस्यपि, अत एव 'डेरा'मिति सूत्रे कैयटे—'सख्यशिश्वी च भाषा'मिति पाठो दृश्यते इत्याहुः ।

क्वचिदिति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वेन 'सखा सप्तपदी भवे'ति सिद्धम् । न विद्यते शिशुरस्या इत्यशिश्वी । क्वचिदस्याद्यदात्तत्वन्तु छान्दसत्वात् ।

जातिशब्देन अर्थे कार्यासम्भवात्तद्वाचकग्रहणमित्याह—जातिवाचीति । अनन्य-भावे विषयशब्द इत्याह—न च स्त्रियां नियतमिति । 'भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्यय-निमित्तं जातिः' 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं'मित्यस्य च शुक्लादिगुणस्यैकत्वनित्यत्वपक्षे

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नस्त्रीत्येवेति । राक्षस्यामपीति भावः । 'नान्दीमुख्यो मातर' इत्यत्र तु डीषेव, नान्दी=कर्मसमृद्धि-स्तन्मुखत्वेन=तद्वात्तत्वेन योगेन तत्र तच्छब्दप्रवृत्तेरसंज्ञात्वात् । किञ्च सर्वत्र शास्त्रे संज्ञापदेन पौरोषेयसङ्केतितस्य केवलरूढस्य च ग्रहणेन तत्र च तस्येश्वरसङ्केतस्य सत्त्वेन योगरूढत्वेन वा अतस्त्वात् । अत एव दिक्षु विश्लेषां देवानामित्यादौ च सर्वनामत्वमित्याहुः । मूलतात्पर्याधमाह—एवञ्चेति । उभयत्रेष्ट्वे चेत्यर्थः । असम्बन्धेति । वृत्तिकृतेति भावः । मूलादि दूषयन् सिद्धान्तमाह—परे स्विति । एवञ्च=तयोस्तदनुवृत्तौ च । अत एव=तस्य चार्थत्वादेव । क्वचिदस्येति । 'आधेनवो धुनयन्तामशिश्वी' रित्यत्रेत्यर्थः । 'अस्त्री'त्यादिवैयर्थ्यापर्या स्वरूपग्रहणशङ्कैव नेत्याह—जातीति । भिन्नेष्विति । नन्वित्यादिः । तयोर्निमित्तमित्यर्थः । लक्षणांतरमाह—नित्यमिति । तत्र=गुणे । सामानाधि-करणेन स्त्रीत्वौचित्यादाह—सामान्ये इति । 'संस्थानमाकृतौ मूर्त्या'मिति कोशोक्तसंस्थानपदार्थ-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भिन्नेष्वभिन्नेति । इदं वेदान्तिमतसिद्धं लक्षणम् । अभिधीयतेऽनेन यत्तदभिधानम्, प्रत्ययः, प्रतीतिः, ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । अभिधानञ्च प्रत्ययश्च—अभिधानप्रत्ययौ, अभिन्नयोरभिधानप्रत्यययोर्निमित्तम-भिन्नाऽभिधानप्रत्ययनिमित्तम् । भिन्नेष्विति सप्तम्यर्थो विषयत्वम् । एवञ्च—भिन्नेषु=शुक्लील, दिग्भेद-भिन्नेषु घटादिषु,—अभिन्नाभिधाननिमित्तं जातिरित्येकोऽर्थः, अभिधानेऽभिन्नत्वञ्च—घटत्वाद्येकरूपपुरस्कारेण बोधकत्वम् । घटत्वपटत्वादियद्रूपपुरस्कारेण घटपटादेरभिधानस्य=नाम्नः, घटपटाद्यनेकधर्मिबोधकता तदेव रूपं—जातिरिति यावत् । एवं 'भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययनिमित्तं जाति'रित्यपरं लक्षणम् । प्रत्यये अभिन्नत्वञ्च—एकरूपनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वम् । घटत्वादियद्रूपपुरस्कारेण प्रत्ययस्य=ज्ञानस्यानेकावगाहित्वं तत्त्वमिति-तत्त्वम् । घटादावभावादौ चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणान्तरनिवेशोऽप्याख्येय इतित्वन्यत् ।

नैयायिकाभिमतं जातिलक्षणमाह—नित्यमिति । 'नित्यत्वे सत्येकत्वे सति समवायसम्बन्धेनानेकवृत्तित्व'-मिति तदर्थः । 'नित्यत्वे सती'त्युक्त्या—घटस्यानेककपालसमवेतत्वेऽपि न जातित्वं, नित्यत्वाभावात् । एकरूपञ्च—सजातीयद्वितीयरहितत्वं, तच्च—स्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वाभाववरूपं, वै० 'स्वसामानाधिकरण्य' 'स्वाभावसामानाधिकरण्य' 'स्वसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व' 'स्वावृत्तिजात्यभाववरवै'तच्चतुष्टयसम्बन्धेन । यस्य घटत्वादेर्जातित्वं विवक्षितं तत्त्वम् । 'एकत्वं सती'त्युक्त्या च—विभुद्रयसंयोगस्वीकर्तृमते

तत्रातिव्याप्तिः । ‘जननेन प्राप्यते सा जाति’रिति च युवत्वादावव्याप्तमत आह—
आकृतीति । ‘ग्रहण’मिति करणे ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् ।

आकृतिः = अवयवसन्निवेशः । ‘आकृतिग्रहणं यस्या’ इति विग्रहस्तदाह—
अनुगतेति । ‘ईदृशाकारो गौ’रित्याकृत्युपदेशादिव्यङ्ग्येत्यर्थः ।

न च बाल्याद्यवस्याभेदमिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्यङ्ग्यत्वेन तत्राति-
व्याप्तमिदमिति वाच्यं, समानकालिकानेकव्यक्तित्ववृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः,

❁ चिदस्थिमाला ❁

माह—अवयवेति । आदिना आकृतिदर्शनम् । विशेषणदानेन निर्वाह इत्याह—समानेति । तद्विनापि

❁ सदाशिवभट्टीयम् ❁

जातेरस्त्री । देवदत्तेऽति व्याप्तेः—समानकालिकाऽनेकव्यक्तित्ववृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येति । तत्र समान-

❁ वरवर्णिनी ❁

दिग्गगनसंयोगादेर्न जातित्वं, पूर्वोक्तचतुष्टयसम्बन्धेन स्वविशिष्टो यो दिक्कालसंयोगस्तत्सामानाधिकरण्यस्यैव
दिगाकाशसंयोगे सत्त्वेन निरुक्तैकत्वाभावात् । निरुक्तवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धानुपादाने—पटादिगत-
तत्त्वक्तित्वे घटत्ववैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्तत्सामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वेन निरुक्तैकत्वाभावाद्धटत्वात् जाति-
लक्षणाऽव्याप्तिः । तदुपादाने तु—पटगततत्त्वक्तित्वे घटत्वाधिकरणघटवृत्तित्वाभावेन घटत्वसामानाधिकरण्या-
भावाच्च क्षतिः । द्वितीयसम्बन्धानुपादाने—घटगततत्त्वक्तित्वे घटत्ववैशिष्ट्यस्य सत्त्वेन तत्सामानाधिकरण्यस्यैव
घटत्वे सत्त्वाद्धटत्वेऽव्याप्तिरतस्तदुपात्तम् । तदुपादाने तु—घटगततत्त्वक्तित्वे घटत्वाभावाधिकरणपटा-
द्यवृत्तितया घटत्ववैशिष्ट्यस्य तत्राभावेन नोक्ताऽव्याप्तिः । तृतीयसम्बन्धानुपादाने—
पृथिवीत्ववैशिष्ट्यस्य द्रव्यत्वसत्तादौ सत्त्वेन पृथिवीत्वेऽव्याप्तिः । तदुपादाने तु—पृथिवीत्वा-
धिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य द्रव्यत्वादावभावाच्च पृथिवीत्वे जातिरुक्त्याऽव्याप्तिः । चतुर्थसम्बन्धा-
नुपादानेऽपि पृथिवीत्वेऽव्याप्तिः, पृथिवीत्ववैशिष्ट्यस्य पार्थिवपरमाणुगगनसंयोगे सत्त्वात्तत्सा-
मानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वात् । तदुपादाने तु—पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्य, पृथिवीत्वाभावाधिकरणगगन-
वृत्तित्वस्य, [संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन—]पृथिवीत्वाधिकरणवृत्तितादृशसंयोगाभावप्रतियोगित्वस्य च सत्त्वेऽपि
पृथिवीत्ववृत्तिसंयोगत्वजातिमत्तया तादृशजात्यभाववत्त्वाभावात्पृथिवीत्ववैशिष्ट्यस्य तादृशसंयोगेऽभावा-
त्तत्सामानाधिकरण्येऽपि न तत्र जातिलक्षणाऽव्याप्तिरिति न दोषः ।

अन्ये तु—एतत्फलं घटत्वपटत्वमठत्वादिजातिसमुदायस्य न जातित्वम्, अन्यथा तादृशजातिसमुदायस्य
तत्तदवयवजात्यात्मकतया नित्यत्वेनाऽनेकवृत्तित्वेन च तत्त्वं स्यादेव । यदि तु समुदायस्यावयवात्मकतया
जातिसमुदायेऽपि जातित्वमिष्यते तर्हि विशेषसमुदायस्य जातित्वाभावश्चतुर्थसम्बन्धफलमित्याहुः ।

शुक्लादीति । शुक्लादिगुणानामेकत्वं—भिन्नेष्वभिन्नाभिधाननिमित्तत्वाद्धटत्ववत्सकलश्वेतपटदुरध-
दधिशङ्खानुजादिवृत्तित्वात् । नित्यत्वमपि—घटत्वादिवदेवेति भावः । ‘पक्षे’इत्युक्त्या तत्रानास्था सूचिता,
एवं हि भिन्नेष्वभिन्नाभिधाननिमित्तमात्रेण शुक्लादेर्जातित्वे घटादेरपि नीलपीतरत्नघटादिषु तथात्वा-
न्नित्यत्वापरया जातित्वापत्तिं को नाम निवारयेत्, अतो न शुक्लादिकं जातिरिति भावः । उक्तलक्षण-
द्वयेऽतिव्याप्तिं प्रदर्श्य तृतीयं लक्षणमाह—जननेनेति । ‘स्वतादात्म्य’ ‘स्वाधिकरणद्रव्योत्पादकसामग्रीतरा-
ऽप्रयोज्यानुयोगिताकसम्बन्धप्रतियोगित्वो’भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं जातित्वम् । यस्य जातित्वं त्विकीर्षितं
तत्त्वम् । घटत्वाधिकरणघटोत्पादकसामग्र्येव घटत्वप्रतियोगिकसमवायीयघटनिष्ठानुयोगितायाः प्रयोजिकेति
घटत्वादौ लक्षणसमन्वयः । युवत्वप्रयोजकसामग्र्या देवदत्तप्रयोजकसामग्रीतरतयाऽव्याप्तिं तृतीयस्याऽपि प्रदर्श्य
चतुर्थं लक्षणमाह—आकृतीति । तार्किकादिसम्मतस्य देवदत्तत्वादीनां जातित्वस्य—[नचेत्यादिना-
ऽऽशङ्क्य]—खण्डनमुपन्यस्यति—समानेति । समानकालिका या अनेकव्यक्तयस्तद्वृत्ति यदनुगतं संस्थानम्

अवस्थाभेदेऽपि तद्भेदाप्रतीतिश्च, 'स एवाय'मिति प्रतीतिश्च, 'तज्जातीयोऽय'मित्यप्रतीतिश्च ।

अत एवेन्द्रत्वादिकं न जातिः, पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेऽपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात् । 'दुर्गा' 'अपर्णे'त्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि न ङीष् ।

तटीति । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् । जलसमीपदेशविशेषो हि—तटम् ।

नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात्, अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादि-साधारण्येन तस्या आकृतिग्रहणात्वाभावात्, किन्तु साक्षादुपदेशगम्या सेत्यत आह—लिङ्गानामिति । इयमपि जातिरित्यर्थः । 'लिङ्गाना'मिति कर्मणि षष्ठी ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

निर्वाहमाह—अवस्थेति । तदिति । देहेत्यर्थः । तामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—स एवेत्यादि ।

अत एवेत्यस्यार्थमाह—एवमेन्द्रोपेति । अपिना कल्पभेदेन दुर्गाशरीराणां भिन्नत्वेन समानकालिकत्वाभावेनाजातित्वसमुच्चयः । एतत्=तटत्वम् । एवम्=उक्तलक्षणमात्राङ्गीकारे । आदिना ब्राह्मणत्वादि । आदिना क्षत्रियादि । ब्राह्मणादौ शिखायशोपवीतादेरपि तुल्यत्वात् । तस्याः=वृषलत्वादिजातेः । 'ग्रहणात्वे'ति पाठः ।

अत इति । अतो लक्षणान्तरमप्याहेत्यर्थः । चो भिन्नक्रमः—इति सूचयन् तदर्थवदितमाह—इयमपीति । अनेन मूले सुग्रहेत्यस्य सुग्रहापीत्यर्थः सूचितः । इति—इत्यत्र । 'निर्ग्राह्ये'त्यन्तमिदं लक्षणमिति सूचयन्नाह—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

=आकारप्रकारविशेषः, तज्जन्यज्ञानविषयीभूता जातिरित्यर्थः । यथा समानकालिकवृषलाद्येनकव्यक्तिवृत्ति-संस्थानविशेषः न ज्ञान्यज्ञानविषयीभूता वृषलत्वादिजातिरित्याशयः । चैत्रत्व-मैत्रत्व-देवदत्तत्वादेश्च समानकालिकानेक-व्यक्तिवृत्तित्वाभावाच्च जातित्वमिति तत्त्वम् । परिहारान्तरमाह—अवस्थाभेदेऽपीति । एवञ्च परस्परं विभिन्नताया प्रतीयमानानेकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसंस्थानज्ञानजन्यज्ञानविषयीभूता जातिरिति लक्षणं बोध्यमित्याशयः । अवस्थाभेदेऽपि=धर्मस्य युवत्वादेर्भेदेऽपि । तद्भेदाऽप्रतीतिः=देवदत्तरूपधर्मिभेदाप्रतीतिः । नन्वेवं जात्याश्रयव्यक्तेरप्याकृतिग्राह्यतया जातित्वापत्तिरिति चेन्न; 'ईदृशाकारो गौ'रित्युपदेशवाक्यस्य गोत्वबोधेच्छाप्रयोज्यतया 'ईदृशाकारे गोत्व'मित्येतत्समानाकारकतया गोत्वबोधे एव तात्पर्येण तादृशाकारविशिष्टधर्मिणः प्रत्यक्षादिनाऽवगमे गोत्वादिजात्यवगतेरेव तादृशाकारज्ञानाधीनत्वात्; धर्मिणः प्रत्यक्षेणैव गृहीतत्वात् । अत एव=समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टानुगतसंस्थानव्यङ्ग्याया एव जातित्वादेव । इन्द्रत्वन्तु भूतभविष्यद्वादिन्द्रवृत्ति एकमेव; देवदत्तादिपदवत्तत्त्वव्यक्तिवृत्तिनिमित्तकत्वे नानार्थकत्वापर्याप्त्या श्रुत्यादिष्वेन्द्रपदस्यैकैकेन्द्रव्यक्तिबोधकतापर्याप्ता तदितरेन्द्रपूजेन यागादिवैगुण्यापत्तेः । एतेन इन्द्रत्वस्य देवदत्तत्वावशिष्टेण पौनरुक्त्यमित्यपास्तम् ।

लक्षणान्तरमाचष्टे—लिङ्गानाञ्चेति । या सकललिङ्गान्वयितावच्छेदिका न भवतीत्यर्थः । एवञ्च 'लिङ्गान्वयितावच्छेदकत्वकूटाभाववत्त्वे सति 'अयं ब्राह्मण' इत्याकारकावकायतात्मकोपदेशविशिष्टत्वं' जातित्वमिति फलितम् । वै० 'स्वविशिष्टग्रहप्रकारकत्व'सम्बन्धेन । वैशिष्ट्ये वैशिष्ट्यञ्च—'स्वजन्यज्ञानजन्यत्व' 'स्वजन्यज्ञानविषयेयीभूतगोत्वादिधर्मविधेयकत्व' 'स्वजन्यज्ञानीयधर्मिताश्रयेतरधर्मिताकत्व'तत्र त्रयसम्बन्धेन ।

यथा 'अयं ब्राह्मण' इत्याद्युपदेशात्, —एतद्व्यक्तिधर्मिकब्राह्मणत्वप्रकारकज्ञाने—'एतत्पिता ब्राह्मण' इति ज्ञानं स्वविशिष्टं, तत्प्रकारत्वं ब्राह्मणत्वे, किञ्च 'स्त्रीपुंसयोरेपरत्यान्ता - द्विचतुष्पदपदोद्गताः' इत्युक्ते-ब्राह्मणत्वं न पुंसकत्वान्वयितानवच्छेदकत्वेन लिङ्गान्वयितावच्छेदककूटाभाववत्त्वमपि तत्रैवेति—ब्राह्मणत्वस्य

सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यात् ‘भजो ण्विः,’ समासश्च । आख्यातम्=आख्यानम्,—उपदेशः । कथनात्=उपदेशात् । एकत्रेन्द्र इत्युपदिष्टेऽन्यत्र तद्गृहे मानाभावान्नेन्दत्वादि तथा । ब्राह्मणत्वन्तु—एकत्रोपदिष्टे तत्तत्पित्रादिषु सुग्रहम् । वृषल्लवं—तदपत्यतत्सहोदरादौ सुग्रहम् ।

अत्र—‘आकृतिग्रहणे’ति नित्यानिव्यसाधारणमिति-युवत्वादिकमपि जातिरेतन्मते । ‘अपर आह’त्यादिना यावद्द्रव्यभावित्वमित्यनित्यव्यावृत्तं लक्षणान्तरं भाष्ये दर्शितम् । एवञ्च भिन्नऋषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन कुमारादिशब्दे जातिकार्यविकल्पः, अत एव ‘युवजानि’रित्यत्र पुंवत्त्वं, ‘युवतितरे’त्यत्र तदभावश्च भाष्ये उदाहृतः ।

नन्वेताभ्यामप्यौपगवी’ ‘कठी’त्यादेरसङ्गहोऽनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात्सर्वलिङ्ग-त्वाच्चेत्यत आह—गोत्रञ्चेति ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

आख्यातमिति । भावे क्त इत्याह—आख्यानमिति । अनुवादनिरासाय तदर्थमाह—उपेति । स च=ब्राह्मणयामुत्पन्नोऽयं ब्राह्मण इत्यादिरूपः । अस्यापि तत्र नातिप्रसङ्ग इत्याह—एकत्रेति । तथा=जातिः । नन्वेवमपि ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं न स्यात्, तस्योपदेशगम्यत्वेऽप्येकत्र कथितेऽन्यत्र सुग्रहत्वाभावात्, एवञ्च ‘ब्राह्मणीभार्य’ इत्यत्र ‘जातिश्चे’ति पुंवत्त्वनिषेधानापत्तिरत आह—ब्राह्मेति । तुरुक्तवैलक्षण्ये । आदिना—पितामहादि । एतेन ‘वृषलीपर्यन्तधावनेन मूले ब्राह्मणत्वं नैव जाति’रिति भ्रान्तिनिरस्ता; तस्योपलक्षणत्वात् । यत्तु युवत्वादिकमाकृतिग्रहणमपि न जातिर्नित्यत्वाभावादत एव ‘वृद्धे’त्यादौ न ङीप्, ‘युवजानि’रित्यादौ पुंवद्भावश्च । ‘युवतितरे’त्यत्र तु ङ्याप्सूत्रभाष्योदाहरणप्रामाण्यात् पुंवत्त्वं, तान्त्रिकोक्तनित्यत्वादिरप्यत्रापेक्षणादिति; तत्र; भाष्यविरोधादिति—ध्वनयन् यथाभाष्यं तथाह—अत्रेति । अनयोर्मध्ये इत्यर्थः । अत एवाह—परेति । उदेति । ‘वृद्धे’त्यादौ त्वजातित्वाद्याविति बोध्यम् । एताभ्यामपि लक्षणाभ्यां क्रमेणाह—अनुगतेति । ‘कठः,’ ‘कठी’ ‘कठमिदङ्कुलं’ ‘औपगवङ्कुल’-मिति दर्शनेनासर्वलिङ्गत्वाभावादाह—सर्वेति । ‘अपत्याधिकारादन्यत्वेनान्न तेनापत्यमात्रग्रहणं, तथा यूनि-

❁ वरवर्णिनी ❁

जातित्वं सिद्धम् । ननु सकललिङ्गविशिष्टशूद्रत्वविशिष्टार्थकतत्पदादिबोधे शूद्रत्वादीनामपि सकल-लिङ्गान्वयितावच्छेदकतया त्वदुक्ततादृशकूयाभावाभावाच्छूद्रत्वादेर्जातित्वानापत्तिरिति चेन्न; तत्र तत्तल्लिङ्ग-प्रतियोगिकसम्बन्धस्यापि पदार्थतयाऽऽकाङ्क्ष्यमास्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नसंसर्गताश्रयत्वरूपान्वयित्वस्याभावेन—[प्रकृते ‘लिङ्गानाञ्च नैत्यत्र च तादृशान्वयितावच्छेदकत्वस्यैव विवक्षितत्वेन] अदोषात् ।

परे तु ‘लिङ्गानाञ्च न सर्वभा’गिति शब्दविशेषणं, ‘जाति’रित्यस्य च जातिवाचीत्यर्थे इति तच्छब्दस्यातथात्वाच्च दोषलेश इति प्राहुः ।

पित्रादिष्विति । ब्राह्मणाब्राह्मण्यामुत्पादितस्यैव ब्राह्मणत्वात् । ब्राह्मणपुत्रभ्रात्रादिषु तु न तद्गृहीतं शक्यं, ब्राह्मणपुत्रस्य ब्राह्मणभ्रातुश्च शूद्रादेरपि सम्भवात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

युवत्वादिकमपीति । शूद्रसंस्थानव्यङ्ग्या कुमारत्वजातिः, कठिनसंस्थानव्यङ्ग्या युवत्वजातिः, शिथिलसंस्थानव्यङ्ग्या च वृद्धत्वजातिरिति बोध्यम् । यावद्द्रव्येति । स्वाधिकरणद्रव्यसत्ताव्यापक-सत्ताकत्वं जातित्वमित्यर्थः । कुमारत्वादीनां स्वाधिकरणीभूताया युवत्वावस्थापन्नाया व्यक्त्या सत्ता तद्व्यापकसत्ताकत्वाभावाच्च जातित्वमित्याशयः । चैत्रत्वादीनां जातित्वाभावाय—‘समानकालिकानेक-व्यक्तिवृत्तित्वा’दिविशेषणमत्रापि लक्षणे बोध्यम् ।

शास्त्रीयमत्र गोत्रम् । अत एव 'गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति, 'स्त्रियां लु'गिति न्यासे — 'औपगवी माणविके'त्यत्राण् योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति, मा भूदेवमण्णन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति—'इति प्रौढ्या पूर्व-पक्षिणोक्ते,—तदङ्गीकृत्यैव—'इहं तद्धौपगवीभार्यः,—जातिलक्षणः पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति, मा भूदेवं—'वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति, एवन्तर्हि ग्लुचुकायनीभार्ये दोषः' इति 'एको गोत्रे' इतिसूत्रस्थभाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावकथनं सङ्गच्छते । अन्यथा जातिलक्षणङीष एव परत्वाद्वक्तुं युक्तत्वं, 'पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोती'त्यसङ्गतिश्च । ग्लुचुकायनीभार्ये दोषस्तु—ङीपुंवत्त्वप्रतिषेधयोरसिद्धिरूपो बोद्धव्यः ।

'सर्वतोऽक्तिन्नर्या'दिति ङीषि तु—पुंवत्त्वप्रतिषेधाऽसिद्धिरेव दोषः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

लुक्सूत्रभाष्योक्तेः, 'अवन्तिकुन्ती'ति भाष्येऽनन्तरापत्ये उदाहरणाच्चात एव तथा व्याख्यान'मिति—दीक्षित-दण्ड्याद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह—शास्त्रीयमिति । 'अपत्यं पौत्रे'ति सूत्रोक्तमित्यर्थः । अत्र भाष्यसंमति-माह—अत एवेति । अत्र तेन तद्गृहणादेवेत्यर्थः । 'सङ्गच्छते' इत्यत्रान्वयः । अत एव तदुक्तिरपि सफल । अन्यथा 'अपत्य'मित्येव वदेत् । न्यासे—क्रमेण सूत्रभेदे उक्ते सति । तदन्तविशेषणत्वे तदन्तान्तस्यापि विशेषणादनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्यादाह—इति प्रौढ्या पूर्वपक्षीत्यादि । अन्यथा—मूलोक्तपक्षे ।

ननु सिद्धान्ते चरमे को दोषोऽत आह—ग्लुचुकेति । ङीष् च पुंवत्त्वप्रतिषेधश्च तयोरित्यर्थः । अत एव—अपत्यविशेषस्य जातित्वादेव । एवमर्थोऽसङ्गतिमुक्त्वा तत्र दोषमप्याह—किञ्च ब्राह्म इति । उपसंहरति—

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

कालिकेति विशेषणं व्यर्थमनेकवृत्तीत्यनेनैव गतार्थत्वात् । गोत्रञ्चेति । शास्त्रीयमिति । औपगवीभार्ये पुंवत्त्वनिषेधो न प्राप्नोतीति । नचाऽत्राऽपि शास्त्रीयं गोत्रं वर्तते इति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्या-द्विशेष्ये तस्य स्पर्शवद्ब्रह्मपरिमाणमित्यत्र परिमाणपदं व्यर्थं, व्यावर्त्याऽलाभाल्लक्षणया गोत्रस्य विवक्षितत्वात्(?)।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

जातिवाचकताप्रयुक्तशास्त्रीयकार्यप्रवृत्तये आरोपितजातिमत्त्वं व्याचष्टे—गोत्रमिति । 'अपत्यमात्रं गोत्रमत्रे'ति प्राचीनमतं खण्डयितुमाह—शास्त्रीयमिति । न प्राप्नोतीति । औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत्र 'अत इ'जितीम्, तस्य लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद्गोत्रप्रत्ययस्य चाणोऽधेद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य युव-प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वाद्ग्लुक्षण ईकारो न प्राप्नोतीति भावः । भविष्यतीति । 'यः शिष्यते'इति न्यायेन प्रत्यये लुक्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेति अण्णन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः । नच सिद्धान्तेऽपि गोत्रापत्यत्वावच्छिन्नमुख्यविशेषताकबोधतात्पर्येण तथा प्रयोग इष्यते, तथा विवक्षायांन्वधुनाऽपि स्यादेव, युवापत्यत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्येणैव युवप्रत्ययोत्पत्तिरिति नैष दोष इति वाच्यं, युवापत्य-त्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधेच्छायाम्—स्त्रीगोत्रापत्यगतस्त्रीत्वबोधतात्पर्येण 'औपगवा'—इत्यस्याप्यापत्तेः । तच्च सिद्धान्तेऽनिष्टं, विशिष्टतादृशार्थनिरूपितशक्तेः केनापि शांखेणागृहीतत्वात्तदर्थबोधतात्पर्येण न स प्रयुज्यते, इदानीन्तु तथा प्रयोगापत्तिरिति तत्त्वम् ।

अन्यथा=अपत्यमात्रस्य जातित्वे । परत्वात्= 'ठिड्ठे'त्यपेक्षया परत्वात् । युक्तत्वमिति । तव मते

अत एव ‘ब्राह्मोऽजाता’विति सूत्रेऽपत्ये जातौ नेत्यर्थः सङ्गच्छते । तव त्वपत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात्तदसङ्गतिः, ‘ब्राह्मो नारद’ इत्यसिद्धिः । अतः सामर्थ्येनात्र शास्त्रीय-गोत्रस्यैव ग्रहीतुमौचित्यम् ।

‘अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते ‘अवन्ती’त्यत्र जातिप्रयुक्तो डी’षित्यनुपसर्जनादितिसूत्रभाष्यन्त्व-नन्तरेऽवस्थाप्तिन द्रौणायनिवद्गोत्रत्वरोप इत्यभिप्रायेण । यूनि तु न शास्त्रीयगोत्रत्वरोपः, तत्र ‘युवैव न गोत्र’मिति नियमेन तत्सञ्ज्ञानिषेधात्,—तदाह—अपत्यप्रत्ययान्त इति । ‘अपत्यं पौत्रप्रभृती’ति परिभाषित इति शेषः । शाखाध्येत्रिति । षष्ठीतत्पुरुषः, शाखायामस्त्रीविषयत्वाभावात् । जातिकार्यं लभते इति । अनेनास्यातिदेशत्वं बोध-यति । ‘कठेन प्रोक्तमधीते’ इति—वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्रोक्तार्थणिनेः ‘कठचरका’दिति लुक्, अध्येत्रणः प्रोक्तल्लुक् । ‘बह्व्य ऋचोऽध्येतव्या यस्या’ इति विग्रहे—

❁ चिदस्थिमाला ❁

‘अत’ इति षष्ठी औचित्यान्वयेन । नन्वेवमनुपसर्जनादिति सूत्रभाष्यविरोधोऽत आह—अनन्तरेति । नन्वेवं रीत्या तत्रापि स्यादिति पूर्वोक्तभाष्यासङ्गतिरत आह—यूनि रिविति । यथाश्रुतासङ्गतेराह—अपत्यं पौत्रेति । शाखाध्येत्रिति ।—द्वन्द्वः । चरणशब्दः—कठादिषु शाखाभेदेषु, तदध्यायिपुरुषेषु चेति प्रकृते उभयोरपि ग्रहणमित्यनुवादे चरणानामित्यत्र कौस्तुभपदमजर्थः, तत्त्वण्डयति—शाखेति । ‘कठ’त्यत्र प्रक्रियामाह—कठेनेति । ‘लुक्=इति लुक्’ । ‘बह्वृची’त्यत्र प्रक्रियामाह—बह्व्य इति । ननु स्त्रीणां ‘पुराकल्पेषु नारीणां मौजोबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथे’ति मनूक्तेः

❁ वरवर्णिनी ❁

लौकिककापत्यमात्रे जातित्वस्य सत्त्वादिति भावः । असङ्गतिरिति । ‘जातेश्चै’त्यस्य प्राप्तेः, तव लौकिका-पत्यमात्रे जातित्वादित्याशयः ।

अवन्तीति । अवन्तेरपत्यं खाल्यर्थे ‘वृद्धेत्कोशलाजादाव्य’डित्यनेन व्यङ्, तस्य ‘स्त्रियामवन्ति-कुन्तिकुरुभ्यश्चे’ति लुकि ‘जातेरस्त्री’ति ङीप् ।

अत्रेत्यं विचार्यते—‘शास्त्रीयमेव गोत्रमत्र गृह्यते’ इति नवीनमते ‘एको गोत्रे’इतिसूत्रस्यं भाष्यं प्रमाणं, ‘लौकिकमेव गोत्र’मिति प्राचां मते तु—‘अनुपसर्जना’दितिसूत्रस्यं भाष्यं प्रमाणमित्युभयोस्तुल्यतया कस्य मतं समीचीनमिति ! यत्तु नवीनमते—‘ब्राह्मोऽजाता’वित्यत्रापत्ये जातौ टिलोपो नेत्यर्थसङ्गतिः, ‘ब्राह्मो नारद’इति-प्रयोगसिद्धिश्च प्रमाणम्, अन्यथाऽपत्यमात्रग्रहणेऽपत्यस्य जातित्वावश्यभावादपत्ये जातौ टिलोपो नेत्यर्था-सङ्गतिः, तत्र, ‘अजाता’वित्यस्य समुदायोपाधितयाऽपत्यप्रत्ययान्तेन ब्राह्मणत्वरूपजातावगम्यायामित्यर्थस्य तवाप्यवश्यं वक्तव्यतयाऽदोषात्, अन्यथा नवीनस्य तवापि शूद्ररूपे ब्रह्मणो युवापत्ये विवक्षिते ‘ब्राह्मण’ इत्यापत्तेः, तत्र ‘अजाता’विति निषेधेन टिलोपाप्राप्तेः । प्राचीनस्य मम मते तु—शूद्रे वाच्ये समुदायेन ब्राह्मणत्वं नावगम्यते इति ‘अजाता’विति निषेधाप्रवृत्त्या टिलोपे ‘ब्राह्म’इत्येव भवतीति दिगित्युमानाश्रयपण्डितः ।

परे तु—श्रूयमाणोऽनुपसर्जनं यो गोत्रप्रत्ययस्तदन्तस्य जातित्वमित्यर्थेन लौकिकगोत्रस्य ग्रहणेपि ‘औपगवी माणविके’त्यत्र श्रूयमाणस्याऽणोऽनुपसर्जनत्वाभावेन जातित्वाभावादनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम् । ‘ईकार’ इत्यनेन टिड्ढेतिङीपो ग्रहणम् । ‘औपगवी भाष्ये’त्यत्रापि पर्वरीत्येव जातित्वा-भावकथनं, न तु शास्त्रीयगोत्रत्वस्य स्वीकारेण । ‘ब्राह्मोऽजाता’वित्यत्र चाऽजातिग्रहणसामर्थ्या-दाकृतिग्रहणेत्याद्यनतिदिष्टजातेरेव ग्रहणं, ‘ब्राह्मो नारद’ इति च अजातावेव, नारदे नहि ब्राह्मत्वं जातिः । देवर्षित्वन्तु पृथगेव । ब्रह्मणोऽपत्यत्वेन ब्राह्मत्वस्य जातित्वे हि चाण्डालादेरपि तत्त्वापत्तिरित्याहुः ।

‘ऋक्पू’रित्यप्-समासान्तः । स्त्रिया अध्ययनाभावेऽपि तद्वृत्त्युत्पत्त्याच्छब्दश्च ।—यथा-
ऽनधीयाने माणवके । ‘ब्राह्मणी’त्यत्रापत्येऽणि ‘ब्राह्मोऽजात’वित्युक्तेष्टिलोपाभावः ।

परे तु ‘आकृतिग्रहणे’त्येव लक्षणम् । आकृतिपदम्-उपदेशोलक्षणम् । आकृति-
द्वारा साक्षादुपदेशेन ब्राह्म जातिरित्यर्थः । तत्र-‘ईदृशाकारो गौ’रित्याकृत्युपदेशाब्राह्म
गोत्वादजातिः । ‘अयं ब्राह्मण’ इतिसाक्षादुपदेशाब्राह्म-ब्राह्मणत्वादजातिः ।

यद्वा—आकृतिग्रहणं—जातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणम्, ‘लिङ्गानाञ्च न सर्वभा’गिति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पूर्वकल्पे तत्सर्वेऽपि नेदानीमत आह—स्त्रिया इति । एतेन “-बहुवृत्ती”त्यस्य शाखेत्यर्थः । ‘अनृच-
बहुवृत्तावध्येतव्ये’त्यस्य निर्मूलत्वादित्युक्तम्, ‘अनृचो माणवके, बहुवृत्तश्चराण्येव’मिति भाष्यविरुद्धम्,
अर्थान्तरे तयोः साधुतापत्तिर्माणवकशाखयोरसाधुतापत्तिश्च । बहुवृत्तशब्दस्य कचिदध्येतरि प्रयोगस्तु भाक्तः—”
इति रत्नाकोक्तमपास्तम्, भाष्यार्थानवबोधात्, शाखायां ‘पुंयोगा’दिति ङीप् सिद्धेस्तत्रास्त्रोविषयत्वा-
भावाच्च, पुंवत्वस्यापि भाषितपुंसत्वाभावादेवाप्रतिषेधेति दिक् । सिद्धान्तलक्षणांशे आह—परे स्त्रित्यादि-
आहुरित्यन्तेन । सर्वसङ्गहायाह—उपदेशोपेति । तन्मात्रमित्यर्थः । तदाह—आकृतीति । तत्र-
तयोर्मध्ये । ‘गौ’रिति पाठः । ‘गौ’रिति पाठो वृषाभिप्रायः । विनिगमनाविरहादाह—यद्वेति । नन्वेवम-
ग्रिमवैयर्थ्यमत आह—लिङ्गानाञ्चेति । एतावान् शब्द इत्यर्थः । तदिति । जातीयर्थः ।
अनुवादकमिति पाठः ।

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

परेस्त्विति । प्रथमपक्षे उपदेशान्तर्गतत्वेनाकृत्याश्रयान्यतरोपदेशव्यङ्ग्या, ‘यद्वा’पक्षे आकृतिग्रहणो-
पदेशव्यङ्ग्या चेत्यर्थः । अत्रेदन्तत्वंम्-औपगवीभार्ये न दोषः, युवप्रत्ययलक्षणेन गोत्रत्वं न प्रत्ययाप्रत्यय-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सङ्गहाख्यातनिर्गोष्ठे’ति समष्ट्या एकमेव लक्षणं, नतु
लक्षणद्वयमित्याह—परेस्त्विति । नन्वेवं शुक्लादिगुणानां जातित्वं दुर्गारम्, ‘अयं शुक्ल’इत्युपदेशाब्राह्मत्वादत
आह—यद्वेति । जातिग्राहकोपेति । ‘स चेदृशाकारो गौः’ इति, ‘अयं ब्राह्मणः’ इति च । ‘अयं शुक्ल’
इत्यादिश्च गुणग्राहकोपदेशः । अपिर्निश्चये । नच जातिलक्षणे जातेः प्रवेशात्माश्रय इति वाच्यम्,
उपदेशविशिष्टत्वं जातिग्राहकोपदेशत्वं, वै०—‘स्वतादात्म्य’ ‘स्वप्रयोजकेच्छीयज्ञाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपिता-
वच्छेदकतासमानाधिकरणा या-विशेष्यत्वाऽसमानाधिकरणा प्रकारता-तादृशप्रकारताकज्ञानजनकत्वे’भय-
सम्बन्धेनेत्येवं विवक्षणेतादोषात् । ‘अयं ब्राह्मणः’ ‘ईदृशाकारो गौ’रित्याकारको यो वृद्धोपदेशः,
तत्प्रयोजिका या—‘अस्य गोत्वज्ञानं जायता’मित्याकारिका इच्छा, तादृशेच्छीयोद्देश्यता-गोत्वविषयक-
ज्ञाने, तन्निरूपिताऽवच्छेदकता-विषययित्वसम्बन्धावच्छिन्ना—गोत्वे, तादृशवच्छेदकतासमानाधिकरणा
तादृशोपदेशजन्या च-‘अयं गौ’रित्याकारकज्ञानीयप्रकारताख्या विद्यता-गोत्वानिष्ठा, सा च विशेष्यत्वाऽ-
समानाधिकरणाऽपीति—तन्निरूपकज्ञानजनकस्योपदेशस्य ग्रहणम् । ‘अयं शुक्ल’इत्याकारकोपदेशजन्य-
ज्ञानीया शुक्लादिनिष्ठा तादृशोपदेशप्रयोजकेच्छीयोद्देश्यतावच्छेदकतासमानाधिकरणा प्रकारता न विशेष्यत्वा-
ऽसमानाधिकरणा, अपि तु गुणत्वव्याप्यशुक्लत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणैवेति—नात्र
तादृशोपदेशस्य जातिग्राहकोपदेशपदेन ग्रहणमिति तत्त्वम् । न चा‘यमभावः’इत्याकारकोपदेशज्ञानीया-
ऽभावत्वनिष्ठप्रकारतायास्तादृशत्वात्तन्निरूपकज्ञानजनकस्य‘अयमभावः’इति ज्ञानजनकोपदेशस्यापि ग्रहणा-
पत्तिरिति वाच्यम्, अभावत्वस्यानुयोगिताविशेषरूपत्वेन तन्निष्ठप्रकारताया विशेष्यत्वाऽसमानाधिकरणत्वा-
ऽभावादित्याहुः । स्वरूपानुवादकमिति । तादृशोपदेशाब्राह्म्य सकललिङ्गनिष्ठाऽपदार्थसंगोवच्छिन्न-

तत्स्वरूपानुवादकं, तेन शुक्लादिगुणानामेकत्वेऽपि जातिस्वाभावो बोधितः ।

अत एव—‘विशेषणानाञ्चे’ति सूत्रे जातेराविष्टलिङ्गत्वं भाष्ये उक्तम् । आविष्टलिङ्गत्वं—नियतलिङ्गत्वमिति कैयटः । ‘तच्च प्रायिक’मिति केचित् । भाष्यप्रामाण्याज्जातेरेक-शब्दवाच्याया न त्रिलिङ्गता, ‘तटं त्रि’ष्वित्यादिकोशकृतां प्रमाद’ इत्यन्ये ।

‘सकृदाख्यातनिर्ग्राह्ये’त्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वञ्च बोधितम् । सकृत् = एकवारं कचिद्यत्तौ साक्षादाकृतिद्वारा बोधदिष्टा व्यक्त्यन्तरे ग्रहीतुं शक्येति तदर्थः । ‘गोत्रञ्चे’त्यादि प्राग्वदेव । अत एव—

‘प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।

असर्वलिङ्गां बह्वर्था तां जातिं कवयो विदुः ॥’

—इति लक्षणान्तरं भाष्ये उक्तम् । “—‘सत्त्वस्य—द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या तौ प्राप्नोति सा जाति’रिति लक्षणम् । यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः । अनेन गोत्व-ब्राह्मणत्वाद्योरुभयोरपि सङ्ग्रहः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण सम्बध्यते । यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य

❀ चिदस्थिमाला ❀

अनुवादफलमाह—तेनेति । अनुवादेनेत्यर्थः । अङ्गविकलतानिरासायाह—एकत्वेऽपीति । एकत्वमिति मतेऽपीत्यर्थः । अत एव=जातेरसर्वलिङ्गत्वादेव । प्रकृतोपयोगायाह—आविष्टेति । तदादौ सर्वलिङ्गत्वादाह—तच्चेति । केचित्—प्राञ्चः । सिद्धान्तमाह—भाष्येति । नन्वेवं कोशस्य का गतिरत आह—तटमिति । नन्वेवमप्यंशान्तरं किमर्थमत आह—सकृदिति । प्राग्वदेव=अतिदेश एव । अत एव=पूर्वत्र तथार्थाङ्गीकारादेव । तौ=प्रादुर्भावविनाशौ । इति=एतावन्मात्रम् । तस्य फलितार्थमाह—यावदिति । अनेन=एकलक्षणेन । आकाङ्क्षाशान्तये शेषमाह—द्रव्येणेति ।—सहार्थयोगे तृतीया । गुणैरिति । प्रकृत्यादित्वा-

❀ सदाशिवभट्टीयम् ❀

साधारणत्वात् । किञ्चाऽपि जातित्वं पूर्वं कृत्वेदानीं प्रत्ययलक्षणेन जातिस्वाभावात् तस्यापि साधारणत्वात् । किञ्च तावन्मात्रे जातित्वेपि ततः पर-स्त्रीप्रत्ययाऽभावेन जातिस्वाभावः । किञ्चाल्पचित्वेन पूर्वभाष्ये लभे लौकिकगोत्राश्रयणमनुचितम् । नापि ‘ब्राह्मो नारद’ इत्यसिद्धिः, तत्र जातिपदेना‘ऽऽकृति’—इति लक्षणकस्य घटत्वेत्यादिलौकिकस्य वा ग्रहणात् । अत एव ‘ब्राह्मो रावण’ इति सिद्धिः, अन्यथा तत्र गोत्रत्वेन जातिस्वाहोषः स्यात्, एवञ्च ‘अवन्ति’रिति भाष्यमप्यनुकूलमिति तत्त्वविदः । अत्रेदम्बोधयम्,—‘तटं त्रि’ष्विति कोशस्य प्रामादिकत्वमनुचितम् । किञ्च कस्य लिङ्गस्य त्याग इति विनिगमनाऽभावः । जातेराविष्टलिङ्ग-स्वभावस्याऽपि—आविष्टं=प्राप्तं, स्वत एव नाऽन्यतो लिङ्गं यत्सेतित्विग्रहेण स्विष्टलिङ्गत्वेऽपि—न दोषः । शुक्लादौ त्वाश्रयव्यक्तिगतत्वान्नाविष्टलिङ्गत्वम् । ‘असर्वलिङ्ग’मित्यस्यापि सर्वेषां यानि स्वतोऽन्यस्य वेति तदभाववान्—किन्तु स्वाश्रयमात्रलिङ्गवतीत्यर्थेनाऽविरोधः । एतयोरिति द्वित्वनिर्देशोऽपि कुमारशब्द-विषये इति न दोषः, कुमारशब्दे ह्या‘कृती’ति द्वयमेवेति न दोषः । एवञ्च ‘गोत्रञ्चे’त्यस्य साहचर्येण सञ्ज्ञात्वमेव, अतिदेशमानाऽभावात् । स्पष्टेवेति । महाशूद्राति भाष्यमेकदेश्युक्तिः । बहूनामजा-

❀ वरवर्णिनी ❀

प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वाभावादिति भावः । ‘तटं त्रि’ष्वित्यादि कोशस्य प्रमाद एवेत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव=असर्वलिङ्गत्वादेव । प्रायिकमिति । ‘तटं त्रि’ष्वित्यादिकोशबलादिति भावः ।

स्वमतसिद्धान्तमाह—भाष्येति । अत एव=गोत्वब्राह्मणत्वयोरैकलक्षणेन सङ्ग्रहादेव । लक्षणा-न्तरमिति । गोत्वब्राह्मणत्वोभयसङ्ग्राहकमित्यर्थः । यावद्द्रव्यभावीत्यस्यार्थः—प्रागेवोक्तः । उत्तरलक्षण-

नोपलम्भस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थः—” इति कैयटः । इदं स्वरूपकथनमेव । अत्र लक्षणे ‘असर्वलिङ्गा’मित्येतन्मदुक्तार्थकमेव, न तु लक्षणान्तरम्, अनुपयोगात् । बह्वर्थम्—सर्वव्यक्तियपिनीमित्यर्थः । एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणेऽपि मदुक्तव्याख्यैवोचिता ।

अत एव—कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ? यथा पूर्वलक्षणं तथा—‘कुमारीभार्य’ इति भवितव्यं, यथोत्तरं तथा ‘कुमारभार्य’—इति भाष्ये—‘लक्षण’मित्येकवचनमेव प्रयुक्तम् । अत एवाऽऽकडारसूत्रशेषे—‘आकृतिग्रहणा जाति’रित्येवोक्तं भाष्ये इत्याहुः ।

बलाकेति । अयञ्च बिसकण्ठिकापदवाच्यजातिविशेषवाची, स च बकत्वव्याप्योऽन्यो वेत्यन्यदेतत् । ‘अस्त्रीविषया’दित्यस्य—प्रवृत्तिनिमित्तक्ये लिङ्गान्तररहितमिनादित्यर्थः । एतेन—बलां कायतीति यौगिकस्य सर्वलिङ्गत्वात्,—

‘बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसव.ण्ठिका ।

बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः—॥’

—इति कोशे पुँलिङ्गस्याप्यभिधानाच्च—नेदं युक्तमित्यपारतम् ।

अत एव—‘पाककर्णे’ति सूत्रं चरितार्थं, तद्धि स्त्रीविषयार्थम् । अन्यथा

❁ चिदस्थिमाला ❁

तृतीया । अस्य तात्पर्यमाह—यथेति । प्राग्वाह—इदमिति । भ्रमं निराचष्टे—अत्रेति । एवव्यच्छेद्यमेवाह—नत्विति । सम्भवेऽप्याह—अनुपेति । अत एव—उत्करीत्या पूर्वत्रैकलक्षणत्वादेव । एकवचनमेवेति । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्य जालमिप्रायत्वं त्वगतिकगतिः, अत एवान्यदपि मानमाह—अत एवेति । पूर्वत्रैकलक्षणत्वादेवेत्यर्थः । जातिविशेषवाचीति । अत एव नित्यस्त्रीलिङ्गः । नन्वेवमप्याद्ये स्त्रीविषयत्वमस्त्येवात आह—अस्त्रीति । एतेन—उत्करीत्या तस्याऽस्त्रीविषयत्वेन । कोशे—शाश्वताख्ये । अत एव—योगार्थाग्रहणेन पूर्वोत्करीत्या स्त्रीविषयत्वादेव । अन्यथा—उत्करीत्याऽस्त्रीविषयत्वानङ्गीकारे । तेषामपि—पाकाद्युत्तरपदानामपि ।

‘द्रोणी’ ‘कुटी’त्यादयो गौरादिषु बोध्याः । द्रोणशब्दः परिमाणे पुमान्, गवादन्यां स्त्री । कुटशब्दो घटे पुमान्, गेहे स्त्री । पात्रशब्दो भाजनसामान्येऽर्धचांदिः, भाजनविशेषे स्त्री । अत्रौणादिके घृनि पित्वाङ्डीषित्यपि बोध्यम् । भाष्ये तु प्रौढ्या कचिच्चदस्त्रीविषयमित्यर्थरूपं पक्षान्तरमाश्रित्य द्रोणीत्यादयः साधिताः । मालाबलाकयोस्त्वजादिपाठात् सिद्धमित्युक्तम् । एवञ्च ‘पाककर्णे’ति सूत्रं न कार्यमिति तद्भावः । अत्र पक्षेऽस्त्रीविषयादित्यस्य प्रत्युदाहरणमन्वेषणीयम् । कुलीनेत्यत्राजादित्वाद्वाद्बोधः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

वत्पूर्वस्याप्युभयसङ्गाहकता युक्तेति भावः । अनन—पूर्वोक्तेन एकलक्षणेन । अयञ्च—बलाकाशब्दश्च । स च—तादृशजातिविशेषश्च । नन्वस्त्रीविषयादित्यस्याभावे ‘बलाके’त्यत्र ङीष् स्यादिति दीक्षितोक्तमयुक्तं, ‘बलाका’शब्दस्य बकत्वव्याप्यजातिवाचकतया पुंसि स्त्रियाञ्च सत्त्वेनाऽनियतस्त्रीलिङ्गतया प्रत्युदाहरणासङ्गतेरित्यत आह—अस्त्रीति । लिङ्गान्तरं—स्त्रीलिङ्गमिदं—पुंनपुंसकं, तद्रहितं—नित्यस्त्रीलिङ्गं—बलाकादि, तद्भिन्नं—वृषलादिपदमित्यर्थः । एवञ्च बकत्वव्याप्यविसकण्ठिकात्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बलाकाशब्दस्य—लिङ्गान्तररहितया स्त्रीविषयत्वमेवेति प्रत्युदाहरणं सङ्गतमेवेत्याशयः । पुंसि बकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियान्तु तद्व्याप्यं विसकण्ठिकात्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनाऽस्त्रीविषयत्वेऽपि विसकण्ठिकात्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तक्ये लिङ्गान्तररहितमिदंत्वाभावादस्त्रीविषयत्वं नास्तीति दीक्षितोक्त्युक्तैवेति हृदयम् । एतेन—‘अस्त्रीविषया’दित्यस्य पारिभाषिकोक्तार्थकरणेन । अपास्तमिति । पुंसि विसकण्ठिकात्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावा-

तेषामपि यौगिकेऽर्थे लिङ्गान्तरसम्भवेन पूर्वेण सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

पाककर्ण । जातिवाचिनः किं ?—‘बहुपुष्पा शाखा’ । स्त्रीविषयादपीति ।

अजात्यर्थन्तु न, प्राक्पुष्पादिषु जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु ‘सदच्चाण्डे’त्यादिनिषेधात् ।

योपधादपीति । पुनर्जातिग्रहणादिति भावः । ‘अस्त्रीविषया’दिति तु पूर्वसूत्रेण विच्छिन्नम् । **तित्तिरिति** । ‘स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोर्गाः’ इत्यमरादयं स्त्रियामपीति भावः । इतः किं ?—दरत् । ‘द्वयञ्मगधे’त्यणः ‘अतश्चे’ति लुक् ।

उद्भुतः । ङकारो ‘नोङ्धात्वो’रिति विशेषणार्थः, अन्यथा ‘यवाग्वे’त्यादावपि निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं प्रश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा ‘ब्रह्मबन्धू’रित्यादिबहुव्रीहौ

❀ चिदस्थिमाला ❀

दपी’ति पूर्वसूत्रेण सिद्धे स्त्रीविषयार्थमिदमिति भावः । नन्वजालयमेव किं नात आह—अजात्येति । सूत्रानन्तर्यस्याविशेषादवान्तरानन्तर्यग्रहेण इष्टासिद्धेर्दोषाच्च अनन्तरस्येतिन्यायेनानिर्वाहादाह—**प्रागिति** । निषेधात्—तदारम्भात् । अन्यथाऽनुवृत्त्यैव सिद्धेराह—**पुनरिति** । ननु ‘तित्तिरिः ककुभो लाव’ इति साहचर्यात् पुंस्त्वेनास्य स्त्रोत्वाभावोऽत आह—**स्त्रीपुंसयोरिति** । इ-मुपलक्षणं—नपुंसकस्यापि, अयोगव्यवच्छेदार्थत्वात् । अत एव ‘गोत्रञ्चे’त्यस्यावतरणेन न विरोधः, तस्यैकदेशयुक्तत्वादिति बोध्यम् । **बहुव्रीहाविति** । ब्रह्म वेदो बन्धुषु यस्या न तु स्वस्मिन्नित्यर्थः । मनुष्यजातिविशेषे रूढोऽयम् । स्पष्टञ्चेदं

❀ वरवर्णिनी ❀

दुक्ताऽस्त्रीविषयत्वाभावादिति भावः । अत एव—‘प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तरहिते’त्यादिरूपाऽस्त्रीविषयत्वस्य ‘जातेरस्त्री’त्यत्र ग्रहणादेव । सूत्रम् = अग्रिमसूत्रम् । तद्धि=पाककर्णेति सूत्रं हि । स्त्रीविषयार्थ=‘शाल-पर्णी’त्यादिनित्यस्त्रीलिङ्गेष्वपि ङाप्सिद्धये । अन्यथा=वलकित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि अस्त्रीविषयत्व-स्वीकारे, पारिभाषिकपूर्वोक्ताऽस्त्रीविषयत्वानङ्गीकारे इत्यावत् । तेषां=शालपर्ण्यादीनां ‘पाककर्णे’त्युदा-हरणभूतानाम् । **यौगिक इति** । शालसदृशपर्णशालित्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमादाय पुंलिङ्गादौ प्रयोगसम्भवाद-स्त्रीविषयत्वाज्जातेरस्त्रीत्येव तत्र ङीप्सिद्धौ ‘पाककर्णे’ति व्यर्थं स्यादित्यर्थः । **बहुपुष्पेति** । यौगिकोऽयं—न जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः । ननु पाककर्णेति सूत्रमप्राप्तप्रापकतयाऽजात्यर्थमेव किं नेत्यत आह—**अजात्यर्थ-मिति** । तद्धि पाककर्णेति ङीष्वाधनार्थमारब्धम् । निषेधादिति । यदि ‘पाककर्णे’तिसूत्रमजाल्यर्थं स्यात्तर्हि ‘अस्त्रीविषया’दित्यस्य प्रकृतसूत्रेऽपि सम्बन्धात्प्राक्पुष्पादौ जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु अस्त्रीविषयत्वाभावा-‘जातेरस्त्री’त्यस्य ‘पाककर्णे’त्यस्य चाप्राप्त्याऽदन्तलक्षणटापा रूपसिद्धेः ‘सदच्चाण्डे’त्यादिवाचिकारम्भो व्यर्थः स्यादिति भावः । पूर्वसूत्रेण=पाककर्णेत्यनेन । स्त्रीविषयत्वात्तस्य । ननु ‘तित्तिरिः ककुभो लावः’ इत्यमरे ‘साहचर्याच्च कुत्र चि’दिति परिभाषणात्कुमुलावादि साहचर्येण तित्तिरिशब्दस्य पुंस्त्वनिर्णयादिदं प्रत्युदा-हरणमयुक्तमत आह—**स्त्रीपुंसयोरिति** । अपत्यान्ताः=अपत्यप्रत्ययान्ताः—औपगवादयः, द्विचतुषट्-पदोर्गाः=द्विपद-चतुषपद-षट्पद-सर्पादिवाचिनः, ब्राह्मण-मृग-भ्रमरोरगादयः शब्दाः—पुंसि स्त्रियाञ्च बोध्या इत्यर्थः । तेन ‘तित्तिरि’शब्दस्य द्विपदत्वात्स्त्रियामपि प्रयोगो लभ्यत एवेत्याशयः । इदं स्त्रीत्वस्या-प्युपलक्षणम्, ‘औपगवङ्कुल’मित्यादिप्रयोगदर्शनात् । दरत्=सीमाप्रदेशस्य—‘गिलगित’—‘देरागाजीखॉ’ आदि-प्रदेशः । अन्यथा=‘नोङ्धात्वो’रित्यत्र ङकारानुच्चारणे । **ब्रह्मबन्धूरिति** । ब्रह्म=वेदो बन्धुषु यस्याः सः

परकन्नितृत्त्यर्थं, रूपाणां सवर्णदीर्घेण सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । 'श्वश्रू'रिति तु 'श्वशुरः श्वश्वे'ति निर्देशात्सिद्धम् । कुरुरिति । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वात्वादयः ।

अध्वर्युरिति । अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेत्यर्थः । रज्ज्वादीति । 'उत' इति तु नेह सम्बध्यते, 'अलाबू'रिति भाष्योदाहरणादिति भावः । 'कृकवाकु'रित्यत्र मनुष्यजानित्वाभावात्पूर्वेणापि न ।

पङ्गोश्च । 'पङ्गु'शब्दो गुणवाचीति पूर्वोणाप्राप्तिः । श्वशुरस्येति । 'श्वश्वे'ति निर्देशादन्त्याकारस्य लोपः ; तन्निर्देशसिद्धमेवैतत् । भाष्ये त्विदं न दृश्यते । 'ङ्यावि'ति-सूत्रस्थभाष्यस्वरसस्त्वयमनूङन्तोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्यकैव्यटयोः । परेति । अन्तरङ्गोऽपि सः । कविति । शेषिकेत्यर्थः । नद्युत्तरपदकत्वाभावात् 'नद्युत्तरपद'स्य प्राप्तिरेव न । एतेन 'ब्रह्मबन्धूक' इति तूङन्तावयवको बहुव्रीहिरिति नद्युत्तरपदलक्षणः क्व भवत्येवेति शास्त्रोक्तमप्राप्तम् । 'दीर्घोच्चारणं श्वश्रूशब्दार्थ'मिति दण्ड्यायुक्तेरसाङ्गत्यायाह—इवश्रूरिति । 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादय इति' शास्त्रिदण्ड्यायुक्तेरसाङ्गत्यायाह—एकेति । यथाधुनासङ्गतेः प्राग्वदाह—अध्वर्युशाखेति । ननु स्रज एव तत्सम्बन्धे व्यर्थमिदमत आह—उत इति । पूर्वेण सिद्धे वैयर्थ्यं परिहरति—पङ्गुविति । अन्त्याकारस्य=तस्यैव । तेनाद्याकारव्यवच्छेदः । नन्वस्यापूर्वत्वेनायुक्तमेतदत आह—तन्निर्देशेति । अत एवाह—भाष्ये त्विति । मूलादिसकलग्रन्थासाङ्गत्यायाह—ङ्यावितीति । अत इति । पूर्वपदस्योपमानवाचित्वाभावात्तत्रोपमानत्वेन प्रतीत्यभावादिति यावत् । अत एवोत्तरपदग्रहणं

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ब्रह्मबन्धूः । पूर्वान्तवत्त्वेन स्त्रीप्रत्ययान्ततया 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वस्तु न, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधात् । स्पष्टमिति । तत्र हि—“किमर्थो ङकारः ?—विशेषणार्थः—‘नोङ्धात्वो’रिति; ‘नोधात्वो’रित्युच्यमाने ‘यवाग्वा’ ‘यवाग्वे’ इत्यत्रापि प्रसज्येत । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं ?—‘ब्रह्मबन्धूः’ ‘वीरबन्धूः’ ‘नद्युत्तरपद’ इति कम्प्राप्त्येत । नैष दोषः—‘नद्यन्तानां यो बहुव्रीहि’रित्येवं तत्, न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । शेषलक्षणः—[‘शेषादिभाषे’ति] तर्हि कम्प्राप्तोति, तस्मादीर्घोच्चारणं कर्त्तव्यम्—” इत्युक्तम् । ‘ङकार-द्रव्यदीर्घेण निर्दिष्टं, तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्वाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनाये’ति कैयटस्तदाशयमाह ।

ननु यथेक एव उकारो विधीयते तर्हि ‘श्वशुरस्योकाराकारे’त्यत्रापि तस्यैव सम्बन्धे ‘श्वश्रू’रिति दीर्घोच्चारणं अवर्णनं न स्यादतः कथं भाष्यादिसङ्कतिरत आह—श्वश्रूरिति । तथा च निर्देशादेव तद्रूपं सिध्यति, न तु तदर्थं वचनान्तरमाध्यम्यमित्याशयः । ननु स्त्रिया वेदेऽनधिकारादध्वर्युरित्यसङ्गतमत आह—वंशोद्भवेति । अलाबूरिति । ऊङि सत्यलाभ्वेत्यत्र ‘नोङ्धात्वो’रिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः सिध्यतीत्याशयः । गुणवाचीति । ‘न तु जातिवाची’ति शेषः । पूर्वेण—‘ऊङुत’ इत्यनन । आद्याकारेति । एवञ्च प्रथमाकारलोपापत्तिर्नेत्याशयः । इदं—‘श्वशुरस्योकाराकारे’ति वार्तिकम् । ङ्याप्सूत्रस्येति । तत्र हि—“‘ङ्याप्ग्रहणं किमर्थं ? ‘प्रातिपदिका’दित्येव सिद्धं, नैवम्—‘अप्रत्यय’ इति प्रातिपदिकसम्बन्धप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवन्तर्हि—‘ङ्याप्ग्रहणवस्यूकोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यं,—‘युवतिका’ ‘ब्रह्मबन्धूका’ ‘वीरबन्धूका’, नार्थेऽस्तिग्रहणेन त्रिप्रत्ययस्य तद्धितत्वासिद्धं तत्र प्रातिपदिकत्वम् । एवम्—ऊङो ग्रहणेनापि नार्थः,—उकारान्तादुत्पत्तावूङन्ताद्वोत्पत्तौ न विशेषः, ऊङन्तादपि कपि ‘केऽण’ इति ह्रस्वविधानात् । यदा ऊङ् तादपि

ऊरुत्त । उपमीयतेऽनयेत्युपमा—उपमानं, तद्भावं औपम्यम्—उपमानत्वम् । एवञ्च तद्बोधकोरुत्तरपदादित्यर्थः । उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्रत्यासत्त्योपमानवाच्येव, अतः ‘करभोपमोरु’रित्यत्र न । तदाह—उपमानवाचीति । करमेति । मणिबन्धादाकनिष्ठं करबहिर्भागः करभस्तद्बदूरु यस्या इत्यर्थः । उपचारादिति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः । एवञ्च समासस्योपमानोपमेयभावाबोधकत्वेन न पूर्वसूत्र-प्राप्तिः, तदारोपे च स निमित्तमित्यन्यदिति भावः ।

ननु सहशब्दग्रहणं व्यर्थं, सर्वस्योरुमत्त्वेन सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभिध्याहारे व्यर्थत्वेन ‘सहोरु’रिति प्रयोगस्यैवाभावादत आह—सहेते इति । ‘रतिश्रम’मिति शेषः । सह=विद्यमानावूरु यस्या इत्यर्थ इति कैयटः । अतिरमणीयावित्यर्थ इति तदाशयः, ‘कमलानि कमलानी’तिवत् । कदूरिति ।—नागमातुः सञ्ज्ञा ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सफलं, अन्यथोर्वन्तादित्येव वदेत् । शफेति । ‘शफः खुरं गवादीनां मूले विटपिनामपी’ति हेमकोशात् पुंस्र्वं, ‘शफं ह्येवे खुरः पुमा’निति अमरात्कृत्वमपि । अत एव ‘शफाविव जमुंराणे’ति श्रुतिरपि । प्रवृत्तिनिमित्तस्य=खुरत्वस्य, शफत्वस्य वा । सादृश्यमूलक आरोपो न तु तत्प्रतीतिस्तदाह—एवञ्चेति । तथारोपे चेत्यर्थः ।

सः=उपमानोपमेयभावः । एतेनोपचारेऽपि पूर्वपदस्योपमानवाचित्वमप्याह—तमेवेति—मन्दोक्तम-पास्तम्, एवञ्च करभोरुशब्देऽप्यारोपाविवक्षायामूङ् न भवत्येव । एतेन ‘विचक्रेण करेण करोरुमि’रिति-माधो व्याख्यातः । ‘पीवरोरु पिबतीह बहिर्ण’इति कुमारप्रयोगस्तु चिन्त्य एव । एतेन ‘सञ्ज्ञापूर्वके’ति गुणो नेति तत्सिद्धिरिति शास्त्रिदण्ड्यायुक्तमपास्तं, तस्या अप्रामाणिकत्वात् । इयर्थ—वार्तिके । मूलीत्य ? द्वितीयपक्षं समूलमाह—सहेति । तत्र दृष्टान्तमाह—कमलेति । मूले—कदूरिति कुतिसतो वृक्षविशेष इत्यर्थः । वृक्षविशेषस्य

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

दिपाठात्—द्रोणी कुटीत्यादयो गौरादिषु बोध्याः ॥ उरू ॥ उपमाशब्देन सादृश्ये प्रतीते तस्मात्स्वार्थे व्यञ्ज्,

ॐ वरवर्णिनी ॐ

पूर्वान्तवरत्वेन सिद्धम्—” इत्युक्तं, ‘श्वश्रू’शब्दो यद्युङ्न्तः स्यात्तर्हि तत्रोङ्न्तात्कपि अन्यथा च विशेषस्य स्पष्टतया तदर्थमूङ्ग्रहणस्यावश्यकतया भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च ‘श्वश्रू’शब्दो नोङ्न्तः किन्त्वव्युत्पन्न इति लब्धम् ।

‘ऊरुत्तरपदा’दित्यधिकारप्राप्त्यातिपदिकविशेषणमूरुत्तरपदादिति बहुव्रीहिः, ‘औपम्ये’ इति सप्तम्यर्थो वाचकत्वम् । पूर्वपदस्योपमानवाचकत्वे समुदायस्यौपम्यवाचकत्वसम्भव इत्याशयेनाह—उपमीयत इति । अतः=उपमानवाचकस्य पूर्वपदस्य ग्रहणेन । करभोपमोरुरित्यत्रति । अत्र पूर्वपदस्योरु-शब्दसामानाधिकरण्येनोपमानवाचकत्वाभावः स्पष्ट एव । यतः पूर्वपदस्योपमानवाचकस्य विवक्षाऽत एवो-त्तरपदग्रहणञ्चरितार्थमन्यथोर्वन्तादित्येव वदेत् । उपचारो—लक्षणा, सा च शक्यतावच्छेदका-रोपात्मिका तदाह—शफशब्देति । सः=उपमानोपमेयभावः ।

सहेते इतीति । एवञ्च ‘सह’शब्दः सौत्रः क्रियाशब्दो न तु साहित्यवाचीत्युक्तम्भवति । मूलोक्तं—‘यदे’ति द्वितीयार्थकल्पनमेव समूलमित्याशयेनाह—सह विद्यमानाविति । सर्वस्यापि विद्यमानोरुमत्त्वेन विशेषणवैयर्थ्यशङ्कानिवारणाय—अतिरमणीयावित्यर्थ इति । तत्र दृष्टान्तमाह—कमलानीति ।

अच्छन्दोऽर्थमिति । छन्दसि 'कद्रुकमण्डल्वोरच्छन्दसी'त्येनेनैव सिद्धिरिति भावः ।

अञो य इति । 'शार्ङ्गरवादी'ति लुप्तपञ्चम्यन्तम्, 'अञ' इति च षष्ठी, 'अनुपसर्जना'दिति विभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणम् । एवं 'टिड्डा'—इत्यत्रापि सुवचम् । तद्वदत्र पञ्चम्यन्तत्वमपि सुवचम् । 'अञ्योऽकार' इत्यपि पाठः क्वचित् । शार्ङ्गरव्यां जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम् । अणि आदिवृद्ध्योर्गुणौ ।

पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते,—तस्य पाठसामर्थ्याज्जातिस्वामवेऽपि ङीन् ।

नृनरयोरिति । यद्यपि 'नारी'ति नृशब्देन सिद्धं, 'नरी' इति तु पुयोगे ङीषा दुर्वारं, जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्याप्रवृत्तेरिति नरग्रहणं व्यर्थं, तथाऽपि नरत्वजातिमात्र-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सञ्ज्ञेयमिति कश्चित् । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिवचनः । अत एव 'चतुष्पाज्यः' इत्यत्र 'कामण्डलेय'इति वक्ष्यति । पात्रवाची तु न स्त्रीलिङ्ग इति न प्रत्युदाहरणम् । अत्राञोऽकार इति पाठाशयमाह—शार्ङ्गेति । अस्य=अञः ।—समानाधिकरणम् । विनिगमनाविरहादाह—तद्वदिति । अत एवाह—अञ्योऽकारेति । यत्तुशृङ्गरशब्दादपत्येऽणि आदिवृद्ध्योर्गुणयोर्ङीपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ङीन्विधिरिति; तत्र, ङीपं बाधित्वा परत्वान्ङीषः प्राप्तेस्तदाह—शार्ङ्गरव्यामिति । अत्र=शार्ङ्गरवादौ । अस्य स्त्रीत्वम्—अमरा-दित्यन्यत्र प्रतिपादितम् । ननु तस्यानेन बाधः कुतो नात आह—जातीति । तत्र=पुंयोगे । एवञ्च जातिलक्षणङीष एव बाधकमिति भावः । अतः 'किन्नरीणां नरीणा'मिति प्रयोगः सङ्गच्छते, मूलादि-

ॐ सदाशिवभट्टीयम् ॐ

सादृश्यविशिष्टपूर्वपदाक्षेपापेक्षया केवलपूर्वपदमाक्षिप्यौपम्य इति विशेषणं, तेन करभोपमोरित्यत्रादोष इति चिन्त्यम् ।

ॐ वरवार्णनी ॐ

'तदा जायन्ते गुणा यदा सहृदयैर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि' । अत्र च शुद्धकमलत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं, शोभादिगुणयुक्तकमलत्वावच्छिन्नस्य विधेयत्वमिति नोद्देश्यतावच्छेदकविधेयता-वच्छेदकयोरेकत्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति । लोके 'कद्रू'रिति कस्य बोधकमत आह—नागमातुरिति । कमण्डलुशब्दश्च चतुष्पाज्जातिवचनः । अत एव 'चतुष्पाज्जो ढ'मिति सूत्रस्य 'कामण्डलेय' इत्युदाहरण-सङ्गतिः । पात्रवाची तु न स्त्रीलिङ्गः ।

'अञ' इत्यस्माकारविशेषणत्वं, शार्ङ्गरवादिस्तु नेति द्वन्द्वानुपपत्तिरत आह—शार्ङ्गरवादीति । अस्य=अञ इत्यस्य । एवं टिड्डेत्यत्रापि । तस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽनुपसर्जनादिति विभक्तिविपरिणामेन तद्विशेषणम् । विनिगमनाविरहादाह—तद्वदत्रेति । अञोऽकारविशेषणत्वे फलं—'शूरसेनी'ति । 'जनपद-शब्दा'दित्यञोऽन्त्ये'ति लुकि जातिलक्षणो ङीष्, तेनान्तोदात्तं पदम् । शार्ङ्गरव्याः साधुत्वमाह—अणि आदीति । 'शृङ्गर'शब्दादपत्येऽणि आदिवृद्धौ गुणेऽगन्ताच्छृङ्गरशब्दप्रकृतिकान्ङीप्युदात्तनिवृत्ति-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यदि तु गोत्रेऽण् तदा जातिलक्षणो ङीष् परत्वान् ङीम्बाधित्वा स्यात्तथापि प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वमेव स्यादतो ङीन्—आधुदात्तत्वसिद्ध्यर्थं विधीयते इति । सामर्थ्यादिति । पुत्रशब्दस्य ग्राहसामर्थ्यादित्यर्थः ।

'नृनरयो'रितिगणसूत्रे नरशब्दोपादानस्य प्रयोजनं वक्तुं शक्नोते—यद्यपीति । 'नरी'ति प्रयोग निवृत्तिरेव प्रयोजनमस्त्वित्यत आह—नरीति त्विति । अत्र मात्रपदेन पुंयोगव्यावृत्तिः, पुंयोगे तु 'नरी'तीत्यत, अत एव 'किन्नरीणा'मिति प्रयोगोपपत्तिः । 'नर'शब्दान्स्याकारस्य लोपेनापहारेऽलोप्यारिभाषय।

प्रतिपेपादयिषायां ‘नरी’ति व्यावृत्त्यर्थं तद्वहणम् । अत्राद्याऽकारस्यैव वृद्धिर्लक्ष्यानुसारि-
व्याख्यानात् ।

वस्तुत इदं गणसूत्रमनार्षं, नुर्नरस्य च धर्म्या ‘नारी’ति ‘ऋतोऽ’जिति
सूत्रेण ‘नरस्य चेति वक्तव्य’मिति वार्तिकेन चाद्युदात्तनार्याः सिद्धेः । रूढ्या
योग्यतया तद्धर्म्या नरत्वजातिविशिष्टैव बुद्ध्यते, अत एव ‘वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्चे’ति वचन-
वास्तुनि भवो वास्तव्य इति दिगादित्वात्संसाध्य प्रत्याख्यातं भाष्ये । ‘नित्यानां शब्दानां
यथाकथञ्चिदन्वाख्यानं कार्य’मिति कैयटः । ‘रूढ्या सर्वदोषपरिहार’ इति तदाशयः ।

यङश्चाप् । पकारो ‘याडाप’ इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्य ध्वन्यनुबन्धकत्व-
सम्पादनद्वारा सामान्यग्रहणाविधातकत्वेन चारितार्थ्येऽपि ‘आम्बष्ठ्या, आवट्ये’-
त्यादौ परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते इति बोद्धव्यम् ।

षाद्यञ इति । एवञ्च गौकक्ष्यशब्दस्य गर्गादियवन्तस्योदीचां मतेनैव चापः
सिद्धेः स क्रौड्यादिषु न पाठ्यः, सम्प्रसारणन्तु तस्य नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये ।

यूनस्तिः । ‘ऋन्नेभ्य’ इति ङीपोऽपवादः । उत्तरार्थ इति । इह करणं तद-
नित्यत्वज्ञापनार्थमिति केचित् । * इति स्त्रीप्रत्ययाः *

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सकलग्रन्थं खण्डयति—वस्तुत इति । अर्धभेदोऽपि नेत्याह—रूढ्येति । अत्र मानं सूचयन्नाह—
अत एवेति । उक्तरीत्याऽर्धभेदाभावादेवेत्यर्थः । इत्यत्र=इत्यादौ । प्राचां मते ष्फस्य सत्त्वादाह—
उदीचांमिति । ‘सिद्धेः क्रौड्यादिषु न पाठः कार्य’ इति पाठः ! नन्वेवं ‘गौकक्षीपुत्र’ इत्यत्र
‘ष्यङ्’ः सम्प्रसारण’मिति न स्यादत आह—सम्प्रेति । नन्वत्र करणं व्यर्थमत आह—इहेति ।
तत्=लिङ्गविशिष्टति । घटीग्रहणेनैव तज्ज्ञापनसिद्ध्या नास्येदं फलमित्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता ।

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

इति सदाशिवभट्ट्यां स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः *

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति श्रीमद्राघवेन्द्राचार्यकृते विषम्याख्ये लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्याने स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

ॐ चरवर्णिनी ॐ

अन्त्यस्य रेफस्य वृद्धिः स्यादत आह—अत्राद्येति । व्याख्यानादिति । नरः अः—नरः, कतन्तव-
त्पररूपं, ना च नरश्चेति द्वन्द्व इति व्याख्यानादित्यर्थः । अनार्षमिति । तत्रादर्शनात् । आधुदात्तस्य
रूपस्य तर्हि कथं सिद्धिरत आह—नुर्नरस्य चेति । योगार्थमादायान्यत्रास्य प्रवृत्तिं वारयति—
रूढ्येति । अत एव=रूढिलिखितेऽर्धभेदाभावादेव ।

प्राचामते ष्फस्य सत्त्वादाह—उदीचांमत् इति । सः=गौकक्ष्यशब्दः । न पाठ्य इति ।
ष्यङ्प्रत्ययस्तत्र पाठे भवति ततो ‘यङश्चा’विति चाप् जायेते, स च चाप्—अधुना ‘षाद्यञ’
इत्यनेन सिद्ध इति भावः । ननु ‘गौकक्षीपुत्र’ इत्यत्र ‘ष्यङ्’ः सम्प्रसारण’मिति सम्प्रसारणञ्च स्यादित्यत
आह—सम्प्रसारणन्त्विति । नेष्टमिति । तदुक्तम्भाष्ये—‘षाद्यञश्चाप् वक्तव्यः—‘शार्कराक्ष्या’,

१ अतः परं सदाशिवभट्टीयं तिलकं नोपलभ्यते । ज्योत्स्नापि हलन्तपर्यन्तमेव लब्ध्वा । अभिनव-
चन्द्रिकाऽपि हलन्तपुंलिङ्गपर्यन्तमविच्छिन्ना ततो मध्ये २ विच्छिन्नैव लभ्यते । अतस्तन्मुद्रणादिरमामः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘पोतिमाभ्या’ गर्गादियजन्ता एवेति कैयटः । तत्रायमर्थः—गोकक्ष्यशब्दः कौट्यादिषु पठ्यते, स न पठितव्यो भवति, यदि न पठ्यते—‘गौकक्षीपुत्र’ इति सम्प्रसारणत्र प्राप्तोति, इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम्, एवं हि सीनागाः पठन्ति—‘व्यङ्गः सम्प्रसारणे गोकक्ष्यायाः प्रतिषेधः’ इति । इयञ्च सीनागानामुक्तिस्तत्र गौकक्ष्यशब्दस्य पाठसत्त्वे बोध्या । नन्वस्य तद्धिताधिकारस्योत्तरार्थत्वे इहकरणं व्यर्थमत आह—इहेति । के चिदिति । षट्—षटीग्रहणेनैव तदनित्यत्वस्य सिद्धेरिदमपि प्रयो-जनमन्यथासिद्धमित्यरुचिः—इति मिश्राः ।

नमो विद्वच्छिरोभूषारत्नाय न्यायवार्द्धये ।

मरुमण्डलमार्त्तण्ड—स्नेहिरामजिशास्त्रिणे ॥ १ ॥

पितामहपदद्वन्द्वचिन्तनावासबुद्धिना ।

शब्देन्दुशेखरे प्रौढा रचिता वरवर्णिनी ॥

इति राजराजराजीमुकुटकुटीकोटरशायिचरणनखकिरण-प्रत्यग्रशङ्कराचार्यावतार-पुंभाववाग्देवता-सिद्धसारस्वत-वदशारत्रवाचस्पति-न्यायरत्न-मरुमण्डलमार्त्तण्ड-जगद्विदित-कैलासवासि-

श्री १०८ श्रीस्नेहिरामजिशास्त्रिणां पौत्रेण, दिग्विजयप्रथित-प्रचण्डपाण्डित्य-

वादिवारणपञ्चानन-प्रतिवादिभयङ्करभयङ्कर-न्यायाचार्य-सिद्धसारस्वत-कैलासवासि-

श्री १०८ श्रीशिवनारायणशास्त्रिणान्तनुजनुषा, सतीसार्वभौम-

राजलक्ष्मी-गर्भसम्भवेन, श्रीराधाकृष्णजिपोद्धारलब्धसाहाय्येन,

व्याकरणाचार्य-न्यायाचार्य-दर्शनाचार्य-श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा-

ऽऽकलितायां शब्देन्दुशेखरवरवर्णिन्यां स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

माघशुक्लप्रतिपत् वै० १९९२ शुभम् ॥ श्रीः ॥ शुभम् ॥

[पूर्ण पृष्ठ सङ्ख्या-१०४०]

कारकप्रकरणम् ।

‘स्वौजसमौ’डितिविहितस्यादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह—प्रातिपदि-
कार्थेति । ईदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्त्तते, अन्ततोऽस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात् ।

ॐ विजंया ॐ

नुमोऽनवद्यसद्वन्धविद्योद्योतितदिबुखान् ।

मरुमण्डलमार्त्तण्ड-स्नेहिरामाभिधान् गुरुन् ॥ १ ॥

द्वितीयादिवत्प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वं सूचयति—इदमिति । ननु ‘चैत्र’इत्यादौ न क्रियायोगोऽत आह—अन्तत इति । तत्राप्यस्तीत्यध्याहारेण बोध इति भावः । अतएव ‘तिङ्समाना-
धिकरणे प्रथमे’ति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । तत्र तिङ्समानाधिकरणस्य तिङ्बोध्यकर्त्रादिकारकबोध-
करूपत्वात् । नन्वेवं ‘त्रयः काला’इत्यादीनामसाधुतापत्तिः, कस्या अपि क्रियाया अध्याहारस्य तत्र कर्तुमशक्यतया क्रियायोगाभावेन प्रथमाया अप्रवृत्तेः, नच ‘सन्ती’त्यध्याहारः शक्यते कर्तुं, लङर्थस्य वर्त्तमानत्वस्य भूतभविष्यतोर्बाधितत्वादिति चेन्न; ‘ज्ञायन्ते’इत्यस्याध्याहारेण—वर्त्तमान-
कालिकज्ञानविषयत्वस्य कालत्रयेऽपि सम्भवेनादोषात् । वस्तुतस्तु ‘सन्ती’त्यस्याध्याहारोऽपि कर्तुं-
शक्यते, नच तत्र वर्त्तमानत्वं बाधितमिति वाच्यं, ‘धातुविशिष्टत्वं वर्त्तमानत्वं’मिति परिष्कारेणा-
ऽदोषात् । वै० ‘स्वोच्चारणाधिकरणत्वं’ ‘स्वबोध्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतक्रियाधिकरणत्वं’ ‘स्वोच्चारण-
प्रतियोगिक-प्रागभाव-ध्वंसाऽन्यतराधिकरण-कालाऽघटितत्वं’तत्रितयसम्बन्धेन । कालत्रयायानुस्यूतैक-
महाकालकर्तृकसत्तायामध्याहृतासाधातुविशिष्टकालावच्छिन्नत्वस्याऽबाधासम्बन्धः । उच्चारणकालात्प्राक्
यत्र काले पाकः कृतस्तत्पर्यन्तमेकमखण्डं कालखण्डमादायातिव्याप्तिवारणाय—‘प्रागभावाधिकरण-
कालाघटितत्वं’विशेषणम् । एवं—यत्रागामिनि काले पक्ष्यति तत्पर्यन्तमुच्चारणकालात्परमेक-
मखण्डं कालखण्डमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय ‘ध्वंसाधिकरणकालाघटितत्वं’मिति केचित् ।

अन्येतु—‘स्वप्रतिपाद्यक्रियानधिकरणकालाघटितत्वं’ ‘स्वोच्चारणाधिकरणत्वं’ ‘स्व-प्रतिपाद्य-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अव्यवहितसङ्गत्वभावाद्यव्यवहितसङ्गतिमाह—स्वौजसिति । ‘प्रथमा त्वकारकविभक्तिस्तदधिकारा-
पाठा’दिति प्राचीनग्रन्थासाङ्गत्यायाह—इदमपीति । अपिना तदधिकारस्य सूत्रविहितसङ्गहेतुकविधि-
समुच्चयः । अन्तत इति । ‘अत्रे’ इति शेषः । ‘अस्तिर्भवन्तीपर’ इति भाष्यार्थमाह—अस्तीति । ‘सर्वत्र

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

क्रियायोग एवेति । ‘प्रायेणे’ति शेषः । तेन पचतिरूपदिभ्योऽप्रेवणादिभ्यश्च प्रथमासिद्धिः ।
नन्वेवं ‘त्रयः कालाः’ इत्यादौ प्रथमा न स्यात् ‘सन्ती’त्यध्याहारस्यासम्भवादिति चेन्न, ‘ज्ञायन्ते’
इत्यध्याहारसम्भवात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

टीकान्तरेषु विश्रामं भजमानेषु कारके ।

प्रथिमानं परं धत्ते शेखरे वरवर्णिनी ॥ १ ॥

१ ननु ‘करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशा’निति व्युत्पत्त्या कारकशब्दस्य क्रियापरतया कारकाधिकारीय-
द्वितीयादिविभक्तीनां क्रियान्वये एव प्रवृत्तावपि प्रथमाविधायके तदधिकारभावात्क्रियान्वये एवास्याः
प्रवृत्तौ न मानमिति चेन्न; ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इत्यत्राप्रधानग्रहणामावेऽपि अप्रधाने एवेवं तृतीया भविष्यति,
प्रधाने तु कारकविभक्तितया प्रथमा बाधिका भविष्यतीत्यादिरीत्या भाष्येऽस्याः कारकविभक्तित्वेन
व्यवहारात्प्रथमाया अपि कारकविभक्तितया क्रियान्वय एव तस्याः प्रवृत्तौचित्यात् ।

१ छात्रालाभायकारकेऽसत्पितृभिर्न्यायाचार्यैः । शिवनारायणशास्त्रिभिराकलिता विजया प्रदीयते ।

—आख्यातार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वयेन तद्वारकः क्रियायोगो बोद्धव्यः ।

ॐ विजया ॐ

क्रियाधिकरणत्वैतन्नितयसम्बन्धेन धातुविशिष्टत्वं वर्त्तमानत्वम् । क्रियाद्वयान्तर्गतो यः कश्चित्सूक्ष्मकाल उपलभ्यते तत्रापि यन्नविशेषादिरूपक्रियाऽस्त्येवेति—[न तादृशे काले स्वप्रतिपाद्यक्रियानधिकरणकालमिति—] न तमादाय प्रथमसम्बन्धासत्त्वप्रयुक्ता सर्वत्राऽव्याप्तिः ।

‘त्रयःकाला’इत्यत्र च भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदमिन्नत्रिलसङ्ख्याविशिष्टो य एको महाकालस्तत्कर्तृका सत्ता निरुक्तत्रितयसम्बन्धेनाध्याहृताऽधातुविशिष्टकालावच्छिन्ना भवत्येवेति ‘सन्ती’त्यध्याहारोऽपि शक्यते कर्तुमित्याचक्षते ।

परंतु—अस्तीत्यादिप्रयोगावच्छिन्नो यः सत्तादिक्रियाधिकरणीभूतकालः स एव वर्त्तमानः, स एव च लडर्थः । ‘कीदृशकालावच्छेदकत्वे प्रयोग’ इति परिचयायैव प्रागभावध्वंसाधिकरणकालाघटितत्वादिसम्बन्धघटितं धातुविशिष्टत्वादिरूपं लक्षणमुपन्यस्तम् । ‘प्रयोगावच्छिन्नक्रियाधिकरणे’त्यस्य प्रयोगावच्छिन्ना या क्रियाऽधिकरणता तद्विशिष्टः कालो लडार्थ इत्यर्थः । विशिष्टस्यैव क्रियायामन्वय इति महाकालमादाय न क्षतिरिति विभाव्यतामित्याहुः ।

ननु प्रथमान्तार्थस्यापि न साक्षात्क्रियाऽन्वय इति कथन्तस्य कारकत्वं, साक्षात्क्रियान्वयित्वस्यैव हि कारकत्वादत् आह—तद्वारक इति । नन्वेवं परम्परासम्बन्धेन क्रियान्वयिनोऽपि कारकत्वे ‘राज्ञःपुरुषोऽस्ती’त्यादावपि परम्परया पुरुषद्वारा राज्ञोऽपि सत्ताक्रियान्वयितया राजादेरपि कारकत्वापत्तिः, न च क्रियानिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासमानाधिकरणविषयतानिरूपितविषयताश्रयत्वमेव परम्परया क्रियान्वितत्वं गृह्यते, तादृशश्च पुरुषादावेव, ननु तदन्वयिनि राजादावपीति न दोषः

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विशेषक्रियाशून्ये’ इति शेषः । अत एव ‘तिङ्स्मानाधिकरणे प्रथमे’ति वार्तिकसङ्गतिः । ननु प्रथमान्तार्थस्य न साक्षात्क्रियायोगोऽत आह—आख्यातार्थेति ।—तद्वक्तृप्रत्ययार्थे । अत्र मानमाह—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ श्रीगुरुचरणास्तु—प्रयोगविशिष्टत्वं वर्त्तमानत्वं; वै० ‘स्वोच्चारणाधिकरणत्वं’ ‘स्वजन्यबोधविषत्वेन तात्पर्यविषयीभूतफलविशिष्टत्वे’भयसम्बन्धेन । फलवै०—‘स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावद्यावद्यापारप्रतियोगिकध्वंसानधिकरणत्वं’ ‘स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावद्यावद्यापारप्रतियोगिकप्रागभावाधिकरणत्वे’तदुभयसम्बन्धेन । पचतीत्याद्युच्चारणकाले तज्जन्यबोधविषयविकृतिरूपफलजनकव्यापाराणां प्रागभावस्य ध्वंसस्य चाभावालक्षणसमन्वयः—इत्याहुः । विस्तरस्त्वभिनवराजलक्ष्म्यामस्मदभ्युहितायामनुसन्धेयः ।

२ न च क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकात्प्रथमेत्यर्थे—सत्ताक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया तिवर्थे आश्रये एव सूत्वाच्चैत्रादिपदात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यं, क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिततिङ्श्रयनिष्ठप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकात्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थेन चैत्रादिपदात्प्रथमा सिद्धेरित्याशयात् । तदाह—क्रियानिष्ठविषयतेत्यादि ।

न चैवमपि ‘कुशलश्चैत्रः पचती’त्यत्र चैत्रस्य तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वेऽपि कुशलादिपदस्याऽतथात्वात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यं, ‘क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपिताऽऽश्रयनिष्ठप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकारताप्रयोजकात्प्रातिपदिकात्प्रथमे’त्यर्थेन चैत्रादेः साक्षात्प्रकारताप्रयोजकत्वात् कुशलशोभनादिपदानाञ्च परम्परयां प्रकारताप्रयोजकत्वात्ततः प्रथमातिष्ठेः ।

ॐ विजया ॐ

इति वाच्यं, 'चैत्रेण स्वस्य पुत्रो दृश्यते' इत्यादौ चैत्रादेरेव स्वपदार्थतया स्वपदार्थस्यापि कारकत्वापत्तेः, त्वन्नये दर्शनक्रियानिष्ठविशेष्यताख्यविषयतानिरूपिताऽऽश्रयामिन्नपुत्रनिष्ठप्रकारताख्यविषयतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वेन परम्परया क्रियान्वयित्वात्, एवञ्च स्वपदादपि तृतीयापत्तिरिति चेन्न; कारकक्रियाभावत्वव्याप्य-कर्तृक्रियाभावत्वादिरूपषट्पावच्छिन्नसंसर्गैतरजन्यजनकभावादिसंसर्गघटितपरम्परया क्रियान्वयित्वस्यैव कारकत्वात् । 'चैत्रोऽस्ती'त्यादवाख्यातार्थकर्त्तरि चैत्रपदार्थस्य विशेष्यविशेषणभावेऽपि—अभेदस्याऽपसंसर्गतया तद्वदितत्वेऽपि [जन्यजनकभावाद्यघटितत्वात्]—परम्परया क्रियान्वयित्वं सुलभम् । 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ तु तदितरजन्यजनकभावसंसर्गघटितत्वेन तादृशसंसर्गानवच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वविरहाच्च कारकत्वमित्याहुः ।

अन्येतु—'क्रियायोगे एव प्रवर्तते'इत्युक्त्या—क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकात्प्रथमेत्यर्थे—राहुशिरसोरेभेदाद्वाहोःशिरोऽस्तीत्यादौ सत्तानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्य शिरश्शब्दवद्वाहावप्यक्षततया तस्य कारकत्वापत्तिः, ततः प्रथमापत्तिश्च । 'क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितसाक्षात्प्रकारताप्रयोजकत्वस्य तिबर्थाश्रय एव सत्त्वेन घटस्यातथात्वात्प्रथमानापत्तिः, अतः—क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताऽऽश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूताश्रयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाक्षात्प्रकारताप्रयोजकात्प्रथमेत्यर्थः, एवञ्च शिरो-घटादेस्तथात्वात्प्रथमा, राह्वादेः साक्षात्प्रकारत्वात्प्रयोजकत्वाच्च सा । नचैवं 'नीलो घटोऽस्ती'त्यादावपि नीलस्य साक्षात्तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वाभावेन प्रथमा न स्यादितिवाच्यं, धर्मिपारतन्त्र्येण नीलपदार्थस्यापि 'कटं भीष्मं कुर्वित्यादिवत्क्रियायां साक्षादेवान्वयात्ततः प्रथमासिद्धेरित्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

न चैवं परम्परयाऽपि तादृशप्रकारताप्रयोजकात्प्रथमास्वीकारे—'चैत्रस्य पुत्रः पठनी'त्यादौ पठनादि—क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताऽऽश्रयनिष्ठप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितसाक्षात्प्रकारतायाः पुत्रपदार्थनिष्ठतया तादृशपुत्रनिष्ठप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपित—जन्यजनकभावसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायाश्च चैत्रनिष्ठतया तस्यापि परम्परया तादृशप्रकारताप्रयोजकतया ततोऽपि प्रथमापत्तिरिति वाच्यं, 'क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपिताश्रयनिष्ठप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपिताऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकात्प्रथमे'त्यर्थेन चैत्रनिष्ठप्रकारताया जन्यजनकभावरूपभेदसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाभेदसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावात् ।

न चैवमपि 'पण्डितस्य चैत्रस्य पुत्रः पठनी'त्यत्राऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नाया अपि तादृशप्रकारतायाः पण्डिते सत्त्वात्तादृशपरम्परया प्रकारताप्रयोजकात्पण्डितपदात्प्रथमापत्तिरिति वाच्यं, 'भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाऽप्रयोजकत्वे सति क्रियानिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपित—वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयनिष्ठप्रकारता—समानाधिकरणविशेष्यतानिरूपिताऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकात्प्रथमेत्यर्थेन पण्डितस्य, चैत्रनिष्ठजन्यजनकभावात्मकभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतया विशेषणभावप्रयुक्त—विशिष्टाभावात्प्रथमायास्ततोऽप्रसङ्ग इत्याशयादिति पण्डितैकशेष—शेषावतारश्रीहरनारायणत्रिपाठि—गुरुचरणानामाशयं गौडा व्यावर्णयन्ति ।

तदयमत्र निष्कर्षः—क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपित—वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यताविशिष्टात्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थः, वै० 'स्वनिरूपिताऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयबोधकत्व' 'स्वसमानाधिकरणभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाऽप्रयोजकत्वो'भयसम्बन्धेन । 'चैत्रः स्वस्य पुत्रं पश्यती'त्यादौ स्वपदार्थस्य तिबर्थाश्रयाऽमिन्नत्वेन क्रियान्वयित्वेऽपि भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वाच्च प्रथमा । 'सुन्दरो नीलो घटोऽस्ती'त्यादौ च प्रथमा सिद्धेति ।—विस्तरस्त्वभिनवराजलक्ष्म्यां द्रष्टव्यः ।

प्रथमान्तार्थस्यापि क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन भाष्ये व्यवहारः ।

ननु कृष्णादिशब्देषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गग्रहणमनर्थकमत आह—
नियतेति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः ।

❁ विजया ❁

अन्येतु—क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्य-
तया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता या संसर्गानवच्छिन्ना प्रकारता, तादृशप्रकारताप्रयो-
जकात्प्रथमेत्यर्थः, 'नीलो घटोऽस्ती'त्यादौ सत्तानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताऽऽश्रयत्वावच्छिन्नप्रकारता-
समानाधिकरणीभूताऽऽश्रयनिष्ठविशेष्यतया साक्षान्निरूपिताया घटे, परम्परया निरूपितायाः
सम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारतायाश्च नीले सत्त्वात्ततोऽपि प्रथमा सिद्धिः । 'राहोःशिर'इत्यत्र तु राहौ
तादृशप्रकारतायाः सत्त्वेऽपि तादृशप्रकारतायां संसर्गानवच्छिन्नत्वाभावेन न राहुशब्दात्प्रथमेत्याहुः ।

श्रीगुरुचरणान्स्तु—'भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाऽ-
प्रयोजकत्वे सति,—क्रियानिष्ठोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वा-
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकात्प्रथमेत्यर्थः । अतो न 'चैत्रः
स्वं पश्यती'त्यत्र स्वपदात्प्रथमा, तादृशप्रकारताप्रयोजकाच्चैत्रात्स्वस्याऽस्मिन्नेवऽपि प्रयोजकता तत्-
जिष्ठैवेति स्वपदस्य तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वाभावात् । अत एव 'सुन्दरस्य चैत्रस्य पुत्रोऽस्ती'
त्यादौ सुन्दरपदान्न प्रथमेत्याहुः ।

कारकविभक्तीति । क्रियाजनकार्यकविभक्तित्वं—कारकविभक्तित्वम् । 'मातुः स्मरती'त्यत्र मातुः-
स्मरणक्रियाजनकत्वेऽपि सम्बन्धस्य क्रियाजनकत्वाभावेन षष्ठा न कारकविभक्तित्वम् । नचैवं मातुः
स्मरणक्रियाजनकत्वेन कारकत्वापत्त्या 'मातृस्मरण'मित्यादौ 'गतिकारके'तिस्वरापत्तिरिति वाच्यं, 'क्रिया-
जनकत्वेन विवक्षितत्वं कारकत्व'मित्यर्थेनादोषात्, मातुः शेषत्वेनैव विवक्षणात्कारकत्वाभावात् ।

अत एव 'शक्तिरर्थ'इति न युक्तं, तथासति कर्मत्वादेः क्रियाजनकत्वाभावेन विभक्तेः कारकविभक्ति
त्वानापत्तेः, इत एवारुचेः 'सम्बन्धः शक्तिरेव वे'त्यत्र 'वे'त्युपात्तम् ।

ननु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया लिङ्गग्रहणं व्यर्थमत आह—नियतेति । नियता उपस्थिति-
र्यस्येति बहुव्रीहिः । निपूर्वकयमधातोर्व्यापकत्वमर्थः, कप्रययार्थ आश्रयः, उपस्थितिर्ज्ञानविशेषः,
यत्पदोत्तरषष्ठा विषयत्वमर्थः । एवञ्च—यद्विषयिणी उपस्थितिर्व्यापकताश्रयीभूता स प्रातिपदिकार्थ
इति लब्धम् । तत्र व्यापकत्वस्य निरूपकांशे साकाङ्क्षतयाऽऽकाङ्क्षाशान्तये आह—यस्मिन्निति ।
एवञ्च—प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताश्रयीभूतोपस्थितिनिरूपितविषयताश्रयः प्रा-
तिपदिकार्थ इति फलितम् । तदेवं—शब्दबोधविशिष्टविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वै० स्वजनक-
शक्तिज्ञाननिरूपितत्वं 'स्वजनकशक्तिज्ञानजन्यशब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं'तदुभय-

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्रथमान्तेति । 'अत एवे'त्यादिः । अस्याः—प्रथमायाः । भाष्ये—अनभिहिते तत्र—तत्र अत्र सर्वसङ्ग्रहाय

❁ वरवर्णिनी ❁

अत्राहुर्दण्डिभट्टाः—अत्र व्याप्यतावच्छेदकस्य सम्बन्धः—स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वं, व्यापकतावच्छेदक-
सम्बन्धश्च—समवायः, तथा च स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यता-
निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावदुपस्थितिर्विषयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति फलितम् । वस्तुतस्तु
प्रातिपदिकोच्चारणे व्याप्यतास्वीकारे, स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वस्य च व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य स्वीकारे
गौरवात् 'स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नव्यापकतावदुपस्थितिर्विषयत्वं प्रातिपदिकार्थत्व'मित्येव वक्तुं युक्तम् । एतेन—नियतलिङ्गवदादिपदस्य

ॐ विजया ॐ

सम्बन्धेनेति यावत् । पुंस्त्वादेस्तादिपदजन्यबोधजनकशक्तिज्ञानजन्यतटलतटादिविषयकशाब्द-
बोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयताश्रयतया न निरुक्तं प्रातिपदिकार्थत्वमिति लिङ्गग्रहणं
सफलम् । अलिङ्गपूचैरादिषु हि-प्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयः, तयोः सम्बन्धश्चेति त्रयं प्रातिपदिकार्थः ।
नियतलिङ्गेषु कृष्णरामादिषु-प्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयः, तयोः सम्बन्धः, पुंस्त्वं, पुंस्त्वं, तयोः
सम्बन्धश्चेति-पूटं प्रातिपदिकार्थः, लिङ्ग-प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोः पुंस्त्व-घटयोः सम्बन्धस्त्वाकङ्क्षा-
भासोऽपदार्थ एव । अनियतलिङ्गतटादिशब्देषु तु प्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयः, तयोः सम्बन्धश्चेति त्रय-
मेव प्रातिपदिकार्थः, पुंस्त्वत्वादि तूपलक्षणीभूय भासते-इति तटादौ-भेदप्रतियोगितावच्छेदक-
विषयताश्रयत्वं लिङ्ग चालनीन्यायेन सुलभमिति तत्त्वम् ।

ॐ वरवार्णिनी ॐ

बधिरनिकटे उच्चारणेपि उपस्थितेरभावाच्चिरुक्तप्रातिपदिकार्थत्वं तादृशस्थले न स्यादित्यपास्तम् । 'स्वविषयक-
श्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन बधिरात्मनि प्रातिपदिकस्याभावेन तत्रोपस्थितेरभावेपि क्षतिविरहात् ।

नन्वेवमपि यस्य पुरुषस्य नियतषटादिपदशक्तिज्ञानं नास्ति तस्य नियतोपस्थितेरभावाच्चादृशस्थले
निरुक्तप्रातिपदिकार्थत्वमव्याप्तं, न च 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्व' 'स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व'-
तदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितसमवायिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावदुपस्थितिविषयत्वं—
प्रातिपदिकार्थत्वमिति परिष्कारेणादोषः, शक्तिज्ञानाभाववत्यात्मनि 'स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व'-
सम्बन्धेन प्रातिपदिकस्य सत्त्वेऽपि 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्व'सम्बन्धेन प्रातिपदिकस्य तत्राभावेनोपस्थितेर-
भावेपि क्षतिविरहादिति वाच्यं, यत्रात्मनि शक्तिज्ञानं जातं तज्जनितसंस्कारश्च लुप्तः तत्रोपस्थितेरभावेन
निरुक्तप्रातिपदिकार्थत्वस्याव्याप्तत्वात् । न च 'स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व' 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञान-
जन्यसंस्कारसमवायित्व'तदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितसमवायिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप-
कतावदुपस्थितिविषयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति परिष्कारेणादोषः, लुप्तसंस्कारकात्मनि स्वनिष्ठशक्ति-
ज्ञानजन्यसंस्कारसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकस्याभावेनोपस्थितेरभावेपि क्षतिविरहादिति वाच्यं,
यस्यात्मनि शक्तिज्ञानजन्यसंस्कारो वर्तते परन्तु संस्कारो नोद्बुद्धस्तत्र निरुक्तप्रातिपदिकार्थत्वस्य पुनर-
व्याप्तेः सत्त्वात् । न च 'स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व' 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योद्बुद्धसंस्कारसमवायित्व'-
तदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितसमवायिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावदुपस्थितिविषयत्वं—
प्रातिपदिकार्थत्वमिति परिष्कारेणादोषः, अनुद्बुद्धसंस्कारकात्मनि स्वनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योद्बुद्धसंस्कारसमवायित्व-
सम्बन्धेन प्रातिपदिकस्याभावेन तत्रोपस्थितेरभावेपि क्षतिविरहादिति वाच्यम्, एवं 'तटं त्रिषु लिङ्गेषु
शक्त'मिति यस्य शक्तिज्ञानं तज्जनितसंस्कारो यत्रोद्बुद्धस्तत्र लिङ्गत्रयोपस्थितिर्न भवतीत्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वेन सूत्रे लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वेन तस्य परिष्कारस्याप्रयोजकत्वादिति चेन्नैवं, 'स्वजन्यबोधविषयत्व-
प्रकारकतात्परेविषयतापर्योप्यधिकरणत्व' 'स्वाभावत्व'तदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति
परिष्कारेणादोषात् । अभावश्च-'स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताश्रयत्व' 'स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकताव-
द्विषयताश्रयत्व'तदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । शक्तिवैशिष्ट्यञ्च-'स्वविषयविषयतानिरूपकत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नत्व' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितत्व'तदुभयसम्बन्धेन ।

प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रये च स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताश्रयत्वरूपसम्बन्धाभावादिकसत्त्वेऽपि द्वयं
नास्तीति रीत्या निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्सुलभ इति सर्वत्र लक्षणसमन्वयः ।

नियतलिङ्गस्थले पुंस्त्वादौ स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य सत्त्वेपि स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छे-
दकतावद्विषयताश्रयत्वरूपसम्बन्धस्याभावात्तत्रापि निरुक्तदिशा उभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वाभाव-
सुलभ इति तत्रापि लक्षणसमन्वयः ।

ॐ विजया ॐ

नन्वेतावता प्रातिपदिकोच्चारणे व्याप्यता उपस्थितौ च व्यापकतेति लब्धं, तच्च नोपपद्यते, उच्चारणस्य समवायेनोच्चारयितरि उपस्थितेश्च श्रोतरि सत्त्वेनोच्चारणोपस्थित्योः समानाधिकरण्यस्यैवाभावेन 'तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्योपस्थितावभावेन तयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यैव

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अनियतलिङ्गस्थले 'तटी'त्यादौ च स्त्रीत्वादौ स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावरत्वस्य 'पुंस्त्वविषयकबोधे स्त्रीत्वत्वेन स्त्रीत्वविषयको बोधो ने'ति भेदमादाय चालनीन्यायेन स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयताश्रयत्वस्य च सत्त्वात्तत्र न निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्त्वाभाव इति लिङ्गग्रहणं सार्थकम् ।

अत्र प्रथमसम्बन्धोपादानेन अद्वयविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितहरिशब्दादिन्द्ररूपप्रातिपदिकार्थं प्रथमा न भवति, अन्यथा 'अद्वारुद्ध इन्द्र' इति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरुपाधारेयभावसम्बन्धेनान्वयबोधापत्तिः । अभावी-प्रतियोगितावच्छेदकप्रथमसम्बन्धदानात्तदादिपदस्थले तत्तत्पदार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं सिञ्चति ।

तत्रैव द्वितीयसम्बन्धदानात्तस्मिन् लिङ्गग्रहणं सार्थकम् । शक्तिवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धदानात् नियतलिङ्गस्थले 'प्रमेयत्वेन पुंस्त्वविषयताको ने'ति भेदमादाय पुंस्त्वादौ नाव्याप्तिः । एवं शक्तिवैशिष्ट्ये द्वितीयसम्बन्धदानान्नियतलिङ्गस्थले पुंस्त्वादेरपि प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धिरिति सङ्केपः ।

यत्तु प्रातिपदिकपदविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वैशिष्ट्यञ्च - 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयतावरत्वं' सम्बन्धेनेति; तच्च, हर्यादिनानार्थस्थले विष्णुत्वविष्णवादीनां प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेः ।

यदपि - प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयतावरत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् । शक्तिवैशिष्ट्यञ्च 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वो'भयसम्बन्धेन ।

अत्र प्रथमसम्बन्धदानात्साध्यत्वाविषयकबोधस्य कुत्राप्यजननात्तत्र द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः । द्वितीयसम्बन्धेन तदादौ लिङ्गस्य न तत्त्वम् । नानार्थस्थले तु शक्तेर्भेदाच्च दोष इति; तदपि न; तत्पदस्थान्ते तत्पदार्थे प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेः ।

एतेन प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयतावरत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च - 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयतावत्त्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावरत्वो'भयसम्बन्धेनेत्यपास्तं, तत्पदस्थले दोषस्य दुरुद्धरत्वापत्तेः । तत्पदेन च नियमेन कस्यापि बोधस्यानुदयान्निरुक्तविषयतावत्त्वावच्छिन्नव्यापकत्वस्य दुर्लभत्वात् । न च भवत्परिष्कारेऽपि 'तत्पुरुष' इत्यादौ तत्पदार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वानुपपत्तिः, स्वप्रयोज्यपुरुषत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितप्रकारतावरत्वस्य चालनीन्यायेन पूर्वोक्तदिशा स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावरत्वस्य च सत्त्वेन स्वाभावस्य अभावादिति वाच्यं, स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताया अपि अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणदानेनादोषात् । 'अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्ने'त्यस्य शक्तिभास्यसम्बन्धानवच्छिन्नैत्यर्थः । आकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धावच्छिन्नेति यावत् । तथा च 'तत्पुरुष' इत्यादौ पुरुषत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपिततत्पदार्थनिष्ठप्रकारता, - प्रकाशभावाङ्गीकारेण - शक्तिभास्यसम्बन्धावच्छिन्नैवेति न दोष इति दिक् । [धर्मितः=सावच्छिन्नाविशेष्यतेति तार्किकसङ्केतः]

अन्ये तु शाब्दबोधविशिष्टविषयकताकत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् । शाब्दबोधवैशिष्ट्यञ्च 'स्वजनकशक्तिज्ञानजन्यशाब्दबोधविषयत्वावच्छिन्नव्यापकत्व' 'स्वजनकशक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वो'भयसम्बन्धेन । तत्पदार्थस्थले च 'बुद्धिस्थस्तत्पदवाच्य' इति शक्तिज्ञानं न शाब्दबोधजनकं, किन्तु 'घटत्वावच्छिन्नस्तत्पदवाच्य' इत्यादिविशिष्य शक्तिज्ञानमेव शाब्दबोधजनकमिति तज्जन्यशाब्दबोधविषयत्वावच्छिन्नव्यापकत्वं, तत्पदार्थेऽव्याहृतमिति तत्र न दोषः । 'तटं त्रिपु शक्त'मित्यादिशक्तिज्ञानमेव च नियतलिङ्गस्थले शाब्दबोधजनकमिति तत्र कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनाभावात् स्वजन्यशाब्दबोधविषयविषयतावत्त्वावच्छिन्नव्यापकत्वं लिङ्गविषयतायां नास्तीति लिङ्गग्रहणं सार्थकम् । पूर्ववत्साध्यत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसम्बन्धोपादानमित्याहुः - ' इति प्राहुः ।

ॐ विजया ॐ

दुर्वचलादिति चेन्न; 'स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायिल' सम्बन्धस्यैव व्याप्यतावच्छेदकतया प्रातिपदिको-
च्चारणजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायिलसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणस्य च श्रोतरि सत्त्वेन तत्रैवात्मनि
समवायेनोपस्थितेश्च सत्त्वेनैकत्रैवात्मन्युभयोः स्थित्या सामानाधिकरण्यस्य सूपपादत्वात् । एतेन 'प्राति-
पदिकोच्चारणेऽपि बधिरस्य तत् उपस्थितेरभावाद्याप्यव्यापकभावो दुर्घट' इत्यपास्तम् । यधिरात्मनि
निरुक्तव्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणस्यैवाभावादुपस्थितेर्व्यापकत्वमज्ञाभावात् । तदेवं-
'प्रातिपदिकोच्चारणनिरूपित—'स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायिल' सम्बन्धावच्छिन्ना—ऽधिकरणताव-
न्निरूपितवृत्तितावद्भावीयप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितयविषयताश्रयत्वं तत्त्वम्—"
इति फलितम् । नन्वेवमगृहीतशक्तिकस्य घटादिपदादुपस्थितेरभावेन—[तादृशव्याप्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन श्रोतरि प्रातिपदिकोच्चारणसत्त्वेऽपि घटलादेरुपस्थितेस्तत्रात्मन्यभावात्—] व्यापकत्वमज्ञः,
एवं गृहीतशक्तेरपि—लुप्तसंस्कारस्याजातसंस्कारस्यापि वा तत् उपस्थितेरभावाद्यापकत्वमज्ञ इति चेन्न;

'स्वकर्माभूतप्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमवायिल' 'स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायिलो'-
भयसम्बन्धस्यैव व्याप्यत्वावच्छेदकत्वेनादोषात् । व्यापकता च न प्रातिपदिकोच्चारणमात्र-
निरूपिता, असम्भवात्, नापि तत्तत्प्रातिपदिकव्यत्युच्चारणनिरूपिता, तस्याः सर्वत्र सत्त्वेनाऽव्यावर्त-
कत्वात्, किन्तु तत्तदानुपूर्वमदुच्चारणनिरूपितैवेति तत्त्वविदः । न चैवं घटपदोच्चारणव्यापिका
घटपदोभयविषयिणी समूहालम्बनात्मिकोपस्थितिरपीति तदीयविषयताश्रयोभूतपदादेरपि घटरूप-
प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरिति वाच्यं, 'प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपितोपस्थितिनिष्ठव्यापकता-
वच्छेदकीभूतविषयताऽऽश्रयत्व'मित्यर्थेन पदादिविषयतायाश्च व्यापकत्वाभावेनादोषात् ।

न च कृष्णरूपवदर्थान्तरनिरूपितशक्तिग्रहवतः कृष्णादिपदप्रत्यक्षेऽपि वसुदेवापत्यत्वादि-
रूपार्थोपस्थितेरभावादुपस्थितेर्व्यापकत्वं दुर्घटमिति वाच्यं; व्याप्यव्यापकलक्षणे तत्तद्रूपेणैव तस्य
विवक्षणात्, एवं व्याप्यतानियामकसंसर्गकुक्षावपि शक्तेस्तद्रूपेणैव प्रवेशात्तत्र व्यापकत्वमज्ञाभावेन
क्षतिविरहात् । एवञ्च 'कृष्णत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितकृष्णादिपदनिष्ठशक्तिग्रहसमवायिल' 'स्वोच्चारण-
जन्यप्रत्यक्षसमवायिलो'भयसम्बन्धेन तत्तत्प्रातिपदिकाधिकरणनिरूपितवृत्तितावद्भावप्रतियोगितान-
वच्छेदकीभूतोपस्थितयविषयताश्रयः कृष्णादिस्तत्तत्प्रातिपदिकार्थ इति सिद्धम् ।

नन्वेवमपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन नियतलिङ्गरामादिशब्दोच्चारणवतीवाऽनियतलिङ्गतटादि-
शब्दोच्चारणवत्यपि समवायेन लिङ्गत्रयोपस्थितेरपि नियमेन सत्त्वात्तत्रापि लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थ-
त्वमेवेति लिङ्गग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न; उपस्थितिपदेन शाब्दबोधस्य ग्रहणेन—पुंस्त्वादिविषयस्य तत्र

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ अयमाशयः—तदाद्यनियतलिङ्गानां शब्दानां लिङ्गत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तत्त्वाद्यवच्छिन्ने च
शक्तेः स्वीकारा'लिङ्गत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्तत्त्वाद्यवच्छिन्नश्च तदादिपदशक्य' इति समूहालम्बनशक्ति-
शानाल्लिङ्गत्रयोपस्थितेः सम्भवात्पुंस्त्वादिविषयकोपस्थितेरपि नियमेन सत्त्वाद्यापकत्वात्पुंस्त्वादस्तदादि-
प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरतोऽत्रोपस्थितिपदेन शाब्दबोध एव ग्राह्यो न स्मृतिः । शाब्दबोधे हि—तात्पर्य-
ज्ञानस्यापि हेतुतया सर्वलिङ्गविषयकबोधस्यैकैकपदादसम्भवेन तथातात्पर्यविरहात्पुंस्त्वविषयकबोधतात्पर्येणो-
च्चरितात्तत्तदपदास्वीत्वविषयकस्य बोधस्यानुत्पादाच्चालीन्यायेन [निरुक्तसम्बन्धेन—] पुंस्त्वादिविषयकबोध-
तात्पर्येणोच्चरिततत्तदपदाधिकरणे आत्मनि स्वीत्वादिविषयकबोधाभावाद्यापकत्वाभावेन पुंस्त्वादौर्न तदादिप्राति-
पदिकार्थत्वमिति । न चोपस्थितिपदेन शाब्दबोधस्य ग्रहणे शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्यापि कारणतया तद-
भाववत्यात्मनि निरुक्तसम्बन्धेन घटादिपदसत्त्वेऽपि शाब्दबोधानुत्पादाद्वत्त्वादीनामपि प्रातिपदिकार्थत्वा-
नापत्तिरिति वाच्यं, स्वविशेष्यकतात्पर्यज्ञानसमवायित्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धतया तादृशतात्पर्य-

ॐ विजया ॐ

विसर्गाऽम्बीषसमभिव्याहारनियततया वीषसमभिव्याहृततटशब्दश्रवणे पुंस्त्वादिविषयकबोधस्य, अम्समभिव्याहृततटशब्दश्रवणे पुंस्त्रीविषयकबोधस्य, विसर्गसमभिव्याहृततटशब्दश्रवणे स्त्रीस्त्रीबलिङ्ग-विषयकबोधस्य चाऽनुदयेननियतलिङ्गस्थले लिङ्गबोधस्याव्यापकत्वात्तदर्थं लिङ्गग्रहणात् । नियतलिङ्ग-घटादिस्थले तु घटत्वादिवपुंस्त्वादेरपि नियतं शाब्दबोधाद्विङ्गबोधस्य व्यापकतेति लिङ्गमपि प्राति-पदिकार्थ एव । ननु योग्यताऽऽकाङ्क्षातात्पर्यज्ञान-विभिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीविरहादि-शाब्द-बोधकारणाभावे घटशब्दोच्चारणेऽपि शाब्दबोधानुदयादुपस्थितेव्यापकत्वमज्ञ इति चेन्न; स्वकर्मा-भूतप्रातिपदिकजन्यशाब्दबोधसमवायित्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धतयाऽदोषात् । अनियतलिङ्ग-तटादिशब्दस्थले च—तत्तल्लिङ्गबोधजनिका विसर्गादितत्तत्समभिव्याहारघटिता भिन्नैव सामग्रीति-पुंस्त्वबोधजनकविसर्गरूपसामग्री निरुक्तोभयसम्बन्धेन यत्रात्मनि तत्र लिङ्गान्तरविषयकबोधानुदयाच्च तत्र लिङ्गबोधस्य व्यापकत्वमिति तत्त्वविदोऽस्मत्तात्पादाः श्रीज्जेहिरामशास्त्रिणः प्राहुः ।

परे तु—शेखरोक्तरीत्या प्रातिपदिकोच्चारणे व्याप्यतास्वीकारे गौरवाद्वाधवात्प्रातिपदिक-निष्ठैव व्याप्यता स्वीकार्या, व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धता च—‘स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व’ ‘स्वनिष्ठशक्तिविषयोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्व’ ‘स्वजन्यशाब्दबोधसमग्रसमवायित्वा’दावित्याहुः ।

ननूपस्थितिपदेन यदि शाब्दबोध एव गृह्यते, तदाऽनेकार्थकहर्थादिपदात्कस्याप्यर्थस्य नियतो-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ज्ञानाभाववति तादृशसम्बन्धेन घटादिपदानामप्यभावेन शाब्दबोधाभावेऽपि व्यापकत्वमज्ञाभावात् ।

न चैवं पुंस्त्वत्वाद्यवच्छिन्नपुंस्त्वतटादिविषयकबोधजनकत्वप्रकारतात्पर्येणोच्चारिततटादिप्रातिपदिकव्यापक-त्वस्य पुंस्त्वत्वाद्यवच्छिन्नबोधेऽपि सत्त्वापुंस्त्वादेर्व्यापकत्वापत्त्या लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरिति वाच्यं, ‘स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकतटत्वादिधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकात्पर्यज्ञानसमवायित्व’सम्बन्धस्यैव स्वीकारेण तेन सम्बन्धेन पुंस्त्वविषयकबोधेच्छयोच्चारितस्याऽपि तटादिपदस्य स्त्रीत्वविषयकबोधेऽपि सत्त्वेन व्यापकत्वविरहाद्विङ्गग्रहणस्य साफल्यदित्याशयः ।

१ परे तु—ननु नानार्थहर्थादिस्थले विष्णुत्वावच्छिन्नविषयकबोधेच्छयोच्चारितहरिपदनिष्ठविषयता-व्यापकत्वस्य यमत्वावच्छिन्नविषयतायामभावेन यमत्वावच्छिन्नविषयताकबोधेच्छयोच्चारितहरिपदनिष्ठविषयता-व्यापकत्वस्य च विष्णुत्वावच्छिन्नविषयतायामभावेन चालनीन्यायेन हरिपदवाच्यानां कासामपि विषय-तानां हरिपदजन्यबोधे व्यापकत्वविरहात्कस्याप्यर्थस्य हरिप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादिति चेदुच्यते,—उच्चारित-प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वै० ‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व’ ‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयतात्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकताश्रयत्वो’भयसम्बन्धेन । एवञ्च हरिपदनिष्ठविष्णुत्वावच्छिन्नरूपितशक्तिसानाधीनविष्णुत्वपुंस्त्वत्वादिविषयकोपस्थितिप्रयोज्यत्वस्य,—हरिपदनिष्ठविष्णुत्वावच्छिन्नरूपितशक्तिसानाधीननिरुक्तोपस्थितिप्रयोज्यपुंस्त्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-विष्णुत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकशाब्दबोधविषयतात्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकत्वस्य च विष्णुत्व-पुंस्त्वत्वादिविषयतानां सत्त्वादिष्णुत्वादीनां प्रातिपदिकार्थत्वं सुलभमित्याहुः ।

केचित्तु—प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयताश्रयत्वं तत्त्वं, वै० ‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व’ ‘स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वो’भयसम्बन्धेन । हरिपदनिष्ठविष्णु-त्वावच्छिन्नरूपितशक्तिविषयक—पुंस्त्वत्वावच्छिन्नविष्णुत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानाधीनपुंस्त्वत्वविष्णुत्वादि-विषयकोपस्थितिप्रयोज्यत्वस्य, विष्णुत्वावच्छिन्नरूपितशक्तिसानाधीनोपस्थितिप्रयोज्य—पुंस्त्वत्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितविष्णुत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधनिष्ठ—‘घटत्वनिष्ठविषयतावात्’त्वाकारकभेदीयप्रति-योगितावच्छेदकविषयताभिन्नत्वस्य च पुंस्त्वत्व-विष्णुत्वादिविषयतावां सत्त्वालक्षणसमन्वयः ।

ॐ विजया ॐ

पस्थितिकलाभावेन कस्याप्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेरिति चेदुच्यते; प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्ट-
विषयताश्रयोऽर्थः प्रातिपदिकार्थः, वै० 'स्वप्रयोज्यत्व' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोध-
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वो'भयसम्बन्धेन । एवञ्च तटशब्दनिष्ठशक्तिप्रयोज्यस्त्रीलावच्छिन्न-
विषयताकबोधानुयोगिताकस्य—तादृशशक्तिप्रयोज्यपुंस्त्वावच्छिन्नविषयताकबोधप्रतियोगिताकस्य—
'स्त्रीलावच्छिन्नविषयताको बोधः पुंस्त्वाद्यवच्छिन्नविषयताको ने'त्याकारकस्य शाब्दबोधनिष्ठभेदस्य
सत्त्वेन तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकविषयताश्रयत्वस्यैव पुंस्त्वादौ सत्त्वेन लिङ्गस्य न तत्त्वमिति
नोक्तदोषः । इत्थञ्च तटशब्दनिष्ठैकशक्तिप्रयोज्यतत्तल्लिङ्गविषयकेषु अनेकेषु बोधेषु परस्परं भेदस्य
सत्त्वेन लिङ्गस्यातत्त्वेऽपि—नानार्थहर्यादिस्थले विष्णुलाद्यवच्छिन्नाविषयतायाः—हर्यादिप्रातिपदिक-
निष्ठविष्णुलाद्यवच्छिन्ननिरूपितशक्तिप्रयोज्यविष्णुलाद्यवच्छिन्नविषयकबोध—निष्ठभेदप्रतियोगितान-
वच्छेदकतया तदाश्रयविष्णवाद्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वे न किमपि बाधकम् । 'तटादिषु एकैव शक्तिः,
हर्यादिषु तु नानार्थनिरूपिता नानैव शक्तिरिति भेद'इति तत्त्वम् । नन्वेवमपि—'विष्णुलाद्य-
वच्छिन्नविषयताकशाब्दबोधो विष्णुलाद्यवच्छिन्नविषयताकानुमितिर्ने'ति भेदीयानुमितिनिष्ठप्रति-
योगितानिरूपितावच्छेदकतावद्विषयताश्रयत्वेन विष्णवादेर्हर्यादिप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादिति चेन्न;
प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयताश्रयत्वं तत्त्वं, वै० 'स्वप्रयोज्यत्व' 'स्वविशिष्टभेदप्रतियोगिता-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अनियतलिङ्गतटादिस्थले तु—तटादिपदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयोज्यपुंस्त्वादिदिषयकबोधे 'स्त्रीत्वादि-
विषयतावान्ने'त्याकारकभेदस्य चालनीन्यायेन सम्भवात्तन्निष्ठविषयताया निरुक्तभेदीयप्रतियोगितावच्छेदक-
तया न पुंस्त्वादीनां तटादिप्रातिपदिकार्थत्वम् । मदुक्तरीत्या परिष्कृतप्रातिपदिकार्थत्वस्वीकारादेव—
'निरवच्छिन्नविषयताया आश्रयभेदेनैव भेद'इति नियमात्तद्वटवृत्तिघटत्वनिष्ठविषयताव्यापकत्वस्यैतद्वटवृत्ति-
घटत्वनिष्ठविषयताया अभावेन केधामपि घटादीनां प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादिति शङ्काया नावकाशः ।
पूर्वोक्त—'शाब्दबोधीयविषयताव्यापकविषयताश्रयत्व'सम्बन्धेन प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयताश्रय-
त्वस्य तथात्वे तु निरुक्तशङ्काया दुरुद्धरत्वमेवेत्याहुः । अन्ये तु—निरुक्तशङ्कावारणाय प्रातिपदिकनिष्ठ-
शक्तिविशिष्टविषयताश्रयत्वं तत्त्वं, वै० 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्य-
शाब्दबोधीयप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठविषयतात्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकताश्रयत्वो'भयसम्बन्धेन । नियत-
लिङ्गघटादिस्थले—पुंस्त्वनिष्ठविषयतायां घटत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठविषयताव्यापकत्वस्य स्पष्टतया घटत्व-
निष्ठविषयतायाञ्च 'स्वस्मिन्नपि स्वव्यापकत्व'मिति रीत्या घटत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठविषयताव्यापकत्वा-
त्पुंस्त्वघटत्वादेस्तादृशविषयताश्रयतया प्रातिपदिकार्थत्वं सुलभम् । अनियतलिङ्गतटादिस्थले तु—पुंस्त्वादि-
निष्ठविषयताया तटत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठविषयत्वाऽव्यापकतया न तत्त्वमित्याहुः । तन्नापरे क्षमन्ते—
वारि घनरसशब्दयोरैकप्रवृत्तिनिमित्तकतया घनरसशब्दस्य च पुंस्त्रीबलिङ्गताऽनियतलिङ्गत्वेन—घनरस-
शब्दजन्यपुंस्त्वविषयकबोधे वारिशब्दनिष्ठशक्तिप्रयोज्यजलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठविषयतायाः सत्त्वेन—
जलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठविषयताव्यापकत्वस्य वारिशब्दप्रयोज्यस्त्रीबलत्वविषयतायामसत्त्वास्त्रीरत्वे विषय-
लिङ्गवारिशब्दप्रातिपदिकार्थत्वस्याभावापत्तेरतोऽन्येतुरीत्यैव परिष्कार आख्येय इति तत्त्वविदो वदन्ति ।

१ ननु 'वस्तुपदजन्यपटत्वविषयतावच्छाब्दबोधो ने'ति भेदमादाय पटत्वादिविषयतायास्तादृश-
भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पटत्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेरिति चेन्न; द्वितीयसम्बन्धस्याने 'स्वविशिष्ट-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभाववत्त्वस्य' निवेशनीयतया 'वस्तुपदजन्यपटत्वविषयता-
वच्छाब्दबोधो ने'ति भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकताया 'वस्तुपदजन्यत्व'—'पटत्वो'भयपर्याप्ततया तादृश-
पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य पटत्वविषयतायां सत्त्वेन पटत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ।

ॐ विजया ॐ

नवच्छेदकत्वो'भयसम्बन्धेन । वै० 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधानुयोगिताकल' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधप्रतियोगिताकलो'भयसम्बन्धेन । एवञ्चानुमितिप्रतियोगिकभेदस्य तादृश-शाब्दबोधप्रतियोगिकत्वाभावेन न पूर्वोक्तदोषः । तत्र—'स्वप्रयोज्यत्व'सम्बन्धानुपादाने—'सर्ववाक्यं क्रियायामेव परिसमाप्यते' इत्यभियुक्तोक्तया सर्वत्र क्रियाविशेष्यकबोधस्यैवोत्पत्त्या क्रियाविषयकबोधे व्यापकतायाः सत्त्वात्तादृशबोधीयविषयताश्रयतया सत्तादिक्रियाया अपि प्रातिपदिकार्थतापत्तिः, तदुपादाने तु सत्तादिक्रियायाः प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिप्रयोज्यविषयताश्रयत्वाभावेन नोक्तदोष इत्याहुः ।

नन्वेवमपि—तच्छब्दस्य बुद्धिस्थलोपलक्षितसद्वर्मावच्छिन्ने एकस्या एव शक्तेः स्वीकाराद्धटपदादिसर्वविषयकशाब्दबोधस्य तत्र जायमानतया चालनीन्यायेन सर्वेषु बोधेषु सर्वबोधप्रतियोगिताकभेदस्य सत्त्वेन सर्वासामेव बोधीयविषयतानां भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तादृशशब्दे पुंस्त्वादेरिव-कस्यापि तच्छब्दार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादिति चेदुच्यते; प्रातिपदिकविशिष्टोऽर्थः प्रातिपदिकार्थः, वै० 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयलप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं' 'स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वो'भयसम्बन्धेन । अभावश्च—'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधीयधर्मितानिरूपिताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं' 'स्वविशिष्टाऽवच्छेदकतावद्विषयताश्रयत्वं'तदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको प्राह्यः । वै० 'स्वविषयविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वं' 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितलो'भयसम्बन्धेन । यथा—घटरूपार्थस्तच्छब्दस्य, स च—'घटः तच्छब्दरूपप्रातिपदिक-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ अयमाशयः—तत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यघटत्वादिविषयकबोधे'पटत्वविषयतावान्ने'ति-भेदस्य एवं पटत्वविषयकबोधे च 'घटत्वविषयतावान्ने'त्याकारकभेदस्य सत्त्वाच्चालनीन्यायेन सर्वासामपि विषयतानां प्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याप्यर्थस्य तच्छब्दप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादतः—प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वै० 'स्वाज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व' 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभाववत्त्वो'भयसम्बन्धेनेति वक्तव्यम् ।

तच्छब्दे च—'बुद्धिस्थत्वोपलक्षितघटत्वावच्छिन्नस्तत्पदशक्य' इत्याकारकशक्तिविशिष्टविषयताया घटत्वादि-निष्ठत्वात्तदाश्रयाणां प्रातिपदिकार्थत्वं सुलभम् । अथापि 'घटत्वावच्छिन्नः पटत्वावच्छिन्नश्च तत्पदशक्य' इति सम-हालम्बनशक्तिज्ञानप्रयोज्यघटविषयकबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पटादिविषयतायां, पटविषयकबोध-निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च घटविषयतायां सत्त्वाद्धटपटविषयतायोस्तत्पदप्रातिपदिकार्थत्वानापात्तरतः प्रातिपदिकविशिष्टविषयताश्रयत्वं तत्त्वं वै० 'स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व' 'स्वाभाववत्त्वो'भयसम्बन्धेन । अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धश्च—'स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताश्रयत्वं' स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वो'भयसम्बन्धेन । तटादिल्ले लिङ्गनिष्ठविषयतायां स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निरुक्तीत्या सत्त्वात्स्वाभाववत्त्वाभावेन लिङ्गस्य न तत्त्वम् । तत्पदं च—स्वप्रयोज्यघटनिष्ठविषयतायां—स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि [सावच्छिन्नविशेष्यताया एव धर्मितापदेन ग्रहणात्—] स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताश्रयत्वाभावनैकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति न्यायाच्चिरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभाववत्त्वस्य तत्र सत्त्वात्तत्पदप्रातिपदिकार्थत्वं घटत्वादेः सूत्रपादमिति सूक्ष्मदृशो निगदन्ति । विस्तरस्त्वस्यपितामहश्रीस्नेहिरामशास्त्रिश्रीचरणविष्णुतायां शब्देन्दुशेखर-त्रिपुरसुन्दर्यां श्रीबालशास्त्रिचरणकृते जटाजूटे चानुसन्धेयः ।

ॐ विजया ॐ

निष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयो भवतु'इत्याकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणम्, निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिकाभाववानपीति तत्र लक्षणसमन्वयः । 'घट'इत्यत्र घटः—घटत्वं, घटल-घटल्योः समवायश्च प्रातिपदिकार्थः, तत्र समवायसम्बन्धस्य शक्तिभास्यत्वेन पदार्थ-तया घटत्वेऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाभावात्, समवाये प्रकारत्वाभावाच्चाऽभावीयप्रथमसम्बन्ध-स्यासत्त्वेन उभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । 'राम'इत्यादौ नियतलिङ्गस्थले-रामः, रामत्वं, तत्समवायः, पुंस्त्वं, पुंस्त्वलञ्च प्रातिपदिकार्थः, तत्र राम-रामत्व समवायेषु अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकौ निरुक्तौ द्वावपि सम्बन्धौ न स्तः, पुंस्त्वे तु खण्डशः शक्तेः सत्त्वेन रामत्वावच्छिन्नरामनिष्ठविशेष्यता-निरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारताया अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नतया निरुक्ताभावीयप्रथमसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धाभावात्प्रातिपदिकप्रतियोगिकाभाववत्त्वमेवेति तस्य रामादिनियतलिङ्गप्रातिपदिकार्थत्वं सिद्धम् । एवञ्च नियतलिङ्गस्थले लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धयेऽभावीयद्वितीयसम्बन्धोपादानम् ।

घटत्वादीनां तच्छब्दप्रातिपदिकार्थत्वसिद्धये चाभावीयः प्रथमः सम्बन्धः । सत्तायामतिप्रसङ्ग-वारणाय प्रातिपदिकवैशिष्ट्यनियामकः प्रथमः सम्बन्धः । अनियतलिङ्गतटादिशब्दस्थले लिङ्गस्य प्राति-पदिकार्थत्ववारणाय स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वे'ति द्वितीयः सम्बन्धः । तदुपादाने च-स्त्वं=तटशब्दः, तन्निष्ठा-लिङ्गलोपलक्षिततटत्वावच्छिन्ननिरूपिता शक्तिः, तत्प्रयोज्यो बोधः-पुंस्त्वविषयको बोधः, तन्निष्ठो भेदः-‘पुंस्त्वविषयताको बोधः स्त्रीत्वविषयताको ने'ति भेदः, तत्प्रतियोगिता-स्त्रीत्वविषयक-बोधे, तन्निरूपिताऽवच्छेदकता-स्त्रीत्वे, [किञ्च सा-स्त्रीत्वनिष्ठा भेदप्रतियोगितावच्छेदकता-तादृश-तटशब्दनिष्ठलिङ्गत्वोपलक्षिततटत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषय विषयता-निरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धा-वच्छिन्नाऽपीति-] तादृशावच्छेदकतावती या विषयता, तादृशविषयताश्रयत्वमपि स्त्रीत्वे, एवं चालनीन्यायेन तटशब्दनिष्ठशक्तिप्रयोज्यबोधविषयेषु पुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वेषु त्रिष्वपि निरुक्ता-भावीयसम्बन्धद्वयसत्त्वात्स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वाभावेन न पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वम् ।

'शक्तिवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धोपादानात्, -नियतलिङ्गरामादिस्थले-‘पुंस्त्वविषयताको बोधः-‘स्त्रीत्वेन पुंस्त्वविषयताको न'-प्रमेयत्वेन पुंस्त्वविषयताको ने'त्यादिभेदीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताव-द्विषयताश्रयत्वेऽपि पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धिः, 'प्रमेयत्वेन पुंस्त्वविषयताको ने'त्यादिभेदीय-तादृशपुंस्त्वविषयताया रामादिप्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविषयत्वाभावादग्रहणात् । शक्तिवैशिष्ट्ये द्वितीयसम्बन्धोपादानात्-‘तटादिपदप्रयोज्यस्त्रीत्वादविषयको बोधः-रामेतिप्रातिपदिक-निष्ठशक्तिप्रयोज्यपुंस्त्वविषयताको ने'तिभेदीयप्रतियोगिता-[-निरूपित-रामशब्दनिष्ठशक्तिविषय-विषयता-निरूपित-निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-]ऽवच्छेदकतायाः शक्तिविषयविषयतानिरूपित-निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकतावद्विषयताश्रयस्यापि रामशब्दवाच्यपुंस्त्वस्य प्राति-पदिकार्थत्वम्, तादृशावच्छेदकतायाः स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगिता-निरूपितत्वाभावात् । अन्यथोक्तरीत्या निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावस्य तत्र पुंस्त्वादौ असत्त्वाद्गमादावपि पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात् । 'अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्ने'त्यस्य च-शक्त्यभास्यसम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः, आकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धावच्छिन्नेति यावत् । एतद्विशेषणानुपादाने 'तत्पुरुष' इत्यादौ तत्पदार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वानुपपत्तिः, स्वप्रयोज्यपुरुषत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपित-प्रकारतावत्त्वस्य, चालनीन्यायेन स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वस्य च सत्त्वेन स्वाभावस्याभावात् । एवमेव लोमादीनां लोमवल्लङ्गलावच्छिन्नवाचकपशुपदार्थत्वानुपपत्तिः, तदुपादाने तु-समासे विशिष्टे शक्तेरभ्युपगमात्-पुरुषत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपिततत्पदार्थनिष्ठ-प्रकारता शक्तिभास्यसम्बन्धावच्छिन्नैव, नत्वाकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धावच्छिन्नेति-प्रथमसम्बन्धाभावा-

ॐ विजया ॐ

त्स्वाभाववत्त्वाभावानुपपत्तिः, एवमेव लोमवल्लाङ्गूलावच्छिन्नवाचकपशुपदे लोमादेरपि प्रातिपदिकार्थत्वं, तत्र तेषां सम्बन्धस्य शक्तिभास्यत्वेन पदार्थतयाऽपदार्थत्वाभावात्प्रथमसम्बन्धाभावेनोभयाभावसत्त्वात्स्वाभाववत्त्वस्य सुलभत्वादित्याहुरस्मद्गुरुचरणाः ।

नन्वेवं परिष्कारेऽपि वासुदेववाचककृष्णशब्दनिष्ठशक्तिविषयपुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात्, गुणवाचककृष्णशब्दनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्य-होत्वत्वप्रकारक-बोधनिष्ठभेदीय-प्रतियोगितानिरूपिताया अवच्छेदकतायाः—[वासुदेवार्थककृष्णशब्दनिष्ठशक्तिविषयपुंस्त्वविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नायाः—] सत्त्वेन-तादृशावच्छेदकतावद्विषयताश्रयत्वस्य कृष्णपद-प्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य च तत्र सत्त्वेनोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-स्वाभावस्याभावादिति चेन्न; स्वाभाववत्त्वं विहाय—‘स्वनिष्ठशक्त्यभाववत्त्व’स्यैव तत्र निवेशेन शक्तावच्छेदककृष्णलरूपानुपूर्व्येक्येऽपि तत्र शक्यतावच्छेदक-नीलरूपवत्त्व-वासुदेवापत्यल-रूपभेदेन शक्तेर्भेदाद्वसुदेवापत्यरूपार्थनिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यपुंस्त्वप्रकारकबोधनिष्ठ-भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य, वसुदेववापत्यरूपार्थनिरूपितशक्तिविषयविषयतानिरूपितनिरूपकत्व-सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च पुंस्त्वविषयतायामसत्त्वादुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वनिष्ठ-शक्त्यभाववत्त्वस्य तत्र सुलभत्वेन पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ।

परे तु—प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वै० ‘स्वप्रयोज्यबोधविषयत्वप्रकारक-तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्व’ ‘स्वनिष्ठशक्त्यभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । अभावश्च ‘स्वप्रयोज्य-धर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्व’ ‘स्वविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताको बोध्यः । वै० ‘स्वविषयविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्व’ ‘स्वज्ञाना-धीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितोभयसम्बन्धेन, अत एव नीलरूपावच्छिन्न-वाचककृष्णपदप्रातिपदिकार्थत्वं पुंस्त्वस्य न, अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या वासुदेवनिरूपितशक्त्यभावस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन सत्त्वात्तत्त्वापत्तिः । प्रातिपदिकवैशिष्ट्यं विहाय शक्तिवैशिष्ट्यदाने तु—नीलरूपवत्पटादिपरकृष्णपदवाच्यपुंस्त्वे वासुदेवनिरूपितशक्तिप्रयोज्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्य-विशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्याभावाच्छक्तिविशिष्टत्वरूपप्रातिपदिकार्थत्वाभावाच्च तदापत्तिरित्याहुः ।

ननु सम्प्रसारणप्रातिपदिकस्य यण्स्थानिकेकि, सम्प्रसारणपदप्रयोज्यविधेयताश्रये च खण्डशः शक्तिः स्वीक्रियते, अत एव ‘वाह ऊ’डितित्यादौ विधेयस्थले सम्प्रसारणपदप्रयोज्यविधेयताश्रयत्वांशस्य मोषेण नान्योन्याश्रयः, विशिष्टे शक्तेः स्वीकारे तु मोषासम्भवादन्योन्याश्रयो दुर्वारः । एवञ्च प्रथमान्तसम्प्रसारणपदस्थले एकखण्डविषयको बोधः, अन्यत्र चोभयविषयकः । सर्वत्र यण्स्थानिकेग्विषयिष्येव तु न शक्तिस्तत्र वक्तुं शक्यते, ‘द्युभ्या’मित्यादौ ‘हल’ इति दीर्घापत्तेः । एवञ्च ‘हल’ इत्यादौ सम्प्रसारणपदप्रयोज्यविधेयताश्रयत्वप्रकारकयण्स्थानिकेग्विशेष्यताको बोध आवश्यक इति सम्प्रसारण-पदप्रयोज्यविधेयताश्रयरूपार्थस्योक्ताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वेन स्वविशिष्टावच्छेदक-ताश्रयत्वेन प्रकृते सम्प्रसारणेतिप्रातिपदिकार्थत्वाभावेन—‘अनेन सम्प्रसारणं कृत’मित्यादिवाक्ये सम्प्रसारणपदात्प्रथमा न स्यादिति चेन्न; ‘अनेन सम्प्रसारणं कृत’मित्यादि वाक्येऽपि सम्प्रसारणपदप्रयोज्यविधेयताश्रयरूपांशस्य मोषाददोषात् । प्रथमेतरविभक्त्यन्तसम्प्रसारणपदसम-भिव्याहारज्ञानस्य सम्प्रसारणपदप्रयोज्यविधेयताश्रयत्वप्रकारकयण्स्थानिकेग्विशेष्यताकोबोधमप्रति-हेतुलस्वीकारेण ‘हल’ इत्यादौ नैकखण्डविषयको बोधोऽपि तूभयखण्डविषयक एव, तत्र सम्प्रसारणपदस्य षष्ठ्यन्तत्वादिति प्राचीनमतं समर्थयन्ते—श्रीगुरुचरणाः ।

अन्वयानुपपत्तिपूर्विका लक्षणा पदे एव, प्रत्ययोत्पत्तिः सर्वत्र शक्यार्थे एव, शक्यता-
वच्छेदकारोप एव च लक्षणेति—न लक्ष्यासङ्ग्रहो दोषः ।

तटादिशब्दानां तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं
ततो नियतोपस्थितिकमिति—न तद्वोद्व्यलिङ्गस्यात्र ‘प्रातिपदिकार्थ’शब्देन ग्रहणमिति
लिङ्गग्रहणमिति भावः ।

लिङ्गमात्रेति । लिङ्गस्यैवाधिक्ये इति—क्रमेणार्थः । यद्यपि विशेष्यविशेषणभावो-
ऽप्यधिको भासते तथापि तस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गतया न स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथम-
प्रवृत्तसंस्कारबाधकत्वमिति बोद्धव्यम् ।

ॐ विजया ॐ

ननु ‘सिंहो माणवक’ इत्यादौ लक्ष्यार्थस्य माणवकादेर्नियतोपस्थितिकलाभावेन सिंहादिरूप-
प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादत आह—पदे एवेति । ‘सुप्तिङन्तं पद’मित्युक्त्या सुबन्ते एवेत्यर्थः ।
‘सिद्धे’ इत्यर्थे इत्युमानाथः । परिनिष्ठिते इति यावत् । प्रथमाविभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं ‘सिंहे’ति
प्रातिपदिकस्यैव स्वसदृशे माणवके लक्षणेति प्रघटकार्थः, शक्यार्थे संसाधिते पदे तद्वटक-
प्रातिपदिकमात्रस्य लक्षणया सिंहादिबोधतात्पर्येणोच्चारणे क्षतिविरहात् । [एतेन सुविभक्त्यन्ते
शक्तिविरहालक्षणायास्तत्रायुक्तलाच्छेखरोऽयं चिन्त्य इत्यपास्तम् ।]

परे तु—‘प्रातिपदिकार्थलक्षणे शक्तिमात्रस्य प्रवेशे ‘सिंहो माणवक’ इत्यादौ सिंहादेः प्रथमा
न स्यादित्यशङ्क्य ‘शक्ति’स्थाने ‘वृत्ति’पदं प्रक्षिप्य लाक्षणिकस्यापि सङ्ग्रहः कार्य इति नोक्तदोष
इत्युत्तर’मितिरीत्या ग्रन्थमिमं लापयन्ति ।

ननु ‘नीलो घटः’ इत्यादौ प्रातिपदिकार्थेतरविशेष्यविशेषणभावे वर्तमानतया नीलादिपदा-
प्रथमा न स्यादत आह—यद्यपीति । यद्यपि शाब्दबोधे विशेषणतया विशेषणं, विशेष्यतया विशेष-
ष्यश्च भासते, न तु विशेष्यता विशेषणता वा-भासते पदानुपस्थिते, तथापि मीमांसकमते बोधोत्तरं
‘जानामि न वा’ ? इति ‘अहमस्मि न वे’ति च संशयस्यानुदयाज्ज्ञानमात्रे मिति मातृभासकत्ववत्—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कारकान्तर्भावः केषां चिद्युक्त इति सूचयन्नाह—अन्वयेति । तत्प्रतिस्नानेत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—
शक्यतेति । शङ्कानिवारणमाह—तटादीति । तद्वोद्व्येति । तटादिबोध्येत्यर्थः । तस्य वस्तुतस्तत्त्वे-
ऽप्यत्राह—अत्र प्राप्तीति । अयमवधारणे इत्याह—लिङ्गस्यैवेति । आद्यर्थमाह—क्रमेणेति । नन्वेवं
‘वीरः पुरुषः’ इत्यादौ प्रथमा न स्यादिति शङ्कते—यद्यपीति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु ‘मन्त्राः कोशान्ती’त्यादौ प्रथमा न स्याल्लक्ष्यार्थस्याऽनियतोपस्थितिकलादित्याशङ्क्याह—
पद एवेति । अत्र समाधानान्तरमाह—शक्यतावच्छेदकेति । तथा च प्रातिपदिकस्य
लक्षणायामपि लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वं सुलभमिति भावः । अत एवाग्राह्यी देवताऽस्य
स्थालीपाकस्याऽऽश्रय इत्यत्र ‘भस्याडे’ इति पुंवत्वसिद्धिः । लक्ष्यासङ्ग्रहः=लक्षणास्थलाऽसङ्ग्रहः ।

ननु ‘वीरः पुरुषः’ इत्यत्र प्रथमा न स्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य सत्त्वेन
लिङ्गस्यैवाधिक्याभावादित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । प्रथमप्रवृत्तेति ।—इदं पदसंस्कारपक्षे ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अधिको भासत इति । यथा मीमांसकानये ‘अहमस्मि न वे’ति संशयस्येव ‘इदं ज्ञानं न वे’ति संशय-
स्यानुदयान्तिमितमातृभासकत्वं ज्ञानमात्रस्येति नियमः । एवमस्मिन्मतेऽपि ‘ज्ञातो घट’ इतिज्ञानानन्तरं ‘इदं

❁ विजया ❁

'घटो मज्झानविषयो न वे'ति संशयस्याप्यनुदयाद्विषयतायामपि ज्ञानभास्यता [विषयता—] उपगम्यते एवेत्याशयेनैतद्वन्धसत्त्वाच्च दोषः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

ज्ञानं नीलनिष्ठविशेषणताकं न वा' 'घटनिष्ठविशेष्यताकं न वे'तिसंशयानुदयाज्ज्ञानमात्रे विशेषणविशेष्य-
भावोपि भासते इति स्वीकारेणैदमुक्तम् । एतेन विषयताविषयकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वाभावादिव-
मसङ्गतमित्यपास्तम् । न च लिङ्गमात्रस्यैवाधिक्ये प्रथमेत्युक्तत्वेन घट इत्यादौ पुंस्त्वस्त्वातिरिक्तस्यपुंस्त्वस्याधि-
कस्य भानात्कथं प्रथमेति वाच्यं, पुंस्त्वादिलिङ्गतद्वृत्तिपुंस्त्वस्त्वादि-तदनुयोगिकसम्बन्धैतन्मात्राधिक्यं प्रथमे-
त्यर्थेकांशेनादोषात् । एतदर्थमेव लिङ्गमात्राधिक्ये इति 'आदि'पदोपादानम् । 'आदि'पदेन च पुंस्त्वादेस्तत्प्रति-
योगिकसम्बन्धस्य च ग्रहणम् । न चैवमपि मात्रशब्दः प्रत्येकं सम्बन्धयत इत्युक्त्या पदार्थपदात्प्रथमानुपपत्तिः,
पदार्थेतरस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यं, 'प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमे'त्यस्य प्रातिपदिकार्थसम्पादकविषयेतरविषय-
त्वाप्रयोजकं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वमिति विवक्षितत्वेनादोषात् । लिङ्गस्यैवाधिक्ये इति । लिङ्गतदनु-
योगिकसम्बन्धतद्वृत्तिपुंस्त्वस्त्वादेराधिक्ये इत्यर्थः—इति दण्डिभट्टाः ।

इदमप्यनुसन्धेयम्—इतरयोगव्यवच्छेदार्थकमात्रशब्दस्य भेदे आश्रये योगे व्यवच्छेदे च खण्डशः
शक्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेन भेदे, तस्य च स्वरूपसम्बन्धेनाश्रये, तस्य च प्रतियो-
गित्वसम्बन्धेन योगपदार्थे विषयतानिरूपकबोधजनकत्वरूपे सम्बन्धे, तस्य च स्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्व-
सम्बन्धेनाभावरूपे व्यवच्छेदे, तस्य च स्वरूपसम्बन्धेन प्रातिपदिकेऽन्वयः । एवञ्च 'प्रातिपदिकार्थमात्रे
प्रथमे'त्यस्य—प्रातिपदिकार्थप्रतियोगिकभेदाश्रयनिष्ठ'विषयतानिरूपक—बोधजनक'सम्बन्धनिष्ठप्रतियोगि-
ताकाऽभाववत्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थविषयकबोधजनकत्वे सति तदितरविषयकबोधा-
जनकात्प्रथमेति यावत् । न च प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाप्रसिद्धा'प्रमेयो घट'इत्यादौ प्रमेयपदात्प्रथमा
न स्यादिति वाच्यम्, अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्यापि शाब्दिकनये सत्त्वेन दोषाभावात् ।

केचित्तु—प्रातिपदिकविशिष्टनिरवच्छिन्नविषयताप्रतियोगिकभेदवन्निरवच्छिन्नविषयताप्रयोजकात्प्रथमेत्यर्थः ।
वै० 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व' 'स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिरूपितत्वो'-
भयसम्बन्धेन । प्रकृते प्रमेयत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकभेदस्य घटत्वनिष्ठविषयतायां सत्त्वेन तादृशभेदवन्निर-
वच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकतया प्रमेयपदात्प्रथमा सिध्यतीत्याहुः । परे तु—प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता-
निरूपकबोधजनकत्वे सति प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकानवच्छिन्नविषयताकबोधजनकं यत्प्रातिपदिकं ततः प्रथमे-
त्यर्थः । प्रमेयपदस्य—प्रथमाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वात्तदनवच्छेदकोदासीन-
घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधाजनकत्वात्ततः प्रथमा सिध्यतीत्याहुः । इदमत्र तत्त्वम्—प्रातिपदिकविशिष्टा-
प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थः । वै० 'स्वविशिष्टविषयताप्रयोजकत्व' 'स्वविशिष्टविषयतासिन्नविषयत्वाऽप्रयोज-
कत्वो'भयसम्बन्धेन । उभयत्रापि वै० 'स्वप्रयोज्यत्व' 'स्वविशिष्टविषयताविशिष्टत्वो'भयसम्बन्धेन । स्ववै०
'स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितत्व' 'स्वाऽप्रयोज्यसंसर्गतानिरूपितत्व' 'स्वजन्यबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपित-
निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयत्वै'तन्नितयसम्बन्धेन । विषयतावै०—'स्वभिन्नत्व' 'स्वनिरूपिता-
ऽवच्छेदकत्वाख्यविषयतासिन्नत्वो'भयसम्बन्धेन । प्रमेयपदविशिष्टा विषयता—प्रमेयपदप्रयोज्यैव, सा च
प्रमेयत्वावच्छिन्ना प्रमेयत्वावच्छिन्ना च, न घटत्वाद्यवच्छिन्ना, एवञ्च स्वविशिष्टविषयताभिन्ना—घटत्वा-
वच्छिन्ना घटत्वत्वावच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठा—विषयता, तदप्रयोजकत्वे प्रमेयशब्दे इति ततः प्रथमा सिध्यती-
त्याहुरिति सूक्ष्मदृशो मैथिलाः ।

एतत्सूत्रघटक'वचने'त्यंशस्यार्थस्तु—'लोकयो'रित्याद्येकवाक्यतया प्रातिपदिकार्थेतरत्राऽवर्त्तमानात्प्राति-
पदिकादेकत्वादित्वादिसङ्ख्यायां प्रथमा, तत्र सङ्ख्यामात्रं प्रथमावाच्यं, प्रातिपदिकवाच्यत्वे तु तत्रैव वर्त्त-

अभेदेन संसर्गेणेति । इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गेणेत्यर्थः ।

‘अभेदस्तु न संसर्ग’ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

इहोक्तार्थत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोगात्, प्रातिपदिकप्रतिपादितसङ्ख्याविशिष्टे

ॐ विजया ॐ

इतरेति । ‘सम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावनेत्यर्थः’ इत्येव वक्तुं युक्तम्, ‘इतर’पदं व्यर्थमेव, अभेदस्य सम्बन्धत्वाभावे तद्व्यावर्त्याभावात् । संसर्गपदन्वययुक्तमेव, विशेष्यविशेषणभावस्य संसर्गतायां मानाभावादिति श्रीबालशास्त्रिचरणाः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

संस्कारेति । प्रथमारूपेत्यर्थः । भावति । तद्रूपसंसर्गेणेत्यर्थः । यथाश्रुतत्यागे बीजमाह—अभेद-स्त्विति । ‘राहोः शिर’ इत्यादावौपाधिकभेदेन व्यपदेशिवद्भावेन षष्ठ्युपपादनस्याद्यन्तवत्सूत्रभाष्ये कृतत्वात् । अधिकं मञ्जूषाभावप्रकाशयोः स्पष्टं, तदाह—अन्यत्रेति । ननु द्वौ ब्राह्मणवित्यादौ तन्यायो व्यभिचरितो अत आह—प्रातीति । केवलप्रकृतिप्रयोगाभावादिभक्तौ त्वनियमापत्तिरिति गूढाकूतम् ।

ॐ विषमगदविवृतिः ॐ

इतरसम्बन्धेति । न विद्यते भेदो=भेदसंसर्गोऽवच्छेदकतया यत्र—विशेषणविशेष्यभावे—इति अभेदेनेत्यत्र बहुव्रीहिरिति भावः । न संसर्ग इति । संसर्गत्वे ‘नीलो घट’ इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः, विशेषणविशेष्यभावे तु न षष्ठी, तस्य बोधसामान्यनामग्राह्यत्वेनाऽन्यत्वेनाऽन्यत्वात् । वचनग्रहणाभावे प्रातिपदिकप्रतिपादितसङ्ख्याबोधकवचनस्याप्राप्तिमाह—उक्तार्थानामिति । प्रातिपदिकप्रतिपादित-सङ्ख्यान्यसङ्ख्याप्रतिपादकवचनस्याप्यप्राप्तिरित्याह—प्रातिपदिकेति । तदप्राप्तिः=प्रथमाया अप्राप्तिः ।

ॐ वर्चणिनी ॐ

मानत्वेन प्रातिपदिकार्थेतरत्र वर्त्तमानत्वाभावेन प्रथमा न स्यात् । वचन ग्रहणादितरयोगव्यवच्छेदरूपमात्र-पदार्थैकदेशे इतरत्र लिङ्गातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः, एवञ्च लिङ्गत्वशस्य—लिङ्गतरौ यः प्रातिपदिकार्थेतरस्तत्रा-ऽवर्त्तमानात्प्रातिपदिकार्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्सङ्ख्यायां प्रथमैत्यर्थः । अत्रापि सङ्ख्या प्रथमार्थः । एवं परिमाणग्रहणाच्च—प्रातिपदिकार्थे वर्त्तमानात्, लिङ्गतरप्रातिपदिकार्थेभिरेव वर्त्तमानात् प्रातिपदिका-त्परिमाणे सङ्ख्यायाञ्च प्रथमैत्यर्थोऽपि लभ्यते । एवञ्चात्रार्थे परिमाणं सङ्ख्या चोभयं—प्रथमार्थः । तत्र सङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थेऽन्वयः, परिमाणे च प्रकृत्यर्थस्यैवाभेदान्वयः, तस्य च व्रीह्यादौ परिच्छलत्वसम्बन्धेनान्वयः । प्रातिपदिकार्थेमात्रेऽत्र प्रथमाविधाने तु नामार्थयोः साक्षाद्भेदसम्बन्धान्वयस्याव्युत्पन्नतया द्रोणादिपदार्थस्य व्रीह्यादौ परिच्छलत्वसम्बन्धेनान्वयो न स्यात् । परिमाणस्यापि तत्र प्रथमार्थत्वे तु—प्रलयनामार्थयोर्भेदाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहात्तथाऽन्वयः सुलभः । नन्वेवं भेदसम्बन्धेनान्वये ‘द्रोणो ब्राह्म-मानये’त्यस्याप्यापत्तिः, अभेदान्वयस्थले एव समानविभक्तित्वस्य तत्रत्वादिति चेन्न; अभेदेन प्रकृत्यार्थान्वितः प्रलयार्थो यत्र भेदेनापि पदार्थान्नरान्वयो नत्रापि समानविभक्तिकताव्युत्पत्तेरङ्गीकारात् ।

नन्वेवं कृष्णादिप्रातिपदिकादपि प्रमाणे प्रथमायां ‘कृष्णो व्रीहि’रित्यपि स्यात्, प्रथमार्थे प्रमाणे समान-कालिकत्वादिना प्रकृत्यर्थान्वये प्रलयार्थस्य च परिच्छेदचनयाऽन्वये बाधकाभावादिति चेन्न; अभेदेन प्रातिपदिकार्थान्वयिनि परिमाणे एवानेन प्रथमाविधानेन कृष्णादिश्च प्रलयार्थेनाभेदस्य बाधात्तदप्रमेस्तथा प्रयोगपत्तेरभावात् । घटकलशादेरपि प्रत्यादिबत् परिमाणवाचकत्वे ‘कलशो व्रीहि’‘घटो व्रीहि’रित्यादि साध्येवेत्याहुः । अन्ये तु—परिमाणपदमावर्थ—परिमाणत्वव्याप्यद्रोणत्वव्यवच्छिन्नरूपप्रातिपादिकार्थमात्रे वर्त्तमानात्परिमाणे प्रथमैत्यर्थेन ‘कृष्णो व्रीहि’रित्यत्र परिमाणे प्रथमां वारयन्ति ।

वचनग्रहणं कुर्वन्नाञ्च सूत्रकृतामयमाशयः—दिवद्भादिनो विभक्तिं विनापि सङ्ख्याबोधकताया अनुभव-सिद्धतया विभक्तेः सङ्ख्याबोधकत्वस्य दुर्बलतया, सङ्ख्यावाचकत्वस्याप्युक्तार्थानामिति न्यायेन वक्तुमशक्यतया—[सङ्ख्याऽबोधकविभक्तश्च ‘लोकयो’रित्यादिनियमेनानुत्पत्त्या] ‘एकवचनमुत्सर्ग’ इत्यादि भाष्यादेकवचन-स्यैव व्यादिभ्यः प्राप्तौ प्रकृतिप्रतिपादसङ्ख्याबोधकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाया निरर्थिकाया अपि प्रथमाया

सङ्ख्यानन्तराभावाच्च तदप्राप्तिः । अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेरेव न्यायत्वान्न
व्यादिभ्यः सर्वविभक्त्यापत्तिरिति भावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया—'इन्द्राणी'त्यादौ प्रथमा-
सिद्धिः । परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकपर इत्युन्मानादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति बोध्यम् ।

परे त्वत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयश्च । स च मुख्य
इवाऽऽरोपिततदाश्रयोऽपि । अत एव 'गोपी'त्यादौ स्वादिप्रकृतेर्लक्षणिकत्वेऽपि न दोषः ।

ॐ विजया ॐ

परे त्विति । एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वै० 'स्वतादात्म्य' 'स्वाश्रयत्वा'-
ऽन्यतरसम्बन्धेनेत्याशयः । न च घट-घटत्व-तत्समवायानां घटादिपदार्थतया तद्वाचकघटादि-
पदात्प्रथमानापत्तिः, नव्यमते प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव ग्राह्यतया मात्रग्रहणेनाधिकव्यावृत्ते-
रिति वाच्यं, मात्रपदेन तदीयसमवायादिसम्बन्धातिरिक्तस्यैव व्याप्तिः कल्पनीयतयाऽदोषात्
एवञ्च—प्रातिपदिकार्थे विद्यमानत्वे सति समवायेतर—प्रातिपदिकार्थेतराथेऽविद्यमानांप्रातिपदि-
कप्रथमेत्यर्थः । परे तु—नव्यनयेऽपि समवायस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वमभिप्रेयन्ति, 'द्विक'मित्यनेन ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एव सिद्धान्ताशयमाह—अनन्वितेति । एकशब्दादौत्सर्गिकैकवचनेन निर्वाहादाह—व्यादिभ्य
इति । सर्वविभक्तीति । सर्वप्रथमेत्यर्थः ।

मूले न्यूनतां परिहरति—लिङ्गति । उन्मानेति । 'पलं घृत'मित्यादावित्यर्थः । मूलादिसकलासाङ्गत्याय
सिद्धान्तमाह—परेत्वित्यादिना आहुरित्यनेन । नान्यत्रेति सूचयन्नाह—अत्र सूत्रे इति । स च—तदाश्रयश्च ।
तत्—प्रवृत्तिनिमित्तम् । अपिस्तस्यैव समुच्चये । अत एव—लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव । अत्र सूत्रान्तर-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न च 'न केवला' इति न्यायविरोध इति वाच्यम्, इदानीं तदननुसन्धानात् । ननु वचनग्रहणे
कृतेपि व्यादिभ्य एकवचनाद्यापत्तिर्वचनशब्दस्य सङ्ख्यामात्रबोधकत्वादित्याशङ्काह—अनन्विता-
र्थकेति । व्यादिभ्य इति । एकशब्दस्तु नोपात्तः, औत्सर्गिकैकवचनेनैव सिद्धिरिति भावः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

उत्पत्तिरिति । एवञ्च सङ्ख्यावाचकांप्रातिपदिकार्थे वर्तमानांप्रातिपदिकात्त्ववाच्यवाचकतावच्छेदकरूपा-
वच्छिन्नाप्रथमा भवतीत्यर्थः । वाचकत्व-द्योतकत्वान्यतरविधया सङ्ख्याबोधकेतरविभक्तेरसाधुत्वमित्यर्थ-
बोधकस्य 'व्येकयो'रित्यादिनियमस्यात्रांशेऽप्रवृत्तिरिति तु तत्त्वमिति प्राचीनमतपरिष्कारः ।

नागेशः स्वसिद्धान्तमुपन्यस्यति—परं त्विति । एवञ्च तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टतत्पदप्रातिपदि-
कार्थः, वै० 'स्वाश्रयत्व' 'स्वतादात्म्या'न्यतरसम्बन्धेनेत्यर्थः गर्यवस्यति । 'वाच्यत्वे सति' वाच्यवृत्तित्वे
सति, वाच्योपस्थितिप्रकारत्वं प्र त्तिनिमित्तत्वम् । तत्र 'वाच्यत्वे सति'त्युक्त्या—शब्दाश्रयत्वस्य नाकाश-
पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं, तस्याकाशशब्दवाच्यत्वाभावात् । 'वाच्यवृत्तित्वे सती'त्युक्त्या 'जात्याकृतित्यक्तयः
पदार्थ' इति मते—अवयवसमवेतायाः संयोगात्मकावयवसन्निवेशविशेषरूपाया आकृतेर्न गवादिपदप्रवृत्ति-
निमित्तत्वं, वाच्यत्वेऽपि तस्या गोरूपवाच्यवृत्तित्वाभावात् । न च स्वसमवायि समवेतत्वसम्बन्धेना-
वयववृत्त्याकृतेर्गवादी वृत्तितया स दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यं, साक्षादाकृत्यवृत्तितया एव ग्रहणात् ।
निरुक्तसम्बन्धेनावयवद्वारा गोवृत्तित्वेऽपि साक्षादाकृतेर्गोवृत्तित्वाभावात् । सोऽपि सम्बन्धो वाच्य एव
ग्राह्यः, एवञ्च कालिकादिनाऽऽकृतेर्गवादिवृत्तित्वेऽपि न प्रवृत्तिनिमित्तता, तादृशपरम्परासम्बन्धस्य
वाच्यत्वाभावात् । तदेवं साक्षात्त्वनिवेशोऽपि नावश्यक इति लाघवम् ।

'वाच्योपस्थितिप्रकारत्व'निवेशात्—आधाराधेयभावसम्बन्धेन ह्योदिपदवाच्याश्ववृत्ति—ह्योदि-
पदवाच्येन्द्रादौ, घटादिपदवाच्ये घटादिपदवाच्यवृत्तौ च समवायसम्बन्धे न प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् ;
वाच्योपस्थितिप्रकारत्वस्य समवायसम्बन्धे इन्द्रादौ चाभावात् ।

ॐ विजया ॐ

लिङ्गादेरेव व्यावृत्तिरित्याशयात् । नन्वेवं प्रमेयादिपदात्प्रथमा न स्यात्, प्रमेयादिप्रातिपदिका-
र्थेतराऽप्रसिद्धेरिति चेन्न, प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टविषयाऽप्रयोजकात्प्रथमेत्यर्थः, वै० ‘स्वानवच्छिन्नत्व’
‘स्वावृत्तित्वे’तदुभयसम्बन्धेन । एवञ्च—प्रमेयपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तप्रमेयत्वावृत्तिः—प्रमेयत्वानव-
च्छिन्ना च या घटत्वावच्छिन्नविषयता तादृशविषयत्वाऽप्रयोजकतया ततः प्रथमासिद्धिर्निर्प्रत्ययैव ।

प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च—प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वं, वै० ‘स्वप्रयोज्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्व’
‘स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविशेष्यतानिरूपिताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽवच्छेदकत्वा-
नाश्रयत्वै’तदुभयसम्बन्धेन । तेन पुंस्त्वपुंस्त्वस्त्वादेर्न प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । खण्डशःशक्तेस्तत्र स्वीकारेण
शक्तिप्रयोज्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्वस्य [घटत्वे पुंस्त्वत्वे च सत्त्वेऽपि—] पुंस्त्वेऽभावात्पुंस्त्वं न
प्रवृत्तिनिमित्तम् । पुंस्त्वत्वस्य घटपदनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितीयपुंस्त्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
श्रयत्वेऽपि, घटपदनिष्ठ-घटत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्ति-प्रयोज्यशाब्दबोधीय-घटत्वावच्छिन्ननिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वस्यैव पुंस्त्वत्वे सत्त्वेनानवच्छेदकत्वस्य तत्रा-
ऽभावाच्च तस्य प्रवृत्तिनिमित्ततेति घटत्वस्यैव तत्त्वम् । प्रकारताया अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नाया एव
ग्रहणात्—लोमवल्गाङ्गूलावच्छिन्ने पशुपदस्य शक्या लाङ्गूलावच्छिन्ननिरूपितशक्तिप्रयोज्य-
शाब्दबोधीयलाङ्गूलावच्छिन्ननिष्ठविशेष्यतानिरूपितलाङ्गूलनिष्ठप्रकारतानिरूपितसाक्षादवच्छेदकतायाः

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अन्ये तु—द्रव्यादिपदादपि घटत्वाद्युपलक्षितघटादौ शक्तिग्रहादट्टवादिना घटादेरुपस्थितेः सत्त्वा-
द्वट्टत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्ततावारणाय ‘वाच्यत्वे सती’त्युक्तम् । एवमवयविरूपद्वयो-वाच्यत्वात्, अवयवरूप-
दधिवृत्तित्वाच्च तत्र दध्नः प्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणाय तृतीयं विशेषणमिलाडुः ।

श्रीमन्तोदण्डिभट्टास्तु—प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, वै० ‘स्वावाच्यत्व’ ‘स्वावाच्यवृत्तित्व’ ‘स्वजन्य-
शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणोपस्थितीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वै’तदुभयसम्बन्धेन । तेन
पुंस्त्वत्वादेर्न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, तत्राद्यसम्बन्धद्वयसत्त्वेऽपि, लिङ्गे खण्डशः शक्त्या पुंस्त्वनिष्ठविशेष्यतानिरू-
पितप्रकारताश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि तादृशोपस्थितीयविशेष्यतायां स्वजन्यशाब्दीयमुख्यविशेष्यतासमाना-
धिकरण्याभावेन तृतीयसम्बन्धाभावात् । एवञ्च लिङ्गग्रहणं सफलम् । विशेष्यतानिरूपितत्वञ्च प्रकारतायां
साक्षात्परम्परासाधारणमिति—पशुपदार्थप्रवृत्तिनिमित्तलोमत्वादौ नाव्याप्तिः, तस्यापि परम्परया तादृशो-
पस्थितीयप्रकारताश्रयत्वात् । यद्वा—प्रातिपदिकविशिष्टप्रकारताश्रयत्वं तत्त्वं, वै० ‘स्वजन्यशाब्दबोधीय-
मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्व’ ‘स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारत्वाभाववचै’तदुभयसम्बन्धेन । अभावश्च—
‘आश्रयत्व’ ‘अवच्छेदकत्वै’तदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । पुंस्त्वे पुंस्त्वत्वे चाश्रयत्वाव-
च्छेदकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन स्वप्रयोज्य-घटत्वाद्यवच्छिन्न-धर्मितानिरूपितप्रकारत्वमेवास्ति, नत्वेतदन्यतर-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति न पुंस्त्वत्व-पुंस्त्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । अत्र स्वप्रयोज्य-
धर्मितानिरूपिताप्रकारता-अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्ना विवक्षितेति—लोमवल्गाङ्गूलावच्छिन्नवाचकपशुपदप्रवृत्ति
निमित्तलोमत्वादौ कूकुटादौ च नाव्याप्तिः, लाङ्गूलावच्छिन्नधर्मितानिरूपितलोमलोमत्वादिनिष्ठप्रकारतायाः
समवायादिपदार्थ- [शक्तिभास्य-]—सम्बन्धावच्छिन्नतयाऽपदार्थ- [—आकाङ्क्षाभास्य-]—सम्बन्धावच्छिन्न-
त्वाभावात् । नन्वेवमेवपदार्थप्रवृत्तिनिमित्तभेदत्वादावव्याप्तिः, एवंपदप्रयोज्यभावत्वावच्छिन्नधर्मितानिरू-
पिताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया अवच्छेदकत्वाश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन तत्र सत्त्वेन तदभावस्या-
भावादिति चेन्न; प्रातिपदिकविशिष्टप्रकारताश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं वै० ‘स्वपर्याप्तशक्तिज्ञानाधीनोपस्थिति-
प्रयोज्यशाब्दबोधिनिरूपितत्व’ ‘स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपिताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्ना—पदार्थान्तरनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववती च या—प्रकारता—[‘अवच्छेदकत्व’ ‘आश्रयत्वै’तदन्यतरसम्बन्धा-

अत एव लिङ्गग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा 'स्वमोर्नपुंसका'दित्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

अत एव 'स्त्रीया'मिति सूत्रे—'स्त्रीत्वे द्योत्ये' इत्यर्थ इति भाष्ये सिद्धान्तितम् ।

❁ विजया ❁

लाङ्गूलत्वे परम्परया लोमवत्त्वे लोमत्वे च सत्त्वेऽपि न लोमत्वादावव्याप्तिः । लाङ्गूलादिनिष्ठप्रकार-
तायाः शक्तिभास्यसम्बन्धावच्छिन्नतयाऽऽकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् । पशुपदस्थलेहि-
लोमादिसम्बन्धस्यापि पदार्थत्वात् । एवं 'सत्कृत्यालङ्कृतां यो ददाति स कूकूद' इत्यत्रापि न
दोषः । नन्वेवमपि अन्ययोगव्यवच्छेदरूपे एवकारार्थे अभावस्य मुख्यविशेष्यतया तन्निरूपिता-
ऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छेदकत्वस्यैव भेदादौ सत्त्वेन तत्र प्रवृत्ति-
निमित्तलक्षणाऽव्याप्तिः, तत्र प्रकारतावच्छेदकस्य सम्बन्धस्यापदार्थत्वादिति चेन्न; प्रकारतानिरू-
पितावच्छेदकताया इतरार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वासमानाधिकरणाया एव ग्रहणेन प्रकृते
च पार्थ एव धनुर्धर' इत्यादावेवकारेतर-पार्थ-पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणाया
एव सत्त्वेनादोषादित्याहुरिति सङ्क्षेपः ।

प्रवृत्तिनिमित्तताश्रययोर्द्वयोरेव प्रातिपदिकार्थत्वमिति स्वमते प्रमाणं दर्शयति—अत एवेति ।
अन्यथा=अत्र सूत्रे प्रातिपदिकवाच्यस्य प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणे । तद्वैयर्थ्यं=लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यम् ।
अत एव=लेङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वादेव । लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावे तु तस्य प्रत्ययवाच्यत्वस्यैव
वक्तव्यतया 'स्त्रीत्वे वाच्ये टा'बिलेखार्यो भाष्यकृता वक्तव्यः स्यादतो लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थ-
त्वमाप्त्येयमेव । प्रकृतसूत्रे तु लिङ्गग्रहणसामर्थ्याद्वयोरेव ग्रहणमिति स्वन्यदित्याशयः ।

ननु 'पुंसि विद्यमानस्य शसः सस्य नत्व'मित्यर्थक'तस्मा'दिति शास्त्रप्रामाण्याल्लिङ्गं प्रत्ययाथ

❁ विषमपदविवृतिः ❁

सर्वविभक्तीति । वचनत्रयात्मकविभक्तीत्यर्थः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति वत् । अत एव लिङ्गंति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

वच्छिन्नप्रतियोगिताक—] तादृशप्रकारत्वभाववत्त्वे'तदुभयसम्बन्धेन । विशेष्यत्वाभावश्च 'तादात्म्य' 'अव-
च्छेदकत्वे'तदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । 'पार्थ एव धनुर्धर'इत्यादौ च पार्थत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकभेदवत्कर्णादिप्रतियोगिकतादात्म्यसम्बन्धाभावस्य धनुर्धरे बोधनात्—प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्न-
पार्थत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया—अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्न-
भेदनिष्ठप्रकारतायां तादात्म्येन, भेदत्वनिष्ठप्रकारतायाञ्च अवच्छेदकतया च वर्तमानतया तादृशविशेष्य-
त्वाभाववतीयं प्रकारता न जातेति न तत्राव्याप्तिः । पुंस्त्वत्पुंस्त्वादौ च कस्यापि पदार्थस्यानन्वया-
त्प्रातिपदिकप्रयोज्यधर्मितानिरूपिताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्न—पुंस्त्वादिनिष्ठप्रकारता 'ऽवच्छेदकत्व'—'तादा-
त्म्ये'तदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववती जातेति तादृश-
प्रकारताऽत्र—आश्रयत्वावच्छेदकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन पुंस्त्वादौ पुंस्त्वत्वादौ च वर्तते एवेति—न तादृश-
प्रकारत्वाभाव इति न तत्रातिव्याप्तिरिति लिङ्गग्रहणं सफलमिति सुधियो विभावयन्तिवत्याहुः ।

उमानाथसुधिसु—स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वं तत्त्वं, वै० 'स्वनिरूपकत्व' 'स्वप्रयोज्योपस्थित्यमुख्य-
विशेष्यत्वाभाववत्त्व' 'स्वप्रयोज्यशब्दबोधीयधर्मितानिरूपिताऽपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नधर्मितानात्मकप्रकारता-
वच्छेदकत्वाभाववत्त्वे'तन्निर्णयसम्बन्धेन । आद्यसम्बन्धोपादानादावच्ये न तत्त्वम् । द्वितीयोपादानाद्व्यादेर्न-
तत्त्वम् । तृतीयसम्बन्धोपादानात्—पुंस्त्वादेर्न तत्त्वमित्याहुः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

‘तस्माच्छस’ इत्यत्र ‘पुंसी’त्यस्य पुंशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्येवार्थः । ‘अभिहिते प्रथमे’ति वार्तिकस्य ‘तत्प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्ताव्येनाऽभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमे’-त्यर्थ इति न तद्विरोधः । एतेन ‘तन्नये कारकस्य प्रत्ययार्थत्वं, तव तु तन्नेति विरोध’ इत्यपास्तम् ।

तटादिशब्दानामपि लिङ्गं वाच्यमेव, द्योतकास्तु विसर्गादयः । पूर्वं तत्तल्लिङ्गं बुद्धिस्थीकृत्यैव तस्य तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानम् ।

नियमांशनिवेशे तु न मानम्, इदमेवाभिप्रेत्य वृत्तौ—‘प्रातिपदिकार्थः सत्ते’-

ॐ विजया ॐ

एवात आह—तस्माच्छस इति । एवञ्च लिङ्गस्य विभक्तिवाच्यत्वे प्रमाणाभाव इति भावः ।

ननु ‘तिङ्कृतद्धितसमासनिपाताभिहितकारकवाचिनी प्रथमे’त्यर्थकामिहिते प्रथमेति वार्तिकबलाद्-भिहितकारकाणामपि प्रथमार्थत्वलाभात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमे’त्यसङ्गतमत आह न तद्विरोध इति । एतेन=मदुक्तार्थकरणेन । तन्नये=‘अभिहिते प्रथमे’ति वार्तिककृन्नये । तव तु=प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यर्थं वदतो दीक्षितस्य तु । ननु—‘अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्ये’त्यादिशेखरः—‘पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ’ इति बुद्ध्या ? आहोस्विज्जाति-व्यक्ति-लिङ्गेति त्रयं तथेति बुद्ध्या वा ? । नायः—तथा सति प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपप्रातिपदिकार्थेतरत्र कारकादौ प्रातिपदिकमात्रस्य वर्तमानतया ‘कृष्ण’ इत्यादौ कापि प्रथमा न स्यादित्येव वक्तव्यं स्यात् । न द्वितीयः—लिङ्गान्तत्रितयस्यैव प्रातिपदिकार्थत्वे वार्तिकविरुद्धार्थाभिधायित्वस्यैवाभावेन विरोधस्यैवाप्रसक्त्या निरुक्तग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गादिति चेन्न; ‘व्यक्रयो’रित्यादिशास्त्रबलेन मात्रपदेन सङ्ख्याया अव्यावर्त्तनवत्, ‘तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे’ति वार्तिकबलेन मात्रपदेन कारकस्याप्यव्यवच्छेदात्पञ्चकपक्षं बुध्वैवायं ग्रन्थ इत्येवं वक्तुं शक्यत्वात् । इत्यञ्च मात्रपदेन कारकस्याव्यवच्छेदेऽभिहिते प्रथमेल्यपि मानमित्युमानाथ-पण्डितादयः ।

द्योतका इति । ‘तटः’ इत्यत्र विसर्गस्य, ‘तट’मित्यत्र मकारस्य च तात्पर्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वमित्यर्थः । अत एव ‘तटस्वामी’त्यादौ सति तात्पर्यं तटांशे पुंस्त्वादिबोधो भवत्येव, तात्पर्यग्राहकत्वमात्ररूपद्योतकत्वाश्रयं विनाऽपि तत्तदर्थप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा मकार-विसर्गादेरभावेन ‘तटस्वामी’त्यादौ तात्पर्यं सत्यपि पुंस्त्वादेर्मानं न स्यात् । ‘तटी’त्यत्रेकारस्य तु तात्पर्यग्राहकत्वे सत्याकाङ्क्षग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वम्, अत एव ‘तटस्वामी’त्यादौ ङीष्समभिवारं विना तटांशे न ङीत्वबोधः, आकाङ्क्षग्राहकत्वरूपं द्योतकं विना तदर्थबोधाभावस्यैवानुभवसिद्धत्वात् ।

न मानमिति । लिङ्गग्रहणसामर्थ्येन ‘नियतोपस्थितिक’ इत्याद्यर्थस्वीकारे तु न मानमित्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विरोधं परिहरति—तस्मादिति । एवेन पुंस्ति विद्यमानस्य राम इत्यस्य व्यावृत्तिः । वार्तिकविरोधमपि परिहरति—अभिहिते इति । प्राचोक्तं खण्डयति—एतेनेति । उक्तार्थेनाविरोधनेत्यर्थः । तत्र च=वार्तिकमते । ननु तटादिस्थले लिङ्गं न प्रातिपदिकार्थोऽत आह—तटादीति । तावन्मात्रात्कृष्णादिवद-प्रतीतेराह—पूर्वमिति । विभक्तेरिति भावः । ननु न ततो नियमेन बुद्धिस्थताऽत आह—नियमोऽनेति । एतेनऽविशिष्टस्याभिमतत्वं सूचितम् । इदमेव वृत्तिकारसंमतमित्याह—इदमेवेति । नन्वेवमपि न्यूनताऽन

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रातिपदिकार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयमात्रग्रहणादेवेत्यर्थः । न मानमिति । प्रस्युत हर्थादि-शब्देभ्यो नानार्थेभ्यः प्रथमा न स्यादिति बोध्यम् । तस्य=परिच्छेदस्य । अनेकत्वेन=अनेक-

त्युक्तम् । 'सत्ते'ति-प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । आश्रयस्तु तदाक्षिसत्वान्न पृथगुक्तः ।
एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य अलिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाव्ययपुमादयः
उदाहरणम् ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'स्त्री'शब्दोऽप्यस्यैवोदाहरणम् ।

अन्ये सर्वे 'लिङ्गाधिक्ये' इत्यस्य—।

द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकानां द्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्ग-
वद्विशेष्यान्वयर्थः । एवञ्च तस्य लिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणम् ।

ॐ विजया ॐ

उपलक्षणमिति । यथा सत्ता व्यापिका एवं तत्पदजन्यबोधे प्रवृत्तिनिमित्तविषयाऽपि
व्यापिकेति व्यापकत्वसाधर्म्यात्तदुपलक्षणमित्याशयः । एतेन 'नियतोपस्थितिकस्याप्युपलक्षणं
सत्तेत्यपि वक्तुं शक्यते, विनिगमनाविरहादित्यपास्तम् । परे तु सत्तापदेन जगदधिष्ठानभूतं
वस्तुच्यते, एवञ्च प्रकृतोऽपि तत्पदप्रतिपाद्येषु अधिष्ठानरूपो घटादिधर्मो सत्तापदेनोच्यते, तस्य
चाधिष्ठानरूपधर्मिणो यद्धर्मविनिर्माणेन प्रतीतेरसम्भवः स प्रवृत्तिनिमित्तरूपो धर्मोऽप्याक्षिप्यते
इति प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोर्वृत्तिग्रन्थेन प्रातिपदिकार्थता लभ्यते इति न सत्तापदस्य तदुपलक्षणत्वे
विनिगमनाविरह इत्याहुः । स्त्रीशब्दोऽपीति । स्त्यायतेर्दूटि टित्वान्डीपि स्त्रीशब्दस्य साधुतया
व्यन्तस्याप्रातिपदिकत्वमिति शङ्का, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वमेवेत्युत्तरमिति भावः ।

परिमाणपदकृत्यमाह—द्रोणत्वादीति । परिमाणमपीति । परिमाणत्वावच्छिन्ने द्रोणत्वा-
वच्छिन्ने च द्रोणपदस्य खण्डशः शक्तिः, तयोरभेदश्च शाब्दबोधे आकाङ्क्षाभासः, परिमाणश्च-
लिङ्गवद्द्रोणादौ विशेषणमेव, अत एव परिमाणत्वं न द्रोणपदप्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वादिवत्,
किन्तु द्रोणत्वमेव तथेति भावः । परिमाणग्रहणमिति । एवञ्च तद्ग्रहणसामर्थ्यान्मात्रपदेन
परिमाणस्याव्यावृत्तिरित्याशयः । ननु विशेष्यांशेऽधिकावगाहिशब्दबोधस्य केनाप्यस्वीकारा-
'द्रोणः परिमाण'मिति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिः, परिमाणाऽस्मिन्द्रोणत्वावच्छिन्नविशेष्यक-परिमा-
णत्वावच्छिन्नप्रकारताकबोधतात्पर्येणैवोच्चरितत्वेन विशेष्यांशे तस्याधिकावगाहित्वात्, शुद्धपरि-
माणत्वावच्छिन्नविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितस्य तु प्रामाण्यं स्यादिति त्वन्यदेतदत आह—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आह-सत्तेतीति । तथापि न्यूनतैवात आह-आश्रयस्त्विति । सिद्धान्ते पर्यवसितमाह-एवञ्चेति ।
तेन तयोर्ग्रहणे चेत्यर्थः । क्रमेण तयोः स्वरूपे आह-अव्ययेति ।

ननु स्त्रीशब्दो न प्रातिपदिकं, ततो लिङ्गाधिक्यमपि नेति कथं तत्रात आह-लिङ्गेति । अत एव
प्रातिपदिकार्थं किमुदाहरणमिति प्रश्ने-स्त्री पुमात्रपुंसक'मिति भाष्ये उक्तम् । अन्ये सर्वे=कुणः 'श्रीः'
'ज्ञानं' 'तटः'-'तटी' 'तट' मित्यादयः । कुमारीशब्दादयोऽप्यस्यैव, न हि तत्र लिङ्गं प्रवृत्तिनिमित्तं किन्तु
विशेष्ये विशेषणमित्येवं यं धर्मं प्रकारीकृत्य वृत्तिग्रहस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । पदे न लक्षणमिति न लाक्ष-
णिकेषु दोषस्तदेतदभिप्रेत्य परिमाणोदाहरणमाह-द्रोणत्वादीति । तच्चेयत्ताविशेषावच्छिन्नप्रात्रादिपरि-
च्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणोऽखण्डोपाधिरूपो धर्मो, जातिविशेषो वा, सूत्रभाष्यप्रमाणेन
तथैवानुभवेन लाघवेन च तादृशस्य तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारादिति भावः । चोऽप्यर्थ इति । धर्मि-
तावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन विशेष्यत्वेन वा शक्तिग्रहविषयस्य बोधविषयत्वा-
ङ्गीकारान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । तस्य=परिमाणस्य । तत्र लिङ्गमात्राधिक्याभावादित्यपि बोध्यम् । नन्वेवं
'द्रोणः परिमाण'मित्यादि न स्यादत आह-द्रोण इति । अभ्युपेत्येवं, वस्तुतो नैवमित्याह-द्रोणेति ।

‘द्रोणः परिमाण’मित्येष तु ‘द्वौ ब्राह्मणा’वितिवत्प्रयोगः, द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वाद्वा ।

मूलोक्तन्तु न युक्तं, ‘द्रोणो ब्रीहिमानये’त्यस्यापत्तेः ।

किञ्च—‘तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे’तिवार्तिकैकवाक्यतया भेदान्वये ‘द्रोणो ब्रीहि’-
रित्यनिष्टम् । न च—‘यदा मेये द्रोणादीनां वृत्तिस्तदा तस्याऽनेकत्वेन, परिमाणमात्र-
परत्वे ⁽¹⁾तदलोचनेन च व्यभिचारान्मेयस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेनाऽप्रातिपदिकार्थत्वाद-
सिद्धौ कर्मव्युत्पत्त्या प्रमेयार्थकं परिमाणग्रहण’मिति कैयटोक्तं युक्तमिति वाच्यं, ‘सिंहो
माणवक’ इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः, तद्वदस्यापि सिद्धेश्च, नियमांशनिवेशे मानाभावाच्च ।

‘एकः’ ‘द्वा’वित्यादिसिद्धये तु वचनग्रहणम्, अन्यथैतस्मूत्रोपस्थित—‘अनभिहिते’

ॐ विजया ॐ

द्वौ ब्राह्मणावितिवदिति । तत्र—द्योतकाभ्यामौपदाभ्यां, वाचकाभ्यां द्विपदब्राह्मणपदाभ्याञ्चै-
कस्यैव द्वित्वस्य यथा प्रतीतिरेवमत्रापि द्वाभ्यामपि एकमेव परिमाणं प्रतीयते, ‘सम्भेदेनान्यतर-
वैयर्थ्य’मिति न्यायात् । अनेकार्थत्वादिति । एवञ्च परिमाणान्शस्य तादृशस्थले मोषेण विशङ्क्यांश-
ऽधिकानवगाहनात्तादृशप्रयोगोपपत्तिरित्याशयः । अप्यापत्तेरिति । अपिना—‘प्रमेयो ब्रीहि’-
रित्यादौ ‘प्रमेयाऽभिज्ञं यत्परिमाणन्तत्परिच्छिन्नो ब्रीहि’रित्येवं बोधापत्तेरपि ग्रहणम् । ‘प्रत्ययार्थ-
परिमाणस्य स्वबोधकविभक्तिप्रजातीयविभक्तिप्रकृत्यर्थे एवान्वयः’ एवं—‘प्रत्ययार्थे परिमाणे परिमाणत्व-
व्याप्यद्रोणात्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाऽभेदान्वयः’ इत्यादिव्युत्पत्तिस्वीकारेण दोषवारणन्त्वयुक्तं, तादृश-
व्युत्पत्तौ प्रमाणाभावात्, अस्यैव प्रातिपदिकार्थसूत्रस्याकाङ्क्षानियामकतया तादृशव्युत्पत्तिकल्पनस्या-
ऽसम्भवदुक्तित्वाच्च । असिद्ध्यापत्तेरिति । ‘घट’ इत्यादावपि तत्तद्व्यक्तीनां भाने नियमाभावा-
त्कदाचित्काचिदेका व्यक्तिः कदाचित्सर्वा व्यक्तयो भासन्ते इत्यनुभवसिद्धतयाऽसम्भव एव दोषो
देयो न त्वव्याप्तिरेवेति—श्रीदण्डिमहोः ।

सिंहो माणवक इति । अत्रापि माणवकस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेन प्रातिपदिकार्थत्वा-
भापत्तिरिति भावः । ननु शक्यार्थे एव प्रथमया पदसाधुत्वं विधाय ततो लक्षणेति पूर्वोक्तरीत्या न
दोष इत्यत आह—तद्वदिति । एवञ्च तदर्थं परिमाणग्रहणं व्यर्थमेवेत्याशयः ।

वचनग्रहणफलमाह—एक इति । अन्यथा=वचनग्रहणाभावे । एतदिति । प्रातिपदिकार्थ-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मूलोक्तप्रकारेण परिमाणग्रहणसार्थक्यं खण्डयति—मूलोक्तमिति । ननु वाक्तिकानुरोधात्समान-
विभक्तिकनामान्तरार्थान्वये एव साधुत्वमिति नायं दोषोऽन आह—किञ्चेति । ‘यत’ इत्यादिः ।
तदनुरोधादभेदान्वये एव साधुत्वमित्यर्थस्याप्यङ्गीकर्तुमुचितत्वादिति भावः । कैयटोक्तमन्यथा तत्सार्थक्यं
खण्डयति—न चेति । सिंह इति । ‘एवमपीत्यादिः । तद्वदिति । तत्र सदृशस्य नियतोपस्थितिकत्वेन
स्वार्थे पदसंस्कारोत्तरं लक्षणया वेति भावः । इदमप्यभ्युपेत्य, वस्तुतस्तरेव नेत्याह—नियमांशे इति ।

ननु प्रातिपदिकार्थादिषु विहितप्रथमाया अनुवादकत्वेऽपि सङ्ख्यारूपार्थबोधकतया सार्थक्येन घटादिभ्य-
स्तदुत्पत्तावपि एकादिभ्यो न स्यात्तत्र सङ्ख्याया अप्युक्तत्वात्, उच्चैरादिबदेकवचनोत्पत्तिश्चेत्—व्यादावपि
तस्यैवापत्तिः, सर्ववचनोत्पत्तिर्वा स्यादत आह—एक इति । अन्यथा=वचनग्रहणाभावे । एतदिति । प्राति-
पदिकार्थेतीत्यर्थः । अत्र=प्रातिपदिकार्थेऽशब्दे । नन्वेवमपि ‘रामा’वित्यादौ प्रथमा न स्यात् । लिङ्गा-
धिक्येऽपि स्तम्भान्नाधिक्याभावात्, सङ्ख्याधिक्यस्यापि सत्त्वात्, वचनग्रहणसैकार्थं चारितार्थादित

इत्यस्यात्र फलाभावादेतदेकवाक्यतापन्नसङ्ख्यावाक्यान्वयित्वेन तदप्राप्तेः । 'रामा'वित्यादौ सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा तु—'द्येकयो'रित्याद्येकवाक्यतयेति बोद्धव्यम् ।

मात्रग्रहणाभावे तु यथा 'कर्मणि द्वितीये'ति नियमेन कर्मत्वाऽज्ञानसमान-

ॐ विजया ॐ

सूत्रैर्लथः । फलाभावादिति । तत्सम्बन्धे हि—अनभिहिते प्रातिपदिकार्थे इत्येवार्थः स्यात्, तत्र प्रातिपदिकार्थस्यान्येनाभिधानाभावेन तद्व्यावर्त्यालम्ब इति तदसम्बन्ध एवास्थेय इति भावः ।

एतदिति । प्रातिपदिकार्थसूत्रैर्लथः । सङ्ख्यावाक्यान्वयित्वेन= 'द्येकयो'रित्यादिसङ्ख्यावाक्यार्थान्वयित्वेन । 'अनभिहिते' इत्यस्येति शेषः । नन्वेवं सङ्ख्यावाक्येऽनभिहिताधिकारसम्बन्धे 'घट' इत्यादावपि प्रथमा न स्यात्पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति मते प्रकृत्यैव सङ्ख्याया अभिधानादिति चेन्न; 'प्रत्ययः' 'आद्गुणः' इत्यादिनिर्देशैः—'स्वघटितवाक्यघटकेन स्वभिन्नेन पदेनागृहीततात्पर्यकं यदेकत्वं तत्र वर्तमानादेकवचनं भवती'त्यर्थस्यैव कलनेन प्रकरणादिना तात्पर्यस्य गृहीतत्वेऽपि एकवचनघटित—'घटोऽस्ती'त्यादिवाक्यघटकेन स्वभिन्नेन केनाऽपि पदेन तात्पर्यस्यागृहीततया एकत्वे एकवचनस्य सिद्धावपि 'एकोऽस्ती'त्यादौ स्वभिन्नेन तादृशवाक्यघटकीभूतनैकपदेन गृहीततात्पर्यके एकत्वे वर्तमानादेकपदादेकवचनं न स्यात् । 'एकः पूर्वपरयो'रित्यादिनिर्देशेन 'एकवचनमुत्सर्गतः' इति वा एकशब्दादेकवचनस्य सिद्धावपि व्यादिशब्दाद्विवचनानापत्तिः स्यादिति वचनग्रहणस्यावश्यकत्वद्वितीयाशयः ।

ननु रामावित्यत्र सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा न स्यान्मात्रग्रहणादित्यत आह—रामाविति । एवञ्च 'द्येकयो'रित्यादिशास्त्रबलात्सङ्ख्याया मात्रपदेन न व्यवच्छेद इति लभ्यते इत्याशयः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आह—रामाविति । कर्मत्वादिद्योग्यत्वरहिते एकत्वादिविशिष्टे स्वार्थे एवेत्येवमेकवाक्यतया नियमाङ्गीकारात्तादधिक्ये भवत्येवेति भावः । मात्रग्रहणफलमाह—मात्रग्रहणाभावे त्विति । 'नियमः स्या'दित्यत्रान्वयः । न च कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मत्वादिविशिष्टे वारणार्थं तदिति वाच्यम्, अत्रापि प्रातिपदिकार्थे एवेतिनियमादस्य तत्राप्राप्तेरत एवाह—यथेति । त्वाज्ञानेति । तदभावसमानाधिकरणेत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विधत्तेन । तद्वदिति । शक्यार्थमादाय प्रथमां कृत्वा पञ्चाक्षणेत्पुक्तदिशेत्यर्थः । सङ्ख्यावाक्येति । 'द्येकयो'द्विवचनैकवचने' इति वाक्येत्यर्थः । एतेन—'एको'द्वा'वित्यादौ वचनग्रहणाभावेपुक्तार्थानामिति न्यायेन प्रथमा न स्यादिति न युक्तम्, 'एक'मित्यादौ तन्न्यायेन द्वितीयाद्यनापत्तेः । 'सङ्ख्याविभक्त्यर्थ' इति पक्षेऽनभिहिते इत्यस्यारम्भ इत्याकरे उक्तत्वेन तत्पक्षे सूत्रजबोधे सङ्ख्यायाः प्राधान्येनोक्तार्थानामिति न्यायस्य निर्बाधत्वात् । न च सङ्ख्यामात्रस्य प्रातिपदिकेनोक्तत्वेपि कर्मत्वादिविधानायद्वितीयेति वाच्यम्, 'एको'द्वा'वित्यादावपि आश्रयपुंस्त्वादिविधानाय प्रथमेति सुवचत्वात् । तस्य प्रातिपदिकेनोक्तत्वं तु न—प्रथमाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्—' इति हरिदीक्षितोक्तमपास्तम् ।

अत्र केचित्—'प्रातिपदिके'त्यादि सूत्राणि अर्थविधायकानि । स्वादिसूत्रेणैकवाक्यतया प्रातिपदिकार्थादिषु प्रथमाविधायकानीत्येकः पक्षः, स्वादिसूत्रेण विहितानां नियमकानीत्यपरः पक्षः । तत्रापि द्वौ पन्थानौ,—अर्थनियमः, प्रत्ययनियमश्चेति । तत्र 'प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा, कर्मण्येव द्वितीये'ति प्रत्ययनियमः । 'यत एवकारस्ततोऽन्यत्र नियमः'—इत्यभिमुक्ताः । 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमेवे'त्यादि रर्थनियमः—उक्तयुक्तेः । तत्र 'प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमे'ति प्रत्ययनियमपक्षे मात्रग्रहणं व्यर्थं, नियमशरीरेणैव मात्रशब्दार्थलभात् । अर्थनियमपक्षेऽपि मात्रग्रहणं व्यर्थं, 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिनियमेन कर्मत्वाद्याधिक्येन प्रथमाया व्यावृत्तिसिद्धेरित्याहुः । तत्र पक्षान्तरे मात्रग्रहणस्यानावश्यकत्वेपि प्रत्ययनियमपक्षे तस्यावश्यकत्वमाह—मात्रग्रहणाभाव इति । अपादानत्वादिविधानोऽपीति ।

कालिकार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः, न तु तज्ज्ञानसमानकालिकाऽर्थान्तरस्य । अत एव
‘गां दोग्धि पयः’ इत्यादावपादानत्वादिवोधेऽपि द्वितीया । एवञ्च ‘कर्मणि सत्येव द्वितीया,
न तु तदसत्त्वे’ इति नियमाकारः । तथाऽनेनापि ‘प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा,
न तु तदसत्त्वे’ इत्येव नियमः स्यात्, एवञ्चाऽनर्थकनिपातेभ्यः प्रथमा नैव स्यात्,
एवञ्च तत्समभिर्व्याहारे ‘सपूर्वायाः प्रथमे’त्यादिशास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् ।

तत्सत्त्वे--‘कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्रहितस्वार्थे’ इत्यर्थान्न दोषः । इदमेव
मात्रग्रहणं--‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेर्मदुक्ताकारनियमत्वे मानम् । मात्रग्रहणाच्च सूत्रकारस्य
प्रत्ययनियमपक्ष एवाभिमत इति गम्यते । तदकरणलाघवेन तु--‘कर्मणि द्वितीयैवे’त्यर्थ-
नियम उक्तो भाष्यादौ । स्पष्टश्चेदं सर्वं भाष्ये इति--भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितमित्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एवमग्रेऽपि । अर्थान्तरस्यैव=प्रथमातृतीयाद्यन्तार्थस्य । अव्यावृत्तेर्लक्ष्यमाह--अत एवेति । तादृशस्याव्यावर्त-
नोदेवत्यर्थः । बोधेऽपीति । अत एवाकडारादिति सूत्रे--‘अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते’ ‘गां दोग्धि
पयः’--अत्र परत्वात्कर्तुरिति कर्मत्वमिति भाष्यं सङ्गच्छते । दुहेरन्तःस्थितद्रव्यविभागानुकूलव्यापारा-
नुकूलव्यापारोऽर्थः, ‘आभादायाति’ ‘ग्रामं गच्छती’त्यादौ तयोरवकाश इति तद्भावः । इदमग्रे स्फुटी-
भविष्यति । दृष्टान्तमुक्त्वा प्रकृतमाह--तथेति । अनेनापि=प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेणापि । अनेन नियमेन
प्रातिपदिकार्थत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्समानाधिकरणकर्मत्वादेरित्यर्थः ।

इष्टापत्तावाह--एवञ्चेति । तथा नियमे चेत्यर्थः । तत्रापीष्टापत्तावाह--एवञ्चेति । तेभ्यस्तदनुत्पत्तौ
चेत्यर्थः । ‘निपातस्ये’ति वार्तिकन्तु स्वरादिप्रवर्तनेन सफलमिति भावः । ननु तत्सत्त्वे कथं निर्वाहोऽत
आह--तत्सत्त्वे स्त्विति । मात्रग्रहणसत्त्वे स्त्वित्यर्थः । कर्मशब्दः--शक्तिपरः । कर्मत्वादियोग्येति तदर्थः ।
तत्सत्त्वे द्वितीयादेरेव जायमानत्वाद्योग्यतानिवेशः । तद्रहितेति । कर्मत्वादियोग्यत्वरहितप्रातिपदिकार्थे
एवेत्यर्थः । इत्यर्थात्=इत्यर्थकप्रत्ययनियमात् । तथाचानेन कर्मत्वादिसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थस्यैव
व्यावृत्तिर्न तु निरर्थकस्य, तस्य तद्योग्यार्थकप्रातिपदिकत्वाभावात्, तथा च तत्र प्रथमोत्पत्त्या तच्छास्त्रप्रवृत्ति
शुक्तेति न निरर्थकेऽनिष्टं, तदाह--न दोष इति । ननु तेन दृष्टान्तेनात्र तथा नियमः उक्तः, तत्रैव च
तथा नियमे किं मानमत आह--इदमेवेति । अन्यथोक्तरीत्याऽस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नन्वर्थनियमेनेदं
सुवचमत आह--मात्रेति । चत्त्वर्थे । भाष्याद्यसमवत्त्वामाह--सूत्रेति । नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत
आह--तदेति । मात्रग्रहणेत्यर्थः । एवञ्च मात्रग्रहणवत्सम्बोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणञ्च भाष्यमते न
कार्यमिति बोध्यं, तदाह--स्पष्टञ्चेदमिति । सिद्धान्तमतेनाह--तत्रेति । प्रातिपदिकादित इत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दुहेर्व्यापारद्वयार्थकत्वेऽपादानत्व-कर्मत्वोभयप्राप्तौ परत्वात्कर्मत्वम् । तदुक्तं भाष्ये--‘अपादानमुत्तराणि
कारकाणि बाधन्ते’--इति । नियमाकार इति । ‘यथे’ति शेषः । ननु मात्रग्रहणे कृतेऽपि ‘प्रातिप-
दिकार्थमात्रे सत्येव प्रथमे’ति नियमाकारपरपर्यायानेनोक्तदोषतादवस्थमित्याशङ्क्याह--तत्सत्त्वे-
स्त्विति । मात्रग्रहणसत्त्वे स्त्वित्यर्थः । कर्मादियोग्येति । यथा ‘अवस्यैवे’त्यत्र व्यवच्छेद्यसबन्ध-
योग्यस्यैव एवपदेन व्यावृत्तिस्तथा मात्रग्रहणव्यवच्छेद्यकर्मादियोग्यार्थकस्यैव व्यावृत्तिर्मात्रग्रहणसत्त्वे
इति भावः ।

सम्बोधने च । तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः । सम्बोधनम्—अभिमुखीकरणम् । तत्फलं—प्रवृत्ति—निवृत्ति । सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सम्बोध्यस्य सिद्धिं विना तत्वासम्भवः ।

ॐ विजया ॐ

सम्बोधनमिति । सम्बोध्यत्वञ्चात्र सम्बोधनम्, सम्बोध्यत्वञ्च—स्वजन्यबोधसमवायित्वेन वक्तिच्छोद्देश्यत्वम् । एवञ्च—स्वोद्देश्यकेच्छाविषयीभूतबोधविषयत्वं सम्बोधनविभक्तैरर्थः । तदेकदेशे उद्देश्यतायां रामादेः स्वप्रकृत्यर्थस्यान्वयः, तादृशसम्बोधनविभक्त्यर्थस्य च क्रियायामन्वयः । रामादेश्च—क्रियाविशेषणीभूते आख्यातार्थे आश्रयेऽपि अभेदेन धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयः । एवञ्च इतरकर्तृकपालनेच्छायां 'राम मां पाही'ति न प्रयोगः । तदेवं प्रातिपदिकार्थमात्रे वर्त्तमानात्सम्बोधनवाचिनी प्रथमेति सूत्रार्थः । यद्वा—लिङ्गादिवत्प्रातिपदिकार्थापेक्षया सम्बोधनमात्रस्याधिकस्य भानेऽपि प्रथमेत्यर्थः । स्वोद्देश्यकेच्छाविषयीभूतबोधविषयत्वञ्च प्रातिपदिकार्थ एव, स च पदार्थोऽपि क्रियायां संसर्गतया भासते । एवञ्च—रामस्य धर्मिपारतन्त्र्येण क्रियायां स्वोद्देश्यकेच्छाविषयीभूतबोधविषयत्वसम्बन्धेन, तद्विशेषणे आख्यातार्थाभूते आश्रये चाभेदान्वयात्—'राम मां पाही'त्यादौ 'रामाभिज्ञाश्रयवृत्तिः—रामोद्देश्यकेच्छाविषयीभूतबोधविषयो मत्कर्मकं रक्षण'मिति बोधः । प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वबोधस्तु आर्थिकः । 'राजा भव युद्धस्ये'ति तात्पर्येण 'राजन्युज्ज्वले'ति न प्रयोगः, राजत्वस्यासिद्धत्वेनेच्छोद्देश्यत्वासम्भवात् । 'ब्रजानि

ॐ विषमपदविवृत्तिः ॐ

सम्बोधने च । प्रवृत्तिनिवृत्ति । निवृत्तेरुदाहरणं—'हे चैत्र अग्रे व्याघ्रोऽस्ती'ति। 'निवर्तस्वे'-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ परेत्येवं व्याचक्षते—नव्यमते प्रकृतवाक्यार्थबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्याभिज्ञो रामादिः सम्बोधनविभक्त्यर्थः । रामादेः स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । एवञ्च 'राम मां पाही'ति वाक्यस्य प्रकृतवाक्यार्थबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्याऽभिज्ञरामोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयो मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधः ।

ननु 'ब्रजानि देवदत्ते'त्यादौ विषेयभूतक्रियाया अभावात्सम्बोधनफलभूतप्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावाच्च सम्बोधनासम्भवात् तत्प्रयोज्या विभक्तिस्तत्र नव्यनये कथमित्यत आह—ब्रजानीति । समानवाक्यस्थत्वमिति । देवदत्तस्य—स्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयताश्रयत्वसम्बन्धेन ब्रजनक्रियायामन्वयादिति भावः । तथाहि स्वन्देवदत्तः, तन्निष्ठा प्रकारताख्या विषयता, तन्निरूपिता ज्ञाननिष्ठा विशेष्यताख्या विषयता, तन्निरूपिता ब्रजननिष्ठा—कर्मताख्या विषयता, तदाश्रयत्वं—ब्रजनस्यास्तीति,—तेन सम्बन्धेन ब्रजनक्रियायां देवदत्तस्यान्वय इति ।

यत्किञ्चित्पदविशिष्टत्वञ्च समानवाक्यत्वं, वै० 'स्वघटितत्वं' 'स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वं' 'स्वप्रयोज्यविषयत्वाऽनिरूपितविषयताप्रयोजकपदाऽघटितत्वं' तत्रितयसम्बन्धेन । समन्वय ऊहनीयः । तिङन्तविशिष्टत्वञ्च वाक्यत्वं, वै० 'स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वं' 'स्वैतरतिङन्ताघटितत्वं' 'स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वं' तत्रितयसम्बन्धेन । वै० 'स्वतादात्म्य' 'स्वनिरूपितत्वं' तदुभयसम्बन्धेन । यत्र साक्षादन्वयः—'राम मां पाही'त्यादौ तदर्थ—'स्वतादात्म्ये'ति । यत्र परम्परयान्वयः—'ब्रजानि देवदत्ते'त्यादौ, तदर्थ—द्वितीयः सम्बन्धः । ['राम मां पाही'त्यत्र हि—रामस्य 'स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्व'सम्बन्धेन रक्षणे साक्षादन्वयः । 'ब्रजानी'त्यादौ तु ब्रजनस्य ज्ञाने, ज्ञाने चोद्देश्यतया देवदत्तस्यान्वय इति परम्परयाऽन्वयो ब्रजने देवदत्तस्य—]—इति नवीनाः ।

प्राञ्चस्तु—सम्बोधनविभक्तैरुद्देश्यतायामिच्छायां, प्रकृतवाक्यार्थविषयकबोधे च खण्डशः शक्तिः । एवञ्च—'राम मां पाही'त्यत्र रामशब्दस्य 'स्वनिष्ठत्व'सम्बन्धेनोद्देश्यतायामन्वयः, उद्देश्यतायाश्च 'स्वनिरूपितत्व'सम्बन्धेनेच्छायामन्वयः, इच्छायाश्च 'स्वविषयत्व'सम्बन्धेन प्रकृतवाक्यार्थबोधेऽन्वयः, तस्य च 'स्वविषयत्व'सम्बन्धेन मत्कर्मकरक्षणेऽन्वयः । तथा च रामनिष्ठोद्देश्यतानिरूपिता या इच्छा तादृशेच्छा-

दनुवाये एवैषा विभक्तिः । अत एव विधेयभूतक्रियायामेवैतदर्थान्वयः—उद्देश्यतया ।

ॐ विजया ॐ

देवदत्ते’त्यत्र तु ‘जानीही’त्यध्याहारं विनाऽपि—‘देवदत्तोद्देश्यकेच्छाविषयीभूतबोधविषयो मत्कर्तृकं व्रजन’मिति बोधस्य निर्बाधतया—‘जानीही’त्यध्याहारं विनाऽपि तस्य साधुत्वमिति प्राचीनाः ।

✓ नवीनास्तु—प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्य—रामैतदुभयत्र रामादिप्रातिपदिकस्य खण्डशः शक्तिः, उद्देश्यस्य रामादावभेदानान्वयः, रामादिश्च—क्रियाविशेषणीभूते तिवर्थे आश्रये-ऽभेदानान्वयः, क्रियायाश्च—स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसम्बन्धेन रामादेरन्वयः । प्रवर्तना च ‘मत्कर्मकरक्षणे रामं प्रवर्तयानी’त्याकारिका प्रवृत्त्यनुकूला कृतिः । रक्षणे च फलताख्या कृतिविषयता । क्वचिच्च स्वोद्देश्यकनिवर्तनाविषयत्वसम्बन्धेन रामादेः क्रियायामन्वयः । एवञ्च ‘व्रजानि देवदत्ते’त्यादौ मत्कर्तृकगमने देवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वस्य बाधितत्वाजानीहीत्यध्याहारेणैव बोधः । अध्याहारे तु मत्कर्तृकगमनज्ञाने देवदत्तोद्देश्यकप्रवृत्त्यनुकूलकृतिविषयत्वस्याबाधितत्वात्सम्बोधन-विभक्तिस्तत्र साध्वी । अन्यथा तु तादृशः प्रयोगोऽसाधुरेव ।

एवञ्च सम्बोधनविभक्त्यन्तप्रयोगात्मकस्य स्वजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वबोधकव्यापारस्य प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा फलं यत्र न सम्भवति, तत्र सम्बोधनविभक्त्यन्तप्रयोगोऽसाधुरेवेति फलितम् । अत एव ‘राजा भव युद्धखे’त्यत्र न सम्बोधनविभक्तिः । एतदर्थमेव तादृशोद्देश्यस्य रामादिविशेषणतयाऽभेदेन भानमङ्गीकृतम् ! तादृशोद्देश्यत्वमेवाभिमुखीभवनं, तादृशोद्देश्यत्वबोधकसम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगात्मको व्यापार एवाभिमुखीकरणमित्याहुरित्युमानाथपण्डितः । श्रीदण्डिमहास्तु प्रकृतवाक्यजन्यशब्दबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वेनबोधनमेवाभिमुखीकरणम् । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्तरप्रयोज्य—प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वरूपसम्बोधनविभक्त्यर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः, अभेदेन प्रथमान्तार्थरामाद्यन्विताख्यातार्थकर्त्रादिरप्यभेदेन सम्बोधनविभक्तिप्रकृत्यर्थे रामादावन्वयः । तस्य च ‘स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्व’सम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । तथा च ‘राम मां पाही’त्यतः—प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यताश्रययुष्मच्छब्दार्थाभिन्नरामोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधः । प्राचीनमते च सम्बोधनप्रकृत्यर्थरामादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितेच्छाप्रकारीभूताश्रयत्वनियामकबोधविषयो मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधः । तथा च तुल्यविविधतया प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वलाभः । ‘व्रजानि देवदत्ते’त्यत्र तु नव्यमते ‘जानीही’त्यस्य शेषः, अन्यथाऽस्मच्छब्दाभिन्नव्रजनकर्त्राभेदस्य सम्बोधनप्रकृत्यर्थे देवदत्ते बाधातदसाधुत्वापत्तिरित्याहुः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्य इति सङ्क्षेपः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

हरिसंमतमाह—सम्बोधनमिति । अत एवाह—सम्बोध्येति । अतएव=अस्या अनुवाचविषयत्वादेव ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ल्यध्याहारः । तत्त्वासम्भवादिति । तेन रूपेण सम्बोधनासम्भवादित्यर्थः । उद्देश्यतयेति । स्वोद्देश्यक-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

विषयीभूतो यः प्रकृतवाक्यार्थविषयको बोधस्तद्विषयीभूतं मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधः । प्राचीनमते च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावेऽपि सम्बोधनं भवतीति सिद्धान्तः, एवञ्च ‘व्रजानी’त्यादौ ‘जानाही’ति शेषस्य नोपयोगः । तत्र च देवदत्तनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितेच्छाविषयीभूतप्रकृतवाक्यार्थबोधविषयीभूतप्रार्थनाविषयीभूतं मत्कर्तृकं व्रजनमित्येव बोधः, प्रार्थनायां चात्र लोडिति वदन्ति । नव्येनयं सम्बोधनविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रकारतयाऽन्वयः, प्राचीनमते तु विभक्त्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य प्रकारतयाऽन्वय इति तत्त्वमिति श्रीगुरवस्त्रिपाठिपादा व्याचक्षते ।

अत एव 'राजा भव,—युद्धयस्व' 'राजन् ! युद्धयस्वे'त्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः ।
 —'राम मां पाही'त्यादौ चाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकं प्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः ।
 ब्रजानि देवदत्ते'त्यादावपि 'जानीही'त्यादिः शषो बोद्धव्यः । तत्र ब्रजनस्य कर्मत्वादेवदत्त-
 स्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वम् । 'एकतिङ्वाक्य'मित्यस्य च श्रूयमाणैकतिङित्यर्थ
 इति न दोषः । उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः । अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारश्च—सम्बोधन-
 विभक्तयन्तशब्दप्रयोगरूपः । 'ब्रजानी'ति प्राप्तकाले लोट् । अत एव 'गच्छे'त्याद्यध्याहारे
 'धिङ् मूर्खे'त्यादौ प्रथमा, अनध्याहारे तु द्वितीयैवेति दिक् ॥ इति प्रथमा ॥

* चिदस्थिमाला *

एतन्मूलक एव सम्बोधने कर्तृकारकत्वव्यवहारो वृद्धानां, तस्यैव त्वंपदार्थत्वेन विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात् ।
 अत एव 'तिङ्समे'ति वार्तिकमते सम्बोधने प्रथमासिद्धिः । अधिकं मञ्जूषादौ स्पष्टम् । अत एवेति ।
 व्यवस्था प्राप्तवत् । 'इन्द्रशत्रो ! विवधंसे'ति भागवतं त्वार्थम् । अत्र मते तस्य प्रकृत्यर्थत्वात्तत्र प्रकारत्वमेव-
 त्याह—अभिमुखीति । लङ्घर्धमाह—प्रवर्त्तनेति । नन्वेवं 'ब्रजानी'त्यादावेतदसम्भवेन तत्र निघातासिद्ध्या
 हरिग्रन्थासङ्गतितरत आह—ब्रजानीति । परमतेनाह—शेष इति । सिद्धान्तस्त्वन्यत्र स्पष्टः । तत्र=ज्ञाने ।
 समानेति । लौकिकोक्तलक्षणसत्त्वात् । नन्वेवमपि तिङन्तद्वयसत्त्वेन तद्व्यापकपारिभाषिकैकवाक्यत्वस्या-
 भावात्तदसिद्धेरवात आह—एकेति ।—बहुव्रीहिणा श्रूयमाणसमानानुपूर्वीकैकतिङन्तघटितमित्यर्थः । इदमपि
 प्राचीनरीत्या, वस्तुतो वाक्यैकदेशन्यायेन तत एव तद्बोध इति न श्रूयमाणत्वविशेषणोपयोग इत्यन्यत्र
 स्पष्टमिति बोध्यम् । न दोषः—निघातासिद्धिरूपः । नन्वेवमप्युद्देश्यत्वलाभः कुतोऽत आह—उद्देश्येति ।
 ननु कोऽसौ व्यापारोऽत आह—अभिमुखीति । नन्वेवं 'ब्रजानी'त्यत्र कथं लोट् ? ज्ञानस्यैव विधेयत्वे-
 नात्र विध्याद्यसम्भवादत आह—प्राप्तेति । प्रैषेति सूत्रेण । अत एव—अस्य क्रियान्वयादेव । एवञ्च यदत्र
 हरिकैषट्दीक्षितादिभिरन्यथोक्तं तच्चिन्त्यमिति स्पष्टं मञ्जूषादौ, तदाह—इति दिगिति । इति प्रथमा ।

* विषमपदविवृतिः *

प्रवर्तनाविषयतयेत्यर्थः । व्यवस्थयेति । राजलस्यासिद्धावाद्यः, सिद्धौ च द्वितीयः प्रयोग इत्यर्थः ।
 सम्बोधनम्—अभिमुखीभवनानुकूलो व्यापारस्तत्र विशेष्यभूतव्यापारस्याविवक्षयाऽभिमुखीभवनमेव
 'विभक्तियोलं, विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनाभिमुखीकरणप्रयोज्यमभिमुखीभवनं विभक्तियोलं वा, तच्च
 प्रकृत्यर्थविशेषणं, प्रकृत्यर्थश्च स्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसम्बन्धेन रक्षणे विशेषणमिति । ननु 'ब्रजानि
 देवदत्ते'त्यत्र ब्रजने देवदत्तस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावात्—'तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती' इत्यसङ्गतमत आह—
 जानीहीत्यादिः शेष इति । शेषशब्दार्थो नाध्याहारः, किन्तु वाक्यैकदेशन्यायेन श्रूयमाणस्य
 तदर्थान्तर्भावेण वृत्तिः, तेन 'श्रूयमाणैकतिङित्यर्थः'—इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन न विरोधः ।

उद्देश्यविधेयभाव इति । स्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः । [प्रवर्त्तना=प्रेरणा] । प्राचीनमते तु—
 देवदत्तनिष्ठं यदभिमुखीभवनं तदनुकूलव्यापारविषयीभूतं ब्रजनमिति बोधः, सम्बोधनञ्च विभक्तिवाच्यं,
 'जानीही'त्यस्य न शेषः । 'तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती'इत्यपि तन्मतं नास्ति । न चैवं सति 'देवदत्तयज्ञदत्त-
 विष्णुमित्रास्त्वं पचे'ति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं, सम्बोधनैकदेशस्य युष्मच्छब्देन परामर्शानङ्गीकारात्,
 तथैव व्युत्पत्तेरिति बोध्यम् । 'ब्रजानी'त्यत्र विध्यादेरसम्भवात्कथं लोटित्याशङ्क्याह—प्राप्तकाले
 इति । अत एवेति । विधेयभूतक्रियायामेवान्वयादेवेत्यर्थः । इति प्रथमा ।

कारके । कारकत्वं—क्रियाजनकत्वं, भाष्ये—‘करोति—क्रियां निर्वर्तयती’ति-
व्युत्पत्तिप्रदर्शनात् । ‘ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती’त्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं,
पुत्रेणाऽन्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् ।

अत एवैषां क्रियायामेवान्वयः, ‘क्रियाजनक’मिति ज्ञाते—का सा क्रियेत्याकाङ्क्षो-
दयेन, क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च—तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् ।

सर्वेषाञ्च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वं बोद्धव्यम् ।

❁ विजया ❁

क्रियाजनकत्वमिति । जन्यजनकभावघटितक्रियाकारकभावसम्बन्धेन क्रियाः न्वयीत्यर्थः ।
अत एव ‘क्रियायामेवान्वयः’ इत्यग्रिमग्रन्थपङ्क्तिः, जनकत्वञ्चात्र कारणत्वरूपं विवक्षितं, तत्फल-
माह—ब्राह्मणस्येति ।

अन्यथासिद्धेति । चतुर्थ्याऽन्यथासिद्ध्या कुलालजनकस्येवेति भावः । नन्वेवमपि ‘ब्राह्मणस्य
पितरं पन्थानं पृच्छती’त्यत्र ब्राह्मणस्य कारकत्वं दुर्वारं, न च रासभस्येव पञ्चमान्यथासिद्ध्या
निर्वाह इति वाच्यं, ‘ब्राह्मणपितुरेव मया पन्थाः प्रष्टव्यो नान्यतः’ इति प्रतिज्ञावत्पुरुषकर्तृकमार्ग-
प्रश्नबोधके ‘ब्राह्मणस्य पितरं पन्थानं पृच्छती’ति वाक्ये कारकत्वापत्तेस्तथापि दुरुद्धारत्वात्, तत्र
ब्राह्मणपितृत्वेनैव मार्गप्रश्नं प्रति कारणत्वादिति चेन्न; दण्डत्वादेरिव प्रथमयाऽन्यथासिद्ध्यैव
तन्निराससम्भवात् ।

औचित्यादिति । क्रियात्वस्य साध्यत्वरूपत्वेन साध्यतायाश्च जन्यत्वविशेषरूपतया तस्य च
जनकांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वात्तत्र तदन्वयस्यौचित्यं स्पष्टमेवेत्याशयः ।

स्वस्वावान्तरेति । अत एव ‘वह्निना स्थाल्यां तण्डुलं पचति चैत्रः’ इत्यादौ तत्तत्कार्यं
तत्तदतिरेण नोत्पद्यते इत्यनुभवोऽप्यनुकूलः ।

प्रधानक्रियेति । प्रधान्यञ्चात्र—फलजनकत्वरूपम् । यथा ‘वह्निना स्थाल्यान्तण्डुलं पचति
चैत्र’ इत्यत्र विक्रित्तिजनकतया पच्चातूपात्तव्यापारस्य प्रधान्यम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्राचीनसकलग्रन्थासाङ्गत्याह—क्रियेति । कर्मणो निमित्तस्य ब्राह्मणस्याकथितञ्चेति कर्मत्वापत्तिस्तच्च सूत्रप्राप्ता-
पादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्तते इत्यग्रे स्पष्टीभविष्यति । अत एव—क्रियायास्तजन्यत्वादेव ।
एषां=कारकाणाम् । तदेवोपपादयति—क्रियति । तस्या अप्याकाङ्क्षायामुभयाकाङ्क्षासत्त्वायाह—क्रियाया इति ।

ननु कथमिदं सर्वेषामित्यत आह—सर्वेषाञ्चेति । यत् क्रियाजनकत्वं न कारकत्वं, पूर्वो-
दाहरणे पुत्रस्य कारकत्वाभावापत्तेः, तं विना प्रश्नक्रियायाः अनेन चैतस्यापि जनकत्वमिति चेत्तथापि
सम्प्रदानेऽप्यासिः, अविद्यमानसम्प्रदानकस्यापि दानस्य जायमानत्वेन तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् ।
नच यागस्य पूर्ववृत्तित्वाभावेऽपि अपूर्वद्वारा जनकत्ववत्सम्प्रदानादिज्ञानात् पूर्ववृत्तित्वेन तद्वारा तस्यापि
जनकत्वं सूत्रपादमिति वाच्यं, क्रियानिष्ठविषयतानिरूपकविषयताश्रयत्वरूपमिति न्वयित्वापेक्षयाऽन्यथासिद्ध-
नियतपूर्ववर्तित्वघटितक्रियाजनकत्वस्य गुरुत्वात् । आश्रयरूपकृद्दर्थोपपत्तिस्तु जनके इवान्वयिन्यपि सूत्रपादा,
‘असदुत्पद्यते’ इति वारे ‘घटो जायते’ ‘घटं करोती’त्यादौ कर्तृकर्मणोरव्याप्तेश्चेति दीक्षित—भूषण—कृदा-
‘असदुत्पद्यते’ इति वारे ‘घटो जायते’ ‘घटं करोती’त्यादौ कर्तृकर्मणोरव्याप्तेश्चेति दीक्षित—भूषण—कृदा-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

क्रियाया इति । साध्यत्वेन भानात्साधनाकाङ्क्षेति भावः । ननु क्रियाशब्दस्य प्रधानक्रियायां
मुख्यत्वेन कर्मादिकारकाणां तदनिर्वर्तकत्वेन कथं कारकत्वमित्यत आह—सर्वेषाञ्चेति ।

असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वम् । एवं 'स्तोकं पचती'त्यादौ फलस्यापि ।

'घटं करोति' 'स्मरती'त्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादिनिष्पादकत्वं दोष्यम् ।

ॐ विजया ॐ

ननु 'जनिष्यमाणपुत्रस्य गां दास्यामी'त्यादौ कथं सम्प्रदानत्वं, तस्येदानीमसन्निहितत्वेन कारकत्वा-
ननु सम्प्रदानासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानमात्रेणैव तदुद्देशेन दानदर्शनात्सम्प्रदानस्य क्रियाजनकत्वा-
भावेन कारकत्वं न स्यादत आह—असन्निहितेति । स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनेति । सम्प्रदानज्ञान-
वर्तिन्या दानजनकतायाः सम्प्रदाने आरोप इति भावः । नन्वेवमपि घटस्यानुपत्तिदशायामेव
'घटं करोती'ति प्रयोग इष्यते, स इदानीं न स्यात्, तदानीं घटाभावेन तत्र क्रियाजनकत्वा-
सम्भवात् । एवं 'घटं स्मरती'त्यादावपि घटे स्मरणजनकत्वासम्भवात्कारकत्वानापत्तिरत आह—
घटमिति । अत्र—'घटं करोती'त्यत्र मृदुदिवृत्तिजनकत्वस्य, 'घटं स्मरती'त्यत्र सन्निधिक्षाननिष्ठ-
जनकत्वस्य च घटे आरोप इति भावः । अत्र सर्वत्रारोपे प्रमाणन्तु—तस्य तस्य भाष्यादौ कारकत्वेन
व्यवहार एव । एतेन 'स्वेच्छयैव जनकत्वारोपेण कारकत्वे सर्वस्यैव कारकत्वापत्तिरित्युपास्तम् ।

केचित्तु—'करोति क्रियां निर्वर्त्तयती'त्यस्य—क्रियाविषयकनिराकाङ्क्षबोधोत्पादक इत्यर्थः,
ज्ञानमात्रं प्रति विषयस्य कारणत्वात् । क्रियाविषयकबोधस्य तत्तत्कारकावगाहित्वे हि—किं कर्तृकेय-
मित्याद्याकाङ्क्षा शाम्यति । क्रियापदस्य क्रियाविषयकबोधपर्यन्तार्थस्वीकारवलक्षणपदस्यापि
लक्षणविषयकबोधपर्यन्तार्थस्वीकारेण च—'मयास्य लक्षणं कृः'मित्यादिव्यवहार उपपद्यते । तत्र हि
वाक्यविशेषरचनद्वारा पृथिव्यादिलक्षणज्ञानमेव तेन क्रियते, न तु लक्षणं, तस्य वस्तुनिष्ठत्वेन
कर्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च क्रियाविषयकनिराकाङ्क्षबोधजनकत्वं कारकपदस्य योगार्थतावच्छेदकम् ।
क्रियाया अपि स्वविषयकनिराकाङ्क्षबोधजनकत्वात्तत्र कारकत्वातिप्रसङ्गभङ्गाय कारकपदवत्त्वं
रूढ्यर्थतावच्छेदकमित्यपि स्वीकार्यम् । क्रियाया अपि क्रियाजनकत्वस्य 'यागाय याति' 'द्रष्टुं याती'-
त्यादौ दर्शनात्तत्र कारकत्वव्यवहारापत्त्या 'क्रियाजनकत्वं कारकत्वं'मिति कल्पेऽपि कारकपदवत्त्वस्य
रूढ्यर्थतावच्छेदकत्वं स्वीकार्यमेवेत्याहुः

बौद्धेति । ज्ञानमात्रं प्रति विषयस्य कारणतया घटोत्पत्तेः पूर्वं घटस्याभावे तद्विषयकज्ञाना-
नुत्पत्तिप्रसङ्ग इति बौद्धघटस्य कल्पनेत्याशयः । बौद्धघटस्यानुत्पादनीयतया नियतपूर्ववर्त्तितया
ज्ञानजनकत्वं सुस्थमिति श्रीदण्डिमहाः । परे तु—एवं बौद्धघटादेः स्मृत्यादिनिष्पादकत्वेऽपि बौद्धघटादे-
रेव कर्मत्वं स्यान्न बाह्यघटादेरिति स्वज्ञानस्यैव पूर्वकालत्वेनात्रापि क्रियाजनकत्वं बोध्यमित्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दयस्तदसदित्याह—असन्निहितेति । तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः । आदिना 'घटो जायते' इत्यादिक्रिया-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सम्भवादित्यत आह—असन्निहितेति । स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनेति । स्वज्ञानस्य पूर्वकालवृत्तित्वेने-
त्यर्थः । ननु पुत्रेणैव स्वज्ञानेन तस्यान्यथासिद्धत्वमिति चेन्न, ज्ञानस्य सम्प्रदानत्वासम्भवेन ततोऽस्य
विशेषात् । फलस्यापीति । वस्तुतः 'स्तोकेन पचति,' 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' त्यादौ भावनाभाव्य-
तुतिस्वर्गादिनिर्वर्तकत्वेन करणत्वस्यैव 'स्तोकं पचती'त्यादौ फलस्य भावनाजनकत्वमुपपादनीयम् ।

इयांस्तु विशेषः—करणत्वेन विवक्षायां तृतीया, उत्पाद्यत्वेन विवक्षायां द्वितीयेति । अत एव
'पचती'त्यस्य पाकेन करोति, पाकं करोतीति द्वेधा विवरणं दृश्यते । बौद्धघटादेरिति । तदस्यास्या-
स्मि'ञ्जिति सूत्रे भाष्यकैयटयोर्बौद्धपदार्थान्—अङ्गीकृत्य तत्र शब्दानां शक्तिमभ्युपेत्य तस्मादृश्या-
द्वाह्यपदार्थेषु घटादिशब्दप्रयोग इति सविस्तरं निरूपितम् । बौद्धइति । स्मृतिं प्रति ज्ञानद्वारा

✓ **कर्तुरीप्सित ।** ‘ईप्सित’शब्दोऽत्र क्रियापरो, नाभिप्रेतपरो रूढः । स्पष्टश्चेदं—
‘वारणार्थाना’मित्यत्र भाष्यकैयटयोः ।

‘कर्तु’रिति ‘क्तस्य च वर्तमाने’इति कर्तरि षष्ठी—।

ॐ विजया ॐ

अत्र=कर्तुरीप्सितसूत्रे । इदमुपलक्षणं—‘तथायुक्तं’ ‘सृष्टेरीप्सितः’ ‘वारणार्थाना’मित्यत्रापि क्रियापर एव सः । क्रियापरः=यौगिकः । एवञ्च सम्बन्धार्थकादाब्धातोः सनि निष्पन्नतया सम्बन्धेच्छा-विषयपर ईप्सितशब्दो, न रूढः =नाभीष्टार्थकः । ‘अभीष्टेऽभीप्सितं ह्य’मिति कोशादभिपूर्वस्यैवाभीष्टे रूढत्वादीप्सितपदस्य रूढौ मानाभावादित्यर्थः । रूढत्वे हि कर्तृष्वन्तकर्तृपदस्यानन्वयापत्तिः, आक्षिप्तक्रियान्वयापेक्षया श्रौतक्रियान्वयस्यैव युक्तत्वादित्याशयः ।

भाष्यकैयटयोरिति । तथा च भाष्यम् “-‘वारणार्थानामीप्सितः,’ किमुदाहरणं ?—‘मावेभ्यो गा वारयति’ । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः, यस्य तु खलु गावो न माषाः, कथन्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः ?—तस्याऽपि माषा एवेप्सिताः, आतश्चेप्सिताः—यदेभ्यो गा वारयति—” इति । तत्र च “-अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मत्वोक्तं—भाष्ये—‘कथन्तस्य माषा ईप्सिताः स्यु रिति । ‘माषा एवेप्सिताः’ इत्यत्र—एवकारो भिन्नक्रमः, माषा ईप्सिता एवेत्यर्थः । अन्यथा गवामपीप्सिततया—‘माषा एवे’त्यसङ्गतमेव स्यात् । ईप्सितशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः, यौगिक इति यावत् । एवञ्च तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुमीप्सिता भवन्ति, मा नशब्दे गोर्भक्षणेनेति—एतेभ्यो गा वारयति—” इत्यादिरीत्या च कैयटेनोक्तम् । एवञ्चेप्सितशब्दस्य सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थ इतीप्सितशब्दस्य यौगिकत्वं स्पष्टमेव भाष्यकैयटाभ्यां लब्धमिति तत्त्वम् ।

केचित्तु निरुक्तभाष्यात्स्पष्टतदलाभात्तमवग्रहणमेव निरुक्तीत्या यौगिकत्वे मानमित्याहुः ।

कर्त्तरि षष्ठीति । कर्तृपदश्चात्र व्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यपुरस्कारेण बोधकं, कर्त्तरि षष्ठी च कर्तृ-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

निष्ठजन्यतानिरूपकजनकत्वमखण्डोपाधिरूपं तत्र निविष्टमिति न गौरवमिति बोध्यम् ।

अत्रेति । इदमुपलक्षणं—‘तथायुक्तं’ ‘सृष्टेरीप्सितः’ ‘वारणार्थाना’मिति सूत्राणामपि । रूढ इति । अयं भावः ‘कर्तु’रिति कर्तृष्वन्तेव युक्ता न शेषे षष्ठी, ‘घटे नैत्यं करोती’त्यत्रापि घटे परत्वात्कर्मत्वापत्तेः, ‘जासि-निप्रे’ति शेषे कर्मणि षष्ठीविधानाल्लिङ्गाच्च, एवञ्चास्या क्रियाशब्दत्वे ‘कर्तु’रिति कर्तृकारकानन्वयापत्तिस्तत्साधनी-भूतक्रियाया अभावे केवलपदार्थस्याभीष्टत्वापत्तमेव नानन्वयापत्तिश्च, नच पान-भोजनासन-भोगाद्यर्थमेव वस्तुतोऽभीष्टत्वेनाक्षिप्तक्रियायामेव सा कारकषष्ठीति वाच्यं, श्रौतक्रियामादाय तथैव युक्तत्वात्, घटे इत्यादि-प्रायुक्तदोषद्वयापत्तेश्च । एतेन ‘रूढिर्योग’मिति न्यायेन तथोक्तमिति, पङ्कजादिवयोरुद्धिरिति च निरस्त, तदद्भेदाङ्गीकारे फलाभावाच्चेति । अत्र संमतिमाह—स्पष्टञ्चेदमिति । अत एवाह—कर्तुरिति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

जनकत्वायोगादेवमुक्तम् । पूर्वकालत्वेन=अथवहितपूर्वकालस्थत्वेन । सत्कार्यवादे तु न कश्चिदोष इति बोध्यम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । नाभिप्रेतपर इति । कोशे ‘अभीष्टेऽभीप्सित’मिति अभिपूर्व-स्यैव तत्र रूढत्वात् । कर्तरि षष्ठीति । ननु प्रकृत्यर्थकर्तुः प्रत्ययार्थकर्तरि कथमभेदान्वयो ‘घटो घर’

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ अत्राहुः—श्रीगुरुचरणाः—ननु कर्तुरित्यत्र षष्ठायाः कर्त्रर्थकतया प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः कर्त्रोः ‘घटो घट’ इति वदभेदान्वयो न स्यात्, ‘तदभावाच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शब्दबुद्धित्वा-वच्छिन्नं प्रति तदभेदः कारण’मिति व्युत्पत्तेरिति चेन्न; ‘सार्थादीयते’ इत्यादौ कर्मणि लकारसिद्धयेऽत्र सूत्रे कर्तृपदस्य स्वतन्त्रोपलक्षकतया स्वतन्त्राभिन्नो यः कर्त्तृत्वेन शब्दबोधे बाधकाभावात् ।

ॐ विजया ॐ

पदवत्त्वेन बोधिकेति विरूपोपस्थित्याऽनयोरभेदान्वयः सिद्धः । अत्रत्यकर्तृपदस्य स्वातन्त्र्यपुस्कारेण बोधकत्वादेव 'पर्वतश्चैत्रं त्यजति' 'सार्थं एनं त्यजती'त्याद्यर्थे—'पर्वताद्धीयते चैत्रः' 'सार्थाद्धीयते चैत्र' इत्यादौ 'अपादाने चाहीयरुहो'रिति ज्ञापकेन—[त्यागकर्तृत्वेऽपि पर्वतसार्थयोः कर्तृसञ्ज्ञां बाधित्वा—] अपादानसञ्ज्ञायामपि पर्वतसार्थयोर्निरुक्तस्वातन्त्र्यस्याक्षततया निरुक्तकर्तृत्वेन 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन चैत्रादेः कर्मसञ्ज्ञायां हीयते 'इत्यत्र चैत्रादिरूपकर्मणि लकारः सिद्धः । अत्रत्यकर्तृपदस्य स्वान्त्र्यपुरस्कारेणाबोधकत्वे—[कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोधकत्वे] तु सार्थपर्वतयोः कर्तृसञ्ज्ञाया अभावात्कर्तृपदवत्त्वाभावेन सङ्केतसम्बन्धेन कर्तृपदवत्पर्वतादिवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वसम्बन्धप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वस्य चैत्रादावभावेन चैत्रादेः कर्मसञ्ज्ञाया असिद्ध्या कर्मणि लकारो दुर्लभ एव स्यात् । सार्थादेरपादानत्वन्तु—'अपादानवाचकात्तसिः स्यात्, हीयरुहनिरूपितापादानं वर्जयित्वेत्यर्थकात् 'अपादाने चाहीयरुहो'रित्यत्राहीयरुहेतिपुर्णदासाश्रयणात्—कर्तृसञ्ज्ञां बाधित्वाऽपादानसञ्ज्ञायाः प्रवृत्तेः स्वीकारादेव । अन्यथा हाधातोस्त्यागार्थकतया पर्वतसार्थयोस्तत्कर्तृतया चैत्रादेश्च तत्कर्मतया तद्योगेऽपादानसञ्ज्ञाया अप्रसक्त्या पुर्णदासो व्यर्थ एव स्यात् । न चैवं कर्तृपदस्य निरुक्तीत्या स्वातन्त्र्यपुरस्कारणैव बोधकत्वेऽपि तदुत्तरषष्ठ्याः कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोधकतया सार्थपर्वतयोश्चातथात्वात्पुनरपि चैत्रादेः कर्मत्वमनेन न स्यादिति कर्मणि लकारो दुर्लभ एवेति वाच्यं, प्रवृत्ते तदुत्तरषष्ठ्या आश्रयमात्रार्थकतया प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यतया चैत्रादेः कर्मत्वस्य सुलभत्वात् ।

केचित्तु—वैयाकरणमते शब्दस्यापि घटादिपदजन्यबोधे भासमानतया निरूपोपस्थित्या 'कर्तु'रित्यत्र प्रकृत्यर्थेप्रत्ययार्थयोरभेदान्वय उपपद्यते । नैयायिकैरपि—घटपदस्य घटपदवाच्ये घटे, कलशपदस्य च कलशपदवाच्ये घटे लक्षणायां विरूपोपस्थित्याऽभेदान्वय इष्यते एव । न चैवं सर्वत्रैवाभेदान्वय उपपादयितुं शक्यते इति वाच्यं, 'घटो घट' इत्यादौ शब्दस्य भावे स्वीकृतेऽपि विरूपोपस्थितेरभावादभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । केचित्तु—'आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वे तिकारिकोक्तः षष्ठ्या आश्रयमात्रमर्थ इति 'नीलघटो घट' इतिवदभेदान्वयमुपपादयन्तीत्युमानाथमुधियः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

किञ्च वैयाकरणनये 'पदमपि पदार्थः' इति नियमस्य सत्त्वेन कर्तृपदामिन्नो यो व्यापाराश्रयस्तदमिन्नो यो ङ्रपदामिन्नो व्यापाराश्रय इत्येवं शाब्दबोधस्य 'नीलघटो घट' इतिवदुपपत्तेश्च । किञ्च 'अमिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः' इति भाष्येण करोतेस्तृचि अनुद्भूतकर्तृत्वस्य बोधः, ङ्रपदेनोद्भूतकर्तृत्वस्य बोध इति तयोर्वैरूप्येणाभेदबोधे बाधकाभावः—इत्येवं व्याचक्षते ।

✓ अत्रेदं बोध्यम्—आब्धातोः सम्बन्धरूपोऽर्थः, सन्प्रत्ययार्थे इच्छा, क्तप्रत्ययार्थे आश्रयत्वम् । सम्बन्धश्च प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृपदार्थकुक्षिप्रविष्टव्यापारद्वारक एव । यद्यपि व्यापारेण साक्षादन्वयः कर्तुमशक्यस्तस्य क्षणिकत्वात्तथापि स्ववृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वसम्बन्धेन तस्यान्वये बाधकाभावः । वै० 'स्वप्रयोज्यत्व' 'स्वावाचकधातुवाच्यत्वो'भयसम्बन्धेन । अत्र सम्बन्धे स्वप्रयोज्यत्वांशस्तमपा लभ्यः, एवञ्च 'वारणार्थानामीप्सित' इत्यादौ तमवभावात् स्वप्रयोज्यत्वांशालाभात्स्वावाचकधातुवाच्यत्वसम्बन्धेनैव व्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वं—सम्बन्धः । आब्धात्वर्थसम्बन्धस्य च स्वप्रकारकत्वसम्बन्धेन सनर्थेच्छायामन्वयः, इच्छाया उद्देश्यत्वेन क्तप्रत्ययार्थे आश्रयेऽन्वयः । तमवर्थश्चातिशय आब्धात्वर्थे सम्बन्धे एव विवक्षितः,—'लघुप्रयत्नतर' इत्यत्र लब्ध्वर्थेऽतिशयवत् । न तु सनर्थे इच्छायामतिशयो विवक्षितः, अनिच्छया ग्रामादिगमने 'ग्रामं गच्छती'ति प्रयोगानापत्तेः, इच्छायामतिशयित्वाभावात् । केचित्तु—क्तप्रत्ययस्योद्देश्यत्वमर्थः, तत्र चाब्धात्वर्थसम्बन्धस्य स्वप्रकारकत्वसम्बन्धेनान्वयः, कर्तुंश्च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वय इत्याहुः । एवञ्च—कर्तृवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यं कर्मत्वार्थः । वै० 'स्वप्रयोज्यत्व' 'स्वावाचकधातुवाच्यत्वो'भयसम्बन्धेनेति श्रीगुरुचरणाः ।

आप्नोतेः सन्नन्ता‘न्मतिबुद्धी’ति वर्तमाने कर्मणि क्तः । ‘मतिः—इच्छे’ति तत्रा-
ऽऽकरः । एवञ्च कर्त्राऽऽप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः । आसिश्चात्र सम्बन्धः, स च कर्तृपदार्थ-

ॐ विजया ॐ

एवञ्चेति । ‘कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयः कर्मेत्यर्थः’ इति तत्त्वम् । फलाश्रयत्वञ्च फलताव-
च्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, एवञ्च कालिकसम्बन्धेन पर्वतस्य विङ्क्तिरूपफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छो
इत्येतेऽपि ‘पर्वतं पचती’त्यादयो न प्रयोगाः ।

फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च न फलनिष्ठकार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः, कालिकसम्बन्धेन फल-
निष्पत्तौ कालस्यापि हेतुतया कालिकसम्बन्धस्यापि फलतावच्छेदकसम्बन्धतापत्तेः । किञ्च—त्यजति-
विभजत्योः फलतावच्छेदकसम्बन्धस्यैक्ये ‘ग्रामं त्यजती’तिवत् ‘ग्रामाद्विभजते’ ‘पर्वताद्विभजते’
इत्यादौ कर्मत्वापत्तेः, नहि तयोर्भेदेन कार्यकारणभावो विद्यते । किञ्च विभजतेरपि विभागानुकूल-
व्यापारार्थकत्वं, त्यजतेरपि विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वमिति विभागनिष्ठकार्यतावच्छेदकसंसर्गस्य सम-
वायस्य फलतावच्छेदकत्वे उभयोरपि सकर्मकतापत्तिरकर्मकतापत्तिर्वा स्यात्, फलतावच्छेदकसम्बन्धेन
फलाधिकरणवृत्तिव्यापारार्थकत्वस्यैवाकर्मकत्वात्, फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलव्यधिकरणव्यापारार्थ-
कत्वस्यैव सकर्मकत्वाच्च ।

किन्तु—तत्तद्वातुनिष्ठशक्तौ व्यापारे फलनिरूपितं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमनुकूलत्वं, सामानाधि-
करण्यञ्च भासते, तत्र फलनिरूपिताऽधिकरणता यत्सम्बन्धावच्छिन्ना प्रविष्टा स समवायादिः फलता-
वच्छेदकः । एवञ्च शक्ततावच्छेदकानुपूर्वाभेदे शक्तेर्भेदात्—विसममिव्याहृतभजनिष्ठा शक्तिर्भिन्ना,
त्यजनिष्ठा शक्तिश्च भिन्नेति—त्यजनिष्ठशक्तौ विभागाधिकरणता प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नैव
प्रविष्टा, विभजतिनिष्ठशक्तौ तु अनुयोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नैव प्रविष्टेति प्रतियोगित्वरूपफलतावच्छे-
दकसम्बन्धेन विभागरूपफलाधिकरणग्रामादिव्यधिकरणचैत्रादिसमवेतव्यापारवाचकत्वेन त्यजेः
सकर्मकत्वम् । अनुयोगित्वात्फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाधिकरणचैत्रसमवेतव्यापारवाचकत्वेन
विभजतेरकर्मकत्वं सिद्धम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पुनर्बुद्धिग्रहणादाह—मतिरिति । व्याप्तिनिरासायाह—आसिश्चात्रेति । यत् कर्मत्वादीनां शब्द-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इतिवदिति चेन्न, ‘हरिं भजती’त्यादिप्रयोगसमवायिधाल्यर्थकर्तुः प्रकृत्यर्थत्वेनाप्नोतिकर्तुः
षट्थ्यर्थत्वेन तयोर्भेदात् । सन्नन्तादिति । ‘ग्राममाप्नोती’त्यादावाप्नोतेः संबन्धानुकूलव्यापारे शक्त-
त्वेन तमादायेच्छायाः समानकर्तृत्वं बोध्यम् । ‘ईप्सित’मित्यत्र तु ‘पिपक्षितस्तपद्बल’ इत्यादाविव
व्यापारजन्यफलसम्बन्ध आप्नोत्यर्थः । अत्र सम्बन्धइति । फलसम्बन्ध इत्यर्थः । योग्यत्वा-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एवञ्चेति । अत्राहुर्दण्डिभट्टाः—फलाश्रयत्वञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यं, फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च
तत्तद्वातुभेदाद्भिन्नः । यथा—‘ग्रामङ्गच्छती’त्यादावनुयोगित्वविशिष्टः समवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः,

अत एव संयोगस्य द्विष्टत्वेन तस्य समवायेन ग्रामे इव चैत्रेऽपि सत्त्वेऽपि ‘चैत्रो ग्रामङ्गच्छती’तिवच्चैत्रः स्वं
गच्छतीति न प्रयोगः, अनुयोगित्वविशिष्टसमवायस्य चैत्रेऽसत्त्वात् । एवं ‘ग्रामं त्यजती’त्यादौ प्रतियोगित्वविशिष्टः
समवायः फलतावच्छेदकः । ‘ग्रामाद्विभजते’ इत्यादौ चानुयोगित्वविशिष्टः समवायः फलतावच्छेदकः ।
अत एव त्यजिविभज्योरुभयोरिविभागावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वेऽपि ‘ग्रामं त्यजती’तिवत्—‘ग्रामं विभजती’ति न
प्रयोगः, ग्रामस्यानुयोगित्वविशिष्टसमवायेन विभागावच्छिन्नव्यापारवत्त्वाभावात् । अत्र च फले कर्तृनिष्ठव्यापार-
प्रयोज्यविभागरूपफलाश्रयत्वस्य सत्त्वेन त्यजेः सकर्मकत्वम् । न च चैत्रमैत्रौभयकर्तृकविभागस्थले प्रतियोगित्व-

विशेषणीभूतव्यापारद्वारक एव, उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात् ।

ॐ विजया ॐ

ननु यत्रोभयव्यापारजन्य उभयनिष्ठप्रतियोगितानुयोगिताक एको विभागो जन्त्यते तत्र 'चैत्रा नमैत्रो विभजते' इत्यादावनुयोगितासम्बन्धेन 'चैत्रस्यापि विभागाश्रयत्वेन चैत्रस्य कर्मत्वापत्तिरिति चेन्न; फलव्यापारयोः संसर्गतया भासमान-स्वसामानाधिकरण्य-घटकीभूतफलाधिकरणतावच्छेदकत्वेन तत्तत्पदजन्यशब्दबोधे यः सम्बन्धो विषयः स एव फलतावच्छेदक इत्यस्य स्वीकारेणाऽदोषात् । 'चैत्रानमैत्रो विभजते' इति वाक्यजन्यशब्दबोधे तात्पर्यादिना मैत्रवृत्तिव्यापारस्यैव बोध्यतया मैत्रवृत्तिरेवानुयोगिता तादृशवाक्यघटकविभजतेः फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । एवञ्च प्रयोगभेदेन फलतावच्छेदकस्य भिन्नत्वाच्च दोषः ।

नन्वेवं 'चैत्रो मैत्रं विभजते' इत्यस्याप्यापत्तिः, मैत्रवृत्त्यनुयोगितायास्तादृशधिकरणतावच्छेदकतया वक्तृतात्पर्यविषयत्वेन शक्तिभ्रमादिना तादृशवाक्यातादृशबोधस्यानुभक्तितया साकाङ्क्षत्वस्यापि सत्त्वादिति चेन्न; 'फलाधिकरणनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावानुव्यापारः'—अकर्मकधातुशक्यः, 'फलाधिकरणनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावानुव्यापारः' सकर्मकधातुशक्यः, तत्र च यत्सम्बन्धावच्छिन्ना फलाधिकरणता स एव सम्बन्धः फलतावच्छेदकः—इति—येन विभजतिना चैत्रसमवेतो व्यापारो बुबोधयिषितस्तस्य चैत्रवृत्तिरनुयोगितैव फलतावच्छेदक इति चैत्रवृत्त्यनुयोगितया फलाधिकरणसमवेतत्वस्य मैत्रवृत्तिव्यापारेऽसम्बन्धेन तथा प्रयोगापत्तेरभावात् । अकर्मकधातौ फलाधिकरणसमवेतव्यापारनिरूपितैव शक्तिरिति तज्जन्यबोधस्य चैत्रसमवेतव्यापारांशं मैत्रवृत्त्यनुयोगितया विभागाधिकरणमत्रसमवेतत्वस्य बाधितत्वेनावगाहनासम्भवात् । एवञ्च तन्निष्ठशक्तिजन्यशब्दबोधे फलाधिकरणता यत्सम्बन्धावच्छिन्ना भासते स सम्बन्धः फलतावच्छेदक इति नियमेन अत्र 'चैत्रानमैत्रो विभजते' इति वाक्यघटकविभजतेष्वैत्रवृत्त्यनुयोगिता फलतावच्छेदकः सम्बन्धः ।

'चैत्रानमैत्रो विभजते' इत्यत्र 'चैत्रो मैत्रं त्यजतीति प्रयोगस्तु इष्ट एव,—तत्र त्यजेः सकर्मकतया फलाधिकरणनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावद्यापारे एव शक्तेः सत्त्वाच्चत्रवृत्त्यनुयोगितया विभागाधिकरणीभूत-चैत्र-निरूपितवृत्तितायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाया मैत्रवृत्तिव्यापारे सुलभत्वात् । नन्वेवं 'चैत्रानमैत्रो विभजते' इत्यत्र 'चैत्रः स्वं त्यजतीति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न; परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञया बाधात्तथाप्रयोगापत्तेरभावात् । एवञ्च फलतावच्छेदक-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विशेषोपाधिकत्वात्कारकाधिकाराच्च केनाप्युमिष्टमित्याकाङ्क्षायां प्रकृतधातुपात्तव्यापारेणेत्यर्थाहभ्यते, तथाच 'अनुग्वलङ्कामी'ति सूत्रस्यमूलोक्तरीत्या सङ्कोचे मानाभावेन च फलानुकूलव्यापारेण सम्पूर्णधात्वर्थेन यदीप्सितं तण्डुलादि तदेव कर्मसम्बन्धं भवतीति सूत्रार्थे इति न फलस्य कर्मत्वमिति कश्चित्, तन्न; प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वेन फलानुव्यापारस्यैव कर्तृशरीरे विशेषणतया प्रविष्टत्वेन तस्यैव करणत्वेनान्वधौचित्यादिति मान्यास्तदेतदप्रमिलाह—कर्तृपदार्थेति । कर्मत्वादीनां क्रियोपाधिकत्वात्प्रधानःभूतधात्वर्थव्यापाराय रूपत्वादिः । प्रकृतसूत्रोक्तकर्तृपदार्थे विशेषणीभूतक्रियाफलावच्छिन्नत्वेनैवोपस्थित्या तस्या एव करणत्वमिति भावः । तत्र हेतुमाह—उपेति । 'प्रकरणाच्छ्रुते'रित्यनेन तुल्यार्थेन न्यायः, तथाचाधिकारप्राप्तकारक-

ॐ वरवणिनी ॐ

विशिष्टसमवायेन चैत्रे विभागरूपफलसत्त्वेऽपि 'चैत्रो मैत्रं विभजते' इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, अकर्मकधातुस्थले फलसामानाधिकरण्यस्य व्यापारे सत्त्वेन तत्र फलाधिकरणतायाः समवायेन विवक्षितत्वेन मैत्रवृत्तिविशिष्टसमवायेन फलस्य चैत्रेऽभावेनादोषात्, परत्वात्कर्तृसंज्ञया बाधाच्च ।

एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । यथा—
‘तण्डुलं पचती’त्यादौ ।

फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलसम्बन्धित्वात्कर्मत्वम्, अत एव—

ॐ विजया ॐ

सम्बन्धेन फलाश्रयः कर्मेति निर्दुष्टमिति न ‘कालं पचति’ ‘पर्वतं पचती’त्यादयः प्रयोगाः ।

फलस्यापीति । ननु घटितत्व—घटकलमात्रस्यैव व्यपदेशिवद्भावेनातिदेशात्फले फलाश्रयत्वस्य कथमतिदेश इति चेन्न; स्वस्मिन्व्यपटितत्वस्यातिदेशे सति घटितत्वसम्बन्धावच्छिन्नायाः फलाऽधिकरणताया आर्यसमाजप्रस्तावात् ।

यदि च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मताया वक्तव्यतया घटितत्वस्य फलतावच्छेदकत्वामावादिदं न युक्तमित्यास्थीयते तदा,—फलव्यापारयोः संसर्गतया भासमान—तादृशतादृशसामानाधिकरण्यघटकाधिकरणतावच्छेदकतया—‘तादात्म्यं’—तण्डुलादेः कर्मत्वव्यवहारनियामकः—‘समवायादिश्वेति’—एतदन्यतरसम्बन्धः शक्तौ विषय इति समवायादिवत्तादात्म्यस्यापि फलतावच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन फलऽपि फलसम्बन्धित्वस्याबाधञ्च दोषः ।

केचित्तु—‘पचती’त्यस्य पाक करोतीति विवरणात् पच्यदेर्विक्रियुत्पत्त्यनुकूलव्यापारादिरर्थ इति उत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वेन विक्रित्यादेः फलस्य, विक्रित्यादिरूपफलाश्रयतया तण्डुलादेश्वकर्मत्वमिति ‘स्तोकं पचति’ ‘तण्डुलं पचती’त्यादिसिद्धिः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

पदलभ्योक्तार्थस्य बहिरङ्गत्वादेकसूत्रोपात्तकर्तृपदलभ्यस्य तस्यान्तरङ्गत्वेन प्राबल्यात्कल्पनं न्याय्यमिति भावः । एतेन कर्तृग्रहणं व्यर्थम्, ईप्सितेत्यनेन तदाक्षेपात्, ‘वारणाथाना’मित्यादाविव प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थद्वारकसम्बन्धेनैव यत्—क्रियथेप्सितं तस्यैव कर्मत्वेन न माषादावतिप्रसङ्ग इति तदर्थमपि तन्मास्त्वित्यास्तम् । एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारेण संबन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः, सम्बन्धश्चात्र जन्यतारूपो, जन्याश्रयतारूपश्च, इष्यमाणत्वञ्च—तद्यापारोद्देश्यत्वमेव, सना गभितमिदञ्च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे, क्रियाया फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात्—तदाश्रयत्वात्तण्डुलादेरपि तत्त्वम् । जन्यत्वं च तज्जन्यसाधारणम्, अत एव ‘चैत्रं ग्रामं गमयती’त्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वं, फलसम्बन्धश्चाश्रयता, तदभिप्रेत्य फलितार्थमाह—एवञ्चेति । तस्य तद्धारकत्वे चेत्यर्थः । ण्यन्तसङ्गहायाह—प्रयोज्येति । अव्याप्तिं निराकृष्टे—फलस्यापीति । तत्फलमाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

द्याख्यानाच्च । व्यपदेशिवद्भावेनेति । वस्तुत उत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वं, पाकं करोतीति विवरण-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

व्यपदेशिवद्भावेनेति । प्रकृते फलघटितसम्बन्धस्य विवक्षणादिति भावः । ‘फलाश्रयत्व’मित्यस्य फलघटितत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु—धातोः सर्वत्र फलावच्छिन्ने व्यापारे फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारे च पृथक् शक्तिः स्वीक्रियते, तथा च ‘स्तोकं पचती’त्यादौ सर्वत्र क्रियाविशेषणानां विक्रियुत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वस्य सत्त्वात्कर्मत्वं सिद्ध्यति । केचित्तु ‘क्रियाविशेषणानां कर्मत्व’मितिवचनादेव ‘स्तोकं पचती’त्यादौ कर्मत्वमित्याहुः ।

परे तु धातोः सर्वत्र फलविशिष्टे व्यापारे शक्तिः, वै० ‘स्वसामानाधिकरण्य’ ‘स्वानुकूलत्वे’—तदुभयसम्बन्धेन । तथा च व्यापारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितफलनिष्ठप्रकारतावच्छेदकसामानाधिकरण्यघटकाधिकरणता यत्सम्बन्धावच्छिन्ना स सम्बन्धः,—तादात्म्यश्चेत्युभयं फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणतानियामकश्च सम्बन्धस्तत्तद्भातुभेदात्—कचिदनुयोगित्वविशिष्टः समवायः, कचित्

तत्समानाधिकरणे 'स्तोकं पचती'त्यादौ कर्मत्वसिद्धिः ।

क्तप्रत्ययोपात्तवर्तमानत्वन्तु न विवक्षितं, तेन 'कटं कृतवान्' 'करिष्यती'त्यादिसिद्धिः ।

* विजया *

न विवक्षितमिति । तदादिपदस्थले बुद्धिस्थत्ववद्वर्तमानत्वस्योपलक्षणतया विशेषणत्वेन तद्व्यावर्तकं नेत्यर्थः । शाब्दबोधे विषयस्तु भवत्येव । एतेन—वर्तमानत्वस्याविवक्षितत्वे वर्तमानार्थबोध-
तात्पर्येणोच्चरितक्तप्रत्यययोगे पृथीत्यर्थकस्य कस्य च वर्तमाने इत्यस्य प्रवृत्त्यनापत्तिरित्यपास्तम् ।

अयमाशयः—यथा 'तच्छब्दे बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदशक्य' इत्याकारकशक्ति-
ग्रहानन्तरं स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकः पुनः शक्तिग्रहो जायते, एवमेव प्रकृतेऽपि—'कर्तुंरिप्सिततमम्' ।
मितिवाक्यजन्यवर्तमानत्वावगाहिशाब्दबोधात्मकशक्तिग्रहानन्तरं 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिवाक्यजन्य-
शाब्दबोधोपायोगिवर्तमानकालाविषयकं मानसं शक्तित्वात् न जन्यते । एवञ्च द्वितीयबोधस्यैव लक्ष्यो-
पकारकलात्कटङ्करिष्यतीत्यादिसिद्धिरिति प्राहुः ।

सिद्धिरिति । ईप्सितपदकर्मकाणिनिर्कर्तृकोच्चारणाधिकरणीभूतकालात्प्राक्परो वा यो यः
कालस्तद्वृत्तिक्रियाबोधतात्पर्येण 'कटङ्करिष्यती'त्यादिसिद्धिरित्यर्थः । एवञ्च तादृशक्रियाबोधतात्पर्येण
'कटङ्करोती'त्याद्यपि सिद्धमित्यपि बोध्यम् । पाणिनिकर्तृकोच्चारणाधिकरणीभूतकालवृत्तिक्रियाबोध-
तात्पर्येण तत्कालात्प्राक् प्रयोगे 'कटङ्करिष्यती'ति, तत्कालात्परप्रयोगे 'कटङ्कृतवान्'निति च यथा
भवति, तथा तत्समानकालप्रयोगे 'कटङ्करोती'ति च स्यादेवेति भावः ।

वर्तमानत्वञ्च—प्रयोगविशिष्टत्वं, वै० 'स्वोच्चारणधिकरणत्वं' 'स्वबोध्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूत-
क्रियाधिकरणत्वं' 'स्वबोध्यक्रियावयवावच्छिन्नप्रागभावध्वंसान्यतराधिकरणकालाघटितत्वं'तत्रितय-
सम्बन्धेनेत्यन्यत्र विस्तरः ।

* चिदस्थिमाला *

अत एवेति । तस्यापि तत्त्वादेवेत्यर्थः । तमेवान्यत्र निराचष्टे—क्तप्रत्ययोपात्तेति । 'सूत्रे लिङ्गवचनम-

* विषमपदविवृतिः *

दर्शनात् । कर्मत्वसिद्धिरिति । ननु प्रथमयापि रूपसिद्धिरिति चेन्न, तथा सति 'सपूर्वायाः

* वरवर्णिनी *

प्रतियोगित्वविशिष्टः समवायः—इत्यादिरीत्या भिन्नो भिन्नः स्वीक्रियते,—इति न काप्यनुपपत्तिः ।
तादात्म्यस्यापि फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्वीकारात्स्तेकं पचनीत्यादौ न दोष इत्याहुः ।

१. अयमाशयः—ननु 'स्तोकं पचती'त्यत्र स्वघटितत्वरूपव्यपदेशिवद्भावेऽपि 'स्तोकं तण्डुलं
पचती'त्यत्र मुख्यधर्मवतः फलाश्रयस्य तण्डुलादेः सममिव्याहारस्य सत्त्वात्सहाये व्यपदेशिवद्भावभावा-
त्कर्मत्वं न स्यादिति चेन्न 'व्यपदेशिवद्भावेने'त्यस्य—'क्रियाविशेषणानां'मिति वचनेनेत्येनादोषात् ।

✓ वस्तुतस्तु—'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्रीबत्वं'मिति वचनस्य धातुवाच्यव्यापारे, एव स्तोकादेरन्वय इति
स्वीकर्तृणान्तार्किकाणां मते आवश्यकत्वेऽपि फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वमङ्गीकुर्वतां शाब्दिकानां मते तदना-
वश्यकमेव, स्तोकादेर्धातुवाच्ये फले एवान्वयेनाऽऽस्वरूपस्य फलस्य च क्रीबत्वेन तद्विशेषणस्यापि 'सामान्ये
नपुंसक'मिति क्रीबत्वौचित्यात्क्रीबत्वस्य, सङ्ख्याऽपतीतेरौत्सर्गिकैकवचनस्य, स्वघटितत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन
फलाश्रयत्वात्कर्मत्वस्य चान्यथैव सिद्धेरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति अन्ये तु सर्वेषां धातूनामुत्पत्त्यनुकूल-
व्यापारार्थकतया फलस्याप्युत्पत्तिरूपफलाश्रयतया कर्मत्वमिति 'स्तोकं पचती'त्यस्य स्तोकं पाकं करोतीति
विवरणादुत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति न व्यपदेशिवद्भावस्यावश्यकतेति वदन्ति ।

न विवक्षितमिति । वर्तमानत्वञ्च धातुविशिष्टत्वं, वै० 'स्वप्रयोगाधिकरणत्वं' 'स्वजन्यशाब्दबोध-
विषयत्वेन तात्पर्यविषयीभूतक्रियाकर्मत्वविशिष्टत्वो'भयसम्बन्धेन । वै० 'स्वघटकक्रियाप्रागभावानधिकरण-
ध्वंसात्समानाधिकरणत्वं' 'स्वघटकक्रियाध्वंसानधिकरणक्रियाप्रागभावानधिकरणत्वे'तदुभयसम्बन्धेन ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘स्वप्रयोगाधिकरणत्व’निवेशात्पूर्वबुधस्तनवर्त्तमानकालिक्रियातात्पर्येण द्वितीयदिने ‘पचती’ति न प्रयोगः । ‘स्वजन्यशाब्दबोधे’त्यादिद्वितीयसम्बन्धदानाच्च—यत्र काश्चित्क्रिया जाताः, काश्चिद्वर्त्तमानाः, काश्चिद्भावव्यस्तत्रापि तत्क्रियातात्पर्येण ‘पचती’ति प्रयोगः सिद्धयति । क्रियाकरम्बवशिष्टव्यवकप्रथमसम्बन्धदानात्पाकानन्तरं ‘पचती’ति न प्रयोगः । तत्रैव द्वितीयसम्बन्धदानाच्च पाकपूर्वकालस्य न वर्त्तमानत्वम् । ‘अविवक्षित’मित्यस्य शक्तावविवक्षितमित्यर्थः । ‘शक्तावविवक्षे’त्यस्य च कर्मपदशक्तौ वर्त्तमानत्वमुपलक्षणं तत्पदशक्तौ बुद्धिस्थत्ववन्नतु विशेषणमित्यर्थः ।

ननु वर्त्तमानत्वस्याविवक्षायां ‘क्तस्य च वर्त्तमाने’ इति षष्ठ्यनुपपत्तिरिति चेन्न; ‘तस्यापत्य’मित्यत्र लिङ्गवचनयोरुपलक्षणतया भानेऽप्युद्देश्यतावच्छेदकविशेषणतया भानाभाववत्प्रकृते वर्त्तमानत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकविशेषणतया भानामावेषऽपि उपलक्षणतया [वर्त्तमानत्वस्य] भानेन षष्ठ्युपपत्तेः ।

केचित्तु—‘गमेरिट् परस्मैपदे’धित्वत्र परस्मैपदपदस्य तज्जनयोरभावपरत्ववद्वर्त्तमानपदस्य भूतमविष्यत्कालाबोधजनकारतया षष्ठ्युपपत्तिमाहुः । अन्ये तु—षष्ठ्युपपत्तेय “—‘कर्मणि द्वितीये’तिशास्त्रवटक—‘कर्म’पदजन्यलक्ष्यार्थमिकसाधुत्वप्रकारकबोधानुपयोगिवर्त्तमानत्वविषयकबोधो जायताम्”—इति पाणिनेरिच्छाङ्कुरायित्वा षष्ठीमुपपाद्य, ‘कटङ्कुरिष्यती’त्याद्यर्थञ्च “—‘कर्मणि द्वितीये’ति शास्त्रवटक—‘कर्म’—पदजन्यलक्ष्यार्थमिकसाधुत्वप्रकारकबोधोपयोगिवर्त्तमानत्वाविषयको बोधो जायताम्”—इत्येवम्पाणिनेरिच्छाङ्कुराययन्ति । एवञ्च द्वितीयवाक्यार्थबोधस्यैव लक्ष्यसंस्कारकतया ‘कटङ्कुरिष्यती’त्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

श्रीदण्डिभट्टानु—‘वर्त्तमानत्वाविवक्ष’त्यस्य कर्मपदशक्यतावच्छेदकतया क्तप्रत्ययार्थवर्त्तमानत्वस्याऽविवक्षेत्यर्थः । यथा तत्पदस्थले ‘बुद्धिविषयतावच्छेदकबोपलक्षितवृत्तत्वादितत्तज्जन्मावच्छिन्नस्तत्पदजन्यबोधविषयतावान् भवतु’ इतीच्छायां बोधविषयत्वे धर्मिपारतन्त्र्येण विशेषणीभूतस्तत्तज्जन्मविशेष एव शक्यतावच्छेदको न तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं शक्यतावच्छेदकं, किन्तूपलक्षणमेव, तथैव प्रकृतेऽपि—‘कर्तृव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारकवर्त्तमानकालिकेच्छोद्देश्यं कर्मपदजन्यबोधविषयतावद्भवतु’ इति पाणिनीच्छायां बोधविषयत्वे तादृशेच्छोद्देश्यत्वस्य विशेषणतया धर्मिपारतन्त्र्येणोच्छोद्देश्यत्वस्यैव विशेषणत्वेन कर्मपदशक्यतावच्छेदकत्वं, न तु वर्त्तमानत्वस्य तथा, धर्मिपारतन्त्र्येण तत्राविशेषणत्वात्, किन्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्ववत्तदुपलक्षणमेवेति ‘कटङ्कुरिष्यती’त्यादौ न दोष इत्याहुः ।

ननु वर्त्तमानत्वस्य धर्मिपारतन्त्र्येणानन्वयात्कर्मपदशक्यतानवच्छेदकत्वेऽपि कर्मपदशक्तिशानविषयतया वर्त्तमानत्वस्याप्युपस्थित्या ‘कटङ्कुरिष्यती’त्यादौ कर्मत्वानुपपत्तिरस्त्येवेति चेन्न; यथा तच्छब्दे ‘बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदशक्य’ इति प्राथमिकशक्तिशानानन्तरं ‘घटत्वावच्छिन्नस्तत्पदशक्य’ इति विशेषतः शक्तिशानं जायते, एवमेव ‘कर्तृवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारकवर्त्तमानकालिकेच्छोद्देश्यं कर्मपदशक्य’मिति सामान्यतः शक्तिशानानन्तरं—‘कर्तृवृत्तिव्यापारविशिष्टफलवत्प्रकारकेच्छोद्देश्यं कर्मपदशक्य’मिति विशेषतः शक्तिशानमेव लक्ष्यसंस्कारकमिति तादृशप्रयोगोपपत्तिरित्यप्यन्ये प्राहुः । वर्त्तमानत्वाविवक्षायां मानन्तु ‘कर्मणि हन’ इत्येवेत्यवधेयम् ।

परे तु—पारम्भापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वस्य वर्त्तमानत्वे पूर्वदिने घटिकाद्वयात्मककाले यत्र पाकस्तादृशकालबोधतात्पर्येणाद्यापि पचतीत्यापत्तिः, पारम्भापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिततादृशकालबोधनान्यैव पचतीत्यस्योच्चारणात् । तादृशक्रियोपलक्षितोच्चारणाधिकरणीभूतकालग्रहणेऽपि कालस्याखण्डत्वान्न निस्तारोऽनः—प्रयोगविशिष्टत्वं वर्त्तमानत्वं, वै० ‘स्वोच्चारणाधिकरणत्व’ स्वजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयफलविशिष्टत्वं भयसम्बन्धेन । वै० ‘स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावद्यापारप्रतियोगिकध्वंसानधिकरणत्व’ स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावद्यापारप्रतियोगिकप्रागभावानधिकरणत्वोभयसम्बन्धेनेति विवक्षणीयम् ।

एवञ्च पचतीत्युच्चारणकाले तज्जन्यबोधविषयफलजनकव्यापारणां प्रागभावस्य ध्वंसस्य वाऽभावे एव तथा

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रयोगात्कृत्कारादेर्यत्किञ्चिद्व्यापारस्य ध्वंसदेः सत्त्वेऽपि न तत्र 'पचती'ति प्रयोगानापत्तिः । तथा च कालस्याखण्डतया पूर्वदिनमवपाकबोधकैतद्दिनसीय- 'पचती' प्रयोगकाले व्यापारप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वस्य सत्त्वाच्च पचतीति प्रयोगः ।

एवञ्च कप्रत्ययोपात्तवर्त्तमानत्वस्य विवक्षायां पाणिनिकर्तृकेप्सितपदोच्चारणकाले पाकादिकर्मत्वस्योदनादौ सत्त्वेऽपि आधुनिकोच्चरितानामोदनं पचतीत्यादीनां विलयापत्तिः, तादृशफलेन सम्बन्धविषयकवर्त्तमानकालिकपाणिनीच्छाभावात्, कर्तृवृत्तिव्यापारविशिष्टफलवत्त्वप्रकारकवर्त्तमानकालिकच्छोद्देश्यस्यैव कर्मत्वात् । पाणिन्युच्चरितेप्सितपदप्रयोगकाले एव कटादिकरणेच्छायां 'कटङ्करोती'ति स्यात्, इदानीमस्मदाद्युच्चारणकाले वर्त्तमानकालिकतादृशपाणिनीच्छाया अभावात्कटङ्करोति ओदनं पचतीत्यादिप्रयोगा नैन स्युः, एवञ्च तदविवक्षैवोचिता । 'कटङ्कुरिष्यती'त्यादिशेखरोक्तं—'कटङ्करोती'त्यस्याप्युपलक्षणमित्याख्यमित्याहुः ।

श्रीगुरुचरणास्तु—'धातुसम्बन्धे प्रत्यया' इत्यनेन 'वसन्ददर्शे'त्यत्रेवात्राप्यस्तिक्रियाध्याहारेण ईप्सितपदे कप्रत्ययः । प्रधानीभूतक्रियाधिकरणीभूतकालवृत्तित्वस्य वर्त्तमानत्वेन तादृशकालोत्तरकालवृत्तिव्यस्य भविष्यत्त्वेन, तादृशकालपूर्वकालवृत्तित्वस्य च भूतत्वेन—'वसन्ददर्शे'त्यत्र वासस्य दर्शनसमकालवृत्तितया वर्त्तमाने, 'शुश्रुवानुदतिष्ठ'दित्यत्र तादृशक्रियाधिकरणीभूतकालपूर्वकालवृत्तितया भूते च प्रत्यय उपपन्नः, एवं—'वयान्विनेष्यन्निवे'त्यत्र प्रधानीभूत'विचचारे'ति विचरणक्रियाधिकरणीभूतकालोत्तरकाले विनयनस्य सत्त्वाद्भविष्यति च प्रत्यय उपपन्नः । 'सोमयाज्यस्य पुत्रो भविते'ति कौमुद्युदाहरणं तु तत्र चिन्त्यं, प्रधानीभूतभवनक्रियापूर्वकाले सोमयाजिनोऽभावाद्भूते णिनरप्राप्तेः । प्रकृते ईप्सितपदे प्रधानीभूतसत्ताक्रियाधिकरणकाले तादृशच्छोद्देश्यत्वसत्त्वाद्दर्त्तमाने क्तः सुलभः, इष्यमाणं सत्कर्मति च तत्रार्थ इत्याहुः ।

कृतवानिति । इदं 'करोती'त्यस्याप्युपलक्षणं, प्रकृते वर्त्तमानकालस्य विवक्षायां पाणिनिप्रयोगाधिकरणकालस्यैव वर्त्तमानतया पाणिनिपूर्वकालिकानां लोकानां 'करिष्यती'त्यस्य, पाणिनिसमकालिकानां जनानां 'करोती'ति प्रयोगस्य, पाणिन्युत्तरकालिकानां 'कृतवानिति प्रयोगस्य च सिद्धत्वेऽपि पाणिनिपूर्वकाले तत्समकालं तदुत्तरकाले च 'करिष्यति' 'कृतवानिति प्रयोगोऽसिञ्चापत्तेरिति श्रीदण्डिभट्टाः ।

[ननु फलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यस्य कर्मत्वे स्वजनकव्यापाराश्रयत्वसम्बन्धेन कर्तुरपि फलाश्रयत्वात्—'विहित्यादिफलजनकव्यापारवानहं स्या'मितिच्छीयोद्देश्यताश्रयत्वस्यापि सत्त्वात्कर्तुरपि कर्मत्वापत्तिरिति चेन्न; परत्वात्कर्तृसञ्ज्ञया बाधात् । न चैवमपि स्वजनकत्वसम्बन्धेन व्यापारस्यापि फलाश्रयतया कर्मत्वं स्यादिति वाच्यं, 'फलनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत्त्वरूपफलाश्रयत्वस्य आपेयतावच्छेदकसमवायसम्बन्धस्यैव स्वीकारेण तादृशसम्बन्धेन विहित्यादिफलस्य तण्डुलादावेव सत्त्वेन स्वजनकत्वसम्बन्धेन फलाश्रयस्यापि व्यापारस्य कर्मत्वाभावात् । नन्वेवं 'घटं जानाती'त्यत्र ज्ञानविषयीभूतस्य घटस्य समवायेन ज्ञानरूपफलाश्रयत्वाभावेन कर्मत्वानापत्तिरिति चेन्न, विषयतासमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नाया आपेयताया ग्रहणेन तत्र विषयतया तथात्वेनादोषात् । नचैवमपि 'यवेभ्यो गां वारयती'त्यत्र संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारवाचकस्य वारयतेः संयोगानुकूलव्यापाराभावात्मकफलस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव वृत्तितया निरुक्तसमवाय-विषयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताया अभावेन गोः कर्मत्वानापत्तिरितिवाच्यं, समवाय-विषयता-स्वरूपैतदन्यतमसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायाः स्वीकारेणादोषादिति केचित् ।

'कर्मपदात्कर्तृनिष्ठव्यापारवाचक—कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्य—फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यं कर्मपदाद्बोध्य'मिति 'कर्तुरीप्सिते'ति सूत्रबोधितशक्तौ तन्मप्रत्ययार्थविषयतायां धर्मिपारतन्वयेण न वर्त्तमानकालो विशेषणमिति तस्य शक्त्युपलक्षणत्वमेव, तत्पदस्थले बुद्धिस्थत्ववत् ।

यद्यपि पूर्वं सामान्यतो वर्त्तमानकालपुरस्कारेण 'कर्तुरीप्सिततम'मिति शक्तिग्रहो वृत्तस्तथापि पुनर्वर्त्तमानकालविषयकस्य शक्तिग्रहस्य—'बुद्धिस्थस्तत्पदशक्यः' इति शक्तिग्रहानन्तरं 'घटस्तत्पदवाच्य' इत्यादि शक्तिग्रहबहुत्वस्या नोक्तक्षयासिद्धिर्न वा पष्ठ्याद्यनुपपत्तिः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तन्त्र'मित्युक्तेरदोषादिति । अन्यत्रोक्तमिति । 'किमिदं कारकं इति ? सञ्ज्ञानिर्देश इति' । अयं भावः—उक्तहेतोरेवान्वर्थेयं सञ्ज्ञा करोति=निर्वर्तयतीति कारकं, किमिति साध्याकाङ्क्षायां क्रियाया एव शब्दतः साध्यत्वेन प्रतीतिः क्रियैव तत्त्वेन सम्बध्यते, न तु द्रव्यादि, करोतीत्यादिपदान्तरसमिध्याहारे एव तस्य तथा प्रतीत्या शब्दात्तथाऽप्रतीतिः । तथा च क्रियानिर्वर्तकमुद्दिश्य कारके इत्यनेनैव सञ्ज्ञा क्रियते नतु विभक्त्यैकवाक्यतया, महासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यादिति 'ध्रुवमपाये' इति योगविभागं कारकपदानुवृत्तिश्च विना सूत्रद्वयसामर्थ्यात् पर्याये सिद्धे 'ध्रुवमपाये' इति योगविभागेन तत्र कारके इत्यनुवृत्त्या च प्रतिवाक्यं कारकसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्समावेशार्थमवश्यं त्वयाप्यन्वर्थत्वं स्वीकार्यम्, अन्यथा 'ग्रामस्य समीपादायाती'त्यादावतिप्रसङ्गः कारकादिसञ्ज्ञायाः । एतेन सञ्ज्ञानामनुपादानात्कथं तेन सञ्ज्ञाविधानमित्युपास्तम् । समावेशफलं त्वनुपदेमेव 'ग्रामेवास' इति स्फुटीभविष्यतीति । 'यावद्वायात्—क्रियायामिति तावत्कारके इती'ति भाष्योक्त-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इदमप्यनुसन्धेयम्—इत्थितपदे विषयता—आश्रयत्वञ्च कार्यः, व्यापाराश्रयस्य इत्थितया व्यापारेऽन्वयः, तस्य च वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धाभ्यां फलेऽन्वयः, फलस्य च प्रकारितयेच्छायामन्वयः, तस्याश्च निरूपितत्वेन विषयतायां, तस्याः स्वरूपेणाश्रये, तस्याऽभेदेन कारके, तस्य चाऽभेदेन कर्मण्यन्वयः, एवञ्च व्यापाराश्रयाभिन्न व्यापाराश्रयवृत्तिव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छानिरूपितविषयताश्रयाभिन्नं कारकं कर्मसम्बन्धं भवतीत्यर्थः, वै० 'स्ववाचकधातुवाच्यत्व' 'स्वप्रयोज्यत्वो'भयसम्बन्धेनेतितत्त्वम् । माषक्षेत्रे पुष्ट्यर्थमद्वयबन्धेन 'माषेष्वद्वं बध्नाती'त्यत्र माषाणां कर्मत्ववारणायाम्बः सम्बन्धः, 'अग्नेर्मोणवकं वारयती'त्यत्राग्नेः कर्मत्ववारणाय द्वितीयः सम्बन्धः ।

नचं यत्र 'तण्डुलनिष्ठविक्रित्यनुकूलव्यापारवानहं भवेय'मित्याकारकतण्डुलाद्यविशेष्यकेच्छाधीनैव पाकक्रिया, तत्र तण्डुलादाविच्छेयविशेष्यताया विरहादात्मन्येव च तत्सत्त्वात्तण्डुलं पचतीत्यनापत्तिः, 'आत्मानं पचती'त्यापत्तिश्च, यदि च तादृशेच्छीयविषयताश्रयः कर्मेत्येवार्थस्तर्हि व्यापार—फलादीनामपि तत्त्वाविशेषाद्यापारं पचति, फलं पचतीत्याद्यापत्तिरिति वाच्यं, 'मद्वृत्तिव्यापारप्रयोज्यविक्रित्याश्रयस्तण्डुलो भवतु' इतितण्डुलविशेष्यकेच्छाया एव—'मद्वृत्तिव्यापारजन्या तण्डुलनिष्ठा विकृतिर्भवतु' 'तण्डुलनिष्ठविकृतिजनको मदीयव्यापारो भवतु' 'तण्डुलनिष्ठविकृतिजनकव्यापारवानहं भवेय'मित्यादिशब्दैरभिलाषेन तादृशभिलष्यमानेच्छीयमुख्यविशेष्यतायास्तण्डुलेऽश्वत्त्वादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

नन्वेवमपि स्वजनकव्यापारवत्त्वसम्बन्धेन देवदत्तस्यापि तादृशफलाश्रयतया कर्मत्वापत्तिः, किञ्च कालिकेन पाषाणेदेरपि विक्रित्याश्रयतया 'पाषाणं पचती'त्यस्याप्यपत्तिरिति चेन्न; विषयता—समवाय—प्रतियोगित्वै—तदन्यतमसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव तत्त्वात् । 'वर्जजानाती'त्यादौ विषयतया, 'ओदनं पचती'त्यादौ समवायेन, ग्रामं त्यजती'त्यादौ च प्रतियोगित्वसम्बन्धेन ग्रामादेर्विभागाश्रयतया कर्मत्वम् । कालपाषाणादेस्तु निरुक्तान्यतमसम्बन्धेनातत्त्वान्न दोष इत्याहुः ।

परंतु फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वं, फलतावच्छेदकः सम्बन्धश्च कचित्पचत्यादौ समवायः, कचिद्विषयतैवेति न 'पाषाणं पचती'त्यादयः प्रयोगाः । अत्र फलता च—कार्यता, एवञ्च कार्यतावच्छेदकः सम्बन्ध एव 'फलतावच्छेदक' इत्युच्यते, येन सम्बन्धेनाधिकरणे कार्यमुत्पद्यते स एव सम्बन्धः फलतावच्छेदक इति यावत् । यथा समवायेन तण्डुलदौ विकृतिरूपं कार्यमुत्पद्यते इति समवाय एव फलतावच्छेदकः, एवञ्च न 'पाषाणं पचती'त्यादयः प्रयोगा इत्यन्यत्र विस्तरः ।]

कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यादिति । 'कारके' इति प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी । तेन कारकं सत्कर्मसञ्ज्ञमित्यर्थः । सञ्ज्ञिनः क्रियाजनकत्वन्तु महासञ्ज्ञयाऽऽक्षिप्तम् । यद्वा सप्तमी यथाश्रुतैव, कारकपदश्च क्रियापरं, 'करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशा' निति व्युत्पत्तेः ।
—'जनक'मित्यध्याहारः ।—विषयत्वं सप्तम्यर्थः ।

कारकग्रहणे च स्वरितत्वप्रतिज्ञया तदधिकारोक्तकर्त्रादिषट्कमेव, तेन 'नटश्रवण'-मित्यादौ न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । 'ग्रामेवास' इत्यादौ च तत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

कर्तुः किमिति । तदभावेऽपि केनाऽऽप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारा-
द्यापारलभ इति प्रश्नः । माषेष्विति । माषेषु प्रसक्तमश्वं माषनाशो मा भूदित्यन्यत्र
बध्नातीत्यर्थः ।—तदाह—कर्मण इति ।

ॐ विजया ॐ

तत्फलसिद्धिः=थाथादिस्वरसिद्धिः । तत्पदेन 'गतिकारके'ति स्वरस्य तु न परामर्शः, थाथादि-
स्वरस्य तदपवादात्वादिति भैरवमिश्राः । व्यापारलभ इति । तथा च तदभावेऽपि कारकवृत्ति-
व्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यं कर्मत्वार्थः स्यादेवेति कर्तुरितिकिमिति प्रश्नाशयो बोध्यः ।
इति=इतीच्छया । बध्नातीति । अश्वो हि बध्नाते कर्म, ननु कर्ता, एवञ्च तदीप्सिता माषा अपि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

माह—करोतीति । स्वजनकत्वेनैतान्यपदेशान्करोतीत्यर्थः । विषयता—जनकत्वेनेत्याह—जनकमिति ।
नन्वत्र पक्षेऽतिप्रसङ्गोऽन आह—कारकेति । 'नटश्रुत'मित्यत्र सर्वथाऽन्तोदात्तस्यैवैष्टत्वादाह—नटश्रवण-
मिति । आदिना 'नटश्रुतिः' । पूर्वत्र समावेशफलमपि सूचयन्नाह—ग्रामे इति । तत्स्वरेति । 'थाथे'ति-
स्वरसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु 'गतिकारे'ति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरित्यर्थ इति—तत्र, तदपवादात्त्वेन 'थाथे'-
त्यन्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः । यदपि—कैयटादिदण्ड्यन्ताः—'तत्र समावेशफलं—'स्तम्बरम्' इति, अत्राधिकरण-
त्वात्सप्तमी, कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति, अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
स्यात्, 'स्तम्बकर्णयो'रिति निर्देशात्प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्यात्थात्वाच्चोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः
नापि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं शङ्क्यम्, अपा साहचर्येण एरच एव तत्रोपादानात्—' इति प्राहुः—तदपिनः
उपपदत्वादेव सिद्धेः । 'उपपद'मिति महासञ्ज्ञया सुबन्तस्यैवोपपदताया उपपदसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् ।
त्वन्मतेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन तत्रोपपदत्वस्य सुवचत्वाच्च । अत एव 'कृत्तद्धित'ति सूत्रस्यसमासपदस्योक्त-
नियमाधैत्वमपि सङ्गच्छते । 'शयवासे'ति सप्तम्या अलुक्, तदाह—अन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः ।
यथाश्रुतासङ्गतेराह—माषेषु प्रसक्तमिति । अयम्भावः—यथा धात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयस्य

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रथमाया' इति विकल्पापत्तेः, 'सकृत्त्वा'वित्यत्र यणनापत्तेश्च । ग्रामेवास इति । सञ्ज्ञाद्वयसमावेश-
बलमिदम् । व्यापारलभ इति । इदं निष्प्रयोजनम् । अन्यत्र बध्नातीति । न चान्यत्र

ॐ वरवर्णिनी ॐ

विषयत्वमिति । तच्च निरूपितत्वरूपं, निरूपितत्वञ्च सम्बन्धः । क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपितजन-
कत्वाश्रय इत्यर्थ इत्याहुः ।

अन्यत्र बध्नातीति । अयम्भावः—अत्रकर्मवृत्तिगलबिलाधःसंयोगरूपं फलं नेच्छाविषयः, किन्तु
मापनाशात्तद्वैधमेव, नच यत्र पुष्ट्यर्थमेव माषेष्वर्थं बध्नाति तत्राश्वरूपकर्मवृत्तिगलबिलाधःसंयोगरूप-

तमग्रहणं किमिति ।—अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः,—‘कर्तुरुद्देश्यं कर्म’-
त्येवारित्वमिति भावः ।

❁ विजया ❁

कर्मसञ्ज्ञकाः स्युरित्याशयः समाधातुः । न च कर्तृग्रहणेऽप्ययं दोषस्तदवस्थ एव, अश्वस्य भक्षण-
क्रियाकर्तृत्वादिति वाच्यं, कर्तृग्रहणसामर्थ्याः प्रकृतधात्वर्थकर्तुरेव प्रकृत कर्तृपदेन ग्रहणनादोषात् ।
यद्वातुवाच्यफलाश्रयत्वेनेष्टस्य कर्मसञ्ज्ञा चिकीर्षिता तद्वात्वर्थनिरूपितकर्तुरेव ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ।

नचैवमपि ‘गां दोग्धि पयः’ इत्यादौ दुहादोर्व्यापारद्वयार्थकत्वकल्पे उभयोः कर्मत्वात् प्रयोज्यत्वलाभ-
सम्पादकतमग्रहणस्य सत्त्वेन—यत्र पुण्यर्थं माषक्षेत्रेऽश्नबन्धनं तत्र भक्षणस्यापि बन्धनप्रयोज्य-
तया चैत्रकर्तृकबन्धनानुकूलव्यापारप्रयोज्यभक्षणरूपफलाश्रयत्वेन माषाणां कर्मत्वन्तत्र दुर्वारमेवेति
वाच्यं, कर्तृग्रहणसामर्थ्येन फलव्यापारयोर्द्वयोरपि प्रकृतधातुवाच्ययोरेव ग्रहणनादोषात् । प्रकृते
बन्धनप्रयोज्यस्यापि भक्षणस्य बन्धनात्यन्तभावात् । एवञ्च कर्त्तरि प्रकृतधात्वर्थनिरूपितत्वमपि न
देयमित्युमानाथादयः । कर्तुरुद्देश्यमिति । उद्दिशेरिच्छार्थत्वाद्यत्प्रत्ययस्य चोद्देश्यताख्यविषयताश्रयार्थ-
कत्वात्कर्तृवृत्तीच्छीयोद्देश्यताश्रयः कर्मत्वार्थः । पयसेति । करणे तृतीया । अयम्भावः—इप्सित-
ग्रहणाभावे यत्किञ्चित्प्रकारकेच्छोद्देश्यस्य कर्मत्वं दुर्वारं, तत्सत्त्वेन—फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यस्यैव
कमेतया यत्किञ्चित्प्रकारकेच्छोद्देश्यत्वेऽपि फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वाभावात् दोषः, फलाश्रयत्वेने-
च्छायान्तु‘पयो भुङ्क्ते’ इतीध्यते एवेति ।

परेतु—अत्र यत्किञ्चित्पदेन साधकतमलग्रहणे करणसञ्ज्ञाया अपवादतया तदापत्तिरेव,
भोजनकर्मत्वादीनां ग्रहणे लिष्टापत्तिरेव, तस्मात्पयसेति हेतावेषा तृतीया न करणे, एवञ्च पयोलाभ-
हेतुकभोजनस्थले इदम्प्रत्युदाहरणमिति लभ्यत्वेनैवेच्छोद्देश्यस्य पयसः कर्मत्वापत्तिः, लाभद्वारा
ओदनभोजनरूपक्रियाजनकत्वस्यापि सत्त्वेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्याप्यबाधितत्वात् । इप्सित
ग्रहणे तु भोजनानुकूलव्यापारवाचकधातुवाच्यफलाश्रयत्वेनेष्टस्वरूपस्येप्सितत्वस्य तत्र बाधाञ्च
कर्मत्वमित्याहुः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

कर्मत्वं तथा धात्वर्थतावच्छेदकफलभूतबन्धन्यैतत्कालिकैतन्माषभक्षणश्रयमाषाणामपि तत्त्वं दुर्वारम्;
अधिकरणसञ्ज्ञा तु ‘कदे आस्ते’ इत्यादौ सावकाशेति । कर्तुरित्युक्तौ तु कर्तृपदकारकपदलभ्यधात्वर्थयोः
प्रत्यासत्त्यैकधात्वर्थत्वलाभात्कर्तृव्यापारवाचकोपात्तधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं लब्धमिति न दोषः । अत एव
कर्मकारकस्य फलेऽन्वयः, तदाश्रयत्वेन तस्योद्देश्यत्वाच्च तेन वारणमिति भावः । पयोग्यनुभयव्यावर्त-
कैकप्रकर्षस्य दुर्वचत्वेनेदं न तमव्यावर्त्यमिति यथाश्रुतासङ्गवेराह—अवयवेति । नन्वेवं कस्य सञ्ज्ञा-
ऽत आह—कर्तुरिति । नन्वेवं पयसो न तुद्देश्यकत्वमेवात आह—यदिति । नन्वेवं कथमनेन वारणमत

❁ विषमपदविवृतिः ❁

बन्धनस्य माषनिष्ठाश्वगलविलाधःसंयोगो न फलमिति वाच्यम्, अरण्यस्थदण्डस्येवान्यत्र बन्धन-
स्यापि स्वरूपयोग्यतारूपफलजनकत्वमित्याशयात् । कर्तृपदाभावे प्रकृतधात्वर्थव्यापारजन्यत्वार्था-

❁ वरवर्णिनी ❁

फलस्य कर्तुरिच्छाविषयत्वान्माषाणां कर्मसञ्ज्ञा दुर्वरेति वाच्यं, कर्तृग्रहणसत्त्वेऽपि माषभक्षणेनावपुष्टि-
र्भवत्विति च्छायाः कर्तृवृत्तित्वेन एतदोषवारणस्य कर्तुमशक्यतया कर्तृग्रहणसामर्थ्यात्प्रत्यासत्तिन्यायेन
कर्तृनिष्ठव्यापारवाचकधातुपात्तं यत्कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यं फलं तदाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यस्यैव कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थस्य
कर्तृव्यतया गलविलाधःसंयोगरूपफलस्य बन्धनात्यन्तभावेनैतदोषवारणात् ।

पयसौदनमिति । यदा कृतभोजनोऽपि पयोलाभेनौदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणं, तत्क्रियायाः पय—उद्देश्यकत्वात् । 'ईप्सिततम'शब्दस्य तु क्रियाशब्दत्वात्पयसस्तदा फलाश्रयत्वेनाऽविवक्षणाच्च दोष इति भावः ।

तमस्य फलन्तु—'अग्नेर्माणवकं वारयती'ति । तदभावे हि—'वारणाना'मिति सूत्रमस्यापवादः स्यात्, एवञ्च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् ।

❀ विजया ❀

केचित्तु—ईप्सितग्रहणे—सम्बन्धत्वेन बोधकेनाप्याब्धातुना व्यापारवाचकधातुवाच्यफलाश्रयत्वरूप एव सम्बन्धो बोध्यते न तु व्यापारसमानकालिकफलाश्रयत्वमात्रादिरूपोऽपीति—येन प्रत्यासत्त्यादिरूपप्रमाणेन भवतोच्यते, तेनैव प्रमाणेन मयापि तत्प्रकारिकैवेच्छा ग्रहीष्यते इति—'कर्तुरिष्टं कर्मे'त्येव सुवचम् । नागेशोक्तं—'कर्तुर्दृश्यं कर्मे'ति तु न युक्तम्, उद्देश्यमित्यत्र उदो देश्यस्य च पदत्वेन पदद्वयतया गौरवापत्तेः । 'अग्नेर्माणवकं वारयती'त्याद्यर्थं प्रयोज्यत्वलाभसम्पादकं तमग्रहणं क्रियतान्तत्र नास्माकमाग्रहः, अनुपदमेव वक्ष्यमाणया रीत्या तदपि मास्तु वेत्याहुः । वस्तुतस्तु—ईप्सितपदसत्त्वे 'आब्धातूपस्थाप्यः सम्बन्धः प्रकृते क्रियाघटित एव गृह्यते'इत्येवं रूपेण तात्पर्यं निश्चेतुं शक्यते, ईप्सितपदाभावे तु पदादनुपस्थितत्वेन किम्प्रकारिकेच्छेत्याकाङ्क्षामुत्थाप्य—प्रत्यासत्त्या सम्बन्धविशेषप्रकारिकेत्येवं प्रत्यासत्तिमहिम्ना नैव लब्धुं शक्यते—इतीप्सितग्रहणं तात्पर्य-निश्चयायावश्यकमेव । एवञ्च तत्सत्त्वे 'पयसे'तिकरणतृतीयान्तं प्रत्युदाहरन्तोऽप्यपास्ताः । उक्तीत्या कर्तृपदार्थविशेषणोभूतव्यापारद्वारकसम्बन्धप्रकारिकेच्छा—क्रियाप्रयोज्यफलाश्रयत्व-प्रकारिका, क्रियावाचकधातुवाच्यफलाश्रयत्वप्रकारिकेच्छा वा—एतदन्यतरदेव गृह्यते, एवञ्च—'रामेण बाणेन हतो वाली'त्यादौ बाणोद्देश्यकसाधकतमलप्रकारकेच्छायां तथात्वाभावेन तत्र करण-सञ्ज्ञायाः सावकाशतया प्रकृते पयोलाभेच्छाधीनैव भोजनेच्छेति प्रकृते पयसः कर्मत्वापत्तिरिति तदावश्यकमित्युमानाथीये स्पष्टम् । तमग्रहणफलमाह—अग्नेरिति । अस्यापवाद इति । ननु यद्यपि निवारकस्य दुष्टामात्यादेर्यत्र 'अयं माणवको राजपुत्रोऽग्निं संयुनक्तु'इत्यपीच्छा, परं राज-भयेन तं माणवकं=बालं निवारयति तत्र निवारणानुकूलप्रधानीभूतव्यापाराश्रयामात्यादिनिष्ठा तद्वृत्ति-व्यापारवाचकवारयतिधातुवाच्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वप्रकारिकेच्छा अग्न्युद्देश्यकेति—तत्रोभयोः 'कर्तुरीप्सित'मिति सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञायाः प्राप्तिस्तथापि—यत्र 'माणवकोऽग्निं संयुनक्तु'इतीच्छाऽमात्या-देर्नास्ति तत्र भृत्यवृत्तिव्यापारवाचकधातुवाच्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वप्रकारकभृत्यसमवेतेच्छोद्देश्यत्वाभा-वादग्नेः 'कर्तुरीप्सित'मिति सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञाया अप्राप्तेस्तत्रापादानसञ्ज्ञार्थं 'वारणार्थाना'मित्यस्य चरितार्थतयाऽनवकाशत्वाभावादपवादलोक्तियुक्तेति चेन्न; तत्रापि 'तथायुक्तवानिप्सित'मित्यनेन परत्वात्कर्मत्वापत्तौ तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । न चैकदेव-ईप्सितत्वेन 'वारणार्थाना'मित्यनेनापादानसञ्ज्ञा-प्राप्तिः, अनीप्सितत्वेन च 'तथायुक्त'मित्यनेन कर्मसञ्ज्ञाप्राप्तिरिति—बाधितमिदमिति वाच्यं, 'वारणा-र्थाना'मित्यत्र कर्तृपदाभावात्कारकसामान्यवृत्तीप्साया ग्रहणं, 'तथायुक्त'मिति सूत्रे तु पूर्वसूत्रात्कर्तृ-

❀ चिदस्थिमाला ❀

आह—ईप्सितेति । अविवेति । किन्तु करणत्वस्यैव विवक्षणादित्यर्थः । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थपक्षे उभय-विवक्षायान्तु परत्वात्कर्मत्वमेवेति भावः । तामेव विशदयति—तमस्येति । तन्मात्रस्येत्यर्थः । तदिति । तमेत्यर्थः । इष्टागत्तावाह—एवञ्चेति । माणवकस्येति । तस्यापीत्यर्थः ।

❀ विषमपदविवृतिः

लाभेनाश्वनिष्ठभक्षणजन्यो गलबिलाधःसंयोग इत्यर्थप्रतीतिर्वा । फलाश्रयत्वेनाविवक्षणादिति । तथा च फलाश्रयत्वेन विवक्षार्था—'पयो भुङ्क्ते' इति, करणत्वेन विवक्षार्था—'पयसा भुङ्क्ते' इति

—न चाग्नौ तच्चरितार्थं, तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् ।

❀ विजया ❀

पदानुवृत्त्या कर्तृमात्रवृत्तीप्साया ग्रहणेन विरोधाभावेन बाधानवकाशात् । तथा हि—अग्नेर्माणवका-
त्मककर्मरूपकारकवृत्तीप्साविषयत्वस्य सत्त्वेनापादानसंज्ञाप्राप्तिः, वारकभूत्यरूप-प्रधानीभूत-
व्यापाराश्रयकर्तृ-वृत्तीप्साविषयत्वाभाववत्त्वेन च ‘तथायुक्त’मित्यनेन कर्मत्वप्राप्तिश्चेति को विरोधः ? ।
फलत्वं न प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वमेवापि तु ‘धाल्थ्ये’ऽनुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकारताश्रयत्वे सति
धाल्थ्यत्वं रूपमेवेति संयोगादीनामपि वारयति धातुफलत्वं सुवचमेवेत्यन्यत्र स्पष्टम् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

तस्यापि=अग्नेरपि । अपिना माणवकसमुच्चयः । तदुपपत्तिः । वारयत्युपस्थाप्येत्यर्थः । एतेन ‘वारणार्थानां

❀ वरवर्णिनी ❀

कर्तुरुद्देश्यं कर्मेत्येवास्तिवति । प्रधानव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यं कर्मेत्यर्थं
‘कर्तुरुद्देश्यं कर्मे’त्येव सूत्रमस्तिवत्यर्थः ।

पयस उद्देश्यत्वञ्च—तद्विषयकेच्छाप्रयोजकेच्छाविषयत्वम् । पयोभोजनेच्छया ओदनभोजनेच्छा-
जायते इति ओदनभोजनेच्छाप्रयोजकत्वं पयोविषयकेच्छयां सुलभमिति तद्विषयत्वात्पयस उद्देश्यत्वम् ।

अपवादः स्यादिति । मनुग्रहणाभावे हि कर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यं
कर्मेत्येव सूत्रतो लामादिति भावः । न च मनुग्रहणाभावेऽपि—कर्तृनिष्ठव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्व-
प्रकारकेच्छोद्देश्यं कर्मेत्यर्थापेक्षया—लाघवात्—कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यङ्कारकङ्ग-
मै-
त्यर्थस्य स्वीकारेणाग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावग्नेः कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वस्याभावात्कर्मसंज्ञा न
प्राप्नोतीति तत्र ‘वारणार्थानां’मित्यस्य चारितार्थमिति वाच्यं, कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यविभागरूपफलाश्रयत्वस्य
‘प्रयागात्काशीङ्गच्छती’त्यत्र प्रयोगेऽपि सत्त्वेन तस्य कर्मसंज्ञावारणाय फले—[कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यत्व-
निवेशेऽपि]—कर्तृनिष्ठव्यापारवाचकधातूपात्तत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेनोभयनिवेशे गौरवाद्वाचककर्तृनिष्ठव्यापार-
वाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यस्यैव कर्मसंज्ञाया वक्तव्यत्वेनाग्नेरपि कर्मसंज्ञायाः प्राप्त्या ‘वारणार्थे’ति
सूत्रानवकाशस्य स्पष्टत्वात् । तथा च तमप्फलं—फले कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यत्वलाभ एव ।

न चाग्नेर्माणकं वारयतीत्यादावग्नेसंयोगोऽपि यदा वारयित्रभिप्रेतः, स्वामिभयादिना चाऽग्निं संयोगानुकूल-
व्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽप्यभिप्रेतः, तदाऽत्राऽग्निं संयोगाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वादग्नेः कर्मत्वम्प्राप्नोति,
अग्निं संयोगानुकूलव्यापाराभावाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वाच्च माणवकस्य कर्मत्वमित्येवंरीत्या तस्य निरवकाशरूपो-
पादनेऽपि यदा ‘माणवकोऽग्निं संयुनक्तु’ इतीच्छा भूत्यस्य नास्ति तत्राग्नेः कर्मसंज्ञाया अप्राप्त्या तादृशस्थले
‘वारणार्थानां’मिति सूत्रं सावकाशमेवेति वाच्यं, ‘माणवकोऽग्निं संयुनक्तु’ इतीच्छाया अभावेन ‘कर्तुं’ रित्यस्य
प्राप्तेरभावेऽपि ‘तथायुक्तञ्चे’त्यनेन कर्मत्वप्राप्त्या तन्निरवकाशत्वस्य स्पष्टत्वात् । [‘तथायुक्त’मित्यस्य हि—
कर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयः कर्मेत्येवार्थ इति तेन कर्मसंज्ञाप्राप्तेः स्पष्टत्वात् ।] तमग्रहणे तु
कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यत्वस्य फलेऽभावात्त दोष इति श्रीदण्डिभट्टाः ।

अयमाशयः—ननु ‘अग्नेर्माणवकं वारयती’त्यत्राग्नेः कर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधातूपात्तसंयोगरूपफला
श्रयत्वेऽपि कर्तृवृत्तीच्छोद्देश्यत्वाभावात्कर्तुरीत्यस्याऽप्राप्त्या तत्र ‘वारणार्थानां’मित्यस्य चारितार्था-
न्माणवकस्यानेन परत्वात्कर्मसंज्ञायाऽभीष्टसिद्धौ तमग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न, तमग्रहणाभावे संमन्विता-
ह्नधात्वर्थ—प्रधानव्यापार—वाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वरूपेण तमवत्किमायुक्ततया तथायुक्तमित्यनेनाग्नेः
कर्मत्वप्राप्त्याऽन्यतरत्वावच्छिन्नव्यापकतामादाय ‘वारणार्थानां’मित्यनेन ‘कर्तुं’ रिति ‘तथायुक्ते’त्यनयोर्वाधा-
पस्या माणवकस्याप्यपादानत्वापत्तेरित्याशयात् । यत्र तु कर्तृवृत्तीच्छोद्देश्यत्वमग्नेरस्ति तत्र ‘कर्तुरीप्सिते’ति-

वारयतेश्च—संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः ।—एष एव प्रवृत्तिविधातः ।
 'ईप्सित'शब्द उभयत्रापि क्रियाशब्द एव । न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्य
 इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यं, 'कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्व'मित्यर्थस्यैव

ॐ विजया ॐ

ननु वाचकवाच्यलापेक्षया स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोज्यत्वस्य लघुभूततया तस्य स्वत एव लाभे सिद्धे
 तन्नाभाय तमब्रह्मणं किमर्थमिति चेन्न; पुष्टयर्थं माषक्षेत्रेऽश्वबन्धने 'माषेष्वध्वं बध्नाती'त्यत्र माषाणां
 कर्मत्वाभावाय प्रत्यासत्त्या कर्तृग्रहणसामर्थ्येन वाचकवाच्यत्वस्यावश्यं ग्राह्यतया प्रयोज्यत्वसम्बन्धस्य-
 लाभो न स्यादतस्तमब्रह्मणमित्याशयात् । एवञ्च 'स्वप्रयोज्यत्व' 'स्ववाचकधातुवाच्यत्वो'भयसम्ब-
 न्धेन निरुक्तव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यं कर्मत्वर्थः सिद्ध इत्याकृतम् ।

अत्र च संयोगानुकूलव्यापारो-बालस्य, तदभावानुकूलव्यापारो दूरीकरणादिर्वारयितृभृत्यनिष्ठः ।
 उभयत्र="कर्तुरीप्सिते"ति सूत्रे 'वारणार्थाना'मित्यत्र च । क्रियाशब्दः=यौगिकः । न त्वभीष्टार्थको
 रूढः । एवञ्चाभेरपीप्सिततेत्याशयः । संयोगः=फलम् । न तत्कर्तृव्यापारजन्यः=न वारयतिकर्तृ-
 भृत्यादिव्यापारप्रयोज्यः । 'किन्तु तत्कर्ममाणवकव्यापारजन्य एवे'ति शेषः । अत्र=अग्नौ ।
 एवञ्च 'वारणार्थे'तिसूत्रञ्चरितार्थमित्याशयः । कर्तृव्यापारेति । वारयतिकर्तृभृत्यादिनिष्ठप्रकृतधातूपात्त-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कर्मण ईप्सित' इत्येव न्यासः कार्य इत्यपास्तम् । तथाचैतदभावे सर्वत्र कर्मत्वप्राप्तौ 'वारणे'त्यस्य
 वैयर्थ्यात्तद्योगेऽपवादत्वापत्त्यानिष्ठं मुख्यमेवेति भावः ।

ननु प्रवृत्तिविधातस्त्वैव वारणार्थत्वेन संयोगरूपफलं न वारयतिवाच्यमत आह—वारयतेश्चेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

व्यवस्थया प्रयोगद्वयसिद्धेः । अवयवद्वारेति । एतेन 'तमब्रह्मणं कि'मिति यथाश्रुतमूलमसङ्गतमिति
 ध्वनितम् । वारयतीति । इदं स्वार्थिजन्तम् । फलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैवेति । तथा च 'कर्तु'रिति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सूत्रेण कर्मत्वप्राप्तिरभ्यस्त । तमब्रह्मणे तु—समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्वात्वर्थफलाश्रयरूपे-
 षिततमवत् क्रियायुक्तत्वस्वीकारेण—[अत्र समभिव्याहनो—वारिधातुः, तदर्थप्रधानव्यापारः—संयोगानुकूल-
 व्यापाराभावानुकूलव्यापारः, तत्प्रयोज्यत्वं न संयोगरूपफले, किन्तु संयोगानुकूलव्यापाराभावरूपे फल
 श्वेति—]—न दोष इत्याहुः ।

संयोगाद्यनुकूलेति । नन्वत्र 'संयोगानुकूलव्यापाराभाव'पदेन कोऽभावो विवक्षितः ? न तावद-
 न्योन्याभावः, संयोगानुकूलव्यापारभेदस्य तदतिरिक्तभोजनगमनादिक्रियामात्रे सत्त्वेन पचत्यपि चैत्र
 'माणवकं वारयती'त्यापत्तेः, भेदस्य नित्यतया तदनुकूलत्वस्य व्यापारे बाधितत्वाच्च । अतएव नात्यन्ता-
 भावस्तथा, तस्यापि नित्यत्वात्तदनुकूलव्यापारस्य बाधितत्वात् । नापि ध्वंसः, अग्निसंयोगाद्योच्यते हि माणवके-
 अग्निसंयोगस्याजातत्वात्प्रतियोगिनोऽग्निसंयोगस्याभावात्तद्ध्वंसस्यात्यसम्भवात् । यत्र त्वग्निसंयोगो माणवकस्य

१ "—ननु व्यापाराभावानुकूलत्वं व्यापारे बाधितम्, अत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावस्य च नित्यत्वात्,
 प्रागभावस्याप्युत्पत्तेरभावात्तदनुकूलत्वं बाधितम् । व्यापारे प्रध्वंसाभावानुकूलत्वसम्भवेपि सोयमभावः प्रकृते
 ग्रहीतुं न शक्यते, उत्पन्नस्यैव ध्वंसात्, पूर्वमग्निसंयोगस्य माणवकेऽवश्यमपेक्षितत्वादिति चेन्नैवम्, अभावा-
 नुकूलत्वं प्रकृते नाभावजनकत्वं, किन्त्वभावप्रयोजकत्वमित्युच्यते, यथा घटाभावप्रयोजकत्वं दण्डाभावे ।

केचित्तु अभावपदेनात्र प्रागभाव एव गृह्यते, तत्प्रयोजकत्वञ्च प्रागभावजन्यकार्यानुत्पत्त्या प्रागभावनाश-
 सामग्रीविघटनद्वारा प्रागभावसत्ताप्रयोजकत्वमित्याहुः—"इति श्रीदण्डिभट्टा अपि व्याचक्षते ।

तेन लाभात् । तमग्रहणे त्वीप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः ।
ईप्सिततमत्वञ्च—प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं,
—तच्च नाग्न्यादौ ।

❁ विजया ❁

प्रधानीभूतवारणानुकूलव्यापार—वाचकवारयतिधातूपात्त—संयोगरूपफलाऽऽश्रयत्वङ्कर्मत्वमित्यर्थस्यैव
ईप्सितपदघटितकर्तुरिति सूत्रालाभ इति भावः । एवञ्चाग्नेरिधातूपात्ततादृशसंयोगरूपफलाश्रयत्वा-
त्कर्मतेति तत्त्वम् । ईप्सितमात्रे=प्रकृतव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रये बह्वयादौ । ईप्सिततमे=

❁ चिदस्थिमाला ❁

तत्सूत्रस्यभाष्यादिति भावः । आदिना—भक्षणं, तथा च क्वचिद्भक्षणादिजनकव्यापारामावानुकूलव्यापारः,
क्वचित्संयोगानुकूलव्यापारामावानुकूलव्यापार इति फलितम् । तथा च तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयोऽपादानमिति
‘वारणार्थे’ति सूत्रार्थे इति बोध्यम् । नन्वीप्सितशब्दस्याभिप्रेतपर्यायस्य रूढस्य तत्र ग्रहणेन ‘यवेभ्यो गां वारयती-
त्यादौ यवादेः स्वत्वे सतीप्सितत्वेन तत्रैव तत्प्राप्तिर्न तु गवि, गवादेः स्वत्वे तु तत्रैव तत्त्वेन तत्प्राप्तिः, उभयत्र
स्वत्वेऽपि न स्वत्वेन ईप्सितत्वं नियतं, स्वत्वाकान्तेऽप्यनीप्सितत्वस्य लोके प्रसिद्धत्वात्, एवं चेष्टसाधने एव
तत्त्वमित्यन्यतरस्यैव तदिति कथमुभयत्र युगपत्तदापादनमत आह—ईप्सितेति । अत एव ‘कृपादन्ध’मित्यादौ

❁ विषमपदविवृतिः ❁

न कर्मणि षष्ठी, किन्तु सम्बन्धे । सम्बन्धश्च स्वनिष्ठव्यापारवाचकधातूपात्तत्वं, तच्च फलान्वयि ।
‘कर्तरि षष्ठी’ति पूर्वोक्तं तु प्राचामनुरोधेनेति भावः । वस्तुतः ‘कर्तेरि षष्ठी’ति प्राचीनोक्तपरि-
त्यागे न किञ्चित्फलमग्नेर्माणवकमित्यत्र दोषदानातिरिक्तमिति तमग्रहणं व्यर्थमेवेति केचित् ।
ईप्सिततमत्वञ्चेति । अयं भावः—तमप्रत्ययः क्वचित्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतातिशयबोधको

❁ वरवर्णिनी ❁

जातस्तत्राग्नेर्माणवकं विभाजयतीत्यस्यैव प्रयुज्यमानत्वात् । नापि प्रागभावः, तस्य घटादिरूपप्रतियोगिसमावा-
यिकारणमृदादिवृत्तित्वशीलस्य स्वप्रतियोग्युत्पादकत्वनियमेन माणवकस्याग्निसंयोगापशेरिति चेन्न; अत्यन्ता-
भावस्यैवात्राभावपदेन विवक्षणात् । प्रधानव्यापारे तदनुकूलता च न तज्जनकत्वरूपा, किन्तु तादृशसंयोगा-
भावाऽभावप्रयोजकाऽभावप्रतियोगित्वरूपा । तथा च संयोगानुकूलव्यापाररूप—तदभावाऽभाव—प्रयोजका-
ऽभावप्रतियोगित्वं निवारकभूत्यादिवृत्तिव्यापारे निर्बाधम् । अभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च—स्वरूपसम्बन्ध-
विशेष एव, व्यापकाभावप्रयोज्यत्वस्य व्याप्याभावे व्यवहारात्, यथा बह्वयभावप्रयोज्यत्वस्य धूमाभावे
व्यवहारः । केचित्तु—प्रागभाव एव तादृशभावपदेन ग्राह्यः, नन्वेवमग्निं संयोगरूपप्रतियोग्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति
वाच्यं, स्वरूपयोग्यतारूपकारणताऽऽश्रयवृत्तेः प्रतियोग्युत्पत्तिकारणत्वशून्यस्य विलक्षणस्यैव प्रागभावस्यात्र
विवक्षणीयत्वात् । आदृतश्चायं शङ्करमिश्रैः कणादसूत्रव्याख्यावसरे मुक्तिपदार्थनिरूपणप्रस्तावे इति न
तादृशप्रागभावस्य नवीनकल्पनापत्तिप्रसङ्ग इति श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणः प्राहुः ।

ईप्सिततमलक्षणमाह—ईप्सिततमत्वञ्चेति । ‘स्वप्रयोज्यत्व’ ‘स्ववाचकधातुवाच्यत्वो’भयसम्बन्धेन
व्यापारविशिष्टफलवत्स्वरूपः सम्बन्ध आम्बातोरर्थः, तत्र प्रयोज्यत्वं तमपा लभ्यते, स्ववाचकधातु-
वाच्यत्वं—कर्तृग्रहणलभ्यं, व्यापारे प्राधान्यांशश्च कर्तृग्रहणमहिमलभ्य इति तत्त्वम् ।

केचित्तु प्रयोज्यत्वलाभफलकं तमग्रहणं न कार्यमेव, प्रयोज्यत्वाभावे परत्वादनया कर्मसम्बन्ध्या

१ तत्र हि—‘प्रतियोग्यनुत्पादकोऽयं स्वरूपयोग्यतात्मककारणताश्रयवर्ची ज्ञानादिपरिरक्ष्यः प्रागभाव-
विशेष एव दुःस्वभाव’ इत्याद्युक्तम् । ज्ञाने तादृशभावपरिरक्षकता च—तत्प्रतियोगिदुःखोत्पादकव्यापारध्वंस-
कारणत्वाद्बोद्धव्या ।

फल-व्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वन्तु—प्रत्यासत्तिलभ्यम् । तेन यदा पुण्यर्थं माषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाऽश्वबन्धनं तदा 'माषेऽश्वं बध्नाती'त्यादौ माषाणां न कर्मत्वं, बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेऽपि भक्षणस्य बध्नात्यर्थत्वाभावात् ।

'प्रयोज्यत्व'निवेशात्—'गां पयो दोग्धी'त्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थक-

ॐ विजया ॐ

माणवके। अनेन='कर्तु'रितिसूत्रेण। गां दोग्धीति। 'दुर्हर्माप्योक्तरीत्या व्यापारद्वयार्थकत्वे' इति शेषः ।

विभागेति । अत्र विभागः—पयोनिष्ठः, तदनुकूलो व्यापारो गोनिष्ठः, तदनुकूलो व्यापारो

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कूपदेरपादानत्वं, अन्यथा राजाऽधर्मभयादितो माषादेर्नाशाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वाम्यभिप्रेतत्वेऽप्यत्र-कूपस्याऽतस्वात्तत्र स्यादिति भावः । तेन कर्तृग्रहणेन तथोक्तं, तत्रैव फलस्य तद्भात्वर्थत्वपर्यन्तेऽनाग्रहात् । एवञ्च वारणार्थकधातुप्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेव तत्रेप्सितत्वमिति भावः । एतेनेप्सितं किं 'कूपादन्धं वारयती'ति 'कर्तु'रिति सूत्रे प्रत्युदाहरन्तो रत्नाकरादयः प्रत्युक्ताः । मात्रमवधारणे । अयम्भावः—प्रवृत्तिनिमित्त-गतप्रकर्षे तमबादिर्विधीयते । प्रवृत्तिनिमित्तञ्च तत्रेच्छा, तस्याः स्वतः प्रकर्षसम्भवेऽपि व्याख्यानाद्दिशेषणी-भूतव्याप्तिगतः स गृह्यते, व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्य-धात्वर्थफलीयत्वरूपः ।

न च कर्तृग्रहणात्सिद्धमेतत्,—सूत्रे एवेप्सित इति कर्मणा कर्तुराक्षेपणैव लाभे सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव तेन ग्रहणादिति वाच्यं, ननुना तमग्रहणेन कर्तुरित्यस्य प्रत्याख्याने तात्पर्यात्फलांशे प्रकृतधात्वर्थत्वस्य व्यापारांशे इव प्रत्यासत्त्यैव लाभेन 'माषेऽश्व'मित्यादावदोषात् । एवञ्च न पूर्वविरोध इति तदाशयः । नन्वेवमपि वक्ष्यमाणरीत्या 'माषे'ष्वित्यत्रातिप्रसङ्ग एव, बन्धनप्रयोज्यभक्षण-रूपफलाश्रयत्वात्, तस्य प्रकृतधात्वर्थत्वविवक्षायामुक्त्या मानाभावादत आह—फलेति । तदा—तदापि ।

जन्यत्वत्यागे बीजमाह—प्रयोज्यत्वेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यथा 'विद्वत्तम' इत्यादौ, प्रकृते तु—प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतफलसम्बन्धनिष्ठप्रकृतधात्वर्थ-प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वरूपातिशयबोधक इति प्रत्यासत्तिलब्धमिति । तथा च कर्तुरिति न कर्तव्यम् । प्रयोज्यत्वनिवेशादिति । जन्यत्वनिवेशे तु पयोनिष्ठविभागस्य प्रधानीभूतव्यापार-प्रयोज्यत्वेऽपि तदजन्यत्वात्कर्मत्वं न स्यात् । प्रयोज्यत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणमिति न

ॐ वरवर्णिनी ॐ

बाधापर्या'वारणार्थाना'मित्यस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादेव प्रयोज्यत्वलाभसम्भवात् । साक्षाच्छास्त्रबाधा-ऽपेक्षया मदुक्तरीतिरेवौचित्यादित्याहुस्तत्र; रथकाराधिकरणन्यायेन बाधस्थौवौचित्यादिति श्रीबालशास्त्रिणः ।

इदमप्यनुसन्धेयं—'काशीमगच्छन् काशीं गच्छती'त्यादिप्रयोगदर्शनात्कर्तुरीप्सितसूत्रविहितकर्मसञ्ज्ञा-विषये तज्जाप्यकर्मत्वशक्तिवत्—विशेषणतया तद्बोधकपदोत्तरद्वितीयया कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलवस्वप्रकारके-च्छोद्देश्यत्वमपि बोध्यते, ततश्च चैत्रवृत्तीच्छीयोद्देश्यत्वविशिष्टकाशीकर्मकगमनकर्तृत्वाभाववद्वृत्तिः काशीकर्मक-गमनानुकूलो व्यापार इति बोधः, 'अगच्छ'न्नित्येतत्समभिव्याहृतकाशीपदोत्तरद्वितीयया निरुक्तीर्योद्देश्य-त्वस्योपस्थितेः, 'गच्छती'त्येतत्समभिव्याहृतकाशीपदोत्तरद्वितीयया चोद्देश्यत्वानुपस्थितेः । विशिष्टाभावश्च तादृशोद्देश्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तोऽत्र बोध्यः । एवं 'तण्डुलं पचती'त्यादावपि कर्तृवृत्तीच्छोद्देश्यतण्डुल-कर्मकपाकानुकूलो व्यापारश्चेन्नामित्राश्रयवृत्तिरिति बोध इति श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणो व्याचक्षते ।

प्रत्यासत्तीति । कर्तृग्रहणसामर्थ्यलभ्यमित्यर्थः ।

१ 'न शूद्रं याजये'दित्यस्य यथा 'रथकारं याजये'दित्यनेन साक्षादेव बाधस्तथैवेत्यर्थः ।

—दुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिरिति—स्पष्टं भाष्ये ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

काप्यनुपपत्तिरिति भावः । इदं विचार्यते—‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ इत्येव कुतो न सूत्रितं, तथा सति ‘कर्तुरीप्सिततमं,’ ‘तथायुक्त’मिति च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति । कर्तुनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलसम्बन्धाश्रयस्य कर्मत्वमिति सूत्रार्थः । ‘अग्नेर्मणवकं वारयती’त्यत्र त्वमेन कर्मत्वं, तन्निष्ठफलसम्बन्धस्य कर्तृव्यापाराप्रयोज्यत्वात् । अत्र वदन्ति—‘काशीं गच्छन् पथि मृत’ इत्यत्र काश्याः कर्मत्वार्थमीप्सिततममिति, तथा चानीप्सितसङ्ग्रहार्थं ‘तथायुक्त’मिति, न हि काश्याः संयोगरूपफलाश्रयत्वमस्ति ।

एवं ‘तण्डुलं पिपश्वन्मृत’ इत्यादौ तण्डुलस्य फलसम्बन्धानाश्रयत्वेन कर्मत्वानापत्तिः, ‘ईप्सिततमं’मित्युक्तौ तु फलसम्बन्धप्रकरेच्छाविषयत्वात्कर्मत्वसिद्धिः । नन्वेवं ‘काशीं न गच्छती’त्यत्र काश्याः कथं कर्मत्वं, संयोगप्रकरेच्छाविषयत्वाभावादिति चेन्न, नञ्समभिव्याहारे संयोगाभावानुकूलव्यापारस्यैव गम्यर्थत्वेन संयोगाभावरूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वसिद्धेः । न चैवम्—‘अग्नेर्मणवकं न वारयती’त्यत्रोक्तदिशा उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य नञ्समभिव्याहारे वारयत्यर्थतयाऽऽप्तः कर्मत्वानापत्तिः, दुहियोगे पयस इवाग्रेरपि प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वादिति वाच्यं, कर्मत्वलक्षणे प्रधानीभूतव्यापारजन्यत्वस्यैव निवेशेनादोषात् । पयोनिष्ठविभागस्य गोनिष्ठव्यापारजन्यत्वेऽपि गोपनिष्ठव्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वेन पयसः कर्मत्वसिद्धेः ।

न चैवं सति ‘घटं जानाति—इच्छती’त्यादौ कर्मत्वं न स्यात्, स्वविषयीभवानानुकूलव्यापारस्य ज्ञानादिरूपस्य धालर्थतया स्वविषयीभवनस्य ज्ञानादिसमकालोत्पत्तिकस्य ज्ञानाद्यजन्यत्वात् । एवम्—‘अग्नेर्मणवकं वारयती’त्यत्र माणवकस्य कर्मत्वानापत्तिः, उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावस्य माणवकनिष्ठस्य प्रागभावरूपस्यानादित्वेन प्रधानीभूतव्यापारजन्यत्वादिति वाच्यम्, अस्तु तर्हि प्रयोज्यत्वनिवेशः, स्वविषयीभवनादिरपि स्वप्रयोज्यत्वस्यानुभवबलेनाङ्गीकारेणाद्ये दोषाभावात् । द्वितीये च कण्टकापसरणादुःखाभाव इत्याद्यनुरोधेन प्रागभावस्यापि प्रयोज्यत्वस्वकारेणाऽदोषात् । ‘अग्नेर्मणवकं न वारयती’त्यत्र तु नञ्समभिव्याहारे उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः—अग्निं प्रति गच्छन्तं माणवकं दृष्ट्वाऽपि तूष्णीं स्थितिरूपः,—स च नामिसंयोगप्रयोजको माणवकव्यापारेणान्यथासिद्धेः, कारणत्वस्यैव प्रयोजकत्वस्याप्यन्यथासिद्धेरङ्गीकारात् । पयोनिष्ठविभागं प्रति तु गोपनिष्ठव्यापारमद्वारीकृत्यैव प्रयोजक इति पयसः कर्मत्वसिद्धिः । ‘कर्तुरीप्सिततमं’मिति सूत्रे कर्तृग्रहणं त्वमेर्मणवकं वारयतीत्यत्राग्नौ कर्मत्वाभावात्,—अग्निर्मणवकस्येप्सितो न चैत्रस्य ।

ननु कर्तृग्रहणं व्यापाराश्रयमात्रपरम्, अन्यथा ‘सार्थाद्वीयते’इत्यत्र कर्मणि लकारस्य, ‘शत्रून्गमयत्स्वर्ग’मित्यत्र च स्वर्गे कर्मत्वस्यानापत्तेः, आद्ये सार्थस्यापादानत्वात्, द्वितीये प्रधानानुरोधि-कार्यस्य बलवत्त्वेन कर्तृणां शत्रूणां कर्मत्वात् ।—तथा च माणवकनिष्ठव्यापारस्य प्रयोज्यसंयोगाश्रयस्याग्नौ कर्मत्वं दुर्वारम् । अथ तद्भातुजन्यबोधे मुख्यविशेष्यव्यापाराश्रयपरं कर्तृपदं, तथा सति

❁ वरवर्णिनी ❁

स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इति । एवञ्च फले प्रकृतधात्वर्थत्वविशेषणं,—पुष्ट्यर्थं भाषेव्भवं यत्र वक्षति तत्र माषाणां कर्मत्वाभावात्, ‘व्यापारप्रयोज्यत्व’विशेषणन्तु पूर्वोक्तरीत्या माणवकस्य कर्मत्वार्थम् । ‘जन्यत्व’मपहाय गुरुशरीरं प्रयोज्यत्वन्तु—‘गां पयो दोग्धी’त्यत्र पयसः कर्मत्वार्थम् । व्यापारे प्रकृतधात्वर्थत्वविशेषणमपि—माणवकस्यापादानत्ववारणायैव, अन्यथा वारिधातोर्विशेषणीभूतसंयोगानुकूलव्यापारस्य गमधात्वर्थत्वेन तत्प्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाग्रेरपि कर्मत्वानापत्त्या ‘वारणार्थानां’मित्यस्यानवकाशत्वं स्यात् । व्यापारे प्रधानीभूतत्वविशेषणमपि—‘वारणार्थानां’मित्यस्यानवकाशत्ववारणार्थमेव, अन्यथा प्रकृतधात्वर्थो—विशेषणीभूतसंयोगानुकूलव्यापारोऽपि, तत्प्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थसंयोगरूपफलाश्रयत्वाद्गन्तेरपि कर्मत्वप्राप्त्या ‘वारणार्थानां’मित्यस्यानवकाशत्वं स्पष्टमेवत्यस्मद्गुरुचरणाः प्राहुः । विस्तरः—वभिनवराजलङ्क्यामनसन्धेयः ।

कर्मत्यनुवृत्ताविति । 'अधिशीङ्स्थासा'मिति सूत्रात् ।

आधारेति । कर्तृकर्म द्वारा क्रियाश्रयो हि सः । तदाह—गेहमित्यादि ।

ॐ विजया ॐ

गोपनिष्ठ इत्याशयः ।

सिद्धिरिति । 'कर्तुरिति सूत्रेणे'ति शेषः । कर्तृकर्मति । प्रकृते गेहस्य कर्त्राधारेति भावः । स इति । न चैवं 'धातोः कर्मण' इति व्यर्थं स्यात्, 'पठितुमिच्छती'त्यादौ पठनादेरिच्छाकर्त्र-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वार्थकतमग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः, 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ते'त्यादाव-
प्रधानीभूतव्यापाराश्रयेऽपि कर्तृपदप्रयोगदर्शनेन कारकप्रकरणे कर्तृशब्दस्य व्यापाराश्रयमात्र-
परस्योचित्याच्चेति चेत्सत्यम्, -व्यर्थमेव 'कर्तु'रिति, 'प्रत्याङ्भ्या'मित्यादौ कर्तृपदस्य 'पूर्वस्येत्येतत्सं-
निधानेन व्यापाराश्रयमात्रवाचित्वेऽपि 'कर्तु'रित्यत्र कर्तृपदं मुख्यव्यापाराश्रयमात्रपरमेवेति ।

तमग्रहणन्तु इच्छागतोक्तलबोधकं, तेन 'पुष्पाणि स्पृहयती'त्यत्र सम्प्रदानलं बाधित्वा परत्वा-
त्कर्मत्वसिद्धिः । उक्तं च 'शेवन्तिका पुष्पे ममच्छा, मल्लिकापुष्पे च उक्तच्छा' इति अनुभव-
द्वयसिद्धिः । 'पुष्पेभ्यः स्पृहयती'त्यत्र स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची, 'पुष्पाणि स्पृहयती'त्यत्र फलाव-
च्छिन्नेच्छावाची । 'स्पृहेरीप्सित' इत्यत्र धालर्थजन्यफलाश्रयत्वमात्रं विवक्षितं, न तु फलस्य
धालर्थत्वेऽप्याग्रहः । कर्मसंज्ञायां तु यथा लाभस्तथोक्तं शेखरे । वक्ष्यमाणं यत्तन्निर्वाजम् ।
फलसम्बन्धानुकूलव्यापारार्थकस्यापत्तेः कर्मप्रत्ययसमवधाने व्यापारप्रयोज्यफलसम्बन्धार्थकत्वेन कर्म-
लक्षण इवात्रापि प्रत्यासत्त्या फले प्रकृतधालर्थत्वस्य दुर्वारत्वात् । 'तमग्रहणं किमग्रेर्माणवकं वारयती'
स्यायाकरग्रन्थस्तु प्रौढिवादेन प्रवृत्तः । ननु 'तण्डुलं पचती'त्यत्र घटस्यापि कर्मत्वापत्तिः, 'तण्डुलो
विक्रिन्नो भूयाद्वटश्च भूया'दिति समूहालम्बनेच्छामादाय घटस्यापि फलसम्बन्धप्रकारेच्छालिप्यत्वा-
दिति चेन्मैवम्, फलसम्बन्धनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यताश्रयत्वस्य विवक्षणेनादोषात् ।

परे तु सन्ग्रहणं फलाश्रयत्वयोग्यत्वस्य निवेशे तात्पर्यग्राहकम्, अन्यथा 'भूमिं पतत्पर्णं मध्ये
चैत्रेण घृत'मित्यत्र भूमेः कर्मत्वानापत्तेः, न हि तत्र 'भूमिर्भूतसंयुक्ता भूया'दिति पर्णस्येच्छा, तस्या-
चेतनत्वात् । योग्यतानिवेशे तु पतनस्य भूमिसंयोगं प्रति स्वरूपयोग्यतारूपजनकलाद्भूमेः पतनजन्य-
संयोगयोग्यत्वात्कर्मत्वसिद्धिः । 'तथा युक्त'मिति तु अस्यैव प्रपञ्चः । 'पुष्पाणि स्पृहयती'त्यत्र
नव्योक्तरीतिरेवानुसरणीत्यल्लं पल्लवितेनेत्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

कर्तृकर्मद्वारेति । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयो यस्तदधिकरणं, व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन
व्यापाराश्रयो यस्तदधिकरणमेतदन्यतरसिन्नेवाधारपदस्य रूढत्वात् । पूर्वसूत्रे एतदर्थपरस्यैव तस्य वृष्टत्वेनार्था-
धिकारानुरोधादत्रापि तादृशार्थपर एव स्यात् । एतेन तत्र तादृशार्थकतायाः सूत्रारम्भसामर्थ्याल्लभेऽपि
प्रकृते क्रियाधारत्वमेव स्यादिति न दोष इत्यपास्तमिति भावः ।

एतेन—'साक्षात्क्रियाधारयोः कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधादाधारपदेनात्र कर्तृकर्माधारग्रहण'मित्या'धारो-
ऽधिकरण'मिति सूत्रशेखरोक्तमपास्तम् । कालिकादिसम्बन्धेन साक्षात्क्रियाधारस्य लाभसम्भवात्, तत्र
कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधस्तु न सम्भवति, फलतावच्छेदक-व्यापारतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन फलव्यापारा-
नाधिकरणत्वात् ।

केचित्तु—'आधारपदं-फलतावच्छेदक-व्यापारतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन फलव्यापारान्यतराधिकरणे
एव रूढं, तत्र च कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधाच्छेखरोक्तं कर्तृकर्माधिकरणमेव तत्राधारपदेन ग्राह्यमिति शेखरं
लपयन्ति, तत्र युक्तं, निरुक्तमुख्यार्थपरस्याधारपदस्य काप्यदर्शनात् । 'तण्डुलो विक्रिन्नाधारः' इत्यादौ
समवायस्य फलतानवच्छेदकत्वात्, प्रयोगभेदेन फलतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्य व्यवस्थापिततया समवायस्य
प्रकृतवाक्यघटकात्वार्थकफलतावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ।

ॐ विजया ॐ

नाधारतया कर्मत्वाप्राप्तेरिति तदेवात्राधारपदाननुवृत्तौ ज्ञापकं भविष्यतीति वाच्यं, बोद्धुमिच्छति बुभुक्षते इत्यादौ ज्ञानार्थकेषु ज्ञानकर्मघटादीनामिच्छाविषयतया क्रियाश्रयत्वेन तद्वारा बोधस्य क्रियाश्रयत्वात् । इच्छा हि विषयतया घटेऽन्वेति, घटश्च विषयितया ज्ञानेऽन्वेतीति—विषयिता-सम्बन्धेन घटादिकर्माश्रय-ज्ञानार्थके तच्चरितार्थत्वात् ।

न च ‘कर्मणि हन’ इति सूत्रं व्यर्थं सदत्राधारपदाननुवृत्तौ ज्ञापकमस्त्विति वाच्यं, ‘पितृव्यं हतवान्—पितृव्यघाती’ इत्यादौ यत्र हन्ता पितृव्योपरि उपविश्य तं हतवान्, तत्र हननकर्तृद्वारा क्रियाधारतया पितृव्ये कर्मत्वस्य सत्त्वात्तस्य चारितार्थ्यादिति श्रीगुरुचरणाः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

यत्तु ‘धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्’ ‘कर्मणि हनः’ इत्याधारम्सामर्थ्यात्कर्तुरीप्सितसूत्रे आधार-पदाननुवृत्तिरिति; तत्र; क्रियाधारकर्तृकर्मदिनिरूपिताधारतायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नायाः सर्वत्र सुलभतया तयोः सार्थक्यसम्भवात् । नन्वेवं ‘गेहं प्रविशती’त्यत्रैव स्यादिति मूलासङ्गतिः, एवरीत्या ‘तण्डुलं पचती’त्यादावपि कर्मसम्भायाः प्रवृत्तेः सम्भवादिति चेन्न; ‘आधारोऽधिकरण’मिति पूर्वसूत्रे आधारपदस्य कर्तृकर्मधारपरत्वेन विवक्षितार्थपरतया प्रकृतेऽप्यर्थाधिकाराच्चादृशकर्तृकर्मधारतया विवक्षितार्थपरतैव स्यात्, एवञ्च—कर्तृकर्मधारत्वेनाविवक्षायां ‘तण्डुलं पचती’त्यादौ कर्मसम्भा न स्यादित्वेन मूलग्रन्थस्य योजनीयत्वात् ।

तदेवं—‘कर्तृविशिष्टा या इच्छा तन्निरूपितोद्देश्यतालयविलक्षणविषयताश्रयः—सङ्केतसम्बन्धेन कर्मपदवान्’-इति निष्कृष्टः सूत्रार्थः । कर्तृत्वे ०—‘स्ववृत्तिव्यापारविशिष्टफलनिरूपितफलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वप्रकार-कत्वं’ ‘स्वसमवेतत्वो’भयसम्बन्धेन । व्यापारवैशिष्ट्यञ्च—‘स्ववाचकधातुवाच्यत्वं’ ‘स्वप्रयोज्यत्वे’तदुभय-सम्बन्धेन । इच्छायां कर्तृवृत्तित्वविशेषणाच्चैत्रस्य तथेच्छायां ‘मैत्रः पचती’ति न प्रयोगः । अन्येषां फलनूत-मेव । न चैवं यत्रोभयव्यापारजन्य एकः संयोगो विभागो वा तत्र ‘चैत्रः स्वं त्यजति’चैत्रः स्वं गच्छती’-त्याद्यापत्तिः, निरुक्तीत्या तद्व्यत्युयोगितायाः फलतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं, परत्वात्कर्तृपञ्चया बाधेन व्यापारसमानाधिकरणस्य फलस्योत्राऽग्रहणात् । न चैवं व्यापारासमानाधिकरणस्य फलस्य ग्रहणे ‘चैत्रः स्वं जानाती’त्यत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्, अन्तःकरणावच्छिन्नात्मनोऽत्र ज्ञानाश्रयतया कर्तृत्वेन, शरीराव-च्छिन्नजीवात्मनश्च कर्मत्वेन व्यापारस्य फलव्यधिकरणत्वस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । एवञ्च ‘शरीरविशेषा-वच्छिन्नः शरीरविशेषावच्छिन्नं गच्छति त्यजति वे’ति तात्पर्येण ‘चैत्रः स्वं गच्छती’तीष्टमेव । इतरथा तु कर्तृसम्बन्धैव बाधः स्यादिति तादृशपक्षसम्भवः । एवञ्चाऽकर्मकधातुस्थले न कर्तुःकर्मसम्बन्धिः श्रीबालशास्त्रिचरणान्ते वसन्तो मान्या व्याचक्षते ।

गेहमित्यादीति ।—न च धात्वर्थः—फलं, व्यापारश्च, तत्र फलाश्रयस्य कर्मसम्भाया व्यापाराश्रयस्य कर्तृसम्भाया बाधादगत्या कर्तृकर्मद्वारा धात्वर्थाश्रयस्यैवाधिकरणसम्भा भवतीति कर्म-पदानुवृत्तयैव सिद्धे कर्मग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, कालिकादिसम्बन्धेन फलाश्रयस्य कर्मसम्भायाः, कालिकादि-सम्बन्धेन व्यापाराश्रयस्य कर्तृसम्भायाश्च वारणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्य कर्मसम्बन्धस्य, व्या-पारवच्छेदकसम्बन्धेन व्यापाराश्रयस्य कर्तृसम्भा भवतीत्यस्य चावश्यं वक्तव्यत्वेन, तदनुसारेण अधिकरणसम्भाया अपि फलतावच्छेदकसम्बन्धेन धात्वर्थाधारस्यैवाधिकरणसम्भा भवतीत्यस्य—[कालिकादिसम्बन्धेन धात्वर्था-धारस्याधिकरणसम्भाववारणाय—]—अवश्यं वक्तव्यत्वेन कर्मपदानुवृत्तौ ‘गेहं प्रविशती’त्यादौ गेहाधारस्यैव अधिकरणसम्भा स्यादिति कर्मपदस्यावश्यकत्वात् । न च ‘धातोः कर्मण’ इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव कर्तृकर्मद्वारा क्रियार्थाधारस्य कर्मसम्भा भवतीति पुनरपि तमग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, ‘आत्मानं बुभुक्षते’ इत्यादौ साक्षा-

अनुरक्ते कर्मणीति । कर्मपदेनैतच्छास्त्रबोधितकर्मसञ्ज्ञकं कर्मत्वशक्तिमद्ब्रूयते । सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनां कर्मत्वशक्तिमानर्थः । क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः । “-‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यत्र राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका, ‘कष्टं श्रितः’ इत्यत्र क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका-” इतिसमर्थसूत्रस्थभाष्यात् । एवञ्च ‘हरिं भजती’त्यादौ हरिकर्मकं भजनमिति बोधः ।

अभिहिते त्विति । अनभिहिताधिकारादिति भावः । ‘पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः’ इति पक्षे ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेः ‘द्वेकयो’रित्यादेश्च नियमत्वम् । एतदभावेऽपि स्वादिसूत्रेण ‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे’ इति-कर्मादौ सङ्ख्यायाञ्च स्वादीनां सिद्धेः । तत्र यदा ‘कर्मणी’त्यादेः ‘द्वेकयो’रित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन् कर्मणीत्यन्वयेन सूत्रज-बोधे कर्माद्यर्थस्य प्राधान्यं-तदा नार्थोऽनेन, सूत्रजबोधविषयप्रधानविषयेण ‘उक्तार्थानां’-मिति न्यायेन सिद्धेः ।

ॐ विजया ॐ

नन्वीप्सितानीप्सितादिभेदात्कर्मणो विभिन्नतया तत्रैतत्सूत्रप्रवृत्तये आवृत्तिः करणीया स्यादत आह-कर्मपदेनैति । सर्वेति । इप्सितानीप्सितेत्यर्थः । कर्मत्वशक्तिमानिति । न त्वीप्सितानीप्सितादिना तत्र भेद इत्याशयः । अर्थः=द्योत्यः ।

चोऽप्यर्थे । क्रियाकारकभावसम्बन्धोऽपि द्वितीयादिवाच्य इत्यर्थः । एवञ्च कर्मत्वशक्तिमद्भरिविशिष्ट क्रियाकारकभावेन भजनमिति बोधः । सम्बन्धस्य वाच्यत्वे मानमाह-राज्ञ इति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राचीनसकलग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह-कर्मेति । कर्मसञ्ज्ञकं=तन्मात्रम् । तद्विषयमाह-कर्मत्वेति । बोधोऽपि तथा-(कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन)-न तु प्राचीनरीत्याह-सर्वेति । आदिना-तृतीयादि ।

क्रियेति । क्रियात्वकारकत्वसमूहः सम्बन्ध इत्यर्थः । चेन तद्वतविशेषणत्वसमुच्चयः । द्वितीये मानमाह-राज्ञ इति । इति=इत्यत्र । ‘अनभिहिते’ इत्यस्य प्रत्याख्यानप्रकारं सिद्धान्तमतेनाह-पञ्चकेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शक्तिमानर्थ इति । द्योत्योऽर्थः । तदर्थ इति । वाच्योऽर्थ इत्यर्थः ।

हरिकर्मकमिति । क्रियाकारकभावसम्बन्धेन कर्मत्वशक्तिमद्भरिविशिष्टं भजनमिति बोधः । नियमत्वमिति । ननु कथं नियमत्वं, क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्र स्वादीनामसिद्धेः । न च सोऽपि प्रकृत्यर्थः, विभक्तिस्तु द्योतिकेति वाच्यं, तथा सति तस्य विशेषणतापत्तेः । किञ्च क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य विभक्तिवाच्यत्वं न तु सूत्राक्षरलभ्यत्वमिति चेन्न, सम्बन्धस्य सूत्राक्षरालभ्यत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्येन द्वितीयावाच्यत्वाङ्गीकारात् । कर्मत्वशक्तस्तु

ॐ वरवर्णिनी ॐ

क्रियाधारस्य [गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहत्वेव] आत्मनस्सत्त्वात्तत्र ‘धातोः कर्मणः’ इतिसूत्रस्य चारितार्थ्येन तत्सूत्रस्य वैयर्थ्याभावात् । क्रियाकारकभाव इति । इदं परिचायकं, क्रियाकर्मीभावक्रियाकरणभावादीनां तत्तत्सम्बन्धानाम्-“इति श्रीदण्डिभट्टाः ।

सूत्रजबोध इति । सूत्रजन्यबोधे यत्किञ्चिद्विषयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया भासमानो योऽर्थः स चेत्पदान्तरेणोक्तस्तदा तस्मिन्नर्थे पदान्तरं शास्त्रेण न प्रयुज्यते इति हि तन्न्यायार्थः ।

१ ‘राजपुरुष इति’-इति पाठाऽभिप्रायेणदं व्याख्यानम् ।

यद्यपि ‘द्विर्बद्धं सुबद्ध’मिति न्यायेन ‘द्वौ ब्राह्मणौ’ ‘व्यतिलुनते’ इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयो दृष्टस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । एवञ्च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव ।

यदा तु ‘कर्मगते एकत्वे’ इत्यन्वयेन सङ्ख्यायास्तत्त्वं तदा सूत्रमारब्धव्यम् ।

भाष्ये एषु विभक्त्यर्थत्वव्यवहारो द्योत्यतयैव, न त्वेतावता तच्छक्यत्वमेषां भ्रमित्व्यं; नियमत्वानुपपत्तेरिति—स्पष्टं ‘बहु’ष्विति सूत्रे भाष्यादिषु ।

द्योतकविषयेऽयुक्तार्थानामिति न्यायः—‘अधिपरी’ति सूत्रे भाष्ये दृश्यते । तत्र हि ‘अध्यागच्छती’त्यादावागच्छतीत्यतोऽनधिकार्थयोरधिपर्योः प्रयोगस्योक्तार्थानामितिन्यायेनाभावमाशङ्क्य—‘अपूपौ द्वौ’ इत्यादावुक्तार्थानां प्रयोगदर्शनेन समाधानं कृतम् । तत्र हि द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः, प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचक-द्योतकयोर्द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः ।

अत एव ‘द्विदशाः’ इत्यादौ समासेन सुजर्थस्योक्तत्वान्न सुजिति भाष्ये उक्तम् । तत्र हि—समासः सुच्चेत्युभयमपि द्योतकम् । सुजर्थश्च—क्रियाजन्मेति तत्रैव वक्ष्यते ।

तथा—तद्धितद्विवचनयोर्द्योतकयोस्तद्धितेनोक्तत्वाद्दीप्सायां न द्विवचनं ‘भाषशः’ इत्यादाविति ‘सर्वस्य द्वे’ इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

एतदिति । उभयेत्यर्थः । तत्र=नियमत्वे । द्विर्बद्धमिति । दृढतरत्वबोधनार्थम् । ‘समासस्येति सूत्रभाष्योक्ते’त्यादिः । ‘व्यतिलुनते’ इति पाठः । यथाक्रममाह—द्योतकेति । एवञ्च=पञ्चकपक्षे च । एवं प्रत्याख्यानमतमुक्त्वा सूत्रमतमाह—यदा त्विति । तत्त्वं=पञ्चजबोधे प्राधान्यम् । अत्र द्योतकतापक्षस्यैव मुख्यत्वमित्याह—भाष्य इति । ‘सुपां कर्मादयोऽपी’त्यादिना । एतावता=तथा भाष्योक्त्या । नियमत्वेति । ‘उक्तरीत्या प्रतिपादिते’त्यादिः । आदिना कुतिसितसूत्रभाष्यादि । नन्वेवं वाचकविषयकस्योक्तार्थानामिति न्यायस्य कथं सञ्चारोऽत आह—द्योतकेति । तत्र ही’त्यस्य ‘कृत’मित्यत्रान्वयः । समाधिसुपपादयति—तत्र हीति । तयोः=प्रकृति-प्रत्यययोः । केवलद्योतकस्यलमाह—अत एवेति । तत्रापि तत्सञ्चारादेवेत्यर्थः । ननु कोऽसौ सुजर्थोऽत आह—क्रियेति । तत्रैव=‘सङ्ख्यायाऽव्यये’ति सूत्रे एव । भाष्यान्तरमप्याह—तथेति । किञ्चेत्यर्थः । ‘द्योतकयो’रित्यस्य ‘मध्ये’

❁ विषमपदविवृतिः ❁

प्रकृत्यर्थत्वात्तद्देशे नियामकत्वमुपपद्यत एव । द्योतकयोरिति । उपसर्गात्मुनेपदयोः । तत्र हि ‘हरिः सेव्यते’इत्यत्र द्योतकयोस्तद्भुवोः समुच्चये दोषः, ‘पक्कस्तण्डुल’इत्यादौ द्योतकवाचकयोः कृतसुपोः

❁ वरवर्णिनी ❁

न्यायेन सिद्धेरिति । अयं भावः—एकत्वविशिष्टे कर्मणि बुबोधयिषिते द्वितीया भवतीति कर्मणि द्वितीयेति सूत्रार्थः । तथा च तत्र कर्मत्वरूपार्थस्य प्रधानत्वात्स्यान्येनाभिधाने तद्विधिका द्वितीया न भवति, अर्थ-निबन्धनकार्यविषये प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायेन प्रधानार्थस्योक्तत्वेनोक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायप्रवृत्तेः । अप्रधानसङ्ख्यारूपार्थस्यान्येनाभिधानेपि तद्विधिका विभक्तिर्भवत्येवेति अनभिहिते इति सूत्रं व्यर्थमिति । उक्तार्थानामिति न्यायस्यापि अर्थनिबन्धनकार्यविधायकत्वेन तत्र प्रधानाप्रधानन्यायप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

एवं [-च-] धातोरपि क्रियात्व-क्रिया-काल-कारक-सङ्ख्यारूपं पञ्चकमर्थः । अत एव तद्विषयेऽपि 'द्वयेकयो'रित्यादेर्भावकर्मणोरित्यादेश्च नियमत्वं भाष्यसम्मतं सङ्गच्छते ।

अत एव 'दधि' 'अजर्घाः' 'अवे'दित्यादौ प्रातिपदिक-धातुभ्यामेव सर्वबोधः । अत एव 'भावकर्मणो'रित्यस्य-तद्वृत्ताद्धातोरित्यर्थः- 'स्नुक्रमो'रिति सूत्रे भाष्ये दर्शितः । द्योत्यत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रथमैवेति । सा हि प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वेऽपि भवत्येवेति भावः । अत एव 'अभिहिते प्रथमे'ति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । 'तिङ्कृ'दित्यादिपरिगणनादेव- 'कटं भीष्मं कुरु'-इत्यादौ विशेष्यादुत्पन्नद्वितीयाया गतार्थत्वेऽपि विशेषणात्सा ।

यदा तु प्रक्रियादशायां कटोऽपि कर्म, भीष्मादयोऽपीत्याश्रयणात्-कटत्वविशिष्टकट-निष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादिगुणविशिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततोऽपि सा ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

इति शेषः । उक्तप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति-एवञ्चेति । नियमत्वानुपपत्त्या ह्यत्र तथा स्वीकारे चेत्यर्थः । न केवलं तदेकवाक्यतैव, किन्तु गमकमन्यदपि तत्रास्तौत्याह-अत एवेति । उक्तोऽर्थः । सर्वेति । लुप्तसरणं तु लोपमजानतोऽसंभवि, 'सरूप'सूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्ये लोपफलं वदता भाष्यकृता तिरस्कृतञ्च, 'उच्चारित एव प्रत्यायकः' इत्यणुदित्पन्नभाष्यविरुद्धञ्च । अन्यदप्याह-अत एवेति । उक्तोऽर्थः । पर्यवसितमाह-द्योत्यत्वादेवेति । एतेन प्राचीनसकलग्रन्थकाराऽन्यथोक्तमपास्तमिति स्पष्टं मञ्जूषादौ, तदाह-अन्यत्रेति ।

ननु तत्रापि तदधिकारात्सापि दुर्लभाऽत आह-सा हीति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यमेवेति भावः ।

अत्र गमकान्तरमप्याह-अत एवेति । परिगणनावश्यकतामाह-परीति । तत्प्रत्याख्यानप्रकारमाह-यदा त्विति । 'प्रत्ययाना'मिति न्यायेनाह-कटत्वेत्यादि । यस्त्वत्र पक्षे सर्वेषां कारकत्वाविशेषेण विनिगमना-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

समुच्चये सः । तत्त्वं=सूत्रजबोधे प्राधान्यम् । दधि अजर्घा इति । ननु 'व्यतिषे' इत्यत्र प्रत्ययादेव सर्वबोधः, एवम्- 'अस्य स्त्री ई'त्यादौ प्रत्ययादेव सर्वबोधः । यदि 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थमिधायी'ति न्यायेन तत्र निर्वाह इत्युच्यते तदा प्रकृतेऽपि समं, किञ्च 'विदाः' 'गर्गाः' इत्यादौ प्रकृतेरेवाप्यर्थवाचिलदर्शनेन प्रत्ययस्य यत्रादेरपत्यवाचिलानापत्तिरिति चेत्सखं, बाहुल्येन धातुप्रातिपदिकाभ्यामेव सुप्तिङ्मयबोधेन तयोरेव वाचकत्वं, 'व्यतिषे'इत्यादौ तु क्वचिदेव शिष्यमाणद्योतकप्रत्ययात्प्रकृत्यर्थबोध इति विशेष इत्याशयात् । 'व्यतिषे' इत्यस्य नव्यमते-ऽसाधुत्वाच्च । प्रातिपदिकार्थस्येति । प्रातिपदिकार्थनिष्ठकर्मत्वादेरित्यर्थः । तेन=कृदादिना । एवञ्च 'प्रातिपदिकार्थमात्रे'इति मात्रग्रहणेन अन्यानभिहितकर्मत्वाद्याधिक्यस्यैव व्यवच्छेदः, न लन्त्या-मिहितकर्मत्वाद्याधिक्यस्य । अत्र तार्किकाः- 'अनभिहिते' इति सूत्रं कर्मादर्विशेष्यत्वे द्वितीयादिरित्यर्थतात्पर्यग्राहकम् । 'हरिं भजती'त्यत्र कर्मत्वादर्विशेष्यत्वाद्वितीयादिः । 'कृतः कटः'

❁ वरवर्णिनी ❁

'तिङ्कृतद्धिते'त्यादि न परिगणनं, किन्तु द्राहरणमात्रमिति प्राचां मतं खण्डयति-परिगणनादेवेति । कटत्वविशिष्टि । 'कटपदोत्तरद्वितीये'ति शेषः । प्रक्रियादशायां कटादितरात्पदोत्तरद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वस्य स्वप्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

विशेषणात्सेति । अस्मिन्पक्षे 'कर्मणि द्वितीये'त्यस्य क्रियाकर्मभावतरसम्बन्धाघटितसम्बन्धेन फले परम्परयाऽन्वयविवक्षायां द्वितीयेतिसूत्रार्थः । अभेदस्य संसर्गत्वाभावात् क्रियाकर्मभावतरसम्बन्धाघटितपरम्परया 'कटं भीष्मं कुरु'-इत्यादौ भीष्मादेरपत्यन्वयात्कर्मसम्बन्धा सिञ्चतीति श्रीदण्डिभट्टाः ।

—बोधस्तु परस्परं तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव । कारकाणां भावनाऽन्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वाऽन्वयविषयेति—तदा परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

‘तिङ्कृतौ स्वप्रकृत्यर्थं प्रति यस्य कर्मता तस्य सर्वस्यापि कर्मतामाहुतु’रिति—‘कृतः कटः सुन्दरः’—इत्यादौ न कापि द्वितीयेति दिक् ।

❁ विजया ❁

तिङ्कृतौ=कर्मार्थकतिङ्कृतौ । स्वप्रकृत्यर्थं=स्वप्रकृतिभूतधात्वर्थम् । कर्मतेति । यस्य यत्फलाश्रयत्वेन कर्मता तस्य सर्वस्यापि कर्मतामाहुतुरित्यर्थः । एवञ्च ‘अजा ग्रामं नीयते’ इत्यत्र ‘प्रधाने नीहृकृष्वहा’मित्युक्तत्वेन प्रधाने कर्मणि तिङ्प्रत्यये—संयोगानुकूलव्यापारवत्त्वरूपफलाश्रयतया—ऽजाया प्रधानकर्मतयोक्तत्वमिति—संयोगानुकूलव्यापारवत्त्वरूपफलाश्रयत्वेन यावन्तो विवक्षितास्ते सर्वे उक्ता भवन्ति—यथा ‘स्थूला अजा ग्रामं नीयते’ इत्यत्र स्थूलेत्यस्याप्युक्तत्वम् । नीधात्वर्थ-

❁ चिदस्थिमाला ❁

विरहाद्भावनायामन्वयः, पाठिकस्तु परस्परावच्छेदबोध इति प्राञ्चस्तदसदिति ध्वनयन्नाह—बोधस्त्विति । ‘अत्रापि पक्षे’ इति शेषः । नन्वेवं व्युत्पत्तिविरोधोऽत आह—कारकाणामिति । स्पष्टश्चेदं मञ्जूषायां समासवादे । ‘इती’त्यस्य—‘उच्यते’ इति शेषः । नन्वेवं ‘कृतः कटः सुन्दर’इत्यादौ दोषोऽत आह—तङ्कृताविति । तिङ्कृतौ त्वित्यर्थः । ‘न प्रकृत्यर्थस्य कर्मतामाहुतुः किन्त्विति शेषः । एवञ्च परिगणनं व्यर्थमेव । एतेनान्नापि अन्यथा सकलप्राचीनोक्तमापास्तं, तदाह—इति दिगिति । मूलादिकं मान्यायुक्त्या खण्डयति—

❁ विषमपदविवृतिः ❁

इत्यादौ न तथेति न द्वितीयादिरिति—वदन्ति । तत्र ‘हरिः सेव्यते’इत्यादौ वैयाकरणमते तिङर्थे कर्मादौ प्रथमान्तार्थान्वयेन तस्य विशेष्यत्वाद्वितीयाद्यापत्तेः । बोधस्त्विति । ‘परिनिष्ठिते प्रयोगे’ इति शेषः । स्वाश्रयद्वारेति । स्वविशेष्यद्वारेत्यर्थः ।

❁ चरवर्णिनी ❁

विशेषणविशेष्यभावेनेति । अयंभावः—‘कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ भीष्मस्यापि कटस्य सम्भवात्, अकटस्यापि भीष्मस्य सम्भवादुभयोरप्युत्पत्तिर्बोध्यते, तत्र भीष्मपदार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येण फले कटे चाभेद-नान्वय इति ।

ननु परिनिष्ठिते तर्हि कीदृशो बोधोऽत आह—बोधस्त्विति । भीष्माभिन्नकटकर्मकं करणमित्याकारक इत्यर्थः । ननु प्रक्रियादशायां यथा कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वस्य कटपदोत्तरद्वितीययोक्तावपि भीष्मत्व-शुणविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वस्यानुक्तत्वं, तथैव परिनिष्ठितेऽपीति—‘प्रक्रियादशायां’मिति विशिष्य शेखरोक्तमयुक्तमिति चेन्न, परिनिष्ठिते कटांशे भीष्मस्य विशेषणतया भीष्माभिन्नकटस्यैव कटपदोत्तरद्वितीयार्थकर्मत्वान्वया-ङ्गीभूतत्वविशिष्टनिष्ठकर्मत्वस्य स्वातन्त्र्येणाऽभानात्,—भीष्माभिन्नकटनिष्ठकर्मत्वस्य भानमित्येतावतैव हि—तयो-रभिन्नत्वाङ्गीभूतनिष्ठस्यापि कर्मत्वस्य भानं, न तु स्वातन्त्र्येण भीष्मनिष्ठकर्मत्वस्य भानम् ।

अयम्भावः—प्रकारांशे साक्षात्परम्परया वा विशेषणीभूता यावन्तो धर्मास्तावन्तः सर्वेऽपि तन्निष्ठ-प्रकारताया अवच्छेदकाः, एवं विशेष्यांशेऽपि विशेषणीभूता यावन्तो धर्मास्ते सर्वेऽपि तन्निष्ठविशेष्यताया अवच्छेदका इति हि नियमः, अत एव ‘अत्रस्य कम्बलमानये’तिवाक्यजन्यबोधस्य चैत्रस्वामिकैककम्बल-विषयकत्वे एव प्रमात्वं, न तु मैत्रस्वामिकैककम्बलविषयकत्वे, चैत्रनिरूपितस्वत्वविशिष्टकम्बलस्यैव द्विती-यार्थकर्मत्वेऽन्वयात् ।—एवञ्च चैत्रीयस्वत्वविशिष्टकम्बलत्वावच्छिन्नस्यैकस्यैवानयनमिति ।—एवञ्च न दोषः । अत एव चैत्राथैककम्बलसत्त्वे चैत्रभिन्नमैत्रस्वामिकैककम्बलसत्त्वे च कम्बलद्वयतात्पर्येण ‘चैत्रस्य कम्बलाविति न प्रयोगः, चैत्रस्वत्वविशिष्टकम्बलत्वावच्छेदेन द्वित्वस्य बाधादित्याहुः—श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणः ।

इत्य इति । अत्र वदन्ति—“कर्मादिपद इवात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदक-
रूपेण कर्मादेर्भानम्, अत औपगवश्चित्रगुरिति युक्तं प्रत्युदाहर्तुम् । तत्र च सम्बन्धस्य
येन रूपेण षष्ठ्या भानं, तेनैव तद्धितान्तादिभिस्समुदायशक्त्या ।

❁ विजया ❁

संयोगरूपफलवत्त्वेन तु यस्य ग्रामादेः कर्मता तस्य तु तिङ् नाभिधानं, यत्फलाश्रये यस्मिन्
कर्मणि प्रत्ययस्तस्यैवाभिधानात् । अजारूपे प्रधाने कर्मणि च प्रत्ययो न तु संयोगरूपफलाश्रये-
ऽप्रधाने ग्रामरूपे कर्मणीति—न तस्याभिधानमिति न ग्रामपदोत्तरद्वितीयानुपपत्तिः । नीधातोश्च
संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थ इति श्रीगुरुचरणाः ।

तदुक्तं दण्डिभट्टैः—नन्वेवम् ‘अजा ग्रामं नीयते’ इत्यादौ ग्रामपदोत्तरं द्वितीयानुपपत्तिः,
स्वप्रकृत्यर्थम्प्रति यस्य यस्य कर्मत्वं तस्य सर्वस्यापि कर्मतामाह तु’ रित्युक्त्वादिति वाच्यं, ‘स्वप्रकृत्यर्थ-
म्प्रती’त्युक्त्या यादृशव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं यस्य यस्य तस्य सर्वस्य कर्मतामाह तुरि-
त्यर्थेनादोषात् । तथा च प्रकृते अजा-ग्रामयोरेकफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्याभावेन अजारूपकर्मण उक्तत्वे-
ऽपि ग्रामरूपकर्मण अनुक्तत्वाच्च ग्रामपदाद्वितीयानुत्पत्तिर्दोषः । नीधातोस्संयोगानुकूलव्यापारानुकूल-
व्यापारार्थकत्वात् । ‘भीष्मः कटः क्रियते’ इत्यादौ तु कटभीष्मयोरुभयोरपि उत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वेन

❁ चिदस्थिमाला ❁

अत्रेति । स्वरूपेण=उक्तशक्तिमत्त्वेन । समासस्याह—चित्रगुरिति । तत्र च=उभयत्र च । एतदिति ।
अनभिहिते इतीत्यर्थः । दृष्टानामेव=प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपाणाम् । अनेन तत्र षष्ठ्यां वारितायां तु तस्यापि
प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणमित्यन्यत् । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये ‘कर्मणि द्वितीये’त्याद्यनन्तरसूत्रेषु तद्धित-
समासपरिगणनफलममुक्त्वा सर्वान्यषष्ठीविषये ‘औपगवश्चित्रगु’ रित्येतत्फलमुक्तम् । इदमपि न युक्तमेत्याह—

❁ विषमपदविवृतिः ❁

वाच्यतावच्छेदकेति । तच्च रूपं नियमेन क्रियाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकवैजात्यम् ।

❁ वरवर्णिनी ❁

श्रीबालशास्त्रिचरणानां गुरुचरणाः—श्रीराजारामशास्त्रिणस्तु—“कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ भीष्मत्वविशिष्टमपि
कर्म, कटत्वविशिष्टमपि कर्म, कटकर्मकत्वावच्छिन्नकृत्वादिधात्वर्थे च भीष्मकर्मकत्वस्यान्वयः । विशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्यादया च भीष्मकटाद्योरप्यभेदो बोधे भासते इति न कोऽपि दोष इत्याहुः । स्पष्टश्चेदं
जटाजूट-दीपिका-त्रिपुरसुन्दर्यादवितिगौडाः ।

अत्र वदन्तीति । विभक्तिवाच्यतावच्छेदकविलक्षणोद्धृतशक्तिरूपपुरस्कारेण कर्मादिभासकतासामर्थ्यं
यथा कर्मादिपदानां नास्ति, एवं तद्धितादेरपीति शल्यादिपदादुक्तविलक्षणरूपपुरस्कारेण बोधकताशीलानां-
द्वितीयादीनामापत्तिर्न सम्भवति, अतश्चित्रगुशब्दादौपगवशब्दाच्च चित्रगवीनिष्ठस्वत्वरूपकत्वस्य; उपगु-
निरूपिताऽपत्यत्वान्वयिनिरूपितत्वस्य च बोधिका षष्ठी नोत्पद्यते—इत्यनभिहिताधिकारफलम् । तथा हि—
तत्र चित्रगव्युपगुनिरूपितः सम्बन्धः पदार्थोऽपि तत्पदजन्यबोधे संसर्गतयैव भासते, संसर्गतया स्वार्थबोधक-
षष्ठ्यर्थ एव तद्धितबहुव्रीह्योर्विधानात् । प्रातिपदिकार्थसूत्रे च—तत्पदजन्यबोधे प्रकारतया भासमानस्यैव-
प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयान्यतरस्य प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणम् । ‘शेषे षष्ठी’त्यत्र च शेषपदेन उपयुक्तादन्यो
गृह्यते ।—एवञ्च प्रथमाप्रवृत्तावुपयुक्तो यः प्रवृत्तिनिमित्तादिस्तदितरोऽत्र शेषपदार्थ इति लब्धम् । तत्त्वञ्च
चित्रगव्युपगुसम्बन्धादेः स्पष्टमेवेति तदर्थं षष्ठी दुर्वारैव । अनभिहिताधिकारे तु—प्रकृत्यैव तदर्थस्योक्तत्वाच्च
तदर्थं षष्ठीति प्रघट्टकार्थः ।

न च कट-घट-एटादिशब्दादेव कटत्वादिप्रतियोगिककटाद्यनुयोगिकसमवायरूपे प्रातिपदिकार्थे

एतदधिकारभावे च ‘घट’ इत्यादौ षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात्, तद्विन्नस्यैव च षष्ठीविधायके शेषपदेन ग्रहणं स्यादित्यत्रत्यसम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतया प्राप्तां षष्ठीं वारयितुं सः ।

वस्तुतस्तु—‘कटं भीष्म’मिति परिगणनफलमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानाय ‘अशेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठी, अन्यानभिहितकर्मादीनामभावाच्च नान्या’—इत्याशङ्क्य “—‘न केवला प्रकृति’रिति समयः कृतः, न चान्योत्पद्यमाना एतमभिसम्बन्धमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया—” इत्युक्तं भाष्ये । तेनौपगवादावपि षष्ठी वारितैवेति तयोरप्यप्रत्युदाहरणत्वमेव ।

तदुक्तम्—‘अनेक’मित्यत्र भाष्येऽपि—‘चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यस्य नियमेन भानात् षष्ठी प्रामोती’त्याशङ्क्य ‘अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति प्रथमे’—त्युक्तम् । अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठ्यप्राप्तिबीजमुक्तम् । ‘अन्तर्भूत’ इत्यनेन चित्रगवादौ सम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतोक्तेति बोद्धव्यम्”—[—इति] ।

❁ विजया ❁

कर्मत्वमित्युभयोरप्यभिहितत्वमिति । षष्ठीं वारयितुमिति । अयम्भावः—संसर्गतया भासमानस्यापि प्रकारतया भासमानत्वं प्रातिपदिकार्थत्वसम्भवात्सर्वत्र प्रथमायाः प्राप्त्या षष्ठी निरवकाशा स्यात्, तस्मात् षष्ठ्यर्थकशतसम्बन्धघटकसम्बन्धविवक्षायां षष्ठी भवति, अन्यत्र प्रथमेत्यवश्यं व्यवस्था आदत्तेत्या । तथा च ‘औपगव’ इत्यादौ निरूप्यनिरूपकभावस्य षष्ठ्यर्थत्वात् षष्ठीप्राप्त्या तां बाधितुमनभिहिता-
ऽधिकार इति ।

ननु द्वितीयादौ संसर्गतया भासमानः कर्मादिरुपयुज्यतां नाम, प्रातिपदिकार्थसूत्रे तु प्रवृत्ति-
निमित्ततादाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थतया तत्र संसर्गतया भासमानत्वमिलादिपदार्थस्योपयुक्तत्वे
न मानमत आह—तदुक्तमिति । अत एव ‘कृतद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने’ति

❁ चिदस्थिमाला ❁

वस्तुतस्त्विति । बोध्यमित्यत्रान्वयः । क्तान्तादेरुक्तमित्यत्रान्वयः । अत्र=भीष्मादौ । अन्याः=द्वितीयादयः ।
नच=नहि । एतम्=क्रियाकारकभावम् । तेन=भाष्येण । अन्यदपि मानमाह—तदुक्तमिति । षष्ठ्यर्थस्येति ।
‘अशेषत्वात् षष्ठ्यप्राप्तिमुक्तत्वेवमपी’त्यादिः । तदेवाह—तत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । इतिवेदन्तीतिमतसमाप्तौ ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

तद्विन्नस्यैवेति । अत्र मूलं मृग्यम् । एतदेवामिप्रेत्याह—वस्तुतस्त्विति ।
समयः=समाधानम् । नचान्येति । अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरेव
न्याय्यत्वमिति भावः । षष्ठी वारितैवेति । सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनादोषत्वादिति भावः ।
अनेनेति । ‘प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न’ इत्यनेन । सम्बन्धस्यैवेति । ‘कृतद्धितसमासेभ्यः’

❁ वरवर्णिनी ❁

षष्ठी आपाद्यतां, तस्य प्रवृत्तिनिमित्ततादाश्रयातिरिक्तत्वात्, किमौपगवादिपर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यं,
समवायस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन षष्ठ्यप्राप्तेः । षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामिति । बोधोयसंसर्गतयाऽभासमानाना-
मित्यर्थः, ‘षष्ठीवाच्यः संसर्गतयैव भासते’ इति नियमात् ।

औपगवादिप्रत्युदाहरणं खण्डयितुं प्रकारतावादी प्राह—वस्तुत इति ।

अशेषत्वादिति । उपयुक्तादन्यस्यैव शेषतया कर्मत्वस्य च द्वितीयायामुपयोगात्तस्य शेषत्वाभावेन
न तत्र षष्ठी, नापि च द्वितीया, कर्मत्वस्य सत्त्वेऽप्यन्यानभिहितत्वाभावात्तदप्राप्तेः, नापि ततस्तृतीयादिः,
तन्निमित्तस्य कर्तृत्वादेरभावात् । तदुक्तम्—अन्यानभिहितकर्मादीनामिति । अन्यानभिहितत्वरूप-

१ ‘चित्रगु’रित्यादौ सम्बन्धस्य संसर्गतया भानवादिमतमुक्त्वा तस्य प्रकारतया भानमिति वादिनां
मतेनाह—वस्तुत इति ।

परे तु—'शत्य' इत्यादौ कारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेन न क्रयादेर्भानम्, अत एव न तत्रेतरकारकाणामन्वयः । इदञ्च 'कर्तृकर्मणो'रित्यत्र निरूपयिष्यते ।

एवं 'प्राप्तानन्दः' इत्यादौ यत्कर्मकप्राप्तिकत्ताऽऽनन्द इति विग्रहतो बोधे समासतश्च-
आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेति बोधे विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्यात्, वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वमङ्गञ्च ।

किञ्च तथा सति बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिवोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य हानिः ।

❁ विजया ❁

सिद्धान्तव्याकोपो न, अन्यथा स्वामित्वादेः संसर्गतया भाने प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वस्यैवाभावा-
त्स्वामित्वादेर्भावार्थकतद्धितार्थत्वं दुर्लभमेव स्यादित्युमानायादयः ।

नन्वेवं शत्य इत्यादौ तादृशेऽर्थे मा भूद्वितीया, तद्धितार्थक्रयादौ कारकान्तरस्य 'देवदत्तेन'
'काश्या'मित्यादेरन्वयापत्तिर्दुर्बारेवेति 'देवदत्तेन शत्योऽश्व' इत्याद्यापत्तिरित्यत आह—परेष्विति ।
ननु विशष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावकल्पनं युक्तमेवेत्यरुचेराह—वृत्तिविग्रहेति । ननु सामानार्थत्वं

❁ चिदस्थिमाळा ❁

सिद्धान्तमाह—परेष्वित्याद्याहुरित्यन्तेन । कारकान्वययोग्यक्रिया धातूपस्थितैव, नतु तद्धिताद्युपस्थिते-
त्याह—शत्य इति । तत्र=शतेन क्रीत इत्यर्थकशत्यपदोपात्तक्रियायां—'शत्यो देवदत्तेन'त्यादिरीत्या ।
'अधिका खारी द्रोणेने'त्यत्र तु हेतौ प्रकृत्यादित्वाद्वा तृतीया । इदञ्चेति । तत्र हि ग्रन्थकारेण—'कृतो ये कर्तृकर्मणी
तत्रैव यथा स्यात्, तद्धितस्य य कर्तृकर्मणी तत्र माभू'दिति भाष्ये उक्तमित्युक्तम् । द्वितीये दोषं वक्तुमाह—
एवमिति । बोधे प्राचीनसर्वग्रन्थकारसंमते दोषान्तरमाह—वृत्तीति । तस्मात्=उक्तदोषगणात् । भाष्य-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने'त्यनुशासनादिति भावः । 'इति बोध्य'मित्युत्तरम्—'इतीति'शेषेण वदन्तीति
पूर्वेणान्वयः । इतरकारकाणामिति । 'देवदत्तेन शत्य' इत्यप्रयोगादिति भावः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावान्न द्वितीया, अन्यानभिहितत्वेऽपि कर्त्रादेरभावादिशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टा-
भावान्न तृतीयादिः । न चास्तु प्रथमेवेति वाच्यं, 'तिङ्स्मानाधिकरणे प्रथमे'त्युक्तेस्तदप्राप्तेः । एवञ्च—
कस्या अपि विभक्तेरप्राप्तावपि—'अपदं न प्रयुज्जीते'ति कस्याञ्चिद्विभक्तौ प्रयोक्तव्यायामनन्वितार्थक-
विभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेरवैचित्यात्काट्यादिपदोत्तराऽमादिबोध्यसम्बन्धबोधिका प्रयोक्तव्येति भाष्याक्तम् ।
अनेन भाष्येण च संसर्गतया भासमानं कर्मत्वादि उपयुक्तत्वेनैव स्वीकृतमिति प्रथमायामपि—संसर्गतया
भासमानमपि स्वत्वादि उपयुक्ततयैव ग्राह्यमिति शेषत्वस्य तत्र विरहादेव न षष्ठीत्युमानायादयो व्याचक्षुः ।

समानार्थत्वमङ्गेति । अयमाशयो भट्टानां—'वृत्त्यारम्भकाणि पदानि यादृशार्थानि तादृशा-
र्थान्येव विग्रहे उचितानीत्यर्थः । वृत्त्यारम्भकपदानामसमासाववस्थायां यादृशं रूपं तादृशेन रूपेण
तेषां प्रदर्शकं वाक्यमेव च विग्रहः । विग्रहार्थानुसारेणैव च वृत्त्यर्थः कल्प्यते । एवञ्च प्राप्तस्यानन्दस्य
अयमित्येवात्र विग्रहः । प्राप्तानन्द इति च वृत्तिः । अत्र च यादृशार्थकानि विग्रहे पदानि तादृशार्थकान्येव
वृत्ताविति उभयोः समानार्थत्वम् । समुदायनान्यपदार्थोऽधिको भासते इति त्वन्यत् । वृत्तिघटक—विग्रह-
घटकपदानानुल्यार्थता त्वक्षता । 'पाठक—इत्यस्य पठनीत्यर्थः' इत्यत्रापि 'पाठ' इत्येतावन्मात्रस्यैव 'पठ'
इति विवरणम्, ण्वुलादिस्तु स्वातन्त्र्येण पदं न भवतीति—तस्य पदान्तरेणैव विवरणम् । एवञ्च

—किञ्चैवं प्राप्ता भार्या यं स प्राप्तभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वानापत्तिः ।

पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपवक्ष्यमाणसामानाधिकरण्याभावात् ।

ॐ विजया ॐ

नाम—यावन्तोऽर्था विग्रहवाक्ये तावन्त एव समासे इत्येव, तच्चात्राप्यस्येव,—प्राप्ति—आनन्द—कर्मति पदार्थानां समासेऽप्यवैषम्यात् । विशेष्य-विशेषणभावव्यत्यासस्तु शाब्दबोधकृतो न वैलक्षण्यान्नायकोऽतोऽरुचेराह—किञ्च तथासतीति । सामानाधिकरण्यस्येति । सामानाधिकरण्यश्च—स्वप्रयोज्याऽभेदीयोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणविषयतया साक्षान्निरूपिता या उपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा विषयता तन्निरूपकबोधजनकत्वम् । यथा 'पीताम्बर' इत्यत्र स्वं—पीतपदं, स्वप्रयोज्या—विशेषणताख्या विषयता, हि—अभेदसम्बन्धावच्छिन्ना, पीतत्वावच्छिन्नपीतनिष्ठोपस्थितीयविशेष्यतासमानाधिकरणं चास्तीति,—तथा साक्षान्निरूपिता—अम्बरत्वावच्छिन्नाम्बरनिष्ठोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा विशेष्यताख्या—विषयता, तत्प्रयोजकत्वमम्बरपदस्य । एवं—पीतपदस्यापि,—तथाहि—स्वम्—अम्बरपदं, स्वप्रयोज्याऽभेदीयोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा विशेष्यताख्या विषयता, तथा च साक्षान्निरूपिता या पीतत्वावच्छिन्ना उपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा प्रकारताख्या विषयता, तत्प्रयोजकत्वं पीतशब्दे इति समन्वयः । अनुलोमविलोमक्रमेण समन्वयायैव विशेष्यत्वादिकं विहाय विषयताया निवेशः ।

'प्राप्तानन्द' इत्यत्र तु 'आनन्दाऽभिन्नकर्तृकप्राप्ति'त्यादिबोधः, तत्र स्वम्—आनन्दपदं, तत्प्रयोज्याऽभेदीयानन्दनिष्ठप्रकारताख्यविषयतानिरूपिता क्तप्रत्ययार्थकतृनिष्ठा विशेष्यताख्या विषयता, सा उपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा नास्ति, क्रियामुख्यविशेष्यकबोधस्यैवोदयात्, या तु प्राप्तिनिष्ठा—उपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा विशेष्यताख्या विषयता, सा तु—अभेदीयविषयतया साक्षान्निरूपिता नास्तीति न तत्र सामानाधिकरण्यम् । उपस्थितीया विशेष्यता प्राप्तौ, अभेदीया तु कर्तरीति वैषम्यमिति तत्त्वमिति नागेशभट्टाशयः ।

परे तु—स्वप्रयोज्याऽभेदीयविषयतानिरूपितविषयतानिरूपकबोधजनकत्वमेव सामानाधिकरण्यम्, 'उपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरण्य'निवेशे तु न मानम्, एवञ्च—आनन्दप्रयोज्याऽभेदीयप्रकारताख्यविषयतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य प्राप्तपदे सत्त्वात्सामानाधिकरण्यमक्षतम् । कर्तरि उपस्थितीयविशेष्यतासमानाधिकरणविशेष्यताया अभावेऽपि विशेष्यतायाः सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्, उपस्थितीयविशेष्यतासमानाधिकरण्यस्यानिवेशादित्याहुरित्यस्मात्तत्पादा श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणः । अत एवारुचेराह—किञ्चैवमिति ।

पूर्वोत्तरपदयोः=प्राप्तपद-भार्यापदयोः । अभावादिति । 'स्वप्रयोज्याऽभेदीयोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणविषयतया साक्षान्निरूपितोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणविषयता-प्रयोजकत्ववति उत्तरपदे परतः स्त्रियाः पुंव'दित्यर्थस्यैव सत्त्वेन तदप्राप्तेरिति नागेशभट्टाशयः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्राचीनमते—'प्राप्तिकर्त्रभिन्नानन्दः' इति विग्रहार्थः, आनन्दकर्तृकप्राप्तिर्इत्यर्थ इति समानार्थत्वमङ्गः स्पष्ट एव ।

नवीनानां नागेशभट्टानां मते तु—प्राप्तिकर्त्रभिन्नानन्द इत्येव वृत्तिविग्रहयोरर्थः, समुदायशक्त्या च कर्मत्ववतोऽधिकस्य भानमिति वृत्तिविग्रहघटकपदानां न समानार्थत्वमङ्ग इति ।

प्राप्तिकर्त्रभिन्नानन्दनिरूपितकर्मत्वं यत्पदार्थे पुरुषे बाधितमिति—'सविशेषणे हि विधिनिषधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसङ्गमतः' इति न्यायेन—आनन्दविशेषणीभूत—प्राप्ति—निरूपितं तदत्र

तस्मात्—'कालाः परिमाणिने'त्यादिसूत्रभाष्योक्तस्य वृत्तिविग्रहयोः सामानार्थत्वस्य निर्वाहार्थं वृत्तिविग्रहयोः 'प्राप्तिकर्त्रानन्दकर्म'स्यैव बोधः । विशेष्ये तन्निरूपकत्व-
बाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानं—'स्वर्गी ध्वस्त' इतिवत् । शब्दबोधस्तु
विशिष्टे तदारोपेणोपपाद्यः ।

❁ विजया ❁

परे तु—स्वप्रयोज्याऽभेदीयविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्ववत्युत्तरपदे पुंवदित्यर्थ
इति न पुंवत्त्वानापत्तिरिति शेखरोक्तमयुक्तमित्याहुः । इत एवारुचराह—तस्मादिति ।

इत्येव बोध इति । परे तु—विभक्त्यर्थस्य शब्दबोधे विशेष्यत्वस्य क्वाप्यदर्शनात्क्रियानिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव तत्र सत्त्वादिदं चिन्त्यम् । एवञ्च—यत्कर्मकप्राप्तिकर्ता आनन्द इत्येव
विग्रहे बोधः । समासे तु विशिष्टशक्त्या कर्मत्वस्य विशेष्यतया भानमिति शेखरोक्त एव 'प्राप्तिकर्त्रा-
नन्दकर्म'ति बोध इत्यन्यत् । 'कालाः परिमाणिने'ति सूत्रोक्तस्य वृत्तिविग्रहयोः सामानार्थत्वमिति
भाष्यस्य वृत्तिविग्रहयोः—तद्व्यक्तकषटकपदानां सामानार्थत्वमित्यर्थ इति—वृत्तिविग्रहयोस्तुल्यार्थकपदत्व-
मित्यस्यैव ततो लाभः, अत एव विग्रहेऽन्यपदार्थस्य विशेषणत्वे, वृत्तौ विशेष्यत्वे च न दोषः, शब्द-
बोधीयविषयताया विपर्ययस्येऽपि अर्थाभेदादिति प्राहुः ।

ननु कर्मत्वं क्रियानिरूपितं नानन्दरूपद्रव्यनिरूपितमित्यत आह—विशेष्ये इति । विशेष्ये=आनन्दे ।
तन्निरूपकत्वेति । कर्मतानिरूपकत्वेत्यर्थः । तत्पर्यवसानं=निरूपकत्वपर्यवसानम् । शब्दबोधः=
प्राप्तिकर्त्रानन्दनिरूपितकर्मतयादिबोधः । विशिष्टे=प्राप्तिरूपविशेषणविशिष्टे । तदारोपेण=निरूप-
कत्वारोपेण । अत्र=शस्य इत्यादौ । शब्दात्=शस्यशब्दात् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

संमत्यर्थभेदेनाह—काला इति । ननु बाधितमिदमत आह—विशेष्ये इति । नन्वेवं कथं तथा
बोधोऽत आह—शब्देति । प्रकृतमाह—एवञ्चेति । द्वितीये मानमाह—अत एवेति । उक्तद्वितीय-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

वृत्तिविग्रहयोः प्राप्तिकर्त्रेति । 'प्राप्त आनन्दो य'मिति विग्रहवाक्ये यच्छब्दार्थो विशेष्यो द्वितीयाथो
विशेषणं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । द्वितीयाथे च कर्मत्वे आनन्दपदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात् । शब्दादिति । प्राप्तिक्रियायाः शब्दतः साक्षात् कर्मण्यनन्वयादानन्दस्यैव तत्रान्वया-

❁ वरवर्णिनी ❁

विश्रान्त्यतीत्याह—प्राप्तिकर्त्रानन्देति । ननु 'वृत्तिविग्रहयोः सामानार्थत्व'मित्यर्थस्वीकारे 'इष्यते पुत्रः'
इत्याद्यर्थे 'पुत्रीयती'ति न प्रयोगः, सामानार्थत्वाभावात्—'इति भाष्यविरोधः, पुत्रमात्ररूपविग्रहतः पुत्रमात्र-
रूपवृत्त्यारम्भकपदस्य सामानार्थकतया भिन्नार्थकत्वाभावादिति चेन्न; 'धातोः कर्मण'इत्यतोऽनुवर्त्तमानेच्छा-
पदार्थस्य सुबन्तार्थनिरूपितविशेष्यत्वे एव कयजित्यर्थस्य सिद्धान्ते येन प्रमाणेन भवतां मते सिद्धिस्तेनैव ममापि
सिद्ध्याऽदोषात् । अन्यथा 'पुत्रमिच्छतीत्याद्यर्थे कयज्भवति, इष्यते पुत्र इत्यादौ न भवती'त्यस्य 'वृत्तिविग्रहयोः
सामानार्थत्व'मित्येतावन्मात्रेण साधयितुमशक्यतया भाष्यविरोधस्य तव सिद्धान्तेऽपि दुरुद्धरत्वापत्तिः ।
'इष्यते पुत्र' इत्येव चेद्विग्रहस्तदा तदनुरोधेन पुत्रीयतीत्यस्यापि तादृशाद्यस्यैव कल्पनीयतया सामानार्थत्व-
भङ्गाभावात् । एवञ्च भाष्यसङ्गतये सिद्धान्तिनापि यथा निरुक्तोऽर्थोऽत्र कल्प्यते तथैव मयापि कल्प्यते इति
न भाष्यासङ्गतिरित्याहुस्मानायादयः ।

एवञ्चात्र शब्दात्कर्मादेः क्रियाजनकत्वेन, विभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन च न भानम्, अतो न विभक्तिप्रसक्तिः । अत एव ‘गतिकारकोपपदा’दिति सूत्रे ‘गतिकारकोपपदादिति किमर्थं ?—परमं कारकं परमकारक’मिति प्रतीकमुपादाय ‘यथा सम्प्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति, तथा कारकशब्दोऽपीति । कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविष्टद्रव्यवाचिनो न तूद्भूतां कारकशक्तिं प्रतिपादयन्ती’ति कैयटेनोक्तम् । अत एव तस्य कर्मत्वस्य न क्रियान्वयनियमः, अन्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेन कर्मादिप्राधान्यानापत्तिः ।

एवं कर्मादिपदैरिव पक्षादिपदैरपि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मादीनां भानम् ।

❁ विजया ❁

कारकशब्दोऽपीति । अन्यथा ‘गतिकारकोपपदा’दित्यस्योपादानेऽपि कारकशब्दस्य कारक-
रूपताप्रतिपादकत्वेन तत्राभेदेनान्वितस्य परमेत्यस्यापि कारकरूपताप्रतिपादकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृति
स्वरापत्तिः, तथा ‘कारकघट’इत्यत्रापि स दोषः स्यादित्याशयः । प्रतिपादयन्तीति । अत
एव ‘ग्रामञ्छती’त्यादौ ‘कर्म गच्छति’ ‘सम्प्रदानाय ददाती’त्यादयो न प्रयोगाः । ‘कारक-
शब्दोऽपी’त्यस्य—‘नोद्भूतां शक्तिं प्रतिपादयती’ति शेषः । कृदन्ताः=‘चैत्रेण कृत’ इत्यादौ
‘कृत’ इत्यादयः ।

❁ चिदस्थिमाहा ❁

रूपेण मानाभावादेवेत्यर्थः । तत्रादौ ‘परमकारक’मिति प्रतीकस्थमाह—यथेति । इतिस्तत्समाप्तौ । तदुक्तं
हरिणाऽपि—‘स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते, विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते’ इति । स
धर्मः=शक्तिरूपः । ‘विभक्त्यादिभि’रित्यादिनाऽन्तरेत्याद्यव्ययग्रहणं, ‘दधि तिष्ठती’त्यादौ प्रातिपदिकग्रहणञ्च ।
उपकारशब्दोऽशङ्काघञन्तत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वावेशेन विशेषणत्वनियामकत्वादुपकारक इत्यर्थकः ।
‘क्रियाया’ इति शेषः । ‘नैतत्कारक’मिति प्रतीकस्थमाह—कृदन्ता हीति । तस्य=कृदन्तादिप्रतिपादकस्य ।
कचित्सत्त्वादाह—नियम इति । प्रसङ्गादाह—एवमिति । उक्तमाध्यादेवेति भावः । नन्वेवं परिगणना-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

दिति भावः । अधिकरणसप्तमीस्थले तु साक्षात् क्रियान्वयाभावेऽपि कारकल भाष्यप्रामाण्यादिति
बोध्यम् । परे तु—‘शत्य’इत्यत्र साध्यत्वेन क्रियादेर्मानाभावेऽपि कर्मत्वस्य तन्निरूपितत्वे बाधका-
भावः । न च ‘कर्तुरीप्सिते’त्यत्र कारकाधिकारात् क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणं कर्मत्वं साध्यत्वेन
क्रियाभानमन्तरा न सम्भवतीति वाच्यं, विशेषणतया भासमानस्य कर्मत्वादेः साध्यत्वेन भासमान-
क्रियापक्षत्वेऽपि विशेष्यतया भासमानस्य तस्य तेन रूपेण क्रियाभानमन्तरेणाप्युपपत्तेः । ‘समाना-
र्थलभङ्ग’इत्यप्ययुक्तम्, तावतामर्थानां सम्भवेन तत्त्वोपपत्तेः । अत एव वैयाकरणनये ‘पाचक’
इत्यस्य ‘पचती’ति विवरणं सङ्गच्छते । ‘सामानाधिकरण्यस्य हानि’त्यप्ययुक्तम् । एकार्थीभाव-
कल्पनातः पूर्वं स्थितस्य तस्योपजीव्यत्वात् । एतेन ‘किञ्चे’त्याद्यपास्तम्, ‘शब्दात् कर्मादे’रित्यप्य-
युक्तं, शब्दतः क्रियान्वयित्वस्य कारकत्वप्रयोजकत्वे मानाभावादित्याहुः । ‘उद्भूतशक्तित्वेन चे’ति पाठः ।

अत एव गतीति । विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मत्वादिशक्तेः सर्वत्र मानाभावादेव ।
तस्य कर्मत्वस्येति । ‘प्राप्तानन्द’इत्यादौ भासमानकर्मत्वस्य, विभक्त्यवाच्यकर्मत्वस्येति वार्थः । न
क्रियान्वयनियम इति । क्रियायां विशेषणतयाऽन्वयनियमो नेत्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वनियमेनेति ।
‘प्रातिपदिकार्थद्वारे’ति शेषः । विभक्तिप्रयोजकरूपेण=विभक्तिप्रवृत्तिप्रयोजकरूपेण । तत्तच्छक्तित्वेन=

✓ 'तिङ्कतद्धितसमासैरभिधाने' इत्यस्यायमर्थः—यत्तैरभिधाने तत्तच्छक्यवेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिः । अत्रैव 'अनभिहिते' इति तात्पर्यग्राहकम् । ध्वनितञ्चेदं 'सुप आत्मन' इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि—'इष्टः पुत्रः, इष्यते पुत्र' इत्यर्थे क्यचमाशङ्क्य 'स्वशब्देनोक्तत्वात्ने'ति समाहितम् । इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थे कर्मत्वावगतवपि 'पुत्रः'—इति सुबन्तं न कर्मवाचीति न ततः क्यजिति तद्भावः । स्वं=कर्मत्वम् । तद्वाचक-शब्देन पुत्रगतं कर्मत्वमुक्तं, न तु पुत्रशब्दस्य तत्र वृत्तिरित्यक्षरार्थः । 'सुप आत्मन' इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबन्तादित्यर्थ इति तदाशयः । वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो योऽर्थस्तद्बोधकादित्यर्थे 'इह भवन्त' इत्यादिना समाध्यन्तरमुक्तम् । वाक्ये फलं विशेष्यं, वृत्तौ व्यापार इति—समानार्थत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नेतीत्याहुः ।

प्राचीनानुसारेणोक्तस्य 'प्रायेणे'त्यस्य फलमाह—**क्वचिदिति** । परे त्वत्र तुमुनः साधुत्वायेष्यते इत्यध्याहार आवश्यकः, अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकादि-योगाभावाच्च सदुर्लभः स्यात् । अध्याहारे तु 'इच्छार्थेषु तुमु'निति सुलभः । 'विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य छेतुमिष्यते' इति यत्तदसाम्प्रतम्—अन्याय्य'मित्यर्थः । एवञ्चाह्वततिङा-ऽभिधानान्न द्वितीया । तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वञ्च—तद्विषयस्यान्याय्यत्वेन ।

ॐ विजया ॐ

तिङाऽभिधानान्न द्वितीयेति । परे तु—इष्यते इत्यन्तान्वयविवक्षायां न द्वितीया,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

असङ्गतिरत आह—अत्रवेति । अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्यवैवेत्यर्थः । एवञ्चाभिधानविषये प्रातिपदिकस्योद्भूतञ्चत्तौ वृत्त्यभाव इति उद्भूतकर्मणि वर्तमानाद्वितीयेत्यर्थः सूत्रस्य फलित इति बोध्यम् । भाष्यान्तरमप्यत्र मानमाह—ध्वनितञ्चति । ध्वनितमपीत्यर्थः । तदाशयमाह—इष्टेति । शाब्दार्थमाह—स्वमिति । ननु कथमेतावता सूत्राप्राप्तिरत आह—सुप इति । ननु कर्मत्वस्य विशेषणत्वे तथावारेणोऽपि उपलक्षणत्वं दोष एवातः सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । [कर्मत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति—वस्तुन इति । तदङ्गं न तु पृथगिति भावः ।] उक्तं—तत्रैव भाष्ये । तदेवाह—वाक्ये इति । मूलादिसकलग्न्यासाङ्ग्य तथावतरणेन सूचितं प्रतिपादयितुं सिद्धान्तमाह—परे त्वित्याद्याहुरित्यन्तेन ।

परमंतनाह—अध्याहार इति । सिद्धान्तस्त्वन्यतो द्रष्टव्यः । अन्यथा—तदनध्यहारे । सूत्रान्तरविषयोऽपि नेत्याह—शकादीति । नदर्थं तथा सत्याह—विषेति । यद्यपि 'एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रं तथा'—इत्यमरस्तथापि निरातानामनेकार्थत्वादाह—अन्याय्यमिति । ननु नेच्छायाः स्वतोऽन्याय्य-त्वमत आह—तादृशेच्छाया इति । अन्यत्राप्यदोषमाह—एवमिति । स च शब्दो विभक्त्यन्त-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तत्तच्छक्यविष्टत्वेन । भानमिति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—ध्वनित-ञ्चेदमिति । इष्टशब्दस्य सामानाधिकरण्यादिति । यद्यपीदं विग्रहे एव न वृत्तौ, तथापि विग्रहं कर्मत्व-विशिष्टवाचिसुबन्तादित्यर्थोऽत्र विवक्षित इति भावः । तद्वाचकशब्देनेति । विग्रहस्येष्टशब्देन 'इष्यते' इति शब्देन चेत्यर्थः । कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबन्तादिति । प्रथमान्तं च न तादृशं सुबन्तमिति भावः । वस्तुन कर्मत्वविशिष्ट इति । वास्तवकर्मत्वविशिष्ट इत्यर्थः । वाक्ये फलं विशेष्यमिति । —सति सम्भव वृत्तविग्रहयोरर्थसाम्यं विशेषणविशेष्यभावसाम्यश्चापेक्षितमिति भावः ।

एवम्—‘अमुं नारद इत्यबोधि सः’ इत्यादौ ‘नारद इती’ति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणम् । नारद इत्येतच्छब्दाभिलष्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्याऽप्रातिपदिकत्वाच्च तत्र द्वितीया ।—अत एव ‘अधिहरी’त्यादौ समासः । तद्वचनसामर्थ्येन ह्यस्य परिगणनत्व-कल्पनैव युक्ता, अत एव ‘अभ्र आँ अपः’ इत्यादौ सप्तमी ।
किञ्च निपातेनाभिधानेऽपि प्रातिपदिकादुद्धृततत्तच्छक्तिमत्त्वेनैव भानमिति

❁ विजया ❁

वर्धनादावन्वयविवक्षायान्तु प्रधानक्रियानुरोधिनी प्रथमैव । एवम्—‘ओदनम्पक्त्वा भुज्यते’ इत्या-प्युद्यम् । अयमेवार्थः—‘प्रधानमनुरुध्यते’ इति कारिकायामप्याहुः । न द्वितीयंति । वस्तुतस्तु अयं प्रयासो निष्फलः, इतिशब्दस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तत्वेन प्रकृते ‘नारद’ इत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन इतिशब्दार्थनारदस्य कर्मसञ्ज्ञायामपि तस्याव्ययत्वेन तदुत्तरोत्पन्नद्वितीयाया लुप्तत्वाद्दोषलेशस्याप्यभावात् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

इत्याह—प्रथमान्तेति । अत एव=परिगणनादेव । ननु तद्वचनसामर्थ्यात्तत्र स इति सकलग्रन्थकारोक्तमेवात आह—तद्वचनेति । ऋषितात्पर्यस्य ऋषिवचसेव निर्णेतुमुचितत्वात् । उक्तमेव विशदयति—अत एवेति । परिगणनादेवेत्यर्थः । परिगणनप्रत्याख्याने गतिमाह—किञ्चेति । अत्र मानमाह—

❁ विषमपदविवृतिः

तद्विषयस्य = छेदनस्य । अबोधिति । बुधेः कर्तरि ‘दीपजने’ति चिण् । ज्ञानाकारानुकरणमिति । ज्ञानविषयबोधकः शब्द इत्यर्थः । शब्दाभिलष्यमानाकारइति । शब्दजन्यबोधविषयक इत्यर्थः । प्रथमान्तस्येति । प्रथमान्तघटितस्य नारद इतीतिशब्दस्येत्यर्थः । तथा नारद इतीत्यस्य नारद इत्येतच्छब्दजन्यबोधविषयार्थः, एवञ्च विशिष्टार्थस्य कर्मत्वेपि तद्वोधकस्याप्रातिपदिकत्वाच्च द्वितीयेत्यर्थः । तद्वचनसामर्थ्येनेति । यादृशविभक्त्यन्तेनाव्ययीभावः प्रत्यासत्त्या तद्विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययमित्यर्थ इति भावः । अभ्र आँ अप इति । छान्दसलान्नात्राव्ययीभावः ‘निपात एकांजिति न

❁ वरवर्णिनी ❁

अप्रातिपदिकत्वाच्चेति । ‘श्रीराजारामशास्त्रिणो गुरुचरणास्तु—अत्र नारद इतिशब्दार्थः, तस्य तदर्थत्वे नारदपदं तात्पर्यग्राहकम् । इतिपदाच्चोत्पन्नाया द्वितीयाया ‘अव्ययादाप्सुप’ इति लुगिति न दोष इत्याहुः’—इति श्रीबालशास्त्रिणः । किञ्च निपातेति । तेषां समभिव्याहारे उद्धृततत्तच्छक्तिमत्त्व-पुरस्कारेण भानं न भवतीत्यत्रैवानभिदिताधिकारस्य तात्पर्यग्राहकतयेदञ्चिन्त्यमित्युमानाथः ।

इदमप्यनुसन्धेयं—नञ्समभिव्याहारे ‘ग्रामं न गच्छती’त्यादौ ग्रामस्य तादृशेच्छोद्देश्यत्वाभावेऽपि बौद्धं तादृशेच्छोद्देश्यत्वमादाय कर्मत्वमुपपादनीयम् । श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणस्तु—‘मातुः स्मरती’त्यादौ मात्रादेस्तादृशेच्छोद्देश्यत्वेऽपि कर्मत्वाभावाद्द्विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्यस्यावश्य-माश्रयणीयतया—‘कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितो यः स कर्मैत्यर्थो लभ्यते । उद्देश्यत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-निष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता च विवक्षीया ग्राह्या । एवञ्च—‘ग्रामं न गच्छती’त्यादौ व्यापारप्रयोज्य-फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छीयग्रामनिष्ठोद्देश्यत्वाभावविशेष्यक-विवक्षा-निरूपिता-ऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-प्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यता—उद्देश्यत्वनिष्ठा, तन्निरूपिता तादृशी प्रकारता—ग्रामेऽस्तीति न कोऽपि दोषः । ‘चैत्रो ग्रामं गच्छती’त्यादौ चैत्रनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छीयग्रामनिष्ठोद्देश्यत्व-विवधिणी विवक्षाऽस्त्येवेति तत्रापि कर्मत्वसिद्धिरित्याहुः । विस्तरस्तु अन्यत्र द्रष्टव्य इत्युमानाथादयः ।

तत्र विभक्तिः सुलभा । शब्दशक्तिस्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतकोऽधिर्निपातः । अत एव परिगणनप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इत्याहुः ।

तथायुक्तम् । तत्त्वञ्च—समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपम् । पराधीनतया विषं भुञ्जानेऽपि भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् । तदुक्तं भाष्ये—‘आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयती’ति । तस्मात् ‘चोरान् पश्यती’ति द्वेष्योदाहरणम् । विषयेन्द्रियसम्बन्धात्—दृश्यमाना अपि ते न दर्शनोद्देश्याः, अपि तु अनिष्टदर्शना एवेति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । एवञ्च तत्र पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम् ।

अनीप्सितम्=अनुद्देश्यम्, तच्च—द्वेष्यम्, उदासीनञ्च ।

ॐ विजया ॐ

फलाश्रयत्वरूपमिति । न च यादृशतृणकर्मकञ्च स्पर्शः प्रसिद्धो न भवति तत्तात्पर्येण योग्यताभ्रमादिना ‘ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशती’ति प्रयोगो जायते, स इदानीं न स्यात्, तृणे फलाश्रयत्वाभावादिति वाच्यं, फलान्वयित्वेन विवक्षायां कर्मसञ्ज्ञा भवतीत्यर्थेनादोषात् । अत एव ‘ग्रामं न गच्छती’त्यत्र ग्रामे फलाश्रयत्वस्याभावेऽपि फलान्वयित्वेन विवक्षायाः सत्त्वात्कर्मसञ्ज्ञा सिध्यति । एवं सर्वत्र कारकप्रकरणे बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शब्देति । अधिकं भावप्रकाशे स्पष्टम् । एतेन सकलग्रन्थकारोक्तं मूलानुयायि परास्तम् । तत्त्वञ्च=तथायुक्तत्वञ्च । श्रयत्वरूपमिति । अस्य फलं व्यक्तीभविष्यति । मूलदिसकलग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—परेति । अपिना स्वाधीनतया भोजनम् । आतश्च=इतोऽपीति व्यतिरेकोक्तिः । भाष्योक्तं तत्त्वमेवोपपादयति—विषयेन्द्रियेति । ते=चोराः । तदेव लक्ष्यमिति भ्रमनिरासाय प्रागुक्तरीत्याह—अनीप्सितमिति । द्वितीयविषयं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

प्रगृह्यत्वं, किं लघुनासिकविधानसामर्थ्यात्संहिताया अविवक्षणाच्छान्दसत्वाद्वा न सन्धिः । तिङ्कृतद्धितसमासैरिति परिगणनाभावपक्षे आह—किञ्चेति । अस्यैवार्थस्येति । अधिकरणल-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तत्त्वञ्च=तथायुक्तत्वञ्च । तद्भात्वर्थेति । समभिव्याहृतधात्वर्थेत्यर्थः । स्वसमभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितत्वमिति यावत्, कारकाणां विवक्षाधीनत्वात् । ईप्सिततमत्वं हि—समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकारकेच्छोद्देश्यत्वेन विवक्षितत्वम् ; ईप्सितत्वन्तु तादृशफलाश्रयत्वमात्रम्, ‘अनीप्सिते’ति नञा पूर्वसूत्रे सन्प्रत्ययक्तप्रत्ययाभ्यां लब्धस्य इच्छोद्देश्यत्वस्य व्यवच्छेदादिति विवेकः । तदेवं—कर्तृवृत्ति-प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितोऽर्थः कर्मसञ्ज्ञः, वै० ‘स्वभावकधातुवाच्यत्व’ ‘स्वप्रयोज्यत्वो’भयसम्बन्धेनेति सूत्रार्थः । ‘ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते’ इति नास्योदाहरणं सम्भवति, ओदनत्वेन विषेऽपीच्छोद्देश्यत्वस्य सत्त्वेन पूर्वेणैव कर्मत्वस्य सिद्धः । यत्र तु भयादिना विषं भुङ्क्ते तत्रापि विषभोजनाभावरूपादधिकगुणरूपेष्टसाधनत्वप्रकारकग्रहस्य विषभक्षणे सत्त्वात्कर्तृरिप्सितेत्यनेनैव विषस्य कर्मत्वसिद्धेः सम्भवात् । अत आह—चोरानिति । द्वेष्यमिति । द्वेष्यत्वञ्च—इच्छोद्देश्यीभूता—ऽभाव-प्रवियोगित्वम् । उदासीनत्वञ्च—इच्छोद्देश्यत्वाभाववत्त्वम् । आक्षोदाहरणं—‘चौरं पश्यती’ति, तत्र चौराभावस्तादृशभावपदेन ग्राह्यः । द्वितीयोदाहरणं—‘ग्रामं गच्छन्तृणं स्पृशती’ति । नन्वनीप्सितग्रहणं व्यर्थं ‘तथायुक्ते’त्यस्य सादृश्यार्थकधात्वटित्वेन ईप्सिततमसदृशेत्यस्य ततो लाभेन—[ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तस्य—]

तृणमिति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेः स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफलाधारत्वं तथैव तृणादेरपीति भावः ।

अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन सञ्ज्ञाप्राप्तौ ‘वारणार्थाना’-मित्यनवकाशं स्यात् ।

तथायुक्तमिति किम् ? ‘विषेणौदनं भुङ्क्ते’ इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य

ॐ विजया ॐ

अनवकाशं स्यादिति । ‘अग्नेर्माणवकं वारयती’त्यादौ अग्नेरपि माणवकवृत्तिव्यापारप्रयोज्य-प्रकृतधालर्थफलान्वयित्वेनानेन कर्मसञ्ज्ञाविधाने ‘वारणार्थाना’मित्यस्य निरवकाशत्वमिति भावः ।

तथा युक्तमिति किमिति । अयम्भावः—‘अनीप्सित’मित्येव सूत्र्यतां, यद्यनीप्सितमित्यस्ये-प्सितभिन्नमित्यर्थः क्रियेत तर्हि करणादिसञ्ज्ञाभिरस्याः सञ्ज्ञाया बाधः स्यात् ; करणत्वमात्रविव-क्षायामित्यग्निमग्रन्थासङ्गतिश्च, तस्मादनीप्सितमिति पयुर्दासः, नञिवयुक्तन्यायेनेप्सितत्वव्यापक-द्वेषविषयत्वाभाववत्त्वेनैव च सादृश्यङ्गाह्यम् । तथा च ‘विषेणौदनं भुङ्क्ते’ इत्यादौ विषस्य न कर्म-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मौलं युक्तमिति—तदुपपादयति—यथेति । गङ्गादेः=ईप्सितस्य तृणादेः=औदासीन्येनानुद्देश्यत्वेनानीप्सितस्य । अनीप्सितग्रहणं व्यर्थं, तथायुक्तमित्यारम्भादेवेष्टसिद्धेरिति दण्डिशास्त्र्यायुक्तेरसाङ्ख्यायाह—अनीप्सि-तेति । अत्र विषस्य स्वव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन व्यापारे एवान्वयविवक्षेति फलाश्रयत्वमित्याह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शक्तेरित्यर्थः । तथायुक्तञ्चानीप्सितम् । प्रकर्षहीनस्यापीति । प्रधानधालर्थाऽप्रयोज्यस्यापीत्यर्थः ।

अनवकाशं स्यादिति । तथा च ‘अग्नेर्माणवकं वारयती’त्यत्र माणवकस्याप्यपादानत्वापत्तिरिति भावः इदं चिन्त्यं, ‘तथायुक्त’मित्यस्य वारणार्थानामित्यनेन अपवादत्वाद्वाधेऽपि कर्तुरित्यनेन परत्वात्कर्मत्वोपपत्तेः । न हि तस्याप्यपवादः, प्रकर्षहीनं तदप्राप्तेः, तथायुक्तत्वाभावादित्यर्थः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अनीप्सितस्य स्वत एव लाभसम्भवात् । ईप्सिततमसदृशस्येप्सिततमस्यैव तु न ग्रहणं, तथा सत्यस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेरत आह—प्रकर्षहीनस्येति ।

अनवकाशं स्यादिति । ननु प्रयोज्यत्वरूपप्रकर्षस्य त्यागेऽपि अग्नेः कर्तृवृत्तीच्छाद्देश्यत्वाभावा-दनेन कर्मत्वाप्राप्त्या तत्र ‘वारणार्थाना’मिति सावकाशमिति चेन्न; प्रकर्षवदिच्छाया अपि त्यागेनाऽग्नेरपि कर्मत्वात्क्रान्तत्वात्, अत एव ‘प्रकर्षहीनस्यापी’त्यपिष्ठितमुक्तम् । अपिना—इच्छायाः परिग्रहः । विनिगमनाविरहादुभयोस्त्याग इति भावः । एवञ्च ‘तथायुक्त’पदेन कर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधातुवाच्य-फलाश्रयत्वेन वचना विवक्षितस्य लाभेऽग्नेरपि तथात्वाद्धारणार्थानामिति व्यर्थमिति तस्य कर्मसञ्ज्ञापवादत्वा-पस्याऽग्निदादिव माणवकपदादपि पञ्चमीप्रसङ्ग इत्याशयो भट्टानामिति गुरवः । ननु तथा सति ‘तथायुक्त’मित्यस्यानवकाशत्वापत्तिरिति ‘वारणार्थाना’मिति नास्यापवाद इति माणवकस्य परत्वात्कर्तुरिति-सूत्रेण कर्मत्वस्य सुपपादतया न दोष इति चेन्न; यत्र वारयितुंभूत्वादेर्माणवकोद्देश्यका संयोगानुकूल-व्यापाराभावप्रकारिकेच्छा नास्ति, केवलं स्वामिभयेन वारणन्तत्र कर्तुरीप्सितसूत्रप्राप्त्या,—‘तथायुक्ते’त्यस्य तु ‘वारणार्थाना’मित्यनेनानवकाशत्वाद्वाधे‘अग्नेर्माणवक’मित्यत्राग्नेर्माणवकाद्वारयतीत्यस्यापत्तेर्दुर्द्धरत्वात् ।

ननु अनीप्सितपदस्य न ईप्सितमनीप्सितमिति नञ्समासनिष्पन्नतया नञिवयुक्तन्यायादीप्सिततमवदित्या-दिलाभसम्भवे तथायुक्तग्रहणं किमिति त्याशङ्कते—तथायुक्तमिति । तदभावे कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफला-श्रयः कर्मत्वार्थः स्यात्, तथा च ‘विषेणौदन’मित्यादौ विषादेरपि गलाधःसंयोगरूपतादृशफलाश्रयत्वा-त्कर्मत्वापत्तिरित्याह—विषस्येति । एतेन तथायुक्तग्रहणाभावेऽपि सर्वत्र तत्प्राप्तौ ‘वारणार्थाना’मित्यस्य

मा भूत् । 'प्रयागात्काशीं गच्छती'त्यत्र प्रयागस्य च मा भूत् । तत्सत्त्वे तु प्रकृत-
धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतत्त्वाभावान्न दोषः ।

अपादानादिविशेषैरिति । तत्तद्रूपेणाऽभासमानमित्यर्थः ।

—अकथितशब्दोऽत्राऽसङ्कीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः । एवञ्च पूर्वविधि-

ॐ विजया ॐ

सञ्ज्ञा, विषय द्वेषविषयत्वात् । 'चोराज्ञ पश्यती'त्यादौ चोराणामपि द्वेषविषयत्वेन कर्मसञ्ज्ञाया
अप्राप्त्याऽयङ्गन्थोऽरुचिप्रस्त इति वदन्ति ।

परे तु—प्रकृतधातूपात्तकर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलसम्बन्धे तत्प्रकारकज्ञानविषयताश्रयत्वेन
विवक्षायां कर्मसञ्ज्ञा भवतीति सूत्रार्थः । तथा च 'आप्तुमिष्टतमङ्कर्म'त्येव सूत्रमस्तु, तथाच न
कुत्रापि दोष इत्यरुचेराह—प्रयोगात्काशीमितीति—लापयन्ति । वैयाकरणमते 'च्छोद्देश्यत्वमपि
शब्दबोधे भासते, अत एव 'कर्तुरीप्सिततमङ्कर्म', 'तथायुक्तज्ञानीप्सित'मिति सूत्रद्वयकरणश्च
सङ्गच्छते । अत एव 'काशीमगच्छन् काशीज्ञतः', 'प्रयागं गच्छन् काशीज्ञतः' इत्यादौ च काश्या-
'स्थायुक्त'मिति कर्मसञ्ज्ञा, प्रयागस्य च 'कर्तु'रिति कर्मसञ्ज्ञेति सर्वेष्टसिद्धिरिति चन्द्रिकाकाराः ।
तत्तद्रूपेणाऽभासमानमिति । तद्रूपपुरस्कारेणाभासमानमित्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्सत्त्वे त्विति । यथाश्रुतासङ्गतेः सिद्धान्तमतेनाह—तत्तद्रूपेणेति । अपादानत्वादिविशेषरूपेणेत्यर्थः ।
तत्फलमाह—एवञ्चेति । तस्य तत्परत्वे चेत्यर्थः । विषयशब्दो भावप्रधानः, तद्विहितसञ्ज्ञापरो वा ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु विभागस्य धात्वर्थत्वाभावे प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्रनिबन्धनमपादानत्वमपि प्रयागस्य
कथमिति चेन्न, फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वं हि कर्मलोपयोगि, प्रयागादित्यत्र 'देवदत्त-
निष्ठसमवायस्यैव फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन प्रयागे तेन सम्बन्धेन फलाभावात् ।

अकथितं च । तदपवादत्वेनेति । एतदुत्तरं 'कर्तुरित्येतदेकवाक्यतापन्न—'कर्मणि द्वितीये'त्यादि-
रपि तथापत्ये'ति पूर्णीयम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वैयर्थ्यात्तत्सामर्थ्यात् 'विषेणे'त्यादौ न दोष इत्यपास्तम्, अग्निसंयोगरूपफलस्य कर्तृवृत्तिप्रधानव्यापार-
प्रयोज्यत्वाभावेनान्यथादेः कर्मत्वाप्राप्त्या तत्र 'वारणार्थाना'मित्यस्य चारितार्थसम्भवात् । ननु अनीप्सित-
मिति पशुंदासेन प्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितत्वेन सादृश्यग्रहणाद्विषयस्य न
प्राप्तिरित्यरुचेराह—प्रयागादिति । अन्ये तु कारकाणां विवक्षाधीनत्वात्कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफला-
श्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितस्यैव कर्मसञ्ज्ञेति—करणत्वेन विवक्षितस्य विषयस्य न कर्मसञ्ज्ञाप्राप्तिरत आह—
प्रयागाद्वितीयत्वतारयन्ति ।

'प्रयागा'दित्यत्र हि गमनप्रयोज्यविभागरूपफलाश्रयत्वेन प्रयागस्य कर्मत्वापत्तिः, तथायुक्तग्रहणे तु
व्यापारवाचकधातुवाच्यत्वस्यापि फले लाभाद्विभागस्य च प्रकृतगमधातुवाच्यत्वाभावान्न दोष इति भावः ।

ननु ध्रुवमपाये इत्यत्र शे रे विभागस्यापि गत्यर्थकधातुवाच्यत्वस्य वक्तव्यतया तथायुक्तग्रहणाद्व्यापारवाचक-
धातुवाच्यत्वस्य फले लाभे प्रयागस्य कर्मत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न; तथायुक्तग्रहणेन फलतावच्छेदक-
सम्बन्धेन धातुवाच्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वमित्यस्य लाभेन प्रयागस्य चाऽतथात्वेनादोषात् । तथायुक्तग्रहणाभावे तु
फलतावच्छेदकसम्बन्धेन धातुवाच्यफलाश्रयस्येत्यादिलाभो न स्यादित्युमानाथादयो व्याचक्षते ।

अकथितञ्च । अत्र प्राचीनाः—'दुहादीनां विभागाद्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेन विभाग-
रूपफलाश्रयतया पय-आदेः, विभागाद्यनुकूलव्यापाररूपफलाश्रयतया गवादेश्च कर्मत्वस्य कर्तुरीप्सित'त्यनेनैव

विषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां, सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतद्वृत्तिरिति बोद्धव्यम् ।

अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्याद्येव । केन रूपेण विवक्षेति चेत् ? कर्मत्वेनेति गृहाण । कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोद्धार्थं कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् ।—बोधोऽपि तथैव ।

❁ विजया ❁

पञ्चम्याद्येवेति । न चापादानत्वेन विवक्षायां यदि पञ्चम्येव, तदा ‘अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते—‘गान्दोमिष पय’ इति भाष्यविरोध इति वाच्यम्, अपादानत्वेन कर्मत्वेन चेत्युभय-विवक्षायां परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यतात्पर्येणापादानत्वमात्रविवक्षायां कर्मसंज्ञाया अप्राप्त्या पञ्चम्येवेति तद्वन्धसङ्गतेः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

तथा सति फलितमाह—अपादानेति । ‘तेने’त्यादिः । अन्यथा तद्विवक्षायामपि परत्वादेनेन कर्मत्वमेव स्यादिति भावः । प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्याय साकाङ्क्षमाह—केनेति । नन्वित्यादिः । तत्र बीजमाह—कारकत्वेति । ननु न तथा बोधोऽत आह—बोधोऽपीति । दीक्षितादिसकलपाचीनग्रन्थकारोक्तिं खण्डयति—तत्तदिति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

सिद्धावपि—[ईदृशरीत्या गवादेः प्रधानकर्मतया तत्र लकारेण ‘गौः पयो दुग्धे’ इत्यादेः सिद्ध्या ‘गौणे-कर्मणि दुग्धे’ रित्यस्याऽवक्तव्यत्वेऽपि] गवादिनिष्ठकर्मत्वस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा कर्म-संज्ञायाः प्रवृत्तये इदं सूत्रम् । एवञ्चैतत्सूत्रबोधितकर्मसंज्ञावदर्थबोधकगवादिपदोत्तरद्वितीयादितः सम्बन्धत्व-पुरस्कारेणैव कर्मत्वादि बोध्यते—“इत्याहुस्तत्कटाक्षयन्नाह—तत्तद्भूयेणेति । अपादनत्वादिविशेषरूपेणेत्यर्थः ।

अत्र—अकथितञ्चेत्यत्र । असङ्कीर्तितेति । असङ्कीर्तितत्त्वञ्च कचित्प्रसक्तस्याप्यपादानादेरपादानत्वादिरूपेणा-विवक्षितत्वं, कच्चिच्च सर्वथैवाऽपादानत्वादिप्राप्तिरहितम् । तत्र—आद्यं—‘गां दोमिष पय’ इति । द्वितीयं—‘बलिं याचते वसुधा’ मिति, अत्रापादानत्वस्याप्रसक्तेः शेखरकृताऽनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । एवञ्चेति । असङ्कीर्तित्वस्य द्विविधत्वे च । तस्माद्यापारद्वयार्थकत्वे ‘कर्तुरीप्सित’ तिसृत्रेण सिद्धावपि विभागानुकूलव्या-पारमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलतावच्छेदकसमवायात्मकसम्बन्धेन विभागरूपफलाश्रयस्य पय—आदेः कर्मसंज्ञायाः ‘कर्तुरीप्सित’ सूत्रेण सिद्धावपि फलतानवच्छेदकावधित्वरूपसम्बन्धेन तादृशविभागरूपफलाश्रयस्य गवादेः कर्मसंज्ञार्थमकथितसूत्रम् ।

अत एव ‘अप्रधाने दुहादीना’मित्याद्यपि सङ्गतम् । एवञ्च यद्यपादानत्वेन गवादेर्विवक्षा तदा पञ्चम्येव, यदा च कर्मत्वेन विवक्षा तदा द्वितीयैव, क्षीरान्वयिसम्बन्धप्रतियोगित्वेन यदा विवक्षा तदा षष्ठ्येव । ‘स्वान्वययोग्यतामार्थेऽन्वये सम्भवति षष्ठ्यर्थस्य क्रियायामन्वयोऽप्युत्पन्नः’ इति क्रियायां सम्बन्धत्वेना-ऽन्वयविवक्षायां षष्ठ्यपि न । एवञ्च ‘एतत्सूत्रं यदि न स्यात्तदा षष्ठी स्या’ इति सम्भावनयाऽस्य षष्ठ्यपवा-दत्वमाश्रित्य सम्बन्धत्वेन कर्मादिबोधकताकल्पने कर्तुरीप्सितसूत्रविहितकर्मसंज्ञावद्वोधकपदोत्तरद्वितीयाया अपि सम्बन्धाधिकतापत्तेः, षष्ठीविधायकस्य कर्मसंज्ञाविधायकस्य च विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावाप्रपञ्चे प्राचीनोक्तं चिन्त्यमेव । कर्मत्वपुरस्कारेण कर्मवाचकताविधायकत्वे, सम्बन्धत्वपुरस्कारेण कर्मवाचकता-विधायकत्वे च ‘कर्मणि द्वितीये’त्यस्य वाक्यभेदापत्तेश्च । एकवाक्येन च वैरूप्येण बोधस्याशक्यत्वात् ।

न चैतद्रूपेण बोधकत्वं भवतोऽप्यावश्यकं, ‘दिवः कर्म च’ ‘अधिशीङ्क्षासां कर्म’ ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ त्याद्यनेकसूत्रविहितकर्मसंज्ञाकार्यकपदोत्तरद्वितीयाया एकरूपेणाबोधकत्वादिति वाच्यं, करणाधारादिरूप-कर्मणां भेदेऽपि तावन्सु कर्मत्वशक्तौ न्येन कर्मत्वशक्तिमद्भेदिका द्वितीयेत्यर्थे वैरूप्याभावात् । प्राचीननये तु एतद्विहितद्वितीयायास्तादृशशक्तिपुरस्कारेण बोधकत्वाभावाद्वैरूप्यं दुर्वारमेव ।

तत्तच्छास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठीप्राप्त्या सर्वासां तदपवादत्वेन तदपवादत्वमात्रेण सम्बन्धा-
र्थकत्वं न युक्तम् ।—अत एव 'कर्मणि द्वितीये'त्यस्य न वैरूप्यम् ।

अत एवैतत्सूत्रशेषे भाष्येऽनेनैव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्योपसितमात्रस्या-
ऽप्यनेन सञ्ज्ञायां 'वारणार्थाना'मिति सूत्रस्यानवकाशत्वे माणवकादपि पञ्चमी स्यादिति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ध्रुवमपाये इत्यादीत्यर्थः । तदपवादत्वेनेति—अयुक्तत्वे हेतुः । प्राचां ग्रन्थमाह—तदपेति । अत एव—तेनैवरूपेण
बोधादेव । एवमत्र भाष्यसमन्तिमप्याह—अत एवति । 'उत्तरित'मित्यन्वयः । मात्रं—कार्त्स्न्यं । आदिना तथा—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वैयर्थ्यमिति । दुह्याजिति परिगणनमनाश्रित्येदम् । लट्प्रत्यया तु कर्मत्वेन बोधार्थं
सूत्रद्वयस्यावश्यकतया तद्वैयर्थ्यशङ्काया असङ्गतिः । माणवकादपीति । अपिशब्दाद-
भेदपादानत्वाविवक्षायां भूयत्र द्वितीया स्यात्, तद्विवक्षायां तूभयत्र पञ्चमी स्यादिति

ॐ वरवर्णिनी ॐ

केचित्तु प्राचीनोक्तमेव समर्थयन्ते । तथा हि—यदुक्तं—'यदीदं न स्यात्तदा षष्ठी प्रवर्तेते'तिसम्भावना-
मात्रेणापवादतामाश्रित्य सम्बन्धार्थकत्वे सर्वत्र तथापत्तिरिति, तत्र, तत्तत्सूत्रसत्त्वे कर्मत्वादिना विवक्षायां
शषत्वाभावेन षष्ठ्यप्राप्त्या तत्र सम्बन्धार्थकत्वासम्भवेऽपि प्रकृतसूत्रे सत्यपि षष्ठीप्राप्त्याऽपवादत्वस्य
स्पष्टतया सम्बन्धार्थकत्वसम्भवात् । यदप्युक्तं—'सञ्ज्ञाशास्त्रेण विधेरबाध' इति, तदप्युक्तं, कर्मप्रवचनीय-
सञ्ज्ञावदर्थबोधकोत्तरं द्वितीयाविधानाय कल्प्यमानद्वितीयाविधेः षष्ठीबाधकत्वमित्यस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणतया
तद्व्याख्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । वैरूप्यं तु अस्मिन् मते सङ्गमेवेत्यलम् ।

स्वमते प्रमाणमुपन्यस्यति—अतएवेति । आद्यसूत्रद्वयेति । 'कर्तुरीप्सित'—'तथायुक्ते'ति सूत्र-
द्वयेत्यर्थः । वैयर्थ्येति । सूत्रद्वयविषयेऽपि फलाश्रयत्वविवक्षायामनेनैव सिद्धेः, फलतानवच्छेदकसम्बन्धे-
नाप्यत्र फलाश्रयत्वस्य ग्रहणात् । ननु कर्तुरीप्सितसूत्रबोधितसञ्ज्ञावदर्थपरपदोत्तरद्वितीयाया इच्छोद्देश्यत्व-
मपि प्रत्याख्यते, तदभावे तु तत्प्रतीत्यनापत्तिरिति चेन्न; कर्तुरीप्सितस्यैवभावश्यकत्वेऽपि 'तथायुक्ते'त्यस्य वैयर्थ्यात्
किञ्च बोधवैलक्षण्यमनादृश्यापि बहुत्र खण्डने भाष्यकृतप्रवृत्त्याऽत्राऽपि तथात्वे क्षल्यभावः । न चात्र परिगणन-
भावश्यकम्, अन्यथा सर्वेषां द्विकर्मकतापत्तिरित्यपरिगणितधातुयोगे कर्मत्वायोक्तसूत्रद्वयं सावकाशमिति
वाच्यम्, परिगणनमनुद्भवैतद्वन्धप्रवृत्तेः, स्पष्टञ्चदं विषम्याम् । एवञ्च 'वारणार्थाना'मित्यस्य वैयर्थ्योपपादन-
मपि युक्तम्, अन्यथाऽपरिगणितत्वाद्धारयतेस्तत्र युज्येतेति तत्त्वविदः । अनवकाशत्वे इति । नच
यत्र कर्मत्वेन विवक्षा तत्रैव कर्मसञ्ज्ञा स्यादित्यपादानत्वेन विवक्षायां 'वारणार्थाना'मिति सूत्रं चरितार्थ-
मिति वाच्यम्, 'अनेनैव सिद्धे'इत्यस्य 'कारकमात्रं कर्मसञ्ज्ञमित्यर्थकाऽकथितञ्चेत्यनेन सिद्धे' इत्यर्थेनापादा-
नत्वविवक्षायाञ्च प्रवृत्त्या वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । नन्वेवं कारकमात्रं व्यर्थं स्यादिति चेत् ? का नो हानिः
'वारणार्थाना'मितिसूत्रवैयर्थ्यस्यापि सत्त्वात् । न चैवं 'नटस्य शृणोती'त्यादावेव दूषणं देयं स्यादिति
वाच्यम्, तस्य दूषणान्तरत्वेऽप्येतद्दूषणस्यापि सम्भवादित्याहुः ।

केचित्तु 'कर्मत्वेन विवक्षे'त्यस्य फलाश्रयत्वेन विवक्षेत्येवार्थः । 'वारणार्थाना'मित्यत्रापादानत्वेन
विवक्षेत्यस्यापि स एवार्थ इत्यपादानत्वविवक्षायामपि कर्मसञ्ज्ञा स्यादेवेति तत्सूत्रं व्यर्थं स्यादेवेत्याहुः ।

ननु धात्वर्थविभागाश्रयस्यैवापादानसञ्ज्ञाया वक्ष्यमाणतया 'ध्रुवमपाये'इत्यपि व्यर्थं स्यादिति चेत्,
अस्तु—तथाऽप्येतद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेत्याहुर्मानायादयः ।

‘ईप्सिततम’मित्याधारब्धव्यमित्युत्तरितम् । एतेन—दुहादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वे ‘कर्तु’रिति कर्मत्वे तत्त्वेनाऽविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तं, वदतो व्याघातात् । अत एव ‘कर्तु’रित्यनेन सिद्धिमाश्रित्याऽस्य वैयर्थ्यं भाष्ये नाशङ्कितम् ।

कारकमिति । क्रियाजनकमित्यर्थः । नन्वेवं ‘नटस्य शणोती’त्यादावति-
प्रसङ्गः, सर्वथा तत्र तदप्राप्तेः, गीतद्वारा च तस्य क्रियाजनकत्वम् ; न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावः, तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्, नटस्यापादानत्वविवक्षा तु न कदापि, ‘आख्यात’इति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरपादानत्वाविवक्षाया बोधनात् ; अतः परिगणनमाह—**दुह्याचिति ।**

कर्मयुक्त्वं—धात्वर्थव्यापारात्प्राक् तदनन्तरं वा तत्सम्बद्धत्वम् । तत्र ब्रुविशास्य-
तिरिक्ते धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्सम्बद्धत्वं, तद्विषये तु तदनन्तरं तत्सम्बद्धत्वं
बोध्यम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

युक्तमिति दीक्षितायुक्तिं खण्डयति—एतेनेति । ‘कर्मत्व’मिति पाठः । तत्त्वेन=कर्मत्वेन । एतेनेत्यस्यार्थमाह—
वदत इति । अत एव=नियमेन व्यापारद्वयार्थत्वाभावेनैकव्यापारार्थकत्वे तदविवक्षायामन्यतोऽसिद्ध्या कर्म-
त्वार्थमस्यावश्यकत्वादेव । अत एवोद्देश्यत्वादेरत्राभाव इति भावः । प्राचां ग्रन्थानामसाङ्गताय सिद्धान्तमाह—
क्रियेति । एवं=तथा सूत्रार्थे । न हि द्वितीयाविषयमित्याह—सर्वथेति । आख्यातेति सूत्रमाह—गीतेति ।
‘द्वारेण द्वारेणो नान्यथासिद्धि’रिति भावः । यत्तु नटास्त्रिःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थात्प्राप्तापादानत्वाविवक्षे-
वात्रेति प्राश्नस्तत्रेत्याह—नटस्येति । ‘आख्यातोपे’ति सूत्रभाष्ये स्पष्टमित्याह—परीति । एतेन शास्त्र्या-
युक्तावतरणं परास्तम् । **दुह्याचिति**ति । अनुकरणत्वाज्जडत्वं न । शास्त्रिदण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—कर्म-
युक्त्वमिति । तदिति । ‘कर्तु’रिति विहितकर्मत्वार्थः । तद्व्यवस्थामाह—तत्रेति । दुहादीनां मध्ये इत्यर्थः ।
‘प्रागपी’ति पाठः । अपिना याचि विषये रुचिप्रच्छि-विषये च तदनन्तरस्य समुच्चयो न तु सर्वत्र । प्रागेवेति
पाठ एवोऽप्यर्थे, अत एव न मञ्जूपाविरोधः । तद्विषये तु=ब्रुविशासिविषये तु । तदनन्तरं=तदनन्तरमेव ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

भावः । परास्तमिति । कर्मत्वत्वं शस्त्रत्वेनेत्यंशश्चेत्येतद्भयमपास्तमित्यर्थः । अत एव = प्रथमांशस्य
अपास्तत्वादेव । तदपास्तत्वं लभे स्फुटीभविव्यति । केचित्तु—अत एव = सम्बन्धार्थकत्वाभावादेव ।
‘नाशङ्कित’मित्युत्तरं—‘सम्बन्धार्थकत्वं वक्तु’मिति शेष इत्याहुः । कर्मयुक्त्वाभाव इति । कर्मणोऽनु-

❁ वरवर्णिनी ❁

उत्तरितमिति । पृष्ठपवादतया यदीदं सम्बन्धत्वेन विवक्षायामेव प्रवर्त्तत तदा कर्मत्वविवक्षायां
प्रवर्त्तमानाभ्याङ्कतुरीप्सितेति—तथायुक्तेति सूत्राभ्यामस्य सामानाधिकरण्याभावादेव वैयर्थ्यशङ्काया अनुत्थितौ
तत्समाधानप्रयासो विफल एव भाष्यकृतां स्यादित्याशयः । **नाशङ्कितमिति ।** दुहादीनां व्यापारद्वयार्थ-
कत्वे गवादीनामपि फलाश्रयत्वात्कर्तुरित्यनेनैव कर्मत्वे सिद्धेऽकथितञ्चेति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्य भगवता
कर्मत्वेनाऽविवक्षायां प्राप्तां षष्ठीं वारयितुं स’इत्युक्तं स्यात्, परं तथाऽनुक्त्वा कर्मत्वेन विवक्षाया-
मेवास्य प्रवृत्तिरिति लभ्यते इत्याशयः ।

तत्र सति सम्भवे—प्राक् तत्सम्बद्धत्वमेव ग्राह्यम् । एतेन स्थाल्यादेरपि तद्यापारादनन्तरं पयःसम्बद्धत्वेन कर्मत्वं तेषां दुर्वारमित्यपास्तम् । तेन 'गां पयो दोग्धि स्थाल्या'मित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वाऽविवक्षायामपि नानेन कर्मत्वम् ।

एवञ्चापादानादीत्यादिशब्देनाऽपादानसम्प्रदानाधिकरणान्येव । करणन्तु न गृह्यते, हस्तादेः करणस्य पय-आदिकर्मयुक्त्वाभावात् ।

यद्यपि—

'गां दोग्धी'त्यादौ गौः पयस्त्यजति, गवा पयस्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या 'कर्तुरीप्सिततम'मित्येव सिद्धं; प्रधानकर्मत्वञ्च गवादीनामिति तत्रैव लादिसिद्धिः ।

प्रधानकर्मत्वञ्च—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु पूर्वविषये सर्वत्र तदनन्तरं तत्सम्भवेनैकरूप्याय तस्यैव ग्रहणेनातिप्रसङ्गोऽत आह—तत्रेति । तदतिरिक्तेष्वित्यर्थः । अपिसङ्गाद्यस्थले निर्वाहायाह—सतीति । शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तिं खण्डयति—एतेनेति । सम्भवे तस्यैव ग्रहणेनेत्यर्थः । आदिना पाणिः । तस्य फलमाह—तेनेति । तदनन्तरं तत्सम्बन्धेऽपि ततः पूर्वं तत्सम्बन्धाभावेनेत्यर्थः । शास्त्रिदण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गत्याह—एवञ्चेति । तस्यैव ग्रहणे चेत्यर्थः । आदिशब्देन—आदिघटितशब्देन । एवेन तदुक्तकर्तृकर्मकरणहेतूनां निरासः । तत्रैवांशिकमाह—करणंत्विति । अयमेव भाष्यस्वरस इति स्पष्टमन्यत्र । 'उभाभ्यां सिद्ध'मिति दीक्षितादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—कर्तुरिति । तथा प्रतीत्याऽन्तःस्थितद्रव्यविभागानुकूल—व्यापारानुकूल—व्यापाराद्यर्थकत्वेन दुहादेर्गोः कर्तृव्यापारजन्य—फलाश्रयत्वं, पयसस्तत्प्रयोज्य—फलाश्रयत्वमिति गोपयसोहभयोरपि तेन सिद्धमित्यर्थः । गोविभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं, पयोनिष्ठ—विभागीय—सम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात्, तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्चेति भावः । नन्वेवमपीष्टरूपासिद्धिरत आह—प्रधानेति । चो व्युत्क्रमे । सिद्धिश्चेत्यर्थः । ननु कथमिदमत आह—प्रधानेति । चस्त्वर्थे । अन्यत्र तदसम्भवादाह—कर्तृप्रत्ययेति । कर्तृनिष्ठेति

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पादानात् । तदुपादाने तु तत्रैव नटस्यान्वयेन कारकत्वाभावः । सति सम्भव इति । 'अविनीतं विनय'मित्यत्र तु असम्भवादनन्तरमिति बोध्यम् । नानेन कर्मत्वमिति । ननु 'शास्त्रेण माणवकं धर्मं ब्रूते' इत्यत्र शास्त्रस्य 'अकथितं चे'त्यनेन कर्मत्वं दुर्वारं, शास्त्रस्य धर्मेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धसत्त्वादिति चेन्न, तत्तद्वातुयोगे तत्तत्सम्बन्धविशेषस्यैव कर्मयुक्तशब्देन विवक्षितत्वात् । ब्रूयिष्योगे माणवकस्य धर्मेण स्वविषयकज्ञानेन आश्रयाश्रयिभावसम्बन्ध एव तेन विवक्षितः । एतेन 'क्षेत्रे धान्यं याचते' इत्यत्र क्षेत्रस्य धान्यसंयोगेपि न कर्मत्वम्, स्वस्वामिभावसम्बन्धस्यैव तत्र ग्रहणात् । एतत्सर्वं व्याख्यानतो निर्णयम् । सम्प्रदानेति । 'माणवकं धर्मं ब्रूते' इति संप्रदानो दाहरणम् । 'व्रजमवरुणद्धी'ति अधिकरणोदाहरणम् । प्रधानकर्मत्वं च गवादीनामिति । इदमकथितसूत्राभावो बोध्यं, तत्सत्त्वं तु अकथितसूत्रविहितकर्मत्वत्वमेवाप्रधानकर्मत्वं, तत्रैव लादयः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

१ गुरवस्तु विनयं जानन्तमप्यननुतिष्ठन्तमित्याद्यर्थेन—विनयस्य पूर्वमपि सम्बन्धमुपपादयन्ति ।

प्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रहात् । प्रकृते च पयोनिष्ठविभागानुकूलो यो गोनिष्ठ-
व्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात् ।

‘गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता’मित्यत्र गर्गाणामेव तत्त्वम् , उद्देश्यत्वरूपमर्थं प्राधान्यनु-
शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न-वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः ।
एवमेव ‘शकारमसि चोदित’ इत्याद्युपपत्तिः । अत एव—

‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्’ ।

अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥’

—इत्युक्त्वा—‘उत्तरार्द्धोपात्तातिरिक्ता द्विकर्मकाः के’ ? , इति प्रश्ने—

‘नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥’—इत्युक्तम् ।

तत्र न्यादिग्रहणं तव कृषिवन्मम व्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणम् , एवञ्चेदं सूत्रं व्यर्थं,
तथापि—

यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेव धात्वर्थस्तदाऽपादानत्वाद्यविवक्षाया-
मन्येनाऽसिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् । तदा च ‘अप्रधाने दुहादीना’मित्युक्तेरप्रधाने
गवादावेव लादयः । । अप्रधानकर्मत्वञ्चोक्तप्रधानकर्मभिन्नकर्मत्वम् , तच्चोक्तार्थे
गवादीनामस्त्येव, फलानाश्रयत्वात् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

स्वरूपकीर्तनं, व्यापारस्य विशेषणेत्यर्थः । अस्यावश्यकत्वमाह—प्यन्तेति । एवमन्येषामपि द्विकर्मकत्वमिति
सूचयन्नाह—गर्गा इति । तत्त्वं=प्रधानकर्मत्वम् । नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह—उक्तप्रेति । भाष्या-
न्तरविरोधोऽपि नेत्याह—एवमेवेति । गर्गाणां तत्त्वादेवेत्यर्थः । अत एव=उक्तरीत्या व्यापारद्वयार्थत्वेन
द्विकर्मकत्वादेव । नन्वेवमपि दुहादर्न तथा तत्त्वलाभोऽत आह—तत्रेति । वृष्टान्तेन तदावश्यकता सूचिता ।

पूर्वपक्षमुपसंहरति—एवञ्चेति । आदिना याच्यादिसम्बन्धी । एवेन तदनुकूलव्यापारनिरासः । अत एव
तदुक्तिसाफल्यमित्याह—तदाचेति । ननु तेषां प्रधानकर्मत्वमुक्तमत आह—अप्रधानेति । चत्स्वर्थे ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

गोनिष्ठेति । स च व्यापारो लोकप्रसिद्धः । वृद्धिसूत्रारूढभाष्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति—गर्गा इति ।
एवमेवेति । व्यापारद्वयार्थकत्वेनैवेत्यर्थः । अत एवेति । परिगणितातिरिक्तानामपि व्यापारद्वयार्थ-
कानां धातूनां सत्त्वादेवेत्यर्थः । कर्तुश्च कर्मण इति । तद्वोधकान् लादीनाहुरित्यन्वयः । द्विकर्मणा-
मित्यत्र गणनिर्दिष्टानां ग्रहणाच्च पुनरुक्तिः । उक्तप्रधानेति । कतृप्रत्ययसमभिव्याहारेत्युक्त्यर्थः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

शब्दत इति । शब्दबोधीयविशेष्यत्वरूपप्राधान्यस्य तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

शकारमसीति । इदं भाष्यं ‘परस्मैपदानां णले’त्यत्र दृश्यते । स्पष्टञ्चेदमुद्योते—‘आख्यातोपयोगे’
इत्यत्र । जिज्ञासाज्ञापनं हि प्यन्तस्य चोदयतेत्यर्थः । चोदित इति च कर्मणि क्तः । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे
च ज्ञानरूपस्य फलस्यैव प्राधान्यं, तथा च—मद्वृत्तिव्यापारजन्यं यत् शकारविषयकजिज्ञासाविषयकं ज्ञानं
तदाश्रयस्त्वमिति बोधः । अत्र हि—निरुक्तं शब्दं प्राधान्यं युष्मदर्थस्येति—तस्मिन्नेव कर्मणि क्त इत्यन्ये ।

गां दोग्धीति । अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं, तद्विवक्षायां पञ्चमी, गोः पयस्यन्वये षष्ठी । द्विकर्मकेषु गवादीनां कर्मत्वाविवक्षया क्रियाऽन्वये षष्ठी न, अनभिधानात्, षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्य-
नामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्च । अत एव 'तण्डुलानामोदनं पचती'त्यत्र 'द्वयर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी'त्येव 'कर्तु'रिति सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक् ।

बलिं याचते इति । यदा परस्वत्वनिवृत्ति—स्वस्वत्वोत्पत्ति—उभयानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः, स्वत्वे बलेर्निरूपकतयाऽन्वयस्तदाऽनेन कर्मत्वम् । पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावात् ।

न चात्रापादानत्वप्रसक्तिः, विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् । 'न हि याचनादेवापायो भवति, याचितो यदि ददाति तदाऽपायेन युज्यते'—इति भाष्योक्तेः । 'असङ्कीर्तित-
पर्यायाऽकथितग्रहणे—'गां दोग्धि' 'गोर्दोग्धी'ति च, याचिपृच्छिमिक्षियोगे कर्म-
सञ्ज्ञैवेत्येषा व्यवस्था—इति च सिद्धान्ते कैयटोक्तेश्च । व्यापारद्वयार्थत्वे तु 'कर्तु'रिति कर्मत्वं बोद्धव्यम् । वसुधायाः स्वामित्वसम्बन्धात्कर्मयुक्तत्वम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

उक्तप्रकारेणैवोपपादयति—फलानाश्रयेति । तत्र = विभागे । ननु क्रियान्वयेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां षष्ठी स्रपपादाऽत आह—द्विकर्मकेष्विति । तद्विषये इत्यर्थः । अत्र मानमाह—अत एवेति । तत्र तदभावा-
देवेत्यर्थः । विक्लेदनं निर्वर्तनञ्च पचेरर्थः, निर्वर्तने च पाकस्य कारणत्वेनाऽन्वयः, तण्डुलविकारमोदनपाकेन निर्वर्तयतीत्यर्थः । एवञ्च तदन्वये प्राप्तषष्ठीबाधनार्थमिदं सूत्रमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं, तदाह—
इति दिगिति ।

स्वत्वेति । स्वामिनिरूपितस्वत्वेत्यर्थः । व्यापार इति । 'दीयता'मित्याद्यमित्यादिरूपो दिदापयिषा-
व्यञ्जक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—न याचेति । तन्मात्रादेवेत्यर्थः । गोर्दोग्धीति चेति । दोग्धि वेतीत्यर्थः ।
अग्रे चकार उभयोः समुच्चये । यदेत्याहुक्तेः फलमाह—व्यापारेति ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

अनभिधाने बीजमाह—अत एवेति । कर्मसञ्ज्ञैवेत्यनेन अपादानत्वव्यवच्छेदः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

परः = वसुधाधिपो बलिः । स्वं = याचकः । व्यापारः=दिदापयिषाव्यञ्जकः—'दीयता'मित्युच्चा-
रणात्मकः । अनेन=अकथितसूत्रेण । 'बले'रितिशेषः । एकव्यापारार्थकत्वाच्चेरित्याशयः । वसुधायास्तु
'कर्तु'रित्यनेनैव कर्मत्वमिति तत्त्वम् । अत्र=बलिरूपेऽर्थे । अपायेन=बौद्धेन विभागेन । कर्मसञ्ज्ञैवेति ।
कर्मसञ्ज्ञाऽभावे षष्ठ्येव, न कर्मसञ्ज्ञातिरिक्ता अपादानादिसञ्ज्ञा इत्याशयः । व्यापारद्वयार्थत्वे इति ।
याचेः—स्वत्वनिवृत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे इत्यर्थः । स्वत्वनिवृत्तिरूपफलाश्रयतया बलेः
'कर्तु'रीप्सिते'ति कर्मत्वमित्यर्थः । वसुधाया इति । वसुधानिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन स्वं—
वसुधा, स्वामिनि—बलौ सम्बध्यते इति—कर्मणा=बलिना, वसुधायाः—योगः सम्बन्धोऽस्तीति कर्मयुक्तत्व-

अविनीतमिति । याचेः—स्वीकारानुकूलव्यापारोऽर्थः, स्वीकारश्च ‘इदमवश्यं करिष्यामी’तिशब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशेषः । विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्त्वं सम्बन्धः ।

तण्डुलानिति । तण्डुलान् विद्धेदयन्नोदनं निर्बर्तयतीत्यर्थस्य ‘कर्तु’रितिसूत्रस्थ-
भाष्यकैयटसम्मतत्वेन ‘कर्तु’रित्येव कर्मत्वसिद्धेरस्यैतदुदाहरणत्वं चिन्त्यम् ।

एवं स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थदण्ड्यादियोगेऽपि तेनैव सिद्धम् । एवं व्यापारद्वयार्थत्वेन—सति प्रयोगे—बहूनां द्विकर्मकत्वं बोद्धव्यम् ।

ब्रजमिति । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः ।—ब्रजे गौस्तिष्ठति, अत्र तां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं चिरं स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् । अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् ।—व्यापारद्वयार्थत्वे ‘कर्तु’रिति कर्मत्वम् ।

पन्थानमिति । जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः ‘केन पथा गन्तव्य’मित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः । ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् । माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं

ॐ विजया ॐ

पृच्छेरर्थ इति । वस्तुतस्तु ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिविषयकेच्छाज्ञानानुकूलो व्यापारः,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

याचेरिति । ‘अत्रे’त्यादिः । फलतावच्छेदकसम्बन्धो विषयता, तेन कर्तैरि नातिप्रसङ्गः । अत्रापि न सम्प्रदानत्वप्राप्तिः, याचनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावात् ।

नन्वेवं कथमत्र ततः प्राक् तत्सम्बद्धत्वमत आह—विनयेन चेति । तदिति । विनयेत्यर्थः । विद्धेदन् निर्बर्तनं च पचेरर्थ इत्याह—तण्डुलानिति । एवमन्यासङ्गतिमप्याह—एवमिति । तद्वदित्यर्थः । स्वं—कर्ता । आदिसङ्ख्यामेवाह—एवमिति । उक्तरीत्येत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गमाह—सतीति । यत्किञ्चित्=ब्रजादि । तदनुकूलमेवाह—ब्रजे इति । प्राग्वदाह—व्यापारेति । एवमग्रेऽपि । प्राग्वदाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

विनयेन चेति । ‘अविनीतस्ये’ति शेषः । यद्याचष्टे तदापायेनेति । खगतं ज्ञानं स्वस्मात्तत्र गच्छतीति कल्पनया ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

मित्याशयः । स्वीकारेति । विनयं जानन्तमपि तथा अननुतिष्ठन्तं स्वीकारयतीत्याशयः । एवञ्च विनयेन पूर्वमपि सम्बन्धोऽस्त्येवेत्याशयः । अर्थ इति । ‘तदेदमकथितञ्चैत्यस्योदाहरण’मितिशेषः ।

ज्ञानविशेष इति । तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्च प्रकृते याचेरर्थ इत्याशयः । तद्विषयेति । विनयविषयकेत्यर्थः । तादृशज्ञानवत्त्वमविनीते इत्याशयः । तादृशभावार्थव्यापारपूर्वमप्यविनीते विनयज्ञानस्य सत्त्वादिति तत्त्वम् । सम्बन्ध इति । ‘अविनीतस्ये’ति शेषः । कर्मत्वसिद्धेः = तण्डुलानां कर्मत्वसिद्धेः । अस्य=‘तण्डुलानोदनं पचती’त्यस्य । एतदिति । अकथितसूत्रेत्यर्थः । स्वं=राजा, तत्सम्प्रदानकं यद्दानं, तदनुकूलो यो गर्गवृत्तिर्व्यापारः, तदनुकूलो यो राजवृत्तिर्गार्गादि-
सान्त्वना-प्रशंसादिरूपो व्यापारस्तदर्थको—न तु दण्डनार्थको—यो दण्डयतिस्तद्योगेऽपि, तेनैव=‘कर्तुरी-
प्सिते’त्यनेनैव सिद्धमिति नाकथितञ्चैत्यस्येदमुदाहरणमित्यर्थः । बहूनां=भाष्यानुक्तानामपि नीवह्यादीनाम् ।

एकव्यापारार्थकत्वपक्षे रुधेरर्थमाह—निर्गमेति । तत्र=ब्रजे । तां=गाम् । स्थापयतीत्यस्य—
‘गोपादि’रिति शेषः । अनेन=‘अकथितञ्चै’त्यनेन । व्यापारद्वयेति । रुधेस्तादृशयत्किञ्चिदधिकरणक-
चिरस्थित्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे इत्यर्थः । कर्मत्वमिति । ‘ब्रजस्य’ विरस्थित्याश्रयत्ये’ति
शेषः । जिज्ञासाविषयीभूतोऽर्थः=पथिरूपः । व्यापारः=एक एव । तज्ज्ञानेति । पथिविषयकज्ञानेत्यर्थः ।

—सम्बन्धः । अपादानत्वं तु नात्र,—‘न हि प्रश्नादेवापायो भवति, पृष्ठोऽसौ यथाचष्टे तदाऽपायेन युज्यते’—इति भाष्योक्तेः । सम्प्रदानत्वमपि न, कर्मसम्बन्धवत्त्वेनेच्छा-विषयत्वाभावात्, व्यापारद्वयार्थत्वे तु ‘कर्तु’रिति कर्मत्वम् ।

वृक्षमिति । विभागपूर्वकाऽऽदाने चिञ् ।—वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थात् । अपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् ।

धर्मं ब्रूते इत्यादि । ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूवर्थः । प्रवृत्ति-पर्यवसायी स शासेः । स च ‘धर्मं कुरु’ इत्यादिविधिवटितोपदेशरूपः । विषयता च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य सम्प्रदानत्वं; तदविवक्षायाञ्चानेन कर्मत्वम् । अत्र कर्तुर्व्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्व-रूपो माणवकस्य धर्मेण सम्बन्धः ।

नयतेः—संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः । स एव स्कन्धग्रहणादिपूर्वो वहेरर्थः । गत्यनुकूलव्यापारविशेषः—**कृषेः ।** बलाद्ग्रहणपूर्वकं देशान्तरप्रापणं—**हरतेः ।**

ॐ विजया ॐ

प्रथमज्ञाने धर्मविषयकत्वस्यान्वयः, कृतौ गुरुवृत्तित्वस्यान्वयः । एतेनोदासीनस्यापि यत्र जिज्ञासा-विषयार्थज्ञानं जायते, तत्र ‘उदासीनं पृच्छती’ति न प्रयोगः । जिज्ञासाज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः पृच्छतेरर्थः इति गदाधरोक्तमपि न युक्तं, सिद्धेरिच्छाम्प्रति प्रतिबन्धकत्वेन तादृशस्थले ‘पृच्छती’ति प्रयोगानापत्तेरिति दण्डी ।

ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोग इति । ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगानुकूलकृतिरर्थः इति बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ज्ञानेति । माणेति । तस्य व्यापारे सम्बन्धत्वसामान्येनान्वयः, जनकत्वेनेति यावत् । ज्ञानेति । विषयतये-त्यादिः।स=उक्तो व्यापारः । स च=द्विविधश्च । आदिना शासिः । सम्प्रदानत्वं—प्राप्तमिति शेषः । चस्त्वर्थे । अत्र=ब्रूशास्थोरुभयत्र । **संयोगेति ।** उत्तरदेशेत्यादिः । संयोगश्च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः, ग्रामनिष्ठ-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सम्बन्धः=पथः सम्बन्धः । अपादानत्वमिति । माणवकस्यात्रापादानत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अपायेन=बौद्धेनापायेन । **कर्मेति ।** पथिरूपकर्मसम्बन्धवत्त्वेनेत्यर्थः ।

विषयत्वाभावादिति । एवञ्च कर्मत्वाभावे षष्ठ्येवेत्याशयः । व्यापारद्वयेति । जिज्ञासाविषयपथि-रूपार्थविषयकज्ञानानुकूल—माणवकनिष्ठव्यापारानुकूल—प्रवृत्तिष्ठव्यापारार्थत्वे इत्यर्थः । इत्यर्थोदिति । एवञ्च वृक्षस्यापादानता प्राप्नोतीत्याशयः । ज्ञानानुकूलः=धर्मादिविषयकज्ञानानुकूलः । व्यापारः=वक्तृनिष्ठो व्यापारः । सः=धर्मादिविषयकज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपो वक्तृनिष्ठो व्यापारः । प्रवृत्तिपथ्यवसायी=प्रवृत्तिफलकः । ब्रूस्तु तादृशकथनमात्रमर्थः, प्रवृत्तिरस्तु मा वास्तु, तत्र नाग्रह इति तयोर्भेद इत्याशयः । सच=उभयत्रापि तादृशो व्यापारश्च । **विषयतेति ।** एवञ्च तादृशविषयताश्रयत्वाद्वर्त्मस्य ‘कर्तु’रिति कर्मेतेति भावः । माणवकस्य तु ‘अकथितञ्चे’त्यनेनैव कर्मेतेत्यपि बोध्यम् । विषयतां विहाय समवायसम्बन्धस्य फलतावच्छेदकत्वे तु माणवकस्य ‘कर्तु’रित्येव कर्मसञ्ज्ञा सिद्धेति श्रीगुरुवः । तदवविवक्षायां=सम्प्रदानत्वा-विवक्षायाम् । अनेन—अकथितसूत्रेण । व्यापारानन्तरं=धात्वर्थीभूत—‘धर्मं कुरु’ इत्यादिशब्दप्रयोगरूप-कृत्यव्यापारानन्तरम् । तज्ज्ञानेति । धर्मज्ञानेत्यर्थः । प्रवृत्ते—आश्रयत्वञ्च समवायेनेति बोध्यम् ।

एषु ‘कर्तु’रिति कर्मत्वं बोध्यम् । एवञ्च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं प्राचामनुरोधेनेति तत्त्वम् । भाष्योक्ता हि—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्चुविशासयः’ ।

अर्थनिबन्धनेयमिति । इदमपि कैयटानुरोधेन । वस्तुतस्तु येषामेतदर्थानां द्विकर्मकत्वमिष्टं तेषां व्यापारद्वयाश्रयत्वेन ‘कर्तु’रित्येव सिद्धम्, अन्यथा ‘आख्यातोपयोगे’ इति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनभङ्गापत्तिः । किञ्च भाष्ये भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः,

उभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेरित्यन्ये ।

अकर्मकधातुभिरिति । तेषां स्वकरणकव्यापने वृत्त्या व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन ‘कर्तु’रिति कर्मत्वम् । ‘मासमास्ते’ इत्यादेर्मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः । यत्त्विदमेव कर्मसञ्ज्ञाविधायकमिति, तन्न; भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भात् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

स्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः, प्रधानव्यापारजव्यफलाश्रयत्वादजा प्रधानं, तत्र लादयः, उक्तभाष्यात् । सर्वत्र तथोक्तेः फलमाह—एष्विति । पर्यवसितसिद्धान्तमाह—एवञ्चेति । तथा तेन सिद्धो चेत्यर्थः । ‘वस्तुतस्तु’ इत्यस्य ‘सिद्ध’मित्यत्रान्वयः । परीति । ‘दुहादी’त्यादिः । अन्ये—भाष्यतत्त्वविदः । सिद्धान्तमाह—तेषामिति । अकर्मकधातूनामित्यर्थः । स्वम्—आसनादि । फलेति । नचैवमपि नासनजन्यत्वं व्याप्ताविति कथं तत्त्वमिति वाच्यम्, आसनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वात् । मूलकृदादिमतं खण्डयति—यत्त्विति ।

❁ विषमपदचिद्वृत्तिः ❁

प्राकृतं = कर्तुरित्यनेन विहितम् । एकार्थकत्वे उक्तं—वेति । व्याप्नोतीत्यर्थकत्वे प्राप्नोतीति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

व्यापारविशेषः=कर्षणादिरूपः । भाष्यानुक्तानाम्=भाष्योक्तद्वयाद्यष्टातिरिक्तानाम् । भाष्योक्ता हीति । तदुक्तं भाष्ये—‘किमुदाहरणं ? “दुहि—याचि—रुधि—प्रच्छि—भिक्षि—चिञ्चुविशासयः” इति—इति ।

ब्रुवि—शासिगुणेनै च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितङ्कविना”—इति—इति ।

किञ्चेति । परे तु—‘भिक्षु—भिक्षयां लोभे अलोभे चेत्युक्त्वा भिक्षुर्लोभेऽलोभे च प्रयोगो न तु याचेत्तथेति भिक्षिग्रहणमावश्यकमेव, उभयार्थकयाचिग्रहणेन भिक्षिग्रहणासम्भवात् । किन्तु विपरीतं—भिक्षिग्रहणेन सिद्धे याचिग्रहणमेव व्यर्थं, याच्यर्थस्य भिक्षुतिनाऽन्तर्भावाच्चतद्ग्रहणेन याचेत्तद्ग्रहणस्य सम्भवात् । एवञ्च शेखरश्चिन्त्य एवेत्याहुः । श्रीगुरुचरणास्तु—‘भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्ति’रिति काकुः, भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः ? न वैयर्थ्यापत्तिः, पूर्वोक्तीत्या याचिग्रहणेन भिक्षिग्रहणासम्भवादिति तदाशयः । एवञ्च याचिग्रहणमेव व्यर्थमित्येव शेखरकृदाकृतमित्याहुः । अधिकमभिनवराजलक्ष्म्यादावनुसन्धेयमिति गौडाः ।

उभयार्थकेति । पूर्वोक्त—‘परस्वत्वनिवृत्ति’—‘स्वस्वत्वोत्पत्ति’—एतदुभयानुकूलव्यापारार्थकेत्यर्थः । तेषाम्=अकर्मकधातूनाम् । स्वकरणकव्यापने इति । स्वार्थकरणकव्याप्यनुकूलव्यापारे इत्यर्थः । वृत्त्या=शक्त्या । कर्मत्वमिति । भासादीनामिति शेषः ।

१ उपयुज्यते इत्युपयोगः—पयः—फलादि, तस्य निमित्तं=गवादि । अपूर्वविधौ=विध्यन्तरविषयापादानत्वाविवक्षायाम् । २ ब्रुविशास्योर्गुणः=साधनं—प्रधानकर्म, धर्मादि तेन सचते=सम्बध्यते इत्यर्थः । ३ तत्—पाणिनिनाऽकथितमिति व्यवहृतमित्यर्थः ।

‘अकथितश्चे’ति सूत्रे अकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानां कथं द्विकर्मकत्वमिति शङ्कायां
‘कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणां,—देशश्चे’ति भाष्ये उक्तम् । तच्च न विधायकं,
‘हि’शब्दघटितत्वात् ।

किञ्च ‘कालाध्वनो’रिति सूत्रे—‘कालाध्वनौ कर्मवदिति वक्तव्य’मिति वार्त्तिक-
प्रत्याख्याने ‘प्राकृतमेवैतत्कर्म, यथा कटं करोती’त्युक्तम् । अस्य वचनत्वे ‘उक्तं वा,
प्राकृतं वे’ति वदेत् ।

तस्मादुक्तरीत्या कालादीनां तद्योगे कर्मतया द्विकर्मकत्वमित्येव तत्तात्पर्यम् ।

अत एव ‘समां समां विजायते’इति सूत्रे—‘समायां समायां विजायते’ इति
विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते, अन्यथा अनेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तद-
सङ्गतिः स्पष्टैव ।

अत एवोक्तभाष्यार्थानुवादिका हरेः कारिका—

‘कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तैः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥’ इति ।

सकर्मकविषयेऽप्यनेन प्रकारेण कालादिकर्मणा द्विकर्मकत्वं, तुल्यन्यायात्

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

उपलम्भभ्रमं निराचष्टे—कथितमिति । तच्च=तत्तु । प्रत्याख्याने=तन्निमित्ते । प्राकृतमिति । आदौ कृतं—
प्रकृतमुत्सर्गसूत्रं, [‘कर्तु’रिति] तेन बोधितमेवेत्यर्थः । तद्भाष्ये समायामिति आसनादिमात्रवृत्तावधिकरणत्वा-
त्सप्तमीति भावः । अन्यथेति । अस्य वचनत्वेऽधिकरणत्वाविवक्षायां चरितार्थेनानेन तद्विवक्षायामपि परत्वा-
त्प्रत्येन प्राप्तकर्मसञ्ज्ञया तद्वाधादित्यर्थः । उक्त एव भाष्यार्थ इत्यत्र मानमाह—अत एवोक्तेति ।
कारिकायामकर्मकग्रहणमवयुत्वा अनुवाद इति सूचयन्नस्य वचनस्यावश्यकत्वमाह—सकर्मकेति । अनेन=

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परे तु—निश्चयार्थकोऽत्र ‘हि’ शब्दः, ‘खल्वपी’तिवत् । किञ्च ‘कालभावाध्वे’ति श्लोकवार्त्तिकमिद-
मुपात्तमिति पादपूरणार्थोऽत्र हिः, श्लोकपूरणार्थानां व्यर्थानां पदानां बहुशो भाष्येऽपि प्रयोगो दृश्यते
एवेत्ययं शेखरोऽयुक्त एवेत्याहुः । इत एवारुचेराह—किञ्चेति । कर्मवदिति । द्वितीयाविधानं न कार्यं,
किन्तु कर्मवद्भाव एव विधेय इति कर्मवदतिदेशादेव द्वितीया सेत्स्यत्येवेति तद्भावः । अस्य=कालभावाध्वे’ति
वचनस्य । वदेदिति । परे तु वार्त्तिकोक्तस्य वार्त्तिककृदुक्तवचनान्तरेणैव यत्र प्रत्याख्यानं, तत्रैव—
‘उक्तं वा’ ‘प्राकृतं वे’ति भाष्ये प्रयुज्यते, प्रकृते तु—‘कालभावाध्वे’ति वार्त्तिकोक्तस्य भाष्यकृद्वचनेन
प्रत्याख्यानमिति—‘प्राकृतं वा’ ‘उक्तं वे’ति नोक्तं, किञ्च तवापि ‘कर्तु’रिति वचनस्यैव तत्र विधायकतया
भाष्ये ‘प्राकृतं वे’ति, ‘उक्तं वे’ति वा कुतो नोक्तमिति वयमपि पृच्छामः । अतः—‘अस्य वचनत्वे
‘उक्तं वा’ ‘प्राकृतं वे’ति वदेत्—’इति नागेशोक्तं व्यर्थमेवेति प्राहुः । इत एवारुचेराह—अत एवेति ।
परे तु—कारकाणां वैवक्षिकतया कालस्याधिकरणत्वेन विवक्षायां तदुपपत्तेः—चिन्त्योऽयं शेखर इति प्राहुः ।

इत एवारुचेर्हैरकारिकासुपन्यस्यति—कालभावेति । परे तु—कारिकायाम्—‘अन्तर्भूतक्रिया-
न्तैरिति करणे तृतीया, एवञ्च—अकर्मकलक्षणमेतत्,—‘फलरूपक्रियान्तर्भावेण येऽकर्मका’इति । एवञ्च
नेदं भट्टोक्तार्थसाधकम् । अन्यथा—धात्वर्थस्य व्यापनस्य मुख्यत्वात्क तस्यान्तर्भावः, यश्चासनादिरन्तर्भूतो
न तेन कर्मतेति शेखरोक्तमसङ्गतमेव स्यादित्याहुः ।

तेन ‘मासमोदनं पचती’ति भवति ।

तत्र कालादिकर्म—अप्रधानं, द्रव्यकर्म तु प्रधानम् । कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारा क्रियासम्बन्धात् ।

किञ्च कठिनपाक्यस्य महापरिमाणस्य बहुसङ्ख्यस्य च चिरेण पाकोऽन्यस्य-अचिरेणेति द्रव्यधर्मं पर्यालोच्य—क्रियासु कालयोग इति—स बहिरङ्गः ।

अपि च साधनसम्बन्धे जाते क्रियायाः परिच्छेदकबाह्यकालाकाङ्क्षेति स बहिरङ्गः । अकर्मकव्यवहारस्तु धातूनां द्रव्यकर्माभावनिमित्त एव । अत्र बीजं वक्ष्यते । तदुक्तम्—
‘अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्रव्यैरकर्मकः ।

लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते ॥’ इति ।

ॐ चिदस्थिभाला ॐ

व्यापनादिदृश्यङ्गीकारेण । अस्य वचनत्वे तु सकर्मकत्वाच्च स्यादिति भावः । इति=इत्यादि । नन्वेवं कथं गुणप्रधान-भावेऽत आह—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । चेन त्रयाणां समुच्चयः । पर्यालोच्येति । ‘शायमाने’ति शेषः ।

नन्वेवमकर्मकत्वव्यवहारोच्छेदापत्तिरत आह—अकर्मकेति । वक्ष्यते—तदुक्तं हरिणा इत्यादिना । अतः=अविश्वदादितः । तैः=कालादिभिः । द्रव्यैरेवाकर्मकः । एवञ्चाकर्मकशब्देनात्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वेव-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

द्रव्यद्वारैवेति । इदं चिन्त्यं, कालिकसम्बन्धस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य वा साक्षात्सम्बन्धस्य सम्भवात् । पर्यालोच्येति । इदमपि प्रायिकम्, तण्डुलादितात्पर्येणापि ‘मासं तण्डुलं पचती’ति प्रयोगात्, तण्डुलादेरचिरेणैव पाकात् । स बहिरङ्ग इति । तेन ‘मासमोदनः पच्यते’ इत्यत्र मासरूपेण कर्मणि न लकार इति भावः । तैः=कालादिभिः । कर्मणि भावे चेति । यथा कर्मणि तथा भावे चेत्यर्थः ।

परे तु ‘कालभावाध्वे’ति भाष्योक्तवचनस्य युक्तिसिद्धार्थकत्वेपि भाष्योक्तत्वेव तथा कल्पना नान्यत्र । तथा च सकर्मकविषयमपीत्युक्तम्, अकर्मकाणामित्यस्य पूर्वणाभिसम्बन्धात् । खन्मते ‘कालभावाध्वगन्तव्यादेश्च कर्मसञ्ज्ञा’ इति वक्तव्ये ‘अकर्मकाणां’मित्यस्य वैयर्थ्यम् । ‘मासमोदनं पचती’त्यत्र तु ‘कालाध्वनो’रिति द्वितीया । अत्यन्तसंयोगाविवक्षायां—‘मासस्य द्विमोदनं पचती’त्येव । ‘कालभावाध्वे’त्यत्र कालग्रहणं तु मासं द्विःशेते इत्यादौ कर्मलार्थम्, ‘आस्यते मास’इत्यादौ कर्मणि लकारार्थम् । ‘कालाध्वनो’रित्यत्र कालग्रहणन्तु

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तुल्यन्यायादिति । परे तु नात्र किञ्चिन्मानमिति यत्किञ्चिदेतदित्याहुः ।

तेनेति । परेतु—प्रकृते ‘कालाध्वनो’रिति द्वितीयेति न तदुक्तप्रकारेण तत्र द्विकर्मकत्वमिति शेखरोक्तमयुक्तमेवेत्याहुः । प्रधानमिति । ननु ‘जन्यानां जनकः कालः’ इत्युक्त्या कालस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यैव च साक्षात्किञ्चान्वयितया तस्यैव (कालस्यैव) प्राधान्यमितीदमसङ्गतमेवेत्यरुचेराह—किञ्चेति । कठिनपाक्यस्य=माषद्विदलादेः । महापरिमाणस्य=आढकादिमितस्य कन्दादेः ।

तदुक्तमिति । ‘हरिणे’ति शेषः । तैः कर्मभिः=कालादिकर्मभिः, युक्तोऽपि धातुः—द्रव्यैः=ओदनादि-द्रव्यकर्मभिः—अयुक्तः सन्—‘अकर्मक’ इति व्यवहारं लभते, एवञ्च कालाध्वनिरिक्तकर्मशून्यतया अकर्मकत्वनिबन्धनो भावे लकारो,—‘मासमास्यते देवदत्तेने’त्यादौ सिध्यति । एवं—मासादिरूपकर्मवत्तया सकर्मकत्वस्यापि वक्तुं शक्यतया सकर्मकत्वप्रयुक्तः—‘आस्यते मासः’ इत्यादौ कर्मणि लकारश्च सिध्यती-त्यर्थः । अत्र कारिकायां द्रव्यपदं कालादिभिन्नद्रव्यसामान्यपरमिति मासादिरूपकालोदरपि लिङ्गसङ्ख्यान्व-यित्वरूपद्रव्यत्वस्य सत्त्वेऽपि नासङ्गतिरिति तत्त्वविदः ।

गतिबुद्धिप्र । शब्दः—कर्म—कारकं येषामित्यर्थो—व्याख्यानात् । तन ह्यायति-
कन्दयत्योर्न ।

ॐ विजया ॐ

गतिबुद्धि । अयम्भावः—‘देवदत्तं प्राप्तं गमयती’त्यादौ प्यन्तगमिधातोः संयोगानुकूलव्यापारानु-
कूलव्यापारार्थकतया प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्य-संयोगानुकूलव्यापारात्मक-फलाश्रयत्वेन चोद्देश्यतया
‘कर्तु’रित्यनेन देवदत्तादेः कर्मत्वं प्राप्तं, णिच्प्रकृतिभूतगम्भात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेन च तस्यैव
कर्तृत्वमपि प्राप्तं, तत्र परत्वात्, प्यर्थद्वितीयव्यापारसापेक्षकर्मत्वोपेक्षया प्रकृतिमात्रार्थव्यापारा-
पेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वात्, [‘तत्प्रयोजको हेतुश्चे’ति—कर्तृप्रयोजकस्य हेतुतया ‘हेतुमतिच’त्यनेन
कर्तृप्रयोजकव्यापारे णिचो विधानात्तदर्थव्यापारापेक्षकर्मसंज्ञां प्रति कर्तृसंज्ञायाः—] उपजीव्य-
तया च कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोतीति—तां बाधित्वा गत्यादिसूत्रेण कर्मसंज्ञा देवदत्तादेर्विधीयते इति
प्राञ्चः । तदुक्तं दीक्षितैर्मनोरमायां—

‘परत्वादुपजीव्यत्वादनन्तरङ्गतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्याऽस्तु कर्तृत्वं, गत्यादेर्विधितोचिता ॥’ इति ।

अत एव ‘आकडारादेका संज्ञे’ति सूत्रे भाष्ये—“आकडारात्परङ्कायं” मिति पाठे गतिबुद्ध्या-
दीनां प्यन्तानां कर्म—कर्तृसंज्ञामपि प्राप्नोति, आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च कर्म-
संज्ञा प्राप्नोति—” इति दोष उक्तः । तत्र ‘आरम्भसामर्थ्या’दित्यस्य—गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्या-
दित्यर्थः । गत्यादिसूत्रस्य नियमार्थत्वे तु—गत्याद्यतिरिक्ते‘पाचयत्योदनं’ देवदत्तेन’त्यादौ देव-
दत्तादेः ‘कर्तु’रिति प्राप्तकर्मसंज्ञाव्यावृत्त्यर्थं गत्यादिसूत्रस्य चरितार्थतयाऽऽरम्भसामर्थ्यादित्युक्तं
स्यात् । एवञ्च गतिबुद्धीति सूत्रं विध्यर्थमेवेति ।

ननु शाब्दबोधीयविशेष्यताश्रयत्वरूपस्य शाब्दप्राधान्यस्य णिजर्थव्यापार एव सत्त्वेन तदनु-
रोधिण्याः कर्मसंज्ञाया अपि तथैव प्राधान्यात्प्रधानकार्यं सर्वतो बलवदिति कर्मसंज्ञैव—[कर्तृ-
संज्ञां प्रबाध्य—] प्राप्नोतीति गतिबुद्धीति सूत्रं व्यर्थं सन्नियमार्थमेवेति चेन्न; शाब्दबोधीय-
विशेष्यताश्रयत्वलक्षणशाब्दप्राधान्यस्य प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेऽपि उद्देश्यत्वरूपस्यार्थप्राधान्यस्य
प्रयोज्यव्यापारे सत्त्वेन [उद्देश्यत्वरूपशाब्दप्राधान्याश्रयकार्यस्यैव चाकडारसूत्रभाष्यादितः प्राबल्यस्य
स्वीकरणीयत्वेन] तदनुरोधिकर्तृ—संज्ञाया एव प्रधानकार्यतया प्राबल्यात्प्राप्त्या कर्मसंज्ञार्थं
गत्यादिसूत्रस्य विधायकत्वस्योच्यते । स्पष्टश्चेदं मनोरमायाम् । इति प्राञ्चतम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अविवक्षितकर्मकस्यापि ग्रहणं, तेन ‘मासं पचती’त्याद्यपि भवत्येवेति बोध्यम् । येषामिति । कुत्रिमे कार्य-
सम्प्रत्ययात्, कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । शब्दक्रियाणामित्यर्थे हि ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकाणा’मित्येव
ब्रूयात्, अर्थशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्य तुल्यत्वादिति भावस्तदाह—व्याख्यानादिति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सकर्मकधातुयोगे द्वितीयार्थम् । ‘प्राकृतमेवैतत्कर्मे’ति भाष्यं तु एकदेश्युक्तिः । किञ्च सकर्मक-
धातुस्थलेऽपि मासादेः कर्मत्वे आप्त्यर्थकर्मण्येव लादयः स्युः, तस्य प्राधान्यात्, ‘प्रधानकर्मण्या-
ख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणा’मिति वचनात् । ननु सम्बन्धप्रयोजकमासादेव ‘मासमास्ते’ इत्यादौ
धात्वर्थः, ‘आसनं व्याप्नोती’ति तु फलितार्थकथनमिति चेन्न, एवमपि ‘कुरुन् तण्डुलं पचती’ति
प्रयोगापत्तिः, इष्यते तु ‘कुरुषु तण्डुलं पचती’ति । ‘कुरुवस्तण्डुलं पचन्ते’ इति प्रयोगापत्तिश्च,
कठिनपाक्यस्येति लघुक्तयुक्तेरनवतारात् । न चाधाररूपं कर्म बहिरङ्गं, रुधेः व्रजरूपे कर्मणि
लकारश्च न भवत्येव, ‘अप्रधाने दुहादीना मित्युक्तेरिति वाच्यं, व्यापारद्वयार्थकत्वेन व्रजस्य ‘कर्तु’रिति
कर्मलपक्षे तत्र लकारानापत्तेः, आधारत्वमात्रेण बहिरङ्गत्वस्य निर्बाजत्वाच्चेत्याहुः ।

अणाविति । णिच्यनुत्पन्ने इत्यर्थः । अत्र णिच् हेतुमणिजेव, ‘स णा’वित्यत्रापि स एव—व्याख्यानात् । अत एव भक्षेर्निषेधश्चरितार्थः । स हि नित्यप्यन्तश्चुरादिरिति बोद्धव्यम् ।

अन्यानधीनत्वलक्षणा-ऽऽर्थप्राधान्य-शाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्वलवत्त्वेन ‘कर्तु’रित्येव सिद्धे—

❀ विजया ❀

नवीनास्तु—शाब्दबोधीयविशेष्यताश्रयत्वलक्षणस्य शाब्दप्राधान्यस्य, अन्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थ-प्राधान्यस्य च णिजर्थव्यापारे एव सत्त्वेन तत्सपेक्षकर्मसंज्ञायाः प्राधान्यात्प्राबल्येन कर्मसंज्ञायाः सिद्धौ गत्यादिसूत्रं नियमार्थमेव ।

आकडारसूत्रे भाष्ये च—‘आरम्भसामर्थ्या’दित्यस्य नियमार्थकगत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्येवार्थः; यद्वा प्यन्तधातुविषयक‘कर्तु’रितिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति न ततो विध्यर्थतालाभसम्भवः । अत एव—

‘गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कमताङ्गतः ।

नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाऽभिधीयते ॥’

—इति हरिकारिकायां ‘नियमा’दित्युक्तम् । गुणक्रियायाम्—अप्यन्तगमादिक्रियायां—स्वातन्त्र्येण तस्य कर्तृसंज्ञायाः प्राप्तावपि प्रधानीभूतप्यन्तक्रियासंनिधौ तदनुरोधिकर्मत्वस्यैव युक्तात्कर्मत्वस्य प्राप्तौ गत्यादिसूत्रस्य नियमार्थतया कर्मसंज्ञाया अप्रवृत्त्या स्वधर्मेण=कर्तृधर्मेण तृतीयारूपेण ‘पाचयत्योदनं देवदत्तेन’त्यादौ देवदत्तादिरभिधीयते—इति तदर्थः ।

ननु—‘कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे यथा व्यापाराश्रयः कर्त्ता प्रधानं, तथा कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलाश्रयः कर्मे’ति फलव्यापारयोरुभयोरपि शाब्दबोधीयविशेष्यताश्रयत्वरूपं शाब्दप्राधान्यमिति कथं प्रयोजकव्यापारे एव शाब्दं प्राधान्यम् ?—किञ्च प्रयोज्यव्यापारेऽपि आर्थं प्राधान्यमप्यस्त्युद्देश्यत्वरूपं, तत्प्रेरणायैव प्रयोजकव्यापारप्रवृत्तेरिति—कर्तृप्रत्यय एव प्राबल्यात्प्राप्नोतीति विध्यर्थतोचितेति चेन्न; जनकत्वरूपप्राधान्यस्य पित्रादिपु दृष्टस्य सर्वतो मुख्यस्य प्रयोजकव्यापारे सत्त्वात्सपेक्षकर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

प्यन्तलक्ष्ये तदभावासम्भवादाह—णिच्येति । ‘यः कर्ते’ति शेषः । अणीत्यादि—एकं पदं, भिन्नं वा लुप्तविभक्त्यन्तम् । अत्र=अणीत्यत्र । उत्तरसूत्रस्य शब्दाधिकारेणाप्युपपत्तेर्न तस्यात्र तत्त्वमिति सूचयन् व्याख्यानमेव विशदयति—अत एवेति । सकलप्राचां ग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—अन्येति । अव्यवहितान्वयीदम् । अपिना परोपजीव्ययोः समुच्चयः । बलवत्त्वात्प्राप्तिः,—पच ।

❀ धरवर्णिनी ❀

गतिबुद्धिः । अत्र प्राञ्जः—“—‘गतिबुद्धि’ति सूत्रं विध्यर्थं, तथाहि—‘गमयति देवदत्तं यशदत्त’इत्यादौ गन्धात्त्वर्थसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारप्रयोज्य—प्रथमव्यापाररूप-फलाश्रयस्य देवदत्तस्य-कर्तृभूतयशदत्त-वृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयतया कर्मसंज्ञा, गन्धात्प्राप्तव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृसंज्ञा च प्राप्नोति, तत्र—परत्वात्, णिजर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वापेक्षया प्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य अन्तरङ्गत्वात्, कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्मसंज्ञाविधानेन कर्तृसंज्ञां विना कर्मसंज्ञाया असम्भवेन कर्तृसंज्ञायाः कर्मसंज्ञोपजीव्यत्वाच्च—देवदत्तस्य कर्मसंज्ञां बाधित्वा कर्तृसंज्ञैव स्यादिति—अप्राप्तकर्मसंज्ञाविधानार्थं गतिबुद्धिसूत्रम् ।

न च शाब्दबोधे प्रयोजकव्यापारविशेष्यकबोधदर्शनात्सपेक्षकर्मसंज्ञायाः प्राधान्यात्प्रधानकार्यस्य च सर्वाऽपेक्षया बलवत्त्वात्कर्मसंज्ञैव प्राप्नोतीति गतिबुद्धिसूत्रं व्यर्थं सन्नियमार्थमेवेति वाच्यं, प्रयोजक-

— 'णिजर्थेनाप्यमानस्य चेद्गत्यर्थादीनामेवे'ति नियमार्थामेदं; तेन पाचयत्यादियोगे नेति—
'हेतुमति चे'ति सूत्रे भाष्यकृतः ।

'प्रधानकार्यं सवतो बभूव'दिति आकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तेन गत्यादियोगे
प्रयोज्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वं, पाचयत्यादियोगे कर्तृत्वशक्तिमत्त्वमेवेति बोद्धव्यम् ।

गमयति देवदत्तेनेति । यज्ञदत्तकर्मकगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो
विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इति बोधः । अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वम् ।

नियन्त्रिति । नियन्तृकर्तृकण्यन्तप्रकृतिभूतरयेत्यर्थः । प्रापणार्थवहेर्गत्यर्थात्वा-
भावेऽपि 'प्राप्तं प्राप्त' इत्यादौ तत्प्राप्तेर्गतिं विनाऽसम्भवादाक्षिप्तगत्याऽपि गत्यर्थत्वमित्य-
भिमानेन वार्तिकारम्भः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

धात्वर्थनिष्ठ विशेष्यता निरूपितप्रकारतानाश्रयत्वरूपप्राधान्यसत्त्वादिति भावः । तत्रापि यज्ञदत्तस्तेष्टत्वादाह—
देवदत्तेति । यथाश्रुतासङ्केतराह—नियन्त्रिति । इदमर्थद्वारकं ण्यन्तविशेषणम् । तत्प्रकृतिभूतत्वं=तद्वत्कत्वम् ।
अन्यथात्राप्यसङ्गतिः स्पष्टैव । नियन्ता च 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथि'रित्युक्तः सारथि-
रेव, न किन्तु पशुप्रेरकमात्रं, तेन 'बाहयति बलीवर्दान्यवा'मिति सिद्धम् । प्रापणं=प्राप्त्यनुकूलव्यापारानुकूल-
व्यापारः । प्राप्तिश्च सम्बन्धमात्रं, 'सुखं प्राप्तः' 'धनं प्राप्त' इत्यादौ समवायस्वस्वामिभावादेर्भानात्तदाह—
प्रापणार्थेति । 'अभिमान'इत्यनेन सूचितं—'वस्तुनो न्यायसिद्धान्तानुवाद एव वार्तिक'मिति बोध्यमिति । नन्वेवं
कर्मत्वेन 'भूः प्राप्ते'त्यादिसिद्धावपि 'गत्यर्थाकर्मके'त्यप्राप्त्या 'सुखं प्राप्त' इत्याद्यसिद्धिरस्तत्रापि स्याद्वाक्षेप

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

'प्रधानकार्य'मित्यस्य प्रधानानुरोधिकार्यस्य सर्वतो बलवत्त्वादित्यर्थः । तत्फलं तु 'मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते'
इत्यत्र मूलकस्य उपदंशक्रियानिरूपितकत्वेऽपि प्रधानभुजिक्रियानिरूपितकरणत्वेनिबन्धनतृतीया-
सिद्धिः । परत्वात्तत्र तृतीयाया उपपादने तु अस्य फलं मृग्यमिति केचित् ।

पर तु उपदंशक्रियायां कर्मत्वेन अन्वितस्यैव भोजने करणत्वादन्तरङ्गत्वाद्भितीया प्राप्ताऽनेन

ॐ वरवर्णिनी ॐ

व्यापारस्य प्रयोज्यमुद्दिश्यैव प्रवृत्तेरहेदयत्वरूपस्याऽऽधैप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारेऽसत्त्वात्परत्वान्तरङ्गत्वो-
पजीव्यत्वादितश्च कर्तृसंज्ञाया एव प्राप्त्याऽस्य विध्यर्थत्वस्यैवौचित्यात् । न च प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यान-
पेक्षतया स्वतन्त्रत्वात्—अन्यानधीनत्वलक्षणमार्थप्राधान्यं, शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यताश्रयत्वरूपं शाब्दप्राधान्य-
ज्ञास्तीति प्रकृते तत्सोपेक्षकर्मसंज्ञैव प्राप्नोतीति नियमार्थैतैवोचितेति वाच्यं, कर्मप्रत्ययसममिव्याहारे
नव्यमते फलविशेष्यकबोधोदयात्तत्र प्रयोजकव्यापारे इव मम प्रयोज्यव्यापारेऽपि निरुक्तशाब्दप्राधान्यस्यो-
द्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य च सर्वेनोभयोस्तुल्यत्वेन परत्वाद्दन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतया च कर्तृसंज्ञाया एव
प्राप्तेरस्य विध्यर्थत्वस्यैव युक्तत्वादित्याहुः । 'नव्यास्तु—सर्वोपेक्षया बलवतो जनकत्वरूपस्य, अन्यानधीनत्व-
लक्षणस्य चार्थप्राधान्यद्वयस्य कर्तृव्यापारे सत्त्वात्तदनुरोधिककर्मत्वस्य प्राप्त्या'गतिबुद्धौ'तिसूत्रं नियमार्थमेव,
अत एव 'हेतुमति चे'तिसूत्रे भाष्येऽस्य नियमकत्वमुक्तमित्याहुः । तदाह—अन्यानधीनेति ।

न कर्मत्वमिति । ननु अणावित्यस्याभावे 'गमयति—देवदत्तो—यज्ञदत्त'मित्यत्रैव दोषदानमुचितं,
कर्तृसंज्ञां वाधित्वा देवदत्तस्य कर्मसंज्ञाया अनेन प्राप्तेः । न च लटा कर्तृरुक्ततया तस्य कर्मत्वेऽपि
प्रथमाया एव प्रवृत्त्या न फलभेद इति वाच्यं, देवदत्तस्य कर्मसंज्ञाया मिदानीं लटोक्तौ मानाभावात्,
कर्तृत्वस्यैव लटोक्तेस्तस्य च देवदत्तेऽभावादिति चेन्न; 'कर्तुरीप्सिते'ति सूत्रादीप्सिततममित्यस्यानुवृत्त्या

‘सुखं प्राप्त’ इत्यादौ न तदाक्षेपः । तत्र कर्तरि क्त आदिकर्मणि बोद्धव्यः । अत एव ‘ग्रामं प्रापयति देवदत्तेन’त्येवेति—ध्वनितं—‘न गती’ति ‘न वे’ति सूत्रे च भाष्ये ।

नयतेस्तु ‘या—प्रापणे’इत्यादेरिव गत्युपसर्जनं प्रापणं वाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवेति बोद्धव्यम् ।

अदिखाद्योरिति । प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । प्रत्यवसानं—भक्षणम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

इति गतिरेव तदर्थः कुतो नात आह—सुखमिति । अत एव=प्रापणस्य गतिमिच्छादेव । न गतीति । तत्र ह्युक्तं—‘न वहिर्गत्यर्थे’ इत्यादि । नवेतीति । तत्र ह्युभयत्र विभाषागणनावसरे ‘हृत्कोरित्युभयत्र विभाषे’त्युक्त्वा प्राप्तेऽन्वयहरतिमुदाहृत्य, अप्राप्ते ‘हरति भारं देवदत्तो’ ‘हारयति भारं देवदत्त’मित्युदाहृतम् । नयते-स्त्विति । तुनारुचिर्बोधिता, नयतेरपि ‘वहि’तुल्यत्वं, न ‘या’तुल्यत्वमिति । अत एव शब्दरत्नादिविरोधो नेति स्पष्टं भावप्रकाशः । हिंसोक्त इति बहुव्रीहिः, पष्ठोत्पुरुषो वा । मनोरमाद्युक्तप्रकारे विसंवादिनं प्रत्याह—

❁ विषमपदविवृतिः ❁

वार्थते । उभयत्र मूलकस्य शाब्द एवान्वयः, अन्यथा समासानापत्तेः । अत एव ‘कर्तुं शक्यते घटः’ इत्यत्र प्रधानानुरोधिनी प्रथमा । हरिरपि—‘शक्तिर्गुणाश्रयी तत्र प्रधानमनुरूप्यते’ इतीत्याहुः ।

ननु सुखं प्राप्त इत्यत्र आक्षिप्तगत्यापि ‘गत्यर्थे’ति कर्तरि क्तो न स्यादित्याशङ्क्याह—कर्तरि क्त इति । अत एव=आक्षिप्तगत्या गत्यर्थकत्वमित्यस्याभिमानिकत्वादेव । तस्य गत्यर्थत्वमेवेति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

अणावित्यस्याभावेऽपि कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्मसम्बाविधानेन द्वितीयणिचं विना देवदत्ते कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वस्यासम्भवाद्द्वितीयणिचपर्यन्तानुधावनमित्याशयात् ।

न च संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकस्य प्यन्तगमादेर्न गत्यर्थत्वं, प्राधान्येन संयोगानुकूलव्यापारमात्रार्थकस्यैव गत्यर्थत्वादिति वाच्यम्, अणावित्यतस्तसामर्थ्याद्यथाकथञ्चित्संयोगानुकूलव्यापारार्थकस्यैव गत्यर्थपदेन ग्रहणमिति शापनात् ।

आक्षिप्तेति । ‘ग्रामं प्राप्तः’ ‘ज्ञानं प्राप्तः’ ‘सुखं प्राप्तः’ इत्यादौ संयोग—समवायादिसम्बन्धस्यापि प्रत्ययात्प्राप्तेः सम्बन्धमात्ररूपत्वेऽपि ‘ग्रामं प्राप्त’इत्यादौ सम्बन्धत्वेन भासमानाया वस्तुतः संयोगरूपायाः प्राप्तेर्गतिं विनाऽनुपपद्यमानतया तत्र गतेराक्षेपः । यत्र तु गतिं विनापि प्राप्तेः सम्भवो यथा ‘धनं प्राप्तः’ ‘ज्ञानं प्राप्तः’ ‘सुखं प्राप्त’इत्यादौ, तत्र न गत्याक्षेपकत्वं प्राप्तेरित्याशयः । वस्तुतः प्रधानगत्यर्थके गमादौ चरितार्थं सूत्रमाक्षिप्तगत्यर्थके न प्राप्नोतीति व्यर्थमिदं वाक्तिकमित्याहुः श्रीगुरवः ।

अत्र=प्राप्त इत्यत्र । आदिकर्मणीति । गत्यर्थत्वाभावेन गत्यर्थकर्मकेत्यस्याप्राप्तेरित्याशयः । एवञ्च ‘सुखं प्राप्त’इत्यस्य सुखप्राप्त्यारम्भ इत्येवार्थे इति तत्त्वम् । अत एव=प्रापेरगत्यर्थकत्वादेव । इत्येवेति । कर्मत्वाभावेन न द्वितीयेत्यर्थः । हिंसाङ्गेति । हिंसा=दुःखजनको व्यापारः—अङ्गं=फलं यस्येत्यर्थः । हिंसाफलक इति यावत् । यथा ‘मनुष्यं भक्षयति’इति । परः=कृषीवलादिः ।

भक्षयति बलीवर्दानिति । हिंसाङ्गे भक्षणे भक्षेवृत्तिः । परकीयसस्यभक्षणे परो हिंसितो भवतीति तत्त्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या ।

जल्पयतीति । पुत्रो धर्मं जल्पति—तद्बोधकवाक्यानि कथयति, देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः । शब्दाययतीति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दैरे'त्यादिक्यङन्ताणिच् ।

परे तु 'शब्दक्रियाणा'मित्यर्थे ह्याययति-शब्दाययति-क्रन्दयतीनां प्रतिषेध उक्तो भाष्ये, न तु 'शब्दकर्मकाणा'मिति पक्षे । एवञ्च तत्र पक्षे भाष्ये शब्दाययतौ प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मकशब्दायतिसत्त्वे न मानम् । शब्दस्य धात्वर्थसङ्गृहीतत्वेऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावात्—ह्यताविवेति—चिन्त्योऽयं निषेध इत्याहुः ।

येषामिति । अयं भावः—'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मणामणि कर्ता

❁ विजया ❁

गत्यर्थानामेवेति । न च 'नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं, नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यञ्च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नस्यैव नियमशरीरकल्पन'मिति सिद्धान्तः । प्रकृते च नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-गत्याद्यर्थकधातुल-व्यापकं सकर्मकधातुत्वं न भवति, अविवक्षितकर्मकधातौ गत्याद्यर्थकत्वस्य सत्त्वेऽपि सकर्मकत्वस्याभावादिदोषसङ्गतमिति वाच्यं, 'कर्मान्वययोग्यार्थकधातूना-श्चेद्गल्यर्थकानामेवे'ति नियमशरीरकल्पनेनादोषात् । एवञ्च—'सकर्मकाणाञ्चे'दित्यस्य—कर्मान्वययोग्यार्थकधातूनाश्चेदित्यर्थ इति वदन्ति ।

येषामितीति । अयमत्र प्राचामाशयः—'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मणामणि कर्ता स णा'-

❁ चिदस्थिमाला ❁

परकीयेति । यत्तु अकर्मकत्वादिव सिद्धे इदं व्यर्थमिति, तन्न—इत्याह—पुत्रो धर्ममिति । एतेनात्र यश-दत्तमिति शेषः, लाडनपूर्वकशब्दोच्चारणे धातोर्युक्तिः, 'जल्पति पुत्रं यशदत्त'इति पूर्वावस्थेत्याशय इत्यपास्तम् । इत्यादीति । 'विहिते'ति शेषः । मूलादि दूषयति—परे त्विति । 'शब्दस्य कर्मणः अभावे' इति छेदः । 'हेन्-स्पर्धायां, शब्दे चे'त्यत्र शब्दपदेन हेन्धात्वर्थनिर्देशात्तदर्थकशब्दपदात् क्यङि पुत्रादिकर्मयोग-सम्भवात्तदाह—ह्यताविवेति ।

अस्यार्थस्य स्वरसतो मुनित्रयोक्तितो लाभादाह—अयमिति । यद्यपि 'अणि कर्ता स णा'वितिभिन्नविधिं कृत्वा 'गतिबुद्धी'त्यपरम्—अकर्मकपदरहितं नियमार्थमिति कैश्चिदुक्तं तथापि भाष्या-नुरोधेनाह—गतीति । अपेक्षत्वात्—सकर्मकविषयत्वात् । 'भवतीती'ति पाठः । सत्ये च=सत्यपि ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

परे तु 'नवे'तिसूत्रे भाष्ये—अप्राप्ते 'हारयति भारं देवदत्त'इति, 'न गती'ति सूत्रे च 'न वहिर्गल्यर्थ'

❁ वरवर्णिनी ❁

उक्त इति । 'शब्दक्रियाणामिति चेत् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधः' इत्येवमित्यादिः । पक्षे=सिद्धान्तभूते पक्षे । यद्यस्याकर्मकत्वं स्यात्तदा सिद्धान्तपक्षेऽपि अकर्मकतया कर्मसंस्थायाः प्राप्त्या तद्वारणार्थं कथनोपायो भाष्यकृता कृतः स्यात् । तत्र पक्षे=शब्दकर्मकाणामिति सिद्धान्तपक्षे । न मानमिति । अकर्मकशब्दाययति-सङ्गावे तु तत्र कर्मत्ववारणायापायोऽवश्यकर्तव्यः स्यादित्याशयः । ह्यताविवेति । कैशे शब्दे-

स पा'विति सूत्रं—नियमस्य सजातीयोपेक्षत्वात्—‘सकर्मकाणाञ्चेदेषामेवे’ति नियमपरम् ।

ॐ विजया ॐ

विति नियमार्थ, नियमश्च सजातीयोपेक्षः, ‘सकर्मकणाञ्चेदस्यादीनामेवे’ति च नियमाकारः । तथा च ‘मासमासयति देवदत्त’मित्यादावास्थातोरकर्मकतया नियमाक्रान्तेरभावात्कर्तुरीप्सितेति कर्मत्व-सिद्धावकर्मकग्रहणं प्रकृतसूत्रे व्यर्थं सत्—येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मका-धातव इति बोधयति । अकर्मकपदघटक‘कर्म’पदेन देशकालाद्यतिरिक्तकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः । एवञ्च ‘मासमासयति देवदत्त’मित्यादौ मासादिकर्मसत्त्वाद्भावात्ततोः सकर्मकतया नियमाक्रान्ततया कर्तुरित्यनेन कर्मत्वाप्राप्तावपि अकर्मकग्रहणात्कर्मत्वसिद्धिः । ‘पाचयति देवदत्तेने’त्यादावोदनादिकर्मणोऽविवक्षायान्तु नाऽकर्मकग्रहणात्कर्मत्वापत्तिः, ओदनादिविवक्षास्थले पचातो-देशकालादिभिन्नोदनादिकर्मणां सम्भवेन—[येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मका इत्यादिरीत्या—]—निरुक्तस्याकर्मकत्वस्य तत्राभावात् । गत्यादिसूत्रस्य विधिलपक्षेऽपि अकर्मकग्रहणं व्यर्थमेव, व्याप्त्यर्थान्तर्भावेण वृत्तौ सर्वेषामेव [सकर्मकाणामकर्मकाणाञ्च—] धातूनां सकर्म-कत्वस्य सम्भवेन—न विद्यते कर्म येषान्तादृशानां धातूनामप्रसिद्धेः । तदुक्तं भाष्ये—‘न च केचि-देशकालादिभिरकर्मकाः’—इति । एतद्भाष्यप्रामाण्याच्च—‘असम्भवत्कर्मको धातुरेवाऽकर्मकः’—इति लभ्यते, अन्यथा व्याप्त्यर्थान्तर्भावाभावे मासादीनामपि कर्मत्वासम्भवाद्देशकालाद्यतिरिक्तद्रव्य-कर्मणाञ्च स्वत एवाभावाच्चाकर्मकधातोः सम्भवे ‘न च केचिद्देशकालादिभिरकर्मका’ इति भाष्योक्त-मसङ्गतमेव स्यात् । असम्भवत्कर्मकस्य धातोरत्राऽकर्मकपदेन ग्रहणे तु—व्याप्त्यर्थान्तर्भावे देश-कालादेः कर्मणः सम्भवादसम्भवत्कर्मकत्वाभावेन तादृशाकर्मकत्वस्यासम्भवात्—‘न च केचिद्देश-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इत्यादेरप्युपलक्षणम् । यथा कै—गै—रै—ह्वेआदेः शब्दार्थत्वेऽपि कर्मविशेषोपेक्षायां ‘श्लोकं गायती’त्यादि प्रयुज्यते तद्वदस्य शब्दार्थत्वेऽपि कर्मविशेषपुत्रादित्यागे मानाभाव इत्याशयः । अयं निषेधः—‘शब्दायतेनै’ति निषेधः ।

सजातीयेति । गत्यादीनां चतुर्णां सकर्मकत्वादिति भावः । एषां=गत्यादीनां चतुर्णांम् । तेन सिदिच्छिद्यादीनां व्यावृत्तिः, तेषां सकर्मकत्वात् ।

यद्यपि कर्मणोऽविवक्षायां गत्याद्यर्था अपि अकर्मका उपलभ्यन्ते इति सकर्मकत्वेन साजात्यं दुर्वचं, तथापि [—कर्माविवक्षायां शब्दकर्मत्वासम्भवात्—] तत्सूत्रोपात्तशब्दकर्मणः सर्वदा सकर्मकस्यैव सम्भवेन—तत्साहचर्येण गत्याद्यर्थकानामपि सकर्मकाणामेवात्र ग्रहणेन तादृशसाजात्यस्य सुवचत्वाच्च क्षतिः ।

सन्वेवं फलभेदः, तथाहि—अकर्मकग्रहणे सति—कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकाणां गत्याद्यर्थानां समवधाने-णिन्तमभिव्याहारे कर्म संज्ञा भवति, तदभावे तु भवद्गीत्या शब्दकर्मसाहचर्योत्सकर्मकाणामेव गत्यादीनां ग्रहणादविवक्षितकर्मके गत्यादौ न सा प्राप्नोतीति फलभेदः स्फुट इति चेदत्र ब्रूमः—‘शब्दकर्मणामपि कर्त्ता स णौ’इत्येको योगः, अयमेव च ‘सकर्मकाणाञ्चेच्छब्दकर्मकाणा’मितिनियमार्थः । एवञ्च शब्दकर्मातिरिक्ते गत्यर्थादिसकर्मकमात्रेऽपि कर्मत्वाप्राप्त्या ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्था’मिति कर्मसंज्ञाविधानार्थोऽपरो योगः । गत्याद्यर्थानामपि कर्त्ता णौ कर्म भवतीति च तदर्थः । एवञ्च सर्वथा कर्मरहितानामकर्मकाणां, कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकाणां गत्यादीनाञ्च योगे‘कर्त्तु’रिति सूत्रेणैव कर्मसंज्ञा सिद्धा, सकर्मकत्वाभावेन नियमाक्रान्तत्वाभावात् । तदेवमकर्मकग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापयतीति श्रीबालकृष्णचरणानुसारिणः प्राहुः ।

एवं सिद्धेऽकर्मकग्रहणं सामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्माभाववतोऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थम् । तच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं—‘शास्त्रेऽकर्मकपदेन ईदृशानामेव ग्रहण’मिति । तेन ‘मासमास्यते’इत्यादौ भावे लो भवति—[इति] ।

न त्विति । तद्विवक्षा हि द्वेधा—तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात्, सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयविवक्षणाद्वेति भावः ।—इदं कैयटानुरोधेन ।

❁ विजया ❁

कालादिभिरकर्मकाः’इति भाष्यं खरसतः सङ्गच्यते । तदेवमकर्मकग्रहणं व्यर्थं सहशकालादि-व्यतिरिक्ताऽसम्भवत्कर्मक एवाकर्मकपदेन ग्राह्य इति ज्ञापयति, तेन—‘आसयत्सल्लिले पृथ्वी’मित्यादौ कर्मलसिद्धिः, निरुक्ताकर्मकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । ‘पाचयति देवदत्तेन’त्यत्र च न कर्मत्वं, देशकालादि-भिन्नौदनादिकर्मणां क्वचित्—[—विवक्षास्थले—] सम्भवादिति । अत्रैव प्राचीनमते स्वभावनया नागेशः—‘सामान्यापेक्षमिदं ज्ञापकं, तेन सत्यपि मासरूपे कर्मणि ‘मासमास्यते देवदत्तेन’त्यादौ भावे लःसिध्यति—’इति योजयति, वस्तुतो नेदं प्राचां मतमिति तत्खण्डनेन न प्राञ्जते काप्यनुपप-तिरिति । स्पष्टश्चेदमसत्पितृचरणैः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिभिराविष्कृतायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्याम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

कैयटेति । स चाग्रे स्फुटः । मूलादि दूषयति—परे त्वित्यादि वदन्तीत्यन्तेन । अपिना तत्समुच्चयः ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

इति भाष्याच्च गत्युपसर्जनप्रापणार्थकस्य आक्षिप्तगत्या गत्यर्थकस्य च न गत्यर्थपदेन ग्रहणं, ‘या—प्रापणे’ इत्यत्र तु प्रापणं गतिश्च धात्वर्थः । ‘गतिबुद्धी’ति सूत्रे अणावित्यस्य प्रयोजनं निवृत्तप्रेषणाद्वेः प्यन्ताण्यौ बोध्यमित्याहुः । सामर्थ्यादिति । शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति भावः । सामान्यापेक्ष-

❁ वरवर्णिनी ❁

एवं सिद्धे इति । अकर्मकत्वेन नियमानाक्रान्ततया ‘कर्तुं’रित्येव कर्मत्वे सिद्धे इत्यर्थः । ‘ग्रहण’मित्यस्य—‘व्यर्थमत’ इतिशेषः । देशेति । तेषां सर्वत्रसत्त्वस्य सम्भवेन केवलान्वयित्वादित्याशयः ।

ग्रहणार्थमिति । एवञ्च अकर्मग्रहणाभावे—‘सकर्मकाणाञ्चेद्भ्याद्यर्थानामेवे’ति नियमाक्रान्तत्वा-‘न्मासमासयति देवदत्त’मित्यत्र ‘कर्तुं’रिति—कर्मत्वं न स्यात्, अकर्मकग्रहणं तु तत्सामर्थ्यान्मासाद्यतिरिक्त-कर्मशून्यतयाऽकर्मकत्वाग्नियमाऽपसक्तेः कर्मत्वं सिद्धयतीति तत्त्वम् । एतावन्मात्रमेव प्राचां मतम् । अग्रे तु ‘तच्चे’त्यादिना शेखरकृता स्वभावनयैव प्राचाममतं व्याख्यातमिति न तथा तेषां मतमिति न प्राचांमते कोऽपि दोषः सम्भवतीति तत्त्वविदः । तच्च=अकर्मकग्रहणञ्च । सामान्यापेक्षकतां दर्शयति—शास्त्रे इति । व्याकरणशास्त्रमात्रे इत्यर्थः । तेन=सामान्यापेक्षज्ञापनेन । भावे इति । ‘मासादिरूपकालादिकर्मसत्त्वे-ऽपी’त्यादिः ।

परे तु—अकर्मकग्रहणसामर्थ्यादत्र गत्यादिसूत्र एव तादृशानामकर्मकपदेन ग्रहणमित्येव प्राचामाशयः, न तु तेन शास्त्रमात्रे तथा विवक्षितमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः । स्वभावनयैवेदमप्युपपादयति—तद्विवक्षेति । ओदनादिरूपकर्मत्वार्थः । धात्वर्थेति । विक्षित्यादिरूपत्वार्थः । तस्मिन्नर्थे=विक्षित्यादि-रूपेऽर्थे । तत्र=विक्षित्तिरूपेऽर्थे । सम्बन्धित्वेनेति । न तु कर्मत्वेनेति भावः । ‘ओदनादे’रितिशेषः । एवञ्च तत्र ‘ओदत्तस्य पचती’त्येव भवतीति तत्त्वम् ।

परे त्वविवक्षितकर्मणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम्, क्तादीनामविवक्षितकर्मकेभ्यः
'कृतपूर्वी कट'मित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात् । लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्णिचि

❁ विजया ❁

परे त्विति । अयमाशयो भट्टश्रीनागेशपादानाम्—सर्वत्राऽत्र शास्त्रे प्रकृतसूत्रे चाकर्मकपदेन
अविवक्षितकर्मणोऽपि ग्रहणम्, अत एव 'कृतपूर्वी कट' 'भुक्तपूर्वी ओदन'मित्यादौ कर्मणोऽविव-
क्षयाऽकर्मकत्वेन भावे 'क्त' उपपद्यते, अन्यथा भावे क्तप्रत्ययानापत्तिः । 'लावयति केदार'मिति
कैयटप्रयोगानापत्तिश्च । न चात्रार्थान्तरतयैवाऽकर्मकत्वं, न त्वविवक्षितकर्मतयेति न कैयटप्रयोगा-
सङ्गतिरिति वाच्यं, प्रेरणाशल्यागोऽपि फलांशे तत्त्वप्रत्यभिज्ञयाऽर्थान्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
अविवक्षितकर्मणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणादेव अधोगर्थेति सूत्रभाष्यप्रयोगे कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्म-
कत्वे 'मातुः स्मर्यते' इत्यत्र भावे 'ल' उपपद्यते । न च भट्टमतेऽविवक्षितकर्मणां, देशकालादिभिन्नं कर्म
येषां न सम्भवति तेषां चाकर्मकपदेन ग्रहणस्य सिद्धये—नास्ति कर्म—कर्मान्वयर्थो—येषामित्येव
तदर्थो वाच्यः, ['असम्भवत्कर्मका' इति तु न तदर्थो वक्तुं शक्यते, अविवक्षितकर्मणां कर्मविवक्षा-
दशायां कर्मणः सम्भवेनाकर्मकत्वानापत्तेः—] एवञ्च 'न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः' इति
भाष्यं भट्टमते न सङ्गच्छते, व्याख्यान्तान्तर्भावे मासादेः कर्मत्वासम्भवेनाऽऽसधातोः कर्मनिव्यर्थकत्व-
रूपाकर्मकत्वस्य सम्भवादिति अविवक्षितकर्मणामकर्मकपदेन न ग्रहणमिति वाच्यं, निरुक्तरीत्याऽकर्मक-
ग्रहणस्य व्यर्थतया तत्सामर्थ्यादवस्थान्तरे कर्मरहितस्यैवाऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणात्, भाष्ये 'क्वचिये-
ऽकर्मका' इत्यस्य अवस्थान्तरे कर्मरहिता इत्यर्थेन—['अवस्थान्तरे' इत्यस्य—कालादेः कर्मसङ्ज्ञा-
प्रयोजकव्याप्तिरहिते, कर्मणोऽविवक्षयाद्येत्यतया—] अविवक्षितकर्मणोऽप्यकर्मकग्रहणे दोषभावेन
भट्टमते निरुक्तभाष्यविरोधाभावादिति—मद्यानुसारिणः प्राहुः ।

परे तु—'अवस्थान्तरेऽकर्मका' इत्यर्थे मासादिकर्मान्वयकाले आसधातोरकर्मकत्वं न स्यात्,
न च व्याख्यादिरहितेऽर्थेऽयमासधातुः कर्मरहित इति मासादिसम्बन्धोऽपि भवत्येवाऽकर्मक इति
वाच्यं, तथा सति तदुल्लेखन्यकालेऽपि पचधातोरकर्मकत्वापत्तिरोदनादिकामाविवक्षस्थले कर्म-
शून्यस्य तस्योपलम्भात् । अर्थभेदेन शब्दभेदाद्विवक्षितकर्मकपचधातोरविवक्षितकर्मकपचधातुर्भिन्न
इति तु न युक्तम्, आसधातावपि तथा वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ।

परे तु—'गतिबुद्धो'ति सूत्रे अकर्मकपदसामर्थ्यादत्रैव सूत्रेऽकर्मकपदेनाऽविवक्षितकर्मकाकर्म-
काणाङ्ग्रहणञ्च भवतीति कल्प्यते, न शास्त्रमात्रे । तेनाविवक्षितकर्मकेभ्यो भावे क्त-पर-'कृतपूर्वी कट'-
मित्यादिभाष्यकैयटाभ्यां, 'अधोगर्थे'ति सूत्रस्थकर्मणः शेषत्वविवक्षया अकर्मकत्वेन 'मातुः स्मर्यते' इत्यत्र
भावे ल इत्यनेन, अकर्मकाधिकारे श्रुदश्यादिभ्य आत्मनेपदविधानेन च—न विरोधः । अत एव प्रकृत-
सूत्रभाष्ये—'कालकर्मणामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यं ? न कर्तव्यं, न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः,

❁ चिदस्थिमाला ❁

स्वविरोधोऽपि तस्येति सूचयन्नाह—कैयटेति । हेत्वन्तरमाह—लुनातेरिति । 'उभये'ति नियमादाह—

❁ वरवर्णिनी ❁

[६८० पृष्ठे—] इदं=येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्मणोऽपीति ।
अकर्मकपदेनेति । 'गतिबुद्धी'ति सूत्रे, व्याकरणमात्रे चेति शेषः । अङ्गीकारादिति । परे तु नायं प्राङ्मते

१ प्राचीनमते तु व्याप्यर्थान्तर्भावेणासधातोर्बुद्धौ मासादिकर्मसम्भवादसम्भवत्कर्मकत्वस्यासधातोर-
भावात्—'न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः' इति भाष्यं स्वरसत एव सङ्गच्छते इत्याशयः ।

‘लावयति केदारं देवदत्तः’ इत्यादौ केदारस्य कर्मद्वितीयान्तस्य ‘गेरणा’वित्यत्र कैयटेन प्रयोगाच्च ।

न चात्रार्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं न त्वविवक्षयेति वाच्यं, तत्त्वप्रत्यभिज्ञया-
ऽर्थान्तरत्वाभावात् । तदुदाहरणं तु—‘स्यन्दते’ इत्याद्यर्थकं—‘नदी वहती’त्याद्याकरे
स्पष्टम् । ‘अधीगर्थे’ति सूत्रे कर्मणः शेषत्वाविवक्षयाऽकर्मकत्वे ‘मातुः स्मर्यते’इत्यत्र भावे
लस्य भाष्ये उदाहृतत्वाच्च ।

यत्तु प्रकृतसूत्रे भाष्ये “—कालकर्मणामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्? न कर्तव्यम्,—न च
केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः, त एवं विज्ञास्यामः—‘कचिधेऽकर्मका’ इति—”इत्युक्तम् ।

❁ विज्ञया ❁

त एवं विज्ञास्यामः—‘कचिधेऽकर्मका’ इति भाष्यं सङ्गच्छते । लुनतेर्निवृत्तप्रेषणाणिचि ‘लावयति
केदारं देवदत्त’ इति ‘गेरणा’वितिसूत्रे कैयटोदाहरणन्तु चिन्त्यमेवेत्याहुः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

कैयटेनेति । तदाशयमन्योक्तं खण्डयति—न चेति । अत्र—‘लावयति केदारं देवदत्त’इत्यत्र । तत्—अर्थान्तरे
वृत्त्याऽकर्मकस्य । हेत्वन्तरमाह—अधीति । भाष्यान्तरविरोधमपरिहरति—यस्मिन् । कालेति ।
‘अकर्मकग्रहणं’ इत्यादिः । ‘मासमासयति देवदत्त’मित्याद्यर्थमिति भावः ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

मिति । अयमनुकोपालम्भः ‘लः कर्मणी’ति सूत्रे एतद्विरुद्धमनोरमाग्रन्थदर्शनात् । तत्त्वप्रत्यभि-
ज्ञेति । विशेष्यांशल्यांगं विशेषणांशे स एवात्रार्थ इति प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

दोषः, प्रकृतसूत्र एवाकर्मकपदेनावक्षितकर्मणामकर्मकपदेनाग्रहणमित्यस्यैव प्राचामभिमततयाऽन्यत्र तथा-
ग्रहणे बाधकाभावात् । नहि शास्त्रमात्रे तेन तथाऽग्रहणं प्राचामभिमतमित्याहुः । अस्मिन्नपि सूत्रेऽकर्मक-
पदेनाविवक्षितकर्मणां ग्रहणे मानमाह—लुनातेरिति । निवृत्तप्रेषणात्—द्विधाभवनार्थकात् । ‘गिची’
त्यस्य ‘छेदनेऽर्थे’ इत्यादिः । अविवक्षितकर्मणामकर्मकपदेनात्र सूत्रेऽग्रहणे तु गतिबुद्धौति कर्मत्वानुपपत्तौ-
द्वितीयानुपपत्तिरित्याशयः । अर्थान्तरे इति । छेदनरूपोऽर्थो भिन्नः, द्विधाभवनरूपोऽर्थश्च भिन्न इत्या-
शयः । ‘अकर्मकत्व’मित्यस्य ‘लुधातो’रित्यादिः ।

एवञ्चात्र सूत्रेऽविवक्षितकर्मणो ग्रहणाभावाच्च प्राङ्मते कश्चन दोष इति शङ्कितुराशयः । तदुदाहरणन्तु—
अर्थान्तरे वृत्तेरुदाहरणन्तु । नदी वहतीति । परे त्वेवं बहधातावपि तत्त्वप्रत्यभिज्ञया स एवायमिति वक्तुं
शक्यतयाऽर्थान्तरत्वाभावाद्देहप्यविवक्षितकर्मतापस्यान्तरवृत्तेरुदाहरणाप्रसिद्धापत्तिरतो द्विधाभवनार्थको
लुधातुश्छेदनार्थकाद्भिन्नः—बहधातुवदेव, न तु तत्त्वप्रत्यभिज्ञया स एवेति न कैयटविरोध इति-
प्रकृतसूत्रेऽविवक्षितकर्मग्रहणे न मानम् । किञ्च कैयटविरोधोऽकिञ्चित्कर एवेति न तेन तथा
कल्पनमुचितमित्याहुः ।

उदाहृतत्वाच्चेति । परे तु प्रकृतसूत्र एवाकर्मपदेनाविवक्षितकर्मणामग्रहणमित्यस्यैव प्राचां मते
स्वीकारात्ततोऽन्यत्र तेन तथा ग्रहणे बाधकाद्भावे लकारे प्राङ्मते न किञ्चिद्बाधकमित्यर्थं शेखरोऽकिञ्चित्कर
स्येत्याहुः । ‘उपसङ्ख्यान’मित्यस्य—‘गतिबुद्धौति कर्मसंज्ञाया’मित्यादिः । तेषां सकर्मकतया कर्मसंज्ञाया
अप्राप्तेरिति भावः । कचिदिति । अनेन भाष्येण स्वरसतः—‘येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति
तेऽत्राकर्मका नस्त्वविवक्षितकर्मणोऽपी’ति प्राचोक्तमेव लभ्यते—तथा हि—यद्यविवक्षितकर्मणामपि

‘क्वचि’दित्यस्य—‘कालादेः कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजक-व्याप्त्यादिरहितेऽर्थे’ इत्यर्थः । तस्यायं भावः—
उत्तरीत्याऽकर्मकपदसामर्थ्यादत्र शास्त्रेऽकर्मकपदस्याऽवस्थान्तरे कर्मरहिता इत्यर्थः—इति ।

तादृशत्वञ्च—सर्वथा द्रव्यकर्माभावात्तदविवक्षणाद्वेत्युभयविधमपि ‘कृतपूर्वी’त्यादि-
भाष्याद्वाह्यं, विनिगमनाविरहाच्च । अत एवाकर्मकाधिकारे श्रुदृश्यादिभ्य आत्मनेपदविधानं
सङ्गच्छते ।

अकर्मकशब्दे च धातुरेवाऽन्यपदार्थः, अर्थभेदेन च शब्दभेदः । कर्मत्वेन कालाद्य-
तिरिक्तकर्मानन्वयर्थकत्वञ्च तत्त्वमिति बोद्धव्यम् । ‘न च केचि’दिति भाष्येण धातुमात्रस्य
कालकर्मकार्यवृत्तित्वमिति दर्शितम् । यद्वा ‘यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न च=नहि । इतिर्भावसमाप्तौ । तादृशत्वञ्च=अवस्थान्तरे कर्मरहितत्वं च । हेत्वन्तरमाह—विनीति ।
अत्र मानं सूचयन्नाह—अत एवेति । उभयविधग्रहणादेवेत्यर्थः । सूत्रद्वय एव तथा नान्यत्राति वैषम्ये
तु न मानं, व्याख्यानमपि भाष्यादिसम्मतमेव निर्णायकं न तु यत्किञ्चिदिति भावः । यत्तु अकर्मकपदे कर्म-
पदस्य कर्मवदर्थे लक्षणया बहुव्रीहौ धातुपरत्वमवयवार्थेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, ततो लक्षणया धातु-
परत्वमिति, तत्रेत्याह—अकर्मकेति । नन्वेवं तस्यैक्यादिष्टासिद्धिरवात आह—अर्थेति । ननु धातोस्तत्त्वं
बाधितमेवात आह—कर्मत्वेनेति । ‘धातुः स्मर्यते’ इत्यादिसङ्ग्रहादेवम् । अवस्थान्तरे इत्यप्ययुक्तमित्याह—
यद्वेति । भाष्यमाह—यदिति । एतत्=कालादिरूपम् । तत्=अकर्मकपदस्य । अर्थोऽपि—तस्यैव ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अर्थभेदेन चेति । बहुधातोः स्यन्दनप्रापणरूपार्थभेदेन शब्दभेद इत्यर्थः । कर्मत्वेनेति । इदं

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रकृतसूत्रे ग्रहणं स्यात्तर्हि ‘न च केचित्कालभावाध्वमिरकर्मका’ इति भाष्यमसङ्गतं स्यात्, मासादे-
रप्यविवक्षयाऽकर्मकत्वस्य तत्रापि सम्भवात् ।

एवञ्च भाष्यकृतकृतं वार्तिकप्रत्याख्यानमसङ्गतमेव स्यात्, अतोऽत्राविवक्षितकर्मणामग्रहणमिति
लभ्यते, तथा च प्राचीनमतोपोद्बलकमिदं भाष्यं नवीनमते विरुण्ढीत्यतस्तत्त्वमते योजयति नागेशभट्टः—
क्वचिदित्यस्येति । कालादेः कर्मसञ्ज्ञायाः प्रयोजको यो व्याप्त्यादिरूपोऽर्थस्तद्ग्रहिणेऽर्थे इत्येवं
योजना । उत्तरीत्या=नियमस्य सजातीयपेक्षतयेत्यादिरित्या । अवस्थान्तरे=व्याप्त्यादिरहितार्थत्व-
दशायाम् । द्रव्यकर्ममिति । ‘कालाद्यतिरिक्ते’त्यादिः । ‘अवस्थान्तरे’ इत्युक्तेः । भाष्यादिति । तत्राविवक्षित-
कर्मणो ग्रहणस्य दर्शनादित्याशयः । विनिगमनेति । ‘द्रव्यकर्माभाववत् एव ग्रहणे’ इत्यादिः । परे तु
क्वचिदेऽकर्मका इति भाष्यं प्राचाम् [अस्माकं] मते स्वरसत उपपद्येते इति नेदं भाष्यमस्मन्मते विरुण्ढीति
शेखरप्राप्तो नास्माकं मतं दूषयितुमलमित्याहुः । अत एव=अविवक्षितकर्मणामत्र शास्त्रे ग्रहणादेव ।

सङ्गच्छते इति । परे तु नेदं प्राचां मते विरुण्ढि, प्रकृतसूत्र एव तैरकर्मकग्रहणेन तदग्रहणमित्य-
स्याङ्गीकारात्तु शास्त्रमात्र इत्याहुः ।

नन्वानुपूर्वीभेदे शब्दभेदादानुपूर्व्यैक्ये शब्दैक्याद्यापारमात्रार्थाविवक्षितकर्मपचाद्येक्षया फल-
व्यापारोभयार्थकपचादेरभेदेन ‘पाचवत्योदनं देवदत्तो यश्चदत्तेने’त्यादावपि कर्मसञ्ज्ञापत्तिः, पचादिधातो-
रेवाकर्मकपदरूपबहुव्रीहावन्यपदार्थत्वादत आह—अर्थभेदेनेति ।

तत्त्वम्=अकर्मकत्वम् । पूर्वत्र—अकर्मकवचुल्यन्यायात्सकर्मकविषयेऽपि पाकेन व्याप्नोतीत्याद्यर्थे
मासादेः कर्मतोकाः; तां द्रवयति—न चेति । धातुमात्रस्य=सकर्मकाकर्मकाधातुसामान्यस्य । पश्चान्तरेण=
यद्वाकरूपेण । तत्सामर्थ्यात्=अकर्मकग्रहणसामर्थ्यात् । व्यभिचारीति । मासादिस्तु न कदाचिद्व्यभि-

न चैतत्कर्म कचिदपि न भवती'ति भाष्योक्तपक्षान्तरेण तत्सामर्थ्याद्यभिचारिद्रव्य-
कर्मरहितेत्यर्थो बोधितः । एवञ्च मासादिप्रयोगेऽपि तदवस्थायामेवाकर्मकत्वं बोद्धव्यम् ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

'मातुः स्मर्यते' इत्याद्यर्थम् । तत्सामर्थ्यादिति । नियमेन सिद्धेऽकर्मकग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः ।
अन्यथा कालादेः कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकव्याप्तादिरहितेऽर्थे एव अकर्मकत्वं स्यात् न तु 'मासमास्यते
देवदत्तेने'त्यादौ इति वदन्ति ।

परे तु 'इच्छता क्रियते' इत्यत्र भावे लः, 'पीता गावो' 'भुक्ता ब्राह्मणा' इत्यादौ भावे कान्तात्
अर्श आद्यजिति हरदत्तादिग्रन्थात् 'गतं तिरश्चीन'मित्यादिप्रयोगाच्च 'लः कर्मणी'ति सूत्रे 'तयो-
रेवे'ति सूत्रेऽविवक्षितकर्मणामपि अकर्मकपदेन ग्रहणम् । 'गतं तिरश्चीन'मित्यत्र गत्यर्थ इति भावे च
इत्यन्ये । इह सूत्रे तु अकर्मकपदेन अविवक्षितकर्मकाणां ग्रहणे न मानम् । 'लावयति केदारं देव-
दत्त' इत्यत्र तु अर्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं नाविवक्षया प्रेषणांशल्यागात् । विशेषणांशे तत्त्वप्रत्य-
भिज्ञायामपि विशेष्यांशत्यागेनार्थान्तरत्वसम्भवात् । प्रत्युत 'न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः
तदेवं विज्ञास्यामो 'यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मणा' 'न चैतत्कर्म कचिदपि न भवती'ति
भाष्याभ्यामत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव गतिबुद्धीति सूत्रे ग्रहणमिति लभ्यते । अन्यथा कालादि
कर्मणोऽविवक्षायां कालादिकर्मराहित्यसम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवं 'गत्यर्थाकर्मके'तिसूत्रे-
ऽपि अविवक्षितकर्मणो न गृह्यन्ते, 'दत्तवान्' पक्वान्'नित्याद्यर्थे 'दत्तः' 'पक्व' इत्याद्यापत्तेः ।
न चैवं उक्तभाष्याभ्यां सकर्मकधातुयोगेपि कालादीनामकर्मकत्वमिति गतमिति वाच्यं, 'न च
केचिदप्यकर्मकाः कालभावाध्वभिरकर्मका न भवन्ती'ति पूर्वभाष्यस्य—'न चैतत्कर्म कालादिरूपं कचि-
दप्यकर्मके न भवति किं तु सर्वत्राकर्मके भवती'त्युत्तरभाष्यस्य च अर्थाङ्गीकारात् । 'यत्कर्म भवति
न च भवती'ति भाष्यस्य तु तण्डुलादिरूपं कर्म कचित्सकर्मके भवति, कचित्सकर्मके न भवतीति
तेनैव कर्मणाऽकर्मकत्वं ग्राह्यं, न तु कालादिकर्मणा, तस्याकर्मकमात्रे सत्त्वादित्यर्थः ।

न च कालादिकर्मणां सकर्मकेष्वभावेन तैरेवाकर्मकाः पच्यादयोऽकर्मकपदेन गृह्यतामिति वाच्यं,
तथा सति 'गतिबुद्धी'ति सूत्रे गत्यादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अत एव ओदनादेः सम्बन्धित्वेन विवक्षायां
'पाचयत्योदनस्य देवदत्तेने'त्यादय एव प्रयोगा न तु 'देवदत्त' इति वदन्ति । पूर्वकर्मणोऽविव-
क्षया भावे चः पश्चात्कर्मणो विवक्षा इति तु 'कृतपूर्वा कटम्' 'अधीती व्याकरणे' इत्यादिप्रमित-
प्रयोग एव न तु सर्वत्र । तेन तथाऽविवक्षया 'तण्डुलान्पच्यते' इति 'तण्डुलान्पक्व' इति च भावे
लक्षादयोऽसाधवः । इन्विषये तु 'तण्डुलेषु पक्वो' 'पक्वपूर्वा तण्डुल'मित्यादयः साधव एव ।
'कस्येन्विषयस्ये'ति, 'कृतपूर्वा कट'मिति वार्तिकभाष्यप्रयोगाभ्यां तथावगमात् । 'भ्रान्तं देश'मित्यत्र तु

❁ चरवर्णिनी ❁

चरतीति न तथेलाशयः । तदवस्थार्या=व्याप्त्यर्थकतावस्थायाम् । एतेन=तत्तद्भाष्यकैयटविरोधेन । शास्त्रे
इति । परे तु प्रकृतसूत्रमात्रेऽयं शास्त्रशब्दप्रयोग इति न प्राचांमते कश्चिदोष इति कैयटोक्तं युक्तमेवेत्याहुः ।

व्यभिचारीति । ओदनं हि—पचतावेव कर्म, न गच्छन्तौ, न वा जंक्षधातौ, न वा पठधातौ—इति
ओदनरूपं कर्म व्यभिचारीत्युच्यते, मासादिरूपकर्म तु सर्वधातुषु मुख्यमेव, सकर्मके कर्माविवक्षायामपि
मासादिकर्मणः सम्भवात्, नैवमोदनादि सर्वधातूनां कर्म भवति, एवञ्च मासादिकर्मव्यभिचारि, ओद-
नादिरूपं कर्म तु व्यभिचारीत्याशयः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणाम्=असम्भवकर्मकाणाम् । 'न त्वविव-
क्षितकर्मकाणा'मिति शेषः ।

एतेनात्र सूत्रे ‘न च केचि’दिति प्रतीकमुपादाय—‘कालादेरविवक्षया तैरकर्मकत्वसम्भवो-
ऽस्त्येवे’त्याशङ्क्य ‘अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवात्र शास्त्रेऽकर्मकपदेन ग्रहणम्, अन्यथा
पचादीनामविवक्षितकर्मत्वे लादयः स्यु’रिति कैयटेनोक्तं तत्परास्तम् । अतिप्रसङ्ग-
स्त्वनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति ।

हृकोरन्य । तत्राम्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थकरोतिश्चाकर्मकत्वात्प्राप्ते,
अर्थान्तरे चाऽप्राप्ते—उभयत्र विभाषेयम् ।

अभिवादिट् । हेतुमण्यन्तस्याभिवादेः, दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चेत्यर्थः ।

अधिशीङ् । ‘आधार’ इत्यनुवर्तते । तस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्ताऽनेन बोध्यते ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

एतेन=उक्तभाष्यादिविरोधेन । न चैवं कैयटेनोक्तातिप्रसङ्ग एवात आह—अतिप्रसङ्ग इति । गत्यादेर-
ननुत्तेराह—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । चो व्युत्क्रमे । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । एतेन यदाह—हृकावकर्मकौ
तदा प्राप्ते यदा तु चौर्याऽभूततद्भावावधौ तदात्वप्राप्ते इति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । यत्तु—‘वद—सन्देशवचने’
चुरादिराधृषीयोऽभिपूर्व इति दण्डी, तत्र, ‘अभिवदति गुरुं देवदत्तः’ ‘अभिवादयति गुरुं देवदत्त’मिति
भाष्यविरोधात्, तद्धन यत्राह—हेत्विति । प्रकरणाविरोधायाह—दृशीति । एवञ्चाद्यस्याप्राप्ते द्वितीयस्य
प्राप्ते विकल्पोऽयमिति बोध्यम् । अत्र द्वितीयार्थो न मुख्यङ्गमत्वं, किन्त्वाधारत्वमिति शास्त्र्युक्ते-
साङ्गत्यायाह—तस्यैवेति । व्याख्यानेऽल्पात्तरस्यापि परनिपातकरणस्येदृशसमुदायविवक्षणाथवादित्यर्थः ।
अत एव ‘सत्त्वे निविशतेऽपैती’ति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

गल्यर्थके साधुत्वम् । ‘ओदनस्य पच्यते देवदत्तेन’त्यादौ भावे लकारस्तु साधुरेव, ‘मातुः
स्मर्यते’इति भाष्यात् । सर्वथा ओदनादेः कर्मणोऽविवक्षया ‘पच्यते देवदत्तेन’त्यादौ भावे लो-
भवत्येव । ‘इच्छता क्रियते’इत्यत्र भावे ल इति हरदत्तेनोक्तत्वात् । एवञ्च कर्मणोऽविवक्षा त्रेधा,—

❁ वरवर्णिनी ❁

लादय इति । परे तु—लादय इति कैयटेन नोक्तं, भट्ट एव स्ववासनया तथाऽभिधत्ते, एवञ्च
पचादीनामविवक्षितकर्मत्वेऽकर्मकत्वस्य सम्भवादकर्मकत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युरिति अकर्मकग्रहणं
सफलमिति तस्य वैयर्थ्याभावात्कथं तज्ज्ञापकमिति शङ्कापनोदाय तस्य कैयटस्य प्रवृत्तिरिति न कैयटा-
सङ्गतिरित्याहुः ।

अतिप्रसङ्ग इति । अविवक्षितकर्मणोऽप्यत्राकर्मकग्रहणेन ग्रहणे ‘पाचयत्योदनं देवदत्तो यशदत्तेन’
त्यत्र कर्मत्वापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

अनभिधानादिति । अविवक्षितकर्मत्वे ‘पाचयत्योदनं देवदत्तो यशदत्त’मित्येव रूपं प्राप्नोति,
तद्यच्चनिष्ठन्तर्हि तस्यानभिधानमास्थेयमित्याशयः ।

इति वदन्तीति । अत्र प्राचीननये ‘अत्र’पदेन गत्यादिसूत्रमेवाभिमतं, तदनुद्धा च नव्यैर्नांगेश-
भट्टैः—अत्र शास्त्रेऽकर्मकपदेनाविवक्षितकर्मणा ग्रहणे भाष्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम्, एवञ्च तदेतत्सर्वं
व्यर्थमेव । तस्मादत्र गत्यादिसूत्रे येषां देहान्तादिकिञ्च कर्म न सम्भवति ते एवाकर्मकपदेन आह्लाः,
अन्यसूत्रेषु तु अविवक्षितकर्मणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणमिति प्राचीनमतमेव युक्तं, ‘लावयति केदार’मिति
कैयटस्तु चिन्त्य एवेति श्रीगुरुचरणाः ।

अभिनिविश । व्याख्यानात्—'अभिनी'इति द्वन्द्वे—तत्पूर्वो विशिति समासः ।
अभिनिवेशः—आग्रहः । सन्मार्गविषयकाऽऽग्रहवानित्यर्थः ।

व्यवस्थितेति । 'परिक्रयणे'इत्यतोऽन्यतरस्याद्ग्रहणानुवृत्तेरस्य वैकल्पिकत्वम्, अति-
प्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः । एतच्च 'एष्वर्थेष्वभिनिविष्टाना'मिति प्रतीके समर्थसूत्रे कैयटे ।

परे त्वेतद्वाप्यप्रयोगात्—'अभिनिवि'शित्यानुपूर्व्या अविकृताया यत्र श्रवणं तत्रैवै-
तत्सूत्रप्रवृत्तिः, अन्यतरस्याद्ग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणे च न मानमित्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

समासः=शाकपार्थिवादीनामित्यनेन । वैषयिकश्चायमाधार इत्याह—विषयकेति ।

सः=कैयटः । मूलादि दूषयति—परे त्विति । व्यवस्थितेति । अत एव भाष्यान्तर-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सर्वथा तदप्रयोगः, सम्बन्धित्वेनाविवक्षया तत्प्रयोगः, पूर्वमप्रयोगः पश्चात् प्रयोगश्चेत्याहुः । द्वन्द्वेति ।
वस्तुतः प्रयोगस्या'ऽभिनी'ति समुदायस्यानुकरणं न तु द्वन्द्वः, नेः पूर्वनिपातापत्तेः, 'न्यभिनिविशते
सन्मार्ग'मित्यत्र कर्मत्वापत्तेश्च । अविकृताया इति । 'अभिनिविश'इत्यानुपूर्व्याः प्रयोगे तदर्थाधारः

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सङ्घातग्रहणे मानमाह—व्याख्यानादिति । अस्मात्तरस्यापि नेः पूर्वनिपाते करणीये तदकरणादभेद्य
तत्करणादित्यर्थः ।

व्यवस्थितेति । यत्राधिकरणता—न तत्र कर्मता, यत्र कर्मता—न तत्राधिकरणतेति व्यवस्थितश्रयणात्
'अभिनिविशते सन्मार्ग'मिति कर्मणि द्वितीयादर्शनादभिनिविशते सन्मार्गे इत्यधिकरणसङ्घातप्रयुक्तसमी-
पटितः प्रयोगो न भवतीत्याशयः । ननु व्यवस्थितविभाषाश्रयणमशक्यं, तस्य भाष्ये 'देवत्रातो गलो
ग्राह' इत्यादिना परिगणनादत आह—परिक्रयणे इतीति । नन्वस्य वैकल्पिकत्वे पक्षे 'अभिनिविशते
सन्मार्गे' इत्यस्यापत्तिरत आह—अतिप्रसङ्ग इति । एतदिति । 'एष्वर्थेष्वभिनिविष्टाना'मित्येतदित्यर्थः ।

अविकृतायाः=विकाररहितायाः । 'अभिनिविष्टाना'मित्यत्र तु षत्वेन तादृश्या आनुपूर्व्या विकृतत्वाच्चै-
तत्प्रवृत्तिरित्याशयः । न च षत्वस्य त्रिपादित्वादसिद्धत्वेन न विकार इति वाच्यम्, असिद्धत्वेन प्रवृत्तेर्निवृत्ते-
र्वाऽन्वाख्यानेऽपि श्रवणवारकत्वाभावेन षत्वश्रुत्या विकृतत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव 'श्रवणे'इत्युक्तम् ।

केचित्तु 'अविकृताया' इत्यस्य विकारो विकृतं, भवे क्तः, विकरणमित्यर्थः, अकाररूपं विकृतं यस्यां सा
अविकृता तस्याः—अविकृताया इत्यादिरीत्या—अकाररूपविकरणशून्याया इत्यर्थः । तेन 'अभिनिवि-
ष्टानामि'त्यादावकाररूपविकरणाभावात्, 'पापेऽभिनिवेश' इत्यत्र अकारसत्त्वेऽपि तस्य विकरणत्वाभावाच्च
न दोष इत्याहुस्तत्र, 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यत्राकाररूपविकरणसत्त्वेन कर्मत्वापत्तेः,
विकारशून्याया इत्यर्थे तु न दोषः, पूर्वरूपात्मकविकारस्य सत्त्वात् । 'चैत्रोऽभिनिविशते सन्मार्ग'मित्यादि
तु न प्रयुज्यते, किन्तु—'अभिनिविशते चैत्रः सन्मार्ग'मित्यादेव प्रयुज्यते, अन्यथाऽविकृताया आनु-
पूर्व्या अभावात्कर्मत्वं न स्यादित्याहुः । केचित्तु 'अपवादविषये'इति पदं व्यधिकरणबहुव्रीहिणा—अपवादीयो-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नघटितलक्ष्यपरं, किञ्च—'अपवादविषय'मिति द्वितीयान्तं पदान्तरञ्चाध्याहार्यं,
तथा च—अपवादीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नघटितलक्ष्येऽपवादविषयमप्युत्सर्गोऽभिनिविशते—इति तत्प-
रिभाषार्थ इति—सप्तम्यन्तार्थस्य द्वितीयान्तार्थे एवान्वयादभिनिवेशेऽनन्वयान्न कर्मन्वयप्राप्तिरित्याहुः इति
श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणः श्रीस्नेहिरामशास्त्रिचरणा उमानाथोद्धारनाथशास्त्रिप्रभृतयश्च ।

उपानु । अलुग्निकरणत्वात्—भ्वादेरेव ग्रहणमित्याह—वसतेरिति । भाष्ये ‘अश्वर्थस्य ने’त्युक्तम् । ‘मशकार्थो धूम’ इतिवदशनिवृत्त्यर्थस्येति तदर्थः, तत्फलित-माह—अश्वक्यर्थस्य नेति । ‘उपोष्य रजनीमेका’मित्यादौ ‘कालाध्वनो’रिति द्वितीया । ‘ग्रामे उपवसती’त्यत्र ‘ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसती’त्यर्थ इतीदं न कार्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

उपपदविभक्तिमाह—उभेति । उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः, विशिष्यानुक्तेः, षष्ठ्यपवादत्वाच्च । उभसर्वयोस्तसाविति विग्रहः । उभांशे उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभ-शब्दे आरोप्य तत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः । उभयशब्द—सर्वशब्द—प्रकृतिकतस्तन्तुयोगे इत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विरोधो नेति भावः । भ्वादेः=निवासार्थस्य । एवेनाच्छादनार्थनिरासः । यथा‘श्रुतमूलासङ्गति-म्परिहरति—भाष्ये इति । वसतेरिति शेषः । यस्त्वन्यतरस्याङ्गहणानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषया च सिद्धमिदम्, अत एव कश्चिदश्वक्यार्थयोगेऽपि ‘उपोष्य रजनी’मित्यादाविति, तत्र, उक्तहेतोस्तद्धन-यन्नाह—उपोष्येति । आदिना ‘हरिदिनमुपोषित’ इत्यादि । एतेनान्यथा शास्त्रिदृष्ट्याशुक्तमपास्तम् ।

अस्य प्रत्याख्यानप्रकारमाह—ग्रामे इति । विग्रह इति । प्रकृतित्वत्वात् ‘तसो’रिति द्वित्वनिर्देशः । प्राचीनसकलग्रन्थासाङ्गत्याह—उभांशे इति । अस्याग्रोऽन्वयः । तथासत्यर्थमाह—उभयेति । एतेन ‘नित्य’मिति विभक्ताऽयचोऽन्तरङ्गत्वेन वृत्तिविषये पूर्वमेवोत्पत्तौ ततो विहितत्वंऽपि नोभशब्दात्तदित्यपास्तम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कमेति सूत्रार्थः । आरोप्येति । अयचोऽन्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वं प्रवृत्तेरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—‘ऋते द्वितीये’ति चान्द्रसूत्रात् ‘पुरुषाराधनसृते’इति प्रयोगाच्च ऋतेयोगे द्वितीयापि साध्वी ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भ्वादेरिति । ‘निवासाथेस्ते’ति शेषः, तेनादादेराच्छादनार्थस्य न ग्रहणमिति लब्धम् । निवृत्त्यर्थेति । शाकपाथिवाटित्वान्नित्यपदलोप इत्याशयः । उपवासार्थकतया निषेधप्रवृत्ति-माशङ्क्याह—उपोष्येति । ‘वनेरश्वर्थस्य ने’ति वार्त्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह—ग्रामे इति ।

त्रिरात्रमिति । एवञ्चोपवासाधिकरणताया त्रिरात्र एव सत्त्वेन ग्रामे तदभावाच्च तत्र कर्मताप्राप्तिरपि, ‘त्रिरात्र’मिति च ‘कालाध्वनो’रिति द्वितीयेति ‘अश्वर्थस्य ने’ति वार्त्तिकं नावश्यकमित्याशयः ।

ननु विशिष्यानुक्तावपि स्वार्थ एवार्थः कुतो नोच्यते, तासां सम्बन्धोऽर्थ इति च कुतो लभ्यते इत्यत आह—षष्ठ्यपवादत्वादिति । सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठीप्राप्त्या तत्र द्वितीयाविधानसामर्थ्यात्षष्ठ्या बाधेऽपि सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्य द्वितीयाया भागे बाधकाभावादुपपदविभक्तेः सम्बन्धार्थकता युक्तैव । कर्मसम्बन्धस्थले तु सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्य भानविवक्षायां षष्ठी प्राप्ता, तां बाधित्वा च जायमाना कर्मसम्बन्धा—‘सम्बन्धस्य कर्मत्वेन भान’मिति बोधयति, एवञ्च कर्मसम्बन्धादिस्थले कर्मत्वेनैव सम्बन्धस्य भानमिति सम्बन्धत्वेन तस्य भानं न सम्भवति ।

अकथितसूत्रविषये तु न सम्बन्धार्थकत्वं, तथाहि सम्बन्धविशेषा हि अपादानत्वादय इति विशेषरूपेणा-ऽविवक्षायां सामान्यरूपेण सम्बन्धत्वेन भानात्षष्ठी प्राप्ता, ततश्चाकथितसूत्रेण—‘कर्मत्वेन सम्बन्धस्य भान’मिति बोध्यते, एवञ्च तत्र सम्बन्धसामान्यार्थकताऽनुचितैवेति गूढाकृतम् ।

उभयशब्देति । उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतत्प्रत्ययप्रकृतिकसम्बन्धप्रतियोगिवाचकादित्यर्थः ।

आग्नेडितान्तेष्विति । कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । धिक् कृष्णेति । धिगर्थो निन्दा । कृष्णाभक्तसम्बन्धिनी निन्देत्यर्थः । उपर्यादीनां समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः । 'अभितः' 'परितः' इत्यत्र 'पर्यभिभ्याञ्चे'ति तसिल् । तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्त्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति 'पर्यभिभ्याञ्चे'त्यत्र भाष्ये ।

अन्तराऽन्तरेण । अन्तरेणेत्यटाबन्तसाहचर्यादन्तरेणेत्यटाबन्तम् , अन्तरेत्यतृतीयान्तसाहचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तम् । साहचर्यं—सादृश्यम् । 'तद्यथाऽस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरैवान्वीयते नाश्वो न गर्दभः—' इति दृष्टान्तपरभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपादनात् । तेन 'किमनयोरन्तरेण ज्ञातेने'ति सिद्धम् । अन्तरेण—विशेषणेत्यर्थः । एवञ्चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणम् ।

यद्वा 'अन्तरा'शब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानभिधानात् 'अन्तरा'इत्यानुपूर्वी-कमव्ययमेव प्रयोगेषु दृश्यते इति तत्साहचर्यादन्तरेणेत्यप्यव्ययमेव ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

आग्नेडितं न शब्दो, नापि लौकिकं, तत्रापि सञ्ज्ञानुपयोग इत्याह—कृतेति । उपर्यादीति । 'द्विरुक्ते'त्यादिः । आदिना समीपाधस्तनादिसामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । एवमग्रेऽपि । लोकसमीपोर्ध्वभागवृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः । रामलक्ष्मणावित्यादिवन्मिथः साहचर्यमाह—अन्तरेणेति । ननु प्रकृते न सह चरणं तद्वदत आह—सादृश्यमिति । तद्यथेति ।—भाष्यान्तर्गतम् । भाष्यानुरोधेनाह—यद्वेति । विनार्थव्यवच्छे-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

एवं 'वौ श्रमेः' 'आत्मोदरकुक्षिष्वि'ति चान्द्रसूत्रात् 'कति न सन्ति कुक्षिम्भराः', 'विश्रामहेतु'रित्यादि-प्रयोगाच्च विश्राम-कुक्षिम्भरादयः साधवः । एवं 'गीष्पतिर्षिषणो गुरुः', 'आप्यमम्मयम्' इत्यादि-प्रयोगाद्रीषत्यादयो व्याकरणान्तरे साधवो ज्ञेयाः । ये तु एतद्व्याकरणविरुद्धा व्याकरणान्तरे साधुत्वेन अनुक्ताः 'तदपि चुलयां कुम्भयोनिश्चकारे'त्यादयः प्रयोगाः—ते त्वसाधव एवेति । अटाबन्तमिति । 'अन्तरायां पुरी'ति भाष्यप्रयोगात् स्त्रियामप्यन्तरशब्द इति भावः । तस्यैवंति । अवधिलस्यैवेत्यर्थः । तेन 'हलोऽनन्तरा'इति सूत्रे 'द्वयोश्चैवान्तरे'ति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ।

❁ वरवर्णिनी ❁

धिगर्थ इति । 'चैत्रं धिक्कुरुते'इत्यादौ धिक्शब्देन निन्दायाः प्रतीतिरित्याशयः । निन्दा च खेदजनकः 'त्वं निन्दितः' इत्याद्यभिलाषरूपो व्यापारः । अतृतीयान्तेति । यद्यपि आचक्ष्वाणणिजन्तप्रकृतिककर्तृकि-बन्तात्तृतीयायामन्तरेति रूपस्य सम्भवस्तथापि तस्य लाक्षणिकतया तस्यात्राग्रहणमित्याशयेनातृतीयान्ततया साहचर्याश्रयणमित्याशयः ।

अस्य गोः=वृषभस्य । द्वितीयेन=सहायभूतेन वृषभेन । अर्थः=प्रयोजनम् । प्रतिपादनादिति । एवञ्च साहचर्यं सादृश्यमेवेति लभ्यते इत्याशयः । अन्तराशब्दस्य=टाबन्तस्यान्तराशब्दस्य । अट्टापचारः=निपातत्वेनाव्यभिचरितः ।

परे तु—प्रथमैकवचने सुलोपे 'अन्तरा'इति प्रकृतिमात्रस्यावशिष्टतया तस्य चान्तरायां पुरी'त्यादौ प्रयुज्यमानतयाऽनभिधानोक्तिः साहसमात्रमेव । सुश्रवणे हि सुप्रत्ययान्तस्याऽनभिधानं वक्तुं शक्यं, प्रकृते तु अन्तरेति प्रकृतिमात्रमेवावशिष्यते, तस्य च निरुक्तभाष्यप्रयोगे दर्शनादनभिधानं वक्तुमशक्यमित्याशयः, 'अन्तराशब्दोऽयमट्टापचार'इति भाष्यन्वेकदेशयुक्तिरित्याहुः—श्रीगुरुचरणाः ।

तदुक्तं भाष्ये—‘अन्तराशब्दोऽयमदृष्टापचारो निपात एवेती’ति बोद्धव्यम् । अवधित्वरूपः सम्बन्धो मध्यत्वान्वयी मद्भार्यान्तराशब्दयोगे द्वितीयार्थः । तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठी ।

हर्यादिपदात्तु न द्वितीया, ‘उपपदविभक्ते’रिति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः । ‘युक्त’ग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् ।

अधिकृत्येति । ‘विभाषा कृजी’त्यन्तमिति बोद्धव्यम् । महासञ्ज्ञाकरणन्त्वन्वर्थ-
त्वाय । कर्म-क्रियां प्रोक्तवन्तः-कर्मप्रवचनीयाः । बाहुल्यकाल्कर्तरि भूते अनीयः ।
तेन-सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्ति, किन्तु क्रियानिरूपितं सम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति ।
क्वचित्सम्बन्धविशेषाद्योक्तकेऽपि वचनसामर्थ्यात्सञ्ज्ञा, यथा—‘अधिपरी अनर्थकौ’
‘सुः पूजाया’मिति च । निपातसञ्ज्ञासमावेशस्त्वस्या अप्युक्तः ।

❁ विजया ❁

तस्यैव=अवधित्वस्यैव । सम्बन्धत्वेन=सामान्यरूपेण । अवधित्वस्य सम्बन्धविशेषरूपत्वात् ।
प्राप्तेरिति । परे तु ‘त्वां मामन्तरा विद्यमानस्य हरेर्धन’मित्यादौ कारकविभक्तेरप्राप्त्या हर्यादि-
पदाद्वितीयापत्तिस्तदवस्थैवेति शेखरोऽयम्विन्य एव । तस्मात्सम्बन्धप्रतियोगिवाचकादेव द्वितीये-
त्यर्थस्य स्वीकारेणैव-[हर्यादिशब्दान्तराशब्दार्थानुयोगितया]-हर्यादिपदाद्वितीयापत्तिवारणीयेति प्राहुः ।
स्पष्टार्थमिति । न कैयटोक्तार्थबोधकमिति भावः । प्रोक्तवन्त इति । ‘भव्यगेये’ति कर्तरि
अनीयर । स च बाहुल्यकाद्भूते बोध्यः । भूतेऽनीयरिति बोधनाय च भूतार्थकत्वतुना विग्रहो
दर्शितः । तेन=भूते प्रत्ययेन । अनुगच्छतीत्यादावनुना पूर्वं पश्चाद्गमनादिरूपा क्रिया द्योतिता,
इदानीन्तु सा न द्योत्यते इति कर्मप्रवचनीयताऽनोरिति भावः । सम्बन्धविशेषं=क्रियानुयोगिक-
व्याप्त्यादिरूपसम्बन्धविशेषम् । ‘कारकप्रतियोगिक’मितिशेषः । वचनेनेति । तत्तदित्यादिः ।
निपातसञ्ज्ञेति ।—तृतीयासमासः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

दायाह-मध्येति । तत्र तु प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः, अभाववांस्तदर्थः । हरिशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः ।
‘अविद्यमाना अन्तरा येषां’ ‘द्वयोश्चैवान्तरा’ ‘तव मम चान्तरा कमण्डलु’रित्यादिप्रयोगसिद्धये आह-
तस्यैवेति । विशेषसम्बन्धस्यैवेत्यर्थः । स्पष्टञ्चेदं ‘चतुर्थी तदर्थे’ति सूत्रे भाष्ये । एतेन युक्तग्रहणात्तत्र नेति
कैयटादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं, तद्धनयन्नाह-युक्तेति । एतेन युक्तग्रहणात् ‘अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य
मूर्ते’रित्यादौ कृष्णादिशब्दोक्तमिति दण्ड्युक्तमपास्तम् । ‘त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरि’रिति हरिप्रतियोगिका-
भाववद्भूतिः सुखसत्ताभाव इति च बोध उभयत्र । यत्तु कर्मपदेन क्रियानिरूपितः सम्बन्धः-स प्रोच्यते-
व्यवच्छिद्यते-विशेषे व्यवस्थाप्यतेऽनेनेति करणेऽनीयरिति, तत्र, लक्षणापत्तेरत आह-कर्मक्रियामिति ।
द्योतयन्तीत्यस्य-इति लभ्यते इति शेषः । चेनातिरितीत्यस्य समुच्चयः । अपिना गत्यादिः । उक्तः । ‘प्राग्गीहवरा’-

❁ वरवार्णिनी ❁

षष्ठीति । ‘गुरोरिदं गुर्वर्थ’मिति ‘चतुर्थी तदर्थार्थे’ति सूत्रभाष्यप्रयोगे तादर्थ्यस्य सामान्यतः सम्बन्धत्वेन
विवक्षायां षष्ठीदर्शनाद्विशेषतस्तादर्थ्यादिविवक्षायामेव षष्ठ्यपवादभूत-तादर्थ्यचतुर्थ्यादेः साधुत्वमभ्युपेक्षते,
तेन ‘तव मम चान्तरा कमण्डलु’रित्यत्रावधित्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठी सिध्यति ।

अन्वर्थतामेव दर्शयति-कर्मति । अनीयः=‘तव्यत्तव्ये’त्यनीयरप्रत्ययः ।

उक्त इति । ‘अधिरिश्वरे’ इत्येतत्सूत्रमभिव्याप्य प्राङ्निपातसञ्ज्ञाः सन्तो गत्यादिसञ्ज्ञा भवन्ती-

लक्षणे इति । तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावरूपेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः । अपवाद इति । तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिः । तेन प्रकृते 'गतिर्गता'विति निघातो न ।

द्वितीयार्यो लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धो, हेतुश्च अनुना द्योत्ये । लक्षणत्वञ्च-ज्ञान-जनकज्ञानविषयत्वम् । जपज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । जपाभिन्नहेतु-

ॐ विजया ॐ

लक्षणेइति । सूत्रे लक्षणशब्दो भावप्रधानः, एवञ्च लक्षणत्वे इत्यर्थः । तस्य च निरूपकांशे साकाङ्क्ष-तया लक्षणलनिरूपकं लक्ष्यत्वमपि लभ्यते, तदेवं-लक्ष्यलक्षणभावे द्योत्ये इति फलितोऽर्थः । 'लक्षणे' इति सप्तम्यर्थश्च द्योतकत्वम् । तदिति । अनुद्योत्येत्यर्थः । सम्बन्धस्य=लक्ष्यलक्षणभावस्य । क्रियान्वयात्=क्रियासम्बन्धित्वात् । तयोः=गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोः । तेन=गतिरसञ्ज्ञाविरहेण ।

लक्ष्यलक्षणभाव इति । परे तु—'कदा वृष्टिर्भूवे'ति' प्रष्टुर्वृष्टिविषयकसामान्यकाल-विषयकज्ञानमस्तीत्यवश्यं वक्तव्यम्, कालभावे वृष्टेरसम्भवात् । एवञ्च 'कदा वृष्टि'-रिति विशेषकालजिज्ञासयैव प्रश्ने 'जपमनु प्रावर्ष'दियुत्तरं प्रयुज्यते । तस्य च जपजन्या जपकाले वृष्टिरित्यर्थः । एवञ्च तावन्नैव कालविशेषविषयिण्यास्तदाकाङ्क्षायाः शान्तेर्लक्ष्य-लक्षणभावविषयकबोधानुदयाल्लक्ष्यलक्षणभावो न द्वितीयार्थः । किन्तु सामानाधिकरण्यं, हेतु-त्वञ्चत्युभयमेव द्वितीयार्थः, अनुस्तद्द्योतकः । सामानाधिकरण्यञ्च स्वाधिकरणीभूतकाल-वृत्तित्वम् । खं—जपः । तादृशवृत्तित्वञ्च वर्षणक्रियायामिति समन्वयः । एवञ्च 'जपजन्यं जपाधिकरणकालवृत्ति वर्षण'मित्येवानुभवसिद्धो बोधः । जपे लक्षकता वृष्टौ लक्ष्यता च मानस-बोधविषयः, न शाब्दबोधे भासते, घटे द्रव्यत्वस्य वस्तुतः सत्त्वेऽपि घटजन्यबोधे तदभानवत् । प्रकृते वस्तुतो जपे लक्षकतया-प्रतीयमानो लक्ष्यलक्षणभावस्तु वस्तु सन्निमित्तं न द्वितीयप्राच्य-कोटिप्रविष्ट इत्याहुः । श्रोदण्डिमहास्तु 'जपोत्तरकालिकं वर्षण'मित्येव शाब्दबोधः । वर्षणे जपोत्तरकालिकत्वज्ञाने च तत्र ज्ञाप्यत्वमनुमीयते एवेत्याहुः ।

ज्ञानेति । वर्षणज्ञानेत्यर्थः । ज्ञानविषयत्वं=जपज्ञानविषयत्वम् । 'जपे' इति शेषः । ज्ञाप्यते इति । 'स्वाधिकरणीभूतकालवृत्तित्वसम्बन्धेन'त्यादिः । जपाभिन्नेति । हेतुत्वस्य

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दितिसूत्रे । यथाश्रुतासङ्गतेर्लक्षणयाप्याह-तत्सम्बन्धे इति । हेतुहेतुमद्भावादिसम्बन्धे इति शास्त्र्यासाङ्ग-त्यायाह-लक्ष्येति । प्रत्यासत्तेराह-अनुनेति । तद्योत्येति । क्रियानिरूपितसम्बन्धपरिच्छेदकत्वेऽपीत्यादिः । एतेनैकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववदत्रापवादत्वमिति केन चिदुक्तं, गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्ति-रस्तीति सम्भवनामात्रेण मूलमिदमिति दण्डिशारूयाद्यक्तम्, यथाश्रुत प्रक्रियामूलं 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती' त्वेवम्परमिति भ्रान्तोक्तञ्चापास्तम् । तत्फलमाह-तेनेति । अग्रिमावतरणमाह-द्वितीयेति । तस्योभयत्रा-न्वयः । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञकत्वादाह-लक्ष्ये हीति । हेतुतृतीयावाधकत्वादाह-हेतुश्चेति । ततो भेदायाह-लक्षणत्वञ्चेति । वृष्टिर्ज्ञानत्वादाह-कालेति । तत्त्वेन तस्या अज्ञातत्वात् । अत एव 'कदा वृष्ट' इति प्रश्ने इदमुत्तरम् । तथा च-ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं फलितं, तदाह-जपाभिन्नेति । जपाभिन्नहेतु-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

खेवं 'प्राग्गीश्वरा'दित्यस्यार्थं प्रकल्प्य निपातसञ्ज्ञासमावेशः साधितः, एवञ्च 'श्वरादिनिपाते'तिसूत्रेण कर्मप्रवचनीयानामन्वादीनामव्ययसञ्ज्ञेति भावः । स्पष्टश्चेदं 'प्राग्गीश्वरा'दित्यत्र शेखरे ।

ज्ञानजनकेति । कालविशेषविशिष्टवृष्टिज्ञानजनकं यज्यपज्ञानं तद्विषयीभूतत्वं जपे इति समन्वयः । तदाह-जपज्ञानेनेति । कालविशेषेति । पूर्वं वृष्टिज्ञानसत्त्वेऽपि तत्कालज्ञानाभावात्कालविशेषविशिष्ट-वृष्टिज्ञानं जपज्ञानेन भवतीत्युपेयम् । तदाह-जपाभिन्नेति ।

ज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध इत्याह—हेतुभूतेति । परापीति । कर्मप्रवचनीय-
सञ्ज्ञावकारो हेतुत्वाविवक्षायां, हेतुतृतीयावकाशो ‘धनेन कुल’मिति, प्रकृते च हेतुत्व-
विवक्षायां परत्वात्तृतीयाप्राप्तिरिति भावः । पुनःसञ्ज्ञेति । ‘लक्षणेत्थम्भूते’त्येव सिद्धे
पुनः सञ्ज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । एतेन सञ्ज्ञया विजातीयत्वा-
द्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्य इति परास्तम् । स्पष्टश्चेदं भाष्ये ।

तृतीयार्थे । ‘तृतीया’शब्देन तन्निमित्तशब्दः ‘सहयुक्ते’ इत्यत्रोपात्तोऽनन्तरत्वात्
‘सह’शब्दो लक्ष्यते । तदर्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः । साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यो
द्वितीयार्थस्तदाह—नद्येति । क्त इति । कर्तरीति भावः ।

❁ विजया ❁

द्योत्यतया विशेषणत्वात् हेत्वभिन्नजपज्ञानजन्यज्ञानविषय इत्येव बोध उचित इति तु परे ।

हेतुत्वाविवक्षायांमिति । जपस्य हेतुत्वेनाविवक्षायान्तृतीयाया अप्राप्तेरित्याशयः । प्रकृते=‘जपमनु
प्रावर्षे’दित्यत्र । एतेन=पूर्वोक्तरीत्या विभक्त्यैव विभक्तेर्बाधस्य प्रदर्शनेन । विजातीयत्वादिति ।
‘न हि काको वाश्यते इत्यधिकारो निवर्तते’—इति ‘तत्र तस्येवे’ति सूत्रभाष्योक्तदृष्टान्ताद्विजा-
तीयेन विजातीयस्य बाधायोगादिति भावः । तदर्थे=सहार्थे । कर्तरीति । अविवक्षितकर्मतयाऽकर्मकला-
द्रत्यर्थाकर्मकेति सिनोतेः कर्तरि क्त इत्यर्थः । अर्थासम्प्रत्ययाच्च न स्यते रूपमित्यवधेयम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

लक्षणकं. वर्षणमिति तु शाब्द इत्याह—इत्याहेति । फलितमाहेत्यर्थः । यथाश्रुतमूलासङ्गतिमाह—
एतेनेति ।

स्पष्टमिति । न च ‘लक्षणेत्थ’मिति सूत्रविहितसञ्ज्ञाया गत्युपसर्गसञ्ज्ञाबाधद्वारा ‘जपमनुसिञ्चती’त्वादौ-
षत्वाभावसम्पादनेन कृताथेतया द्वितीयाविधायकत्वे मानाभावेन तद्विधानार्थमस्याः सावकाशत्वेन कथं तृतीया-
बोधकत्वमिति वाच्यं, कार्यकालपक्षे ‘कर्मप्रे’ति सूत्रे तस्योत्पत्तिसामर्थ्येन तस्या अपि लाभात्तद्वा-
धकत्वेऽपि द्वितीयां प्रत्यनिमित्तत्वे मानाभावात् । सञ्ज्ञाया बहुकार्यसाधकत्वेन शाब्दफललाभार्थं द्वितीया-
र्थत्वस्याप्यावश्यकत्वाच्चेति भावः । यत्तु दीक्षितदण्ड्यादयः—सम्बन्धोऽर्थः, स चेह साहित्यरूप एवानु-
द्योत्य इति तत्र पञ्चा विशेषरूपेणैव सम्बन्धानां वाच्यत्वं, न तु सम्बन्धत्वेनेति—तदपवादाया अस्या
अपि तथैवौचित्यात् । यत्तु शास्त्री—‘येनाङ्गे’ति तृतीयार्थो न, ‘कर्मप्रवे’त्यस्य ‘अनन्तरे’तिन्यायेनाप्रधान-
तृतीयामात्रबाधकत्वाभ्युपगमादिति; तत्र, आनन्तर्याभावात् ; तदेतच्छून्यपञ्चाह—तृतीयेति । ‘रामेण
बाणेन बाली अनुहत’ इत्यत्र कर्तृकरणयोः कारकविभक्तेरन्तरङ्गत्वेनास्याः सञ्ज्ञायाः फलाभावादाह-
तन्निमित्तेति । येनाङ्गत्वादिनिरासायाह—अनन्तरेति । तथा सति सूत्रार्थमाह—तदर्थे इति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

लक्ष्यते इति । न चैवं ‘सहार्थे’ इत्येव लाघवाद्भक्त्यमिति वाच्यम्, ‘समानकालिकक्रियादिमस्य’-
रूपतृतीयानिमित्तभूते सहार्थे द्योत्ये इत्यर्थेलाभायैव तथा सूत्रणात् । तेन सादृश्यमात्रद्योतकस्यानोर्न कर्म-
प्रवचनीयत्वम् । अत एव ‘गङ्गाय’ द्योत्ये इत्यादौ ‘गङ्गातीरे द्योत्ये’ इति न प्रयुज्यते, शैल्यपावनत्वादि-
प्रतीतिस्तथाप्रयोगेऽलाभादित्याहुर्गौडाः । ननु द्रोणे खार्यपेक्षया न्यूनतायाः ‘खारी द्रोणचतुष्टय’-
मित्यादिनाऽवगततया खार्यपेक्षयाऽधिकत्वं द्रोणे कथमत आह—तेनेति । उभयं=खारी, द्रोणश्चेत्युभयम् ।
तेन द्रोणेनाधिका खारीत्यर्थः । पञ्च द्रोणा इति यावत् ।

उपोऽधिके च । चाद्वीने । सप्तमीति । 'यस्मादधिक'मित्यनेनेति भावः । 'उप खार्या द्रोण' इति यथा । खार्यपेक्षयाऽधिकत्ववान् द्रोण इत्यर्थः । तेनोभयमस्तीति फलति ।
इत्थम्भूतः—कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः, स आख्यायतेऽनेनेति इत्थम्भूताख्यानं—प्रकार-विशेषनिरूपकम् । 'भाग'शब्देनार्श आद्यजन्तेन तत्त्वामी उच्यते । वीप्साया द्विर्वचन-विशिष्टवृक्षशब्दबोद्धत्वादाह—**विषयभूतेष्विति । वृक्षं प्रतीति ।** वृक्षप्रकाशेन विद्यु-द्विद्योतदेशज्ञानादृक्षो लक्षणम् । वृक्षं वृक्षमिति । वृक्षस्य व्यापकतासम्बन्धेनान्वयो यद्यपि द्विर्वचनबलादेव, तथापि प्रत्यादिसत्त्वे सोऽपि तन्निर्णायक इति सम्बन्ध-परिच्छेदकत्वं बोद्धव्यम् ।

ॐ विजया ॐ

इत्थमिति । इदमेतदोस्तृतीयान्तयोः क्रियाप्रकारे द्योत्ये यमुप्रत्यये इत्थमशब्दः सिध्यति, तत्प्रतिरूपकश्चायं सर्वविभक्त्यन्तो निपातः—ईदृशइत्यर्थकः । प्रकृते च 'भूत'इत्यस्य कर्माभूतोऽयमिति द्वितीयान्तताऽस्यास्थेया । यमुप्रत्ययान्तस्तु नायं, तस्य तृतीयान्ततया द्वितीयान्तत्वासम्भवात् । तद्वितान्तस्य—'इत्थं पठती'त्यादावेतत्प्रकारेणेत्यार्थः, 'इत्थम्भूत' इत्यत्र—इत्थमित्यस्य तु—ईदृशमित्यर्थ इति तयोर्भेदेन तत्प्रतिरूपकमव्ययमिदमित्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति श्रीगुरुचरणाः ।

निरूपकं=बोधकम् । बोध्यत्वादिति । वीप्सायास्तादृशवृक्षशब्दद्योत्यत्वाभावादित्यर्थः । **लक्षणमिति ।** इदञ्च न शाब्दबोधे भासते, किन्तु वस्तुसन्निहितम् । स्वसमानदेशलक्षणः सम्बन्धो द्योत्यो द्वितीयाद्यर्थः । **अन्वयः=**सेचनेऽन्वयः । द्विर्वचनबलात्=वीप्साद्विर्वचनबलात् । **सोऽपि=**प्रत्यादिशब्देऽपि ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

एतेन 'पुत्रेण सहे'त्यादौ सद्दशब्देनैव साहित्योपस्थितः सत्त्वेन तस्य तृतीयावाच्यत्वाभावेन 'तृतीयार्थ' इति सूत्रं, नद्या सहेत्यर्थः, साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यः—इति कथनं वाऽयुक्तमित्यपास्तम् । तदाह—**साहित्येति ।** न्यूनतानिरासायाह—**उपेति ।** खारीपरिमाणस्य द्रोणपरिमाणतोऽधिकत्वाद्वाक्यतात्पर्यमाह—**तेनोभयमिति ।** खारी द्रोणश्चेत्यर्थः । आख्यानञ्च निरूपणमित्याह—**निरूपकमिति ।** लक्षणादिसाहचर्येणाह—**भागेति ।** तत्प्रतियोगिनो वाच्यत्वादाह—**उच्यते इति ।** लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्य द्वितीयाद्यर्थस्य प्रत्यादिद्योत्यत्वादाह—**वृक्षमिति ।** वृक्षज्ञानजन्यज्ञानविषयो विद्युद्विद्योत इति बोधः । वीप्सा-विषयभूतव्याप्यत्वस्य बुद्धिस्यावत्प्रकृत्यर्थनिष्ठस्य द्विर्वचनद्योत्यत्वादाह—**वृक्षस्येति ।** व्याप्यत्वविशिष्ट-स्येत्यादिः । सेचने इति भावः । **सोऽपीति ।** 'व्यतिष्ठन्ते' इत्यादिबलत् । एवञ्च लक्षणादिसाहचर्यमप्यवाहितं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

उभयमस्तीति । यत्र द्रोणो ब्रीहिरस्तीत्युच्यते तत्र खारी ब्रीहिरप्यस्त्येव, खार्या द्रोणव्याप्यत्वादिति भावः । **निरूपकमिति ।** एवञ्च 'भक्तो विष्णुं प्रती'त्यत्र निरूपकत्वं द्वितीयायर्थः । स्वाामीति । तथा च 'लक्ष्मीर्हरिं प्रती'त्यत्र स्वामिलं द्वितीयायर्थ इति भावः । भागशब्देन च स्वत्वविशिष्टमुच्यते । यद्यपि स्वत्वं स्वामिलं द्वितीयायर्थ इत्युक्तावपि न किञ्चिद्वाधकं, तथापि लक्षणत्वस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थनिष्ठत्वेन तदनुरोधादेवमुक्तं, भागवाचकाद्वितीयापत्तिभ्रमवारणार्थञ्च । **अन्वय इति ।** कर्मले इति शेषः । **परिच्छेदकत्वम्=**निर्णाय-

१ परे तु—'वृक्षं प्रति विद्योतते विद्यु'दित्यादौ वृक्षसमानदेशिकं विद्युद्विद्योतनमित्येव बोधः । अत एव 'क विद्योतते' इति प्रश्ने—'वृक्षं प्रति विद्योतते' इत्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते । तथा च यत्र यत्र लक्ष्यलक्षणभावस्तत्र तत्तत्कालवदितसम्बन्धेन, दे-...तम्बन्धेन वाऽन्वयो बोध्य इत्याहुः ।

वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया । किञ्च यद्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात्तदा प्रतिना सामर्थ्याभावात्प्रतिवृक्षमिति समासानापत्तिः ।

किञ्च प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वयतया कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया एवानापत्तिः ।

❀ विजया ❀

प्राज्ञातं खण्डयितुं व्यवस्यति—वृक्षादीनामिति । कर्मत्वेऽपीति । एवञ्च कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धेति भावः । तत्त्वेन=कर्मत्वेन । कर्मत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन च विवक्षायां प्राप्तां षष्ठीं बाधित्वा द्वितीयाविधानार्थमिदमित्याशयः ।

परे तु कर्मत्वविवक्षायां कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धावपि पश्वाभावाय निरुक्तसञ्ज्ञायाश्चारि-
तार्थ्येन अकर्मकस्थले ‘वृक्षं प्रति विद्योतते विद्यु’दित्यत्राऽप्राप्तद्वितीयाविधानार्थं तस्याश्चारितार्थ्येन च सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्राप्तायाः षष्ठ्या बाधे न मानम्, एवञ्च तत्र षष्ठ्येवेत्याहुः ।

सामर्थ्याभावादिति । वृक्षस्य क्रियाकर्मभावसम्बन्धेन क्रियायामेवान्वयात् प्रतिना एकार्थाभावा-
भावादित्यर्थः ।

परे तु—सेचनक्रियानिष्ठव्याप्यव्यापकभावस्य प्रतिद्योत्यतया वृक्षस्य सेचनक्रियायामन्वय-
वत्तद्विशेषद्योतकप्रतिनाऽपि अन्वयस्य निर्बाधतया सामर्थ्यस्य सत्त्वाच्च समासानापत्तिर्दोष इत्याहुः ।

क्रियाविशेषकत्वे=क्रियापरिच्छेदकत्वे । ‘प्रतिसिञ्चती’त्यत्र सिक्तस्य पुनः सेचनमर्थः, अनुसिञ्चती-
त्यत्र पश्चात्सेचनमर्थः, परिसिञ्चतीत्यत्र सर्वतः सेचनमर्थ इत्यभिमानः । अयमाशयो भट्टानां-
यदि वृक्षस्य क्रियायामन्वयेनैव ततो द्वितीया तदा पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यादीनां क्रियापरिच्छेदकतया-
ऽन्वयकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञानापत्तिः । अस्मन्मते तु द्वितीयासम्पत्तये एव प्रत्यादयः प्रयुज्यन्ते,
तव तु क्रियान्वयेनैव द्वितीयेति द्वितीयायामनुपकारकाः सन्तः प्रत्यादयः क्रियागतं—सर्वतो-

❀ चिदस्थिमाला ❀

भवति, कर्मप्रवचनीयतया तत्त्वस्य युक्तत्वादिति भावः । सिद्धान्तमाह—वृक्षादीनामिति ।
दोषान्तरं तत्राह—किञ्चेति । एवमग्रेऽपि । उक्ते भाष्यसम्पत्तिमाह—अत एवेति । भाष्यान्तसम्पत्ति-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

कत्वम् । तथा च ‘विषयभूते’ष्वित्यस्य प्रत्याद्योत्येषु चेत्यर्थ इति भावः । सामर्थ्याभावादिति ।
वृक्षस्य सेचने एवान्वयादिति भावः । ननु प्रतिपरिच्छेदसम्बन्धस्य वृक्षान्वयात्सामर्थ्यं सूपपाद-

❀ चरवर्णिनी ❀

‘वृक्षं वृक्षं प्रती’त्यत्र कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीयायाः सिद्धत्वात्कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायाः पश्वाभावः
फलमिति प्राचीनमतद्वयाक्षयब्राह्म—वृक्षादीनां सेचने इति । अत्र कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीयायां
दूषणमप्याह—किञ्च यद्यत्रेति ।

ननु प्रतेः क्रियाविशेषद्योतकतया प्रतिद्योत्यक्रियाविशेषे च वृक्षस्यान्वयात्सामर्थ्याक्षततया समासः
सुलभ एवेत्युच्यते—किञ्चेति । क्रियाविशेषकत्वे=क्रियाविशेषविषयकतात्पर्यप्राहकत्वे । अन्वयैव
कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाऽनापत्तौ हेतुः । ‘कर्मप्रवचनीया’ इत्यस्य ‘पूर्वं क्रियां प्रोक्तवन्त’इत्यर्थेनेदानीं क्रिया-
विशेषद्योतकत्वे तदनापत्तिः स्पष्टव । अत्र कर्मप्रवचनीयत्वादेव द्वितीया, न कर्मत्वादित्यत्र भाष्यसम्पत्ति-

१ प्रतेर्द्योतकतया व्याप्यव्यापकभावस्य प्रतिद्योत्यस्य धात्वर्थतया धातुना वृक्षस्य सामर्थ्ये प्रत्यर्थेनापि
सामर्थ्यं स्पष्टमेव । ‘प्रतिद्योत्यव्याप्यव्यापकभावेनैव [तद्वारेव] क्रियान्वय’ इति तु तत्त्वमिति गोडाः ।

अत एव भाष्ये—‘किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?, न चोपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्थं, क्रियायो-
गाभावा’दित्युक्त्वा ‘द्वितीयार्थ’मिति सिद्धान्तितम् । अत एव [च] ‘प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः’

ॐ विजया ॐ

भावादिकं द्योतयिष्यन्तीति । अनापत्तिरिति । सम्बन्धद्योतकत्वे एव हि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा,
क्रियाविशेषकत्वे तु तेषां क्रियापरिच्छेदकतया सम्बन्धद्योतकत्वाभावात्सा न स्यादित्याशयः ।

परे तु—‘प्रतिसिञ्चती’त्यादौ न प्रतेः क्रियापरिच्छेदकर्तया सिक्तस्य पुनः सेचनादिरर्थः, किन्तु
व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धद्योतकतैव—[तत्परिच्छेदकतैव]—तत्र प्रत्यादेरिति न कर्मप्रवचनीय-
सञ्ज्ञानापत्तिरित्याहुः । अत एव=अस्य द्वितीयाविधानार्थत्वादेव । इदं=‘लक्षणे’त्य’मिति सूत्रम् ।
न च = न हि । उपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्थत्वे हि षष्ठाभावार्थमिदं सूत्रं स्यात् । क्रियायोगाभावात् =
क्रियापरिच्छेदकत्वाभावात् । सम्बन्धपरिच्छेदकत्वादिति यावत् । द्वितीयार्थमितीति । यदि-
क्रियायोगादेव द्वितीया स्यात्तदाऽस्य द्वितीयाविधानार्थत्वाभावेन भाष्योक्तमसङ्गतमेव स्यादिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

माह—अत एव चेति । एतेनोपपदविभक्तेरितिन्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीया, प्रत्यादयस्तु क्रिया-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

मिलरुचेराह—किञ्च प्रत्यादेरिति । क्रियाविशेषकत्वे इति । इदं चिन्त्यम्, क्रियाविशेषद्योत-
कत्वे प्राचीनैरप्यनङ्गीकारात्, व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धस्यैव तन्निर्णयलोकेः । वस्तुतस्तु ‘प्रत्यर्थ-’
मित्यत्र प्रतिशब्दार्थः—सम्बन्धो वीप्सा च । ‘अर्थमर्थम्प्रती’ति विग्रहवाक्ये तु प्रतिशब्दः सम्बन्ध-
मात्रे वर्तते न तु वीप्सायाम् । वीप्सा तु द्विवचनशोभ्या इति नाव्ययीभावः । तदुक्तं हरदत्तेन—
“—‘अथमर्थम्प्रती’त्यत्र प्रतिशब्दो न वीप्सायां वर्तते, किं तर्हि ? कर्मवचनीयत्वात् सम्बन्ध-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

माह—अत एवेति । भाष्यान्तरस्थं प्रयोगमपि प्रमाणयति—अत एवेति ।

श्रीबालशास्त्रिचरणास्तु—‘वस्तुतस्तु कर्मणि द्वितीयेत्यनेनैव वृक्षपदाद्वितीया, ‘उपपदविभक्ते’रिति न्यायात् ।
एवञ्च षष्ठाभाव एव कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाफलञ्च द्वितीया । कर्मत्वाविवक्षा तु कर्तुमशक्या, तथा सति ‘नित्य-’
वीप्सयो’रितिद्वित्वस्यैवानौपचेः । तथा हि—‘नित्यवीप्सयो’रितिद्वित्वं पदे एव प्रवर्तते, पदञ्च द्विरु-
च्चारणीयत्वेनाभिमतनिष्ठपदसञ्ज्ञाप्रयोजकविभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकप-
त्राहम्—अत एव ‘वृक्षो वृक्षः सिञ्चती’ति न प्रयोगः, तत्र कर्मतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव द्विवचनेन
बोधयितुमिष्टतया कर्मत्वस्य सुप्रत्ययार्थत्वाभावात् । अत एव चैववृक्षमात्रसेचनेऽपि कालिकादिसम्बन्धेन
वृक्षादिव्यापकतायाः सेचने सत्त्वेऽपि ‘वृक्षं—वृक्षं सिञ्चती’त्यादयो न प्रयोगाः, तत्र तादृशविभक्त्यर्थ-
सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकत्वाभावात् । एवञ्चात्र यदि कर्मणि द्वितीया विधीयते तदा द्विरुच्यमानवृक्षपदनिष्ठ-
पदसञ्ज्ञा—प्रयोजक—अप्रत्ययार्थीभूत—कर्मत्व—सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावद्वृक्षबोधकस्य
वृक्षमित्यादिपदस्य प्राग्निर्द्वं, ततश्च तद्व्यापकत्वद्योतकत्वप्रयुक्तैव प्रतेः कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञेति ‘वृक्षं—वृक्षं
प्रतिसिञ्चती’त्यादौ षट्निषेधस्यापि सिद्धिः । कर्मत्वाविवक्षायान्तु—निरुक्तव्यापकतानिरूपितव्याप्यता-

१ ‘गत्युपसर्गसञ्ज्ञापवाद’ इति वदतां दीक्षितानामयमाशयः,—क्रियानिरूपित—लक्षकत्वादि—
सम्बन्धविशेषपरिच्छेदकत्वात्प्रतेः क्रियापरिच्छेदकत्वेन—क्रियायोगस्य सञ्ज्ञाद्वत्युपसर्गसञ्ज्ञे प्राप्नुतस्तद-
पवाद्येयमिति । भाष्ये तु—सम्बन्धपरिच्छेदकत्वेऽपि क्रियापरिच्छेदकत्वाभावात्क्रियायोगाभावेन न गत्युपसर्ग-
सञ्ज्ञे प्राप्नुत इति न तद्वानाथोऽयं योग इत्याशयेन—‘क्रियायोगाभावा’दित्युक्तम् ।

२ यस्य पदस्य द्विवचनं चिकीर्षितं तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यद्वावच्छिन्नसंसर्गेण यद्वावच्छिन्ने-
ऽन्वयो भवति तद्वावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतासम्बन्धेन तद्वावच्छिन्नेऽन्वयविवक्षायामेक-
‘नित्यवीप्सयो’रित्यनेन द्वित्वविधानादिति तथम् ।

इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेऽपि ‘अर्थमर्थं प्रती’ति विग्रहो भाष्ये दर्शितः।
वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यदित्यास्ताम् ।

फलान्तरमप्याह—अत्रेति । यदत्रेति । यद्वस्तु मम भागः स्यादित्यर्थः ।

❁ विजया ❁

परे तु—‘वृक्षं प्रति विद्योतते’ इत्यादावकर्मकस्थले द्वितीयाया अप्राप्त्या तदभिप्रायेण भाष्येऽस्य द्वितीयार्थलभ्युक्तम् । सकर्मकस्थले तु द्वितीयायाः स्वतः सिद्धतया न तत्र द्वितीयाविधानं फलं, किन्तु षष्ठाभाव एव फलम् । किञ्च अनेन भाष्येण—‘तत्वेनाविवक्षायामप्यनेन द्वितीये’त्यस्यार्थस्य न लाभ इति चिन्त्य एवायं शेखर इत्याहुः । अत एव = द्वितीयाप्रयोजनत्वादेव ।

दर्शितइति । तस्याधिकरणत्वेऽपि तदविवक्षायामनेन द्वितीया, तव तु सप्तमी दुर्वारेति नागेशभट्टाशयः । वीप्साया अपीति । अपिशब्दाद्वितीयासम्पादकत्वेत्याशयः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

विशेषका एवेति हरदत्त दीक्षित-दण्डव्याधुक्तमपास्तम् । तदाह—आस्तामिति । एवं सति मूला-सङ्गतिं परिहरति—फलान्तरमिति । यच्छब्दस्य बुद्धिस्थलेन भागवाचकत्वादाह—यदिति ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

मवच्छिनत्ति, वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या । अतो ‘अर्थमर्थं प्रती’त्यत्र नाव्ययीभावः । ‘प्रत्यर्थं’मिति वृत्तौ तु वीप्सायां प्रतिरस्तीति समासो भवति, प्रतिनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनाभावः । तथा च लक्षणेऽप्यभूते’ति सूत्रे वीप्सापदं तद्विषयसम्बन्धपरम् । तेन ‘अर्थमर्थं प्रती’ति वाक्ये, ‘प्रत्यर्थं’मिति वृत्तौ च प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वादुभयत्र द्वितीयासिद्धिः—” इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—वृत्तिविषये इति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

वदर्थबोधकत्वाभावात्पूर्वं द्वित्वं न स्यात्, ततश्च कर्मप्रवचनीयसम्बन्धापि नैव स्यात्, द्वित्वसहकारेणैव प्रत्यादे-व्यापकताद्योतकत्वात् । प्रतेर्व्यापकताद्योतकत्वाभावादेव प्रतेःप्रयोगं विनापि ‘वृक्षं—वृक्षं सिञ्चती’त्यादौ-व्यापकताप्रत्ययः, द्वित्वाभावे प्रतेः प्रयोगेऽपि ‘वृक्षं प्रति सिञ्चती’त्यादौ व्यापकताप्रत्ययाभावश्चोपपद्यते । न च द्वित्वेन प्रत्येतव्यव्यापकताद्योतकत्वप्रयुक्तैव कर्मप्रवचनीयसम्बन्धा द्वित्वात् प्रागेव स्यादिति वाच्यं, द्वित्वसहकारेणैव व्यापकताद्योतकस्य प्रत्यादेर्द्वित्वात्प्राग्व्यापकताद्योतकत्वे मानाभावात् ।

‘प्रतिवृक्षं’मित्यत्र समासानापत्तिरपि न ‘अव्ययं विभक्ती’त्याद्यव्ययीभावसमासस्य वाचकाव्ययैरेवा-ङ्गीकृततया समासार्थं प्रतेरपि व्यापकतावाचकत्वरूपवर्धयन्कव्यतया तदर्थव्यापकतायां वृक्षादिपदार्थान्व-येनैकार्थोभावापत्तेः । विग्रहप्रदर्शनं ननु व्यापकत्वबोधकत्वरूपकिञ्चिदंशसाम्येनैव । ‘क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थ-कर्मप्रवचनीयसम्बन्धानापत्तिरित्यपि न युक्तं, पूर्वकालिकक्रियाविशेषकत्वमात्रस्यैवान्वयैतावलम्ब्यतया तस्य चेदानीमप्यक्षलतया विरोधाभावात् । किञ्च भाष्यविरोधोऽपि न, तद्व्याख्यस्य—‘वृक्षं प्रति विद्योतते’ इत्याद्यकर्मकस्थलमभिप्रायत्वात् । नापि ‘प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश’ इत्यादावर्थमर्थं प्रतीति विग्रहप्रदर्शनासङ्गतिः, तथाहि—तत्र हि सत्तानुकूलव्यापारो निविशेतरर्थः, प्रकारतरूपार्थपदार्थान्वयि चात्र सत्तारूपं फलं, प्रयोज्यत्वञ्च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । एवञ्च—तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-निष्ठव्याप्यतानिरूपित-प्रयोज्यत्वसम्बन्धावच्छिन्न-फलीभूतसत्ता—ऽऽश्रयत्वरूप-कर्मत्व-सम्बन्धावच्छिन्न व्यापकता द्विर्वचन—[प्रत्यादि]—द्योत्या-शब्दनिष्ठसत्तानुकूलव्यापारान्वयिनीति—तत्रापि तादृशफलश्रवतया ‘कतुं’रित्येव कर्मत्वमिति कर्मणि द्वितीयासिद्धेर्न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतो ‘ऽभितः परित’ इत्येव तत्र द्वितीयेति न कश्चिद्विशेषोऽपीति प्राचीनमतमेवात्र साधीय इत्यस्मद्गुरवः—श्रीराजारामशास्त्रिणो व्याचक्षते—” इति प्रादुरित्युमानाधोक्कारनाथ—जगन्नाथशास्त्रिप्रभृतयः ।

कुतोऽधीति । 'कुत' इत्यपादाने पञ्चमी । द्वितीया तु न, कर्मप्रवचनीयद्योत्य-
सम्बन्धप्रतियोगित्वरूपस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात् ।

गतिसञ्ज्ञाबाधादिति । धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगाद्गतित्वं प्राप्तं, विशेष-
द्योतकत्वाभावात्त्वनर्थकत्वव्यवहारोऽपीति भावः ।

सुसिक्तमिति । सेकगतपूज्यत्वद्योतकः सुः । क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः
पूज्यत्वे गम्ये एवैषा सञ्ज्ञा । अत एव 'सुषिक्तं किं तवे'त्यत्र न ।

अतिक्रमणम्—उचितादधिकानुष्ठानम् । चात् 'पूजाया'मित्यनुकृष्यते ।

ॐ विजया ॐ

परे तु—'अभितः परित' इति वचनादेव तत्र द्वितीया, न कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञयेति पला-
भावार्थोऽयं योगो, न द्वितीयार्थः । कर्मत्वेनाविवक्षयाश्च षष्ठ्येवेत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

यत्सम्बन्धि यद्भागकर्तृकैतदधिकरणिका सत्ता प्रेरणाविषयस्तत्कर्मकं प्रेरणविषयो दानमिति बोधः ।

नन्वनयोरनर्थकत्वेन प्रजयत्यादिवत्क्रियाविशेषद्योतकत्वाभावेन क्रियायोगाभावात्कथं गतिसञ्ज्ञाप्राप्तिरत
आह—धात्वर्थेति । 'आह्सहिते'त्यादिः । नन्वेवं कथमनर्थकत्वमत आह—विशेषेति । आह्योल्याथापेक्षया
विशेषेत्यर्थः । सेकेति । पूज्यसेचनकचैति बोधः । अनतिप्रसङ्गायाह—क्रियेति । अव्यभिचारात्पदस्यार्थ

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

ननु 'क्रियायोगाभावा'दिति कथमुक्तं, प्रतिद्योत्यसम्बन्धस्य क्रियागतत्वादिति चेन्न, 'उपसर्गाः क्रियायोगे
इत्यत्र क्रियायोगलक्षणा, -स्वार्थात् प्रच्याव्य धातोरर्थान्तरे स्थापनं, यथा 'अनुभवती'ति । क्वचित्क्रिया-
गतविशेषोक्तिः—यथा 'प्रपचती'ति । पाकगर्तप्रकर्षो हि प्रशब्दार्थः । क्वचित्छात्वार्थानुवादकत्वम्,—
यथा 'कुतोऽध्यागच्छती'ति । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धस्तु उभयगतत्वाच्च क्रियामात्रगत इति भाष्या-
शयात् । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया उपसर्गसञ्ज्ञापवादव्यवहारस्तु तदप्राप्तिमात्रेण । एतेन तद्योत्य-
सम्बन्धस्य क्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिरिति शेखरोक्तमपास्तम् । युक्तत्वस्याभावादिति । 'कर्मप्रव-
चनीययुक्ते द्वितीये'त्यत्र युक्तशब्दः सम्बन्धप्रतियोगिपर इति भावः । धात्वर्थमात्र इति । 'उप-
सर्गाः क्रियायोगे'इत्यत्र धात्वर्थानुवादकत्वमपि योगशब्दार्थ इति भावः । अत एवेति । 'उपर-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सम्बन्धप्रतियोगित्वमिति । अधिपयोरनर्थकतया सम्बन्धद्योतकत्वस्यैवाभावेन तत्प्रतियोगित्वस्य
सुतरामभाव इति भावः । धात्वर्थमात्रेति । अभिमुखगमनादिरूप—आह्विशिष्टधात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन-
त्यर्थः । विशेषेति । आह्विशिष्टधात्वर्थोऽधिकार्यद्योतकत्वाभावादित्यर्थः । गम्ये एवेति ।
सोः पूजार्थकतवेव तद्भावे पुनः पूजायामित्युक्तेस्तथा लाभ इत्याशयः । सुषिक्तमिति । अत्र सेचन-
क्रियायाः शोभनत्वेऽपि तस्या अन्यक्षेत्रादिषु सेचनाभिफलतया सेककर्तुर्निन्दैवेति नेयं सञ्ज्ञेत्याशयः ।

अन्ये तु 'पूज्यसेकः किं त्वत्कर्तृक' इति काका न त्वत्कर्तृक इत्याद्यर्थत्वाज्जिन्दा गम्यते इत्याहुः ।

अतिदेवानिति । देवेभ्योऽधिको, देवपूज्य इति वाऽर्थः । द्वितीये 'कुगती'ति समासस्या-
भावस्तु—अनभिधानात् । आद्ये तु—प्राप्तिरेव न, 'स्वती पूजायामेव'त्युक्तेः ।

अपिः पदार्थः । पदस्य—अप्रयुज्यमानपदान्तरस्य—अर्थः—पदार्थः । सर्पिषो-
ऽपीति । अत्र 'बिन्दु'रित्यादेः पदस्यार्थोऽपिद्योत्यः । तदुक्तं वृत्तिकृता—'मात्रा बिन्दुः
स्तोकमित्यस्यार्थोऽपिर्वर्तते' इति ।

सम्भावनायां लिङिति । 'उपसंवादाशङ्कयोश्चे'तिसूत्रभाष्ये पठितेन
'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङित्यनेन । तच्च लोकसाधारणमित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।

❁ विजया ❁

वस्तुतस्तु इदं सर्वमयुक्तं, प्राचीनमतमेव तु युक्तं, यतो यद्विभक्त्यन्तस्य द्विलं चिकीर्षितं
तद्विभक्तिवाच्यसम्बन्धावच्छिन्ना व्यापकता वीप्सा द्विर्वचनेन प्रतीयते इति नियमः । प्रकृते च
कर्मद्वितीयान्तस्य द्विलं चिकीर्षितमिति—कर्मद्वितीयावाच्य—क्रियाकर्मभाव—सम्बन्धावच्छिन्ना
व्यापकता वीप्साद्विर्वचनेन बोध्यते । तथा च वृक्षनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता या क्रियाकर्मभावसम्बन्धा-
वच्छिन्नाव्यापकता तादृशव्यापकतावत्सेचनमिति बोधः । तस्मात् कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञातः पूव
काचिद्विभक्तिरेपेक्षितैव । नच समासनापत्तिर्दोष इति वाच्यं, प्रतिद्योत्यव्यापकलक्षणां वृक्षस्या-
न्वयेन सामर्थ्यसत्त्वात् समासस्योपपत्तेः । किञ्च प्रतेः क्रियानिरूपितव्यापकलक्षणाद्योतकत्वेन
क्रियाद्योतकत्वाभावादन्वर्थलक्षतिरेव नेति कर्मप्रवचनीयत्वे बाधकाभावः । नच 'किमर्थं पुनरिदमित्यु-
च्यते' इति शेषरोक्तभाष्यविरोध इति वाच्यं, तस्य भाष्यस्य पूर्वपक्षसाधकत्वात्, अत एव
तदुत्तरं भाष्ये—'नैतदस्ति प्रयोजनं, कर्मद्वितीययैव सिद्धि'रित्युक्तम् । नच प्रत्यर्थं शब्दनिवेश
इत्यस्यार्थमर्थं प्रतीति विग्रहो भाष्योक्तो विरुद्धेत, अर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताऽधिकरणत्वेन
द्वितीयाया असम्भवादिति वाच्यम्, अधिकरणस्यापि कर्मत्वविवक्षया द्वितीयाया उपपत्तेः । इदञ्च
नागेशेनाप्यभ्युपेतव्यम्, अन्यथा कर्मप्रवचनीययोगनिमित्तद्वितीयापेक्षया कारकविभक्तित्वेन
सप्तम्या एव प्राबल्यात्तदापत्तिर्दुरुद्धरैव स्यादिति सङ्क्षेपः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

इति नेत्याह—पदस्येति । अर्थः=शक्यः । पदस्य=अप्रयुज्यमानस्य । द्योत्य इति । तद्वाचकपदार्थाहारोऽपि-
द्योत्य इत्यर्थः । पठितेन=वार्तिकेन । ननु तद्वत्तस्यापि छान्दसत्वादयुक्तमिदमत आह—तच्चेति । वार्तिके-
त्यर्थः । तत्र=वार्तिके । एतेन—'सम्भावनेऽल'मित्यत्र 'सम्भावने' इति योगविभागेन लिङ् । अग्रिमन्तु

❁ वरवर्णिनी ❁

देवेभ्योऽधिक इति । 'यशोमाहात्म्यादिभि'रिति शेषः । वार्थः=वार्थः । द्वितीयः=देवपूज्य इत्यर्थः ।
समासस्य=गतिवत्विरेहऽपि प्रादित्वादेव प्राप्तस्य प्रादिसमासस्य । आद्ये=आधिक्येयैः ।

पदस्येति । ननु सम्भावनान्वयसर्गादीनामपि यत्किञ्चित्पदार्थतया पुनः पदार्थपदोपादानं व्यर्थ-
मिति चेन्न, 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप' इति वार्तिकेन अप्रयुज्यमानपदस्य लोपेन—
अप्रयुज्यमानपदस्यार्थे अपिरुक्तसञ्ज्ञ इत्यर्थेनादोषात् । न चैवमपि कर्मप्रवचनीयाऽपिद्योत्यस्य सम्बन्धस्य
['कर्मप्रवचनीया' इति महासञ्ज्ञया लब्धस्यापि] आकाङ्क्षाभास्यतयाऽप्रयुज्यमानपदान्तरार्थतया सिद्धे
पुनरपि पदार्थग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, सम्बन्धानात्मको योऽप्रयुज्यमानपदान्तरार्थ इत्यर्थे विवक्षायां
अप्रयुज्यमानपदार्थस्य सम्बन्धानात्मकस्यापिद्योत्यत्वे कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञार्थं पदार्थग्रहणस्य चारिताभ्यात् ।
सर्पिषोऽपि स्यादिति । 'तर्हि रुचिर्मेवेद्भोजनं मधुरं स्वादु स्यात्, बलं सम्पद्येते'ति शेषः ।

अर्थः =लेशादिः । उपसंवादः=पणवन्धः ['शृचं मारना' 'बाजी लगाना'] तच्चेति । 'छन्दो-

तत्राऽऽशङ्का—उत्प्रेक्षा । सम्भावनाऽप्युक्तकोटिकाऽऽशङ्कैवेति भावः ।

कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्व्योत्यसम्बन्धमाह—तस्या एवेति । सम्भावनाया एवेत्यर्थः । 'कर्तृदौर्लभ्य'मिति षष्ठीतत्पुरुषः । 'कर्तृ'पदं प्रकृताभिप्रायम् । 'सर्पिषोऽपि पिबे'दित्यादौ 'कर्मदौर्लभ्ये'त्यादि बोद्धव्यम् । तत्र बिन्दोस्तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य च द्योतकोऽपिः ।

सम्बध्यत इति । स्यात्पदवाच्यक्रियायामपिद्योत्यबिन्दोः कर्तृतया, द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयादिति भावः । तदाह—अपिशब्दबलेनेत्यादि । एवञ्च सर्पिर्वयवबिन्दुदौर्लभ्य-प्रयुक्तदौर्लभ्यवती तत्कर्तृका सम्भावनाविषयः सत्तेति बोधः । विशिष्टसत्तायाः सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावनाविषयत्वमनुभवसिद्धम् ।

नन्वेवं कर्मप्रवचनीयव्योत्येऽर्थे सर्पिषोऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वात् द्वितीया स्यादत आह—द्वितीया त्विति । न त्वपिनेति । बिन्दुना योगेऽप्यपिद्योत्य-

❁ चिदस्थिमाला ❁

'सिद्धाप्रयोगे एवे'ति नियमार्थं, यथान्यासे तु प्राप्तेरभावादत्र न स्यादिति केन चिदुक्तम् ; 'उक्तरीत्या तदप्राप्तेः सम्भावनायामित्यादि सम्बध्यत इत्यन्तग्रन्थ उपेक्ष्यः, तस्मात्प्राधने लिङ्, सर्पिष इत्यादिशब्दप्रयोक्तृ-निष्ठेच्छाविषयीभूतबिन्दुसिद्धाश्रयकं भवनमिति बोधः—' इति शास्त्र्युक्तञ्चापास्तम् । आद्ये तस्य भाष्याना-रूढत्वाद्गौरवाच्च । द्वितीये ततः सर्पिर्दौर्लभ्यप्रतीत्यनापत्तेः, प्राथ्यमानस्यासिद्धतया बाहुल्यस्यैव प्रतीत्यापत्तेश्च । वक्ष्यमाणरीत्या दौर्लभ्यविशिष्टसत्तायां प्राथ्यमानत्वान्वयात् । न च प्राथ्यमानत्वेनैव तस्य दौर्लभ्यलाभः कर्तृदौर्लभ्यसम्बन्धेन चान्वयो मास्तु इति वाच्यं ; 'यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते बिन्दुरिति'—भाष्यविरोधात्तद्व्योत्यसम्बन्धेनान्वय एव—नान्त्यः, निरूपयितुमशक्यत्वात्, सम्बन्धोऽप्यन्यो निरूपयितुमशक्य एवेति दिक् । सप्तमीसमासाद्यभ्रमायाह—कन्निति । न्यूनतां परिहरति—कन्निति । क्रियादौर्लभ्यं कारकदौर्लभ्यप्रयुक्तमेव, प्रकृते च धातोरकर्मकत्वात् ; कारकान्तरानुक्तेश्च तथैवेतिभावः । फलितमाह—तत्रेति । मौलवाक्ये इत्यर्थः । सर्वत्र क्लृप्तत्वादाह—कर्तृतयेति । प्रकृते ईदृशसम्बन्धेनाप्यनन्वय इत्यत्रापिरेव तात्पर्य-ग्राहक इत्याह—द्योत्योक्तेति । दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्येत्यर्थः । एकपदार्थयोरपि मिथोऽन्वया-ङ्गीकारादिति भावः । एतेन सामान्यतोऽशब्दार्थस्य दौर्लभ्यस्यापिशब्दद्योत्यत्वायोगात्कर्तृदौर्लभ्येत्यादि चिन्त्यम् । इदमोऽप्यवहितपरामर्शान्याय्यत्वञ्चेति शास्त्र्युक्तम्, अपिद्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव, बिन्दुप्रतीति-स्वाक्षेपादिति दण्डयुक्तञ्चापास्तम् । मूले—इयमेवेति । बिन्दुद्योतकतैवेत्यर्थः । तदिति । तदभिन्नैक-त्यर्थः । एवं=बिन्दोरपि तद्योत्यत्वे । अर्थे=बिन्दौ । दण्ड्यादिग्रन्थासाक्ष्यायाह—बिन्दुनेति । महासञ्ज्ञा बलेन तत्रैव द्वितीयाविधानादाह—कर्मप्रेति । बिन्दुरिति । तथा च भाष्यं यदत्रेत्यादि—प्रागुक्तं,

❁ वरवर्णिनी ❁

मात्रविषयकलेद्विधायकसूत्रस्यत्वेऽपी'ति शेषः । कर्मप्रवचनीयत्वादिति । न तु पदार्थत्वात्, 'सम्बन्धानात्मकत्वे सती'ति विशेषणादिति भावः । कर्तृदौर्लभ्यमिति । कर्तुरभावे तत्सत्तायाः स्वत एवाभाव इत्याशयः । 'कर्मदौर्लभ्ये'त्यादावपि—कर्माभावे तत्सत्ताया अभावः स्वत एवेति बोध्यम् । तदौर्लभ्येति । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तसत्तादौर्लभ्येत्यर्थः । अन्वयादिति । 'स्यात्पदबोध्यक्रियाया'मित्यादिः । सम्भावनाविषय इति । लिङ्गन्तेऽपि धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधस्यैव भट्टरङ्गीकारादिति भावः । विशिष्टसत्तायाः=दौर्लभ्यविशिष्टसत्तायाः । अनुभवसिद्धमिति । वदविषयकज्ञानविषयकेच्छायां

सम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं, प्रकृते चापि-
द्योत्यस्योक्तसम्बन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी, न सर्पिरिति भावः। यदा स्पष्टप्रतिपत्तये-
ऽपिद्योत्यस्यापि बिन्दोः प्रयोगस्तदापि द्वितीयां बाधित्वोपपदविभक्तैरिति प्रथमैव। तत्र
कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वमिति दिक्।

सञ्ज्ञाफलमाह—अनुपसर्गत्वादिति। अपि स्तुयादिति। पूर्ववच्छिद्।
क्रियाविषयशक्यत्वादिना सम्भावनमपिद्योत्यम्। प्रकृतेऽवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि
स्तुयादिति शक्युत्कर्षाविष्करणम्। अत्युक्तिः—असम्भाव्यार्थसम्भावनम्। सम्भावन-
पदस्येदृशार्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणम्। विष्णुविषयायाः शक्यत्वसम्भावने चान्य-
विषयानिश्चयेन—‘शक्या कर्तु’मिति—फलति। ‘शक्युत्कर्ष’मित्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्ष-
णम्। ‘अपि वेदान्तपारगं हन्या’दित्यादौ हननक्रियायां सम्भावनाविषयौचित्योत्कर्ष-

❁ चिदस्थिमाला ❁

यस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिति—तदर्थः। बिन्दुस्तु न द्वितीया, तस्याऽप्रयुज्यमानत्वात्।
प्रयुज्यमानत्वेऽप्याह—यदेति। यत्तु अन्तरङ्गत्वात् प्रथमेति तत्र, एवं हि सर्वत्रोपपदविभक्तिविषये-
ऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमापचौ तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यापत्तेरत आह—उपपदेति। ननु प्रथमायाः कारकाधिकारा-
पाठात्कथन्तत्त्वमत आह—तत्रेति। न्यायेति। ‘अभिहिते प्रथमे’ति वार्तिककारस्वारस्यात्। द्वितीया तु
कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धार्थिकैवेति न कारकविभक्तिः। न्यायस्तु वाचनिक एव। एतेन प्रथमा न कारक-
विभक्तिरिति प्राचोक्तमपास्तम्। तदाह—दिगिति। प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायाह—पूर्वेति। पूर्वतो
भेदायाह—क्रियेति। तदत्रास्तीत्याह—प्रकृते इति। मानान्तरानुपलम्भादाह—सम्भावेति। विष्णु-
कर्मिकैतत्कर्तुंका शक्यत्वेन सम्भाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः। अत आह—विष्णुवीति। न्यूनतां
परिहरति—शक्युत्कर्षमिति। अत्र हेतुमाह—अपीति। ‘सम्भाविते’त्यस्यात एवेत्यादिः। स्पष्टश्रेदं

❁ वरवर्णिनी ❁

वटविषयकज्ञानवद्वटस्यापि परम्परया विषयत्वस्य सर्वैरेवाङ्गीकारात्तथैव प्रकृतेऽपि दौर्लभ्यस्य परम्परया
सम्भावनाविषयत्वमिति भावः। बिन्दुना=अप्यर्थेन बिन्दुना। प्रयोग इति। न च
बिन्दुशब्दस्य प्रयोगेऽपिशब्दस्याप्रयुज्यमानपदार्थद्योतकत्वस्यैवाभावेन कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अप्रवृत्त्यो-
पसर्गत्वात्पत्त्वं स्यादिति वाच्यम्, अविद्यमानपदार्थद्योतकत्वस्योपलक्षणतया कचित्सर्पिषोऽपि स्या-
दित्यादावप्रयुज्यमानपदार्थद्योतकत्वेन दृष्टेस्वेदानीं प्रयुज्यमानपदार्थद्योतकस्याऽपि कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया
वक्तुं शक्यत्वादित्याशयात्। पूर्ववदिति। सम्भावनायामित्यर्थः। क्रियाविषयं=स्तुति—भेदनादिक्रिया-
विषयकम्। शक्यत्वादिना=शक्तिसाध्यत्वादिना। अपिद्योत्यम्=अपिशब्दद्योत्यम्। यथा ‘अपि स्तुयादि-
ष्णुम्’ ‘अपि गिरिं शिरसा भिन्ध्या’दित्यादौ। आविष्करणमिति। आविष्करणं=व्यञ्जनया बोधनम्।
यत्र च वाक्येऽपिपदं न श्रूयते, परं तस्याः क्रियाया अननुष्ठानमेव तात्पर्यविषयस्तत्र अपिशब्दो-
ऽध्याहार्यः। यथा—

‘विष्णोर्नाम न गृह्णीयात्र स्पृशेत्तुलसीदलम्।

परनिन्दा न कर्त्तव्या परचिन्ता कदा च न ॥’ इत्यादौ।

विष्णुविषया=विष्णुकर्मैकस्तुतिविषया। वेदान्तपारगं=वेदान्तनिष्णातमपि आततायिनम्। हनन-

द्योतनात् । सम्भावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति-अस्य स्वार्थे तात्पर्याभावो धर्म-
शास्त्रोक्तः सङ्गच्छते । कामाचारः-इच्छया प्रवृत्तिः । स्तुहि मा वा; यथेष्टं कुर्विति
यावत् । 'प्रैषातिसर्गे'ति लिङ् ।

अपि स्तुयाद्वृषलमिति । 'उपसंवादे'तिसूत्रपठितवार्तिकेन परेणान्तरङ्गेण च
'गर्हायां लङपी'ति बाधित्वा सम्भावने लिङ् । क्रियागतं गर्हात्वमपिद्योत्यं वृषल-
पदसमभिव्याहारास्तुतेर्गर्हात्वेन तत्कर्तुर्गर्हात्वं फलति, तदेव 'धि'गित्यादिनाऽनूद्यते ।

अपि सिञ्चेत्यादि । 'अपि'द्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकं सञ्ज्ञाया-
मुभयत्रापि षत्वाभावः ।

कालाध्वनो । अत्यन्तसंयोगो-निरन्तरसम्बन्धः । स च गुणक्रियाद्वयै-
रभावेन च । तेन 'मासं भोजनाभावः' इत्यादेः सङ्ग्रहः । गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यां द्वितीयेत्यर्थः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

मिताक्षरायां-लक्ष्म्याञ्च । गर्हायामिति । 'कालत्रये सर्वलकारापवादो लङेव युक्त इति लिङत्र चिन्त्य' इति
शास्त्र्यसाङ्गत्यायाह-उपेति । वार्तिकेन=प्रागुक्तेन । तस्य सूत्रबाधकत्वेऽपि वार्तिकाबाधकत्वात् ।

तत्र हेतुमाह-वृषलेति । नन्वेवं कथं देवदत्तनिन्दाऽत आह-स्तुतेरिति । नन्वेवं किमर्थं तदुल्लेखोऽत
आह-तदेवेति । अन्यतरवैयर्थ्यं परिहरति-अपिद्वयेति । अन्तं विराममतिक्रान्त इति योगेनाह-
निरन्तरेति । व्याप्तिरित्यर्थः । वृत्तिदण्डग्रन्थासाङ्गत्यायाह-अभावेनेति । नन्वेवं कुतो द्वितीयाऽत
आह-गुणादीति । स्वरूपग्रहणं तु न, व्याख्यानात्, तद्वाच्यात्यन्तसंयोगस्य कस्मिन्नपि पदार्थे-
ऽसम्भवाच्चात आह-वृत्तीति । एकमासव्यापकाध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मास-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

स्थलं त्वया सुषिकं किं तवात्र फलं भवती'त्यत्र सेकस्य पूजालेऽपि तत्कर्तुर्मूर्खत्वेन निन्दा प्रतीयते
न पूजति भावः । प्रथमेवेति । 'विन्दुपदा'दिति शेषः । इति द्वितीया ।

❀ वरवर्णिनी ❀

क्रियायां=वेदान्तपारगकर्मकहननक्रियायाम् । सम्भावितौचित्यस्य=सम्भावनाविषयौचित्यस्य । अयुक्त-
मिति । एवञ्च वेदान्तपारगातिरिक्तं सर्वमप्याततायिनं हन्यात्, वेदान्तपारगन्तु आततायिनमपि न
हन्यात्, किन्तु त्यजेदेवेत्यर्थो बोध्यः । तदेव=कर्तुं गतं गर्हात्वमेव । समुच्चयेति । ध्वश्च खदिरश्चेति
'च'द्वयेन समुच्चयद्योतनवदित्याशयः । निरन्तरसम्बन्धः=व्याप्तिरूपः सम्बन्धः । प्रत्यासत्त्या=सूत्रे उप-
स्थितत्वात् । बुद्धिस्थेति । अनध्याय-शौचादिकालातिरिक्त्यावदव्ययवदिनसम्बन्धरूपेत्यर्थः ।

ननु निरन्तरसम्बन्धः-व्याप्तिरूपः, स च किञ्चित् इत्याकाङ्क्षायामाह-स चेति ।

नन्वेवं गुणादिभिरत्यन्तसंयोगे द्वितीयेति-समुदायान्यतमे कालाध्वनिष्टव्याप्यतानिरूपितव्यापकतायां
विवक्षितायां द्वितीयेत्यस्य लभेऽपि द्वितीयाप्रकृतेरलाम् इत्यत आह-प्रत्यासत्त्येति । ननु यत्रैकमास-
व्यापकं गणशस्त्रोत्राध्ययनं तत्र 'मासमर्धं गणशस्त्रोत्र'मिति प्रयोगो न स्यात्, मासान्तरे तत्स्तोत्रा-

मासमधीत इति । बुद्धिस्थयावदवयवसम्बन्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयाऽर्थः ।
‘एकादश्यां रात्रौ जागृया’दित्यादावधिकरणत्वविवक्षणान्न द्वितीया ।

* इति द्वितीया *

स्वतन्त्रः कर्ता । कारकाधिकारात्क्रियाजनने स्वतन्त्र इत्यर्थस्तदाह—
क्रियायामिति । स्वातन्त्र्यञ्च—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

व्यापकताया अध्ययने बाधवारणयाह—बुद्धिस्थेति । अवयवेति । दिनरूपेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गं
निराचष्टे—एकेति । ॐ इति द्वितीया ॐ । साकाङ्गत्वादाह—कारकेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेति । कर्मप्रत्ययासमभिव्याहारेत्यर्थः । भावप्रत्ययसमभिव्याहारेति वा ।
तेन नान्योन्याश्रयः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ध्ययनस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य सत्त्वादत्त आह—बुद्धिस्थयावदवयववेति ।
अवयवः=दिनादिरूपः । एवञ्च ‘मासमधीते’इत्यत्र मासपदं बुद्धिस्थतत्तन्मासपरं, तदवयवयावद्दिननिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकता यत्र तत्रैव तादृशः प्रयोगः । मासपदञ्च—त्रिंशद्दिनसमुदायपरम् । दिनपदञ्च—
एकसूर्योदयावधिकापरसूर्योदयपर्यन्तस्थिताऽखण्डजन्यद्रव्यपरं, न तु षष्टिघटीसमुदायो दिनपदार्थः ।
यत्र प्रत्यहमेकघट्यां गणेशस्तोत्राध्ययनन्तत्रापि षट्यन्तरेऽध्ययनभावस्यसत्त्वेन ‘मासमधीते’इति-
प्रयोगानुपपत्तेः ।

मासुनिष्ठा व्याप्यता च—तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना, व्यापकता तु—कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना, व्यापकता-
घटकाभावश्च—प्रतियोगिव्यधिकरणो—विवक्षितः । अत एव तन्मासावयवदिनेऽपि यद्व्यवच्छेदेन
नाध्ययनं तदवच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाध्ययनाभावस्य सत्त्वेपि न ‘मासमधीते’इति
प्रयोगानुपपत्तिः ।

‘एकादश्यां रात्रौ जागृया’दित्यत्र द्वितीयातिप्रसङ्गनिराचष्टे—एकादश्यामिति । न चैवमपि ‘एकादश्यां
नान्नमुञ्जीते’ति यत्रोच्यते तत्रैकादशीव्यापकस्य भोजनाभावस्य तात्पर्यविषयत्वाद्द्वितीयापत्तिरिति वाच्यं,
तादृशतात्पर्यं त्वेकादश्यान्न मुञ्जीतेत्येव प्रयोगात् । प्रकृते त्वेकादशीरूपस्य कालस्य भोजनाभावाधि-
करणत्वविवक्षैव । स चाभावः—प्रतियोगिव्यधिकरण एव विवक्षितोऽतो नानुपपत्तिः ।

न च ‘मासमधीते’इत्यत्र धातोरध्ययनपूर्वकव्यापने वृत्तिकल्पनया ‘कर्तुं’रित्येव कर्मत्वं सिद्धमिति
‘कालाध्वनो’रिति सूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यं, ‘मासन्देवदत्तस्य कौटिल्यम्भोजनाभावश्चे’ति यत्र प्रयोगस्तदर्थमस्या-
वश्यकत्वात् । ‘मासस्य द्विरधीते’इति यत्र प्रयोगस्तत्र तु मासव्यापकत्वनिवृत्तावेव तात्पर्येन तु मासाधि-
करणकत्वनिवृत्ताविति ‘कृत्वोऽर्थेप्रयोगे’ इति सूत्रेण षष्ठ्येव, न त्वेनेन द्वितीयेति बोध्यमिति मिश्राः ।

ॐ इति द्वितीया ॐ

स्वतन्त्रः । ननु किं नाम स्वातन्त्र्यं ? न तावत्—व्यापाराश्रयत्वमात्रं, सर्वेषां कारकाणां स्वस्वव्यापार-
द्वारैव प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन कर्तृत्वापत्तेः । नापि धात्वर्थेव्यापाराश्रयत्वं तत्, ‘अस्मैर्माणवकं वारयती’-
त्यादौ माणवकस्यापि धात्वर्थे—संयोगानुकूलव्यापाराश्रयतया कर्तृत्वापत्तेः । नापि प्रधानीभूतधात्वर्थ-
व्यापाराश्रयत्वन्तत्, ‘पक्स्तण्डुलो देवदत्तेन’त्यादौ कर्मप्रत्ययस्यैव फलस्यैव प्राधान्येन व्यापारास्यानधात्वेन
तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तेरत आह—कर्तृप्रत्ययेति । ननु कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यमेवेति स्वातन्त्र्यलक्षणे
स्वातन्त्र्यप्रवेशादात्माश्रयः, न च कर्तृत्वं सङ्केतसम्बन्धेन कर्तृपदवत्त्वमेव, न स्वातन्त्र्यमिति नोक्तदोष
इति वाच्यं, कर्तृपदवत्स्वरूपकर्तृत्वज्ञानं—स्वातन्त्र्यज्ञानात्, स्वातन्त्र्यज्ञानञ्च कर्तृपदवत्त्वज्ञानादित्यन्योन्या-

‘पकस्तण्डुलो देवदत्तेने’त्यत्र फलस्य प्राधान्येऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये ‘कर्तृप्रत्ययसम-
मिव्याहारे’ इति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

श्रयस्य तावताऽपि दुरुद्धरत्वादिति चेदत्र केचित्—प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम् ।
प्राधान्यञ्च न शाब्दबोधीयविशेष्यताश्रयत्वरूपं, किन्तु जनकत्वेन प्रतीयमानत्वमेव, तच्च व्यापारेऽक्षतम् ।
कर्मप्रत्ययसममिव्याहारे व्यापारस्य शाब्दबोधीयविशेष्यताश्रयत्वाभावेऽपि निरुक्तप्राधान्यस्य तत्राक्षतत्वा-
त्पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ देवदत्तस्य कर्तृत्वं सूपपन्नमित्याहुः ।

परे तु—धातुविशिष्टव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यं, वै० ‘स्वजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयत्व’ ‘स्वजन्य-
बोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयीभूतार्थनिरूपितजन्यत्वेनाऽप्रतीयमानत्व’ ‘स्वबोध्यत्वेन तात्पर्यविषयनिरूपित-
जन्यत्वेन प्रतीयमानो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वाभाववस्वै’तत्रितयसम्बन्धेन । ‘पाचयति देवदत्तेन यक्षदत्त’
इत्यादौ प्रयोज्यस्य पच्धातुविशिष्टव्यापाराश्रयतया पच्धातुनिरूपितं कर्तृत्वं, प्रयोजकस्य तु णिजन्त-
पाचिधातुविशिष्टव्यापाराश्रयतया पाचिनिरूपितं कर्तृत्वम् । ‘अग्नेर्माणवकं वारयती’त्यादौ वारयतेः संयोगा-
नुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारार्थकतया प्रथमव्यापारस्य माणवकनिष्ठस्य जन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वेन
प्राप्तायाः कर्तृसंज्ञाया वारणाय तृतीयसम्बन्धोपादानम् । माणवकस्य च तादृशभावप्रतियोगित्वाच्च तत्त्व-
मित्याशय इत्याहुः ।

अन्ये तु—धातुविशिष्टोऽत्र स्वतन्त्रपदेन ग्राह्यः । वैशिष्ट्यञ्च स्वार्थनिरूपितकारकाप्रयोज्यं
यत्स्वार्थनिरूपितकारकत्वं तदाश्रयत्वसम्बन्धेन । यथा ‘देवदत्तः पचती’त्यादौ देवदत्तः स्वतन्त्रपदेन गृह्यते,
पच्धात्वर्थनिरूपितकारकत्वस्य तत्र सत्त्वात्, पच्धात्वर्थनिरूपितकारकाप्रयोज्यत्वाच्च । ओदनादेः स्तूतत्वं-
वारणाय ‘स्वार्थनिरूपितकारकाप्रयोज्य’मिति । तस्य पच्धात्वर्थनिरूपित-देवदत्तरूप-कर्तृकारकप्रयोज्यत्व-
स्यैव सत्त्वाच्च स्वतन्त्रत्वमित्याशयः । न वैवं सौकर्यादिविवक्षायां ‘स्थाली-पचति’ ‘असिद्धिन्तृती’त्यादौ
स्थाल्यादेः कर्तृत्वानापत्तिः, स्थाल्यादिनिष्ठक्रियाजनकत्वस्य चैत्रादिरूपपचादिकर्तृप्रयोज्यत्वादिति वाच्यं,
स्वार्थनिरूपितकारकत्वेन विवक्षिताऽप्रयोज्यं यत्स्वार्थनिरूपितकारकत्वन्तदाश्रयत्वस्यैव सम्बन्धतया ‘स्थाली-
पचती’त्यादौ पाककर्तृत्वेन चैत्रादेरविवक्षितत्वेन स्थाल्यादेः कर्तृत्वस्य सुवचत्वात् । नन्वेवं काष्ठव्यापारस्य
स्थाल्यादिव्यापाराप्रयोज्यत्वात्स्वदुक्तस्वातन्त्र्यस्य तत्राक्षतत्वात्काष्ठैः स्थाली-पचतीत्यादौ काष्ठदेः कर्तृत्वा-
पत्तिरत आह—स्वातन्त्र्यञ्चेति । कर्तृप्रत्ययसममिव्याहारे ‘स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताश्रयीभूतार्था-
श्रयत्व’सम्बन्धेन धातुविशिष्टत्वं स्वातन्त्र्यमिति फलितम् । विशेष्यतायां मुख्यत्वञ्च—स्वप्रयोजकप्रयोज्य-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाऽसामानाधिकरण्यम् । ननु चैत्रेण मैत्रस्तण्डुलं पाचयतीत्यादौ णिचो द्योतकतया
विक्षिप्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य पच्धात्वर्थतया प्रयोज्यचैत्रनिष्ठविक्षिप्त्यनुकूलव्यापारस्य निरुक्त-
मुख्यविशेष्यताश्रयत्वाभावेन तदाश्रयस्य चैत्रस्य कर्तृत्वानापत्तिरत आह—णिचस्त्विति । एवञ्च
णिचप्रकृतिभूतविक्षिप्त्यनुकूलव्यापारवाचकपच्धातुनिरूपितकर्तृत्वस्य प्रयोज्यकर्त्तरि, णिजन्तपाचिनिरूपित-
कर्तृत्वस्य च प्रयोजककर्त्तरि—सुलभत्वाच्च काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयमित्याहुः ।

श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणोऽस्मत्पितामहश्रीस्नेहिरामशास्त्रिचरणानु—कर्तृप्रत्ययसममिव्याहारे’
इत्यपहाय ‘तृचप्रत्ययसममिव्याहारे’ इति वक्तव्यम्, अन्यथा स्वातन्त्र्यलक्षणे कर्तुः प्रवेशेऽन्योन्याश्रया-
पत्तिः । फलाश्रयस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानीभूतत्वं विशेषणम् । ननु ‘चैत्रः स्थाल्यां पचती’त्यादौ
स्थाल्याः कर्तृत्वं स्यात्, [सौकर्यविवक्षायां—] ‘स्थाली पचती’त्यत्र प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वादिति चेन्न,
तृचप्रत्ययप्रकृतिभूतधातुविशिष्टविषयताश्रयीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यं, वै० ‘स्वप्रयोज्यत्व’ ‘स्वप्रयोज्य-

णिचस्तु वाचकत्वमेव, अतस्तत्र प्यन्तधातु—तत्प्रकृतिधातु—एतदुभयवाच्य-
व्यापारयोः स्व-स्वार्थं प्रति प्राधान्यात् ‘देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयती’त्यादौ प्रयोज्यव्यापारा-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इदं प्यन्तेऽप्यक्षतमित्याह—णिचस्त्विति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रकारत्वासामानाधिकरण्ये ‘तदुभयसम्बन्धेनेति स्वीकारेणादोषात् । समन्वयो यथा—‘देवदत्त ओदनं पचती’त्यत्र तुत्प्रत्ययप्रकृतीभूतपच्धातु—प्रयोज्यविषयता—विहित्यनुकूलव्यापारनिष्ठा विशेष्यताख्या विषयता, तदाश्रयः स एव व्यापारः, तदाश्रयत्वं देवदत्तस्य । किञ्च व्यापारनिष्ठा या विशेष्यताख्या विषयता—सा,—पच्धातुप्रयोज्य—पच्धात्वर्थविहित्तिनिष्ठप्रकारत्वाऽसामानाधिकरणाऽपीति—देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यम् । एवञ्च तत्तद्भातुवैशिष्ट्यं तत्तद्विषयतायामपेक्षितमिति न दोषः । एतच्च तत्पदनिवेशं विनैव वैशिष्ट्यमहिम्नैव लभ्यते [तथा हि—] स्वपदेन यत्र यो धातुर्गृहीतस्तत्र तद्भातुवैशिष्ट्यस्य विषयतायामपेक्षितत्वात् । ‘देवदत्तः स्यात्स्यां पचती’त्यादौ पच्धातुवैशिष्ट्यं देवदत्तनिष्ठव्यापारवृत्तिविषयतायामिति देवदत्तस्य तत्त्वम् । ‘स्थाली पचती’त्यत्र तु पच्धातुवैशिष्ट्यं स्थालीवृत्तिव्यापारवृत्तिविषयतायामिति तत्र स्थाल्याः कर्तृत्वम् ।

‘स्वप्रयोज्यत्वे’त्यस्यानुपादाने पच्धातुवैशिष्ट्यं गमनानुकूलव्यापारवृत्तिविषयतायामपि स्यादतस्तदु-
पादानम् । वैशिष्ट्यघटकद्वितीयसम्बन्धानुपादानं गमनानुकूलव्यापारस्य यत्र [प्यन्तस्थले] फलत्वं । तत्र तादृशव्यापारवृत्तिद्वितीयव्यापारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरणविषयतायामपि गमिधातु-
वैशिष्ट्यापत्तिरित्येवं व्याचक्रुः ।

प्रयोज्यव्यापारिति । ननु प्रयोजकव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वसिद्धिरबोद्धव्या, तथा हि—
स्वमते द्योत्यार्थस्य विशेषणत्वस्यैव स्वीकाराद्वितीयव्यापारस्य णिज्बोध्यत्वे तस्य प्रयोज्यव्यापारे
विशेषणत्वमेव स्यात्, तथा च ‘चेन्नेत्र मेत्रः पाचयती’त्यादौ मेत्रवृत्तिव्यापारप्रयोज्यत्वैव वृत्ति-
विहित्यनुकूलो व्यापार इत्येव स्यादिति प्रयोज्यव्यापारस्यैव प्राधान्यात्तदाश्रयस्यैव कर्तृत्वं स्यान्न तु
प्रयोजकव्यापाराश्रयस्य, द्वितीयव्यापारस्य णिजर्थत्वे तु तस्यैव प्राधान्यमिति—प्रयोजकव्यापाराश्रयस्य
कर्तृत्वसिद्धिरिति चेन्न; द्वितीयव्यापारस्य णिज्बोध्यत्वेऽपि बोधे द्वितीयव्यापारस्य अनुभवबलेन
विशेष्यत्वस्यैवाङ्गीकारात्प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तिर्वाचकत्वपक्षे तूभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थं
प्रति प्राधान्यात्प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिरित्यस्य निर्दुष्टतया वक्तुं शक्यत्वात् । नन्वेव-
मपि द्योत्यार्थस्य विशेष्यत्वकल्पनमेव द्योतकतावादितमेतं दोष इति चेदनु, ‘चेन्नेत्र मेत्रः पाचयती’त्यादौ
प्रयोज्यस्य चैत्रादेः कर्तृत्वानापत्त्याऽपि द्योतकतापक्षस्य दुष्टतया तस्य तथा दुष्टत्वे इष्टापत्तिरिति प्राहुः ।

केचित्तु द्योतकत्वपक्षेऽपि बोधे वाचकतापक्षाद्वैलक्षण्यमनभ्युपगच्छतां द्योतकतावादिनामयमाशयः—
‘हेतुमिति चे’त्यत्र हेतुमत्पदं—हेतुः—प्रयोजको विद्यते यस्येति व्युत्पत्त्या प्रयोज्यव्यापारार्थकमेव । एवञ्च
प्रयोज्यव्यापाररूपे हेतुमति द्योत्ये णिजिति हेतुमति चेत्यस्यार्थस्तथा च विहित्यनुकूलस्य प्रयोज्यनिष्ठ-
व्यापारस्यैव णिज्बोध्यत्वेन द्योत्यार्थस्य च विशेषणत्वेन प्रयोजकव्यापारविशेष्यक एव बोधः, स च द्योतकत्व-
वादितमेतं इव वाचकतावादितमेतदपीत्यविशेषः । नच प्रयोज्यव्यापारस्य णिज्बोध्यत्वे—पचतीत्यादौ
णिचो द्योतकस्याभावे प्रयोज्यव्यापाराप्रतीत्यनापत्तिरिति वाच्यं, पचतीत्यादितोऽन्तर्भावितपण्यतामङ्गीकृत्य-
व्यापारद्वयबोधस्यानुभक्तितया प्रयोजकव्यापारस्य णिज्बोध्यत्वमतेऽपि तत्र तद्भातुपत्त्या द्योतकं विनापि
द्योत्यबोधस्याङ्गीकारादित्याहुर्मानाथादयः ।

ननु कर्तृत्वक्षणे एव कर्तृत्वं प्रविष्टमित्यात्माश्रयः, कर्तृपदस्य कर्तृबोधनियामक—तिवादिसममिव्याहृत-
शब्दयनादितत्तद्विकरणपरत्वेऽननुगमः । यगिभन्नविकरणत्वेनानुगमस्त्वशक्यः, ‘पक्ष्यते’इत्यादौ स्यसम-

श्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिः । द्योतकत्वे तु नैतत्सिध्येत् । 'कारके' इति सूत्र-
भाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते, प्रकृतसूत्रभाष्याच्चेति मञ्जूप्रायां
निरूपितम् । प्रकृष्टेति । यद्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् ।

तमग्रहणं किमिति । कारकाधिकाराकरणल्युडन्त 'करणे'तिमहासञ्ज्ञया च
साधकत्वे लब्धे 'साधक'ग्रहणमेव साधकतमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः ।

गङ्गायामिति । 'अधिकरण'मित्यधिकरणल्युडन्तमहासञ्ज्ञयैव सिद्धे 'आधार'ग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात्, एवञ्चेदं सूत्रं
'तिलेषु तैल'मित्यादावेव प्रवर्तते, न हि गङ्गा तीरं वा सर्वावयवैर्व्याप्तं, तीरधर्मस्य
घोषाधारत्वस्यात्यन्तसामीप्यात्प्रवाहे आरोपोऽत्र बोद्धव्यः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

प्राचां तत्र द्योतकतापक्षोऽयुक्त एवेत्याह—द्योतकेति । अन्तर्भावितव्यर्थे तु प्रयोज्यस्य कर्मत्वमेव
न कर्तृत्वमिति बोध्यम् ।

स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणादुक्तासङ्गतेः सिद्धान्तमाह—कारक इति । इत्थं हि तत्रोक्तं—'प्रधानेन
समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा, किम्पुनः प्रधानं ? कर्ता, कथं शायते ? कर्ता प्रधानमिति ? यत्सर्वेषु
कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवती'ति । भाष्याच्चेत्यस्य 'स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकमपि स्वातन्त्र्यमिति
लभ्यते' इति शेषः । तत्र हि प्रयोज्यस्यास्वतन्त्रत्वात्कर्तृसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृ-
त्तिकत्वरूपस्वातन्त्र्यं साधितम् । क्रिया=फलम् । प्राचां ग्रन्थेषु न्यूनतां परिहरति—करणेति । अधिकरणाधे-
मस्या रीतेरावश्यकत्वमिति भावः । अत एवाह—अधीति । सिद्धे-आधारस्य तत्सञ्ज्ञालाभे । आदिना
'दक्षि सर्पि'रित्यादि । प्राचां ग्रन्थासाङ्गलायाह—गङ्गेति । तच्चाद्यपक्षमुपपादयति—तीरेति । तादृश-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

असाधुवेति । 'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा तत्र करणतत्तदा
स्मृत'मिति । अत्र विवक्ष्यते इत्युक्त्या अतथाभूतेऽपि विवक्षया करणत्वसूचनात् ।

❁ वरवर्णिनी ❁

भिव्याहारे व्यभिचारादिति चेन्न; अनुकूलत्वेनाप्रतीयमानधात्वर्थाश्रयत्वस्यैव कर्तृत्वात् । अनुकूल्यत्वेना-
प्रतीयमानत्वञ्च—प्रयोज्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानाश्रयत्वम्, अनुकूलत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वं वा । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे च फलस्य व्यापारेऽनुकूलत्वप्रयोज्यत्वादिसम्बन्धेना-
न्वयात्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्यैव फले सत्त्वान्न तदाश्रयस्य कर्तृत्वमित्यवधेयम् । विस्तरस्तु—
श्रीबालशास्त्रिविरचिते शब्देन्दुशेखरजटाजूटे, तदनुसारिण्यामसत्पितामहविरचितायां त्रिपुरसुन्दर्या-
मुमानाधीये च द्रष्टव्यः, परीक्षानुपयोगित्वाच्चेह तन्यते इति सङ्क्षेपः ।

ननु तमग्रहणाभावे 'साधकं करण'मित्यस्य निरपायभूते'काष्ठैः पचति' 'पादभ्यां गच्छती'त्यादौ
काष्ठादौ चरितार्थतया 'धनुषा विध्यति' 'बाणेन विध्यती'त्यादावपायवति धनुरादौ 'ध्रुवमपाये'इत्यनेना-
पादानसञ्ज्ञा निरवकाशत्वात्स्यादतस्तमग्रहणं, तत्सत्त्वे तु क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकतया 'धनुषा विध्यती'
त्यादौ करणसञ्ज्ञा सिध्यतीति क तमग्रहणवैयर्थ्यमित्यत आह—कारकाधिकारादिति । एवञ्च तम-
ग्रहणं विनाऽपि 'धनुषा विध्यती'त्यादौ करणसञ्ज्ञा स्यादेवेति तमग्रहणवैयर्थ्यमित्याशयः ।

सर्वावयवेति । करणसञ्ज्ञास्थले इव तुल्यन्यायादधिकरणसञ्ज्ञास्थलेऽपि प्रकर्षलाभापत्तौ 'गङ्गायां घोषः'

यदा तु व्यवहितो गङ्गातो घोषस्तदा गङ्गाशब्दस्य तृतीरे लक्षणा । तमग्रहणेन ‘शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते’ इति ज्ञाप्यते इति—गौणाधारस्याप्यधिकरणसञ्ज्ञा सिद्ध्यति । एवञ्च ‘गङ्गायां गावः’ इत्यप्युदाहरणम् । सर्वावयवव्याप्यभावेन मुख्याधारत्वाभावात् । गौणमप्याधारत्वादि सप्तम्यादिशक्यमेवेति बोद्धव्यम् । इदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

यदि तु—महासञ्ज्ञया तदाक्षेपकरणासमर्थं प्रति आधारदिपदं चरितार्थं, साधकशब्दस्य यद्यापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पादस्तत्र शक्तिः, आधारशब्दस्य चाग्नियते-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सामीप्ये एवाधारताप्रतीतिर्न तु व्यवहितसामीप्ये इति ‘संहिताया’मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः ।

द्वितीयपक्षमुपपादयति—यदा त्विति । उभयथा तमग्रहणफलमाह—तमेति । एतेन लक्षणापक्षे न फलं तीरे घोषाधारत्वस्य सत्त्वात्, तथा च तत्र पक्षे तमग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति शास्त्रिदण्ड्याद्युक्तमपास्तं, तदापि सर्वावयवव्याप्यभावेन मुख्याधारत्वाभावात् । ‘अधिकरणं किमाचार्यो न्याय्यं मन्यते ? यत्र कुल-आधारात्मा व्याप्तो यथा ‘तिलेषु तैलं’ ‘दध्नि सर्पि’रिति भाष्येण तथैव लाभमिति भावः । अत एव तावत्पर्यन्तं धावनकृतम् । प्राचां भ्रमनिरासाय मूलीयन्यूनानां परिहरति—एवमिति । एतदर्थमाह—सर्वेति । तदसाङ्गत्वायैवाह—गौणमिति । इदं=निरुक्तपक्षरूपम् । पक्षात्तरमाह—यदि त्विति । साधारणमाह—महेति । युक्त्यन्तरमाह—साधकेति । संसिद्ध्यर्थक ‘साध’धातुनिष्पन्नत्वादिति भावः । रूढ्यर्थमाह—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘गङ्गायां गावः’ इत्यादावधिकरणसञ्ज्ञानापत्तिरित्याशयः । सामर्थ्यगम्य इति । कारकप्रकरणे प्रकर्षार्थप्रत्ययं विना ‘अधिकरण’—‘करणे’त्यादिमहासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यलभ्यः प्रकर्षो नाश्रीयते इत्यर्थः । सिध्यतीति । एवञ्च करणसञ्ज्ञायां प्रकर्षलाभाय तमग्रहणं चरितार्थमित्यपि बोध्यम् । मुख्याधारत्वाभावात्=गङ्गाया मुख्याधारत्वाभावात् ।

केचित्तु—यदि ‘करणाधिकरणयोश्चै’तिल्युद्भिधायके करणपदं लोकव्यवहारादेव गृहीतशक्तिकं भवेत्तदेदं युज्यते, तथा सति च लोकव्यवहारादेव तत्सूत्रस्थकरणपदे साधकतमनिरूपिता शक्तिर्गृह्येतेति—महासञ्ज्ञाबलादेवान्वयैतया करणव्युदन्तकरणशब्देनैव साधकतमस्यापि लाभो भविष्यतीति—साधकग्रहणमपि व्यर्थमेव । न चोद्देश्यपरिचयाय ‘साधकतम’ग्रहणमिति वाच्यं, तथा सति ‘अर्थः करण’मित्येतावताप्युद्देश्यलाभसम्भवात् । एवमाधारोऽधिकरणमित्यत्राधारपदमपि निरर्थकमेव, ‘करणाधिकरणयोश्चै’त्यत्राधिकरणपदस्य शक्तिग्राहकमूर्धन्यलोकव्यवहारादेव गौणमुख्यसाधारणाधिकरणपरतयाऽऽधारोऽधिकरणमित्यत्राधिकरणपदेनाऽपि तथा लाभसम्भवादित्यप्याहुर्मानाथजगन्नाथशास्त्रिप्रभृतयः ।

परे तु प्रकृतसूत्रभाष्यग्रामाण्यालोकव्यवहारस्य विवक्षावधीनत्वेन सङ्कीर्णस्योपलम्भाच्च न केचिदुक्तरीत्या साधकपदवैयर्थ्यमिति यथावस्थितमेव रमणीयमित्याहुः । विस्तरस्तु श्रीबालशास्त्रिचरणान्वृष्टे शब्देन्दुशंखरजटाजूटे तदनुसारिव्याख्यानान्तरेषु चानुसन्धेयः, परीक्षानुयोगित्वाच्च न तन्यते ।

ननु आधारग्रहणसामर्थ्यादस्तुन आधारस्यैवाधिकरणसञ्ज्ञा स्यान्नारोपिताधारस्य गङ्गादेरित्यत आह—गङ्गायां गाव इतीति । ननु ‘करण’मित्यादिमहासञ्ज्ञया तत्तदर्थनिरूपितशक्तिग्रहो न मन्दाधिकारिसाधारण इत्यत आह—यदि त्विति ।

यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या—कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रति सर्वावयवव्याप्या—य आधारस्तत्र शक्तिरित्युच्यते, तदा—उक्तप्रयोगादिसाधनाय कारकप्रकरणे उद्देश्यवाचके पदे स्वरितत्व-प्रतिज्ञया गौणाधारोद्देश्येण वाच्यम्, स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात् । तमपा तु प्रकृते तदभावो बोद्धव्यते । एवञ्च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयान्तप्रयोगस्या-साधुत्वबोधनं तमफलम् । एतत्तमव्यवशादेवान्यत्र स्वरितत्वमिति ज्ञायते इति दिक् । स्पष्टञ्चेदं 'स्वरितेने'ति सूत्रे भाष्ये ।

रामेणेति । कर्तृतृतीयायाः—कर्तृत्वादिशक्तिमान्, कर्तृक्रियाभावसम्बन्धश्चार्थः ।
करणतृतीयायाः—करणत्वशक्तिमान्, क्रियाकरणभावः सम्बन्धश्चार्थः । तच्छक्तिमत्त्वञ्च
व्यापारवत्येव । रामकर्तृकबाणकरणकप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः ।

प्रकृत्यादिभ्य इति । इदं—यथाप्रयोगं सर्वविभक्त्यपवादः ।

दिवः कर्म च । चेन—सञ्ज्ञयोः समावेशः ।—तेन दिवः साधकतमस्य शक्ति-
 द्वययोगो बोद्धव्यते ।—तेन 'अक्षैर्देवयते' इत्यत्र तृतीया परत्वात्, कर्मत्वाच्च कर्मत्व-
 प्रयुक्तपरस्मैपदाभावः ।

अत्र विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव शक्तिद्वयबोधिका । यदाऽक्षाणां फला-
 श्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा तदा 'अक्षान्दीव्यती'त्यादि साधु । 'अक्षाणां

॥ चिदस्थिमाला ॥

कर्त्रिति । अत्रापि पक्षे मूलं सङ्गतमेवेत्याह—एतदिति । सर्वथा 'गौणमुख्ये'तिन्यायोपन्यासः
 प्राचामसङ्गत एव, तस्य पदकार्यविषयत्वात्, विशिष्टरूपोपादाने एव तत्प्रवृत्तेश्च, तदाह—दिगिति ।

इदं=पक्षान्तरम् । प्राचां ग्रन्थानामसाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—कर्त्रिति । अनतिप्रसङ्गायाह—
 तच्छक्तीति । 'यथाप्रयोग'मिति पाठः । पर्यायस्यानुवृत्त्या एकसङ्ख्याधिकारेण च सिद्धराह—
 चेनेति । हरदत्तादिसकलप्राच्यग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—तेनाक्षैरिति । द्वितीयाऽभावायाह—
 परत्वादिति । परस्मैपदाभावः—'अणावकर्मका'दिति प्राप्तेत्यादिः । नन्वेवं कथं तच्छक्तिबोधोऽत
 आह—अत्रेति । नन्वेवम्—'अक्षान्दीव्यती'ति नैव स्यादत आह—यदेति । नन्वेवं कथं 'मनसा

॥ चरवर्णिनी ॥

सर्वविभक्तीति । 'गोत्रेण गार्ग्य' इत्यत्र गोत्राभिन्नो गार्ग्य इत्यर्थे प्रथमा प्राप्नोति, गोत्रसम्बन्धि-
 गार्ग्यत्ववानित्यर्थे षष्ठी प्राप्नोति । 'द्विद्रेणेन धान्यं क्रीणाती'त्यादौ द्विद्रेणाभिन्नं धान्यं क्रीणाती-
 ल्यर्थे द्वितीया प्राप्नोति । 'गोत्रेण गार्गाय गां ददाती'त्यादौ चतुर्थी प्राप्नोति । 'वर्णेन गौराद्धावतो-
 ऽश्वात्पतती'त्यादौ पञ्चमी प्राप्नोति । 'प्रकृत्या सुन्दरे वाजिनि तिष्ठती'त्यादौ सप्तमी प्राप्नोती-
 त्ववधेयम् ।

भाष्यानुसारिणस्तु—'गोत्रेण गार्ग्य' इत्यत्र 'कृत' इत्यध्याहृत्य गोत्रेण कृतो गार्ग्य इत्यर्थेनाध्याहृत-
 क्रियाकरणतया तृतीया, समेनैतीत्यादावपि समेन एवातीत्यर्थेन करणे तृतीयेति वार्तिकमिदं प्रपञ्चाय-
 मिलाहुः । विस्तरस्तु भाष्यादावनुसन्धेयः । सञ्ज्ञयोः=कर्तृकर्मसञ्ज्ञयोः ।

'सञ्ज्ञाद्वयसमावेशात्तृतीयाद्वितीये पर्यायेण भवतः, अत्र एव 'मनसा—देव' इतितृतीया'
 इति प्राचां मतं कटाक्षयति—कर्मत्वेति । नन्वेवं प्रकृते द्वितीयाषडतिप्रयोगाणां का
 गतिरत आह—यदेति । 'कर्तुरीप्सित'सूत्रेण कर्मत्वेन विवक्षायां द्वितीयायाः साधुत्वा-
 दिति भावः । कुत्रोमे तृतीयातोऽपि परत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठोत्याह—अक्षाणामिति ।

देविते’त्यादौ तृतीयातः परत्वात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी । ‘मनसा-देव’ इत्यादौ हेतु-
तृतीयान्तेन पचाद्यजन्त‘देव’शब्दस्य समासः ।

न च शक्तिद्वयस्वीकारेऽत्र कर्मणि लकारे करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति
वाच्यम् , ‘अपादानमुत्तराणी’त्यस्योदाहरणे ‘गां दोग्धी’त्यादौ तत्र कर्मणि लकारे
पञ्चम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमद्व्ये एकस्या अभिहितत्वे परस्या अपि
तद्वत्प्रकाशेनाक्षतेः ।

‘एकैव शक्तिः सञ्ज्ञाद्वयोपयोगिनी’ति तु चिन्त्यम् , कर्मादिपदानां कर्मत्वादि-
तत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयोर्भेदस्यैवौचित्यादिति मञ्जूषायां विस्तरः ।

फलप्राप्तिरिति । तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति—
‘फलप्राप्ति’शब्देन तत्पूर्वकस्याग उच्यते । त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यङ्ग्येतिन्यत्र विस्तरः ।
नायात इति । अनेन फलप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते ।

सहयुक्ते । ‘पृथग्विनानानामि’रितिवत् ‘सहेने’त्येव सिद्धे ‘युक्त’ग्रहणं शब्दविशेषा-
नादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याह—सहार्थेनेति । अत एव क्वचिच्छब्दयोगं विनापि
भवति तदाह—विनापीति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

देव’ इत्यादि हरदत्तादिप्रयोगस्तत्रापि षष्ठ्यौचित्यादत आह—मनसेति । ‘तत्पुरुषे कृती’तिबहुलग्रहणादलुक् ।
वाक्यं तूचितम् । पत्तिरिति । एवं सति सञ्ज्ञयोः स्वत इव कार्यदारकस्यापि विरोधस्याभावेन परत्वाविषय-
तया समावेशापत्त्याऽपादानमुत्तराणी’त्यादिभाष्यासङ्ख्यापत्तिरेवेति तथाकल्पनमावश्यकमिति भावः ।
सकलतदुक्तिं खण्डयति—एकैवेति । यथाश्रुतासङ्केतराह—तस्याञ्चेति ।

अनतिप्रसङ्गायाह—तदिति । एतावता विशिष्टं शक्यमिति भ्रमनिरासायाह—त्यागस्येति ।
यत्तु कादिना त्याग उक्त इति तन्न ; अतीतत्वप्रतीतावपि निवृत्तिरूपत्यागाप्रतीतिस्तदाह—इत्यन्यत्रेति ।
गुरुशेखरादावित्यर्थः । यथाश्रुतमूलासङ्गतिं परिहरति—पृथगिति । नन्वेवमुत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

षष्ठीति । इदमयुक्तम् । कर्तृसाहचर्येण साक्षाद्वात्वार्थाश्रये कर्मण्येव षष्ठीप्रवृत्तेः । अत एव ‘स्तोकं
पाक’ इत्यादौ न षष्ठी । करणं तु न धाल्वार्थाश्रयः । धाल्वर्थे भेदेनान्वयि कर्म गृह्यते इति तु न
युक्तम् , ‘मासं शयिता’ ‘कुरुनधिशयिता’ इत्यादौ षष्ठ्यापत्तेः । ‘मासं शयिते’त्यत्र आप्रोत्यर्थस्य
कल्प्यमानत्वेन ‘शेते’ इति स्वाभाविकार्थस्य मासो नाश्रयः । तेन ‘मनसा देवी’त्यादौ करणे तृतीया

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नन्वेवं ‘मनसादेव’ इत्यत्र षष्ठी दुर्वारेत्यत आह—हेत्विति । एवञ्च कर्तृकर्मबोधकत्वान्न मनसःषष्ठी
प्राप्तिरित्याशयः । समास इति । ‘मनसः सञ्ज्ञाया’मित्यलुगित्यपि बोध्यम् । अत्र=‘अक्षा
दीव्यन्ते’ इत्यत्र ।

भेदस्यौचित्यादिति । श्रीराजारामशस्त्रिवरणास्तु—शक्तिरेकैव, तत्र च करणत्वशक्तित्वं
कर्मत्वशक्तित्वमिति च रूपद्वयं भिन्नं भिन्नं, तत्र करणत्वशक्तित्वेन बोधे करणसञ्ज्ञा, कर्मत्वेन बोधे
कर्मसञ्ज्ञेति विवेक इति प्रादुरिति—श्रीबालशशस्त्रिवरणाः ।

सहयुक्ते । प्रधानत्वं—शब्दगुणान्वयित्वम् , अप्रधानत्वञ्च—शब्दगुणान्वयित्वाभाववत्त्वम् ।
‘पुत्रेण सह स्थूलः पिते’त्यादौ मुख्योदाहरणे पितुः शब्दतः स्थौल्यादिगुणान्वयित्वात्प्राधान्यम् । पुत्रादेस्तु

न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह—वृद्ध इति । सहार्थः—साहित्यं, तच्च स्वसमभिव्याहृत-
क्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वं, कच्चित्समानदेशक्रियावत्त्वम् । अत एव
माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे 'तिलैः सह माषान्वपती'ति भवति ।

यद्यपि 'पुत्रेण सहागत' इत्यादौ आगमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीया सिद्धा तथापि
'पुत्रेण सह स्थूलः' इत्यादि—अस्य मुख्यमुदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

अङ्गेन—अवयवेन । इदं सन्निधानलब्धम् । अङ्गिनः—अवयविनः । सूत्रे—
अङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्तो व्याख्यानादिति भावः ।

अक्षणा काण इति । यद्यप्यक्ष्येव काणं, तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे
तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढ इति ध्येयम् ।

यद्यपि 'काण'शब्दोऽक्षिगतविकारवाचक एव तथापि 'द्वौ विप्रा'वितिवत्

❀ चिदस्थिमाला ❀

न्यायेति । आदिना गुणद्रव्ये । मत्त्वमिति । तत्समनियतोऽखण्डोपाधिर्वा । आदिना—'शिष्येण सहोपाध्या-
यस्य गौ'रिति । अर्थान्तरनिरासाय प्रसिद्धत्वादाह—अवयवेनेति । येन गुणेनार्थात् गुणिनो विकार इत्येव
सिद्धेऽङ्गपदवैयर्थ्यमूलकादङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्द इति भाष्याच्चाह—व्याख्येति । तदवच्छिन्ने=जीवे ।
फलाभावादाह—निरूढ इति । एवेति । तथा चाक्षिशब्दप्रयोगो व्यर्थः । द्वाविति । 'द्वावानय' 'कौ द्वौ

❀ विषमपदविवृतिः ❀

साध्येव । साहित्यमिति । विद्यमानत्वमपि सहशब्दार्थः । तेन 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं
वहति गर्दभी'त्यत्र तृतीया सिद्धा । पुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीति तदर्थः । समानकालिकेति । तात्का-
लिकेतिवत्समानकालिकेति युक्तम् । क्रियादिमत्त्वमिति । 'पुत्रेण सहागत'इत्यादौ पुत्रकर्तृका-
गमनक्रियासमानकालिकागमनकर्ता पिता आगत इति बोधः । केचित्तु सममित्र्याहृतक्रिया-
समानकालिकत्वमेव सहार्थः, तच्च आगमनक्रियान्वयि, अत एव 'सहकृत्वा' 'सहयुध्वे'ति
सिद्धमित्याहुस्तत्र, 'सपुत्रं पितरं हन्ती'ति प्रयोगानापत्तेस्तस्मात् सहार्थस्य पितर्यैवान्वयः, अप्रधाने
इति तु 'पुत्रेण सह पितुस्सौत्य'मित्यत्र पितृपदात्तृतीयावारणाय । पुत्रनिष्ठस्यौत्यसमानकालिक-
स्यौत्यवत्पितुः स्यौत्यमिति बोधः । कर्तृत्वादेवेति । सहार्थघटकमध्यागमन धात्वर्थवत्साध्य-
त्वेन भासत इति भावः । मुख्यमुदाहरणमिति । ननु 'तिलैः सह माषान् वपति' 'पुत्रेण सह
पितरं हन्ती'त्यत्र कर्मत्वेन द्वितीया प्राप्नोतीति तदपि मुख्यमुदाहरणमिति चेदस्तु ।

❀ वरवर्णिनी ❀

स्थूलत्वादिभिरन्वयो न शाब्दः, किन्त्वार्थ एवेति शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावादप्रधानत्वमिति मिश्राः ।
पुत्रादेः सहशब्देन स्थूलादिपदसमभिव्याहारबलादेव स्थूलत्वेनान्वय इति न शाब्दस्तस्य
स्थूलत्वेनान्वय इत्याशयः ।

यद्यपि 'पुत्रेण सहागतः पिते'त्यादौ पुत्रशब्दार्थस्य साहित्येऽन्वयेऽर्थात्स्थूलत्वादिभिरन्वयस्तथापि
न शाब्दबोधविषयीभूतं तदन्वयित्वं 'पुत्रसाहित्यवान् पिताऽऽगमनकर्त्तृ'त्येव बोधात्, एवञ्च तत्र शाब्द-
स्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः [—शाब्दगुणक्रियाद्यन्वयित्वाभावः ।]

'एकेनैव सपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भया ।

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥'—

इत्यादौ विद्यमानतावाचि 'सह'शब्दयोगे पुत्रशब्दार्थे—क्रियान्वयित्वमेव नेति विशेष्याभावकृतो
विशिष्टाभाव इति तत्राप्यनेन तृतीयेति मिश्राः । विस्तरस्तु व्युत्पत्तिवादादौ द्रष्टव्यः ।

‘अक्षणे’ति प्रयोगस्य साधुत्वम् । ईदृशरीत्येदृशानां साधुत्वे चेदमेव मानम् ।

षष्ठ्यपवादोऽयमित्याह—अक्षिसम्बन्धीति । अङ्गविकारः किमिति । अङ्गग्रहण-प्रयोजनप्रश्नः । अक्षि काणमिति ।—प्रथमां बाधित्वाऽत्रैव स्यात् । लेशतोऽपि दर्शन-सामर्थ्यहीनत्वं—काणत्वम् ।

‘इत्थं’शब्दः प्रकारमात्रपरः । प्राप्त्यर्थाद्भुवः कर्तरि क्तः । कर्मविभक्त्यन्तेनेत्यं-शब्देन ‘भूत’शब्दस्य समासः । ‘लक्षण’शब्दः करणसाधनः, तस्य कर्मषष्ठ्यन्तेने-त्यंभूतशब्देन समास इत्याह—कश्चिदित्यादि ।

जटाभिरिति । यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियायां करणत्वादिदं सिद्धं,

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विप्रा’वितिवत्सामान्योपक्रमेऽक्षेत्पुक्ते भवत्याकाङ्क्षा—‘पश्यति काणो वे’ति तत्रान्यनिवृत्तये तत्प्रयोगे न दोष इत्यर्थः ।

इदं सूत्रं विशिष्टनिरासायाह—अङ्गेति । असत्यङ्गग्रहणे आह—प्रथमामिति । येन गुणेन—काणत्वादिना-ऽवयवस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थादिति भावः ‘अतिशायन’ इति सूत्रभाष्यसिद्धान्तमाह—लेशतोऽपीति । अवतरणमाह—इत्थमिति । लक्षणया आह—प्रकारेति । मात्रपदेन प्रकृत्यर्थव्यवच्छेदः । साधन इति । एतेन ‘सहैव पुत्रे’रित्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे ‘इत्थम्भूते’ति तृतीयेत्यपास्तम् ।

प्राचोक्तं सूत्रवैयर्थ्यं खण्डयति—यद्यपीति । ननु तदविवक्षायां षष्ठीबाधस्य हेतुतृतीययैव सिद्धिरत आह—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

साहित्यञ्च—स्वसमभिव्याहृतशब्दबोधक्रियादिविशिष्टक्रियादिमस्त्वं, वै० ‘स्वसजातीयत्वं’ ‘स्वविशिष्टत्वं’तदुभयसम्बन्धेन । वै० ‘स्वसमानकालिकत्वं’ ‘स्वसमानदेशवृत्तित्वै’तदन्यतरसम्बन्धेनेति शब्देन्दुशेखर त्रिपुरसुन्दर्यामसत्पितामहश्रीचरणाः ।

येनेति । इदमत्रावधेयं—काण-खज कुब्जादिशब्दा यदोपचारादिनाऽङ्गिपरास्तदाऽङ्गवाचकादक्ष्यादि-शब्दात्तृतीया, यथा—‘अक्ष्णा काणः’ ‘पादेन खजः’ इत्यादौ । यदा तु काणादिशब्दा अङ्गपरास्तदा स्वङ्गवाचकादक्ष्यादिपदात्प्रथमैव, यथा—‘अक्षि काणमस्य’ ‘पादः खजोऽस्ये’त्यादौ । एतच्चाशं—आद्य-जन्ताङ्गपदबलादेव लभ्यते, तदभावे तु यदाङ्गऽपरस्तदैव स्यादित्याह—अत्रैवेति । ‘अक्षि काणमस्ये’त्यादाव-वयवपरकाणादिशब्दघटिते एवेत्यर्थः । विकृताऽङ्गरूपशक्यार्थपरकाणादिग्रहणसम्भवे तादृशाङ्गविशिष्ट-रूपलक्ष्यपरकाणादिपदसमवधाने तत्प्रवृत्तेरनौचित्यादत्रैव स्यादिति भावः ।

इत्थम्भूतेति । एवञ्च—तापसत्वादिरूपप्रकारविशिष्टस्य तापसादेशानं येन जटादिना तद्वाचकजटादिपदरूप-लक्षणवाचकात्तृतीयेति सूत्रार्थः फलितः । एवञ्च ‘जटाभिस्तापस’ इत्यत्र जटापदोत्तरैतत्सूत्रविहिततृतीयायाः स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमर्थः, तस्य तापसत्वादिविशिष्टेऽन्वयः । वस्तुतस्तु साङ्ख्यमते ज्ञापकत्वं—स्थापकत्वो-त्पादकत्वादभिदेन त्रिविधस्यापि हेतोः—‘हेतौ’ इति तृतीयाविधायके सूत्रे हेतुपदेन ग्रहणमावश्यकम्, अत एव धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयो वह्निरित्यर्थेतात्पर्येण ‘धूमेन वह्नि’रित्यादिवाक्यानां, स्वजन्यस्थित्याश्रयो नर इत्यर्थेतात्पर्येण ‘पृथिव्या नरः’ इत्यादिवाक्यानां, स्वजन्योत्पत्त्याश्रयो घट इत्यर्थेतात्पर्येण ‘दण्डेन घटः’ इत्यादिवाक्यानाञ्च प्रामाणिकत्वं सिद्धम् । एवञ्च स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वाधिकृतृतीयाया ‘हेतौ’ इत्यनेनैव विधानस्य सिद्धेस्तदर्थकत्वे सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरतो लक्षणपदं भावप्रत्ययान्ततया ज्ञानपरम् । इत्थम्भूतपदं तूत्तरार्थमेव, इत्थम्पदार्थप्रकारश्चात्र जटादिरेव, एवञ्च जटादिरूपप्रकारविशिष्टतापसादिविषयकज्ञानजनकात्

तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थमिदम् ।

इत्थम्भूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेव तत्रैवानेन तृतीया । तेन 'कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षी'दित्यादौ कमण्डलुपदानं तृतीया । न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः 'सुपो धातु'—इति लुगिति वाच्यं, कृते समासे तस्या उत्पत्त्या समासरूपप्रातिपदिकानवयवत्वादिति कैयटे स्पष्टम् । कमण्डलुः पाणौ यस्येति—बहुव्रीहिः ।

परे तु—'कमण्डलुपाणि'शब्दादत्र तृतीयापत्तिः, कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वात् ।

तदुक्तम्—'अनुर्लक्षणे' इति सूत्रे भाष्ये—'सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवती'ति । 'तदेवे'त्यस्य कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः । कमण्डलोर्लक्षणत्वे हि 'स एवे'ति वदेत् ।

किञ्च—'तन्मद्व्यपतित'न्यायेन तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन तस्य तदनवयवत्वोक्तेरनौचित्येन लुको दुर्वारत्वम् ।

अत एव 'नरम्मन्य'इत्यादाविजन्तस्योत्तरपदपरत्वाय पूर्वं सुपो लुकि उत्पन्नस्याऽऽमः 'सुपो धातु'—इति लुक्—अम्बिसामर्थ्येन वारेतः—'इच एकाचोऽ'मिति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः ।

❁ विजया ❁

इत्याहुरिति । परे तु—परे खिल्यादिनोक्तं सर्वं चिन्त्यमेव, तथाहि—कमण्डलुशब्दस्य लक्षणवाचकत्वेन ततः तृतीयापत्तिर्दुर्द्धारैव । 'स चेति वदे'दिति यदुक्तं, तदप्युक्तम्—'उद्देश्यप्रति-

❁ चिदस्थिमाला ❁

लक्ष्येति । प्राचामनुरोधेन विशेषमाह—इत्थमिति । अपृथगुपायोगद्वादित्वमभिप्रेत्याह[?]कमण्डेति । 'कैयटे' इति सूचितारुचिं प्रकटयन् सिद्धान्तमाह—परे स्विति । 'कमण्डे'ति बहुव्रीहिः । तस्यैवेति । विशिष्टस्यैव लक्षणवाचकत्वादित्यर्थः । अभ्युपेत्याप्याह—किञ्चेति । अत्र भाष्यसम्प्रतिमाह—

❁ विषमपदविवृतिः ❁

न तृतीयेति । कमण्डलुपाणिपदार्थस्य लक्ष्यलक्षणभावेन छात्रेनवयवविवक्षायामिदम् । 'सविशेषणे विधिनिषेधा'विति न्यायेन विशेषणे कमण्डलौ लक्षणत्वपर्यवसानसम्भवात् । लुको दुर्वारत्वमिति । उरणसूत्रस्थम्—अभक्तत्वे 'ववृते' इत्यत्र हलादिःशेषो न सिध्यतीति भाष्यं, तत्रत्य विवरणग्रन्थश्च

❁ वरवर्णिनी ❁

जटादिपदात्तृतीयेति सूत्रार्थः । वैशिष्ट्यमात्रं तृतीयार्थः । जटाविशिष्टतापस इत्येव च बोधः । एवञ्च 'घटत्वेन वह्निर्नास्ति' 'रजतत्वेन रङ्गं जानाती'त्यादौ घटत्वादिपदोत्तरा प्रतियोगित्व—प्रकारित्वादिरूपवैशिष्ट्याधिका तृतीया अनेनैव । वैशिष्ट्यार्थकत्वायानेकेषां प्रकृत्यादि—गणे पाठे गौरवापत्तेः । जटाज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं, तापसत्वंविशिष्टस्य वस्तुतो भवति नैतावताऽसौ कस्याप्यर्थे इति प्राहुः श्रीदण्डिमहादयः ।

इत्थम्भूतस्य लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेवेति । लक्षणवाचकपदाप्रयोज्या यत्र इत्थम्भूतस्योपस्थितिरित्यर्थः ।

आहुरिति । वस्तुतस्तु यदुक्तं 'कमण्डलोर्लक्षणत्वे स एव वदे'दिति, तदुक्तम्—'उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययो-

ॐ विजया ॐ

निर्देशयोरैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभागभवती’ति सिद्धान्तेन लक्षणशब्दस्य नपुंसक-
लिङ्गतया ‘तदेव लक्षण’मित्यस्योपपन्नत्वात् । यदपि ‘तन्मध्यपतितन्यायेन’त्यादि, तदपि चिन्त्यं,
तथाहि—‘तद्विशिष्टत्वं तन्मध्यपतितत्वं, वै० ‘खघटकावधिकपूर्वत्वं’ ‘खघटकावधिकोत्तरत्वं’
‘स्वपर्याप्तोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वं’तत्रितयसम्बन्धेनेत्यवश्यं स्वीकार्यम्, अन्यथा ज एव
जकः, जकं रातीतीत्येवं निष्पन्नस्य ‘जकरा’शब्दस्य [‘जनरा’शब्दादेशे] जराशब्देन ग्रहणं स्यात् ।
एवञ्चात्र तृतीयायाः ‘कमण्डलुपाणि’पदपर्याप्तोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वाभावेन निरुक्ततन्मध्य-
पतितत्वाभावेन लुकोऽप्राप्त्या तस्य दुवारलोकेरसङ्गतिः स्पष्टैव । न चैवं ‘नरम्मन्य’इत्यत्राऽमोऽपि
निरुक्ततन्मध्यपतितत्वाभावेन लुकोऽप्राप्तेर्विधानसामर्थ्येन तद्वारणपरम्—‘इच एकाचोऽ’मिति
सूत्रस्य भाष्यमसङ्गतं स्यादिति वाच्यं, ‘स च स्वाद्यम्बत’इत्यतिदेशेन तस्यापि प्रातिपदिकत्वावय-
वत्वस्य लभेन लुक् प्राप्याऽस्मिन्विधानसामर्थ्येन लुको वारणस्य भाष्योक्तस्य सङ्गतेः सुवचलादित्य-
स्मत्तात्पादाः श्रीशेहिरामशास्त्रिणः प्राहुः ।

अन्ये तु ‘नरम्मन्य’इत्यत्र खिदन्ते उत्तरपदे पूर्वपदस्येजन्तस्येत्यर्थात्पूर्वोत्तरपदयोरुद्देश्यतया-
समुदायस्य च तदनतिरेकात्तन्मध्यपतितन्यायप्राप्तिरस्त्येवेत्याहुः ।

श्रीदण्डिमहाशु—कमण्डलुपाणिशब्दानुतीयां बाधित्वा ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्नलीयसी’ति-
परिभाषणाद्वितीयाया एव प्रवृत्तेः कैयटोक्तमेव समीचीनम् । न चा‘गुल्लक्षणे’इतिसूत्रस्य भाष्य-
विरोधः, तत्र हि ‘सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षण’मित्युक्तम् । भवदुक्करीत्या
तु ‘स एव लक्षण’मित्युक्तं स्यादिति वाच्यं, सर्वनामामुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यगतलिङ्गबोधकत्वेन प्रकृते
लक्षणशब्दस्य नपुंसकत्वेन ‘तदेवे’ति कथनस्य समञ्जसत्वात् ।

न च कमण्डलुशब्दादुपपन्नाया विभक्तेस्तन्मध्यपतितन्यायेन तृतीयाविशिष्टस्य समासग्रहणेन
ग्रहणाल्लुकि न दोष इति वाच्यं, ‘खघटकाव्यवहितपूर्वत्वं’ ‘खघटकाव्यवहितोत्तरत्वं’‘खनिष्ठोद्देश्यता-
निरूपितविधेयताश्रयत्वं’तत्रितयसम्बन्धेन यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टत्वरूपतन्मध्यपतितत्वस्य-
अभावेन तृतीयाविशिष्टस्य समासग्रहणेनाग्रहणाल्लुकोऽप्राप्तेः ।

न च ‘नरम्मन्य’इत्यादौ त्वदुक्ततन्मध्यपतितत्वस्याभावेन लुग्विधानसामर्थ्यादमो लुङ्
भवतीति भाष्यविरोध इति वाच्यं, वै० ‘खघटकाव्यवहितपूर्वत्वं’ ‘खघटकाव्यवहितोत्तरत्वं’
‘खनिष्ठोद्देश्यदलीयविषयतानिरूपितविधेयताश्रयत्वं’तत्रितयसम्बन्धेन खविशिष्टत्वं तन्मध्यपतितत्व-
मिति परिष्कारेणादोषात् ।

तथा हि—‘इच एकाच’ इतिसूत्रे उत्तरपदे इत्यधिकारसत्त्वेनोत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे
रूढत्वात्, समासवैशिष्ट्यमतिवर्तत इति तन्मध्यपतितन्यायेन लुक् प्राप्नोतीति ‘लुङ् भवती’ति
भाष्यसङ्गतिरित्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

रैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभागभवती’त्यस्य भाष्य एवेकतया लक्षणशब्दानुरोधेन
नपुंसकनिर्देशात् । यदुक्तं ‘तन्मध्यपतितन्यायेन लुको दुर्वारत्वमिति, तदपि न, तन्मध्यपतितस्य
तत्समुदायनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वे तद्ग्रहणेन ग्रहणस्य तन्मध्यपतित-
न्यायेन बोधनात्, अत एव जनराशब्दे न जरस् । नापि—‘ग्रामं प्राप्तः’ इत्यादौ ‘प्राप्तापन्ने’ति समासः,
तद्वटकाद्योद्देश्यत्वेऽपि समुदायस्यानुद्देश्यत्वात् । ‘नरम्मन्य’ इत्यादौ तु खिदन्तोत्तरपदसमासा-
वयवपूर्वपदस्य खिदन्तूपोत्तरपदपरकस्य नुरूपस्येजन्तैकाचोऽम् विधीयत इति समुदायस्यापि वद्देश्यत्वं
परस्परया अस्त्येवेति न ‘इच एकाचः’ इति सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तिः । यदुक्तं—कमण्डलुपाणिपदात्कमण्डलु-
युक्तपाणिरूपकमण्डलुपाणित्वविशिष्टवाचकात्तृतीयावारणाय वाचकादित्यम्भूतस्य पृथगुपस्थितिरपेक्ष्यते इति,

सञ्ज्ञोऽन्यतर । दैवादिकस्य जनेर्न ग्रहणं, तस्याकर्मकत्वात्तदाह—**जानाते-रिति ।** कर्मत्वशक्तिरेवात्र तृतीयाऽर्थः ।

हेतौ । हेतुरिह कारणं, न शास्त्रीयः, तस्य कर्तृसञ्ज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृ-तृतीयैव सिद्धेः । ननु लौकिकहेतुरपि कारणमित्यत आह—**द्रव्यादीति ।** आदिना गुणक्रिये । **साधारणमिति ।** तज्जनकेऽपि वर्तते इत्यर्थः । कारणं तु क्रियाजनक-मेवेति भावः । वैषम्यान्तरमाह—**निर्व्यापारेति ।** कारणन्तु व्यापारवदेवेति भावः । एवञ्च कारणत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यम् ।

स्फुटप्रतिपत्तये कारणे वैलक्षण्यमाह—**करणत्वन्त्विति ।** हेतुहेतुमद्भाव एव तृतीयार्थः । दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावाच्च कारणत्वम् । पुण्ये क्रियाजन-कत्वेऽपि निर्व्यापारत्वाच्च तत्त्वम् । **फलमपीहेति ।** इह - एतत्सूत्रोदाहरणे । कचित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः, तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वात् । एतच्च 'प्रत्ययः'—इत्यादिसूत्रेषु कैयटे स्पष्टम् ।

ननु 'अलं श्रमेणे'त्यादौ क्रियावाचकपदाभावात्क्रियाया अप्रतीत्या कथं कारणत्वमत आह—**गम्यमानाऽपीति ।** 'श्रमेणे'त्यादिपदजबोधविषयापीत्यर्थः । न त्त्वार्यमाण-तद्वाचकपदजबोधविषयैवेति भावः । 'अलं'शब्दो निषेधार्थस्तदाह—**साङ्ख्यं नास्तीति ।**

ननु साङ्ख्यमित्यर्थज्ञानेऽपि तस्य 'श्रमेणे'ति नामार्थत्वेन न क्रियात्वमत आह—**इहेति ।** स्ववाच्यक्रियां प्रति स्वस्य कारणत्वमित्यर्थः । स्पष्टं चेदम्—'इग्यणः'इति सूत्रे अविश 'पिण्डी'मिति वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगः'इत्यादिना भाष्ये इति मञ्जूषायां विस्तरः ।

अशिष्टेति । अशिष्टानां=सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः=क्रिया तद्वोधकपदप्रयोगे

* चिदस्थिमाला *

वैषम्यान्तरमिति । हेतुत्वमखण्डोपाधिः । एवं सत्यग्रिमवैयर्थ्यं परिहरति—**स्फुटेति ।** न तत्रमिति । एवं च व्यापारव्यवधानेन फलोत्पादकं क्रियाजनकमपि हेतुरेवेति बोध्यम् । एतेनान्यथा दण्ड्यालुक्तमपास्तम् । प्रागुक्तविरोधेन यथाश्रुतासङ्गतेराह—**इहेति ।** आदिना—'तदर्थं विद्वाने' शान्तोरेकाच'इत्यादि । प्रसङ्गसङ्गति-माह—**नन्विति ।** सिद्धान्तेऽध्याहाराभावादाह—**ज्ञानेपीति ।** तस्येति । श्रमेणेतिवाच्यविशिष्टैकदेशसाधन-क्रियां प्रतीत्यर्थः । ननु विरुद्धमिदमत आह—**स्पष्टमिति ।** इत्यादिना=ग्रन्थेन । यथाश्रुतासङ्गतेः कर्मधारय-निरासायाह—**अशिष्टानामिति ।** तद्विब्रजेदानीं प्रायशः सर्वत्र सत्त्वादाह—**सङ्कीर्णेति ।** इदं 'दानश्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अपूर्वं तेनैव वा ज्ञापितं, 'सा चे'दित्यनेन तस्याः काचित्कत्वं ज्ञाप्यते

* विषमपदविवृतिः *

प्रौढ्येति न तद्विरोधः । लक्षणे इत्येव सिद्धे इत्थम्भूतेति व्यर्थमिति केचित् । दैवादिकस्येति । तस्यापि अल्लोपे सञ्ज्ञ इति रूपसम्भवात् । व्यापारवदेवेति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारोऽत्र विवक्षितः,

* वरवर्णिनी *

तदयुक्तम् । कारकविभक्तित्वे तु तृतीयस्या प्रथमया बाधात् । तत्र कारकविभक्तित्वञ्च प्रधानार्थनिमित्त-कत्वमित्यन्यत्रोक्ततया न कर्मणः शेषत्वविवक्षायां कमण्डलुपाणेश्छात्रस्याक्षाक्षीदित्यादावव्याप्तिरिति । तस्मात्कैयटोक्तमेव युक्तमित्याहुर्नित्युमानाथादयः ।

—प्रत्यासत्त्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णाचारत्वं—तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः ।
दास्येति । दासीसम्प्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः । इति तृतीया ।
दानस्येति । दाधात्वर्थस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं—क्रियामात्रस्य । कर्मणेति ।

ॐ विजया ॐ

इदमत्रावधेयं—‘ब्राह्मणाय गां ददाती’त्यादौ सम्प्रदानचतुर्थ्या ब्राह्मणादिसम्प्रदानकत्वं दानादौ बोध्यते । सम्प्रदानलब्ध मुख्यभाक्तसाधारणं—क्रियाकर्मसम्बन्धितया कर्त्रभिप्रेतत्वम् । क्रियाकर्मलब्ध—क्रियाजन्यफलशालिलम् । तद्वता सम्बन्धश्च—तन्निष्ठफलभागिलमेव, तथा च दानादिक्रियाजन्यफलभागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वन्तत्त्वमिति पर्यवसन्नम् । ‘कर्मणा यमभिप्रैती’ति सूत्रस्याप्ययमेवार्थः—‘कर्मणा यमभिप्रैती’त्यस्य ‘कर्मणा यमभिसम्बन्धुमिच्छती’ति शाब्दिकैर्विवरणात् । निरुक्तस्थले च त्यागरूपक्रियाजन्यगोनिष्ठस्वत्वभागितया दातुरिच्छाविषयो ब्राह्मण इति तस्य सम्प्रदानत्वं सिद्धयति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तेनाशिष्टेत्ययमपि भाष्योक्तांशः सिद्धः । एतेनार्थजरतीयं दण्डिशास्त्र्यायुक्तमपास्तम् । प्राचाङ्गन्यासाङ्गत्याय सिद्धान्तमाह—दासीसम्प्रेति । दास्यै दत्त्वा तामुपभुङ्क्ते, तस्य धात्वर्थत्वादिति तत्त्वम् । मूले—धर्म्ये=धर्मादिनपंते । ॐ इति तृतीया ॐ

अर्थान्तराभ्रमायाह—दानेति । अत एव प्राचां भाष्यविरोधेनासाङ्गत्यायाह—इदमिति । मात्रं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न धाल्वर्थमात्रम् । निर्व्यापारत्वादिति । पुण्यजन्यस्य दर्शने हेतोरन्यस्याभावात् । स्वज्ञानद्वारेति । ज्ञाननिष्ठं हेतुत्वं विषये आरोप्यत इति भावः । ॐ इति तृतीया ॐ

क्रियामात्रस्येति । तेन ‘दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने’ ‘प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने’ इत्युपपन्नं

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तात्पर्यमिति । [पृ० ७१२] ननु हेतुत्वस्य करणत्वनियतत्वाभावेऽपि करणत्वस्य हेतुत्वनियतत्वाद्धेतुतृतीययैव सिद्धे करणतृतीया व्यथेति चेन्न; हेतुतृतीयावाच्यहेतुत्वशक्त्येपक्षया करणतृतीयावाच्यकरणत्वशक्तैर्बलक्षणतया करणत्वेन करणबोधार्थं तदावश्यकत्वादित्याहुः । स्ववाच्येति । स्वघटितपदवाच्यत्वार्थः । ‘ग्रामस्य दिग्गित्यादौ द्वितीयावारणाय’धातुवाच्यतावच्छेदकविलक्षणरूपेण नाम्नः क्रियावाचकत्वं नास्तीत्यस्यावश्यंस्वीकरणीयत्वेऽपि ‘इत्ययः सम्प्रसारण’मितिसूत्रस्थभाष्यग्रामाण्येन ‘पिण्डी’मित्यादौ धातुवाच्यतावच्छेदकविलक्षणरूपः पुरस्कारेणैव क्रियावाचकत्वमभ्युपेयते इति भाव इति—श्रीबालशास्त्रिचरणाः ।

दानस्येतीति । सम्प्रदीयतेऽसौ इत्यर्थकसम्प्रदानमिति महासञ्ज्ञया दानस्येति लब्धमित्याशयः । परे तु खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाती’त्यादौ भाष्यप्रयोगे न्यासाद्यर्थपरत्वेऽपि चतुर्थीदर्शनात्क्रियामात्रोपलक्षणं दानस्यतीत्यस्यावश्यं वक्तव्यतया पूर्वाचार्यानुरोधेनैव महासञ्ज्ञालभ्युपेयमित्याहुः ।

ननु ‘दाने’ति प्रातिपदिकस्य क्रियात्वाभावेन ‘दानस्य कर्मणे’त्यनुपपन्नमत आह—दाधात्वर्थस्येति । दापदेन दो—द्रेड्—दा—दाण् इत्यादेशग्रहणं बोध्यम् । इदं—‘दाधात्वर्थस्ये’त्येतत् । क्रियामात्रस्य=धात्वर्थमात्रस्य । तेन ‘बालाय कथां कथयति’ ‘शिष्याय फक्किं व्याचष्टे’ इत्यादौ सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी सिध्यतीत्याशयः ।

अत एव भाष्ये—“क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्—‘आद्याय विगर्हते’, ‘युद्धाय सन्नद्धते’, ‘पत्ये शेते’ इति, तत्तर्हि वक्तव्यं ? न वक्तव्यं, कथं ? क्रियां हि नाम लोके ‘कर्म’त्युपचरन्ति,—‘कां क्रियां करिष्यसि’—‘किङ्कर्म करिष्यसि’—” इत्युक्तम् । एवञ्च ‘कर्मणा यमभिप्रैती’त्येवंसूत्रसत्त्वेऽपि क्रिया लभ्यते एव, पुनः क्रियाग्रहणं न कार्यं, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च कर्मपदेन कर्म—क्रिययोः ग्रहणमित्याशयः । ‘सम्प्रदान’मिति महासञ्ज्ञया दानक्रियामात्रग्रहणे तु भाष्योक्तप्रयोगासिद्धिः स्फुटैवेति क्रियामात्रोपलक्षकतोचितेति तत्त्वविदः ।

ॐ विजया ॐ

अथ निरुक्तस्य सम्प्रदानत्वस्य कर्मत्वाऽविशेषः—'कर्तुरीप्सिते'तिसूत्रेण कर्तुः क्रियया व्याप्तु-
मिष्टस्य कर्मसञ्ज्ञाविधानात्, क्रियया व्याप्तुमिष्टत्वमपि हि—क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्व-
मेव । न च 'तथायुक्तं चानीप्सित'मित्यनेन क्रियाजन्यफलभागितयाऽनभिप्रेतस्यापि क्रियाजन्य-
फलाश्रयस्य कर्मसञ्ज्ञाविधानात्—कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वमेव, न लिच्छागर्भं, सम्प्रदानत्वं
त्वच्छागर्भमतो भेद इति वाच्यं, कर्मत्वस्येच्छयाऽघटितत्वे सूत्रभेदवैयर्थ्यापत्तेः ।

न च फलाश्रयत्वेनाऽनभिप्रेतस्यापि कर्मत्वे—तत्साधारणक्रियाजन्यफलाश्रयतयेष्टस्यापि
ग्रामादेः कर्मलोपपत्ताविच्छाघटिततत्सूत्रवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्, इच्छाघटितस्य निरुक्तरूपस्य
यत्र बाधस्तत्र कर्मप्रत्ययेन तादृशमपि रूपं बोध्यते—इत्येतप्रतिपादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात् ।

अत एव यत्रोदनस्य गलाधःसंयोगेच्छया यो व्यापारस्ततो विषादेरपि गलाधस्संयोगस्तत्र
विषादौ क्रियाजन्यफलशालित्वाभावबाधेपि तेन रूपेणैच्छाविषयत्वाभावोऽबाधितस्तत्र 'विषमनेन
न भुज्यते' इतिप्रयोगोपपत्तिः । इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च 'दैवाद्विषं भुज्यते' इतिप्रयो-
गस्य चोपपत्तिः ।

न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वं, तदनवच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं
सम्प्रदानत्वमिति विशेषः, स्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्वाया एव ददात्यर्थो न तु परस्वरूपफलावच्छिन्नो-
ऽपीति वाच्यम् उपेक्षाया अपि ददातेर्मुख्यार्थतापत्तेरिति चेत्—

मैवम्—फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वं, फलसम्बन्धितयेष्टत्वन्तु सम्प्रदानत्वम् । ब्राह्मणादिश्च न
स्याजजन्यस्वत्वाश्रयतया दातुरिष्टः, अपि तु तन्निरूपकतयैवाऽतो न तस्य कर्मता ।

न चाश्रयत्वमपि सम्बन्धविशेष इति गवादेरपि सम्प्रदानत्वं दुर्वारम्, आश्रयत्वेनाभिप्राय-
स्थले कर्मसञ्ज्ञया बाधादन्य एव हि सम्बन्धः सम्प्रदानताघटक इति यद्युच्येत ? तदा 'वृक्षायो-
दकमासिञ्चति' 'पत्ये शेते' इत्यादौ सेकजन्यजलसंयोग-शयनजन्यप्रीत्याद्याश्रयतयाऽभिप्रेतस्य
वृक्ष-पत्यादेः सम्प्रदानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसम्बन्धस्य
सम्प्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात् । 'वृक्षायोदकमामिञ्चती'त्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुकूल-
व्यापारो धात्वर्थः, सम्प्रदानतानिर्वाहकसंयोगश्च न तादृशधात्वर्थतावच्छेदक इति तदाश्रयत्वं
निरुक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादेः सम्प्रदानतानिर्वाहात् ।

न च पत्ये शेते' इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलाऽप्रसिद्ध्या तदनुपपत्तिः—भेदप्रतियोगिप्रविष्टे

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कात्सर्ये । अत एव वार्तिकस्य, 'गत्यर्थे'त्यस्य च प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सञ्जच्छते । 'खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै
चपेटा'मिति भाष्यप्रयोगः । 'रजकस्ये'ति शेषत्वविवक्षया सिद्धम् । 'अजां ग्रामं'मित्यादौ ग्रामस्य तु न,

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भाष्ये 'श्राद्धाय विगर्हते'इत्यस्य—श्राद्धं निन्दति—नास्ति कत्वादित्यर्थः । युद्धाय सन्नद्धत्वे=युद्धविषयकं
सन्नद्धनपूर्वकं निश्चयं करोति । पत्ये शेते=पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः । 'कर्मणा यमभिप्रेती'त्यत्र कर्मपदं न
दानक्रियाकर्मपरं, किन्तूच्चारितवाक्यघटकात्वार्थक्रियाकर्मपरम् । तदेवं—कर्मसम्बन्धवस्त्वेनेच्छाविषयो यः
स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । 'अजां ग्रामं नयती'त्यत्र 'अजाग्रामयोः सम्बन्धो जायता'मित्यवेच्छा, न तु
'ग्रामोऽजासम्बद्धो जायता'मितीच्छति—कर्मसम्बन्धवस्त्वेनेच्छाविषयत्वस्य ग्रामेऽभावात् तस्य सम्प्रदा-
नता । यदा तु संयोगानुकूलव्यापारमात्रं नीधात्वर्थः, ग्रामसंस्कारार्थज्ञानजन्यं, 'ग्रामोऽजासम्बद्धो
जायता'मित्यवच्छेद तत्रेच्छा—तदा 'ग्रामायाजां नयती'ति प्रयोग इत्येते एवेति मिश्राः ।

१ वस्तुतस्तु—'पतिः शेता'मितीच्छया [—स्वनिष्ठशयनक्रियासजातीयशयनक्रियासम्बन्धवस्त्वप्रकार-
केच्छया—] कामिनी स्वयं शेते इत्यर्थ इति श्रीगुरवस्त्रिपाठिपादाः प्राहुः ।

‘सम्बन्धु’मिति शेषः । अभिप्रेति—इच्छति । कर्मणा सम्बन्धश्च-स्वत्वादिरूपः ।

ॐ विजया ॐ

धालर्थतावच्छेदके फलत्वानिवेशेन प्रसिद्धिमम्भवात् । एवञ्च तर्किकमते ‘ब्राह्मणाय गां ददाती’त्यादौ ब्राह्मणनिरूपितत्वेनेच्छाविषयगोनिष्ठस्वजनकल्याणकर्तृति बोधः । निरूपितत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्वं द्वितीयान्तार्थगोवृत्तित्वान्वयिधालर्थतावच्छेदकस्वलान्वयि चतुर्थ्यर्थः, स्वत्वजनकल्याणश्च ददाल्यर्थः ।

अत्र केचित्—ददातियोगे धालर्थतावच्छेदकस्वलनिरूपकत्वमेव सम्प्रदानत्वं, तदेव मुख्यं, तथा च तत्र निरूपितत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थो धालर्थतावच्छेदकस्वत्वेऽन्वेति, अत एव ‘श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वमेव, दानत्वं तु ब्राह्मणापेक्षये’ति शूलपाणिः, तत्र त्यज्यमानेऽन्ने पितृणां स्वत्वानुत्पत्त्या सम्प्रदानत्वासम्भवात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं यदि सम्प्रदानत्वं स्यात्तदा पितृणामपि तथात्वाऽक्षतेः पित्रपेक्षयापि दानत्वं स्यात्, न हि श्राद्धे पितृणां स्वत्वभागित्वेन नोद्देश्यत्वम्, ‘पितर’ । एतत्तेऽन्नं स्वधे’त्यादिश्राद्धरूपत्यागाभिलाषस्वार्थे त्यागं चतुर्थ्याः स्वत्वभागित्वेन पित्रादेरुद्देश्यत्वबोधकत्वात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यभूतस्यापि पित्रादेः स्वीकाराभावाच्च स्वत्वम्, ब्राह्मणानां तत्रानुद्देश्यत्वेपि स्वत्वं प्रतिपत्तितो जायते । अनुद्देश्यत्वेपि च सम्प्रदानत्वमुपपादितमेव । पितृणामिव ब्राह्मणानामपि च स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमप्यविरुद्धम् ।

धालर्थतानवच्छेदकफलभागितया यत्र सम्प्रदानत्वं—‘वृक्षायोदकं सिञ्चति’ ‘पत्ये शेते’ इत्यादौ—तत्राद्देश्यत्वांशनिवेश आवश्यकः—यत्रान्योद्देशेन क्षिप्तजलस्य दैवाद्वृक्षसंयोगोऽन्योद्देशेन शयनादितश्च पत्यादेः फलसम्बन्धस्तत्र तथाप्रयोगविरहात् । अत एव तत्र चतुर्थ्यर्थः—स्वनिष्ठ-तया कर्त्रभिप्रेततत्फलं प्रति जनकत्वं, तच्च सेवादिक्रियायामन्वेति, भाक्तं च तत्र सम्प्रदानत्वम्, उद्देश्यत्वागर्भसम्प्रदानत्वे एव लाघवाच्छेदः, इतरत्र लक्षणाया अभ्युपगमात् । ‘पितृभ्यो दद्यात्’ इत्यादावनिर्धारितकर्तृकसम्प्रदाने चतुर्थी, तत्त्वं च तत्र त्यागजन्यस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव ।

अथ यत्र जनान्तरस्य वृक्षादिनिष्ठजलसंयोगादिरिच्छाविषयोऽन्येन च जनेनाऽन्योद्देशेन क्षिप्तजलादेर्वृक्षादिसंयोगस्तत्रापि ‘वृक्षायोदकमासिञ्चति जनः’ इत्यादिप्रयोगापत्तिः, तत्तद्यत्कि-लस्य पदेनानुपस्थानात्, तेन रूपेण विशेष्यभूतकर्तृव्यक्तीनामिच्छांशे भानासम्भवात्, उपस्थित-जनत्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य च वृक्षसंयोगादावबाधात् । एवं तदीयकालान्तरीणेच्छामादाया-प्यतिप्रसङ्गतदवस्थमिति चेन्न, वृक्षादिनिष्ठत्वेनेच्छैव हि चतुर्थ्यन्तार्थः—तस्याश्च ‘स्वविषय-संयोगादिजनकत्व’ ‘स्वजन्यत्वो’भयसम्बन्धेन सेवादिक्रियायामन्वयः, उक्तस्थले च यत्क्रिया-व्यक्त्या जलसंयोगादेर्वृक्षादौ जन्यते तत्र कालान्तरीणपुरुषान्तरीणेच्छायाः स्वविषयसंयोगादि-जनकत्वसम्बन्धसत्त्वेपि स्वजन्यत्वाभावाच्चोभयसम्बन्धेनेच्छावैशिष्ट्यमित्ययोऽप्यतैवेति वदन्ति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अजाया इव परत्वात् ‘कर्तु’रितिकर्मसम्बन्धया बाधात्, ग्रामस्याजानयनोद्देश्यत्वाभावाच्च । ‘अजा ग्राम-सम्बद्धा भव’त्स्वित्तीच्छया हि नयनं, न तु ‘ग्रामोऽजासम्बद्धो भव’त्स्वित्तीच्छया तत्राजानयनम् । यदा तु नयतेः संयोगानुकूलव्यापारमात्रमर्थः, फलतावच्छेदकसम्बन्धोऽजामात्रनिष्ठस्तदा भवत्वेवाजां ग्रामाय नयतीति प्रयोग इति दिक् । तृतीयोपपत्त्ये आह—सम्बन्धुमिति । अर्थान्तरनिरासायाह—इच्छतीति । संयोगनिरासायाह—कर्मणेति । आदिना स्वामित्वम् । प्राचामसाङ्गत्वाय सिद्धान्तमाह—

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘कर्मणे’ति तृतीयोपपत्त्ये आह—सम्बन्धुमिति । सम्बन्धुः—सम्बन्धं कर्तुम् । इच्छति—दाता यजमानादिरिति शेषः । ‘स्वत्वादी’त्यादिपदेन स्वामित्वम् ।

ॐ विजया ॐ

अत्रेदमपि बोध्यम्—उद्देश्यत्वाऽगर्भस्यैव त्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्य ददातिसम्प्रदानतारूपत्वे चैत्रमात्रोद्देशेन यद्गतं तत्र तादृशदानेन 'दम्पत्योर्मध्यगं धनं'मित्यतस्तत्पत्न्या अपि स्वत्वस्य प्रामाणिकतया सम्प्रदानत्वेन 'चैत्रपत्न्यै दत्त'मिति व्यवहारापत्तेः । न च पत्युः स्वत्वमेव पत्नी-स्वत्वं जनयति न तु तत्सामग्रीति वाच्यं, स्वत्ववति स्वत्वान्तरानुत्पत्तेः, तथा च सर्वत्रैवोद्देश्यत्वा-न्तर्भावः, भवतु च 'पितृभ्यो दद्या'दित्यत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

अस्तु वा स्वत्वलेच्छाधीनतत्कलमेव मुख्यं दानक्रियासम्प्रदानत्वं, पितृस्वत्वाप्रसिद्ध्या न तेषां सम्प्रदानत्वम् । चतुर्थ्यर्थी—धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि निरूपितत्वम्, स्वत्वस्य च स्वस्वत्वध्वंसेच्छा-रूपे त्यागे—'स्वजनकल' 'स्वेच्छाधीनलो'भयं सम्बन्धः । तल्लभश्च विशिष्टस्य धातुशक्यतामते शक्तिर एव, तदन्तर्भावेनैव शक्त्युपगमात् । फलव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते तु—आकाङ्क्षाबला-देव तादृशसम्बन्धलाभः । 'पितृभ्यो दद्या'दित्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्यां पित्राद्यन्वयी निरूपितत्वरूपो मुख्योऽर्थो बाधितत्वाच्च प्रत्याग्यते, अपि तु निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वरूपो लक्ष्यार्थ एव, ददातिस्तु तत्र मुख्य एव—श्राद्धस्यापि ब्राह्मणपेक्षया दानत्वात् । 'श्राद्धे ब्राह्मणस्य सम्प्रदानतानिर्वाहायाऽस्ति चोद्देश्यतापि ब्राह्मणस्येत्यादिकर्ममिदधानस्य शूलपाणेरपि सम्प्रदा-नलक्षरीरे उद्देश्यत्वांशापरित्यागे निर्मरोऽवगम्यते, 'कर्मणा यममिप्रीति'ति प्रणयतो महर्षेः पाणिनेरपि सम्मतोऽयमर्थः ।

'शत्रवे भयं ददाती'त्यादौ जनयतीति भाक्त्यर्थः, एवं चोत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे भयरूपं कर्म, तद्योगितयोद्देश्यत्वाच्छब्दादेः सम्प्रदानत्वम् ।

'युद्धाय संनहते' इत्यादौ सन्नहनादिक्रियाजन्यफलाऽप्यम्बन्धाद्युद्धादेर्न सम्प्रदानतानिर्वाह इति नेयं सम्प्रदानचतुर्थी, अपि तु 'एधानाहर्तुं व्रजती'त्यर्थे 'एधेभ्यो व्रजती'त्यत्रेव 'युद्धं कर्तुं सोढुं वा सन्नहते' इत्यर्थविवक्षया 'क्रियार्थोपपदे'ति सूत्रान्तरेण । तस्य च 'स्थानिनो-ऽश्रूयमाणस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुच्चन्तधातोः कर्मणि=स्वार्थनिष्ठकर्मत्वे विवक्षिते—स्वोत्तरं चतुर्थी'-त्यर्थः, तथा चाऽऽहरणकरणसहनाद्युद्देश्यकत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम् ।

अथ 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती'त्यादावग्न्यादेरिव 'सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं मयैतज्जलमूर्जित'मित्यादौ सर्वप्राणिनामिव च 'पशुना रुद्रं यजते' इत्यादावपि त्यागविशेष-रूपक्रियायां रुद्रादेरनिराकर्तृसम्प्रदानत्वं दुर्वारमिति तत्रापि चतुर्थी स्यादिति चेन्न, न—गौरवा-न्वितप्रीतिरहितक्रिया यज्यर्थस्तदर्थतावच्छेदकफलं प्रीतिस्तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात् कर्मसञ्ज्ञ-कत्वेन द्वितीयैव न तु चतुर्थी, त्यागात्मकतादृशक्रियायां निरुक्ताऽनिराकर्तृसम्प्रदानत्वे सत्यपि तदविवक्षणात् । प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वरूपसम्प्रदानत्वविवक्षायां च 'रुद्राय यजते' इत्यपि प्रयोगः । उभयविवक्षायां परत्वेन कर्मसञ्ज्ञया बाधाद्वितीयैव । जुहोत्युत्सृजत्यादेः प्रीतिरूपफलावच्छिन्न-त्यागाऽबोधकतया त्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागिनो देवतादेस्तत्कर्मताविरहाच्चैव 'प्रजापतिं जुहोति' 'भूतान्युत्सृजती'त्यादयः प्रयोगाः ।

'रजकस्य वस्त्रं ददाती'त्यत्र ददातिर्न त्यागार्थकोऽपि तु परायत्तीकरणार्थको गौणः, तदा-यत्तीकरणं च प्रकृते तत्कर्तृकनिर्णेजनेच्छाप्रकाशको व्यापारः, तदेकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य सम्बन्ध-विवक्षायां शैषिकी षष्ठी ।

'हन्तुः पृष्ठं ददाती'त्यत्र तत्कर्तृकताडनानुमतिप्रकाशको व्यापार एव ददात्यर्थः, तदेक-देशे कर्तृत्वे हन्तुः सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । एवं 'संवाहकस्य चरणं ददाती'त्यादावृहनीयमिति श्रीगदाधरभट्टाचार्याः प्राहुः ।

सम्प्रदानत्वशक्तिमान् सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः, स एवोद्देश्य इत्युच्यते । क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः । विप्रसम्प्रदानकं दानमिति बोधः । कर्मणेति किं ?—तदभावे हि कर्मणोऽप्युद्देश्यतयाऽन्तरङ्गत्वात्तस्यैव सञ्ज्ञा स्यात्, कर्मसञ्ज्ञया तु पर्यायो भविष्यति ।

‘यं-स’ग्रहणं किं ?—तदभावे क्रियाकर्मणा योऽभिप्रेति ब्राह्मणादिस्तस्यैव स्यात् । कर्तृसञ्ज्ञा त्वकर्मकविषये सावकाशा । न च कर्तुः कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मत्वं ?—कर्मसञ्ज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् । अत एव ‘सार्थाद्धीयते’ इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेऽपि कर्मणि लकारः सिद्धः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सम्प्रेति । तदुक्तिमपि योजयति—स एवेति । तदज्ञानं प्रकाशयति—क्रियेति । उभयमतसाधारण्ये-
नाह—विप्रसम्प्रेति । सूत्राशयमाह—कर्मणेतीति । ननु कर्मसञ्ज्ञानवकाशादहिं(?)वृत्तिमतासाङ्गत्याय
भाष्यमतेन आह—कर्मिति । ‘गल्यर्थे’ति तु प्रत्याख्यातमिति भावः । तस्यैवेति । श्रुतपदार्थसम्बन्धेन निराकाङ्क्ष-
त्वेऽध्याहारे मानाभावादिति भावः । ननु कर्तृसञ्ज्ञानिरवकाशा स्यादत आह—कर्त्रिति । कैयटादिमतेनेदं,
वस्तुतोऽत्रापि विकल्पो बोध्यः । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यर्थे ‘शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयते’
इति स्यादिति भावः । कर्तुः=शिष्यादेः । उक्तं द्रढयति—अत एवेति । उपलक्षणत्वादेवेत्यर्थः । तत एवाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

भवति । तत्र कर्मसम्प्रदानयोर्भेदक्षयभक्षयितृभावः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि यथाप्रयोगं सम्बन्ध
ऊहनीयः । ‘सम्प्रदान’मिति महासञ्ज्ञाकरणं ‘सर्वनामस्थान’मितिवत् । स एवोद्देश्य इति । अत एव
‘उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थ’ इत्यभियुक्ताः ।

अन्तरङ्गत्वादिति । ‘विप्रापेक्ष्ये’ति शेषः । कर्म फलेनाभिसम्बन्धुमिष्टम्, विप्रस्तु फलाश्रयेणा-
भिसम्बन्धुमिष्ट इति स बहिरङ्गः । सावकाशेति । न च क्रियया यमभिप्रेति तत्रापि यं-स-ग्रहणा-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

शक्तिमानिति । ‘शक्तिरेव वे’ति मते तु तादृशशक्तिमात्रमर्थ इत्याहुः । स एव=सम्प्रदानत्वशक्तिमान्
ब्राह्मणादिरेव । दाने ब्राह्मणादिरेवोद्देश्यत्वात् । तदर्थः = चतुर्थ्यर्थः । उद्देश्यतयेति । दातात्वर्थ-
फलाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वाद्वबादेरुद्देश्यत्वेनेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । दातृयोजनादेरादौ दातृत्वर्थ-
फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छा, ततो विप्रादेस्तत्सम्बन्धित्वप्रकारकेच्छेति पूर्वोपस्थितत्वेनान्तरङ्गत्वात्कर्मण एव
सम्प्रदानत्वापत्तिरित्याशयः । पर्याय इति । परे तु—‘पत्ये शेते’इत्यादावकर्मकस्थले सावकाशा सम्प्रदान-
सञ्ज्ञेति—विप्राय गां ददातीत्यादौ सकर्मकस्थले कर्मसञ्ज्ञा निरवकाशात्वात्सर्वथा सम्प्रदानसञ्ज्ञाया
बाधिका भविष्यतीति ‘विप्रं गां ददातीत्यापत्तिरेव दोषो देय इत्याहुः ।

कर्मणा योऽभिप्रेतीति । ‘कर्मणाऽभिप्रेती’त्युक्ते आख्यातार्थकर्तृरुपस्थितत्वाद्योऽभिप्रेतीत्यस्य
लामो भविष्यतीत्यभिप्रायः । न च ‘यः स’इत्यसाध्याहारे भविष्यतीति वाच्यं, श्रुतपदार्थसम्बन्धेनैवा-
काङ्क्षाशान्तेरध्याहारे मानाभावात् । ननु कर्तुरीप्सितं हि कर्म भवति, न हि तदा कर्त्तास्तीति कथं
कर्मसञ्ज्ञेत्याह—न च कर्तुरिति । स्वतन्त्रोपलक्षणत्वादिति । स्वातन्त्र्यश्च दातृत्वर्थप्रधानाभूत-
व्यापाराश्रयत्वं, तच्च प्रकृते कर्तृसञ्ज्ञाभावेऽप्यक्षतमेवेति भावः । ‘कर्तुः सम्प्रदानत्वे इष्टापत्ति’रिति तु न
भ्रमितव्यम्, ‘उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते’इति प्रयोगो यत्र तत्र—‘शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयते’इति
प्रयोगापत्तेः । अत एव=कर्तृवोपलक्षणत्वादेव । कर्तुरपादानत्वेपीति । सार्थ एनन्त्यजति अयञ्च

ननु 'कर्मणे'त्युक्तावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वं न स्यादत आह—क्रिययेति ।
कर्मरहितक्रियेत्यर्थः ।

सकर्मकेषु कर्मसञ्ज्ञा अस्या बाधिकेत्याशयेनाह—पत्ये शेते इति । न च दानादीना-
न्तर्दर्थत्वात्तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया सञ्ज्ञयेति वाच्यं, 'दाशगोत्रौ सम्प्रदाने'-
इत्यर्थत्वात्, 'तत्सम्प्रदानकं दान'मिति बोधार्थं तदावश्यकत्वाच्च ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

कमेति । ननु तदर्थं कृतस्य तत्राप्यतिप्रसङ्गः स्यादेवात आह—सकमेति । आदिना शयनादि ।
बहुवचनमवयवाभिप्रायम् । तदर्थत्वात्—पुष्टिद्वारा विप्रार्थमेति । अत एव क्रियार्थोपपदस्येत्यनेनापि न गताथ-
तेति भावः । सम्प्रेति । यथाकथञ्चिदुपकार्योपकारकभावसत्त्वात्तदर्थत्वेऽपि दानजन्यस्वर्गादिफलमोक्तत्वेन
तस्याः कर्त्रर्थत्वादिति भावः । यत्तु चतुर्थ्याः समासे कारकपूर्वपदकार्यार्थभावश्यकमिदमिति तन्नेत्याह—

❁ विषमपदविवृतिः ❁

भावेन अकर्मकविषयेपि वार्तिकेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा दुर्वारेति वाच्यं, 'घटो भवती'त्यत्र कर्तृसञ्ज्ञाया-
श्चारिताश्रयात् । न हि तत्र वार्तिकं प्रवर्तते, अचेतनत्वेन इच्छाया असम्भवात् । एवं 'रथो गच्छती'-
त्यादिसकर्मकविषयेऽपि कर्मसञ्ज्ञा चरितार्थेति बोध्यम् । बाधिकेति । 'क्रियये'ति सहयोगे तृतीया,
'पत्ये शेते' इत्यत्र च पतिशयनयोद्देश्योद्देश्यभावः सम्बन्ध इति भावः । केचित्तु करणे तृतीया,
शयनादिक्रियया सुखादिनार्यं सम्बन्धुमिच्छति स सम्प्रदानमिति वार्तिकार्थ इत्याहुः । किमनयेति ।
'कर्मणे'ति सूत्रं 'क्रियये'ति वार्तिकं च व्यर्थमिति भावः । 'दाशगोत्रौ तादर्थ्ये' इत्येव सिद्धमत आह—

❁ वरवर्णिनी ❁

सार्थाद्धीयते इति ह्यतः सम्प्रत्ययः । सार्थश्च मनुष्यसमुदायः, समुदायश्च समुदायवयवाभिन्नोऽयमपि
तत्समुदायावयव इति—सार्थस्यापादानत्वेऽपि निरुक्तत्वात्तन्मन्यन्तस्यास्तीति भावः । अकर्मकक्रियोद्देश्यस्य=
'पत्ये शेते' इत्यादौ पत्योदेः । नन्वकर्मकक्रियारथत्वेऽतिप्रसङ्गनिवारणाय कृतस्य 'क्रियया यमभिप्रेति'ति-
वचनस्य कर्मण्यप्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह—कर्मरहितेति । इदञ्च व्याख्यानत्रापूर्वमित्याशयेनाह—
सकमकंश्चित् । तदर्थत्वात्=सम्प्रदानत्वेनाभिप्रेतो यो विप्रादिस्तत्पुष्ट्यादिप्रयोजकतया विप्रार्थत्वात् ।

दाशगोत्रावित्येतदर्थमिति । सम्प्रदाने कारकेऽनेन सूत्रेण दाशगोत्रशब्दयोर्निपातनात् । अत एव
मूले—दाशन्ति तस्मै दाशः, गां इन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिरिति—तथोरर्थं वक्ष्यन्ति दाक्षिणाः । ननु सम्प्रदान-
शब्दस्य सम्प्रदीयते यस्ये यत्पुष्ट्यादिकामनयेत्यर्थः कल्प्यतेऽतो न तत्सूत्रानुपपत्तिरत आह—
तत्सम्प्रदानकमिति । सम्प्रदानसञ्ज्ञायास्त्वे 'विप्राय गान्ददाति' 'दानीयो विप्र' इतिवाक्यादिप्रसम्प्रदान-
कन्दानमिति, दानसम्प्रदानाभिन्नो विप्र इत्यादिरीत्या बोधो भवति । तादर्थ्य एव चेच्चतुर्थीविधानन्तदा
यूपाय दार्बितिशब्दादथवा यूपार्थेन्दार्बिति बोधो भवति तथा 'विप्राय गान्ददाति'त्यादिशब्दाद्विभार्थेन्नोकार्थ-
कन्दानमित्यादिशब्दादिप्रार्थेन्नोकार्थकन्दानमित्याद्येव बोधः स्यादिति भावः । किञ्च सम्प्रदानत्वेन तेभ्यः
शब्देभ्यो बोधश्चेत्स्वीक्रियते तदा 'कर्मणा य'मितिसूत्रस्य 'क्रियार्थोपपदस्य च'तिसूत्रेण गतार्थता न भवति,
अन्यथा विप्रम्पोषयितुमित्याद्यर्थकल्पनयाऽस्य सूत्रस्य तेन सूत्रेण गतार्थता स्यात् । अत एव=सम्प्रदान-
सञ्ज्ञासत्त्वादेव । यत्तु चतुर्थीसमासे कारकपूर्वपदकत्वाद्भूतिकारकोपपदादिति सूत्रन्तद्विषये प्रवर्तते इति,
तत्र 'तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रं 'रुच्यर्थाना'मित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थ'मिति भाष्या-
त्तद्विषये कारकपूर्वपदकत्वाभावास्यापि कल्पनसम्भवात् । किञ्च 'चतुर्थी तदर्थार्थ'तिसूत्रेण प्रकृतिविकृति-

अत एव —“तादर्थ्यचतुर्थ्या दानकर्मणो गवादेः सम्प्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियाया-
स्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयानापत्तिः—” इति—हेलाराजः ।

तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ इति सूत्रं ‘रुच्यर्थानां’ मित्यादिविषये
चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

पशुनेति । कर्म—तृतीयाऽर्थः । सम्प्रदानं—द्वितीयाऽर्थः । एतच्च दानार्थक‘यज’-
धातुविषयं, पूजार्थत्वे तु पशोः करणत्वं न्यायसिद्धम् । इदं छान्दसमिति कैयटः ।

अन्यकर्तृक इति । अभिलष्यतिकर्त्रपेक्षयाऽन्यत्—अभिलष्यतिकर्म—तत्कर्तृक इत्यर्थः ।
यत्किञ्चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽभिलष्यतिकर्ता, ‘हरिर्भक्तिमभिलष्यती’ति प्रत्य-
यात् । यत्किञ्चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः कर्तेति—
अभिलषते रुच्यर्थत्वाभावात् तद्योगे सम्प्रदानत्वमिति भावस्तदाह—हरिनिष्ठेति ।

ॐ विजया ॐ

अभिलषते रुच्यर्थत्वाभावादिति । अयम्भावः—यद्यप्यभिलषते रोचतेश्च प्रीत्यनुकूल-
ॐ चिदस्थिमाला ॐ
तादर्थ्येति । अन्यत्वस्य साकाङ्क्षत्वादाह—अभीति । ननु कोऽभावत आह—यत्किञ्चिद्वीति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तत्सम्प्रदानकमिति । अतएव = सम्प्रदानान्वितदानबोधार्थत्वादेव । तदर्थत्वाभावेनेति । ‘मुक्तये
हरिं भजती’त्यत्र ज्ञानद्वारा हरिद्वारा भजनस्यैव गवादिद्वारा दानस्य तादर्थ्यमम्भवात् । प्रौढेदम्,

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भाव एव समाम इति वक्ष्यते, यदि तादर्थ्य एव सर्वत्र चतुर्थी तदा प्रकृतिविकृतिभावस्य सर्वत्रैव सत्त्वेन
वक्ष्यमाणव्यवस्थाप्यनुपपन्ना स्यादित्याहुर्भैरवमिश्राः ।

पूजार्थत्वे त्विति, रतेन शब्दबोधेऽपि बलक्षयं सूचनम् । कैयट इति । मानाभावेऽत्रारुचिः ।

अन्यकर्तृक इति । समवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयकर्तृको व्यापारोऽभिलषतेरर्थः । विषयतासम्बन्धेन
च प्रीत्याश्रयकर्तृको व्यापारो रुचेरर्थः ।

अभिलषतीति । ‘हरिर्भक्तिमभिलषती’त्यादावभिलषनिकर्ता=हरिः, तदपेक्षया भिन्नम्—अभिलषति-
कर्म=भक्ति, तत्कर्तृकोऽभिलाष एव—[‘हरेय रोचते भक्तिरित्यादौ]—रुचिरित्यर्थः । अभिलषतो यत्कर्म—
[भक्तिः] तदेवात्र रुचातौ कर्तृभूयमिति तत्त्वम् । यत्किञ्चिदिति । भक्त्यर्थः । अभिलषतिकर्तेति ।
विषयतासम्बन्धावच्छिन्न—[भक्तिनिष्ठ]—प्रीत्यनुकूलप्रातिव्यधिकरणव्यापाराश्रयो हरिरित्यर्थः ।

यत्किञ्चिच्चिच्छेति हरिनिष्ठ-समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः—प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारः=
प्रीत्युत्पादनात्मकः—तदाश्रयो रोचनः कर्ता=भाक्तरित्यर्थः । रुच्यर्थत्वाभावादिति । प्रीत्यनुकूल-
व्यापाररूपधात्वर्थैक्येऽपि फलतावच्छेदक-सम्बन्धयोर्विषयत्वसमवाययोर्भेदात्तयोर्भेद इत्याशयः ।

१ अन्वयानापत्तिरिति । परे तु दानस्यानर्थत्वत्वेऽपि देयस्य गवादेस्तदर्थत्वारोपादानमपि तदर्थ-
मेवेति चिन्त्यतामः मित्याहुः । न च कारकविभक्त्यर्थान्तिरेकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थैकदेशेन सममन्वयो-
ऽव्युत्पन्न इति वाच्यं, मातुः स्मरतीत्यादौ व्यभिचारात् ।

पथीति । न च 'प्रीयमाण'पदाभावे सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां सञ्ज्ञा-
न्तराप्राप्तिविषये चारितार्थ्येन परत्वादधिकरणसञ्ज्ञया बाधसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यं,
'देवदत्तं रोचते' इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयात् । तत्सत्त्वे त्वस्य कर्मसञ्ज्ञापवादत्वान्न दोषः ।

❁ विजया ❁

व्यापार एवार्थः, तथाप्यभिपूर्वलषधातुस्थले विषयता फलतावच्छेदकः सम्बन्ध इति, फलतावच्छे-
दकविषयतासम्बन्धेन प्रीतिरूपफलाश्रयत्वाद्भक्तेः कर्मत्वं, रुचधातुस्थले च समवायः फलता-
वच्छेदक इति फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन प्रीतिरूपफलस्य हरावेव सत्त्वेन भक्तावभावात्
'हरये रोचते' इत्यादौ भक्तेर्न कर्मत्वमिति ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

ननु प्रकृते कोऽसावत आह—यत्किञ्चिदिति । कारकाधिकारादाह—क्रियेति । षष्ठीविषये इति भावः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

इदमप्यवधेयं—विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिसमानाधिकरणः प्रीतिविषयीभवनरूपो यो
व्यापारः स रुचैरर्थः । 'हरये रोचते भक्ति'रित्यत्र—समवायेन हरौ वर्त्तमानाऽपि प्रीतिविषयतासम्बन्धेन
भक्तावप्यस्ति, प्रीतेर्भक्तिविषयकत्वात्, एवञ्च विषयतासम्बन्धावच्छिन्नभक्तिनिष्ठप्रीत्यनुकूलः—विषयतासम्बन्धेन
प्रीत्यधिकरणभक्तिनिष्ठः प्रीतिविषयीभवनात्मको यो व्यापारस्तदाश्रयो भक्तिरिति समन्वयः । 'हरिर्भक्तिम-
मिलयती'त्यत्र—निरुक्तीत्या विषयतासम्बन्धावच्छिन्नभक्तिनिष्ठप्रीत्यनुकूलो विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
प्रीत्यधिकरणभक्त्यवृत्तिर्हरिनिष्ठो यः प्रीतिसमवायीभवनरूपो व्यापारस्तदाश्रयो हरिरिति समन्वयः ।
'हरिं भजती'त्यादौ तु प्रीतिविशिष्टो व्यापारो नामकीर्त्तनादिरूपो भजेरर्थः । वै० 'स्वीयविषयत्वासामाना-
धिकरण्य' 'स्वीयसमवायित्वासामानाधिकरण्य' 'स्वानुकूलत्वे'तन्निजयसम्बन्धेनेति—परस्परमेषां भेदः ।
किञ्च फलांशे सर्वत्र व्यापारसामानाधिकरण्यं भासते, तत्र धातोभिन्नो भिन्नः फलतावच्छेदकः संसर्गः
सामानाधिकरण्यं नियमयतीत्यपि भेद इति श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणः प्राहुः ।

अन्ये तु प्रीतिविषयीभवनं रुचैरर्थ इति रुचधातुरकर्मकः, प्रीतिजनकस्य कस्यापि व्यापारस्य भक्ता-
वनुपलम्भात्, अभिलषति—प्रसादयत्योस्तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नेत्याद्यर्थ इति सकर्मकौ ताविति ततो
भेदः । अतो 'गुरुं प्रसादयति' 'हरिर्भक्तिमभिलषती'त्यादौ न चतुर्थीति कौमुद्याशय इत्याहुः ।

नन्वेवमपि 'हरये रोचते भक्ति'रितिवत्—'हरिं प्रीणयति भक्ति'रित्यत्र चतुर्थी कसान्नेति
चेदुच्यते, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारः प्रीधातोरर्थः, विषयतासम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिसमानाधिकरणो व्यापारश्च रोचतेरर्थ इति तयोर्भेदः । तत्र प्रीधात्वर्थे फलता-
वच्छेदकसमवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः कर्मत्वं, रुचधातौ तु फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन
प्रीत्याश्रयस्य भक्तेः कर्मसञ्ज्ञा प्राप्ता परत्वात्कर्तृसञ्ज्ञया बाध्यते इति तस्याऽकर्मकतेति परस्परं तयो-
र्भेदान्न प्रीधातुयोगे 'रुच्यर्थानां'मिति चतुर्थीति तत्त्वविदः । आपत्तेरिति । वस्तुतस्तु कर्मत्वादिरूप-
व्याप्यशक्त्यविवक्षायामपि क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वविवक्षा—'आख्यातोपयोगे'इत्यत्रोपयोगग्रहणात्—
'नटस्य श्रुणोती'त्यादेवेव भवति, न सर्वत्र, अत एव तदर्थकशेषषष्ठ्या न कारकत्वम् । एवञ्च व्याप्य-
कर्मत्वादिशक्तिविवक्षाया आवश्यकत्वात्तत्तत्सञ्ज्ञया बाधे इदं बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वस्यापवादः
स्यादिति पथश्चतुर्थ्यापत्तिरित्येवापत्तिरत्र बोध्या । सर्वत्र तथा विवक्षाया अभावादेव—'वारणार्थानांमिति
सूत्रमस्यापवादः स्या'दिति पूर्वोक्तं सङ्गच्छते, अन्यथा क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां 'वारणार्थानां'मि-
त्यस्य चारितार्थ्येन कर्मत्वेन विवक्षायां 'हरिं रोचते भक्ति'रित्यस्यापत्तेर्दुर्द्धरत्वमेव स्यादित्युमानाथ-
प्रभृतयः प्राहुः । तादर्थ्यं=तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् ।

गोपी स्मरादिति । श्लाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । ‘स्मरा’दिति हेतोः पञ्चमी । स्तुत्याऽऽमानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । स्तुतिश्च कृष्णस्यैव ।

एवं हुत्या स्वानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ।—इतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव । एवं—स्थित्या शपथेन च कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थः । यद्वा स्तुत्या हुत्या च कृष्णं स्वसखीजनं बोधयति, स्थित्या शपथेन च कृष्णं तं बोधयतीत्यर्थः,—ज्ञीप्स्यमानपदे ण्यर्थ-कर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणश्च ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः । स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे ‘कृष्णं श्लाघते’ ‘कृष्णं हुते’ इत्येव । ‘ज्ञीप्स्यमान’ इति ज्ञापनवचनाज्ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् ।

धारेरु । ‘धृङ् अवस्थाने’ इति ण्यन्तस्य ग्रहणं—व्याख्यानात् । भक्तायेति ।

ॐ विजया ॐ

फलाश्रयत्वेन विवक्षायामिति । [पृ. ७२०] स्पृहधातोरिच्छाप्रयोजकव्यापारे तदनुकूलव्यापारे च शक्तिः, यदा इच्छाप्रयोजकव्यापारः स्पृहेरर्थस्तदा ‘पुष्पेभ्यः स्पृहयती’ति भवति, अनुकूलत्व-सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाश्रयत्वरूपफलत्वस्य इच्छायासम्भावेन कर्मसञ्ज्ञाया अप्रवृत्तेः । यदा इच्छानुकूलव्यापारः स्पृहेरर्थः, तदा—‘पुष्पाणि स्पृहयती’ति । यद्वा—विषयताकेच्छानुकूलव्यापारः स्पृहेरर्थः, यदा च विषयतायां पुष्पवृत्तित्वान्वयविवक्षा तदा ‘पुष्पेभ्यः स्पृहयती’ति, यदा इच्छारूपफलेऽन्वयविवक्षा तदा—‘पुष्पाणि स्पृहयती’ति भवति ।

यद्वा—इच्छानुकूलव्यापार एव स्पृहेरर्थः । विषयता च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः, तथा च विषयतासम्बन्धेन फलाश्रयत्वं यदा विवक्षितं तदा ‘पुष्पाणि स्पृहयती’ति, फलतानवच्छेदक-समवायसम्बन्धेन फलाश्रयत्वं यदा विवक्षितं तदा कर्मसञ्ज्ञाया अप्राप्त्या अनेन सम्प्रदानसञ्ज्ञायां ‘पुष्पेभ्यः स्पृहयती’ति श्रीदण्डिभट्टाः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विनिगमनाविरहादाह—देवेति । तत्सत्त्वेति । अत एव ‘आदित्यो रोचते’ इति दीप्त्यर्थे सञ्ज्ञा नेति भावः ।

प्राचां मतासाङ्गत्यायाह—श्लाघादेरिति । प्रत्यासत्तेराह—स्तुतिश्चेति । कर्मसञ्ज्ञापवादः, हेतुत्वापवादो वा । प्राग्वदाह—हुतिरिति । पक्षद्वयोपपत्तिक्रमेणाह—ज्ञीप्स्येति । प्राधान्यादाह—ण्यर्थेति । तत्स्वा-रस्यादाह—प्रकृत्यर्थेति । यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तत्स्थलार्थः । अन्यथा ‘ज्ञाप्यमान’ इत्येव वददिति भावः । एतेन ‘प्रथमोपस्थितत्वात्तस्यैव ग्रहण’मिति केनचिदुक्तं, ‘प्राधान्यात्तस्यैव ग्रहण’-मित्यन्योक्तं चाप्राप्तं, तदाह—इत्यन्यत्रेति । मञ्जूषादावित्यर्थः । मात्रपदेन बोधनव्यवच्छेदः । तदुपाय-माह—ज्ञीप्स्येति । इति=इत्यत्र । धृञो वारणायाह—घृङिति । इति=इत्यस्य । असम्भवमूलकमाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पतिमनुकूलयितुं शेते इति सम्प्रत्ययात् ‘क्रियार्थोपपदस्ये’ति सिद्धम् । देवदत्तमिति । अधिकरण-सञ्ज्ञावत् कर्मसञ्ज्ञाप्यस्या बाधिका स्यादिति भावः । ज्ञाप्यमानपदेनेति । सन्नन्तस्यापि ‘बुद्धि-भक्षार्थयो’रित्यनेन ग्रहणमिति भावः । ‘ज्ञाप्यमान’ इत्येव सुवचम् । एवं ‘स्पृहेराप्य’मिति सुवचम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

देवदत्तो रोचते इत्यस्याप्यापत्तेरिति । वस्तुतस्तु कारकत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेणाऽविवक्षितस्य क्रिया-जनकत्वेन विवक्षायाः शास्त्रकृदन्भिमतत्वेन चारितार्थ्याभावेन ‘पथी’तिप्राचीनोक्तं प्रागुदाहरणमेव युक्तम् ।

प्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं मोक्षं हरिः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । प्रेरणाया भक्तासत्त्वेऽभावा-
त्तस्यापि प्रेरणाजनकत्वेन कारकत्वं बोद्धव्यम् । अवश्यदेयत्वेन मोक्षेऽपि ऋणत्वं बोद्धव्यम् ।

प्रकर्षविवक्षायान्त्विति । फलाश्रयत्वेन विवक्षायामित्यर्थः ।

परत्वादिति । इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरिताथमिति
भावः । पुष्पसम्प्रदानिकेच्छेति चतुर्थीसमभिव्याहारे बोधः ।

‘कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च ।’

—इत्यत्र क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षया षष्ठी ।

अन्ये तु ‘भोगाये’त्यङ्गाहस्य, ‘कान्ताये’ति विभक्तिविपरिणामेन वा व्याख्येयमित्याहुः ।
स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची च । आद्ये—सम्प्रदानत्वम्,
अन्ये—कर्मत्वम् । ईप्सितत्वं धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वं, न तु फलस्य धात्वर्थत्व-
पर्यन्तमाग्रहः । कर्मसञ्ज्ञायान्तु यथा तल्लाभस्तथोक्तम् ।

भार्यामीर्ष्यतीति । नात्र भार्या प्रति कोपः, किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न सहते
इत्येव । एवञ्चात्र न कोपजन्येर्ष्या किन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः । हरेः क्रोध-
द्रोहाम्यामिच्छाविषयत्वाभावात् ‘क्रियया य’मित्यनेन न सिद्धिः । ‘न ह्यकुपितः कुड्ब्यती’-
ति भाष्येण प्ररूढकोप एव क्रोध इति [बोधनेन] कुपेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योगे
इदम् । ‘कुप्यति कस्मैचि’दित्याद्यसाध्वेव ।

‘उपसृष्टयो’रित्यस्यार्थमाह—**सोपसर्गयोरिति ।** वैयाकरणनिकाये एष एतदर्थ-

॥ चिदस्थिमाला ॥

व्याख्येति । तत एव तदर्थमाह—**स्वरूपेणेति ।** अत्र कारकत्वं स्वारसिकमेवेत्याह—**प्रेरणेति ।**

ननु ऋणो नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानं, तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परि-
शोधननाशयोऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि नेह प्राप्तिः, मोक्षस्योक्तरूपकृणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाभावा-
दत आह—**अवश्येति ।** षष्ठ्यपवादः । मूलमते कर्मसञ्ज्ञापवादत्वं स्पृहेरित्यस्य, ईप्सितमात्रेऽयन्तद्विवक्षायां
परत्वात्सेत्युक्तः । एवञ्चोभयत्र शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठ्येवेति फलितम् । हरदत्तोऽप्येवम् । इदमयुक्तं, शेषत्वेन
वारयतिवैलक्षण्यात् । एतेन तथा दण्डिशास्त्र्यायुक्तमपास्तमत आह—**फलेति ।** अत एव ‘स्पृहणीय-
शोभ’मित्यादौ कर्मण्यनीयम् । यत्तु शेषत्वविवक्षायां चरितार्थमिति प्राञ्चस्तत्र, कारकाधिकारात्कारक-
त्वेन विवक्षायामवैतत्प्रवृत्तेरौचित्यात् । अत आह—**इदमिति ।** तत्स्वरूपमाह—**क्रियेति ।** मात्रपदेन तदा-
श्रयत्वव्यवच्छेदः । साधारणमाह—**पुष्पेति ।** स्पृहेरिच्छार्थत्वात् । प्राचाङ्गनासाङ्गल्यायाह—**कुमार्येति ।**
विवक्षयेति । इयमेव षष्ठीविषयः । प्राचां मतमाह—**अन्ये स्त्विति ।** गौरवमत्रारुचिः । सिद्धान्तमाह—
स्पृहेति । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । प्रकृते आह—**ईप्सितेति ।** एवञ्च शेषपक्ष्यपवादः । एतेन
कर्मसञ्ज्ञायाः शेषपक्ष्याश्चापवाद इति हेलाराजाभिर्दण्डिशास्त्र्यादिश्चोक्तमपास्तम्, शेषत्वविवक्षायां चारि-
ताव्येन कर्मसञ्ज्ञावाधकत्वायोगादिति भावः । दण्डिशास्त्र्यायुक्ते खण्डयति—**हरेरिति ।** अत एवान्यदपि
दण्डयुक्तमसदित्याह—**न हीति ।** ‘इति बोधनेने’ति पाठः । यस्येति ।—यत्सम्बन्धिशुभाशुभपरम्,

॥ विषमपदविवृतिः ॥

कुधदुह । क्रोधादयो ज्ञानादिवत्सविषयाः । ‘यं प्रति कोप’ इत्यस्य यद्विषयकः कोप इत्यर्थः ।

कत्वेन प्रसिद्धः । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ।

यदीय इति । यदीयशुभाशुभसम्बन्धीत्यर्थः । राधीक्ष्योः प्रश्नविषयार्थपर्यालोचनमर्थः । कर्मणः प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसङ्गहादकर्मकावेतौ, अत एव श्यन्, ‘राधोऽकर्मकादेवे’त्युक्तेः । कृष्णसम्प्रदानकं शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः ।

प्रत्याङ्भ्याम् । व्याख्यानात्प्रत्येकं निमित्तत्वमित्याशयेनोदाहरति—गां प्रतिभृणोतीति । अनयोः प्रवर्तनापूर्वकाभ्युपगमोऽर्थः, तत्र विप्रस्य कर्तृप्रयोजकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते वचनम् ।

अनुप्रति । ‘अनुप्रती’ति भिन्नं पदं लुप्तपञ्चम्यन्तम् । ‘गृण’ इति श्रान्तानुकारणात् षष्ठी । शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनमनयोरर्थः ।

पूर्वव्यापारस्येति । शंसनस्येत्यर्थः । प्रोत्साहयतीति । ‘ओथामे’त्यादिशब्दैरिति शेषः । शतायेति । करणस्यैव सम्प्रदानत्वेन भानमत्र । शतव्यापारश्च दानरूप एवेति बोद्धव्यम् ।

तादर्थ्ये । तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः । यदा तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति,—अत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

ऋणीति—सप्तमी । अर्थग्रहश्चात्र । सम्पत्तिः—उत्पत्तिः । क्लृप्तवर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । हितयोगे च । चात्सुखयोगेऽपि ।

क्रियार्थोप । क्रिया—अर्थः—फलं यस्य तत्—क्रियार्थम् । तेन स्ववाचकं लक्ष्यते । क्रियाफलकार्यवाचकमुपपदं यस्येत्यर्थः । सोऽर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एव । स्थानिशब्दश्च अप्रयुज्यमानवाची वैयाकरणानां निकाये प्रसिद्धः । क्रियार्थक्रियोपपदत्वञ्च

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्यथाऽसङ्गतेरित्याह—यदीयेति । प्रतीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे यस्येति चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः । अकर्मकाविति । एतेनैतयोः कर्म कारकमिति प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता । व्याख्येति । द्विवचननिर्देशमूलकादित्यर्थः ।

तत एवाह—अनयोरिति । तत्र—तथा सति । पञ्चमीममासविधवावादाह—भिन्नमिति । व्याख्यानात् । ‘प्रकृतिव’दित्यतिदेशेनाव्ययत्वादाह—लुप्तेति । तत एवेहापि पूर्ववत्प्रत्येकं निमित्तत्वमित्याह—अनयोरिति । उपस्थितत्वादाह—शंसेति । प्राचामसाङ्गत्यायाह—करणेति । तस्य व्यापारनियतत्वादाह—शतेति । इकोऽभ्रमायाह—सप्तमीति । व्याख्यानादाह—अर्थेति । अन्याधीनरासायाह—उत्पत्तिरिति । वाक्यार्थमाह—क्लृप्तीति । अन्यथानुपपत्तेराह—तेनेति । तथा सति विशिष्टार्थमाह—क्रियेति । सोऽर्थः—क्रियाफलकार्यः । निकाये—शास्त्रे । तथा सत्यन्यपदार्थस्वरूपं सम्भवादाह—क्रियार्थेति । मूलमुप-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दानरूपमिति । स्वत्वोत्पत्तिरित्यर्थः ।

तुमुनादेरेवेत्याह—क्रियार्था क्रियेति । 'फलेभ्यो याती'त्यादौ फलकर्मका-
ऽऽहरणफलकं यानमिति बोधः । यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले 'प्रविश
पिण्डी'मित्यादौ तस्यैव पदस्य सम्पूर्णवाक्यार्थशक्तता तथाऽस्य समुदायस्याऽऽहरण-
घटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्छास्त्रबलात् । 'स्थानिन' इत्युक्तेस्तत्प्रयोगे नेति बोद्धव्यम् ।
अयमेवार्थाद्वयाहारः ।

नमस्कुर्मो नृसिंहायेति । 'नमःस्वस्ती'त्यनेन तु न सिद्धिः, 'उपपदविभक्ते'-
रिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः । 'पिण्डी'मित्यादावप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थी-
वारणाय 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति ।

तुमर्थात् । 'तुम्'शब्देन तदर्थो लक्ष्यते, सोऽर्थो यस्येत्यर्थः । इति सूत्रेणेति ।
भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियार्थक्रियायामुपपदे भविष्यति स्थुरिते तदर्थः ।
यागायेति । यागफलकं यानमित्यर्थः ।

उपपदविभक्तेरिति । वाचनिकमेवेदं भाष्ये पठितमिति केचित् । क्रियाकारकयोः
सम्बन्धोऽन्तरङ्गः, उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति
तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति—'अन्तराऽन्तरेणे'ति सूत्रे कैयटः ।

अत्राहुः—एवं सति 'नमस्यति देवा'नित्यादौ नमःपदार्थे क्रियाकारकभावेनैवान्वयेन—
परत्वाच्चतुर्थीमाशङ्क्यानेन वारणस्य—भाष्योक्तस्यासङ्गतिः । एतेन प्रधानत्वात्

❀ चिदस्थिमाला ❀

लक्षणमित्याह—तुमुनादेरिति । यत्तु स्थानिग्रहणसामर्थ्यादेव पदजन्योपस्थित्यभावेऽपि शाब्दबोधविषयत्व-
मिति दीक्षितादयः, अर्थाध्याहारेण बोध इत्यन्ये, तदुभयमसदिति ध्वनयन् सिद्धान्तमाह—यथेति ।
तदेवाह—प्रेति । अनतिप्रसङ्गायाह—स्थानीति । प्राचामसाङ्गत्याय तदुपपादयति—अयमिति ।
प्राग्वदाह—तुमिति ।

अत एव ततो लब्धमाह—इतीति । तदर्थः=तत्सूत्रार्थः । सिद्धान्तमाह—वाचेति । एवेन प्रधाना-
न्तरङ्गन्यायलब्धत्वम् । भाष्ये इति । तत्र हि 'कार्यमित्यस्यैव दीयते इत्यर्थस्यापि वैयर्थ्यशङ्कावसरे मासे इति न
भावलक्षणसप्तमी किन्तुषोपश्लेषिकेऽधिकरणे' इत्युक्तम् । अन्यथोभयोरपि प्रधानक्रियान्वयित्वेन तन्निमित्तकार्य-
त्वेन तयोरविषयत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति दीक्षितायुक्तमपास्तम्, 'यस्य
चे'ति सप्तम्या अपि तत्त्वात् । मतान्तरमाह—क्रियेति । अन्तरङ्ग इति । तथा च तन्निमित्ता विभक्ति-
रन्तरङ्गेति भावः । कैयटः । सीरदेवोऽप्येवम् । 'अन्वयेन'ति पाठः । तस्य चासङ्गतावन्वयः । तत्र नमःपदा-
र्थस्यापि क्रियात्वं, मुण्डयनौ मुण्डस्येव । 'प्रधानन्यायमूलिकेय'मिति सीरदेवायुक्तिं खण्डयति—एतेनेति ।

❀ वरवर्णिनी ❀

उपपदविभक्तेरिति । अस्यान्तरङ्गमूलकत्वं कथ्योक्तमयुक्तं, वाचनिकत्वमपि तथैवाऽयुक्तम्, किन्तु
एतेनेत्यादिना दूषितं मतमेव युक्तम् । प्रधानकार्यस्य सर्वतो बलवत्त्वादित्यादुराराध्यचरणाः ।

भाष्योक्तस्येति । क्रियाकारकभावसम्बन्धनिमित्तकत्वेन द्वितीयाया अन्तरङ्गत्वात्सैव स्यादिति
परत्वाच्चतुर्थीमाशङ्काऽसङ्गतिः स्पष्टैव, तस्माद्वाचनिकमेवेदमुपपदविभक्तेरिति । एवञ्चानेन वचनेन द्वितीया-

क्रियायास्तत्सम्बन्धनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि परास्तम् । कारकविभक्तित्वञ्च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रादिषूटान्यतमार्थत्वम् । अन्याभिहितानुद्भूतकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वं प्रथमाया अपि, ‘अभिहिते प्रथमे’तिवार्तिकस्वारस्यात्, अतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोध्यम् ।

‘द्वा’वित्यादौ द्वित्वादेरिव ‘देवदत्तः पचती’त्यादौ उभाभ्यामेकस्यैव कर्तृत्वस्य बोध इति न तद्वोधावृत्तिः ।

नमस्करोति देवानिति । उत्कृष्टनिष्ठो यः स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधस्तदनुकूल-
व्यापाररूपनमस्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वम् । स्वशब्देन प्रयोक्ता ।

नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु ऊर्जादिषु वा पाठेन गतित्वात्सत्वम् । ‘एकस्या एवो-
पपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय’ इति तु न युक्तम्, ‘नमस्यति देवा’नित्यत्रै-
तत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात्, ‘सहयुक्ते’ इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च ।

अलमितीति । ‘अल’मित्यनेन पर्याप्त्यर्थानां ग्रहणं, व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र ज्ञापक-
मप्याह—तस्मै प्रेति । षष्ठ्या अपि साधुत्वे बीजं-स एषामिति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

उक्तदोषेणेत्यर्थः । ‘कारकाधिकारपठितसंस्थानिमित्तकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्व’मिति नियमनिरासायाह—
कारकेति । ननु नेदं प्रथमाया इति ‘सहयुक्ते’ इति सूत्रभाष्यासङ्गतिरेवात आह—अन्येति । नचैवं
तत्र द्विःकर्तृबोधापत्तिरत आह—द्वाविति । ‘ज्ञानबोध’—इति पाठः । व्यापारश्च ज्ञानमेव । यद्यपि तादृश-
बोधाश्रयत्वं तटस्थप्रेक्षितुरपि समवायेन, तथापि स्वविषयविषयावधित्वसमानाधिकरणसमवायोऽत्र फलता-
वच्छेदकसम्बन्धो बोध्यः । ‘स्वविषये’त्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्वज्ञानरूपं फलम् । उत्तमपुरुषाशयेनाह—प्रयो-
क्तेति । आदिना नमस्कृती । उक्तोर्धोऽत्र कृधातोरेव नमःशब्दो निपातो द्योतकस्तदाह—नमःशेति ।
‘हरये नमः’ इत्यादौ तु स्वरादिपठितो बोध्यः । प्राचोक्तिं खण्डयति—एकस्या इति । पर्याप्तिः=
सामर्थ्यम् । भूषणवारणनिषेधार्थकस्य क्रियासममिव्याहारावश्यकत्वेन तत्र क्रियानिमित्तकारकविभक्तिसिर्वाधा-
त्पर्याप्त्यर्थेति न्यायसिद्धेति हरदत्तादयः । वस्तुतः कारकस्य शेषत्वविवक्षायां तत्र चतुर्थीवारणार्थं
व्याख्यानादेव पर्याप्त्यर्थग्रहणम्, ध्वनितश्चेदं भाष्ये तदाह—व्याख्येति । एवं सत्यग्रिमासङ्गतिं परि-
हरति—तत्रेति । अर्थपरत्वे इत्यर्थः । षष्ठ्या अपीति । एतेन यथासङ्ख्यमन्वयः सूचित इति यथाश्रुता-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

न तद्वोधावृत्तिरिति । प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थशेखरणास्य विरोधपरिहारश्चिन्त्यः ।

‘साक्षात्प्रभृतीनि चे’त्यत्र ‘च्यर्थ’ इत्युक्तेराह—ऊर्जादिष्विति । एकस्या एवेति ।

ॐ चरवर्णिनी ॐ

चतुर्थ्योः प्राप्तयोः परत्वाच्चतुर्थी स्यादिति भाष्यसङ्गतिः । इदमपि अन्तरङ्गत्वमनुधैवोक्तम्, अन्यथा द्वितीया-
चतुर्थ्योरुभयोरन्तरङ्गत्वस्य समत्वेन प्रकृतेऽन्तरङ्गत्वस्य बाधबीजत्वाभावे परत्वाच्चतुर्थ्यां शङ्कायां तस्य
द्वितीयाव्यवस्थापकत्वाभावाद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्युमानाथादयः । एतेन=पूर्वोक्तीत्या भाष्यासङ्गति-
प्रदर्शनेन । परास्तमिति । चतुर्थ्या अपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन कारकविभक्तितया तेन द्वितीयाया
बलवत्त्वासम्बन्धादित्याशयः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः, परीक्षानुपयोगित्वाच्चेह प्रतन्यते ।

नमःपदार्थमाह—उत्कृष्टनिष्ठो यः स्वनिष्ठेत्यादिना । यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः क्रमेणोत्तरोत्तरं
कनिष्ठास्तत्र विष्णुमित्रकर्तृकयज्ञदत्तकर्मकनमस्कारेण यज्ञदत्ते विष्णुमित्रनिष्ठकनिष्ठत्वप्रकारको यो बोधस्त-
दनुकूलव्यापारं यदा विष्णुमित्रः करोति तदा ‘विष्णुमित्रो यज्ञदत्तं नमस्करोती’ति भवति । वस्तुतस्तु एवं

आशीर्विवक्षायामिति । आशीर्विवक्षयत्वविवक्षायामित्यर्थः । स्वस्त्यर्थः—कुशलं मङ्गलं वा । स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः—'स्वस्ति जाल्मायास्ती'ति तत्त्वकथनम् । 'कुशलार्थैराशिषी'त्यस्यावकाशः—स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः । स्वस्तिशब्दोऽनव्ययमपि—

‘प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखञ्चानुत्तमं तथा’ ॥—

—इति भविष्योत्तरे प्रयोगात् ।

मन्यकर्मणि । तिरस्कार इति । अनादरो—न आदराभावमात्रम्, अपि तु नञोऽधर्मादाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कार इति भावः । तत्रानादर इति मन्यकर्मविशेषणं, तद्द्योतकं यत्कर्मैत्यर्थः । तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न । तिरस्कारश्च—व्याख्यानादपकृष्टनिरूपितोपमेयत्वस्याप्यभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते, न त्वपकृष्टसादृश्यरूपः । तत्प्रतीतिश्च नञ्समभिव्याहारे एव । तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः । 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपी'त्यादौ नञोऽध्याहारः, तदाह—न त्वां तृणमिति । कर्माऽत्र चतुर्थ्यर्थः । श्यनेति । न तु यका, व्याख्यानादिति भावः । श्यंस्तुपलक्षणम् । तेन लिङादावपि भवति । तद् ध्वनयन्नाह—तानादिकयोगे नेति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

सङ्गतिः परिहृता । आशीः—स्वस्त्यर्थः । सा च परहितेच्छा, हितान्वयी सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थे इति, तत्र, भूयादित्याशी-लिङादेः प्रयोगानापत्तेः । 'प्रसन्निवादे' इति सूत्रस्थभाष्याच्छूद्रे आशिषोऽभावेन 'स्वस्ति वृषलाये'-त्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च, मङ्गलार्थो हि तत्र स्वस्तिशब्दः । मङ्गलार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तेश्चेति दिक् ।

अत आह—स्वस्त्यर्थेति । सूत्रेऽव्ययस्यैव ग्रहणमिति ध्वनयन्नाह—स्वस्तीति । तिरस्कारलाभोपायमाह—अनादेति । अत्र = सूत्रे । अनादरस्य द्वेषासम्भवादाह—तिरस्कार इति । 'प्रकृष्य कुरित्तग्रहणं कर्तव्य'-मिति वाक्तिकमूलकं, कुरित्त इति वक्तव्येऽतिशयितानादरप्रतिपत्त्यर्थानादरग्रहणमूलकं चाह—व्याख्येति ।

न्यूनतां परिहरति—श्यंस्त्विति । लिङिति । न त्वान्तृणाय मेने'इत्यादावित्यर्थः । ननु भाष्ये 'अनावादि-भ्विति वक्ष्यामि न त्वां नाव मन्ये न त्वामन्नं मन्ये' इत्युक्ताऽत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते तादृशो भविष्यन्ती'त्युक्तं,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

एकजातीयाया इत्यर्थः । यथा 'इको यणचौ'त्यादौ । अधिकरणसप्तम्याः सतिसप्तम्याश्च प्राप्तौ आद्या बलवतीति । मेनित्यमिति । अत्र षष्ठेव । 'नमःस्वस्ती'त्यत्र साहचर्येणाव्ययस्यैव ग्रहणात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

स्वीकारेऽपि पूर्वोक्तविष्णुमित्रव्यापारेण देवदत्ते तथा बोधस्तत्रापि देवदत्तो विष्णुमित्रं नमतीति प्रयोगा-पत्तिः, तस्मादपकर्षविशिष्टव्यापारो नमःपदार्थः, वै० 'स्वसमवायिसमवेतत्व' 'स्वनिरूपितोत्कर्ष-विशिष्टबोधानुकूलत्वो'भयसम्बन्धेन । वै० 'स्वसमवायिसमवेतत्व' 'स्वविषयवत्त्वो'भयसम्बन्धेन । अत्र सम्बन्धघटितप्रथमसम्बन्धस्वीकारेण पूर्वोक्ता आपत्तिर्न । सम्बन्धघटितद्वितीयसम्बन्धस्वीकारेण आक्रोशादिविषयको यत्र बोधस्तत्रापि न नमनव्यवहारः । प्रथमसम्बन्धाऽस्वीकारे व्यापारस्यान्य-समवेतत्वे तथा व्यवहारः स्यादित्याहुः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

नौकाकेति । भाष्ये ‘येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ती’ति येष्विति बहुवचनेन, वृत्त्युदाहरणबलेन चैष्वेवानिष्टनिर्णय इति भावः ।

गत्यर्थकर्म । कर्मात्रापि चतुर्थ्यर्थः । गत्यर्थेति किम् ?—‘ओदनं पचति’ । कर्मणीति किं ?—‘अश्वेन गच्छति’ । चेष्टायां किमिति । धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात् प्रश्नः । ‘शरीरक्रियाया एव ग्रहण’मित्युत्तरम् । पन्थानमिति । अध्वशब्दोऽर्थपरो व्याख्यानादिति भावः । अधिष्ठित इति । शब्दप्रयोगसमकालिकगन्तुव्यापारजन्य-फलाश्रय इत्यर्थः । अध्वपदेन गन्तुव्याप्तोऽर्थ उच्यते, तेन गन्तुयुक्तस्त्रियां ‘स्त्रियं गच्छती’त्यादौ न । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । उत्पथादिति । उत्पथं सन्त्यज्येत्यर्थः ।

इष्यत इति । न त्वाक्रान्त इत्यर्थः । उत्पथेनेति । ‘गन्तुमशक्त’ इति शेषः ।

* इति चतुर्थी *

ध्रुवमपायेऽपा । ध्रुवं—स्थिरम् । अपायो—विभागजनको व्यापारः, तदनाश्रय-इति यावत् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न तु परिगणनं तत् कथं मूलं, यदि तदाह—तदुदाहरणप्रामाण्येनोदाहृता एव नावादयस्तर्हि शृंगालोक्ति-रसङ्गता, नहि तदुदाहरणं भाष्ये दत्तमत आह—भाष्ये इति । एतेन व्यवस्थितविभाषेति—दण्डशुक्रम-पास्तम् । धात्वर्थस्य=गत्यर्थस्य । क्रियायाः=परिस्पन्दरूपायाः । ‘अनध्वनी’त्यत्राध्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वे उत्तरासङ्गतिं परिहरति—अध्वेति । अन इति वाच्येऽनध्वनीत्यतन्मूलकामर्थस्यैव तत्सञ्ज्ञाविधेः कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यमूलकम्—अध्वन्यर्थग्रहणमिति वार्तिकमूलकञ्चाह—व्याख्यायति । ‘आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्य’ इति वार्तिकमूलकमाह—शब्देति । आस्थितः=सम्प्राप्तः । उपलक्षणतया न्यूनतां परिहरति—अध्वेति । व्यबलोपे पञ्चमीत्याह—उत्पथमिति । करणत्वाद्यसम्भवादाह—गन्तुमिति । ॐ इति चतुर्थी ॐ

‘ध्रुव गतिस्त्रैर्यो’रित्यतः कुटादेः पचाच्च । ‘ध्रुव स्त्रैर्ये’इति पाठे इगुपधलक्षणः कः—इत्यभिप्रेत्याह—स्थिरमिति । तावतापि सर्वेष्टसिद्धेराह—अपाय इति । तदुक्तं हरिणा—‘गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते’ इति । अवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विनैति तदर्थः । एतेन पातमात्रमपाय इति निरस्तम् । वृक्षमजहत्यपि पर्णे—‘भूमिं स्पृशति’ ‘वृक्षस्य पर्णं पतनी’ति प्रयोगात् । अपोदेशसंयोगानुकूलव्यापारो हि तत्र पतेरर्थः । ‘तदनाश्रय इती’ति पाठः । एवञ्चापाये=तद्विषये, ध्रुवं=प्रकृतधातुवाच्यव्यापाररहितं कारकं

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अव्ययलन्तु नात्र । लिङ्गमङ्गायोगात् । इत्यादौ नेति । चतुर्थी नेत्यर्थः । स्त्रिया अपि गन्तु-प्राप्यत्वेनाध्वलादिति भावः । तेन गन्तुप्राप्ते ग्रामे ‘ग्रामं गच्छती’त्येव । गन्त्रनधिष्ठिते ग्रामे तु ‘ग्रामं ग्रामाये’त्युभयं साधु । नीवह्योर्गत्यर्थत्वाभावात्तद्योगे न चतुर्थी । ‘चतुर्थी चे’ति वक्तव्ये द्वितीया-ग्रहणं परामपि कृद्योगलक्षणां षष्ठीं बाधितुमिति वृत्तिः । ॐ इति चतुर्थी ॐ

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ध्रुवातोः स्त्रैर्यार्थकात्कुटादेः पचाच्च निष्पन्नो ध्रुवशब्द इत्याशयेनाह—स्थिरमिति । विभागेति । नच लोके नाशे एवापायशब्दः प्रसिद्ध इति कथमेतदिति वाच्यं, विभागजनकव्यापारस्य स्वजनक-विभागजनकत्वसम्बन्धेनोत्तरदेशसंयोगनाशसम्बन्धितत्वाऽपायपदस्य तत्र व्यापारो लक्षणास्वीकारेण

विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एव, किन्तु बुद्धिपरिकल्पित-सम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितोऽपि ।—‘माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढयतराः’ इत्यादौ बुद्धि-कल्पितापायाश्रयेणैव भाष्ये पञ्चमीसाधनात् ।

कर्तृवारणाय—‘ध्रुव’मिति, अन्यथा कर्तृसञ्ज्ञाया इयमपवादः स्यात्, अपायविषये यत् कारकं—तद्रूपक्रियाजनकं—तदपादानमित्यर्थसम्भवात् । कर्तृसञ्ज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था ।

हरिरप्याह—‘अपाये यदुदासीनञ्चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते’ ॥—इति । स्पष्टञ्चेदं कैयटादौ ।

भाष्यानुसारिणस्तु—एवं हि ‘त्रस्तादश्वात्पतितः’ ‘धावतः पतित’ इत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं न स्यादित्याशङ्क्य—‘अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वमत्र, यतः सतो-ऽप्यविवक्षा भवती’ति समाहितं भाष्ये, तदसङ्गतं स्यात् । त्वदुक्ताध्रुवत्वस्य यतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्त्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः । सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तध्रुवपदार्थकथनमेवोचितमिति तदसङ्गतिश्च । लोकसिद्धातिरिक्तार्थे ध्रुवपदस्य शक्तिकल्पने गौरवञ्च । ‘अतदावेशा’दित्यस्य हरिकारिकायां—तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः । तस्मादपाये गतिविशेषे सति यद् ध्रुवम्—अवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधि-त्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयं तदपादानमिति सूत्रार्थः । त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाश्रयेण न

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्रत्यासत्त्या प्रकृतविभागाश्रयस्तदपादानमिति सूत्रार्थः । सर्वसंग्रहायाह—विभागश्चेति । ध्रुवपदे-नोक्तार्थेऽंगम् इत्याह—कर्तृवारेति । नन्वेवं कर्तृसञ्ज्ञा निरवकाशा स्यादत आह—‘कर्तृसञ्ज्ञेति । एतेन ‘ग्रामादागच्छति शक्येने’त्यत्र परत्वात्कारणसञ्ज्ञया बाधितत्वाद्वृक्षस्य पर्णमित्यत्राकारकत्वाच्चाव्याप्तेर-भावादध्रुवग्रहणं व्यर्थमिति हरदत्तदीक्षितशुक्ल, ‘कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतत्त्वेन विवक्षाभावदशायां कारणसञ्ज्ञाया अप्रसङ्गेन प्राप्तापादानसञ्ज्ञावारणार्थं त’दिति—शास्त्र्याद्युक्तञ्चा-पास्तम् । आदिना मनोरमादिसिद्धान्तं पूर्वत्रारुचिसूचकमाह—भाष्येति । एवं हीत्यस्यापङ्गता-बन्धयः, तदेवाह—पतेति । नन्वेकदेश्युक्तिरास्तामियमत आह—सिद्धान्तेऽपीति । लोकविरुद्धो-ऽप्युक्तार्थ इत्याह—लोकेति । ‘ध्रुवमस्य शील’मित्यादौ तदप्रतीतिः । हरेरपि न तत्र तात्पर्यमिति तदविरोध-मप्याह—अतदेति । तदविरुद्धं तदुभयार्थं कथयन्सूत्रार्थमाह—तस्मादिति । न विषयसप्तमीत्याह—सतीति । ‘अनाश्रयस्त’दिति पाठः । अत्रोभयत्रमाध्यं योजयति—त्रासेति । आदिना धावनादि ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अदोषात् । पचत्यादियोगे—‘देवदत्त ओदनं पचती’त्यादावपायरहिते । कर्तृवारणायैति । ‘प्रकृतधात्वर्थ-प्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वं ध्रुवत्व’मिति प्राचः कैयटादेराशयः । किञ्च प्राचं मते—‘अतदावेशा’दित्यस्य—विभागजनकव्यापारानाश्रयत्वादित्यर्थः ।

सिद्धान्ते इति । ‘असत्पक्षाश्रयेण शङ्कायामपी’त्यादिः । त्वदुक्तेति । प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापारा-नाश्रयत्वे सति प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वलक्षणध्रुवपदार्थेत्यर्थः । नव्यमते च ‘अतदावेशा’दित्यस्य—अध्रुवत्वाविवक्षणादित्यर्थः । चलनादेरविवक्षणादिति यावत् । अवधिभावोपगमा-श्रयत्वे सति—अवधित्वेन विवक्षितत्वे सति । तदतिरिक्तस्य=अवधिभावोपगमातिरिक्तस्य । अवधित्वोपयोगि-

—शङ्का । ‘वृक्षात्पर्ण’मित्यादौ तस्यासत्त्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य, प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्याऽविवक्षितत्वाच्च तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरम् ।

[ध्रुवम्—] ‘अपाये’ इति तु—‘वृक्षस्य पर्णं पतती’त्यादौ वस्तुतस्तस्यैव पर्णद्वारा पातजनकत्वात्प्राप्ताऽपादानत्ववारणाय । एवञ्चापाये इति—‘कारके’ इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षिते इत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं बोद्धव्यम् । ‘ध्रुव’ग्रहणन्तु—कारकान्तराणां मिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनायेत्याहुः ।

अपादानत्वशक्तिश्च—प्रकृतधाल्थर्वविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति—अपादान-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तस्य=त्रासादेः । नन्वेवं कथमुत्तरमत आह—प्रकृते इति । ‘व्रस्ता’दित्यादावित्यर्थः । एवं सति लोकाविरोधः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । नन्वत्र पक्षे न कर्तर्येतिप्रसङ्गोऽत आह—ध्रुवेति । भाष्योक्तमेवाह—वृक्षस्येति । तस्यैव=वृक्षस्यैव । नन्वेवं कथं वारणमत आह—एवञ्चेति । तदुक्तौ चेत्यर्थः । नन्वेवं ध्रुवपदं व्यर्थमत आह—ध्रुवेति । वैषम्ये दृष्टान्तः । सिद्धान्तमेतनाह—अपादानेति । पतेरत्र विभागजन्यः

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इत्याहुरिति । परे तु—‘सतो ध्रौव्यस्याविवक्षितत्व’मिति भाष्यस्यायमर्थः—अध्रौव्यस्य सतोऽपि अविवक्षितत्वम् = ध्रुवपदव्यावर्त्यत्वेनाविवक्षितत्वम्, प्रकृतधाल्थर्वव्यापाराश्रयत्वरूपा-ऽध्रौव्यस्यैव ध्रुवपदव्यावर्त्यत्वात् । यद्यपि ध्रुवपदस्य सामान्यतो व्यापारानाश्रये शक्तिः, तथापि अपायपदसन्निधानात् प्रकृतधाल्थर्वव्यापारानाश्रयपरं ध्रुवपदम् । ‘तदावेशाविवक्षणा’दित्यप्युक्तम्, तथा सति व्रस्तादिपदप्रयोगानापत्तेः ।—अर्थविवक्षया हि शब्दप्रयोगः । ‘विभागोपयोगित्वेनाविवक्षणा’दित्यर्थे तु—‘लोकसिद्धातिरिक्तेऽर्थे’ इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः । ‘पर्णद्वारे’त्यप्युक्तम्, एवमेव ‘ब्राह्मणस्य पितरं पन्थानं पृच्छती’त्यादौ ब्राह्मणस्यापि कारकत्वापत्तेः, तात्पर्यग्राहकं विनापि सर्वत्र ‘कारक’मित्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षितमित्यर्थकत्वात् । ‘तात्पर्यग्राहक’मित्यप्युक्तम् । ‘अपाये’त्यस्याभावे ‘नटस्य शृणोति’ ‘फलानां तृप्तः’ ‘माषाणामश्रीया’दित्यादौ प्राप्ताऽपादानत्ववारणाय ‘अपाये’इत्यस्यावश्यकत्वात् । ‘अपाये’ इत्युक्तौ अपाये धात्वर्थे सत्येव

ॐ वरवर्णिनी ॐ

व्यापारस्य=अवधिताप्रयोजकप्रकृतपतादिधात्वर्थव्यापारस्य—चलनत्रासादिरूपस्य । अवधित्वोपयोगित्वेति । अवधित्वोपयोगिन्नासाध्याश्रयत्वेन—भाष्ये—‘व्रस्तादश्चात्पतित’इत्यादौ कथमपादानेति शङ्केत्यर्थः । तस्य=त्रासाधावनचलनादेः । तदुपयोगित्वम्=अवधिभावोपयोगित्वम् । तस्य=निरुक्तस्थले त्रासादेः ।

इति=इत्याशयेन । त्रासादेरध्रुवत्वाप्रयोजकतेत्याशयेनेति यावत् । ‘उत्तर’मित्यस्य ‘भाष्ये’इति शेषः । तस्य=वृक्षस्य । पातजनकत्वात्=पतनरूपक्रियाजनकत्वात् । प्राप्तेति । ‘अवधित्वेन विवक्षितत्वरूपा-ऽवधिभावोपगमा-ऽतिरिक्तव्यापारानाश्रयत्वे सति क्रियाजनकत्वाद्वृक्षापादानत्वं प्राप्नोतीत्याशयः । अपायग्रहणे तु अपायस्य=गतिविशेषस्याजनकत्वाच्च दोष इति भावः ।

ननु गतिविशेषरूपपतनक्रियाजनकतापि वृक्षस्य पर्णद्वारा परम्परयाऽस्तीत्यत आह—एवञ्चेति । एवञ्च क्रियाजनकत्वेन विवक्षितत्वाभावात्सम्बन्धित्वेनैव विवक्षितत्वाच्च वृक्षस्यापादानता, तत्त्वेन विवक्षायान्तु ‘वृक्षात्पर्णं पतती’ति भवत्येवेति तत्त्वम् । तात्पर्यग्राहकमिति । अन्यथा वैयर्थ्यादित्याशयः । व्यापाराभावेति । एवञ्च सौकर्यविवक्षायां ‘असिद्धिनन्ति’ ‘स्थाली पचती’त्यादिवत्—‘अश्वः पतती’ति न प्रयोग इति भट्टाशयः ।

समभिव्याहारे विभागोऽपि धात्वर्थ इति बोद्धव्यम् । एवञ्च 'वृक्षात्पतती'त्यादौ तदपादानक-
विभागपूर्वकः संयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः । 'वृक्षाद्भूमिं पतती'त्यादौ वृक्षापादानक-
विभागपूर्वकसंयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः ।

'परस्परस्मान्मेषावपसरतः' इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वं, परस्पर-
पदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपादानत्वम् ।—मेषपदोपात्ते तद्विवक्षणात्, प्रयोगा-
नुसारिवाद्विवक्षायाः । विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमपसरणम् । 'आत्मानमात्मने'त्यादा-
वन्तःकरणाद्युपाधिकृतभेदवत् शब्दरूपोपाधिकृतभेदाऽग्रहणे मानाभावात्, शब्दा-
लिङ्गितार्थभानस्यैव सत्त्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

यत्तु—'अपसरतः' इति सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठाङ्गतिं प्रतीतरस्या-
ऽपादानत्वमविरुद्धमिति, तन्न; वस्तुतस्तन्निष्ठव्यापारयोर्भेदेऽपि सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवा-
ऽपायस्योपादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः । अत एवैकशेषसूत्रे भाष्ये
उक्तं—'न वै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति, क्रियाया एकत्वा'दिति । 'धनुषा विद्व्यती'-
त्यत्र निःसरच्छरजन्यवेधार्थत्वाद्वयधेरपादानत्वकरणत्वोभयप्राप्तौ परत्वात्करणत्वं बोद्धव्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

संयोगोऽर्थ इत्यभिप्रेत्य प्राचां मतेनाह—तदिति । अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽर्थ इत्याशयेन
प्राचां मतेनाह—**वृक्षाद्भूमिमिति** । सिद्धान्तमेवाह—**परिति** । एवाभ्यां तयोर्व्यवच्छेदः । नन्वेवमपि
विपरीतमपि स्यादत आह—**मेवेति** । एकस्यैव विभागस्योभयानुयोगिकत्वोभयप्रतियोगिकत्वेऽपि कस्य
चिदेव प्रतियोगित्वेन विवक्षेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । तत्र बीजमाह—**प्रयोगेति** । अत एव 'चैत्रमेत्रा-
वन्योन्यमाश्लिष्यत' इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः, अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात् । एतेनेदृशे विषये 'मेषः
स्वसादपसरती'ति स्यादित्यपास्तम् । प्रतियोगिताया अवच्छिन्नावच्छेदकसम्बन्धभूतायाः स्वपदवाच्ये
कदाप्यविवक्षणात् । नन्वपसरणं विभाग एवेति कथमिदमत आह—**विभागेति** । स्पष्टा चेयं रीतिः
'कर्मवत्कर्मणे'ति सूत्रे भाष्ये इति ध्वनयन्—तत्र हेतुमाह—**आत्मानमिति** । वैषम्ये दृष्टान्तः, तत्र तु
शब्दकृतभेदाभावात्तदुपादानं भाष्ये । 'चैत्र आत्मानं हन्ती'त्यादौ शब्दभेदादेव तदुपपत्तिः, तदाह—
इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । हरिकैयटदीक्षितदण्डिशस्त्राद्याकिं खण्डयति—**यत्स्विति** ।

अत्र भाष्यसम्मतमाह—**अत एवैकेति** । धातुना तस्या एवोपादानादेवेत्यर्थः । एकेति । सरूपसूत्रे
इत्यर्थः । धात्वर्थे प्रकृतत्वञ्च न शब्दोपात्तत्वं, किन्तु विवक्षितत्वमात्रमित्यभिप्रेत्याह—**धनुषेति** ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अपादानसञ्ज्ञेति न कश्चिदोषः । किञ्च स्पन्दियोगे अपादानत्वाभावाय—अपाये इति । तत्र
हि विभागो न धात्वर्थ इति वक्ष्यते । 'व्यापाराभावबोधनाये'त्यप्ययुक्तम् । 'धावतोऽश्वात् पतित'
इत्यादौ व्यापारे सत्यपि ध्रुवत्वस्य भवताऽङ्गीकारेण तदभावबोधनासम्भव इत्याहुः ।

क्रियाश्रयत्वादिति । तत्त्वेन विवक्षणादित्यर्थः । शब्दरूपेति । परस्परमेषशब्दरूपवाचकशब्दोपा-
धिकृतो वाच्यमेषभेदः । अपायस्य=अपसरणस्य । उपादानात्=बोधनात् । एतदुत्तरं 'परस्परशब्दार्थस्या-
पायाश्रयत्वादपादानत्वं दुर्लभ'मिति शेषः । 'उभयो'रित्यतः पूर्वं 'क्रियाभेदेऽपी'ति शेषः । क्रियाया
एकत्वादिति । भेदेनाप्रतिभासमानत्वादित्यर्थः । एकत्वारोपादिति वा । परे तु 'पञ्चकूलः पचति'
'पुनःपुनः पचती'त्याद्यनुरोधेन धातुपात्तक्रियायामेकलारोपाङ्गीकारेण 'परस्परस्मान् मेषावपसरतः',

ग्रामादायातीति । आयातेर्विभागपूर्वकोत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारोऽर्थः । ‘वृक्ष-
त्यजती’त्यादौ व्यापारव्यधिकरणविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसञ्ज्ञायाऽपादानत्वस्य बाधः ।

स्पन्देस्तु न विभागोऽर्थ इति—‘वृक्षे स्पन्दते’इत्येव । चलतेस्तु—‘आसनाच्चलित इति
प्रयोगादस्येव विभागार्थत्वम् ।

‘सार्थाद्धीयते’ इत्यत्र सार्थस्य धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि ‘अपादाने
चाहीयरुहो’रिति ज्ञापकात्कर्मप्रत्ययान्त‘ही’धातुप्रयोगेऽपादानत्वम् । कर्मसञ्ज्ञायाञ्च
कर्तृपदं स्वतन्त्रोपलक्षणमिति कर्मणि लकारः । सार्थेन त्यज्यते देवदत्त इत्यर्थः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ल्यजेरत्र विभागानुकूलव्यापाराधत्वादाह—**वृक्षमिति ।** ननु विभागानुकूलस्पन्दस्य धात्वर्थत्वे ‘वृक्षा-
त्स्पन्दते’ इति स्यादत आह—**स्पन्देस्त्विति ।** स्पन्दस्य सत्यपि यत्किञ्चिद्विभागानुकूलत्वे च वृक्षानेक-
विभागजनकत्वेऽपीति शेषः । ननु ‘सार्थाद्धीयते’ इत्यादौ धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं सार्थस्यास्ति ? न वा ?
नाथः, ‘अपादानमुत्तराणी’ति तस्य कर्तृत्वापत्तेः । नान्यः, चैत्रस्य कर्तृत्वापत्तौ तत्र कर्मणि लाघनापत्तेः ।
‘वृक्षन्यजती’त्यादौ वृक्षादेरिव सार्थस्य कर्मतापत्तौ ‘सार्थो हीयते चैत्रेण’त्यस्यापत्तेश्चात आह—
सार्थादिति । हीयतिनिर्देशादाह—**कर्मिति ।** अत एव ‘चैत्रः सार्थं जहाती’त्यादौ न । हीति । जहाती-
त्यर्थः । अत एव ‘भूमेरुजिहीते’ इत्यादौ न । ‘स्वरतः’ इत्यादौ तु तृतीया, न पञ्चमीति स्पष्टमन्यत्र ।
इत्यर्थ इति । सम्प्रदानसञ्ज्ञाद्यत्र कैयटस्वरसोऽप्येवमेव, रत्नाकारोऽप्येवमेव । एतेन “—कैयटोक्तं चिन्त्यं,

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इत्याद्यनुरोधेनारोपितैकत्वाविरुद्धोपि वास्तवभेदो ध्रुवत्वसम्पादक इत्यङ्गीक्रियते । अन्यथा
ध्रुवलोपपादनासम्भवात् । तदुक्तं हरिणा—‘मेषान्तरक्रियापेक्षमवधिलं पृक् पृथक् । मेषयोः
स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथगिति ॥ भाष्यानुसारितं तु न क्षोदसहमित्युक्तम् । प्रधानक्रिया-
न्वयित्वेन विवक्षितं कर्तृत्वसञ्ज्ञमिति न परस्परशब्दार्थस्य कर्तृत्वम् । अधिकमग्रे स्पष्टीभवविषयतीत्याहुः ।

‘ग्रामादायाती’त्यत्र विभागस्य द्विष्टलेपि देवदत्तनिष्ठसमवायस्यैव फलतावच्छेदक-
सम्बन्धत्वेन विक्षणात्तेन सम्बन्धेन ग्रामस्य विभागानाश्रयत्वाच्च कर्मत्वम् । देवदत्तनिष्ठविभागं
प्रति प्रतियोगित्वरूपमवधिलमस्त्येवेति पञ्चमी भवति । संयोगानुकूल इति । तेन ‘ग्रामादायाति
नगर’मित्यत्र नगरस्य कर्मत्वम् । व्यधिकरणेति । वृक्षनिष्ठसमवायस्यैवात्र फलतावच्छेदकसम्बन्धला-
त्तेन सम्बन्धेन विभागव्यधिकरणो व्यापार इति भावः ।

बाध इति । एवमेव ‘ग्रामं गच्छति चैत्र’ इत्यत्र संयोगस्य द्विष्टत्वेन चैत्रे प्राप्तस्य तस्य
कर्तृत्वेन बाधः । चैत्रनिष्ठसमवायो न फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन विवक्षितः, किन्तु
ग्रामनिष्ठः स तथैत्यपि केचित् । एतेन ‘चैत्रस्य कर्मत्ववारणाय कर्मलक्षणे परसमवेतत्वं
विशेषणं देय’मिति तार्किकोक्तमपास्तम् । उक्तरीत्या निर्वाहे तस्य व्यर्थत्वात् । एतेन—‘ग्रामा-
दायातीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्ववारणाय व्यापारव्यधिकरणफलश्रयत्वं कर्मत्वम्, आयातेस्तु व्यापार-
समानाधिकरणविभागार्थतया, न कर्मत्व’मिति प्रयासोप्यपास्तः । विभागद्वयानङ्गीकारेऽपि उपपत्ते-
रुक्तत्वात् । अपादानत्वस्य बाध इति । अपादानत्वलक्षणे फलतावच्छेदकसम्बन्धेन विभागश्रयत्वं

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वृक्षं त्यजतीति । त्यजतेर्विपूर्वकभजघातोश्च विभागानुकूलव्यापाराधत्वेऽपि त्यजघातुविषये प्रति-
योगित्वविशिष्टसमवायः फलतावच्छेदकसम्बन्धः । एवञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलश्रयत्वात्कर्मसञ्ज्ञायां
द्वितीया । विपूर्वकभजघातुस्य च अनुयोगित्वविशिष्टसमवायः फलतावच्छेदक इति—वृक्षस्य फलतावच्छेदक-
सम्बन्धेन फलानाश्रयत्वात्कर्मसञ्ज्ञाया अप्राप्त्या अपादानसञ्ज्ञायां ‘वृक्षादिभजते’ इति रूपमित्याहुः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

‘माषेष्वश्व’मित्यादावतिप्रसङ्गापत्तेः—”इति कौस्तुभोक्तम्, “—उक्तयुक्त्या तत्र न, किन्तु कर्मकर्तृयत्र लकारः, अपगमना जहातेरर्थः । ‘चैत्रं सार्धो जहाति’—अपगमयतीत्यर्थः । सा च सार्धस्यापगमना—यत् क्षुद्रपघातादिना चैत्रस्यापगमने तत्समर्थान्तरणं, यदा तु क्षुद्रपघातादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्म-कर्तृत्वम् । हीयते इत्यस्य स स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः । पुनः कुतो हीयते इत्यपेक्षायां—सार्धेन सम्बन्धः—” इति हरदत्तमाधवदीक्षितायुक्तञ्चापास्तम् । “—प्रकृते स्वातन्त्र्यसत्त्वेऽपि अश्वे तदभावेन वैषम्यात्, भक्षणस्याशाब्दत्वात् । किञ्च जहातेः कर्तृस्थक्रियत्वेन कर्मवदतिदेशाप्रवृत्त्या तत्र लकारासम्भवात्, जहातेरप्रसिद्धार्थकल्पने मानाभावात् । ‘सार्धाद्दीयते य घट’ इत्याद्यभावापत्तेस्तेन तस्य स्वतोऽपगमनायोगात् । ‘सार्धाद्गच्छतो हीन’मिति ‘ध्रुवमपाये’ इति सूत्रभाष्यप्रयोगे तु ‘गल्यर्थो कर्मके’ति कर्तृयैव कः । तत्र ह्यविवक्षितकर्मणोऽपि ग्रहणम्, अत एव ‘मित्रः कुसुल’ इत्यत्र ‘गल्यर्थो कर्मके’ति कर्मकर्तारि क इति कर्मवत्सूत्रे कैयटः । न चैवम् ‘आशितः कर्त्ते’त्यत्र त्वभाष्यविरोधस्तत्र ह्याङ्पूर्वात् अदृशेः सकर्मकत्वात् कर्तृयैव प्राप्तः क्तो निपात्यते इत्युक्तम् । अन्यथा ‘मातुः स्पर्धते’ इतिवदवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं, तस्य भाष्यस्य ‘आशितमोदनं देवदत्तः’ इत्याद्युदात्त-प्रयोगस्येष्टत्वेन तदर्थं निपातनमित्याशयस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव ‘आशितः कर्त्ते’ति— निर्देशस्यायुक्तत्वं न विचारितं भगवता । दत्तवानित्याद्यर्थे ‘दत्त’ इत्यादि तु नापाद्यं, विवक्षायाः प्रयोगा-धीनत्वात् । एतेन ‘सार्धाद्गच्छतो हीन’ इति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिरपि दोषः, लवाच्यस्यैव

❀ विधमपदविवृतिः ❀

न निविष्टम्, किन्तु विभागप्रतियोगिलक्ष्मणमवधिलमेवेत्यपादानलस्य प्राप्तिः । ‘देवदत्तयज्ञदत्तौ परस्परं त्यजतः’ इत्यादौ देवदत्तनिष्ठव्यापारमादाय यज्ञदत्तस्य कर्मत्वं, यज्ञदत्तनिष्ठव्यापारमादाय च देवदत्तस्य कर्मत्वम् । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयलस्य कर्मलक्षणे निवेशेऽयं प्रयासः समाश्रयणीयो-भवति । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्याश्रयणे तु उक्तकेशो नादरणीयः ।

परे तु ‘इमावन्योन्यं स्पृशतः’, ‘अन्योन्यं त्यजतः’, ‘सृजस्थात्मानमात्मना’ इत्यादौ कर्मणः परत्वात् कर्तृसङ्ज्ञा प्राप्नोति । न च शब्दोपाधिकृतमर्थभेदमादायात्र व्यवस्था, तथा च देवदत्तादिशब्दार्थादन्योन्यादिशब्दार्थो भिन्न एव, तथा च तत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वं, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं वास्तीति कर्मत्वम्, कर्तृत्वं च न तदर्थं विवक्षितं, किं तु देवदत्तादिशब्दार्थे इति वाच्यं, तथापि ‘मेषान्तरक्रियापेक्ष’मिति हर्षयुक्तपक्षे कर्तृत्वस्य दुर्वारत्वात् ।—न हि हरिणा शब्दोपाधिकृतार्थभेदः समाश्रितः । तथा सति क्रियाभेदकल्पनवैयर्थ्या-पत्तेः । किञ्च ‘सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः’—‘अन्योन्यं स्पृशतः’ इति भाष्यविरोधः, शब्दो-पाधिकृतभेदाश्रयणे कर्तृकर्मणोर्भेदेन कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्तुरभावात् । कल्पितभेदेन निर्वाहे वास्तवभेदमादाय दोषापादानायोगात् ।—तस्मात् प्रधानव्यापारप्रयोज्यफलान्वयि कर्म । ‘प्रयोज्ये’ति ‘अग्नेर्माणवकं वारयती’त्यत्राग्नेः कर्मत्ववारणाय ।—कर्तु’रिति ‘तथायुक्त’मिति च अत्रैव तात्पर्यग्राहकम् । एवञ्च ‘ग्रामं गच्छति देवदत्त’ इत्यत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वं, फलानन्वयात् ।

प्रधानव्यापारान्वयी कर्ता । तेन ‘परस्परस्नान्मेषावपसरतः’ ‘अन्योन्यं स्पृशतः’—‘त्यजतः’ इत्यादौ परस्परदिशब्दार्थस्य न कर्तृत्वम्, प्रधानक्रियानन्वयात् । ‘ध्रुवमपाये’ इत्यस्यायमर्थः— ‘अपायो = विभागानुकूलो व्यापारः, तस्मिन् साध्ये—ध्रुवं = विभागानुकूलव्यापारानाश्रयले सति विभागाश्रयः—जपादानम् । इदमवधिलम् । तत्र प्रत्यासत्त्या यद्विभागाश्रयलेनापादानत्वं तद्विभागा-नुकूलव्यापारानाश्रयत्वम् । तेन ‘पर्वतात्पततोऽश्वात्पतती’त्यादौ पुरुषनिष्ठविभागमादायापादानत्वं, तदनुकूलव्यापारानाश्रयत्वमश्वस्यास्थिवेत्तव्यस्यापादानत्वम् । एवं ‘त्रस्तादश्वा’दित्यादौ बोध्यम् ।

धावत इति । क्रियाविशिष्टस्यैव प्रकृतधातूपात्तगत्यनावेशात्, धावनस्य अविक्षणाद्वा ध्रुवत्वं बोद्धव्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

कर्तुः कर्मवदतिदिशात्—” इति शास्त्र्युक्तमपास्तम् । स्पष्टञ्चेदमन्यत्र । प्राचां मतमाह—प्रकृतेति । सिद्धान्तमाह—धावनेति । वार्तिकाथमाह—जुगुप्सेति । ‘कस्य विभ्यती’तिरामायणोपपत्त्ये आह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यद्यपि पतनत्रासादेरपि पुरुषाश्चविभागानुकूलं वास्तवमस्ति, तथापि यद्बाल्यं प्रत्यपादानलं विभागानुकूलतद्बाल्यार्थानाश्रयलं तस्य सुस्थमेव । ननु ‘परस्परस्मान्मेपा’वित्यादौ बाल्यैक्या-दोषो दुर्वार इति चेत्सत्यम् ; यत्कर्तृनिष्ठव्यापारजन्यविभागमादायापादानलं तत्कर्तृव्यापाराना-श्रयलं ध्रुवलम् । तच्च मेषान्यतरक्रियापेक्षं सुलभम् । धातुना निवृत्तभेदक्रियाप्रतिपादनेपि वस्तुतस्तत्कर्तृनिष्ठक्रियाभेदोऽस्त्येवेति तमादाय व्यवस्था सम्भवत्येव । तथा च यत्कर्तृनिष्ठ-विभागानुकूलव्यापारमादायाऽपादानलं तद्व्यापारानाश्रयलं तद्व्यापारे ध्रुवलं फलितम् । ‘सतोऽध्रुव-त्वस्ये’ति भाष्यस्योक्त एवार्थः । ‘ध्रुव’मिति तु एकपर्णतात्पर्येण ‘पर्णात्पर्णं पतती’ति प्रयोगवारणाय । पर्णनिष्ठविभागानुकूलव्यापारस्य पर्णे सत्त्वात् । एवं ‘चैत्रश्चैत्रं गच्छती’ति प्रयोगवारणाय कर्म-लक्षणे प्रधानव्यापारानाश्रयलं विशेषणं देयम् । ‘ग्रामादायाती’त्यत्रोक्त एवार्थः । ‘ग्रामं त्यजती’-त्यत्र संयोगनाशानुकूलो व्यापारस्यजेरर्थः, न तु विभागानुकूलः सः । विभागस्तु संयोग-नाशान्निष्ठ एव । तेनापाये इत्युक्तेनात्रापादानलम् । अपाये इत्युक्तौ ‘ग्रामं त्यजति’ ‘ग्रामादा-याती’त्यनयोरविशेषप्रसङ्गः ।

ननु ‘वृक्षात्पर्णं पतति’ ‘ग्रामादायाती’त्यादौ विभागरूपफलाश्रयत्वेन कर्मले प्राप्ते अपादानलारम्भादपादानलं तदपवादः स्यात्, तथा च ‘अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते’ इति भाष्यासङ्गतिः । किञ्च ‘गोः पयो दोग्धी’त्यत्र गोपयसोर्विभागश्रयत्वा-विशेषात्कर्मलम्, अपादानलं वा स्यादिति चेन्न; पतत्यायात्योर्व्यापारसमानाधिकरणो विभा-गोर्थः । सामानाधिकरण्यविशिष्टविभागलं फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । विभागस्यैकलेपि तदव-च्छिन्नाधिकरणलं न वृक्षग्रामयोरिति न कर्मलप्राप्तिः । वृक्षग्रामनिष्ठविभागीयसमवायस्य फलता-वच्छेदकसम्बन्धत्वानङ्गीकाराद्वा । तथा च ‘ग्रामं त्यजती’त्यत्र विभागस्य फललाङ्गीकारेऽपि न दोषः । ग्रामनिष्ठविभागीयसमवायस्यैव फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन तेन सम्बन्धेन फलाश्रयत्वात् ग्रामस्य कर्मलम् । व्यापारसमानाधिकरणविभागानुकूलव्यापार एवापायशब्दार्थ इति त्यजति-योगे नापादानलम् । अपादानलस्य कर्मत्वेन बाधो वा । त्यजत्यर्थशरीरे व्यापारव्यधिकरणल-निवेशो व्यर्थ एव । ग्रामनिष्ठसमवायस्यैव फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वे वास्य तात्पर्यम् । एक-व्यापारार्थकले पयोनिष्ठसमवायस्य फलतावच्छेदकत्वेन तस्य कर्मलम् । गोस्तेन सम्बन्धेन विभागा-नाश्रयत्वाच्च कर्मलम् । व्यापारद्वयार्थकले तु प्रधानव्यापारानाश्रयत्वाद् ध्रुवलं गोरित्यपादानलं प्राप्तं—कर्मत्वेन बाध्यते इत्याशयेन ‘अपादानमुत्तराणी’त्युक्तं भाष्ये । विभागानुकूलव्यापारस्या-पायशब्दार्थत्वे तु व्यापारद्वयार्थकदुहेरतयात्वाच्च गोरपादानलप्रसक्तिः । तथापि नयतेरिव विशे-षणतयाऽपायार्थत्वमाश्रित्य बाध्यबाधकभाव उक्तो भाष्ये । ‘अपाय’मित्यस्य प्रयोजनमुक्तमेवेत्याहुः ।

जुगुप्सेत्यादि । जुगुप्सादीनां यद्विषकत्वेन विवक्षा तदपादानम् । तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन च विवक्षायां 'पापस्य जुगुप्सते' इति षष्ठी भवत्येव-सत्यमिधाने । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि बोद्धव्यम् । एषां धातूनां स्वार्थपूर्वकबौद्धविश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणया सूत्रेणैव सिद्धेदं वार्त्तिकमुत्तरसूत्राणि च प्रत्याख्येयानीति स्पष्टं भाष्ये ।

भयं भीः, त्राणं त्राः, तदाह-**भयार्थानामिति ।** हेतुतृतीयापवादोऽयम् । अरण्ये इति । भयार्थानां योगे कारकमपादानमित्यर्थेऽविशेषात्सर्वसञ्ज्ञापवादः स्यादिति भावः ।

पराजे । असोढो-ग्लानिविषयः । एवञ्च पराजेरकर्मकत्वे उदाहरणत्वं,--तदाह-**ग्लायतीत्यर्थ इति । अभिभवतीति ।** तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति भावः ।

प्रवृत्तिविघात इति । भक्षण-संयोगादि-जनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः ।

❀ विजया ❀

व्यापाराभावानुकूलेति । सर्वत्रानुकूल इत्यस्य-जनक इत्यर्थः । तथा च तादृशव्यापाराभाव-
निवृत्त्यतानिरूपितजनकतावान् व्यापार इत्यर्थः । अत्र नैयायिकाः- 'अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन

❀ चिदस्थिमाला ❀

तस्यैवेति । 'सती'त्वेनेनातिप्रसङ्गो वारितः । प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायाह-**एषामिति ।** ते च सप्त एतेन मुख्यार्थादाय षष्ठीप्रयोगापत्त्या नैदं युक्तम्, अनमिधानं त्वगति'रितिकौस्तुभमपास्तम् । 'यथोत्तर'मिति-
न्यायेन षष्ठ्या अनमिधानस्य वेष्टत्वात्, कौमुदीविरोधाच्च । अर्थान्तरभ्रमवारणाय-**भयमिति ।** हेतुः पञ्चम्यर्थ इत्याह-**हेत्विति ।** नन्वत्र परत्वादधिकरणसञ्ज्ञा स्यादिति भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति कौस्तुभ उक्तमन आह-**भयेति ।** अयं-योगः । एतेन, सप्तम्युपलक्षणं "कारकशेषत्वविवक्षायामिति-
प्रसङ्गापत्त्या 'अरण्यस्य चोरादिभेती'ति न स्यात्-'' इति दण्डिशास्त्र्युक्तमपास्तं, यथाश्रुतसामञ्जस्यात् । अत्रापि प्राग्वत् कौस्तुभकृद्दण्डिशास्त्र्याधुक्यसाङ्गत्यायाह-**असोढ इत्यादि ।** "असहनं ग्लानिरिति भावः । एतेनानिष्टत्वं धात्वर्थः । अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोधः-'' इतिशास्त्र्युक्तमपास्तं, तथाबोधाननुभवात्; असोढशब्दात्तदर्थालाभात्, प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वं दुर्धरत्वादि पयालोच्य बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्तते'इति भाष्यात्सर्वथाऽध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य प्रयोगस्येष्टत्वस्य लाभेन तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च । भक्षणेति । भक्षणञ्च संयोगश्च तदादीत्यर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापार-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

अविवक्षणादिति । स्वरूपत एवेत्यर्थः । अवधिलोपयोगिल्लेनेत्यन्ये । भयम्भीरिति । किवन्ता-
वेताविति भावः । धातुनिर्देशे तु व्यधिकरणबहुव्रीहिराश्रयणीयः स्यादिति भावः ।

सर्वसञ्ज्ञापवाद इति । इदमयुक्तम्, सञ्ज्ञान्तराप्रतिविषये 'चोरादिभेती'त्यादौ चारितार्थात् । तस्मात् 'कस्य विभ्यति देवाश्चे'त्यादौ हेतुत्वस्याविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विवक्षायामपादानत्वाभावात् । हेतुग्रहणे तु हेतुत्वेन विवक्षायामेव तत् । भयग्रहणं किम् ? 'दुर्भिक्षेऽन्नेन त्रायते'-
त्यत्र सा भूत्, हेतौ तृतीयैव यथा स्यात् । 'भयहेतु'रित्युक्तौ तु भयत्राणार्थकत्राधातुयोग एवैषा, तेना'न्नस्य हेतोऽत्रायते' इत्यपि सिद्धम् । अन्यथा कारकविभक्त्येवत्वत्वात् पञ्चम्येव स्यात् ।

तिरस्कारेति । नन्वत्र कर्मसञ्ज्ञा बाधिकेति चेन्न; 'अध्ययनात्पराजयते' इत्यत्रापि अध्ययनविषयकग्लानिबोधेन तत्रापि 'घटं जानाति' 'भार्यामीर्ष्यती'तिवत् कर्मत्वप्राप्तेः ।

संयोगादीति । 'कृपादन्धं वारयती'त्यत्र संयोगः । 'पापान्माणवकं वारयती'त्यादिसङ्गहाय-

ईप्सित इति । वारणार्थधात्वर्थफलाश्रय इत्यर्थः । उदाहरणे च तद्धात्वर्थ-
यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानामपादानत्वम् ।

‘ईप्सित’ इत्यनेन प्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः, कर्मलक्षणे तु
तमग्रहणात्प्रकृतधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्य ग्रहणमिति भावः ।

अन्तर्द्धौ । अन्तर्द्धिः—अन्यकर्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलो व्यवहितदेशस्थिति-
रूपः,—तद्वटकं यत्कर्तृकदर्शनाभावमिच्छति तदपादानमित्यर्थस्तत्फलितमाह—व्यवधाने
सतीति । ‘येने’त्यत्र ‘कर्तृकर्मणो’रिति षष्ठी न, सौत्रत्वात् । ‘आत्मन’ इति प्रत्यासत्ति-
लब्धम् । ‘मातुर्निलीयते’इत्यादावाक्षेपलभ्येच्छा बोद्ध्या ।

चोरानिति । चोरकर्मकदर्शनेच्छाऽभाव इति शाब्दोऽर्थः, स च चोरकर्तृक-
स्वदर्शनाभावायेति—प्राप्तिः । इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्यत्वे इव विशिष्टस्याक्षेपलभ्यत्वेऽपि
स्यादिति भावः । प्रकृते नान्तर्द्धिरिति न दोषः । ‘येने’त्यस्याभावे हि स्वकर्मकदर्शना-
भावं य इच्छतीत्यर्थे कर्तुरेव स्यादतस्तत् ।

ॐ विजयाः ॐ

तज्जनकत्वं व्यापारे न सम्भवतीत्याहुः, तच्च, ‘कार्याभावः करणाभावप्रयोज्य’ इत्यादि तदुक्तेरव-
विरुद्धत्वात् । तस्मादत्यन्ताभावनिरूपितजनकता व्यापारे स्वीक्रियते एव । केचित्तु—‘अभावानुकूले’-
त्यस्य प्रभवावरक्षणानुकूलव्यापार इत्यर्थे इति वदन्ति, तेषां न काप्यनुपपत्तिरिति प्राहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

जन्यफलाश्रयोपादानमित्याह—वारणेति । व्यापारेति । अभावप्रतियोगीत्यर्थः । ननु तस्य न कर्तृत्व-
मिति कथमिदमत आह—ईप्सित इति । ‘यत’इत्यादिः । आश्रयमात्रस्य=कर्तुः । नन्वेवं कर्मतापत्तिरत-
आह—कर्मेति । कर्तुरीप्सितमित्यर्थः । प्रत्युदाहरणविषये प्राग्वत् कौस्तुभाद्यतङ्गतिर्बोद्ध्या । पदार्थमाह—
अन्तर्द्धिरिति । रूपः=व्यापारः । वाक्यार्थमाह—तद्वटकेति । अन्तर्द्धिषट्कमित्यर्थः । ‘वृक्षे शाखे’ति-
वत्सप्तमी । एतेन सत्सप्तमीति शास्त्र्युक्तमपास्तम्, उपपदेतिन्यायात् । ननु येनेत्यत्र षष्ठ्यापत्तिरत आह—
येनेति । सौत्रत्वादिति । एतेनात्मन इत्यस्य गम्यमानत्वेनोभयप्राप्तिसत्त्वेनोभयेति नियमात्र षष्ठीति
दण्ड्याद्युक्तम्, ‘अत एव निर्देशादनित्यं त’दित्यन्योक्तम्, ‘कर्तुः करणत्वविवक्षया से’ति शास्त्र्युक्तं
चापास्तम् । अधात्वर्थत्वादाह—मातुरिति । प्राग्वत् कौस्तुभद्विहण्डशास्त्र्याद्युक्तमज्ञायाह—इच्छेति ।
मात्रमवधारणे । विशेषणदाने त्वाह—प्रकृते इति । तावन्मात्रसत्त्वे येनेत्याद्यभावे अन्तर्द्ध्यर्थकस्य कारक-
मपादानमित्यर्थेऽधिकरणदारेपि तत्त्वापत्तिर्बोद्ध्या । अत एवाह—येनेति । इच्छतीति । स्यात्—अपादानत्व-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

आदिपदम् । अत्र ‘कूपो मत्संयुक्तो भूया’दिति नान्धस्येच्छा, तथापि ‘उत्तरदेशो मत्संयुक्तो
भूया’दितिच्छामादाय कूपस्य अन्धेप्सितत्वम् । ‘व्यापारमात्रस्याक्षेप’ इति पाठः । प्रयोज-
काह्वायामिति शेषः । दर्शनाभावानुकूल इति । ‘दर्शनाभावेच्छये’ति वक्तुमुचितम् ।
प्रत्यासत्तिलब्धमिति । तथा च तस्या अप्रयोगान्नोभयप्राप्तावित्यस्यायं विषय इति भावः ।
विशिष्टस्याक्षेपलभ्यत्वेपीति । वस्तुतस्तु कर्मसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति । तस्मात्मात्रा
स्वस्यादर्शनमिच्छतीत्यत्र मातुर्मा भूत् । न च कर्तृसंज्ञा बाधिका, अन्तर्द्धावित्यस्याभावे

इच्छतिग्रहणं किमिति । अन्तर्धौ सति यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तद-
पादानमित्यर्थोऽस्त्विति भावः । **सत्यपीति ।** अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे
दैवशादर्शने सत्यपीत्यर्थः । अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः ।

नियमेति । 'उपयोग'शब्दस्य तत्रैव रूढेः । नियमो—ब्रह्मचर्यादिः । **नटस्येति ।**
नटजन्यं श्रवणमिति बोधात्कारकत्वम् । नियमपूर्वकविद्यावक्तृत्वाभावान्नेत्युत्तरम् ।

जनिक । प्रकृतिः—उपादानकारणं, ब्रह्म च—मायाशबलं जगदुपादानकारणम् ।
वृत्तौ 'हेतु'पदमप्युपादानकारणपरमेवेति बोध्यम् । 'विभाषे'त्येव सिद्धे इदमपादानत्वेन
बोधनार्थम् । तत्र हि 'गुणेऽस्त्रिया'मिति प्रायिकम्, 'बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टे'रिति
वार्त्तिकप्रयोगात् ।

भुवः । प्रभवनं—प्रथमप्रकाशः, 'प्र'ग्रहणात् । तदधिकरणमपादानमित्यर्थः ।
'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' इति विश्वः ।
'प्रकाशते' इत्यस्य योगे तु न, प्रथमप्रकाशार्थत्वाभावात्तदाह—तत्र प्रकाशते इत्यर्थ इति ।

❀ विजया ❀

यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैवेति । गुरवस्तु—कारकाणां विवक्षाधीनत्वाद्यदा इच्छाया
विवक्षितत्वं तदाऽपादानत्वम्, अन्यथा नेति—इच्छतिग्रहणं व्यर्थमेवेति वदन्ति ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

मितिशेषः । प्राचां मतेनाह—सतीति । आन्तर्धिषट्केति सिद्धान्तः । विरोधभावायाह—अदर्शेति ।
एतेन दर्शनव्यवच्छेदः । लक्षणानिरासायाह—उपेति । बोधादिति । एतेन मूले—'गाथा'मिलस्यापाठः
सूचितः । एवञ्च तदाशयेनान्यथाव्याख्यानं दण्डिशस्यादेरयुक्तमिति बोध्यम् । स्पष्टश्चेदमन्यत्र ।

आख्यातेतितुजन्तमित्याह—वक्तृत्वेति । वृत्त्यादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—प्रकृतिरिति । तस्य तत्रैव प्रसिद्धेः,
प्रत्याख्यानपरभाष्यसम्मतत्वाच्च । 'ततो वा इमानी'त्यादिश्रुतेराह—ब्रह्म चेति । वेदान्तसिद्धान्तोऽयम् ।

एवं सति मूलसङ्गतिं परिहरति—वृत्ताविति । 'पुत्रात्प्रमोदो जायते'इत्यादावपादानत्वारोपेणापा-
दानत्वमिति भावः । बोधनार्थमिति । एतेन कारकपूर्वपदत्वनिमित्तकोत्तरपदप्रकृतिस्वरार्थमिलपास्तम् ।

'ननु गुणेऽस्त्रिया'मित्युक्तेस्तदप्राप्तिरेवात आह—तत्रहीति । पूर्वेण गतार्थत्वायाह—प्रभवनमिति । अत एव,
'मवनमपीदमेव हिमवत'इति भाष्योदाहरणाच्च, अधिकरणे अवित्याह—तदधीति । जन्महेतौ । जन्म-
भूमावितिपाठान्तरम् । आद्योपलब्ध्यपां स्थाने इति पाठः । 'प्रभवो जन्मकारणे । आद्योपलम्भनस्थानेऽपां

❀ विषमपदविवृतिः ❀

अपादानत्वस्य कर्तृत्वापवादत्वापत्तेः । अन्तर्धावित्युक्तौ तु दर्शनाभावेच्छापूर्वकव्यवहितदेशस्थिति-
पर्यन्तार्थकथानुयोग एव अपादानत्वमिति न कश्चिद्दोषः । मायाशबलम्=मायावच्छिन्नम् ।
जगदुपादानेति । विवृतोपादानमिति शङ्करमतम्, परिणाम्युपादानमिति भट्टभास्करमतम् ।

❀ वरवर्णिनी ❀

उपादानकारणं=समवायिकारणम् । तनुदृष्टेरिति । सर्वस्य नाम्नो धातुजत्वाद्गुणादिषु च तन्वीभ्यः=
अल्पाभ्यः प्रकृतिभ्य एव प्रत्ययानां विधानादवशिष्टप्रयोगसिद्धये 'उणादयो बहुल'मित्यत्र बाहुलक-
माश्रितमित्यर्थः । वार्त्तिकप्रयोगात्='उणादयो बहुल'मित्यत्र वार्त्तिकप्रयोगात् । तत्र हि—'दृष्टे'रिति
स्त्रीलिङ्गादपि पञ्चमी दृश्यते इत्याशयः ।

भुवः प्रभवः । 'जनिकर्तु'रित्यास्यानुवृत्त्यां सिद्धे 'भू'ग्रहणं—कर्तृत्वतरकारकत्वात्क्रान्त-जनि-

ल्यब्लोपइति । ल्यबन्तशब्दाऽज्ञाने इत्यर्थः । कर्मणीति । प्रत्यासत्त्या ल्यबन्त-
धात्वर्थस्येति भावः । प्रासादादिति । ‘फलेभ्यो याती’त्यत्रेव बोधप्रक्रिया ।

‘आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष’ इत्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । ‘वक्ष’
इत्यस्य ‘प्राप्ये’ति शेषः । गम्यमानाऽपीति । विशिष्य तद्वाचकपदानुपात्ताऽपीत्यर्थः ।
‘कस्मात्त्व’ मित्यादौ ‘फलेभ्यो याती’त्यत्रेव बोधप्रक्रिया ।

अन्येत्यर्थेति । तदर्थश्च—भेदवान्, अत एव ‘घटाद्विचः’ इत्यादिसिद्धिः ।
नवर्थश्च भेद एवेति ‘घटो न पट’ इत्यत्र न पञ्चमी ।

परे तु—‘ध्रुव’मिति सूत्रे ‘अपाय’शब्देन भेदस्यापि ग्रहणम्, ‘पञ्चमी विभक्ते’
इत्यत्र विभागार्थकविभक्तपदेन भेदस्य व्याख्यानात् । ‘भिदिर् विदारणे’ इत्यत्र भेदज्ञान-
विषयत्वमपि विदारणम्, एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि
सत्त्वात् । अत एव ‘घटाद्वेदः’ इति सिद्धं, तद्योगेऽप्यपादानत्वात् । तस्यैव सम्बन्ध-
त्वेन विवक्षायाङ्गटीयो भेद इत्यपि ।

अन्यशब्दार्थस्याक्रियात्वात्तद्योगे एतद्विधानम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

मूले मुनिभिद्यपी’ति हैमोऽपि । प्रत्यासत्त्या तदर्थकषातुयोग एवाप्रवृत्तेराह—प्रथमेति । तत्रेति । अन्यथा
तत इत्युच्येतेति भावः । सिद्धान्तेऽध्याहाराभावेन प्राचां व्याख्यानासाङ्गत्यायाह—ल्यबन्तेति । अनति-
प्रसङ्गायाह—प्रत्येति । बोधेति । ‘वाक्यैकदेश’न्यायेनेति भावः । नन्वाज्ञेयस्यादौ यथाश्रुतान्वये-
सकर्मकत्वं, स्वाङ्गकर्मत्वाभावेनात्मनेपदं कथमत आह—आजघ्ने इति । नन्वेवं तस्यासम्बद्धत्वापत्तिरत
आह—वक्ष इति । ‘शेष’इत्येन शब्दज्ञानसत्त्वाल्लोपाभावादेनेन पञ्चमीति सूचितम् । ‘वाक्यैकदेश’-
न्यायेन तस्याः शाब्दत्वेन यथाश्रुतासङ्गतेराह—विशिष्येति ।

अत एवाह—कस्मादिति । भेदवानिति । अत एव घटस्य भेदो घटीयो भेद इत्यादि
सङ्गच्छते । मूलादि दूषयति—परे त्विति । भेदस्यापीति । सम्बन्धाभावसमनियतविभागस्य वेति
भावः । अत्र हेतुमाह—पञ्चमीति । ननु स न धात्वर्थोऽत आह—भिदिरिति । अत एव—
तस्यापि तत्र ग्रहणादेव । तदेवाह—तद्योगेऽपीति । तेनेति भावः । नन्वेवं कथमुक्तप्रयोगोऽत आह—
तस्यैवेति । नन्वेवमत्रान्येति व्यर्थमत आह—अन्येति । दण्डिशास्त्र्यादिग्रन्थासाङ्गत्यायाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चे’ति दृष्टान्तानुरोधात् । ब्रह्मशरीरं मायोपादानं न तु ब्रह्म, न
ह्युर्णनाभिश्चेतनः तत्तुपादानं किन्तु तच्छरीरं, तथात्रापि औपचारिकमिति परे । तत्र प्रकाशत
इति । ‘प्रथम’मित्यस्याध्याहारेपि धातोर्नै प्राथम्यमर्थ इति बोध्यम् । शेषत्वविवक्षयेति । तेन
‘आजघ्ने’ इति आत्मनेपदसिद्धिः । तत्राकर्मकाधिकारादविवक्षितकर्मणोप्यकर्मकत्वात् । इति शेष
इति । तेन स ल्यब्लोप इति भावः । न पञ्चमीति । ननु निपातानां द्योतकत्वेन नात्र दोषः,
अन्यथा पटपदोच्चरं षष्ठी स्यात् । एवं घटाद्वेद इत्यत्रापि न दोषः, अन्यपदेन विशेषणतया वा

ॐ वरवर्णिनी ॐ

कर्तृप्रथमप्रकाशाधिकरणस्यापादानत्वनिरासाय, तेन हिमवति गङ्गां प्रभावयती’त्यादौ नापादानत्वमित्याहुः ।

—अत एव 'घटः पटो ने'त्यादौ न पञ्चमी, नञो भेदवदर्थकत्वेऽपि अक्रियात्वात् । 'घटादेक' इत्याद्यसाध्वेव । अत एवेतरग्रहणञ्चरितार्थम् । अत एव भाष्येऽर्थग्रहणं नोक्तमित्याहुः ।

आराद्दूरसमीपयोः । एतद्योगे 'दूरान्तिकार्थे'रिति प्राप्तम् । नन्वयं देशवाची न दिक्शब्दोऽत आह—दिशि दृष्ट इति । शब्दग्रहणादिति भावः । ते च रूढ्या दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते, न ऐन्द्रीकुबादयो—व्याख्यानात् ।

अवयववाचीति । तद्वाचिपूर्वादियोगेऽवयववाचकान्नेत्यर्थः, ज्ञापकस्य सजातीय-पेक्षत्वात् । अत एवास्मादयं पूर्वं भागः कायस्येति सिद्धम् । अवयवस्य पूर्वत्वम्—अवयवान्तरापेक्षया प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेन बोद्धव्यम् । अञ्चूत्तरपदस्येति । दिक्-शब्दसाहचर्येण तस्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणं, तेन 'सध्वयङ्' इत्याद्यर्थं तन्नेति भावः ।

बाधितुमिति । 'परत्वात्प्राप्त'मित्यादिः । यदि तु 'षष्ठ्यतर्थे'त्यत्र प्रत्ययग्रहणात्तस्य श्रूयमाणप्रत्यय एव प्रवृत्तिस्तदेदं माऽस्त्विति तत्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

दक्षिणा ग्रामादिति । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थे 'दक्षिणादाच्' 'आहि च दूरे'इत्याजाही । 'षष्ठ्यतसर्थे'त्यस्यापवादः ।

प्रभृतिर्योग इति । प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः । 'अपादाने पञ्चमी'ति सूत्रे 'यतश्चाध्व-कालनिर्माणं ततः पञ्चमी, 'कार्तिक्या आप्रहायणी मासे'—इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानय

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अत एवेति । अस्यायमाह—नञ इति । अयं=पूर्वादिः । ते च=दिशि दृष्टाश्च । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । आद्यफलम् 'ऐन्द्री'ति, अन्यफलं 'ककु'विति । लक्ष्यमूलकमाह—व्याख्येति । नन्वेवमवयव-वाचिपूर्वादियोगेऽपि स्यादत आह—अवेति । यथाश्रुतासङ्केतराह—तद्वाचीति । तदेवाह—अत एवेति । तत एव निषेधेनान्यतः प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । अन्यथाऽस्मादित्यत्रापि न स्यादिति भावः ।

ननु भागे किं पूर्वत्वमत आह—अवेति । ननु 'सध्वय'ङित्यादावदिग्वाचके पञ्चम्यर्थं तदस्त्वत आह—दिगिति । यद्यपि अस्य फलं तस्य व्यावर्त्यं चेदमेकमेव भाष्ये उक्तमित्यन्यतरवाक्यमकर्तुमिति प्राप्तं तथापि व्यावादाह—षष्ठ्यतेति । रत्नाकरोऽप्येवम् । एवेन मूलाद्युक्तं विपरीतं चिन्त्यमिति सूचितम् ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

अन्यलार्थकग्रहणादित्यरुचेराह—घटादेक इति । अर्थग्रहणेऽत्र पञ्चमी स्यादिति भावः । एवं 'ल'शब्दयोगेऽपि । असाधुले गमकमाह—इतरग्रहणमिति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

व्यवन्तेति । अत्र तदादिविशेष्यकस्तदन्तर्विधिः । विशिष्य=विभिन्न, पृथक्कृत्येति यावत् । एकेनैव क्रियाकारकयोरुपस्थितेरिलाशयः ।

इत्याहु रिति । परे तु—अन्यारादित्यत्रान्यपदं भावप्रधाननिर्देशेनान्यत्वपरम्, अन्यत्वञ्च भेद एवेति 'घटाद्भेद' इत्यादौ पञ्चमी । एवमेव च 'घटादेक' इत्यपि साध्वेव, इतरग्रहणन्तु प्रपञ्चार्थमेवेत्याहुः ।

सध्वयङिति । एवञ्च—'षष्ठ्यतसर्थे'ति बाधनार्थ—[दिक्छन्दत्वादेव सिद्धे]—पुनरञ्चूत्तरे-

“इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—कार्तिक्याः प्रभृत्याग्राहायणी—मासे” इति भाष्येण ‘प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमी’त्यर्थकेन ‘प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी’ति वचन-सत्त्वस्य भगवता बोधितत्वात् । अन्यथा प्रभृतिपदाभावे पञ्चम्यर्थं वचनस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानसङ्गतिरिति भावः । एवञ्च तदर्थकारभ्यशब्दयोगेऽपि पञ्चमी ।—यथा “अवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तं ब्रह्मक्षत्रतारागण-चित्रितोऽन्तरिक्षलोकोः”—इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगे । ‘प्रभृती’त्यस्य चावधिमादायेत्यर्थः । ‘आरभ्ये’त्यस्यैतदर्थकतापि । अवधौ पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः । तद्विशेषणत्वेऽपि न द्वितीया, ‘प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी’ति भाष्यकृद्बोधितवचनात् । ‘आरभ्ये’त्यस्य गृहीत्वैत्येन ‘अवीचिमारभ्ये’त्यादौ द्वितीया ।

वस्तुतोऽवधित्वं तस्य समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं गम्यमानक्रियापेक्षमित्यपादानत्वा-देवात्र पञ्चमी सिद्धा । कार्तिकीतो विभक्ते—अत एव कार्तिक्यवधिके—आग्रहायणी-

ॐ विजया ॐ

अलं विस्तरेणेति । एतादृशाध्याहारादि—क्लिष्टकल्पनया वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमयुक्त-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

यथाश्रुतासङ्गतेराह—प्रभृत्यर्थेति । आद्येणेति ।—करणे तृतीया । तद्विशेषणमाह—प्रभृतीति । अन्यथा=प्रभृतिशब्दयोगे एव पञ्चम्यङ्गीकारे । प्रभृतीत्यस्य—अव्ययस्य । नन्वेवं तद्वत्ततो द्वितीयापत्तिरत आह—तद्विशेषणेति । तस्यावयवित्वञ्च समभिव्याहृतपदार्थपेक्षं, यथा ‘भवा’दित्यत्र मरणान्तकालस्य भवोऽवधिः, मरणान्तकालावधिं भवकालमादाय तावत्कालं हरिः सेव्यः इति बोधः । नन्वेवं कथमवीचिमारभ्येती-त्यत आह—आरभ्येति । इत्येनं=तन्मात्रार्थेन । आदिना ‘आषक्षणमारभ्य’ प्रातः कालमारभ्ये’त्यादि । तद्विनावधिनिर्वाहायाह—वस्तुत इति । पूर्वतो वैलक्षण्यमाह—समभीति । तामेवाह—विभक्ते इति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

वचनावश्यकत्वेनेति । यतश्चाध्वकालनिर्माणमिति वचनावश्यकत्वेनेत्यर्थः । पञ्चम्यन्तार्थ-स्येति । स्वार्थे पञ्चमीति भावः ।

अत एवेति । विभक्तेत्यध्याहारादेवेत्यर्थः । विभागद्वारकञ्च कार्तिक्यवधिकत्वं आग्रहायण्या

ॐ वरवर्णिनी ॐ

त्ययुक्तं, सध्वज्यादीनां सहायकतयाऽद्विच्छब्दत्वेनाप्राप्तविधानार्थं तदावश्यकत्वादिति केषाञ्चिदुक्तिः परास्तेति भावः । तस्य=‘कार्तिक्या’ इत्यस्य । समभिव्याहृतपदार्थेति । मासपदार्थेत्यर्थः ।

गम्यमानक्रियेति । विभजनक्रियेत्यर्थः । कार्तिकीतः=कार्तिकपूर्णिमातः । कार्तिकपूर्णिमातो विभक्तः=तां त्यक्त्वा मार्गशीर्षकृष्णप्रतिपदात् आरभ्य आग्रहायणीपर्यन्तं यस्मिंश्चादिनात्मको मार्गशीर्षमासः, स यदि कार्तिकीपूर्णिमापटितस्तदा मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दशीपर्यन्तमेव त्रिंशदिनात्मकः सम्पद्यते इति—ततोऽग्नौ दिने [एकत्रिंशे ३१ दिने] आग्रहायणी भवतीत्यर्थः । ‘कार्तिकीमादाये’त्यस्य—‘मार्गशीर्ष-चतुर्दशी’ यावदिति शेषः । गते=व्यतीते सति । ‘परत’ इति शेषः ।—एकत्रिंशे दिने इति यावत् । ‘अत एवे’त्यारभ्य ‘मासे’ इत्यन्तं स्वरूपप्रदर्शनमात्रं, नार्थ इत्यवधेयम् । तथा च कार्तिकीतो विभक्ते मार्गशीर्षे कार्तिकीयुक्ते गते सति—ततोऽग्रे आग्रहायणीति बोध इति—श्रीगुरुचरणाः । अवीचिर्नरकभेदः ।

घटित' मासे कार्तिकीमादाय गते, आम्रहायणीति बोधः । 'भवात्प्रभृति आरभ्य वे'त्यत्र भवकालाद्विभक्ते—अत एव भवावधिके मरणान्ते काले—भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः । एवमन्यत्राप्युक्तमित्यलं विस्तरेण ।

ज्ञापकादिति । पञ्चम्यन्तेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः । अयं भावः—परस्परसाहचर्यतत्त्रापपरी वर्जनार्थं कर्मप्रवचनीयावेव । तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'-रिति वचनात्, 'लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपपरिनिमित्तकसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पञ्चम्यैव सिद्धः समासः—तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि तन्निमित्त-पञ्चम्यैव सिद्धः समासः—इति व्यर्थं तद्वहिःशब्देन पञ्चम्यन्तेन समासविधानद्वारा तद्योगे पञ्चम्या अपि ज्ञापनार्थमिति । इदम्—'अपपरिबहि'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

पञ्चमीति । सापीत्यर्थः । तेन 'करस्य करमो बहि'रिति सिद्धम् ।

❀ विजया ❀

मिति गुरवः । सापीत्यर्थे इति । अपिना षष्ठ्याः सङ्ग्रहः । अत एव ज्ञापिते चारितार्थ्यम्, अन्यथा ज्ञापितायामपि पञ्चम्या एव सम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

तच्चावधित्वम्—अवधिमादयेत्याद्यर्थयोगेन तद्वोधकप्रभृत्यादियोगेन च गम्यते, अप्रयोगेऽपि 'वाक्यैकदेश'-न्यायेन तत्प्रतीतिः पञ्चमीबलादेव, तत्साहचर्यवशाच्च, यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भं कृत्वेत्यर्थस्तदा तद्योगे सप्तम्यपि, 'आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत्प्रपूजये'दिति यथा, तदाह—इत्यलमिति । यथाश्रुतासङ्केतराह—**पञ्चम्यन्तेनेति ।** ननु तस्यापादियोगे चारितार्थात्सामर्थ्येनान्यसुबन्तेन च समासोऽस्त्वित्यत आह—**अयमिति ।** तत्र—'अपपरिबहिरश्रव' इत्यत्र । तत्=पञ्चम्येति । यथाश्रुता-सङ्केतराह—**सापीति ।** अपिना यथाप्राप्तषष्ठीसमुच्चयः । अत एवाह—**तेनेति ।** एतेन पञ्चमीप्रकरणेऽपि बहिर्ग्रहणं कर्तुं युक्तमित्यपास्तम् । एतेन ज्ञापकसिद्धमिति परिभाषासञ्चारः प्राचां विफल इति सूचितम् । सम्बन्धः=प्रतियोगित्वादिः । अत एव आह—**अस्मादेवेति ।**

❀ विषमपदविवृतिः ❀

इति भावः । कार्तिकीमादाय गते इति । इदं 'प्रभृती'त्यस्य विवरणम् । तथा च 'कार्तिक्या' इत्यस्य विभक्ते' इत्यनेन शाब्दोऽन्वयः, 'प्रभृती'त्यनेनार्थोऽन्वयः । भवकालमादायेति । अत्र 'गते'इति न शेषः । तथा 'अवीचिमारभ्ये'त्यत्र 'विभक्त'इत्यस्य न शेषः । अवीचिः—भूभागविशेषः । एवमन्यत्रापि । 'पाटलिपुत्रात्प्रभृति मथुरापर्यन्तं वृष्टो देव' इत्यत्र । पञ्चम्या अपीति ।

❀ वरवर्णिनी ❀

भवकालाद्विभक्ते=भवकालं विहाय पृथ्यमाणे । इति बोध इति । परे तु एवं बोधे न मानं, नाप्यनुभवः, भाष्येऽपि 'प्रयोज्यं सन्न प्रयुज्यते' इत्युक्तमतो वचनमारम्भणीयमेवेत्याहुः । अन्ये तु कार्तिक्या अव्यवहितो-त्तरत्वसम्बन्धेन मासेऽन्वयः, तस्य च घटकत्वसम्बन्धेनान्यत्त्वसम्बन्धेन वाऽग्रहायण्यमन्वय इति वचनं नावश्यकमित्याहुः ।

वचनादिति । परे तु—अपेत्यं कर्मप्रवचनीय एवेत्यत्र न मानम्, एवञ्च तत्साहचर्यात्परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणेऽपि न मानमित्याहुः । अत एवाह—**लक्षणेति ।** तत्=पञ्चम्येति । अपीति । अपि शब्दात्षष्ठ्या अपि । अन्यथा ज्ञापितेऽपि पञ्चम्यैव समासलाभात्पञ्चम्येति पुनरपि व्यर्थमेव न्यात् । मम तु षष्ठ्यन्तवारणाय तच्चरितार्थमित्याहुः । इति सिद्धम्=बहिर्योगे षष्ठी सिद्धा ।

प्रतिनिधि । ‘यस्मा’दिति पञ्चम्यर्थः सम्बन्धः । अस्मादेव निपातनात् षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । प्रतिनिधि—प्रतिदानशब्दौ कर्म—‘कि’—भाव—‘ल्यु’ङन्तौ । प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः । प्रतिनिधिः—सदृशः, प्रतिदानम्—दत्ततुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणम् ।

कर्तृवर्जितमिति । कर्तृसञ्ज्ञारहितमित्यर्थः । ऋणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु पञ्चमीवाच्यकोटिनिविष्टम् । हेतुभूतमिति । तेन करणत्वविवक्षायान्तृतीयैवेति भावः ।

विभाषा गुणे । योगविभागादिति । ‘बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टे’रित्युक्तवार्तिक-प्रयोगात्—‘गुणेऽस्त्रिया’ इति प्रायिकमित्यन्ये । धूमादिति । ‘धूम’पदं स्वज्ञाने, ‘अग्निम’त्पदं स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बोद्धव्यम् । समुच्चयार्थमिति । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।

ॐ विजया ॐ

सदृश इति । खनिर्वाहकार्यनिर्वाहकत्वेन सादृश्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्यत्रापि प्रयोगायाह—नियेति । आभ्यां योगे इति भावः । एवञ्चैतद्योगे षष्ठ्या न साधुत्वम् । एतेन=अनेनैव सूत्रेण तत्र पञ्चमीति निरस्तम्, एतद्वटकीभूतयोः प्रतिनिध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् । कर्मकिल्युङन्ताविति हरदत्तोक्त्यसाङ्गत्वायाह—भावेति ।

वाक्यार्थमाह—प्रतीति । कर्मेति । तदर्थकप्रतिरूपत्वर्थः । ननु तत् ‘दत्तप्रत्यर्पण’मिति हरदत्तोक्तिरयुक्ता, असम्भवोदत्त आह—तुल्येति । यथाश्रुतासङ्गतेरर्थान्तरप्रतीतिश्चाह—कर्तृसञ्ज्ञेति । तेन हेतुवृत्त्या-पवादत्वेन मौलो योगविभागे हेतुमनुष्येभ्य इत्यत्र पदमञ्जया स्पष्टः । एवञ्च भाष्यानारूढत्वादयुक्त इति सूचयन् सिद्धान्तमाह—बाहुलेति । उक्तेति । उणादय इत्यर्थः । जन्यजनकभावस्य ज्ञाननिष्ठत्वा दाह—धूमेति । न च तस्य समुच्चयार्थत्वे मानाभावः, विकल्पाथैत्वेऽपि पक्षे षष्ठीसाधनेन तस्य चारिताथार्थादिति वाच्यम्, अन्यतरस्याङ्गहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यतीति भाष्यप्रामाण्येन तस्य तत्वाङ्गीकारात् । निपातानामनेकार्थकत्वमिति तदाशयः, तदाह—स्पष्टमिति । एतेन=भाष्यविरोधेन ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

पञ्चम्या एव ज्ञापने पुनः पञ्चम्येति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति भावः । अस्मादेव निपातनादिति । अनेन सूत्रेणात्र पञ्चमीत्यन्ये । ‘तत्प्रयोजको हेतुश्चे’ति विहितकर्तृसञ्ज्ञावर्जितमित्यर्थः । तेन ‘शतेन देवदत्तेन यज्ञदत्तो बन्धित’ इत्यत्र न । अत्र शतं ‘तत्प्रयोजक’ इति हेतुसञ्ज्ञं कर्तृसञ्ज्ञश्च ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘प्रतिनिध्यादियोगेऽस्मादेव निर्देशात्पञ्चमी’ति मनोरमोक्तिं खण्डयति—अस्मादेविति । एवञ्च लोके प्रतिनिध्यादियोगे षष्ठ्यदर्शनाद्व्यत्ययेन सूत्रे प्रयोग इति न तस्य ज्ञापकतेति भावः । दत्तेति । तिलेत्यर्थः । वस्तुनः=माषस्य । प्रत्यर्पणं=दानम् । वस्तु सदिति । येन बन्धस्तदृणमेव वस्तुतो यदा भवतीत्येवार्थो न तु ‘शता’दिति पञ्चम्या ऋणमर्थ इति भावः । पञ्चमीवाच्येति । पञ्चमीवाच्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टमित्यर्थः । स्वज्ञानेति । धूमज्ञानस्यैवाग्निमञ्ज्ञानं प्रति हेतुत्वादिति भावः । ज्ञाननिष्ठो हेतु-हेतुमद्भावश्च विषये आरोप्यते । एतेन=समुच्चयार्थकत्वस्वीकारेण । पदद्वयमिति । षष्ठ्यन्तमन्यतरस्त्वैकं

एतेनान्यतरस्य—आम्=अङ्गीकार इत्यर्थकं पदद्वयमेतदित्यपास्तम् । विकल्पविषयेऽप्यर्था-
सङ्गतेश्च ।

परे तु—द्वितीयासमुच्चयो न फलम् । 'विना वातं विना वर्ष'मित्यादौ 'ऋते'शब्द-
योग इव 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यनेन द्वितीयासिद्धेः । अत एव भाष्ये द्वितीया-
समुच्चयो नोक्तः । 'पञ्चम्या अधिकारे द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषधो वक्तव्यः,—दक्षिणेन
ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्य'—इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्येण 'एनपा द्वितीये'ति सूत्रं 'षष्ठ्यत-
सर्थे'त्यतः प्रागिति च सूचितम् । अन्यथा सौत्रक्रमत्यागे, न्यायविपरीतपूर्वनिपातकरणे च
बीजानापत्तिः । अत एव 'करणे चे'ति सूत्रे द्वितीयासमुच्चयो नेत्याहुः ।

करणे च । करणे तृतीयायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनमिदम् । चकारः
'तृतीयान्यतरस्या'मित्यनुकर्षणार्थः । षष्ठी—'गापोष्ठ'गितिवत् ।

❁ विजया ❁

इत्याहु रिति । वस्तुतस्तु षष्ठीतो द्वितीयायाः प्राथम्यात्प्रथमं तदुपादानमिति न्याय्यमेवेति
तावन्मात्रेण द्वितीयासमुच्चयखण्डनमयुक्तमेव । इतिवदिति । तत्र यथानन्तरपदाध्याहारेण
षष्ठी तथात्रापि भावः ।

चिदस्थिमाला

दोषान्तरमाह—विकल्पेति । मूलादि दूषयन् सिद्धान्तमाह—परे खिति । तस्य तदर्थत्वस्य सिद्धान्तत्वे-
ऽप्याह—द्वितीयेति । यदर्थं तथोक्तं तदभ्यथासिद्धिमाह—विनेति । आदिना 'केनेमौ' धातितौ
द्रुमौ' इत्यादि । सान्निध्यात्तत्समुच्चय इत्यत्र दोषमाह—पञ्चम्या इति । सूचितं च । अत एव—तथासौत्र-
क्रमेण तदसमुच्चयादेव । एतेन भाष्यानुरोधी हरदत्तो युक्त एवेति तं भाष्यविरोधादिना दूषयन् शास्त्री-
परास्तः । अतएवाह—चकार इति । ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्यौचित्यमत आह—षष्ठीति । तस्य
तत्त्वविवक्षयेति भावः । द्रव्यवचनमिन्नेभ्य इत्यर्थनिरासायाह—द्रव्येति । अनतिप्रसङ्गायाह—द्रव्येति ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

अर्थासङ्गतेरिति । अत्र भावाभावान्यतरस्याङ्गीकार इत्यर्थं इति केचित् । अन्याय्यविपरीतेति ।
अन्याय्यविपरीतपूर्वनिपातस्य द्वन्द्वे । एतेन प्रत्युदाहरणस्य 'दक्षिणेन ग्राम'मित्यस्य पूर्वं निर्देशो
निर्बाजः स्यादिति भावः । सूत्रद्वये पञ्चमीपदाननुवृत्तये वार्तिकम् । द्रव्यभिन्नेति । श्लोक-

❁ वरवर्णिनी ❁

अङ्गीकारार्थकम्—'आम्' इति चेति पदद्वयमित्यर्थः । अपास्तमिति । 'तथासति समुच्चया-
नापत्ते'रिति शेषः ।

विकल्पेति । विकल्पविषये निषेधविकल्पयोरुभयोरिष्टत्वेनान्यतरस्याङ्गीकाराभावादर्थासङ्गतिः
स्पष्टेवेति भावः । ऋतेशब्दयोगे=पुरुषाराधनश्रुते' इत्यादौ । इत्यनेनेति । 'त्रैत्रं यावच्छीत'मित्यादौ
यावत्तावद्योग इत्यर्थः । 'प्रतिषेध' इत्यस्य 'पञ्चम्या' इति शेषः । बीजानापत्तिरिति । परे तु
सौत्रस्थित्वादिक्रमानुरोधेन द्वितीयायाः पूर्वं प्रयोगः । किञ्च पूर्वनिपातप्रकरणस्याऽनित्यतया तद्वलेनाष्टाध्याय्यां
पाठ्यत्वात् न मानम् । 'करणे चे'त्यत्र द्वितीयासमुच्चयस्तु तथा व्यापाराभावाद्वाक्यानाञ्च नेति
स्मिन् एवायं शेखर इत्याहुः । अनुकर्षणार्थं इति । तेन समुच्चयो बोध्यः । षष्ठीति । 'सौत्रत्वा'-

अद्रव्येति । द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः । द्रव्यपदेनात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं, लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा । स्तोकशब्दो यद्धर्मवेशाद्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः ।

स च धर्मोऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव । शुक्लादिवच्चैत धर्मवचना अपि । करणत्वञ्च परम्परया । ईदृशार्थ एव च साधुत्वं सूत्रबलादिति स्पष्टम्—‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यत्र कैयटे ।

करणे किं ? स्तोकम्पचति । असत्त्वरूपफलसमानाधिकरणविशेषणत्वाद्वा स्तोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमिति दिक् ।

दूरान्तिका । अत्र ‘दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्या’मित्यतः समुच्चयार्थकान्यतरस्या-ङ्ग्रहणानुवृत्त्यैवार्थाधिकारात्पञ्चम्याः सिद्धौ चकारो व्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थो व्याख्याना-दित्याह—चादित्यादि । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति । व्याख्यानादिति भावः ।

ॐ इति पञ्चमी ॐ

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तद्वचनत्वमुपपादयति—स्तोकेति । अत्र=शब्दे । ननु सामानाधिकरण्यादर्शनात्—कथमिदमत आह—शुक्लादीति । धर्मेति । केवलेत्यादिः । द्विविधप्रयोगात् । अतएवासत्त्ववचनेति भावः । नन्वेवं कथं तस्य करणत्वमत आह—करणेति । अनतिप्रसङ्गायाह—ईदृशेति । ‘स्तोकं चलति’क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूदिति तदितिकाशिकावसाङ्गत्यायाह—स्तोकं पचतीति । एतेन क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वापरत्वा तद्विशेषणस्य तस्यापि तत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति हरदत्तोक्तं काशिकादूषणमप्यपास्तम् । तदाह—इति दिगिति । शब्दाधिकारेऽनिष्टसिद्धेराह—अर्थेति । ननु व्यवहितसमुच्चयः प्राङ्गनिर-स्तोऽत आह—व्याख्येति । तद्वैयर्थ्यलक्ष्यानुपपत्तिमूलकादित्यर्थः । एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तम् ।

ननु पूर्वसशब्दे तेभ्यो द्वितीया चलेव सिद्धे प्रकृतिपुनर्निर्देशो व्यर्थ इति वाच्यं, गुरुनिर्देशस्य स्वाधे विधानार्थत्वात् । पूर्वविभक्तित्वैलक्षण्यबोधनार्थं हि तथोक्तेः । तेभ्य इत्युक्ते हि उपस्थितशेषरूपपूर्वविषये एव प्रवृत्तिः स्यात्तदाह—व्याख्येति । ॐ इति पञ्चमी ॐ

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शब्दे द्रव्यवाचिलस्यापि सत्त्वेन द्रव्यवचनभिज्ञेत्यर्थो न सम्भवतीति भावः । अर्थभेदाच्छब्दभेदे तु तथोक्तावपि न दोषः । द्रव्यभिन्नवचनत्वं विशेष्यतया विवक्षितम् । ननु धर्मवचना अपीति—वक्ष्यमाणत्वात्सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वं स्तोकत्वस्यास्तीत्यरुचेराह—लिङ्गेति । ननुसकभिन्नलिङ्गेत्यर्थः । परम्परयेति । द्रव्यद्वारेत्यर्थः । स्तोकम्पचतीति । ‘ज्योतिष्टोमेन यजेते’तिवत् करणतया फलस्या-न्वये तु तृतीयापञ्चम्यौ भवत एवेति बोध्यम् । द्रव्यविशेषणभिन्नवचनत्वम्—अद्रव्यवचनत्वमित्यन्ये ।

ॐ इति पञ्चमी ॐ

ॐ वरवर्णिनी ॐ

दिति शेषः । अत्र=सूत्रे । सर्वनाम्नो बुद्धित्वपरामर्शकतयाऽव्यवसाऽत आह—लिङ्गेति । ‘विशेष्य’मित्यस्य विशेष्यताश्रय इत्यर्थः । एवञ्च गुणक्रिययोरपि द्रव्यपदेन ग्रहणं, तद्विज्ञञ्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्त्वम् ।

स्तोकशब्दः=स्तोकादिशब्दः । ‘अल्पादी’त्यस्य—स्तोकादीत्यर्थः । अल्पत्व—स्तोकादीति यावत् । धर्मवचनाः=स्तोक्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमात्रवाचकाः । परम्परया=स्तोक्त्वाश्रयद्वारा । व्याख्यानात्=‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वाधे’ इति न्यायमूलकाव्याख्यानात् । ॐ इति पञ्चमी ॐ

पष्ठी शेषे । शेषे उक्तादन्यः ।—स च तत्तद्रूपेण स्वत्वादिः, सम्बन्धत्वेन रूपेण च । कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिशक्तिरूपेण बोधकत्वम् । तत्रापि तन्मूलके सम्बन्धे विवक्षिते पष्ठी । तदाह—कारकेति । स्वस्वामिभावादि-रिति । स्वत्व-स्वामित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यन्यत्र विस्तरः । एवं सर्वत्र बोद्धव्यम् ।

ॐ विजया ॐ

स्वत्वस्वामित्वसमूह इति । प्राचीननैयायिकानां मते स्वामित्वं, सम्बन्धस्तच्च न युक्तम्, पुरुषस्वामित्वाभावात्तत्सम्बन्धेन राजपुरुषेऽपि राजाभावापत्तिः स्यात् । एवं स्वत्वं सम्बन्ध

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

नव्यग्रन्थासाङ्गत्यायाह—तत्रापीति । कारकविभक्तिविषयेऽपीत्यर्थः । यत्तु स्वत्वं स्वामित्वं वा पक्ष्यर्थे इति; तत्र, तस्यैकमात्रवृत्तितया सम्बन्धत्वायोगात् । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां मित्र उभयसम्बन्धी, न च तदप्येकत्राश्रयतयाऽपरत्र निरूपकतयाऽस्त्येवेति वाच्यं; निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेनोभयत्र सम्बन्धकत्वप्रतीत्यनापत्तेस्तदाह—इत्यन्यत्रेति । मञ्जूषादावित्यर्थः । अवयवावयविभावा-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तत्तद्रूपेणेति । चैत्रसंयुक्ते धने 'देवदत्तस्येदं न चैत्रस्ये'त्यादौ । सम्बन्धत्वेनेति । 'देवदत्तस्य पुत्रपाणिक्म्बलानी'त्यादौ । तन्मूलके सम्बन्ध इति । यथा 'छात्रस्य हसितं', 'अहेः सुप्त'मित्यादौ कर्तृक्रियाभावमूलकजन्यजनकभावसम्बन्धविवक्षा । समूह इति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

स च=शेषश्च । तत्तद्रूपेण=स्वत्वत्वादिरूपेण । नन्वेवं 'मम हस्त' इत्यत्र स्वत्वत्वेन स्वत्वबोधेऽपि अवयवत्वेन तद्बोधानापत्तिरत आह—सम्बन्धत्वेनेति । स्वत्वादिव्यापकधर्मेण सम्बन्धत्वेन भासमानः स्वत्वादिरपि शेष इत्यर्थः । 'राज्ञः पुरुषोऽस्ती'तिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरं 'पुरुषो राजस्वत्ववान्न वा' इति सन्देहानुदयाद्यथा विशेषरूपेण वाच्यता कल्प्यते, तथा तादृशबोधानन्तरं 'राजसम्बन्धी न वा' इति सन्देहानुदयात्सामान्येन सम्बन्धत्वेन रूपेण च वाच्यता कल्प्यते इति तत्त्वम् ।

तत्रापि=तत्तद्रूपेण बोधकस्थले । तन्मूलके=क्रियाकारकभाव-क्रियाकर्तृभाव-क्रियाकर्मभावादिरमूलं यस्य तादृशे-उपकार्योपकारभाव-प्रकृतिविकृतिभावादिरूपे सम्बन्धे-बोध्यत्वेन विवक्षिते-क्रियाजनकत्व-समानाधिकरणकर्तृत्वकर्मत्वादिरूपेण चाविवक्षिते पष्ठ्येवेति फक्किकार्यः । कर्तृत्वादेः सम्बन्धत्वेन विवक्षिते पष्ठ्येवेति यावत्, तथा च 'ब्राह्मणाय ददाती'त्यादावुपकार्योपकारकसम्बन्धेन ब्राह्मणविशिष्टं दानमित्यर्थ-विवक्षायां 'ब्राह्मणस्य ददाती'त्येवं पष्ठी भवत्येव । एवं 'काष्ठं भस्म करोती'त्यत्र प्रकृतिविकृतिभावेन काष्ठविशिष्टं भस्म करोतीत्यर्थे 'काष्ठस्य भस्म करोती'ति भवत्येव । एवं 'ग्रामस्य गच्छती'त्यादावपि बोध्यमिति पण्डितैकशेष-शेषावतारश्रीत्रिपाठिपादाः प्राहुः ।

ननु पष्ठीवाच्यः सम्बन्धः-स्वत्वं स्वामित्वं वा ? नाथः, तस्य राजवृत्तित्वाभावेन तत्र सम्बन्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, स्वनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन तस्य राजवृत्तित्ववन्तु वक्तुमशक्यं, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् । नाप्यन्त्यः, स्वामित्वस्याधेयतासम्बन्धेन राजवृत्तित्वेऽपि पुरुषाऽवृत्तित्वात् । स्वनिरूपितस्वत्वाश्रयत्वसम्बन्धस्तु वृत्त्यनियामक इत्यत आह—समूह इति । सम्बन्धस्य द्विष्टत्वादित्याशयः । एतेन 'स्वामित्वं सम्बन्ध' इति जरत्रैयायिकानां, 'स्वत्वं सम्बन्ध' इति नव्यनैयायिकानाञ्च मतं निरस्तम् । सर्वत्रेति । अवयवावयविभाव-जन्यजनकभाव-क्रियाकर्मभाव-क्रियाकर्तृभाव-प्रकृतिविकृतिभावोपकार्योपकारकभावादिसम्बन्धस्थले सर्वत्र तादृशसमूह एव तत्र सम्बन्ध इत्यर्थः । पष्ठ्यर्थस्य=स्वस्वामिभावादेः ।

षष्ठ्यर्थस्य संसर्गविधयेव भानम् । कारकविभक्तिभ्योऽपि क्रियाकारकभावस्य संसर्ग-
विधया भानमित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति । सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः ।

ॐ विजया ॐ

इति नवीननैयायिकमतमपि न युक्तम्, सम्बन्धस्य द्विष्टत्वात्स्वस्याप्यतथात्वात्, अतः स्वत्व-
स्वामित्वसमूहात्मकः सम्बन्धो वैयाकरणैरङ्गीक्रियते ।

संसर्गविधयैवेति । स्वस्वामिभावसम्बन्धेन राज्ञः पुरुषेऽन्वये लाघवादिति भावः । प्रकार-
तया भानस्वीकारे तु षष्ठ्याः स्वत्वमर्थः, तत्र राज्ञो निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, तस्य पुरुषे
स्वरूपेणान्वय इति सम्बन्धद्वयकल्पने गौरवं नैयायिकानाम् ।

ननु स्वामित्वस्य सम्बन्धत्वस्वीकारेऽपि स्वामित्वस्य स्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन स्वत्वेऽभावाभावाच्च
दोष इति चेन्न, निरूपकत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वादभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्तेन
सम्बन्धेनान्वयाऽसम्भवात् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दावप्येवमित्याह—एवमिति । ‘षष्ठी शेष’ इति सूत्रभाष्यसम्मतम् ।

प्राचां ग्रन्थानामसाङ्गत्याह—षष्ठ्यर्थेति । एकरूपत्वाय आह—कारकेति । दीक्षितादिमतेनाह—
सम्बन्धेति । ‘सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते’

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

निरूप्यनिरूपकभावापन्न इति शेषः । प्रत्येकं तु न सम्बन्धलम्; अद्विष्टत्वात् । संसर्गविधयेति ।
लाघवात् । प्रकारतयाभाने तत्प्रतियोगिकसम्बन्धान्तरस्य भानमङ्गीकर्तव्यमिति गौरवम् । ‘प्रत्ययार्थः

ॐ वरवर्णिनी ॐ

‘भान’मित्यस्य ‘लाघवा’दिति शेषः । अयम्भावः—षष्ठ्यर्थस्य संसर्गत्वे हि—स्वस्वामिभावसम्बन्धेन
राजविशिष्टः पुरुष इति बोधः, तत्र सम्बन्धश्चाकाङ्क्षाभास इति न स पदार्थान्तरमिति—बोधे लाघवं,
प्रकारतावादिते तु—तादृशसम्बन्धस्य प्रकारत्वे प्रकारतानिरूपकसम्बन्धान्तरकल्पनात्—राजनिरूपित-
स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य स्वरूपसम्बन्धेनाश्रयः पुरुष इति बोध इति सम्बन्धद्वयकल्पनादौरेवमिति । [प्रकार-
तया भाने सोऽपि पदार्थ इति—राजनिरूपित—[प्रकारतया—] सम्बन्धवानिति बोधः, संसर्गत्वे तु—
निरूपितत्वादिसम्बन्धद्वयकल्पनमिति तत्त्वं श्रीत्रिपाठिचरणानुसारिणस्तत्त्वविदो गौडाः सङ्गिरन्ते ।]

केचित्तु व्युत्पत्तिवादोक्तरीत्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावलाघवानुरोधेन षष्ठ्यर्थस्य प्रकारतयैव भान-
माश्रयणीयमिति प्राहुः ।

परे तु—प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो व्यर्थ एव, ज्ञानद्वयस्य युगपदसम्भवेन ज्ञानघटितसामग्रीक-
कार्यद्वयासम्भवात् । न चैकस्यापि समूहात्मबन्धानुज्ञानस्य कार्यद्वयप्रयोजकस्य सम्भव इति वाच्यं, प्रत्यक्षात्मकस्य
शब्दात्मकस्यापि वैकस्य समूहात्मबन्धात्मकस्य कार्यस्यैकदा सम्भवाद्विरोधाभावात्प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाववैय-
र्थ्यस्य तावतापि सुखत्वात् । यद्यपि—मनसः परमाणुरूपस्य निरवयवस्य सत्त्वेन युगपज्ज्ञानद्वयासम्भवेन
नैयायिकानां कथञ्चित्प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाभ्युपगम आवश्यक इत्युच्यते, तथापि ‘जन्यतया सावयवं
मनः’ इति साङ्ख्यमतानुसारीणां शाब्दिकानां प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोऽनावश्यक एवेति षष्ठ्यर्थस्य
संसर्गतयैव भानमुचितम्, एकदेशावच्छिन्नेन मनसा एकस्य, अपरदेशावच्छिन्नेन मनसा चापरस्य
ज्ञानस्य युगपदुपपादयितुं शक्यत्वात् । अत एव दीर्घशङ्कुलीभक्षणदावनेकज्ञानानां युगपदनुभवो मञ्जूषां-
दावुपपादित इत्युमानाथजगन्नाथशास्त्रिप्रभृतयः श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणः प्राहुः । युक्तञ्चेत्—

१ सम्बन्धत्वेन भाने=क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वप्रकारेण भाने ।

यद्वा क्रियाकारकभावमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायां न तु तद्विवक्षायामित्यथः । कर्तुरपि तथा विवक्षा 'कस्य च वर्तमाने' इति सूत्रे 'छात्रस्य हसित'मित्यादौ भाष्ये स्पष्टा ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

इति ह्युक्तेरिदमसदित्याह—यद्वेति । कारकशब्देन करणत्वादिशक्तयः । क्रियाकारकसम्बन्धः कारणं, शेषसम्बन्धस्तु फलभूतः । स च श्रूयमाणक्रियोऽश्रूयमाणक्रियश्च । स च—विशेषणत्वरूपं विशेषणत्वमेव, निमित्तत्वमेव वा—सम्बन्धत्वेन विवक्षितस्तदाह—सम्बन्धेति । एवव्यवच्छेदमेवाह—न स्त्विति । अप्रसिद्धत्वनिरासायाह—कर्तुरपीति । विशेषमनतिप्रसङ्गायाह—संयोगेति । तथा=सम्बन्धत्वेन । तथा च 'पर्वतस्य वृक्षा' इति न, वृक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूलकसम्बन्धाभावात् । संयोगो हि नाधाराधेयमूलको, विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात् । किञ्च संयोगो न सम्बन्धस्तस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात्, संयोगस्य स्वतः पदार्थत्वात्, सांसारिकविषयतया तस्याभानाच्च । सम्बन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते, सम्बन्धपदेनापि सांसारिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति—सम्बन्धः सर्वथा पदागम्यः, संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिना नवा विषयतयोच्यते, इमौ संयुक्तावित्येव तत्र व्यवहारात् । तत्र सम्बन्धत्वव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसम्बन्धमववत्वाद्गौण

❁ विषमपदविवृतिः ❁

प्रधानमिति व्युत्पत्तिशरीरे प्रधानपदं प्रकारतान्यविषयतावत्परम् । सम्बन्धस्यैवेति । तथा च

❁ वरवर्णिनी ❁

अत एव 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र 'राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः' इत्युक्तं 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रे भाष्ये । सम्बन्धस्य प्रकारत्वे तु सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषणतया वा ब्रूयादिति तत्त्वविदः ।

ननु क्रियाकारकत्वादिना भानस्थले क्रियाकारकभावसम्बन्धस्यापि सत्त्वात्तत्र द्वितीयाद्यनापत्तिरत आह—यद्वेति । क्रियाकारकभावो मूलं यस्य—उपकार्योपकारकभावादेरित्यर्थः । तद्विवक्षायां=क्रियाकारकभावसम्बन्धविवक्षायाम् ।

ननु सम्बन्धस्य द्विष्टत्वात्सम्बन्धे विधीयमाना षष्ठी राजपदादिव पुरुषपदादपि कस्मान्नेति चेन्न; विशेषणवाचकस्य राज्ञ इत्यादेः पदस्य केवलस्य प्रयोगेऽपि अनियतविशेष्यनिरूपितं विशेषणत्वं प्रतीयते, तच्च [विशेषणत्वं—]—सम्बन्धसाक्षात्कृतिविशेषणवाचकाद्राजपदादेव सत्यदोषात् । स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोः ।

श्रीदण्डिभट्टास्तु—न चानेन प्रतियोगिवाचकादिव अनुयोगिवाचकादपि षष्ठी कस्मान्न जायेत, 'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेन पुरुषपदादपि षष्ठ्या दुर्वारत्वादिनिवाच्यम्—उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति न्यायेन—प्रथमाया अपि कारकविभक्तिस्वीकारेण—अदोषात् । कारकविभक्तिवच्च—प्रधानभूतार्थनिमित्तकविभक्तिवमिति 'राज्ञः पुरुषस्य धन'मित्यादौ पुरुषपदार्थेन धनानुयोगिकसम्बन्धबोधिकैव षष्ठी, न तु पुरुषानुयोगिकसम्बन्धबोधिका, अत एव 'सहयुक्तेऽपधाने' इति सूत्रे भाष्येऽप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानं सङ्गच्छते, अन्यथा 'पुत्रेण सहागतस्य पितुर्धन'मित्यादौ पितृपदोत्तरं तृतीयावारणाय [षष्ठ्याः कारकविभक्तित्वाभावात्—] अप्रधानग्रहणस्यावश्यकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति प्राहुः ।

मूले 'कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षा'मित्युक्त्या कर्तुंस्तथा विवक्षा नेति भ्रमनिरासायाह—कर्तुरपीति । तथा=सम्बन्धत्वेन, क्रियाकारकभावमूलकसम्बन्धत्वेन वा ।

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधारस्य न तथा विवक्षा । अत एव ‘घटवद्भूतल’मितिप्रयोग-
साधकं मतुप्सूत्रे ‘अस्मि’निति चरितार्थमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ‘लोहितोष्णीषा’
इत्यादावपि सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिर्बोध्यः ।

एधो दकस्येति । एधः—कर्तृ, कर्ता वा । दकस्य—उदकस्येत्यर्थः । ‘एध’शब्दोऽदन्तः
पुंलिङ्गः ‘कारक’ इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः—एधाः पक्ष्यन्ते इति । सान्तः क्लीबोऽपि ।

हेतौ द्योत्ये इति । हेताविति वर्तते, हेतुहेतुमद्भावेनेतरान्वये इत्यर्थः । तेनान्न हेतुं
पश्येत्यादौ न । षष्ठीति । हेतुवाचकादित्यर्थः । निमित्तेत्यादि । निमित्तादिप्रयोगे
तेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः । किं निमित्तमिति ।—प्रथमान्तं द्वितीयान्तञ्च ।

प्रायग्रहणादिति । एवञ्च ‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’ ‘सर्वनाम्नस्तृतीया चे’ति सूत्रे व्यर्थे
इति बोध्यम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

इति भावः । अत्र सम्प्रतिमाह—अत एवेति । तस्य तथाऽविवक्षणादेवेत्यर्थः । तत्रैव=मतुप्सूत्रे एव ।

नन्वेवं तत्र दृश्यमानबहुव्रीहिप्रयोगस्य का गतिरत आह—लोहीति । ‘भुवनममृतं जीवनीयं दकं
चे’तिहल्युधकोशादाह—उदकेति । तत्र द्वितीयेऽप्रसिद्धत्वान्मानमाह—एधेति । तमेवाह—एधा इति ।
द्वितीयलाभोपायमाह—हेताविति ।

अनतिप्रसङ्गाय तल्लक्ष्यार्थमाह—हेत्विति । प्रत्यासत्तेरुभयसङ्ग्रहायाह—हेतुवाचकेति । तथैवाह—
निमित्तेति । न्यूनतां निराचष्टे—किञ्चीति । गतार्थत्वादाह—एवञ्चेति । पञ्चम्यपवादत्वमुपपादयति-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

‘सतां गत’मित्यादौ सर्वत्र जन्यजनकभावसम्बन्धस्यैव विवक्षेत्यर्थः । संयोगसम्बन्धाव-
च्छिन्नेति । संयोगसम्बन्धोऽपि न षष्ठी, चैत्रसंयुते अन्यस्वामिके धने ‘चैत्रस्येदं धन’मिति
प्रयोगापत्तेः । अत एव मतुप्सूत्रे भाष्ये—‘पर्वते वृक्षाः सन्ति न तु ते तस्य किञ्चिदिति ।

ॐ चरवर्णिनी ॐ

न तथा विवक्षा=तादृशाधारतायाः शेषत्वेन न विवक्षा । अत एव=तस्याः शेषत्वेन विवक्षाया विरहादेव ।
चरितार्थमिति । अन्यथाऽऽधारतायाः शेषत्वेन विवक्षया घटोऽस्यास्तीत्यर्थे घटवानिति सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव । ‘अस्मिन्निति’त्यस्य ‘पद’मिति शेषः । तत्रैव=मतुप्सूत्रे एव । नन्वेवमाधारस्यले षष्ठ्यन्तत्वाभावा-
त्षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिर्न स्यादत आह—लोहितेति । लोहिता उष्णीषा येपु ऋत्विक्षु—इत्येवमित्यर्थः । कर्तृ=
सान्तं क्लीबमेषः कर्तुं । कर्त्ता=अदन्त एषशब्द उपस्करणस्य कर्त्ता ।

हेताविति । हेताविति सूत्राद्धेतावित्यनुवर्त्तते, हेतौ धोत्ये इति तदर्थः । वस्तुनो हेतुत्वेऽपि
हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो यदा तदैव हेतुवाचकात्षष्ठी भवति—‘अन्नस्य हेतो रिति, न तु हेतुहेतुमद्भावेना-
न्वयाभावे षष्ठी,—‘अन्नं हेतुं पश्ये’ति । अत्र हि—यद्यपि वस्तुनोऽन्नस्य हेतुता, हेतुशब्दप्रयोगश्च, तथापि
अन्नस्य दर्शने हेतुत्वेन नान्वयः, किन्तु क्रियाकर्मभावेनेति नात्र षष्ठी । ‘अन्नस्य हेतोर्वसती’त्यत्र तु दासेऽन्नं
हेतुरिति तत्र षष्ठी भवत्येवेति हृदयं गौडा व्यावर्णयन्ति ।

हेतुवाचकेति । धृतत्वादित्याशयः । तेभ्यः=निमित्तादिशब्देभ्यः । तत्समानाधिकरणशब्देभ्यः=
अन्नादिशब्देभ्यः । द्वितीयान्तञ्चेति । मूले तन्त्रेण निर्देश इत्याशयः । एवञ्च=षष्ठ्यादीनां लाभे च ।

व्यर्थे इति । सूत्रद्वयसाध्यप्रयोगाणामनेनैव सिद्धेः ।

पष्ठ्यत । दिक्शब्दत्वात्पञ्चम्यां प्राप्तायामिदम् । 'ततः पश्चादित्यत्र तु सार्वविभक्तिकः पष्ठ्यन्तात्तसिः । पष्ठ्यपीति । स्पष्टश्चेदं वृत्तौ, भाष्ये तु न दृश्यते । विपरीतं 'पष्ठ्य-तसर्थे'ति सूत्रात्पूर्वम्—'एनपे'त्यस्य पाठ इति लभ्यते इति 'पृथग्विनानाने'ति सूत्रे उक्तम् ।

दूरान्तिकार्थः । यदपेक्षं दूरत्वादिकन्ततः पृथीत्यर्थः । पञ्चमी चेति । तस्या एव समुच्चयो, न द्वितीयातृतीययोरपीति भावः ।

ज्ञोऽविदर्थ । अत्र सूत्रे 'ऽविदर्थस्ये'ति छेदो व्याख्यानात् । सर्पिषो ज्ञानमिति । जानातेः—प्रवृत्तिरर्थः । सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

अधीग । अधीगर्थः—स्मृतिः । कर्मणि किं ?—मातुर्गुणस्मरणम् । करणे शेषेऽनेन पष्ठ्यभावे समासो भवत्येव । अत एवात्र सूत्रे भाष्य शेष इति वर्तते

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दिगिति । नन्वेवं भाष्यप्रयोगासङ्गतिरत आह—तत इति । एतेन दीक्षितदण्डशास्त्र्यायुक्तं, 'तत्प्रयोगाच्चोमे पञ्चम्यन्ताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां स्वाथेऽनुसु'जिति अन्योक्तश्चापास्तम् । मूलादि दृश्यति—भाष्ये त्विति । अप्रतिषिद्धमितिन्यायनिरासायाह—विपरीति । तदेवाह—पष्ठ्यतेति । भाष्यादिति भावः । 'स्वधिकारात्परेणे'त्यत्र तृतीयान्तं शास्त्रं विशेष्यम् । एवं 'तत्रागार'मिन्नापि तोरणं विशेष्यम् । 'ततः परेणे'त्यत्रोक्तरीत्यैव तसिरिति भावः । अनतिप्रसङ्गाय प्रत्यासत्तेराह—यदेति । शास्त्रिग्रन्थासाङ्गत्वाय साम्प्रदायिकमनोरमापाठसूचनायाह—तस्या एवेति । छेद इति । अन्यथाऽसन्देहार्थं 'विदर्थस्य ज्ञः करणे' इत्येव वदेत्तदाह—व्याख्येति । लक्षणया आह—जानातेरिति । भेदभ्रमनिरासायाह—अधीति । व्यावृत्तिफलमाह—करणे इति । गुणे इत्यर्थः । ननु तत्सम्बन्धे एव न मानमत आह—अत एवेति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

तस्या एवेति । 'अन्यतरस्यां'—ग्रहणं समुच्चयार्थमिति भावः ।

मातुर्गुणस्मरणमिति । गुणैर्मातुः स्मरणमित्यर्थः । गुणानां करणानां शेषत्वविवक्षया पृथी । भवत्येवेति । 'अनेन पष्ठ्यां तु समासो न स्यादिति शेषः । तत्र हेतुः—'समासनिषेधा'दिति वक्ष्यमाणः । अत एवेति । शेष इत्यस्यानुवृत्तेरेवेत्यर्थः । अविचक्षित

ॐ वरवर्णिनी ॐ

'इद'मित्यस्य—'तद्वाधनाये'तिशेषः । ततः पश्चादिति । पश्चाच्छब्देऽतसर्थप्रत्ययस्य सत्त्वेनानेन पष्ठ्याः प्रवृत्त्या पञ्चम्या अभावेऽपि पष्ठ्यन्तादेव तसिरित्याशयः । 'पष्ठ्यपी'त्यस्य—'एनवन्तयोगे' इत्यादिः । न दृश्यते इति । एवञ्च नेदं साधुत्वानुशासकमिति तदाशयः । 'विपरीत'मित्यादिग्रन्थसु न युक्तः, 'पृथग्विने'ति सूत्रे एवास्माभिर्मन्त्रेकेर्दूषितत्वात् । एवञ्च भाष्येऽनुपलम्भ एवास्याप्रामाणिकत्वे दृढे हेतुरिति गौडाः । तस्याः—पञ्चम्याः । 'समुच्चय'इत्यस्य—'अन्यतरस्या'मिति पदेन । सन्निहितत्वादिति भावः । द्वितीयेति । असन्निहितत्वादित्याशयः । न च तृतीया सन्निहितैवेति तस्या एव समुच्चय उचित इति वाच्यं, तथा सत्यन्यतरस्याङ्गहणवैयर्थ्यापत्तेः, एवञ्च समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्गहणसामर्थ्यादेव पञ्चम्याः समुच्चय इत्यन्ये । व्याख्यानादिति । 'विदर्थस्य ज्ञ'इत्येवास्तदेहाय सूत्रयितव्ये सन्देहजनकयथाश्रुतन्यासरूपाव्याख्यानादित्यर्थः ।

नन्वेवमप्यसन्देहाय—'अविदर्थस्य ज्ञ'इत्येव कुतो न सन्नितमिति चेन्न; एकमात्रालापवाधया-श्रुतन्यास इत्याशयात् ।

भवत्येवेति । 'पृथी शेषे'इत्येव सिद्धेऽधीगर्थेत्यादेरारम्भादेतद्विहितपष्ठ्या समासो नेति लभ्यते,

इत्युक्तम् । ‘प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते’ इति—एतैः षष्ठीसमासनिषेधात् ।

एधो दकस्येति । ‘एध’ इति पृथक्पदं, ‘दक’शब्द उदकवाची ।

रुजार्यानाम् । रोगार्थानां धातूनामित्यर्थो व्याख्यानात् । धातोर्भाववचनत्वा-
व्यभिचारेण सामर्थ्याद्वचनेति कर्तरि ल्युट् । भावशब्देन सिद्धरूपोऽर्थ उच्यते,
ल्युट्प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितस्तदाह—**भावकर्तृकाणामिति ।** रोगकर्तृकमिति च ।
रोगोऽत्र क्षयादिः । भावकर्तृकाणां किं ?—श्लेष्मणश्चौररुजा । श्लेष्मात्र न भावः ।

सर्पिषो नाथनमिति । ‘सर्पिर्मे भूया’दित्याशासनमित्यर्थः ।

जासिनि । ‘जसु-मोक्षणे’ इति दैवादिकस्य न ग्रहणम्, ‘जासी’ति निर्देशात्,
‘हिंसाया’मित्युक्तेश्च । निप्रोपसृष्टो हनो—निग्रहणः । शब्दपरत्वेऽपि सौत्रत्वाद्‘हन्ते’रिति

ॐ विजया ॐ

जासिनिप्र । दैवादिकस्य न ग्रहणमिति । हेतुमण्यन्तस्येत्यर्थः । किन्तु ‘जसु-हिंसायां’—
‘जसु—ताडने’ इतिचौरादिकयोरेव ग्रहणं, स्वार्थिकण्यन्तस्यान्तरङ्गत्वादित्याशयः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र तस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । नन्वेनेनपि षष्ठां तद्वत्समासे किं बाधकमत आह—**प्रतीति ।** इति=वार्तिको-
क्तेरित्यर्थः । एतैः=सूत्रैः । तथा च तदभावार्थोऽयं सूत्रगण इति सूचितम् । प्राग्वदाह—**एव इति ।**
पदार्थमाह—**रोगेति ।** यद्यपि रुजा व्याधौ रूढेतिधातुग्रहणे एव न मानं, तथापि ‘भावकर्तृकाणा’मि-
त्यस्य, ‘नदी कूलानि रुजती’ति भाष्ये प्रत्युदाहरणादत्र धात्वर्थमात्रपर इत्याह—**व्याख्येति ।** इति=इत्यत्र ।
रूपोऽर्थः—**घञादिवाच्यः ।** भावस्य वक्तृत्वासम्भवादाह—**अवीति ।** तत्प्रकटनार्थमेवाग्रिममित्याह—
रोगेति । ततो भेदायाह—**रोगोत्रेति ।** कैयटाद्यसाङ्ख्यायाह—**श्लेष्मण इति ।** आशिषमाह—
सर्पिरिति । ‘जसु-ताडने’जसु-हिंसाया’मितिनुराद्योग्रहणयाह—**जस्विति ।** हेतुमणिचा तस्यापि तत्सम्भवा-
दाह—**हिंसायामिति ।** अर्थान्तराभ्रमाय मूलानुक्तं विशेषमाह—**निप्रोपेति ।** अन्यत्र तदप्रयोगमाह—

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

इति । अन्ये तु धातूनामनेकार्थत्वाद्वाचिः करोत्यर्थे, ल्युट् च कर्तरि । तथा च

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एवञ्चाधीगर्थेति सूत्रेण षष्ठां ‘गुणस्मरण’मिति समासो न स्यात्, अनेन षष्ठ्यभावे तु समासो भवत्येवेत्या-
शयः । अत एव=‘शेष’इत्यनुवृत्त्याऽस्य नियमार्थत्वादेव । एवञ्च कर्मत्वपुरस्कारेण बोधार्थमेभिः षष्ठी-
विधानमिति साफल्यत् कथं समासाभावबोधनमेतद्विहितषष्ठ्यन्तानामित्यापास्तम् । एतेषां नियमार्थत्वे वार्त्तिक-
मपि प्रमाणयति—**प्रतिपदेति ।** इति=इत्यनेन वचनेन । एतैः=एतद्विहितषष्ठ्यन्तैः । पृथगिति ।
एतद्विहितषष्ठ्या समासासम्भवादिति भावः । **धातूनामिति ।** धातुं विना कर्मत्वासम्भवादिति भावः ।
ल्युट्प्रकृत्यर्थः=वच्चात्वर्थः । भावस्य वचनकर्तृत्वासम्भवादिति भावः ।

क्षयादिरिति । न तु ‘रुजो भङ्ग’इत्युक्तेरुपस्थितो भङ्गादिरिति शेषः । **चौररुजेति ।** अत्र षष्ठ्या
एतत्सूत्रविहितत्वाभावात्षष्ठीसमासो भवत्येवेत्याशयः । न भाव इति । ‘किन्तु द्रव्य’मिति शेषः ।
दैवादिकस्येति । किन्तु ‘जसु हिंसायां’जसु ताडने’इति नुराद्योग्रहणमिति शेषः । निर्देशादिति ।
न च दैवादिकादेतुमणिचि निर्देशसङ्कतिरत आह—**हिंसायामिति ।** एवञ्च हेतुमण्यन्तस्य दैवादिकस्य
ग्रहणेऽनन्वयापत्तिरिति भावः । ननु शब्दपरत्वे णत्वाप्राप्तिः, ‘हन्ते’रिति हितपा निर्देशाद्वातुपरत्वलाभेन

णत्वम् । चुरादिरिति । घटादेस्तु न ग्रहणं, दीर्घनिर्देशात् । काथनमिति । घटादेः क्रथेः 'क्रथे'ति सूत्रे निपातनाद्बुद्धिरिति वृत्तिः ।

परे तु एतत्सूत्रप्रामाण्यान्नटसाहचर्याच्चायमपि चुरादिर्बोद्धः, तस्याकृतिगणत्वात् । निपातनस्य शेषषष्ठीसन्निभोगशिष्टत्वे कर्मत्वेन विवक्षायां 'चोरस्य काथन'मित्यस्यानापत्तिः । सामान्येन निपातने चिण्णमुल्लिखये 'क्रथं क्रथ'मित्यादेः 'क्रथयती'त्यादेश्वानापत्तिरित्याहुः ।

समर्थयोरिति । समपर्याय 'सं'शब्देन समासः, शकन्ध्वादित्वात्पररूपं वा । ब्राह्मण-
पणनमिति । 'आय'प्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न कृतः । उदाहरणे स्तुतावेवेति नियमादपि न ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

सौत्रत्वादिति । तदुक्तिफलमाह—घटादेरिति । नट नृत्तावित्येत्यर्थः । क्रथेः=हिसार्थकस्य । वृत्तिः = तदादयः सर्वे । इदं दूषयति—परे खिति ।

ननु तत्रानुपलम्भोऽन आह—तस्येति । चुरादेरित्यर्थः । एतेन मित्त्वसामर्थ्यात्परत्वाच्च—निपातनं बाधित्वा चिण्प्रत्ययेहस्वसाधुत्वायैव स इति णमुल्लिखये 'चिण्णमुलो'रित्यस्य प्रवृत्तिरिति प्राचोक्तमपा-
स्तम् । तस्याप्रसिद्धत्वादाह—शकन्ध्वेति । तत्रान्यप्रकारमप्याह—उदेति । 'उत्तरसूत्रद्वयारम्भसामर्थ्यादिति

❀ विषमपदविवृतिः ❀

वचनशब्दः कर्तृशब्दसमशील इत्याहुः । कर्मत्वेन विवक्षायामिति । इदमुपलक्षणम्, हिंसायां 'चोरस्य काथन'मित्यस्यानापत्तिः, हेतुमणिगचि प्रेरणाबेधापत्तेः । क्रथं क्रथ-
मित्यादेरिति । ननु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलो'रिति दीर्घविकल्पे 'क्रथं—क्रथ'मित्यस्य सिद्धिः, 'क्रथयती'त्यादि तु नेष्यत एवेति चेन्न; निपातस्य शेषषष्ठीसन्निभोगशिष्टत्वाभावे णिच्सन्निभोगशिष्टत्वे चान्तरङ्गत्वाद्दीर्घे पश्चात्प्रवर्तमानदीर्घविकल्पेन जातस्थानिवृत्तेः । एवं सति मित्त्ववैयर्थ्यमापततीति चेन्न; तद्वलेन चौरादिकत्वमपीति कुतो न कल्प्यते ? घटादिस्थलचौरा-
दिकत्वयोः कल्पने सूत्रे 'क्रथे ति निर्देशोऽप्युपपन्नः, 'क्रथयती'त्यपि सिध्यति । त्वन्मते निपातना-
द्बुद्धिः कल्प्या, मिलसामर्थ्येन 'क्रथं क्रथ'मित्यादौ जातनिवृत्तिश्च कल्प्या । मन्मते तु चुरादि-
त्वमेकं कल्प्यम्, तदप्याकृतिगणत्वात्सिद्धमिति कल्पनालाघवम् । एवं सति घटादेः 'क्रथं—क्रथ'

❀ वरवर्णिनी ❀

धातुत्वस्य च क्रियावाचकत्वे एव सम्भवेनानुकरणे तदसम्भवादित्यत आह—सौत्रत्वादिति । सौत्रत्वेन धातुत्वारोपादित्यर्थः । 'न ग्रहण'मित्यस्य 'नटधातो'रिति शेषः । दीर्घेति । घटादेस्तु मित्त्वाद्बलस्य प्रवृत्त्या दीर्घसम्भवादित्याशयः । घटादिगणपठितग्रहणात्सिद्धेरेतत्सूत्रप्रामाण्यं वक्तुमशक्यमित्यरुचेराह—
साहचर्यादिति । अयं=क्राथधातुः । तस्य=चुरादेः । साहचर्यस्यानित्यत्वादरुचेराह—निपातनस्येति । एवञ्च घटादिग्रहणं न शक्यते इति चुरादेरेव ग्रहणमित्याशयः । चौरस्येति—'कर्तृकर्मणो'रिति कर्मणि षष्ठी । नन्विष्टापत्तिरित्यरुचेराह—सामान्येनेति । 'मितां हस्व' इत्यस्य निपातनेन बाधाद्रूपासिद्धि-
रित्याशयः । परे तु—कर्मषष्ठ्यां 'चौरस्य काथन'मिति वृद्धिदर्शनात्सामान्येनैव निपातनमेतत् । चिण्ण-
मुल्लिखये वृद्धिनिपातनापेक्षया परत्वाच्चिण्णमुल्लोरिति दीर्घविकल्पे क्रथं—क्रथमित्यस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव । 'क्राथयती'त्येव च भवतीति कौमुद्यामवोक्तम् । मित्त्वस्य फलन्तु कौमुद्युक्तं—क्रथं क्रथमितीत्येवेत्याहुः ।

समशब्दत्वे त्वाह—पररूपमिति । 'उदाहरणे' इत्यस्य—'प्रकृतसूत्रे'त्यादिः । 'ने'त्यस्य 'आय-
प्रत्ययः' इत्यादिः । व्यवहारार्थे एवोदाहरणादित्याशयः ।

दिवस्त । कर्मणि षष्ठी स्यादिति । ‘शेषे’ इति तत्र न सम्बद्धयते, व्याख्यानात् । अत एव—‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रं ‘गामस्य तदहः सभायान्दीव्येषु’-रित्यत्र नित्यं षष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमिति—भाष्ये उक्तन्तद्वनयन् तिङन्तमुदाहरति—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

प्राचोक्तमशुक्तं, पक्षे समासार्थत्वेन द्वितीयार्थत्वेन च तस्य साफल्यमिति शास्त्री, तत्र, ‘नोपसर्गे’ इति न्यासेन ‘दिव’ इत्यस्य निषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाप्रवृत्तयः तथापि वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र सम्बन्धे विभाषेत्यत्रापि सम्बन्धेन तत्र सम्बन्धे द्वितीयेत्यस्य सार्थक्येऽपि, विभाषेत्यत्रा-सम्बन्धे द्वितीयेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । तच्छून्यत्वाह—व्याख्यायति । वक्ष्यमाणयोगविभागमूलकादित्यर्थः । ‘गां प्रतिदीव्यती’त्यत्र पूर्वैणापि सिद्धेराह—गामिति । कैयटोक्तिमाह—नित्येति । ‘दिवस्तदर्थस्ये’तीत्यर्थः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

‘कथयति’ ‘अकथी’ति च सिध्यति, तव तु तत्र सिध्यदित्यभिप्रायेण ‘कथयती’त्यादेश्वाना-पत्तिरित्युक्तम् । ‘अकथी’त्यादेश्चेति पाठस्तु सुगमः ।

द्वयारम्भाच्चेति । ग्रामस्येति कर्मणि द्वितीयया सिद्धम् । न च शेषत्वविवक्षायां द्वितीयार्थम्, वैदिकोदाहरणे शेषत्वविवक्षयैव प्रयोग इत्यत्र मानाभावात् । ‘विभाषोपसर्गे’ इति च व्यर्थमेव । समासविकल्पस्य शेषषष्ठ्यैव सिद्धौ ‘दिवस्तदर्थस्य’ ‘नोपसर्गे’ इति न्यासेनैव सिद्धेः । द्वितीयार्थमिति । ‘शेष’ इत्यस्य सम्बन्धे कर्मत्वविवक्षायां ‘कर्मणि द्वितीये’त्यनेनैव द्वितीयासिद्धौ एतद्वाध्यासङ्गतितरिति भावः । वेदे शेषत्वविवक्षयैव द्वितीयान्तं प्रयुक्तमित्यत्र

ॐ वरवर्णिनी ॐ

कर्मणीति । शुद्धे कर्मणि, न तु शेषत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । दीक्षितभतेनाह—शेष इति । व्याख्यानमेवाह—अत एवेति । उक्तमिति । ‘गामित्यत्र—‘कर्मणि द्वितीये’त्यस्य वाचकं कर्मणि षष्ठी-विधायकं—‘दिवस्तदर्थस्ये’ति प्राप्तं, तद्वारणाय ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रमिति भाष्याशयः । तव तु शेष इत्यनुवृत्तौ शेषत्वेन विवक्षायामेव षष्ठीविधानाच्छुद्धं कर्मणि ‘कर्मणि द्वितीये’त्यनेनैव सिद्धे तत्त्वर्थ स्यात् । मम तु शुद्धे एवानेन षष्ठीति तत्प्राप्त्या तद्वारणाय ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति चरितार्थमिति तत्सङ्गतिरित्याशयः । भैरवमिश्रालु—‘व्याख्यानादित्यस्य—‘विभाषोपसर्गे’ ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रद्वयारम्भमूलकाद्याख्याना-दित्यर्थः । अयम्भावः—यद्यत्र ‘शेषे’ इत्यस्य सम्बन्धस्तदा विभाषोपसर्गे इत्यत्र शेषपदसम्बन्धोऽस्ति न वा ? आद्ये ‘दिव’ इति सूत्रेण षष्ठ्या समासाभावस्य सिद्धौ ‘विभाषोपसर्गे’ इति सूत्रवैयर्थ्यम् । न च यदा नानेन षष्ठी तदा ‘षष्ठी शेषे’ इति सूत्रेण षष्ठी तदा समासप्रवृत्तिरेव फलमस्ति वाच्यं, ‘नोपसर्गे’ इति न्यासेन ‘दिव’ सूत्रस्य निषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयसिद्धौ विभाषाप्रवृत्तयः तथापि वैयर्थ्यानुद्धारात् । द्वितीये—‘विभाषे’तिसूत्रस्य कर्मण्येव विकल्पेन षष्ठीविधायकतया छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावाद्ब्राह्मणे ‘विभाषे’तिसूत्रविहितपठ्यभावे ‘कर्मणि द्वितीये’ति सूत्रेण द्वितीयायाः सिद्धौ ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्र-वैयर्थ्यनुवर्तमेव । न च तत्त्रिरसर्गे द्वितीयार्थमस्ति वाच्यं, कर्मत्वविवक्षायान्निवृत्तस्याप्राप्तेस्तत्र ‘कर्मणि द्वितीये’ति सूत्रेण द्वितीयायाः सिद्धौ तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यानुद्धारात् । ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रे शेषपदसम्बन्धेन शेषत्वविवक्षायां द्वितीयार्थन्तदिति तु वक्तुमशक्यम्, ‘विभाषोपसर्गे’ इति सूत्रेण विच्छिन्नस्य शेषपदस्य पुनस्तत्र सम्बन्धासम्भवात् । न च कृदन्तेन योगे ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रे विभाषापदसम्बन्धेन पक्षे ‘दिव’ इति सूत्रसिद्धपठ्याः पुनर्विधानेन समासाभावाधेनन्तदस्ति वाच्यं, ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रभाष्ये—‘किमुदाहरणं ? प्रतिदीव्यन्ति’, पूर्वैणाप्येनन्तिसिद्धम् । इदन्तर्हि—‘गामस्य तदहः सभायान्दीव्येषु’ रित्युदाहरणेन कृदन्तेन योगे तस्य प्रवृत्त्यस्वीकारादिति प्राहुः ।

शतस्य दीव्यतीति । यद्यपि पूर्वसूत्रे 'दिव' पठित्वा 'तदर्थस्ये'ति त्यक्तुं शक्यते तथापि योगविभाग उत्तरार्थः, 'शेष' इत्यस्यासम्बन्धार्थश्च ।

विभाषोप । अत्रापि 'शेषे' इति न सम्बद्ध्यते, 'तदर्थस्ये'ति च वर्तते । तदाह—
पूर्वयोगेति । अत एवेयं प्राप्तविभाषेति 'नवे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

कृत्वोऽर्थप्रयो । शेषे किमिति । 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यादिना विच्छेदादधिकरण-
कारक एव षष्ठीविधानं युक्तमिति प्रश्नः ।

द्विरहनीति । वृत्त्यादिप्रामाण्यान्मण्डूकानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तरम् ।

'अधीगर्थे'ति सूत्रे 'कर्मादीनामविवक्षा शेष' इति भाष्ये बहुवचनेनात्रापि शेषपदसम्बन्ध-
बोधनाच्च । वस्तुतस्तु 'कर्माश्रयषष्ठीविषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचन'मिति

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

व्याख्यानं प्रकटयति—यद्यपीति । सङ्कोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादाह—**शेष इति ।**
बीजस्योक्तत्वादाह—**अत्रापीति ।** आदिना 'यजेश्व करणे' । इत्थं भाष्यसंमर्या शेषपदसम्बन्धमाह—
अधीति । तदाशयं प्राचां ग्रन्थासङ्गतिश्च प्रकाशयन् सिद्धान्तमाह—**वस्तुत इत्यादि ।** प्राचोक्तसूत्रा-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रमाणान्तरमप्याह—यद्यपीति । **दिव इति ।** 'व्यवहृपणदिवां समर्थाना'मिति पठित्वेत्यर्थः ।
उत्तरार्थः= 'विभाषोपसर्गे' इत्यत्र 'दिव' इत्येतन्मात्रसम्बन्धार्थः । ननु 'सङ्ख्याव्ययादे'रित्यादिवदेकदेशे
स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तन्मात्रसम्बन्धसिद्धेर्योगविभागो व्यर्थ इत्युच्येदाह—**शेष इति ।** 'असम्बन्धाधे'
इत्यस्य—'पूर्वतो वैजात्यबोधनद्वारे'त्यादिः । अत एव= 'शेषे' इत्यस्यासम्बन्धादेव । अन्यथा शेषत्वेन
विवक्षिते 'दिव' इत्यस्याप्राप्त्याऽप्राप्तविभाषात्वमेव स्यादिति वदन्ति । **मिश्रास्तु—**अत्र शेषग्रहणानुवृत्तौ
'दिवस्तदर्थस्ये'त्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धाविर्दं सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् । न च 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेन
विकल्पेन षष्ठीविधाने पक्षे शेषषष्ठीप्रवृत्त्या तत्पक्षे समासप्रवृत्तेः फलत्वात्त्रेदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं,
'नोपसर्गे' इति न्यासेन 'दिवस्तदर्थस्ये'ति प्राप्तषष्ठीनिषेधे औत्सर्गिकशेषषष्ठीप्रवृत्त्या वैकल्पिकसमासेन
रूपसिद्धौ फलभेदाभावाद्दिभाषाग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः शेषग्रहणासम्बन्धस्यैवोचितत्वात् ।

परे तु—सञ्ज्ञाशब्दानामर्थमात्रिकतया 'विभाषोपसर्गे' इति न्यासापेक्षया लाघवाभावान्नोपसर्गं इति
न्यासो नोचित इति मिश्रोक्तं नोचितम् । किन्तु भाष्यप्रामाण्यादेव शेषग्रहणानुवृत्तिः । तदेतदाह—
अत एवेति—**इत्याहुः ।**

दिवस्तदर्थस्येत्यादीत्यादिना 'प्रेष्यबुवोः' 'विभाषोपसर्गे' इत्यनयोः परिग्रहः । विच्छेदात्=
शेषाधिकारस्य विच्छिन्नत्वात् । 'शेषग्रहणानुवृत्तेरभावा'दिति शेषः । 'मण्डूकानुवृत्ति'रित्यस्य—'शेषे'-
इत्यस्ये'ति शेषः ।

ननु वृत्त्यायुक्तिर्न दृढं मानमत आह—**अधीगर्थेतीति ।** बहुवचनेनेति । 'कर्मादीना'मित्यादिना
'शोऽविदर्थस्य'त्यत्र करणस्य, 'कृत्वोर्धप्रयोगे' इत्यत्राधिकरणस्य च ग्रहणे बहुवचनमुपपन्नं भवति, नान्यथा,
अतो 'शोऽविदर्थस्य'—'अधीगर्थे'त्यत्रैव 'कृत्वोऽर्थे'ति सूत्रेऽपि शेषपदसम्बन्ध आवश्यक इलाशयः ।
तथा सति च कर्म—करणा—ऽधिकरणानां लाभाद्बहुवचनं सुपपद्यते इत्याहुः । **अत्रापीति ।** 'व्यवच्छेदे-
ऽपि'ति शेषः । कर्माश्रयषष्ठीविषये=अधीगर्थ्यादिप्रेष्यबुव्यन्तसूत्रविहितषष्ठीविषये । **सूत्रोपात्तेति ।**
अधीगर्थेत्यादिसूत्रोपात्तैत्यर्थः । सकर्मकाणां=सरल्यादिधातूनाम् । 'मातुःसरती'त्यादौ सकर्मकस्थले
कर्मणि षष्ठीविधानेऽपि कर्मान्विताथप्रतिपादकत्वेन सरल्यादेः सकर्मत्वेनाऽकर्मकत्वाभावान्मातुः सार्थेते
इत्यत्र भावे लकारानापत्तिः, 'माता सार्थेते' इति कर्मणि लकारापत्तिश्चेति वात्तिकारम्भः ।

वार्तिकप्रत्याख्यानाय—‘शेषे इति वर्तते’ इति भाष्यकृतोक्ते, परेण—‘शेषश्च कः ?’ इति पृष्टे—‘शेषे षष्ठी’ति सूत्रोक्तं—‘कर्मादीनामविवक्षा शेषः’ इति सिद्धान्तिना स्मारितं; नैतावता ‘कृत्वोर्थे’त्यत्र तत्सम्बन्धो लभ्यते ।

किञ्चैतद्भाष्यबलात् ‘दिव’ इति सूत्रेऽपि शेषपदसम्बन्ध आवश्यकः, अन्यथा वार्तिकरीत्या ‘शतस्य दीव्यते’ इति भावे इष्टस्य प्रयोगस्यासिद्धिः ।

अत एव वार्तिकव्याख्यायाम्—‘अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्माश्रयपदेनोच्यन्ते’—

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

न्तरव्यवच्छेदाय । कर्मादिष्वित्यस्यार्थमाह—कर्माश्रयेति । ‘अधीगर्थे’त्यादि-‘दिव’इत्यन्तसूत्रेत्यर्थः । नैतेति । उपक्रमस्य तत्रैव सत्त्वाद्बहुवचनस्य तदाशयत्वाच्च । पूर्वं विपरीतं दोषमाह—किञ्चेति । एतत्=अव्य-वहितोक्तम् । उक्तन्तदर्थं प्रमाणयति—अतएवेति । तत्र तदसम्बन्धस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ‘कृत्वोर्थे’-

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

उपक्रमोपसंहारादिकं तात्पर्यलिङ्गं न किञ्चिदस्ति । भावे इष्टस्येति । इदं चिन्त्यं, शेषषष्ठ्या

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वार्तिकेऽकर्मकवद्भावाद्भावे ले—‘मातुः स्पर्धते’ इति सिद्धमित्याशयः । ‘परेणे’त्यस्य ‘प्रसङ्गा’दिति शेषः । इति=इत्येतत् । स्मारितमिति । ‘षष्ठी शेषे’ इत्यनेन हि—कर्मादीनां षण्णामपि कारकाणामविवक्षायां षष्ठीविधानात्तत्र ‘कर्मादीना’मिति बहुवचनं स्वरसतः सङ्गच्छते । ‘अधीगर्थे’त्यत्र तु प्रसङ्गादेव ‘कर्मादीना’-मित्याद्युपात्तमिति न बहुवचनोपपादनायाधिकरणस्य तत्र ग्रहणमावश्यकमिति भट्टाशयः । एतावता=भाष्ये बहुवचनोपपादनात् । तत्सम्बन्धः=‘शेषे’ इत्यस्य सम्बन्धः । एवञ्च शुद्धे एवाधिकरणेऽनेन षष्ठीति सूचितम् ।

परे तु—सारणे हि—“उक्तः शेषः, किमुक्तः ? कर्मादीनामविवक्षा शेषः—” इत्येवं भाष्यकृतोक्तं स्यात्, तथा शैलीसिद्धत्वात्, एवञ्च नेदं सारणभाष्यमिति—‘कर्मादीना’मिति बहुवचनं प्रकृताभिप्रायमेवेति बहुवचनोपपत्तये शेषानुवृत्तिरत्रोचितेत्याहुः । इत एवास्चेराह—किञ्चेति । एतद्भाष्यबलादिति । पूर्वोक्तं—‘शेषे इति वचने’इत्यादिभाष्यबलादित्यर्थः । अन्यथा=‘दिव’ इत्यत्र शेषपदासम्बन्धे ।

वार्तिकरीत्येति । ‘कर्माश्रयषष्ठीविषये’इत्यादिवार्तिकसत्त्वे हि वार्तिकबलादकर्मकवद्भावे ‘शतस्य दीव्यते’ इति रूपं भवति, शेषपदानुवृत्त्या तत्त्वण्डने तु—‘दिवस्तदर्थस्ये’त्यत्र शेषपदानुवृत्त्यभावेऽकर्मकत्वाभावाद्भावे लकारानुपपत्तिरित्यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदादिव इत्यत्रापि ‘शेषे’ इत्यस्य सम्बन्ध आवश्यक इत्याशयः । नच ‘दिव’ इति सूत्रे शेषे इत्यस्याननुवृत्तावपि शेषत्वविवक्षायां कर्मत्वेन बोधकत्वाभावादकर्मकत्वेन ‘शतस्य दीव्यते’ इत्यस्य [—वार्त्तिकभावेऽपि—] भावे लकारेणोपपत्त्या न भाष्यविरोध इति वाच्यं, वार्त्तिकरीत्या कर्मत्वेन कर्मबोधकत्वादशायामपीष्टस्य ‘शतस्य दीव्यते’ इत्यस्यासिद्ध्यापत्त्या विरोधस्य स्पष्टत्वात् । तथा च ‘दिव’ इत्यत्रापि शेषपदानुवृत्तिरिति नारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेद इति फक्किार्थः ।

अपरे तु—‘दिव’ इत्यत्र ‘शेषे’ इत्यस्यासम्बन्धेन शुद्धे कर्मणि षष्ठ्यामपि कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां ‘शतस्य दीव्यते’ इत्यस्योपपत्तेर्नोक्तिविरोध इति चिन्त्यमेतदित्याहुः । इत एवास्चेराह—अत एवेति । एवञ्च ‘दिव’ इत्यस्यापि तन्मध्यपतितत्वाच्छेषे इत्यस्य सम्बन्धो लभ्यते, तन्मध्यपतितत्वाभावाच्च ‘कृत्वोर्थे’-त्यत्र न शेषपदसम्बन्ध इत्याशयो भट्टानाम् ।

परे तु—कैयटविरोधस्याकिञ्चित्करतया ‘दिव’ इत्यत्र शेषपदसम्बन्धे न मानम् । भाष्यप्रामाण्याच्च

इति कैयटः । एवञ्च शेष इत्यनुवृत्त्या वार्तिकप्रत्याख्यानवदेत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् । 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रस्थभाष्यन्तु वार्तिकरीत्येत्याहुः ।

— किञ्च 'यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति,—'स्मराम्यहं मातर'मिति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या तु यदा 'कर्माद्यविवक्षितं भवती'ति वदेत् । एवञ्च 'ज्ञोऽविद-
र्थस्ये'त्यत्रापि तदसम्बन्ध एव । एवञ्च तद्योगे न कदापि तृतीया । 'शतं दीव्यती'—

❀ विजया ❀

सूत्रद्वयप्रत्याख्यान इति । 'विभाषोपसर्गे'—'द्वितीया ब्राह्मणे'इति सूत्रद्वयेत्यर्थः । 'दिवस्तदर्थ-
स्यानुपसृष्टस्ये'ति न्यासेनोपसृष्टे शेषे षष्ठीति-षष्ठ्या विकल्पेन समाससिद्धौ 'विभाषोपसर्गे' इत्यस्य
प्रत्याख्यानम् । 'दिवस्तदर्थे'त्यस्य शेषत्वविवक्षायां प्रवृत्त्या कर्मत्वेन विवक्षायां 'कर्मणि द्वितीये'त्यनेन
द्वितीयासिद्धौ 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्येन प्रत्याख्यानं बोध्यम् ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

पर्यन्ता' इति वदेत् । तत्र तत्सम्बन्धेऽपीदं गानमन्यथा 'दिवपर्यन्ता' इत्येव वदेत् । पर्यन्ता इति । कर्मा-
श्रयषष्ठीविषयसूत्रोपात्तसकर्मका इत्यर्थः । वार्तिकस्य कर्मादिपदेनेति भावः । परिशब्देन तस्यागोऽपि
सूचितः । एतत्सूत्रेति । 'विभाषोप' द्वितीयात्र'तीत्यर्थः । भाष्येति । उक्ताधीगर्थेति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः ।

एवं सति प्रागुक्तभाष्यविरोधं परिहरति—द्वितीयेति । प्रकृते दोषान्तरमाह—किञ्चेति । तदग्रिमभाष्य-
मेवाह—यदेति । अपिना प्रकृतसमुच्चयः । उभयफलमाह—एवञ्चेति । उभयत्र तदसम्बन्धे, तत्र
तत्सम्बन्धे चेत्यर्थः । तत्पदेनोभयम् । अत एव [आदिना ?] न सप्तमी ।

द्वितीयाफलमन्यथाऽऽह—शतमिति । चो व्युत्क्रमे । तवैवं कथं तत्रानुवृत्ति-

❀ विषमपदविवृतिः ❀

उक्तप्रयोगसिद्धेः । एतत्सूत्रद्वयेति । 'विभाषोपसर्गे' 'द्वितीया ब्राह्मणे'ति सूत्रद्वयेत्यर्थः ।
भाष्यन्त्विति । 'नित्यषष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थ'मिति भाष्यमित्यर्थः ।

❀ वरवर्णिनी ❀

'कृतवोर्धे'त्यत्र शेषपदसम्बन्ध उचित इत्याहुःस्मद्गुरुवरास्त्रिपाठिचरणाः, अस्मत्पितामहाः—श्रीस्नेहिराम-
शास्त्रिचरणाश्च । सूत्रद्वयेति । 'विभाषोपसर्गे' 'द्वितीयाब्राह्मणे' इति सूत्रद्वयेत्यर्थः । 'दिवस्तदर्थस्यानुपसर्गे'
इत्येव पाठ्यमिति तदाशयः । अन्ये तु 'व्यवहृपणानुपसृष्टदिवां समर्थाना'मिति पठित्वा 'दिवस्तदर्थस्य'-
'विभाषोपसर्गे' इति सूत्रद्वयं न कार्यम्, एवं 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यपि न कार्यमित्याशयमाहुः ।

अन्ये तु निरुक्तीत्या भाष्यतात्पर्यरूपेण न दृढं मानमित्याहुः ।

ननु वार्तिकस्य प्रत्याख्यातत्वात् तदनुरोधि तद्भाष्यमिति 'कृतवोर्धे'त्यत्र शेषानुवृत्तिरुचितैवेत्यरुचेराह-
किञ्चेति । कर्मविवक्षितं=कर्मत्वेन विवक्षितं, शेषत्वेनाविवक्षितमिति यावत् । त्वद्रीत्या=कृतवोऽर्थ-
सूत्रेऽपि शेषपदसम्बन्धे । एवञ्च=कर्माद्यविवक्षितं भवती'त्यनुक्त्वा कर्मग्रहणे एव शेषपदानुवृत्तेर्लाभा
दधीगर्थेत्यत्रैव तत्सम्बन्धे च । तदसम्बन्धः=शेष इत्यस्यासम्बन्धः । एवञ्च=करणे एव षष्ठीविधाने च ।
तद्योगे=अज्ञानार्थकज्ञानातियोगे । 'तृतीयां वाधित्वा षष्ठीविधाना'दिति शेषः ।

सिद्धतीति । दिवस्तदर्थेत्यत्र पूर्वोक्तीत्या शेषपदानुवृत्त्या शेषत्वेन विवक्षायां षष्ठ्याः प्रवृत्त्या शुद्धे
कर्मणि द्वितीयाप्रवृत्तेरित्याशयः ।

त्यादि च सिद्ध्यति । ‘अधीगर्थे’त्यादौ च मण्डूकानुवृत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु ।

ॐ विजया ॐ

विभावयन्त्विति । परे तु—इदं सर्वमयुक्तं, तथाहि—यदुक्तं—‘स्मारित’मिति, तदयुक्तं, तथा सति ‘उक्तः शेषः’ इति भाष्यकारो ब्रूयात्, तस्मादादिपदेन बहुवचनेन च करणाधिकरणयो-
ग्रहणं कर्तव्यमेव । यच्च ‘शतस्य दीव्यते’ इति भाष्ये इष्टस्येति,—इदमप्ययुक्तं, भाष्यकृदभीष्ट-
शेषपदानुवृत्तिमबुद्ध्या प्रवृत्तस्य वार्तिकस्य—विरोधेऽपि बाधकाभावात् । किञ्च कर्मत्वविवक्षायां
‘दिवस्तदर्थस्य’त्यस्य प्रवृत्त्या शेषत्वविवक्षायां ‘शेषे षष्ठी’त्यनेन षष्ठ्या भावप्रत्ययेन च
‘शतस्य दीव्यते’ इति प्रयोगस्य सिद्धत्वाद्विदमयुक्तम् । यदपि—‘इति कैयट’ इति, इदमप्ययुक्तं,
सूत्रवार्तिकभाष्याणामविरोधे कैयटविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । बहुषु स्थलेषु ‘इति कैयटस्तु चिन्त्य
एवे’ति वदता नागेशेनापि तत्स्वीकाराच्च । ‘दिवमिन्ना’ इति वा तत्र कैयटे पूरणीयम् । इति वदेदिति ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

भाष्योक्त्या—आह—अधीति ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

सुधियो विभावयन्त्विति । केचित्तु वृत्त्यादिप्रामाण्यात्, ‘कर्मादीनामविवक्षा शेष’ इति भाष्ये
बहुवचननिर्देशाच्च ‘कूलोर्थे’त्यत्र शेष इति सम्बध्यते । न च ‘षष्ठीशेषे’ति सूत्रोक्तं भाष्यकृता स्मृत-
मिति वाच्यम्, अत्र मानाभावात् । ‘दिवस्तदर्थस्ये’ति सूत्रे तु शेषपदं न सम्बध्यते, उत्तरसूत्रद्वया-
रम्भात् । ‘शतस्य दीव्यते’ इति भावे लकारस्तु शतस्येत्यत्र शेषे षष्ठीमाश्रित्य सुलभः । न चैवं सूत्रो-
पात्तं ‘सकर्मकाणामकर्मकबद्धचन’मिति वार्तिकवैयर्थ्यमिति वाच्यं, कर्मणि षष्ठ्यामेव ‘मातुः स्मर्यते’-
इत्यादौ भावे लकार इत्यभिसन्धाय वार्तिकप्रवृत्तेः । ‘शेष इति वर्तते’ इति प्रत्याख्यानभाष्यं तु
‘स्मराम्यहं मातर’मिति प्रयोगसिद्ध्यर्थं मुख्यतः प्रवृत्तम् । आनुषङ्गिकं तु ‘मातुः स्मर्यते’ इत्यत्र भावे
लकारसाधनम् । ‘अधीगर्थादयः प्रेथ्यन्पूर्यन्ता’ इति कैयटग्रन्थे तु ‘दिवस्तदर्थस्ये’त्येतद्विज्ञा
इति पूरणीयम् । ‘नपदान्त’ सूत्रे ‘वरेयलोपस्वरवर्जद्विर्वचनादीनी’ति भाष्यग्रन्थे पर्युदासकोटौ
दीर्घपदस्य भवता पूरणात् । एवं च सति ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रस्थभाष्यमप्युपपन्नम् ।
‘शोऽविदर्थस्ये’त्यत्रापि शेष इति सम्बध्यते, अन्यथा मण्डूकानुवृत्तिस्वीकारापत्तेः । ‘शतं दीव्यती’-
त्यादि तु अर्थान्तरे साधु । एवञ्च ‘अक्षेर्दीव्यती’त्यत्रापि ‘दिवस्तदर्थस्ये’ति षष्ठी भवत्येव ।
कीडाव्यवहारभाष्यामन्यत्रा ‘क्षेर्दीव्यती’ति प्रयोगः । अनयोरर्थयोस्तु तृतीयां बाधित्वा परलात्पक्षेव ।
‘मनसादवी’ति तु शुल्याद्यर्थान्तरे साधु । एतेन ‘प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते’ इति
वचनं षष्ठीविधानसामर्थ्यलभ्यमिति केन चिदुक्तमपास्तमित्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ननु ‘शोऽविदर्थे’त्यत्र शेषपदासम्बन्धेऽधीगर्थेत्यत्र कथं तत्सम्बन्ध इत्यत आह—अधीगेति ।

परे तु—प्रकृतसूत्रीय ‘भाष्ये स्मराम्यहं मातर’मित्युदाहरणानुरोधेनैव ‘कर्मे’त्युक्तम् । प्रकृतसूत्रोदाहरणे
तदतिरिक्तासम्भवमिति ‘त्वद्रीत्ये’त्यायुक्तमकिञ्चित्करमेव । ‘शोऽविदर्थस्ये’त्यत्र शेषपदसम्बन्धो भवत्येव ।
अज्ञानार्थकजानातियोगे तृतीया भवत्येव । ‘शतं दीव्यती’त्याद्यसाध्वेव । एवञ्च मण्डूकानुवृत्तिस्वीकारा-
वश्यकता नास्त्येव, ‘शोऽविदर्थे’त्यत्र शेषपदानुवृत्त्याऽधीगर्थेत्यत्रापि स्वारसिकानुवृत्तेः सम्भवादिति
सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः । —यदि च प्रकृतमिप्रायकत्वेन ‘यदा कर्मे’त्यादिभाष्यं योज्यते तदा तु
मण्डूकानुवृत्तौ मानाभावः । केचित्तु शेषानुवृत्तिरेव प्रयत्नलभ्या, आरम्भसामर्थ्येन समासाभावकल्पने
गौरवात्, शेषपदाननुवृत्तिस्तु स्वारसिकी, एवञ्चाधीगर्थेत्यत्र निरुक्तभाष्यप्रामाण्याच्छेषपदसम्बन्धेऽपि
उत्तरत्र मानाभावाच्छेषपदासम्बन्धः इत्याहुः—” इति जगन्नाथोद्धारनाथोमानाथ जनार्दनशास्त्रिप्रभृतयः ।

कर्तृकर्मणोः । अत्र 'शेष' इति न सम्बद्ध्यते, सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः, 'कृद्योगा षष्ठी समस्यते' इति वार्तिकेन तत्र समासस्येष्टत्वात् । कृतिरिति ।-भावे क्तिन् । कृष्णः-कर्ता । जगत इति ।-कर्मदम् ।

कर्तृसाहचर्यात्कर्मापि धात्वर्थे भेदेनान्वय्येव गृह्यते । तेन 'स्तोकं पाकः' इत्यादौ न क्रियाविशेषणात्षष्ठी ।

किञ्च क्रियाविशेषणेन 'स्तोकम्पाचक' इत्यादौ न समानाधिकरणसमासो, नापि

ॐ विजया ॐ

इदमप्ययुक्तं, 'यदा कर्म विवक्षितं भवती'त्यस्य 'स्मराम्यहं मातर'मित्येतद्विषयकत्वात् । यदा करणं विवक्षितं भवति तदा षष्ठी नेत्यादि तु स्वयमूहम् । एवञ्च 'शोऽविदर्थस्य करणे' इत्यत्र 'कृत्वर्थप्रयोगे'-त्यत्र च शेषपदानुवृत्तिः । 'दिवस्तदर्थस्य'त्यत्र तूत्तरसूत्रद्वयारम्भसामर्थ्यात्, 'द्वितीया ब्राह्मण' इति सूत्रस्थभाष्याच्च शेषपदाननुवृत्तिश्च स्वीकार्येत्याहुः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

ननु तद्वत्समासाभावार्थं सूत्रमत आह—कृद्योगेति । एतेन 'कर्तरि च कृती'ति न्यासे चेन कर्माकर्षसम्भवे पुनः कर्मग्रहणादिति प्राचोक्तं, व्याख्यानान्दिति दण्डयुक्तञ्चापास्तम् । अर्थान्तरनिरासा-याह—भावे इत्यादित्रयम् । अनतिप्रसङ्गाय विशेषमाह—कर्त्रिति । तथा सति वार्तिकविरोधोऽपि दोष इत्याह—किञ्चेति । वैयधिकरण्यादाह—न सेति । आदिना 'मयूरव्यंसके'ति । नन्वेवमिष्टासिद्धिरत

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

कर्तृकर्मणोः कृति । भेदेनान्वय्येवेति । वस्तुतः 'साक्षाद्व्यवर्थाश्रय' इत्युचितम्, तेन 'वैकुण्ठमधिशयित'इत्यादौ न षष्ठी । प्रपञ्चादाह—किञ्चेति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

वैयर्थ्यापत्तेरिति । 'षष्ठीशेषे' इत्यनेनैव षष्ठीसिद्धेः । ननु समासाभावयैव 'कर्तृकर्मणो'रिति सूत्रमत आह—कृद्योगेति ।

तत्र=कृद्योगे । साहचर्यादिति । ननु—मनोरमायां—“कर्मत्वरूपाथस्य शब्दोपस्थितस्यैव प्रकारत्वं-विशेष्यत्वे, 'पश्य सृगो धावती'त्यादौ तु तद्वाचकस्य अमादिप्रत्ययस्याक्षिपासम्भवात्कर्मत्वरूपाथस्य संसर्गतयैव भानम्, कर्माथोध्याहारे तु तस्य प्रकारताऽपि सम्भवति, एवं फलेऽपि मतभेदेन संसर्गत्वप्रकारत्वाभ्यां कर्मत्वभानं, फलस्यापि कर्मत्वात्—” इत्याशयकमुक्तम् । तद्व्याख्यानवासरे शब्दरत्ने च—'पक' इत्यादौ व्यापारास्याप्येवमेव संसर्गत्वप्रकारत्वाभ्यां भानम्—” इत्युक्तम् । एवञ्च 'स्तोकं पचती'तिवत् 'शोभनेन देवदत्तेन पक्व'मित्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन व्यापारस्य कर्तृत्वे तत्समानाधिकरणात् शोभनपदादपि तृतीया भवतीति—कथं कर्तृसाहचर्येण भेदेनान्वयिनो ग्रहणं ? कर्तुरप्यभेदेन तन्त्रान्वितत्वादिति चेन्न, नागेशभट्टैः—“कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे फलावच्छिन्नव्यापारे, कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे च व्यापारावच्छिन्ने फले शक्तिरिति स्वीक्रियते, न तु तन्मते खण्डशःशक्तिरिति—पदार्थैकदेशे व्यापारे शोभनपदार्थान्वयाभावाद्यापारे कर्तुरभेदान्वयाभावात् ।

नचैवं पदार्थैकदेशतया फलेऽप्यनन्वयापत्तिरिति वाच्यं, 'तत्प्रत्ययपूर्वमपलोमकूल'मिति सूत्रेण द्वितीया-न्तादृत्ते इत्यर्थे प्रत्ययविधानात्फले पदार्थैकदेशेऽप्यन्वयस्य स्वीकारात् । अनुलोमं वृत्ते—आनुलोमिक इति तदुदाहरणे द्वितीयाया अन्यथाऽनुपपत्तेः । एवञ्च शब्दरत्नानुरोधाद्यापारस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन कर्तृत्वं पकादौ भवतु नाम, परं फलांशवत्तत्र पदार्थान्तरस्याभेदेनान्वयो न भवतीति कर्तृसाहचर्यादि-त्यादिः शेखरः सुलग्न एवेत्यस्मद्गुरवः पण्डितैकशेषशेषावतारास्त्रिपाठिपादाः प्रादुरिति गौडाः ।

क्रियाविशेषणात्=फलेऽभेदेनान्वितास्तोकादिपदात् । प्रसङ्गादत्र विशेषान्तरमाह—किञ्चेति । समाना-

‘सुप्सुपे’त्यादिः, सुबन्तार्थविशेष्येणानन्वयेनासामर्थ्यात् । ‘द्वितीया श्रिते’त्यादेस्तु सामर्थ्या-
दवयवद्वारके सामर्थ्ये प्रवृत्तिः । द्वितीयाप्रकरणोक्त— परे तु—मतरतीया वा सामर्थ्यम् ।

अत एव ‘पूजनात्पूजित’मिति सूत्रे—दारुणं यथा भवति तथाऽध्यापक इत्यर्थकस्य
‘दारुणाध्यापक’ इत्यस्य सिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये । अन्यथा समासेन सिद्धे
तद्वर्थं स्यात् ।

एतदेव भाष्यं—ततः षष्ठ्यभावेऽपि मानम्, अन्यथा षष्ठीसमासस्य ‘तृजकाभ्यां कर्तरी’-

❁ विजया ❁

परे तु मतरतीया वा सामर्थ्यमिति । यथा प्रासिकत्रानन्दकर्मेल्यत्र विशेष्ये कर्तरि कर्मल-
निरूपकत्वाभावेऽपि तद्विशेषणप्राप्तिवृत्तिकर्मत्वनिरूपकत्वं कर्तर्यारोप्यत तथा ‘कृष्णश्रित’ इत्यत्र
श्रयणवृत्तिकर्मलनिरूपितं निरूपकत्वं श्रयणकर्तारोप्य सामर्थ्यं निर्वहणीयमिति भावः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

आह—द्वितीयेति । इदमपि प्राचां मतेन । वस्तुनस्तत्र स्वारसिकमेव तदित्याह—द्वितीयेति । उक्त
भाष्यसम्मतमाह—अत एवेति । तत्र समासाभावेन ततः षष्ठ्यभावादेवेत्यर्थः । आषाभावादाह—
अन्यथेति । द्वितीयाभावादाह—एतदेवेति । प्राचां मतेनाह—तृजेति । अपिना समासः ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

परे तु मतरतीया वेति । विशेष्य एव द्वितीयान्तस्यान्वयः, विशेष्ये बाधास्तु विशेषणे स पर्य-
वस्यतीति रीत्येत्यर्थः । इदं चिन्त्यम्, द्वितीयायाः कारकविभक्तिर्लेन शब्दतःक्रियान्वय एव प्रवृत्तेः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

धिकरणसमासः=‘विशेषणं विशेष्येणे’ति समासः । सुबन्तार्थेति । ‘पाचक’ इति सुबन्तार्थविशेष्येण
कर्त्राऽनन्वयेन [तदेकदेशपच्चात्वर्थ एव तदन्वयेन—] सामर्थ्याभावादित्यर्थः । सामर्थ्यादिति । सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यादित्यर्थः । विशेषणसमासस्तु नीलोत्पलादौ चरितार्थे इति न तत्सामर्थ्यम् । अवयवद्वारके=
श्रितादिशब्दघटकश्रिधात्वर्थद्वारके । परेतुमतरतीया=विशिष्टे श्रितशब्दे कर्मनिरूपकत्वं—‘स्वर्गी ध्वस्त’
इत्यादिवत्—आरोप्यते इत्यादिरीत्या ।

असामर्थ्यादिति । विशेष्यद्वारकसामर्थ्यस्यैव प्रधानाप्रधानन्यायानुरोधेनोचितत्वादित्याशयः ।
षष्ठीसमासे तु ‘तृजकाभ्यां कर्तरी’त्यादिगमकादेवावयवद्वारकसामर्थ्यस्यापि ग्रहणमित्युमानाथप्रभृतयः ।

‘शोभनं पाचक’ इत्यादौ शोभनादिनिष्ठा योपस्थितीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणाऽभेदीया
प्रकारता, तादृशप्रकारतानिरूपिता याऽभेदीया फलनिष्ठा विशेष्यता, तत्रोपस्थितीया-
विशेष्यता नास्तीति—निरुक्तसामानाधिकरण्याभावेन समानाधिकरणसमासाप्राप्तिरिति श्रीगुरुचरणाः ।

अत एव=धात्वर्थेऽभेदेनान्वितेन समासाभावादेव । ‘दारुणाध्यापक’ इत्यपि कचित्पाठः । आरब्धमिति ।

१ नच ‘तृजकाभ्यां’मितिनिषेधाःकथं षष्ठीसमास इति वाच्यं, कर्तृसाहचर्यात्सामानाधिकरण्येना-
न्वयिकर्मषष्ठ्या समासस्यैव तेन निषेधात् । प्रकृते च दारुणं यथा भवति तथाऽध्यापक इत्यत्र षष्ठ्या भेद-
सम्बन्धेनान्वयबोधकत्वाभावात् निषेधावसरः । एवं ‘कर्तृकर्मणोः कृती’त्यत्रापि कर्तृसाहचर्या-
द्भेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायामेव तेन षष्ठी भवतीत्यर्थस्य लाभेन प्रकृते तेन न षष्ठीति श्रीदण्डिभट्टाः ।

त्यादिनिषेधैरुक्तसामर्थ्येऽपि प्रवृत्त्या तत्समासेनैव सिद्धौ मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति बोद्धव्यम् ।

न च भिन्नपदत्वेऽपि तथाप्रयोगसाधुत्वार्थं मलोपवचनमिति वाच्यं, तथा सति 'वाक्ये मलोपश्च वक्तव्यः' इति वदेत् ।

अत एव "—कैयटेन क्रियाविशेषणं दारुणादयस्तत्र वैयधिकरण्यात्समासाभावान्मलोपो विधीयते—'इत्युक्तम् । 'सुप्सुपे'त्यादिसमासो न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलम् ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

वाक्ये इति । 'मलोपवचनं चे'त्येव तु तत्रोक्तम् । अत एव=वाक्ये तदनिष्टत्वादेव । विशेषणमिति । अजहल्लिङ्गत्वेऽपि जातावेकत्वं । वैयधिकरण्यादिति । दारुणं यदध्यापनं तत् कर्तेति बोधेन द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः ।

तत्पदेनोभयम् । स्पष्टश्चेदं पदमज्जर्याम् । एतेन—'मयूरव्यंसे'ति वैयधिकरण्येऽपि समासः, सुप्सुपेति वा । समासविषये एव समासान्तोदात्तत्वापवादः स निघात इति प्राचोक्तमपास्तम् । तद्भाष्यविरोधात्तदाह—इत्यलमिति ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति । इदमुपलक्षणं,—मलोपवचनमसङ्गतमेव स्यात्—मकारस्यैवाभावादित्यर्थस्य । न च षष्ठीबहुवचने आम्नि तत्सङ्गतिः, क्रियाविशेषणे बहुलाभावेन बहुवचनाप्रवृत्तेः । वाक्ये मलोपश्चेति । इदमशुक्तं, गौरवेण तथा नोक्तमिति समाधानसम्भवात् । वैयधिकरण्यादिति । विशेष्येण सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः । समासाभावात्='विशेषणं विशेष्येणे'ति समासाभावात् । न सार्वत्रिक इति । परे तु 'भूतपूर्व' इति निर्देशेन 'विस्पष्टा-

❁ वरवर्णिनी ❁

अन्यथा षष्ठ्येवात्रापि स्यादिति मकाराभावान्मलोपवचनमनर्थकं स्यादित्याशयः । अन्यथा=अवयवद्वारकसामर्थ्यमादाय तादृशस्थलेऽपि समासे । तत्=मलोपवचनम् । व्यर्थमिति । समासे कृते विभक्ति-लुकेव मकारनिवृत्तेः सम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्यादित्याशयः । ततः='स्तोकं पाचक' इत्यादावभेदेनान्वितास्तोकादिपदात् । अन्यथा=एतादृशस्थले षष्ठीस्वीकारे । उक्तसामर्थ्ये=अवयवद्वारकेऽपि सामर्थ्ये । तत्समासेनैव सिद्धौ=कृत्वाऽपि समासेनैव सिद्धौ । भिन्नपदत्वेऽपि=वाक्येऽपि । समासस्य वैकल्पिकतया समासाभावे वाक्ये मलोपार्थं तस्यादित्याशयः । तथा सति=वाक्य एव मलोपार्थं तद्वचनस्यावश्यकत्वे सति ।

वदेदिति । एवञ्च वाक्यमात्रार्थत्वे समासव्याससाधारण्येन मलोपवचनमनर्थकमेवेत्याशयः ।

श्रीबालशास्त्रिचरणान्तु—'अन्यथा समासेने'त्यादिशेखरोऽशुक्त एव, 'प्रमेयं दारुणाध्यापक' इत्याद्यर्थमावश्यकत्वात् । समासे तु दारुणादिपदार्थे प्रमेयाद्यनन्वयापत्तिः, 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो न'ेति सिद्धान्तात् । 'वाक्ये मलोपश्चे'तिशेखरोऽपि चिन्त्य एव, तत्रापि वाक्य एव मलोपप्रवृत्त्या दोषस्य तुल्यत्वादिति प्राहुरिति श्रीदण्डिभट्टादयः प्राहुः । वैयधिकरण्यात्=एकार्थीभावाभावात् ।

कृति किमिति । कर्तृकर्मभ्यां—क्रिया सन्निधाप्यते ।—तद्वाची तु धातुरेव । कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण—साध्यत्वेन—धातुभिरेव तदुपस्थितेः ।

‘शत्योऽश्वः’, ‘आम्भ्रिकः’ इत्यादौ तद्वितान्न तेन रूपेणोपस्थितिरिति न तत्र कारकाणामन्वयः, एतद्वाच्यप्रामाण्यात् । अत एव ‘हिरु’गादियोगे न कर्मादिसञ्ज्ञा ।

एतेन—‘देवदत्तेन शत्योऽश्वः’ इत्यादौ षष्ठीनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमित्यपास्तम् ।

‘अधिका खारी द्रोणेने’त्यत्र हेतौ तृतीया । क्रियायोगाभावात्कर्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूपहेतुत्वसत्त्वात् ।

धातोश्च—द्वये प्रत्ययाः—तिङ्, कृतश्च । तत्र तिङ्योगे ‘न लोके’ति निषेधात् कृद्योगे एव भविष्यतीति—किं तेन ?

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

परमतखण्डनसहितं प्रश्नबीजमाह—कर्त्रिति । रूपमेवाह—साध्यत्वेनेति । एवव्यवच्छेधमेवाह—शत्य इति । न तत्रेति । तथा च देवदत्तेन शत्योऽश्वः’ ‘आम्भ्रिको भूमि’मित्यादयोऽप्ययोगा एवेति भावः ।

अत एव—ततस्तथोपस्थितक्रियायामेव तदन्वयादेव । प्राचां मतं खण्डयति—एतेनेति । तदुपस्थिते तदन्वयेनेत्यर्थः । नन्वेवं कचिदिष्टासिद्धिरत आह—अधिकेति । एतेनात्रैव षष्ठीवारणार्थं कृद्ग्रहणमित्यपास्तम् । नन्वेवमपि तिङन्तवारणाय तदत आह—धातोश्चेति । ‘द्वितये’ इति पाठः । तत्र—तयोर्मध्ये । अन्याथ तस्यावश्यकत्वादाह—नलोकेतीति । ‘न कृती’त्यनेन तु ‘नलोके’त्यत्र कृदव्ययग्रहणाय

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सन्निधाप्यते इति । कर्तृत्वकर्मत्वयोः कारकत्वव्याप्यतया कारकत्वस्य च क्रियानिरूपितत्वात्तल्लभ इत्याशयः । तद्वाचीति । क्रियावाचीत्यर्थः । तदुपस्थितेः—क्रियोपस्थितेः । शत्यः—शतेन क्रीतः । आम्भ्रिकः—अभ्या काष्ठकुद्दलेन यः खनति सः । तद्वितात—तद्वितान्तात् । तेन रूपेण—कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन । तत्र—तद्वितान्तशल्याद्युपस्थितक्रयादादौ । एतदिति । ‘कृतपूर्वी’त्यादौ दोषदानपरेत्यर्थः ।

अत एव—कारकान्वयितावच्छेदकसाध्यत्वेन रूपेण धातुत एवोपस्थितेरेव । हिरुगादीति । ततो वर्जनादिक्रियोपस्थितावपि कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण ततोऽनुपस्थितेर्न तद्योगे कर्मादिसञ्ज्ञेत्यर्थः ।

एतेन—शत्यादिपदात्कारकान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेरेव । षष्ठीति । ‘देवदत्तादिपदा’दित्यादिः । अपास्तमिति । तद्वितान्तशत्यादिपदोपस्थितक्रियायाः क्रियाभासतया तत्र देवदत्तादिकारकान्वयभावेन देवदत्तादिपदसम्बन्धस्यैवभावेन ततः षष्ठीप्राप्तेर्वक्तुमशक्यतया तन्निवृत्त्यर्थताया दूरापास्तत्वादित्याशयः ।

नन्वध्यारूढमित्यर्थेऽधिकमिति सूत्रेणाधिकशब्दस्य व्युत्पादनादध्यारोहणक्रियान्वयितया’ऽधिका खारी द्रोणेने’त्यत्र द्रोणे कर्तारं तृतीया भवति, यदि धातुत एव तेन रूपेणोपस्थितिः स्यात्तर्हि ततस्तृतीया न स्यात्कर्तृत्वस्य तत्राऽभावादत आह—अधिकेति । कर्तुः—स्वतन्त्रस्य द्रोणादेः । कर्तृत्वाभावे—कर्तृत्वसञ्ज्ञाया अभावे । जनकत्वेति । आरोहणजनकत्वरूपेत्यर्थः । अत्र द्रोणेनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीयेत्यपि वदन्ति । एवञ्च कृतिग्रहणस्य शलादिव्यावृत्तिर्न फलं, तत्र क्रियायाः कारकान्वयितावच्छेदकरूपेणाऽभानात्, किन्तु धातोरेवाक्षेप इति प्रघट्टकार्थः । धातोश्च केवलस्य प्रयोगाभावः, ‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये’ति सिद्धान्तादत आह—धातोश्चेति । निषेधादिति । तिङ्प्रकृत्युपस्थाप्यक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वान्वयतरवद्वाचकात्षष्ठी नेत्यर्थः—‘नलोके’ति निषेधादित्यर्थः । तेन—‘कृती’त्यनेन ।

‘नलोके’ति सूत्रे कृदव्ययस्यैव ग्रहणन्तु ‘अव्ययार्थस्य ये कर्तृकर्मणी’ इति व्याख्यानेन सिद्धम् । ‘उभयप्राप्ता’वित्यत्र बहुव्रीहिस्तु ‘एकाचो द्वे’ इत्यादा-
विवान्यपदार्थस्याशाब्दत्वेऽपि व्याख्यानाद्भविष्यति । न च ‘भेदिका देवदत्तस्य
यज्ञदत्तस्य काष्ठाना’मित्यादौ गुणभूते णिच्प्रकृत्यर्थकर्तरि षष्ठ्यर्थं ‘करोतीति कृ’दिति
कर्तृपरं तदिति वाच्यम्, तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि विनैव यत्नं सिद्धेरिति प्रश्नः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र विक्षेपणार्थं तदत आह—नलोकेतीति । नन्वेवमप्युभयेत्यत्र बहुव्रीह्यर्थं तत्, अन्यथा तत्पुरुषे भिन्न-
क्रियाकर्तृकर्मणोः प्राप्तावपि नियमे ‘भोदनस्य पाकः’ ‘ब्राह्मणानां प्रादुर्भावः’ इति न स्यादत आह—
उभयेति । भाष्योक्तफलान्तरं खण्डयति—नचेति । अन्यथा प्रधानन्यायेन न स्यादिति भावः ।

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

दीनी’ति वचनेन च ‘सुप्सुपे’ति समासोऽव्ययद्वारकसामर्थ्येऽपि प्रवर्तते, अत एव ‘नात्यायतकृष्ट-
चापः’ इति रघुकाव्यप्रयोगः सङ्गच्छते । तत्र हि ‘नात्यायते’ति क्रियाविशेषणम् । एवं ‘पुरुषः
सततोत्थितः’ ‘नित्यप्रवासी’ ‘शीघ्रभोजी’ ‘मृगगामी’त्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।
मलोपवचनन्तु व्यस्तप्रयोगे तथा साधुलार्थं, ‘वाक्ये मलोप’ इति तु गौरवाच्चोक्तमित्याहुः ।

‘कर्तृत्वाभावे’ इत्येव पाठः । ‘कर्तुः कर्तृत्वाभावे’ इति पाठे तु कर्तृपदमधिशब्दार्था-
ऽध्यारोहणाश्रयपरम् । ‘न लोके’त्युत्तरार्थं कृद्ग्रहणमित्याशङ्क्याह—नलोकेति सूत्रे इति ।

ननु ‘पुत्रेण सह’ इत्यत्र ‘कर्तृत्वादेव तृतीया सिद्धे’ति भाष्यात्कचिदव्ययार्थस्यापि साध्यत्वेन
भानमिति सहयोगे षष्ठीवारणमेव कृद्ग्रहणफलं सम्भवतीति चेन्न; ‘नलोके’ति निषेधेनादोषात् ।
‘कृदव्ययस्यैव ग्रहण’मिति शेखरस्तु प्रायोभिप्रायः । भेदिका देवदत्तस्येति । ‘स्त्रीप्रत्यययो’रिति

ॐ चरवर्णिनी ॐ

ननु ‘नलोके’ति सूत्रे कृतीत्यनुवृत्त्या कृदव्यय एव षष्ठी निषेधो भवति, अत एव ‘गृहस्योपरी’त्यादौ
नासौ निषेध इति षष्ठी भवत्येव, कृद्ग्रहणाभावे तु अव्ययमात्रयोगे षष्ठी निषेधापत्तिरत आह—कृदव्ययेति ।
व्याख्यानेनेति । कृदव्ययस्यैव एव हि—अव्ययार्थस्य कर्तृकर्मणी सम्भवतः, तयोः कारकतया क्रियायोगे
एव सम्भवादित्याशयः ।

ननु कृद्ग्रहणाभावे ‘उभयप्राप्ता’वित्यत्रापि तदनुवृत्तेरभावात्तद्विशेष्यकः—उभयोः=कर्तृकर्मण्योः
प्राप्तिसंस्मिन् कृतीत्येवं-बहुव्रीहिर्न स्यादिति ‘कृती’त्यावश्यकमत आह—उभयेति । अशाब्दत्वे=शब्दा-
दनुपस्थितत्वेऽपि । एकाच इति । एकाच इत्यत्र धातोर्विशेष्यत्वे एकाज्धातोः पचादेर्द्वित्वेऽपि
जात्यादौ धातोरेकाच्चाभावाद्धित्वं न स्यादत एकोऽज्यसिन्निति सामान्यत एवाशाब्दमपि यत्किञ्चि-
द्विशेष्यमादाय यथा बहुव्रीहिर्भवति तथाऽत्रापि अशाब्दं कृतीत्यतदादाय बहुव्रीहिर्भविष्यतीत्युत्तराशयः ।

व्याख्यानादिति । ‘भोदनस्य पाको ब्राह्मणानां प्रादुर्भावः’ इत्यादौ भाष्यप्रयोगे भिन्नक्रियाकर्तृकर्म-
वाचकशब्दप्रयोगेऽपि उभयत्र षष्ठीदर्शनमूलकात्कृदेव विशेष्यमिति व्याख्यानादित्यर्थः । एकदेश्च्युक्तं
कृतीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाशङ्क्य खण्डयति—न चेति भेदिकेति । भेदनं भेदिका, णिजन्तात्पर्या-

१ अत्र ‘भेदिका देवदत्तस्य काष्ठाना’मित्येवमशुद्धं पाठमर्थमननुसन्धाय स्थापयन्तः पर्वतीयादयो
आन्ता ष्वेति गौडाः ।

तद्धित इति । तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाः कर्त्तरि कर्मणि च मा भूदित्यर्थः । उदाहरणे—सकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्येदशवृत्तिमात्र-विषयताया भाष्यसम्मतत्वेन तस्य केवलस्य क्वाप्यप्रयोगेण तद्धितान्तसमुदायशक्त्यैव क्रियोपस्थापकत्वात् । कुद्ग्रहणात्—कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियावर्तुकर्मणो-

ॐ विजया ॐ

कर्तृकर्मणोः कृति । कृदन्तशक्तीति । कृदन्तपर्याप्तशक्तीत्यर्थः । अन्यथा ‘कृतपूर्वा कट’-मित्यत्राऽपर्याप्त्या ‘कृते’त्यत्रापि तादृशशक्तेः सत्त्वात् षष्ठी स्यादेव । एवञ्च सकर्मकप्रकृतिकभाव-क्तान्तस्य ‘कृते’त्यस्य पृथक् क्वाप्यप्रयोगेण ‘कृते’त्यत्र पृथक् शक्तिर्नास्ति, किन्तु ‘कृतपूर्वा’ति विशिष्टे एवेत्याशयः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

तत्र=ग्रहणकर्त्तरि । यथाश्रुतासङ्गतेरस्यार्थमाह—तद्धितान्तेति । ननु ‘कृतपूर्वं’मितिप्रयोगसत्त्वात्कथं मात्रार्थोऽत आह—उदेति । ‘अभावस्ये’त्यादिः । कापि=समस्तेऽसमस्ते च । अप्रयोगेणेति । व्यवहाराभावाच्छक्त्य-ग्रहेणास्य समुदायस्य तच्छक्तिज्ञानसहकारणोपस्थित्यजनकत्वेनेति शेषः । धातुशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वेऽपि न सा कृदन्तशक्तिः, तद्ज्ञानमेव हि मात्रपदव्यवच्छेद्यम् । तदाह—तद्धितान्तेति । विशेषणदाने न दोष इत्याह—कृदिति । अत्र=कृतपूर्वात्यत्र । सकलप्राचां ग्रन्थासाङ्गत्वात् तत्र मात्रपदस्य दानेऽत्रादाने च

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

नियमस्य प्रतिषेधः । कर्त्तरि कर्मणि चेति । अत्र ‘कर्त्तरी’त्यस्योदाहरणं चिन्त्यं, तादृशक्रियाकर्तु-रनभिहितस्य कुत्राप्यदर्शनादिति केचित् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

यार्हणेति भावे ण्वुच्, धात्वर्थनिर्देशे वा ण्वुल् । गुणभूते=प्रयोज्ये । ‘प्रधानाप्रधान’न्यायेन प्रधाने णिजर्धकर्त्तरि देवदत्ते चरितार्थतयाऽप्रधाने कर्त्तरि यज्ञदत्ते षष्ठ्या अप्राप्तिरित्याशयः । इति=इति व्युत्पत्त्या । तत्=कृतपदम् । तृतीयावत्=चैत्रेण मैत्रेणौदनः पाच्यते’ इत्यत्राप्रधाने मैत्रे तृतीयावत् । विनैव यत्नं=कुद्ग्रहणाभावेऽपि । विरोधाभावादिति भावः । प्रश्नः=कृति किमित्यादिनिरुक्तप्रश्नाशयः ।

तद्धितान्तेति । तद्धितान्तपर्याप्तैत्यर्थः । अत्र शक्तिश्च=आनुभविकी ग्राह्या, साच=आकाङ्क्षेवेति तत्त्वम् । उपस्थितिश्च=वाक्यार्थबोध इति श्रोदण्डिभट्टादयः । एवञ्च तद्धितान्तपर्याप्तानुभविक-शक्तिग्रहमात्रप्रयोज्यशाब्दबोधक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्ववदर्थेवाचकात्षष्ठी माभूदित्यर्थः । कृतपूर्वात्यादौ च—इनादितद्धितान्त—कृतपूर्वं—पर्याप्तानुभविकतद्धितान्तसमुदायशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्यशाब्दबोधविषयभूत-करणक्रियाकर्मत्वात्कदाचनं षष्ठीति समन्वयः । तद्धितान्तपर्याप्तमुदायशक्त्यैव क्रियाविषयकस्तत्र शाब्दबोध इत्युपपादयति—उदाहरणे इति । ‘कृतपूर्वा’त्यादौ प्रत्युदाहरणे इत्यर्थः ।

सकर्मकेति । सकर्मककृषात्त्वित्यर्थः । भावक्तान्तस्य=‘कृते’त्यस्य । ईदृशेति । तद्धितेत्यर्थः । कर्मान्विताक्रियावाचकधातुप्रकृतिकभावक्तान्तस्य भाष्यग्राम,ण्याच्छिदवृत्तिमात्रविषयत्वादित्याशयः ।

भाष्येति । तद्धितवृत्तिर्यत्र भाविनी तत्र सकर्मकादपि भावे क्तः, पश्चात्कर्मणः सम्बन्ध इत्यर्थस्य ‘कृतपूर्वा कट’मित्यादिप्रत्युदाहरणदानपरभाष्याल्लाभादित्यर्थः । तस्य=सकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्य ‘कृते’-त्यादेः । केवलस्य=तद्धितप्रत्ययविकलस्य । शक्त्यैवेति । एवञ्च कृदन्तपर्याप्तानुभविकशक्तिग्रह-प्रयोज्यशाब्दबोधविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वस्य कदादावभावात् ततः षष्ठीत्याशयः । कुद्ग्रहणात्=कुद्ग्रहण-सामर्थ्यात् । कृदन्तेति । पूर्ववत्—कृदन्तपर्याप्तानुभजनकशक्तिज्ञानप्रयोज्यशाब्दबोधविषय-

ग्रहणं, न चात्र तथा । 'तण्डुलानां पाचकतरः' इत्यादौ च पाचकादेः पृथक्-

❁ विजया ❁

ननु 'देवदत्तेन कटः कृतः' इत्यादौ करणेऽर्थे शक्तस्य 'कृते'त्यस्य शक्ततावच्छेदकं यद्रूपं कृतत्वं तस्य 'कृतपूर्वा'त्येतद्व्युत्पत्त्यर्थे 'कृते'त्यत्र सत्त्वेन 'तस्य करणरूपार्थे शक्तिर्नास्ती'त्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्तया शक्त्योपस्थितिर्विषयीभूतायाः करणरूपक्रियायाः सत्त्वेन [तन्निरूपितकर्मत्ववतः]ज्ञापितेऽपि षष्ठापत्तिर्दुर्वारेति चेन्न, कृदन्तपर्याप्तशक्तिज्ञानविषयताविशिष्टकर्तृत्वकर्मत्ववद्वाचकात् षष्ठीति ज्ञापनेनादोषात् । वै० 'स्वाश्रयक्रियानिरूपितत्वं' 'स्वाश्रयत्वै'तदुभयसम्बन्धेन । तथा च अन्विताभिधानवादिनां मते सम्बन्धेऽपि शक्तिस्वीकारेण 'कटस्य कर्ते'त्यादौ कर्तृपदस्यानभिहितकर्मत्वरूपसम्बन्धे करणे चार्थे शक्तेः सत्त्वेन षष्ठी भवति, 'कृते'त्यस्य चानभिहितकर्मत्वे कापि शक्त्यदर्शनेन, -करणेयं शक्तिसत्त्वेपि अनभिहितकर्मत्वस्य 'कृते'त्येतत्पर्याप्तशक्तिप्रयोज्योपस्थितिर्विषयत्वाभावेन न तत्र षष्ठी, तत्र हि 'कृतपूर्वा'त्येतत्पर्याप्त-शक्तिज्ञानविषयीभूतमेव कर्मत्वं न तु 'कृते'त्येतत्पर्याप्ततादृशशक्ति-ज्ञानविषयीभूतमिति न तत्र षष्ठी ।

परन्तु स्वीकारेऽन्विताभिधानवादिनां मते दोषाभावेऽप्यन्यमते दोषतादवस्थमेव, तथा च तन्मतेऽन्यमते च दोषाभावाय कृतिग्रहणसामर्थ्यात्—कृदन्तपर्याप्तशक्तिज्ञानप्रयोज्यशब्द-बोधविषयीभूतक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वैतदन्यतरवद्वाचकात्षष्ठीत्येवार्थ आस्थेयः । शब्दबोधानुकूला च शक्तिर्वाक्ये एव, पदे तूपस्थित्यनुकूलैव । तथाच 'कटस्य कर्ते'त्यादौ कृदन्तं 'कट-कर्तृ' इति; तत्पर्याप्ता या शब्दबोधानुकूला शक्तिस्तत्प्रयोज्यशब्दबोधविषयक्रियानिरूपितकर्मत्ववद्वाचकात्कट-पदात् षष्ठी भवति, 'कृतपूर्वा'त्यत्र तु या कृदन्तपर्याप्ता शक्तिस्तत्प्रयोज्यः शब्दबोधो न, तस्याः शब्दबोधानुकूलत्वाभावात्, या तु शब्दबोधानुकूला तद्विद्वान्तपर्याप्ता शक्तिः-तस्याः कृदन्त-पर्याप्तशक्तित्वाभावेन-कर्मत्वस्य तत्प्रयोज्यबोधविषयक्रियानिरूपितत्वेऽपि न षष्ठी । 'देवदत्तस्य कटः कर्तव्यः' इत्यादौ तु देवदत्तकर्तृकरणकर्माभूतः कट इत्यर्थस्य सत्त्वेन कर्मत्वस्य कृदन्तपर्याप्तशक्ति-प्रयोज्यबोधविषयक्रियानिरूपितत्वेऽपि अनभिहितत्वाभावाच्च षष्ठीति श्रीगुरुचरणाः । विस्तरस्तु गुरुवरैः परमपूज्याऽस्मत्पितृचरणैर्विरचितायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यामनुसन्धेयः ।

❁ चिदस्थिमाला ❁

फलमाह—तण्डुलानामिति । अपिना तद्विद्वान्तम् । अत एव नलोकेतिनिषेधाविषयत्वं, निष्ठान्तपद-

❁ विषमपदविवृतिः ❁

परे तु 'पाचितपूर्वां तण्डुलं देवदत्तेन यज्ञदत्त' इत्युदाहरणं कर्तुः सम्भवत्येव । अत्र ण्यर्थ-

❁ वरवर्णिनी ❁

क्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्ववदर्थवाचकादेव षष्ठीत्यर्थः । न च=नहि । अत्र=कृतपूर्वात्यादौ । तथा=कृदन्तपर्याप्तानुमविकशक्तिज्ञानप्रयोज्यशब्दबोधविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वं कटादेः ।

तण्डुलानामिति । यथा 'पाचक'इत्यादौ कृदन्तपर्याप्तपाकाश्रयत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाधीना तादृशार्थो-

१ अयमाशयः—तमप्रत्ययसमभिव्याहारमन्तरेणापि 'तण्डुलानां पाचक' इत्यादौ पाकक्रियानिष्ठ-विशेष्यतानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया तण्डुलादि-पदसमभिव्याहृतपाचकादिपदस्य तादृशशब्दबोधं प्रति हेतुतायाः कल्पतया तादृशसमभिव्याहारस्य च 'तण्डुलानां पाचकतरः' इत्यत्रापि सत्त्वेन षष्ठी सिध्यति । 'कृतपूर्वा'त्यत्र तु सकर्मकधातोर्भावे प्रत्ययस्य भाष्यप्रयोगाऽतिरिक्तेऽनङ्गीकारेण—कृतपूर्वात्येतत्समभिव्याहृतकटादिसमभिव्याहारस्यैव करणक्रिया-निष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नकटादिनिष्ठप्रकारताकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताया [कृतपूर्वात्यस्य च तद्विद्वान्ततया—] कृदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्यत्वस्य तादृशबोधेऽभावाच्च तत्र षष्ठीति ।

❁ वरवर्णिनी ❁

पश्चित्स्तथैव—[शक्ततावच्छेदिकाया ‘पाचके’त्यानुपूर्व्यास्तत्रापि सत्त्वेन—] ‘पाचकतर’ इत्यादावपीति—
कुदन्तपर्याप्तशक्तिज्ञानप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वस्य पाकानुकूलक्रियायामपि सर्वत्राचक्षिपितकर्मत्ववदर्थ-
वाचकादोदनपदात्पृष्ठी—‘ओदनानां पाचकतर’इत्यत्र भवति । ‘कृतपूर्वीकट’मित्यत्र तु—सकर्मकथातु-
प्रकृतिकभावत्तान्स्यान्यत्राप्रयोगात्कुदन्तपर्याप्तशक्तिज्ञानप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वस्य करणक्रियायामभावान्न
तन्निरूपितकर्मत्ववदर्थवाचकात्कटपदात्पृष्ठी । ‘कृतपूर्वी’त्यत्र हि या करणक्रियोपस्थितिः सा तद्धितान्त-
पर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्या-ननु कुदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्येति भावः । नन्वानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकतया
‘कृतः कटस्तेन’त्यत्र करणत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तेः कृतपदे दृष्टत्वेन ‘कृतपूर्वी कट’मित्यत्रापि तादृश-
ककाराव्यवहितोत्तराकार दिघटितानुपूर्व्याः सत्त्वेन ‘कृतः कटः’ इत्येतद्वटककृतादिपदपर्याप्तशक्तिग्रहे
‘कृतपूर्वी’त्येतत्पदजन्यकरणक्रियोपस्थितिजनकताया अक्षततया कुदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्यकरणक्रिया-
निरूपितकर्मत्ववदर्थवाचकात्कटपदात्पृष्ठी दुर्वारेति चेन्न; कुदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयता-
विशिष्टकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरवदर्थवाचकात्पृष्ठी, वै० ‘स्वाश्रयत्व’ ‘स्वाश्रयक्रियानिरूपितत्वो’भयसम्बन्धेन-
त्यर्थेनादोषात् । तथाहि—अन्विताभिधानवादिमते सम्बन्धस्यापि शक्तिकुक्षिप्रविष्टत्वेनानभिहितकर्मा-
न्वितकरणक्रियायामेव ‘कृतःकटस्तेन’त्यत्रत्यकृतपदस्य शक्तेः स्वीकारेण ‘कृतपूर्वी’त्यत्र कर्मान्वितकरणाभावेन
षष्ठ्यप्राप्तेः । समन्वयस्तु—स्वम्—उपस्थितया विषयता, तदाश्रयत्वं कर्मत्वरूपे सम्बन्धे ।
किञ्च—स्वं—सैव विषयता, तदाश्रयाभूता करणक्रिया, तन्निरूपितत्वञ्च कर्मत्वे इति—तादृशविषयताविशिष्ट-
कर्मत्ववद्वाचकात्कटादिपदात्पृष्ठीप्रवृत्तिरिति—रीत्या बोध्यः । ‘कृतपूर्वी’त्यत्र तु कर्मत्वान्वितकरणक्रियाया
अभावान्न षष्ठी, तादृशक्रियानिरूपितकर्मत्ववदर्थवाचकत्वस्य कटादावभावात् ।

॥ चान्विताभिधानवाधितिरिक्तमते करणत्वमात्रे एव शक्तेरभ्युपगमात्तादृशशक्तेः ‘कृतः कट’इत्यादौ
सत्त्वेन कुदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहस्य तत्र प्रसिद्धतया तत्रत्यकुदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहात्कृतपूर्वीत्यत्र करणक्रियो-
पस्थित्या तत्र कटपदात्पृष्ठी दुर्वारेति वाच्यं, कुदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्यशाब्दबोधोपस्थितिविषयताश्रयक्रिया-
निरूपितकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरवद्वाचकात्पृष्ठीत्यर्थस्वीकारेण ‘कृतः कट’ इत्यादौ कुदन्त‘कृत’पदपर्याप्तशक्तिग्रहस्य
सत्त्वेऽपि तादृशज्ञानस्य ‘कृतपूर्वी’त्यत्रत्यकटकर्मकपूर्वकालावच्छिन्नोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयइत्येतादृशशाब्द-
बोधविषयताप्रयोजकत्वाभावात् [-पदपर्याप्तशक्तिग्रहस्य पदार्थोपस्थितौ कारणत्वेऽपि शाब्दबोधे कारणत्वा-
भावात्, निरुक्तशाब्दबुद्धौ तादृशसमुदायजन्योपस्थितेः कारणत्वेऽपि केवलकृतपदजन्यशक्तिग्रहस्य कृतरूप-
पदार्थोपस्थितावेव हेतुतया—तत्राहतत्वात्] निरुक्तदोषानवकाशात् । ‘कटस्य कर्त्तृ’त्यत्र तु कृद्ग्रहणपरिभाषया
समुदायस्य कुदन्तत्वेन तत्पर्याप्तशक्तिग्रहस्य कटकर्मककरणकर्तृरूपार्थविषयकशाब्दबोधे कारणतया तादृश-
बोधविषयकरणक्रियानिरूपितानभिहितकर्मत्ववदर्थवाचकत्वस्य कटे सत्त्वात्पृष्ठी सिध्यतीत्याहुः ।

एतेन—‘कृत’मिति व्यस्ते ‘कृतपूर्वी’त्यत्र वृत्तौ च विद्यमाने कृतपदे एकस्या एव क्रियाविषयकबोधा-
नुकूलायाः शक्तेः सत्त्वेन ‘कृतपूर्वी कट मित्यत्र षष्ठी दुर्वारे’ति परास्तम् । अत एव—‘देवदत्तेन कृत’.
मित्यादौ क्तान्तस्यार्थवत्त्वेन कृद्ग्रहणपरिभाषया कुदन्तत्वात्प्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञावारणाय समासग्रहण-
नियम आस्थितः । अत एव ‘देवदत्तो गार्ग्य’ इत्यादौ सुरहितस्य ‘देवदत्तो गार्ग्य’स्यस्यार्थवत्त्वाभावेन
समासग्रहणेनाव्यावृत्तौ प्रसक्तार्थां प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रातिपदिकसंज्ञावारणं भाष्योक्तं सङ्गच्छते ।
देवदत्तकर्तृकरणकर्मरूपार्थस्य ‘देवदत्तेन कृतपुत्र’ इति वाक्यादपि प्रतीतेः सुरहिते एवानुभवि-
की शक्तिः । ‘देवदत्तो गार्ग्य’स्यसात्तु सुरहिताच्च देवदत्ताभिन्नगार्ग्यप्रतीतिरिति सुसंहिते एवानुभवि-
की शक्तिरित्युमानाश्रयप्रभृतयः । न च ‘नलोके’ति निषेधादेव ‘कृतपूर्वी कट’मित्यत्र षष्ठी न स्यादिति
कृतीति व्यर्थमिति वाच्यं, कर्मबोधकपद—निष्ठान्तैतदुभयपर्याप्तानुभविकशक्तिरूपाऽऽकाङ्क्षाप्रयोज्य—

प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वं क्रियाया अस्यैवेति भवत्येव षष्ठी । अत एव 'तद्धिते माभू'दित्येवोक्तं, न तु 'तद्धिताधिक्येऽपी'ति । भाष्येऽपि—'तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूकृतो ये कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्या'दित्येवोक्तम् ।

कृतपूर्वीति । अत्र कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाऽविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे के 'पूर्वादिनि'रिति तद्धितः । तदनन्तरन्तु विशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येव । तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावेऽनभिहितत्वाद्वितीया । एवं रीत्या साधुवेऽत्रत्यभाष्यमेव मानम् । वृत्तेः पूर्वं कर्मान्वयाभावाच्च 'सापेक्षत्वाद्दत्तिर्न स्या'दिति न शङ्क्यम् ।

❁ चिदस्थिमाळा ❁

शक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रियान्वयिनोरेव तेन निषेधात् । निष्ठान्तघटितोपस्थाप्येत्यर्थे मानाभावात् । एतेन 'तेन सिद्धे कृतीति व्यर्थ'मिति पदमञ्जरीकौस्तुभायुक्तमपास्तम् । तद्धितान्तेन क्रियोपस्थितौ कृदन्तशक्तिज्ञानस्यापेक्षणांमात्रार्थाभावेन नाभावोदाहरणत्वमिति भावः । प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायेदमेव मूलसम्मतमित्याह—अत एवेति । तद्धितविशेष एव वारणस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । तदर्थं भाष्यसम्मतमपीदमेवेत्याह—भाष्येऽपीति । उक्त एव भाष्यार्थः । प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायाह—अत्रेति । अन्यत्राप्रसिद्धत्वादाह—एवमिति । प्राचोक्तं खण्डयति—वृत्तेरिति । चस्त्वर्थे, व्युत्क्रमे च ।

❁ विषमपदविवृतिः ❁

कर्तरीनिः, न प्रकृत्यर्थकर्तारि, 'प्रधानाप्रधानयो'रिति न्यायात् । प्रकृत्यर्थस्य निजार्थविशेषणत्वेन इतिप्रत्ययार्थविशेषणत्वासम्भवाच्चेत्याहुः । पृथक्प्रयोगेनेति । तेन 'देवदत्तेन पत्रित्रम'मित्यादौ षष्ठी नेति सूचितम् । एवमेव 'अणिगुणः' 'णचः स्त्रियाम'विलेखतद्विषयेऽपि 'कर्तृकर्मणो'रिति न, तत्र तद्धितं विना कृदन्तस्याप्रयोगेण कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्यक्रियाकर्तृकर्मणोरभावात् । केचित्तु तद्धिताधिक्ये माभूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणं, 'तण्डुलानां पाचकतर' इत्यादौ तु अन्तरङ्गः कारकयोगः पश्चादतिशययोग इति न दोष इत्याहुः । वृत्तिर्न स्यादिति । 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति तु न

❁ वरवर्णिनी ❁

शाब्दबोधविषयीभूतक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्ववदर्थवाचकात्षष्ठी न भवतीत्येवं 'नलोके'त्यस्यार्थस्वीकारेण तदप्रवृत्तेरिति श्रीदण्डिमट्टाः प्राहुः । श्रीगुरुचरणास्तु—'कृतपूर्वी कट'मिति 'कर्तृव्यपूर्वी कट'-मित्येतदुपलक्षणं, तथा च तत्र निष्ठया अभावान्नलोकेत्यस्य प्राप्तिरित्याहुरिति सङ्केपः । अन्ये तु 'कृतपूर्वी'-त्यत्र 'निष्ठे'ति न कः, किन्तु 'नपुंसके भावे क' इत्यनेन कः, एवञ्च 'न लोके'ति षष्ठीनिषेधस्य बाधकेन 'नपुंसके भावे कस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकेन षष्ठी प्राप्ता—कृद्ग्रहणाज्ज्ञेत्याहुः ।

परे तु सूत्राक्षरैर्वास्तिकवाधनस्यानुचितत्वादुपलक्षणतयैव व्याख्यानं युक्तमित्याहुः । 'तद्धितस्य कर्तृकर्मणी' इत्यस्य निरुक्तस्तद्धितान्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणी इत्यर्थः । कर्मविशेषस्य—कटादेः । तत्तद्रूपेण—कटीयकर्मत्वादिना । सम्बन्धसामान्येन विवक्षेति भावः । 'भावे के'इत्यस्य 'ततः सुप्तुप'ति समासे' इति शेषः । विशेषेति । सम्बन्धत्वेनाऽविवक्षायां, कर्मत्वेन च विवक्षायामिति भावः । भावकस्य तु न निवृत्तिः, 'जातसंस्कारो न निवर्त्तते' इति सिद्धान्तात् । एवं रीत्या—आदौ कर्मत्वाविवक्षया भावः कस्ततः कर्मत्वविवक्षत्येवं रीत्या । एवञ्च 'ग्रामं गम्यते'

एवम्—‘अधीती व्याकरणे’ इत्यादावपि बोद्धव्यम् ।

तदुक्तं भाष्ये—‘यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः, यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति । न तदा प्रत्ययः—न तदा भावे प्रत्ययः, धातोः सकर्म-
कत्वात् । यदा प्रत्ययः—‘भावे’ इति शेषः । तदा वृत्तिरेव, सा च वृत्तिर्न कदापि
कर्मक्षान्तेनेत्याह—सामान्येनेति । कर्मविशेषस्य तत्तद्व्यपेण प्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टो
योऽर्थः तदर्थकधातुप्रकृतिकक्षान्तेनेत्यर्थः । इयमेव कर्मणोऽविवक्षा नाम । अनेन
‘तादृशक्षान्तस्य वाक्ये न प्रयोग’ इति स्पष्टमेवोक्तम् । प्रयोगानुरोधिनी हि विवक्षेति
तद्भावः । न चाविवक्षितकर्मतया भावे कसाधनयत्नो व्यर्थः, ‘नपुंसके भावे’ इत्यनेन
सकर्मकेभ्योऽपि सिद्धेरिति वाच्यं, तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ।

‘ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयन् स्याज्ज्वलो न कः ? ॥’

—इति भट्टिपद्यम् । मादृग्भ्यो दुःखं ददद्भिरुत्तममामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा
मादृशां दत्तस्य दुःखस्य पोषकैर्मादृशां शरीरं लिम्पैरिव वातैः को मादृक् विरहाग्नि-
व्याप्तश्चेतयन्—ज्वलः=ज्वलन्निव न स्यादिति तदर्थः ।

‘दाधातोः पोषणार्थाद्वाञश्च ‘ददाति दधात्यो’रिति शणौ ‘लिम्पेः शः, ज्वलेण’
इति—जयमङ्गलाश्लोकव्याख्याप्येतज्जातीयैव तत्रेति दिक् । तत्र ‘धायैरामोदमुत्तम’-
मित्यत्र ‘गृहीत्वे’त्यध्याहृत्य तद्योगे द्वितीया बोद्धव्या ।

ॐ चिदर्थिमाला ॐ

प्राचां भ्रमनिरासायाह—एवमिति । आदिना काव्यप्रकाशप्रयोगः । व्युत्क्रमेणान्वय इत्याह—तदेति ।
अवधारणगर्भमिदमपीत्याह—कर्मिति । क्षान्तेन=भावक्षान्तेन । प्राचां भ्रमनिरासायाह—इयमिति ।
एवेन तदुक्तिरित्याह—पूर्वभाष्यस्य साधारणत्वाद्भाष्यान्तरोक्तिरित्याह—अनेनेति । भाष्येणेत्यर्थः ।
तदिति । भाष्यान्तरेत्यर्थः । तृतीयान्तस्य साधनरूपयत्नेऽन्वयः । मानमिति । तत्प्रकारस्त्वर्थ-
‘तयोरेवे’ति सूत्रे ‘भावे चाकर्मकेभ्य’ इत्यनुवर्तते, तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यते । कृत्यादयो भावकर्मणोरेव,
भावे च ये कृत्यादयः प्राप्तास्तेऽकर्मकेभ्य एवेति, तत्रानुवादे कोऽविवेशात्सर्व एव गृह्यते, ‘गेरध्ययने वृत्त’-
मित्यादिसूत्रस्य भाष्यकैयटादिप्रामाण्यादिति । नन्विदं व्याख्यानं जयमङ्गलाविरुद्धमत आह—दाधातोरिति ।
जयमङ्गलेति । तदाख्यातेत्यर्थः । एवमानुपूर्व्यभावादाह—एतदिति । एतेनानित्यमिदं, ‘तदहं’मिति निर्देशात्,
तत्प्रकारस्त्वन्वयस्य स्पष्ट इतिसकलप्राचोक्तमपास्तम् । भाष्यानुक्तत्वेनानित्यत्वं मानाभावात् । ‘तदहं’मित्यत्रकर्मो-
पपदादण्प्रत्ययेनोपपदसमासेन द्वितीयासमर्थोदित्यर्थलाभः, तदर्थमेव च तदुपादानं सार्थकम्, अन्यथा ‘तत्रैव’
‘तस्य’ ‘अहं’मिति सूत्रत्रयमेव लघुभूतं कृतं स्यादिति तदाह—इति दिगिति । तदेतदभिप्रेत्याह—तत्रेति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इत्यादि नापादनीयमित्याशयः । तद्भावः=भाष्यकुराशयः । इयर्थः—‘भाष्ये’ इति शेषः । सिद्धेरिति ।
‘निष्ठे’ति क्तस्य ‘तयोरेवे’ति नियमात्सकर्मकेभ्यः कर्मण्येवेति नियमेऽपि ‘नपुंसके भावे’ इत्यत्र
तदभाव इत्याशयः । “—‘तदहं’मित्यादिनिर्देशात्कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी अनित्या, तथा च ‘धायै-
रामोद’मिति सिद्ध’मिति प्राचां मतं खण्डयति—ददैरिति । एतज्जातीयेति । मदुक्तिसजातीयैवे-
त्यर्थः । ‘पोषणार्थो’दित्युक्त्या दुःखस्य पोषकैरिति मृत्क्षान्वयस्यैव ततो लाभादिति हृदयम् । बोध्येति ।

१ भाष्यप्रतीकधारणमेतत् । २ आह—‘भाष्यकुरादिति शेषः । ३ भाष्यप्रतीकधारणमेतत् ।

उभयोः प्राप्त्यैस्मिन्निति । तेनैकनिमित्तत्वलाभात्—'ओदनस्य पाको, ब्राह्मणा-
नाञ्च प्रादुर्भावः' इत्यादौ विभिन्नक्रियाकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति भावः ।
प्राप्तिपदेन चोभयोः प्रयोग एवायं निषेध इति ध्वनितम् ।

स्त्रीप्रत्यययोरिति । 'स्त्रियां क्ति' नित्यधिकारविहितयोरित्यर्थः । नायं नियम
इति । तेनोभयत्रापि षष्ठी भवत्येवेति भावः । भेदिकेति । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्,
सन्नन्ताद्भिदेः 'अ प्रत्यया'दित्यकारप्रत्ययः । शेषे इति । नियमस्यायं विकल्पः ।

'इत्येके' इत्येतल्लब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—**केचिदिति ।** अकाकारभिन्ने
कृन्मात्रे इत्यर्थः । अनुशासनमिति । अनुशिष्यन्तेऽसाधुभ्यो विविच्य बोध्यन्ते
येनेति—करणे ल्युट् । 'मतः' इत्यादौ 'मतिबुद्धी'ति वर्तमाने क्तः ।

इदमेवामिति ।—कर्तरि षष्ठी । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्यत्र षष्ठीसत्त्वादाह—**धायैरिति ।** तेन=बहुव्रीहिणा । ओदनेति । 'आश्चर्यं नामे'त्यादिः । प्राचोक्त-
साङ्गत्यायाह—**प्राप्तीति ।** स्पष्टार्थमाह—**स्त्रियामिति ।** अपिर्वाक्यालङ्कारे । प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायाह—
धात्वर्थेति । विभित्तेत्यत्राह—**सन्नन्तादिति ।** अव्यवहितभ्रमनिरासायाह—**नियमेति ।** कदाचि-
द्भवति कदाचिन्नेत्यर्थः । पूर्वस्यैकीयमतत्वेनाग्रिमस्य सिद्धान्तत्वात्तत्र केचिदित्युक्तमत आह—**इत्येके**
इति । तथा च 'केचिदित्यस्य भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थो बोध्यार्थः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।
विशेषमाह—**सकर्मकेभ्य इति ।** 'क्तोऽधिकरणे चे'त्यनेनेतिभावः । अनभिहितत्वविशेषादाह—**द्वयोर-**
पीति । अपिः प्राग्वत् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एवञ्चानित्यत्वे न फलं, 'तदहं'मिति तु सौत्रः प्रयोग इत्याशयः । तेन='यस्मिन्नि'त्येकवचनेन कृतप्रकृति-
भूतैकधातुपात्तक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वनिमित्तिका यत्र षष्ठीत्याद्यर्थो लभ्यते इत्याशयः । विभिन्नेति ।
पाकप्रादुर्भावक्रियेत्यर्थः ।

प्राप्तिपदेनेति । ननु प्राप्तिपदोपादाने यत्र कर्तृकर्मणोरुभयोरपि कृदन्तार्थेऽन्वयस्सम्भवति तत्रैवायं
नियमः सिद्धान्ते प्रवर्तते, तदनुपादाने तु यत्राविवक्षितकर्मतया कर्मान्वयस्य योग्यता नास्ति—यथा 'चैत्रस्य
पाक' इत्यादौ—तत्रापि उभयोः कर्मण्येव षष्ठीत्यस्य नियमस्य प्रवृत्त्यापत्त्या कर्तरि षष्ठी न स्यादिति
प्राप्तिपदमावश्यकमिति कथन्तदुपादानादुभयोः प्रयोग एवेत्याद्यर्थलाभ इति चेन्न; एवं सत्यकर्मकेष्वेव
कर्तरि षष्ठी स्यात्, सकर्मकेषु तु सति सम्भवे कर्मण्येवेति 'अकर्मके कर्तरि कृति' ततः 'कर्मणी'ति
योगविभागेन सिद्धान्तुभयोर्ग्रहणसामर्थ्याच्चत्रौभयोरन्वययोग्यता तत्रैव प्रवृत्तिसिद्धौ पुनः प्राप्तिग्रहणात्—
'यत्रोभयार्थकं पदं श्रूयते' इत्यर्थलाभसम्भवात् । तत्फलन्तु 'अथ शब्दानुशासन'मित्यादौ कर्त्तृत्व-
योग्यतायाः सत्त्वेऽपि आचार्यादिरूपकर्तृबोधकपदाश्रवणेऽस्य नियमस्याप्रवृत्त्या समाससिद्धिरिति
श्रीबालशास्त्रिचरणानुसारिणः । श्रीगुरुवस्तु—अर्शआद्यचा 'उभये कृती'त्येव वक्तव्ये—इत्याशयः ।
प्रत्यासत्त्याऽप्येकनिमित्तत्वलाभ इत्यपि बोध्यमित्याहुः । कर्त्तरीति । 'एषा'मिति कर्तरि षष्ठीत्यर्थः ।

षष्ठी, ‘इदमेषां भुक्तमोदनस्य’ । ‘उभयप्राप्ता’विति तु ‘मध्येऽपवाद’न्यायन ‘कर्तृकर्मणो’-
रित्यस्यैव नियम इति बोध्यम् ।

न लोका । लालेशा इति । लकारसम्बन्धिन इत्यर्थः, तेन ‘ददिर्गाः’ इति
सिद्धम् । केवल-लस्य-कापि प्रयोगाभावादेवं व्याख्यातम् । कुर्वन्निति । तृन्प्रत्या-
हारघटकस्तु नायं, तृशब्दस्य तद्वटकत्वेऽपि शतुस्तद्वटकत्वाभावात् । लिङादेश-
कत्वादियोगे, लिट्सदृशकि-किनोर्योगे च निषेधार्थं तस्यावश्यकत्वाच्च ।

उ इति । उकारेण व्याख्यानात्तदन्तविधिः, व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि । ‘सनाशंसे’-
ति, ‘अलङ्क’विति च उ-इण्युचौ । घातुक इति । ‘लषपतपदे’त्युक्तम्, वृद्धिस्तत्त्वम् ।

कमेरिति । ‘उकान्तस्ये’ति शेषः । इदञ्च भाषायामेव, ‘भाषाया’मिति भाष्योक्तः ।

निष्ठेति । एतदपवादतया भाष्ये वार्तिकं पठ्यते—‘नपुंसके भावे कस्य योगे षष्ठ्या
उपसङ्ख्यानं—‘छात्रस्य हसित’मिति । इदञ्च प्रतिपदोक्तत्वात् ‘नपुंसके भावे कः’ इति-
सूत्रविहितत्कान्तयोगे एव । अत एव ‘भ्रान्तं देश’मित्यादौ ‘गत्यर्थकर्मके’त्यनेन क्ते
नानेन षष्ठी । ‘नपुंसके भावे क’स्तु नात्र, तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः । अविवक्षित-
कर्मतयाऽकर्मकत्वेन कस्तु ‘कृतपूर्वी’त्यादिवृत्तिविषय एवेत्युक्तम् । एवञ्च ‘इहाहेः सुत’-
मित्यादौ परत्वेन ‘क्तोऽधिकरणे चे’त्यनेन भावे क्ते शेषत्वविवक्षयैव षष्ठीसाधनस्याव-
श्यकत्वेन इदं शेषत्वविवक्षया भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

वार्तिकेन चानेन कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा नेति ज्ञाप्यते । शेषत्व-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

दण्ड्यायसाङ्गत्यायाह—मध्येऽपेति । मौलः सम्बन्धविशेषोऽविवक्षितः, सर्वेषां सिद्धेरित्याह—
लकारेति । इति=इत्याद्यपि । ननु यथा श्रुतत्यागे एव किं बीजमत आह—केवलैति । आदेशरहितेत्यर्थः ।
तथा च लान्तयोगिनेत्यर्थासम्भवः । न चोद्देशे स्थानिवत्त्वेन लत्वम्, अस्त्वित्वात् । तथा च लक्षणया
लसम्बन्धिप्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृकर्मणोः षष्ठी नेति फलितम् । ननु लग्नहणं व्यर्थं, तृन्प्रत्याहारघटकतया
निषेधसिद्धेरत आह—तृन्निति । एकदेशद्वारा तस्य घटकत्वे आह—लिङिति । तस्य=लस्य । अत्रोकार-
प्रश्लेषः । तत्र लक्ष्योक्तेति द्वन्द्वोत्तरं लादीनां द्वन्द्वस्तदाह—उकारेणेति । कचिद्भाष्ये—इदयमानं कन्यामलं-
कारिण्युदाहरणमूला-ऽनुवृत्तकृतीत्यस्य विशेष्यत्वादाह—इत्याख्येति । उकारस्यापि—ग्रहणमिति शेषः ।

मौलोदाहरणक्रमेणाह—सनेति । अनतिप्रसङ्गायाह—उकान्तेति । विशेषमाह—इदञ्चेति । विशेषमाह—
एतदिति । कान्तेति । कालोदासीनेत्यादिः । अत्र—‘भ्रान्तं देश’मित्यादौ । यतु पदसंस्कारपक्षे पूर्वमविवक्षित-
कर्मत्वेनाकर्मकाया भूतत्वविवक्षयाः सत्त्वेन च ‘निष्ठ’त्यनेनैव क्ते अस्याप्रवृत्तेः, ‘कर्तृकर्मणो’रित्यस्य च
‘न लोके’ति निषेधादप्रवृत्तौ तत्र द्वितीयाचेति, तत्रेत्याह—अवीति । अत एव ‘घटः कियते’, ‘घटः
कृत’इत्यादौ चारितार्थनानवकाशत्वाभावादाह—परत्वेनेति । ‘नपुंसके’ इत्यतः । प्रत्याख्यातमिति । एवञ्च

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भुक्तं=भोजनाधिकरणम् । ‘नियम’ इत्यस्य—ना‘ऽधिकरणवाचिनश्चेत्यस्ये’ति शेषः । ददिर्गा इति ।

विवक्षया भाष्योक्ततत्प्रत्याख्याने तु अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये न सा । 'पूरण-
गुणे'ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम् । तत्र हि—'सति किमुदाहरणं ? ब्राह्मणस्य कुर्वन्,
नैतदस्ति—कारकषष्ठीनिषेधात्, शेषषष्ठ्या तु 'ब्राह्मणस्य कट'मित्यर्थेनासामर्थ्यात्—'
इत्याद्यर्थकमुक्तमिति परे ।

अधीयन्निति । 'इङ्धार्योः शत्रुकृच्छिणी'ति शता । **द्विषन्निति ।** 'द्विषो-
ऽमित्रे' इति शता । **शेषे षष्ठी त्विति ।** इदञ्चिन्त्यमित्युक्तं परैः ।

अकेनो । अत्र यथासङ्ख्यं नेष्यते, अकस्याधमण्येऽसम्भवादाह—**भविष्यत्य-**
कस्येति । 'वर्षशतस्य पूरकः' इत्यादौ, 'एतत्कर्मकयाजनकर्तारः' इत्यर्थके 'अङ्ग !
यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः' इत्यादौ च षष्ठी भवत्येव, कर्तृमात्रार्थके 'ण्वुल्लुचा'-
विति ण्वुलि पदान्तरसम्बन्धेन भविष्यत्त्वप्रतीतावपि अकस्य तत्रावृत्तेः । 'तुमुन्ण्वुल्लु'-
विति ण्वुल् तु 'भविष्यती'त्यधिकृत्य विधानाद्भविष्यदर्शक एवेति भावः ।

❀ विजया ❀

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थे । उक्तमिति परे इति । यदि कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा
भवेत्तर्हि कारकषष्ठ्या निषेधेऽपि शेषषष्ठ्या दुर्गारत्वेन 'नैतदस्ती'ति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

अत्र वदन्ति—तादृशभाष्यात्कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषषष्ठ्यनभिधानं न लभ्यते । तथा हि—
तस्य भाष्यस्य 'कट'मित्यस्य गम्यमानत्वे 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्'मित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य क्रियान्वयतात्पर्यात्—
कारकषष्ठी न, निरुक्तनिषेधात्, कटाऽन्वयतात्पर्ये तु सामर्थ्याभावात्समासो न प्राप्नोति । नच कटस्या-
ध्याहृतत्वेऽपि षष्ठ्यर्थस्य क्रियान्वये शेषषष्ठ्या तत्र सामर्थ्यस्य सत्त्वेन तत्र समासनिषेधः फलमिति
वाच्यं, षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, अध्याहारे सम-
भिव्याहारस्य सत्त्वादिति । इत्युक्तं परैरिति । परोक्तिश्चिन्त्येत्युक्तमस्मात्परिपीति मान्याः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

शेषे षष्ठी त्वित्यनेनैव मूलकृतेऽदं सङ्गृहीतमिति न मूले न्यूनता । मूलादिसर्वासाङ्गल्यं ध्वनयन्
सिद्धान्तमाह—वार्तिकेनचेति । शाप्यते इत्यादावन्वयः ।

ननु तथैव कुतो नात आह—**पूरणेति ।** अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एवाह—**इदमिति ।**
एतेन तथा दण्डिशास्त्र्याशुक्रमपास्तम् । नेष्यते इति । भाष्यकृता योगविभागेन व्याख्यानादिति भावः ।

नन्वेवं सत्याद्यस्याप्युभयसम्बन्धापत्तिरत आह—**अकस्येति ।** प्राचोक्तत्वरितत्वप्रतिज्ञाऽसाङ्गत्याह—
वर्षेति । मात्रपदेन भविष्यत्त्वव्यवच्छेदः । तत्र तु नैवमित्याह—**तुमुनिति ।** तथा च तदधिकार-

❀ वरवर्णिनी ❀

अत्र लिङ्गद्वावाहित्प्रयोज्यद्वित्वप्रयोजकत्वरूपसम्बन्धवत्तया लकारसम्बन्धिताऽस्ति । 'लादेश'इत्येतदुक्तौ तु
किप्रत्ययस्यातथात्वान्निषेधो न स्यादित्याशयः । इत्याद्यर्थकमुक्तमिति । यदि तु क्तातिरिक्ते
कृति शेषत्वविवक्षा स्यात्तदा—शत्रन्तयोगे शेषत्वविवक्षा नास्तीत्यर्थकं 'नैतदस्ती'त्युक्त्वा कटादि-
पदार्थान्वयविवक्षया शेषषष्ठ्यामसामर्थ्यात्समासाभावमुपपाद्य 'पूरणगुणे'त्यत्र सङ्गृहणप्रत्याख्यानमसङ्गतं
स्यादिति तत्त्वम् । परैः—परे तु मते इत्यर्थः । तत्र हि 'कृति क्तातिरिक्ते न स्यादुक्तम् ।

नव्या इति । मनोरमादिकृतो दीक्षिता इत्यर्थः ।

ब्रजङ्गमीति । ‘गमेरिनि’रित्यौणादिक इनिः । स च—भविष्यति, ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्युक्तेः । ‘गामी’ति पाठे बाहुलकाद्बुद्धिः । शतन्दायीति । ‘आवश्यकधमर्णयो’रिति णिनिः । आवश्यके णिनावप्ययं निषेधः, सूत्रे आधमर्ण्यपदेन तत्सूत्रोक्तार्थोपलक्षणात् । अत एव ‘अंशं हारी’ति निर्देशः सङ्गच्छते । तत्र हि आवश्यके णिनिः । न च तत्र भविष्यदर्धकत्वेन सिद्धिः, भूतवर्त्तमानयोरावश्यकत्वबोधनस्य वैफल्येन भविष्यत एव ततो बोधादिति वाच्यं; वस्तुतो भविष्यतो बोधेऽपि तत्त्वेनाबोधात् ।—णिनेस्तदर्धकत्वाभावाच्च । अत एव—‘अवश्यङ्कारी कटस्ये’ति वृत्त्युदाहृतं सङ्गच्छते । तत्र हि नानेन णिनिः, अवश्यम्पदोपादानात्, किन्तु ‘सुप्यजाता’वित्येवेति नन्याः ।

कृत्यानाम् । ‘कर्तृकर्मणो’रिति नित्ये प्राप्ते विभाषा । कर्मनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणम् । अनुवर्त्तत इति । निषेधोऽयं कर्तरि कर्मणि च । ‘कर्तरि व’ति त्वनुभयप्राप्तिविषयमिति वृत्तिकैयटादयः । ‘ब्रज’मित्यत्र ‘गुणकर्मणि वेप्यते’ इति विकल्पस्तु न, कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य ‘दोषध्व्या गावः पयः कृष्णेने’त्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वात् प्रधाने चरितार्थनानेन परत्वाद्वाधात् ।

तुल्यार्थैर्योग इति । तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः । अत एवातुलोपमाभ्यामिति चरितार्थम् । अत एव पर्युदासादनव्यययोग एवेदं, तेन इवशब्दयोगे न ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

विहितस्यैव ग्रहणं फलितम् । आवश्यकेति णिनिरिति—दण्ड्याधुक्तमयुक्तम्, कालोदासीनेस्य तस्य भविष्यदर्धकत्वाभावादिति ध्वनयन्नाह—बहुलेति । ‘उणादयो बहुल’मितीत्यर्थः । णिनिः—द्वितीये । अत एव न्यूनतां निराचष्टे—आवश्यकेति । सूत्रे=प्रकृते । अत्र मानमाह—अत एवेति । तथा तत्राप्यनेन निषेधाभावादेवेत्यर्थः । तत्रान्यथासिद्धिं प्राचोक्तं खण्डयति—न चेति । तत्र=‘अंशं हारी’त्यत्र । आवश्यके णिनिः प्रायेण भविष्यत्येवेत्याह—भूतेति । दण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गत्याह—अत एवेति । तस्य तदर्धकत्वाभावादेवेत्यर्थः । अनेन=आवश्यकेत्यनेन । नन्या इत्यरुचिबीजन्तु तथापि तेन णिनावप्युक्तीत्या न दोष इति । तेन सिद्धेराह—कर्त्तृति । ततोऽनुवृत्तेराह—कर्मेति । दण्ड्यासाङ्गत्याह—कर्तरीति । विषयमिति । साध्यादिति भावः । आदिना हरदत्तदण्ड्यादि । मतान्तरमाह—अन्ये स्त्विति । तत्र बीजमाह—भाष्यं स्त्विति । दण्ड्यादिग्रन्थासाङ्गत्याह—ब्रजमिति । न चैवमनभिहित्वाधिकारामावे-‘कर्तव्यः कट’ इत्यादौ द्वितीयायाः परत्वात् प्राप्तमपि प्रथमां वाधित्वा परत्वात् कुचोगलक्षणा षष्ठीत्यादित्याकारविरोधस्तदभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वेनानेन निषेधापत्तेरिति वाच्यं, तदभावे सर्वत्रोभयप्राप्तिविषयत्वसत्त्वेन कर्मण्येव षष्ठ्यापत्तौ ‘कर्तृकर्मणो’रिति सूत्रस्यकर्तृग्रहणस्योभयप्राप्तौ इति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्या ‘आत्ममाने खश्चे’ति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन चोभयोः प्रयोगे एवोभयप्राप्तौ वाच्यतया प्रकृते नोभयप्राप्तिरित्यदोषात् । ‘कृत्यानां’मिति विभक्तसूत्रस्य ‘आक्रष्टव्या ग्रामे शाले’ति भाष्योदाहरणे कर्तृपदाश्वर्यपदे अध्वाहृत्योभयप्राप्तिरिति नन्या । यथाश्रुतासङ्गतेराह—तुल्यत्वेति । अत्र बीजमाह—अत एवेति ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परे तु उपलक्षणात्वे न मानम् । ‘अंशं हारी’ति तु सौत्रः प्रयोगः । एवञ्च भविष्यद्विषये श्लेषार्थः ।

चतुर्थी चाशिषि । आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात् प्रातिपदिकात्तद्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थः । अत एवैतदर्थकचतुर्थ्याद्यन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः । उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । अत एव हि तेन चतुर्थी-समासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्याकरोक्तं सङ्गच्छते ।

यत्तु वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनानन्वयादाशीर्विषये च तथाऽन्वयान्न समास इति; तन्न, वृत्तावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन 'लोहितोष्णीषाः' इत्यादौ तथान्वयदर्शनात् । भाष्ये तथान्वये वृत्तेरसाधुताया अनुक्तेश्चेति समासवादे मञ्जूषायां विस्तरः । व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दः पृथङ्निमित्तमिति भावः । भाष्ये तु नैतद्दृश्यते ।

*** इति षष्ठी ***

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । दण्डिशास्त्र्याद्यसाङ्गत्याह—अत एवेति । असादेवेत्यर्थः । आशिष-श्चतुर्थ्यर्थत्वाभ्रमायाह—आशीरिति । तत्सौत्रकमेणाह—चतुर्थीति । विशेषं वक्तुमाह—हितादीति । मिथ इति शेषः । अत एवेत्यस्यार्थमाह—उभयोरपीति । अत्र मानमाह—अत एवेति । एत-च्चतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावादवेत्यर्थः । सकलप्राचोक्तं खण्डयति—यस्त्विति । वृत्तौ=समासादौ । तथान्वये पृथगुपस्थितेस्तत्रत्वात् । तत्रान्यथोपपत्तेराह—भाष्ये इति । एवञ्च तत्र सा न तत्र, तदाह—त्रिस्तर इति । मूलादि दूषयति—भाष्ये त्विति ।

ॐ इति षष्ठी ॐ

ॐ विषमपदविवृतिः ॐ

शङ्काम् । 'शरैः शातितपत्र' इत्यादाविव वृत्तक्रियायामपि कारकान्वयस्वीकारात् । एव 'तण्डुलानां पाचकपुत्र' इति समासः, 'तण्डुलानां पाचकि रिति इन्द्रप्रत्ययश्च भवत्येवति शम् ॥

इति श्रीभट्टाचवेन्द्राचार्यविरचितायां विषमपदवाक्यविवृतौ षष्ठीकारकप्रकरणम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

'तुमुन्वुला'वित्यस्य भविष्यदर्थकधातोरेव ण्वुलिवाक्यत्वात् भविष्यत्वं प्रत्ययाथः । एवञ्च 'ण्वुलुत्वा'-वित्यतो नाऽत्र विशेषः, सामान्यकाले विधानंऽपि सामान्यस्य विशेषानतिरेकाद्भविष्यदर्थकतायाः सुलभत्वात् । वृत्त्युदाहरणन्तु चिन्त्यमेवेत्याहुः ।

ॐ इति षष्ठी ॐ

आधारे । ‘कारके’ इत्यधिकाराक्रियाजनके एतत्प्रवृत्त्योपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव । तत्रेप्सिततम-स्वतन्त्रपदार्थां साक्षात्क्रियाधारयोः कर्म-वर्तुसञ्ज्ञाभ्यां बाधात्परम्परया तदाश्रयस्य ग्रहणम् । परम्परा च कर्तृकर्मद्वारिकैव, व्याख्यानादित्याह—**कर्तृकर्मद्वारेति ।** यद्यपि कालस्य साक्षात्क्रियापरिच्छेदकत्वं तथापि तदधिकरणं कर्तृकर्मद्वारैव, तथैवानुभवात् । साक्षात्तदाधारत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परम्पराधारस्य ग्रहणम् । किञ्च साक्षात्तदाधारत्वे कर्तृत्वमेव तस्य स्यात् । ‘कालः पचति भूतानी’ति-वत् । एवञ्च क्रियान्वयोऽप्यस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव । ‘यस्य यद्वारा कारकत्वन्तस्य तद्वारैव क्रियान्वयः’ इति व्युत्पत्तेः । अत एव ‘अक्षशौण्ड’ इत्यादौ समासः ।

अत्र आसक्त्यादिक्रियान्तर्भावेण बोधाननुभवात् ‘क्रियाद्वारा सामर्थ्य’मिति कैयटाद्युक्तं न युक्तम् ।

‘मूले वृक्षः कपिसंयोगी’त्यादौ—‘अस्ति’क्रियामध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृकपिसंयोगि-

ॐ विजया ॐ

आधारेऽधिकरणमिति । न युक्तमिति । अधिकरणकारकस्यापि क्रियायां साक्षादन्वयः, सम्बन्धस्तु स्ववृत्तिवृत्तिलक्षणः परम्परया । ‘अक्षशौण्ड’ इत्यादौ शौण्डपदस्यासक्तशौण्डे लक्षणया-ऽऽसक्तिक्रियान्तर्भावेण सामर्थ्यात्समास इति कैयटाद्युक्तिस्तु न युक्ता, किन्त्वधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वय इति लक्षणाश्रयणं विफलमिति भावः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

लोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकरणं न शास्त्रे इत्याह—कारके इति । वैपरीत्यशङ्कानिरासाय सूत्रक्रमेणाह—ईप्सितेति । तस्यैव तु प्रागुक्ते एव । अनतिप्रसङ्गायाह—परम्परा चेति । लक्ष्यानुसारि-हरिमूलकमाह—व्याख्येति । असम्भवं निराचष्ट—यद्यपीति । नन्वेवं तत्सम्भवे कथं तस्यागोऽत आह—साक्षादिति । प्राचोक्त्यसाङ्गत्वाय सिद्धान्तमाह—स्वरितेति । तस्य च चैत्रादितुल्यत्वमाह—किञ्चेति । तद्वान्वे इति भावः । अत एव दृष्टान्तमाह—काल इति । प्राचोक्त्यसाङ्गत्वायाह—एवञ्चेति । परम्पराधारग्रहणे चेत्यर्थः । एवेन परम्परासम्बन्धेनान्वयव्यवच्छेदः । तथा च तस्य साक्षात्कर्त्राद्यन्वय एव, तद्वारकमेव क्रियान्वयित्वं, कारकाणां भावान्वयव्युत्पत्तिरप्येतच्छास्त्रबलादीदृश-परम्परान्वयविषयापि । कदाधिकरणकचैत्रकर्तृकं शयनमित्यादिशाब्दबोधः, तदभिप्रेत्याह—अत एवेति । तथान्वयादित्यर्थः । अत एव भाष्ये तत्रासामर्थ्यशङ्कापि न कृता । अत्र=अक्षशौण्डादौ । ‘दध्योदनादा-विवे’ति शेषः । अक्षविषयप्रावीण्यवानित्येव प्रतीतेरिति भावः । नन्वेवं कथं ‘मूल वृक्ष’ इत्यादौ सप्तम्यत

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परम्परया=स्ववृत्तिवृत्तिसम्बन्धेनैत्यर्थः । स्वम्=अधिकरणं, तद्वृत्तित्वं कर्त्रादेः, तद्वृत्तित्वञ्च क्रियाया-मिति समन्वयः । व्याख्यानात्=उपस्थितत्वात् । साक्षादिति । ‘कालस्य’त्यादिः । परम्परेति । व्याख्यादेरित्यर्थः । अत्र=अक्षशौण्डे । आसक्त्यादीति । शौण्डस्यासक्तशौण्डे लक्षणयाऽऽसक्तिक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटाशयः । तन्मतं दूषयति—बोधाननुभवादिति । परे तु ‘अक्षेषु शौण्डस्य धन’मित्यादौ परम्परयाऽपि क्रियान्वयाभावात्तत्र तदासत्तानापत्तिरतस्तत्र शौण्डस्यासक्तशौण्डे लक्षणया भट्टादिभिरप्यङ्गी-करणीयतयाऽक्षशौण्ड इत्यत्रापि तथाश्रयणमेव युक्तं लाघवादिति कैयटोक्तं युक्तमेवेत्याहुः । केचित्तु लक्षणाया जघन्यवृत्तितयाऽगतिकस्यले ‘अक्षेषु शौण्डस्य धन’मित्यादावुद्देश्ये लक्षणाया अवश्यकत्वेऽपि सर्वत्र [विधेय-स्यलेऽपि] तथाङ्गीकारोऽयुक्त एवेति शैलरोक्तमेव युक्तमित्याचक्षते । तस्याः = सत्तायाः । स्वं=सत्ता ।

वृक्षाद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वम् । विशिष्टवृक्षस्य मूलवृत्तित्वबोधेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्ट-
वृक्षाभावप्रतीतिः कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति दिक् ।

चकारादिति । 'प्रातिपदिकार्थे' इति शेषः । त्रिधेति । तत्र सकलावयवव्याप्तौ
व्यापकाधारत्वम् । यथा—'तिलेषु तैलम्' । इदमेव मुख्यमधिकरणमिति 'स्वरितेने'त्यत्र,
'साधकतम'मित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।

उप-समीपे श्लेषः—सम्बन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम्, अत एव 'इको यणचौ'-
स्यादावौपश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता—'संहिताया'मिति सूत्रे भाष्ये । तत्राजादि-
समीप्यमेवेगादीनाम् । 'यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य स मास औपश्लेषिकम-
धिकरण'मित्युक्तं 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे भाष्ये । 'तदस्मिन्नधिक'मितिसूत्रे च
भाष्ये स्पष्टमिदम् । 'कटे आस्ते' इति तु नौपश्लेषिकोदाहरणं युक्तम्, उक्त-
भाष्यविरोधात् ।

यद्वा—एकदेशावच्छेदेन श्लेषेऽपि—श्लेषस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमिति

ॐ विजया ॐ

अत्र केचित्—नवीनानामपि 'अक्षशौण्डपुत्र' इत्यादौ लक्षणाश्रयणस्य समानत्वात् कैयटाद्युक्तं
नायुक्तमिति वदन्ति, तत्र, यत्र कचिद्भूतिर्नास्ति तत्र लक्षणश्रयणेऽपि सर्वत्र लक्षणाश्रयणे
फलाभावादित्यस्मद्भुवः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आह—मूले इति । आधारत्वं—मूलस्य । नैयायिकाद्युक्त्यसाङ्गत्याह—विशिष्टेति । कपिसंयोगविशिष्टे-
त्यर्थः । 'शिरसि मे वेदने'त्यादाववच्छेदकतासम्बन्धस्याप्याधारतालियामकत्वाच्च दोषः । 'ग्रामं प्रविशती'-
त्यादौ कर्मणो ग्रामस्य न कदाप्यधिकरणत्वं, परया कर्मसम्बन्धा बाधात्, कर्तृद्वारा क्रियाश्रयत्वविवक्षायाः
संयोगरूपफलश्रयत्वं विनाऽसम्भवात् । एवं 'ग्रामं गच्छती'त्यादावपि । इदञ्च 'आकङ्कारात्' 'हृद्युभ्यां च'-
त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तदाह—इति दिगिति । अधिकरणाग्रमायाह—प्रातीति । त्रिधेतीति । तच्च
'संहिताया'मिति सूत्र भाष्ये स्पष्टम् । नत्र—तेषां मध्ये । व्युत्क्रमेणाह—सकलेति । संयोगसमवायान्यतरसम्ब-
न्धेनेति भावः । स्वरितेनेति । साधकेति । तत्र हि—'आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यं मन्यते ? यत्र कुल
आधारात्माभ्यास' इत्युक्तम् । अस्य न्याय्यत्व च प्रकृत्यर्थावच्छेदकविशिष्टे तद्भानाच्चैकदेशस्तद्विशिष्टः,
आद्यान्त्यभिन्नत्वेन मध्यसङ्गहाय तमपि क्रमं विहाय प्राचोक्तासाङ्गत्याय च सिद्धान्तमाह—उपैति । अत एव—
तस्योक्तार्थाङ्गीकारादेव । तदेवाह—तत्रेति । सूत्रे इत्यर्थः । एवेन कटादितुल्याधारत्वव्यवच्छेदः ।

वर्णानां साङ्ख्यादिमन्तं द्रव्यत्वात्संयोगवत्पूर्वपरयोर्बोद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकार इति
तदाशेषः । भाष्यान्तरं मानमाह—यदिति । मानान्तरमाह—तदिति । तत्र हि 'एकादशाधिका असिन्
शते' इत्यत्र शतस्याधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्याशङ्क्यौपश्लेषिकमिदमधिकरणमेकादश कार्षापणा
उपश्लिष्टा असिन् शते इत्युक्तं, शतसमं हि ते भवन्ति, न तु तदन्तर्भूताः, तसिन् हि सति वृक्षे
सकलेति वत्स्यादधिकरणत्वमिति तद्भावः । तथा चात्रोपश्लेषपदाध्याहारेण सप्तमीत्यपि स्पष्टमुक्तम् ।

प्राचोक्तिं खण्डयति—कटे इति । भाष्येति । भाष्यत्रयत्यर्थः । तामपि योजयति—यद्वेति ।

ॐ चरवर्णिनी ॐ

स्वल्पः—कर्त्ता वः कपिसंबोधी वृक्षः—तद्धारत्यर्थः । विशिष्टेति । कपिसंयोगित्वविशिष्टेत्यर्थः । अन्यत्र—
साङ्गदौ । तदवच्छेद्यत्व—मूलावच्छिन्नत्वम् । तदुदाहरणम्—औपश्लेषिकोदाहरणम् । तत्—'कटे आस्ते' इति ।

व्युत्पत्त्यौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेण तदुदाहरणन्तत् । एतत्सर्वं गौणमधिकरणं, ‘गङ्गायाः ज्ञावः’ इत्यादिकञ्चेति ‘स्वरितेने’त्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । गौणोऽप्याधारादिः सप्तम्यादि-
शक्य एवेति बोध्यम् । एतदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकम् ।

अधिकरणत्वशक्तिमाँचाधिकरणविभक्त्यर्थः ।

इन्विषयस्येति । इनो विषयस्य=इन्प्रकृतेः—क्तान्तस्य कर्मणीत्यर्थः । तेन ‘कृतपूर्व-
कट’मित्यत्र न । उदाहरणे न कर्मणि क्तः, अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः; किन्तु
भावे । इष्टादिभ्यश्चेति । तत्र हि ‘श्राद्धमनेने’त्यतोऽनेनेति वर्तते ।

अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात्, तेन ‘मासमधीती
व्याकरणे’ इत्यत्र नेति कैयटः ।

साध्वसाधु । शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् । ‘साधुनिपुणाभ्या’मित्येव सिद्धे अनर्चाय-
मत्र साधुग्रहणम् । तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति । सूत्रेऽर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् ।

निमित्तादिति । निमित्तवाचकात् सप्तमी भवति, तस्य=निमित्तस्य—प्रत्यासत्त्या
स्वान्वयिक्रियाकर्मणा योगे इत्यर्थः । निमित्तञ्चात्र क्रियाफलम् । एवञ्च फलं सप्तम्यर्थः ।

❀ चिदस्थिमाला ❀

‘यत्किञ्चि’दिति शेषः । तत्=औपश्लेषिकम् । तत्=कटादि । एतत् सर्वं=तिलादिभिन्नमौपश्लेषिकमित्याद्युक्तम्,
वक्ष्यमाणञ्च । आदिना ‘कूपे गङ्गकुल’मित्यादि । गङ्गेकदेशे तरन्तीषु गोषु कूपेकदेशस्थिते गङ्गकुले
च तथा प्रयोगः । आदिना साधकतमम् । अभ्यवहितसामीप्यमेवाधारतानियामकम्, न तु व्यवहितमिति
‘संहिताया’मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । व्यवहितसामीप्ये ‘गङ्गायां घोष’ इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे
लक्षणा तदापि गौणमेवाधारत्वं, सर्वावयववाच्यत्वेन तीरस्य घोषसम्बन्धाभावात् । परमताद्यसाङ्गत्यायाह—
गौणोऽपीति । कारकाधिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणपाठनाधिकरणसञ्ज्ञादिबोधनादिति भावः ।
एतेन ‘सामांपिकस्यानुक्तेर्भाष्ये न्यूनतति ‘नयामास्ते’ इत्याद्यर्थं सामांपिकमधिकरणं चतुर्थमपि
केचिद्विच्छन्ती’ति दण्डिशास्त्र्यायुक्तं चापास्तम् । एतत्=उभयं सर्वं—‘मोक्षेच्छास्ति’ ‘खं शकुनयः’
इत्यादि । सिद्धान्तमाह—अधीति । प्राचोक्तबहुव्रीहौ फलाभावाद्विग्रहमाह—इन इति । अर्थमाह—
इन इति । तद्वदेव क्त इत्याह—उदेति । अर्थातीत्यत्रेत्यर्थः । कर्तुंलाभोपायमाह—तत्र हीति ।

ननु ‘प्राकृतमेवेदं कर्म’ति प्रागुपपादितभाष्योक्तरीत्या मासादौ द्वितीयावत्सप्तम्यपि स्यादत आह—
अत्रेति । लक्ष्यानुरोधमूलकमाह—व्याख्येति । ‘कैयट’ इत्यहचिबीजं त्वत्र मानाभाव इति ।
तेनेति । प्रतियोग तदयोगे च, साधुभृत्यो राशौत्यादि यथा । अपिनार्चा । तत्र प्रतियोगे न । नन्वेनेन
तत्रापि सिद्धमत आह—सूत्रे इति । यथाश्रुतार्थेनिरासायाह—निमित्तेति । सर्वत्र नेत्याह—

❀ वरवर्णिनी ❀

अत्र=वार्तिके । व्याख्यानादिति । व्याप्तिरूपार्थस्य बहिरङ्गतयाऽन्तरङ्गे चरितार्थस्य तत्र न
प्रवृत्तिरित्येवं व्याख्यानादित्यर्थः ।

कैयट इति । परे तु—‘मासेऽधीती’त्येव तत्र भवति, वार्तिकस्यापूर्वतया तेन कर्मसञ्ज्ञायां [‘कर्तुरीप्सित’-
सुत्रविहितकर्मसञ्ज्ञासमकक्षतया—] तत्र वार्तिकपवृत्तौ चित्यात् । एवञ्च तत्राप्रावृत्तौ मानाभावात्सप्तम्येव
युक्तेत्याहुः । स्वान्वयीति । क्रियाफलान्वयीत्यर्थः । ननु हननस्य प्राणवियोगः फलं ननु चर्मत्वं आह—

चर्मणीति । चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनत्वात् । कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तम् । द्वीपिचर्मणोरण्डकोशमृगयोश्च समवायः, इतरयोः संयोगः । 'मुक्ताफलाय करिणं रघुवीरे'त्यादौ 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थी । 'घ्नन्ती'ति शेषः । मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः ।

यस्य च भा । भावः—क्रिया । ततः=ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् । तेन गोप-
दुह्यमानपदयोरुभयोरपि सप्तमी सिद्धा । क्रियाश्रयः—कर्त्ता, कर्म च । तत्र 'ब्राह्मणेष्वाधी-
यानेषु गतः' इति कर्त्तर्युदाहरणम् ।

वर्मण्याह—गोष्विति । तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति,—यथा प्रकृते । काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन,—यथा 'गोषु धोक्ष्यमाणा'स्वित्यादौ । काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन, यथा 'गोषु दुग्धा'स्वित्यादौ ।

ज्ञापकत्वं—सप्तम्यर्थः, तस्य च—'भावलक्षण'मित्युक्तेः क्रियायामेवान्वयः ।
लक्ष्यलक्षणभावः शब्दबोद्धव्य एवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं, न तु तस्य भूयो-
दर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापेक्षेति बोध्यम् । अन्यथो'दिते आदित्ये तमो नष्ट'मित्यादा-
वेव स्यान्न तु प्रकृते । कदाचिद्धि 'गोषु दुह्यमानास्वसौ गतः' । इदञ्च यत्र मानान्तरेण

चिदस्थिमाला

अत्रेति । तन्निरासमेवाह—कर्मैति । स न सप्तम्यर्थ इति भावः । यद्यपि माथ्ये कर्मसंयोग इत्येवोक्तं तथाप्युदाहरणात्समवायोऽपि बोध्यः । तद्वदस्यामाह—द्वीपीति । 'मृगाण्डकोशयो'रिति पाठः । अन्यथा पाठे तु मूलकमो मूलम् । एतेन सर्वेषां समवाय इति दण्डिशालाश्रयानुक्तमपास्तम् ।
नन्वेवं मुक्ताफलायेत्यत्रापि सप्तम्युचिताऽत आह—मुक्तंति । तथा व्याख्याने बीजमाह—भाव इति । ज्ञापकक्रियावाचकादित्यर्थेनिरासायाह—ज्ञापकेति । तेन=तथाप्येन । तस्य तत्त्वविवक्षया सप्तमी । क्रियाशब्देन भावत्वर्थ इति न्यूनतां परिहरति—क्रियेति । तत्र=तयोर्मध्ये । तत्र=तासां मध्ये । व्यवस्थाप्रदर्शकमिदं । बोध्यः=तत्त्वेन विवक्षितः । एवव्यावर्त्यमेवाह—न त्विति । तथा च नेदं भूयो दर्शनाश्रयमिति भावः । अन्यथा=तस्य तदपेक्षत्वे । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य भूयो दर्शनाश्रयत्वात् । प्राग्वादह—न त्विति । एवञ्च निशांतदेशकालक्रिया अनिशांतदेशकालक्रियासम्बन्धिदेशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमिति बोध्यम् । कौस्तुभाश्रयसाङ्गत्यायाह—इदञ्चेति । नन्वेवं कथं 'राहूपरागे ज्ञाया'दित्यादीत्यत

वरवर्णिनी

हननस्येति । एवञ्च फलेच्छाया उपायेच्छाप्रयोजकत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्धननरूपेपायेच्छाप्रयोजकेच्छा-
विषयचर्मलाभस्यैव मुख्यफलत्वं, चर्मणस्तु लाभकर्मत्वादुरचरितं फलत्वमित्याशयः । स्वरूपसन्नेवेति । न तु शब्दे भासमानम् । यथा दाहे वह्निर्ज्ञातो वा, अज्ञातो वा स्वरूपसन्नेव निमित्तं तथैवात्रेत्याशयः ।

ज्ञापकत्वमिति । परेतु 'गोषु दुह्यमानासु गतः'इत्यादौ गोदोहनसमानकालिकं गमनमित्येव बोधः । 'गोषु धोक्ष्यमाणासु'इत्यत्र गोदोहनपूर्वकालिकं गमनमितिबोधः । 'गोषु दुग्धासु गतः'इत्यत्र च गोदनोत्तर-
कालिकं गमनमित्येव बोधः । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्त्वार्थः । अतएव 'कदागत'इतिप्रशस्तेमानुत्तराणीत्याहुः ।
श्रीगुरवस्तु सामानाधिकरण्यं सप्तम्यर्थः । तत्रैव यथायथं 'स्वाधिकरणकालवृत्तिरिव' 'स्वाधिकरणकालो-
त्तरकालवृत्तिरिव' स्वाधिकरणकालपूर्वकालवृत्तिरिव'तदन्यतमसम्बन्धेन स्वमिश्रितारबमेत्याहुः ।

ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते, भाष्यस्वरसात् ।

‘राहूपरागे स्नाया’दित्यत्र राहूपरागपदेन तदाश्रयकाल उच्यते इति—अधिकरणसप्तम्येव । ‘विवाहे नान्दीमुखङ्कुर्या’दित्यत्र ‘विवाह’पदेन तत्प्राक्काल उच्यते । ‘गवान्दोहे आगतः’ इत्यत्राप्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अर्हाणाम्—कर्तृत्वार्हाणाम् । तद्वैपरीत्ये—अर्हाणामकर्तृत्वे, अनर्हाणाञ्च कर्तृत्वे इत्यर्थः । वाक्यचतुष्टयमेतत् । कर्तृसमर्पकादकर्तृसमर्पकाच्च सप्तमीत्यर्थः । सप्तम्याञ्च तदन्वयिक्रियावाचकाद्वातोत्प्रथमासामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव । लक्ष्यलक्षणभावाऽविक्षार्थमिदम् ।

सत्स्विति । सन्तो हि तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाः । तरणक्रियाकर्तृसम्बन्धि असत्कर्तृकमासनमिति बोधः । स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वं सम्बन्धः ।

सत्स्विति । तरणक्रियाकर्तृत्वानर्हणान्तदकर्तृत्वमत्र । यद्यपि स्थितिक्रियाकर्तृत्वार्हत्वेनेदं सिद्धं तथाप्यसतां तरणक्रियानर्हत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः ।

सत्स्विति । तरणक्रियाकर्तृत्वार्हणान्तदकर्तृत्वमत्र ।

असत्स्विति । तरणकर्तृत्वानर्हणान्तत्कर्तृत्वमत्र ।

षष्ठी चा । अनादर इति विषयसप्तमी, ‘यस्य च भावेने’त्याद्यनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी षष्ठी चेत्यर्थः । फलितमाह—अनादराधिक्य इति । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजन-

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

आह—राहूपति । उच्यते=बहुव्रीहिणा उच्यते=लक्ष्यते । तदाश्रयकाललक्षणया आह—गवामिति । अवच्छेदकावच्छेदे नान्वयस्योत्सर्गिकत्वाद्वाहूपरागकालावच्छेदेन खानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति । एतेन राहूपरागपदं काललक्षकं, सतीत्यध्याहारेण दोहकर्तृकसत्ताया लक्षणत्वेन ‘यस्य च भावेने’ति-सप्तमी, राहूपरागादिनिमित्तत्वं तु ‘सिद्धसाध्ये’ति न्यायेन फलतीति कौस्तुभायुक्तमपास्तम् । तन्व्याय-विषयस्य पूर्वमीमांसायामन्यथा प्रदर्शितत्वेन प्रकृते तदभावात्, खानस्य मानान्तरादप्राप्तौ तत्सुत्रापासे, राहूपरागस्य निश्चिन्तकालत्वाभावाच्च । तदाह—अन्यत्रेति । मञ्जूषादावित्यर्थः । प्रत्यासत्तराह—कर्तृत्वेति । तच्च योग्यतया ग्राह्यम् । एकेन विवक्षितालाभादाह—वाक्येति । तत्सङ्गाहकमर्थमाह—कार्त्तिति । तिङोऽप्रयोगमाह—सप्तम्यां चेति । अत एव तत्रापि सप्तमी । षष्ठ्यपवादोयम् । ईदृशं विषये तस्य प्रतीतेः । सूत्रेण सिद्धिमभिप्रेत्याह—लक्ष्येति । एतेन व्यर्थमवेदमिति—दण्डिशः स्याद्युक्तम-पास्तम् । उक्तं लक्ष्येषु योजयति—सन्तो हीत्यादि । इति=इत्यादिक्रमेण । प्रसिद्धसम्बन्धासम्भवादाह—स्वक्रियेति । तत्=तरणं । यथाश्रुतासङ्केतराह—अनादर इति । प्राग्बद्धत्वादिग्रन्थासाक्ष्यायाह—विषयेति । फलितमाह—गम्येति । लक्ष्यमाह—लक्ष्येति । षष्ठीपदमुपलक्षणम्—सप्तम्या अपि । एवमग्रेऽपि । वैशिष्ट्याच्च ‘सामानाधिकरण्य’ ‘स्वोत्तरकालिकत्वा’भ्याम् । तन्नामोपायमाह—अनेति ।

ॐ चरदार्णिनी ॐ

श्रूयोदर्शनेति । सहचारदर्शनेत्यर्थः । मानान्तरेण=प्रमाणान्तरेण । लक्ष्यलक्षणभाव इति ।

न्धात्वर्थः । तत्र षष्ठी तात्पर्यग्राहिका, अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक एवेति भावः ।

स्वामीश्वरा । शब्दपरत्वाद्विरूपाणामपीति नैकशेषः । पर्यायान्तरसङ्ग्राहपत्त्या 'स्वाम्यर्थ' इति नोक्तम् । दीयते इति व्युत्पत्त्या दीयमानांशरूपं दायमादत्ते इति सोपसर्गादप्यादन्तादत्त एव निपातनात्कः । गवादिकञ्च दीयमानेऽन्वेति । नित्य-साकाङ्क्षत्वाद्वृत्तिः । 'दायाद'शब्दः स्वामिपर्याय इत्यन्ये । षष्ठ्यामेवेति । 'शेषे षष्ठी' इत्यनेनेति भावः ।

तात्पर्ये इति । 'आसेवा'पदस्य तत्र रूढेरिति भावः । तात्पर्यञ्च—तदेक-व्यापारता । आयुक्तयोगेऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमीप्राप्तौ सम्बन्धविवक्षायामत्र कुशल-योगे च षष्ठीप्राप्तौ—वचनम् ।

यतश्च । जातिगुणक्रियासञ्ज्ञाभिरिति । 'विशिष्टस्ये'त्यध्याहारः । तद्विशिष्टस्य

ॐ विजया ॐ

यतश्च नि । इति बोध इति । 'खघटकत्व'—'स्वघटका ये द्विजेतरे यावन्तस्तदवृत्ति-श्रेष्ठत्ववत्त्वे'ति निर्धारणविभक्त्यर्थसम्बन्धद्वयेन 'नृममुदायविशिष्टो द्विजः श्रेष्ठः' इतिबोधः । तथा च तादृशसम्बन्धद्वयेन नृममुदायादेर्जात्यादिविशिष्ट द्विजादावेवान्वयः । एवञ्च 'सरूपाणामेकशेष-पुरुषविभक्ता विलयने'ति पृथक् पदं लभविभक्तिकं, समासस्तु न सम्भवति, 'खघटकत्व'—'खघटका ये एकेतरे यावन्तस्तदवृत्त्यवस्थितिमत्त्वे'ति निर्धारणविभक्त्यर्थसम्बन्धद्वयेन सरूपसमुदायस्यैक-पदार्थेऽन्वयेन साकाङ्क्षत्वात् 'ऋद्धस्य राजपुरुष' इत्यत्रेवासामर्थ्यादिति शेखरकृतामाशयः । परन्तु स चिन्त्यः, श्रेष्ठत्वस्य-सम्बन्धे भानविषयस्य-द्विजेऽन्वये सति श्रेष्ठत्ववति द्विजे श्रेष्ठपदार्थ-

ॐ चिदस्थिमाळा ॐ

ननु 'स्वाम्यर्थे'ति वाच्ये ईश्वराधिपत्योग्रहणं व्यर्थमत आह—पर्येति । समुदायविशेषणत्वेऽर्था-सङ्गतेराह—दीयत इति । 'लब्ध'मिति शेषः । सत्रेऽनुपसर्गे इत्युक्तेराह—सोपेति । अर्थसङ्गतये आह—गवेति । नन्वेवं साकाङ्क्षत्वाद्वृत्तिर्न स्यादत आह—नित्येति । 'दीयमान'मित्युक्ते किमिति नियताकाङ्क्षादर्शनात् । मतान्तरमाह—दायादेति । 'अत्रे'त्यादिः । अर्थत आह—शेषे इति । योग्यताऽल्लामादाह—आसेवेति । अत्र=आयुक्तयोगे च । वचनमिति । यथायथं षष्ठ्यर्थं सप्तम्यर्थश्चेति भावः । पृथक्करणे करणत्वभ्रमनिरासायाह—विशीति । सिद्धान्तमाह—तद्वीति । जालादिविशिष्टत्वार्थः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

परत्विदं वस्तुमन्निमित्तं, स्वसमानकालवृत्तित्वमेवार्थ इत्याहुः । वृत्तिः=कृतसमासवृत्ती । 'तदेकव्यापारते'-त्यत्र बहुव्रीहिः । तदेकव्यापारवत्त्वमित्यर्थः ।

'यतश्च निर्धारण'मिति सूत्रावयवाश्रुतात्—यस्मात्समुदायाभिर्निर्धारणम्=पृथक्करणं तादृशसमुदायघटका-ऽवृत्तिधर्मवत्त्वबोधनं यत्र तत्र तादृशसमुदायवाचकप्रातिपदिकात् षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः प्रतीयते । पर-न्त्वयञ्च युक्तः,—'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यत्र नृशब्दस्य समुदायवाचकत्वाभावादनुपपत्तेरतः सूत्रार्थ उक्ते मूले—जातिगुणक्रियासञ्ज्ञादिभिरिति । एवमपि जात्यादिभिरेव पृथक्करणमिति प्राप्तिर्भवतीत्यत आह—विशिष्टस्येत्यध्याहार इति । एवमपि जात्यादिविशिष्टस्य यतो निर्धारण-

यतः—स्वघटितसमुदायास्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकं पृथकरणं तद्वाचकात् षष्ठीत्यर्थः । ‘यत’ इति किं ?—यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनन्त एव मा भूत्, षष्ठ्यपवादत्ववत्प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् ।

स्वघटितसमुदायावधिक—स्वेतर-समुदायघटक-व्यावृत्त-धर्म-करणकपृथकरण-

ॐ विजया ॐ

स्यान्वयासम्भवात्, तद्धर्मवति तद्धर्मवदन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, ‘घटो घट’ इतिवत् । तस्मात् ‘स्वघटकवृत्तित्व’—‘स्वघटका ये द्विजेतरे यावन्तस्तदवृत्तित्वे’तिनिर्धारणषष्ठ्यर्थसम्बन्धद्वयेन नृसमुदायविशिष्टश्रेष्ठत्ववदभिन्नो द्विज इत्येव बोधः । एवञ्च ब्राह्मणसमुदायस्य तादृशषष्ठ्यर्थसम्बन्धद्वयेन व्यावृत्तिकरणश्रेष्ठत्वादावेवान्वयः । एवञ्च श्रेष्ठत्वादेर्हिंवा भानस्वीकारे नास्ति फलम् । एवञ्च ‘सरूपाणामेकशेष’ इत्यत्र समासेऽपि नास्ति बाधः । सरूपसमुदायस्य ‘स्वघटकवृत्तित्व’ ‘स्वघटका ये एकेतरे यावन्तस्तदवृत्तित्व’सम्बन्धाभ्यां विशेष्यभूतायां शेषपदार्थाऽवस्थितावन्वयस्वीकारेण साकाङ्क्षत्वाभावात् । नच नृसमुदायादेः पदार्थैकदेशभूते श्रेष्ठत्वादावन्वये ‘पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेती’तिव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यं, तस्या व्युत्पत्तेर्नित्यसाकाङ्क्षेतरविषयत्वात् । अत्र च श्रेष्ठत्वस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । अत एव ‘देवदत्तस्य गुरुकुल’मित्यादौ देवदत्तादेः पदार्थैकदेशे गुरुत्वादावन्वयः सर्वैरङ्गीक्रियत एवेतिप्राहुः ।

ॐ चिदस्थिताला ॐ

षष्ठ्यादीति । तथा च निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योमिथोऽन्वयः । तत एव=द्विजादित एव ।

ननु षष्ठीवद्दिशेषणादेवौचित्यमत आह—षष्ठ्येति । प्रथमेति । ‘द्राऽन्तिकार्थेभ्य’ इतिवत् । विभक्त्यर्थमाह—स्वेति । इदं द्वयं—पृथकरणम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

मिति भ्रमः स्यादतः पूरणेन व्याचष्टे—एकदेशस्येति । एतेन तादृशसमुदायवृत्तिधर्माश्रयस्य लाभः ।

यथा ‘नराणां क्षत्रियः शूरः’ इत्यत्र नृसमुदायवृत्तिनरत्वाश्रयस्य क्षत्रियस्य जातिविशिष्टस्य लाभः । समुदायवृत्तित्वञ्च समुदायत्वाश्रयवृत्तित्वमेव, न तु समुदायत्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वं, क्षत्रियत्वस्य तथात्वासम्भवात् । न हि नृत्वं समुदायत्वपर्याप्त्यधिकरणे समुदाये पर्याप्तं, तस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वात् । एवञ्च प्रकृते नृशब्दस्य नृसमुदायबोधकतया तादृशसमुदाये वर्तमानं यत्समुदायत्वं—स्वरूपसम्बन्धेन-तादृशसमुदायत्वाश्रयवृत्तिनृत्वावच्छिन्नस्य लाभः । क्षत्रियपदार्थश्चात्रैकदेशः । स्वघटितसमुदायात्=नृसमुदायात् । स्वेतरसमुदायघटकेति । स च ब्राह्मणादिः । स्वम्—एकदेशो जात्यादिविशिष्टः । ‘स्वेतरे’त्यस्य ‘समुदायघटके’न्वयः, तस्य च—व्यावृत्तौ । तादृशसमुदायघटकावृत्तिधर्मः शूरत्वं, तत्करणक-मृथकरणञ्च-क्षत्रियस्य शूरत्वाश्रयत्वबोधनमेवेति—नृशब्दादत्र षष्ठ्युपपत्तिः ।

यद्यपि तद्धर्माश्रयत्वबोधनस्य तद्धर्मप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपतया तस्य धर्मस्य कर्मत्वं सम्भवति, तथापि तद्धर्मवत्त्वबोधने तस्य धर्मस्य करणत्वविवक्षयैव लेखः । एवञ्च ‘जात्यादिविशिष्टस्य यद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशजात्यादिशून्यतद्धर्मावच्छिन्नावृत्तिविधेयवत्त्वबोधनं यत्र तत्र तद्धर्मावच्छिन्नत्वाचक्रप्रातिपदिकात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः’ इति सूत्रार्थः पर्यवसन्नः । यथा क्षत्रियत्वविशिष्टस्य नरत्वावच्छिन्नस्य क्षत्रियत्वशून्यनरत्वावच्छिन्नब्राह्मणावृत्तिशूरत्ववत्त्वबोधनं ‘नराणां क्षत्रियः शूरः’ इत्यत्रास्तीति—भवति नृशब्दादिभक्तिः । ‘यत’ इत्यस्याभावे यस्य जातिविशिष्टस्येत्यस्य लाभः स्यात्तदा क्षत्रियपदादेव षष्ठी स्यादित्याशयेनाह—यतः किमित्यादि ।

ननु क्षत्रियपदात्प्रथमा परत्वात्स्यादत आह—षष्ठ्यपवादत्ववदिति ।

रूपनिर्धारण—विषयस्वरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः । नृसमुदाया-
वधिक-द्विजेतरनरव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूप-निर्धारण-विषयो नृसमुदायावयवो
द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः । संसर्गघटककरणञ्च श्रेष्ठत्वादिरूपमेव—प्रत्यासत्तेः ।

अत एव 'न निर्धारणे' इति सूत्रबोधितं निर्धारणस्य विभक्त्यर्थत्वं सङ्गच्छते । उद्धृता-
वयवभेदविवक्षया 'नृणा'मिति बहुवचनम् । 'तिरोहितावयवभेदविवक्षया निर्धारणविषये
एकवचनन्वसाध्व'ति—'कारके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि 'निर्धारणे कारकेष्विति
ब्रूया'दित्युक्तम् । 'मिदचोऽन्या'दित्यादौ तु सौत्रो निर्देश इति तदाशयः । 'द्वन्द्वः सामा-
सिकस्य चे'त्यत्र समाससमूहमङ्ग्ये इत्यर्थः । समूहेऽर्थे 'ऽचित्ते'ति ठक् ।

पञ्चमी वि । 'यतश्च निर्धारण'मित्यनुवर्तते । विभागोऽत्र भेदः । तत्र निर्धारणे
सवत्र यथाकथञ्चिद्भेदस्य सत्त्वेन 'विभक्त'ग्रहणसामर्थ्याद्यत्र भेद एव न तु केनाप्युपात्त-

❀ चिदस्थिमाला ❀

प्राप्तपष्ठार्थत्यागे मानाभावादाह—अवयवेति । बोधे श्रेष्ठत्वस्य द्वेधा भाने बीजमाह—संसर्गेति ।
ननु 'यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमुदायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुण-
क्रियासञ्ज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्याविति तदर्थः । पृथक्करणञ्च व्यावृत्तधर्म-
प्रकारकज्ञानविषयीकरणम् । अस्ति च 'नराणां विप्र श्रेष्ठः' इत्यादौ विप्रत्वादिविशिष्टस्य विप्रघटितनर-
समुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तया प्रतीतिः । एवञ्च निर्धारकधर्मनिर्धारणावधोर्व्यावृत्तत्वाख्यः सम्बन्धो
निर्धारणविभक्तेरर्थः । नरादिपदञ्च सामान्यरूपेण विप्रतदितरनरादिघटितसमुदायोपस्थापकं, जुष्वा-
वृत्तश्रेष्ठवानिति क्रमेण बोधः इति प्राचोक्तमेवास्त्वत आह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ।
तथा च तत्र न तत्सूत्रस्वारस्यमिति भावः । एतद्विषये आह—उद्धृतेति । प्राचोक्त्यसाङ्गत्यायाह—
तिरोहितेति । तत्=भाष्यम् । एवं सति गीतावाक्यं योजयति—द्वन्द्व इति । विभक्तार्थमाह—
विभाग इति । नत्वन्यत्रत्याह—अत्रेति । तत्र=अनुवृत्तौ सत्याम् । एवव्यावर्त्यमेवाह—न त्विति ।

❀ वरवर्णिनी ❀

अत एव=निरुक्तस्य विभक्त्यर्थत्वादेव । नृणामिति बहुवचनोपपत्तये आह—उद्धृतावयवेति । 'यद्धर्मा-
वच्छिन्नस्येत्युपादानान्नराणां व्याघ्रः शूर इति न, किन्तु 'नरेभ्यो व्याघ्रः शूर'इत्येव । 'तादृशजात्यादिशून्ये'
त्युपादानाद्विधेयतया विवक्षितस्य शूरत्वस्य नरत्वावच्छिन्नावृत्तित्वबाधेऽपि न क्षतिः । तद्धर्मावच्छिन्ना-
वृत्तित्वम्परित्यज्य तादृशजात्यादिशून्ययत्किञ्चिदवृत्तित्वनिवेशे 'नराणां क्षत्रियो गौरः' इत्यपि स्यात्,
गौरत्वस्य क्षत्रियत्वशून्यशूद्रावृत्तिवात् । तादृशजात्यादिशून्यसामान्यावृत्तित्वनिवेशेऽस्य प्रयोगस्यापत्ति-
निरासेऽपि 'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यत्रैवानुपपत्तिः, शूरत्वस्य विधेयस्य क्षत्रियत्वशून्यसामान्यान्तर्गत-
राक्षसादिवृत्तित्वेन क्षत्रियत्वशून्यसामान्यावृत्तित्ववाधात्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नावृत्तित्वनिवेश इति मिश्राः ।

परेतु—समुदायविशिष्टत्वं निर्धारणविभक्तेरर्थः । वै० 'स्वघटकवृत्तित्व' 'स्वघटकनिर्धार्यमाणेतर-
यावदवृत्तित्वो'भयसम्बन्धेन । तस्य च श्रेष्ठत्वेऽन्वयः । 'पदार्थः पदार्थेनान्वेती'तिव्युत्पत्तिस्तु नित्यसकाङ्क्षेतर-
विषया । त्रारब्धसमुदायघटकवृत्ति-त्रारब्धसमुदायघटक-द्विजेतरयावदवृत्ति-श्रेष्ठत्व-वदमित्यो द्विजः
श्रेष्ठ इति बोधः । 'स्वरूपाणां'मित्यत्र च शेषेऽन्वयः, तथा च स्वरूपारब्धसमुदायघटकवृत्ति-स्वरूपारब्ध-
समुदायघटक—शिष्यमाणेतरयावदवृत्त्यवस्थितिमदक्षिण एकः शिष्यते इति बोध इत्यवधेयमिति
गौडाः प्राहुः ।

रूपेणाऽभेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्याह—भेद एवेति । अत्र पञ्चम्यर्थो निर्धारण-विषयत्वरूप एव । ‘पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतराः’ इति बोधः । एवञ्च त्रितयोपादान एव निर्धारणप्रतीतिरिति—‘पुरुषोत्तम’ इत्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी उत्तमनिरूपितेति—समाससिद्धिरिति तरप्सूत्रे कैयटः ।

साधुनि । निपूर्वात् ‘पुण कर्मणि शुभे’ इत्यत इगुपधलक्षणः कः । अर्चतेश्च भौवादिकात् ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्ययः—अर्चा । चौरादिकात् ‘ण्यासश्चन्धे’ति युच् स्यात् । षष्ठ्यपवादोऽयम् । अप्रत्यादिभिरिति । ‘लक्षणेत्य’मितिसूत्रोपात्ताः—प्रत्यादयः ।

नक्षत्रे च । लुप्शब्देन—लुप्सञ्ज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यते इति बोद्धव्यम् ।

अधिकरणे किम् ?—‘अथ पुष्यः’ । असत्यान्तदनुवृत्तावन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकार्थे एव स्यात् ।

मूलेनेति । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणो ‘लुबविशेषे’ इति लुप् । नक्षत्रे किं ? ‘पञ्चालेषु तिष्ठन्ति’ । ‘जनपदे लु’बिति लुप् ।

सप्तमीपञ्चम्यौ । ‘कालाध्वनो’रित्यतस्तदनुवर्त्तते । तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते । मध्यत्वस्यावधिद्वयसापेक्षतया द्विवचनान्तेन समासः । बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य, न तु द्वित्वेनेति बोद्धव्यम् । ननु कर्तृरूपस्य कारकस्यैकत्वाद्भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशा-सम्भवोऽत आह—शक्तिद्वयमध्ये याविति । कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं, सा च

॥ चिदस्थिमाला ॥

अन्यथा तस्यापि सत्त्वादाह—उपात्तेति । प्राचोक्त्यसाङ्गत्यायाह—अत्रेति । एवेनावयवावयविभाव-निरासः । एवञ्च=अत्रापि तथा बोधे । कैयट इत्यरुचिबीजं तु—‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्य’ इति वाक्यात्तत्र कर्मधारयो राजदन्तादित्वात्परनिपात इति । इदं सूत्रं भगवता प्रत्याख्यातमिति मञ्जूषायां स्पष्टम् । चस्त्वर्थे । अयं=योगः । एवं सर्वत्र गणपाठाभावादाह—लक्षणेत्थिति । अर्चायां प्रत्यादियोगे निषेधार्थमत्र साधुग्रहणम् । वृत्त्यर्थस्यासम्बद्धत्वं परिहरति—लुबिति । ‘सप्तम्यधिकरणे चे’त्यतो-मण्डूकध्रुव्याऽनुवृत्तिः किमर्थेत्याह—अधीति । सर्वविभक्त्यपवादत्वं तदननुवृत्तौ स्यादिति प्राचोक्त्य-साङ्गत्यायाह—अन्तरङ्गेति । एतेन परत्वात्प्रथमया बाध इत्यपास्तम् । एवेन कर्मादिव्यवच्छेदः । ‘मूलं प्रतीक्षते’ इत्यादौ । इत्यतः—सूत्रात् । तत्=कालाध्वनोरितिपदम् । योग्यतया आह—तच्चेति । समासः—कारकयोर्मध्य इति । प्राचोक्त्यसाङ्गत्यायाह—बोधस्त्विति । वृत्तौ तत्र सङ्ख्यासामान्याभावात् द्रव्यं कारकमित्याह—नन्विति । ‘अथ भुक्त्वे’त्यत्र । प्राचोक्त्यसाङ्गत्यायाह—कर्तृत्वादीति ।

॥ वरवर्णिनी ॥

अत एव श्रीदण्डिभट्टाः—“नृणां द्विजः श्रेष्ठ इत्यत्र श्रेष्ठपदार्थतावच्छेदके श्रेष्ठत्वे नृपदार्थस्य ‘स्वघटकवृत्तित्वे’ ‘स्वघटक-निर्धार्यमाण-दिजेतरयाद्बृत्तित्वोभयसम्बन्धेनान्वयः । अत एव—द्विजमुद्दिश्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन नृसमुदायविशिष्टं श्रेष्ठत्वं विधीयते इति—उद्देश्यविधेयभावोऽपि सङ्गच्छते । मूलोक्तानु-न युक्तम्, उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेः, श्रेष्ठपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । ‘पुरुषोत्तम’ इत्यादौ ‘न निर्धारणे’ इति समास-

क्रियाभेदेन भिन्नेति भावः । यद्यप्यवध्यवधिमतोस्साजात्यनियमान्न कालाध्वानौ कारक-
मध्ये सम्भवतस्तथापि शक्तिशब्देन तदाधारकालादिग्रहणान्न दोषः । षष्ठ्यपवादोऽयम् ।
स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः । शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वन्तु वस्तुसन्निमित्तम् ।

अधिकशब्देनेति । कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्ताध्याख्यशब्दार्थकाधिकशब्दयोगे लोक-
शब्दात् षष्ठ्याम्प्राप्तायां ज्ञापकादिमे इष्येते इत्यर्थः । 'तदस्मिन्नधिक'मिति सूत्रे भाष्ये
तु—'उपश्लिष्टपदाध्याहारेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी'त्युक्तम् । कर्मणि क्तप्रत्ययान्ता-
ध्याख्यशब्दार्थकाधिकयोगे तु 'अधिको लोको हरिणे'ति प्रथमैव ।

उपपराद्धे इति । 'उपोऽधिके चे'ति कर्मप्रवचनीयत्वम् । ननु 'भामुद्दिश्य
विनियोक्ष्यते' इत्यर्थादत्र कर्मणि द्वितीयैवेति किङ्कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह—
अगतित्वादिति । तिङ्ङि चेति । उदात्तवति तिङन्ते गतिर्निहन्यते इत्यर्थः । अत्र
'तिङ्ङुतिङ्' इति निघातस्य निपातैर्यद्यदी'त्यादिना निषेधात्—'करिष्यती'ति तिङन्तस्यो-
दात्तवत्त्वमिति सर्वेष्टसिद्धिः । * इति सप्तमी *

इति विभक्त्यर्थाः ।

ॐ विजया ॐ

इति श्रीशिवनारायणशास्त्रिन्यायाचार्यविरचितायां विजयायां कारकप्रकरणम् ।

ॐ चिदस्थिमाला ॐ

शक्तिशब्देन—तदर्थककारकशब्देन । एतेन शक्तिः कालभेदाङ्गिरेति दृढयुक्तमपास्तम् । आदिना
स्वानन्तरदेशवृत्तित्वम् । एतद्विषयाधिकरणकमोजनाश्रय इति क्रमेण बोधः । अत आह—शक्तीति ।
कालाध्वनोरिति भावः । यथाश्रुतासङ्गतेराह—कर्त्तरीति । ततः कन्युत्तरपदलोपे च तत्सिद्धिरिति भावः ।
प्राप्तायां—'तदपवादतये'ति शेषः । अंशे मूलावसङ्गतिमाह—तदिति । कर्त्तरीत्युक्तिफलमाह—
कर्मणीति । स्पष्टञ्चेदमधिकमिति सूत्रे भाष्ये । तिङन्ते—परे । यच्छब्दफलमाह—अत्रेति । यदत्र सा
सामधिकरिष्यतीत्यर्थः । उदात्तवत्त्वमिति । विकरणस्वरेणेति भावः । ॐ इति सप्तमी ॐ

ॐ इति विभक्त्यर्थाः ॐ

ॐ वरवर्णिनी ॐ

निषेधशङ्कापरकैयटासङ्गतेश्च । नागेशरीत्या उत्तमत्वेऽन्वयाभावेनासामर्थ्यादेव समासाऽप्राप्त्या तन्निषेध-
शङ्काया अनुचित्वात्—'इत्याहुः । 'नक्षत्रे च लुपी'त्यत्र नक्षत्रपदं तद्युक्तेचन्द्रपरमिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

ॐ इति श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचितायां शब्देन्दुशेखरवरवर्णिनीयां कारकप्रकरणम् । ॐ

ॐ श्रीः ॐ

अथाव्ययीभावसमासः ।

[अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति च ।

यत्कृपावशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ॥ १ ॥]

समर्थः पद । विधिशब्दः कर्मसाधनः, शेषषष्ठ्या समासस्तदाह—पदसम्बन्धीति ।

पदविधिसहचरितोऽपि 'पदविधि'शब्देन गृह्यते । अत एव सन्नन्तादावेकार्थाभावः ।

पदविधिश्च—समाससञ्ज्ञादिः । तस्य च न सामर्थ्यं साक्षाद्विशेषणम्, असम्भवात्,

ॐ विजया ॐ

पदसम्बन्धीति । पदनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वं पदविधिलम् । 'राजपुरुषः' इत्यत्र समासस्य तत्त्वञ्च—पदं—सुबन्तं, तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वाद्बोध्यम् ।

नन्वेवं 'धातोः कर्मणः' इति विहितस्य सनः पदविधिलं न स्यात्, तथा च तत्र सामर्थ्याभावेऽपि सन् स्यादित्यत आह—पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिशब्देनेति । पदविधिसहचरितत्वञ्च स्वविधायकशास्त्रघटितपादघटकशास्त्रविधेयत्वम् । यथा—स्वं-क्यच्, तद्विधायकं शास्त्रं 'सुप आत्मनः' इति, तद्वटकस्तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादस्तद्वटकं शास्त्रं—'धातोः कर्मणः' इति, तद्विधेयत्वं—सन इति सनः पदविधिसहचरितत्वेन तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितिः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नुमोऽनवच्च-सद्वन्ध-विद्योन्नासितदिङ्मुखान् ।

मरुमण्डलमात्तण्डस्नेहिरामाभिधान् गुरुन् ॥ १ ॥

एतावता सुप्तञ्चोद्देश्यसम्बन्धिनीं सञ्ज्ञां, तत्प्रयुक्तवादिकार्याणि च निरूप्य तत्पसङ्गसङ्ख्या समास-निरूपणमारभते—समर्थ इति । कर्मेति । विधानं विधिरिति रीत्या विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे तु तस्य कर्मषष्ठ्यन्तेन पदशब्देन समासे पदकर्मकं विधानमित्यर्थः स्यात्, स च नोपपद्यते, समासादिविधानस्य पदकर्मकविधानत्वाभावात्, समर्थपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्चातः शेषषष्ठ्यन्तेन कर्मसाधनस्य समास आस्थितः । पदविधिश्च—समासादिः, क्यजादिश्च, पदसञ्ज्ञावन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वात् । नन्वेवमपि सनादेः पदविधित्वानापत्तिः, निरुक्तपदविधित्वाभावादत आह—पदविधिसहचरित इति । तत्त्वञ्च पदत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयीभूतप्रत्ययविधायकशास्त्रघटितपादघटकशास्त्रविधेयत्वम् । पदत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय-कथप्रत्ययविधायक—'सुप आत्मनःक्य'-जितिशास्त्र-घटिततृतीयाध्यायप्रथमपादघटक—'धातोः कर्मणः' इति शास्त्र-विधेयतया सनः पदविधित्वमिलाहः ।

श्रीगुरुचरणानु—पदत्वप्रयोजकप्रत्ययप्रयोजकसञ्ज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकधर्मसम्पादकत्वं पदविधित्वम् । एतच्च कथं च इव सनोऽपीति न दोष इति सहचरितत्वादि नाश्रयणीयम् । विस्तरस्तु जटाजूटत्रिपुरसुन्दर्यादावनुसन्धेय इत्याहुः । एकार्थाभाव इति । तेन 'परमं पठितुमिच्छति' 'सुन्दरं पुत्रमात्मनं इच्छती'त्यादौ सन्ध्यचौ न । तस्य=समाससञ्ज्ञादेः । सामर्थ्यं=सङ्गताथैत्वं,—'संसृष्टार्थं

१ अयं श्लोकोऽत्र बहुषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते, परं नासौ नागेशकृतः, कर्मकर्तृप्रक्रियायां कौमुद्यामुपलब्धेः ।

अत आह—समर्थाश्रित इति । प्रामर्श्यञ्चात्र—न व्यपेक्षा, व्याख्यानात्, समासादिवृत्तिषु तस्याऽसम्भवाच्च ।—किन्त्वेकार्थीभावः । स च—विशेष्यविशेषणभावा-

❁ विजया ❁

परे तु पदलप्रयोजकप्रत्ययप्रयोजकसञ्ज्ञीयोद्देश्यतावच्छेदकसम्पादकशास्त्रविधेयत्वं पदविधिल-
मिति वदन्ति । तेन सनः, समासादेश्च तत्त्वं सिद्धम् । तथा हि—‘बुभूषती’त्यत्र पदत्व-
प्रयोजकस्तिङ्प्रत्ययस्तिप्, तत्प्रयोजिका सञ्ज्ञा—‘सनाद्यन्ता’ इति धातुसञ्ज्ञा, तदीयोद्देश्यता-
वच्छेदकं सनाद्यन्तत्वं, तत्सम्पादकं शास्त्रं—‘धातोः कर्मण’ इति, तद्विहितत्वं सनः । एवं ‘राजपुरुष’
इत्यत्र पदलप्रयोजकः सुप्रत्ययः—सु इति, तत्प्रयोजिका—‘कृतद्धितसमासाश्चे’ति प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञा, तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं समासत्वं, तत्सम्पादकं शास्त्रं—‘षष्ठी’ति, तद्विहितत्वं समासस्या-
स्तीति ‘पदविधिसहचरितोपी’त्यादिकथनस्य नोपयोगः । एकार्थीभाव इति । स च ‘राजपुरुष’
इति समासेऽस्ति ।

तत्परिष्कारमाह—विशेष्यविशेषणेति । नन्वेवं घटपदस्यापि घटलविशेषणकघटविशेष्यको-
पस्थितेजनकत्वेन घटपदेऽप्येकार्थीभावः स्यादिति चेदुच्यते—पदविशिष्टत्वं तत्त्वं, वै० ‘खघटितल’
‘स्वप्रयोज्या या शक्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा—उपस्थितीया विषयता तादृशविषयता-
निरूपिता या शक्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा विषयता तत्प्रयोजकपदघटितल’
‘स्वप्रयोज्योपस्थितीयविषयलानिरूपितविषयताप्रयोजकपदाघटितलै’तन्नितयसम्बन्धेन । ‘राजपुरुष’
इत्यादिसमासे हि—राजपुरुषादिपदेन राजलावच्छिन्नविषयतानिरूपितपुरुषलावच्छिन्नविषयताको
पस्थितिर्भवति, तत्र राजपदस्य राजलावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वं, पुरुषपदस्य पुरुषलावच्छिन्न-
विषयताप्रयोजकत्वमिति—लक्षणसमन्वयो भवति । तथा हि—स्वं राजपदं, तद्वटितलं राजपुरुष
इत्यस्य । एवं—स्वं राजपदं, तत्प्रयोज्या तादृशी विषयता राजनिष्ठा, तन्निरूपिता पुरुषनिष्ठा
विषयता, तत्प्रयोजकत्वं पुरुषपदस्य, तद्वटितलं ‘राजपुरुष’ इत्यस्य । एवं—स्वं राजपदं—
तत्प्रयोज्या—उपस्थितीया राजनिष्ठा विषयता, तदनिरूपिता—उदासीनघटनिष्ठा विषयता, तत्प्रयोजकं
घटपदं, तदघटितलं—राजपुरुष इत्यस्य ।

❁ वरवर्णिनी ❁

समर्थमिति भाष्यात् । असम्भवादिति । समाससञ्ज्ञा हि ‘राजन्-ङस्-पुरुष-सु’ इत्यादिशब्दस्य,
तत्रैव च [शब्दार्थयोः संक्षेपेण—] सामर्थ्यं, न तु सञ्ज्ञायामित्याशयः । समर्थाश्रित इति । सङ्गतार्थक-
‘राजन्-ङस्-पुरुष-सु’ इत्यादिशब्दाश्रितः समाससञ्ज्ञादिरूपः पदविधिरित्यर्थः । समर्थपदस्य उदाश्रिते
लक्षणेत्याशयः । कथञ्चनानिस्तु शब्दतया स्वयं समर्थोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन समर्थाश्रितोऽपि बोध्य इति
हृदयन्तु गौडा विशदयन्ति । व्याख्यानात्—‘संसृष्टार्थं समर्थमिति भाष्योक्तिमुक्ताव्याख्यानात् ।

तस्य=व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्य । ‘तस्या’ इति पाठे तु व्यपेक्षाया इत्यर्थः सुलभ एव । असम्भवादिति ।
स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षवशाच्च परस्परं सम्बन्धः सैव हि व्यपेक्षा । सा च राज्ञः
पुरुष इत्यादौ वाक्य एव । तत्र हि अपेक्षार्था सत्या यो यः सन्निहितोऽन्वययोग्यश्च तेन तेन
सम्बन्धोऽभ्युपेयते । यथा—‘राज्ञः पुरुषोऽथश्च’ ‘राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष’ इत्यादौ ।
तत्त्वञ्च यत्किञ्चिदपदविशिष्टत्वं । वै० ‘खघटितल’ ‘स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपद-
घटितल’ ‘स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितत्वाभाववती या विषयता तादृशविषयताप्रयोजकपदाघटितल’
‘स्वनिष्ठशक्तिग्रहप्रयोज्यशक्तिग्रहविषयीभूतशक्तिपर्याप्त्यनधिकरणत्वा’ तच्चतुष्टयसम्बन्धेनेति तु परिष्कृतं व्यपेक्षा-
लक्षणम् । एवञ्च निरुक्तव्यपेक्षालक्षणस्य समासादावसम्भवः स्पष्ट एव, लक्षणासङ्गमनात् ।

विशेष्यविशेषणेति । ‘अपृथग्भूतानामर्थानां’मित्यादिः । नन्वेवं लक्षणे घटशब्देऽप्येकार्थीभावापत्तिः,

वगाहुपस्थितिजनकत्वं, 'संसृष्टार्थं समर्थ'मितिभाष्योक्तेः ।

अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि 'ऋद्धस्ये'त्यादिविशेषणान्वयो न । 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यादौ तु गमकत्वाद्भवत्येव वृत्तिः ।

ॐ विजया ॐ

'राज्ञः पुरुष'इतिवाक्ये तु राजनिष्ठपुरुषनिष्ठविषयतयोः शाब्दबोधीययोर्निरूप्यनिरूपकभावेऽपि उपस्थितीययोस्तयोर्निरूप्यनिरूपकभावाभावेन नातिप्रसङ्गः । घटपदेऽपि—स्वं घटपदं, तत्र घटल-निष्ठघटनिष्ठविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावेऽपि घटलनिष्ठविषयतायाः शक्तिज्ञानीयमुख्यविषयता-समानाधिकरणत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः । द्वितीयसम्बन्धास्वीकारे तु घटपदेऽप्येकार्थीभावः स्यात् । तृतीय-सम्बन्धास्वीकारे 'सुन्दरो राजपुरुषः' इति समुदाये एकार्थीभावः स्यात् । तृतीयसम्बन्धघटक-विषयतायामुपस्थितीयलविशेषणाऽस्वीकारे तु पुरुषनिष्ठविषयतानिरूपितत्वेन सुन्दरपदप्रयोज्य-विषयतायाः शाब्दबोधीयायास्तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । द्वितीयसम्बन्धघटकविषयतायामुपस्थितीयत्वा-निवेशे वाक्येऽप्यतिव्याप्तिः स्यात् । द्वितीयसम्बन्ध विषयतयोः शक्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यता-समानाधिकरणत्वानिवेशे—घटलनिष्ठविषयतानिरूपितघटनिष्ठविषयताप्रयोजकघटपदघटितत्वाद्घट-पदेऽतिव्याप्तिः स्यात् । एवं मुख्यत्वानिवेशे लोमवत्त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितलाङ्गूलनिष्ठविशेष्यता-मादाय पशुपदेऽतिव्याप्तिः स्यात् । प्रथमसम्बन्धास्वीकारे—'राजपुरुष' इति समासघटक-पुरुषपदेऽप्यतिव्याप्तिः स्यात्, राजपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वात् ।

विशेषणान्वयो नेति । विशेषणान्वयविवक्षायान्तु—'सापेक्षमसमर्थवद्भवती'ति-वार्तिकेन एकार्थीभावनिषेधात्समास एव न स्यात् ।

अवत्येव वृत्तिरिति । तथा च 'सापेक्षमसमर्थवद्भवती'ति वार्तिके 'येन सम्बन्धेन

ॐ वरवर्णिनी ॐ

घटघटत्वविषयकतादृशोपस्थितिजनकत्वस्य घटे सत्त्वात्, घटघटत्वयोर्निरवच्छिन्नप्रकारताविशेष्यताभ्यामु-पस्थितेरिति चेदुच्यते—पदविशिष्टत्वन्तस्त्वम् । वै० 'स्वघटितत्व' 'स्वप्रयोज्यशक्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यतासमा-नाधिकरणोपस्थितीयविषयतानिरूपित-शक्तिज्ञानीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणोपस्थितीयमुख्यविषयताप्रयो-जकपदघटितत्व' 'स्वप्रयोज्योपस्थितीयविषयत्वानिरूपितविषयताप्रयोजकपदाघटितत्वै' तत्रितयसम्बन्धेन । अत्रत्यशब्दरत्नग्रन्थयोजनाय प्रथमः । घटे वारणाय द्वितीयः । लोमत्वावच्छिन्नलोमनिष्ठप्रकारतानिरूपित-लोमवन्निष्ठोपस्थितीयविषयतामादाय लोमवलाङ्गूलविशिष्टपशुवाचके पशुपदे दोषवारणाय—मुख्येतिशक्ति-ज्ञानीयविषयताविशेषणम् । राजपदघटितपुरुषपदघटितोदासीनसुन्दरादावतिव्याप्तिवारणाय तृतीयः । विस्तरस्तु विजयायां द्रष्टव्य इत्याहुः । अत एव=विशिष्टशक्तेः स्वीकारादेव । राज्ञीति । राजपुरुषयो-र्वृत्तौ संसृष्टतया राज्ञः पृथगनुपस्थितेः, 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थैकदेशेने'ति न्यायात्तत्र ऋद्धपदार्थस्य नान्वयः । मूलज्ञात्र न्याये—'यत्किञ्चिदमावच्छिन्न—यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिर्हेतु'रिति कार्यकारणभाव एव । प्रकृते हि—ऋद्धत्वावच्छिन्नाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितराजत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्द-बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेर्हेतोरभावेन न राज्ञि ऋद्धस्यान्वयः, राजपदार्थे मुख्यविशेष्यत्वाभावात्, पुरुषस्यैव मुख्यविशेष्यत्वादिति गौडाः ।

१ 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यर्थ—येन निरूप्यनिरूपकभाव—सामान्यविशेषभावादि-सम्बन्धेन निरूपकांशे नित्यसाक्षात्त्वं तदतिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नेति वक्तव्यम् ।

एवं 'राजपुरुषः' इत्यादौ विशेषणपदे सङ्ख्याऽनवगमोप्येकार्थीभावकृतः, सङ्ख्याविशेषप्रकारेण तत्तदर्थमाने पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । यथा 'घटाः' इत्यादितो बहुत्वेनैव त्रि-चतुरादिव्यक्तीनां भानं, न तु त्रित्व-चतुष्पादिना, तथा वृत्तौ राजत्वादिना-एकानेकव्यक्तिभानं, तात्पर्यवशात्, न त्वेकत्व-द्वित्वादिना । एवं 'तावकीनो' 'यौष्माकीण' इत्यादौ सम्बोध्यत्वेनैवैकानेकव्यक्तिभानं, न त्वेकत्व-बहुत्वादिना । विप्रहवाक्यीयैकवचनत्वा-रोपेण शास्त्रप्रवृत्तिमात्रं, न तु तद्बोधः, वृत्तिस्वभावविरोधादिति मज्जूपायां विस्तरः ।

गमकत्वादेव—शिवस्य भगवतो भक्त—इत्यर्थे 'शिवभागवतः' इति 'अयःशूले'ति सूत्रे भाष्ये प्रयोगः । परन्तु तत्र वृत्तिरेव, न तु 'शिवस्य भगवतः' इति वाक्यं साधु । तत्र भगवच्छब्दादण्, शिवपदेन भगवच्छब्दस्य समासश्च—युगपदेवेति बोध्यम् ।

(तथोपस्थितिश्च—समुदायशक्तिसाध्या । एवञ्च क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात्प्रत्येकशक्ति-सहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिः ।—अयमेव चैकार्थीभावः । 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' 'पदानामानर्थक्य'मिति तु न युक्तं, 'महाबाहुः' 'सुपन्थाः' इत्यादावात्वाद्यनापत्तेः ।

ॐ विजया ॐ

नित्यसाकाङ्क्षलन्तदितरसम्बन्धेन साकाङ्क्षमसमर्थवद्भवती'ति सङ्कोचः कर्तव्यः ।

तन्त्रत्वादिति । कारणत्वादित्यर्थः । 'येन सम्बन्धेन नित्यसाकाङ्क्षलं तदितरसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चि-द्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति मुख्यविशेष्यतासम्बन्धे-नोपस्थितिः कारण'मिति कार्यकारणभावसिद्ध-पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेने'तिव्युत्पत्ते-रिति भावः । 'राजपुरुषः' इत्यादावेकार्थीभावस्थले समुदायजन्योपस्थितेरवयवजन्योपस्थिति-म्प्रति प्रतिबन्धकत्वाद्वाजादिपदार्थविशेष्यतासम्बन्धेन राजार्थोपस्थितिरिति—न तत्र ऋद्धादिपदा-र्थान्वयः । 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यादौ तु देवदत्तस्य गुरुत्वेऽन्वये—निरूपितलसम्बन्धेन अन्वयान्नित्यसाकाङ्क्षलेन भवत्येव वृत्तिरिति श्रीगुरुचरणाः प्राहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

एवं—तत्र विशेषणानन्वयवत् । विशेषणपदे=राजपदादौ । सङ्ख्याविशेषेति । एकत्वद्वित्वादी-त्यर्थः । तत्तदर्थमाने=राजादितत्तदर्थविशेष्यकभाने । तन्त्रत्वात्=हेतुत्वात् । न च तत्तत्पदशक्ति-प्रयोज्या पृथगुपस्थितिरस्त्येवेति वाच्यं, समुदायशक्तिप्रयोज्योपस्थितेरवयवशक्तिप्रयोज्योपस्थितिबाधक-तयाऽवयवशक्त्या पृथगुपस्थितेर्बन्तुमशक्यत्वात् । बहुत्वेनैवेति । 'बहुषु बहुवचन'मित्यनुशासनात्, सामान्यस्य बहुत्वादेस्त्रित्वादिविशेषणानतिरेकादिति भावः । अनेकेति । प्रकरणादिवशादित्याशयः । सम्बोध्यत्वेन=युष्मदर्थभूतेन । 'तावकीन' इत्यत्रैकत्वेन मानाभावः, 'यौष्माकीण' इत्यत्र च बहुत्वेन मानाभाव इति—योजना । शास्त्रप्रवृत्तीति । 'अलौकिकप्रक्रियायामेवे'त्यादिः । गमकत्वात्=अर्थबोध-जनकत्वात्, भगवतो [विशेषांशे—] नित्यसाकाङ्क्षत्वादिति यावत् । साध्विति । शिवश्चासौ भगवांश्चित्यसाधिव्यपि बोध्यम् । समासः=कर्मधारयसमासः । तथोपस्थितिश्चेति । राजत्वाव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यताकविशिष्टोपस्थितिक्षेत्यर्थः । क्लृप्तेति । कोशादिसिद्ध-प्रथमशक्तित्यागे इत्यर्थः । तथोपस्थितिः=विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टोपस्थितिः । आत्वेति । 'आन्महत' इति, 'पथिमथी'ति चेत्यर्थः । महाबाहुरिति । 'आन्महत' इत्यात्वस्वार्थवन्महच्छब्दसम्बन्धितया जहत्स्वार्थत्वे तदनापत्तेः ।

ननु सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तन्त्रास्त्वं भविष्यतीत्यरुचेराह—सुपन्था इति । 'पथिमथी'त्यस्य 'पन्था'

अर्थवत्त्वे—भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गतावयुक्तम् । तदुक्तं बृहैः—

‘जहत्त्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।’ इति ।

अव्ययवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा ‘गौरखर—
कृष्णसर्पादौ ।’

परिभाषेयम् । सा च ‘पदविधि’रिति सूत्रस्वरसात्, ‘समासेऽङ्गुलेः सङ्गः’ इत्यादौ
समासग्रहणाच्च, ‘गतिर्गता’विति सूत्रे—‘पदस्येत्यधिकारात्समर्थपरिभाषोपस्थिति’रिति
कैयटस्वरसाच्च—पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैव प्रवर्तते । तेनान्यारा-
दितरे’त्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः ।

(एकार्थीभावश्चालौकिकविग्रहवाक्य एव कल्प्यते । यथा शत्रादौ द्वितीयासामाना-
धिकरण्यं दृष्ट्वा लकारेऽपि तत्कल्पना तथा ‘अन्यपदार्थे’ ‘समर्थः’ ‘चार्ये’ इत्यनुवाद-
बलादस्य तत्र कल्पनेति । तथा च शतृविधायके भाष्यम्—‘लस्याप्रथमासमानाधि-
करणेनार्थेनाऽयोगादादेशानुपपत्तिस्तस्य कापि प्रयोगाभावात्—’इत्याशङ्क्य “आदेशसामा-
नाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्भन्तव्यं—प्रकृतेरपि तद्ववति—’इति । तत्र कैयटः—‘सिद्धानां
शब्दानामन्वाख्यानात्—‘पचन्तं देवदत्तं पश्ये’त्यादिप्रयोगदर्शनात्—स्थानिनोऽपि लटः
प्रक्रियार्थं विहितस्याऽप्रथमासमानाधिकरण्यमनुमीयते’ इति । अत्रानुमाने सौत्रानुवाद
एवानुकूलस्तर्कः । अत्र ‘प्रक्रियार्थं विहितस्येत्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य लोके-
ऽबोधकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः ।)

समर्थः किं ? ‘पश्य कृष्णं’, ‘श्रितो रामं मित्रः’ । अत्र कृष्णश्रितयोः परस्पर-
सम्बन्धाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यम् ।

॥ वरवर्णिनी ॥

इत्यादौ केवले चरितार्थतया समासघटकेऽनर्थके तदप्रवृत्तिरित्याशयः । गौरखरेति । गौरखरस्य कृकलासे,
[गिलहरीत्याख्याते,] कृष्णसर्पस्य द्विमुखे सर्पे च रूढिरित्याशयः । परिभाषेयमिति । लाघवात् ।
अधिकारत्वे तु प्रतिघ्नमुपस्थितिकल्पने गौरवमित्याशयः । किञ्चाधिकारत्वे ‘पदविधि’रिति व्यर्थं
स्यात्, परिभाषात्वे तु—यत्र पदविधिसत्र ‘समर्थ’ इत्युपतिष्ठते—इत्येवं रीत्या व्याख्यानात्तत्तत्तार्थक्यं-
मित्याहुः । सा च=परिभाषा च । समासग्रहणादिति । पदविधिमार्गेऽस्या उपस्थितौ तु
तत्रापि ‘समर्थ’ इत्युपस्थितौ समासग्रहणं व्यर्थम् । अव्ययभावः—तत्र परिभाषाप्रवृत्तौ हि अङ्गुली-
सङ्गशब्दयोः समासातिरिक्तवृत्ताविकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावेन स्वत एव ‘समासे’ इत्यस्य लामे
तद्व्यर्थमेव स्यादिति तत्सामर्थ्यात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरिति । कैयटेति । गतिपरकगतेः पदत्वव्यभि-
चारादेव पदविधितया समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिसम्भवे कैयटस्य ‘पदस्येत्यधिकारा’दित्युक्तिर्विरुद्धेत्याशयः ।

साक्षादिति । एवञ्च पदत्वेन साक्षादुद्देश्यत्वसम्पत्तये ‘पदस्येत्यधिकारा’दित्युक्तिसाफल्यमिति
ध्येयम् । इत्यादाविति । एवञ्च ‘घटादन्य’ इत्यत्र पञ्चमीसिद्धिः, अन्यथेकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावात्सा-
न स्यात् । प्रवृत्तिरिति । पदत्वव्याप्यधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना यत्रोद्देश्यता तत्रैव समर्थपरिभाषा-
प्रवृत्तिरिति तु तत्त्वं, तेन न ‘घटादन्य’ इत्यादौ दोषः, तत्र तादृशोद्देश्यताया अभावात् ।
‘गतिर्गता’वित्यादौ तु—स्वस्यापि स्वव्याप्यतया—पदत्वव्याप्यपदत्वधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यतायाः
सत्त्वात्तत्प्रवृत्तिरिति गौडाः ।

सह सुपा । 'सु'बामन्त्रित'इत्यतः 'सु'बिति वर्त्तते । सुबन्तसहितं सुबन्तं समास-सञ्ज्ञकमित्यर्थः । 'समस्यते' इत्युक्तिस्त्वबुधानां भिन्नयोः शब्दयोरनेन संश्लेषः क्रियत-इति प्रतिपत्तेस्तदनुसारेण । संपूर्वकाऽस्यतेश्च संश्लेषोऽर्थः । प्राक्कडारा'दित्यत्र प्राग्ग्रहण-मावर्त्तते । तेन प्राक्समाससञ्ज्ञा भवन्ति, तत्सञ्ज्ञाः सन्तोऽव्ययीभावादिसञ्ज्ञका इत्यथात्तयोः समावेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अन्यथा आकडारत्वात्पर्यायः स्यादिति दिक् ।

अत्र 'सु'बित्येकत्वं विवक्ष्यते, तेन 'महिष्या अजायाश्च क्षीर'मित्यत्र सुबन्तसमु-दायस्य न 'क्षीर'शब्देन समास इति-कैयटादयः ।

परे तु—अनुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षैव । किञ्च तद्विवक्षायामेकेनैव केनचिःसुबन्तेन किञ्चिदेकं सुबन्तं समस्येत न त्वन्यैरन्यानि, तस्मात्सु'बित्यादौ जातिविवक्षा । एवञ्च यथा स्वाङ्गग्रहणेन स्वाङ्गसमुदायस्य न ग्रहणं,—स्वाङ्गत्वस्य प्रत्येकं समास-त्वात्—एवं सुबन्तत्वादेरपि प्रत्येकं समासत्वेन सुबन्तादिग्रहणेन न सुबन्तादिसमुदायस्य ग्रहणमिति नोक्तदोषः । स्पष्टश्चेदं मतुप्सूत्र—समर्थसूत्रयोर्भाष्ये । तत्रत्यकैयटादीनान्तु प्रमादः ।

—अत एव 'विभक्तिश्चे'ति सूत्रे 'प्रतिप्रत्ययं विभक्तिसञ्ज्ञे'ति पक्षे 'प्रथमयो'रित्यादौ विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाऽग्रहणात् प्रथमयोः प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीत्युक्तं कैयटेनेत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः ।

अनुव्यचलदिति । 'अनो'र्व्यचलदित्यनेन वेधे 'अचल'दित्यनेन युगपत्समासः, 'अनु'—इति सुबन्तेन 'व्यचल'दिति समुदायस्य समर्थत्वात् ।

सुपेति । इदं लक्षणम्, अधिकारश्च । अन्ये फलन्तु—'देवः करोति', 'मानुः स्मरती'त्यादौ विशेषणसमास—षष्ठीसमासयोरभावः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

शत्रादौ=शत्राद्यन्ते परिनिष्ठिते 'पचन्तं चैत्र'मित्यादौ । तत्=सामानाधिकरण्यम् । अत्र=कैयटे । समास इति । 'षष्ठी'ति सूत्रेणेत्यर्थः । अनुवाद्यत्वात्=उद्देश्यत्वात् । ग्रहं संमार्ष्टी'त्यादाबुद्देश्यग्रहतस्य ग्रहेकत्वादेरविवक्षया इव प्रकृतेऽपि सुबन्तत्वादेरविवक्षेति तत्त्वम् । अत एव=पूर्वापरस्वग्रन्थिरोपादेव । प्रतिप्रत्ययं=प्रतिवचनम् । विभक्तिसमुदायस्य=प्रथमाद्वितीयासमुदायस्य ।

इत्याहुरिति । परे तु एकस्य कस्य चिदेव सुबन्तस्य ग्रहणे हि समासविधायके तन्नामैव भगवान् सूत्रकारो निर्दिशेत्, न तु 'षष्ठी'त्यादिरीत्या सामान्येन निर्दिशेत्, एवञ्च सामान्येन निर्देशादिनिगमनाविरहेण सर्वस्यापि सुबन्तस्य ग्रहणम् । जातिग्रहणवादिनस्तव तु 'न ब्राह्मणं हन्या'दित्यादौ सकलब्राह्मणग्रहणवत्प्रकृते सकल सुबन्तग्रहणापत्तिर्दुरुद्धरैवेति न त्वदुक्त[भट्टोक्त-]रीतिरुचिता । एवञ्च समुदायस्य समासप्राप्तिरस्त्येव, सा च कैयटोक्तरीत्यैव वारणीयेति प्राचोक्तमेव युक्तमित्याहुः । युगपदिति । 'महिष्या अजायाश्च क्षीर'मित्यादौ तु 'षष्ठी'ति समासाय सुबन्ततदादित्वमपेक्षितमिति समुदायस्य सुबन्ततदादित्वाभावाच्च युगपत्तत्र समासः । प्रकृते तु 'समर्थ' इत्यस्यैव सम्बन्धेन सुबन्ततदादित्वस्यानेपक्षणाद्युगपत्समासे न बाधकमिति तत्त्वविदो गौडाः ।

सुपो धा । ‘अङ्गनिमित्तस्य सुप’ इत्यर्थभ्रमवारणाय ‘अङ्गस्य सुपः’ इति नोक्तम् । पूर्वनिपात इति । भूतशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा विनिगमनाविरहेण प्रथमानिर्दिष्टत्वाऽविशेषादनियमः स्यादिति भावः । अत एव निर्देशादीदृशे विषयेऽवयवद्वारकसामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिः । ‘विस्पष्टपटु’ रित्यादावपि ‘विस्पष्टादीनि गुणवचने’ष्विति गमकं बोध्यम् । तत्र हि ‘विस्पष्ट’मित्यादि पटुत्वादिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टम् ।

इवेनेति । ‘हरीतकीं भुङ्क्ष राजन्मातेव हितकारिणी’मित्यसाध्येव । ‘तिङ्समानाधिकरणे

ॐ वरवर्णिनी ॐ

लक्षणं=साक्षाल्लक्ष्यसाधुत्वोपकारकतया विधिशालम् । अन्ये=अधिकारसूत्रत्वस्वीकारे । तत्र समासस्तु समानाधिकरणविशेषणतया ‘विशेषणं विशेष्येण’ति प्राप्नोतीत्याशयः । ‘सरती’त्यादेः सुबन्तत्वाभावाच्च न भवतीति तत्त्वम् ।

ननु ‘सुपोऽङ्गस्येव’त्येव कुतो न लाघवात्सूत्रितमत आह—अङ्गंति । अङ्गसंज्ञाजनकस्य सुप इत्यर्थो-परया राम इत्यादौ सुप्रत्ययस्यापि तथात्वाच्छुगापरया तथा न सूत्रितमित्युत्तराशयः ।

ननु अन्यथासिद्धिशून्यत्वरूपजनकत्वापेक्षयाऽवयवत्वस्य लघुतया तस्यैव षष्ठ्यर्थतयोपस्थिताव-ज्ञावयवस्य सुप इत्यर्थस्य लाभसम्भवे ‘सुपोधा’त्वितिरीत्या सूत्रप्रणयनं मुषेव, किञ्च सुपोऽङ्गस्येति न्यासेऽङ्गसंज्ञाजनकस्येत्यर्थो न सम्भवति, स्वादिविधीनां वैयर्थ्यात्, ‘प्रत्यय’ इत्यादिनिर्देशाच्चेति चेत्, सुवच एवायं न्यासः । तथा च तादृशभ्रमस्यैवाभावेन तद्वारणाय तथा न्यासोऽप्युक्त एवेति ‘सुपोऽङ्गस्ये’ति न्यासः सुवच एवेति गूढो नागेशभट्टानामाशयोऽत्र बोध्य इति मान्याः ।

ननु—परमगावाविल्लत्र ‘परम-सु-गो-सु-’ इति समुदायादौविभक्तौ ‘परम-सु-गो-सु-औ’ इत्यवस्थार्या स्थितयोः सुप्रत्यययोर्लुकि-‘औ’ इत्यस्य गोशब्दाद्विहितत्वाभावाणिद्वद्भावानापत्तिरिति चेन्न; भट्टमते तत्र विहितविशेषणाभावस्य—‘परे तु’ इत्यादिनोपपादितत्वेनादोषात् । ‘हे मानवः’ इत्यादौ णिद्वद्भाववारणायैव हि गोतो णिदिल्लत्र विहितविशेषणादरः, तत्र च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाश्रयणेन च दोषनिराससंभवाद्विहितविशेषणाश्रयणं निरर्थकमिति तद्भावः ।

ननु ‘सुपोऽङ्गस्ये’ति न्यासे ‘परमसर्वस्ये’ इत्यत्र सायादेशानापत्तिस्तत्र ल्यब्लोपपञ्चम्या सर्वनामान-मुद्दिश्य विहितस्य डे इत्यस्य सौ इत्यर्थस्य सत्त्वादिति चेन्न; अङ्गस्य विशेषणतया—सर्वनामाभिन्नं यददन्तमङ्ग-न्तस्मात्परस्य ‘डे’ इत्येतस्य ‘सौ’ इत्यर्थेन तत्र दोषाभावात् । दिव्यगोलक्षणपञ्चमीं विहाय ल्यब्लोपपञ्चम्या ‘विहित’ इत्यर्थे यत्ते प्रमाणं तदेवास्माकं मतेऽङ्गस्य विशेषणत्वे इति न अङ्गस्य विशेष्यत्वैवेति नियम-विरोध इति सुवचोऽयं न्यास इति गुरवः । विस्तरस्त्वस्माद्विरचितायामभिनवराजलक्ष्म्यामनुसन्धेयः ।

भूतशब्दस्यैवेति । केचित्त्विदमनुचितम्, उभयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेण निर्धारणानुपपत्तेः, निर्देशस्तु—अनियतभूतशब्दपूर्वनिपातेनापि सप्तपाद इत्याहुः ।

अपरे तु—‘भूतपूर्वे’ इत्यादिनिर्देशदेवावयवद्वारकसामर्थ्यमादाय ‘भूतपूर्व’ इति समासस्योपपत्तिः, ‘पूर्वभूत’ इति तु नापादयितुं शक्यं, पूर्वशब्दस्य भूतशब्देन सामर्थ्याभावात्, अवयवद्वारकसामर्थ्या-श्रयणे तु न किञ्चिन्मानमिति ‘भूतपूर्व’ इत्येव भवति, न ‘पूर्वभूत’ इति आर्थो निर्धारणलाभ इत्याशयमाहुः । तद्धनयन्नाह—अत एवेति । ‘भूतपूर्व’ इत्यसादेव निर्देशादित्यर्थः । प्रकृते हि कार्यं एव प्रधानं, तेन च पूर्वमिति न समर्थं, तस्य भवनक्रियैवान्वयादित्याशयः । प्रवृत्तिरिति । मुख्यविशेष्यार्थो-पस्थापकं मुख्यविशेष्यार्थोपस्थापकेन समर्थमित्येवमर्थस्वीकारेणोभयोः सामर्थ्याभावेऽवयवद्वारकसामर्थ्या-देव प्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । मातेवेति । मातृप्रतियोगिकसादृश्यवतीमित्यर्थः । अत्र च मातुः सादृश्ये

प्रथमा', 'अभिहिते प्रथमा' इतिवार्तिकस्वारस्येन प्रथमायास्तत्र तत्र कारकविभक्तिलोक्ति-
परभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः—प्रवृत्त्या 'माते'ति प्रथमाया मातृसदृशीमित्यर्थे-
ऽसाधुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

एतद्योगविभागसिद्धसमासस्य विशेषसञ्ज्ञा न सन्त्येव, तत्तदधिकारेष्वपाठात् ।
जीमूतस्येवेति । अत्र यथार्थत्वादिप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न, 'तत्र तस्येवे'ति निर्देशात् ।
अव्ययी । अनव्ययमव्ययं भवतीति 'भवतेर्णस्य उपसङ्ख्यान'मिति कर्त्तरि णः ।

महासञ्ज्ञाकरणं—प्राचामनुरोधात् ।

योगो विभज्यते इति । भाष्ये त्विदं न दृश्यते । 'अपदिश'मित्यादिमान्तानां
स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । 'अपदिशेने'त्यादि तु चिन्त्यमेवेत्यन्ये ।

ननु समासगतेऽन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रये प्रथमान्तत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रितादौ
श्रितस्य पूर्वनिपातापत्तिः, 'निर्दिष्ट'पदश्च व्यर्थमत आह—समासशास्त्रे इति । समास-
सञ्ज्ञाविधायके शास्त्रे इत्यर्थः ।

न च राज्ञः कुमारी श्रितो—'राजकुमारीश्रित' इत्यत्र 'द्वितीया श्रिते'ति
सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेन 'कुमारी'शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम् ;

ॐ वरवर्णिनी ॐ

प्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वयो न क्रियायामिति तत्र प्रथमायाः कारकविभक्तित्वानापत्तिरित्याशयः । एतेन
वात्तिकेन समासविधानं नापूर्वमिति ध्वनयन्नाह—एतदिति । सुपेल्यर्थः । विशेषसञ्ज्ञाः=तत्पुरुषादिसञ्ज्ञाः ।

नन्वत्र सुपेति समासस्य वैकल्पिकतया तदभावेऽव्ययं विभक्तीति यथार्थे समासापत्त्या प्रथमानिर्दिष्ट-
तया 'इव'शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह—अत्रेति । इवशब्दे, 'जीमूतस्येवे'त्यादाविति वाऽर्थः ।

ननु 'तत्र तस्येवे'त्येवशब्दस्य पूर्वनिपातादर्शनादिवशब्देन यथार्थत्वप्रयुक्तसमासाभावस्य कल्पने-
ऽपि 'मणीवोष्टस्य लम्बते प्रियौ वत्सतरो ममे'त्यत्र इवार्थकस्य 'व' शब्दस्य यथार्थत्वप्रयुक्तसमासे
पूर्वनिपातातिप्रसङ्गात्तादृशप्रयोगासङ्गतिरिति चेन्न; 'तत्र तस्येवे'तिनिर्देशाद्यर्थोऽव्ययीभावोऽनित्य इत्येव
ज्ञापनादार्थत्वाद्वा तदुपपत्तेः । अन्तर्विभक्त्याश्रये=अलौकिकविग्रहवाक्यादिगतविभक्तिनिबन्धने । आश्रीय-
माणे=प्रथमानिर्दिष्ट'मित्यत्रत्यप्रथमाशब्देनाश्रीयमाणे सति । श्रितस्येति । तस्य 'कष्टं श्रित'त्यादौ
प्रथमान्तत्वादित्याशयः । निर्दिष्टेति । 'समासे प्रथमे'त्येव वाच्यं, बोधविषयताश्रयार्थकं 'निर्दिष्टे'पदं
न कार्यं, प्रथमापदस्य तदन्तविधिना प्रथमान्तपरतया 'समासे प्रथमान्तमुपसर्जन'मित्यर्थेन श्रितादेः पूर्व-
निपातस्य सिद्धिरित्याशयः । अत्र समासस्य सञ्ज्ञात्वेन समाससञ्ज्ञाबोधकशास्त्रातिरिक्ते तस्य सञ्ज्ञिबोधक-
त्वस्य युक्ततया प्रकृते सञ्ज्ञिपरत्वे समाससञ्ज्ञानि यत्प्रथमान्तमित्यर्थे पुनरपि निर्दिष्टपदवैयर्थ्य-
मिति—तदुपादानसामर्थ्यात्समाससञ्ज्ञाविधायके शास्त्रे इत्येव समासपदस्यार्थ इत्याशयेनाह—शास्त्रे इति ।

'समासशास्त्रषट्कप्रथमान्तपदप्रयोज्यबोधविषयताश्रय उपसर्जन'मित्यर्थे दोषं शङ्कते—न चेति ।
'राज्ञः कुमारी'मिति च परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे बोध्यम् । कुमारीशब्दस्य=द्वितीयान्तकुमारीशब्दस्य ।
प्रथमानिर्दिष्टत्वेन=प्रथमान्तपदप्रयोज्यबोधविषयत्वेन । पूर्वनिपातेति । 'राजपदपेक्षयापी'त्यादिः ।

ननु 'राज्ञः कुमारी श्रित' इत्यत्र 'षष्ठी'ति विहितसमासस्य [—प्रधानभूतायाः कुमार्या एव
श्रितादौ सापेक्षतया 'राजपुत्रस्य धन'मित्यादाविव—] प्रवृत्तावपि कुमार्याः श्रितपदेन 'द्वितीया
श्रिते'तिसमासाप्राप्तिः, 'ऋदस्य राजमातङ्गाः' इत्यत्राप्रधानभूतस्य राज ऋदांशे साकाङ्क्षत्वेव कुमार्यास्तत्र

‘अप्रधानमुपसर्जन’मितिशास्त्रान्तरोक्तमहासञ्ज्ञाकरणेनास्य तदर्थकतया—‘समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टम्—अप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदव’दिति वाच्यार्थे निष्पन्नेऽप्रधानत्वस्य ससम्बन्धिकत्वात्—‘यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञ’मित्यवगतेरदोषादिति भाष्येणैव समाधानात् । प्रकृते च न राजनिरूपितमप्राधान्यं कुर्माया इति—न तदपेक्षो-
ऽस्य पूर्वनिपातः ।

न चैवं पूर्वकायाद्यसिद्धिः, कायनिरूपिताऽप्राधान्यस्य पूर्वपदार्थेऽभावादिति वाच्यं, समासशास्त्रस्य ‘प्रथमानिर्दिष्ट’शब्दगताऽप्राधान्यस्याश्रयणेनादोषात् । ‘समासशास्त्रे यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जन’मित्यर्थात् । भवति च श्रितादीन्प्रति द्वितीयान्तं तथा ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

समासेऽप्रधानभूताया राजांशे साकाङ्क्षादिति चेन्न; ‘राजन्-ङस्-कुमारी-अम्-श्रित-सु’ इत्यत्र पूर्व षष्ठीसमासे विभक्तिलुकि [पुनर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्व—] प्रत्ययलक्षणेन तस्य सुबन्ततया ‘राजकुमारी’-
त्यनेन एकार्थीभावापन्नतया विशिष्टशक्तिमता साकाङ्क्षेण [कष्टं श्रित’ इत्यत्र कष्टादिनेव—] श्रितस्य समासे बाधकाभावात् । अस्य=उपसर्जनपदस्य । तदर्थकतया=अप्रधानार्थकतया । समासशास्त्रे इति । समासशास्त्रवटकप्रथमान्तपदजन्यबोधविषयताश्रय इत्यर्थः । ससम्बन्धित्वात्=निरूपकांशे नित्यसाकाङ्क्ष-
त्वात् । यं प्रति=श्रितादिशब्दं प्रति । यत्=द्वितीयान्तं कुमारीत्यादि । तं प्रति=श्रितादिकं प्रति । तत्=कुमार्यादि । एवञ्चोपसर्जनं पूर्वमित्यस्य—यदर्थोपसर्जनीभूतार्थप्रतिपादकं यत्—तत्—तदपेक्षया पूर्व प्रयोऽमित्यर्थेन कुमारीशब्दादेरथात्वान्न राजापेक्षया पूर्वनिपात इत्याशयः । प्रकृते=‘राजकुमारीश्रित’ इत्यत्र । कुमार्याः=कुमारीशब्दस्य । तदपेक्षः=राजपदापेक्षः । अस्य=कुमारीशब्दस्य । किन्तु श्रित-
निरूपितमेवाऽप्राधान्यं कुमार्या इति तदपेक्ष एवास्य पूर्वनिपात इति भावः । एवम्=उपसर्जनत्वस्य निरुक्तीत्याऽप्राधान्यसमानाधिकरणत्वे । आदिना—‘अर्धपिप्पली’त्यस्य ग्रहणम् । अभावादिति । तत्र पूर्वशब्दे कायनिरूपितप्राधान्यस्यैव सत्त्वेन—समासशास्त्रवटकप्रथमान्तपदजन्यबोधविषयताश्रयत्व-
समानाधिकरणाऽप्राधान्यस्य पूर्वशब्दार्थेऽभावादित्यर्थः । समासशास्त्रेति । ‘पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिने’ति-
शास्त्रस्यप्रथमानिर्दिष्टपूर्वादिशब्दगतस्य लौकिकस्य साहित्यानुयोगित्वरूपस्याप्राधान्यस्याश्रयणेन पूर्वशब्दादेः पूर्वनिपातस्य सुसाधत्वंमित्यर्थः । यद्यपि ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’इत्यादौ शास्त्रीयमप्राधान्यं साहित्यप्रतियोगित्व-
रूपमेव, अत एव ‘पुत्रेण सहागतः पिते’त्यत्र साहित्यप्रतियोगिवाचकालुप्तपदात्तृतीया, तथापि प्रकृते साहित्या-
नुयोगित्वलक्षणं लौकिकमेवाप्राधान्यं विवक्षितम् । ‘द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते’
इत्यत्र—द्वितीयान्तं ‘कुमारी’त्यादि, पूर्वकायादौ च पूर्वार्थिकं—साहित्यानुयोगीति—तस्य पूर्वनिपातसिद्धिरिति हृदयं गौडा विशदयन्ति । यं प्रति=साहित्यप्रतियोगिनं श्रितादिकं प्रति । यत्=साहित्यानुयोगि-
द्वितीयान्तं कुमार्यादि । तं प्रति=साहित्यप्रतियोगिनं प्रति । तत्=साहित्यानुयोगिभूतं कुमार्यादि । लोके हि—साहित्यानुयोगिनोऽप्रधानत्वस्य, साहित्यप्रतियोगिनः प्रधानत्वस्य च ‘पुत्रेण सहागतः पिते’
त्यादौ [तथोक्तौ पुत्रस्य प्राधान्यात्—] दृष्टतया प्रकृतेऽपि तथाश्रयणेन पूर्वदेः साहित्यानुयोगिनोऽप्राधान्यं वक्तुं शक्यम् । ‘एकदेशिना सह पूर्वोदय’ इत्युक्तेरकदेशिनः साहित्यप्रतियोगितया तस्य लौकिकं प्राधान्यं, पूर्वोदयं साहित्यानुयोगिनो लौकिकमप्राधान्यम् । शास्त्रे तु साहित्यप्रतियोग्येवाऽप्रधानं, यथा ‘पुत्रेण सहागत’ इत्यत्र पुत्रस्य साहित्यप्रतियोगिनोऽप्राधान्यात्तत्तत्तृतीयोपपत्तिरिति तत्त्वं तत्त्वविदो गौडाः प्राहुः ।
तथा=लौकिकमप्रधानम् । ‘पुत्रेण सहागतः’ इत्यादौ साहित्यप्रतियोगिनि पुत्रे लौकिकं प्राधान्यम्—

—सहयुक्ततृतीयान्तार्थस्य शब्दगुणाधन्वयित्वाभावरूपाप्राधान्येऽपि तत्सम-
मिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थे तदधीनत्वरूपाऽप्राधान्यप्रतीतिः ।

अत एव समकक्षयोरप्येकस्य—‘परेण सहागन्तव्य’मित्युक्ते दुःखं दृश्यते ।

प्रकृतेऽपि द्वितीयान्तं श्रिताद्यधीनं, तं विना समासाघटकत्वात् । श्रितादिकन्तु
तं विनापि समासान्तरे घटकमिति द्वितीयान्तस्य श्रिताद्यधीनता । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

‘यस्य शब्दस्य समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनमिति
वक्तव्य’मिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय तद्भाष्यप्रवृत्तेः,—भाष्येऽपि ‘यं शब्दं प्रति
यत्प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानं तं शब्दं प्रति तत्प्रथमानिर्दिष्टवाच्यं पदमुपसर्जन’-
मित्यर्थस्यैवौचित्यात् । अत एव ‘यं-य’दिति भिन्नलिङ्गनिर्देशः ।

❀ वरवर्णिनी ❀

उपपादयति—सहयुक्तेति । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति सूत्रविहिततृतीयान्तपुत्रशब्दार्थस्य पुत्रस्येत्यर्थः ।

शाब्देति । शब्दं यत्—जाति—गुणक्रियान्वयित्वं, तदभावरूपं यदप्राधान्यमित्येवमर्थः । ‘पुत्रेण सहागतः
पिते’त्यत्र पितुरेव साक्षादागमनेऽन्वयः । पुत्रस्य तु आर्थोऽन्वयः—पुत्रस्यानागमने हि साहित्या-
सम्भवात् । ‘पुत्रेण सह स्थूलः पिते’ति गुणोदाहरणम् । ‘छात्रेण सह गुरुर्ब्राह्मणः’ इति जातेरुदाहरणञ्च
बोध्यम् । तत्समभीति । तृतीयान्तपुत्रसमभिव्याहृतेत्यर्थः । प्रथमाद्यन्तार्थे—पित्रादौ । तदधीनत्वेति ।
पुत्राद्यधीनत्वेत्यर्थः । साहित्यानुयोगिनि पित्रादौ शास्त्रीयप्राधान्यस्य सत्त्वेऽपि [पुत्रे च शास्त्रीयाऽप्राधान्य-
स्यानुभूयमानत्वेऽपि—] तत्र लौकिकमप्राधान्यं [पुत्रे च साहित्यप्रतियोगित्वरूपं प्राधान्यं—] प्रतीयते
एवेति—साहित्यानुयोगिनः पूर्वादेः कुमार्यादेश्च लौकिकं प्राधान्यं युक्तमिति तत्त्वम् । अत एव—
साहित्यानुयोगिनो लौकिकाऽप्राधान्यस्यानुभूयमानत्वादेव । दुःखं—‘चैत्रेण सह मैत्रेणागन्तव्य’मित्युक्तौ
साहित्यानुयोगिनो मैत्रस्य दुःखम् । मैत्रस्य साहित्यानुयोगितया शास्त्रीयप्राधान्येऽपि लौकिकमप्राधान्य-
मात्मनोऽनुसन्धाय दुःखोत्पत्तिरनुभूयते इत्याशयः । एवञ्च पूर्वादेः कुमार्यादेश्च साहित्यानुयोगिनो
लौकिकमप्राधान्यं सिद्धमिति हृदयम् । तदेवाह—प्रकृते इति । ‘राजकुमारीश्रित’ इत्यादौ ।

द्वितीयान्तं—कुमार्यादि । तं विना—श्रितादिकं विना । समासाघटकत्वात्—द्वितीयान्तस्य समासाघटकत्वात् ।
तथा सूत्राभावादित्याशयः । तं विनाऽपि—द्वितीयान्तं विनाऽपि । समासान्तरे—परमश्चासौ श्रितश्चेत्यादौ
कर्मधारयादौ । द्वितीयान्तस्य—साहित्यानुयोगिनः [शास्त्रीयप्राधान्यवतोऽपि] लौकिकाऽप्रधानस्य कुमार्यादेः
एवं—पूर्वादिरप्राधान्यम् । अन्यत्र—‘पूर्वकाय’ इत्यादौ । पूर्वस्य विशेष्यतया प्राधान्येऽपि साहित्यानुयोगित्वस्य—
[‘एकदेशिना सह पूर्वदयः समस्यन्ते’—] इत्युक्त्या तत्र सत्त्वेन लौकिकाऽप्राधान्यस्य तत्र सत्त्वात्पूर्व-
निपातनियमस्योपपादयितुं शक्यत्वादित्याकृतम् । समासविधौ—समासविधायके शास्त्रे ।

‘भाष्यप्रवृत्ते’रिति—औचित्येऽग्निमे हेतुः । भाष्येऽपि—‘यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जन’-
मित्यादिपूर्वोक्तभाष्येऽपि । यं—श्रितादिशब्दम् । यत्—साहित्यानुयोगि । तत्पदं—कृष्णादिपदम् । औचित्या-
दिति । वार्तिके ‘यस्य शब्दस्येत्युक्त्या तत्प्रत्याख्यानाय प्रवृत्ते भाष्येऽपि ‘य’मित्यस्य ‘यं शब्दं प्रती’-
त्येवार्थ उचित इति तेन भाष्येण शब्दगताऽप्राधान्याश्रयणं स्पष्टमेव लभ्यते न त्वर्थगताऽप्राधान्याश्रयणमिति
तत्त्वम् । तदाह—अत एवेति । तत्र भाष्येऽपि शब्दगताप्राधान्यस्याभिप्रेतत्वादेव । निर्देश इति । अन्यथा
साहित्यानुयोगिरूपशास्त्रीयप्रधानस्य ‘यं’पदेनग्रहणे नपुंसकलिङ्गेन निर्दिशेत्, अनुयोगिपरत्वे पुंलिङ्गेनैव
वा निर्दिशेत्, ‘यं-य’दिति भिन्नलिङ्गतया तु निर्देशोऽसङ्गत एव स्यादित्याशयः ।

ननु बहुव्रीहिसम्भाविधायके निरुक्तरीत्योपसर्जनत्वं वक्तुमशक्यं, तृतीयान्तपदाभावात्, उभयोः प्रथमान्त-

बहुव्रीहौ त्वेकविभक्तीत्येवोपसर्जनत्वमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति — अन्वर्थत्वविरोधानेनेति भाष्यसिद्धान्त इति बोध्यम् ।

यत्तु — ‘अर्थगताप्राधान्येनाऽन्वर्थत्वेऽपि पूर्वकायादौ न दोषः, अन्वर्थसञ्ज्ञा हि यत्र सोऽर्थः सम्भवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा प्रवर्तते, अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यात्तन्निरोपेक्षा, यथा स्वादीनां कर्मप्रवचनीयत्वमिति, — प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात्पूर्वादीनां प्रवर्तते —, इति, तन्न; निर्विभक्तिकस्योच्चारणासम्भवेन तत्सामर्थ्याऽयोगात् । प्राथम्यादन्वितार्थकत्वाल्लघुत्वाच्च प्रथमैवोच्चारितेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यलम् ।

उपसर्जनम् । ‘समासे’ इत्यधिकृतं योग्यताबलेन सप्तम्या विपरिणम्यते, तदाह — समासे इति । न च ‘राज्ञः कुमार्याः’ इति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे कुमार्या अपि पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यं; ‘षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्याऽपूर्वनिपातः’ इति

वरवर्णिनी

तया साहित्यानुयोगित्वेन प्रतियोगिनोऽभावाद्वाद आह — बहुव्रीहौ ह्यिति । ‘चित्रयु’ रित्यादौ गवादेः । उपसर्जनत्वमिति । शास्त्रीयमित्यर्थः । अन्वर्थत्वेति । अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थत्वविरोधात् । अनेन — प्रथमानिर्देशं समास उपसर्जनं मिलनेन । नचैकविभक्तीत्यत्र विग्रहवाक्यगतनियतविभक्तेरेव विवक्षणं, विग्रहे च द्वयोरपि (चित्रेत्यस्य गोश्चैत्यस्य च) प्रथमान्ततया द्वयोरप्युपसर्जनत्वापत्तिरिति वाच्यं, समासगतनियतविभक्त्यैव तत्र व्यवस्थायाः स्वीकरिष्यमाणत्वादित्याहुः ।

अर्थगतलौकिकाप्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थामत्र वदतां मतं दूषयितुमुत्थापयति — यत्त्विति । अन्वर्थत्वेऽपि — अप्रधानार्थकत्वेऽपि, अर्थगताप्राधान्येन — प्रकारता — विशेषणतादिस्वरूपाऽप्राधान्याश्रयणेन, पूर्वपदाथैस्य विशेष्यतया निरुक्ताऽप्राधान्यस्य तत्राभावेऽपि — पूर्वकायादौ — ‘पूर्वकायः’ ‘अर्धपिप्पली’त्यादौ, न दोषः — नोपसर्जनत्वानुपपत्त्या पूर्वशब्दादेः पूर्वनिपातानापत्तिरिति — योजना । दोषाभावमेवोपपादयति — अन्वर्थसञ्ज्ञेति । अन्यत्र — यत्र विशेषणत्वादिरूपाऽप्राधान्यलक्षणः सोऽर्थो न सम्भवति तत्र — पूर्वकायादौ । विधानसामर्थ्यात् — प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात् । तन्निरोपेक्षा — विशेषणत्वादिरूपलौकिकाऽप्राधान्यनिरपेक्षा ।

स्वादीनामिति । कर्म — क्रियां प्रोक्तवन्तः — कर्मप्रवचनीया इत्येवमन्वर्थयोगामावेऽपि स्वादीनां सा सञ्ज्ञा — विधानसामर्थ्यादेव यथा प्रवर्तते इत्यर्थः ।

प्राथम्यात् — ‘स्वौज’ सिति सूत्रे तस्याः प्राथम्यात् । नन्वष्टाध्यायीपाठे द्वितीयादय एव प्रथममुपात्ता न प्रथमेत्यत आह — अन्वितेति । लघुत्वेति । प्रातिपदिकार्थमात्रापेक्षया लघुत्वं बोध्यम् ।

परे तु — विधानसामर्थ्यादित्यस्य — उपसर्जनसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । यदि लौकिकोपसर्जनसमानाधिकरणमेव शास्त्रीयमुपसर्जनं ग्राह्यं स्यात्तर्हि [उपसर्जनसञ्ज्ञाविधायकं —] सूत्रमेव व्यर्थं, सर्वत्र लौकिकोपसर्जनेनैव शिद्धेः, एवञ्चोपसर्जनसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात् — क्वचिद्लौकिकोपसर्जनत्वामावेऽपि सा सञ्ज्ञा प्रवर्तते — यथा पूर्वकाय इत्यादौ विशेष्यत्वात्पूर्वादौ लौकिकोपसर्जनत्वविरहेऽपि सा प्रवर्तते, सति सम्भवे तु लौकिकोपसर्जनत्वसमानाधिकरणं शास्त्रीयमुपसर्जनत्वं गृह्यते एवेति तु ह्ययमिति प्राचोक्तमेव [यत्तित्यादिनोक्तमर्थगतलौकिकाऽप्राधान्याभिप्रायकमतमेव —] युक्तमित्याहुः ।

सप्तम्येति । ‘वृक्षे शाखे’तिवच्च सप्तमी, तदर्थश्च षट्कृत्यमेव । परिनिष्ठितविभक्त्या — षष्ठ्या, तदन्तेनेति यावत् । पूर्वनिपातापत्तिरिति । कुमारीशब्दस्यापि षष्ठ्यन्ततया प्रथमानिर्देशत्वात् ।

प्रत्यासत्त्या दोषं वारयति — षष्ठ्यन्तयोरिति । प्रधानस्य = षष्ठ्यर्थसम्बन्धानुयोगिभूतस्य कुमारीशब्दोः

भाष्येण समाधानात् । अर्थाभेदात्—अर्थस्य=प्रधानस्य, अभेदात्=समस्यमानराजपदार्थ-
निरूपितसम्बन्धाभावात् । अस्य-षष्ठ्यन्तस्य-प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावाच्च पूर्वनिपात
इति तदर्थः ।

अयं भावः—'षष्ठी'त्यादिसूत्रे येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितसम्बन्धाद्यर्थक-
मेव षष्ठ्याद्यन्तं गृह्यते, तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टमिति । तदुक्तं कैयटेन—
“—'राज्ञः पुरुषस्येत्यत्र राजापेक्षया पुरुषः प्रधानमेवेति—नासौ भिद्यते=राजापेक्षया न
व्यतिरिच्यते इत्यप्रधानस्यैव पूर्वनिपातः—”इति । उक्तरीत्याऽप्रधानषष्ठ्यन्तमेव तत्र प्रथमा-
निर्दिष्टं न तु प्रधानमिति तद्भावः । यत्तूपसर्जनसञ्ज्ञाऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेति 'उप-
सर्जनं पूर्व'मित्यत्र कैयटस्तत्रेत्युक्तमेवेत्यलम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सम्बन्धाभावादिति । 'राज्ञः—कुमार्या धन'मित्यादौ 'कुमार्या' इति षष्ठी धनादिनिरूपितसम्बन्धे एव,
न तु राजनिरूपितसम्बन्धे । 'षष्ठी'त्यस्य च प्रतियोगिवाचिषष्ठ्यन्तमनुयोगिवाचिना सह समस्यते इत्येवार्थः ।
'कुमार्या' इति षष्ठ्यन्तञ्च न राजनिरूपितसम्बन्धप्रतियोगिनो वाचकं, किन्त्वनुयोगिवाचकमेव,
धनाधनुयोगिकत्वत्वाद्दिसम्बन्धप्रतियोगिवाचकत्वेऽपि राजानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिवाचकत्वं कुमार्यादौ
नास्तीति न कुमार्याः प्रथमानिर्दिष्टत्वमित्याशयः । सुबन्तेन=पुरुषादिना । सम्बन्धाद्यर्थकं = तदर्थनिरूपि-
ततादृशसम्बन्धप्रतियोगिवाचकमेव राजादिपदम् । तत्र = षष्ठीसमासविधायके शास्त्रे ।

न भिद्यते=अप्रधानत्वरूपभेदवन्न भवति । एतदेव विवृणोति—न व्यतिरिच्यते इति ।
व्यतिरेकोऽत्र—भेदमूलकसम्बन्धः । एवञ्च—पुरुषः प्रधानभूतोऽतो राजपदार्थनिरूपितभेदनिबन्धन-
सम्बन्धवान्न भवति । विशेष्यवाचकपदाप्रयोगेण 'राज्ञः' इत्युक्ते हि राज्ञि विशेषणत्वावगतौ विशेषणता-
नियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा भवति, 'पुरुषः' इत्युक्ते तु पुरुषे स्वार्थनिरूपितप्राधान्यस्य भानेन न सम्बन्धाकाङ्क्षेति
विशेषणताया एव सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियम इति विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्धः । सम्बन्धस्य विशेषण-
निष्ठत्वञ्च—'प्रतियोगिता'सम्बन्धेन । पुरुषे तदभावश्च—प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः ।

इत्युक्तमेवेति । अर्थगतस्याप्रधानत्वरूपोपसर्जनत्वस्याश्रयणे पूर्वकायाद्यसिद्धिरित्येनोक्तमित्यर्थः ।
परेत्यर्थगताप्राधान्याश्रयणेऽपि न कोऽपि दोष इति—कैयटोक्तमेवयुक्तमिति प्रतिपादितमेव प्रागित्याहुः ।

केचित्तु—'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं'मिति सञ्ज्ञासूत्रं न कार्यं, किन्तु 'प्रथमानिर्दिष्टं समासे
पूर्वं'मिति पूर्वनिपातप्रकरणे एव पठनीयम् । न चोपसर्जनसञ्ज्ञासूत्राभावे 'गोखिथो'रित्यस्य ह्रस्वविधायक-
सूत्रस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यं, लौकिकस्याऽप्रधानार्थकस्य तत्र ग्रहणात् । न चैवं कुमारीमिच्छन्,
कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः—'कुमारी'त्यत्र ह्रस्वापत्तिरिति वाच्यं, ह्रस्वविधायकसूत्रे 'समासस्ये'-
त्यस्यापि पाठेन समास एव ह्रस्वो भविष्यतीति प्राहुः । तत्रापरे क्षमन्ते,—'राज्ञः कुमार्या' इत्यत्र
परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे 'षष्ठी'तिपदेन 'कुमार्या' इत्यस्यापि ग्रहणसम्भवेन तस्य पूर्वनिपातापत्तेः ।
उपसर्जनसञ्ज्ञासूत्रसत्त्वे तु क्तरीत्या प्रत्यासत्तिलभेन दोषस्य परिहारः सम्भवति । किञ्च—ह्रस्वविधायक-
सूत्रे लौकिकोपसर्जनत्वस्याश्रयणे—ब्राह्मणी चासौ धूर्ता च—ब्राह्मणधूर्ता, गर्गी चासौ वृन्दारिका च
'गार्ग्यवृन्दारिके'तीत्यते, इदानीं तत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वत्वापत्तिः, समासस्य लौकिकोपसर्जनान्तत्वात्,
शास्त्रीयस्य तु तस्य भवन्मतेऽभाव एव । न चास्तु परपदस्यापि ह्रस्वस्तथापि समुदायाद्यापि कृते रूप-
सिद्धिर्भविष्यतीति वाच्यं, 'गोवच्छयणी' 'कठप्रवक्त्री'त्यादावुत्तरपदे ह्रस्वत्वापत्तेर्द्वारत्वात् । उपसर्जन-
सञ्ज्ञासूत्रसत्त्वे तु प्रकृते तादृशोपसर्जनत्वाभावेन न दोषः । एतेन—'प्रथमानिर्दिष्टं समासे पूर्व'मिति-
न्यासेपि—'येन सुबन्तेन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तत्—तत्समासे पूर्वप्रयोक्तव्य'मित्यर्थेन 'षष्ठी'ति

‘प्रथमानिर्दिष्ट’मित्यतोऽनुवृत्तं ‘समासे’ इति—तदर्थविग्रहपरमित्याह—विग्रहे इति । नियतेति । एकग्रहणादवधारणगर्भसमासलाभ इति भावः । “—‘निष्कौशाम्बि’रित्युदाहरणम् । परिनिष्ठितविभक्त्याऽपि समासे ‘निष्क्रान्तं’ ‘निष्क्रान्तेन’त्यादिक्रमेण तस्याऽनियतविभक्तिकतया ‘कौशाम्बी’पदस्य तदपेक्षया नियतविभक्तिकत्वादेनोपसर्जनत्वेन ह्रस्वत्वम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासे चेदमेव ज्ञापकम् । अयं पक्षः—‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’ति सूत्रे भाष्ये । ‘प्रथमान्तेन समासः’ इति पक्षोऽप्यनेकमिति सूत्रे भाष्ये—” इति केचित् ।

परे तु—‘अनेक’मिति सूत्रे भाष्ये,—समासार्थविग्रहे—प्रत्यासत्त्या—समासोपेक्षया नियतविभक्तिकस्यानेनोपसर्जनत्वमुक्तम्, राज्ञः कुमारी—‘राजकुमारी’त्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासरय सत्त्वान्न तदपेक्षया कुमार्या नियतविभक्तिकत्वमिति न तस्या उपसर्जनत्वमित्युक्तम् । ‘चित्रगु’रित्यत्र च ‘गो’पदस्यानेनोपसर्जनत्वमङ्गीकृत्यानेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । बहूनां समासस्तु ‘तद्धितार्थे’त्यनेनोत्तरपदे द्विगुविधानाज्ज्ञापकात्सिद्ध इति चोक्तम् । एवञ्चोत्तरपदेन परिमाणित्यपि प्रत्याख्यातम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्न । तदुक्तम्—‘अनेकवचनमुपसर्जनार्थं, न वैकविभक्तित्वा’दिति । वार्त्तिककृताऽन्वर्थत्वा-

॥ वरवर्णिनी ॥

समासविधौ षष्ठ्यन्तस्य येन सुबन्तेन समासस्तदर्थानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिवाचकमेव षष्ठीति पदेन गृह्यते, तथा च ‘राज्ञः कुमारीः’ इत्यर्थकसमासे न ‘कुमारी’शब्दस्य पूर्वनिपातः—इत्यपास्तम् ।

एकग्रहणादिति । अवधारणगर्भसमासानाश्रयणे—स्वत एव एकैव खलु विभक्तिरकस्मात्प्रातिपदिकादुत्पद्यते इति ‘एक’शब्दोपादानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । ‘एक’पदश्चेकजातीयपरं, तेनैकवचनद्विवचनादिभेदेन नानाविभक्तिसम्भवेऽपि न क्षतिः । तस्य=निष्क्रान्तादेः । इदमेव=‘एकविभक्ती’तिसूत्रमेव ।

अयं पक्षः=‘परिनिष्ठितविभक्त्या समास’ इति पक्षः । तुल्यार्थेति सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि—‘परमेण कारकेण’त्यर्थे ‘परमकारकेण’तिसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिभाशङ्क्य—लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वारितम् । अनेकमिति सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि—‘शेष’पदसम्बन्धेन प्रथमान्तानामेव समास उक्तः ।

अत्र ‘विग्रहे’ यन्नियतविभक्तिक’मित्युक्त्या विग्रहघटकपदान्तरापेक्षया नियतविभक्तिकमित्यर्थो लभ्यते, स न युक्त इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तार्थमाह—परे त्विति । प्रत्यासत्त्येति । ‘विग्रहे’ नियतविभक्तिक’मित्युक्तौ समासस्य नियमेनोपस्थितः । अनन्त=‘एकविभक्ती’त्यनेन । तदपेक्षया=समासाऽपेक्षया । तस्याः=कुमार्याः ।

ननु समासार्थविग्रहगतनियतविभक्तिकस्यानेनोपसर्जनत्वे ‘चित्रगु’रित्यादौ गोशब्दस्यापि प्रथमान्तत्वेन नियतविभक्तिकतयोपसर्जनत्वापत्तिरत आह—चित्रेति । नन्वेकग्रहणाभावे कथम्बहूनाम्बहुव्रीहिसमास इत्यत आह—बहूनामिति । ननूत्तरपदिनिमित्तकद्विगुविधानमुत्तरपदेन परिमाणितेतिवचनविषये चरितार्थमत आह—एवञ्चति ।

ननु ज्ञापकेन बहूनां समासश्चेद्राज्ञः कुमार्याश्च धनमित्यर्थ—‘राजकुमारीधन’मितिप्रयोगापत्तिरत आह—अतिप्रसङ्ग इति । ‘अनेक’पदसत्त्वे हि ‘सुपे’ति तृतीयान्तं नानुवर्त्तते । अनेकपदाभावे तु तदनुवर्त्तनस्यावश्यकतया ‘सुबन्तं चित्रेति, तत्—सुबन्तेन गोशब्देन समस्थे’ इत्यर्थेऽन्वर्थतया ‘चित्रे’त्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्वा तृतीयानिर्दिष्टत्वाच्चित्रेत्यस्य पूर्वनिपातेऽपि ह्रस्वानापत्तिः । ‘अनेक’मित्यस्य कारणं तूभयोर्गोशब्दचित्रशब्दयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातह्रस्वो भवतः । गोः पूर्वनिपातस्तु न, विशेषणस्यैव नीलोत्पलादौ पूर्वनिपातस्य दृष्टतया चित्रापदस्यैव पूर्वनिपाताङ्गीकारादिति भावः । उपसर्जनार्थमिति ।

ऽनुक्तेस्तद्रीत्या प्रयोजनवार्त्तिकं, 'नवे'ति तु तत्खण्डनम् । भाष्यरीत्या त्वेतदप्राप्तिरेवात्रेति बोद्धव्यम् । अन्यथा 'चित्रगु'रित्यस्य विग्रहे द्वयोरपि नियतविभक्तिकतया किमपेक्षं गोशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वं स्यात् ? । एकस्यानियतविभक्तिकत्वे हि तदपेक्षमन्यस्य तत्त्वं वाच्यम् ।

समासापेक्षं नियतविभक्तित्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । अन्यथा 'सभार्य' इत्यत्रोपसर्जनहस्वानापत्तिः । सहशब्दस्याव्ययतया विभक्तिमात्राभावेन, लुकाऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेन चानियतविभक्तित्वाभावात्तदपेक्षनियतविभक्तित्वस्य 'भार्यये'त्यत्राभावोपसर्जनत्वानापत्तिः, मम तु समासस्यानियतविभक्तित्वात्तदपेक्षं तत्त्वमस्येवेति न दोष इत्याहुः ।

गोस्त्रियोः । अत्र 'स्त्री'शब्दः स्वर्यते, तेन स्यधिकारोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभः । 'उपसर्जनस्ये'ति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च 'स्त्री'शब्देन तदन्तग्रहणम् । ताभ्याश्च प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—उपसर्जनं य इत्यादि ।

'गोकुलं' 'राजकुमारीपुत्रः' इत्यादौ तु न दोषः, महासञ्ज्ञाकरणेन येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तं प्रत्येवोक्तरीत्याऽप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

'प्रथमानिर्दिष्ट'मित्युपसर्जनसञ्ज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । न वेति । इदं तत्खण्डनमपि वार्त्तिककारकृतम् । भाष्यकारस्तु 'तत्तर्हि वक्तव्यं ? न वक्तव्य'मिति शब्देनैव प्रत्याचष्टे । एकविभक्तित्वादिति । चित्रायस्य गावः सन्ति स चित्रगुः, स तिष्ठति, तस्पृच्छ, तेन कृतमितिरीत्या प्रथमान्तं विग्रहस्योक्ततया 'एकविभक्ती'तिसूत्रेणोपसर्जनसञ्ज्ञा भविष्यतीति प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रेण सञ्ज्ञासिद्ध्यर्थमनेकग्रहणं न कार्यमित्यर्थः । अन्वर्थत्वानुक्तेरिति । 'यं शब्दप्रती'त्यादिरीत्यापूर्वोक्ताऽन्वर्थत्वानुक्तेरित्यर्थः । तत्खण्डनम्=प्रथमवार्त्तिकखण्डनम् । भाष्यरीत्येति । कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्य समासस्यानेकविभक्तिकत्वेऽपि प्रथमान्तं विग्रह—राशः कुमारी राजकुमारीत्यादावपि तथात्वापत्तिरिति समासापेक्षया नियतविभक्तिकत्वमिति भाष्ये सिद्धान्तितं, तद्रीत्यर्थः । एतदिति । 'एकविभक्ती'तिसूत्रेत्यर्थः । अत्र=बहुव्रीहिसञ्ज्ञाविषये । अन्यथा=समासापेक्षया नियतविभक्तित्वानाश्रयेण । तत्त्वं=नियतविभक्तिकत्वम् । अनुत्पत्तेरिति । न तु जातस्य निवृत्तिः, शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् ।

परे तु—पदत्वसिद्ध्यैऽव्ययभ्योऽपि स्वाद्युत्पत्त्या 'सहे'त्येतदपेक्षया 'भार्यये'त्यस्य नियतविभक्तित्वं वक्तुं शक्यमेवेति प्राचोक्तमेव युक्तम्, अत एव 'स्वर्गच्छती'त्यादौ तिङ्ङित्ठि' इति निघातसिद्धिः, अत एव—'अनु' इति सुबन्तेन 'व्यचल'दिति समुदायस्य समर्थत्वा'दिति स्वयमेवानोः सुबन्तत्वमुक्तमित्याहुः । स्वर्यते इति । स्वरितत्वगु'विशिष्टः पठ्यते । तेन विशिष्टार्थलाभः । अत एव भाष्ये 'गोटाङ्ग्रहण'मिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । अत एव स्त्रीशब्दस्य चातुर्थिकप्रत्ययमात्रपरत्वं, न तु स्त्रीशब्दपरत्वं, न वा स्त्रियामिति विहितेकारप्रत्ययपरत्वं, तदाह—तेनेति । तेनातिरिक्तरीत्यादौ न ह्रस्वः, ईप्रत्यस्य तादृशप्रत्ययत्वाभावात् । 'स्त्री'शब्दस्य तादृशप्रत्ययमात्रपरत्वादेवाह—प्रत्ययग्रहणति । ताभ्याम्= 'गो'शब्द—प्रत्ययान्तपर—'स्त्री'शब्दाभ्याम् । अन्यथोपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वेनाऽतिखट्वा इत्यादौ समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वविरहेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वान्तत्वाद्धस्त्वसिद्धिः ।

व्यपदेशिवद्भावेन 'गोकुलं' 'राजकुमारीपुत्र' इत्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कायामाह—गोकुलमित्यादि । उक्तमेव दाढ्यां पुनः स्मारयति—महासञ्ज्ञाकरणेनेति । 'सप्तमन्धिकत्वाच्चे'ति शेषः । तदेवोपपादयति—प्रत्यासत्त्येति । तदन्तेत्यादि । तदन्तश्च तत्—तत्समासरूपप्रातिपदिकश्च, तस्य योऽन्त्यस्तस्येति विग्रहः । 'तदन्ते'त्यत्र तत्पदञ्च—'गो'—'स्त्रीप्रत्ययान्त'परम् । एवञ्च 'यत्समासशास्त्रे गो—स्त्रीप्रत्ययान्तयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वं, यत्समासापेक्षया एकविभक्तित्वं वा प्रत्यासत्त्या गोऽन्तादस्तस्यैव समासस्य

प्रत्यासत्त्या तदन्ततत्समासप्रातिपदिकान्त्यस्यैव ह्रस्व इत्यदोष इति भाष्ये स्पष्टम् ।

तत्र हेवं भाष्यम्—‘अप्रधानमुपसर्जनमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ, तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं—प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवतीति । यत्=प्रथमानिर्दिष्टं, तस्य=तद्वटित-समासस्य, सः = अप्रधानशब्दः—अन्तो भवतीति—तदर्थः ।

यद्यपि—‘कुक्कुटमयूरा’विति द्वन्द्वे बहुव्रीहाविव ‘एकविभक्ती’त्युपसर्जनत्वम् । ‘द्वन्द्वः प्रथमान्तानामेवे’ति ‘चार्थे द्वन्द्व’इत्यत्र वक्ष्यते । ‘एकविभक्तीत्युपसर्जन-सञ्ज्ञाऽप्रधानार्थकस्यैवे’ति मतेऽपि—उद्धृतावयवभेदसाहित्यं प्रति मयूरीपदार्थस्य तत्त्वमस्ति । सर्वत्र द्वन्द्वे साहित्यमेव विशेष्यमिति ‘चार्थ’सूत्रे भाष्ये स्पष्टं—
तथापि—भाष्ये ‘द्वन्द्वे ने’तिवचनारम्भान्न दोषः । अत एव—‘कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः—‘कुमारी’त्यत्र ह्रस्वो न, ‘प्रथमानिर्दिष्ट’मित्यादेः शास्त्रीयस्यैवात्रोपसर्जनस्य ग्रहणात् । अत एव ‘गोबन्धयणी’त्यादौ ‘बन्धयणी’शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वेऽपि तदन्तस्य ह्रस्वो न । एतच्च ‘इद्गोण्या’इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

‘अतिराजकुमारि’रित्यादौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् ‘राजकुमारी’त्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम् । न च तस्यात्यर्थं प्रत्युपसर्जनत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम्, उपसर्जन-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

ह्रस्वत्क’मित्यर्थेऽपि ‘गोकुल’मित्यादौ न दोषस्तदाह—भाष्ये स्पष्टमिति । पूर्वोक्तार्थे ‘समासापेक्षये’ति यदुपात्तं—तत एव शङ्कते—यद्यपीति । तत्त्वम्=अप्रधानत्वम् । चार्थसूत्रे भाष्य इति । तत्र हेवमुक्तम्—‘इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्—प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो, न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय इति, समाहारेण क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति, तत्रायमप्यर्थः—द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति, समाहारैकत्वादेव सिद्धम्—’इति । अत्र भाष्यकारेण सहायस्योभयत्राभिधानप्रदर्शनात्सहायस्य विशेष्यता दर्शिता, ‘समाहारेण क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति’त्यनेन च द्वन्द्वैकवद्भावस्याऽपठितव्यत्वाभिधानेन तिरोहितावयवभेदता च प्रदर्शिता । अत एव=शास्त्रीयस्य निरुक्तोभयरूपस्योपसर्जनत्वस्य प्रकृतसूत्रार्थपरकत्वादेव । अत्र=गोक्षियोरित्यत्र । अत एव=शास्त्रीयस्यैव ग्रहणादेव । अप्रधानत्वेऽपि=लौकिकोपसर्जनत्वेऽपि । शास्त्री-यस्य तस्य ग्रहणे तु ‘पोटाशुवती’त्यत्र जातेः प्रथमानिर्दिष्टतया जातिवाचकस्य गोस्तथात्वात्पूर्वनिपात-सिद्धिरिति भावः । इद्गोण्या इति सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि—दिचनस्य ‘गोणीमात्रमिदं गोणि’रित्यत्र प्रयोजनमुक्तम्, अत्र प्रमाणेऽर्थे मात्रचो लुकि गोणीशब्दस्य गोणीपरिच्छेदे वृत्तावपि न शास्त्रीय-निरुक्तमुपसर्जनत्वमिति भावः । अनेन च भाष्येण शास्त्रीयोपसर्जनस्य प्रकृते ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यते इति तत्त्वम् । अतिराजकुमारिरित्यादाविति । अत्र हि निरुक्तं शास्त्रीयमुपसर्जनत्वं राजकुमारी-शब्दस्य, तस्य च कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमिति शङ्कानिवारणार्थेदमसिद्धम् । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने’त्यत्र लौकिकोपसर्जनस्यैव ग्रहणाच्च—‘कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारी’त्यादिरित्या निष्पन्नस्य कुमारीशब्दस्य राजशब्देन समासे राजकुमारीत्यस्य चातिशब्देन समासेऽतिराजकुमारीत्यत्रानेन न ह्रस्वः, किन्तुराज-कुमारीशब्दार्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्य निरुक्तोपसर्जनतया तदादिनियमप्रसक्त्या राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्यया-न्तत्वस्यैवाभावेनातिराजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तत्वाभावादिति मान्याः ।

यथाकथञ्चिदुपसर्जनत्वे सति परिभाषावटका ‘ऽनुपसर्जने ने’तिनिषेधस्य विषय इत्यभिमानेन शङ्कते—न चेति ।

स्त्रीप्रत्यय तदादिनियमादिति वाच्यं, यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमेवेत्यदोषात् ।—प्रत्यासत्त्या—तादृशानुपसर्जनत्वस्यैव निषेधनिमित्तत्वात् । अस्य चातिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि 'राजकुमारी'त्येतदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवेति दिक् ।

नाव्ययीभावा । 'अपञ्चम्या' इत्यम एव विशेषणं—न लुगभावरय, तुना व्यवच्छेदात् । **अपदिशमिति ।** यद्यपि नपुंसकहस्वेनापीदं सिध्यति, तथापि 'चित्रगु'-रित्याद्यर्थमावश्यक्येन 'गोखियो'रित्यनेनापीदं सिद्ध्यतीति तदुपन्यासः । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽत्र न टच् ; समासान्तप्रकरणे लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । टाबन्तदिशाशब्दोऽकारान्त-प्रकृतिक एवेति मते टचः प्राप्तेरेवाभावः । अमरस्वारस्यादिशब्देन विग्रहे तु न ह्रस्वः प्रयोजनम् । इत्यादाविति । आदिना—'एकविंशति भारद्वाजं', 'सप्तगङ्ग'-मित्यादिसङ्ग्रहः ।

विभक्तीत्यादेरिति । 'विभक्ति'शब्देन तदर्थो लक्ष्यते । 'वचन'शब्दः कर्म-साधनः—प्रत्येकं सम्बध्यते । विभक्त्यादयश्च श्रुतत्वादन्ययस्यैव विशेषणानि । तदाह—**विभक्त्यर्थादिष्विति ।** अत्र 'सुबन्तेने'त्यस्य 'समर्थेने'ति विशेषणम् । अत एव तदुत्तरविभक्त्यर्थान्तर्भावणैकार्थीभावः । 'द्वितीयाश्रिते'त्यादौ 'समर्थेन सुबन्तेने'त्यस्य—समर्थप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः । अत एव 'कष्टं श्रितस्ये'ति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे-ऽप्युत्तरपदीयविभक्त्यर्थान्तर्भावेण न सः । अत एव 'कष्टश्रितस्य धन'मित्यादौ षष्ठी; 'द्वितीयान्तं समर्थ'मित्यर्थात्तदर्थान्तर्भावणैकार्थीभावादुक्तार्थत्वान्न द्वितीयेत्याहुः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

प्रत्यासत्तिमाश्रित्य समाधत्ते—यस्येति । अदोषमुपपादयति—अस्येति । तुना व्यवच्छेदादिति । वाक्यभेदस्य सूचनादित्यर्थः । इदम्—'अपदिश'मिति शब्दस्वरूपम् । तदुपन्यास इति । तस्य—गोखियो'रिति सूत्रस्योपन्यास इत्यर्थः । न टजिति । एतेन—टचि कृते 'यस्येति चे'ति सूत्रणाकारस्य लोपे ह्रस्वत्वस्य प्रकृते विषय एव नास्तीति 'गोखियो'रित्यस्य प्रकृते उपन्यासश्चिन्त्यः—इत्यपास्तम् । अभाव इति । ह्रन्तदिशशब्दस्य शरदादौ पाठात् ।

इदं व्याख्यानम्भूलोक्तदिशयोर्मध्यमिति विग्रहाभिप्रायेणेति सूचयन्नाह—अमरेति । 'ह्रीवाव्ययन्त्व-पदिशन्दिशोर्मध्ये विदिक् खिया'मित्यमरः । इत्यादिसङ्ग्रह इति । अस्याङ्कल्पनायाप्रमाणान्तु—'नाव्ययीभावा'दिति सूत्रस्य 'सप्तम्या ऋद्धि नदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्य'मिति वार्तिकमेव । वार्तिके 'ऋद्धि'तिपदं छुप्तसप्तम्यन्तम् । ऋद्धिरूपार्थे योऽव्ययीभावस्तस्मात्, नद्यवयवः समासो नदीसमास-स्तस्मात्, सङ्ख्याया—अवयवाः—सङ्ख्यावयवाः सङ्ख्याविशेषास्तेभ्यः—परं यदुत्तरपदन्तदन्तादव्ययीभावा-स्तप्तम्या नित्यमम्भाव इत्यर्थः । विभक्त्यनेनेति । विभक्तिसङ्ख्या यस्य प्रत्ययस्य तस्याव्ययार्थत्वं-नास्तीत्यर्थासङ्कतिपरिहाराय 'विभक्ति' शब्दोत्र लाक्षणिक इति भावः । अत्र सुबन्तेनेत्यस्येति । एवञ्चाधिहरि भक्तिरिति शब्दाद्वैधिकरणिका भक्तिरिति बोधो भवति । अत्राधिहरिशब्दात्पुनर्न सप्तमी, किन्तु प्रथमेति—स्वीकारेऽपि तादृशः शाब्दबोधो भवति, सप्तम्यर्थस्यान्तर्भावात् । तदुत्तरंति । इयादि-शब्दोत्तरेत्यर्थः । अत एव—समर्थप्रकृतिकेति व्याख्यानादेव । अत एव—विभक्त्यर्थान्तर्भावनादेव ।

हरि ङीति । फलविशेषेऽप्यन्तरङ्गानपीतिन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेयेदम् । ड्यध्योः समानार्थत्वध्वननाय ड्युत्तरमेवात्राऽधिशब्दप्रयोगः । वचनेति । प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थ-वाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यैव यत्सुबन्तं तस्य ग्रहणादिति भावः । ‘तिङ्कृतद्धितसमासै’रिति भाष्यसम्मतप्ररिगणनाच्च तेनाभिहिते सप्तमीत्यपि बोध्यम् ।

अत एव ‘गृहस्योपरी’त्यादौ न समासः । ‘उपरी’त्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि येन सुबन्तेन समासस्तद्वटकविभक्त्यर्थावाचकत्वात् । ‘अधिहरि भक्ति’रित्यत्र हर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः । न च ‘प्रतेहरसः सप्तमीस्था’दितिसूत्रसम्मतसप्तम्यर्थमात्रवृत्तिप्रति-रूपाव्यये चरितार्थस्यास्याधेः शौण्डादिपठितत्वेन परत्वात् ‘सप्तमी शौण्डै’रित्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यम् , आधेयप्रधानस्यैवाधेस्तत्र पाठात् ।

विधानसामर्थ्यादिति । एतच्च रक्षितानुसारेण । वस्तुतो—मध्यार्थक‘समया’ शब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य, दूरार्थकाऽऽराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य च चारितार्थ्या-दिदमयुक्तम् । समया—निकषा—ऽऽराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवा-चित्वाभावाच्चैतैः समासः । समीपे इति हि तेषामर्थः, अब्भक्षन्यायेन विभक्त्यर्थसमी-पादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव तेन समासात् । ‘उप’शब्दस्तु तन्मात्रवाची, कृष्णसामीप्यवन्त इति बोधादिति बोध्यम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

द्वितीयाथैस्य त्वन्तर्भावो भवत्येवेत्याह—द्वितीयान्तमिति ।

‘ननु समाससम्बोत्तरप्राप्तिकलुषपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादित्यसम्बन्धायाः पूर्वम्प्राप्त्या ‘हरि ङि अधी’त्य-लौकिकविग्रहप्रदर्शनमनुचितमत आह—फलविशेष इति । केचित्तु—समासेऽधिशब्दस्य पूर्वनिपात-दर्शनेन तदर्थप्रदर्शकविग्रहेऽप्यधिशब्दस्य पूर्वम्प्रयोग एवोचित इत्यधिहरिङीतिप्रदर्शनमुचितमित्याहुस्तत्र युक्तमिति ध्वननायाह—ड्यध्योरिति । वचनसामर्थ्यमुपपादयति—प्रत्यासत्त्येति । तद्विभक्त्यैव सुबन्तस्य ग्रहणे यदि प्रकृतेऽधिशब्दाभिहितत्वात्सप्तमी न स्यात्तदा समासविधानमेवानुपपन्नमिति भावः ।

इदं सामर्थ्याविधानम्प्रायेणेतिप्रागुक्तरीत्या, वस्तुतस्तथा नास्तीत्याह—तिङ्कृतद्धितेति । अत एव—प्रागुक्तप्रत्यासत्यङ्गीकारादेव । अधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपीति । ‘अनेन विभक्त्यर्थवृत्तित्व-मुपरीत्यस्याव्ययस्थास्तीति सूचितम् । ‘गृहस्योपरी’त्यत्र तु षष्ठ्यन्तेन समासप्रसङ्गस्तद्विभक्त्यर्थवृत्तित्व-मुपरीत्यस्य नास्तीति भावः । ‘अधिहरी’त्यत्र तत्पुरुषसम्बन्धाऽव्ययीभावसम्बन्धाया बाधमाशङ्कते—न चेति । अस्य—अव्ययीभावस्य । आधेयप्रधानस्येति । एवञ्च सप्तम्यर्थवृत्त्यधिशब्दयोगे तस्य प्राप्तिरेवेति भावः । एतच्च—विधानसामर्थ्योपपादनञ्च । यद्यत्राव्ययीभावः स्यात्तदा समयानिकषा-शब्दयोगे द्वितीयायाः, आराच्छब्दयोगे पञ्चम्या विधानाभावेऽपि तत्तद्योगे षष्ठीकृत्वाऽव्ययीभावसम्बन्धा कार्या तावतापि रूपसिद्धिर्भविष्यतीति भावः । मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे सामीप्यं न प्रतीयते इति तत्र द्वितीयाविधानञ्चरितार्थमित्यन्वयः ।

अत्रान्ये कित्वादिना पर्वतीयानामुक्तिर्बालोपलालनमात्रफलैव, तादृशसाहचर्याश्रयणे मानाभावात्, अतिप्रसङ्गाच्च । विस्तरस्त्वभिनवराजलक्ष्म्यान्द्रष्टव्यः । यदि द्वितीयापञ्चमीविधानञ्चरितार्थेन्तदा ‘समया ग्राम’मित्यादौ कुतो नाव्ययीभाव-इत्याशङ्क्यामाह—समयेत्यादि । अधिकरणशक्तिप्रधाना इतीति । ‘समया ग्राम’मित्यादेर्ग्रामस्य समीपे इत्यादिरित्या बोधः । ‘उपकृष्ण’मितिशब्दात्तु कृष्णसामीप्यवानित्याकारक एव बोधः । अब्भक्षेति । एवम्प्रयोगो—योऽप एव भक्षयति—तस्मिन्नेव जायते इति-तत्र यथाऽवधारण-

सुमद्रमिति । वचनग्रहणात्समृद्ध्यादिवाचकत्वेऽव्ययीभावः । 'सुमद्राः' इत्यादौ तु सुशब्दो द्योतकः, समृद्धा मद्रा इति बोधादिति नायमव्ययीभावः । निपातानां वाचकत्वं द्योतकत्वञ्चेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । उपदशादावुपस्य समीपवर्तिपदार्थबोधकत्वेन समीपमात्रबोधकत्वामावाद्याव्ययीभावः । विगतेति । ऋद्धेरभाव इति यावत् । 'अर्थाभाव'शब्देन समस्यमानपदार्थाभावस्यैव ग्रहणादत्र तेन न सिद्धिः—तद्धनय-चाह—**मक्षिकाणामभाव** इत्यादिना । 'अर्थाभाव'शब्देन उत्तरपदार्थाभावस्यैव ग्रहणं, व्याख्यानात् । नञा तु नायं समासः, 'अर्थाभाव'शब्दे नञ उपादानेन सूत्रगृहीता-ऽव्ययेनैतत्समासाप्राप्तेः । तच्च नञसूत्रे उपपादयिष्यते । न चाभावेत्येव सिद्धेऽर्थग्रहणं व्यर्थं ? , प्रतियोगिभूतबहिर्विद्यमानार्थसमानाधिकरणाभाववाचकेनैव समासो यथा स्यादित्येतदर्थं तत्सत्त्वात् । तेनाभावार्थ—निरा शशशृङ्गादिशब्दानामयं न । प्रागभावार्थेन च तेन स न ।

अत एवात्ययग्रहणश्चरितार्थम् । तदुदाहरणं 'निर्हिमं, 'निःशीत'मिति वृत्त्युक्तमेव युक्तम्, अतेस्तदर्थत्वाभावात्, 'अतिहिम'मित्युक्ते तदतिशयस्यैव प्रतीतेः, 'अत्यय'शब्देऽतेः सूत्रगृहीताव्ययत्वाच्चेति दिक् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

गमैः समासो भवति तथाऽत्रापि विभक्त्यर्थादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैवानेन सूत्रेणाव्ययीभावस्य विधानमिति भावः । अत्र 'विभक्त्यर्थमात्रे'त्युपादानात्—'गृहस्वोच्चै'रित्यत्र नाव्ययीभावः । समृद्ध्यादिवाचकत्वं इति । अत एव 'सुमद्रं'मित्यस्य मद्राणां समृद्धिरित्येवं विवरणकृतम्, अव्ययार्थस्य प्राधान्यप्रदर्शनायैव ।

द्योतक इति । बोधार्थस्य विशेषणत्वमप्रसिद्धमत एवाह—**समृद्धा मद्रा** इतीति । समस्यमान-पदार्थाभावस्य = समस्यमानोत्तरपदार्थप्रतियोगिताकस्य । तदेव दर्शयति—अर्थाभावेति । एवञ्च 'दुर्वचन'मित्यादौ यवनपदार्थाभावो न प्रतीयते, किन्तु तदीयक्रयभाव इति नात्रार्थाभावग्रहणात्समास-सिद्धिरतो 'व्यूद्धि'ग्रहणमावश्यकम् । अत एवार्थाभाव इत्यस्योदाहरणं 'मक्षिकाणा'मित्यादिनोपात्तम् । व्याख्यानात् = व्यूद्धिशब्दोपादानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ।

ननु 'घटो न पट' इत्यत्र नञा पटपदस्य समासापत्तिः, पटप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतीतेरत आह—नञा खिति । नायम्=अव्ययीभावः । सूत्रगृहीतेति । अस्य 'तत्तदर्थबोधकपदघटकतये'-त्यादिः । 'सूत्रगृहीते'त्यस्य—सूत्रोपात्तित्यर्थः ।

अभावस्य सप्रतियोगिकत्वनियमाभिप्रायेण शङ्कते—न चेति । प्रतियोगिभूतेति । प्रतियोगिभूतो यो बहिर्विद्यमानोऽर्थस्तत्समानाधिकरणो योऽभावस्तद्वाचकेनैत्यर्थः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यञ्च—प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यः प्रतियोगिसम्बन्धी तन्निरूपिताभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व-रूपम् । एवञ्च पटभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यं,—तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धिनि-पटे न पटभेदस्तेन सम्बन्धेन वर्तते इति न 'निष्पट' इत्यत्र समासः । 'मक्षिकाणामभाव' इत्यत्र तु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावः प्रतीयते, स चाऽव्याप्यवृत्तिरतस्तस्य तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-मस्त्येव । तेन=प्रतियोगिनि बहिर्विद्यमानत्वनिवेशेन । अयम्=अव्ययीभावः । एवञ्च 'निर्घटो' 'निष्पट' इत्यादौ घटादेरत्यन्ताभावस्य तात्पर्यविषयत्वे भवत्येव, भेदस्य तथावे तु न भवतीति सिद्धम् । शशशृङ्गादिशब्दार्थस्तु न बहिर्विद्यमानः । प्रागभावार्थेन च तेन=निरा । न च पटप्रागभावस्य प्रतियोगी

सम्प्रति न युज्यत इति,—वृत्तौ युजिक्रियान्तर्भावैकार्थीभावः । ‘अतिनिद्र-
मासी’दित्यादौ तथाव्यवहारविषयेऽतिनिद्रशब्दस्य लक्षणेति बोध्यम् ।

‘शब्दप्रादुर्भावे’त्यस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेन समास इत्यर्थः । भाष्य-
प्रयोगेति । ‘अचः परस्मि’निति सूत्रेऽयं प्रयोगः । एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधक-
पदघटकतया गृहीताऽव्ययेन तत्तदर्थकेन नायं समासः ।

अत एव ‘यथाऽसादृश्ये’ इति सूत्रे ‘सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्नोती’ति भाष्ये उक्तम् ।
‘यथा’शब्देन तु भवत्येव, उत्तरसूत्रारम्भादिति भावः ।

ननु नित्यसमासत्वाद्वाक्यं दुर्लभमत आह—प्रतिशब्दस्येति । इदं प्राचामनु-
रोधेन । वस्तुतः ‘प्रतिस्थान’मित्यादौ षत्वाभावसम्पादनेन सा चरितार्था । तस्मात्—
‘अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थ’मिति सरूपसूत्रादिस्थभाष्यप्रयोगात्—यदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य
वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्तया वाक्यं साध्विति तत्त्वम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

पटस्तदधिकरणेषु तन्तुषु पटप्रागभावो वर्त्तत एव पटोत्पत्तिप्राक्क्षणावच्छेदेनेति समासापत्तिर्दुर्वैवेचि
वाच्यम्, एकक्षणावच्छेदवैकाधिकरणवृत्तित्वस्थैवान्न सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् । अत एव=ध्वंसस्यापि
तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरणत्वविरहादेव ।

मूलोक्तमल्ययोदाहरणदूषयति—तदुदाहरणमिति । तदतिशयस्य=हिमाधिक्यस्य । युक्त्यन्तरम-
प्याह—अत्ययशब्देऽतेरिति । ‘अतिनिद्र’मित्यत्र तु नास्य निषेधस्य विषयता, युजिक्रियान्तर्भावेण
समासाभ्युपगमेन निद्राया अत्ययो ध्वंसो न प्रतीयते किन्तु युजिक्रियायामप्राशस्त्यम् । एवं सत्यतिनि-
द्रमितिशब्दाच्चिद्राकर्तृकवर्त्तमानकालिकयुजिक्रियाऽप्रशस्तेति बोधः । तत्र च वर्त्तमानकालिकत्वस्याप्राशस्त्ये-
ऽन्वयः । नन्वेवं वर्त्तमानत्वभूतत्वयोर्विरोधादतिनिद्रमासीदित्यत्राव्ययीभावसमासानुपपत्तिरत आह—
अतिनिद्रमित्यादविति । लक्षणेतीति । एवञ्चेतादृशव्यवहारविषयकर्तृकस्वरक्रियायाम्भूतत्वमप्रतीयते,
तस्य च तादृशभावनिष्ठवर्त्तमानत्वेन न विरोध इति भावः ।

सूत्रघटक ‘शब्दप्रादुर्भाव’शब्दार्थमाह—शब्दप्रादुर्भाव इति । ‘इतिहरी’त्युदाहरेण हरिशब्दः-
स्वस्वरूपपरस्तेन षष्ठ्यन्तेन शब्दप्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः । ‘भाष्यप्रयोगा’दिति यन्मूले उपात्त-
न्तस्याप्रसिद्धत्वशङ्कां वारयति—अचः परस्मिन्निति । इदमुपलक्षणम्—‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति
सूत्रभाष्ये ‘सर्वपश्चा’दितिप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् । सति च समासे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् ।

तत्तदर्थबोधकेति । यस्मिन्सिन्नार्थे विद्यमानस्याव्ययस्य समास इष्यते तत्तदर्थबोधाभिप्रायेण सूत्रे
उपात्तो यः शब्दस्तद्वद्वक्तव्यता गृहीतेन तत्तदर्थकेनाव्ययेन नायं समासः । अत्र ‘तत्तदर्थकेने’त्युपादाना-
त्सम्प्रत्यर्थबोधाभिप्रायेण कृतस्य वृत्तिकाराद्यभिप्रेतस्यातिहिममित्यादिप्रयोगस्योपपत्तिः । एवमल्ययरूप
एवार्थे ‘वैशाखे विहिम’मित्यस्याभ्युपपत्तिः । तत्तदर्थबोधकपदघटकत्वञ्च—स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतत्तदर्थ-
बोधकपदकत्वम्, इदञ्च यथा—ऽर्थभावपदघटके नञि वर्त्तते तथा स्वसिन्नपीति—पश्चाच्छब्दस्य पश्चादर्थघटक-
त्वम् । अत एव=तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीतेनेत्यादिकल्पनादेव । ‘भाष्यप्रयोगादेव पश्चाच्छब्दस्य
न समास’ इति तु न युक्तम्, उक्तसूत्रद्वयभाष्यप्रयोगस्थले तदभावकल्पना, ‘यथा सादृश्ये’ इतिसूत्र-
व्याख्यानस्थले त्वशोकवनिकान्यायेन ‘यथार्थ’ इत्यनुक्त्वा ‘सादृश्यसम्पत्ती’त्युक्तमित्यस्य च कल्पनापेक्षया
एककल्पनायामेव लाघवमिति भावः । यथाशब्दस्य तु समासस्योपपत्तिमाह—यथाशब्देन त्विति ।

वृत्तौ द्विवचनन्तु न, समासेन वीप्साया द्योतितत्वादिति 'हयवरट्'सूत्रे कैयटः ।
प्रतिना तस्या उक्तत्वादिति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्येति । 'परावरयोगे
चे'ति क्त्वा । परावरत्वञ्च-बौद्धम् ।

हरेः सादृश्यमिति । 'हरि टा सहे'त्यलौकिकम् । वक्ष्यमाणेनेति । अत्र
सूत्रालेखो वैचित्र्यार्थः, यथा सूत्रेषूत्तरत्र कृतस्य पूर्वत्रापकर्षणं वैचित्र्याय तद्वत् ।

'अनुज्येष्ठं कार्यं कृतम्', 'अनुज्येष्ठं प्रणमती'त्यादौ करणत्वेनान्वयात्परिनिष्ठित-
विभक्त्या समासमभिप्रेत्याह-ज्येष्ठेस्यानुपूर्व्येणेति । आनुपूर्व्य-क्रमः । पूर्व क्रमेण-
त्यनुपूर्वमिति सूत्रगृहीताव्ययेनाप्यनुना समासः, एतस्मात्सूत्रप्रयोगात् ।

युगपच्छब्देन तु न समासः, सूत्रगृहीतत्वात् । उभयत्रापि स्वार्थे ष्यञ्, तद्धनयनाह-
चक्रेण युगपदिति । गुणभूते इति । व्याख्यानात्सादृश्येति स्वार्थे ष्यञिति भावः ।

सम्पत्तिसमृद्धयोः पर्यायत्वमाशङ्क्याह-ऋद्धेरिति । धनधान्यादेरित्यर्थः । अनु-
रूपो-योग्य आत्मनः-समस्यमानोत्तरपदस्य भावः-प्रवृत्तिनिमित्तं क्षत्रत्वादिः सम्पत्ति-
रित्यर्थः । 'सक्षत्र'मित्यस्य-क्षत्रियाणां योग्यं क्षात्रमित्यर्थः ।

तृणमपि इति । साकल्यबोधकाव्ययेन समासः । समासस्य नित्यत्वादस्वपद-
विग्रहो दर्शितः । 'तृण टा सहे'त्यलौकिकम् । अपरित्यज्येति । 'परावरयोगे चे'ति
क्त्वा । तद्योगश्च-बौद्धः । न त्वत्रेति । 'तृणेन सह मुङ्क्ते' इतिबोधोत्तरं
'यस्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजे'दिति प्रतीतेः-सकलं भोज्यमत्तीत्यत्रैव
तात्पर्यादिति भावः ।

अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति,-बहुव्रीहौ द्वितीयान्तं, ग्रन्थोऽन्यपदार्थः । 'अधीत'-

❁ वरवर्णिनी ❁

इदम्=कर्मप्रवचनीयसन्धाविधानसामर्थ्यकथनम् । तस्याः=वीप्सायाः । एवञ्च न वीप्साद्योतनाय
द्विवचनम् । बौद्धमिति । यथा 'ऽतिक्रम्य पर्वतं नदी'त्यत्र पर्वततथा योगो गम्यते, तथा 'यथाशक्त्यु-
त्तरत्र गच्छती'त्यत्र शक्तिसद्भावकालोत्तरदेशगमनकालयोरपि योगो बुद्धिकृतो द्रष्टव्यः । वैचित्र्यार्थं
इति । तदाह-यथासूत्रेति । करणत्वेनान्वयात्-क्रमस्य करणत्वेनान्वयात् । युगपच्छब्देनेति ।
अत एव तत्र 'सचक्र'मित्युक्तम् । एतेन 'युगपच्चारु' इत्यत्राव्ययीभाव इति कस्य चिदुक्तिः प्रत्युक्तेति मिश्राः ।
व्याख्यानात्-सादृश्यशब्दोपादानमूलकात् ।

'गुणभूते सादृश्ये' इत्यस्य 'सादृश्ये' इत्यनेन कथं लाभ इत्यत आह-स्वार्थं इति । अन्यथा
'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इति भाष्यादत्र सादृश्यस्य गुणत्वात् स्यात् । क्षत्रम्=युद्धयुक्तृत्वम् ।
तद्योगश्चेति । अदनक्रियाया अपरित्यागेन सहयोग इत्यर्थः । 'पर्यन्त'शब्दोऽल्यार्थः, अग्निग्रन्थः
पर्यन्तो यस्येत्यर्थस्तदाह-बहुव्रीहाविति । तस्मिन् कालेऽध्येयत्वेन परिगृहीतो यावान् ग्रन्थस्तस्याऽग्नि-
ग्रन्थोऽन्यः, नतु ततः परेणाध्ययनत्रास्तीति, अत एव सादृश्यात्पृथगुक्तिः । विग्रहसमये-'अधीते' इत्यस्य
कथनादध्ययनक्रियायाः समासार्थेऽन्तर्भावात्-'साग्न्यधीते' इति वाक्यानुपपत्तिरिति शङ्कावारणाय-

इत्यस्य तु न समासेऽन्तभावो-मानाभावात् । अन्त्यत्वं साहित्यञ्च-सहार्थः । अन्त्याग्नि-
ग्रन्थसहितमिति बोधः । ‘अग्नि-टा-सहे’त्यलौकिकम् । न च ‘तदधीते’ इत्यण्प्रसङ्गो,
वैकल्पिकत्वात् ।

यथाऽसा । ‘असादृश्ये’ इति च्छेदः,—तत्रैव वर्तमान इत्यर्थः । तथा हर इति ।
तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न समासः, ‘सदृश’ इत्युक्तेर्नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षा-
दर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्वोधकाऽव्ययस्य समासात् ।

द्योतयतीति । सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे थालिति—‘यद्विशेषवान्
हरिस्तद्विशेषवदभिन्नो हर’ इति बोधे—यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽर्थादुपमानत्वप्रतीते-
रिति भावः । सूत्रेऽपि सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव । थालसूत्रे सादृश्यस्य प्रकारशब्देन
ग्रहणे—‘यत्सादृश्यवान्हरिस्तत्सादृश्यवान्हर’ इत्येव बोधः—स्यान्न तु ‘हरिसदृशो हर’ इति ।

ॐ विजया ॐ

कैयटादिरीत्या व्याचष्टे-असादृश्य इति । सूत्रे ‘असादृश्ये’ इति पर्युक्तः । इत्यभिप्रायेणाह-तत्रैवेति ।
असादृश्ये एवेत्यर्थः । एवञ्च ‘यथाहरि’रित्यादौ यथार्थतयाऽव्ययं विभक्तौत्यादिना समासे प्राप्ते
नियमार्थमिदम्—‘असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते नान्यत्रे’ति-इति प्राचामाशयः । न समासः=
‘हर’शब्देन ‘तथा’ शब्दस्य—‘अव्ययं विभक्तौ’ति न समासः । प्रतियोगीति । प्रकृते हरस्तु सादृश्या-
नुयोगीति न तथेति भावः । तद्वोधकाव्ययस्य=सादृश्यबोधकाव्ययस्य यथेत्यादेः । इतीत्यस्य—
‘इत्यर्थक-‘प्रकारवचने था’लिति-विहितथालन्त-यथा-तथेतिशब्दघटितनिरुक्ताक्या दिति शेषः ।
तयोः=हरिहरगतनिरुक्तविशेषधर्मयोः । सूत्रेऽपि=‘यथाऽसादृश्ये’ इत्यत्रापि । थालसूत्रे=‘प्रकारवचने
था’लित्यत्र । इति=“—इत्यतः ‘प्रकारवचने था’लित्यत्र प्रकारशब्देन उपमानत्वमेव ग्राह्यमिति
प्राञ्चः—”इति शेषः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

अधीत इत्यस्येति । नन्वध्यनक्रियाया अनन्तभावे ‘तदधीते’ इत्यण्प्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण शङ्कते—
न चेति । ‘तथा’शब्दस्यापि सादृश्ये वृत्त्या तेन सह समासापत्तिं वारयति—तथाशब्दस्येति ।
प्रतियोगिवाचकेनेति । प्रतियोगितासम्बन्धेन सादृश्यान्वयिवाचकेनेत्यर्थः । तथाशब्दार्थसादृश्यस्य तु
‘तथा हर’ इत्यत्रानुयोगितासम्बन्धेन हरेऽन्वयः । एतादृशकल्पनायां हेतुमाह—सादृश्य इत्युक्त इति ।

मूले ‘द्योतयती’त्युपात्तं न तु ‘शक्त्या प्रतिपादयती’त्युक्तं, तद्वीजमाह—सामान्यस्येति । यद्यपि
भाष्ये ‘यथाशब्दः सादृश्ये वर्तते’ इत्युक्तं तथापि तत्र ‘द्योतयती’ति शेषो बोध्यः । ‘सामान्यस्ये’-
त्यस्यैकबहुविधविषयत्वेन गृहीतस्येत्यर्थः । भेदकः=सादृश्यस्य प्रायेण भेदनियतत्वाद्भेदबुद्धिसम्पादकः ।

वदभिन्न इति । उपमानोपमेययोरभेदान्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्ध एव, अत एव ‘मृगचपले’त्यत्र
पुंवद्भावसिद्धिः । ननूमयत्रैकस्य विशेषधर्मस्याधिकरणत्वप्रतीतावपि नोपमानोपमेयभावप्रतीतिरत आह—
यत्तच्छब्दाभ्यामिति । तयोः=विशेषधर्मयोः ।

ननु ‘असादृश्ये’ इतिपदस्य सादृश्यं नेत्यर्थः कृतः, एवञ्च ‘यथा हरिस्तथा हर’ इत्यत्र हरेः सादृश्य-
न्योतयती’ति वक्तव्ये ‘उपमानत्वन्योतयती’त्यनुपपन्नमत आह—सूत्रेऽपीति । थालसूत्रे ‘सामान्यस्य
भेदको यो धर्मस्तद्रूप’ इत्युक्तं तु ‘थालर्थः सादृश्यं प्रकृतबोधे प्रकार’ इत्युक्तम्, अत्र किम्बीजमित्यत्र
नियामकमाह—थालसूत्र इत्यादि । ग्रहणे=ग्रहणमिति स्वीकारे तु ।

भाष्यानुसारिणस्तु—'यथाऽसादृश्ये' इत्यस्य—'यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते, सादृश्ये द्योत्ये ने'त्यर्थः । 'यथाशक्ति' 'यथाबल'मित्याद्युदाहरणम् ।

अत एव भाष्ये—'असादृश्ये इति किमर्थं ? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः'—इत्युक्तं, न तु 'सूत्रमेव किमर्थं'मित्युक्तम् । यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेनाऽसमासात् ।—अत्र चेदमपि ज्ञापकम् ।

न च प्रकारवचने थाला निष्पन्नस्य 'यथा'—शब्दस्य सर्वथा सादृश्यद्योतकत्वेन सूत्रोदाहरणासम्भव इति । सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत्र सूत्रे—अव्युत्पन्नस्य वीप्सा—योग्यता—पदार्थानतिवृत्ति—बोधकस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात् । 'यथाशक्ती'त्युदाहरणे तदर्थक एव सः ।

यद्यपि—

'यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयती'ति—सकलाभियुक्तोक्तेर्यद्विशेषवानित्यादिप्रागुक्त-

ॐ विजया ॐ

'यथाऽसादृश्ये' इति न नियमः, नापि—'असादृश्ये' इति प्रसज्यप्रतिषेधः, किन्तु 'यथे'त्यंशो विधिः, 'असादृश्ये' इति च प्रसज्यप्रतिषेधः' इति स्वमतमुपन्यस्यति—भाष्येति । उदाहरणं—'यथे'त्यस्य । अत एव=यथेत्यस्य विधायकत्वादेव । इत्युक्तमिति । इति=इत्यत्र—असादृश्ये किमित्येवा-शङ्कितं, न तु सूत्रवैयर्थ्यमाशङ्कितमित्यर्थः । 'असादृश्ये' इत्यस्य पर्युदासत्वेन तस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वे तु—'यथाऽसादृश्ये' इति सूत्रङ्किमर्थे'मित्येवाशङ्कितं स्यात् । अतो—'यथे'त्यं त्रिभिः, 'असादृश्ये' इति च प्रसज्यप्रतिषेधेन पूर्वप्राप्तनिषेधार्थमिति लब्धमिति—श्रीनागेशभट्टानामाकृतम् ।

ननु 'यथे'त्यस्य विधायकत्वे न फलं, 'यथाशक्ती'त्यादाव 'व्ययं विभक्ती'त्यनेनैव यथार्थतया समासस्य सिद्धत्वादित्यत आह—यथार्थत्वेनेति । सिद्धिः='यथाबलं' 'यथाशक्ती'त्यादीनां 'यथे'ति सूत्रफलभूतानां सिद्धिः । सूत्रगृहीताव्ययेन=अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रोपात्तेन यथेत्यादिना । तेन=अव्ययमित्यादिना । अत्र=सूत्रगृहीताव्ययेन तेनाऽसमास इत्यत्र । इदं='यथाऽसादृश्ये' इति सूत्रम् । सर्वथा=सर्वत्र सर्वदा । व्यर्थमिति । असादृश्ये यथाशब्दस्य सर्वथा प्रयोगासम्भवेन 'यथे'त्यंशस्योदाहरणानामेवासम्भवः, 'असादृश्ये' इत्यनेन निषेधादिति—सूत्रमेव व्यर्थमिति भावः । अव्युत्पन्नस्य—यथाशब्दस्य । तदर्थकः=पदार्थानतिवृत्त्याद्यर्थकः । सः=यथाशब्दः । एवञ्च

ॐ वरवर्णिनी ॐ

सिद्धान्तमाह—भाष्यानुसारिणस्त्विति । 'यथाशक्ति' 'यथाबल'मित्यस्य शक्तिमनतिक्रम्य इत्याद्यर्थः । अत एव=उक्तार्थस्याभिप्रेतत्वादेव । [यथे'त्यंशस्य विधायकत्वादेवेत्यर्थः ।] 'यथाऽसादृश्ये' इत्यस्य नियामकत्वाभावादेवेति यावत् । पदार्थानतिवृत्त्यादौ समासार्थं यथेत्यंशस्यावश्यकत्वमित्याशयेन सम्पूर्णसूत्रस्य वैयर्थ्यशङ्का न कृतेत्यभिप्रायः ।

ननु पूर्वसूत्रेणैव समासे सिद्धेऽस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह—यथार्थत्वेनेति । यथेत्यस्य सूत्रगृहीता-व्ययत्वं यथार्थशब्दघटकत्वात् । इदमपि=एतत्सूत्रकरणमपि । उक्तार्थानभिज्ञः शङ्कते—न चेति । उक्ताशयं प्रकटयति—अत्र सूत्र इत्यादि । 'यथाऽसादृश्ये' इत्यत्र । तदर्थक एव स इति । पदार्थानतिवृत्तिबोधको यथाशब्दः, परिशेषादित्यर्थः । असादृश्यग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कापरिहारायाह—यद्यपीत्यादि । 'द्योतयती'त्यस्य द्योतनया प्रतिपादयतीत्यर्थः । द्योतना च व्यञ्जनैव,

बोधोत्तरम्—‘उपमानदेवदत्ताभिन्न उपमेयो यज्ञदत्तः—’ इति बोधः । गृहीत-विशेष-धर्म एव च साधारणधर्मः । लक्षणाभूलकव्यञ्जनाजन्यबोधस्थले इवोभयोः शाब्दत्वं सुवचम् । अत एवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वसिद्धिः । एवञ्च पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेन नात्राव्ययीभावप्रसक्तिः,—

—तथापि—

—प्रसिद्धत्वात्प्रकारवचनस्यैवात्र ग्रहणे तत्सामर्थ्यात्—‘द्विमुनी’त्यादाविव तदभावेऽपि समासः स्यात्—अतो‘ऽसादृश्ये’ इति सूत्रे कृतम् । तत्र कृते तु तद्विन्नस्य-अव्युत्पन्नस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणम् ।

न च ‘यथाबल’मित्याद्युदाहरणे प्रकारवाचिथालन्तस्यैव ग्रहणमस्तु, ‘सादृश्य-सम्पत्ती’त्यनेन च समासोऽस्तु, इदं सूत्रञ्च मास्तु, पूर्वसूत्रे यथाग्रहणञ्च

ॐ विजया ॐ

‘यथाबल’मित्यादिस्थले यथाशब्दस्य सादृश्यार्थोत्कलाभावादुदाहरणसम्भव इति न सूत्रवैयर्थ्य-मित्याशयः । तदर्थक एव स इति । प्रत्युदाहरणे ‘यथा हरिस्तथा हर’ इत्यादौ च थालन्त उपमान-द्योतक इत्यपि बोध्यम् । उपमानोपमेयभावस्थले साधारणधर्मवदयकत्वादाह—गृहीतेति । गृहीतो यो विशेषरूपो धर्मः स एव—साधारणधर्मः=उपमानोपमेय-हरिहरगतो—धर्म इत्यर्थः । यथा चन्द्रमुखयोराल्लादकत्वं साधारणो धर्मस्तथात्र विशेषधर्मस्तथेति भावः । उभयोः=विशेषबोधस्य, ‘तदभिन्न’इत्याद्युत्तरबोधस्य च । शाब्दत्वमिति । तेनोत्तरस्याऽनुमानलनिरासः । अत्र=‘यथा हरिस्तथा हर’ इत्यत्र । एवञ्च ‘ग्रथे’त्येव सूत्र्यताम्, ‘असादृश्ये’ इति मास्त्वित्याशयः । प्रकारवचनस्य = थालन्तस्य । अत्र=यथेति सूत्रे । तत्सामर्थ्यात्=सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तदभावेऽपि=पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि । समासः=‘यथा हरिस्तथा हर’ इत्यत्राव्ययीभावसमासः । तत्र=‘असादृश्ये’ इत्येतस्मिन् । तद्विन्नस्य = थालन्तभिन्नस्य । अत्र=‘यथे’ति सूत्रे । उदाहरणे=‘यथे’त्यस्योदाहरणं ।

थालन्तस्यैवेति । एवेन—अव्युत्पन्ननिरासः । समासः=‘यथाबल’मित्यादिसमासः । इदं सूत्रमिति । ‘यथा हरिस्तथा’त्यादौ च पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादेवाव्ययीभावो न प्राप्नोति, ‘यथाबल’

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तयोपस्थापितार्थस्य शब्दबोधविषयत्वं भवत्येव, तदाह—उपमानदेवदत्ताभिन्न इति । लक्षणाभूलकव्यञ्जनास्थल इवेति । यथा—

‘सौहेन्ती सखि ! सुहृदं खणे-खणे दुष्मिन्नासि मञ्जुकप ।

सम्भाज-गेह-करणिञ्ज-सरिसअं दाव विरचिअं तुमए ॥’

अत्रोपनायकसमीपे प्रेषिता या दूती सा तं नायकमुपभोगेन निवृत्तेच्छङ्कत्वा पुनर्नोयिकाया निकटे समागल्य ‘स नायाती’त्युक्त्वा विरता । तत उपभोगचिह्नेन तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तां दूतीम्प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । ‘मम प्रियं रमयन्त्या स्वया शत्रुत्वमाचरित’मिति लक्ष्यते । तेन कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् । तत्र यथा व्यञ्जना न लक्षणया गतार्थो तथाऽत्रापि व्यञ्जना न गतार्थेत्याशयः । अत एव=उपमानोपमेययोरभेदाऽन्वयादेव । पूर्वपदार्थप्राधान्याभावः=पूर्व-पदार्थत्वेनाभिप्रेतो यो यथाशब्दार्थस्तत्प्राधान्याभावः । अत्र=‘यथा हरिस्तथाहर’ इत्यत्र । प्रसिद्धत्वात्=

१ ‘साधयन्ती सखि ! सुभगं क्षणे-क्षणे दूनासि मम कृते ।

सङ्गावलेहकरणीयसदृशन्तावद्विरचितन्त्वया ॥’ इतिच्छाया ॥

मास्त्विति वाच्यम्, एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन तत्र तदप्रयोगात् । तत्रार्थे साधोरन्यत्रार्थे-
ऽसाधुत्वापत्तेश्च ।

इदमेव सूत्रम्-अव्युत्पन्नस्य तदर्थकस्य यथाशब्दस्य सत्त्वे मानम् । तथा च
भाष्ये-‘असादृश्ये’ इत्युच्यते, तत्रेदं न सिद्धमिति-‘यथाशक्ति’ ‘यथाबलम्’-प्रकारे यथाह
तदन्तस्य सादृश्य एव वृत्तेः-‘इत्याशङ्क्य वीप्सादिवाचिनोऽत्र सूत्रे, ‘यथाबल’मित्युदाहरणे च
ग्रहणमित्यर्थकोक्त्यनन्तरम्-‘अथ यः प्रकारवचने धाल् तदन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ?
पूर्वेण प्राप्नोति ‘सादृश्यसम्पत्ती’ति-’ इति पूर्वपक्षिणोक्ते-‘प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न
भविष्यती’त्युत्तरितम् । न-‘अनेन भाष्येण प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनधालन्तस्य ग्रहणं शङ्क्यते’
इति वक्तुं युक्तम्, ‘असादृश्ये’ इत्यस्य सूत्रे श्रवणात् । यद्यपि ‘तद्विस्मरणेनायं पूर्वपक्ष’
इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि ‘पूर्वेण प्राप्नोती’त्यादेरसङ्गतितः । तस्मात्-‘उदाहरणे
धालन्तस्य ग्रहणं, तत्र सादृश्यार्थकेन समासं कृत्वाऽन्यत्रार्थे प्रयोगे बाधकाभावः’
इत्यभिमानेन, ‘अर्थघटितं साधुत्व’मित्यजानतः-अव्युत्पन्नसत्त्वे मानञ्चापश्यतः-
शङ्केयमिति युक्तम् ।

❁ विजया ❁

मित्यत्र च सादृश्यसम्पत्तीत्येव सिद्धमिति-यथाऽसादृश्ये’ इति सकलं सूत्रं मास्त्वित्याशयः ।
पूर्वसूत्रे-‘अव्ययं विभक्ती’त्यत्र । मास्त्विति । एवञ्च सूत्रगृहीताव्ययत्वाभावाद्यथाबलमित्यादौ
पूर्वेणैव समासो भविष्यतीति ‘यथे’तिविधिसूत्रं नावश्यकं, पूर्वपदार्थप्राधान्याभावाच्च ‘यथाहरि’
रित्यादौ न समास इत्याशयः । तत्र = यथाबलमित्यादौ । तदप्रयोगात्=प्रकारवाचिधालन्तस्या-
प्रयोगात् । तत्रार्थे=प्रकारार्थे । अन्यत्रार्थे = पदार्थानतिवृत्तिवीप्सादौ । ‘साधो’रित्यस्य-
‘थाल’इतिशेषः । बाधकाभाव इति । एवञ्च प्रकृतसूत्रं किमर्थमिति शङ्कोपपद्यते ।

❁ वरवर्णिनी ❁

सादृश्ये प्रसिद्धत्वात् । अत्र=‘यथे’त्यत्र । तत्सामर्थ्यात्=‘यथे’ति समासविधानसामर्थ्यात् । तदभावेपि=
पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि ।

अत्र-प्रकारवचने धालन्तस्य साधुत्वान्वाख्यानोऽपि-कुशलशब्दस्य प्रवीण इव पदार्थानतिवृत्त्यादिष्वपि
प्रयोगो भविष्यत्येवेति न दोष इत्यभिप्रायेणाशङ्कते-न चेति । सादृश्यसम्पत्तीत्यनेन चेति । तस्य सादृश्येऽपि
वृत्तेर्दर्शनादिति भावः । तत्र=यथाबलमित्यादौ । तदप्रयोगात्=पदार्थानतिवृत्तिबोधकस्याप्रयोगात् । तत्रार्थे=
प्रकाररूपेऽर्थे । साधोः=यथाशब्दस्य । एवञ्चाऽव्युत्पन्न-‘यथा’शब्दस्यैव समासविधायकमिदं सूत्रमिति भावः ।

अत्र मानमाह-इदमेवेति । अतदर्थकस्य=असादृश्यार्थकस्य । इत्यर्थकोक्त्येति । एवं हि तत्र
भाष्यम्-‘असादृश्ये इति किमर्थ ?-‘यथा देवदत्तस्तथा यशदत्तः’, असादृश्ये इत्युच्यते तत्रेदं न
सिध्यति-‘यथाशक्ति’ ‘यथाबल’मिति । किङ्कारणम् ? यथेत्ययम्प्रकारवचने धाल्, स च सादृश्ये वर्तते ।
नेष दोषः-अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं-वीप्सावाचि, अस्ति (च) प्रकारवचने धाल्, तत्र
यदव्युत्पन्नं वीप्सावाचि तस्येदङ्ग्रहणम्, इति । ‘अत्र’ वीप्साग्रहणमुपलक्षणं, तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती
अपि यथायौ’ इति कैयटः । ‘अथ यः प्रकारवचने धाल् तस्य ग्रहणङ्ग्रहणं भवति ? पूर्वेण प्राप्नोति’ प्रतिषेध-
वचनसामर्थ्यान्न भविष्यती’ति [च भाष्यम्,] । एतद्भाष्ये’ऽसादृश्ये वर्तते-‘इत्यस्योपमानोपमेयत्वघोटक
इत्यर्थः । ‘इदङ्ग्रहण’मित्यस्यैतत्सूत्रीयमित्यर्थः । तद्विस्मरणेन=‘असादृश्ये’इत्यस्य विस्मरणेन । असङ्गतितरिति ।
तद्विस्मरणे पूर्वेण प्राप्तशङ्काया एवाभावः स्यादिति भावः । तद्भाष्ययोजनायाह-तस्मादिति ।

‘प्रतिषेधवचने’त्यस्य प्रतिषेधयुक्तैतद्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एवञ्चाव्युत्पन्नतस्तत्त्वे, अर्थघटितं साधुत्वमित्यत्र चैतदेव मानमिति भावः ।

यत्तु ‘प्रतिषेधे’ति प्रतीकमुपादाय—‘यथार्थं यदव्ययमिति पूर्वैणैव सिद्धे समासे, सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्ये’ति-कैयटः, तन्न; सूत्रगृहीताव्ययेन तेन सूत्रेणाऽसमासात्, नियमत्वापेक्षयैतदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात् । तत्र सूत्रे यथार्थशब्देन सादृश्याऽग्रहणाच्च । अत एव तत्र सूत्रे सादृश्यग्रहणं चरितार्थम् । अत एव भगवता ‘सादृश्य-सम्पत्तीति प्राप्नोती’त्युक्तम् । न च सादृश्यग्रहणं गुणभूतसादृश्यग्रहणार्थं; लक्ष्या-नुरोधेन प्रधानन्यायाप्रवृत्त्योभयत्रापि तेन सिद्धेः,—यथा योग्यताया यथार्थत्वेऽपि रूपस्य योग्यम्—‘अनुरूप’मित्यादौ तद्वदर्थकेनापि समासस्तद्वत् ।

पूर्वसूत्रे यथार्थग्रहणं तदर्थकान्याव्ययग्रहणार्थम्, एवञ्च ‘यथाशक्ती’ति—एतदुदाहरणमेवेति—भाष्ये स्पष्टम् ।

वीप्सादावपि यथाशब्देन समासो भवत्येव, ‘यदव्युत्पन्नं वीप्सावाचि तस्येदं

ॐ विजया ॐ

प्रतिषेधेति । ‘असादृश्ये’इतिप्रतिषेधघटित‘यथे’तिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः ।

परे तु—‘यथाऽसादृश्ये’ इत्यत्र ‘यथे’ति न विधायकम्, ‘असादृश्ये’ इति च पृथुदास एव, नियमार्थमेवेदं सूत्रम् । ‘असादृश्ये’इतिकर्मर्थः ? ‘यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त’इतिभाष्यस्य च सकलं सूत्रमेव किमर्थमित्यत्रैव तात्पर्यं, तच्च भाष्यरहस्यविदां स्पष्टमेव, एकदेशद्वारा समुदाय एव प्रश्नस्य विश्रान्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन ‘सूत्रगृहीताव्ययेन न समास’ इत्येवं कल्पनापेक्षयाऽस्य नियामकत्वस्यैव युक्तत्वात् । अत एव ‘ततः पश्चादित्यादिभाष्यप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । याल्सूत्रे च सादृश्यमेव प्रकारशब्दार्थः, ‘यथेत्ययं प्रकारवचने याल स च सादृश्ये वर्तते’ इति भाष्याक्षरस्वरस्यानुगुण्यात् । ‘यत्सादृश्यवान् हरिस्तःसादृश्यवान् हर’ इत्येवं प्रार्थमिकबोधानन्तरं ‘हरिसदृशो हर’इति पार्यन्तिकबोधोदये बाधकाभावेन हरिसादृश्यस्य हरे लभात् । एवञ्च कैयटोक्तमेव युक्तमिति प्राहुः । विस्तरस्त्वसत्तातपादैर्विरचितायां शब्देन्दुशेखरत्रिपुरसुन्दर्यां द्रष्टव्यः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

कैयट इति । ‘सूत्रगृहीते’त्यादेरुल्लेखनञ्जीकारात् । परन्तु पूर्वोक्तरीत्या तथा कल्पनमावश्यकमित्याशयेनाह—सूत्रगृहीतेति । अन्यकृतं व्याख्यानं यथाकथञ्चित्सम्भवदुक्तिकमप्यसङ्गतमित्याशयेनाह—नियमत्वापेक्षयेति । विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्ञायान् । विशेषमाह—तत्र सूत्र इति । अव्ययमिति सूत्रे । अत एव—सादृश्य-ग्रहणादेव । इत्युक्तमिति । ‘न तु यथावैत्वात्प्राप्नोती’त्युक्त’मिति शेषः । मूलोक्तमनूय दूषयति—न चेति । अन्याव्ययग्रहणार्थमिति । तेन रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यस्य सिद्धिः । वीप्सादावपीति । अत्रादिना

ग्रहण'मिति भाष्यात् । एवञ्च स्पष्टमेवोक्तमोपसंहाराम्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्या-
ल्लभ्यते । अत्र सूत्रे यथाशब्देन यथार्थस्य न ग्रहणं, मानाभावात्, पूर्वसूत्रे तु वचन-
ग्रहणात्तथा, 'विभक्ति'शब्देनेवेत्याहुः ।

यावदव । सङ्ख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणं, तद्वोधकं 'याव'दित्यव्ययं
समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किं ? 'यावदत्तं तावद्भुक्तम्' ।—कियद्भुक्तमिति नाव-
धारयामीत्यर्थः ।

सुप्रतिना । मात्राशब्दोऽल्पपर्यायः । पुनः सुब्रह्णम्—अव्ययनिवृत्त्यर्थम् ।
अन्यथा 'दोषामन्यमहः' इत्यादौ दोषादीनां वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययेनैव
समासः स्यात् । वृक्षं प्रतीति, —लक्षणे प्रतिः । कर्मप्रवचनीयवन्तु प्रतेः
'गतिर्गता'विति निघाताभावायेत्याहुः ।

अक्षशला । 'समस्यन्ते' इति शेषः । पराजय एवेति । पञ्चिका नाम वृत्तं—
पञ्चभिः कपर्देर्भवति, तत्र यदि सर्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति, तदा पातयिता
जयति, अन्यथा जीयते । विपरीतवर्त्तने कर्तृत्वेनाक्षादेस्तृतीया । वृत्तौ परेस्तदर्थः ।
'अक्ष-ङस्-परी'त्यलौकिकम् । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । वैपरीत्यञ्च जयापेक्षयेति
भावः । अक्षेणेति । अक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तमित्याद्यर्थे न समासोऽनभिधानात् ।
अक्षत्वेनैकाक्षबोधे एवास्य साधुत्वं, न तु तेन रूपेणानेकाक्षबोधे । एकत्वादिना
बोधस्तु वृत्तौ नास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टम् ।

❁ वरवर्णिनी ❁

योग्यतापरिग्रहः । वीप्सायामुदाहरणं—'यथास्व'मिति प्रसिद्धमेव । योग्यतायामुदाहरणन्तु 'यथास्वरूपन्दक्षिणा-
दान'मित्यत्र ज्ञेयम् । नन्वस्मिन्नपि सूत्रे यथार्थे विद्यमानं यदव्ययमिति व्याख्यानङ्कतो नेत्याशङ्क्याह—
अत्र सूत्र इति ।

अव्ययमिति । अनव्यययावच्छब्दव्यावृत्तये अव्ययग्रहणानुवृत्तेः—अव्ययस्य समासः । यावन्तः
श्लोका इति वतुवन्तेनानव्ययेनास्वपदविग्रहः । अन्यत्राप्यव्ययसम्बन्धो दृष्टः । 'यावदमत्रं ब्राह्मणा-
नामन्नयस्वे'त्यत्र यथा । अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वसूत्रे तु तदनुवृत्तिरस्त्येव । तादृशाव्ययेनेति ।
'तद्वतात्पत्वतात्पर्येण यत्र प्रयोगस्तत्र' इति शेषः । ननु वृक्षप्रती'त्यत्र समासे कर्मप्रवचनीयसम्बन्धाविधानं व्यर्थ-
मत आह—कर्मप्रेति । तदर्थः—विपरीतवर्त्तनमर्थः । 'मूलोक्तोदाहरणे' इति शेषः । जीयते=पराजितो भवति ।
लौकिकविग्रहे 'वृत्त'मिति क्रियावाचकशब्दसत्त्वात्तृतीयान्तमुक्तं, समासे तदभावादाह—अक्ष ङसिति । एवास्य
साधुत्वमिति । "अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ।"
इतिवाचिकसंवादात् । [पूर्वोक्तस्य = पूर्ववृत्तस्य । वातूनामनेकार्थत्वाद्वाचिरिह वर्त्तने । यथा न तत्=तद्वर्त्तनं
यथा पूर्वं वृत्तत्र तथा चेदित्यर्थः । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेतस्येव विवरणम्भाष्ये कृतम्—'यथा-
द्योतने'ति ।] अयथाशब्दो वैपरीत्ये=विपरीतत्वद्योतने, पराजयद्योतने इति यावत् । वृत्तौ नास्त्येवेति ।

विभाषा । यद्यपि—एकार्थीभावे समासस्य, व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धेतिदं व्यर्थम्, एकार्थीभावे एव समाससञ्ज्ञादिविकल्पस्तु नेष्यते । एवं—समासनिषेधसूत्राणि, ‘नित्यं ऋडे’त्यत्र नित्यग्रहणञ्च व्यर्थं, निषेधविषये एकार्थीभावभावेन समासाप्राप्तेः, नित्याधिकाराविषयेऽस्याभावेन वाक्याप्राप्तेश्च;—**तथापि**—लक्षणैकचक्षुष्कान् मन्दान् प्रति कैकार्थीभावो नित्यः ?, क पाक्षिकः ?, क नास्त्येवेत्यर्थबोधनार्थं सर्वमावश्यकम् । ध्वनितं चेदं ‘समर्थाना’मिति सूत्रे भाष्ये ।

लक्ष्यैकचक्षुष्कं प्रति—‘समर्थः’ इति सूत्रे भाष्ये तत्प्रत्याख्यातम् । एवञ्च विशेषणीभूतैकार्थीभावस्य विवल्पादिबोधकानीमानि । अत एव ‘पारेमध्ये’ इति सूत्रे भाष्ये—‘एकया वृत्तिर्विभाषा, परया वृत्तिविषयेऽनित्योऽपवादः’ इत्युक्तम् । तत्र वृत्तिः—एकार्थीभावः ।

एतत्सामर्थ्यादिति । अत्रैतत्करणात्प्राक्तदसम्बन्धेन तद्विषये एकार्थीभावस्य नित्यत्वमिति भावः । नन्वेवं ‘सुप्सुपे’त्यस्यापि नित्यतापत्तिः, एवञ्च भाष्ये ‘सुप्सुपे’त्युदाहरणभूते ‘विस्पष्टपटु’रित्यत्र विस्पष्टं पटुरिति विग्रहप्रदर्शनासङ्गतितरत आह—**सुप्सुपेति त्विति ।** एतत्समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसञ्ज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससञ्ज्ञाविधानं तदनित्यत्वज्ञापकम् । ‘उपपदमतिङ्’ ‘कर्तृकरणे कृता’ ‘आख्यातमास्तेने’त्यादावुद्देश्याप्रसिद्ध्या ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्यादौ त्र्यादिपदघटितसमासरूपोद्देश्याप्रसिद्ध्या तेषु समाससञ्ज्ञाविधानस्यावश्यकत्वेनार्थाधिकारानुरोधात्सर्वत्र तस्य विधेय-समर्पकत्वम् । प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे ‘समासे’ इत्यस्य समासत्वव्याप्यसञ्ज्ञाविधायके लक्षणयाऽव्ययादीनामुपसर्जनत्वं साधयितुं शक्यमिति न तदर्थं समाससञ्ज्ञाविधानं चरितार्थमिति भावः । विग्रहप्रदर्शनपरोक्तभाष्यादपि तरयानित्यत्वं बोध्यम् ।

ॐ चरवर्णिनी ॐ

‘अस्य द्योतकाभाव’इति शेषः । तेन ‘कुमार्यगारं’ ‘वध्वगारं’ ‘यौष्माकीण’ ‘तावकीन’इत्यादौ सङ्ख्यावगमसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

नेष्यत इति । ‘न च सञ्ज्ञाया भावाभावाविष्येते’ इति भाष्यविरोधात्—न ह्येकार्थीभावे सञ्ज्ञाया अभाव इत्यर्थः । ध्वनितञ्चेदमिति । ‘इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च, तत्र स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यञ्च वृत्तिश्चैत्यनेनोक्तसूत्रस्वभाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानम्=विभाषाऽधिकारस्य प्रत्याख्यानम् । अत एव=एकार्थीभावविकल्पबोधकत्वादेव । एतत्करणात्=‘विभाषे’तिसूत्रकरणात् ।

सुप्सुपेत्यस्य नित्यत्वाङ्गीकारे दोषमाह—एवञ्चेति । तस्य नित्यताङ्गीकारे चेत्यर्थः । ननु ‘अव्यय’मित्यादिसूत्रैः समाससञ्ज्ञाविधाननैवास्तीत्यत आह—**उपपदेति । उद्देश्याप्रसिद्धेति ।** कचित्सुबुत्तेः प्राक् समासस्येष्टत्वात् । कचित्सुबन्तत्वासम्भवादिति भावः । बहुव्रीहिसञ्ज्ञाविषयेऽपि कचिदप्रसिद्धिमाह—अनेकेति । नन्वव्ययमित्यादिसूत्रैः समाससञ्ज्ञाविधानाभावे कथमुपसर्जनसम्बोध्यत आह—प्रथमानिर्दिष्टमिति । उक्तभाष्यादपीति । विस्पष्टपटुरिति भाष्यादपीत्यर्थः ।

लक्षणेनाभिप्रती । अभिप्रती—आभिमुख्यस्य, अग्नेर्ज्ञापकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य च द्योतकौ । अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं पतनमिति बोध—उदाहरणे । तथाबोधे चाग्न्य-भिमुखत्वं शलभपतनस्य लोकप्रसिद्ध्या मनसा गृह्यते—इत्याभिमुख्यद्योतकता-ऽभिशब्दस्य ।

‘अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं—प्रत्यासत्याऽग्न्यभिमुखं पतनमिति बोधः’ इत्यन्ये ।

कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेनान्वयाद्वाक्ये द्वितीया, तदाह—**अग्निममीति ।** ‘लक्षणेने’ति किं ? ‘सुध्नं प्रतिगतः’ । सुध्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ।

आभिमुख्ये किं ? ‘वृक्षं प्रति विद्योतते’ इत्यादावाभिमुख्यद्योतनाभावे समासो मा भूदिति । अस्य समासस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थम् ।

अभिप्रती इति किं ? अग्नेः संमुखं शलभाः पतन्तीत्यर्थे साम्मुख्यार्थकसंशब्देन लक्षणत्वसम्बन्धेनान्वये समासो मा भूदिति ।

अनुर्य । ‘लक्षणेने’ति वर्त्तते । ‘समये’त्यधिकरणशक्तिप्रधानम् । ‘य’दिति सामान्ये नपुंसकं—द्वितीयान्तम् । यं पदार्थं समयेत्यर्थोद्योतकोऽनुः—तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यते इत्यर्थस्तदाह—**यमिति ।** वनादेर्लक्षणत्वं समीपद्वारा । स्वसामीप्येन हि वनेनाऽशनिदेशो ज्ञाप्यते । लक्षणत्वन्तु वस्तु सन्निमित्तं, न तु तेन सम्बन्धेनान्वय-स्तदाह—**वनस्य समीपमिति ।**

यस्य दैर्घ्यमिति । यदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यमित्यर्थः । अत्रापि लक्षणत्वं वस्तु सदेव निमित्तं तद्वनयन्नाह—**गङ्गाया अन्विति ।** तद्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावान्न द्वितीया ।

उपलक्षितेति । विशिष्टेऽर्थः । दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोरर्थः । तथा बोधे च गङ्गायां ज्ञापकत्वस्य, ‘वनस्य समीपं गत’ इति बोधे च वने ज्ञापकत्वस्य नियमेन

❁ वरवर्णिनी ❁

मानसबोधविषयस्य न शाब्दबोधविषयत्वमित्यभिप्रायेणाह—**अग्निज्ञाप्यमित्यादि ।** द्योत्यस्या-प्यर्थस्य शाब्दबोधविषयत्वं बहुषु दृष्टमिति तद्वदत्राप्युचितमित्याशयेनाह—**अग्निज्ञाप्यमिति ।** कर्मप्रव-चनीयद्योत्यसम्बन्धेन—लक्ष्यलक्षणभावेन । द्योतनाभाव इति । लक्ष्यलक्षणभावस्तु तत्रापिष्यत एव ।

नन्वेवङ्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमत आह—अस्य समासस्येति । अशनिदेश इति । अशनि-गमनदेश इत्यर्थः । अशनिः—वज्रम् । तेन सम्बन्धेन—लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेन । एवञ्चा“ऽनुगङ्गं वाराणसी”-त्यत्रानुशब्दद्योत्योऽर्थो दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यन्तदेकदेशे प्रथमतो भासमाने दैर्घ्ये गङ्गापदार्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयो न त्वनेन गङ्गापदार्थस्य वाराणस्यामन्वयः, तदभिप्रायेणाह—**सम्बन्धेनान्वयाभावादिति ।** एवञ्च गङ्गापदार्थस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वाभावाच्च द्वितीयेत्यर्थः ।

‘यस्य चायाम्’ इतिसुत्रविषये आह—**तथा बोध इति ।** पूर्वसुत्रविषये आह—**वनस्य समीपं गत**

मनसा बोधादन्यलभ्यत्वेन नात्र तत्—अनोद्योत्यमिति तात्पर्यम् । तेन सम्बन्धेनाव्ये तु ‘वनमनु’ ‘गङ्गामनु’ इति द्वितीयैवेति बोध्यं, ‘निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमू’मिति रामायणे प्रयोगात् । वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽप्यायामवैशिष्ट्येन ज्ञाप्यत्वं बोध्यम् ।

तिष्ठद्गु । चेनैषां वृत्त्यन्तरे प्रवेशो न । ‘आ तिष्ठद्गु जपेत्सन्ध्यां पश्चिमामायतीगवात्—’ इति भट्टिञ्जोके ‘आ तिष्ठद्गु’ ‘आ आयतीगवा’दिति भिन्ने पदे ।

इह—उक्तोदाहरणद्वये, तत्राद्ये शत्रादेशमात्रम्, प्रथमासामानाधिकरण्यात्तदप्राप्तिः । यद्यपि ‘पचन् पुरुषः’ इतिवत्सिध्यति, तथाऽप्युपायान्तरमिदम् । समासान्तश्चेति । इदमन्त्ये । चेनान्यपदार्थेऽव्ययीभाव इति बोध्यम् ।

पक्षे षष्ठीति । अयं भावः—महाविभाषा नैकार्थीभावस्य विकल्पबोधिका, वृत्तिश्चैकार्थीभावे नित्येति—येननाप्राप्तिन्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषं बाधेत, यथैकदेशिसमासः षष्ठीतत्पुरुषमिति—पक्षे तल्लाभाय पुनर्वाग्रहणमिति ।

‘सङ्ख्ये’त्यादित्रिसूत्री स्वभावात्समानाधिकरणविषया । वंश इति । एकस्वभावः सन्तानप्रबन्धो वंशः । द्वौ मुनि—पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनि—भाष्यकृत्, तौ च । स्वपदार्थप्राधान्ये एवायं समासः । नन्वेवं ‘त्रिमुनि व्याकरण’मिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह—विद्येति । अन्ये तु—बहुव्रीहौ—‘त्रिमुनि व्याकरणम्’ अव्ययीभावे ‘व्याकरणस्ये’ति, स्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

इतीति । तेन सम्बन्धेन=अनुद्योत्यसम्बन्धेन । तत्र प्रमाणमाह—निवेश्येति ।

ननु ज्ञाप्यत्वं—ज्ञापकत्वाभिमतविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव, तच्चाज्ञातस्य सम्भवति, प्रकृते च वाराणस्यास्तत्त्वन्तदा भवेद्यदि वाराणसी पूर्वमज्ञाता स्यात्, तत्तु नेत्याशयेनाह—वाराणस्या इति ।

वृत्त्यन्तरे प्रवेशो नेति । समुच्चैतव्यस्याभावात् । एतदर्थमेव चकारः । तदुक्तम्भाष्ये—‘किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः—‘तिष्ठद्गुप्रभृतीत्येव’ । क मा भूत् ? परमन्तिष्ठद्गु । ‘अत्र एवकारार्थ’ इत्यनेनैतत्सूचितं तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि न त्वेतेषां शब्दान्तरेणैकार्थीभावः । नन्वातिष्ठद्गु इत्यादौ समासान्तरे प्रवेशदर्शनादिदमयुक्तमत आह—आतिष्ठद्गु जपेदिति । अन्यपदार्थेऽव्ययीभाव इति । “—‘तिष्ठद्गु कालविशेषे’ ‘तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम्’—तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले—” इति भाष्यात् । इदं=निपातनरूपम् । अन्त्ये=‘आयतीगव’मित्यत्र । अव्ययीभावविषये अव्ययीभावाभावे तत्पुरुषप्रवृत्त्युपायमाह—अयम्भाव इति । एकस्वभावः=समानस्वभावः । स्वभावशब्दोऽत्र धर्मवाची । एवं=स्वपदार्थप्राधान्यस्वीकारे ।

मूलं—विद्यातद्वृत्तामिति । तद्वत्स्वभावात् तत्प्रणेतृत्वसम्बन्धेन । एवञ्च विद्यावत्त्वात्मकधर्मसम्बन्धात्रिमुनिशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तन्तदारोपेण व्याकरणे ‘त्रिमुनि’शब्दस्य प्रवृत्तिरिति भावः । इमं कुशम्परिहर्तुमुपायान्तरमाह—अन्ये त्विति । नन्वेवम्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्वरोऽव्ययीभावे त्वन्तोदा-

परे तु—विद्यावंशो नाम—गुरुशिष्यपरम्परा । न चैतस्य मुनित्रयस्य तत्त्वे मान-
मस्ति । 'त्रिमुनि व्याकरणस्ये'ति यदीष्यते तदेदं तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात्साध्यमित्याहुः ।
मूलन्तु वृत्त्यनुसारेण । किञ्च 'न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते' इति न्यायेन
'द्विमुनी'ति व्यवहारासङ्गतिर्बोध्या ।

जन्मनोदाहरति—एकविंशतीति । 'एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्या' इति विग्रहः ।
वृत्तौ 'तृतीयासप्तम्यो'रितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्तत्प्रामाण्येनोपकादिष्वनयोः पाठात्
'यज्ञोश्चे'तिलुगभावो बोध्यः ।

नदीभिश्च । अत्र च बहुवचननिर्देशाच्च सञ्ज्ञाया ग्रहणं, नापि शब्द-
स्वरूपस्य । शब्दसञ्ज्ञात्वाच्च । किन्तु नदीत्यर्थग्रहणम् । तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः ।
एतच्च सङ्ख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समाहारे चेति । तत्रैवेत्यर्थः । एवञ्च तदविवक्षायां
'पूर्वकालैके'ति समासे 'एकनदीतरः'—सिद्धः । समानाधिकरणतत्पुरुषं बाधित्वाऽव्ययीभावे
नपुंसकह्रस्वापत्तिः ।

'अच् प्रत्यवन्वे'तियोगविभागसिद्धोऽभियुक्तोक्तः—

—'गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि'—इत्यच् तु न, योगविभागस्येष्ट-
सिद्ध्यर्थत्वात्, भाष्यकृता तदनुक्तेरचेति भावः ।

अन्यपदा । सङ्ख्येति निवृत्तं, नदीग्रहणमनुवर्त्तते । सञ्ज्ञाऽनवगमादिति ।
सञ्ज्ञेति कर्मण्यङ् । तेन सञ्ज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

तत्त्वमिति स्वरभेदापत्तिरत आह—स्वरभेदश्चेति । इष्ट एवेति । समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः
सर्वसम्मतत्वादिति भावः । लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणाह—परे त्विति । नन्वेवं 'त्रिमुनि व्याकरणस्ये'त्यस्य
कथमुपपत्तिरत आह—यदीष्यत इति ।

ननु गर्गस्य गोत्रापत्यानाङ्गुलमित्यर्थे 'गर्गकुल'मित्यत्र यथा 'यज्ञोश्चे'तिसूत्रेण यज्ञो लुग्भवति तथा
'एकविंशति भारद्वाज'मित्यत्राऽन्यो लुक् स्यादित्येतादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह—वृत्ताविति । अनयोः=
'एकविंशति भारद्वाजम्' 'त्रिपञ्चाशद्वीतम्'मित्यनयोः ।

ननु 'नदीभिश्चे'तिसूत्रं समानाधिकरणसमासमात्रबाधकम् ? अथ वा पुरस्तादपवादस्यायेन 'पूर्व-
कालैके'त्यस्य बाधकम् ? उभयथा 'एकनदीते'तिप्रयोगानुपपत्तिः, अव्ययीभावनपुंसह्रस्वत्वापत्तेरत
आह—तत्रैवेत्यर्थ इति । तदविवक्षायां=समाहाराविवक्षायाम् । एतेनैकापूषीवत्समाहारविवक्षायामेक-
नदितरे इति भवत्येव । समासान्तापत्तिं वारयति—अच्प्रत्ययेति । 'अभियुक्तोक्त' इत्यस्य 'अच्' इत्यत्रा-
न्वयः । तदनुक्तेः=अचोऽनुक्तेः ।

वाक्याभावेन=लौकिकविग्रहवाक्यसम्बन्धित्वाभावेन । एवञ्च नित्यसमासस्थले विशेष्याभावाद्विशिष्टा-

नित्यसमास इति । तत्सदृश इत्यर्थः । तत्सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभावेन । समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्त्येव, महाविभाषाया असम्बन्धे मानाभावात् ।

अत एव 'द्वितीयतृतीये'ति सूत्रेऽन्यतरस्याद्ग्रहणेनोत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गाप्रवृत्तिरित्यर्थे ज्ञापिते—'उन्मत्तगङ्ग'मित्युदाहृतम्, 'अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्ने'ति चोक्तं भाष्ये । अस्य नित्यत्वे 'तेन मुक्ते' इत्यसङ्गतिः स्पष्टैव । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ।

समासान्ताः । अत्र समासपदं—तत्सम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरम् एवमव्ययीभावादपदान्यपि तत्पराणि ।

अत एव 'बहुकुमारीकः' इत्यादौ ह्रस्वो न । 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत्, 'अन्तः' इति सूत्रे भाष्ये च । एवञ्चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससञ्ज्ञासमकालमेव समासान्ताः—इति सिद्धान्तः ।

न च पूर्वं समासान्ते तत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्ने पूर्वस्य निघाते च

ॐ वरवर्णिनी ॐ

भावः । प्रकृतं तु लौकिकविग्रहवाक्यसत्त्वेऽपि तस्य सन्ध्यबोधकतया विशेषणाभावादिशिष्टाभावोऽक्षत एवेति भावः । न चैतावता लौकिकत्वस्वसमानार्थकत्वाभ्यां विशिष्टस्य वाक्यस्याभावेनेति सिद्धं, लौकिकत्वसमानार्थकत्वोभयाभाववद्वाक्यकत्वेनेत्यर्थात्, तदेतदाह—समासघटकेति । अत एव=विग्रहस्त्वादेव, एतस्य नित्यसमाससदृशत्वञ्च न नित्यसमासत्वमेवेति स्वीकारादेव वा ।

अत एव = समासपदस्य समाससम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्ये लक्षणास्वीकारादेव । अन्यथा समाससामान्यापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य ह्रस्वत्वे सत्त्वेन तत्प्रवृत्त्यापत्तिः स्यात् । समासार्थालौकिकविग्रहे लक्षणायाः नन्वन्तरङ्गतरः कविति न दोषः । गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्य इति । तत्र हि—'कपि ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः'—बहुकुमारीकः । न वक्तव्यः—कपि कृतेऽनन्त्यत्वाद्भस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम्—कप् क्रियतां ? ह्रस्वत्वमिति ?—परत्वात्कप्, समाससामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते, तादर्थ्यात्ताच्छब्दमभिव्यञ्जयतीत्युक्तम् । 'न कपी'तिनिषेधस्त्वनन्तरस्येत्यायेन 'केऽण' इत्यस्यैव बाधक इति भावः ।

अन्त इति सूत्रे भाष्ये चेति । तत्र हि—'किं समासस्थान्त उदात्तः ? आहो स्विदुत्तरपदस्य ? आथे 'इदम्प्रथमकाः' इत्यादौ कपि पूर्वस्योपसङ्ख्यानकृत्यम् । अन्येऽनृचः' इत्यादौ 'नन्सुभ्या'मित्यनेनाऽन्याऽकारस्योदात्तत्वानापत्तिः'—इत्युक्तम् । यदि समासे कृते समासान्तः प्रवृत्तः तदा—'इदम्प्रथमका' इत्यत्र समासे कृते समासान्तापेक्षया परत्वात् 'इदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने' इत्यनेन स्वरे कृते ततः कपि दोषाभावसिद्धौ भाष्यासङ्गतिः स्फुटैव । पूर्वोक्तव्याख्यानेन यत्सिद्धं तदाह—एवञ्चेति । 'समाससञ्ज्ञासमकालमेव' इत्यत्र समासपदम्—अव्ययीभावादीनामप्युपलक्षणम् ।

समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यस्यान्ताः समासान्ता इति सिद्धान्ते शङ्कते—न च पूर्वं समासान्त इति । अत्र 'पूर्व'मित्यस्य समाससञ्ज्ञाप्रयोज्यकार्यान्तरप्रवृत्तेः पूर्वमित्यर्थः । एतेन 'पूर्वोक्तसमकाल-

कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तौ ङुचश्चिस्त्वं व्यर्थमिति वाच्यं, तत्सामर्थ्येन समासान्तविधौ 'आद्युदात्तश्चे'त्यस्यासम्बन्धज्ञापनात् ।

तेन समृद्धा पूर्वस्य—'समृद्धपुरो राजे'त्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः । 'द्वित्रिभ्या' मिति सूत्रस्थं 'समासे कृते समासान्ताः' इत्येतत्परं भाष्यमेकदेशयुक्तिः, उक्तभाष्यद्वय-विरोधादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

अन्तशब्दश्चरमावयववाची । स च समुदायावयवः । अत एव 'उपशरद' मित्यत्र 'नान्वयीभावा'दित्यम्, 'अव्ययाना'मिति टिलोपाभावश्च सिद्धः, पूर्वभागस्याव्ययी-भावत्वाभावेनानव्ययत्वात् ।

यत्तु कैयटेन—'गोस्त्रियो'रिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवाक्यस्थोत्तरपद-लक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तम् । तथा सरूपसूत्रे उक्तम्—'उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्य-कारस्य मत'मिति, तन्न ; फलाभावात् । 'द्विपुरी'त्यादौ स्त्रीत्वस्य लोकातः

ॐ वरवर्णिनी ॐ

त्वोक्तिविरोध' इत्यमास्तम् । चिस्त्वं व्यर्थमितीति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैवान्तोदात्तत्वसिद्धेः । न च यस्य मते समाससञ्ज्ञोत्तरं समासान्तस्तन्मतेऽपि सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बलवत्त्वादान्तोदात्तत्वं सिद्धमेवेति ङचश्चिस्त्वं व्यर्थं, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वरौ न भविष्यतीति तु वक्तुमशक्यं, कन्विषये चारितार्थादिति वाच्यम् ; 'अनुदात्तम्पद'मिति सूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थतया समासान्तस्य समासावयवत्वबोधनेन च पूर्वपदम्बुव्रीहौ प्रकृत्या तच्च वर्जयित्वा यावान्बहुव्रीहवयवः सन्निहितो भावी वा सोऽनुदात्त इत्यर्थेन ङप्रत्ययस्यानुदात्तत्वं स्यादतश्चिस्त्वं सफलमित्याशयात् । तत्सामर्थ्येनेति । ङचश्चिस्त्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । तेन=आद्युदात्तश्चेत्यस्यासम्बन्धेन ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरिति । यदि समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्य सम्बन्धः स्यात्तदा तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन पूर्वपदस्यानुदात्ततयोदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यादिति भावः । तेन 'समृद्ध'शब्दस्वरस्यैव श्रवणं परिनिष्ठितं भवति ।

ननु समाससञ्ज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्तिस्वीकारे 'द्वित्रिभ्या'मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः प्राप्नोति । तत्र हि—कृतसमासान्तपादत्साहचार्यात्कृतसमासान्ते मूर्द्धञ्शब्देऽस्य प्रवृत्तिस्तदा समासान्ते कृते एव 'दिमूर्द्धान'मित्यादौ प्रवृत्तौ नान्तत्वं वक्तव्यम् । यदि तु 'मूर्द्ध'स्वितिनिर्देशात्साहचर्यमनाद्युत्या-ऽकृतसमासान्ते प्रवृत्तिस्तदा कृते समासान्ते 'दिमूर्द्ध' इत्यत्र स्वरो न प्राप्नोति,—एवं वितर्क्याऽकृतसमासान्तस्यैव 'मूर्द्ध'स्वितिनिर्देशाद्ग्रहणम् । समासान्तविषये तु समासान्तापेक्षया परत्वात्स्वरे कृते ततः समासान्ते टिलोपे च कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धिरित्युक्तम् । यदि समाससञ्ज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्तिस्तदा समासान्तात्परत्वात्स्वरप्रवृत्तिः स्यादित्येतदसङ्गतं स्यादत आह—द्वित्रिभ्यामिति सूत्रेति । उक्तभाष्यद्वयेति । 'गोस्त्रियो'रिति 'अन्तः' इति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । समाससञ्ज्ञासमकालं समासान्तप्रवृत्तिपक्षे तु 'द्वित्रिभ्या'मित्यत्र 'मूर्द्ध'स्विति निर्देशदशेनादकृतसमासान्तेऽस्य प्रवृत्तिः । समासान्तविधिश्चानित्यः, यत्र तु समासान्तस्तत्रापि समासस्य कार्यत्वेनाश्रयणात्समासान्तसङ्घातस्यापि ग्रहणेनानेनैव स्वरस्य सिद्धिरिति कल्पनया निर्वाहो बोध्यः, तदाह—अन्यत्रेति । अत एव=समुदायावयवत्वादेव । टिलोपाभाव इति । अव्ययग्रहणेन समासान्तस्य ग्रहणात् ।

कैयटोकोत्तरपदावयवत्वपक्षस्त्वसङ्गत इत्याह—यच्चिति । फलाभावादिति । समासपदस्य

सिद्धेः । ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्ये’ति भाष्येण लिङ्गप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् । अत एव ‘परवलिङ्ग’मिति सूत्रसत्त्वेऽपि ‘दिनावम्’ ‘अर्द्धखार’मित्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः । ‘पञ्चराज’मित्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्तौ ‘अकारान्तोत्तरपद’इत्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च ।

‘अन्त’ इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धोत्तरपदावयवत्वम् । एवं हि तत्र भाष्यं—‘समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वा’इति विकल्पे,—आद्ये ‘इदम्प्रथमकाः’ इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा—अन्त्ये ‘अनृचः’ इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्युक्त्वा—उभयोरपि प्रकरणेन लक्ष्यानुसारात्कचिदुत्तरपदान्तस्य कचित्समासान्तस्योदात्तत्व’मिति ।

सरूपसूत्रस्थभाष्यं तदनाश्रयणेऽपि योजयितुं शक्यम् । तथाहि ‘कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेषः—’ इति पक्षे—‘ऋक् च ऋक् च ऋचौ, असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोती’ति भाष्यम् । समासान्तानां समासावयवत्वेऽपि तत्प्रागभागत्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य तु न सरूपवत्त्वमिति तद्भावः । न च तस्यानर्थक्येन तदनुक्त्या भाष्यस्य न्यूनता, द्वन्द्वावयवानामर्थवतमेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् । विशिष्ट-

ॐ वरवर्णिनी ॐ

समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यात्मकसमुदायपरत्वम्भाष्यकारोक्तं तत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दमित्येतदनुगृहीतम्भवति । उत्तरपदावयवत्वे तु न तादृशभाष्योपलम्भ इत्यपि बोध्यम् ।

ननु यदि समासान्तो नोत्तरपदावयवस्तदा ‘द्विधुरी’त्यत्राऽकारान्तोत्तरपदो द्विगुल्लिखामिष्ट’ इत्यस्य कथमप्रवृत्तिरत आह—द्विधुरीत्यादाविति । अत एव—लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादेव । नपुंसकत्वसिद्धिरिति । उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि प्राप्तस्त्रीत्वस्य लोकाश्रयत्वेन वारणं कार्यमिति भावः ।

उत्तरपदावयवत्वस्वीकारे भाष्यविरोधमपि दर्शयति—अन्त इत्यादिसूत्रेति । अन्तोदात्तत्वासिद्धिरिति । यथ्यमुत्तरपदावयवयः स्यात्तदा ‘नन्सुभ्या’मिति सूत्रेणान्तोदात्तत्वमत्र चकारस्य स्यादेवेति भावः ।

विग्रहवाक्ये समुदायावयवत्वे सरूपसूत्रस्थभाष्यविरोधं वारयति—सरूपेति । तस्यानर्थक्येन=समासान्तरहितस्य ‘ऋक्’इत्यस्यार्थवत्त्वाभावेन । मानाभावादिति । न च द्वन्द्वापवादेव व्यवहार एव मानं, द्वन्द्वसमासस्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम्प्रलेकं सुबुत्पत्तावेव प्राप्तेः । ‘कृतद्वन्द्वाना’मिति पक्षे तु सुतरान्त्येत्यत आह—विशिष्टरूप इति । अर्थबोधकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टरूपेत्यर्थः । तद्विशिष्टमेव=सुविशिष्टमेव । तन्मूलभूतेति । ‘सुवन्तात्तद्धित’इति सिद्धान्तमूलभूतेत्यर्थः । अत एव—‘परिपूर्ण’मिति युक्तेः सार्थकविषयत्वादेव । तस्यामवस्थायां=वाक्यावस्थायाम् । सामान्यत उक्तमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये विशेषत आह—तत्रेति । तद्वह्णेन=वाक्यग्रहणेन । न च सामासान्तस्य भवदुक्तरीत्या वाक्यावयवत्वेन ग्रहणम्भवतु, न तु समासग्रहणेन ग्रहणम्भविष्यतीति वाच्यं, वाक्यस्यैव समाससञ्ज्ञाविधानेन समासशब्दामिन्नतया समासशब्देन विशिष्टस्य ग्रहणम्भविष्यतीत्याशयात् । अन्यथा=मदुक्तरीत्या तावदित्यस्य

रूपोपादानाभावेन तत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तेः । भाष्यान्तरन्तु तादृशं नोपलभ्यत एवेति दिक् ।

स च समासान्तो—'बहु जस् गोमत् जस्' इत्यवस्थायामलौकिके वाक्ये सुपः परस्तादेव । ततः पूर्वत्वे तु—वाच्यार्थविरोधः । न हि सुब्रह्मितं समासार्थं, किन्तु तद्विशिष्टमेव । न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन 'सुबन्तात्तद्धित' इतिसिद्धान्तविरोधः, तेषामर्थाभावेन 'परिपूर्णं पद'मिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् । अत एव 'पुंयोगा'दिति सूत्रेऽप्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तिर्भाष्ये उक्ता ।

किञ्च समासान्तप्रकरणे 'ङ्थाप्रातिपदिका'दित्यस्याप्यसम्बन्धः, तस्यामवस्थायां वाक्यस्याऽप्रातिपदिकत्वात् । तत्र कबुत्पत्तिकाले एव तत्पूर्वभागस्य समाससञ्ज्ञा, विरोधाभावात् । समासान्तस्य च तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् 'बहुकुमारीक' इत्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाभावाच्च ह्रस्वः । कप्—ह्रस्वान्तरङ्गतरः, तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । 'येषां पदानां समासो, न तावत्तेषामन्यद्भवति, कपं तावत्प्रतीक्षते' इति भाष्येण स्पष्टं तथाऽभिधानात् । तत्राद्यस्य 'ताव'दित्यस्य—कपः प्रथममित्यर्थः । अन्यत्=समाससञ्ज्ञारूपं, कपा सह स्वभवनाय कपं पश्यतीत्यर्थः । पूर्वं स्वप्रवृत्तौ हि तदर्थकवाक्याभावेन कशास्त्रवैयर्थ्यमिषा तद्भवनकालप्रतीक्षा । अन्यथा तदनपेक्षत्वेन कप्रतीक्षोक्तिरत्यन्ताऽसङ्गता स्यात् । अत एव 'प्रत्ययस्था'दिति सूत्रभाष्योद्वाहते 'बहुचर्मिके'त्यादावापः सुपः परत्वाभावादित्वसिद्धिरिति दिक् ।

अथाव्ययीभावेऽसाधारणसमासान्तानाह—अव्ययीभावे । अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकसुबन्तं तदन्ताष्टच् । स च समासार्थविग्रहवाक्यस्याऽन्तावयव इत्यर्थः । 'राजाह' इत्यतष्टजनुवर्त्तते । अन्नन्तादव्ययीभावादित्यादि तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेयम् । अत्र गणे ये ज्ञयन्तास्तेषां 'ज्ञय' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठ इति केचित् । प्रत्यक्षमिति । 'लक्षणेनाभी'ति समासः ।

❁ वरवर्णिनी ❁

व्याख्यानाभावे । तदनपेक्षत्वेन=कवनपेक्षत्वेन । अत एव=सुपः परस्तादित्यस्याश्रयणादेव । दिगिति । दिगर्थस्तु यदन्यत्रोक्तम्—'अलौकिकविग्रहवाक्ये समासान्ते कृते तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुबुत्पत्तिः प्रत्ययलक्षणेन प्रत्येकं सुबन्तत्वेन समाससञ्ज्ञे'ति, तत्र युक्तम्, उक्तभाष्यस्वारस्येन समासान्तस्य समाससञ्ज्ञायाश्चैककालप्रवृत्तिकत्वस्यैव लभादित्यादिर्बोध्यः । सूत्रार्थमाह—अव्ययीभाव इति । नन्वेवमनश्चेत्यस्यापि अन्नन्तं यत्प्रातिपदिकन्तत्प्रकृतिसुबन्ततोत्तरपदकान्ययीभावार्थवाक्यादिलेवार्थ उचित इत्यन्नन्तादित्यनुपपन्नमत आह—अन्नन्तेति ।

के चिदिति । 'ज्ञय' इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्वादिन इत्यर्थः । बस्तुतस्तु बक्ष्यमाणरीत्या 'ज्ञय' इति

परोक्षमिति । इन्द्रियाजन्यज्ञानविषये त्वर्शआद्यजन्तः प्रयोगः । नन्वत्राव्ययी-
भावाप्राप्तिरत आह—**सामर्थ्यादिति ।**

परस्यौकारेति । परशब्दस्य ओकारोन्तादेश इत्यर्थः । ‘एङ्’ इति पूर्वरूपत्वम् ।
‘परस्योकारे’ति पाठे—परस्याक्षिशब्दस्योदेरुकार इत्यर्थः । आह्वणः । **अर्शआद्यचीति ।**
धर्मपरादिति भावः । अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति परोक्षे लिङिति सूत्रस्थ-
भाष्यकैयटस्वरसः । तत्र हि समासान्तोऽपि निपातनात्साधितः । **पूजार्थमिति ।** वेति
वक्तव्ये तत्पूजार्थमपीत्यर्थः । ‘अन्यतरस्या’ङ्ग्रहणस्य तु स्वरितत्वं नास्त्येव ।

अत एव नदीपौर्णमासीति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणाङ्ग्रहणे शरदादिषु विपाट्-
शब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं सङ्ख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये । नदीत्यादेर्वैकल्पिकत्वे नित्यत्वाय
पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव । तत्र ज्ञयन्तपाठस्तु प्रपञ्चार्थः । तत्र नदी-
सञ्ज्ञकस्य न ग्रहणं, पौर्णमास्यादिग्रहणात् । न चाऽशब्दसञ्ज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि
ग्रहणं न स्यादिति वाच्यं; लक्ष्यानुसारेण सामर्थ्येन च तस्यात्र त्यागात् ।

ॐ विजया ॐ

तत्र=शरदादौ तस्य = ‘आशब्दसञ्ज्ञे’ति निषेधस्य । त्यागात् = अनाश्रयणात् । तत्सूत्रं = ‘स्वं

ॐ वरवर्णिनी ॐ

नित्यमेव । लक्षणेनेति । ‘अक्षणः सन्मुख’मिति विग्रहः । अव्ययीभावाप्राप्तिरिति । परमित्यर्थे
विधायकभावात्, अव्ययावृत्तित्वाच्चेति भावः । वस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परस्य पाठ आकरविरुद्ध
इत्याह—अत्रेति ।

ननु ‘पूजार्थ’मिति मूलग्रन्थाङ्गिरेक्षेति सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते, तत्र युक्तं—
वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेनाह—वेति वक्तव्य इति । अत एव—‘अन्यतरस्या’मित्यस्य स्वरितत्वाभावादिव ।

भाष्य इति । तत्र हि—‘कृत्रिमाकृत्रिम’न्यायं व्युत्पाद्योक्तम्—‘यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति—‘नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य’इत्यत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहणी-
ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति, तद्विशेषभ्यस्तर्हि प्राप्नोति—‘गङ्गायमुने’इति । एवन्तर्ह्यार्थायप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति—यदयं विपाट्’शब्द शरत्प्रभृतिषु पठती’ति । अत्र पौर्णमास्याग्रहायणी-
ग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि नदीसञ्ज्ञकस्य ग्रहणन्तदाऽनयोरुपादानं व्यर्थं स्यात् । नन्वनयोरुपादानं
नियमार्थम्भविष्यति—ईकारान्तस्य चेदनयोरेवेति चेत्, एवन्तर्हि ‘ऊपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य’ इत्येव वदेदिति
नदीशब्दोपादानं ज्ञापकमेव । साहचर्याच्च ऊपदेन नदीसञ्ज्ञकोकारान्तस्य ग्रहणं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।
ये तु ‘नदीपौर्णमासी’तिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्यासम्बन्धं वदन्ति, अस्य च सूत्रस्य व्यवस्थितविभाषात्वं
स्वीकुर्वन्ति, तेषां—‘देवत्रात’इत्याद्युक्तव्यवस्थितविभाषात्परिगणनविरोधः स्पष्ट एव । तस्यात्रेति ।

अत एव तत्सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीनागेशभट्टविरचिते लघुशब्देन्दुशेखरे-

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

ॐ विजया ॐ

रूपमिति सूत्रम् । लक्ष्यानुसारित्वात्तद्व्यवस्थाया इति तत्त्वम् । प्रामाणिकाः = भाष्यतत्त्वविदो नागेशभट्टाः । इति शिवम् ।

इति निखिलशास्त्राटवीविहरणकण्ठीरव-न्यायपञ्चानन-पूर्वोत्तरमीमांसासार्वभौम-

वैयाकरणकेसरि-मरुमण्डलमार्त्तण्ड-शारदाऽपरशिवावतार-प्रातःस्मरणीय-

श्रीस्नेहिरामशास्त्रिचरणानां-पुत्रेण, सतीसार्वभौम- 'कुलललना'-

गर्भसम्भूतेन, न्यायाचार्य-प्रतिवादिभयङ्कर-श्रीशिव-

नारायणशास्त्रिणाऽऽकलितायामभिनवपरिष्कार-

मञ्जुलायां लघुशब्देन्दुशेखरविजयायाम-

व्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

ॐ वरवर्णिनी ॐ

'अशब्दसञ्ज्ञे'तिनिषेधस्येत्यर्थः । अत एव=लक्ष्यानुसरणस्य सूत्रसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वादेव । तत्सूत्रम्=स्वरूपमिति सूत्रमिति-भैरवमिश्राः प्राप्नुवन्ति-सर्वेष्टसिद्धिरिति शम् ।

* इति षट्शास्त्राचार्यपति-शङ्करावतार-श्री १०८ स्नाहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य-

श्री १०८ शिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीराजलक्ष्मीगर्भसम्भूतेन, पण्डितैकशेष-

शेषावतार-वैयाकरणकण्ठीरव-श्री १०८ श्रीहरनारायणत्रिपाठिगुरुवरा-

नुग्रहलवाधिगतशब्दशास्त्रिचतुराक्षरेण, दानवीर-सेठराधाकृष्णजी-

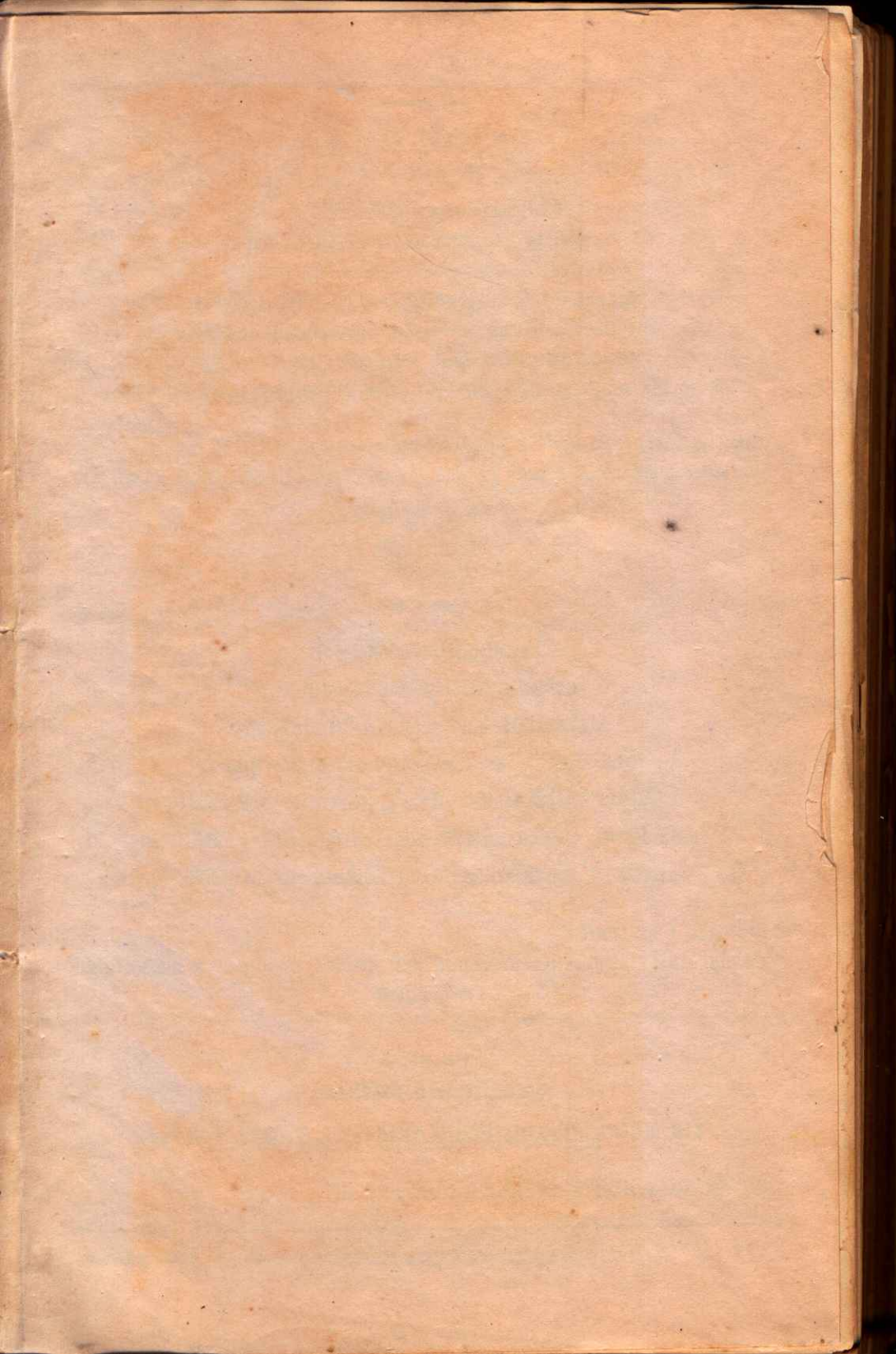
पोद्दारमहोदयलब्धसाहाय्येन, न्याय-व्याकरणाचार्य-

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणाऽऽकलितायां लघुशब्देन्दुशेखर-

वरवर्णिन्यामव्ययीभावसमासप्रकरणम् । *

अक्षयतृतीया १९९२

ॐ पृष्ठसङ्ख्या १२७० ॐ

8.8 - 93-17648

